

Հ. Ս. ԱՆԱՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՏՈՐ

Բ



АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

А. С. Анасян

АРМЯНСКАЯ
БИБЛИОЛОГИЯ
V-XVIII вв

ТОМ
II

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР

Ереван

1976

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Հ. Ս. Ահարյան

ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՄԱՏԵՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
Ե - ԺԸ ԴԴ

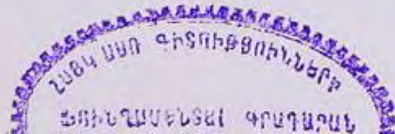
ՀԱՏՈՐ Բ

ԱՌԱՔԵԼ ՍԻՒՆԵՑԻ -
ԲԷԱՏՐԻԿԵ ՀՌՈՄԱՅԵՑԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

Երեվան

1976



Պատասխանատու խմբագիր՝

Վ. Ա. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՉԵՌԱԳՐԱՅՈՒՑԱԿՆԵՐ

(Շ ա ր ու ն ա կ ու թ յ ու ն)

§§ 1—178 ցուցակները տես մեր Ս. հատորի սկզբում՝ էջ LXXVII—XCV:

Այսանդ տալիս ենք նրանց շարունակությունը՝ հետքական համարներով, նշելով
5 նոր ցուցակներ, նաև հներ, որոնք դուրս էին մնացել նախորդ հատորից:

26 ենք նշում այն ցուցակները, որոնցում նկարագրված ձեռագրերի թիվը 5-ի
պակաս է: Դուրս են մնում նաև բնագրային հրատարակություններին կից, ինչպես նաև
մատենագրական, մանրանկարչական և այլ ուսումնասիրություններում գտնվող ձեռագրա-
կան նկարագրությունները: Անտիպ ցուցակներից՝ նշում ենք միայն առավել կարևորները:

10 179. Գ. Վ. Արզարյան — Հինգ հին ձեռագրեր Ախուրյանի շրջանի Զրառատ գյուղում
էջմիածին (ամս.), 1963, № 1, էջ 62—63:

180. Կամենից. Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի և Ռումինիոյ, հաշտառչեայ լաւելուս
ծովք: [Հրատարակիչ՝ Հ. Ղ. Ալիշան]: Վենետիկ, 1896:

էջ 160—201՝ բերել է 100 ձեռագրերի հիշատակարաններ,

15 181. Արշակ Ալպոյաճեան — Պատմութիւն Եւգոնիէոյ Հայոց: Գահիրէ, 1952:

էջ 1565—1622՝ եվգոնիայում գրված 65 ձեռագրերի հիշատակարաններ:

182. Արշակ Ալպոյաճեան — Պատմութիւն Մալաթիոյ Հայոց: Պէլլութ, 1961:

էջ 1209—1234՝ «Հայ գրչագիրներ»:

183. Արշակ Ալպոյաճեան — Յուշամատենան Կոտինահայերու: Պէլլութ, 1961:

20 էջ 197—208՝ «Քէօթահիա գրուած ձեռագիրներ» (23 ձեռագիր), էջ 208—209՝ «Քէօթահիոյ եկեղեցի-
ցիներուն նուիրուած ձեռագիրներ» (4 ձեռագիր), էջ 209—211՝ «Քէօթահիա գտնուած այլ ձեռագիրներ»
(15 ձեռագիր), էջ 211—213՝ «Այլուր գրուած և ժամանակաւորապէս Քէօթահիա գտնուած ձեռագիրներ»
(3 ձեռագիր):

25 184. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Լիովի Համալսարանի Մատենադարանի, Արքեպիս-
կոպոսարանի և Ստանիսլաւովի: Կազմեց Հ. Ներսէս վ. Ալիինեան: Վիեննա, Միխիթարեան
տպարան, 1961: Katalog der armenischen Handschriften in den Bibliotheken zu Lwow
und Stanislawow. Von P. Nerses Akinian. Wien, Mechitharisten-Buchdruckerei, 1961.

[VII] + 60 էջ: Բաղկացած է երկու մասերից. 1. «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանի
Համալսարանի և Լիովի», ուր նկարագրվել է 23 ձեռագիր. 2. «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց և Լիովի և Ստանի-
30 սլաւովի», ուր նկարագրվել է 26 ձեռագիր: Ունի զերմաներեն համառոտութիւն, աղյուսակ և անվանացան-
Արտատպվել է Հանդէս Ամսօրեայ-ից, 1936, էջ 501—512. 1937, էջ 111—150. 1948, էջ 421—422.
596—607. 1949, էջ 44—54. 1950, էջ 67—79:

ԳՐԱԴԱՐԱՆԱԳՐՈՒՄ. Y. Dachkévitch, *Revue des Études Arméniennes*, nouv. série, t. I, 196
p. 436—438.

185. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց նիկոսիայի ի Կիպրոս: Կազմեց Հ. Ներսէս վ. Ակի-
նեան: Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1961: Katalog der armenischen Handschriften in
Nikosia auf Cyprus. Von P. Nerses Akinian. Wien, Mechitharisten-Buchdruckerei, 1961.

[XII] + 140 էջ: Բաղկացած է երկու մասերից. 1. «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց նիկոսիայի ի Կիպ-
րոս», ուր նկարագրվել է 64 ձեռագիր. 2. «Ձեռագիրներ մասնաւորներու քով ի Կիպրոս», ուր նկարագրվել է
5 ձեռագիր: Ունի գերմաներեն համառոտութիւն, աղյուսակներ և անվանացանկ:

Արտատպվել է Հանդէս Ամսօրեայ-ից, 1953, էջ 206—241, 360—384. 1954, էջ 521—544. 1955, էջ
170—190, 342—357, 525—551. 1956, էջ 15—26, 196—209, 337—356, 468—490. 1957, էջ 26—55:

186. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Հոռմի Հայոց Հիւրանոցի ի Ս. Վլաս և Քան. Լեո-
նեան Հայ Վարժարանի: Կազմեց Հ. Ներսէս վ. Ակինեան: Վիեննա, Մխիթարեան տպարան,
1961: Katalog der armenischen Handschriften des Armenischen Hospizes zum hl. Blasius
in Rom und des Pont. Leoniano Collegio Armeno, Roma. Von P. Nerses Akinian, Wien,
Mechitharisten-Buchdruckerei, 1961.

[XI] + 76 էջ: Բաղկացած է երկու մասերից. 1. [«Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Հոռմի Հայոց Հիւրանոցի
ի Ս. Վլաս», ուր նկարագրվել է 67 ձեռագիր. 2. «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Քանանայայ. Լեոնեան Հայ
Վարժարանի ի Հոռմ», ուր նկարագրվել է 46 ձեռագիր: Ունի գերմաներեն համառոտութիւն, աղյուսակ և
անվանացանկ:

Արտատպվել է Հանդէս Ամսօրեայ-ից, 1957, էջ 160—177, 282—291, 420—439, 537—558. 1958,
էջ 49—82:

187. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանին: Հատոր Բ. «Ան-
տոնեան հաւաքածոյ»: Կազմեցին Հ. Ն. Ակինեան և Հ. Հ. Ոսկեան, Մխիթ. ուխտէն: Վիեննա,
Մխիթարեան տպարան, 1971:

Դ + 322 էջ: Նկարագրված են Զմմառի №№ 423—632 ձեռագրերը: Տեղեկութիւններ են տրված նաև
ցուցակից դուրս մնացած 37 այլ ձեռագրերի մասին: Վերջում ունի «Համեմատական տախտակ ձեռագիրներու
հին և նոր թուակարգութեան», «Ժամանակագրական ցուցակ» և անվանացանկեր:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Հ. Ս. Ճեմճեմյան, Բազմավեպ, 1971, էջ 331—332:

188. Յուցակ ձեռագրաց վիճակին նիկոմիդիոյ: Պատրաստուած Մկրտիչ վարդ. Աղաւ-
նունիէ: Տես ստորև՝ § 262:

Նկարագրել է 37 ձեռագիր:

189. Մկրտիչ վ. Աղաւնունի—Յուցակ ձեռագրաց Պարտիզակի: (Անտիպ): Սեփակա-
նութիւն Յ. Քիւրտեանի (Հմմտ. Բազմավեպ, 1961, էջ 179):

190. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Թեհրանի: Կազմեց Հրաչեայ Աճառեան: Վիեննա,
Մխիթարեան տպարան, 1936: Katalog der armenischen Handschriften in Teheran. Von
Hratchia Adjarian. Wien, Mechitharisten-Buchdruckerei, 1936.

[VI] + 17 էջ: Նկարագրել է 9 ձեռագիր: Ունի գերմաներեն համառոտութիւն, աղյուսակ և ան-
վանացանկ:

Արտատպվել է Հանդէս Ամսօրեայ-ից, 1935, էջ 307—315, 393—408:

191. Հայկ Աճեմեան — Յուցակ ձեռագրաց Դաւրէթի: (Անտիպ): (Հմմտ. Սիոն, 1945,
էջ 141):

192. Փայլակ Անթարլւան — Դաւառս Կյուլպենկյան հայկական մատենաշարի ձեռա-
գրացօցակները: Բանբեր Երևանի Համալսարանի, 1971, № 2 (14), էջ 238—244:

193. Զաւէն Արզումանեան — Ֆիլատելիֆիոյ հայերէն ձեռագիրները (Free Library,
Phila. Pa. USA): Սիոն, 1963, էջ 246—248. 1964, էջ 93—96, 137—139, 186—188, 230—
231. 1965, էջ 228—231, 276—279:

Նկարագրում է 10 ձեռագիր (№№ 115, 116, 117, 122, 123, 118, 124, 121, 119, 120): Այս նկարա-
գրութիւններից բացի՝ հեղինակը նշում է նաև 23 այլ ձեռագրեր՝ հետևյալ վայրերից. San Marino (H. E.
Huntington Lib.), Berkeley (Libr. of Univers. of California), Washington (The Freer Gallery of Art),

Chicago (Libr. of Univers. of Chicago), Ottumwa (Libr. T. Henry Foster), Baltimore (Walters Art Gallery & Libr. Robert Garret), Montreal (Libr. of McGill University).

194. Գէորգ Բամպուքճեան — Ս. Խաչ Դպրեմանքի զրադարանին ձեռագիր մատեանները: Շողակաթ, Կ. Պոլիս, Ժէ տարի, № 1, լոնտար — գեկտեմբեր 1968, էջ 27—30:

195. Վահան վրդ. Բաստամեան — Փարիզի Ազգային Մատենադարան և հայոց ձեռագիրներ: Արարատ, 1878, էջ 54—58:

196. Յ. Բարաղամեան — Յուցակ հայերէն ձեռագրաց վաստորակների: (Անտիպ, 1906—1907): Երևանի Պետ. Մատենադարան, ձեռ. № 6333:

Նկարազրել է 475 ձեռագիր:

197. Հ. Գրիգորիս Գալեմքեան — Հայերէն ձեռագիրներ Քարաթլի Czartoryski Մատենադարանին մէջ: Հանդէս Ամսօրեայ, 1966, էջ 67—78, 185—194:

Նկարազրել է 7 ձեռագիր:

198. Նիւթեր Եղիպտոսի Հայոց պատմութեան համար: Ա. Պատմութիւն Եղիպտոսի և Եգիպտոսի և գերեզմանատուններու...: Գրեց՝ Արտաշէս Հ. Գարտաշեան: Գահիրէ, տպարան Նուպար, 1943:

էջ 85—89՝ «Գահիրէի Հայոց Առաջնորդարանի Մատենադարանի գրչագիրները»: Նկարազրել է 11 ձեռագիր և 9 կոնդակ:

199. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Ս. Նշանի վանոց ի Սեբաստիա: Կազմեց՝ Թորգոմ արքեպ. Գուշակեան: Վիեննա, Միսիթարեան տպարան, 1961: Katalog der armenischen Handschriften des Klosters Sourb Neschan in Sebast. Von Thorgom Erzbischof Gouschakian. Wien, Mechitharisten-Buchdruckerei, 1961.

[XI] + 140 էջ: Նկարազրել է 283 ձեռագիր. զերջին՝ 155—283 ձեռագրերի նկարազրութիւնը կատարել է Ն. Ակինյանը: Ունի աղյուսակ և անվանադասիկ:

Արտատպւել է Հանդէս Ամսօրեայ-ից, 1922, էջ 461—471, 1923, էջ 69—74, 1924, էջ 118—123, 245—249, 322—334, 514—520, 1925, էջ 125—133, 257—264, 373—379, 470—476, 574—582, 1926, էջ 43—49, 236—245, 333—341, 455—460, 543—551, 1927, էջ 36—43, 142—146, 309—317, 432—434, 1928, էջ 490—494, 1929, էջ 11—14, 142—146, 267—271, 349—359, 472—478, 1958, էջ 183—215:

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Հ. Քյուրտյան, Բազմավիպ, 1966, էջ 69. — H. Berberian, *Revue des Études Arméniennes*, nouv. sér., t. V, 1968, p. 489—491.

200. Խ. Ս. Գուրեան — Հայերէն գրչագիրներ Աստուածաշունչ մատեանի: Հայաստանի Կոչնակ, 1938, էջ 941—942, 966—968, 1022—1024:

201. Խ. Ս. Գուրեան — Մեսրոպեան Աստուածաշունչը բանասիրութեան լոյսին տակ: Գահիրէ, 1944:

էջ 77—90՝ «Հայերէն գրչագիրներ Աստուածաշունչ մատեանին»:

202. Մեսրոպ Ժ. վ. Գ. Գրիգորեան. — Մալր ցուցակ ձեռագրաց Մատենադարանի Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանի որ լինիթիլիաս: (Անտիպ):

203. Ս. Տէր Մ. Գրիգորեան — Հայկական հին ձեռագիրներ Լոնտոնի Բրիտանական Թանգարանում: Բազմավիպ, 1923, էջ 6—7, 66—69, 101—104 և 135—138:

204. Յակոբ քհն. Գօլճեան — Ձեռագիրք Պերկամալի Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյ: Արշալոյս (Իզմիրի), 1908, № 129:

205. Յարութիւն Դարբինեան — Եկեղեցական գրչագրեր [ի Բաբերդ]: Բիւզանդիոն, 1906, մարտի 17/30, № 2897:

206. Օ. Ս. Եգանյան — Ալիտիք և Համբարձում Էնֆիհանյան զրադաճառ կղաւրների ձեռագրական հավաքածուն: Էջմիածին (ամս.), 1968, № 7, էջ 51—59:

207. Օ. Ս. Եգանյան — Հովհաննես Զերքեզյան Սերաստացու հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն: Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, 1968, № 11 (306), էջ 86—91:

208. Օ. Ս. Եգանյան — Գևորգյան Ճեմարանի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն: Էջմիածին (ամս.), 1969, № 4, էջ 45—47:

209. Օ. Ս. Եգանյան — Թաղավարդեցի Գրիգոր քհն. Դադյանցի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն: Էջմիածին (ամս.), 1969, № 7—8, էջ 65—66:

210. Օ. Ս. Եգանյան — Նոր-Բալաղեհի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն: Պատմա-բանասիրական Հանդես, 1969, № 4 (47), էջ 271—277:

211. Օ. Ս. Եգանյան — Տաթևի գրառան ձեռագրերը: Բանբեր Մատենադարանի, 1969, № 9, էջ 417—432:

212. Օ. Ս. Եգանյան — Ներսիսյան դպրոցի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն: Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, 1969, № 6 (313), էջ 83—84:

213. Օ. Ս. Եգանյան — Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցի «Նկարագիր Շամախույ թեմի» գրքում հիշատակված ձեռագրերը: Էջմիածին (ամս.), 1970, № 1, էջ 45—48:

214. Օ. Ս. Եգանյան — Գրիգոր Խալաթյանցի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն: Էջմիածին (ամս.), 1970, № 3, էջ 47—48:

215. Օ. Ս. Եգանյան — Երնջակի Ս. Կարապետի վանքի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն: Էջմիածին (ամս.), 1970, № 5, էջ 56—59:

216. Օ. Ս. Եգանյան — Կարապետ Հովհանջանյանի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն: Էջմիածին (ամս.), 1970, № 6—7, էջ 112—113:

217. Օ. Ս. Եգանյան — Մ. Բրոսսիի՝ Էջմիածնի գրառան ձեռագրերի ցուցակը: Էջմիածին (ամս.), 1970, № 12, էջ 50—54:

218. Օ. Ս. Եգանյան — Սանահնի գրառան հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն: Պատմա-բանասիրական Հանդես, 1970, № 3, էջ 292—294:

219. Օ. Ս. Եգանյան — Աբգար Հովհաննիսյանի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն: Բանբեր Հայաստանի Արխիվների, 1970, № 2, էջ 223—226:

220. Օ. Ս. Եգանյան — Գանձասարի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն: Էջմիածին (ամս.), 1971, № 4, ռջ 59—62:

221. Օ. Ս. Եգանյան — Հառիճի վանքի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն: Էջմիածին (ամս.), 1971, № 4, էջ 63—64:

222. Օ. Ս. Եգանյան — Թարգմանչաց վանքի հայերեն ձեռագրերը: Էջմիածին (ամս.), 1971, № 5, էջ 57—58:

223. Օ. Ս. Եգանյան — Հովհաննես Ժ. վարդապետ Գրիգորյանի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն: Էջմիածին (ամս.), 1971, № 6—7, էջ 83—84:

224. Օ. Ս. Եգանյան — Սարգիս Հակոնյու «Բագրևանդ» գրքում հիշված ձեռագրերը: Էջմիածին (ամս.), 1971, № 6—7, էջ 84—85:

225. Օ. Ս. Եգանյան — Նարիման Մելիք-Ջոհրաբյանի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն: Էջմիածին (ամս.), 1971, № 6—7, էջ 85—86:

226. Օ. Ս. Եգանյան — Գետաշենի Ալազ Սուրբ Նշան մատրան հայերեն ձեռագրերը: Էջմիածին (ամս.), 1971, № 9, էջ 54—55:

227. Օ. Ս. Եգանյան — Մուղնու Ս. Գևորգ վանքի հայերեն ձեռագրերը: Էջմիածին (ամս.), 1971, № 9, էջ 55—56:

228. Օ. Ս. Եգանյան — Կարապետ արքեպս. Բագրատունու հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն: Էջմիածին (ամս.), 1971, № 9, էջ 56—61:

229. Օ. Ս. Եգանյան — Երվանդ Լալայանի «Գողթն» աշխատության մեջ հիշատակված ձեռագրերը: Էջմիածին (ամս.), 1971, № 12, էջ 42—43:

230. Օ. Ս. Եգանյան — Կարվանսարայի (Իջևանի) Ս. Ամենավերկիչ եկեղեցու ձեռագրերի հավաքածուն: Էջմիածին (ամս.), 1971, № 12, էջ 43—44:

231. Օ. Ս. Եգանյան — Ժ. Մուրիկի «Էջմիածնի Մատենադարանը և հայկական ձեռագրերը»: Էջմիածին (ամս.), 1971, № 12, էջ 44:

232. Օ. Ս. Եգանյան — Արտազի Թադևոս առաքյալի վանքի ձեռագրերի հավաքածուն: Բանբեր Մատենադարանի, № 10, 1971, էջ 401—408:

233. Օ. Ս. Եգանյան — Սարգիս արքեպս. Զալալյանցի «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան» գրքում հիշատակվող ձեռագրերը: Էջմիածին (ամս.), 1972, № 5, էջ 60—63:

234. Օ. Ս. Եգանյան — Հովհաննես Կպս. Շահլաթունյանցի «Ստորագրութիւն կաթուղիկէ Էջմիածնի» աշխատութեան մեջ հիշատակված ձեռագրերը: Էջմիածին (ամս.), 1972, № 8, էջ 62—64:

235. Օ. Ս. Եգանյան — Լենինգրադի Պետական Էրմիտաժի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն: Էջմիածին (ամս.), 1972, № 9, էջ 66—67:

236. Օ. Ս. Եգանյան — Մատենագիտական ուղեցույց Մաշտոցի անվան Պետ. Մատենադարանի աստուածաշնչական ձեռագրերի, 1972: (Անտիպ): Երևանի Պետ. Մատենադարան:

237. Օ. Ս. Եգանյան — Կոմս Ա. Ս. Ուվարովի «Էջմիածնի Մատենադարանը» հոգևածում հիշատակված ձեռագրերը: Էջմիածին (ամս.), 1973, № 8, էջ 33—34:

238. Օ. Ս. Եգանյան — Գարեգին Կպս. Հովսեփյանի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն: Էջմիածին (ամս.), 1973, № 8, էջ 35—36:

239. Յուզուկ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի: Հատոր Ա: Կաղմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զելթունյան, Փ. Անթարյան: Ներածաթյունը՝ Օ. Եգանյանի: Խմբագրութեամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի: Երևան, Հայկական ՍՍՌ Գիտութեաների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, 1965: (Հայկական ՍՍՌ Միջինասորների Սովետին առընթեր Մաշտոցի անվան Հին ձեռագրերի ինստիտուտ, «Մատենադարան»):

1636 էջ: Նկարագրվել են №№ 1—5000 ձեռագրերը: Ունի աղյուսակներ և ցանկեր:
ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Ի. Արուստեան, Պատմա-բանասիրական Հանդես, 1966, № 1 (32), էջ 279—281:—
Հ. Ն. Տեր-Ներսեսյան, Բազմավեպ, 1966, էջ 205—207:— Հ. Բյուրաթյան, Սիոն, 1966, էջ 325—328:— Հ. Հ. Ոսկյան, Հանդես Ամսօրեայ, 1966, էջ 117—119:— S. Der Nersessian, Revue des Études Arméniennes, nouv. sér., t. III, 1966, p. 393—397. — Ed. Schülz, Acta Orientalia Hungariae, t. XIX, 1966, p. 368—
371. — Մ. Մինասյան, Հայրենիքի Ջայն, 1966, մարտի 13, № 11/33:— Նույն, Աշխարհ, 1966, հունիսի 18, № 296:— Ի. Իշխանյան, Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, 1966, № 11 (282), էջ 101—105:

240. Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի: Հատոր Բ: Կաղմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զելթունյան, Փ. Անթարյան: Ցանկերը և համեմատական տախտակները՝ Օ. Եգանյանի: Խմբագրութեամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի: Երևան, Հայկական ՍՍՀ Գիտութեաների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, 1970: («Մատենադարան», Հայկական ՍՍՀ Միջինասորների Սովետին առընթեր Մաշտոցի անվան Հին ձեռագրերի ինստիտուտ):

1548 էջ: Նկարագրվել են №№ 5001—10408 ձեռագրերը:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Գ. Բամպուլեյան, Մարմարա, 7 դեկտ. 1970 թ.:

241. Օ. Ս. Եգանյան և Կ. Հ. Սուքիասյան — Յուզակ հայերեն ձեռագրաց արեւելագետ սրբ. Հարություն Ուղտեր Բեյլի: Բանբեր Մատենադարանի, № 11, 1973, էջ 357—375:

242. Դանիէլ վրդ. Զատուկեան — Աղթամարայ Ս. Աթոռի ձեռագիրներու ցուցակ: Վան, 3 լուսնուրի 1916: (Անտիպ): Երևանի Պետ. Մատենադարան, Անտիպ ձեռագրացուցակների Ֆոնդ, № 41բ:

243. Յ. Թուրքեան — Յուզակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին: Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1962:

543 էջ: Նկարագրվել է 223 ձեռագիր: Վերջում՝ աղյուսակներ և անվանացանկեր:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Հ. Հ. Մըսրըրյան, Այգ, 1964. հունիսի 30, № 3400. արտատպ. Յառաջ, 1964, հուլիսի 11, № 10056:—Հ. Բյուրաթյան, Բազմավեպ, 1964, էջ 170—171:

244. Ե. Լալայան — Օրդուբադի կամ Վերին Ագուլիսի ոստիկանական շրջան: Ագգազրական Հանդես, գիրք ԺԲ, 1904, էջ 155—173՝ «Ձեռագիրներ»:

Նկարագրել է 70 ձեռագիր հետևյալ վայրերից. Ագուլիսի Ս. Թովմայի վանք, Վերին Ագուլիս, Ալաճի գյուղ, Մարմանիս—Ս. Մեսրոպի վանք, Ներքին Ագուլիս, Տանակերտ գյուղ և Դիսար—Դեղսար գյուղ:

245. «Մատենադարան», Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների Սովետին առընթեր Մաշտոցի անվան Հին ձեռագրերի ինստիտուտ: ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Մասն երրորդ (1481—1500 թթ.): Կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան: Երևան, Հայկ. ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչություն, 1967:

713 էջ: Ունի ցանկեր և օտար բառերի բացարան:
ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Հ. Բյուրաթյան, Հանդես Ամսօրեայ, 1967, էջ 549—554:

246. Քանի մը ձեռագիրներ: Լոյս, 1906, էջ 808—810, 837—839:

Նկարագրել է Յունյալում (հին ուղղադրություն՝ Իւնեա) գտնվող մի քանի ձեռագիր երկեր, որոնք Հակոբ Ամասիացու գրչին են պատկանում: Հոգովածն անստորագիր է, բայց պատկանում է Բարդես վ. կուլեսերյանի գրչին:

247. Բարգեն Աթոռակից Կաթողիկոս [Տանն Կիլիկիոյ, Կիւլէսէրեան] — Յուդակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ Աղգալին Մատենադարանի Հայոց: Անթիլիաս, տպարան Կաթողիկոսութեան Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1961:

Ը + 1494 էջ: Նկարագրել է 284 ձեռագիր: Վերջում՝ ցանկեր և աղյուսակներ:
ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Հ. Բյուրաթյան, Բազմավեպ, 1962, էջ 27—28: — Հ. Հ. Մըսրըյան, Այգ, 1964, հունիսի 28, № 3399, արտատպ. Յառաջ, 1964, հունիսի 10, № 10055:

248. Կորիւն վարդապետ — Քանի մը ձեռագիրներ իմ սեփականութենէս: Սուրհանդակ, 1906, դեկտ. 19, № 2394:

249. Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիա, Պատմություն ինստիտուտ: Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ (1601—1620 թթ.): Հատոր Ա: Կազմեցին Վաղդես Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան: Երևան, ՀՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչություն, 1974:

ԼԳ + 828 էջ: Ունի օտար բառերի բացարան և ցանկեր:
Սույն աշխատությունը բաղկացած է 5 հատորներից. Բ և Գ հատորները՝ հրատարակության ընթացքում են գտնվում, իսկ Դ և Ե հատորները՝ պատրաստության մեջ:

250. Բագրևանդ Զրաբաշխ գաւառ: Մասն Ա: Գրեց՝ Ս. Հայկունի: Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1894:

Ձանաղան էջերում նկարագրել է մի քանի ձեռագրեր, իսկ 369—384 էջերում նկարագրել է Թավրիզի ձեռագրեր:

251. Հ. Վարդան Հացունի — Ս. Գրոց ընտրելագոյն գրչադիրք Ս. Ղազարու մէջ: Բազմավեպ, 1935, էջ 402—410:

Նկարագրել է 20 ձեռագիր:

252. Հ. Ա. Ղազիկյան — Համառոտ ցուցակ ձեռագրաց Հրեշտակապետ եկեղեցւոյն Հայոց, որ ի Պալատ: Հայ Խօսնակ, Բ տարի, 1924/25, էջ 19—20, 69, 141—142, 190—191:

Նկարագրել է 30 ձեռագիր:

253. Համառոտ ցուցակ ձեռագրաց Հրեշտակապետ եկեղեցւոյն Հայոց, որ ի Պալատ: Կազմեց՝ Հ. Արսէն Ղազիկյան: (Անտիպ): Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանի ղեկավանատուն:

Յուդակը կազմված է 1917 թ. հունիսին: Պարունակում է 82 ձեռագրերի նկարագրություն: Երևանի Պետ. Մատենադարանը սույն ցուցակից ունի մեկ օրինակ՝ մեքենադրված Գ. Բամպուքչյանի ձեռքով (15 փետր. 1968 թ.):

254. Հ. Արսէն Ղազարիկեան — Յուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ: (Հրատ. Յ. Քիւրտեան): Բազմավեպ, 1968, էջ 37—44, 108—115:

Բուն ցուցակի վերնագիրն է՝ «Յուցակ ձեռագրաց մատենից գտնուող յեկեղեցւոյ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորիչի որ ի Կալաթա Կ. Պոլսի, յամի 1920, կադմեալ ձեռամբ անգիրտան և անարուեստ գրչի ուրումս քուսելոյ յափունս Հանգրին Անգնդոց»:

Նկարագրել է 37 ձեռագիր:

Սույնի առանձնատիպն է հետեւալը:

Հ. Արսէն Ղ. Ղազարիկեան — Համառոտ ցուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ: Հրատարակից Յ. Քիւրտեան: Արատապում «Բազմավեպ» հանդէսէն, 1968, թ. 1—3, 4—6: Վեհնատիկ, Ս. Ղազար, 1969, 16 էջ:

255. Վահրամ եպս. Մանկունի — Էջմիածնի ձեռագիրներու լիշատակարաններ: Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանի ձեռ. № 153:

256. Միաբան (Գալուստ Տէր-Մկրտչեան) — Ս. Էջմիածնի գրադարան: Արարատ, 1888, էջ 23—35, 79—90, 155—160, 220—223, 290—295, 345—370, 404—422, 481—489, 526—531:

Համառոտակի նկարագրել է բազմաթիւ ձեռագրեր և հրատարակել է նրանց հիշատակարանները:

257. Լ. Գ. Մինասյան — Համառոտ ցուցակ Փերիա գաւառի գրչագրերի: Սիոն, 1965, էջ 280—283, 321—324:

Նկարագրում է 25 ձեռագիր:

258. Լ. Գ. Մինասյան — Յուցակ Շիրազի հայոց եկեղեցիի ձեռագրերի: Սիոն, 1969, էջ 451—457:

Նկարագրում է 6 ձեռագիր:

259. Յուցակ ձեռագրաց Նոր-Ջուղայի Ս. Ամենափրկչեան վանաց թանգարանի: Հատոր Բ: Կազմեց՝ Լ. Գ. Մինասեան: Խմբագրութեամբ Օ. Ս. Եգանեանի: Վիեննա, Միլիթա-րեան տպարան, 1972: (Հայկական մատենաշար Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան):

ԺԶ + 293 էջ: Նկարագրել է Ամենափրկչի վանքից՝ 177 ձեռագիր: Վերջում՝ «Յաւելուած», որը բովանդակում է. «Ա. Յուցակ ձեռագրաց մասնաւոր անձանց որ ի Նոր Ջուղա» (18 հատ). «Բ. Յուցակ ձեռագրաց Փերիոյ» (16 հատ). «Գ. Յուցակ ձեռագրաց մասնաւոր անձանց որ ի Փերիա» (20 հատ): Ունի աղյուսակներ և ցանկեր:

260. Ն. Գ. Միքայելլեան — Յուցակ Մալր Աթոռ Ս. Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի: Էջմիածին (ամս.), 1960, № 5, էջ 56—63. № 7, էջ 55—62. № 9, էջ 57—63. 1961, № 2, էջ 61—63. № 3, էջ 58—63. № 6, էջ 60—63. № 7, էջ 60—63. № 9, էջ 60—63. № 12, էջ 54—59. 1962, № 8, էջ 59—63. № 9, էջ 58—63. № 10—11, էջ 107—111. № 12, էջ 55—59. 1963, № 2, էջ 58—63. № 4, էջ 56—63. № 5, էջ 59—63. № 6, էջ 59—63. № 9—10, էջ 59—63. 1964, № 8—9, էջ 56—63. № 12, էջ 48—60. 1965, № 8—9, էջ 119—127. № 10, էջ 59—63. 1968, № 7, էջ 60—63. 1970, № 4, էջ 52—53. № 5, էջ 60—63. № 10, էջ 57—63. № 12, էջ 57—59. 1971, № 5, էջ 61—63. № 6—7, էջ 87—95. № 8, էջ 65—71. № 11, էջ 43—48. 1972, № 1, էջ 45—48. № 2, էջ 46—48. № 4, էջ 44—47. 1973, № 1, էջ 51—54. № 2, էջ 50—57. № 3, էջ 54—57. № 8, էջ 40—41. 1974, № 3, էջ 34—35. № 7—8, էջ 103—108. 1975, № 1, էջ 61—63. № 3, էջ 62—63. № 4, էջ 56—63. № 11, էջ 57—63. № 12, էջ 55—56: (Շարունակելի):

Այս ցուցակի մի մասը, որը հրատարակվել է 1950—1952 թթ., արդեն զբաղեցնում է 150 թվահատի տակ (ամս., հտ. Ա, էջ XC): Հրատարակութեանը վերսկսվել է 1960 թ. և շարունակվում է Մինչև 1975 թ. դեկտեմբերը ներառյալ՝ ցուցակում նկարագրված միավորների ընդհանուր թիվը կազմում է 357. Նրանց շարքում կան նաև մի քանի թուրքերեն, պարսկերեն, արաբերեն, եթովպերեն, հունարեն և վրացերեն ձեռագրեր, ինչպես նաև թուրքերեն և պարսկերեն հրովարտակներ:

261. Սահակ Ա. Մուրատեան, Նազարէթ Պ. Մարտիրոսեան — Յուցակ ձեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոց-Թարգմանչաց վանքի և շրջակայից: Խմբագրեց՝ Արա Գալալճեան: Երուսաղէմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1967:

Բ + 220 + 11 էջ: Ունի աղյուսակներ: Նկարադրել է 285 ձեռագրեր, որոնցից 126-ը՝ Մուշի Ս. Առաքելոց-Թարգմանչաց վանքից, իսկ 159-ը՝ Մուշ քաղաքից և շրջակայից (Ս. Կարապետի վանք, Եղբորուտի Ս. Հովհաննու վանք, Ս. Աղբերկի վանք, Կորա Ս. Դանիէլի վանք, Ջրիկ գյուղ, Շեխան գյուղ, Ղեյալյան գյուղ, Խարձ գյուղ, Դրմեքո գյուղ, Հարթավանք (Յարթաւանք) գյուղ, Ծղակ գյուղ, Ծոգեո գյուղ, Աղճան գյուղ, Խոշկեւտի գյուղ, Յոնճալու գյուղ, Շիրվանշէի գյուղ, Շեխաղուս գյուղ, Քեքեւու գյուղ, Մանաղ-կերտ, Վերի Ակներ գյուղ, Ռոստամգետուկ գյուղ, Տյուկնուկ գյուղ, Նորատին գյուղ):

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. S. Der Nersessian, *Revue des Études Arméniennes*, nouv. sér., t. IV, 1967, p. 479—481.

262. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Նիկոմիդիոյ և շրջակայից: Կազմեց՝ Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Յովակիմեան, առաջնորդ վիճակին Նիկոմիդիոյ, 1903: Վենետիկ, Ս. Ղա-

Նկարադրել է 50 ձեռագիր՝ 11—63 էջերու: Նույն հատորի 67—79 էջերու՝ Մկ. վ. Աղապնունու շուրջակ ձեռագրաց վիճակին Նիկոմիդիոյ (տես նաև վերևում § 188), վերջում՝ ցանկեր:

263. Դարեգին արքեպս. Յովսէփեան: Խաղարակեանք կամ Պոռնեանք Հայոց պատմութեան մէջ: Հատոր Դ: Նիւ Եորք, 1942/43:

էջ 89—182՝ հիշատակարաններ 91 ձեռագրերի:

264. Յուցակ Ս. Յակոբայ դանձատան մէջ պահուած ձեռագրաց: Կազմեց՝ Մեսրոպ վրդ. Նշանեան (1907 սեպտ. 3): Հրատարակեց Հայրիկ արքեպսկ. Ասլանեան, լուսարարակատ Ս. Աթուռ (16 փետրուար 1965): [Երուսաղէմ, 1966]:

16 էջ: Նկարադրել է 130 ձեռագիր:

265. Հ. Հ. Ոսկեան — Վեղարարու հայերերու Բէյրութի վանքին ձեռագիրները: Հանգ-

Նկարադրել է 6 ձեռագիր:

266. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա: Հատոր Բ: Կազմեց Հ. Համազասպ Ոսկեան, Մխիթ. ուխտէն: Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1963: Katalog der armenischen Handschriften in der Mechitharisten-Bibliothek zu Wien.

Band II. Von P. Hamazasp Oskian, Wien, Mechitharisten-Buchdruckerei, 1963.

[Դ] + 1154 էջ: Նկարադրել է №№ 574—1304 ձեռագրերը: Ունի աղյուսակներ, ցանկեր և գերմաներեն համառոտութուն:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Հ. Հ. Մըսըրյան, Այգ. 1964, հլւ. 1, № 3401. արտատպ. Յառաջ-ում, 1964, հլւ. 16, № 10058:—Հ. Ս. Ճեմճեմյան, Բազմավեպ, 1966, էջ 155—156:—Աս. Մնացականյան, Հայրենիքի Ձայն, 1967, հլւ. 19, № 30 (104), էջ 7:—S. Der Nersessian, *Revue des Études Arméniennes*, nouv. sér., t. VI, 1969, p. 426—428.

267. Հ. Հ. Ոսկեան — Յուցակ Վիեննայի Աւստրիական Ազգային Մատենադարանի հայերէն ձեռագիրներու: Հանգես Ամսօրեայ, 1965, էջ 361—372, 483—492:

Վիեննայի Ազգային Մատենադարանի, որ է նախկին՝ Վիեննայի Կայսերական Մատենադարանը, հայերէն 28 ձեռագրերը ժամանակին նկարադրել էր Հ. Հ. Տաշյանը (տես վերևում § 13, ուր, Վիեննայի Բենեդիկտյանների և Փր. Մուլլերի ձեռագրերի հետ միասին, նկարագրութունների թիվը հասել էր 30-ի): Այժմ նկարադրվել են հավաքածուի վրա ավելացած 5 նոր ձեռագրերը՝ №№ 29—33:

268. Հ. Հ. Ոսկեան — Հայոց Կ. Պոլսոյ (Դումգարուի) Պատրիարքարանի հայերէն ձեռագիրներէն: Հանգես Ամսօրեայ, 1966, էջ 475—488, 1967, էջ 379—384, 439—448:

Նկարադրել է 9 ձեռագիր:

269. Յուդեական հայերէն ձեռագրաց վանուց Ս. Կարապետի և Ս. Դանիէլի ի Կեսարիա: Կազմեց՝ Տրդատ Կպ. Պալեան: Վիեննա, Միխիթարեան տպարան, 1963: Katalog der armenischen Handschriften der Kloster zum hl. Karapet und zum hl. Daniel. Von Trdat Bischof Balian. Wien, Mechitharisten-Buchdruckerei, 1963.

5 [VII] + 88 էջ: Բաղկացած է երկու մասերից. 1. «Յուդեական հայերէն ձեռագրաց Ս. Կարապետի վանուց նոր գրադարանի ի Կեսարիա», ուր նկարագրվել է 44 ձեռագիր. 2. «Յուդեական հայերէն ձեռագրաց Ս. Դանիէլի վանաց ի Կեսարիա», ուր նկարագրվել է 4 ձեռագիր: Ունի գերմաներէն ամփոփում, աղյուսակներ և անվանացանկ:

10 Արտատպվել է Հանդէս Ամսօրեայ-ից, 1959, էջ 253—274, 421—443, 540—551. 1960, էջ 81—89, 241—267, 416—435, 537—550:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Հ. Քյուրտյան, Բազմավէպ, 1966, էջ 154:

270. Այնթապի հայերէն գրչագիրներ: Գրեց՝ Գրիգոր Պողարեան: Տես՝ հետևյալ հրատարակութեան մեջ. Գ. Ա. Սարաֆեան, «Պատմութիւն Անթէպի Հայոց», հտ. Բ, Լոս Անճեւոս, 1953, էջ 413—449:

15 Նկարագրել է 35 ձեռագիր՝ հետևյալ ըստանումներով. 1. «Ս. Աստուածածին եկեղեցիի յատուկ ձեռագիրներ» (11 հատ). 2. «Ս. Աստուածածին եկեղեցիի քահանայից մատենադարանին յատուկ գրչագիրներ» (1 հատ). 3. «Վարդանեան կրթարանի յատուկ գրչագիրներ» (8 հատ). 4. «Եկեղեցատիրաց ընկերութեան յատուկ գրչագիրներ» (4 հատ). 5. «Կիլիկեան ձեմարանի յատուկ գրչագիրներ» (8 հատ) և 6. «Ջանադաններու յատուկ գրչագիրներ» (3 հատ):

20 271. Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց: Հինգերորդ հատոր: Կազմեց՝ Նորայր Կպս. Պողարեան: Երուսաղէմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1960:

ԺԶ + 331 էջ: Նկարագրել է №№ 501—700 ձեռագրերը: Ունի ցանկեր:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Հ. Քյուրտյան, Բազմավէպ, 1960, էջ 176:

25 272. Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց: Հատոր առաջին: Կազմեց՝ Նորայր Կպս. Պողարեան: Երուսաղէմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1966:

ԺԶ + 676 էջ: Նկարագրել է №№ 1—240 ձեռագրերը: Ունի ցանկեր:

Այս հատորով Պողարեանը հիմք է դնում երուսաղէմյան ձեռագրերի իր հրատարակած ցուցակների երկրորդ տպագրութեանը: Սկզբում զբաղւած քաջատրակաւ հայտնում է. «Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց ձեռագրաց Մատենադարանի գրչագիրներուն ցուցակին այս Առաջին հատորը կը պարունակէ նկարագրութիւնը 240 գրքերու, որոնցմէ առաջին 140 հատը նոր գրուեցան մեր կողմէ, իսկ մնացեալ հարիւրը կը ներկայացնէ 1953-ին հրատարակուած մեր երկրորդ հատորին Բ տպագրութիւնը՝ կարգ մը փոփոխութիւններով»:

30 ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. S. Der Nersessian, *Revue des Études Arméniennes*, nouv. ser., t. IV, 1967, p. 485—487.

273. Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց: Հատոր երկրորդ: Կազմեց՝ Նորայր Կպս. Պողարեան: Երուսաղէմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1967:

ԺԶ + 672 էջ: Նկարագրել է №№ 241—600 ձեռագրերը: Ունի ցանկեր:

274. Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց: Հատոր երրորդ: Կազմեց՝ Նորայր Կպս. Պողարեան: Երուսաղէմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1968:

ԺԶ + 648 էջ: Նկարագրել է №№ 601—1000 ձեռագրերը: Ունի ցանկեր:

40 275. Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց: Հատոր չորրորդ: Կազմեց՝ Նորայր Կպս. Պողարեան: Երուսաղէմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1969:

ԻԴ + 696 էջ: Նկարագրել է №№ 1001—1365 ձեռագրերը: Ունի ցանկեր:

276. Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց: Հատոր հինգերորդ: Կազմեց՝ Նորայր Կպս. Պողարեան: Երուսաղէմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1971:

45 ԺԶ + 606 էջ: Նկարագրել է №№ 1366—1700 ձեռագրերը: Ունի ցանկեր:

277. Մալր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոյ Յակոբեանց: Հատոր վեցերորդ: Կազմեց՝ Նորալր եպս, Պողարեան: Երուսաղէմ, տպարան Սրբոյ Յակոբեանց, 1972:

ԺԶ + 627 էջ: Նկարադրել է ԱՆՆ 1701—2000 ձեռագրերը: Ունի ցանկեր:

278. Մալր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոյ Յակոբեանց: Հատոր եօթներորդ: Կազմեց՝ Նորալր եպս, Պողարեան: Երուսաղէմ, տպարան Սրբոյ Յակոբեանց, 1974:

ԼԳ + 552 էջ: Նկարադրել է ԱՆՆ 2001—2365 ձեռագրերը: Ունի ցանկեր:

279. Նորալր արքեպ. Պողարյան — Ս. Ներսէս Շնորհալիի ձեռագիր աշխատութիւնները Երուսաղէմի Հայոց Ս. Հակոբյանց վանքի ձեռագրատան մէջ: Էջմիածին, 1973, № 12, էջ 40—43:

280. Գարեգին եպս. Սաթմեհեան — Յուցակ ձեռագիր մատենից Սանահնոյ վանից: Արարատ, 1905, էջ 391—392:

Դրանցում 27 ձեռագրերի, որոնք հանձնվել են Էջմիածնի Մատենադարանին:

281. Մալր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ: Հատոր Գ. Մաշտոց — Դիրք ձեռնադրութեանց: Յօրինեցին Հ. Բարսեղ Սարգիսեան և Հ. Դրիգոր Սարգսեան, Մխիթարեան ուխտէն: Վենետիկ, Ս. Ղադար, 1966:

Է + 728 էջ + 7 էջ: Նկարադրել է ԱՆՆ 320—456 ձեռագրերը. դրանից բացի, իբրև հավելում, ուրիշ 6 ձեռագրեր ևս: Ունի ցանկեր և աղյուսակներ:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Հ. Հ. Ոսկյան, Հանդէս Ամսօրեայ, 1967, էջ 400—403: — Հ. Քյուրտյան, Բազմավեպ, 1967, էջ 52: — S. Der Nersessian, *Revue des Études Arméniennes*, nouv. sér., t. IV, 1967, p. 482—485.

282. Հիշատակարանք Շուշիի և շրջակայից (Ագուլիս, Գանձասարայ վանք, Նուխի) գրչեայ մատենից: Ընդօրինակիչք՝ Արիստակէս վրդ. Սեդրակեան և Սիմէոն քհն. Տէր-Պօղոսեան: (Անտիպ): Փարիզի Նուպարյան Մատենադարան: Լուսանկարը տես՝ Երեանի Պետ. Մատ., Լուսանկարների ֆոնդ, № 170,

283. Ստեփան վրդ., վանահայր Կտուց անապատի — Յուցակ Կտուց սուրբ անապատի ձեռագիրներու: Կտուց, 2 լուսնուարի 1916: (Անտիպ): Երեանի Պետ. Մատենադարան, Անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ, № 41ա:

284. Սիսակ Յակոբ Վարժապետեան — Հայերը Լիբանանի մէջ: Պատմութիւն լիբանանահայ գաղութի՝ հնագոյն դարերէն մինչև Ա. ընդհանուր պատերազմին վերջաւորութիւնը: Պատկերազարդ: Պէլլուժ, 1951:

Էջ 465—470՝ «Անտիպ ցանկ Զմամուի վանքի ձեռագիրներուն»: Նկարադրել է 158 ձեռագիր:

285. Հ. Եղիա Փէչիկեան — «Յիշատակարանք գրչագրաց Ս. Դրոց: Բազմավեպ, 1935, էջ 429—444:

Նկարադրել է 19 ձեռագիր:

286. Յուցակ Լազարյան Ճեմարանի հայերէն ձեռագրերի: Կազմեց՝ Նիկողայոս Քարամեանց, դր. փիլ.: Մոսկուա, 1924: (Անտիպ): Երեանի Պետ. Մատենադարան, Անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ, № 10:

Նկարադրել է 9 ձեռագիր:

287. Միսաք Բէլէշեան — Սիս մատեան. Պատմական, բանասիրական, ազգագրական և լարակից պարագաներ: Պէլլուժ, տպարան Հայ Ճեմարանի, 1949:

Էջ 154—163՝ Սոսմ գրված ձեռագրերի ցուցակը:

288. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Ջամառի վանքի մատենադարանին: Կազմեց՝ Մեարոպ վրդ. Քէշիշեան, միաբան Ջամառի. Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1964:

[Գ] + 809 էջ: Նկարադրել է 122 ձեռագիր: Ունի աղյուսակներ և անվանացանկեր:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Հ. Հ. Մըսըրյան, Այգ, 1964, հլս. 2, № 3402. արտատպ. Յառաջ-ում, 1964, հլս. 17, № 10059. — Հ. Քյուլերյան, Բազմավեպ, 1967, էջ 106:

289. Յ. Քիւրտեան — Համառոտ ցուցակ հայերէն գրչագիրներու Քիւրտեան հաւաքածոյի ի Ուրիշիգա, Գանդաս, ԱՄՆ: Բանքեր Մատենադարանի, № 10, 1971, էջ 409—422:

Նկարադրել է 20 ձեռագիր:

290. Յ. Քիւրտեան — Իրլանտայի Տըպլինի մատենադարանին հայերէն ձեռագիրները: Սիոն, 1972, էջ 161—170, 226—234:

291. Յ. Քիւրտեան — Քանի մը ձեռագիրներ Միացեալ Նահանգներու գանադան հաստատութեանց մէջ: Սիոն, 1974, էջ 68—75:

Նկարադրել և կամ հիշատակել է 9 ձեռագիր:

292. Սուրեն Քոլանջյան — Գեոլա հայաքաղաքը և նրա հայերեն ձեռագրերի ժողովածուն: Բանքեր Մատենադարանի, № 6, 1962, էջ 499—529:

293. Սուրեն Քոլանջյան — Համառոտ ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Գեոլա հայաքաղաքի: Բանքեր Մատենադարանի, № 9, 1969, էջ 434—485:

Նկարադրել է 115 ձեռագիր:

294. Հ. Յ. Քօսեան — Հայք ի Զմիւռնիա և ի շրջակայս: Հասոր Բ, Վիեննա, 1899, էջ 15—24, 82—84:

295. Հ. Յակոբ Ժ. վ. Քօսեան — Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Արծնեան վարժարանի ի Կարին: Հանդես Ամսօրեայ, 1961, էջ 102—135 և 312—329. 1962, էջ 30—57, 174—182 և 339—351:

Նկարադրել է 62 ձեռագիր:

296. Հ. Յ. Քօսեան — Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Կարնոյ գիւղերու: Հանդես Ամսօրեայ, 1963, էջ 23—38, 207—220, 371—390, 505—514. 1964, էջ 29—38, 153—160, 323—332:

Նկարադրել է 33 ձեռագիր՝ հետեւյալ վայրերից. Կոճնկոց (կամ Կոնճո), Գեղախոռ, Պատիշեն, Դմնիկ, Կրիշք, Երկնիստ, Ուսուսուս, Տինարիդոմ, Հինձք, Զիթավոզք, Մուսուրիդու, Սողջերմուկ, Շղնոց (կամ Շինոց), Կան, Զիթթիկ, Կեղ:

297. Յանկը ձեռագրաց Մատենադարանին Վատիկանու և Հատատափիւռ դպրոցին և Յիշատակարանք: (Անտիպ): Վենետիկի Մխիթարյան Մատենադարանի ձեռ. № 311, էջ 47ա—61բ:

Յուցակը կազմված է 1741 թվականից առաջ:

298. Յանկ ձեռագրաց և Յիշատակարանք ի Գրատան Բարբերինեայ, և առ Անտոնեան հարս: (Անտիպ): Վենետիկի Մխիթարյան Մատենադարանի ձեռ. № 311, էջ 95բ—99բ:

Յուցակը ժամանակակից է նախորդին:

299. Յիշատակարանք հայերէն ձեռագրաց Գրատան Մալիարէքիանայ որ ի Փլորենտիա: (Անտիպ): Վենետիկի Մխիթարյան Մատենադարանի ձեռ. № 311, էջ 109ա—110բ:

Յուցակը ժամանակակից է երկու նախորդներին:

300. Հայկ. ՍՍՈՒ Միջնորդների Սովետին առնթիւ Հին Ձեռագրերի Գիտահետազոտական Ինստիտուտ «Մատենադարան»: Ձեռագրերի մալր ցուցակ: Տարբերակ «Հին»: Նկարագրված են №№ 1—50-րդ ձեռագրերը: Լրացուցիչ կարգով, հղումների մասին պատկերա-

ցում տալու նպատակով, ներկայացվում են հս 35 այլ ձեռագրերի նկարագրություններ: Նկարագրությունները կատարված են Մատենադարանի գիտ. խորհրդի կողմից ընդունված «Ուղեցույց»-ի համաձայն: Երևան, 1961: (Անտիպ): Երևանի Պետ. Մատենադարան, Անտիպ ձեռագրացանկների ֆոնդ, № 105:

5 VI + 182 մեծադիր մեքենագիր էջ: Պետ. Մատենադարանի ձեռագրերի փորձնական ընդարձակ նկարագրություն է՝ «Մայր ցուցակ» ստեղծելու նպատակով:

301. Հայկ. ՍՍՌ Մինիստրների Սովետին առընթեռ Հին Ձեռագրերի Գիտահետազոտական Ինստիտուտ «Մատենադարան»: Ձեռագրերի մայր ցուցակ: Տարբերակ «Նոր»: Ներկայացվում է №№ 1—50 ձեռագրերի նկարագրությունը: Երևան, 1961: (Անտիպ): Երևանի Պետ. Մատենադարան, Անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ, № 106:

10 97 մեծադիր մեքենագիր էջ: Պետ. Մատենադարանի ձեռագրերի փորձնական համեմատաբար համոտ նկարագրություն է՝ «Մայր ցուցակ» ստեղծելու նպատակով:

302. Յուցակ ձեռագիր մատենից գտնուց ի Տփլիս ի գրատան երկուց եղբարց Աւետիքայ և Համբարձումայ Էնֆիաճեանց: Հայաստան, 1848, Գ տարի, №№ 6 (111), 7 (112) և 15 (120):

Դրանցվել է 55 ձեռագիր:

303. Յուցակ ձեռագիր մատենից եղելուց ի գրատան Աւետքայ Մկրտչեան Էնֆիաճեանց [Թիֆլիս, 1876 թ.]: (Անտիպ): Երևանի Պետ. Մատենադարան, Կթղ. Դիվան, թղթ. 228, վավ. 19:

20 Նկարագրել է 98 ձեռագիր:

304. Աղգալին ձեռագիրք ի Բաղդադ: Հանդես Ամսօրեայ, 1899, էջ 269—270:

Նկարագրել է 6 ձեռագիր:

305. Հայերէն ձեռագիրներ Պրիւսէլի Արքայական Մատենադարանին մէջ, Սուրհանդակ, 1899/1900, № 317:

25 306. Յուցակ ձեռագիր մատենից Վերծանութեան Թանգարանին Օրթոգիւղ (Կ. Պոլիս): (Անտիպ): Բեռլինի Kön. Bibl. Ms. Arm. 99 = Ms. Orient. Quart. 759.

307. Յուցակ կիկեղեցական գուլից և սրբազան անթոնոց և սրբոց հրաշագործ մասանց, որք են ի վանս Սրբոյն Յովհաննու Կարապետի Տարօնոյ, լանձնեալ խնամոց և զգոյշ աւանդապահութեան նորընտիր լուսարար Կարապետ վարդապետի լիտ վախճանելոյն նախկին լուսարար տէր Թադէոս վարդապետի Սաչատուրեան, ի 1902 ամի փրկչական թուոյն: (Անտիպ): Երևանի Պետ. Մատենադարան, Անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ, № 51:

308. Վերջին 80—83՝ «Կիկեղեցական գրեանք. Ա. կարգի ինն հատ մազադարձեալ Աւետարաններ և մէկ Շարական» (10 ձեռագիր): Եջ 83—87՝ «Բ. կարգի թուղթի վրայ գրուած ձեռագիր Աւետարաններ» (16 ձեռագիր):

309. Славянский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени. Составил и исследовал Владимир Стасов. Издано с высочайшего соизволения Императора Александра II. Санктпетербург, 1887, Картографическое заведение А. А. Ильина. L'Ornement slave et oriental, d'après les manuscrits anciens et modernes. Recueilli et étudié par Wladimir Stasoff. Publié avec autorisation de Sa Majesté l'Empereur Alexandre II. St.-Petersbourg, 1887, Établissement cartographique de M. Illine.

40 էջ 66—70՝ նկարագրել է հայ. 15 ձեռագիր, համապատասխան մանրանկարներով:

309. Месроп Тер-Мовсесян — История перевода Библии на армянский язык. Петербург, 1902.

էջ 76—185՝ նկարագրել է 176 ձեռագիր:

310. К. Н. Юзбашян — Армянские рукописи в собраниях Ленинграда. (Անտիպ):

5 Նկարագրել է մոտ. 450 ձեռագիր:

311. Séraphin Abdullah et Frédéric Macler — Etudes sur la miniature arménienne. *Revue des Études Ethnographiques*, 1900.

Տալիս է Ինճիճյանի 24 ձեռագրերի ցուցակը:

312. Armenische Handschriften. Beschrieben von Julius Assfalg und Joseph Mo-
litor. Mit 2 Farbtafeln und 4 Lichtdrucktafeln. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag GmbH,
1962. (Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland. Im Einvernehmen
mit der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, herausgegeben von Wolfgang Voigt.
Band IV).

XVI + 158 էջ: Նկարազրկած է 38 ձեռագրի՝ հետևյալ վայրերից. Բեռլին, Բոյլոն (Beuron), Դարմ-
շտադտ, Էսթանգեն, Ֆուլդա, Գոսլար, Հալլե, Ենա, Մարբուրգ, Մյունխեն, Նյուենբերգ, Շտուտգարտ և Տյու-
բինգեն: Ունի անվանացանկեր և աղյուսակներ:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Հ. Հ. Ոսկյան, Հանդես Ամստերդամ, 1963, էջ 437. — H. Berbérian, *Revue des
Études Arméniennes*, nouv. série, t. I. 1964, p. 433—436. — J. Muyldermans; *Le Muséon*, vol. LXXVII,
1964, p. 266—267. — Հ. Բյուրոյան, Բազմավեպ, 1967, էջ 107:

313. Catalogue des manuscrits arméniens de la Bibliothèque Nationale, par le
P. Sukias Baronian (vers 1867). (Սահարպ): Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. 298.

Նկարազրկել է 247 ձեռագիր:

314. Catalogue des manuscrits arméniens de la Bibliothèque de Lord Crawford
at Baleares. Étude historique et bibliographique. Par Sukias Vartabet Baronian,
Mekhithariste de Venise. Londres, 1878.

315. Anton Baumstark — Eine Gruppe illustrierter armenischer Evangelienbücher
des XVII. und XVIII. Jahrhundert in Jerusalem. Mit 23 Abbildungen auf fünf Tafeln.

Նկարազրկել է 6 ձեռագիր:

Արատապ. հետևյալից. *Monatshefte für Kunstwissenschaft*, IV Jahrg., 1911, S. 249—260.

316. Hugo Buchthal and Otto Kurz — A Handlist of Illuminated Oriental Christian
Manuscripts. London, 1942. (F. Saxl, ed., Studies of the Warburg Institute, vol. 12).

317. K. W. Clark — Checklist of Manuscripts in the Libraries of the Greek and
Armenian Patriarchates in Jerusalem microfilmed for the Library of Congress, 1949—
1950. Washington, D. C., 1953.

318. Sirarpie Der Nersessian — Manuscrits arméniens illustrés des XII^e, XIII^e et
XIV^e siècles de la Bibliothèque des Pères Mekhitharistes de Venise. D'après les photo-
graphies de la Frick Art Reference Library. Préface de Gabriel Millet. Texte. Paris,
Libr. E. de Boccard, 1937. XI + 202 p. — Manuscrits arméniens illustrés des XII^e, XIII^e et
XIV^e siècles de la Bibliothèque des Pères Mekhitharistes de Venise. D'après les clichés
et sous le patronage de la Frick Art Reference Library. Album. Paris, E. de Boccard,
1937. 13 p. + 102 pl.

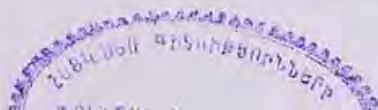
ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. A. Sakisian, *Syria*, XX, 1939, p. 81—83.

319. The Chester Beatty Library. A. Catalogue of the Armenian Manuscripts.
With an Introduction on the History of Armenian Art. By Sirarpie Der Nersessian...
Vol. I—II. Dublin, Hodges Figgis and Co. Ltd., 1958.

Volume I. Text. XLIV + 216 էջ: Նկարազրկել է 67 ձեռագիր: Ունի աղյուսակներ և ցանկեր:

Volume II. Plates. VII էջ + 67 թերթ (պատկերներ):

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. J. Muyldermans, *Le Muséon*, vol. LXXIII, 1960, p. 432—433. — D. Talbot
Rice, *Byzantinische Zeitschrift*, Bd. LIV, 1961, S. 157. Նույնի հայ. թարգմ. Հայկ Պերպերյանի կողմից՝
Հասկ, 1962, էջ 15—16: — Հ. Բյուրոյան, Բազմավեպ, 1962, էջ 25—26:



320. Armenian Manuscripts in the Freer Gallery. (With 108 plates). By Sirarpie Der Nersessian. (Publication 4516). Washington, 1963. (Smithsonian Institution. Freer Gallery of Art. Oriental Studies, № 6).

XIX-ի 145 էջ, նկարազրկել է 8 ձեռագիր, Ունի ցանկեր և աղյուսակներ:

5 ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Հ. Հ. Ոռկյան, Հանդես Ամսորեայ, 1964, էջ 570: — Т. Измайлова, Պատմա-բանասիրական Հանդես, 1965, № 3, էջ 287—293: — H. Berbérian, *Revue des Études Arméniennes*, nouv. série, t. III, 1966, p. 449—450.

321. Sirarpie Der Nersessian — Armenian Manuscripts in the Walters Art Gallery. Baltimore, 1973.

10 108 էջ + տախտակներ:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. A. Grabar, *Revue des Études Arméniennes*, nouv. série, t. X, 1973/74, p. 361—362.

322. Catalogue of Twenty-three Important Armenian Illuminated Manuscripts. Which will be Sold by Auction by Messrs. Sotheby and Co. ...Auctioneers of Literary
15 Property and Works Illustrative of the Fine Arts, at their Large Galleries, 34 and 35, New Bond Street, W. 1. Day of Sale: Tuesday, 14th March, 1967... Illustrated Catalogue (20 Plates, 3 in Colour). [Printed in England by Robert Stockwell Ltd., London, S. E. 1].

58 էջ և 20 պատկեր: նկարազրկած է երեւոյածի Ս. Հակոբա վանքին պատկանող 23 ձեռագիր: նկարազրկող՝ C. J. F. Dowsett.

20 323. G. Gabrieli — Manoscritti e carte orientali nelle biblioteche e negli archivi d'Italia. Firenze, 1930.

324. C. R. Gregory — Textkritik des Neuen Testamentes. Bd. II, Leipzig, 1902, S. 569—573; Bd. III, Leipzig, 1909, S. 1314—1322.

նկարազրկել է 111 ձեռագիր:

25 325. H. Kurdian — Armenian Manuscripts: An Exhibition at the University of Kansas Library. Lawrence, Kansas, 1955.

326. W. Lüdtké — Der Katalog der armenischen Bibelhandschriften von S. Lazaro. *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristentums*, XVII Jahrg., 1916, S. 68—77.

30 327. F. Macler — Ile de Chypre: Notice de manuscrits arméniens. *Revue de l'Orient Chrétien*, 3^e série, t. III (XXIII), 1922—1923, p. 172—198.

328. F. Macler — Arménie et Crimée. Note d'histoire. Notice de manuscrits. *Shu' հասկայլ ժողովածուի մէջ*. „Orient et Byzance. Études d'art médiéval publiées sous la direction de Gabrielle Millet“, IV, partie II, Paris, 1930.

35 էջ 347—376՝ նկարազրկել է փարիզյան (Bibl. Nat.) հայ. 5 ձեռագիր:

329. T. Mańkowski — Sztuka Ormian lwowskich. Kraków, 1904, str. 80—104.

330. Catalogue des manuscrits arméniens de la Bibliothèque Nationale de Paris, rédigé par l'abbé J.-P.-P. Martin, vol. I—II (1878). (Անտիպ): Փարիզի Bibl. Nat. Mss. Arm. 300—301.

40 նկարազրկել է 267 ձեռագիր:

331. A. Monaco — Les manuscrits orientaux de la Bibliothèque Nationale de Naples. *Le Muséon*, t. I, 1882, p. 102—103.

332. R. A. B. Mynors — Catalogue of the Manuscripts of Balliol College, Oxford, 1963, p. 387—388.

333. Armenische Handschriften, beschrieben von Herrn Prof. Dr. J. H. Petermann in Berlin. *Տես՝ հետևյալ հրատ. մեջ*. „Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae Monachensis“, t. I, pars IV, Monachii, 1875.

Էջ 120—129՝ նկարագրում է 20 ձեռագիր՝ Մյունխենի Արքեպիսկոպոսի Մատենադարանից:

334. Catalogue des Manuscrits arméniens de la Bibliothèque Nationale, par Prud'homme. (*Անտիպ*): Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. 299.

335. S. de Ricci and W. J. Wilson — A Census of Medieval and Renaissance Manuscripts in the United States and Canada. Vol. I—II. New York, 1935—1937.

336. An Annotated List of Armenian New Testament Manuscripts. By the Rev. Erroll F. Rodes, Ph. D. Annual Report of Theology, Monograph Series, vol. I. Department of Christian Studies. Rikkyo (St. Paul's) University. Ikebucuro, Tokyo, Japan, 1959.

XIV + 192 էջ: նկարագրել է 1244 ձեռագիր: Ունի աղյուսակներ և ցանկեր:

337. Jean Simon — Répertoire des bibliothèques publiques et privées d'Europe contenant des manuscrits arméniens. *Orientalia*, vol. II, 1933, p. 231—250.

338. Walters Art Gallery. Early Christian and Byzantine Art. A Catalogue of an Exhibition held at the Baltimore Museum of Art. Baltimore, 1947.

339. A. P. Wikgren — Armenian Gospels Manuscripts in the Kurdian Collection. *Journal of Biblical Literature*, vol. LV, 1936, p. 155—158.

340. A. P. Wikgren — Armenian Gospels Materials in the Kurdian Collection.

Ibidem, vol. LIX, 1940, p. 51—53.

341. A. P. Wikgren — More Armenian New Testament Manuscripts in the Kurdian Collection. Ibidem, vol. LXIV, 1945, p. 531—533.

342. A. P. Wikgren — Additional Armenian New Testament Manuscripts in the Kurdian Collection. Ibidem, vol. LXXII, 1953, p. 115—126.

343. A. P. Wikgren — New Armenian Manuscripts of the New Testament in the Kurdian Collection. Ibidem, vol. LXXIX, 1960, p. 52—56.

344. A. Zanolli — Codici armeni ignorati delle biblioteche di Perugia e di Rimini. *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, t. LXXXIX, 1929—1930, parte 2^a, p. 1041—1059.

345. Colophons of Armenian Manuscripts, 1301—1480. A Source for Middle Eastern History. Selected, Translated and Annotated by Avedis K. Sanjian. Cambridge, Harvard University Press, 1969.

XVIII + 459 էջ:

346. H. Dj. Sirouni — Manuscrits arméniens. Données bibliographiques. *Studia et Acta Orientalia*, vol. I, 1957, p. 265—280.

347. M. E. Stone — Catalogues of Armenian Manuscripts and Associated Works in American Libraries. *Journal of the American Oriental Society*, vol. LXXXVIII, July-September 1968, p. 455—460.

348. F. Taylor — The Oriental Manuscript Collections in the John Rylands Library. *Bulletin of the John Rylands Library*, Manchester, vol. LIV, 1971/72, p. 449—478.

461—462 էջերում նկարագրում է 22 հայերեն ձեռագիր:

349. Սուրեն Բուլանջյան — Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Բուխարեստի Հայ Մշակութի Տան Մատենադարանի: (*Անտիպ*, 1948): Երևանի Պետ. Մատենադարան, Անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ, № 84:

Նկարագրել է 150 ձեռագիր: Մի մասը գտնվում է հեղինակի մոտ:

350. Սուրեն Բոլանջյան — Հայկական կոտորածները և մեր ձեռագրական կորուստները: Էջմիածին, 1965, № 2—4, էջ 96—107. № 5—7, էջ 133—144. 1966, № 8, էջ 27—37. № 9—10, էջ 88—93. 1967, № 5, էջ 46—57. № 6, էջ 50—55 (անավարտ):

Խոսում է 1894—1896, 1909, 1915 թթ. վասպուրականում, Տարոնում, Կարինում, Կեսարիայում, Մալաթիայում, Անկյուրիայում, Արմաշում, Սեբաստիայում ոչնչացված և մասամբ փրկված ձեռագրերի մասին:

351. Սուրեն Բոլանջյան — Համառոտ ցուցակ Գեղա հայաքաղաքի հայերեն նորահայտ ձեռագրերի և պատառիկների: (Անտիպ, 1973): Գտնվում է հեղինակի մոտ:

352. Սուրեն Բոլանջյան — Տրանսիլվանիայում գրված հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: (Անտիպ, 1964): Գտնվում է հեղինակի մոտ:

353. Սուրեն Բոլանջյան — Սեբաստիայում գրված հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (ԺԱ.—ԺԹ դդ.): (Անտիպ, 1974). Գտնվում է հեղինակի մոտ:

354. Սուրեն Բոլանջյան — Մաշտոցեան Մատենադարանի հայերեն ձեռագիր պատառիկների ցուցակ: (Անտիպ, 1958): Երևանի Պետ. Մատենադարանում, հայտնի է «Հայերեն ձեռագիր պատառիկների հին գույքամատյան» անունով:

355. Սուրեն Բոլանջյան — Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագիր պահպանակների քարտարան: (Անտիպ, 1959): Երևանի Պետ. Մատենադարան, ձեռագրական բաժնի մատենադիտությունների հավաքածու, № 76:

Բաղկացած է 139 քարտային նկարագրություններից:

ՅՈՒՅԱԿՆԵՐԻ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉՆԵՐԸ, ԵՎ ԱՅՆ ԱՆՁԵՐԸ, ՈՐՈՆՑ ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՂՈՂ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ ՆԿԱՐԱԳՐՎԱԾ ԵՆ ՎԵՐՈՂԻՇՅԱԼ ՅՈՒՅԱԿՆԵՐՈՒՄ: ԹՎԱՆՇԱՆՆԵՐԸ ՅՈՒՅՅ ԵՆ ՏԱԼԻՍ ՅՈՒՅԱԿՆԵՐԻ ՀԵՐԹԱԿԱՆ ՀԱՄԱՐՆԵՐԸ

Արգարյան Գ. Վ. — 179

Ալիշան Դ. — 180

Ալպոյաճյան Ա. — 181, 182, 183

Ակինյան Ն. — 184, 185, 186, 187, 199

Աղալնունի Մկ. — 188, 189, 262

Աճառյան Հ. — 190

Աճեմյան Հայկ — 191

Անթարյան Փ. — 192, 239, 240

Ապտուլահյան Ս. — 311

Ասլանյան Հայրիկ — 264

Ասֆալդ Հ. — 312

Արղումանյան Զ. — 193

Բագրատունի Կար. — 228

Բամպուրճյան Գ. — 194

Բաումշտարկ Ա. — 315

Բաստամյան Վ. — 195

Բարազամյան Հ. — 196

Բեյլի Հ. — 241

Բուխթալ Հ. — 316

Բրոսե Մ. — 217

Գարբիելի Գ. — 323

Գալեմբյարյան Գր. — 197

Գարտաշյան Ա. Հ. — 198

Դոլճյան Հ. — 204

Դուշակյան Թ. — 199

Դուրյան Խ. Ս. — 200, 201

Դրեգորի Կ. Ռ. — 324

Դրեգորյան Հովհ. — 223

Դրեգորյան Մ. Գ. — 202

Դրեգորյան Ս. Տեր Մ. — 203

Դադյանց Գր. — 209

Դարբինյան Հ. — 205

Դոռանթ Չ. — 322

Եղանյան Օ. Ս. — 206—241

Զատոյան Դ. — 242

Զեյթունյան Ա. — 239, 240

Էնֆիաճյան Ա. և Հ. — 206, 302,

303

Թոփճյան Հ. Հ. — 243

Ինճիճյան — 311

Լալայան Երվ. — 244

Լյուդկե Վ. — 326

Լորդ Կրոֆորդ — 314

Խալաթյանց Գր. — 214

Խաչատուրյան Թ. — 307

Խաչիկյան Լ. Ս. — 245

Կարապետ վարդապետ, լուսարար Տարոնի Ս. Կարապետի վանքի—

307

Կլարկ Կ. — 317

Կյուպեհրյան Բ. — 246, 247

Կորյուն վարդապետ — 248

Կուրց Օ. — 316

Հակոբյան Վ. Ա. — 249

Հայկունի Ս. — 250

Հաջունի Վ. — 251

Հովակիմյան Ստ. — 262

Հովհաննիսյան Արգար — 219

Հովհաննիսյան Աշոտ — 249

Հովհաննիսյան Կար. — 216

Հովսեփյան Գար. — 238, 263

Չանուլի Ա. — 344

Չաղիկյան Ա. — 252, 253, 254

Մակեր Ֆ. — 311, 327, 328

Մայնորս Ռ. — 332

Մանկունի Վ. — 255

Մարտեն Հ. Պ. Պ. — 330

Մարտիրոսյան Ն. Պ. — 261

Մելիք-Ձոհրաբյան Նար. — 225

Միսրան. տես՝ Տեր-Մկրտչյան Գ.

Մինասյան Լ. Գ. — 257, 258,

259

Միքայելյան Ն. Գ. — 260

Մոլիտոր Հ. — 312

Մոնակո Ա. — 321
Մուրադյան Ս. Ա. — 261
Յուզբաշյան Կ. — 310
Նշանյան Մ. — 264
Ոսկյան Հ. — 187, 265, 266, 267, 268
Ուիլսոն Ու. — 335
Ուիկզրեն Ա. Պ. — 339, 340, 341, 342, 343
Չերքեզյան Հովհ. — 207
Պալյան Տ. — 269
Պարոնյան Սուր. — 313, 314
Պետերման Հ. — 333
Պողարյան Գ. — 270
Պողարյան Ն. — 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279

Պրյուդ'Օմ — 334
Ռիլլի (Դե) Ս. — 325
Ռոզլ է. Ֆ. — 336
Սաթունյան Գ. — 280
Սանջյան Ա. — 345
Սարգիսյան Բ. — 281
Սարգսյան Գ. — 281
Սեդրակյան Ար. — 282
Սիմոն Հ. — 337
Սիրունի Հ. Ճ. — 346
Սուրբասյան Կ. Հ. — 241
Ստասով Վ. — 308
Ստեփանոս վարդապետ, վանահայր Կոռուց անապատի — 283
Ստոն Մ. է. — 347
Վարժապետյան Ս. Հ. — 284
Տաշյան Հակ. — 267

Տեյլոր Ֆ. — 348
Տեր-Մկրտչյան Գ. — 256
Տեր-Մովսիսյան Մ. — 309
Տեր-Ներսիսյան Ս. — 318, 319, 320, 321
Տեր-Պողոսյան Ս. — 282
Փելիկյան Ե. — 285
Քարամյանց Ն. — 286
Քելեշյան Մ. — 287
Քելեշյան Մ. — 288
Քուլանջյան Ս. — 292, 293, 349—355
Քյուրտյան Հ. — 189, 254, 289, 290, 291, 325, 339, 340, 341, 342, 343
Քոսյան Հ. — 294, 295, 296

ԱՅՆ ՎԱՅՐԵՐԸ, ՈՐՏԵՂ ԳՏՆՎՈՂ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ ՆԿԱՐԱԳՐՎԱԾ ԵՆ ՎԵՐՈՇԻՇՅԱԼ ՑՈՒՑԱԿ-ՆԵՐՈՒՄ: ԹՎԱՆՇԱՆՆԵՐԸ ՑՈՒՅՑ ԵՆ ՏԱԼԻՍ ՑՈՒՑԱԿՆԵՐԻ ՀԵՐԹԱԿԱՆ ՀԱՄԱՐՆԵՐԸ

Ագուլիս — 244, 282
Ազգային Մատենադարան Հայոց Հալաթիայի. տես՝ Կոստանդի-նուպոլիս
Ազգային Մատենադարան Վիեն-նայի. տես՝ Վիեննա
Ազգային Մատենադարան Փարի-զի. տես՝ Փարիզ
Ալահի գյուղ — 244
Աղթամար — 242
Աղճան — 261
Ամերիկայի Միացյալ Նահանգ-ներ — 291, 335, 347
Այնթապ — 270
Անթիլիաս — 202
Անկյուրիա — 350
Արծյան վարժարան. տես՝ Կարին
Արմաշի վանք — 243, 350
Արտազ (Թաղեոս առաքյալի վանք) — 232
Արքայական Մատենադարան Բրյուսելի. տես՝ Բրյուսել
Արքունի Մատենադարան Մյուն-խենի. տես՝ Մյունխեն
Բաբերդ — 205
Բագրեվանդ — 224
Բալեարես — 314
Բալտիմոր — 193, 338
Բաղդադ — 304
Բարբերիյան Գրատուն — 298
Բեյրութ — 265
Բեռլին — 312

Բերգամա — 204
Բերկի — 193
Բոյրոն — 312
Բուխարեստ — 349
Բրիտանական Թանգարան. տես՝ Լոնդոն
Բրյուսել — 305
Գահիրե. տես՝ Կահիրե
Գանդաս. տես՝ Կանսաս
Գանձասար — 220, 282
Գեղախոռ — 296
Գեղա — 292, 351
Գեվորգյան Ճեմարան — 208
Գետաշեն — 226
Գերմանիա — 312
Գողթն — 229
Գոսլար — 312
Դարձտաղտ — 312
Դավրիժ. տես՝ Թավրիզ
Դեղսար գյուղ — 244
Դիսար գյուղ — 244
Դուբին — 290
Դվնիկ — 296
Դրմերտ գյուղ — 261
Եղրդուտ — 261
Ենա — 312
Եվրոպիա — 181
Եվրոպա — 337
Երեվան — 236, 239, 240, 300, 301, 354, 355
Երկնիստ — 296
Երնջակի Ս. Կարապետ — 215

Երուսաղեմ — 264, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 315, 317, 322
Ջամառ — 187, 284, 288
Ջմյունիա — 294
Էջմիածին — 208, 231, 234, 237, 255, 256, 260, 280
Էռլանգեն — 312
Էրմիտաժ. տես՝ Լենինգրադ
Թավրիզ — 191, 250
Թարգմանչաց վանք — 222, 261
Թրիլիսի — 212, 302
Թեհրան — 190
Իջևլան. տես՝ Կարվանսարայ
Իտալիա — 323, 344
Լազարյան Ճեմարան. տես՝ Մոս-կովա
Լեհաստան — 180
Լենինգրադ — 235, 310
Լեւոնյան վարժարան. տես՝ Հոռմ
Լոնդոն — 203
Լվով — 184
Խարձ գյուղ — 261
Խոշկելտի գյուղ — 261
Մզակ գյուղ — 261
Մոզետ գյուղ — 261
Կահիրե — 198
Կայսերական Մատենադարան Վի-եննայի. տես՝ Վիեննա
Կան — 296
Կանսաս — 289, 325
Կարին — 295, 296, 350

Կարվանսարայ — 230
 Կեղ — 296
 Կեսարիա — 269, 350
 Կիպրոս — 185, 327
 Կոբ — 261
 Կոստանդինուպոլիս — 194, 247, 252, 253, 254, 268, 306
 Կուտինա — 183
 Կոնսկոյ — 296
 Կոնճո — 296
 Կտուց անապատ — 283
 Կրակովիա — 197
 Կրիչը — 296
 Հալլե — 312
 Հայոց հյուրանոց Ի Ս. Վլաս. տես՝ Հոռոմ
 Հառիճ — 221
 Հարքավանք [Յարքաւանք] — 261
 Հինձը — 296
 Հոռոմ — 186, 297, 298
 Զիթավոդը Մուտուոկու — 296
 Հալաթիա. տես՝ Կոստանդինուպոլիս
 Հեյպլան գյուղ — 261
 Մալաթիա — 182, 350
 Մալիաբեքյան Դրատուն — 299
 Մանադկերտ — 261
 Մանչեստր — 348
 Մաշտոցյան Մատենադարան. տես՝ Երեվան
 Մարբուրգ — 312
 Միացյալ Նահանգներ. տես՝ Ամերիկա
 Միխիթարյան Մատենադարան. տես՝ Վենետիկ
 Միխիթարյան Մատենադարան. տես՝ Վիեննա
 Մյունխեն — 312, 333
 Մոնրեալ — 193
 Մոսկվա — 286
 Մուղնու Ս. Գեվորգ — 227
 Մուշ — 261, 307
 Մսրվանիս — 244
 Յոնճալու գյուղ — 261
 Յոնյա [Ինեա] — 246
 Նեապոլիս — 331
 Ներսիսյան հոգեվոր դպրոց. տես՝ Թբիլիսի
 Նիկոմիդիա — 188, 262

Նիկոսիա. տես՝ Կիպրոս
 Նյուտնքերգ — 312
 Նորատին — 261
 Նոր-Բայազետ — 210
 Նոր-Ջուղա — 259
 Նուխի — 282
 Շամախի — 213
 Շեխաղուպ գյուղ — 261
 Շեխան գյուղ — 261
 Շիրազ — 258
 Շիրվանշեխ գյուղ — 261
 Շխնոյ — 296
 Շղնոյ — 296
 Շուշի — 282
 Շտուտգարտ — 312
 Ուաշինգտոն — 193
 Ուիլիստ — 289
 Ումուտում — 296
 Չարտորիսկի Մատենադարան — 197
 Չիկագո — 193
 Չիֆթիկ — 296
 Պալատ, Պալատ. տես՝ Կոստանդինուպոլիս
 Պատիշեն — 296
 Պարտիզակ — 189
 Պետական Մատենադարան. տես՝ Երեվան
 Պերկամա. տես՝ Բերգամա
 Պերուշիա — 344
 Ջրառատ — 179
 Ջրիկ գյուղ — 261
 Ռիմինի — 344
 Ռոմինիա — 180
 Ռատամզետուկ գյուղ — 261
 Սանահին — 218, 280
 Սան Մարինո — 193
 Սեբաստիա — 199, 350, 353
 Սիս — 287
 Սողեբումուկ — 296
 Սուրբ Ամենափրկիչ վանք. տես՝ Նոր-Ջուղա
 Սուրբ Առաքելոց-Թարգմանչաց վանք. տես՝ Մուշ
 Սուրբ Գեվորգի վանք. տես՝ Մուղնի.
 Սուրբ Դանիելի վանք. տես՝ Կեսարիա

Սուրբ Թադեոս առաքյալի վանք. տես՝ Արտազ
 Սուրբ Թովմա առաքյալի վանք. տես՝ Ազուլիս
 Սուրբ Խաչ դպրեմանք. տես՝ Կոստանդինուպոլիս
 Սուրբ Կարապետի վանք. տես՝ Երնջակ
 Սուրբ Կարապետի վանք. տես՝ Կեսարիա
 Սուրբ Կարապետի վանք. տես՝ Մուշ
 Սուրբ Հակոբի վանք. տես՝ Երուսաղեմ
 Սուրբ Ղազար. տես՝ Վենետիկ
 Սուրբ Մեսրոպի վանք — 244
 Սուրբ Նշանի վանք. տես՝ Սեբաստիա
 Սուրբ Վլաս. տես՝ Հոռոմ
 Ստանիսլավով — 184
 Վասպուրական — 196, 350
 Վատիկան — 297
 Վենետիկ — 251, 281, 285, 318, 326
 Վերի Ակներ գյուղ — 261
 Վերժանուքյան Թանգարան Օրթա-գյուղի. տես՝ Կոստանդինուպոլիս
 Վիեննա — 266, 267
 Տաթեվ — 211
 Տանակերտ գյուղ — 244
 Տարոն — 350
 Տրպիկն. տես՝ Դուբլին
 Տինարիգոմ — 296
 Տյուբինգեն — 312
 Տյուկնուկ գյուղ — 261
 Տրանսիլվանիա — 352
 Փարիզ — 195, 328, 330, 334
 Փերիա գավառ — 257, 259
 Փլորենտիա — 299
 Քեքեուլու գյուղ — 261
 Քյոթահիա. տես՝ Կուտինա
 Քրաքով. տես՝ Կրակովիա
 Օթումվա — 193
 Օքսֆորդ — 332
 Ֆիլադելֆիա — 193
 Ֆուլդա — 312

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ած.	= ածական
Ամ.	= Ամատունու ցուցակ (Էջմիածնի Մատենադարանի ձեռագրերի)
Ամեր. վարժ.	= Ամերիկյան վարժարան (Հայկալ)
անգլ.	= անգլերեն
անթվ.	= անթվական
անխոր.	= անխորագիր
Անտ. Մատ.	= Անտոնյան Մատենադարան (Կ. Պոլիս)
ասոր.	= ասորերեն
ար.	= արաբերեն
արխ.	= արխիվ, արխիվային
արտատպ.	= արտատպված, արտատպութուն
արքեպս.	= արքեպիսկոպոս
բն.	= բնագիր
ԳԱ	= Գիտությունների Ակադեմիա
Գե.	= Գեորգյան ցուցակ (Էջմիածնի Մատենադարանի ձեռագրերի)
գերմ.	= գերմաներեն
գոյ.	= գոյական
գրադ.	= գրադարան
դ.	= դար
դդ.	= դարեր
երբ.	= երբայերեն, երբայական
եկ.	= եկեղեցի
եպս.	= եպիսկոպոս
ևն	= և այլն
Էջմ. Մատ.	= Էջմիածնի Մատենադարան
ընկ.	= ընկերներ, ընկերութուն
թ.	= թվական
թթ.	= թվականներ
թարգմ.	= թարգմանիչ, թարգմանեց, թարգմանութուն
թղթ.	= թղթապանակ
թվ.	= թվագրություն, թվականություն (aera)
թրք.	= թուրքերեն
ժող.	= ժողովածու
իտալ.	= իտալերեն
լատ.	= լատիներեն
լծ.	= լուծում, լուծումը
խոր.	= խորագիր
ծ., ծան.	= ծանոթագրություն

ծավ.	= ծավալ, ծավալով
ծն.	= ծնված, ծնվել է
կար.	= կարինյան ցուցակ (Էջմիածնի Մատենադարանի ձեռագրերի)
Կենտր. Պատմ.	
Արխ.	= Կենտրոնական Պատմական Արխիվ (Թբիլիսի)
Կենտր. վարժ.	= Կենտրոնական վարժարան (Կ. Պոլիս)
կթդ.	= կաթողիկոս, կաթողիկոսական
հայ.	= հայերեն
հայկ.	= հայկական
Հայկ. Մատ.	} = Հայկական Մատենադարան (Սրբոց Հակոբյանց Մատենադարան, Երուսաղեմ)
Հայոց Մատ.	
Հանր. Գրադ.	= Հանրային Գրադարան կամ Հանրապետական Գրադարան (Երևան)
հաս. դիտ.	= հասարակական գիտություններ
հմմտ.	= համեմատել
Հն., հն.	= Հնատիպների բաժին, հնատիպ գիրք
հոդ.	= հոդված
հուն.	= հունարեն
ՀՍՍՀ	= Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն
ՀՍՍՌ	= Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկա
հտ.	= հատոր
հրատ.	= հրատարակիչ, հրատարակութուն
Հրց.	= Հարց, Հարցում
ձեռ.	= ձեռագիր
Ձեռագր. Ինստ.	= Ձեռագրերի Ինստիտուտ (Թբիլիսի)
մատ.	= մատենադարան
մեռ.	= մեռած, մեռել է
Մխիթ. Մատ.	= Մխիթարյան Մատենադարան
մոտ.	= մոտավորապես
յդ.	= յազազ
Յս.	= Յիսուս
շար.	= շարունակելի

շարժ.	= շարվածք (տպագրական)
ռւղղ.	= ռւղղական (հոլով)
Ուն.	= Ունիվերսալի բաժին
Պետ. Թանգ.	= Պետական Թանգարան (Թբիլիսի. ալմաթի ձեռագրերն ալմա պահ-վում են Ձեռագրերի Ինստիտուտում)
Պետ. Կենտր.	
Պատմ. Արխ.	= Պետական Կենտրոնական Պատմական Արխիվ (Թբիլիսի)
Պետ. Մատ.	= Մաշտոցի անվան Պետական Մատենադարան (Երևան)
Պետ. Պատմ. Թանգ.	= Պետական Պատմական Թանգարան (Երևան)
սիլ.	= սլավոնական
Պտ.	= Պատասխանի
սլոգր.	= սլոտկերագր
սլոթ.	= սլոտերագր
սլոսկ.	= սլոսկերեն
սոս.	= սոսերեն
Ս., ս., սր.	= Սուրբ
սեռ.	= սեռական (հոլով)
սկ.	= սկզբնատող, սկզբնավորութուն
սրկ.	= սարկավագ
վավ.	= վավերագիր
վս.	= վասն
վրաց.	= վրացերեն
վրդ.	= վարդապետ
տ.	= տող
տպ.	= տպագրութուն
փխ.	= փխանակ
Քառ.-մանկ.	= Քառասուն-մանկունք (եկեղեցի չափական)
քհ.	= քահանա
Քն.	= Քրիստոս
Քրն.	= Քրնաներեն
арм.	= армянский (— ая, — ое)
вып.	= выпуск
Имп. Публ. Библ.	= Императорская Публичная Библиотека (Պետերբուրգ)
Инст. Вост. рук.	= Институт Востоковедения
стр.	= страница
т.	= том
ч.	= часть

Add.	= Additional
Anc. Fonds	= Ancien Fonds
Arm.	= Armenus (codex)
Arm.	= Arménien (manuscrit)
Ball. Coll.	= Balliol College
Barb.	= Barberinianus (codex)
Bd.	= Band
Bibl. Nat.	= Bibliothèque Nationale (Փարիզ)
Bibl. Vat.	= Bibliotheca Vaticana (Հռոմ)
Bodl. Libr.	= Bodleian Library (Օքսֆորդ)
Borg.	= Borgianus (codex)
Brit. Mus.	= British Museum (Լոնդոն)
BU	= Bibliotheca Universitatis (Լվով)
Can.	= Canonici
Chis.	= Chisianus (codex)
Cod.	= Codex
etc.	= etcaetera
fasc.	= fasciculus (հոլով լեզուներով)
fol.	= folium
Gr.	= Graecus (codex)
hrsg.	= herausgegeben
HSIB	= Kaiserliche Hof- und Staatsbibliothek (Մյունխեն)
KKHB	= K. K. Hofbibliothek (Վիեննա)
Kön. Bibl.	= Königliche Bibliothek (Բեռլին)
KUB	= Königliche Universitätsbibliothek (Տյուբինգեն)
Lat.	= Latinus (codex)
Lew. Coll.	= John Frederick Lewis Collection (Free Library) (Ֆիլադելֆիա)
Ms.	= Manuscriptus
Or.	= Oriental
p.	= pagina (հոլով լեզուներով)
S.	= Seite
ser. gr.	= series graeca
ser. lat.	= series latina
StB	= Stadtbibliothek (Նյուդեմբերգ)
Suppl. Arm.	= Supplément Arménien
t.	= tomus (հոլով լեզուներով)
Vat.	= Vaticanus (codex)
vol.	= volumen (հոլով լեզուներով)
WdIB	= Westdeutsche Bibliothek (Մարբուրգ)

ՇԱՔԱԹՎԱՕՐԵՐԸ

Կիր. — Կիրակի
 Բշ. — Երկուշաբթի
 Դշ. — Երեքշաբթի
 Դշ. — չորեքշաբթի

Եշ. — հինգշաբթի
 Ուր. — ուրբաթ
 Շբ. — շաբաթ

Ա

ԱՌՇՔԵԼ [ԱՌՇՔԵԼ] ՍԻՆՆԵՑԻ

Հայտնի է նաև Որոտնեցի մականվամբ:
Հայ բանաստեղծ ու մատենագիր, ծն. մոտ.
ԺԴ դարի կեսերին: Որդի Դավթի և Մելիքի:
Գրիգոր Տաթևացու քեռորդին ու աշակերտն
էր: Սյունյաց եպիսկոպոս և Տաթևի վանա-
հայր է եղել ԺԵ դարի սկզբներին: Առ. Սյու-
նեցին հայ եկեղեցական բանաստեղծության
աչքի ընկնող ներկայացուցիչն է այս շըր-
ջանում: Ունի գիտական, պատմական, ներ-
բողական, վիպասանական, խրատական և հո-
գևոր բազմաթիվ քերթվածներ ու տաղեր¹,
որոնց մեջ նշանավոր է «Ագամգիրք»-ը:
Վերջինս նկարագրական ու մենախոսական
ոճով գրված մի ողբերգություն է, որը վի-
պերգում է աշխարհի ու մարդու ստեղծումը
և նախամարդու անկումը, հիմնված՝ Ծննդոց
գրքի և հինկտակարանային անվավերական-
ների վրա: Դա աստվածաբանական իմաս-
տասիրությամբ հագեցված գեղարվեստական
մի աշխատություն է, որն ունի բազմաթիվ
հաջող հատվածներ: «Ագամգիրք»-ը, որ
կոչվում է նաև «Դրախտագիրք» կամ
«Կողգիրք», ծանոթ է չորս խմբագրություն-
ներով: Առաջին «Ագամգիրք»-ն ունի նույ-

նիակ երկու տարբեր մշակումներ: Առ. Սյու-
նեցու չափածո մյուս երկերի շարքին հոգևոր
ու բարոյական բնույթ կրող տաղերի մեջ
թաքնված են նաև սիրային բազմաթիվ
հատվածներ: Այդպիսիներից է, օրինակ,
«Տարիմամբ սիրոյ քեզ տազնապիմ» տաղը,
որը հիանալի սիրերգ է. նմանապես՝ «Ահա
բաղձամ քեզ ցանկալի», «Ահա մեծ լեառն
և ահագին» սկզբնավորությամբ տաղերը և
ուրիշ շատեր: Այդպիսի սիրային հատված
ներից քաղվածաբար 19 քառյակներ հրա-
տարակվել են ռուսերեն՝ „Молитва“ (Աղոթք)
խորագրով, Մ. Կուզմինի թարգմանությամբ:
Առ. Սյունեցին ունի նաև արձակ գրվածք-
ներ՝ մեծ մասամբ անտիպ: Նրա գիտական
և կրոնական արձակ երկերի մի կարևոր մասը
մեկնողական բնույթի է, ինչպես են, օրինակ,
Դավիթ Անհաղթի «Գիրք Սահմանաց»-ի
մեկնությունը, «Քերականության» մեկնու-
թյունը, են: Հեղինակության հարցի տեսա-
կետից հաճախ շփոթվել են Առ. Սյունեցու և
Առ. Բաղիշեցու երկերն իրար հետ. այսպես՝
Առ. Բաղիշեցու գործերից «Աստուածածին
կոյս պատուական» տաղը ձեռագրերում
պատահում է նաև Առ. Սյունեցու անու-

¹ Առ. Սյունեցու տաղաչափության մասին մեր
գիտողությունները տեսնել հաջորդ հոդվածում՝
ԱՌՇՔԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

¹ Տես „Антология армянской поэзии с древ-
нейших времен до наших дней“ (под ред. С. С.
Арутюняна и В. Я. Кирпотина), Москва, 1940,
стр. 259—261.

նով¹։ Ուսումնասիրողների մոտ ավելի մեծ է
 եղել շփոթությունը Առաքել անորոշ անունով
 հայտնի բազմաթիվ բնագրերի վերագրման
 խնդրում։ Մ. Պոտուրյանը շփոթություն
 ենթակա տաղերի մի մասը ոճական ու տա-
 ղաչափական առանձնահատկությունների հի-
 ման վրա հաջող կերպով տվել է Առ. Սյու-
 նեցուն և նրա հետ միասին մենք ևս ըն-
 դունում ենք Առ. Սյունեցու անունով նրա
 հրատարակած երգերը մինչև ԼԳ-ը ներառյալ։
 Մնացածների, ինչպես և մի շարք անտիպների
 նկատմամբ մենք ունեցել ենք մեր ինքնու-
 բույն կողմնորոշումը. օրինակ՝ մի քանի
 չափածոների վերաբերմամբ («Ահա մեծ
 լեռուն», «Այրեն մինչև ի Քեն, Այրեն մին-
 չև ի Քեն գոհանա՛մես», «Անճառ լոյսն էա-
 կան», «Փոհար վարզն ի հոգոյն») Առ. Սյու-
 նեցու հեղինակությունը մենք կարողացանք
 հաստատել Երևանի Պետ. Մատ. № 83 ձե-
 20 ուագրի միջոցով, որի առաջին մասում (էջ
 2ա—183բ) Հերակեա Ջուղայեցու կողմից
 1664 թվականին ամփոփված և հատուկ հաշ-
 վառմամբ դասավորված է Սյունեցու քերթ-
 վածների մի մասը։ Մենք Մ. Պոտուրյանի
 25 հետ համաձայն ենք նաև այն բանում, որ
 իր տաղերում իրեն Տեր Առաքել անվա-
 նողն Առ. Սյունեցին է։ Երկրայելի տաղերը
 գրել ենք ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ընդհանուր
 անվան տակ։ Մի քանի արձակ երկերի հե-
 30 ղինակություն հարցում ևս ունեցել ենք մեր
 կողմնորոշումը։ Առ. Սյունեցին ձեռագրերից
 հայտնի է նաև որպես գրիչ և ծաղկող։ 1407 թ.
 նա ծաղկել է մի ձեռագիր, որի հիշատակա-
 րանում պատմում է իր եղբոր՝ Բարսեղի
 35 նահատակության մասին²։ Երևանի Պետ. Մա-
 տենագարանում գտնվում են նրա ընդօրի-
 նակությունը երկու գրչագրեր, որոնցից մեկը՝
 № 2522-ը կրոնական նյութերի մի անթվա-
 40 կան ժողովածու է, հետևյալ հիշատակագրու-
 թյամբ. «Զգծող գրոցս գնուաստողի տէր
 Առաքել Սիւնեաց լիշեցեք ի Քրիստոս»

(էջ 50ա). մյուսը՝ № 3713-ը 1422 թ. գրված
 մի ավետարան է հետևյալ հիշատակարանով.
 «Փառք... կատարեցաւ սուրբ և աստուածա-
 խօս աւետարանս ձեռամբ տէր Առաքելոյ
 Սիւնեաց, յանապատին Անգեղակոթոյ, ի
 5 թվիս Հայոց ՊՀԱ ամի» են (էջ 212ա)¹։
 Այն փաստը, թե Առ. Սյունեցին 1422 թ.
 գտնվում էր Անգեղակոթում և գրչությամբ
 պարապում, ցույց է տալիս, որ նա հեռա-
 ցել էր Տաթևի վանահայրությունից և Սյու-
 10 նյաց աթոռից. այդ է հաստատում նաև Թու-
 մա Կափայեցին 1421 և 1422 թթ. ընդօրի-
 նակած ձեռագրերի հիշատակարաններում,
 նշելով, որ նույն շրջանում Սյունյաց առաջ-
 15 նորգը Սմբատ Օրբելյանի որդի Ստեփա-
 նոսն էր²։

* * *

ԶԱՓԱԾՈՒ ԵՐԿԵՐ

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇՈՒՄՆԵՐ

Հայ աշուղներ = Հայ աշուղներ. Ժողովրդական
 հայ երգիչներ և տաղասացք. Հաւաքեց Տրդատ եպս.
 20 Պալեան։ Հատոր Ա. Իզմիր, 1911։
 Քերթուածներ = Առաքել Սիւնեցի և իւր քեր-
 թուածները։ Ուսումնասիրութեամբ հրատարակեց
 Հ. Մկրտիչ Պոտուրեան, ի Մխիթ. սխառն։ Վե-
 25 նետիկ, 1914։

Ros. I = La Roseaie d'Arménie. Tome premier.
 Arakel de Sunik. Pages Choiesies: Visions de
 l'Enfer et du Ciel; Effusions d'amour spirituel;
 Le désir du Bien; De la côte; D'où procède le
 Mal et qu'est-il? et la Sainte Vierge; Le Livre
 30 d'Adam. Traduction précédée d'une étude et sui-
 vie de notes par Archag Tchobanian. Ouvrage
 illustré de 29 hors-textes et de 26 gravures. Pa-
 ris, Ernest Leroux, 1918.

Ros. III = La Roseaie d'Arménie. Tome troisi-
 ème. Pages choisies des meilleurs poètes du mo-
 yen âge et de la période suivante.... Traduction
 précédée d'une Introduction et accompagnée de
 notices par Archag Tchobanian... Paris, Librairie
 Ernest Leroux, 1929.
 40

¹ Հմմտ. Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԵ դարի հայ. ձեռ.
 հիշատակարաններ», մասն Ա, Երևան, 1955, էջ 292—
 293։

² Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2064, էջ 405բ. և
 Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1248։ Հմմտ. Լ. Ս.
 Խաչիկյան, «ԺԵ դարի հայ. ձեռ. հիշ.», մասն Ա,
 էջ 257—258 և 292։

¹ Տես աստ, հտ. Ա, էջ 1127, § 4։

² Հ. Աճառյան, «Ցուցակ հայ. ձեռ. Թաւրիղի»,
 Վիեննա, 1910, էջ 82—83։ Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԴ
 դարի հայ. ձեռ. հիշատակարաններ», Երևան, 1950,
 էջ 602—603։

Ա.—ԱՍՏՂԱԲԱՇԽԱԿԱՆ ՏԱՂ

Վասն երկոտասան կենդանակերպիցն, երկոտասան ազգաց, և երկոտասան անդամոց, ասացեալ ի յԱռաքել վարդապետէ. տես՝ «Տետրակ համառօտ և լի իմաստնախոհ բանիւք, արարեալ հոգելից և իմաստուն վարդապետին Յոհաննիսի Երզնկացոյ, որ և ասի Ծործորեցի», Ա. տպ., Նոր-Նախիջկան, 1792 (հունիսի 22), էջ 62—73:

Բնագրի ներքին բաժանումների մասին տես ստորև:

Այլ տպ.—Վասն երկոտասան կենդանակերպիցն, երկոտասան ազգաց, և երկոտասան անդամոց, ասացեալ ի յԱռաքել վարդապետէ. տես՝ «Տետրակ համառօտ... Յոհաննիսի Երզնկացոյ, որ և ասի Ծործորեցի», Բ. տպ., Նոր-Նախիջկան, 1792 (դեկտեմբերի 17), էջ 56—66:

Բնագրի ներքին բաժանումների մասին տես ստորև:

Այլ տպ.—Վասն երկոտասան կենդանակերպիցն՝ երկոտասան ազգաց և երկոտասան անդամոց (հրատ. Մ. Պոստոլյան). տես՝ «Բերթումներ», էջ 177—192:

Բնագիրը, որ 86 տուն է, բաժանված է հետևյալ մասերի, որոնք ձեռագրերում պատահում են նաև առանձին.

—Աշխարհս ունի ըզմե մարդոյ, երկոտասան անդամք մարմնոյ, Կենդանակերպքն ըստ խորհրդոյ է բաժանեալ վերայ մարդոյ. «Խոյն է գլուխ՝ որ է պարսիկ, | Յուլն պարանոց՝ Բաբելացիք...»:

10 տուն: 6-րդ տունը՝ «Տէր Առաքել գրեցի զայս բան՝ | Ի յալտնութիւն մըտաց մարդկան, | Զի որք լըսեն ճարտարանան, | Ի քննութիւն բանիս փութան»:

—Վասն եօթն մոլորակացն և երկոտասան կենդանակերպացն՝ թէ ո՞րք որոյ են, կամ ո՞րպէս ընթանան, և կամ զի՞նչ է գործնոցա. «Կան եօթն աստեղք մոլորական, | Կենդանակերպք երկոտասան...»:

37 տուն:

—Վասն երկոտասան հողմոցն. «Հընչեալ հողմունքն զանազան, | Ի չորս կողմանց աշխարհի զան...»:

11 տուն:

—Վասն թուոց աստեղաց կենդանակերպից. «Խոյն որ իշխան է ամպրոպայ, | Տասնևվեց աստղ կայ ի նըմայ...»:

11 տուն:

—Վասն ընթացից արեգական՝ առ կենդանակերպսն. «Այլ և յայտնեալ մեկնեմ զայս բան, | Յատուկ յատուկ առանձնական...»:

4 տուն:

—Թէ յորո՞ւմ աւուր ամսոյն մտանէ արեգակն ի կենդանակերպն. «Ի քսան ՚ւ երկուսն մարտ ամսին, | Ի չորեքտասան արեգի...»:

13 տուն:

Հրատարակվել է նախորդ տպագրութիւնների (Նոր-Նախիջկան, 1792) և Վ. հետիկյան № 1119 և 780 ձեռ. օրինակների հիման վրա: Սույն տպագրութիւն մեջ գրտնըվող վերջին գլուխը, որ է՝ «Թէ յորո՞ւմ աւուր ամսոյն մտանէ արեգակն ի կենդանակերպն», բացակայում է նախորդ հրատարակութիւններում:

□ Բնագրի ձեռ. օրինակներում գտնվում են ուրիշ գլուխներ ևս, ավելի կամ պակաս թվով: Այսպէս՝ Երեանի Պետ. Մատ. № 5613 ձեռագրում (էջ 186ա — 194բ) կան նաև հետևյալ գլուխները.

—Թէ յորո՞ւմ ժամու մտանէ արեգակն ի կենդանակերպն. «Յորժամ ի խոյն գայ մըտանի. | ԺԲ. ժամն ի տըլընչենի...» (էջ 192ա — 192բ):

7 տուն:

—Վասն ժամուց անուանքն. «Այլ և գաւիկ (sic) ցուցեալ յայտնեմ | Զանուանք ժամուց թէ ո՞րպէս են...» (էջ 192բ — 193ա):

8 տուն:

—Աւուրք պահպանութեան այս են. «Յունվար Բ. և ի Դ.ին, | Փետրվարի Զ. և ի Ի.ին...» (էջ 193ա — 193բ):

4 տուն:

—Վասն երկուսան կենդանակերպից քե ո՞րպես ունին զբնութիւն չորից տարեբացս. «Կենդանակերպքն ամենեքին | Զբնութիւն տարեբց¹ այսպես ունին...» (էջ 193բ):

2 տուն:

—Վասն ազգմանց կենդանակերպիցն և մոլորակաց, քե ո՞րպես ազգեն առ միմեանս ըստ բնութեան իւրեանց. «Կենդանակերպքն ամենեքին | Ըզգործ բնութեանըն զոր ունին, | Երեսուն օր ազգեն մին մին...» (էջ 194ա—194բ):

11 տուն:

Այլ բնագրից բազմաթիւ օրինակներ կան Երևանի Պետ. Մատ. ձեռագրերում. տես № 35 (էջ 122բ—123ա թերի), № 739 (էջ 48ա—55ա), № 861 (էջ 510բ—514ա), № 1151 (էջ 219ա—222բ), № 1661 (էջ 278բ—284բ), № 1887 (էջ 391բ—396բ), № 2462 (էջ 99բ—102բ թերի), № 3119 (էջ 334ա—339բ), № 3190 (էջ 207ա—214բ), № 3206 (էջ 162ա—168ա), № 3240 (էջ 110ա—115ա), № 3286 (էջ 312բ—317բ), № 3504 (էջ 213բ—217ա), № 4335 (էջ 93բ—96բ), № 5613 (էջ 186ա—193բ), № 6573 (էջ 307ա—311բ), № 6731 (էջ 209բ—210ա թերի), № 7898 (էջ 381բ—384բ), № 8258 (էջ 93բ—104ա) ևն: Տես նաև Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms. Arm. F. 3 (fol. 158^v), Ms. Arm. E 12 (fol. 9^r). Արմաշի Մատ. ձեռ. № 208 (էջ 2ա). Նիկոսիայի-Անթիլիասի ձեռ. № 18—հին № 20 (էջ 136բ, սկ. «Խոյն է գլուխն որ են աշխարհն Պարսկական, ցույն պարանց որ են կողմանք Բաբելական»):

Ձեռագրերում բնագրի խորագրերը նման են տպագրին. որոշ ձեռագրեր խորագրում ավելացնում են՝ «...հոմերայես ոտանաւոր», և կամ նշում են բնագրի տների ընդհանուր քանակը՝ «...տունս Հ», «...տունս Ղ»: Որպես սկզբնատող՝ ձեռագրերն ընդհանրապես ցույց են տալիս «Աշխարհս ունի ըզնի մարգոյ» բառերը, որոնք իրականութեան մեջ բնագրի

առաջին հատվածի չափածո վերնագրի առաջին բառերն են:

Բ. — ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՎ ՆԵՐԲՈՂԱԿԱՆ ՏԱՂԵՐ

1. Վասն շարական արարողաց. «Յատուածային շնորհաց վերին, | Իմաստութիւն հօր միածին...» (հրատ. Մ. Պոստոլյան), տես՝ «Քերթումներ», էջ 321—323:

13 տուն: Հրատարակիւ է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 171 (հին) ձեռագրից: Ձեռագրում խորագրերն է «ՅԱռաքել Սիւնեաց վարդապետէ շինեալ ոտանաւոր վասն շարականաց արարողաց»:

Այլ տպ.—ՅԱռաքել Սիւնեաց վարդապետէ շինեալ ոտանաւոր շարականաց արարողաց. «Յատուածային...» (հրատ. Հ. Ս. Անտալյան), տես աստ, հտ. Ա., Երևան, 1959, էջ LXIX—LXX:

13 տուն: Սկզբնատառերը՝ «ՅԱռաքել վարդապետէ այս բան յ զ»: Վերջում՝ «ՅԱռաքել բարեաց անծին, | Ծընեալ եղև բանս ի կարգին, | Զձեզ աղաչեմ զամենեսին | Յիշման առնել զիս ի բարին»: Հրատարակիւ է Երևանի Պետ. Մատ. հետեւյալ ձեռագրերից. № 2079՝ խոր. նույն (էջ 360բ—361ա) և № 7703՝ «Գովեստ վասն շարականաց» (էջ 30ա—31ա). օգտագործվել է նաև նախորդ հրատարակութիւնը:

2. Անուանք Աստուծաշունչ գրոց, եօթանասուն և երկուց. «Տէր Առաքել գիտող Սիւնեաց, | Զուրկ և թափուր [յ]ամեն շնորհաց, | Զարգարեցի ըզկարգ գրանաց...», տես՝ Ս. Հայկունի, «Բագրեանդ շրաբաշխ գաւառ», մասն Ա., էջմիածին, 1894, էջ 375—378:

33 տուն: Հրատարակվել է թավրիզաբնակ Նարիման Մելիք-Զոհրաբյանին պատկանող մի ձեռագրից:

Այլ տպ.—Համառօտ համարք Աստուծաշունչ գրոց. «Տէր Առաքել գիտող Սիւնեաց...», տես՝ Месроп Тер-Мовсесян, „История перевода Библии на армянский язык“, Петербург, 1902, стр. 264—266.

¹ Ձեռագրում տարեբաժնոց:

34 տուն: Միայն հալերեն բնագիրն է, հրատարակված՝ Գր. Խալաթյանցին պատկանող մի ձեռագրի և էջմ. Մատ. № 599 (ալթմյան՝ երևանի Պետ. Մատ. № 702) ձեռագրի հիման վրա:

Այլ տպ. — Նորին Առաքել վարդապետի Սիւնեաց թիւք գրեանաց հին և նոր կտակարանաց. «Տէր Առաքել դիտող Սիւնեաց...» (հրատ. Մ. Պոտուրյան), տես՝ «Քերթուած» 10 ներք, էջ 193—198:

33 տուն: Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 171 (հին) ձեռ. օրինակի և Ս. Հակոբյան հրատարակութեան հիման վրա:

□ Տես նաև երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 702 (էջ 186ա—189բ), № 711 (էջ 116ա—119ա), № 1487 (էջ 50բ—52ա), № 1495 (էջ 135բ—136բ), № 2079 (էջ 359ա—360բ), № 2190 (էջ 72ա—74ա), № 3119 (էջ 339բ—341բ), № 3218 (էջ 333բ—337ա), № 3504 (էջ 217ա—218ա), 20 № 4205 (էջ 470ա—471ա), № 5971 (էջ 266ա—267բ), № 7029 (էջ 183բ—187բ), № 7703 (էջ 5ա—8ա) և: Տես դարձյալ Երուսաղեմի Հակ. Մատ. ձեռ. № 149/1240 (էջ 356բ—360ա). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1208 (էջ 1009):

Բնագիրը, տպագրելու մ նշված խորագրերից բացի, ձեռագրելու մ պատահում է նաև «Համարք աստուածաշունչ գրոց» «Յիշատակարան աստուածաշունչ գրոց», «Յաղագս աստուածաշունչ գրոց հին և նոր կտակարանաց», «Վասն աստուածաշունչին ՀԲ փերք գրոցն» և նման խորագրերով:

3. Տէր Առաքելի եռամեծի և քաջ հոեաորի, աշակերտի երից[ս] երանելոյն Գրիգորի Տաթևացոյ աիեգերալոյս վարդապետի արարեալ բան: Գովութիւն ի վերայ սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյ. «Արփիական լոյս երկնային, | Յիսուս Քրիստոս հօր միածին, | Լըցեր շնորհիւ քո անքրնին...», տես՝ Գր. Նարեկացի, «Գիրք Աղօթից», 40 Կ. Պոլիս, 1700, հավելված՝ էջ 145—149:

Այբբենական կարգով, 36 տուն:

Այլ տպ. — Տէր Առաքելի և. «Արփիական...», տես՝ Գր. Նարեկացի, «Գիրք աղօթից», 45 Կ. Պոլիս, 1726, էջ 395—397:

Այլ տպ. — Տէր Առաքելի և. «Արփիական...», տես՝ Գր. Նարեկացի, «Գիրք աղօթից», Կ. Պոլիս, 1736, էջ 525—528:

Այլ տպ. — Տէր Առաքելի և. «Արփիական...», տես՝ Գր. Նարեկացի, «Գիրք աղօթից», Կ. Պոլիս, 1755, էջ 528—530:

Այլ տպ. — Տէր Առաքելի և. «Արփիական...», տես՝ Գր. Նարեկացի, «Գիրք աղօթից», Կ. Պոլիս, 1763, էջ 593—596:

Այլ տպ. — Տէր Առաքելի և. «Արփիական...», տես՝ Գր. Նարեկացի, «Գիրք աղօթից», Կ. Պոլիս, 1782, էջ 593—596:

Այլ տպ. — Տէր Առաքելի եռամեծ հոեաորի՝ աշակերտի երիցս երանելոյ 15 Գրիգորի Տաթևացոյ աիեգերալոյս վարդապետի ասացեալ սոյն ներբողեան ի սուրբ Գրիգոր Նարեկացին. «Արփիական...», տես՝ Գր. Նարեկացի, «Գիրք աղօթից», Կ. Պոլիս, 1807, մասն Բ, էջ 231—234:

Այլ տպ. — Տէր Առաքել վարդապետի 20 ասացեալ ներբողեան ի սուրբ Գրիգոր Նարեկացին. «Արփիական...», տես՝ Գր. Նարեկացի, «Մատենան ողբերգութեան», Կ. Պոլիս, 1845, էջ 329—332:

Այլ տպ. — Տէր Առաքել և. «Արփիական...», 25 տես՝ Գրիգոր Նարեկացի, «Մատենան ողբերգութեան», Կ. Պոլիս, 1850, էջ 325—328:

Այլ տպ. — Տէր Առաքել և. «Արփիական...», տես՝ Գր. Նարեկացի, «Մատենան ողբերգութեան», Կ. Պոլիս, 1852, էջ 363—366:

Այլ տպ. — Տէր Առաքել և. «Արփիական...», տես՝ Գր. Նարեկացի, «Մատենան ողբերգութեան», Կ. Պոլիս, 1858, էջ 319—322:

Այլ տպ. — Տէր Առաքել և. «Արփիական...», տես՝ Գր. Նարեկացի, «Մատենան ողբերգութեան», Կ. Պոլիս, 1864, էջ 437—440:

Այլ տպ. — Տէր Առաքել և. «Արփիական...», տես՝ Գր. Նարեկացի, «Մատենան ողբերգութեան», Թիֆլիս, 1905, էջ 366—369:

Այլ տպ.— Անձինք նաբեկացւոյն. «Ար-
փիական...» (հրատ. Մ. Պոստոլյան), տես՝
«Քերթուածներ», էջ 301—307:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ.
5 «Հաւաքումն ոստանաւորաց Լ» ձեռագրից:

□ Տես նաև Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 2083 (էջ 338բ—341բ), № 3498 (էջ 272ա—
274բ), № 3895 (էջ 2ա—4ա), № 4272 (էջ
2ա—4բ), № 5085 (էջ 259ա—261բ), № 5177
10 (էջ 1բ—3ա), № 6933 (էջ 48ա—51ա), № 8702
(էջ 7ա—10բ թերթի), № 8793 (էջ 181բ—
183ա): Տես դարձալ Հոմմի Bibl. Vat. Cod.
Borg. Arm. 79 (fol. 26^թ). Նիկոսիայի-Անթի-
լիասի ձեռ. № 3 = հին № 1 (էջ 213բ):

15 Որոշ օրինակներում, ինչպես Երեւանի
վերոնշյալ № 3895 ձեռագրում, հեղինակը
տաղի վերջում ունի հետևյալ հիշատակա-
րանք. «Յամհնամեղ և եղկելի, | Այսքան
բաներըս շարագրի, | Ռեւին քաղցրիկ բա-
20 նասիրի, | Աղօթարար կրօնաւորի, | Քա-
հանայից սարկաւազի, | Եւ գրծագրի ըստ
մեր տառի, | Լուսապաշտառ ալուրհնի, |
էրանելուն սուրբ Գրիգորի, | Սեռի կոչեալ
Նարեկեցի, | Այս գովութիւն ներքողենի,
25 | ՅԱռաքելէս վերաբերի, | Սա ախորժակ
նրմա լիցի, | Բանաստեղծին սուրբ Գրիգորի,
| Այն բանիրուն վարդապետի, | Նըւէր բա-
նիս ընծայեսցի»:

4. Վասն սուրբ լուսաւորչին Գրիգորի.
30 «Ահա մի ծառ տեսի ծաղկեալ, | Լուսա-
բողբոջ նոր փրթըթեալ...» (հրատ. Մ. Պո-
ստոլյան), տես՝ «Քերթուածներ», էջ 8—15:

Այբբենական կարգով, որոշ տառերի կրկ-
նումով՝ 43 տուն: Հրատարակվել է Վենե-
տիկի Մխիթ. Մատ. № 47 (հին), 1119, 160
35 (հին) ձեռագրերից, ուր տաղը կրում է «Վասն
Լուսաւորչին Գրիգորի», «Գովեսա Լուսա-
ւորչին...», «Քանք բաղձանք...» խորագրերը:

Տես նաև Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 83՝
40 «Վասն Լուսաւորչին Գրիգորին մերոյ տե-
առն սուրբ հայրապետին, առնա խե» (էջ
167բ—170բ), այս օրինակում տաղն ունի նաև
մի հավելվածական մաս (սկ. «Տեսեալ սրբ-
բոյ Լուսաւորչին | Էկեալ յերկնից աստուա-

ծորդին»), որի սկզբնատառերը հոդում են՝
«Տեր Առաքեալ»:

Տաղի ֆրնս. թարգմանութունը՝ „Éloge
de saint Grégoire l'Illuminateur» (Թարգ-
մանիչ՝ Ա. Զոպանյան), տես՝ «Ros, I», p.
81—88:

5. Տաղ սրբոյն Յակոբայ Մծբնայ հայրա-
պետին. «Անհառ միած[ն]ին, հօրն երկնա-
ւորին | Ընաբեալ ի յերկրի, սուրբ Յակոբ,
քորե մարմնային...», տես՝ «Գիրք զպրու-
10 թեան, և Տաղարան վայելուչ և գեղեցիկ»,
Կ. Պոլիս, 1723 էջ 203—205:

16 տուն: Սկզբնատառերը՝ «Առաքել վար-
դապետի ե»:

Այլ տպ. — Տաղ հն. «Անհառ...», տես՝ 15
«Գիրք զպրութեան, և Տաղարան վայելուչ
և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս, 1738, էջ 237—239:

16 տուն:

Այլ տպ. — Տաղ հն. «Անհառ...», տես՝ 20
«Փոքրիկ տաղարան», Կ. Պոլիս, 1739, էջ
189—190:

15 տուն:

Այլ տպ. — Տաղ հն. «Անհառ...», տես՝ 25
«Գրքակոս որ կոչի Տաղարան», Կ. Պոլիս,
1740, էջ 258—260:

15 տուն:

Այլ տպ. — Տաղ հն. «Անհառ...», տես՝
«Տաղարան վայելուչ և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս,
1752, էջ 359:

4 տուն:

Այլ տպ. — Մծբնացւոյն. «Անհառ...»,
տես՝ «Տաղարան վայելուչ և գեղեցիկ», Կ.
Պոլիս, 1788, էջ 320:

4 տուն:

Այլ տպ. — Յակոբայ Մծբնացւոյն. «Ան- 35
հառ...», տես՝ «Տաղարան հարուստ, վայե-
լուչ և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս, 1816, էջ 241:

4 տուն:

Այլ տպ. — Յակոբայ Մծբնացւոյն. «Ան- 40
հառ...», տես՝ «Տաղարան հարուստ, վայե-

լուս և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս (Օրթագլուղ), 1825, էջ 241:

4 տուն:

Այլ տպ. — Յակոբայ Մծբնացուն. 10 «Աննառ...», տես՝ «Տաղարան Հայաստանից սուրբ եկեղեցուն», Կ. Պոլիս (Օրթագլուղ), 1850, էջ 248—249:

4 տուն:

Այլ տպ. — Յակոբայ Մծբնացուն. 10 «Աննառ...», տես՝ «Տաղարան Հայաստանից սուրբ եկեղեցուն», Թիֆլիս, 1856, էջ 220:

4 տուն:

Այլ տպ. — Յակոբայ Մծբնացուն. 15 «Աննառ...», տես՝ «Տաղարան Հայաստանից սուրբ եկեղեցուն», Երուսաղեմ, 1882, էջ 227:

4 տուն:

Այլ տպ. — Յակոբայ Մծբնացուն. «Ան- 20 նառ...», տես՝ «Տաղարան Հայաստանից սուրբ եկեղեցուն», Երուսաղեմ, Բ տպ., 1895, էջ 231:

4 տուն:

Այլ տպ. — Յակոբայ Մծբնացուն. «Ան- 25 նառ...», տես՝ «Տաղարան Հայաստանից սուրբ եկեղեցուն», Երուսաղեմ, Գ տպ., 1907, էջ 231:

4 տուն:

Այլ տպ. — Յակոբայ Մծբնացուն. «Ան- 30 նառ...», տես՝ «Տաղարան Հայաստանից սուրբ եկեղեցուն», Երուսաղեմ, Դ տպ., 1949, էջ 279:

4 տուն:

Այլ տպ. — Ի սուրբ Յակոբ Մծբնացի. 35 «Աննառ միածնին...» (հրատ. Մ. Պոտուրյան), տես՝ «Բերթուածներ», էջ 202—204:

18 տուն: Սկզբնատառերը՝ «Առաքել վար-
դապետի և զ ո»: Վերջին երեք տները կազ-
մում են հիշատակարանը. «Ես Տէր Առա-
քեալ, անձամբ տառապեալ | Վասն իմ
հայցեցէք աստուծոյ զթողութիւն շնորհեալ: |
Չեղբայրն իմ Բարսեղ, զքահանայն անմեղ
| Եւ հայրն իմ Դաւիթ լիշեցէք ի լաղօթըս

ձեր: | Ով որ զմեղ լիշէ ուղիղ ի սըրտէ, |
Ծաղկալից պըսակն ընկալցի յաստուծոյ
մերմէ: Հրատարակել է Վենետիկի Մխիթ.
Մատ. № 1330, 1289, 171, 1823 և 1683 ձե-
ռագրերի համեմատությամբ:

5

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. 424 (էջ 306ա—306բ), № 1887 (էջ 232բ—233ա), № 1989 (էջ 130բ—133ա), № 2079 (էջ 362ա—362բ), № 2672 (էջ 311ա—311բ), № 2676 (էջ 184ա—184բ), № 3081 (էջ 73ա—73բ), № 3189 (էջ 40ա—41բ), № 3498 (էջ 288ա—288բ), № 5623 (էջ 160բ—162ա), № 6985 (էջ 36ա—37բ), № 7193 (էջ 52բ—54ա), № 7707 (էջ 191ա—192բ), № 7717 (էջ 177ա—178բ), № 7723 (էջ 37ա—38ա թերի), № 8323 (էջ 226բ—228ա), № 8968 (էջ 269բ—271ա), 15
ևն: Տես դարձյալ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 69 (էջ 155ա), № 344 (էջ 74ա), № 390 (էջ 31ա), № 405 (էջ 19ա), № 499 (էջ 113բ), № 514 (էջ 80բ), № 577 (էջ 45բ), 20
№ 663 (էջ 82ա), № 781 (էջ 2ա), № 1002 (էջ 108ա), № 1016 (էջ 84բ), № 1041 (էջ 47ա), № 1215 (էջ 91բ) և № 1252 (էջ 95բ). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 280 (էջ 45բ). Դալաթիայի Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ. 25
№ 154 (էջ 254). Արմաշի Մատ. ձեռ. № 218 (էջ 221ա). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. 6449 (fol. 33^r). Թբիլիսիի Չեռագրերի Ինստ. հայ. ձեռ. № 129 (էջ 58բ). Զմմառի Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 360ա), № 82 (էջ 124բ), № 84 30
(էջ 74բ). Լվովի Uniw. Jana Kazimiesza Cod. Arm. 52 (fol. 288^r).

Բնագիրը ձեռագրերում կրում է «Տաղ սրբոյն Յակոբայ ի տէր Առաքել ասացե- 35
ալ», «Տաղ Յակոբայ Մծբնայ հայրապետին» և նման խորագրեր: Չեռագրերում հաճախ պատահում է նաև սկ. «Աննառ միածնին», որ սխալ է:

6. Տաղ Լուսաւորչին, յԱռաքել վար-
դապետէ. «Յիսուս միածին որդին հօրն երկ- 40
նաւորին | Ընաքեաց յազգես ճողածին զքրովբէն մարմնային...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8294, էջ 118բ—120բ:

Սկզբնատառերը՝ «ՅԱռաքել վարդապետե ալս»: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 6527 (էջ 88ա), № 7343 (էջ 169ա) և 7961 (էջ 70ա):

5 Տաղի առաջին տունը գրեթե բառացի կաղապարված է նախորդ (§ 5) տաղի առաջին տան վրա: Բացի այդ՝ երկու տաղերի միջև կան նաև արտահայտությունների որոշ ընդհանրություններ՝ «ոհ թացեալ» (և «ոհ հին վերընթաց»), «Գրիգոր սքանչելին» (և «սքանչելագործող սուրբ Յակոբ»), «գմուլորեալ հօտըս դարձոյց առ հովին բարին» (և «քաջ հովիւ բարի որդոց Սիոնի»): Հիմ-
10 նը վիճելով այս հանգամանքների վրա՝ տաղի հեղինակությունը վերագրում ենք Սյունեցուն: Տաղի չափը ևս, որ է 4—3—5 | 4—3—5, խոսում է հօգուտ Սյունեցու, որովհետև այսպիսի խառն չափերը միայն նրան են հատուկ (ինչպես է նրա «Տեսեալ Մա-
20 րիամն քղաերն ի վերայ խաչին» տաղը):

7. Տաղ անուշ. «Այբեկ մինչև ի քեկ քեկ գանգառիմ ես. | Բաներս՝ ես ո՞ւմ ասեմ, երբ դու լքել չես...», տես՝ Ա. Չոպանյան, «Հայ էջեր», Փարիզ, 1912, էջ 30—31:

25 Հրատարակվել է էջմ. Մատ. № 1998 (այժմյան՝ Երևանի Պետ. Մատ. № 1989) ձեռագրից:

Այլ տպ. — Առ վարդապետն իւր Գրիգոր մեծ րաբունի. «Այբեկ մինչև ի քեկ քեկ գանգառիմ ես...», տես՝ Ն. Ակիւնյան, «Գրիգորիս Ա. Կաթողիկոս Աղթամարի», Վիեննա, 1958, էջ 38—39:

Հրատարակվել է Վիեննայի Մխիթ. Մատ. № 344 (էջ 156ա—158ա) ձեռագրի և նախորդ հրատարակության հիման վրա:

Այլ տպ. (Անխորագիր) «Այբեկ մինչև ի քեկ քեկ գանգառիմ ես...», տես՝ Մ. Ավդալբեկյան, «Գրիգորիս Աղթամարցի», 40 Երևան, 1963, էջ 157—159:

□ Ձեռագիր տաղարաններում ընդհանրապես անանուն է այս տաղը. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 344՝ «Տաղ գեղեցիկ ողորմ ձայնիւ ասա...» (էջ 156ա), Վենե-
45 տիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 242՝ անխոր.

(էջ 7բ), ևն: Որոշակի տվյալների համաձայն նրա հեղինակն Առ. Սյունեցին է. տես Երեվանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2676՝ «Ի Սի[ւ]ն[ի]աց տեր Առաքել» (էջ 196բ—197ա). իսկ № 1989 ձեռագրում՝ «Տաղ անուշ» (էջ 136բ—138բ) թեև հեղինակի անուն չի կրում, բայց նրան հաջորդող տաղը՝ «Այբեկ մինչև ի քեկ Գրիգորս մեղայ քեզ», որը հաս-
տատ Առ. Սյունեցու հեղինակությունն է, խորագրված է՝ «Նորին Առաքել» (էջ 138բ—
140ա): Տես նաև Հայկալի Գառ.-Մանկ. եկ. ձեռ. № 121՝ «Տաղ Առ. վրդ.ի» (էջ 18):

Անցյալում այս տաղը Գրիգորիս Աղթամարցուն են վերագրել Հ. Տաշյանը¹ և Մ. Պոստրյանը²: Ն. Ակիւնյանը նշել է, որ
15 Ձմմառի Անտոնյան Մատ. № 124 ձեռագրում այս տաղը խորագրված է՝ «Ի Գրիգոր բանե աշակերտե ասացեալ» (էջ 15ա), այնու հան-
դերձ երկրայելի է համարել տաղը որպես Գրիգորիս Աղթամարցու³, թեև հրատարա-
20 կել է նրա գործերի շարքում: Այս հարցում վերջերս Մ. Ավդալբեկյանը ևս հանդես եկավ ի նպաստ Գրիգորիս Աղթամարցու⁴:

Առ. Սյունեցու այս տաղից ժամանակի ընթացքում առաջացել են սիրային բովան-
25 գակություն ընդունած մի քանի խմբա-
գրություններ⁵:

ա. «Այբեկ մինչև ի քեկ քեկ գանգառիմ ես, | Բարև ե՞ր չես ի ալ, սուտ խըռովեր ես», կամ՝ «Այբեկ մինչև ի քեկ գանգառ
30 անեմ ես» 45⁶:

բ. «Այբեկ մինչև ի քեկ քեկ գանգառիմ ես, | Բազում խոց կայ սըրախս՝ ա-
մենքն դու ես»⁷:

գ. Այբեկ մինչև ի քեկ, այբեկ մինչև ի
35 քեկ, | գովեմ քանի յիմ լեզուեկ միաքրս կու բաւե, | Միաքրս կու բաւե»⁸:

¹ Հ. Տաշյան, «Ցուցակ հայ. ձեռ. Մատ. Մխիթ.», էջ 1073:

² Բազմավեպ, 1905, էջ 499:

³ Ն. Ակիւնյան, «Գրիգորիս Ա. Կաթողիկոս Աղթամարի», Վիեննա, 1958, էջ ձժԶ—ձժԷ:

⁴ Մ. Ավդալբեկյան, «Գրիգորիս Աղթամարցի», Երևան, 1963, էջ 307—308:

⁵ Հմմտ. Ն. Ակիւնյան, էջ ձժԶ—ձժԹ:

⁶ Տես Ա. Չոպանյան, «Հայ էջեր», Փարիզ, 1912, էջ 26—29: Տես նաև երկրագունդ, 1887, էջ 71—72:

⁷ Տես Ա. Չոպանյան, «Հայ էջեր», էջ 29—30:

⁸ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 344, էջ 64ա:

8. Գովասանք ի յԱռաքեալ վարդապետե. «Ի յայս անուն վարդապետե | Սիրոյ նամակ առ քեզ հասցե, | Տէր այս անուն բնարեալ յերկրի...», *Երեմի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2263, էջ 314ա—315բ*:

Սկզբնատառերը՝ «Ի յԱռաքել վարդապետե»: Ձեռագիրը Գր. Տաթևացու քարոզներն է պարունակում:

Սույն տաղի մի ուրիշ օրինակ է նույն մատ. ձեռ. № 706՝ «Թե ուզես որ սիրելոց բարև ուղարկես՝ գայս» (էջ 176բ—177բ, սկ. «Անուամբոյ յաղթող և ցանկալի, | Գեղով նրման հայրապետի»), որի մի քանի տները նույնն են վերոնշյալի հետ, բայց այստեղ կան մի շարք ուրիշ տներ ևս, որոնք բացակայում են նախորդում:

Գ.—ՎԻՊԱՍԱՆԱԿԱՆ ՏԱՂԵՐ

1. Աղամգիրք: Այս գործը բաղկացած է չորս հատորներից: Գրիգոր Տաթևացու և նրա աշակերտների երկերին նվիրված մատենագիտական մի հին ցուցակում ասված է. «ՁԱղամգիրքն Սիւնեաց տէր Առաքելն է արարեալ՝ Դ հատոր, երեք՝ ըստ նախաստեղծիցն և մէկ՝ ի վերայ ժե. այլուքնիցրն»¹: Չորս հատոր է եղել նաև ըստ Ստեփանոս Ռոշքայի տեղեկութեան²: Ըստ Հ. Տաշյանի՝ Աղամգիրքը կոչվում էր նաև Կողգիրք³, իսկ ըստ Ղ. Ալիշանի՝ Դրախտագիրք կամ Կողգիրք⁴: Մ. Պոտուրյանը Դրախտագիրք է անվանել Աղամգրքի միայն 4-րդ հատորը⁵, և այդպես էլ տեղ է գտել այդ կարծիքը գրականության մեջ: Աղամգրքի հատորների հերթականության համար Մ. Պոտուրյանը կատարել է որոշ

սահմանում, որը հետևում է ոչ թե նրանց շարադրման ժամանակագրական կարգին, այլ բնագրական առնչությունների և խմբագրումների ընթացքին¹. Ըստ այդ դասավորման՝ հատորներն անվանվում են «Աղամգիրք Ա», «Աղամգիրք Բ», «Աղամգիրք Գ» և «Աղամգիրք Դ»: Կան Աղամգրքի հատորները պարունակող չորս առանձին հրատարակություններ, որոնցից առաջին երեքը ժողովածուներ են:

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇՈՒՄՆԵՐ

Բաղդասար դպիր 21 = Աղամ գիրք: Անցք Աղամայ նախաստեղծին. Դընին ի սմա և ցուցանին. Այնք որք սիրով լըսել կամին. Մըտցեն ի սա՝ և շահիցին [Կ. Պոլիս, 1721]:

288 էջ: Բովանդակում է Աղամգրքի միայն Ա և Գ հատորները: Տպագրություն Նիշատակարանում՝ «Օղնականութեան և շնորհիւ մեծին աստուծոյ՝ յա՛նկ ելեալ աւարտեցաւ տպեցումն զբերս: Ի թուին Հայոց 1170, ի քանիս մայիս ամսոյնս ... եւ տպեցաւ ի տպարանի կարապետի որդի մեղաւոր և անպիտան Աստուածատուրի: Ի մայրաքաղաքին կոստանդնուպոլսի ... իսկ և զաշխատաւէր սրբազրոյ տառիս՝ զանպիտան ծառայ ծառայիցդ աստուծոյ՝ զՊաղտատար Հնչին դպիրս յիշել յաղօթս ձեւ՝ յոյժող զեղերիմ» ևն:

Բաղդասար դպիր 99 = Աղամ գիրք: Անցք Աղամայ նախաստեղծին. Դընին ի սմա և ցուցանին. Այնք որք սիրով լըսել կամին. Մըտցեն ի սա և շահիցին: Տպագրեցեալ ի հայրապետութեան լուսկառոյց աթոռոյ սուրբ էջմիածնի տեառն Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, և սրբոյ երուսաղէմի տեառն Պետրոսի շնորհաբալլ պատրիարքի, և կոստանդնուպոլսոյ տեառն Դանիէլի աստուածաբան վարդապետի և արժանաժառանգ պատրիարքի, որոյ հրամանաւն իսկ, ի կոստանդնուպոլսի, յամի 1799: Արդեամբք ի յԱնդրիանուպոլիս ընակեալ Դարբինեանց ի Բրիտտոս հանգուցեալ մահտեսի Պետրոս Ամիրայի որդեոց՝ Ղազար, Յոհաննէս, Պաշտուր աղնուոցն Բենկացուց. ի յիշատակ. իւրեանց և իւրայնոց ամենեկուն կենդանեաց և ննջեցելոց:

276 էջ: Բովանդակում է Աղամգրքի միայն Ա և Գ հատորները: Արտատպիւ է նախորդ հրատա-

¹ Տես աստ, հտ. Ա, էջ LXIV, տող 36—37:

² Հմմտ. Մ. Պոտուրյան, «Առաքել Սիւնեցի և իր քերթութեաները», Վենետիկ, 1914, էջ 102: Պոտուրյանը չի նշում, թե տեղեկությունը Ռոշքայի ո՞ր երկից է. նրա «Ժամանակագրություն»-ում այդ մասին խոսք չկա:

³ Հ. Տաշյան, «Ցուցակ հայ. ձեռ. Մատ. Մխիթ.», էջ 1062:

⁴ Ղ. Ալիշան, «Հայապատում», Վենետիկ, 1901, մասն Ա, էջ 126:

⁵ Մ. Պոտուրյան, «Առաքել Սիւնեցի և իր քերթութեաները», էջ 106—107:

¹ Անդ, էջ 106: Տես նաև Մ. Պոտուրյանի առաջաբանը, էջ 2—4, հետևյալ հրատ. մեջ. Առաքել Սիւնեցի, «Աղամգիրք», Վենետիկ, 1907:

բախտի մասին: Տպագրութեան հիշատակարանում
«Օղնականութեամբ... յանկ ելեալ աւարտեցաւ
տպեցումն գրքոյս ի ՌՄԽԸ թուականիս մերոյ
յունիս ամսոյ 8: ... Ըստ օրինակի սրբագրեցելոյ
ի տիրացու Պաղտատար ծերունազարդ դպրէ հետա-
րացոյ, արդէն առ տէր հանգուցելոյ: ի Կոստան-
դնուպոլիս... ի տպարանի Մատթէոս դպրի, որ ընդ
հովանեաւ Սուրբ Հրեշտակապետ եկեղեցոյ ի Թաղն
Այ Վլաշէր» են:

10 Պոստոյան = Առաքել Սիւնեցի: Ազամգիրք:
Հրատարակեց Հ. Մկրտիչ Պոստոբեան, ի Մխիթ.
ուխտէն: Վենետիկ, ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու,
1907: (= Թանգարան հին և նոր գպրութեանց, Դ):

15 ԺԶ+332 էջ (18.5×11.5 սմ.): Բովանդակում է
Ազամգրքի Ա, Բ և Գ հատորները: Գրքի սկզբում
հրատարակչի «Յառաջարան»-ը (էջ Ե—Է). իսկ Ա-
զամգրքի ամեն մի հատորից առաջ տրված են
տպագրութեան համար օգտագործված ձեռ. օրինակ-
ների նկարագրութիւնները:

20 ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Ա. Զոպանյան, Անահիտ,
Ժ տարի, 1908, էջ 1—10: Ե. Պ. Ֆ[երհաթյան],
Հանդէս Ամսօրեայ, 1908, էջ 92:

Տիր-Ներսեսյան = Առաքել Սիւնեցի: Դրախտու-
ղիք: Հրատարակեց Հ. Ներսէս Տէր Ներսէսեան,
Մխիթարեան ուխտէն: Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1956:
(= Թանգարան հայկական հին և նոր գպրութեանց,
Ը.):

205 էջ (18.5×11.5 սմ.): Բովանդակում է
Ազամգրքի միայն Դ հատորը: Գրքի սկզբում
հրատարակչի «Յառաջարան»-ը (էջ 7—59), որ
նկարագրվում է նաև հրատարակութեանը հիմք ծառա-
յած ձեռագիրը: Վերջում «Յաւելում» (էջ 195—
199), որը նվիրված է Հ. Բյուրեղյանին պատկանող
մի ձեռագրի նկարագրութեանը, և «Բառարան
Դրախտաղիքի»-ի մէջ գործածուած օտար, զուտ-
առական և հաղուաղիւտ բառերու» (էջ 201—204):

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Ա. Խ., Էջմիածին (ամս.),
1958, № 7, էջ 62—63:

10 Ազամգրքի հատորները մենք դասավոր-
ում ենք ըստ Մ. Պոստոբեանի ընդունած
դասավորութեան:

1ա (Ազամգիրք Ա.).

Ա տպ. — Ազամ գիրք, յորում պարունա-
կին բանք յարմարականք և պատմութիւնք
պատշաճաւորք են. տես՝ «Բաղդասար դպիր
21», էջ 2—233:

Բ տպ. — Ազամ գիրք, յորում պարուն-
ակին բանք յարմարականք և պատմութիւնք
պատշաճաւորք են. տես՝ «Բաղդասար
դպիր 99», էջ 3—229:

Գ տպ. — Ազամգիրք յորում պարու-
նակին բանք յարմարականք և պատմութիւնք
պատշաճաւորք յաղագս նախնեացն
Ազամայ և Եւայի, զանազան խորհրդով
համեմատեալ, յԱզամայ ի Քրիստոս և
յԵւայի յԱստուածածինն և յօձեն ի Յուդա:
Եւ վասն կողին զանազան խորհրդով. ի
գրախտեն ի խաչն, յառաջին արարչու-
թեանցն յերկրորդ նորոգութիւնս. և այլ
զանազան բանք պիտանիք և հարկաւորք ի
տէր յԱռաքելոյ Սիւնեաց ասացեալ ուս-
նաւորաբար՝ հրամանաւ մեծ և տիեզերա-
լոյս վարդապետի և հռետորին Գրիգորի,
տունս ՌՄ. և ԻԶ գլխով բաժանեալ: Տես՝
«Պոստոբեան», էջ ԺԳ—ԺԶ և 1—232:

Բովանդակութիւն.

Ա. Վասն վեցօրեայ արարչութեանցն և կաղ-
մութեան նախնեաց: Տունս ԻԹ:

Բ. Վասն զեղադարձութեան նոցին: Տունս ԺԶ:

Գ. Վասն բանտարկուին օձին խորհրդին: Տունս
Ճ և Ե:

Դ. Վասն ողբալոյն և սղալոյն նախնեացն: Տու-
նըս ԺԲ:

Ե. Վասն հոգեվարին և ճանապարհի հոգոցն և
պատեւազմի զիւացն և կայանին հոգոց: Տունս ԻԵ:

Զ. Վասն աճեղ դատաստանին և քննութեանց
ամենայն մարդկան: Տունս ԼԳ:

Է. Վասն պէսպէս տանջանայ զժխտցն: Տունս ԻԴ:

Ը. Վասն չարին թէ ուստի՞ և կամ զի՞նչ: Տունս
կԸ:

Թ. Վասն բաղձանալոյ բարոյն ամենայն էլից:
Տունս ԺԶ:

Ժ. Վասն պատկերակցութեան մարդոյն առ առ-
տուած և առ հրեշտակս և թէ ո՞րպէս ունի զնմա-
նութիւն անմարմնոցն: Տունս ԼԴ:

ԺԱ. Վասն յետ յանցման նախնեացն, հարցա-
քննելոյն յաստուծոյ՝ որ ասաց. Ու՞ր ես: Տունս Ի:

ԺԲ. Վասն կրկնակի խորհրդով հարցմանն որ ոչ
բանիւ՝ այլ արդեամբ՝ զի առաջինն ըստ հրամա-
նացն աւարտեցաւ և երկրորդն ըստ կամացն աստու-
ծոյ աւարտեցաւ: Տունս Կ:

ԺԳ. Վասն օձին ըստ երկրորդ հարցմանն: Տու-
նըս ԾԲ:

ԺԴ. Վասն տարակուսանօք նախատելոյն զին-
քեանս կսկծամբ փոշմանելոյ նախնեացն: Տունս Կ:

ԺԵ. Վասն զղջմամբ ողբալոյն Եւայի: Տունս Լ:

ԺԶ. Վասն կողին որ պատճառ եղև խարմանն:
Տունս Լ:

ԺԷ. Այլ խորհուրդ վասն կողին զոր արար ընդ
նախնին պէսպէս պահասութեան: Տունս Խ:

ԺԸ. Դարձեալ վասն կողին ընութեան կրկն զոր
և այժմ լսողում կանայք ցուցանեն բայց ոչ ամե-
նայն:

ԺԹ. Վասն է՛ր ի հոգոյ ստեղծ գմարդն և ոչ յայլ նիւթոց: Տուէնս ԺԷ:

Ի. Վասն տարեբացն որք են մատանք տեառն:

ԻԱ. Վասն համեմատութեան նախնոյն ընդ աստուծոյ, զի որպէս պատկերակից էր աստուծոյ, այսպէս և գործակից և զև նախատպին: Տուէնս ԺԵ:

ԻԲ. Դարձեալ վասն կողին համեմատեալ յԱստուածածինն և զոր ինչ եղև ի գրախոյն: Տուէնս ԶԵ:

ԻԳ. Վասն կնքելոյ գերեզմանին տեառն: Տուէնս ԶԶ:

ԻԴ. Դարձեալ յառաջին արարչութենէն յերկրորդ նորոգութիւնս համեմատութիւնս: Տուէնս ԶԺԱ:

ԻԵ. Վասն մահուան և յարութեան տեառն ի մեզ համեմատութիւնս: Տուէնս Ի:

ԻԶ. Վասն երկոտասան սբանչելեացն զոր արար Դրիստոս յաւուր խաչելութեանն և աւարտմանց բանիս: Տուէնս Հ:

Բնագրի սկ. «Նախ քան զեղեալքս ամենեքեան՝ | Երրորդութիւնն անեղական»: Հիշատակարանում՝ «Ի յոթ հարիւր Հայոց թուական, | Յիսուս և երկու մըտեալ նոր ամ (1403)՝ | Խորհրդաւոր բանքս գրեցան՝ | Ի խրախուսիւն սրբաից մարդկան: | Զձեզ աղաչեմ սուրբ ընթերցողք, | Եւ աննախանձ օրինակողք, | Զհայր իմ Դաւիթ ի իշէք մըտօք, | Ի սուրբ յաղօթս ձեր արատասօք: | Այլ և զեղբայրն իմ ըզԲարսեղ, | Սուրբ քահանայ և հանճարեղ, | Զի վախճանեալ էր նա անմեղ, | Յիշէք յաղօթս ձեր արատասեղ: | Այլ և ըզմայրն իմ ըզՄելիք | Եւ զՄարիամ հանն իմ՝ բարիք. | Ըզնընչեցեալսն և զկենդանիք, | Յիշէք յաղօթս ձեր նազելիք» ևն: Հրատարակութիւնը կատարվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. հետևյալ ձևագրերից. №№ 568, 1289, 171, 160, 139, 829, 644, 946, 47 և 1119:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3888՝ «Աղամգիրք... բանք յարմարականք...» (էջ 2ա—1116ա), № 2079՝ «Բանք յարմար[ակ]անք...» (էջ 284ա—339ա), № 83՝ «Բանք խրատականք և պատմութիւնք պատշաճաւորք...» (էջ 2ա—100ա), № 1450՝ «Տեառն Առ.ի Սիւնեցոյ ասացեալ ի վերայ վեցօրեայ արարչութեանն» (էջ 59բ—100ա). № 2196՝ «Տեառն Առ.ի Սիւնեաց ի վերայ վեց աւուր արարչութեան ասացեալ» (էջ 19բ—217ա), № 8284՝ «Տեառն Առ. վրդ.ի

ասացեալ ռաւաւորս մեկնողարար յղատեղծագործութեանն աստուծոյ զնախնին մեր զԱղամ և վասն անկման ի փառացն» (էջ 95բ—189բ), № 1՝ անխոր. (էջ 1ա—49բ), № 8350՝ անխոր. (էջ 1ա—125ա), № 8451՝ անխոր. (էջ 269բ—315բ, վերջից թերի), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 381 (էջ 3ա) և № 746 (էջ 89ա). Հալեպում Պարթև Թուֆ-ճլանի ձեռագիրը, որն ընդօրինակված է 1653 թ. (էջ 1)¹. Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms. Marsh 85 (fol. 207^r).

Զեռագրերում պատահում ենք նաև այս բնագրի մի տարրեր խմբագրությանը, որի մեջ հիմնականում օգտագործված են նույն նյութերը՝ մասերի տեղափոխումներով, կրճատումներով ու հավելումներով, և որի մեջ ազդեցված են նաև Գ Աղամգրքի Ա և Ը գլուխները: Այս խմբագրությանից են Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 33՝ «Աղամ գիրք վեցօրեայ արարչութեան...» (էջ 1ա—130բ), № 1661՝ «Ի Տէր Առ. Սիւնեաց հոեաորի բանք զանազանք և պիտանիք և հարկաւորք և գեղեցիկք, ասացեալ ռաւաւորարար...» (էջ 215ա—378բ և 333ա—364բ) և № 4285՝ անխոր. (էջ 76ա—92բ, թերի). խմբագրության մի փորձ է նաև ձեռ. № 1637՝ «Յիսուս Որդւոյ ձայն է» (էջ 3ա—129ա):

Ա. Աղամգրքի մասերից են հետևյալ բնագրերը, որոնք ձեռ. տաղարաններում պատահում են օրպէս առանձին գործեր և որոնցից մի քանիսը հրատարակված են.

ա. (Դլ. Դ) «Վա՛յ այն աւուրն որ ես ստեղծայ, | Վա՛յ այն ժամին որ խաբեցայ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 424, էջ 347բ—349ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 39 (էջ 48բ—49բ), № 2236 (էջ 420ա—421բ), № 2335 (էջ 268ա), № 2394 (էջ 27ա—28բ), № 2736 (էջ 441ա—442բ), № 3411 (էջ 107ա—110ա), № 7714 (էջ 4ա—8բ), № 7732 (էջ 422ա—424ա) և № 8873 (էջ 263բ—265բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 63 (էջ 2ա). Զմմատի Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 401բ): Որոշ

¹ Ա. Սյուրմեյան, «Մայր ցուցակ», հտ. Բ, էջ 122—123.

օրինակներ ունեն սկ. «Վա՛յ այն աւուրն որ ես ծընայ»:

բ. (Գլ. Ե) «Վա՛յ իմ աւուր հոգեվարին, | Վա՛յ որ առեալ զհոգիս տանին...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 39, էջ 49բ—51ա:

գ. (Գլ. Զ) «Յորժամ զբրուրք երկնից բանին, | Լինի հընչմունք անագնագին...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 424, էջ 349ա—350բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 39 (էջ 38բ—42բ), № 2335 (էջ 264ա—265բ), № 2736 (էջ 443ա—444բ), № 3411 (էջ 110ա—113ա), № 7714 (էջ 8բ—11ա) և № 7732 (էջ 424ա—425բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 63 (էջ 3բ). Զմամառի Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 403բ): Որոշ օրինակներ ունեն սկ. «Յորժամ զբրուրք երկնից բացուին (կամ բացցին)»:

դ. (Գլ. Ե) «Յեա քրննութեանց դատաստանին, | Երբ ամենայն բանք վընարին...» (հրատ. Ա. Չոպանյան), Անահիտ, 1902, էջ 148—150:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 559 ձեռագրից: Հեղինակի անուն չի կրում. Այլ տպ. տես՝ Մ. Պոստոլյան, «Կոստանդին երզնկացի, ԺԴ դարու ժողովրդական բանաստեղծ և իւր քերթածները», Վենետիկ, 1905, էջ 160—168:

Հրատարակվել է Վենետիկի նույն ձեռագրից և վերագրվել է Կոստ. Երզնկացուն:

□ Տես նաև Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 39 (էջ 42բ—43բ), № 101 (էջ 382բ), № 424 (էջ 350բ—351բ), № 2236 (էջ 422ա—423ա), № 2335 (էջ 265բ—267ա), № 2736 (էջ 444բ—445բ), № 3411 (էջ 113ա—114բ), № 7714 (էջ 11ա—13բ), և № 7732 (էջ 425բ—427ա). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 63 (էջ 4բ). Զմամառի Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 405ա):

ե. (Գլ. ԺԴ) «Յեա այս հարցմանցքս քրննութեան | Տարակուսեալ նախնիքն ողբան...», տես՝ Ա. Տեղկանց, «Հայերգ», Թիֆլիս, 1882, էջ 169—172:

զ. (Գլ. ԻԶ, տուն 19—28) «Չորեքկերպ-

եան թեւքն խաչին՝ | Գործ սրանչեւեաց ցուցին նորին...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2672, էջ 277բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 424 (էջ 259բ—260ա) և № 3504 (էջ 152բ—153ա). Զմամառի Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 310բ): Աղամարքում՝ սկ. «Եւ չորեքին թեւքն խաչին»

Ա. Աղամարքից Ա. Չոպանյանի ֆրնս. թարգմանությունը հրատարակվել են հետևյալ հատվածները.

ա. De l'œuvre des six jours et de la création des ancêtres (Գլ. Ա. սկ. «Նախքան զեղեալսս ամենեքեան»), տես՝ „Ros. I“, p. 73—77.

բ. De la beauté d'Adam et du Paradis terrestre (Գլ. Բ. սկ. «Էր փառք դրախտին անպամեղի»), ibidem, p. 78—81.

գ. De L'Imposteur, du Serpent et de la Séduction (Գլ. Գ. սկ. «Ձայս ամենայն տեսեալ չարին»), ibidem, p. 82—102

դ. De L'interrogatoire du terrible Jugement (Գլ. Զ. սկ. «Յորժամ զբրուրք երկնից բանին»), ibidem, p. 23—28.

ե. Des tortures de l'Enfer (Գլ. Է. սկ. «Յեա քրննութեանց դատաստանին»), ibidem, p. 29—37.

զ. D'où procède le Mal et qu'est-il? (Գլ. Ը. սկ. «Ո՞վ հիացմամբ զարմանալի»), ibidem, p. 59—67.

է. Le désir du Bien (Գլ. Թ. սկ. «Բնութիւնք հաւնութեան»), ibidem, p. 52—54.

ը. Dieu interroge Adam après la faute (Գլ. ԺԱ. սկ. «Յեա ողբալոյն տեսն Աղամարք»), ibidem, p. 105—109.

թ. Complainte d'Adam (Գլ. ԺԴ, տուն 51—60. սկ. «Տեղիք չունիմ ես հանգրստեան»), ibidem, p. 103—104:

ժ. De la côte (Գլ. ԺԸ. սկ. «Կամ զի կողն ոսկր ե անըզգայ»), ibidem, p. 55—58.

Ժա. Mémorial (Յիշատակարան. սկ. «Ի

յուր հարիւր Հայոց բուական, | Յիսուն ւ երկու մըտեալ նոր ամ», ibidem, p. 110—113.

1բ (Աղամգիրք Բ).

Պատմութիւնք հարկաւորք և դիտաւորութիւնք պիտանացուք, յաղագս մեծի նախնեացն Աղամայ և Եւայի, զանագան կերպիւ ասացեալ ոտանաւորաբար ի Տէր Առաքելոյ Սիւնեաց՝ վայելուչ եղանակաւ, ի զուարմութիւն մարդկան և ի նաշակ մըտաց, յայտնիչ ծածուկ խորհրդոյ: Վասն գեղազարդութեան նախնեացն և գուշակութիւնք սուրբ Աստուածածնին և զովութիւն պատուիրանին տեառն, և վասն կողին խորհրդոյ ի խաչն և յարութիւնն Քրիստոսի համեմատեալ: Ուր զլիով բաժանեալ, ունի տունս Յի: Տես՝ «Պոտուրյան», էջ 237—272:

Բովանդակութիւն.

Ա. Նախ՝ վասն գեղազարդութեան նախնեացն և վայելութեան զբարխտին: Տունս Լ:

Բ. Երկրորդ՝ վասն կողին խորհրդոյ ի դէմս սուրբ Աստուածածնին: Տունս Ի:

Գ. Երրորդ՝ վասն պայծառակերպութեան նոցին և խնամով խրատելոյն տեսողն գնոսա: Տունս ԻԲ:

Դ. Չորրորդ՝ վասն պատուիրանին տեսողն: Տունս ԻԴ:

Ե. Հինգերորդ՝ վասն նախանձու բանասարկութիւն և խարման և փռշիմանելոյ: Տունս ՃԿ:

Չ. Վեցերորդ՝ վասն կողին խորհրդոյ՝ որ պատրեաց զնա: Տունս ԻԷ:

Ը. Եօթներորդ՝ դարձեալ վասն Աղամայ և կողին համեմատեալ ի խաչն և յարութիւնն Քրիստոսի: Տունս ԻԸ:

Ր. Ութերորդ՝ վասն յիշատակարանի գրոյս: Տունս ԻԹ:

Բնագրի սկ. «Յորժամ Աղամ ստեղծաւ զերգ զարեգակն եր, | Իւրոյ արարողին կերպին նշման եր»: Հիշատակարանում՝ «Ի յայս ժամանակիս սուլթան Թամուրն էր, | Թվականս մեր ութ հարիւր յիսուն ւ երկու էր (1403). | Բարեմիտ ընթերցողք լիշեցէք առ տէր, | Ձեզբայլն իմ ըզբարսեղ, սուրբ քահանայ էր: | Ըզհայլ իմ ըզԴաւիթ և զՄելիք իմ մէր, | Արեամբ մերձաւորօք լիշեցէք առ տէր» ևն: Հրատարակութիւնք կատարվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № № 568, 47 և 171 ձեռագրերից:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1450՝ «Պատմութիւնք հարկաւորք...» (էջ 100բ—112ա, սկզբից թերի), № 1՝ խոր. նույն (էջ 49բ—63ա, սկզբից թերի), № 83՝ անխոր. (էջ 100բ—120ա), № 2079՝ անխոր. (էջ 339ա—343բ, թերի օրինակ), № 3469՝ անխոր. (էջ 4ա—18ա, սկզբից թերի), ևն: Տես նաև Ձմմառի Մատ. ձեռ. № 83 (էջ 24ա—29բ, թերի):

Բ Աղամգրքից է հետևյալը, որ ձեռագրերում պատահում է առանձին.

(Գլ. Ա) «Յորժամ Աղամ ստեղծաւ զերգ զարեգակն եր, | Իւրոյ արարողին կերպին նման եր...», տես՝ Ստ. Կանայանց, «Յուցակ հայ. ձեռ. Թիֆլիզի Ներսիսեան հոգևոր դպրանոցի», Թիֆլիս, 1893, էջ 61—62:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1153 (էջ 144ա—145բ), № 1887 (էջ 235ա—236բ), № 1989 (էջ 230բ—234ա), № 5985 (էջ 119բ—120բ), № 7720 (էջ 9ա—11բ) և № 8605 (էջ 118ա—119բ):

1գ (Աղամգիրք Գ).

Ա. տպ.—Բանք հարկաւորք և պատմութիւնք հոգեգուարնք ևն. տես՝ «Բաղդասար դպիր 21», էջ 234—281:

Բ. տպ.—Բանք հարկաւորք և պատմութիւնք հոգեգուարնք ևն. տես՝ «Բաղդասար դպիր 99», էջ 230—281:

Գ. տպ.—Բանք հոգեգուարնք[ը] և պատմութիւնք հարկաւորք: Յաղագս նախնեացն Աղամայ և Եւայի՝ բարառնաբար ասացեալ: Այլ և զանագան խորհուրդ վասն նախնեացն և վասն մեր, և վասն Տեսողն և վասն օձին և բանասարկութիւն և պատրանացն: Ասացեալ ոտանաւորաբար ի Տէր Առաքելոյ Սիւնեաց: Տունս երկու հարիւր քսան: Տասն գլխով բաժանեալ: Տես՝ «Պոտուրյան», էջ 274—327:

Բովանդակութիւն.

Ա. Նախ՝ վասն նախնեացն մի առ մի պատասխանիք յանդիմանութեամբ: Տունս Լ:

Բ. Երկրորդ՝ թէ վասն է՞ր այնպիսի փորձանաց դիպեցան: Տունս Լ:

Գ. Երբորդ՝ զոր մեք պարտաւեմք զնոսս վասն յանցմանն. այլ և ի խրատ ըստմաց: Տունս ԻԴ:

Դ. Զորբորդ՝ զոր նախնիքն պատասխանելով յանդիմանեն զմեզ և խրատեն: Տունս ԺԳ:

5 Ե. Հինգերորդ՝ զոր նախնիքն բաղձամար բարոյն՝ փոշիմանեալ ի չարէն վասն յանցմանն: Տունս ԺԶ:

Զ. Վեցերորդ՝ վասն բանասարկութիւն և օձին նախատինս: Տունս ԻԴ:

10 Է. Եօթներորդ՝ զոր զեք մեզ պատասխանեն, անմեղադրելի գոլ զինքեանս: Տունս ԺԸ:

Ը. Ութերորդ՝ վասն կերպի օձին: Տունս ԺԱ:

Թ. Իններորդ՝ վասն արարչութեանն: Տունս Ի:

15 Ժ. Տասներորդ՝ վասն օձին և բանասարկութիւն, և թէ ո՛րպէս պատրեաց զնախնիսն: Տունս ԿԷ:

Բնագրի սկ. «Ընդ բանասարկութիւն յոյժ զարմացայ, | Թե՛ն ևս վասն Է՞ր այսքան մախայ»: Հիշատարականում՝ «Ի յովթ հարիւր Հայոց թուական, | Եւ յիններորդ սկսեալ նոր ամ՝ (1401) | Ոտանաւոր բանքըս գրեցան, | Հարցաբանումն և պատասխան: | Տէր Առաքել նըւաստողի, | Շնորհաց թափուրս յամենայնի, | Զօտանաւորս շարագրեցի՛ | Վասն Աղամայ և Եւայի» ևն: Հրատարակութիւնը կատարվել է Վեներտիկի Մխիթ. Մատ. № № 568, 171 ու 47 ձեռագրերի և նախորդ ապագրութիւնների հիման վրա:

Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1՝ «Բանք հոգեզուարմ...» (էջ 63ա—73ա), № 83՝ խոր. նույն (էջ 120ա—138ա), № 1450՝ խոր. նույն (էջ 112ա—120բ), № 3469՝ խոր. նույն (էջ 18բ—29ա, թերի օրինակ), № № 3888՝ «Բանք հարկաւորք...» (էջ 116բ—147ա), № 1637՝ անխոր. (էջ 129բ—149բ, թերի օրինակ), № 2079՝ անխոր. (էջ 344բ—354բ), № 8284՝ անխոր. (էջ 189բ—193ա, թերի օրինակ), № 8350՝ անխոր. (էջ 125ա—130ա, շատ պակասավոր), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 381 (էջ 117ա). Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms. Marsh 85 (fol. 297^v). Զմմառի Մատ. ձեռ. № 83 (էջ 30ա—41ա, թերի):

Գ Աղամգրքից են հետևյալները, որոնք ձեռագրերում պատահում են առանձին.

ա. (Գլ. Ա) «Ընդ բանասարկութիւն յոյժ զարմացայ, | Թե՛ն ևս վասն Է՞ր այսքան մախայ...», Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 381, էջ 115ա—117ա:

բ. (Գլ. Ը) «Օձին ասեմք գրծեալ չա-

րին, | Որ արբանեակն էր բանասարկութիւն...», անդ, էջ 120բ (թերի):

1դ (Աղամգիրք Դ).

Բանք խրատականք և յոյժ հարկաւորք, որք քակտեն զխորհուրդ մարմնական և տան ուրանալ զսնտի խաբէութիւն աշխարհիս, և այլ իմն շինեն զխորհուրդ մարկան: Տես՝ «Տեր-Ներսէսյան», էջ 61—194:

Վերնագրին հաջորդում է առաջաբանը և 20 գլուխների բովանդակութիւնը. «Եւ այսպէս սկսանի բանս զի ի դրախտ և քաղաք եւթն ազգ են յարարածս...: Առաջեալ ի տէր Առաքելոյ Սիւնեաց՝ վասն այնմ քաղաքին, որ քաղէ զամենայն ծնունդս մարդկան»:

Բովանդակութիւն.

Եւ նախ առաջին. վասն դրախտի աստուածաշունչի դրոց. և ունի տունս ԼԷ:

Երկրորդ ճառս. վասն երկրորդ քաղաքին՝ որ է բուն քաղաք մեր այսինքն՝ գերեզմանքն: [Տունս] ԺԴ:

Երրորդ ճառ. Զի պարտ է յամենայն օր զնալ և տեսանել զայն քաղաքն և տեղիք պատրաստեալ մեզ: [Տունս] Է:

Զորբորդ ճառ. Տեսանել թէ քանի՞ աղղ զանազան բարիք կան յայն քաղաքն, զոր աստ ոչ գոյ: [Տունս] ԻԹ:

Հինգերորդ ճառ. Թէ ո՞ւր է քաղաքն այն, կամ վասն է՞ր քաղաք կոչի: Տունս ԺԳ:

Վեցերորդ ճառ. Թէ զի՞նչ է անուն այն քաղաքին, այսինքն գերեզմանն և հողվէրք, հանդիստ և շէրիմ: [Տունս] ԻԲ:

Եօթներորդ ճառ. Թէ զի՞նչ է դուռն այնմ քաղաքին: [Տունս] ԻԵ:

Ութերորդ ճառ. Թէ յորո՞ւմ տեղոջ զտանեմք զայն քաղաքն: [Տունս] ԻԱ:

Իններորդ ճառ. վասն բարանաբար խօսելոյ մեզ ընդ այն քաղաքացիսն, և թէ զի՞նչ պատասխանի կու տան նոքա մեզ առ ի խրատ մեզ: [Տունս] ԶԵ:

Տասներորդ ճառ. Թէ զի՞նչ խնդրեն ննջեցեալքն ի կենդանեացս: Տունս ԻԱ:

Մտասաներորդ ճառ. Զի վասն ոչ յիշելոյ զաղքատ ննջեցեալսն՝ կրկին պատժին յիշատակք նոցա: [Տունս] ԺԷ:

Երկուսասներորդ ճառ. Զի որպէս զանազան են 45 փառք սրբոցն, այսպէս և զանազան են տանջանք մեղաւորացն, և դասք դասք որոշին: Տունս Թ:

Երեքսասներորդ ճառ. Զի որոմութիւն է բանալիք արքայութեան երկնից: Տունս Խ:

Չորեքսասներորդ ճառ. Զի կամին հոգիքն որ 50 զայն կենաց խաբարն յուղարկել մեզ, որպէս մեծատունն: Տունս ԼԱ:

Հինգիտասաներորդ ճառ. Վասն իմանալոյ մտօք՝ թէ զնացեալքն զորպիսի կիրս կրեն: Տու- նըս ԽԳ:

Վեցտասաներորդ ճառ. Թէ յանցանք մարդ- 5 կան որ զրին՝ զի՞նչ լինիցին զրեանքն այն: [Տու- նըս] ԾԳ:

Եւթնտասաներորդ ճառ. Զի զնացեալ հոգիքն են կատարեալ էութիւն, կենդանի և իմացող, և անպակաս անդամօք և զգայարանօք: [Տունս] ԻԷ:

Ութնտասաներորդ ճառ. Զի ի կայեանք հոգոցն 10 ահն և համարն զատաստանին զարհուրեցուցանէ զնոսա: [Տունս] ԻԳ:

Իննտասաներորդ ճառ. Զի յետ համբաւոյ դա- տաստանին՝ այլ մեծ համբաւ գայ դառնութեան: 15 թէ հուր անշէջ և տանջանք պատրաստեալ կայ մե- ղաւորաց: Տունս ԺԲ:

Քսաներորդ ճառ. Զի ահագին համբաւ՝ զոր կրեն զնացեալ հոգիքն՝ բարաւանդար խրատեն զմեզ զգուշանալ: Տունս Լ:

Բնագրի սկ. «Զարմանալի բան մի տե- սայ, եկայք պատմեմ ձեզ. | Ծածկեալ խոր- հուրդ կայ հրաշագան, զոր չի յայտնեալ մեզ»: Հիշատակարանում՝ «Ոտանաւորքս 20 այս որ գրեցաք առ ի խրրատ ձեզ, | Հինգ հարիւր տուն է ւ երեսուն ի յիշատակ մեզ: | Եւ սա քոսն ճառ է զանազան բանք պի- տանի ձեզ. | Զոր ինչ կամիս՝ այս զըտա- նես, պէսպես խրրատ ձեզ: | Նըւատողի Տէր Առաքեալ՝ յոտս անկանիմ ձեզ. | զմեզ 25 լիշեցէք յաղօթքս ձեր և զնընչեցեալսն մեր» են: Հրատարակութիւնը կատարվել է Վե- նետիկի Մխիթ. Մատ. № 363 ձեռագրից, որի մեջ բնագիրն ամբողջութեամբ ընդօ- րինակված է երկու անգամ (էջ 226ա—263բ և 263բ—304ա): Հրատարակութեանը կցված է 1664 թ. Հերապետ Զուղայեցո ընդօրինա- կած և այժմ Հ. Քյարտաշանի սեփականու- 30 թիւնը եղող ձեռագիր օրինակի ունեցած տարընթերցվածների ցուցակը (էջ 195— 40 199):

Նախքան հատորի լույս տեսնելը՝ բնա- գրի Ա—Ե գլուխները հրատարակվել են Բազմավեպում, 1956, էջ 8—14 և 150—155:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 83՝ «Բանք խրատական...» (էջ 229բ—271բ) և № 3469՝ անխոր. (էջ 46բ—89բ):

առած՝ Ագամգրքերը ձեռ. տաղարաններում ընդհանրապես չառ ունեն հավելյալ տներ:

Ագամգրքերի հեղինակութեան վերաբեր- յալ շփոթութիւն է գոյութիւն ունեցել հսկրի մոտ: Ա. տպագրութեան մեջ (Կ. Պոլիս, 1721), 5 Ագամգրքի Ա. հատորի խորագրում, արպ- ված է՝ «Արարեալ Տէր Առաքել վարդապե- տի Բաղիշեցոյ և Սիւնեաց եպիսկոպոսի» (էջ 2), բայց գրքի վերջում ծանուցված է, որ «թէպէտ վասն շարադրողի գրքիս Բա- 10 ղիշեցի էր գրեցեալ յօրինակն և մեք ևս ալնպես եղաք ի սկզբանն ի խորագրին, սա- կայն տեղեկացաք յետոյ, որ ո՛չ է այս Բա- ղիշեցին, ալլ՝ Սիւնեցին, որ է քես որդի սրբոյն Գրիգորի Տաթևացոյն» են (էջ 288): 15 Այսպիսի մի օրինակ է նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3888 (էջ 2ա), որը 1717 թվա- կանի ընդօրինակութիւն է: Նույն մատ. № 2079 ձեռագրում, որը 1622 թվականից է, Հովհաննես Մոկացի գրիչը որոշ պակասնե- 20 րով ընդօրինակել է Ա. Բ և Գ Ագամգրքերը և վերջում թողել հետևյալ շփոթ հիշատա- կարանը. «Ո՛վ սուրբ ընթերցող, չԳ. Դ. օրինակէ գրեցի զԱգամգիրքս. այն որ Սիւնեաց Առաքելի ասացեալ է՝ Բ. Ռ. Յ. 25 տուն էր գրած ի ցանգն. իսկ որ Պոսեցի Առաքելի ասացեալն է՝ Բ. Ը. Ի. տուն է: Բայց օրինակներն թամամ չէր, ես ալլ խառն գրեցի զյետի փոխերս զի մինչ ի Ի՛. Գլու- խըն Սիւնեաց Առաքելին և անտի ի յետ 30 խառն. և դեռևս գոյ գրելոյ» են (էջ 353ա— 353բ): Պարզ է, որ օգտագործված օրինակ- ների պակասավոր լինելը և նրանց հսկասա- կան ցուցմունքները շփոթեցրել են Հովհան- նես գրչին և նա Առաքել Պոսեցուն է հա- 35 մարել Գ Ագամգիրքը, որն իրոք 220 տուն ունի ձեռագրում: Այդպիսի մի հիշա- տակարան ունի նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. հին № 171 ձեռագիրը (էջ 644), որը գրված է 1620—24 թթ. ընթացքում¹:

Երևում է, որ Ագամգիրքը երգվում էր: Երևանի Պետ. Մատ. № 83 ձեռագրի ընդօ- րինակող Հերապետ Զուղայեցին Ա. Ագամ- գրքի վերջում գրում է. «Ո՛վ եղանակողք

○ Տպագիր օրինակների հետ համեմա- 1 Հմմտ. Մ. Պոստոլյան, «Առաքել Սիւնեցի և իր քերթ», էջ ԻԲ ծան.

երգիս, երգողք, քաղցրնուագ վերալծանողք, յորժամ հանդիպիք սմա կամ օրինակելով և կամ ուսանելով, լիշեսչիք ի սուրբ լաղօթս ձեր զանարժան գրող սորա» են (էջ 100ա):

Նույն մատ. № 1637 ձեռագրի ընդօրինակող Ավետիս գրիչը Ա. Ագամգրքի սկզբում նշել է. «Յիսուս Որդու ձայն է» (էջ 3ա):

Նույն մատ. № 3469 ձեռագրի ընդօրինակող Կիրակոս Թալնեցին 1714 թ. իր գրած հիշատակարանում ասում է Ագամգրքի մասին. «Առաջին հատորն այս ամէն մէկ տուն Ռ. ու Յ. ու Ձ (1380) տուն: Աստուծով գրեցաք: Իսկ երկրորդ հատորի ԳՃ. Ձ (380) այլ իմն ոճով գրեալ է. նորն Ագամալ և Յովասափի գունովն երգեցէք» են (էջ 184ա):

2. Վասն փառաց սրբոցն. «Այբեկ մինչ ի քեկ | Ըզփառս արգարոց ասեմ՝ | Որ յայանելոց է...» (հրատ. Մ. Պոստոլյան), Բագմավեպ, 1913, էջ 140—141:

Այբեկական կարգով, վերջաբանի հետ միասին՝ ընդամենը 41 տուն: Վերջին տների որոշ տողերի սկզբնատառերը տալիս են՝ «Տեր Առաքեալ»:

Այլ տպ. — Վասն փառաց սրբոցն. «Այբեկ մինչև ի քեկ...» (հրատ. Մ. Պոստոլյան), տես՝ «Քերթումներ», էջ 36—41:

41 տուն: Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 47 (հին) ձեռագրից, բայց այս ձեռագրում խորագիրն է՝ «Վասն փառաց արգարոցն»:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1 (էջ 77ա—78բ), № 83 (էջ 180բ—182ա), № 1450 (էջ 123բ—125ա), № 1637 (էջ 235բ—238բ), են: Ձեռագրերում կրում է «Վասն փառաց արգարոցն ի հանդերձեալն» խորագիրը և կամ անխոր. է: Որոշ օրինակներ ունեն սկ. «Յայբեկ մինչ ի քեկ, յայբեկ մինչ ի քեկ զփառս արգարոց ասեմ»:

Բնագրի Փրնս. թարգմանությունը՝ «La gloire des élus» (Թարգմ. Ա. Չոպանյան), տես՝ «Ros. I», p. 38—42.

3. Վասն դատաստանին. «Այբեկ մինչ ի քեկ | Զբանքն դատաստանին պատմեմ՝ | Որ խիստ հեռի չէ...» (հրատ. Մ. Պոստոլյան), տես՝ «Քերթումներ», էջ 30—35:

Այբեկական կարգով. հավելվածական մասով՝ ընդամենը 42 տուն: Վերջիններից որոշ տողերի սկզբնատառեր տալիս են «Տեր Առաքեալ»:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 47 ձեռագրից:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1 (էջ 75ա—77ա), № 83 (էջ 178ա—180ա), № 1450 (էջ 122բ—123բ), № 1637 (էջ 153բ—156ա), № 3189 (էջ 87բ—88բ), են: Այս օրինակներում բնագիրն ունի «Տաղ դատաստանին», «Վասն անեղ դատաստանին», «Վասն դատաստանին Քս.ի և վասն անաչառ առեկին» և նման խորագրեր: Որոշ օրինակներ ունեն սկ. «Յայբեկ մինչ ի քեկ, յայբեկ մինչ ի քեկ գրան դատաստանին պատմեմ»:

Վերոհիշյալ № 83 ձեռագրում բնագրի հավելվածական մասն ավելի լրիվ է, քան տպագիր օրինակում (սկ. «Տեսանեն գրարիքն, տեսանեն, | Զանազան փառք պըսակեալ»):

Գրա սկզբնատառերը տալիս են՝ «Տեր Առաքեալ Սիւնեաց ասեմ»:

4. Վասն նախնեացն Ադամայ և կնոջն. «Անքանակ էին, անորակ գոյին, | Անեղ և անվախնան և անսահման, երից միակին...» (հրատ. Մ. Պոստոլյան), տես՝ «Քերթումներ», էջ 60—65:

Այբեկական կարգով. հավելվածական մասով՝ ընդամենը 45 տուն: Հիշատակարանում՝ «Ես տէր Առաքեալ լուծ հոգով տրկար, | Զայս մին քանի բանս ասացի ի դէմս նախատեղծին: | Ընթերցողք բարի, եղբարք սիրելի, | Զիս լաղօթս ձեր արարէք լիշման արժանի: | Ի թըլիս Հայի ութ հարիւր ամի, | Յիսուս երեք ամ էր անցել (1404 թ.) որ զայս բան գրեցի»:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 47 գրչագրից:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1 (էջ 84ա—85բ), № 83 (էջ 174ա—176ա), № 1450 (էջ 130ա—131ա), № 1637 (էջ 150ա—153ա), են: Զմամուի Մատ. ձեռ. № 83 (էջ 66ա):

Դ. ԽՐԱՏԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱՐՈՅԱԽՈՍԱԿԱՆ

1. Տաղ վասն յապկութեան զանազան բարուց մարդկան, զի ի ԺԶ. ցեղըս բաժա-

նին մարդիկ, որ են Ը. ազգն բարի և խորք խրատու, Ը. ազգն չարք և ոչ խորք, և վասն այն գրեցաւ՝ զի դու որոց կամիս՝ նմանեաց. «Տես տասնուվեց ցեղըս մարդկան, | Որք և ունին բարք զանազան...» (հրատ. Տ. Պալլան), տես՝ «Հայ աշուղներ», էջ 241—248:

62 տուն, որոնց սկզբնատառերը՝ «Տեր Առաքեալ Սիւնեաց ասէ զայս բանքս խրատք մարդկան ազգիս բարո ո են չարի և ի ա ա»: 58-րդ տան մեջ՝ «Իսկ ես չեմ նեալս ամենայնի, | Տէր Առաքեալ հեզզ և մոլի, | Զայսքան խըրատ ձեզ զըրեցի, | Զի՝ ճանաչէք զչարսն և զբարի»:

15 Այլ տպ. — Տաղք վասն յառկութեան զանազան բարուց մարդկան են. «Տես տասնուվեց...» (հրատ. Մ. Պոտուրյան), տես՝ «Քերթումներ», էջ 150—160:

62 տուն: Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 363 ձեռ. օրինակի և նախորդ տպագրություն համեմատությամբ:

Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 83 (էջ 208ա—218բ), ևն. Զմամուի Մատ. ձեռ. № 83 (էջ 21ա—23բ):

2. Խրատ աշխարհական քահանայից զոր ասացեալ ի տեր Առաքել վարդապետ. «Տեսեք զխորհուրդ անհառ բանից, | Մաքուր կանայք քահանայից...» (հրատ. Տ. Պալլան), տես՝ «Հայ աշուղներ», էջ 198—211:

110 տուն, որոնց սկզբնատառերը՝ «Տեր Առաքեալ ասէ զայս բանքս խրատ կանանց քահանայիցն սրբորոցն տեր Առաքեալ Սիւնեաց նահանգի անե (=ասէ) զայս բանքս ի խըրատ նոցունց քահանայիցն մ ա»:

Այլ տպ. — Խըրատք երիցկնոջ և քահանայից. «Տեսեք զխորհուրդ...» (հրատ. Մ. Պոտուրյան), տես՝ «Քերթումներ», էջ 92—110:

40 110 տուն: Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 1330 ու № 363 ձեռագրերի և նախորդ հրատարակություն համեմատությամբ:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1661՝ «Խրատք իրիցկնոջ, յԱռաքել վրդ.է»

(էջ 397ա—405բ), № 83՝ «Խրատք աշխարհական քահանայից և կանանց նոցին, ըստ կանոնաց սրբոց հայրապետացն ասացեալ ի տեր Առաքելոյ Սիւնեաց ի խնդրոյ տեր Յովանիսի Մշոյ եպիսկոպոսի, առնա հարիւր և վաթսուն» (էջ 184ա—191բ), բայց բնագրում տների թիվը դարձյալ 110 է:

3. Ուսանաւոր ի տեր Առաքել Սիւնեաց նետորէ և քաջաբառ վարդապետ ասացեալ ի դեմս արժանաւոր և անարժան քահանայից. «Տարերքս մառան է արարչին | Եւ զանազան բարով ի լին, | Զոր ինչ կամի յառաջ բերին...», Զմամուի Մատ. ձեռ. № 131, էջ 50ա—52բ:

Ա Ագամգրքի Ի գլուխն է:

4. Դարձեալ վասն կուսակիցոն քահանայից, ժամարարաց սրբոց թե որո՛յ շնորհի հապին, կամ ո՛րպես պարտ է կեալ արժանապես պատարագողացն: Տուն ձեռ. «Տեսի ըզփառսն անհառելոյ, | Ի զանազան որակ լուսոյ...» (հրատ. Տ. Պալլան), տես՝ «Հայ աշուղներ», էջ 212—230:

145 տուն, որոնց սկզբնատառերը՝ «Տեր Առաքեալ Սիւնեաց ասէ զայս բանքք վանան (=վասն) խըրատուց առաքինեացըն և քահանայիցըն ժամարարացըն սրբորոցըն առ ի խըրատք բանից ցանկացաւդացըն լուսոյն շընորհացըն անհառիցըն տ ո զ ե ի»:

Հիշատակարանում՝ «Տէր Առաքեալ նըւստս և հէզ, | Շնորհաց թափուր մնացեալ և մերկ | Վասըն շնորհաց գրեցի զայս երգ, | Տունըս հարիւր քառսուն երեք: | Որք ընթեանոք զայս և լըսէք, | Եւ սուրբ շնորհացըն փափագէք, | ԶՍարգիս եղբայրն իմ լիշեցէք, | Խառնել ի դաս սրբոց մաղթէք: | ... Ի յուր հարիւր Հայոց թուական, | Վատսուն և հինգ անցեալ էր ամ (1416թ.), | Վախճանեցաւ նա կուսութեամբ | Ի եթող կըսկիծ ինձ անվախճան»:

Այլ տպ. — Դարձեալ վասն կուսակիցոն քահանայից են. «Տեսի ըզփառսն...» (հրատ. Մ. Պոտուրյան), տես՝ «Քերթումներ», էջ 111—135:

145 տուն: Հրատարակվել է նախորդ տպագրություն և Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 363 (էջ 356—378) ձեռագրի հիման վրա:

□ *Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 83 խոր. նույն (էջ 191բ—202ա). Զրմամառի Մատ. ձեռ. № 83 (էջ 12ա—17ա, սկզբից թերի):*

5 5. Առաքել վարդապետի ասացեալ վասն քահանայից, ի գրքին որ կոչի Ադամ գիրք. «Դարձեալ և այս է կամք փրկչին, | Ըսպանանել զմեղս ի մարմին...», տես՝ «Գիրք աստիճան տալոյ զպրաց և սարկաւա-
10 գաց և քահանայից, և գաւազան տալոյ վարդապետացն», Կ. Պոլիս, 1752, էջ 156—159: 21 տուն:

Այլ տպ.— Առաքել վարդապետի ասացեալ վասն քահանայից, ի գրքին որ կոչի Ադամ գիրք. «Դարձեալ և այս...», տես՝ «Գիրք Մեծ Մաշտոց կոչեցեալ», Կ. Պոլիս, 1807, էջ 279—280: 21 տուն:

Այլ տպ.— Տաղ վասն քահանայի ասացեալ յԱռաքել վարդապետէ. «Դարձեալ և այս...» (հրատ. Տ. Պալլան), տես՝ «Հայ Աշուղներ», էջ 178—181: 21 տուն:

Այլ տպ.— Տաղ վասն քահանայի. «Դարձեալ և այս...» (հրատ. Մ. Պոտուրյան), տես՝ «Քերթուածներ», էջ 347—350: 25

21 տուն: Արտատպ. նախորդ հրատարակութիւնից:

□ *Տես նաև Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 869 (էջ 191բ, սկ. «Արդ որ մաքուրն է ի հոգին»):*

6. Ուանաւոր վասն կիրակեի, ասացեալ ի յԱռաքել վարդապետէ. «Տերն է զըրեալ յօրէնքն հին, | Մատամբն սուրբ աստուածային, | Թէ պինդ պահես ըզկիրակին...», տես՝ «Գիրք տօմարաց», Կ. Պոլիս, 1721, էջ 231—236: 35

Սույն հրատարակութեան հայկական տարեթիւր ՌՃՀ (=1721) է. իսկ փրկչականը՝ 40 1723:

Այլ տպ.— Ուանաւոր հն. «Տերն է զըրեալ...», տես՝ «Բուն տօմար», Կ. Պոլիս, 1740, հափելված՝ էջ 34—39:

Այլ տպ.— Ուանաւոր հն. «Տերն է զըր-

եալ...», տես՝ «Բուն տօմար», Կ. Պոլիս, 1789, էջ 422—427:

Այլ տպ.— Ուանաւոր հն. «Տերն է զըրեալ...», տես՝ «Բուն տօմար», Կ. Պոլիս, 1795, էջ 419—423: 5

Այլ տպ.— Ուանաւոր հն. «Տերն է զըրեալ...», տես՝ «Բուն տօմար», Կ. Պոլիս, 1803, էջ 419—423:

Այլ տպ.— Ուանաւոր հն. «Տերն է զըրեալ...», տես՝ «Բուն տօմար», Կ. Պոլիս, 1818, էջ 419—423: 10

Այլ տպ.— Ուանաւոր հն. «Տերն է զըրեալ...», տես՝ «Բուն տօմար», Օրթագլուղ (Կ. Պոլիս), 1831, հափելված՝ էջ 160—164:

Այլ տպ.— Ուանաւորս ի վերայ կիրակեի ասացեալ Առաքել վարդապետէ. «Տերն է զըրեալ...» (հրատ. Գար. Հովսեփյան), Արարատ, 1898, էջ 550—551: 15

Հրատարակել է էջմ. Մատ. Գե. № 281 ձեռագրից (այժմյան՝ Երեանի Պետ. Մատ. № 3081, էջ 117ա—119ա): 20

Այլ տպ.— Ուանաւոր վասն կիրակեի ասացեալ ի յԱռաքել վարդապետէ. «Տերն է զըրեալ...» (հրատ. Տ. Պալլան), տես՝ «Հայ աշուղներ», էջ 194—197: 25

Այլ տպ.— Ուանաւոր վասն կիրակեի. «Տերն է զըրեալ...» (հրատ. Մ. Պոտուրյան), տես՝ «Քերթուածներ», էջ 167—172: 30

30 տուն: Սկզբնատառերը՝ «Տեր Առաքել սիւսեալ ի դնթգաթոնկալալ»: Այս հրատարակութիւնը կատարվել է ըստ երեք օրինակների, այն է՝ նախորդ երկու տպագրութիւնները և «Գիրք տօմարաց», Կ. Պոլիս, 1721: 35

□ *Տես նաև Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 869 (էջ 123բ). Մարտելի Միրզայանց ընտանեկան գրադարանի ձեռ. ժողովածու (էջ 362):*

Այս տաղի մի այլ, գուցէ ավելի նախնական, խմբագրութիւնն է թվում հետևյալ անտիպը. 40

— Տաղ գեղեցիկ վասն կիրակեի. «Տաքն բանք է օրէնք ըզհին | Գըրեալ մատամբն աստուածային, | Մինն որ պահէ ըզկիրա-

1 Ա. Սյուրմեյան, «Մայր ցուցակ հայ. ձեռ. Եւրոպայի մասնաւոր հաւաքումներու», հտ. Ա, էջ 75:

կին...», *Բեռլինի* K8n. Bibl. Ms. Or. Pe-term. I. 147, fol. 135^v.

20 տուն: Նախագիրքինը՝ «Նըստառ բանիս հուքմըս վերջին. | Տէր Առաքել հեղգի բարի[ն] | Զայս ձեզ խըրատ գըրեաց բարին | Որ պիտ պահեն ըզկիրակին»:

7. Խրապ վասն խնդրողաց ինչ¹ ի տեառն քե զորոց խնդիրքն կատարե աստուած: Տունք ԶԳ. «Տեսի մեծ բան և աննառելի: | Յոյժ հիացմամբ զարմանալի...» (*հրատ. Տ. Պալյան*), տես՝ «Հայ աշտոյներ», էջ 230—240:

83 տուն, որոնց սկզբնատառերը՝ «Տեր Առաքել Սինեաց ասե զայս բանս վասն խըրատուց ամմենայն մարդկան խընդրողացըն ինչըն յաստուծոյ»:

Այլ տպ.— Խրապ վասն խնդրողաց ինչ են. «Տեսի մեծ բան...» (*հրատ. Մ. Պոտուրյան*), տես՝ «Քերթումներ», էջ 136—149:

83 տուն: Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 363 ձեռագիր օրինակի և նախորդ տպագրության հիման վրա:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 83՝ խոր. նույն (էջ 202ա—208ա). Զմմառի Մատ. ձեռ. № 83 (էջ 17ա—20բ):

8. Վասն յատկացուցանելոյ զգաստ առ հասարակ ամենայն սրբոց. որ են յերկուտասան զլուխս բաժանեալ. յորոց զանազան շնորհք յայտնեցան մարդկան: Այսպես և դիմակ սոցին՝ մասունք չարեաց, զորսքնմանեաց սատանայ զորումն յագարակ բնութեանս մասունս չարեաց ՅՀ որ է Լ ԲԺն և ՅՀն մասն, և է սա է Ծ ի խորհուրդ զանազանեալ. «Երկուտասան դասք են սրբոց, | Առաքինեաց և ընտրելոց...» (*հրատ. Մ. Պոտուրյան*), տես՝ «Քերթումներ», էջ 215—255:

240 տուն: Հիշատակարանում՝ «Արդ աղաչեմ զձեզ միաբան, | Որք ընթեռնաք զայս ի յատեան՝ | Զտէր Առաքել հեղգ և անարժան | Յիշէք յաղօթս ձեր սրբբազան»:
Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 363 ձեռ. օրինակից:

Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 83՝ խոր. նույն (էջ 212բ—229ա), № 3469՝ խոր. նույն (էջ 29ա—46բ) են:

9. Խրատական բան ի գրոց. «Ար՝ եկ ասեմ բան հրաշական, | Զպատեառ մեղացըն զանազան...» (*հրատ. Մ. Պոտուրյան*), տես՝ «Քերթումներ», էջ 297—300:

22 տուն: Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 330 և № 1683 ձեռ. օրինակների հիման վրա: Այս տաղի միայն առաջին երկու տներն են ինքնուրույն, մնացած քսան տները քաղված են նախորդ (§ 8) տաղից, որ է՝ «Վասն յատկացուցանելոյ զգաստ առ հասարակ ամենայն սրբոց», և նույն են նրա 124—132, 136, 180—181 և 185—192 տների հետ:

Այս տաղին հանդիպում ենք Երեանի Պետ. Մատ. ձեռագրերից շատերում. տես՝ № 424 (էջ 369բ—370բ, սկ. «Արեգ ասեմ»), № 723 (էջ 172բ—173ա), № 2004 (էջ 169ա—170բ), № 2127 (էջ 131ա—131բ), № 2236 (էջ 446բ—447բ), № 2672 (էջ 363բ—364բ), № 2736 (էջ 469բ—471ա), № 7508 (էջ 402բ—403բ), № 7707 (էջ 83ա—86ա), № 7714 (էջ 56ա—58ա), № 7732 (էջ 452ա—453ա), № 8605 (էջ 122ա—124բ), ևն: Տես նաև Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 63 (էջ 21բ). Անկուրիայի Կարմիր-վանքի ձեռ. № 92 (էջ 3ա—5ա). Զմմառի Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 439ա), № 84 (էջ 40ա):

Ձեռագրերում տաղն ունի «Խրատական բան Առաքել վրդ.է», «Խրատական բանս Առաքել վրդ.ի ասացեալ», «Խրատ ի գրոց» և նման խորագրեր: Որոշ ձեռագրեր ունեն սկ. «Ար՝ եկ ասեմ բան խրատական»:

10. Տաղ յԱռաքել վարդապետ Բաղիշեցոյ. «Ամենայն փառք մարդոց դարապ և ունայն. | Սողոմոն զայս ասե շնորհօք տիրական...» (*հրատ. Ն. Քարամյանց*), Արատ, 1895, էջ 127—128:

Այբբենական կարգով, 36 տուն: Հորդորում՝ «Անիմաստ Առաքել քեզ ճարակ արա՛լ, | Ռահ կենաց ի յերկինս քեզ առաջնորդեա՛լ, | Աստուծոյ խնամողին զքեզ յանձին»

¹ Տպված՝ ինձ:

¹ Հմմտ. Մ. Պոտուրյան, «Առաքել Սինեցի և իր քերթումները», էջ Ծ—ԾԱ:

արա՛յ...»: Հրատարակվել է էջմ. Մատ. № 282 (=ալժմյան՝ Երևանի Պետ. Մատ. № 3189) ձեռագրից:

Այլ տպ.— Տաղ. «Ամենայն փառք մար-
5 զոյ զատարկ և ունայն...» (հրատ. Տ. Պալ-
յան), տես՝ «Հայ աշուղներ», էջ 134—136:

Հրատարակվել է համարում է Բաղիշեցու
հեղինակությունը:

Այլ տպ.— Խրատ. «Ամենայն փառք
10 մարգոյ...» (հրատ. Մ. Պոտուրյան), տես՝
«Քերթումներ», էջ 276—279:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ.
Մատ. № 1330, 171 (հին) և № 1371 (հին)
ձեռ. օրինակների և Ն. Քարամյանցի հրա-
15 տարակության հիման վրա: Հրատարակվել է
համարում է Սյունեցու հեղինակությունը:

□ Գրչագրերն իրար հետ համաձայն
չեն այս տաղի հեղինակի ինքնություն մա-
սին: Երևանի Պետ. Մատ. № 3189 ձեռագրի-
20 րը, որից կատարվել է Ն. Քարամյանցի հրա-
տարակությունը, խորագրված է՝ «Տաղ յԱ-
ռաքել վարդապետ Բաղիշեցոյ» (էջ 56բ—
60ա). բայց № 2079՝ «ՅԱռաքել վարդապե-
տե Սիւնեաց» (էջ 405բ—406բ). նմանապես
25 Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 171 (հին)՝
«ՅԱռաքել վարդապետե Սիւնեաց» (էջ 746
—748): Երևանի Պետ Մատ. № 7507 ձեռա-
գրում այս տաղը, հաջորդելով Առ. Սյունե-
ցու «Աչք իմ ծովացեալ» տաղին, խորագրե-
30 ված է՝ «Եւ այլ իրաւական բան նոյն Առ.
վրդ.ի ասացեալ» (էջ 360ա—361բ): Նույն
մատ. տրիշ ձեռագրեր չեն ճշտում, թե ո՛ր
Առաքելն է հեղինակը, տես № 2672՝ «Խը-
րատական բան յԱռ. վրդ.ե» (էջ 357բ—
35 359ա), № 2127՝ խոր. նույն (էջ 126ա—
127բ), № 2236՝ խոր. նման (էջ 423ա—
424բ), № 424՝ «Խրատական բանքս Առ.
վրդ.ե ասացեալ» (էջ 373բ—374բ), № 2736՝
խոր. նույն (էջ 474ա—475բ), № 7732՝ խոր.
40 նույն (էջ 427ա—428ա), № 3411՝ խոր. նույն
(էջ 114բ—116բ)¹, № 7714՝ խոր. նույն (էջ

¹ Այս ձեռագրում տաղն ընդօրինակված է եր-
կու անգամ, մեկը՝ Առաքել վարդապետի անունով,
ինչպես նշում ենք այստեղ, իսկ մյուսը՝ որպես
Մկրտիչ Նաղաշի հեղինակություն, ինչպես նշում
ենք ստորև:

65բ—67բ), № 7508՝ խոր. նույն (էջ 377ա—
378ա): Անանուն են հետևյալ օրինակները.
նույն մատ. ձեռ. № 9597՝ «Տաղ վասն կե-
նաց եղկելի մարգոյս ի յանուանագիծ
տանց» (էջ 71բ—75ա)¹, № 1887՝ «Տաղ վասն
5 հոգոյ ասայ և զեղեկս (sic) ողբայ» (էջ 233ա
—235ա), № 7707՝ «Խրատք հոգևորք» (էջ
133բ—138ա), № 2264՝ «Տաղ ազնիւ» (էջ
125բ—127բ), № 6179՝ «Ովասափին ձանն
(sic) ասայ» (էջ 40բ—45բ), են: Տես նաև
10 Վինետի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 63՝ «Խրա-
տական բանքս Առ. վրդ.ե ասացեալ» (էջ
25ա) և № 499՝ անխոր. (էջ 106բ). Չմամուի
Մատ. ձեռ. № 81՝ «Խրատական բանքս Առ
վրդ.ե ասացեալ» (էջ 409ա). Անկուրիայի
15 Կարմիր-վանքի ձեռ. № 148՝ անխոր. (էջ
264):

Որոշ օրինակներում այս տաղը տրվում
է Մկրտիչ Նաղաշին, ինչպես՝ Երևանի Պետ.
Մատ. ձեռ. № 1637՝ «Նաղաշի ասացեալ»
20 (էջ 223բ—227ա) և № 5668՝ «Այլ տաղ Նա-
ղաշի ասացեալ» (էջ 88բ—92ա). մի քանի
ձեռագրերում այս տաղը «Նորին» խորագրե-
րով հաջորդում է Մկ. Նաղաշի «Անցանե
մեծուքիւն և փառք» սկզբնավորությամբ
25 տաղին. այսպես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 3411՝ «Նորին տաղ հոգոյ ասացեալ» (էջ
81բ—84բ), № 3081՝ «Նորին տաղ հոգոյ»
(էջ 45ա—46բ) և Վենետիկի Մխիթ. Մատ.
ձեռ. № 1371՝ «Նորին՝ հոգոյ ասացեալ» (էջ
30 151): Նշելի է, սակայն, որ Երևանի վերո-
հիշյալ № 1637 ձեռ. օրինակում տաղը վեր-
ջում ունի «Անիմաստ Առաքել քեզ հարակ
արա» սկզբնավորությամբ հորդորակը՝ «Ըստ
անուան երգողին» խորագրով:

Ե. ՀՈԳԵՎՈՐ ԵՎ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՏԱՂԵՐ

1. Բանք բաղձականք ի հոգեկան մաաց՝
խանգաղատմունք սիրոյ՝ առ նշմարիտ
բաղձալին Քրիստոս, առեալ յերգ երգոցեն
40 հոգեպէս իմացմամբ. «Ահա բաղձամ քեզ
ցանկալի | Պայծառատիպ և հրաշալի...»
(հրատ. Մ. Պոտուրյան): Բ ա զ մ ա Վ ե ա լ,

¹ Այս ձեռագիրը նախկինում պատկանել է
Ղալաթիայի Հայոց Ազգ. Մատ.ին, հիմա. Բ. Կյուլե-
սերյան, «Ցուցակ». էջ 881—904, № 141:

1906, էջ 546—548:

Այբբենական կարգով, 36 տուն:

Այլ տպ.— Առ ճշմարիտ բաղձալին Քրիստոս. «Ահա բաղձամ...» (հրատ. Մ. Պոտուրյան), տես՝ «Քերթուածներ», էջ 1—7:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 47 (հին) և № 1119 ձեռագիր օրինակների հիման վրա:

□ Երեանի Պետ. Մատ. № 3480 ձեռագրում այս տաղի խորագիրն է՝ «Բանք... հոգեպես իմացմամբ, ի տեր Առաքելոյ Սիւնեաց եպիսկոպոսի ասացեալ, աշակերտի մեծ վարժապետին Գրիգորի Տաքեացոյն, տուն ԼԶ» (էջ 237բ—241բ). իսկ № 83՝ «Բանք... հոգեպես իմացմամբ, ի տեր Առաքելոյ ասացեալ, տուն ԼԶ» (էջ 152ա—154բ), № 1450՝ խոր. նույն (էջ 135բ—137ա), № 1՝ խոր. նույն (էջ 89բ—91բ). Զմամաի Մատ. ձեռ. № 83՝ «Բանք... հոգեպես իմացմամբ ի տեր Առաքել Սիւնեաց, տուն ԽԶ» (էջ 52ա):

Չեռագրերում այս տաղը պատահում է նաև Առ. Բաղիշեցու անունով, ինչպես Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1116-ում¹, բայց դա սխալ է:

Տաղի ֆրնս. թարգմանությունը՝ „Au Christ, le véritable bien-aimé“ (թարգմ. Ա. Զոպանյան), տես՝ „Ros. III“, p. 73—79.

2. Բաղձանք հոգեական սիրոյ ի տեր Առաքել ասացեալ յերգ երգոցեն. «Ահա մեծ լեռուն և հագին, | Լուսաբորբոք ըստ Սինային...» (հրատ. Տ. Պալյան), տես՝ «Հայ աշուղներ», էջ 129—134:

Այբբենական կարգով, որոշ տառերի կրրկ-նումով՝ ընդամենը 41 տուն:

Այլ տպ.— Բաղձանք են. «Ահա մեծ լեռուն...» (հրատ. Մ. Պոտուրյան), տես՝ «Քերթուածներ», էջ 335—342:

Արտատպ. նախորդ հրատարակությունից:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 83՝ «Առ նոյն՝ բաղձանք սիրոյ, տուն ԼԶ» (էջ 155ա—158ա), № 3480՝ խոր. նույն

(էջ 243ա—247բ), № 1՝ խոր. նույն (էջ 91բ—93ա, վերջից թերի), № 1450՝ խոր. նույն (էջ 137բ—138բ, վերջից թերի), են: Տես դարձյալ Զմամաի Մատ. ձեռ. № 83 (էջ 54բ):

Տաղն անկասկած Առ. Սլունեցու հեղինակությունն է, որովհետև գտնվում է Երեանի հիշյալ № 83 ձեռագրի այն մասում, որ Հերակաս Զուղալեցին խնամքով հավաքել ու դասավորել է Առ. Սլունեցու քերթվածները 1664 թվականին:

Բնագրի ֆրնս. թարգմանությունը՝ „Erfusions d'amour spirituel“ (թարգմ. Ա. Զոպանյան), տես՝ „Ros. I“, p. 45—51:

3. Մաղթանք ի տեր Առաքել վարդապետ. «Տեր և փրկիչ Յիսուս աստուած, | Հօր հառազայք ի լոյս փառաց, | Փրկեալ զծառայս քո ի չարեաց...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 35, էջ 43բ—44բ:

Տների սկզբնատառերը՝ «Տեր Առաքել ասե»:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 36՝ «Աղօթք պահպանութեան յամենայն չարէ Առ. վրդ. ասացեալ յաղագս ծառայիցն աստուծոյ» (էջ 150ա—151ա). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 307՝ «Գիր պահպանութեան» են (էջ 10բ, սկ. «Տեր մեր և փրկիչ Յս. Քս. հօր հառ...»), Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Add. 18611՝ խոր. նույն (սկ. նույն)¹. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 165՝ «Աղօթք պահպանութեան» են (էջ 85բ, սկ. նույն) և № 692 (էջ 73բ). Զմամաի Մատ. ձեռ. № 131՝ «Տեր Առաքելի» (էջ 77ա, սկ. «Տեր և փրկիչ Յս. Քս.»): Փաթեթածև հմայիլների մեջ ես կատարում տաղը, տես Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. Հմայիլ 30 և 129:

4. Դարձեալ ի տեր Առաքել ասացեալ, «Տարփմամբ ձայնի հառաչանաց, | Գոչեմ առ քեզ Յիսուս աստուած, | Տուր պահապան զգասս հրեշտակաց...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 35, էջ 44բ—45բ:

¹ Հմտ. F. C. Conybeare, „A Catalogue“, p. 76.

¹ Հմտ. Բաղմավէյ, 1906, էջ 546:

Տների սկզբնատառերը՝ «Տեր Առաք[ե]լ ալ օտ»:

5. Ողբ ազնիւ. «Տարփմամբ գոչեմ առ քեզ Յիսուս լոյս ողորմեաց մեզ, | Մոլորե-
լոցն ես դարձուցիչ, ու խիստ մոլորեալ եմ
5 ես...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1438, էջ 157ա—162բ (թերի):

Տների սկզբնատառերը՝ «Տեր Առաքեալ Սիւնեաց ասե զայս բանքքս ձայն ողբոց
10 ապաշխարողա ա»:

6. Ողբ ի տեր Առաքել վարդապետե. «Այբեկ մինչև ի քեկ Քրիստոս մեղայ քեզ,
| Բիւրապատիկ մեղօք աղետեղացայ ես...»
(հրատ. Մ. Պոտուրյան), տես՝ «Քերթուած-
15 ներ», էջ 280—282:

12 տուն, որոնց տողերն այբբենական կարգով են: 9-րդ տան մեջ՝ «... Փութա՛ ռ՛զ Առաքել բարիս գործել քեզ, | Քանզի գո-
ղըն հոգոյդ յերակ սպասէ քեզ» են: Հրա-
տարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 171
(հին) և № 604 ձեռ. օրինակների հիման վրա:
20 (հին) և № 604 ձեռ. օրինակների հիման վրա:

Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2079՝ «Ողբ ի տեր Առ. և» (էջ 356բ—357ա),
№ 7707՝ «Ողբ և առաջ Առ. վրդ. և» (էջ 255ա—
256ա), № 7714՝ «Տաղ հոգեշահ ի Առ. վրդ. և»
(էջ 143ա—145ա), № 8968՝ «Տաղ գեղեցիկ
25 հոգեշահ Առ. վրդ. ի ասացեալ» (էջ 92ա—93բ),
№ 1636՝ «Առ. վրդ. ի ասացեալ հոգեշահ»
(էջ 72բ—73բ), № 4426՝ «Տաղ Առ. վրդ. ի ասացեալ
վասն հոգոյ» (էջ 34բ—35բ), № 1637՝ «Անձինք, հոգևոր մաղթանք
30 յԱռ. վրդ. և ասացեալ» (էջ 180բ—181բ), № 8294՝
«Երգ յԱռ. վրդ. և» (էջ 117ա—118ա), № 1153՝
«Նորին Առ. և» (էջ 146բ—147բ),

35 № 1989՝ խոր. նույն (էջ 138բ—140ա), № 3189՝
«Նորին Առ. վրդ. և» (էջ 60ա—62ա), № 7193՝
«Տաղ գեղեցիկ» (էջ 96բ—98բ), № 5292՝
անխոր. (էջ 48բ—49ա), ևն. Վենետիկի Մխիթ.
Մատ. ձեռ. № 281 (էջ 44ա).

40 Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 344 (էջ 45ա),
№ 1002 (էջ 83բ և 90ա). Ղալաթիա-յի Հայոց Ազգ.
Մատ. ձեռ. № 141 (էջ 118). Չմամուի Մատ.
ձեռ. № 85 (էջ 62բ): Իսկ Երեանի Պետ. Մատ.
ձեռ. № 4296՝ «Տաղ զղջման Կարապետ Արևելցոյ»
(էջ 25ա—25բ), որ անշուշտ սխալ է:

Որոշ ձեռագրերում բնագիրն ունի սկ. «Այբեկ... Բիւրապատիկ չարեօք մոլորեցայ ես»:

7. Տաղ. «Այբեկ մինչև ի քեկ, զքեկ գո-
հանամ ես, | Որ քո սուրբ ծրնընդեամբդ
5 ազատեցեր զմեզ...» (հրատ. Տ. Պալյան),
տես՝ «Հայ աշուղներ», էջ 140—142:

Այբբենական կարգով, 18 տուն (կամ 36 տուն երկտողանի):

Այլ տպ.— Տաղ. «Այբեկ մինչև ի քեկ...»
(հրատ. Մ. Պոտուրյան), տես՝ «Քերթուած-
ներ», էջ 343—346:

Արտատպ. նախորդ հրատարակությունից:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 83՝
«Ի դեմս Քս. ի ասացեալ, տուն 12» (էջ 158ա—
159բ), № 1՝ «Առ նոյն՝ գոհաբանու-
թիւն, տուն 12» (էջ 96բ—97ա), № 1450՝
խոր. նույնպէս (էջ 141բ—142բ), ևն. Չմամուի
Մատ. ձեռ. № 83 (էջ 56բ): Որոշ օրի-
նակներում բնագիրն ունի սկ. «Այբեկ... Որ
սուրբ գալըստեամբդ ազատ...»:

Տաղն անկասկած Առ. Սյունեցու հեղի-
նակությունն է, որովհետև որպէս աղագիտին
հատուկ կերպով հաշվի է առնված Հերապետ
Ջուղայեցու կազմած ժողովածուում (Երեանի
25 վերոնշյալ ձեռ. № 83):

8. Ողբ. «Առ քեզ գոչեմ սրբախ մեղայ,
| Յիսուս Քրիստոս ինձ ողորմեա՛...»
(հրատ. Մ. Պոտուրյան), տես՝ «Քերթուած-
ներ», էջ 287—288:

Սկզբնատառերը՝ «Այս յԱռաքել»: Վեր-
ջում՝ «Առաքելիս լոյժ անիմայ | Արքայու-
թիւն տէր պարգեհայ»: Հրատարակվել է
Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 171 (հին) ձե-
ռագրից:

Երեանի Պետ. Մատ. ձեռագիր տաղա-
րաններում մեզ հայտնի է միայն մի օրի-
նակ, № 2079՝ «Ի յԱռաքեալ վարդապետե
ողբս» (էջ 354բ—355ա): Տես նաև Չմամուի
Մատ. ձեռ. № 85 (էջ 16ա) և № 86 (էջ 140բ):

9. Տաղ ի յԱռաքել վարդապետե. «Աստ-
ւածն ամենի միածին որդի, | Կամաւ հօր
հոգւոյն ճշմարտի յերկիր խոնարհի...», տես՝
«Ճաշոց գիրք գեղեցկատիպ և վայելուչ, գա-
45

դափարեցեալ ի մատենից հնոց թագաւորացն
Հայոց», Վենետիկ, 1686, էջ 348—349:

Սկզբնատառերը՝ «Աստուածաւորն
խնդհեաց» (sic):

5 Սյլ տպ.— Տաղ ի յԱռաքել վարդապե-
տե. «Աստուածն ամենի...», տես՝ «Ճաշոց
գիրք», Կ. Պոլիս, 1714, էջ 3Ծ—3ԾԱ:

Սյլ տպ.— Տաղ ի Առաքել վարդապետե.
«Աստուածն ամենի...», տես՝ «Ճաշոց,
10 գիրք», Կ. Պոլիս, 1722, էջ 281—282:

Սյլ տպ.— Տաղ ի Առաքել վարդապետե.
«Աստուածն ամենի...», տես՝ «Ճաշոց գիրք»,
Կ. Պոլիս, 1799, էջ 218:

Սյլ տպ.— Տաղ ի յԱռաքել վարդապե-
15 տե. «Աստուածն ամենի...», տես՝ «Ճաշոց
գիրք», էջմիածին, 1839, էջ 223—224:

Սյլ տպ.— Տաղ յԱռաքել վարդապետե.
«Աստուածն ամենի...», տես՝ «Ճաշոց գիրք»,
Վաղարշապատ, 1872, էջ 211:

20 Սյլ տպ.— Տաղ յԱռաքել վարդապետե.
«Աստուածն ամենի...», տես՝ «Ճաշոց գիրք»,
հտ. Ա., Երուսաղեմ, 1873, էջ 213:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. №
424՝ «Առ. վրդ. Է» (էջ 101բ—102ա), №425՝
25 «ՅԱռ. Է» (էջ 211բ—212ա), № 1756՝ «Տաղ
յԱռ. վրդ. Է» (էջ 414ա—415ա), № 8323՝ «Տաղ
Առ. Է ասացեալ» (էջ 223բ—225ա), № 8294՝
«Տաղ յարութեան Ղազարու որ չորեքօրեայ
յարոյց» (էջ 120բ—121ա). Վիեննայի Մը-
30 խիթ. Մատ. ձեռ. № 923 (էջ 316բ), № 1041՝
«Տաղ յԱռ. Երիցուէ» (էջ 316ա), № 1284՝
(էջ 77բ). Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms. Arm.
13 (fol. 256^v).

10. Տաղ դաւանութեան քաղցրածայն.
35 «Աննա լոյսն Էական, | Երբեակ և անբա-
ժան, | Անեղ և անվաղման...», Երեանի
Պետ. Մատ. ձեռ. № 83, էջ 162ա—167բ:

Ընդամենը 23 տուն: Քերթվածի 20—
23-րդ տները (էջ 166բ—167բ) հավելվածա-
40 կան բնույթ են կրում: Այս մասի առաջին
տունը գրված է մի անձանոթ լեզվով, սկ.
«Թուրանան իզարե, | Թուրանան իզարե».
Իսկ մյուս երեք տները հայերեն են, սկ.
«Գոհար վարդն ի հոգոյն, | Սիրամարգ ու-

կեզոյն» տողերով: Կասկած չկա, որ սույն
20—23-րդ տները «Աննա լոյսն Էական»
տաղի իրոք մասն են կազմում, որովհետե
Հերապետ Զուգալեցին, որ այս ձեռագրում
Առ. Սյունեցու երկերն է ամփոփել, իր նյու- 5
թերի ցանկում «Աննա լոյսն Էական»-ի
մասին ասում է, որ դա ունի 23 տուն՝ «Եր-
րորդ՝ տաղ դաւանութեան սուրբ Աստուա-
ծածնին և սուրբ երրորդութեանն քաղցրա-
ձայն. ԻԳ» (էջ 2ա): 10

Այս մասը ձեռագրերում պատահում է
նաև առանձին, որոշ տարբերակներով և միշտ
անանուն: Այդպիսիներից է հետևյալ հրա-
տարակությունը.

— Մեղեդի իւզուր. «Գոհար վարդն ինք- 15
նագոյն, | Սիրամարգ ոսկեզոյն յարփ-
ւոյն...», տես՝ «Հայերգ», էջ 8:

Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. №
3595՝ անխոր. (էջ 61բ—62բ, սկ. «Թուրան
անի զա[ն]թե, | Թուրան անի զանթե...: | 20
Գոհար վարդն ի հոգոյն»), № 5128՝ «Տաղ
Աստուածածնին» (էջ 255բ—256ա, սկ. «Գո-
հար վարդն ինքնագոյն»), № 1082՝ «Տաղ
սուրբ Աստուածածնի ծննդեան» (էջ 74ա—
75ա, սկ. նույն), № 8764՝ «Աստուածածնի» 25
(էջ 41բ, սկ. նույն), № 9271՝ «Մեղեդիկ»
(էջ 81բ—82ա, սկ. նույն), № 3504՝ «Մեղե-
դի ծննդեան և փոխման Աստուածածնի»
(էջ 146բ—147բ, սկ. նույն), № 424՝ «Մեղե-
դի ծննդեան և վերափոխման սուրբ Աստ- 30
ուածածնին» (էջ 200ա—200բ, սկ. նույն),
№ 2772՝ «Մեղեդի վերափոխման սուրբ
Աստուածածնին և ծննդեան այլ» (էջ 255բ
—256ա, սկ. նույն), № 1989՝ «Տաղ անուշ
թե գիտես» (էջ 102ա—103ա, սկ. նույն), 35
№ 3498՝ անխոր. (էջ 284բ—285ա, սկ.
նույն), № 4355՝ անխոր. (էջ 394բ, սկ. նույն),
են. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 499
(էջ 109ա, սկ. նույն):

11. Տաղ յԱռաքել վարդապետե ասաց- 40
եալ վասն հոգեվարի. «Աչք իմ ծովացեալ
գեաք յինէն հոսեալ, | Յանեղ համբաւէն
զըծոյնց որ ինձ կայ պահեալ...» (հրատ. Ա.
Զոպանյան), Ա. և Գ. Ի. Ե., 1905, էջ 207—209:
Այբբենական կարգով, հավելվածական մա- 45
սի հետ միասին՝ 42 տուն: Հիշատակարա-
նում՝ «Ես Տէր Առաքեալ, անձամբ աա-

ոսպեալ, | Վասն իմ հայեցեք, ընթերցողք, ի տեառնէ զթողութիւն: | Զեղբայրն իմ զԳարսեղ, քահանայն անմեղ, | Եւ զհայրն իմ Դաւիթ լիշեցէք յաղօթս ձեր զօրեղ: | Եւ որ զմեզ լիշէ ի լուղիղ սըրտէ | Ծաղկալից պըսակն ընկալցի նա ի Գրիստոսէ: | Թիւ Հայոց մեծի՝ ութ հարիւր տարի | Եւ իստուն և երեք էր մտեալ (1404 թ.), որ զայս բանս գրեցի»:

Այլ տպ.— Վասն հոգեվարի. «Աչք իմ ծովացեալ...» (հրատ. Մ. Պոստուրյան), տես՝ «Քերթուածներ», էջ 66—71:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 1330, № 47 (հին) և № 1683 ձեռագրերի հիման վրա: Այս հրատարակության մեջ հիշատակարանից պակաս է երեք տուն:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1 (էջ 73բ—75ա), № 83 (էջ 176ա—178ա), № 424 (էջ 354բ—355բ), № 718 (էջ 100բ—103ա), № 1450 (էջ 121ա—122բ), № 1637 (էջ 194ա—197ա), № 1721 (էջ 125բ—128բ), № 1737 (էջ 125ա—125բ), № 2236 (էջ 449ա—450բ), № 2389 (էջ 157բ—159ա), № 2672 (էջ 334բ—336ա), № 2736 (էջ 449բ—451ա), № 3081 (էջ 73բ—76ա), № 3387 (էջ 177ա—179բ), № 3884 (էջ 143ա—144բ), № 4287 (էջ 81ա—85բ), № 7507 (էջ 358բ—360ա), № 7508 (էջ 359բ—361ա), № 7707 (էջ 224ա—227ա), № 7714 (էջ 21բ—24ա), № 7717 (էջ 2ա—5ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 63 (էջ 8ա), № 528 (էջ 430ա) և № 1016 (էջ 116բ). Անկյուրեալի Կարմիր-վանքի ձեռ. № 148 (էջ 279). Դալթիալի Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ. № 141 (էջ 167). Զմամուի Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 407բ):

Զեռագրերում տաղը կրում է զանազան խորագրեր. «Ոտանաւորս յԱռ. վրդ. Է ասացեալ վասն հոգեվարի, և յերկնային հանապարհին, և յօղային գիւացն հանգիստանցն, և հոգոց կայանին, և յաւուր զատաստանին և զծոխոց տանջանացն», «Տաղ վասն մեղաւորաց և հոգեվարութեան, և երկնային հանապարհին...», «Վասն հոգեվարի» կամ «Տաղ հոգևարի», «Տաղ հոգւոյ», «Տաղ ողբերգական», ևն: Մի քանի ձեռագրեր խորագրին ավելացնում են՝ «Տունս ԽԲ» կամ

«տունս ԽԲ»: Որոշ օրինակներում բնագիրն ունի սկ. «Աչք իմ... համբաւես որ լըսեմ որ ինձ պահեալ է»:

Բնագրի ֆրնս. թարգմանությունը «Chant pour le jour d'agonie» (թարգմ. Ա. Զոպանյան), տես՝ «Ros. I», p. 17—22.

12. Տաղ ոտանաւոր եկեղեցոյ յԱռաքել վարդապետէ. «Տանար լուսոյ տուն արքային, | Տեղի զեման անմահ գառիկն...» (հրատ. Տ. Պալյան). տես՝ «Հայ աշուղներ», էջ 190—192:

17 տուն: Տների սկզբնատառերը՝ «Տեր Առաքեալ Սիւնեաց»:

Այլ տպ.— Տաղ եկեղեցւոյ. «Տանար լուսոյ...» (հրատ. Մ. Պոստուրյան), տես՝ «Քերթուածներ», էջ 89—91:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 651 գրչագրի և նախորդ հրատարակության հիման վրա:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 423 (էջ 231բ—232ա, սկ. «Տանար լուսոյ արքային»), № 424 (էջ 253բ—254ա), № 1538 (էջ 287ա—287բ), № 2672 (էջ 271ա—271բ), № 3189 (էջ 51բ—53բ), № 3504 (էջ 152բ), № 5328 (էջ 261բ—262ա), ևն. Դալթիալի Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ. № 141 (էջ 408). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1041 (էջ 506ա). Զմամուի Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 302բ) և № 82 (էջ 93բ):

Զեռագրերում խորագրերն է՝ «Տաղ եկեղեցւոյ», «Յորդորակ», «Յորդոր»:

13. Տաղ ծննդեան. «Տունկ անմահութեան բողբոջեար սուրբ կոյս, | Ծաղկաբար ծընար գանձան պըտուղն Յիսուս...», տես՝ «Համառօտ պատմութիւն տնօրինականաց տեառն մերոյ Յիսուսի Գրիստոսի որ ի սուրբ Երուսաղէմ» ևն, Վենետիկ, 1700, էջ 83—84:

Սկզբնատառերը՝ «Տեր Առաքեալս»:

Այլ տպ.— Տաղ ծննդեան. «Տունկ անմահութեան...», տես՝ «Տաղարան վայելուչ և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս, 1701, էջ 12—14:

Այլ տպ.— Տաղ ծննդեան. «Տունկ անմահութեան...», տես՝ «Գիրք զպրութեան, և Տաղարան վայելուչ և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս, 1709, էջ 78—79:

Այլ տպ.— Տաղ ծննդեան. «Տունկ անմահութեան...», տես՝ «Գիրք դպրութեան և Տաղարան վայելուչ և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս, 1714, էջ 122—123:

5 Այլ տպ.— Տաղ ծննդեան. «Տունկ անմահութեան...», տես՝ «Գիրք դպրութեան և Տաղարան վայելուչ և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս, 1723, էջ 139—140:

10 Այլ տպ.— Տաղ ծննդեան. «Տունկ անմահութեան...», տես՝ «Գիրք դպրութեան և Տաղարան վայելուչ և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս, 1738, էջ 168—169:

15 Այլ տպ.— Տաղ ծննդեան. «Տունկ անմահութեան...», տես՝ «Գրքուկս որ կոչի Տաղարան», Կ. Պոլիս, 1740, էջ 177—178:

Այլ տպ.— Ծննդեան. «Տունկ անմահութեան...», տես՝ «Տաղարան վայելուչ և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս, 1788, էջ 253—254:

20 Այլ տպ.— Ծննդեան. «Տունկ անմահութեան...», տես՝ «Տաղարան հարուստ, վայելուչ և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս, 1816, էջ 198—199:

25 Այլ տպ.— Ծննդեան. «Տունկ անմահութեան...», տես՝ «Տաղարան հարուստ, վայելուչ և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս (Օրթագյուղ), 1825, էջ 198—199:

Այլ տպ.— Ծննդեան. «Տունկ անմահութեան...», տես՝ «Տաղարան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցույ», Կ. Պոլիս (Օրթագյուղ), 1850, էջ 209—210:

30 Այլ տպ.— Ծննդեան. «Տունկ անմահութեան...», տես՝ «Տաղարան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցույ», Թիֆլիս, 1856, էջ 180:

35 Այլ տպ.— Ծննդեան. «Տունկ անմահութեան...», տես՝ «Տաղարան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցույ», Երուսաղեմ, 1882, էջ 190—191:

40 Այլ տպ.— Ծննդեան. «Տունկ անմահութեան...», տես՝ «Տաղարան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցույ», Երուսաղեմ, Բ տպ., 1895, էջ 194—195:

Այլ տպ.— Ծննդեան. «Տունկ անմահութեան...», տես՝ «Տաղարան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցույ», Երուսաղեմ, Գ տպ., 1907, էջ 194—195:

Այլ տպ.— Ծննդեան. «Տունկ անմահութեան...», տես՝ «Տաղարան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցույ», Երուսաղեմ, Դ տպ., 1949, էջ 243—244:

5 Այլ տպ.— Տաղ Ծննդեան. «Տունկ անմահութեան...» (հրատ. Տ. Պալյան), տես՝ «Հայ աշուղներ», էջ 249:

10 Այլ տպ.— Տաղ Ծննդեան. «Տունկ անմահութեան...» (հրատ. Մ. Պոստոլյան), տես՝ «Քերթածներ», էջ 175—176:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 1330, 872, 604, 1823 և 1371 ձև. օրինակների հիման վրա: Այս ձևագրերից մի քանիսը խորագիր ունեն՝ «Տաղ Աստուածածնի»:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձև. № 4256՝ «Տաղ ծննդեան» (էջ 27բ—28ա), № 8219՝ խոր. նույն (էջ 125բ—126ա), № 2394՝ խոր. նույն (էջ 128ա—129բ), № 7717՝ խոր. նույն (էջ 189բ—190բ), № 3081՝ «Տաղ Աստուածածնի» (էջ 62բ), № 3504՝ «Տաղ յԱռ. վրդ.է» (էջ 147բ), № 2672՝ «Յորդորակ փոխման» (էջ 256բ—257ա) և № 4322՝ անխոր. (էջ 16ա—17ա, սկ. «Տուն անմահութեան»). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձև. № 160 (էջ 1ա), № 170 (էջ 119բ), № 664 (էջ 67ա), № 745 (էջ 16ա), № 944 (էջ 7ա), № 1029 (էջ 64ա), № 1041 (էջ 115ա). Դալմիցի Հայոց Ազգ. Մատ. ձև. № 141 (էջ 61). Օքսֆորդի Bod. Libr. Ms. Ball. Coll. 1 (fol. 22^v). Տյուրինգենի KUB Ma XIII 64 (fol. 5^r—5^v). Թբիլիսիի Չեռազր. Ինստ. հայ. ձև. № 146 (էջ 9ա). Չամառի Մատ. ձև. № 81 (էջ 226ա) և № 82 (էջ 9ա):

14. Տաղ քառասյորեայ գալստեան ի տաճար. «Այսօր բանն աստուած ծընեալն ի կուսե, | եկն ի տաճարին գիւր եղեալ օրէնս կաարե...», Երևանի Պետ. Մատ. ձև. № 8294, էջ 114բ—116ա:

Ազգայնատառերը՝ «Այս յԱռաքել վարդապետե»: Զափը՝ 5—5 | 5—3—5: Վերագրում ենք Առ. Սյունեցուն:

15. Տաղ գալստեան տեառն ի տաճարն, ի յԱռաքել վարդապետե. «Այսօր բանըն հօր երեւեալ մարմնով, | ի տաճարն եկ-

եալ զի զօրեմարն կատարելով...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 23ա*:

Սկզբնատառերը՝ «Այս յԱռաքել»։ *Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7349 (էջ 101բ)։*
 5 *Չափը՝ 5—5 | 5—3—5։ Վերագրում ենք Առ. Սյունեցուն։*

16. Յորդորակ [տեառնընդառաջի]։ «Վա-
 դուց հեաե կայր ծերացեալ | Սուրբ Սիմեոն
 եւ աշխատեալ...», *Երևանի Պետ. Մատ.*
 10 *ձեռ. № 6527, էջ 23ա—23բ։*

Սկզբնատառերը՝ «Վարդապետ»։ *Տես*
նաև նույն մատ. ձեռ. № 7349 (էջ 101բ)։

Հեղինակի անուն չի կրում, բայց մեր
 կարծիքով սա ևս վերագրելի է Առ. Սյունե-
 15 *ցուն, որովհետեւ երկու ձեռագրերում էլ հե-*
տեում է նախորդ գանձին (§ 15), որի
սկզբնատառերի հետ միասին տալիս է՝ «Այս
յԱռաքել վարդապետ»։ Չափը՝ 4—4 | 4—4։

17. Տաղ Ղազարու յարութեան, յԱռա-
 20 *քել վարդապետ ասացեալ. «Աստուածն ա-*
մենի լոյսն աննառելի | Ի Բեթանիայ գայ
այսօր վարն Ղազարի...», Երևանի Պետ.
Մատ. ձեռ. № 2672, էջ 125բ։

Սկզբնատառերը՝ «Այս յԱռաքել»։ *Տես*
 25 *նաև նույն մատ. ձեռ. № 6527 (էջ 93բ), №*
7961 (էջ 77ա), № 424 (էջ 101բ), № 8294
(էջ 120բ) և № 7349 (էջ 176բ)։ Վերջինս
կրում է «Տաղ ի տէր Առաքել» խորագիրը։
Տես դարձյալ Չմամառի Մատ. ձեռ. № 81
 30 *(էջ 115ա) և № 82 (էջ 36բ)։ Չափը՝ 5—5*
| 5—3—5։ Վերագրում ենք Առ. Սյունեցուն։

18. Տաղ [մեծի երկուշաբաթի], ի յԱռա-
 քել վարդապետ. Դաքն հրեականին ձայն
 է. «Յորժամ որ ստեղծեաց տերն ամենայնի
 35 | Զնախահայրն Ագամ եւ եղիք ի դրախտն
 Ագեմի...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. №*
6527, էջ 98բ—100ա։

Սկզբնատառերը՝ «Յանարգարժան Առա-
 քել վարդապետ ասացեալ»։ *Տես նաև նույն*
 40 *մատ. ձեռ. № 7961 (էջ 84բ) և № 8294 (էջ*
121բ)։ Չափը՝ 5—5 | 5—3—5։ Վերագրում
ենք Առ. Սյունեցուն։

19. Տաղ մեծի ուրբաթին. «Այսօր բանն
 աստուած կացեալ [յ]ատենի, | Վասն յան-
 45 *ցանաց նախահօրըն դատապարտի...» (հը-*

րատ. Մ. Պատուրյան), տես՝ «Քերթուած-
ներ», էջ 199—201։

14 տուն։ Սկզբնատառերը՝ «Առաքել
 վարդապետի ե մեծի ուրբաթին»։ Վերջին
 տունը «Իսկ դու աղաչեա՛ սուրբ Աստուա-
 5 *ծածին, | Ըզխաչեալն Յիսուս կենդանին*
օրն աներեկին։ | Նոյն տալ քաւթիւն մեզ
ամենայնի, | Բազմամեղ բանիս երգողի՝
Տէր Առաքելի»։ Հրատարակվել է Վենետիկի
Մխիթ. Մատ. № 1683 գրչագրից։
 10

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. №
3425՝ «Տաղ մեծի ուրբաթու խիստ լաւ»
(էջ 79բ—81ա), № 1677՝ «Աւար ուրբաթն
(sic) աւուրն է» (էջ 152ա—155ա), № 5120՝
«Տաղ խաչելութեան» (էջ 109ա—110բ), №
 15 *1989՝ «Տաղ Առ. վրդ.է» (էջ 125ա—126բ),*
ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1002
(էջ 129ա). Ղալաթիայի (Կ. Պոլիս) Հայոց
Ազգ. Մատ. ձեռ. № 141 (էջ 174). Լոնդոնի
Brit. Mus. Ms. Or. 6449 (fol. 1^r).
 20

20/21. Տաղ յարութեան. «Դաքն հրե-
 ալան, եին պահապան, | Սուրբ գերեզմա-
 նին որ եղաւ մարմինն անըման...», տես՝
 «Համառօտ պատմութիւն տնօրինակա-
 25 *նաց» ևն, Վենետիկ, 1700, էջ 86—88։*

16 տուն։

Այլ տպ.— Տաղ յարութեան. «Դաքն
 հրեական...», տես՝ «Տաղարան վալելուչ և
 գեղեցիկ», Կ. Պոլիս, 1701, էջ 23—25։

20 տուն։

Այլ տպ.— Տաղ յարութեան. «Դաքն
 հրեական...», տես՝ «Գիրք դպրութեան, և
 Տաղարան վալելուչ և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս,
 1709, էջ 95—99։

20 տուն։

Այլ տպ.— Տաղ յարութեան. «Դաքն
 հրեական...», տես՝ «Գիրք դպրութեան, և
 Տաղարան վալելուչ և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս,
 1714, էջ 131—132։

20 տուն։

Այլ տպ.— Տաղ յարութեան. «Դաքն
 հրեական...», տես՝ «Գիրք դպրութեան, և
 Տաղարան վալելուչ և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս,
 1723, էջ 148—150։

15 տուն։

Այլ տպ.— Տաղ յարութեան. «Դասքըն հրեական...», տես՝ «Դիրք զպրութեան, և ճաղարան վայելուչ և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս, 1738, էջ 178—180:

15 տուն:

Այլ տպ.— Տաղ յարութեան. «Դասքըն հրեական...», տես՝ «Փոքրիկ գանձարան», Կ. Պոլիս, 1739, էջ 121—122:

Այլ տպ.— Տաղ յարութեան. «Դասքըն հրեական...», տես՝ «Դրքուկս որ կոչի ճաղարան», Կ. Պոլիս, 1746, էջ 189—191:

15 տուն:

Այլ տպ.— Տաղ յարութեան. «Դասքըն հրեական...», տես՝ «Ճաղարան վայելուչ և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս, 1752, էջ 314:

5 տուն:

Այլ տպ.— Յարութեան. «Դասքըն հրեական...», տես՝ «Ճաղարան վայելուչ և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս, 1788, էջ 263:

5 տուն:

Այլ տպ.— Յարութեան. «Դասքըն հրեական...», տես՝ «Ճաղարան հարուստ, վայելուչ և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս, 1816, էջ 205:

4 տուն:

Այլ տպ.— Յարութեան. «Դասքըն հրեական...», տես՝ «Ճաղարան հարուստ, վայելուչ և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս (Օրթագլուղ), 1825, էջ 205:

4 տուն:

Այլ տպ.— Յարութեան. «Դասքըն հրեական...», տես՝ «Ճաղարան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ», Կ. Պոլիս, 1850, էջ 215:

4 տուն:

Այլ տպ.— Յարութեան. «Դասքըն հրեական...», տես՝ «Ճաղարան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ», Թիֆլիս, 1856, էջ 186:

4 տուն:

Այլ տպ.— Յարութեան. «Դասքըն հրեական...», տես՝ «Ճաղարան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ», Երուսաղեմ, 1882, էջ 196:

4 տուն:

Այլ տպ.— Յարութեան. «Դասքըն հրեական...», տես՝ «Ճաղարան Հայաստանեայց

սուրբ եկեղեցւոյ», Երուսաղեմ, Բ տպ., 1895, էջ 200:

4 տուն:

Այլ տպ.— Յարութեան. «Դասքըն հրեական...», տես՝ «Ճաղարան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ», Երուսաղեմ, Գ տպ., 1907, էջ 200:

4 տուն:

Այլ տպ.— Յարութեան. «Դասքըն հրեական...», տես՝ «Ճաղարան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ», Երուսաղեմ, Դ տպ., 1949, էջ 248—249:

4 տուն:

Այլ տպ.— Տաղ յարութեան աստուծոյ մերոյ ասացեալ յԱռաքել վարդապետ. «Դասքըն հրեական...» (հրատ. Տ. Պալյան), տես՝ «Հայ աշուղներ», էջ 177—178:

23 տուն:

Այլ տպ.— Տաղ յարութեան. «Դասքըն հրեական...» (հրատ. Մ. Պոստոլյան), տես՝ «Բերթուածներ», էջ 211—214:

25 տուն: Հրատարակվել է նախորդ տպագրության և Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 1330 և № 1371 ձևով. օրինակների հիման վրա:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձևով. № 424 (էջ 166բ—167ա), № 425 (էջ 233բ—235ա), № 1677 (էջ 136բ—137բ, սկ. «Դասքըն հրեական»՝ համաձայն վերաբերման), № 1756 (էջ 419բ—420բ), № 2023 (էջ 294ա—296բ), № 2394 (էջ 76ա—78բ), № 2672 (էջ 159բ), № 3189 (էջ 30ա—31բ), № 3595 (էջ 100ա—101ա), № 4287 (էջ 98ա—100ա), № 4335 (էջ 85ա—85բ), № 5328 (էջ 195բ), № 5623 (էջ 134ա—136բ), № 5951 (էջ 263ա—264բ), № 7193 (էջ 17ա—18բ), № 7673 (էջ 19ա—21ա), № 8366 (էջ 197ա—198բ), ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձևով. № 280 (էջ 49ա). Ղալաթիայի Հայոց Աղգ. Մատ. ձևով. № 141 (էջ 65). Տյուրինգենի KUB Ma XIII 62 (fol. 94^v—95^v) և Ma XIII 64 (fol. 8^r—8^v). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. 6449 (fol. 10^r).

Չեռագրերում բնագիրը կրում է «Տաղ յարութեան» խորագիրը. բացառությունները սակավ են, ինչպես՝ «Տաղ խաչելութեան և

յարութեան» (Երևանի ձեռ. № 5951), «Տաղ կիրակեից» (Երևանի № 2023): Մի քանի օրինակներում տնի սկ. «Դասքըն հրեական եզին պահապան»:

22. [Տաղ յարութեան] «Տեր մեր փառօր յայտօր յարեալ | Երկիր շարժեալ և դողացաւ...» (հրատ. Մ. Պոտուրյան), տես՝ «Քերթուածներ», էջ 161—163:

Սկզբնատառերը՝ «Տեր Առաքեալ Սիրե-
10 եաց»: Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 651 գրչագրից:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2672՝ «Տաղ յարութեան Առ. վրդ. և ասացեալ» (էջ 166ա—167ա) և № 424՝ «Տաղ Առ. վրդ. և, գանձի տեղ ասա» (էջ 169ա—169բ).
15 Չմմառի Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 208բ) և № 82 (էջ 65ա):

23. [Տաղ յարութեան] «Տեսեալ Մարիամն ըզտերն՝ ի վերայ խաչին, | Հառաչմամբ գոչեր [ուժգին]՝ կըսկըմամբ սըրտին...» (հրատ. Մ. Պոտուրյան), տես՝ «Քերթուածներ», էջ 82—85:

Սկզբնատառերը՝ «Տեր Առաքեալ Սիրե-
25 եաց»: Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 651 ձեռագրից:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2672՝ «Տաղ յարութեան» (էջ 167ա—167բ) և № 424՝ «Նորին Առ. վրդ. ի» (էջ 169բ—170ա). Չմմառի Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 203բ):

24. «Տաղ [հոգեգալստեան] ի յԱռաքել վարդապետե. Դասքն հրեականի ձայնն է. «Այսօր ցընծալի եւ ուրախալի, | Տօնիւ զուար-
30 անան համօրէն ազգ քրիստոնէի...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 139ա—140ա:

Սկզբնատառերը՝ «Այս է վասն հոգոյն սրբոյ»: Չափը՝ 5—5 | 5—3—5: Վերագրում ենք Առ. Սյունեցուն:

25. Գովասանք սուրբ Աստուածածնին յԱռաքել. «Ամպ լուսոյ հրածին, ցօղ քո քաղցրագին, | Կայծակնատեսիլ լուսագեղ,
40 սուրբ Աստուածածին...» (հրատ. Տ. Պալյան), տես՝ «Հայ աշուղներ», էջ 137—139:

Սյրբենական կարգով, մի քանի տառերի կրկնումով՝ ընդամենը 38 տուն:

45 Այլ տպ.— Գովասանք են. «Ամպ լու-

սոյ...» (հրատ. Մ. Պոտուրյան), տես՝ «Քերթուածներ», էջ 205—210:

Արտատպ. նախորդ հրատարակութեանից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1450՝ «Գովք սուրբ Աստուածածնին, տունս ԼԶ» (էջ 128բ—129բ), № 83՝ խոր. նույն (էջ 150ա—152ա), № 1՝ խոր. նույն (էջ 82բ—83ա. թերի), ևն. Չմմառի Մատ. ձեռ. № 83 (էջ 50բ):

26. Գովեստ սուրբ Աստուածածնին. «Այ-
10 բեն մինչև ի քեն՝ գովիս դու յինէն, | Լուսածին մըտօք իմացմամբ բանիւ հոգեղեն...» (հրատ. Մ. Պոտուրյան), Բազմավեպ, 1912, էջ 572—574:

Այլ տպ.— Գովք սուրբ Աստուածածնին
կուսին. «Այբեն մինչ ի քեն...» (հրատ. Մ. Պո-
տուրյան), տես՝ «Քերթուածներ», էջ 15—23:

Սյրբենական կարգով, բայց որոշ տառերի կրկնումով և հավելվածական մասով՝ ընդամեն-
20 նը 61 տուն: Նախավերջին տունը՝ «Ես Տէր Առաքեալ երգողըս բանի, | Ըզքեզ աղաչեմ զիս առնել յիշման արժանի» ևն: Վերջին տներն մի շարք տառերը կազմում են՝ «Տեր Առաքեալ»: Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 171 (հին) գրչագրից:
25

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. № 1՝ «Գովք սր. Աստուածածին կուսին, տունս ԿԶ» (էջ 80ա—82բ), № 1450՝ խոր. նույն (էջ 126բ—128բ), № 83՝ «Դարձեալ սր. Աստուածածին կուսին գովք՝ տունս ԿԳ»
30 (էջ 147բ—150ա), № 2079՝ «Գովեստ սր. Աստուածածնին, յորդորակի ձայնն է և Դասքն հրեականին» (էջ 213ա—214բ), ևն. Չմմառի Մատ. ձեռ. № 83՝ «Դարձեալ գովք սր. Աստուածածնին՝ ի տեր Առ. և Սիրեաց,
35 տունս ԿԳ» (էջ 48բ):

27. Գովք Աստուածածնին. «Այբեն մինչ
[ի] քեն | Զքեզ Աստուածածին գովեմ | Սիր-
աբս կու բաւե...» (հրատ. Մ. Պոտուրյան),
տես՝ «Քերթուածներ», էջ 23—30:
40

Սյրբենական կարգով է. մի քանի տառերի կրկնումով ու հավելվածական մասով՝ ընդամենը 50 տուն: Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 47 (հին) և № 171 (հին) ձեռագրերի հիման վրա:

45 Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1՝

«Գովք Աստուածածնին, առնա Ծ» (էջ 85բ—87բ), № 1450՝ խոր. նույն (էջ 131բ—133ա), № 83՝ խոր. նման (էջ 140ա—143ա), № 1637՝ անխոր. (էջ 238բ—240բ): Վերջինս չունի հավելվածական մաս: Տես զարձյալ Զմմառի Մատ. ձեռ. № 83 (էջ 42բ):

Սկզբնավորութիւնը զանազան օրինակների միջև հաճախ տարբերվում է. «Այբեմ մինչ ի քեմ, այբեմ մինչ ի քեմ, | Զքեզ Աստուածածին գովեմ» կամ «Յայբեմ մինչ ի քեմ, յայբեմ մինչ ի քեմ...»:

Հավելվածական մասը ձեռագրերում պատահում է նաև որպէս առանձին տաղ և այդպէս էլ հրատարակված է.

— Տաղ. «Տուփ ես խընկալի, առւփ ես խընկալի, | Էն հոռն որ ի քեմ բուրեաց՝ | Զնոցիս կու վառե...» (հրատ. Տ. Պալլան), տես՝ «Հայ աշուղներ», էջ 250:

Որոշ տողերի սկզբնատառերը՝ «Տէր Առաքեալ»: Հիշատակարանում՝ «Ի ձեր սուրբ աղօթս | Եւ զտէր Առաքեալս յիշէք, | Զձեզ կու աղաչէ... | Ի թըւիս Հայոց | Ութ հարիւր յիսուն և երեք (1404 թ.) | Բանքս այս գրած է»:

Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1637՝ անխոր. (էջ 2ա—2բ):

28. Գովք ամենատուրք Աստուածածնին. «Աննառ և անբընին, ծաղիկ լուսածին, | Բոբբոքեալ վառիմ քո սիրովդ՝ սուրբ Աստուածածին...» (հրատ. Մ. Պոտուրյան), տես՝ «Քերթումներ», էջ 53—59:

Այբբենական կարգով. հավելվածական մասի հետ միասին՝ ընդամենը 47 տուն: Վերջին տների սկզբնատառերը՝ «Տէր Առաքեալ»: Հիշատակարանում՝ «Ով զայս ընթեռնու կամ օրինակէ, | Զիս տէր Առաքեալս ի յաղօթս իւր յիշատակէ... | Ի թըւիս Հայոց ութ հարիւր ամի, | Յիսուն և երես էր մտեալ (1404 թ.), որ զայս բան գրեցի»:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 47 (հին), № 160 (հին) և № 1110 ձեռ. օրինակների հիման վրա: Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1 (էջ 78բ—80ա), № 83 (էջ 145ա—147ա), № 1450 (էջ 125ա—126բ), № 2672 (էջ 264բ—266ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1016 (էջ 23ա). Զմմառի Մատ. ձեռ. № 83 (էջ 46բ):

Ձեռագրերում խորագիրն է՝ «Գովք ամենատուրք Աստուածածնին» կամ «Աննիք սուրբ Աստուածածնին», «Տաղ ծննդեան»: Մի քանի օրինակներ խորագրին ավելացնում են «առնա խ» բառերը:

29. Գովք Աստուածածնին. «Տունկ խընկաբեր ծաղկածին, | Լուսաբողբոջը մարմին...» (հրատ. Մ. Պոտուրյան), տես՝ «Քերթումներ», էջ 78—82:

Ընդամենը 22 տուն, բայց տողատումներն ու տնատումները սխալ են: Տարբեր է 1—15 տների կառուցվածքը՝ 16—22 տների կառուցվածքից: Առաջինների սկզբնատառերը հոդում են՝ «Տէր Առաքեալ», երկրորդների սկզբնատառերը՝ նույնպէս «Տէր Առաքեալ»: Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 47 (հին) ձեռագրից:

Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1 (էջ 95բ—96բ), № 83 (էջ 138ա—139բ), № 1450 (էջ 140բ—141բ), ևն. Զմմառի Մատ. ձեռ. № 83 (էջ 41բ): Խորագրերում՝ «Գովք սր. Աստուածածնին» կամ «Գովանք...»:

30. Տաղ. «Տարփմամբ սիրոյ քեզ ապանալիմ, | Տիպ զանազան փառաց քոյին...» (հրատ. Տ. Պալլան), տես՝ «Հայ աշուղներ», էջ 192—193:

10 տուն, որոնց սկզբնատառերը՝ «Տէր Առաքեալ»:

Այլ տպ. — Տաղ. «Տարփմամբ սիրոյ...» (հրատ. Մ. Պոտուրյան), տես՝ «Քերթումներ», էջ 85—87:

Արտատպ. նախորդ հրատարակությունից:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3480՝ անխոր. (էջ 242ա—243ա), իսկ № 83 ձեռագրում (էջ 154բ) կցված է «Անաբաղձամ քեզ ցանկալի» տաղին (§ 1)՝ որպէս հավելվածական մաս:

Սույն տաղը հմմտ. նախորդի (§ 29) 16-րդ և հաջորդ տների հետ:

31. Գովք Աստուածածնին. «Աննառ հառապայ լուսոյն | Ի քեմ մարմնաճալ զայնոյն...» (հրատ. Մ. Պոտուրյան), տես՝ «Քերթումներ», էջ 48—53:

Այբբենական կարգով. մի քանի տառերի կրկնումով՝ 39 տուն: Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 47 (հին) և Թիֆ-

լիսի ներսիսյան հոգ. դպր. № 31 (= այժմ-
յան՝ Երեանի Պետ. Մատ. № 7720) ձեռ.
օրինակների հիման վրա. վերջինս, որ սկզբ-
բից թերի է (սկ. «Զգոյն անեղական ծաղ-
կին»), հրատարակվել է՝ Ստ. Կանալանց,
«Յուզակ հայ. ձեռ. Թիֆլիսի ներս. հոգ.
դպրանոցի», Թիֆլիս, 1893, էջ 59:

Երեանի Պետ. Մատ. գրչագրերում նույն
տաղից կան բազմաթիվ օրինակներ, որոն-
ցից մի քանիսը, ըստ վերնագրերի, վերա-
գրվում են Բաղրշեցուն. տես Երեանի Պետ.
Մատ. № 7993՝ «Տաղ յԱռ. վրդ. Բաղրշեց-
ւոյ» (էջ 291բ—292բ) և № 7717՝ «Տաղ Աստ-
ուածանի յԱռ. վրդ. Բաղրշեցւոյ ասաց-
եալ» (էջ 10բ—11ա). նաև Վիեննայի Մխիթ.
Մատ. ձեռ. № 1016՝ «Տաղ Աստուածանի,
յԱռ. վրդ. Բաղրշեցւոյ ասացեալ» (էջ 45ա).
սակալն ձեռագրական այլ ավանդներ խո-
սում են ի նպաստ Սյունեցու: Վիեննայի
Մխիթ. Մատ. № 1041-ում խորագրված է՝
«Տաղ ի տեր Առաքելի Սիւնեցւոյ» (էջ 98ա)
և ունի նաև մի հավելված՝ «Առաքեալ»
սկզբնատառերով. իսկ Ղալաթիայի Հայոց
Ազգ. Մատ. № 141 ձեռագրում խորագրված
է՝ «Տաղ և զովասանութիւն սր. Աստուա-
ծանին, Առաքեալ վրդ. ասացեալ» (էջ
362): Ավելի ուշագրավ փաստն այն է, որ
Առ. Սյունեցու անունով արդեն հայտնի
«Տուփ ես զանազան խրեկոց» (տես ստորեւ
§ 32) և «Տուփ ես լուսափայլ խրեկին» (տես
§ 33) տաղերը մի շարք ձեռագրերում սույն
«Անհառ հառագայթ լուսոյն» տաղի հավել-
վածական մասն են կազմում և կասկած չկա,
որ դրանք այդպես միասնաբար էլ շարա-
դրված են Սյունեցու կողմից, որովհետեւ ոչ
միայն նույն տաղաչափությամբ են, այլև
երեքն էլ տների 4-րդ տողերում միօրինա-
կորեն ունեն նույն բառերը՝ «Անհառ լուսոյ
մայր սուրբ կոյս», դրանից բացի՝ այդ ձե-
ռագրերում «Անհառ հառագայթ լուսոյն»-ի
խորագրերում մեծ մասամբ նշված է, որ
տաղն աւնի 61 տուն, իսկ դա՝ ոչ թե լոկ
այս տաղի, այլ երեք տաղերի տների ընդ-
հանուր քանակն է (39 + 10 + 12 = 61): Այդ
կարգի ձեռագրեր են Երեանի Պետ. Մատ.
№ 1՝ «Գովք սր. Աստուածանին՝ Առաջ-
նաճառակի ձայնիւ, տունս ԿԱ» (էջ 87բ—

89բ), № 1450՝ խոր. նույն (էջ 133ա—135բ),
№ 83՝ «Գովանք սր. Աստուածանին՝ Առ-
աջնաճառակին զունովն ասայ, տունս ԿԱ»
(էջ 142բ—145ա), № 5951՝ «Տաղ ի տեր Առ-
աքելոյ Որոտնեցոյ՝ վասն աւետեաց» (էջ
52բ—56բ). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ.
№ 47 (հին)՝ «Գովք Աստուածանին՝ Առաջ-
նաճառակի ձայնիւ» (էջ 121—124). Չմամ-
սի Մատ. ձեռ. № 83՝ «Գովք սր. Աստուա-
ծանին՝ ի տեր Առ. Ե. Յառաջնաճառակին
զունովն ասա, տունս ԿԱ» (էջ 44բ):

Ուրիշ ձեռագրերում այս տաղը պատա-
հում է նաև առանձին՝ առանց հավելված-
ների. տես Երեանի Պետ. Մատ. № 2027՝
«Տաղ սր. Աստուածանին» (էջ 181ա—
182ա), № 5623՝ «ՅԱռ. վրդ. ասացեալ»
(էջ 162ա—164ա), № 8448՝ «Տաղ ասացեալ
Առ. վրդ. Աստուածանին» (էջ 116բ—
119ա), № 742՝ անխոր. (էջ 87ա—89ա), №
720՝ անխոր. (էջ 165ա—165բ, վերջից թե-
րի). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 280
(էջ 47ա). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. №
344 (էջ 139ա):

32. Գովեստ սուրբ Աստուածանին.
«Տուփ ես զանազան խրեկոց, | Զքեզ հո-
գին վառեաց ի բոց¹...» (հրատ. Մ. Պատուր-
յան), տես՝ «Քերթումածներ», էջ 352—353:

Սկզբնատառերը՝ «Տեր Առաքեալ»: Հրա-
տարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 47
(հին) և № 171 (հին) գրչագրերից:

Որոշ ձեռագրերում այս տաղն ուղղակի
կցված է «Անհառ հառագայթ լուսոյն» տա-
ղին (§ 31), տես Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 1 (էջ 89ա), № 1450 (էջ 134բ—135ա),
№ 83 (էջ 144ա—144բ), № 5951 (էջ 55ա—
55բ). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 47
(հին) (էջ 123):

Ուրիշ ձեռագրերում պատահում է նաև
որպես առանձին տաղ. տես Երեանի Պետ.
Մատ. ձեռ. № 7708՝ «Տաղ ի յԱռ. վրդ. Ե» (էջ
26ա—27ա), № 2079՝ «Գովեստ սր. Աստուա-
ծանին» (էջ 214բ—215ա). Վենետիկի Մխիթ.
Մատ. ձեռ. № 171 (հին)՝ խոր. նույն (էջ 389):

Բնագրի ֆրնս. թարգմանությունը՝ «A la

¹ Տպված՝ ի բաց:

Sainte Vierge» (Թարգմ. Ա. Չոպանյան), տես՝ „Ros. I“, p. 68—70:

33. (Անխորագիր) «Տուփ ես լուսափայլ լընկին, | Ըզբեզ արծարծեաց հոգին...» (հրատ. Մ. Պոտուրյան), տես՝ «Քերթումներ», էջ 87—88:

Սկզբնատառերը՝ «Տեր Առաքեալ զ ի»:
Հիշատակարանում՝ «Ըզբեզ աղաչեմ սիրով, | Ես տէր Առաքեալ՝ սիրով, | Յիշէք զիս յազօթս հոգով, | Ո՛վ սուրբ ընթերցողք լուսնով: | Ի թուական Հայոց ազգիս, | Ութ հարիւր և չորսուն և երես (= 1404 թ.), | Բանքս ալս կարգեցաւ ի գրիս, | Ի յաւուր Թամուր խանին»: Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 47 (հին) ձեռագրից:

Ձեռագրերում ալս տաղը կցված է «Աննա հառազայր լուսոյն» տաղին (§ 31)՝ որպէս նրա մասը, տես Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1 (էջ 89բ), № 1450 (էջ 135ա—135բ), № 83 (էջ 144բ—145ա), № 5951 (էջ 55բ—56բ). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 47 (հին) (էջ 124):

34. Գովեստ ոտանաւոր ի սուրբ Աստուածածին կոյսն Մարիամ, ոգեալ ի տէր Առաքելոյ Սիւնեաց եպիսկոպոսի և շնորհալից վարդապետի. «Աստուածածին կոյս պատուական, | Հօր աստուծոյ խորհրդարան...»:

Տես՝ ԱՌԱՔԵԼ ԲԱՂԻՇԵՑԻՆՆԵՐ:

35. Նորին տէր Առաքելի ասացեալ՝ Աստուածածնին. «Տարփմամբ սիրոյ տաղնալիմ, | Առ ոտքս քո անկանիմ, | Երևեցո՛ւ զքեզ կըրկին, | Զի քո սիրովդ հանգարաիմ...», Հմմտութի Մատ. ձեռ. № 83, էջ 42ա—42բ (?):

22 տուն, որոնց սկզբնագրերը՝ «Տեր Առաքեալ ասէ զայս բանքս»:

36. Ի նոյն Առաքել վարդապետ[ե]. «Տաւ վերնոցդ անխափան զհառազայր քոյդ փայլման, | Հեղ ի մեզ նոյնաբուխ գետօրէն առաքմամբ...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1082, 72բ—74ա:

Սկզբնատառերը՝ «Տեր Առաքեալ ասէ»:

¹ Տես աստ, հտ. Ա, էջ 1127, § 4:

37. Գովասանք սուրբ առաքելոցն Քրիստոսի, տաղ Առաքել վարդապետի. «Այգի տընկեալք վայելուչք, | Ծաղկափրքիք լուսաաեսուչք...», տես՝ Ա. Չոպանյան, «Հայ էջեր», Փարիզ, 1912, էջ 43—48:

Այբբենական կարգով: Հրատարակվել է էջմ. Մատ. Գե. № 47 և Կար. № 457 (ալժմյան՝ Երեանի Պետ. Մատ. № 2672 և 424) ձեռագրերի հիման վրա:

Այլ տպ.— Գովք վասն սրբոց և առաքելոցն Քրիստոսի. «Այգի տընկեալ էք վայելուչ...» (հրատ. Մ. Պոտուրյան), տես՝ «Քերթումներ», էջ 41—47:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 47 (հին), № 160 (հին) և № 1119 ձեռագրերի հիման վրա:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1՝ «Վասն սրբոց առաքելոցն Քրիստոսի, տունըս ԼՁ» (էջ 98ա—100ա), № 83՝ խոր. նման (էջ 159բ—162ա), № 1096՝ խոր. նման (էջ 139բ—141բ), № 1450՝ խոր. նման (էջ 143ա—143բ), № 424՝ «Տաղ Առ. վրդ.ե» (էջ 224բ—226ա) և № 2672՝ «Գովասանք սր. առաքելոցն Քրիստոսի» (էջ 214ա—215ա և շար. 216բ—217ա): Վերջին ձեռագրում տաղը երկու մասի է բաժանված. առաջին մասը (էջ 214ա—215ա) պարունակում է միայն Ա.—Ղ տառերը՝ վերոնշյալ խորագրով. իսկ երկրորդ մասը (էջ 216բ—217ա), որ ընդգրկում է Ճ—Ք տառերը, որպէս առանձին տաղ կրում է «Տաղերս յԱռ. վրդ.ե ասացեալ» խորագիրը և ունի «Ճառագայրիք հանանչանման, | Բազմիք ի փառս անգուգական» սկզբնավորութիւնը:

Տես դարձյալ Տյուբինգենի KUB Ma XIII 97՝ «Ի Սիւնեաց տէր Առ.ե...» (fol. 18^r—22^r, սկ. «Այգի տընկեալ ես վայելուչ», Հմմտութի Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 266ա, սկ. «Այգի տընկեալք էք վայելուչ»), № 83 (էջ 557բ, սկ. «Այգի տընկեալ էք վայելուչ»):

Բնագրի ֆրնս. թարգմանութիւնը՝ «Éloge des Saints et des Apôtres du Christ» (Թարգմ. Ա. Չոպանյան), տես՝ „Ros. III“, p. 89—94.

38. Տաղ Յովաննու, ի յԱռաքել վարդապետ. «Այսօր երկնային դասը հրաբուռն սեռին | Տօնեն գլիշատակ Յովաննու մեծ

Կարապետին...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 25բ—26բ*:

Սկզբնատառերը՝ «Այս Յովանու յԱռաքել վարդապետե»։ *Չափը՝ 5—5 | 5—3—5: Վերագրում ենք Առ. Սյունեցուն*:

39. Տաղ ազնիւ [Թեոդոսի և այլ թագաւորացն], ի յԱռաքել վարդապետե. «Անեղ անմահին, աննառ արքային | Դուք անուանակիցք կոչեցայք ի յերկրի ստորին...», *անդ, էջ 33բ—34ա*:

Սկզբնատառերը՝ «Այս յԱռաքել»։ *Չափը՝ 5—5 | 5—5: Վերագրում ենք Առ. Սյունեցուն*:

40. Տաղ ազնիւ [Վարդանանց և Ղևոնդեանց], Դասք հրեականի ձայնն է. «Այսօր միաբան ազգքս Հայաստան | Տօնեմք գլխաւ վարդանանցն, | Որք պըսակեցան...», *անդ, էջ 60ա—60բ*:

Ստորին լուսանցքում նշված՝ «Ի յԱռաքել վարդապետե»։ *Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7349 (էջ 130ա): Չափը՝ 5—5 | 5—3—5: Վերագրում ենք Առ. Սյունեցուն*:

41. Յորդորակ [Թեոդորոսի գօրավարին]. Դասքն հրեական. «Այսօր միաբան ժողովք ամենայն | Տօնեմք գլխաւ վրէլային մեծ եւ պատուական...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 61ա—61բ*:

Թեև հեղինակի անուն չի կրում, բայց նախորդ տաղի (§ 40) սկզբնատողով ու չափով է գրված, ուստի և այն նմանապես վերագրում ենք Առ. Սյունեցուն:

42. Յորդորակ [Պետրոսի հայրապետին], յԱռաքել վարդապետե. «Այսօր գուարնանայ մերս եկեղեցի, | Տօնե գլխաւ վրէլային սուրբ հայրապետի...», *անդ, էջ 28բ—29ա*:

Սկզբնատառերը՝ «Այս Առաքել»։ *Չափը՝ 5—5 | 5—3—5: Վերագրում ենք Առ. Սյունեցուն*:

43. Տաղ մեծատան և Ղազարու, ի յԱռաքել վարդապետե. «Արգ ունկըն գրբէք եւ գրանս լըսեցէք, | Ով աշխարհաւոր մեծատունք, եղուկ ասացէք...», *անդ, էջ 79ա—80ա*:

Սկզբնատառերը՝ «Այս Առաքել վարդապետի»։ *Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7349՝ խոր. նույն (էջ 156ա): Չափը՝ 5—5 | 5—3—5: Վերագրում ենք Առ. Սյունեցուն*:

44. Տաղ գեղեցիկ [անառակին], ի յԱռաքել վարդապետե. «Ի բէն մաղթելով հայցեմք Յիսուս միածին, | Տուր մեզ քաւութիւն մեղաց քստ անառակին...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 70ա—70բ*:

Սկզբնատառերը՝ «Ի յԱռաքել»։ *Չափը՝ 4—3—5 | 4—3—5: Վերագրում ենք Առ. Սյունեցուն*:

Սույն տաղի մասը կամ շարունակութունն է՝

45. Զճայն փոխե [յԱռաքել վարդապետի]. «Վարդապետըն ամենայնի, | Հօր ծոցածին ծընունդ որդի, | Որ ի հօրե անմեկնելի...», *անդ, էջ 70բ—71բ*:

Սկզբնատառերը՝ «Վարդապետին երգ բան»։ *Չափը՝ 4—4 | 4—4: Վերագրում ենք Առ. Սյունեցուն: Մասն է նախորդ տողի (§ 44):*

Տաղն այսպես երկմասնյա է նաև նույն մատ. № 7349 ձեռագրում, ուր առաջին մասը կրում է «Տաղ գեղեցիկ և լաւ» խորագիրը (էջ 149բ), իսկ երկրորդը՝ «Ի նոյն Առաքել» (էջ 149բ):

46. Տաղ ձեռնագրութեան ասա, յԱռաքել վարդապետե ասացեալ. «Տարփացեալ ըղձանամք տէր Յիսուս բոյդ գեմմանցդ, | Զոր բաշխես ի հրեղենսն անըսպառ ծաւալմամբ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3189 էջ 34բ—36բ*:

Սկզբնատառերը՝ «Տեր Առաքեալ ասե է»։ *Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 423 (էջ 250բ—251ա), № 425 (էջ 336բ—337ա), № 1082 (էջ 66ա—67բ), № 1225 (էջ 77ա—78ա), № 2027 (էջ 192ա—192բ), № 7129 (էջ 77ա—78բ), № 7717 (էջ 50ա—51ա), № 5328 (էջ 285ա—285բ), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1284 (էջ 28բ), № 1252 (էջ 111բ, սկ. «Տարփացեալ ըղձանաւք»): Զմմառի Մատ. ձեռ. № 92 (էջ 54ա, սկ. «Տարփացեալ ըղձամբ»):*

¹ Ավելացված է ստորին լուսանցքում:

Ձեռագրերում կրում է «Տաղ ձեռնագր-
րութեան», «Տաղ օծման քանոնայից» և
նման խորագրեր. Երևանի վերոնշյալ №
2027-ում՝ «Ի տեր Առաքելի Սիւնեաց»:

47. Տաղ ձեռնագրութեան ի յԱռաքել
վարդապետ. «Ի մեծի հրաշափառ հանգի-
սիս, | Շնորհաբաշխ պարգևաց սուրբ առ-
նիս...», տես՝ «Գիրք աստիճան տալոյ Դըպ-
րաց և սարկաւագաց և քահանայից և գա-
ւազան տալոյ վարդապետացն», Կ. Պոլիս,
1752, էջ 153—155:

10 տուն, որոնց սկզբնատառերը՝ «Ի տեր
Առաքել»:

Այլ տպ.— Տաղ ձեռնագրութեան ի յԱ-
ռաքել վարդապետ. «Ի մեծի հրաշա-
փառ...», տես՝ «Գիրք Մեծ Մաշտոց կոչե-
ցեալ», Կ. Պոլիս, 1807, էջ 279:

10 տուն:

Այլ տպ.— Տաղ ձեռնագրութեան. «Ի
մեծի հրաշափառ...» (հրատ. Մ. Պոտուր-
յան), տես՝ «Քերթումներ», էջ 173—174:

9 տուն: Հրատարակվել է Վենետիկի
Մխիթ. Մատ. № 651 ձեռագրից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 3189 (էջ 36բ—38ա), № 1082 (էջ 67բ—
69ա), № 1225 (էջ 78ա—79ա), № 1059 (էջ
119ա—120ա), № 1069 (էջ 91բ—93ա), №
5328 (էջ 285բ—286ա), ևն. Վիեննայի Մը-
խիթ. Մատ. ձեռ. № 25 (էջ 133բ), № 645
(էջ 63ա), № 1041 (էջ 539ա) և № 1252 (էջ
110ա, սկ. «Մեծի հրաշափառ»). Վենետիկի
Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 398 (էջ 240բ) և №
444 (էջ 147բ). Չմամոռի Մատ. ձեռ. № 81
(էջ 383բ):

Ձեռագրերում բնագիրը կրում է նաև
«Տաղ պատուական» և «Յորդորակ» վերնա-
գրերը: Տաղի լրիվ օրինակներում տների
թիվը 12 է՝ «Ի տեր Առաքելոյ» սկզբնա-
տառերով:

48. Վասն առաքինեաց ե բանքս. «Աստ-
ւածային զըրախտ աընկեալ, | Ծառ լուսե-
ղին պըտղաբերեալ...» (հրատ. Մ. Պոտուր-
յան), տես՝ «Քերթումներ», էջ 71—78:

Այբբենական կարգով. երեք տուն հոր-
դորակով՝ ընդամենը 39 տուն: Հրատարակ-

վել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 47 (հին)
ձեռագրից:

Տես նաև Չմամոռի Մատ. ձեռ. № 83 (էջ
64ա). Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 83 (էջ
171բ—174ա) և № 1450 (էջ 139ա—139բ):
Վերջին ձեռագրում այբբենական այս տա-
ղին, որպես անմիջական շարունակութուն,
հաջորդում է մի նոր մաս (էջ 140ա—140բ),
որի սկզբնավորութունն է՝ «Պայծառագեղ
հոգով ծաղկեալ, | Ի յառազաստըն հրաւի-
րեալ», իսկ երկտողերի սկզբնատառերը կազ-
մում են՝ «Պայծառասցիս հոգով քոյին ի
լուսեղեն առազաստին»: Այս մասը փաս-
տորեն նախորդ՝ այբբենական մասի մի նոր
խմբագրութունն է:

49. Գանձ հրաշափառ սուրբ էջմիածնին,
ասացեալ ի տեր Առաքելոյ Սիւնեաց. «Տե-
սիլ անճառ, անեղ և անքընին | Զարմանա-
զան հիացմամբ ի լին...», Երևանի Պետ.
Մատ. ձեռ. № 1042, էջ 342բ—359բ:

Սկզբնատառերը՝ «Տեր Առաքել»:

50. Տաղ [Շողակաթին], ի Դասք հրեա-
կանի ձայնն. «Այսօր բանն աստուած ի
յերկնից իջեալ, | Ի Վաղարշապատ քաղա-
քին տանար հասաատեալ...», Երևանի Պետ.
Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 174բ—175ա:

Հեղինակի անուն չի կրում: Նկատի ու-
նենալով, որ ձեռագիրը հիմնականում Առա-
քելների ժողովածու է և մյուս կողմից տա-
ղը գրված է 5—5 | 5—3—5 չափով, վերա-
գրում ենք Առ. Սյունեցուն:

51. Յորդորակ [ծաղկազարդի], յԱռա-
քել վարդապետ. «Արարիչն արարածոց՝
այսօր յայանեցաւ, | Ի յաւանակի նորոյ՝
սիրով բազմեցաւ...», անդ, էջ 96ա—96բ:

Սկզբնատառերը՝ «Այս յԱռաքել»: Նույն
մատ. № 7349 ձեռագրում «Տաղ [ծաղկա-
զարդի] խորագրի տակ (էջ 180բ—181ա)
գտնում ենք սույն տաղն սկզբից երեք տուն
կրճատված բնագրով՝ սկ. «Յիսուս արքայն
երկնաւոր՝ մարմնով նիւթական, | Ի յաւա-
նակի նըստեալ՝ գովեալ քաղաւոր». սկզբնա-
տառերը՝ «ՅԱռաքել»: Զափը՝ 4—3—5 |
4—3—5:

52. Յորգորակ [յարութեան], ձանապարհ
բարի Քրիստոսի ձայնն է. «Անտեսըն հրե-
դեն գանուն՝ յերկրի երեւեալ, | Կամաւ հօր
և սուրբ հոգոյն՝ ի խաչ բարձրացեալ...», *Երե-*
5 *վանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 115ա—115բ:*

*Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7961՝ «Այլ
տալ յԱռաքելի՝ յարութեան» (էջ 112բ):
Չափը՝ 4—3—5 | 4—3—5:*

53. Յորգորակն է [մարտիրոսաց]. «Ի
10 յատուածորդոյն ընտրեալ՝ գունդք երա-
նական, | Ժողովք հաճօրեն սրբոց՝ վը-
կայք պատուական...», *անդ, էջ 43բ—44ա:*

*Սկզբնատառերը՝ «Ի յԱռաքելի»: Չափը՝
4—3—5 | 3—3—5:*

54. Օրհնութիւնք. «Տերն որ օրհնեաց
զնախնին Ագամ, | Զնովք, ըզնոյ և զԱբ-
րահամ...» (*հրատ. Մ. Պոտուրյան*), *տես՝
«Քերթումսեր», էջ 164—166:*

15 *տուն: Տեսերի սկզբնատառերը՝ «Տեր
Առաքեալ ասեալ»: Հրատարակվել է Վե-
նետիկի Միքիթ. Մատ. № 1330 և № 1289
ձեռագրերի հիման վրա: Չեռագրերում իտ-
րագրված է «Օրհնութիւնք աստուծոյ Առ. է»
և «Տաղ օրհնութեան զոր ասացեալ է Առ.
25 վրդ. է»:*

*Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. №
7717՝ «Օրհնութիւն հասարակաց» (էջ 234ա
—235բ). Հոմի Bibl. Vat. Cod. Vat. Arm. 6՝
«Մաղթանք ի սբ. Առ. է ասացեալ վասն
30 օրհնութեան» ևն¹. Վիեննայի Միքիթ. Մատ.
ձեռ. № 1002՝ անխոր. (էջ 11ա):*

55. Տաղ ի յԱռաքել երիցե. «Մեծ խոր-
հուրդ յերկրի այսօր յայանեցաւ, | Արարիչն
աստուած ընդ մարդկան զատապարտե-
35 ցաւ...»:

*Այս տաղը, որ մենք արգեն տեղագրել
ու նկարագրել էինք ԱՌԱՔԵԼ ԵՐԷՅ անվան
տաղ², այժմ վերագրում ենք Առ. Սյունե-
ցուն՝ նկատի ունենալով, որ գրված է Սյու-
40 նեցուն հատուկ տաղաչափով (5—5
| 5—3—5):*

Սյունեցու «Աստուածն ամենի միածին

¹ Հմմտ. Հանդէս Ամսօրեայ, 1892, էջ 274: Նաև՝
«Codices armeni Bybliothecae Apostolicae Vatica-
nae», etc., Romae, 1927, p. 227.

² Տես աստ, հտ. Ա, էջ 1156, § 3:

որդի» սկզբնավորութեամբ տաղը (տես վե-
րևում՝ § 9) և, որը գրված է նույն չափով,
վիեննական ձեռագրերից մեկում կրում է
«Առաքել երեց» անունը:

ԱՐՁԱԿ ԵՐԿԵՐ

Ա.— ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

1. Լուծմունք յաղագս Սահմանաց Դաւ-
րի անյաղք փիլիսոփայի: Տեր Առաքելի՝
եռամեծի և քաջ հոգեւորի և անյաղք փի-
լիսոփայի, աշակերտի երիցս երանելւոյն 10
Գրիգորի Տաթևացւոյ տիեզերալոյս վարդա-
պետի արարեալ բանս իրաւական ոգե-
շահս, և հանճարս իմաստայեղս ի մեկնու-
թիւն Սահմանաց գրոցն Դաւթի անյաղք
փիլիսոփայի, ի յիդ՝ մաղթանաց ոմանց 15
բանասիրաց եղբարց հարազատաց նորին
աշակերտաց: Վասն նախերգանացն Սահ-
մանաց Դաւթի. «Սահման՝ թե քանի նշա-
նակութիւն ցուցանէ: Լծ. Այսինքն տասն
յառկութեամբ զանազանի: Նախ թե զի՞նչ 20
է սահման ըստ անուանն...»: Տես հետևյալ
հրատ. մեջ, «Գիրք սահմանաց սրբոյն Դաւ-
թի անյաղք փիլիսոփայի՝ Հայոց իմաստա-
սիրի, շարադրեալ ընդգէմ իմաստակ Պի-
ռոնացւոց, որք տրանալին զէութիւն իմաս- 25
տասիրութեան, և լետ ժամանակի արարեալ
լուծումն սորին հոգեշահ մեկնութեամբ տե-
առն Առաքելի եռամեծ վարդապետի, աշա-
կերտի սրբոյն Գրիգորի Տաթևացւոյ», ևն,
Մաղբաւ, 1797, էջ 147—650:

Բուն Սահմանաց գրքի մեկնութեանն ու-
նի աշակիսի վերնագիր. «Նորին տէր Առա-
քելի հոգեւորոց վարդապետի վասն Սահ-
մանացն Դաւթի քաղուածու բան» (էջ 173,
սկ. «Որք միանգամ: Լծ. Բազմաւորակի գե- 35
ն: Այսինքն՝ զի ամենեցուն է իմաստութիւն,
որ ունին զտեհնումն»):

*Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. №
1110 (էջ 87ա—273ա), № 1148 (էջ 85ա—
266բ), № 1234 (էջ 8ա—116ա), № 1281՝ 40
հատվածներ (էջ 172ա—180բ), № 1441 (էջ
62բ—88բ, քաղվածք), № 1689 (էջ 264ա—
496բ), № 1694 (էջ 186ա—412բ), № 1748?
(էջ 291ա—297բ), № 1757 (էջ 3ա—302բ),
№ 1758 (էջ 5ա—269ա), № 1759 (էջ 3ա— 45*

240ա), № 1761 (էջ 5ա—174բ), № 1762 (էջ 3ա—230բ), № 1764 (էջ 176ա—305ա), № 1834 (էջ 3ա—172բ), № 1835 (էջ 8ա—83ա), № 1836 (էջ 7ա—115բ), № 1837 (էջ 3ա—84ա), № 1838 (էջ 9ա—174ա), № 1839 (էջ 7ա—132ա), № 1840 (էջ 2ա—61ա), № 1841 (էջ 13ա—268ա), № 1842 (էջ 2ա—169ա), № 1843 (էջ 3ա—100բ), 1844 (էջ 7ա—140բ), № 1845 (էջ 51բ—164բ), № 1846 (էջ 3ա—302բ), № 1847 (էջ 3ա—186ա), № 1848 (էջ 1ա—139ա, սկզբից թերի), № 1849 (էջ 1ա—114ա), № 1922 (էջ 3ա—132ա), № 2108 (էջ 413ա—507ա), № 2332 (էջ 192ա—270բ), № 2333 (էջ 277ա—404բ), № 2334 (էջ 123ա—325բ), № 3128 (էջ 219ա—355բ), № 3329 (էջ 1ա—231ա), № 4027 (էջ 365—714), № 4476 (էջ 11ա—77բ, քաղվածք), № 4982 (էջ 99ա—331բ), № 5024 (էջ 2ա—126ա), № 5051 (էջ 3ա—135ա), № 5747 (էջ 83ա—232բ), № 7550 (էջ 21ա—83բ, քաղվածք), № 8082 (էջ 1ա—151բ), № 8371 (էջ 100ա—206բ, քաղվածք) ևն, Տես դարձյալ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 797 (էջ 1ա, սկ. «Արդեօք գիրքս այս բանի՞ նշանակութիւն ցուցանե»), Բեռլինի Kōn. Bibl. Ms. Or. Peterm. I. 33 (fol. 1), Անկլորիայի Կարմիր-վանքի ձեռ. № 3 (մասն Բ, էջ 1), № 105 (էջ 419բ) և № 138 (էջ 93), Նիկոսիայի—Անթիլիասի ձեռ. № 22=հին № 19 (էջ 3ա), Հալաթիայի Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ. № 64 (էջ 1), № 80 (էջ 3), № 107 (էջ 9), Սեբաստիայի Ս. Նշանի վանքի ձեռ. № 168, № 207 և № 210, Արմաշի Մատ. ձեռ. № 55 (էջ 3ա—138ա) և № 189 (էջ 1ա—127բ), Չմամուի Մատ. ձեռ. № 136 (էջ 249ա—250ա):

Ձեռագրերում սույն երկի խորագիրն առհասարակ այսպես է. «Տէր Առաքելի եռամեծի և քաջ հոռատրի, և անյաղթ փիլիսոփայի, աշակերտի երիցս երանելոյն Գրիգորի տիեզերալոյս վարդապետի արարեալ բանս իրաւականս, ոգեշնչս և հանճարս իմաստայեղս ի մեկնութիւն Սահմանաց գրոց, ի յիդ մաղթանաց ոմանց բանասիրաց, եղբարց հարազատաց նորին աշակերտացն»: Իսկ բնագրի սկզբնավորութիւնը մի

քանի ձեռագրերում պատահում է նաև «Քանի՞ նշանակութիւն ցուցանե» բառերով:

Աղեքսանդր Զուղայեցու կազմած «Վկայութիւնք պիտանիք և հարկաւորք» կոչված ժողովածուի մէջ գտնվում է Առ. Սլոնցեու այս երկից մի քաղվածք՝ հետևյալ խորագրով. «Ի բանից Առաքելի Սիւնեաց եպիսկոպոսի ի Սահմանաց լուծմանցն, ժողովեալ ի նոյն արքայան Աղեքսանդր կաթողիկոսէ Ամենայն Հայոց» (սկ. «Սահմանն է անուն ծաւալեալ: Անունն է սահման կարճառօտ: Անունն յերից իրաց լինի՝ ի յիրեն, ի ձայնէն և ի գործոյն»), տես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1987 (էջ 301ա), ևն. տես նաև Հայկազի մասնավոր անձանց ձեռ. № 24 (էջ 480, սկ. նույն):

2. Նորին տէր Առաքելի Սիւնեաց եպիսկոպոսի, ի տեսութիւն բանին որ ասե՛ Ամենայն Հար տանջելի. «Հրց. Զի՞նչ է որ ասե՛ Ամենայն Հար տանջելի: Պտ. Ի վերայ այս բանի երեսուն և երեք ինչ խնդրելի է: Նախ թէ յի՛նչ պէտս հարկ եղև փիլիսոփայիս գրել զայս...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1838, էջ 174ա—188ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1110 (էջ 275ա—291բ), № 1148 (էջ 266բ—282բ), № 1234 (էջ 116ա—126ա), № 1689 (էջ 496բ—518ա), № 1757 (էջ 303ա—327բ), № 1758 (էջ 269ա—287բ), № 1759 (էջ 240ա—260բ), № 1761 (էջ 174բ—186բ), № 1762 (էջ 233ա—253ա), № 1764 (էջ 305բ—316բ), № 1834 (էջ 172բ—187ա), № 1835 (էջ 83ա—88բ), № 1836 (էջ 116ա—125բ), № 1837 (էջ 84ա—89բ), № 1839 (էջ 132ա—143ա), № 1840 (էջ 61ա—63ա, սկ. «Նախ գիտելի է զի վասն երեք բանի հարկեցաւ իմաստասերս գրել զայս»), № 1842 (էջ 169ա—183ա), № 1843 (էջ 101ա—108բ), № 1844 (էջ 141ա—151ա), № 1845 (էջ 164բ—174ա), № 1846 (էջ 302բ—329բ), № 1847 (էջ 186ա—202ա), № 1848 (էջ 140ա—150ա), № 1849 (էջ 114ա—123ա), № 1922 (էջ 132ա—143ա), № 2108 (էջ 507ա—515ա), № 2332 (էջ 271բ

—278ա), № 2333 (էջ 405ա—415բ), № 2334 (էջ 330ա—343ա), № 3128 (էջ 355բ—367ա), № 4027 (էջ 714—743), № 4982 (էջ 332ա—348բ), № 5024 (էջ 127բ—137բ), № 5051 (էջ 135ա—148ա), № 5747 (էջ 232բ—244բ), № 7550 (էջ 83բ—89ա), № 8082 (էջ 151բ—163բ), *հն. Տես զարձյալ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 442 (էջ 1ա), № 797 (էջ 73ա). Բեռլինի Kōn. Bibl. Ms. Or. Peterm. I. 3 (fol. 141^r). Անկյուրիայի Կարմիր-վանքի ձեռ. № 3 (մասն Բ, էջ 125). Նիկոսիայի—Անթիլիասի ձեռ. № 22=հին № 19 (էջ 82բ). Դալմաթիայի Հալոց Աղդ. Մատ. ձեռ. № 64 (էջ 425), № 107 (էջ 322). Արմաշի Մատ. ձեռ. № 55 (էջ 138ա—148բ):*

Օրինակներից մի քանիսում վերնագրին կցված է այսպիսի հիշատակություն. «Ձկալեցույ մեկնածն սա կու պարզե»: Որոշ օրինակներ սկզբնավորություն «Հարց» կամ «Հարցամն» բառը չունեն և սկսվում են ողորդակի «Ձի՞նչ է որ ասե» բառերով:

3. Յաղագս քերականության: Համառոտ լուծմունք ի տեր Առաքելի Սինեաց եպիսկոպոսի մեկնություն քերականության, պես պես յատկություն պարզեալ վասն դիւրալուր հասկանալոյ զխնորսին բանից քերականին. «Յաղագս նախերգանի քերականության: Առաջին որ ասե՝ Յաղագս քերականության: «Նախ պարա է գիտել, զի ամենայն խորագիր ցուցանէ գաս[ացոյ] գրոցն, որպես այն որ ասի Ներածություն Պորփիրի...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2333, էջ 3ա—46ա:*

Քերականության բնագրի մեկնությունն ունի այսպիսի խորագիր. «Յաղագս քերականության» (էջ 6ա, սկ. «Քերականությունն է հմտություն, որք ի քերդողաց և ի շարագըրաց իբրու բազում անգամ ասացելոց: Լծ. Ոմանք ասացին, թե նիւթ և սկիզբն բանականությանն ձայնն է»):

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2332՝ խոր. նույն (էջ 3ա—31ա), № 2334՝ խոր. նույն (էջ 4ա—53բ), № 2380՝ խոր. նույն (էջ 390ա—446բ), № 3883՝ խոր. նույն (էջ 213բ—288ա), № 1100՝ խոր. նույն (էջ 191ա—231ա, վերջից թերի), № 55՝ «Յաղագս

քերականության համառոտ լուծմունք: Առաքել ի տեր Առաքելոյ Սինեաց եպիսկոպոսի, աշակերտի եռամեծի Գրիգորի քաջ հոեաորի, ի խնդրոյ երկուց ոմանց ազնուականաց՝ նախ գերիմաստ և քաջ վարդապետի եղեկիկի Կապանեցոյ և երկրորդ մեծահանճար գրոց աշակերտեալ անձին Շմաւոն քանանայի, որք յախանճեցուցին զմեզ յայս գործ: Եւ մեր ըսա շերմեռանդ խնդրոց նոցին արարաք լուծումն քերականության, ի յորդորումն ուսումնականաց բանաւոր արհեստից, մատուցելի բանաւոր մասց զանազան հանճարս, ի մեկնություն քերականության պես պես յատկություն պարզեալ, վասն դիւրալուր հասկանալոյ զխորություն բանից քերականին» (էջ 406ա—466ա), № 1770՝ խոր. նման (էջ 262ա—295ա), № 530՝ սկզբից թերի (էջ 78ա—116բ), *հն. Տես զարձյալ Լենինգրադի Ист. Вост. арх. рук. А—1. Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի մատ. գրոց 14 ձեռ. № 142. Նիկոսիայի—Անթիլիասի ձեռ. № 21=հին № 28 (էջ 264ա—293ա):*

4. Վասն կենդանակերպիցն, Առաքել վարդապետն ասացեալ. «Արդ երկուստան տեղիք առերեսօք աշխարհիս և բաժանեցին զամեն մեկ երեսուն աստիճան...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6731, էջ 200բ—201ա:*

Բ.— ՀԱՌԵՐ ԵՎ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԱՅԼ ԵՐԿԵՐ

1. Տեր Առաքելի Սինեաց եպիսկոպոսի և հոգեհոյոց վարդապետի քարոզ տարեմըտին ի բանն որ ասե. Օրհնեցեք զտեր յօրհնությունն նոր զի սքանչելիս արար. «Սքանչելի է աստուած և սքանչելի են ամենայն գործ[ք] նորա զի քննութեամբ ոչ որ կարե հասանել ի վերայ թե ո՞րպես արարչագործեաց աստուած զարարածս...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7584, էջ 8ա—10բ:*

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2229 (էջ 12ա—15ա), № 2114 (էջ 21ա—22ա), № 662 (էջ 307ա—312ա), № 6287 (էջ 6ա—10բ), № 4121 (էջ 5—11, սկ. «Սքանչելի է աստուած և սքանչելի են գործք») և № 969 (էջ 12ա—15բ, սկ. «Աստուած և սքանչելի են ամե-

նայն գործ նորա»), *Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 214* (էջ 1), *Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 749* (էջ 18ա):

2. Նորին տէր Առաքելի քարոզ ծննդեան ի բանն որ ասէ. Սիրելին ի սենեակ մեր երգեսցուք զսեր. «Ասէ ուրեմն հոգեբույին և մեծն յիմաստունն արքայածինն Սողոմոն, իսանգակաք սրտիւ և փաղաքշաղիմեալ ոգւով...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7584* էջ 10բ—14բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2229 (էջ 15ա—19բ), *№ 2114* (էջ 23ա—27բ), *№ 4121* (էջ 11—23), *№ 82* (էջ 197ա—200ա), *№ 662* (էջ 217ա—227ա), *№ 665* (էջ 263բ—269ա), *№ 6287* (էջ 10բ—13բ, վերջից թերի) և *№ 969* (էջ 15բ—22ա). *Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 214* (էջ 3):

3. Նորին առ նոյն քարոզ ծննդեանն ի բանն Սողոմոնի որ ասէ յերգսն ի գեմս Աստուածածին կուսին այսպես. Սրաացուցեր զմեզ. «Խանդաղաամունք՝ սիրոյ երկնային բաղանացն զոր եղ աստուած ի հոգիս մեր...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7584*, էջ 14բ—21ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2229 (էջ 19բ—28բ), *№ 2114* (էջ 27բ—34ա), *№ 4121* (էջ 23—40), *№ 82* (էջ 174բ—178բ), *№ 969* (էջ 22ա—31բ), *№ 2222* (էջ 36բ—43բ, սկ. «Խանդաղաամունք սիրոյ երկնայնոցն զոր ես աստուած»), *№ 662* (էջ 227ա—246ա, սկ. «Արդ նախ եկեսցուց ի տեսութիւն բանիս քէ յորոց գեմս կամ որոց բանի ասէ զայս Սող.»), *№ 6287* (էջ 16ա—21ա, սկզբից թերի), *Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 214* (էջ 9), *Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 828* (էջ 163ա, սկ. «Առ որ ասէ արքայածինն Սողոմոն ի յերգսն՝ Սրաացուցեր զմեզ, հարկ է ի վերայ իմ այժմ քննել»):

4. Նորին առ նոյն քարոզ ծննդեանն տեսն ի կուսէն ի բանն Սողոմոնի որ ասէ. Ես ծաղիկ գաշաաց. «Ասէ ուրեմն յերգս երգոցն. անեղական բնութիւնն՝ ինքն վասն իւր վկայելով ասէ այսպես. Ես ծաղիկ գաշաաց ևն: Խոր և զանազան է խորհուրդ

աստուածային տնօրէնութեան...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7584*, էջ 21ա—28բ:

Տես նաև նույն մատ. № 2229 (էջ 28բ—38ա), *№ 2114* (էջ 34ա—42ա), *№ 4121* (էջ 40—60), *№ 2241* (էջ 101ա—105բ), *№ 662* (էջ 246ա—261բ, սկ. «Արդ ի վերայ այս բանի ասան ինչ զանազանելի է»), *№ 6287* (էջ 21ա—28բ), *№ 2854* (էջ 172ա—176ա) և *№ 969* (էջ 31բ—42ա). *Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 214* (էջ 19), *Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 749* (էջ 24ա, սկ. «Ասէ ուրեմն երգս երգոյն»):

5. Նորին տէր Առաքելոյ ի նոյն բանն Սողոմոնի որ ասէ. Գեղեցիկ ես մեքաւոր իմ. «Անեղական բնութիւնն՝ և անհառից բազաւորն, անհասն յեղելոցս և բաղալին լուսելինաց դասուց...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7584*, էջ 28բ—38բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2229 (էջ 38ա—50բ), *№ 2114* (էջ 42ա—53ա), *№ 4121* (էջ 60—87), *№ 82* (էջ 120ա—128բ, սկ. «Անեղ բնութիւնն և անհառից բազ.»), *№ 662* (էջ 261բ—290ա), *№ 2854* (էջ 168ա—172ա), *№ 2170* (էջ 167բ—178ա), *№ 6287* (էջ 28բ—38ա) և *№ 969* (էջ 42ա—57ա). *Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 214* (էջ 31):

6. Նորին քարոզ ծննդեան տեսն ի կուսէն ի բանն Եսայայ մարգարէի որ ասէ. Ես յաւել տէր խօսել. «Ահա մեծ և անհառելի քաղցրութիւն անհառելոյն աստուծոյ առ մարդկային ազգս...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7584*, էջ 38բ—44ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2229 (էջ 50բ—57բ), *№ 2114* (էջ 53ա—58բ), *№ 4121* (էջ 87—101), *№ 6287* (էջ 38ա—43բ) և *№ 969* (էջ 58ա—65բ). *Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 214* (էջ 43):

7. Նորին քարոզ ծննդեանն տեսն ի կուսէն ի բանն որ ասէ. Գտնալ զքեզ արտաքոյ՝ համբուրեցից. «Զբաղումն անհառաբար սիրոյն զոր առ ի նախապէս ըստ պատկերակցութեան, այլ և նոյն բաղումն բարոյ արծարծեալ ըրբըրբեցաւ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7584*, էջ 44ա—51ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2229 (էջ 57բ—65բ), № 2114 (էջ 59ա—66ա), № 4121 (էջ 101—119), № 969 (էջ 66ա—75ա), № 6287 (էջ 43բ—49բ), № 662՝ «Նորին տէր Առաքելի Սիրենաց եպիսկոպոսի» ևն (էջ 290բ—293բ, սկ. «Ի բաղձումն անհառաբար սիրոյն»), իսկ № 665-ում՝ «Նորին [Մատթեոսի]» ևն (էջ 254ա—263բ, սկ. նույն), հաջորդելով «Քաղմագան և խորհուրդ» սկզբը՝ նապորոթյամբ ճառին, որն այս ձեռագրում Մատթեոս Պարթևի անունով է (տես ստորև § 17): Տես դարձյալ Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 214՝ «Նորին [Տէր Առաքելոյ]...» (էջ 51). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 749՝ «Ի Տէր Առաքել...» (էջ 21ա):

8. Քարոզ ի բանն՝ Ուրախ եղիցին երկինք ի վերուստ և ամպք ցողեցան զարգարութիւն. «Արդ որպէս ի գալ¹ մեծի և տիեզերակալ թագաւորի, յորժամ բարբառք և ձայնք փողոցն հնչիցեն, և կարապետք և հրաւիրակք առաջի ընթանայցեն...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7584, էջ 51ա—59ա:

Այս և ուրիշ ձեռագրերում սույն ճառն Առ. Սյունեցու քարոզների շարքին է գրաւորվում, բայց առանց «Նորին» նշման, այնպես որ հեղինակութունը երկբայելի է. տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2229 (էջ 65բ—75բ), № 2114 (էջ 66ա—75բ), № 969 (էջ 75ա—86բ) և № 6287 (էջ 50ա—58ա). իսկ № 4121-ը չունի շարքում այս ճառը: Տես դարձյալ Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 214 (էջ 61):

9. Քարոզ ծննդեան տեառն ի կուսէն ի բանն որ ասէ. Բանն մարմին եղև և բնակեաց ի մեզ. «Արդ ի չորից աւետարանչացն պատուականագոյն գաանի Յովհաննէս, որպէս ցուցանէ արծուաձևն պապեր ի կառքն եգեկիկի...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7584, էջ 59ա—66բ:

Սույն ճառը ևս այս և ուրիշ ձեռագրերում գտնվում է Առ. Սյունեցու քարոզներին

¹ Այս և մի քանի այլ ձեռագրերում որպիսի գալ:

շարքին, բայց առանց «Նորին» նշման, տես նույն մատ. ձեռ. № 2229 (էջ 75բ—85ա), № 2114 (էջ 75բ—84բ), № 969 (էջ 86բ—98ա), № 6287 (էջ 58ա—65ա) և № 2222 (էջ 30ա—36բ). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 214 (էջ 74): Բայց Երեւանի Պետ. Մատ. № 662 ձեռագրում խորագրոված է՝ «Նորին Առաքելի Սիրենաց եպիսկոպոսի քարոզ ծննդեան» ևն (էջ 294ա—306բ). իսկ ընդհանրապէս՝ № 4121 ձեռագրում գտնվում է Մատթեոս Պարթևի քարոզների շարքում (էջ 525—545), թեև բնագրի խորագրում նրա անունը չի նշվում:

10. Տէր Առաքելի հոգեկոորոզ հայրապետի ի բանն Մովսէսի մարգարեին որ ասէ. Մարգարե յարուցե. «Հրց. Ասէ Մովսէս՝ Մարգարե յարուցե ձեզ տէր աստուած ձեր յեղբարց ձերոց, իբրև զիս նմա լուիջիք. այսինքն օրինակ տայ զինքն Քրիստոսի...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7584, էջ 299ա—309ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 4121 (էջ 217—247) և № 6287 (էջ 285ա—302ա). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 214 (էջ 335). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 749 (էջ 47ա):

11. Տէր Առաքելի հոգեկոորոզ հայրապետի և քաջ յարունապետի ի բանն որ ասէ. Ի վեցից վշտաց փրկեցից զքեզ. «Հրց. Զի՞նչ է որ ասէ՝ Ի վեցից: Պա. Այսինքն, որ գալստեամբն Քրիստոսի փրկեցաւ բնութիւնս...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7584, էջ 309ա—328բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 4121 (էջ 247—304) և № 6287 (էջ 302ա—336ա). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 214 (էջ 352). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 749 (էջ 128բ):

12. Տէր Առաքելի հոգեկոորոզ հայրապետի ի բան մարգարեին Դանիէլի որ ետ նշան լեռանցն. «Հրց. Զի՞նչ է նշան լեռանցն որ ի վերայ Բաբելոնի, թէ ծխեցի հիւսիսայինն, յայնժամ եկեցէ վախճան Բաբելոնի...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7584, էջ 328բ—330բ:

Տես նաև նույն մաս. ձեռ. № 4121 (էջ 304—328). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 214 (էջ 383). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 749 (էջ 55բ):

13. Քարոզ վասն տեղատեսիլի ի բան աւետարանին որ ասէ. Ո՞ր մերձացաւ. «Ասէ տէրն. Ո՞ր մերձեցաւ յիս: Ասեն աշակերտքն. Ժողովուրդդ պնդեն և նեղեն զքեզ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7584, էջ 330բ—331բ:

Տես նաև նույն մաս. ձեռ. № 4121 (էջ 137—140), որը նմանապես չի նշում հեղինակի անունը. բայց № 6287՝ «Նորին [Առաքելի]» (էջ 336ա—337բ): Անհուն էն նաև Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 214 (էջ 387) և Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 749 (էջ 57ա):

14. Ի տէր Առաքելի Սիւնեաց եպիսկոպոսէ վասն Քանանացի կնոջն ի բանն որ ասէ. Ո՞վ կին գու. մե՛ծ են հաւատք քո. «Եւ պարտ է զիտել՝ ո՞վ հրաւիրեաց զսա աշակիսի գովութեանս արժանի լինել: Նախ վիշտ նեղութեանցն հրաւիրեաց զնա ի հաւատն...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7584, էջ 331բ—334բ:

Տես նաև նույն մաս. ձեռ. № 4121 (էջ 140—149) և № 6287 (էջ 338ա—343ա). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 214 (էջ 389). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 749 (էջ 57բ):

15. Ի տէր Առաքելի Սիւնեաց եպիսկոպոսէ ի բան մարգարէին որ ասէ. Աստուած, մտին հեթանոսք ևն. «Վառեալ նախանձովն աստուծոյ՝ ո՛չ հանգարտէ, այլ ողորելով ի գութս արկանէ զամենատեսն ասելով. Աստուած, մտին հեթանոսք ի ժառանգութիւն քո...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7584, էջ 334բ—337բ:

Տես նաև նույն մաս. ձեռ. № 4121 (էջ 149—158) և № 6287 (էջ 343ա—347ա). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 214 (էջ 394):

16. Նորին քարոզ ի բանն որ ասէ. Սիրեցէք զթշնամիս ձեր ևն. «Որպէս զամե-

նայն ինչ ի հախառակաց կազմեաց աստուած, այսինքն ի յանգոյից ի գոյութիւն էած և զչորս տարերքս միմեանց հախառակ կազմեաց, և զհոգի և զմարմին ներհակ ի մի կապեաց...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7584, էջ 337բ—340բ:

Տես նաև նույն մաս. ձեռ. № 4121 (էջ 119—126) և № 6287 (էջ 347ա—352ա, սկ. «Որպէս ամենայն ինչ ի հախառակաց կազմեաց»). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 214 (էջ 400):

17. Նորին քարոզ ի բանն որ ասէ. Ահա մեղաւորք կորիցեն, այլ թշնամիք տեսն ևն. «Բազմազան է խորհուրդ Աստուածաշունչ զրոց, զի միով բանիւ զսկիզբն և զկատարումն ցուցանէ [զ]պատճառն և զգործն...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7584, էջ 340բ—343բ:

Տես նաև նույն մաս. ձեռ. № 4121 (էջ 127—136) և № 6287 (էջ 352ա—357բ). Իսկ № 665՝ «Ի Մատթեոսի...» (էջ 248բ—253բ) վերագրում է Մատթեոս Պարթևին: Տես դարձյալ Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 214՝ «Նորին [տէր Առաքելի Սիւնեաց եպիսկոպոսի] քարոզ» ևն. (էջ 404). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 749՝ անխոր. (էջ 25ա):

18. Նորին քարոզ յարութեան ի բան աւետարանին որ ասէ. Ահա շարժումն մեծ եղև զի հրեշտակ տեսան իջեալ. «Հիացեալ ընդ անհասութիւն զատաստանացն աստուծոյ, ասէ Պօղոս. Ո՞վ խորք մեծութեան և զօրութեան և զիտութեան աստուծոյ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7584, էջ 343բ—346բ (վերջից թերի):

Տես նաև նույն մաս. ձեռ. № 6287 (էջ 357բ—363ա), № 4130 (էջ 690ա—693ա), № 3527 (էջ 23ա—27ա) և № 2222 (էջ 43բ—48ա). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 214 (էջ 409?):

19. Նորին տէր Առաքելի Սիւնեաց եպիսկոպոսի և քաջ հոգեւորի արարեալ քարոզ ի բան առաքելոյն որ ասէ. Ուր առա-

¹ Հմմտ. «Մայր ցուցակ», հտ. Բ, էջ 209:

ւել եղեն մեղքն՝ առաւել եղեն շնորհք.
«Տեսողն աննառից և բարձացեալն ի բնա-
բարձութիւնսն, յափշտակեալն յերրորդն
յերկինս, որ ետես և յուաւ բանս աննա-
ռքս, զոր եկեալ պատմե մեզ զխորս ան-
նառից...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4121, էջ 158—183:*

20. Ի տէր Առաքել, ի բան սաղմոսին՝
Զի փշրեաց զգրուես պղնձ. «Յայտ է զի
վասն երթալոյն տեառն ի զծոխս ասէ զայս.
բայց թէ զի՞նչ էր գրուեք պղնձի, և զի՞նչ
նիզք երկաթի: Այսինքն է զի պղինձ զծա-
հահոտութիւն ասէ մեղաց, որով տանջէին
զործողքն...», *անդ, էջ 183—186:*

21. Նորին վասն խոստովանութեան, ի
բան՝ խոստովան եղերուք տեառն զի քաղցր
է. «Նախ պարտ է գիտել թէ զի՞նչ է խոս-
տովանութիւն: Երկրորդ՝ վասն է՞ր ասէ
եղերուք: Երրորդ՝ զի՞նչ է ասելն թէ քաղ-
ցր է: Զորրորդ՝ զի՞նչ է յաւիտեան ողոր-
մութիւնն: Արդ՝ խոստովանութիւնն երիս
իրս բացայայտե...», *անդ, էջ 186—188:*

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 737 (էջ 143ա—144բ):

22. Նորին ի բան սաղմոսին՝ Օտար եղէ
ես եղբարց իմոց *Լն*. «Արդ ամենայն բանք
մարգարէիս յերիս դեմս իմանի: Այսինքն՝
նախ ընդդէմ բնութեանս և սատանայի:
Երկրորդ՝ ի դեմս Քրիստոսի և Հրէից: Եր-
րորդ՝ ընդդէմ իւրն և Սաւուղացոցն...», *Ե-
րեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4121, էջ 188—
—192:*

23. Նորին քարոզ ի բանն՝ Փրկեացէ
զիս տէր ի հակառակութենէ ժողովրդոց.
«Նախ տեսցուք թէ վասն է՞ր ասէ փրկես-
ցէ և ոչ թէ փրկեայ: Երկրորդ՝ վասն է՞ր
ասէ զիս և ոչ զմեզ...», *անդ, էջ 192—195:*

24. Նորին ի բանն՝ Երկինք պատմեն.
«Եթէ վասն է՞ր ինքն՝ ոչ պատմե, այլ երկ-
նիցն աւանդէ զպատմելն: Այսինքն է, զի
երեք իր գոյ զանազան ի մարդն և երիւք
նանաչի ի մենջ...», *անդ, էջ 195—198:*

¹ Զեռագրում ինքս:

25. Նորին քարոզ ի բանն՝ Ես որպէս
ջուր հեղայ և ցրուեցան. «Նախ տեսցուք¹,
թէ վասն է՞ր ասէ. Ես որպէս ջուր հեղայ:
Երկրորդ՝ զի՞նչ է որ ասէ. Յրուեցան ամե-
նայն ոսկերք իմ...», *անդ, էջ 199—202:*

26. Նորին ի բան՝ Առ քեզ տէր համ-
բարձի զանձն իմ. «Գիտելի է, զի չորս իրս
բացայայտե բանս այս: Նախ՝ զի ասէ. Առ
քեզ տէր համբարձի զանձն իմ: Երկրորդ՝
Աստուած իմ ի քեզ յուսացայ...», *անդ, էջ 202—206:*

27. Նորին ի բանն՝ Գուր տաճար
աստուծոյ էք և հոգի աստուծոյ բնակեալ.
«Պարտ է գիտել, թէ ո՞րպէս եմք տաճար
աստուծոյ: Արդ՝ ո՞չ թէ զմարմինս ասէ
տաճար աստուծոյ, այլ զհոգին...», *անդ, էջ 206—208:*

28. Նորին ի բանն՝ Զօրութիւն իմ և
օգն. «Կրկին է սկիզբ զործոյ մարդոյն. մե-
կըն ի կողմանէ մարդոյն, որ է բանակա-
նութիւնն, և միւսն ի կողմանէ աստուծոյ,
որ է աստուծային զօրութիւնն...», *անդ, էջ 208—211:*

29. Նորին տէր Առաքելի Սիւնեաց ե-
պիսկոպոսի քարոզ. Ոչ է պիտոյ բժիշկ ող-
ջաց *Լն*. «Արդ որպէս պիտոյ է լոյս՝ աչաց
և ձայն՝ ականջաց և խօսք՝ լեզուի, և այլն,
և տոյնպէս պիտոյ է բժիշկ հիւանդաց...»,
Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8233, էջ 137բ—139բ:

Տես նաև Հոռմի Հալոց Ս. Վլաս եկ. ձեռ. № 25 (էջ 159բ):

30. Քարոզ Սիւնեաց եպիսկոպոսի ա-
սացեալ Առաքել վարդապետի. «Ո՞վ է ի
ձեռն որոյ իցէ բարեկամ և երթայցէ առ նա
ի մեջ զիշերի և ասիցէ ցնա. Բարեկամ
տո՛ւր ինձ փոխ երիս նկանակա: Զայս ա-
ռակ և զատաւորին միապէս խրատեն...»,
Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8233, էջ 140ա—144ա:

31. Տէր Առաքելի Սիւնեաց եպիսկոպո-
սի հոգիներոց (sic) վարժապետի քարոզ ի

¹ Զեռագրումն՝ նախատեսցուք:

բանս երգս երգոյն՝ Կալարուք աղուեսունս
փոքունս զապականիչս. «Ամենայն աստուա-
ծային բանք ի ձեռն առականութեանն
զանազան խորհուրդս յայտնեն...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6287, էջ 363ա—370ա:*

Տես նաև Թբիլիսիի Ձեռագր. Ինստ. հայ. ձեռ. № 180 (էջ 119բ). Հոռմի Հայոց Ս. Վլաս եկ. ձեռ. № 25 (էջ 189ա):

32. Ճառ հաւատոյ, Առաքել Սիւնեաց
10 եպիսկոպոս. «Արարիչն աստուած բոլորից
հաստատեաց զաշխարհ զի մնայ յաւիտ-
եան, ասէ մարգարէն: Եւ որպէս ինքն աս-
տուած մնացական է և յաւիտեանական,
նույնպէս և աշխարհն...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2108, էջ 515բ—519ա:*

*Բնագրի խորագիրն ալ ձեռքով է աւել-
լացված:*

33. Նորին վասն օրհնութեան մեռոնի.
իւղ քափեալ է անուն քո. «Գիտելի է, զի
20 առաքինութիւնն և սրբութիւն է աստուածա-
տեսակ նմանութիւն ըստ կարողութեան
մարդկան, ասէ փիլիսոփէն...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 20, էջ 339ա—341բ:*

*Սույն ճառի հեղինակը որոշելու համար
25 չի օգնում նրա վերնագրի «Նորին» բառը,
քանի որ ձեռագրում նրան նախորդող ճառն
անանան է: Բայց կարծում ենք, որ նրան
հաջորդող ճառի վերնագրի նշումը՝ «Նորին
տէր Առաքելի Սիւնեաց հայրապետի» (տես
30 ստորեկ § 34) հիմք է տալիս ենթադրելու,
որ սա ևս նրա հեղինակութիւնն է:*

34. Նորին տէր Առաքելի Սիւնեաց հայ-
րապետի քարոզ ի բանն՝ Տեսեք զճառայն
իմ Յոր. «Ասէ զիր քէ յորժամ եկին հրեշ-
տակ[ք] աստուծոյ կալ առաջի տեառն, եկն
35 և սատանայ ընդ նոսա. և ասէ ցնա տէր,
Եւ զու ուստի՞ զաս...», *անդ, էջ 341բ—344բ:*

35. Նորին տէր Առաքելի Սիւնեաց
վարդապետի վասն պատուհասից քարոզ ի
բան մարգարէին Միքիայ որ ասէ. Բարկու-
40 քեան տեառն համբերեցից՝ զի մեղայ նմա.
«Բանական բնութեանս է գործ քննել զար-

գար իրաւունս աստուծոյ...», *Կ. Պոլիս—Օր-
թագյոյի № 60 ձեռագրում¹:*

*Գտնվում է նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ.
ձեռագրերում (սկ. «Բանականութեանս է»)²:*

36. Քարոզ վասն պատուհասի, ի բան
5 տեառն որ ասէ. Ամենայն որ խնդրէ՝ առ-
նու էն. «Այս գուռն յուսոյ բանայ ամե-
նայն մարդոյ...», *Վենետիկի Մխիթ. Մատ.
ձեռագրերում³:*

37. Նորին [Առաքելի Սիւնեաց եպիսկո-
պոսի]. «Հրց. Զի՞նչ է, որ ասէ Քրիստոս
քէ՝ Որ հաւատայ յիս՝ զման մի՝ տեսցէ.
ապա վասն է՞ր այժմ հաւատացեալքս մե-
ռանիմք: Պտ. Վասն բազում պատճառի:
Նախ՝ զի անհնար էր ամենեւին անմահ և
15 անապական լինել բնութեամբ և յապա-
կանեալ և ի մահկանացու երկիրս բնա-
կել...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4121,
էջ 211—217:*

38. Սահմանադրութիւն դաստիարակու-
20 քեան նորածնեալ մանկանց, որք հրաւիրե-
լոց են յաստիճան քահանայութեան: Խը-
րառք հարկաւորք և պիտանիք արարեալ ի
տէր Առաքելոյ՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսէ և ի
Գրիգորէ քաջ հոռտորէ. «Արդ՝ ըստ կարգի
25 ժամանակին՝ պարտ է վարժել զմանկունսն
ի սնունդ սրբութեան և իմաստութեան յեր-
կիւղն աստծոյ...», *տես՝ «Գիրք սասի-
ճան տալոյ դպրաց և սարկաւադաց և քա-
հանայից, և դուստան տալոյ վարդապե-
30 տացն», Կ. Պոլիս, 1752, հավելված՝ էջ
237—262:*

*Այլ տպ.— Սահմանադրութիւն դաստի-
արակութեան էն. «Արդ՝ ըստ կարգի ժամա-
նակին պարտ է վարժել...», տես՝ «Գիրք Մեծ
Մաշտոց կոչեցեալ», Կ. Պոլիս, 1807, էջ
337—342:*

□ *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռագրերի մի
մասը սույն երկի որպէս հեղինակ նշում է*

¹ Ըստ Գեորգ Բամպուլճյանի տեղեկատվու-
թյան:

² Հմմտ. Մ. Պոստոլյան, «Առաքել Սիւնեցի և
իր քերթումները», Վենետիկ, 1914 էջ, ԽԲ:

³ Հմմտ. անդ, էջ ԽԲ:

Առ. Սյունեցու և Գր. Տաթևացու անունները միասնաբար, ինչպես է վերոնշյալ երկու հրատարակություններում, տես՝ ձեռ. № 887 (էջ 3ա—10ա), № 1059 (էջ 2ա—16ա, սկ. «Արդ ըստ կարգի օրինակին վարժել») և № 6002 (էջ 1ա—15ա). բայց մեծ մասը տալիս է միայն Առ. Սյունեցուն, տես՝ ձեռ. № 641 (էջ 88ա—106բ), № 889 (էջ 48ա—56բ), № 896 (էջ 4ա—10բ), № 1114 (էջ 208ա—213բ), № 1225 (էջ 5ա—12բ), № 1242 (էջ 125բ, թերի), № 3433 (էջ 128ա—135բ), № 7241 (էջ 4ա—18բ) և № 5022 (էջ 1ա—24ա). իսկ մի քանի ձեռագրեր տալիս են միայն Գր. Տաթևացուն, տես՝ № 80 (էջ 101ա—105բ) և № 5909 (էջ 1ա—4ա):

Տես նաև Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 25՝ Սյունեցու և Տաթևացու անունով (էջ 1^աա), № 35՝ Սյունեցու անունով (էջ 2ա), № 645՝ նույնպես (էջ 1ա, սկ. «Արդ ըստ կարգին ժամանակի»), № 868՝ նույնպես (էջ 45բ, սկ. «Արդ պարս է ըստ կարգի ժամանակին»), № 888՝ նույնպես (էջ 5ա), № 331՝ Տաթևացու անունով, բայց «ի խնդրոյ Սիւնեաց եպս.ի տէր Առ.ի» (էջ 3ա), № 338՝ նույնպես (էջ 1ա). Չմմատի Մատ. ձեռ. № 167՝ նույնպես (էջ 226ա, սկ. «Իսկ ի յաւուր ձեռնադրութեան»), Վիեննայի KKB Cod. Arm. 28՝ Սյունեցու անունով (fol. 1^ր). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 361՝ Սյունեցու անունով (էջ 186ա), № 386՝ նույնպես (էջ 1ա), № 398՝ նույնպես (էջ 3ա), № 442՝ նույնպես (էջ 54բ), № 406՝ Տաթևացու անունով և «ի խնդրոյ Սիւնեաց եպիսկոպոսին տէր Առ.ի» (էջ 61ա). Ղալաթիայի (Կ. Պոլիս) Հայոց Աղգ. Մատ. ձեռ. № 237՝ Սյունեցու անունով (էջ 221). Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքի ձեռ. № 87՝ նույնպես (էջ 1—44). Չմմատի Մատ. ձեռ. № 92՝ նույնպես (էջ 5ա). Անկյուրիայի Կարմիր-վանքի ձեռ. № 138՝ անանուն (էջ 282):

Ձեռագրերում բնագիրը կրում է «Ամն-մանադրութիւն դաստիարակութեան» և կամ «Յաղագս հրաւիրելոցն ի քահանայութիւն» խորագիրը և մեծ մասամբ ունի սկ. «Արդ ըստ կարգի ժամանակին վարժել»: Տարբեր օրինակների միջև կան խմբագրական տարբերություններ:

Գ.—ՆԵՐՔՈՂԱԿԱՆ

1. Առաքել վարդապետի ասացեալ ներբողական առ քաջ հռետորն և աիեղերալոյս վարդապետն մեծն Գրիգոր Տաթևացի աշակերտ Յոնանու Կախիկ կոչեցելոյ. «Արփիական լուսոյն անշիջանելի հառագայր, կենդանութեան աղբիւր, լայնատարած ծով, յորդահոս գետ, անհատարար վրտակ, լուսանմանն ցօղ...», տես՝ «Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ամառան հատոր, արարեալ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթևացւոյն եօթնալոյս վարդապետի», Կ. Պոլիս, 1741, էջ 716—719:

Տես նաև Նիկոսիայի—Անթիլիասի ձեռ. № 3=հին № 1 (էջ 213բ—216բ):

2. Ներբողեան Աթանագինեայ՝ պատմագրաբար. «Օրհնեալ է մեծ պսակաւորն և յաղթող քաջ նահատակն Քրիստոսի սուրբն Աթանագինես, ի բարոյն բարի հովիւն...», Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 219, էջ 438ա—439ա:

Վերջում՝ «Ո՛վ սուրբ Աթանագինէ, ես անարժան ծառ[ալ] Առաքել եպիսկոպոս երկրամերձ դիմաւք անկանիմ առաջի գալոյս քոյ» են: Հեղինակությունը վերագրում ենք Առ. Սյունեցուն՝ հետեւելով Տաշյանին²:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբեղյան Ման.— «Հայոց հին գրականությունն պատմություն», գիրք Բ, Երևան, 1946, էջ 68—87:

Ալիսան Ղեվ.— «Սիրական», Վենետիկ, 1893, էջ 21, 29—30 և 235:

Ալիսան Ղեվ.— «Հայապատում», Վենետիկ, 1901, մասն Ա, էջ 126, § 115:

Ակիբյան Ներս.— «Կոստանդին Երզնկացւոյ վերագրուած անհարազատ տաղ մը», Հանդես Ամսօրեայ, 1909, էջ 351—352: Ստորագրված՝ «Հ. Ն. Ա.»:

Ակիբյան Ներս.— «La Roseaie d'Armenie. Tome premier... Paris, Ernest Leroux, 1918» (գրախոսություն): Տես ստորև Tchobanian A.

¹ Ձեռագրում արհեստալ:

² Հ. Տաշյան, «Ճուշտագ», էջ 1062:

Ա.ԿԻՆՅԱՆ ԿԵՐԱ.— «Գրիգորիս կաթողիկոս Աղթամարցի», Հանդես Ամսօրեայ, 1956, էջ 156—158՝ «Առաքել Սիւնեցի, Պատճառ Սահմանաց գրոց»:

Ա.ԿԻՆՅԱՆ ԿԵՐԱ.— «Գրիգորիս Ա. կաթողիկոս Աղթամարի», Վիեննա, 1958, էջ ձժՁ—ձժԷ:

Ա.ՃԱՆՈՅԱՆ ՀՐ.— «Հայերէն նոր բառեր Առաքել Սիւնեցւոյ Աղամգրքին մեջ (Տպ. Վենետիկ 1907)», Բազմավեպ, 1924, էջ 14—16:

Ա.ՃԱՆՈՅԱՆ ՀՐ.— «Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրութեան մեջ», հտ. Բ, Վենետիկ, 1926, էջ 146—154՝ «Հայերէն նոր բառեր Առաքել Սիւնեցւոյ Աղամգրքին մեջ (Տպ. Վենետիկ 1907)»:

Ա.ՃԱՆՈՅԱՆ ՀՐ.— «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 211, § 57:

Ա.ՃԱՆՈՅԱՆ ԿԵՐԱ.— «Ուրուագիծ հայ մատենագրութեան», Բազմավեպ, 1911, էջ 436—437:

ԵՐԵՄՅԱՆ ՍԻՄ.— «Գրագէտ հայեր», շարք Բ, Վենետիկ, 1913, էջ 96—102:

ԶԱՄԻՆՅԱՆ ԱՔՐ.— «Հայ գրականութեան պատմութիւն», հտ. Ա, Նոր-Նախիջեան, 1914, էջ 218—219:

ԶԱՄԻՆՅԱՆ ԱՔՐ.— «Պատմութիւն հայոց հին գրականութեան», Բ տպ., Բիւրսթ, 1941, էջ 207:

ԶԱՐԲԽԱՆԱՅԱՆ ԳԱՐ.— «Պատմութիւն հայերէն նոր պարութեան», Վենետիկ, 1878, էջ 232 և 248—251:

ԹԱԽԻՔՅԱՆ ԿԻԿ.— «Ներդաշնակութեան հենքի մասին ուսումնքը Հայաստանում միջին դարերում (X—XV դդ.)», Բանբեր Մատենադարանի, № 8, 1967, էջ 100—104:

ԽԱՅԻԿՅԱՆ Լ. Ս.— «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Երեւան, 1950, էջ 602—603:

ԽԱՅԻԿՅԱՆ Լ. Ս.— «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Ա, Երևան, 1955, էջ 10—14, 37—38, 42, 73, 292—293 և 336:

ԽԱՅԻԿՅԱՆ Լ. Ս.— «Սյունյաց Օրբելյանների Բարթեղյան ճյուղը», Բանբեր

Մատենադարանի, № 9, 1969, էջ 193—194:

ՀՈՎԽԱՆՆԻՅԱՆ ԱՅ.— «Դրվագներ հայ աղատագրական մաքր պատմութեան», գիրք Ա, Երևան, 1957, էջ 465—466:

ՀՈՎՍԵՒՅԱՆ ԳԱՐ.— «Ժողովրդական բանահիւսութեան հեռքեր միջնադարեան տաղարաններում», Արարատ, 1898, էջ 546—547 և 550—551:

ՂԱՂԻԿՅԱՆ ԱՐԱ.— «Հայկական նոր մատենագրութիւն» են, հտ. Ա, Վենետիկ, 1909, էջ 189—192:

ՂԱՂԻՃՅԱՆ Ա. Ա.— «Միջնադարյան մի տաղի հեղինակային պատկանելութեան մասին», Տեղեկագիր ՀՍՍՌ Գիտության և Գեղարվեստության Գիտ., 1964, № 3, էջ 85—94:

ՂԱՂԻՃՅԱՆ Ա. Ա.— «Առաքել Բաղրշեցի (Կյանք)», Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, 1966, № 11 (282), էջ 82—89:

ՂԱՂԻՃՅԱՆ Ա. Ա.— «Առաքել Սյունեցի», Հայրենիքի Ձայն, 13 հունվ. 1971, № 2 (286):

ՂԱՂԻՃՅԱՆ Ա. Ա.— «Առաքել Բաղրշեցի» (տպագրութեան ընթացքի մեջ):

Մեր ունեցած տեղեկութիւնների համաձայն՝ այս աշխատութեան մեջ, որ լույս կտեսնի 1971 թ. ընթացքում, շոշափվում են «Առաքել» անունը կրող գործերի հեղինակութեան հարցերը: Ապագայ թյուրիմացութիւններից խուսափելու համար հայտնենք, որ սույն տողերը գրում ենք 1971 թ. մարտի վերջերին, երբ սկսում է շարվել «Հայկական մատենագրութեան» ներկա հատորը: Այս վաղաժամ ճշտումն անհրաժեշտ ենք համարում նրա համար, որ մեր հատորը լույս կտեսնի շատ ավելի ուշ, քան Ղաղինյանի ուսումնասիրութիւնը:

ՄԱՂՈՅԱՆ Ա.— «Առաքել Սյունեցու բանաստեղծութիւնները», Բանբեր Երեւանի Համալսարանի, 1969, № 3 (9), էջ 217—225:

ՄԱՂՈՅԱՆ Ա.— «Առաքել Սյունեցու Աղամգիրքը և անվավերականները», Բանբեր Երևանի Համալսարանի, 1970, № 3 (12), էջ 198—206:

ՆՈՐԱՅՐ Ն. ԲՅՈՒՂԱՆՈՒՄՅԱՆ.— «Առաքել և Բարսեղ Սիւնեցիք», Հանդես Ամսօրեայ, 1908, էջ 96:

Նորայր Ն. Բյուզանդացի.— «Առ մեծ-
արգոյ Հ. Ներսէս Աղիւնեան [նամակ]», Հաճա-
դէս Ա. մ. օրեայ, 1908, էջ 155—156:

Նորայր Ն. Բյուզանդացի.— «Առաքել
Սիւնեցւոյ տաղաչափութիւնք» (անտիպ)¹:
Զաւակյան Մ. Բ.— «Պատմութիւն Հա-
յոց», հտ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 452:

Զոպանյան Արց.— «Գրական նորու-
թիւններ: Առաքել Սիւնեցիի Աղամգիրք»,
Անահիթա, Ժ տարի, 1908, էջ 1—10:

Զոպանյան Արց.— «Հայ էջեր», Փարիզ,
1912, էջ 16:

Զոպանյան Արց.— «Միջնադարեան հայ
գրականութիւնը», Գեղուհի, Վենետիկ,
1947, էջ 19—24:

Պալյան Տրդ.— «Հայերէն հին ապա-
գրութիւնք (Գ)», Արեւիկյան Մամուլ,
Իջ տարի, 1896, էջ 526—529: Ստորագրու-
ած՝ «Տ. Վ. Պ.»:

Պալյան Տրդ.— «Հայ աշուղներ», հտ. Ա,
տետր Ա, Զմյուռնիա, 1911, էջ 190—253:

Պոստոլյան Մկ.— «Անտիպ էջեր», Բազմա-
վալեայ, 1906, էջ 546—548:

Պոստոլյան Մկ. (հրատ.)— «Առաքել
Սիւնեցի. Աղամգիրք», Վենետիկ, 1907, ա-
ռաջարան, էջ Ե—ԺԲ, Կն:

Գրախոսութիւն.— Պ. Ֆերհաթյան, Հանդէս
Ամսօրեայ, 1908, էջ 92:

Պոստոլյան Մկ.— «Առաքել Սիւնեցւոյ
նորագիւտ տաղեր», Բազմափաշա, 1909,
էջ 359—360:

Պոստոլյան Մկ.— «Առաքել Սիւնեցւոյ
Վասն տանջանաց դժոխոցի մասին»,
Բազմափաշա, 1909, էջ 524: Ստորագրու-
ած է՝ «Հ. Մ. Պ.»:

Պոստոլյան Մկ.— «Քերթածք Առա-
քել Սիւնեցւոյ», Բազմափաշա, 1912, էջ
572—574:

Պոստոլյան Մկ.— «Միջնադարեան բա-
նաստեղծ Առաքել Սիւնեցի», Բազմա-
փաշա, 1913, էջ 49—53:

Պոստոլյան Մկ.— «Մտանադրութիւնք
Առաքել Սիւնեցւոյ», Բազմափաշա, 1913,
էջ 97—101:

Պոստոլյան Մկ.— «Առաքել Սիւնեցի և
իր քերթածները», Վենետիկ, 1914:

Զահուկյան Գեղ.— «Քերականական և
աղագրական աշխատութեանները հին և
միջնադարեան Հայաստանում», Երևան,
1954, էջ 298—321:

Սահակյան Հ. Ս.— «Առաքել Սիւնե-
ցի» (անտիպ):

Սերբուզ Բ.— «Նոր Կաթարանի գրու-
թիւն կարգը Հայոց քով», Հաճադէս Ա. մ.
օրեայ, 1947, էջ 188—189:

Սրապյան Արմ.— «Կոստանդին Երզն-
կացին և իր տաղերը», հետևյալ հրատ. մեջ,
«Կոստանդին Երզնկացի. Տաղեր» (աշխա-
տատիրութեամբ Ա. Սրապյանի), Երևան,
1962, էջ 109—110:

Տեր-Ներսեսյան Ներս.— «Դրախտագիրք
Առաքել Սիւնեցիի», Բազմափաշա, 1956,
էջ 3—7, 148—149, 200—205 և 241—245:

Տեր-Ներսեսյան Ներս. (հրատ.)— «Ա-
ռաքել Սիւնեցի. Դրախտագիրք», Վենետիկ,
1956, առաջարան, էջ 7—59:

Քասուհի Եղ. Ս.— «Էջեր հայ հին դաս-
տիարակութեան պատմութեան և վերապ-
րումների (1375—1638)», տես՝ Հասկ (տարի-
գիրք), Անթիլիա, Բ տարի, 1949—50, էջ
72—95:

Քասուհի Եղ. Ս.— «Պատմութիւն հին
հայ դաստիարակութեան», Բելլրաթ, 1959,
էջ 256—257՝ «Առաքել Սիւնեցի»:

Օգանյան Պազ.— «Պատմութիւն հայ
լեզուի և բանահիւտութեան», Մարգվան,
1913, էջ 166 և 224:

Յեհաթյան Պետ.— «Առաքել Սիւնեցի.
Աղամգիրք... Վենետիկ, 1907» (գրախոսու-
թեան): Տես՝ Պոստոլյան Մկ. անվան տակ:

Адонц Н.— „Дионисий Фракийский и
армянские толкователи“, Петроград,
1915, гл. I.

Назарянц Ст.— „Обозрение истории
гайканской письменности“, Казань, 1846,
стр. 18—19.

Тер-Мовсесян Месроп.— „История
перевода Библии на армянский язык“,
Петербург, 1902, стр. 264—266.

Чалоян В. К.— „Философия Давида
Непобедимого“, Ереван, 1946, стр. 63—65:

Чалоян В. К.— „Основные вехи раз-
вития философской мысли в Армении

¹ Հմմտ. էջմիածին (ամս.), 1949, № 3—4, էջ 68:

(V—XVIII вв.)“, ՀՍՍՌ Գիտութ. Ակադ. Փիլիս. Մեկամութի Աշխատություններ, № 1, Երևան, 1950, էջ 136—137:

Чалоян В. К.— „История армянской философии (Древний и средневековый период)“, Ереван, 1959, стр. 291—297.

Neumann C. F.— „Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur“, Leipzig, 1836, S. 221—222.

Raffi Aram.— „Armenia: Its epics, folk-songs and medieval poetry“, հեռակալ հրատ. մեջ. „Armenian Legends and poems, illustrated and compiled by Zabelle C. Boyajian“, London—New York, 1916, p. 179—180. Այլ տպ. London, 1958, p. 179—180.

Réval Gabrielle.— „Arakel de Sunik, La Roseraie d'Arménie. T. I.“ (գլխախոսություն). տես՝ Tchobanian A. անվան տակ:

Somal P. S.— „Quadro della storia letteraria di Armenia“, Venezia, 1829, p. 139—140.

Tchobanian A.— „La Roseraie d'Arménie. Tome premier. Arakel de Sunik. Pages choisies... Traduction précédée d'une étude et suivie de notes“, Paris, Editions Ernest Leroux, 1918.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ.— Ն. Ակիրյան, Հանդես Ամսօրեայ, 1920, էջ 51—54: Gabrielle Réval, Revue des Etudes Arméniennes, t. I, 1920/21, p. 174—177. Հրաչ Զարգարյան, «Տարեցոյց Վերածրնուցի» 1920 (Կաղմեց՝ I. Համբարձումյան), Փարիզ, էջ 228—246:

Tchobanian A.— „La Roseraie d'Arménie. Tome troisième. Pages choisies des meilleurs poètes du moyen âge et de la période suivante... Traduction précédée d'une Introduction et accompagnée de notices“, Paris, Librairie Ernest Leroux, 1929, p. 69—103.

Thorossian H.— „Histoire de la littérature arménienne“, Paris, 1951, p. 217—218.

ԱՌԱՔԵԼ ՎԵՌ

Տես՝ ԱՌԱՔԵԼ ԱՆԵՅԻ:

ԱՌԱՔԵԼ ՎԵՐԴԱՊԵՏ

Այս անվան տակ գնում ենք այն մի շարք բնագրերը, որոնք կրում են պարզա-

պես Առաքել կամ Առաքել վարդապետ հեղինակային անունը, առանց մականվան¹: Դրանցից մի կարևոր մաս Առ. Սյունեցու և Առ. Բաղիշեցու հեղինակությունը պիտի լինի և արդեն մասամբ հրատարակված է նրանց անուններով. բայց, ի հարկի, մի մասն էլ պատկանում է համանուն ուրիշ անձերի²:

Այս հարցում որոշ ճշտումներ ձեռք բերելու նպատակով մենք դիմել ենք Երևանի Պետ. Մատ. № 5328 ձեռագրին, որը Առ. Բաղիշեցու տասցիչ Դրիգոր Ծերենցի կողմած ինքնագիր Գանձարանն է, հայտ ունենալով, որ ալնակի Բաղիշեցու գործերը կարող են զանազանովել ուրիշ Առաքելների գործերից: Այդ ձեռագրում հեղինակների ինքնություն ճանաչելիություն տեսակետից նկատելի է, որ Առաքելներին պատկանող գանձերն ու տաղերը ներկայանում են հետևյալ հանգամանքներով: Առաջին՝ Ծե-

¹ Մեր «Հայկ. մատենագիտ.» Ա հատորում «Այսօր ցնծացք եղբարք» տաղը վերջամաբ հղված է ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ անվանը (էջ 1101, տող 28—30): Պետք է լիներ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ:

² Այսպիսի բնագրերի թիվը վերջերս ավելացավ նրանով, որ Ա. Բյուշկերյանը Երևանի Պետ. Մատենադարանում հայտնաբերեց անձանիթ մնացած մի զանձարան՝ ձեռ. № 6527, որն ընդօրինակված է 1528 թ. Ղուլթիկ գյուղում և 154 զանձեր, տաղեր ու հորդորակներ է բովանդակում՝ բոլորը Առաքել վարդապետ հեղինակային անվամբ, առանց մականվան: Տես՝ Արմինե Բյուշկերյան, «Մի նորահայտ անհատական զանձարան», Էջմիածին (ամս.), 1970, № 6—7. և «Առաքել վարդապետ Բաղիշեցու նորահայտ զանձարանի նյութերի ցանկը՝ ըստ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 6527 ձեռագրի», անդ. № 10:

Այդ նյութերի մի կարևոր մասն առաջին անգամ այս ձեռագրով է ի հայտ գալիս: Հենվելով մի շարք հանգամանքների համադրության վրա՝ Ա. Բյուշկերյանը ձեռագրի պարունակած նյութերի հեղինակությունը վերագրում է Առաքել Բաղիշեցուն: Մեր կարծիքով՝ № 6527 ձեռագրում ընտրովի եղանակով, գուցե և ուսուսմասիրման նպատակով, ամփոփված են «Առաքել» անունը կրող այն գործերը միայն, որոնց հեղինակ Առաքելի ինքնությունն անհայտ է մնացած եղել ժողովածուի կազմողին, այսինքն՝ դուրս են թողնվել հատկապես այն գործերը, որոնք խորագրով կամ ներքին ավյալներով (սկզբընթացառեր, հիշատակագրություններ) կազմողին հայտնի են եղել որպես Սյունեցու և Բաղիշեցու հեղինակություններ:

րենցը բնագրերի վերնագրերում Առաքել անունը նշում է միայն այն դեպքում, երբ բնագիրն ինքը չի պարունակում հեղինակի անունը՝ սկզբնատառերի կամ հիշատակագրության ձևով (ինչպես՝ «Տաղ յԱռաքելե» խորագրի տակ «Յունան քարոզըն» տաղը, որը Բաղիշեցուն է. և «ՅԱռաքել երիցւե» խորագրի տակ «Մեծ խորհուրդ յերկրի» տաղը, որ մենք արդեն նշել ենք ԱՌԱՔԵԼ ԵՐԷՅ անվան տակ)։ Երկրորդ՝ Ծերենցը բնագրի վերնագրում չի նշում Առաքել անունը այն դեպքերում, երբ ինքը տեղյակ չի լինում, թե այդ բնագիրը մի որևէ Առաքելի գործ է («Այլ տաղ Յարութեան» խորագրի տակ «Գաւառն հրեական» տաղը, որ Առ. Սյունեցուն է)։ Երրորդ՝ Ծերենցը բնագրի վերնագրում չի նշում Առաքել անունը նաև այն բոլոր դեպքերում, երբ այդ անունը բնագրում արդեն կա սկզբնատառերի և կամ հիշատակագրության ձևով։ Այս վերջին խմբի մեջ Առ. Սյունեցու գործերը ճանաչվում են իրենց Տէր Առաքել կամ Տէր Առաքել Սիւնեաց սկզբնատառերով («Տաւառ լուսոյ տուն արքային», «Տարփացել ըղձանամք» և «Ի մեծի հրաշափառ» տաղերը)։ մյուսները, որոնք արդեն ոչ թե Առաքել, այլ Առաքել ձևով են, մեր հաստատ համոզմանքով հեղինակութունն են Ծերենցի աշակերտ Առ. Բաղիշեցու, որի մականունը, որպես մերձավորի և անմիջականորեն ծանոթ անձնավորության, նա կարիք չի զգացել բացահայտաբար հիշատակելու վերնագրերում։ Դրանցից մեկի՝ Մինաս և Երմոգենես վկաներին նվիրված գանձի սկզբնատառերը արդեն ուղղակի տալիս են «Ի Բաղիշեցոյ Առաքելե» բառերը։ Այս կապակցութիւնումը նշենք, որ Ծերենցն ինքն էլ այս ձևագրում ունեցած իր 50-ից ավելի գանձերում ու տաղերում հանդես է գալիս լոկ Գրիգոր սկզբնատառերով՝ առանց որևէ մականվան, որպես արդեն ինքնին հասկանալի, այնինչ՝ ուրիշ Գրիգորներին նա, իրենից տարբերելու համար, վերնագրերում նշում է մականուններով (Նարեկացի, Մագիստրոս, Ոստանցի)։ Այս հիմքերով՝ սույն № 5328 ձևագրում Առ. Բաղիշեցու գրչին են պատկանում հետևյալ բնագրերը.

ա. Յոնանու Ոսկերերանին գանձ. «Օրհնեալ և ընտրեալ», էջ 10ա—11բ։ Եվ նույնի տաղը. «Ի յորովայնե ընտրեալ», էջ 11բ—12ա։

բ. Տաղ յԱռաքելե. «Յունան քարոզըն Նիւնեին»¹, էջ 103բ—104ա։

գ. [Գանձ] Սրբոյն Թեոդորոսի զօրավարի. «Ի քէն հայցեմ աղբւր քարութեան», էջ 126բ—128բ։

դ. [Գանձ] Կիւրդի և մօր նորա Աննայի Երուսաղեմացոյ. «Անեղ և անմահ ծընունդ հայրական», էջ 132բ—134ա։

ե. [Գանձ] Սուրբ տապանակին. «Իմաստութիւն աննառ անեղին», էջ 237ա—238բ։

զ. Գանձ զիշերապաշտաման ևն. «Անտանելիզ երկնի և երկրի»², էջ 288ա—288բ։

է. Գանձ սրբոյն Մինասայ, Երմոգինեայ և Գրաբոսի (=Եւգրափոսի). «Ի յերկնային լուսոյն»³, էջ 290ա—291բ։

Առաքել անունը կրող գործերի հեղինակության հարցում մենք որոշ չափով առաջնորդվել ենք նաև տաղաչափական այն տրվյալներով, որ ընձեռում են անառարկելիորեն Սյունեցու և Բաղիշեցու գրչին պատկանող գործերը։ Կան չափեր, որոնք հավասարապես օգտագործվել են նրանց կողմից, ինչպես է՝ 4—4 | 4—4 (օրինակ՝ Սյունեցու Աղամգրքեր Ա և Գ, Բաղիշեցու «Այնքան որդիք եմ մարմնական | Ախաի ծընունդ և անասնական» տաղը) և 4—4—5 | 4—4—5 (Սյունեցու Աղամգրք Դ, Բաղիշեցու «Ահա եհաւ ինձ օր մահու մարմնոյս նիւթական, | Եւ ըզնոգիս իմ կու տանին յերկիր հեռատան»)։ Բայց կան այնպիսիներ, որոնք յուրահատուկ են մեկին կամ մյուսին։ Օրինակ՝ 5—5 | 5—3—5 չափը բացառապես Սյունեցուն է պատկանում («Աննառ միածնին, հօրն երկնաւորին | Ընտրեալ ի յերկրի սուրբ Յակոբ, քորե մարմնային», «Անքանակ էին, անորակ գոյին, | Անեղ և անվախճան և անսահման, երից միակին», «Աչք իմ ծովացեալ, գետք յինէն հոսեալ | Յանեղ համբաւեն գրծոխոց որ կայ ինձ

¹ Սույն տաղի մասին տես՝ աստ. հտ. Ա, էջ 1127, § 3։

² Տես աստ. հտ. Ա, էջ 1130, § 9։

³ Տես աստ. հտ. Ա, էջ 1131, § 17։

պահեալ, «Այսօր բանն աստուած կացեալ
 յառեմի, | Վաւրն յանցանաց նախահօրքն
 դատապարտի», «Այրեն մինչ ի քեն՝ գովիս
 դու յինեն, | Լուսածին մբօք իմացմամբ
 5 բանիւ հոգեղեն», «Աննառ ւ անքընին, ծա-
 դիկ լուսածին, | Բորբոքեալ վառիմ քո սի-
 րովդ՝ սուրբ Աստուածածին», *ուստի և այդ*
չափը կրող մի շարք տաղեր և հորդորակ-
ներ մենք անվերապահորեն վերագրում ենք
 10 *Սյունեցուն: Ընդհակառակն՝ 4—5 | 4—5 չա-*
փը Բաղիշեցունն է և հատկացված է գանձեր
գրելու («Այսօր իջեալ պեարն վերնական |
 Առ Մարիամ կոյսն անապական», «Անտա-
 նելիզ երկնի և երկրի | Պարագրեցար յար-
 15 գանդի կուսի», «Այսօր ծագեաց լոյսն ար-
 փիական | Ի Սեպուհոյ լեառըն պատուա-
 կան», «Ի յերկնային լուսոյն հայրական |
 Որդիք մարդկան լուսաւորեցան», «Իմաս-
 տութիւն աննառ անեղին, | Հօր արարչին
 20 և մարգարիին», «Օրհնեալ ւ բնորեալ
 գունդն երկոտասան, | Որք յընդհանուր աշ-
 խարն սրփոեցան», «Անեղ ւ անմահ՝ ծը-
 նունդ հայրական, | Խոնարհեցար յարգանդ
 կուսական», «Ի քեն հայցեմ աղբիւր բա-
 25 րուքեան, | Լոյս ի լուսոյ անհաս անսահ-
 ման», «Աննառելի բանն ի սկզբբանէ | Որ
 մարմնացաւ ի կոյս արգանդէ»): Այս վեր-
 չին՝ 4—5 | 4—5 չափով, որպէս հազվադեպ
 երևուլի, Սյունեցոյ մեզ հայտնի է միայն
 30 մեկ գանձ («Տեսիլ աննառ, անեղ ւ անքը-
 նին | Զարմանազան հիացմամբ ի լին»),
 որն, ի տարբերութիւն Բաղիշեցու գանձե-
 րի, Սյունեցու հոգեոր ա կրօնական տաղերի
 ճշող մեծամասնութիւնն նման, սկսվում է
 35 Տ տառով և հոգում Տէր Առաքեալ: Այս
 չափը կրող գանձերը, որոնց թիվը բավա-
 կանին մեծ է, հիմնականում վերագրելի են
 Բաղիշեցուն, թեև հնարավոր է, որ նրան-
 ցից մի քանիսը կարող են լինել Սյունեցու
 40 և կամ ուրիշ Առաքելների հեղինակութիւն:
 Տաղաչափական առումով ընդհանրապէս
 կարելի է ասել, որ Բաղիշեցին օգտագործում
 է պարզ չափեր, ինչպէս՝ 4—4—4 | 4—4
 —4 («Օրհնեալ ես սուրբ Աստուածածին
 45 գուսարք լուսոյ, | Որ բնորեցար յազգէ
 մարդկան մայր աստուծոյ») կամ՝ 5—5 | 5
 | 5 («Մեծացիր այսօր սուրբ Աստուածա-

ծին, | Իջմամբ միածնին առ քեզ հրեշտա-
 կօք»), մինչ Սյունեցին նույնպէս կիրառելով
 հանդերձ այնպիսի պարզ չափեր, ինչպէս են
 3—3—3 | 3—3—3 («Ի մեծի հրաշափառ
 հանդիսիս, | Շնորհարաշխ պարգևաց սուրբ
 5 տօնիս») և 3—3—3—3 | 3—3—3—3 («Տար-
 փացեալ ըղձանամբ ան Յիսուս քոյդ գեւ-
 մանցդ, | Զոր բաշխես ի հրեղենն անըս-
 պառ ծաւալմամբ»), *այլևի շատ է սիրում*
օգտագործել բարդ և խառն չափեր, ինչպէս
 10 *են՝ 4—4—3 | 4—4—3 (Աղամգիրք Բ), 4—*
4—5 | 4—4—4—3 (Տարփմամբ գոչեմ առ
քեզ Յիսուս լոյս ողորմեաց մեզ, | Մոլո-
րելոցն ես գարձուցիչ, ու խիստ մոլորեալ
եմ ես»), 4—3—5 | 4—3—5 (Տեսեալ Մա-
 15 *րիամն ըզաերն ի վերայ խաչին, | Հառաչ-*
մամբ գոչեք ուժգին կըսկըմմամբ սքրախն»),
5 | 5—2 | 5 (Այրեն մինչ ի քեն | Զքեզ
Աստուածածին գովեմ, | Սիրաքս կու բաւե»),
5 | 5—3 | 5 (Այրեն մինչ ի քեն | Զբանըն
 20 *գատաստանին պատմեմ՝ | Որ խիստ հեռի*
չե»),

Այս բոլորով հանդերձ խոհեմութիւնն չէր
 լինի միշտ և անվերապահորեն հենվել առ-
 25 կա եղող սակավաթիվ նմուշների վրա՝ նույն-
 պիսի չափեր ունեցող գործերի հեղինակու-
 թիւն հարցերը լուծելու համար: Բայց և՛
 երբեմն այլ հանգամանքներ թեւադրում են
 նույնիսկ նոր հայտնվող մի որեւէ չափի գոր-
 30 վածքը վերագրել այս կամ այն հեղինակին:
 Այսպէս՝ 5 | 5 | 5 միօրինակ չափով գրված
 գանձերը (օրինակ՝ «Վաւրն մեր իջեալ | Բանն
 եւ խոնարհեալ, | Մարմին ըզգեցեալ»)
 մենք վերագրում ենք Բաղիշեցուն, հաշվի
 առնելով, որ նրանք լեզվական հատկանիշ-
 35 ներով և ավարտային հիշատակագրութիւն-
 ներով զգալիորեն մոտենում են Բաղիշեցու
 4—5 | 4—5 չափով գրված գանձերին: Այս-
 տեղից միաժամանակ պարզ է, որ հեղինա-
 կութիւն խնդիրները ճշտելու գործում մենք
 40 օգտագործել ենք նաև լեզվական ու ոճական
 հատկանիշների համեմատութիւնն եղանակը:
 Հիմնականում այդ եղանակով է, որ, օրինակ,
 Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված «Յիսուս
 միածին որդին հօրն երկնաւորի» տաղը
 45 վերագրել ենք Սյունեցուն:

Մեր նախորդ հատորում ամփոփել էինք Առ. Բաղիշեցուն պատկանող գործերը¹: Հատորի հրատարակությունից հետո Բաղիշեցու անունով հայտնված և կամ այլ հիմունքներով նրան վերագրվող նոր գործերը անհավորում ենք ներկա հոդվածում համապատասխան նշումներով:

* * *

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇՈՒՄՆԵՐ

Հայերգ = Հայերգ: Մեղեդիք, տաղք և երգք: Հաւաքեաց և հրատարակեաց Արիստակէս վարդապետ Տէվկանց, ուխտէն Վարդապ: Թիֆլիս, 1882:

Հայ աշուղներ = Հայ աշուղներ: Ժողովրդական հայ երգիչներ և աղապատգամ: Հաւաքեց Տրդատ եպս. Պալեան: Հատոր Ա. Չմիւռնիս, 1911:

Քերթուածներ = Առաքել Սիւնեցի և իւր քերթուածները: Ուսումնասիրութեամբ հրատարակեց Հ. Մկրտիչ Պոտուրեան, Ի Մխիթ. ուխտէն: Վենետիկ, 1914:

1. Երգ վասն օտարութեան ի յԱռաքել վարդապետ. «Օտարութիւն² է խիստ դժար, | Որ ոչ լինի կամքն ի կառար...» (հրատ. Մ. Պոտուրեան), Բագմավեպ, 1909, էջ 360:

Սկզբնատառերը՝ «Այս Առաքել վարդապետ երգ»: Վերջում՝ «Գոչեմ առ քեզ աղերսական, | Ո՛վ ոք լըսէ ամենեքեան | Զիս Առաքել օտարական | Արժանաւորք առնել լիշման»: Հրատարակվել է Պարտիզակի բնակիչ Մինաս Սըլըյանին պատկանող մի ձեռ. տաղարանից:

Այլ տպ. — Երգ վասն օտարութեան. «Օտարութիւն³ է խիստ դիժար...» (հրատ. Ն. Պողարյան), Հասկ, 1954, էջ 64:

Հրատարակվել է Երուսաղեմի Հայոց Մատ. № 3052 ձեռագրից:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7726՝ «Տաղ օտարի» (էջ 76ա—77ա) և № 3504՝ անխոր. (էջ 166բ—167բ). Զմամարի Մատ. ձեռ. № 85 (էջ 117ա—119ա):

Մ. Պոտուրեանն այս տաղը Սյունեցուն է վերագրում անվարան, բայց առանց հիմ-

նավորման: Մեր կարծիքով կարող է լինել և Առ. Շոռթեցու հեղինակությունը:

2. Երգ. «Եղբայր ինձ մի՛տ դիր և լըսե՛ | Եւ զհոգւոյ աչքդ ի բաց պահե...» (հրատ. Ա. Տեկանց), տես՝ «Հայերգ», էջ 193—197:

35 տուն: Վերջինը՝ «Ով որ լըսող լինի բանիս, | ԶԱռաքել երգողս լիշէ | Նա ընդ հրեշտակս փառաւորի, | Զեկալք օրհնեալ ձայն[ըն] լըսէ»:

Այլ տպ. — Գովասանութիւն և խրատ խոստովանութեան յԱռաքել վարդապետ. «Եղբայր ինձ մի՛տ դիր և լըսե՛ | Եւ զհոգւոյ աչքն...» (հրատ. Տ. Պալեան), տես՝ «Հայ աշուղներ», էջ 181—186:

Հրատարակիչը վերագրել է Առ. Բաղիշեցուն:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 424 (էջ 355բ—357ա), № 1720 (էջ 462ա—465ա), № 2079 (էջ 355ա—356բ), № 2236 (էջ 425բ—427ա), № 2672 (էջ 101ա—102ա), № 2736 (էջ 451ա—452բ), № 3081 (էջ 102բ—104բ), № 3411 (էջ 118ա—120ա), № 7507 (էջ 363բ—365ա), № 7508 (էջ 379բ—381ա), № 7714 (էջ 24ա—26բ), № 7732 (էջ 429բ—431ա), № 8689 (էջ 68ա—69ա), № 8873 (էջ 272բ—274ա), № 8968 (էջ 104ա—107բ), են. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 63 (էջ 9բ) և № 344 (էջ 144ա). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 280 (էջ 47ա). Զմամարի Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 414բ):

Զեռագրերում բնագիրը կրում է «Տաղ խոստովանութեան», «Գովասանութիւն խոստովանութեան», «Գովասանութիւն և խրատ խոստովանութեան և ապաշխարութեան» ու նման խորագրեր, մեծ մասամբ «Առաքել վարդապետ» անունով: Երեանի վերոնշյալ № 3081 ձեռագիրը վերնագրում նշելով «Նորին...», նկատի ունի Առ. Բաղիշեցուն, որովհետեւ այս տաղից առաջ նրա «Արգ ամենայն ազգք և ազիւնք տաղն է. իսկ № 2079 ձեռագիրը նույնպէս «Նորին» նշելով՝ հասկանում է «Առ քեզ գոչեմ սըրտիւ մեղայ»-ի հեղինակին, որ Առ. Սյունեցին է: Մի քանի օրինակներ ունեն սկ. «Եղբայր... զհոգւոյ աչքն ի բաց պահե...» վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

¹ Տես հտ. Ա, էջ 1106—1143:

² Տպագրում՝ աւտարութիւն:

³ Տպագրում՝ աւտարութիւն:

3. Տաղ հոգոյ. «Անձն իմ արի աղօթե դեմ արարողին, ո՛վ անձն իմ, | Արաատուօք պաղատե ի մեջ գիշերին...» (հրատ. Հակոբ Մեղապարտ), տես՝ «Տաղարան է սա հոգոյ և մարմնոյ», Վենետիկ, 1912/13, թիւ ԲԱ—ԲԴ:

Այբբենական կարգով, 36 տուն (երկտողանի): Հեղինակի անուն չի կրում:

Այլ տպ.— Խրաաք և կշամբանք անձին. «Անձն իմ արի...», տես՝ Կ. Կոստանյանց, «Մկրտիչ Նաղաշ և իւր տաղերը», Վաղարշապատ, 1898, էջ 23—26:

Հրատարակվել է 1659 թ. մի ձեռագիր տաղարանից, ուր բնագրի վերնագիրը հղել է «Խրատ և կշամբանք անձին Նաղաշ վրդ.—ի ասացեալ»:

Այլ տպ.— Տաղ հոգոյ յԱռաքել վարդապետե ասացեալ. «Անձն իմ արի...» (հրատ. Տ. Պալյան), տես՝ «Հայ աշուղներ», էջ 158—162:

Հրատարակիչը վերագրել է Առ. Բաղիշեցուն:

Այլ տպ.— (Անխորագիր) «Անձն իմ արի...», տես՝ Կ. Կոստանյան, «Գրական գոհարներ միջնադարեան աշխարհաբար գրականութեան և ժողովրդական բանահիւստութեան», Բեյրութ, 1949, էջ 155—158:

Հրատարակիչը զետեղել է Առ. Բաղիշեցու տաղերի շարքին:

□ Մեզ հայտնի ձեռագրերում այս տաղը Առ. վարդապետի անուն չի կրում. նրանցից երեքը Մկրտիչ Նաղաշի անունով են, մյուսները՝ անանուն. տես Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 424՝ «Խրատ և կշամբանք անձին՝ Նախաշայ» (էջ 363ա—364ա), № 2236՝ «Խրատ... ի Նախաշ վրդ.—ի» (էջ 434ա—435բ), № 2672՝ «Խրատք... Նախաշ վրդ.—ի ասացեալ» (էջ 355բ—356բ), № 1637՝ «Տաղ վասն իւր անձին» (էջ 220բ—223ա), № 7726՝ «Տաղ աղօթից վերայ մարդոյն» (էջ 80բ—81բ), № 3228՝ «Ողբ պիտանի վասն հոգոյն» (էջ 9ա—11ա): Տես նաև Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. 6990՝ անանուն (fol. 24^v):

4. Տաղ Առաքել վարդապետե ասացեալ. «Աղաղական ձայն արձակեմ լալագին, լալագին, | Դեմ յանդիման սուրբ տաճարի

ախրածին, ախրածին...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8613, էջ 29ա—29բ:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել բանա», Վերջին տունը՝ «Սըրախ առ քեզ աղաղակեմ, ո՛վ սուրբ կոյս, ո՛վ սուրբ կոյս, | Երգեցողիս բանս անյարմար՝ ծագեա՛ լոյս, ծագեա՛ լոյս, | Ո՛վ ցանկալի, ո՛վ գովելի Աստուածածին Կարմիր վանք»:

Նույն մատ. № 8655 ձեռագրում այս տաղը խորագրված է՝ «Տաղ ի վերայ Կարմիր վանից» (էջ 18բ, սկ. «Աղաղական ձայն արձակեմ լալագին») և վերջին տունն է՝ «Առաքել վարդապետն ասաց քեզ վերայ, քեզ վերայ, | Միշտ մայլեցալ քո գիւմպէթիթ կարմըրակ, կարմըրակ, | Ո՛վ ցանկալի, ո՛վ գովելի Աստուածածին Կարմիր վանք, Կարմիր վանք»։ Տես նաև Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 412՝ «Երգ ի վերայ Կարմիր վանքին, ասացեալ է Առաքել համեղ եղանակաւ» (էջ 4բ):

5. Տաղ. «Անմահ բընութիւն առի, | Եւ մահուս օրըն մոռացայ...» (հրատ. Տ. Պալյան), տես՝ «Հայ աշուղներ», էջ 162—164:

Այբբենական կարգով, 36 տուն (երկտողանի): Հրատարակիչը վերագրել է Առ. Բաղիշեցուն:

Այլ տպ.— Ողբ ոգեշահ. «Անմահ բընութիւն առի...» (հրատ. Մ. Պոստոլյան), տես՝ «Քերթումներ», էջ 283—286:

18 տուն (քառատող): Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. հետեւյալ ձեռագրերի հիման վրա. «Հաւաքումն ոտանաւորաց Ը», № 171 (հին)՝ «ՅԱռ վրդ.—ի ասացեալ ողբ հոգեշահ» (էջ 660—662), № 829՝ «ՅԱռ վրդ.—ի ասացեալ. անուշիկ տէր տէր» (էջ 58), № 1289՝ «Տաղ հոգոյ գեղեցիկ և ազնիւ որ ասացեալ է իմաստասիրաց» (էջ 477—482), № 529՝ «Տաղ գեղեցիկ ի վերայ հոգոյ ասացեալ» (էջ 279—284) և № 459՝ «Տաղ ազնիւ» (էջ 177—180): Հրատարակիչը վերագրել է Սյունեցուն:

□ Հ. Տաշյանն այս տաղը վերագրել է Գրիգորիս Աղթամարցուն¹, ըստ երևույթին

¹ Հ. Տաշյան, «Յուշակ հայ ձեռ. մատենադ. Մխիթարեանց ի Վիեննա», էջ 1073:

այն հիման վրա, որ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. Ձեռագրում (էջ 158բ՝ «Տաղ գեղեցիկ ի վերայ հոգոյ ասացեալ») գտնու-
 5 վում է Գր. Աղթամարցուն պատկանող երկու տաղերի միջև: Սակայն այս կարծիքը հիմնավոր համարվելու ոչինչ չունի: Մ. Պո-
 տուրյանը նշելով, որ վենետիկյան մի քանի ձեռագրերում տաղը կրում է «Առաքել վար-
 դապետ» անունը, հակամետ է եղել այն վե-
 10 րագրերու Սյունեցուն¹ և ալղպես էլ հրատա-
 րակել է (տես վերևում), իսկ Տ. Պալլանը հրա-
 տարակել է Բաղիշեցու տաղերի շարքում (տես վերևում): Հետևելով վերջիններիս
 ցուցմունքներին՝ Ն. Ակիւնյանը ևս գտնում
 15 էր, որ տաղը Գր. Աղթամարցուն չի պատ-
 կանում²:

Մեր ձեռքի տակ եղած ձեռագրերն այս տաղը ներկայացնում են որպես «Առաքել վարդապետ»-ի հեղինակություն և կամ՝ ան-
 20 անուն. տես Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2079՝ «ՅԱռ. վրդ. Ե ասացեալ ողբ հոգեշահ» (էջ 361ա—361բ), № 3498՝ «Տնորին Առ. վրդ. Ե» (էջ 275ա—276ա), № 1990՝ «Տաղ ազնիւ» (էջ 31բ) և № 1637՝ «Անձինք ազ-
 25 նիվ վասն Աղամայ» (էջ 227բ—229ա): Տես նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 282՝ «Անձինք ազնիւ վասն Աղամայ» (էջ 315ա—315բ):

6. Ողբ Առաքել վարդապետի ասացեալ.
 30 «Առ քեզ գոչեմ ձայնիւ մեղայ | Ի սիրելեաց բաժանեցայ. | Ի տեսութեան յոյժ հեռացայ. | Ի գերեզմանըն մօտեցայ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1661, էջ 213բ—214բ:

15 Սկզբնատառերը՝ «Առաքել գլ ժ գ ա պ ի-
 ի ե »: Վերջին տունը՝ «Ես անճարակ երկիր
 կերթամ | Յեղբա[ր]ց իմոց ևս հեռանամ. |
 Ի սիրելեաց ի զատ մընամ | Եւ ոչ գի-
 տեմ թէ յո՛ւր կերթամ»:

40 Տես նաև Նույն մատ. ձեռ. № 9072 «Ողբ մեռելի ասեցեալ Է» (էջ 72ա—73ա). Հոռմի Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. 72 (fol. 156^v).

¹ Բազմավէպ, 1905, էջ 499.

² Հանդէս Ամսօրեայ, 1955, էջ 502: Տես նաև Ն. Ակիւնյանի «Գրիգորիս Ա. կաթողիկոս Աղթամարի», Վիեննա, 1958, էջ ձիձ:

Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 982 (էջ 206ա). Տյուրինգենի KUB Ma XIII 63 (fol. 6^r—8^r). Ղալաթիայի (Կ. Պոլիս) Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ. № 143 (էջ 283). Պալատի (Կ. Պոլիս) Հրեշտակապետ եկեղ. ձեռ. № 47 (էջ 37բ). Արմաշի վանքի ձեռ. № 201 (էջ 188բ). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 378 (էջ 235ա), № 398 (էջ 248ա), № 403 (էջ 143ա), № 421 (էջ 152ա), № 436 (էջ 84ա): Որոշ ձեռագրերում՝ սկ. «Առ ձեզ գոչեմ ձայնիւ մեղայ»:

7. Ողբ մեռելի. «Ո՛վ քահանայք և վարդապետք աստուածաբան | Եւ ժողովուրդք հաւատացեալք ամենեքեան...» (հրատ. Հակոբ Մեղապարտ), տես՝ «Տաղարան է սա 15 հոգոյ և մարմնոյ», Վենետիկ, 1512/13, թերթ ԴԲ—ԴԴ:

14 տուն:

Այլ տպ.— Տաղ ննչեցելոց. «Ո՛վ քահանայք...», տես՝ «Գիրք սրբոյն Մաշտոցայ վարդապետի», Կ. Պոլիս, 1704, էջ 327—329:

Այլ տպ.— Տաղ ննչեցելոց. «Ո՛վ քահանայք...», տես՝ «Գիրք սրբոյն Մաշտոցայ վարդապետի», Կ. Պոլիս, 1714, էջ 320—322:

Այլ տպ.— Ողբ համօրեն ննչեցելոց. «Ո՛վ քահանայք...», տես՝ «Սուրբ գիրքս որ կոչի Մաշտոց», Կ. Պոլիս, 1726, էջ ԳՃԶ—ԳՃԸ:

Այլ տպ.— Ողբ համօրեն ննչեցելոց. «Ո՛վ քահանայք...», տես՝ «Սուրբ գիրքս որ կոչի Մաշտոց», Կ. Պոլիս, 1785, էջ 306—308:

Այլ տպ.— Ողբ համօրեն ննչեցելոց. «Ո՛վ քահանայք...», տես՝ «Սուրբ գիրքս որ կոչի Մաշտոց», Կ. Պոլիս, 1792, էջ 306—308:

Այլ տպ.— Ողբ համօրեն ննչեցելոց. «Ո՛վ քահանայք...», տես՝ «Գիրք Մեծ Մաշտոց կոչեցեալ», Կ. Պոլիս, 1807, էջ 122:

Այլ տպ.— Ողբ համօրեն ննչեցելոց. «Ո՛վ քահանայք...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Մաշտոց», Էջմիածին, 1836, էջ 419—421:

Այլ տպ.— Ողբ համօրեն ննչեցելոց. «Ո՛վ քահանայք...», տես՝ «Ծիսարան որ կոչի Մաշտոց», Շուշի, 1840, էջ 322—324:

□ *Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1* (էջ 109բ—110ա), № 423 (էջ 253բ—254ա), № 424 (էջ 337բ—338ա), № 425 (էջ 330ա—331ա), № 825 (էջ 37ա—38բ), № 2023 (էջ 304ա—307բ), № 2736 (էջ 429ա—430ա), № 3081 (էջ 131բ—132բ), № 3112 (էջ 175ա—177ա), № 3162 (էջ 94բ—96ա), № 3581 (էջ 98ա—99բ), № 3594 (էջ 86բ—88բ), № 4667 (էջ 205բ—208ա), № 5189 (էջ 61ա—63ա), № 5284 (էջ 168ա—170բ), № 5287 (էջ 94բ—96ա), № 5328 (էջ 287բ—288ա), № 5672 (էջ 82բ—84ա), № 5752 (էջ 141բ—143ա), № 5762 (էջ 66բ—68բ), № 5948 (էջ 80ա—82ա), № 6562 (էջ 167ա—167բ), № 7717 (էջ 57բ—59ա), № 7993 (էջ 293ա—294ա), № 8297 (էջ 3բ—5ա), № 8448 (էջ 133ա—135ա), № 8710 (էջ 90բ—93ա), № 9023 (էջ 49ա—50բ), № 9033 (էջ 186բ—188ա) և № 9075 (էջ 59ա—59բ): *Տես դարձյալ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 200* (էջ 85բ), № 1001 (էջ 118ա) և № 1042 (էջ 123ա), *Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 399* (էջ 126բ), № 402 (էջ 111ա), № 403 (էջ 148ա), № 414 (էջ 109բ), № 417 (էջ 135), № 421 (էջ 155բ), № 425 (էջ 50բ) և № 429 (էջ 69ա). *Հռոմի Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. 72* (fol. 154^r). *Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. 6990* (fol. 11^r). *Չմամուրի Մատ. ձեռ. № 113* (էջ 153ա), № 115 (էջ 164ա) և № 116 (էջ 131բ):

Ձեռագրերում բնագիրը կրում է «Ողբ մեռելոյ», «Ողբ ի բերանոյ մեռելոյ», «Ողբ քաղման», «Ողբ մեռելաթաղի», «Ողբ վասն ննջեցելոց», «Գանձ ննջեցելոց», «Տաղ նընջեցելոց», «Տաղ վասն մեռելի» և նման խորագրեր: Ինչպես տպագրերում, այնպես էլ ձեռագիր օրինակներում այս տաղն ընդհանրապես տնանուն է: Վերոնշյալ ձեռագրերից՝ միայն Երևանի № 11 և Վիեննայի № 1042-ն է, որ ունեն Առաքել տնունը կրող խորագիր՝ Ողբ ի բերանոյ մեռելոցն (կամ մեռելոյն) ասացեալ, յԱռ. վրդ.ի ասացեալ. Իսկ Երևանի № 8710-ն ունի «Յորդորակ ի Յակոբ վրդ.ե» խորագիրը և վերջում հիշատակագրական հավելված՝ «Ես անարժան Յակոբս որ կամ ի յաշխարհիս, | Մե-

ղօք լըցեալ եմ սեւացեալ յայսմ ատենիս, | Ալեկոծեալ նաւուդ նրման ի ծովակիս, | Աղաչեցէք զոէրն իմ Յիսուս այս ծառայիս» են: Այս Հակոբ վարդապետը հավանաբար եղել է տաղն արտագրողներից մեկը, որի անունն արտագրողների կողմից մուծվել է խորագրի մեջ¹: Տես նաև ԱՆՏՈՆ ԶՈՒՂԱՅԵՅԻ:

8. Տաղ ազնիւ. «Յործամ Գաբրիէլ գոչե, յառնեն մեռեալքն ի հողոյն | Կեսքն լուսափայլ յառնեն, զըլիսիկոր ի իստ ամօրոյն...» (հրատ. Ա. Զոպանյան), Ա. և ա. հիտ, 1902, էջ 27:

12 տուն: Նշված է, որ հրատարակվել է *Վիեննայի Մխիթ. Մատ. № 459* (հին) ձեռագրից, բայց երևի սխալ է. ձեռագիրն այդ տաղը չունի²: Հրատարակիչը հնթադրաբար վերագրել է Բաղիշեցուն կամ Սյունեցուն:

Այլ տպ.— (Անխորագիր) «Յործամ Գաբրիէլ գոչե...» (հրատ. Մ. Պոտուրյան), տես՝ «Քերթումածներ», էջ 258—261:

18 տուն: Հրատարակվել է մեզ անհայտ մի ձեռագրից: Հրատարակիչը վերագրել է Առ. Սյունեցուն:

□ *Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2236*՝ «Ողբ դատաստանին և դժոխոցն Առ. վրդ.ե» (էջ 425բ), № 7508՝ խոր. նույն (էջ 379ա), № 7732՝ խոր. նույն (էջ 429ա), № 3411՝ «Ողբ դատաստանին» (էջ 117բ—

¹ Ուշագրավ է, սակայն, որ այս հիշատակագրութեան առաջին տողերը շատ են հիշեցնում Առ. Բաղիշեցու հիշատակագրելու ձևերը (հմտ. աստ, հտ. Ա, էջ 1108 տող 26, էջ 1110 տող 47, էջ 1113 տող 16, էջ 1119 տող 28, էջ 1120 տող 31), թեև դրանով չենք ուզում ասել, թե այս Հակոբ վարդապետն անպայման Առ. Բաղիշեցու քարտուղար Հակոբն է (տես Հ. Ս. Անասյան, «Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին», էջ 80. հմտ. Հ. Աճառյան, «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Գ, էջ 503—504), ուստի և տաղի հեղինակն Առ. Բաղիշեցին է: Բայց ուշագրավ է նաև, որ այս տաղում օգտագործված հազվագյուտ շարժ, որ է 4—4—4 | 4—4—4, Բաղիշեցու կողմից օգտագործված չափ է (տես և հմտ. աստ, հտ. Ա, էջ 1129, § 7):

² Հմտ. Մ. Պոտուրյան, «Առաքել Սյունեցի և իր քերթ.», էջ ԻԴ:

118ա), № 7720՝ «Տաղ դատաստանի» (էջ 6ա—7ա), № 1990՝ «Տաղ ազնիւ» (էջ 28բ—29ա), № 8968՝ «Ողբ ազնիւ» (էջ 161ա—163ա), № 2672՝ «Ողբ վասն հանգերձեալ կենացն» (էջ 360բ), № 7507՝ անխոր. (էջ 362ա—362բ) և № 7714՝ անխոր. (էջ 20բ—21բ). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 396 (էջ 27ա), № 398 (էջ 247ա). Զմմառի Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 411ա) և № 84 (էջ 88ա):

9. Գովասանք կուսութեան յԱռաքել վարդապետէ. «Փառք արարչին տնօրէնութեան, | Որ գրեացաւ յազգրս մարդկան...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1661, էջ 389ա—397ա:

10. (Անխորագիր) «Արիութիւն պարտիս ստանալ | Որ քահանայ եւ կոչեցեալ...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1637, էջ 197ա—199ա:

Այբբենական կարգով: Վերջում ունի հեղինակի անվան սկզբնատառերով հետևյալ հորդորակը. «Անմիտ բանի ողորք բանի. | Ռամիկ յոռի և փանաքի. | Արդ, որ խօսիս և ալլոց ասես. | Քեզ նախ պիտի որ կատարես. | Եթէ զայս ոչ ունիս անձին. | Լինել գործող պատուիրանին. | Ի յասելոյդ ոչինչ օգտիս. | Այս անօգուտ լոկ բարբառնես»:

Միտում ենք վերագրելու Առ. Բաղիշեցուն:

11. Տաղ. «Աստուածատես նրմանական, | Ստացեալ եղեր կարգ սրբազան...» (հրատ. Տ. Պալյան), տես՝ «Հայ աշուղներ», էջ 165—167:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել վարդապետի ասացեալ է»: Հրատարակիչը վերագրել է Բաղիշեցուն:

Աղավաղված օրինակից է երևում վերոհիշյալ հրատարակութունը: Մեզ հայտնի ձեռագիր օրինակներում սկ. այսպես է «Աստուածատեսը մարմնական, | Ստացեալ եղեր կարգ սրբազան», տես Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7717՝ «Յործամ կաթողիկոս զգեստաւորէ, այս տաղս քաղցրաձայնիւ եղանակի» (էջ 82բ—84ա) և № 1096 անխոր. (էջ 114բ—115բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 69՝ «Առաքել վարդապետի

ասացեալ վասն զգեստ[ի]» (էջ 111բ). Զմմառի Մատ. № 85 ձեռագիրը, որ անխորագիր է, ունի սկ. «Աստուած եւ նրմանական»:

12. Ողբ և խրատ ամենեցուն. «Ի միտ առեք զողբս բանիս | Զոր ծանուցեմ եւ եղկելիս...» (հրատ. Մ. Պոտուրյան), տես՝ «Քերթումներ», էջ 328—332:

27 տուն, որոնց սկզբնատառերը՝ «Ի յԱռաքել խնդրեաց Սանփանոսն ոյ»: Նախա-վերջին տունը՝ «Ո՛վ Առաքել մեղօք խաւար, | Որ վարդապետ անուանեցար, | Այլոց գիտես ցուցանել ճար, | Դու հանապազ կենաս անճար»: Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 651 և Վիեննայի Մխիթ. Մատ. № 63 ձեռ. օրինակների հիման վրա:

Տես նաև Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 424՝ «Ողբ և խրատ ամենեցուն» (էջ 352բ—253բ), № 2736՝ խոր. նույն (էջ 447ա—448բ), № 7714՝ խոր. նույն (էջ 16բ—19բ), № 7507՝ խոր. նման (էջ 362բ—363բ), № 7707՝ «Ողբ ի յԱռ. վրդ.է» (էջ 252բ—255ա), № 2236՝ «Տաղ և ողբ վասն մեռելի խիտ գեղեցիկ» (էջ 450բ—452ա), № 2672՝ «Տաղ և ողբ և խրատ ի բերանոյ ննջեցելոցն...» (էջ 388բ—389բ), № 7508՝ անխոր. (էջ 363բ—364բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 63 (էջ 6բ). Զմմառի Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 411բ):

13. Ողբ և կշտամբանք անձին Առաքել վարդապետէ ասացեալ. «Անթիւ չարեօք անցեալ եւ, | Մեղօք աղաեղացայ եւ, | Զագիր գործով լրցայ եւ...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 424, էջ 351բ—352բ.

Այբբենական կարգով:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2736՝ խոր. նույն (էջ 445բ—447ա), № 7714՝ խոր. նույն (էջ 14ա—16բ), № 7507՝ «Ողբ և նախատինք անձին, Առ. վրդ.է» (էջ 357բ—358բ), № 2672՝ «Տաղ յԱռ. վրդ.է վասն ապաշխարութեան» (էջ 333բ—334բ), № 1989՝ «Տաղ ողբական» ևն (էջ 141բ—145բ), № 7508՝ «Խոստովանութիւն մեղաց Առ. վրդ.է» (էջ 358բ—359բ), № 3498՝ «Նորին Առ. վրդ.է ասացեալ» (էջ 276ա—277բ), № 1637՝ անխոր. (էջ

178ա—180բ), № 2127՝ խոր. անընթեռնելի (էջ 138ա—139բ) և № 2079՝ «Ողբ ի Մրա...»¹ (էջ 401բ—402բ): Տես դարձյալ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 63 (էջ 5բ), № 663 (էջ 21ա) և № 1002 (էջ 91ա). Զմմառի Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 406ա):

14. Այլ տաղ աղօթից ի յԱռաքել վարդապետե ասացեալ. «Օրհնեալ անուն անման սուրբ քաղաւորին, | Յիսուսի Քրիստոսի որդոյ միածնին...», տես՝ Հովհաննէս Թըրկուրանցի, «Գրկուկս ալս որ կոչի Արարածք», Կ. Պոլիս, 1724, էջ 89—94:

Տաղի սկզբնատառերը հաղում են «Այս Առաքել վարդապետի է»: Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1661՝ «Ուսանաւոր վասն աղօթից Առ. վրդ.է» (էջ 107ա—108բ), № 4287՝ «Գովասանք աղօթից յԱռ. վրդ.է» (էջ 92բ—95բ), № 33՝ «Տաղ Առ. վրդ.ի ասացեալ աղօթից» (էջ 200ա—202ա), № 7707՝ «Գովասանք աղօթից Առ.է» (էջ 150ա—152ա), № 3081՝ «Տաղ և գովասանք վասն աղօթից Առ. վրդ.է» (էջ 59բ—60բ), № 7726՝ «Տաղ անուշ» (էջ 78ա—80բ, սկ. «Օրհնեալ անուն աննառ սուրբ քաղ.»), № 8873՝ «Նորին ասացեալ վասն աղօթից» (էջ 266ա—266բ), № 2672՝ «Գովասանք և տաղ աղօթից, Առ. վրդ.է ասացեալ» (էջ 339բ—340ա), № 424՝ «Գովասանք աղօթից Առ. վրդ.է» (էջ 92ա), են: Վերջին երեք ձեռագրերում տաղը կիսատ է. նրա երկրորդ կեսը, «Վկայքն ամենեքեան ի յառեան կացին, | Զաւանդանք չարչարանաց կամօք յանձն առին» սկզբնավորութեամբ, առանձնացված է որպէս ուրույն տաղ, տես ձեռ. № 8873՝ «Այլ տաղ վասն աղօթից և ողորմութեան» (էջ 266բ—268ա), № 2672՝ «Տաղ և գովասանք աղօթից, յԱռ. վրդ.է» (էջ 342բ—343ա) և № 424՝ «Տաղ և գովասանք աղօթից և ողորմութեանց» (էջ 86բ—88ա):

Տես դարձյալ Զմմառի Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 104ա), № 84 (էջ 42բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1002՝ «Նորին Առ. վրդ.ի ասացեալ...» (էջ 95ա, սկ. «Օրհնեալ է անուն»), № 1016 (էջ 123ա):

15. Գովասանութիւն Սաղմոսին. «Բանք Սաղմոսիս է պատուական | Լըցեալ հոգւովն աստուածական...», տես՝ «Գիրք ժամակարգութեան որ կոչի Ասենի», Նոր-Ջուղա, 1642, էջ 600—602:

16 տուն: Տների թիվն ալսքան է եղել նաև հաջորդ տպագրութիւններում՝ մինչև 1894 թ. հրատարակութեանը ներառյալ:

Այլ տպ.— Գովասանութիւն են. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ «Սաղմոս Դաւթի մարգարէի որ և Սաղմոսարան յորջորջի», Ամստերդամ, 1661, էջ 728—731:

Այլ տպ.— Գովասանութիւն Սաղմոսացն Դաւթի. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ «Սաղմոս Դաւթի մարգարէի որ և Սաղմոսարան կոչի», Ամստերդամ, 1664, էջ 329—331:

Այլ տպ.— Գովասանութիւն են. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ «Գիրք Սաղմոսաց Դաւթի», Մարսելլ, 1710, էջ 341—343:

Այլ տպ.— Գովասանութիւն են. «Բանք Սաղմոսիս...», տես «Սաղմոս...», 1728, էջ 468—472:

Այլ տպ.— Գովասանութիւն են. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ «Սաղմոս երանելի մարգարէին Դաւթի», Կ. Պոլիս, 1738, էջ 373—375:

Այլ տպ.— Գովասանութիւն են. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ «Սաղմոս երջանիկ մարգարէին Դաւթի», Կ. Պոլիս, 1745, էջ 373—375:

Այլ տպ.— Գովասանութիւն են. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ «Սաղմոս երջանիկ մարգարէին Դաւթի», Կ. Պոլիս, 1758, էջ 373—375:

Այլ տպ.— Գովասանութիւն են. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ «Սաղմոս երջանիկ մարգարէին Դաւթի», Կ. Պոլիս, 1765, էջ 373—375:

Այլ տպ.— Գովասանութիւն են. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ «Սաղմոս երջանիկ մարգարէին Դաւթի», Կ. Պոլիս, 1770, էջ 373—375:

Այլ տպ.— Գովասանութիւն են. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ «Սաղմոս երջանիկ

¹ Ձեռագրի ցանկում նշված է՝ «Ողբ ի Մարտիրոս վրդ.է, տունք ԾԴ» (էջ 5ա):

մարգարէին Դաւթի», Կ. Պոլիս, 1776, էջ 373—375:

Այլ տպ.— Գովասանութիւն Լն. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ «Սաղմոս Դաւթի որ և կոչի Սաղմոսարան», Կ. Պոլիս, 1780, էջ 389—391:

Այլ տպ.— Գովասանութիւն Լն. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ Սաղմոս Դաւթի որ և կոչի Սաղմոսարան, Նոր-Նախիջևան, 1791, էջ 366—368:

Այլ տպ.— Գովասանութիւն Լն. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ «Սաղմոս Դաւթի որ և կոչի Սաղմոսարան», Կ. Պոլիս, 1792, էջ 341—344:

Այլ տպ.— Գովասանութիւն Լն. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ «Սաղմոս Դաւթի», Կ. Պոլիս, 1796, էջ 359—361:

Այլ տպ.— Գովասանութիւն Լն. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ «Սաղմոս Դաւթի», Կ. Պոլիս, 1798, էջ 337—339: (Պողոս Հովհաննիսյանի հրատ. մեջ):

Այլ տպ.— Գովասանութիւն Լն. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ «Սաղմոս Դաւթի», Կ. Պոլիս, 1801, էջ 337—339:

Այլ տպ.— Գովասանութիւն Լն. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ «Սաղմոս Դաւթի», Կ. Պոլիս, 1804, էջ 337—339: (356 էջանոց հրատ. մեջ):

Այլ տպ.— Գովասանութիւն Լն. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ «Սաղմոս Դաւթի որ և կոչի Սաղմոսարան», Կ. Պոլիս, 1804, էջ 381—383: (400 էջանոց հրատ. մեջ):

Այլ տպ.— Գովասանութիւն Լն. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ Գիւրք Սաղմոսաց Դաւթի», Կ. Պոլիս, 1815, էջ 337—339:

Այլ տպ.— Գովասանութիւն Լն. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ Գիւրք Սաղմոսաց Դաւթի», Կ. Պոլիս, 1818, էջ 330—332: (338 էջանոց հրատ. մեջ):

Այլ տպ.— Գովասանութիւն Լն. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ Գիւրք Սաղմոսաց Դաւթի», Կ. Պոլիս, 1818, էջ 337—339: (347 էջանոց հրատ. մեջ):

Այլ տպ.— Գովասանութիւն Լն. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ «Սաղմոս Դաւթի», Կ. Պոլիս, 1822, էջ 362—364:

Այլ տպ.— Գովասանութիւն Լն. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ «Առաջին կանոն Սաղմոսի, բաժանեալ ի հեգենալս, ի պէտս դեռապարժից», Թիֆլիս, 1825, էջ 374—376 (?):

Այլ տպ.— Գովասանութիւն Լն. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ Գիւրք Սաղմոսաց Դաւթի», Կ. Պոլիս, 1826, էջ 337—338:

Այլ տպ.— Գովասանութիւն Լն. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ «Սաղմոս Դաւթի», Կ. Պոլիս (Օրթագլուղ), 1830, էջ 337—338:

Այլ տպ.— Գովասանութիւն Լն. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ «Սաղմոս Դաւթի», Կ. Պոլիս (Օրթագլուղ), 1831, էջ 337—338:

Այլ տպ.— Գովասանութիւն Լն. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ «Սաղմոս Դաւթի», Կ. Պոլիս (Օրթագլուղ), 1832, էջ 324—326:

Այլ տպ.— Գովասանութիւն Լն. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ «Սաղմոս Դաւթի», Կ. Պոլիս (Օրթագլուղ), 1835, էջ 337—338:

Այլ տպ.— Գովասանութիւն Լն. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ «Սաղմոս Դաւթի», Կ. Պոլիս (Օրթագլուղ), 1837, էջ 325—329(?):

Այլ տպ.— Գովասանութիւն Լն. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ «Սաղմոս Դաւթի», Երուսաղեմ, 1844, էջ 541—543:

Այլ տպ.— Գովասանութիւն Լն. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ Գիւրք Սաղմոսաց Դաւթի», Կ. Պոլիս, 1846, էջ 415—417:

Այլ տպ.— Գովասանութիւն Լն. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ Գիւրք Սաղմոսաց Դաւթի», Կ. Պոլիս, 1847, էջ 344—345:

Այլ տպ.— Գովասանութիւն Լն. «Բանք Սաղմոսիս...», տես՝ Գիւրք Սաղմոսաց Դաւթի», Կ. Պոլիս (Օրթագլուղ), 1849, էջ 320—321:

Այլ տպ.— Գովասանութիւն Սաղմոսին. «Բանք Սաղմոսին և պատուական...» (հրատ. Ս. Ամատունի), տես՝ Արարատ, 1894, էջ 251—252:

16 տուն: Հրատարակվել է էջմ. Մատ. Ա

548 (ալփմյան՝ Երեանի Պետ. Մատ. № 435) ձեռագրից:

Այլ տպ.— Տաղ յԱռաքել վարդապետի ասացեալ. «Բանք սաղմոսիս է պատուական...» (հրատ. Տ. Պալյան), տես՝ «Հայ աշուղներ», էջ 169—171:

17 տուն: Հրատարակիչը վերագրել է Առաքելիչին:

Այլ տպ.— Տաղ յԱռաքել վարդապետի ասացեալ. «Բանք սաղմոսիս է պատուական...» (հրատ. Մ. Պոտուրյան), տես՝ «Քերթուածներ», էջ 317—320:

17 տուն: Հրատարակիչը է նախորդ տպագրութիւնն և Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 1339 ձեռ. տաղարանի հիման վրա: Հրատարակիչը տաղը վերագրել է Առաքելիչին:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1177՝ «Գովասանք սաղմոսին է» (էջ 274բ—275ա), № 614՝ անխոր. (էջ 212բ—213ա), № 1117՝ անխոր. (էջ 449բ—450ա), № 3498՝ անխոր. (էջ 320բ—321բ), № 9082՝ անխոր. (էջ 2բ—3բ), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 511 (էջ 115ա):

16. [Գովասանութիւն սաղմոսին] «Իմանալի այս բուրաստան, | Երգս ի հոգւոյն աստուածական...», տես՝ «Գիրք սաղմոսաց», Կ. Պոլիս, 1798, էջ 387—392: (Մատթեոս դպրի հրատ. մեջ):

34 տուն: Սկզբնատառերը՝ «Ի վարդապետին Առաքել վասն Գեորգ քահանայի»:

Այլ տպ.— Գովասանութիւն սաղմոսին, «Իմանալի այս բուրաստան, | Տընկեալ հոգովն աստուածական...» (հրատ. Մ. Պոտուրյան), տես՝ «Քերթուածներ», էջ 310—316:

36 տուն: Սկզբնատառերը՝ «Ի վարդապետին Առաքել վասն Գեորգ քահանային»: Վերջին տունը՝ «Նաև լըտողք այս խրատիս | Ասէք սրբախ՝ Տէր ողորմեա | Խընդրող Գեորգ քահանայի, | Եւ Առաքել վարդապետի»: Հրատարակիչը է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. «Հաւաքումն ոտանաւորաց Զ.» ձեռագրից (էջ 519):

Հրատարակիչը միտում է վերագրելու Առաքելիչին:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2522՝ «Գովասանութիւն սաղմոսի՝ յԱռաքել վարդապետի» (էջ 337ա—339ա), № 610՝ խոր. նման (էջ 241բ—244ա), № 1182՝ խոր. նման (էջ 286ա—287ա), № 1720՝ «Գովասանութիւն սաղմոսացն Գաւրի՝ ասացեալ Առաքելի, ի խնդրոյ Գեորգայ քհ.ի» (էջ 430ա—433բ), № 9082՝ խոր. նույն (էջ 1ա—2բ), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 159 (էջ 146բ):

17. Սեղանօրհներ. «Օրհնեսցուք մեր միաբան, | Զհայր և զորդին և զսուրբ հոգին...» (հրատ. Տ. Պալյան), տես՝ «Հայ աշուղներ», էջ 251—253:

Սկզբնատառերը՝ «Օյս Առաքելի վարդապետի»: Հրատարակիչը վերագրել է Առաքելիչին:

Այլ տպ.— Սեղանօրհներ ի յԱռաքել վարդապետի ասացեալ. «Օրհնեսցուք՝ մեր միաբան...» (հրատ. Ղ. Տալան), Բաղմա-վիպ, 1921, էջ 339—340:

Հրատարակիչի կարծիքով «պէտք է որ Սլունեցւոյն ըլլալ քան Բաղիշեցւոյն կամ այլ նոյնանուն անձի մը գրութիւն»:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1՝ «Ասացեալ է տաղ օրհնութեան տանուանեաց գովասանութիւն» (էջ 142բ—144ա), № 7196՝ «Տաղ սեղան օրհնելոյ» (էջ 126բ—129ա), № 7714՝ խոր. նույն (էջ 148բ—151ա), № 695՝ «Օրհնութիւն վասն սեղան օրհնելոյ» (էջ 237ա—239ա), № 2190՝ անխոր. (էջ 46բ—47բ), № 3081՝ անխոր. (էջ 3ա—4ա), № 3411՝ անխոր. (էջ 2ա—4ա) և № 7707՝ անխոր. (էջ 263բ—265ա). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 280՝ «Տաղ սեղան օրհնելոյ» (էջ 47ա), № 1330՝ «Յաղագս ուրախութեան մարգկան յԱռաքել» (էջ 359) և № 1339՝ «Օրհնութիւն հաւասար» (էջ 1ա). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 344՝ «Տաղ սեղան օրհնելոյ» (էջ 131բ), № 663՝ խոր. նույն (էջ 57ա), № 1259՝ խոր. նույն (էջ 105բ), № 745՝ խոր. նման (էջ 3ա). Ղալաթիի Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ. № 141՝ անխոր. (էջ 307):

զյան, «Հայոց եկեղեցական իրաւունքը»,
գիրք Ա, Շուշի, 1903, էջ 127—140:

Օգտագործված ձեռագրերի մասին տես
Նախորդ կանոնախմբի համապատասխան
հրատարակութիւնը:

Այլ տպ.— Սահմանք և կանոնք սուրբ
առաքելոցն (ի ձեռն Կղեմայ առաքեալ հե-
թանոսաց). «Ա. Եպիսկոպոս ձեռնադրես-
ցի...», Տ ա ճ ա ր, Գ. Պոլիս, Ա տարի, 1909—
10, էջ 68—69, 103—105 և 136—138:

Հրատարակված է հունարեն բնագրի բաղ-
դատութիւմբ կատարված ճշտումներով՝ Եղ.
Դուրյանի կողմից: Զեռագիր՝ անձանոթ:

Այլ տպ.— Սահմանք և կանոնք առաքե-
լոց ի ձեռն Կղեմայ¹ առաքեալ հեթանոսաց:
Երկրորդ առաքելականք. «Ա. Եպիսկոպոս
ձեռնադրեսցի...», տես՝ «Կանոնգիրք Հա-
յոց» (հրատ. Արտ. Ղլտճյան), Թիֆլիս, 1913,
էջ 235—255:

Հրատարակվել է էջմիածնի ձեռագրերից:

Այլ տպ.— Սահմանք և կանոնք սուրբ
առաքելոցն ի ձեռն Կղեմայ առաքեալ հե-
թանոսաց: Կանոնք երկրորդ առաքելականք.
«Ա. Եպիսկոպոս ձեռնադրեսցի...», տես
H. Ghedighian (հրատ.), „Canones apostoli-
ci“, Venezia, 1941, p. 49—72.

Բնագրի սկզբում՝ ցանկը. «Երկրորդ ա-
ռաքելական կանոնիս գլուխ 26» (էջ 42—
48): Օգտագործված ձեռագրերի մասին տես
Նախորդ կանոնախմբի համապատասխան
հրատարակութիւնը:

Այլ տպ.— Սահմանք և կանոնք սուրբ
առաքելոցն՝ ի ձեռն Կղեմայ առաքեալ հե-
թանոսաց. «Ա. Եպիսկոպոս ձեռնադրես-
ցի...», տես՝ «Կանոնագիրք Հայոց» (հրատ.
Վազգեն Հակոբյան), հտ. Ա, Երևան՝ 1964,
էջ 75—100:

Սկզբում՝ ցանկը. «Երկրորդ առաքելա-
կան կանոնիս գլուխ 26» (էջ 67—75): Օգ-
տագործված ձեռագրերի մասին տես Նա-
խորդ կանոնախմբի համապատասխան հրա-
տարակութիւնը:

Բովանդակութիւն (ըստ վերջին հրատա-
րակութիւն).

Երկրորդ առաքելական կանոնիս գլուխ 26:

Ա. Վասն ձեռնադրութեան եպիսկոպոսաց:

Բ. Վասն ժառանգաւորաց ձեռնադրութեան:

Գ. Վասն տէրունական պատարագին:

Դ. Վասն դիտից եկեղեցւոյ:

Ե. Վասն կնաթող քահանայից:

Զ. Վասն ժառանգաւորաց, որ զաշխարհական հոգս
յանձն աւնուն:

Է. Վասն սրբոյ դատիին:

Ը. Վասն հաղորդելոյ յաւուր տօնին, որ յուխտէն
իցեն:

Թ. Վասն որ անկատար զժամն թողուն:

Ժ. Վասն ոչ հաղորդելոյ ընդ անհաղորդին:

ԺԱ. Վասն լուծեալ քահանային:

ԺԲ. Վասն որբ բանադրեալ իցեն:

ԺԳ. Վասն եպիսկոպոսի որ զայլոյ իշխանութիւն
բռնադատէ:

ԺԴ. Վասն ժառանգաւորաց որ յօտար տեղիս պան-
դրիտանան:

ԺԵ. Վասն ոչ ձեռնադրել զերկկանայս ի քահա-
նայս:

ԺԶ. Վասն ոչ ձեռնադրել քահանայ որ զայլի կին
աւնէ:

ԺԷ. Վասն զազգականս շառնել կին:

ԺԸ. Վասն ոչ տալոյ երաշխաւոր ժառանգաւորի:

ԺԹ. Վասն որ ոչ կամօք ներքինացեալ են:

Ի. Վասն որ կամօք զինքն կրճատեաց:

ԻԱ. Վասն ժառանգաւորի որ զինքն կրճատեաց:

ԻԲ. Վասն ժողովրդականի որ զինքն կրճատեաց:

ԻԳ. Վասն եպիսկոպոսի որ ի մեզս առածեալ է:

ԻԴ. Վասն որբ ամուսնանան ի ժառանգաւորաց:

ԻԵ. Վասն շինել հարկանող զեպիսկոպոս:

ԻԶ. Վասն եպիսկոպոսի որ լուծեալ իցէ:

ԻԷ. Վասն եպիսկոպոսի թէ ընչիւք ձեռնադրի:

ԻԸ. Վասն եպիսկոպոսի որ իշխանաւ վարեցեալ:

ԻԹ. Վասն թէ որ երէց անարդէ զեպիսկոպոս:

Լ. Վասն թէ որ երէց կայցէ յեպիսկոպոսէ որոշեալ:

ԼԱ. Վասն զի մի զօր յօտար եպիսկոպոսաց ընդու-
նել:

ԼԲ. Վասն զեպիսկոպոսին իւրաքանչիւր ազգի զի-
տել պարտ է:

ԼԳ. Վասն չձեռնադրել զեպիսկոպոս յայլ վիճակ:

ԼԴ. Վասն թէ որ զձեռնադրեալ եպիսկոպոս ոչ ըն-
կալաւ:

ԼԵ. Վասն երկիցս ի տարւոջն ժողով լինելոյ:

ԼԶ. Վասն եկեղեցւոյ իրաց:

ԼԷ. Վասն երիցու և սարկաւազի չգործել ինչ առանց
կամաց եպիսկոպոսին:

ԼԸ. Վասն ընչից եպիսկոպոսին և եկեղեցւոյն:

ԼԹ. Վասն իշխանութիւն ունել եպիսկոպոսաց եկե-
ղեցւոյ:

Խ. Վասն եպիսկոպոսաց որ քուէից պարապեն:

ԽԱ. Վասն սարկաւազաց զնմանս արարեալ:

ԽԲ. Վասն եպիսկոպոսի որ վաշխ աւնու:

ԽԳ. Վասն թէ եպիսկոպոս որ թերահաւատից աղօ-
թակից լինի:

ԽԴ. Վասն թէ եպիսկոպոս որ զթերահաւատից մկրթ-
տութիւն ընդունի:

¹ Տգաղթում՝ Կղիմայ:

18. Տեր ողորմեա, Առաքել վարդապետե ասացեալ. «Աստուած և տեր արարածոց | Եւ իրնամող քո ստեղծուածոց...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 597, էջ 235բ*
 5 —236բ:

Տների սկզբնատառերը՝ «Առաքել վարդապետ ասաց ի լ»: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

19. «Տաղ յԱռաքել վարդապետե, դաւանութիւն սուրբ երրորդութեան և մի աստուածութեան. «Օրհնեալն յամենայնե աստուածըն մի է, | Անձամբ է երրակի անուամբ երեք է...» (*հրատ. Տ. Պալլան*), տես՝ «Հայ աշուղներ», էջ 188—189:

13 տուն, Հրատարակիչը վերագրել է Առ. Բաղիշեցուն: Տես նաև Հալաթիայի (Կ. Պոլիս) Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ. № 141 (էջ 412):

20. (Անխորագիր) «Ինքն որ ըզնացն առատացոյց Յիսուս Քրիստոս աստուածորդին, | Զինեզ նըկանակըն բազմացոյց և ետ կերակրել ճինգ հազարին...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3884, էջ 223բ—224ա*:

Սկզբնատառերը՝ «Ի [Ա.]ռաքել վարդապետի»:

21. Տաղ յԱռաքել վարդապետե. «Յիսուս Քրիստոս հօր միածին, | Տուր ինձ զիմաստ քո զերկնային...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 425, էջ 57ա—58բ*:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7717՝ «Տաղ Դաւթայ մարգարէին և Յակոբայ Տեառնեղբօրն» (էջ 67բ—69բ), № 424՝ խոր. նման (էջ 312ա—313ա), № 2672՝ խոր. նման (էջ 313բ—314ա), № 423՝ «Այլ տաղ փոխե» (էջ 39բ—40բ) ևն:

22. (Անխորագիր) «Արքայ անմահ երկնային, | Անեղ անհառ անքընին...» (*հրատ. Տ. Պալլան*), տես՝ «Հայ աշուղներ», էջ 165:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Հրատարակիչը վերագրել է Առ. Բաղիշեցուն:

Այլ տպ.— Տաղ յԱռաքել. «Արքայ անմահ երկնային...» (*հրատ. Մ. Պոստոլյան*), տես՝ «Քերթումներ», էջ 308—309:

¹ Տես՝ Հ. Մ. Անասյան, «Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին», Երևան, 1957, էջ 6:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 171 (հին) գրչագրից: Հրատարակիչը վերագրել է Առ. Սյունեցուն:

Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2079՝ «Տաղ յԱռ.է» (էջ 357ա) և № 3498՝ «Յորդորակ է» (էջ 278ա):

23. Բանք գեղեցիկ յԱռաքել վարդապետե. «Երկնից և երկրի աստուած, | Քեզ յերկինս ասեմ քե մեղա՜յ...» (*հրատ. Ա. Տեկանց*), տես՝ «Հայերգ», էջ 168—169:

10 տուն: Սկզբնատառերը՝ «Երգ Առաքելի»: Վերջին տունը՝ «Ի քեզ եմ լանձըն սուրբ կոյս, | Առ Քրիստոս դու բարկսօսեալ, | Մեղսասէր Առաքելիս, | Յօրն անեղ միթէ ողորմեա»:

Այլ տպ.— Բան գեղեցիկ. «Երկնից և երկրի աստուած...» (*հրատ. Մ. Պոստոլյան*), տես՝ «Քերթումներ», էջ 256—257:

Արտատպ. նախորդ Հրատարակութեանից: Հրատարակիչը վերագրում է Առ. Սյունեցուն:

□ Տես նաև Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 663 (էջ 34ա, սկ. «Երկնի և երկրի»):

24. Տաղ Աստուածածնի. «Աստուածածին բարեաց պառնառ, | Սուրբ և անարատ երկրի զըտար...» (*հրատ. Մ. Պոստոլյան*), տես՝ «Քերթումներ», էջ 351:

5 տուն: Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 872, 1330 և 534 ձեռագիր օրինակների հիման վրա: № 872 ձեռագրում խորագրված է՝ «Տաղ Աստուածածնին Առ. վրդ.է» (էջ 142). Իսկ հաջորդ տաղը, որ Առ. Սյունեցու «Տունկ անմահութեան»-ն է, խորագրված է «Նորին Առաքեալ վրդ.է» (էջ 143), որից երևում է, թե ընդօրինակողի կարծիքով մեր տաղի հեղինակն էլ Սյունեցին պետք է լինի: Հրատարակիչը վերագրել է Առ. Սյունեցուն:

Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 424՝ «Տաղ Առ. վրդ.է» (էջ 25ա—25բ), № 2709՝ խոր. նույն (էջ 26բ—27ա), № 3189՝ «Տաղ Տիրամօրն» (էջ 49ա—49բ), № 2672՝ «Յորդորակ» (էջ 30բ—31ա), № 3081՝ «Յորդորակ է սբ. Աստուածածնին» (էջ 49ա), № 1989՝ անխոր. (էջ 107բ—108ա), № 7707՝

անխոր. (էջ 92ա—92բ), հն. Ձմմատի Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 22ա) և № 84 (էջ 68ա):

25. Տաղ Առաքելի առ սուրբ Աստուածածին. «Անարատ կոյս մայր անեղին, | Եւ ծընող երկնից արքային...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1636, էջ 82ա—83բ:*

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»:

26. Երգ անուշ և պիտանի նուագողաց. «Առ քեզ պաղատիմ լալով, անճառ լուսոյ մայր սուրբ կոյս, | Դու բարեխօսեա՛ վասն իմ առ քո միածինն Յիսուս...» (*հրատ. Մ. Պոտուրյան*), տես՝ «Քերթածներ», էջ 262—264,

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել վարդապետ»: 15
Վերջին տունը՝ «Տենչամ ես յօժարութեամբ հոգով զքեզ լիշեալ սուրբ կոյս, | Ինձ Առաքելիս համար լիշեա՛ւ աղաչեա՛ զՅիսուս»: Հրատարակվել է *Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 1823 գրչագրից*: Հրատարակիչը վերագրել է Առ. Սյունեցուն:

27. Մաղթանք յետ Եկեղեցին. «Աստուածածին անհարսնացեալ | Ըզպաղատա- 20
նքս մեր ընկեալ...» (*հրատ. Մ. Պոտուրյան*), տես՝ «Քերթածներ», էջ 289—296:

25 Սյւրբնական կարգով: Հրատարակվել է *Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 1330 և № 1683 ձեռագրերից*, որոնցից առաջինում կրում է հետևյալ խորագիրը. «Բանք մաղթանաց առ սուրբ Աստուածածին և ամենայն սուրբս և առ Քս. աստուածն մեր, յԱռ. վրդ. և ասացեալ յետ Եկեղեցին» (էջ 593): Հրատարակիչը վերագրել է Առ. Սյունեցուն:

Տես նաև *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3504՝ «Աղօթք Առ. վրդ.ի ասացեալ» (էջ 167բ—168ա), № 3357՝ «Աղօթք առ ամենասուրբ Աստուածածինն և առ ամենայն սուրբսն, յետ Եկեղեցին երգելի» (էջ 5ա—7բ), № 1720՝ «Մաղթանք առ սբ. Աստուածածինն» (էջ 422ա—425բ), № 33՝ «Տաղ, 40
գովասանութիւն և օրհնութիւն աւարտի վասն քրիստոն[ե]ից» (էջ 144ա—148ա), № 4285՝ անխոր. (էջ 73բ—75բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 192 (էջ 37ա), № 1016*

(էջ 130ա). Ձմմատի Մատ. ձեռ. № 85 (էջ 6ա):

Բնագիրը ձեռագրերում մեծ մասամբ կրում է սկ. «Աստուածածին ամենօրնեալ, ըզպաղ.»:

28. Կրկին ի Առաքելի ասացեալ առ սուրբ Աստուածածինն յորդորակ է. «Արաքին ծընող, | Հօր բանին բարձող...», *Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 412, էջ 6բ:*

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: 25
Հաջորդում է «Աւաղական ձայն արձակեմ լալագին» տաղին:

29. Տաղ Աստուածածնին ասացեալ ի յԱռաքել վարդապետ. «Արքային փակեալ պարտեզ, | Մորենին վառեալ անկեզ...», 15
տես՝ Հովհաննես Թլկուրանցի, «Գրկուկս այս որ կոչի Արարածք», Կ. Պոլիս, 1724, էջ 84—89:

Սյւրբնական կարգով: *Երեանի Պետ. Մատ. № 8747 ձեռագրում ևս խորագրված է՝ 20
«Տաղ Աստուածածնին, ասացեալ ի Առ. վրդ. և» (էջ 22ա—24ա), բայց մյուս օրինակները մեծ մասամբ Գրիգորիս Աղթամարցու անունով են և կամ անանուն են, տես՝ Գրիգորիս Աղթամարցու Սյւրբնական կարգով: 25
«Առաքել վարդապետ» անունը սոսկ զրջավրեպ համարելու վերոհիշյալ երկու օրինակներում, դիտել կտայինք հետևյալը: Ձեռագրերում այս տաղը հաճախ միասին է պատահում Գրիգորիս Աղթամարցու «Տաղանակ կազմեալ» տաղի հետ, իսկ Մ. Պոտուրյանը ժամանակին դիտել է տվել, որ այս երկու տաղերի տները միօրինակորեն վերջանում են «Տաճար լուսոյ մայր սուրբ կոյս» տողով: Սակայն նկատելի է, որ 35
այս տողն ակնբախ նմանություն ունի Առաքել Սյունեցու «Անճառ լուսոյ մայր սուրբ կոյս» տողի հետ, որով միօրինակորեն վերջանում են նրա զրջին պատկանող երեք տաղերի տները (տես ԱՌԱՔԵԼ ՍԻՆԵՅԻ, 40
Հոգևոր և կրոնական տաղեր, § § 31—33): Գուցե հնարավոր լինի ենթադրել, որ եթե «Արքային փակեալ» տաղը Առ. Սյունեցու*

հեղինակությունն է, ապա Գր. Աղթամար-
ցին աննշան կերպով բարեփոխել է տաղի
տներին 4-րդ տողը և նրա հետևողությունը
էլ գրել է նաև իր «Տապանակ կազմեալ»-ը:

30. (Անխորագիր) «Աստուածային դու
բնակարան | Աննաո հոգւոյն աստուածա-
կան, | Որ մաքրեցար իսկ մարմնական...»,
Լոնդոնի¹ Brit. Mus. Ms. Or. 6988.

31. (Անխորագիր) «Ո՛վ գերապայծառ սըր-
բուհի | Սեմսին վալիաե ուլլանի...», Նյու-
մարկի StB. Ms. Cent. V. App. № 87, fol. 45^v.

Հեղինակն է՝ «Առաքել Մանկագոյն»

32. Գանձ հասարակ համօրէն կիրակմը-
լաից]. «Աննաոելի լոյսըդ հայրական | Հօր
փառակից և համանրման...» Երևանի Պետ.
Մատ. ձեռ. № 424, էջ 158ա—159ա,

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»:

Տես նաև նույն մատ. № 2672 (էջ 237ա—
238բ), № 6527 (էջ 223ա—225բ), № 8956
(էջ 287բ—289ա, սկ. «Աննաոելի լոյսը ա-
նեղական»): Վերջինիս լուսանցքում նշված
է, որ գանձի հեղինակը Բաղիշեցին է:

Տես դարձյալ Լոնդոնի Brit. Mus. Ms.
Or. 2608 (fol. 285^r). Թբիլիսիի Ձեռագր.
Ինստ. հայ. ձեռ. № 35 (էջ 105ա). Արմաշի
վանքի ձեռ. № 217 (էջ 531). Վիեննայի
Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1041 (էջ 153ա). Վե-
նետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 347 (էջ 199բ).
Հմմտոյ Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 188ա):

33. Ձեռագրերում խորագիրն ընդհանրապես
«Գանձ կիրակմաի» է. պատահում է նաև
«Գանձ կիրակի աւուրն», «Գանձ յարու-
թեան»: Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք
Առ. Բաղիշեցուն:

34. Գանձ յարութեան հասարակ կիրա-
կի[ի]. «Անծամանակ լոյսն արփիական, |
Որ է ծընունդ հօր որդի և բան...», Երևա-
նի Պետ. Մատ. ձեռ. № 424, էջ 167ա—168բ:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»:

35. Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2672 (էջ
160ա), № 425 (էջ 36ա), № 428 (էջ 23բ), №
7349 (էջ 287ա), № 4200 (էջ 29ա), № 430 (էջ
284բ), № 5521 (էջ 341բ) և № 4782 (էջ 245ա):

Վերջին երեք ձեռագիր օրինակների ստու-
րին լուսանցքներում մակագրված է՝ «Ի Բա-
ղիշ[ե]ցի Առ. վրդ.է»:

Տես դարձյալ Վիեննայի Մխիթ. Մատ.
ձեռ. № 1041 (էջ 35ա). Արմաշի վանքի ձեռ. 5
№ 217 (էջ 309). Հմմտոյ Մատ. ձեռ. №
81 (էջ 200ա):

Ձեռագրերում կրում է նաև «Գանձ յա-
րութեան կիրակից», «Գանձ կիրակի ա-
ւուր յարութեան» և նման խորագրեր: Չա- 10
փը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բա-
ղիշեցուն:

34. Գանձ կիրակի աւուրց, ուր կամիս
ասա, յԱռաքել վարդապետե. «Կենդանա-
րար որդի աստուծոյ, | Ծընունդըդ հօր, 15
փառակից հոգւոյ...», Երևանի Պետ. Մատ.
ձեռ. № 4782, էջ 82ա—84ա:

Սկզբնատառերը՝ «Կիրակի»: Տես նաև
նույն մատ. ձեռ. № 6373 (էջ 78ա), № 7553
(էջ 123ա), № 7349 (էջ 111ա), № 4200 (էջ 20
37բ), № 423 (էջ 102բ), № 429 (էջ 155բ) և
№ 6527 (էջ 56ա): Վերոնշյալ № 6373 օրի-
նակի ստորին լուսանցքում մակագրված է՝
«Առաքել վրդ.ի է». իսկ № 7553 ձեռագրի
ցանկում նշված է՝ «ՅԱռաքել երիցե»: Չա- 25
փը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բա-
ղիշեցուն:

35. Գանձ չորրորդ աւուր ծննդեանն
Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ. «Այսօր ծըն-
եալն որդին հայրական | Ծնանի մարմնով 30
յարգանգ կուսական...», Երևանի Պետ. Մատ.
ձեռ. № 424, էջ 22ա—23ա):

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Տես նաև նույն
մատ. ձեռ. № 2709՝ «Գանձ եօթներորդ աւուր
ծննդեանն Քս.ի...» (էջ 23բ—24բ) և № 2672՝ 35
«Գանձ ծննդեան եօթն աւուրն ասայ» (էջ 31ա
—32ա). Հմմտոյ Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 18բ):

Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք
Առ. Բաղիշեցուն:

36. Գանձ ծննդեան Քրիստոսի, յԱռա- 40
քել վարդապետե. «Այսօր ծընաւ ի կոյս
արգանդէ, | Անկըզբնարար ծընունդն ի
հօրէ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527,
էջ 6բ—8ա:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Վերջում՝ 45

¹ Հմմտ. F. C. Conybeare, «A Catalogue», p. 181.

«... Երանական ձայն մեզ լըսելով, | Օրհնեալ
եկալք հօր իմ ասելով» են:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 8956՝
«Գանձ երրորդ աւուրն ասա» (էջ 12ա).
Հոմմի Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. 79 (fol.
18^v.)

Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ.
Բաղիշեցուն:

37. Տաղ ծննդեան. «Այսօր անհառ բանն
ի հօրե | Մարմին գգեմու ի կոյս մօրե...»,
Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 8բ—9բ:
Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Հավանա-
բար նույն բնագիրն է Հոմմի Bibl. Vat.
Cod. Borg. Arm. 79՝ «Յորգորակ [ծնըն-
դեան]» (fol. 21^r, սկ. «Այսօր անհառ լոյսն
ի հօրե»):

38. Գանձ ծննդեանն Քրիստոսի, յԱռա-
քել վարդապետե. «Այսօր ծընաւ արքայն
համայնից, | Այն որ անտեսն է սերովրե-
ից...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527,
էջ 9բ—10բ:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Վերջում՝
«...Աւուրս շնորհաց լիցուք մասնակցեալ |
Եկալք ձայնին տեառն՝ արժանանալ»:
Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ.
Բաղիշեցուն:

39. Գանձ ծննդեան Քրիստոսի երրորդ
աւուրն. «Այսօր անհառ ծընունդն ի հօրե |
Ծնանի մարմնով ի կոյս արգանդե...», անդ,
էջ 10բ—11բ:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Վերջում՝
«...Մասնակցելով աւուրս շնորհի | Չեղա-
նակող և զերգող սորին, | Ժողովըրդեանս
մեր ի միասին | Եւ նընշեցելոց ի հող տա-
պանին»:

Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ.
Բաղիշեցուն:

40. Տաղ ծննդեան, յԱռաքել վարդապե-
տե. «Ծընաւ նորածին | Ծընունդն ի հօրե
| Ծըննդեամբ ի յայրին...», անդ, էջ 11բ—
12ա:

Տաղի բոլոր տողերն սկսվում են «Ծ»
տառով: Չափը՝ 5 | 5 | 5: Վերագրում ենք
Առ. Բաղիշեցուն:

41. [Գանձ] Զորքորդ աւուրն ծննդեան,
զԲեքդահեմի մանկանցն ասա. «Անըսկըզբ-
նական Ծընունդ հայրական, | Բանն անե-
ղական...», անդ, էջ 12բ—14ա:

Սկզբնատառերը՝ «Այս յԱռաքելի բանս»:
Վերջում՝ «...Յերգողըս բանից | Ի որք մեզ
ձայնակից | Դասք պաշտօնէից»:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2672՝ «Ման-
կանցն Բեքդեմի, առաւօտին» (էջ 196ա—
197ա): Սույն օրինակի վերջում՝ «...Սորին
երգողի և շարադրողի, | Տէր Առաքելի» են:
Չափը՝ 5 | 5 | 5: Վերագրում ենք Առ.
Բաղիշեցուն:

42. Յորգորակ [ծննդեան], յԱռաքելի.
«Արգ մինչ ետես քե խաբեցաւ, | Պիղծ Հե-
րովդէս չարեօք լըցաւ, | Յիշեաց ըզմոզսն
եւ բարկացաւ...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 6527, էջ 14բ—15ա:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքելի»:

43. [Գանձ] Հինգերորդ աւուր ծննդեան.
«Անհառելի բանըն հայրական, | Անեղ, ան-
մահ, անըսկըզբնական...», անդ, էջ 15ա—
16ա:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Չափը՝ 4—5
| 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

44. [Գանձ] Վեցերորդ աւուր ծննդեանն
Քրիստոսի. «Վաւրն մեր իջեալ | Բանն եւ
խոնարհեալ, | Մարմին ըզզեցեալ...», անդ,
էջ 16ա—16բ:

Սկզբնատառերը՝ «Վեց աւուր, յԱռաքե-
լի»: Վերջում՝ «...Լինել արժանի | Մեզ յօրն
անհղի | Սըրտիւ խընդալի: | Էին հօր բանի |
Կենարար շնորհի | Լըսելով ձայնի»: Չափը՝
5 | 5 | 5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

45. Գանձ եւթն աւուր ծննդեանն, ի յԱ-
ռաքել վարդապետե. «Աստուածածին մայր
անհառ բանին, | Մարմնացելոյ ի քեն ա-
րարչին...», անդ, էջ 17բ—18բ:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Չափը՝
4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշե-
ցուն:

46. [Գանձ] Ութ աւուր ծննդեան և թըլ-

փատուրեան Քրիստոսի. «Այսօր անհառ միածին որդին | Ծընաւ յարգանգ անարատ կուսին, | Ծընեալն ընդ հօր անբաժանելին...», *անդ*, էջ 18բ—20ա:

5 Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Վերջում՝ «... Երգող զանձիս մեղօք թախծադին | Եւ որք ասեն Աստուած ողորմին»: Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

10 47. Տաղ ձննդեան և բլփատուրեան, ի յԱռաքել վարդապետե. «Ի շնորհաց հոգոյն մաքրեալ | Տեղի բարձրելոյն սուրբ կոյս, | Բանին հօր ծընող եղեր...», *անդ*, էջ 20ա—20բ:

15 Սկզբնատառերը՝ «Ի յԱռաքել»:

48. Փանձ տեառընդառաջին, ի յԱռաքել վարդապետե. «Այսօր անհառ բանըն հայրական, | Ծընեալ մարմնով կաաքելական. | Այսօր լըցեալ թիւ խորհրդական...», *անդ*, էջ 21ա—22բ:

20 Սկզբնատառերը՝ «Առաքել վարդապետի»: Վերջում՝ «... Ժողովըրդեանս մեր ամենաչնի, | Նընչեցելոցն ի հոգ տապանի: | Տէր ալս անուն կաթողիկոսի | Լինել յերկար կենօք ի յերկրի: | Չաէր Առաքել տեսուչս հօտի | Պահել անփորձ ի հնարից չարի»: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7349 (էջ 100բ), Հոռմի Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. 7 (fol. 27^r).

30 Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

49. Փանձ երկրորդ կիրակեին [աղուհացից]. «Անհառ անհաս լոյսըն հայրական, | Ամենագոր կամքն անեղական, | Ի յոչեից զեակս ամենայն...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527*, էջ 61բ—63բ:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքելի է»: Վերջում՝ «... Մեզ ողորմել ազգիս տառապեալ, | Եւ լալասեռից ազատուժըն տալ» են: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7349՝ «Փանձ երկրորդ կիրակեի երեկոյին ասա» (էջ 141ա), Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. 2608՝ «Հինգերորդ կիրակեի աւագ պահոցն» (fol 281^v, սկ. «Անեղ անհաս լոյս արփիական, | Ամենագոր

կամքն անեղ...»: Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

50. Փանձ երրորդ կիրակեին [աղուհացից], յանառակ որդին. «Օրհնեալ¹ հայր գրքած, | Որդին լոյս փառաց, | Սուրբ հոգին աստուած...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527*, էջ 66բ—70ա:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքելի է այս»: Վերջում՝ «... Եւ մեղուցեալ զանձիս ասողին | Տալ մաքրութիւն տառապեալս անձին»: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7961 (էջ 50բ) և № 7349 (էջ 148բ):

Չափը՝ 5 | 5 | 5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

51. Փանձ չորրորդ կիրակեի [աղուհացից], ի յԱռաքել վարդապետե. «Ամենագոր որդին միածին, | Որ ըզընութիւնս եառմարդկային...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527*, էջ 77բ—79ա:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքելի»: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7349՝ «Փանձ անեսի կիրակեին երեկոյին» (էջ 155ա): Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

52. Հինգերորդ կիրակեին [աղուհացից], ի գաաաւորն և յայրին. «Ամենակալ արքայն երկնաւոր, | Որ է աստուած, տեր և գաաաւոր, | Բանիւ ասաց մեզ առակաւոր...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527*, էջ 82բ—84բ:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7349՝ «Փանձ գաաաւորի կիրակեի երեկոյին» (էջ 160բ): Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

53. Տաղ գեղեցիկ [գաաաւորին և այրւոյն], ի յԱռաքել վարդապետե. «Առակաւոր բանիւ խօսի | Աւետարանըն Քրիստոսի, | Որ արժանի է իմացի...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527*, էջ 84բ—85բ:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել վարդապետի»: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7349 (էջ 161ա):

¹ Ձեռագրում՝ Աւրհնեալ:

54. Գանձ աղցից վեցերորդ կիրակեին, ի յԱռաքել վարդապետե. «Անպարագիծ լոյս աննառելի, | Երրորդութիւն անբաժանելի, | Սըրբեա՛ ըզմիտս ի յախտից չարի...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 89ա—91ա*:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»։ Վերջում՝ «... Եւ խընդորդի բանիս ւ ասողի, | Քաւիչ մեղաց ի քէն եղիցի» են։ *Տես նաեւ նույն մատ. ձեռ. № 7349 (էջ 172ա). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. 2608 (fol. 248 r), Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:*

55. Գանձ գալստեան ծաղկազարդին, ի յԱռաքել. «Այսօր արքայն համօրեն սեռից | Արոռ կազմե իւր ի յանբանից...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 94ա—95բ*:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»։ *Տես նաեւ նույն մատ. ձեռ. № 7349՝ «Գանձ ծաղկազարդի երեկոյին» (էջ 180ա): Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:*

56. Տաղ գեղեցիկ [ծաղկազարդի]. «Այսօր նոր տօնիւլըս | ցընծայ | Եկեղեցի և գուարնանայ...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 95բ—96ա*:

Տես նաեւ նույն մատ. ձեռ. № 4200՝ «Տաղ յԱռաքել իրիցե» (էջ 208բ) և № 6495՝ խոր. նույն (էջ 230ա):

57. Գանձ մեծի երկուշաբաթին, ի յԱռաքել վարդապետե. «Աննառ աստուած, անեղ, անվախման, | Երրորդութիւնն անբաժանական, | Ի յանգոյից զեակս ամենայն...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 96բ—98բ*:

Սկզբնատառերը՝ «Այս բան յԱռաքել վարդապետե»։ *Տես նաեւ նույն մատ. ձեռ. № 7349 (էջ 184ա): Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:*

58. Գանձ մեծի երեքշաբաթի, ի յԱռաքել վարդապետե. «Աննառ աննառ կամքն արարական, | Որ գոյացոյց զեակս ամենայն, | Յերրորդ աւուր զտունկըս բուսական...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 100ա—101ա*:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»։ Վերջում՝ «... Նընջեցելոց մերոց ամենին, | Եւ մեղսամած գանձիս ասողին»։ *Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:*

59. Գանձ մեծի չորեքշաբաթի, ի յԱռաքել վարդապետե. «Այսօր ի մեծ խորհըրդեան տօնի, | Սքանչելահրաշ և զարմանալի...», *անդ. էջ 101բ—102բ*:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել վարդապետին երգ»։ *Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:*

60. Գանձ մեծի հինգշաբաթի, ի յԱռաքել վարդապետե. «Անտանելին երկնի և երկրի | Ի վերնատունն այսօր խոնարհի...», *անդ. էջ 102բ—104ա*:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»։ *Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:*

61. [Տաղ աւագ հինգշաբաթի]. «Այսօր խորհուրդ կենաց ցուցաւ, | Աստուած յերկրի երեւեցաւ...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3871, էջ 216բ—217բ*:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքելի եւ սայ սիգփ»։ Վերջում՝ «... Փառս տացուք հօրն երկնաւին, | Որ հաճեցաւ 'նդ գործ միածնին, | Հոգոյն սըրբոյ շնորհաբաշխին, | Ընդ Քրիստոսի մեր փրկողին»։

62. Գանձ մեծի ուրբաթին, ի յԱռաքել վարդապետե. «Այսօր աստուածն յաւիտեական, | Մատենալ կամաւ խաչի և մանւան...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 104ա—106ա*

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել վարդապետի»։ Վերջում՝ «... Ինձ մեղուցեալ գանձիս ասողի | Եկաք ձայնին լինել արժանի»։ *Տես նաեւ նույն մատ. ձեռ. № 7349՝ «Գանձ խաչելութեան» (էջ 200ա): Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:*

63. Գանձ մեծի շաբաթին եւ թաղմանն, ի յԱռաքել վարդապետե. «Այսօր անմահ տերն արարածոց. | Չմահ յաճն առնու վասն իւր ստեղծութեան...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 106ա—107բ*:

Սկզբնատառերը՝ «Այս բան յԱռաքել»։ *Տես նաեւ նույն մատ. ձեռ. № 7349՝ «Գանձ*

կիրակեի յարութեան ասա» (էջ 123ա): Զափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

64. Գանձ յարութեան զատկին, ի յԱռաքել վարդապետե. «Զօրք երկնայինք իշեալ ի յերկիր | Տան աւետիս այսօր աշխարհի...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 107բ 109ա:*

Սկզբնատառերը՝ «Զատկին»: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7349՝ «Գանձ զատկի կիրակեի երեկոյին» (էջ 205բ): Զափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

65. Գանձ յարութեանն Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ, ի յԱռաքել վարդապետե. «Այսօր յարեալ լոյսն արարչական, | Եղեալ ի գուր մահու ստուերական...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 109ա—110ա:*

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել[ի]»: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7961 (էջ 106ա): Զափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

66. Տաղ զեղեցիկ [յարութեան], ի յԱռաքել վարդապետե. «Յարեալ արքայն երկնային, | Եղեալն ի գերեզմանին...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 110ա—110բ:*

67. Յորդորակ [յարութեան], ի յԱռաքել վարդապետե. «Յարեալ լոյսն արարածոց, | Յարութիւն համայն հոգոց...», *անդ, էջ 110բ—111ա:*

Սկզբնատառերը՝ «Յաս Առաքել վարդապետի»: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7961՝ «Տաղ յարութեան ասա» (էջ 107բ):

68. Գանձ յարութեան Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ, ի յԱռաքել վարդապետե. «Արքայ համայնից, | Ստեղծող բոլորից, | Նորոգող էից...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 111ա—112բ:*

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Վերջում՝ «...Որք պատահիք այսրմ գանձի | Ի եղանակէք ի լատենի | Ինձ մեղուցեալ Առաքելի | Ասէք սրբաբն Տէր ողորմի»: Տես նաև նույն

մատ. ձեռ. № 7961 (էջ 108ա): Զափը՝ 5 | 5 | 5:

Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

69. Գանձ յարութեան անուն, ի յԱռաքել վարդապետե. «Այսօր յարեալ արքայն համայնից, | Զոր քարոզեաց հրեշտակն ի յերկնից...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 112բ—114բ:*

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել վարդապետ»: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7961 (էջ 109բ): Զափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

70. Տաղ [յարութեան], ի յԱռաքել վարդապետե. «Յիսուս փրկիչն ի խաչին, | Գոչեր ձայն զելի ելին...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 114բ—115ա:*

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7961՝ «Տաղ յարութեան» (էջ 111բ):

71. Գանձ յարութեան անուն, ի յԱռաքել վարդապետե. «Այսօր յարեալ բանին հայրական, | Առեալ մարմնովն անբաժանական...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 115բ—117ա:*

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Զափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

72. Տաղ յարութեան. «Այսօր յարեալ ի մեռելոց աստուածորդին, | Այն որ կամալիւր բարձրացաւ ի փայտ խաչին...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 424, էջ 168բ:*

Սկզբնատառերը՝ «Առաքելի»: 30

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2672՝ «Տաղ յԱռ. վրդ. և ասացեալ» (էջ 161բ). Վիկենայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1016 (էջ 116ա). Զմմատի Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 202ա) և № 82 (էջ 67ա): 35

Առ. Բաղիշեցուն ենք վերագրելի համարում: Ունի նրա «Օրհնեալ ես սուրբ Աստուածածին գուստըր լուսոյ» տաղի չափը:

73. Տաղ յարութեան. «Տասըն վրկայս այսօր յայտնեաց, | Թե՛ հրշմարիտ յարեալ աստուած...», *տես՝ «Փոքրիկ գանձարան», Կ. Պոլիս, 1739, էջ 149:*

4 տուն:

Այլ տպ.— Տաղ յարութեան. «Տասըն վրկայս...», տես՝ «Տաղարան վախելուչ և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս, 1752, էջ 333:

4 տուն:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2672՝ «Տաղ Առ. վրդ. և ասացեալ» (էջ 149ա, սկ. «Տասըն վրկայք») և № 424՝ անխոր. (էջ 168բ—169ա, սկ. նույն). Չմմառի Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 202ա): Միտում ենք վերագրելու Առ. Սյունեցուն:

74. Տաղ Առաքել վարդապետէ ասացեալ. «Յորժամ Ազամ մեղօք մեռաւ | Երկիր շարժեալ ի սուգ դարձաւ...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 424, էջ 129բ—130ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2672՝ անխոր. (էջ 149բ). Չմմառի Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 152ա) և № 82 (էջ 49ա):

75. Գանձ նոր կիրակեին, ի յԱռաքել վարդապետէ. «Օրհնեմք ըզհայրդ աստուծոյ բանին, | Տեր եւ աստուած գոյիցս, ամենին...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 118բ—122ա:

Սկզբնատառերը՝ «Այս բան Առաքել վարդապետի»: Վերջում՝ «... Չեկալք ձայնին լըւիցուք բարբառ, | Խընդրող բանիցս և ասողըս տըկար»: Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

76. Տաղ ազնիւ [նոր կիրակեի], ի յԱռաքել վարդապետէ. «Արարչագործ տերն երկնային | Բեւեռեցաւ ի փայտ խաչին...», անդ, էջ 122ա—124բ:

Սկզբնատառերը՝ «Այս յԱռաքել վարդապետէ ասացեալ բան առ Թումայ առաքեալն»:

77. Գանձ եկեղեցոյ, ի յԱռաքել վարդապետէ. «Աստուածագարդ տանար տիրական, | Աստուածագործ խորան հրաշական...», անդ, էջ 124բ—126ա:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7961՝ «Գանձ Շողակաթին» (էջ 152ա): Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

78. Տաղ ազնիւ [եկեղեցոյ], յԱռաքելէ.

«Տանար անմահ արքային, | Տեղի աստուծոյ բանին...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 126ա—126բ:

Սկզբնատառերը՝ «Տաղ եկեղեցոյ է»: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7961՝ «Տաղ եկեղեցոյ յԱռաքել վարդապետէ» (էջ 152ա):

79. Գանձ համբարձմանն Քրիստոսի, ի յԱռաքել վարդապետէ. «Այսօր անհառ բանն ի սկըզբանէ | Մարմնով յերկինքս վերակոխե...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 128բ—130ա:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել վարդապետին»: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2672 (էջ 177բ), № 424 (էջ 145ա), № 7349 (էջ 229բ), № 7961 (էջ 126բ) և № 4200 (էջ 272ա). Չմմառի Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 171բ): Պատահում է նաև խորագրված՝ «Գանձ համբարձման երկրորդ աւուրն», «Գանձ համբարձման և մեծահրաշին կիրակեին»: Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

80. Գանձ համբարձման տեառն, ի յԱռաքել վարդապետէ. «Աննառելի բանն ի սկըզբանէ, | Որ մարմնացաւ ի կոյս արգանդի, | Ձանօրենութիւնըն սուրբ կատարէ...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 130ա—132ա:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

81. Գանձ մեծահրաշի կիրակեի, ի յԱռաքել վարդապետէ. «Անեղ անմահ բանըն հայրական | Մարմին զգեմու յարգանգ կուսական...», անդ, էջ 132ա—134ա:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքելի»: Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

82. Տաղ համեղ [մեծահրաշի կիրակեի], ի յԱռաքել վարդապետէ. «Այսօր մեծ խորհուրդ յայտնեալ, | Զոր Լուսաւորչին տեսեալ, | Զի ի հրեշտակէն լըւեալ...», անդ, էջ 134ա—135ա:

Սկզբնատառերը՝ «Այս յանպիտան Առաքելէ»:

83. Գանձ սուրբ հոգոյն գալստեանն, ի յԱռաքել վարդապետէ. «Այսօր անըսպառ | Լոյս համապայծառ | Ծագեաց հրաշափառ...», *անդ, էջ 140ա—141բ*:

5 Սկզբնատառերը՝ «Առաքել վարդապետ»։
 Զափը՝ 5 | 5 | 5։ Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն։

84. Տաղ ազնիւ [հոգեգալստեան], ի յԱռաքել վարդապետէ. «Այսօր աննառ աստուած հոգին, | Հօր փառակից եւ միածնին...», *անդ, էջ 141բ—142ա*.

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել վարդապետի ե»։

85. Յորդորակ [հոգեգալստեան], ի յԱռաքել վարդապետէ. «Իսկական բանին իշեալ, | Ի կուսէն մարմին առեալ...», *անդ, էջ 142ա—142բ*:

Սկզբնատառերը՝ «Ի գալուստ հոգոյն»։

20 86. Գանձ հինգերորդ աւուր գալստեանն հոգոյն սրբոյ. «Հոգի աստուած բրդիսումն անքրնին | Եւ հաւասար փառակից բանին, | Անժամանակ անեղ անգրնին...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7349, էջ 237ա—239ա*:

25 Սկզբնատառերը՝ «Հոգոյն սրբոյ»։ Տես նաեւ նույն մատ. ձեռ. № 423 (էջ 190ա), № 429 (էջ 312բ), № 4200 (էջ 283ա), № 4854 (էջ 249բ), № 5346 (էջ 275բ), № 6495 (էջ 305բ)։ Որոշ օրինակներ ունեն սկ. «Հոգիդ աստուած բրդիս. անք»։ Կամ «Հոգի աստուծոյ բրդիս. անք»։

30 Նույն մատ. № 6527 ձեռագրում այս գանձը երկու ինքնուրույն մասերի է վերածվել։ Առաջին մասը խորագրված է՝ «Գանձ հոգոյ գալստեանն, ի յԱռաքել վրդ.ե» (էջ 135ա—137ա). ունի սկ. «Հոգի աստուած անտես անքրնին, | Բրդիսումն հօր, փառակից բանին» և հոգում է «Հոգոյն»։ Երկրորդ մասը խորագրված է՝ «Գանձ սուրբ հոգոյն, ի յԱռաքել վրդ.ե» (էջ 137բ—139ա). ունի սկ. «Սրբոյ հոգոյն բրդիսմանն ի հօրե, | Միշտ օրհնութիւն եւ փառք վայելե» և հո-

գում է՝ «Սրբոյ»։ Այսպիսի երկասոված ձեւով է նաեւ № 6306 ձեռագրում՝ «Գանձ հոգոյն սրբոյ գալստեան առաջի աւուր» (էջ 157բ) և «Գանձ հոգոյն սրբոյ երկրորդ աւուրն» (էջ 159բ)։

Զափը՝ 4—5 | 4—5։ Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն։

87. [Գանձ] Սուրբ տապանակին. «Իմաստութիւն աննառ անեղին | Հօր արարչին և մարդասիրին...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5328, էջ 237ա—238բ*:

Սկզբնատառերը՝ «Ի խնդրոյ վարդապետին Գրիգորին»։ Վերջում Գրիգոր Ծերենցի հավելմամբ՝ «...Գրիգոր անուն սուտ վարդապետին, | Որ նա խընդրեաց զգանձ տապանակին, | Բարունապետն սուրբ երկնային, | Ի նա ձայնէ ըզծառայ բարին, | Նընջեցելոց մերոց և ամենին | Ի Առաքելին երգողի սորին»։ Նկատի ունենալով, որ այս ձեռագիրը Գրիգոր Ծերենցի կազմած գանձարանն է, տաղիս հեղինակութունը վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն։ Զափը՝ 4—5 | 4—5։

Տես նաեւ նույն մատ. ձեռ. № 3871 (էջ 291ա), № 423 (էջ 209բ), № 4200 (էջ 324ա), 25 № 474 (էջ 261բ), № 430 (էջ 233ա), սկ. «Իմաստութիւն հօր աննառական, | Եւ փառակից սուրբ հոգոյն բրդիսմանն», № 428 (էջ 232ա, սկ. նույն), № 5521 (էջ 270ա, սկ. նույն), № 7961 (էջ 146ա, սկ. նույն), № 6527 30 (էջ 162բ, սկ. նույն). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 667 (էջ 440ա)։

Երեանի հիշյալ № 430 ձեռ. օրինակը գանձի վերջում պահպանել է բուն հեղինակի՝ Առ. վրդ.ի կնիքը կրող հետևյալ տողերը. «...Գերապատեալ սուրբ վարդապետին, | Որ և խընդրեաց զգանձ տապանակին, | Բարուն Գրիգորն ի յառաջեցին | Ի նա ձայնէ ըզծառայ բարին, | Նոյն ինքն որ տէրն է տապանակին, | Եւ անհանճար 40 երգողի սորին» են (էջ 235բ)։ Այսպես ունեն նաեւ ուրիշ օրինակներ։ Պարզվում է, որ Գր. իր խաթեցին, համեստութունից մղված, իրեն գովաբանող այս տողերը փոփոխել է իր ինքնագիր գանձարանում (ձեռ. № 5328)։ 45

88. Գանձ վարդավառին, ի յԱռաքել վարդապետե. «Այսօր աննառ լսյսն հայրական | Ծագեաց ի լեռոնն Թաթօրական...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527*, էջ 165բ—167ա:

Սկզբնատառերը՝ «Այս բան Առաքել վարդապետի»: Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում հենք Առ. Բաղիշեցուն:

89. Գանձ վարդավառին երկրորդ աւուր, ի յԱռաքել վարդապետե. «Աննառ հայր լուսոյ, | Որդի համագոյ, | Հոգի նոյնագոյ...», *անդ, էջ 167ա—168բ*:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7961՝ «Գանձ վարդավառին ասայ» (էջ 148բ): Չափը՝ 5 | 5 | 5: Վերագրում հենք Առ. Բաղիշեցուն:

90. Գանձ վարդավառի երրորդ աւուր, ի յԱռաքել վարդապետե. «Այսօր աննառ լսյսն արփիական | Ծագեաց մարմնով ի Թաթօրական...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527*, էջ 169ա—170բ:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 424՝ «...երկրորդ աւուրն» (էջ 189ա), № 2672՝ խոր. նույն (էջ 343բ), № 4200՝ «...երրորդ աւուրն» (էջ 332բ) և № 7349՝ խոր. նույն (էջ 269ա). Չմատի Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 214բ):

Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում հենք Առ. Բաղիշեցուն:

91. Տաղ [վարդավառի] Առաքել վարդապետե ասացեալ. «Աննառ բանն հայրական, | Մարգացեալ աստուածն բան...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 424*, էջ 190ա:

Սկզբնատառերը՝ «Այս Առաքել ե»: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 8294՝ «Տաղ վարդավառին յԱռ. վրդ. ե» (էջ 127բ—128բ), № 2672՝ «Տաղ գեղեցկակերպութեանն Քս.ի» (էջ 244բ—245ա). Չմատի Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 216ա): Վերագրում հենք Առ. Բաղիշեցուն:

92. Գանձ փոխման Աստուածածնին, ի յԱռաքել վարդապետե. «Աննառն ի բանն հայրական, | Այն որ ծնաւ յարգանգ կու-

սական...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527*, էջ 175ա—177ա:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել վարդապետ»: Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում հենք Առ. Բաղիշեցուն:

93. Տաղ ազնիւ փոխման Աստուածածնին, ի յԱռաքել վարդապետե. «Այսօր կուսածին բանն հօր որդին միածին | Իջեալ ի յերկնից բազմութեամբ զօրացն երկնա- յին...», *անդ, էջ 177ա—177բ*:

Սկզբնատառերը՝ «Այս ի յԱռաքել ե»: Չափը՝ 5—3—5 | 5—3—5: Միտում հենք վերագրելու Առ. Սյունեցուն:

94. Գանձ փոխման երկրորդ աւուր. «Նորանրաշական | Տօնիս կուսական, | Մօրքն տիրական, | Դասուց վերնական...», *անդ, էջ 177բ—180բ*:

Սկզբնատառերը՝ «Ներսէս»: Վերջում՝ «... Առնել արժանի | Յօրն աներեկի | Չմեղ եկալք ձայնի»: Այս արտահայտությունը հաճախ է կրկնվում № 6527 ձեռագրի գանձերում և որովհետեւ այդ ձեռագրի պարունակած նյութերը գրեթե բացառաբար «Առաքել» հեղինակային անունն են կրում, ապա այս գանձը ևս կարող է համարվել «Առաքել»-ի հեղինակություն: Իսկ թե ի՞նչպես պետք է հասկանալ «Ներսէս» ծալրակապ անունը, այդ մասին Ա. Քյոշկերյանը գրում է. «Այն հանդիսանում է Ներսէս Շնորհալու անհանդ ու խառն չափով գրված «Ներսէսի երգ» ծալրակապով համանուն գանձի մշակումն ու վերաշարադրումը...: Ակնբախ է երկու գանձերի նմանությունը մանավանդ տրեների սկզբնատողերում, որոնք գրեթե միատեսակ են. Նորանրաշական տօնիս կուսական..., Երեւարուն եին..., Բամեալ միայնոյ... և այլ նման բառերով են սկսվում աները ինչպես Ն. Շնորհալու մոտ, այնպես էլ Նորահայտ գանձարանի նշված գանձում»¹: Չափը՝ 5—5 | 5—5: Վերագրում հենք Առ. Բաղիշեցուն:

95. Գանձ փոխման Աստուածածնին երրորդ աւուր, ի յԱռաքել վարդապետե. «Այս-

¹ Էջմիածին (ամս.), 1970, № 6—7, էջ 90:

օր զփոխումն ի յերկրէ կուսին | Վերա-
պառուեն որդիք մարգկային...», անդ, էջ
180բ—182ա:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Վերջում՝
5 «... Մեզ ողորմել լաւութն անաւոր, | Եկայք
ձայնին տեսուն արժանաւոր»: Չափը՝ 4—5
| 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

96. Գանձ փոխման Աստուածածնին չոր-
րորդ աւուր, ի յԱռաքել վարդապետէ. «Այս-
10 օր անճառ լոյսըն հայրենին | էջ անմար-
մին զօրօքն երկնային...», անդ, էջ 182ա—
184բ:

Սկզբնատառերը՝ «Այս է բան Առաքել
վարդապետի է»: Վերջում՝ «... ի մեզ գըլ
15 թով լաւութն անեղի, | Ի գալըստեան քո-
չին միածնի, | Եկայք ձայնին լինել արժա-
նի, | Եւ հայրական սուրբ օրհնութենի»: Տես նաև
նույն մատ. ձեռ. № 7961 (էջ 154ա): Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում
20 ենք Առ. Բաղիշեցուն:

97. Գանձ երեւման խաչին, ի յԱռաքել
վարդապետէ. «Օրհնեալ¹ ես փայտ սուրբ
աստուածընկալ, | Յերկնաւորաց եւ յերկրէ
պառուեալ...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. №
6527, էջ 126բ—128բ:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել վարդապե-
տին»: Վերջում՝ «... ի մեղուցեալ լարմարողս
բանի | Ակնարկելով կամօքն իւր բարի: |
Նընջեցելոց մերոց ւ ամենի | Հանգիստ կե-
30 նաց լաւութն անեղի»:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7961՝ խոր. նույն (էջ 158ա) և № 8956՝ «Գանձ խաչի»
(էջ 385բ): Վերջինիս ստորին լուսանցքում
նշված է՝ «Խաչի, ի Բաղիշեցի Առ. վրդ. է»
35 (էջ 388ա): Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում
ենք Առ. Բաղիշեցուն:

98. Գանձ նաւկատեաց խաչին շաբա-
թին. «Անմահ արքային, | Անճառ անհա-
սին, | Տաճար անեղին...», Երեւանի Պետ.
40 Մատ. ձեռ. № 424, էջ 252բ—253բ:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Տես նաև
նույն մատ. ձեռ. № 2672՝ «Գանձ վարդե-
վառին նաւկատեաց շաբաթ օրն» (էջ

240բ—241ա). Չմմառի Մատ. ձեռ. № 81
(էջ 301բ): Չափը՝ 5 | 5 | 5: Վերագրում
ենք Առ. Բաղիշեցուն:

99. Գանձ սուրբ խաչին Քրիստոսի, ի
յԱռաքել վարդապետէ. «Օրհնեալ¹ անճառ 5
փառօք հրաշական, | Աստուածակերտ լուս-
ընկալ ընշան...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 6527, էջ 184բ—186բ:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Վերջում՝
«... Նընջեցելոց մերոց ւ ամենի, | Տալով 10
հանգիստ ընդ լաշակողմի»: Չափը՝ 4—5 |
4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

100. Գանձ խաչին Քրիստոսի, ի յԱռա-
քել վարդապետէ, «Օրհնեալ² ես փայտ
կանգնեալ ի յերկրի, | Անճառելի փառօք 15
հրաշալի...», անդ, էջ 186բ—188բ:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքելի»: Տես նաև
նույն մատ. ձեռ. № 7961՝ խոր. նույն (էջ
164բ), № 7349՝ խոր. նման (էջ 293ա), №
2672՝ «Գանձ խաչին երրորդ աւուրն» (էջ 20
276ա), № 4200՝ խոր. նման (էջ 375ա) և №
424՝ «Գանձ խաչվերացին երրորդ աւուրն»
(էջ 258բ): Վերջին օրինակի ավարտին՝
«Գանձիս երգող տէր Առաքելի, | Սըրտի
մըտօք ըզսա երգողի»: Տես գարծլալ Չըմ- 25
մառի Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 309բ): Չափը՝
4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշե-
ցուն:

101. Գանձ սուրբ խաչին, ի յԱռա-
քել վարդապետէ. «Օրհնեալ³ փայտ կենաց, 30
| Բարձող յանցանաց, | Նախնեացն պար-
տեաց, | Օրհնեալ լոյս փառաց...», Երեւա-
նի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 188բ—
190ա:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Վերջում 35
«... Եւ յորժամ գալ փառօք հրաշունակ, |
Սջակողմեանցն առնել նըմանակ»: Չափը՝
5—5 | 5—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշե-
ցուն:

102. Գանձ վարագայ խաչին, ի յԱռա- 40
քել վարդապետէ. «Աստուածասէր գըշխոյն

¹ Ձեռագրում՝ արհնեալ:

¹ Ձեռագրում՝ արհնեալ:

² Ձեռագրում՝ արհնեալ:

³ Ձեռագրում՝ արհնեալ:

յօծարեալ, | Յերուսաղեմ քաղաք հետե-
ւեալ, | Պատրոնիկէ անուն կոչեցեալ...»,
անդ, էջ 193ա—196բ:

Սկզբնատառերը՝ «Այս գանձ Վարդայ
յօշաչին յԱռաքել վարդապետէ»: Վերջում՝
«...Եւ ըզհրաշագործ նըշանդ մեծարեալ, |
Տալով հանդիսս հոգոց մեր տըրտմեալ, |
Երանաւէտ ձայնին ժամանեալ»: Տես նաև
նույն մատ. ձեռ. № 7961 (էջ 161ա): Չա-
փը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բա-
ղիշեցուն:

103. Գանձ գիւտ խաչին, ի յԱռաքել
վարդապետէ. «Աստուածն ամենի, | Բանն
աննառելի, | Կեանքն անպատմելի...», Երե-
վանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 196բ—
198ա:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Վերջում՝
«... Եւ աջակողմեան | Դասուն մաքրական |
Ձայնին օրհնութեան»: Չափը՝ 5 | 5 | 5: Վե-
րագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

104 Տաղ [ի գիւտ խաչին], ի յԱռաքել
վարդապետէ. Յիսուս որդոյ ձայն է. «Յաստ-
ուածային [վերին] շնորհաց | Լըցեալ զըշ-
խոյն այն պարծանաց, | Յերուսաղեմ սի-
րով գընաց...», անդ, էջ 198ա—199ա:

Սկզբնատառերը՝ «ՅԱռաքել վարդա-
պետ»:

105. Գանձ համօրեն հայրապետաց, ի
յԱռաքել վարդապետէ. «Օրհնեալ¹ աննառ
հայր սուրբ զըթական, | Անեղ, անմահ, յա-
ւիտեանական...», անդ, էջ 34ա—38ա:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքելի է»: Չափը՝
4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղի-
շեցուն:

106. Գանձ մարտիրոսացն. «Աստուա-
ծազարդ գունգը երանական, | Մարտիրո-
սաց հոյլք համանգամայն...», անդ, էջ
41ա—43ա:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Տես նաև
նույն մատ. ձեռ. № 424 (էջ 243ա), № 2672
(էջ 230բ) և № 4200 (էջ 401ա). Վիեննայի
Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1041 (էջ 525ա)
Չմմառի Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 289բ). Հոռ-

մի Bibl. Vat. Cod. Borg Arm. 79 (fol.
31^v). Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք
Առ. Բաղիշեցուն:

107. Գանձ նգնաւորացն և Անտոնի,
յԱռաքել վարդապետէ. «Աստուածային
շնորհաց օթեվան, | Ճըգնաւորաց ժողովք ա-
մենայն...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. №
6527, էջ 29ա—31ա:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել վարդապե-
տին է»: Վերջում՝ «... Տէր այս անուն կա-
թողիկոսին | Լինել պարծանք ի մէջ մարդ-
կային: | Ի տառապեալ ազգքս հալ զարմին
| Հայկ շնորհօքն իւր աստուածային: | Նաև
մերոյ եպիսկոպոսին | Պարիսպ լինել տէր
Ստեփանոսին: | Եւ մեղուցեալ գանձիս
ասողին | Քաւիչ լինել մեղաց ամենին»: Չափը՝
4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

108. Գանձ սրբոց կուսանացն ամենայ-
նի. «Աննառելոյ բանին ի հօրէ, | Դուք
ընարեցայք կամարարք յերկրէ...», անդ, էջ
44ա—46ա:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Չափը՝ 4—5
| 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

109. Տաղ [կուսանաց], ի յԱռաքել վար-
դապետէ. «Անմահ փեսային հարսունք ան-
ախտ մարմնով, || Ռահին երկնաւոր հետե-
ւեցայք հոգով...», անդ, էջ 46ա:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել վարդապետի
է»: Ստորին լուսանցքում ասվում է՝ «Ով
զարմանալի ձայնն ասայ զաաղս»:

110. Յորդորակն է [կուսանաց]. Ով
զարմանալոյ ձայն է. «Կանայք պատուա-
կանք, որք յաղթեցիք մեղաց, | Եւ հասեք
հոգով անպատմելի շնորհաց...», անդ, էջ
46բ:

Սկզբնատառերը՝ «Կուսանաց»: Թեև հե-
ղինակի անուն չի կրում, բայց չենք տա-
րակուսում, որ նախորդ տաղի (108) հեղի-
նակի գրչին է պատկանում, քանի որ տաղ և
հորդորակ միասնաբար հոգում են՝ «Առաքել
վարդապետի է՝ կուսանաց»:

¹ Ձեռագրում՝ աւրհնեալ:

111. Գանձ մարգարեից, ի յԱռաքել վարդապետե. «Մի յերիս պատուեալ, | Յերից մի ձայնեալ, | Անբաժան տրոհեալ...», *անդ*, էջ 150ա—153ա:

Սկզբնատառերը՝ «Մարգարեից է՝ յԱռաքելե երգ»: Վերջում՝ «...Բոտելոյ սորին, | Բանիս խընդրողին, | Ալլ և ասողին: | Դանձիս երգողին, | Եւ ձայնակցողին, | Տալով քառութիւն»: Չափը՝ 5 | 5 | 5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

112. Գանձ նախահարցն և նահապետացն, ի յԱռաքել վարդապետե. «Ամենազօր տէր աստուած հոգի, | Հօր փառակից և որդոյ միածնի, | Կարողացո զմիտս իմ փառաքի...», *անդ*, էջ 170բ—172բ:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Վերջում՝ «...Նընջեցելոց մերոց թողութիւն | Եւ խընդրողի գանձիս և ասողին»: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7966 (էջ 9բ), № 7349 (էջ 270ա) և № 4200 (էջ 409ա). Վիեննայի Միխիթ. Մատ. ձեռ. № 1041 (էջ 534ա): Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

113. Գանձ հրեշտակապետացն, ի յԱռաքել վարդապետե. «Աննառ անհաս արքայ համայնից, | Քեզ օրհնութիւն յամենայն գոյից...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527*, էջ 199ա—202ա:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

114. Գանձ Ստեփանոսի Նախավկային, ի յԱռաքել վարդապետե. «Արփիական լոյսն անեղական, | Ընտրեաց յերկրէ գլխն իւր զօրական...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527*, էջ 209բ—211բ:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

115. Տաղ ազնիւ Ստեփանոսի Նախավկայի, ի յԱռաքել վարդապետե. «Ամենեքեան ի մի բերան | Պարտիմք գովել զյաղթող վրկայն, | Զտեսող փառացն աստուածութեան...», *անդ*, էջ 211բ—212ա:

Վերջում՝ «... Քաւել ըզմեզս ժողովրդեան, | Եւ զերգողիս լոյժ անպիտան: | Փառք տացուք հօրն էական, | Որդոյ ծնընդեան անճառական, | Հոգոյն սրբրոյ յաւէտ բըղխման, | Յանցեալն, յալժմոս եւ յապագայն»: 5
Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 424 (էջ 314բ) և № 2672 (էջ 316ա): Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

116. Գանձ Դաւթի մարգարեին և Յակոբայ առաքելոյն, ի յԱռաքել վարդապետե. «Այսօր տօնեն ազգս Հայաստան, | Ուրախութեամբ ձայնիւ բերկրական...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527*, էջ 207ա—208բ:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Վերջում՝ 15
«... Մեզ ոգորմել յաւուրն ահեղի | Ի արժան առնել օրհնեալ վիճակի»: Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

117. Տաղ գեղեցիկ Դաւթի մարգ. և Յակոբայ առաք., ի յԱռաքել վարդապետե. 20
«Դաւթ արքայն Իսրայելին | Եւ մարգարէն աստուածային | Յծեալ իւղովն որ յեղջերին...», *անդ*, էջ 208բ—209բ:

118. Գանձ առաքելոցն Պետրոսի և Պողոսի. «Աննառելի բանն որ ի հօրե, | Մարմին էառ ի կոյս արգանդէ, | Իւր աշակերտ ընտրեաց յաշխարհէ...», *անդ*, էջ 212ա—212բ (վերջից թերի):

Սկզբնատառերը՝ «Առա...»: Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն: 30

119. [Գանձ որդւոցն Որոտման՝ Յակոբայ և Յովնաննու]¹. «...Աննառելի շնորհօր ցարդաբեալ, | Աստուածարան աշակերան ընտրեալ, | Սուրբն Յոհաննէս տեսնէ սիրեցեալ...», *անդ*, էջ 213ա—215ա: 35

Սկզբնատառերը՝ «[Յ]ոհաննէս աւետարանչին յԱռաքել վարդապետե»: Վերջում՝ «... Եւ յօրն ահեղ մեծի գալըստեան, | Տիրականին լըսելով ըզձայն: | Էկալք օրհնեալք հօր իմ վերնական, | Ժառանգեցէք 40

¹ Ձեռագրից թերթ ընկած լինելու պատճառով գանձի խոր. և սկ. պակասում են:

ըզկեանս անխախճան: Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

120. Գանձ Թումայի առաքելոյն, ի յԱռաքել. «Աննառելի բանըն հայրական, | Որ մարմնացաւ կամաւորական...», անդ, էջ 153ա—154բ:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 5434 (էջ 274ա): Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

121. Գանձ առաքելոցն Բարդուղիմէոսի և Յակոբայ և Յուդայի, ի յԱռաքել. «Ամենագով գունդըն սրբազան, | Առաքելոց դասըն երկուտասան...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 154բ—156ա:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

122. Գանձ երանանիցն առաքելոց, ի յԱռաքել վարդապետ. «Այսօր առնէ մերս եկեղեցի, | Ըզտօն հովուաց նորս Իսրայէլի...», անդ, էջ 156բ—158բ:

Վերջում՝ «... Ժողովըրդեանըս տալ քաւութիւն, | Նընջեցելոց մերոց և ամենին»: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7961՝ «Գանձ ՀԲ առաքելոցն» (էջ 141բ): Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

123. Գանձ աւետարանչացն, ի յԱռաքել վարդապետ. «Այսօր որդիք հօրն երկնաւորի, | Քընեալք արեամբ փըրկչին Յիսուսի...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 158բ—161ա:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքելի»: Վերջում՝ «...Որ զգանձս երգէք լեկեղեցի, | Ջձեզ աղաչեմ ես եղկելի. | Ինձ Առաքել վարդապետի | Ասէք կամօք Տէր ողորմի. | Եւ որ լիշէ զմեզ ի բարի, | Արժան լինի եկալք ձայնի»: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7961 (էջ 143բ): Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

124. Յոհանու Ոսկիբերանին գանձ. «Օրհնեալ՝ և ընտրեալ գունդն երկուտասան, | Որք յընդհանուր աշխարհ սըփոեցան...»,

Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5328, էջ 10ա—11բ:

Սկզբնատառերը՝ «Այս Յոհանու Ոսկիբերանին»: Վերջում՝ «... Նընջեցելոցըն մեր քաւութիւն, | Եւ Առաքելին՝ հրգողի սորին»: Չեռագիրը Գրիգոր Խլաթեցու զանձարանն է, ուստի սույն զանձը վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն: Չափը՝ 4—5 | 4—5:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 423 (էջ 10ա—12ա), № 427 (էջ 10ա—12ա), № 474 (էջ 298բ—302բ), № 425 (էջ 10ա—12ա, սկ. «Անեղական լուսոյն զարգարեալ | Մեծն Յոհանես այրըն սըրբասնեալ»), № 424 (էջ 288բ—290բ, սկ. «Օրհնեմք ըզբեզ տերզ ամենայնի, | Հայր և ծընող որդւոյն միածնի»), № 3871 (էջ 12ա—16ա, սկ. նույն), № 8188 (էջ 381ա—383ա, սկ. նույն) և № 6527 (էջ 71բ—75ա, սկ. նույն). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1041 (էջ 8ա, սկ. «Օրհնեմք ըզբեզ տերզ ամենայնի»), Արմաշի վանքի ձեռ. № 218 (էջ 205ա—209բ, սկ. «Սուրբ և ընտրեալ գունդն երկուտ.»):

Այս զանձից մի հատված հրատարակվել է տաղարաններում:

Գանձ Յովհաննու Ոսկիբերանին. «Յանեղական լուսոյն զարգարեալ | Մեծն Յոհանես այրըն սըրբասնեալ...», տես՝ «Գրքուս որ կոչի Տաղարան», Կ. Պոլիս, 1740, էջ 105—106:

Այլ տպ.— Գանձ են. «Յանեղական...», տես՝ «Տաղարան վայելուչ և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս, 1788, էջ 441—442:

Այլ տպ.— Գանձ են. «Յանեղական...», տես՝ «Տաղարան հարուստ, վայելուչ և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս, 1816, էջ 335:

Այլ տպ.— Գանձ են. «Յանեղական...», տես՝ «Տաղարան հարուստ և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս (Օրթագյուղ), 1825, էջ 335:

Այլ տպ.— Գանձ են. «Յանեղական...», տես՝ «Տաղարան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ», Կ. Պոլիս, 1850, էջ 341:

Այլ տպ.— Գանձ են. «Յանեղական...», տես՝ «Տաղարան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ», Թիֆլիս, 1856, էջ 312—313:

1 Չեռագրում՝ արհնեալ:

Այլ տպ.— Գանձ հն. «Յանեղական...», տես՝ «Տաղարան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ», Երուսաղեմ, 1882, էջ 311—312:

Այլ տպ.— Գանձ հն. «Յանեղական...», տես՝ «Տաղարան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ», Երուսաղեմ, Բ տպ., 1895, էջ 315—316:

Այլ տպ.— Գանձ հն. «Յանեղական...», տես՝ «Տաղարան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ», Երուսաղեմ, Գ տպ., 1907, էջ 315—316:

Այլ տպ.— Գանձ հն. «Յանեղական...», տես՝ «Տաղարան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ», Երուսաղեմ, Դ տպ., 1949, էջ 360—361:

125. Մեղեգի և տաղ Ոսկիբեր[անին]. «Ի յորովայնէ ընտրեալ, | ձրգնութեամբ փրկչին հետեալ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 424, էջ 290բ—291ա:

Տ տուն: Վերջում՝ «Ահագին աւուր մեծի, | Սոսկալի ժամ դատաստանի | Զերգիչ երգոյս և ըզտաղի | Յիշեսցես առ տէրն ամենի»:

Բնագիրը հեղինակի անուն չի կրում: Հիշատակագրութեան «զերգիչ երգոյս և ըզտաղի յիշեսցես» բառերով՝ անանուն հեղինակը նշում է, որ իր գրչին է պատկանում նաև սույն տաղին նախորդող երգը՝ Հովհ. Ոսկեբերանին նվիրված «Օրհնեալ և ընտրեալ գունդն երկոտասան» կամ «Օրհնեմք ըզքեզ տերդ ամենայնի» գանձը (տես § 124), որի հեղինակն Առ. Բաղիշեցին է: Զափը՝ 4—4 | 4—4:

Տես նաև նույն մատ. հետևյալ ձեռագրերը, որոնցում տաղը պատահում է թե՛ հիշյալ գանձի հետ միասին և թե՛ առանձին, բայց միշտ անանուն. № 423 (էջ 12ա), № 425 (էջ 12ա—12բ), № 427 (էջ 12ա—12բ), № 1990 (էջ 21բ), № 2672 (էջ 303ա—303բ), № 3871 (էջ 16ա—17ա), № 5328 (էջ 11բ—12ա), № 7707 (էջ 98ա), № 7717 (էջ 188բ—189բ) և № 9053 (էջ 66բ—67ա): Տես դարձյալ Արմաշի Մատ. ձեռ. № 217 (էջ 480):

126. Առաքել վարդապետ ասացեալ. «Վարդապետաց թագ և պարծան¹, | Սուրբն Յովնան Ոսկիբերան...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 424, էջ 291բ—292բ:

Սկզբնատառերը՝ «Վարդապետին Յովնան»: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2672՝ «Տաղ «Յովնանու Ոսկեբերան վարդապետին» (էջ 304ա—305ա). Զմամոյի Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 344բ):

127. Տաղ [Յովնանու Ոսկեբերանի], ի յԱռաքել վարդապետ. Յիսուս որգոյ ձայն է. «Ամենայնամ հայրն երկնաւոր, | Ընտրեաց զնովիւրն փառաւոր...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 75ա—77բ:

Սկզբնատառերը՝ «Այս վարդապետին Յովնանու Ոսկեբերանին է»: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

128. Գանձ Պետրոսի հայրապետին, ի յԱռաքել վարդապետ. «Աննառ անել բանն ի սկզբանէ, | Որ է բնութեամբ ծնունդ ի հօրե...», անդ, էջ 26բ—28ա:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Վերջում՝ «... եւ տէր Պետրոս պետըն պատուական | Ի Աբիսողոմ իւրոյ պաշտոնեայն: | Զկաթողիկոսըն մեր պատուական, | Զտէր այս անուն պահել անսասան: | Զպիսկոպոսըս մեր սրբազան՝ | Զտէր այս անուն ջահաշիւական»: Զափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

129. Գանձ Թեոդոսի և այլ թագաւորացն, ի յԱռաքել վարդապետ. «Արքայ ահաւոր | Զօրացն երկնաւոր | Ի աշխարհի բոլոր...», անդ, էջ 32ա—33բ:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել վարդապետ»: Զափը՝ 5 | 5 | 5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

130. Գանձ Կիրակոսի և մօր նորա Յուդիայ, ի յԱռաքելի. «Աննառն աստուած՝ միածինն որդի, | Յիսուս Քրիստոս՝ լոյսն անքրննելի...», անդ, էջ 38բ—40ա:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Զափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

¹ ձեռագրում պարծանք:

131. Գանձ առաջաւորի ուրբաքին է, յԱռաքելէ. «Արարչագործ տերն ամենայնի, | Որ ոչ կամի զմահ մեղաւորի...», *անդ*, էջ 46բ—48բ:

5 Սկզբնատառերը՝ «Այս բան յԱռաքելէ»: *Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7349՝ «Գանձ Յունական երկնային» (էջ 105ա): Զափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:*

10 132. Գանձ սրբոյն Սարգսի զօրավարի, ի յԱռաքել վարդապետէ. «Այսօր ցրնծան մանկունք Սիոնի, | Որդիք մեծին սուրբ Լուսաւորչի...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 48բ—50բ:*

15 Սկզբնատառերը՝ «Առաքելի է»: *Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7349 (էջ 48բ): Զափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:*

20 133. Տաղ [Սարգսի զօրավարի], ի յԱռաքել վարդապետէ. «Այսօր տօնեն որդիք մարդկան, | Քրիստոնէից ժողովարան, | Պատուեն ըզբաջ յաղթող վրկայն...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 50բ—51ա:*

25 Սկզբնատառերը՝ «Այս Առաքելի»: *Նույն մատ. № 7349 ձեռագրում «Տաղ ի տէր Առաքելէ» խորագրի տակ (էջ 110բ) սույն տաղը գտնում ենք սկզբից երեք տուն կրօնատաղած բնագրով՝ սկ. «Ապա Շապուհ զբանքն լըսէր | Եւ դառնագոյն յոյժ կըսկըծէր, | Խաբէութեան թուղթ առաքիր». սկզբնատառերը՝ «Առաքելի»:*

30 134. Տաղ ազնիւ [քառասնից], ի յԱռաքել վարդապետէ. «Ի յաստուծոյ հոգոյն ընտրեալ, | Սուրբ քառասունք միաբանեալ...», *անդ*, էջ 81բ—82բ:

Սկզբնատառերը՝ «Ի յԱռաքելի երգ»: *Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7349 (էջ 158բ):*

40 135. Գանձ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, ի յԱռաքել վարդապետէ. «Անճառելի բանն ի սկզբանէ, | Որ մարմնացաւ ի կոյս արգանդէ, | Իւր աշակերտս ընտրեաց յաշխարհէ...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 85բ—88ա:*

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: *Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7349 (էջ 168ա), № 7961 (էջ 67բ) և № 8956 (էջ 331ա): Վերջին ձեռագրի ստորին լուսանցքում հավելագրված է՝ «Ես Առաքել մեծեալ ոգի, | Լըցեալ մեղօք Բաղիշեցի, | Զբանս ասացի և ի լանկ հանի | Վասն սըրբոյն Լուսաւորչի»: Զափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:*

136. Գանձ Շողակաթին եկեղեցւոյ էջ- 10 միածնին որ ի Վաղարշապատ, ի յԱռաքել վարդապետէ. «Անել անմահ միածինն որդի, | Յիսուս Քրիստոս՝ լոյս անճառելի, | Ընտրեաց զԳրիգոր յազգեն Պարթեւի...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 172բ —174բ:*

Սկզբնատառերը՝ «Այս Առաքել վարդապետի»: *Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 5434 (էջ 211բ): Զափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:*

137. Գանձ որդոց և թոռանց Լուսաւորչին, ի յԱռաքելէ. «Օրհնեալ՝ անճառ տեր ամենակալ, | Բանդ որ ընդ հօր ի կուսէն ծընեալ...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 161ա—162բ:*

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: *Զափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:*

138. Գանձ Հոնիփսիմեանց, ի յԱռաքել վարդապետէ. «Այսօր ցրնծայ սուրբ եկեղեցի, | Հարսն երկնաւոր անմահ ար- 30 քայի...», *անդ*, էջ 142բ—144ա:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել վարդապետին երգս»: *Զափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:*

139. Տաղ ազնիւ [թարգմանչաց], ի յԱ- 35 ռաքել վարդապետէ. «Անպատմելի շնորհօք լըցեալ, | Սուրբ վարդապետն աստուածաբեալ...», *անդ*, էջ 55ա—56ա:

Սկզբնատառերը՝ «Այս Առաքելի»:

140. Գանձ Վարդանանց և Ղևոնդեանց, 40 ի յԱռաքել վարդապետէ. «Անճառելի լոյսն

¹ Ձեռագրում՝ արհնեալ:

անեղական, | Որ է ծընունդ հօր՝ որդի և
բան...», *անդ, էջ 58ա—59բ*:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: *Տես նաև
նույն մատ. ձեռ. № 7349՝ «Գանձ Վարդա-
նանց երեկոյին» (էջ 129ա): Չափը՝ 4—5 |
4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:*

141. Գանձ Ղևոնդեանցն, ի յԱռաքել
վարդապետե. «Ամենառ անհաւ եղական գո-
յի, | Երրորդութիւն անբաժանելի, | Անուր,
աներր, անսահմանելի...», *Երևանի Պետ.
Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 225բ—228բ*:

Սկզբնատառերը՝ «Այս յԱռաքելէ»: Վեր-
ջում՝ «... Նընչեցելոց մերոց և ամենին |
Յոյս յարութեան ընդ յաշակողմին»: *Տես
նաև նույն մատ. ձեռ. № 7349 (էջ 125բ):
Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ.
Բաղիշեցուն:*

142. Գանձ յարութեան Ղազարու, ի
յԱռաքել վարդապետե. «Ամենազօր անմա-
հիցն արքայ | Այսօր եկեալ ի Բեթանիա...»,
*Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 91ա
—93բ*:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքելի է ի յարու-
թիւն Ղազարու»: *Տես նաև նույն մատ. ձեռ.
№ 7961 (էջ 73բ): Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վե-
րագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:*

143. Գանձ սուրբ Յակոբ հայրապետին
ի յԱռաքել վարդապետե. «Ամենառ անհաւ
լոյսը հայրական, | Որ մարմնացար յար-
գանդ կուսական, | Եւ ընտրեցեր ի յորդոց
մարդկան...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. №
6527, էջ 202ա—203բ*:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Վերջում՝
«... Նընչեցելոց մեր ամենայնի, | Եւ Առա-
քելի գանձիս ասողի»: *Չափը՝ 4—5 | 4—5:
Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:*

144. Յորդորակ [սրբոյն Յակոբայ հայ-
րապետի], յԱռաքել վարդապետե. «Այսօր
ցընծացուք հոգով ի յեկեղեցի, | Պատուել
գլխաւոր սրբոյ մեծ հայրապետին...»,
անդ, էջ 203բ—204ա:

Սկզբնատառերը՝ «Այս Առաքելէ»:

145. Գանձ Բարսղի հայրապետին, ի յԱ-
ռաքել վարդապետե. «Ամենազօր աստուած
սուրբ հոգին, | Որ է արևող շնորհաց մարդ-
կային, | Ընտրեաց յերկրէ զայրբն սքան-
չելին...», *անդ, էջ 204բ—206ա*:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Վերջում՝
«... Նընչեցելոց մեր ի հող տապան, | Հան-
գիստ կենաց եւ արքայութեան. | Եկալք ձայ-
նին լինելով արժան, | Խառնիլ ի գասըն յա-
շակողմեան»: *Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերա-
գրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:*

146. Տաղ [Բարսղի հայրապետի], յԱ-
ռաքել վարդապետե. «Բաւիլիոս, դու ես
տեղի | Հօրն երկնաւոր քաղաւորի...», *անդ,
էջ 206ա—207ա*:

Վերջի մաղթողական մասի սկզբնատա-
ռերը՝ «Առաքելի է»:

147. [Գանձ] Կիրղի և մօր նորա Ան-
նայի երուսաղեմացոյ, «Անեղ և անմահ՝
ծընունդ հայրական, | Խոնարհեցար յար-
գանդ կուսական, | Առեք մարմին հոգի
բանական...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. №
5328, էջ 132բ—134ա*:

Սկզբնատառերը՝ «Այս բան յԱռաքելէս»:
Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն՝ *նկատի
ունենալով, որ այս ձեռագիրը Գրիգոր Ծե-
րենցի գանձարանն է: Չափը՝ 4—5 | 4—5*:

*Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 423 (էջ
126բ), № 429 (էջ 196ա), № 430 (էջ 120բ),
№ 3871 (էջ 172ա), № 4782 (էջ 123ա), №
5434 (էջ 32ա), № 5521 (էջ 124բ), № 6527
(էջ 63բ), № 6656 (էջ 103ա), № 6833 (էջ
170ա), № 7349 (էջ 145ա): Հետաքրքրական
է, որ № 430 ձեռ. գանձարանի նյութերի
ցանկում, որը հետագայում է գրված ուրիշնե-
րի ձեռքով, տաղը վերագրվում է Բաղիշե-
ցուն. «Կիրղի հայրապետին գանձ՝ յԱռ.
վրդ. Բաղիշեցոյ» (էջ 1բ):*

*Տես դարձյալ Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms.
Arm. E. 18 (fol. 105^r):*

*Չեռագրելում սկ. պատահում է նաև՝
«Անեղ անմահ՝ ծն. հայր.» և «Անեղ ան-
մահ՝ անմահից արքայն»:*

148. Գանձ սրբոց Ոսկեանց քահանայից

ասա. «Անճառելի բանըդ հայրական, | Ան-
բընեկի եւ անգըննական...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 424, էջ 55բ—57ա*:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2672՝
«Գանձ Ոսկեանցն» (էջ 73ա—74բ): Չափը՝
4—5 | 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշե-
ցուն:

149. [Գանձ] Արբոյն Թեոդորոսի գորա-
վարին. «Ի քէն հայցեմ աղբիւր բարու-
քեան. | Լոյս ի լուսոյ անհաս անսահ-
ման...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5328, էջ 126բ—128բ*:

Սկզբնատառերը՝ «Ի յԱռաքել խնդրեալ
ե վարդապետն»: Վերջում՝ «Նա և անմիտ՝
անզէտ Գրիգորին, | Որ նա խընդրող եղև
ալս գանձին. | Ժողովըրդեանըս մեր ամե-
նին | Ի Առաքելին՝ երգողի սորին»: Վե-
րագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն՝ ալս նկա-
տառումով, որ սույն ձեռագիրը Գրիգոր Ծե-
րենցի գանձարանն է: Չափը՝ 4—5 | 4—5:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 430՝ «Գանձ
Թեոդորոսի գորավարին» (էջ 113ա—
116ա), № 423՝ «Գանձ արբոյն Թեոդորոսի
զինաւորին» (էջ 120ա—122ա), № 3871՝
խոր. նույն (էջ 162բ—167ա). Լոնդոնի
Brit. Mus. Ms. Or. 2608՝ խոր. նույն (fol.
279^r, սկ. «Ի քէն հայցեմք աղբ.».): Հոմմի
Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. 79՝ «Գանձ
Թեոդորոսի գորականի» (fol. 72^v).

Որոշ օրինակների վերջում Գրիգոր Ծե-
րենցի համեստ առղերի (տես վերևում՝ №
5328 ձեռագրի նկարագրութիւնը) փոխարեն
գտնում ենք բուն հեղինակից մնացած տո-
ղերը՝ «Նընչեցելոց մերոց ամենի, | Եւ
խընդրողի գանձիս ւ ասողի» ևն:

Երեանի Պետ. Մատ. № 8908 ձեռագրում
ընդօրինակված է Թեոդորոս գորավարին նը-
վիրված մի գանձի մասին հետևյալ հիշատա-
կագրութիւնը. «Գանձըս գրեցաւ ըստ պատ-
շտճին | Թէոդորոս քաջ վրկային, | Երգեաց
ըզսա քաջ բարունին | Տէր Առաքել Բաղի-
շեցին, | Վասըն խընդրող իւր վարպետին,
| Ծերենց Գրիգոր վարդապետին: | Ասա թէ
ձայն ունիս յոճին | Հանց որ ժողովըրդ հա-
ւանին. | Եթէ հրմուտ չես դու սըմին | Նա

մի՛ ձըգտիր լանհասելին, | Որ չի լըսես
բանս դրժուարին | Հանց որ դրժար կալ քո
սըրտին» (էջ 3ա): Դժբախտաբար ձեռագը-
րում բացակայում է գանձի ալս բնագիրը,
որին վերաբերում է ալս հիշատակարանը,
ուստի և հայտնի չէ, թե ո՞րն է խնդրո առար-
կա գանձը, քանի որ Թեոդորոս գորավարին
նվիրված երկու գանձեր կան՝ «Առաքել»
հեղինակային անվամբ (տես նաև հաջորդը,
§150). բայց չենք տարակուսում, որ ա՛լս
գանձին է պատկանում հիշատակագրութիւնը:

150. Գանձ արբոյն Թեոդորոսի գորավա-
րին, ասացեալ Առաքելի. «Այսօր ցընձայ
սուրբ եկեղեցի, | Ընդրեալ զըլխոյ հարսըն
պանծալի...», Բ ա գ մ ա վ ե պ, 1894, էջ
105—106:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքելի է»: Տես նաև
Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7889՝ «... Թեո-
դորոսի զինաւորին» (էջ 93ա), № 8251՝
«... Թեոդորոսի» (էջ 130ա) և № 4200՝
«... Մեղիկեռնի» (էջ 39բ). Վրկենայի
Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1041՝ «Գանձ արբոյն
Մեղիկեռնի» (էջ 51ա, սկ. «Ասա ցընձայ
սր. եկ.»): Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում
ենք Առ. Բաղիշեցուն:

151. Տաղ ազնիւ [Թեոդորոսի գորավա-
րի], ի յԱռաքել վարդապետ. «Յիսուս ան-
ման անճառ արքայ, | Ընաքեալ զինուոր
քեզ եւ վրկայ...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 60բ—61ա*:

Սկզբնատառերը՝ «ՅԱռաքել»:

152. Գանձ արբոյն Մինասայ, Երմոգի-
նայ և Գրաբոսի. և կամաւոր աղքատացն
Յոհանու և Ալեքսանդի. «Աստուած անեղ
անըսկըբնական, | Անճառելի և անզուգա-
կան...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2672, էջ 307բ—309ա*:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Չափը՝ 4—5
| 4—5: Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

153. Գանձ Յովաննու Կարապետին, յԱ-
ռաքել վարդապետ. «Արփիական լուսոյն
անըստուեր, | Գու արուսեակ, ձայն աւե-
տաքեր...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 23բ—25բ*:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»։ Վերջում
«... Նընջեցելոց մերոց և ամենի, | Եւ Առա-
քել ասողիս զանձի»։ Տես նաև Հոռմի Bibl-
Vat. Cod. Borg. Arm. 79 (fol 28^v, սկզբից
թերի)։ Չափը՝ 4—5 | 4—5։ Վերագրում ենք
Առ. Բաղիշեցուն։

154. Գանձ Յովանու Կարապետին, ի
յԱռաքել վարդապետե. «Այսօր ասենն որ-
դիք մարդկային, | Ընդ վերնական զօրացն
երկնային...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. №
6527, էջ 117ա—118բ։

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»։ Չափը՝ 4—5
| 4—5։ Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն։

155. (Անխորադիր) «Յամենագօր անել
բանեն | Հայցեմ լալով ես ի փրկչին...»
Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 737, էջ 202բ
—204ա։

Սկզբնատառերը՝ «ՅԱռաքելից ե բանս
այս...»։ Նվիրված է Հովհաննես Մկրտչին։
Վերջից երրորդ և երկրորդ տները՝ «Եւ մա-
նաւանդ բանս երգողին, | Մեղօք լըցեալ
աբեղային. | Այլ և սիրով զսա խընդրողին,
| Օրհնեալ Հանի Յարութենին»։ Հայցմամբ
սրբբոյ Կարապետին | Եւ այլ սրբբոցն որ
աստ լիչին, | Տացէ մեզ տէր զանճառ բա-
րին | Եւ մանաւանդ Յարութենին»։ Հիշա-
տակվող Ս. Կարապետը Չմշկածաղի Երկայն
Ընկուզաց վանքն է։ Վերագրում ենք Առ.
Բաղիշեցուն։

156. Գանձ սուրբ Խաչին, յԱռաքել վար-
դապետե. «Աստուածակիր նըշան պաշտելի
| Ամենայաղթ, երկըրպագելի...», Երևանի
Պետ. Մատ. ձեռ. № 852, էջ 1ա—2ա։

Սկզբնատառերը՝ «Այս Առաքել վարդա-
պետ ե»։ Չափը՝ 4—5 | 4—5։ Վերագրում
ենք Առ. Բաղիշեցուն։

157. Յորդորակն. «Առ քեզ աղաղակեմ
արքայ երկնաւոր, | Յիսուս աստուածորդի
անմահ թագաւոր...», Երևանի Պետ. Մատ.
ձեռ. № 8294, էջ 118ա։

Սկզբնատառերը՝ «Աքս (=ալս) յԱռա-
քել»։ Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 3189՝
«Յորդորակ» (էջ 62ա—62բ, սկ. «Առ քեզ

զոչեմ արքայ երկն, | Քս. աստուածոր-
դի...»)։ Չափը՝ 4—4—3 | 4—4—3։ Վերա-
գրում ենք Առ. Բաղիշեցուն։

158. Գանձ քափորի¹, յԱռաքել վարդա-
պետե Բաղիշեցոյ. «Գանձըդ կենաց որդիդ
միածին, | Իջեք յերկնից եւ ասեք մարմին |
Շրջեալ յերկրի ի մեջ մարդկային...», Երե-
վանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5434, էջ 269ա—
270ա։

Սկզբնատառերը՝ «Գանձ քափորի»։
Նույնը կա նաև նույն ձեռագրի 110բ—111ա
էջերում։ Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7349՝
«Գանձ քափորի» (էջ 271բ), № 6306՝ «Գանձ
քափորի և անդաստանի» (էջ 342ա), №
7444՝ խոր. նույն (էջ 377ա). Երուսաղեմի
Հայոց Մատ. ձեռ. № 135՝ «Գանձ քափորի,
յԱռ. վրդ.ե Բաղիշեցոյ ասացեալ ե» (էջ
463բ)։ Չափը՝ 4—5 | 4—5։ Վերագրում ենք
Առ. Բաղիշեցուն։

159. Գանձ եկեղեցի օրհնելոյ, ի յԱռա-
քել վարդապետե. «Անձամանակ բանըդ հայ-
րական, | Որ մարմնացար յարգանդ կուսա-
կան, | Ծընար անախտ եւ անապական...»,
Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 218բ
—221ա։

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»։ Վերջում՝
«... Եւ զհայրապետըս մեր պարծանաց |
Չտէր այս անուն որ զտաճարս օրհնեաց, |
Զրարունապետքըն Հայաստանեայց։ | Եւ
զմեղսամածս որ զբանս յօրինեաց | Արժան
առնել անանց բարութեանց, | Երանական
ձայնին օրհնութեանց»։ Չափը՝ 4—5 | 4—5։
Վերագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն։

160. Գանձ ձեռնագրութեան։ Յորժամ
վաղն ձեռնագրութիւն լինի, այն երեկոյին
ասա. «Այսօր եկայք որդիք հոգեկան | Լու-
սաւորչին մեր Պարթևական...», Երևանի
Պետ. Մատ. ձեռ. № 1082, էջ 69ա—71բ։

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել վարդապետի»։
Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 6527 (էջ 230ա
—231բ, վերջից թերի). Չմահոյ Մատ. ձեռ.
№ 92 (էջ 68ա)։ Չափը՝ 4—5 | 4—5։ Վե-
րագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն։

¹ Ձեռագրում՝ քափորի։

161. Գանձ ամենայն ննջեցելոց. «Այսօր
եհա հրաման արարչեն, | Մահու հրաւեր
մարմնոյս հողեղեն...», տես՝ «Գիրք սրբոյն
Մաշտոցայ վարդապետի», Կ. Պոլիս, 1704,
էջ 322—324:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել վարդապետի»:

Այլ տպ. — Գանձ ամենայն ննջեցելոց.
«Այսօր եհա հրաման...», տես՝ «Գիրք
սրբոյն Մաշտոցայ վարդապետի», Կ. Պո-
լիս, 1714, էջ 316—318:

Այլ տպ. — Գանձ համօրէն ննջեցելոց,
Առաքել վարդապետի ասացեալ. «Այսօր
եհա հրաման...», տես՝ «Սուրբ գիրքս որ
կոչի Մաշտոց», Կ. Պոլիս, 1726, էջ ԳՃԲ—
ԳՃԵ:

Այլ տպ. — Գանձ համօրէն ննջեցելոց՝
Առաքել վարդապետի ասացեալ. «Այսօր
եհա հրաման...», տես՝ «Սուրբ գիրքս որ
կոչի Մաշտոց», Կ. Պոլիս, 1785, էջ 302—305:

Այլ տպ. — Գանձ համօրէն ննջեցելոց,
Առաքել վարդապետի ասացեալ. «Այսօր
եհա հրաման...», տես՝ «Սուրբ գիրքս որ
կոչի Մաշտոց», Կ. Պոլիս, 1792, էջ 302—305:

Այլ տպ. — Գանձ համօրէն ննջեցելոց,
Առաքել վարդապետի ասացեալ. «Այսօր
եհա հրաման...», տես՝ «Գիրք Մեծ Մաշ-
տոց կոչեցեալ», Կ. Պոլիս, 1807, էջ 121—
122:

Այլ տպ. — Գանձ համօրէն ննջեցելոց.
«Այսօր եհա հրաման...», տես՝ «Գիրք որ
կոչի Մաշտոց», էջմիածին, 1836, էջ 417—
419:

Այլ տպ. — Գանձ համօրէն ննջեցելոց.
«Այսօր եհա հրաման...», տես՝ «Ծիսա-
րան որ կոչի Մաշտոց», Շուշի, 1840, էջ
389—392:

Այլ տպ. — Գանձ համօրէն ննջեցելոց,
Առաքել վարդապետի ասացեալ. «Այսօր
եհա հրաման...» (հրատ. Տ. Պալլան), տես՝
«Հայ աշուղներ», էջ 155—158:

Հրատարակիչը վերագրել է Առ. Բաղի-
շեցուն:

Այլ տպ. — (Անխորագիր) «Այսօր եհա
հրաման...», տես՝ Կ. Սատունի, «Գրական
դոճարներ», էջ 159—161: Հրատարակիչը
Առ. Բաղիշեցուն է վերագրել՝ նախորդի հե-
տեղյաթյամբ:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. №
424 (էջ 338ա—339ա), № 616 (էջ 1ա—2ա),
№ 2672 (էջ 389բ—390բ), № 2736 (էջ 430ա—
431ա), № 3081 (էջ 120բ—121ա), № 3112
(էջ 171բ—173բ), № 3352 (էջ 173ա—175բ),
№ 3594 (էջ 83ա—85ա), № 5499 (էջ 222ա—
224ա), № 5672 (էջ 79ա—80բ), № 5823
(էջ 176բ—178բ), № 5830 (էջ 221բ—223բ),
№ 5835 (էջ 255ա—256բ), № 5841 (էջ 231բ
—233բ), № 6527 (էջ 228բ—230ա), № 7508
(էջ 364բ—365բ), № 8710 (էջ 98բ—101ա),
№ 9075 (էջ 57բ—59ա) ևն. Վիեննայի
Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 69 (էջ 164բ), № 149
էջ 72ա), № 200 (էջ 81ա), № 975 (էջ 116բ),
№ 982 (էջ 203բ) և № 1001 (էջ 115բ).
Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 375 (էջ
225բ), № 378 (էջ 228բ), № 396 (էջ 80ա),
№ 398 (էջ 245բ), № 399 (էջ 123բ), № 402
(էջ 108ա), № 403 (էջ 141բ), № 414 (էջ
102բ), № 417 (էջ 131ա), № 419 (էջ 139բ),
№ 421 (էջ 150բ), № 425 (էջ 48բ) և № 427
(էջ 106բ և 269բ). Հռոմի Bibl. Vat. Cod.
Borg. Arm. 72 (fol. 155^v). Հայկաթիւի
(Կ. Պոլիս) Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ. № 143
(էջ 299). Պալատի (Կ. Պոլիս) Հրեշտակա-
պետ եկեղ. Մատ. ձեռ. № 47 (էջ 77բ). Ար-
մաշի Մատ. ձեռ. № 200 (էջ 120բ). Չմմա-
ռի Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 396ա), № 106 (էջ
104ա), № 112 (էջ 102ա), № 113 (էջ 150բ),
№ 115 (էջ 158ա), № 116 (էջ 129բ, սկ. 35
«Այսօր եհա ինծի հրրաման»), № 117 (էջ
40բ):

Ձեռագրերում բնագիրը կրում է «Գանձ
համօրէն ննջեցելոց», «Գանձ թաղման նըն-
ջեցելոց», «Գանձ աշխարհաթաղի և հան-
գըստեան», «Գանձ մեռելի» և նման խո-
րագրեր: Չափը՝ 4—5 | 4—5: Վերագրում
ենք Առ. Բաղիշեցուն:

162. Գանձ քահանայաթաղին. «Այսօր
եհա ինձ օր վախճանի, | Կամաւ անհառ 45

հոգոյն հշմարտի...», Երևանի Պետ. Մատ.
 ձև. № 424, էջ 328ա—330ա:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»:

Տես նաև նույն մատ. ձև. № 887 (էջ
 201ա—203ա), № 2672 (էջ 396ա—398ա),
 № 6527 (էջ 216բ—218բ), № 7508 (էջ 371ա
 —372բ), № 9075 (էջ 69ա—71բ) են. Վիեն-
 նայի Մխիթ. Մատ. ձև. № 982 (էջ 184ա).
 Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձև. № 398 (էջ
 241ա), № 406 (էջ 143բ). Նիկոսիայի—Ան-
 թիլիիսի ձև. № 45=հին № 13 (էջ 249ա).
 Զմմատի Մատ. ձև. № 81 (էջ 384բ), №
 105 (էջ 153ա): Վերջին ձևագրում դանձի
 աների թիվն ավելի է՝ հոդելով «Առաքել
 վարդապետի երգ»: Զարմ. 4—5 | 4—5: Վե-
 րագրում ենք Առ. Բաղիշեցուն:

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԱԹՈՌՆԵՐ

Տես՝ ՊԱՏՐԻԱՐԺԱԿԱՆ ԱԹՈՌՆԵՐ:

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ*

Հայ մատենագրության մեջ կան առաք-
 լալների վերագրված երկու խումբ անվա-
 ղերական կանոններ, որոնք ընդհանրապես
 հայտնի են Առաջին առաքելական կանոն-
 ներ և երկրորդ առաքելական կանոններ

* ՕՃԱՆՆԱԿ ԳՐԱԿ. B. Altaner u. A. Stuiber, „Patrologie“, 7. Aufl., Freiburg—Basel—Wien, 1966, S. 255—256.— I. Ortiz de Urbina, „Patrologia syriaca“, Romae, 1958, p. 224—225.— O. Bardenhewer, „Patrologie“, Freiburg i. Br., 1894, S. 28—32.— Idem, „Geschichte der altkirchlichen Literatur“, Bd. I, Freiburg i. Br., 1902, S. 85.— H. Jordan, „Geschichte der altchristlichen Literatur“, Leipzig, 1911, Kap. IX. § 61.— F. Nau, „Ancienne littérature canonique syriaque...“, fasc. 1, Paris, 1912, p. 223—224.— Ad. Harnack, „Die Überlieferung und der Bestand der altchristlichen Literatur bis Eusebius“, Leipzig, 1893, S. 451—466, 515—518, 542—543, 775 u. 885.— „Real-Encyclopädie für protest. Theologie und Kirche“ (hrsg. von Alb. Hauck), Bd. I, Leipzig, 1896, S. 734—741.— Ch.-J. Héféle, „Histoire des conciles d'après les documents originaux“ (trad. de l'allemand par Goshler et Delarc), t. I, Paris, 1869, p. 609—644.

անուններով: Այս կանոններն ավանդական
 հնության տնին, հայ եկեղեցական իրավուն-
 քի կանոնական ազդարաններից են համար-
 վել և հայկական «Կանոնագրքի» մաս են
 կազմել միշտ: Առաջին առաքելական կա-
 նոնները, որոնք կոչվում են նաև Վարդապե-
 տութիւն առաքելոց կամ պարզապես Կա-
 նոնք առաքելական, և ասորերենից են
 թարգմանվել և դարձ, տնին ներածու-
 թյուն և պատմական բնութագրի վերջարան,
 որը խոսում է առաքյալների քարոզության
 մասին, ու նշում նրանց վիճակները, կանոն-
 ների թիվը 33 է, բայց ձևագրերում հա-
 ճախ որպես 34-րդ հոդված համարակալված
 է նաև վերջարանը՝ «Վասն առաքելոցն թէ
 զո՛ր աշխարհ վիճակեցին» խորագրով: Երկ-
 րորդ առաքելական կանոնները, որոնք առ-
 հասարակ կոչվում են Կանոնք առաքելոցն
 ի ձեռն Կղեմայ կամ Կանոնք Կղեմայ (Կղե-
 միա Հոսիմայից առնումով), հանարենից
 են թարգմանվել և բաղկացած են 85 հոդ-
 վածներից՝ ըստ ձևագրերի պակաս կամ
 ավելի: Մենք ստորև տալիս ենք սույն եր-
 կու կանոնախմբերը, որոնք գիտական աշ-
 խարհում մեծ հետաքրքրություն են առաջ
 բերել բանասիրական և իրավագիտական տե-
 սակետից: Առաքելական մասնավոր կանոն-
 ներ տեսնել թԱՒԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ, ԲԱՐԹՈ-
 ՂԻՄԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ, ՓԻԼԻՊՊՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ
 անունների տակ: Կանոնագրքերում վերո-
 հիշյալ առաքելական կանոններին հաջորդող՝
 Կանոնք յես առաքելոց հարց հեռևողաց
 կոչված կանոնները տեսնել՝ ՀԱՐՅ ՀԵՏԵԻՈ-
 ՂԱՅ ԿԱՆՈՆՆԵՐ անվան տակ:

* * *

1 (Առաջին առաքելական կանոններ).

Սահմանք և կանոնք զոր եղին աշա-
 կերաք Քրիստոսի եկեղեցւոյ սրբոյ յես
 վերանալոյ տեառն. «Վարդապետութիւն
 առաքելոցն¹ զկնի վերանալոյ Քրիստոսի
 առ հայր իւր յերկինս, որպես շնորհեաց
 նոցա առնել բժշկութիւնս և նշանս, և որ-

¹ Տղադրում՝ առաքելոյն:

պես ընկալան առաքելաբն զպարգևս հոգ-
ւոյն սրբոյ, և զկարգս և զկանոմնս...»,
Ծիլն Աւարայրի, Բ տարի, 1867, էջ
131—136 և 153—167:

Հրատարակել է Մարկոս Աղարեգյանը:
Ձեռագիրը՝ անծանոթ:

Վերոնշյալը կանոնների ներածութեան
սկզբնատողն է: Ներածութեանը հաջորդում է
կանոնների ցանկը, որ կազմել է Հովհաննես
Օձնեցին. «Գլուխք և քիւր համօրէն կանոմ-
նական ասացուած առաքելական կանոնին,
գլուխք ԼԻ» (էջ 133—134): Բուն կանոնների
բնագիրը (էջ 134—136 և 153—160), որ
բաղկացած է 33 հոդվածներից, իր արույն
խորագրի հետ միասին նե տեսալն է:

— Կանոնք և սահմանք գոր եղին աշա-
կերաբն Քրիստոսի ի սուրբ եկեղեցիս յետ
վերանալոյ տեսուն ժողովեալք ի վերնա-
տունն. «Ա. կարգեցին սուրբ առաքելաբն
և եղին հատաառքեամբ, երբ յորժամ յա-
ղօքս կան և երկիր պագանեն աստուա-
ծութեանն, ընդ արևելս կացցեն...»:

Վերջում պատմական մասը համարակալ-
ված է որպէս 34-րդ հոդված (էջ 160—167):

Հաջորդ հրատարակութեաններից մի քա-
նիստմ, ինչպէս և ձեռագիր օրինակների մի
մաստմ, բացակայում է ներածութեանը, իսկ
պատմական վերջաբանը շատ է կրճատված:

Այլ տպ.— [Կանոնք և սահմանք գոր
եղին աշակերաբն Քրիստոսի ևն] «Վար-
դապետութիւն առաքելոց զկնի վերանա-
լոյն Քրիստոսի առ հայր իւր յերկինս...»,
տես՝ Հ. Տաշյան, «Վարդապետութիւն առա-
քելոց անվաւերական կանոնաց մատեանը»,
Վիեննա, 1896, էջ 289—358:

Հրատարակութեանը կատարվել է Վիեն-
նայի Մխիթ. Մատ. № № 58, 100, 256 և
297 (հին № № 15, 58, 44 և 62Ա) ձեռա-
գրերի, և այլ վալրերում գտնվող մի քանի
ձեռագիր օրինակների համեմատութեան հի-
ման վրա (տես էջ 257—268): Համեմատու-
թեան է առնվել նաև ասորերեն սկզբնագիրը
(տես էջ 359—384):

Այլ տպ.— Կանոնք և սահմանք գոր
եղին աշակերաբն Քրիստոսի ի սուրբ եկե-
ղեցիս յետ վերանալոյն տեսուն ժողովեալք ի

վերնատունն. «Ա. Կարգեցին առաքելաբն և
եղին հատաառքեամբ...», տես՝ Ն. Մելիք-
Թանգյան, «Հայոց եկեղեցական իրաւուն-
քը», գիրք Ա, Շուշի, 1903, էջ 116—126:

Հրատարակվել է էջմ. Մատ. № № 761,
740 և 736 (այժմ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ № 778, 783 և 449) ձեռագիր օրինակ-
ներից:

Այլ տպ.— Կանոնք և սահմանք, գոր
եղին աշակերաբ Քրիստոսի, յետ վերանա-
լոյ տեսուն, ժողովեալք ի վերնատունն. «Ա.
Կարգեցին առաքելաբն...», տես՝ «Կանոնա-
գիրք Հայոց» (հրատ. Ա. Ղլաճյան), Թիֆ-
լիս, 1913, էջ 219—235:

Հրատարակվելն օգտագործել է էջմիածնի
ձեռագրերը՝ առանց նշելու նրանց համար-
ները:

Այլ տպ.— Սահմանք և կանոնք գոր
եղին աշակերաբ Քրիստոսի եկեղեցւոյ սրբոյ
յետ վերանալոյ տեսուն. «Վարդապետու-
թիւն առաքելոցն զկնի վերանալոյն Քրիստո-
սի...», տես՝ H. Ghedighian (հրատ.), „Cano-
lles apostolici“, Venezia, S. Lazzaro, 1941,
p. 1—41.

Հրատարակութեան համար օգտագործվել
են հետևյալ ձեռագրերը. Նոր-Ջուղայի Ամե-
նաիրկիչ վանքի Մատ. № 131. Վիեննայի
Մխիթ. Մատ. № № 274, 583, 468, 1177,
451, 1235, 776, 345, 73, 257 և 472. Հռոմի
Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. 60. Համեմա-
տութեան են առնվել նաև Հ. Տաշյանի, Ն. Մե-
լիք-Թանգյանի և Ա. Ղլաճյանի հրատարա-
կութեանները:

Այլ տպ.— Սահմանք և կանոնք գոր
եղին աշակերաբն Քրիստոսի եկեղեցւոյ
սրբոյ յետ վերանալոյ տեսուն. «Վարդապե-
տութիւն առաքելոցն զկնի վերանալոյն
Քրիստոսի...», տես՝ «Կանոնագիրք Հայոց»
(հրատ. Վաղգեն Հակոբյան), հա. Ա, Երևան,
1964, էջ 18—60:

Հրատարակութեան համար օգտագործվել
են Նոր-Ջուղայի Ամենաիրկիչ վանքի Մատ.
№ 131 ձեռագիրը և Երևանի Պետ. Մատե-
նադարանից 47 ձեռագրեր (վերջիններիս
մասին տես ստորև):

ԲՈՎԱՆԴԱԿԼՈՒԹՅՈՒՆ (ըստ վերջին հրատարակության).

Գլուխ և թիւք համօրէն կանոնական ասացուած առաքելական կանոնիս, գլուխք ԼԳ:

- 5 Ա. Վասն յարեւելս կոյս չաղօթն կալ:
- Բ. Վասն կիրակէի պատարագ մատուցանել:
- Գ. Վասն շորեքշաբաթու պահելոյ:
- Դ. Վասն զուրբաթ պահելոյ:
- 5 Ե. Վասն զշաբաթ պատուելոյ:
- 6 Զ. Վասն երիցունս և սարկաւագունս և կէսսարկաւագունս ձեռնադրելոյ:

Է. Վասն աւուր ծննդեան և յայտնութեան Քրիստոսի ի Զ. յունուարի կատարելոյ:

- 7 Ը. Վասն սուրբ զատիկին յետ քառասուն աւուր պահելոյ կատարել:

- 8 Թ. Վասն աւետարանին ընթեռնելոյ:
- 9 Ժ. Վասն թէ զկնի պատեքին կատարեսցեն Ս օր:
- 10 ԺԱ. Վասն վերացման նորա:
- ԺԲ. Վասն շնորհադրելոյ զեկամուտ օր:
- 20 ԺԳ. Վասն յաւուր ութերորդի մկրտել զմանուկ:
- ԺԴ. Վասն չաշաշելոյ զսաշատն տեանն, որք յերկմիտս իցեն ի հաւատս:

- 21 ԺԵ. Վասն որ ի հարցուկս երթան:
- 22 ԺԶ. Վասն որք ընդ Հրէայն հաղորդին:
- 23 ԺԷ. Վասն ոչ ընդունել զորս ի Հրէից կամ ի հեթանոսաց հաւատան և անդէն ուրանան:

- 24 ԺԸ. Վասն զվաշխատուն ոչ ձեռնադրել:
- ԺԹ. Վասն միաբանութեամբ կատարել զեկեղեցւոյ իրս առաջնորդին և պաշտօնէիցն:

- 30 Ի. Վասն ոչ խոտելոյ զանարգ ի ձեռնադրել եթէ անարատ իցէ:

- 31 ԻԱ. Վասն զանընշասէրն ձեռնադրելոյ:
- 32 ԻԲ. Վասն ոչ ձեռնադրելոյ զամբարտաւանս:
- 33 ԻԳ. Վասն միաբան լինել բահանայիցն:
- 34 ԻԴ. Վասն որք ոչ ունին զօծումն բահանայութեան:
- 35 ԻԵ. Վասն պատուելոյ զբահանայսն:
- 36 ԻԶ. Վասն դատաւորաց:

- 37 ԻԷ. Վասն զյիշատակս վկայից կատարելոյ:
- 38 ԻԸ. Վասն ի բեմ հանելոյ ղթագաւորս:
- 39 ԻԹ. Վասն զսաղմոսն Դաւթի պաշտելոյ:
- 40 Լ. Վասն ոչ ընթեռնելոյ զարտաքին գիրս:
- 41 ԼԱ. Վասն ի սուրբ սեղանն ջերմ զհացն հանել:
- 42 ԼԲ. Վասն որ կուտութեամբ կամի կեալ:
- 43 ԼԳ. Վասն որք ամուսնանայցեն:
- 44 ԼԴ. Վասն առաքելոցն թէ զո՞ր աշխարհ վիճակեցին:

ԹԱՐԳԱՐԱՆԻԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա. Հայ. աշխարհարար թարգմ. (անանուն).

Կանոնք և սահմանք զոր եզին աշակերտքն Քրիստոսի են: Տես՝ Ս յ ա յ Կ Հ ա յ ա ս ա ն ե ա յ ց Ե կ ե ղ ե ց ո յ, Կ. Պոլիս, 1888, էջ 358—361, 374—378, 421—425 և 436—441:

Հրատարակութիւնը մնացել է անաղարտ՝ պարբերականի դադարման հետեանքով:

բ. Լատ. թարգմ. Հ. Կետիկյանի.

Canones apostolici primi. Constitutiones et Canones quos sanctae ecclesiae discipuli Christi post Domini ascensionem statuerunt. Տես հետևյալ հրատ. մեջ. H. Ghedighian (հրատ.), „Canones apostolici“, Venezia, 1941, p. 1—41.

□ Առաջին առաքելական կանոնների ասոր. սկզբնագրի հնագույն, բայց թերի, հրատարակութիւնը տես՝ Ang. Mai, „Scriptorum veterum nova collectio“, t. X, Romae, 1838, pars 1, p. 169—175, և բնագրի լատ. թարգմանութիւնը Ալ. Աստեմանիի կողմից՝ Ibidem, p. 3—8. Լրիվ հրատ. տես՝ Paul de Lagarde, „Reliquiae juris ecclesiastici antiquissimae“, Lipsiae, 1856, I, p. 32—44, և բնագրի հուն. թարգմանութիւնը (‘Εκ τῆς βίβλου τῆς Διδαχῆς Ἀδδαίου τοῦ ἀποστόλου’) Ibidem, II, p. 89—95. Այլ հրատ. տես՝ W. Cureton, „Ancient Syriac Documents Relative to the Earliest Establishment of Christianity in Edessa and the Neighbouring Countries“, London, 1864, p. 24—35, և բնագրի անգլ. թարգմանութիւնը („The doctrine of the apostles“) Ibidem (թարգմանութեան բաժնում), p. 24—35. Տես նաև վերջին հրատարակութեան Բ տպագրութիւնը՝ W. Cureton, „Ancient Syriac Documents..“, Amsterdam, Oriental Press, 1967 (էջերը պահպանված են նույնութեամբ):

2. (Երկրորդ առաքելական կանոններ).

Սահմանք և կանոնք սուրբ առաքելոցն ի ձեռն Կղեմայ առաքելի հետևողաց. «Ա. Եպիսկոպոս ձեռնադրեսցի յեպիսկոպոսաց յերկուց կամ յերից...», Ծիլն Ա լ ա ղ ա յ ՝ 35 ր ի, Բ տարի, 1867, էջ 196—206:

Սկզբում՝ ցանկը. «Կանոնք երկրորդ առաքելական ի ձեռն Կղեմայ. գլուխք ԶԴ» (էջ 193—195): Հրատարակել է Մարկոս Աղաբեգյանը: Ձեռագիրն անծանոթ է:

Այլ տպ.— Սահմանք և կանոնք սուրբ առաքելոցն ի ձեռն Կղեմայ առաքելի հետևողաց: Երկրորդ առաքելականք. «Ա. Եպիսկոպոս ձեռնադրեսցի յեպիսկոպոսաց յերկուց կամ երից...», տես՝ Ն. Մելիք-Թան-

գլխան, «Հայոց եկեղեցական իրաւունքը»,
Գիրք Ա, Շուշի, 1903, էջ 127—140:

Օգտագործված ձեռագրերի մասին տես
նախորդ կանոնախմբի համապատասխան
հրատարակութիւնը:

Այլ տպ.— Սահմանք և կանոնք սուրբ
առաքելոցն (ի ձեռն Կղեմայ առաքեալ հե-
թանոսաց). «Ա. Եպիսկոպոս ձեռնադրես-
ցի...», Տ ա ճ ա ր, Կ. Պոլիս, Ա տարի, 1909—
10, էջ 68—69, 103—105 և 136—138:

Հրատարակված է հունարեն բնագրի բաղ-
դատութեամբ կատարված ճշտումներով՝ Եղ.
Դուրյանի կողմից: Ձեռագիր՝ անժանութ:

Այլ տպ.— Սահմանք և կանոնք առաքե-
լոց ի ձեռն Կղեմայ¹ առաքեալ հեթանոսաց:
Երկրորդ առաքելականք. «Ա. Եպիսկոպոս
ձեռնադրեսցի...», տես՝ «Կանոնագիրք Հա-
յոց» (հրատ. Արս. Ղլտճյան), Թիֆլիս, 1913,
էջ 235—255:

Հրատարակվել է էջմիածնի ձեռագրերից:

Այլ տպ.— Սահմանք և կանոնք սուրբ
առաքելոցն ի ձեռն Կղեմայ առաքեալ հե-
թանոսաց: Կանոնք երկրորդ առաքելականք.
«Ա. Եպիսկոպոս ձեռնադրեսցի...», տես
H. Ghedighian (հրատ.), «Canones apostoli-
ci», Venezia, 1941, p. 49—72.

Բնագրի սկզբում՝ ցանկը. «Երկրորդ ա-
ռաքելական կանոնիս զլուխ 26» (էջ 42—
48): Օգտագործված ձեռագրերի մասին տես
նախորդ կանոնախմբի համապատասխան
հրատարակութիւնը:

Այլ տպ.— Սահմանք և կանոնք սուրբ
առաքելոցն՝ ի ձեռն Կղեմայ առաքեալ հե-
թանոսաց. «Ա. Եպիսկոպոս ձեռնադրես-
ցի...», տես՝ «Կանոնագիրք Հայոց» (հրատ.
Վազգեն Հակոբյան), հտ. Ա, Երևան՝ 1964,
էջ 75—100:

Սկզբում՝ ցանկը. «Երկրորդ առաքելա-
կան կանոնիս զլուխ 26» (էջ 67—75): Օգ-
տագործված ձեռագրերի մասին տես նա-
խորդ կանոնախմբի համապատասխան հրա-
տարակութիւնը:

Բովանդակութիւն (ըստ վերջին հրատա-
րակութեան).

Երկրորդ առաքելական կանոնիս զլուխ 26:

Ա. Վասն ձեռնադրութեան եպիսկոպոսաց:

Բ. Վասն ժառանգաւորաց ձեռնադրութեան:

Գ. Վասն տէրոնական պատարագին:

Դ. Վասն զիւտից եկեղեցւոյ:

Ե. Վասն կնաթող քահանայից:

Զ. Վասն ժառանգաւորաց, որ զաշխարհական հոգս
յանձն անուեն:

Է. Վասն սրբոյ զատկին:

Ը. Վասն հաղորդելոյ յաւուր սոնին, որ յուխտէն
իցեն:

Թ. Վասն որ անկատար զժամն թողուն:

Ժ. Վասն ոչ հաղորդելոյ ընդ անհաղորդին:

ԺԱ. Վասն լուծեալ քահանային:

ԺԲ. Վասն որք բանադրեալ իցեն:

ԺԳ. Վասն եպիսկոպոսի որ զայլոյ իշխանութիւն
բռնադատէ:

ԺԴ. Վասն ժառանգաւորաց որ յօտար տեղիս պան-
դրիտանան:

ԺԵ. Վասն ոչ ձեռնադրել զերկկանայս ի քահա-
նայս:

ԺԶ. Վասն ոչ ձեռնադրել քահանայ որ զայրի կին
անէ:

ԺԷ. Վասն զազգականս շատնել կին:

ԺԸ. Վասն ոչ տալոյ երաշխաւոր ժառանգաւորի:

ԺԹ. Վասն որ ոչ կամօք ներքինացեալ են:

Ի. Վասն որ կամօք զինքն կրճատեաց:

ԻԱ. Վասն ժառանգաւորի որ զինքն կրճատեաց:

ԻԲ. Վասն ժողովրդականի որ զինքն կրճատեաց:

ԻԳ. Վասն եպիսկոպոսի որ ի մեղս առածեալ է:

ԻԴ. Վասն որք ամուսնանան ի ժառանգաւորաց:

ԻԵ. Վասն չլինել հարկանող զեպիսկոպոս:

ԻԶ. Վասն եպիսկոպոսի որ լուծեալ իցէ:

ԻԷ. Վասն եպիսկոպոսի թէ ընչիւք ձեռնադրի:

ԻԸ. Վասն եպիսկոպոսի որ իշխանաւ վարեցեալ:

ԻԹ. Վասն թէ որ երկէջ անարգէ զեպիսկոպոս:

Լ. Վասն թէ որ երկէջ կայցէ յեպիսկոպոսէ որդեալ:

ԼԱ. Վասն զի մի զոր յօտար եպիսկոպոսաց ընդու-
նել:

ԼԲ. Վասն զեպիսկոպոսին իւրաքանչիւր սողի զի-
տել պարտ է:

ԼԳ. Վասն չձեռնադրել զեպիսկոպոս յայլ վիճակ:

ԼԴ. Վասն թէ որ զձեռնադրեալ եպիսկոպոս ոչ ըն-
կալաւ:

ԼԵ. Վասն երկիցս ի տարւոջն ժողով լինելոյ:

ԼԶ. Վասն եկեղեցւոյ իրաց:

ԼԷ. Վասն երիցու և սարկաւազի չգործել ինչ առանց
կամաց եպիսկոպոսին:

ԼԸ. Վասն ընչից եպիսկոպոսին և եկեղեցւոյն:

ԼԹ. Վասն իշխանութիւն ունել եպիսկոպոսաց եկե-
ղեցւոյ:

Խ. Վասն եպիսկոպոսաց որ քուէից պարապեն:

ԽԱ. Վասն սարկաւազաց զնմանս արարեալ:

ԽԲ. Վասն եպիսկոպոսի որ վաշխ անու:

ԽԳ. Վասն թէ եպիսկոպոս որ թերահաւատից աղօ-
թակից լինի:

ԽԴ. Վասն թէ եպիսկոպոս որ զթերահաւատից մկր-
տութիւն ընդունի:

¹ Տպագրում՝ Կղիմայ:

կն. Վասն որոշելոյ զկնահանէսն:

ԽԶ. Վասն որք անգոսնեն զամուսնութիւն և զմասկերութիւն և որք գինի ճաշակեն:

ԽԷ. Վասն թէ եպիսկոպոս որ զդարձեալն ի մեղաց ոչ ընդունի:

ԽԸ. Վասն որ ոչ ճաշակեն յաւուր տօնից ի մաս ի գինոյ:

ԽԹ. Վասն ժառանգաւորի որ ուտէ ի կապիղոջ:

Մ. Վասն ժառանգաւորի որ թշնամանէ զեպիսկոպոս:

ՄԱ. Վասն ժառանգաւորի որ թշնամանէ զերէց:

ՄԲ. Վասն թէ որ ժառանգաւոր այսպանկսէ զվնասեալ մարմնով:

ՄԳ. Վասն երիցու որ անխոյսթ առնէ գրահանալութեան և զժողովուրդն խրատելոյ:

ՄԴ. Վասն եպիսկոպոսի որ ոչ տայ կարօտելոյ:

ՄԵ. Վասն շմուծանելոյ զամպարշտացն գիրս իկեղեցի:

ՄԶ. Վասն բամբասաւորաց:

ՄԷ. Վասն մարդկային երկիւղի:

ՄԸ. Վասն ոչ ուտելոյ միս արեամբ շնոյ և գաղանարկ:

ՄԹ. Վասն ոչ պահելոյ զշաբաթ և զկիրակի:

Կ. Վասն ոչ աղօթել ի ժողովարանս Հրէից:

ԿԱ. Վասն որ ի կոտի դոք սպանցէ:

ԿԲ. Վասն որք զանխօս կանայս բռնաբարեն:

ԿԳ. Վասն որ երկրորդ ձեռնադրութիւն ընկալան:

ԿԴ. Վասն պահելոյ զուրբաթ և զշորեքշաբաթ ի ոտրք բառասնորդսն:

ԿԵ. Վասն ոչ պահելոյ և տօնելոյ ընդ Հրէայսն:

ԿԶ. Վասն որք տանին ձէթ ի մեհեանս հեթանոսաց:

ԿԷ. Վասն որ զոգտացի ձէթ կամ մօմեղէն:

ԿԸ. Վասն ւայիսկոպոսաց որ ամբաստանեալ են:

ԿԹ. Վասն շնորհունելոյ զիկերահաւատ որ ի վկայութիւն եպիսկոպոսաց:

Շ. Վասն ոչ շնորհելոյ եպիսկոպոսաց զպատիւ՝ ազգականաց:

ՇԱ. Վասն որք թէ խեղ ախմբ և մարմնով:

ՇԲ. Վասն ոչ ձեռնադրել եպիսկոպոսի զխօլ և զկոյր:

ՇԳ. Վասն գրահարի:

ՇԴ. Վասն որք ի հեթանոսաց մկրտին:

ՇԵ. Վասն չանկանել եպիսկոպոսին յերկրաւոր հոգս:

ՇԶ. Վասն չափելոյ ի ժառանգութիւն զծառայս:

ՇԷ. Վասն եպիսկոպոսի որ ի զօրականութիւն պարագեցէ:

ՇԸ. Վասն որք զթագաւոր թշնամանեն:

ՇԹ. Վասն զի թէ զոք ճշմարտութեամբ մկրտեալ և վերստին մկրտեցի:

Չ. Վասն մկրտութեան տգիտի:

ՉԱ. Վասն մկրտութեան:

ՉԲ. Վասն որ գհայր ասէ չարչարեալ:

ՉԳ. Վասն եպիսկոպոսի զի մի՞ իշխեսցէ յալմէ իշխանութենէ առնուլ:

ՉԴ. Վասն եպիսկոպոսի զի երեւցի զլուս և առաջնորդ:

ՉԵ. Վասն պահելոյ զկանոնադրեալս:

☐ Երկրորդ տառքեալիկան կանոններ ի հուն. բնագիրք, նրա լատ. թարգմանութեան հետ միասին՝ „Κανόνες τῶν ἀγίων καὶ πατρῶν ἀποστόλων. Canones apostolorum, Gentiano Herveto interprete“, տեա՛ J. Harduinus, „Acta conciliorum et epistolae decretales ac constitutiones summorum pontificum“, t. I, Parisiis, 1715, p. 9—32. նույնի ալ հրատարակութեան տեա՛ J. D. Mansi, „Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio“, t. I, Florentiae, 1759, p. 29—48. J. B. Pitra, „Juris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta“, t. I, Romae, 1864, p. 8—36. Ch.-J. Héfélié, „Histoire des conciles“, t. I, Paris, 1869, p. 616—644.

Հայտնի են նաև սույն կանոնների ասորերեն, եթովպերեն, ղպտերեն, սլավոներեն հն:

☒ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռագրերում տառքեալիկան Ա. և Բ կանոնների հնագույն օրինակն է ձեռ. № 6409 (էջ 12ա—20ա և 20բ—25բ), որը ԺԳ դարից է. մյուսները՝ որոնք ԺԴ և հետագա դարերի ընդօրինակութեան են, հետևյալներն են. № 449 (էջ 13բ—23բ և 23բ—29բ), № 582 (էջ 141բ—147ա՝ միայն Ա. կանոնները, թերի), № 646 (էջ 12ա—23բ և 23բ—30բ), № 648 (էջ 140ա—152ա և 152ա—160ա), № 649 (էջ 12բ—18բ՝ միայն Ա. կանոնները), № 650 (էջ 4ա—21բ՝ միայն Ա. կանոնները), № 651 (էջ 1ա—12բ՝ միայն Ա. կանոնները), № 653 (էջ 2ա—11բ և 12ա—16բ), № 654 (էջ 6ա—17ա և 17ա—26բ), № 656 (էջ 12բ—22ա և 22բ—28բ), № 657 (էջ 95ա—97ա՝ միայն Բ կանոնները, համառոտ), № 659 (էջ 3ա—29ա և 29բ—44ա), № 660 (էջ 4բ—20ա և 20ա—30ա), № 661 (էջ 16ա—23բ՝ միայն Բ կանոնները), № 778 (էջ 37ա—51բ և 51բ—61բ), № 783 (էջ 13բ—26ա և 26ա—34բ), № 795 (էջ 17ա—29ա և 29ա—36բ), № 837 (էջ 1ա—6բ՝ միայն Բ կանոնները, թերի), № 1779 (էջ 35ա—48բ և 48բ—57ա), № 2576 (էջ 166բ—167բ՝ միայն Բ կանոնները, թե-

րի), № 2596 (էջ 4ա—12բ և 12բ—18ա), № 2635 (էջ 16ա—21բ և 21բ—26բ), № 2655 (էջ 1ա—3բ՝ թերի, և 3բ—10բ), № 2676 (էջ 1ա—21բ և 21բ—29բ), № 2677 (էջ 19բ—29բ և 29բ—39ա), № 2713 (էջ 6բ—9ա, 16ա—17ա՝ միայն Ա. կանոնները, թերի), № 2883 (էջ 7բ—19ա և 19ա—27բ), № 2964 (էջ 1ա—25ա՝ միայն Ա. կանոնները), № 3059 (էջ 148ա—162ա և 162ա—170ա), № 3097 (էջ 19ա—40բ և 40բ—54ա), № 3098 (էջ 2ա—18բ և 19ա—32բ), № 3099 (էջ 22ա—38ա և 38ա—48ա), № 3141 (էջ 1ա—7բ և 8ա—14ա), № 3148 (էջ 8բ—19բ և 20ա—27ա), № 3276 (էջ 152ա—152բ՝ թերի, և 152բ—155ա՝ թերի), № 3291 (էջ 168ա—182ա և 182ա—190բ), № 3297 (էջ 9բ—17ա և 17ա—22ա), № 3368 (էջ 6ա—18բ՝ թերի, և 18բ—27ա), № 3369 (էջ 3ա—10ա և 10ա—21բ, 92ա—97ա), № 3383 (էջ 49բ—55ա՝ միայն Ա. կանոնները, համառոտ), № 3422 (էջ 10ա—35բ՝ միայն Ա. կանոնները, թերի), № 3544 (էջ 1ա—19ա և 19ա—19բ), № 3562 (էջ 243ա—252բ, 262բ, և 262ա—265բ, 253ա—257ա), № 3706 (էջ 14բ—28բ և 28բ—36բ), № 3788 (էջ 1—10 և 10—15), № 4028 (էջ 4ա—15բ և 18ա—27բ), № 4403 (էջ 17ա—32ա և 32ա—42բ), № 4631 (էջ 16բ—33բ և 33բ—43բ), № 5148 (էջ 9բ—21բ և 21բ—29բ), № 5221 (էջ 124ա—147բ՝ միայն Ա. կանոնները), № 5782 (էջ 16բ—33ա և 33ա—44ա), № 5894 (էջ 16ա—32ա և 32ա—42ա), № 6036 (էջ 68ա—73բ՝ միայն Բ. կանոնները, թերի), № 6496 (էջ 19ա—32բ և 32բ—40բ), № 6907 (էջ 155ա—160ա և 167ա—178բ), № 6909 (էջ 7ա—8ա՝ միայն Բ. կանոնները, համառոտ), № 7060 (էջ 2ա—11ա՝ միայն Բ. կանոնները, թերի), № 7317 (էջ 1ա—16բ և 331ա—334ա՝ Ա. կանոններ, էջ 16բ—29ա՝ Բ. կանոններ), № 7580 (էջ 60ա—69բ և 69բ—77ա), № 7616 (էջ 15բ—32ա և 32բ—43բ), № 8006 (էջ 21ա—48բ և 49ա—59ա), № 8158 (էջ 13ա—32ա և 32ա—44ա), № 8172 (էջ 115ա—118բ՝ միայն Բ. կանոնները, համառոտ), № 8236 (էջ 8բ—18բ և 19ա—25ա), № 8380 (էջ 14ա—31ա և 31ա—42ա), № 8926 (էջ 30ա—

40բ և 40բ—47բ), № 8938 (էջ 10ա—24բ և 24բ—33ա), № 8964 (էջ 15ա—27բ և 27բ—35բ), № 9298 (էջ 3ա—18ա և 18բ—30ա), № 9311 (էջ 2ա—9բ՝ միայն Բ. կանոնները), № 9769 (էջ 2ա—14բ և 14բ—23բ), № 10137 (էջ 11ա—20բ և 21ա—28բ), № 10311 (էջ 12բ—27ա և 27ա—35բ) ևն: Տես նաև Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձև. № 58 (էջ 14ա և 35բ), № 256 (էջ 9բ և 20ա), № 100 (էջ 2ա՝ միայն Ա. կանոնները) և № 297 (էջ 1ա՝ միայն Ա. կանոնները), № 579 (էջ 14բ և 31ա), № 713 (էջ 5ա՝ միայն Բ. կանոնները), № 751 (էջ 6ա՝ միայն Ա. կանոնները), № 810 (էջ 11ա և 23ա), № 1118 (էջ 9բ և 23բ): Տես դարձյալ Երասաղեմի Հայկ. Մատ. ձև. № 157 (էջ 24 և 47), № 171 (էջ 7 և 20), № 182 (էջ 2 և և), № 252 (էջ 9ա և 20ա), № 339 (էջ 14ա և 27բ) ևն. Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. 172 (fol. 12^r et 28^v). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. 2334 (fol. 14^r and 30^v). Հռոմի Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. 60 (fol. 6^v et 15^r). Բեռլինի Kön. Bibl. Ms. Or. Oct. 278 (fol. 331—350). Հոլանդի Ամսթերդամի. ձև. № 28 (էջ 715, միայն Ա. կանոնները) և № 36 (էջ 421, միայն Ա. կանոնները): Հմմտ. նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձև. № 222՝ «Ի կանոնաց զրոց՝ վասն երկուսասան առաքելոցն և վասն Յակոբայ եղբոր տեառն» (էջ 438ա—443բ, սկ. «Վարդապետութիւն առաքելոցն՝ զհետ վերանալոյն»):

Առաքելական Ա. կանոնախմբի վերնագիրը, բացի տպագրերում նշված ձևերից, ձևադրերում պատահում է նաև՝ «Սկիզբն առաքելական կանոնացն», «Սկիզբն կանոնիս: Սահմանք և կանոնք զոր եղին...», «Յառաջաբանութիւնք առաքելական կանոնաց: Սահմանք և կանոնք զոր եղին...» ևն. իսկ Բ. կանոնախմբի վերնագիրը պատահում է նաև՝ «Հրամանք առաքելոցն ի ձեռն Կղեմայ, առաքելոյ հեթանոսաց: Կանոնք եկեղեցականք», «Դարձեալ հրամանք սուրբ առաքելոցն ի ձեռն Կղեմայ...», «Կանոն աւանդեալ եկեղեցեաց քրիստոնէից՝ ի ձեռն սրբոյն Կղեմայ, առաքելոյն հեթանոսաց» ևն:

Առաջին կանոնախմբի պատմական վերջաբանի բաղկացուցիչ մասերից մեկը, որ սկսվում է «Ընկալաւ ձեռնագրութիւն քահանայութեան Երուսաղեմ և ամենայն աշխարհն Պաղեստինացոց, և Սամարացիք և Փղշտացիք» բառերով, ձեռագրերում գրանվում է և առանձին, ուրույն խորագրով, տես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2020՝ «Թե յո՛ր աշխարհ վիճակեցան առաքելքն» (էջ 267բ—270բ), № 993՝ «Վիճակք առաքելոցն տեառն» (էջ 643ա—643բ) ևն։

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Գաբրելյան Հովս.— «Քաղուած կանոնագրոց քննութենէն», հետևյալ հրատ. մեջ որպէս հավելված. Հ. Տաշյան, «Վարդապետութիւն առաքելոց անվաւերական կանոնաց մատեանը», Վիեննա, 1896, էջ 429—442:

Գաբրելյան Հովս.— «Սրբազան պատարագամատոյցք Հայոց», Վիեննա, 1897, էջ 17—73:

Դուրյան Եղ.— «Մեր եկեղեցական կանոնները», Տ ա ճ ա ր, Կ. Պոլիս, 1909, էջ 68—69, 103—105 և 136—138:

Զարբանալյան Գաբ.— «Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց (գար Դ—ԺԶ)», Վենետիկ, 1889, էջ 489—494:

Հակոբյան Վազգ. (հրատ.)— «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա, Երևան, 1964, էջ 18—100 (առաքելական կանոններ), 541—557 (ծանոթագրութիւններ):

Մելիք-Թանգյան Կ.— «Հայոց եկեղեցական իրաւունքը», գիրք Ա, Շուշի, 1903, էջ 35—140:

Տաշյան Հակ.— «Վարդապետութիւն առաքելոց անվաւերական գրոց կանոնաց մատեանը: Թուղթ Յակոբայ առ Կողբատոս և կանոնք Թադդէի: Քննութիւն և բնագիրը», Վիեննա, 1896:

Աշխատութիւնը նախ մատամբ լույս է տեսել Հ ա ճ ա ղ Ե Ա մ ս օ Ր ե ա յ ու մ, 1893, էջ 1—7, 65—69, 97—102, 161—168, 193—197, 232—239, 257—262, 303—308, 325—332 և 380—383. 1894, էջ 21—25 և 76—83:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. P. Vetter, *Literarische Rundschau*, 1896, № 9.—Լ., Մշակ, 1896, նոյ. 12, № 132.—Բարդես Վ. [Կյուլեսերյան], Բիւզանդիոն, 1896, նոյ. 22 և 23, № № 17 և 18.—Դ. Խ., Մ ա ս ի ս (լրագիր), 1897, հուլ. 3/15, № 182:

Տիգրանյան Սիւր.— «Հայոց իրավունքի պատմութիւն ներածութիւն», Երևան, 1923, էջ 101—102:

Тигранян С.— „Древнеармянская Книга канонов“, Петроград, 1918, стр. 48.

Ghedighian H. (հրատ.)— „Canones Apostolici, quos apparatu critico dotavit et latine interpretatus est P. Hemaiagh Ghedighian, Congregationis Mechitharitarum Venetiarum e Pont. Commissione ad redigendum C. I. C. O.“, Venezia—S. Lazzaro, Tip. dei Padri Mechitaristi, 1941. (S. Congregazione per la Chiesa Orientale. Codificazione canonica orientale. Fonti. Serie II—fascicolo XXI: Collectio Canonum Ecclesiae Armenae, I).

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՀԱՆԳՆԵՐ

Տես՝ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ԴԱՒԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, § 18՝ «Հանգանակ հաւատոյ»:

ԱՌԱՔԵԼԵՆ

Տես՝ ԳԷՈՐԳ ԱՌԱՔԵԼԵՆ:
ԳՐԻԳՈՐ ԱՌԱՔԵԼՈՎԻԶ [ԱՌԱՔԵԼԵՆ]:
ԽԱՍՉԱՏՈՒՐ ԱՐԶՐՈՒՄԵՅԻ ԱՌԱՔԵԼԵՆ:
ՅԱԿՈԲ ԱՌԱՔԵԼՈՎԻԶ [ԱՌԱՔԵԼԵՆ]:
ՍԻՒՄՓՈՐՈՒՆ ԱՌԱՔԵԼՈՎԻԶ [ԱՌԱՔԵԼԵՆ]:

ԱՌԱՔԵԼՈՎԻԶ

Տես՝ ԱՌԱՔԵԼԵՆ:
ԱՌԱՔԵԼՈՅ (Գործք)
Տես՝ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒՆՉ ՄԱՏԵԱՆ:

ԱՌԱՔԵՆՈՒԹԵԱՆՅ (Գիրք)

Տես՝ ՊԵՏՐՈՍ ԱՐԱԳՈՆԱՅԻ:

ԱՌԱՔԵՆՈՒԹԵԱՆՅ (Յաղագս)

Տես՝ ԱԼԲԵՐՏ ՄԵԾ, «Դրախտ հոգևոյ

5 յաղագս առաքինութեանց»:

ԱՐԻՍՏՈՏԷԼ ՍՏԱԳԻՐԱՅԻ, «Յա-

ղագս առաքինութեանց առ Աղեքսանդրոս
թագաւոր»:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՆԳԼՈՍ, «Յաղագս

10 առաքինութեանց հոգևոյն»:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԱՅՐԱԳՈՄԵՅԻ, «Յա-

աղագս պէսպէս առաքինութեանց»:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱՐԿԱՆԱԳ, «Յաղագս

չորից առաքինութեանց»:

ԱՌԵՂԺՈՒԸԹԵ ՍՈՂՈՄՈՆԻ

Տես՝ ԱՌԱԿԹ ՍՈՂՈՄՈՆԻ, չամածո ող-
բերգութիւն¹:

ԱՌԵՍՏԷՍ [ՈՎՐԵՍՏԷՍ] ԶՕՐԵԱՆ՝

(Orestes miles)

20 Տես՝ ԷԼԻՍՏՐՈՏԻՈՒԵԱՆ ՎԿԱՆԵՐ:

ԱՌԵՍՏԻՈՍ [ՈՎՐԵՍՏԷՍ] ՏԻԱՆԵՅԻ ԲԺԻԵԿ*

(Orestes Tyanensis medicus)

Վկա՝ Դիոկղեսարիանոս կայսրի օրով, մոտ.
304 թվին, կապադովկիայի Տիանա քաղա-
քում: Հայրմատուրքներում ունենք նրա հա-
մառոտ վկայարանութիւնը՝ մի քանի խրմ-
բագրութիւններով:

* * *

1 (Տեր Իսրայելի խմբագր.).

Վկայութիւն սրբոյն Առեստիոսի բժշկի-
30 «Սուրբն Առեստիոս հարաւար բժիշկ էր ի քա-
ղաքէն Տիւանայ՝ յաւուրս Դիոկղիսիանոսի
կռապաշտ արքային և վասն քրիստոնեական
հաւատոյն իւրոյ կացուցին...», տես՝ «Յայր-
մաւորք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 17:

¹ Տես ներկա հատորի հովելլաթում:

* ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. H. Delehaye, „De S. Oreste
martyre Tyanis in Cappadocia“, *Acta Sanctorum*,
Novembris t. IV, Bruxellis, 1925, p. 391—393.

Այլ տպ. — Վկայութիւն սրբոյն Առե-
ստիոսի (sic) բժշկի. «Սուրբն Առեստիոս հար-
աւար բժիշկ էր...» (հրատ. G. Bayan), *Pa-
tologia Orientalis*, Paris, t. XXI, 1927/
1930, p. 704—705.

Բնագրի ֆրես. թարգմանութիւնը՝ „En
ce jour martyre de saint Arestius, le mé-
decin“ տեսնել անդ, նոյն էջերում, հրա-
տարակէի կողմից:

2 (Գրիգոր Ծերենցի խմբագր.).

Վկայարանութիւն Առեստիոսի բժշկին
«Սուրբն Առեստիոս բժիշկ էր ի քաղաքէն
Տիւանայ յամս կռապաշտ արքային Դիոկ-
ղեսիանոսի: Կալան զնա վասն հաւատոցս
Քրիստոսի և կացուցին...», տես՝ «Ճառ
15 սրբոց վկայիցն» ևն, այն է՝ «Յայրմաւորք»,
Կ. Պոլիս, 1706, էջ 856:

Այլ տպ. — Վկայարանութիւն ևն. «Սուրբն
Առեստիոս...», տես՝ «Յայրմաւորք», Կ. Պո-
լիս 1706(—1708), էջ 953—954:

Այլ տպ. — Վկայարանութիւն ևն. «Սուրբն
Առեստիոս...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այր-
մաւորք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 650—651:

3 (Անանուն խմբագր.).

Առեստի բժշկին. «էր սա ի քաղաքէն Տի-
ւանայ յամս Դիոկղիսիանոսի արքայի, և
վասն հաւատոցն Քրիստոսի զան հարին
զնա մինչև բացան ստամոքսն...», Երևանի
Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 235բ:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7433՝ «... Առեստիոսի բժշկի» (էջ 381բ),
№ 7463 (էջ 320ա), № 4873 (էջ 183բ) ևն.
Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 556բ),
№ 10 (էջ 513ա), № 219 (էջ 427ա) ևն. Հալե-
պի Քառ. մանկ. կ. ձեռ. № 151՝ «... Ա-
ռեստիոսի բժշկին» (էջ 888բ). Լոնդոնի Brit.
Mus. Ms. Or. 4787 (fol. 407^r). Մարբուր-
գի WdtB. Ms. Or. Fol. 4254 (fol. 597^v).

Հմտ. վկայարանութիւն հուն. բնագիրը՝
„Μεταφρασις τῆς ἀλλησεως ἥτοι ὁμολογίας τοῦ
ἁγίου μάρτυρος Ὁρέστου μαρτυρήσαντος ἐν Τυά-
40

νοις τῆς Καππαδοκῶν ἐπαρχίας», *Acta Sanctorum*, Novembris t. IV, Bruxellis, 1925, p. 396—399. Նույնը տես նաև՝ Θεόδωρος Ἰωάννου, „Μνημεῖα ἀγιολογικά“, Βενετία, 1884, σ. 328—337. Հմմտ. նաև հուն. Սիմեոն Մետափրաստեսի խմբագրությունը՝ Ἱερατικῆς ἀρχιεπισκοπῆς καὶ ἐκδόσεως μεγαλομάρτυρος τοῦ Χριστοῦ Ὁρέστου, Կոստանթնուպոլիս, 1873, էջ 140—147:

Սեբաստիան Զր. — «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 217, § 1:

Տեր-Մինասյանց Երվ. — «Հայոց եկեղեցւոյ յարարերութիւնները Ասորոց եկեղեցւոյն հետ», Էջմիածին, 1908, էջ 260:

Չամչյան Միք. — «Պատմութիւն Հայոց», հտ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 55—56:

Յովսէփյան Մարգ. — «Ազգագրատուն», հտ. Ա, Կ. Պոլիս, 1912, §§ 946 և 947: Նույնի՝ Բ. Կարաթ, 1959, §§ 946 և 947:

ԱՌԻԻԾ ԻՅՈՒՄՆ

Հայ իշխան Թլկուրանի, Ասորական Միջագետքում, ժԲ դար: Թղթակցել է Գրիգոր Գ Պաճկալունի կաթողիկոսի (1113—1166 թթ.) հետ, թոնդրական շարժման կապակցութեամբ: Առյուծը նամակով կաթողիկոսի ուշադրութեանն ու միջամտութեանն է հրավիրել Թլկուրանի իշխանութեան մեջ գտնվող Ամալք և Շաղթան գավառներում ծաղկալած վեճերի վրա և Ներսես Շնորհալին, կաթողիկոսի անունից, մի ընդարձակ թղթով լուսարանել և կարգի է հրավիրել նույն գավառների քահանաներին, որոնք աղանդավորների կողմն էին անցել: Հավանաբար Առյուծի այդ թղթին է վարիչական հալ. ձեռագրերից մեկում մատնանշվածը՝ «Ecrit de Ariwc, prince de Thulkuran», Bibl. Nat. Ms. Arm. 152 (fol. 4^v—32^v)¹. Իսկ նրա պատասխանը՝ «Թուղթ տեառն Գրիգորիսի կաթողիկոսի հայոց, գրեալ եղբոր նորին Ներսիսի եպիսկոպոսի հրամանաւ նորին ի Միջագետս Ասորոց յԱմալք կոչեցեալ նահանգին... ի խնդրոյ ուրումն աւտուածասիրի Առիւծ անուն իշխանի Թլկուրանն աւանի» տպագրված է շատ անգամներ Ներսես Շնորհալու աշխատությունների հետ²:

¹ Հմմտ. F. Macler, «Catalogue», p. 83.

² Տես, օրինակ, «Թուղթ ընդհանրական արարելով երկուս երանելու սուրբ հայրապետին մերոյ տեառն Ներսիսի Շնորհալոյ», Էջմիածին, 1865, էջ 333—400:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիշան Էջմ. — «Շնորհալի և պարագայ լւր», Վենետիկ, 1873, էջ 140—147:

Սեբաստիան Զր. — «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 217, § 1:

Տեր-Մինասյանց Երվ. — «Հայոց եկեղեցւոյ յարարերութիւնները Ասորոց եկեղեցւոյն հետ», Էջմիածին, 1908, էջ 260:

Չամչյան Միք. — «Պատմութիւն Հայոց», հտ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 55—56:

Յովսէփյան Մարգ. — «Ազգագրատուն», հտ. Ա, Կ. Պոլիս, 1912, §§ 946 և 947: Նույնի՝ Բ. Կարաթ, 1959, §§ 946 և 947:

ԱՌԻԻԾ ՊԵՊ

Տես՝ ԼԵՒՈՆ ՊԱՊ [Ա], «Ներբողեան սրբոյն Առիւծոյն առաջեալ ի Ծնունդ Քրիստոսի»:

ԱՌՆԱ

Ֆրանսիացի ազնվական, որի 1736 թվակիր մի նամակը, դրված Պրովանսի մարշալապաք Էքսից և ողղված Կ. Պոլսի Ֆրանսիական դեսպանին (Marquis de Villeneuve), նվիրված է հայունի Մարիամ Անկյարացու պատմությունը: Մեզ հասել է այդ նամակի հայ. ամփոփված թարգմանությունը (տես՝ Ղ. Տալան, «Մայր դիւան Մխիթարեանց Վենետիկոյ ի Ս. Ղազար 1707—1773», Վենետիկ, 1930, էջ 64—65, § 46), որ կատարել է Կ. Պոլսում ոմն Մինաս վարդապետ՝ «մխիթնար առաքելական» անվանյալ (տես նրա նամակն առ Մխիթար Սեբաստացի, Կ. Պոլսից, 16 ապր. 1737 թ., անդ, էջ 65—66, § 42):

ԱՌ ՈՐՍ

Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱԶԻԱՆԶԱՅԻ:

ԱՌՈՔՏՈՍ

Տես՝ ԱՂՈԿՏՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ:

¹ Տես աստ, հտ. Ա, էջ 1172:

ԸՍԵՆԵԹԵՑ (Պատմութիւն)

(Historia Asenethae)

Հին Կտակարանի անկանոն գրքերից է «Պատմութիւն Ասանեթայ» կամ «Պատմութիւն Յովսեփայ և կնոջ նորա Ասանեթի»
 5 բնագիրը, որ թարգմանութիւն է հունարենից՝ հավանաբար 2/3 դարերի: Հայկական այս բնագիրը լուրջ աշագործման է արժանացել բանասիրական աշխարհում: Նրա
 10 հնագույն օրինակներն են Երևանի Պետ. Մատ. № 1500 ձեռագիրը, որը Մխիթար Այրիվանեցու հայտնի ճառընտիրն է (ԺԳ դար), և Վիեննայի Մխիթ. Մատ. № 126 ձեռագիրը (ԺԳ դար): Այս «Պատմութեան» հետ ըստ
 15 երևույթին պետք է նույն համարել Հովհաննես Սարկավագի կազմած մի ցուցակով (ԺԱ/ԺԲ դար) հիշատակվող «Ասանեթի աղօթք»-ը¹ և «Աղօթք Յովսեփայ» անվանումը, որ հիշատակված է Մխիթար Այրիվանեցու
 20 հիշյալ ճառընտրում պահված հրեական «ծածուկ» գրքերի ցուցակում²:

* * *

Պատմութիւն Յովսեփայ և կնոջ նորա Ասանեթի՝ զատերն Պետափրէ քրմի Արեգ քաղաքի. «Եւ եղև յամին յառաջնումն, որ
 25 օր էր եօթներորդ ամսոյն, առաքեաց փարաւոն զՅովսեփ շրջել ընդ ամենայն երկիրն եգիպտացոց...», տես՝ Բ ա զ մ ա վ ե պ, 1885, էջ 200—206. 1886, էջ 25—34:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ.
 30 ձեռագրերից:

Այլ տպ.— Պատմութիւն Ասանեթայ. «Եւ եղև յամին յառաջնումն...», տես՝ Ս. Հովսեփյանց (հրատ.), «Անկանոն գիրք Հին

Կտակարանաց», Վենետիկ, 1896, էջ 152—198:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռագրերից, որոնց մասին տես էջ ԺԱ—ԺԲ:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1500՝ «Պատմութիւն Ասանեթայ» (էջ 239բ—244բ), № 1665՝ խոր. նույն (էջ 273բ—285բ), № 5781՝ «Պատմութիւն Ասանեթայ զոր խօսեցաւ» (էջ 260բ—277ա), № 347՝
 10 խոր. նույն (էջ 34բ—41բ), № 346՝ «Պատմ. Ասանեթայ՝ կնոջն Յովսեփայ» (էջ 36ա—41բ), № 6734՝ «Պատմ. Յովսեփայ և կնոջ նորա Ասանեթի՝ զատերն Պետափրէի քրմի Արեգ քաղաքի» (էջ 1ա—22բ), № 188՝ խոր.
 15 նույն (էջ 217ա—222ա), № 205՝ խոր. նույն (էջ 36բ—43բ), № 5008՝ «Պատմ. Յովսեփու գեղեցկին և Ասանեթայ» (էջ 41ա—67ա), № 2587՝ «Պատմ. Յովսեփայ գեղեցկան և Ասանեթայ» (էջ 292ա—300ա), № 189՝ խոր. նույն
 20 (էջ 647ա—656բ), № 2126՝ խոր. նույն (էջ 168ա—184բ), № 669՝ «Պատմ. Յովսեփայ և Ասանեթի» (էջ 84բ—116բ), № 354՝ սկզբից թերի (էջ 339բ—346բ) և № 349՝ նույնպես (էջ 598ա—605ա): Տես դարձյալ Վիեննայի
 25 Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 115 (էջ 14ա), № 126 (էջ 48բ), № 705 (էջ 189բ) և № 888 (էջ 96ա). Արմաշի վանքի ձեռ. № 11 (էջ 80ա). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 4 (էջ 60ա), № 10 (էջ 144բ), № (հին) 679, № (հին)
 30 1369 ևն. Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 501 (էջ 572բ), № 1448 (էջ 45), № 1537 (էջ 182) և № 1925 (էջ 269ա). Անկուրիայի Կարմիր վանքի ձեռ. № 102 (էջ 645). Հալեպի—Անթիլիասի ձեռ. № 28 (էջ 430,
 35 սկ. «Առաքեաց փարաւոն զՅովսեփ շրջել») և № 36 (էջ 353ա). Հռոմի Bibl. Vat. Cod. Vat. Arm. 1 (fol. 283^r). Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms. Arm. E. 30 (fol. 111^r). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. 8833 (fol. 37^v).
 40

Բնագիրը որոշ ձեռագրերում ունի այսպիսի սկ. «Եւ եղև յամին յառաջնում (կամ առաջնում), յէ. ամաց լինելութեանցն, յամսեանն առաջնում», «Եւ յամին յառաջ-

¹ Այս ցուցակը գտնվում է Մխիթար Այրիվանեցու «Պատմութիւն ժամանակագրական» աշխատության մեջ, Պետերբուրգ, 1867, էջ 35 («Ասենիթի աղօթքն»): Նույնը տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 582, էջ 39բ («Ասենեթի աղօթք»):

² Հմմտ, աստ, հտ. Ա, էջ XL ա, 14 և էջ 907 տ. 8:

նում եօթն ամաց լիութեանց, յամսեանն յառաջնում»:

«Պատմութիւն Ասանեթայ» բնագիրը ձեռագրերում ընդհանրապես ունի ներքին և րկու վերնագրեր ևս՝ տրույն բաժանումներով. «Օրինութիւն խոստովանութեան Ասանեթայ առ աստուած» (սկ. «Մեղայ, սեբ, մեղայ առաջի բո և բազում յանցեայ») և «Վասն գալոյն Յակոբայ ամենայն բնաւնեօք և բնակելոյն ի Գեեսմ» (սկ. «Եւ լուաւ Յակոբ վասն Յովսէփայ որդւոյ իւրոյ, և եկն յեկիպոս»)։ Որոշ ձեռագրեր վերջին խորագրի փոխարեն ունեն «Այլափոխութիւն» խորագիրը՝ ընդգրկելով մի ամիւր լայն հատված (սկ. «Մինչ եկն կամ եւ մինչ եկն զօրաւորն աստուծոյ Յովսէփ»)։ Կան նաև օրինակներ, որոնք ներքին բաժանումներ չունեն։

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ռուս. թարգմ. Մ. Էմինի.

Повесть об Иосифе и Асенефе, *տես* հետևյալ հրատ. մեջ, „Переводы и статьи Н. О. Эмина по духовной армянской литературе“, Москва, 1897, стр. 79—108.

Թարգմանության վերջին՝ կիսատ մնացած մասը լրացրել է Գր. Խալաթյանը։

2. Անգլ. թարգմ. Հ. Իսավերտենցի.

The history of Assaneth found in the armenian manuscripts of the Library of St. Lazarus, Venice; translated into English by the Commander, Rev. Dr. J. Issaverdens, member of the Mekhitharian Armenian Academy. Venice, Armenian monastery of St. Lazarus, 1900.

Այլ տպ. տես՝ „The Uncanonical writings of the Old Testament found in the armenian manuscripts of the Library of St. Lazarus, Venice; translated into English by the Commander, Rev. Dr. J. Issaverdens, member of the Mekhitharian Armenian Academy“, Venice, 1901, p. 91—160.

Այլ տպ. տես՝ „The Uncanonical writings“ etc., Venice, 1907, p. 61—107.

Այլ տպ. տես՝ „The Uncanonical writings“ etc., Venice, 1934, p. 79—128.

3. Ֆրնս. թարգմ. Օգ. Կարիերի (միւսին «Վասն գալոյն Յակոբայ ամենայն բնաւնեօք» հատվածը). տես՝ *Nouveaux Mélanges Orientaux*, 1886, p. 499—511.

☒ «Պատմութեան» ինչպես հայկական թարգմանությունը, այնպես և այլ լեզուներով թարգմանությունները (սլավոնական, ասորական և լատինական) հունարենից են կա- տարված։ Հունական բնագիրն ունեցել է զանազան հրատարակություններ. I. A. Fabricius, „Codex pseudepigraphus Veteris Testamenti“, vol. II, Hamburgi, 1723, p. 85—102. P. Batiffol, „Studia patristica“, Parisiis, 1889, p. 39—86. В. М. Истрин, *Древности; Труды Славянской Комиссии Императорского Московского Археологического Общества*, том. II, Москва, 1898, стр. 146—179.

Սլավոնական թարգմանությունը, որ St. Novakovič-ի կողմից հրատարակվել է Հաւաքաւայան Ակագիմիայի հանդեսում՝ *Starrine*, knjiga IX, 1877, էջ 27—42, հայերենի հետ միասին միակն է ամբողջականության կողմից։ Ասորականը՝ J. P. N Land (հրատ.), „Anecdota syriaca“, t. III, Lugduni Batavorum, 1870, p. 18—46, զգալիորեն համառոտ է։ Ասորական թարգմանության ավելի ընտիր հրատարակությունն է, հունական բնագրի հետ բաղդատությամբ և ասորականի լատիններեն թարգմանությամբ, G. Oppenheim, „Fabula Josephi et Asenethae apocrypha, ex libro syriaco latine versa“, Berolini, 1886. Ավելի համառոտ թարգմանություն է լատինականը, I. A. Fabricius, „Codex pseudepigraphus Veteris Testamenti“, vol. I, Hamburgi, 1722, p. 774—784.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Զարբհանդյան Գար. — «Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց», Վիննետիկ, 1889, էջ 183—185, 190—191 և 757—758:

Տես նաև Բաղմալեպ, 1889, էջ 136—137:

Ման Ն. — «Ամանային ողևորութիւնից...»: Տես ստորեւ՝ Март Н. Я., „Из летней поездки...“.

Շրումպֆ Գ. Ա. և Զաքիանայան Գար. — «Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի և մատենագրութեան յԱրեւմուտ», Վենետիկ, 1895, էջ 162:

Սարգիսյան Բաղս. — «Ուսումնասիրութիւնք Հին Կտակարանի անվանքի գրոցի», Վենետիկ, 1898, էջ 101—132:

Истрин В. М. — „Апокриф об Иосифе и Асенефе“, Древности; Труды Славянской Коммиссии Императорского Московского Археологического Общества, т. II, Москва, 1898, стр. 146—199.

Март Н. Я. — „Из летней поездки в Армению“ (Отдельный оттиск из „Записок Восточн. Отдел. Имп. Русск. Археолог. Общества“, том V), стр. 27—31.

Հայ. թարգմանութիւնը՝ Ն. Ման, «Ամանային ողևորութիւնից դէպ ի Հայս» (Թարգմ. Ոն. Անտիպանի), Վիեննա, 1892, էջ 32—38. Իսկ էջ 39—41՝ թարգմանչի զիտողութիւնները:

Նույնը տես նաև Հանգիւ Ամսօրեալ, 1891, էջ 269—272, որտեղից արտատպւիլ է նախորդը:

Тер-Мовсисян Меср. — „История перевода Библии на армянский язык“, С.-Петербург, 1902, стр. 215—216.

Халатяни Гр. (հրատ.) — „Переводы и статьи Н. О. Эмина“, Москва, 1897, стр. XIV—XX, 79—108 и 347—349.

Brosset M. — „Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847—1848“, Ire livraison, St.-Petersbourg, 1849, Troisième rapport, p. 41—42.

Burchard Chr. — „Untersuchungen zu Joseph und Aseneth“. Textgeschichte, Gehalt und Datierung. Kapitel XIII—XV. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der hochwürdigen Theologischen Fa-

kultät der Georg-August-Universität Göttingen“, Göttingen, 1961.

Burchard Chr. — „Untersuchungen zu Joseph und Aseneth. Überlieferung-Ortsbestimmung“, Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1965. (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 8).

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. — Հ. Ոսկյան, Հանգիւ Ամսօրեալ, 1966, էջ 250—254:

Burchard Chr. — „Zum Text von Joseph und Aseneth“ (Reprinted from: Journal for the Study of Judaism, vol. I).

Carrière Aug. — „Une version arménienne de l'Histoire d'Asséneth“, Nouveaux Mélanges Orientaux, 1886, p. 471—511.

Ուսումնասիրութիւն (էջ 473—489) և «Վասն գալոյն Յակոբայ ամենայն քնտնիոր» խորագրված հատվածի ֆրնս. թարգմանութիւնը՝ «Եւ եղև լիտ այնորիկ անցին ամբ է լիութեան» բառերից մինչև վերջը՝ հայերեն բնագրի հետ միասին (էջ 490—511): Համեմատութեան համար բերվում է նաև բնագրի ստոր. խմբագրութեան մի հատվածի ֆրնս. թարգմանութիւնը (էջ 506—509), որից Գր. Խալատյանցը կատարել է ռուսերեն թարգմանութիւն, տես՝ վերոնշյալ „Переводы и статьи Н. О. Эмина“, стр. 347—349.

Issaverdens J. — „Concerning the History of Assaneth“, տես հետևյալ հրատ. մեջ. „The History of Assaneth... translated into English by the Commander, Rev. Dr. J. Issaverdens“, Venice, 1900, p. 5—9.

Նույնը տես նաև „The Uncanonical writings“ ժողովածուի հրատարակութիւններում. Venice, 1901. p. 92—96; Venice, 1907, p. 63—66; Venice, 1934, p. 81—84.

ԱՍՍՊՈՎ կամ ԱՍՏՈՒՆԵՍՊՈՎ

ժէ դարի տաղերգու: Ապրել է Սպահանում և իրեն անվանում է Սպահանցի, բայց հավանորեն Նոր-Ջուղայեցի էր: Եղել է կուլր, բայց ծանոթ է նրա և Տերոն գրչի ձևերով 1671—72՝ թվականներին՝ Նոր-Ջուղայում

ընդօրինակված մի ծառոց, որն այժմ գտնու-
վում է Թեհրանում¹: Ասապով-ը Աստուա-
ծապով անվան կրճատված ձևն է: Հեղինա-
կը դործածում է երկու ձևերն էլ: Ասապո-
վից մեզ հասել են 11 տաղեր, որոնցից
վերջինը, որ «Ուսանաւորք» խորագիրն է
կրում, վերոհիշյալ ծառոցի հիշատակա-
րանն է:

* * *

1. Տաղ վարդի և պուլպուլի. «Անա ե-
կեալ [ե] գարուն | Պիւլպիւլն է նրանել այ-
գոյն, | Քաղցրս ձայնիւ նա երգեր...»,
Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4296, էջ 82ա
— 82բ:

Սկզբնատառերը՝ «Ասապովի»: Վերջում՝
«Սաւարեալ Ասապովիս | Մի թէ զիս գրթա
Յիսուս»:

Տես նաև Բեռլինի Kōn. Bibl. Ms. Or.
Oct. 446 (fol. 178^r).

2. Տաղ վասն սուրբ Աստուածածնի
30 Յուսէնի ամ Գիլանի ձայնն է. «Առ քեզ
գոչեմ արտասուելով. | Աղաղակեմ ողբա-
լով...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7717,
էջ 102բ—103բ:

Սկզբնատառերը՝ «Ասապով կ.»: Վերջում՝
«Կուր Ասապով քանի կաս քուն, | Միղայ
ասա՛, լի՛ր արթուն» են: Տես նաև Բեռլինի
Kōn. Bibl. Ms. Or. Oct. 446 (fol. 176^v).
Վիեննայի Միխիթ. Մատ. ձեռ. № 577 (էջ 3ա).
Զմամուի Մատ. ձեռ. № 82=հին № 298 (էջ
30 80բ) և № 86=հին № 73 (էջ 176ա) են:

¹ Հմմտ. Հ. Աճառյան, «Թուրքական հայ. ձեռ. Թեհ-
րանի», էջ 1—2, Նույնը նաև՝ Հանդէս Ամսորեայ,
1935, էջ 308—310: Զեռագրի օտանալոր հիշատա-
կարանում կարգում ենք:

«Ի սոսկալի յայսմ գիշերի, որ ամենայն աշ-
խարհ ողբ շարժի:

Դուք յիշեցէք զկոյրս ողորմելի զԱստուածա-
պովս տարտամեալ ոգի:

Որ շատ հազիւ ես աշխատեցի զսուրբ մատենաս
այս վայր հասուցի:

Եւ կցորդ ընդ իմ աշխատողի, Տերոն զրիչ սար-
կաւաղ կոչի»:

3. Այլ տաղ անոյշ և գեղեցիկ, Մալիլիին
ձայնն է. «Առ քեզ աղաղակեմ հառաչմամբ
ձայնիւ, տէր Յիսուս, | Ունկընդիր լեր ձայ-
նիս, ողորմեա գերոյս...», Երեանի Պետ.
Մատ. ձեռ. № 7717, էջ 103բ—104ա:

Սկզբնատառերը՝ «Ասապով իս»: Վերջում՝
«Սաւարեալ Ասապով աս ի քեզ զիմէ, տէր
Յիսուս» են:

4. Տաղ անոյշ և գեղեցիկ վասն սրբոյ
Աստուածածնի, Ռաֆտամ պրպաղի ձայնն
10 է ասացեալ. «Անհառին տանար, | Բարի
հաշարար...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7717, էջ 104ա—105ա:

Վերջից Յ-բոյ տան մեջ՝ «Ինձ մեղա-
ւորիս | Աստուածապովիս, | Տիրարար զը-
15 թայ» են:

5. Տաղ վասն սրբոյ Աստուածածնի,
Թաքլմ քաթուլի ձայնն է. «Անարատ տա-
նար, մայր ամենօրհնեալ, տիրամայր, |
Կոյս անհարսնացեալ օրհնեալ ի կա-
20 նայս...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7717,
էջ 105ա—105բ:

Սկզբնատառերը՝ «Ասապով իս»: Վերջում՝
«Սեւ Աստուածապով, զի՞ կաս վարանեալ,
ս՛ղ գերի, | Անդաղար ձայնիւ աս կոյսն ա-
25 զերսեա» են:

Տես նաև Բեռլինի Kōn. Bibl. Ms. Or.
Oct. 446 (fol. 175^r).

6. Այլ տաղ վասն սուրբ Աստուածածնի,
Վարայիմ գիտայիմի ձայնն է. «Արքայաշէն
30 տանար | Բանին խորան կազմեալ | Անու-
շահոտ բուրվառ...», Երեանի Պետ. Մատ.
ձեռ. № 7717, էջ 105բ—106ա:

Սկզբնատառերը՝ «Ասապովի իս»: Վեր-
ջում՝ «Սաւարեալ Ասապովիս, | Վերաւու-
35 բեալ գերիս, | Փրկեա ի հրոյն ըզհոգիս» են:

Տես նաև Նույն մատ. ձեռ. № 2339 (էջ
259ա). Զմամուի Մատ. ձեռ. № 86=հին № 73
(էջ 178բ):

7. Այլ ևս տաղ անուշ, վասն սուրբ
40 Աստուածածնի, Ըռուստի ըռաւին է. «Արար-
չագործ տէրըն երկնից | Ըզքեզ առեալ հո-
ղոյ զարմից | Արար աթոռ քերովբեից...»,

Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7717, էջ 106ա — 106բ:

Սկզբնատառերը՝ «Ասապով իս»: Վերջում՝ «Խեղ Ասապով Ըսպահանցի | Զքեղ աղաչէ, սուրբ տիրուհի» են:

8. Այլ ևս տաղ վասն սուրբ Աստուածածնի, Ասպիսիայի ձայնն է. «Աստուածածին ամենօրհնեալ, | Հոգոյն սրբոյ եղեր լըցեալ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7717, էջ 107ա:

Սկզբնատառերը՝ «Ասապովի կ»: Վերջում՝ «Կուր Ասապով աղքատ հոգի | Զքեղ աղաչէ, երանուհի» են:

9. Այլ տաղ գեղեցիկ, Արգրումգան գեղարիմի ձայնն է. «Աւաղ անցաւորիս որ մոլորեցայ, | Ի յԱստուծոյ աչացրն կամաւ հեռացայ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7717, էջ 107բ — 108ա:

Սկզբնատառերը՝ «Ասապով իս դի»: Վերջում՝ «Խաւարեալ Ասապով, քեղ ճարակ արայ, | Մի՛ մընար մէջ մեղաց, ալ մեղայ սաս» են:

10. (Անխորագիր) «... Վարանեալ խընդրեմ, բզախ և զգիշեր գրեզ ոչ գրաւեմ, | Քանզի զքեզ խընդրեմ...», Զմամուր վանքի ձեռ. № 86 = հին № 73, էջ 181ա:

Զնագրից թերթ ընկած լինելու պատճառով՝ տաղի խորագիրն ու սկզբնատողը պակասում են: Բնագիրը կես հալերեն, կես պարսկերեն է: Վերջավորութունն է՝ «Խե Ասապով, քանի գատիս դու հետ ի մեղաց. | Զի արժանի լինիս խաչին լուսոյ, նա քեզ ծագէ լոյս: | Գօլպար չամանդ դօ ըռանգ աս բուի բըֆալ նաղարատ» են:

11. Ուանաւորք է. «Ո՛վ լոյսերամ գաւր քահանայից լուսառեւիլ մանկանց պանծալի. | Առ ոստ անկեալ իմ աղերսալի երեսս դեմ ձեր գարշապարի...» (հրատ. Ն. Ակինյան), Հանգիւ Ամսօրեայ, 1931, էջ 528 — 529:

Այլ տպ. — Ուանաւորք է. «Ո՛վ լոյսերամ...» (հրատ. Հ. Աճառյան), Հանգիւ Ամսօրեայ, 1935, էջ 309 — 310:

Այլ տպ. — Ուանաւորք է. «Ո՛վ լոյսերամ...» (արտատպ. նախորդից), տես՝ Հ. Աճառյան, «Յուցակ հալերէն ձեռագրաց Թեհրանի», Վիեննա, 1936, էջ 1 — 2:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ակինյան Ներս. — «Ասապով, ժէ դարու (1670) տաղասաց մը», Հանգիւ Ամսօրեայ, 1931, էջ 527 — 531:

ԱՍՏՏ

Հովասափի և Բարազամի պատմութիւն թարգմանիչը, ինչպէս գտնում ենք հիշատակած նույն վեպի համառոտ օրինակի հիշատակարանում. «Զոր և ևս Ասատ մեղաւոր ծառայ աստուծոյ բաղում աշխատութեամբ և ջանիւ փոքր ի շատէ ծալրաքաղ արարեալ թարգմանեցի, ձեռամբ իշխանի միոյ պատուաւորի»: Ասատի ինքնութիւնն անծանոթ է, նույնպէս և ժամանակը, որ, ըստ բանասերների, ժ — ԺԳ դարն է:

Տես նաև ՅՈՎԱՍՏ ԵՒ ԲԱՐԱԶԱՄ:

* * *

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Յեր-Մովսիսյան Մեսր. (հրատ.) — «Երկարագրութիւն հոգեոր վարուց Յովասափու, որդւոյ թագաւորին Հնդկաց, գրեալ Յովհաննու կրանաւորի», Վաղարշապատ, 1897, էջ 17 — 19, 10 — 10Բ, 10Թ — ԾԱ և ՀԶ — ՀԷ:

Март Н. — „Из летней поездки в Армению“, С.-Петербург, 1891, стр. 2 — 3.

Հայ. թարգմանութիւնը՝ Ն. Մառ, «Ամանակին ուղեւորութիւնից դէպ ի Հայս» (թարգմ. Ռն. Անտիկյան), Վիեննա, 1892, էջ 3 — 4:

Նույն հատվածը՝ «Բաղամի վարուց թարգմանիչ՝ Ասատ», տես՝ Հանգիւ Ամսօրեայ, 1891, էջ 261:

ԱՍՏՏՈՒՐ

Տես՝ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ:

ԱՍՏՏ ՍԵՐԱՍՏՅՈՒՆ

Հայկական բժշկութիւն հայտնի դեմքերից մեկը և Ամիրդովլաթից հետո հրապարակ

եկած հայ բժիշկների մեջ ամենից անվանին,
որը գործել է ժե դարի առաջին կեսում:
Ունի մի ընդարձակ բժշկարան, որը կրում է
«Գիրք բժշկական արհեստի» անունը: Այս
աշխատությունը հանդիսանում է գործնա-
կան բժշկության մի ձեռնարկ, որը խմբա-
գրված է օտարազգի և հայ (Մխիթար Հե-
րացի, Ստեփանոս, Ամիրզոյովաթ ևն)
բժիշկների հրկերից, բայց ունի ինքնուրույն
արժեք: Ասար Սեբաստացին խմբագրել ու
վերամշակել է նաև Աբու-Սալիբի Մարդա-
կազմությունը, որը նույնպես կարող է հա-
մարվել նրա՝ Ասարի հեղինակությունը (տես՝
ԱՖՈՒ-ՍՍՅԻԴ): Ոմանք նրան են վերագրում
նաև «Դուռն որ ցուցանե զպատճառներն»
խորագիրը կրող բժշկական անանուն բնա-
գիրը (տես ԲԺՇԿԱՅԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ
հոգվածում): Դ. Ալիշանն Ասար Սեբաստա-
ցուն հիշատակում է նաև որպես տաղասաց:
Հայտնի են Ասար Սեբաստացու ձեռքով
ընդօրինակված ձեռագրեր: Երևանի Պետ.
Մատ. № 1737 անթվական ձեռագիրը, որ
նրա ընդօրինակությունն է, ունի հետևյալ
հիշատակագրությունը. «Այլ և զվերջին աշ-
խատողս ի սմա զանիմաստ և զանպիտան
ծառայս Ասար Սեբաստացիս, որ բազում
աշխատութիւն կրեցի ի վերայ լուսնացուցիս
ըստ կարեաց մերում, և յետոյ ալլ ևս զամ-
սացուցեր բոլոր տարոյն, և զնշաներն ի
յալլազգեաց օրինակեալ և աստ եղեալ, և թէ
որք ընթեռնուն՝ զմեզ լիշ[մ]ան արժան
առնեն» ևն (էջ 175բ): Նա է նաև հիմնական
գրիչը նույն մատ. № 2018 ձեռագրի, ուր
իր կազմած տոմարական մի աղյուսակի
տակ հիշատակագրել է. «Ո՛վ եղբայրք,
Հայոց թվին ՌՀ (=1621 թ.), յերկիրն
Իլիհաց, ի քաղաքն Իլով գրեցի զսակա-
բանս, որ ցուցանէ զգատիկն Ֆռանկաց, թէ
յամենայն ամի քանի՛ շաբաթ յառաջ տի
լինի, և կամ յորո՛ւմ ամի ի միատեղ լինի.
թվականաւն և գրով տարոյն գիտ զամենայն
և լիշեալ զԱսար Սեբաստացիս» (էջ 112ա):
Այսպես նաև լրիվ և կամ մասամբ Ասար

Սեբաստացու ձեռքով են բնագործակված
Անկյուրիայի № 111 և 112 ձեռագրերը¹,
Երեսողեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 459-ը², Հռոմի
Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. 37-ը³, և Հռոմի
Հայոց Ս. Վրաս կղ. ձեռ. № 16-ը⁴:

* * *

[Գիրք բժշկական արհեստի] Երևանի
Պետ. Մատ. ձեռ. № 413, էջ 143բ—177բ:

Վերնագիրը չունի: Սկզբում զետեղված է
աշխատության Ա.—ՃԽ գլուխների ցանկը
(էջ 142ա—143ա): Բնագիրը վերջից թերի
է, որովհետև ընկած է մեկ կամ ավելի
թերթ, ուստի և կիսատ է մնում վերջին ՃԽ
գլուխը: Ձեռագիրը ժե դարի ընդօրինակու-
թյունն է:

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն.

Ա. [Յառաջբան գրոցս]⁵ (սկ. «Յանուն Աստուծոյ,
Դուռն առաջին, որ ցուցանէ թէ ո՞րպէս ուսանին դա-
րուեստս: Գիտելի է զի ասացին բժշկապետքն ամենայն»
ևն) (143բ):

Բ. [Յիշատակարան գրոցս]⁶ (145ա):

Գ. Խրատ և նշան զբնութիւնն առողջ պահելոյ
(145բ):

Դ. Գլխացաւութեան. Վասն բերանացաւութեան
(146ա):

Ե. Վասն ակնշացաւութեան: Վասն որ ի քիթն կաթ-
նի (146ա):

Զ. Վասն լերդին: Վասն փայծղան (146բ):

Է. Վասն երիկամաց: Վասն որ ի մարդն քար ըն-
ծայի (146բ):

Ը. Հոմբայ որոյ երեսն ի վեր տայ տանի: Տէլ զու-
պային որ է հերքունն: Որ մարդոյ երեսն այրի յա-
րեւոյ և կամ ի ցրտոյ կամ ի քամոյ, երբ կամենաս որ
շերեալն գոյնն պայծառ անես (147ա):

Թ. Այլ դեղ այն ցաւոյն, որ մօրմինն պալար պա-
լար ի վեր տայ (147ա):

1 Տես Բաբգեն կթղ. Կյուլիսեբոյան, «Յուդեակ
ձեռ. Անկ.» ևն, էջ 565—574:

2 Տես Ն. Պողոբոյան, «Մայր ցուցակ ձեռ. Սըր-
բոց Յակոբեանց», հտ. Դ, էջ 181:

3 E. Tisserant, „Codices armeni Bybl. Vatic.“
etc., p. 63 et 64.

4 Ն. Ալիշանյան, «Յուդեակ հայ. ձեռ. Հռոմի Հա-
յոց հիւրանոցի», էջ 12:

5 և 6 Այս երկու վերնագրերը բացակայում են
բնագրի գլուխների վրա: Մենք զրանք լրացրել ենք
սկզբի ցանկի համաձայն. իսկ հաջորդ վերնագրերը
վերցրել ենք բնագրից:

¹ Դ. Ալիշան, «Յուդեակ հայրենաց Հայոց», Բ
տպագր., հտ. Բ, Վենետիկ, 1921, էջ 113:

Ժ. Շարապ արաղանի, որ զգեղնութիւնն տանի:
Պրտաւ աղոթիւ և կակուղ զուտութիւն թուփեալ, որ զաշքն
հոյակացնէ և օգտէ սուլախին և զարցունքն կտրէ և զտա-
քութիւնն խաղաղեցնէ (147բ):

5 ԺԱ. Մտպութիւ, որ է օգտակար ամենայն ցեղ սաւ-
տայի ցաւոց ևն: Լիզելիք, որ յարապկերէն կոչի լուռութիւն.
օգտութիւն սորայ այս է, որ լուծէ զփորն ևն: Լուռութիւ,
որ օգտէ հազի (147բ):

ԺԲ. Շարապ վարդի, որ զսիրտն խնդացնէ և անուշ-
ցնէ և զբնութիւնն կակղեցնէ: Շարապ դամոնի, որ օգ-
տակար է խիստ շերմութեան և զծարան կտրէ և զբնու-
թիւնն կակղեցնէ (148ա):

ԺԳ. Իտրիֆիլ աւագ, որ զաշաց լոյսն յաւելցնէ և
ալիք որ յայնժամ սպիտակի ալլիի սեանէ, և զստա-
մորն ուժովցնէ և լուծանէ զպալղամն և զսալտան:
15 Իտրիֆիլ փոքր, որ օգտէ զլիւտն և աշացն, և օգտէ ստա-
մորին թուլութեանն և պիղծ գիշութեանն, զստնկն տանի
և զհալլի: Բանայ: Ճուարիշի յօտ (148ա):

ԺԴ. Մաճուն պղպեղի, որ օգտէ ֆալճին, և օգտէ
սարթախին ևն: Թերեաք, որ կոչէ Գաղիանոս կաւի
20 թրեաք, որ օգտակար է որոց մահացու դեղ լինի տված
ևն (148բ):

ԺԵ. Այլ թրեաք, որ օձահարի և կարճահարի միայն
օգտէ ևն: Սպեղանի, որոյ խողք ելանէ ի կուրծքն կամ
25 խոյլեր և կամ ժողով ինչ ցաւոց: Տղայի, որ փորն
խիստ բշէ: Եթէ տղայի նստոյ տեղն ի դուրս դայ
(149ա):

ԺԶ. Մաճուն, որ ասեն զուտպի շիրազի, որ զանձն
ուժովցնէ և զսիրտն խնդացնէ և մերձաւորութիւն տայ
30 ասնել: Մաճուն ասարի, որ տիւլարալապի կուտանի:
Յիշեմք զայն ցաւն, որ առանց պատճառանաց և առանց
սիրոյ երևման և առանց ցանկութեան անուշութեան հո-
սումն լինի ախտի ևն: Եւ այս դեղս է, որ ի յայրկան
զօրութիւնն յաւելցնէ ևն: Վասն որ մարդոյ բնութիւնն
35 վատուծի ի մերձաւորութիւնն և ի կին պակաս կարենայ
գնալ: Այլ մաճուն որ զարկան զօրութիւնն յաւելցնէ:
Նշանք ըմպելոյ, որ յարկանն ի զօրութիւնն յաւելու:
Ստեպղին սնուցած. Ապուճարեհն ասէ թէ օգտէ կրծոց և
երկկամաց, և զմէջքն ուժովցնէ, և զմերձաւորութեան
40 սերմն յաւելցնէ: Մաճուն մերձաւորութեան: Այլ մա-
ճուն: Մաճուն Զուանկի խոցերոյ և քամոյ: Մաճուն մու-
ղաւի: Գիւնի բան զամենայն շարպաթ պիտանի է ևն
(149բ):

ԺԷ. Քապու: Մարդ որ շոյտ ի ջրվաթ ելանէ: Կւ
45 յարդոյ որ ալրկութիւնն շոյտ վայթի (151ա):

ԺԸ. Մորհամ որ քարշէ զսլաքն ի ոսկրէն առանց
արցանք (151ա):

ԺԹ. Մորհամ որ օգտէ նստոյ տեղոյն, յորժամ
ճղքտի և շողախ լինի (151բ):

50 Ի. Նարդի ձէթ, որ է սնպուլին ձէթն, օգտէ
ստամոք (sic) ցաւու և լերդի ցաւի ևն (151բ):

ԻԱ. Ղուլղուլ, որ է շաճարի ուման ևն: Նասրին,
Շէհ թուրքի: Չամիշ (152ա):

ԻԲ. Հաճար ըլ եահուտ: Նաֆթ: Սախանդուր (152աԳ,
ԻԳ. Շարապ սերկելի (152բ):

ԻԴ. Խրատք յաղապս առանց մուխտարայի ծառայե-
լոյ զհիւանդն (152բ):

ԻԵ. Աւժնելիք որ ի ջրերն ցաւ կենայ ևն (153ա).
ԻԶ. Վասն մուրաքապ շինելոյ: Մազաղաթի թանաք
Ֆրանկի: Թանաք խարճի և շոյտ (153ա):

ԻԷ. Մաճուն ֆէլէսօֆա (153ա):
ԻԸ. Ալրել արճըճի (153բ):
ԻԹ. Սունկար ֆիթիլի (153բ):

Լ. Պալատուրի մեղրն ալսպէս արա (153բ):
ԼԱ. Խալի յունսուլ (154ա):

ԼԲ. Վասն յապուր շինելոյ: Այլ յապուր շինելոյ.
Երեսի սապոն: Ֆիթիլի պուխուր: Երեսի եղ: Այլ երեսի
եղ (154ա):

ԼԳ. Ղալլամիսք, և է զիլիֆ եաղի (155ա):
ԼԴ. Նշանք բուանդ շինելոյ (154ա):

ԼԵ. Վասն հազի և նուլլայի: Վասն բորի (155բ):
ԼԶ. Վասն որ ի մարդոյ ձուքն եւ անկանի (156ա):
ԼԷ. Կակկերի դեղ (156ա):

ԼԸ. Վասն աշացաւորութեան: Այլ որ ի աշքն դարեկ
ևլանէ: Աշք որ ի ցերեկն տեսանէ և ի գիշերն ոչ (156ա):

20 ԼԹ. Պատմութիւն աւագ թրեաքին (156բ):

Խ. Նշանք ելընդոյ և շտերոյ, որ մահու իշխանու-
թիւն ունին (157ա):

ԽԱ. Վասն եթէ ո՛ր զոյն է աշացն օգուտ կամ ո՛ր է
վնասակար (157բ):

ԽԲ. Դեղ զուլինջի, որ կոչի թրպութիւն ևն (157բ):

ԽԳ. Լուծման դեղ ազնիւ, որ հանէ զսալղամն ևն
(158ա):

ԽԴ. Մաճուն, որ մարդոյ բերանն ծոփ և կամ երե-
սքն, և օգտէ այն քամոյն, որ յստամոքն լինի ևն

30 (158ա):

ԽԵ. Մաճուն սնկան (158ա):

ԽԶ. Հապ լուծող, որ օգտէ տալու սալլապին
(158ա):

ԽԷ. Մորհամ ւարամ խոցի (158ա):

ԽԸ. Հապ որ ի տափողէն ըսկանի և երթայ մինչև
ի կրունկն ևն (158բ):

ԽԹ. Սիրքայ մալհամի: Նասրը, որ բուսնի և խամ
խոցն ազմիշ լինայ (158բ):

Ծ. Մաճուն կրկնի աղտով, որ օգտէ ստամոքաց որ

40 թուլացել լինի ևն (158բ):

ՇԱ. Մաճուն որ օգտէ ամենայն ցաւու որ ի փոքօքն
լինի ևն (158բ):

ՇԲ. Պրտու, որ ի ջրին մէջն բուսնի ևն (159ա):

ՇԳ. Վասն հումրային ևն (159ա):

ՇԴ. Յորժամ կրակն երէ զմարդ և կամ ալ ցեղ
տաք իրօք այրի անձն մարդոյ (159ա):

ՇԵ. Վասն որ խիստ և շատ հիւանդութիւնք լինի
(159բ):

ՇԶ. Վեց իրք մահաբերք ևն և թէ այնիւ մեռանի

50 մարդն: մահապարտ է: Եօթն ցեղ ցաւ է որ փոխի ի
մարդն: Եօթն ցեղ ցաւ է, որ գաւաղն ի ծնողացն առ-
նու (159բ):

ՇԷ. Վասն որ ի մարդոյ արիւն դայ ի վեր (159բ):

ՍԸ. Դեղ որ օգտէ աշացաւութեան, նորոյ և հնի (160ա):

ՍԹ. Հապ լուծման: Այլ նշանք լուծման դեղի (160ա):

5 Կ. Դեղ փորանցի և արիւնաբերի: Երբ ի սնկանէ արիւն լինի ի դնալ ևն: Մորհամ սնկան, թէ ի հովութէ ցաւի ևն: Ղուրս պուսդի (160ա):

ԿԱ. Ղուրս քահրուպարի (161ա):

ԿԲ. Մաճուն գիրութեան: Նապաթի ճուլապ (161ա):

10 ԿԳ. Տլէ ղուլպային, որ է հերքունն, և քանի որ հին լինի տանի (161բ):

ԿԴ. Ստածումն ժանկոտած ատաման (161բ):

ԿԵ. Հապ որ ի բերանն բռնեն: Հապ և մաճուն

թալթեալտի ևն (161բ):

15 ԿԶ. Տլէ կուղի և կոնակին ցաւուն (162ա):

ԿԷ. Սֆուֆ, որ զատամբքն ուժովցնէ ևն (162ա):

ԿԸ. Սֆուֆ, որ օգտէ փորացաւի և աղեց ցաւի, և որոյ ի վայրէն արիւն գնալ: Սֆուֆ, որ օգտէ արեան որ խիստ լուծանի: Եւ այս հերիսաս օգտէ փորանցի, որ

20 արիւն լինի կրթուածք (162ա):

ԿԹ. Վասն աշաց, յորժամ կարմրութիւն ընկնի յաչքն և արիւն: Այլ յորժամ քար և կամ բիր և կամ բոռնցք և կամ զինչ և իցէ որ դիպնու ի յաչքն ևն: Վասն աշաց որ ընդ ներսէ մազ բուսանի ի կոպն: Վասն աշաց որ արտեանունն ի վայր գայ: Եւ որ յաշացն աղբիւրն թուի ելանէ ղերդ կոծիժ մի ևն: Եւ զարբ առնու և աչքն մթնայ և ջանայ լուսն պակսիլ: Դեղ փոշոյ, մարդոյ և անասնոյ: Եթէ յաչքն զարկա դիպի: Աշաց դեղ, որ ղեղդրով ղնեն ի յաչքն (162բ):

30 Հ. Սֆուֆ, որ օգտէ ստամոքաց և ամբացնէ ղինքն ևն (163ա):

ՀԱ. Վասն հին միջացաւութեան (163բ):

ՀԲ. Վասն փոշտանկի որ է ձուանկն: Ղուրս, որ օգտէ ծարաւոյ և շողոյ (163բ):

35 ՀԳ. Ղասնի (163բ):

ՀԴ. Տուհն, մուպարաք ֆարֆիտն, որ ասի եղ շնորհաւոր: Այլ եղ գովելի: Ածելիք որ օգտէ հարայի և օգուի որ ի կովտան լինի: Այլ օծելիք. և այս եղս օգտէ յոր և տեղ որ խոստով կենայ և օծես: Այլ ֆարֆիտնի եղ (164ա):

40 ՀԵ. Հապ սրաճայի: Հապ տուղու պաղլամի և տայի սալլայի. և մազն և մորուքն և ունքն մարդոյն որ ի վայր գայ: Ֆոանկ ուլուդի: Աշակ չիչակի: Հապ ֆոանկի ցաւոց (164բ):

45 ՀԶ. Վասն երկկամացաւի ևն: Վասն ցաւոց, որ ի յերկկամունքն լինի և յարանքն և ի բշտաբերանն ևն (165ա):

ՀԷ. Վասն խապլիկի: Մաճուն սասալիոս, որ օգտէ քապուսի և ըխտաւորի ևն (165ա):

50 ՀԸ. Կնիկ որ անբաւ սպիտակ ջուր տեսնու ևն (165բ):

ՀԹ. Թատլոր որ լուծումն առնեն օծելով (166ա):

Հ. Պատրոյզ որ օգտէ սնկան, դոր արարին Ամիր Լճամնի (166ա):

ՁԱ. Նշանք տէկպարտիկին, որ օգտէ նասուրի ևն (166ա):

ՁԲ. Այլ բան պիտեան: Արդ սկիզբն հիւանդութեան և շարժմանց որ ընծայի ևն (167ա):

ՁԳ. Մաճուն որ օգտէ այրկան որոյ ղօրութիւնն պակասել լինի ևն (167ա):

ՁԴ. Վասն փշտանդի որ է ձվանդն: Վասն որ կոշի աղեցանգ: Վասն որ ջրանդ կոշի: Վասն որ հողմնանգ կոշի: Վասն որ կոշի մարմնանգ: Վասն որ կոշի ոսկրանգ (167բ):

ՁԵ. Արեան որ ընդ բերանն գայ (168ա):

ՁԶ. Ստածումն որ ի յաճուկ լինի: Եթէ մարդոյ փորն ցաւի և պորտն ոլլէ (168ա):

ՁԷ. Ալմաս, և ինքն է. դոյն կուլինի: Զոնիսն Գ. աղբ և նարինճ, որ է թուրք բառով թուրինճն: Հաճալի 15 լալ. Փերօզայ: Եաղուֆն: Քահրուպար (169ա):

ՁԸ. Աննուխն, որ յարապն նանայ սօէ և պարսիկն պուտինայ ասէ: Գառին միս: Ծիրիկ ձէթն ղպալղամի ուռեցնին հալէ: Եղ ընկզի: Թուրինճ խոտն, որ է պատրան պուէն: Վարսամայ, որ է սխոսմպարն: Տուռաճ: 20 Փանճ անկուշտ: Մաճուն, որ ղփայծաղան ղուռեցն հալէ (169բ):

ՁԹ. Վասն հեշտ մորհամներու ղինչ աղբ որ ուզես և ղինչ դոյն որ պիտի (170բ):

Ղ. Եթէ ի յանձն մարդոյ տեղ մի թուլանայ և երբ 25 թմրի և կամ դողայ ևն (170բ):

ՂԱ. Դեղ որ երբ ջրհեղէ նա ի նոյն ժամն միղդակն խիստ ցաւի և արոյնի ևն (170բ):

ՂԲ. Դեղ վասն կնոջ կամ առնն որ նստոյ տեղն շատ կծի և նեղոյ ևն (171ա):

ՂԳ. Մարդ որ ծունկն այտոցէ և ցաւի և ջլերն կարճանայ (171ա)

ՂԴ. Որ կամենայ կիր օծել յանձն (171ա):

ՂԵ. Տերեատի բնութիւնն ևն: Մաճուն տերեատի, որ օգտէ սսխային (171ա):

ՂԶ. Ով ուզէ որ ղսալտան յանձնէն հանէ: Վասն փշտի ի մէկայլ երես թխտիդ յիշած է, բայց և այժմ տես աստ ևն (171բ):

ՂԷ. Առաջին յիշեմք ղճուլապն ևն: Գարէջուր (171բ):

ՂԸ. Ծարապ խաշխշի, որ օգտէ հազի ևն: Սրքնճպին սատայ (172ա):

ՂԹ. Այարիճ ֆէյղարայ, որ թարբմանի դեղ աստուծային, որ օգտէ աշաղ և գլխոյ, բոսամոքի և ոսկրացաւութեան ևն: Հապ ղուղիայ: Հապի սապն: 45 Լուծման դեղ, որ օգտէ ղուլինճին ևն: Լուծման դեղ, որ հանէ ղսաֆտան: Մուղլապ կակղացնող (172ա):

Ճ. Մայլըճպին, որ է պանրին ջուրն (172բ):

ՃԱ. Կակիա: Մայլըղարատ, որ է մայլը յատալն. որ է մեղրաջուրն: Ըսկիղբն և նիւթ ամենայն շարապնոյ, 50 որ ասի ճուլապ. օգտէ հազին ևն (173ա):

ՃԲ. Մաճուն թուլմայ քամոյ, որոյ երկկամն պաղած լինի և պէտտովսլոյին օգտէ: Չայնի դեղ: Մաճուն. Սինայի որդին ասէ, այս ղսերմն և ղմերձաւորութիւնն պակասեցնէ (173բ):

ձԳ. Ղուրա քեաքունահի, որ օգտէ բշտին ցաւուն և
երիկամացն և որոյ ջրին հանապարհէն արուն գայ
(173բ):

ձԳ. Պէլսովուլի: Այլ նոյնիտ (173բ):

ձԵ. Գլխացաւութիւն որ լինի մարդոյ ևն (174ա):

ձԶ. Գլխացաւութիւն որ ի հովութեան լինի (174ա):

ձԷ. Վասն որ ի բերանն խաղաւարտ ելանէ ևն: Այլ
դեղ խաղաւարտի (174ա):

ձԸ. Եթէ բերանն հոտի և գէշ հոտ դայ (174բ):

ձԹ. Վասն օձիկ ցաւուն, որ կոչի սողուն (174բ):

ձԺ. Եթէ մոլաք որ զիպի մարդոյ, որ միտն կծայ
և մարմինն ըորի: Ապա թէ ի պալղամէ լինի (175ա):

ձԺԱ. Դեղ աղեց որ զալար առնու ի քամոյ (175բ):

ձԺԲ. Թէ մարդոյ նստոյ տեղն ժամ ժամ ցաւի
(175բ):

ձԺԳ. Որոյ ոտքն ի հանապարհին խաշի (175բ):

ձԺԴ. Թէ մարդոյ նստոյ տեղն թուանայ (175բ):

ձԺԵ. Կին որ զայրն ի խելաց հանէ (175բ):

ձԺԶ. Մարդ որ ցուրտ առնու (175բ):

ձԺԷ. Հապ գլխացաւութեան (175բ):

ձԺԸ. Բերան որ ցաւի և առաւն արիւնի (176ա):

ձԺԹ. Մաճուն որ զստամոքին քամին կու հանէ
(176ա):

ձԻ. Քիթն որ կաթնի (176ա):

ձԻԱ. Պատուշնայի (176ա):

ձԻԲ. Հիւանդ որ ի բուն չլինի (176ա):

ձԻԳ. Փայծղան որ ուռեցել և պնդել լինի (176բ):

ձԻԴ. Վասն երիկամնացաւի (176բ):

ձԻԵ. Վասն միզագրաւի (176բ):

ձԻԶ. Եթէ զիպի այն ցաւն որ զգոզն արգիւն շկա-
րէ (176բ):

ձԻԷ. Վասն քարի. մաճուն հաճարելահոտ
(177ա):

ձԻԸ. Թէ արանքն ուռի կամ բուշտն կամ ձուերն
(177ա):

ձԻԹ. Վասն ձիճոյ (177ա):

ձԼ. Յորժամ աքիւլայ լինի ի մարդն ևն (177ա):

ձԼԱ. Թաշունահի կամ խոց որ տոկիճայ լինի
(177ա):

ձԼԲ. Մոհալիլ ելնդնոյ (177ա):

ձԼԳ. Վասն հեշտ մորհամնոյ զինչ գոյն ուզես
(177ա):

ձԼԴ. Զախմածի (177բ):

ձԼԵ. Ոչլի դեղ (177բ):

ձԼԶ. Զեղ որ կարճանայ (177բ):

ձԼԷ. Հաղի (177բ):

ձԼԸ. Փողացաւութեան (177բ):

ձԼԹ. Թէ մոլաք որ զիպի մարդոյ որ է տապաս-
տըն (177բ):

ձԽ. Ով կաւ ուտէ (177բ):

Բժշկարանի Բ գլխում հեղինակը հիշա-
տակագրում է. «Իսկ այժմ նոտատ ոգիս,
ժառայս ծառայիցդ աստուծոյ, անխմատ Ա-
սար Սեբաստացիս, կամեցալ զլընտիրան

հաւաքել և զհամառօտան, և բացայայտել
լստ կարեաց փոքր ի շատէ ի բանից իմաս-
տասիրաց և բժշկական վարդապետացն, և
խնամ տանել ցաւազնեալ անձանց, առ ի
պէտս բժշկութեան» ևն (145ա): Իսկ ձԱ
գլխի վերջում ունի հետեւյալ հիշատակագր-
ութիւնը. «Ո՛վ ընթերցողք և բանիրուն
եղբարք, լիշեցէք զհաւաքող բանիցս, զյոգ-
նամեղ Սեբաստացի Ասար ծառայս, և աս-
տուած ողորմի ատացէք: Գրեցաւ ի թվին
Հայոց ՌՀԱ. (=1622 թ.)» (էջ 173ա):

Ասար Սեբաստացու այս բժշկարանի
տարբեր օրինակները խմբագրական որոշ
զանազանութիւններ ևն ներկայացնում. տես
և հմմտ. Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7749
(էջ 33բ—71բ). Վեներիկի Մխիթ. Մատ.
ձեռ. № 717 և № 1399. Վիեննայի Մխիթ.
Մատ. ձեռ. № 287 և № 658 (էջ 19ա). Սե-
բաստիայի Ս. Նշանի վանքի ձեռ. № 213.
Զմմառի Մատ. ձեռ. № 253 (էջ 83ա—212բ).
Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. 245 = Ancien
Fonds Arm. 106 (fol. 249^v—278^v?, 287^v—
289^r?). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. 6798
(fol. 41^r—52^v, 129^v—147^v): Մի քանի այլ
օրինակների մասին տես նաև Л. А. Ога-
несян, «История медицины в Армении»,
ч. III, Ереван, 1946, стр. 291—292.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աճառյան Հր.— «Հայոց անձնանուննե-
րի բառարան», հտ. Ա, Երեւան, 1942, էջ 222,
§§ 4—5:

Ամալյան Հ. Մ.— «Միջնադարյան Հա-
յաստանի բառարանագրական հուշարձան-
ներ (XVI—XVII դդ.)», Երեւան, 1971, էջ 21—
26՝ «Ասար Սեբաստացու բառարանները»:

Բաւմաջյան Ք. Հ. (հրատ.)— «Ամիր-
տովլաթայ Ամատիացու Անգիտաց անպէտ
կամ Բառարան բժշկական նիւթոց», Վիեն-
նա, 1920, էջ ԻԷ—ԼԱ.

Ուսումնասիրել է Ասարի բժշկարանում
գտնվող բժշկական չափերը և կշիռները:

Բաւմաջյան Ք. Հ.— «Ասար Սեբաստա-
ցիի Բժշկարանը», տես՝ «Հայ մշակութիւն օր»
(հրատ. Հայ Գրական Ակումբի), Փարիզ,
1932, էջ 76—80:

Բասմաճյան Կ. Հ. — «Բժշկարան Ասարայ Սերաստացւոյ», Հասկ (ամս.), Անթիլիան, 1940, էջ 72:

Գարեկյան Կար. — «Հայ բժշկաթեան շարք», Բիւզանդիոն, Կ. Պոլիս, 1906, հնո. 2, № 2961:

Թորգոմյան Վահր. — «Հայ բժշկական ձեռագիրք Փարիզում», Արևելք, Կ. Պոլիս, 1889, նոյ. 4 և 5, № № 1733—1734:

10 Bibl. Nat. Anc. Fonds Arm. 160 ձեռագրի մասին է:

Թորգոմյան Վահր. — «Հայ բժշկական ձեռագիրք Ս. Ղազարու վանքին: ԺԲ. — Արուսայիկայ Մարգարակամթիւն և Բժշկարան Ասարի», Բագմավեպ, 1924, էջ 42—43:

15 Վենետիկի Միսիթ. Մատ. № 717 ձեռագրի մասին է:

Թորգոմյան Վահր. — «Հայ բժշկական ձեռագիրք Ս. Ղազարու վանքին: ԾԱ. — Բժշկարան Ասարայ», Բագմավեպ, 1925, էջ 292: Վենետիկի Միսիթ. Մատ. № 1399 ձեռագրի մասին է:

20 **Հովնանյան Ղեվ.** — «Հետազոտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի մրայ», Վիեննա, 1897, էջ 448—466 և 505—517:

Յազմանյան Հ. — «Փարիզի Հայ Բժշկական Միութիւնը», տես՝ «Հայ մշակոյթի օր» (հրատ. Հայ գրական ակումբի), Փարիզ, 1932, էջ 142—143:

30 **Պողարյան Նոր.** — «Հայ գրողներ Ե—Ժ դար», Երուսաղեմ, 1971, էջ 505—507:

Պոսուրյան Մկր. — «Հայ հանրագրտակ», Բուխարեստ, 1938, էջ 888:

Սահակյան Շավ. — «Պոնիթ բժշկ Սերաստացի և իր բժշկարանը՝ Գիրք բժշկական տոմարի», Հանդէս Ամսօրեայ, 1914, էջ 281—299:

40 **Յզանյան Գագ.** — «Պատմութիւն հայ լեզուի և բանահիւտութեան», Մարզպան, 1913, էջ 249—250:

Оганесов = Оганесян Л. А. — «История медицины в Армении с древнейших времен до конца XVIII столетия», Ереван, 1927, стр. 157—160.

Оганесян Л. А. — «История медицины в Армении с древнейших времен до наших дней», ч. III, Ереван, 1946, стр. 114—117 и 291—292.

Basmadjian K. J. — «Les livres de médecine chez les Arméniens», *Journal Asiatique*, Paris, 11-ème série, t. V, 1915, Mars—Avril, p. 383—386.

Thorossian H. — «Histoire de la littérature arménienne des origines jusqu'à nos jours», Paris, 1951, p. 205.

Ա Ս Ս Փ (Asaph)

Հինկտակարանային անձնավորութիւն: Հայրամարքներում գտնուում ենք մի քանի վարքագրական բնագրեր Ասափի և ընկերների մասին:

* * *

1. Տօն Է Ասափայ մարգարէին. «Ասափ և Դիթոմ և որդիքն Կորիսայ և այլք ոմանք զասագլուխք էին պարուերգողացն՝ զոր կարգեաց Դաւիթ արքայ ի պաշտօն խորանին...», տես՝ «Յայնմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 81—82:

Այլ ապ. — Ասափայ մարգարէին. «Ասափ և Դիթոմ և որդիքն Կորիսայ, և այլ բազում ոմանք...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XXI, 1927, p. 49—50.

Բնագրի ֆրնս. թարգմ. տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 233բ) ևն. Վիեննայի Միսիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 386բ, սկ. «Ասափ և յղիթոմ»):

2. Տօն Է Ասափայ մարգարէին. «Մարգարէն Դաւիթ յորժամ հաստատեցաւ ի թագաւորութեանն, շինեաց զԵրուսաղեմ և երեք զխորանն զոր արար Մովսէս...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7463, էջ 203ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 4873 (էջ 54բ) ևն. Վիեննայի Միսիթ. Մատ. ձեռ. № 219 (էջ 251բ):

3. Տօն Լ. Աստփայ մարգարէին. «Արքայն
Կաւիթ շինեաց զսուրբն Սիոն...», Վիկտորի
Միլիթ. Մատ. ձեռ. № 213, էջ 160ա:

Տես նաեւ նոյն մատ. ձեռ. № 437 (էջ
410բ) ևն:

ԱՍԵՐԱՅ (Կտակ)

Տես՝ ԿՏԱԿԲ ԵՐԿՈՏԱՍԱՆ ՆԱՀԱՊԵՏԱՅ:

ԱՍԼԱՆԵԱՆ (Աս.)

Տես՝ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՍԼԱՆԵԱՆ ԱԺԴԱՐ-
ԽԱՆՅԻ:

ԱՍԼԱՆՊԵԿԵՆՅ (Յովն.)

Հայոց նոր վկաներից. 1506 թ.: Տես՝
ՅՈՎՀԱՆՆԵՆԻՍ ՔԱՀԱՆԱՅ. «Տաղ վասն Ս. էջ-
միածնայ նուիրակներու զլիսառամանն»:

ԱՍԼԻԿԵԱՆ (Արսէն)

Տես՝ ՍՏԵՓԱՆ ԱՍԼԻԿԵԱՆ:

ԱՍԿԻՐԵԱՆ (Վրթ.)

Տես՝ ՎՐԹԱՆԷՍ ԱՍԿԻՐԵԱՆ:

Ա Ս Կ Ի Տ Ր Ը

(Askitra)

Դոստր և վկայակից Փութիկի (Պութակ):
Հայ. թարգմանութեան մեջ նրա վկայութե-
ան, Փութիկի վկայաբանութեան հետ միասին,
համառոտված և մոծված է Շմալոն Բար-
Սարոյեի վկայաբանութեան մեջ առանց ան-
վան. տես՝ ՇՄԱԼՈՆ ԲԱՐ-ՍԱԲՈՅԷ: Աս-
կիտբայի առանձին վկայաբանութեան ասո-
րերին բնագիրը տես՝ P. Bedjan, „Acta
martyrum et sanctorum“, t. II, Parisiis,
1891, p. 233—241. Ասորերին բնագրում
Ասկիտբան կոչվում է Մարթա:

ԱՍԿԼԱ [—ԱՍ]

Տես՝ ԱՍԿՂԱ:

ԱՍԿԼԵՊԻԵԳԻԸ

Տես՝ ԱՍԿՂԵՊԻԱԴԷՍ:

ԱՍԿԼԵՊԻԵԳԻԸ կամ ԱՍԿԼԵՊԻՈՒՐԸ
Տես՝ ՅՈՒԼԻԱՆՈՍ ԿԻԼԻԿԵՅԻ:

ԱՍԿԼԱ [—ԱՍ] կամ ԱՍԿԼԱ [—ԱՍ] ԹԵՐԱՅԵՅԻ*

(Asclas Thebanus).

Վկա՝ Դ Գարի սկզբին: Նրա հայերեն հա-
մառու վկայաբանութունը գտնվում է Հայո-
մապուրքներում մի քանի խմբագրութուն-
ներով: Չնայած նրան որ նա առաջում է
նաեւ Ասկղա, Ակղա և Ակլա աղափաղված
ձևերով: Կոչվում է նաեւ Ասկաղովն (Ascalon):

* * *

1. (Տեր Բարայիկի խմբագր.).

Վկայութիւն սրբոյն Ասկլայի. «Քրիս-
տոսի մարտիրոսն սուրբն Ասկլա՝ էր ի Թե-
րայիգայ Եգիպտացոյ՝ քրիստոնեայ հաւա-
տով և մատնեցաւ առ Արիանոս դատա-
ւորն...», տես՝ «Յայտմարք», Կ. Պոլիս,
1834, մասն Ա, էջ 225:

Այլ տպ. — Վկայութիւն ևն. «Մարտի-
րոսն Քրիստոսի սուրբն Ասկլա էր...» (հը-
րատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*,
Paris, t. XXI, 1927/1930, p. 479—480.

Բնագրի ֆրնս. թարգմանութեանը՝ „Mar-
tyre de saint Asclas (As'clayi)“ տեսնել
անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

2. (Գրիգոր Ծերենցի խմբագր.).

Վկայաբանութիւն սրբոյն Ասկլայի.
«Մարտիրոսն Քրիստոսի Ասկղա էր ի Թե-
րայիգոյ Եգիպտացոյ, և վասն ի Քրիստոս
հաւատոցն մատնեցաւ Արիանոսի դատա-
ւորին...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն ճըշ-
մարտին աստուծոյ», ալն է՝ «Յայտմարք»,
Կ. Պոլիս, 1706, էջ 759:

* ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. „De S. Ascla martyre, Anti-
noi in Thebalde“, *Acta Sanctorum*, Januarii t. III,
Parisiis, 1863, p. 68—70.— L. de Tillemont, „Mé-
moires pour servir à l'histoire ecclésiastique des
six premiers siècles“, t. V, Bruxelles, 1732, p.
152—153.— Մ. Ավդերյան, «Լիակատար վարք և
վկայաբանութիւն սրբոց», Կո. ԺԲ, Վենետիկ, 1815,
էջ 65—66:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն հն. «Մարտիրոսն Քրիստոսի...», տես՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1706(—1708), էջ 842—843:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն հն. «Մարտիրոսն Քրիստոսի», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 576:

3. (Անանուն խմբագր.).

Ասկղեայ. «Սա ի Թեբայիդոյ¹ էր եգիպտացոց, քրիստոնեայ. և Արիանոս դատաւորն եա կախել զնա մերկ զփայտե...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 197բ—198ա:

⊠ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 326բ, սկ. «Մարտիրոսն Քրիստոսի սուրբն Ասկլաս էր»), № 7462 (էջ 281ա, սկ. նույն), № 4873՝ «Վկայութիւն սրբոյն Ազգգայի» (էջ 138ա, սկ. «Մարտիրոսն Քրիստոսի սուրբն Ազգգայ էր») ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 502բ), № 10 (էջ 463բ), № 213 (էջ 329ա), № 219 (էջ 367բ), № 228 (էջ 273բ) ևն. Հայկ. Գառ. մանկ. ևկ. ձեռ. № 151 (էջ 785ա). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. 4787 (fol 364^r). Մարբուրգի WdtB. Ms. Or. Oct. 1921 (fol. 530^v).

Հմմտ. հուն. համառոտ վկայաբանութիւնն ի «Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae», Bruxellis, 1902, p. 698. Հմմտ. և լատիներէնը, *Acta Sanctorum*, Januarii t. III, p. 69—70. Հմմտ. նաև զպտերէնը, Fr. Rossi, «Un nuovo codice copto del Museo Egizio di Torino», *Atti dell'Accademia dei Lincei*, ser. 5, Memorie, I, 1893, p. 65—69.

ԱՍԿԼԵՊԻԱԴԵՍ ԲԻԻԹԱՆԱՅԻ

(Asclepiades Bithynus)

Հռչակավոր հույն բժիշկ, ծն. Պրոսպար (Բյւթանիա): Ապրել ու գործել է Հռոմում՝ մեր թվ. առաջ Բ/Ա դարերում: Հիմնադիրն է եղել բժշկութեան մեջ մեթոդական անունով հայտնի դպրոցի, որով պայքար է մղել Հիպպոկրատեսի տեսութիւնների դեմ: Նրա

հետեորդները կոչվեցին մեթոդականներ: Ասկի գրվածքներից հուն. լեզվով մնացել են հատակոտորներ, որոնք և հրատարակվել են Քր. Գրոմպերտի կողմից, «Asclepiadi Bithyni fragmenta» (Vinariae, 1798). Ասկղեպիադեսի անունով հատակոտորներ կան նաև հայ. հին թարգմանութեամբ («Վասն չորից բնութեանց» ևն, տես ստորև), բայց նրանց սկզբնագրերը չեն երևում հուն. վերոհիշյալ հրատարակութեան մեջ. այդ պատճառով իրավամբ կարծիք է գոյացել, թե Ասկղեպիադեսի անունը կրող հայ. այդ հատվածները նրա դպրոցի հետեորդների գրվածքներից պիտի լինեն:

* * *

Ասկղեպիադայ՝ վասն չորից բնութեանց մարդոյ և տարոյ և ամսոյ. «Բնութիւն մարդոյ բաժանեալ է ի չորս առաջս, և զմի մի ի նոցանէ պարս է գիտել՝ երբ զի՞նչ զօրութիւն ունի...», Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 310, էջ 7բ—8բ:

Հետևյալ ժանոթութիւնն է տրվում սույն բնագրի մասին. «Ուշագրաւ գրուածս բաժնւած է 12 համառոտ գլուխներու, որոնցմէ՝ աչսինքն 2—5 գլուխներն խորագիրն չունին, ալ միայն լուսանցից վրայ խաչածեհեր գրուած են: Հաւանօրէն այս գլուխներս՝ առաջին գլխու խորագրին ստորակարգեալ են: Վեցերորդ գլուխը խորագրուած է. 'Վասն բնութեան մարդկան'. — Է.րդն. 'Յաղագս բնակրութեան'. — Բ.րդն. 'Յաղագս եկամորտից'. — Թ.րդն. 'Յաղագս բնութեան հոգոյ' (թերի մնայ). — Ժ.րդն. 'Յաղագս բնակրութեան հոգոյ'. — ԺԱ.րդն. 'Յաղագս եկամորտիցն': ... Շարագրութեան լեզուն լատակ է և գերծ ոչ միայն միջնադարեան մեր բժշկարաններու ուսմիօրէնէն, ալ և Բ դարու հալերէն թարգմանութեանց լուստբանութիւններէն և խրթնութիւններէն. ուստի ըստ այսմ թարգմանութիւնս կրկնակի հետաքրքրաշարժ է, թէպէտև ասկէ չենք կըրնար հետեցնել՝ որ Ասկղեպիադայ բժշկարանին հայեցի ամբողջ թարգմանութիւն մ'եղած ըլլալ ի նախնիաց, մինչև որ

¹ Ձեռագրում՝ բերայիբոյ.

որի՞ ընդարձակագոյն գրտած մը լայտ-
նութի՞նք¹:

Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 310 ձեռ-
գիրը, որում գտնվում է Ասկղեպիադեսի այս
5 աշխատութիւնը, ընդօրինակված է Փարիզի
Bibl. Nat. Anc. Fonds Arm. 92 (այժմյան
Ms. Arm. 179) ձեռագրից, որի մեջ, սա-
կայն, այժմ բացակայում է Ասկղեպիադեսի
գրվածքը, ինչպես և այն մյուս նյութերը,
10 որոնք գտնվում են վենետիկյան ձեռագրում:
Հետևաբար նրանք գտնվում էին փարիզյան
ձեռագրի այն մյուս մասերում, որոնք ըն-
կած են, որովհետև, ըստ արված նկարագը-
րաթյան, այժմ այդ ձեռագիրը թերի է սկըղ-
25 բից և վերջից²:

Ն. Ակինյանը ձեռագրերում գտել է Ասկղե-
պիադեսի անունը կրող նոր նյութեր, որոնց
մասին ասում է. «Հատուածք Որիբոսայ
բժշկապետի Բժշկարանէն, որ կան հատա-
30 կոտորներ նաև Ասկղեպիադեսի և Դիոկրատէ-
սի և այլ հին բժշկարաններէ, ու թարգ-
մանաւ լոյն բնագրէ»³: Ակինյանն այդ նյու-
թերի տեղը չի նշում, սակայն նկատելի է,
որ Որիբոս Պերգամացի բժշկապետի հետ
25 կապված այս տեղեկութիւնը խիստ նմանո-
թիւն ունի վենետիկյան վերոհիշյալ № 310
ձեռագրում Իբա բժշկապետի անվանը
կապակցվող նյութերի հետ (էջ 6բ—8բ)⁴,
որոնց մեջ են Ասկղեպիադեսի արդեն ծա-
30 նոթ հատակոտորները:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Զարիանալյան Գար. — «Մատենադա-
րան հայկական թարգմանութեանց նախ-
նեաց», Վենետիկ, 1889, էջ 316—317:

¹ Տես Բ. Սարգիսյան, «Մայր ցուցակ հայ. ձեռ.
Մատ. Մխիթ. Ի Վենետիկ», հտ. Բ, էջ 1227:

² Հմմտ. Fr. Macler, «Catalogue des manus-
crits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque
Nationale», Paris, 1908, p. 100.

³ Ն. Ակինյան, «Տեղեկագիր գիտական ուղե-
բութեանս գէպի Մերձասոր Արևելք», Հ ա ն դ է ս
Ա մ օ ր Ե ա յ, 1946, էջ 122:

⁴ Հմմտ. Բ. Սարգիսյան, «Մայր ցուցակ» են,
հտ. Բ, էջ 1226—1227:

Оганесов = Оганесян Л. А. — „И-
стория медицины в Армении от древней-
ших времен до конца XVIII столетия“,
Ереван, 1927, стр. 47.

Оганесян Л. А. — „История медици-
ны в Армении с древнейших времен до
наших дней“, часть I, Ереван, 1946, стр.
174—176.

Ա Ս Մ Ա Ն

Տես՝ ՅԱՐՄԱՆԻ ԱՍՄԱՆ:

10

ԱՍՈՂԻԿ կամ ԱՍՈՂՆԻԿ

Տես՝ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ:

ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԿՈՏԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Տես՝ ԱՍՈՐԱ-ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ՕՐԷՆՍ-
ԳԻՐՔ:

15

ԱՍՈՐԱ-ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ՕՐԷՆՍԳԻՐՔ

(Codex syriaco-romanus)

Քաղաքացիական օրենքների ժողովածու,
որը բանասիրութիւն մեջ ընդհանրապես
հայտնի է «Ասորա-հռոմեական օրենս-
20 գիրք» անունով, բայց, ըստ տիրող կարծի-
քի, ասորական ծագում ունի: Ձեռագրերում
ընդհանրապես կրում է այսպիսի խորագիր.
«Օրենք յաղթող թագաւորաց քրիստոնէից՝
Կոստանդիանոսի, Թեոդոսի և Լևոնի» կամ
25 «Օրենք թագաւորացն Կոստանդիանոսի, Թե-
ոդոսի և Լևոնի՝ թագաւորաց Հռոմայեց-
ւոց»: Գ. Զարբհանալյանը, հիմնվելով ներ-
սեւ կամբրոնացու մի հիշատակարանի վրա,
համարել է, որ նա է հայերենի թարգմանել
30 այս օրենսգիրքը 1196 թ.¹, սակայն Կ. Հ.
Բամաջյանը նկատել է, որ տվյալ հիշա-
տակարանը վերաբերում է հունա-հռոմեա-
կան օրենքների ժողովածուին և ոչ թե այս
օրենսգրքին²: Հայտնի են նաև այս դատա-
տանագրքի ասորերեն և արաբերեն խմբա-

¹ Հմմտ. Գ. Զարբհանալյան, «Մատենադարան»,
էջ 754—755:

² Կ. Հ. Բամաջյան, Բ ա ն ա է լ, 1907, էջ
14—18:

գրությանն ըր, որոնք, հայկականի հետ միասին, ներկայացնում են երեք հիմնական տարբերակներ: Նրանց մեջ հայկականն ամենից ընդարձակն է, պարունակելով 150 կամ 151 հոդվածներ: Այս երեք տարբերակները հրատարակվել են ձեռագրերի բազմաթիվ և գերմ. թարգմանություն հետ միասին, տես՝ K. G. Bruns u. E. Sachau, „Syrisch-römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert“, երկու հատորով (Leipzig, 1880. Բ. հրատ. Leipzig, 1961): Հայկական տարբերակից է առնված սույն օրենքների այն վրացերեն խմբագրությունը, որը Վահտանգ Զ-ի օրենսգրքի «Հայկահան օրենքներ» խորագրված մասի 1—150 հատվածներն է կազմում: Հայկ. բնագրից ինչ-ինչ կետեր անցել են նաև Լեհահայոց Դատաստանագրքի մեջ: Հայ. ասորա-հռոմեական օրենքները մի քանի ձեռագրերում գտնվում են Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի հետ միասին արտագրված. այդ պատճառով ոմանք սխալմամբ Գոշի Դատաստանագրքի մասն են համարել դրանք, իսկ ուրիշներ այդ օրենքների հայ. թարգմանությունը վերագրել են Գոշին:

* * *

Օրենք թագաւորաց Կոստանդիանոսի, Թեոդոսի և Լևոնի՝ թագաւորաց Հռովմայեցւոց. «Օրենս բարի և զնշարիտ տէր աստուած ի սկզբանէ եւ մարգոյն՝ որպէս յառաջին գիրս արարածոց եցոյց մեզ օրենս և գրեաց Մովսէս...», տես՝ K. G. Bruns u. E. Sachau (հրատ.), „Syrisch-römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert“, Leipzig, 1880, 1. Theil, S. 95—141.

Հրատարակվել է Բեռլինի Kōn. Bibl. Ms. Or. Oct. 278-ից:

Այլ. տպ. — Քաղաքային օրենք Ներսիսի Լամբրոնացւոյ ըստ Կոստանդիանոսի, Թեոդոսի և Լևոնի թագաւորաց Հռովմայեցւոց. «Օրենք բարիեաւ զնշարիտ տէր աստուած ի սկզբանէ [եւ] առաջին մարգոյն...», հետևյալ հրատ. մեջ. Կ. Հ. Բասմաջյան (հրատ.), «Քաղաքային օրենք Ներսիսի Լամբրոնացւոյ ըստ Կոստանդիանոսի, Թեոդոսի և Լևոնի թագաւորաց Հռովմայեցւոց», Փարիզ, 1907, էջ 9—41:

Հրատարակչի առաջարկով (էջ 3—8). վերջում՝ «Մեկնութիւն բառից» (էջ 43): Բնագիրն առնված է Փարիզի Bibl. Nat. Suppl. Arm. 103 (ալժմյան՝ Ms. Arm. 177) ձեռագրից: Ձեռագրում բնագիրը խորագիր է ունի:

Առաջաբանում հրատարակիչը տալիս է հետևյալ բնագրադիտական տեղեկությունները. «Ձեռագրիս օրինակներէն ամենահինն է Վենետիկի մէկ օրինակը, որ 1328-ին գաղափարաւոր է. իսկ ամենէն նորը Պարիսի ձեռագիրն է, զոր Բերլինի ձեռագրին հետ բաղդատած և զլիաւոր տարբերութիւնները նշանակած եմ տեղ տեղ, ինչպէս կը տեսնուի ներկայ հրատարակութեանս մէջ: Պարիսի և Բերլինի ձեռագրերուն իրարմէ ունեցած տարբերութիւնը շատ է. ես միայն զլիաւոր կետերը նշանակած եմ հոս: Բերլինի ձեռագիրը, որ Պետերմանի սեփականութիւնն էր, անոր կողմէ բաղդատւած է որիշ ընտիր ձեռագրի մը հետ, բայց յայտնի չէ թէ ո՛րն է այն ձեռագիրը: Ստիսի հրատարակութեան մէջ նշանակուած են այս բաղդատութիւնները: Ձեռագրիս լիզուն ազատողութեան օրենքները ժողովրդականացնելու դիտումով կատարւած: Ներկայ հրատարակութեան մէջ ոնէ փոփոխութիւն չեմ րրած ո՛չ լեզուի, և ո՛չ աղգագրութեան. նոյն իսկ բնագրին կետադրութիւնը պահած եմ նոյնութեամբ, տեղ տեղ աւելցնելով սակայն անհրաժեշտ հարկ եղած սրբագրութիւնը, փակագծի մէջ»:

Այլ տպ. — Օրենք յաղթող թագաւորաց Կոստանդիանոսի, Թեոդոսի և Լևոնի. «Օրենս բարի և նշարիտ եւ տէր աստուած ի սկզբանէ մարգոյն...», հետևյալ հրատ. մեջ. Ա. Ղլտճյան (հրատ.), «Ասորական դատաստանագիրք», Էջմիածին, 1917, էջ 1—56:

Հրատարակչն ունի առաջաբան (էջ Գ—ԺԵ), ուր գրում է. «Մեր ներկայ բնագիրը կազմելիս օգտագործել ենք ոչ միայն Bruns-ի հրատարակութեան նիւթը, այլ նաև երեք այլ ձեռագրերի ընթերցումները», բայց չի ասում, թե որո՞նք են համեմատութեան առնված ձեռագրերը:

Այլ տպ.— Օրենք թագաւորաց Կոստանդիանոսի, Թեոդոսի և Լևոնի՝ թագաւորաց Հռովմայեցւոց. «Օրենս բարի և զնշմարիտ տեք աստուած ի սկզբանէ եւ մարդոյն...», տես՝ K. G. Bruns u. E. Sachau (հրատ.), „Syrisch-römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert“ (Neudruck der Ausgabe Leipzig, 1880), Leipzig, 1961, 1. Theil, S. 95—141.

Արտատպութիւն՝ Ա. հրատարակութիւնից:

☒ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռագրերում Դատաստանագրքի հնագույն օրինակներ են ձեռ. № 488 (էջ 87ա—103ա) և № 556 (էջ 74ա—82ա և 87ա—142ա), որոնք ԺԳ դարի ընդօրինակութիւններ են. սույն օրինակների խորագիրն է՝ «Օրենք յաղթող թագաւորաց քրիստոնէից՝ Կոստանդիանոսի և Թեոդոսի և Լևոնի թագաւորաց Հռովմայեցւոց» (սկ. «Զօրենս բարի և զնշմարիտ տեք աստուած ի սկզբանէ եւ մարդոյն»): Նույն մատ. միտն օրինակներն են ձեռ. № 8926՝ խոր. նույն (էջ 316ա—336բ, սկ. նույն), № 795. խոր. նույն (էջ 313բ—334ա, սկ. նույն), № 2635՝ խոր. նույն (էջ 219ա—234ա, սկ. նույն), № 6496՝ խոր. նույն (էջ 357ա—382ա, սկ. նույն), № 2655՝ խոր. նույն (էջ 270ա—289բ, սկ. նույն), № 8103՝ խոր. նույն (էջ 19բ—33ա, սկ. նույն), № 487՝ «Օրենք յաղթող թագաւորաց քրիստոնէից՝ Կոստանդիանոսի, Թեոդոսի թագաւորաց Հռոմոց» (էջ 4ա—5բ, սկ. «Օրենս բարի և ճշմ.», միայն առաջաբանն է՝ որոշ խմբագրման ենթարկւած), № 3562՝ «Օրենք յաղթող թագաւորաց՝ Կոստանդիանոսի, Թեոդոսի և Լևոնի» (էջ 12ա—46ա, սկ. «Զօրենս բարի և ճշմ.»), № 3788՝ խոր. նույն (էջ 320—345, սկ. նույն), № 8938՝ խոր. նույն (էջ 414բ—442բ, սկ. «Զօրենս բարի և ճշմ.»), № 10311՝ խոր. նույն (էջ 364ա—391բ, սկ. նույն), № 778՝ «Օրենք Կոստանդիանոսի թագաւորի և Թեոդոսի և Լևոնի, յաղթող և սուրբ թագաւորացն քրիստոնէից» (էջ 294ա—324ա, սկ. «Զօրենս բարի և ճշմ.»), № 2886՝ «Օրենք Կոստանդիանոսի թագաւորին և Թեոդոսի թագաւորին և Լևոնի թագաւորին,

յաղթող և սուրբ թագաւորաց քրիստոնէից» (էջ 1բ—27ա, սկ. նույն), № 6890՝ «Յաղթող օրենք թագաւորաց քրիստոնէից՝ Կոստանդիանոսի և Թեոդոսի և Լևոնի թագաւորաց Հռովմայեցւոց» (էջ 16բ—31բ, սկ. նույն), № 209՝ «Յաղագս օրենք թագաւորաց քրիստոնէից՝ Կոստանդիանոսի և Թեոդոսի և Լևոնի թագաւորաց Հռովմայեցւոց» (էջ 20ա—41բ, սկ. նույն), № 2593՝ «Գիրք նոմոսի և դատաստանաց զոր սահմանեալ են աստուածային առաքեալքն և հայրապետքն» (էջ 180ա—219բ, սկ. նույն), № 7580՝ «Գիրք նոմոսի, զոր առնեն դատաւորք» (էջ 27ա—52ա, սկ. «Եւ զօրենս բարի և ճշմ.»), № 3291՝ խոր. նույն (էջ 124ա—156ա, սկ. նույն), № 3059՝ խոր. նույն (էջ 110ա—138ա, սկ. նույն), № 485՝ անխոր. (էջ 170բ—214բ, սկ. «Օրենք բարի և ճշմ.»), № 2776՝ անխոր. (էջ 177ա—218բ, սկ. նույն), № 8245՝ անխոր. (էջ 66ա—78ա, սկ. նույն), № 2880՝ անխոր. (էջ 13բ—33ա, սկ. «Զօրենս բարի և ճշմ.»), № 2750՝ անխոր. (էջ 1բ—29ա, սկ. «Եթե եղ աստուած օրենս մարդոյ ի ծառոյն որ եր ի մեջ դրախտին»), № 6398 (էջ 38ա—47բ, սկզբից թերի), են: Տես նաև Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 579 (էջ 414բ), № 581 (էջ 297ա), № 582 (էջ 71ա) և № 888 (էջ 111ա). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1223 (էջ 377)¹ և № 1237². Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 157 (էջ 511), № 182 (էջ 320ա), № 366 (էջ 180), № 849 և № 1183³. Արմաշի Մատ. ձեռ. № 28. Զմմառի Մատ. ձեռ. № 180=հին № 226 (էջ 255ա)⁴ և № 183=հին № 202 (էջ

¹ Ն. Ակինյան, Համդէս Ամսօրեայ, 1954, էջ 188:

² Նկարագրել է՝ J. Mécérian, „Bulletin Arménologique“, cahier I, Beyrouth, 1947/48, p. 214—217. Ավելի առաջ, երբ այս ձեռագիրը գեւ համար չուներ, նկարագրվել է Ղ. Ալիշանի կողմից, Բագմավէպ, 1848, էջ 117—122:

³ Վերջին երկու ձեռագրերի մասին տես՝ Բարգենեւ. [Կուլեւերյան], Համդէս Ամսօրեայ, 1926, էջ 144—146:

⁴ Հ. Մըրըրյանն այս ձեռագիրը նկարագրել է որպէս Զմմառի «№ 8 ձեռագիր», տես՝ J. Mécérian, „Bull. Arm.“, cahier I, p. 209—214; cahier II, Beyrouth, 1953, p. 240—242.

5 ԾԲ¹. Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms. Arm. E. 28 (fol. 32^v). Բեռլինի Kōn. Bibl. Ms. Or. Oct. 278 (fol. 1). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. 177=Նախկին Suppl. Arm. 103. Հալեպի Ամեր. վարժ. ձեռ. Դատաստանագիրք՝ 1629 թվականից (էջ 11):

Բովանդակություն (ըստ Երեւանի Պետ. Մատ. № 488 ձեռագիր օրինակի).

10 Առաջին կանոն վասն ժառանգութեան: Վասն որ մեռանի և ոչ գրէ կտակ և ունի ուստերք և դստերք:

Բ. Վասն որ մեռանի յանկարծ, ոչ ունի հայր և մայր, և ոչ որդի:

Գ. Վասն որոյ շին որդիք և դստերք՝ ա՛յլ հեռի ազգ առնու:

15 Դ. Վասն որոյ թէ քանի՜ ամաց և կամ ո՛ր կերպ գրեն կտակ:

Ե. Վասն որ մեռանի փեսայն և հայր կնոջն հոգայ դորդիս:

20 Զ. Վասն որոյ գան որդիքն ի կատարելութիւն և անարգեն զհայր:

Է. Վասն որ գրեն զոք ի կտակ և նա ոչ կամի առնուլ զնա:

Ը. Վասն որ երես փոխանն վաճառէ յ[ը]նչիցն և տայ ի հարկսն:

25 Թ. Վասն որ որ առնէ տուայր որ է մահօր, և կամ յետ առնուլ:

Ճ. Վասն որ գրէ ոք տուայր և հաստատէ, և յետոյ աւերել կամի:

30 ԺԱ. Վասն որ ոք տիաթկով զամենայն գոյս իւր տայ օտարաց:

ՃԲ. Վասն մարդոյ որ ունի երկու կին՝ պուզօք և յանինչք:

ՃԳ. Վասն որ որդին առաջի հօրն մեռանի յանորդի:

35 ՃԴ. Վասն որ հայրն կամի բաժանել զիւր որդին և զորդիս որդոց:

ՃԵ. Վասն որ հաստանէ գին զնել ինչ և շտայ ռիմոն:

40 ՃԶ. Վասն որ զորդիս իւր զատէ՝ պարտ է գրով ազատել:

ՃԷ. Վասն որ երբ առողջ է կամ հիւանդ՝ գրով ազատէ զծառայն:

ՃԸ. Վասն որ ազատէ զծառայն իւր վկայութեամբ եպիսկոպոսի կամ քահանայից:

45 ՃԹ. Վասն որ ազատէ զծառայն իւր՝ զինչս ծառային ընդ նմին:

ՃՐ. Վասն որ ազատէ զծառայն իւր՝ կարող է առնուլ յետոյ թէ ոչ:

Ի. Վասն որ ազատէ զիւր ծառայն՝ կարող է երես փոխան զնել:

ԻԱ. Վասն որ ստանայ ծառայ և վկայեն թէ բարեմիտ է, և ոչ լինի:

5 ԻԲ. Վասն որ ծախէ ծառայ սլոմանով՝ թէ լաւ է, և դիւահար լինի:

ԻԳ. Վասն որ թէ պարտէ ծառային՝ յատենի փոխան իւր խօսել:

10 ԻԴ. Վասն որ առ ինքն առ իւր զփախուցեալ ծառայն և սահնաց:

ԻԵ. Վասն որ ընդունի զինուոր որ դրած է յայլոց դիւան[ա]յի:

ԻԶ. Վասն որ ծախէ ինչ և առնու ռիմոն և դարձուցանել կամի:

15 ԻԷ. Վասն որոյ թէ ծառայ զնէ ինչ՝ տեսն իւրոյ հրամանաւ:

ԻԸ. Վասն որոյ ոչ տայ հրաման օրէնքս սպանանել զծառայ:

20 ԻԹ. Վասն որ ազատէ ծառայ սլոմանով, և ասէ որ զկնի ամաց որդի:

Լ. Վասն որ կամի, որ զսլոման ծառային ցուցանէ առաջի եկեղեցւոյն:

ԼԱ. Վասն որ ազատ է, ի հարցանել նմա յատենի թէ ծառայ է:

25 ԼԲ. Վասն որ ասէ կինն՝ անձնիշխան եմ, և ծառայ լինի:

ԼԳ. Վասն որ թէ այր կամ կին որ զծառայ գողացեալ պահէ:

30 ԼԴ. Վասն որ ստանայ ծառայ սլոմանով և գտանի ի նմա արտ:

ԼԵ. Վասն որ թէ որ ծախէ ծառայ անգառնալի սլոմանով այր և կին:

ԼԶ. Վասն որ ծառայ ազատի և մնայ առ իւր տէրն և առնու կին յիւր ծառայից:

35 ԼԷ. Վասն որ ազատէ ծառայ՝ պարտ է առաջի եպիսկոպոսի և վեց իրիցոս:

ԼԸ. Վասն որ զնէ գեղ կամ տուն, ծառ կամ այլ ինչ:

ԼԹ. Վասն որ երկու ռոսթր գան ի դատաստան:

40 Խ. Վասն որ տայ նմա համբերութիւն շոքս ամիս:

ԽԱ. Վասն որ ի Կոստանդիանոսէ պարգևք տուան եկեղեցւոյ:

ԽԲ. Վասն որ Կոստանդիանոս պատուեաց զառաքելական աթոռ:

45 ԽԳ. Վասն զի Լեոն թագաւոր պատուեաց զօր կիրակէի:

ԽԴ. Վասն որ սա եղ օրէնս վասն պուզաց և սահմանաց:

50 ԽԵ. Վասն որ եղ նամաւս թէ զինչ պարտ է առնել յետոյ պահելին:

ԽԶ. Վասն որ մին ի նոցանէ եթող զընկեր իւր սխալանօք:

¹ Հովանաբար այս ձեռագիրն է, որ Մըսըրյանն անցողակի նշում է որպէս Զմմառի «№ 10 ձեռագիր»՝ առանց տալու նրա նկարագրությունը, «Bull. Arm.», II, p. 240.

² Այսպէս՝ ձգ-ը կրկնված:

¹ Այսինքն՝ պայմանով:

Խէ. Վասն որ թէ սիրով են առ միմեանս այրն և կիկն:

ԽԸ. Վասն որ կիկն մեռանի և ունի որդի՝ արգելու զպոռնիքս:

5 ԽԹ. Վասն որ թէ կիկն մեռանի և ոչ ունի որդիս՝ առնու այրն ի պոռնիքս:

Ս. Վասն որ մեռանի կիկն որոյ եղեն որդիք, և մեռանի առաջի:

10 ՍԱ. Վասն որ թէ է՝ աշխարհ որ զպոռնիքն և զսուսայրն չգրեն:

ՍԲ. Վասն որ թէ քրիստոնեայ պարտի ինչ ընկերին մինչ յերեսուն ամի:

ՍԳ. Վասն որոյ հրամայէ օրէնքս՝ ոչ առնու ի կնութիւն զկիկն եղբոր:

15 ՍԴ. Վասն որ արգելու օրէնքս և զգուստր եղբորն առնու:

ՍԵ. Վասն որ այր առնու կին օրինաւոր պոռնիք և լինի որդի:

20 ՍԶ. Վասն որ աղջիկ հանդերձի յամուսնութիւն, և տան ի աշ և այլ ինչ:

ՍԷ. Վասն որ որ կամի առնու կին և ձեռն տայ եղբարց կնոջն և ազգին:

ՍԸ. Վասն որ հանդերձի ամուսնացուցանել զգուստրն և ասէ պոռնիք:

25 ՍԹ. Վասն որ աղջիկ որք է ի հօրէ և ունի մայր և եղբարք նոցա:

Կ. Վասն առնակնոջ որ այրն յիւր անուն գնէ զեղ կամ այլ ինչ:

30 ԿԱ. Վասն որ գնէ մարդ զեղ կամ զարդարանք յանուն կնոջն:

ԿԲ. Վասն որ որ յափշտակէ զկոյս կամ զկիկն որ ոչ ունի այր:

ԿԳ. Վասն որ թէ է՝ կարողութիւն կնոջն ի պոռնիքս յաւելուած առնել:

35 ԿԴ. Վասն թէ յետ մերձաւորութեանն կարեն տալ ինչ այրն [և] կիկն:

ԿԵ. Վասն որ թէ է՝ կարողութիւն առնն բաժրասիւ զկիկն վասն շնութեան:

40 ԿԶ. Վասն թէ զինչ իրք անարգել տայ զկիկն յետ մեռանելոյ առնն:

ԿԷ. Վասն թէ զինչ բաժին տան որդիքն մարցն ի հայրենեացն:

ԿԸ. Վասն թէ յորմէ՝ պատու զրկին մարդիկ որ լինին նախատած:

45 ԿԹ. Վասն որ թէ կենդանի է հայր կնոջն կամ հօրն հայր, ոչ [ուրիշ] իշխանութիւն կանգնել պոռնիք իւրոց ժառանգեցուցի:

Հ. Վասն որ երբ է կարող լինել կիկն իշխան ի վերայ պոռնիքս:

50 ՀԱ. Վասն զի ոչ տայ օրէնքս զայր իւր բաժրասիւ յատենի:

ՀԲ. Վասն զի թէ կին մեռանի առաջի առն և որդւոցն:

55 ՀԳ. Վասն որ թէ լինի մարդոյ երկու կին, և մին է յանպոռնիք:

ՀԴ. Վասն թէ կին ամուսնացաւ առն ծառայի և րնակէ [ի տուն տնառն նորայ]:

ՀԵ. Վասն, որ ծառայ սիրէ զկիկն որ է ազատ և առնու զկիկն:

ՀԶ. Վասն զի թէ է՝ կարողութիւն առն գրել կտակ 5 կնոջ իւրոյ:

ՀԷ. Վասն զի ոչ է նման լինել կնոջ երաշխաւոր:

ՀԸ. Վասն զի հրամայէ օրէնքս կանանց՝ զի խնդրեն զգոյս իւրեանց:

10 ՀԹ. Վասն զի գրէ կին կտակ և թողու զժառանգութիւն թոռանց:

Ձ. Վասն զի առնու այր կին և բերէ պոռնիք, ծառայք, ոչխար և այլ ինչ:

ՁԱ. Վասն զի առնու այր կին և գտանի դիւահար՝ զի՞նչ է պարտ առնել:

15 ՁԲ. Վասն զի հանդիպի կնոջ նեղութիւն մարմնոյ յետ պսակին:

ՁԳ. Վասն զի է՝ կարողութիւն կնոջ որ երբ որդիք և բաժանի յառնէն:

20 ՁԴ. Վասն զի է՝ կարողութիւն կնոջ անձնիշխանութեամբ մեկնել յառնէն:

ՁԵ. Վասն որ լինի բաժանումն մահուամբ առն և կնոջ:

25 ՁԶ. Վասն զի թէ է՝ կարողութիւն առն արձակել զկիկն և առնու զպոռնիք:

25 ՁԷ. Վասն թէ է՝ կարողութիւն կնոջ տալ թողթ արձակման առն:

ՁԸ. Վասն որ մեռանի առանց գրի՝ որդիքն և զստերքն ժառանգեն:

30 ՁԹ. Վասն զի հայր որ թողու որդիս առանց կտակի և նորա մեռանի:

Ղ. Վասն զի այր էառ կին և մեռաւ և ոչ եթող որդի:

35 ՂԱ. Վասն զի հրամայէ օրէնք որք գործակալք են թաղաւորի:

ՂԲ. Վասն զի որ ազատեաց զորդի և զգուստրն հայրն:

ՂԳ. Վասն զի հայր արձակէ զմանուկ՝ հրամայէ օրէնքս:

40 ՂԴ. Վասն զի հնազանդեցուցանէ օրէնք զորդիս:

ՂԵ. Վասն զի որ առնէ նախազիծ կտակի իսան:

ՂԶ. Վասն զի գրէ մարդ որ մեռանի կտակ և թողու լիշատան:

45 ՂԷ. Վասն որ կազի այր ընդ ընկերի իւր ի վերայ ընչից:

ՂԸ. Վասն որ կամի ծախել ինչս և առնու դիմոն:

ՂԹ. Վասն զի է՝ կարելի մարդոյ առնել որդի զորդեցիւրս:

50 Ճ. Վասն որ թողու մարդ տիաթկով լիշատանումը:

ՃԱ. Վասն եպիտրուպոսին յոր հաւատացին զորքս և զինչս:

ՃԲ. Վասն որ կամի գրուլ առնուլ որդի առաջի զատաւորի:

ՃԴ. Վասն որ թէ մայրն ընդ որդւոյն չվճարէ զինչս, բայց [թէ իւր հօրն հրամանան արար ըզպարտան]:

ՃԴ. Վասն զի որբերոյն կարող է երես փոխանն խնդրել ինչ:

ՃԵ. Վասն զի ոչ է հրաման սպանանել զգողն, այդ ի դատաւոր տարցի:

ՃԶ. Վասն որ մարդ առնէ կռիւ և դարան գործեալ առնէ սպանումն:

ՃԷ. Վասն որոյ թէ մարդ զրկէ զիւր ընկերն:

ՃԸ. Վասն մարդոյ թէ ասէ ոք թէ սպանող է:

ՃԹ. Վասն որ զնէ գեղ կամ ծառայ և իւր է գինն որ էառ:

ՃԺ. Վասն որ հաւատացին յինք զվերակացութիւն բաղաբին:

ՃԻԱ. Վասն որ անարգի հայր յորդոյ, կամ թէ չար գործէ [իւր որդին]:

ՃԻԲ. Վասն զի որդիք ընդ հօր իւրեանց ոչ մտանեն ի թէտորոն:

ՃԻԳ. Վասն զի որ տայ գեղ կամ ստացուած ի պատիւ նորա:

ՃԻԴ. Վասն զի զհայրենիսն բաժանեն ի մէջ եղբարց:

ՃԻԵ. Վասն որ բամբասէ մարդ զմարդ վասն պեղծ գործոց:

ՃԻԶ. Վասն զի մարդ որ առնու մանուկ և զրէ զնա իւր յորդեգիրս:

ՃԻԷ. Վասն զի է՛ կարողութիւն որ ասէ մարդ զմարդոյ թէ սպանող է:

ՃԻԸ. Վասն որ բամբասէ զայլ ոք ի պեղծ գործ:

ՃԻԹ. Վասն զի թէ որ գողք են՝ պարտական են մահու:

ՃԻ. Վասն զի որ գողանան զաղատս ի ծառայութիւն:

ՃԻԱ. Վասն զի որ լինին բանսարկուք և քսիւտք:

ՃԻԲ. Վասն զի են մարդիկ որ գերեն անասունք:

ՃԻԳ. Վասն զի որ պատառէ զտուն վասն գողութեան:

ՃԻԴ. Վասն զի որ գործ առնէ մահու՝ ըստ նմին լիցի:

ՃԻԵ. Վասն զի որ թողուն ծառանգութիւն կտակով:

ՃԻԶ. Վասն զի որ գրէ գժառանգութիւն կտակով:

ՃԻԷ. Վասն զի որ թողու կտակաւ գժառանգութիւն:

ՃԻԸ. Վասն զի որ առնէ մարդ բան ինչ գինի ընկերի իւրոյ:

ՃԻԹ. Վասն որ գրեն թուղթ եղբայրութեան ընկերին:

ՃԻ. Վասն զի որդիք դստերն ոչ պարտին հնազանդել:

ՃԻԱ. Վասն բաժանման որ լինին ի մէջ եղբարցն:

ՃԻԲ. Վասն որ առնու որբ արու կամ էգ, թէ ի շնութենէ է:

ՃԻԳ. Վասն որ տայ մարդոյ ի փոխ համարով դահեկան:

ՃԻԴ. Վասն որ տայ մարդ ընկերի ինչ ի փոխ և գրաւական չդնէ:

ՃԻԵ. Վասն որ լինի ներքնատունն այլում և վերնատունն այլում:

ՃԻԶ. Վասն որ գրաւենէ զիւր հողն այլում կամ զկով:

ՃԻԷ. Վասն փոխոյ և երաշխաւորի և գրաւականի:

ՃԻԸ. Վասն որ ասէ մարդ՝ տուր այս անուան ի փոխ:

ՃԻԹ. Վասն զի թէ ա՛ռ մարդ ի փոխ ի բաղմաց և զրէ զանունն:

ՃԻ. Վասն որ առնու մարդ ի փոխ համարով ոսկի և զրէ:

ՃԻԱ. Վասն բժշկաց և գիտնականաց և վարդապետաց:

ՃԻԲ. Վասն որ հողայ բժիշկն զմարդ և ոչ ողջանայ:

ՃԻԳ. Վասն զի թէ տայ մարդ մարդոյ ի փոխ և զնէ պուման:

ՃԻԴ. Վասն զի թէ է՛ կարողութիւն կուրատորին ի վերայ որբերոյն սննդեան:

ՃԻԵ. Վասն զի թէ մեռանի մարդ առանց կտակի և թողու ծառա[նգաւորս]:

ՃԻԶ. Վասն զի թէ մի որդի է հօրն և մեռանի զկնի [հօրն]:

ՃԻԷ. Վասն որ մարդ սնուցանէ վասն աստուծոյ որբ և շանու կուրա[տորութիւն նամաւում]:

ՃԻԸ. Վասն զի են մարդոյ որդիք և մին ի նոցանէ [զնայ առնու դահեկան փոխ]:

ՃԻԹ. Վասն զի թէ որդի կամ դուստր գողանայ ի ստացուածոց ծնողացն:

ՃԻ. Վասն զի որ ծառանգէ յիւր հայրենի աղգէն:

ՃԻԱ. Վասն զի զնէ մարդ աւանդ՝ կրակ անկանի:

ՃԻԲ. Վասն որ օթի մարդ ի պանդոկի և ունի ուղտ:

ՃԻԳ. Վասն որ թողու մարդ զգրաստ իւր ի պանդոկն և չաւանդէ:

Հայկ. բնագրի գերմ. թարգմանութիւնը՝ Ե. Չախաուի կողմից, տես՝ K. G. Bruns u. E. Sachau (հրատ.), „Syrisch-römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert“, Leipzig, 1880, 2. Theil, S. 115—150.

Այլ տպ.— տես K. G. Bruns u. E. Sachau (հրատ.), „Syrisch-römisches Rechtsbuch“ etc. (Neudruck aus der Ausgabe Leipzig, 1880), Leipzig, 1961, 2. Theil, S. 115—150.

Սույն օրինագրքի վրացական խմբագրութիւնը, որը 1703 և 1711 թթ. շրջանում հայկականից է տառացի, տնեցի է երկու հրատարակութիւն:

1. *ს. სელიქსი-ჩელი* *ჰრათარაქო-ქიონი*.
სამართალი სომხური, ქართული ვერსია
მესრულებული ვახტანგ მე-VI-ის ბრძანებით.
5 გამოსცა ლეონ მელიქსეთ-ბეგმა. ტფილისის
უნივერსიტეტის გამოცემა. ტფილისი, 1927.
(ქართული ძეგლები. IV. კანონმდებლობა,
№ 2)¹.

საიურა-ჯიურისაჲს ორესაჲრე, ირ
10 *აჲს ჰრათარაქოქიონ* *«ჯაქსაჲს ორესაჲ-
[ნსი]»* (სამართალი სომხური) *გაძნა 1—150*
ჰიქაძნსინ *ჲ ჯაქაძნა, გრაქიძნა 3—41*
ჲჲრე.

2. *ბ. ზიქაძის* *ჰრათარაქოქიონი*.
15 ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრე-
ბული. ტექსტები გამოსცა, გამოკვლევა და
ლექსიკონი დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ.
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
გამომცემლობა, თბილისი, 1963. (ქართული
20 სამართლის ძეგლები, ტ. I)².

საიურა-ჯიურისაჲს ორესაჲრე, ირ
აჲს ჰრათარაქოქიონ *მხე ჯაქსაჲს*
ორესაჲ[ნსი]» (სამართალი სომხური) *გაძნა*
1—150 ჰიქაძნსინ *ჲ ჯაქაძნა, გრაქიძნა*
25 *225—270 ჲჲრე*.

ქრავასაჲს ჯამრავროქიონ *მასინ ჯ.*
ყარაჲრ გრიძნა 1.

„Le Code dit syro-romain fut traduit
au 12^e siècle, par St. Nersès de Lambron
30 (Lampronatzi), archevêque de Tarse en
Cilico-Arménie, de l'original grec, en
arménien; c'est de cette version *arméni-
enne* du Code Syro-Romain qu'a été au

¹ *ს. სელიქსი-ჩელი* *ორესაჲს ჯაქსაჲს*
ქანაქსიქსი.

Corpus juris armeniaci. Versio georgica ius-
su regis Wachtang VI facta. Edidit Leo Melik-
set-Be k. Sumptibus Universitatis Tphilisiensis.
Tphilisiis, 1927. (Monumenta georgica. IV. Le-
ges. № 2).

² *ს. სელიქსი-ჩელი* *ორესაჲს ჯაქსაჲს*
ქანაქსიქსი.

Сборник законов Вахтанга VI. Тексты, ис-
следование, словарь проф. И. С. Долидзе. Из-
дательство Академии Наук Грузинской ССР.
Тбилиси, 1963. (Памятники грузинского права,
т. I).

début du 18^e siècle (entre 1703—1711),
par ordre du roi Vakhtang VI, confec-tion-
né une rédaction en langue *grusinienne*,
laquelle version grusinienne fut ensuite
5 incorporée par le même Vakhtang dans
son Code-Recueil législatif sous le titre
de „*Loi arménienne*“, en combinaison
avec le Livre des Jugements de Mékhi-
thar Gosh. — Il s'agit donc d'une compila-
10 tion du Livre justicier dit „*Syro-romain*“
en version arménienne, avec les Datasta-
nagirkh de la Grande Arménie (XII^e siècle);
en premier lieu sont posées les „*Lois des*
rois victorieux chrétiens Constantin,
Théodose et Léon, rois des Romains“
15 (§§ 1—150) i. e. le Code Syro-Romain;
en second lieu *Le Code justicier de Mé-
khithar Gosh* (§§ 151 (152)—431). Ces
documents géorgo-arméniens se trou-
vent édités en texte original-carthvélien
20 dans *Monumenta Georgica, IV, Leges,*
№ 2... — Il est à remarquer que la ver-
sion carthvélienne, reçue dans le Code-
Recueil-Vakhtang de cette législation sy-
ro-romaine-arménienne, présente de no-
25 tables variations et divergences par rap-
port au texte original syro-romain, resp.
arménien“.

ქრავასაჲს ჯამრავროქიონის *ქათარ-*
ქაბ იოს. ქარაქმანოქიონი *თხა* „Сбор-
30 *ник законов грузинского царя Вахтанга*
VI“, изд. Правительствующего Сената,
С.-Петербургр, 1828, стр. 32^r—56^v.

ს. სელიქსი *თხა* „Сборник законов гру-
зинского царя Вахтанга VI“, изд. А. С.
35 *Френкеля, под. ред. Д. З. Бакрадзе*,
Тифлис, 1887, стр. 233—260.

ქრავასაჲს ჯამრავროქიონის *ორესაჲს*
ჲ ჯიქსა. ქარაქმანოქიონი *მ. რიხის ბი-*
ბლი, ჟიხორიქიონი, 1829 წ., გარე მხარე
40 *ჲ ანთიქა*¹.

¹ *ჯამო. Laurent Brosset, „Bibliographie ana-*
lytique des ouvrages de Monsieur Marie-Félicité
Brosset“, St.-Petersbourg, 1887, p. 13.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիբեյի Ղեյ.— «Մարաշու վանքին Դատաստանագիրքը», Բաղմավեյ, 1848, էջ 40—44:

Ալիբեյի Ղեյ.— «Միսուան», Վենետիկ, 1885, էջ 90:

Ալիբեյի Ղեյ.— «Ալիարի մը հայ իրաւանց պատմութեան վրայ և Յ. Կարստի նոր երկասիրութիւնները», Հանգեւ Ամսօրեայ, 1907, էջ 339—344, 358—362. 1908, էջ 37—44, 215—219:

Ալիբեյի Ղեյ.— «Ներսէս Լամբրոնացի. Կեանքն և գիտական վաստակները», Հանգեւ Ամսօրեայ, 1954, էջ 188—195:

Նույնն է նաև հետևյալը:

Ալիբեյի Ղեյ.— «Ներսէս Լամբրոնացի, արքեպիսկոպոս Տարսոնի. Կեանքն և գիտական վաստակները, հանդերձ ազգաբանութեամբ Պահլաւունեաց և Լամբրոնի Հիթրմեանց», Վիեննա, 1956, էջ 244—255:

Ամատուցի Կար.— «Ազգեցութիւն Յուստինեան-հոռմեական օրինաց հայկական իրաւունքին վրա և աստիճանն այդ ազգեցութեան», Բաղմավեյ, 1935, էջ 182—188:

Բասմաջյան Կ. Հ. (հրատ.)— «Քաղաքային օրէնք Ներսիսի Լամբրոնացու ըստ Կոստանդիանոսի, Թէոդոսի և Լեոնի թագաւորաց Հռովմայեցոց: Հրատարակեց Կ. Յ. Բասմաջյան», Փարիզ, 1907:

Բասմաջյան Կ. Հ.— «Հայկական օրէնք Կիլիկեցոց (Անտիպ ձեռագիր Ազգ. Մատենադարանէն Պարիսի)», Բանասեր, 1907, էջ 14—18:

Բասմաջյան Կ. Հ.— «Հայկական իրաւունքի սկզբանէ մինչև մեր օրերը»: Տես ստորև՝ Basmadjian K. J.

Բասմաջյան Վահ.— «Մխիթարայ Գօշի Դատաստանագիրք Հայոց: Իրաւաբանական հետազոտութիւնք հանդերձ ծանօթութեամբ Վահան վարդապետի Բասմաջյանց...», Վաղարշապատ, 1880, էջ 116—121:

Զարեհանալյան Գար.— «Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց», Վենետիկ, 1889, էջ 750—755:

Թումանյան Արշ.— «Հին և միջնադարյան հայ քրեական իրաւունք», Երևան, 1962, էջ 96—104: «Ասորա-հոռմեական Դատաստանագիրքը և բյուզանդական Չինվորական օրենքը»:

Թորոնյան Խոսր.— «Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրքի վրացիներն իմբացրութիւնը», Բանբեր Մատենադարանի, № 11, 1973, էջ 73—124:

Թովմիսյան Հակ.— «Անծանօթ հայկական օրինագիրք մը», տես՝ Թեոդիկ, «Ամենան տարեցոյցը», ԺԸ տարի, Փարիզ, 1924, էջ 144—147:

Այուլեանյան Բաբգ.— «Մխիթար Գօշի վերաբերեալ ձեռագիրք Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց ձեռագրաց մատենադարանին մէջ», Հանգեւ Ամսօրեայ, 1926, էջ 137—147: Ստորագրված՝ «Բաբգեն Եպիսկոպոս»:

Կոլեր Հ.— «Իրաւունք հայոց»: Տես ստորև՝ Kohler J., „Das Recht der Armenier“.

Հակոբյան Գր.— «Ներսէս Լամբրոնացի», Երևան, 1971, էջ 312—315:

Հարութունյան Վ. Ս.— «Բյուզանդագիտական IX համամիութենական նստաշրջանը», Լրաբեր Հասարակական Գիտութեան (ՀՄՍՀ Գիտ. Ակադ.), 1971, № 8 (344), էջ 107:

Հովհաննիսյան Ս. Հ.— «Ասորական կամ Ասորա-հոռմեական կոչված դատաստանագիրքի աղերսը հայ իրաւունքի հետ», Պատմա-Բանասերական Հանգեւ, 1970, № 2 (49), էջ 159—177:

Ղլեյան Արշ.— «Հայոց հին իրաւունքը», Ալեք/պոլ, 1913, էջ 8—9:

Ղլեյան Արշ. (հրատ.)— «Ասորական դատաստանագիրք: Ձեռագրերի համեմատութեամբ լոյս ընծայեց Արսէն վարդ. Ղլեյանց», Էջմիածին, 1917, էջ Գ—ԺԵ (առաջաբան):

Պողոսյան Ֆ. Գ.— «Դատաստանագիրք Ասորականի հայոց», Երևան, 1967:

Սամուելյան Խաչ.— «Հին հայ իրաւունքի պատմութիւն», հտ. Ա, Երևան, 1939, էջ 59—63:

Տերոյենց Հովհ. — «Քանի մը ձեռագր-
րաց վրայ տեղեկութիւն», Հայաստան
(շրթթ.), Կ. Պոլիս, 1847, № 63:

Арутюнова В. А. — «IX всесоюзная
5 византиноведческая сессия», *Вопросы
Истории*, Москва, 1971, № 11, стр. 157.

Краснокутский В. А. — «[Обзор источ-
ников римского частного права] Поздней-
шие литературные памятники», *տես հետե-*
10 *լիւ հրատ. մեջ*. «Римское частное право»,
Москва, Юридическое изд-во Министер-
ства Юстиции СССР, 1948, стр. 41—42.

Покровский И. А. — «Лекции по
истории римского права», С.-Петербург,
15 1907, стр. 96.

Покровский И. А. — «История рим-
ского права», С.-Петербург, 1917, стр.
228—229.

Райт В. — «Краткий очерк истории
20 сирийской литературы». *Տես ասորի*
Wright W.

Самодурова З. Г. — «Девятая Все-
союзная византиноведческая сессия в
Ереване», *Византийский Временник*,
25 т. 33, Москва, 1972, стр. 259.

Сокольский Вл. — «Греко-римское
право в Уложении грузинского царя
Вахтанга VI. Очерк по истории распро-
странения византийского права на Восто-
30 ке», *Журнал Министерства Народного
Просвещения*, 1897, ч. CCCXIII, отд.
II, 1898, стр. 56—93.

Հոգիածի ամփոփումը տես՝ *Визан-*
тийский Временник, том V, вып. 1 и 2.
35 1898, стр. 298—299.

Сукиасян А. Г. — «Общественно-по-
литический строй и право Армении в
эпоху раннего феодализма (III—IX вв.
н. э.)», Ереван, 1963, стр. 438—439.

Тер-Иоаннисян Я. — «Армянские за-
коны в Сборнике царя Вахтанга», *Юри-*
дическое Обозрение, т. XVII, 1886, стр.
177—179.

Френкель А. С. (*հրատ.*) — «Сборник
45 законов грузинского царя Вахтанга VI.

Издание А. С. Френкеля», Тифлис, 1887,
предисловие первое.

Ջոլոժե Կ. — «Եանճանց VI-իս Տամարտոնի
Միգնոտ Կրեղուլի», Թბիլիսի, 1963, ցց. 225—
270, 593—595.

[Գոլիան Ի. — «Վախթանգ Զ-ի օրհնա-
գրքերի ժողովածու», Թբիլիսի, 1963, էջ
225—270, 593—595]:

Յելոյեցե-ձեցո Լ. — «Տամարտոնի Տոմ-
նորի, Կարտուլի Վերսիա Մեսրոպեղեղուլի Եան-
10 ճանց Յե VI-իս Զրճանցեմիտ», Թբիլիսի, 1927,
ցց. 3—41, 157, 160, 237—240, 247—253.

[Մելիքսեր-Բեկ Լ. — «Հայկական օրհնք-
ներ: Վրացերեն խմբագրություն, կազմը-
ված Վախթանգ Զ-ի հրամանով», Թբիլիսի, 15
1927, էջ 3—41, 157, 160, 237—240, 247—
253]:

Aptowitzer V. — «Beiträge zur mo-
saischen Reception im armenischen Recht»,
Sitzungsberichte der Kaiserliche Akade-
20 *mie der Wissenschaften in Wien*, philo-
sophisch-historische Klasse, Bd. CLVII,
Jahrg. 1907, IV. Abhandlung, S. 1—42.

Basmadjian K. J. — «Le droit armé-
nien depuis l'origine jusqu'à nos jours. 25
Mémoire présenté au Congrès International
d'Histoire Comparée, Paris, 1900. Extrait
des Annales Internationales d'Histoire»,
Macon, 1901.

Սուլյնի հայ. թարգմանությունն է՝ Կ. Հ. 30
Բասմաճյան, «Հայկական իրավունքի սկզբ-
քանէ մինչև մեր օրերը (Բանասիրտութիւն
Համեմատական Պատմութեան Բ Համաժողովին
մէջ)», Բանասիր, Փարիզ, 1901,
էջ 65—70:

Baumstark Ant. — «Geschichte der sy-
rischen Literatur mit Ausschluss der christ-
lich-palästintischen Texte», Bonn, 1922,
S. 83.

Bonfante P. — «Di un' influenza orien- 40
tale nel diritto romano», *Rendiconti
dell' Accademia Nazionale dei Lincei*,
classe di scienze morali, storiche e filo-
logiche, ser. VI, vol. 4, 1928.

Bruns K. G. u. Sachau E.— „Syrisch-römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert. Mit Unterstützung der Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus den orientalischen Quellen herausgegeben, übersetzt und erläutert“, Leipzig, F. A. Brockhaus, 1880.

Բաղկացած է 3 մասերից. Ա. Ասորերեն, արաբերեն և հայերեն բնագրերի հրատարակությունը (էջ 1—141). Բ. Նույն բնագրերի դերմ. թարգմանությունը (էջ 1—150). Գ. Մանոթագրություններ (էջ 151—347):

Bruns K. G. u. Sachau E.— „Syrisch-römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert... Neudruck der Ausgabe Leipzig, F. A. Brockhaus, 1880, [Leipzig], Scientia Aalen, 1961.

Duval R.— „La littérature syriaque“, 3ème éd., Paris, 1907, p. 173—175.

Holldack F.— „Zwei Grundsteine zu einer grusinischen Staats- und Rechtsgeschichte“, Leipzig, J. C. Heinrichs, 1902, S. 99—102.

Hube (Von) R.— „Zur Beleuchtung der Schicksale des sogenannten syrisch-römischen Rechtsbuches“, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, Bd. III, Romanistische Abteilung, Weimar, 1882, S. 17—21.

Ialowicz H. F.— „Historical Introduction to the Study of Roman Law“, Cambridge, 1939, p. 477.

Karst Joseph.— „Grundriss der Geschichte des armenischen Rechtes“, *Zeitschrift für Vergleichende Rechtswissenschaft*, Stuttgart, Bd. XIX, 1906, S. 313—411; Bd. XX, 1907, S. 14—112.

Սույն աշխատությունից մի հատված՝ «Ուրազիծ հայկական իրավագիտության պատմություն» (թարգմ. Ա. Աստուրյան), տես Բ ա զ մ ա ղ Է ա յ, 1907, էջ 71—73 և 109—112:

Karst Joseph (հրատ.)— „Le Code de Vakhtang VI, édité en version

française et annoté par Joseph Karst“, Strasbourg, Heitz et Cie, 1934. (Corpus Juris Ibero-Caucasici. Ire section: Droit, national géorgien codifié.— Tome I^{er}). Տես առաջաբանը:

Kohler J.— „Das Recht der Armenier“, *Zeitschrift für Vergleichende Rechtswissenschaft*, 1888, S. 385—436.

Սույնի հալ. թարգմանությունը՝ Հ. Կոլեր, «Իրավունք Հայոց», հետևյալ հրատ. մեջ, «Ուսումնասիրություն Լեհաստանի զառառանադրոյն: 1. Պիշոֆ, Լեհաստանի հին իրավունքը. 2. Գոլէր, Իրավունք Հայոց» (թարգմ. Գրիգորիս Գալստիսյան), Վիեննա, 1890: Այս հրատարակության մեջ հեղինակի անունը արևմտահայ տղապարտությանը գրված է «Գոլէր»:

Kohler J.— „Altsyrisches und armenisches Recht“, *Zeitschrift für Vergleichende Rechtswissenschaft*, Bd. XIX, 1906, S. 103—130.

Leist B. W.— „Alt-arisches jus civile“, I Abtheilung, Jena, Gustav Fischer, 1892.

Mécérian Jean.— „Bulletin arménologique“, cahier II. Beyrouth, 1953, p. 238—242: „Chronique de droit arménien. § I. Un prétendu codificateur anonyme Cilicien“.

Mitteis L.— „Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des Römischen Kaiserreichs“, Leipzig, 1891.

Müller Dav.— „Das mosaische Rezeptionsrecht im armenischen Recht“, *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien*, philos.-histor. Klasse, Bd. CLIII, Jahrg. 1906, III. Abhandlung, S. 1—48.

Müller Dav.— „Das mosaische Rezeptionsrecht im armenischen Recht“, *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien*, philos.-histor. Klasse, Bd. CLIV, Jahrg. 1906, III. Abhandlung, S. 1—87.

Nallino C. A.— „Sul Libro Siro-Romano e sul presunto diritto siriano“, *Հեռակալ հրատ. մեջ*, „Studi in onore di Pietro Bonfante“, vol. I, Milano, 1930.

Ortiz de Urbina I.— „Patrologia syriaca“, Romae, 1958, p. 225.

Petermann Hr.— „Über die armenische Übersetzung der Gesetze Constantin's“, *Monatsbericht der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, 1867, S. 419—424.

Taubenschlag R.— „Il diritto provinciale romano nel Libro Siro-Romano“, *The Journal of Juristic Papyrology*, vol. VI, 1952, p. 103—119.

Taubenschlag R.— „Opera minora“, t. I, Warszawa, 1959, p. 291—312.

Wright W.— „A short history of syriac literature“, London, 1894, p. 96—97

Ուսմ. թարգմանությունը՝ В. Файт „Краткий очерк истории сирийской литературы“ (пер. с англ. К. А. Тураевой), С.-Петербург, 1902, стр. 66—67.

ԱՍՈՐԻ

(Հանազան անձեր)

Տես՝ ԴԵՐՐԳ ԱՍՈՐԻ:

ԴԱՆԻԷԼ ԱՍՈՐԻ ՍԱԼԱՀԵՅԻ:

ԵԶԻՍ ԱՍՈՐԻ:

ԵՓՐԵՄ ԽՈՒՐԻ ԱՍՈՐԻ:

ԶԵՆՈՐ ԱՍՈՐԻ:

ԻՇՈՒ ԱՍՈՐԻ:

ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ:

ՅԱԿՈՐ ԱՍՈՐԻ:

ՆԱՆԱ ԱՍՈՐԻ:

ՖԱՐԱԶ ԱՍՈՐԻ:

ԱՍՊԷՆՆԻ (Ա.բ.)

Տես՝ ԱՐՐԱՀԱՄ ԱՍՏԱՊԱՏԵՅԻ անվան տալի:

ԱՍՍԻՉԵՑԻ (Փր.)

Տես՝ ՓՐԱՆԿԻՍԿՈՍ ԱՍՍԻՉԱՅԻ:

ԱՍՍԻԶԷ ԸՆՏԻՈՒՐՆ

Տես՝ ԱՆՍԻԶ ԱՆՏԻՈՒՐԱՅԻ:

ԱՍՏԵՊԵՆՆԻ (Ա.բ.)

Տես՝ ԱՐՐԱՀԱՄ ԱՍՏԱՊԱՏԵՅԻ:

ԱՍՏԵՐԻՈՍ

Տես՝ ԱՆԱՍՏԱՍ ՊԱՐՍԻԿ:

ԱՍՏԵՂԱՐՇԵԽԱԿՆԵՆ ԵՐԿՐԱՉՓՈԽԹԻՆ

Տես՝ ԱԶԵՔՍԱՆԴՐ ԵՐԿՐԱՉՓՈՒՐ:

ԱՍՏԵՂԱՐՇԵԽԱԽԻՆ, ԱՍՏԵՂԱԳԻՏՈՒԹԻՆ

Տես՝ ԳՈՒՇԱԿՈՂԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ: ՏԻԵԶԵՐԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ:

ԱՍՏԵՐԻՈՍ ԻՍԽԱՐԱՅԻ

Տես՝ ԿՂԱԽԴԻՈՍ ԻՍԱԽՐԱՅԻ:

ԱՍՏԻՈՍ*

(Astelius կամ Astius)

Դյուրրաքիոնի եպիսկոպոս, որը վկայա-
ցավ Տրալիանոս կայսրի հալածանքների ժա-
մանակ, Բ դարի սկզբին: Հայոց Հայմա-
վորքներում գտնվում են նրա վկայաբանու-
թյան մի քանի խմբագրությունները:

* * *

1. (Տեր Իսրայիլի խմբագր.).

Վկայությունը սրբոյն Աստիոսի եպիսկո-
պոսին Դորաքիոյ. «Յաւուրս Տրալիանոսի
ամբարիշտ արքային՝ Էր սուրբն Աստիոս
եպիսկոպոսն Դորաքոյ քաղաքին ի կող-
ման Արեմտից, և նախարար քաղաքին՝
Նումերիանոս, Նեարքոն, Ագգայիգոս և Ա-
րիանոս բռնադատեցին զնա զոհել կոռ-
ցքն...», տես՝ «Յայմատուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 8—9:

Այլ տպ.— Վկայաբանությունն Աստիոսի
եպիսկոպոսի. «Յաւուրս Տրալիանոսի...»
(հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*,
t. XXI, Paris, 1927/1930, p. 683—684.

1 Տես՝ աստ, հտ. Ա, էջ 819, տ. 21:

2 Տես՝ աստ, հտ. Ա, էջ 558, տ. 37:

* ՕՓԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. J. Pinus, „De S. Astelio, Astio, vel Aberisto episcopo et martyre“, *Acta Sanctorum*, Julii t. II, Parisiis, 1867, p. 234.

1 Տես՝ աստ, հտ. Ա, էջ 90, տ. 35—36:

Բնագրի ֆրնս. թարգմանությունը՝ „Pas-
sion de l'évêque Astius“, տեանել անդ,
նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

2. (Գրիգոր Ծերենցի խմբագր.).
Վկայաբանութիւն Աստիոսի սրբոյ
5 եպիսկոպոսին. «Յամս Տրայիանոսի ամբա-
րիշտ արքային, եր սուրբն Աստիոս եպիսկո-
պոս Դորագայ (sic) քաղաքին որ է յարև-
մուտս, և եր վարդապետ ճշմարտութեան...»,
10 տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն» ևն, այն է՝
«Յայսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 876:

Այլ. տպ. — Վկայաբանութիւն ևն. «Յամս
Տրայիանոսի...», տես՝ «Յայսմաւուրք», Կ.
Պոլիս, 1706 (—1708), էջ 788:

15 Այլ տպ. — Վկայաբանութիւն ևն. «Յամս
Տրայիանոսի...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այս-
մաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 599:

3 (Անանուն խմբագր.).
Աստիոսի եպիսկոպոսին. «Էր սուրբ
20 եպիսկոպոսն յամս Տրայիանոսի արքա-
յին...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658.
էջ 231ա:

⊠ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7433 (էջ 376ա—376բ) ևն. Վիեննայի
25 Մխթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 551բ), № 10
(էջ 480ա), № 213 (էջ 347բ), № 219 (էջ
422ա) ևն. Մարբուրգի WdtB Ms. Or. Fol.
4254 (fol. 551^v).

Հմմտ. հունական հայտնավուրքը՝ „Syna-
xarium Ecclesiae Constantinopolitanae“,
30 (Propylaeum ad Acta Sanctorum Novem-
bris), Bruxellis, 1902, p. 797—799.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Օվգերյան Մկ. — «Լիակատար վարք և
35 վկայաբանութիւն սրբոց», հտ. ԺԲ, Վենե-
տիկ, 1815, էջ 66—67:

ԱՍՏՂ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Գրչական թվորիմացութիւնների շար-
քին պատկանող անուն: Դալաթիայի (Կ. Պո-
լիս) Հայոց Ազգ. Մատ. № 225 ձեռագրում
40 (էջ 23) հեղինակային այսպիսի անունով է

Կ. Պոլսին նվիրված այն հայտնի Ողբը, որի
հեղինակն Առաքել Բաղիշեցին է (սկ. «Արգ-
ամենայն ազգք և ազիւնք»)¹: Թվորիմացու-
թյան ծագումն, անշուշտ, պիտի որոնել
«Առքլ» (Առաքել) հապավված ձևի մեջ: Մես-
5 րոպ Մագիստրոսն իր «Հայերեն ձեռագրերի
ընդհանուր ցուցակ» անտիպ գործում Դա-
լաթիայի այս № 225 ձեռ. օրինակը սխալ-
մամբ նշել է Աբրահամ Անկյարացու ան-
վան տակ, որին հետևել էինք նաև մենք՝
10 մեր նախորդ հատորում², ցույց տալով աղ-
բուրը, քանի որ Դալաթիայի ձեռագրերի
ցուցակն այդ ժամանակ դեռ լույս չէր տե-
սել:

ԱՍՏՂԱԲԵՆՈՒԹԻՒՆ, ԱՍՏՂԳԻՏՈՒԹԻՒՆ 15
Տես՝ ԳՈՒՇԱԿՈՂԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ:
ՏԻԵԶԵՐԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ:

ԱՍՏՈՒԾԱԲԱՆ

Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱԶԻԱՆԶԱՅԻ:
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻԶ:

ԱՍՏՈՒԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ԳԱԽԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ
(Theologia et varia dogmatica)

Հասարակական գիտությունների բնագա-
վառում, պատմադրական և հնագիտական
25 նյութերի հետ միասին, աղբյուրագիտական
առաջնակարգ արժեք ևն ներկայացնում
առավածաբանական և դավանաբանական
նյութերը: Միջնադարյան Հայաստանում,
ավատական հարաբերությունների տիրապե-
30 տություն պայմաններում, երբ եկեղեցին
իշխող դիրք էր գրավում երկրի հոգևոր ու
մշակութային կյանքում, նրա հողինակու-
թյան պահպանման համար տարվող պալ-
քարում խոշոր նշանակություն ուներ պա-
35 դարարախոսական գրականությունը: Սկզբը-
նական շրջանում, քրիստոնեություն պիտո-
կան կրոն հռչակմամբ և հատկապես տառերի
գլուխից հետո, նախ հեթանոսական մնացուկ-

1 Տես՝ Բ. Կյուլենբերյան, «Յուզակ ձեռագրաց
Դալաթիոյ...», էջ 1136:
2 Աստ, հտ. Ա, էջ 85, տ. 19:

ների դեմ պաշտարի որպես գաղափարական
 զինք, տեսական գրականության մեջ հար-
 կադրարար ծնունդ առավ աստվածաբանա-
 կան-ուսուցողական սեռը, որի նպատակն
 էր ապահովել Հայաստանում կրոնական նոր
 10 ըմբռնությունների հաղթանակը հների դեմ: Այդ
 գրականության մեջ անխուսափելիորեն նշա-
 նակալի տեղ էր գրավում նաև քրիստոնեու-
 թյան առաջին դարերում ծագած աղանդա-
 10 վորական գաղափարների քննադատությունը,
 ինչպես կարելի է տեսնել ասորի և հույն
 եկեղեցական հայրերի երկերի հայերեն
 թարգմանություններից, ինչպես և հայ հե-
 ղինականների գործերից, օրինակ՝ Եզնիկ Կող-
 15 բացու «Եղծ աղանդոց» գրքից: Ստիպյա-
 քննադատական այդ գիծը հայ մատենագրու-
 թյան մեջ գնում էր ուղղակի համաքրիստո-
 նական շահերի հունով, քանի որ այդ շըր-
 ջանում դա համընկնում էր տեղական շա-
 20 հերին: Տեսական գրականության մեջ եղած
 քննադատական այդ տարրի զարգացմամբ
 իր իսկական և լայն առումով հանդես եկավ
 դավանաբանական-հակահառակա՝
 451 թվականի Քաղկեդոնի ժողովին հաջոր-
 25 դող շրջանում, հատկապես Դիմիի 506 թվա-
 կանի եկեղեցական ժողովից հետո, երբ Հայ
 եկեղեցին, գոգորվելով իր շահերը հայ ժո-
 ղովրդի ազգային ինքնուրույնության շահե-
 30 րի հետ, խզեց իր պաշտոնական կապերը
 Բյուզանդիոնի ու Հռոմի հետ, և դիրքավոր-
 վեց Քաղկեդոնի դեմ: Այդ ժամանակվանից
 սկիզբ առան դավանաբանական բուռն վեճեր
 քաղկեդոնականների կամ երկաթնակների
 հետ՝ ի պաշտպանություն միաբնյա վարդա-
 35 պետության, ճշտվեցին և որոշվեցին հայա-
 դավան ուղղափառության սահմանները, և
 դավանական ասպարեզում հունական և հոռ-
 մեական եկեղեցիների դեմ հայ եկեղեցու
 այդ պայքարը, որը հիմնականում պաշտպա-
 40 նողական բնույթ էր կրում, տեկց երկար
 դարեր, կուտակելով հսկայական քանակու-
 թյամբ ինքնուրույն ու թարգմանական գրու-
 կանություն: Անշուշտ կան նաև բազմաթիվ
 այնպիսի երկեր, որոնք Հայաստանում ուղ-
 45 դակի քաղկեդոնական գաղափարները տա-
 րածելու նպատակով թարգմանված օտար

գործեր են (հունական կամ լատինական
 ծագումով) և կամ՝ հայ երկաթնակ հեղինակ-
 ների գործեր (հայ-հոռոմ, հայ-հոռոմեա-
 կան): Աստվածաբանության և դավանական
 պայքարի զուտ տեսական հարցերին զու-
 5 գորգվել են նաև գործնական բնույթի հար-
 ցեր (ծիսական և սովորությունական կարգի
 հարցեր, եկեղեցական իրավունքի հարցեր
 ևն), որոնք բխում էին թե՛ ընդհանրապես
 եկեղեցական կարգերի և թե՛ նաև ազգա-
 10 չին-եկեղեցական առանձնահատկություննե-
 րի անխախտ պահպանություն մատուցու-
 թյունից: Գաղափարաբանական առումով՝
 դավանաբանական տարակարծություններն
 ուրիշ բան չէին, եթե ոչ աստվածաբանա-
 15 կան հարցերում արտահայտվող տարբերա-
 ցություններ, որոնք, սակայն, իրականու-
 թյան մեջ հասարակական ու քաղաքական
 կյանքի իրադարձությունների արտացոլումն
 էին: Այդ առումով՝ աստվածաբանական և
 20 դավանաբանական երկերն առատ նյութ են
 տալիս միջնադարյան Հայաստանի ներքին
 կյանքում երևան եկած հասարակական խմո-
 րումների և շարժումների պատմության հա-
 մար, իսկ արտաքին կյանքում՝ հարևան և
 25 այլ երկրների հետ նրա ունեցած միոխա-
 րաբերությունների ուսումնասիրության հա-
 մար: Ստորև նկարագրում ենք միայն այն
 բնագրերը, որոնք անհեղինակ են և կամ
 հավաքական հեղինակություն են հանդիսա-
 30 նում (վավերագրեր, որոնք կրում են մեկից
 ավելի ստորագրություններ): Անհրաժեշտ
 ենք համարել հաշվի առնել նաև եկեղեցա-
 կան ժողովների պատմությանը վերաբերող
 մի քանի կարևոր բնագրեր, նկատի ունե-
 35 նալով, որ գրանք մեզ հետաքրքրող նյու-
 թերի՝ տեսական հարցերի լուսաբանումն են
 տալիս պատմականորեն և հանգամանորեն:
 Հեղինակ ունեցող երկերը և վավերագրերը
 նշում ենք վերջում առանձին՝ հեղինակների
 40 անուններով, հղման կարգով: Առանձին
 տեսնել՝ ԺՈՂՈՎՆԵՐ, ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱ-
 ՆՈՒԹԻՒՆ, ՄԵԿԵՆՈՂԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ,
 ՈՒՆԻՏՈՐԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, ՔԱՂԿԵ-
 45 ԴՈՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ևն: Ներկա հոդվածի էու-
 թյունն ու նյութերը շոշափող ուսումնասի-

բաթմունները կնշենք ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵ-
ՂԵՅԻ ճողվածում:

* * *

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇՈՒՄՆԵՐ

Գիրք բոլոր = Գիրք թղթոց, Մատենադրութիւն
Նախնեաց, Թիֆլիս, 1901, (Սահակ-Մեսրոպեան
Մատենադարան: Ե):

1. Վասն տիեզերական սիւննոցոսացն
քէ երբ և վասն որոյ և յորում տեղոյ
ժողովեցան և զո՛վ որ նշովեցին. «Պարտ է
գիտել եթէ եօթն¹ ժողովք եղեն: Առաջինն²
սուրբ և տիեզերական² սիւննոցոսն եղև ի
Նիկիա, յաւուրս մեծին և սրբոյն Կոստան-
դիանոսի և Սեղբեսարոսի Հռոմայ պա-
պուն...», տես՝ *Zeitschrift für Arme-
nische Philologie*, Marburg, Bd. I, 1901/
1902, S. 185—189.

Հրատարակվել է էջմ. Մատ. (ալժմ Երե-
վանի Պետ. Մատ.) № 1898 ձեռագրից:

2. Համառօտ նախապատմութիւն սուրբ
ժողովոյն Նիկիայու, որ է առաջին տիեզե-
րական ժողով (Թարգմ. Հակոբ Կոստանդի-
նուպոլսեցի Ճամճի-օղլի), Երևանի Պետ.
Մատ. ձեռ. № 2620, էջ 1ա—33ա:

3. Պատմութիւն սրբոյ ժողովոյն Սար-
գիկայ, իբր մասն ինչ առակցական Նիկիա-
յու (Թարգմ. Գեորգ Մխլալիմ), անդ, էջ
34ա—52բ:

4. Պատմութիւն Կոստանդնուպոլսոյ ժո-
ղովոյն, որ է երկրորդ ընդհանրական ժո-
ղով (Թարգմ. Գեորգ Մխլալիմ), անդ, էջ
53ա—70ա:

5. Պատմութիւն սուրբ ժողովոյն Եփե-
սոսի, որ է երրորդ տիեզերական ժողով
(Թարգմ. Գեորգ Մխլալիմ), անդ, էջ 70ա—
381բ:

6. Սուրբ և տիեզերագումար երկրորդ
ժողովն Եփեսոսի ընդդէմ Փլաքիանոսի եր-

կաբնակ պատրիարքին Կոստանդնուպոլսոյ,
արարեալ ի մեծ վկայէն Քրիստոսի սրբոյն
Դեոսկորոսէ հայրապետէն Աղեքսանդրիա-
յու, արտահանեալ ի գործոց գրքէն Քաղ-
կեդոնի ժողովոյն, և թարգմանեալ ի Հելլե-
նացոց լեզուէն ի հայ րարաւ ի Կոս-
տանդնուպոլսեցի Գեորգ վարդապետէն, ի
մեջ Դպրատանն Փարիզու՝ մայրաքաղաքին
Ֆրանցայու, ի թուին Քրիստոսի ՌՁԺ (sic)
և Հայոց ՌՃԾԵ-ին (Թարգմ. Գեորգ Մխլա-
լիմ), Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4036:

7. Գործք Քաղկեդոնի ժողովոյն (Թարգմ.
Գեորգ Մխլալիմ), Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 1777, էջ 2ա—249բ:

8. Պատմութիւն սուրբ ժողովոյն Ֆլո-
րենցիայու (Թարգմ. Կապուտիկ Հռոմայեցի),
Արմաշի Մատ. ձեռ. № 88:

9. Պատմութիւն Տրիդենտեան ժողո-
վոյն Ղալաթիայի (Կ. Պոլիս) Հայոց Սղգ.
Մատ. ձեռ. № 53:

10. Աստուածաբանութիւն յաղագս աստ-
ւածագիտութեան, քէ ո՛րպէս և աստուա-
ծութիւնն են. «Զի աստուած հայր է ամե-
նայն արարածոց, երևելեաց և աներևու-
թից, անշարժելի է և աներևելի...», Երևանի
Պետ. Մատ. ձեռ. № 3854, էջ 88բ—92ա:

11. Վկայութիւն արտաքնոց փիլիսո-
փայից վասն աստուածութեանն. «Հո-
մերոս նշանաւոր փիլիսոփայ ասէ. երեք
գօրութիւնք յերկնից...», տես՝ Բազմա-
վեպ, 1922, էջ 4—5:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ.
«Ոսկեփորիկ Գ» ձեռագրից: Տես նաև Երե-
վանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5254՝ «Յաղագս
աստուածութեանն իմաստասիրութիւն»
(էջ 202բ—204ա, սկ. «Հերմես նշ. փիլիս.
ասէ»), № 2334՝ «Յաղագս աստուածաբա-
նութեան իմաստասիրացն բանք ասացեալ»
(էջ 95ա, սկ. «Թերես նշ. փիլիս. ասէ»):

12. Այս է Աստուծոյ հազար և մեկ ա-
նուններն են. «Անեղ աստուած, անսկիզբն
աստուած, անիմանալի աստուած...», Երե-

¹ Բնագրում է երրորդ:

² Բնագրում տիեզերական:

վանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 9098, էջ 217ա—224բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 9547 (էջ 1ա—34բ):

13. Վասն անուանցն, որք պատկանին Աստուծոյ մերոյ. «Եւ գիտելի է՝ զի ասէ Իիսկնեսիոս, քէ բարեխնամ կամացն ներգործութեանց կոչեցան ամենայն անուանք աստուածայինք...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2220, էջ 296բ—297ա:

14. Այս անուանք Աստուծոյ են, եօրանաւուն և երկու լեզու են. «Թերնիթաւ, Ակիաւ, Սաւրեր, Մեսիար, Էմանուէլ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8675, էջ 93բ—95ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 9155 (էջ 7ա, սկ. նույն), № 4625 (էջ 107ա—111բ՝ սկ. «Թերն իրասակիաւ»), № 8632 (էջ 4բ, սկ. «Թերնին քաւ ալիաւ»), № 8428 (էջ 176ա, սկ. «Թերնիաքաւ ալիաւ»), № 3248 (էջ 70բ—71բ, սկ. «Կերնիթաւ, ալիաւ»):

15. Աստուածաբանութիւն¹ անշատեալ յերկուս հատոր[ս]: Առաջին՝ Յաղագս յաւիտենական օրինացն և նախախնամութեան աստուծոյ: Յաղագս կառավարութեան աստուծոյ: Յաղագս բնական, աստուծային և մարդկային օրինացն և այլոց: Մանաւանդ՝ Յաղագս տասնաբանեայ օրինացն ընձեռեցուք: Ի փառս ամենամեծին աստուծոյ, և ի պատիւ ամենեքեանուհոյ կուսին Մարիամայ Աստուածածնին, և ի յօգուտ մանկանց Սիոնի: Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 9069, էջ 1ա—284ա:

Սկ. «Յաղագս յաւիտենական օրինացն և նախախնամութեանն աստուծոյ: Հրց. Թէ զի՞նչ է յաւիտենական օրենք և նախախնամութիւն աստուծոյ...»:

Վերջում՝ հիշատակարան. «Փառք...: Կամօքն ամենագորին աստուծոյ և ի հնազանդութիւն հրամանաց առաջնորդիս իմոյ եղբայր Մատթէոսին, այսր ժամանակի ար~

ժամագոյն գումարագետին, ի սպասաւորութիւն մերոյ Քարոզողացն կարգիս ի սէր եղբայրութեան տառնասիրաց, ի Թիւն փրկչին ՌՈՒԿԻ (1664), մայիսի 16-ին: Եւ անհերձուն եղբայր Սերաստիանոս աստուծաբան վարդապետ ի կարգէն Քարոզողաց, ազգաւ Ալամանցի, ի քաղաքէն Պամպերդալ ք. ի դատաւէն (sic) Ֆոանկոնիա, ամալ մտօք ալլալ բարբառ՝ անհմուտ ձեռք զգիրս ալս թարգմանեցի ի գիւղաքաղաքին, որ է Ապարանէր, ի վանս Ամենայն Սրբոց: Արդ՝ դա՛ւ ս՛իլ ընթերցող, զոր ինչ նուագութիւն գտցես...» մնում է անավարտ (էջ 279բ):

Անվանաթերթի համաձայն՝ ձեռագիրն ընդօրինակված է Կ. Պոլսում (Ղալաթիա) 1795 թ. մարտի 16-ին (էջ 1ա):

16. Եզրակացութիւնք աստուածաբանականք. «Յաղագս սրբազանի վարդապետութեան: Ա. Սրբազան վարդապետութիւն ուղղակի ստորագրի...», Հոռմի Bibl. Vat. Cod. Vat. Arm. 22.

Աշխատութեան լատ. վերնագիրն է. „Conclusiones latino-armenae ex sacra theologia, palam ad disputandum propositae, quas Eminentissimis ac Reverendissimis Principibus S. R. E. de Propaganda Fide Cardinalibus D. D. D. Alumni Collegij Pontificij Leopoliensis sub directione Clericorum Regularium, S. Sedis Apostolicae Missionariorum. Anno Domini 1709“¹.

17. Բարոյական աստուածաբանութիւն, ընձեռեալ զպատուիրանաց աստուծոյ, յորս պարունակէ պեսպես դիպուածք պիտանիք պատկանեալք խոստովանահարց: Հաւաքեալ ի գրեխնց բազում և պեսպես սրբազան վարդապետաց Լատինացոց և դիպւածախնդիր աստուածաբանից, և եղեալք ի մի վայր՝ ի լոյս և ի շաւիղ հոգաբարձութեանայից մերոց. «Նախերգանք: Որպէս սովորութիւն է յընթացս աշխարհի և ի կացութիւնս ամենայն ազատական և ծառա-

¹ Խնամքով ընչված է աստուածաբանութիւն բառը:

¹ Տես E. Tisserant, „Codices armeni Bybliothecae Vaticanae“, Romae, 1927, p. 299.

յական արհեստաւորաց...», *Թբիլիսիի Պետ. Թանգ.*¹ հայ. ձեռ. № 57, էջ 1ա—334բ:

18. Հանգանակ հաւատոյ որով վարի եկեղեցի Հայաստանեայց. «Հաւատամք ի մի Աստուած Հայրն ամենակալ, արարիչն երկնի և երկրի, երևելեաց և աներևորից...», *տես՝ Հ. Գաթրճյան, «Հանգանակ հաւատոյ որով վարի Հայաստանեայց եկեղեցի», Վիեննա, 1891, էջ 1—2:*

19. Բազմիցս հրատարակված այս հանգանակը սույն հրատարակութեան մեջ բնագրաբանական հետազոտութեան է ենթարկված (էջ 1—39 և 47—49):

20. Սահմանք հաւատոյ որ ի նիկիա ժողովեցան սուրբ եպիսկոպոսունք Յով. «Խոստովանիմք զտեք մեր Յիսուս Քրիստոս, զի հօրէն յառաջ քան զյաւիտեանս ծնեալ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1712, էջ 45բ—46բ:*

21. Յաղագս սրբոյ երրորդութեան. «Հաւատամք ի մի Աստուած հայր ամենակալ, յոյրիցս արարիչ, երևելեացս և աներևորից...»: *Տես՝ ԱԹԱՆԱՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՅԻ:*

22. Արտադրութիւն յաղագս աստուածային մարմնաւորութեան բանին *Լն.* «Խոստովանիմք զորդին Աստուծոյ՝ նախ քան զյաւիտեանս մշտնջենաբար ծնեալ...»: *Տես՝ ԱԹԱՆԱՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՅԻ:*

23. Դաւանութիւն, «Անսկիզբն հայր ամենակալ և մշտնջենագով...»: *Տես՝ ԱԹԱՆԱՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՅԻ:*

24. Դաւանութիւն Քաղկեդոնականաց զոր ինքեանք Աթանասի ասեն. է՛ ինչ որ ուղիղ է և է՛ ինչ՝ որ թիւր. «Որ որ կամիցի փրկիլ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 467, էջ 218ա—219ա:*

25. *Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1712 (էջ 86ա—88ա), № 4607 (էջ 238ա—238բ, սկ.*

¹ Հմմտ. Ս. Լալաֆարյան, «Ցուցակ» (անալիս):

«Որք կամիցին փրկիլ »): *Տես նաև ԱԹԱՆԱՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՅԻ (Դավանական և արարողական երկեր. § 3):*

26. Դաւանութիւն Քաղկեդոնացւոց, տե՛ս և զգոյշ լեր՝ որ թիւր կայ և ուղիղ. «Գիտելի է, զի են ոմանք որ մի բնութիւն ասեն ի Քրիստոս, զոր զատապարտե եկեղեցի Աստուծոյ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1760, էջ 244ա—247ա:*

27. *Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1756 (էջ 216ա—219ա), № 1850 (էջ 148բ—149բ), № 1712 (էջ 90բ—93բ), № 4246 (էջ 18ա—21բ), № 467 (էջ 220բ—222բ), № 4607՝ «Դաւան. Քաղկեդոնականացն, զոր միայն առ ի զրօսնուլ տեսանելի է» (էջ 240ա—242ա):*

28. Դաւանութիւն պատուական և ցանկալի յոյժ, հաւաքեալ ի մի՝ ի յազմաց ասացելոց վարդապետաց. «Խոստովանիմ և հաւատամ զզուգափառ միութիւն զամենասուրբ երրորդութիւնն զՀայր և զՈրդի և զսուրբ Հոգին, յերիս յանձնաւորութիւնս բաժանեալ...», *տես՝ «Գիրք որ կոչի Հարանց վարք», Կ. Պոլիս, 1720, էջ 549—552:*

29. *Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 685 (էջ 353ա—355ա):*

30. Յաղագս տնօրէնութեան մարդացելոյ բանին Աստուծոյ՝ դաւանութիւն. «Դարձեալ դաւանեմ և հաւատամ զմարդեղութիւն տեառն այսպէս: Մինն ի սրբոյ երրորդութեանն՝ յերջանկարար համազօր աւանորութեանն...», *տես՝ «Գիրք որ կոչի Հարանց վարք», Կ. Պոլիս, 1720, էջ 552—555:*

31. *Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 685 (էջ 355ա—356բ):*

32. Դաւանութիւն. «Խոստովանիմք և դաւանիմք զսուրբ երրորդութիւնն և զմի աստուածութիւնն անթերի...», *Վենետիկի Միսիթ. Մատ. ձեռ. № 284, էջ 242բ—246ա:*

33. Խոստովանութիւնն նշմարիտ ուղղափառաց. «Հաւատամք ի Հայր և յՈրդի և ի

Հոգի սուրբ, յերիս անձինս կաարեալ և ի մի աստուածութիւն փառաւորեալ...», *տե՛ս՝ «Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ», Մոսկւա, 1858, էջ 199—202:*

Բնագիրը ժամանակակից է Հովհաննէս Վանականին:

Այլ տպ.— Խոստովանութիւն հաւատոյ ուղղափառաց. «Հաւատամք...», *տե՛ս՝ «Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ համառօտ պատմութիւն...», Վենետիկ, 1865, էջ 189—193:*

Այլ տպ.— Խոստովանութիւն հշմարիտ ուղղափառաց. «Հաւատամք...», *տե՛ս՝ «Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ», Թիֆլիս, 1909, էջ 318—324:*

Այլ տպ.— Խոստովանութիւն հշմարիտ ուղղափառաց. «Հաւատամք...», *տե՛ս՝ «Կիրակոս Գանձակեցի. Պատմութիւն Հայոց», Երևան, 1961, էջ 333—338:*

□ Բնագրի լատ. թարգմանութիւնը՝ „Professio vera orthodoxorum“ (թարգմ. J. H. Petermann), *տե՛ս հետևյալ հրատ. մեջ.* „Deux historiens arméniens: Kiracos de Gantzac, XIII^e s., Histoire d’Arménie; Oukhtanès d’Ourha, X^e s., Histoire en trois parties“ (trad. par M.-F. Brosset), 1^{re} livraison, St.-Petersbourg, 1870, p. 200—202.

Ռուս. թարգմանութիւնը՝ „Исповедание праведников православных“, *տե՛ս հետևյալ հրատ. մեջ.* Киракос Гандзакечи, „История“ (пер. Т. Тер-Григорьяна), Баку, Изд. Академии Наук Азербайджанской ССР, 1946, стр. 167—169.

29. Խոստովանութիւն հաւատոյ քրիստոնէից. «Խոստովանիմ և հաւատամ՝ անեղ և անսկիզբն, անվտիման և անկաւարած, միայն զհամագոյ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 732, էջ 754ա—756ա:*

30. Յաղագս չորեքասան աստիճանաց. «Հաւատամք քե՛ ե՛՛ Աստուած, և մի՛ ե՛՛ Աստ-

ուած, անհա, անորակ, անքանակ, անուր, աներբ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6031, էջ 251բ—253բ:*

31. Այլ դաւանութիւն չորեքասան գլոյթ. «Հաւատամ յամենասուրբ Երրորդութիւնն՝ ի Հայր և յՈրդի և ի սուրբ Հոգին: Հաւատամ զՀայր՝ Աստուած անսկիզբն և անպատճառ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1850, էջ 141ա—141բ:*

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1760 (էջ 260ա—260բ):

32. [Դաւանութիւն հաւատոյ] «Խոստովանիմք զՈրդին Աստուծոյ զԲանն Աստուած զեակից Հօր և փառակից սուրբ Հոգւոյն...»: *Տե՛ս՝ ՍԱՀԱԿ ՄՌՈՒՏ, «Պատասխանի թղթոյն Փոռայ»:*

33. [Դաւանութիւն հաւատոյ] «Խոստովանիմք, որպէս ուսաք ի հարցն սրբոց, զՀօր յառկութիւն առանձնաւորութեանքն...»: *Տե՛ս՝ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, «Սահմանք հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ»:*

34. [Դաւանութիւն հաւատոյ] «Խոստովանիմք զամենասուրբ զԵրրորդութիւնն՝ զՀայր և զՈրդի և զսուրբ Հոգին, յերիս անձնաւորութիւնս բաժանեալ...»: *Տե՛ս՝ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, «Դիր հաւատոյ խոստովանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ»:*

35. [Դաւանութիւն հաւատոյ] «Պարտ և արժան է Քրիստոսի երկրպագուաց և յանուն սուրբ Երրորդութեանն մկրտելոց...»: *Տե՛ս՝ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, «Թուղթ ընդհանրական»:*

36. [Դաւանութիւն հաւատոյ] «Խոստովանիմք համագոյ և անեղ զամենասուրբ զԵրրորդութիւնն յերիս անձնաւորութիւնս բաժանեալսն...»: *Տե՛ս՝ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, «Պատասխանի թղթոյն մեծի թագաւորին Հռոմոց Կիւռ Մանուէլի... վասն ճշմարիտ դաւանութեան հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ»:*

37. Դաւանումն ուղղափառ հաւատոյ. «Խոստովանիմք և դաւանեմք, պաշտեմք և երկրպագեմք զզուգափառ միութիւն ամենասուրբ Երրորդութեանն Հօր

և Որգւոյ և Հոգւոյն սրբոյ: Հայր անսկիզբն և անպատճառ...»: *Տես՝ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ*.
«Դաւանումն ուղղափառ հաւատոյ»:

38. Տեառն Ներսիսի Հայոց կաթողիկոսի ասացեալ Դաւանումն ուղղափառ հաւատոյ. «Խոստովանիմք և դաւանեմք,⁴ պաշտեմք և երկրպագեմք զգուգափառ միութիւն ամենասուրբ Երրորդութեանն...: Հայր անսկիզբն և անպատճառ, որոց ինքն է սկիզբն և պատճառ...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4246, էջ 21բ—44բ*:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1712՝ խոր. նույն (էջ 93բ—113բ, վերջից թիւրի):

Վիճաբանական գրվածք է, սկզբում ունենալով մի համառոտ դավանութիւն: Կարծում ենք, որ բնագրի խորագրի ցուցմունքը վավերական հանգամանք չունի՝ նրա հեղինակութիւնը Ներսես Շնորհալուն վերագրելու: Ուրիշ ձեռագրերում այս բնագիրը վերագրված է նաև Պողոս Տարոնացուն: Մենք վերագրելի ենք համարում Սահակ Միայնակյացին.

39. Ներսեսի դաւանութիւն. «Հաւատով խոստովանիմ զքեզ ամենասուրբ Երրորդութիւն՝ անմահ Հայր⁵, և Որգի և սուրբ Հոգի: Հաւատամ և խոստովանիմ զքեզ Հայր սուրբ Աստուած ճշմարիտ՝ անսկիզբն, անծին, անեղ, աներբ...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2268, էջ 94ա—94բ*:

Բնագիրը կազմված է Ներսես Շնորհալու գրվածքների ազդեցութիւն տակ:

40. [Դաւանութիւն հաւատոյ] «Խոստովանիմ և հաւատամ, որպէս ուսար ի հարցն սրբոց, զՀայր սուրբ Աստուած ճշմարիտ՝ անսկիզբն և անեղ, անծին և անպատճառ, աներբ և անուր...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1712, էջ 42ա—45բ*:

Բնագիրը կապեր ունի նախորդի հետ, բայց ավելի ընդարձակ է:

41. Սկիզբն դաւանութեան սուրբ Երրորդութեանն զոր խոստովանի և փառաւորի, ընդհանուր կաթողիկէ եկեղեցի *են*. «Հաւատամք և խոստովանիմք զքեզ Հայր սուրբ Աստուած ճշմարիտ՝ անսկիզբն, անեղ, և աներբ, անհառ և անպատում...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 614, էջ 42բ—51բ*:

Կապեր ունի նախորդ երկու բնագրերի հետ, բայց շատ ավելի ընդարձակ է:

42. [Դաւանութիւն հաւատոյ] «Հաւատամք ի մի Աստուած Հայր ամենակալ՝ բոլորիցս արարիչ երևելեաց և աներևութից, որ ունի զգոյն առ յինքեմէ...»: *Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅ, «Թուղթ Գրիգորիսի կաթողիկոսի Հայոց ձայնակցութեամբ ընդհանուր ժողովոյ Հայոց՝ պատասխանի թագաւորին Հոռոմոց Մանուկի, յորում և ուղղափառ դաւանութիւն ըստ խնդրոյ արքային»:* (Քաղված է Աթանաս Աղեքսանդրացու «Յաղագս սրբոյ Երրորդութեան» ճառից):

43. [Դաւանութիւն հաւատոյ] «Հաւատամք և խոստովանիմք զպաշաւի և զերկրպագելի սուրբ զԵրրորդութիւնն...»: *Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅ, «Թուղթ Գրիգորիսի կաթողիկոսի Հայոց և ընդհանուր Հայաստանեայց ժողովոյ՝ գրեալ ի կաթողիկէ եկեղեցին Հոռոմոց»:*

44. Ուղիղ դաւանութիւն հաւատոյ *են*. Զաստուածութիւն անհառելի և անիմանալի և անհասանելի ուսուցին մեզ...»: *Տես՝ ՎՍՐԴԱՆ ԱՅԳԵԿՅԻ, «Ուղիղ դաւանութիւն հաւատոյ»:*

45. [Դաւանութիւն] «Հաւատով խոստովանիմ զհամագոյ զամենասուրբ Երրորդութիւնն անրաժանելի, անսկիզբ և անվախճան, որ զոյացոյց յոչնէ...»: *Տես՝ ԱՐՄԱՏ ՀԱՆԱՏՈՅ (զԼ. Գ):*

46. [Դաւանութիւն] «Հաւատով խոստովանիմ անրեքի մաօք զհամագոյ և զամենասուրբ Երրորդութիւնն անրաժանելի, յամենայնի կատարեալ: Հաւատով խոստովանիմ ուղիղ խորհրդով զանսկզբնակից...»: *Տես՝ ԱՐՄԱՏ ՀԱՆԱՏՈՅ (զԼ. Ը):*

47. Այս է ճշմարիտ հաւատոյ դաւանութիւն. «Հաւատալ զԱստուած Հայր՝ Եութիւն ճշմարիտ, զոյ կատարեալ, անեղ, անսկիզբն...»: *Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ՍԿԵՒՈՍՅԻ, «Բան խրատու վասն ուղիղ հաւատոյ»:*

48. Դաւանութիւն հաւատոյ եկեղեցեաց Հայաստանեայց (կամ Դաւանութիւն հաւա-

տոյ չորեքաասան աստիճանաւ)։ «Խոստովանիմք և հաւատամք ամենակատար սրբաւի՛ զՀայրն Աստուած անեղ, անծին...»։ *Տեա՛ ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵԼԻԱՅԻ*, «Գիրք որ կոչի Ոսկեփորիկ»։

49. [Դաւանութիւն ի մարգեղութիւն Բանին Աստուծոյ] «Խոստովանիմք հաւատով, ըստ չորեքաասան աստիճանին հաւատոյ, այսինքն՝ զի եղեալն մարմին, անեղական աստուածութիւնն էր...», *ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՄԻՍԻԹ*. Մատ. ձեռ. № 245, էջ 164ա—168բ։

Բնագրի մասին Բ. Սարգիսյանն ասում է, թե «հաւանորէն Գրիգոր Տաթեակցուն է, քաղուած ի Գր. Նազիրանզացուն»¹։

50. Դաւանութիւն հաւատոյ սուրբ հօրն մերոյ երկրորդ լուսաւորչի՝ քաջ հռետորին Գրիգորի. «Հաւատամ և խոստովանիմ, դաւանեմ և երկրպագեմ ըստ հարցն աւանդութեանց սրբազանից, զՀայր և զՈրդի և զՀոգի սուրբ, երբեակ միութիւն, անքակ առանձնաւորութիւն, անանուն սահման...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1712*, էջ 34բ—40բ։

Հնարավոր չեղաւ գտնել այս բնագիրը ո՛չ Նարեկացու, ո՛չ Սկեռացու, ո՛չ էլ Տաթեակցու երկերի մեջ։

51. [Դաւանութիւն Յունաց] «Հաւատամք ի մի Աստուած Հայր ամենակալ, ամենախնամ, անեղ, անսկիզբն և անծամանակ, անուր և աներբ, անվայրաժակ, անորակ և անքանակ...»։ *Տեա՛ ՎԱՀԱՆ ՆԻԿԻԱՅԻ*, «Վահանայ Նիկիայ եպիսկոպոսի բանք»։

52. Դաւանութիւն սուրբ և ուղղափառութեան սուրբ հաւատոյն Հոռմեական սուրբ եկեղեցոյն Է. «Ես... հաստատ հաւատով հաւատամ և դաւանեմ ըզգամենայն (sic) որ ինչ որ կան ի միաբանութիւն հաւատոյ զոր պահե սուրբ եկեղեցի այսպէս։

Հաւատամ ի մի աստուած ի հայրն ամենակարող, արարողն երկնի և երկրի...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1869*, էջ 315բ—318ա։

Վերջում՝ հետեւալ հիշատակարանը. «Թարքմանեցաւ զաստուածիւնս ի Լատին լեզուէ ի Հայի, և ի տիպ արկաւ ի նոյն քաղաքն ի մեծն Հոռմ, առ ոսոս զլիսաւոր ոռոքելոցն Պետրոսի և Պաւղոսի. ձեռամբ Հայոց վերականցուին Սուլթանշալ Թոխաթցոյ, զոր Ֆոսանկքն Մարգանտոն կոչեն¹, թեկադրութեամբ տէր Յովաննէս Տէրղընցոյ, ի թուականի ծննդեանն Քրիստոսի ՌՇՁԴ (1584), զոր Հոռմայեցիք վարին, և Հայոց մեծաց Ռ և ԼԴ, հրամանաւ սուրբ փափին ԳԺան Գրիգորի, զոր ի բազում վարդապետաց հաստատեալ և քննեալ և աններհակ գտեալ ի դէմ ուղղափառութեանն, և ի ժողովն Տրընթոյ վերստին հաստատեալ և կնքեալ եղև, և զաւրինակն ի տիպ արկեալ տարածեցին ընդ ամենայն յարեմուտս։ Արդ՝ թէ ոք ընթեռնելով զգաւանութիւնս կամ աւրինակելով ժպրհեսցի ալլալիւ, կարծեսցէ նալ թէ նուազեալ է ի նմանէ ողորմութիւնն աստուծոյ։ Եւ յետ սմին լիշման արժանի արարէք զվերոյ գրեալս և զաշխատողքն, և աստուած լիշողացդ ողորմեսցի լիւր միւս անգամ գալուստն. ամէն»։

Ինչպէս պարզվում է այս հիշատակարանից՝ բնագիրն արտագրվել է 1584 թվականին Հոռմում տպագրված օրինակից, որից, սակայն, ոչ մի նմուշ չի հասել մեզ։ Մատենագիտական աղբյուրներն անգիտանում են այդ հրատարակության գոյութիւնը։ Այս տեսակետից սույն ձեռագիրը կարևոր նշանակութիւն ունի նաև հալ տպագրության պատմության համար։

Ըստ երևույթին այս նույն բնագիրն է նաև Վենետիկի Միսիթ. Մատ. ձեռ. № 309՝ «Դաւանութիւն մեծի Հոռվմայ եկեղեցւոյն» (էջ 167բ)։

53. Դաւանութիւն ճշմարիտ և ուղիղափառ հաւատոյ վասն առնելոյ եկեղեցն յառնելից. «Ես... հաստատ հաւատով հաւա-

¹ Բ. Սարգիսյան, «Մայր ցուցակ», հտ. Բ, էջ 660։

¹ Ձեռագրում՝ կոչէ։

տամ և դաւանիմ զամենայն մի ըստ միո-
ջե...», տես հետևյալ հրատ. մեջ. „Professio
orthodoxae fidei ab orientalibus facienda,
jussu SS. D. N. Urbani PP. VIII. edita“,
5 Romae, Typis et impensis Sacr. Congreg.
de Propag. Fide, 1642.

Բնագիրը, որ լատ. և հայ. է, տարբեր-
վում է նախորդից թե՛ ընդարձակութամբ,
թե՛ իմբազրությամբ: Հասկանալի է նաև,
10 որ տարբեր թարգմանություն է:

Այս նույն բնագիրը հետագայում ևս հրա-
տարակվել է երեք անգամ՝ բուլղարական ուրիշ
թարգմանություններով:

54. Հարցումն առաջին, եթե ո՛րպես
15 խոստովանել զեռանձնեան և զեղականու-
թիւն. «ԶՀայր զոյ սկիզբն և պատհառ Որ-
դոյ և Հոգոյ, զՈրդի ծնեալ և զՀոգի սուրբ
բխումն ի Հօրե...», Վեհեաթիկի Մխիթ. Մատ.
ձեռ. № 206, էջ 41ա—54բ:

20 55. Կարգաւորութիւն սուրբ և ուղղա-
փառ հաւատոյ Հայաստան եկեղեցւոյ, որով
յամօք առնե զհերձուածողս: Յառաջ քան
զամենայն տուր նոցա պատասխանի՝ որ
հայհոյեն՝ այսպես. «Ո՛վ դուք՝ որդիք և
25 աշակերտք Նեստորի և Պողոսի Սամսաաց-
ւոյն և ժողովոյն Քաղկեդոնի, լուարուք...»,
Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6907, էջ
124բ—125ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 501 (էջ
30 124ա), № 4251 (էջ 82բ—83բ), № 614 (էջ
205ա—205բ, սկ. «Ո՛վ դասք և աշակ.»),
Վեհեաթիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 256 (էջ
137ա), Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. №
324 (էջ 56բ):

35 Կան օրինակներ, որոնց սկզբնատողը
կազմում են վերոնշյալ խորագրում դառնող
«Յառաջ քան զամենայն տուր նոցա պա-
տասխանի...» բառերը: Վիեննայի ձեռագրի
նկարագրության մեջ² այդ բնագրի մասն են
40 համարվել ուրիշ 10 հատվածներ («Վասն
ծննդեան և մկրտութեանն» են), սակայն Ե-

րևանի ձեռագրերի հետազոտությամբ կա-
րելի եղավ հաստատել, որ դրանք իրարից
անկախ միավորներ են:

56. Այս և դաւանութիւն երեք ժողովոյն.
«Ամաչեսցե Թեոդորիտոն և նմանք նոցա 5
հերձուածողքն որ ասեն. «Ոմն կարգայր և
ոմն լսէր: Ահա բան լի յիմարութեամբ...»,
Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 682, էջ
49ա—49բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 3527 (էջ 10
62բ—65ա), № 4669 (էջ 57ա—58բ):

57. [Յաղագս հերձուածոց որք ի Հը-
րեայսն]. «Ի ժամանակս տեսոն մերոյ գաւա-
ի Հրեայսն Եօրն հերձուածս...», տես՝ աստ,
հտ. Ա, էջ 534, § 20:

58. Ընդդէմ պեղծ Սաղուկեցւոց յաղագս
համօրեն յարութեան են. «Զի ինքնին տեր
հրամանաւ...», տես՝ աստ, հտ. Ա, էջ 533,
§ 14: Տես նաև ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԲՈՆՈՆԻՍ-
3Ի, § 3:

59. Վասն հերձուածողաց բանք և
զրոյցք, իբրև առապելարանութիւնք.
«Քանզի ի մէջ միում Հայոց գրքի...», տես՝
աստ, հտ. Ա, էջ 534, § 19:

60. Սակս հերձուածողաց. «Առաջին 25
հերձուածող ոմն Սամարացի Մենագրու...»,
Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 115, էջ 34բ:

61. Վասն Արիանոսաց հերձուածոյն.
«Ըստ ամենայնի որպէս լուար և տեսար և
պատմեցաք ձեզ, զկնի այսմ եղելոյ՝ յոր- 30
ժամ սատակեցաւ ամպարիշտն Յուլիանոս,
աստուածամարան Վաղենաիանոս կալաւ
զքազաւորութիւնն...», Երևանի Պետ. Մատ.
ձեռ. № 993, էջ 731բ—732բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1522 (էջ 35
385բ):

62. Տարացուցութիւն հերձուածողաց և
աղանդից են. «Ո՛չ է պարտ եղծանել զգիրս
սուրբս...», տես՝ աստ, հտ. Ա, էջ 533, § 13:

¹ Հմմտ. Ա. Ղազիկյան, «Հայկ. նոր մատեն»,
հտ. Ա, էջ 520.

² Տես Հ. Տաշյան, «Ցուցակ», էջ 768:

63. Վասն թե բանի՝ են հեքնուածողը յաշխարհս. «Ա. Առաջին հեքնուածողը հեքնուած...», տես՝ աստ, հտ. Ա, էջ 531, § 1:

64. Յաղագս անուղղայ գնացից ի նենգաւոր խորհրդոց և յաստուծուց յանգուզն խօսից հեքնուածողաց ևն. «Եւ զի տեր մեր...», տես՝ աստ, հտ. Ա, էջ 532, § 5:

65. Վկայութիւնք՝ թե Հոգին սուրբ Աստուած է, և ոչ պաշտօնեայ կամ ստեղծուած ըստ կարծեաց անիծելոյն Մակեդոնի, և այլն: «Նախ այսպէս՝ ոչ ումեք սրբի տանար...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 614, էջ 115ա—117բ:

66. Սրբոց վարդապետացն ասացեալ վասն հաւատոյ ընդդէմ հեքնուածողաց. «Զոր օրինակ որ շինուածս կամիցի հաստեղ՝ զհիմն ի վերայ հաստատուն վիմի զնէ...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2174, էջ 216ա—227ա:

67. Հարցմունք բազմազիմի՝ աղանգից. «Պա՞րտ իցէ անշունչ և անզգայ ասել ստեղծեալ Աստուծոյ զնախաստեղծն և ապա փչեալ ի նա հոգի...», տես՝ աստ, հտ. Ա, էջ 533, § 12:

68. Հարցումն Արիանոսաց. «Մի՞ է անեղութիւն, երբ՝ երկու, զի երե մի է, զայն ունի Հայր. իսկ երե երկու՝ զի՞արդ իմանի երկու անեղութիւնք...», Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 206, էջ 33ա—41ա:

69. Թուրք ընդդէմ մոլորութեանն եւտիքեանց:

Հրատարակված բնագիր, որը մեզ ծանոթ է: Վենետիկի Մխիթ. Մատենադարանում է գտնվում նրա առաջիմ միակ հայտնի օրինակը, որը, տրված նկարագրութունների համաձայն, անվանաթերթ չունի, բաղկացած է 59 էջից, տպագրված է ի «Հոովմ, ի տպարանի Տարածման Հաւատոյ»¹, կամ

«Թուի տպագրութիւն Տարածման Հաւատոյ ի Հոովմ»¹:

70. Վկայութիւնք ընդդէմ նոցա, որք ապականացու ասացին զանապական մարմինն տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, և անգոսնելի կիրք ետուն նմա, որ է կերակրոց և ըմպելեաց ախարար հոսումն. «Երինոսի հետևողի առաքելոցն. Անարգեն զորդին աստուծոյ և զմարմնոյն փրկութիւնն ուրանան...»: 10

Ձեռագրերում առանձին պատահող այս բնագիրը տես՝ ԱՐՄՍՏ ՀԱՒԱՏՈՅ (զլ. Ը):

71. Վասն անապականութեան մարմնոյն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ. «Իսկ որ ի մարդեղութիւն բանին աստուծոյ կիրք ապականութեան ասիցէ՝ նշուեալ եղիցի: Զի ապականութիւն՝ մեղաց է ծնունդ...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2335, էջ 85ա:

Հմմտ. «Գիրք Հարցմանց երեցս երանեալ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթևացւոյ», Կ. Պոլիս, 1729, էջ 498—503:

72. Հարցմունք պիտանիք և օգտակարք: Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6907, էջ 51ա—54ա:

Բաղկացած է երեք հարցերից. «Թե ո՞ր պէս պարտ է զանձնաւորութիւն երրորդութեան հաւատալ կամ ասել», «Քս. աստուածային բնութեամբն մարդ է, թե մարդկային բնութեամբ աստուած է», «Աստուածածին կոյսն մայր արարչին, անհայր Որդւոյն ծնող է, թե անմայր Որդւոյն ծնիչ, թե միանգամայն աստուածածին և մարդածին»: 30

Տես նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 256 (էջ 135ա—137ա):

73. Հարցմունք և պատասխանիք յաղագս երկաբնակաց: Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6031, էջ 213ա—214բ:

Բաղկացած է չորս հարցերից. «Քս. աստուածային բնութեամբն մարդ է, թե

¹ Գ. Զարբհանալյան, «Հայկ. մատենագիտ.», էջ 217:

¹ Ա. Ղազիկյան, «Հայկ. նոր մատենագիտ.», հտ. Ա, էջ 795:

մարդկային բնութեամբն Աստուած», «Թե
այնոքիկ որ Քս.ի երկու բնութիւն ասեն յետ
միաւորութեան...», «Թե Ֆրանկն ասէ ընդ
իս թէ ոչ է պարտ զմարմինն Քս.ի Աս-
տուած ասել...», «Սրբունի կոյսն՝ Աստուա-
ծածին Մարիամն զբնութիւն մարդոյն ըստ
ինքեան գոյացութեա՞ն ծնաւ, եթէ զբնու-
թիւն Աստուծոյն ըստ իւրում կառարելու-
թեանն»:

74. Վկայութիւնք մարգարէից վասն
անօրէնութեան բանին աստուծոյ մարգա-
ցելոյ՝ յաղագս քան զյաւիտեանս ծնեալ ի
Հօրե. «Յառաջ քան զարուեսակ ծնայ
զքեզ...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1217*,
էջ 131ա—133ա:

Ունի առանձին հատվածներ՝ «Յղ. թե
առաքեցաւ ի Հօրե», «Յղ. թե ի կուսին
ծնցի» ևն:

75. Յաղագս միաւորութեան և բնու-
թեան և դիմի և անճանաչութեան. «Միա-
ւորութիւն է ստոյգ և ճշմարիտ համանիւթ
մասնաբար որոշելոց...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6907*, էջ 53ա—53բ:

Տես նաև *Օքսֆորդի* Bodl. Libr. Ms.
Marsh. 467 (fol. 287^v).

76. Յաղագս բնութեան զոր հրամայե-
ցիք. «Արտաքին իմաստասերքն այսպէս
ասացին: Բնութիւն՝ տեսակն է որ երևի,
այսինքն մարդոյն տեսակն՝ մարդոյն բնու-
թիւն է...»:

Ձեռագրերում առանձին պատահող այս
բնագիրը Վարդան Արեւելցու գործերից է.
տես՝ ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՒԵԼՅԻ, «Լուծմունք ի
սուրբ գրոց» (Ժողանք):

77. Այլ ոն վիճելոյ ընդ Քաղկեդոնա-
ցիսն. «Հրց. թե Մարիամ զո՞ր բնութիւն
ծնաւ: Թե ասեն՝ Աստուած և մարդ, ապա
աստուածածին և մարգածին ասեն կառա-
ղեալքն...»:

Ձեռագրերում առանձին պատահող այս
բնագիրը նմանապես Վարդան Արեւելցու
գործերից է. տես՝ ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՒԵԼՅԻ,
«Լուծմունք ի սուրբ գրոց» (Ժողանք):

78. Յաղագս մի բնութեան. «Հարցից
ցքեզ՝ որ երկու բնութիւն սահմանես ի
Քրիստոս, երկու բնութիւնքն երկրպագե-
լի՞ք թէ ոչ...», *Օքսֆորդի* Bodl. Libr. Ms.
Marsh. 467, fol. 275^v.

79. Վասն հաստատելոյ զճշմարտութիւն
ուղիղ կարծեաց յաղագս բնութեանց ի Քրիս-
տոս, և վասն ի միջոյ բառնալոյ զվիճարա-
նութիւնն զայն, որ է ի մէջ Հոռմայեցւոց և
Հայոց. «Ուսուցանէ մեզ սուրբ կաթողիկէ և
առաքելական եկեղեցի, թէ միածին Որդին
Աստուծոյ ծնեալ ի Հօրե նախ քան զյաւի-
տեանս...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7255*,
էջ 275ա—296բ:

80. Վկայութիւնք ի նոր Կաակարանացն՝
յաղագս մի բնութեան Քրիստոսի. «Եւ իր-
քն մկրտեցաւ...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1217*, էջ 128ա—131ա:

81. Վկայութիւնք ի նոր Կաակարանաց,
թէ նոյն է մարմնովն ընդ աշմէ Հօր՝ մի
բնութեամբ. «Բայց ասեմ ձեզ՝ յայսմնեաե
տեսանիցեք...», *անդ*, էջ 131ա:

82. Ի նոր Կաակարանէն՝ վասն միու-
թեան Քրիստոսի. «Ասէ առաքեալ յերթա-
յեցւոց. Որք ի Քրիստոս մկրտեցաք...»,
անդ, էջ 133ա—136ա:

83. Տեսցուք սակաւ ինչ յաղագս կա-
մացն և ներգործութեանց Քրիստոսի. «Հը-
ռովմայեցւոց եկեղեցի որպէս խոստովանի
և ուսուցանէ աշակերտաց իւրոց երկուս
բնութիւնս միաւորեալ, նմանապէս և եր-
կուս ներգործութիւնս և զկամս...: Իսկ Հա-
յաստանեայց եկեղեցի...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1495*, էջ 12ա—13ա:

84. Վկայութիւնք մարգարէից և հայ-
րապետաց յաղագս Քրիստոսի, որ հան-
գեթնալ էր կառարել յետին ժամանակս.
«Եթէ յառաջ քան զյաւիտեանս Որդի ծնաւ
ի Հօրե...», *Նիկոսիայի—Անթիլիասի ձեռ. № 18*
(հին № 20), էջ 117բ—121բ:

Տես նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ.
№ 253 (էջ 155ա—158բ):

85. Յաղագս խորհրդոց սրբոյ եկեղեցւոյ առ հասարակ. «Գլուխ Ա. Սովորութիւն է իմաստնոց նախ խնդրել, թէ ե՛րբն, զորմէ նառեն...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4407, էջ 166բ—192բ*:

Այստեղ ընդօրինակված են միայն առաջին երկու գլուխները: Հաջորդները պակասում են:

86. Յաղագս նիւթոց կերպից և պաշտօնեից և զօրութեանց եօթանց խորհրդոց սրբոյ եկեղեցւոյ նորոյ օրինացս. «Յաղագս մկրտութեան: Հեռաւոր նիւթ մկրտութեան է ջուր տարրական...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1653, էջ 232ա—237ա*:

87. Յաղագս մկրտութեան. «Արդ մկրտութիւնն ըստ Օգոստինոսի է լուացումն ի ջուրն արաքին մարմնոյ...», *Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 240, էջ 266բ—267բ*:

88. Յաղագս սրբազնութեան վերջնոյ օծման. «Վերջնոյ օծման սրբազնութիւնն ի Գրիստոսե տետոնէ ներկայացեալն...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1653, էջ 208ա—213ա*:

89. Հարցմունք և պատասխանաւորութիւնք ի վերայ խորհրդոյ կարգին, շարագրեցեալք ի յաստուածարանից վարդապետաց, առ ի յօգտակարութիւն և ի դիւրավարժութիւն այնոցիկ, որք պարտին անցանել զքննութեամբ: *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6868, էջ 172ա—189ա*:

Ունի բաժանումներ՝ «Յղ. խուզմանն հերացն», «Յղ. աստիճանաց հասարակի», «Յղ. աստիճանաց փոքրագունից ի մասնաւորի», «Յղ. մեծագունից աստիճանացն ի մասնաւորի», «Յղ. սրբազնագունեղի աստիճանի քնութեան» և «Յղ. պատարագի»:

90. Վասն երկուս գրախախտ երկրային և երկնային, և վասն սահմանից հրեղէն երկնից. «Գլուխ Ա. Հասարակաբար տեսն, թէ մեր երջանկութիւնն ի այլ տեղիք ոչ գաութի, բա[յ]ց միայն ի գրախառն...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1780, էջ 44ա—64բ*:

Բաղկացած է 4 գլուխներից: Հովհաննէս Անկլուրացու թարգմանութիւնն է «Փռանկ» լիզգից (տես հաջորդ բնագրի հիշատակարանը):

Տես նաեւ նույն մատ. ձեռ. № 1788 (էջ 5ա—15բ):

91. Սուրբ հրեշտակքն կու բազմացնեն փառքն ոչ սակայն երկնային բնակարանին. վասն նոցա ի թիւն մեծագոյն լինելն որպէս յայտնեսցուք. «Գլուխ Ա. Ի այս տեղս որ վերն ասացաք, կան այն կարգապետութիւնքն գեղեցկագոյն...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1780, էջ 64բ—80ա*:

Բնագիրը, որ բաղկացած է 3 գլուխներից, ըստ երևութիւն՝ նախորդ բնագրին որպէս շարունակութիւն է գրված անծանոթ հեղինակի կողմից: Վերջում կա թարգմանիչ Հովհաննէս Անկլուրացու հիշատակարանը՝ «Վերջ և կատարումն հրեշտակաց թւոյն, թարգմանեալ ի մեղաւոր Փռանկ Յոհանիսէն, ի Փռանկ բառէն ի հայտն» (էջ 80ա):

Տես նաեւ նույն մատ. ձեռ. № 1788 (էջ 15բ—22ա):

92. (Անխորագիր) «Հրց. Զի՞նչ է գոյութիւն հրեշտակի անմարմնոյ: Պա. Հրեշտակն կենդանի գոյութիւն է աննիւթ և բանաւոր...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 82, էջ 189ա—192ա*:

93. Յաղագս կարգաւորութեանցն վերնոց. «Նախ և առաջինք են դասք աթոռոցն, և է փառաբանութիւնն նոցա՝ Աթոռ քո...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 772, էջ 236բ—237բ*:

Այս բնագրի սկզբի մասը՝ «Կարգաւորութիւնք ինն դասուց հրեշտակաց» խորագրով (սկ. «Առաջին՝ աթոռոց դասքն») Կ. Պոլսում տպագրվել է «Ժողովածու» անունով հայտնի գրքի որոշ հրատարակութիւններում. տես՝ տպ. 1710 թ., էջ 278—279. 1713 թ., էջ 226. 1717 թ., էջ 277—278. 1730 թ., էջ 256—257. 1747 թ., էջ 239—240. 1793 թ., էջ 219:

94. Հարցմունք յաղագս դասակարգութեանց երկնայնոց և երկրայնոց. «Առաջինն ենքքին դասը հրեշտակաց, որ են պատգամաւորքն և հրամանակատարք...», *Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 287, էջ 89ա—96ա*:

95. (*Անխորագիր*) «Հրց. Իջանե՞ Հոգին սուրբ ի պատարագ արատաւոր քահանային, եթէ պիղծ համարեսցի պատարագն նորա: Պա. Վասն ժողովրդեանն որչափ և արատաւոր է քահանայն՝ Հոգին սուրբ ոչ արգելու զշնորհս իւր...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2111, էջ 297բ—299ա*:

96. Յաղագս թէ հրաժարեալքն ի մենշարդարքն և մեղաւորքն *հն. [Վկայութիւնք ի Նոր Կտակարանացն]*. «Նա պատասխանի ետ և ասե ցնոսա. Որ սերմանէ սերմն բարի...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1217, էջ 137ա—138ա*:

97. Յաղագս դժոխոց, արքայութեան և քաւարանի բան. «Ասեն ոմանք թէ Քրիստոս յորժամ ի դժոխս իջաւ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1653, էջ 143բ—186բ*:

Տես նաև Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Egerton 706 (fol. 2^r).

98. Վասն քաւարանին. «Զայդ ոչ տէրն և ոչ առաքեալքն և ոչ սուրբ հայրքն ասացին մինչև Գրիգոր պապն որ և գրեալ է ի Բենեդիկտոն գիրքն...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4251, էջ 136բ—139ա*:

99. Վասն հոգոցն որ կան այժմ. «Բայց այժմ ըստ Յոհաննու որ ասաց թէ կան հոգիք սրբոցն ի ներքոյ սեղանոյն Աստուծոյ, և զու մի՞ խաբիր, ոչ արգարքն պսակունին և ոչ մեղաւորքն տանջանք...», *Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 240, էջ 226ա—226բ*:

100. Հարցմունք սրբոյն Բայրաղի Կեսարացւոյն և պատասխանիք եղբօր իւրոյ սրբոյն Գրիգորի: *Տես՝ ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ԵՒ ԲԱՐՍԵՂԻ ՀԱՐՑՄՈՒՆՔ*:

101. Սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի բան հաւատոյ, և նորին նմանեացն: *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1760, էջ 230ա—237բ*:

Ա.—ԺԵ զլուսնների մեջ ամփոփված են հատվածներ Գրիգոր Լուսավորչից, Դիոնիսիոս Աթինացուց, Եփրեմ Խուրի Ասորուց, Հրապուրիտոս Պոստրացուց, Գրիգոր Նեոկեսարացուց, Գրիգոր Նյուսացուց, Դամասոս Հռոմայեցուց, Կյուրիզ Երուսաղեմացուց, Գրիգոր Նազիանզացուց, Հովհաննես Ոսկեբերանից և այլ աղբյուրներից:

Տես նաև Նույն մատ. ձեռ. № 1850 (էջ 141բ—145ա):

Սույն բնագրի հետ պետք չէ շփոթել հետևյալ՝ «Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին Հայոց վկայութիւնք, և այլ սրբոցն» խորագրով հատվածների շարքը (սկ. «Խոնարհեցաւ և խառնեցաւ աստուածութիւնն ընդ մարդկութիւնս»), որը գտնվում է Վարդան Այգեկցու կազմած «Գիրք հաստատութեան և արմատ հաւատոյ» ժողովածուի մեջ (տես՝ ԱՐՄԱՏ ՀԱՆՔՈՅ) և բաղկացած է բացառապէս հայկական աղբյուրներից (Սահակ Պարթև, Մովսէս Քերթոզ, Անանիա վրդ., Պողոս վրդ., Կոմիտաս կթղ., Մանազկերտի ժողով, «Կրօնաւոր» գիրք, Սամուել կթղ., Տիրանուն վրդ., Սահակ վրդ. և Խոսրով հետոր):

102. Գիրք որ կոչի Յանախապատում: *Տես՝ ՅԱՃԱԽԱՊԱՏՈՒՄ*:

103. Կանոնագիրք Հայոց: *Տես՝ ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՅ*:

104. Կնիք հաւատոյ ընդհանուր սուրբ եկեղեցւոյ, յաղղափառ և սուրբ հոգեկիր հարցն մերոց դաւանութեանց: *Տես՝ ԿՆԻՔ ՀԱՒԱՏՈՅ*:

105. Գիրք հաստատութեան և արմատ հաւատոյ, և պատասխանիք ընդդէմ Արիանոսացն¹, զի ասեն հերետիկոսն, եթէ ոչ միացաւ աստուածութիւն ընդ մարմնոյն (կամ Համառօտ հաւաքումն սրբոց վարդապետաց

¹ Որոշ արիանիկներում՝ ընդդէմ նեստորականացն:

յաղագս դաւանութեան ամենատուր Երու-
դութեանն՝ ընդդէմ հերձուածողաց հակաճա-
նութիւնն): Տես՝ ԱՐՄԱՏ ՀԱԻԱՏՈՅ:

106. Յաղագս երից ժողովոցն ուղղափառ
5 հաւատոյ դաւանութեան ... յանգումն և ի
կործանումն և յանէծս կորստեան որդոցն
սատանայի, ի մարդադաւան երկաբնակացն
և շարափառ հերձուածողացն. «Իսկ յետ ար-
ծակման սուրբ ժողովոյն Եփեսոսի, գնացին
10 ի Հռոմ առաքելային ի պղծոյն Լեովնէ...»,
Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 774, էջ 86բ-
92ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2268 (էջ
67բ—70ա):

107. Մեծահանդէս հակաճառութիւն փա-
ռաւոր և յոգնազեղ իմաստիւք լցեալ՝ Երա-
նելեացն սրբոց մեծին Մովսէսի Բերբողի և
Դաւթի անյաղթ փիլիսոփայի, որ եղև ի մայ-
րաքաղաքն կայսերական ի Կոստանդնուպո-
լիս, առաջի ամբարիշտ քաղաւորին Մար-
կիանոսի, որ արար [զ] ժողովն Քաղկեդոնի.
20 որ յետ միոյ ամի եկին Մովսէս և Դաւթ, ազ-
գաւ Հայք, յԱթենայ ի Կոստանդնուպոլիս և
մեղադիր եղեն ամբարշտին Մարկիանոսի
վասն պիղծ ժողովոյն, որոյ աղագաւ եղև
վիճաբանութիւնս, որովք բանիւք յաղթաճա-
րեալք եղեն Քաղկեդոնականացն գումարք
25 որոց բանքն և հակաճառութիւնք կարգեցաւ
ի ներքոյ. «Բան առաջին: Որդիք լուսոյ և
վերինն Սիոնի, տեսանեմ զձեզ՝ այսօր ա-
ստուածային և երկնային լուսով փայլեալ ի
վարդապետաց սրբոց հարցն, որպէս զարե-
գակն աննուագելի և անկաթա...», տես՝
«Գիրք ժողովածոյ ընդդէմ երկաբնակաց,
35 մանաւանդ աշխարհաւեր ժողովոյն Քաղկե-
դոնի, արարեալ սրբազանից վարդապետաց»,
Նոր-Ջուղա, 1688, էջ 3—272:

Լիակատար բնագիր է, բայց աղավաղված
է նրա վերջում գտնվող հիշատակարանը (հի-
շատակարանը տես ստորև՝ ձեռագրերի
նկարագրութեան մեջ): Նկարագրում է հայոց
վարդապետների վիճաբանութիւնը՝ Հոբնաղ
Երուսաղէմացու, Դորան երեցի, Մամբրե

Կորնթացու և Մելիտես Մակեդոնացու հետ:

Այլ տպ. — Յաղագս սրբոց վարդապե-
տացն Հայոց Մովսէսի և Դաւթի. «Որդիք լու-
սոյ...», տես՝ Գար. Սրվանձտյանց (հրատ.),
«Հնոց և նորոց», Կ. Պոլիս, 1874, էջ 39—87:

Բնագրի որոշ մասեր կրճատված են, հատ-
կապես վիճաբանական մասերը:

Այլ տպ. — Սրբոց վարդապետացն Հայոց
Մովսէսի և Դաւթի հարցմունք ընդ երկաբնակ
բնակացն. «Որդիք լուսոյ...», տես՝ Արա-
10 բատ, 1879, էջ 180—188 և 210—217:

Հրատարակվել է էջմ. Մատ. ձեռագրերից:
Բնագիրը թերի է. ընդհատվում է այն մա-
սում, ուր տեղի է ունենում Հոբնաղի և Դաւթի
վիճաբանութիւնը:

Այլ տպ. — Սրբոց վարդապետացն Հայոց
Մովսէսի և Դաւթի հարցմունք ընդ երկաբնակ
շարափառսն. «Որդիք լուսոյ...», տես հետե-
յալ հրատ. մեջ. «Մովսէս խորենացու Հայոց
պատմութիւն. Աշխարհաբար թարգմանեց և
20 լուսաբանեց խորէն Եպիսկոպոս Ստեփանէ»,
Պետերբուրգ, 1897, էջ 537—557:

Հրատարակվել է էջմ. մատ. № 2048
(այժմ Երևանի Պետ. Մատ. № 2018) ձեռա-
գրից: Կրճատված են վիճաբանական մասերը:

Այլ տպ. — Սրբոց վարդապետացն Հայոց
Մովսէսի և Դաւթի հարցմունք ընդ երկաբնակ
շարափառսն. «Որդիք լուսոյ...» (հրատ. Փ.
Կոնիքի), տես՝ Հանդէս Ամսօրեայ,
1903, էջ 152—155:

Հրատարակվել է էջմ. Մատ. ձեռագրերից:
Կրճատված են վիճաբանական մասերը:

□ Ձեռագրերում այս բնագիրը կրում է
այլազան խորագրեր. «Մեծահանդէս հակա-
ճառութիւն...», «Սրբոց վրդ.ացն... ընդ եր-
կաբնակացն» կամ «...ընդ երկաբնակ շարա-
փառսն» ևն³. տես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.

¹ Սույն բնագրի մասին տես Փ. Կ. Կոնիքի,
«Քրիստոթիւնք զրոց Դաւթի Անյաղթի», Վիեննա,
1893, էջ 16—21: Մ. Օրմանյան, «Ազգապատում»,
§ 378: Ն. Ակիւնյան, «Դասական հայերէնը և Վիեն-
նական Միթթարեան դպրոցը», Վիեննա, 1932, էջ
115—117: Ն. Ակիւնյան, «Դաւթի Անյաղթ և Դաւթի
Հարբացի», Հանդէս Ամսօրեայ, 1956, էջ 142—149:

² Բնագրում՝ րսո:

³ Անցյալում Օձուն գյուղում գտնված մի ձե-
ռագրի մասին տես՝ Հ. Գասպարյան, «Մի զրջադրի
առիթով», Նոր-Դար, 1890, 7 սեպտ., № 133:

№ 1754 (էջ 289ա—340բ), № 2018 (էջ 119ա—156բ), № 2080 (էջ 103բ—111բ), № 6983 (էջ 2ա—49բ), № 8721 (էջ 1ա—50բ). Խսկ № 7217՝ «Արքոց վրդ. ացն Հայոց... ընդ երկարեակ ջրայխսոսն (sic)» (էջ 1ա—39բ) և № 1756՝ «Տրամաբանութիւն Մովսէսի և Դաւթի ընդ Քաղկեդոնականացն» (էջ 219բ—267բ): Տե՛ս դարձյալ Զմմառի Մատ. ձեռ. № 223 (էջ 3ա) և № 224 (էջ 1ա):

Այս բնագրից առանձնացված մի հատված է՝ «Հարցումն Յոբանայի և պատասխանի Մովսէսի Հայոց ֆերթոյի և Դաւթի անյաղթ փիլիսոփայի» (սկ. «Հց. էա՞կի են երկուքն ի բնութեանցն Քրիստոսի, եթէ անէակի» կամ «էակի երկու են» ևն). տես Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4027 (էջ 985ա—1001ա), № 4063 (էջ 158ա—167ա), № 1337 (էջ 145բ—153բ), № 5411 (էջ 56ա—61ա), № 6886 (էջ 164ա—181բ), № 6897 (էջ 365ա—374բ). Զմմտ. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1380 (էջ 1—44): Այս հատվածի միջից է նաև՝ «Հարցմունք Մամբրէի, որ գիտակ էր ար- [ուես]տին փիլիսոփայութեան, և պատասխանիք Դաւթի եռամեծի անյաղթ փիլիսոփայի» (սկ. «Զի՞նչ են սահման մարդագոյին»), Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1555 (էջ 285ա—290ա):

Մի ուրիշ հատված է՝ «Այս է վիճաբանութիւն Մելիտէսի՝ ընդ Մովսէսի ֆերթոյին» (սկ. «Ասէ Մելիտէս. Դէմ ի բնութեա՞ն է, եթէ բնութիւն ի դիմի»): Այս հատվածին շնորհիվ պատահել ձեռագրերում, բայց տպագրվածը տեսել ենք: Տպագրութիւնը բաղկացած է 8 թերթից և համարակալված՝ էջ 1—16: Դրանից մեզ հայտնի են երկու նմուշներ, որոնք երկուսն էլ թերի են (Երեանի Հանրային Գրադարան, հն. 4363: Երեանի Պետ. Մատ., տպագիր գրքերի բաժին, հն. 1637): ԺՂ դարի պոլսահայ հրատարակութիւն է թվում: Անշուշտ մի որևէ գրքի որպէս հավելված է տպագրվել, բայց վերոհիշյալ նմուշներն այժմ երկուսն էլ իրենց տեղում չեն: Այս հատվածը, որոշ խմբագրման ենթարկվելով, մտել է Սիմեոն Զուղայեցու «Տրամաբանութիւն» գրքի մեջ՝ այսպիսի խորագրով. «Վի-

նումնական հարցաբանութիւնքն Մելիտոսի Յունաց փիլիսոփային՝ ընդ աթենականն Մովսէս փիլիսոփայն Հայոց, տրամաբանականն ինի» (սկ. «Դէ՞մ ի բնութեան է, եթէ բնութիւն ի դիմի»): տես՝ «Գիրք Տրամաբանութեան Սիմեոնի Զուղայեցոյ գերիմաստ վարդապետի արարեալ», Կ. Պոլիս, 1728, էջ 267—275.— այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1794, էջ 215—221:

Բնագրի լրիվ օրինակներն ունեն հետևյալ հիշատակարանը. «Եւ յետ բազում ժամանակաց գրեաց զգիրս զայս, իբրև Աստուած հասոյց զմեզ ի ժամանակս յայս, յորում Հ և Զ էր թուականն Հայոց: Ես Գուրգէն՝ քարտուղար Հայոց Մեծաց և սուրբ թագաւորացն պոռտոյսպաթար, ստացող եղէ գրոցս այսմ, բայց զարմանալի է ի նախկի յիշատակի գրոցս այսմիկ եթէ՝ գրեցաւ գիրքս այս էակքս հրամանաւ՝ թարգմանեալ ի Յունացի Հայս՝ տեսուն Յովհաննիսի Հայոց կաթողիկոսի Դաբեղենացոյ, ի ին թուականութեանն Հայոց: Վկայէ այսմիկ Սարգիս Արարացի եպիսկոպոս ճշմարիտ վկայութեամբ» (Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2018, էջ 156բ):

Այս բնագրի որոշ մասերը հմմտ. ԴԱԻԻԹ ԱՆՅԱԶԹ, «էական գիրք»:

108. Միատուրեան գիր՝ որ տուա բերել ի ձեռն երանելոյն Պերգամոս Ագաթեղիոսի ի բարերար արքայէ Զեհոնէ և յԱկակայ, զուլի եպիսկոպոսաց, որ են ի Կոստանդնուպոլիս, առ երանելին Պետրոս, զուլի եպիսկոպոսաց և հայրապետ հաւատարիմ ֆաղափին Աղեֆսանդրացոց. «Ինքնակալ կայսր Զեհոն բարեպաշտ և յաղթող և նշանաւոր, մեծ և միշտ բարի...». տես՝ «Գիրք թղթոց», էջ 269—271:

Այս վավերագիրը, որ 482 թվականից է, պատմագիտության մեջ հայտնի է «Զենոն կայսրի Հնոտիկոն» (Τὸ Ἐγώτατον τοῦ Ζήνωνος) անունով:

1 Ե. Տեր-Մինասյան, «Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորւոց եկեղեցիներին հետ», Էջմիածին, 1908, էջ 64—66: Ն. Ակիւնյան, «Կիւրիոս կաթողիկոս վրաց», Վիեննա, 1910, էջ 91—92:

Հենոտիկոնը եվագր Սքոլաստիկոսի «Եկեղեցական պատմություն» Գ գրքի ԺԴ գլխի է կազմում, տես՝ J.-P. Migne, „Patrologiae cursus completus“, ser. gr., t. LXXXVI 2, p. 2619—2626. Այս էջերում հուն. բնագիրը Հ. Վալեսիոսի լատ. թարգմանություն հետ միասին է:

Հենոտիկոնի վերոնշյալ հայ. բնագրի անգլ. թարգմանությունը („The document of union which was sent by the hand of the blessed Pregmius, the Augustal, from the sovereign, Zeno, of good-will, and from Acacius, chief of the bishops that are in Constantinople, to the blessed Peter, chief of the bishops and true patriarch and faithful of the city of Alexandria“) տես՝ *The American Journal of Theology*, Chicago, vol. IX, 1905, p. 735—737.

Հենոտիկոնի ասոր. թարգմանությունը, որը պահված է Ջաքարիա Հոնտորի «Եկեղեցական պատմություն» մեջ (գիրք Ե, գլ. Ը), տես՝ J. P. N. Land, „Anecdota syriaca“, t. III („Zachariae episcopi Mitylenes aliorumque scripta historica graece plerumque deperdita“ խորագրով), Lugduni Batavorum, E. J. Brill, 1870, p. 179—182. Նույնի անգլ. թարգմ. տես՝ „The Syriac Chronicle known as that of Zachariah of Mitylene“ (transl. into English by F. J. Hamilton and E. W. Brooks), London, Methuen and Co., 1899, p. 121—123.

Ասոր. բնագրի այլ տպ. տես՝ *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*, vol. 83 („Historia ecclesiastica Zachariae Rhetoris vulgo adscripta. I. Edidit E. W. Brooks“, Louvain, 1953), p. 227—231. Նույնի լատ. թարգմանությունը՝ ibidem, vol. 87 („Hist. eccl. ... I. Interpretatus est E. W. Brooks“, Louvain, 1967), p. 157—159.

109. Թուրք Հայոց ի Պարսս, առ ուղափառս [I]. «Մրբասէր և ճշմարտասէր և սուրբ հաւատոց և առաւել Քրիստոսի ծառայելոց...», տես՝ «Գիրք թղթոց», էջ 41—47:

Այս վավերագիրը գրականության մեջ հայտնի է Բարեկեն կթղ.ի (Ոթմսեցու) առաջին թուղթ կամ Դվինի 506 թ. ժողովի թուղթ անունով¹ (տես նաև՝ ԲԱԲԳԷՆ ՈԹՄՍԵՅԻ), Ուղղված է հետևյալ անձերին. «Տէր Դանիէլ Բարմայ եպս., և Մաղբայ և Շաւտայ քովրիսկոպոսունս (sic), և Աբայ և Մարի երիցունք, Միրհորմիդդ և Աբղահայ սարկաւագունք, և ազատ մարդիկ Արտաշիր և Բրատոկ և այլ քրիստոնեայք սուրբ հաւատացեալք յՈրմբան շահաստանի, ի Գարմեկան շահաստան՝ ի Կարմեմեան նահանգ, Յոհան երիցապետ և ազատ մարդիկ, և Վարազպանդակ ի Մաղոկան՝ Տաճկաց պահապետ, և Հայթայ ի Մուշեղեան, և այլ քրիստոնեայք սուրբ հաւատացեալք, որք ի Պերոզպապոհ ի Տաճկաց քաղաքի, Յովնաթան անապատաւոր և այլ սուրբ հաւատացեալք քրիստոնեայք յԱսորեստանի՝ և ի Խուժաստանի և ի Հերթ և ի Նանաբարսաղէ. Որիկնի անապատաւոր, և Սահակ՝ Բղադ շահաստանի քովրիսկոպոս (sic). Յակոբ Բեղեկաթարա, և որ այլ սուրբ հաւատացեալ քրիստոնեայք յԱսորեստան ի Մծբին նահանգ, և Բասաղէ Իմաթեան անապատաւոր և ազատ մարդիկ՝ Գնիբա և այլ հաւատացեալ քրիստոնեայք Նոշիրականին ի Նինուէ նահանգ» ևն: Ստորագրված է՝ «Ի Մեծաց Հայոց ի Բաբգենայ ի Հայոց եպիսկոպոսապետէ և ի նորին աթոռակցաց՝ ի Մերշապհոյ Մամիկոնից եպս.է, ի Ներսեսէ Մարգարետական եպս.է, ի Տեառնորոյ Հարբայ եպս.է, ի Սամուելէ Բզնունեաց եպս.է, ի Փովկասայ և ի Սամուելէ Բասենոյ եպս.աց, ի Թաթլոյ Արշարունեաց եպս.է, ի յԱղանայ Խորխորունեաց եպս.է, ի յԱտատեայ Տայոց եպս.է, ի Տաճատայ Արշամունեաց եպս.է, ի Դանիէլէ Ռշտունեաց եպս.է, ի Յափկանէ Մոկաց եպս.է, ի Խաբբայ Արծրունեաց եպս.է, ի Շահեէ Ամատունեաց եպս.է, ի Սահակայ Պալունեաց եպս.է, ի Պաղոսէ Գնունեաց եպս.է, ի Մովսեսէ Ջարիհունի եպս.է, ի Դաւթայ Տմորեաց եպս.է, ի Դանիէլէ Ան-

¹ Հմմտ. Ե. Տեր-Մինասյան, էջ 65—78: Մ. Օրմանյան, «Ազգապատում», հտ. Ա, Կ. Պոլիս, 1912: §§ 339—342:

ձեացեաց եպս.է, ի Թէմրայ Մեհնունեաց
եպս.է», ինչպես նաև՝ «Վարդ Մամիկոնեան,
Սահակ Կամսարական Արշարունեաց տէր,
Սպանդիատ Հայոց ասպետ, Արտաշիր Հայոց
Մախազ, Զիկ Վանադայ (sic) տէր, Մանգեն
Ամատունեաց տէր, Տիրոտ Պալունեաց տէր,
Վարապետներս Դաշտակարանի տէր, Վստամ
Ասպանեաց տէր, Գնէլ Գնունեաց տէր,
Բաշխեն Վահունեաց տէր, Արտաշիր Սի-
նեսց տէր, Ատրնեբսէ՝ Ռշտունեաց տէր, Ար-
տաշիր Առաւելիկից տէր» են:

Այլ տպ.— Թուրք Հայոց են. «Արքա-
սէր...», տես՝ Ա. ր ա ր ա տ, 1898, էջ 383—
386:

Բնագրի գերմ. թարգմանությունը՝ „Der
Brief der Armenier nach Persien an die
Orthodoxen (d. h. Monophysiten)“, տես
հետևյալ հրատ. մեջ. E. Ter-Minassiantz,
„Die Armenische Kirche in ihren Bezie-
hungen zu den Syrischen Kirchen bis zum
Ende des 13. Jahrhunderts, nach den ar-
menischen und syrischen Quellen bearbei-
tet“, Leipzig, 1904, S. 152—157.

110. Թուրք Հայոց ի Պարսս, առ ուղղա-
փառս [II]. «Եղբարց մերոց սիրելեաց ուղ-
ղափառաց և հաւատարմաց...», տես՝ «Գիրք
թղթոց», էջ 48—51:

Վավերագիրը գրականություն մեջ հայտ-
նի է Բաբգեն կթղ.ի (Ոթմսեցու) երկրորդ
թուղթ անունով (տես նաև՝ ԲԱԲԳԷՆ ՈԹՄՍԵ-
ՅԻ). պետք է գրված լինի մոտ. 507/508
թվականներին¹: Ուղղված է նախորդ վավե-
րագրի հասցեատերերին: Ստորագրված է՝
«Բաբգեն Հայոց եպիսկոպոսապետ, Մերշա-
պուհ եպս. Տարան գաւառի ի Հայս, և այ-
լոց եպիսկոպոսաց Հայոց որք ըստ գաւա-
ռաց և ըստ տանց», և դրանց հետ միասին՝
«Ի Վարդայ Մամիկոնից տեառնէ և ի Հայոց
մարդպանէ, և ի Սահակայ Կամսարականէ,
և յԱրտաշրէ Մաղխազէ և յամենայն ազա-
տաց մեծամեծաց և փոքունց»:

Այլ տպ.— Թուրք Հայոց են. «Եղբարց
մերոց...», տես՝ Ա. ր ա ր ա տ, 1898, էջ 471—
472:

111. Թուրք Ասորեաց ուղղափառաց ի
Հայս. «Լաւաց ճշմարտից և աստուածասի-
րաց, հովուաց արդարոց և հարանց հոգեո-
րաց...», տես՝ «Գիրք թղթոց», էջ 52—54:

Վավերագիրը ներսես Բ Բագրեանդացու
կաթողիկոսության (548—557 թթ.) շրջանից
է¹: Ուղղված է առ «Տէր ներսէս կթղ. Հայոց
Մեծաց, և Մերշապուհ եպս. Տարանոյ և
Մամիկոնեանից, և այլ աթոռակցաց և իշ-
խանաց աշխարհիդ»: Ստորագրված է՝ «Սա-
մուիէլ (sic) քովրեպիսկոպոս, և Դանիէլ
վանից երէց և սինական Սարեբայի, Գար-
րիէլ վանից երէց Ովփեսի, և Եղիա սինա-
կան և վանից երէց Սուսինայի, և Շապուհ
վանից երէց Գնիսթայի, և Յազգեն վանից
երէց Գումայի, և Դանիէլ վանից երէց Բզնա-
յի, և Բզեշս վանից երէց Սաղիմայի, և Մեղրի
վանից երէց Յովդամնայի, և Դաւիթ վանից
երէց Սոբիոնեի, և այլ երիցունք և սարկա-
ւազունք գաւառիս եկեղեցեաց, և վանից
սպասաւորք, և ամենայն ժողովրդականք ուղ-
ղահաւատք»:

Բնագրի գերմ. թարգմանությունը՝ „Der
Brief der orthodoxen Syrer nach Armenien“,
հետևյալ հրատ. մեջ. E. Ter-Minassiantz,
„Die Armenische Kirche in ihren Bezie-
hungen“ etc., S. 157—161.

112. Պաշապխանի քրոյն Ասորեաց ի
ներսես Հայոց կաթողիկոսէ և ի Մերշապ-
հոյ Մամիկոնեից եպիսկոպոսէ. «Ի բազում
ժամանակաց լուեալ գեղբայրութեանդ ձերոյ
ուղղափառութիւն համբաւով...», տես՝ «Գիրք
թղթոց», էջ 55—58:

Նախորդ թղթի պատասխանն է:
Բնագրի գերմ. թարգմանությունը՝
„Des Nerses, Katholikos' der Armenier,
und des Meršapuh, Bishofs der Mamiko-
nier, Antwort auf das Schreiben der Sy-
rer“, հետևյալ հրատ. մեջ. E. Ter-Minas-
siantz, „Die armenische Kirche in ihren
Beziehungen“ etc., S. 162—164.

¹ Հմմտ. Ե. Տեր-Մինասյան, էջ 82—83; Մ. Օր-
մանյան, § 343:

¹ Հմմտ. Ե. Տեր-Մինասյան, էջ 90—102, Մ. Օր-
մանյան, § 360:

113. Տեառն ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի քուրթ մեղադրութեան առ Եպիսկոպոսունսն. «Մերասիրաց և քրիստոսասիրաց արքունակաց մերոց...», տես՝ «Գիրք թղթոց», էջ 70—71:

Նմանապես ներսէս Բագրեանդացու կաթողիկոսութեան շրջանից է: Գրված է Դվինի 554 թվականի ժողովի գումարման առթիվ¹: Ուղղված է՝ «Գրիգորի Արծրունեաց եպս.ի, Սահակայ Ռշտունեաց եպս.ի, Սողոմոնի Մոկաց եպս.ի, Ստեփաննոսի Անձեացեաց եպս.ի, Հոռոմանոսի Ակիոյ եպս.ի, Քրիստափորի Պալունեաց եպս.ի, Միքայէլի Զարեհաւանից եպս.ի, Աստուածատուր Բժննունեաց (sic) եպս.ի, Թադէոսի Մեհնունեաց եպս.ի»: Ստորագրված է՝ «Ի ներսիսէ Հայոց կթղ.է, ի Մերշապհոյ Տարանույ և Մամիկոնեաց եպս.է, ի Գրիգորէ Մարգպետական եպս.է, ի Պարգեայ Հարքայ եպս.է, ի Տիրականէ Բագրեանդայ եպս.է, ի Գրիգորոյ Բասենոյ եպս.է, ի Պետրոսէ Սիւնեաց եպս.է, ի Մաշդոցէ Խոռխոռունեաց եպս.է, ի Խոսրովայ Ամատունեաց եպս.է»:

114. Ուխտ միաբանութեան Հայոց աշխարհիս ի ձեռն ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի, և Մերշապհոյ Մամիկոնէից Եպիսկոպոսի, և Պետրոսի Սիւնեաց Եպիսկոպոսի, և այլոց արքունակաց և տառուտեանց և ազատաց, և համօրէն ժողովրդականաց. «Վառն զի եհաս մեզ վտանգ հոգեւոր դիպուածի, որ եղև հանապազօրեան հիւանդութիւն...», տես՝ «Գիրք թղթոց», էջ 72—75:

Դվինի 554 թվականի ժողովի արձանագրութիւնն է²: Ստորագրված է՝ «Ներսէս Հայոց կաթողիկոս [Բագրեանդացի] և Մերշապհոյ Տարանու և Մամիկոնէից եպս., Գրիգոր սեպհական գնդին եպս., Պարգե Հարքայ եպս., Տիրակ Բագրեանդեայ (sic) եպս., Գրիգոր Բասենոյ եպս., Ներսէս Մարգաղոյ եպս., Վաղոտ Արշամունեաց եպս., Պետրոս Սիւնեաց եպս., Գրիգոր Արծրունեաց եպս., Մարկոս Բագրեանդեայ (sic) եպս., Մաշ-

դոց Խոռխոռունեաց եպս., Յոհան Ապահունեաց եպս., Արդիսոյ Ասորեաց ուղղափառաց եպս., Յովնան Վանանդայ եպս., Հաւուկ Արշարունեաց եպս., Քրիստոփոր Պալունեաց եպս., Յոյս Գողթան եպս., Թադէոս Մեհնունեաց եպս., և ամենայն Եպիսկոպոսունք Հայոց աշխարհիս. և իշխանք՝ Համագասպ ի Գուգլառամեան ի տանէ Մամիկոնից, Գարշոյր Հայոց մաղխազ, Սամէղ յԱրդտաւազդան սպարապետ, Գրիգոր ի Հմայական, Սահակ ի Վարդանան, Աստուածատուր Վանանդայ տէր, Դատոյ ի Գարշուղեան, Գրիգոր և Վարդան ի Վասակայ, Զարակ ի Գղաւոնեան, Վարազ Յոհան ի Յոհանան, Վարդան ի Մուշեղեան, Համագասպ, Սահակ ի Հմայական, Գնեալ Գնունի, Վարազ Գաբեղեան, Գրիգոր Աբեղեան, Մերշապհոյ ի Շինական, Համագասպ Զիւնականեան, Աստուածատուր Հաւենունի, Արշոտ ի Վարազտիրոցեան, Մուշեղ ի Հմայեկեան, Վրի յԱրտաշրան, Աստուածատուր Արշարեան, Սամուել ի Մամական, Վարդ ի Հմայական, Ներսէս ի Սամսոնեան, Վարդան Վահուկ, Հմայեակ Վարաժնունի, Մանուել Սպանդունի, Վարդ և Արտաւազդ ի Մամական, Համագասպ ի Սահական, Սահակ ի Մանուկեան, Վարդան ի Մուշեղեան»:

115. Որոշումն Նեստորականացն ի սրբոյ եկեղեցւոյ. «Ուղղափառաց և նշմարիտ հաւատացելոց արքունակաց մերոց...», տես՝ «Գիրք թղթոց», էջ 76—77:

Վավերագիրը Դվինի 554 թվականի ժողովի նյութերից է: Ուղղված է «Գրիգորի Մարգպետական եպս.ի, Գրիգորի Արծրունեաց եպս.ի»: Ստորագրված է՝ «Ի ներսիսէ Հայոց կթղ.է [Բագրեանդացւոյ], ի Մերշապհոյ Տարանույ և Մամիկոնէից եպս.է, ի Պետրոսէ Սիւնեաց եպս.է»:

116. Թուրք գոր տէր Յովհաննէս Հայոց կաթողիկոս և այլ Եպիսկոպոսունք առ Սիւնեաց Եպիսկոպոսն և առ տէրն աւարին. «Քրիստոսի պայծառացելոյ սիրելի եղբօր և արքունակի մերոյ տեառն վրթանէսի Սիւնեաց Եպիսկոպոսի, և մեծավայելի և փառաւորելոյ Միհր Արաաշրի Սիւնեաց տեառն...», տես՝ «Գիրք թղթոց», էջ 78—80:

¹ Հմմտ. Մ. Օրմանյան, § 368:

² Հմմտ. Ե. Տեր-Մինասյան, էջ 106—107 և 110 (ծան. 1): Մ. Օրմանյան, § 367—369:

Վաժիրազիրը Հովհաննես Գաբրելեանացու կաթողիկոսութեան շրջանից է. հավանաբար գրված է 564 թվականից հետո¹: Ստորագրված է՝ «Ի Յովհաննիսէ Հայոց կթղ.է, յԱբրահամայ Տարանոյ և Մամիկոնենից եպս.է, ի ներսայ² Բասենոյ և Մարդաղոյ եպս.է, ի Մաշդոցէ Խոռխոռունեաց եպս.է, ի Գտայ Վանանդեայ (sic) եպս.է, յԱբդիսոյ Ասորեաց ուղղափառաց եպս.է, ի Բաբայ Ամատունեաց եպս.է»:

Այլ տպ.— Թուրք Լն. «Քրիստոսի պայծառացելոյ...», տես՝ «Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արք եպիսկոպոսի Սիւնեաց», հտ. Ա, Փարիզ, 1859, էջ 134—138:

Այլ տպ.— Թուրք գոր Հայոց կաթողիկոսն տէր Յովհաննէս և այլ եպիսկոպոսք արարին առ Սիւնեաց եպիսկոպոսն և իշխանն. «Պայծառացելոյ և սիրելոյ եղբօր և արքոակցի մերոյ տեառն Վրթանիսի...», տես՝ «Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական», Մոսկվա, 1861, էջ 66—69:

Այլ տպ.— Թուրք Լն. «Քրիստոսի պայծառացելոյ...», տես՝ «Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», Թիֆլիս, 1910, էջ 92—96:

□ Բնագրի ֆրանս. թարգմանությունը՝ „Lettre du catholicos d'Arménie Ter Hovhannès et des autres évêques, à Ter Vrtannès, évêque, et au prince de Siounie“, տես հետևյալ հրատ. մեջ. „Histoire de la Siounie, par Stéphanos Orbéllan“ (trad. par M.-F. Brosset), 1re livraison, St.-Petersbourg, 1864, p. 54—56.

117. Թուրք գոր տէր Յովհաննէս Հայոց կաթողիկոս և այլ եպիսկոպոսունք առ Աղուանից եպիսկոպոսունք արարին. «Լաւաց և նշմարտից աստուածասիրաց, սիրելի եղբարց և արքոակցաց մերոց...», տես՝ «Գիրք թրդթոց», էջ 81—84:

Վաժիրազիրը ժամանակակից է նախոր-

դին¹: Ուղղված է՝ «Աբասու Պարտաւայ եպս.ի², Մովսէսի Բ...զատու³ եպս.ի, Գրիգորի Կապաղականու⁴ եպս.ի, Հոռոմակայ⁵ Ամարասու եպս.ի, Տիմոթէի Բաղասականու եպս.ի, Ամբակումայ Շաքիոյ⁶ եպս.ի, Յոհանկայ Գարդմանայ եպս.ի, Ղևոնդի Մեծկուանց⁷ եպս.ի»: Ստորագրված է՝ «Ի Յովհաննիսէ Հայոց կթղ.է [Գաբրելեանացոյ], յԱբրահամայ Տարանոյ և Մամիկոնենից եպս.է, ի Գրիգորէ Մարդաբետական եպս.է, ի ներսայ Բասենոյ և Մարդաղոյ եպս.է⁸, ի Ստեփաննոսէ Տայոց եպս.է, ի Մաշդոցէ Խոռխոռունեաց եպս.է, ի Գտայ⁹ Վանանդեայ (sic)¹⁰ եպս.է, յԱբդիսոյ Ասորեաց ուղղափառաց եպս.է, ի Քրիստափորէ Ռշտունեաց եպս.է, ի Բաբայ¹¹ Ամատունեաց եպս.է, ի Սեկունդոսէ Մոկաց եպս.է, և յայլ եպս.աց աշխարհիս»:

Այս բնագիրը խմբագրական մանր փոփոխություններով պահպանված է նաև Մովսես Կաղանկատվացու մոտ.

Թուրք Յովհաննիսի Հայոց կաթողիկոս առ տէր Աբաս Աղուանից կաթողիկոս սակս հաւատոյ հաստատութեան երկնաւոր շնորհօք աղցեալ. «Լաւաց նշմարտից աստուածասիրաց...», տես՝ «Մովսէսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» (հրատ. Մկ. էմինի), Մոսկվա, 1860, էջ 94—97:

Այլ տպ.— Թուրք Յովհաննիսի Հայոց կաթողիկոսի Լն. «Լաւաց, նշմարտից...», տես՝ «Պատմութիւն Աղվանից, արարեալ Մովսիսի Կաղանկատուացոյ» (հրատ. Կար. Շահնազարյանի), Փարիզ, 1860, հտ. Ա, էջ 224—229:

¹ Հմմտ. Մ. Օրմանյան, § 377:

² Հաջորդ հրատարակություններում՝ արքայապետանից կթղ.ի:

³ Անդ՝ բախաղատայ կամ բաղանատու:

⁴ Անդ՝ կապաղակայ:

⁵ Անդ՝ հոռոմկայ:

⁶ Անդ՝ շաքույ:

⁷ Անդ՝ մեծ կողմանց:

⁸ Անդ՝ չիք ի ներսայ բասենոյ և մարդաղոյ եպս.է:

⁹ Անդ՝ ի գտայ կամ ի գիւտայ:

¹⁰ Անդ՝ վանանդայ:

¹¹ Անդ՝ ի բաբայ կամ ի պապայ:

¹ Հմմտ. Մ. Օրմանյան, §§ 375—376:

² Ստ. Օրբելյանի Պատմութեան 1861 թ. հրատարակության մեջ՝ ի ներսիսէ:

Այլ տպ.— Թուրք Յովաննիսի Հայոց կաթողիկոսի ևն. «Լաւաց նշմարտից...», տես՝ «Մովսէսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Թիֆլիս, 1912, էջ 137—142:

□ Բնագրի ուս. թարգմանությունը՝ «Письмо Иоанна католикоса армянского, к Аббасу католикосу агванскому об утверждении веры», տես՝ *Տեղեկալ հրատ. մեջ*. «История Агван Монсея Каванкатвацци, писателя X века» (пер. К. Патканяна), С.-Петербург, 1861, стр. 93—97.

Անգլ. թարգմանությունը՝ «The letter from Yovhannēs, catholicos of Armenia, to Tēr Abas, catholicos of Albania, concerning the confirmation of the faith», տես՝ *Տեղեկալ հրատ. մեջ*. «The History of the Caucasian Albanians by Movses Daxurançi» (transl. by C. J. F. Dowsett), London, 1961, p. 72—74.

118. Կանոնի որ եղան ի Դուռնի, մինչդեռ մտածութիւն էր ժողովելոյ եպիսկոպոսացն կարգել կաթողիկոս Հայոց յետ մահուանն Մովսէսի կաթողիկոսի, և խափանեցան այնմ անգամ. «Վասն զի յառաջագոյն սուրբ հարցն և ուղղափառ վարդապետացն մերժեալ էր և ի բաց ընկեցեալ սոսկալի ճգովիւ զամենայն հերձուածողս՝ զՍաբելիոս և զԱրիստ, և զԵնոմոս և զՄանի...», տես՝ «Գիրք թղթոց», էջ 146—148:

Վավերագիրը Դվինի 606 թվականի ժողովին է պատկանում¹: Ստորագրված է՝ «Թէոդորոս Մարդաբետական եպս., Յովհաննէս Արծրունեաց եպս., Քրիստոփոր Սիւնեաց եպս., Մանասէ Բասենոյ եպս., Աբրահամ [Աղբաթանեցի] Ռշտունեաց եպս., Յովհաննէս Ամատունեաց եպս., Գրիգոր Անձեալեաց եպս., Սիոն Գողթան եպս., Ահարոն Մեհնունեաց եպս., Ներսէս Բոթունեաց եպս., Յոհաննիկ Ելոյ եպս., Թադէոս Առնայոյ եպս.» ևն:

119. Ձեռնարկ՝ զոր խնդրեաց Սմբատ Վրկան մարգպան, ցայն եպիսկոպոսունս, որք դարձեալ ժողովեցան նորին հրամանաւ ի Դուռն, կարգել կաթողիկոս Հայոց, յետ մահուանն Մովսէսի, և զայս ձեռնարկ ետ նոցա. «Ամենագովելոյ և փառաւորելոյ և աստուածաշնորհ պատուով պայծառացելոյ տեառն Սմբատայ Վրկան մարգպանի և տեւանց² զինուորի, և տեառն Գիգայ դաշտկաւանի³ և վարդապետի Հայոց շարսաղարի...», տես՝ «Գիրք թղթոց, էջ 149—150:

Վավերագիրը Դվինի 607 թվականի ժողովին է⁴: Ստորագրված է՝ «Ի Մանասէ Բասենոյ եպս.է, ի Քրիստոփորէ⁵ Սիւնեաց եպս.է, յԱբրահամայ Ռշտունեաց եպս.է, ի Յովհաննէսէ Ամատունեաց եպս.է, ի Գրիգորէ Անձեալեաց եպս.է, ի Սիովնէ Գողթան եպս.է, ի յԱհարոնէ Մեհնունեաց եպս.է, ի Ներսէսէ Բոթունեաց⁶ եպս. է, ի Յոհաննիկայ Ելոյ եպս. է՝ ի Թադէոսէ Առնայոյ⁸ եպս.է»⁹:

Այլ տպ.— Ձեռնարկ՝ զոր խնդրեաց Սմբատ Վրկան մարգպան յայն եպիսկոպոսացն, որք դարձեալ էին, և նորին հրամանաւ ի Դուռն կարգեալ կաթողիկոս Հայոց յետ մահուանն Մովսէսի, և զիւր ձեռնարկն ետ նոցա. «Ամենագովելոյ և փառաւորելոյ...», տես՝ «Ուխտանէս եպիսկոպոս. Պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց», Վաղարշապատ, 1871, էջ 57—59:

Բնագրի վերջին մասն անջատված է և զրված Տեղեկալ առանձին խորագրի տակ. «Ձեռնարկ Սմբատայ՝ զոր ետ եպիսկոպոսացն, զորոց անուանսն վերագոյն գրեցաք՝ հանդերձ Վրքանիսի և այլով միաբանելովք» (էջ 58—59): Բնագրի (երկու մասեր) ³⁵

¹ Բնագրում՝ ամենագովելի:

² Հաջորդ հրատ. մեջ՝ տիրանց:

³ Անդ՝ գեղայ դաշտականի:

⁴ Հմմտ. Ն. Ալիշյան, էջ 149: Մ. Օրմանյան, § 412:

⁵ Հաջորդ հրատ. մեջ՝ ի քրիստոփորէ:

⁶ Անդ՝ բզնունեաց:

⁷ Անդ՝ ի յովհաննէ կայելոյ եպս.է:

⁸ Անդ՝ առնոյ:

⁹ Հաջորդ հրատ. ավելացնում է. ի թեոդոսէ մարդաբետական եպս.է:

¹ Հմմտ. Ն. Ալիշյան, «Կիրթին կաթողիկոս վրաց», էջ 149: Մ. Օրմանյան, §§ 410—411:

Ֆրնս. թարգմանությունը՝ „Une cédule est demandée par Sembat, marzpan d'Hyrca-
nie, aux évêques de retour à Dovin“ և
„Cédule donnée par Sembat aux évêques
ci-dessus nommés, dans cet écrit, de
concert avec Vrthanès et d'autres“, տես
հետևյալ հրատ. մեջ. „Deux historiens armé-
niens...“ (trad. par M.-F. Brosset), 2^e li-
vraison, St.-Petersbourg, 1871, p. 310—311.

120. Ձեռնարկ՝ զոր ետուն Աբրահամու
Հայոց կաթողիկոսի ի միաբանութեանն աշ-
խարհիս Հայոց, այնոփիկ որ էին ընդ իշխա-
նութեամբ Հոռոմոց ի թագաւորութեանն
Մաւրկան. «Եւրն ու տասներորդ ամի Ապե-
րուէզ հոսուրվու արֆայից արֆայի, իմ՝ Աբ-
րահամու Հայոց կաթողիկոսի, և արքուակ-
ցաց իմոց...», տես՝ «Գիրք թղթոց», էջ
151—152:

Վալերազիրը Դվինի 607 թվականի ժողո-
վի նյութերից է¹, Աբրահամ Աղբաթանեցին և
պարսկական Հայաստանի թեմակալներն ար-
ձանագրում են, որ «Իմ՝ Աբրահամու Հայոց
կաթողիկոսի, և աթոռակցաց իմոց՝ Մանա-
սէի Բասենոյ եպս.ի, Քրիստափորի Սինեաց
եպս.ի, Յովանիսի Ամատունեաց եպս.ի, Գրի-
գորի Անձեացեաց եպս.ի, Սիրովնի Գողթան
եպս.ի, Ահարոնի Մեհնունեաց² եպս.ի, Ներ-
սէսի Բոթունեաց³ եպս.ի, Յոհանկայ էղոյ
եպս.ի⁴, Թադէոսի Առանայ⁵ եպս.ի, և իշխա-
նաց մերոց՝ տեառն Սմբատայ Վրկան մարզ-
պանի և տերանց զինուորի, և Գիգայ զաշտ-
կարանի⁶ և վարդապետի Հայոց շարսաղա-
րի⁷, և այլ իշխանաց և աշխարհականաց և
ուղղափառաց առաջի կացեալ» իրենց դավա-
նությունն են տվել բյուզանդական Հայաս-
տանի հետևյալ եկեղեցականները. «Թէոդո-
րոս Սեպհական⁸ գնդին եպս., Ստեփանոս

Բաղրաւանդայ¹ եպս., Մովսէս Խոռխոռու-
նեաց² եպս., Քրիստափոր Ապահունեաց եպս.,
Ներսէս Վանանդայ եպս., հանդերձ վանից
երիցամբքս այսոքիւք՝ Աբրահամ սրբոյ կա-
թողիկէի³ վանից երէց, Սամուիէլ⁴ սրբոյ
Հոփսիմէի, Բաբիլաս⁵ սրբոյ Յովհաննու
վանաց երէց, Խոսրով՝ Աւշականու⁶, Յաւի-
տեան՝ Եղիվարդայ, Դաւիթ՝ Երևանայ, Իս-
մայէլ՝ Գառնոյ, Յունանէս⁷ Աւանի, Իսրա-
յէլ՝ Պողովանից⁸, Զոքիկ՝ Երևանից⁹, Յոհա-
նիկ՝ Արտաւազդայ Ապարանից, Աբաս և Որ-
դեակ և Աբրահամ Փարպիոյ¹⁰, Միքայէլ՝ Աղ-
ցից, Գիրորգիս¹¹ Արճոյ, Կոզմաս¹² Ուրդայ,
Մայէն՝ միւս Արճոյ, Յոհանիկ՝ Արծափաց,
Սիմոն՝ Դատաւանից¹³, Սամոտ՝ Բագարա-
նի¹⁴, և այլ վանից երիցամբք] հանդերձ»:

Այլ տպ. — Ձեռնարկ՝ զոր ետուն Աբրահա-
մու Հայոց կաթողիկոսի ի միաբանութենէ,
աշխարհիս Հայոց, այնոփիկ՝ որք էին ընդ իշ-
խանութեամբ Հոռոմոց ի թագաւորութեանն
Մուրկայ և յաշխարհակալութեանն Խոսրո-
վու Պարսից արֆայից արֆայի. «Իմ՝ Աբրա-
համու Հայոց կաթողիկոսի, և արքուակցաց
իմոց...», տես՝ «Ուխտանէս եպիսկոպոս.
Պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց»,
Վաղարշապատ, 1871, էջ 63—65:

□ Բնագրի ֆրնս. թարգմանությունը՝
„Cédule donnée unanimement à Abraham,
catholicos d'Arménie, par les Arméniens
appartenant à l'empire grec, sous le règne
de Maurice et sous l'autorité de Khosro,

¹ Հմմտ. Ն. Ակիւնյան, էջ 149—150, Մ. Օրման-
յան, §§ 413—414:

² Հաջորդ հրատ. մեջ՝ վեհնուցեաց:

³ Անդ՝ բմնուցեաց:

⁴ Անդ՝ յեհան (sic) կայոյ եպս.ի:

⁵ Անդ՝ առնոյ:

⁶ Անդ՝ գիգայ զաշտակարանի:

⁷ Անդ՝ և վրբանիսի վարդապետի հայոց շար-
սաղարի:

⁸ Անդ՝ եփական:

¹ Անդ՝ բագրեանդայ:

² Անդ՝ խորխոռունեաց:

³ Բնագրում՝ կաթուղիկէի:

⁴ Հաջորդ հրատ. մեջ՝ սամուէլ:

⁵ Անդ՝ բաբեղաս:

⁶ Անդ՝ օշականու:

⁷ Անդ՝ յուսանէս:

⁸ Անդ՝ իւղ պողունից:

⁹ Անդ՝ արամունից:

¹⁰ Անդ՝ փարբոյ:

¹¹ Անդ՝ գրիգորիս,

¹² Անդ՝ կոզմ:

¹³ Անդ՝ դարունից.

¹⁴ Անդ՝ սամաս բագրանի:

roi des rois de Perse“, տես հետևյալ հրատ. մեջ. „Deux historiens arméniens...“ (trad. par M.-F. Brosset), 2^e livraison, p. 315.

121. Թուրք տեառն Սմբատայ՝ Վրկան մարզպանի առ Կիրիոն՝ Վրաց կաթողիկոս. «Սրբասիրի տեառն Կիրիոնի՝ Վրաց կաթողիկոսի և այլ եպիսկոպոսաց՝ արձուակցաց մեռոց...», տես՝ «Գիրք թղթոց», էջ 168—169:

Թուրքը ստորագրված է ոչ թե միայն «ի Սմբատայ Գուրկան մարզպանի և տերանց զինուորի», այլև, ինչպես նշվում է բնագրում, «ի Գիզայ դաշտկարանի և ի վարդապետի Հայոց շարսաղարի, և յայլ ազատ որերոյ»: Ուղղված է վրաց կաթողիկոս Կյուրիոնին, նրա աթոռակից եպս.ներին և «իշխանաց աշխարհիդ Ատրնեբսեհի և ամենայն լաւաց»:

Այլ տպ.— Թուրք տեառն Սմբատայ ևն. «Սրբասիրի տեառն...», տես՝ «Ուխտանէս եպիսկոպոս. Պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց», Վաղարշապատ, 1871, էջ 93—94:

Բնագիրը կրճատ է: Ֆրնս. թարգմանութիւնը՝ „Lettre de Ter Sembat, marzpan d'Hyrcanie, à Kyron, catholikos d'Ibérie“, տես հետևյալ հրատ. մեջ. „Deux historiens arméniens...“ (trad. par M.-F. Brosset), 2^e livraison, p. 332—333.

122. Պատասխանի. «Փառատրելոյ տեառն՝ Սմբատայ Գուրկան մարզպանի...», տես՝ «Գիրք թղթոց», էջ 170—171:

Ուղղված է «Սմբատայ Գուրկան մարզպանի և տերանց զինուորի, և Գիզայ դաշտկարանի և վարդապետի Հայոց շարսաղարի, և այլոց ազատ որերոյ Հայոց աշխարհիդ»: Ստորագրված է «ի Կիրովնի Վրաց կաթողիկոսի, և յամենայն եպիսկոպոսաց աթոռակցաց», ինչպես և «յամենայն լաւաց աշխարհին Վրաց»:

Այլ տպ.— Պատասխանի թղթոյն տեառն Սմբատայ Վրկան մարզպանի ի Կիրիոնի Վրաց կաթողիկոսի. «Փառատրելոյ տեառն...», տես՝ «Ուխտանէս եպիսկոպոս. Պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց», Վաղարշապատ, 1871, էջ 95—96:

Բնագիրը կրճատ է: Ֆրնս. թարգմանութիւնը՝ „Réponse à la lettre de Ter Sembat, marzpan d'Hyrcanie, par Kyron, catholikos d'Ibérie“, տես հետևյալ հրատ. մեջ. „Deux historiens arméniens...“ (trad. par M.-F. Brosset), 2^e livraison, p. 333—334.

123. Պատասխանի ի Հայոց՝ թղթոյն Աղուանից, Վրթանիսի Քերթոյի. «Պատուական գտելոցդ և վեհ հռչակելոցդ, որք զկարուքիւն բերել յօժարութեամբ յառարկութեան և զանտեղիս բացասողք...», տես՝ Արարատ, 1896, էջ 477—488:

Վավերագիրն Աբրահամ Աղբաթանեցու կաթողիկոսության (607—615 թթ.) շրջանից է¹: Ուղղված է առ «սէր Մխիթար Ամարասու եպս. և Սիմոն Մեծ-կողմանց², և թէ այլ եպս.ունք նմին համախոհակք, և ուխտ սրբոյ եկեղեցւոյ, և ազատ մարդիկ կամ այլք ի ժողովրդականաց միաբնակք»: Ստորագրված է՝ «յԱբրահամայ Հայոց կթղ.է, և ի Թէոդորոսէ Մարդպետական եպս.է, ի Ստեփաննոսէ Բագրեանդայ եպս.է, ի Դաւթէ Սիւնեաց եպս.է, ի Մովսիսէ Խորխոռնեաց եպս.է, ի Քրիստափորէ Ապահունեաց եպս.է, ի Մատթէոսէ Ամատունեաց եպս.է, և յայլ եպս.աց և յուխտէ սրբոյ եկեղեցւոյ, և յազատ մարդկանէ և ի ժողովրդականաց»:

Հրատարակվել է էջմ. Մատ. Գեորգ. № 58 և № 100 ձեռագրերից (այժմ Երևանի Պետ. Մատ. № 3062 և № 2966):

Այլ տպ.— Պատասխանի ի Հայոց՝ թղթոյն Աղուանից, Վրթանիսի Քերթոյի. «Պատուական գտելոցդ...», տես՝ «Գիրք թղթոց», էջ 196—211:

Սույն հրատարակության բնագիրը եղծված է ու վերջից թերի:

Մովսես Կաղանկատվացու մոտ պահպանված է այս բնագրի մի համառոտությունը.

Պատասխանի թղթոյն Մխիթարայ Ամարասայ եպիսկոպոսի՝ ի Հայոց. «Պատուական

¹ Հմմտ. Մ. Օրմանյան, § 428:

² Բնագրում մեծ իւրեանց, որը պետք է լիներ մեծիրանց: Վերոնշյալ ուղղումը կատարել ենք ըստ հաջորդ հրատարակության:

գտելոցդ...», տես՝ «Մովսեսի Կաղանկատու-
ացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի»
(Հրատ. Մկ. Էմինի), Մոսկվա, 1860, էջ 219—
222:

5 Այլ տպ. — Պատասխանի թղթոյն Մխիթա-
րայ Ամարասայ եպիսկոպոսի՝ ի Հայոց, զոր
հայնոյականս էր ուրեք բերեալ ի գրեանսն.
«Պատմական գտելոցդ...», տես՝ «Պատմու-
թիւն Աղվանից, արարեալ Մովսիսի Կաղան-
կալտուացւոյ» (Հրատ. Կար. Շահնազարյա-
նի), Փարիզ, 1860, հտ. Ա, էջ 412—417:

Այլ տպ. — Պատասխանի թղթոյն Մխիթա-
րայ Ամարասայ եպիսկոպոսի, ի Հայոց.
«Պատմական գտելոցդ...», տես՝ «Մովսեսի
15 Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից
աշխարհի», Թիֆլիս, 1912, էջ 313—317:

□ **Բնագրի ռուս. թարգմանությունը՝**
„Ответ на письмо Мхитара, епископа
Амараса, от Армян“, տես *հետևյալ հրատ.*
20 *մեջ.* „История Агван, Моисея Каганкат-
ваци, писателя X века“ (пер. К. Пат-
каняна), С.-Петербург, 1861, стр.
221—224.

Անգլ. *թարգմանությունը՝* „The replay
25 given by the Armenians to the letter of
Mxit'ar, bishop of Amaras, concerning some
blasphemies contained in his writings“,
տես *հետևյալ հրատ. մեջ.* „The history of
the Caucasian Albanians by Movses Das-
xurançi“ (transl. by C. J. F. Dowsett),
30 London, 1961, p. 178—181.

124. Պատենն պատասխանի թղթոյն Եկե-
լոյ ի Հայս ի Հոռոմոց քաղաւորէն Կոստան-
դինայ, զոր գրեցին Հայոց եպիսկոպոսունքն
35 և կաթողիկոսն Ներսէս հանդերձ նախարա-
րոքն և զօրավարան՝ Թէոդորոսի Ռշտունեաց
տեառն: Ճշմարիտ և ուղղադաւան նամակ
նիկիական. «Աղաչեմ զեկ. ընթերցի՛ր՝ որ
զգրիստոնէական հաւատն ունիս աստուա-
40 սեր: Հոգիքնկալ մարգարէիցն և յառաքե-
լոցն Քրիստոսի ունիմք զպատուէր...», տես՝
«Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հե-

րակլն» (Հրատ. Թ. Միհրդատյանցի), Կ. Պո-
լիս, 1851, էջ 188—211:

Վազերագիրը գրված է ի դիմաց Ներսես
Գ Իշխանցի կաթողիկոսի և Դվինի 648 թ.
աղագային-եկեղեցական ժողովի¹:

Այլ տպ. — Պատենն պատասխանի ևն.
«Աղաչեմ զեկ...», տես՝ «Պատմութիւն Սե-
բէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն» (Հրատ. Թ.
Պատկանյանի), Պետերբուրգ, 1879, էջ 120—
134:

Այլ տպ. — Պատենն պատասխանի ևն.
«Աղաչեմ զեկ...», տես՝ «Պատմութիւն Սե-
բէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն» (արտատպ.
նախորդից), Թիֆլիս, 1913, էջ 194—219:

Այլ տպ. — Պատենն պատասխանի ևն.
15 «Աղաչեմ զեկ...», տես՝ «Սեբէոսի եպիսկո-
պոսի պատմութիւն» (Հրատ. Ստ. Մալխաս-
յանի), Երևան, 1939, էջ 122—137:

□ **Բնագրի ռուս. թարգմանությունը՝**
„Копия с ответа на письмо, происшед- 20
шее в Армению от греческого царя Кон-
стантина“ ևն, տես *հետևյալ հրատ. մեջ.*
„История императора Иракла, сочинение
епископа Себеоса, писателя VII века“
(пер. К. Патканяна), С.-Петербург, 25
1862, стр. 133—148. *Ռուս. այլ թարգմա-
նություն՝* „Копия с ответа на письмо,
посланное армянам Константином, царем
ромейским“ ևն, տես *հետևյալ հրատ. մեջ.*
„История епископа Себеоса“ (пер. Ст.
30 Малхасянца), Ереван, 1939, стр. 102—114.

Ֆրնս. *թարգմանությունը՝* „Texte de la
réponse à la lettre arrivée en Arménie de
la part de Constantin, empereur des Grecs,
qu'ont écrite les évêques d'Arménie et le 35
catholico Nersès, de concert avec les naxa-
rars et le général Théodoros, seigneur des
Rštunis“, տես *հետևյալ հրատ. մեջ.* „His-
toire d'Héraclius, par l'évêque Sebêos“
(trad. par Fr. Macler), Paris, 1904, p. 40
112—129.

¹ Բնագրում՝ զօրավարին:

¹ Հմմտ. Մ. Օրմանյան, § 484, Ն. Ակիւնյան,
«Դաւիթ Անյաղթ և Դաւիթ Հարթաղի», Հաճախ
Ամսօրեայ, 1956, էջ 159—163:

125. Թուրք Հոռոմոց ի Հայս, ձայնակից
և համախոն ժողովոյն Քաղկեդոնի և տոմարի
հայհոյութեանն և կոնի, զոր երեւ աստուա-
ծապատիւ տէր Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիս-
կոպոս՝ յառաջ քան զեպիսկոպոսութիւնն իւր,
որ վասն քարգմանութեան հասեալ ի թագա-
ւորական քաղաքն ի Կոստանդնուպոլիս, իսկ
նոցին յաղագս միաբանութեան հաւատոյ՝
ընդ ձեռն նորա գրեալ և առաքեալ հայրա-
պետին՝ կապարեայ կնիով, զոր ոչ ընկալեալ
զնոցայն հայհոյութիւն՝ մերոյ աշխարհիս, աչ
արձանացեալ ի հաւատս սուրբ առաքելոցն և
ի խոստովանութիւն երիցս երանելոյ սրբոյն
Գրիգորի, ամենեկին անշարժ մնացեալ՝ ոչ
ետուն տեղի դրդուելով ի շաղագ ուղղափա-
ռութեան. «Քրիստոս է խաղաղութիւն մեր,
որ արար զերկոսիւնն մի...», տես՝ «Գիրք թղթ-
թոց», էջ 358—372:

Թուղթը հաւաքական բնույթ ունի և անա-
նուն է, բայց հայտնի է, որ խմբագրւած է
Կ. Պոլսի հունաց պատրիարք Գերմանոս Ա-ի
(715—730 թթ.) կողմից: Տես նաև Վիեննայի
Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1 (էջ 139բ):

Սույն թղթի պատասխանը տես՝ ՄՏԵՓԱ-
ՆՈՍ ՍԻՆՆՅԻ անվան տակ:

126. Պատեառ խնդրոյ միաբանութեան՝
թագաւորին Հոռոմոց էմանուէլի, և սրբոց
կաթողիկոսացն Հայոց Ներսիսի և Գրիգորի-
սի թուղթն՝ զոր գրեցին առ միմեանս. «Մար-
գարէն Դաւիթ՝ յաստուածային երգսն սաղմո-
սացն օրհնաբանէ...», տես՝ «Գիրք, որ կոչի
Թուղթ ընդհանրական... Ներսէսի Շնորհալ-
ուոյ», Պետերբուրգ, 1788, էջ 79—178:

Նյութերի ժողովածու, որը պարունակում
է 1165—1179 թթ. ընթացքում՝ Գրիգոր Պահ-
լավունու, Ներսէս Շնորհալու և Գրիգոր Տղա-
յի կաթողիկոսութեան շրջանում հունական
եկեղեցու հետ կատարւած միութենական
բանակցութիւններին վերաբերող վավերա-
գրերը¹, հետևյալ կարգով²:

¹ Հմմտ. Մ. Օրմանյան, §§ 950, 968—970, 972,
975—977, 980, 981, 983—985, 991, 996, 997, 1000—
1004, 1008—1010, 1012—1017: E. Dulaurier, „His-
toire, dogmes, traditions et liturgie de l'Eglise
Arménienne Orientale“, 2e éd., Paris, 1857, p.
39—54.

— Գիր հաւատոյ խոստովանութեան Հա-
յաստանեայց եկեղեցոյ, գրեալ ի Ներսիսէ
արք եպիսկոպոսէ՝ յեղբօրէ տեառն Գրիգորի-
սի կաթողիկոսի Հայոց, ի խնդրոյ զերապա-
տի փեսայի ինքնակալ թագաւորին Հոռոմոց
Մանուէլի՝ Ալեքսի մեծի պոռտոստոատոսի,
յորժամ ել յԱրևելս, և էր ի Մամեստիա մայ-
րաքաղաքին Կիլիկեցոց, ի բուականութեան
Հայոց՝ վեց հարիւր տասն և չորս. «Բանիւփ
դուզնաքեայ իմն խօսելով...»: Տես՝ ՆԵՐՍԷՍ
ՇՆՈՐՀԱԼԻ:

— Թուրք առաջին՝ թագաւորին Հոռոմոց
էմանուէլի առ սրբազան կաթողիկոսն Հայոց
տէր Գրիգորիս. «Մանուէլ ծիրանածնունդ
արեայ...»: Տես՝ ՄԱՆՈՒԷԼ ԿՈՄՆԵՆՈՍ:

— Պատասխանի առաջին թղթոյն թագա-
ւորին Հոռոմոց Մանուէլի, գրեալ Ներսիսի
կաթողիկոսին Հայոց. «Քրիստոսապսակեալ
ինքնակալ ծիրանածնին...»: Տես՝ ՆԵՐՍԷՍ
ՇՆՈՐՀԱԼԻ:

— Սահմանի հաւատոյ Հայաստանեայց
եկեղեցոյ, գրեալ Ներսիսի կաթողիկոսի Հա-
յոց, ի խնդրոյ աստուածասէր թագաւորին
Հոռոմոց՝ էմանուէլի. «Թէպէտ և աղքատու-
թիւն մտաց...»: Տես՝ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ:

— Նորին՝ յաղագս աւանդութեանց եկե-
ղեցոյ. «Ասացոյփ սակաւփ և յաղագս
աւանդութեանց եկեղեցոյ...»: Տես՝ ՆԵՐՍԷՍ
ՇՆՈՐՀԱԼԻ:

— Թուրք առաջին՝ թագաւորին Հոռոմոց
Մանուէլի առ տէր Ներսէս կաթողիկոս Հա-
յոց յաղագս խնդրելոյ զմիաբանութիւն երկա-
փանչիւրոցս ազանց. «Մանուէլ Քրիստոսի
աստուծոյ հաւատարիմ թագաւոր...»: Տես՝
ՄԱՆՈՒԷԼ ԿՈՄՆԵՆՈՍ:

— Պատասխանի թղթոյն մեծի թագաւո-
րին Հոռոմոց Կիւ Մանուէլի, գրեալ Ներսիսի
կաթողիկոսի վասն ճշմարիտ դաւանութեան
հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցոյ. «Հրա-
մանի ինքնակալութեանն ձերոյ...»: Տես՝
ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ:

² Սույն հրատարակութեան մեջ մի քանի վա-
վերագրեր բացակայում են, բայց մենք նրանց թիվը
լրացւած ենք ներկայացնում հետեւելով հաջորդ
հրատարակութեաններին:

— Թուրք կրկին անգամ պատասխանի դարձեալ ի թագաւորէն Հոռոմոց Կիւս Մանուէլէ, ներսէսի կաթողիկոսի Հայոց յաղագս նոյն խնդրոյ միաբանութեան երկախանչիւրոց ազգաց եկեղեցւոյ ի տէր մեր ի Քրիստոս. «Մանուէլ ի Քրիստոս Աստուած հաւատացեալ թագաւոր ծիրանածին...»: Տեւ՝ ՄԱՆՈՒԷԼ ԿՈՄՆԵՆՈՍ:

— Դիսակարգեալք խնդիրք առ ի Հոռոմոց առաքեալ ի թագաւորէն, զի ի գումարել ժողովոյ Հայոց՝ ընտրեսցեն զոր արժանն է ընդունել սակս միաբանութեան. «Ա. Նզովեցէ՛ք զասողսն մի բնութիւն գերիստոս...»:

Ինը կետերից բաղկացած հունական պահանջները այս ցուցակը կցված է նախորդ՝ Մանուէլ Կոմնենոսի նամակին:

— Թուրք տեառն Միքայէլի պատրիարքին Կոստանդնուպոլսոյ՝ սակս այս խնդրոյ առ սուրբ հայրապետն ներսէս. «Պատուական և սուրբ, սիրեցելոյ սրբանեալ կաթողիկոսին ամենայն Հայաստանեայց...»: Տեւ՝ ՄԻՔԱՅԷԼ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՅՈՒՆԱՅ Կ. ՊՈԼՍԻ [Գ]:

— Պատասխանի թագաւորական գրոյս՝ տեառն ներսիսի երրորդ անգամ: «Քրիստոսապսակեալ, բարձր և յաղթող ինքնակալին Հոռոմոց...»: Տեւ՝ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ:

— Թուրք տեառն ներսիսի կաթողիկոսի առ տէր Միքայէլ պատրիարքն Հոռոմոց. «Սուրբ և ընդհանրական կաթողիկէ եկեղեցւոյ թագաւորական փառափին...»: Տեւ՝ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ:

— Թուրք Գրիգորի կաթողիկոսի Հայոց՝ որ զկնի տեառն ներսիսի յաջորդեաց զաթոռն, առ բարեպաշտ թագաւորն Հոռոմոց Մանուէլ. «Քրիստոսապսակ աստուածասէր արքայիդ Հոռոմոց...»: Տեւ՝ ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅ:

— Թուրք բարեպաշտ թագաւորին Հոռոմոց էմանուէլի, զոր գրեաց պատասխանի Գրիգորի կաթողիկոսի Հայոց. «Մանուէլ, Քրիստոսի Աստուծոյ հաւատարիմ թագաւոր ծիրանածին...»: Տեւ՝ ՄԱՆՈՒԷԼ ԿՈՄՆԵՆՈՍ:

— Թուրք պատրիարքին Կոստանդնուպոլսի առ կաթողիկոսն Հայոց Գրիգոր, համաձայնութեամբ ամենայն ժողովոյն. «Միքայէլ, ողորմութեամբ Աստուծոյ արք եպիսկոպոս Կոստանդնուպոլսի նոր Հոռոմայ...»:

Տեւ՝ ՄԻՔԱՅԷԼ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՅՈՒՆԱՅ Կ. ՊՈԼՍԻ [Գ]:

— Թուրք Գրիգորիսի կաթողիկոսի Հայոց, ձայնակցութեամբ ընդհանուր ժողովոյ Հայոց. պատասխանի թագաւորին Հոռոմոց Մանուէլի, յորում և ուղղափառ դաւանութիւն ըստ խնդրոյ արքային, ձայնակցութեամբ և ձեռնագրով ամենայն Հայաստանեայց եպիսկոպոսաց. «Քրիստոսի զօրացեալ և նովա պսակեալ...»: Տեւ՝ ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅ:

— Թուրք Գրիգորիսի կաթողիկոսի Հայոց և ընդհանուր Հայաստանեայց ժողովոյ, գրեալ ի կաթողիկէ եկեղեցին Հոռոմոց և յոր ի նմա սուրբ ժողովն. պատասխանի թղթոյն Միքայէլի պատրիարքին, որ նախ քան զայս փոխեցաւ յաշխարհէ ի Քրիստոս. «Սրբոյ և մեծի Աստուծոյ եկեղեցւոյդ...»: Տեւ՝ ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅ:

□ Այլ տպ. — Պատնառ խնդրոյ միաբանութեան են. «Մարգարէն...», տեւ՝ «Թուրք հանրական... ներսիսի Շնորհալուոյ», էջ-Պոլիս, 1825, էջ 54—125:

Այլ տպ. — Պատնառ խնդրոյ միաբանութեան են. «Մարգարէն...», տեւ՝ «Թուրք ընդհանրական... ներսիսի Շնորհալուոյ», էջ-միածին, 1865, էջ 113—280:

Այլ տպ. — Պատնառ խնդրոյ միաբանութեան են. «Մարգարէն...», տեւ՝ «Հնդհանրական թուրք սրբոյն ներսիսի Շնորհալուոյ», Երուսաղեմ, 1871, էջ 85—201:

Տեւ նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 581 (էջ 462բ—515ա), № 583 (էջ 84բ—175ա), № 912 (էջ 35ա—81բ), № 4188 (էջ 101—114) ևն. Զմմառի Մատ. ձեռ. № 154 (էջ 80ա—121ա), № 161 (էջ 1ա—85բ):

Սույն ժողովածուի նյութերի հիմնական մասի ոտս. թարգմանությունը՝ „Переписка между греческим императором Мануилом и святыми кафоликами армянскими, Нерсесом и Григорисом, касательно соглашения в вероисповедании“ տե՛ս հետևյալ ժողովածուի մէջ. „Исторические памятники вероучения Армянской Церкви, относящиеся к XII столетию“ (пер. с армянского Александра Ху-

добашева), С.-Петербург, 1897, стр. 119—280.

Ժողովածուի վավերագրերից մի քանիսի հուն. թարգմանությունը, հայ. բնագրերի հետ միասին, տես հետևյալ հրատ. մեջ.
 5 „Ακολουθία τοῦ ἁγίου βαπτίσματος κατὰ τὰς διατάξεις τῆς Ἀρμενικῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας καὶ ἐκθεσις ὁμολογίας πίστεως ὑπὸ Νερσῆς τοῦ Χαρίεντος καὶ ἐπιστολαὶ διαμειφθεῖσαι μετὰξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ πορφυρογεννήτου τοῦ Κομνηνοῦ καὶ Μιχαὴλ τοῦ οἰκου-
 10 μενικοῦ πατριάρχου. Μεταφρασθεῖσαι ἐκ τοῦ Ἀρμενικοῦ ὑπὸ Δημητρίου Ἰ. Χ. Τζολακίδου, Κ/πολεις, Τύποις Ἀραμιάν, 1881, σ. 46—75
 15 (հունիի հայ. անվանաթերթը՝ «Կանոն սրբոյ մկրտութեան ըստ կարգաւորութեան Հայկական Ուղղափառ Եկեղեցւոյ, և Խոստովանութիւն հաւատոյ ի ներսիս Շնորհաւոյ և թղթակցութիւնք նորին ընդ ինքնակալին Յունաց Մանուէլի թիւանածին Կոմնինոսի և Միքայէլի աիեզերական պատրիարքի: Թարգմանեաց ի հայկականէ ի հելլեն բարբառ Տիմիթրիου Ի. Խ. Չօլաքեան», Կ. Պոլիս տպագրութ. Արամյան, 1881, էջ 46—75):
 20 Ժողովածուից որոշ վավերագրերի լատ. թարգմանությունը (թարգմանիչ Հ. Կապպել-լետտի) տես հետևյալ հրատ. մեջ. „Sancti Nersetis Clajensis Armeniorum catholici opera ... studio et labore D. Josephi Cap-
 30 pelletti, presbyteri Veneti“, vol. I, Venetiis, 1833, p. 173—245.

127. Թուրք վարդապետացն Հայոց հիւսիսային կողմանցն որ ի Հաղբատ և ի Սանահին՝ առ պատուական կաթողիկոսն տէր
 35 Գրիգորիս. «Սուրբ և աստուածընկալ գլուխ մեր և պսակ պարծանաց Հայաստանեայց ...», տես՝ «Թուրք ընդհանրական... տեառն ներսիս Շնորհաւոյ», Կ. Պոլիս, 1825, էջ 187—189:

40 Ուղղված է հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Տղային (1173—1193 թթ.)¹: Ստորագրված է՝

«Բասիլ եպոս. որ յարեւելս հիւսիսոյ, վրդ. Գրիգոր Սանահին, և հայր Յոհանէս, վրդ.բ մայրաքաղաքիս Հաղբատայ՝ Իգնատիոս, Պետրոս, Վարդան և Դաւիթ, Խաչատուր վրդ. Հաղբաթնին, Միսիթար վրդ. Խոռակերտոյ, և
 5 միւս Միսիթար վրդ. Գետկայ, և այլք աշակերտեալք ամենեքեան սրբոց կտակարանաց աստուծոյ»:

Այլ տպ.— Թուրք վարդապետացն Հայոց ևն. «Սուրբ և աստուածընկալ...», տես՝
 10 «Թուրք ընդհանրական... տեառն ներսիս Շնորհաւոյ», էջմիածին, 1865, էջ 426—433:

Այլ տպ.— Թուրք վարդապետացն Հայոց ևն. «Սուրբ և աստուածընկալ...», տես՝ «Հնդհանրական թուրք սրբոյն ներսիս Շնորհաւոյ», Երուսաղեմ, 1871, էջ 307—312:
 15

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4188 (էջ 1—4). Վիեննայի Միսիթ. Մատ. ձեռ. № 473 (էջ 206ա—207բ):

Սույն թղթի պատասխանը տես ԳՐԻԳՈՐ
 20 ՏՂԱՅ անվան տակ:

128. Գիրք որ անուանի Լուսարան: Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 573, էջ 337ա—385բ:

Շարադրված է հարցուպատասխանի ձևով: Ունի «Նախերգան» (սկ. «Բագում անգամ աղաչեալ յաշակերտաց զխնդիրս ոմանս լուծանել, քախանձանաց նոցա ինչ ոչ եղև հնար...»): Հեղինակն այստեղ ասում է, որ
 25 «անուն գրոյս, թէ հաճոյ թուեսցի ձեզ, Լուսարան յորջորջեսցի, զի ի սմա խրթնութիւն զանազան իրաց ի լոյս գայ. իսկ զանուն իմ վասն այնորիկ կամեցայ լուծեամբ ծածկել, զի մի՛ նախանձ հնացեալ ոմանց, մախացուցեալ զնոսա, զգործս օգտակարս արհամար-
 30 հեալ ապախտ առնելով» ևն:

129. Ընդդէմ ախթարմայից. «Յիսուս Քրիստոս է գլուխ եկեղեցւոյ որպէս յայտ է ի սուրբ գիրս...», Տյուբինգենի KUB Ma XIII 56, fol. 172^r—181^v.

Բաղկացած է 15 գլուխներից:

¹ Մ. Օրմանյանի կարծիքով վավերագիրը 1178/1179 թվականից է, §§ 1004—1007: Լ. Մելիքսեթ-բեկը համարում է 1184/1185 թվականից, տես՝ Թ. Յեղևոցյան-ձեզոյ, «Ինքնուրույն մեծագույն մտածողություն...», Եր., 1923, թ. 173:

130. Եւ որ ասէն թէ Հայք գեօքն խոր-
հուրյս եկեղեցւոյն չգիտեն և ոչ գեօքն մա-
հու մեղսն մեկնել. «Ասեմք առ այդ թէ ոչ է
պարտ զմիոյ կամ զբազմաց տգիտութիւն ի
վերայ բոլոր ազգին ասել...», *Երևանի Պետ.*
Մատ. ձեռ. № 4251, էջ 139ա—154բ:

131. Սուրբ հարցն ուղղափառաց հաստա-
տեալ ի պատնասն նաւկատեացն անհասից.
«Թէ հերձուածող կամ այլ ազգ քրիստոնէ
հարցանէ զիս, թէ ընդէ՞ր զբոլոր աղոմացսն
պահէք պինդ, և զշաքաթ երկիւնն ուտէք
զծովն և մածուն...», *Երևանի Պետ. Մատ.*
ձեռ. № 1633, էջ 241ա—249ա:

132. Վկայութիւնք ընդդէմ նոցա արք
ասեն թէ տէրն մեր զգառն ոչ եկեր յերեկոյին
հինգշաբաթին. «Յովհաննու Ոսկեբերանի՝
յԱւետարանին մեկնութենէն. վասն որոյ ի
հին գատիկն սկսանի...»:

*Ձեռագրերում առանձին պատահող այս
բնագիրը տես՝ ԱՐՄԱՏ ՀԱՒԱՏՈՅ (գլ. ԺԲ),*

133. Զի՞նչ մտօք ասեմք մեռելոցն՝ Ամ-
բիծք. «Պտ. ՅԱղամայ գերեզմանին վերայ
ասացեալ է Դաւիթ, վասն այնորիկ շատ
օրէնք և պատուիրանք կայ ի նմա...», *Երևա-*
նի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4251, էջ 15բ—17ա:

134. Հարցումն Ֆրանկաց և պատասխանի
Հայոց՝ վասն Պօղոսի և Պետրոսի. «Հրց. Թէ
ընդէ՞ր ոչ երկրպագանէք Պետրոսի և Պօղոսի՝
իբրև Քրիստոսի: Պտ. Մեք միայն սուրբ
Երուդոթեանն երկրպագանեմք...», *Երևանի*
Պետ. Մատ. ձեռ. № 2267, էջ 127բ—128ա:

135. Յաղագս թէ իւրաքանչիւր ոք յերկո-
տասան առաքելոցն միապէս ունին զիշխա-
նութիւնն ի Քրիստոսէ. [Վկայութիւնք ի նոր
Կտակարանէն]. «Եւսէս զժողովուրդն, ել ի
լեառն, և իբրև նստաւ անդ...», *Երևանի Պետ.*
Մատ. ձեռ. № 1217, էջ 136ա—137ա:

136. Վկայութիւնք զի պարտ է զսուրբ
պատարագն անխմոր և անջուր մատուցանել,
անաղ և անծէր. «Թաղէսի առաքելոյ. Ար-

ժան է զհաց պատարագին ջերմ հաճել ի սե-
ղանն»:

*Ձեռագրերում առանձին պատահող այս
բնագիրը տես՝ ԱՐՄԱՏ ՀԱՒԱՏՈՅ (գլ. ԺԳ),*

137. Վասն անխմոր նշխարին և անջուր
բաժակին. «Սուրբն եփրեմ ասէ. Խմորն
սկսաւ՝ յեայէ և ապականեաց զբնութիւնս...»,
Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 581, էջ 223ա—
227ա:

*Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2335՝ «Վասն
խմորոյ հացին...» (էջ 61ա—61բ, Թերի).
Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 235 (էջ
7բ—8բ), № 260 (էջ 50բ—54ա). Լոնդոնի
Brit. Mus. Ms. Or. 6986 (fol. 187^v).*

138. Ասացից և սուղ բան վասն սուրբ
պատարագին, զոր կանոնագիրքն ասացին՝
թէ ջերմ հաց հաճել ի սեղանն. «Նշխար զի
մի Հին Կտակարանաւ՝ այսինքն սաղմոսի
աշտինանատուաց ձեռօք և ոչ կանանեաց
(sic) զոր Հոռոմք եղծանեն...», *Վենետիկի*
Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 235, էջ 8բ—9բ:

139. Վասն ջրոյն զոր ասեն հերձուածողք
թէ պարտ է արկանել ի սուրբ խորհուրդն.
«Պտ. Զպատարագն նախ և առաջ Քրիստոս
մատուց ի սուրբ վերնատունն և ջուր բնաւ ոչ
յիշեաց...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.*
№ 4251, էջ 134ա—136բ:

140. Ընդդէմ այնոցիկ որ վասն բաժակին
մոլին. «Բաժակն օրհնութեան զոր օրհնեմք,
սսէ առաքեալ, ո՞չ ապաքէն հաղորդութիւն է
արեանն Քրիստոսի...», *Երևանի Պետ. Մատ.*
ձեռ. № 583, էջ 207բ—218ա:

*Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 581 (էջ
518բ—524ա), № 3916 (էջ 232ա—239ա).
Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms. Marsh. 467 (fol. 277^r).*

141. Չէ պարտ ի խորհուրդն ջուր արկանել կամ խառնել. «Այլ գիտելի է, զի ոմանք հետևողք չար աղանդոյն Քաղկեդոնի...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2267, էջ 133ա—133բ*։

142. Յաղագս ջրոյն զոր ոմանք ի խորխուրդն արկանեն. «Նախ է վկայութիւն անդուստ իսկ հակառակողացն, քանզի ասէ Ալպեթքն ի յառաջին գիրքն ԺԱ. համարին...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 523, էջ 147բ*։

143. Դիմի և ջուր. «Քանզի սուրբ Յակոբ առաքեալ ի Պատարագամատուցին իւրում ասէ. Նմանապէս և յետ քնքրեաց առեալ գրաժակն...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 771, էջ 144ա—145ա*։

144. Պատմութիւն յաղագս միաբանութեանն եկեղեցւոյ Յունաց և Հռոմայեցոց, երբ ուրպէս և լյ՛ռ՛ր սակս ընկալաւ եկեղեցին Հռոմայ գջուրն ի խորհուրդ սուրբ արեանն Քրիստոսի *Լն.* «Ի ժամանակս բարեպաշտ քաղաւորին Յունաց, որում անունն կոչիր Պալալոդ, որ կամեցաւ առնել խաղաղութիւն և միաբանութիւն ընդ Հռոմայեցիս...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2939, էջ 565բ—570ա*։

Բնագիրը գրի է առնվել Կիլիկիայում՝ 1271 թվականին, մի հույն նավապետի պատմածի հիման վրա։

Տես նաև Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 34 (էջ 305ա—309ա) և Արմաշի Մատ. ձեռ. № 9 (էջ 219ա—223ա?)։

145. Յաղագս տօնի ծննդեան տեառն մերոյ ի կուսէն անմիաբանութեան մերոյ եկեղեցւոյ ի Յունաց և ի Հռոմայեցոց և յայլոց ազգաց. «Թէ ընդէ՛ր եկեղեցիք Հայաստանեայց գտօն ծննդեան և զմկրտութեան տեառն ի մի օր կատարեն...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6907, էջ 150ա—151բ*։

146. (Անխորագիր) «Երբէ հերձուածողն ասէ ցիս թէ պարտ է զաւետիս ծննդեանն ի մարտի Իէ տօնել, և գտօն ծննդեանն՝ ի դեկ-

տեմբերի Ին, զմկրտութիւնն՝ ի յունուարի 2...: Ասա նմա թէ ճշմարիտ տօն անտեացն ի յապրիլի 2 է...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2335, էջ 70բ—72բ*։

147. Վկայութիւն վասն ծննդեանն տեառն և մկրտութեանն, զի պարտ է ի միում ատուր տօնել ի վեցն յունուարի. «Ի Կղեմայ յառաքեալսահման կանոնաց. Կարգեցին առաքեալն զօր ծննդեանն...»։

Ձեռագրերում առանձին պատահող այս բնագիրը տես՝ ԱՐՄԱՏ ՀԱԽԱՏՈՅ (գլ. ԺԱ)։

148. Վասն այլազգեաց, որք ապականեն զսուրբ քառասնօրեայ պահս ազգի ազգի խժրժանօք և զպահողքն բամբասեն զՀայք. «Սուրբ վարդապետն մեր եղին հիմն հաստատութեան կարգաց սրբոյ եկեղեցւոյ...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 774, էջ 164բ—168բ*։

Տես նաև հույն մատ. ձեռ. № 2268 (էջ 121ա—123ա)։

149. (Անխորագիր) «Երբէ հարցանէ զիս հերձուածողն թէ ընդէ՛ր գրուր աղօմացսն պահէք պինդ և զաբաթ իրիկունն ուտէք ձուկն և մածուն և պանիր և ձու, և ոչ համբերէք մինչև յառաւօտն որ կատարեալ յարութիւն է...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2335, էջ 72բ—74ա*։

150. Վկայութիւն զի պարտ է զխաչեցարն ասել յամենայն ատուր ի դէմս որդւոյ. «Նեխտառեայ Հռոմայ հայրապետի. Արդ՝ ոչ եղև հնար Յովսէփայ...»։

Ձեռագրերում առանձին պատահող այս բնագիրը տես՝ ԱՐՄԱՏ ՀԱԽԱՏՈՅ (գլ. ԺԴ)։

151. Յաղագս թէ պարտ է երգել զՍուրբ Աստուածն Խաչեցարի. «Գրէ սիրելի աշակերտն Քրիստոսի սուրբն Յոհաննէս անտառանիչն ի գիրս. Ես եմ կեանք...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5084, էջ 83ա—95ա*։

152. Վասն Սուրբ Աստուածին՝ Որ խաչեցար. «Վասն որդւոյն Աստուծոյ սրբասացութեան Որ խաչեցար երգի յեկեղեցի Հա-

յաստանեաց...», վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 254, էջ 132ա—139բ:

153. Պատեալ Սուրբ Աստուածին որ Հայք հաշեցար ասեն և հերձուածողքն՝ ոչ են. «Սրբասացութիւնս այս հանապազ երգի յեկեղեցի Աստուծոյ ընդ ամենայն աշխարհս Հայաստանեայց...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2039, էջ 301ա—305բ:

154. Թէ պարտ է հաշեցար ասել ի Սուրբ Աստուածն. «Իսկ վասն զՍուրբ Աստուածն հաշեցար ասելն ի մեծէն Իգնատեայ Աստուածազգեցէն եղաւ...»:

Ձեռագրերում առանձին պատահող այս բնագիրը վարդան Արևելցու գործերից է. տես՝ ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՎԵԼՅԻ, «Լուծմունք ի սուրբ գրոց» (ժողովանք):

155. Համառոտ հաւաքումն ընդդէմ հերետիկոսաց, որ կոչի Սուր Պետրոսի: Տես՝ ՍՈՒՐ ՊԵՏՐՈՍԻ,

156. Վարդապետութիւն յաղագս սրբազան արքողն Հոռմայ, ըստ դիտաւորութեան Ֆռանսագ. «Պատեալ այսմիկ շարադրութեանս այս է: Որովհետեւ վասն մեծամեծ վնասուցն եկեղեցւոյ՝ սկսան յառնել տարբերութիւնք ընդ մէջ եպիսկոպոսացն Հոռմայ և թագաւորացն Կալիայ...» (Թարգմ. Մելքիսեդէկ Բանասերի), Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 838, էջ 1—199:

157. Հրահանգք շուրջ զհաղորդութեամբ ուղղափառաց ընդ հերետիկոսաց և ընդ հերձուածողաց յաստուածայինս, ի լոյս ածեալ վասն միսիոնարաց արևելեայց: Հոռվմ, ի տպարանի Տարածման Ուղղափառ Հաւատոյ, 1719:

Հրատարակութիւնը, որ մենք չենք տեսել, բաղկացած է 10 էջից:

158. Համառոտ մեկնութիւն առաջարկութեանց, որք դատապարտեցան յԱղեփանդ Եօթներորդէ, յիննոջենցիոս Մետասաներորդէ

¹ Հմմտ. Ա. Ղազիկյան, «Հայկ. նոր մատենագիտ.», հտ. II, էջ 1616:

և յԱղեփանդոս Ուրերորդէ: Տես՝ ՀԱՄԱՌՈՏ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԵԱՆՑ:

159. Հայելի հշմարացոյց, արտահանեցեալ ի Լատինացոց և բարգմանեցեալ ի հայկական բարբառ ի Պետրոսէ վարդապետէ Թիֆլիզեցւոյ, ի բոլին փրկչին 1725, ի Վենետիկ: Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6619, էջ 227ա—317ա:

Տես նաև Զմմառի մատ. ձեռ. № 296, 297 և 298:

160. Հայելի ազդեցութեան, յորում ցուցանին թիրաքսիւն տետրակին կոչեցելոյ Գաւազան կրկնագոր, առ ի զգաստութիւն և յուղղութիւն հեղինակի նորա Սրմաբէշ Մանուէլի, արարեալ յումմմէն հշմարտապիւրէ, ի փառս հշմարտին Աստուծոյ և ի պատիւ սրբոյ Աստուածանին և սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին, յամի տեառն 1781, ի բուականիս Հայոց ՌՄԼ: Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 675, էջ 4ա—157ա:

Քննադատական երկ, որի հեղինակութիւնը վերագրվում է Գաբրիել Ավետիսյանին կամ Սուքիաս Աղամալյանին¹: Բաղկացած է հետևյալ մասերից.

Կանխաբանութիւն առ Սրմաբէշ Մանուէլին:

Խնդիր Ա. Հակառակութիւնք Սրմաբէշ Մանուէլին ի վերայ բղիման Հոգւոյն սրբոյ, և մեր առ ի նոյնս Աստուծով զիմադրութիւն:

Խնդիր Բ. Վասն պատարագելոյ ի տան. և վասն բնակելոյ կարգաւորաց ի տունս աշխարհականաց:

Խնդիր Գ. Յորում յանդիմանին անճոռնի զրպարտութիւնք և մոլորութիւնք Սրմաբէշին, զորս զնէ ի շորթորդ զուխն, ի 83 թղթահամարէն մինչև ի 119:

Խնդիր Դ. Յորում յանդիմանի տգիտութիւն Սրմաբէշին ի վերայ դիտոյ սուրբ եկեղեցւոյ:

Վերջաբանութիւն և խրատք առ Սրմաբէշ Մանուէլին:

Բնագրի վերջում կա 5 տուն ոտանավոր. սկ. «Ի ֆոլ մանեալ՝ զանխուլ տառի | Ամբոկ գործոյն՝ դիմաւորի...». վերջ՝ «Յառակ բանից՝ կամ ի Տիրգրիս, | Ոչ Դանիէլ՝ անդ ի կարծիս. | Գաբրիէլի՝ տեսիլն ի յիս, | Թէ Մանուէլ՝ յուշի լինիս»:

¹ Հմմտ. Հանդէս Ամսթրեայ, 1958, էջ 71: Հասկ (հայագիտ. տարեգիրք), Բ տարի, 1949—1950, էջ 304: Հովհ. Տերոյենց, «Իրաւախոհ», հտ. Բ, Կ. Պոլիս, 1868, էջ 62: P. S. Somal, «Quadro della storia letteraria di Armenia», Venezia, 1829, p. 190.

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 782 (էջ 3ա—219բ), № 4342 (էջ 1ա—155բ), № 9328 (էջ 2ա—155բ), № 6584 (էջ 1գ—129ա).
Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № № 707 և 937.
Թբլիսիի Չեռագր. Ինստ. հայ. ձեռ. № 38.
Արմաշի վանքի ձեռ. № 154. Զմմառի Մատ. ձեռ. № № 274—278. Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms. Arm. E. 23 (fol. 1^ր—129^ր). Հոռմի Pont. Leon. Coll. Arm. Ms. Arm. 23.

161. Քննութիւն սահմանին... եկեղեցւոյ: Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms. Arm. D. 19, fol. 1^ր—181^ր.

Քննադատական երկ՝ ուղղված Մանուել Սրմաքեշի «Ակն լուսատու» գրքի դեմ: Հեղինակն, ինչպես երևում է, նույն է նախորդ բնագրի հեղինակի հետ: Բաղկացած է հետևյալ գլուխներից.

Գլ. Ա. Յաղագս ճշմարիտ ծանօթութեան եկեղեցւոյ:

Գլ. Բ. Յաղագս թե ո՞րք իցեն ի զինուորեալ եկեղեցւոյն Քրիստոսի և ո՞րք ոչ:

Գլ. Գ. Յաղագս հաւաստի և ստոյգ նշանաց ճշմարիտ եկեղեցւոյն Քրիստոսի:

Գլ. Դ. Արդեօք եկաց մնաց հանապազ և գոյ իսկ այժմ ի վերայ երկրի երևելապէս ճշմարիտ եկեղեցի Քրիստոսի մի՞ միայն, ընդհանրական, առաքելական և սուրբ:

Գլ. Ե. Խնդրի թէ ո՞ր իցէ արդեօք ճշմարիտ եկեղեցին Քրիստոսի մի՞ միայն, ընդհանրական... և ցուցանի թէ այն է եկեղեցին հոռմէական:

Գլ. Զ. Յաղագս գլխաւորութեան սրբոյ առաքելոյն Պետրոսի:

Գլ. Է. Յաղագս գլխաւորութեան քահանայապետին Հռոմայ և աթոռոյ նորա:

Գլ. Ը. Յաղագս մոլեգին ցնորից և զրպարտութեանց Կարճիկ Մանուէլին՝ ընդդէմ Մխիթարայ մեծի աբբայի:

Գլ. Թ. Համառօտ բովանդակութիւն պէսպէս մոլորութեանց և հերձուածոց Կարճիկ Մանուէլին:

Գլ. Ժ. Յաղագս պէսպէս առթից և պատճառաց մոլորութեանց Կարճիկ Մանուէլին:

Սույն բնագրի վերջում ևս կա «Ի ֆոյ մանեալ...» ոտանավորը, որը գտնվում է նախորդ բնագրի վերջում:

Տես նաև Զմմառի Մատ. ձեռ. № 283՝ «Գիրքս այս որ կոչի Ճշմարտապէս ծանուցող զգլխաւորութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ» (էջ 2ա—282բ). Հոռմի Pont. Leon. Coll. Arm. Ms. Arm. 15: «Աստուածաբանական վիճմունք յաղագս եկեղեցւոյ»:

162. Վիճաբանութիւն ի վերայ բանին թէ Քրիստոս կարէ ասիլ անօր աստուածային, գրգռեալ ի բանէն Պարտէզ գրկանն տպելոյ ի Վէնէտիկ...: Նախ յայսմ տետրակի արձանագրին բանք տետրակի հակառակորդաց, և ապա լուծումն բանից նոցա, արարեալ փիլիսոփայական մէքստոսիւ, յումեմնէ տրուպ բանասիրէ, որոյ անունն ի վերջոյ տետրիս հումերաբանեալ լինի խորհրդաւոր ռոտանտոֆ: Դրեալ ի Կոստանդնուպոլիս ի մայրա- 10 ֆաղաֆն մեծ, յամի տետրն 1757, դեկտ. 25, ի փառս աստուծոյ և ի պատիւ սրբունոյ Աստուածածնին: Երևանի Պետ Մատ. ձեռ. № 8121, էջ 243ա—307բ:

Ուղղված է թվում՝ Մանուել Սրմաքեշի դեմ: Հեղինակի անունը գրքի վերջում գտնվող հետևյալ քառատողի մեջ է.

«Բանտակառաչ՝ Դիպակեցի,
Անուշ անունըն՝ Սափրեցի.
Սապատողըն՝ Յաղթ մատենցի,
Համախոհիւքըն՝ Շիկնեցի»:

Այս ոտանավորը «ոչ միայն արտայայտէ զտառս անուան նորա զհնարաւորսն ի գտանել մաթէմատիգական արուեստիւ, այլ և ցուցանէ զայլ բազում խորհուրդս, վասն զի իւրաքանչիւր բառք նորա են խորհրդաւոր, որպէս և իւրաքանչիւր տողքն են կրկնանշանակք» են:

Տես նաև Զմմառի Մատ. ձեռ. № 396 (էջ 1ա—64բ, վերջից թերի):

163. Վաճան հաւատոյ, յորում պարունակին գիտելիք ի վերայ աստուածաբանական առաքինութեան հաւատոյ և կանոնաց նորա, յայեւեալ ի վերջոյ և խնդիր ի վերայ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ առանձին, յօրինեալ ի ճշմարտասիրէ ումեմնէ և յօգուտ մանկանց եկեղեցւոյ: Թբլիսիի Չեռագրերի ինստ-ի հայ. ձեռ. № 61, էջ 1ա—187ա (թերի):

164. Թէօփիլոս: Այսինքն՝ Խօսակցութիւն Թէօփիլոսի ընդ վարդապետին յաղագս նշմարութեան և ջերմեռանդութեան: Ի հայրապետութեան տետրն Նահապետի կաթողիկոսի ամենից Հայոց: Ի Ալիկոնայ ֆաղա-

ֆի: Յամի տեառն 1701, յունվարի: Ի փառս մեծագոյնս Աստուծոյ:

240 էջ: Հեղինակը, որ անհայտ է, գրքի նախաբանում («Տրակ առ ընթերցողս») գրում է. «Որովհետեւ շրջեցայ ի մէջ Հայոց, իմացեալ ճանաչեցի զնոսա ունողս զկատարեալ փափագ առ ի յիմանալ զճշմարտութիւնն հաւատոյ և ծառայել Աստուծոյ ջերմեռանդապէս. ուստի յայտ է, զի են որդիք բարձրելոյն ըստ տէրունական բանին...: Որոյ աղապաւ յօժարեցայ և ես կարկառել զբանս ինչ խրատոյ պարզ և յստակ բառիւ, զի լաւ համարեցի թէ իմաստուն[ն]ք զիս յանդիմանիցեն, և ուսմիկը ընթեռնելով օժանդակ առնիցեն բարեղընութեան իւրեանց: Եւ բաժանեցաք յերկուս մասսունս, որոց մինն յաղագս քրիստոնէական ճշմարտութեան պատասխանատրութեամբ Թէօփիլոսի, որ ուսեալ էր ի վարդապետէն իւրմէ, և միւսն յաղագս ջերմեռանդակերտութեան մտածական աղօթից, ուսուցանելով վարդապետն Թէօփիլոսի» ևն (էջ 2—3): Գիրքը շարադրված է հարցուպատասխանի ձևով: Նրա առաջին մասը՝ «Յաղագս նշմարութեան» (սկ. «Բագումմ մարդիկք քրիստոնէայք անուանին»), բաղկացած է 9 գլուխներից և զրավում է 5—81 էջերը, իսկ երկրորդը՝ «Յաղագս ջերմեռանդութեան» (սկ. «Հայր իմ պատուական, բագում անգամ լուսոյ»), բաղկացած է 13 գլուխներից և զրավում է 83—240 էջերը:

165. Ասացեալ ի խորհուրդ սուրբ Եկեղեցոյ և կարգացն ու ի նմա և անուանակոչութեան նորա. «խորհուրդ սուրբ Եկեղեցոյ ոչ այժմ և նորոգ ինչ էրեւցաւ, այլ յի սկըգբանց անտի...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1521, էջ 368ա—370ա:

166. Յաղագս եկեղեցական արարողութեանց Հայոց: Տես՝ J. J. Schröderus, „Thesaurus linguae armenicae“ (Արամեան լեզուին գանձ), Amstelodami, 1711, p. 325—337.

Ձրույց՝ հայ բաճանայի և եվրոպացի բողոքականի միջև: Բնագրին առընթեր՝ նրա լատ. թարգմանությունը՝ „De rebus ac ritibus sacris Armenorum“.

167. Վասն աստիճանաց եկեղեցոյ, գորտէր մեր Յիսուս Քրիստոս կարգեալ ի վերայ սուրբ առաքելոցն. «[Հրց.] Քրիստոս զեկեղեցական աստիճանն ո՞րպէս եցոյց և որո՞ւմ տեղոյ իմացոյ: Պա. Ի ժամ մկրտութեան գրիստոնէութեան խորհուրդն եցոյց...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1887, էջ 260ա—261ա:

168. Արժանապատուութիւն ի կաթողիկէ եկեղեցոյ, գոր կալցին ժառանգաւոր սարկաւագք. «Եպի տուն արխանդան...», տես՝ *Zeitschrift für Armenische Philologie*, Marburg, Bd. I, 1902, S. 200—203.

Տես հաջորդ բնագրի՝ հիշատակագրությունը:

169. Կարգ երգողացն, որք ոչ լինին սարկաւագք, այլ կէսսարկաւագաց, և երգողաց, և ընթերցողաց, և գայլ ու հանգոյն սոցին աշտինանաց կալցին զձեռնադրութիւնս. «Դէմէսիկոս. լաղին է...», Ibidem, S. 203—204.

Վերջում՝ թարգմանչի հիշատակագրությունը, որը վերաբերում է նաև նախորդ բնագրին. «Տեսան ներսիսի է թարգմանեալ, եպիսկոպոսի Տարսոնի, այսօրիկ կարգադրությունը»:

Հիշատարակվել է էջմ. Մատ. (այժմ Երեւանի Պետ. Մատ.) № 1898 ձեռագրից: Տես նաև Հոռմի Bibl. Vat. Cod. Vat. Arm. 3 (fol. 298^r—300^r). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 261 (էջ 115բ—117բ, սկ. «Պիտան արխանդան»): Ջմառի Մատ. ձեռ. № 156 = հին № 195 (էջ 201բ—202ա): Վերջին ձեռագրի հիշատակարանն է՝ «Թարգմանեցաւ ի թուին Հայոց ՈԻԸ (=1179 թ.) ի ձեռն ներսիսի եպիսկոպոսի Տարսոնի և Կոստանդեայ մետրապոլիտի»:

170. [Յաղագս աստիճանաց եկեղեցոյ] «Թէ զի[նչ է] դոնապանութիւն, ընթերցողութիւն...», Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 317, էջ 191ա—191բ:

171. Այստիկ են ինն դաս աստիճանի եկեղեցոյ. «Առաջին՝ դաս պատրիարգաց,

որք բարգմանին առաջին հարք, այսինքն՝ հայրապետ...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 9121, էջ 88ա:

172. Վասն կարգաց եկեղեցայ. «Յանիշ-
5 խանութենէ ազգիս, հաւ ի փառասէր և ի սնապարծ հակառակող բարուց մարդկան...», Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 253, էջ 137ա—139ա:

173. Դաքեխիզմ Հոռմէական. այս է՝ վար-
10 դապետումն իրաց սրբազանաց ըստ վնոց սրբազնասրբոյ ժողովոյն Թրիտէնդինոյ, հրա- մախալ Փիսսի Ե.Երուդի Բահանայապետին ծայրագունի...: Թարգմանեցեալ ի հայկական բարբառ յամի տեառն ՌՈՂԷ (1697) ի Լէո-
15 պոլիս, ի փառս մեծագոյնս Աստուծոյ: Գեռ- լայի մայր-եկեղեցու հայ. ձեռ. № 5:

Սույն երկի թարգմանիչն է՝ Վարդան Հու- նանյանը¹:

174. Վարդապետութիւն Բրիտոնէական
20 կամ Կրքութիւն Բրիտոնէական: Տես՝ ՔՐԻՍ- ՏՈՆԷԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ:

175. Գիրք որ կոչի Բանալի ճշմարտու- քեան: Տես՝ ԲԱՆԱԼԻ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆ:

Տես նաև հետևյալ աճուսները.

25 ԱԲԳԱՐ ԹՈՒՍԱԹԵՅԻ, «Դաւանագիր» («Դաւանութիւն հաւատոյ»):

ԱԲԴԻՇՈՅ ԱՍՈՐԻ, Երկու թղթեր առ հա- յոց կաթողիկոս Ներսէս Բագրեանդացի և երկու դավանական գրվածք՝ «Յաղագս անի-
30 ծեալ Նեստորականաց և ամենայն հերձուա- ծողաց» և «Յաղագս նզովելոյ զամենայն հերձուածողս, որք էին հակառակ ուղղա- փառաց»: (Տես աստ, հտ. Ա, էջ 36—37, §§ 1—4):

35 ԱԲԷԼ ԳՈՒԼԱՍՊԵԱՆ ԹԻՖԼԻՉԵՅԻ, «Գիրք որ կոչի Վահան հաւատոյ»:

ԱԲԻԲ (Հայր) կամ ՀԱԲԻԲ ԲԵՐԻԱՅԻ, «Դա- ւանութիւն Հայոց»:

ԱԲՐԱՀԱՄ ԱՂԲԱԹԱՆԵՅԻ, թղթեր ևն: Տես նաև վերևում §§ 118—120 ընագրերը՝ «Կանոնք որ եղան ի Դունի», «Ձեռնարկ զոր խնդրեաց Սմբատ Վրկան մարգալան» և «Ձեռ-
5 նարկ զոր ետուն Աբրահամու Հայոց կաթու- ղիկոսի»: Աբր. Աղբաթանեցու դործերի մա- սին տես նաև աստ, հտ. Ա, էջ 77—80:

ԱԲՐԱՀԱՄ ԱՍՏԱՊԱՏԵՅԻ [I], «Բանք պիտանիք ի վերայ սրբալոյս իւղոյն մեռու-
նի»:

ԱԲՐԱՀԱՄ ԱՍՏԱՊԱՏԵՅԻ [II], «Բանք պիտանիք ի պէտս առ ձեռն քարոզութեան ի վերայ սրբուհոյ Աստուածածինն և նորին
անախտ և մաքուր ծննդեանն, այլ և վասն
անճառ անշփոթ միաւորութեանն Քրիստոսի
15 և նորին տնօրէնութեանն»:

ԱԲՐԱՀԱՄ ՀՈՆՏՈՐ, «Յաղագս ժողովոց, արարեալ Աբրահամու Հայոց վարդապետի, ընկերակցի Մովսէսի Խորենացոյ և Դաւթի փիլիսոփայի, ի խնդրոյ Սահակայ Արծրուն-
20 ոյ մեծի իշխանի»:

ԱԲՐԱՀԱՄ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ, «Պատմութիւն վասն ժողովոյն Եփեսոսի, որ եղև ի ժամա- նակս Թէոդոսի Փոքու վասն ամպարշտին Նեստորի», «Կանոնք Աբրահամու Մամիկո-
25 նէից եպիսկոպոսի առ Վաչական Աղուանից արքայ»:

ԱԳԱԴՐՈՆ կամ ԱԳԱԹՈՆ, «Վասն բարի ժամանակին» (կամ «Վասն վերջին ժամա- նակին» կամ «Վասն Նեոին գալստեան»):
30 ԱԳԱԹԱՆԳԵԼ, «Պատմութիւն վասն Նեոին ծննդեան»:

ԱԶԱՐԻԱ [ԶԱՔԱՐԻԱ] ԶՈՒՂԱՅԵՅԻ ԿԱ- ԹՈՂԻԿՈՍ, «Դաւանութիւն հաւատոյ» և թղթ-
թեր:

ԱԶԱՐԻԱ ՍԱՍՆԵՅԻ, «Յաղագս աստուծոյ»:

ԱԹԱՆԱՍ ԱՂԵՔԱՆԴՐԱՅԻ, ճառեր, թղթ-
թեր և այլ երկեր:

ԱԹԱՆԱՍ ԳԱՄԱԼԱ, «Թուղթ առ Քրիս- տափոք կաթողիկոս Հայոց»:

ԱԼԲԵՐՏ ՄԵՄ, «Համառօտ հաւաքումն աստուածաբանականի ճշմարտութեան», «Դրախտ հոգւոյ յաղագս առաքինութեանց»:

ԱԼԻՊԻՈՍ ՔԱՀԱՆԱՅ, թուղթ առ Կյուրեղ Աղեքսանդրացի:

¹ Տես «Ստեփանոսի Ռօշքայ ժամանակագրու- թիւն և Տաթևկանք եկեղեցականք» (հրատ. Հ. Ոս- Կյանի), Վիեննա, 1964, էջ 198:

ԱԼՓՈՆՍՈՍ ՌՈԳՐԻԳՈՒՅՅ, «Կրթութիւն կատարելութեան և կրօնաւորականի առաքինութեան»:

ԱԿԱԿԻՈՍ ԲԵՐԻԱՅԻ, թուղթ առ Կյուրեղ

ԱԿԱԿԻՈՍ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍԵՅԻ ԵՒ ՊԵՏՐՈՍ ՄՈՆԳՈՍ, թղթեր:

ԱԿԱԿԻՈՍ ՄԵԼԻՏԻՆԱՅԻ, թղթեր և ճառեր:

ԱՂԱՄԱԼ ԽՈԶԱՅ-ՄԻՆԱՍԵԱՆՅ ԶՈՒՂԱՅԵՅԻ, «Գիրք որ կոչի ճանաչումն ճշմարտութեան»:

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՅԻ, թղթեր և ճառեր:

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԿԱԼԱՄԱՏՈՅ, «Անտառ նորագոյն մտածմանց»:

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԶՈՒՂԱՅԵՅԻ, «Գիրք ատենական, որ ասի Վիճաբանական» (կամ «Գիրք որ կոչի Ատենական վիճաբանութիւն»), «Բան ճշմարտութեան և ուղղութեան առ ուղղափառ և ճշմարտասէր, լուսաւորչածին և բրիստոսադաւան ժողովուրդսն հայկական՝ հետեղացող ճշմարտութեան և ատեղացող ստութեան» (սկ. «Ունկն դիր»):

«Նորին դաւանութիւն» (սկ. «Իսկականի անեղ բնութեան»), «Վկայութիւնք պիտանիք և հարկաւորք յաղագս առ ի պատրաստ գոլոյ ի ձեռս խնդրողաց բանի, ի պէտս քարոզութեան և թէ ի պէտս վիճաբանութեան, մա-

նաւանդ ի պէտս գիտութեան»:

ԱՄԲՐՈՍԻՈՍ ՄԵԴԻՈԼԱՆԵՅԻ, հատվածներ՝ ճառերից:

ԱՄՈՆ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՅԻ, թուղթ առ Սեբրոս Անտիոքացի:

ԱՄՈՆ ԱԴՐԻԱՆՈՒՊՈԼԻՍԵՅԻ, հատված:

ԱՄՓԵԼՈՔՈՍ ԻԿՈՆԱՅԻ, հատվածներ՝ ճառերից:

ԱՅԻԹԱԼԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՅԻ, «Թուղթ առ քրիստոնեայս Պարսից աշխարհին, վասն հաւատոյ»:

ԱՆԱՆԻԱ ՄՈԿԱՅԻ, «Յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից», «Պատճառ յաղագս զԽոսրով նզովելոյն զԱնձեացեաց եպիսկոպոսն», «Յաղագս որ ասեն, թէ մի պատիւ հայրապետին և եպիսկոպոսին», «Նո-

րին [Յաղագս որ ասեն, թէ ոչ ասի աշտիճան եպիսկոպոսի, այլ աթոռ միայն]» (սկ. «Բայց արդ սակաւոր»):

ԱՆԱՆԻԱ ՆԱՐԵԿԱՅԻ, «Գիր խոստովանութեան յաղագս սուտ կարծեացն որ վասն նորա» (սկ. «Որպէսզի ծանիցի»), «Ընդդէմ Թոնդրակեցոց» (սկ. «Երկու են մեզ տեսակը եկեղեցոյ»):

ԱՆԱՆԻԱ ՍԱՆԱՀՆԵՅԻ կամ ՀԱՂԲԱՏԱՅԻ, «Բան հակաճառութեան ընդդէմ երկաբնակաց» կամ «Լուծումն մաքառման երկաբնակացն, որք ի կարծիս ճշմարտութեան անյարմար դաւանեն երկակս ի միմն մոծանել բնութիւն» ևն (3 խմբագրությամբ):

ԱՆԱՍՏԱՍ ԿԱՅՍՐ, «Թուղթ ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց»:

ԱՆԱՏՈԼԻՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, «Հարցումն Եսեբի ժամանակագրի առ Անատոլի եպիսկոպոսն»:

ԱՆՏՈՆ ԳՈՎԴԻՆ, «Փիլիսոփայութիւն ըստ անբստերիւր և անսայթաք վարդապետութեան սրբոյն Թովմայի»:

ԱՆՏՈՆ ՍԵՐԵՅԿՈՅԵՆՅ, „Relatio brevis de publica facta professione fidei“:

ԱՆՏՈՆ ՍՈՒԼԹԱՆԻԱՅԻ, «Գիրք ընդդէմ Մահմետականաց»:

ԱՆՏՈՎԻՆ ՊՕՂՈՍ ԳԱՐՐԻԷԼԻ, «Բարոյական աստուածաբանութիւն»¹:

ԱՌԱՔԵԼ ՍԻՆԵՅԻ, «Մահմանադրութիւն դաստիարակութեան նորածնեալ մանկանց, որք հրաւիրելոց են յաստիճան քահանայութեան»:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ԼՆԵՐՍԷՍՈՎԻԶ] ԼԵՀԱՅԻ, «Վիճաբանութիւնք աստուածաբանութեան», «Ծանօթութիւնք բարոյականից աստուածաբանութեանց», «Արդարացութիւն եկեղեցոյն Հայոց»:

ԱՐԱՄ, «Պատասխանի Ատոմոյ Անձեացեաց իշխանի ի սակս պէսպէս հարցմանց նորա»:

¹ Նույն հեղինակի այս նույն գործն է մեր նախորդ հատորում թրուրիմացությամբ ԱՆՏՈՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ անվան տակ հիշատակված աշխատութիւնը (տես աստ, հտ, Ա, էջ 950): P. G. Antoine.

ԱՐԳԵՆՏԷՍ (Եւստր.), «Ձեռնարկիկս յաղագս մկրտութեան՝ կոչեցեալ Ձեռնածութիւն մոլորելոց», «Գրքուկ... ընդդէմ մկրտութեան նոանկաց: Գլուխ 37՝ գրեալ ի նմանէ վասն Հայոց», «Թուղթ առ եղբորորդին իւր Լիոնի, յաղագս մկրտութեան և դաւանութեան Հայոց», «Գիրք որ կոչի Յաղագս սրբացուցման խորհրդոյ գոհութեան»:

ԱՐԻՍՏԻԴԷՍ ԱԹԵՆԱՅԻ, «Ինքնակալի Ադրիանոսի կայսեր յԱրիստիդեայ փիլիսոփայէ Աթենացոյ»:

ԱՐՏԱԽԱԶԴ ՄԱԶԱԶՈՒՆԻ, «Լուծումն Արտաւազդայ Մազազունեաց տեառն, զոր բացայայտեաց սուրբ պատուիրանօք ի հրամանէ տեառն Ատոմայ Անձեացեաց իշխանի»:

ԱԻԳՈՍՏԻՆՈՍ ՀԻՊՊՈՆԱՅԻ: Տես՝ ՕԳՈՍՏԻՆՈՍ ՀԻՊՊՈՆԱՅԻ:

ԲԱԲԳԷՆ ՈԹՄՍԵՅԻ: Տես վերեւում երկու թղթեր՝ «Թուղթ Հայոց ի Պարսս, առ ուղղափառս» խորագրի տակ (§§ 109—110):

ԲԱԴԴԱՍԱՐ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՒԹՊՈԼՍԵՅԻ, «Գրգուկս շահաւէտ...»:

ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՆՈՍ ԲՈՆՈՆԻԱՅԻ, «Գիրք կամ քարոզ վասն հաւատոյ դաւանութեան», «Գիրք վասն բանին մարմնացելոյ» (կամ «Գիրք մարդեղութեան բանին աստուծոյ»), «Գիրք ի վերայ երկուց բնութեանց և մի անձնաւորութեան ի Քրիստոս», «Գիրք յարութեան Քրիստոսի», «Գիրք յաղագս հասարակաց յարութեան», «Գիրք դատաստանաց», «Գիրք դժոխոց», «Յաղագս դրախտին», «Յաղագս վեցօրեայ արարչութեան», «Գիրք վասն սիրոյ»:

ԲԱՐՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՅԻ, «Ճառք վասն վեցօրեայ արարչութեան», «Հարցմունք վասն հաւատոյ» (կամ «Տեսութիւն յաղագս հաւատոյ՝ երանելեացն սրբոց եպիսկոպոսաց Բարսղի և Գրիգորի», սկ. «Բարսեղ ասէ. Կարողութիւն իցէ արդեօք պատմել ինչ յաղագս որդւոյ նախ քան զլինելն աշխարհի»), «Բարսղի եպիսկոպոսի ուղղափառի և Ապողինարի վիճաբանութիւն», «Գիրք հարցողաց», «Ի սկզբանէ էր բանն», «Յաղագս սուրբ Երրորդութեան», «Թէ չէ պատճառ չարեաց Աստուած» (սկ. «Բազումք են վարդապետութեան օրինակք»), «Յաղագս պահոց»,

«Յաղագս ողորմածութեան և յաղագս աղօթից», «Յաղագս ապաշխարութեան», «Յաղագս գոհութեան», «Խօսք յորդորականք ի մկրտութիւն», «Ընդդէմ այնոցիկ, որք թերացուցանեն զփառն Որդւոյն Աստուծոյ քան զՀօրն, և իջուցանեն զՀոգին սուրբ ի հնազանդութիւն» ևն (սկ. «Գովեցի ես զփոյթ»), և այլ ճառեր ու թղթեր:

ԲԱՐՍԵՂ ՓԱՌԱԿԵՅԻ, «Սուրբ գիրք, որում անուն եղաւ Ծառ մեռոնի», «Համառօտ հաւաքումն ի գրոց սրբոց»:

ԲԵԴԱ, «Գիրք կայծականց»:

ԲԵԼԼԱՐՄԻՆՈՍ (Հոռ.), «Վարդապետութիւն քրիստոնէական» (կամ «Առաւել պարզաբանութիւն քրիստոնէական վարդապետութեան»):

ԲԵԿԱՆ [ԲԵԿԱՆԵԱՆ] (Մարտ.), «Անալօճիայ, այսինքն՝ Համեմատութիւն հնոյ և նորոյս կտակի»:

ԲԵՆԵԴԻԿՏՈՍ ՊԱՊ [ԺԴ], «Թուղթ հանրական առ միսիոնարս կարգեալս ընդ Արեւելս, յաղագս պահպանութեան ծիսից եկեղեցւոյն Յունաց և այլոց Արեւելայց», «Սահմանադրութիւն, որով ընկերութիւնք ոմանք՝ Ֆռամազոնաց կոչեցեալք՝ կրկին դատապարտին և արգելանին»:

ԲԵԼԼՈՒՐՏ (Կար. Հոն.), «Բովանդակութիւն սրբոյն Թովմայի, յօրինեալ ըստ օրինաց արդի դպրանոցաց»:

ԲՈՆԱ (Յովհ.), «Կերակուր քահանայից»:

ԲՈՆԻՓԱԿԻՆՈՍ ՊԱՊ [Գ] (1294—1303 թ.), թուղթ առ Գրիգոր Անավարդեցի:

ԳԱԳԻԿ ԱՐՄՐՈՒՆԻ, «Թուղթ առ կայսրն Յունաց Ռոմանոս, վասն հաւատոյ» (սկ. «Հովնապետի հանդարտի և զգօնացելոյ»):

ԳԱԼԱՆՈՍ (Կղ.), «Միաբանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հոռվմայ», «Աստուածաբանական վիճաբանութիւնք ոմանք, ըստ վարդապետութեան սրբոյն Թովմայի» (կամ «Յաղագս աստուածային բացարձակ կատարելութեանց, այսինքն՝ աստուածային ստորոգելեացն»):

ԳԵՐՄԱՆՈՍ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՒԹՊՈԼՍԵՅԻ (պատրիարք 715—730 թթ.): Տես վերեւում՝ «Թուղթ Հոռոմոց ի Հայս, ձայնակից և համախոհ ժողովոյն Քաղկեդոնի» (§ 125):

Գէորգ ԵրջնկԱՅԻ, «Բան հակաճառութեան ընդդէմ երկաբնակաց» (սկ. «Որք զաշս մտացն ի զլուսն ունին ըստ մեծին Սողոմոնի»):

Գէորգ ԼՈՌԵՅԻ, «Պատասխանի թղթոյն Յովհաննիսի Ասորոց պատրիարքի» (սկ. «Զառ ի յաստուածոստ պարգեւալ»):

Գէորգ ՄԵԼԱՅԻՄ, «Վկայութիւնք հայրապետաց յաղագս միոյ բնութեանն Քրիստոսի, ժողովեալք ի գրոցն Լատինացոց», «Նոր ապացոյց անյաղթելի վասն միոյ բնութեանն Քրիստոսի» (սկ. «Անօթն ընտրութեան և վարդապետն հեթանոսաց Պօղոս առաքեալ հրամայէ»), «Գիրք վիճաբանութեան ընդդէմ երկաբնակաց»¹, «Վաթողիկէութիւն լուսաւորչադաւանաց, համաձայն հին ընդհանրական եկեղեցւոյ, ցուցեալ խօսք վկայութեամբ սրբոյն Դիոնիսիոսի Արիսպագացւոյ անուանեալ գրքին», «Անհաւատութիւն Ֆոանկ վարդապետաց...: Յուցանի կարճառօտապէս, որ հերձուածող պատրիքն Ֆոանկաց անհաւատ են» (սկ. «Ամենայն ազգք քրիստոնէից լաւ գիտեն»), «Յուցանի կարճառօտապէս, որ Ֆոանկքն ոչ ունին զեօթն խորհուրդսն եկեղեցւոյ: Յաղագս գոյացականաց խորհուրդոցն եկեղեցւոյ» (սկ. «Գոյացականք իրին անուանին այնոքիկ, առանց որոց իրն ոչ լինի»), «Յաղագս քահանայազորութեանց եկեղեցւոյն Քրիստոսի», «Զրպարտութիւն ուրումն անանուն հաբեղայի ընդդէմ Արմենաց»:

Գէորգ ՊԵՍԻԴԵՍ, «Յաղագս վեցօրեայ արարչութեան»:

Գէորգ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, «Վասն հաղորդութեան»:

ԳԻԼԵՐՏՈՍ ՊՈՐՐԵՏԱՆՈՍ, «Գիրք վեց սկզբանց»:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՔԱՍԵԱՆ, «Գիրք պատճառաց»:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՆԱԻԱՐԶԵՅԻ, «Գրիգորի Հայոց կաթողիկոսի ջրողի՝ երկաբնակի՝ ուրացողի» (սկ. «Վասն ջրոյն թէ պարտ է խառնել ի սուրբ խորհուրդն որպէս և այլ քրիստոնեայ-

քըն»), «Թուղթ տեառն Գրիգորի Հայոց կաթողիկոսի, զոր գրեաց առ կրօնաւոր թագաւորն Հեթում, հայր արքային Հայոց Լեոնի»:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՊԻՐԱՏ (1194—1203 թթ.), թղթեր՝ առ Իննովկէնտիոս Գ պապ:

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՆՈՐԻԶ, «Վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի» (սկ. «Տէր Աստուած, որ նա միայն ինքնութեամբ»):

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ, թղթեր:

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱԶԻԱՆԶԱՅԻ, «Առ Ենոմիացիս» (կամ «Գիրք Առ որս»), «Յաղագս ի ձեռնադրութիւն անհաւանութեան և հրաժարելոյ» (կամ «Գիրք Յաղթեցայ»), «Ի ծնունդն Քրիստոսի» (կամ «Գիրք Քրիստոս ծնեալ»), «Յաղագս ուղղափառութեան հաւատոյ և ապաշխարութեան յանցաւորաց»:

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ, «Թուղթ... ի հոյակապ և յակնաւոր ուխտն Կճաւայ, վասն կարծեացն անիծելոց Թոնդրակեանց Յանեսի և Յամբեսի» են (սկ. «Տէր հայր, զոր գրեմս իբր շահատալի համբաւ շար տեղեկութեամբ»), «Բան վասն ուղիղ հաւատոյ» (սկ. «Տէրունեանն հաւանեալ խրատու»): Վերջինս սխալմամբ է վերագրված Նարեկացուն. տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ՍԿԵՒՈՒՅԻ:

ԳՐԻԳՈՐ ՆԻԻՍԱՅԻ, «Խօսք յինն երանութիւնն» (կամ «Գիրք ինն երանութեանց»), «Յաղագս կուսութեան» (կամ «Գիրք կուսութեան»), և այլ երկեր:

ԳՐԻԳՈՐ ՊԱԶԼԱՆՈՒՆԻ, «Թագաւորին Հոռոմոց Մանուէլի պատասխանի՝ գրեալ ի Գրիգորէ կաթողիկոսէ Հայոց»:

ԳՐԻԳՈՐ ԶԱԶԵՅԻ. տես՝ ՊԵՏՐՈՍ ԶԱԶԵԿԵՅԻ:

ԳՐԻԳՈՐ ՍԿԵՒՈՒՅԻ, «Բան խրատու վասն ուղիղ հաւատոյ» (կամ «Դաւանութիւն», սկ. «Տէրունեանն հաւանեալ խրատու»): Այս գործը թյուրիմացաբար վերագրվել է Գրիգոր Նարեկացուն:

ԳՐԻԳՈՐ ՍՔԱՆԶԵԼԱԳՈՐԾ, «Երկոտասան զլուսն նզովից ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց» (սկ. «Եթէ կարծեօք որ կամ կերպարանօք ասէ զՔրիստոս»), «[Յաղագս մարմնաւորութեան Բանին]» (սկ. «էր Աստուած և եղև մարդ»), և այլ երկեր:

¹ Բաղկացած է երկու զլուսներից՝ «Ճշմարիտ նշանակութիւն կաթողիկէութեան» և «Յաղագս հերձուածողութեան»:

ԳՐԻԳՈՐ ՎԿԱՅԱՍԷՐ, «Թուղթ վասն զատկին»:

ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵԻԱՅԻ, «Գիրք որ կոչի Ոսկեփորիկ» (կամ «Հարցումն խոջայ Մաշդուսի բարեպաշտի և պատասխանիք Գրիգորի աշակերտի»), «Գիրք հարցմանց», և այլ գործեր:

ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅ, թղթեր:

ԳՐԻԳՈՐ ՔԵՐԹՈՂ, թուղթ առ Աբրահամ կաթողիկոս Աղբաթանեցի:

ԴԱԽԻԹ ՀԱՐՔԱՅԻ կամ ՀԵՐԵՏԵԱՅԻ, «Բան հաւատոյ... ամենայն ուղղափառութեան, ի մարմնաւորութիւնն Քրիստոսի և ընդդէմ հերձուածողաց» (սկ. «Բանն Աստուած կատարեալ»), «Բան հաւատոյ ընդդէմ հերձուածողաց» (սկ. «Պատրաստեցէք տալ պատասխանի»), «[Բան] ի հրամանէ Անաստասու Հայոց կաթողիկոսի» (սկ. «Այլ զի քո բարեփառութիւնդ յօժարեաց»), «[Բան] ի խնդրոյ Աշոտոյ պատրկի» (սկ. «Բան զոր հարցանէք»), «Հարցումն Դաւթի իմաստասիրի» (սկ. «Փրկչական կիրքնկալութիւնքն միայն է իմանին»), «Որ յիմաստասիրական և յիմաստասիրելի հարցումս» (սկ. «Հց. Զի՞նչ է մարդ»), «Դաւիթ Հարքացի ասէ» (սկ. «Քանզի նախաժամանէր հոգին ի կոյսն»), «Վասն իւղոյն զոր արար Մովսէս» (սկ. «Զէթն Քրիստոսի օրինակեալ է»):

ԴԱԽԻԹ ՄԵԾ-ԿՈՂՄԱՆՅ, «Վասն պատկերաց և նկարագրութեանց, հայցում ի Յովհաննէ Մայրագոմեցոյ»:

ԴԻԴԱԿՈՍ ԴՈՒԱՐՏՈՍ, «Համառոտ մեկնութիւն դատապարտեալ նախադասութեանց»:

ԴԻՈՆԵՍԻՈՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՅԻ, հատվածներ՝ Պողոս Սամոստացու դեմ հակաճառութիւնից և այլ ճառերից:

ԴԻՈՆԵՍԻՈՍ ԱՐԻՍՊԱԳԱՅԻ, «Յաղագս երկնային քահանայապետութեան», «Յաղագս եկեղեցականին քահանայապետութեան», «Յաղագս աստուածայնոցն անուանց», «Յաղագս խորհրդականի աստուածաբանութեան» և թղթեր:

ԴԻՈՍԿՈՐՈՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՅԻ, դաւանագիր՝ ներկայացված Եփեսոսի երկրորդ ժողովին:

ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՅԻ, «Գիրք ընդդիմութեանց» (կամ «Եղծ աղանդոց»), «Թուղթ առ երանելին Մաշդոց վարդապետ»:

ԵՂԻԱ ԿԱՐՆԵՅԻ ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ, «Վիճաբանութիւնք»:

ԵՈՆԱ, Տես ստորև՝ ՅՈՎՆԱՆ [ԵՈՆԱ],

ԵՊԻՓԱՆ ԿԻՊՐԱՅԻ, «Հոլովմունք շարաղանդոց հերձուածողաց, որք ի սկզբանէ աշխարհի սերմանեցան ընդ ժամանակս ժամանակս», «Հերձուածողք երեւելիք այսչափ են» (սկ. «Բարբարիսմոսք, որ կոչին խուժաղութք»), «Ի ծնունդն Քրիստոսի», «Յաղագս միւսանգամ զալստեանն Քրիստոսի Աստուծոյ» (սկ. «Եւ յորժամ եկեսցէ»), «Յաղագս վերջնումն ժամանակին և վասն յայտնելոյ որդւոյն կորստեան Նեոխնն» (սկ. «Արդ, զանցելոց ժամանակաց»), ևն:

ԵՍԱՅԻ ՆԶԵՅԻ, «Թուղթ վասն կարգաց եկեղեցւոյ և ժամուց» ևն (սկ. «Զիմաստայեղծ և զովելի նամակս»), «Վասն դաւանութեան հաւատոյ՝ ընդդէմ պարուն Հեթմոյ Կիւռիկոսեոյն» (սկ. «Քեզ օրացեալ ամենայն քաջութեամբ»), «Դաւանութիւն և խոստովանութիւն ի սուրբ երրորդութիւնն, ասացեալ Եսայի վարդապետի, ի յեզր Վիրապին» (սկ. «Աստուածային բնութիւն, սուրբ երրորդութիւն»), «Դաւանութիւն հաւատոյ որ ի Հայր և յՈրդի և ի սուրբ Հոգի» (սկ. «Հոյակապ և հոշակաւոր աստուածապահ քաղաքաց»):

ԵՐԵՄԻԱ ԶԵԼԵԻ, «Ջատագովութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» (սկ. «Ըստ ժամանակիս ոմանք վէսք և ինքնահաւանք սկսան իւրաքանչիւր ոք բան մի առարկել և հաւանեցուցանել զայլս ջանիւ»):

ԵԻԳԻՆԻՈՍ ՊԱՊ [Դ], «Միաբանութիւն Հայոց ընդ Հռոմէական սուրբ եկեղեցւոյն»:

ԵԻՍԵԲԻՈՍ ՆԻԿՈՄԵԴԱՅԻ, «Գիր Եւսեբիոսի Նիկոմեդիոյ եպիսկոպոսին և Թէոգնիոսի Նիկիայ եպիսկոպոսին»:

ԵԻՍԵԲԻՈՍ ԴՈՐԻԻԼԷԱՅԻ, թղթեր:

ԵԻՏԻՔԷՍ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՊՈԼԻՍԵՅԻ, «Յաղագս զանազանութեան բնութեան և առանձնաւորութեան» (սկ. «Որ զարտաքին իմաստութեանցն վարժեցան»), և զավանագիր՝ ներկայացված Եփեսոսի երկրորդ ժողովին:

ԵՓՐԵՄ ԽՈՒՐԻ ԱՍՈՐԻ, Ճառեր և այլ երկեր:

ԶԱՔԱՐԻԱ ԶԱԳԵՅԻ, Թուղթ առ Փոռ պատրիարք հունաց Կ. Պոլսի և Ճառեր:

ԶԱՔԱՐԻԱ ԶՈՒՂԱՅԵՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ: Տես՝ ԱԶԱՐԻԱ ԶՈՒՂԱՅԵՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ:

ԶԵՆՈՔ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, «Վկայութիւն վասն մարդեղութեան» (սկ. «Եւ ոչ ասեմ եթէ մահ մարմնոյ միայն է»), ևն:

ԶՈՍԻՄՈՍ, «Յաղագս մկրտութեան բանին աստուծոյ»:

ԹԵՍԱԻՐՈՍ (էմմ.), «Իմաստասիրութիւն բարոյական»:

ԹԵՆԳՆԻՍ ՆԻԿԻԱՅԻ: Տես՝ ԵԻՍԵՐԻՈՍ ՆԻԿՈՒՆԴԱՅԻ:

ԹԵՆԴՈՏՈՍ ԱՆԿԻՐԱՅԻ, Ճառեր:

ԹԵՆԴՈՐԵՏՈՍ ԿԻՐԱՅԻ, «Թուղթ ի Քաղկեդոնէ, յուղարկեալ առ Աղեքսանդր վերատեսուչն Յերապոլսոյ», «Ճառ ասացեալ ի Քաղկեդոն, առաջի նուիրականցն հերձելոց և աշակերտացն նեստորի», «Թուղթ առ Յովհաննէս վերատեսուչն Անտիոքայ»:

ԹԵՆԴՈՐՈՍ [ԹԵՆԴՈՐԵՏՈՍ] ԴԱԳՈՆ, «Առ երկաբնական ընդդիմադրութիւն» (սկ. «Անստացական բան աստուած»):

ԹԵՆԴՈՐՈՍ ՔՈՒՅՆԱԻՈՐ, «Ընդդէմ Մայրագոմեցւոյն» (սկ. «Ահա այժմ նորահրատ տոչորեցան»):

ԹԵՆՐԻԱՆՈՍ, «Առաքումն ի մեծէն կայսերէ Մանուէլէ առ Հայս, յորում դնի տրամաբանութիւնն, զոր արար հրեշտակն Յունաց Տրիանէ ընդ կաթողիկոսին Հայոց տեառն ներսէսի»:

ԹՈՎՄԱՍ ԱԿՈՒԻՆԱՅԻ, «Համառօտութիւն աստուածաբանութեան» կամ «Աստուածաբանական բովանդակութիւն» (որից կան թարգմանված առանձին մասեր ևս), «Յաղագս զօգուածոց հաւատոյ և խորհրդածութեանց եկեղեցւոյ» կամ «Գիրք հանգանակաց», «Յաղագս եօթն խորհրդոց սուրբ եկեղեցւոյ», «Համառօտ գրգուկ իմն վասն նախասահմանութեան»:

ԹՈՎՄԱՍ ՔԱՐՄԵԱՆ, որ եւ ՇԱՐՄԷՍ, «Աստուածաբանութիւն»:

ԹՈՐՈՍՈՎԻԶ: Տես ստորեւ՝ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԹՈՐՈՍՈՎԻԶ [ԹՈՐՈՍԵԱՆ]:

ԻՆՆՈՎԿԵՆՏԻՈՍ ՊԱՊ [Բ] (1130—1143 թթ.), Թուղթ առ Գրիգոր Պահլավունի: ԻՆՆՈՎԿԵՆՏԻՈՍ ՊԱՊ [Գ] (1198—1216 թթ.), Թղթեր առ Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոս և Լևոն Ա թագաւոր Հայոց:

ԻՍԱՀԱԿ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ (ԳԵՂԱՄԵՅԻ?), «Բանք շահաւէտք և օգտակարք յաղագս խորհրդոյ եկեղեցւոյն ընդդէմ երկաբնական և ազինն Հոռմայեցւոց» (սկ. «Յիսուսաւանդ ողջունի և աստուածային գթութեամբն ծանիր»):

ԻՍԱՀԱԿ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ՝ ԵՐԿԱՐՆԱԿ, «Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰσαάκ τοῦ καθο-
λιχοῦ τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας Λόγος στήλιτευ-
τικὸς κατὰ Ἀρμενίων», „Λόγος στήλιτευτικὸς τοῦ
Ἰσαάκ περὶ τῶν καχοδόξων Ἀρμενίων καὶ αἰρε-
τικῶν“:

ԻՐԵՆԷՈՍ ԼՈՒԳՆԻՆԱՅԻ, «Ընդդէմ հերձուածոց», «Ցոյցք առաքելական քարոզութեանն»:

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ [Ա] (1198—1219 թթ.), Թղթեր առ Իննովկենտիոս Գ պապ:

ԼԵՒՈՆ ՊԱՊ [Ա], «Տոմար Լեոնի» (կամ «Գլուխք չորեքտասանք, զոր գրեաց երանելին Ղեոնդիոս հայրապետ Հոռվմայ առ Փլաբիանոս արքեպիսկոպոսն Կոստանդնուպոլսոյ, զոր ընկալաւ տիեզերական սուրբ ժողովն Քաղկեդոնի, Ուլջ հայրապետքն»):

ԼՈՐԲԱՐԴՈՍ (ՊԵՏՐՈՍ) ՊԱՐԻՍԵՅԻ, «Չորս գիրք վճռոց»:

ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԱՐԵԼԼԻ, «Ուղղ և ծուծ աստուածաբանութեան (կամ «Համառօտութիւն աստուածաբանականի վարդապետութեան»):

ԼՈՒԿԻՈՍ ՊԱՊ [Գ] (1181—1185 թթ.), Թուղթ առ Գրիգոր Տղա:

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ ԱՐԶՐՈՒՄԵՅԻ, «Լիակատար աստուածաբանութիւն», «Կարձառօտագունեղ համառօտութիւն ընդհանրականի աստուածաբանութեան խոհականի, ուսումնականի, դրականի, բարոյականի, և այլ»:

ԽՈՍՐՈՎԻԿ ԹԱՐԳՄԱՆԻԶ, «Առ այնոսիկ, որ ասեն բնութեամբ անձեւ, անսկիզբն ընկալեալ զմարդկութիւն Աստուած Բան ի կուսէն», «Յաղագս թէ պա՞րտ է զմարմինն տէրունական համագոյ ասել Աստուածն Բանի,

կամ թէ մարմնոյն և Բանի մի բնութիւն
ասե՛լ, թէ ոչ», «Առ այնոսիկ, որ յերկուս
դմարդկային անջատեն բնութիւն, ա՛յլ գոչ
ասեն յառաջ քան զյանցանսն և ա՛յլ՝ զկնի
յանցանացն», «Առ այնոսիկ, որ տարակու-
սին ի վերայ փրկչական կրից մարդկայնոց,
թէ բնական պարտ է ասել, թէ անբնական:
Նախադիր բանից առ Աթանաս Անտիոքա-
ցի», «Թուղթ առ տէր Սարգիս եպիսկոպոս
Գերազեկորայ»:

ԿԱՊՐԵՆՈՒՄ ԿԱՐՔԵՂՈՆԱՅԻ, «Թուղթ առ
ժողովն Եփեսոսի»:

ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՆԴՐԻԱՆԱՅԻ ԵՒ ՊԵՏՐՈՍ
ԹԷՆՈՒՐՈՒՄԵԱՆ, «Վարդապետութիւն քրիստո-
նէական ըստ Հայոց»:

ԿԵԼԵՍՏԻՆՈՍ ՊԱՊ ԻԱԼ, թղթեր՝ առ Կյու-
րիզ Աղեքսանդրացի, Նեստոր, Հովհաննէս
Անտիոքացի և ուրիշներ:

ԿԻՏՏԱՆԻՆՈՍ (Պօղոս) ԲՈՆՈՆԻԱՅԻ,
«Քրիստոնէական վարդապետութիւն»:

ԿԻՐԱԿՈՍ ԵՐԶՆԿԱՅԻ, «Խրատ առ ուղղա-
փառ հաւատացեալս Հայոց ազգի» (սկ.
«Առաջինն այս, որում ասեն թէ յորժամ
մկրտեն զոք», «Յաղագս ութ խորհրդոցն տե-
սութիւն» (սկ. «Զարմանալին բնութեամբ՝
անօթն բնտրութեան Պօղոս»), «Թուղթ խրա-
տական» (սկ. «Յաստոժոյ ամենակալէն օրհ-
նութիւն»), «Վասն ծննդեանն որ յունուարի
Զ» (սկ. «Իսկ վասն ծննդեանն զոր նոքա» կամ
«Արդ հազարապետն խորոցն Աստուծոյ»):

ԿԻՐԵՆՂ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՅԻ, «Գիրք պա-
րասմանց՝ յաղագս մարդանալոյ միածնին»,
«Պատասխանի ի վերայ երկոտասան զլիա-
դրութեանցն՝ առ վերատեսուչս Արեւելից»,
«Ընդդէմ Նեստորի շատագովացն՝ երկոտա-
սան զլիադրութեանցն նզովոցն», «Գիրք
դանձուց» (սկ. «Ոչ ի փոքունս մեզ հանդէսս
ճեպիլ պարտ է»), «Ծառ վասն ելման հոգւոյ
և հանդերձեալ դատաստանին Քրիստոսի»,
«Թղթեր՝ առ Նեստոր, Կելեստինոս Ա պապ,
Հովհաննէս Անտիոքացի, Ակակիոս Բերիացի
և ուրիշներ»:

ԿԻՐԵՆՂ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԱՅԻ, «Կոչումն ըն-
ծայութեան»:

ԿԻՐԻՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎՐԱՅ, թղթեր:

ԿԼԻՄԱՔՈՍ (Յովհ.), «Սանդուղբ աստուա-
ծային ելից»:

ԿՂՈՒՐԻՈՍ ԳԱԼԼԻԱՅԻ, «Ապացուցութիւն
ճշմարտութեան կրօնին քրիստոնէականի»:

ԿՈՄԵՏԱՍ ԱՂՅԵՅԻ, «Թուղթ Կոմիտասայ
Հայոց կաթողիկոսի ի Պարսս» (կամ «Տեառն
Կոմիտասու Հայոց կաթողիկոսի վասն հա-
ւատոյ», սկ. «Ամենայն բան ջանի»), «Թըղ-
թոյն պատասխանի՝ զոր գրեցին Հայք յԵրու-
սաղէմ առ Մոդեստոս», «Կոմիտասի Հայոց
կաթողիկոսի և Պիոսի արշիպատրիարքի
հարցաքննութիւն և վիճաբանութիւն վասն
հաւատոյ և կարգաց եկեղեցւոյ» (սկ. «Պա-
տրիարքն ասէ. Աստուած բնութեամբ է, թէ
զրութեամբ անուն»):

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԲԱՐՁՐԲԵՐԴԵՅԻ, «Թուղթ
Կոստանդեայ կաթողիկոսի Հայոց զոր գրեաց
առ Հեթում թագաւորն ի յաստուածապահ
զղեկէս՝ ի հայրապետական աթոռոյս՝ Հոռմ-
կլայէս, ի մայրաքաղաքն Սիս: Պատասխանի
թղթին որ ի պապէն Հոռմայ բերաւ առ թա-
գաւորն Հայոց Հեթում ի ձեռն լիկաթին որ
կոչէր Տիմանչ, ի թուիս Հայոց ի ՈՂԵ. ի ձեռն
արղիւնական վարդապետին Վարդանայ յար-
մար իրիս» (սկ. «Սուրբ թագաւոր ամենայն
Հայոց, յառաքեալ զրոյ բո ծանեաք զքոյին
հրամանսն» կամ «Քրիստոսապսակեալ սուրբ
թագաւորի... Յառաքեալ զրոյդ քո»), «Թուղթ
տեառն Կոստանդեայ շրջաբերական» (սկ.
«Ազգմամբ խնամոց ամենակալ հոգւոյն
աստուծոյ»), «Սահմանք կանոնականք տե-
առն Կոստանդեայ Հայոց կաթողիկոսի»
(սկ. «Կոստանդին ծառայ Քրիստոսի... Հրա-
ման է այս առաքելադիր»), «Գիր հաւատոյ
խոստովանութեան Հայաստանեայց եկեղեց-
ւոյ, զոր խնդրեաց ի մէջ առաքելական հայրն
մեր պապան Ինունցունցն, ի ձեռն խոհեմա-
գոյն լիկաթին փրէր Տիմանչին, որ է ի կարգի
(sic) Փրէր Մնուրացն» (սկ. «Բանիւք դուզ-
նաքեայ իմն խօսելով»), «Դաւանութիւն, զոր
գրեաց Հայոց եկեղեցին և տէր Կոստանդին
կաթողիկոսն ի Կոստանդինուպոլսոյ ի պատ-
րիարքն և ի ժողովն» (սկ. «Մեծի աստուծոյ
եկեղեցւոյդ պատռական զխոյդ Մանուէլի
եպիսկոպոսապետիդ Կոստանդինուպոլսի»):

ՀԱՔԵՐՏ (Լուդ.), «Համառոտութիւն վարդապետութեան հաւատոյ և բարոյական աստուածաբանութեան»:

ՀԱՔԻՔ ԲԵՐԻԱՅԻ: ՏԵԱ՝ ԱՔԻՔ (Հայր):

ՀԵՐՈՆԻՄՈՍ ԼԵՂԱՅԻ, «Թուղթ վիճաբանական յաղագս սուրբ ուղղափառ հաւատոյ, վասն պատասխանատրութեան առ նորատակալ գիրսն Օճնեցական հերձուածողաց, զորս կոչեցին ներածութիւն անուղղից և համառոտ հաւաքումն, ի թուոյն փրկչին 1688, որ է Հայոց ՌՃԼէ»:

ՀԻՒՊՈՒԼԻՏՈՍ ԲՈՍՏՐԱՅԻ, «Վասն կատարածի աշխարհիս և վասն նեոխնն և վասն միւսանգամ զալստեան Քրիստոսի աստուծոյ»:

ՀՌԵԳԻՆՈՍ ԿԻՊՐԱՅԻ, «Ճառ ասացեալ յնիստոս, յետ ընկեցմանն նեստորի»:

ՂԱԶԱՐ ԶԱՀԿԵՅԻ, «Գիրք աստուածաբանական որ կոչի Դրախտ ցանկալի»:

ՄԱԹՈՒՍԱՂԱ ՍԻՒՆԵՅԻ, «Թուղթ առ թագաւորն Հերակլ վասն հաւատոյ» (սկ. «Ամենաբարեպաշտ և բարեյաղթող»):

ՄԱԿԱՐ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԱՅԻ, «Կանոնական թուղթ ի Հայս՝ վասն կանոնադրութեան կաթողիկէ եկեղեցւոյ կարգաց» ևն (սկ. «Ահա վասն ահի և երկիւղի Աստուծոյ»):

ՄԱԿԱՐ ՄԻԱՅՆԱԿԵԱՅ, «Հարցմունք Տիգրոնու ամիրային»:

ՄԱՆՈՒԷԼ ԿՈՄԵՆՆՈՍ (կայսր 1143—1180 թթ.), թղթեր՝ առ Գրիգոր Պաճլաւունի, ներսես Շնորհալի և Գրիգոր Տղա:

ՄԱՆՈՒԷԼ ՍՐՄԱՔԷՇ ԿԵՍԱՐԵԱՆ, «Տետրակ որ կոչի Գաւազան կրկնազօր, որ է ուղղափառաց հաստիչ և յենարան, և հերձուածողաց ձաղկիչ և կրթարան», «Գիրք որ կոչի Լուծիչ տարակուսանաց», «Տետրակ որ կոչի Ակնոց աչաց սրտի»¹, «Գիրք որ կոչի Ակն լուսատու», «Գիրք որ կոչի Հիմն ստուգութեան»:

ՄԱՇՏՈՅ ԵՂԻՎԱՐԴԵՅԻ, թուղթ առ Գեորգ Գառնեցի կաթողիկոս:

¹ Այս գիրքը, որ անանուն է հրատարակել, մենք նկարագրել ենք առանձին, տես աստ, հտ, Ա, էջ 510—511.

ՄԱՏԹԷՈՍ ՊԱՐԹԵԻ, «Գիրք որ կոչի Վեյօրեայ»:

ՄԱՐԳԱՐ ԽՈՋԵՆՅ ԵՐԵՒԱՆՅԻ, «Համառոտ որպիսութիւն եկեղեցւոյ»:

ՄԱՐՈՒԹԱ ԵՒ ՊԵՏՐՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՔ «Ի ԿՈՂՄԱՆՍ ԱՍՈՐՈՅ», «Գիր ուղղափառ հաւատոյ» (սկ. «Մեր մեղաւորք և կրտսերք»):

ՄԱՐՔԱՆՏԻՈՍ (Յակոբ), «Պարտեզ հովուաց»:

ՄԱՔՍԻՄՈՍ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅ, «Եթէ ոչնչ նշանակմունք սրբոյ եկեղեցւոյ ըստ աստուածայնոյն ժողովմամբ կատարեալք զետեղին»:

ՄԵԴԻԿԵԱՆ (Պօղոս) ՓԼՈՐԵՆՏԱՅԻ, «Թուղթ գրեալ առ երայեցիս Իտալիոյ»:

ՄԵԹՈՂԻՏՈՍ ՊԱՏԱՐԱՅԻ, «Տեսիլ յաղագս անցելոյն, ներկայիս և ապառնեացն, ասացուածք յԱստուածաշունչ գրոց, զոր թարգմանեալ է տեառն Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի» (սկ. «Ի վերջում դարի արմատաքի խլեցի թագաւորութիւնն Պարսից»):

ՄԵՄՆՈՆ ԵՓԵՍԱՅԻ, «Թուղթ առ կղերիկոսունս Կոստանդնուպոլսոյ»:

ՄԻՆԻԱԴԷՍ (Ե.), «Գիրք որ կոչի Վէմ զայթակղութեան»:

ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, «Յաղագս քահանայութեան» (կամ «Յաղագս քահանայական կարգաց», սկ. «Սկիզբն քահանայութեան»), «Դաւանութիւն» (սկ. «Դաւանեմ զնա՝ սուրբ և զուգափառ երրորդութիւն»), «Վկայութիւնք պատմողաբար և յանդիմանութիւնք վասն շարածողովոյն Քաղկեդոնի» (սկ. «Յովհաննէս անուն»), «Սրբոյն Միխայէլի պատրիարքի Ասորոց, զոր առ հասարակ Քաղկեդոնականն գրեաց» (սկ. «Ի ժամանակի, յորում թագաւորեաց Պարսից Ագտաճատ»):

ՄԻՔԱՅԷԼ ԶԱՄԶԵԱՆ, «Վահան հաւատոյ ուղղափառութեան Հայոց» (կամ «Հաստատութիւն ուղղափառութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ»):

ՄԻՔԱՅԷԼ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՅՈՒՆԱՅ Կ. ՊՈԼՍԻ [Գ] (1169—1177 թթ.), թղթեր՝ առ ներսես Շնորհալի և Գրիգոր Տղա:

ՄԻՔԱՅԷԼ ՎՈՒԼԳԱՐԱՅԻ, «Վասն եօթն տիեզերական սուրբ սինհոդոսաց» (սկ. «Այլ շնորհք իմն»):

ՄեծիԹԱՐ ԱՊԱՐԱՆՆՅԻ, «Գիրք ուղղափառաց...» (կամ «Գիրք տրամաբանութեան ուղղափառաց ըստ կաթողիկէ սուրբ եկեղեցւոյ ընդդէմ հերձուածողաց»):

5 ՄեծիԹԱՐ ԳՈՇ, «Յայտարարութիւն ուղղափառութեան հաւատոյ ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց, ի խնդրոյ մեծ զօրավարին Զաքարէի և եղբօր իւրոյ», «Թուղթ Մխիթար վրդ.ին որ Գոշն կոչիր»:

10 ՄեծիԹԱՐ ՍԱՍՆՅԻ, «Թէ զի՞նչ է պատճառ մարդեղութեան Բանին Աստուծոյ» (սկ. «Եւ հարկ էր եղանիլ տնօրէնութեանն խորհրդոյ»), «Յաղագս միութեան՝ բնութեան և ներգործութեան կրից մարդացելոյ Բանին Աստուծոյ» (սկ. «Բանն Աստուած որդին Հօր միածին մարդն Յիսուս Քրիստոս որ ետ զանձն» կամ «Ամենայն ումբ պարտ էր ողբակից և ձայնակից լինել»):

15 «Թէ որ ինչ ի բնութիւնս մեր անկարելիք են և հարկաւորք, աշոթիկ արարչին արարածոց՝ տեառն և Յիսուսի Քրիստոսի կարելիք են և կամաւորք» (սկ. «Մենանելն և մեռանելն և յառնելն ի մեռելոց»), «Վասն Յիսուսի աստուածութեանն» (սկ. «Յաղագս Յիսուսի աստուածութեանն օժանդակեալք»):

20 «Յաղագս կամաւորական կրիցն տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի մարդացելոյ Բանին Աստուծոյ» (սկ. «Եւ արդահաւասիկ պարտիմք աստանօր»), «Յաղագս ամենայն նուաստական կրիցն տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» (սկ. «Վասն զի զամենայն նուաստական կիրս բնութեամբ ունելով ի մեզ»):

25 «Այլ բան յաղագս նուաստական կրիցն տեառն Յիսուսի Քրիստոսի» (սկ. «Յամենայն ներգործութիւնս նուաստական կրից»), «Յաղագս տնտեսութեանն խորհրդոյ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ» (սկ. «Խորհուրդք տնտեսութեան Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ ներգործական կրիցն երկակի գոլով»):

30 «Յաղագս սրբոյ պատարագին և մեղսաքաւիչ խորհրդոյն» (սկ. «Ներգործական զօրութիւնք աստուածային հրաշիցն»), «Առ այնոսիկ որք խմոր և ջուր արկանեն յահաւոր խորհուրդ սրբոյ պատարագին» (սկ. «Որք միանգամ ճշմարտութեան սիրողք»), «Յաղագս երկրորդ գալստեանն տեառն Յիսուսի Քրիստոսի» (սկ. «Հաւատք սուրբ են»), «Վասն խոս-

35 տովանութեան մեղանաց» (սկ. «Ճշմարիտ և հաւաստի է սահման խոստովանութեան»),

40 ՄեծիԹԱՐ ՍԵՐԱՍՏԱՅԻ, «Գիրք քրիստոնէականի վարդապետութեան», «Պատճառք որք առբերին ընդդէմ նոցին, որք ասեն թէ ո՛չ երբեք պարտ է զնալ ուղղափառաց ի ժամն Հայոց», «Պատասխանատուութիւնք բանից ոմանց Հայոց, որք ասեն թէ վասն է՞ր Հատինացիք զմարմինն Քրիստոսի առանց տեսակի արեան տան ժողովրդեան»:

45 ՄեծիԹԱՐ ՍԻԻՆԱԿՅԻ, «[Յաղագս գլխաւորութեան եկեղեցւոյն Հոռմայ]» (սկ. «Ուստի՞ ունի եկեղեցին Հոռմայ... Գիտեմ զի հարցանեն ընդ մեզ, թէ ո՞ր ետ ձեզ զպատիւ զայդ»):

ՄեծիԹԱՐ ՍԿԵԻՌԱՅԻ, «Յաղագս համապատուութեան երկոտասան առաքելոցն, ընդդէմ այնոցիկ որք նուազ ասեն զմետասանսն իշխանութեամբ քան զՊետրոս» (սկ. «Անհասանելի և անծանօթ ծոցոյ ծնունդ»):

ՄԿՐՏԻԶ ԱԻԳԵՐԵԱՆ, «Աստուածաբանութիւն», «Քաղուած դասառական աստուածաբանութեան, յօրինելոյ ի ժամանակի դասառութեան մետասաներորդ դասուն՝ ի կարգի աշակերտութեան մեծին Մխիթարայ արբահօր», «Բովանդակութիւն բարոյական աստուածաբանութեան, քաղեալ ի համառօտութենէ Շարմէսի՝ ի ձեռն վ. հ. Մկրտիչ վ. Արգերեան, յաւելմամբ ծանօթութեանց ինչ, 1789»:

ՄԿՐՏԻԶ ՆԱՂԱՇ, «Պատասխանի Հատինացւոց թղթոյն»:

ՄՈՎՍԷՍ ԵՐԶՆԿԱՅԻ, «Բան պատասխանատուութեան վասն ուղղափառ հաւատոյ ընդդէմ երկաբնակաց» (սկ. «Բնաւից բարեաց պարգեւատուն»), «Ընդդիմադրութիւն սակս ջրոյն խառնման ի սուրբ խորհուրդն, ի թուականիս Հայոց ԶԾԸ (=1309 թ.)» (սկ. «Որդիք մարդկան, մինչև յէ՞րք էք խստասիրտք»):

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, «Երանելի մեծի քերդողահօրն Մովսէսի՝ Խորենացի եպիսկոպոսի» (սկ. «Յաղագս ի յոլովիցն կատարեալ կենդանի»):

ՄՈՎՍԷՍ ԶՈՒՂԱՅԵՅԻ, «Յաղագս վիպաբանութեանց հարց և պատասխանի վասն

տովանութեան մեղանաց» (սկ. «Ճշմարիտ և հաւաստի է սահման խոստովանութեան»), ևն:

5 ՄեծիԹԱՐ ՍԵՐԱՍՏԱՅԻ, «Գիրք քրիստոնէականի վարդապետութեան», «Պատճառք որք առբերին ընդդէմ նոցին, որք ասեն թէ ո՛չ երբեք պարտ է զնալ ուղղափառաց ի ժամն Հայոց», «Պատասխանատուութիւնք բանից ոմանց Հայոց, որք ասեն թէ վասն է՞ր Հատինացիք զմարմինն Քրիստոսի առանց տեսակի արեան տան ժողովրդեան»:

10 ՄեծիԹԱՐ ՍԻԻՆԱԿՅԻ, «[Յաղագս գլխաւորութեան եկեղեցւոյն Հոռմայ]» (սկ. «Ուստի՞ ունի եկեղեցին Հոռմայ... Գիտեմ զի հարցանեն ընդ մեզ, թէ ո՞ր ետ ձեզ զպատիւ զայդ»):

15 ՄեծիԹԱՐ ՍԿԵԻՌԱՅԻ, «Յաղագս համապատուութեան երկոտասան առաքելոցն, ընդդէմ այնոցիկ որք նուազ ասեն զմետասանսն իշխանութեամբ քան զՊետրոս» (սկ. «Անհասանելի և անծանօթ ծոցոյ ծնունդ»):

20 ՄԿՐՏԻԶ ԱԻԳԵՐԵԱՆ, «Աստուածաբանութիւն», «Քաղուած դասառական աստուածաբանութեան, յօրինելոյ ի ժամանակի դասառութեան մետասաներորդ դասուն՝ ի կարգի աշակերտութեան մեծին Մխիթարայ արբահօր», «Բովանդակութիւն բարոյական աստուածաբանութեան, քաղեալ ի համառօտութենէ Շարմէսի՝ ի ձեռն վ. հ. Մկրտիչ վ. Արգերեան, յաւելմամբ ծանօթութեանց ինչ, 1789»:

25 ՄԿՐՏԻԶ ՆԱՂԱՇ, «Պատասխանի Հատինացւոց թղթոյն»:

30 ՄՈՎՍԷՍ ԵՐԶՆԿԱՅԻ, «Բան պատասխանատուութեան վասն ուղղափառ հաւատոյ ընդդէմ երկաբնակաց» (սկ. «Բնաւից բարեաց պարգեւատուն»), «Ընդդիմադրութիւն սակս ջրոյն խառնման ի սուրբ խորհուրդն, ի թուականիս Հայոց ԶԾԸ (=1309 թ.)» (սկ. «Որդիք մարդկան, մինչև յէ՞րք էք խստասիրտք»):

35 ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, «Երանելի մեծի քերդողահօրն Մովսէսի՝ Խորենացի եպիսկոպոսի» (սկ. «Յաղագս ի յոլովիցն կատարեալ կենդանի»):

40 ՄՈՎՍԷՍ ԶՈՒՂԱՅԵՅԻ, «Յաղագս վիպաբանութեանց հարց և պատասխանի վասն

տովանութեան մեղանաց» (սկ. «Ճշմարիտ և հաւաստի է սահման խոստովանութեան»), ևն:

միութեան և երկրորդական և այլ բանք մեկ-
նողականք» (սկ. «Աստուածաբանութիւն գի-
տութիւն և մակացութիւն էից»), «Համառօտ
ժողովածու վասն առ ի պատրաստ դռնոյ ի
պէտս մտառութեան և սերտողութեան բա-
նասիրաց» (սկ. «Խորհուրդ մարմնոյ մահ
է»):

ՄՈՎՍԷՍ ՅՈՒՐՏԱԻՅՅԻ, «Թուղթ շրջագա-
յական Մովսէսի եպիսկոպոսի Լառ եկեղե-
ցին Յուրտաւայ], «Պատճառք շորորդ ժո-
ղովոյն երկարակացն, Մովսէսի Վրաց ուղ-
ղափառ եպիսկոպոսի»։ Թղթեր՝ առ Վրթանես
Քերթող, Աբրահամ Աղբաթանեցի և Սմբատ
Բագրատունի Վրկանի մարդպան։

ՄՈՒՇԵՂ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ, «Խնդիր տեառն
Մուշեղի ընդդէմ Արիանոսի, Եւտիբեայ, Նես-
տորի և Քաղկեդոնի»։ Տես՝ ՆԵՐՍԷՍ ԲԱԳՐԵ-
ԻԱՆԴԱՅԻ։

ՅԱԿՈԲ ԱՐԱՊԵԱՆ, «Գիրք՝ Լոյս հաւատոյ,
յորում պարունակի յայտարարութիւն ամե-
նասուրբ երրորդութեան և մարդեղութեան
Բանին Աստուծոյ»։

ՅԱԿՈԲ ԾՊԱՏԵՅԻ, «Խօսք ընդդէմ Խոսրո-
վայ իմացմանցն»։

ՅԱԿՈԲ ԿԻԼԻԿԵՅԻ, «Յաղագս յանձին
յատկութեան բան ինչ, խօսեցեալ Յակոբ
վարդապետի, ի խնդրոյ պարոն Օշնի» (սկ.
«Արդ՝ գիտել պարտ է, զի անձն ի գոյանալ
անհատին էանայ»)։

ՅԱԿՈԲ ՂԱԶԱՐԵԱՆ ԲԵՐԻԱՅԻ, «Աստուա-
ծաբանութիւն»։

ՅԱԿՈԲ ՄԾԲՆԱՅԻ, «Գիրք որ կոչի Զգօն»։

ՅԱԿՈԲ ՆԱԼԵԱՆ, «Գիրք կոչեցեալ Վէմ
հաւատոյ», «Գիրք կոչեցեալ Քրիստոնէական
ուսանելի», «Ճրագ ճշմարտութեան», «Գիրք
եօթն խորհրդոց եկեղեցւոյ»)։

ՅԱԿՈԲ ԶՈՒՂԱՅԵՅԻ, «Դաւանութիւն» (սկ.
«Ըստ անշուշտ և անհրաժեշտ»)։

ՅԱԿՈԲ ՍԻՄՈՆԵԱՆ ԿԱՐՆԵՅԻ, «Հայելի
ուղղափառ խոստովանութեան»։

ՅԱԿՈԲ ՍՐՃԵՅԻ, ճառեր։

ՅԱԿՈԲԻԿ ՇՆՈՐՀԱԼԻՑ, «Վիճաբանութիւն
ընդ ամիրապետին և ընդ Հրէից»։

ՅԵՐՈԹԷՈՍ ԱԹԵՆԱՅԻ, «Առ ի յաստուա-
ծաբանականաց ստիբերոնաց» (կամ «Յա-

ղագս աստուածաբանականացն տարրու-
թեանց»)։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՆԳԼՈՍ, «Համառօտ հաւա-
քումն յաղագս հոգւոյ բանականին և զօրու-
թեանց նորին» (սկ. «Ասէ Արիստոտէլ ի գիրս
Գ. հոգւոյն»), «Յաղագս առաքինութեանց
հոգւոյն» (սկ. «Յետ ասելոյ յեկեղեցի հոգ-
ւոյն»), «Համառօտ հաւաքումն յաղագս
հրեշտակաց» (սկ. «Ասէ երանելին Դիոնի-
սիոս ի Գիրս երկնային քահանայապետու-
թեանցն») կամ «Նախ խնդրի թէ ամենեւին են
անմարմին»)։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՆՏԻՈՔԱՅԻ, «Ճառ ասա-
ցեալ ի Քաղկեդոն, յետ ճառիցն Թէոդորետոս
եպիսկոպոսին և Ափթոնիոս իրիցոյն, վասն
քաջալերեցուցանելոյ զիրան», «Վասն խա-
ղաղութեան և միաբանութեան սրբոյ եկեղեց-
ւոյն» ևն, Թղթեր՝ առ Նեստոր, Կյուրեղ Աղեք-
սանդրացի և ուրիշներ։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐԶՐՈՒՄԵՅԻ, «Վասն հա-
ւատոյ ընդդէմ աղանդոց և մոլորութեանց
հերձուածողաց»։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳԱՐԵՂԵՆԱՅԻ, «Ի յայտնու-
թիւն Քրիստոսի» (սկ. «Զգարնանային ժա-
մանակի աւուրսն նշանակելով»)։ Նրա ան-
վան հետ կապված երկու Թղթեր նշել ենք
վերևում՝ «Թուղթ զոր տէր Յովհաննէս Հա-
յոց կթղ. և այլ եպս.ունք առ Սիւնեաց եպս.ն
և առ տէրն արարին» և «Թուղթ զոր տէր
Յովհաննէս Հայոց կթղ. և այլ եպս.ունք առ
Աղուանից եպս.ունս արարին» (տես վերևում՝
§§ 116—117)։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳԱՄԱՍԿԱՅԻ, «Ի ստորոգու-
թեանց հոետորիցն» (Ա—ԽԹ գլուխ), «Աւան-
դութիւն ուղղափառ հաւատոյ» (Ա—Ծ գլուխ),
«Բանք յաղագս Հոովմայեցւոց, թէ ո՞րպէս
եղեն անմիաբան ի սոցանէ շորից եկեղե-
ցեաց» ևն (սկ. «էր երբեմն զի հանդարտու-
թիւն ունէր եկեղեցական անդորրութիւն»),
«Պատասխանիք առ Հրէայն» (սկ. «Յաս-
տուածայինս զամենայն յաստուած վստա-
հանալ պարտ է»), «Բանք վասն հաւատոյ և
ընդդիմադրութիւն Նեստորի» (սկ. «Պարտ է
մեզ փրկելոցս ի ձեռն միածնի»), «Բանք
ընդդիմականք ի քակտումն հերձուածոց Յա-
կոբիկ Ասորոց» (սկ. «Եւ ոչ բարին բարի է

ասեն»), «Վասն որ ի Քրիստոս երկու բնութեանց և այլ ամենայն բնութեանց ինքնութեանց համառոտեալ» (սկ. «Որք երկու բնութիւնս և մի անձն խոստովանեցին»), «Պատասխանի առ Հայս համառոտեալ» (սկ. «Եւ արդ իմ մինչև ցարդ ևս»):

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԱՅԻ, «Թուղթ առ Աբաս Աղուանից կաթողիկոս»:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԶՄԻՌՆԱՅԻ, «Վկայութիւնք արդիւնականք և կարեորք յաղագս առ պատրաստ գոլոյ ի ձեռս բանասիրաց»:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՀԱՄԱԴԱՆՅԻ, «Աղբիւր բաղձալի»:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՀՈԼՈՎ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՒՊՈԼԻՍԵՅԻ, «Հայելի ճշմարտութեան, պարունակող մասնաւորի ուրուք ներկութեան ուղղափառի հաւատոյ ի պէտս Հայոց ճշմարտասիրաց», «Բացայայտութիւն իսկականի ճշմարտութեան սակս խառնման ջրոյ ընդ գինւոյ՝ ի սրբազնութեան պատարագի», «Պատասխանատրութիւնք թղթոյ ուրումն ընդգիմադրականի գրեցելոյ յեղբարց ոմանց Հայկաղունեաց» (կամ «Թուղթ ընդդէմ այնոցիկ որք հակառակին ճշմարտութեան, ասելով թէ բանն աստուած անհաղորդ է կրից մարմնոյն»):

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԱՅՐԱԳՈՄԵՅԻ կամ ՄԱՅՐԱՎԱՆԵՅԻ, «Խրատ վարուց» (ժողովածու 26 ճառերի, որոնք հրատարակված են Հովհ. Մանդակունու անունով) և այլ ճառեր՝ «Յոհաննու Մայրագոմեցոյ վերլուծութիւն կաթողիկէ եկեղեցոյ և որ ի նմա կարդաց» (սկ. «Քանզի հարկաւորեալ ի գերագոյն իմաստից հանճարոյ»), «Սրբոյն Յոհանու Մարգոմացոյ (sic) ասացեալ վասն խոստովանութեան» (սկ. «Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս ուսոյց մեզ»), «Յովհաննու Մայրավանեցոյ (?) յաղագս պահոց» (սկ. «Պարկեշտութիւն առաքինութեան պարաւանդեալ»):

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ, «Ապացոյց յերկուց բնութեանց ասել զփրկիչն և կամ մի բնութիւն» (սկ. «Եւ քանզի առաքելականն և մարգարէիցն կտակքն»), և այլ ճառեր:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄՐՔՈՒԶ ԶՈՒՂԱՅԵՅԻ [ՍՊԱՀԱՆՅԻ], «Համառոտ աստուածաբանութիւն»

(սկ. «Ամենայն բանականութեան անկ և պատշաճ է»), «Յաղագս շարամանութեան աստուածութեան ընդ մարդկութեան անձն բանին ընդ բնութեանս մարդկային» (սկ. «Վասն զի մակացուացն է զմակացելին մակացել»), «Կրթութիւն հաւատոյ» (կամ «Գիրք համառոտ վասն իսկապէս և ճշմարիտ հաւատոյ և դաւանութեան ուղղափառ կաթողիկէ ընդհանուր Հայաստան եկեղեցոյ»), «Մակացութիւն ճշմարտութեան», «Գիրք որ կոչի Սրբազնագործութիւն» (կամ «Ճաշակեցէք»), «Վկայութիւնք համառոտաբար յաղագս պիտոյից աստուածաբանութեան և սակս բանաստեղծից բանասիրաց» (սկ. «Արդ նախ կարծեմք զիմաստունն մեծապէս»), «Վիճաբանութիւն ընդ պատրի էլիային, որ եղև ընդ տառապեալ անարժան Յովհաննէս վարդապետիս ի թուին Հայոց ՌՃԼԵ (=1686 թ.) և յամսեանն դեկտեմբերի ԻԹ», «Յոհաննու բանի սպասուորի առ Բարսեղ տրամաբան վիպի երկաբնակի՝ գրեցելոցդ պատասխանի», «Անպիտան Յովհաննէս վարդապետի թուղթ առ Լեհացի Ստեփաննոս վարդապետ, զոր գրեցաւ ի թուին ՌՃԼԸ (=1689 թ.), յունուարի ԻԵ», «Թուղթ առ Լուդովիկոս եպիսկոպոս լատին», «Գիրք պատմութեան... Վիճաբանութիւն առ Շահ Սլէման Պարսից»:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՆԻԿԻԱՅԻ, ՏԵՍ՝ ՎԱՀԱՆ ՆԻԿԻԱՅԻ:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՈՍԿԵՔԵՐԱՆ, Ճառեր:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՈՐՈՏՆԵՅԻ ԿԱՆԻԿ, «Հաւատոյ դաւանութիւն... առ կաթողիկոսն ի տէր Կոստանդին ի թուին ՊԻԴ (=1375 թ.)» (սկ. «Յանեղ և յանպարագիր լուսոյն կնքեալ լոյս համասփիւռ»):

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱՐԿԱԻԱԳ, «Յաղագս նշանակ հաւատոյ նիկիականն ՅԺԸ-իցն», «Ի խնդրոյ Գազկայ կրօնաւորի՝ յաղագս Քաղկեդոնականացն գլուխ ԺԸ», «Վասն պատկերաց», «Վասն մասանց պատուոյ, յորում և վասն պատկերաց դարձեալ», «Առ որս պիղծ զմիս վարկանին և զանձինս ոչ արգելուն», «Յաղագս՝ եթէ ո՛չ է արժան ըստ մասին բաժանել զաստուածայնոց ձայնս ի վերայ տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, և ոչ զառ ի յինքենէ գործս կամ կիրս», «Յաղագս՝ եթէ

որք յետ միանալոյն երկու ասեն բնութիւնս ի քրիստոս», «Թէ զիա՛րդ շարշարեալ Բանն մարմին եղեալ և անշարշարելի մնացեալ» ևն, «Յարացոյցք յաղագս մի զքրիստոս ասելոյ և անբաժանելի», «Հակաբանութիւն հնագիտական ընդդէմ անգիտակաց ոմանց յիւս գիտութեան» ևն, «Յաղագս բնութեան Բանի և միաւորութեան», «Եթէ զիա՛րդ ասի մի բնութիւն Բանին Աստուծոյ մարմնացելոյ ըստ ճշմարտութեան», «Յաղագս կամացն», «Յաղագս ներգործութեան», «Յայտարարութիւն զանազան հերձուածոց յայլ և յայլ ժամանակս յարանց բղջախոհաց», «Նորին դարձեալ» (սկ. «Առաջնում քան զայս զոր խընդրեցեր մատենի՝ ըստ կարողութեան արարի ըստ բանին»), «Վկայութիւնը սրբոցն եթէ մի՛ բնութիւն է Բանին Աստուծոյ մարմնացելոյ»:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԵՂԲՈՍԵԱՆ, «Ջատագովութիւն եկեղեցւոյն Հայաստանեայց, մեկնաբանութեամբ Մաշտոցին և Խորհրդատետրին, և աստուածաբանական քննութեամբ», «Քննութիւնը արարողութեանց եկեղեցւոյն Հայաստանեայց ի մատակարարութիւն սուրբ խորհրդոց», „Dissertazione polemico-critica sopra due dubbj di coscienza concernanti gli Armeni cattolici sudditi dell’Impero Ottomano“, „Compendio storico di memorie cronologiche concernanti la religione e la morale della nazione armena suddita dell’Impero Ottomano“, „Lettera d’un teologo pacifico ad un teologo amico, che gli chiedeva una breve informazione della causa armena“.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍՍԵՅԻ (կթղ. 1203—1221 թթ.), Թուղթ առ Իննովկենտիոս Գ պապ:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՆԱԿԱՆ, «Խրատ դաւանութեան» (սկ. «Հոգւովն խօսել զհոգւոյն»), «Վասն հոգւոյն» (սկ. «Հոգի մի է, զի Աստուած մի է»), «Պատճառք վասն առաջաւորաց պահոցն... վասն հակառակողացն և այլպանողացն զսուրբ պահոցն» (սկ. «Յոլովագոյնը են բանք»):

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔՈՆՆԵՅԻ, «Թուղթ առ միաբանեալ եղբարսն Հայոց», «Վիճաբանութիւն

ի վերայ...» կամ «Գիրք ի վերայ երկուց բնութեանց և մի անձնաւորութեան ի քրիստոս»: Տես նաև ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԲՈՆՈՆԻԱՅԻ:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՕԶՆԵՅԻ, «Ատենաբանութիւն», «Ընդդէմ Պաղիկեանց», «Ընդդէմ երեւթականաց», «Խոստովանութիւն անշարժ յուսոյ մարմնանալոյ Բանին քրիստոսի և ընդդէմ դաւանողաց զմի քրիստոս յերկուս բնութիւնս», «Սակս ժողովոց որ եղեն ի Հայք», «Յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ» (սկ. «Զաստուածային և զկենդանարար»), «Յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ» (սկ. «Իսկ ի տուրնջեան որոշեալ սահմանը աղօթիցն»), «Ընդդէմ այնոցիկ, որ ապականեն զսուրբ խորհուրդն ի ձեռն խմորոյ և ջրոյ» (սկ. «Ահա յառաջագոյն ծանուցեալ»):

ՅՈՎՆԱՆ [ԵՈՆԱ] (Յովհ. Մկ.), «Համառօտութիւն քրիստոնէական վարդապետութեան»:

ՅՈՎՍԷՓ ԶՈՒՂԱՅԵՅԻ, «Քննիկոն»:

ՆԵՍՏՈՐ, Թղթեր՝ առ Կյուրեղ Աղեքսանդրացի, Կելեստինոս Ա պապ և ուրիշներ:

ՆԵՐՐԻՄԲԵՐԳԵԱՆՅ (Յովհ. Եւ.), «Գիրք անուանեալ Կշիռ ժամանակի»:

ՆԵՐՍԷՍ ԲԱԳՐԵԻԱՆԴԱՅԻ, «Խնդիր տեառն Մուշեղի ընդդէմ Արիանոսի, Եւտիքեայ, Նեստորի և Քաղկեդոնի» (սկ. «Ճշմարտութիւն ամենայն ուրեք յայտնի»): Նրա անվան հետ կապված մի քանի նամակներ նշել ենք վերևում՝ «Թուղթ Ասորեաց ուղղափառաց ի Հայս», «Պատասխանի Թղթոյն Ասորեաց», «Թուղթ մեղադրութեան առ Եպիսկոպոսունսն», «Ուխտ միաբանութեան Հայոց աշխարհիս» և «Որոշումն Նեստորականացն ի սրբոյ եկեղեցւոյ» խորագրերի տակ (տես §§ 111—115): Նրան ուղղված երկու նամակներ նշել ենք ԱՔԴԻՇՈՅ ԱՍՈՐԻ անվան տակ (տես աստ, հտ. Ա, էջ 36—37, §§ 1 և 2):

ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ, «Ատենաբանութիւն», «Հարցումն պատրիարքին [Յունաց] և պատասխանի սրբոյն Ներսէսի», «Գլխադրութիւնը Հոռոմոց, զորս պահանջեն առ ի մէջն ի պէտս խաղաղութեան, ընդ որս և լուծմունք առ ընթեր եղեալ», «Սակս միաւորութեան բնութեանցն քրիստոսի» (սկ. «Խոս-

տողանիմք յերկուց բնութեանց միացեալ»), «Բացալայտութիւն արարեալ դաւանութեան սուրբ հաւատոյն» (սկ. «Հաւատամք ի մի Աստուած...: Ոյք պաշտելի և զհամաշխարհ-
 5 հական հաւատամքս կարդացին»), «Թուղթ առ քրիստոսազօր իշխողն մեր ինքնակալութեամբ Լեոն», «Պատասխանի Յուսկանն արգելական ճգնաւորի ի մեծն Անտիոք», «Խորհրդածութիւն վասն ուղղափառ հաւատոյ
 10 եկեղեցւոյ, որ ի սուրբ Երրորդութիւն և ի տնօրէնութիւնսն Քրիստոսի», «Քննութիւն կարգաց եկեղեցւոյ, և բացատրապէս որոշումն արտաքուստ մտեալ ի սա նորաձեւութեանց», «Դարձեալ վերստին խտրութիւն
 15 նորաձեւութեանց որ մտին յեկեղեցի, և քննութիւն պատուոյ և աշտիճանաց» ևն, «Որոշումն ինն դասուց աստիճանաց եկեղեցւոյ», և այլ գործեր:

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, «Գիր հաւատոյ խոստովանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» (սկ. «Բանիւք դուզնաքեայ իմն խօսելով»), «Սահմանք հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ», «Յաղագս աւանդութեանց եկեղեցւոյ», «Թուղթ ընդհանրական» և այլ թղթեր,
 25 «Բան հաւատոյ» (սկ. «Խոստովանիմ Աստուած ըզՀայր», ոտանավոր), «Բան հաւատոյ վասն անեղին և եղելոց» (սկ. «Այբն անսկիզբն ասէ զԱստուած», ոտանավոր), «Դաւանումն ուղղափառ հաւատոյ» (սկ. «Խոստովանիմք և դաւանեմք, պաշտեմք և
 30 երկրպագեմք»): Վերջինս սխալմամբ է վերագրվել Ներսէս Շնորհալուն. տես՝ ՍԱՀԱԿ ՄԻԱՅՆԱԿԵԱՅ:

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՊԱՊ [Դ] (1288—1292 թթ.),
 35 Թուղթ առ Հեթում Բ Թագաւոր Հայոց:
 ՇԱՐՄԷՍ: Տես՝ վերևում՝ ԹՈՎՄԱՍ ՔԱՐՄԵԱՆ:

ՈՐՈՍԻՈՍ [ԱԻՐԱԶԻՈՍ]: Տես՝ ստորև՝ ՕԳՈՍՏԻՆՈՍ ՀԻՊՊՈՆԱՅԻ:

40 ՊԵՏՐՈՍ ԱԲԵՂԱՅ ՀԱՅ, «Հաստատութիւն հաւատոյ ի Մայրն Տեառն Քրիստոսի» (արաբերէն):

ՊԵՏՐՈՍ ԱՆՏԻՈՔԱՅԻ ԹԱՓԻԶ, Թուղթ (սկ. «Հաւատարմագունի և իմաստագունի... Օրհ-

նեալ է աստուած՝ որ ամենայն բարւոյ տուիշն է»):

ՊԵՏՐՈՍ ԱՐԱԳՈՆԱՅԻ, «Գիրք առաքինութեանց», «Գիրք մոլութեանց», «Յաղագս եօթն պարգեաց Հոգւոյն սրբոյ» (սկ. «Ետ պարգես մարդկան»), «Յաղագս ութից երանութեանց», «Յաղագս պահպանութեան հինգ զգայութեանց» (սկ. «Զգայութիւնք և խորհուրդք»), «Յաղագս պահպանման լեզուի» (սկ. «Լոնցո զլեզու իմ ի շարութենէ»), «Հաւաքումն
 5 յաղագս տասն պատուիրանացն» (սկ. «Եթէ կամիս ի կեանս յաւիտենականս մտանել»):

ՊԵՏՐՈՍ ԲԵՐԴՈՒՄԵԱՆ ԱՂԱՄԱԼԵԱՆ, «Գիրք որ կոչի Կշիռ արդարութեան»:

ՊԵՏՐՈՍ ԹԵՂՈՂՈՐՈՍԵԱՆ: Տես՝ ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՆԴՐԻԱՆԱՅԻ:

ՊԵՏՐՈՍ ԹԻՖԼԻՍԵՅԻ, «Վարդապետութիւն ճշմարտութեան»:

ՊԵՏՐՈՍ ՀՈՈՄԿԼԱՅԵՅԻ ՔՈՒԹՈՒՐ, «Համառօտ դումարումն հաւաքաբանականի աստուածաբանութեան»:

ՊԵՏՐՈՍ ՄՈՆԳՈՍ: Տես՝ վերևում՝ ԱԿԱԿԻՈՍ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՒՊՈԼԻՏԵՅԻ:

ՊԵՏՐՈՍ ԶԱՀԿԵՅԻ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ ԶԱՀԿԵՅԻ, «Համառօտ և շահաւէտ քրիստոնէական վարդապետութիւն»:

ՊԵՏՐՈՍ ՍԻՆՆԵՅԻ, «Հարցմունք յաղագս մարմնաւորութեանն տեառն զանազանք՝ Վաչագանի Աղուանից իշխանի ընդ Պետրոսի Սինեաց եպիսկոպոսի և իմաստասիրի»,
 30 «Յաղագս հաւատոյ»:

ՊԵՏՐՈՍ ՔՈՒԹՈՒՐ: Տես՝ ՊԵՏՐՈՍ ՀՈՈՄԿԼԱՅԵՅԻ:

ՊԻՆԵԼԻՈՍ [ՊԻՆԵԼԵԱՆ] (Ղուկաս), «Գիրք յորում ընձեռի զհանդերձելոյ կենէ»:

ՊԻՈՍ ՊԱՊ [Դ] (1559—1565 թթ.), «Նոմոս հայրապետական»:

ՊԻՐՈՄԱԼԼԻ (Պօղոս), «Յաղագս երկուց բնութեանց Քրիստոսի՝ պատասխանի առ տէր Սիմովն Հայոց վարդապետ», «Յաղագս աւերածոյ Հայոց եկեղեցւոյն, հաւաքումն ի սրբոց հայրեպետացն Հայոց ազգին», «Յաղագս ճշմարտութեան հաւատոյն քրիստոնէականի առ Շահ Ապպա արքայն Պարսից» (կամ

«Հաւաճաւութիւն վասն հաւատոյ ընդ Պարսից շահին») և այլ երկեր:

ՊԻՔԻՈՍ (Պետրոս) ՏՐԵԲԱՅԻ, «Զծննդենէ Աստուածածինն՝ ընդդէմ Հրէից գիրք երեք»:

ՊՂԱՏՈՆ ԲՈՒՍ, «Աստուածաբանութիւն բրիստոնէական»:

ՊՐՈԿԼՈՍ ԴԻԱԴՈՔՈՍ, «Շաղկապք աստուածաբանականք»:

ՊՐՈԿԼՈՍ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՒՊՈԼԻՍԵՅԻ, «Թուղթ առ սուրբն Սահակ հայրապետ Հայոց և առ սուրբն Մաժդոց» (սկ. «Երանի որ հանապազորդ լինիցին») և ճառեր:

ՊՐՈԿՈՍ ԵՄԵՍԱՅԻ, «Ճառ ի վերայ ծննդեան տեառն փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի և թէ Աստուածին է սուրբ կոյս Մարիամն, և թէ ո՛չ զերկու որդիս ասեմ, այլ մի՛ որդի ևն», «Ճառ յաղագս մարդեղութեան տեառն մերոյ ևն», և թուղթ առ Կյուրեղ Աղեքսանդրացի:

ՊՐՈԿՈՍ ՆԱԽԻԶԵՒԱՆՅԻ, «Առ Շահ Ապաս Պարսից թագաւորն պատասխանի յաղագս հաւատոյ բրիստոնէից»:

ՊՐՈԿՈՍ ՏԱՐՈՆԱՅԻ, «Թուղթ ընդդէմ գրոյն Թէոփիստեայ՝ երկաղաւան հայ-հոռոմ փիլիսոփային» (սկ. «Ո՛վ գրողդ գրոյս այսորիկ»), «Ընդդէմ Ժողովոյն Քաղկեդոնի» (սկ. «Աստուածային և մեծն առաքելոցն Պօղոս»), «Վերլուծութիւնք կարգաց եկեղեցւոյ» (սկ. «Որք զթագս արքայականս շքեղազարդ յօրինեալ ձեռնարկեն»), «Բան հաւատոյ ընդդէմ հերժուածողաց, դաւանութիւն ի սուրբ երրորդութիւնն» (սկ. «Հաւատով խոստովանիմք, պաշտեմք»): Վերջինս սխալմամբ է վերագրված Պողոս Տարոնացուն. տես՝ ՍԱՀԱԿ ՄԻԱՅՆԱԿԵԱՅԻ:

ՍԱՀԱԿ ՀԱՄԱԶԱՍՊԵԱՆ ԱՐԱՇԱՅԻ, «Պայման-նամակ» (խորագրված՝ «Արքայէր Լաիսկոպոսաց Մանասէի» ևն, սկ. «Զսահման հաւատոյ»):

ՍԱՀԱԿ ԶՈՐՈՓՈՐԵՅԻ, «Բացայայտութիւն համաձայն աստուածաբանութեան հոգելից հարցն մերոց» (սկ. «Աստուածային իմաստութեամբն միայն զօրացեալ Հայաստանեայք»):

ՍԱՀԱԿ ՄԱԿՈՒԵՅԻ, «Յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ» (սկ. «Բայց այժմ տեսցուք թէ յո՛րս բաժանի քահանայութիւն»):

ՍԱՀԱԿ ՄԻԱՅՆԱԿԵԱՅԻ, «Յաղագս դաւանութեան հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» (սկ. «Հաւատով խոստովանիմք և դաւանեմք»): Այս գործը վերագրվել է նաև Պողոս Տարոնացուն և ներսես Շնորհալուն:

ՍԱՀԱԿ ՄՈՒՈՒՏ, «Պատասխանի թղթոյն Փոտայ, գրեալ Սահակայ Հայոց վարդապետի, հրամանաւ Աշոտայ Հայոց իշխանաց իշխանի» (սկ. «Քահանայապետ զգօնացեալ»), «Հարցումն Աշոտայ իշխանին վասն մատաղի և պատասխանի Սահակայ Հայոց վարդապետի»:

ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵԻ, «Պատասխանի թղթոյն Պրոկղի երանելոյ ի Սահակայ և ի Մաշդոցէ սուրբ վարդապետացն Հայոց», «Պատասխանի տեառն Սահակայ՝ թղթոյն Ակակայ», «Գիր աւանդութեան յաղագս կարգի սպասաւորաց սրբոյ եկեղեցւոյ»:

ՍԱՄՈՒԷԼ ԿԱՄՐԱԶՈՐԵՅԻ, «Պատասխանի թղթոյն Թէոդորոսի մետրոպոլիտի Մելիտենոյ, գրեալ հրամանաւ Խաչկայ Հայոց կաթողիկոսի» (կամ «Տեառն Խաչկայ Հայոց կաթողիկոսի բան խոստովանութեան»), «Յաղագս առաջաւոր պահոցն», «Յաղագս քառասնեկի պահոցն»:

ՍԻՄԷՈՆ ԵՐԵՒԱՆՅԻ, «Գիրք որ կոչի Պարտավճար»:

ՍԻՄԷՈՆ ԶՈՒՂԱՅԵՅԻ, «Արտագրութիւն վասն անձին մարդոյ» (սկ. «Մտաց ըղձալի ճշմարտութիւն»):

ՍԻՐՍՈՍ [ՔՍԷԻՍՏՈՍ] ՊԱՊ [Գ], «Թուղթ սրբոյն Քսիստոսի պապին առ Կիրեղն Աղեքսանդրացին, յետ խաղաղութեան եղելոյ ի մէջ Կիրղի և Յոհաննու», «Թուղթ նոյն Քսիստոսի պապին առ Յոհան Անտիոքացին»:

ՍԿՈՏՈՍ (Յովհ.), «Աստուածաբանութիւն»:

ՍՄԲԱՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ, ՎՐԿԱՆԻ ՄԱՐԶՊԱՆ, «Պատասխանի թղթոյն Մովսիսի եպիսկոպոսին Յուրտաւայ՝ ի Սմբատայ Վրկան

մարգպանէ»։ Տես նաև վերևում նշված երկու վավերագրեր. § 119՝ «Ձեռնարկ զոր խնդրեաց Սմբատ՝ Վրկան մարգպան»։ § 121՝ «Թուղթ տեառն Սմբատայ՝ Վրկան մարգպանի առ Կիւրիոն՝ Վրաց կաթողիկոս»։

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԴԱՇՏԵՑԻ, «Համառօտ ընձեռումն վիճաբանութեան ընդդէմ հերձուածողաց ազգին Հայոց։ Գիրք երեք։ Առաջինն կոչի Մաղախ փշրանաց, երկրորդն անուանի Կոչնակ ճշմարտութեան, իսկ երրորդն յորջորջի խնդիր ուղղութեան», «Գիրք հակաճառութեան զոր արարեալ է տեառն Աղեքսանդրի արհիեպիսկոպոսի Զուղայեցոյ և պատասխանատրութիւն նորին Ստեփանոսի Դաշտեցոյ առ հայրն իւր սրբազանն»։

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԼԵՂԱՅԻ, «Բանք իմաստասիրականք և աստուածաբանականք համառօտաբար՝ իբր սահմանօրէն արտադրեալք և հաւաքեալք ըստ այբուբենից»։

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԶՈՒՂԱՅԵՅԻ, «Գիրք հակաճառական ընդդէմ պապականաց»։

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՌՈՇՔԱ ԿԱՄԵՆԱՅԻ, «Աստուածաբանութիւն բարոյական», «Theologia scholastica».

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍԻՆՆԵՅԻ, եպս. Սինեաց 728 (կամ 734)—735, «Վասն անապականութեան մարմնոյն, որք ասեն թէ՝ որ աճէ և նուազէ, ապականացու է» ևն (սկ. «Աստուածազան գրեցեալ գիրք»), «Ընդդէմ հերետիկոսաց» (սկ. «Արդ՝ եթէ զինչ է բնութիւնս յատկապէս»), «Պատասխանի թղթոյն Գերմանոսի պատրիարքի Կոստանդնուպոլսի» (սկ. «Յոգնապատի հոշակելի փառաւորութեամբ»), «Պատասխանի թղթոյն Անտիոքու եպիսկոպոսի զոր վասն հաւատոյ գրեալն էր» (սկ. «Գերազուելոյ, առաւել իմաստութեամբ աստուածային գիտութեանն») և այլ երկեր։

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼԵԱՆ, «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց, շարադրեալ ի թուին Հայոց ՉԾԱ» (կամ «Հակաճառութիւն ընդդէմ աշնոցիկ, որք զմի և զանբաժանելի բնութիւն Որդւոյն Աստուծոյ ժպրհին յանդգնաբար քակել և յերկուս հատանել» ևն)։

ՍՏՐԱՏԵԱՆՑ (Նիկողայոս), «Թուղթ առ համօրէն ազգն Հրէից»։

ՎԱՀԱՆ [ՅՈՎՀԱՆ]ՆԻԿԻԱՅԻ, «Թուղթ առ երանելի կաթողիկոսն Հայոց Զաքարիա, վասն տօնի ծննդեան և յայտնութեան» ևն (սկ. «Աստուածային առաքեալն Պօղոս»), նրա «Դաւանութիւն»-ը տես վերևում՝ § 51։

ՎԱՀՐԱՄ ՐԱԲՈՒՆԻ ՍԵԼԵՌՆՅԻ, «Խոստովանութիւն հաւատոյ յաղագս սրբոյ երրորդութեանն և մի աստուածութեանն և փրկական տնօրէնութեանն Քրիստոսի Աստուծոյ մեքոյ» (սկ. «Հաւատամք և խոստովանիմք մի աստուածութիւն յերիս անձնաւ»), «Ի մարդեղութիւնն Քրիստոսի» (սկ. «Զկնի ճառից անճառելի տէրունեանն»)։

ՎԱՐԴԱՆ ԱՂՈՒԱՆՅԵՅԻ, «Թուղթ պատասխանի ընդդէմ Հռոմայ պապուն, ի պատճառս դաւանութեան համաձայնելոյ»։

ՎԱՐԴԱՆ ԱՅԳԵԿՅԻ կամ ՄԱՐԱԹԱՅԻ, «Գիրք հաստատութեան և արմատ հաւատոյ» (կամ «Համառօտ հաւաքումն սրբոյ վարդապետաց յաղագս դաւանութեան ամենասուրբ երրորդութեանն՝ ընդդէմ հերձուածողաց հակաճառութիւնք»), «Հարցումն տէր Միքայէլի Անտիօքայ եպիսկոպոսի, թէ որպիսի՝ օրինակաւ է մարդս պատկեր Աստուծոյ, և պատասխանի Վարդանայ վարդապետին Այգեկցոյն», «Պատմութիւն վասն անբուն որդանցն», «Վասն դժոխոցն թէ կայ և ստոյգ է, և չէ՞ լոկ սպառնալիք» (տարբեր է նախորդից), «Վասն տասն համարոյ, որ է թիւ կատարեալ և խորհրդական», «Բանք ի խորհուրդ կատարման տասն թուին, որ է պատճառ կատարեալ և բարձրագոյն աստուածաբանութեան», «Ուղիղ դաւանութիւն հաւատոյ» (սկ. «Զաստուածութիւնն անճառելի») և այլ երկեր։

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՒԵԼՅԻ, «Լուծմունք ի սուրբ գրոց» (Ժղլանք), ճառեր, ևն։ «Թուղթ պատասխանի ընդդէմ Հռոմայ պապուն, ի պատճառս դաւանութեան համաձայնելոյ»։

ՎԱՐԴԱՆ ՅՈՒՆԱՆՅԱՆ, «Թուղթ քաջալերական առ ուղղափառս մերազնեայս որք ի քաղաքին Եւդոկիա», «Յաղագս կարգաց և աստիճանաց եկեղեցոյ» (սկ. «Եկեղեցի կոչի համանդամայն առումն»)։

վիլլոՏ (Յակոբ), «Մեկնութիւն դաւանութեան ուղղափառի հաւատոյ», «Քրիստոնէական վարդապետութիւն ի պէտս ճշմարտասիրաց Հայոց»:

5 ՎՐԹԱՆԷՍ ՔԵՐԹՈՂ, «Յաղագս պատկերամարտաց», «Թուղթ շրջագայական», և այլ թղթեր՝ առ զանազանս:

ՏԻՄՈՒՅՆՈՍ ԱՆՏԻՈՔԱՅԻ, «Քննութիւն հաւատոյ Ահարովնի թագաւորին առ մեծ հայրապետն Տիմոթէոս՝ զանազան խորամանկութեանց պէսպէս հարցմունս, նոյնպէս և յուղղափառէ անտի զպատասխանիս լրեւել»:

ՏԻՄՈՒՅՆՈՍ ԿՈՒԶ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՅԻ, 15 «Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդովնի», «Ընտրութիւնք յաղագս ապացուցութեան եռօրեայ յարութեանն տեառն, եթէ ճշմարիտ է տէրն», «Երանելոյ Յովհաննու ի համառօտագունիցն որ յառաքեալ, յաղագս յարութեան մեռելոց», «Յաղագս ոչ պարծել և ի բաց տալ իրեանց զիմաստունս և զկարողս մարդկան իմաստութեամբ ամփարթամութեան, այլ զիտել, եթէ զամենայն յԱստուծոյ ունի զազնիւն մարդ» ևն:

ՏԻՐԱՆ ԿԱՄ ՏԻՐԱՆՈՒՆ, «Տիրանոյ Հայոց վարդապետի պատասխանի հարցմանց թագաւորացն Աղուանից Ատրնեբսեհի և Փիպէի» (սկ. «Ընկալեալ զհրամանս և զխնդիրս ձեր»), «Հաւատոյ թուղթ Տիրանոյ Հայոց վարդապետի, զոր գրեաց առ Սինաքարիմ» (սկ. «Զկնի երկու բնութեանն ասողի»):

ՓԵՐՈՒՐ [ՓԵՐՈՒՐԱՆ] (Միք.), «Մանաւանդականք առարկութիւնք որք հասարակապէս սովորք են լինիլ ի Մահմետականաց, ի Յուդայեանց և ի Հերետիկոսաց Արեւելականաց» (կամ «Վահան հաւատոյ ի դէմս Մահմետականաց, Յուդայեանց և Հերետիկոսաց Արեւելականաց»):

40 ՓԻԼԻՊՊՈՍ ԱՂԲԱԿԵՅԻ, «Դաւանութիւն ուղղափառ հաւատոյ Հայաստանեայց՝ ըստ կաթողիկէ եկեղեցւոյ, զոր խնդրեաց Պօղոս աստուածաբան տոքդորն եկեալ դեսպան ի մեծափառ պապէն» (սկ. «Հաւատամբ ըստ սրբազան հարցն յերկրպագելի»):

ՓԻԼՈՔՍԵՆՈՍ ՆԱԲՈՎԿԱՅԻ, «Պատմութիւն ժողովոյն Եփեսոսի, ի խնդրոյ տեառն Կոմիտասայ Հայոց կաթողիկոսի» (սկ. «Ստորագրութիւն իրացս եղելոց»): Տես նաև ԱՐՐԱՀԱՄ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ:

ՓՈՏ ՊԱՏՐԻԱՐԺ, «Թուղթ Փոտայ պատրիարքի առ Զաքարիա կաթողիկոս Հայոց՝ վասն երկու միաւորեալ բնութեանց մի անձնաւորութիւն գոլոյ» ևն (սկ. «Յաւերժահրաշից արանց»), «Պատճէն թղթոյն հայրապետին Կոստանդինուպոլսի Փոտայ առ Աշոտ իշխանաց իշխանն» (սկ. «Քաջայայտ բարետոհմութեամբ»):

ՔՍԻԻՍՏՈՍ ՊԱՊ, ՏԵՍ՝ ՍԻՔՍՏՈՍ ՊԱՊ [Գ]:

ՕԳՈՍՏԻՆՈՍ ՀԻՊՊՈՆԱՅԻ, «Թուղթ սրբոյն Օգոստինոսի առ Կասուլանոս էրէցն, ընդդէմ Հոռմաչեցւոյ ուրումն, որ գրեալ էր վասն պահելոյ զատուրս շաքարի» (Դիալակուս սրբոյն Օգոստինոսի առ Աւրազիուս):

⊠ Ամենեկին լիակատար չենք համարում աստվածաբանական և դավանաբանական նյութերի այս հաշվառումը: Լիակատար կարող է լինել միայն այն ժամանակ, երբ հայ մատենագրութեան լիակատար հաշվառումն ավարտված կլինի:

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲՆԻ ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ

Մեկն էր աղանդավորական այն 16 գրքերից, որոնք ասորիների միջոցով Հայաստան էին մուծվել Զ դարի վերջերում և հայերենի թարգմանվել¹: Այս գրվածքը նոր Կտակարանի անվավերների շարքից էր²:

ԱՍՏՈՒԱԾԱԼԵՐՈՍ

ՏԵՍ՝ ՂԱԶԱՐ ԶԱՀԿԵՅԻ, «Գիրք աղօթից որ կոչի Աստուածաղերս»:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՆՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՏԵՍ՝ ՊԵՏՐՈՍ ԲԵՐԴՈՒՄԵԱՆ ԱՂԱՄԱԼԵԱՆ, «Գիրք որ կոչի Աստուածամանութիւն»:

¹ Տես՝ աստ, հտ. Ա, էջ XXXIX.

² Հմմտ. աստ, հտ. Ա, էջ 908, տող 15—16:

ԱՍՏՈՒԱԹԱԾՈՒՆԶ ՄԱՏԵԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԳԻՐ

(Bibliae Sacrae Versio Armena)

Համաշխարհային գրականության գլուխ-գործոցներից մեկն է Աստվածա-
շունչ մատյանը, որի բազմաթիվ հին թարգմանությունների շարքում հայկակա-
նը բանասիրական համբավ է վայելում որպես «Թագուհի թարգմանութեանց»՝
սկսած ԺԸ դարից: Հայկական թարգմանությունը, որը կատարվել է Ե դարում,
մեսրոպյան տառերով գրի առնված առաջին երկն է և հանդիսանում է հայ գրա-
վոր մշակույթի հնագույն հուշարձանը:

Աստվածաշունչ մատյանի հայերեն թարգմանության մասին տեղեկու-
թյուններ են հաղորդում պատմական աղբյուրները՝ Ե դարի մատենագիրներ
Կորյունը, Ղազար Փարպեցին և Մովսես Խորենացին: Իսկ մեր ժամանակների
բանասիրական գրականության մեջ թարգմանության պատմական հանգա-
մանքների, նրա լեզվական, բնագրական և այլ հարցերի հետազոտությանն են
նվիրված բազմաթիվ ուսումնասիրություններ:

Աստվածաշունչ մատյանի հայկական թարգմանությունն ունեցել է որոշա-
կիորեն երկու տարբեր հանգրվաններ, կամ, ինչպես ընդունված է ասել, եղել
են երկու թարգմանություններ: Դրանցից առաջինը, որը մասամբ ասորերեն և
մասամբ հունարեն սկզբնագրերից կատարված թարգմանություն էր, պատկա-
նում է հայկական տառերի գյուտից (405/406 թ.)՝ մինչև Եփեսոսի տիեզերա-
կան ժողովն (431 թ.) ընկած շրջանին: Իսկ երկրորդը, որը նախորդի վերանա-
յումն ու սրբագրումն էր Բյուզանդիոնից ձեռք բերված հունարեն բնագրերի
հետևողությամբ, պատկանում է Եփեսոսի ժողովին անմիջականորեն հաջոր-
դող տարիներին:

Առաջին շրջանում՝ Մեսրոպ Մաշտոցը Եդեսիայում տառերի գյուտն անե-
լուց հետո՝ անցնելով Սամոսատ, որպեսզի այնտեղ հույն գեղագիր Հոսիանոսի
ձեռքով այդ տառերը գծագրական ձևավորման ենթարկի, այնտեղ էլ իր աշա-
կերտներից Հովհան Եկեղեցացու և Հովսեփ Պաղնացու հետ միասին կատարեց
Աստվածաշունչի գրավոր թարգմանության առաջին փորձը՝ սկսելով Առակաց
գրքից, ինչպես պատմում է նրա կենսագիր Կորյունը: «Եւ եղեալ սկիզբն թարգ-
մանելոյ գրիւս նախ յԱռակացն Սողոմոնի, որ ի սկզբանն իսկ ծանօթս իմաս-
տութեանն ընծայեցուցանէ լինել, ասելով՝ եթէ 'Ճանաչել զիմաստութիւն և
զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ', որ և գրեցաւ ձեռամբն այնորիկ գրչի»²:

Այնուհետև Մեսրոպը վերադառնում է Հայաստանի մայրաքաղաք Վաղար-

¹ Երվ. Տեր-Մինասյան, «Հայոց գրերի գյուտի թվականի և այլ հարակից խնդիրների մասին», Բանբեր Մատենադարանի. № 7, Երևան, 1964, էջ 25—48:

² «Կորյուն. Վարդ Մաշտոցի» (հրատ. Մ. Արեղյանի), Երևան, 1941, էջ 50:

Կորյունի բնագրի այս և հարակից մասերի վերաբերյալ կարևոր դիտողություններ տեսնել՝ Մ. Արեղյան, «Հայոց հին գրականության պատմություն», գիրք Ա, Երևան, 1944, էջ 87—89:

շապատ. սկիզբ է դրվում Հայաստանի լուսավորության մեծ գործին ոչ միայն
 դպրոցների հիմնադրմամբ և նորագույն տառերի ուսուցմամբ, այլև թարգմա-
 նական եռանդուն գործունեությամբ: Առակաց գրքից հետո՝ Սահակ Պարթևի,
 Մեսրոպ Մաշտոցի և նրանց աշակերտների աշխատանքով հայացվում են Մով-
 սեսի Հնգամատյանը, մարգարեական գրքերը, Պողոսի և առաքելական ուրիշ
 5 թղթեր, ինչպես և ավետարանները: Այդ մասին է գրում դարձյալ Կորյունը.
 «Յայնմ ժամանակի երանելի և ցանկալի աշխարհս Հայոց անպայման սքանչելի
 լինէր. յորում յանկարծ ուրեմն օրէնսուսոյց Մովսէս՝ մարգարէական դասուն,
 և առաջադէմն Պօղոս՝ բովանդակ առաքելական գնդովն, հանդերձ աշխարհա-
 10 կեցոյց աւետարանաւն Քրիստոսի միանգամայն եկեալ հասեալ ի ձեռն երկուց
 հաւասարելոցն՝ հայաբարբառք հայերէնախօսք պտան»¹:

Սակայն Կորյունի վերոհիշյալ տվյալներն այս շրջանում թարգմանված
 գրքերի մասին ամբողջական պատկերացում չեն տալիս: Այդ մասին լրացուցիչ
 տեղեկությունը մենք գտնում ենք Մովսես Խորենացու մոտ, որի համաձայն
 15 թարգմանության գործը Առակաց գրքից հետո շարունակվել էր՝ «բովանդակե-
 լով զքսան և զերկու յայտնիսն և զնոր Կտակս»²: Այս տեղեկության հիման վրա
 մենք պիտի ընդունենք, որ Խորենացին այստեղ 22 «յայտնի» գրքեր³ ասելիս
 նկատի ունի Հին Կտակարանի կանոնը՝ ըստ եբրայականի: Եբրայական կա-
 նոնի համաձայն, ինչպես բացատրված է Հերոնիմոս Ստրիդոնացու կողմից
 20 լատինական Վուլգատայի առաջաբանում (Prologus galeatus), Հին Կտակա-
 րանն ամփոփվում էր 22 գրքերի մեջ, ըստ որում Դատաւորաց գիրքը և Հուր-ը
 կազմում էին 1 միավոր, Թագաւորութեանց Ա և Բ գրքերը՝ 1, Թագաւորութեանց
 Գ և Դ գրքերը՝ 1, Երեմիայի մարգարէութիւնն ու Ողբ-ը՝ 1, Երկոտասան մար-
 գարէից գրքերը՝ 1, Մնացորդաց Ա և Բ գրքերը՝ 1, Եզրի Բ և Գ (Նեեմի) գրքերը՝
 25 1. Իսկ հետևյալ գրքերը կազմում էին 1-ական միավորներ. Մուրդոֆ, Ելի,
 Ղևտակաճի, Թիւֆ, Երկուրդ Օրէնֆ, Յեսու նաւեայ, Յսայի, Եզեկիէլ, Յոբ, Սաղ-
 մոսֆ, Առակֆ, Ժողովող, Երգ Երգոց, Դանիէլ և Եսթեր⁴. որոնց գումարն անում
 էր 22: Սրանք, զատ-զատ հաշվելով, այն 39 գրքերն են, որոնք հայկական
 աշխարհի կանոնում անվանվում են նախականոն գրքեր: Միայն պիտի նկատի
 30 ունենալ, որ Դանիէլի Գ գլխի 24—90 համարները և ԺԳ ու ԺԴ գլուխներն ամ-
 բողջությամբ, ինչպես նաև Եսթերի Ժ գլխի 4 համարից մինչև ԺԶ գլխի 24 հա-
 մարը, եբրայական կանոնում չկան, այսինքն՝ նախականոն չեն. այդ հատված-
 ները պատկանում են այսպես կոչված երկուրդականոն գրքերի շարքին:

Վերոգրյալ՝ 22 գրքերից բաղկացած կանոնի ծագումը Հայաստանում՝

¹ «Կորիւն. Վարք Մաշտոցի», էջ 56:

² «Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն հայոց» (հրատ. Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարու-
 թյունյանի), Թիֆլիս, 1913, էջ 327:

³ Մեր մատենադրական աղբյուրներում յայտնի և գաղտնի կամ ծածուկ տեղմիններով
 են նշվում Աստվածաշնչի կանոնական (վավերական) և անկանոն կամ պարականոն
 (անվավեր) կոչված գրքերը: Այդ մասին մենք արգեն խոսել ենք ուրիշ առթիվ. տես՝ Հ. Ս.
 Անասյան, «Հայկական մատենագիտություն» Ե—ԺԸ դդ., հտ. Ա, Երևան, 1959, էջ X և
 898—910:

⁴ Տես Հերոնիմոս Ստրիդոնացու «Վասն ի քսան և յերկուս գիրքս» ևն, Հանդէս Լևսո-
 րեայ, 1920, էջ 411—428: Հերոնիմոսի ցուցակը լիովին համապատասխանում է եբրայական
 կանոնին. հմտ. «La Sainte Bible qui comprend l'Ancien et le Nouveau Testament
 traduits sur les textes originaux hébreu et grec par Louis Segond», nouv. ed., Paris,
 1937.

անշուշտ ասորական Պեշիտտայից էր¹, որը պարսկական գերիշխանության սահմաններում հեղինակություն էր վայելում ասորական եկեղեցու ունեցած քաղաքականապես արտոնյալ դիրքի շնորհիվ: Ըստ երևույթին՝ այսպիսի կանոնի որդեգրման հետևանքով է, որ անհրաժեշտ էր դարձել նաև Հերոնիմոս Ստրիդոնացու Առաջարանի թարգմանումը, որը, ինչպես կարծվում է, պետք է տեղի ունեցած լինի և դարձում հունարենից²:

Ինչ վերաբերում է Նոր Կտակարանին՝ նրա կազմի մասին հորենացու տված տեղեկությունը որոշակի չէ: Կորյունի վերոհիշյալ տեղեկությունն այդ մասին թեև ավելի որոշ է, բայց թերի է: Կորյունից, ինչպես նշեցինք վերևում, միայն հայտնի է, որ թարգմանվել էին ավետարանները, Պողոսի թղթերը և առաքելական մյուս թղթերը. բայց թե առաքելական թղթերից որո՞նք էին ընդունելի համարվում այդ ժամանակ և Նոր Կտակարանի մյուս գրքերը ևս թարգմանվե՞լ էին, թե ոչ, անհայտ է մնում:

Այս մասում մենք պիտի առաջնորդվենք նորից հորենացու թելադրած ուղիով, ըստ որում՝ եթե Նոր Կտակարանի կանոնն էլ հարկ է որոնել ասորական եկեղեցու ազդեցություն սահմաններում, ինչպես Հին Կտակարանին, ապա պիտի նշել, որ մեսրոպյան տառերի գյուտի ժամանակաշրջանում ասորիների մոտ գոյություն ուներ չորս ավետարանների մի հին թարգմանություն, որը Բզարի հունարեն անտիոքյան բնագիրն էր ներկայացնում և որն այժմ բանասիրության մեջ հայտնի է Եւանգելիոն դա-Մեփառեշէ անունով: Ռաբուլասը, որը Եղեսիայի եպիսկոպոս եղավ 411—435 թթ., այդ թարգմանությունը վերանայեց ու մոտեցրեց հունական անտիոքյան այն բնագրին, որն օգտագործման մեջ էր և դարի սկզբներին: Ռաբուլասի կողմից վերանայված այս թարգմանությունը հիմք հանդիսացավ Նոր Կտակարանի ասորական այն խմբագրությանը, որը հայտնի է Պեշիտտա անունով և որի կազմը համարվեց և դարի ընթացքում՝ Անկախ այն խնդրից, թե հայերեն թարգմանությունները ո՞ր լեզվից էին կատարվել, — ասորերենից, թե հունարենից, — կանոնի հարցում անկասկած ենթարկված էին ասորականին, որի ներկայացուցիչը Պեշիտտան էր: Նախնական Պեշիտտան ուներ միայն Նոր Կտակարանի նախականոն համարվող գրքերը, այսինքն՝ Աւետարան-ը, Գործք առաքելոց-ը, Կաթողիկոս թղթերից երեքը՝ Պետրոսի Ա-ը, Յովհաննու Ա-ը և Յակոբ-ի թուղթը. ինչպես նաև՝ Պողոսի Ա.—ԺԳ թղթերը: Նրա կազմում չկային առաքելական մյուս թղթերը և Յայտնութիւն-ը, որոնք երկրորդականոն համարվող գրքեր են. բացակայում էին նաև Ղուկասու ավետարանի ԺԲ գլխի 17—18 տները և Հովհաննու ավետարանի Ը գլխի 1—11 տները³, որոնք երկրորդականոն մասեր են: Ապահովաբար այս պատկերն ուներ Նոր Կտակարանի կանոնը նաև Հայաստանում:

Այսպիսով՝ Հին և Նոր Կտակարանների հիմնական մասերը հայացվել էին հայկական թարգմանությունների այս առաջին շրջանում, և դա է, որ օգտագործման մեջ էր Հայաստանում մինչև Եփեսոսի տիեզերական ժողովը:

Թարգմանության երկրորդ շրջանն ընկնում է, ինչպես նշեցինք, Եփեսոսի ժողովին հաջորդող տարիներին:

¹ Եբրայական կանոնի նման՝ նախնական Պեշիտտան ևս չունի Յոթանասնից բնագրի պարունակած երկրորդականոն գրքերը. Rubens Duval, „La littérature syriaque“, 3^e éd., Paris, 1907, p. 30.

² Տես՝ Արիստ. Վարդանյան, «Յերոնիմեայ վասն ի քսան և յերկուս գիրս առ ի Հերբայեցուց զստամութիւնսն բաժանելոյ», Հանդէս Ամսորեայ, 1920, էջ 385—428: Ն. Ա. Կիրյան, «Դասական հայերէնը և Վիեննական Միջթարեան դպրոցը», Վիեննա, 1932, էջ 38:

³ Նոր Կտակարանի ասորական խմբագրությունների և հատկապես Պեշիտտայի մասին տես՝ Rubens Duval, „La littérature syriaque“, p. 37—42.

Այս շրջանի գործունեությունը կայանում էր նախկինում կատարված թարգմանությունները վերանայելու և պակասները լրացնելու մեջ:

Նախկին թարգմանությունները, մեր աղբյուրների հաղորդման համաձայն, համարվում էին «փութանակի»՝ շտապ կատարված անբավարար թարգմանություններ: Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտները Բյուզանդիոնից բերում են Հին և Նոր Կտակարանների վավերական օրինակներ, որոնց հիման վրա ձեռնարկվում է նոր աշխատանքի կազմակերպումը: Խոսելով այդ մասին՝ Կորյունն ասում է, որ «երանելոյն Սահակայ ... առեալ հանդերձ Եղնակաւ զյառաջագոյն զյանկարծագիւտ զփութանակի զթարգմանութիւնս՝ հաստատէր ճշմարիտ օրինակօք բերելովք»¹. Իսկ Խորենացին ասում է, որ վավերական օրինակներն ստանալուց հետո՝ «առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ՝ դարձեալ թարգմանեցին զմի անգամ թարգմանեալն փութանակի, հանդերձ նոքօք վերստին յօրինեալ նորոգմամբ»²: Ի հարկէ՝ հասկանալի է, որ այդ աշխատանքին մասնակցում են մի խումբ թարգմանիչներ:

Բյուզանդիոնից բերված հունարեն բնագրերը, աղբյուրների օգտագործած տեքստներով, հանդիսանում էին հաստատուն, ճշմարիտ և ստույգ օրինակներ: Դրանք Բյուզանդական Եկեղեցում Հին և Նոր Կտակարանների պաշտոնապես ընդունված այն բնագրերն էին, որ 311 թ. Կոստանդիանոս Մեծի պատվերով Եվսեբիոս Կեսարացին Կ. Պոլիս էր ուղարկել Պաղեստինյան Կեսարիայից:

Հին Կտակարանի կեսարական-բյուզանդական այդ օրինակներն ուրիշ բան չէին, եթե ոչ հունական աշխարհում ընդունված Յոթանասնից բնագիրը, որի կանոնը, բացի այն 39 նախականոն գրքերից, որոնք ասորական Պեղիտայի կանոնն էին կազմում, ընդգրկում էր նաև այսպես կոչված երկրորդականոն գրքերը՝ Եզրի Ա, Յուդիթ, Տովբիթ, Մակաբայեցոց Ա—Դ, Իմաստութիւն Սողոմոնի, Իմաստութիւն Յեսուայ ուղղոյ Սիրաբայ և Բարուք. ինչպես նաև Դանիէլ-ի և Եսթեր-ի գրքերի այն մի քանի հատվածները, որոնք բացակայում էին Պեղիտայի կանոնում³, ինչպես նշեցինք վերևում: Յոթանասնից կանոնի այս գրքերն էին, որ նոր թարգմանվեցին հայերենի⁴, ըստ երևույթին՝ բացառությամբ Մակաբայեցոց Դ գրքի, որի թարգմանության հետքեր չեն նկատվել հայ մատենագրության մեջ. իսկ Թուղթ Երեմիայ առ գերեալսն ի Բաբիլոն գիրքը, որի հին թարգմանությունը հասել է մեզ, կարող էր կցված լինել Բարուք-ին:

Նոր Կտակարանը ևս վերանայվեց և լրացվեց նոր թարգմանություններով: Եթե նախորդ շրջանում, Պեղիտայի հետևողությամբ, թարգմանվել էին միայն նախականոն կոչված գրքերը, այժմ, հետևողությամբ Բյուզանդիոնից ստացված վավերական օրինակների, որոնք հենվում էին Եվսեբիոս Կեսարացու կազմած

¹ «Կորիւն. Վարք Մաշտոցի», էջ 76:

² «Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց», էջ 343:

³ Հմմտ. «The Old Testament in Greek according to the Septuagint; edited ... by Henry Barclay Swete», vol. I—III, Cambridge, University Press, 1887—1894.

⁴ Որպես բացառություն՝ Դանիէլի գրքի թե՛ նախկինում թարգմանված մասերի վերանայումը և թե՛ նոր մասերի թարգմանումը եղել է ոչ թե հունարեն Յոթանասնից թարգմանության հիման վրա, այլ Թեոդոտիոնի հունարեն թարգմանության, որովհետև այդ գրքի Յոթանասնից հունարենը քրիստոնեական աշխարհում առհասարակ համարվում էր շատ թերի. տես և հայկականի հետ հմմտ. Յոթանասնից և Թեոդոտիոնի բնագրերը զուգահեռաբար՝ «The Old Testament in Greek according to the Septuagint», vol. III, p. 498—593.

կանոնի վրա¹, թարգմանվում էին նաև մի քանի երկրորդականոն գրքեր, այսինքն՝ Պետրոսի Բ թուղթը, Յովհաննու Բ և Գ թղթերը, ինչպես և Յուդայի թուղթը: Դուրս էր մնում դարձյալ Յայտնութեան գիրքը, որն այս շրջանում դեռ ճանաչում չունեին ինչպես ասորական եկեղեցու, այնպես և բյուզանդականի պաշտոնական կանոնում²:

Այսպիսով՝ Հին և Նոր Կտակարանների հայերեն թարգմանությունները պաշտոնական կանոնների վրա էին հիմնված թե՛ նախեփեսոսյան շրջանում (պեշիտտայական-ասորական կանոն) և թե՛ հետեփեսոսյան շրջանում (կեսարական-բյուզանդական կանոն): Աստվածաշունչ մատյանը, ինչպես ամեն տեղ, այնպես և Հայաստանում, չէր պատկերացվում առանց կանոնի. այդ պատճառով էլ Ղազար Փարպեցին իր հայտնի թղթում, իր ժամանակի տգետներին մեղադրելիս, նշում էր, որ նրանք Աստվածաշունչի գրքերի անուններն ու թիվն անգամ կարգին չգիտեն³:

Այս փաստերի արդյունքն այն էր, որ Ե դարի առաջին կեսում հայերն ունեին երկրորդ՝ վերանայված ու լրացված թարգմանություն մը կանոնյալ Աստվածաշունչ մատյանը, որի բնագիրը հասել է մինչև մեր օրերը և հանդիսանում է հայկական Աստվածաշունչի ընկալյալ բնագիրը: Սույն ընկալյալ բնագրի օգնությամբ կատարված բանասիրական հետազոտությունները հնարավորություն են տվել մի կողմից թարգմանական որոշ բնագրերի մեջ հաստատելու թարգմանությունների առաջին շրջանում օգտագործված ասորերեն և հունարեն սկզբնագրերի առկայությունը, և մյուս կողմից որոնելու հայկական բնագրերի առկայություններն իրենց սկզբնագրերի հետ:

Կրկնակի թարգմանությունների հարցում՝ Հին Կտակարանի կապակցությամբ Հովհաննես Զոհրապյանը 1805 թ. նշում էր, որ ձեռագրերում նկատելի են Առակաց, Ժողովողի և Երգ-երգոցի այլևայլ թարգմանություններ⁴:

Հենվելով բնագրական ցուցումների վրա՝ Ժողովողի գրքի կրկին օրինակների գոյության փաստի մասին ուշադրություն են հրավիրել նաև Նորայր Բյուզանդասցին⁵ և Ն. Ակինյանը⁶: Վերջինիս կարծիքով Ժողովողի գրքի ինչպես սրբագրված (երկրորդ թարգմանության) օրինակը, այնպես և սկզբնական (առաջին թարգմանության) օրինակը հունարեն բնագիր է ցույց տալիս: Ծովականը (Նորայր Պողարյան) Ժողովողի բնագրի մասին համեմատություններ է կատարել Ոսկան Երևանցու⁷ և Հ. Զոհրապյանի⁸ հրատարակած բնագրերի միջև, որից և հանգել է այն համոզման, թե «մեր առջև ունինք Ժողովողի երկու հին և ուրոյն թարգմանություններ»⁹:

¹ Եվսեբիոս Կեսարացու նորկտակարանային կանոնի մասին տես՝ Ֆր. Մուրադի ներածությունը հետևյալ հրատ. մեջ. «Յայտնութիւն Յովհաննու, հին հայ թարգմանութիւն, գառաջինն ած ի լոյս... Ֆրէսէրիք Մուրադ», Երուսաղեմ, 1905—1911, էջ ՄԺԸ—ՄԻԷ:

² Անդ. էջ ՄԺԳ—ՄԺԳ:

³ «Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց և Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան» (հրատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանի), Թիֆլիս, 1904, էջ 201:

⁴ «Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր Կտակարանաց» (հրատ. Հովհ. Զոհրապյանի, միհատորյակ), Վենետիկ, 1805, էջ 6:

⁵ Նորայր Բյուզանդացի, «Կորիւն վարդապետ և նորին թարգմանութիւնը», Թիֆլիս, 1900, էջ 384, ծան.:

⁶ Ն. Ակինյան, «Սուրբ Գրքի հայերէն թարգմանութիւնը», Հանդէս Ամսօրեայ, 1935, էջ 560—561:

⁷ «Աստուածաշունչ Հնոց և Նորոց Կտակարանաց ներ պարունակող», Ամստերդամ, 1668, երկրորդ մասի էջ 146—188:

⁸ «Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր Կտակարանաց» (միհատորյակ), Վենետիկ, 1805, էջ 453—459:

⁹ Ծովական, «Ժողովողի հին հայ թարգմանութիւնները», Սիոն, 1936, էջ 45—48:

Հ. Ոսկյանը Երզ-երզոցի սովորական բնագրի հետ միասին լույս է ընծա-
յել մի նոր օրինակ, որը համարվում է առաջին շրջանի թարգմանություններից
և ցույց է տալիս հունարեն սկզբնագիր¹։ Տիրայր վարդապետը ուշադրություն է
հրավիրել Եզեկիելի մարգարեության մի տարբեր թարգմանության վրա, որն
անծանոթ է մնացել մինչև այժմ²։

1890-ական թվականներին Գրիգոր Խալաթյանցի հրատարակությամբ գի-
տական աշխարհին հայտնի դարձան Մնացորդաց Ա և Բ գրքերի այնպիսի օրի-
նակներ, որոնք տարբերվում են սովորական բնագրից և ընդունվեցին որպես
ասորերենից կատարված հին թարգմանության մնացորդներ³։

Այսօր հայտնի է, որ Սիրաքը ևս գոյություն ունի հնագույն երկու թարգ-
մանություններով. դրանցից մեկը Զոհրապյանի հրատարակածն է⁴, իսկ մյուսը՝
Ա. Բագրատունու⁵։ Բագրատունին ինքը՝ այս երկու բնագրերը համարել է սա-
հակ-մեսրոպյան շրջանի առաջին և երկրորդ թարգմանություններ⁶։ Այս կար-
ծիքին է նաև Ն. Ակիսյանը⁷։ Ի հարկե՝ այնքանով, որքանով հայտնի է, թե նա-
խահեսոսյան թարգմանությունների շարքը, ինչպես տեսանք վերևում, միայն
նախականոն գրքերն էր ընդգրկում, նրանց մեջ չէր կարող դառնալ Սիրաքը.
սակայն բացառված չէ, որ մեր թարգմանիչներն արտականոն որոշ գրքեր ևս
թարգմանած լինեն, այդ թվում նաև Սիրաքը։ Այդպիսի փաստեր մենք ունենք
նաև նոր Կտակարանի թարգմանություններից, օրինակ՝ Կորնթացւոց Գ թուղթը
և նրա պատասխանը, որոնք Պ. Ֆետտերի կողմից համարվել են ասորերենից
կատարված թարգմանություններ նախահեսոսյան շրջանում⁸։

¹ Հ. Ոսկյան, «Երզ երզոցի առաջին և երկրորդ թարգմանութիւնը. Ս. սուլիմասիրու-
թիւն և բնագիր», Վիեննա, 1924։

² Օքսֆորդի Bodl. Libr. Arm. Ms. E. 35 պարունակում է «Կիւրդի եպիսկոպոսի Ա-
ղբասնդրացւոյ ի մարգարէն Եզեկիել» (էջ 2ա—120բ)։ Եզեկիելի այստեղ օգտագործված
բնագիրը Զոհրապյանի հրատարակածից տարբեր բնագիր է ներկայացնում։ Տիրայր վար-
դապետը, որ տվել է նրա նկարագրութիւնը (Tirayre Wardapet, „General catalogue of
the armenian manuscripts in the Bodleian Library at Oxford“, անտիպ, Երևանի Պետ
Մատ., Տիրայր վարդապետի արխիւ, թղթ. 121, վալ. 1մէ և 1մբ, էջ 1534—1629), ըն-
դարձակ համեմատութիւններ է կատարել երկու բնագրերի միջև։ Որպես նմուշ տալիս
ենք այս հատվածը (Եզ. Ա. 4). «... և ի միջի նոցա որպէս տեսիլ ական բազմագունի ի
մէջ հրոյն» և ճառագայթ ի նմա։ Եւ որպէս նմանութիւն շորից կենդանեաց. և այս տեսիլ
նոցա. նմանութիւն մարդոյ ի վերայ նոցա։ Չորք թեք միոյ. և Գ. թեք միոյ. Եւ կարգք
նոցա յորդք. և թեաւոր ոտք նոցա։ Իսկ թեաւոր ոտք. և արագունք ոտք՝ և կայծա-
կունք. որպէս պղինձ որ փայլատակէր յորժամ սուրբ և ջինջ իցէ։

³ Գր. Խալաթյանց, «Մի կարեւոր գիւտ Ս. Էջմիածնի Մատենադարանում. Ա և Բ Մնա-
ցորդաց գրքերի ասորերէնից հայ թարգմանութիւնը», Արարատ, 1896, էջ 311—317։ Նույն,
«Գիրք Մնացորդաց ըստ հնագոյն հայ թարգմանութեան», Մոսկվա, 1889։

⁴ «Աստուածաշունչ մատեան» (միհատորյակ), Վենետիկ, 1805, հավելվածի էջ 2—12։

⁵ Հրատարակվել է նախ առանձին՝ «Իմաստութիւն Յեսուայ որդւոյ Սիրաքայ և Թուղթ
Երեմիայ մարգարէի առ գերեալսն ի Բաբելոն», Վենետիկ, 1833, էջ 11—153. և ապա՝ Աստ-
վածաշնչի կազմում՝ «Գիրք Աստուածաշունչը շին և նոր Կտակարանաց», Վենետիկ,
1860, էջ 681—704։

⁶ Տես վերոհիշյալ «Իմաստութիւն Յեսուայ որդւոյ Սիրաքայ և Թուղթ Երեմիայ մարգարէի
առ գերեալսն ի Բաբելոն», էջ 6—8։

⁷ Ն. Ակիսյան, «Սուրբ Գրքի հայերէն թարգմանութիւնը», էջ 559 և 561։

⁸ «Հայկական ուսումնասիրութիւնք հայագէտ Պ. Ֆէթթէրի, ի մի ամփոփում և
թարգմանում» (հրատ. Հ. Տաշյանի), Վիեննա, 1895, էջ 142—193։

Նոր Կտակարանի այժմյան՝ ընկալյալ բնագրում ևս բանասիրությունը նշել է ասորերենի բաղմաթիվ հետքեր:

Ֆ. Կ. Կոնիբերը ասորերենից կատարված հին թարգմանությունների մի բեկոր է համարում Մարկոսի ավետարանի վերջի 9—20 տները, այն հատվածը, որը կրում է Արիստոն երիցու անունը¹:

Ֆ. Մակկերը, հայերեն ավետարանի հատվածներ համեմատելով հունական և ասորական բնագրերի հետ, դիտել է տալիս ասորականի հետ մոտիկության կամ համաձայնության կետեր՝ դրանք համարելով ասորերենից կատարված հնագույն թարգմանության մնացորդներ²:

Ավգ. Մերկը հայերեն ավետարանների մեջ մատնացույց է արել ասորաբանություններ, որոնք, նրա կարծիքով, կարող են լինել ասորերենից կատարված մի նախկին թարգմանության մնացորդները, եթե չենթադրենք, որ հունարեն բնագրից թարգմանողը ձեռքի տակ ունեցել է նաև մի ասորերեն բնագիր՝ որոշ համեմատությունների համար³:

Այս խնդրում օժանդակ նյութեր է տալիս նաև Աստվածաշնչի վրացերեն հնագույն թարգմանության բնագրական հետազոտությունը: Հայտնի արեւելագետներ Ն. Մառի, Հ. Գուսենի, Թ. Կլուգեի, Ռ. Բլեյկի, Կ. Լեյկի, Ս. Նյուի, Ս. Լիոնեի, Ժ. Գարիտի, Լ. Լըլուարի, Ժ. Կյուանդեի և այլոց հետազոտությունները ցույց են տվել, որ վրացերեն Աստվածաշունչը սկզբնաբար հայերեն բնագրից է թարգմանված եղել: Նորագույն ուսումնասիրությունները նրա առանձին գրքերում բացահայտել են նաև հունաբանություններ, ասորաբանություններ, նույնիսկ եբրայական բնագիր վկայող երևույթներ⁴: Ամփոփելով վրա-

¹ F. C. Conybeare, „Ariston, the Author of the Last Twelve Verses of Mark“, *The Expositor*, 4th series, vol. VIII, 1893, p. 241—254. Idem, „The Authorship of the Last Verses of Mark“, *The Expositor*, 4th series, vol. X, 1894, p. 219—232. Idem, „On the Last Twelve Verses of St. Mark's Gospel“, *The Expositor*, 5th series, vol. II, 1895, p. 401—421.

² F. Macler, „Rapport sur une mission scientifique en Arménie russe et en Arménie turque (Juillet—Octobre 1909)“, Paris, 1911, p. 24—27. Idem, „Le texte arménien de l'Évangile d'après Matthieu et Marc“, Paris, 1919.

³ Aug. Merk, „Die armenischen Evangelien und ihre Vorlagen“, *Biblica*, VII, 1926, S. 40—72.

⁴ Մենք կարծում ենք, որ վրացերենում եբրայական բնագիր վկայող երևույթների ծագումը նույնպես պետք է բացատրել հայերենի միջնորդությամբ: Մի ժամանակ հայերեն բնագրի կապակցությամբ ևս ոմանք տարվել էին եբրայական բնագրի երևույթներով, բայց դա խարուսիկ էր: Անդրադառնալով այդ հարցին՝ մենք նշել ենք, որ այդ երևույթը շատ հասկանալի և բացատրելի է՝ ո՛չ թե եբրայական բնագրի ուղղակի շփմամբ, այլ մեր թարգմանության բնագրի պատմական դարձացման երկու հանգամանքներով.

ա. Աստվածաշնչի հայերեն առաջին թարգմանությունը Ե. Գ. սկզբներին ասորական Պեշիտտայից էր կատարվել և որքան էլ հետագայում այդ թարգմանությունը վերանայվել ու սրբազանվել էր Կ. Պոլսից բերված հունական բնագրի հիման վրա, այնու ամենայնիվ նրա մեջ շատ բան էր մնացել ասորականի հետքերից, իսկ ասորական Պեշիտտայի Հին Կրտակարանը եբրայերենից էր թարգմանվել: Մեր Հին Կտակարանի այժմյան բնագրում դտնվող այն ընթերցումները, որոնք մոտիկ են եբրայականին, մասամբ կարող են ծագած լինել այս ճանապարհով:

բ. Հայտնի է, որ նույն Ե. Գ. հունական օրինակի հիման վրա վերանայված ու սրբազանված հիշյալ թարգմանությունը ժամանակի ընթացքում որոշ ուղղումների է ենթարկվել հետևողությամբ հունարեն ուրիշ բնագրերի, որոնց թվում և Որոգինեսի Քառիջյանի, իսկ Քառիջյանը հաջվի էր առել նաև եբրայական բնագրի հունարեն այն թարգմանությունները, որ կատարել էին Ակյուղասը, Սիմաքոսը և Թեոդոտիոնը. վերջիններիս առունները հաճախ նշանակված ենք դառնում Հին Կտակարանի հայերեն ձեռագիր շատ օրինակներ-

ցագիտության նվաճումներն այդ բնագավառում, Կ. Կեկելիձեն եզրակացնում է, որ վաղաժամ է կտրուկ եզրակացություններ անել, բայց կասկածի չի ենթարկում հայերեն սկզբնագրի գոյության փաստը¹: Առհասարակ Ե—Ը դարերի վրացական մատենագրությունը թարգմանություններ կատարում էր գերազանցապես հայերենից: Հետագայում, հատկապես Ժ դարից, սկսում են ոչ միայն գերադասել հունարենից կատարվող թարգմանությունները, այլև վաղուց արգեն հայերենից կատարվածը վերանայել ու խմբագրել ըստ հունական օրինակների: Այս կերպով՝ նաև վրացերեն սուրբգրական հնագույն թարգմանությունը ևս, որ հիմնականում հայերենից էր կատարվել, սրբագրության էր ենթարկվել հունական բնագրերի հիման վրա: Այնու հանդերձ՝ բանասիրությունն այսօր հայտնաբերում է հայկական սկզբնագրերի հետքերը: Աստվածաշնչի վրացերեն հնագույն թարգմանություններն այնքան հարուստ են հայկաբանություններով և հայերենին այնքան աղերսվող, որ բանասիրության մեջ փորձ է արվում նրանց օգնությամբ վերականգնելու հայերեն հնագույն բնագրի առանձին հատվածներ, այնպիսի հատվածներ, որոնք մեղ հասել են միայն հետագայում վերանայված վիճակում²:

Գալով ասորականի հարցին՝ նշենք, որ Ն. Մառը դեռ անցյալ դարի վերջերին վրացերեն Հին և Նոր Կտակարանների հնագույն օրինակների ուսումնասիրությամբ եկել էր այն եզրակացության, որ նրանց հիմքում ակներևորեն առկա են ասորական ծագում ունեցող հայերեն բառեր³: Ռ. Բլեյկը ևս, Մարկոսի ավետարանի ուսումնասիրությամբ, գտնում է, որ վրացերենը գալիս է ասորերենից առաջացած հայերեն մի բնագրից⁴: Նմանապես, Ժ. Գարիտի ուսումնասիրության համաձայն, գոյություն ունեն Գործք առաքելոցի վրացերեն օրինակներ, որոնք կապ ունեն ասորերեն մի բնագրից թարգմանված հայերենի հետ⁵:

Վրացական թարգմանությունների հետ կապված նման փաստեր դեռ շատ կան, նրանց թվում նաև այնպիսիներ, որոնք մատնացույց են անում ոչ միայն ասորերենից թարգմանված հայերեն բնագրեր, այլև հունարենից թարգմանված

րի լուսանցներում: Հետևում է՝ հայերեն այժմյան բնագրում գտնվող այն ընթերցումները, որոնք մոտիկ են երբայականին, մեծ մասամբ կարող են եկած լինել Փառիջյանից: Տես՝ Հ. Ս. Անասյան, «Էջմիածնի տպարանի սուրբգրական հրատարակությունները», Էջմիածին (ամս.), 1972, № 12, էջ 87—88:

¹ յո ռ ճ ց լ ը յ յ յ յ լ ը յ յ, «Յարտული ლიტერატურის ისტორია», I, თბილისი, 1960, გვ. 411—428.

² Н. Я. Марр, «Заметки по текстам св. Писания в древних переводах армян и грузин», *Христианский Восток*, т. II, вып. II, 1913, стр. 163—174. Его же, «Эчмиадзинский фрагмент древнегрузинской версии Ветхого Завета», там же, т. II, вып. III, 1913, стр. 378—379. Հմմտ. Գ. Մուրադյան, «Հայ-վրացական գրական-մշակութային փոխհարաբերությունների պատմությունից (Ս. Գրք թարգմանությունը)», Էջմիածին (ամս.), 1966, № 11—12, էջ 51—58:

Պետք է ասել, որ վերջին տարիներին ի հայտ բերվեցին վրացերեն «Խանմեսյան» հնագույն խմբագրության պատահիկներ, որոնց համեմատությունից պարզվեց, որ աստվածաշնչական գրքերը վրացերենում բազմիցս վերանայվել ու խմբագրվել են: Վերջնական կանոնացված խմբագրությունը պատկանում է Գեորգ Սուրբաբեցուն (ԺԱ դ.):

³ Н. Я. Марр, «Из поездки на Афон», *Журнал Министерства Народного Просвещения*, ч. CCCXXII, 1899, № 3, отд. 2, стр. 12—15.

⁴ R. P. Blake, «The Old Georgian Version of the Gospel of Mark», *Patrologia Orientalis*, vol. XX, 1928, p. 439—574.

⁵ G. Garitte, «L'ancienne version géorgienne des Actes des Apôtres d'après deux manuscrits du Sinai», Louvain, 1955. (Bibliothèque du Muséon, 38).

հայերեն բնագրեր, որոնք պատկանում են հայկական թարգմանությունների նախնականության շրջանին:

Հայկական կրկնակի թարգմանությունների հարցից¹ հետո ուսումնասիրությունները բավականաչափ լույս են սփռել նաև հայկական թարգմանություններին հիմք ծառայած սկզբնագրերի հարցի վրա: Այս հարցում պետք է հիմնականում նկատի ունենալ Հին և Նոր Կտակարանների հունական խմբագրությունները², որոնցից մի քանիսը, ինչպես՝ Անտիոքյանը և Կեսարյանը, մուտք էին գործել նաև ասորական աշխարհը՝ ասորերեն թարգմանությամբ:

Հունական խմբագրությունների շարքում առաջին տեղը զբաղում էր այսպես կոչված Ռոդֆինյան բնագիրը, որը կազմվել էր Գ դարում և վերաբերում էր Հին Կտակարանի Յոթնասնից թարգմանության վերանայմանը: Հաշվի առնելով, որ Յոթնասնից թարգմանության բնագիրն իր գոյության ավելի քան հինգ դարերի ընթացքում այլալուծմանը ու զգալի աղավաղումներ էր կրել, Ռոդֆինյան Աղեքսանդրացին այն վերանայեց իր ժամանակի երրայական բնագրի հիման վրա, այդ նպատակի համար օգտագործելով Բ դարում Ակյուղաս Պոնտացու, Սիմաքոս Սամարացու և Թեոդոտիոն Եփեսացու ձեռքով երայերենից կատարված հունարեն նոր թարգմանությունները: Ռոդֆինյան երկը բնագրերի մի համագրություն էր, ամփոփված՝ վեց սյունակներում. 1. երայական բնագիրը՝ երրայական տառերով. 2. նույն բնագիրը՝ հունական տառադարձությամբ. 3. Ակյուղասի թարգմանությունը. 4. Սիմաքոսի թարգմանությունը. 5. Յոթնասնից բնագիրը՝ Ռոդֆինյան համեմատություններով. 6. Թեոդոտիոնի թարգմանությունը: Այս աշխատությունը կոչվում էր Վեցիչյան՝ Վեցսյունակյան՝ Վեցածալ (Hexapla). կար նաև՝ այստեղից առաջին երկու սյունակների վերացմամբ կազմված մի օրինակ, որը հայտնի էր Քառիչյան՝ Քառասյուն՝ Չորեքիչյան՝ Չորեքսյունակյան՝ Չորեքկնի (Tetrapla) անունով: Ուրեմն Յոթնասնից թարգմանության որոգինյան համեմատություններն այս աշխատության վերջընթեր սյունակն էին, որի վրա Ակյուղասի, Սիմաքոսի և Թեոդոտիոնի թարգմանություններից ավելացված էին երրայական բնագրի այն հատվածները, որոնք

¹ Կարելի է դեռ նաև հիշել, որ Սարգիս Հաճնեցի Մալյանը 1773 թ. Երուսաղեմում կազմել է «Համեմատութիւն օրինակաց Աստուածաշնչին» աշխատությունը, որի համար հիմք ընդունելով Աստուածաշնչի վեներտիկյան 1733 թ. հրատարակությունը, օգտագործել է Ս. Հակոբի վանքում և այլ վայրերում գտնվող ձեռագրեր, Հին Կտակարան՝ 15 օրինակ, Նոր Կտակարան՝ 20 օրինակ, Եսայու մարգարեություն՝ 20 օրինակ, Տես Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 244. և Վիեննայի Կայս. Մատ. (K. K. Hofbibliothek zu Wien) հայերեն ձեռ. № 4:

Այստեղ ևս շոշափվում է կրկնակի թարգմանությունների հարցը: Սարգիս Մալյանը նկատել է, որ որոշ օրինակների միջև գոյություն ունեն թարգմանության արտակարգ տարբերություններ: Նա, օրինակ, գրում է.

«Վեցերորդ գլուխն Բարուքայ թղթոյն ի մի օրինակում միայն գտանեցաւ, և այն ևս ոչ էր յարմար ընդ տալադրեցելոյն, վասն որոյ ոչ եղև համեմատել. կարծէի թէ Ոսկան վարդապետն ոչ տեսանելով ի մէջ Հայոց՝ ինքն նորոգ թարգմանեալ է. զայս ասացի վասն անհամեմատութեանն և ոչ հաւաստի կարծեօք», «Հնդետասան Աստուածաշնչից երեքտասանքն համաձայն էին միմեանց ի գիրս Յայտնութեան, և վեկ և մեկ գրով նշանադրեալ Աստուածաշնչին՝ միմեանց համեմատք. և վեկ գրով նշանադրեալ Աստուածաշնչի Առաջին և երկրորդ Մնացորդաց գիրքն յամենից տարաձայն գտանեցան, գտեղիս տեղիս թէպէտ նայեցայ, սակայն կարի հեռի է ի տալադրեցելոյն»:

² Տես «The Encyclopaedia Britannica», 9th ed., vol. XXI, Edinburgh, 1886, p. 668—669. F. G. Kenyon, «Our Bible and the Ancient Manuscripts», London, Eyre and Spottiswoode, 1965, p. 103—109.

պակասում էին Յոթանասնից հին բնագրում և դրանք նշանակված էին աստ-
ղանշերով (✕) իսկ Յոթանասնից բնագրի այն հատվածները, որոնք չկային
երբայական բնագրում, նշանակված էին բրգաձև նշաններով (≈ կամ ~):
Բացի այդ՝ Յոթանասնից թարգմանությունը նաև որոշ ուղղումների էր ենթարկ-
ված մյուս թարգմանությունների հիման վրա:

Որոգիներսից հետո, Դ դարում, հանգես էին եկել Հին և Նոր Կտակարանների
հունարեն բնագրերի ուղղագրված այլ խմբագրություններ: Դրանց շարքում
ամենից հայտնին՝ Կեսարյան կամ Պամփուլյան բնագիրն էր, որը կոչվում էր
նաև Պաղեստինյան կամ Երուսաղեմյան. դա կարգավորվել ու կազմվել էր Պա-
ղեստինյան Կեսարիայում Պամփուլոս Բերյուտացու և Եվսեբիոս Կեսարացու
ձեռքով ու տարածվել՝ Պաղեստինում և Փոքր Ասիայում: Այնուհետև հայտ-
նի էր այսպես կոչված Սևտիոֆյան կամ Լուկիանյան բնագիրը, որ կազմվել էր
Լուկիանոս Անտիոքացին և որը տարածված էր Անտիոքից մինչև Կ. Պոլիս:
Հայտնի էր նաև Աղեֆսանդրյան կոչված օրինակը, որը կազմվել էր Հեսիբիոս
Եգիպտացու ձեռքով Աղեֆսանդրիայում և տարածվել էր Եգիպտոսում ու շրջա-
կա երկրներում:

Արդ՝ որո՞նք էին հայկական թարգմանությունների առնչությունները հու-
նական վերոհիշյալ բնագրերի հետ:

Նախ ասենք, որ առաջին շրջանի թարգմանությունների սկզբնագրի հար-
ցում մի որոշ նպաստ բերում են դարձյալ վրացական Աստվածաշնչի ուսումնա-
սիրությունները: Ու. Բլեյկի և ընկերների բնագրական հետազոտությունները
պարզեցին, որ վրացերեն Մարկոսի ավետարանը, որն անտարակուսելիորեն
հայերենից է թարգմանվել, ներկայացնում է այսպես կոչված Կեսարյան բնա-
գրի հատկանշեր, սակայն նրանք ենթադրում են, որ վրացականի մեջ պահված
հայերեն այդ հին թարգմանությունը ավելի շուտ ասորերեն լեզվով սկզբնագիր
պիտի ունեցած լինի, քան հունարեն¹: Ս. Լիոնեն վրացական և հայկական
բնագրերի հարցում նոր ապացույցներով միանում է այս կարծիքին, այն տար-
բերությամբ, որ Կեսարյան բնագրի խնդրում որոշակիորեն հակում է հունա-
րենին², իր այդ տեսակետը միաժամանակ տարածելով հայերեն Հին և Նոր
Կտակարանների վրա առհասարակ³: Լ. Լըլուարը ևս գտնում է, որ հնագույն
շրջանում հայերենից թարգմանված վրացերեն ավետարանները Կեսարյան
խմբագրություն են ներկայացնում⁴:

Դրան զուգընթաց՝ Ժ. Գարիտը նշել է, որ Գործք առաքելոցի հայերեն այն
բնագիրը, որից թարգմանվել է վրացականը, ցույց է տալիս ասորական մի
այնպիսի բնագիր, որը տարբերվում էր Պեղիտտայից⁵: Խնդիրն այստեղ վերա-

¹ K. Lake, R. P. Blake and S. New, „The Caesarean Text of the Gospel of Mark“, *The Harvard Theological Review*, 1928, № 4, p. 207—404. R. P. Blake, „The Old Georgian Version of the Gospel of Mark“, *Patrologia Orientalis*, vol. XX, 1928, p. 439—574.

² St. Lyonnet, „Un important témoin du texte césarien de Saint Marc: La version arménienne“, Beyrouth, 1935.

³ St. Lyonnet, „Aux origines de l'Eglise Arménienne. La traduction de la Bible et le témoignage des historiens arméniens“, *Recherches de Science Religieuse*, 1935, p. 170—187. Idem „Les Versions arménienne et géorgienne du Nouveau Testament“, Paris, 1935.

⁴ L. Leloir, „La version géorgienne de la Bible“, Բազմավեպ, 1958, էջ 197—203.

⁵ G. Garitte, „L'ancienne version géorgienne des Actes des Apôtres, d'après deux manuscrits du Sinaï“, Louvain, 1955.

բերում է, ըստ երևույթին, Անտիոքյան բնագրին (դա-Մեփարեզէ), որն ընդհանրապես ուշադրութիւնն է գրաւել նաև Յ. Կոնիբերի: Վերջինս նկատել է, որ Նոր Կտակարանի հայերեն ալթմյան բնագրի մեջ կան առաջին թարգմանութիւնից դեռ հայտնի կերպով մնացած շատ ընթերցվածներ, որոնք նախապեղիտտայան բնագրի հետքեր են ցույց տալիս¹:

Ինչ վերաբերում է հայկական ընկալյալ բնագրի և հունական խմբագրութիւնների առնչութեան հարցին, արդեն նշեցինք, որ Կ. Պէլսից բերված վավերական օրինակները բյուզանդական եկեղեցում ընդունված պաշտոնական բնագիրն էին և դա նույնինքն Կեսարյան կոչվածն էր: Այդ օրինակն է, որ, անտարակույս, հիմք էր ծառայել երկրորդ թարգմանութեանը²:

Բնագրական նորագոյն հետազոտութիւնները արդյունքն ի նպաստ է այս կարծիքին: Հայտնի է, որ Մակկերի ուսումնասիրութիւնների ցույց տված ուղղութիւնը տանում էր դեպի Կեսարյան բնագիրը³: Ստրիտերը հակում էր ցույց տալիս դեպի այդ ուղղութիւնը⁴ և Լիոնեն⁵ ու Կոլուելը⁶ հանդես էին գալիս ամրապնդող փաստերով:

Մակայն բանասիրական հետազոտութիւնները հիմնականում Կեսարյան բնագրին հանգեցնում հանդերձ, ցույց են տալիս, որ հայկական ընկալյալ բնագրում հունարեն սկզբնագրի հետքերը միատարր չեն: Այս երևույթը կարելի է բացատրել նրանով, որ կա՛մ մեր թարգմանիչներն իրենց ձեռքի տակ միաժամանակ ունեցել են նաև տարբեր բնագրեր, կա՛մ էլ՝ թարգմանութիւնների վրա հետազայում ուղղումներ են կատարվել տարբեր բնագրերի հետևողութեամբ: Ավելի հավանական է այս վերջինը:

Դեռ 1715 թվականին Մ. Վ. Լակրոզն իր նամակներից մեկում այն կարծիքն էր հայտնում, թե Հին Կտակարանի հայերեն թարգմանութիւնը Աղեքսանդրյան սկզբնագիր է ունեցել⁷: Հետագայում այդ կարծիքը բաժանել են Կաուլենը⁸ և Էրմոնին⁹:

Ս. Կոզյանը Մակաբայեցվոց Բ գրքի բնագրական ուսումնասիրութեան արդյունքներով կարողացավ ցույց տալ, որ Աստվածաշնչի հայկական թարգ-

¹ F. C. Conybeare, "The Growth of the Peshittâ Version of the New Testament; illustrated from the Old Armenian and Georgian Versions", *The American Journal of Theology*, vol. I, 1897, p. 883—912.

² Ջոհրապյանի նախաբանը, տես՝ «Աստուածաշունչ մատեն» (մի հատորյակ), Վենետիկ, 1805, էջ 4: Դ. Ջարբհանյան, «Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց», էջ 97: Յ. Կ. Կոնիբեր, «Պամփիլեան օրինակ Սուրբ Գրոց», Բազմավեպ, 1895, էջ 209—212, 260—263:

³ F. Macler, "Le texte arménien de l'Évangile d'après Matthieu et Marc", Paris 1919.

⁴ B. H. Streeter, "The Four Gospels", London, 1924.

⁵ St. Lyonnet, "La version arménienne des Évangiles et son modèle grec", *Revue Biblique*, Janvier 1934.

Տես նաև այս հեղինակի հիշատակված նախորդ աշխատութիւնները:

⁶ E. C. Colwell, "The Caesarean Readings of Armenian Gospel Manuscripts", *Anglican Theological Review*, vol. XVI, 1934, p. 113—132.

⁷ "Thesauri epistolici Lacroisiani tomus III", Lipsiae, 1736, p. 201.

⁸ F. Kaulen, "Einleitung in die Heilige Schrift des Alten und Neuen Testaments", Freiburg, 1876.

⁹ Վ. Էրմոնի, «Քրիստոսական ուսումնասիրութիւն Ս. Գրոց հայկական թարգմանութեան վրայ», Բազմավեպ, 1900, էջ 406—410:

մանուկյան մեջ թե՛ Աղեքսանդրյան, թե՛ Վեցիշյան և թե՛ Լուկիանյան բնագրերի հետքեր կան¹:

Ն. Ակինյանը հաստատեց և ընդհանրացրեց այս եզրակացությունը՝ հիմնելով էջմիածնի Մատենադարանի № 193 (= այժմյան Երևանի Պետ. Մատ. № 193) ձեռագրի մի հիշատակարանի վրա, որը գրված է 1299 թվականին: Այս ձեռագիրը բովանդակում է Սողոմոնի գրքերը և փոքր մարգարենները, որոնց վերջում հիշատակագրված է. «Ուղղեալ է զարինակս զայս յԱղեքսանդրացոց և յԵրուսաղեմացոց արինակէ. դարձեալ և ի Զորեքկնույն Ուրիգենի: Գրեցաւ երկոտասան մարգարէս ըստ Եւթանասնիցն և երկուց թարգմանացն»²:

Այս հիշատակարանից երևում է, որ հայկական թարգմանությունները ճշտումների և ուղղումների էին ենթարկվել ոչ միայն Աղեքսանդրյան («Աղեքսանդրացոց») և Որոգինեսի Քառիշյան բնագրերի հիման վրա, այլև կրկին անգամ ստուգվել էին Կեսարյան («Երուսաղեմացոց») բնագրով, ժամանակի ընթացքում առաջացած այլալուծումների վերացման համար³:

Հետևությունն այն է, թե հայկական թարգմանությունները պարբերաբար ստուգումների են ենթարկվել:

Այս կապակցությամբ ասենք, որ Որոգինեսի Վեցիշյանի կամ Քառիշյանի հետքերը՝ աստղանշերը և, երբեմն նաև, բրգաձևերը երևում են մեր հին գրչագրերում. ինչպես նաև լուսանցներում որոշ ընթերցվածներ՝ Ակյուղասի, Միմաբոսի և Թեոդոտիոնի թարգմանություններից: Այսպիսի ձեռագրեր են՝ Երևանի Պետ. Մատենադարանի № 178 (1253—55 թթ.), № 4243 (1263 թ.), № 345 (1270 թ.), № 199 (1271 թ.), № 179 (1292 թ.), № 177 (1292 թ.), № 180 (1295 թ.), № 353 (1317 թ.), № 206 (1318 թ.) և այլն: Այսպիսի մի օրինակ է նաև Վենետիկի Մխիթարյան Մատենադարանի վերոնշյալ № 1 ձեռագիրը: Պայմանական այդ նշանների (աստղանշեր և բրգաձևեր) և լուսանցագրությունների հավաքումը. համադրումը և բաղադրական կարգով ուսումնասիրումն անտարակույս մեծ նպաստ կբերի հայկական Աստվածաշնչի բնագրական ուսումնասիրություններին: Իբրև օրինակ բերենք Բ. Թագավորությանց Գ զլսի 33 տունը, ուր միևնույն նախագասությունը կրկնվել է երկու տարբերակով.

«Միթէ որպէս մեռանիցի անգգամ, մեռաւ Աբեցնեւ. եթէ ըստ մահուանս Կարաղայ մեռաւ Աբեցնեւ»:

Ձեռագրերի հատեմատությունը ցույց է տալիս, որ այստեղ միևնույն նախագասության տարբեր ծագում ունեցող երկու թարգմանությունների միակցում է տեղի ունեցել: Հունական Յեթանասնից բնագիրը, որը աղբյուրն է հայկական թարգմանության, ունի միայն «Եթէ ըստ մահուանս Կարաղայ մեռաւ Աբեցնեւ» ընթերցվածը⁴, և այդպես է նաև մեր հնագույն ձեռագրերում.

¹ Ս. Կոզյան, «Մականաբայեցոց Բ. գրքին հայերէն թարգմանութիւնը», Վիեննա, 1923. տես հատկապես էջ 53—61:

² Ն. Ակինյան. «Ս. Գրքի հայերէն թարգմանութիւնը», էջ 555:

³ Մի ուրիշ առիթով մենք վերալամբ որպէս այս կարգի փաստ էինք նշել նաև որոշ ձեռագրերում Պողոսի թղթերի վերջում գտնվող «Ընդաւրինակեցաւ զիրքս այս ըստ Կեսարացոց արինակաց...» հիշատակությունը (էջմիածին ամս., 1966, № 11—12, էջ 81): Այդ հիշատակությունը Եւթաղ Աղեքսանդրացու հեղինակություն է և վերաբերում է հուն. բնագրին. հմտ. Ա. Վարդանյան, «Մատենադրութիւնք Եւթաղի. Քննութիւն և բնագիր», Վիեննա, 1930, էջ 45—46:

⁴ Տես՝ „The Old Testament in Greek according to the Septuagint“, vol. I, p. 618,

օրինակ՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 178 (էջ 165ա), № 345 (էջ 206բ) և № 177 (էջ 147բ), որոնցից առաջին երկուսը 1253—1270 թթ. ընթացքում են ընդօրինակվել, իսկ երրորդը՝ ավելի ուշ, 1292 թ. ընդօրինակություն է։ Այս նույն ձեռագրերում, որոնք Վեցիշյանից եկած լուսանցագրություններ ունեն, լուսանցներում գտնում ենք «Միթէ որպէս մեռանիցի անգգամ՝ մեռաւ Աբեններ» ընթերցումը, որը Սիմաքոսի հունարեն թարգմանությունից է, ինչպես ցույց է տալիս «Սիմ» նշումը։ Սակայն տեսնում ենք, որ հետագա ժամանակի մի շարք ձեռագրերում Սիմաքոսի այս ընթերցվածը լուսանցներից անցել է բնագրի մեջ՝ համատեղվելով նախկին ընթերցվածի հետ։ Այսպես՝ երկու ընթերցվածներն արդեն համատեղված են գտնում Երևանի Պետ. Մատենադարանի № 180 ձեռագրում (էջ 138բ), որը 1295 թվականից է, և № 353 ձեռագրում (էջ 152ա), որը 1317 թվականից է։ Այսպես և՛ ուրիշ շատ ձեռագրերում։ Բավական է ասել, որ Աստվածաշնչի Զոհրապյան հրատարակության համար օգտագործված 8 ձեռագրերն անխտիր բոլորն էլ նույն երկու տարբերակների համատեղված ընթերցումն են ներկայացնում¹։ Այս երևույթի հետ պետք է հիշել և այն, որ Երևանի № 206 ձեռագրում Սիմաքոսի ընթերցվածը լուսանցից անցել է բնագրի մեջ՝ փոխարինելով նախկին ընթերցվածին, իսկ վերջինս դուրս է բերվել լուսանցի վրա (էջ 131բ)։ Հավանաբար կգտնվեն այսպիսի ուրիշ ձեռագրեր ևս։ Տարբերակների համատեղման և կամ փոխարինման վերոհիշյալ երևույթը Վեցիշյանի կամ Քառիշյանի ազդեցության փաստերից է։ Բայց նմանօրինակ փաստերը, լինեն դրանք ազդեցություններ Վեցիշյանից, թե մի այլ աղբյուրից, իրենց էություն մեջ մնում են գրչական թյուրիմացություններ և բնագրական անմեղ խախտումներ։ Մյուս կողմից՝ ընդօրինակողների անուշադրության հետևանքով առաջ եկած պատահական աղավաղումներն, իրենց հերթին, ոչ միայն բնագրի լեզուն են աղճատում, այլև երբեմն նրա մտքերն են այլափոխում։ Մեզ համար ավելի ուշագրավ են բնագրի կամայական խաթարման երևույթները, նրանում գիտակցաբար կատարված սրբագրությունները՝ օտար և մեզ համար անհարազատ բնագրերի հիման վրա։ Բնագրի խաթարման այդպիսի փորձեր կատարվել են՝ հիմք ունենալով լատիներեն Վուլգատան, որը Հին ու Նոր Կտակարանների պաշտոնապես ընդունված բնագիրն է լատինական եկեղեցու կողմից։

Բանասիրության մեջ կարծիք է եղել, թե դեռ ԺԳ դ. վերջերին Հեթում Բ թագավորը հայկ. թարգմանության բնագիրը սրբագրությունների է ենթարկել լատ. Վուլգատայի հիման վրա։ Այդ կարծիքը 1730-ական թթ. հրապարակ է եկել Մ. Վ. Լակրոզի նամակներով²։ Հետագայում այդ կարծիքը բաժանել են ուրիշներ³, այնպես որ նույնիսկ Ֆ. Մակլերը, 1911 թ. հաշվի նստելով դրա հետ, գտնում էր, որ «հայկական Ավետարանի բնագրի վերաբերյալ հետազոտությունների համար պետք է ամեն դեպքում ընտրել նախակիրիկյան շրջանի ձեռագրեր»⁴։ Բայց մենք ցույց ենք տվել, որ այդ կարծիքն անհիմն է և

¹ Հմմտ. «Աստուածաշունչ մատենան» (հրատ. Հովհ. Զոհրապյանի, միհատորյակ), Վենետիկ, 1805, էջ 194։

² Տես՝ «Thesauri epistolici Lacroziani tomus III», Lipsiae, 1736, p. 4 (նամակ առ Անտոնիոս Աբարզոս), 69 (նամակ առ Ալեքսանդր Բենզեկոս)։

³ Հմմտ. Месроп Тер-Мовсесян, «История перевода Библии на армянский язык», Петербург, 1902, стр. 59—60.

⁴ F. Macler, «Rapport sur une mission scientifique en Arménie russe et en Arménie turque (Juillet—Octobre 1909)», Paris, 1911, p. 24—25.

Թե Հեթում Բ-ի կատարած գործը կայանում էր ո՛չ թե բնագրական սրբագրու-
թյուններ կատարելու մեջ, այլ լոկ լատինականի գլխաբաժանումները հայ-
կականի մեջ մուծելու և հայկականի նախկին գլխաբաժանումների հետ հա-
մատեղելու մեջ, մի նորություն, որը բացասական երևույթ չէր, այլ դրական,
որովհետև դրանով հետագայում անսահման հնարավորություն ստեղծվեց
Աստվածաշնչի հայկ. և օտար բնագրերի համեմատական ուսումնասիրու-
թյան համար¹:

Վուլգատայի ազդեցության տակ հայկ. բնագրի խաթարման փորձերն
ավելի ուշ ժամանակների երևույթ են: Այս տեսակետից մեր ուշադրությունն
ամենից առաջ գրավում են Երևանի Պետ. Մատենադարանի № 2267 ձեռագրում
Սաղմոսարանից և Երկրորդ Օրինաց դրքից բերված մի շարք քաղվածքներ (էջ
43ա—52բ), որոնք Լուսիկ սարկավագի ձեռքով են գրվել Լվովում՝ 1581 թ.:
Այդ քաղվածքները ներկայացնում են որոշ սրբագրությունների ենթարկված
մի բնագիր, որի հետքերն ամենեւին չեն երևում Զոհրայայան քննական հրա-
տարակոթյան տարընթերցվածքներում:

Ուշադրության արժանի են հատկապես Երկրորդ Օրինաց դրքի ԺԲ գլխին
սլատկանոդ որոշ մասեր, որոնք գտնվում են ձեռագրի 47ա—47բ էջերում:
Դրանցից են հետևյալ օրինակները.

ԸՆԿԱՅԱՐ ԲՆԱԳԻՐ²

Ձեռագիր № 2267

24. Մաշեալփ սովով և կերակրով բոչնոց	Խծեալփ [և.] գազաճաբեկփ զգէշ արկեալ
24. Քարշել զնոսա ընդ Երկիր	Այս և անոր քարշեսցեն
32. Յորթոյ Սողոմայ է ուր ճոցա	[Յ]այգոյն Սողոմայ էր տունկփ
33. Առանց բժշկութեան	Անճնարին
35. Սխալեսցի ոտն ճոցա	Հարցի զքարի
38. Զնարալ զոնից ճոցա	Զնարալս սպանդիցն

Դժբախտաբար այս քաղվածքներն ամբողջական նախադասություններ
չեն ներկայացնում, այլ միայն առանձին բառեր՝ հայերեն—կոմաներեն հա-
վասարումներով³, ուստի և բնագիրը հանգամանորեն ուսումնասիրելու հնա-
րավորություն չեն տալիս: Մակայն կարծում ենք, որ Լեհաստանի պայմաննե-
րում կատարված այս սրբագրությունների ծագումը պետք է որոնել Վուլգա-
տայում:

Հայկական բնագրի խաթարման փորձերը հիմնականում ԺԷ դարում են
կատարվել: 1637 թ. սեպտեմբերից սկսած Հոռմի Պրոպագանդայի որոշմամբ
ձեռնարկումներ են լինում հայկական հին թարգմանությունը համեմատելու
Վուլգատայի հետ և սրբագրելու. այս աշխատանքներին մասնակցում են իտա-
լացի երկու հայերենագետ հոգևորականներ՝ Հովհաննես Պիրոմալլին և Պողոս
Պիրոմալլին, և երեք հայեր՝ փրանկիսկյան կրոնավոր Գասպարը, դոմինիկյան
կրոնավոր Հովհաննեսը և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Զաքարիա Վանեցու ներ-
կայացուցիչ Հովհաննես Անկյուրացին, որը լատինական անվամբ կոչվում էր

1 Տես՝ Էջմիածին (ամս.), 1966, № 11—12, էջ 83—88:
2 Տես «Աստուածաշունչ մատեան» (միհատորյակ), Վենետիկ, 1805, էջ 131:
3 Մենք կոմաներենը բաց ենք թողել՝ հայերեն մասերը համեմատելու համար ըն-
կալալ բնագրի հետ:

Հովհաննես Մովսիսոս¹։ Հայտնի է, որ այս աշխատանքների արդյունքը եղել էր նոր Կտակարանի համեմատության ավարտումը 1639 թ. մարտին², բայց Հին Կտակարանի մասին տեղեկություններ չունենք։ Թե ինչու էլ տպագրվել գոնե նոր Կտակարանի պատրաստի հատորը՝ հայտնի չէ, բայց հայտնի է, որ Վատիկանի կատարած այդ ձեռնարկումները հետագայում որոշ արդյունքներ տվին Պողոս Պիրոմալիի ջանքերով։ Վերջինս 1642—47 թթ. էջմիածնում ծանոթություն հաստատելով Ոսկան Երևանցու հետ, նրան դադարափարակից ու գործակից է դարձնում իրեն։ Այդ մասին Միք. Չամչյանն ասում է. «Եւ յայսմ նուազի՝ յորժամ ի Հայս էր Պօղոս կրօնաւոր, գտեալ զՈսկան վարդապետ՝ խօսեցաւ ընդ նմա վասն սրբագրութեան Աստուածաշնչին. յայնժամ վերստին բաղդատութեամբ յաւելին երկոքին նորա ալ ևս փոփոխութիւնս, և խանգարեցին բազում ուրեք զվայելչութիւն շարադրութեանն, ուրեք ուրեք և զմիտս բանին, ալլազգ իմանալով»³։ Խանգարված այս բնագիրը 1666/68 թթ. տպագրությամբ լույս տեսավ Ամստերդամում և հայտնի է Ոսկանյան Աստվածաշունչ անունով։

Ոսկանյան հրատարակությունը բնագրական տեսակետից շատ է քրն- նադատվել։ Առանց հաշվի առնելու, որ հայկական բնագիրը հունական ծագում ունի, Ոսկան Երևանցին նրա վրա լատիներեն Վուլգատայից բազմաթիվ պատվաստումներ էր կատարել, որից և առաջացել էին բնագրական-իմաստային նկատելի խախտումներ. օրինակ՝ լատինականին յուրահատուկ Հովհ. Ա. Թղթի 7 տունը, որը բանասիրական գրականության մեջ հայտնի է «Comma Johannaum» անունով, նույնությամբ փոխադրվել էր հայկականի մեջ՝ խանգարելով նաև հարակից 6 և 8 տների բնագիրը. կամ Թե՛ Առ Հոռմ. Ը. 38 տան մեջ հայկական բնագիրը խմբագրման էր ենթարկվել՝ լատինականի հիման վրա։ Մյուս կողմից՝ Ոսկանը կատարել էր լեզվական-քերականական անթիվ սրբագրություններ, որոնք աղարտել ու ալլալել էին հայկական բնագրի դասական դիմագիծը. օրինակ՝ Երեմ. ԺԵ. 10 տան մեջ «զօրութիւն իմ պակասեաց յանիծանելեաց իմոց» նախադասությունը սրբագրված էր՝ «զօրութիւն իմ պակասեաց յանիծողաց իմոց»։ Ոսկանի կատարած այսպիսի աղավաղումների մասին արժանի գնահատական է տվել Զոհրապյանը՝ գրելով. «Աստուածաշունչ իւր՝ ըստ իմաստիցն ձեացաւ խառնարան ալ և ալ թարգմանութեանց՝ հելլենականին և լատինականին. իսկ ըստ քերթողական արուեստին՝ խառնաձայնութիւն նախնի հայկական վայելչաբանութեան՝ ընդ նորահնար օտարալուր բարբառոյ»⁴։

Ոսկանյան հրատարակությունը թյուրիմացություններ ստեղծեց բանասիրության մեջ։ Օրինակ՝ Ս. Կոզյանը Ոսկանին ազատ էր համարում ըստ Վուլգատայի սրբագրություններ կատարած լինելու կասկածանքից, համոզված լինելով, որ նրա հրատարակածը Հեթում Բ-ի 1295 թվակիր ձեռագրի հարազատ պատճենն է. և ըստ այնմ էլ՝ Մակաբայեցվոց Բ գրքի բնագրական քննություն-

¹ Գր. Գալեմբյարյան, «Հայ Աստուածաշունչի տպագրութեան ջանքեր Ոսկանէն յառաջ», Հանդէս Ամսօրեայ, 1914, էջ 14։

² Անդ. էջ 14։

³ Մ. Չամչյան, «Պատմութիւն Հայոց», հտ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 621,

⁴ Զոհրապյանի նախաբանը, տես՝ «Աստուածաշունչ մատեան» (միհատորյակ), Վեհետիկ, 1805, էջ 8։

ների համար նա Ոսկանյան բնագիրն օգտագործել է որպես Հեթում Բ-ի օրինակի ներկայացուցիչ¹։

Ոսկանյան աղավաղ բնագիրը հետզհետե տարածվեց Աստվածաշնչի մի քանի նոր հրատարակություններով՝ Կ. Պոլսում (1705 թ.), Վենետիկում (1733 թ.), Պետերբուրգում (1817 թ.) և Սիրամպուրում (1817 թ.), դեռ չհաշվելով Հին և Նոր Կտակարանների առանձին մասերի զանազան հրատարակությունները։

Սակայն բնագրի հարազատություն հարցը զբաղեցրել է հաջորդ սերունդներին։ Մխիթար Սեբաստացին, 1733 թ. նորից հրատարակելով Աստվածաշունչը, թեև Ոսկանյան բնագրի վերարտադրությունն էր տալիս, բայց միաժամանակ քննական որոշ վերաբերմունք էր ցուցաբերում այդ գործում։ Ձեռքի տակ ունենալով մի քանի գրչագիր օրինակներ, նա Հին և Նոր Կտակարանի բնագրում ուղղակի սրբագրել է ժամանակի ընթացքում գրչական աղավաղումների ենթարկված որոշ մասեր. դրանից բացի՝ նա բազմաթիվ դիտողություններ է նշանակել իր հրատարակության լուսանցների վրա՝ առանց փոփոխելու բնագիրը։ Մխիթարի քննական այս վերաբերմունքը բնագրական հարցում, որպես հետևողական գիծ, հանդես է եկել Աստվածաշնչի և նրա մասերի այն հրատարակություններում, որոնք հետագայում լույս են տեսել Վենետիկի Մխիթարյանների ջանքերով։ 1752 թ. լույս էր տեսել Նոր Կտակարանը՝ «ըստ ուղղագրյն հին օրինակաց ձեռագրաց», որից հետո նաև 1766 և 1789 թթ. հրատարակություններով ձեռագրերի հիման վրա հետզհետե մի շարք սրբագրությունների ենթարկվեց Նոր Կտակարանը՝ Ոսկանյան աղավաղումներից բնագիրն ազատելու նպատակով. բայց այդ գործը կատարվում էր աստիճանաբար, զգուշավորությամբ և չափավորության սահմաններում։

Կաշկանդումների վերջնական հաղթահարումը տեղի ունեցավ 1805 թ., երբ Մխիթարյան տպարանը Հովհ. Զոհրապյանի ջանքերով լույս աշխարհ հանեց Աստվածաշնչի հայկական դասական բնագրի քննական առաջին հրատարակությունը՝ երկու տարբեր տպագրություններով՝ միահատոր (մեծադիր) և քառահատոր (փոքրադիր)։ Այս հրատարակության համար հիմք էր ընդունվել Մխիթարյան Մատենադարանի գրչագիր Աստվածաշնչերից (Հին և Նոր Կտակարաններ) հնագույնը՝ այժմյան № 1 ձեռագիրը, գրված 1319 թ., և որպես օժանդակ օգտագործվել էին Աստվածաշնչի և նրա մասերի բազմաթիվ ուրիշ օրինակներ։ Ավելի ուշ, 1860 թ., նույն տպարանից Արսեն Բագրատունու ջանքերով լույս տեսած Աստվածաշնչի հիմքը թեև Զոհրապյանի հրատարակությունն էր, բայց բնագրական որոշ բարեփոխումների էր ենթարկված «ըստ միաբան վաղեմի գրչագրաց մերոց և յոյն բնագրաց»։ Պարզ է, որ Զոհրապյանի և Բագրատունու այս հրատարակություններից հետո ոսկանյան բնագիրը վերջնականապես դուրս եկավ շրջանառությունից։

Բայց հայկական բնագրի վերականգնման ուղու վրա, ի հարկե, վերջնական հանգրվաններ չեն նաև Զոհրապյանի և նրանից բխող Բագրատունու հրատարակությունները։ Բանասիրության մեջ այլևայլ առիթներով հաճախ է նշվել, որ ձեռագրերում գոյություն ունեն բնագրական ավելի ընտիր ընթերցումներ։ Զոհրապյանի հրատարակած բնագրի որոշ թերությունները լոկ արդյունք են այն իրողության, որ նա ձեռքի տակ չի ունեցել հնագույն օրինակներ. ուս-

¹ Տես՝ Ս. Կոզյան, «Մականբայեցոց Բ գրքին հայերէն թարգմանութիւնը», էջ 2—3։

տի և հասկանալի է, որ հայ դասական բնագրի վերականգնման գործում բանասիրութեանը դեռ մնում են անելիքներ և այդ գործը գերազանցապես կապված է հին և ընտիր ձեռագրերի ուսումնասիրութեան հետ:

Հայտնի է, որ այսօր աշխարհի գլխավոր մատենադարաններում՝ Երևանում, Երուսաղեմում, Վենետիկում, Վիեննայում, Փարիզում, Բեռլինում, Հռոմում, Լոնդոնում, Օքսֆորդում և այլուր, որտեղ հայերեն ձեռագրեր են պահվում, ինչպես նաև մասնավորների մոտ, գտնվում են Հին և Նոր Կտակարանների ամբողջական և մասնակի օրինակներ, որոնց թիվը, զանազան գրչագիր ժողովածուներում պահպանված բեկորների հետ միասին, հազարների է հասնում: Այս սուղ էջերում հնարավորություն չկա մի առ մի նշելու այդ բոլոր ձեռագրերը: Այդպիսիների նկարագրություններ կարելի է տեսնել տպագրված և անտիպ գրքեր բոլոր ձեռագրացուցակներում, որոնց ընդհանուր ցուցակն արդեն տվել ենք¹. բայց կան նաև հատկապես Աստվածաշնչի նկարագրութեանը նվիրված հրատարակություններ: Զեռագրացուցակների և այլ տվյալների վրա հենվելով աշխարհում գտնվող բոլոր և հատկապես Նոր Կտակարանի ձեռագրերը հաշվառելու մի փորձ է կատարել է. Ֆ. Ռոզզը², էջմիածնում, Վենետիկում, Երուսաղեմում և այլ վայրերում գտնվող կարևոր ձեռագրերի մասին գրել են Գար. Զարբհանալյանը³, Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանը⁴ և Խ. Ս. Գուրջանը⁵, Վենետիկի Մխիթարյան Մատենադարանի ձեռագրերը ներկայացրել են Վ. Լյուդկեն⁶, Վ. Հացունի⁷ և Ե. Փեչիկյանը⁸: Երուսաղեմի ձեռագրերը նկարագրել են Ա. Բաումշտարկը⁹, Մեսրոպ Նշանյանը¹⁰ և Զ. Դոուսետը¹¹, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում գտնվող ձեռագրերի մասին գրել են Ա. Պ. Վիկգրենը¹² և

¹ Հ. Ս. Անասյան, «Հայկական մատենագիտություն», հտ. Ա, էջ LXXVII—XCV:

² E. F. Rodes, «An Annotated List of Armenian New Testament Manuscripts», Tokyo, 1959.

³ Գար. Զարբհանալյան, «Մատենադարան...», էջ 121—171՝ «Հնագույն գրչագիրք Ս. Գրոցի հայ լեզուի»:

⁴ Месроп Тер-Мовсисян, «История перевода Библии на армянский язык», Петербург, 1902, стр. 76—185.

⁵ Խ. Ս. Գուրջան, «Հայերեն գրչագիրներ Աստուածաշունչ մատենի», Հայաստ. Կոչնակ, 1938, էջ 941—942, 966—968, 1022—1024, Նույնը տես նաև հեղինակի հետևյալ գրքում. «Մեսրոպեան Աստուածաշունչը բանասիրութեան լոյսին տակ», Կահիրե, 1944, էջ 77—90:

⁶ W. Lüdtke, «Der Katalog der armenischen Bibelhandschriften von S. Lazzaro», Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft, XVII Jahrg., 1916, S. 68—73.

⁷ Վ. Հացունի, «Ս. Գրոց ընտրելագոյն գրչագիրք Ս. Ղազարու մէջ», Բագմալկա, 1935, էջ 402—410, Նույնի Ֆրանս. ամփոփումը՝ անդ, էջ 467:

⁸ Ե. Փեչիկյան, «Յիշատակարանք գրչագրաց Ս. Գրոց», անդ, էջ 429—444:

⁹ A. Baumstark, «Eine gruppe illustrierter armenischer Evangelienbücher des XVII. und XVIII. Jahrhunderts in Jerusalem», Monatshefte für Kunstwissenschaft, IV Jahrg., 1911, S. 249—260.

¹⁰ Մ. Նշանյան, «Ցուցակ Ս. Յակոբայ Գանձատան մէջ պահուած ձեռագրաց... (1907 սեպտ. 3)», Երուսաղեմ, 1966: Այսուհի նկարագրված 130 ձեռագրերից 128-ը Աստվածաշնչի և Ավետարաններ են:

¹¹ «Catalogue of Twenty-three Important Armenian Illuminated Manuscripts, which will be Sold by Auction by Messrs. Sotheby and Co», London, 1967. Նկարագրությունները կազմել է Զ. Դոուսետը: Նկարագրված 23 ձեռագրերն ավետարաններ են:

¹² A. P. Wikgren, «Armenian Gospels Manuscripts in the Kurdian Collection», Journal of Biblical Literature, vol. LV, 1936, p. 155—158; «Armenian Gospels Materials in the Kurdian Collection», ibidem, vol. LIX, 1940, p. 51—53; «More Armenian

Սիր. Տեր-Ներսեսյանը¹։ Մի շարք այլ ձեռագրեր նկարագրել է Կ. Ռ. Գրեգորին²։ Կան նաև ուրիշներ։

Հուլիս Կարևոր խնդիր է աշխարհով մեկ ցրված այդ ձեռագրերի մեջ որոնումն ու որոշումը սուրբգրական բնագրերի այն հնագույն ու լավագույն օրինակներին, որոնց միջոցով հնարավոր կլինի երևան բերել հայկական թարգմանությունների բուն՝ սահակ-մեսրոպյան բնագրական նկարագիրը։ Այդպիսի հին և ընտիր գրչագրերից մի քանիսն արդեն վաղուց է, որ ուշադրություն են գրավել։ Նրանց շարքում համբավավոր է Մոսկվայի Լազարյան ձեմարանի մագաղաթյա երկաթագիր ավետարանը, որը գրված է 887 թ.³։ Մեծ է այս ձեռագրի գիտական նշանակությունը։ Ժամանակին Մսեր Մսերյանցը հրատարակել է համեմատական մի փոքր ցուցակը բնագրական այն տարբերությունների, որ այս գրչագիրը ներկայացնում է Ամստերդամի 1698 թ. և Վենետիկի 1805 թ. տպագրությունների նկատմամբ⁴։ Բայց նա կազմած ուներ նաև այդ ձեռագրի ամբողջական համեմատությունը, որը մնում է անտիպ, այսպիսի վերնագրով. «Համեմատություն Աւետարանաց, այն է՝ տպագրելոցն յԱմստերդամ յամին 1698 և ի Վենետիկ յամին 1805, ընդ գրչագրին գաղափարելոյ ի թուին Հայոց ՅԼԶ»⁵։ Հետագայում Միհրան Հովհաննեսյանի հրատարակած տեղեկությունների համաձայն Երուսաղեմի մատենադարանի մագաղաթյա երկաթագիր ավետարանը պիտի ավելի հին լիներ, քան Լազարյան ձեմարանինը, նրա գրության տարի համարելով 602 թվականը⁶։ Բայց Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանը համարել է, որ այս գրչագիրը է «ամենայն հաւանականութեամբ աւելի հին քան Լազարյան ձեմարանի ձեռագիրը, թէև դժուարանում ենք դարը որոշելու»⁷։ Անտոնյան միաբանության Օրթագյուղի (Կ. Պոլիս) Մատենադարանի մագաղաթյա հին ավետարանն ըստ ոմանց, և հավանաբար, գրված է 716 թ., ուստի և սա ևս

New Testament Manuscripts in the Kurdian Collection", ibidem, vol. LXIV, 1945, p. 531—533; „Additional Armenian New Testament Manuscripts in the Kurdian Collection", ibidem, vol. LXXII, 1953, p. 115—126; „New Armenian Manuscripts of the New Testament in the Kurdian Collection", ibidem, vol. LXXIX, 1960, p. 52—56.

¹ Sirarpie Der Nersessian, „A Catalogue of the Armenian Manuscripts" (The Chester Beatty Library), vol. I, Dublin, 1958; „Armenian Manuscripts in the Freer Gallery" (Smithsonian Institution. Freer Gallery of Art. Oriental Studies, № 6), Washington, 1963.

² C. R. Gregory, „Textkritik des Neuen Testamentes", Bd. II, Leipzig, 1902, S. 569—573; Bd. III, Leipzig, 1909, S. 1314—1322.

³ Տես նաև լուսատիպ հրատարակությունը. «Աւետարան ըստ Թարգմանութեան Նախնեաց մերոց, գրեալ յամի ՅԼԶ թ. Հայոց և յամի տեառն 887: Լուսատիպ հրատարակութիւն գրչագրի Լազարեան ձեմարանի Արևելեան Լեզուաց: Արդեամբք պատուոյ հոգարարձու ձեմարանիս՝ Էշխան Սիմէօնի Արամէլիք-Լազարեան: Մոսկվա, ՌՅԽԸ—1899»:

Այս ձեռագիրն այժմ գտնվում է Երևանի Պետ. Մատենադարանում, № 6200:

⁴ Մ. Մսերյանց, «Ջհանգամանաց հնագոյն գրչագիր Աւետարանին. որ գտանի ի Մատենադարանի Լազարեան ձեմարանի», Փարոս, տետր Ե, 1876, էջ 28—39:

⁵ Հմմտ. անդ, էջ 39: Մեզ հայտնի չէ, թե այժմ ո՛ւր է գտնվում Մ. Մսերյանցի այս թանկարժեք երկը:

⁶ Մ. Հովհաննեսյան, «Հնագոյն Աւետարանը», Բիւրակն, 1900, № 30, էջ 459; Նույն, «Հնագոյն գրչագիր Աւետարանը», անդ, № 38, 595—597: Նույն, «Հնագոյն հայ գրչագիրն», Բանասէր, 1900, էջ 117—118:

⁷ Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյան, «Հնագոյն Աւետարան երուսաղեմայ Հայոց Ս. Յակոբայ վանուց», Բազմալիպ, 1908, էջ 103—109:

ավելի հին է համարվել քան Լազարյան ձեմարանինը¹։ Իսկ ն. Աղոնցի քննությունները կարծես հաստատում են, որ Մլքե թագուհու հայտնի ավետարանը, որը գտնվում է Վենետիկում, 25 տարով ավելի հին է քան Լազարյան ձեմարանի ավետարանը՝ գրված լինելով 862 թ.²։ Բարսեղ Սարգիսյանը Մլքեի ավետարանի գրության ժամանակը դնում էր 851—922 թվականների միջև³, իսկ Վ. Հացունին՝ 902 թվականին⁴։

Հիշյալ ձեռագրերի գրչության ժամանակի մասին հայտնված կարծիքները զուցե և որոշ առարկությունների ենթակա լինեն, բայց Լազարյան ավետարանն ունի անառարկելի թվագրություն, ուստի և Գար. Հովսեփյանը նրա մասին գրել է. «Այս Աւետարանը թուականով մեզանում մինչև այժմ յայտնի ամենահին ձեռագիրն է»⁵։

Սակայն մի կողմ թողնելով հնության ախտյանության իրավունքը՝ նշենք, որ այսօր գոյություն ունեն հին և ընտիր գրչության մե և բնագրական տեսակետից արժեքավոր ձեռագրեր, որոնց մասին կարելի է մի ընդհանուր զաղափար կազմել՝ Երևանի, Երուսաղեմի, Վենետիկի և Վիեննայի հայտնի մատենադարանների տվյալների հիման վրա։

Նախ նշենք Աստվածաշնչի՝ ԺԳ և ԺԴ դարերի մի շարք ամբողջական օրինակներ, նկատի ունենալով, որ այժմ ավելի հները հայտնի չեն։ Երևանի հնագույն օրինակը՝ № 194 ձեռագիրը 1207 թվականից է. դրանից հետո հերթականորեն գալիս են № 178 (1253—55 թթ.), № 4243 (1263—66 թթ.), № 142 (1269 թ.), № 345 (1270 թ.), № 1500 (1282-ից առաջ), № 195 (1284—88 թթ.), № 177 (1292 թ.), № 179 (1292 թ.), № 180 (1295 թ.), № 181 (1295 թ.), № 182 (1303 թ.), № 183 (1308 թ.), № 6230 (1314 թ.), № 353 (1317 թ.), № 206 (1318 թ.), № 2627 (1338 թ.), № 2705 (1368 թ.), № 352 (1367—71 թթ.), № 4113 (1384 թ.), № 346 (1390—1400 թթ.), № 184 (1400—01 թթ.), № 354 (ԺԴ դ.) և № 6569 (ԺԴ դ.)։ Վենետիկն ունի միայն երեք ձեռագիր՝ № 1 (1319 թ.), № 12 (1332 թ.) և № 8 (1341—55 թթ.)։ Միայն երկու ձեռագիր է մեզ հայտնի Երուսաղեմից՝ № 146 (1214 թ., Թերի) և № 153 (1323 թ.). և երկու ձեռագիր էլ Վիեննայից՝ № 71 (ԺԳ/ԺԴ դդ.) և № 55 (1368—75 թթ.)։

Ավետարանի ձեռագիր օրինակները թե՛ գրչության մե ավելի հին են և թե՛ թվով շատ, քան Աստվածաշնչի ամբողջական օրինակները։ Որպես թ—ԺԱ դարերից հասած օրինակներ՝ կնշենք հետևյալները։ Երևանի հնագույն օրինակը, գրված 887 թ., նախկին Լազարյան ձեմարանի ավետարանն է, որն այժմ կրում է 6200 թվահամարը. այնուհետև ունենք՝ № 10110 (Թ/Ժ դդ.), № 6384 (902 թ.), № 7737 (965 թ.), № 7735 (986 թ.), № 2374 (989 թ.)⁶, № 7739

¹ Սկսնակ բանասեր, «Օրթագիւղի Անտոնեան միաբանութեան հինաւուրց մագաղաթեայ Աւետարանն», Բազմավեպ, 1897, էջ 497—499, Մ. Հ. Սեթյան, «Անցք որ անցին ընդ հինաւուրց մագաղաթեայ Աւետարանն Անտովնեան հարց», Բազմավեպ, 1901, օգոստ. 15-ի հավելված, էջ 13—15։

² Ն. Աղոնց, «Մլքէի Աւետարանի գրութեան տարին», Սիոն, 1936, էջ 274—275։

³ Բարսեղ Սարգիսյան, «Մայր ցուցակ», հտ. Ա, էջ 373—392։

⁴ Վ. Հացունի, «Մլքէի Աւետարանին թուականը», Բազմավեպ, 1939, էջ 109—112։

⁵ Գարեգին Հովսեփյան, «Յիշատակարանք ձեռագրաց», հտ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 86։

⁶ Այս ձեռագիրը, որը նախկինում 229 թվահամարն էր կրում, գրականության մեջ հայտնի է «Էվանջիլիս Աւետարան» անունով. ունի փղոսկրյա կազմ։ Ֆ. Մակլերը լույս է ընծայել նրա լուսատիպ հրատարակությունը. «L'Évangile Arménien. Edition photographique du manuscrit 229 de la Bibliothèque d'Etchmiadzin, publiée sous les auspices de M. Léon Mantacheff. Paris, P. Geuthner, 1920».

(1001 թ.), № 4804 (1018 թ.), № 283 (1033 թ.), № 6201 (1038 թ.), № 3723 (1045 թ.), № 3793 (1053 թ.), № 3784 (1057 թ.), № 311 (1066 թ.), № 10434 (1069 թ.)¹, № 275 (1071—78 թթ.) և № 288 (1099 թ.): Վենետիկի հնագույն օրինակը Մլքե թագուհու վերահիշյալ ավետարանն է, որը գրված է համարվում 851—922 թթ. միջև և կրում է 86 թվահամարը. դրանից հետո ժամանակագրական կարգով գալիս են՝ № 103 (Թ/Ժ դդ.), № 123 (նույնպես), № 116 (1007 թ.), № 108 (Ժ դ.), № 102 (ԺԱ դ.), № 106 (նույնպես) և № 159 (նույնպես): Երուսաղեմի մատենադարանից որպես հնագույն օրինակներ մեզ հայտնի են № 2562 (Թ/Ժ դդ.), № 2555 (Ժ դ.) և № 3624 (1041 թ.): Իսկ Վիեննայի մատենադարանն ունի ԺԱ/ԺԲ դարերի զրույթյուն համարվող երկու ավետարաններ՝ № № 608 և 1031:

Թե՛ ամբողջական Աստվածաշնչի և թե՛ Ավետարանի ձեռագրերի մեջ կան նաև հետագա դարերի մի շարք ընդօրինակություններ, որոնք նույնպես հին և ընտիր նախագաղափարներ են ունեցել: Այդպիսիներից է եղել, օրինակ, Անկյուրիայի Կարմիր վանքի № 45 ձեռագիր Աստվածաշունչը, որի նախագաղափար օրինակը 986 թվականից էր:

Աստվածաշնչի տարբեր մասերի հին ընդօրինակությունների նմուշներից են նաև Երևանի ձեռ. № 3845՝ Պողոս առաքյալի թղթերը (1173 թ.), Երուսաղեմի ձեռ. № 326՝ Հայտնություն գիրք (1190—1202 թթ.), Փարիզի Ազգային Մատենադարանի հայ. ձեռ. № 27՝ Նոր Կտակարան՝ առանց ավետարանների (ԺԲ դ.) և այլն: Կան նաև ավելի հին գրչություն ունեցող սաղմոսարաններ:

Պարզ է, որ ձեռագրական այս հարուստ ժառանգության առկայությունը հայագիտության համար թանկագին գրավական է՝ հայկական թարգմանության քննական ու գիտական բնագրի պատրաստմանը ձեռնարկելու և այն հաջողապես իրագործելու համար: Քննական բնագրի պատրաստման հարցի և նրա քանասիրական սկզբունքների վերաբերյալ մեր տեսակետները պարզել ենք մամուլում²:

¹ Այս ձեռագրի հիշատակագրություններում դառնում ենք Աճաճիա Նարեկացի և Աճաճիա Վարագացի անունները: Ան. Վարագացին 1069 թվականին ձեռագիրն ընդօրինակել տվողն է, որն իր անձի մասին խոսում է համեստ որակումներով. իսկ Ան. Նարեկացին հիշատակվում է երրորդ դեմքով և գովասանական որակումներով, Ուրեմն՝ նրանք տարբեր անձնավորություններ են:

Ըստ երևույթին՝ նրանցից առաջինը սույն ձեռագրին նախագաղափար ծառայած օրինակի ստացողն է եղել և հավանաբար Ժ դարի մատենագիր Ան. Նարեկացին է, Գրիգոր Նարեկացու հարազատներից և նրա ուսուցիչը (տես աստ. հտ. Ա, էջ 726—730): Նրան վերաբերող հիշատակագրությունն է՝ «Անանիայի Նարեկացույ աստուածադան հոետորի և հզաւր վարդապետի է սուրբ Աւետարանս այս» են (էջ 25բ):

Երկրորդը՝ Ան. Վարագացին 1069 թ. ընդօրինակված սույն ձեռագրի ստացողն է, ինչպես պարզ երևում է նրա հիշատակարանից. «Ի ՇԺԼ՝ թուարեռութեանս Հայոց ես՝ Անանիա Վարագացի, Նուաստ ի կրօնաւորս և տրուպ և կրտսեր ի գիտնաւորս... ետու գրել զսուրբ Աւետարանս՝ Յովհանէսի գրչի և ստացայ զսա յիմոց արդար և [իր] աւացի արդեանց, զոր ի վեր համարիմ քան զամենայն աշխարհս ... մանաւանդ վասն [ստուգու]թեան սորին և ընտրութեան բանից Աւետարանի և տնհատի և ամենայն արուեստի, որ է վկայեալ աւրինակն յամենայն գիտնականաց Հայոց, զոր տսէին յաւանդութենէ՝ գրեալ ձեռամբ սրբոյն Մաստրովբայ վարդապետի և թարգմանչի. և իմ այսմ ամենայնի հասու եղեալ և տեղեկացեալ վասն լաւութեան սորա, զոր ոչ արժէ աշխարհ գիտքրիկս զայս, որ է մեծ և պատուական ի սրտի իմում և ամենայն գիտնականաց» են (էջ 286բ—287ա):

Այս հիշատակարանը միաժամանակ կրում է սույն օրինակի հնություն կնիքը:

² Տես՝ Հ. Ս. Անսայան, «Էջմիածնի տպարանի սուրբգրական հրատարակությունները», Էջմիածին (ամս.), 1972, № 12, էջ 73—88:

Հայկական բնագիրն իր գիտական նշանակությամբ վաղուց է գրավել բա-
նասիրական աշխարհի ուշադրությունը որպես մի թարգմանություն, որն ան-
սահման հնարավորություններ է պարունակում իր հերթին օգնելու վերականգ-
նմանը հունարեն այն բնագրերի, որոնցից առաջացել է և որոնց բնագրական
5 նկարագիրը նույնպես տուժել է դարերի ընթացքում: Դեռևս ժե՛ դարի վերջերին
Սորբոնի գիտնականներից Լ. Պիկը գտնում էր, որ հայկական բնագիրը թարգ-
մանությունների շարքում լավագույնն է՝ հունականը վերակազմելու համար¹:
ԺԸ դ. սկզբներին Լակրոզը, որը «Թագուհի թարգմանություն» է անվանել հայ-
կական բնագիրը, նույնպես գտնում էր, որ հունարեն Յոթնասնից բնագրի
10 շատ-ու-շատ մասերը կարող են վերականգնվել հայկականի օգնությամբ²: Այս
կարծիքները հետզհետե տեղ են գրավել հունական բնագրերին նվիրված բա-
նասիրական աշխատանքների հիմքում: Հայկական թարգմանության տարբե-
րակներն օգտագործելու փորձեր են կատարել Գ. Վիլֆրուան (1775 թ.)³
2. Հ. Գրիսբախը (1775 թ.)⁴, Ռ. Հոլմզը (1798 թ.)⁵, Ս. Պ. Տրեյելզը (1875 թ.)⁶
15 և ուրիշներ: Պ. Ս. Լուրդեն 1780/90-ական թվականներին հայկական բնագիրը
լատիներենի էր թարգմանում՝ նպատակ ունենալով այն հրատարակել որպես
հավելված Վալտոնի հայտնի բազմալեզվյան Աստվածաշնչին. այս աշխատու-
թյունը, որը հեղինակի մահվամբ կիսատ է մնացել, այժմ պահվում է Մյունխե-
նում⁷: Եղել են նմանօրինակ ուրիշ ձեռնարկումներ ևս, բայց հայկական բնագրի

¹ Հմմտ. Aug. Calmei, „Dictionnaire... de la Bible“, t. I, Petit-Montrouge, 1846, p. 871: Գ. Զարբհանյան, «Մատենադարան...», էջ 241:

² Տես Լակրոզի 29 սեպտ. 1718 թվակիր նամակը հեռեկալ հրատարակության մեջ. „Le Nouveau Testament de notre Seigneur Jesus-Christ, traduit en françois sur l'original grec... par Mrs. de Beausobre et Lenfant“, t. I, Amsterdam, 1718, p. CCXI—CCXII.

³ Գ. Ա. Շրուսմաֆ և Գ. Զարբհանյան, «Ուսումնասիրությունը հայ լեզուի և մատենագրության յԱրևմուտս (ԺԳ—ԺԹ դար)», Վենետիկ, 1895, էջ 93 («Ի մատենին The Bible of every Land՝ կ'ընթեռնունք թէ՛ Վիլֆրուա իր ժամանակին բանասիրաց հետ միախոհութեամբ ձեռք զարկած ըլլայ յամին 1775 ի նոր հրատարակութիւն Աստուածաշունչ գրոց, օգտուելով հայ թարգմանութենէն ալ. և թէ՛ իբրեւ նմոյշ մը՝ Ամբակումայ մարգարէութեան գիրքը տպագրելով, յետոյ այդ ձեռնարկ խափանուած ըլլայ»):

T. H. Darlow and H. F. Moule, „Historical Catalogue of the Printed Editions of Holy Scripture...“, vol. II, New York, 1963, p. 87 («1775. Habakkuk.—Published as a specimen of an intended edition of the Bible in Armenian, with a Latin translation, projected by members of the Académie Clémentine à la Rue St. Honoré, among whom was the Abbé Villefroy»).

⁴ Տես՝ „Novum Testamentum graece; textum ad fidem codicum versionum et patrum emendavit et lectionis varietatem adiecit Io. Iac. Griesbach“, vol. II, Halae, 1775; vol. I, Halae, 1777.

Ա հատորն ավելի ուշ է լույս տեսել քան Բ-ը.
Նույնի Բ հրատ. „Novum Testamentum graece...“, vol. I, Halae Saxorum—Londini, 1796; vol. II, Jenae, 1805.

⁵ Տես՝ „Vetus Testamentum Graecum, cum varlis lectionibus, edidit Robertus Holmes“, t. I—V, Oxonii, 1798—1827.

⁶ Տես՝ „The Greek New Testament; edited from Ancient Authorities, with their Various Readings in full, and the Latine Version of Jerome, by Samuel Prideaux Tregelles“, London, 1857—1879. Vol. I—VII.

⁷ Հմմտ. Գր. Գալսեֆյարյան, «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Արքունի Մատենադարանին ի Միւնխէն», Վիեննա, 1892, ձեռ. № № 19 և 20:

լատիններեն մի ամբողջական թարգմանություն, որը դեռ մնում է անտիպ, կատարել է վենետիկյան Մխիթարյան Եղիա Թոմաճանյանը¹։ Կասկած չկա, որ այդպիսի մի աշխատության հրատարակումն անհամեմատ կերպով վեր կհաներ հայկական բնագրի գիտական արժանիքները։ Շվեցարացի արևելագետ Ժ. Կյուլանդեն, որը հայկական թարգմանության բնագրային հարցերի լավագույն մասնագետներից է, գտնում է, որ «հայկական ըստ ամենայնի նշանավոր թարգմանությունը հանդիսանում է մի ինքնատիպ գլուխ գործոց», և հետևյալ գնահատական տողերով է բնորոշում բանասիրական գիտությունների բնագավառում նրա ունեցած դերը. «Ա. Գրքի հայկական թարգմանությունը մի անսպառ հանք է, որի գանձերը կարծես նորոգվում են այնքան, որքան շահագործվում են, նրանով, որ մի հարցից մյուսն է առաջանում և ամեն մի լուծված խնդիր տալի է բաց անում դեպի նոր պրպտումներ»²։

Հայկական թարգմանության բնագրական հարցերի հետ կապված է կանոնի խնդիրը։ Արդեն նշեցինք, որ Աստվածաշնչի և դարի թարգմանությունների շրջանում Հայաստանում անհրաժեշտորեն ընդունված կանոնները կախում ունենին նախ ասորականից և ապա՝ հունականից։ Սակայն դարերի ընթացքում կանոնը Հայաստանում կրել է որոշ տատանումներ, ինչպես կարելի է եզրակացնել մատենագրական այն բազմաթիվ վկայություններից (կանոնական ցուցակներ ևն), որոնք մեծ չափերով հակասում են իրար³։ Այդ տատանումներն ըստ երևույթին արդյունք էին տարակարծությունների, որոնք ի վերջո իրենց լուծումը գտել են այժմյան Հայկական կանոնում։ Վերջինս ունի հետևյալ պատկերը⁴։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆ

Ա. ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ՊՐՔԵՐԸ

- | | | | |
|----|--|-----------------------|----|
| 25 | 1. Մնունդք. | 7. Դատաւորք. | 25 |
| | 2. Ելք. | 8. Հոռթ. | |
| | 3. Ղևտական. | 9. Թագաւորութեանց Ա. | |
| | 4. Թիւք. | 10. Թագաւորութեանց Բ. | |
| | 5. Երկրորդ օրէնք (Երկրորդումն օրինաց). | 11. Թագաւորութեանց Գ. | |
| 30 | 6. Յետու որդի նաւեայ. | 12. Թագաւորութեանց Դ. | 30 |
| | | 13. Մնացորդաց Ա. | |

¹ Հմմտ. Գ. Զարբհանյան, «Մատենադարան...», էջ 244։

² G. Cuendet, „Exactitude et adresse dans la version arménienne de la Bible“ - Հանդէս Ամսօրեայ, 1935, էջ 563—570.

³ Հմմտ. Месроп Тер-Мовсесян, „История перевода Библии на армянский язык“, Петербург, 1902, стр. 224—266 (չին և Նոր Կտակարանների վերաբերյալ)։ Օդ. Սեբուլա, «Նոյ Կտակարանի գրքերու կարգը Հայոց քով», Վիեննա, 1949։

⁴ Հայկական կանոնի պատմություն համար հմմտ. Մսեր Մսերյանց, «Հրահանգ քրիստոնեական հաւատոյ ըստ ուղղափառ դաւանութեան Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց», Մոսկվա, 1850, էջ 113—115։ Հովհ. Տերոյենց, «Քրիստոնեական վարդապետութիւն», Կ. Պոլիս 1858, էջ 14—15։ Հովհ. Տերոյենց, «Բանադատ», Կ. Պոլիս, 1860, էջ 62—79։ Հովս. Գաթրճյան, «Հիմնական տարբերութիւն կաթողիկէ և էջմիածնական դաւանութեանց», Կ. Պոլիս, 1864, էջ 286—292։ Հովհ. Տերոյենց, «Իրաւախոն», հտ. Գ, Կ. Պոլիս, անթվ. (1869?), էջ 5—18։ Հովհ. Տերոյենց, «Աստուածաշունչին Երկրորդականոն զրոյց վրայ», Յոյս. 1874, էջ 736—766։ Մաղ. Օրմանյան, «Ազգապատում», հտ. Ա, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 884—885, § 607։

- 14. Մնացորդաց Բ.
- 15. Եզրի Ա.¹
- 16. Եզրի Բ.²
- 17. Նեեմի, որ և Եզրի Գ.³
- 18. Եսթեր.
- 19. Յուդիթ.
- 20. Տովբիթ.
- 21. Մակաբայեցուց Ա.
- 22. Մակաբայեցուց Բ.
- 23. Մակաբայեցուց Գ.
- 24. Սաղմոսք Դաւթի.
- 25. Առակք Սողոմոնի.
- 26. Բանք Ժողովողին որդւոյ Դաւթի.
- 27. Երգ երգոց Սողոմոնի.
- 28. Իմաստութիւն Սողոմոնի.
- 29. Իմաստութիւն Յեսուայ որդւոյ Սիրաքայ (Գիրք Սիրաքայ).
- 30. Յովք.

- 31. Եսայի.
- 32. Երեմիա.
- 33. Թուղթ Բարուքայ.
- 34. Ողբք Երեմիայ.⁴
- 35. Եզեկիէլ.
- 36. Դանիէլ.
- 37. Ովսէէ.
- 38. Ամովս.
- 39. Միքիէ.
- 40. Յովէլ.
- 41. Աբդիու.
- 42. Յովնան.
- 43. Նաոււմ.
- 44. Ամբակում.
- 45. Սոփոնիա.
- 46. Անգէոս.
- 47. Զաքարիա.
- 48. Մաղաքիա.

Բ. ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ԳՐԲԵՐԸ

- 1. Աւետարան ըստ Մատթէոսի.
- 2. — ըստ Մարկոսի.
- 3. — ըստ Լուկասու.
- 4. — ըստ Յովհաննու.
- 5. Գործք առաքելոց.
- 6. Թուղթ Յակոբայ.
- 7. — Պետրոսի Ա.
- 8. — Պետրոսի Բ.
- 9. — Յովհաննու Ա.
- 10. — Յովհաննու Բ.
- 11. — Յովհաննու Գ.
- 12. — Յուդայի.
- 13. — Պօղոսի առ Հռոմայեցիս.
- 14. — — առ Կորնթացիս Ա.

- 15. Թուղթ Պօղոսի առ Կորնթացիս Բ.
- 16. — — առ Գաղատացիս.
- 17. — — առ Եփեսացիս.
- 18. — — առ Փիլիպպեցիս.
- 19. — — առ Կողոսացիս.
- 20. — — առ Թեսաղոնիկ. Ա.
- 21. — — առ Թեսաղոնիկ. Բ.
- 22. — — առ Եբրայեցիս.
- 23. — — առ Տիմոթէոս Ա.
- 24. — — առ Տիմոթէոս Բ.
- 25. — — առ Տիտոս.
- 26. — — առ Փիլիմոն.
- 27. Տալտնութիւն Յովհաննու.

¹ Սկ. «Եւ արար Յովսիա թագաւոր զգատիկն տեառն յերուսաղէմ»:
Լատ. կանոնն այս գիրքը չունի, բայց Վուլգատայի որոշ ձեռագրեր ունեն Եզրի Գ անունով:
² Սկ. «Յառաջնում ամին Կիւրոսի արքայի Պարսից»:
Լատ. կանոնում այս գիրքը կոչւում է Եզրի Ա:
³ Սկ. «Եւ եղև յամսեանն քսոյկ յամի քսաներորդի Արտաշէսի արքայի, ես էի ի Շօշ»:
Հուն. Յոթանասնից կանոնում այս գիրքը նախորդի կցորդն է հանդիսանում, այսպիսի խորագրով՝ Եզրի Բ (Նեեմի). սակայն ձեռագրերում երբեմն պատահում է նաև առանձին՝ Գիրք Նեեմեայ կամ Բանք Նեեմեայ անունով. այսպես է նաև հուն. այժմյան կանոնում: Լատ. կանոնում անվանւում է Գիրք Նեեմեայ որ և Եզրի Բ:
⁴ Ողբը հազվագեպ է հիշատակւում հայկ. հին և նոր ցուցակներում, ինչպես և օտար ցուցակներում, բայց ընկալւում է Երեմիայի մարդարեության հետ: Առկա լինելով երբայական կանոնում, այս գիրքը անբաժանելի մասն է կազմում նաև քրիստոնեական եկեղեցիների ընդունած նախականոն գրքերի:

Հին և Նոր Կտակարանների նախականոն և երկրորդականոն անվանվող գրքերի մասին ըստ էության արդեն խոսվեց նախորդ էջերում: Մնում է ասել, որ մեր օրերում Նոր Կտակարանի կանոնականության հարցում հայկական կանոնը համաձայնության մեջ է այժմյան հունական, լատինական և բողոքական կանոնների հետ. բայց Հին Կտակարանի հարցում որոշ տարաձայնություններ ունի նրանց հետ, հատկապես բողոքական կանոնի հետ: Բողոքականների համար¹ Հին Կտակարանում նախականոն և երկրորդականոն գրքերի հարց գոյություն չունի, որովհետև նրանց կանոնը միատարր է՝ ընդգրկելով բացառապես եբրայական կանոնի 39 գրքերը, որ նրանք պարզապես անվանում են կանոնական (և ոչ թե նախականոն), իսկ դրանից դուրս մնացածները մերժելով՝ անվանում են անկանոն կամ պառականոն (և ոչ թե երկրորդականոն): Սկզբունքային այս հիմնական տարբերությամբ նրանք հեռանում են հայկական կանոնի պատկերացումներից՝ պարականոն համարելով հայոց երկրորդականոն գրքերը (հայկական ցուցակի §§ 15, 19—23, 28—29 և 33 գրքերը, և §§ 18 և 36 գրքերի որոշ մասերը). այնպես որ կանոնականության հարցում միմյանց խոտոր են համեմատվում հայ բանասիրության և բողոքական բանասիրության գնահատումները, հետևաբար և՛ եզրակացությունները: Այլ բնույթի է հայկական կանոնի հարաբերությունը հունականի և լատինականի հետ, որոնք նույնպես ունեն նախականոն և երկրորդականոն գրքերի բաժանումը: Տարաձայնություն չունենալով նախականոն գրքերի խնդրում, հայկական կանոնը երկրորդականոն գրքերի խնդրում նրանցից ունի փոքր տարբերություններ: Այսպես՝ հունական այժմյան կանոնը² ունենալով հայկականի բոլոր երկրորդականոնները, նրանից ավելի ունի, որպես երկրորդականոն, մեկ գիրք ևս՝ Թուլք Երեմիայ մազաբեի առ գերեալսն ի Բաբիլոն, որը հայերի համար պարականոն է³, իսկ լատինական կանոնը⁴ պարականոն է համարում հայկական երկրորդականոններից եզրի Ա և Մակարայեցուց Գ գրքերը (ցուցակի §§ 15 և 23 գրքերը), չունենալով հայկական կանոնից դուրս որևէ ուրիշ գիրք:

Հայկական Աստվածաշնչի պատմության հետ կապված կան նաև ուրիշ հարցեր (նախադրություններ, համարաբաժաններ ևն), որոնց մենք չենք անդրադառնում այստեղ՝ էջերի սղության պատճառով, նկատի ունենալով, որ դրանք անմիջականորեն չեն էլ առնչվում բնագրական հարցերի հետ:

Հայկ. թարգմանության ամբողջական և մասնակի հրատարակությունների հանրագումարը, մեր ունեցած ոչ լրիվ տվյալներով, կազմում է մոտ. 370 միավոր: Ստորև խմբավորում ենք մեզ հայտնի տպագրությունները հետևյալ դասավորությամբ.

¹ Բողոքական կանոնի համար նկատի ունենք «Աստվածաշնչի Ամերիկյան Ընկերության» և «Աստվածաշնչի Բրիտանական և Արտաքին Ընկերության» ընթացիկ հրատարակությունները: Այդպիսիներից է հայ. զրաբար Աստվածաշնչի հետևյալ հրատարակությունը, որը բողոքական կանոնի է ենթարկված.

«Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր Կտակարանաց, ըստ ճշգրիտ թարգմանութեան նախնեաց մերոց, համեմատութեամբ եբրայական և յունական բնագրաց», Կ. Պոլիս, 1895:

² Հմտ. «Η Παλαιά Διαθήκη κατὰ τοὺς Ἑβραϊκοὺς ἀρχαίους τῆς Δ' Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος», ἐκδ. Ε'. Ἀθῆναι, Ἀδελφότης Θεολόγων ἡ «Ζωή», 1965.

³ Այս գիրքը ևս մեզ հասել է հայ. հին թարգմանությամբ, բայց ըստ երևույթին միշտ էլ համարվել է պարականոն:

⁴ Հմտ. «Biblia Sacra Vulgatae Editionis, juxta exemplaria ex Typographia Apostolica Vaticana Romae 1592 et 1593», t. I—IV, Ratisbonae, 1862.

Ա. Ամբողջական հրատարակություններ.

Բ. Սաղմոսարաններ.

Գ. Գիրք Առակաց.

Դ. Իմաստություն Սողոմոնի.

Ե. Գիրք Առակաց, Գիրք Իմաստության և Բանք ժողովողին (միասին).

Ձ. Սիրաք.

Է. Սիրաք և Թուղթ Երեմիայի (միասին).

Ը. Աբդիու.

Թ. Ամբակում.

Ժ. Նոր Կտակարանի լրիվ օրինակներ.

ԺԱ. Նոր Կտակարանի առաջին մաս (Ավետարան).

ԺԲ. Նոր Կտակարանի երկրորդ մաս (Գործք, Թղթեր և Հայտնություն):

Ստուգումների և նոր որոնումների հնարավորություն տալու համար նշում ենք նաև այն զրադարաններն ու վայրերը, ուր գտնվում են նշված հրատարակություններից նմուշներ¹:

¹ Ամեն մի հրատարակության համար նշում ենք միայն մեկ նմուշի տեղ՝ նախընտրությունը տալով Երևան քաղաքի զրադարաններին, հետևյալ հերթականությամբ. Պետ. Մատենադարան (Պետ. Մատ.), Ալ. Մյասնիկյանի անվ. Հանրային Գրադարան (ՀԳ), Գրականություն և Արվեստի Թանգարան (ԳԱԹ), Պատմական Թանգարան (ՊԹ), Գիտությունների Ակադեմիայի Կենտրոնական Գրադարան (ԱԿԳ), Պետական Համալսարանի Գրադարան (ՊՀ):

Վենետիկում (Ս. Ղադար) գտնվող նմուշների նկարագրությունները սիրահոմար կերպով կատարել է Մխիթարյան միաբան Հ. Սահակ Ճեմճեմյանը, Կ. Պոլսում գտնվողներինը՝ բանասեր Գևորգ Բամպուլճյանը, Վիեննայում գտնվողներինը՝ դոկտ. Մեսրոպ Ժ. Վ. Գրիգորյանը, որոնց հայտնում ենք խորին շնորհակալություն:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա. ԱՄՐՈՂՋԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒ- ԹՅՈՒՆՆԵՐ¹

Տպ. Նոր-Ջուղա, մոտ. 1650 թ.
[Աստուածաշունչ գիրք...]:

Աստուածաշունչի տպագրության առաջին
փորձը կատարվել է Նոր-Ջուղայի Ամենա-
փրկիչ վանքում հաստատված տպարանում՝
մոտ. 1650 թ., Հովհաննես Ջուղայեցու ձեռ-
քով, որը խաչատուր Կեսարացու աշակերտն
էր: Պատմագիր խաչատուր Ջուղայեցին խո-
սելով այդ տպարանի մասին՝ ասում է. «Ուր
և ընդ բազում գրեանց՝ որք տպեցին, սկսան
ընդ որոց և տպել զԱստուածաշունչ գիրն. այլ
վասն մեղաց մերոց մնաց թերակատար, որ-
պէս կայ մինչև ցայսօր ի միջի մերում»²:

Սույն տպագրության թերախառ մնալու վերա-
բերյալ հետևյալն է գրում ֆրանսիացի ուղևոր Ցավեռ-
նիեն՝ Նոր-Ջուղայի հայկական տպարանի մասին խո-
սելիս.

«On avoit deja imprimé en Armenien les Epitres
de saint Paul; les sept Pseaumes Penitentioux, et
des livres de prieres, et l'on se mit en suite en devoir
d'imprimer la Bible entiere; mais outre que l'im-
pression estoit trop blanche, et qu'on ne peut ja-
mais bien venir à bout de composer l'ancre, il fal-
lut tout rompre pour éviter les fâcheuses suites
que cette nouvelle invention alloit causer. Car d'un
costé les enfens ne vouloient plus aprendre à é-
crire, disant qu'ils ne s'adonnoient à cét art que
pour laisser en leur mémoire une Bible ou un
Nouveau Testament de leur propre main, de l'autre

¹ Այս խմբի մեջ ենթ նշում նաև այն տպա-
գրությունները, որոնք թեև թերակատար են մնա-
ցել, բայց ամբողջական հրատարակության ծրագրով
են եղել:

² «Խաչատուր արեղայի Ջուղայեցույ Պատմու-
թիւն Պարսից», Վաղարշապատ, 1905, էջ 121:

cette imprimerie ôtoit le pain à bien des gens qu
gagnoient leur vie à l'écriture»¹.

Այլ տպ. Ամստերդամ, 1666 թ.

Աստուածաշունչ Հնոց և Նորոց Կտակարա-
նաց ներ պարունակող: Շարակարգութեամբ
նախնեացն մերոց և նշմարասիրաց բարգ-
մանչաց: Իսկ զկնի հրամանաւ վեհափառին
տեառն Յակոբայ Հայոց կաթողիկոսի գըլ-
խակարգեալ և տնտեսալ ըստ Դաղմատաց-
ւոցն, նաև զհամաձայնութիւն հանուրց
գրոց Աստուածաշունչից ընդ իրեարս առըն-
քեր կարգեալ ամենեցուն նուաստի ումեմն
բանի տեառն սպասաւորի՝ Ոսկանի Երեւ-
նեցւոյ: ՅԱմստերդամ, ներ տպարանում
Սրբոյն էջմիածնի և Սրբոյն Սարգսի Զօրա-
վարի, ի բուում փրկչին 1666, իսկ Հայոց՝
ՌՃԺԵ, նամեսանն մարտի մետաւանի:

[Ը]+628+834 (շարվ. 22.2×17.8 սմ): Պտկրդ.
Բովանդակում է Հին և Նոր Կտակարանները՝ ըստ հայ-
կական կանոնի: Հատորի վերջում, որպես հավելված,
հրատարակված են երկու պարականոն գրքեր՝ «Աղօթք
Մանսէի արքայի Յուդայի» (էջ 719, սկ. «Տէր ամե-
նակալ աստուած Արամամու») և «Գիրք եգրասայ
Չորրորդ» (էջ 719—744, սկ. «Գիրք եգրասայ մարգա-
րի երկրորդ, որդոյ Սարի որդոյ Ագարէի»), վերջինս՝
նոր թարգմանությամբ: Այնուհետև հավելվածում տրված
են Հերոնիմոս Ստրիդոնացու առաջաբանն (Prologus
galeatus) ու նախադրություններից (Praefationes)
մի քանիսը՝ նույնպես նոր թարգմանությամբ. դրանք են՝
«Ջերոնիմոսի Առաջաբանութիւն սաղաւարտեալ» (էջ
745—746, սկ. «Զնաւն և երկուս տառս գոլ առ երա-
յեցիս...»), «Ջերոնիմոս առ Պաւլինոս»² (էջ 747—752,
սկ. «Եղբայր Ամբասիոս, գոյայիսն ընծայիկս ինձ

¹ «Les six voyages de Jean Baptiste Taver-
nier», t. I, Paris, 1692, p. 672.

² Տպված է՝ Ջերոնիմոսի Պաուլինացւոյ:

ընձեռեալ»), «Ձեռն արկից համառօտիւք և ի նորն կտակարան» (էջ 752—753, սկ. «Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս և Յոհաննէս, շորեմեանեայ կառ»)¹, «Նախադրութիւն սրբոյն Ջերոնիմոսի Բահանայի ի Հնգամատեանն Մովսէսի, առ Կեսիդեբիում» (էջ 753—754, սկ. «Տարփման իմոյ գտարփալիս առի գնամակս»), «Նուեոյ, յԱւետարանիչսն, առ Դամասոս Նախադրութիւն» (էջ 755—756, սկ. «Ձնոր գործ առնել զիս հարկես»), «Նուեոյ, ի Թուարանութենէ գրոց եկեղեցականաց» (էջ 756—759, առաքելական իղթերի նախադրութիւններ): Հաջորդում են չորս ավետարանների նախադրութիւնները (էջ 759), որոնք Ոսկանի թարգմանութիւնները չեն, այլ գալիս են նրա ունեցած հայերէն ձեռագրերից²: Հատորի լրացուցիչ նյութերն են՝ «Ցանգ վկայութեանց... և եր նորում կտակարանում համառօտեցելոց ի Հնոյն» (էջ 760—765)³, «Երբայցուց, Քաղղէացուց և Յունաց աւետանց քարգմանութիւն» (էջ 765—773), «Ցանգ մատեանական» (էջ 774—829)⁴ և «Ոտանաւոր բարեպաշտի քաղաւորին Հայոց Հեքմոյ» (էջ 829—830):

Գրքի սկզբում գրված է Ոսկան Երեանցու «Բանահիւսութիւն առ վեհագոյն հայրապետն Հայոց տէր Յակոբ» ևն (էջ Գ—Դ):

«Մեծահրամանի իշխողիդ և վեհափառի հրամանալանձին կալցուր զգործածութիւնս... առ ի բաղդատեալ և ընդ իրեարս համեմատել զբարբառս Հայոց ընդ Դաղմատացուց, ստիքսելով և զլիսատելով, և ըստ նոցայն համարոյ շարակարգելով սակս համաբարբառոյն, որ առ նոսա գոյ յօրինեալ, այսինքն հանրոյ աստուածայնոյ մատենին Հնոյ և Նորոյ, որպէս առ մեզ միայն Աւետարանին սրբոյ տեսանեմք յարմարեալ և ոչ ամենեցուն գրոց: Իսկ Աւետարանին այսու ևս պակասի, զի նոյն զլուսն, թէ՛ Մատթէոսին և թէ՛ ալլոցն, ինքն առ ինքն ոչ ունի համաձայնութիւն, այլ առ ալլս միայն. բայց Դաղմատացուցն ուրանօր նոյն գիրքն ինքն առ ինքն ունի զհամաձայնութիւն. եղեալ է այսու գրով. վեր և վայր՝ առ որս և զհամարաթիւսն եղեալ կրկնակիր. նաև ցանգքն ըստ այս են յարմարեալ: Վասն որոյ և մեր, ո՞վ Հայր պատուական, ըստ բարձրագուցից հրամանաց քոց արարաք, զլիսատելով և տնատելով, զհամարաթիւսն ևս առ ընթեր նմին ղնելով բաղմաւ աշխատութեամբ. քանզի պատահեցաւ ուրեք առանելութիւն ի մերս և պակասութիւն ի նոսա. նոյնպէս անդրադարձութեամբ առանելութիւն ի նոսա և պակասութիւն ի մերս. առ այսպիսիս լոնցար և ոչ իշխեցար առանելով կամ պակասեցուցանել, թէպէտ ոչինչ գոյր վնաս: Քանզի ուրանօր

զթիւսն եմք ի բաց թողեալ՝ միով կամ երկոքումբք և կամ այլ անելօք թուօք, անդանօր մերս է պակաս գտեալ: Իսկ ուրանօր բաղմօք տողիւք կամ էջիւ, մանաւանդ մատենիս իսկ, այն առ նոսա ոչ է գտեալ, նաև մատենան որք կարի յաւտ ևն եղեալք տարածայնք և կամ խառնեալք, և կամ առանելեալք և նուազեալք՝ այնպիսեանց զղլխահամարսն միայն եղեալ և զմանր համարսն ի բաց եմ թողեալ, որպէս Բարուբայն, Յեսուայն՝ որ է Սիրաբայն, և ալլոց: Իսկ ուրանօր մատենան ամենեկին ոչ է եղեալ առ նոսա՝ զմերն միայն գրելով թողեալ եմ:

Շնաև զմերականս համար ընդ նոցայն համարոյ շարակարգել անհնարին եղև. քանզի Դաղմատացուցն երկրք համարիւք ամբարփակեալ կայ՝ զորս խախտել ամենեկին անհնարին է, մանաւանդ զի համաձայնութիւն հանրոյ Աստուածաշնչոյն՝ նոցա համարաթուովն է և ոչ մերովս. զմերն և նոցայն համայն կարգել անհնարին եղև, զի ի լուսանցսն տեղի ոչ մնաց. իսկ զմերն միայն գրելով՝ համաձայնութիւն ոչ լինիւր, քանզի համաձայնութիւնն նոցա համարովն է և նոցա ցանդովն, որպէս և տեսանէ սրբանձնութիւն ձեր: Այլ և զիօրք համարն ոչ կարացար հայկականօք տառիւք շարագծել, քանզի ընդ համարողականին եօթն գիրս ևս գոն դրոշմեալք. զի եթէ զհամարսն գրով[ք] մերովք եղեալ զգիրսն զայնոսիկ ի բաց թողուք՝ անհնարին էր. քանզի ուրանօր զհամաձայնութիւնսն արարեալ են, ընդ համարաթուոյն և գտաւսն զայնոսիկ են եղեալ, որպէս ահա լայտ է. վասն որոյ ոչ կարացար բառեալ, զի մի՛ ի համաձայնութիւնսն ալլապէս գրեացին և ներ տեղուց իրեանց ալլապէս, որովք խարբալումն լինի լուղողին. սակս որոյ՝ զամենայն ըստ նոցայն շարակարգեցար: Բայց սակս անընդելութեան ձեռն համարողականին՝ աստ նախակարգեցար մերով համարագրով՝ զմերսն հուպ նոցին եղեալ¹, զի նալսմ վայրում սորօք վարժեցին և ներ տեղուց իւրում անտարակոյս ընթացին: Որոց ընթերցմամբ և տեղեկութեամբ լուսաւորեցին... Ամէն»: Գրքի վերջում՝ «Առ ընթերցողսդ» (էջ 831—833):

«Շնորհիւ և ողորմութեամբ ամենագօրին աստուծոյ մատենանս Աստուածաշնչոյն բաղմաւ աշխատութեամբ կարգաւորեցաւ՝ զլիսադրութեամբ և տնատութեամբ ըստ Դաղմատացուցն, նաև ցանգով և համաձայնութեամբ: Քանզի համաձայնութիւն բովանդակից մատենից ըստ սրբոյ Աւետարանին՝ առ մեզ ոչ գտանին, այլ առ Դաղմատացիսն միայն, թէպէտ առ մեզ ևս գտանին ի Դաղմատացուց թարգմանեալ, որպիսի է Աստուածաշնչոյն Դաղարու վարդապետի Վալաբացուց, և որք ի նմանէ գաղափարեալք են ներ բաղարում Շոշում, այնք ևս ծայրատեալք և աղարտեալք ի գրչաց: Բայց ևս նուաստըս յամենից և յիտեալս անձամբ և գիտութեամբ ի մէջ մանկանց եկեղեցոյն՝ տէր Ոսկանս, բանի սպասաւոր, յերկրէն Արարադու ի գիւղաբաղաքէն Երեանայ, հրամա-

¹ Ոսկանի հրատարակած առանձին «Նոր կտակարան»-ում (Ամստերդամ, 1668) վերնագրված է՝ «Նախադրութիւն Ջերոնիմոսի Բահանայի ի Նոր կտակարանս»:

² Այդ նույն բնագրերն են նաև Հովհ. Ջոհրապյանի հրատարակութիւնում (մեծագիր), էջ 647, 669—670, 684 և 706:

³ Հին և Նոր կտակարանների համեմատութիւնը ցույց տվող համաբարբառ է:

⁴ Առարկայական ցանկ է:

¹ Խոսքը վերաբերում է Բ էջում գրված ցուցակին՝ «Համարողական արհեստ ընդ Հայոց համեմատեալ», որ է հայկական և արաբական թվերի համեմատական աղյուսակ:

նաւ հաւոյն Հայոց և կաթողիկոսին տեսնոյ Յակոբու եկեալ յԱմստերդամ, ձեռն արկի մատենոցս աստուածայնոյ: Զգլխատեալսն ի նախնեաց՝ ես ևս տնտեսցի ըստ Դաղմատացոցն. զթիւսն և զհամաձայնութիւնսն առաջերեցի մի ըստ միոցէ՝ որպէս էր հնար. քանզի ոչ ամենեկին և ամենայն իրօք միաբանեցան, այլ ի տեղիս յուրիս տարաձայնեցան զլիսով և տամբ, ոմանք՝ յետ և յառաջ, ոմանք՝ թերիք և անկողոցք, որոց յարմարումն ընդ իրեարս կարի դժուարաւ եղև և բազմաւ ջանիւ, որպէս է տեսանել ի գիրս Մոսկովի, ի Յետուայ, Թագաւորութեանցն. մանաւանդ ի գիրս Եսթերայ, Եզրասայ, Տոբիթայ, Սաղոմոնի, Դանիէլի և այլոց:

«Ո՛րք են այսպիսիք տարազանութիւնք: Նախորդն՝ զրութիւն զլիսոց և տանցն: Երկրորդն՝ զոյն և ոչ զոյն դրոց, զլիսոց և տանց, թէ՛ առ մեզ և թէ՛ առ նոսաւ: Երրորդն՝ զլիսոց և տանց առաւելութիւնն և նուազութիւնն: Զորրորդն՝ զլիսոց և տանց յետ և յառաջ լինիլն: Հինգերորդն՝ բանիցն ալլատարազութիւնք և շաղկապփութիւնք: Վեցերորդն՝ վասն մերոյն ցանգոյ և նախադրութեան:

«Նախորդն, որ է գրութիւն զլիսոց և տանց, ոչ է յամենայն ուրեք ըստ կարգի շարակարգեալ, այլ խառնիխառն: Քանզի ուրանօր էին համեմատք շարակարգեալք իրեարց, մեր ևս ըստ այնմ շարի զթիւսն յարազեցար. իսկ ուրանօր ոչ էին համաձայնք և յարմարք, զնոյն ևս խառնիխառն կարգեցար: Ըստ զլիսոյ՝ զոյն ուրեք գտանին միայն ի գիրս Եզրասայ, Եսթերայ, նաև ի գիրս Առակացն Սաղոմոնի և Դանիէլի. բայց ըստ տանց՝ նամենեան գիրս գտանին, զոյն ուրեք համաբան ընթանան. թէպէտ ի մատենան նորոց Կտակարանաց սակաւք գտանին ալլատարազք, որպէս քաջամիտ ընթերցողաց բացապէս երևի: Արդ՝ այսոցիկ այսպէս գտով, ոչ զմերոյն շարադրութիւն բնաբանի կարացար խախտել, և ոչ զնոցայն զլիսոյ թիւ և տանց. քանզի թէ զթիւ զլիսոցն խախտէաք կամ տանց՝ ընդ նոսին հարկ լինիւր և՛ զթիւ համաձայնութեանցն փոխել և՛ զթիւս ցանգոյն, որ էր անտանելի գործ: Վասնորոյ այսքան հնարեցար հազիւ. զմերայինն շարադրութիւն անխախտ պահել, և զգլխատութիւնս և գտնատութիւնս ըստ թուոյ նոցա յօրինել, որպէս ահա տեսանես ի գիրս Եսթերայ, Եզրասայ, Սաղոմոնի, Դանիէլի և այլոց:

«Երկրորդն է զոլ գրոցն և ոչ զոլ՝ առ մեզ և առ նոսա: Քանզի առ նոսա գոն զիրք Յետուայ որդոյ Սիբաքայ կատարելապէս ընկալեալ ըստ այլոց Աստուածաշնչոց դրոց՝ տնահամարով, զլիսով և համաձայնութեամբ փակեալ. զոր և ևս ըստ իմում կարի թարգմանեալ յօրինեցի ըստ Դաղմատացոցն, քանզի մեզ ոչ գոյր լիպպէս, այլ ծաղկաբաղ արարեալ: Նաև Ստեփաննոս վարդապետն Պուղոնացի թարգմանեալ և առաքեալ ըստ մերոյ խնդրոյ, բայց ոչ ժամանեաց մեզ յօգնութիւն, այլ զկնի ամի միոյ. նաև զԶորրորդ գիրս Եզրասայ՝ որ մեզ ոչ գոյր ներ մատենից Աստուածայնոց, այլ միայն ի դշարկս Սաղոմոսովանից, զա՛յն ևս ծայրաբաղ արարեալ. նոյնպէս և զայն գիր ի հայ բարբառ արտալածեալ շարադրեցի. նաև զցանգս Աստուածաշնչին: Բայց այս Զորրորդս Եզրաս առ նոսա ևս երկրայս

զոլով՝ ոչ ունի զհամաձայնութիւնս և ոչ ի տեղոց իւրում, այլ ի վերջոյ եղեալ ընդ Եզրասայ Երրորդի. իսկ Եզրասն՝ որ է առ Դաղմատացիս Երրորդ՝ առ մեզ Առաջին էր կարգեալ՝ ես ևս ըստ մերոյն առաջին կարգեցի, փոխարկելով զթիւ համաձայնութեանցն ներ ցանգոյն և ի լուսանցն, բայց կարի աշխատանք եղև: Սակայն Երրորդ գիրք Մակարայեցոցն սակա առ նոսա ոչ զոլոյն՝ ևս ևս ըստ մերոյն որպէս էր եղեալ՝ թարց զլիսոյ և համարոյ՝ եզի:

«Երրորդն է զլիսոց և տանց առաւելութիւնն և նուազութիւնն: Չոստ ևս ի գիրս Եսթերայ, Տոբիթայ, Դանիէլի և այլոց բազմաց գտես, որք ի ձեռն համարաթուոցն բացայայտին. քանզի որք ի մեզ պակաս գոն, զթիւս նոցին ևս եմք թողեալ՝ ուրանօր տեսանես զերեք կամ զչորս համարն գրեալ, և զայլսն ըստ կարգի. և ի մէջ այնոցիկ համարոցն, թուով միով կամ երկորումք, կամ ևս յուրմիւր ի բաց թողեալ՝ որքան թիւ ոչ գտցի այնքանով թուով զմերն պակաս լեալ իմա: Նոյնպէս և զաւելեալսն ի մեզ՝ չորմամ տեսանիցես բազմաւ ոտղով ոչ տնտեալ, զիտացես թէ այնքան բանն անկողոց է առ մեզ, մանաւանդ զի ըղնգնածե նշանն Լատինացոց եզար ի մէջ, որքանք պարունակին ներ այնց ըղնգնածեց նշանացն, թէ՛ բառ, թէ՛ բան, այնքանքն են անկողոց և առաւելեալք քան զԼատինացոցն, որպէս գտանես ի գիրս Թագաւորաց, Եսթերայ, Առակացն և այլոց: Բայց գոն ևս յայնց նշանացն, որք ըստ Լատինացոցն են եղեալք:

«Զորրորդ՝ զլիսոց և տանց յառաջ և յետ զոյն: Քանզի զոյն գլուխք ի գիրս Եսթերայ և Սաղոմոնի և այլոց, որոց կէսն աստ և կէսն յայլում վարոց է գրեալ. նաև տասնեմէկն յառաջ է գրեալ և մինն յետոյ. երեսունն յառաջ է գրեալ և քսանեմէկն յետոյ. տասնեկերեքն յառաջ է և մինն յետոյ. նոյնպէս և տանցն գոն յետևառաջութիւնք, զորս զամենեանս ներ տեղոց իւրեանց գտանել մարթնալք: Բայց Երրորդ Մակարայեցին որ ոչ գոյ Լատինացոց, ոչ տնտեցար. քանզի զցանգն եղեալ են և ի մէջ բնաբանին զլիսահամար ոչ են կարգեալ, զի ընդ ցանգոյն համեմատեալ՝ տնտեալ էաք, թէ լաւ և թէ վատ. վասն այնորիկ՝ այնպէս անգլուխ և անհամար տպեցար: Այսպէս և այլքն՝ զլիսահամարք բնաբանին ընդ համարոյ ցանգոյն ոչ համաձայնին ամենայնիւ և ամենայն ուրեք, այլ՝ զոյն ուրեք, որովք համարօք և ցանգօք անկարելի էր զհամաձայնութիւնն յօրինել. վասն որոյ զայսքանս հնարեցար՝ զի որքան զլուխք տարանջատեալք էին ի միմեանց, և կամ յետ և յառաջ էին ընդ Լատինացոցն, այնց ի կրկին տեղոց զգլուխ կարգեցար և գտնաթիւսն ըստ կարգի եղար, զի ի ձեռն զլիսաթուոցն և տանց թուոցն մարթնալք և՛ զհամաձայնութիւնսն և՛ զթիւս ցանգոյն ի տեղիս իւրեանց հաւաստեալ գտանել. այսինքն՝ կրկին երեսունեմէկ և կրկին մետասան, բայց զմանրաթիւսն ըստ կարգին գտանես յերկուսին տեղիսն:

«Հինգերորդ՝ անուանց և բանից շաղկապփութիւն և շաղկապատութիւն. զի զմի և զնոյն անուն ի բազում տեղիս բազմադիմիք են եղեալք: Զայնս ոչ ասեմ, որոց այլեայլ անուանակոչութիւն է հանգիպեալ, որպէս Գե-

դէտնի և Սեդեկիայի և այլոց յոգունց. այլ գայնս, որք միևնոյնք են՝ ի բազում տեղիս բազմադիմիք են գրեալք: նոյնպէս և շարադրութիւնք յոլովք զոն աղճատեալք, որք ամենեկին գտեստութիւն իրի ոչ յայտնեն. այսպիսեացս 5
 քստ կարի հոգ տարեալ ուղղեցաք, ոչ բնախն, զի մի՛ ի պարտաւորիտաց եպերիցիմք, այլ զոմանս: նաև զոր ոչ իշխեցար փոխարկել կամ բառնալ՝ ի լուանցսն նօտրու զրով եղաք, զի հշմարտասերքն և վերահասուքն տեղեկացին և մտադիւրք լինիցին: Իսկ որք ոչ կարի տարանջատք երեւցան և կամ տարանջատք ելով այլով կերպիւ գայլ իմն գրան նշանակեցին, զայնս ոչ խախտեցաք և ոչ ի լուանցսն գծադրեցաք:

«Վեցերորդ՝ վասն ցանգոցն և նախադրութեանցն նախնեաց, զորս շարակարգել անճաճք թուեցան: Մի՛ 15
 զի համար սորին ոչ է այնու ցանգով, և ոչ տնատութիւնքն և ոչ համաձայնութիւնքն: երկրորդ՝ զի տուփն կարի ստուար դայր և ծախն յոլով, որոյ աշխատանքն և ծախն դիտաւորութեանն ոչ արժէին. քանզի գիտաւորութիւն դնելոյն ոչ այլ ինչ էր՝ եթէ ոչ այս միայն, 20
 զի նախնեացն վաստակ մի բարձր. իսկ օգտութիւն և ոչ ծղի միոյն գոյր, մանաւանդ զի ներ բնաբանիցն այնչափ տեղի չեղև զի ընդ Դաղմատացոց համարոյն զմեր ևս հար եղեալ. թարց բնաբանի համարոյն զցանգսն դնել անհեթեթ էր: Երրորդ՝ զի և համար ցանգոյն 25
 ընդ համարոյն զլսոց բնաբանին էր անպատկան եղեալ սպակով գրեցաք: Զորրորդ՝ զի համար գլխոցն ի բնապանս՝ է՛ ուրեք զի եղեալ է և է՛ ուրեք զի ոչ է եղեալ. նաև եղեալքն ի տեղիս յոլովս անհամաձայնք են եղեալք ընդ ցանգոյն: Սակս այսբանեաց պատճառաց ոչ եղան նախադրութիւնքն և ցանդքն առաջինք. իսկ 30
 զկարգեալսն և զեղեալսն ի փառս Քրիստոսի ընկալարուր և զմեղ ի մեղադրանաց անպարտ արարէք»:

Հաջորդում է «Յիշատակարան»-ը (էջ 833—834).

«Դոճութիւն... զի ետ զկարողութիւն անարժանութեան իմում ձեռնառութեամբ և օժանդակութեամբ ընկերակցութեան մարմնականօք զոյլիւ պայազատափառաց Ստեփաննոսի, Թէոդորոսի և Պետրոսի Զուղայեցոց, քանզի ... ձեռնառք եղեն ինձ ներ գործառնութեանս այսմիկ, տալով առատապէս զժախս դրամոյն 40
 քստ որում և յորժամ պիտոյնանայր:

«Քանզի ես իշխանութեամբ և հրամանաւ վեհափառի կաթողիկոսի և պատրիարքի Հայկազեանս սեռի, ներ պատրիարգարանում սրբոյ էջմիածնի, լուսանկարի և քրիստոսահիմնեցելոյ, տեառն Յակոբու, ներ թուոց փրկչին հազարորդի՝ վեց հարիւրորդի վաթսնորդի երկրորդի, իսկ քստ Հայոց թուոյ՝ հազարերորդի հարիւրորդի մետասաներորդի, սեպտեմբերի ինձ, ելեալ յերկրէ և յազգէ իմմէ դիմեցի ի կողմանս երուպիոյ, յաղագս տպման մատենիս այսորիկ աստուածայնոյ, և բազում վշտիւ և տառապակութեամբ եկեալ հասի ի սահմանս յիստալիոյ՝ յերկիրն Թուրքանու՝ ի քաղաքն Իլիվոնա: ներ նախնում նուագում զոչ ոք զտի ինձ զօժանդակ. սակս որոյ թողեալ դնացի ի Հոռ- 50

մա, դռնայ տնդ գացի յաջորդութիւն գործառնութեանս. և անդ ես ոչ եղև ինչ մխիթարութիւն օգնականութեան զործոյս՝ վասն յոգունց պատճառաց ներհակականաց. ի՛ ի մերայնոց ապանց և ի՛ ինքեանց կանոնաց և սահմանաց՝ զորս մի քստ միոյն շարադրել ձանձրութիւն է:

«Իսկ ի դառնալն իմում անդրէն յիլիվոնայ, յետ լազմաց հակառակութեանց սուտակասպասից արանց և փաբրուսաց մերայնոց աղանց, որք ոչ զօգուտ աղդի և զսրբոյ աթոռոյն, այլ դանձանց զցանկութիւն և կամաց 10
 զհաճութիւն կամէին յնուլ, որոց ընդդիմակալեալ՝ զոչինչ ետու հաւանութեան բանս, այլ ընդ երից հաւատարմագունից վերադրեցելոց արանց և քրիստոսասիրաց, յետ բազմաց բնութեանց և հարցափորձութեանց, միաբանեցայ սիրով և դաշնադրականաւ զրով, զի սորա 15
 երեքեանս ընդ իս հոգացեն զամենայն զժախս վերոգրեցելոյ մատենին մինչև ցաւարս, առ յօգուտ աղպիս և ի շահ սրբոյ աթոռոյն:

«Բայց այսպիսի եղև պայման. քանզի ի թուին ՌՃԺԴ, փետրվարի Ի, վերոգրեցեալ պարոն Ստեփաննոս և պարոն Պետրոսն խոստացան զաւելալ շահն, որ ի վաճառմանէ Աստուածաշնչոյն, լինիցի տալ սուրբ էջմիածնի. նոյնպէս և պարոն Թէոդորոսն զիւր բաժնի շահոյ զկէսն խոստացաւ սուրբ Երուսաղէմի և զկէսն՝ Յուշոյ վանից սրբոյն Սարգսի Զօրավարին: Այսու պայմանաւ ես ևս չու արարեալ հասի ի կողմանս հիւսիսայնոյ՝ յերկիրս Բելդիկոյ, որ այժմ կոչի Հոլլանտիա, ի քաղաքս Յամսթրիկոյամի, ի տալարան Սրբոյ էջմիածնի և Սրբոյն Սարգսի Զօրավարի. ուրանօր և սկիզբն արարի ասիկ զրովքն զորս Անտիան էր յօրինեալ, զի զիրք 30
 Մասթիւսին յոյժ խոշորք էին և անյարմարք. նաև զի ոչ զոյր դիւր վասն համաձայնութեան և խորագրութեան՝ հարկեցայ առնել դեօտր դիրք իմով գոյիւ, զոր վասն փորձի եղեալ եմ ներ վերջնում Երաւկնոցին. նա և այսու զբիւ որ յկեստէն էր յօրինեալ, որովք գրովք 35
 սկիզբն արարար ներ թուոցն որպէս գրեալ է ի սկզբան, և յաւարտ սորին ժամանեցաք ողորմութեամբն նունոյ տեառն և փրկչին Յս.ի, ներ թուոցն Քս.ի հազարորդի վեցհարիւրորդի վաթսնորդի ութերորդի, յամսեանն հոկտեմբերի, որոյ էին աւուրք երեքասաներորդ. իսկ 40
 քստ մերոյ՝ հազարորդի հարիւրորդի եօթնասաներորդի, ներ նոյնում ամսում հոկտեմբերի երրորդի, իսկ քստ Հայոց ամսոյ՝ հրեաից քսաներորդի հինգերորդի:

«Արդ... յիշեցիք միով Հայր մերով զվերոգրեալ հաննեց պարոն Ստեփաննոսն, և զհանգուցեալ ծնողսն 45
 նորին՝ զհայրն զպարոն Եղումն և զմայրն զՓառանձեմն, և զայլ արեան մերձաւորս նորին:

«Այլ և զԹոնշեցնց պարոն Թէոդորոսն, և զհայր նորին զմահադասի Յետգարն և զմայրն Աննամելիքն, և զայլ համագունս նորին բոլորովին: 50

«Նաև զպարոն Պետրոսն, և զհայր նորին զտէր Սւազն և զմայր նորին զՕղլանգարաքն, և զայլ համասնոս նորին զնոր և զհին:

«Ընդ նոսին և զհայրն իմ զպարոն Թորոսն, և զմայրն իմ զԴոհարաղիզն, և զեղբայրն իմ զՅոհաննէսն 55
 զփոխեցեալն առ Քս., որոյ բնչիւքն մտի ես ի գործս

յայտ. այլ և զմիւս եղբայրն իմ զԱւետիսն որոյ գրովն սկսաւ գիրքս, և ինքն ևս աշխատեցաւ ժամանակս ինչ ի խաճարարութեան և ի տուրեառութիւն դործոյս, և զայլ ազգացեղս նոցին:

5 «Ընդ որս և զհաւատարիմ աշակերտն իմ զԿարապետ վարդապետ Աղբիւսեանցի, որ միշտ և անձանձիր տրեկեցաւ ի վերայ սրբապրութեանն և այլոց դործոց:

«Այլ և զձեռնասուն աշակերտն իմ զՅոհանն սարկաւազ երեանցի, որ զառաջնելորդ փորձն միշտ ընթերցաւ ընդ իս և ընդ վարդապետին, և աշխատեցաւ ի սփռելն զթուղթն և ի ժողովելն և ի կապելն, և զտրեւտեալսն հոգսն և զամենայն զարտաքին գործս հոգաց և ծառայեաց մտերմաբար:

«Եւ զայլս զամենեւեան զաշխատաւորս և զբարեմիտ ջանացողս յիշեալիք... Ամէն: Հայր մեր որ յերկինս:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. հն. 900:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1705 թ.

Աստուածաշունչ Հնոց և Նորոց Կտակարանաց ներ պարունակող: Շարակարգութեամբ նախնեացն մերոց և նշմարտասիրաց թարգմանչաց: Ի հայրապետութեանն տեառն Նահապետի կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Ի քաղաւորանիստ մայրաքաղաքն Ստամպոլ, ի քաղն Պէկոզլի կոչեցեալ: Եւ թուարեութեան Հայոց ՌՃԾԴ, մայիսի ամսայն Ա. և ի թվին փրկչին 1705:

511+647 էջ (շարվ. 17.5×13.4 սմ.): Պտկրդ.: Նույնութեամբ արտատպւած է նախորդ հրատարակութիւնից: Վերջում՝ հիշատակարանը (էջ 647).

«Փառք... Արդ՝ եղև զբաւ Աստուածաշունչ մատենիս թվին Հայոց ՌՃԾԶ (=1707 թ.), ի շնորհազարդ հայրապետութեան և կաթողիկոսութեան սուրբ աթոռոյն էջմիածնայ ամենայն Հայոց՝ տեառն Աղբիւսեանցի Ճուղացեւոյ, ի յօրինակս հնոյ տպեցեալ լուսատրեալ հոգի Ոսկան վարդապետի՝ յար և նման, ո՛չ աւելի և ո՛չ նուազ, սակայն մանր գրով, ի տպարանս ազգականի նոյնոյ Ոսկանի վարդապետի՝ Լադինացոյ (sic) Պետրոսի, ի մայրաքաղաքն Ստամպոլ, Ղալաթիայ, ի թաղն Պէկոզլի կոչեցեալ»:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. հն. 912:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1733 թ.

Աստուածաշունչ գիրք Հնոց և Նորոց Կտակարանաց: Շարակարգութեամբ նախնեացն մերոց և նշմարտասիրաց թարգմանչաց: Զոր գկնի ամաց բազմաց՝ յամի տեառն 1666, և ի թուին Հայոց՝ ՌՃԺԵ, հրամանաւ տեառն Յակոբայ Հայոց կաթողիկոսի գլխակարգեալ և տնատեալ ըստ Լատինացոց, նաև զհամաձայնութիւն հանուրց գրոց Աստուածաշնչից

իրեւաց աղբերք կարգեալ տեառն Ոսկանայ վարդապետի Երեանցեւոյ, և առաջնով տպագրութեամբ ի լոյս ածեալ: Իսկ այժմ նոյնն լաւագոյն թղթով, ազնուագոյն պատկերօք, գեղեցկագոյն ծաղկագրօք, զգուշագոյն սրբագրութեամբ և բազմօք ծախիւք՝ վերստին տպագրութեամբ ի լոյս ածեցեալ աշխատասիրութեամբ և ջանիւ տեառն Մխիթարայ վարդապետի Սեբաստացոյ՝ Աբբայ Հայր կոչեցելոյ: Ի փառս մեծագոյնս Աստուծոյ, և ի յօգուտ մանկանց եկեղեցոյ: Յամի տեառն 1733, և ի թուին Հայոց ՌՃԶԲ, յունիսի 15: Ի հայրապետութեան տեառն Աբրահամու Հայոց կաթողիկոսի: Ի Վենետիկ քաղաքի, ի տպարանի Անտոնի Պոռթուլի: Հրամանաւ մեծա-

տրաց:

[Զ] + 1280 էջ (շարվ. 25.5×17 սմ.): Պտկրդ.: Արտատպւած է Ոսկան երեանցու հրատարակութիւնից՝ որոշ բարեփոխումներով¹, բնագրական դիտողութիւններով, որոնք նշված են լուսանցներում², և բնագրում կատարված սրբագրություններով. այս բոլորի մասին խոսվում է Մխիթար Սեբաստացու ընդարձակ հիշատակարանում՝ «Թան առ ընթերցողս և Յիշատակարան մատենիս» (էջ 1271—1279), Վերջում՝ «Ուսանաւոր բանք ի գովեստ Աստուածաշունչ սուրբ գրոց» (էջ 1280), որի երկտողերի սկզբնատառերը հոգում են՝ «Ի Մխիթարայ վարդապետէ Սեբաստացոյ Աբբայ Հայր կոչեցելոյ ասացեալ է ի գովեստ Աստուածաշունչ սուրբ գրոց»:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. հն. 915:

Հովսեփ Գուրայեցիին իր «Քննիկոն» աշխատութեան Բ հատորի ԻԵ գլուխը նվիրել է այս հրատարակութեան բնութեանը («Յաղագս նուաթիպ սրբոյ Աստուծաշնչին յարբայ Մխիթարայ, ի խնդրոյ ումեմն սիրելի եղբօր»), երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1793, էջ 141բ—145բ: Հեղինակը Մխիթար Սեբաստացու կատարած աշխատանքը գնահատելիս ասում է.

¹ Օրինակ՝ Մակար. Գ գրքի գլխակարգումն ու տնատուումը՝ հետևողությամբ լատիներեն այն օրինակների, որոնք անծանոթ էին մնացել Ոսկանին:

² Դիտողությունները, որոնց նպատակը եղել է պարզել հայերեն բնագրի կրած գրչական ազավազումները, ներկայացնում են 1645 թ. փարիզում հրատարակված յոթնալեզվյան Աստուածաշնչի բնագրերի հետ կատարված համեմատությունները, որոնք, ինչպես երևում է, երբեմն տալիս են և ոչարհամարհելի արգելափակումներ. օրինակ՝ Չսրբորդ Թագ. Զ. 23 գտնվող խոսք տակաւ—խորտկաւ համեմատությունն իրավամբ ուշադրություն արժանի է համարվել Վերջ քաղերք հայկազան լեզուի—ի հեղինակների կողմից, հտ. Բ, Վենետիկ, 1837, էջ 839 (տես տակ բառը):

«Գիտվեմ որ զերրորդ Մակաբայեցւոյ զիրքն գլխարկեալ և տնատեալ էր, այլ ունիմ ասել այնքան վաստակոցն. սպարտ էր Յեսու Սիրաբեանն, զոր սակաւն գործնայինարար բարութեանեալ, և զմնացեալն զոր Ոսկան վարդապետին թարգմանեալն էր նուստտ բառիւր, վերստին ինքն թարգմանել ի հայկական սարգ և բաղդը լեզու: Եւ զօհունակ եմք որ զգանկ սրբոյ Աստուածաշնչին ուղղեալ է և բաղում աշխատանս ի վերայ նորին ունի, բայց առաջ զի զԶորրորդ եղբայն, զթարգմանեալն Ոսկան վարդապետին որ է խեղաթիւր բառիւր, ոչ է վերահասու լեալ և բարութեան ի նորոգ թարգմանեալ ուղիղ՝ ի հայկական բառ, որպէս վաշել էր իմաստնամաստակ բանն (SIC) իւր»:

Ասպ ահում է բնագրաբանական մի շարք դիտողություններ, որոնք կապվում են նաև Ոսկան երևանցու հրատարակության հետ: Քննադատի կարծիքն այն է, որ Մխ. Սերաստացին Աստուածաշնչի բնագրում սրբագրության կարողությունը կհետը սրբոյ անուշադիր շնորհներ, «զի ունէր առ ընթեր և զԱստուածաշնչու ճոթանանիցն, և Յունացն, և այլոցն, որպէս ասէ ինքն», «եթևի եթէ ի տեղիս տեղիս ոչ է զղուշացեալ արբայն զստոյցն գիտել և ապա տպագրութիւնն այնպէս առնել, թէպէտ ի վերջ Աստուածաշնչոյն ասէ. Վեց արք փոխ առ փոխ նայկար տեսանել, եթէ չիցէ ինչ սղալութիւն»:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1805 թ.

Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր Կտակարանաց: Ըստ եղբիւր թարգմանութեան նախնեաց մերոց ի Հելլենականն հաւատարմագոյն բնագրէ ի Հայկականն բարբառ: Նորագալէս ի լոյս ընծայեալ յընտրելագոյն գրչագիր գաղափարէ՝ համեմատութեամբ այլ և այլ օրինակաց, հանդերձ կարևոր ծանօթութեամբ բնագրանին: Յաշխատասիրութենէ տեառն Հ. Յոհաննու Զոհրապեան վարդապետի, ի միաբանութենէ Մեծին Մխիթարայ. բաբունապետի և առաջին արքայի: Տպագրեալ հրամանաւ տեառն տեառն Ստեփաննոսի Ագոնց աստուծապատիւ արհիեպիսկոպոսի, և առաջնորդի ուխտին Սրբոյն Ղազարու: Ի Վենետիկ, 1805—ՌԲԾԴ, ի գործարանի Սրբոյն Ղազարու:

12+836+29 էջ (շարվ. 22.5×17 սմ.): Բովանդակում է Հին և Նոր Կտակարանները՝ ըստ հայկական կանոնի, բացառությամբ Սիրաբի, որ հրատարակվել է համարել է կանոնից դուրս՝ ձեռքի տակ շունենալով նրա հնագույն և ընտիր թարգմանության որևէ նմուշ: Հատորի հավելվածում որպես արտականոն գրքեր հրատարակված են՝ «Գիրք Սիրաբայ որ կոչեցա Յեսու» (էջ 2—12, սկ. «Ամենայն իմաստութիւն ի տեսնէ է»), «Եօսփ Սիրաբայ» (էջ 12—13, սկ. «Միտփ հնազանդ և որկոր պարկեշտ»), «Եգր երբորդ» (էջ 13—25, սկ. «Ես Սաղաբիէլ՝ որ և եգր կոչեցայ, և ի Բաբելոն յամին երեսնե-

րորդի կայի յանկողնի իմում») 1, «Աղօթք Մանասի րազատրի» (էջ 25, սկ. «Տէր ամենակալ»), «Թուրք Կոնքսացունցն առ սուրբ առաքեալն Պաղոս» (էջ 25—26, սկ. «Ստեփանոս և որք ընդ նմա երիցունէ»), «Պաղոսի առաքելոյ պատասխանի քրոյն Կոնքսացունց»] (էջ 26—27, սկ. «Պաղոս կալանաւոր»), «Հանգիստ սրբոյն Յովնանու առաքելոյ և աւետարանչի» (էջ 27—29, սկ. «Էր ընդ եղբարսն») և «Աղեքս երաղի» (էջ 29, սկ. «Ամենայն ուրեմ ամենայն իրիք ժամանակ է»):

Այս տպագրությունը կատարվել է Վենետիկի Մխթ. Մատ. № 1 ձեռագրից, որը 1319 թ. ընդօրինակվել է ուղղակի Գեորգ Սկեռացու կարգավորած ընտիր օրինակից: Հայերեն Աստվածաշնչի մինչև այժմ եղած տպագրությունների շարքում սա հանդիսանում է միակը, որ ձեռագրական նշանակություն ունի և կարող է ապագայում օգտագործվել Աստվածաշնչի գիտական հրատարակության համար որպես վստահելի օրինակ: Հրատարակության առաջաբանում («Նախաբանութիւն առ վեճմանոս», էջ 3—11) Զոհրապանը, հետևյալով 20

«Թողեալ զմասնական տպագրութիւնս Սաղմոսարանաց, որք սկսեալ յամէ 1565 տպագրեցան ի զանազան տեղիս» ի Հոռմ, յիլով, ի Վենետիկ, և այլն, ապաքէն ըստ ամբողջութեան՝ դառաջինն ունիմք զտպագրութիւնն Ոսկանայ վարդապետի երևանցոյ: Քանզի նա ինքն ըստ իւրումն ասելոյ՝ հրամանաւ տեառն Յակոբայ կաթողիկոսի, այնու միովն զրազիր օրինակաւ եկեալ յարևմտոս, և յետ բաղմադէմ հանդիպմանց հաստատեալ տպագրատուն հայկական ի յԱմսդիլոսամ բաղար Հոլանտացոց, յամի 1666 տպագրեաց դառաջին Աստուածաշունչ հայկականն բարբառոյ, ի մեծ բառաձալ անացեալ դիրս՝ վայելչագոյն տառիք՝ բան զոր մինչև ցայն ժամ ի զանազան կողմանս էին փորագրեալ հայերէն այբուբենք ի սակա տպագրութեան: Վասն այսորիկ ի հրատարակիլ մատենին դառաջինն անդ յարեւելս, ո՛չ սակաւ զփաստնութեամբ ընկալեալ եղև ի պարզամտաց ազգիս՝ հայեցեալ ի վայելչութիւն տառիցն և ի մարրութիւն տպագրութեանն, և մանաւանդ ի զիրազնութիւն ծախուցն՝ համեմատութեամբ զրազիր մատենից ի ստացումն: Որով և անուն Ոսկանայ պատուեալ ծառայեցաւ յազգիս՝ որպէս բաղմեքայտ աշխատաւորի և մեծիմաստ վարդապետի. այլ արդեամբք զհակառակ նմին կարծիս ժառանգեաց յայս իմաստնագունից, որոց դարտաբին հանգամանս տպագրութեանն

1 Սա համապատասխանում է Ոսկանի հրատարակության «Գիրք եգրասայ Զորրորդս-ին», բայց ավելի հին թարգմանություն է և ներկայացնում է նաև խմբագրական տարբերություններ:

2 Հմմտ. Հ. Ս. Անասյան, «Էջմիածնի տպարանի սուրբգրական հրատարակությունները», էջմիածին (ամս.), 1972, № 12, էջ 86.

ո՛չ արհամարհելով, ի ներքինն զիտացին յառել զտե-
սանելիս մտապն: Բայց թիւ աշտոյսեաց նուագագոյն դո-
լով առ նովին ժամանակաւ, և անյաջողութեամբ արդե-
լեալը զլուագոյն փորձոյ բոտն հարկանել, առ սակաւ
5 սակաւ աշնպէս սովորեալ վարժեցան նովաւ, մինչ զի
կամեցեալ տղաքրիւ յետ այնորիկ զսուրբ մատենան
բոտ մասին կամ բոտ բոտին՝ հեշտեալ իմն ի նմանէ
առեալ փոխադրեցին, որպէս է տեսանել զՍաղմոսա-
րանս և զնոր Կտակարանս՝ յետ այնորիկ տղաքրեալս:
10 Ընդ որս և Քաղէսս երէց, որ յամին 1686 զառաջինն
տղաքրեաց ի Վենետիկ դժաշոց պիւտն, ոչ սակաւ աշ-
խատութեամբ կարծեմ յարմարեալ զայնչափ ընթեր-
ցութեան՝ բոտ Ոսկանեանն զաղափարի՝ աղապակալ
զթաղապրեալանն աղելի օրինակ, որում ասէ հանդիպիլ
15 յաջողութեամբ տեսնու: նմին իրի և երկրորդ անգամ
հարկ եղեալ տղաքրութեան ողջոյն Աստուածաշունչ
մատենին, աղգական նորին Ոսկանայ՝ Պետրոս ոմն
լազինացի (sic) անուանեալ, ունելով առ ձեռն սլա-
րաստ զգործիս տղաքրական պիտոյից, յար և նման
20 ամենեկին օրինակի իւրումն նախնոյն, բայց մանրագիր
և անմաքուր՝ տղաքրեաց յամին 1705 ի Կոստանդնու-
պոլիս ի թաղն Պէկոզլի: Իսկ յետ ժամանակաց՝ մերս
բաղմադրին Մխիթար Աբբաճալր տեսեալ զնուազու-
թիւն երկուց այսոցիկ տղաքրութեանց յաղգի մերում,
25 որով դժուարագիւտ և մեծագին եղեալ մատենան, ան-
կարանայր և ինքն ի պէտս աշակերտաց իւրումն զըպ-
րատան շափաւոր ծախիւք ստանալ, խորհեցաւ միտան-
դամ տղաքրութեամբ այնմ դարման մատուցանել: Եւ զի
պակասէին առ նմա հայկական գրչագիր օրինակք առ
30 ուղղաքրութիւն վրիպանացն՝ զորս ծանեալ յՈսկանեան
օրինակի անդ, վասն այնորիկ առ ժամն մարթելոյ՝
հայկաշաքիւ զուղղաքրութիւն նոցին ի լուսանցս,
առեալ ի լատին թարգմանութենէ անտի եթնայեզունեան
մատենին Փարիզու (որ դեռեա ի յարդին էր ի ժամա-
նակին), և ինչ ինչ որ անտանելի թուեցաւ նմա՝ նաև ի
բնաբանին մոծեալ. այսպիսի իմն զուզնաբեալ աշխա-
յութեամբ՝ բոտ այնմ Ոսկանեան օրինակի՝ վայելչագոյն
և յաւեւ սլաքծառ յօրինուածով զարդոց, գործակցու-
թեամբ ձեռնաստն աշակերտաց իւրոց՝ երրորդ անգամ
40 ի լոյս բնծայեաց զԱստուածաշունչ մատենան՝ ի Վենե-
տիկ յամին 1733:

«Այլ բանզի և հիմն Մխիթարեանս աշտոյիկ տղա-
քրութեան եղև Ոսկանեանն, ապաւելն ոչինչ աւելի բան
ղնորայն գերազանցութիւն մարթ էր ունել սմա բոտ
հարադատութեանն, այլ տակաւին մնային նոյն թերու-
թիւնք՝ որ ինչ ի յարդիւրն անդ: Զի նա ինքն Ոսկան,
որպէս յարդեանց անտի գործոց իւրոց ունիմք իմաս-
տասիրել (բոտ որում տեսանեմք արարեալ նորա նաև
ի տղաքրութիւնս այլոց գործոց նախնեաց մերոց, Շա-
50 րակնոցին ասեմ՝ և Հասարակաց աղօթից, որոց առա-
ջին և բնաբեալոյն տղաքրութիւնն ձախողակի վիճա-
կեցաւ ի ձեռն նորա), նախ՝ զխոյնն անճաշակ գոլով
հայկաբանութեան, բոտ բերման ժամանակին՝ յորում
կարի իմն նուազեալ էր զպրութիւն հայկականս բերթո-
ղութեան յաղգի մերում, և երկրորդ՝ նա ևս անտեղեակ
65 ուսմանդ զիտութեան իմաստասիրականին, որով և կա-

նունաց ուղիղ դատման, դաշապիսի զգուշալի գործա-
նութիւն յունձն կայեալ, ոչ միայն բոտ բերթողական
արուեստին ձեռնեղեց եղև այլայլել գաբանչիլ յօրինուած
շարագրութեանն ի մատունս բանի, և ի համաձայնու-
թիւնս անուանց, այլովքն հանդերձ, այլ և բոտ առաջ-
5 նորդութեան միամիտ նախադասութեանց իւրոց հնառե-
ցաւ իմն ուղղաբանիլ զհայկական բնաբանն ի լատինա-
կան Վուկաթա տաղեալ թարգմանութենէ անտի, ան-
դիտադեալ ապաւելն՝ եթէ մերս յառաջ գայ ի Հելլենա-
կանն աղբրուէ նիթանսնից, զոր օրինակ և տեսար ի
10 վեր անդու, և Վուկաթայն լատինացոց՝ յերբայականն
օրինակէ, յորս անբաւ տարբերութիւնք են ի միջի, զո-
րոց չէ՛ տեղոյս հարցաքննելի: Բայց արդարև բոտ միւսմ
կողման և թև ստղտանելի առնէր զանձն, եթէ գէթ
ճշդիւ ամենայն ուրեք յաջողէր նմա ասնիլ զիւրն կար-
ծեցեալ ուղղաբանութիւնս, սակայն առաւելու զամբաս-
տանութիւն անձին յայն իսկ, զի բոտ հաճոյից իմն
երեք բերիլ անխտիր, ոչ սահելով զմիօրինակ կանոն
յամենայնի բոտ երկուց ևս եղանակաց փոփոխութեան՝
20 զոր ասացար: Որով Աստուածաշունչ իւր՝ բոտ իմաս-
տիցն ձեացաւ խառնարան այլևայլ թարգմանութեանց՝
Հելլենականին և լատինականին. իսկ բոտ բերթողական
արուեստին՝ խառնաձայնութիւնս նախնի Հայկական վա-
յելչաբանութեան՝ ընդ նորահնար օտարալուր բարբա-
ռոյ: Թողում և զոր սղջոյն գիրս Միքայայ՝ և Զորոբոյ
25 եղբայ՝ հանդերձ թղթով ինչ նրեմիայ մարգարէի, իբրև
ամբողջական մատուն՝ թարգմանեալ ի լատինականէն՝
իւրովն իսկ թերուսումն հմտութեամբ բարբառոյն այնո-
րիկ, յաւել ի մերս՝ խոթադրած հայկաբանութեամբ, օրի-
նակ իմն իբրև կապերտ քրճոյ առ կերպասի ազուցեալ,
30 մինչ զի և երեկեան հարակն Արամեանս զպրութեան
մարթի որոշումն զանազանութեան ասնել ի նոսա: Վասն
որոյ և իրաւամբք անընդունելի եղեալ վայրապար աշխա-
տութիւն նորա՝ պախարակեալ լինէր ի մտաւոր բանա-
ւիրաց իւրոյ ժամանակին. թէպէտ՝ և ինքն զայլացեալ,
35 որպէս ակնարկէ ռուբը, կոչէ զնոսա սուտակաւաւաս և
բաճճալոն իմաստակո: Այն զի՝ ընդ հակառակն՝ բոտ
ուղիղ բանի խոհականութեան, զմի միայն զրչագիր դա-
ղափար Աստուածաշունչ մատենի ունելով ի ձեռին, և
այն՝ ո՛չ դերձ ի բաղմապատիկ սխալանաց, որպէս և
40 ինքն վկայէ ի վերջաբանին, ի ստիպել հարկի տղա-
քրութեանն՝ պարտ էր ամենայն հաւատարմութեամբ
ընդօրինակել ի նմանէ, նա և եթէ մարթ ինչ է ասել՝
բոտ յայտնի վրիպանացն իսկ ի գրչաց հանդիպեալ, և
զուղիղն երեւեալ ինքեան՝ արտաբոյ բնաբանին ի լու-
45 սանցս անդ նշանակել, մինչև այլ ևս ճշգրտագիր օրի-
նակ ժամանակաւ ի յայտ եկեալ՝ մարթասցի ուղղել
զնորին վրիպակս»:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տղաքրի 10754:

Սույն մեծագիր միահատոր հրատարակութիւնից է
50 արտատպւած հետեւեալ փոքրագիր չորսհատորակի՝
ձեռագրական տարբերութիւններէ հետ միասին.

Այլ տպ. Վենետիկ, 1805 թ.

Աստուածաշունչ մատենան Հին և Նոր Կտա-
կաբանաց: Ըստ ճշգրիտ բարգմանութեան 55

նախնեաց մերոց ի Հելլենականն հաւատարմագոյն բնագրէ ի Հայկականն բարբառ: Նորոգապէս ի լոյս բնծայեալ յընտրելագոյն գրչագիր գաղափարէ՝ համեմատութեամբ այլ և այլ օրինակաց, հանդերձ կարեւոր ծանօթութեամբ բնարանին: Յաշխատասիրութենէ տեւոն Հ. Յոհաննու Զոհրապեան վարդապետի, ի միաբանութենէ Մեծին Մխիթարայ բարունապետի և առաջին արքայի: Տպագրեալ հրամանա Տ. Տ. Ստեփաննոսի Ագոնց աստուածապատիւ արհիեպիսկոպոսի, և առաջնորդի ուխտին Սրբոյն Ղազարու: Բաժանեալ ի չորս հատորս: Հատոր...: 1805: Վենետիկ: ՌՄԾԴ: Ի գործարանի Սրբոյն Ղազարու:

Հատոր Առաջին: Յորում բովանդակին ուր գիրք, սկսեալ ի Յենդոց մինչև ցՀոռոք: 32+527 էջ (շարվ. 14.4×8.5 սմ):

Հատորի սկզբում՝ նախորդ տպագրութեան առաջաբանը՝ «Նախարանորին առ վերծանողս» (էջ 3—28): Նմուշ՝ 29 հն. 1554:

Հատոր Երկրորդ: Յորում բովանդակին հնգեասան գիրք, սկսեալ յԱ. Թագաւորութեանց մինչև ցԴ. Մակարայեցիս: 687 էջ (նույն ծավ.):

Նմուշ՝ 29 հն. 1557:

Հատոր Երրորդ: Յորում բովանդակին քսան և չորս գիրք, սկսեալ ի Սաղմոսաց մինչև ցԳեկիկէ: 805 էջ (նույն ծավ.):

Նմուշ՝ 29 հն. 1562:

Հատոր չորրորդ: Յորում բովանդակի Նոր Կտակարան, սկսեալ ի Մատթէոսի աւետարանէն մինչև ցՅայտնութիւն: 587+92 էջ (նույն ծավ.):

Հատորի վերջում՝ «Յանկուած Աստուածաշունչ մատենիս» (էջ 1—8), որը բովանդակում է նույն արտականոն գրքերը, ինչ որ նախորդ հրատարակութիւնը: Նմուշ՝ 29 հն. 1566:

Այլ տպ. Պետերբուրգ, 1817 թ.

Աստուածաշունչ գիրք Հնոց և Նորոց Կտակարանաց: Շարակարգութեամբ նախնեաց մերոց և նշմարտասիրաց քարգմանչաց: Ի հայրապետութեան սրբոյ արքունոյն էջմիածնի՝ տեւոն եփրեմայ սրբազնասուրբ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ յառաջնորդութեան Ռուսաց երկրի՝ ամենայն ազգիս Հայոց տեւոն Յոհաննու առաքելաշաւիղ սրբազան արհի եպիսկոպոսի, որոյ վերահասու-

րեամբն իսկ տպեցաւ աստուածային մատենս, ի յօգուտ մանկանց եկեղեցոյ: Ձանիւք և արդեամբք Ռուսաց Բիրիլական Ժողովոյն: Յամի տեւոն 1817, ի սեպտեմբերի 1: Իսկ ի թուին Հայոց՝ ՌՄԿԶ: [Ի] կայսերական հրամանա հաստատեալ տպարանի սարկաւազ Յովսէփ Յոհաննիսեանի՝ որ ի Սանկտպետրուրգ:

[6] + 1126 էջ (շարվ. 24.4 × 18.9 սմ): Նույնութեամբ արտատպ. Վենետիկի 1733 թ. (Մխիթար Սեբաստացու) հրատարակութիւնից, ներառյալ հավելվածում հրատարակված երկու անվավերականները՝ «Աղօթք մանասի արհայի» և «Գիրք եզրասայ Չորրորդ»: Դուրս են թողնվել հավելվածի մնացած նյութերը: Տպագրութեան հիշատակարան չունի: Նմուշ՝ Պետ. Մատ. հն. 2476:

Այլ տպ. Սիրամիուր, 1817 թ.

Աստուածաշունչ գիրք Հնոց և Նորոց Կտակարանաց: Շարակարգութեամբ նախնեաց մերոց և նշմարտասիրաց քարգմանչաց: Չորս գլխի ամաց բազմաց՝ յամի տեւոն 1666, և ի թուին Հայոց՝ ՌՃԺԵ, հրամանա տեւոն Յակոբայ Հայոց կաթողիկոսի գլխակարգեալ և տնատեալ ըստ կաթինացոյց, նաև զհամաձայնութիւն հանուրց գրոց Աստուածաշնչից իրեաց առ ընթեր կարգեալ տեւոն Ոսկանայ վարդապետի երևանեցոյ, և առաջնով տպագրութեամբ ի լոյս ածեալ: Իսկ այժմ նորոգ տպագրեալ եղև ջանիւք և արդեամբք յՕժանդակ Միաբանութենէ Ժողովոյն Աստուածաշնչի որ ի Կալկաթայ: Ի հայրապետութեան սրբոյ արքունոյն Միածնաիջի՝ տեւոն եփրեմայ արհայապսակ և տիեզերահռչակեալ սրբազնակատար կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Յամի տեւոն 1817, և ի թուին Հայոց՝ ՌՄԿԶ, ի գիւղաբազմին Սիրամիուր: Հրամանա նոյնոյ Օժանդական Միաբանութեան: Réprinted by the order and expense of the Calcutta Auxiliary Bible Society, at the Mission Press, Serampore, 1817.

[2] + 6 + 1307 էջ (շարվ. 22.5 × 17.3 սմ): Հետևում է Վենետիկի 1733 թ. (Մխիթար Սեբաստացու) հրատարակութեանը՝ դուրս թողնվել լուսանցարկութիւնները: Նմուշ՝ էջմիածնի Ճեմարանի Դրաղարան:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1860 թ.

Գիրք Աստուածաշունչի Հին և Նոր Կտակարանաց: Ըստ միաբան վաղեմի գրչագրաց

մեռոց և Յոյն բնագրաց: Ի Վենետիկ, ի վաճառարան Գալար, 1860—Ռ3Թ:

1223 էջ (շարվ. 20.9×14.3 սմ): Պտկրդ. Բնագիրը հետևում է Վենետիկի 1805 թ. հրատարակությանը: 20-րդի պրագմատիկ տարրերից թվածները: Բովանդակում է Հին ու Նոր Կտակարանները՝ ըստ հայկական կանոնի, ներառյալ «Խմատուրիում Յեսուայ որդու Սիրաբայ» գիրքը՝ ըստ հնագույն թարգմանության: Հատորի հավելվածում որպես պարականոն գրքեր հրատարակված են՝ «Աղոթք Մանասի բազմաբան» (էջ 1215), «Թուրք երեմիայ — Բաբուլ գլ. 2. Պատասխանի բղբայն՝ զոր ետ տանել երեմիա մարգարե ի Բաբելոն, որպես պատմել նոցա հրաման ետ տեղ» (էջ 1216—1218), «Թուրք Կոնստանդուլե ան սուրբ առաքելուն Պատու» և «Պատուի առաքելու պատասխանի բղբայն Կոնստանդուլե» (էջ 1219—1220), «Հանգիստ սրբայն Յովնանու առաքելու և անտարանի» (էջ 1221—1223) և «Ալեքս Երազի» (էջ 1223):

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 10754:

Հրատարակիչ Արսեն Բաղրատունին իր կատարած աշխատանքների մասին առաջաբանում գրում է. «Առ ի խոյս տալ յՍոկանեան և ի Զօհրայեան թիրութեանց, և ի ստուգել տիրապէս զհարազատ վաստակս մերոց Թարգմանաց, նորոգ բնեցաք նախ զտարբերութիւնս տասնեցունց գրչագիր օրինակաց մերոց, և ապա ի բարձունք ամենայն տարակուսանաց՝ բաղդատեցաք զողջոյն թարգմանութիւն մեր ընդ յոյն բնագրին: Եւ ուրանոր գտաք միարան ընդ միմեանս՝ կա՛մ զամենայն օրինակս մեր, և կա՛մ զբազումս ի նոցանէ, և միանգամայն համաձայն ընդ յունականքն, զայնոսիկ եղաք յընթաց անդ առաջիկայ տպագրութեանս: Իսկ ուր ուրեք գտաք զօրինակս մեր անմիարան ընդ յունին, զայն ևեթ նշանակեցաք ի ներքոյ:... Ի գրչութեան անդ յատուկ անուանց՝ զհետ շոգաք Զօհրայեան տպագրութեան: Նոյնպէս կալաք և զյարմարագրութիւն բառիցն ըստ օրինակի նախնեաց»¹:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1892 թ.

Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր Կտակարանաց: Ըստ նշգրիտ թարգմանութեան նախնեաց մերոց: Ի լոյս բնծայեալ համեմատութեամբ երաչական և Յունական բնագրաց:... Կոստանդնուպոլիս, տպագրութիւն Գ. Պաղտատեան (Սուրբան Համամ Ճատտէսի, թիւ 14), 1892:

Գ + 256 էջ (շարվ. 20.4×13.3 սմ): Կիսատ տպագրութիւն: Աստուածաշունչի Ամերիկական Ընկերութեան հրատարակութիւնն է: Բովանդակում է միայն Հնգա-

¹ Այս առաջաբանը, որը հրատարակութեան մեջ բացակայում է, հետագայում առանձին է տպագրվել. տես՝ Արսեն Կ. Բաղրատունի, «Յառաջարան Աստուածաշունչի գրոց», Բազմավիպ, 1966, էջ 347—353:

մատյանը և «Գիրք Յեսուայ որդու նաեայ»՝ մինչև գլ. Ը. 14: Հրատարակութեան «Յառաջարան»-ում (էջ Ա—Բ) առկա է.

«Յրեմայել մեր արդ ի լոյս զՀնգամատեանս և գրական ինչ ի Յեսուայ հանդերձ ծանօթութեամբ, որ ի համեմատութեան Հայերէն թարգմանութեան մերոյ ընդ երրայականին բնագրին, ոչ իբրև ուրույն հատոր, այլ իբրև ճաշակ, թուեցաւ մեզ կարեւոր առել ինչ ինչ համատուր ի գիտութիւն ընթերցանելեաց:

«Յառաջ քան զամս ինչ, բարեհաջ յիշատակաց արժանին ներսէս պատրիարք ոչ սակաւ քան յանձն անուր ճառանցուցանել զԱմերիկեան Ընկերութիւն Գրոց Սըրբոյն՝ ապա ի լոյս բնծայել և տարածել գիրագին զաստուածեղէն Մատեանն Հին և Նոր Կտակարանաց, զթարգմանեալսն ի Հայ լեզու յերանկել հարցն մերոց ի Մահակայ և ի Մեսրոպայ:

«Յետ բազում բանից որ եղև երկուստեք, ոչ յաջողեալ գործն՝ մնայր առ ծամանակ մի: Արդարեւ Հէր ինչ անյօժար Ընկերութիւն կատարել զխնդիրն, այլ արգել այն էր, զի մին ի կանոնաց Ընկերութեանն է ի լոյս բնծայել թարգմանութիւնս ի բնագիր լեզուաց գրոյն: Եւ հայերէն թարգմանութիւն Հին Կտակարանին, թէպէտ անհամեմատ գեղեցիկ և բնութիւն, չեղև, որպէս յայտ է, յերրայական բնագրին, այլ ի Յոյն թարգմանութեանէ: Առ ի բառնալոյ զայս զժողովութիւն, խորհուրդ արարեալ նշանաւորաց ոմանց ի մերայոց, պոին այսպիսի ինչ հարս. համեմատեալ զՀայերէն թարգմանութիւնն ընդ երրայականին՝ զայլակերպութիւնն նշանակել ի լուսանցս ի ներքոյ իւրաքանչիւր իջի, պահեալ զՀայերէնն որպիսի էն:

«Չեղև անհաճոյ Ընկերութեանն այս պայման, որով մարթ էր աղդին և՛ ոտանալ գիրագին զթարգմանութիւն իւրոց նախնեաց անեղծ և անարատ, և՛ լինել հմուտ հանգամանաց երրայական բնագրին ի ծանօթութեանց անտի որ ի լուսանցս: Ի հաճել Ընկերութեանն ընդ այս կարգեցաւ ի Հայոց Մասնաժողով, որոյ գործ լինելոց էր, որպէս ասացաւ, համեմատեալ զթարգմանութիւն մեր ընդ երրայականին՝ նշանակել զայլակերպութիւնսն ի լուսանցս ի ներքոյ իւրաքանչիւր իջի, պահեալ զՀայերէնն որպիսի էն ըստ թարգմանութեան նախնեաց:

«Մասնաժողովն իսկ և իսկ արկ ձեռն ի համեմատութիւն Հնոյ Կտակարանին՝ սկսեալ ի գրոց անտի Յնդոց: Մակայն տեսեալ կարեւոր հարկ դառալինն բնծայելոյ ի լոյս զնոր Կտակարանն, թողոյր զՀին իբրև յետ ամի միոյ, և պատրաստեալ զնորն համեմատութեամբ բնութիւն օրինակաց Յոյն բնագրին և բնծայեալ ի լոյս, դառնայր միւսանգամ ի Հին անգր: Այն ինչ հասեալ էր աշխատութիւնն մօտ ի վախճան Առակաց, և ահա հարկ լինէր ի թախանձելոյ բաղմաց դադարեցուցեալ առ վայր մի զհամեմատութիւնն՝ հանել ի հրապարակ զՀնգամատեանն առ ի տալ ճաշակ զգործոյն. և ահա առաջին հնգեթին մատեանք նուիրական Գրեմոյն բնծայեալ ի լոյս տպագրութեամբ գործէ Հէ ինչ անգլիկ տալ համառօտ ինչ տեղեկութիւն ընթերցանելեաց ի գիրութիւնս:

«Իսկ զպատմութենէ Հայերէն թարգմանութեան, զոր օրինակ՝ զպատմառացն յորոց եկին Հարքն մեր ի թարգմանութիւն աստուածատուր Գրոյն, զօրինակէն յորմէ եղև թարգմանութիւն, զպատմականութենէ թարգմանութեան, զհոյակապ լեզուէն, արդար եւ արժանի այնպիսում գործոյ, և զորոց սոցին նմանք իցեն, խօսել թողեալ, կարեւոր համարիմք յիշել, զէթ հարեանցի, ինչ մի զոր զարմանօք դիտեցաք ի հետազօտութեան աստ մերում, այն է՝ զի թէպէտև թարգմանութիւն մեր զհետ 10 կրթայ բազում հաւատեալ և ճշդիւ զթարգմանութեանն եօթնասնից, ուր ուրեք խոտորեալ ի նմանէ, մերձեանայ երրայական բնագրին: Այսպէն կարեւոր խնդիր է թէ ուստի՝ իցէ խոտորումս այս Հայերէնին ի թարգմանութենէ անտի եօթնասնից: Ակն ունիմք եթէ նոր նոր 15 հետազօտութիւնք տացեն լոյս այսմ կարեւոր խնդրոյ»: Նմուշ՝ ԶԳ 22/Ա—76:

ԳՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Աստուածատուր, «Նոր Աստուածաշունչը», Հայրենիք, 1892, օգոստ. 24, № 220: — Կունծիկ արեղա, «Եօթնասնից թարգմանութիւնը», Հայրենիք, 1892, օգոստ. 25, № 221: — Բյուզ. Քելյան, «Նախնեաց Աստուածաշունչը», Արևիկ, 1892, դեկտ. 19, № 2667. 1893, հւն. 9, 12, 30, № № 2682, 2684, 2699: — Հովհ. Մկրտչան, «Նախնեաց Աստուածաշունչը», Արևիկ, 1892, դեկտ. 28, № 2674: — Վ. Ասլանյան, «Նախնեաց Աստուածաշունչը», Արևիկ, 1893, հւն. 27, № 2696:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1895 թ.

Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր Կտակարանաց: Ըստ ճշգրիտ թարգմանութեան 20 ճախնեաց մերոց: Համեմատութեամբ Երաշական և Յունական բնագրաց: Հատօր...: Կոստանդնուպոլիս, տպագրութիւն Գ. Պաղտատեան, 1895:

Հատոր Ա (Մնունդը—Երկրորդումն օրինաց): Ը+1—226 էջ (շարվ. 20.4×13.3 սմ):

Հատոր Բ (Գիրք Յեսուայ որդւոյ Նաւեայ — Դիրք Յերայ): 227—586 էջ (նույն ծավ.):

Հատոր Գ (Գիրք Սաղմոսաց—Մարգարէութիւն Մաղաքիայ): Գ+587—986 էջ (նույն ծավ.):

Հատոր Դ (Նոր Կտակարան): [Գ]+1—280 էջ (նույն ծավ.):

Աստվածաշնչի Ամերիկյան Ընկերության հրատարակութունն է: Բովանդակութունը բողոքականների կանոնի համաձայն է, ըստ որում որպէս անվավեր 45 դուրս են թողնվել Հին Կտակարանի երկրորդականոն գրքերը:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 8729 և 8730. — էջմիածնի ձեմարանի Գրադարան:

Այս շրջո հատորները նույն շարվածքով ի մի են 50 բերված հետևյալ հրատ. մեջ.

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1895 թ.

Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր Կտակարանաց: Ըստ ճշգրիտ թարգմանութեան

ճախնեաց մերոց: Համեմատութեամբ Երաշական և Յունական բնագրաց: ...Կոստանդնուպոլիս, տպագրութիւն Գ. Պաղտատեան, 1895:

Ը + 986 + 280 էջ (շարվ. 20.4×13.3 սմ): Աստվածաշնչի Ամերիկյան Ընկերության հրատարակութունն է: «Յառաջաբան»-ում (էջ Գ—Դ)՝ կատարված աշխատանքների պատմությունը գրեթե բառացի շարադրված է այն ձևով, ինչպես կա 1892 թ. հրատարակված Հնգամատյանի առաջաբանում: Ուշադրության արժանի են 10 հետևյալ մասերը.

«Վասն Հայերէն օրինակին [Հնոյ Կտակարանի], զորոյ զհետ գնացաք, ասեմք եթէ լաւագոյն համարեցաք չեթալ զհետ միոյ միայնոյ օրինակի, ալ ուր ինչ մերձատրագոյնն էր բնագրին՝ զայն ընտրեցաք ի Հայերէն օրինակս անդ որ ցարդ ի լոյս ընծայեալ են: Վասն ծանօթութեանց գիտել պարտ է զի ոչ եղև մեզ կամ՝ 25 զնել զամենայն որ ալակերպ էր ի բնագրաց անտի, ալ՝ որ ինչ կարեւոր թունցալ մեզ... զի չէր ինչ դիւրին մոծանել իրրև երկոտասան հազարս ծանօթութեանց ի համեմատութենէ հնագոյն լեզուաց...: Իսկ ի համեմատութեան նորոյ Կտակարանի աշխատութիւն մեր չեղև այնպէս դժուարին, զի թարգմանութիւն նախնեաց մերոց էր ի բուն իսկ ի բնագրէ նորոյ Կտակարանի: Ուստի 40 փոյթ մեր եղև միայն համեմատել զայն ընդ ընտիր ընտիրս ի Յոյն ձեռագրաց որ ցարդ ծանօթ են, և նշանակել զայլակերպութիւնսն, որ ի հարկէ չկարէին լինել այնչափ բազում որչափ եղեն ի համեմատութեան Հնոյն»:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 10196:

Նոր Կտակարանը, որն ունի ուրույն անվանաթերթ, թողարկվել է նաև որպէս առանձին հրատարակություն (1—280 էջ):

Այս հրատարակության շարվածքով է նաև Վիեննայի 1929 թ. տպագրությունը, այն տարբերությամբ, որ այստեղ Հին Կտակարանի համարակալված մի բանի ներքին էջեր Վիեննայի հրատարակության մեջ համարակալված են՝ էջերի թիվը հասցնելով 991-ի (տես ստորև):

Այս՝ 1895 թ. հրատարակության մասին տես Ս. Մ. (Սեդրակ Մանգինյան), «Ս. Գրոց տպագրութեան առթիւ», Արաբա, 1902, էջ 1139—1145: Հ. Ս. Անասյան, «էջմիածնի տպարանի սուրբգրական հրատարակությունները», էջ մի Երևան (ամս.), 1972, № 12, էջ 78—80: Վերջին հոգովածի առթիվով Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի դիվանից ստացել ենք պատճենը Մաղ. արք. Օրմանյանի մի նամակի, որն ուղղված է Աստվածաշնչի Ամերիկյան Ընկերության Արևելքի տնօրեն Մ. Բոնինին՝ Կ. Պոլսում, 8 մարտի 1905 թ.: Նա-

1 Նամակն արտագրված է Գ. Բամպուլեճյանի ձեռքով՝ Պատրիարքարանի դիվանի Մասնավոր նամակների պատճենների № 63/1967 թ. տոմարից (էջ 335—340):

մակում, որն ամբողջությամբ վերաբերում է այս հրատարակությանը, ի միջի այլոց ասվում է.

«... Այդ կարգին պէտք է աւելցնենք եօթանասնից հաշված օրինակին հետևողովեան հրատարակութիւն կատարելից, մինչ յառաջագոյն կանխակալ սովորութեամբ մեր երրայակիան կոչուած և լատինականին մէջ այս պահուած օրինակին հրատարակութիւնը միայն իրր հիմնական ուղղութիւնը ընդունած էիք, և մեր ցաւով կը նկատէինք այդչափ տարիներէ ի վեր մեր գործածած ու յարգած Ս. Գրքին մէջ ներմուծուած ձեռնագրութիւնները:

Այդ մասին մեր զոհունակութիւնը կատարեալ պիտի ըլլայ, եթէ Ամերիկեան Ընկերութիւնը, իրր արեւելեան աստղ ողջունուած և Արեւելէն ծագած Ս. Գրքոց մէջէն չուղէ այլ ևս կրճատել քանի մը դիրքեր, որք երբայական եղբայրական կանոնին անձառօթ մնացեր են: Մեր աւանդութիւնը և սկզբունքը և վարդապետութիւնը հիմնապէս քրիստոնէական լինելով, և քրիստոնէութիւնը նախնական և անյիշատակ հնութեամբ այն քանի մը դիրքերն ալ Ս. Գրքոց կարգին ընդունած ըլլալով, և բոլոր հնագոյն եկեղեցիները դարմանալի համամտութեամբ այդ դիրքերուն նպատատւոր կիրառութիւնն ունենալով, և սոյն դիրքերուն պարունակութիւնն միւս դրբերէն, եթէ չըսեմ առաւել, գոնէ համահասարակ երպով ներքին արժանեօք իրենց աստուածաշնչական յատկութիւնը ցոյցանելով, կը կարծեմ թէ պէտք չէ այլ ևս որ Ընկերութիւնը սահմանափակէ իւր գործունէութիւնը զուտ երբայական հետևողութեան մէջ, և չուղէ ստարածել զայն քրիստոնէայ հնագոյն ժողովրդոց և նախնական եկեղեցեաց աւանդութեան համեմատ:

Զեմ կարծեր, և չեմ ալ լսած որ Ս. Գրքոց Ընկերութիւնը իրեն վերագրած ըլլայ աւանդութեանց և վարդապետութեանց և դաւանութեանց վնասատու կաճառ հանդիսանալու դերը, որպէսզի կարող լինի հին եկեղեցեաց աւանդութիւնն ու վարդապետութիւնը մերժել, և նոր եկեղեցեաց ոմանց կաղմած կարծիքը նախադասել: Ս. Գրքոց Ընկերութիւնը բոլոր մարդկութեան առջև պարզապէս Ս. Գրքը դիրքեթեմելի, և հետևաբար դիրքեթեմելի և դիրքեթեմելի ընելու նպատակին ծառայելով, բոլոր քրիստոնէից պէտք է ընծայէ այն Ս. Գրքը, որ իրենց ճանչցածն ու իրենց յարգածն է. պէտք չէ աննշանակ կրճատումներով և ալլալութիւններով անոնց խիղճերը վրդովել, և ոչ ալ իւրաքանչիւր եկեղեցեաց իշխանութեան և պաշտօնէութեան համար պարտաւորիչ եղող պահպանողական հաւատարմութեան վրայ ստիպումներ ստեղծել, իրենցները իրենց աւանդութեան անհամաձայն եղող հրատարակութիւններէ դուրսնելու համար:

Ս. Գրքոց ճշմարիտ սէրը, Ս. Գրքոց իրական փառաւորութեան փափաքը և Ընկերութեանը գնահատելի զոհողութեանց արդիւնաւորագոյն օգտին գաղափարը, ասոնք միայն ազդեցին ինձ այդ դիտողութիւնները, որոնց՝ բարեկամ և բարեմիտ զգացմանց հետեանք լինելուն կը յուսամ թէ չէք տարակուսիր, և եթէ պատշաճ դատէք, կրնաք զայնս հասցնել նաև մինչև անդ, ուր

Ընկերութեանը Բարձրագոյն Վարչութիւնը իւր գործունէութեան ուղղութիւնը կը սահմանէ:

Այլ տպ. Վաղարշապատ, 1902/03 թթ.

[Աստուածաշունչ մատեան...]:

Անավարտ տպագրութիւն: Անվանաթերթ չունի: Որպէս փորձ՝ լույս է ընծայվել միայն 1 տպագրական մամուլ, այսինքն՝ 16 էջ + 1 թերթ կամ 2 էջ տարրնթերցվածներով (շարվ. 22.2X15.3 սմ): Բովանդակում է Մենդոց գիրքը՝ Ա. գլխից մինչև ԻԴ. 9:

Սկզբում, առանձին թերթի վրա, ունի հետևյալ ազդր.

«Աստուածաշունչի նոր հրատարակութեան առաջին թերթը և մի քանի գլուխների տարբեր ընթերցածներն, իրեն նմուշ տպուած, ուղարկուած են զանազան տեղեր՝ բանիմաց անձանց կարծիքն իմանալու նպատակով: Խնդրում ենք կամ թերթը դիտողութիւններով վերադարձնել Մ. Աթոռի տպարան և կամ յայտնել այդ դիտողութիւնները հրապարակաւ:

Համեմատութեան համար զործածուած ձեռագիրներն են. Ա. = հ. 155 (Յովհաննէս արքայեղբոր), 1272 թ. — Բ. = հ. 156 (Ստեփաննոս Գոյնեկիցանց՝ Գէորգ Սկեռացու աշակերտի, նորա օրինակից, ազգակից Զօհրապեանի բուն օրինակին), 1292 թ. — Գ. = հ. 157 (Հեթում Թաղաւորի, բուն օրինակ Ոսկանի), 1295 թ. — Դ. = հ. 154 (Հնագոյն օրինակ, թերթ, կարկատած. բունը Մեն. ԺԵԹ-ից), 1255 թ. — Ե. = հ. 944 (Մխիթար Այրիվանեցու ամբողջ աստուածաշունչը պարունակող ձառքնաթիւ), 2. 1280 թ. — Զ. = հ. 184 (Աղթամարում գրուած), 1422 թ. — Է. = հ. 187 (միայն Հնգամատեան), 1447 թ. — Ը. = հ. 181, 1318 թ. — Թ. = հ. 180, 1373 թ. — Ժ. = հ. 163 (թերթ), նախ քան 1465 թ. — ԺԱ. = հ. 159 (ազգակից և շատ նման Զօհրապեան բուն օրինակին, Գէորգ Սկեռացու օրինակից՝ նորա աշակերտ Մարտիրոսի արտագրած), 1303 թ. — ԺԲ. = հ. 357 (Գէորգ. ց. Հին կտ. Բոլոնիայում, նոր կտ. երիմում գրուած), վերջը 1368 թ. — ԺԳ. = հ. 161, 1390—400 թ. — ԺԴ. = հ. 359 (Գէորգ. ց.), 1330 (?) թ. — ԺԵ. = հ. 182 (բոս երեւոյթին Յովհաննէս երզնկացու ինքնագիր), 1318 թ. — ԺԶ. = հ. 153 (սխալմամբ հնագոյն համարուած, բայց ոչ վաղ քան 1300 թ.: Ժ — մի մագաղաթ երկաթագիր ճաշոց, անշուշտ ոչ ոչ քան ԺԲ. դարում գրուած: ԺԷ — ուրիշ ԺԳ. ԺԴ. դարերի ճաշոցներ:

Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ ծանօթութիւնների և տարբերութիւնների համար ուրիշ նոր տառ գործ կածուի:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. Գարեգին Հովսեփյանի դիման, թղթ. 88, վաղ. 4: Սա այն օրինակն է, որ Հովհ. ԲՏ. Մկրչանը 1903 թ. փետրվարին Կ. Պոլսից էջմիածին է վերադարձրել՝ իր դիտողութիւններով:

Սոյն հրատարակութեան նախապատրաստական աշխատանքների վերաբերյալ տես՝ «Էջմիածին և Աստուածաշունչ», Հ ա յ ր Ե Ե Ի Բ, 1894, մարտի 26, № 765:

— Աշոտ վրդ., «Աստուածաշունչ Ս. Գրքի տպագրութեան առթիւ», Ա. ր. ւ. ր. ւ. ւ. 1900, էջ 10—12: — «Աստուածաշունչի տպագրութիւնն էջմիածնի մէջ. Ս. Հայրապետի շրջաբերական կոնդակը», Բիւզանդիոն, 1900, ապր. 30, № 1070, մայ. 1, № 1071: — «Աստուածաշունչ Ս. Գրքի տպագրութիւն», Եկեղեցի Հայաստանեայց, 1900, հունիս, № 3, էջ 65—72: — Զ. Թոփէճյան, «Ս. Գրքի տպագրութիւնը», Նոյն — Գաւ, 1902, ապր. 13, № 58: — Պ., «Աստուածաշունչի տպագրութիւնը», Նոյն — Գաւ, 1902, ապր. 26, № 63: — Գր. Մանդակունի, «Աստուածաշունչի տպագրութեան առթիւ», Նոյն — Գաւ, 1902, մայ. 25, № 81: — Հոսակ, «Աստուածաշունչին տպագրութիւնը», Ա. ր. ւ. ւ. ւ. 1902, հուն. 27, № 4972: — Կ[արապետ] վ[արդապետ], [«Աստուածաշունչի հրատարակութեան գործը», Ա. ր. ւ. ւ. ւ. 1902, էջ 474—477. Արտատպ. Նոյն — Գաւ, 1902, սեպտ. 25, № 133: — Զ. Թոփէճյան, «Երկրին Ս. Գրքի հրատարակութեան առթիւ», Նոյն — Գաւ, 1902, հոկտ. 8, 9. № № 142, 143: — Բարսեղ Կյուլեսերյան, «Աստուածաշունչի նոր տպագրութիւնը էջմիածնի մէջ», Ա. ր. ւ. ւ. ւ. 1902, նոյ. 25, 26, № № 5084, 5085: — Կ[արապետ] վ[արդապետ], «Աստուածաշունչի նոր հրատարակութիւնը», Ա. ր. ւ. ւ. ւ. 1902, էջ 1069—1088:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ (տպագր. առթիւ). Կար. Տեր-Սահակյան, «Նոր Աստուածաշունչ», Բագմալիէպ, 1903, էջ 343—349: — Է. Բ. Ն., «Աստուածաշունչի նոր հրատարակութիւնը», Նոյն — Գաւ, 1903, փետր. 20, № 33: — «Աստուածաշունչի նոր հրատարակութիւնը», Տաւրազ, 1903, № 3, էջ 36: — Սատուրն, «Աստուածաշունչի նոր տպագրութեան առթիւ», Տաւրազ, 1903, № 4, էջ 50: — Հակոբ Գուրգեն, «Ս. Գրքի էջմիածնական տպագրութիւնը», Բիւզանդիոն, 1903, մարտի 18, № 1963: — Հորո, «Օրուան խնդիրները», Բիւզանդիոն, 1903, մարտի 30, № 1973:

Տես նաեւ՝ Զ. Ս. Անասյան, «Էջմիածնի տպարանի ստորգրական հրատարակութիւնները», էջմիածնի (ամս.), 1972, № 12, էջ 80—85:

Այլ տպ. վիճանա, 1929 թ.

Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր Կտակարանաց: Ըստ եզգրիա թարգմանութեան նախնեաց մերոց: Համեմատութեամբ Եբրայական և Յունական բնագրաց: Վիեննա, Ամերիկեան Ընկերութիւն Գրոց Արքոց, 1929:

[Printed by Christoph Reisser's Söhne Vienna].

Ը+991+280 էջ (շարվ. 20.4×13.3 սմ): Բովանդակութիւնն ըստ բողոքականների կանոնի է: Արտատպ. Կ. Պոսի 1895 թ. միաձայնոր հրատարակութիւնից: Ունի նաև նրա «Յառաջարան»-ը:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 36409:

Նոր Կտակարանը, որն ունի ուրույն անվանաթերթ, թողարկվել է նաև որպէս առանձին հրատարակութիւն (1—280 էջ):

Բ. ՍԱՀՄՈՍԱՐԱՆՆԵՐ՝

Տպ. Վենետիկ, 1512/1513 թթ.

[Սաղմոս ի Դավթ...]:

Կ. Գաբրիէլյանը խոսելով 1906 թ. Սերաստիայում իր պատահած մի քանի հնատիպ գրքերի մասին, որոնք միևնույն տպարանի գործեր էին [Պարզատոմար, Ուրբաթագիրք, Տաղարան], նշում էր, որ նրանց հետ միասին տեսել էր նաև նույն տպարանի գործ հանդիսացող՝ Սաղմոսարանի մի տպագրութիւն, որը «ծայրէ ճոթէ պակասած էր»²: Գաբրիէլյանը, զաղափար չունենալով այդ հրատարակութիւնների ծագման մասին, դրանք համարել էր Մաղրասի տպագրութիւն: Սակայն հետագայում Գր. Գալեմբյարյանը, զբաղվելով Հակոբ Մեղապարտի ձեռքով 1513 թ. հրատարակված գրքերի հարցով, որոնց թվին են պատկանում վերոնշյալ Պարզատոմարը, Ուրբաթագիրքը և Տաղարանը, գտնում էր, որ Գաբրիէլյանի կողմից մատնանշված թերութիւնը Սաղմոսարանը հայ տպագրութիւն երախայրիքներից էր, Հակոբ Մեղապարտի հրատարակութիւններից մեկը³: Սաղմոսարանի այդ թերի օրինակի հետքերը և կամ նույն հրատարակութիւնը պատկանող մի որևէ ուրիշ օրինակ մինչև հիմա չեն հայտնաբերվել, սակայն Գաբրիէլյանի միջոցով ստացված տեղեկութիւնն այդպիսի մի տպագրութիւն գոյութիւն մասին՝ ինչպիս Գալեմբյարյանի, նույնպէս և մեր կարծիքով հավաստի է: Սաղմոսարանի այս տպագրութիւնը հնագույնն է հանդիսանում Աստուածաշունչի առանձին գրքերի տպագրութիւնների շարքում:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1566 թ.

[Սաղմոս ի Դավթ... ի քվականիս Հայոց ՌԺԵ... ի մայրաբաղաբն ի Վանատիկ, ի Հայոց հոգեւորմե...]:

Սույն տպագրութիւնը մեզ ծանոթ է միայն մի թերի օրինակով: Նրա լրիվ նկարագրութիւնն առել ենք

¹ Այս շարքից դուրս են մնում Սաղմոսի այն մասնակի հրատարակութիւնները, որոնք միայն առաջին կանոնն են բովանդակում՝ որպէս հեղափոխ (Սաղմոս Ա. կանոն, հեղեքէն բաժանեալ ի պէտս մանկանց), «Սաղմոս Դաւթի որոշեալ յատուկ կանոնն առաջին և շարադասեալ հեղեքով, ի յօգուտ և ի դիւրութիւն գեղալարժից մանկանց», «Սաղմոս երջանիկ մարգարէին Դաւթի, յաղապս զիւրաւ հեղեքով մանկանց», «Սաղմոս երջանիկ մարգարէին Դաւթի, որոյ առաջին կանոնն և թմ տպեցաւ բաժանելով զվանկս յաղապս զիւրաւ հեղեքով մանկանց»): Այդպիսիները տեսնել չենք ԱՐԱՆ կամ ՀԵԳԻՐԷՆ անվան տակ:

² Կ. Գաբրիէլյան, «Հայ բժշկութեան շուրջ», Բիւզանդիոն, 1906, հուն. 18, № 2963:

³ Գր. Գալեմբյարյան, «1513-ի հայ տպագրիչ զիւտին պատմականը և նոր լուսարանութիւններ», Հանդէս Ամսօրեայ, 1913, էջ 709:

մատենադիտական աղբյուրներից¹։ Բաղկացած է 544 էջերից (շարվ. 12.5×8.2 սմ)։ Ունի 8 պատկերներ և նվաճանքներ՝ փոխարեն երկու էջերի վրա դեմ առ դեմ դեռնողով ընդ առաջին 2 պատկերները, որոնք նույն են 1565 թ. Արգար Թոխաթեցու տպագրած օրացույցում եղածներին հետ²։ Այդ երկու պատկերների տակ շարունակաբար կարդում ենք հետևյալ հիշատակարանը.

«Ի թվականիս Հայոց Ռ. Ժ. Գ. ամին ես Թոխաթեցի Արգար զպիրս խնդրեցի զայս նոր պիրս ի Հոռոմ ի Պետրոս փափուն և երևա հրաման շինելու, բարեխառու-
10 թեամբ այս կարտինալացս և այս հայկոսոսիս և իմ զրայմիտ Սուլտանշայ որդոյս և եկեալ ի գեղեցիկ Նաւայհանկիտ (sic) մայրաքաղաքն որ կոչի Վանատիկ, ի թագաւորութեան Երեւման թուհին, և շինեցաք զայս նոր պիրս և զայս փոքր մեկնիչս Սաղմոսացս»։

Վերջում՝ տպագրության հիշատակարանը (էջ 542—543), որ է՝

«Փառք... Կազմեցաւ սուրբ երգարանս Դաւթի լաւ և յընտիր արինակէ Գառնեցոյ վարդապետի Ի Թվականին Հայոց Ռ. Ժ. Ե., մայիս Ժ. է., արեւ ուրբաթ, Ժ. Բ. Ժամին Ի հայրապետութեան Հայոց Մեծաց տէր Միքայելին և իւր համայնո՞հ եղբարցն, և Փոքր Հայոց՝ տէր Խաչատուրին, ի շորորդ ամի, առ ոտս երգնկացի Մեքիսեղիկ հայկոսոսին, ի մայրաքաղաքն ի Վանատիկ, ի Հայոց հոգեւորան, և կամակցութեամբ այս րահանայից՝ տէր Անանիային, տէր Ալեքսանին, տէր Յովհաննէսին, Սարգիս արեղին, տէր Ա[ստուա]-
20 ծայտուր, Ալեքսանոս տիրացուն, Պետրոսին, Խուպիարին, և Սարգսին, և Ճովանին։ Յիշեցէք ի մաքրայփայլ ազաթս ձեր զաշխատողիքս սորայ զՍիմէոն ծերն և զԹոխաթեցի Արգարս և զՍեւրացի Տոնեհն³, և Աստուած յիշէ զձեզ իւր միւսանգամ զալուստն։ Ամմէնն Բ. Ը. Կ. Բ. Թուստ է և ամմէնն կոխած է. և իսկի զրդի զիր չկա ի գիրքս. բաւ է»։

Նմուշներ՝ Պետ. Մատ. հն. 1317 (թերի օրինակ)։ Միւսն, Ամբրոսյան մատ. (լրիվ օր.)⁴։ Հոռոմ, Վատիկանյան մատ. (լրիվ օր.)⁵։ Լեյդեն, Համալս. մատ. Legatum Warnerianum (լրիվ օր.)⁶։

Այլ տպ. Վենետիկ, 1587 թ.

Սաղմոս ի Դաւիթ։ [«Ի թվ. Ռ. Գ. ի մայ-

¹ Գ. Զարբհանյան, «Հայկ. մատենադիտութիւն», Վենետիկ, 1883, էջ 595—596։ Նույն, «Պատմութիւն հայկ. տպագրութեան», Վենետիկ, 1895, էջ 43—47։ Կապետ, Բաղնաւէր, 1903, էջ 205։ Իս. Սրապյան, «Արգար զպիր Թոխաթեցի և որդին Սուլթանշահ», տես՝ Վ. Զարդարյան, «Յիշատակարան», հտ. Բ, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 254—267։

² «Խառնայ փնտուր տումարի» անունը կրող այդ օրացույցի նկարը տես՝ Հ. Ս. Անասյան, «Հայկ. մատենագիտ.», հտ. Ա, էջ 19. Նրա նկարագրութիւնը՝ էջ 22, § 2։

³ Տպագրում՝ զսեւրացի տոնեհն։

⁴ Հմմտ. Հանդէս Ամսօրեայ, 1912, էջ 391։

⁵ Հմմտ. անդ։

⁶ Հմմտ. Հանդէս Ամսօրեայ, 1928, էջ 453։

րաբաղաբն վենետիկ... ի բանատուն Զուան Ալբերքին]։

Էջակալում չունի. բաղկացած է 175 թերթերից = 350 էջերից (շարվ. 7.9×7.2 սմ)։ Պտկրդ. Վերջում՝ տպագրության հիշատակարանը («Յիշատակարան է այս-
5 վիկ»), որ է՝

«Փառք... Աւարտեցաւ տպագիրքս ձեռամբ տէր Յովանէս Տերզնցոյս և որդո իմո Խաչատուրին ի թվ. Ռ. Գ. ի մայրաքաղաքն Վենետիկ, ընդ հովանեաւ Մարկոս աւետարանչին, ի թագաւորութեան Պասքուալ Զի-
10 թօնին, ի պատր[ի]արդութեան Զ[ո]ւան Թրուդանոյիին, ի բանատուն Զուան Ալբերքին, ձեռնատու-թեամբ խոճաւ Շահաւուն և հոգեոր որդոյն իմո Ստեփանոսին և այլ Զողջոյց (sic) դոր տէր Աստուած տացի ըստ սրտից իւրեանց։ Այլ զԿարապետ Բաղէշեցին յի-
15 շեցէր ի Քրիստոս որ բաղում օգնութիւն հասոյց մեզ։ Այլ և զերեսս արկանեմ ոտից ձերոց մոխրամածեալ և արտաւ[ո]յալից հառաջմամբ հայցեմք և մախթեմք ի ձեռն զի մի որդոմ[ի]այայլու արժան առնէր զկենակիցն իմ զԵմախիմաշէն և զմայրն իմ զՄարիամն և զհայրն իմ
20 զԽանէն և զփոխեալքն առ Աստուած, և յիշողացն և յիշեցեալոցս Աստուած որդոմեացի յիւր միտանգամ զալուստն, ամմէն»։

Հիշատակարանից հետո կա Հովհ. Տերզնցու մի կենսագրական տաղը՝ «Այս է տաղ և յիշատակարան ի վերայ անան» խորագրով (սկ. «Տամ ես գերեսս ձեր ոտաց՝ ուլն լկրն զընկ այսոյի բանին»), որի սկզբնա-
տառերը կապում են՝ «Տեր Յովանէս Տերզնց»։

Նմուշներ՝ Պետ. Մատ. հն. 1318 (թերի օր.)։ Վենետիկ, Ս. Ղազար (թերի օր.)։ Անթիլիաս, Կաթողիկոսարանի մատ. (թերի օր.)։ Լոնդոն, British Museum (լրիվ օր.)¹։

Այլ տպ. Լվով, 1616 թ.

Սաղմոս ի Դաւիթ։ Տպագրեցաւ Սաղմոսաւան ի կազմարանն Քարմատանէնց տէր Յովհաննէսին, քվին մարդեղութեան տեառն Ռ. Զ. Ժ. Գ. և Հայոց Մեծաց՝ Ռ. Կ. ին, ղեկտեմբերի ամսոյ Ժ. Ե. ին։

480 էջ (շարվ. 10.2×6 սմ)։ Էջակալումը ձեռքով է կատարված։ Պտկրդ. Հավելվածի նյութերում՝ Ներսէս Շնորհալու «Հաւատով խոստովանիմ»-ը, Վերջում՝ հիշատակարանը (էջ 479—480), որ է՝

«Ամենակարող զօրութեամբն Աստուծոյ կազմեցաւ նոր տպագիրս [յ]երկրն Խախաց, ի բաղաքս Լէվ կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ Ննչման Սուրբ Աստուածածնին, ձեռամբ յոգնամեղ Քարմատանէնց Յովանէս իրիցոս, զոր հոգս առեալ մեծաւ աշխատութեամբ և բաղում ծախիւր տարի մի բոլոր արուեստաւորաց հետ դատեցաւ, մինչև զիրն ի դուռն հանի, և նոր կազմարան սահմանեցի. և վասն փորձի նախ զերգսն Դաւթի մարգարէին տպագրեցի ի օգուտ և ի շահ աստուածասէր աղօթողաց մերասեռ ազանց. զոր եթէ հաճելի լիցի կամաց ձերոց՝ տեառն փառք։ Արդ՝ եղև զբաւ սորին թվականութեան

¹ Հմմտ. Հանդէս Ամսօրեայ, 1965, էջ 53—57։

Հայոց Մեծաց Ռկն ամին, յամսեանն զեկտեմբերի ժն,
և ի փրկչին ՌՁԺԶ ամի, ի հայրապետութեանն էջ-
միանա սուրբ յաթոռոյն՝ կենդանի նահատակին տեանն՝
տէր Մելքիսեդեկ կաթողիկոսին, այլ և Կիրիկեցո զա-
տարին՝ տէր Յովհաննէս բաշ բարունապետին. ի սոցին
ժամանակս հանդիպեցաւ կատար սորին. այլ և ի թա-
գաւորութեանն քրիստոնէից իհն ազգին բարեպաշտ ար-
քայի երրորդ Զիկմունտին, զոր տէր լինքն անասան
պահեսեղէ երկար ամօք: Արդ՝ աղաչեմ զամենեւեան որ
հանդիպիք այսմ գրիս, յիշեցիք ի բարի և զմնօղս իմ
ի Քրիստոս հանդուցեալ Բաղէշի Քարմատանէնց զՄու-
րատ, և զմայրն իմ զԱննա. այլ և պապն իմ զտէր Սի-
րում՝ «Հաւատով խոստովանիմ»: Վերջում՝ «Յիշատա-
կաւան գրոցս», որ է՝
նմուշ՝ Վենետիկ, Ս. Ղազար:

Այլ տպ. Նոր-Ջուղա, 1638 թ.

[Սաղմոս ի Դաւիթ: ...ի քաղաքն Շօշ,
յանապատն Ջուղայոյ, ի թվին ՌՁ և է]:

Անվանաթերթ չի ունեցել: Բաղկացած է 288 թեր-
թիկից = 576 էջերից (շարվ. 9.8×5.2 սմ), առանց
էջակալման: Տեղ-տեղ նշված են սլրակային համար-
ները, որոնք, սակայն, սխալ են: Հավելվածի նյութի-
րում՝ «Հաւատով խոստովանիմ»: Վերջում՝ «Յիշատա-
կաւան գրոցս», որ է՝

«Փառք... որ ետ կարողութիւն տաղապեալ անձան-
ցրս հառանել յաւարտ գրոցս: Բայց սակայն զսրբոյ և
զամենեւեկեան ան Աստուծոյ՝ զտեառն Մովսէսի կա-
թողիկոսի զվարսն եւ համառօտ բանիւ կամիմք յայտ
առնել: Էր սա յերկրէն Սիւնեաց... եւ յաշորգեաց զա-
թոռ նորա տէր Փիլիպպոս ձեռնասուն աշակերտ իւր:
Եւ յաւուրս սորա եղև տպագրութիւնս ի քաղաքն Շօշ,
յանապատն Ջուղայոյ, ի թվին ՌՁ և է. ձեռամբ նուաստ
եաշատուր վարդապետի Կեսարացոյս, որ տարի մի է
և հինգ ամիս, որ զցայգ և զցերեկ անդադար աշխա-
տիմք հանգերձ միարան ուխտիս զի ոչ եմք տեսեալ ի
վարպետէ և ոչ ունիմք ուսուցիչ, բայց միայն զձոզին
սուրբ. և զիղմս և զկենդանի աղօթս հողեր հօրն մերոյ
զնացելոյ առ տէր: Եւ են ձեռնտու և օծանդակ զործոյս
հողեր որդեակքն իմ վարպետ Յակորձանն, և տէր Յով-
հաննէս քահանայն, և տէր Միքայէլն, և Յովսէփն: Վասն
որոյ յիշեցէք ի մաքրափայլ աղօթս ձեր զնուաստ եա-
շատուր վարդապետս, և զձեռնտու եղբարսն իմ, և
զուր յիշեալ լիջիք ի Քրիստոս աստուծոյ մերոյ որ է
արհեստ յաւիտեանս, ամէն: Հայր մեր որ յեր: Փառք
ապէնիազ տեառն որ ետ կարողութիւն անիմաստ արան-
ցըս հասանել յաւարտ երգարանիս Դաւթի ի թուին
ՌՁէ, որում փառք յաւիտեանս»:

նմուշ՝ Օքսֆորդ. Bodleian Library Vet. Or.f.
Arm. I.

Այլ տպ. Վենետիկ, 1642 թ.:

Սաղմոս ի Դաւիթ: Կազմեցաւ ի մայրա-

¹ Այս հիշատակարանը հրատարակված է Ղ. Ա.-
լիշանի կողմից աննշան տարբերութիւններով, տես՝
«Կամենից», Վենետիկ, 1896, էջ 171—172:

քաղաքն Վանատիկ, ազնականութեամբ
պատուական բժշկապետին Յովսէփոս Արօ-
մատարիոսին և Անգեղոս Պելիսէլոս Աթե-
նացոյն, թվին Հայոց Մեծաց ՌՂԱ:

373 էջ (շարվ. 12.2×7.4 սմ): Պատկեր: Հավելվածի
նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ»: Վերջում՝
«Պայծառ ընթերցողաց ողջոյն և ծանուցում» (էջ 373),
որ է՝

«Փառք... Արդ՝ կատարեցաւ տպագրական սուրբ
երգարանս զոր ձոզին սուրբ թեաղանաց ի շրթունս
մարդարէին և աստուածահօրն Դաւթի, ի վայելումն և
ի պայծառութիւն մանկանց եկեղեցոյ ամենայն քրիս-
տոնէից. զոր և ես նուաստ յոգի Յոհաննէս Անկիրացիս
տեսանէի զպապատիւն զրեանց ազգիս Հայոց և վա-
րանէի ի մտի՝ եթէ զի՛նչ լինի հնար բազմանալոյ Հին
և Նոր Կտակարանաց. քանզի պատճառ նուազութեան
այս էր զի բազում ծախիւք և գծուարութեամբ հազիւ
կարէ որ ըստանալ Ա. գիրք կամ Բ.ս կամ երիս. թող
թէ պիտոյանայ բազում: Վասն այս պատճառի եղայ ի
մտի իմոյ զարուեստ տպագրութեան օգնականութեամբ
Հողոյն սրբոյ և աղօթիւր սրբուհոյ կուսին Մարիամու
Աստուածածնին և բարկխաւութեամբ ընտրեալ անա-
թոյն սրբոյն Պօղոսի առաքելոյն, զիմեցա յուսով և
փափաքանօք ի Հոռմ քաղաք և անդ Դ ամ բազում
աշխատութեամբ և բազում նեղութեամբ և բազում շար-
շարանաւք, զոր չէ հնար ի գործ արկանել զոր ծած-
կագետ ստեղծաւորն իմ զիտէ, և հանի զպոզուարսն և
զկաղապարն, զծաղիկքն և զծաղկագրերն բազում աշ-
խատութեամբ, և յետոյ եկեալ հասա ի Վենետիկ,
սկսա ի գործ արկանել: Չոր և նկարեցաւ տպագրական
երգարանս Դաւթի ի թվականիս հայոց ՌՂԱ, ի ժամա-
նակիս իշխանաց իշխանի պայծառագոյն Փրանկէսկոս
էրիցո զուհին, մեծաւորաց հրամանաւ և բրիվիլէնով,
ձեռամբ իմոյ նուաստ Անկիրացի թարգմանիչ Յովան-
նէսին որ ձիւռաննի Մօլիեօ կոչի, ի լաւ և ընտիր
յարինակէ Գառնեցոյ, և յայլ ընտիր վարդապետաց
ըստուղած և վկայեած (sic) օրինակէ, քննութեամբ և
վերակացու և հասու լեալ տպագրեցաւ զսուրբ (sic)
գիրքս առ ի պայծառութիւն մանկանց եկեղեցո ազգիս
Հայոց:

«Դարձեալ աղաչեմ զձեզ որ հանդիպիք սմա
կարդալով կամ արինակելով, յիշեցէք ի մաքրափայլ
աղօթս ձեր զնուաստ Անկիրացի Յոհաննէսս, որ պատ-
ճառ եղէ թէ՛ զրին և թէ՛ տպագրելոյն, և զպատուական
այլն Յովսէփոս Արօմատարիօն որ ոսկով և արծաթով
օգնեաց ինձ, և զմնաւորն իմ պիպիսեալն ի Քրիստոս
զՄուրատ սարկաւազն, և զմայրն իմ զՓաշամելիքն, և
զերկոս որդիսն իմ զՄիքայէլն և զԴարբրիլէն, և զայլն
ամենայն արեան մերձաւորս իմ, և զուր ընկալչիք
ղնդն:

«Դարձեալ ծանիք զի ամենայն ինչ սորա՝ ընտրու-
թեամբ ժողովեցի եթէ զձե զրերուն, եթէ զշար տո-
ղերուն, եթէ զթանաքն, եթէ զթուխքն, [ե]թէ զկանոնքն
և եթէ զծաղկագրերն, եթէ զպատկերքն և եթէ զկապն,
մանաւանդ զյարինակն (sic), որ բազում քննութեամբ
և բազում աշխատութեամբ ի յայս չափս հասուցի աղաւ-

թիւք ձերովք. և դուք որպէս վաշիւ է ձեր սրբութեանդ անպէս ընդունիր:

«Այլ յիշեցէր զտղայաշատակ մանուկն զՅովսէփոսն, որ աւգնութիւն տրար ինձ ի շարին զրին և է երկուստասանամեայ մանուկ, զոր տէր Աստուած զինքն անխորձ պահէ ի վերայ երկրի, ամէն:

«Դարձեալ աղաչեմ՝ յիշեցէր ի Քրիստոս զՏարանտացի մահտեսի Աստուածատուրն, որ բազում օգնութիւն արար ինձ ի սրբազրեյն և ի յատուգարանին, զոր տէր աստուած տացէ զիտխարէնն աստ և ի հանգերձեալն, ամէն: Ի տպագրատունն Սալիզագաուս Վերջո՝ նմուշ՝ Վենետիկ, Մ. Ղազար:

Այլ տպ. Լիվոռնո, 1644 թ.

Գիրք և Սաղմոս Դարի որ և Սաղմոսա-
րան կոչի: Տպագրեալ եղև ի հայրապետութեան Հայոց՝ տէր Փիլիպպոսի սրբազան կաթողիկոսի: Հրամանաւ և կամօք երջանիկ հաշատուր վարդապետին Կեսարացոյ: Զեռամբ և հոգացողութեամբ նուաստ Յովհաննէս վարդապետի Զուղացոյ, յիւրում տպարանի, զոր կայացոյց յԽալիս, ի վայելուչ քաղաքն և ի նաւահանգիստն ի Լիվոռնայ, ի քվ. ՌՂԳ: Յօժարութեամբ վերակացուց:

384 էջ (շարվ. 7.2×4.6 սմ): էջակալում լուսնի. նշանակված են պրակային համարները, որոնք ԻՊ (24) հատ են՝ յօրաբանչուրն 8 թերթ (= 16 էջ), որով՝ ընդամենը 384 էջ: Պտկող: Գրքի սկզբում կա մի նամակ՝ «Առ երջանիկ տէրն իմ՝ տէր խաշատուր բարունաց պետն, ի նուաստ Յովհաննէսէ Զուղացոյ, րանի սպասաւորէ» (էջ 3—5), որ ասվում է.

«Արդ քստ հրամանի և քստ կամաց սուրբ հօրդ իմոյ մեծի և երջանկագունի և նախախնամութեամբ տեսան որ ի քվ. ՌՂ և Ը բաժանեալ ի սուրբ ուխտէդ զիմեցի յարեմուտս սակա լրութեան տպագրութեանս. և ի սպասուածս ամի միոյ, որ ընդ ծով և ընդ ցամաք հասի յԽալիս ի գեղազարդ քաղաքն ի Վենետիկ և վերահասու եղեալ գործանութեանցս ընթացայ ի Հռոմ և անդ սկիզբն արարի նորագոյն գրոց և տըպոց. և աւարտեալ մասն ինչ ի զործոյս առի զարհնատուրս և զիմեցի [ի] Լիվոռնայ, և անդ զտեղի կալեալ մեծաւ ջանիւ և բարի զիտաւորութեամբ, տիւ և գիշեր անդադար աշխատելով՝ լրումն տուաք տպագրութեանս, յերկարելով յաշխատութիւնս՝ բաց ի ճանապարհէն Գ ամ և Զ ամիս անմխիթար յամենայն կողմանց: Եւ շնորհօք ամենազօրին Աստուծոյ և աղօթիւք տեսանդ իմոյ՝ աւարտեցաք զտպագրութիւն անթերի և անպակաս կատարելութեամբ, որք են տիպք զանազանք՝ քստ զանազան քանակութեան և օրակութեան, մեծք և փոքրք՝ ութիւք որոշեալք. ընդ որոց է և նիւթ երկոց և շարականաց և այլ զործիք քաղումք զարդարիչք տպագրութեանս, որով ամենայն ինչ կարելի է տպիլ. յորոց իբր միջին կերպ է այս զոր տեսանէ տէրդ իմ ի ներկայս, զոր իբրև զպտուղ հնազանդութեան մատուցանեմ տեսանդ իմոյ զերախալիք գործոյս, որով կարիցէ տէրդ իմ ճանաչել զկատարելութիւն գործոյս և զհաւատար-

մութիւն ծառայի քո, զի ոչ կորուսաք զծամանակն մեր ունայնարար, որպէս կարծին այլք իսկ վասն պակասութեան ներկա երկայնամտութեամբ, զի իբրև զիտրձ տպեցար յոյժ ըշտապմամբ վասն անմխիթար նեղութեանցս, զի յաւուրս Զ աւարտեցաք զսա Ռ և Օ հատ թուով ի միասին, միայն և առանց ուրուք ձեռնտուլութիւնս վասն որոյ ընդունելի լիցին տեսանդ իմոյ վաստակ ծառայի քոյ, իբրև զնուէր անձնանուէր. վասնզի մտեալ որպէս ի պատերազմ՝ իբրև արեամբ ստացայ զսա Ողջ լեր ի Լիվոռնայ, ի քվ. ՌՂԳ, մայիսի ժոյ:

Հաւելլածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հաւովածներ «Նարեկ»-ից, Վերջում հիշատակարանք՝ «Առ բարեպաշտաւոր անձինսդ ընթերցողաց, վասն մշտնջենաւոր յիշատակի», որ է՝

«Շնորհօք ամենազօրին Աստուծոյ և նախախնամութեամբ տեսան մերոյ և վրկչին Յիսուսի Քրիստոսի, ի քվին ՌՂ և Ը, ի դիտեմբերի ամսոյն ի մէկն, ես նուաստ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի Յովհաննէս Զուղացի սպասաւոր բանի, հրամանաւ երջանիկ հօդեւոր հօրն իմոյ խաշատուր վարդապետին Կեսարացոյ, ելեալ ի Սպահանու զիմեցի յարեմուտս յերկիրն Խալիսացոց, սակա լրման և կատարելութեան գործոյ տպագրութեանս, զոր արդէն ես ձեռնարկեալ էաք: Զոր ի սպասուածս տարւոյ միոյ հասեալ ի պայծառ և ի գեղազարդ քաղաքն՝ և նաւահանգիստն ի Վենետիկ, ուր ընթացեալ ի տպարանս գրոց քաղում ջանիւք հոգ տարեալ վերահասու եղէ գործանութեանս. և վասն առաւել պակասութեան մերոյ տպագրութեան, ի մտի եղի և խորհեցայ նորագոյն գիրք և տիպք կայացուց[ց]անել որպէս զի և՛ս գեղեցկագոյնք լիցին գործք տպագրութեանս մերոյ: Այլ զի ի Վենետիկ ոչ գոյին արհեստաւորք պատշաճք այսմ գործոյ, զիմեցի ի Հռոմ ուր սկիզբն արարաք գործանութեանս և մասն ինչ ի գործոցս, անդ ի Հռոմ աւարտեցաք: Եւ ապա անտի՛շ ընթացար ի վայելուչ նաւահանգիստն ի Լիվոռնայ, ընդ մեզ ամեկով և զարհնատուրս. ուր դիտեղեալ քաղում ջանիւք և հոգացողութեամբ գուն գործեալ աւարտեցաք յառաջարկեալ գործանութիւնն մեր ի ցայզ և ի ցերեկ մահու չափ աշխատելով՝ միայն և առանց ուրուք օգնականի յերկարելով յաշխատութիւնս Գ ամ և Ե ամիս ողջոյն, բաց ի մի ամոյն, զոր անցուցաք ի ճանապարհին, զանց առնելով զվիշտս և զտառապանս՝ զոր յայսբան ծամանակս կրեցաք ի հալառակասիրացն և յոչ կամողացն զբարեգոյն գործս, որք փոխանակ օժանդակութեանն զոր պարտ էին՝ զիմաբանեալ հակառակէին մըշտաբար բանիւք, գործովք և արդեամբք, և զառաջարկեալ գործն մեր խափանել ջանային: Սակայն աստուածն ամենահայեաց... Եւ շնորհօք ամենազօրին Աստուծոյ և ձեռնտուութեամբ վաճառականաց ոմանց բարեպաշտից, աւարտեալ կատարեցաք ըզյառաջարկեալ գործ տպագրութեանս անթերի և յոյժ կատարեալ:

1 Տպագրում՝ քաղբան:

2 Տպագրում՝ անգի:

քանակութեամբ և որակութեամբ դանազանեալ, յորոց մինն և իբր միշին կերպ է աչս, զոր տեսանէք յառաջիկայդ: Զոր յաղագս տեսութեան և փորձառութեան գործոց՝ տպեցաք զՍաղմոսարանդ և աւարտեցաք զսա՝
5 յամին որ ի ծնընդենէն Քրիստոսի ՌՈՒԽԻ, ի հայրապետութեան Հայոց՝ տէր Փիլիպպոսի սրբազան կաթողիկոսի, և ի թագաւորութեանն Պարսից Փոքր Շահ Ապասին՝ նորընծայ թագաւորին. և ի թվին որ ըստ Հայոց՝ ՌՂ և Գ, ի մայիսի ամսոյ ի տասն, ի կիվօնայ, ի յիշատակ մշտնջենաւոր, և ի փառս Քրիստոսի: Արդ՝ եթէ հաճոյ թուեցիք բարեպաշտութեան ձերում՝ շնորհք տեսնել, զտեսնել գոհացուցուք. և եթէ ոչ՝ ներեցէք իմում տկարութեանս և երկայնամիտ լերուք ընդ գործառնութիւնս, զի իբրեւ վիորձ տպեցաք զսա անհոգաբար և յոյժ ըշտապմամբ սակս բազում նեղութեանց և անմխիթարութեանց, զոր կրէի միշտ վասն միայնութեան և պանդխտութեան իմոյ: Վասն որոյ աղաչեմ զձեզ զամենեւեան, որք հանդիպիք սմա ստանալով և վայելելով զսա, յիշեսցիք ի մաքրափայլ յաղօթմ ձեր զվերոյ ասացեալ դերջանիկ զեաշատուր վարդապետն և զձեռնտու բարեպաշտաւէր վաճառականն. և զիս զնուստ զՅովհաննէս Զուղացի սպասաւոր բանի, որ բազում աշխատանօք յայտարերեցի զտիպս և զտպագրութիւնս. և զբարեպաշտ ծնողս իմ՝ զհայրն իմ հանգուցեալ մահդասի ներգարն և զմայրն իմ զԱնամէլիքն և զամենայն արեան մեքձաւորս իմ՝ զհոգևորս և զմարմնաշորս, զկենդանին և զհանգուցեալս, որպէս զի և զուր յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ որ է արհմեալ յաւիտեանս ամէն: Հայր [մեր]՝ Վերջն է գրուցս:
30 նմուշ՝ Վենետիկ, Ա. Ղազար:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1660 թ.
Գիրք և Սաղմոս, որ և Սաղմոսաբան կոչի:
Տպագրեալ եղև ի գեղեցկաշէն մայրաքաղաք Վանատիկ, ի տունն Պովիսին, ի թուականութեան Հայոց Մեծաց՝ ՌՃ և Թ:
35 Տեղեկութիւնները մատենագիտ. աղբյուրներէց են:
Էջերի քանակն ու շարվ. չափը անհայտ են: Գրքի վերջում՝ տպագրութիւն հիշատակարանը:
«Փառք ... Թոխաթեցի. Ղասապաղաշայեց Սահակ երէցն որ զօրինակն ետուր, և ի սրբագրելն շատ աշխատեցաւ...: Այլ և օրինակ սորա քննած և ստուգաբանած է ի բազում վարդապետաց, որոց գլուխ է ամէնեւրջանիկ Կեսարացի խաշատուր քաջ բարեւոյնտն, որ էր վերատեսուչ քաղաքին Զուղայոյ, և պետաց պետն
45 Սիմէոն, որք են հանգուցեալ առ Քրիստոս...: Վասն որոյ աղաչեմ զձեզ զամենեւեանսդ որք հանդիպիք սմա ստանալով, յիշեսցիք ի մաքրափայլ աղօթող ձեր և վայելելով զսա՝ զվերոյասացեալ Սահակ երէցն և զՍտեփանոս, որ բազում աշխատանօք յայտաբերեցաք զայսբան, առ ի պայծառութիւն աղգիս մերոյ Հայոց: Տպագրեալ եղև ի տունն Պովիսին: Վերջ:
50 նմուշ՝ չունենք:

1 Տպագրում՝ ոռխպ, որ անշուշտ վրիպակ է:
2 Գ. Զարբնանալյան, «Պատմ. հայկ. տպագր.», էջ 95:

Այլ տպ. Ամստերդամ, 1662 թ.
Սաղմոս Դաւթի մարգարէի որ և Սաղմոսաբան յորչորչի:
764 էջ (շարվ. 11.2×6.5 սմ): Պտկրդ.: Գրքի սկզբում՝ հրատարակիչ Կարապետ Անդրիանացու առաջաբանում (էջ 3—6) ասվում է:
«Ապաւինելով... յայնժամ յիշեսցիք առ կատարօղն խնդրուածաց Քրիստոս նախ զԾարեցի Մա[տ]թէոս սարկաւազն, որ հանգուցեալ է առ աստուած, որ էր նօտար Փիլիպպոսի ճգնագգեաց կաթ[ո]ղիկոսի փոխն-
10 ցելոյն առ Քրիստոս, որ բազում ջանիւք և երկամբք բանդակել ետ և նորակերտեաց զազնիւ և զպատուական զիրս զայս, հրամանաւ և կամօք երից[յ]ս երանեալ կաթողիկոսին Յակոբայ: Իսկ զկերպ և զօրինակ տառին առեալ էր յերջանիկ բարեւոյնտնէն Մօսիսէ, նաև
15 զգաղափար Սաղմոսարանիս: Յիշեսցիք ընդ նմին զընկեր և զօթանդակ վերոգրեալ Մա[տ]թէոսին զերեւանցի Ղիմենց Աւետիսն, զեղբայր երջանիկ բարեւոյնտնէն Ոսկանի որ ի ժամ մահուան Մա[տ]թէոսին յորդորեաց զնա անդարձ առնել և կտակագրել զայս նոր տպարանս
20 յիշատակ սուրբ էջմիածնի և Սուրբ Սարգսի վանացն. իսկ զկնի որոց ներեսցիք և ինձ՝ անպիտան և անարհեստ Կարապետի Անդրիանացոյ բանի սպասաւորի և աշակերտի վերոգրեցելոյ երջանիկ բարեւոյնտնի Ոսկանի...: Զսկիզբն էառ տպագրութեան Սաղմոս Դաւթի
25 ի թուականութեան կենարար փրկչին Յիսուսի ՌՈԿ և միակի, իսկ ի Հայոց թուին ՌՃ և մետասանին, յամսեանն սահմոյ ութերորդի և զեկտեմբերի երեք տասանին, ի հայրապետութեան տեսն Յակոբայ սրբաւնեալ կաթողիկոսին, ի յերկրին Օլանդայ, ի քաղաքին Ամս-
30 զէրտամայ, ներ տպագրարանում սուրբ էջմիածնի և սուրբ Սարգսի, հոգաբարձութեամբ և ծախուք վերոգրեալ Ղիմենց Աւետիսն երեւանցոյ»:
Հավելվածի նյութերում՝ Առաքել վրդ.ի «Բանք Սաղմոսիս» տաղը, «Հաւատով խոստովանիմ» և հատված-
35 ներ, «Նարեկ»-ից: Ունի երկու հիշատակարաններ, որոնցից առաջինը (էջ 744—754) է՝
«Փառք...: Արդ կատարեցաւ շնորհօք ամենազօրին քնարական մատենան մարգարէութեանն Դաւթի յամի որ ի ծնընդենէն Քրիստոսի Ռ և Ո և Կ և Բ, յամսեանն
40 Հոսմայեցոց յուլիսի Ժ. և հընդին: Եւ ի թուարկութեան հայկական սերիս Ռ և Ծ և մետասանին, յամսոյն ահկուլ ԺԱ, յիշխանութեան նահանգիս Յօւնեղայ Վիլհէլմոս Բրինցփին, ի ծովագատ քաղաքիս որ կոչի Ամսդէրտամ: Ներ տպարանում Սուրբ էջմիածնի և արա-
45 զահաս վկային իւրոյ Սրբոյն Սարգսի զօրավարին: Յօթներորդում ամի զիտապետութեան երիցս երանելոյն՝ հովուապետին լուսաւորչադաւան հօտիս տեսն Յակոբայ ...: Երորդի սրբաւնեալ կաթողիկոսին Զուղայեցոյ, լուսակառոյց և զբմբեղայր՝ երկնաքատակ և քրիս-
50 տոսաբնակ գահոյին, որ վերաձայնի սուրբ էջմիածնի: Այլ և աղօթիւք ներագումարեալ եղբարց կուսակրօնից և սրբիական և բարեւոյնտնական խմբից աւարտեցինք զսա առ ի վայելումն մանկանց Սիոնի զիմանալի բու-

1 Բաց է թողնված մեկ բառի տեղը:

բախտանս, ի վրաս Քրիստոսի և ի զովեստ ամենասուրբ
անուան նորա, ամէն և արդ աղաչեմ դձեղ սիրովն
աստուծոյ յիշել ի Քրիստոս զբաղման և քրտնածոր
աշխատութեամբ Հոգարարձուն և զմատա-
կարարն տալարանիս զտէր Ոսկանի բարոնեաց պետի
զեղբայրն՝ զԲէրդորոսի որդի զԵրեանցի Ղլիմենց Աւե-
աբան Որ եղև պատճառ յորդորելով զՄաթթիթոս սար-
կառազն ընծայել զայս ազնուակերտ և ըղձալի տրպա-
զրարանս Սուրբ Էջմիածնի և Սուրբ Սարգսի Քանդի
Մաթթիթոսն ի Հիւանդութեան խրոմ կոչեալ զվերո-
գրեալ Աւետիսն և խնդրել ի նմանէ Զ և ժն մառչիլ
փոխ, զի տացէ պարտապանացն իւրոց, որք յոյժ վշտա-
ցուցեալ էին զնա, և տպեմք ասէ ԲՈՒ Սաղմոսարանս,
և Ռ և Մ Յիսուս-որդի և վաճառեալ և զշահն նորա
արացցոր Բ րաժինս՝ ինձ և քեզ, Իսկ թէ մեռայց՝ դու
ի գործ արկեալ զտպարանն մինչև վճարիցես զպարտան
իմ և զըոյն ևս առցես Հանդերձ շահիքն, և տէր եղիցի
քնդ քեզ, ևս զայս ոչ էառ յանձն Աւետիսն՝ ասելով.
եթէ տացես զտպարանդ յիշատակ Սուրբ Էջմիածնին և
Սուրբ Սարգսին՝ լինիմ քեզ ընկեր և տամ զփողս, և
ևս աշխատիմ անձամբս ի տպարանիս որբան և կենդանի
իցեմ, և զարդիւնս զրամին իմոյ բաշխեմ վերոգրեալ
որբոցն, և յետ մահուան իմոյ՝ զբովանդակն Ուրոյ Հա-
ւանեալ Մաթթիթոսն և յօժար սրտիւ արար կտակ՝ զի
յետ մահուան իւրոյ և վճարման պարտոց երկոցունցն՝
տացի տպագրատունն վերոգրեալ մենաստանիցն, և
ինքն ըն ևս աւարտեալ զՅիսուս-որդին Հանդեալ ի
Քրիստոս, Զորոյ զՅիսկն լցեալ Աւետիսն, և սկսեալ
բաղձանօք և փափաղմամբ տպել Ս և Զ զեղապաճոյձ
և զովիկի Սաղմոսարան առ ի ընթերցումն աստուծա-
սիրաց, արանց և կանանց։ Վասն որոյ յիշեալիք զմեզ
սորին զԲէրդորոսն, և զմայրն զԳոհարաղիզն, և զպատն
զՂլիմենց Զարարիայն, և զմամն զՄէլիքիսաթունն, և
զփոքր եղբայրն զՄիղդալանն և զըոյրն Ռուսինն և
զՀանդուցեալ եղբայրն զՅովհաննէսն, այլ և զկենակից
սորին զՄարիամ տատն և զամենայն ազգատոճսն և
զերախտաւորս սորին, և ասացել լիով սրտիւ՝ Տէր
աստուած սրբմեաց նոցա և ջնչեա զղիր յանցանաց
նոցա և արժանի արա արքայութեան քում։ Հուսկ յետոյ
Հայցեղէր և վասն իմ վերջացելոյս և անարժանիս՝ որդ-
ւոյս տէր Յովհաննիս՝ Կարապետի կրօնաւորի Անդրիա-
նացոյ և կարծեցեալ զսլ բանի սպասաւորի, և յիմար
և սնոյրտան աշակերտի վերոգրեալ տեառն Ոսկույ
ամենիմաստ Հոռոտարակետի և փիլիսոփայի և զաղմա-
տականացն թարգմանչի։ Եւ ներեալիք սխալանաց իմոց,
զի անձանօթ էի տպական արուեստիս և ևս բարբառոյ
աղղացն Հօյանդիկաց, որպէս և նորա մերոյս գրի և լե-
ղովս։ Վասն այսորիկ յոյժ տաժանմամբ և մեծաւ աշ-
խատութեամբ Հազիւ կարացի այսբան յայտ ածել։ Եւ
զյոյմայս ըստ այլոցն արկի ի գանձանակս տեառն, և
ամենայն կերպիւ ջանացի ըստ կարողութեան իմոյ Հե-
տեկի Տնարարութեան, միջնորդութեամբ և օժանդակու-
թեամբ վերոգրեալ Աւետիսն, քանդի օգնէր միշտ ինձ
խոսելով ընդ նոսա և՛ ի սրբազրեկ փորձոյն և՛ ի բաղ-
դատել պատկերացն, զի զոմանս ըստ վերնագրացն և
զոմանս միոյ տան կամ շարագրութեան և զայլսն ըստ

Յոանկայ օրինակացն եղինք։ Այլ և յերկուց Հանդիսա-
ցեալ օրինակաց սրբազրեցաւ, մինն յառաջնոյ ասացի-
լոյն և միւսն ի Կենսարացոյ տէր Խաչատրոյ բարոնա-
պետի ապեալ յԱւետիցն, սակիս քոյ զըստս ունինս
եղինք առնելիք ի լուսանցան, ստորապահան և բացա-
սական նշանօք։ Նոյնպէս և զաստա Հերբալցեոցն, Հան-
դերձ անուամբն իւրեանց ի լուսանցս Անրծացն, և որ
ի նայնց Հաճոյ թուեցի ձեզ՝ ընկալչիք... Դարձեալ յի-
շեալիք ի տէր զԱմամիացի Խոտապալչի որդին Մի-
նասն, մարլն իւրով Մարիամաւ, որ ետ մեզ Զ մառչիլ
փոխ, սրով զՌ և Մ Յիսուս-որդիս կազմեալ յիշեցիք
նաով յիշմիւնիայ։ Այլ և յիշեալիք զՀանձարեղ արու-
եստաւորն զՅոանիք Քրիստոֆլուն, որ է աղգաւ Ալա-
ման, որ և բաղմանար ջանիւ կերպացոյց զպողոյնա-
տեալ և զաղընձի տիպ տառիցս, որով ձուլեալ կերպա-
նայ կապարեալ զիրն նաև զշարժող գրոյս նաև նանդան
Բիբլիման պատանին, որ թարգմանի Յովհաննէս Յովհան-
նիսի, որոյ բազում աշխատութեամբ ուսուցի զգիրս
Հայոց ի պէտս զործոյս։ Իսկ զկնի սորին եթէ տէր
կամիցի և օգնեցէ մեզ աղօթիւք եղբարցդ, տպագոր-
ծեմք փոքրիկ ժամագիրք, վասն Հասարակաց անձանց,
մինչև ի Հասանիլ առ մեզ Աստուածաշնչին և Հրամա-
նաց վեհապետին Հաւու, և յայնժամ արացցոր զպա-
տուիրեալն ի նմանէ առանց ձանձրանալոյս։

Երկրորդ Հիշատակարան (էջ 761—762).

Վերին անգամ խնդրեմ ի սիրելեացդ իմոց լի-
շել առ Քրիստոս զԶուլայցի խօջայ Շահրիմանն և
զկողակիցն իւր Շահգաթուն, և զորդին իւր խօջայ Սահ-
րատն և զկողակիցն իւր Սալմարն և զորդիսն զԶարա-
րիայն և զՄարգարէն և զայլն արեան մերձաւորսն սո-
րին, նալ և զընկերն իւր Միղդենց Յովհանն և զՀայրն
իւր Մնացականն և զմայրն իւր Անային, զեղբայրն իւր
Մկրտումն Հանդերձ ազգականովն իւրով, զի յոյժ օգնա-
կան եղև մեզ ի ներդրեալն մերում, քանզի տարակու-
սեալ պաշարէար վասն զրամի և բաղումբ ունէին կա-
րողութիւն, բայց ոչ կարէին օգնել թէ զգիրն աւար-
տէաք. իսկ սա ձեռնտու եղև ևս մեզ Ռ և Էձ մառչիլ
որով աւարտեցինք զՌ և զԷձ Սաղմոսարանս։ Վասն
որոյ յերես անկեալ աղաչեմ զձեզ զի լիով սրտիւ ևն։

Այլ Հիշատակարան (էջ 763).

Դարձեալ աղաչեմ զձեզ յիշատակել ի Քրիստոս
զիղումենց Միսիթարն, և զՀայրն իւր զԻսահակն և
զմայրն զԳուպիարին և զնորաբողոք օրդին զՄուրա-
տանն, քանզի այս աստուածաւեր այրս Միսիթար եղև
միջնորդ և յորդորիչ և պատճառ Յովհանն որ օգտակար
և ձեռնտու եղև մեզ, տալով զվերոգրեալ զրաման, վասն
որոյ և սմա արժանի է ասել։ Եւն։

Նմուշ՝ Վենետիկ, Ս. Ղազար։

Այլ տպ. Ամատերդամ, 1664 թ.

(Ա էջ) Երգ բնաւակն։

(Բ էջ) Սաղմոս Դարի մարգարէի | Որ և
Սաղմոսարան կոչի։ | Հոգւոյն շնորհաց բղ-
խեալ հոսի, | Յոգիւ մարդկան առժաւալի։

Այլ տպ. Մարտի, 1677 թ.

Գիրգ Սաղմոսաց Դաւթի: Տպեցեալ ի տպարանի Սրբոյ էջմիածնի և Սրբոյն Սարգսի Զօրավարի: Արդեամբ և ծախիւք Սողոմոնի 5
փետրոյ տեառն Ոսկանայ արքի եպիսկոպոսի Երեանցոյ՝ հանգուցելոյ առ Քրիստոս: Յամի տեառն 1677, յունվարի ամսոյ ի տասն և ութ: Ի Մարտիիայ:

445 էջ (շարվ. 7.7×5.9 սմ): Պտկրդ. Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից: Վերջում՝ հիշատակարանը (էջ 444—445), որ է՝

«Շնորհիւ ամենազօրին աստուծոյ և ողորմութեամբ, աւարտ եղև գրգուկիս փորրատփի, որ կոչի Սաղմոսա- 15
րան, աշխատութեամբ տեառն Ոսկանի արքի եպիսկոպոսի հանգուցելոյ ի Քրիստոս: Արդեամբ և ծախիւք երից պարտատիրաց, նախ՝ Զուգայեցի նազարի որդի Մելքումն, երկրորդ՝ Շոտթեցի Զարիպանի որդի Մարգարն, և երրորդ՝ Ազուլեցի Աղամի որդի Պետրոսն: Նաև յիշի մաղթման զժառանգ և զքեռորդի նորին զՍաղա- 20
մոնն (sic), որ է տէր և հոգաբարձս գործարանին» ևն: Նմուշ՝ Պետ. Մատ. հ. 1319 (թերի):

Այլ տպ. Վենետիկ, 1682 թ.

Գիրգ Սաղմոսաց Դաւթի: Տպագրեցեալ ի տպարանի Միքայէլի Պառպօնի: Արդեամբ և ծախիւք Շոտթեցի Սիմոնի որդի Կարապե- 25
տին, և մատակարարութեամբ Յոհաննիսի վարդապետի: Ի քվի փրկչի 1682, ապրիլի ամսոյ 23, ի Վենետիկ փաղափ:

30 512 էջ (շարվ. 8×5.1 սմ): Պտկրդ. Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ», հատվածներ «Նարեկ»-ից, «Կանոնն տօմարականն տօնից» ևն: Վերջում՝ «Յիշատակարան» (էջ 510—512), որ է՝

«Օրհնութիւն... ևս վկարողութիւն նուաստացելոյ 35
ծառայիս՝ հասուցանելոյ ի վախճան զվաշելատիպ և զբարեկէն երգարանս դադեան ի փառս ամենամեծի անուան իւրոյ սրբոյ և ի գովութիւն երանեցելոյ կուսին Մարիամու Աստուածածնին ի պէտս Հայոց բարեսի- 40
րաց և ի զբօսանս հանուրց ուսումնասիրաց, ի թուի փրկչին մերոյ 1682 ի 30 յունիսի և ի թուին Հայոց ՌՃԱԻ ի ի նոյնոյ ամսոյ, ի Վենետիկ քաղաքի, ի յօրինակէ տեառն Ոսկանայ վարդապետի հանգուցելոյ ի Քրիստոս: Արդ՝ որք հանդիպիր սմա ընթեռնելով կամ օրինակելով, յիշեցէք յազօթս զնուաստ ծառայ ձեր 45
զՇոտթեցի Սիմոնի որդի զԿարապետս հանդերձ ծնողիւր և բնաւիւր ազգականօք և բարեկամօք իւրովք, ընդ որս և դուք յիշեալ յիշք ի տեառն ի միտանգամ գալտեան նորին ի փառս անդրաւականս. ամէն»:

Նմուշ՝ Վենետիկ, Ս. Ղազար:

50 Այլ տպ. Վենետիկ, 1684 թ.

Գիրգ Սաղմոսաց Դաւթի: Գաղափարե-

ցեալ ի յօրինակէ մեծին Խաչատուր վարդապետին և տպագրեցեալ ի թուին Հայոց հա- 5
գար հարիւր երեսուն և երրորդ ամին, ի պէտս Հայկազունեաց բարեսիրաց, և ի փառս ամենասուրբ երեւոյրեան, ամէն: Ի Վենետիկ փաղափ:

528 էջ (շարվ. 9.5×6 սմ): Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից: Վերջում՝ տպագրութեան հիշատակարանը (էջ 528), որ է՝

«Տպագրեցաւ վաշիշատիպ երգարանս Դաւթի ի հայրապետութեան սրբազան կաթողիկոսին Հայոց՝ տեառն եղիազարու, արդեամբք և գոյիւր Ոսկանայ Ազուլեցոյ՝ որդոյ Մարտիրոսի, ի յբօսանս Հայկա- 10
զունեաց ի փառս ամենասուրբ երրորդութեան. ամէն» ևն: Նմուշ՝ Վենետիկ, Ս. Ղազար:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1694 թ.

[Սաղմոս ի Դաւթ: Գիրգ Սաղմոս և Սաղ- մոսարան կոչի: Տպագրեալ եղև ի գեղեցկա- 20
շէն մայրափաղափն Վենետիկ, ի տունն Անտոնիոսի Պօրթօլի, ի քվականութեանն Հայոց Մեծաց ՌՃԽԴ: Դաւթ երգէ զայս ասելով. եթէ շրթունս հոգոյս բանաս, բերան իմ. Տէր, փեղ օրհնեցէ]:

368 էջ: Մեղ հայտնի է Փարիզում գտնվող միակ օրինակով, որի անվանաթերթն ընկած է, բայց հետագայում, 1713 թ., լրացված է ստացողի ձեռքով՝ Հոռմում:

Տպագրութեան հիշատակարանը. «Փարք (sic).... Շնորհօք ամենազօրին Աստուծոյ և սիրով սուրբ Հոգ- 30
ւոյն կենարարին աւարտեցաւ գիրք երգարանս Սաղմոս և հետեւի (sic) իւր պարգատօմար Հրօմա[յ]եցոց (sic) ի թուին մեր տէր Յիսուսի Քրիստոսի ՌՃՂԴ, և Հայոց՝ ՌՃԽԴ, ղեկտեմբերի 1, ի քաղաքին Վենետիկին, ի հովուապետութեան տեառն Նահապետի կաթո- 35
ղիկոսին սուրբ էջմիածնի: Դարձեալ ծանիր, ով ընթերցող մեր սիրելիք. արդ՝ որք հանդիպիր սմայ կարդալով, յիշեցէք ազօթս զնուաստ ծառայ ձեր Անդօնի Պօրթօլի որ է ազգաւ կատինացի, տպագրեցեալ ի նոյն տպարանի և սորայ սրբագրողի որ չէ արժանի անվանիլ, ընդ որս և դուք... ամէն» (էջ 368):

Վերջում կա, նոր էջակալումով, Պարգատմար (էջ 1—79), որն սկսվում է «Նրաւք Պարգատմարին Հոռմայեցոց» վերնագրով:

Նմուշ՝ Փարիզ, Գրատուն Հր. Սամուել:

Այլ տպ. Մարտի, 1710 թ.

Գիրգ Սաղմոսաց Դաւթի: Ի հայրապետու- 45
թեանն տեառն Աղեքսանդրի Զուղայեցոյ՝ կաթողիկոսի ամենից Հայոց: Ի Մարչիլեայ փաղափ: Եւ (sic) թուաբերութեան Հայոց ՌՃԾԹ, յունուարի ամսոյն Ի, և ի թուին փրկչին՝ 1710, յունվարի Ի:

Լեւորի քանակը՝ անհայտ: Շարվ. չափը՝ 11.2×7 սմ: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ», մեկ հատված «Նաբեկ»-ից, Առաքել վրդ.ի «Բանք Սաղմոսիս» տաղը և տոմարական տղջուսակ:

5 նմուշ՝ Վենետիկ, Ս. Ղազար (Քերի):

Այլ տպ. Վենետիկ, 1712 թ.

Փոքրիկ Սաղմոսաւան: Ի լոյս ածեցեալ ի յօգուտ ուսումնասիրաց, ընչիւմ և գոյիւմ ամենապայծառ խօջայ Սարհատի որդի լուսահոգի պարոն Մուրատին: Ի հայրապետութեան տեառն Ջուղայեցոյ Աղեփանդրի ամենից Հայոց կաթողիկոսի: Ի Վենետիկ, յամի տեառն՝ 1712, թուին Հայոց՝ 1161, յունիս 28, ի տպարանի Անտոնիոսի Պոռոնի: Հրամանաւ մեծաւորաց:

451 էջ (չափը. 8.8×4.6 սմ): Պտկրդ. Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նաբեկ»-ից: Վերջում՝ տպագրութեան հիշատակարանը («Առ բարեկէր ընթերցողս», էջ 448—451), որ է՝

20 «Ենորհիւ... փոքրիկ մարդարէաբան Սաղմոսաւանս պատուականօք պատկերօք դարգարեցեալս և աստուածաշնչահանգոյն վկայութեամբ զեղեցկացեալս, աշխատասիրութեամբ վերապատուելոյ խաչատրոյ վարդապետի էրդրումեցոյ սրբադրեցեալս, ի Սաղմոսարանէ ի լոյս ածեցելոյ ջանիւր Ոսկանայ արհիպիսկոպոսապատիւ վարդապետի Երեանեցոյ՝ օրինակեցեալս... աւարտեցաւ յամի տեառն 1712 նոյեմբերի 18, ըստ Հայոց՝ ի Վենետիկ քաղաքի: Զայս ի լոյս ածին Ջուղայեցի Երթմանեանք՝ պարոն Նազարն, պարոն Երթմանն, մահաւոր պարոն Սարհատն, պարոն Յոհաննէսն, պարոն Պետրոսն և պարոն Յակոբն ի յիշատակ Երթմանեան խօջայ Սարհատի որդոյ՝ վերապատուելոյ հօր իւրեանց պարոն Մուրատին առ Աստուած հանգուցելոյն...: Վասն որոյ հայցեմք զի ի մաքրափալ աղօթս 35 ձեր արժանաւորիցիք միով Հայր մերի և Ողբունի յիշել զվերոյասացեալ պարոնս Երթմանեանս, և զվերոյիշեցեալ ծնող նոցին, և զառաջին կողակից ծնողի նոցին զԹանկմէրն, և զղուտոր նորին Մարիամատիկն առ աստուած հանգուցեալս, և զկենդանի պատուելի մայր 40 իւրեանց զԹագուհին, և զմեզ աշխատողս և սպասաւորս ալսր գործոյ» ևն:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. հն. 1749:

Այլ տպ. Ամստերդամ, 1713 թ.

Գիրք Սաղմոսաց: Ի լոյս ածեալ հայցմամբ խնդրոյ և ծախիւմ Ջուղայեցի լուսահոգի խոնայ Քանանի որդոց Թարխանին, Աւետին և Սարհաղին՝ ընկերացն Աւետի որդոյ Զափարիայի, Եաղուբի որդոյ Մկրտումին, և Աւետի որդոյ Ղազարիոսին: Ի հայրապետութեան էջմիածնի՝ տեառն Աղէփ-

սանդրի ամենայն Հայոց սրբազան կաթողիկոսին: Յամի տեառն մերոյ՝ 1713, և ի Հայոց թուին՝ 1162, ի տպարանի Ղուկասուղայրի, յԱմստերդամ:

5 [Բ]+446 էջ (չափը. 7.5×4.5 սմ): Պտկրդ. Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նաբեկ»-ից: Վերջում՝ տպագրութեան հիշատակարանը (էջ 444—446), որ է՝

«Վերջաբանութիւն: Յնծացէր արդարեւ ի տէր, բարոզէ որդիարուղիս շնորհօք լցեալ քնարերգու մարդարէն Դաւիթ, ուղղոց վայելէ օրհնութիւն: Ուղղոց՝ առէ, վայելէ օրհնութիւն, ո՛չ թիրոց և ո՛չ ամբարըշտաց: Ահա ձեզ ուղղոց, ահա ձեզ համայն բարեպաշտիցդ անգին զանձարան, և ամենադարգ ըշտեմարան հոգեւորոգ օրհնութեանցն զեղեցկադիր յօրինուածով 15 տպեալ, կազմեալ՝ և ի լոյս ածեալ: Յնծացէր ուրեմն արդարեւ ի տէր. օրհնեցէր և վայելեցէր, զի յօրհնաբանելն ձերում այս զեղեցկատիւ Սաղմոսարանաւ և ի վայելելն ձերում իցէ անչինչ յիշատակ, աղղղական զեղ, և հոգեշահ սպեղանի Ջուղայեցի լուսահոգի խօջայ Քանանին և իւր կենդանի որդոցն պարոն Թարխանին, պարոն Աւետիքին և պարոն Սարհաղին. այլ և՛ համայն սոցին արեանառու մերձաւորացն՝ կենդանեացն և ի աւր հանգուցելոցն: Ընդ որս ևս յիշեցէր ի սուրբ յաղօթս ձեր զվերոյդեալ խօջայ Քանանի որդոց ընկերաւն՝ Աւետիքի որդին Զափարիան, Եաղուբի որդի Մկրտումն և Աւետիքի որդի լուսահոգի Ղազարիոսն. զծնողաւն, և զայլ ամենայն արեանառու մերձաւորս նոցա զկենդանիսն և ի Քրիստոս հանգուցեալսն: Վերստին յիշեցէր ի ջերմեանդ յաղօթս ձեր զվերոյ համեղարարոյ, բաղդարան, չընաղիմաց և նորաբողոք մանուկն լուսահոգի Ղազարիոս. զի նա եղև առիթ և պատճառ այս փոքրադիր սաղմոսարանիս տպագրութեան. բայց՝ ո՛հ ցաւոյս, կամեցեալ նա յերկրէն Դանիւլ նաւել ի Հնդկիս, նաւակոծ Ժմպրոպացն հանդիպեալ, նաւն ի բթալի ալեացն բեկեալ, և որք ի նաւին էին ընդ աղնուաբարոյ Ղազարիոսին ամենի ծփանօքն տատանեալ՝ լինին ի ծովն խորասուզեալ: Վերջ»:

Նմուշ՝ Վենետիկ, Ս. Ղազար:

Այլ տպ. Ամստերդամ, 1714 թ.

Գիրք Սաղմոսաց: Տպագրեցեալ ի հայրապետութեան տեառն Աղեփանդրի ամենայն Հայոց կաթողիկոսին էջմիածնի: Յամի տեառն 1714. ի մերում թուին՝ 1163: Ընտպարանում Ղուկասուղայրի Վանանդեցոյ: 35 ՅԱմստերդամ:

838 էջ (չափը. 12.7×9.1 սմ): Պտկրդ. Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նաբեկ»-ից, Վերջում՝ «Յիշատակարան» (էջ 830—838), որ է՝

«...Յաւարտ հասուցաք զայս աստուածաշունչ նուազարանս և հոգեբուղիս շտեմարանս յամի տեառն 1715, և ի թուին Հայոց՝ 1164, ի հայրապետութեան սրբոյ էջմիածնի՝ տեառն Աղեփանդրի ամենայն Հայոց

1 Հայկական թվականը բացակայում է:

կաթողիկոսի, ի յիշատակ Զուգայեցի մեծահոգևոր և պայծառաստուհ խաղաղեցեցի տէր Հանգուցեալ Մարգարի որդի խոջայ Ռճանին, իւր կողմից Մէրտատիկին, և իւր որդոցն՝ Մարգարին, Մուրադին, Մատուրին և Աւագին, նաև աստուծով զօրացեալ կենդանի որդւոյ նորին՝ պարոն Յակոբքանին, որ որդւովք և ընչիւք բարդաւաճի... Դարձեալ յիշեցէք ի տէր Զարդալանեցեցի Հանգուցեալ Զարդալանն, զսորա կենդանի որդին, և վերջոյ խաղաղեցեց ընկեր պարոն Ստեփանոսն... Տակաւին յիշեցէք յազօթն ձեր զՅիզեցի Թեանի որդի զՆորահասակ Մարկոսն, զիւր ծնողն և զայլ ամենայն ազգայինն. զի սա ընդ վերջոյ պարոն Ստեփանոսին համակամ ընկերացեալ ի միասին՝ ծախարն իւրեանց ևսուն տղի 1500 Սաղմոսարանս, հաղարն՝ ի սակի պարոն Ստեփանոսին, իսկ հինգ հարիւրն՝ ի սակի Մարկոսին: Հուսկ յետոյ յիշման արժանի արասցիք, հայցեմ, զմտերիմ և զհարազատ մատակարար զօրժարանիս՝ զԴուխաս Նորիշանեան, ծընունդս Վանանդեան, սերունդս Գողթնեան, և մենացեալս յանմխիթար վայրի. զի օրբացեալ ի լուսահողի հաւուն իմոյ՝ Թոմայ և Կափայլ եպիսկոպոսին ի տէր Հանգուցեցեց, որոյ յոգնագան բրտամբքն կանգնեցաւ այս գեղեցկատիւղ, և հիւրոյս՝ կտակաւ նորին ի ժառանգութիւն ժամանեալ տպարանս: Տէրն տերանց հատուցել նմա ըստ բազմազիմի բրտանցն և երախտեացն, ամէն: Ընդ որս՝ յիշեցիք ևս զձեռնասուն և զարեանառու պատանեակին իմ զՅՏՀաննէսն, զի սա զայս բոլոր Սաղմոսարանս մեղուաջան բրտամբք շարաբարդեաց, և զայս բազում զժուարակիր աշխատանս տպագրութեանն մտերմաբար յանձն էաւ» ևն:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. հն. 1321:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1715—1725 թվականներին միջև.

[Սաղմոս Դաւթի ուր և կոչի Սաղմոսաւան]:

Այս հրատարակութեան օրէն նմուշ չունենք ձեռքի տակ: Խորագիրը կազմել ենք ըստ նորնախիջեանյան 1791 թ. հրատարակութեան, որը սրանից է արտատրւել (տես նրա հիշատակարանը): Զարբհանալայնի ձեռքի տակ եղած մի տպագրութիւն, որը զժախտաբար անվանաթերթից զրկված է եղել, ամենայն հայանականութեամբ սույն տպագրութեան մի նմուշն է: Զարբհանալայնն այդ օրինակի մասին գրում է.

«Սաղմոս գրոց հին տպագրութիւն մ'ալ հասած է մեր ձեռքը, որուն առաջին թերթը պակաս ըլլալով՝ չենք կրնար որոշել տպագրութեան տարին: Հրատարակութեան բաղաքն է Կոստանդնուպոլիս, և տպագրողն՝ Յովհաննէս որդի Աստուածատրոյ, ինչպես կը ծանուցանէ յիշատակարանն: Անշուշտ զայս կ'ակնարկեն Նախիջեան բաղաքը հրատարակուած Սաղմոս գրոց յիշատակարանին հետեւեալ խօսքերն. «...2ի ի վաղուց հետէ լուեալ էր մեր՝ թէ զոյ Սաղմոս իմն տպեցեալ ի վաղ ժամանակաց, յորում կայ եղեալ յ'սկիզբն ամենայն ալելուից խորագիր խճողեալ սուրբ մտք... որ էր տպեցեալ ի հայրապետութեանն հանուրցս Հայոց տեառն Աստուածատրոյ... առեալ օրինակեցաք, և եղաք ի գլուխ ամեն-

նայն փոխից սոյն Սաղմոսիս՝ որ ի մէջ յառաջին տպեցեալ Սաղմոսին առեանի. և այժմ երկրորդապէս եղի տպեցեալ հանդերձ ոտանաորիք»:

Զարբհանալայնի կատարած նույնացումը մենք համարում ենք ճիշտ, ի նկատի ունենալով, որ նա իր ձեռքի տակ եղած անծանոթ տպագրութիւնը համեմատել է 1791 թ. հրատարակութեան հետ և գտել է նման, իսկ վերջինս ունի մի ակնառու առանձնահատկութիւն, որով տարբերվում է մյուս բոլոր հրատարակութիւններից. այն է՝ ներքին խորագրերին կցված հատվածներ, որոնք բաղված են «ի Մեկնութիւնէն Սաղմոսաց հորհրաշ վարդապետին մերոյ մեծին վարդանայ»:

Հրատարակութեան ժամանակաշրջանը նշանակեցիք այն հիման վրա, որ գիրքը լույս է տեսել Աստվածատուր Համադանցու կաթողիկոսութեան օրով (1715—1725 թթ.):

Նմուշ չունենք:

Գուցե սույն տպագրութեան հետ նույնն է այն «Սաղմոսարան պատկերազարդ»-ը, որ հիշատակում է Այ. Երիցյանը՝ որպէս Կ. Պոլիս 1715 թ. հրատարակութիւն, առանց ասելու, թե ո՞ր տպարանի գործ է և ի՞նչ աղբյուրից է իր տեղեկութիւնը², և որը հայտնի չէ մատենագիտական մյուս աղբյուրներին:

Այլ տպ., վայրը՝ անհայտ, 1728 թ.
[Սաղմոսաւան]:

478 էջ (շարվ. 11.2×6.2 սմ): Հավելվածի նյութերում՝ «Հաստով խոստովանիմ», հատվածներ «Նաւեկ»-ից, Առաքել վրդ. Քաւմէ Սաղմոսիս տաղը և տոմարս վերջում՝ «Յիշատակաւան տպողի» (էջ 478), որ է՝

«Շնորհօք և ողորմութեամբ ամենագորին աստուծոյ, բարեխօսութեամբ և ընդ հովանեաւ սրբուհոյ Աստուածածնին այլ և բարեխօսութեամբ սրբոյն արագահաս զինաւորին Քրիստոսի եղև աւարտ տպեցման վալելլատիս Սաղմոսիս [որ] օրինակեցեալ է ի ընտիր օրինակէ լուսատրեալ հոգի տեսնն Ոսկանայ հանգուցելոյ աստուածաբանութեան վարդապետի և երկրորդ Բարբեմանչիս Հայոց գոր գովելոյ և Ողորմի տալոյ է արժանի, և բարեխօս ունելով, զի բազում երախտիս ունի ի վերայ մեր, որոյ յիշատակն անջնջելի է առաջի Աստուծոյ»:

Նմուշ՝ Վենետիկ, Ս. Ղազար (Թերի): Այս օրինակի մասին մեզ հետեւյալն է հաղորդում Հ. Ս. Ծժժճեմյանը. «Ս. Ղազարի գրատան Բջ 15 Սաղմոսարանի անուանաթերթը ինկած է. կը սկսի էջ 31-ով. կը վերջանայ էջ 478-ով, որ է յիշատակարանը: Միջանկեալ էջ 472 ունի հետեւեալն. «Թրական Հայոց՝ ՌճՀէ. Եօթնեւեակն՝ Բ, գիր տարին՝ Տ, վերադիրն՝ ԻԸ...: Ոմանք ոյս թուականը կարդացած են 1728 և նշանակած են զորին վրայ: Գրքին հնութիւնն ալ այդ ցոյց կու տայ»:

¹ Գ. Զարբհանալայն, «Հայկ. մատ.», էջ 603—604.

² Ա. Երիցյան, «Պատմական տեսութիւն հայ տպագրութեան մինչև տասնեօնեւորդ դարը», Փոքը, 1881, № 4, էջ 17.

Այլ տպ. Վենետիկ, 1733 թ.

Սաղմոս Դարթի որ և կոչի Սաղմոսաբան:
Տպագրեցեալ ի Վենետիկ, յամի տեառն 1733,
ի տպարանի Անդոնի Պոնթոլի: Հրամանա-
մեծաւորաց:

384 էջ (շարվ. 10.6×6.3 սմ): Պտկրդ.: Հալկիվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Հատորին կաղնիակից է Մխիթար Սեբաստացու
«Տոմար կարճատեղ»-ը, Վենետիկ, 1733, 40 էջ:

Նմուշներ՝ Պետ. Մատ. Հն. 1916 (սկզբից թերի):
Վենետիկ, Ա. Ղազար (լրիվ օր.):

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1738 թ.

Սաղմոս երանելի մարգարէին Դարթի:
Տպագրեցեալ ի հայրապետութեան տեառն
Արաքսամու սրբազան կաթողիկոսին ամե-
նայն Հայոց: Ի թուականիս 1187, յունվա-
րի Ա.:

384 էջ (շարվ. 11.5×6.5 սմ): Հալկիվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ», հատվածներ «Նարեկ»-ից, Առաքել վրդ.ի «Բանք Սաղմոսիս» տաղը և պարզատմարական աղյուսակ: Վերջում՝ «Յիշատակարան տպողի» (էջ 384), որ է՝

«Փառք...: Տպագրեցեալ եղև Սաղմոսաբանս բարեխոսութեամբ արագահաս և երջանիկ զինուորին Քրիստոսի սրբոյն Մինասայ ի վախելումն մանկանց Սիօնի, ի հայրապետութեան տեառն Ղազարու սրբազան կաթողիկոսին և ի զիտողութեան երկուց աթոռոցն սրբոյն երուսաղէմի և Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Գրիգորի և Յովհաննիսի աստուածաբան վարդապետացն, ի թուականիս ՌՃՁէ: Արդ որք հանդիպիք այսմ դանազան և հոգևոր բարեօք լցեալ զաւթեան սեղանոյս՝ յիշեսցիք ի Քրիստոս զբազմամեղ Աստուածատուրս զտպող սորին, և զբազմաշխատ որդեակն իմ զմաշխայն սրախ որ է ծառայ ծառայից Աստուծոյ: Այլ և յիշեսցիք զբրտնաջան և զհաւատարիմ մշակն զործարանիս՝ զՎանեցի տէր Աստուածատուրի որդին՝ զՍարգիսան և զՄանուկն. և դուք յիշեալ լիջիք]:»

Նմուշ՝ Վենետիկ, Ա. Ղազար:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1742 թ.

Սաղմոս Դարթի որ և կոչի Սաղմոսաբան:
Տպեցեալ ի հայրապետութեան Ղազարու Հայոց կաթողիկոսի: Յամի տեառն 1742, ապ[րիլ], ի Վենետիկ, ի տպարանի Անտոնի Պոնթոլի:

448 էջ (շարվ. 7.5×4 սմ): Պտկրդ.: Հալկիվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ Վենետիկ, Ա. Ղազար:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1745 թ.

Սաղմոս երանելի մարգարէին Դարթի:
Տպագրեցեալ ի հայրապետութեան տեառն
Ղազարու սրբազան կաթողիկոսին ամենայն
Հայոց: Ի թուականիս 1194, յունվարի Ա.:

384 էջ (շարվ. 11.2×7 սմ): Հալկիվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ», հատվածներ «Նարեկ»-ից, Առաքել վրդ.ի «Բանք Սաղմոսիս» տաղը և պարզատմարական աղյուսակ: Վերջում՝ «Յիշատակարան տպողի» (էջ 384), որ է՝

«Փառք...: Տպագրեցեալ եղև Սաղմոսաբանս բարեխոսութեամբ արագահաս և երջանիկ վկային Քրիստոսի սրբոյն Մինասայ ի վախելումն մանկանց Սիօնի, ի հայրապետութեան տեառն Ղազարու սրբազան կաթողիկոսի Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան երկուց աթոռոցն սրբոյն երուսաղէմի և Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Գրիգորի և տեառն Յակոբայ աստուածաբան վարդապետացն: Ի թուականիս՝ ՌՃՂԵ: Արդ որք հանդիպիք այսմ դանազան և հոգևոր բարեօք լցեալ զաւթեան սեղանոյս՝ յիշեսցիք ի Քրիստոս զբազմամեղ Աստուածատուրս զտպող սորին, և զբազմաշխատ որդեակն իմ զմաշխայն սրախ որ է ծառայ ծառայից Աստուծոյ: Այլ և յիշեսցիք զբրտնաջան հին աշխատատուր մշակն զործարանիս՝ զՎանեցի տիրացու Մխիթարն: Եւ դուք յիշեալ լիջիք]:»

Նմուշ՝ Վենետիկ, Ա. Ղազար:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1748 թ.

Սաղմոս Դարթի: Տպեցեալ աշխատութեամբ Սարգսի աբբայիսկոպոսի Կոստանդնուպոլսեցոյ: Ի հայրապետութեան Հայոց՝ տեառն Ղազարու: Յամի 1748, ի մայիսի 2: Ի Վենետիկ: Ի տպարանի Անտոնի Պոնթոլի:

372 էջ (շարվ. 10.9×6.1 սմ): Պտկրդ.: Հալկիվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից: Վերջում ուրույն անվանաթերթով և էջակալութեամբ տպակից է Մխիթար Սեբաստացու «Տոմար կարճատեղ»-ը (1—40 էջ):

Նմուշ՝ ՉԳ Հն. 967:

Այստեղ նշելի է նաև գրականության մեջ եղած այն տեղեկությունը, թե Մխիթար Սեբաստացին ևս նույն 1748 թ. կատարել էր Սաղմոսաբանի մի տպագրություն, որին հար և նման էր Սարգիս արքայ. Սարգիսյանի վերահիշյալ տպագրությունը: Սակայն ըստ մեզ հասանալի է, որ Մխիթարն այս թվականին Սաղմոսաբան

1 Հովհ. Թորոսյան, «Վարք Մխիթարայ Արքայի Սեբաստացւոյ», Վենետիկ, 1901: էջ 399: Ղ. Տաշան, «Մայր դիւան Մխիթարեանց Վենետիկոյ ի Ս. Ղազար 1707—1773», Վենետիկ, 1930, էջ 131—132 (ժամ. ՃԽԱ և ՃԽԲ):

լույս ընծայած լինի, բանի որ եթե այդպիսի մխիթար-
յան հրատարակություն գոյություն ունենար, նախ
Զարհանալյանի մատենագիտության մեջ չէր կարող
անտեսված լինել¹, երկրորդ՝ Մխ. Սեբաստացու «Տոմար
5 կարճագույն»-ը Սարգիս Սարաֆյանի հրատարակությա-
նը կցված չէր լինի: Այս վերջին հանգամանքը թեև
դրույթ է համոզվել, որ Մխիթարը, հաշվի առնելով
մրցակցությունը, ստիպված էր եղել ձեռք բաշել Սաղ-
մոսարանի հրատարակությունից և համաձայնվել, որ իր
10 տոմարական երկը տպագրվի Սարաֆյանի հրատարա-
կության վերջում:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1755 թ.

Սաղմոս Դարթի որ կոչի և Սաղմոսարան:
Տպագրեալ ի Վենետիկ յամի տեառն 1755, ի
15 տպարանի Անդոնի Պոռթոլի: Հրամանաւ մե-
ծաւորաց:

384 էջ (շարվ. 10.6×6.3 սմ): Պտկրդ.: Հավել-
վածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատ-
վածներ «Նարեկ»-ից:
20 Հատորին կազմակից է Մխիթար Սեբաստացու
«Տոմար կարճագույն»-ը, Վենետիկ, 1755:
Նմուշ՝ Վենետիկ, Ս. Ղազար:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1755 թ.

Սաղմոս Դարթի որ և կոչի Սաղմոսարան:
25 Տպեալ ի հայրապետութեան տեառն Աղեֆ-
սանդրի Հայոց կաթողիկոսի, յամի տեառն
1755, մարտ, ի Վենետիկ, ի տպարանի Ան-
տոնի Պոռթոլի:

456 էջ (շարվ. 7.2×4.3 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի
30 նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ
«Նարեկ»-ից:
Նմուշ՝ Վենետիկ, Ս. Ղազար:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1756 թ.

(Ա ճակատ) Սաղմոս Դարթի, որ և կոչի
35 Սաղմոսարան: Տպեցեալ ի հայրապետու-
թեան տեառն Աղեֆսանդրի սրբազան կաթո-
ղիկոսի ամենայն Հայոց: Ի թուին Արամեան
1205:

(Բ ճակատ) Սաղմոս Դարթի, որ և կոչի
40 Սաղմոսարան: Յորում յանախակի գուշակի
գտնօրէնութենէ խոստացելոյ² մեսիայի փրկ-
չին մերոյ Քրիստոսի: Ասացեալ ի Դարթայ՝
յերջանիկ մարգարէ՝ յորդոյն Յեսսեայ: Ըն-
ծայեալ հանուրց փափագողաց մերագնեայց՝
45 տպագրութեամբ ի Կոստանդնուպոլիս ֆաղա-

լի: Ի տպարարգութեան նորին դիտապետի՝
տեառն Յակոբայ աստուածաբան վարդապե-
տի: Ի տպարանի Աստուածատուրի:

16+416 էջ (շարվ. 12.9×9.2 սմ): Պտկրդ.: Հա-
վելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատ-
վածներ «Նարեկ»-ից: Վերջում՝ «Յիշատակարան» (էջ
414—416), որ է՝

«Շնորհիւ... Յիշեսցիք առ նոյն տէրն մեր Յիսուս
Քրիստոս զիս՝ զորդի Աստուածատուրի հանգուցելոյ ի
տէր, զտպագրող սորին անարժան զՅոհաննէս յետնեալ
10 դպիրս անսիրտան՝ զձերն ծառայ պատրաստական, հան-
դերձ որդեկօք իմովք աշխատութօք՝ պատանեկան Կա-
րապետի և Յակոբայն դեռաբուսիկ: Յիշեսցիք և զհան-
ճարեղ տիրացու Յակոբն Կաղատացի, որ ծանօթացեալ
ընդ մեզ ի տիայ պատանեկութեան և զրեթէ որդիա-
15 ցեալ, փորագրեաց զտիպան կանոնական և փառա-
կան, նաև զգիրսն ձագածեական, առ ի լինիլ յիշատակ
միտմա տպագրատան, որում տէր հատուցէ զվարձաւ:
Յիշեսցիք և զաշխատաւորսն զործարանիս՝ զՎանեցի
Խաչատուրն, զՊօղոսն և զնիկողոսն, յորմէ և դուք լի-
20 նիջիք յիշեալք ի բարին, ամէն»:

Նմուշներ՝ Պետ. Մատ. հն. 1690 (թերթ): ԳԱԹ
Ազատյան 8440 (թերթ):

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1758 թ.

Սաղմոս երջանիկ մարգարէին Դարթի:
25 Տպագրեցեալ ի հայրապետութեան տեառն
Խահակայ սրբազան կաթողիկոսի ամենայն
Հայոց: Ի թուականիս 1207, յունվարի Ժ:

384 էջ (շարվ. 12.8×7.7 սմ): Պտկրդ.: Հավելվա-
ծի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ», հատվածներ
30 «Նարեկ»-ից և Առաքել վրդ. «Քաճեմ Սաղմոսիս» տաղը:
Վերջում՝ «Յիշատակարան տպողի» (էջ 384), որ է՝

«Փառք... Տպագրեցեալ եղև Սաղմոսարանս... ի
Թուին 1207, ի տպարանի Աստուածատուրի Արդ՝ որը
հանդիպիք այսմ գանազան և հոգեւոր բարեօք լցեալ
35 դաթեան սեղանոյս՝ յիշեսցիք ի Քրիստոս զհանգուցեալ
հայրն իմ զԱստուածատուր. ընդ նմին և զիս զորդի նո-
րին՝ զՅոհաննէս յետնեալ դպիրս, հանդերձ որդեկան
իմով կարասիտի՝ զգիրս կապարեայս շարողիս: Այլ և
յիշեսցիք զմշական զործարանիս՝ զՎանեցի Գրիգորն և
40 զնիկողոսն. և դուք յիշեալ լիջիք»:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. հն. 1609:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1759 թ.

Սաղմոս Դարթի որ և կոչի Սաղմոսարան:
15 Տպեալ ի հայրապետութեան տեառն Սահա-
կայ Հայոց կաթողիկոսի: Յամի տեառն 1759:
Ի Վենետիկ: Ի տպարանի Անտոնի Պոռթոլի:

456 էջ (շարվ. 8.5×4.6 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի
նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ
«Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ 24 հն. 1033:

¹ Հմմտ. Գ. Զարհանալյան, «Հայկ. մատ.» էջ
602:

² Տպագրված է՝ խոստանեցելոյ:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1765 թ.

Սաղմոս երջանիկ մարգարէին Դարի:
Տպագրեցեալ ի հայրապետութեան տեառն
Սիմէոնի սրբազան կաթողիկոսի ամենայն
Հայոց: Ի թուականիս 1214, յունվարի Ժ:

384 էջ (շարվ. 11.2×7 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի
նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ», հատվածներ
«Նարեկ»-ից, Առաքել վրդ.-ի «Բանք Սաղմոսիս» տաղը
և տոմարական աղյուսակ: Վերջում՝ «Յիշատակաւան
տպողի» (էջ 384), որ է՝

«Փառք...: Տպագրեցեալ եղև Սաղմոսարանս բարե-
խօսութեամբ արագահաս և երջանիկ վկային Քրիստոսի
սրբոյն Մինասայ՝ ի վայելումն մանկանց Սիօնի: Ի
հայրապետութեան տեառն Սիմէոնի սրբազան կաթողի-
կոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան սրբոյ
երուսաղէմի՝ տեառն Կարապետի երջանկազարդ վար-
դապետի, իսկ և ի պատրիարքութեան Կոստանդնու-
պոլսոյ՝ տեառն Գրիգորի խոհեմազարդ վարդապետի:
Արդ որք հանդիպիր այսմ զանազան և հոգեկոր բարեօք
լցեալ դաւթեան սեղանոյս՝ յիշեսցիր ի Քրիստոս զհան-
դուցեալ հայրն իմ զԱստուածատուր. ընդ նմին և զիս
զորդի նորին՝ զՅոհաննէս յետնեալ դպիրս, հանգերծ
որդովն իմով տիրացու Կարապետի զգիրս կապարեայս
շարողիս: Յիշեսցիր և զմշակն գործարանիս՝ Պօղոսի
որդի զՄշեցի Ղրղւտան և դուք յիշեալ լիւրիք»:
Նմուշ՝ Վենետիկ, Ս. Ղազար:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1770 թ.

Սաղմոս երջանիկ մարգարէին Դարի:
Տպագրեցեալ ի հայրապետութեան տեառն
Սիմէոնի սրբազան կաթողիկոսի ամենայն
Հայոց: Ի թուականիս մերոյ 1219:

384 էջ (շարվ. 12.8×7.7 սմ): Պտկրդ.: Շարվածքը
հետևում է 1758 թ. հրատարակությանը՝ էջ առ էջ: Հա-
վելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ», հատ-
վածներ «Նարեկ»-ից և Առաքել վրդ.-ի «Բանք Սաղմո-
սիս» տաղը: Վերջում՝ «Յիշատակաւան» (էջ 384), որ է՝
«Փառք...: Տպագրեցեալ եղև Սաղմոսարանս... ի
Կոստանդնուպոլսի, ի տպարանի Պետրոսեան Ստեփան-
նոսի: Արդ՝ որք հանդիպիր այսմ հոգեկուր Սաղմոսա-
րանիս՝ զվերոգրեալ Ստեփաննոսն իւրայնօրն և զնորին
զործակիցն ի գործարանիս զտիրացու Պօղոսն և զայլ
աշխատաւորն հիշել ի Քրիստոս աղաչեմք»:
Նմուշ՝ ԶԳ հն. 1016:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1770 թ.

Սաղմոս Դարի որ և կոչի Սաղմոսարան:
Տպեալ ի հայրապետութեան տեառն Սիմոնի
Հայոց կաթողիկոսի յամի տեառն 1770, ի
վէնէտիկ, ի տպարանի Անտոնի Պօքօլի:

456 էջ (շարվ. 7.7×4 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի
նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ
«Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ Վենետիկ, Ս. Ղազար:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1771 թ.

Սաղմոս Դարի որ և կոչի Սաղմոսարան:
Տպագրեցեալ ի վէնէտիկ, յամի տեառն
1771, ի տպարանի Անտոնի Պօքօլի: Հրամա-
նաւ մեծաւորաց:

384 էջ (շարվ. 11.4×8.8 սմ): Պտկրդ.: Հավել-
վածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատ-
վածներ «Նարեկ»-ից:

Հատորին կազմակից է Մխիթար Սեբաստացու
«Տոմար կարճաբոստ»-ը, Վենետիկ, 1733, 40 էջ:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. հն. 1480:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1776 թ.

Սաղմոս երջանիկ մարգարէին Դարի:
Տպագրեցեալ ի վեհափառ հայրապետութեան
տեառն Սիմէոնի սրբազան կաթողիկոսի ամե-
նայն Հայոց: Ի թուականիս՝ 1225, յունվարի
Ժ: Ի տպարանի Աստուածատուրի:

384 էջ (շարվ. 12.8×7.7 սմ): Պտկրդ.: Շարվածքը
հետևում է 1758 թ. հրատարակությանը՝ էջ առ էջ, տող
առ տող: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստո-
վանիմ», հատվածներ «Նարեկ»-ից և Առաքել վրդ.-ի
«Բանք Սաղմոսիս» տաղը: Վերջում՝ «Յիշատակաւան
տպողի» (էջ 384), որ է՝

«Փառք...: Տպագրեցեալ եղև Սաղմոսարանս... ի
պատրիարքութեան սուրբ աթոռոցն երուսաղէմի և Կոս-
տանդնուպոլսոյ՝ տեառն Յովակիմայ և տեառն Զա-
բարիայ աստուածարան երջանիկ վարդապետաց: Արդ՝
որք հանդիպիր այսմ զանազան և հոգեկոր բարեօք լցեալ
դաւթեան սեղանոյս՝ յիշեսցիր ի Քրիստոս զհանդուցեալ
հայրն իմ զԱստուածատուր. ընդ նմին և զիս զորդի
նորին՝ զՅոհաննէս յետնեալ դպիրս, հանգերծ որդովն
իմով տիրացու Կարապետի՝ զգիրս կապարեայս շա-
րողիս: Յիշեսցիր և զմշակն գործարանիս՝ զՄանազ-
կերտցի տիրացու Կիրակոսն, և զտիրացու Սողոմոնն,
և դուք յիշեալ լիւրիք»:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. հն. 1324 (թերի): Վերևում
տրված նկարագրության թերիս լրացվել է Կ. Պոլսի
1758 թ. հրատարակության օգնությամբ:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1778 թ.

Սաղմոս երջանիկ մարգարէին Դարի:
Տպագրեցեալ վեհափառ հրամանաւ տեառն
Սիմէոնի սրբազան կաթողիկոսի ամենայն

Հայոց: Ի թուականիս՝ 1227, յուլիսի ԺԶ: Տպագրեցեալ ի տպարանի Յոհաննիսի և Պօղոսի:

Տեղեկութիւնը մասննագիտ. աղբյուրներից է՝
5 էջերի քանակը՝ 384: Նշվում է որպէս 16⁰ տպագրութիւն: Պակրդ: շիշատակարանում՝

«...Տպագրեցեալ եղև Սաղմոսարանս բարևստութեամբ արագահաս և երջանիկ վկային Քրիստոսի սրբ-
10 րոյն Մինասայ՝ ի վայելումն մանկաց Սիոնի: Ի պատրիարքութեան սուրբ աթոռոցն Երուսաղէմի և Կոստ. նդնուպոլսոյ՝ տեառն Յովակիմայ և տեառն Զաքարիայ աստուածաբան երջանիկ վարդապետաց» ևն:
Նմուշ՝ Ամստերդամ, Համալս. Գրադարան:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1780 թ.

Սաղմոս Դարի որ և կոչի Սաղմոսարան: Տպագրեցեալ ի հայրապետութեան գերագան արքայ սրբոյ էջմիածնի՝ տեառն Սիմէոնի գերեւորանիկ սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան սրբոյ արքայ երուսաղէմի՝ տեառն Յովակիմայ
15 իզնագգեաց վարդապետի: Իսկ և վեհափառ հրամանաւ մեծի արքայանիստ մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Զաքարիայ ազգասէր և աստուածաբան վարդապետի և արք. Լպիսկոյոսի: Ի թուին Հայոց ՌՄԻԹ, փետրվարի Ժ: Ի տպարանի Յոհաննիսի և Պօղոսի:

100 էջ (շարվ. 10.2×7 սմ): Պակրդ: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ
30 «Նաւեկ»-ից, Առաքել վրդ.ի «Քանգ Սաղմոսիս» տաղը և պարզատառքական աղյուսակ: Վերջում՝ «Յիշատակարան տպողի» (էջ 400), որ է՝

«Փառք... Տպագրեցեալ եղև Սաղմոսարանս բարևստութեամբ արագահաս և երջանիկ վկային Քրիստոսի սրբոյն Մինասայ ի վայելումն մանկանց Սիոնի: Արդ՝ որը հանդիպիք այսմ դանազան և հոգեւոր բարեօր-
35 ցեալ դաւթեան սեղանոյս՝ յիշեսցիք ի Քրիստոս զհանգուցեալ հայրն իմ զԱստուածատուր. ընդ ամին և զիս զորդն նորին զՅօհաննէս հանդերձ որդւովն իմով աւրաշու Պօղոսի և զգեաւաբուսիկ Յարութիւնի՝ զգիրս կապարեալս շարողի: Յիշեսցիք և զմշական զործարանիս զԹաւուցի (sic) տիրացու Առաքելն և զՂազարն, և դուք յիշեալ լիցիք»:

Նմուշ՝ Վենետիկ, Ս. Ղազար:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1780 թ.

Սաղմոս Դարի որ և կոչի Սաղմոսարան: Տպագրեցեալ ի հայրապետության տեառն

¹ F. Macler, «Les livres imprimés arméniens, de la Bibliothèque de l'Université d'Amsterdam». *Revue des Études Arméniennes*, t. VI, 1926, p. 106.

Սիմէոնի սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Ի Կոստանդնուպոլիս, յամի տեառն 1780: Ի տպարանի Պետրոսյան Ստեփաննոսի:

444 էջ (շարվ. 8.5×5 սմ): Պակրդ: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ
5 «Նաւեկ»-ից: Վերջում՝ «Յիշատակարան» (էջ 443), որ է՝

«Փառք... Տպագրեցեալ եղև Սաղմոսարանս օգնականութեամբ հօրն մերոյ սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին՝ ի վայելումն մանկանց Սիոնի: Ի հայրապետութեան տեառն Սիմէոնի սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան սրբոյ երուսաղէմի՝ տեառն Յովակիմայ երջանկաղաւրդ վարդապետի, և Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Զաքարիայ ազգասէր
10 պատրիարքի: Արդ՝ որը մինչ յաղթս կայցէք այսու Սաղմոսի, զհամայն աշխատաւորս տպագրարանիս հանդերձ հոգեւոր և մարմնաւոր ծնողովքս յիշատակել առ ամենադորմ Աստուած աղաչիմք»:

Նմուշ՝ Կ. Պոլիս, սեփականութիւն Դևորդ Բամստրճյանի:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1782 թ.

[Սաղմոս Դարի... ի տպարանի Պետրոսյան Ստեփաննոսի]:

448 + 18 էջ (շարվ. 12.5×6.8 սմ): Պակրդ: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ
25 «Նաւեկ»-ից: Վերջում՝ «Յիշատակարան» (էջ 456 չամսարակալած), որ է՝

«Փառք... [Տպագրեցեալ եղև Սաղմոսարանս օգնականութեամբ] բաղմաշարչար հօրն մերոյ [սրբ-
30 րոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին՝ ի վայելումն մանկանց] Սիոնի: [Թոյականիս մե]րոյ ՌՄԼԻԿ, [ի Կոստանդնուպոլիս, [ի տպարանի Պետրոսյանի] Ստեփաննոսի»:

Տպագրութեան իվականը ճշտվում է զրբի վերջում
35 զանվող ստմարական աղյուսակով, որն սկսվում է 1782 տարիով:

Նմուշ՝ Կ. Պոլիս, Հայոց Պատրիարքարան (սկզբից իբրի):

Այլ տպ. Վենետիկ, 1786 թ.

Սաղմոսարան Դարի մարգարէին: Տպեալ յամի տեառն 1786. սեպտեմբ. 25, և ի թուականութեանս Հայոց՝ ՌՄԼԵ: Ի հայրապետութեան տեառն Ղուկասու Հայոց կաթողիկոսի: Ի Վենետիկ, ի տպարանի Յովնաննու Փիա-
45 ցեան: Հրամանաւ մեծատաղ:

367 էջ (շարվ. 15.4×10.2 սմ): Պակրդ: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ
50 «Նաւեկ»-ից:

Հատորին կազմակից է Մխիթար Սեբաստացու
«Տոմար կարճատ»-ը, Վենետիկ, 1786:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. հն. 1325:

Այլ տպ. էջմիածին, 1787 թ.

Սաղմոս Դարի որ և կոչի Սաղմոսաբան:
Տպագրեցեալ ի մեծի արքունի սրբոյ էջմիած-
նի, հրամանաւ տեառն Դուկասու սրբազան
կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, ի բուն մե-
րում ՌՄԼԶ, ի տպարանի Սուրբ Լուսաւորչին:

418 էջ (շարվ. 12.9×7.6 սմ): Պտկրդ.: Հալիվա-
վանի նյութերում՝ հատվածներ «Նարեկ»-ից և «Հաւա-
տով խոստովանիմ»։ Վերջում՝ «Յիշատակարան» (էջ
416—418), որ է՝

«Նորոգի... տպագրեցեալ տարեցեալ սուրբ զիրքս
Սաղմոսաց ի ՌՄԼԶ թուոյ մերում, և յամենան սեպ-
տեմբերի, ի յուսակառոյց և ի բարձրագահ աթոռս սուրբ
էջմիածին: ...Արդ՝ սրբ ընթեռնուր և վայելէր զսա,
յիշեալք ի յարժանահայց աղօթս ձեր զհաստատողն
տպարանիս զտէր Սիմէոն սրբազան և յողնաշխատ կա-
թողիկոսն՝ զհանգուցեալն ի Քրիստոս: Ընդ նմին յի-
շեալք և զյաջորդ հաշակայն նորին զաստուածաբեալ
հայրապետն Ամենայն Հայոց զտէր Դուկաս սրբազան և
յարեջան կաթողիկոսն, որոյ հրամանաւ և հոգարար-
ձովեամբ տպագրեցաւ սուրբ զիրքս: Արժանի համա-
րեալք յիշման և զհոգեմէն սրբեակն սրբազան վեհա-
պետին՝ զԹաղէս վարդապետն, զսրբազորին փորձից
սորին: ...Նաե յիշեալք զվարպետ Յարութիւնն վա-
ղարշապատցի, և զաշակերտ նորին զախրացու Խաչա-
տայն, և զգրաշար Մաղաքիայն, և զախրացու Աղեբ-
ատորն, և զտպիչ Գեորգն և Աղեքսանդրն, և որք յի-
շեալք» ևն:

Նմուշ՝ ՊԹ հն. 464:

Այլ տպ. Տրիեստ, 1787 թ.

Սաղմոս Դարի, որ և կոչի Սաղմոսաբան:
Տպեալ յամի տեառն 1787: Ի Թրեստ: Ի տպա-
րանի Հարց Մխիթարեանց: Հրամանաւ մեծա-
ւորաց:

391 էջ (շարվ. 11.4×6 սմ): Պտկրդ.: Հալիվա-
վանի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ
«Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ ՀԳ հն. 34:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1789 թ.

Սաղմոս Դարի: Տպեալ ըստ ընտիր օրի-
նակաց: Յամի տեառն 1789, յօգոստոսի 6: Ի
հայրապետութեան տեառն Դուկասու՝ Հայոց
կաթողիկոսի: Ո. Կ. Վ. Ա.: Ի Վենետիկ, ի
վանս Սրբոյն Ղազարու, յանուն Անտոնի
Պոռոյի: Հրամանաւ մեծաւորաց:

328 էջ (շարվ. 12.8×7 սմ): Պտկրդ.: Հալիվա-
վանի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ
«Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ ՀԳ հն. 813:

Այլ տպ. Նոր-Նախիջևան, 1791 թ.

Սաղմոս Դարի որ և կոչի Սաղմոսաբան:

Տպագրեալ ի հայրապետութեան լուսանկար
մօրն մերոյ սրբոյ զահոյն էջմիածնի՝ տեառն
Դուկասու սրբազանսուր կաթողիկոսի ամե-
նայն Հայոց: Հրամանաւ սուրբ արքունի էջ-
միածնի ծայրագոյն նուիրակի Ռուսաց երկրի
ամենայն ազգիս Հայոց՝ առաքելաշաւիղ
առաջնորդի տեառն Յովսեփայ սրբազան՝ առ
Եպիսկոպոսի Սանահնեցոյ Արդուրեանց:
Արդեամբք և ծախիւմ ի Սուրաբ բնակեալ
Աղարաբեան բարեպաշտ պարոն Ստեփան-
նատին, և կենակցի նորին մեծահաւատ Նիփ-
սիմէ տիկնոջն: Յամի տեառն 1791, ի վետր-
վարի 26: Ի տպարանի Նորին Բարձր Սրբա-
նութեան: Ընդ հովանեաւ երկնահունգէտ
Սուրբ Խաչ վանիցն, որ ի Նորն Նախիջևան:

381 էջ (շարվ. 12.6×7 սմ): Պտկրդ.: Հալիվա-
վանի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ», հատվածներ
«Նարեկ»-ից և Առաքել վրդ. ի «Բանք Սաղմոսիս» տաղը:
Հատորի սկզբում՝ «Առազդեցութիւն վանս հոգեշան
խորագրացն, որ եղաւ ի զլուս ալելուիցն Սաղմոսիս»
խորագրի տակ (էջ 2—3) ասվում է.

«Զի ի վաղուց հետէ լուեալ էր մեր՝ թէ զոյ Սաղմոս
իմն տպեցեալ ի վաղ ժամանակաց, յորում կաւ եղեալ
յսկիզբն ամենայն ալելուից խորագիր խճողեալ՝ սուրբ
մատր, բայց պարզ և զիրին ոճիւ, և այն՝ հաւաքե-
ցեալ ի յոմանց բանասիրաց ի Մեկնութենէն Սաղմո-
սաց հոգեհրաշ վարդապետին մերոյ մեծին Վարդանայ-
ն: ... Իրեկ զտար զրազմալին մեր հուպումմն բարեսի-
րի, որ էր տպեցեալ ի հայրապետութեանն հանույցս Հա-
յոց տեառն Աստուածատրոյ, ո՛չ կամեցար զայսպիսի
հրազն հոգեվառ թողուլ ի ներքոյ գրոսնի զբա-
տանց: ... և այժմ երկրորդապէս եղև տպեցեալ հանդերձ
ոտանատրիր» ևն:

Վերջում՝ «Յիշատակարան տպեցուցանողի Սաղմո-
սիս» (էջ 378—381), որից երևում է, որ տպագրու-
ելուն ավարտվել է 1791 թ. օգոստոս. 12-ին:

Հրատարակվել է Կ. Պոլսի 1715—1725 թթ. տպա-
գրութեան հիման վրա:

Նմուշ՝ ՊԼտ. Մատ. հն. 1326:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1792 թ.

Սաղմոս Դարի որ և կոչի Սաղմոսաբան:
Տպագրեցեալ ի հայրապետութեան գերագահ
արքունի սրբոյ էջմիածնի՝ տեառն Դուկասու
սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ
ի պատրիարքութեան սրբոյ արքունի Նու-
սաղէմի՝ տեառն Յովակիմայ երջանկաւայլ
վարդապետի: Իսկ և վեհափառ հրամանաւ

մեծի արձայանիստ մայրաքաղաքին Կոստանդնուպոլսոյ՝ սրբազան արհիեպիսկոպոսի տեառն Ջաֆարիայ ազգասէր կարդացեալ աստուածաբան պատրիարքի: Ի թուին Հայոց ՌՄԽԱ, սեպտ. 9: Ի տպարանի Յոհաննիսի և Պօղոսի:

352 էջ (շարվ. 11.2×7.4 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ», հատվածներ «Նարեկ»-ից, Առաքել վրդ.-ի «Բանք Սաղմոսիս» տաղը և պարզատոմարական աղյուսակի «Վերջում» «Յիշատակարան տպողի» (էջ 352), որ է՝

«Փառք...: Տպագրեցեալ եղև Սաղմոսարանս բարեխօսութեամբ արագահաս և երջանիկ վկային Քրիստոսի սրբոյն Մինասայ ի՝ վայելումն մանկանց Սիօնի: Արդ՝ որք մատուցանիցէք սովա զպաշտօն օրհնարանութեան առ բարձրեալն աստուած, յիշեսցիք ի մաքուր մաղթանս ձեր զհանգուցեալ հայրն իմ զԱստուածատուր, և զիս զօրդի նորին զՅոհաննիս, հանդերձ յոգնաշխատ սրբուկն իմով տիրացու Պօղոսի և զՅարութիւնի՝ զգիրս կապարեայ շարողիս Յիշեսցիք և ըզմշակն զործարանիս զԲալուցի (sic) տիրացու Ջաբարն, և զուր յիշեալ իի[շխ]ր:

Նմուշ՝ Վենետիկ, Ս. Ղազար:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1793 թ.

Սաղմոս Դարի: Տպեալ ի հայրապետութեան տեառն Ղուկասու Հայոց կաթողիկոսի: Յամի տեառն 1793: Ի Վենետիկ, ի վանս Սերբոյն Ղազարու, յանուն Անտոնի Պօրթոյի:

365 (էջ (շարվ. 8.8×5 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից: Հիշատակարան չունի: Նմուշ՝ Պետ. Մատ. Տն. 1849:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1795 թ.

Գիրք Սաղմոսաց: Տպեալ ի հայրապետութեան սրբոյ էջմիածնի՝ տեառն Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ սրբոյ երուսաղէմի՝ տեառն Պետրոսի շնորհափայլ պատրիարքի: Հրամանաւ տեառն Ջաֆարիայ ազգասէր և բարեկարգ պատրիարքի: Ի Կոստանդնուպոլս, ի Մայր Դպրատան: Ի Մատթէոս դպրէ, իւրով իսկ տպագրաւ:

414 էջ (շարվ. 12.8×8 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ», հատվածներ «Նարեկ»-ից և Առաքել վրդ.-ի «Բանք սաղմոսիս» տաղը: Նմուշ՝ ԱԿԳ Ա/715: Վերջին թերթը, որի վրա եղել է պարզատոմարական աղյուսակի վերջավորութունը (էջ 413) և տպագրութեան հիշատակարանը (էջ 414), ընկած է. բայց աղյուսակի սկզբի տարեթիվը՝ ՌՄԽԹ ցույց է տալիս, որ տպագրութիւնը կատարվել է 1795 թ.:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1796 թ.

Սաղմոս Դարի: Տպագրեալ ի հայրապետութեան գերագահ արքոպոյն սրբոյ էջմիածնի՝ տեառն Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան սրբոյ արքոպոյն երուսաղէմի՝ տեառն Պետրոսի երջանկափայլ վարդապետի: Իսկ և վեհափառ հրամանաւ մեծի արձայանիստ մայրաքաղաքին Կոստանդնուպոլսոյ սրբազան արհիեպիսկոպոսի՝ տեառն Ջաֆարիայ ազգասէր կարդացեալ աստուածաբան պատրիարքի: Յամի տեառն՝ 1796, և Հայոց՝ ՌՄԽԵ. յուլիսի ԺԲ, առ տպարանաւ Յոհաննիսեան Պօղոսի:

372 էջ (շարվ. 11.2×5.7 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ», հատվածներ «Նարեկ»-ից և Առաքել վրդ.-ի «Բանք Սաղմոսիս» տաղը: Վերջում՝ «Յիշատակարան տպողի» (էջ 372), որ է՝

«Փառք...: յիշեսցիք ի մաքուր մաղթանս ձեր զԱրեւելեան Պօղոսս տպագրիլ՝ զպատրաստականս ձեր ծառայ՝ հանդերձ ձերունի հարբ իմով տիրացու Յոհաննիսի, և եղբարբ իմով տիրացու Յարութիւնի, և այլովք կենդանի և հանգուցեալ ազգականօք իմովք: Յիշեսցիք նաև զմշակն զործարանիս՝ զԲալուցի տիրացու Ջաբարն» ևն:

Նմուշ՝ ԳԱԹ Ազատյան 8435:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1798 թ.

[Սաղմոս Դարի: ...Յամի տեառն՝ 1798, և Հայոց՝ ՌՄԽԵ, առ տպարանաւ Յոհաննիսեան Պօղոսի]:

356 էջ (շարվ. 12.9×8.2 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ», հատվածներ «Նարեկ»-ից և Առաքել վրդ.-ի «Բանք Սաղմոսիս» տաղը: Վերջում՝ «Յիշատակարան տպողի» (էջ 354), որ է՝

«Փառք...: յիշեսցիք ի մաքուր մաղթանս ձեր զԱրեւելեան տիրացու Յոհաննիսի որդի զՊօղոսս տպագրիլ՝

Սույն հրատարակութեան մեզ հայտնի երկու օրինակներն էլ թերի են և անվանաթերթ չունեն: Խորագիրը և տպարանի անունը լրացնելու համար օգտվել ենք 1796 և 1801 թթ. հրատարակութեան երկրից, որոնք նույն տպագրչի զործերն են: Իսկ տարեթիվի մասին պիտի նկատի ունենալ Հանրային Դրադարանի մատենադեռնների հետեյալ դիտողութիւնը. «Տպագրութեան տարեթիվը վերցրել ենք Սաղմոսի վերջում տպագրված Պարզատոմար-ից: Սրա սկզբում գրված 'Խրատ սակս պարզատոմարական աղիւսակիս' բացատրականում ասվում է՝ 'Զօր օրինակ՝ թուական տարւոյս որ է ՌՄԽԵ' (էջ 348)» (տես «Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտական ցուցակ 1512—1800», Երևան, 1963, էջ 223):

զպատրաստական ձեր ծառայ, և զեղբայրն իմ զըրաշար տիրացու Յարութիւնն, հանդերձ այլովք կենդանի և հանդուցեալ ազգականօր իմովք: Յիշեսցիք նաև զաշխատատեան տպման մատենիս զէալուցի տիրացու Զաքարիայն, զտիրացու Յոհաննէսն և զԳարրիէլն, և զուր յիշեալ լիշիք ի տեառնէ աստուծոյ մերմէ. ամէն»:

Նմուշներ՝ Պետ. Մատ. հն. 1327 (թերի): 29 հն. 3224 (թերի):

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1798 թ.

Գիրք Սաղմոսաց: Տպեալ հրամանաւ տեառն Զաքարիայ ազգասէր և բարեկարգ պատրիարգի: Ի Կոստանդնուպոլիս, ի Մայր Դպրատան: Ի Մատթէոս զպրէ, իւրով իսկ տպագրաւ:

400 էջ (շարվ. 8.2×5.2 սմ): Պտկող.: Հալիկվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ», հատվածներ «Նաւեկ»-ից և Առաքել վրդ.ի «Իմանալի այս բուրաստան» տաղը: Վերջում՝ «Յիշատակարան» (էջ 400), որ է՝

«Փառք... ետ կարողութիւն յանկ և յաւարտ հասուցանել զտպումն Սաղմոսարանիս, յամի տեառն 1798, ի հայրապետութեան սրբոյ էջմիածնի տեառն Դուկասու սրբադան կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, և սրբոյ երուսաղէմի՝ տեառն Պետրոսի շնորհափայլ պատրիարգի, և Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Զաքարիայ ազգասէր և բարեկարգ պատրիարգի, ընդ Սուրբ Հրեշտակապետ եկեղեցեալ, արգեամբք ոմանց բարեւիրաց, որոց անուանին զրիսցին ի գիրն կենաց»:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. հն. 1669:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1800 թ.

Սաղմոս Դարի մարգարէի: Ուր ի վաղուց հետէ՝ ի լեզուագէտ գիտնոց ռմանց՝ բառ իւրաքանչիւր բառի հանդէպ բարգմանեալ գոլով: Եւ այժմ ևս՝ Կեսարացի պաշպագիրկեան Յոհաննէս մահտեսի աղային, և Աղազարգատէ խօնայ Յոհաննիսին մեծաջան հոգաբարձութեամբքն, սրբագրաբար տպագրեցաւ ի փառս Աստուծոյ, և յօգուտ այնոցիկ, որք առանձին զլեզու Հայկական, և կամ՝ զՏանկական միայն կարեն իմանալ: Ի հայրապետութեան տեառն Յովսէփայ՝ ամենայն Հայոց սրբազան կաթողիկոսի: Եւ ի պատրիարգութեան սրբոյ երուսաղէմի՝ տեառն Թէոդորոսի արհի եպիսկոպոսի: Բարձու հրամանաւ Կոստանդնուպոլսոյ նորապսակ պատրիարգի՝ տեառն Յոհաննու արհի եպիսկոպոսի: Յամի փրկչին՝ 1800, և ի մեր՝ ՌՄԽԹ բուականի, ի Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Մատթէոս զպրէ:

386 էջ (շարվ. 16.9×13.4 սմ): Պտկող.: Հալիկվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ»: Զուգահեռ նյութականներով տրված են սաղմոսների հայ. բնագիրը և նրանց թրք. թարգմանությունը հայատառ: Վերջում՝ տր. պաղարթյան հիշատակարանը՝ թրք. լեզվով (էջ 385—386):

Նմուշ՝ 29 հն. 1963:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1801 թ.

Սաղմոս Դարի: Սրբագրեալ և տպագրեալ ի հայրապետութեան գերագահ արքողոյն սրբոյ էջմիածնի՝ տեառն Դարի սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարգութեան սրբոյ արքողոյն երուսաղէմի՝ տեառն Թէոդորոսի երջանկափայլ վարդապետի: Իսկ և վեհափառ հրամանաւ մեծի արքայանիստ մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպոլսոյ սրբազան արհի եպիսկոպոսի՝ տեառն Յոհաննու նոխիմաստ քարոզչի և աստուածաբան պատրիարգի: Յամի տեառն 1801, և Հայոց՝ ՌՄՄ, սու տպարանաւ Յոհաննիսեան Պողոսի:

356 էջ (շարվ. 13×8.3 սմ): Պտկող.: Հալիկվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ», հատվածներ «Նաւեկ»-ից և Առաքել վրդ.ի «Բանք Սաղմոսիս» տաղը: Վերջում՝ «Յիշատակարան տպոյի» (էջ 356), որ է՝

«Փառք... տպագրեցաւ սուրբ Սաղմոստարանս, ի ձեռն բարեխօսութեան արագահաս և երջանիկ վկային իւրոյ՝ սրբոյն Մինասայ, ի վալիլուծն մանկանց Սիոնի: ...յիշեսցիք ի մարտի մաղթանա ձեր վերէպեան Պողոս տպագրիչ՝ զպատրաստական ձեր ծառայ՝ հանգերձ ծերունի հարբ իմով տիրացու Յոհաննիսին, և այլովք կենդանի և հանգուցեալ ազգականօր իմովք: Յիշեսցիք նաև զմշակն զործարանիս՝ զԲալուցի տիրացու Յոհաննէսն և զայս, և զուր յիշեալ լիշիք ի տեառնէ աստուծոյ մերմէ. ամէն»:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 9981:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1804 թ.

Սաղմոս Դարի: Ի հայրապետութեան սրբոյ արքողոյն էջմիածնի՝ տեառն Դարի սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարգութեան սրբոյ արքողոյն երուսաղէմի՝ տեառն Թէոդորոսի արհի եպիսկոպոսին: Տպագրեցեալ վեհափառ հրամանաւ մեծի արքայանիստ մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպոլսի սրբազան պատրիարգի՝ տեառն Յոհաննու Աստուածաբան կոչեցեալ վսեմաբան բարունապետին: Յամի տեառն՝ 1804, և ի բոլին Հայոց՝ ՌՄԳԳ, ի տպարանի Յոհաննիսեան Պողոսի:

356 էջ (շարվ. 13.5×8.3 սմ): Պտկրդ.: Շարվածքը էջ առ էջ և տող առ տող հետևում է նույն տպարանի 1801 թ. հրատարակությանը՝ Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ», հատվածներ «Նարեկ»-ից և Առաքել վրդ.ի «Բանք Սաղմոսիս» տաղը: Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 12196:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1804 թ.:

Սաղմոս Դարի, որ և կոչի Սաղմոսա-
րան: Ի հայրապետութեան սրբոյ արքունյն
էջմիածնի՝ տեառն Դարի սրբազան կաթողի-
կոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարգու-
րեան սրբոյ արքունյն Երուսաղէմի՝ տեառն
Թէոդորոսի արհի եպիսկոպոսին: Տպագրե-
ցեալ վեհափառ հրամանաւ մեծի արքայա-
նիստ մայրաֆաղափիս Կոստանդնուպոլսի
սրբազան պատրիարգի՝ տեառն Յոհաննու
Աստուածաբան կոչեցեալ վսեմաբան բարու-
նապետին: Յամի տեառն 1804, և ի քովն
Հայոց՝ ՌՄԾԳ: Ի տպարանի Յոհաննիսեան
Պօղոսի:

400 էջ (շարվ. 13×7.5 սմ): Պտկրդ.: Տպագրու-
նյալն Կատարվել է ըստ Նոր-Նախիջևանի 1791 թ. հրա-
տարակութան: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով
խոստովանիմ», հատվածներ «Նարեկ»-ից և Առաքել
վրդ.ի «Բանք Սաղմոսիս» տաղը: Վերջում «Յիշատակա-
րան տպոյդի» (էջ 400), որ է՝

«Փառք ... յիշխալիք ի մարութ մաղթանս ձեր զԱրէ-
պեան տիրացու Յոհաննիսի որդի զՊօղոս տպագրիչ, և
զաշխատար որդեակն իմ զծառայս ձեր՝ զԱստուա-
ծատուն և զԳէորդն, հանդերձ ալովք կենդանի և հան-
դուցեալ ազգականօր իմովք: Յիշխալիք նաև զաշխատա-
ւորսն տպման մատենիս զԲաղուցի տէր Ստեփանի որ-
դի Յարութիւնն և զՎանեցի ժամակոչ Յովհաննիսի որդի
Աւետիքն, և դուր յիշեալ լիչիք ի տեառնէ աստուծոյ
մերմէ. ամէն»:

Նմուշ՝ ԳԱԹ Աղատյան 8436:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1805 թ.

Սաղմոս Դարի: Տպագրեալ յամի տեառն
1805, ի քովն Հայոց ՌՄԾԳ, ի Վենետիկ, ի
վանս Սրբոյն Ղազարու:

360 էջ (շարվ. 8.8×5.8 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի
նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ
«Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ ԳԱԹ Աղատյան 8436:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1807 թ.

Սաղմոս Դարի: Տպեալ ըստ ընտիր օրի-

¹ Մեր ձեռքի տակ եղած միակ օրինակի վերջին
թերթը (էջ 355—356) պակասում է, հետևաբար
պակասում է նաև տպագրութան հիշատակարանը:

նակաց: Յամի տեառն 1807: ՌՄԾԳ: Ի հայ-
րապետութեան տեառն Դարի Հայոց կաթու-
ղիկոսի: Ո. Կ. Վ. Ա.: Ի Վենետիկ, ի վանս
Սրբոյն Ղազարու: Հրամանաւ մեծատառաց:

328 էջ (շարվ. 12.8×7 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի
նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ
«Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 460:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1811 թ.

[Գիրք Սաղմոսաց Դարի]:

347 + [1] էջ (շարվ. 12.9×7.9 սմ): Հավելվածի
նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ», հատվածներ
«Նարեկ»-ից և Առաքել վրդ.ի «Բանք Սաղմոսիս» տաղը:
Նմուշ՝ Կ. Պոլիս, Հայոց Աղդ. Պատրիարքարան
(սկզբից թերի):

Այլ տպ. Վենետիկ, 1813 թ.

Սաղմոս Դարի: Տպեալ ըստ ընտիր օրի-
նակաց: 1813—ՌՄԻԹ: Ի Վենետիկ, ի վանս
Սրբոյն Ղազարու:

560 էջ (շարվ. 7×4 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյու-
թերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նա-
րեկ»-ից:

Նմուշ՝ Վենետիկ, Ս. Ղազար:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1815 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Ի հայրապե-
տութեան սրբոյ արքունյն էջմիածնի՝ տեառն
և տեառն եպիսկոպի աստուածընտիր կաթողի-
կոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարգու-
րեան սրբոյ Երուսաղէմի՝ տեառն Թէոդորո-
սի՝ նզնազգեաց արք եպիսկոպոսի: Վեհափառ
հրամանաւ տեառն Աբրահամու՝ սրբազան և
մեծազգի արք եպիսկոպոսի և արժանատի
պատրիարգի քաջատրեալ մայրաֆաղափիս
Կոստանդնուպոլսոյ: Ի տպարանի Յոհաննի-

¹ Սույն միակ և թերի օրինակի մասին մեր
տեղեկութիւնը Գ. Բամպուքճյանի մի համակից է
(18 դեկտ. 1971 թ.), որի համաձայն հատորի սկզբ-
ից պակաս է 63 էջ: Էջերը զարգաւակ են: Տպա-
գրութեան տարեթիւը հատորի մեջ նշանակված կա՝
ՌՄԿ (1811). բացի այդ՝ վերջին էջի վրա գտնվող
տոմարական աղյուսակը ևս սխալում է 1811—ՌՄԿ
թվականով: Տպագրութեան հիշատակարանն չունի:

Մենք սույն Սաղմոսը կհամարենք Պօղոս Հով-
հաննիսյանի (Արապյանի) Քյուրքճի-խանում ունե-
ցած տպարանի արտադրութիւն, նկատի առնելով
որ էջերի քանակով ու շարվածքի չափով նույնն են
այդ տպարանից 1815 և 1818 թթ. լույս տեսած
Սաղմոսները:

417 էջ (շարվ. 12.5×9.1 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ հատվածներ «Նարեկ»-ից և «Հաւատով խոստովանիմ»: Վերջում՝ «Յիշատակարան» (էջ 414—417), որ է՝

5 «Շնորհիւ... տղազրեալ աւարտեցաւ սուրբ զիրքս Սաղմոսաց ի ՌՄԿԹ՝ թուականութեան մերում (=1820 թ.) և յամենայն մայրիս, ի լուսակառոյց և ի բարձրագոյն մայր ամբոս ամենայն Հայոց ի սուրբ կաթողիկէն էջմիածին... Արդ՝ որք յանդիման լինիք սովաւ առաջի Աստուծոյ՝ մի ձանձրացիք յիշել ի խնկանութի մաղթանա ձեր զնախկին հաստատողն տպարանիս ի Քրիստոս հանգուցեալ տէր Սիմէոն սրբազան և յոգնաշխատ կաթողիկոսն, և զյաջորդ գահակալ նորին զտէր Ղուկաս լուսաճողի հայրապետն: Եւ մանաւանդ զվերանորոգողն տպարանիս զտէր Նիկիմ յոգնալիշտ սրբազան վեհապետն, որ ի ներդրեալն ժամանակի գերագոյն քան զառաջինն պայծառացոյց և գրեթէ ի հիմանէ նորոգեաց զտպարանն սրբոյ գահին, ի յոյս մանկանց նորոյ Սիոնի, զխանգարեալն ի բաղում ամաց հետէ... Արժանի համարեացիք յիշման այլ և զսրբազան վեհապետի հարազատ պաշտօնեայ խակ և հոգեւոր որդեակ՝ զսրբազրիշ Գրիգոր վարդապետն Աշտարակցի վարդապետն, նաև զԿոստանդնուպոլսեցի Յովհաննիսեան պատուելի վարդապետ Մարտիրոսն, որ ևս ոչ սակաւ աշխատանս կրեաց յազգս պէսպէս հանդերձանաց վերանորոգեալ տպարանիս, և զաշակերտսն նորին զգրաշար Գրիգորն, զԳալուստն և զԴէորդն, զմեկնահար մահուեսի Պետրոսն վանեցի, և զտպիշ տիրացու Յակոբն» ևն:

30 Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 22136:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1820 թ.

Սաղմոս Դարի: Տպեալ ըստ ընտիր օրինակաց: 1820-ՌՄԿԹ, ի Վենետիկ, ի վաճառք Սրբոյն Ղազարու:

35 508 էջ (շարվ. 8.2×4.2 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ ՊԹ հն. 419:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1821 թ.

40 Սաղմոս Դարի: Տպեալ ըստ ընտիր օրինակաց: Յամի տեառն 1821-ՌՄՀ: ՈՎԱ: Ի Վենետիկ, ի վաճառք Սրբոյն Ղազարու: Հրամանաւ մեծաւորաց:

45 328 էջ (շարվ. 12.4×8 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Հատորին կազմակից է Մխիթար Սեբաստացու «Գոմար կարեւորութեան»-ը:

Նմուշ՝ Վենետիկ, Ս. Ղազար:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1822 թ.

Սաղմոս Դարի: Ի հայրապետութեան սրբոյ արքունոյն էջմիածնի՝ տեառն և տեառն Նիկիմի աստուածընտիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարգութեան սրբոյ 5 Նրուսաղէմի՝ տեառն Գարբիէլի ճգնագեաց արք. Եպիսկոպոսի: Եւ ի պատրիարգութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Պօղոսի արք. Եպիսկոպոսի: Ի տպարանի շորից ընկերաց՝ Արապեան Պօղոսի Ապուլէիսցոյ, և երկից 10 սրբոց իմոց՝ Աստուածատրոյ, Գէորգայ և Գալուստի, որ ի Քիրքնի խանն և կամ ի Միջագիւղն, (1822):

371 էջ (շարվ. 8.8×5.4 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ», հատվածներ 15 «Նարեկ»-ից և Առաքել վրդ.ի «Բաճկ Սաղմոսիս» տաղը: Նմուշ՝ ԶԳ հն. 1935:

Այլ տպ. Թիֆլիս, 1825 թ.

Առաջին կանոն Սաղմոսի, բաժանեալ ի ճեգեմայս, ի պէտս ղեռավարժից: 1825- 20 ՌՄՀԳ: Ի Տփլիս, ի տպարանի ուսումնարանի Հայոց ընծայեցելոյ յազնուական Գէորգայ Արծրունցոյ:

Ամբողջական Սաղմոսարան է, որի առաջին 17 սաղմոսները հեղարանն են կաղմում: Ծանոթ է միայն 25 մի թերի օրինակով, ըստ որի պիտի ունեցած լինի մոտ. 380 էջ (շարվ. 11.5×6.5 սմ): Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ», հատվածներ «Նարեկ»-ից և Առաքել վրդ.ի «Բաճկ Սաղմոսիս» տաղը: Նմուշ՝ Վենետիկ, Ս. Ղազար (սկզբից ու վերջից 30 թերի. ընդհատվում է 374-րդ էջով):

Այլ տպ. Կ. Պոլիս (Միջագիւղ), 1826 թ.

Դիրք Սաղմոսաց Դարի: Ի հայրապետութեան սրբոյ արքունոյն էջմիածնի՝ տեառն և տեառն Նիկիմի աստուածընտիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարգութեան սրբոյ Նրուսաղէմի՝ տեառն Գարբիէլի ճգնագեաց արք. Եպիսկոպոսի: Եւ ի պատրիարգութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Կարապետի աստուածաբան արք. Եպիսկոպոսի: Ի 20 տպարանի Արապեան Պօղոսի Ապուլէիսցոյ, և երկից սրբոց իմոց՝ Աստուածատրոյ, Գէորգայ և Գալուստի, որ ի Քիրքնի խանն և կամ ի Միջագիւղն, (1826):

344 էջ (շարվ. 13×8 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ», հատվածներ 45 «Նարեկ»-ից և Առաքել վրդ.ի «Բաճկ Սաղմոսիս» տաղը:

Նմուշ՝ Վիեննա, Մխիթ. Մատ. տպագիր Բ. 1095:

Այլ տպ. 4. Պոլիս, 1827 թ.

Սաղմոս Դարի, որ է աղօթք և օրհնութիւն առ Աստուած և մարգարէութիւն վասն մարդեղութեանն Քրիստոսի: Եանի Սաղմոս Դարի-
 5 թին, քի ալլանա տուա վէ սէնա վէ Քրիստոս էֆէնտիմիգին ինսան օլմասը իշինն նէպիլիֆ տիր: Հայնա պիլմէյէն վէ եախօտ փիթապ տիլինի աղնամայան գարտաշարըմըգ իշինն միւնէտտէտէն տիգաթ իլէ քէրէիւմէ օլունտու
 10 հայ լիսանընտան աշըգ քիւրֆէյէ, Փէշտըմալը օղու պատուելի Գրիգոր դալիրտէն: Տպագրեալ ի պատրիարգութեան քազատրեալ մայրաֆաղափս Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Կարապետի ամենապատիւ և վեհափառ արք եպիսկոպոսի: 1827, յՕրթագիւղ, ՌՄՀԶ: Ի տպարանի Պօղոսի Արապեան Ապուշեխցոյ:

340 էջ (շարվ. 15.8×11 սմ): Պտկրգ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ», հատվածներ «Նարեկ»-ից և Առաքել վրդ.ի «Բանք Սաղմոսիս» տաղը:

20 Բնագիրը տրված է զուգահեռ երկու սյունակներով՝ հայ. գրարար և հայատառ թրք.: Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 31306:

Այլ տպ. 4. Պոլիս (Օրթագյուղ), 1830 թ.

Սաղմոս Դարի, որ է աղօթք և օրհնութիւն առ Աստուած և մարգարէութիւն վասն մարդեղութեանն Քրիստոսի: Տպագրեալ ի պատրիարգութեան քազատրեալ մայրաֆաղափս Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Կարապետի ամենապատիւ և վեհափառ արք եպիսկոպոսի: 1830, յՕրթագիւղ, ՌՄՀԶ: Ի տպարանի Պօղոսի Արապեան Ապուշեխցոյ:

30 338 + [6] էջ (շարվ. 12.5×7.5 սմ): Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ», հատվածներ «Նարեկ»-ից և Առաքել վրդ.ի «Բանք Սաղմոսիս» տաղը:

35 տաղը: Նմուշ՝ ԳԱԹ Պատկանյան 293:

Այլ տպ. 4. Պոլիս (Օրթագյուղ), 1831 թ.

Սաղմոս Դարի, որ է աղօթք և օրհնութիւն առ Աստուած և մարգարէութիւն վասն մարդեղութեանն Քրիստոսի: Տպագրեալ ի պատրիարգութեան քազատրեալ մայրաֆաղափս Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Կարապետի ամենապատիւ և վեհափառ արք եպիսկոպոսի: 1831, յՕրթագիւղ, ՌՄԶ: Ի տպարանի Պօղոսի Արապեան Ապուշեխցոյ:

45 նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 18429:

338 + [6] էջ (շարվ. 12.5×7.5 սմ): Պտկրգ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ», հատվածներ «Նարեկ»-ից և Առաքել վրդ.ի «Բանք Սաղմոսիս» տաղը:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 31307:

5

Այլ տպ. 4. Պոլիս (Օրթագյուղ), 1832 թ.

Սաղմոս Դարի, որ է աղօթք և օրհնութիւն առ Աստուած և մարգարէութիւն վասն մարդեղութեանն Քրիստոսի: Տպեալ ի պատրիարգութեան քազատրեալ մայրաֆաղափս Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Ստեփաննոսի ամենապատիւ և վեհափառ արք եպիսկոպոսի: 1832, յՕրթագիւղ, ՌՄԶԱ: Ի տպարանի Պօղոսի Արապեան Ապուշեխցոյ:

338 էջ (շարվ. 12.3×7.3 սմ): Պտկրգ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ», հատվածներ «Նարեկ»-ից և Առաքել վրդ.ի «Բանք Սաղմոսիս» տաղը:

Նմուշներ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 31308 (թերի): 4. Պոլիս, Հայոց Աղգ. Պատրիարքարան:

Այլ տպ. 4. Պոլիս (Օրթագյուղ), 1835 թ.

Սաղմոս Դարի, որ է աղօթք և օրհնութիւն առ Աստուած և մարգարէութիւն վասն մարդեղութեանն Քրիստոսի: Տպագրեալ ի պատրիարգութեան քազատրեալ մայրաֆաղափս Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Ստեփաննոսի ամենապատիւ և վեհափառ արք եպիսկոպոսի: 1835, յՕրթագիւղ, ՌՄԶԳ: Ի տպարանի Պօղոսի Արապեան Ապուշեխցոյ:

338 + [6] էջ (շարվ. 12.5×7.5 սմ): Պտկրգ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ», հատվածներ «Նարեկ»-ից և Առաքել վրդ.ի «Բանք Սաղմոսիս» տաղը:

Նմուշ՝ ՀԳ հն. 4997:

Այլ տպ. 4. Պոլիս (Օրթագյուղ), 1837 թ.

Սաղմոս Դարի, որ է աղօթք և օրհնութիւն առ Աստուած և մարգարէութիւն վասն մարդեղութեանն Քրիստոսի: Տպեալ ի պատրիարգութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Ստեփաննոսի ամենապատիւ և վեհափառ արք եպիսկոպոսի: 1837, յՕրթագիւղ, ՌՄԶԶ: Ի տպարանի Երից ուղոց Պօղոսի Արապեան Ապուշեխցոյ:

334 էջ (շարվ. 12.5×7.3 սմ): Պտկրգ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ», հատվածներ «Նարեկ»-ից և Առաքել վրդ.ի «Բանք Սաղմոսիս» տաղը:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 18429:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս (Օրթագյուղ), 1838 թ.

Սաղմոս Դարբի, որ է աղօթք և օրհնութիւն առ Աստուած և մարգարէութիւն վասն մարդեղութեանն Քրիստոսի: Եանի Սաղմոս Դարբիին, քի ալլահա տուա վէ սէնա, վէ Քրիստոս էֆէնտիմիզին ինսան օլմասը իշիննէպիլի տիր: Հայնա պիլմէյէն վէ եախօտ քիթապ տիլինի աղնամայան գարտաշլարըմըգ իշինն միւնէտտէտէն տիգաթ իլէ թէր-նիւմէ օլունտու հայ լիսանընտան աշըգ թիր-նէյէ, Փէշտըմալըն օղլու պատուելի Գրիգոր դպիրտէն: Տպեալ վերստին: Ի պատ-րիարգութեան քաղաւորեալ մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Ստեփաննոսի ամենապատիւ և վեհափառ արքեպիսկոպոսի: 1838, յՕրթագիւղ, ՌՄՁէ: Ի տպարանի երկը որդոց Պօղոսի Արապեան Ապուլէիսցոյ:

340 էջ (շարվ. 15.8×11 սմ): Պտկրդ.: Հաւելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ վաճ է դուգահեո երկու սյունակներով՝ հայ. գրաբար և հայատառ թրք.:
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 28984:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1841 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարբի: Ի Վենետիկ, ի վանս Ս. Ղազարու, 1841:

468 էջ (շարվ. 8×4.5 սմ): Պտկրդ.: Հաւելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 1714:

Այլ տպ. Զմյուռնիա, 1841 թ.

Սաղմոս: Որ կը պարունակէ Դարբի Սաղմոսները և ուրիշ օրհնութիւններ Աստուածաշունչէն: Տպեալ ի Զմիւռնիա, ի տպարանի Կուլիէլմոս Կոֆիթի, 1841:

285 էջ (շարվ. 10.5×6.5 սմ): Անվանաթերթը աշխարհարար է, սակայն բնագիրը միայն գրաբար է: Թեև բողոքականների հրատարակություն է, բայց երբ. բնագրի տարբերություններ չունի լուսանցներում:
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 1709:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1842 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարբի: Ի Վենետիկ, ի տպարանի Ս. Ղազարու, 1842:

339 էջ (շարվ. 12.3×6.6 սմ): Պտկրդ.: Հաւելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից: Գրքի վերջում նոր էջակալութեամբ՝ Մխի-

թար Սեբաստացու «Համառոտութիւն հնոյ տաճարին Հոռմայեցոց...» (1—40 էջ):

Նմուշ՝ ԳՍԹ. Աղատյան 8441:

Այլ տպ. Երուսաղեմ, 1844 թ.

Սաղմոս Դարբի: Տպագրեալ 1844, ի սուրբ 5
Երուսաղէմ՝ ի պատրիարգութեան տեառն Զաքարիայի արք. եպիսկոպոսի, և ի պատ-
րիարգութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Մատթէոսի արքազան արք. եպիսկոպոսի: Ի
տպարանի Սերոց Յակոբեանց Առաքելոց: 10

543 էջ (շարվ. 16.5×9.1 սմ): Պտկրդ.: Հաւելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ», հատվածներ «Նարեկ»-ից և Առաքել վրդ.ի «Բանք Սաղմոսիս» տաղը:

Նմուշ՝ ՀԳ հն. 1964:

Այլ տպ. Թիֆլիս, 1844 թ.

Սաղմոս Դարբի, որ է աղօթք և օրհնութիւն առ Աստուած և մարգարէութիւն վասն մարդեղութեանն Քրիստոսի: Ի հայրապետութեան տեառն Ներսիսի արքազնագոյն կաթողիկոսի 20
ամենայն Հայոց և ասպետի: Յառաջնորդութեան Հայոց Վրաստանի և Իմերեթի՝ տեառն Կարապետի բարձր արքազան արքեպիսկոպոսի և ասպետի: Ի Տփլիս: 1844 — ՌՄՂԳ:
Ի տպագրատան Ճեմարանի Հայոց բնծայելոյ 25
յազնուական Գէորգայ Արծրունոյ:

491 էջ (շարվ. 13.2×7.2 սմ): Պտկրդ.: Հաւելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ ՀԳ հն. 1932:

Այլ տպ. Զմյուռնիա, 1844 թ.

Սաղմոս: Որ կը պարունակէ Դարբի Սաղմոսները և ուրիշ օրհնութիւններ Աստուածաշունչէն: Երկրորդ տիպ: Ի Զմիւռնիա, ի տպարանի Կուլիէլմոս Կոֆիթի, 1844:

274 էջ (շարվ. 11×6.5 սմ): Անվանաթերթը աշխարհարար է, բայց բնագիրը՝ գրաբար: Բողոքականների հրատարակություն է՝ առանց երբ. բնագրի տարբերությունների: Ա տպագրությունը եղել է 1841 թ.:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 23254:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1845 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարբի: Տպագրեալ ի հայրապետութեան տ. տ. Ներսէսի ազգասէր և աստուածընտիր կաթողիկոսի ամենայն

Հայոց: Եւ ի պատրիարգութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Մատթէոսի առաքելաշաւիղ արքեպիսկոպոսի: Ի Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Յովնանէու Միսէնտիսեան, 1845:

5 344 էջ (շարվ. 13×6.9 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից: Նմուշ՝ ՊԹ հն.:

Այլ տպ. էջմիածին, 1846 թ.

10 Սաղմոս Դարի: Տպագրեալ հրամանաւ աստուածընտիր և վեհափառ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց՝ տեառն Ներսիսի Ե. և ասպետի: 1846 — ՌՄՂԵ: Ս. էջմիածին:

15 410 էջ (շարվ. 11.9×7.3 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ հատվածներ «Նարեկ»-ից և «Հաւատով խոստովանիմ»: Նմուշ՝ ՊԽտ. Մատ. տպագիր 9305:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1846 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Ի հայրապետութեան տ. տ. Ներսէսի՝ աստուածաբան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Ի պատրիարգութեան սրբոյ Երուսաղէմի՝ տ. Զաֆարիայ սրբազան արքեպիսկոպոսի: Ի պատրիարգութեան Կոստանդնուպոլսի՝ տ. Մատթէոսի առաքելաշաւիղ արքեպիսկոպոսի: Ի Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Պօղոսի Արապեան, 1846:

30 425 էջ (շարվ. 9×5.2 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ», հատվածներ «Նարեկ»-ից և Առաքել վրդ.ի «Բանք Սաղմոսիս» տաղը: Նմուշ՝ ԳԱԹ տպագիր 14941:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1847 թ.

35 Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Տպագրեալ ի հայրապետութեան սրբոյ էջմիածնի՝ տ. տ. Ներսէսի սրբազնակատար կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Ի պատրիարգութեան սրբոյ Երուսաղէմի՝ տեառն Կիրակոսի սրբազան արքեպիսկոպոսի: Եւ ի պատրիարգութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Մատթէոսի սրբազան արքեպիսկոպոսի: Ի Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Պօղոսի Արապեան Ապուշեխցոյ:

352 էջ (շարվ. 12.8×8.4 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ», հատվածներ «Նարեկ»-ից և Առաքել վրդ.ի «Բանք Սաղմոսիս» տաղը: Նմուշ՝ վեհափառ, Ս. Ղազար:

Այլ տպ. Կալկաթա, 1847 թ.

5 Սաղմոս Դարի: Տպագրեալ ծախիւք հանգուցեալ պարոն Կարապետի Անդրէասեան Բուշեցոյ, ի յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց: Ի հայրապետութեան տեառն Ներսիսի ազգասիրի՝ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Ի տպարանի Արարատեան քնկերութեան ի Կալկաթա, 1847:

299 էջ (շարվ. 13.8×7.7 սմ): Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից: Նմուշ՝ ՀԳ հն. 2840:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1848 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Հայնա պիլմէյէն վէ եախօտ փթապ տիլինի աղնամայան գարտաշարմբզ իշին թէրնիմէ օլունմուշ հայ լիսանընտան աշրգ թիւրֆէյէ, Փէշարմալը օղլու պատունի Գրիգոր զպիրտէն: Տպագրեալ ի հայրապետութեան տ. տ. Ներսէսի ազգասէր և աստուածընտիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Ի պատրիարգութեան սրբոյ Երուսաղէմի՝ տ. Կիրակոսի վեհափառ արքեպիսկոպոսի: Ի պատրիարգութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տ. Մատթէոսի առաքելաշաւիղ արքեպիսկոպոսի: Ի Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Պօղոսի Արապեան Ապուշեխցոյ, 1848 — ՌՄՂԵ:

360 էջ (շարվ. 16.4×11.3 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ»:

35 Բնագիրը տրված է զուգահեռ երկու սյունակներով՝ հայ. գրաբար և հայատառ թրք.: Նմուշ՝ ՀԳ հայատառ թրք. 129:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1848 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Տպագրեալ ի հայրապետութեան տ. տ. Ներսէսի ազգասէր և աստուածընտիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարգութեան սրբոյ Երուսաղէմի՝ տ. Կիրակոսի սրբազան արքեպիսկոպոսի: Եւ ի պատրիարգութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տ. Մատթէոսի ազգասէր և վեհա-

վառ արհեստակցութիւն: Ի Կոստանդնուպօլիս, ի տպարանի Յովհաննէոս Միւնէնտիսեան, 1848 — ՌՄՂԷ:

334 էջ (շարվ. 12.8×4.7 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 18741:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1848 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Տպագրեալ ի հայրապետութեան տ. տ. Ներսիսի ազգասէր և աստուածընտիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարգութեան սրբոյ Երուսաղէմի՝ տեառն Կիրակոսի առաքելաշաւիղ արհեստակցութիւն: Եւ ի պատրիարգութեան Կոստանդնուպօլսոյ՝ տեառն Յակոբայ ազգասէր և վեհափառ արհեստակցութիւն: Ի Կոստանդնուպօլիս, ի տպարանի Յովհաննէոս Միւնէնտիսեան, 1848—ՌՄՂԸ (sic):

421 էջ (շարվ. 14×8.1 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Նմուշներ՝ 29 հն. 5003: Կ. Պոլիս, Բայազիդի Քաղ. գրադարան:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս (Օրթագյուղ), 1849 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Տպագրեալ ի հայրապետութեան սրբոյ էջմիածնի՝ տ. տ. Ներսէսի սրբազնակատար կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Ի պատրիարգութեան սրբոյ Երուսաղէմի՝ տեառն Կիրակոսի սրբազան արհեստակցութիւն: Եւ ի պատրիարգութեան Կոստանդնուպօլսի՝ տեառն Յակոբայ ազգասէր սրբազան արհեստակցութիւն: Ի Կոստանդնուպօլիս, յՕրթագիւղ, ի տպարանի Պօղոսի Արապեան Ապուշեխցոյ, 1849:

327 էջ (շարվ. 13.7×7.9 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ», հատվածներ «Նարեկ»-ից և Առաքել վրդ. ի «Քանգ Սաղմոսիս» տաղը: Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 21908:

Այլ տպ. Շամախի, 1849 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Ի հայրապետութեան տեառն Ներսիսի Ե. կաթողիկոսի ամենայն Հայոց և զանազան նշանաց ասպետի: Հրամանաւ վիճակային Հայոց Կոնստանդնուպօլիսի Շիրվանու: Շամախի, ի տպարանի Երից ընկերացն՝ Մովսիսի Զոհրապեանց,

Մարգարէի Դուլիեանց և Մինասի Տարդիլի-ջեանց, 1849:

265 էջ (շարվ. 13×7.6 սմ)¹:

Նմուշ՝ Լենինգրադ, Սալտիկով-Շչեդրինի անվ. Պետ. Հանրային Գրադարան:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1850 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Ի Վենետիկ, ի տպարանի Ս. Դազարու, 1850:

339 էջ (շարվ. 12.3×6.6 սմ): Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից: Գրքի վերջում նոր էջակալութեամբ՝ Մխիթար Սեբաստացու «Համառոտութիւն հնոյ տոմարին Հռոմայեցոյ...» (1—40 էջ):

Նմուշ՝ ԴԱԹ՝ Նալբանդյան 26:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1850 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Ի Կոստանդնուպօլիս, ի տպարանի Յովհաննէոսի Միւնէնտիսեան, 1850 թ.:

344 էջ (շարվ. 13×7.5 սմ)²:

Նմուշ՝ Լենինգրադ, Սալտիկով-Շչեդրինի անվ. Պետ. Հանրային Գրադարան:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս (Օրթագյուղ), 1851 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Տպագրեալ ի հայրապետութեան սրբոյ էջմիածնի՝ տ. տ. Ներսէսի սրբազնակատար կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Ի պատրիարգութեան սրբոյ Երուսաղէմի՝ տ. Յովհաննէոս սրբազան արհեստակցութիւն: Ի պատրիարգութեան Կոստանդնուպօլսի՝ տ. Յակոբայ ազգասէր արհեստակցութիւն: Ի Կոստանդնուպօլիս, յՕրթագիւղ, ի տպարանի Պօղոսի Արապեան Ապուշեխցոյ, 1851:

364 էջ (շարվ. 13×7.5 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ»:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 1840:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1852 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Տպագրեալ ի հայրապետութեան տ. տ. Ներսիսի ազգասէր և աստուածընտիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարգութեան սրբոյ Երուսաղէմի՝ տ. Յովհաննէոս սրբազան արհեստակցութիւն:

¹ Հալի Դավթյան, «Հայ գիրքը 1801—1850 թվականներին», էջ 385, § 1611:

² Անդ, էջ 392, § 1651:

պիսկոպոսի: Եւ ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տ. Յակոբայ ազգասէր և վեհափառ արքեպիսկոպոսի: Ի Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Յովհաննու Միւնէնտիսեան, 1852:

344 էջ (շարվ. 17×13 սմ): Պտկրդ.: Հաւելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից: Նմուշ՝ ԳԱԹ 20036:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս (Օրթագլուղ), 1852 թ. Գիրք Սաղմոսաց Դարբի: Հայնա պիլմէյէն վէ եախօտ փրպալ տիլինի աղնամայան գարտաշարըմը իշին թէրնիմէ օլումմուշ հայ լիսանընտան աշրգ քիւրֆէյէ, Փէշտիմալը օղլու պատուելի Գրիգոր դպիրտէն: Տպեալ ի հայրապետութեան սրբոյ էջմիածնի՝ տ. տ. Ներսէսի վեհափառ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Ի պատրիարքութեան սրբոյ երուսաղէմի՝ տ. Յովհաննու սրբազան արքեպիսկոպոսի: Ի պատրիարքութեան տ. Յակոբայ սրբազան պատրիարքի Կոստանդնուպոլսոյ: Ի Կոստանդնուպոլիս, յՕրքագիւղ, ի տպարանի Պօղոսի Արապեան Ապուշեխցոյ, 1852—ՌՅԱ:

323 էջ (շարվ. 18.5×11.5 սմ): Պտկրդ.: Հաւելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ»: Բնագիրը տրված է ղուլգահեռ երկու սյունակներով՝ հայ. գրաբար և հայատառ թրք.: Նմուշ՝ Կ. Պոլիս, Գրատուն Հակոբ Արքահամյան:

Այլ տպ. Վիեննա, 1852 թ. Գիրք Սաղմոսաց Դարբի: Ի Վիեննա, ի վանս Պաշտ. Ս. Աստուածածնի, 1852: 316 էջ (շարվ. 13.3×7.2 սմ): Հաւելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից: Նմուշ՝ ՀԳ 243/Գ—61:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1852 թ. [Գիրք Սաղմոսաց Դարբի: Ի Վենետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու, 1852]: 316 էջ (շարվ. 12.3×6.6 սմ): Հաւելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից: Նմուշ՝ Երևան, սեփականութիւն Հ. Ս. Անասյանի:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1856 թ. Գիրք Սաղմոսաց Դարբի: Տպագրեալ ի հայրապետութեան տեառն տեառն Ներսիս ազգասէր և աստուածընտիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան սրբոյ երուսաղէմի՝ տ. Յովհաննու սրբազան արքեպիսկոպոսի: Եւ ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տ. Յակոբայ ազգասէր և վեհափառ արքեպիսկոպոսի: Ի Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Յովհաննու Միւնէնտիսեան, 1856:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1853 թ. Գիրք Սաղմոսաց Դարբի: Ի Վենետիկ, ի վանս Ս. Ղազարու, 1853:

468 էջ (շարվ. 8×4.5 սմ): Պտկրդ.: Հաւելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից: Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 64:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1855 թ. Գիրք Սաղմոսաց Դարբի: Տպագրեալ ի հայրապետութեան տ. տ. Ներսէսի սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տ. Յակոբայ արքեպիսկոպոսի: Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Երից եղբարց Արապեան, 1855:

372 էջ (շարվ. 14×8.5 սմ): Պտկրդ.: Հաւելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից: Նմուշ՝ Վիեննա, Մխիթ. Մատ. տպագիր Ա. 880:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1855 թ. [Գիրք Սաղմոսաց Դարբի: Ի Վենետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու, 1855]: Տեղեկութիւնը մատենադիտ. աղբյուրներից է՝ էջերի քանակը և շարվ. չափը հայտնի չեն: Նշվում է որպէս «միջակադիր» տպագրութիւն: Նմուշ՝ չունենք:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1856 թ. Գիրք Սաղմոսաց Դարբի: Ի Վենետիկ, ի տպարանի Ս. Ղազարու, 1856: 339 էջ (շարվ. 12.3×6.6 սմ): Հաւելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից: Նմուշ՝ Երևան, սեփականութիւն Հ. Ս. Անասյանի:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1856 թ. Գիրք Սաղմոսաց Դարբի: Տպագրեալ ի հայրապետութեան տեառն տեառն Ներսիս ազգասէր և աստուածընտիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան սրբոյ երուսաղէմի՝ տ. Յովհաննու սրբազան արքեպիսկոպոսի: Եւ ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տ. Յակոբայ ազգասէր և վեհափառ արքեպիսկոպոսի: Ի Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Յովհաննու Միւնէնտիսեան, 1856:

Անդ, էջ 104:

1 «Գրացուցակ Մխիթարեան տպարանին (1716—1960)», Վենետիկ, 1960, էջ 104:

344 էջ (շարվ. 12×7.2 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ Վենետիկ, Ս. Ղազար:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս (Ղալաթա), 1857 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Տպագրեալ ի պատրիարքութեան տ. Յակովբայ սրբազան արքեպիսկոպոսի: Ի Ղալաթայ Կ. Պոլսոյ, ի տպարանի Յովհաննու Միսէնտիսեան, 1857:

447 էջ (շարվ. 8×4.3 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ ԳԱԹ 20032:

Այլ տպ. Շուշի, 1857 թ.

Սաղմոս երջանիկ մարգարէին Դարի: Տպագրեալ ի հայրապետութեան տեառն տեառն Ներսէսի աստուածընտիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց և ասպետի: Ի Շուշի, ի տպարանի Մինասի Մելիոնյան (sic) Տառ-
ղլիեանց, 1857—ՌՅԶ:

274 էջ (շարվ. 13.8×7.9 սմ): Հավելվածի նյութերում՝ հատվածներ «Նարեկ»-ից և «Հաւատով խոստովանիմ»: Վերջում «Յիշատակ» (էջ 274), որ է՝

«Շնորհիւ ... արդեամբք և ծախիւր բարեպաշտօն

Շուշաքաղաքացոց պարոն Մեսրոբ Թառումեանցին և պարոն Մինաս Տառղլիեանցին որք են հայրենեօք իւրեանց բնակիչք ի մէջ Շուշաքաղաքի» են:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 23823: էջմիածնի Ճեմարանի Գրադարան:

Այլ տպ. Փարիզ, 1858 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Ի հայրապետութեան տեառն Ներսէսի Ե. հանգուցեալ կաթողիկոսի և ի պատրիարքութեան տեառն Յակոբայ: Փարիզ, ի տպարանի Արամեան, 1858: [Տպագրութիւն Արամեան, ի Փարիզ: Typ. Ernest Meyer, 3, rue de l'Abbaye, à Paris].

435+1 էջ (շարվ. 8.8×5 սմ): Պտկրդ.:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 1713:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1859 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Տպագրեալ ի հայրապետութեան տ. Մատթէոսի՝ ազգասէր և աստուածընտիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան սրբոյ երու-

սաղէմի՝ տ. Յովհաննու առաքելապատիւ և սրբազան արքեպիսկոպոսի: Եւ ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տ. Գեորգայ ազգասէր և վեհափառ արքեպիսկոպոսի: Ի Ղալաթայ Կ. Պոլսոյ, ի տպարանի Յովհաննու Միսէնտիսեան, 1859:

344 էջ (շարվ. 13×7.2 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ Կ. Պոլիս, Գրատուն Հակոբ Արրաճամյան: 10

Այլ տպ. Վենետիկ, 1859 թ.

[Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Ի Վենետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու, 1859]:

Տեղեկութիւնք մատենագիտ. աղբյուրներից է1: էջերի բանակն ու շարվ. չափը հայտնի չեն: Նշվում է որպէս «միջակադիր» տպագրութիւն:

Նմուշ՝ չունենք:

Այլ տպ. Երուսաղեմ, 1859 թ.

[Գիրք Սաղմոսաց Դարի...: Յերուսաղեմ, 1859]:

Տեղեկութիւնք մատենագիտ. աղբյուրներից է2: էջերի բանակը և շարվ. չափը հայտնի չեն: Նշվում է որպէս «միջակադիր» տպագրութիւն:

Նմուշ՝ չունենք:

Այլ տպ. Մոսկվա, 1859 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Տպագրեալ ի հայրապետութեան սրբոյ էջմիածնի՝ տ. Մատթէոսի սրբազնակառար կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Երկրորդ տպագրութիւն: Ի Մոսկվա, ի տպարանի Լազարեան Ճեմարանի Արեւելեան Լեզուաց, 1859:

330 էջ (շարվ. 13.9×8.1 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 30606:

Այլ տպ. Լոնդոն, 1859 թ.

[Գիրք Սաղմոսաց Դարի]:

Տեղեկութիւնք մատենագիտ. աղբյուրներից է3:

1 «Գրադուցակ Միսիթարեան տպարանին (1716—1960)», էջ 104:

2 Սին, 1933, էջ 343:

3 T. H. Darlow and H. F. Moule, vol. II, p. 90, № 1809.

Հրատարակիչ՝ Շ. Ռիւ: Էջերի քանակը՝ 255: Շարվ. չափը՝ հավանաբար 12.6×7.1 սմ: Սույն հրատարակությունից են արատապ. խնդրնի 1868, 1873 և հետագա հրատարակությունները:

Նմուշ՝ չունենք:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1860 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Հայերէն և տանկերէն: Թարգմանեալ ի պատուելի Գրիգորէ Փէշտիմալեան և նորոգ սրբագրութեամբ վերստին ի լոյս բնծայեալ: Ի հայրապետութեան տեառն Մատթէոսի աստուածաբալ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Ի պատրիարհութեան սրբոյ Նուսադէմի՝ տեառն Յովհաննու սրբազան արքեպիսկոպոսի: Եւ ի պատրիարհութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Սարգսի սրբազան արքեպիսկոպոսի: Ի Կոստանդնուպոլիս ի Ղալաթիա, ի տպարանի Յովհաննու Միւնէնտիսեան, 1860:

373 էջ (շարվ. 18×10.2 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ է զուգահէս երկու սյունակներով՝ հայ. գրաբար և հայատառ թրք.:

Նմուշ՝ Կ. Պոլիս, Սկյուզարի Ս. Խաչ եկեղեցի:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1862 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Տպագրեալ ի հայրապետութեան տ. տ. Մատթէոսի՝ ազգասէր և աստուածընտիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Հրամանաւ տ. Ստեփաննոսի արքեպիսկոպոսի՝ տեղապանի պատրիարհական արքողոյս Կոստանդնուպոլսոյ: Ի Ղալաթա Կ. Պոլսոյ, ի տպարանի Յովհաննու Միւնէնտիսեան, 1862:

320 էջ (շարվ. 13.6×7.8 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 35519:

Այլ տպ. Թեոդոսիա, 1863 թ.

Սաղմոսագ Դարի: Ըստ բնաւի գրչագրի: Ի Թեոդոսիա, ի տպարանի Խալիպեան Ուսումնարանի ազգիս Հայոց, 1863—ՌՅԺԲ:

400 էջ (շարվ. 11×7.3 սմ): Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 3851:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1864 թ.

Գիրք Սաղմոսաց և մարգարէական օրհնութեանց Դարի: Ընդ սմին և յաղօրիցն սրբոյ Կօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկացոյ: Եւ ի վերջոյ շարակարգեցաք զՀաւատով խոստովանիմն, զոր արարեալ է սրբոյ տեառն Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի: Յետ այսոցիկ՝ զՀանգանակն հաւատոյ և զՓառաբանութիւնն. ևս և Մեղայ ամենասուրբ Նորոգութիւնն: 1864 ի թուին Քրիստոսի, և Հայոց՝ ՌՅԺԳ: Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Մ. Յարութիւն:

380 էջ (շարվ. 14×8.4 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 1839:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1864 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Տպագրեալ ի հայրապետութեան տ. տ. Մատթէոսի ազգասէր և աստուածընտիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Հրամանաւ տ. Պօղոսի ս. արքեպիսկոպոսի և պատրիարքի Կոստանդնուպոլսոյ: Կոստանդնուպոլիս, Ա. Համագգային տպարան, 1864:

320 էջ (շարվ. 12.8×7.8 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ Վենետիկ, Ս. Ղազար:

Այլ տպ. Փարիզ, 1864 թ.

[Գիրք Սաղմոսաց Դարի...: Փարիզ, ի տպարանի Արամեան, 1864]:

Տեղեկությունը մատենագիտ. աղբյուրներից է: Նկարագրությունը կազմել ենք Փարիզի 1858 թ. հրատարակության հիման վրա: Էջերի քանակն ու շարվ. չափը հայտնի չեն:

Նմուշ՝ չունենք:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1865 թ.:

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Ի Վենետիկ, ի տպարանի Ս. Ղազարու, 1865:

345 էջ (շարվ. 12×6.5 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ Կ. Պոլիս, Գրատուն Հակոբ Արքահայրան:

Այլ տպ. Վիեննա, 1865 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Ի Վիեննա, ի վաճառ Պաշտ. Ս. Աստուածածնի, 1865:

312 էջ (շարվ. 12.9×6.9 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ 2Գ 243/Ս-16:

Այլ տպ. Նյու-Յորկ, 1865 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Նոր եօր, ի տպարանի Աստուածաշունչի Ընկերութեան, 1865: (Ancient Armenian, 12mo):

265 էջ (շարվ. 15.7×9 սմ): Բողոքականների հրատարակություն՝ առանց երբ. բնագրի տարբերությունների:

Նմուշ՝ 2Գ 243/Գ-61:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1867 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Տպագրեալ ի հայրապետութեան տ. տ. Գէորգայ ազգասէր և աստուած[ը]նտիւր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան սրբոյ Երուսաղէմի՝ տեառն Եսայեա[յ] վեհափառ արքեպիսկոպոսի: Եւ ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Պօղոսի առաքելաշաղկ արքեպիսկոպոսի: Ի Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Յովհաննու Միսէնտիսեան, 1867:

380 էջ (շարվ. 13.5×7.5 սմ): Պտկրդ.:

Նմուշ՝ Կ. Պոլիս, Գրատուն Հակոբ Աբրահամյան:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1867 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Ի Վենետիկ, ի վաճառ Ս. Դազարու, 1867:

468 էջ (շարվ. 8×4.5 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 15933:

Այլ տպ. Երուսաղեմ, 1867 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Ի հայրապետութեան տ. տ. Գէորգայ նորբնտիւր վեհափառ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Հրամանաւ տ. տ. Եսայեայ սրբազան արքեպիսկոպոսի և պատրիարքի Ս. Երուսաղէմայ: Եւ ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տ. տ. Պօ-

ղոսի սրբազան արքեպիսկոպոսի: Տպագրեալ ի վաճառ Սրբոց Յակովբեանց յերուսաղէմ, 1867:

346 էջ (շարվ. 13.2×7.5 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ 2Գ 243/Գ-61:

Այլ տպ. Նյու-Յորկ, 1867 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Նոր եօր, ի տպարանի Աստուածաշունչի Ընկերութեան, 1867: (Ancient Armenian, 12mo):

265 էջ (շարվ. 15.7×9 սմ): Բողոքականների հրատարակություն, բայց առանց երբ. բնագրի տարբերությունների:

Նմուշ՝ 2Գ 245/Ս-16:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1868 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Տպագրեալ ի հայրապետութեան տ. տ. Գէորգայ ազգասէր և աստուածընտիւր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան սրբոյ Երուսաղէմի՝ տեառն Եսայեայ վեհափառ արքեպիսկոպոսի: Եւ ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Պօղոսի առաքելաշաղկ արքեպիսկոպոսի: Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Յովհաննու Միսէնտիսեան, 1868:

432 էջ (շարվ. 14×8 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 30962:

Այլ տպ. Երուսաղեմ, 1868 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Ի հայրապետութեան տ. տ. Գէորգայ վեհափառ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Հրամանաւ տ. տ. Եսայեայ սրբազան արքեպիսկոպոսի և պատրիարքի Ս. Երուսաղէմայ: Եւ ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տ. տ. Պօղոսի սրբազան արքեպիսկոպոսի: ՌՅԺԷ: Տպագրեալ յառաքելական աթոռն Սրբոց Յակովբեանց յերուսաղէմ: 1868:

509 էջ (շարվ. 17×9.8 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 2258:

Այլ տպ. Լոնդոն, 1868 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Լոնդրա, ի տպարանի Կ. Մ. Ուադսի, 1868: [M. M. Watts, Crown-court, Temple-bar].

255 էջ (շարվ. 12.6×7.1 սմ): Բողոքականների հրատարակություն է՝ առանց երբ. քննարկի տարբերությունների նշման:

Նմուշ՝ Պետ Մատ. տպագիր 28769.

Այլ տպ. Վենետիկ, 1869 թ.

10 [Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Ի Վենետիկ, ի վանս Սերոյն Ղազարու, 1869]:

Տեղեկությունները մատենագիտ. աղբյուրներից են: Նշվում է որպես «միջակադիր» տպագրություն՝ 345 էջերով և կամ՝ որպես «փոքրադիր» տպագրություն՝ առանց էջերի նշանակման: Շարվ. շափր հայտնի չէ:

Նմուշ՝ չունենք.

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1869 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Տպագրեալ ի հայրապետության տ. տ. Գեորգայ ազգասէր և աստուածընտիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան ս. Երուսաղէմի՝ տեառն Եսայեայ վեհափառ արքեպիսկոպոսի: Եւ ի պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ՝ տեառն Պօղոսի սրբազան արհիեպիսկոպոսի: Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Քիրքեան, 1869:

416 էջ (շարվ. 13.8×8.5 սմ): Պտկրդ. Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

30 Նմուշ՝ ԳԱԹ Ազատյան 8444:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1869 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Տպագրեալ ի հայրապետության տ. տ. Գեորգայ ազգասէր և աստուածընտիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան ս. Երուսաղէմի՝ տ. Եսայեայ վեհափառ արքեպիսկոպոսի: Եւ ի տեղապահութեան պատրիարքական արքոռոյն Կ. Պոլսոյ՝ տ. Արիստակիսի սրբազան արհիեպիսկոպոսի: Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Քիրքեան, 1869:

414 էջ (շարվ. 13.8×8.5 սմ): Պտկրդ. Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 4580:

1 «Գրացուցակ Մխիթարեան տպարանին (1716—1860)», էջ 104:

2 Գ. Զարբհանալյան, «Հայկ. մատ.» էջ 607:

Այլ տպ. Երուսաղեմ, 1869 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Ի հայրապետության տ. տ. Գեորգայ սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Հրամանաւ սրբոյ Երուսաղէմի պատրիարք տ. տ. Եսայեայ սրբազան արքեպիսկոպոսի: Եւ ի տեղապահութեան պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ՝ տ. Արիստակիսի սրբազան արքեպիսկոպոսի: Ի տպարանի առաքելական արքոռոյ Ս. Յակովբեանց յԵրուսաղէմ, 1869:

375 էջ (շարվ. 15.4×9 սմ): Պտկրդ. Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ ԶԳ 243/Գ—61:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1870 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Տպագրեալ ի հայրապետության տ. տ. Գեորգայ ազգասէր և աստուածընտիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան ս. Երուսաղէմի՝ տեառն Եսայեայ վեհափառ արքեպիսկոպոսի: Եւ ի պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ՝ տեառն Մկրտչի սրբազան արքեպիսկոպոսի: Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Յ. Միսէնտիսեան, 1870:

448 էջ (շարվ. 14×8 սմ): Պտկրդ. Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ էջմիածնի Ճեմարանի Գրադարան:

Այլ տպ. Երուսաղեմ, 1870 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Հրամանաւ սրբոյ Երուսաղէմի պատրիարքի տ. Եսայեայ սրբազան արքեպիսկոպոսի: Ի տպարանի առաքելական արքոռոյս Ս. Յակովբեանց յԵրուսաղէմ, 1870:

413 էջ (շարվ. 8.6×5.4 սմ): Պտկրդ. Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ ԶԳ 203.7/Գ—61:

Այլ տպ. Երուսաղեմ, 1870 թ.:

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Ի հայրապետության ամենայն Հայոց՝ տ. տ. Գեորգայ վեհափառ կաթողիկոսի: Հրամանաւ պատրիարքի սրբոյ Երուսաղէմի՝ ամենապատիւ տ. տ.

5 Եսայիայ սրբազան արքեպիսկոպոսի: Եւ ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ ամենապատիւ տ. տ. Մկրտչի սրբազան արքեպիսկոպոսի: ՌՅԺԹ, ի տպարանի առաքելական արքունոյս Սրբոց Յակովբեանց յերուսաղէմ, 1870:

186 էջ (շարվ. 20.4×14 սմ), Պտկրդ.: Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 35294:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1871 թ.

10 Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Հրամանաւ տեառն Գէորգայ Դ. վեհափառ և սրբազնագոյն կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: ՌՅԻ—1871, ի տպարանի Սրբոյ Կաթողիկէ էջմիածնի, ի Վաղարշապատ:

15 313 էջ (շարվ. 14.8×9 սմ): Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից: Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 11394:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1871 թ.

20 Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Տպագրեալ ի հայրապետութեան տ. տ. Գէորգայ ազգասէր և վեհափառ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան տ. տ. Եսայիայ վեհափառ կաթողիկոսի (sic) և Երուսաղէմի: 25 Եւ ի պատրիարքութեան տ. տ. Մկրտչի սրբազան արքեպիսկոպոսի Կ. Պոլսոյ: Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Յ. Դափաֆեան, 1871:

30 450 էջ (շարվ. 14.3×8.2 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից: Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 22237:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1871 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Տպագրեալ ի հայրապետութեան տ. տ. Գէորգայ ազգասէր և աստուածընտիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան ս. Երուսաղէմի՝ տեառն Եսայիայ վեհափառ արքեպիսկոպոսի: Եւ ի պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ՝ տեառն Մկրտչի սրբազան արքեպիսկոպոսի: 40 Կ. Պոլիս, ի տպարանի Թ. Տիվիտեան (Վէզիր խան, թիւ 20), 1871:

394 էջ (շարվ. 14.2×8.4 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից: Նմուշ՝ ԶԳ 243/9—61:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1872 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Տպագրեալ ի հայրապետութեան տ. տ. Գէորգայ ազգասէր և վեհափառ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան սրբոյ Երուսաղէմի՝ տ. տ. Եսայիայ սրբազան արքեպիսկոպոսի: Եւ ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տ. տ. Մկրտչի սրբազան արքեպիսկոպոսի: Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Յովսէփ Դավաֆեան, 1872:

408 էջ (շարվ. 14.4×8.6 սմ), Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից: Նմուշ՝ ԶԳ 243/9—61:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1872 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Տպագրեալ ի հայրապետութեան տեառն տեառն Գէորգայ ազգասէր և վեհափառ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան սրբոյն Երուսաղէմայ՝ տեառն տեառն Եսայիայ սրբազան արքեպիսկոպոսի: Եւ ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն տեառն Մկրտչի՝ սրբազան արքեպիսկոպոսի: Կոստանդնուպոլիս, տպագրութիւն գրավանառ Յովսէփայ Դավաֆեան, ՌՅԻԱ.—1872:

118 էջ (շարվ. 31×20 սմ): Պտկրդ.: Հատորը բեկ վերոնշյալ անվանաթերթն է կրում, բայց փաստորեն Առաքելի ժամագիրք է, որովհետեւ Սաղմոսից հետո պարունակում է նաեւ «Ժամագիրք»-ը՝ էջ 119—280 և երկու հատոր «Տօնացոյց» նոր էջակալութեամբ [5]+7+69 էջ և [2]+3+57 էջ: Նմուշ՝ Կ. Պոլիս, Հայոց Պատրիարքարան:

Այլ տպ. Երուսաղէմ, 1873 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Ի հայրապետութեան ս. էջմիածնի՝ տ. տ. Գէորգայ վեհափառ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Հրամանաւ պատրիարքի ս. Երուսաղէմայ՝ տ. Եսայիայ սրբազան արքեպիսկոպոսի: Եւ ի պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ՝ տ. Մկրտչի սրբազան արքեպիսկոպոսի: Տպագրեալ ի վանս Սրբոց Յակովբեանց յերուսաղէմ, 1873:

364 էջ (շարվ. 12.6×7.4 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից: Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 19655:

Այլ տպ. Լոնդոն, 1873 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Լոնդրա, ի տպարանի Կ. Մ. Ուադսի, 1873: [London: Gilbert and Rivington, printers, 52, St. John's square, and 28, Whitefriars street].

255 + [1] էջ (շարվ. 12.6×7.1 սմ): Բողոքականների հրատարակություն՝ առանց երբ. բնագրի տարբերությունների:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 19184:

Այլ տպ. Երուսաղեմ, 1874 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Ի պատրիարքության տ. Եսայեայ ս. արքեպիսկոպոսի: Յերուսաղեմ. յաբո Սրբոց Յակովբեանց, 1874:

511 էջ (շարվ. 8.2×4.5 սմ): Պոկրդ. Հավելվածի նյութերում՝ «Հաատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 1843:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1875 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Տպագրեալ ի հայրապետության տ. Գեորգյան ազգասէր և աստուածընտիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքության ս. Երուսաղեմի՝ տեառն Եսայեայ վեհափառ արքեպիսկոպոսի: Եւ ի պատրիարքության Կ. Պոլսոյ՝ տեառն Ներսէսի սրբազան արքեպիսկոպոսի: Կ. Պոլիս, ի տպարանի Թ. Տիվիտեան (վեզիր խան քիւ 20), 1875:

416 էջ (շարվ. 14×8.5 սմ): Պոկրդ. Հավելվածի նյութերում՝ «Հաատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ Կ. Պոլիս, Գրատուն Հակոբ Աբրահամյան:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1880 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Ա. Հակոբ Պոյանեան, 1880:

265 էջ (շարվ. 14.5×9 սմ):

Նմուշ՝ Վենետիկ, Ս. Ղազար:

Այլ տպ. Լոնդոն, 1880 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Լոնդրա, ի տպարան Կ. Մ. Ուադսի, 1880:

255 էջ (շարվ. 12.6×7.1 սմ): Բողոքականների հրատարակություն՝ առանց երբ. բնագրի տարբերությունների:

Նմուշ՝ ԶԳ 243/Ս—16:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1882 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: ...¹ Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Ա. Յակոբ Պոյանեան, 1882:

265 էջ (շարվ. 14.5×9 սմ):

Նմուշ՝ Կ. Պոլիս՝ Բայագիդի Քաղ. գրադարան:

Այլ տպ. Լոնդոն, 1882 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Լոնդրա, ի տպարանի Կ. Մ. Ուադսի, 1882: [Ancient Armenian Psalms].

255 էջ (շարվ. 12.6×7.1 սմ): Բողոքականների հրատարակություն՝ առանց երբ. բնագրի տարբերությունների:

Նմուշ՝ ՊԹ 111:

Այլ տպ. Լոնդոն, 1883 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Լոնդրա, ի տպարանի Կ. Մ. Ուադսի, 1883: [Ancient Armenian Psalms].

255 էջ (շարվ. 12.6×7.1 սմ): Բողոքականների հրատարակություն՝ առանց երբ. բնագրի տարբերությունների:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 18424:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1886 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Ի հայրապետության տ. Մակարայ ազգասէր և վեհափառ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Ի պատրիարքության սրբոյ Երուսաղեմի՝ տ. Եսայեայ հանգուցեալ սրբազան արքեպիսկոպոսի: Եւ ի պատրիարքության Կոստանդնուպոլսոյ՝ տ. Զարուբինի սրբազան արքեպիսկոպոսի: Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Գ. Զարդարեան, 1886:

447 էջ (շարվ. 13×8 սմ): Պոկրդ. Հավելվածի նյութերում՝ «Հաատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ Վենետիկ, Ս. Ղազար:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1887 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Տպագրեալ ի հայրապետության տ. Մակարայ վեհ. կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքության սրբոյ Երուսաղեմայ՝ տ. Եսայեայ

¹ Երեք տող արաբատա թուրքերեն, ուր առվում է, որ հրատարակությունը կատարված է Աստվածաշնչի Ամերիկյան Հնկերության ծախսով:

Եսայեայ հանգուցեալ ս. արքեպիսկոպոսի:
Եւ ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝
տ. տ. Յարութին սրբազան արքեպիսկոպոսի:

Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Յ. Գալաֆեան, 1887:

376 էջ (շարվ. 16×8.5 սմ): Պտկրդ.: Հալիվաժի
նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ
«Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ Կ. Պոլիս, Գրատուն Հակոբ Արրահամյան:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1888 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Տպագրեալ ի
հայրապետութեան տ. տ. Մակարայ՝ վեհ.
կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատ-
րիարքութեան սրբոյ երուսաղիմայ՝ տ. Եսա-
յեայ հանգուցեալ ս. արքեպիսկոպոսի: Եւ ի
պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տ.
Յարութին սրբազան արքեպիսկոպոսի:
Կ. Պոլիս, ի գրատան Յ. Կ. Աշենան, 1888:

416 էջ (շարվ. 15.1×8.7 սմ): Անվանաթերթի մյուս
երեսում՝ «Տպագրութիւն Ս. Ղ. Պարտիգպանեան, Կ. Պո-
լիս, Ռիզա-վաշա խան, քի Յ»: Պտկրդ.: Հալիվաժի
նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ
«Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ ՀԳ 243/9—61:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1888 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Տպագրեալ ի
հայրապետութեան տ. տ. Մակարայ վեհ. կա-
թողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիար-
քութեան սրբոյ երուսաղիմայ՝ տ. Եսայեայ
հանգուցեալ ս. արքեպիսկոպոսի: Եւ ի պատ-
րիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տ. Յարու-
թին սրբազան արքեպիսկոպոսի: Կ. Պոլիս,
տէր և տպագրիչ Ս. Ղ. Պարտիգպանեան,
1888:

416 էջ (14.5×8.5 սմ): Պտկրդ.: Հալիվաժի նյու-
թերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ
«Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ Կ. Պոլիս, Գրատուն Հակոբ Արրահամյան:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1889 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: ...¹ Կոստանդ-
նուպոլիս, ի տպարանի Ա. Յակոբ Պօյանեան,
1889:

265 էջ (շարվ. 15.7×9 սմ): Բողոքականների հրա-
տարակութիւն է՝ առանց երբ. բնագրի տարբերութիւն-
ների նշման:

Նմուշ՝ ՀԳ 243/9—61:

¹ Երեք տող արարատառ թուրքերէն՝ Աստվա-
ծաշնչի Ամբերիկյան Ընկերութեան անունով:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1892 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Կ. Պոլիս, գրա-
տուն Յ. Կ. Աշենան, 1892: [Հրամանա Մեա-
րիֆի: Ի տպարանի Յարութին Ասատուրեան
(Հայ Գրաշարաց Ընկ.)]:

641 էջ (շարվ. 9.8×4.7 սմ): Պտկրդ.: Հալիվաժի
նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ
«Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 1644:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1892 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Հայերէն և տան-
կերէն: Թարգմանեալ ի պատուելի Գրիգոր
Փէշտիմալեանէ: Ի հայրապետութեան տ. տ.
Մակարայ Ա. հանգուցեալ կաթողիկոսի
ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան
սրբոյ երուսաղիմայ՝ տ. Յարութին ս. արքե-
պիսկոպոսի: Եւ ի պատրիարքութեան Կոս-
տանդնուպոլսոյ՝ տ. Խորէն ս. արքեպիսկոպո-
սի: Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Յարու-
թին Ասատուրեան (Հայ Գրաշարաց Ընկ.),
1892:

316 էջ (շարվ. 20×11 սմ): Պտկրդ.: Հալիվաժի
նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ»: Բնագիրը տըր-
ված է զուգահեռ երկու սյունակներով՝ հայ. գրաբար և
հայտատու թրք.:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 16109:

Այլ տպ. Լոնդոն, 1892 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Լոնդրա, ի տպա-
րանի Կ. Մ. Ուաղսի. 1892:

255 էջ (շարվ. 12.6×7.1 սմ): Հար և նման է Լոն-
դոնի 1859, 1868, 1873, 1880, 1882 թթ. հրատարակու-
թիւններին:

Նմուշ՝ Վենետիկ, Ս. Ղազար:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1894 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Տպագրեալ ի
հայրապետութեան տ. տ. Մկրտչի վեհ. կա-
թողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիար-
քութեան սրբոյ երուսաղիմայ՝ տ. տ. Յարու-
թեան սրբազան արքեպիսկոպոսի: Եւ ի
պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տ.
տ. Խորենայ սրբազան արքեպիսկոպոսի:
Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Մ. Յ. Փափագեան
(Չագմագներլար, Զիւմպիլլի խան քի 21—
22), 1884:

¹ Հմտ. T. H. Darlow and H. F. Moule, vol.
II, p. 91, № 1817.

416 էջ (շարվ. 14.5×8.5 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ Կ. Պոլիս, Գրատուն Հակոբ Աբրահամյան:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1895 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Ի հայրապետութեան ամենայն Հայոց՝ տ. տ. Մկրտչի վեմ. կաթողիկոսի: Եւ ի պատրիարքութեան սրբոյ երուսաղիմայ՝ տ. տ. Յարութիւն սրբազան արքեպիսկոպոսի: Եւ ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տ. տ. Մաթթէոսի սրբազան արքեպիսկոպոսի: Կոստանդնուպոլիս, տպագրութիւն Յարութիւն Ասատուրեան, 1895:

410 էջ (շարվ. 15.1×9 սմ): Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ ՀԳ. 203.7/9—61:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1897 թ.

Գիրք Սաղմոսաց: Ըստ եզգրիտ քարգմանութեան նախնեաց մերոց: Համեմատութեամբ Երուսական բնագրին: ...¹ Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Ա. Յակոբ Պօյանեան, 1897:

272 էջ (շարվ. 12.5×8.5 սմ):

Նմուշ՝ Կ. Պոլիս, Գրատուն Հակոբ Աբրահամյան:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1903 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Ի Վենետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու, 1903:

496 էջ (շարվ. 8×4.5 սմ): Պտկրդ.: Հավելվածի նյութերում՝ «Հաւատով խոստովանիմ» և հատվածներ «Նարեկ»-ից:

Նմուշ՝ Վիեննա, Մխիթ. Մատենադարան տպագիր Զ. 345:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1912 թ.

Գիրք Սաղմոսաց Դարի: Կոստանդնուպոլիս, տպագրութիւն Ա. Յ. Պօյանեան. 1912:

242 էջ (շարվ. 13.9×9 սմ): Բողոքականների հրատարակութիւն՝ լուսանցներում երբ. բնագրի տարբերութիւններով:

Նմուշ՝ ԳԱԹ 11412:

Այլ տպ. Վիեննա, 1931 թ.

Գիրք Սաղմոսաց: Թարգմանեալ յերաշերէն բնագրէ: Վիեննա, Ամերիկեան Աս-

տուածաշունչի Ընկերութիւն, 1931: [Printed by Christoph Reisser's Soehne, Vienna].

242 էջ (շարվ. 13.9×9 սմ): Բողոքականների հրատարակութիւն՝ լուսանցներում երբ. բնագրի տարբերութիւններով: Անվանաթերթի «Թարգմանեալ յերաշերէն բնագրէ» նշումը թյուրիմացութիւն է. պետք է լինէր՝ «Համեմատութեամբ երբայական բնագրի»:

Շարվածքը հետևում է Կ. Պոլսի 1912 թ. հրատարակութեանը (տպ. «Ա. Յ. Պօյանեան»):

Նմուշ՝ ԳԱԹ Զուպանյան 3830:

□ **Տես նաև Սաղմոսարանի հետևյալ հրատարակութիւնները՝ Ա.Տ.Ե.Ի. Ժամագրք երում**

Տպ. Նոր-Ջուղա, 1642 թ.

[Գիրք Ժամակարգութեան որ կոչի Ատենի: ... Յամի հազար և իննսներորդի և միակ քոտոյ, յամսեանն Հայոց տրէի երեք, և ի Հոմայեցոց՝ յունվարի ի երկոտասան, յաշխարհիս Պարսից, [յ]արգայանիստ քաղաքիս ըստ գրոց Շոշ կոչեցելոյ, որ այժմ Ասպահան ատաձայնի. ի գեղաքաղաքիս Նոր Ջուղայու, ընդ հովանեաւ Սուրբ Ամենափրկչի վանիցս, որ է մենաստան կուսակրօնից բանասիրաց]:

694 էջ (շարվ. 18.4×13.3 սմ): 308—600 էջերում՝

Սաղմոսարանը:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. հն. 417:

Այլ տպ. Մարսել, 1673 թ.

Գիրք Ժամակարգութեան որ կոչի Ատենի: Կարգաւորութիւն հասարակաց աղօթից եկեղեցեաց Հայաստանեայց, արարեալ սրբոյն Խաճակայ հայրապետին, Մեսրոպայ վարդապետին, Գիտայ և Յոհաննու Մանդակունայ: Տպագրեցեալ ի գործարանում Սրբոյ էջմիածնի և Սրբոյն Սարգսի Զօրավարին որ ի Յուշի: Ի հայրապետութեան Հայոց՝ տեառն Յակոբայ վերադիտողի, և ի քաղաւորութեան քրիստոսասիրի և բարեպաշտի և Քրիստոսի գօրացելոյ Լուդովիկոսի արքային Կալիքացոց: Վերակացութեամբ, ջանիւք և սրբագութեամբ տեառն Ոսկանայ վարդապետի և արքիեպիսկոպոսի Երեանցոյ: Արդեամբք և ծախիւք նոյնոյ Ոսկանայ արքիեպիսկոպոսի և Թաթէոսի իրիցու երեանցոյ: Ի Մարսիլիայ

¹ Երեք տող արարատառ թուրքերէն՝ Աստվածաշնչի Ամերիկյան Ընկերութեան անուանով:

հաղափի: Թուփն Քրիստոսի 1673, և յունիսի 25, իսկ քստ Հայոց՝ ՌՃԻԲ:

408 էջ (շարվ. 20.9×15.2 սմ): 177—336 էջերում՝ Սաղմոսարանը:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. հն. 1225:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1719 թ.

Ժամագիրք ատենի, որ պարունակէ յին-
 15 փեան զայսոսիկ: Նախ՝ գրիւս Սաղմոսաց Դաւրի մարգարէին...: [Ի Կոստանդնուպոլիս
 ֆաղափի, հրամանաւ նորին դիտողի տեառն
 Յոհաննիսի խոհեմագարդ վարդապետի, ի
 քուսբերութեան Հայոց ՌՃԻԼ, սեպտեմբերի
 ԻԳ, ի տպարանի պարոն Կարապետի որդի
 Աստուածատրոյ]:

476 էջ (շարվ. 20×14.5 սմ): 3—142 էջերում՝ Սաղմոսարանը:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. հն. 1227:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1734 թ.

Ժամագիրք ատենի, որ պարունակէ յին-
 20 փեան զայսոսիկ: Նախ՝ զԿարգատրութիւնս
 հասարակաց աղօթից Հայաստանեայց եկե-
 ղեցոյ: Երկրորդ՝ գրիւս Սաղմոսաց Դաւրի
 մարգարէին: ... Ի հայրապետութեան ամե-
 նայն Հայոց տեառն Աբրահամու սրբազան
 25 կաթողիկոսի: Եւ ի պատրիարգութեան սրբոյն
 Երուսաղէմի՝ տեառն Գրիգորի բարեբաշխիկ
 եպիսկոպոսի: Ի Կոստանդնուպոլիս ֆաղափի,
 հրամանաւ նորին դիտողի տեառն Յոհաննիսի
 արևի եպիսկոպոսի: Ի քուսբերութեան Հա-
 30 յոց ՌՃԶԳ, ի յամսեանն յունվարի ԻԳ:

248+186+222 էջ (շարվ. 18.5×13 սմ): Բ մասի
 1—186 էջերում՝ Սաղմոսարանը:

Նմուշ՝ ՀԳ հն. 396:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1754 թ.

Ժամագիրք ատենի, յորում պարունակին
 35 երեք գիրք եկեղեցոյս մերոյ ժամակարգու-
 քեանցն: Նախ՝ Գիրք Սաղմոսացն Դաւրի հա-
 րիւր յիսուն ալելուիցն, յոր կանոնս բա-
 ժանեալ յեօթնական գուրդայս, զի ուրբերորդն
 40 յայլո՛ց են...: Իսկ տպեալ նորապէս ի տպա-
 րանի հանգուցեալ Աստուածատուրի՝ ի փառս
 փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Ընդ որում
 հօր և սուրբ հոգոյն փառք յալիտեանս յալի-
 տենից, ամէն: [Ի հայրապետութեան տեառն
 45 Աղեֆանդրի սրբազան կաթողիկոսի ամե-

նայն Հայոց: Եւ ի պատրիարգութեան սրբոյն
 Երուսաղէմի՝ տեառն Թէոդորոսի երջանկա-
 4 գարդ վարդապետի: Ի Կոստանդնուպոլիս ֆա-
 ղափի: Հրամանաւ նորին սրբազան դիտողի՝
 տեառն Յակոբայ գերագանց աստուածաբան
 վարդապետի: Ի տպարանի յոգնաշխատ հան-
 ցուցեալ մանուէսի Աստուածատուրի: Ի նո-
 րապէս մուտն ՌՄԳ քին Հայոց]:

480 էջ (շարվ. 20.2×16.3 սմ): 5—142 էջերում՝ Սաղմոսարանը:

Նմուշ՝ ՀԳ հն. 651:

Այլ տպ. Վաղարշապատ, 1785 թ.

Ժամագիրք ատենի, յորում պարունակին
 երեք գիրք սրբոյ եկեղեցոյս մերոյ ժամա-
 15 կարգութեանցն: Նախ՝ Գիրք Սաղմոսացն Դաւ-
 րի հարիւր և յիսուն ալելուիցն, յոր կանոնս
 բաժանեալ և յեօթնական գուրդայս, զի ուրբե-
 րորդն յայլո՛ց են...: Վերստին տպեցեալ ի
 յաստուածակերտ և ի յուսակառոյց արքոս
 սուրբ Էջմիածնին: Ի հայրապետութեան ն
 20 հրամանաւ իսկ տեառն Դուկասու սրբազան և
 վեհափառ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ
 ի պատրիարգութեան սրբոյ Երուսաղէմի փր-
 կառիք տնօրինական տեղեացն և մեծի մայ-
 րաֆաղափին Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն
 25 Յովակիմայ և տեառն Զաֆարիայ աստուած-
 իմաստ վարդապետացն: Ի տպարանի Սրբոյն
 Գրիգորի Լուսատրչին մերոյ: [Ի քուսկանու-
 քեանս մերում ՌՄԼԳ, և ի դեկտեմբերի ամ-
 սեանս վերջնում]:

426 էջ (շարվ. 23.2×16.7 սմ): 5—96 էջերում՝ Սաղմոսարանը:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. հն. 1239:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1786 թ.

Ժամագիրք ատենի, յորում պարունակին
 35 երեք գիրք եկեղեցոյս մերոյ ժամակարգու-
 քեանցն: Նախ՝ Գիրք Սաղմոսացն Դաւրի հա-
 րիւր յիսուն ալելուիցն, յոր կանոնս բաժա-
 նեալ յեօթնական գուրդայս, զի ուրբերորդն
 յայլո՛ց են...: Իսկ վերստին տպեցեալ եղև ի
 40 Կոստանդնուպոլիս ֆաղափի բնակեցեալ բո-
 յոր ազգիս կամեցողութեամբն, և հրամանաւ
 նորին ազգասէր պատրիարգի տեառն Զա-
 ֆարիայ Աստուածաբան կոչեցելոյ գերիմաստ
 վարդապետի և արք եպիսկոպոսի, ի փառս
 45 մանկացելոյն Յիսուսի: Ի տպարանի Յոհանն-

նիսի և Պօղոսի: Առաջնորդեա՛ ամենակարող տէր: [Ի թուականիս Հայոց ՌՄԼԵ, օգոստոս Ա, ամսում]:

480 էջ (շարվ. 19.6×14.7 սմ): 3—144 էջերում՝
Սաղմոսարանը:
Նմուշ՝ ՊԼԽ, Մատ. հն. 1232:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս (Օրթագյուղ), 1827 թ.
Ժամակարգութիւն Հայաստանեայց սուրբ
Եկեղեցւոյ, յորում պարունակին երեք գիրք:
Սաղմոս Դարի, որ է աղօթք և օրհնութիւն
առ աստուած և մարգարէութիւն վասն մար-
դեղութեանն Քրիստոսի...: Հրամանաւ ամե-
նապատիւ և վեհափառ պատրիարքի թագա-
ւորեալ մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպոլսոյ՝
տեառն Կարապետի արք եպիսկոպոսի: Տպա-
գրեալ յամի տեառն 1827, և ի թուին Հայոց՝
ՌՄՀԶ. յՕրթագիւղ, ի տպարանի Պօղոսի
Արապեան Ապուշեխցոյ:

100+147+144 էջ (շարվ. 23.4×15.3 սմ): Սկզբի
3—100 էջերում՝ Սաղմոսարանը:
Նմուշ՝ ՀԳ հն. 1673:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս (Օրթագյուղ), 1834 թ.
Ժամակարգութիւն Հայաստանեայց սուրբ
Եկեղեցւոյ, յորում պարունակին երեք գիրք:
Սաղմոս Դարի, որ է աղօթք և օրհնութիւն
առ աստուած և մարգարէութիւն վասն մար-
դեղութեանն Քրիստոսի...: Ի պատրիարգու-
թեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Ստեփան-
նոսի ամենապատիւ և վեհափառ արք եպիս-
կոպոսի: Վերստին տպագրեալ՝ Յամի տեառն՝
1834, և ի թուին Հայոց՝ ՌՄԶԳ, յՕրթագիւղ,
ի տպարանի Պօղոսի Արապեան Ապուշեխ-
ցոյ:

82+137+125 էջ (շարվ. 25.4×15.5 սմ): Սկզբի
3—82 էջերում՝ Սաղմոսարանը:
Նմուշ՝ ՊԼԽ, Մատ. տպագիր 17316:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1849 թ.
Ժամակարգութիւն Հայաստանեայց սուրբ
Եկեղեցւոյ, յորում պարունակին երեք գիրք:
Սաղմոս Դարի, որ է աղօթք և օրհնութիւն առ
աստուած և մարգարէութիւն վասն մարդեղու-
թեանն Քրիստոսի...: Ի Կոստանդնուպոլիս,
ի տպարանի Յովնաննու Միսէնտիս Գէոր-
գեան, 1849—ՌՄՂԸ:

98+145+112 էջ (շարվ. 27.8×17 սմ): Սկզբի
1—98 էջերում՝ Սաղմոսարանը:
Նմուշ՝ ՀԳ հն. 1689:

Այլ տպ. Էջմիածին, 1862 թ.
Ժամակարգութիւն Հայաստանեայց սուրբ
Եկեղեցւոյ, յորում պարունակին երեք գիրք:
Սաղմոս Դարի, որ է աղօթք և օրհնութիւն
առ աստուած և մարգարէութիւն վասն մար-
դեղութեանն Քրիստոսի...: Ի Ս. Էջմիածնին,
1862—ՌՅԺԱ:

92+143+178 էջ (շարվ. 27.3×18.5 սմ): Սկզբի
1—92 էջերում՝ Սաղմոսարանը:
Նմուշ՝ ՊԼԽ, Մատ. տպագիր 10528:

Այլ տպ. Երուսաղեմ, 1870 թ.
[Ժամակարգութիւն Հայաստանեայց սուրբ
Եկեղեցւոյ, յորում պարունակին... յԵրուսա-
ղեմ, 1870]:

Տեղեկութիւնը մատենագիտ. աղբյուրներից է՝
Էջերի թանակը՝ 476+118+88: Նկարագրութիւնը կազ-
մել ենք ըստ Երուսաղեմյան Բ, Գ և Դ տպագրութիւն-
ների (1889, 1899, 1915 թթ.):
Նմուշ՝ շունենք:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1872 թ.
Այս հրատարակութիւնն ընդհանուր ան-
վանաթերթ չի ունեցել: Նրա մաս կազմող 25
երեք գրքերը միայն իրենց սեփական անվա-
նաթերթերով են, այդ պատճառով Սաղմո-
սարանը տեղադրել ենք ընդհանուր շարքում
(տես վերևում՝ ՍԱՂՄՈՍԱՐԱՆՆԵՐ):

Այլ տպ. Երուսաղեմ, 1889 թ.
Ժամակարգութիւն Հայաստանեայց սուրբ
Եկեղեցւոյ, յորում պարունակին. Սաղմոս
Դարի — Ատենի ժամագիրք — Տօնացոյց:
Ի տպարանի առաքելական արքունոյս Սրբոյ
Յակովբեանց յԵրուսաղեմ, 1889:

645 էջ (շարվ. 24×15.9 սմ): 3—174 էջերում՝
Սաղմոսարանը:
Նմուշ՝ ՀԳ 243/Ժ—21:

Այլ տպ. Վաղարշապատ, 1891 թ.
Ժամակարգութիւն Հայաստանեայց սուրբ
Եկեղեցւոյ, յորում պարունակին երեք գիրք:
Սաղմոս Դարի, որ է աղօթք և օրհնութիւն

¹ Քիւրախտար զրացուցակ Սրբոց Յակոբեանց
տպարանին, Երուսաղեմ, 1954, էջ 16: Սին, 1933,
էջ 350:

առ աստուած և մարգարէութիւն վասն մար-
դեղութեանն Քրիստոսի...: Երուզ տպա-
գրութիւն: Վաղարշապատ, ի տպարանի Սրբոյ
Կարողիկէ էջմիածնի, 1891—ՌՅԽ:

123+195+172 էջ (շարվ. 29.1×17.9 սմ): Սկզբի
1—123 էջերում՝ Սաղմոսարանը:
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 10279:

Այլ տպ. Երուսաղեմ, 1899 թ.

Ժամակարգութիւն Հայաստանեայց սուրբ
Եկեղեցւոյ, յորում պարունակին. Սաղմոս
Դարի — Առնի ժամագիրք — Տօնացոյց:
Ի տպարանի առաքելական ս. արքայ Սրբոյ
Յակովբեանց յերուսաղեմ, 1899—ՌՅԽ:

645 էջ (շարվ. 23.7×15.7 սմ): 3—174 էջերում՝
Սաղմոսարանը:
Նմուշ՝ ԶԳ 243/Ժ—21:

Այլ տպ. Երուսաղեմ, 1915 թ.

Ժամակարգութիւն Հայաստանեայց սուրբ
Եկեղեցւոյ, յորում պարունակին. Սաղմոս
Դարի, Ժամագիրք առնի և Տօնացոյց: Դ.
տպագրութիւն: Տպարան առաքելական արք-
այ Սրբոյ Յակովբեանց յերուսաղեմ, ՌՅԿԴ=
1364, 1915:

639 էջ (շարվ. 23.7×15.5 սմ): 3—174 էջերում՝
Սաղմոսարանը:
Նմուշ՝ ԶԳ 243/Ժ—21:

Գ. ԳԻՐՔ ԱՌԱԿԱՅ

Տպ. Վենետիկ, 1734 թ.

Գիրք Առակաց Սաղմոսնի որդւոյ Դարի:
Տպագրեցեալ առանձնակի ի փոքրիկ գիրս,
ի ժամանակի յորժամ տպագրիր Աստուա-
ծաշունչն, զորոյ գմեծամեծ էջսն զկնի տը-
պագրեցման ի յերկուս անջատեալ, տուաք
տպագրել և գայս, ի սփոփանս փափաքողաց
յիրիմաց խրատուց և ոսկեղէն բանից գը-
գոյս այսորիկ: Յամի տեառն 1734, մայիսի
20, ի Վենետիկ:

94 էջ (շարվ. 12×7 սմ): Պտկրդ.
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. № 5124 ձեռագրի հետ կազմը-

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1806 թ.

Գիրք Առակաց Սաղմոսնի որդւոյ Դարի:
Որոյ իւրաքանչիւր երեսաց՝ հայեվար պար-
բերութեանցն հանդէպ (ի զիրիմանալի լինիլ
փափագողաց սորին ոսկեղէն բանից) պար-
գապէս թարգմանութեամբ տանկեվարն շա-
րակարգեալ յումեմնէ: Ի խնդրոյ տպագրո-
ղին: Եւ արդէն նախապէս եղև տպեալ բարե-
շնորհ հրամանաւ տեառն Յոհաննու բարձրա-
պատիւ արհի եպիսկոպոսի և սրբազան
պատրիարքի: Յամի տեառն՝ 1806, ի Կոս-
տանդինուպոլիս ի Քիրքնի խանին, և ի տը-
պարանի Յոհաննիսեան Պօղոսի:

228 էջ (շարվ. 11.9×7.6 սմ): Պտկրդ.: Զուգա-
հետ սյունակներով տրված են Առակների հայերեն բը-
նագիրը և նրանց հայատառ թրք. թարգմանությունը:
Վերջում՝ թարգմանչի հիշատակարանը՝ թրք. լեզվով
(էջ 228):
Նմուշ՝ ԶԳ հն. 1190:

Գ. ԻՄԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ ՍՈՂՈՄՈՆԻ

Տպ. Վենետիկ, 1827 թ.

Σοφία Σολομώνος, Իմաստութիւն Սողոմոն-
նի. Sapientia Salomonis. Ի Վենետիկ, ի
Սուրբն Ղազար, 1827:

249 էջ (շարվ. 9×4.4 սմ): Պտկրդ.: Հրատարա-
կության նախաբանում (էջ 3) ասվում է.

«Կամեցեալ ի յոյս ընծայել զգիրս Իմաստութեան
ի Յոյն, ի Հայ և ի Հատին բարբառ՝ յօրինակ ընտիր
թարգմանութեան ի Հայումս, բաղդատութեամբ ընդ
միմեանս այլ և այլ օրինակաց երեցունց լեզուացս՝
զհամարանսն ի նոսա ընտրօնք կարգեցաք յառաջիկայս
տպագրութիւն. իսկ զկարի անմիաբանսն ուրոյն նշա-
նակեցաք ի վախճան մատենիս»:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 2503:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1854 թ.

Σοφία Σολομώνος, Իմաստութիւն Սողոմոն-
նի. Sapientia Salomonis. Վենետիկ, ի
Սուրբն Ղազար, 1854:

253 էջ (շարվ. 9×4.4 սմ): Ունի նախորդ հրա-
տարակության նախաբանը (էջ 3):
Նմուշ՝ ԶԳ 1(Սաղմոս)/Ի—43:

Ե. ԳԻՐՔ ԱՌԱԿԱՅ, ԳԻՐՔ ԻՄԱՍՏՈՒԹՅԱՆ
ԵՒ ԲԱՆՔ ԺՈՂՈՎՈՂԻՆ

Տպ. Տրիեստ, 1802 թ.
Երեւ գիրք Սողոմոնի, այսինքն՝ Առա-
5 կաց, Իմաստութեան և Ժողովողի: Ի Թրեստ,
1802—ՌՄԾԱ, ի տպարանի Հարց Մխիթա-
րեանց.

237 էջ (շարվ. 11.3 × 5.7 սմ): Վերջում՝ ներ-
սեւ Շնորհալու մի բանի տաղերը Առակաց և Ժողովողի
10 գրքերի մասին (էջ 224—237):
Նմուշ՝ ՀԳ հն. 1943:

Զ. ՍԻՐԱՔ

Տպ. Մաղրաս, 1797 թ.
Գիրք անունեալ Ղեկաւար (sic) ման-
15 կանց որ հասուցանէ ի դրունս կենաց յաի-
տեանկան: Արարեալ իմաստասիրաց եր-
րա[յ]եցոց և ժողովեալ Յեսուայ որդոյ
Սիրաբայ՝ ի յանուն էկղէսիաստիկոս: Եւ
այժմ ի նոյն օրինակէ տպեցեալ ի խընդոյ
և ծախիւին պատուիլի Շահմիրի որդոյ
Սուլթանումի, ի պատիւ արփիափայլ Գիոր-
գի ժառանգ որդոյ քաղատութեան Վրաց
Բակրատունոյ (sic): Ի հայրապետութեան
տեառն Ղուգասու՝ (sic) ամենայն Հայոց
25 սրբազան կաթողիկոսին ի Վաղարշապատ:
Եւ ի քաղատութեանն օգոստափայլ տեառն՝
Երկրորդի Հերակլայ Բակրատունոյ (sic)
ի Թիփլիս: Յամի տեառն փրկչին մերոյ
Քրիստոսի՝ 1797, և թուիս թուականութեան
Հայոց՝ ՌՖՃԽէ: Ի Հնդկիս և ի մայրաքա-
ղաքն Մաղրաս: Ի տպարանի տէր Յարու-
30 րին Շմատենեան Շիրազեցոյ: Ի սմանէ տը-
պեցաւ հատ՝ 300:

[Դ]+285 էջ (շարվ. 12 × 6.7 սմ): Պտկրգ.
35 Սկզբում՝ Հրատարակչի ազգը՝ «Առ բարեմիտ ընթեր-
ցողս» (էջ Գ—Դ), ուր ասվում է. «Հարկատր Հա-
մարեցի զայս էկլիսիաստիկ անունեալ գրուածքն
տպագրել, ըստ Համեմատութեան մի և նոյն օրինա-
կին որպէս է տպագրեցեալ ի յԱստուածաշունչ գիրն,
40 և յօրինել զնա յատուկ գիրք»:
Տպագրվում է Սիրաբայ գիրք՝ ըստ Ոսկանյան
Հրատարակության բնագրի:
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. հն. 675:

Է. ՍԻՐԱՔ ԵՎ ԹՈՒՂԹ ԵՐԵՄԻԱՅԻ

Տպ. Վենետիկ, 1833 թ.
Իմաստութիւն Յեսուայ՝ որդոյ Սիրաբայ,
և Թուղթ Երեմիայ մարգարէի առ գերեալսն
ի Բաբելոն: Ի Վենետիկ. ի Սուրբն Ղազար, 5
1833:

168 էջ (շարվ. 9 × 4.5 սմ): Սկզբում՝ Հրատարա-
կության «Յառաջաբան»-ը (էջ 5—10), ուր ասվում է,
թե տպագրվող երկու բնագրերը հնագույն թարգմա-
նություններ են:
10 Նմուշ՝ ՀԳ հն. 1728:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1878 թ.

Իմաստութիւն Յեսուայ՝ որդոյ Սիրաբայ,
և Թուղթ Երեմիայ մարգարէի առ գերեալսն
ի Բաբելոն: Ի Վենետիկ, ի Սուրբն Ղազար, 15
1878:

173 էջ (շարվ. 9.1 × 4.7 սմ): Արտատպ. նախորդ
Հրատարակությունից:
Նմուշ՝ ՀԳ 208/Ի—43:

Ը. ԱՅԳԻՈՒ

Տպ. Լայպցիգ, 1680 թ.
Արդիւսս Հայերէն. Id. est: Obadias Ar-
menus. Quo cum analysi vocum armeni-
carum grammaticâ, et collatione versionis
armenicae cum fontibus, aliisque, maxi- 25
mam partem orientalibus versionibus, exhi-
betur. Primum in Germania specimen cha-
racterum armenicorum, in celeberrimâ Aca-
demiâ Lipsiensi procuratorum, â M. An-
drea Acolutho, Vratislav. Siles., anno 30
epochae Armenorum MCXXIX, Messianae
MDCXXC, Lipsiae, Typis Justinî Brandi.

[XXXI] + 56 էջ (շարվ. 16.5 × 11.6 սմ): «Մար-
գարէութիւն Արդիւս» բնագիրը (էջ 1—7) տրված է
Երեք սյունակներով. 1. հայերենը. 2. նրա լատինա- 35
կան տառադարձությունը (ըստ արեւմտահայ արտա-
սանության). 3. նրա լատիներեն թարգմանությունը:
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. հն. 1797:

Թ. ԱՄԲԱԿՈՒՄ

Տպ. Փարիզ, 1775 թ.
[Մարգարէութիւն Ամբակումայ]: 40

Տեղեկությունը մատենագիտական աղբյուրներից է՝ Հայ. բնագրի հետ միասին՝ նրա լատ. թարգմանությունն է։ Մովսիսը՝ 8°:

Նմուշ՝ *Լոնդոն, The Library of the British and Foreign Bible Society.*

Ժ. ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ԼՐԻՎ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐԶ

Տպ. Ամստերդամ, 1668 թ.

Նոր Կտակարան սրբոյ Աւետարանի տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: ՅԱմսթէօտամում, ի բովին փրկչին 1668, փետրվարի 10. իսկ ըստ Հայոց՝ ՌՃԺԷ, տրէի Ին:

934 էջ (շարվ. 13.4 X 8.7 սմ): Պտկրդ.: Վերջում՝ «Յանգ վկայութեանց... ևնր նորում Կտակարանում համառոտեցելոց ի Հնոյն» (էջ 906—925), «Նախա-
15 դրութիւն»-ներ շորս ավետարանների (էջ 926—928), «Նախադրութիւն Զերոնիմոսի Բանանայի ի նոր Կտակարանս» (էջ 929—932) և տպագրութեան հիշատակարանը (էջ 933—934), որ է՝

«Շնորհօք և օծանդակութեամբ տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի աւարտեցաւ Նոր Կտակարանս ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ կաթողիկոսի սրբոյ էջմիածնի: Երկասիրութեամբ նուաստ Ոսկանի եպիսկոպոսի և բանի սպասաւորի Երևանցոյ: Ի տպարանի աշակերտին իմոյ Կարապետի բանի սպասաւորի, բայց իմովք զրովք, իսկ արդեամբք երկոցոնցս, և սրբա-
25 գրութեամբ և սպասաւորութեամբ աշակերտի և հարազատի իմոյ Յոհաննու սարկաւագի, որ բազմա ջանիւ հոգ տարեալ ծառայեաց: Ի թուոյ փրկչին 1668, ի յօթներորդում ատուր տօնի տօնախմբութեան Վերափոխման տօրածօր կուսի, յԱմսթէյտումում բաղաբում, ի թուոյ Հայոց ՌՃԺԷ, ի փառս Քրիստոսի: Արդ՝ հանդիպողացդ սմին ընթերցմամբ կամ սխալմամբ հայցեմ բազմա աղերսիւ, անմեղադիր լինիլ սղալանացն, զի ըստ կարի ջանացար ի սրբագրելն՝ թէ՛ ըստ բերթողականի արհեստի, և թէ՛ զընթերցման արհեստի, թէ՛ առ լծորդս, և թէ՛ առ հոլովս անուան և բայի, և թէ՛ առ թիւս նոցոնց, առ նախադրութիւնս և առ պարագայս նոցոնց և դիտաւորութիւնս. նաև ի ստուգաբանութիւնս աշխատեալ՝ որոյ բուն նախագաղափար լեալ է իմով ձեռամբ գծեալ Նոր Կտակարան. զկնի Հեթմոյ
30 թագաւորին աստուածաշունչ սրբագրութեան գաղափար՝ առ սոսայն հաւատացողիչ զաղմատականն պարզաբանող գաղափար՝ թէ՛ առ բառս և թէ՛ բանս, զի մի՛ երկբայական թիրութիւն ինչ ի ներս անկցի,

1 Հմմտ. աստ. էջ 349, ծան. 3:
2 Որոնումները զյուրացնելու նպատակով այս շարքի մէջ ենք դասավորել նաև Ավետարանի այն տպագրութիւնները, որոնք «Նոր Կտակարան» խորագիրն են կրում, բայց բոլոր դեպքերում տվել ենք համապատասխան ծանոթագրութիւններ:

որպէս գոյ բնառեալ ի մէջ զրոց մերոց ի գրաց անհրմտից և անվարժից. զշահ և զյոյովութիւն վարձուց միայն հողացողաց, մանաւանդ սակս սովորականաց յաւաքելութեանց ջատագովաց՝ և բնառեցելոց կըրթմանց շաղակրատութեանց. զորս բովանդակ ի բաց
5 եղար, թէպէտ ուրեք ուրեք ըստ տեղւոյն բերման և նախնեացն զիտաւորութեան բարութք վարկար. նաև ոչ իշխեցար այլայլել, զի մի՛ մեք մեզէն եպերեալք լիցուք»:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. հն 961:

Այլ տպ. Ամստերդամ, 1698 թ.

Աստուածաշունչ Նոր Կտակարան: Տպագրեցեալ վայելչագիր և գեղեցկագիր յօրինուածով: Հաւանութեամբ, տպիւք և ծախիւք
15 Գողթնեաց Սրբոյ Խաչին մաքրաւիայլ եպիսկոպոսին: Ի հայրապետութեանն լուսահեղոյս գահոյին սրբոյ էջմիածնի՝ տեառն Նահապետի, հօրն մերոյ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի փոխանորդի և ամենայն Հայոց ինքնագլովս հովուապետի: Յամի տեառն 1698: ՅԱմսաեյտովմի:

432 + 537 էջ (շարվ. 11.2 X 6 սմ): Պտկրդ.: Սկզբում կան Թովմաս Վանանդեցու երկու գրվածքներ՝ «Առ համայն ջերմեռանդօրէն ընթերցասէր մերագ-
25 նացեալ հարս և եղբարս» և «Առ հեշտալուր աստուածն համայնից Յիսուս», ինչպես և նրա մի ոտանավորը (սկ. «Թաւշամեցալ տապով հողմոյ կենցաղական») (էջ 3—7), Վերջում՝ «Համառոտ բան ի նոր Կտակարան» խորագրով անանուն նախադրութիւն (էջ 528—532) և «Մշտով վասն բանահիւսից» խորագրի տակ՝ Նոր Կտակարանի նյութերի առարկայական ցուցակ (էջ 533—535), Թովմաս Վանանդեցու մի ուրիշ ոտանավորը (սկ. «Թոմաս ձաղեալ խիստ վարցաւ») (էջ 535) և տպագրութեան «Յիշատակարան»-ը (էջ 536—537), որ է՝

«Գոհութիւն... որոյ անճառելի կարողութեամբն աւարտեցաւ վայելչագիր և գեղեցկագիր Աստուածաշունչ Նոր Կտակարանս, նորատունկ բուրաստանս և երկնաւորդս ութեկի ականակիտ վտակս, յամի տեառն
40 1700 և ի Հայոց թուին ՌՃԺԹ: Արդ՝ որք հանդիպի այսմ աստուածակերտ դրախտիս, մի՛ ձանձրանայ յիշել յաղօթս ձեր զեռամէծ բարունին և զսրբափայլ հայրն մեր՝ Թոմաս առաքելաշալիչ եպիսկոպոսն Սրբոյ Խաչին յամենավայելիւշ Զորոյն Վանանդու՝ Գողթնեաց գաւառին. որոյ հաւանութեամբն՝ տպիւքն և ծախիւքն յանկ ելեալ աւարտեցաւ աստուածաշունչ սուրբ Նոր Կտակարանս: Այլ և՛ զբաղջրասնոյց ծնողս նորա՝ զհայրն համեստակենցաղ զնորիջան նորիջանեան և զմայրն պարկեշտազնաց զԴիդարն, և զհանգուցեալ
50 հարազատ եղբարսն՝ զԴրիգոր, զԱրիստակէս և զՅա-

կոր, և զբոլորն իւր զԱնա: Նաև զգաւական սոցա՝ զՍինան, զՄարիամ, զԵգիսեայ, զՂուկաս, զԳիլղար, զՄիքայէլ և զԹուրվանդայ. ընդ որս և զքեռույ որդին իւր՝ զհարազատ, զբաղմեբախտ և զբոլոր վարպետն Մատթէոս, որ միշտ և անձանձիր տքնեցաւ ի վերայ տպագրութեանն. ևս՝ զհայր սորին զՅոհաննէս, զմայրն Մարիամ, զհղբայրն զՊիտրոս և զնորաբողոք որդին իւր զՄարքոսիոս. և զայլ համազուն արեանառու մերձատորսն վերոգրեցեալ վեհին զկենդանիսն և զհանգուցեալսն ի Քրիստոս՝ յիշման արժանի առնիցէք ի սուրբ աղօթս ձերս ի վախճանի յիշեցէք յաղօթս ձեր զհարազատ և զբարեմիտ աշխատաւորս նախադեկ վեհի տրպարանին՝ զՄատթէոսն Յոհաննիսեան և զՂուկասն Գրիգորեան, որ ըստ կարի և ըստ պաշտօնի իւրեանց մտերմարար աշխատեցան և աշխատին յօգուտ և ի պայծառութիւն եկեղեցւոյ սրբոյ, ամէն:

Նմուշ՝ ՀԳ հն. 640:

Պատահում են այս հրատարակութեան երկրորդ մասի առանձին օրինակներ, 1—537 էջ, այսպիսի անվանաթերթով.

Գործք առաքելոց: Թուղթք երանելոյն Պողոսի առաքելոյ: Թուղթք կաթողիկեայց: Տեսիլք Յոհաննու: (Առանց տեղի և տարեթվի):

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1702 թ.:
[Նոր Կտակարան]:
Տեղեկութիւնը՝ ըստ մատենագիտական աղբյուրների: Նշվում է որպէս 8⁰ տպագրութիւն:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1710 թ.
Նոր Կտակարան սրբոյ Աւետարանի տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Տպեցեալ եղև ամի տեառն 1710, իսկ ըստ Հայոց՝ ՌՃԾԹ, մայիսի ԺԹ: Ի հայրապետութեան տեառն Աղեփսանդրի՝ ամենից Հայոց կաթողիկոսի: Ի Վէնէտիկ, ի տպարանի Անտոնիոսի Պոռթոլի: Հրամանաւ մեծաւորաց:

[Ը] + 394 + 503 էջ (շարվ. 10.9 × 6.5 սմ):
Պտկող: Սկզբի «Առ ընթերցողսն» աղբյուր ասվում է, որ արտատպված է Ոսկան Երեանցու հրատարակութիւնից:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. հն. 1746:
Առաջին մասը բովանդակում է շորս ավետարանները (1—394 էջ): Երկրորդ մասը, որը բովանդակում է «Գործք առաքելոց»-ը ևն (1—503 էջ), ունի ուրույն անվանաթերթ և թղթարկվել է նաև որպէս առանձին հրատարակութիւն:

Նոր Կտակարան, պարունակող գործն առաքելոց և զԹուղթս Պողոսի և Կաթողիկեայց, և զՅայտնութիւն Յոհաննու: Տպեցեալ եղև ամի տեառն 1710, իսկ ըստ Հայոց՝ ՌՃԾԹ, մայիսի ԺԹ: Ի հայրապետութեան տեառն Աղեփսանդրի՝ ամենից Հայոց կաթողիկոսի: Ի Վէնէտիկ, ի տպարանի Անտոնիոսի Պոռթոլի: Հրամանաւ մեծաւորաց:

Նմուշ՝ ՀԳ հն. 698:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1720 թ.
Նոր Կտակարան սրբոյ Աւետարանի տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Տպեցեալ եղև յամի տեառն 1720, իսկ ի բովանդակութեան տեառն Աստուածատու Հայոց կաթողիկոսի: Արղեմմբ և գոյիւ պարուն Սարգսի, որդւոյ տիրացու Գէորգի Կոստանդնուպոլսեցւոյ: Ի Վէնէտիկ, ի տպարանի Անդոնի Պոռթոլի: Հրամանաւ մեծաւորաց և փոփփիլէնիով գերագանցագունեղի Մերակոտին:

818 էջ (շարվ. 11.8 × 7.5 սմ): Պտկող: Հիշատակարանում հրատարակել Մխիթար Սեբաստացին գրում է.
«... աւարտեցաւ Նոր Կտակարանս ըստ զաղափարի Նորոյ Կտակարանի Ոսկանայ վարդապետի ի թուոյ Քրիստոսի 1720, իսկ ի թուոյ Հայոց՝ ՌՃԿԹ, ի 30 յուլիսի»:
Նմուշ՝ ԳԱԹ Ազատյան 3372 (թերի):

Այլ տպ. Վենետիկ, 1740 թ.
Նոր Կտակարան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Տպագրեցեալ յամի տեառն 1740, սեպտեմբերի 5: Ի հայրապետութեան տեառն Ղազարու Հայոց կաթողիկոսի: Ի Վէնէտիկ: Ի տպարանի Անտոնի Պոռթոլի: Հրամանաւ մեծաւորաց:

760 էջ (շարվ. 13.9 × 8 սմ): Պտկող: Վերջում՝ «Ցանգ վկայութեանց ի Քրիստոս և յառաքելոց ներսում Կտակարանում աղբերեցելոց ի Հնոյն» (էջ 738—753), «Նախադրութիւն»-ներ Մատթէոսի, Մարկոսի, Ղուկասու և Հովհաննու ավետարանների (էջ 754—756), «Նախադրութիւն Հերոնիմոսի քանակի ի Նոր Կտակարանս» (էջ 756—759), ինչպէս նաև անխորագիր ցուցակը բժշկութեան և այլ ավետարանների (էջ 760):

Նմուշ՝ ՀԳ հն. 620:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1752 թ.

Նոր Կտակարան...: Տպագրեալ ըստ ուղղագոյն հին օրինակաց ձեռագրաց: Յամի տեառն 1752, յունվարի 3: Ի հայրապետութեան տեառն Մինասայ Հայոց կաթողիկոսի: Ի Վէնէտիկ, ի տպարանի Ռլանտեան Ստեփաննոսի: Հրամանաւ մեծաւորաց:

919 էջ (շարվ. 13.1 × 8.2 սմ): Պտկրդ.: Վերջում՝ «Յիշատակարան մատենիս» (էջ 914—916), որ է՝

«Շնորհօք ամենազօր սուրբ Հոգւոյն յանկ ելեալ աւարտեցաւ տպագրութիւն սուրբ մատենիս: Քանզի թկէտ բազում բազում անգամ տպագրեցին զսուրբ գիրքս զայս, սակայն էր ըստ յառաջագոյն տպագրեալ օրինակաց, որք զբազում տարբերութիւնս ունին ի ձեռագրաց: Զայս գիտելով բազում ուսումնասէրք ցանկային ունիլ զայսպիսի օրինակ տպագրեալ որ ամենեկին յար և նման իցէ ձեռագրաց մինչև ցնշանախեցան ևս: Այսմ հաստ լեալ մեր, տենչացաք ի վաղուց ըստ պարտաւորութեան պաշտման մերոյ՝ կատարել զցանկութիւն այնպիսեացն. բայց յաղագս բազմադիմի մօտալուտ զբաղանաց լիարեաք ի դուռն հանել մինչև ողորմածութեամբն աստուծոյ պարսպ գտեալ, ձեռնարկեցաք ի կատարել զնոյն: Վասն զի հաւաքեալ զբազում օրինակս ձեռագիրս և վաղնջականս, համեմատեցաք միմեանց, և որոյ գրութիւնն էր պակաս ըստ բառի կամ ըստ բանի և կամ ի գրչաց ըստ իրիք աղաւղեալ՝ լցուցաք և յերիւրեցաք ի միւսոցն, մինչև ունիլ ի ձեռնի զօրինակ ուղիղ և անթերի՝ ըստ հնարաւորութեան, և յաղագս այսորիկ յառաջիկա տպագրութիւնս ոչ երեկ ըստ ամենայնի ի միում ձեռագիր օրինակի, այլ ի բազումս: Իսկ յո՞՞շարագրութեան և ի խոնարհմունս՝ և ի վերացմունս բայցից՝ և յեղանակս նոցա և ի կերպ նախնական գրութեանն՝ ամենեկին ո՞չ մերձեցաք, համարեալ զայն յանդգնութիւն: Եւ վասն այսորիկ գտանես ի բազում տեղիս փոխանակ կատարելոյ՝ զհրամայական, և փոխանակ կրատականի՝ զներգործական... Արդ՝ զայս ամենայն աշխատութիւն արարեալ ի փառս աստուծոյ, աղաչեմք ընդունիլ խոնարհամիտ սրտիւ, և առնել զմեզ այսուհետև անբասիր. զի ահա որք զօրինակս ձեռագրաց ախորժեն զանձեռնամերձան, ունին զտպագրութիւնս զայս, և որք զառաջինս սիրեն զձեռնահարեալսն սրբագրութեամբ, ունին զյառաջագոյն տպեալսն: Ահա երկուց զասուցն ևս վճարեալ զպարտս մեր, նուիրեմք զմեզ նոցուն և նոցայոցն ծառալ զբաւական, վաստակիլ ի նոցա սակս ի փառս ամենասուրբ երրորդութեան հօր և որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ, ամէն»: Վերջին երկու էջերում (918—919)՝ «Մխալանք սպրդեալք ի տպագրութենէ»:

407 էջ (նույն ծավ.): Վերջում «Յուցակ անտաւանաց Թժշկութեան...» (էջ 406—407):

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. հն. 948:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1766 թ.

Նոր Կտակարան...: Տպագրեալ յամի տեառն 1766, մայիսի 20: Ի հայրապետութեան տեառն Սիմոնի Հայոց կաթողիկոսի: Ի Վէնէտիկ, ի տպարանի Անտոնի Պոռթոլի: Հրամանաւ մեծաւորաց:

896 էջ (շարվ. 13.6 × 8.4 սմ): Պտկրդ.: Վերջում՝ «Յիշատակարան մատենիս» (էջ 896), որ է՝

«Շնորհօք ամենազօր սուրբ Հոգւոյն յանկ ելեալ աւարտեցաւ տպագրութիւն սուրբ մատենիս ըստ յառաջագոյն տպագրեալ օրինակաց. միայն թէ որ ինչ ուրեք ուրեք պակաս զայր ի բուն օրինակէն որպէս ցուցանէին գրչագիր օրինակք, և թարգմանութիւնք այլոց լեզուաց, լցուցաք զայնս ի նոցանէ. զոր օրինակ...: Սոյնպէս որ ինչ սխալ կայր ի բուն բանիցն, զոր օրինակ... ուղղեցաք և զայն ի գրչագիր օրինակաց...: Բաց յայսցանէ ի բազում տեղիս ևս եղաք ըստ ձեռագրաց՝ որչափ հնար էր. մանաւանդ ի հօլովմունս ածական անուանց: Իսկ յայլ իրս, այսինքն ի խընդրառութիւնս բայցից և ի լծորդութիւնս նոցա ի կրատական կամ ի ներգործական, ոչ մերձեցաք ինչ, որ սլեզի մի՛ տաղտկալի արասցուք, զոր ինչ յատկութիւն հայկական լեզուին պահանջէ»:

Նմուշ՝ ԳԱԹ Ազատյան 8373:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1776 թ.

Նոր Կտակարան...: Տպագրեալ արդեամբք և ծախիւք բարեպաշտօն Շահրիմանեանց՝ Բարաղամեան պարոն Յովսէփին և պարոն Զաֆարին: Յամի տեառն 1776, ապրիլի 2: Ի հայրապետութեան տեառն Սիմոնի՝ Հայոց կաթողիկոսի: Ի Վէնէտիկ, ի տպարանի Դեմետրեայ Թէոդոսեանց: Հրամանաւ մեծաւորաց:

877 էջ (շարվ. 12.2 × 6.9 սմ): Պտկրդ.:

Նմուշ՝ Վենետիկ, Ս. Վազար (լրիվ օրինակ): Պետ. Մատ. հն. 1293 (սկզբից ու վերջից թերի):

Նմուշ՝ Վենետիկ, Ս. Ղազար:

Սույն հրատարակութիւնից առանձին են հանված չորս ավետարանները՝ հետևյալ անվանաթերթով.

Այլ տպ. Վենետիկ, 1789 թ.

Նոր Կտակարան...: Տպագրեալ յամի տեառն 1789, ի մարտի 2, և ի թուականութեանս Հայոց՝ ՌՄԼԸ: Ի հայրապետութեան տեառն Ղուկասու Հայոց կաթողիկոսի: Ի Վէնէտիկ, ի վառս Սրբոյն Ղազարու, յանուն Անտոնի Պոռթոլի: Հրամանաւ մեծաւորաց:

728 էջ (շարվ. 14.4×9.2 սմ): Պտկրդ.: Վերջում՝ «Մանուցումն առ բարեպաշտ ընթերցողս» (էջ 725—728), որ ի միջի այլոց ասվում է, որ

«[Զրնաբան սորին] վերստին բաղդատեալ ընդ բուն ձեռագիր օրինակաց՝ սրբագրեցաք ոչ միայն ի սխալանաց սպրդելոց ի տպագրութիւնս, այլ նաև ուրեք՝ ուրեք՝ մանաւանդ ի թուղթսն Պօղոսի ուղղագրեցաք ըստ ընտրելագոյն ձեռագրաց. յորում մասին թերի գտանէր Նոր Կտակարանն մեր ըստ ձեռագրաց տրւալագրեալ յամի տեառն 1752, առ նուազութեան ձեռագիր օրինակաց յայնժամ: Ուստի և վասն սորին պատճառի չէ՝ պարտ դարձանալ կամ յայլ ընդ այլոյ կարծիս արկանիլ, եթէ գտցին ի սմա այլալուծիւնք բառից, և առաւելութիւնք կամ նուազութիւնք բնաբանից, համեմատեալ ընդ առաջին տպագրութիւնս, մանաւանդ ածանցեալս ի յաղաւաղութենէն Ոսկանայ, որ ի տպագրել զառաջինն զԱստուածաշունչ մեր հայկական՝ ընդդէմ հաւատարմութեան ըստ հաճոյից ձեռնելոց եղև այլայլել բաղում ուրեք բաց ի շարագրութենէն և զբնաբանսն իսկ՝ իբր ուղղագրելով և համաձայնելով թարգմանութեան Աստուածաշունչին Հատինացոց, թերևս սխալական և թերի համարեալ զմերն, որ սքանչելի յօրինուածով թարգմանեալ է ի նախնեաց անտի մերոց ի Յունական բնագրէ, և այն՝ ըստ ընտիր օրինակաց, որպէս վկայեն մատենագիրք, զորմէ չէ տեղոյս յերկարել», ևն:

Շարունակութեան մեջ դիտողութիւններն են արվում նաև Նոր Կտակարանի գրքերի կարգի մասին՝ ըստ հայկ. ձեռագրական տվյալների:

Նմուշ՝ ԶԳ հն. 244:

Դուրս թողնելով 724—728 էջերը («Ցանկ Նոր Կտակարանաց» և «Ծանուցումն»), այս հրատարակութիւնը թողարկվել է նաև առանձին երկու մասերով, ուրոյն անվանաթերթերով, այն է՝

1. Նոր Կտակարան...: Հրամանաւ մեծաւորաց: (Նույն անվանաթերթին է):

336 էջ (նույն ծավ.): Պտկրդ.: Բովանդակում է շորս ավետարանները և «Ցուցակ ավետարանաց Հանգրսեան...»:

Նմուշ՝ Անթիլիաս, Կաթողիկոսարանի Մատենադարան:

2. Գործք առաքելոց: Թուղթք Պօղոսի առաքելոյ: Թուղթք Կաթողիկեայց: Յայտնու-

րին Յովհաննու: Տպագրեալ յամի տեառն 1789, ի մայիսի 10. և ի թուականութեանս Հայոց ՌՄԼԸ: Ի հայրապետութեան տեառն Ղուկասու Հայոց կաթողիկոսի: Ի Վէնէտիկ, ի վառս Սրբոյն Ղազարու, յանուն Անտոնի Պոռթոլի: Հրամանաւ մեծաւորաց:

387 էջ (նույն ծավ.): Պտկրդ.:

Նմուշ՝ ԳԱԹ՝ Ազատյան 8036:

Այլ տպ. Պետերբուրգ, 1814 թ.

Նոր Կտակարան սրբոյ Աւետարանի տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Ի հայրապետութեան սրբոյ արքոռոյն Միաձնաիչի՝ տեառն եփեմայ սրբազնասուրբ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ յառաջնորդութեան Հայոցն Ռուսաստանու՝ տեառն Յովհաննու առաքելաշաւիղ արք. Եպիսկոպոսի: Տպագրեալ ջանիւք և արդեամբք ի Միաբանութենէ Ժողովոյն Աստուածաշնչի, որ ի Սանկտպետրբուրգ: [3] ամենօգոստափառ, կայսերական, բարձրագոյն հրամանաւ հաստատեալ տպարանի, որ ի զանոյանիստն Սանկտպետրբուրգ, Յովսեփայ Ս. Յովհաննիսեանի Յաժդերխանցոյ: Յամի տեառն՝ 1814, իսկ ըստ Հայոց՝ ՌՄԿԴ:

544 + II էջ (շարվ. 16.4×9.7 սմ): Պտկրդ.: Վերջում՝ տպագրչի «Զեկուցումն»-ը (էջ 1), որով հայտնում է, թե «շունչելով իմ ուստեղ օգնական, այլ և զբաղեալ կառավարութեամբ նորաշէն տպարանի իմոյ, առաւել ևս բան դամենայն դժուարատանելին վասն իմ էր այս. զի ոչ դատաւ գրաշար ի մերաղելից, վասն որոյ անճար մնացեալ՝ դիմեցի առ օտար ազգս, հաղիւ գտի համբակ զոմն՝ որ հաճեցաւ ուսանել զգրաշարութիւնն մեր. յետ այսքանեաց տառապանաց՝ պարտէի համանգամայն գրաշարին օգնել, և զսրբագրութիւնն երկիցս և երկցս ընթեռնուլ շարշարեալ մարմնով. ահա առիթ սխալանաց» ևն: Վերջին էջում տալիս է մի շարք ուղղումներ:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 4579:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1816 թ.

Նոր Կտակարան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Տպագրեալ ըստ օրինակի տպելոյ յամին 1789: 1816—ՌՄԿԵ: Ի Վէնէտիկ, ի վառս Սրբոյն Ղազարու:

723 + [1] էջ (շարվ. 14.9×9.4 սմ): Պտկրդ.:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 23484:

Այլ տպ. Պետերբուրգ, 1817 թ.

Նոր Կտակարան սրբոյ Աւետարանի տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Ի հայրապետութեան սրբոյ աթոռոյն Միաձնաբիւն տեառն եփրեմայ սրբազնասուրբ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ յառաջնորդութեան Հայոցն Ռուսաստանու՝ տեառն Յոնաննու առաքելաշափոյ արք եպիսկոպոսի: Տպագրեալ ջանիւմ և արդեամբք ի Միաբանութենէ Ռուսաց Աստուածաշնչի Ժողովոյն: Երկրորդ տպագրութեամբ ի լոյս ածեալ: [Ի] բարձրագոյն հրամանաւ հաստատեալ տպարանի, որ ի Սանկտպետրբուրգ, Ս. Յովսէփայ Յոնաննիսեանի Յաժդեխանցոյ: Յամի տեառն 1817, իսկ ըստ Հայոց՝ ՌՄԿԳ:

634 + [2] էջ (շարվ. 15.8 × 8.2 սմ): Արտատպ. Պետերբուրգի 1814 թ. հրատարակութիւնից: Վերջում՝ տպագրչի «Զեկուցումն»-ը (էջ 635—636), որ ասվում է, որ

«... աստուածազումար Ժողովն Աստուածաշնչի՝ երկրորդ տպագրութեամբ հաճեցաւ ի լոյս ընծայել Նոր Կտակարան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, ի յօգուտ և ի շահ ընթերցողաց աղէի մերոյ: Ժողովս այս ունի ինքեան գլուխ և անդամ Ամենօգոստափառ Կայսրն Ռուսաց Ալեքսանդր Պաւլովիչ ընդ այլ անդամացեալ պատուելի իշխանօք, սրբազան եպիսկոպոսօք, որոց և մինն է մերս Ռուսաստանու առաջնորդ սրբազան արք եպիսկոպոսն Յոնաննէս, որ է վիցէ պրեզիտենթ սոյնոյ Ժողովոյն» ևն:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 28757:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1820 թ.

Նոր Կտակարան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: 1820—ՌՄԿԹ: Ի Վէնետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու:

336 էջ (շարվ. 14.5 × 9.4 սմ): Պտկրգ.: Բովանդակում է Նոր Կտակարանի միայն առաջին մասը՝ չորս ավետարանները: Հավանաբար եղել են նաև երկրորդ մասը ներառող օրինակներ:

Նմուշ՝ էջմիածնի Ճեմարանի Դրաղարան:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1822 թ.

Նոր Կտակարան...: 1822—ՌՄՀԱ: Ի Վէնետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու:

723 + [1] էջ (շարվ. 15 × 9.5 սմ): Պտկրգ.:

Նմուշ՝ Վիեննա, Միսիթ. Մատ. տպագիր 2. 148:

Կա նաև չորս ավետարանների առանձին թողարկում՝ նույն խորագրով:

Նոր Կտակարան...: 1822—ՌՄՀԱ: Ի Վէնետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու:

336 էջ (նույն ծավ.): Պտկրգ.:

Նմուշ՝ 29 հն. 1825:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1823 թ.

Նոր Կտակարան...: 1823—ՌՄՀԲ: Ի Վէնետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու:

723 + [1] էջ (շարվ. 14.9 × 9.4 սմ): Պտկրգ.:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 18032:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1823 թ.

Նոր Կտակարան սրբոյ Աւետարանի Յիսուսի Քրիստոսի: Ի հայրապետութեան սրբոյ գահին էջմիածնի՝ երիցս երանեալ տեառն եփրեմի քրիստոսապսակ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան սրբոյ փառաբին Երուսաղէմի՝ տեառն Գաբրիէլի երջանիկ արք եպիսկոպոսի: Վեհափառ հրամանաւ արժանայարգ պատրիարքի Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Պօղոսի շնորհազարդ արք եպիսկոպոսի և աստուածաբան վարդապետի Անդրիանուպօլսեցոյ ի տիպ արձանացեալ: Յամի տեառն՝ 1823 և ի թուականութեան Հայոց՝ ՌՄՀԲ, ի յապրիլի 2: Ի Կոստանդնուպօլիս: Ի տպարանս Արապեան Պօղոսի Ապուլեխցոյ և երից որդոց իմոց՝ Աստուածատրոյ, Գէորգայ և Գալուստի:

300 + 354 + [1] էջ (շարվ. 14.6 × 9 սմ):

Նմուշ՝ 29 հն. 1828:

Առաջին մասը բովանդակում է միայն չորս ավետարանները (3—300 էջ): Երկրորդ մասը, որը բովանդակում է «Գործք»-ը ևն (1—354 էջ), ունի ուրույն անվանաթերթ և թողարկվել է նաև որպես առանձին հրատարակութիւն:

Գործք Առաքելոց: Ընդ որս և չորեքտասան թուղթք երանելոյն Պօղոսի առաքելոյն, և թուղթք կաթողիկեայց, և Տեսիլք Յօհաննու: Ի հայրապետութեան սրբոյ գահին էջմիածնի՝ երիցս երանեալ տեառն եփրեմի քրիստոսապսակ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի

¹ Ըստ երկուլթին այս առաջին մասը թողարկվել է նաև առանձին, 300 էջ, բայց հայտնի չէ՝ նույն անվանաթերթով (եւոր Կտակարան...), թէ տարբեր. հմտ. T. H. Darlow and H. F. Moule, vol. II, p. 89, № 1796.

պատրիարքութեան սրբոյ փառաբանեալ Երանիկ արքեպիսկոպոսի: Վեհափառ հրամանաւ արժանաւոր պատրիարքի Կոստանդնուպոլսոյ տեառն Պօղոսի ընդհանրապէս արքեպիսկոպոսի և աստուածաբան վարդապետի Անդրիանուպոլսեցոյ ի տիպ արժանացեալ: Յամի տեառն՝ 1823 և ի թուականութեան Հայոց՝ ՌՄՀԲ, ի յուլիսի 23: Ի Կոստանդնուպոլսի: Ի տպարանս Արապեան Պօղոսի Ապուշեկցոյ և երկից որդոց իմոց՝ Աստուածատրոյ, Գէորգայ և Գալուստի:

Նմուշ՝ ՀԳ հն. 4339:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1825 թ.

Նոր Կտակարան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: 1825—ՌՄՀԳ: Ի Վենետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարոյ:

723+[1] էջ (շարվ. 14.9×9.4 սմ): Պտկող:

Նմուշ՝ Մոսկվա, Վ. Ի. Լենինի անվ. Պետ. Գրա-

դարան:

Այլ տպ. Փարիզ, 1825 թ.

Նոր Կտակարան...: Ըստ հարազատ գաղափարի հայկական նախնի թարգմանութեան: Հանդերձ առնթրեղորութեամբ հաւատարիմ նկարագիր բացայայտութեան՝ յերիւելոյ ի մերս հասարակաց անխառն բարբառ: Յաշխատասիրութենէ տեառն Յովհաննու վարդապետի Զոհրապեան Կոստանդնուպոլսեցոյ: Ի լոյս բնծայեալ ի փառս աստուծոյ: 1825—ՌՄՀԳ, ի մայրաքաղաքն Փարիզ, ի գործարանի Տոնտէի Տիւրէ:

843+[3] էջ (շարվ. 18.6×11.2 սմ): Բնագիրը

տրված է զուգահեռ երկու սյունակներով՝ զրաբար և արևմտահայ աշխարհաբար:

Նմուշ՝ ԳԱԹ՝ Ազատական 8416:

Այլ տպ. Փարիզ, 1828 թ.

Նոր Կտակարան...: Ըստ հարազատ և անկեղծ գաղափարաց հայկական նախնի թարգմանութեան: Հանդերձ առնթրեղորութեամբ հաւատարիմ նկարագիր բացայայտութեան, ըստ մարքելոյ յերիւելոյ ի մերս հասարակաց անխառն բարբառ, ի շահ օգտի հոգեւորաց: Յաշխատասիրութենէ տեառն

Յովհաննու վարդապետի Զոհրապեան Կոստանդնուպոլսեցոյ: Երկրորդ տպագրութիւն ուղղագործեալ ի նմին հեղինակէ: 1828—ՌՄՀԳ, ի մայրաքաղաքն Փարիզ, ի գործարանի Տոնտէի Տիւրէ:

[2]+843 էջ (շարվ. 19×11.2 սմ): Առաջին տպագրութիւնը եղել է 1825 թ.: Բնագիրը տրված է զուգահեռ երկու սյունակներով՝ զրաբար և արևմտահայ աշխարհաբար:

Նմուշ՝ ՀԳ հն. 1584:

Այլ տպ. Մոսկվա, 1834 թ.

Նոր Կտակարան...: Ըստ հարազատ նախնի թարգմանութեան: Հանդերձ հաւատարիմ բացայայտութեամբ ի հասարակաց լեզուի: Ի հայրապետութեան տեառն Յովհաննու արժանընտիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց և ասպետի: Յառաջնորդութեան Ռուսիաբնակ Հայոց՝ առաքելաշաղկ տեառն Ներսէսի սրբազան արքեպիսկոպոսի և ասպետի: 1834, ի Մոսկով, ՌՄԶԳ: Ի տպագրատան Հայկական Ճեմարանի Տեաք Լազարեանց:

1251+XXII էջ (շարվ. 18.1×11.1 սմ): Բնագիրը տրված է զուգահեռ երկու սյունակներով՝ զրաբար և արևելահայ աշխարհաբար:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 3716:

Այլ տպ. Զմյուռնիա, 1837/38 թթ.

Մասն Նոր Կտակարանի տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Բովանդակիչ չորից Աւետարանացն: Ի Զմիւռնիա, տպագրութեամբ Հօման Հալոֆի, 1837:

[9]+368 էջ (շարվ. 11.3×6.7 սմ): Սկզբում՝ հետևյալ «Ազգ»-ը (էջ 9).

«Չունելով մեր հարկ զօրինաւոր առաջարան ինչ կազմել աստանօր, զկարեւորագոյնն և եթ զտիպիմք ազգ աննել Հայազգի ուսումնականաց. այն զի՝ մերս այս տպագրութիւն նորոյ Կտակարանիս առաջի պոնէ ընթերցանելեաց ի տեղիս տեղիս գծանօթութիւնս, որոց ցուցանեն զկարեւոր տարբերութիւնս ընդ մէջ հայկական թարգմանութեան՝ և այժմեան ընկալեալ սովորական բնագրին Յունաց: Թէպէտ և ի վերայ այսր ամենայնի զանց արարաք զբազում տարբեր ընթերցութեմ հայ թարգմանութեանն ի Յուն բնագրէն, զի կամ շինն այնոքիկ ելեկիթ ոմանք, և կամ զի յայնպիսիս նոքին իսկ օրինակք Յունաց անհամաձայն գտանէին միմեանց»:

Նմուշ՝ ՀԳ հն. 3840:

[Երկրորդ մասն Նոր Կտակարանի տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Ու պարունակէ գիործս առաքելոց և զԹուղթս նոցա, և զՅայտնութիւն Յոհաննու: Ի Զմիտնիա, տր-
պագրութեամբ Հովան Հալլօֆի, 1838]:

Նմուշ՝ շունենք:

Մատենագիտական աղբյուրներին ևս անծանոթ է այս տպագրութիւնը: Բայց նրա գոյութիւնն ունեցած լինելն անտարակուսելի է, քանի որ գոյութիւն ունի նրա 1843 թ. հրատարակութիւնը՝ «կրկին սրբագրութեամբ վերստին տպեալ», որի հետեւողութեամբ կազմեցինք վերոնշյալ նկարագրութիւնը: Տպագրութեան տարեթիվը հավանաբար 1838 է, իսկ էջերի քանակը՝ 464:

Այս երկհատոր հրատարակութիւնը ստորին լուսանցներում ունի հուն. բնագրի տարբերութիւնները:

Այլ տպ. Զմյուտնիա, 1838 թ.

Նոր Կտակարան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Ի Զմիտնիա, տպագրութեամբ Հովան Հալլօֆի, 1838:

[Գ]+832 էջ (շարվ. 11.3×6.7 սմ): Նախորդ հրատարակութեան շարվածքով է՝ էջ առ էջ ու տող առ տող, և կազմված է նրա երկու մասերի միացմամբ, ան տարբերութեամբ, որ այստեղ ամբողջը միահար էջակալման է ենթարկվել: Սկզբում ունի նույն «Ազդ»-ը (էջ Գ) և լուսացանցներում՝ հուն. բնագրի տարբերութիւններ:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 14105:

Այլ տպ. Զմյուտնիա, 1842/43 թթ.

[Մասն Նոր Կտակարանի տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Բովանդակիչ չորից Աւետարանացն: Կրկին սրբագրութեամբ վերստին տպեալ: Ի Զմիտնիա, ի տպարանի Կուլիէլմոս Կոֆֆիթի, 1842]:

Նմուշ՝ շունենք:

Այս առաջին մասի տպագրութիւնն անծանոթ է ինչպէս մեզ, այնպէս և մատենագիտական աղբյուրներին, բայց նրա գոյութիւնն ունեցած լինելն անտարակուսելի է, քանի որ գոյութիւն ունի «Երկրորդ մասն»՝ տպագրված 1843 թ.: Նկարագրութիւնը կազմել ենք ըստ 1837 թ. հրատարակութեան, որից արտատպվել է: էջերի քանակը հայտնի չէ: Սույն հատորի տպագրութեան տարեթիվ պետք է համարել 1842-ը, նկատի ունենալով, որ Զարբհանալյանն այդ տարեթիվով որպէս զմյուտնիան հրատարակութիւնն հիշատակում է մի «նոր Կտակարան, երկու հատորով, գրաբար»:

1 Գ. Զարբհանալյան, «Հայկ. մատ.», էջ 505:

Ըստ երևույթին Զարբհանալյանը ձեռքի տակ ունենալով երկհատոր հրատարակութիւնը, նշանակել է միայն նրա առաջին հատորի տարեթիվը (1842), չնկատելով, որ երկրորդ հատորի տարեթիվը տարբեր է (1843):

Երկրորդ մասն Նոր Կտակարանի տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Ու պարունակէ գիործս առաքելոց և զԹուղթս նոցա, և զՅայտնութիւն Յոհաննու: Կրկին սրբագրութեամբ վերստին տպեալ: Ի Զմիտնիա, ի տպարանի Կուլիէլմոս Կոֆֆիթի, 1843:

[Գ]+487+[1] էջ (շարվ. 11.2×6.4 սմ):
Նմուշ՝ ՀԳ հն. 1726:

Այլ տպ. Կալկաթա, 1844 թ.

Նոր Կտակարան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Ի Կալկաթա, ի տպարանի Մկրտիչ Միս[ի]ոնարաց, 1844:

[Գ]+543 էջ (շարվ. 16.3×9.7 սմ):
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 20058:

Ըստ երևույթին սույն տպագրութեանն է վերաբերում Զարբհանալյանի մոտ գտնվող հետևյալ շփոթ տեղեկութիւնը. «Նոր Կտակարան, վկայութիւններով, գրաբար, Կալկաթա, ի տպար. Մարդասիրական ձեւարանի, 1844»:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1846 թ.

Նոր Կտակարան...: Ի Վենետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու, 1846:

547+[1] էջ (շարվ. 15.9×9.3 սմ):
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 34274:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1850 թ.

Նոր Կտակարան...: Ըստ հաւաքատ նախ- նի թարգմանութեան՝ հանդերձ հաւատարիմ բացայայտութեամբ ի հասարակաց լեզուի: Ի հայրապետութեան տեառն Ներսեսի արժանընտիր կաթողիկոսի Ժմենայն Հայոց և ասպետի: Երկրորդ տիպ: Հանդերձ վկայութեամբ: Ի Կոստանդնուպոլիս, ի տպագրատան Ն. տէ Քասթրօի, 1850—ՌՄՂԹ:

369 էջ (շարվ. 18.4×11 սմ): Արտատպ. Մոսկվայի 1834 թ. հրատարակութիւնից: Բնագիրը տրված է զուգահեռ երկու սյունակներով՝ գրաբար և արեւելահայ աշխարհաբար:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 2914:

1 Գ. Զարբհանալյան, «Հայկ. մատ.», էջ 505:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1854 թ.

Նոր Կտակարան...: Կոստանդնուպոլիս,
ի տպարանի Ա. Պ. Զրչիլի, 1854:

724 էջ (շարվ. 14.2×8.4 սմ): Բողոքականների
հրատարակություն: Ստորին լուսանցներում՝ հուն. բը-
նագրի տարբերություններ:
Նմուշ՝ 29 22/Ա—76:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1856 թ.

Նոր Կտակարան...: Հստ հարազատ նախ-
նի թարգմանութեան, հանդերձ հաւատարիմ
բացայայտութեամբ ի հասարակաց լեզուի:
Ի հայրապետութեան տեառն ներսեսի ար-
ժանընտիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց և
ասպետի: Երբորդ տիպ: Հանդերձ վկայու-
թեամբ: Ի Կոստանդնուպոլիս, ի տպագրա-
տան Ա. Պ. Զրչիլի, 1856—ՌՅԵ:

[9]+934 էջ (շարվ. 18.3×11.3 սմ): Արատտպ.
Կ. Պոլսի 1850 թ. հրատարակությունից («Երկրորդ
տիպ»): Բնագիրը տրված է զուգահեռ երկու սյունակ-
ներով՝ գրաբար և արեկյահայ աշխարհարար:
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 24415:

Այլ տպ. Վիեննա, 1857 թ.

Նոր Կտակարան...: Լոնդրա, ի տպարանի
րանի Պաշտպան Ս. Աստուածածնի, 1857:

[2]+587 էջ (շարվ. 17×9.4 սմ): Պտկրդ.:
Նմուշ՝ 29 22/Ա—76:

Այլ տպ. Լոնդոն, 1859 թ.

Նոր Կտակարան...: Լոնդրա, ի տպարանի
Կ. Մ. Ուադսի, 1859: [W. M. Watts
Grown court, Temple bar, London].

[7]+708 էջ (շարվ. 14.4×8.6 սմ): Բողոքա-
կանների հրատարակություն՝ ստորին լուսանցներում
հուն. բնագրի տարբերություններով:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 17387:
Այս տպագրության շարվածքով են Լոնդոնի 1871,
1873, 1875, 1882, 1892 և 1928 թթ. հրատարակու-
թյունները:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1863 թ.

Նոր Կտակարան...: Ի Վենետիկ, ի վանս
Սրբոյն Ղազարու, 1863:

589+[2] էջ (շարվ. 15.8×9.2 սմ): Պտկրդ.:
Նմուշ՝ 29 22/Ա—75:

Կա նաև շորս ավետարանների առանձին թողար-
կում՝ նույն անվանաթերթով:

Նոր Կտակարան...: Ի Վենետիկ, ի վանս
Սրբոյն Ղազարու, 1863:

270 էջ (նույն ծավ.): Պտկրդ.: Վերջում՝ «Ցուցակ
աւետարանաց...» (էջ 265—270):

Նմուշ՝ Վիեննա, Մխիթ. Մատ. տպագիր 3, 1008
(վերջից թերի):

Այլ տպ. Թիֆլիս, 1863 թ.

Նոր Կտակարան սրբոյ Աւետարանի
տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Տպագրեալ
ի հայրապետութեան տեառն Մատթէոսի
աստուածընտիր կաթողիկոսի ամենայն Հա-
յոց և ասպետի: Յառաջնորդութեան թէմին
Վրաստանի և Իմէրէթի՝ տեառն Մակարայ
սրբազան արքեպիսկոպոսի և ասպետի: Յա-
մի տեառն 1863, Հայոց՝ ՌՅԺԲ: Ի Տփլիս:
Ի տպարանի ներսիսեան Ազգային Հոգևոր
Դպրոցի Հայոց:

600+[1] էջ (շարվ. 15.4×9.7 սմ):
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 20350:

Այլ տպ. Վիեննա, 1864 թ.

Նոր Կտակարան տեառն մերոյ Յիսուսի
Քրիստոսի: Ի Վիեննա, ի վանս Պաշտպան
Ս. Աստուածածնի, 1864:

[2]+587+[1] էջ (շարվ. 17.3×9.3 սմ):
Նմուշ՝ 29 22/Ա—76:

Կա նաև շորս ավետարանների առանձին թողար-
կում՝ նույն խորագրով:

Նոր Կտակարան...: Ի Վիեննա, ի վանս
Պաշտպան Ս. Աստուածածնի, 1864:

[2]+284 էջ (նույն ծավ.): Պտկրդ.: Վերջում՝
«Ցուցակ աւետարանաց...»:

Նմուշ՝ Վենետիկ, Ս. Ղազար: Կ. Պոլիս, Գրատուն
Հակոբ Աբրահամյան:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1866 թ.

Նոր Կտակարան...: Ի Վենետիկ, ի վանս
Սրբոյն Ղազարու, 1866:

589+[2] էջ (շարվ. 15.8×9.2 սմ): Պտկրդ.: Ավե-
տարանները վերջանում են 270-րդ էջում, որին հա-
ջորդում է նոր անվանաթերթ՝ «Գործք տառքից և
Թուղբ: Ի Վենետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու, 1863»
(էջ 271—589):

Նմուշ՝ ՊՁ 28/Ն—93:

Կա նաև չորս ավետարանների առանձին թողարկում՝ նույն խորագրով:

Նոր Կտակարան...: Ի Վենետիկ, ի վաճաճ Սրբոյն Ղազարու, 1866:

5 270 էջ (նույն ծավ.): Պտկրդ.: Վերջում՝ «Ցուցակ անտարանաց...» (էջ 265—270):

Նմուշն է՝ 29 22/Ա—76: Վիեննա, Միխի. Մատ. տպագիր 2. 149: Կ. Պոլիս, Բայազիդի Բաղ. Գրադարան (այս օրինակին կաղմակից է «Գործք առաքելաց և Թուղթք», Վենետիկ, 1864 թ., 337+[1] էջ):

Այլ տպ. Երուսաղեմ, 1867 թ.

Նոր Կտակարան...: Ի հայրապետութեան տ. տ. Գեորգայ նորբնութի վեհափառ կաթողիկոսի: Հրամանաւ տ. տ. Եսայեայ սրբազան առաքելականի և պատրիարքի ս. Երուսաղեմայ: Եւ ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ տ. տ. Պողոսի սրբազան առաքելականի: Ի տպարանի առաքելական արքայ Ս. Յակովբեանց, յերուսաղեմ, 1867:

20 359+437 էջ (շարվ. 14.3×9 սմ): Պտկրդ.:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 2066:

Այս հրատարակությունը թողարկվել է նաև առանձին երկու մասերով, ուրույն անվանաթերթերով, այն է՝

25 1. «Անտարան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի...», Երուսաղեմ, 1867, 353 էջ: Այստեղ չկա «Ցուցակ անտարանաց հանգրստեան...», որը գտնվում է միացյալ հրատարակության մեջ (էջ 355—359): Տես նաև ստորև՝ ՆՈՐ ԿՏԱԿ. ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ, Երուսաղեմ, 1867 թ.:

30 2. «Գործք առաքելոց, Թուղթք Պողոսի առաքելոյ, Թուղթք կաթողիկեայց, Յայտնութիւն Յովհաննու առաքելոյ...», Երուսաղեմ, 1868, 437 էջ: Միացյալ հրատարակություն էլ ունի այս անվանաթերթը՝ նույն «1868» տարեթվով: Տես նաև ստորև՝ ՆՈՐ ԿՏԱԿ. ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ, Երուսաղեմ, 1868 թ.:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1868 թ.

40 Նոր Կտակարան...: Ի Վենետիկ, ի վաճաճ Սրբոյն Ղազարու, 1868:

408 էջ (շարվ. 10×5.7): Պտկրդ.: Բովանդակում է Նոր Կտակարանի միայն առաջին մասը (էջ 5—402),

որին կցված է «Ցուցակ անտարանաց Հանգստեան...» (էջ 403—408):

Նմուշ՝ 29 22/Ա—76:

Ըստ երևույթին, ինչպես վենետիկյան 1820 և 1822 թթ. հրատարակությունները, սա էս ունեցել է 5 երկրորդ մասը ներառող օրինակներ: Այս հրատարակությունն է, որ վենետիկյան գրացուցակում նշված է որպես «Անտարան փոքրադիր, 1865 (sic), էջ 408», որ «1869»-ը տպագրական վրիպակ է:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1871 թ.

Նոր Կտակարան...: Ըստ հաւաքատ նախնի բարգմանութեան, հանդերձ հաւատարիմ բացայայտութեամբ ի հասարակաց լեզուի: Չորրորդ տիպ: Հանդերձ վկայութեամբ: Կոստանդնուպոլիս, տպագրութիւն Ե. Յ. Մի- 15 նասեան, 1871:

861 էջ (շարվ. 18.6×11.5 սմ): Արտատպ. Կ. Պոլսի 1856 թ. հրատարակությունից («Երրորդ տիպ»): Բնագիրը տրված է գուգահեռ երկու սյունակներով՝ զրաբար և արևելահայ աշխարհաբար:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 2916:

Այլ տպ. Լոնդոն, 1871 թ.

Նոր Կտակարան...: Լոնդրա, ի տպարանի Կիլպերդի և Րիփնկոդնի, 1871: [London: Gilbert and Rivington, printers. 52, St. John's square, and 28, Whitefriars street]. 25

IV+708 էջ (շարվ. 14×8.3 սմ): Բողոքական հրատարակություն: Ստորին լուսանցներում՝ Հուն. բնագրի տարբերություններ:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 3245:

Այլ տպ. Լոնդոն, 1873 թ.

Նոր Կտակարան...: Լոնդրա, ի տպարանի Կիլպերդի և Րիփնկոդնի, 1873 [London: Gilbert and Rivington...].

IV+708 էջ (շարվ. 14.1×8.4 սմ): Բողոքական ների հրատարակություն: Ստորին լուսանցներում՝ Հուն. բնագրի տարբերություններ:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 3248:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1875 թ.

Նոր Կտակարան...: Հանդերձ ծանօթութեամբք ըստ Հելլենական բնագրին: Աւղեամբք և ծախիւք Ամերիկեան Ընկերութեան 40

1 «Գրացուցակ Միխիթրեան տպարանին (1716—1980)», էջ 102:

Աստուածաշունչ Գրոց: Հրամանաւ ժողովոյ պաշտօնէին հասարակաց կրթութեան: Ի Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Ա. Յակոբ Պօյանեան, 1875:

5 $B+706$ էջ (շարվ. 11.6×7.2 սմ): Լուսանցներում՝ հուն. բնագրի տարբերութիւններ: նմուշ՝ 29 225/Ա-76:

Այլ տպ. Լոնդոն, 1875 թ.

10 Նոր Կտակարան...: Լոնդրա, ի տպարանի Կիլպերդի և Ռիփնկոնի, 1875:

$IV+708$ էջ (շարվ. 14.1×8.4 սմ): Բողոքականների հրատարակութիւն: Ստորին լուսանցներում՝ հուն. բնագրի տարբերութիւններ: նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 3242:

15 Այլ տպ. Վենետիկ, 1877 թ.

Նոր Կտակարան...: Ի Վենետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու, 1877:

$270+321+[1]$ էջ (շարվ. 16×9 սմ): Պտկրդ.: նմուշ՝ Կ. Պոլիս, Գրատուն Հակոբ Աբրահամյան:

20 Այս հրատարակութիւնը թողարկել է նաև առանձին երկու մասերով, ուրույն անվանաթերթերով, այն է՝

1. Նոր Կտակարան...: Ի Վենետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու, 1877: (նույն անվանաթերթով):

270 էջ (նույն ծավ.): Պտկրդ.: Բովանդակում է չորս ավետարանները: նմուշ՝ Կ. Պոլիս, Գրատուն Հակոբ Աբրահամյան:

2. Գործք առաքելոց և Թուղբք: Ի Վենետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու, 1877:

$321+[1]$ էջ (նույն ծավ.): Պտկրդ.: նմուշ՝ 29 22/Գ-82:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1881 թ.

35 Նոր Կտակարան...: Հանդերձ ծանօթութեամբ ըստ Հելլենական բնագրին: Արդեամբ և ծախիւք Ամերիկեան Ընկերութեան Աստուածաշունչ Գրոց: ... Հրամանաւ ժողովոյ պաշտօնէին հասարակաց կրթութեան: Ի Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Ա. Յակոբ Պօյանեան, 1881:

$B+693$ էջ (շարվ. 11.5×7.2 սմ): Լուսանցներում՝ հուն. բնագրի տարբերութիւններ: նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 5492:

Այլ տպ. Լոնդոն, 1882 թ.

Նոր Կտակարան...: Լոնդրա, ի տպարանի Կիլպերդի և Ռիփնկոնի, 1882:

$IV+708$ էջ (շարվ. 14.2×8.4 սմ): Բողոքականների հրատարակութիւն: Ստորին լուսանցներում՝ հուն. բնագրի տարբերութիւններ: նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 9290:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1884 թ.

Նոր Կտակարան...: Հանդերձ ծանօթութեամբ ըստ Հելլենական բնագրին: Արդեամբ և ծախիւք Ամերիկեան Ընկերութեան Աստուածաշունչ Գրոց... Ի Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Ա. Յակոբ Պօյանեան, 1884:

693 էջ (շարվ. 11.6×7.2 սմ): նմուշ՝ Կ. Պոլիս, Գրատուն Հակոբ Աբրահամյան:

Այլ տպ. Երուսաղեմ, 1886 թ.

Նոր Կտակարան...: Ի հայրապետութեան ա. Էջմիածնի՝ տ. տ. Մակարայ վեհափառ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Ի պատրիարքութեան ա. Երուսաղեմի՝ հանգուցեալ տ. Եսայի սրբազան արք եպիսկոպոսի: Եւ ի պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ՝ տ. Յարութիւն սրբազան արք եպիսկոպոսի: Ի տպարանի առաքելական արքունոյս Սրբոց Յակովբեանց յերուսաղեմ, 1886:

358 էջ (շարվ. 15.3×8.7 սմ): Պտկրդ.: նմուշ՝ 29 22/Ա-76:

Բովանդակում է Նոր Կտակարանի միայն առաջին մասը: Հավանաբար ունեցել է նաև երկրորդ մասը ներառող թողարկում:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1888 թ.

Նոր Կտակարան...: Ի Վենետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու, 1888:

272 էջ (շարվ. 16×9.5 սմ): Պտկրդ.: Բովանդակում է միայն չորս ավետարանները: Կաղմված է հետևյալ հատորի հետ միասին. «Գործք առաքելոց և Թուղբք: Ի Վենետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու, 1877»: նմուշ՝ Կ. Պոլիս, Գրատուն Հակոբ Աբրահամյան:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1891 թ.

Նոր Կտակարան...: Համեմատեալ բնդ Յոյն բնագրին: Մախիւֆ Ամերիկեան Ընկերութեան Աստուածաշունչ Գրոց: ...¹ Ի Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Ա. Յակոբ Պոյանեան, 1891:

է+736 էջ (շարվ. 11.2×7.2 սմ):
Նմուշ՝ 29 22/Ա—76:

Այլ տպ. Լոնդոն, 1892 թ.

Նոր Կտակարան...: Լոնդրա, ի տպարանի Կիլպերդի և Ռիփնկոնի, 1892: [Richard Clay and Sons, Limited, London and Buncay].

IV+708 էջ (շարվ. 14×8.3 սմ): Բողոքականների Հրատարակություն Ստորին լուսանցներում՝ հուն. բռնագրի տարբերություններ: Նմուշ՝ ԳԱԹ Աղատյան 8375:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1895 թ.

Նոր Կտակարան...: Համեմատեալ բնդ Յոյն բնագրին: Մախիւֆ Ամերիկեան Ընկերութեան Աստուածաշունչ Գրոց: ...² Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Ա. Յակոբ Պոյանեան, 1895:

է+647 էջ (շարվ. 9.6×5.7 սմ):
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 18074:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1895 թ.

Նոր Կտակարան...: Համեմատութեամբ Յունական բնագրին: Կոստանդնուպոլիս, տպագրութիւն Գ. Պաղտատեան, 1895:

280 էջ (շարվ. 20.4×13.3 սմ):
Նմուշ՝ 29 22/Ա—76:

Այլ տպ. Լոնդոն, 1895 թ.

Նոր Կտակարան...: Գրաբառ և աշխարհաբառ: Լոնդրա, ի տպարանի Կիլպերդի և Ռիփնկոնի, 1895:

IV+924 էջ (շարվ. 14.6×10.9 սմ): Բնագիրը տրված է զուգահեռ երկու սյունակներով՝ գրաբար և արևելահայ աշխարհաբար: Գրաբարի տակ լուսանց:

¹ Արարատառ թուրքերեն՝ Ամերիկյան ընկերության կողմից:

² Նույնպես:

ներում՝ հուն. բնագրի տարբերությունները: Աշխարհաբար թարգմանությունը հունարենից է կատարվել: Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 3244:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1896 թ.

Նոր Կտակարան...: Համեմատեալ բնդ Յոյն բնագրին: Մախիւֆ Ամերիկեան Ընկերութեան Աստուածաշունչ Գրոց: ...¹ Ի Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Ա. Յակոբ Պոյանեան, 1896:

է+727 էջ (շարվ. 11.7×7.2 սմ):
Նմուշ՝ ԳԱԹ Աղատյան 8385:

Այլ տպ. Երուսաղեմ, 1898 թ.

Նոր Կտակարան...: Դ. տպագրութիւն: ՌՅԽԷ: Ի տպարանի առաքելական ս. արքայ Սրբոց Յակովբեանց յերուսաղեմ, 1898:

343 էջ (շարվ. 15.5×9 սմ): Բովանդակում է Նոր Կտակարանի միայն առաջին մասը: Վերջում՝ «Ցուցակ ավտարանաց...»:

Նմուշ՝ ԱԿԳ Ա. 11. 36662:

Կան նաև օրինակներ, որոնք կազմված են երկրորդ մասի երեսադեմյան 1877 թ. տպագրության հետ միասին (29 22/Ա—76):

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1901 թ.

Նոր Կտակարան...: Համեմատեալ բնդ Յոյն բնագրին: Մախիւֆ Ամերիկեան Ընկերութեան Աստուածաշունչ Գրոց: ...² Ի Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Ա. Յակոբ Պոյանեան, 1901:

է+727 էջ (շարվ. 11.7×7.2 սմ):
Նմուշ՝ 29 22/Ա—76:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1913 թ.

Նոր Կտակարան...: Համեմատեալ բնդ Յոյն բնագրին: Ի Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Ա. Յակոբ Պոյանեան, 1913:

է+727 էջ (շարվ. 11.6×7.3 սմ):
Նմուշ՝ էջմիածնի ձեմարանի Գրադարան:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1913 թ.

Նոր Կտակարան...: Համեմատեալ բնդ

¹ Նույնպես:

² Նույնպես:

Յոյն բնագրին: Կոստանդնուպոլիս, տպագրութիւն Ա. Յ. Պօյանեան, 1913:

647 էջ (շարվ. 9.5×5.5 սմ): Կազմի վրա՝ «Ի Յիշատակ Կրկնակ Յորելիների 1500-ամեակին Հայոց Տառից Գիւտոյ և 400-ամեակին Հայ Տպագրութեան, 1913»:

Նմուշ՝ Կ. Պոլիս, Գրատուն Հակոբ Արքահայրն:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1914 թ.

Նոր Կտակարան...: Համեմատեալ ընդ Յոյն բնագրին: A. B. S. 20,950. Ի Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Յ. Մատթէոսեան, 1914:

է+727 էջ (շարվ. 11.7×6.8 սմ):

Նմուշ՝ ԶԳ 225/Ա—76:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1914 թ.

Նոր Կտակարան...: Համեմատեալ ընդ Յոյն բնագրին: Մախիւֆ Ամերիկեան Ընկերութեան Աստուածաշունչ Գրոց: A. B. S. 10140. Կոստանդնուպոլիս, տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1914:

647 էջ (շարվ. 9×4.5 սմ):

Նմուշ՝ Կ. Պոլիս, Գրատուն Հակոբ Արքահայրն:

Այլ տպ. Լոնդոն, 1928 թ.

Նոր Կտակարան...: Լոնդրա, ի տպարանի Կիլպերդի և Րիփնկոնի, 1928: [Printed in Great Britain by Richard Clay and Sons, limited, Bungay, Suffolk].

IV+708 էջ (շարվ. 14.2×8.3 սմ): Բողոքականների հրատարակութիւն: Ստորին լուսանցներում՝ հուն. բնագրի տարբերութիւնները:

Նմուշ՝ ԶԳ 22/Ա—76:

Այլ տպ. Վիեննա, 1929 թ.

Նոր Կտակարան...: Համեմատութեամբ Յունական բնագրին: Վիեննա, Ամերիկեան Ընկերութիւն Գրոց Սրբոց, 1929:

280 էջ (շարվ. 20.4×13.3 սմ):

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 36409:

Այլ տպ. Վիեննա, 1930 թ.

Նոր Կտակարան...: Համեմատութեամբ Յունական բնագրին: Վիեննա, Ամերիկեան Ընկերութիւն Գրոց Սրբոց: 1930: [Printed by Christoph Reisser's Soehne, Vienna].

է+647 էջ (շարվ. 9.7×5.7 սմ):

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 15900:

ԺԱ. ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ
(Աւետարան)

Տպ. Վենետիկ, 1680 թ.

Գիրք սրբոյ Աւետարանի տեառն մերոյ և փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի՝ ըստ Մատթէոսի, ըստ Մարկոսի, ըստ Դուկասու և ըստ Յոհաննու: Տպագրեցեալ հրամանաւ Սանթ Օֆիցին, ի տպարանի Միֆայէլի Պաուպօնի, ի Վենետիկ քաղաքի, յամի տեառն 1680:

532+ [16] էջ (շարվ. 10.7×5.5 սմ): Պտկրդ. Վերջում՝ «Բացադրութիւն զլսոց աւետարանչացն» (էջ 518—530) և «Յիշատակարան գրոյս» (էջ 531—532), որ է՝

«Փառք...: Զոր աւարտեալ կատարեցաք յամի տեառն 1680, և ըստ Հայոց ՌՃԻԹ, յամսեանն օդոստոսի, ի Վենետիկ քաղաքի, ի վեհապետութեան եկեղեցւոյն Քրիստոսի Խննդէնցիոսի Տասներորդի, և ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ սրբազանի կաթողիկոսին Հայկազունեաց: Արդ՝ որք վայելէր զսաքնիկն ի կամ օրինակելով, յիշեցէր ի Քրիստոս միով Հայր մերիւ զճողայեցի Ալամի որդի պարոն Ազածատուն որ զոյլը և արդեամբք իւրովը հանցաւ բազմապատկել զսոյն ի յօգուտ և ի շահաւետութիւն Հայոց բարեսիրաց. և զուր յիշեցեալ լիջիք ի Քրիստոսէ ի միւս անգամ զալտեան նորին, ամէն»:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. հն. 923 (թերի): ԶԳ հն. 750 (թերի):

Այլ տպ. Վենետիկ, 1685 թ.

Գիրք սրբոյ Աւետարանին տեառն մերոյ և փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի: Տպագրեցեալ ի թուին Հայոց ՌՃԼԹ, ի ԺԴ օգոստոսի ամսոյն: Ի հայրապետութեան սրբոյ աթոռոյն էջմիածնի՝ տեառն Նիպազարու սրբազան կաթողիկոսին հանուրց Հայկազունեաց: Արդեամբք և գոյիօք Ազուլեցի Մարտիրոսի որդի Ոսկանին: In Venetia, appresso Michiel' Angelo Barboni. Ի Վենետիկ քաղաքի:

[Ժ2]+430+[2] էջ (շարվ. 15×12.1 սմ): Պտկրդ: Սկզբում՝ նվտեթիս Կեսարացու առ Կարպիանոս թողթը և համաբարբառի աղյուսակները (էջ 40 Բ—ԺԲ): Վերջում՝ տպագրութեան հիշատակարանը (էջ հավելյալ՝ Ա—Բ), որ է՝

«Աւարտեցաւ տպագրութիւն վայելատիւ սրբոյ Աւետարանիս ի լաւ և յընտիր օրինակէ, յամի մարդկութեան տեառն ՌՈՁԶ և ի թուրքերութեան Հայոց ՌՃԼԹ, ի ԺԴ մայիսի ամսոյն, ի Վենետիկ քաղաքի, բազում երկամբք և աշխատանօք, վասն ոչ գտանելոյ զհամաձայնութիւն համաբարբառիցն, ի պատճառս անհոգութեան գրչացն, առ որ տաժանեալք զբազում

աւուրս ստուգադրեցաք, որոշելով զթիւս մանրագիրս համաձայնութեանց, զկիրակագիրս, զցանկս և զկանոնագիրս, ի պէտս ուսումնասիրաց և ի սիրտիսն ճշմարտասիրաց: Արդ՝ որք հանդիպիք սմա վայելելով և կամ օրինակելով, զթողութիւն շնորհեցէք խրթութեան զրոյս, զի հազիւ կարացաք հնարել զսոյն. և եթէ պատահամք զիր ինչ սխալեցեալ իցէ՝ ներեցէք, քանզի ջանք և զիտաւորութիւն մեր էր ամենևին անսխալապէս յառաջարկել զսոյն սիրելեաց եղբարցդ մերոց ի Քրիստոս. և զի մինչև ցայժմ համարաբաժնիք Աւետարան ոչ էր տպեցեալ երբեք վասն զծուարութեան զանազանից թուոցն, մեր վասն պայծառութեան Հայոց յանձն առաք զամենայն զծուարութիւն, որպէս զի սիրեալ տարածիցի ի միջի ձերում. ի փառս... ամէն»:

Եմուշ՝ Պետ. Մատ. հն. 932:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1710 թ.

Գիրք սրբոյ Աւետարանին...: Տպագրեցեալ ի թուին Հայոց ՌՃՄԹ, յամսեանն յունվարի Ա: Ի հայրապետութեան սրբոյ արքունոյն էջմիածնի՝ տեառն Աղէքսանդրի սրբազան կաթողիկոսին ամենայն Հայոց: Ի տպարանի Դնդեանցի Վարդանի որդի էտկեարին: Սպասաւորող և գործող Շուտութեցի Բարաքիասի որդի մանտեսի ղպիւ Մինասին, ի Կոստանդինուպոլիս:

479 էջ (շարվ. 16×14.2 սմ), Պակրդ.՝ Վերջում՝ «Յիշատակարան» (էջ 476—479), որ է՝

«Փառք... Արդ՝ եղև տպագրութիւն սրբոյ մատենիս այսորիկ վայելչատպի հոգաբարձութեամբ և ծախսիք Գնդեանցի Վարդանի որդի էտկեարին, և հոգևոր եղբօրն Շոտութեցի (sic) Բարաքիասի որդի մահաւանի Մինասին: Քանզի բարեպաշտօն արքս այսորիկ, ամենայն ջանիւ հոգ անձին կալեալ, անձանձիր տըրտութեամբ ի տուէ և ի վիշերի գուն գործեալ ի վճար հասուցին յիշատակ անջնջելի յինքեանց և բնաւին զարմից իւրեանց: Իսկ յառաջարկութիւն գործոյ սոցին եղև ի վերայ յառաջնոյ տպեցեալ աւետարանին, որ էր տպեցեալ ՌՃԼԵ թվին Հայոցս (=1685 թ.), յար և նման նմին ամենայնիւ, բայց սակաւ ինչ փոյթ առեալ առգանութեանցն կերպատպեցաւ առ ի զիրագին ընթեռնելոյ մանաւանդ իսակակրթիցն սակաւ: Այլ և յուրով աշխատեալ ի վերայ տողիցն, որ ունէր զիրս այս մերձ առ մերձ լեալ՝ զայս ևս ընդարձակեալ անջրպետական միջնորմովն նրբականօք բացադատեալ, որոյ գործածութիւն լինիւր տիր իմն աշխատութիւն և զգծուարութիւն ոչ սակաւ: Այլ և սրբագրութիւն սորին եղև ի վերայ նոյնոյ Աւետարանին կրկին և երեքկին խուզմամբ, բայց առողանութեանց ոմանց, որպէս վերոյ գրեցաւ: Եւ ծախք սորին որ եղև յուրով են. միայն թէ յապալինեալ յաստուած և առ բարեպաշտ եղբայրսն ձեռնամուխ եղեալ յայսմ գործոյ վճար եհաս տեառն շնորհիւ Վասն որոյ ժամ, հայցեմ և մաղթեմ ճշմարտասիրաց և հաւատարմական քրիստոնէական զը-

թութեանց ձերոց, յիշել ի մարբաւիայլ աղօթս ձեր վերոյ գրեալ զազնուատոհմ և զբարեպաշտ զնորահասակ և ծաղկածաւալ զԳնդեանցի Վարդանի որդի էտկեարն, և զբաղմահանճար և նորայարհեստ զհոգևոր եղբայրն զՇոտութեցի Բարաքիասի որդի զՄինաս ղպիւրն, որք ամենայնիւ ջանիւ, արդեամբք և գոյիւք ի լոյս հանին զգեղեցկագիր զատենի զսուրբ աւետարանս այս: Եղև զբաւ տպագրութեանս մատենիս այս ի մայրաքաղաքն Կոստանդինուպոլիս, ի թվականութեան կենարարին մերոյ ՌՃԹ երորդի, և Հայոց ՌՃՄԹ երորդի, ղեկտեմերի վերջն: Յաւուր հայրապետութեան հանդարտախաղաց ծախս՝ տեառն Աղեքսանդրի կաթողիկոսի սրբոյ աթոռոյն էջմիածնի, և զիտապետութեան երկուց սրբոց աթոռոց՝ սրբոյ Նրումաղեմի և Կոստանդինուպոլսոյ՝ տեառն Իսահակայ վարդապետի Արդ՝ որք ընթեռնոյրդ... ամէն»:

Եմուշ՝ Պետ. Մատ. հն. 943:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1729 թ.

Աւետարան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Տպագրեցեալ ի տպարանի տրուպ Աստուածատրի: [ՌՃՀԲ, մարտի ամսոյ Ի]:

460 էջ (շարվ. 18.8×14.4 սմ): Սկզբում՝ նվաճելոս Կեսարացու առ Կարպիանոս թուրք և համարարաւ աղյուսակները (էջ 2—16): Վերջում՝ տպագրութեան յիշատակարանը (էջ 459—460), որ է՝

«Փառք... Արդ՝ տպագրեցաւ և աւարտեցաւ սուրբ Աւետարանս ի համարողականի թուարբերութեան փերկչին մերոյ ՌՃԼԵ, և ի մերումս որով վարիմք՝ ՌՃՀԲ, մարտի ամսոյ Ի, որ էր օրն զարնանամուտ, ի տպագրարանի Կարապետի որդոյ Աստուածատրի, ի հայրապետութեան սրբոյ էջմիածնի՝ տեառն Կարապետի սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, և ի պատրիարքութեան սրբոյ բաղարին Նրումաղեմի՝ տեառն Դրիգորի բարեբշանիկ և շնորհազարդ եպիսկոպոսի Բաղիշեցոյ, իսկ և ի յառաջնորդութեան Կոստանդինուպոլսոյ՝ տեառն Յոհաննիսի աստուածաբան և բանիրուն եպիսկոպոսի Բաղիշեցոյ, որոց կեանս երկարս պարգեւեցէ տէր, ամէն: Եւ արդ՝ ո՞վ եղբարք իմ և հաւատացեալք ի Քրիստոս, աղերսի՛ ի ձէնք ոյք ստանայք զսա մարբութեամբ, անլոյ յիշման արժանի միով Հայր մերիւ ի տէր, զպատճառս և զմատակարարս տպեցման այսմ հոգիակեցուցի շաղի, այսինքն՝ զպարոն Դանիէլի որդի զտիրացու Մովսէսն, և զհօր եղբարսն իւր, և զընկերակիցսն սոցին. նաև զըօղբարթեմալ զերեսին որդիսն իւր՝ զտիրացու Մատթէոս, Ոնոփրիոսն և զՅակոբն, և զայլ ամենայն ազգատոհմս՝ զկենդանիս և զենջեցեալսն իւր. որ ետ ի յարգարարեք՝ արդեանց իւրոց տպագրել զայս մեծատենի Աւետարանս, ի պայծառութիւն փափագողաց և մանկանց Սիոնի, և ի պատիւ ամենագերագոյի յանուան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Հուսկ յետոյ և զիս զվերոգրեցեալ Աստուածատուրս՝ անարժան ծառայս ձեր՝ զտպողս սորին, և զձնողսն իմ զԿարապետն

և զՄարիամն. նաև զԵրկոսին որդեակսն իմ՝ զՄինասն
և զՅոհաննէսն, զոր և սա՝ եղև ոչ սակաւ ինչ աշխատ
առ ի գերաւայելչութեան դրուածոցս այսոցիկ, զոր և
ահա տեսանեն իսկ այլ բարեհաճաշ և բանիմաց միտք
5 զծնողացոյ, թէ ո՞րքան ունի ազնուակերպութիւն ի վե-
րայ միասոց տպագրեցելոցն. վասն որոյ սմին իրի՝
լցուցել տէր զինդրուածս և զամենայն հայցուածս՝
և զորացոյ ազօթիւք, ամէն: Այլ և յիշեալք զյորդորոզ
պատճառին տպեցման սորին զբարագործ Ղազարի որդի
10 Մանուկն՝ իւրախովքն հանդերձ, և զաշխատաւորն գոր-
ծարանին զվանեցի Ասլանի որդի զտիրացու Պետրոսն
և զուր յիշեալ լիշիւք»:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. հն. 1752:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1732 թ.

15 Դիւր սրբոյ անտարանի տեառն մերոյ
Յիսուսի Քրիստոսի: Տպեցեալ յամի տեառն
1732, յօգոստոսի 8: Ի հայրապետութեան
տեառն Աբրահամու Հայոց կաթողիկոսի:
Ի Վենետիկ: Հրամանաւ մեծաւորաց: Ի տպա-
20 րանի Անդոնի Պոռթոլի:

552 էջ (շարվ. 12.1×8.1 սմ): Պտկրդ.: Սկզբում՝
Միխիթար Սեբաստացու «Բան առ բնեբեցողս» (էջ
3—5), որ ասվում է.

«Որպէս զի զԱստուածաշունչն տպագրել տայցեմ
25 ըստ նմանութեան տպագրութեան Ոսկանայ վարդա-
պետի երևանեցոյ, պատշաճ համարեցայ՝ զի որպէս
զյառաջընթաց, և իբրև զառհասարակայ տպագրութեան
Աստուածաշունչին՝ նախապէս տպագրել տայցեմ զայս
Աւետարան, ըստ ամենայնի կատարելութեան՝ որ իցէ
30 կարելի» են: Վերջում՝ «Յուցակ անտարանաց բժշկո-
ւթիկան» են (էջ 551—552): Տպագր. հիշատակարան
չունի:

Նմուշ՝ ՊԹ հն. 426:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1740 թ.

35 Սուր Աւետարան տեառն մերոյ և փրկ-
չին Յիսուսի Քրիստոսի, որ ըստ չորից ան-
տարանչացն սրբոց՝ Մատթէոսի, Մարկոսի,
Ղուկասու և Յոհաննու:

40 390 էջ (շարվ. 17.7×14.2 սմ): Պտկրդ.: Սկզբ-
ում՝ եվս. Կեսարացու առ Կարպիանոս թուղթը և հա-
մարարբառի աղյուսակները (էջ 2—12): Վերջում՝
ցուցակը բժշկութեան ավետարանների են (էջ 388—
389) և «Յիշատակարան նոր տպեցման սուրբ Աւե-
տարանին» (էջ 390), որ է՝

45 «Փառք... եւ յայժմ ի վերջին ժամանակին՝ տպե-
ցաւ, ողորմութեամբն աստուծոյ և բարեխօսութեամբ
սուրբ Աստուածածնին, ի թվին ՌՃԶԹ, ի հայրապե-
տութեան սուրբ Լքմիածնի՝ տեառն Ղազարու սրբազան
կաթողիկոսին ամենայն Հայոց, և ի պատրիարքութեան
50 սրբոյ Երուսաղէմի և Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Գրի-
գորի և տեառն Յոհաննու սրբազան և աստուածարան

վարդապետացն, ի տպարանի Սեբաստացի երկուց եղ-
բարց Բարսեղ և Յակոբ անպիտան ծառայիցս: Արդ՝
որք վայելէք զսուրբ Աւետարանս զայս, յիշեալք զվե-
րոգրեալ ծառայքս ձեր և զորդեակսն մեր զԳաբրիէլէն
որ է շարող գրոյս, զՍարգիսն, զԱստուածատուրն և
5 զՄիքայէլն: Յիշեալք ևս չերմեռանդ սիրով զԱպու-
շիսցի զԽոնա Նիկողոսն, որ ըստ բարեսէր բարուցն
բանի մի դրամ փոխ տալով օգնեաց մեզ ի գործս այս.
և որք յիշեալք՝ յիշեալ լիշիւք ի տեսունէ մերմէ Յիսուսէ
Քրիստոսէ յաւուր ահա յարութեան ամենայն մարդ-
կան, ամէն. և զաշխատաւորս գործարանին զՍպառ-
կերտցի խոհեմ Յովաննէսն և զուր յիշեալ լիշիւք ի Քրիս-
տոսէ, ամէն»:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. հն. 947:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1752 թ.

15 Աւետարան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիս-
տոսի...: Տես վերևում՝ ՆՈՐ ԿՏԱԿ. ԼՐԻՎ
ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ, Վենետիկ, 1752 թ.:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1759 թ.

20 Աւետարան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիս-
տոսի: Տպագրեալ յամի տեառն 1759, յապ-
րիի 24: Ի հայրապետութեան տեառն Սա-
հակայ Հայոց կաթողիկոսի: Ի Վենետիկ:
Հրամանաւ մեծաւորաց: Ի տպարանի Անտո-
նի Պոռթոլի:

552 էջ (շարվ. 12.1×8.1 սմ): Պտկրդ.: Վերջում՝
«Յուցակ անտարանաց բժշկութեան...» (էջ 551—552):
Տպագր. հիշատակարան չունի:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. հն. 950:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1769 թ.

30 Աւետարան...: Տպագրեցեալ ի տպարա-
նի Յոհաննէսի և Յակոբու: Ի բուին Հայոց
1218, մայիսի Դ:

463 էջ (շարվ. 19.5×14.9 սմ): Պտկրդ.: Սկզբում՝
եվս. Կեսարացու առ Կարպիանոս թուղթը և համարա-
բառի աղյուսակները (էջ 2—12): Վերջում՝ «Յիշատա-
կարան սրբոյ Աւետարանին տպեցման» (էջ 460—463),
որ է՝

«Յանուն... ահա եհա յաւարտ տպագրումնս (sic)
սրբոյ Աւետարանին որ ըստ Մատթէոսի, Մարկոսի, 40
Ղուկասու և Յոհաննու անտարանչացն սրբոց: Ուստի
փառք անսահմանելի ընդ օրհնաբանական գոհունակու-
թեամբ երկրպագութեան՝ ի բարձունս մարդասիրի,
զթածի և ողորմածի աստուծոյն եղելոցս համայնից
յանդուից արարչի: Ի վեհափառ հայրապետութեան
սրբոյն (sic) Լքմիածնի՝ տեառն Սիմէոնի սրբազան
կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան
սրբոյ բաղաթին Երուսաղէմի՝ տեառն Պօղոսի սրբա-

1 Տպագրված՝ միաբանել:

զան վարդապետի, Ի Կոստանդնուպոլիս: Հրամանա-
նորին սրբազան պատրիարքի՝ տեառն Գրիգորի երա-
նաշնորհ վարդապետի: Արդեամբք և գոյիւք ըստ բնա-
կանին Ակնցի և ըստ ծննդականին յԱկնայ գիւղիցն
5 Ապուլիսցի մահտեսի Աստուածատուրի՝ ըստ մակա-
նուանն Արապ օղլի կոչելոյ...:

«Իսկ յետ քան զամենեւեան՝ թախանձագին բա-
նիւք աղաչեմք զհաւատացեալսդ ի քանն ամենաբարի՝
յիշել ի բարին և զսպասարդս հոգեկեցոյց սրբոյ Աւե-
տարանիս: Այսինքն զվերոյ գրեալ մահտեսի Աս-
տուածատուրի որդի Յոհաննէսն և զԱկնցի հանգուցեալ
Սարգսի որդի Յակոբս, հանգերծ ծնողովքս մերովք:
Ընդ որս և զգեոարսոյս որդեակն նորին Յոհաննիսի՝
զՊօղոսն մտերիմ, որ ըստ կարի իւրում յո՛ւժ աշխա-
տեցաւ թէ յօրինելն ըստ կերտողի նորաշէն գրոցս, և
10 թէ ի շարեւն և ի ցրուելն զկապարեալս: Այլ և յիշես-
ջիւք զհաւատարիմ մշակսն գործարանիս, այսինքն
զմահտեսի Դաւիթն և զաէր Պօղոսի որդի գտիրացու
Կիրակոսն, և զԳասպարն, զի յօժար կամօք աշխատին՝
20 մինչ կոչին ի կարիս տպագրարանիս» են:
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. հն. 952:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1789 թ.

Տես վերևում՝ ՆՈՐ ԿՏԱԿ. ԼՐԻՎ ՕՐԻՆԱԿ-
ՆԵՐ, Վենետիկ, 1789 թ.:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1796 թ.

Աւետարան...: Տպեալ հրամանաւ տեառն
Զափարիայ ազգասէր և բարեկարգ պատ-
րիարքի: Ի Կոստանդնուպոլիս: Յամի տեառն
1796: Եւ Հայոց՝ ՌՄԽԵ: Ի տպարանի Աս-
տուածատուրի.

364 էջ (շարվ. 21.3×15.5 սմ): Պտկրդ.: Սկզբ-
բում՝ եվս. Կեսարացու առ Կարպիանոս թուղթը և հա-
մարարառի աղյուսակները (էջ 2—12): Վերջում՝ «Յի-
շատակարան սրբոյ Աւետարանիս տպեցման» (էջ 363—
364), որ է՝

«Յանուն... ահա և հաս յաւարտ տպագրումս սրբ-
բոյ Աւետարանին... ի հայրապետութեան սրբոյ էջ-
միածնի՝ տեառն Դուկասոս սրբազան կաթողիկոսի
ամենայն Հայոց, և սրբոյ Երուսաղէմի՝ տեառն Պետ-
րոսի շնորհափայլ պատրիարքի, և Կոստանդնուպոլսոյ՝
տեառն Զաքարիայ ազգասէր և բարեկարգ պատրիար-
զի: Արդ՝ որք հանդիպիք, յիշեցէք...: Այլ և զսպա-
գրիչն սորին զՄատթէոս նուստոյ զպիրս (որ տպա-
գրաւ իմով տպեցի) ընդ քեռն իմոյ Բրաբիոն նոստա-
րի, և ընդ ձեռնասուն աշակերտի մերոյ գրաշար Մա-
նուէլի, և ընդ մելանաճար Վանեցի Գասպարի և ընդ
հանգուցեալոցն իմեց, այսինքն՝ ընդ պապոյն իմոյ մահ-
տեսի Յարութիւնի, ընդ մամոյն իմոյ Հեղինէի, ընդ
հօրն իմոյ Յովնանու, ընդ մօրն իմոյ Գայիանէի, ընդ
50 հղբօրն իմոյ Նաւերեսի, և ընդ աղջկանն իմոյ Նւայի
ի Քրիստոս Յիսուս յիշել աղաչեմք:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. հն. 959:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1804 թ.

Աւետարան...: Տպագրեալ ի 1804 ի յու-
նիսի 2: Ի թուականութեանս Հայոց՝ ՌՄՄԴ:
Ի հայրապետութեան տեառն Դաւթի Հայոց
կաթողիկոսի: Ի Վենետիկ, ի վանս Սրբոյն
Ղազարու:

508 էջ (շարվ. 12.2×6.5 սմ):
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 7574:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1805 թ.

[Աւետարան...: Տպագրեալ ի Վենետիկ. 10
ի վանս Սրբոյն Ղազարու, յամի 1805]:

Տեղեկութիւնը մատենագիտ. աղբյուրներից է՝
էջերի քանակն ու շարվ. չափը՝ անհայտ: Նշվում է որ-
պէս «փոքրագիր և մանրագիր» տպագրութիւն:

Նմուշ՝ չունենք:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1805 թ.

Աւետարան...: Ի հայրապետութեան սրբոյ
աթոռոյն էջմիածնի՝ տեառն Դաւթի սրբազան
կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատ-
րիարգութեան սրբոյ աթոռոյն Երուսաղէմի՝
տեառն Թէոդորոսի առնի եպիսկոպոսին:
Տպագրեցեալ վեհափառ հրամանաւ մեծի առ-
փայանիստ մայրաֆաղափս Կոստանդնու-
պոլսի սրբազան պատրիարքի՝ տեառն Յո-
հաննու Աստուածաբան կոչեցեալ վեհմարան
25 բարունապետին: Յամի մարդեղութեան
փրկչին մերոյ 1805, և ի թուականիս մերում՝
ՌՄՄԴ: Ի Կոստանդնուպոլիս, ի Քիւրքի
խանին: Ի տպարանի մահտեսի Աստուածա-
տուրեան տիրացու Յոհաննիսի որդոյ՝ Արա-
պեան տիրացաւ Պօղոսի:

370 էջ (շարվ. 23.7×17.3 սմ): Պտկրդ.: Սկզբ-
բում՝ եվս. Կեսարացու առ Կարպիանոս թուղթը և հա-
մարարառի աղյուսակները (էջ 2—12): Վերջում՝
«Յիշատակարան սրբոյ Աւետարանիս տպեցման» (էջ 35
352), որ է՝

«Ամենաբարաւական ողորմութեան...: Յիշել խնդրեմ
ուրեմն ի հաճոյական աղօթս ձեր, ո՛վ համօրէն սիրե-
լիքդ և մանաւանդ եկեղեցական հարդդ և եղբարքդ իմ,
զպատրաստական ծառայ ձեր զտպագրիչ տիրացու
40 Պօղոսս Արէպեան, և զվեհապետ իմ զԻսկուհին, և զաշ-
խատաւոր որդեակսն իմ զԺառայս ձեր զԱստուածա-

1 Գ. Զարբհանյան, «Հայկ. մատ.» էջ 77, Ա.
Ղաղիկյան, «Հայկ. նոր մատ.» հտ. Ա, էջ 270:

տուրն, զԳէորդն, զՍիմոնն և զԳալուստն. որք ըստ կա-
րողութեան խրեանց ի շարումն և ի ցրումն կապա-
րեայց տրեւալ աշխատեցան զցայգ և զցերեկ. որոց
տացէ տէր շնորհս և միտս պայծառս և կեանս երկարս՝
5 Շարուհի և Մարիամ դստերօք իմօվք հանդերձ: Այլ և՛
ըստ բնականին Ակնցի և ըստ ծննդականին Ապուշխցի
զյուսահողի մահտեսի Աստուածատուր զպապն իմ
Արապ-օղլու մականուանեալ և զՇարուհի կողակիցն, և
զճնոցան՝ զՍելլրոնն և զմահտեսի Թուրֆանտայն, և զեղ-
10 րարսն զԱնանիայն և զԴաւիթն, և զըորսն՝ զՍուրմայն,
զՍրբուհին, զմահտեսի Զարայն և զՍիմոնն, և զորդիսն՝
զՅոհաննէսն և զՊօղոսն. և զգստերսն՝ զԹուրֆանտայն
և զՍիմոնն, և զպապսն՝ զԴաւիթն և զԱստուածատուրն,
և զմեծ մարսն՝ զԻշխուհին և զՄանաշն: Նաև զսնուցիչ
15 Խո՛՛ զԳոհարն: Այլ և զտիրացու Յօհաննէս զհայրն իմ,
և զՄարիամ զմայրն իմ, և զՄարգար հօր եղբայրն իմ
և զտիրացու Յարութիւն եղբայրն իմ, ընդ այլ համօրէն
կենդանի և հանդուցեալ արեւակիցսն իմ: Յիշեսցիք
նաև զաշխատաւորսն տարման մատենիս զԲալուցցի տի-
20 րացու Զաքարի որդի Աւետիքն և զՇերվանցի տէր Հա-
րապետի որդի Պօղոսն, և զուր յիշեալ [իշիք]:
Հիշատակարանից հետո կան ուրիշ նյութեր (էջ
353—370):

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 10640:

25 Այլ տպ. Տրիեստ, 1807 թ.

Սուրբ Աւետարան տեառն մերոյ Յիսուսի
Քրիստոսի: Յայսմ տպագրութեան ղնի ի
սկզբան համառօտ միաձայնութիւն չորից
աւետարանչաց, ըստ շարակարգութեան Կոն-
30 նելիոսի Ալապիդեայ: Ի Թրեստ, յամի տեառն
1807, և ի թուին Հայոց՝ ՌՄԾԶ: Ի տպարանի
Հարց Մխիթարեանց: Արտունութեամբ Կայս-
րաւալական Հրովարտակին:

18 + 352 էջ (շարվ. 12.9×8.4 սմ):
35 Նմուշ՝ ԴԱԹ Ազատյան 8378:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1816 թ.

Աւետարան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիս-
տոսի: Տպագրեալ ըստ ընտիր օրինակաց:
Յամի տեառն 1816 և ի թուականութեանս
40 Հայոց՝ ՌՄԿԵ: Ի Վենետիկ, ի վանս Սրբոյն
Ղազարու:

455 էջ (շարվ. 13.1×7.5 սմ): Պակրդ:
Նմուշ՝ ԶԳ հն. 4964:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1818 թ.
[Աւետարան...: Ի Վենետիկ, ի վանս
Սրբոյն Ղազարու, 1818]:

Տեղեկութիւնը մատենագիտ. աղբյուրներից է՝
էջերի քանակը և շարվ. շափը հայտնի չեն: Նշվում է
5 որսիս «միջակադիր» և «տնատեալ» հրատարակու-
թիւն:
Նմուշ՝ չունենք:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1820 թ.
Տես վերևում՝ ՆՈՐ ԿՏԱԿ. ԼՐԻՎ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ,
10 Վենետիկ, 1820 թ.:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1822 թ.
Տես վերևում՝ ՆՈՐ ԿՏԱԿ. ԼՐԻՎ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ,
15 Վենետիկ, 1822 թ.:

Այլ տպ. Զմյուռնիա, 1837 թ.
Մասն Նոր Կտակարանի տեառն մերոյ
Յիսուսի Քրիստոսի, բովանդակիչ չորից Աւե-
տարանացն: Տես վերևում՝ ՆՈՐ ԿՏԱԿ. ԼՐԻՎ
ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ, Զմյուռնիա, 1837/38 թթ.:

Այլ տպ. Թիֆլիս, 1842 թ.
20 Աւետարան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիս-
տոսի: Ի ժամանակս հանգստեան արժանա-
յիշատակ հայրապետին ամենայն Հայոց
տեառն Յովհաննու Բ Կարբեցոյ: Յառաջնոր-
դութեան Հայոց Վրաստանի Իմէրէթի և գաղ-
25 քելոց ի Տայս՝ տեառն Կարապետի բարձր
սրբազան արեւայսկոպոսի և ասպետի: Յամի
մարդեղութեան փրկչին մերոյ 1842, և ի
թուականիս մերում՝ ՌՄՂԲ: Ի Տիֆլիս, ի տը-
պարանի Հոգևոր Դպրոցի Հայոց ընծայելոյ
30 յազնուական Գէորգայ Արծրունոյ:

299 էջ (շարվ. 24×14.5 սմ): Պակրդ.: Սկզբում՝
նվս. Կեսարացու առ Կարախանոս թուղթը և համա-
բարբառի աղյուսակները (էջ 2—12): Վերջում՝ «Յի-
շատակարան սրբոյ Աւետարանի տպեցման» (էջ 299),
35 որ է՝

1 Գ. Զարբհանալյան, «Հայկ. մատ.» էջ 77: Ա.
Ղազիկյան, «Հայկ. նոր մատ.», հտ. Ա, էջ 270, «Գրա-
ցուցակ Մխիթարեան տպարանին (1716—1960)»,
էջ 102:

«Շնորհօք... յիշեցէք ի շերմեանդն աղօթս ձեր զիսկական պատճառ տպագրութեան սորին զբարձր սրբազան Կարապետ արքեպիսկոպոսն Հայոց Վրաստանի և այլոց և զասպետն, որ աշխարհահոյակ տենշանօք իրովք [վասն] պայծառութեան սրբոյ եկեղեցւոյ ևս տպել զսորբ անտարանս. նոյնպէս յիշելոյ արարէք արժանի զառ Քրիստոս հանգուցեալ ազնուական Գէորգ աղայն Արծրունի զընծայող տպարանիս, և զգերազնիւ զորդի նորա զԵրեմիայ Արծրունի և ասպետ զի նորոյ բարեզարդող սորին. ընդ նոսին յիշեցէք զվերատեսուչ տպարանիս զՄովսէս աւագ քահանայն Սայաթնեան, և զգործադիր սորին զվարպետ Յովակիմն Սէյրանեան ընդ համայն գործակցաց և աշխատաւորաց, որով յիշեալ լինիջիք առաջի Քրիստոսի ի հանդերձեալ կեանս. ամէն»:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 6269:

Այլ տպ. Զմյուռնիա, 1842 թ.

Մասն նոր Կտակարանի... բովանդակիչ չորից Աւետարանացն: Տես վերևում՝ ՆՈՐ ԿՏԱԿ. ԼՐԻՎ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ, Զմյուռնիա, 1842/43 թթ.:

Այլ տպ. Կալկաթա, 1847 թ.

Աւետարան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Ի Կալկաթա, յԱրծի տպարանի Պօղոսի Վիշենեան Կոստանդնուպոլսեցոյ, 1847:

Տեղեկութիւնը մատենագիտ. աղբյուրներից է՝ էջերի բանակը հայտնի չէ: Նշվում է որպէս «փոքր դրիւք և վալկուլ տպագրութեամբ» հրատարակութիւն:

Նմուշ՝ շունեներ, Հմմտ. հաջորդը, որ սույնի Բ տպագրութիւնն է:

Այլ տպ. Կալկաթա, 1849 թ.

Աւետարան...: Ներդրող տիպ: Ի Կալկաթա, յԱրծի տպարանի Պօղոսի Վիշենեան Կոստանդնուպոլսեցոյ, 1849:

ԼԹ+741(?) էջ2 (շարվ. 8×4.2 սմ): Ա տպագրութիւնը եղել է 1847 թ.:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 22265 (Քերի):

Այլ տպ. Վենետիկ, 1849 թ.

Աւետարան...: Ի Վենետիկ, ի վաճառ Սրբոյն Ղազարու, յամի 1849—ՌՄՂԸ:

1 Ա. Ղազիկյան, «Հայկ. նոր մատ.» հտ. Ա, էջ 270:— Ա գ ա ս է, Կալկաթա, 1847, էջ 386 (№ 121):

2 Մեր ձեռքի տակ եղած միակ օրինակը վերջից Քերի է. ընդհատվում է 738 էջով: Էջերի քանակը նշել ենք ըստ Ա. Ղազիկյանի, «Հայկ. նոր մատ.» հտ. Ա, էջ 270:

455 էջ (շարվ. 12.7×7.4 սմ): Պտկրգ.: Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 14843:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս (Օրթագլուղ), 1850 թ.

Աւետարան...: Տպագրեալ ի հայրապետութեան սրբոյ էջմիածնի՝ տ. տ. Ներսէսի սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Ի պատրիարքութեան սրբոյ Երուսաղէմի՝ տ. Յոհաննու սրբազան արքեպիսկոպոսի: Ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսի՝ տ. Յակոբայ ազգասէր արքեպիսկոպոսի: Ի Կոստանդնուպոլիս, յՕրթագլուղ, ի տպարանի Պօղոսի Արապեան Ապուշեյսցոյ, 1850:

508 էջ (շարվ. 13.2×7.4 սմ): Պտկրգ.: Նմուշ՝ ԳԱԹ Ազատյան 8374:

Այլ տպ. Վիեննա, 1857 թ.

Աւետարան...: Ի Վիեննա, ի վաճառ Պաշտպան Ս. Աստուածածնի, 1857:

[2]+261 էջ (շարվ. 17×9.3 սմ): Պտկրգ.: Նմուշ՝ ԶԳ 22/Ա—76:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1863 թ.

Տես վերևում՝ ՆՈՐ ԿՏԱԿ. ԼՐԻՎ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ, Վենետիկ, 1863 թ.

Այլ տպ. Վիեննա, 1864 թ.

Տես վերևում՝ ՆՈՐ ԿՏԱԿ. ԼՐԻՎ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ, Վիեննա, 1864 թ.

Այլ տպ. Երուսաղէմ, 1864 թ.

Աւետարան...: Ի հայրապետութեան սրբոյ էջմիածնի՝ տ. տ. Մատթէոսի վեհափայլ սրբազնագոյն կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան ս. արքույս Երուսաղէմի՝ տ. տ. Նայեայն նորապսակ սրբազան արքեպիսկոպոսի: Եւ ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տ. տ. Պօղոսի սրբազան արքեպիսկոպոսի: Յերուսաղէմ, ի տպարանի Սրբոյ Յակովբեանց, 1864:

[Ժ]+331 էջ (շարվ. 15.7×9.7 սմ): Պտկրգ.: Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 21628:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1866 թ.

Տես վերևում՝ ՆՈՐ ԿՏԱԿ. ԼՐԻՎ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ, Վենետիկ, 1866 թ.:

Այլ տպ. Վաղարշապատ, 1866 թ.

Աւետարան...: Տպագրեալ հրամանաւ Սինոդի սրբոյ էջմիածնի: 1866—ՌՅԺԵ: Ի Ս. էջմիածին:

396 էջ (շարվ. 25.1×16.7 սմ): Սկզբում՝ եզր. կեսարացու առ Կարպիանոս թուղթը և համաբարբառի աղյուսակները (էջ 2—12):
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 8700:

Այլ տպ. Երուսաղեմ, 1867 թ.

Աւետարան...: Ի հայրապետութեան տ. տ. Գէորգայ նորընտիր վեհափառ կաթողիկոսի: Հրամանաւ տ. տ. Եսայեայ սրբազան արքեպիսկոպոսի և պատրիարքի ս. Երուսաղէմայ: Եւ ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ տ. տ. Պօղոսի սրբազան արքեպիսկոպոսի: Ի տպարանի առաքելական արքոռոյ Ս. Յակովբեանց, Երուսաղէմ, 1867:

353 էջ (շարվ. 14.3×9 սմ): Պտկրդ.: Հմմտ. վերեւում՝ ՆՈՐ ԿՏԱԿ. ԼՐԻՎ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ, Երուսաղեմ, 1867 թ.:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1868 թ.

Տես վերեւում՝ ՆՈՐ ԿՏԱԿ. ԼՐԻՎ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ, Վենետիկ, 1868 թ.:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս (Ղալաթիա), 1870 թ.

Աւետարան...: Տպագրեալ ի հայրապետութեան սրբոյ էջմիածնի՝ տ. տ. Գէորգայ սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Ի պատրիարքութեան սրբոյ Երուսաղէմի՝ տ. տ. Եսայեայ սրբազան արքեպիսկոպոսի: Ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տ. տ. Մկրտչի Խրիմեան արքեպիսկոպոսի: Ղալաթիա, ի տպարանի Ռ. Յ. Քիրքեան, 1870:

463 էջ (շարվ. 13×8.8 սմ): Պտկրդ.:
Նմուշ՝ ԳԱԹ. Ազատյան 8379:

Այլ տպ. Շուշի, 1870 թ.

Աւետարան...: Ի հայրապետութեան տ. տ. Գէորգայ Դ.ի՝ աստուածընտիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց և ասպետի: Եւ յառաջնորդութեան վիճակին Ղարաբաղու՝ ամենապատիւ Սարգիս արքեպիսկոպոսին Հասան Զալալեանց և ասպետի: Հրամանաւ նոյն վիճա-

կաւոր արքեպիսկոպոսին: Մախուք Հոգևոր Դպրոցին Հայոց Ղարաբաղու: Ի Շուշի, ի տպարանի, բնծայեցելոյ յազնուական Յոհաննիս Ստեփանեան Յովնանեանց, նոյն դրարոցին, 1870:

[Ը]+280 էջ (շարվ. 17.8×9.9 սմ):
Նմուշ՝ ՊԶ 28/Ա-79:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1871 թ.

[Աւետարան...: Ի Վենետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու, 1871]:

Տեղեկութիւնը մատենագիտ. աղբյուրներից է՝ էջերի քանակը և շարվ. չափը հայտնի չեն: Նշվում է որպէս «միջակադիր» և «տեսնատեղ» հրատարակութիւն:

Նմուշ՝ չունենք:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1872 թ.

Աւետարան...: Տպագրեալ ի հայրապետութեան ս. էջմիածնի՝ տ. տ. Գէորգայ սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Ի պատրիարքութեան ս. Երուսաղէմի՝ տ. տ. Եսայեայ սրբազան արքեպիսկոպոսի: Ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տ. տ. Մկրտչի Խրիմյան սրբազան արքեպիսկոպոսի: Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Յովսէփ Գալաֆեան, 1872:

359 էջ (շարվ. 14.5×8.8 սմ): Պտկրդ.:
Նմուշ՝ ՊԹ 421:

Այլ տպ. Երուսաղեմ, 1873 թ.

Աւետարան ատենի: Ըստ իւրաքանչիւր ատուրց յինանց: Ընդ որս և ցուցակ մի յամենայն ատուր ի ժամ սուրբ պատարագին բնութեցեալ անտարանաց: Ի հայրապետութեան սրբոյ էջմիածնի՝ տ. տ. Գէորգայ վեհափառ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Հրամանաւ պատրիարքի սրբոյ արքոռոյն Երուսաղէմի՝ տ. Եսայեայ սրբազան արքեպիսկոպոսի: Եւ ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տ. Մկրտչի սրբազան արքեպիսկոպոսի: Ի տպարանի առաքելական արքոռոյ

1 Գ. Զարբհանալյան, «Հայկ. մատ.» էջ 77: Ա. Ղազիկյան, «Հայկ. նոր մատ.» հտ. Ա, էջ 270: «Գրացուցակ Մխիթարեան տպարանին (1716—1960)», էջ 102:

Սրբոց Յակովբեանց, յԵրուսաղէմ, 1873—
ՌՅԻԲ:

286 էջ (շարվ. 21.7×14.1 սմ): Պտկրդ.:
Նմուշ՝ ԱԿԳ:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1874 թ.
Աւետարան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիս-
տոսի: Ի Վենետիկ, ի վաճա Սրբոյն Ղազարու,
յամի 1874—ՌՅԻԳ:

455 էջ (շարվ. 12.8×7.2 սմ): Պտկրդ.:
Նմուշ՝ ՀԳ 22/Ա—79:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1874 թ.
Աւետարան...: Տպագրեալ ի հայրապե-
տութեան սուրբ էջմիածնի՝ տ. տ. Գէորգայ
սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ
ի պատրիարքութեան սուրբ Երուսաղէմի՝ տ.
տ. Եսայեայ սրբազան արքեպիսկոպոսի: Եւ
ի տեղապահութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տ.
տ. Ներսէսի սրբազան արքեպիսկոպոսի:
Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Յովսէփայ Գալա-
ֆեան, 1874:

360 էջ (շարվ. 14.4×8 սմ): Պտկրդ.: Վերջում՝
«Յուցակ անտարանաց...»:
Նմուշներ՝ ՀԳ 22/Ա—76: Վենետիկ, Ս. Ղազար:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1875 թ.
Աւետարան...: Կ. Պոլիս, տպագրութիւն
Յովսէփայ Գալաֆեան, 1875:

312 էջ (շարվ. 16.7×10 սմ): Պտկրդ.:
Նմուշ՝ ՊԵտ. Մատ. տպագիր 2770:

Այլ տպ. Երուսաղէմ, 1875 թ.
Աւետարան...: ՅԵրուսաղէմ, ի տպարանի
առաքելական արքոռոյ Սրբոց Յակովբեանց,
1875:

494 էջ (շարվ. 9.1×5.1 սմ): Պտկրդ.:
Նմուշ՝ ԱԿԳ:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1876 թ.
Աւետարան...: Ի հայրապետութեան
տեառն տեառն Գէորգայ սրբազան կաթողի-
կոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքու-
թեան սրբոյ Երուսաղէմի՝ տեառն Եսայեայ
սրբազան արքեպիսկոպոսի: Հրամանաւ

տեառն Ներսէսի սրբազան արքեպիսկոպո-
սի՝ պատրիարքի Կ. Պոլսոյ: Կ. Պոլիս, տպա-
գրութիւն Թ. Տիվիտեան, 1876:

368 էջ (շարվ. 13.8×8.2 սմ): Պտկրդ.: Վերջում՝
«Յուցակ անտարանաց...»:
Նմուշ՝ Վենետիկ, Ս. Ղազար:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1877 թ.
ՏԵՍ ՎԵՐԵՆՈՒՄ՝ ՆՈՐ ԿՏԱԿ. ԼՐԻՎ ՕՐԻՆԱԿ-
ՆԵՐ, Վենետիկ, 1877 թ.

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1881 թ.
Աւետարան...: Կ. Պոլիս, տպագրութիւն
Յ. Փափագեան, 1881:

304 էջ (շարվ. 16.6×9.9 սմ):
Նմուշ՝ ԴԱԹ Սգատեան 8370:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1882 թ.
Աւետարան...: Կ. Պոլիս, տպագրութիւն
Մարգարեան, 1882:

335+[5] էջ (շարվ. 16×9 սմ): Պտկրդ.:
Նմուշ՝ Կ. Պոլիս, Գրատուն Հակոբ Արքահայտան:

Այլ տպ. Վաղարշապատ, 1884 թ.
Աւետարան...: Տպագրեալ հրամանաւ Սի-
նոդի սրբոյ էջմիածնի: Ի Վաղարշապատ, ի
տպարանի սրբոյ կաթողիկէ էջմիածնի,
1884—ՌՅԻԳ:

2+332 էջ (շարվ. 18.2×10.8 սմ): Վերջում՝ «Յու-
ցակ անտարանաց Հանգստեան, Տանախի, Իղաբերից,
Բժշկութեան և Անդաստանի, որ պաշտիւն ի կարգաւո-
րութեան հասարակաց աղօթից ըստ ձայնին» (էջ
329—332):
Նմուշ՝ ՊԵտ. Մատ. տպագիր 8196:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1884 թ.
Աւետարան...: Կ. Պոլիս, տպագրութիւն
Ս. Ղ. Պարտիզպանեան, 1884:

270 էջ (շարվ. 16×9.8 սմ): Վերջում՝ «Յուցակ
անտարանաց...»:
Նմուշ՝ Վենետիկ, Ս. Ղազար:

Այլ տպ. Երուսաղէմ, 1886 թ.
ՏԵՍ ՎԵՐԵՆՈՒՄ՝ ՆՈՐ ԿՏԱԿ. ԼՐԻՎ ՕՐԻՆԱԿ-
ՆԵՐ, Երուսաղէմ, 1886 թ.:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1888 թ.

Տես վերևում՝ նոր ԿՏԱԿ. ԼՐԻՎ ՕՐԻՆԱԿ-
ներ, Վենետիկ, 1888 թ.:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1888 թ.

Աւետարան...: Կոստանդնուպոլիս, տը-
պագրութիւն 3. Գալաֆեան, 1888:

324 էջ (շարվ. 16.8×10.5 սմ): Պտկրդ.:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 5516:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1888—1891 թթ. միջև.

(Ա. ճակատ) Աւետարան...: Կ. Պոլիս, տը-
պագրութիւն Պողոս Յակոբեան:

(Բ. ճակատ) Ի հայրապետութեան տեառն
տեառն Մակարայ՝ ս. կաթողիկոսի ամենայն
Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան սրբոյ Երու-
սաղէմի՝ տեառն Յարութիւն ս. արքեպիսկո-
պոսի: Եւ ի պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ՝
տեառն Խորենայ ս. արքեպիսկոպոսի:

360 էջ (շարվ. 16×9.5 սմ): Պտկրդ.: Տպագրու-
թյան տարեթիվ չունի:

Նմուշ՝ ԶԳ 225/Ա.—76:

Այլ տպ. Վաղարշապատ, 1890 թ.

Աւետարան...: Ի հայրապետութեան
տեառն տեառն Մակարայ Ա.՝ վեհափառ և
սրբազնագոյն կաթողիկոսի ամենայն Հայոց:
Վաղարշապատ, ի տպարանի ս. կաթողիկէ
էջմիածնի, 1890—ՌՅԼԹ:

263 էջ (շարվ. 25.3×15.2 սմ): Որոշ օրինակներ
ունեն և հավելածներ՝ «Յուցակ աւետարանաց Հան-
գրտեան...» (էջ 265—269) և «Յուցակ սկսածոց
չորից աւետարանչաց ըստ Տօնացոցի Հայաստանեայց
եկեղեցոյ» (էջ 270—278):

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 8698:

Այլ տպ. Վաղարշապատ, 1891 թ.

Աւետարան... Ի Վաղարշապատ, ի տպա-
րանի ս. կաթողիկէ էջմիածնի, 1891—ՌՅԼ:

7+599 էջ (շարվ. 9.7×5.4 սմ):

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 7857:

Այլ տպ. Երուսաղեմ, 1898 թ.

Տես վերևում՝ նոր ԿՏԱԿ. ԼՐԻՎ ՕՐԻՆԱԿ-

ներ, Երուսաղեմ, 1898 թ.:

Այլ տպ. Մոսկվա, 1899 թ.

Աւետարան: Ըստ քարգմանութեան նախ-
նեաց մերոց: Գրեալ 312 թ. Հայոց և յամի

տեառն 887: Լուսատիպ հրատարակութիւն
գրչագրի Լազարեան Ճեմարանի Արևելեան
Լեզուաց: Արդեամբ պատուոյ հոգաբարձուի
նեմարանիս իշխան Սիմէօնի Աբամէլիֆ-Լա-
զարեան: Մոսկուա, ՌՅԼ—1899:

ԺԲ էջ+230 թերթ (շարվ. 24.5×18.5 սմ): Գրի-
որի հալաթիւանցի «Յառաջաբան»-ով:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 3606:

Այլ տպ. Երուսաղեմ, 1899 թ.

Աւետարան առնելի: Ըստ իւրաքանչիւր
աւուրց յինանց: Ընդ որս և ցուցակ մի յամե-
նայն աւուր ի ժամ սուրբ պատարագին ըն-
թերցեալ աւետարանաց: Ի հայրապետու-
թեան ս. էջմիածնի տ. տ. Մկրտչի Ա.՝ սրբ-
բազնագոյն կաթողիկոսի ամենայն Հայոց:
Հրամանաւ պատրիարքի սրբոյ Երուսաղէմի՝
տ. Յարութիւն սրբազան արք եպիսկոպոսի:
Եւ ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝
տ. Մաղափայ սրբազան արք եպիսկոպոսի:
Ի տպարանի առաքելական ս. արքոռոյ Սրբոց
Յակովբեանց յԵրուսաղէմ, 1899—ՌՅԼ:

272 էջ (շարվ. 22.5×15 սմ): Պտկրդ.:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 28712:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1902—1906 թթ.

Աւետարան կամ Նոր Կտակարան: Հան-
դերձ հայերէն բնագրի և քարգմանութեամբ
յաշխարհիկ լեզու: Զարգարեալ նախագիտե-
լեօֆ, մեկնութեամբ և աշխարհագրական ու
պատմական ծանօթութեամբ՝ Ալեքսիանոս
վ. Սիրունեանէ (Կէօզիպէօյիֆեան):

Ա. մասն. — Սուրբ Մատթէոս: Կ. Պոլիս,
տպագրութիւն Վ. Միւնասեան, 1902: 164 էջ
(շարվ. 16.9×11.1 սմ):

Բ. մասն. — Սուրբ Մարկոս: Կ. Պոլիս,
տպագրութիւն Սագայեան, 1905: 124 էջ
(նույն ծավալով):

Գ. մասն. — Սուրբ Դուկաս: Կ. Պոլիս,
տպագրութիւն Սագայեան, 1905: 262 էջ
(նույն ծավալով):

Դ. մասն. — Սուրբ Յովհաննէս: Կ. Պո-
լիս, տպագրութիւն Սագայեան, 1906: 199 էջ
(նույն ծավալով):

Նմուշ՝ ԳԱԹ Ազատական 7803:

Այլ տպ. Վաղարշապատ, 1905 թ.
Աւետարան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիս-
տոսի: Երկրորդ տպագրութիւն: Վաղարշա-
պատ, տպարան մայր արքունոյ Ս. էջմիածնի,
5 1905—ՌՅԾԳ:

479 էջ (10.7×6.3 սմ):
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 27206:

Այլ տպ. Փարիզ, 1920 թ.
L'Évangile Arménien. Édition phototy-
10 pique du manuscrit № 229 de la Biblio-
thèque d'Etchmiadzin, publiée sous les
auspices de M. Léon Mantacheff par Frédéric
Macler, professeur à l'École Nationale des
Langues Orientales Vivantes. Paris, Li-
15 brairie Paul Geuthner, 1920.

27 էջ (15.6×11.3 սմ) և 234 լուսատիպ թերթի:
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 2920:

□ Տես նաև Ֆ. Վեսարանի հետևյալ մաս-
նակի հրատարակությունները.

20 — Սուրբ Աւետարան ըստ Մատթէոսի:
Ըստ հարազատ նախնի բարգմանութեան:
Հանդերձ հաւատարիմ բացայայտութեամբ ի
հասարակաց լեզուի: Ի հայրապետութեան
տեառն տեառն եփրեմայ արժանքնոր և
25 աստուածաբան կաթողիկոսի ամենայն Հա-
յոց և ասպետի: Յառաջնորդութեան Ռուսիա-
բնակ Հայոց առաքելաշաւիղ տեառն Ներսէսի
սրբազան արքեպիսկոպոսի և ասպետի: 1831,
ի Մոսկով, ՌՄԶ: Ի տպագրատան Հայկական
30 ձեմարանի Տեարց կազարեանց:

158 էջ (շարվ. 18.3×11.1 սմ): Բնագիրը տրված
է գրաբարով և արևելահայ աշխարհաբարով (գրաբա-
րից թարգմանված):
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 9406:

35 — Աւետարան ըստ Մատթէոսի: Դրաբար
և աշխարհաբար: Յունարէն բնագրէն թարգ-
մանուած: Հրամանաւ ժողովոյ պաշտօնէին
հասարակաց կրթութեան: Կոստանդնուպոլիս,
ի տպարանի Ա. Յակոբ Պօյանեան, 1877:

40 111 էջ (շարվ. 15×8.6 սմ): Դրաբարի ստորին
լուսանցներում՝ հուն, բնագրի տարբերութիւններ: Աշ-

խարհաբարը (արևմտահայ) հուն. բնագրից է թարգ-
մանվել:
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 20051:

— Աւետարան ըստ Մատթէոսի: Դրաբար
և աշխարհաբար: Յունարէն բնագրէն թարգ- 5
մանուած:...¹ Կոստանդնուպոլիս, ի տպարա-
նի Ա. Յակոբ Պօյանեան, 1886:

285 էջ (շարվ. 11.8×7.2 սմ): Դրաբարի ստորին
լուսանցներում՝ հուն. բնագրի տարբերութիւններ: Աշ-
խարհաբարը (արևմտահայ) հունարենից է թարգման- 10
վել:
Նմուշ՝ Գլխ. Աղատյան 8382:

— Աւետարան ըստ Մատթէոսի: Համե-
մատեալ ընդ Յոյն բնագրին: Մախիւք Ամե- 15
րիկեան Ընկերութեան Աստուածաշունչ Դրոց:
Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Ա. Յակոբ Պօյա-
նեան, 1899:

78 էջ (շարվ. 9.5×6 սմ):
Նմուշ՝ Վիեննա, Մխիթ. Մատենադարան:

— Աւետարան ըստ Մատթէոսի: Դրաբար 20
և աշխարհաբար: Կոստանդնուպոլիս, տպա-
գրութիւն Ա. Յ. Պօյանեան, 1900:

183 էջ (շարվ. 11.9×7.2 սմ):
Նմուշ՝ Վիեննա, Մխիթ. Մատենադարան:

— Աւետարան ըստ Մատթէոսի: Դրաբար 25
և աշխարհաբար: Կոստանդնուպոլիս, տպա-
գրութիւն Ա. Յ. Պօյանեան, 1911:

183 էջ (շարվ. 11.9×7.2 սմ): Դրաբարի ստորին
լուսանցներում՝ հուն. բնագրի տարբերութիւններ: Աշ-
խարհաբարը (արևմտահայ) հուն. բնագրից է թարգ- 30
մանվել:
Նմուշ՝ ՀԳ 22/Ա—76:

— Աւետարան նաշու և տօնք իւրաքանչիւր
աւուրց ի բոլոր տարւոյն ըստ նորոյ Տօ- 35
նացոյցին: Նաև Տօնացոյց ամենայն շարժա-
կան և տեղափոխ տօնից: Տպագրեալ ի վե-
ցերորդում ամի հայրապետութեան լուսա-
նկար մօրն մերոյ սրբոյ արքունոյ էջմիածնի՝
տեառն Դուկասու սրբազնասուրբ կաթողիկո-

¹ Արաբատառ թուրքերեն՝ տպագրութեան թույլա-
տրման վերաբերյալ:

սի ամենայն Հայոց: Հրամանաւ իշխանագ-
նեայ տեառն Յովսէփայ առաքելաշափղ արհի
եպիսկոպոսի Սանահնեցոյ Արղութեանց, և
առաջնորդի ազգին Հայոց որք են ընդ տէրու-
քեամբ Ռուստաց: Արղեամբք և ծախիւք նոր
Ջուղայեցի Բաշխումեանց տէր Հայրապետի
որդի Բարեպաշտ պարոն Աստուածատուրին:
3 3ամի տեառն 1786, փետրվարի 5, իսկ ի
թուականութեան Հայոց՝ ՌՄԼԵ: Ի Սանկտպե-
տրբուրգ, ի տպարանի Խաղարեանց Խօջա-
մալի որդի պարոն Գրիգորին: Հրամանաւ
կառավարչացն Բարեկարգութեան:

341 էջ (շարվ. 21×13.4 սմ): Պտկրգ.: Վերջում՝
«Յիշատակարան սրբոյ մատենիս» (էջ 341), որ է՝
«Փառք... միով Հայր մերիս առ տէր յիշման ար-
ժանի համարեսիր զՋուղայեցի Բաշխումեանց տէր
Աստուածատուրին, և գեղբայր նորին գլխաւորան, և
զկողակից նորին զԻշխումն, և զդուստր նորին զՀռիփ-
սիմայն: որք արդեն հանգուցեալք են ի Քրիստոս. և
զկենդանի որդիսն նորին զպարկեշտակենցաղ և գեր-
յարդելի զտէր Հայրապետն, և զպարոն Յովակիմն, և
զուստերս տէր Հայրապետին զպարոն Մահակն, զպա-
րոն Գրիգորն, և զհանգուցեալ Ոսկանն. և զդուստրս նո-
րին զԲարեպաշտուհի Վանդան և զհանգուցեալ նու-
նիայն: Նաև յիշեսիր զարժանին յիշման զանդրանիկ
որդին վերոյ յիշեցեալ տէր Հայրապետին՝ զԲարեպաշ-
տոն պարոն Աստուածատուրին, որ ծախիւք իւրովք նոս
տակը զփրկարար մատենանս» են:
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. հն. 954:

30 — Աւետարան հաշու և տօնք իւրաքան-
չիւր ատուրց ի բոլոր տարուցն ըստ նորոյ Տօ-
նացոյցին: Յամի ընտրութեան ի կաթողի-
կոսութիւն ամենայն Հայոց՝ տեառն Գէորգայ
արհի եպիսկոպոսի Բրուսացոյ: Եւ յառաջ-
նորդութեան Հայոց Վրաստանի և Իմէրէթի և
գաղթելոց ի Տայս՝ տեառն Մակարայ արհե-
պիսկոպոսի: Ի 1867 ամի: Տփլիս: Ի տպա-
րանի Համբարձումայ էնֆիանեանց և Ընկ.:

278 էջ (շարվ. 23.6×14.8 սմ): Պտկրգ.: Վեր-
ջում՝ «Յիշատակարան տպագրութեան սրբոյ Աւետա-
րանիս» (էջ 278), որում ասվում է, որ
«...ի տպագրութեան հաշու Աւետարանիս թէպէտեւ
առաջնորդ կալաք զհաշու Աւետարանն տպագրեալ ի
Ս. Պետրբուրգ ի 1786 ամի, սակայն զոյգ ընդ նմին
ունէաք առաջի աշաց առ ի համեմատութիւն զԱտենի
Աւետարանս տպագրեալս ի Կ. Պոլիս ի 1805 ամի, և
ի Տփլիս՝ ի 1842 ամի, ևս և զնոր կտակարանն տպեալ
ի Կ. Պոլիս ի 1823 ամի» են:
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 9112:

— Աւետարան հաշու և տօնք իւրաքան-
չիւր ատուրց ի բոլոր տարուցն ըստ նորոյ Տօ-
նացոյցին: Եւ Տօնացոյց ամենայն շարժական
և տեղական տօնից: Ի հայրապետութեան
ս. էջմիածնի՝ տ. տ. Գէորգայ վեհափառ կա-
թողիկոսի: Հրամանաւ տ. տ. Եսայեայ սրբ-
ազան արհեպիսկոպոսի և պատրիարքի
ս. Երուսաղէմայ: Եւ ի պատրիարքութեան
Կոստանդնուպոլսոյ՝ տ. տ. Պօղոսի սրբազան
արհեպիսկոպոսի: Ի տպարանի առաքելական
աթոռոյս Ս. Յակովբեանց, յԵրուսաղէմ,
1868—ՌՅԺԷ:

275 էջ (շարվ. 20.7×13.7 սմ): Պտկրգ.:
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 11079:

— Աւետարան իւղաբերից, ի պէտս և
ի զարդ Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցեացն
Հայոց: Ի հայրապետութեան տեառն Երոզոյ
Ներսիսի առաքելաշափղ նորապսակ կաթու-
ղիկոսի ամենայն Հայոց: Ի Կալկաթա, յԱրծի
տպարանի Պօղոսի Վիշէնեան Կոստանդնու-
պոլսեցոյ, 1847:

20 էջ (չհամարակալված, շարվ. 32×17 սմ): Ան-
վանաթերթը գտնվում է 7-րդ էջի վրա: Իսկ 1-ին և
3-րդ էջերի վրա գտնվում է ընծայականը, որ է՝

«Ընծայէ խոնարհութեամբ ի յիշատակ առ բարե-
պաշտ և հայրենասէր առատապարգև պալազատ աղայ
Յովանջան էլիազեանց ի Կալկաթա: Ի պատիւ բա-
րերարութեանն տպարանիս, ի նշան երախտագիտու-
թեան ընծայէ խոնարհութեամբ Պօղոս Վիշէնեան:
Նմուշ՝ Կ. Պոլիս, Հայոց Ազգ. Պատրիարքարան: 30

— Աւետարան իւղաբերից շորից սուրբ
աւետարանչաց: Ըստ կարգաւորութեան Հա-
յաստանեայց ուղղափառ ս. եկեղեցոյ ամե-
նայն յարութեան կիրակէից ընթեռնու ըստ
ծայնին: Ի հայրապետութեան սուրբ էջ-
միածնի՝ տեառն տեառն Գէորգայ Դ. վեհա-
փառ կաթողիկոսի: Հրամանաւ տեառն
Եսայեայ սրբազան արհեպիսկոպոսի և պատ-
րիարքի սուրբ Երուսաղէմայ: Եւ ի պատ-
րիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն
Ներսիսի սրբազան արհեպիսկոպոսի: ՅԵրու-
սաղէմ, ի տպարանի առաքելական աթոռոյ
Սրբոց Յակովբեանց, 1875:

13 + [3] էջ (շարվ. 32×19 սմ): Պակրդ:
Նմուշ՝ 4. Պոլիս, Հայոց Ազգ. Պատրիարքարան:

— Աւետարանի իզաբերից ըստ չորից
աւետարանչացն: Հրամանաւ Սինդի սրբոյ
էջմիածնի: Վաղարշապատ, ի տպարանի
սրբոյ կաթողիկէ էջմիածնի, ՌՅԼԳ—1883:

8 էջ (շարվ. 32×23.5 սմ): Պակրդ:
Նմուշ՝ 29. 22/Ա—76:

— Աւետարան տեառն մերոյ Յիսուսի
Քրիստոսի: (Իզաբերից, Հանգստեան, Բժշկ-
կութեան, Տանարի և Խաչելութեան): Վա-
ղարշապատ, ի տպարանի սրբոյ կաթողիկէ
էջմիածնի, 1892:

36 էջ (շարվ. 25.6×17.2 սմ):
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 25483:

— Աւետարան իզաբերից չորից սուր աւե-
տարանչաց: Ըստ կարգաւորութեան Հայաս-
տանեայց ուղղափառ ս. եկեղեցւոյ ամենայն
յարութեան կիւսակէից ընթեռնու ըստ ձայ-
նին: Ի հայրապետութեան ս. էջմիածնի՝ տ.
տ. Մկրտչի Ա. վեհափառ կաթողիկոսի ամե-
նայն Հայոց: Հրամանաւ պատրիարքի սրբոյ
Երուսաղէմի՝ տ. Յարութիւն սրբազան արք.
Եպիսկոպոսի: Եւ ի պատրիարքութեան Կոս-
տանդնուպոլսոյ՝ տ. Մաղափայ սրբազան
արք. Եպիսկոպոսի: Ի տպարանի առաքելա-
կան ս. արքունոյ Սրբոց Յակովբեանց, յերու-
սաղէմ, 1900:

13 էջ (շարվ. 31.8×19.6 սմ): Պակրդ:
Նմուշ՝ ԱԿԳ:

— Աւետարան տեառն մերոյ Յիսուսի
Քրիստոսի: Իզաբերից, Հանգստեան, Բժշկ-
կութեան, Տանարի, Խաչելութեան, Անդաս-
տանաց, Քառասնօրեայ Գալստեան, Ս. Զատ-
կի, Խաչվերացի և այլն և այլն: Վաղարշա-
պատ, տպարան մայր արքունոյ սրբոյ էջ-
միածնի, 1906:

50 էջ (շարվ. 26.3×16.2 սմ):
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 28229:

4. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանում
գտնվող ուրիշ երեք անհայտ տպագրութիւն-

ների մասին մեզ հետեւյալ տեղեկութիւն-
ներն է հաղորդել Գ. Բամպուքճյանը.

— «Իզաբերից Աւետարան, առանց անուանաթերթի
(բաղմաթի օրինակներ կան), 4. Պոլիս, տպ. Արա-
պեան, ԺԸ դարու վերջերը կամ ԺԹ դարու սկիզբները, 5
10 էջ (9 էջ միայն համարակալուած), 2 էջ՝ համա-
րակալուած. 4 աւետարանիչներու զատ զատ պատկեր-
ները կան. շարուած՝ 33.5×19.5 սմ. էջերը զարդա-
փակ են, 1818-ի Սաղմոսին հետ զարդերը նոյնն են»:

— «Իզաբերից Աւետարան, առանց անուանա- 10
թերթի (բաղմաթի օրինակներ կան), հաւանաբար 1850
թուականներէն, 4. Պոլիս, տպ. Արապեան. աւետարա-
նիչներուն պատկերները աւետարաններուն սկիզբը կը
գտնուին, իւրաքանչիւրին տակը՝ Ի վիճագրատան
Արապեանց արձանագրութիւնը կայ. 9 թերթ կամ 18 15
էջ. մէջը չհամարակալուած էջեր կան. շարուած՝
 31.5×21 սմ»:

— «Իզաբերից Աւետարան. Երուսաղէմ. անուա-
նաթերթը ինկած է. մէկ օրինակ միայն կայ Պատրիար-
քարանք. 1870—1880-ական թուականներուն լոյս տե- 20
սած պիտի ըլլայ. էջերուն շուրջի զարդերը և պատ-
կերներուն տակի լատինատառ արձանագրութիւնը
նոյնն է 1875-ի տիպին հետ. համարակալուած էջեր՝
13, չհամարակալուածներով միասին՝ 20 էջ. շարուած՝
 31.5×19.5 սմ»:

ԺԲ. ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

Տպ. Ամստերդամ, 1698 թ.

Գործի առաքելոց: Թուղթք Երանելոյն Պո-
ղոսի առաքելոյ: Թուղթք կաթողիկեայց: Տե-
սիլի Յօհաննու: Առանց տեղի և տարեթվի, 30
1—537 էջ: Տես վերևում՝ ՆՈՐ ԿՏԱԿ. ԼՐԻՎ
ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ, Ամստերդամ, 1698 թ.:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1710 թ.

Նոր Կտակարան, պարունակող գործս
առաքելոց և գթուղթս Պողոսի և կաթողի- 35
կեայց, և գՅայտնութիւն Յօհաննու: Տես վե-
րևում՝ ՆՈՐ ԿՏԱԿ. ԼՐԻՎ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ, Վենե-
տիկ, 1710 թ.:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1751 թ.

Նոր Կտակարան, պարունակող գործս 40
առաքելոց, գթուղթս Պողոսի, գթուղթս կա-
թողիկեաց, և գՅայտնութիւնն Յօհաննու:
Տպագրեցեալ աշխատասիրութեամբ Սարգսի
արքեպիսկոպոսի Կոստանդնուպոլսեցոյ:
Ի հայրապետութեան Հայոց ի սուր էջմիա- 45
ծին տեառն Ղազարու կաթողիկոսի: Յամի

տեառն 1751, և Հայոց՝ ՌՄ: Ի Վէնէտիկ,
ի տպարանի Անտօնի Պօքօլի: Հրամանաւ
մեծաւորաց:

526 էջ (շարվ. 11×6.6 սմ): Պտկրդ.: Սկզբում ու-
նի՝ «Համառոտ գեկուցումն բանասիրաց վասն նետեալ
գրեանց նորոյ Կոսկաբանի, տաշաբանօրէն»: Վերջում՝
«Նախադուրիւն Հերոնիմոսի Բանանայի ի նոր Կոս-
կաբանս»:

Նմուշ՝ Վենետիկ, Ս. Ղազար:

10 Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1771 թ.

Գործք առաքելոց: Թուղթք Երանելոյն Պօ-
ղոսի առաքելոյ: Թուղթք կաթողիկեայց:
Տեսիլք Յօհաննու: Տպագրեցեալ ի հայրա-
պետութեան գերագան արքայ էջ-
միածնի՝ տեառն Սիմէոնի գերեւոյնիկ սր-
բագան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ
ի պատրիարգութեան արքայ Երուսաղէմի՝
տեառն Պօղոսի վեհափառ վարդապետի:
Ի Կոստանդնուպօլիս, հրամանաւ նորին սր-
բագան պատրիարգի՝ տեառն Գրիգորի վե-
մախոն վարդապետի, ի տպարանի Պէտրո-
սեան Ստեփաննոսի, ի քին Քրիստոսի 1771,
և Հայոց՝ ՌՄԻ:

656 էջ (շարվ. 13×8 սմ): Պտկրդ.: Վերջում կար-
դում ենք.

«Մանիր ո՛վ աստուածաւեր ընթերցող երբ (?)
տեսեալ մեր ի զանազան բարբառս կտակարանիս խո-
րագրիւք ձօնացեալ, ուստի ոչ սակաւ ըղձանօք յօժա-
րեցան ոմանք ի բարեպաշտ անձանց մերոցն ևս նոյն-
պիսանալ, եղեալ ուրեմն առաջի զլատինական, զիալ-
լիական և զիտալական կտակարանսն, յորոց ամենեւին
ոչ միայն էին ընթացք խորագրաց, որոց ընտիր օրի-
նականքն միայն հետախոյզ եղեալ՝ թարգմանեցար
ի հայս, հրամանաւ տեառն Գրիգորի մեծի սրբագան
պատրիարգի Կոստանդնուպօլիսոյ»:

Հիշատակարանում՝ «Անհատ գոհութիւն... շնոր-
հեաց մեզ նուաստիցս կար՝ հասանիլ սրբոյ մատենիս
տպմանն ի կատար յոյժ զգուշաբար՝ ըստ առաւել ըն-
տիր օրինակի տպագրեցելոյ. իսկ յաւէտ բան զառաջին
օրինակսն՝ սա շրեղազարդ յօրինմամբ իւրաքանչիւր
գլխոցն խորագրովք բարգաւաճեալ. զորս մեզ նորոգ
թարգմանութեամբ ընձեռնեաց Կոստանդնուպօլսեցի բա-
րեբարոյ Յարութիւն դպիրն Արապիտեան յօգուտ և ի
շինութիւն մերազնեաց» ևն:

45 Նմուշ՝ Երեան, սեփականութիւն Լ. Ա. Հովհան-
նիսյանի:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1788 թ.

Գործք առաքելոց: Ընդ որս և Չորեքտա-

սան Թուղթք Երանելոյն Պօղոսի առաքելոյն,
և Թուղթք կաթողիկեայց, և Տեսիլք Յօհան-
նու: Տպագրեցեալ ի հայրապետութեան գե-
րագան արքայ էջմիածնի՝ տեառն
Դուկասու սրբագան կաթողիկոսի ամենայն
Հայոց: Եւ ի պատրիարգութեան արքայ Երու-
սաղէմի՝ տեառն Յովակիմայ երջանկափայլ
վարդապետի: Վեհափառ հրամանաւ մեծի
արքայանիստ մայրաքաղաքիս Կոստանդնու-
պօլսոյ սրբագան արհի եպիսկոպոսի՝ տեառն
Զաքարիայ ազգասէր կարդացեալ աստուա-
ծաբան պատրիարգի: Ի քոլին Հայոց՝ ՌՄԼԷ.
փետր. ԻԱ: Ի տպարանի Յոհաննիսի և Պօ-
ղոսի:

476 էջ (շարվ. 13.5×8.4 սմ): Պտկրդ.: Վերջում՝
«Յիշատակարան» (էջ 476), որ է՝

«Շնորհիւ... Արդ՝ ո՛վ բարեմիտ ընթերցող սրբ-
ոյ մատենիս այսորիկ, ի հանդիպիլն ձեր սոյնոյ
գրքիսն՝ յիշեալիք ի Քրիստոս յոյսն մեր բնաւիցս,
զհանգուցեալ հայրն իմ զմահտեսի Աստուածատուն և
զիս՝ զորդի նորին զՅոհաննէս, հանգերձ բարեջան և
բազմաշխատ որդւովն իմով տիրացու Պօղոսի, և միւս
որդւովն՝ տիրացու Յարութիւնի, որ շարեաց զգիրս
կապարեայս Յիշեալիք և զմրահար մշակսն զործարա-
նիս՝ Բալուցի Տիրատուրի որդի զտիրացու Զաքարն, և
զՄելքոնի որդի տիրացու Յոհաննէս, և զհամայն աշ-
խատողս սորին»:

Նմուշ՝ ԶԳ հն. 498:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1789 թ.

Գործք առաքելոց: Թուղթք Պօղոսի առա-
քելոյ: Թուղթք կաթողիկեայց: Յայտնութիւն
Յովհաննու: Տես Վերևում՝ ՆՈՐ ԿՏԱԿ. ԼՐԻՎ
ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ, Վենետիկ, 1789 թ.:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1801 թ.

Գործք առաքելոց: Թուղթք Պօղոսի առա-
քելոյ: Թուղթք կաթողիկեայց: Յայտնութիւն
Յոհաննու առաքելոյ: Տպագրեալ յամի 1801,
ի մարտի 1, և ի թուականութեանս Հայոց՝
ՌՄԾ: Ի հայրապետութեան տեառն Յովսե-
փայ Հայոց կաթողիկոսի: Ի Վէնէտիկ, ի
վանս Սրբոյն Ղազարու: Հրամանաւ մեծաւո-
րաց:

432 էջ (շարվ. 13.5×7.3 սմ):

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 476:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1802 թ.

Գործք առաքելոց: Ընդ որս և Չորեքտա-

սան թուղթք երանելոյն Պօղոսի առաքելոյն, և Թուղթք կաթուղիկեայց, և Տեսիլք Յօհաննու: Ի հայրապետութեան սրբոյ գահին էջմիածնի՝ տեառն Դանիէլի երիցս երջանիկ սրբազան կաթուղիկոսին ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարգութեան սրբոյ Երուսաղէմի՝ տեառն Թէոդորոսի արհի եպիսկոպոսին: Իսկ և ի պատրիարգութեան արքայանիստ մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպօլսոյ՝ տեառն Գրիգորի երանաշնորհ և աստուածաբան արհի եպիսկոպոսին: Ի թուին Հայոց՝ ՌՄԾԱ, յունիսի ԺԱ: Ի տպարանի Յոհաննիսեան Պօղոսի:

434 էջ (շարվ. 12.7×7.5 սմ): Պտկրդ.: Նմուշ՝ ՀԳ հն. 1635:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1802 թ.
Գործք առաքելոց: Ընդ որս և Չորեքտասան թուղթք երանելոյն Պօղոսի առաքելոյն, և Թուղթք կաթուղիկեայց, և Տեսիլք Յօհաննու: Ի հայրապետութեան սրբոյ գահին էջմիածնի՝ տեառն Դանիէլի երիցս երջանիկ սրբազան կաթուղիկոսին ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարգութեան սրբոյ Երուսաղէմի՝ տեառն Թէոդորոսի արհի եպիսկոպոսին: Իսկ և ի պատրիարգութեան արքայանիստ մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպօլսոյ՝ տեառն Գրիգորի երանաշնորհ և աստուածաբան արհի եպիսկոպոսին: Ի թուին Հայոց՝ ՌՄԾԱ, յունիսի ԺԱ: Ի տպարանի Յոհաննիսեան Պօղոսի:

477 էջ (շարվ. 12.2×6.4 սմ): Պտկրդ.: Վերջում (էջ 475—477)՝ Բժշկության, Հանգստյան և այլ ավետարանների ցուցակը՝ առանց ընդհանուր վերնագրի: Նմուշներ՝ ԳԱԹ Չոպանյան 3795 և 4350, երկուսն էլ թերի օրինակներ, որոնք իրար են լրացնում: Շարվածքով կետ առ կետ նույնն են այս օրինակները, բայց տարբերվում են զարդանշերով և զարդադրերով: Ըստ երևույթին նույն հրատարակության տարբեր թողարկումներ են:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1810 թ.
Գործք առաքելոց: Թուղթք Պօղոսի [և] կաթուղիկեայց: Յայտնութիւն Յովհաննու: Տպեալ վեհափառ հրամանաւ տեառն Յոհաննիսի՝ սրբազան և աստուածաբան պատրիարքի Կոստանդնուպօլսի: Խորհրդով և հաւանութեամբ աստուածասէր և գերապայծառ իշ-

խանասլետաց: Ի բուականութեան փրկչին՝ 1810. և ի մերս՝ ՌՄԾԹ, յապրիլի 6: Ի Կոստանդնուպօլիս, ի տպարանի Սուրբ Աստուածածնի:

432 էջ (շարվ. 14×7.8 սմ): Պտկրդ.: Նմուշ՝ ՀԳ հն. 4685:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1817 թ.
Գործք առաքելոց: Ընդ որս և Չորեքտասան թուղթք երանելոյն Պօղոսի առաքելոյն, և Թուղթք կաթուղիկեայց, և Տեսիլք Յօհաննու: ... Ի տպարանի Յոհաննիսեան Պօղոսի, ի Քիւրքնի խանն, ի Կոստանդնուպօլիս, 1817:

430 էջ (շարվ. 13.3×8.5 սմ): Մեր ունեցած միակ օրինակը սկզբից թերի է: Անվանաթերթի նկարագրութեան համար հետեւեւ ենք նույն տպարանի մյուս հրատարակութիւններին, ինչպես և Ա. Ղազիկյանի տպած նկարագրութեանը¹:
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 27730 (թերի):

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1823 թ.
Գործք առաքելոց: Ընդ որս և Չորեքտասան թուղթք երանելոյն Պօղոսի առաքելոյն, և Թուղթք կաթուղիկեայց, և Տեսիլք Յօհաննու: Տես վերեւում՝ ՆՈՐ ԿՏԱԿ. ԼՐԻՎ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ, Կ. Պոլիս, 1823 թ.:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1824 թ.
Գործք առաքելոց: Թուղթք Պօղոսի առաքելոյ: Թուղթք կաթուղիկեայց: Յայտնութիւն Յովհաննու առաքելոյ: Ի վանս Սրբոյն Ղազարու, 1824:

432 էջ (շարվ. 14×8 սմ): Նմուշ՝ Մոսկվա, Վ. Ի. Լենինի անվ. Պետ. Գրադարան:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս (Օրթագլուղ), 1830 թ.
Գործք առաքելոց: Ընդ որս և Չորեքտասան թուղթք երանելոյն Պօղոսի առաքելոյն, և Թուղթք կաթուղիկեայց, և Տեսիլք Յօհաննու: Տպագրեալ ի պատրիարգութեան թագաւորեալ մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպօլսոյ՝ տեառն Կարապետի ամենապատիւ և վեհափառ արք եպիսկոպոսի: 1830, յՕրթագլուղ, ՌՄՀԹ: Ի տպարանի Պօղոսի Արապեան Ապուշեխցոյ:

¹ Ա. Ղազիկյան, «Հայկ. նոր մատ.» հտ. Ա, էջ 279:

483 էջ (շարվ. 12.5×7 սմ): Պտկրդ.:
Նմուշ՝ Կ. Պոլիս, Հայոց Ազգ. Պատրիարքարան:

Այլ տպ. Զմյուռնիա, 1838 (?) թ.

Երկրորդ մասն Նոր Կտակարանի տեառն
մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Որ պարունակէ
գԳործս առաքելոց և գԹուղթս նոցա, և
գՅայտնութիւն Յոհաննոս: Տես վերևում՝ ՆՈՐ
ԿՏԱԿ. ԼՐԻՎ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ, Զմյուռնիա,
1837/38 թթ.:

10 Այլ տպ. Կ. Պոլիս (Օրթագլուղ), 1839 թ.

Գործք առաքելոց: Ընդ որս և Չորեքտա-
սան թուղթի երանելոյն Պողոսի առաքելոյն,
և Թուղթ կաթողիկեայց, և Տեսիլ 3օհան-
նոս: Տպագրեալ ի պատրիարգութեան քաղա-
տրեալ մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպոլսի՝
տեառն Յակոբոսի ամենապատիւ և վեհափառ
արք եպիսկոպոսի: 1839, յՕրթագլուղ, ՌՄԶԸ:
Ի տպարանի երկոց որոց Պողոսի Արապեան
Ապուշխսցոյ:

20 483 էջ (շարվ. 12.8×7.5 սմ): Պտկրդ.:
Նմուշ՝ ՀԳ ՀՆ. 1634:

Այլ տպ. Զմյուռնիա, 1843 թ.

Երկրորդ մասն Նոր Կտակարանի տեառն
մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Որ պարունակէ
գԳործս առաքելոց և գԹուղթս նոցա, և
գՅայտնութիւն Յոհաննոս: Տես վերևում՝ ՆՈՐ
ԿՏԱԿ. ԼՐԻՎ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ, Զմյուռնիա,
1842/43 թթ.

Այլ տպ. Կ. Պոլիս (Օրթագլուղ), 1845 թ.

30 Գործք առաքելոց: Ընդ որս և Չորեքտա-
սան Թուղթ Պողոսի առաքելոյն, և Թուղթ
կաթողիկեայց, և Տեսիլ Յովհաննոս: Տպա-
գրեալ ի հայրապետութեան սրբոյ էջմիածնի՝
տ. տ. Ներսէսի արժանեւորիւ և վեհափառ
կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Ի պատրիար-
գութեան Կոստանդնուպոլսի՝ տ. Մատթէոսի
բարեջան արքեպիսկոպոսի: Ի Կոստանդնու-
պոլիս, յՕրթագլուղ, ի տպարանի Պողոսի
Արապեան, 1845:

40 483 էջ (շարվ. 12.8×7.5 սմ): Պտկրդ.:
Նմուշ՝ ԳԱԹ 17846: Վերջից թերի է և ներկա վի-
ճակում ունի 480 էջ: Շարվածքով հար և նման է նույն
տպարանի 1839 թ. հրատարակութեանը:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1846 թ.

Գործք առաքելոց: Թուղթ Պողոսի առա-
քելոյ: Թուղթ կաթողիկեայց: Յայտնութիւն
Յովհաննոս առաքելոյ: Ի հայրապետութեան
տ. տ. Ներսէսի սրբազան կաթողիկոսի ամե- 5
նայն Հայոց: Եւ ի պատրիարգութեան ս. երու-
սաղէմի՝ տ. Զաքարիայ արքեպիսկոպոսի: Եւ
ի պատրիարգութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝
տ. Մատթէոսի արքեպիսկոպոսի: Ի Կոս-
տանդնուպոլիս, ի տպարանի Յովհաննոս 10
Մինէնտիսեան, 1846—ՌՄԶԵ:

530 էջ (շարվ. 13×7 սմ): Պտկրդ.:
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 18426:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1849 թ.

Գործք առաքելոց: Թուղթ Պողոսի առա- 15
քելոյ: Թուղթ կաթողիկեայց: Յայտնութիւն
Յովհաննոս առաքելոյ: Ի հայրապետութեան
տ. տ. Ներսէսի սրբազան կաթողիկոսի ամե-
նայն Հայոց: Եւ ի պատրիարգութեան երու-
սաղէմի՝ տ. Կիրակոսի արքեպիսկոպոսի: Եւ 20
ի պատրիարգութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝
տ. Յակոբայ արքեպիսկոպոսի: Ի Կոստանդ-
նուպոլիս, ի տպարանի Պողոսի Արապեան
Ապուշխսցոյ, 1849—ՌՄՂԸ:

511 էջ (շարվ. 13.5×7.5 սմ): Պտկրդ.: 25
Նմուշ՝ Կ. Պոլիս, Հայոց Ազգ. Պատրիարքարան:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1849 թ.

Գործք առաքելոց: Թուղթ Պողոսի առա-
քելոյ: Թուղթ կաթողիկեայց: Յայտնութիւն
Յովհաննոս առաքելոյ: Ի Կոստանդնուպոլիս. 30
ի տպարանի Յովհաննոս Մինէնտիս Գէոր-
գեան, 1849—ՌՄՂԸ:

456 էջ (շարվ. 13.9×8.5 սմ):
Նմուշ՝ ՀԳ ՀՆ. 4686:

Այլ տպ. Երուսաղէմ, 1852 թ.

Գործք առաքելոց: Թուղթ Պողոսի առա- 35
քելոյ: Թուղթ կաթողիկեայց: Յայտնութիւն
Յովհաննոս առաքելոյ: Ի հայրապետութեան
տ. տ. Ներսէսի՝ սրբազան կաթողիկոսի ամե-
նայն Հայոց: Եւ ի պատրիարգութեան ս. երու- 40
սաղէմի՝ տ. Յովհաննոս արքեպիսկոպոսի: Եւ
ի պատրիարգութեան Կոստանդնուպոլսի՝

տ. Յակոբայ արհեստագործի: Յերուսաղէմ, ի տպարանի Սրբոց Յակովբեանց, 1852:

548 էջ (շարվ. 13.1×7.1 սմ): Պտկրդ.:
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 2492:

5 Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1853 թ.
Գործի առաքելոց: Թուրք Պօղոսի առա-
քելոյ: Թուրք կաթողիկեայց: Յայտնութիւն
Յովհաննու առաքելոյ: Ի հայրապետութեան
տ. տ. Ներսէսի սրբազան կաթողիկոսի ամե-
10 նայն Հայոց: Ի պատրիարգութեան ս. Երու-
սաղէմի՝ տ. Յովհաննու արհեստագործի:
Հրամանաւ վեհափառ պատրիարգի Կոս-
տանդնուպօլսոյ՝ տ. Յակոբայ արհեստագոր-
ծի: Ի Կոստանդնուպօլիս, ի տպարանի
15 Առապեանց, 1853—ՌՅԲ:

[Դ]+484 էջ (շարվ. 13.2×8 սմ): Պտկրդ.:
Նմուշ՝ Վենետիկի, Ս. Ղազար:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս (Ղալաթա), 1857 թ.
Գործի առաքելոց: Թուրք Պօղոսի առա-
քելոյ: Թուրք կաթողիկեայց: Յայտնութիւն
20 Յովհաննու առաքելոյ: Ի Ղալաթա Կ. Պոլսոյ,
ի տպարանի Յովհաննու Միսէնտիս Գէորգե-
ան, 1857—ՌՅԶ:

456 էջ (շարվ. 13.7×7.9 սմ): Պտկրդ.:
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 23480:

Այլ տպ. Երուսաղէմ, 1863 թ.
Գործի առաքելոց: Թուրք Պօղոսի առա-
քելոյ: Թուրք կաթողիկեայց: Յայտնութիւն
Յովհաննու առաքելոյ: Ի հայրապետութեան
30 սրբոյ էջմիածնի՝ տ. տ. Մատթէոսի վեհա-
փայլ սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հա-
յոց: Եւ ի պատրիարհութեան ս. արքողոյս
Երուսաղէմի՝ հանգուցեալ տ. Յովհաննու սրբ-
ազան արհեստագործի: Եւ ի տեղապահու-
թեան պատրիարհական արքողոյն Կ. Պոլսոյ՝
35 տ. Ստեփաննոսի սրբազան արհեստագործի:
Յերուսաղէմ, ի տպարանի Սրբոց Յակով-
բեանց, 1863:

404+[2] էջ (շարվ. 15.8×9.8 սմ): Պտկրդ.:
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 22297:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1864 թ.
Գործի առաքելոց: Թուրք Պօղոսի առա-
քելոյ: Թուրք կաթողիկեայց: Յայտնութիւն

Յովհաննու առաքելոյ: Կ. Պոլիս, Ա. Համագ-
գային տպարան, 1864—ՌՅԺԳ:

431+1 էջ (շարվ. 14×8 սմ): Պտկրդ.:
Նմուշ՝ Կ. Պոլիս, Գրատուն Հակոբ Արքահամայն:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1864 թ.
Գործի առաքելոց և Թուրք: Ի Վենետիկ,
ի վանս Սրբոյն Ղազարու, 1864:

337+[1] էջ (շարվ. 15×9.2 սմ): Պտկրդ.:
Նմուշ՝ Կ. Պոլիս, Բալադիդի Քաղ. Գրադարան
(կաղմակից է ավետարանի վենետիկյան 1866 թ. հրա- 10
տարակոթյանը. տես վերեւում՝ ՆՈՐ ԿՏԱԿ. ԼՐԻՎ ՕՐԻ.
ՆԱԿՆԵՐ, Վենետիկ, 1866 թ.):

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1865 թ.

Գործի առաքելոց: Թուրք Պօղոսի առա-
քելոյ: Թուրք կաթողիկեայց: Յայտնութիւն 15
Յովհաննու առաքելոյ: Տպագրութիւն Ռ. Յ.
Քիրքեան, Կ. Պոլիս-Ֆիննաներլար, 1865:
[Տպագրեալ ի հայրապետութեան տ. տ. Մատթէոսի
աստուածընտիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց:
Ի պատրիարհութեան տ. տ. 20
Եսայեայ սրբազան արհեստագործի ար-
ժանընտիր պատրիարհի սրբոյ Երուսաղէմի:
Հրամանաւ տ. տ. Պօղոսի սրբազան ար-
հեստագործի և վեհափառ պատրիարհի
Կոստանդնուպօլսոյ]: 25

430+[1] էջ (շարվ. 12.5×8 սմ): Պտկրդ.:
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 18425:

Այլ տպ. Երուսաղէմ, 1868 թ.

Գործի առաքելոց: Թուրք Պօղոսի առա-
քելոյ: Թուրք կաթողիկեայց: Յայտնութիւն 30
Յովհաննու առաքելոյ: Ի հայրապետութեան
տ. տ. Գէորգայ նորընտիր վեհափառ կաթո-
ղիկոսի: Հրամանաւ տ. տ. Եսայեայ սրբա-
զան արհեստագործի և պատրիարհի ս. Երուսաղէմայ:
Եւ ի պատրիարհութեան Կոս- 35
տանդնուպօլսոյ տ. տ. Պօղոսի սրբազան
արհեստագործի: Ի տպարանի առաքելական
արքողոյ Ս. Յակովբեանց, Երուսաղէմ, 1868:

437 էջ (շարվ. 14.3×9 սմ): Պտկրդ.: Հմմտ. վե-
րեւում՝ ՆՈՐ ԿՏԱԿ. ԼՐԻՎ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ, Երուսաղէմ, 40
1867 թ.:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 2066 (Նոր Կապա-
րան, Երուսաղէմ, 1867 թ.):

Այլ տպ. Կ. Պոլիս (Ղալաթա), 1870-թ.

Գործի առաքելոց: Թուրքի Պողոսի առա-
 5 քելոյ: Թուրքի կաթողիկէայց: Յայտնութիւն
 Յովհաննու առաքելոյ: Ի Ղալաթա Կ. Պոլ-
 սոյ, ի տպարանի Յովհաննու Միսէնտիս
 Գէորգեան, 1870—ՌՅԺԹ:

456 էջ (շարվ. 14×8.4 սմ): Պակրդ:
 նմուշ՝ 29 22/9—82:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1871 թ.

Գործի առաքելոց: Թուրքի Պողոսի, Յա-
 10 կովբայ, Պետրոսի, Յովհաննու և Յուդայի
 առաքելոյ: Մախիւ 3. Մարգարեան և Պ.
 Սրայեան ընկերաց: Կ. Պոլիս, տպագրու-
 րիւն Թ. Տիվիտեան, 1871:

432 էջ (շարվ. 13.6×9 սմ): Պակրդ:
 նմուշ՝ 29 22/9—82:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1873 թ.

Գործի առաքելոց: Թուրքի Պողոսի առա-
 20 քելոյ: Թուրքի կաթողիկէայց: Յայտնութիւն
 Յովհաննու առաքելոյ: Կ. Պոլիս, տպագրու-
 րիւն Յովսէփայ Գալաֆեան, 1876—ՌՅԻԲ

459+12 էջ (շարվ. 14.4×8.8 սմ): Պակրդ:
 նմուշ՝ ԱԿԳ:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1876 թ.

Գործի առաքելոց: Թուրքի Պողոսի առա-
 25 քելոյ: Թուրքի կաթողիկէայց: Յայտնութիւն
 Յովհաննու առաքելոյ: Կ. Պոլիս, տպագրու-
 րիւն Յովսէփայ Գալաֆեան, 1876—ՌՅԻԲ
 (sic):

30 378 էջ (շարվ. 16.7×9.9 սմ): Պակրդ: Արտատպ.
 «1873—ՌՅԻԲ» թ. Գալաֆեան տպագրութիւնից և դրա
 հետեանքով անվանաթերթում վերիւմամբ մնացել է
 հայկ. «ՌՅԻԲ» թվականը:
 նմուշ՝ ԱԿԳ:

35 Այլ տպ. Երուսաղեմ, 1876 թ.

Գործի առաքելոց: Թուրքի Պողոսի առա-
 քելոյ: Թուրքի կաթողիկէայց: Յայտնութիւն
 40 Յովհաննու առաքելոյ: Յերուսաղեմ, ի տպա-
 րանի առաքելական արքայ Սրբոց Յակով-
 բեանց, 1876:

581 էջ (շարվ. 9.2×5.1 սմ): Պակրդ:
 նմուշ՝ ԱԿԳ:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1877 թ.

Գործի առաքելոց և Թուրքի: Ի Վենետիկ,
 ի վանս Սրբոյն Ղազարու, 1877: Տես՝ ՆՈՐ
 ԿՏԵԿ. ԼՐԻՎ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ, Վենետիկ, 1877 թ.:

Այլ տպ. Երուսաղեմ, 1877 թ.

Գործի առաքելոց: Թուրքի Պողոսի առա-
 քելոյ: Թուրքի կաթողիկէայց: Յայտնութիւն
 Յովհաննու առաքելոյ: Հրամանաւ պատրիար-
 քի սրբոյ Երուսաղեմի՝ տ. տ. Եսայեայ սրբ-
 քազան արքեպիսկոպոսի: Ի տպարանի առա-
 քելական արքայ Ս. Յակովբեանց, յերու-
 սաղեմ, 1877:

440 էջ (շարվ. 14.3×8.4 սմ):
 նմուշ՝ 29 22/Ա—76 (նոր կապարան, Երուսա-
 ղեմ, 1898 թ., կազմակից):

□ Տես ցան ԿԵՏԿԱԿ ԽՐԱՏԱՐԱԿՈՒՅՈՒՆ-
 ԵՆԵՐ.

— Գործի առաքելոց: Կոստանդնուպոլիս,
 ի տպարանի Ա. Յակոբայ Պոյանեան, 1889:

355—463 էջ (շարվ. 10.6×6 սմ): Հայտնի է, 20
 թե ո՞ր հրատարակութիւնից է:
 նմուշ՝ Վենետիկ, Ս. Ղազար:

— Գործի առաքելոց: Համեմատեալ ընդ
 յոյն բնագրին: Մախիւ Ամերիկեան Ընկե-
 րութեան Աստուածաշունչ Գրոց: Կոստանդ-
 նուպոլիս, տպագրութիւն Ա. Յակոբ Պոյա-
 նեան, 1899:

283—364 էջ (շարվ. 6.2×5.5 սմ): Հայտնի է, Թե
 ո՞ր հրատարակութիւնից է:
 նմուշ՝ Վենետիկ, Ս. Ղազար:

— [Թուրքի Պողոսի առաքելոյ: Նոր Զու-
 դա, հրատ. Յովհաննու Քրեշեմց Զուդայեց-
 ոյ, 1647/49 թթ. շրջանում]:

Հիշատակում է ֆրանսիացի ուղեգիր Տավենտիեի
 կողմից. այս տպագրութիւնը կատարվել է՝ Նոր-Զու-
 դայում Աստուածաշունչի ամբողջական հրատարակու-
 թյան ձեռնարկումից (մոտ. 1650 թ.) թիւ առաջ:
 նմուշ՝ շունենք:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝

(Տպագիր և անտիպ)

Ա. ՍՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀԱԹԱՐ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հին կտակարան (մասեր)²

1 (Գրիգոր Ա. Սարրաֆյանի թարգմ.).

Գիրք Դատաւորաց: Կ. Պոլսի Հայոց Պատ-
րիարքարանի դիվանատուն, 51 էջ ձեռագիր:

2 (Շնորհար Գալուստյանի թարգմ.).

Առաջին գիրք Թագաւորութեանց: Անդ, 33
էջ մեքենագիր և 35 էջ ձեռագիր:

Երկրորդ գիրք Թագաւորութեանց: Անդ,
71 էջ ձեռագիր:

3 (Ստեփան Բանյանի թարգմ.).

Իսրայէլի քագաւորին՝ Դաւիթի որդւոյն
Սողոմոնի Առակները: Անդ, 71 էջ ձեռագիր:

4 (Գարեգին Խաչատուրյանի թարգմ.).

Յոթ: Անդ, 42 էջ մեքենագիր:

Եսայի մարգարէ: Անդ, 82 էջ մեքենագիր:

Իմաստութիւն Սողոմոնի: Անդ, 27 էջ մե-
քենագիր:

□ Տեղեկութիւն կա, որ Դիոնեսիոս Կա-
րապետյանը կատարել էր Հին Կտակարանի

ամբողջական թարգմանութիւնը և այն լրա-
ցրել 1831 թվականին Մալտայում. մնացել
է անտիպ¹:

Իսկ Սաղմոսների թարգմանութեան փորձ
են կատարել 1833 թվականին Կ. Պոլսում՝
Պատրիարքարանի դպրոցի նախկին սաներ
Հովհաննէս Տեր-Սահակյանը և Սենեքերիմ
Մինասյանը, բողոքական միսիոնար Ուիլ-
Դուդելի ղեկավարութեամբ²:

Նոր կտակարան

1 (Հովհաննէս Զոհրապյանի թարգմ.)³.

Նոր Կտակարան տեառն մերոյ Յիսուսի
Քրիստոսի: Ըստ հաւագատ գաղափարի հայ-
կական նախնի բարգմանութեան: Հանդերձ
աղբերդութեամբ հաւատարիմ նկարագի-
րացայալութեան՝ յերիւելոյ ի մերս հա-
սարակաց անխառն բարբառ: Յաշխատասի-
րութենէ տեառն Յովհաննու վարդապետի
Զոհրապեան Կոստանդնուպոլսեցոյ: Ի լոյս
բնծայեալ ի փառս Աստուծոյ: 1825—ՌՄՀԴ,
ի մայրաքաղաք Փարիզ, ի գործարանի Տոն-
տէի Տիւրէ:

843+[3] էջ (շարվ. 18.6×11.2 սմ): Գրաբար
բնագրի հետ միասին:

Նմուշ՝ ԳԱԹ Ազատյան 8416:

1 Ջանասէր, 1953, էջ 611:

2 Անդ, էջ 646:

3 Այս թարգմանութիւնը կատարվել է Աստվածա-
շնչի Բրիտանական և Արտարին Ընկերության պատվե-
րով և հրատարակվել է նրա կողմից, տես՝ T. H. Dar-
low and H. F. Moule, vol. II, p. 94, № 1836.

¹ Հաշվի ենք առնում միայն դասական գրաբար
բնագրից կատարված թարգմանութիւնները: Բողոքա-
կանների այն հրատարակութիւնները, որոնք երբայա-
կան և հունական բնագրերից կատարված թարգմանու-
թիւններ են, այս շարքի մեջ չեն մտնում:

² Այս տեղեկութիւնները մեզ հաղորդել է Կ. Պոլսից
Գեորգ Բամպուրճյանը:

Այլ տպ.— Նոր Կտակարան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Ըստ հաւաքաւ և անկեղծ գաղափարաց հայկական նախնի բարգմանութեան: Հանդերձ առընթերդութեամբ հաւատարիմ նկարագիր բացայայտութեան, ըստ մարքելոյ յերիւեալ ի մերս հաւաքական անխառն բարբառ, ի շան օգտի հոգեսիրաց: Յաշխատասիրութենէ տեառն Յովհաննէս վարդապետի Զոհրապեան Կոստանդնուպոլսեցոյ: Երկրորդ տպագրութիւն ուղղագործեալ ի նմին հեղինակէ: 1828—ՌՄՀէ, ի մայրաքաղաքն Փարիզ, ի գործարանի Տոնտէի Տիւրէ:

[2]+843 էջ (շարվ. 19×11.2 սմ): Գրաբար բե-
նագրի հետ միասին:
Նմուշ՝ 29 հն. 1584:

Այլ տպ.— Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Նոր Կտակարանը: Գրաբառէն՝ հաւատարմութեամբ հիմակու գուտ հայերէն խօսված լեզուն դարձուցած: Ըստ խնդրոյ հոգեսէր հաւատացելոց: Աշխատասիրութեամբ տեառն Յովհաննէս վարդապետի Զոհրապեան Կոստանդնուպոլսեցոյ: Երկրորդ տպագրութիւն գրաբառէն գատ: 1828—ՌՄՀէ, ի Փարիզ, ի տպարանի Տոնտէի Տիւրէ:

398 էջ (շարվ. 19.8×11.6 սմ): Միայն աշխարհաբար:
Նմուշ՝ ԳԱԹ Աղատյան 8417:

Այլ տպ.— Մասն Նոր Կտակարանի տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Որ կը պարունակէ Մատթէոսի, Մարկոսի, Լուկասոս և Յոհաննէս չորս անտարանները: Ի Զմիտնիա, ի տպարանի Կուլիէլմոս Կոիֆֆիքի, 1841:

276 էջ (շարվ. 13.7×7.7 սմ):
Նմուշներ՝ Մոսկվա, Վ. Ի. Լեւինի անվ. Պետ. Գրադարան: Վենետիկ, Ս. Ղազար:

Երկրորդ մասն Նոր Կտակարանի տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Որ կը պարունակէ Առաքելոց գործքեր ու Թուղթեր, և Յոհաննէս Յայտնութիւնը: Ի Զմիտնիա, ի տպարանի Կուլիէլմոս Կոիֆֆիքի, 1842:

277—644 էջ (նույն ծաղ.): Այս հրատարակութեան մէջ Զոհրապեանի թարգմանութիւնը Աստվածաշնչի Բրիտ. և Արտ. Ընկերության պատվերով որոշ

սրբագրութեան է ենթարկված Զ. էջերի (J. B. Adger) կողմից:

Նմուշ՝ 29 հն. 3841: Վենետիկ—Ս. Ղազար:
Սույն երկհատոր հրատարակութեան միացումն է հանդիսանում հետեւյալը:

Այլ տպ.— Նոր Կտակարան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Գրաբառէն՝ հաւատարմութեամբ աշխարհաբարի բարգմանվեցաւ: Ի Զմիտնիա, ի տպարանի Կուլիէլմոս Կոիֆֆիքի, 1842:

[Բ]+644 էջ (շարվ. 13.7×7.7 սմ):
Նմուշ՝ 29 հն. 1836:

Այլ տպ.— Նոր Կտակարան...: Գրաբառէն՝ հաւատարմութեամբ աշխարհաբարի բարգմանուած: Ի Զմիտնիա, ի տպարանի Կուլիէլմոս Կոիֆֆիքի, 1849:

[Բ]+941+[3] էջ (շարվ. 14.5×7.9 սմ): Արտատպ. նախորդ հրատարակութիւնից՝ Զ. Դուալտի (H. G. O. Dwight) և Զ. Հոմզի (H. A. Homes) կողմից նոր սրբագրութիւններով²: Ստորին լուսանցներում ունի հուն. բնագրի տարբերութիւններ:
Նմուշ՝ 29 հն. 1817:

2 (Գարեգին Խաչատուրյանի թարգմ.).

Աստուածաշունչ Նոր Կտակարան Քրիստոս Յիսուսի: Պատկերազարդ: Համեմատութեամբ աշխարհաբարի վերածեց Գարեգին Եպիսկոպոս Տրպիզոնի: Տպագրուած Թունեան Եղբարց ծախով, «Հայ Կեդրոն»-ի գրաշարատան մէջ: Պուլեմոս Այրէս, Արժանեղին, 1943: (Մատենաշար «Արարատ», ք. 1. Աստուածաշունչ Նոր Կտակարան):

811+[2] էջ (շարվ. 14×9 սմ): Պտկրդ.:
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 1488:
ԳՐԱԼԻԲՐԱՐԻՑՈՒՆ. Խ. Ս. Գուրյան, Հայաստ. Կոչնակ, 1946, էջ 511—513, 633—634, 683—684 (№ № 22, 27 և 29):

3 (Հովհաննէս Հլուրեյարպեյեանտյանի թարգմ.).

[Նոր Կտակարան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի] (Անտիպ):

Կատարվել է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ներսէս վարժապետյանի հրամանով: Տեղեկութիւնը մեզ հայտ-

¹ Տես՝ T. H. Darlow and H. F. Moule, vol. II, p. 95, № 1840,
² Ibidem, p. 95, № 1843:

նի է Պատրիարքարանի Աղգային կենտր. վարչության
Կրոնային առյանի 10 մարտի 1882 թ. № 169 գրու-
թյունից, սրով թարգմանչին տեղեկացնում են, թե
«Կրոնային Ատեանի գոհութեամբ տեսաւ նոր Կտակա-
րանի աշխարհարառ թարգմանութիւնն, զոր Ամենապա-
տիւ Սրբազան Պատրիարք Հայրն Կրոնային Ատեանին
Համահաճութեամբ Ձեր Արժանապատուութեան յանձ-
նած էր կատարել» և ավելացնում են, թե «Կրոնային
Ատեանն... Կր Հաճի նորա տպագրութեանն հաւանիլ
ընդ հակողութեամբ Ձեր և Գերապատիւ Տ. Խորէն սրբ-
բազան արքեպս. իշխ. Վերջինս Խորեն Լուսինյանն էր:
Թարգմանութիւնը մնացել է անտպագրելու»:

Աւետարան

1 (Վահան Տեր-Մինասյանի թարգմ.).

Աշխարհաբար Աւետարան և մեկնութիւն
ըստ վարդապետութեան Հայաստանեայց
ա. եկեղեցւոյ: Գրեց Վահան վարդապետ Տէր-
Մինասեան: Կոստանդնուպոլիս, տպագր. և
վիմագր. Գ. Պաղտատեան (Սուլթան Համամ
նատտէսի թիւ 14), 1894:

ԻՔ+415 էջ (շարվ. 15.2×9 սմ):

Նմուշ՝ ԱԿԳ:

2 (Ալեքսիանոս Սիրուսյանի թարգմ.).

Աւետարան կամ նոր Կտակարան: Հան-
դերն հայերէն բնագրի և թարգմանութեամբ
յաշխարհիկ լեզու: Զարդարեալ նախագիտե-
լեօք, մեկնութեամբ և աշխարհագրական ու
պատմական ծանօթութեամբ՝ Ալեքսիանոս
Վ. Սիրուսեանէ (Կէօզիպէօյիքեան):

Ա. մասն.— Սուրբ Մատթէոս: Կ. Պոլիս,
տպագրութիւն Վ. Մինասեան, 1902: 164 էջ
(շարվ. 16.9×11.1 սմ):

Բ. մասն.— Սուրբ Մարկոս: Կ. Պոլիս,
տպագրութիւն Սագայեան, 1905: 124 էջ
(նույն ծավալով):

Գ. մասն.— Սուրբ Լուկաս: Կ. Պոլիս,
տպագրութիւն Սագայեան, 1905: 262 էջ
(նույն ծավալով):

Դ. մասն.— Սուրբ Յովհաննէս: Կ. Պոլիս,
տպագրութիւն Սագայեան, 1906: 199 էջ
(նույն ծավալով):

Նմուշ՝ ԳԱԹ Ազատյան 7803:

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Թեոդոր Սիրուսյան, Բազմավէպ,
1902, էջ 556: —Խ., Բազմավէպ, 1906, էջ 455: —Պ.
Ֆերհաթյան, Հանդէս Ամսօրեայ, 1908, էջ 351—352:

1 Փատարթղթի պատճենը մեզ ուղարկել է Գե-
վորգ Բամպուլճյանը:

3 (Գարեգին Գարանֆիլյանի թարգմ.).

Նոր Կտակարան: Չոս Աւետարաններ և
Գործք առաքելոց: Գրաբարէ աշխարհաբար
թարգմանեց և մեկնաբանեց Հ. Գարեգին վրդ.
Գարանֆիլեան, Միսիբաբեան ուխտէ: 1950,
տպարան «Նոր Աստղ», Գահիրէ:

ժ2+1+594 էջ (շարվ. 16.6×9.1 սմ): Թարգ-
մանըի «Յառաջարան»-ում (էջ 2-Ը) կարգում ենք.

«... Աւետարաններու և Գործք առաքելոցի առա-
ջիկայ նոր թարգմանութեան ձեռնարկելու ղրկադր և
փրկաւտ՝ այս խորհուրդն ինձի թելադրողն եղաւ հայ-
կաթողիկէ նուիրապետութեան 1911-ին գումարած Ազ-
գային Սինհոգրոսի որոշումը, որով կը յանձնարարուէր
Վիեննական Միսիբաբեան Միաբանութեան ընդհանրա-
կան արքահօր՝ արհ. Գրիգոր արքպ. Գովրիկեանի՝
ստանձնել սոյն որոշման գործադրութիւնը, թարգմա-
նել տալով հայերէն աշխարհարարի սուրբ Աւետարան-
ներն ու Գործք առաքելոցը՝ պարզ և անպաճուճ և հա-
սարակ ժողովուրդէն դիւրահասկնալի ոճով ու մեկնա-
բանութեամբ: ... Առաջիկայ նոր թարգմանութեան իբր
հիմ ունեցած եմ զբարբար Աւետարաններու Զոհրաբեան
ընտիր հրատարակութիւնը: Թարգմանութեանս մէջ
խղճմտօրէն պատկերացնել ջանացած եմ Մեսրոպեան
Հայ բնագիրը, մի առ մի համեմատելով ու բաղդա-
տելով իւրաքանչիւր պարբերութիւն կամ բառ Յոյն
բնագրին հետ՝ որմէ — ժամանակի ընթացքին անշուշտ
— եղած մի քանի փոքրիկ ու անշշան շեղումները՝
յաւելուած կամ սակաս, թարգմանութեանս մարմնոյն
մէջ ընդհիսած եմ շեղազիր բոլորգիրով, կամ բացա-
տրելով ծանօթութիւններու կարգին մէջ: Չուզեցի Աւե-
տարաններու դժուարութիւններու վրայ յաւելուլ նաև
յօրինուածքի ու լեզուական բացատրութեան դժուար-
ութիւնները» ևն:

Նմուշ՝ ԱԿԳ:

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Ներսէս Տեր-Ներսէսյան, Բազ-
մավէպ. 1953, էջ 49—63:

4 (Սրապիոն Ուլուհոնյանի թարգմ.).

«Փոքրագիր» հրատարակութիւններ.

Աւետարան Յիսուսի Քրիստոսի: (Աշխար-
հաբար թարգմանութիւն): Վենետիկ, Ս. Ղա-
գար, 1952:

668 էջ (շարվ. 14.6×8.7 սմ): Պտկրդ.: Թարգմա-
նիլը «Ներկու խօսք ընթերցողին» խորագրոված իր նա-
խաբանում (էջ 5—8) ասում է.

«Ներկայ թարգմանութիւնը կատարուած է զբաբա-
րէն, ըստ Բազմատունեան 1860-ի ընտիր հրատարա-
կութեան. սակայն բոլորը համար առ համար բաղ-
դարեալ»:

1 Յոյն սկզբնագրին համար առջևս ունեցած եմ
Գր. Էրեբհարդ Նեստլէի «Novum Testamentum
graece et latine» (Stuttg. 1930) ընտիր ու քննա-
կան հրատարակութիւնը: (Թարգմանիչ):

դատուած ու համեմատուած է յոյն բնագրին արդի
բնական հրատարակութիւններուն հետ, առաջնորդ ու-
նենալով յիշատակող Aug. Merk (Novum Testa-
mentum graece et latine, Roma, 1942, ed. 4^a), Pi-
rot-Clamer (La Sainte Bible tome IX—X, Paris-
1946) և M. Sales (Il Nuovo Testamento commen-
tato, Torino, 1937).

«Այս բնութեան արդիները եղած է՝ որ մեզի հա-
սած ոսկեգրեան հայ բնագրին մէջ կան մէկ քանի
անշնան և արդէն իսկ ծանօթ շեղումներ, այսինքն՝ յա-
ւելուած կամ պակաս փոքրիկ հատուածներ. առաջին-
ները փակագծի մէջ առած ենք մեր թարգմանութեան
մէջ, մատնանշելու համար որ ատոնք յոյն բնագրին
մէջ չկան, անհարազատ են. իսկ երկրորդները շեղա-
գիր դրած ենք, ցոյց տալու համար որ ատոնք մենք
կը ներմուծենք ներկայ աշխարհաբար թարգմանութեան
մէջ, հետեւելով յոյն բնագրին և միանգամայն յարգե-
լով Մեսրոպեանը: Իսկ ուր որ հարկ տեսնուած է բառ
մը կամ նախադասութիւն մը փոխել, դարձեալ ստորեւ
ծանօթութիւններու մէջ նշանակած ենք Մեսրոպեան
բնագիրը և մերթ յունարէնը՝ աշխարհաբար ձեռով:
Նմուշ՝ Պէ:

Այլ տպ.— Աւետարան Յիսուսի Քրիստոս-
սի: Աշխարհաբար թարգմանութիւն: Բ տպա-
գրութիւն: Վեներտիկ, Ս. Ղազար, 1960:

663 էջ (շարվ. 14.5×9 սմ): Պտկրդ:

Նմուշ՝ Երեան, սեփականութիւն Հ. Ս. Անասյանի:

«Մեծադիր» հրատարակութիւններ.

Աւետարան Յիսուսի Քրիստոսի: Աշխար-
հաբար թարգմանութիւն: Վեներտիկ, Ս. Ղա-
զար, 1952:

646 էջ (շարվ. 15×9.6 սմ): Պտկրդ.: Սկզբում
ունի թարգմանչի «Երկու խօսք ընթերցողին»՝ հար և
նման 1952 թ. փոքրագիր հրատարակութեանը:

Նմուշ՝ Երեան, սեփականութիւն Հ. Ս. Անասյանի:

Այլ տպ.— Աւետարան Յիսուսի Քրիստոս-
սի: Աշխարհաբար թարգմանութիւն: Բ. Տպա-
գրութիւն: Վեներտիկ, Ս. Ղազար, 1960:

646 էջ (շարվ. 15×9.6 սմ):

Նմուշ՝ Երեան, սեփականութիւն Հ. Ս. Անասյանի:

5 (Շնորհք Գալուստյանի թարգմ.).

Աւետարան ըստ Մատթէոսի: Դրաբարէն
աշխարհաբարի վերածեց բաղդատութեամբ
Յունարէն բնագրի և այլ թարգմանութեանց՝

Շնորհք արք. Գալուստեան, պատրիարք
Հայոց Թիւրքիոյ: Աստուածաշունչի Ընկերու-
թիւն: Իսթանպուլ, 1966:

135 էջ (շարվ. 10.5×7.5 սմ):

Աւետարան ըստ Մարկոսի: Դրաբարէն
... Իսթանպուլ, 1966:

87 էջ (նույն ծավ.):

Աւետարան ըստ Ղուկասի: Դրաբարէն
... Իսթանպուլ, 1966:

144 էջ (նույն ծավ.):

Աւետարան ըստ Յովհաննէսի: Դրաբարէն
... Իսթանպուլ, 1967:

110 էջ (նույն ծավ.):

Այս հրատարակութիւնները ներսում կրում են հե-
տեւյալ մակագրութիւնը. «Ի յիշատակ Հայերէն Աս-
տուածաշունչի առաջին տպագրութեան երեքհարիւրա-
մեակին 1666—1966: Օյա տպարան, 1966, Իսթանպուլ»
(կամ՝ «... 1967, Իսթանպուլ»):

Նմուշներ՝ Կ. Պոլիս, Հայոց Պատրիարքարան:

Ճ. Պ. Սկյուտարլյանը իր «Կերակուր տո-
նասիրաց» (Վիեննա, 1852) աշխատութեան
մէջ տվել է «Ճաշոց» գրքում ամփոփված
տարեկան ընթերցվածների ու ավետարան-
ների մի կարևոր մասի աշխարհաբար թարգ-
մանութիւնը:

Բ. ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Նոր Կտակարան

1 (Ա. Հ. Դիտտրիխի [A. H. Dittrich]
թարգմ.)¹.

Սույն թարգմանութեան որպէս նմուշ՝
նախ հրատարակվել է միայն Մատթեոսի ա-
վետարանը.

Սուրբ Աւետարան ըստ Մատթէոսի: Ըստ
հարազատ նախնի թարգմանութեան: Հան-
դերծ հաւատարիմ բացայայտութեամբ ի
հասարակաց լեզուի: Ի հայրապետութեան
տեառն տեառն եփրեմայ արժանընտիր և
աստուածաբալ կաթողիկոսի ամենայն Հա-

¹ Հմտ. T. H. Darlow and H. F. Moule, vol.
II, p. 92—93, № № 1820—22, 1824—27.

յոց և ասպետի: Յառաջնորդութեան Ռուսիա-
րենակ Հայոց՝ առաքելաշափղ տեառն Ներ-
սեսի սրբազան արհեստիկոսութի և ասպետի:
1831, ի Մոսկով, ՌՄԶ: Ի տպագրատան Հայ-
կական ձեմարանի Տեարց Լազարեանց:

158 էջ (շարվ. 18.3×11.1 սմ): Գրաբար բնագրի
հետ միասին:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 9406:

Այնուհետև լույս են տեսել նոր Կտակարանի հե-
տևյալ լրիվ հրատարակությունները:

Նոր Կտակարան տեառն մերոյ Յիսուսի
Քրիստոսի: Ըստ հարազատ նախնի բարգ-
մանութեան: Հանդերձ հաւատարիմ բացա-
յայտութեամբ ի հասարակաց լեզուի: Ի հայ-
րապետութեան տեառն Յովհաննու արժանըն-
տիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց և ասպե-
տի: Յառաջնորդութեան Ռուսիաբնակ Հայոց՝
առաքելաշափղ տեառն Ներսեսի սրբազան
արհեստիկոսութի և ասպետի: 1834, ի Մոս-
կով, ՌՄԶԳ: Ի տպագրատան Հայկական ձե-
մարանի Տեարց Լազարեանց:

1251+XXII էջ (շարվ. 18.1×11.1 սմ): Գրաբար
բնագրի հետ միասին:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 3716:

Այլ տպ.— Նոր Կտակարան տեառն մե-
րոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Ըստ հարազատ
նախնի բարգմանութեան: Հանդերձ հաւատա-
րիմ բացայայտութեամբ ի հասարակաց լեզ-
ուի: Ի հայրապետութեան տեառն Ներսեսի
արժանընտիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց
և ասպետի: Երկրորդ տիպ: Հանդերձ վկա-
յութեամբ: Ի Կոստանդնուպոլիս, ի տպա-
գրատան Ն. տէ Քաթրօի, 1850—ՌՄՂԹ:

Գ+969+[2] էջ (շարվ. 18.4×11 սմ): Գրաբար
բնագրի հետ միասին:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 2914:

Այլ տպ.— Նոր Կտակարան տեառն մե-
րոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Ըստ հարազատ նախ-
նի բարգմանութեան: Հանդերձ հաւատարիմ
բացայայտութեամբ ի հասարակաց լեզուի:
Ի հայրապետութեան տեառն Ներսեսի ար-
ժանընտիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց և
ասպետի: Երկրորդ տիպ: Հանդերձ վկայու-

թեամբ: Ի Կոստանդնուպոլիս, ի տպագրա-
տան Ա. Պ. Չրչիլի, 1856—Ռ3Ե:

[Գ]+934 էջ (շարվ. 18.3×11.3 սմ): Գրաբար
բնագրի հետ միասին:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 24415:

Այլ տպ.— Նոր Կտակարան տեառն մերոյ
Յիսուսի Քրիստոսի: Ըստ հարազատ նախնի
բարգմանութեան: Հանդերձ հաւատարիմ բա-
ցայայտութեամբ ի հասարակաց լեզուի:
Չորրորդ տիպ: Հանդերձ վկայութեամբ: Կոս-
տանդնուպոլիս, տպագրութիւն Ե. Յ. Մինա-
սեան, 1871:

861 էջ (շարվ. 18.6×11.5 սմ): Գրաբար բնագրի
հետ միասին:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 2916:

Այս շարքի հետևյալ տպագրությունները միայն
աշխարհաբար են.

Այլ տպ.— Նոր Կտակարան տեառն մերոյ
Յիսուսի Քրիստոսի: Առաջին անգամ տպեալ
առանց ֆնարների վկայութիւններով (sic),
ի տպագրատան Հայկական ձեմարանի Տեարց
Լազարեանց, 1834, ի Մոսկով, ՌՄԶԳ: Նոյնն
վերստին տպեալ համեմատութեամբ ընտիր
օրինակաց, հանդերձ լուսանցի վկայութիւ-
ններով (sic): Ի Կալկաթայ, ի տպարանի
Մկրտիչ Միս[ի]ոնարաց: Ջանիւֆ և ծախիւֆ
Ամերիկայի և Օտարականաց Աստուածա-
շունչի ժողովին, 1839: Calcutta: Printed
at the Baptist Mission Press, circular road;
for the American and Foreign Bible So-

ciety.

462 էջ (շարվ. 16.5×10 սմ):

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 22272:

Այլ տպ.— Նոր Կտակարան տեառն մերոյ
Յիսուսի Քրիստոսի: Աշխարհաբար: Ի հայրա-
պետութեան տեառն Ներսեսի արժանընտիր
կաթողիկոսի ամենայն Հայոց և ասպետի:
Երկրորդ տիպ: Հանդերձ վկայութեամբ:
Ի Կոստանդնուպոլիս, ի տպագրատան Ն. տէ
Քաթրօի, 1850—ՌՄՂԹ:

[Գ]+558 էջ (շարվ. 18.3×11.1 սմ): Սույն հրա-
տարակոթիւնը սկզբում ունի այսպիսի աղդ. «Չսոյն
զայս տպագրութիւն նորոյ Կտակարանիս յաշխարհիկ
բարբառ» (sic) գտցես յար և նման՝ ըստ բնագրին՝
զրարաւ և աշխարհաբար թարգմանութեանն, որ ի լոյս
ընծայեցաւ ի Մոսկով ի տպարանի Հայկական ձեմա-

րանին Տևարց Կաղարհանց լամի տեառն 1834» (էջ Բ):
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 10162:

Այլ տպ. — Նոր Կտակարան տեառն մերոյ
3 Զիսուսի Քրիստոսի: Աշխարհաբառ: Ի հայ-
րապետութեան տեառն Ներսէսի արժանըն-
տիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց և աս-
պետի: Երբորդ տիպ: Հանդերձ վկայութեամբ:
Ի Կոստանդնուպոլիս, ի տպագրատան Ա. Պ.
Զորչիլի, 1856—ՌՅԵ:

[Գ]+543+2 էջ (շարվ. 18.3×11.3 սմ): Այստեղ
ևս կա (էջ Բ) Նախորդ հրատարակութեան սկզբում
եղած աղդը:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 28745:

Այլ տպ. — [Նոր Կտակարան... Զորբորդ
15 տիպ...]:

Այս հրատարակությունից որեւէ նմուշ մեզ չի հա-
սել, ուստի և հայտնի չեն նրա ո՛չ թվականը, ո՛չ տպա-
րանը և ո՛չ էլ այլ հանդամանքները: Բայց կարծում
ենք, որ նախորդ՝ գրաբար-աշխարհաբար հրատարա-
20 կությունների շարքի «Զորբորդ տիպ»-ի նման սա ևս
լույս տեսած կլինի 1871 թ. Կ. Պոլսում՝ Ե. Մինասյա-
նի տպարանից:

Այլ տպ. — Նոր Կտակարան տեառն մերոյ
3 Զիսուսի Քրիստոսի: Հինգերորդ տիպ: Կոս-
25 տանդնուպոլիս, ի տպարանի Ա. Յակոբայ
Պոյանեանի, 1877:

778+[1] էջ (շարվ. 11.6×7.2 սմ): Այս հրա-
տարակությունը շունի նախորդների սկզբում եղած
աղդը: Ենթադրված է լեզվական որոշ սրբագրություն-
30 ների:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 2565:

Այս վերջին տպագրությունից է հանված հետևյալ
մասնակի հրատարակությունը.

Աւետարան տեառն մերոյ 3իսուսի Քրիս-
35 տոսի և Գործք առաքելոց: Հինգերորդ տիպ:
Արդեամբք և ծախիւք Բրիտանական Ընկե-
րութեան Աստուածաշունչի: Հրամանաւ Կայ-
սերական ժողովոյ հասարակաց կրթութեան:
Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Ա. Յակո-
40 բայ Պոյանեանի, 1877:

443 էջ (շարվ. 11.6×7.2 սմ):

Նմուշ՝ ԶԳ 22/Ա.—76:

2 (Ա. Հատիտյանի, Պ. Շահբաղյանի և
Ս. Անթոսյանի թարգմ.).

Նոր Կտակարան: Զորս Աւետարաններ և
Գործք Առաքելոց: Արևելահայերէն նոր

թարգմանութիւն: Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին,
1969:

473 էջ. (շարվ. 16.2×9.7 սմ): Սկզբի «Երկու
խօսք»-ում (էջ 3—4) ասվում է.

«... Թարգմանությունը կատարուել է 1895 թուա-
կանին Կ. Պոլսում Հայոց պատրիարքարանի հսկողու-
թեամբ հրատարակուած Նոր Կտակարանի գրաբար բն-
տիր օրինակի վրայից:

Թարգմանության ընթացքում օգտագործուել են
ևս ևս ֆրանսերէն և անգլիերէն քննական ու գիտական
10 նորագույն թարգմանություններ. La Sainte Bible, É-
cole biblique de Jérusalem, Paris, 1956, և The
Holy Bible, Revised Standard Version, New York,
Oxford University Press, 1962.

Թարգմանությունը կատարել են ս. էջմիածնի հո-
15 գևոր ճեմարանի դասախօսներ Արթուր Հատիտեանը,
Պարզե Շահբաղեանը և Սամուէլ Անթոսեանը:

Թարգմանության բնագրային ճշտումները կատա-
րել է տ. Տիրան արքեպ. Ներսոյեանը, Նոր Կտակա-
րանի օտար լեզուով գիտական վերջին հրատարակու-
20 թիւնների հիման վրայ...»:

Նմուշ՝ էջմիածնի ճեմարանի Գրադարան:

3 (Ա. Հատիտյանի, Պ. Շահբաղյանի և
Ս. Անթոսյանի թարգմ.).

Նոր Կտակարան մեր տէր 3իսուս Քրիս-
25 տոսի: Արևելահայերէն նոր թարգմանութիւն:
Յունարէն բնագրի համեմատութեամբ: Մայր
Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1975: (Մամուլի տակ):

Լույս կտեսնի 1975 թ. ընթացքում: Նրա մասին
էջմիածին ամսագրի խմբագրությունից օտացել ենք
30 հետևյալ տեղեկությունները.

Թարգմանությունը կատարվել է 1895 թվականի
գրաբար հրատարակությունից («Աստուածաշունչ
մատեն Հին և Նոր Կտակարանաց, ըստ ճշգրիտ թարգ-
մանութեան նախնեաց մերոց, համեմատութեամբ եր-
35 րայական և յունական բնագրաց», Կ. Պոլիս, 1895):

Թարգմանության ընթացքում օգտագործվել են
ֆրանսերեն և անգլիերեն քննական ու գիտական նո-
րագույն թարգմանություններ.

1. La Sainte Bible. L'École biblique de Jé-
40 rusalem, Paris, 1961.

2. The Holy Bible. Revised Standard Version.
New York, 1953.

3. The New English Bible. With the Apocry-
45 pha. New York, 1971.

4. Le Nouveau Testament. Traduit en français
courant d'après le texte grec, édité par les Soci-
étés Bibliques, imprimé en Italie, 1971.

Թարգմանության հունարեն բնագրային տարբե-
թերքումները կատարվել են Լոնդոնում, Աստվածաշունչ-
50

չալին ընկերության կողմից, նոր Կտակարանի այսպես կոչված հունարեն, լավ հունարեն և լավագույն հունարեն բնագրերի համեմատությամբ: Հունարենի տարբերակները արված են տողատակին: Թարգմանությունը կատարել են էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի դասախոսներ Արթուր Հատիտյանը, Պարգև Շահբաղյանը և Սամուել Անթոնյանը:

Սույն թարգմանության Չորս Ավետարանների և Գործք Առաքելոցի բնագիրը 1969 թ. լույս էր տեսել առանձին (տես նախորդ §-ը): Ներկա հրատարակությունը հունարեն տարբերակների հիման վրա վերանայված երկրորդ հրատարակություն է, որն ընդգրկում է նոր Կտակարանը լրիվ:

Ա.ԵՏԱՐԱՆ

1 (Անանուն թարգմ.).
[Աետարան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի] (անտիպ և անհայտ):

Ըստ եղած ծանուցման՝ էջմիածնի միաբաններից մեկը կաթողիկոսի հրամանով կատարել էր սույն թարգմանությունը 1877/78 թթ.: Հայտնվում էր, որ գործը պատրաստ է, ճանաչվել է վավերական և շուտով կհանձնվի տպագրության:

2 (Պերճ Պողոսյանի թարգմ.).

Մեր տէր Յիսուս Քրիստոսի սուրբ Աետարանը: Թարգմանեց գրաբարից աշխարհաբար՝ աստուածաբանութեան մագիստրոս Աշտարակեցի Պերճ Պողոսեանցը, 1884 թուին Երևանում: Երևանի Պետ. Մատ. արխիվ, Զանազան հեղինակներ, թղթ. 59, վավ. 68:

Բաղկացած է 119 թերթերից: Բովանդակում է չորս ավետարանները:

3 (Անանուն թարգմ.).

[Աետարան ըստ Մատթեոսի] երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8234, էջ 2ա—60ա:

Բնագրի սկ. «Գիրք ծնվելոյ Յս.ի Քս.ի՝ Դաւթի որդւոյն՝ Աբրահամի որդւոյն: Աբրահամն ծնաւ Իսահակին. Իսահակն ծնաւ Յակոբին...»: Թարգմանիչն անհայտ է: Բնագրի վերջում տարբեր ձեռագագրով ավելացված է. «Աշխատութեամբ տեառն Ղուկասու հայրապետի...» (էջ 60ա):

4 (Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի թարգմ.).

[Աետարան ըստ Մատթեոսի] երևանի Պետ. Մատ. արխիվ, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի ֆոնդ, թղթ. 16, վավ. 13:

Անավարտ թարգմանություն կամ թարգմանության փորձ, որը պարունակում է միայն Ա.—Ե գլուխները:

1 Արարատ, 1879, էջ 149:

Գործք առաքելոց և թղթեր

1 (Տիրայր Տեր-Հովհաննիսյանի թարգմ.).

Առաքելների գործերը աշխարհաբար թարգմանութեամբ: Ներածութիւն և մեկնութիւն: Պատրաստեց՝ Տիրայր առեպիսկոպոս: 1927—1928: 542 էջ ձեռագիր: Երևանի Գրակ. և Արվ. թանգարան, Տիրայր արքեպս. Տեր-Հովհաննիսյանի (Մելիք-Մուշկամբարյան) արխիվային նյութերը, № 60:

Գաղատացիների թուղթը: Ներածութիւն, բնագիր (աշխարհաբար թարգմանութիւն) և մեկնութիւն: 260 էջ ձեռագիր: Անդ, № 30:

Թուղթ առ Հռոմայեցիս: Ուսումնասիրութիւն, բնագիր (աշխարհաբար թարգմանութիւն) և մեկնութիւն: (Անտիպ):

Գ. ԼԱՏԻՆԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 (Սիմոն Լուրդեի թարգմ.).

Յրանսիացի հայագետ Ս. Լուրդեն ձեռնամուխ էր եղել հայկական Աստվածաշնչի լատ. թարգմանությանը, որը նախատեսվում էր որպես հավելված Ուալտոնի բաղմալեզվյան հրատարակության համար²: 1785 թ. նա ավարտել էր Մոնպոզ գրքի թարգմանությունը, որը մնում է անտիպ. „Biblia Sacra Armeno—Latina in Supplementum ad Sacra Biblia Polyglotta Waltonis. Genesis tomus I^{us}. Auctore Petro Simone Lourdet, Praesbytero Parisiensi, Regio Linguarum Hebraicae et Syriacae Professore, nec non Librorum Censore Regio, Parisiis, Anno R. S. H. MDCCLXXXV“. Մյունխենի K. Hof- und Staatsbibl. Cod. Arm. XX.

Այնուհետև 1792—93 թվականներին նա հաջորդաբար ավարտում է Հնգամատյանի մյուս գրքերը (Ելից, Ղևտական, Թվոց և Երկրորդ Օրինաց), 1794 թվականին՝ Հեսոն, Դատավորացը և Հոռիթը, 1795 թվականին՝ Թագավորությանց Ա.—Դ գրքերը, 1796—98 թը-

1 Հմմտ. Տիրայր արքեպս. (հրատ.), «Յրիկ. Դիւան», Նյու-Յորկ, 1952, էջ 755:

2 Հմմտ. Գր. Գալեմբարյան, «Յուզ. հայ. ձեռ. Արքունի Մատեն. Ի Միւնխեն», էջ 31:

վականներին՝ Մնացորդաց Ա. և Բ գրքերը, Եղրի Ա. և Բ գրքերը, Նեեմիին, Տովբիթը, Հուդիթը, Եսթերը և Մակաբայեցվոց Ա. և Բ գրքերը (վերջինս անավարտ՝ թարգմանչի մասովան պատճառով), որոնք նույնպես մնում են անտիպ, տես նույն մատ. Cod. Arm. XIX.

2 (Եղիա Թովմաճանյանի թարգմ.).
ԺԹ դարի առաջին կեսում վենետիկյան Մխիթարյան Եղիա Թովմաճանյանը կատարել է լատիներեն մի ամբողջական թարգմանություն, որը նմանապես մնում է անտիպ¹:

3. Աբդիուի և Ամբակումի գրքերի լատ. թարգմանությունների մասին տես վերևում, էջ 454 տող 20—էջ 455 տող 5:

Գ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹՈՒՐԲԵՐԵՆԻ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սաղմոսարան

1 (Անանուն թարգմ.).

Սաղմոս Դարի մարգարէի: Որ ի վաղուց հետէ՝ ի լեզուագէտ գիտնոց ոմանց՝ բառ իւրաքանչիւր բառի հանդէպ թարգմանեալ՝ գոլով...: Յամի Փրկչին՝ 1800, և ի մեր՝ ՌՄԽԹ բուականի, ի Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Մատթէոս դպրի: Զէպուր Տաւուս փէյղամպէրին: Քի հայլի միատէքտէն պէրու լիսանլէրէ աշինա պագի ալիմլէրտէն լիզաք պէհէր լիզաքէ գարշու թէրնիմէ օլունմուշ օլուպ: Վէ շիմտի տախի՝ Գայսարիյէլի պաշ պագիրկեան Յօհաննէս մահտեսի աղանըն վէ Աղազար գատէ խօնայ Յօհաննէսին ազիմ զայրէթի միպաշիրէթլէրիյլէ, իմլաէն ստամբայ օլունտի Պարինին մէնտինէ, վէ անլէրին ինֆասինէ, ֆի եալընըզ լիսանի էրմէնի՝, վէ եախօտ՝ թիւրֆիի՝ ֆէգատ ֆէհմ իտէ պիլիւլէր: Տէր գէմանի՝ ճիմլէ էրմէնիեան սէրփէտէրի ֆագիյլէթլի Յովսէփ կաթուղիկոս: Վէ Թէոդորոս արնի փիսկօպօսուն Գուտսիշէրիֆ պադրիգլիդինտէ: Պա իսվի՝ իգնի՝ իշպու նէվնի լիս Իսքանպօլ պադրիգի՝ Յօհաննէս ճամ ազիմ փիսկօպօս: Ֆիյ սէնէի Մէսիյի՝ 1800, վէ պիգիմ 1249 թարիյլիմիգտէ, տէր Իսքանպօլ, տէր ստամբահանէի Մատթէոս տէպիր:

¹ Գ. Զարբհանյան, «Մատենադարան», էջ 244:

386 էջ (շարվ. 16.9×13.4 սմ): Պտկրդ.: Բնագրի սկ. «Զէպուրի Տաւուս: Ա. Մուղուլանմը՝ տրէ էր՝ ֆի վա՛րմատը ֆեաֆիւրլէրին միւշավէրլէրինէ. կինանֆեաւարըն եօլունտա օլ գա՛լմատը. վէ մունաֆըզարըն մէնիսինտէ օքո՛ւրմատը»:

Վերջում՝ տպագրության հիշատակարանը՝ «Իշպու Զէպուրի շէրիֆին ինշասինէ սէպէպ օլան իսափլիւրին իսիմլէրի թէգիւրաթի իշին՝ ֆէլիմաթի կննամ» խորագրով (էջ 385—386):
Նմուշ՝ ԶԳ հն. 1963:

Այլ տպ.— Դիրք Սաղմոսաց Դարի: Որ ի վաղուց հետէ թարգմանեալ յոմանց ի լեզուագէտ գիտնոց բառ իւրաքանչիւր հանդէպ բառի, այժմ վերստին եղև տպագրեալ առ ի յօգուտ այնոցիկ, որք առանձին զլեզու հայկական և կամ զտանկականն միայն կարեն իմանալ: Ի հայրապետութեան սրբոյ աթոռոյն էջմիածնի՝ տեառն և տեառն Եփրեմի աստուածընտիր կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարգութեան սրբոյ Նրուսաղէմի՝ տեառն Թէոդորոսի ճգնագգեաց արք եպիսկոպոսի: Վենափառ հրամանաւ տեառն Պօղոսի սրբազան արնի եպիսկոպոսի՝ բարեջան և ազգասէր պատրիարգի թագաւորեալ մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպոլսոյ: Ի տպարանի Յօհաննիսեան Պօղոսի, ի Քիւրֆնի խանն, 1816, ի Կոստանդնուպոլիս:

384 էջ (շարվ. 16.2×13.2 սմ): Պտկրդ.:
Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 15812:

2 (Գրիգոր Փեշտիմալճյանի թարգմ.).

Սաղմոս Դարի, որ է աղօթք և օրհնութիւն առ աստուած, և մարգարէութիւն վասն մարդեղութեանն Քրիստոսի: Եանի Սաղմոս Դարիթին, ֆի ալլահա տուա վէ սէնա, վէ Քրիստոս էֆէնտիմիգին ինսան օլմասը իշին նէպիլիֆ տիր: Հայնա պիլմէյէն վէ եախօտ ֆիթապ տիլինի աղնամայան գարտաշարըմըզ իշին միւնէտտէտէն տիգաթ իլէ թէրնիմէ օլունտու հայ լիսանընտան աշըգ թիւրֆնէյէ, Փէշտըմալըն օղլու պատուելի Գրիգոր դպիրտէն: Տպագրեալ ի պատրիարգութեան թագաւորեալ մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Կարապետի ամենապատիւ և վենափառ արք եպիսկոպոսի: 1827, յՕրթագիւղ, ՌՄԶԶ: Ի տպարանի Պօղոսի Արապեան Ապուլշէխսոյ:

¹ Գ. Զարբհանյան, «Մատենադարան», էջ 244:

340 էջ (շարվ. 15.8×11 սմ): Պտկրդ.: Բնագրի սկ. «Սաղմոս Դավթին: Ա. Մաթթւոյ օլ քիմսէյէ քի իմանըզլարն մէշվէրլըրէինէ վարմատը. կիւնան- 5 քեարլարն եօլունտա տուրմատը. վէ միտիպէրլէին մէնլիսինտէ օրուրմատը»:

Նմուշ՝ Թրիլիսի, Կ. Մարքսի անվ. Հանրապ. Գրա- դարան:

Այլ տպ.— Սաղմոս Դավթի, որ է աղօթք և օրհնութիւն առ աստուած, և մարգարէու- 10 քիւն վասն մարդեղութեանն Քրիստոսի: Եանի Սաղմոս Դավթին, քի ալլահա տուա վէ սէնա, վէ Քրիստոս էֆէնտիմիզին ինսան օլմասը իյինն նէպիլիք տիր: Հայնա պիլմէյէն վէ եա- 15 խօտ քիթապ տիլինի աղնամայան գարտաշ- լարըմըզ իշինն միւնէտտէտէն տիգաք իլէ քէրնիւմէ օլունմուշ հայ լիսանընտան աշըզ քիւրֆէյէ, Փէշտըմալըր օղլու պատուելի Գրիգոր դպիրտէն: Տպեալ վերստին ի պատ- րիարգութեան քագատըեալ մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Ստեփաննոսի ամենապատիւ և վեհափառ արքեպիսկոպո- սի: 1838, յՕրբագիւղ, ՌՄՁէ: Ի տպարանի երից որդոց Պօղոսի Արապյան Ապուշեխցոյ:

340 էջ (շարվ. 15.8×11 սմ): Պտկրդ.:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 28984:

Այլ տպ.— Գիրք Սաղմոսաց Դավթի: Հայնա պիլմէյէն վէ եախօտ քիթապ տիլինի աղնամայան գարտաշլարըմըզ իշինն քէրնիւ- մէ օլունմուշ հայ լիսանընտան աշըզ քիւրֆ- 30 նէյէ, Փէշտըմալըր օղլու պատուելի Գրիգոր դպիրտէն: Տպագրեալ ի հայրապետութեան տ. տ. Ներսէսի ազգասէր և աստուածաբնտիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Ի պատրիար- գութեան սրբոյ Երուսաղէմի՝ տ. Կիրակոսի վեհափառ արքեպիսկոպոսի: Ի պատրիարգու- 35 քեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տ. Մատթէոսի առաքելաշաւիղ արքեպիսկոպոսի: Ի Կոս- տանդնուպոլիս, ի տպարանի Պօղոսի Արապ- յան Ապուշեխցոյ, 1848—ՌՄՂէ:

360 էջ (շարվ. 16.4×11.3 սմ): Պտկրդ.:

Նմուշ՝ Հ. Գալատա թրք. 129:

Այլ տպ.— Գիրք Սաղմոսաց Դավթի: Հայ- նա պիլմէյէն վէ եախօտ քիթապ տիլինի աղ- նամայան գարտաշլարըմըզ իշինն քէրնիւմէ 45 օլունմուշ հայ լիսանընտան աշըզ քիւրֆէյէ, Փէշտըմալըր օղլու պատուելի Գրիգոր դպիր-

տէն: Տպեալ ի հայրապետութեան սրբոյ էջ- միածնի տ. տ. Ներսէսի վեհափառ կաթողի- կոսի ամենայն Հայոց: Ի պատրիարգութեան սրբոյ Երուսաղէմի տ. Յովհաննու սրբազան արքեպիսկոպոսի: Ի պատրիարգութեան տ. 5 Յակոբայ սրբազան պատրիարգի Կոստանդ- նուպոլսոյ: Ի Կոստանդնուպոլիս, յՕրբագիւղ, ի տպարանի Պօղոսի Արապեան Ապուշեխցոյ, 1852—ՌՅԱ:

323 էջ (շարվ. 18.5×11.5 սմ): Պտկրդ.:

Նմուշ՝ Կ. Պոլիս, Գրատուն Հակոբ Արքաճամյան:

Այլ տպ.— Գիրք Սաղմոսաց Դավթի: Հա- յերէն և տանկերէն: Թարգմանեալ ի պա- տուելի Գրիգորէ Փէշտիմալնեան և նորոզ սըր- 15 բագութեամբ վերստին ի լոյս բնծայեալ: Ի հայրապետութեան տեառն Մատթէոսի աստուածաբնալ կաթողիկոսի ամենայն Հա- յոց: Ի պատրիարգութեան սրբոյ Երուսաղէմի՝ տեառն Յովհաննու սրբազան արքեպիսկո- 20 պոսի: Եւ ի պատրիարգութեան Կոստանդնու- պոլսոյ՝ տեառն Սարգսի սրբազան արքեպիս- կոպոսի: Ի Կոստանդնուպոլիս, Ի Ղալաթիա, ի տպարանի Յովհաննու Միւնէնտիսեան, 1860:

372 էջ (18×10.2 սմ): Պտկրդ.:

Նմուշ՝ Սկյուդարի Ա. Խաչ Էկեղեցի, Կ. Պոլիս:

Այլ տպ.— Գիրք Սաղմոսաց Դավթի: Հա- յերէն և տանկերէն: Թարգմանեալ ի պա- տուելի Գրիգոր Փէշտիմալնեանէ: Ի հայրապե- 30 տութեան տ. տ. Մակարայ Ա. հանգուցեալ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատ- րիարգութեան սրբոյ Երուսաղէմայ՝ տէր Յա- րութիւն ս. արքեպիսկոպոսի: Եւ ի պատրիար- ցութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ տ. Խորէն ս. արքեպիսկոպոսի: Կոստանդնուպոլիս, ի տը- 35 պարանի Յարութիւն Ասատուրեան (Հայ Գրա- շարաց Ընկ.), 1892:

316 էջ (շարվ. 20×11 սմ): Պտկրդ.:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 36481:

3 (Երեմիա Չէլեբի Քյոմուրջյանի թարգմ.). 40 [Սաղմոսարան] Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1645, էջ 1ա—118բ:

Բնագրի սկ. «Երանեալ է այր, որ ոչ գնաց: Մոլորի տըր առէմ քի վարմատի քեաֆիլըրն մուշալէրէսընէ, վէ կոնանեալարն եօլունտէ քալմատի, վէ մունա- 45 ֆիլըր օրուրալէրնտէ օրուրմատի: Իլլա բէպպիքըն

բարեբանաւ արք օճուն բառերի, վէ օճուն փեղամբնի
փիփրկեցր...» Թարգմանութեան հիշատակարանի (էջ
116ա—118բ) վերջում՝

«Հէմ տախի սուալ օլունուրսէ, իշպու թէրճումէ իւլէ
5 թէզքիրաթէ մուպաշիրէթ օլան, խարի գէվատէի իս-
տանպուլ թազիր վէ թաքսիր էրէմեա մարութի թայֆէի
էրմէնեան: Անէի հազրէ Բսանուն 1692: Պու բիթապ
թէրմի օլտուրաւ 1715 սէնէսընտէ, սէկտէմբերն 1»:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1644 (էջ 7ա—303ա).
10 վեննաիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 85 (էջ 1ա—166ա).
վեննաիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 23 (էջ 131ա—277ա),
№ 988 (էջ 89ա—92ա և 101ա—104ա)¹:

4 (Անանուն թարգմ.).

[Սաղմոսարան] Վիեննայի K. K. Hof-
15 bibl. Cod. Arm. 12.

Բնագրի սկ. բացակայում է, որովհետև ձեռագիրն
սկզբից թերի է: Տրված մեջբերումներից² երևում է, որ
տարբերվում է տպագիր և անտիպ մյուս թարգմանու-
թյուններից: Ձեռագիրը համարվում է ժէ դարի ընդօ-
20 րինակություն:

5 (Հովհաննես Կիպրացու թարգմ.)³.

[Սաղմոսարան] Կ. Պոլսի Զարդարյան
գրատան ձեռ. № 337:

Բնագրի սկ. մեղ անհայտ է: Ունի թարգմանչի հի-
շատակարան.

«Վերջաբանութիւն սուրբ Սաղմոսիս թէ ո՛րք են
պատճառք: Լէֆթօշեցի մահտեսի Յովակիմեան Սար-
դիս աղայ մեծագոր ամիրայն որ ի Կիպրոս և իշխա-
նազուն քաղաքիս մերոյ, տենչի սիրահարեալ կամե-
30 ցաւ ի թարգմանել տալ ի հելալ յարդեանց և յարդար
վաստակոց վասն հանգուցեալ հոգւոց ծնողացն և հա-
մայն դարմիցն իւրոց ի բարի վայելումն անծին իւրոյ
և ամենայն որդւոցն և զաւակացն: Ուստի և ես Կիպ-
րացի Յոհան վարդապետս կալեալ ջանիւ և բազմա-
վաստակ աշխատանօք թարգմանեցի և ձեռամբ իմով
35 գրեցի տաժանելի վաստակօք տաճկական լիզուաւ
զսոյն Սաղմոս ի Լէֆթօշէ ընդ հովանեաւ Ս. Աս-
տուածածին եկեղեցւոյն, թուին փրկին 1780 սեպտ.
ամսոյ 8, յաւուր ծննդեան տիրուհւոյն մերոյ»⁴:

40 □ Նրեանի Պետ. Մատ. № 452 ձեռա-
գրում, որը ժԸ դ. գրչութիւն է, կան հայա-
տառ թրք. սաղմոսի հատվածներ (էջ 31բ—

32ա), որոնք զբաբարից են թարգմանված.
հմմտ. ԽԸ. 13 «Ճինսի ատէմ մուաղղէմ իտի,
գըլմէթին պիլմէտի, պէրապէր օլտի հելվա-
նէ» (Մարդ ի պատուի էր և ոչ իմացաւ, հա-
ւասարեաց անասնոց անբանից), ՃԹ. 1
«Մէվլա պէնիմ մէվլամա տէտի բի՝ Սաղմա
օթուր, թա բի սէնին տիւշմէնլէրինի սէնին
այաղինէ թուրապ վէ պինէթ թաշի իտինճէ-
յէտէթ» (Ասաց տէր ցտէր իմ՝ նի՛ստ ընդ աշմէ
իմմէ, մինչև եղից զթշնամիս բո պատուան-
10 զան ոտից բոց):

Առակաց գիրք

1 (Անանուն թարգմ.)¹.

Գիրք Առակաց Սողոմոնի որդւոյ Դաթի:
Ուոյ իւրաքանչիւր երեսաց՝ հայեվար պար-
15 բերութեանցն հանդէպ (ի դիւրմանալի լինիլ
փափագողաց սորին ոսկեղէն բանից) պար-
զապէս քաղմանութեամբ տանկեվարն շա-
րակարգեալ յումեմնէ: Ի խնդրոյ տպագրո-
ղին: Եւ աղէն նախապէս եղև տպեալ բա-
20 բեշնուրն հրամանաւ տեառն Յոհաննու բարձ-
րապատիւ արհի եպիսկոպոսի և սրբազան
պատրիարքի: Յամի տեառն՝ 1806, ի Կոս-
տանդնուպոլիս, ի Քիւրքնի խանին, և ի տը-
պարանի Յոհաննիսեան Պօղոսի:

228 էջ (շարվ. 11.9×7.6 սմ): Պտկող.: Բնագրի
սկ. «Հագա՝ Քիքապի Մէսէլէ, քի եհնալլէ Միսլէ
թէսմիլէ իտէրլէ: Յասլ պիւրիննի: Հագրէրի Սիւլեյման
իպնի Տաւոտ՝ Բարայիլ փատիշահինին թէմսիլլէրի:
Իմի վէ նասիհարի դանըմադ. ֆիւտաթէր Բէլամլէրինի
30 թէֆիմ իլլէմէլ»: Վերջում՝ թարգմանութեան թրք. հի-
շատակարանը (էջ 228).

«Պէրայի Թէզքիրաթի:

Ինչու տերեասի՝ միւճէվէր թարաւի, իրսիրի հա-
յաթ վէ ինսան զիւմրէսինին ճէհալէթի կմրաղինէ վ
35 նա սէղա հարէրեաթինէ նասիհաթ պիւրլէ՝ տէվա վէ
շիֆա. վէ պախուսաւ՝ Միլլէթիմիլ լիսանինէ պիլիկանէ,
վէ ֆէզատ լիսանի թիրքիլէ աշինա օլանլէր խասա-
թէն ինֆա՝ իշպու Քիթապի միւսթէղապին բու պէ բու
թէրճիմէսի, վէ նէվալիւրաւ ստամբասի՝ պիւրէրէմիհի
40 Ալլահի թաւայ, վէ անըն գոսվէթ վէ միտուլի իհ-
սան պուլսուրմասի՝ չէ՝ հոսսուլի թէրմիլինէ վասըլ օլ-
տուգտա, անըն ինայլէթինէ համա իւ սնա պիլինհայէ:
Պատէհո՝ պու տպիւրէվսէրին թէնէսի վէ մտուրդի
(sic) օլուլ՝ ալեալ վէ էտնայ դրաթ վէ իսթիմա իտէն
45

¹ Վերջինիս մասին հմմտ. ն. Ակինյան, Հանդէս
Ամսօրեայ, 1932, էջ 657:

² Հ. Տաշյան, «Յուց. հայ. ձեռ. Կայս. Մատ.
ի Վիեննա», էջ 20:

³ Հովհաննես Կիպրացու մասին տես՝ Թեոդիկ, Ամե-
նուն Տարեցոյց, 1927, էջ 223:

⁴ Ձեռագրի նկարագրութիւնը տվել է Պ. Զարդար-
յանը, տես՝ Բ. Թեյանի Երջանիկ (տարեգիրք), 1947,
էջ 63—64: Հայտնի չէ, թե ո՛ր է այժմ այդ ձեռագիրը:

¹ Կարծւում է, որ թարգմանիչը Գեորգ Պալատեցին
է, տես՝ Աբր. Ալլազյան, «Շար հայ կենսա-
գրութեանց», հտ. Ա, Կ. Պոլիս, 1893, էջ 45:

միւսիսկերիմիդական մերձու տըր քի, սիւպեան թալիմի մէշազգաթիւէ իշթիդալ հալիմիդէ թէրաճհիմէն, մուր միգտար զայրթ քէշիտէմիդի մադուր. վէ պաղան՝ շուրուդի թէրճիմէտէն խարիճ էլիթալ ինշասի վազի, վէ իսպաթ վէ հրուճ միւղայիրի՝ սէլիէն թէրգիյմ օլունմուշ պուլուն՝ ր իսէ, քիլլիհհիմիինէ ալթի, վէ միինէլ զալպ զարիյնի պալո՛ւլ պուլունալէր:

Իլլա էկէր՝ ինթիֆասիին կծօրիւլ՝ մահպուղէլ ֆիւվատ օլուրլէ՛ր իսէ, իճհասիինէ սէպէպ ճիւմէլ րէնճիլէր-լէրինի՝ տուաի խէլր իլէ հատ վէ թէպեար, վէ կիւնահէլիինէ Րասպիլ ալէմիյնտէն մաղֆիլէթ վէ րահմէթ թէվազգու իլլէլէլէ՛ր քի կէնտիլէրի տախի՝ րահմէթ վէ էպէտի ճէլնէթ մէսլրլթիլինէ էրպանի՝ օլալէր. ամին:

Խիտա պլէնտէ տիր՝ ճիւմէլթէն ֆապիր.
Կիւնահ իլէ միւր՝ ֆալուտալ նամ հազիր»:
Նմուշ՝ 29 հն. 1190:

Նոր Կտակարան

1 (Մարգար Խոջենցի թարգմ.).

Րապպիմիգ Յեսու էլ Մէսիին Յանտ ի ճէտիտի: Այսինքն՝ նոր Կտակարան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Ի հայրապետութեան սրբոյ էջմիածնի՝ տեառն Եփրեմայ սրբազնակատար կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ յառաջնորդութեան Ռուսաստանո՛ւ տեառն Յոհաննէս արհի եպիսկոպոսի և կալալերի: Թարգմանեալ ի Հայկականէ ի Թուրքաց բարբառ ի Գեղամեան Մարգար Զաւարեայ Խօսենցէ: Արդեամբ Ռուսաց Աստուածաշնչի ժողովոյն, որ ի Ս. Պետրբուրգ: Տրպեալ ի բարձրագոյն հրամանաւ հաստատեալ տպարանի Յ. Յոհաննիսեան Ն. սարկաւազի: Յամի տեառն 1819: Ի Պետրոպոլիս:

826 էջ (շարվ. 15.3×8.3 սմ): Բնագրի սկ. «Րապպիմիգ Յեսու էլ Մէսիին Յանտ ր ճէտիտի, Եանի Պէշարէրի: Իճէլ ի շէրիֆ, Բէ գատտիս Մատրէ: Յալ ր էվվէլ: Քիթապ ր Միլատ ր Յեսու էլ Մէսիին, պին Տավատ՝ իպն ի Խարանիմ»:

Նմուշ՝ Պետ. Մատ. տպագիր 28758:

Աւետարան

1 (Անանուն թարգմ.).

[Աւետարան] Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5043, էջ 3ա—381բ:

Բովանդակում է շորս ավետարանները: Բնագրի սկ. «Քիթապ Իսայել Մեսրինի տողաուղընէ վեթի Դատր վեթի Իբրահիմ: Խարանիմ տողաուրի Խակի. Խակ տողաուրի Եայկուրի. Եագուի տողաուրի Խտայի

1 Տպագրիչ Գալուստ Արասյանն է, Ապուշեյցի Պողոս Արասյանի (Հովհաննիսյանի) որդին. հմտ. Թեոդիկ, «Տիպ ու տառ», Կ. Պոլիս, 1912, էջ 65 և 69 »

վէ անըն գաղաշլերինի. Խտայ տողաուրի Յարիսի վէ Զարայի՝ Թամարեհեն...»:

Ձեռագրի վերջից 2—3 թերթ ընկել է, այդ պատճառով Հովհաննու Ավետարանի բնագիրը վերջին՝ ԺԱ գլխի 6-րդ համարից թերթ է մնում: Թարգմանիչն անհայտ է: Մարկոսի և Ղուկասի ավետարանների միջև գտնվող դատարկ թերթի վրա (էջ 174ա—174բ) գրանցված հիշատակարանի հիման վրա ընդօրինակությունը կարող էր կատարված համարվել 1718 թվականին. այդ հիշատակարանը կարող էր նույնիսկ կարծել տալ, թե թարգմանիչն ու ընդօրինակողը միևնույն անձնավորությունն են: Սակայն հիշատակարանի գրությունը, որը հատկապես տարբերվում է ձեռագրի գրությունից, բացասում է այդ կարծիքը: Հստ երևույթին՝ այդ հիշատակարանը մի ուրիշ օրինակից այստեղ է արտագրվել մի անձի ձեռքով, որը ո՛չ նրա (հիշատակարանի) հեղինակն է, ո՛չ թարգմանություն հեղինակն է, ո՛չ էլ ձեռագրի ընդօրինակողը: Պարզ է նաև, որ թարգմանիչը արևմտահայ է, իսկ հիշատակարանի հեղինակը՝ արևելահայ: Հիշատակարանը հետևյալն է.

«Փառք... Բանդի սակաւ աշխատութեամբ և հոգայվարցութեամբ (sic) սրբագրեցայ ի սուրբ Աւետարանս Հայոց, որ թարգմանեցի Տաճկոց (sic) բառ զսոյն յարդարեալ, և բարեկարգեցաք ի պէտս և ի շահաւետութիւն Հայկադնեաց բարեսիրաց, որպէս դիւմեն և երեան կարիցեն դիւրապէս վայելել և ի կիրարկանել զսոյն ի կեցութիւն հոգեանց (sic) իւրեանց: Եւ զայս՝ ըստ ըզձից և ըստ թախանձանաց Աբուլեցի պարոն Այվազի որդի՝ մեղաւոր և զանաբան (sic) Գրիգորի, անն ճշմարտացիորի և աղնուայտոճմի, բարեպաշտութեամբ և զարմիւ ճոխացելոյ ի ներկայում այսմիկ ժամանակի. որ ամենայնիւ փութով հոգացեալ զթարգմանութիւն սուրբ Աւետարանիս սորին արդեամբք և գոյիք իւրովք սեփականօք՝ խոհեմապէս հաճեցաւ ի յոյս ածել զսոյն, ի յիշատակ անշնչելի ինքեան և ընտելից ընտանեաց և ազգականաց իմոց, ի խնդութիւն և հրճուանս համայնից սիրելեաց և բարեկամաց իմոց ի Քրիստոս, և ի սփոփանս հանուրց առաքինասիրաց և ընթերցող մեղաւորիւ Արդ՝ ով որ հանդիպիք սմա ընթերցելով կամ օրինակելով, յիշեցիք ի սրբազան յաղօթս ձեր զմեղաւոր Գրիգորս, և զհայրն իմ պարոն Այվազն, և զեղբայրն իմ Խոսրովն, և հանգուցեալ ծնողն իմ Աննայն, և հանգուցեալ եղբայրն իմ Մալխասն, և ա՛յլ իմ արեան մերձաւորացն, և զպատճառս և զմատակարարս սոցին, և զուր յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ յուսոյն մերմէ, այժմ և ի միսանգամ զալստեան նորին. ամէն: Գրվեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուական հազարերորդի հարիւրերորդի և վացունեօթներորդի (=1718 թ.), յամսեանն փետրվարի առաջին սկիզբ արարի սղորմութեամբն աստուծոյ, մինչ ի յուլիսի բսաներորդումն աստուծով աւարտ արարի, ի մայրաքաղաքն Կոստանդնուպոլիս, ի Մեծ Վազիրի խանն, ի հայրապետութեան սրբոյ էջմիածնի՝ տեառն Աստուածատուր սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց» ևն (էջ 174ա—174բ):

Ձեռագրի ընդօրինակողը, որ արեւելան հայ է (ազոյեցի), նկատելի կերպով աղավաղել է բնագրի լեզուն (օսմանյան թուրքերեն) և ուղղադրութիւնը (արեւմտահայ): Այս տեսակետից ավելի անաղարտ է նրուադեմի Հայոց Մատ. № 455 ձեռ. օրինակը, որի սկ. է՝ «Քիր[ա]յ Խայ էլ Մեսիհին տօղտօղունայ վիլետ[ի] Տալուտ վիլետի Իպրահիմ: Իպրահիմ տօղտօղուն Խակը, Խակ տօղտօղունի Եագուպի...»:

2 (Անանուն թարգմ.).
[Աւետարան] *Bibliothèque Royale Ms. 21701, fol. 1^r—290^v.*

Նոր. «Սուր Աւետարանը Յիսուս Քրիստոսըն»: Ակ. «Մատթեոսը միեկիւնեցէ: Պաշ իպտիտա: Գիրապը միլլատ Եսուս էլ Մէսիհ իպն ի Տաւոթ իպն Իրահիմ...»:

Բովանդակում է չորս ավետարանները: Ձեռագիրը արտագրված է 1720 թ., ինչպես երևում է նրա վերջում գտնվող հիշատակարանից. «Աւարտումն զբրիս ՌՃԿԹ, մարտի յամսոյ Ժ և Ա, ի վաչելումն Արզումանին. ընդ երկայն ատուրս պահեսցէ. ձեռամբ նախաշ տէր Խաչատուրի, ի ժամանակս Կարապետ արհեսպիսկոպոսի Ձէթունցի, էջմիածնայ կաթողիկոս Աստուածատուրի»: Ձեռագիրը նկարագրել են Տիրայր Տեր-Հովհաննիսյանը (Մելիք-Մուշկամբարյան)¹ և Ա. Վարուխանը²: Վերջինս տալիս է հետևյալ լրացուցիչ տեղեկութիւնը.

«Եւս Համեմատեցի մի քանի էջ այդ թարգմանութիւնը հայերէն բնագրի հետ: Ոճը Կ. Պոլսի սովորական գրական լեզուն է, պարսկերէն և արաբերէն բառերով լիք, ինչպես որ էր մինչև նորագոյն Քէմալեան շրջանը. բայց պատահում են նաև ռամկարանութիւններ: Ընդհանրապես թարգմանութիւնը կատարված է հարադատ, նույնիսկ բառացի: Համեմատութիւնը հայերէն բնագրի և թուրքերէնի մէջ ցույց տուաւ, որ կան նաև տարբերութիւններ» են. և մի-երկու թեթև դիտողութիւններ անելուց հետո եզրակացնում է. «Այս և այսպիսի մի քանի տեղիք ցույց են տալիս, որ թրքերէն մասը ոչ թէ այս հայերէն բնագրից է թարգմանած, այլ հայերէնի դիմացը գրուած են ուրիշ պատրաստի թրքերէն ավետարանից օրինակներով»: Մարութանի դիտողութիւնների մեջ ուշադրութեան միակ արժանին թվում էր լինել Հովհ. Ժ. 7 հատվածում գտնվող

¹ Tirayre Wardapet, „Catalogue des manuscrits arméniens dans la Bibliothèque Royale à Bruxelles“, Երևանի Պետ. Մատ. արխիվ, Զանազան հեղինակներ, Տիրայր վրդ. Փոնդ, Թղթ. 123, վավ. 1ա, էջ 1—4: Տես նաև՝ J. van den Gheyn, „Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique“, t. I, Bruxelles, 1901, p. 39, § 85.
² Ա. Մարութան, «Բեկդիւ և հայերը», Վիեննա, 1937, էջ 204—206: Նույն հատվածը տես նաև Հանդէս Ամսօրեայ, 1936, էջ 211—212:

օրէնք բառի թարգմանութիւնը՝ թրք. նամուս, որ նա համարում է սխալ, ասելով թե նամուս նշանակում է ոչ թե օրէնք, այլ պատիւ: Բայց այս դիտողութիւնը ճիշտ չէ, որովհետև նամուս (ناموس) բառը, որը հունարենից (νόμος) է ծագում, թուրքերենում նշանակում է նաև օրէնք¹: Պետք է ավելացնել, որ հայերենից թուրքերեն մյուս բոլոր թարգմանութիւններում ևս օրէնք բառը թարգմանված է նամուս. հմտ. երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1645 (էջ 208բ), № 5043 (էջ 273բ). և Մարգար խոճենցի թարգմանութիւնը (տպ. Պետրոպոլիս, 1819, էջ 351): Առարկութեան այսպիսի նմուշով կարելի չէ հանգել Մարութանի այն կարծիքին, թե թարգմանութիւնը հայերենից չի կատարվել: Նրա մյուս դիտողութիւնները ևս չեն օգնում այդ կարծիքին: Այս թարգմանութեան հետ կարող է նույն լինել Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 23՝ անխոր. (էջ 1ա—130ա): Բովանդակում է չորս ավետարանները: Ակ. «Քիրապը քլ միլլատ Եսուս էլ Մէսիհ իպն Տաւոտ իպն Իպրահիմ: Իպրահիմ տօղտօղուն Իսհագի...»: Ձեռագիրը ԺՁ/ԺԷ դդ. ընդօրինակութիւն է:

3 (Անանուն թարգմ.).
[Աւետարան] Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 191, էջ 2ա—138բ:

Բովանդակում է չորս ավետարանները: Բնագրի սկ. «Յիսուս Էփլեսիմիզին Ինճիլի Շէրիֆի Մաթեոս ավետարանիչն նախ ի միեկիւնեցէ: Յիսուս Քրիստոսուն տօղմասընքն Բիրապը...»: Թարգմանութիւնը կատարվել է 1808 թ. Կ. Պոլսում՝ Նոր Կտակարանի վիեննայի 1776 թ. հրատարակութիւնից, ինչպես ցույց է տալիս ձեռագրի սկզբում գտնվող հիշատակարանը. «Էփլեսիմիզի Յիսուս Քրիստոսուն Ինճիլի Շէրիֆի պատմա օլունմուշ ըտապպի սէնէսիներն 1776 տա, ապրիլ 2 սինտէ: Վէ թիւրք տիլինէ թէրճիմէ օլունմուշ Էագըլտը 1808 հսգտեմբեր 1 ինտէ, պիր քէմթէր շէմմադտէն Ստամպոլ շէհրիստէ» (էջ 1ա)²:

4 (Անանուն թարգմ.).
[Աւետարան] Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1232, էջ 2ա—258բ:

Բովանդակում է չորս ավետարանները: Բնագրի սկ. բացակայում է, որովհետև սկզբից մեկ թերթ ընկած է, բայց տրված նկարագրութիւնից³ երևում է, որ

¹ J. D. Kieffer et T. X. Bianchi, „Dictionnaire turc—français“, t. II, Paris, 1837, p. 1087. Այստեղ օրինակ է բերված՝ «ناموس عجرانی — La loi judaïque» (Եբրայական կամ մովսիսական օրենք):
² Ձեռագրի նկարագրութիւնը տես՝ Բ. Սարգիսյան, «Մայր ցուց. հայ. ձեռ. Մատ. Մխիթ. ի վիեննայի», հտ. Ա, էջ 791—794:
³ Հ. Ոսկյան, «Ցուց. հայ. ձեռ. Մխիթ. Մատ. ի վիեննայ», հտ. Բ, էջ 874—875:

տարբերվում է տպագիր ու անտպայ մյուս թարգմանություններից: Ձեռագիրը համարվում է ժԹ դ. քնդօրինակություն:

5 (Գրիգոր Գաղատացու թարգմ.).

[Աւետարան] Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանի դիվանատան ձեռագիր¹:

Բովանդակում է շորս ավետարանները: Բնագրի սկ. «Մաղեմին եագորդը ԽճԻլ մուխաւս տիր: Էվլիֆի ֆաւ: Քիրապ միլատի Խճու: Մէսին իպն Տաւուտ իպն Խաւանիմ...»: Ձեռագիրը բաղկացած է 547 էջերից: Թարգմանիչ ինքնագիրն է: Գրչութիւն մայրն ու թվականը՝ անհայտ: Սկզբում կա աշապիսի հիշատակագրութիւն. «Գաղատացի Գրիգոր արք եպս. թէրճումայ էյլատի պու քիթապը թիւրքէ»: Վերջում ունի հիշատակարան՝ տարբեր գրչութիւններ. «Սուրբ Աւետարան ֆարսի եղիշտի պու անարժան Սէֆերէէ 1807 սէնէսինտէ յունկար ալընըն 6 սընտալ օլքի մաֆտիլի սահապըմը 3իսուս Քրիստոսուն: Ազիզ աստուածարան արհի եպիսկոպոս Գրիգոր վարդապետին քննտի էլինին եագըսը օլքի քայէթ սէվկիւսի օլմագ իշին հաճը տէտէմ հաճը Սէֆերէէ եագմըն պու քիթապը, սօնկրա կէլիպ աթոսա օթուրմարնտա եագտըրտը»:

Այս օրինակի հետ համտ. Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 9629՝ անխոր. (էջ 1—318): Բովանդակում է Մատթեոսն ու Մարկոսը լրիվ. վերջանում է Ղուկասի Բ. 28 հատվածով: Սկ. «Մատեմին եագորդը ԽճԻլ մուխաւս տիր: Խաւ իլիֆեմին: Գիրապ միլա... Տաւուտ իպն Խաւանիմ: Խաւանիմ Խահալը քէվլիտ էրտի, վէ Խահալ եագուպի քէվլիտ էրտի»:

30 6 (Անանուն թարգմ.).

[Աւետարան քստ Յովհաննու] Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1645, էջ 119ա—219ա:

Բնագրի սկ. «Գիրապն (sic) իտի քէլիմէ, վէ քէլիմլ, ալլահուէ իտի, վէ ալլահ իտի օլ քէլիմէ. օլ իտի գատիմուէ ալլահուէ: Քիլլի շէյ անուն իլէ մէվնուտ օլտի, վէ անուոզ քէ պիր շէյ մէվնուտ օլտի քէֆի օլմիշ տր...»:

Ըստ ն. Ակինյանի՝ Երեմիա Չելեբիի թարգմանությունն է², բայց ձեռագրում այդ մասին տվյալ չկա: Այս ձեռագիրը պարունակում է երկու գործեր, որոնցից առաջինը Սաղմոսարանի թարգմանությունն է՝ Երեմիա Չելեբիի կողմից՝ իր հատուկ հիշատակարանով (տես վերևում՝ Սաղմոսարան, § 3), իսկ երկրորդը՝ Հովհ. Ավետարանի սույն թարգմանությունն է, որը հիշատակարան չունի: Ըստ երևույթին՝ Ակինյանը Սաղմոսարանի հիշատակարանի աղբյուրի մասին է, որ Հովհ. Ավետարանի այս թարգմանությունը վերագրել է Երեմիա Չելեբիին, առանց նկատելու, որ ձեռագիր հատորի այս երկու մասերը պատահականորեն են իրար

միացել մեկ կազմի մեջ, գրված են տարբեր տեսակի իրիթների վրա և տարբեր ձեռագրագրով: Մեր կարծիքով՝ Ակինյանը չի կարող ուրիշ հիմք ունեցած լինել, բանի սր Հովհ. Ավետարանի թարգմանության ուրիշ օրինակ իրեն հայտնի չի եղել:

Այս թարգմանությունը կարող է նույն լինել Բրյուսևի Bibl. Royale-ում գտնվող այն ձեռ. օրինակի հետ, որը շորս ավետարաններն է պարունակում (տես § 2), որովհետև, քստ տրված նկարագրության, Հովհ. ժԹ. 7 համարի թարգմանությունը («Ճիտուլը մէվապ վերտիլը օնա. Պիլիմ նամուսըմը վարտը») բառացի նույնն է այս թարգմանության մեջ:

□ Ձեռագրացուցակներից մեկ հայտնի են Ավետարանի՝ հայատառ թուրքերենով մի քանի ուրիշ ձեռագրեր, որոնց մասին տրված նկարագրություններից չի երևում, թե ինչ հատկանշեր ունեցող թարգմանություններ են: Այդպիսիներ են Ձմառի Մատ. №№ 24, 25, 26 և 27 ձեռագրերը¹. Հոսի Հայոց Ս. Վլաս եկեղ. № 3 ձեռագիրը². Ֆրիդլիֆիայի Free Libr. Low. Coll. №№ 116 և 119 ձեռագրերը³:

Գործք առաքելոց և ալլև

1 (Անանուն թարգմ.).

[Գործք առաքելոց, Թուրք և Յայտնուրիս Յովհաննու] Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանի դիվանատան ձեռագիր:

Բնագրի սկ. «Բեւոսլլէրիք յամէլի: Պիլեմին ֆաւ: Ոլ Էվլիֆի քէլամը խոտ էգոում, եա՝ Թէվափիլոս...»: Ձեռագիրը բաղկացած է 1188 էջերից: Թարգմանիչ, գրիչ, վայր և թվական՝ անհայտ, բայց նկարագրողի⁴ կարծիքով ժԹ դ. սկզբի կամ առաջին կեսի գրչություն է և շատ նման է Բաղդասար դպրի ձեռագրին, ուստի և թարգմանությունը կարող է լինել նրա գործը:

Ե. ՀԱՅ-ԿՈՄՄՍՆԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սաղմոսարան

1 (Լուսիկ սարկավագի թարգմ.).

[Սաղմոսարան]. Կրակովիայի Muzeum Narodowe (Oddział Czartoryskich), ręk. 3546, fol. 12^r—258^r.

Բնագրի սկ. «Սաւաւը օլ քիշիկա քի պարմաը քէկաշիքնայ տիւնիպարքընք, Եօլունա եագըլըլարընքի գուրմաը, տա օլդուրդուշիքնա քօրափղարքընք օլ օլդուրմաը...»: Ձեռագիրն քնդօրինակվել է Լյոն-

¹ Տես՝ Մ. Քելիշյան, «Յուդայի հայ. ձեռ. Ձմառի վանքի Մատենադարանին», էջ 42—44:

² Տես՝ Հանդէս Ամսօրեայ, 1957, էջ 162:

³ Տես՝ M. A. Simsar, «Oriental manuscripts...», p. 192—194, 196.

⁴ Ձեռագրի նկարագրությունը ստացել ենք Գևորգ Բամպուրճյանից (Կ. Պոլիս):

¹ Նկարագրությունը կազմել է Դեորդ Բամպուրճյանը (Կ. Պոլիս): Թարգմանիչը մահացել է 1810 թ.:
² Ն. Ակինյան, Հանդէս Ամսօրեայ, 1932, էջ 657:

վում՝ 1575 թ., ինչպես նշված է հիշատակարաններից մեկում. «Նազրուտը կրմենի թվականներն ԹԻԴ, անա, լատին թվականներն ԹՇՀԵ. անա, Իլիվ շահարինայ» (էջ 122ա): Թարգմանչի անունը չի հիշատակված, բայց անտարակուսելի է, որ Լուսիկ սարկավագի գործն է, որովհետև ուրիշ ձեռագրերում նրա անունն է կրում: Վիեննայի Կայսերական Մատենադարանի K. K. Hofbibliothek) Հայ. № 13 ձեռագիր օրինակը, որը 1580 թ. է ընդօրինակվել կոմիտ, ունի Լուսիկ սարկավագի հետևյալ երկու հիշատակագրությունները.

«Նազրուտը սարնական պիլա պիլունկայար եագուչի պիլան, տա անկրկայար թենկրի արնես մենկի ուշմախրես. Ամեն Թվ. ԹԻԹ», «Գրեցաւ ձեռամբ անթմաստ գրչի Լուսիկ սարկավագի: Երես անկեայ աղաչեմ յիշել ի տէր. և աստուած զձեզ յիշէ»¹: Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 81 ձեռագիրը, որը դարձյալ կոմիտ է ընդօրինակվել 1581 թ., նմանապես հիշատակագրություններ ունի Լուսիկից. «Բարեխաւալութե պիլա սուրբ Աստուածածինինկ, տա արթմեզնեկ պիլիմ սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչինիկ եաղըղակայ պու պիղիքնի եաղըրկանկա տա եագուչիկա քօր եաղըխը Լուսիկ սարկավագը, քի գօր սուլանչիք պիլա, տա գօր եաթիլիստան հասրաղ պօլմախ պիլա, տա գօր խըլըն պիլա չըխարտըխ խըլախ դիլինա էրմենի Սաղմոսնու, եամանշամանկըղ, զէրա խոտրաղըմըղ պունչա էտի, արղըխը Բրիստոս զուկալակայ, ամմեն» և «Նալգարըր խօլարմէն սիգտան խարտաշլար, քի նէշա պու պիղիքնի սարնաշանկըղ՝ անկաչիզ մէն եաղըխը Լուսիկ սարկավագը պիր Հայր մեր պիլա, տա Բրիստոս սիգնի անկայ բէտինինկ էքիշի զէլկանրես, տա պօշաղբայ եաղըխարընըկա, տա արղանի էղբայ գօգտակի խանըլխթա մէնկի մէնկիլիլիք, ամմեն»²: Ժէ դարի ընդօրինակություններ են համարվում նույն մատ. №№ 82 և 83 ձեռագրերը, որոնք թարգմանություններ և զրույթներ վերաբերող հիշատակագրություններ չունեն: 1636 թ. զրույթուն է՝ Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. 5.

Երեանի Պետ. Մատ. № 2267 ձեռագրում, որը 1581 թվականից է, Լուսիկի ձեռքով կատարված բառական քաղվածներն հան այս թարգմանությունից՝ հայերեն և կոմաներեն հավասարումներով (էջ 43ա—52բ). այս բառարանը առաջին էջի վրա ունի այսպիսի խորագիր՝ «Պատմութիւն հայի և խըրշալի լեզուի, մեկնեալ ի Լուսիկէ», իսկ ստորին լուսանցում՝ Լուսիկի ստորագրությունը՝ «Թվ. ՌՆ ապրիլ ԺԲ. ձեռամբ Լուսիկ սարկավագի. խօլու աշըրա՝ Լուսիկ dyakonus Armenus» Այստեղ թարգմանության բնագիրն ըստ երևույթին թեթև սրբագրությունների է ենթարկված, ինչպես կարելի է դատել սկզբնատողի հետևյալ բառերից. «Սաղմուտը Էր

խայսիքի պարմաթը Բենկաշինա խըսըղարներկ» (փխն. «Սաղմուտը օլ Բիշիկա ֆի պարմաթը Բենկաշինա տինիղարներկ»):

□ Տեղեկություն կա 1705 թ. կոմիտ Սաղմոսարանի հայ-կոմաներեն թարգմանության տպագրված լինելու մասին¹, բայց դա թյուրիմացություն է²: Հրատարակվել են միայն 2 և 5 սաղմոսները³:

Թուղթի Պողոսի

1 (Միքայել Թիխնոյի թարգմ.).

— [Թուղթի Պողոսի Ա. — ԺԴ] Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 199, էջ 5ա—166բ:

Բնագրի սկ. «Պալոս» խոլու Քրիստոսունկ 3ի-սունունկ, ունտալվաւ առաքեալ...»: Թարգմանվել է կոմիտ՝ Կոստայի որդի Միքայել երեց Թիխնոյի ձեռքով: Ձեռագիրը կրում է 1562 թվականը, որը հավանաբար նաև թարգմանության տարեթիվն է: Հիշատակարանում՝

«Գուկալանտի Պողոս առաքելներն պիղիքի թարգմանել պօլկան էրմենի դիլինտան զըփշախ դիլինայ խօլուպլայ եաղըխը տայ արղանիսիզ Միքայել քահանայնը, Գօսդա օղլունունկ, խօղխայնտան բան Էաղընունկ, բան Միքաշ օղլունունկ խայսիքի պունի եաղըրտըլ լիշատակ, բէտի բէջբանլարընինկ տա բէտինինկ ճանըլ ուշուն տայ եաղըխարնինկ պօշաղըլիլ ուշուն. Թենկրի բէտինայ ուղախ օմուր պէրկայ քի գօմուկան խաղանի աղիբտի, տայ դըլըլկան չօլրախի աղիբտի, քի սոսամիշ ճանլարնի իլիրկայ, Թենկրի անրնկ ճանըն մէնկիլիք սուվու պլայ իլիրկայ, տայ անրնկ բէլըբանլարընինկ, եաղըրկանլարընինկ, տայ եաղկանլարընինկ, տայ սանրանլանլարընինկ, ամմեն: Խօլարմէն սիգտան, մէն եաղըխըլ արղանիսիզ Միքայել քահանայ, քի մէնի պիր Թենկրի պօշաղան եաղըխարնինայ այդմախ պլայ, տա պիր Հայր մեր պլայ ունուգմայկայսիզ, քի Թենկրի սիգնի անկկայ: Եաղըլտըլ Իլով շահարինայ, գօլկայսնայ Սուրբ Աստուածածինինկ, կաթողիկոսութունայ տէր Աղեփանոսնունկ, ախպաշխընայ տէր Գրիգոր արհիսխըշնինկ Վանըլ, երեսիսխանինայ պարոն Օհաս Աղապէյ օղլու: տայ պարոն Հրիշոր բան Աւան օղլունունկ: Թվ. ՌԺԱ»:

Սույն ձեռագիրը թարգմանիչ Միքայել Թիխնոյի ինքնագիրն է: Միքայել Թիխնոն մեզ հայտնի է նաև

¹ Մ. Բժկյան, «Հանապարհորդութիւն ի Լեհաստան», Վենետիկ, 1830, էջ 100:

² E. Schütz, „An Armeno-Kipchak Print from Lvov“, *Acta Orientalia Hungarica*, t. XIII, 1961, p. 129.

³ E. Schütz, „Armeno-Kipchak Texts from Lvov (A. D. 1618)“, *Acta Orient. Hung.*, t. XV, 1962, p. 291—292.— Fr. v. Kraelitz-Greifenhorst, „Sprachproben eines armenisch-tatarischen Dialektes in Polen“, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Bd. XXVI, 1912, S. 315—317.

¹ Հ. Տաշյան, «Յուդակ հայ. ձեռ. Կայս. Մատ. ի Վիեննա», էջ 21:

² Բ. Սարգիսյան, «Մայր ցուցակ», հտ. Ա, էջ 361—362.

1566 թվականի մի այլ հիշատակարանով, որը հայ. է գրված¹:

⊠ Ըստ երևույթին՝ Հին և Նոր Կտակարանների ամբողջական թարգմանություն չի եղել: Երևանի Պետ. Մատ. № 2267 ձեռագրի նյութերից երևում է, որ գոյություն է ունեցել երկրորդ օրինաց գրքի թարգմանություն (գուցե մասնակի)՝ հավանաբար վերահիշյալ Լուսիկի ձեռքով² Հրատարակությանը մեղ հայտնի է նաև Դանիելի գրքից «Օրհնություն երից մանկանց»-ը՝ որոշ կրճատումներով³:

2. ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Աւետարան

1 (Անանուն թարգմ.).

[Աւետարան]: Բրյուսելի Bibliothèque

15 Royale-ի պրսկ. ձեռ. № 54:

Բովանդակում է չորս ավետարանները: Թարգմանությունը, որ արարատառ պարսկերենով է, ըստ երևույթին փեղարից է և, պրսկ. հիշատակագրություններից մեկի համաձայն, գրված է «Էմիր Միլբի որդի Սերգիսի ձեռքով» (Ամիրմուլբի որդի Սարգիս): Զեռագիրն ընդօրինակված է 1772 թ. Անգալիում՝ Մարգարդի Խոսրովի ձեռքով, ինչպես ցույց է տալիս սկզբի հայ. մակագրությունը: Կան հայ. ուրիշ մակագրություններ ևս: Ա. Սարուխանը, որ նկարագրել է այս ձեռագիրը, տալիս է հետևյալ լրացուցիչ տեղեկությունները.

«Այս պարսկերեն գրչագրի էջերի վրայ այլևայլ տեղեր ուրիշ շատ ծանոթագրություններ կան հայերեն լեզուով: Կարևոր է հետևյալը: Մատթեոսի աւետարանի մի էջի վրայ պարսկերեն 8 տող ջնջուած է և ապա նրա տակը 2 նոր տող աւելացուած՝ դարձեալ պարսկերէն. լուսանցքի վրայ հայ գրիչն այդտեղ աւելացնում է հայերէն՝ «մինչև ցայս վայր նոր գրածս է աւելորդ» և ապա՝ «այս մին տողս է ճիշդ»: Այս «մին» բառը, ի մէջ այլոց, ցոյց է տալիս, որ գրողը պարսկահայ է, որովհետև այնտեղի ոճ է: Էջերի տակն ու վրան յիշած է հայերէն, թէ քաներո՞րդ գլուխն է և քանի՞ տուն է գրուած և գրքի վերջում գումարուած է. Միանգամայն տունը չորից աւետարանացն են 3779. ինչին բովանդակ գլուխը չորից աւետարանչաց 89: ... Պարսկերէն թարգմանութեան մէջ ամէն մի աւետարանչի տակը գրուած է նրա գրութեան թուականը արաբական ձևով: Ամենից որոշը Ղուկասի աւետարանի ներքև նշանակուածն է: Այս պարբերութիւնից պարզ երևում է, որ գրուած է Հիշրէի 1074-ին և «օրհնեալ Զիկագէ ամսի 6-ին» (11-րդ ամիսը Մուհարրէմից սկսելով),

1 Տես՝ Ղ. Ալիշան, «Կամենից», Վենետիկ, 1896, էջ 163:

2 Այս մասին տես վերևում, էջ 335:

3 Տես՝ E. Schütz, «Armeno-Kipchak Texts from Lvov», p. 292—294.

ինչպես ասուած է պարսկերէնում: Ուրեմն... Հիշրէի 1074-ին, որ է 1662, լուսիս 24» ևն¹: Հիշրի թվականի վերածումը բրիտոնեականի՝ սխալ է կատարված Ա. Սարուխանի կողմից: 1074 թ. զիկագի 6-ը համապատասխանում է 1664 թ. մայիսի 31-ին:

2 (Հովհաննես Մրքուլի թարգմ.).

[Աւետարան] Կալկաթայի Անգլիական Եպիսկոպոսական Ճեմարանի (Bishop's College) ձեռագիր:

Բովանդակում է չորս ավետարանները. գրված է հայատառ պարսկերենով²:

Սակայն տեղեկություն կա, որ Հովհաննես Մրքուլի թարգմանել էր ոչ թե միայն Ավետարանը, այլ ամբողջ Նոր Կտակարանը³, որի մնացած մասերի (Գործք, Պողոսի և Կաթողիկոս թղթերը, Հովհաննես Հայտնություն) ձեռագիրը դեռ անհայտ է. ըստ երևույթին նա Հովսեփի Զուղայեցու հետ միասին ինչ-ինչ մասեր թարգմանել էր նաև Հին Կտակարանից⁴:

3 (Զուղայեցի Հակոբ Բարբիջանի թարգմ.).

Իննիլ Փաֆ Յեսոյ ալ Մասե. «Քրթապ գայիտան Եսու Մասե, փսաւ Դաւութ փսաւ Իբրահեմ: Իբրահեմ զատ Իսաղ. Իսաղ զատ Եաղութ. Իեաղութ զատ Իուղայ վէ բրաղէրանու. Իուղայ զատ Ֆարէգ վէ Զարա ագ Թամարայ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. 3044, էջ 11ա—141ա:

Չորս ավետարանների հայատառ պրսկ. թարգմանությունն է լրիվ: Ավետարաններից առաջ կա նաև պրսկ. մի ընդարձակ նախաբան (էջ 1ա—10բ), որն սկզբից թերի է՝ ձեռագրից թերթեր ընկած լինելու հետևանքով. իսկ վերջում՝ նյութերի ցանկ (էջ 141բ—143բ): Ունի պրսկ. և հայ. հիշատակարաններ: Պրսկ. միակ հիշատակարանում ասվում է, որ ձեռագիրն ընդօրինակված է փրկչական 1780 և հայոց 1228 թ. («Սանայի Եսոյ ալ Մասե» հրդար հաֆտ սատ հաշտատ. դիկարի սանայի հրդար զըվիստ բիստ հաշտ, մայի մուհերէն», էջ 141ա). իսկ հայ. առաջին հիշատակարանում կարդում ենք. «Որ ի ՌՄԻԸ ևս տէր Միքայէլս գրեցի օրինակէ լուսայհօգի Հաբեմ Ակորին, որ գրեալ էր ի քաղաք[ն] Շօշ ի վաղուց ժամանակէ յառաջ

1 Ա. Սարուխան, Հանդես Ամսօրեայ, 1936, էջ 212—214:

2 Ազգասէր, 1845, № 12, էջ 95:

3 «Խաչատուր արեղայի Զուղայեցույ Պատմութիւն Պարսից», Վաղարշապատ, 1905, էջ 213:

4 Անդ, էջ 263—264: Հովսեփ Զուղայեցի, «Քննիկոն», հտ. Բ, գլ. ԻԶ (Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1793, էջ 82ա—85ա):

Մ ամսով. և մեք գրեցաք սուրբ Աւետարանս ի քաղաքն Գանճայ, ի հայրապետության Հայոց՝ տեառն Սիմէոնի և ի տանս Աղուանից՝ տեառն Իսրայէլի. որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի, ամէն» (էջ 141ա):

5 Հայ. երկրորդ հիշատակարանում ևս կարդում ենք. «Վերջին գրող սուրբ Աւետարանիս տէր Միքայէլ Աստապատեցի Մարգարէեան (sic) բնակեալ ի Գանճայ քաղաքն» (էջ 143բ):

Մենք ձեռքի տակ ունենք նաև վերոհիշյալ Հարիմ

10 Ակոբի (բժիշկ Հակոբ) այն ձեռագիրը, որից արտագրվել է Միքայել Աստապատեցու օրինակը: Դա նույն մատ. № 8492 ձեռագիրն է, որը նկատելի թերույթներ ունի և այդ պատճառով չկարողացանք մեր նկարագրության համար հիմք ընդունել: Նախաբանը, որը նախորդ օրինակում սկզբից թերի էր, սույն օրինակում (էջ 7ա—16բ) սկզբից լրիվ է, բայց վերջից թերի է, որովհետև ձեռագրի այս մասից ընկել է շորս թերթ՝ ինչպես ցույց է տալիս հատորի հին էջակալութիւնը: Այս թերույթի պատճառով բացակայում են նաև Մատ-

20 թեոսի Ա. գլուխը և Բ. գլխի 1—15 համարները: Չորս ավետարանները գրավում են 17ա—236ա էջերը. իսկ նյութերի ցանկը (էջ 237բ—239բ) վերջից նույնպես թերի է մնում՝ թերթեր ընկած լինելու պատճառով: Ձեռագրի սյուսկ. հիշատակարանից (էջ 236բ—237ա) տեղեկանում ենք, որ Բժիշկ Հակոբը, մականվանյալ՝ Բարբիջան (Հարիմ Ինչուպ լաղապ Բարբիջան), ոչ միայն ձեռագրի գրիչն է, այլև ավետարանների թարգմանության հեղինակն է: Նա ծննդով Ջուղայեցի էր, Իսաղուլիի որդի. թարգմանությունն սկսել է Շամախիում 1717 թ. և ավարտել է Թիֆլիսում՝ 1720 թ., 47 տարեկան հասակում:

30 տարեկան հասակում:

4 (Անանուն թարգմ.).

[Հատվածներ ավետարաններից] Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 184, էջ 288ա և 296ա:

35 Այս ձեռագրում, որը հայերեն Աստվածաշունչ է, կան սյուսկ. հայատառ երկու հատվածներ, այն է՝ Մատթեոսի վերջին՝ ԻԲ գլուխը լրիվ (էջ 288ա) և Մարկոսի վերջին՝ ԺԶ գլուխը լրիվ (էջ 296ա): Ձեռագիրն ընդօրինակվել է 1400—1401 թթ. Դավրեժում՝ Ֆրա

40 Հովհաննես Ապարանեցու ձեռքով. բաղմամբիվ հիշատակագրություններից տես միայն էջ 44ա, 121ա և 267ա: Հիշյալ երկու հատվածները հայատառ բնագրով և աղբյուր արարատառ գրությունը հրատարակվել են¹:

1 Հ. Դ. Փափազյան, «Մենք ստանալ ենք այլալեզու գրականության մասին», Բանբեր Մատենադարանի, № 7, Երևան, 1964, էջ 209—223:

5 (Անանուն թարգմ.).

[Հատվածներ ավետարաններից] Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 619, էջ 94բ—96բ:

Իրարից անկախ մանր հատվածներ են շորս ավետարաններից՝ հայատառ սյուսկերենով: Ձեռագիրը, որ ԺԷ/ԺԸ զդ. գրչություն է, գանազան նյութերի ժողովածու է:

5

Է. ԱՐԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԺԸ դարում արաբագետ-պարսկագետ Հովհաննես Մրբուզ Ջուղայեցին Նոր Կտակա-

10 րանն ամբողջությամբ թարգմանել էր արաբերենի: Այդ մասին հաշատուր Ջուղայեցին գրում է. «Երանելի վարդապետն մեր Յոհաննէս թարգմանեաց զԱւետարանն սուրբ և զԳործս առաքելոցն և զՉորեքտասան թուղթսն

15 Պօղոսի առաքելոյն և զԿաթողիկեայսն և զՅայտնութիւնն սրբոյն Յոհաննու՝ մինչև ի լրումն Նորոյս Կտակարանի՝ ի բարբառ Պարսից և Արաբացոց»¹: Այս թարգմանությունների ձեռագիրը մնում է անհայտ:

20

Ը. ՎՐԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԺԸ դ. առաջին կեսում վրացահայ Գեորգ Գորեցին հայկական Ավետարանից վրացերենի է թարգմանել հատվածներ, որոնք զբաղում են Վրաստանի Ձեռագրերի Ինստի-

25 տուտի վրացերեն Q—368 ձեռագրում (էջ 1ա—4բ)²: Թարգմանությունը կատարվել է Վասպուրականի Կտուց անապատում՝ Վրաստանի վրացախոս հայերի օգտագործման համար:

30

1 «Հաշատուր արեղայի Ջուղայեցու Պատմութիւն Պարսից», էջ 213:

2 П. М. Мурадян, «Армяно-грузинские литературные взаимоотношения в XVIII веке», Ереван, 1966, стр. 202.

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն*

Ա. Գ.: Տես՝ Գաղայնյան Ա.ա:

Ա. Հ.: Տես՝ Հասիսյան Ա.:

Ա.բգարյան Գ. Վ.— «Սիրաքի գրքի հնագույն թարգմանության նորահայտ հատվածներ»: էջ մի ւ ծ ի ն (ամս.), 1966, № 11—12, էջ 59—70:

Ա.բգարյան Գ. Վ.— «Սիրաքի գրքի հնագույն թարգմանության առթիվ (Լրացում)», անդ, 1968, № 2, էջ 62:

Ա.բգարյան Գ. Վ.— «Մառիսի անվանադրության ավանդություններն ըստ Մովսես Սորենացու և Անանունի», անդ, 1971, № 12, էջ 25—30:

Ծննդոց գրքի (զլ. ժե, տուն 2) Մասեկ անվան կապակցությամբ արվում են դիտողություններ՝ երբայերեն, հունարեն և հայերեն բնագրերի համեմատությամբ:

Ա.բեղյան Ա.ս.— «Հայ մշակույթի սկզբունքադրությունը (Ս. Գրքի հայերէն թարգմանության 1500-ամեակի առթիւ)», Հալաբիք (ամս.), 1926, ապրիլ, էջ 110—122:

* Այստեղ ներառել ենք նաև Հին և Նոր Կտակարանների անկանոն գրքերին վերաբերող երկերը, նկատի ունենալով, որ կանոնականների ուսումնասիրությունն անխզելիորեն կապված է նրանց հետ: Դուրս ենք բողբել Հին և Նոր Կտակարանների և նրանց մասերի ձեռագիր օրինակների նկարագրությանը նվիրված գործերը, ինչպես նաև այն հրատարակությունները, որոնք մանրանկարչական, գրչական և նման ուսումնասիրությունների բնույթ են կրում: Որոշ չափով ներառել ենք նաև այնպիսի ուսումնասիրություններ, որոնք վերաբերում են բողոքականների կողմից ուղղակի եբրայական և հունական բնագրերի հիման վրա կատարված աշխարհարար թարգմանություններին, նկատի ունենալով, որ նրանցում հաճախ շոշափվում են նաև գրաբար Աստվածաշնչին վերաբերող հարցեր:

Ա.բեղյան Մ.ա.— «Ուրվագծեր հայոց գրականության պատմությունից. Ս. Գրքի և Կանոնի ազդեցությունը շարականների վրա», Արարատ, 1912, էջ 1002—1028:

Ա.բեղյան Մ.ա.— «Հայոց հին գրականության պատմություն», գիրք Ա. Երևան, 1944: էջ 87—92: Նույնը՝ գիրք Բ, Երևան, 1946, էջ 47:

Ա.բահամյան Ա. Գ.— «Նախամեսոպոտամյան հայկական գրականության հարցը (Թեզիս)», տես՝ Գիտակալն և յո լ եր ժ ո ղ վ ա ծ ու (հրատ. Երևանի Պետ. Մատենադարանի), № 1, 1941, էջ 41—52:

Ա.բահամյան Ա. Գ.— «Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը», Երևան, 1944, էջ 96—102:

Ան. Շիրակացու «Թիւք որչափութեան տանց Հին և Նոր Կտակարանաց» երկի մասին:

Ա.գոնց 'Եիկ.— «Դարձեալ Կորինթի շուրջը», Հալաբիք Ա.մսօրեայ, 1928, էջ 76—94:

Եվթաղի նախադրությունների և Մակարայեցիից գրքի թարգմանչի ու թարգմանության ժամանակի հարցերի մասին:

Ա.գոնց 'Եիկ.— «Մլքէի Աւետարանի գրություն տարին», Սիոն, 1936, էջ 274—275:

Ա.գոնց 'Եիկ.— «Հայացած Աստուածաշունչը և անոր պատմական տարողությունը» (1936 թ.): Տես ստորև՝ Adontz N., „La Bible arménienne et sa portée historique“.

Ա.գալսյան Թ.— «Սարբերդէն բերուած եկեղեցական գոյքերը. Ակնալ հնութիւններէն 'Սասանցի' աւետարաններ», Հալաւտ. Կոչնեալ, 1927, էջ 849—851:

Ալան Հովհ. Արս. — «Անվաւերական գիրք», Պ ա ա կ ե բ, Կ. Պոլիս, 1895/96, էջ 10—15:

Ալիսան Ղեփ. — «Յուշիկք հայրենեաց հայոց», հտ. Բ, Վենետիկ, 1870, էջ 288—289:— Նույնի Բ տպ., Վենետիկ, 1921, էջ 256—257:

Հովհաննես Սարկավադի կատարած աշխատանքների մասին:

Ալիքյան Ն. — «Պատճառաց գիրքը», Հ ա ն դ ե ա Ա մ ս օ ր ե ա յ, 1907, էջ 228—235:

Շոշափում է Աստվածաշնչի ուսումնասիրության և նրա՝ հայկ. կանոնի հետ կապված հարցերը նույն հատվածը տես նաև հեղինակի հետևյալ գրքում. «Մատենագրական հետազոտություններ», հտ. Ա, Վիեննա, 1922, էջ 11—32:

Ալիքյան Ն. — «Մազադարձեայ Աւետարանի մը լիշատակարանն (1144-է)», Հ ա ն դ ե ա Ա մ ս օ ր ե ա յ, 1908, էջ 62—63:

Ալիքյան Ն. — «Վզենակ բառն», անդ, էջ 93—94:

Ալիքյան Ն. — «Տիմոթէոս Կուղ հայ մատենագրութեան մէջ», Վիեննա, 1909, էջ 26—27:

Ալիքյան Ն. — «Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց. Պատմութիւն հայ-վրական լարաբերութեանց եօթներորդ դարու մէջ», Վիեննա, 1910, էջ 106, 180, ևն:

Վրաց. Աստվածաշնչի՝ հայերենից թարգմանված լինելու հարցը, անկանոն գրքեր, ևն:

Ալիքյան Ն. — «Ստեփանոս վրդ. Լեհացի», Հ ա ն դ ե ա Ա մ ս օ ր ե ա յ, 1912, էջ 147—153:

Խոսում է Ստ. Լեհացու կատարած՝ «Գիրք Յեսուայ որդու Սիրաբայ» թարգմանության մասին (էջ 151—152):

Ալիքյան Ն. (հրատ.) — «Սրբոյն Եփրեմի Ասորու Մեկնութիւն Գործոց առաքելոց», Վիեննա, 1921, էջ 3—7:

Հայ. «Գործք առաքելոց»-ի սկզբնագրի հարցի մասին:

Ալիքյան Ն. — «Մատենագրական հետազոտություններ», հտ. Ա, Վիեննա, 1922: Տես վերևում՝ **Ալիքյան Ն.**, «Պատճառաց գիրքը»:

Ալիքյան Ն. — «Աւետարանի հայերէն թարգմանութեան սկզբնագրի հարցը», Հ ա ն դ ե ա Ա մ ս օ ր ե ա յ, 1930, էջ 156—158:

Ալիքյան Ն. — «Դասական հայերէնը», Վիեննա, 1932, էջ 38 ևն:

Ալիքյան Ն. — «Հայ մատենագրութեան ոսկեդարը: Ե. դարու դասական լեզուն», Հ ա ն դ ե ա Ա մ ս օ ր ե ա յ, 1932, էջ 105—128:

Ե դարի թարգմանությունների շարքում՝ «Աստուածաշունչ գիրք», Եվթաղի «Յառաջարանք և Գլուխք ալլովքն հանդերձ Գործոց առաքելոց, Կաթողիկեայց և ԺԴ թղթոցն Պաւղոսի», Եվսեբիոս Կեսարացու «Թուղթ առ Կարպիանոս և Համաբարբառք Աւետարանաց» (տես էջ 119 և 121):

Ալիքյան Ն. — «Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան. Կեանքն և գրական գործունէութիւնը», անդ, 1932, էջ 624—677:

Հին և նոր Կտակարանների թրք. թարգմանության մասին (տես էջ 657):

Ալիքյան Ն. — «Մովսէս Գ. Տաթևացի կաթողիկոս. Կեանքն և գործունէութիւնը (Մահուան 300-ամեայ տարեդարձին առթիւ)», անդ, 1934, էջ 523—525 («26. Տպարան ի Հոռմ, խնդիրներ Աստուածաշունչի տպագրութեան շուրջը»):

Ալիքյան Ն. — «Սուրբ Գրքի հայերէն թարգմանութիւնը», անդ, 1935, էջ 550—563:

Գերմ. ամփոփումը՝ „Die armenische Übersetzung der Heiligen Schrift“ (էջ 634—635):

Արտատպ. տես՝ «Յուշարձան Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան հազարհինգհարիւրամեակի», Երուսաղեմ, 1938, էջ 397—410:

Ալիքյան Ն. — «Ս. Մաշտոց վարդապետ», Վիեննա, 1949, էջ 400—407:

Ալիքյան Ն. — «Ներսէս Լամբրոնացի, արքեպիսկոպոս Տարսոնի», Վիեննա, 1956, էջ 273—277 («Յովհաննու Յայտնութեան թարգմանութեան սրբագրութիւնը»), 316—317 («Թուղթ Բառնաբայ առաքելոյ»), 318—321 («Ներսէս Լամբրոնացու Սաստուածաշունչ մատենանը»),

Աղավունքի Մկր. — «Սուրբ Գրոց ուսումը և անոր սաղիմահայ աշխատանքները»,

Հայ Խօսնակ, Բ տարի, № 4—6, 1925, էջ 123—126:

Աղավաղումի Մկ.— «Մ. Գրոց անվաւերական գրեանք և 'Աղամ գրքի' հայ թարգմանիչը», Տաթև (տարեգիրք), 1928, էջ 111—120:

Աղավաղումի Մկր.— «Աստուածաշունչի հին թարգմանութիւնները», Սիոն, 1935, էջ 60—64, 122—124, 192—194, 256—258, 276—278:

Աղբալյան Կիկ.— «Բանասիրական մանրութիւն», Ա.— Մ. Գրքի թարգմանութեան մասին», անդ, 1927, էջ 90—91:

Անառնյան Հր.— «Հայերէն նոր բառեր նորագիւտ Մնացորդաց գրոց մէջ», Վիեննա, 1908, 38 էջ:

Արտատպ. է Հանդէս Ամսօրեայ-ից, 1908, էջ 193—202:

Անառնյան Հր.— «Տիմոթէոս Կուզ և Մ. Գրքի նորագիր թարգմանութիւնը», տես՝ Շոդա կաթ (ժող.), Վաղարշապատ, 1913, էջ 1—22:

Անառնյան Հր.— «Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրութեան մէջ», հտ. Բ, Վենետիկ, 1922, էջ 233—236՝ «Հայերէն նոր բառեր Անկանոն գրոց մէջ (Հին Կտակ. Վեներատ. 1896, Նոր Կտակ. Վենետ. 1898)»:

Արտատպ. տես՝ Բազմավէպ-ում, 1925, էջ 200—204:

Անառնյան Հր.— «Զեռագրական սրբագրութիւններ հայ մատենագիրներին մէջ» (ապակիտիպ), Երևան, 1926:

Անառնյան Հր.— «Երբայական ազդեցութիւնը հայերէնի վրայ», Սիոն, 1945, էջ 156—157, 1946, էջ 34—36:

Անառնյան Հր.— «Հայոց լեզվի պատմութիւն», մասն Բ, Երևան, 1951, էջ 76—77:

Անառնյան Հր.— «Մեսրոպ Մաշտոց, Գլխի տասներորդ. Սուրբ Գրքի թարգմանութիւնը», էջ միաժին (ամս.), 1961, № 11, էջ 19—35:

Անեմյան Շահե— «Ոսկանեան Աստուածաշունչի կանոնը», Սիոն, 1966, էջ 72—77, 205—207, 413—414: Ստորագրված՝ «Շահէ կաթ»:

Անանիա Ալախվերդյան Էդգուսեցի— «Յանկ սրբոց չորից աւետարանչացն Մատ-

թէոսի, Մարկոսի, Դուկասու և Յոհաննու»:

(Անտիպ)՝: **Անանյան Պող.**— «Ոսկան վարդապետի նամականին», Բազմավէպ, 1966, էջ 293—308:

Անառնյան Հ. Ս.— «Հայկական մատենագիտութիւն Ե—ԺԸ դդ.», հտ. Ա, Երևան, 1959:

Կանոնի և անկանոն (պարականոն) գրքերի մասին խոսվում է գրքի շատ մասերում, հատկապէս՝ էջ XXXVIII—XL, 2—18 (Արգար թագաւոր), 236—250 (Աղամ գիրք), 718—720 (Անանիա Դամասկացի), 798—800 (Անանիան), 848—852 (Անդրէաս առաքել), 898—913 (Անկանոն գրքեր) են:

Անառնյան Հ. Ս.— «Աստուածաշունչ մատենի հայկական բնագիրը», էջ միաժին (ամս.), 1966, № 11—12, էջ 71—97:

Անառնյան Հ. Ս.— «Հայ համաբարբառալին գրականութիւնը և հայ մատենագրութեան համաբարբառը», էջ միաժին, տպ. Մայր Աթոռի, 1972:

Արտատպ. է էջ միաժին ամսագրի 1971—1972 թթ. համարներին:

Գրկնոսութիւն. Ժ. Դանիէլյան, Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, հտ. Գ, 1972, էջ 303—308; Հ. Քյուրաթյան, Բազմավէպ, 1973, էջ 308—309:

Անառնյան Հ. Ս.— «Էջմիածնի տպարանի սուրբգրական հրատարակութիւնները», էջ միաժին (ամս.), 1972, № 12, էջ 73—88:

Անգրիկյան Կեռս.— «Գեղեցիկը լեզուին մէջ», 1908, Բազմավէպ, էջ 4—11:

Առոս վարդապետ— «Աստուածաշունչ Մ. Գրքի տպագրութեան առթիւ», Արարատ, 1900, էջ 10—12:

Առաքելյան Ա. Գ.— «Հայ ժողովրդի մտավոր մշակութի զարգացման պատմութիւն (I դ. մ. թ. ա.—XIV դ.)», հտ. Ա, Երևան, 1959, էջ 233—253 («Հունարենից, թե ասորերենից է հայերէն առաջին թարգմանութիւնը»):

Ասատուր Հ.— «Աշխարհաբար Աստուածաշունչ», Մասիս (օրաթ.), 1898, մարտի 26 (10-է տարի, № 36):

Բողոքական թարգմանութիւնների լեզվական հարցերի մասին:

1 Հմմտ. Հ. Ս. Անանյան, «Հայկական մատենագիտութիւն», հտ. Ա, էջ 718: Նույն, «Հայ համաբարբառալին գրականութիւնը...», էջ 29—33:

Ասատրյան Հար. — «Պատմութիւն հայոց, սկիզբէն մինչև մեր օրերը», Բուենոս-Այրես, 1947, էջ 131:

Ասլանյան Վ. — «Նախնեաց Աստուածաշունչը», Արևիկ, 1893, հնվ. 27, № 2696:

Ասպէս — «Նոր Աստուածաշունչը», Հարիւր, 1892, օգոստ. 24, № 220:

Աստվածաշունչի Թագ. — «Համարար-բառ Հին և Նոր Կտակարանաց», Երուսաղեմ, 1895, ԺԲ+1573 էջ:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. «Ս. Գրքի Համարարար», Արարատ, 1896, էջ 111—112: Կ. Տեր-Մկրտչյան, անդ, էջ 459—460:

Ավգերյան Հովհ. — «Ակնարկ մը Ս. Գրոց հայկական թարգմանութեան վրայ», Բազմավիտ, 1935, էջ 353—384:

Ֆրանս. ամփոփումը՝ «Un aperçu sur la version arménienne de la Bible» (էջ 467):

Արեւելացւոյն Սեֆ — «Հայոց գրքերի ստեղծման պատմական պատճառները և հին հայկական թարգմանութիւնները», Բազմավիտ, 1964, էջ 61—73:

Արքիեպիսկոպոս Հովհ. — «Աստուածաշունչի տունկերը ըստ Նախնեաց թարգմանութեան», Աւետարար, 1913, էջ 151—153, 271—273, 343—345, 398—400, 469—472, 518—521, 567—569, 614—616, 662—664, 710—712, 759—763, 808—810, 830—834, 878—880, 902—904:

Արքիեպիսկոպոս Հովհ. — «Աստուածաշունչի տունկերը, ուսումնասիրութեամբ մեր Նախնեաց թարգմանութեան վրայ», Կ. Պոլիս, տպ. Քեշիշյան, 1913, 168 էջ:

Սույն գրքի մինչև 122-րդ էջն ընդգրկված նյութերը նախորդ հոդվածի բովանդակածներն են, մնացածները՝ նոր են:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. F. Macler, *Journal Asiatique*, Janvier—Février 1915, p. 169—175.

Արքիեպիսկոպոս Հովհ. — «Առուստ և երկքնուկ», Աւետարար, 1913, էջ 687—689:

Աստվածաշունչի տունկերի ուսումնասիրութեան կապակցութեամբ է:

Արծուրի Գր. — «Ս. Աւետարանի թարգմանութիւնը», Մշակ, 1876, № 23: Ստորագր.՝ «Գ. Ա.»:

Արմեն Հր. Ք. — «Սորենացին և Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանութիւնը», Պատմա-քաղաքական հանդես, 1969, № 1 (44), էջ 127—138:

Արուսեանյան Հակ. — «Երկու օր էջմիածնում (Հայ տառերի դիւտի 1500-ամեակի և տպագրութեան 400-ամեակի առիթով)», Մշակ, 1913, հնվ. 24, № 17:

Բրիտանական և Արտաքին Աստվածաշնչի Հնկերութեան միջոցներով և էջմիածնի Սինդիկատային կարգադրութեամբ Նոր Կտակարանի աշխարհաբար սրբագրված թարգմանութիւնը էջմիածնի տպարանում հրատարակութեան հանձնելու խնդիրը:

Արփի Լ. — «Հայերէն Ս. Գիրքը», Հայաստանի Կոչնակ, 1935, էջ 1110—1112:

Բազմավիտ (Խմբագրութիւն). — «Ողորդմացի», Բազմավիտ, 1898, էջ 423—427:

Ս. Էլիզաբեթի կարծիքը՝ «Երգ երգոց»-ի հայ. բնագրի կապակցութեամբ (2. 12. և է. 1):

Բալայան Եգե. — «Ոսկան վարդապետ Երևանցի. Կենսագրական համառոտ ակնարկ», Հասկ, 1966, էջ 89—97:

Բաղդասար Կոստանդինուպոլսեցի (= Պաղտասար Ղալիբ) — «Գրքոյի որ կոչի Յանի գիրք Նոր Կտակարանաց», Կ. Պոլիս, 1753:

Բամաջյան Կ. Հ. — «Հայք Ս. Գրոց մէջ», Բազմավիտ, 1899, էջ 63—66, 163—165:

Բամաջյան Կ. Հ. — «Պատասխանիք բանասէրի մը դիտողութեանց», անդ, 1899, էջ 431—433:

Բամաջյան Կ. Հ. — «1500-ամեակ Աստուածաշնչի հայերէն թարգմանութեան», Յանաջ, Փարիզ, 1935, մարտի 23, № 2761:

Պատմական ակնարկ է: Արտատպ. տես՝ Ազատ Խօսք-ում, 1935, նոյ. 14:

Բասիկյան Լեվ. — «Մկրտիչ Էմինը՝ պարսկանոն գրվածքների թարգմանիչ», էջմիածնի (ամս.), 1972, № 7, էջ 60—64:

Գ. Ա.։ Տես՝ Արծուրի Գ.։

Գ.Ե.կամ Գ.Ե.Ս.։ Տես՝ Սարգիսյան Գար.։

Գաբրելյան Հովհ. — «Հիմնական տարբերութիւն կաթողիկէ և էջմիածնական դասակարգման», Կ. Պոլիս, 1864, էջ 286—292 («Սուրբ գրոց կանոնը»)։

Գաբրելյան Հովս.— «Հանգիստ երանելուն Յովհաննու ստուգեալ իբրև վաւերական, հանդերձ ժանօթութեամբ», Վիեննա, 1877: 53 էջ:

Գաբրելյան Հովս.— «Քաղուած Կանոնագրոց քննութենէն», հետեւյալ հրատ. հաւելելով ծում. Հ. Տաշյան, «Վարդապետութիւն առաքելոց անվաւերական կանոնաց մատենը», Վիեննա, 1896, 429—442:

Անվաւերական գրականութեան հարց:

Գաբրելյան Հովս.— «Յաւելուած Հ. Յովսէփ վ. Գաթրընեան ի մասին Շահապիվանի կանոնաց», Հաւելելու Ամսօրեայ, 1949, № 4—12, էջ 135—140:

Գալայեան Արա.— «Աստուածաշունչը և Ոսկան Երեանցի», Սիոն, 1966, էջ 53—57: Ստորագրված՝ «Ա. Գ.»:

Գալայեան Արա.— «Ոսկան Երեանցի՝ հայ տպագրութեան մեծ երախտաւորը», անդ, 1966, էջ 89—104:

Գալեմֆյարյան Գր.— «Միթար Այրիվանեցի և իւր նորագիւտ գրութիւնը», Հաւելելու Ամսօրեայ, 1891, էջ 161—167: Ստորագրված՝ «Հ. Գ. Գ.»:

Գալեմֆյարյան Գր.— «Տեսիլ Դանիէլի եւթներորդ» (1892): Տես ստորեւ՝ Kalemkian Gr., „Die siebente Vision Daniel's“.

Գալեմֆյարյան Գր.— «Պատմութիւն հայ լրագրութեան ի սկզբանէ մինչև մեր ժամանակները», Վիեննա, 1893, էջ 55, ծան. 1:

Գալեմֆյարյան Գր.— «Յովհաննու Յայտնութեան հին հայ թարգմանութիւնը», Հաւելելու Ամսօրեայ, 1896, էջ 58—59:

Գալեմֆյարյան Գր.— «Գ. Կորնթացոց անվաւերական թուղթը», անդ, 1896, էջ 59:

Աստուածաշնչի առաջին թարգմանութեան հարցի մասին:

Գալեմֆյարյան Գր.— «Դանիէլի է. տեսիլը», անդ, 1896, էջ 59—60:

Գալեմֆյարյան Գր.— «Աբիստոն երէց», անդ, 1896, էջ 282:

Գալեմֆյարյան Գր.— «Ոսկեդարեան և ոչ-ոսկեդարեան հայերէնի խնդիրը», Վիեննա, 1903:

Արտատպ. Հաւելելու Ամսօրեայ-ից, 1903, էջ 257—272 («Ոսկեդարեան և ոչ-ոսկեդարեան հայերէնները» խորագրով):

Գալեմֆյարյան Գր.— «Թուղթ Յովհ. Ա. Կաթողիկեայց, գլ. է, համար 7, 8, առ Հայս», Հաւելելու Ամսօրեայ, 1906, էջ 225—234:

Գալեմֆյարյան Գր.— «Արգար դպիր և տպագրած Մաշտոցը», անդ, 1912, էջ 385—392:

Արգար Թոխաթեցու տպագրած Մաշտոցարանի (Վիեննայի, 1565/66 թ.) մասին (էջ 391):

Գալեմֆյարյան Գր.— «1513-ի հայ տպագրին գիւտին պատմականը և նոր լուսարանութիւններ», անդ, 1913, էջ 709—718:

Դանում է, որ Հակոբ Մեղապարտի հայտնի հրատարակութիւնների շարքում եղել է և Մաշտոցարանը:

Գալեմֆյարյան Գր.— «Հայ Աստուածաշնչի տպագրութեան ջանքեր Ոսկանէն յառաջ», անդ, 1914, էջ 7—18:

Գալեմֆյարյան Գր.— «Հոռմալ առաջին հայ տպագրութիւնը 1579-ին է», անդ, 1914, էջ 17—22:

Գալեմֆյարյան Գր.— «Կենսագրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու» են, Վիեննա, 1915, էջ 304—308:

Հոռմում 1634—39 թթ. հայ. Աստուածաշունչը տպագրելու խնդիրը:

Գարագաւայան Ա. Մ.— «Յաւելուած պատմութեան հայ լեզուի», Ճաշակ Ոսկեղէն Դպրութեան, հտ. Բ, 1889, էջ 13—14:

Գարագաւայան Ա. Մ.— «Քննական պատմութիւն Հայոց ըստ նորագոյն պատմական լեզուաբանական և բանասիրական տեղեկութեանց», մասն Գ, Թիֆլիս, 1895, էջ 40—50, §§ 13—19:

Գարեգին Էպիսկոպոս: Տես՝ Սարգիսյան Գար.:

Գեղեք Հ.— «Համառօտ պատմութիւն Հայոց»: Տես ստորեւ՝ Gelzer H., „Armenien“.

Գեորգյան (Ճուղուրյանց) Բարգ.— «Պորենացին և Աստուածաշնչի՝ Մնացորդաց գրքերի՝ առաջին հայ թարգմանողը ասորերէնից», Տաքազ, 1905, էջ 145—147 և 162—163 (№ № 12 և 13):

Արտատպ. տես՝ Բագմալկալում, 1905, էջ 426—432:

ԳՆԱԿԱԿԱՆ ԹՈՐ.— «Գիրքը՝ իր երբեակ խորհուրդին մէջ», Ս ի ռ ճ, 1935, էջ 229—245: Ստորագրված՝ «Թորգոմ արքեպիս.»: 5

Նվիրված է հայկ. թարգմանության հարցերին: Արտատպ. տես՝ «Յուշարձան Աստուածաշնչի հայերէն թարգմանութեան հաղարձինգհարկումեակի», Երուսաղեմ, 1938, էջ 233—262:

ԳՈՐԳԵՆ ՀԱԿ.— «Ս. Գրոց էջմիածնական տպագրութիւնը», Բ ի լ Վ ա ճ ի ռ ճ, 1903, մարտի 18, № 1963:

ԳՈՐԴՆԱՆ Խ. Ս.— «Ամերիկացի միսիոնարներու մուտքը ի Թուրքիա», Հ ա յ ա ս ա. Կ ո չ ճ ա կ, 1926, էջ 303—304:

ԳՈՐԴՆԱՆ Խ. Ս.— «Միսիոնարաց կրթութեան գործը», անդ, 1926, էջ 427—428 և 523—524:

ԳՈՐԴՆԱՆ Խ. Ս.— «Հայ գիրք և լեզուն մինչև Մեսրոպ», անդ, 1930, էջ 552—553, 776—778, 810—813 (№№ 18, 25 և 26):

ԳՈՐԴՆԱՆ Խ. Ս.— «Ս. Գրոց Մեսրոպեան թարգմանութեան պարագայք», անդ, 1930, էջ 842—844 (№ 27):

Սույն հոգովի երկրորդ մասը սխալմամբ տպագրվել է առաջ՝ «Հայ գիրք և լեզուն մինչև Մեսրոպ» խորագրի տակ, անդ, էջ 617—619 (№ 20):

ԳՈՐԴՆԱՆ Խ. Ս.— «Հայ Աստուածաշունչը», անդ, 1937, էջ 939—941, 986—989 (№№ 39 և 41):

Բնագրաբանական դիտողություններ:

ԳՈՐԴՆԱՆ Խ. Ս.— «Հայկերէն գրչագիրների Աստուածաշունչ Մատենի», անդ, 1938, էջ 941—942, 966—968, 1022—1024 (№ № 40, 41 և 43):

Նույնը տես՝ հեղինակի հետևյալ գրքում. «Մեսրոպեան Աստուածաշունչը բանասիրութեան լոյսին տակ», Կահիրե, 1944, էջ 77—90:

ԳՈՐԴՆԱՆ Խ. Ս.— «Աստուածաշունչի պատմական քննադատութիւնը», Կահիրե, տպ. «Նուպար», 1942: (Հրատ. Մտասորական Սպասարկութեանց Գրասենեակի), թիւ 3):

Ունի հատուկ դուրս՝ «Աստուածաշունչի Մեսրոպեան թարգմանութեան պարագայք» (էջ 19—27):

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Բաբգեն Կյուլեսերյան, Հասկ, 1943, էջ 284:

ԳՈՐԴՆԱՆ Խ. Ս.— «Մեսրոպեան Աստուածաշունչը բանասիրութեան լոյսին տակ. Որ է շարք մը հետազոտութեանց՝ ի մասին

հայերէն Աստուածաշունչի բնագիր օրինակներուն, թարգմանութեան քերականեալ լեզուին, ասորերէնի և լուսարէնի տրոյն աղդիցութեանց, իրերայաջորդ թարգմանիչ և վերատուգիչ դպրոցներու կատարած դերերուն, կրկին թարգմանութեանց պարագայներուն, Հին և Նոր Կտակարանները կաղմող կանոնական և անկանոն գրոց թարգմանութեանց հանգամանքներուն, որոնք կը սահմանեն գլխակարգութեանց նիւթերը», Կահիրե, տպ. «Նուպար», 1944: ԺԲ + 822 էջ:

ԳՈՐԴՆԱՆ Խ. Ս.— «Աստուածաշունչ Նոր Կտակարան. Դրաբարէն աշխարհաբարի վերածեց Դարեգին եպ. Տրապիզոնի» (Գրասխոսական), Հ ա յ ա ս ա. Կ ո չ ճ ա կ, 1946, էջ 511—513 (№ 22):

Սույնի շարունակություն է կաղմում հաջորդ հոգվածը.

ԳՈՐԴՆԱՆ Խ. Ս.— «Համեմատութիւն Նոր Կտակարանի աշխարհաբար թարգմանութեանց», անդ, 1946, էջ 633—634, 683—684 (№ № 27 և 29):

ԳՈՐԴՆԱՆ Խ. Ս.— «Անկատարանական շարժման դարադարձ Հայոց մէջ (Պատմական տեսութիւն մը)», անդ, 1946, էջ 701—702, 730—731, 797—799, 823—824 (№ № 30, 31, 34 և 35):

Խոսում է հայ. աշխարհաբար և հայատառ թրք. թարգմանությունների, ինչպես և դրաբար հին թարգմանության՝ Կ. Պոլսի 1895 թ. հրատարակության մասին:

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՄԱՆԷ: ՏԵՍ՝ ՄԱՆԷՅԱՆ ՄԱՆԷ:

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Մ.— «Ամովսայ՝ Հարմօնայ՝-ն և Հայաստան», Ս ի ռ ճ, 1929, էջ 177—178: Ստորագրված՝ «Ս. Տէր Մ. Գրիգորեան»:

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Մ.— «Երախալրիք հայկական տպագրութեան: Ա. Առաջնագոյն հայկական տպագրութիւնը: Բ. Արգարի Սաղմոսարանն», անդ, 1937, էջ 247—252: Ստորագրված՝ «Ս. Տէր Մ. Գրիգորեան»:

ԴԱՎՅԱՆ ՀԱՅԿ— «Հայ գիրքը 1801—1850 թթ.», Երևան, 1967:

Նշում է բաղմամբիվ հրատարակություններ:

ԴԵՐԱԿՅԱՆ Մ.— «Մի առաջարկութիւն հայկական տպագրութեան 400-ամեակի առթիւ», Մ շ ա կ, 1912, մալիսի 11, № 39:

Առաջարկում է էջմիածնում հրատարակել Աստ-
վածաշնչի կամ զոնե Նոր Կտակարանի հայ եկեղեցա-
կան իշխանություններից վավերացված աշխարհաբար
մի թարգմանություն՝ օգտագործելով եղած թարգմա-
նություններից մեկը և կամ ձեռնարկելով ինքնուրույն
մի թարգմանություն:

Դեռնակյան Մ. — «400-ամեակի չորե-
կեանը», անդ, 1912, մայիսի 23, № 109:

Նշում է, որ Աստվածաշնչի Բրիտանական և Ար-
տաքին Ընկերությունը 1910 թ. էջմիածին է ուղարկել
Նոր Կտակարանի աշխարհաբար նոր սրբագրված մի
թարգմանությունը՝ կաթողիկոսի թույլտվությունն ստա-
նալու և էջմիածնի տպարանում տպագրելու համար,
բայց Սինոդը չի հաստատել: Հեղինակը վերաբարձում
է նույն հարցը:

Դիոնեսիոս եպս. Տես՝ Կարապետյան Դիոն.

Դուրյան Եղ. — «Յովնանու դղմենին
(Թարգմանութեան հին վէճ մը)», Մա ս ի ս,
1896, հուլիսի 13 (Խե տարի, № 7), էջ
212—215:

Վերաբերում է Հովնանի գրքի Դ. 5—6 տների բը-
նագրին: Արտատպ. տես՝ հեղինակի «Ուսումնասիրու-
թիւնք և քննադատութիւնք», Երուսաղեմ, 1935, էջ
417—421:

Դուրյան Եղ. — «Սրբագրութիւններ մեր
նախնեաց Աստուածաշունչին վրայ», անդ,
1896, հուլ. 20 (Խե տարի, № 8), էջ 227—
232:

Արտատպ. տես՝ հեղինակի «Ուսումնասիրութիւնք
և քննադատութիւնք», Երուսաղեմ, 1935, էջ 423—429:

Դուրյան Եղ. — «Անկանոն գիրք Հին
Կտակարանաց, հաւաքեալ ձեռամբ Հ. Սար-
գիս Յովսէփեանցի, Վենետիկ, 1896», անդ,
1896, հուլ. 27 (Խե տարի, № 9), էջ 277—
282:

Արտատպ. տես՝ հեղինակի «Ուսումնասիրութիւնք
և քննադատութիւնք», Երուսաղեմ, 1935, էջ 485—489:

Դուրյան Եղ. — «Մնացորդաց գիրքերու
նորագիւտ թարգմանութիւնը», անդ, 1900
օգոստ. 12 (Խե տարի, № 33), էջ 515—519

Արտատպ. տես՝ հեղինակի «Ուսումնասիրութիւնք
և քննադատութիւնք», Երուսաղեմ, 1935, էջ 465—475:

Դուրյան Եղ. — «Լուսանցքի նոթեր (Ս.
Դրոց հայերէն թարգմանութեան մասին)»
ԼՈՅԱ (շթթթ.), Կ. Պոլիս, 1906, էջ 307—
308, 391—392, 420—422, 568—569, 636—
638:

Բնագրական գիտողություններ են: Արտատպ. տես՝
հեղինակի «Ուսումնասիրութիւնք և քննադատութիւնք»,
Երուսաղեմ, 1935, էջ 557—569:

Դուրյան Եղ. — «Սրբագրութիւններ Մա-
կարայեցոց Ա. և Բ. գրքերու թարգմանու-
թեան վրայ», Արևելեան Մամուլ
(Եռամսյա), 1908, էջ 444—451 (№ 2):

Դուրյան Եղ. — «Մեր եկեղեցական կա-
նոնները», Տաճար, 1909, էջ 68—69,
103—105 և 136—138:

Անվավերականների մասին է:

Դուրյան Եղ. — «Թղթակցութիւն [Առ Հ.
Կարապետ Տ. Սահակեան]», Բազմավեպ,
1909, էջ 161:

Շոշափում է քննադական հարցեր (Մակարայ. և
Դանիելի գրքերը):

Դուրյան Եղ. — «Բառազննական դիտո-
ղութիւն մը. Արաբեան, Աւարտ (Աւար-
տունք—Արտեանունք)», Սինոն, 1927, էջ
12—14:

Արտատպ. տես՝ հեղինակի «Ուսումնասիրութիւնք և
քննադատութիւնք», Երուսաղեմ, 1935, էջ 503—506:

Դուրյան Եղ. — «Նորագիւտ գլուխներ
Սիրաքայ գիրքին հին թարգմանութեանէն
(գլ. ԽԲ. 25 հմր.— գլ. ԽԶ. 6)», անդ, 1927,
էջ 246—250: Ստորագրված՝ «Ե. Ե. Դ.»:

Արտատպ. տես՝ հեղինակի «Ուսումնասիրութիւնք
և քննադատութիւնք», Երուսաղեմ, 1935, էջ 317—326:

Դուրյան Եղ. — «Նկատողութիւն մը Մա-
կարայեցոց Դ. գիրքին սխալ մէկ թարգ-
մանութեան մասին», անդ, 1928, էջ 209—
210: Ստորագրված՝ «Ե. Ե. Դ.»:

Արտատպ. տես՝ հեղինակի «Ուսումնասիրութիւնք
և քննադատութիւնք», Երուսաղեմ, 1935, էջ 357—362:

Դուրյան Եղ. — «Մեր թարգմանիչնե-
րուն կարծեցեալ երաւյագիտութիւնը», անդ,
1929, էջ 63—64, 116—119, 152—154:

Արտատպ. տես՝ հեղինակի «Ուսումնասիրութիւնք
և քննադատութիւնք», Երուսաղեմ, 1935, էջ 209—225:

Դուրյան Եղ. — «Նկատողութիւններ Էզ-
նիկի աստուածաշնչական վկայութիւններու
մասին», անդ, 1929, էջ 250—253: Ստորա-
գրված՝ «Ե. Ե. Դ.»:

Արտատպ. տես՝ հեղինակի «Ուսումնասիրութիւնք
և քննադատութիւնք», Երուսաղեմ, 1935, էջ 363—371:

Դուրյան Եղ. — «Հատավաճառ բառին
նշանակութիւնը: (Մատթ. ԻԱ. 12. Մարկ.
ԺԱ. 15. Յովհ. Բ. 15)», անդ, 1929, էջ 253—
255:

Արտատպ. տես՝ հեղինակի «Ուսումնասիրութիւնք
և քննադատութիւնք», Երուսաղեմ, 1935, էջ 516—519:

ԳրԱնՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Պ. Տեր-Պողոսյան, Հանդես Ամսօրեայ, 1930, էջ 626:

Դուրյան Եղ.— «Պատմութիւն հայ մատենագրութեան», Երուսաղեմ, 1933, էջ 19—21:

Դուրյան Եղ.— «Քննութիւն մը Հ. Տաշեան վարդապետի Վարդապետութիւն առաքելոց՝ անվաւերական կանոնաց մատենին վրայ» (գրված՝ 1897 թ.), տես հեղինակի հետեւյալ երկում. «Ուսումնասիրութիւնք և քննադատութիւնք», Երուսաղեմ, 1935, էջ 143—164:

Դուրյան Ղեվ.— «Սուրբ Գրոց բնապատմութիւնը», Լոյս (շրթթ.), Կ. Պոլիս, 1906, էջ 517—519, 556—558, 622—623, 652—654, 679—680, 702—706, 749—750, 779—792, 796—798, 821—823, 870—871, 896—897, 994—997. 1907, էջ 217—220, 232—234:

Խորագրին հաջորդում է հետեւյալ ծան.— «Այս խորագրին ներքև պիտի խօսինք Ս. Գրոց մէջ յիշուած բոլոր հանրերու, բոյսերու և կենդանիներու վրայ այսօրեան կարգաւ»:

Դուրյան Ղեվ.— «Բառարան Ս. Գրոց բնապատմութեան», Տաճար, 1909, էջ 15—22, 50—54, 82—85. 1910, էջ 182—184, 248—249, 380—381:

Դուրյան Ղեվ.— «Կիրարոնին հնախօսութիւնը Ս. Գրոց մէջ և սրբագրութիւն մը» անդ, 1912, էջ 275—276:

Դուրյան Ղեվ.— «Կնիւնը Ս. Գրոց մէջ և սրբագրութիւններ», անդ, 1912, էջ 535—536:

Դուրյան Ղեվ.— «Սուրբ Գրքի բոյսերը», Հանդես Ամսօրեայ, 1914, էջ 335—338, 501—506, 648—656:

Եզանյան Օ. Ս.— «Մատենագիտական ուղեցոյց Մաշտոցի անուան Պետ. Մատենադարանի աստուածաշնչական ձեռագրերի: (Անտիպ, Երևանի Պետ. Մատենադարանում):

Բաղկացած է 1240 մեքենագիր էջերից: Նախաբանում ասվում է. «Մաշտոցի անուան Մատենադարանի ձեռագրական ֆոնդերում առկայ Աստուածաշունչ գրքերի մատենագիտական սոյն ուղեցոյցն ընդգրկում է Հին և Նոր Կտակարանի բոլոր կանոնական և պարականոն գրքերը, կից ցանկերն ու նախադրութիւնները, ինչպէս նաև դրանց ամփոփականօրէն առնչուող մի շարք այլ նյութեր՝ անկախ բովանդակող ձեռագրի բնոյթից: Ուղեցոյցից դուրս են մնում ծիսական ժողովածուները և հղած ընթերցումները, մեկնողական ու աստուածաբանական գործերում բերուած քաղուածքները, որոնց հաշուառումն որքան և ցանկալի, նոյնքան և անիրագործելի է, ինչպէս նաև Նոր Կտակարանից անջատ ընդօրինակուած Աւետարանները (շուրջ 1800 միավոր): Դրանց համար, կարծում ենք, նպատակաւոր էր կը լինէր կազմել առանձին ուղեցոյց: Աւետարաններից աչտեղ ընդգրկուած են միայն ամբողջական Աստուածաշնչերի և Նոր Կտակարանների մէջ ընդօրինակուածները»:

Հատորը կազմված է 472 տարբեր ձեռագրերում հղած նյութերի հիման վրա: Այս ուղեցոյցը հնարավորութիւն է տալիս դյուրութեամբ գտնելու երևանի Պետ. Մատենադարանի ձեռագրերում հղած սուրբգրական նյութերը, յուրաքանչյուր նյութի համար նշելով ձեռագրի համարը և էջերը: Եթէ սրէէ նյութ ձեռագրում թերի է, ցույց է տրված, թե նրա ս'ր մասերն են պահուած:

Եղիայան Բյուզ.— «Ոսկեդարու բացումը հայ նշանագրերու գիւտով», Հասկ (ամս.), 1963, էջ 4—11:

Եղիայան Բյուզ.— «Արամէական, ասորական և արևելեան այլ թարգմանութիւններ Ս. Գրոց», անդ, 1966, էջ 209—217:

Եսան: Տես՝ Տեր-Անգրեասյան Եղվ.:

Եւմոնի Վ.: Տես՝ Էւմոնի Վ.:

Զամինյան Աբր.— «Հայ գրականութեան պատմութիւն», մասն Ա, Նոր-Նախիչեան, 1914, էջ 46—47: Բ տպ. «Պատմութիւն հայոց հին գրականութեան», Բելյուսթ, 1941, էջ 37—38:

Զարբհանալյան Գար.— «Յաղագս թարգմանութեան Աստուածաշունչ տառից ի հալ լեզու», Բաղմալիկալ, 1850, էջ 212—217. 1851, էջ 230—237:

Զարբհանալյան Գար.— «Հայկական Մատենագիտութիւն», Վենետիկ, 1883, էջ 33—54 (Արդիու հայերէն), 43 (Առկալաց գիրք), 55—59 (Աստուածաշունչ), 76—77 (Աւետարան), 140 (Գործք առաքելոց), 244 (Իմաստութիւն Յեսուայ որդւոյ Սիրաքայ, Իմաստութիւն Սողոմոնի), 502—505 (Նոր Կտակարան), 595—608 (Սաղմոս):

Զարբհանալյան Գար.— «Աստուածաշունչ Գիրք», Բաղմալիկալ, 1888, էջ 107—118, 192—202, 289—312:

Քննում է հետեւյալ հարցերը. «Թարգմանութիւն Եօթնասանից», «Ասորի հին թարգմանութիւնք», «Առաջին թարգմանութիւն Ս. Գրոց ի հայ լեզու յասորակա-

նէ», «Թարգմանչաց երթն ի Բիւզանդիոն», «Երկրորդ թարգմանութիւն Ս. Գրոց ի յունականէ», «Հնագոյն օրինակը Ս. Գրոց ի յուն լեզու», «Հնագոյն գրչագիրը Ս. Գրոց ի հայ լեզու»:

Զարբհանալյան Գար.— «Հայ թարգմանութեան Ս. Գրոց կարգ և դասաւորութիւն», անդ, 1889, էջ 104—108:

Զարբհանալյան Գար.— «Անյայտ կամ անվաւեր գիրք ի Հին Կտակարանի», անդ, 1889, էջ 134—137:

Զարբհանալյան Գար.— «Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց (Ղար Դ—Ժ^Գ)», Վենետիկ, 1889, էջ 57—245 («Աստուածաշունչ գիրք»):

Բազմավէպ—ի 1888 և 1889 թթ. հատորներում հեղինակի հրատարակած հոդվածները նույնութեամբ ներառված են սույն հրատարակության 57—186 էջերում, որից հետո՝ նոր նյութեր են:

Զարբհանալյան Գար.— «Յուցակ հայերէն գրչագրաց Մատենադարանի ուխտին Միխիթարյ ի Ս. Ղազար Վենետիկոյ (Աստուածաշունչ)», Բագմավէպ, 1891, էջ 33—40, 65—69, 97—100, 129—134 և 209—214:

Զարբհանալյան Գար.— «Պատմութիւն հայկական տպագրութեան, սկզբնաւորութեան մինչ առ մեզ», Վենետիկ, 1895, էջ 43—46, 55, 61—62, 64—67, 81—83, 86—90, 95, 105—111, 177:

Զարբհանալյան Գար.— «Ուսումնասիրութիւնք...» (1895 թ.): Տես՝ Շրումպֆ Գ. Ա.

Զարբհանալյան Գար.— «Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն», Գ տպ., Վենետիկ, 1897, էջ 614: Դ տպ., Վենետիկ, 1932, էջ 613—614:

Սաղմոսարանի հայկ. թարգմանության «ստուգ» օրինակի մասին:

Զարգարյան Պիմ.— «Դաւիթի Սաղմոսները թուրքերէնի թարգմանող հայեր», տես՝ Բ. Թեյան, Երջանիկ (տարեգիրք), Կ. Պոլիս, 1947, էջ 63—64:

Զեբիյան Լեվ.— «Անկորնչելի վաստակ մը», Բագմավէպ, 1966, էջ 322—323:

Ոսկանյան Աստվածաշնչի տպագրության մասին է:

Զղջանյան Նդ.— «Նշմարներ՝ զոհը կամ քնծան մատնանշող զանազան բառերու մա-

սին Հին Կտակարանի մէջ», Սիոն, 1930, էջ 113—115:

Է. Ք. Ն.— «Աստուածաշնչի նոր հրատարակութիւնը», Նոր-Դար, 1903, փետր. 20, № 33:

Աստվածաշնչի 1903 թ. տպագրության փորձի առթիվ:

Էսապալյան Պող.— «Աւետարանի հայերէն թարգմանութեան սկզբնագրի հարցը», Հանդես Ամսօրեայ, 1930, էջ 156—163:

Էսապալյան Պող.— «Հայերէն աւետարաններու սկզբնագրի հարցը և Ագաթանգեղոսի և Ղազար Փարպեցւոյ կոչումները», անդ, 1935, էջ 571—596. 1936, էջ 22—40, 185—195, 338—349:

Ֆրնս. ամփոփումը՝ „Le modèle des Évangiles arméniens et les citations d'Agathange et de Lazare de P'arpi“ (անդ, 1935, էջ 635—640. 1936, էջ 127—128 443—448):

Էսապալյան Պող.— «Տատիանի համարաբառն և հայերէն Աւետարաններու առաջին թարգմանութիւնը», Վիեննա, 1937: 127 էջ:

Ֆրնս. ամփոփումը՝ P. Essabalian, „Le Diatessaron de Tatien et la première traduction des Évangiles arméniens“ (էջ 110—127):

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Ա. Ա., Հայրենիք (ամս.), Բոստոն, 1938, հոկտեմբեր, էջ 173—175: Թ[որգոմ Դուշալյան], Սիոն, 1937, էջ 344: Նորայր Պողարեան, Հասկ, 1938, էջ 28—29:— W. Hengtenberg, Byzantinische Zeitschrift, Bd. XXXVII, 1937, S. 520:

Էրմոնի Վ.— «Քննադատական ուսումնասիրութիւն Ս. Գրոց հայկական թարգմանութեան վրայ»: Տես ստորեւ՝ Ermoni V., „Étude critique sur la version arménienne de la Bible“:

Թիւրյաբյան Միհր.— «Ի՞նչ է եղած Խորենացիին բաժինը Աստվածաշունչի հայերեն թարգմանության մէջ», Պաւստաւան Կաթողիկոս, 1970, № 3 (50), էջ 249—250:

Թորոսյան Խոսր.— «Միխիթար Գոշի Դատաստանագրքի առնչակցութիւնը Աստվածաշունչ գրոց հետ», Տեղեկագիրք

(ՀՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի), հաս. գիտ., 1963, № 4, էջ 61—74:

Թուրոսյան Հովհ. — «Վարք Մխիթարյան արքայի Սերաստացույց», Վենետիկ, 1901, էջ 432—436 և 444—445:

Թուրոսյան Հովհ. — «Հայագետ մը [Ուրարտի ֆալգատի] և իր հայ բանասիրական գործունեությունը», Բազմազան, 1923, էջ 161—166:

Թուրոսյան Հովհ. — «Նշանակություն և բնագրական հարցեր»:

Թուրոսյան Հովհ. — «Հայ ուղեգրեր և Աստուածաշունչի թարգմանությունը», անդ., 1935, էջ 293—313:

Ֆրանս. ամսագրումը՝ «Le siècle d'or arménien et la version de la Bible» (էջ 465): Արտատպ. (հայերեն)՝ Ա. Կապույ, 1935, հաս. 7, 8, 9, 12, 13, 14, 15 (№ 167—173): Նոր օր, Ֆրեզնո, 1935, հյւ. 12, 19, 26. օգոստ. 2, 9, 16, 23:

Թոփչյան Բաբ. — «Աստուածաշունչի հայերեն առաջին տպագրությունը», Սիոն, 1966, էջ 112—115:

Թոփչյան Բաբ. — «Հայերեն ձին Կտակարանի պարականոն գրքերը», Հասկ (ամս.), 1966, էջ 273—276:

Թոփչյան Հակ. — «Ս. Գրքի տպագրությունը», Նոր-Գար, 1902, տպր. 13, № 58:

Թոփչյան Հակ. — «Կրկին Ս. Գրքի հրատարակության առթիւ», անդ., 1902, հոկտ. 8, 9, № № 142, 143:

Իսխանյան Ռաֆ. — «Նորը հայ հնագույն տպագրությունների վերաբերյալ», Բանբեր Մաաբեադարանի, № 7, 1964, էջ 275—295:

Իսխանյան Ռաֆ. — «Ոսկանյան տպարանը և նրա հրատարակած Աստուածաշունչը», էջ մի Ժի (ամս.), 1966, № 11—12, էջ 130—158:

Լեո — «Հայկական տպագրություն», հտ. Ա (2-րդ տպ.), Թիֆլիս, 1904, էջ 96—98:

Լեո — Նույնը՝ հտ. Բ, Թիֆլիս, 1902, էջ 67, 212—213 ևն:

Լեո — «Հայ գրքի մօնը», Թիֆլիս, 1912, էջ 66—68 ևն:

Լեվոնյան Գար. — «Առաջին հայերեն Աստուածաշունչի տպագրությունը», Հասկ (ամս.), 1966, էջ 158:

Արտատպ. է հեղինակի «Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը» (Երևան, 1958) գրքի 102—106 էջերից:

Լորենցի Յ. — «Ա. Ա. Պետրեանի 'Աստուածաշունչի թարգմանության' առթիւ»։ Տես ստորև՝ Պետրեանի Ա. Ա., «Պատմական ակնարկ...»։ (Գրախոս. բաժին):

Խաչատրյան Գր. — «Ա. և Բ. Մնացորդացի գրքերի նորագիտ հայ թարգմանությունը», Վարքապատ, տպ. էջմիածնի, 1896: V+10 էջ:

Արտատպ. Արարատ-ից, 1896, էջ 311—317 (Ա. և Բ. Մնացորդացի գրքերի ասորերենից հայ թարգմանությունը):

ԳՐԱՆՈՍՏՈՒԹՅՈՒՆ. (Անանուն), Արձագանք, 1896, օգոստ. 2 (14), № 83, էջ 3—4:— Մ. Շովրյան, անդ., էջ 4:— (Անանուն), Հանդես Ամսորայ, 1896, էջ 286 և 315:— Կ. Վ. [Տեր-Մկրտչյան], Արարատ, 1896, էջ 459—460:— F. Müller, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Bd. X, 1896, S. 266—267.

Խաչատրյան Գր. — «Մարաբա Մծորնացի կամ Կեղծ-Ազաթանգեղոս» (1898 թ.): Տես ստորև՝ Халатянц Гр., «Армянский эпос в 'Истории Армении' Моисея Хоренского».

Խաչատրյան Գր. (հրատ.) — «Գիրք Մնացորդաց ըստ հնագույն հայ թարգմանություն: Զատաշինն ած ի լոյս ըստ կրկին ձեռագիր օրինակաց հանդերձ Բ. լուսագիր նմանատպությունները նոցին, Գրիգոր Խալաթեանց», Մոսկվա, տպ. Վարվառէ Գատյուկ, 1899. IV+ԺԱ+116 էջ:

ԳՐԱՆՈՍՏՈՒԹՅՈՒՆ. Սուրբ. Պարոնյան, Բանասեր, 1899, էջ 344:— P. Vetter, Literarische Rundschau, 1900, 1 Februar. նույնի հայ. թարգմ. «Մնացորդացի գրքի նորագիտ բնագիր մը», Բազմազան, 1900, էջ 458—460:— Բ. Չրաքյան, Բազմազան, 1900, էջ 117—122:

Խաչատրյան Գր. (հրատ.) — «Աւետարան ըստ թարգմանության նախնեաց մերոց, գրեալ ՅԼԶ թ. Հայոց և լամի 887: Լուսատիպ հրատարակություն գրչապրի Լազարեան ձեռագրանի Արեւելեան Լեզուաց: Արեւամբք պատուով հոգաբարձուի ձեռագրանիս իշխան Սրմէնի Աբամելիք-Լազարեան: Մոսկվա, ՌՅՆԸ—1899»:

Խաչատրյան Գր. — «Լազարեանց ձեռագրանի Աւետարանը», Բանասեր, Փարիզ, 1900, էջ 292—312:

Զեռագրի լուսատիպ հրատարակությանը կցված «Յատաշարան»-ն է՝ ամբողջությունը:

Խալարեան Գր.— «Մի նոր օրինակ նորագիւտ Մնացորդաց գրոց», Հաւնդէս Ամսօրեայ, 1901, էջ 193—195:

Նկարագրում է Լոնդոնի Lambeth Palace-ի հայ. ձեռ. Հին Կաթողիկոսական համեմատում է Մնացորդաց գրքի օրինակը արդեն ծանոթ երկու օրինակների հետ:

Խալարեանց Գր.— «Հայ Արշակունիքում Մովս. Սորենացու» (1906 թ.): Տես ստորև՝ Халатянц Гр., „Армянские Аршакиды в Истории Армении“ Моисея Хоренского“.

Խանամիբեան Գ. Ս.— «Հայ լեզուի ծագումը և զարգացումը: Ս. Գրոց թարգմանութիւնը», Պալար, 1935, փետր. 2, 3, 5—10, 12—17, № № 28—41 (8169—8181):

Խաչատուր Զուղայեցի.— «Պատմութիւն Պարսից», Վաղարշապատ, տպ. էջմիածնի, 1905, էջ 121—122 էն:

Խաչերյան Լեվ.— «Հայ մատենագրության սկզբնավորման շրջանի հայերենը», Բաղրի Մատենադարանի, № 7, 1964, էջ 97—111:

Խաչիկյան Լ. Ս.— «Գրիգոր Պարթևին վերագրված 'Հարցումը' որպէս հայ մատենագրության երախտիք», անդ., էջ 305—306:

Եզնիկի Նեղ շաղկապի—ում գտնված սուրբգրական մեջբերումների մասին է:

Խաչկոնց Դ.— «Նոր Կաթարանի խումբագրութեանց ազգականները», Բիւրակն, 1898, էջ 513—518 (№ 28):

Խոսեան Ս., Կարողիկոս Տաճն Կիլիկիո— [Կոնդակ հայերեն Աստուածաշնչի տպագրության 300-ամյակի առթիւ, 11 մարտի 1966 թ.], Հասկ (ամս.), 1966, էջ 73—77:

Խորմյան Մկ.— «Աստուածաշնչի պատկերազարդ տպագրութիւնն էջմիածնի մէջ», Ս. Հայրապետին շրջաբերական կոնդակը», Բիւրակն, 1900, ապր. 30, № 1070, մայ. 1, № 1071:

Ծալյան Ս. Գ.— «Աստուածաշնչի հին թարգմանութիւնը», Տաքի (տարեգիրք), 1926, էջ 40—49:

Բնագրական դիտողութիւններ են:

Ծալյան Միգ.— «Ս. Գրոց հայերէնի թարգմանութիւնը», Բիւրակն, 1903, էջ 213—215 (№ 11):

Ծովական Ն.: Տես՝ Պողոսյան Ն.:

Կ. Վ.: Տես՝ Տեր-Մկրտչյան Կար.:

Կարապետյան Դիոն. Տես ստորև՝ Ահա-նուն, «Բարաստան խնկոց» (անտիպ) և «Համաբարբառ կամ ցանկ նմանա- ձայն բառից Նորոյ Կաթարանի» (տպ. Զմյուռնիա, 1848):

Կարապետյան Հովհ. Պ.— «Հայերէն բառեր երբայցիկէն մէջ և երբայցիկէն բառեր հայերէնի մէջ», Հայաստ. Կոչնակ, 1931, էջ 1552—1553, 1618—1619, 1644—1646 (№ № 49, 51, 52):

Կարիբե Օգ.— «Նորագոյն աղբիւրք Մովսիսի Սորենացու»: Տես ստորև՝ Carrière Aug., „Nouvelles sources de Moïse de Khoren“.

Կարիբյան Արս.— «Անարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմութեան», Երևան, 1956:

ԳԼՍՈՍՏՈՒԹՅՈՒՆ.— Լ. Քյուրտյան, Բազմավէպ, 20 1957, էջ 49—50:

Կյուլեսերյան Բաբգ.— «Աստուածաշունչի նոր տպագրութիւնը էջմիածնի մէջ», Արևիկ (օրագիր), Կ. Պոլիս, 1902, նոյ. 25 և 26, № 5084 և 5085:

Կյուլեսերյան Բաբգ.— «Սուրբ գրոց ընթերցումները հայ եկեղեցու մէջ», Լոյս (շրթթ.), Կ. Պոլիս, 1905, № 16, էջ 395—397: Անստորագիր:

Կյուլեսերյան Բաբգ.— «Յայտնութեան Դիրքը ինչո՞ւ համար չի կարդացուիր եկեղեցու մէջ», անդ., Կ. Պոլիս, 1905, № 50, էջ 1189—1190: Անստորագիր:

Կյուլեսերյան Բաբգ.— «Եղիշէ. Բնական ուսումնասիրութիւն», Վիեննա, Միսի- թարյան տպ., 1909, էջ 133 (ծան. 2) և 213:

Կյուլեսերյան Բաբգ.— «Նախագրութիւն Ս. Գրոց և Դէորդ Լամբրոնցի կամ Սկեղացի», Հաւնդէս Ամսօրեայ, 1915, էջ 70—76:

Կյուլեսերյան Բաբգ.— «Հայերը և թիւրք լեզուն», Տաքի (տարեգրք), Ե տարի, 1929, էջ 15—16:

Կյուլեսերյան Բաբգ.— «Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան ժե-րգ դարադարձը, 434—1935», Հասկ (ամս.), 1935, էջ 13—18:

Արտատպ. տես՝ Մշակ, Յրեղնո, 1935, հաս. 21 և 25, № 983—984: Նաև՝ հետևյալ հրատ. մեջ, «Յուշարձան Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան հաղարհինգհարիւրամեակի», Երուսաղեմ, 1938, էջ 410—418:

Կյուլենեւյան Բարգ.— «Մխիթար Աբրայ և Աստուածաշունչի տպագրումը», Հ ա յ Կ (ամս.), 1935, էջ 59: Անստորագիր:

Կյուլենեւյան Բարգ.— «Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան ժե. դարադարձին առթիւ», անդ, 1935, էջ 98—100: Անստորագիր:

Ոսկանյան տպագրութեան մասին է:

Կոզյան Սահ.— «Մակարայեցւոց Բ. դրքի հայերէն թարգմանութիւնը. Բնական տառադարձութիւն», Վիեննա, 1923: 207 էջ:

Արտատպ. Հանդիս Ամստերդամի, 1921, էջ 555—563, 1922, էջ 17—22, 80—88, 205—214, 345—356, 424—434, 535—548, 623—631. 1923, էջ 9—19, 105—115, 227—236, 321—327:

Կոզյան Սահ.— Դասական հայերէնը և Մակարայեցիք, Հ ա յ Կ Ե Ս Մ ա ռ Ե ա յ, 1923, էջ 385—395:

Կոզյան Սահ.— «Սուրբ Գրքը՝ հայերէն», Արաղ (թերթ), Բուխարեստ, 1935, մարտի 3, № 278—279:

Կոզյան Սահ.— «Բանաստեղծութիւն Ս. Գրոց», անդ, 1935, օգոստոսի 11, № 328—329:

Կոզյան Սահ.— «Աստուածաշունչը հայերէն», Բուխարեստ, տպ. «Արաղ», 1939: 96 էջ:

Կոնիքի Գ. Կ.— «Պամփիլեան օրինակ Սուրբ Գրոց» (1895 թ.): Տես ստորեւ՝ Conybeare F. C., „On the Codex Pamphili and the date of Euthalius“.

Կոնիքի Գ. Կ.— [Նամակ առ Հ. Յ. Տաշեան], Հ ա յ Կ Ե Ս Մ ա ռ Ե ա յ, 1895, էջ 17—18:

էջմ. Մատ. Կար. № 940 ձեռագրի հիման վրա հրատարակում է Հովհաննու Ավետարանի Բ. 1—11 հատվածը ներկայացնող նոր և անսովորական բնագիրը, որ, ըստ իրեն, հայերը պետք է առած լինեն Պապիասից կամ Սևետարան որ ըստ Հրէից՝ անվավերականից:

Կոստանյան Ս. Ս.— «Նախարար տերմինների մասին», Պ ա տ մ ա-ր ա ն ա ի ր ա կ ա ն Հ ա յ Կ Ե Ս, 1973, № 3 (62), էջ 151—160:

Քննության է առնում նախարար բառը՝ Աստվածաշունչի հոնարեն Յոթանասնից բնագրի և հայկական թարգմանության համեմատության մեջ:

Կոստանյան Կար.— «Համամ Արեւելիք», Վաղարշապատ, 1896, էջ 22—23:

Արտատպ. Արաբա-ից, 1896, էջ 169—176: «Առկայ» դրքի բնագրական տարբերակների մասին է:

Կոնկոսյան Ք., Ոսկանյան Ն.— «Հայերեն Աստվածաշունչի առաջին տպագրութիւնը և նրա տարբերակը», էջ մի և ծի ն (ամս.), 1966, № 11—12, էջ 168—175:

Կոնկոսյան Ք., Ոսկանյան Ն.— «Նոր Զուգայի տպարանում», Գրական Թերթ, 1970, հնդ. 30, № 5 (1519):

Կոնկոսյան Ք. Կար.— «Եօթանասնից թարգմանութիւնը», Հ ա յ Կ Ե Ս Մ ա ռ Ե ա յ (օրաթ.), 1892, օգոստ. 25, № 221:

Հ. Գ. Գ. Տես՝ Գալեֆֆյարյան Գր.:

Հայրապետյան Երվ.— «Աստուածաշունչի թարգմանութեան և թարգմանիչների դերը հայ մշակույթի մէջ», Հ ա յ Կ Ե Ս Մ ա ռ Ե ա յ, 1938, մարտ, էջ 117—127:

Հառնաթ Ս. Տես ստորեւ՝ (Անանու), «Վերջին նորանոր դիւտեր...» (1898 թ.):

Հասիսյան Քրք.— «Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան պատմութիւնից», էջ մի և ծի ն (ամս.), 1960, № 7, էջ 14—23: Ստորագր.՝ «Ա. Հ.»:

Հառնաթյան Սեթ— «Եղիշէի և Մակարայեցւոց գրքերի լարաբերութեան խընդիրը», Արաբա, 1896, էջ 553—555: Ստորագրված՝ «Ս. Յ.»:

Հառնաթյան Սեթ— «Մարգարէից գրքերի հետքերը Եղիշէի պատմութեան մէջ», անդ, 1897, էջ 211—212: Ստորագրված՝ «Ս. Յ.»:

Հացունի Վարգ.— «Կենսագիր և նկարագիր Եղնկայ վարդապետի Կողբացւոյ», Բաղմաձեպ, 1893, էջ 161—170: Ստորագրված՝ «Հ. Վարդան Սօմունճեան»:

Հացունի Վարգ.— «Յորհրդածութիւնը Եղիշէի պատմութեան վերայ», Վենետիկ, 1896, էջ 178—181:

Եղիշէի Պատմութեան և Մակար. Ա. ու Բ գրքերի աղբյուրի մասին է: Նույն հատվածը տես նաև՝ Բաղմաձեպում, 1897, էջ 145—146:

Հացունի Վարգ.— «Մլքէի Աւետարանին Յ տառը մենագիր կը ֆուսյ», Բաղմաձեպ, 1911, էջ 128—137:

Հացուճի վարդ.— «Ո՞վ էր Մլքե թագուհին», անդ, 1925, էջ 364—366:

Հացուճի վարդ.— «Աստուածաշունչն ու Հայաստան», անդ, 1935, էջ 316—334:

5 **Ֆրնս. ամփոփումը՝** «La Bible et l'Arménie» (անդ, էջ 465—466):

Արտատպ. (հայերենը) տես՝ «Յուդարձան Աստուածաշունչի հայերեն թարգմանության հազարհինգ-հարիւրամեակի», Նրուսաղեմ, 1938, էջ 375—396:

10 **Հացուճի վարդ.**— «Ս. Գրոց ընտրելագոյն գրչագիրք Ս. Ղազարու մէջ», անդ, 1935, էջ 402—410:

Ֆրնս. ամփոփումը՝ «Les meilleurs manuscrits de la Bible à St. Lazare de Venise» (անդ, էջ 467):

Հացուճի վարդ.— «Մլքէի աւետարանին թուականը», անդ, 1939, էջ 109—112:

Դրութեան թվական է համարում՝ 902:

Հացուճի վարդ.— «Պատմութիւն հայոց աղօթամատուցին», Վենետիկ, 1965:

Նախագիտ լույս է տեսել Բազմավեպում՝ 1956—1965—թթ. ընթացքում:

Հերյան Երվ.— «Արդի հայերէնը և Աստուածաշունչի աշխարհաբար թարգմանութիւնը», Հայաստ. Կոչնակ, 1935, էջ 993—994, 1017—1018 (№ № 42—43):

25 **Հոնու.**— «Հայերէն գունատոր նկարներով Աստուածաշունչ մը. Ուշագրաւ յայտնութիւններ», Բիւրակն, 1904, էջ 213—214 (№ 10):

30 Միս. Սերաստացու՝ 1733 թ. կատարած տպագրութեան մասին է:

Հովակիմյան Հ.— «Թարգմանութեանց թագուհին և հայերը», Մշակ, Ֆրեզնո, 1935, 25 հոկտ. և 5 նոյ., № № 1019 և 1022:

Հովհաննէսյան Միհր.— «Հնագոյն Աւետարանը», Բիւրակն, 1900, էջ 459 (№ 30):

40 Երուսաղեմի Մատենադարանի մագաղաթյա երկաթագիր Ավետարանի մասին, որը գրված է 602 թ.:

Հովհաննէսյան Միհր.— «Հնագոյն գրչագիր Աւետարանը», անդ, 1900, էջ 595—597 (№ 38):

Նույն գրչագրի մասին է:

45 **Հովհաննէսյան Միհր.**— «Հնագոյն հայ գրչագիրներ», Բազմավեպ, հտ. Բ, 1900, էջ 117—118:

Նույն գրչագրի մասին է:

Հովհաննէսյան Միհր.— «Քննական պատմութիւն ժիւղ դարու հայ դպրութեան», Փարիզ, 1901, էջ 54—55:

Աստվածաշնչի հրատարակութեան մասին է:

Հովսէփյան Պար.— [Արիստոն երէց], Արարատ, 1898, էջ 519—520:

Հայտնում է, որ հայտնաբերել է Մարկոսի Ավետարանի ժՁ. 9—20 հատվածի «հայերէն մի ուրիշ թարգմանութիւն, երկու հնագոյն Աւետարանների մէջ»:

Հովսէփյան Պար.— «Հայադիտական տեղեկութիւններ», անդ, 1899, էջ 208—210:

Ն. Մառի «Из поездки на Афон» աշխատութեան մասին է:

Հովսէփյան Պար.— «Յովասափ Սեբաստացի», անդ, 1918, էջ 226—261:

Գտնում է, որ Հովասափն իր «Վասն լինելութեան» երկի ժԷ. ժԸ և ժԹ գլուխները քաղել է Մանկութեան Աւետարանի-ից «եղ միայն ըստ բովանդակութեան, այլ և տեղ տեղ օգտուելով բառերից և դարձուածներից» (էջ 255—256):

Հովսէփյան Սարգ. (հրատ.)— «Անկանոն գիրք Հին Կտակարանաց» (Թանգարան հին և նոր նախնեաց, Ա.), Վենետիկ, 1896: ժՁ+408 էջ:

ԳՐԱՆՈՒՄՆԻՅՈՒՆ. H. Goussen, *Theologische Revue*, Bd., II, 1903, № 7, S. 193.— Մշակ, 1896, նոյ. 12, № 132:— Մաղկաբաղ, «Մշակի մատենախօս Պր. Լին անհատական կարծիքը», Հանդէս Ամսօրեայ, 1897, էջ 28—29:— Ն. Դուրյան, Մասիս, Խժ տարի, 1896, էջ 277—282 (և հեղինակի հետեւյալ գրքում՝ «Ուսումնասիրութիւնք և քննադատութիւնք», Երուսաղեմ, 1935, էջ 485—489):

Անգլ. թարգմանութիւնը տես ստորեւ՝ Issaverdens J., «The Uncanonical Writings of the Old Testament»:

Հորո.— «Թրուան խնդիրները», Բիւրակն, 1903, մարտի 30, № 1973:

Աստվածաշնչի 1903 թ. տպագրութեան փորձի առթիւ:

Հուսակ.— «Աստուածաշունչին տպագրութիւնը», Արևիկ, 1902, հնս. 27, № 4972: 1902/03 թթ. Աստվածաշնչի տպագրութեան պատրաստման առիթով:

Ղազիկյան Արս.— «Հայկական նոր մատենագիտութիւն և հանրագիտարան հայկեանքի», հտ. Ա, Վենետիկ, 1909—1912, էջ 206—219 («Աստուածաշունչ Մատենան»), 265—282 («Աւետարան իւր նոր Կտակարան»):

Հագիկյան Մ.ս. — «Հայերէն լեզու», Բ ա գ մ ա վ ե ալ, 1932, էջ 354—368:

Բերում է հեղինակավոր վկայություններ՝ հայկ. թարգմանության արժեքի մասին: Արտատպ. տես՝ «Հայ մշակույթի որ» (հրատ. Հայ Դրական Ակումբի), Փա-
 5 ռիզ, 1932, էջ 58—63:

Ղանալանյան Մ.ր. — «Թէ ինչո՞ւ Մաշ-
 թոցը թարգմանեց Սողոմոնի Առակները», Բ ա գ մ ա վ ե ալ, Մ ա տ ե ն ա գ ա ր ա ն ի, № 7,
 10 1964, էջ 113—122:

Ռուս. ամփոփումը՝ «Почему Маштоц перевел Притчи Соломона» (էջ 122—123):

Ֆրնս. ամփոփ. «Pourquoi Machtotz traduisit les Proverbes de Salomon» (էջ 123—124):

Ճանաչյան Պետր. — «Բանաստեղծություն Ս. Հազարի նորակերտ ձեռագրատան բա-
 15 ցումին առիթով», Բ ա գ մ ա վ ե ալ, 1970 էջ 163—167:

Ճեմենյան Մահ. — «Ոսկանի Մաշտոցը»,
 20 անդ, 1966, էջ 284—291:

Խոսում է Աստվածաշնչի բնագրի մասին:

Մ. Տ. Ա. — «Աշխարհաբար նոր Կտա-
 ևրարան», Հ ո վ ի ա, 1913, № 11, էջ 165—166:

Մեսրոպ Մարտիրոսյանի համանուն հոդվածի (անդ, 1913, № 6) առթիվ է:

Մազոյան Ս. — «Առաքել Սյունեցու 'Ա-
 դամգիրքը՝ և անվավերականները», Բ ա գ մ ա
 25 ռ ե ր և ա ն ի Հ ա մ ա լ ա ա ր ա ն ի, 1970, № 3 (12), էջ 198—206:

Մալխասյանց Սս. — «Դասընթաց հայոց
 մատենագրութեան պատմութեան» (վիմա-
 տիպ), Թիֆլիս, 1899, էջ 57—70 («Աստուա-
 ծաշունչ գրքի թարգմանությունը»):

Մալխասյանց Սս. — «Վրաց և հայոց հին
 35 գրականությունից», Մ շ ա կ, 1899, մայիսի 21, № 91:

Ն. Մառի «Из поездки на Афон» աշխատու-
 թյան մասին է:

Մանգակունցի Գ.ր. — «Աստուածաշնչի
 40 տպագրութեան առթիւ», Ն ո ր - Դ ա ր, 1902, մայ. 25, № 81:

Մանգիկյան Սեդր. — «Ս. Դրոց տպա-
 գրութեան առթիւ», Արարաա, 1902, էջ
 45 1139—1145: Ստորագրված՝ «Ս. Մ.»:

Աստուածաշնչի՝ Կ. Պոլսի 1895 թ. տպագրության
 առթիվ բնագրական համեմատություններ է անում մեր

հին թարգմանության և երբայական ու հունական բը-
 նագրերի տված տարբերությունների միջև:

Մանուկյան Մ.ս. — «Աստուածաշունչ
 մատենանը», Թեհրան, 1966:

ԳՐԱՆՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ. Հ. Քյուրտյան, Սիոն, 1969, էջ
 458—459:

Մանուկյան Մ.ս. — «Մակարայեցոց
 գրքերը», Ս ի ո ն, 1966, էջ 58—64:

Աշխարհաբարի վերածելու աշխատանքների մա-
 սին:

Մաթոց. — «Աստուածաշունչի Կանոնը և
 ներածութիւնը», Տ ա ն ա ր, 1913, էջ 64—67:

Մաթոց. — «Ս. Դրոց ներածութիւնը. Ս. Դրոց ներշնչականութիւնը. Ս. Դրքի լե-
 15 զուն և թարգմանությունները», անդ, էջ 126—128:

Մառ Նիկ. — «Ամառնալին ուղեորու-
 թիւնից դէպ ի Հայս» (1892 թ.): Տես ստոր-
 րև՝ Մարր Н. Я., «Из летней поездки в
 20 Армению»:

Մառ Նիկ. — «Գիրք մանկութեան Յի-
 սուսի» (1892 թ.): Տես ստորև՝ Մարր Н. Я.,
 «Из летней поездки в Армению»:

Մառ Նիկ. — «Հայ-վրացական յարա-
 բերությունների մասին անցեալում (Պրոֆ. Մարրի բանակաւր իշխ. Ակակի Ծերեթելու
 25 հետ)» (սուսերենից թարգմ. Ս. Արասխան-
 յանցի), Թիֆլիս, տպ. Մ. Դ. Ռոստիսլանցի,
 1898, էջ 42: Ստորագր. «Նիկ. Մարր»:

Վրաց. Աստվածաշնչի՝ հայերենից թարգմանված
 լինելու հարցը:

Արտատպ. Մ ո ռ Ն -ից, 1898, № 4, էջ 489—517
 (խորագիր՝ «Հայ-վրացական յարաբերությունները
 անցեալում, պրոֆ. Նիկ. Մարրի լուսաբանութեամբ»):

Մարքայան Հակ. — «Մեծասքանչն ու
 35 փոքրասքանչը», Մ ա ր մ ա ր ա, 1954, դեկտ. 15, Ժե տարի, № 3868:

Մարքայան Հակ. — «Աստուածաշունչը
 և աշխարհաբարը», Իսթանբուլ, 1956 (Մա-
 տենաշար Մարմարա, թիւ 1):

Արտատպ. Մ ա ր մ ա ր ա -ից, 1956, հունիսի
 2—19, Ժ.2 տարի, № № 4382—4399:

Մարքայան Հակ. — «Մեր Աստուածա-
 շունչի տպագրութեան 300-ամեակը», Զ ա ր-
 ք ո ն ք, 1966, դեկ. 11 և 12, № № 8710—
 45 8711:

Մարտիկ. — «Մարտին հայագիտին կար-
 ծիքն մարկոսեան Աւետարանին Ժ.2 գլխոյն

Մուրադյան Պար.— «Հայ-վրացական գրական-մշակութային փոխհարաբերությունների պատմությունից (Ս. Գրոց թարգմանությունը)», էջ մի ասի (ամս.), 1966, № 11—12, էջ 51—53:

Մուրադյան Ս.— [Վասն ի լերկուս գիրս առ ի Հերրայեցւոց զպատմութիւնն բաժանելոյ], Արշալոյս Արարատեան, Զմյուռնիա, 1867, օգոստ. 5, № 811:

Հրատարակում է վերոնշյալ բնագիրը:

Մսերյան Մս.— «Հրահանգ քրիստոնէական հաւատոյ, ըստ ուղղափառ դաւանութեան Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց», Մոսկւա, 1850, էջ 113—117 («Հին Կտակարանն բովանդակի ի քսաասուն և հինգ գիրս, իսկ Նորս՝ ի քսան և հօթն»): Ստորագրված է՝ «Մսեր վարժապետ Գիրգորեան Զմիւռնացի»:

Մսերյանց Մս.— «Զհանգամանաց հնագոյն գրչագիր Աւետարանին՝ որ գտանի ի մատենադարանի Լադարեան Ճեմարանի», Փարոս, տետր Ե, 1876, էջ 28—39:

Նկարագրում է ձեռագիրը և կազմում համեմատական մի փոքր ցուցակը բնագրական այն տարբերությունների, որ այս ձեռագիրը ներկայացնում է Ամատերդամի 1698 թ. և Վենետիկի 1805 թ. տպագրությունների նկատմամբ:

Վերջում՝ հրատարակիչ Զարմայր Մսերյանցը, որ հեղինակի որդին է, տալիս է հետևյալ ծանոթությունը.

«Բայ ի վերոյրեքեալ տեղեկութեանց Լադարեան ձեմարանի մատենադարանին մէջ գտնուած գրչագիր Աւետարանին վերայ, իմ հանգուցեալ ծնողս ունի աշխատասիրած նաև նոյն Աւետարանի լիակատար համեմատութիւնն ընդ վերնագրով Համեմատութիւն Աւետարանաց, այն է՝ տպագրելոցն յԱմատերդամ յամին 1698 և ի Վենետիկ յամին 1805, ընդ գրչագրին զադափառելոյ ի բովին Հայոց ՅԼԳ (այն է՝ յամի տեառն 888)»:

Յորգա Նիկ.։ Տես՝ ստորև՝ Iorga N., „1500 ani dela traducerea Bibliei în armeneste“.

Յորգա Նիկ.։ Տես՝ ստորև՝ Iorga N., „Trecutul și ceva despre viitorul poporului armean“.

Նարդունի Շ.— «Պատմութիւն Աստուածաշունչի թարգմանութեան», Յանաչ, 1935, մարտի 10, № 2750:

Նարդունի Շ.— «Թագուհի թարգմանութեանց», անդ, 1935, մարտի 24 և ապրիլի 2, № № 2762 և 2769:

Նազարյանց Սս.— «Հայոց ազգի լուսւորութեան կամ թարգմանիչների դարը», Հիւսիսափայլ, 1860, № 2, էջ 138—144:

Նորայր Ն. Բյուզանդացի— «Կորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք. Գիրք Մակարայեցւոց, Եւթաղ Աղեքսանդրացի, Ագաթանգեղոս և Փաւստոս Բիւզանդ», Թիֆլիս, 1900:

ԳրԱնՈՍՈՒԹՅՈՒՆ.— Ստ. Սարյան, Բազմավէպ, 1901, էջ 250—255:

Նորայր Ն. Բյուզանդացի— «Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը և թարգմանիչները», Լոյս (շթթ.), Կ. Պոլիս, 1906, № 50, էջ 1185:

Քաղվածք՝ հեղինակի «Կորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք» երկից:

Նորայր Ն. Բյուզանդացի— «[Նամակ] Առ Մեծարգոյ Հ. Ներսէս Ակինեան», Հանգես Ամսօրեայ, 1908, էջ 155—156:

Ի միջի այլոց «վզենակ» բառի մասին դիտողություն ունի՝ Ն. Ակինյանի «Մագաղաթեայ Աւետարանի մը յիշատակարանն» հոդվածի կապակցությամբ:

Նորայր Ն. Բյուզանդացի— «Վրիպակք յԱստուածաշունչ չգիրս»։ (Անտիպ)՝

Շահե Եպիսկոպոս։ Տես՝ Աճեմյան Շ.

Շահնազարյան Շուշ.— «Հովհաննես Տերգնցին և իր Սաղմոսարանը», Տեղեկագիր (ՀՍՍՀ Գիտ. Ակադ.), հաս. գիտ., 1963, № 2, էջ 79—82:

Շամլյան Դան.— «Սուրբ գրոց կանոնական հերկորդականոն գիրքերը», Սինն, 1966, էջ 83—87:

Շամլյան Դան.— «Հին և Նոր Կտակարաններու աշխարհաբար թարգմանութեանց մէջ տարբերութիւններ», անդ, 1966, էջ 304—306:

Շանթ Լևոն— «Ընդհանուր ակնարկ մը հայ բանահյուսութեան վրայ», Բելլութ, 1946, էջ 84—87: (Լեոն Շանթի երկերը, հտ. Թ):

1 Հմմտ. էջմիածին, 1964, № 8—9, էջ 40:

Շավարս Վրդ.— «Երրանցներէն և հայերէն բառերու լարաբերութեան մասին», Սիոն, 1932, էջ 180—184:

Շովրյան Մ.— «Պրոֆ. Խալաթեանցի նոր գիւտը [Ա. և Բ. Մնացորդաց գրքերի նորագիւտ հայ թարգմանութիւնը], Արմագանք, 1896, օգոստ. 2 (14), № 88, էջ 4:

Շովրյան Մ.— «Մատենախոսական թրդ-թակցութիւն», Բագմավեպ, 1994, էջ 44—48:

Ն. Մաի «Предварительный отчет о работах на Синае» (С-Петербург, 1903) աշխատութեան մասին է:

Շրումպֆ Դ. Ա., Զարքանաչյան Գար.— «Ուսումնասիրութիւնը հայ լեզուի և մատենագրութեան Վերամուտ (ԺԴ—ԺԺ դար)», Վենետիկ, 1895, էջ 43—45, 78, 93, 97—99 ևն:

Ոսկան Երևանցի — «Պատմութիւն կենաց Ոսկանայ վարդապետի Երեանցուց» (ինքնակենսագրութիւն), տես հետեւյալ հրատ. մեջ. Գիրք պատմութեանց, շարադրեալ վարդապետին Առաքելոյ Դաւրէթացուց», Ամստերդամ, 1669, էջ 629—638:

Արտատպ. տես՝ Հասկ (ամս.), 1966, էջ 101—107:

Նույնի աշխարհաբար թարգմանութիւնը, «Ինքնակենսագրութիւն» խորագրով, տես՝ Սիոն, 1966, էջ 127—131:

Ոսկան Երևանցի — «Նամականի»: Տես՝ Սեւանյան Պող., «Ոսկան վարդապետի նամականին»:

Ոսկանյան Ն.: Տես՝ Կորկոսյան Յ.:

Ոսկյան Համ.— «Երգ երգոցի առաջին և երկրորդ թարգմանութիւնը», Վիեննա, 1924, 80 էջ:

Արտատպ. Հանդէս Ամսօրեայ-ից, 1924, էջ 215—233, 297—311 և 409—418:

Չամչյան Միք.— «Պատմութիւն Հայոց», հտ. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 493—496, 521—524, 772—774: Նույնի հտ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 620—621, 659—661, 663—664 ևն:

Չեփինյան Բարս.— «Երկհարիւրամեակ տպագրութեան Միթար արքայի Ստաւածաշունչին», Բագմավեպ, 1935, էջ 461—464:

Չոպանյան Եր.— «Աստուածաշունչի թարգմանութիւնն ու հայ բանաստեղծութիւնը» (1936 թ.): Տես ստորեւ՝ Tchobanian A., «La traduction de la Bible et la poésie arménienne».

Չրաֆյան Քեր.— «Պրորատիկէ», Բագմավեպ, 1898, էջ 566—571. 1899, էջ 307—312, 459—463:

Յնագրական ուսումնասիրութիւն է՝ Հովհաննու Ավետարանի 5 գլխի 3 և 4 տնիքի վերաբերյալ:

Չրաֆյան Քեր.— «Գիրք Մնացորդաց ըստ հնագոյն հայ թարգմանութեան», անդ, 1900, էջ 117—122:

Չրաֆյան Քեր.— «Սուրբ գրոց ուսմանի Հայոց», անդ, 1901, էջ 156—160 և 208—213:

Չրաֆյան Քեր. (հրատ.) — «Անկանոն գիրք առաքելականք» (Թանգարան հայկական հին և նոր գալութեանց, Գ), Վենետիկ, 1904, ժԵ+496 էջ:

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Հ. Կ. Տեր-Սահակյան, Բագմավեպ, 1905, էջ 555—556: — Արմէնիա, Ի տարի, 1905, մարտի 22, № 34:

Պ.— «Ս. Գրքի տպագրութիւնը», Նոր-Պար, 1902, ապր. 26, № 63:

Պալասանյան Սե.— «Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1890, էջ 222—224: — Բ տպ.՝ Թիֆլիս, 1895, էջ 345—348: — Գ տպ.՝ Թիֆլիս, 1902, էջ 251—253:

Պարոնյան Սուր.— «Մնացորդաց գրոց նոր օրինակի մը գոյութիւնը», Բագմավեպ, հտ. Ա, 1899, էջ 344: Ստորագրված՝ «Ս. Վ. Պ.»:

Պետիկյան Ս. Ա.— «Պատմական ակնարկ Աստուածաշունչի թարգմանութեանց վրայ» (Հարիւրամեակ աշխարհաբար հայերէն թարգմանութեանց, 1853—1953), Նյու-Յորկ, 1953:

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ.— Ս. Լորենի, Պալատ, 1954, մարտի 23—28, № 68—73 (14664—14669):

Պերպերյան Շ. Ռ.— «Հայ Աստուածաշունչը և ոսկեդարեան հայ մշակութիւնը», Սիոն, 1935, էջ 90—97:

Պիլեգիքյան Բ.— «Դր. Էրվին Պրէօլ-շէն նոր հայագիտին աշխատասիրութիւնները», Հանդէս Ամսօրեայ, 1902, էջ 6—9:

E. Preuschen-ի „Die armenische Übersetzung der Testamente der zwölf Patriarchen“ և „Die apokryphen gnostischen Adamschriften“ աշխատությունների մասին է:

5 **Պիվազյան Է. Ս.** — «Երկու խնդիր Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի վերաբերյալ», Տեղեկագիր (ՀՍՍՀ Դիտ. Ակադ.), հաս. գիտ., 1964, № 8, էջ 89—96:

10 **Պոգապալյան Ներս.** — «Ոսկան վարդապետ երեանցի», էջ մի ասի (ամս.), 1966, № 11—12, էջ 20—27:

Պողարյան Նոր. — «Կորին և Մակարա-լիցուց հայ թարգմանիչը», Սին, 1935, էջ 181—187: Ստորագր.՝ «Ն. Ծովական»:

15 **Պողարյան Նոր.** — «Ժողովողի հին հայ թարգմանությունները», անդ, 1936, էջ 45—48: Ստորագր.՝ «Ն. Ծովական»:

20 **Պողարյան Նոր.** — «Սիրաբայ հին հայ թարգմանությունները», անդ, 1936, էջ 150—153: Ստորագր.՝ «Ն. Ծովական»:

Պողարյան Նոր. — «Մնացորդաց գիրքերուն հին հայ թարգմանությունները», անդ, 1937, էջ 109—114: Ստորագր.՝ «Ն. Ծովական»:

25 **Պողարյան Նոր.** — «Պարտաւի ժողովին կանոններուն վերջին լուրսածը», անդ, 1944, էջ 26—27: Ստորագր.՝ «Ն. Ծովական»:

30 **Պողարյան Նոր.** — «Աստուածաշունչի հայերէն հին թարգմանությունները», անդ, 1945, էջ 47—50, 107—112, 145—149, 1946, էջ 16—19:

Պողարյան Նոր. — «Ոսկանեան Աստուածաշունչը Ս. Գրոց կանոնի հայեցակէտէն», անդ, 1966, էջ 70—71:

35 **Պուսաբյան Զ. Բ.** — «Յօրեղեանին լույսը. Ս. Գրքի թարգմանությունիւ 1500-ամեակին առթիւ», [Փարիզ], 1935: 41 էջ:

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Հովհ. Ավադյան, Հայաստ. կոնգակ, 1936, էջ 470 (№ 20):

40 **Ս. Մ.**։ Տես՝ Մանգիւնյան Ս.:

Ս. Յ.։ Տես՝ Հառուբյունյան Սեբ:

Սահակյան Վ. — «Համարաբարառ Աստուածաշունչ մատենանի Հին և Նոր Կտակարանաց, արդի աշխարհաբարով», Բելյուսթ, 1963:

Սամվելյան Խ. Ե. — «Աստուածաշունչի տպագրությունն ու պոլիգրաֆիական արվեստը (Հրատարակության 300-ամյակի առթիվ)», էջ մի ասի (ամս.), 1966, № 11—12, էջ 217—242:

Սասունցի — «Աստուածաշունչի նոր տպագրությունիւ առթիւ [Վաղարշապատ, 1902/03 թթ.]», Տարազ, 1903, № 4, էջ 50:

Սարաֆյան Գր. — «Աստուածաշունչի աշխարհաբար թարգմանությունիւ համար երեք տեսակէտներ», Սին, 1966, էջ 65—69:

Սարգիսյան Բարս. — «Ուսումնասիրությունը Հին Կտակարանի անվաներ գրոց վրայ», Վենետիկ, 1898, 48 էջ:

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Ա. Ղազիկյան, Բազմավէպ, 1898, էջ 580:

Սարգիսյան Բարս. (հրատ.) — «Եւագրի Պոնտացույ վարք և մատենագրությունը» Վենետիկ, 1907, էջ ԴԳ—ԾԼԸ:

Քննում է եվթաղյան խնդիրը:

Սարգիսյան Բարս. — «Երեք թագաւոր մոգերու գրոցն հայկական մատենագրությունիւ մէջ և անոր կարեւորությունը (Առ ուսուցչապետ դոկտ. Յովս. Կարստ)», Բազմավէպ, 1910, էջ 3—12, 62—70, 97—107:

Սարգիսյան Բարս. — «Եղիշէի և Զաքարիա կաթողիկոսի Ի թաղումն Քրիստոսի ճառերն և Նիկիոյի մոսի Աւետարանը», Վենետիկ, 1910:

30 **Սարգիսյան Բարս.** — «Դիտողությունը գրախօսական հետազոտությունիւ մ'առթիւ», Բազմավէպ, 1921, էջ 65—73:

Հերոնիմոսի «Յառաջարան»-ի մասին է՝ Ա. Վարդանյանի «Յերոնիմեայ վասն ի բռան և յերկուս գիրս...» ուսումնասիրության առթիվ:

Սարգիսյան Գար. — «Երեք հարիւր տարիներու պրիսմակէն», Հասկ, 1966, էջ 78—86: Ստորագր.՝ «Գ. Եվսիկոպոս»:

Գրված է Ոսկանյան հրատարակության 300-ամյակի առթիվ: Արծարծում է աշխարհաբար մի նոր թարգմանության անհրաժեշտության հարցը:

Սարգիսյան Գար. — «Ոսկանեան Աստուածաշունչը. Ակնարկ բնագրին վրայ», անդ, 1966, էջ 139—152: Ստորագր.՝ «Գառնիկ» կախկոպոս:

Սարգիսյան Գար.— «Ս. Գրոց Եօթանասնից թարգմանութիւնը և յունական ալլկարեոր թարգմանութիւններ», անդ, 1966, 198—201: Ստորագր.՝ «Գ. Ե. Ս.»:

5 **Սարգսյան Գ. Խ.**— «Հեղինակական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսէս Խորենացին», Երևան, 1966, էջ 117—119, 137—138:

Սարուխան Առ.— «Հոլանդացի և հայերէր ժ. 2—Ժ. Գարեիրում», Վիեննա, 1926, էջ 66—97 հն:

Հայկական Աստվածաշնչի տպագրութեան ձեռնարկումներ և թրք. թարգմանութեան շանքեր:

Սարուխան Առ.— «Ս. Գրքի հայերէն լիզուով հրատարակութիւնները (1500-ամեակին առթիւ, Պրիւսէլ, 20 հոկտ. 1935)», Յառաջ, 1935, հոկտ. 29—31, № № 2947—2949:

Սարուխան Առ.— «Բեղիա և հայերէր», Վիեննա, 1937, էջ 204—209 (Այկտարանի թրք. և պրսկ. թարգմանութեան ձեռագրեր):

Սեփուա Օգոս.— «Նոր Կտակարանի գրքերու կարգը Հայոց քով», Վիեննա, 1949: էջ—96. էջ:

25 **Ունի գերմ. ամփոփում՝** „Die Reihenfolge der Bücher des Neuen Testaments bei den Armeniern“ (էջ 86—96):

Արատապ. Հանդէս Ամսօրեայ-ից, 1947, էջ 97—106, 179—190, 289—299, 347—357, 483—492 (գերմ. ամփոփում):

Սեփուա Օգոս.— «Միթար Արքահօր Ս. Գրքի հրատարակութեան արժէքը», Բազմազգային, 1949, № 7—12, էջ 296—307:

35 **Ֆրնս. ամփոփումը՝** „La valeur de l'édition de la Bible publiée par l'Abbé Mekhitar“ (էջ 428):

Սեփուա Օգոս.— «Մարկոսի Աւետարանի կարճ վերջաւորութիւնը հայերէն թարգմանութեամբ», Հանգիւս Ամսօրեայ, 1950, էջ 448—452:

Միմոնյան Լևոն— «Աշխարհաբար Աստուածաշունչին մասին», Ջանաւաք (կիսամս.), 1953, էջ 664—667:

45 Լեզվական հարցերի մասին է:

Միրունի Հ. ձ.— «Թարգմանութեան թագոհին», Արագ (թերթ), Բախարեա, 1935, մարտի 3, № 278—279, էջ 6:

Սկսնակ բանասեր— «Օրթագիւղի Անտոնեան Միաբանութեան հինաւորաց մագաղաթեայ Աւետարան», Բազմազգային, 1897, էջ 497—499:

Սկրիվեներ Ֆ. Հ. Ա.— «Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան մասին» (1936 թ.): Տես ստորեւ՝ Scrivener F. H. A., „A plain Introduction to the Criticism of the New Testament“.

Սմբատ Վ.— «Սագմոս», Մասիս, 1896, օգոստ. 22 (Խե տարի, № 4), էջ 115—119:

Խոսում է հայկ. թարգմանութեան մասին, «որ յոյժ միին է քստ ինքեան»:

Սյուրմեյան Արս.— «Բաղիրք Ս. Գրոց», Վիեննա, 1951:

Սոմունցյան Վարդ. Տես՝ Հացունի Վարդ.:

Սուբրյան Արս.— «Աստուածաշունչը: Թարգմանութիւն Եօթանասնից և հայկական, և ամբողջութիւն Նոր Կտակարանին», Բազմազգային, 1877, էջ 200—212:

Սվանյան Հովս.— «Ո՞ր ուղտը ծանօթ էր հին Հայոց», Ջարթօնք (օրաթերթ), ԼՂ տարի, № 88 (9945), 1971, հնդ. 15:

Մատթ. ժ. 24, Մարկ. ժ. 25 և Եսայի Ե. 1—6 հատվածների մասին, որոնցում օգտագործված է ուղտ քաղը:

Սկրիվեներ Ֆ. Հ. Ա. Տես՝ Սկրիվեներ:

Վազգեն Ս. կաթողիկոս ամենայն Հայոց — Կոնդակ հայերեն Աստվածաշունչի տպագրութեան 300-ամեակի առթիւ, 11 մարտի 1966 թ.), էջ միածին (ամս.), 1966, № 11—12 (ներքակ):

Վարդանյան Արիս.— «Բառաքնական զիտողութիւններ», հտ. Ա—Դ, Վիեննա, 1913—1923:

Վարդանյան Արիս.— «Յերոնիմեայ Վասնի քսան և յերկուս գիրս առ ի Հերալեցոց զպատմութիւնսն բաժանելոյ», Հանգիւս Ամսօրեայ, 1920, էջ 385—428:

Վարդանյան Արիս. — «Արածեա՛ղ լիսոյս իմ», անդ, 1920, էջ 463—466:

Վարդանյան Արիս. — «Նիւթեր հայկերէն բառագրութեան», Վիեննա, 1920:

Վարդանյան Արիս. — «Լուսանցագրութիւն երր. ժԱ, 33—38 համարներու», Հանգիւս Ամսօրեայ, 1922, էջ 666—668:

Վարդանյան Արիս. — «Ի՞նչ էին քառասուն գլուխքն եւթաղի», անդ, 1924, էջ 20—21:

Վարդանյան Արիս. — «Եւթաղեան հատկություններ», անդ, 1924, էջ 191—192:

Վարդանյան Արիս. — «Եւթաղականք», անդ, 1924, էջ 385—408, 481—498. 1925, էջ 1—26, 97—118, 203—226, 329—348:

Վարդանյան Արիս. — «Եւթաղի մատենագրութիւնք», անդ, 1925, էջ 423—434, 513—530, 1926, էջ 1—16, 97—120, 193—208, 289—304, 417—436, 513—524. 1927, էջ 1—12, 97—108, 225—236, 353—366, 481—492, 545—558:

Վարդանյան Արիս. — «Եւսեբեայ Կեսարացւոյ Թուղթ առ Կարպիանոս՝ վասն համարարառոյն Աւետարանաց», անդ, 1928, էջ 5—24, 97—110, 193—204, 289—302, 387—400:

Վարդանյան Արիս. — «Աւետարաններու հայ թարգմանութեան միութիւնը», անդ, 1928, էջ 481—490:

Վարդանյան Արիս. — «Աւետարաններու լոյն բնագրին և հայ թարգմանութեան բառակարգը», անդ, 1929, էջ 321—329, 449—457, 583—592. 1930, էջ 1—8:

Վարդանյան Արիս. — «Մատենագրութիւնք եւթաղի. Քննութիւն և բնագիր: Յաւելած՝ Եւսեբեայ Կեսարացւոյ Թուղթ առ Կարպիանոս», Վիեննա, 1930: (Քննական հրատարակութիւն մատենագրութեան և թարգմանութեան նախնեաց Հայոց: Քննութիւնք և բնագիրք հրատարակեալ ի Վիեննական Միթիթարեան միաբանութենէ: Հատոր Գ, պրակ Ա):

Բովանդակում է հեղինակի նախորդ աշխատություններից հետևյալները. «Եւթաղականք» (էջ 1—76, այստեղ խորագրված է՝ «Ուսումնասիրութիւն»), «Եւթաղի մատենագրութիւնք» (էջ 77—212) և «Եւսեբեայ

Կեսարացւոյ Թուղթ առ Կարպիանոս վասն համարարառոյն Աւետարանաց» (էջ 215—257):

Գրքի առաջարանում հեղինակը գրում է. «Եւթաղեան մեր այս ուսումնասիրութիւնը նախապէս լոյս տեսաւ Հանգիւս Ամսօրեայի մէջ շատ համառօտ տարադոյ: Առաջիկա հրատարակութեանս մէջ սակայն զգալարար ընդարձակեցինք ծանօթութիւնները ու շատ կարևոր փոփոխութիւններով նոյն իսկ մտքերու էական յեղափոխութիւններ ներմուծեցինք տեղ տեղ: Մեր վերջին համոզումները ու եղբակացութիւնները այս հատորին մէջ ամփոփուած են հետևաբար» (էջ 5):

Վարժապետ Կերս. — «Ուսումն համարարառն Աւետարանի տեառն մերոյ», Արմաշ, 1875:

Գրքի «Կանխարանութիւն»-ը շոշափում է կանոնի հարցերը:

Վեբեր Սիմոն — «Աստուածաշունչ զրոյց յարգն առ նոյնի Հայս» (1897 թ.): Տես ստորև՝ Weber S., „Zur Geltung der Heiligen Schrift bei den alten Armeniern“.

Վեբեր Սիմոն — «Ս. Դրոյց յարգն առ արժէքը հին Հայոց քով» (1897 թ.): Տես ստորև՝ Weber S., „Zur Geltung der Heiligen Schrift bei den alten Armeniern“.

Վերձանոյ — «Մեղադրելի զանցառութիւն մը» (Աստուածաշնչի ոսկանյան տպագրութեան 300-ամյակի առիթով), Մարմարա (Թերթ), 1966, մայ. 13, 14 և 15:

Արտատպ. տես էջ մի ամիս ամսագրում, 1966, № 6, էջ 21—23:

Տայեցի Եսայի (հրատ.) — «Անկանոն գիրք Նոր Կտակարանաց», Վենետիկ, 1898: (Թանգարան հայկական հին և նոր դպրութեանց, Բ): ԺԵ + 491 էջ:

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. — H. Goussen, *Theologische Revue*. Bd. II, 1903, № 7, S. 193. — Ն. Քարամյանց, Լուսայ, Դ տարի, գիրք Բ, 1899, էջ 322—324: — Կ. Հ. Բասմաջյան, Բանասէր, 1899, էջ 170:

Տայեցի Եսայի — «Հայկական հին և նոր դպրութեանց անվաւեր գիրք Նոր Կտակարանաց», Բագմավեպ, 1899, էջ 128—136:

Տաւյան Հակ. — «Թղթակցութիւն Պաւղոսի և Կորնթացւոց, և մեկնութիւն Եփրեմի», Հանգիւս Ամսօրեայ, 1891, էջ 217—218, 232—234, 276—279:

Տաշյան Հակ. — «Արիստոն երէց ըստ վկայութեան էջմիածնի թ. 229 ձեռագրին», անդ, 1895, էջ 82—87.

Տաշյան Հակ. — «Վարդապետութիւն առաքելոց անվաւերական կանոնաց մատեանը: Թուղթ Յակոբայ առ Կողբատոս և Կանոնք Թադէի», Վիեննա, 1896:

Նախ մասամբ լույս է տեսել Հանդէս Ամսօրեայում, 1893, էջ 1—7, 65—69, 97—102, 161—168, 193—197, 232—239, 257—262, 303—308, 325—332, 380—383. 1894, էջ 21—25, 76—83:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. P. Vetter, *Literarische Rundschau*, 1896, № 9. — Լ., Մշակ, 1896, նոյ. 12, № 132: — Բարգին Վ. [Կյուլենբերյան], Բիզանդիոն, 1896, նոյ. 22 և 23, № № 17 և 18: — Դ. Խ., Մասիս (լրագիր), 1897, հլս. 3/15, № 182: Եղ. Դուրյան, «Ուսումնասիրութիւնը և քննադատութիւնը», Երուսաղեմ, 1935, էջ 142—164:

Տաշյան Հակ. — «Ակնարկ մը հայ հնագործութեան վրայ», Վիեննա, 1898, էջ 16—24 հն:

Տաշյան Հակ. — «Յայտնութիւն Յովհաննոս», Հ ա ն դ ե ս Ա մ ս օ Ր ե ա յ, 1905, էջ 1—6, 47—55 և 73—79:

Տաճրոսյի — «Հայ Աստուածաշունչի տպագրութեան նախաձեռնութիւն Կիլիկիոյ կաթողիկոս Աղարիա Զաքարիայի կողմէ», Հ ա ս կ, 1966, էջ 176—179:

Տեղա Ե. — «Յուդիթայ գիրքն ի հայ թարգմանութեան» (1896 թ.): Տեա ստորև՝ Teza E., «Sul libro di Giuditta nella versione armena».

Տեր-Անգրեայան Երվ. — «Ս. Գրոց հոյակապ թարգմանութիւնը», Յ ա ռ ա ջ, 1935, մարտի 10, № 2750: Ստորագր.՝ «Ետան»:

Տեր-Ավագյան Հովս. — «Յանկ բոլոր Հին և Նոր Կտակարանաց»: (Անտիպ):

Այս աշխատութիւնը, որ ալթմ անհայտ է, մի ժամանակ գտնվում էր Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանի գրխանում¹:

Տեր-Իսահակյան Թոր. — «Տեսութիւն ի վերայ համաբարբառի Ս. Գրոց», Ա. ր ա ր ա տ, 1896, էջ 115—120:

¹ Հմմտ. Հ. Ս. Անասյան, «Հայ համաբարբառային գրականութիւնը...», էջ 40—41:

Արտատպ. է Թ. Աստվածատուրյանի «Համաբարբառ Հին և Նոր Կտակարանաց» երկից (Երուսաղեմ, 1895 թ.), որի ներածութիւնն է կաղմում (էջ Գ—Թ):

Տեր-Խաչատրյան Սրս. — «Հայ տպագրութեան նախակարապետ», Հ ա ս կ (ամս.), 1966, № 3—5, էջ 123—138:

էջ 136—137՝ «Աղմոսարանի հարցը»:

Տեր-Մինասյանց Երվ. — «Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորոց եկեղեցիների հետ», էջմիածին, 1908, էջ 50—52:

Տեր-Մկրտչյան Գալ. — «Տիմոթէոս Կողի Հակաճառութեան հայ թարգմանութեան ժամանակը և Սուրբ Գրքի երրորդ կամ նորաբեր հայ թարգմանութիւնը», Վաղարշապատ, տպ. էջմիածնի, 1908: 28 էջ:

Արտատպ. Ա. ր ա ր ա տ-ից, 1908, էջ 564—589:

Տեր-Մկրտչյան Կար. — «Երեմիա մարգարէ», Ա. ր ա ր ա տ, 1895, էջ 79—82: Ստորագր.՝ «Կարապետ վրդ.»:

Հրատարակում է 3 անվավերականներ. «Յիշատակ Երեմիայի մարգարէի ի գրոցն Բարութայ», «Ի Մնացորդաց գրոց գոր գտի ի գիրս Հոռոմոց» և «Մահ Երեմիայ մարգարէի»:

Տեր-Մկրտչյան Կար. — «Պրոֆ. Յետտէրի հրատարակութիւնները՝ Առ Կորնթացիս Երրորդ տարականոն թղթի մասին», անդ, 1895, էջ 392—394: Ստորագր.՝ «Կ. Վ.»:

Տեր-Մկրտչյան Կար. — «Մի դիտողութիւն», անդ, 1896, էջ 459—460: Ստորագր.՝ «Կ. Վ.»:

Ա. և Բ Մնացորդաց գրքերի՝ ասորերեկից կատարված թարգմանության գլուտի առիթով:

Տեր-Մկրտչյան Կար. — [Աստուածաշունչի նոր հրատարակութեան գործը], անդ, 1902, էջ 474—477: Ստորագր.՝ «Կ. Վ.»:

Մի նոր տպագրութիւն պատրաստելու ուղղութիւն էջմիածնի Մատենադարանում կատարվող բնագրական աշխատանքների մասին է: Արտատպ. տես՝ Ն ա Ր-Դ ա Ր-ում, 1902, սկզբ. 25, № 133:

Տեր-Մկրտչյան Կար. — «Աստուածաշունչի նոր հրատարակութիւնը», Ա. ր ա ր ա տ, 1902, էջ 1069—1088: Ստորագր.՝ «Կ. Վ.»:

Արտատպ. տես՝ Հ ա ս կ, 1966, էջ 263—272:

Տեր-Մովսիսյան Մեհ. — «Նիւթեր Ս. Գրքի ուսումնասիրութեան», Ա. ր ա ր ա տ, 1904, էջ 125—137, 206—219:

Հետազոտութիւն առարկաներն են՝ «էջմիածնի № 153 ձեռագիրը», «Նախագրութիւններ և գլուխներ»:

Տեր-Մովսիսյան Մեսր. — «Հնագույն Աւետարան Երեսնական Հայոց Ա. Յակոբայ վանաց», Բազմավեպ, 1908, էջ 103—109:

5 Համարում է, որ սա՝ է «ամենայն հասանալիս-թեամբ անկի հին քան լազարյան ձեմարանի ձեռագիրը, թեև դժուարանում ենք դարը որոշելու»:

Տեր-Մովսիսյան Մեսր. — «Հատուածք Երկաթագիր Հին Կապարանի, հանդերձ հնադրական պատկերաւ» (1915 թ.): Տես ստորև՝ Тер-Мовсесян М., «Рукописные отрывки армянской версии Ветхого Завета лапидарным письмом»:

10 **Տերյան Վահ.** — «Աստվածաշնչի հայերեն տպագրության պատմութիւնը», էջմիածին (ամս.), 1960, № 8, էջ 15—28, № 9, էջ 13—26, № 10, էջ 46—57:

Տերյան Վահ. — «Աստվածաշնչի աշխարհաբար թարգմանության և հրատարակության պատմութիւնը», էջմիածին (ամս.), 1966, № 11—12, էջ 176—189:

20 **Տեր-Ներսիսյան Ներս.** — «Քննական դատողութիւններ Աւետարանի աշխարհաբար թարգմանութեան», Բազմավեպ, 1953, էջ 49—63:

Նվիրված է Գար. Գարանֆիլյանի աշխարհաբար թարգմանության քննութիւնը:

Տեր-Ներսիսյան Ներս. — «Ոսկան վարդապետի լուսաւորութեան տոաքեալ», անդ, 1966, էջ 269—272:

30 **Տեր-Ներսիսյան Ներս.** — «Ոսկան վարդապետի քերականական ըմբռնումները», անդ, 1966, էջ 310—321:

Ոսկի ընդարձակ հատված՝ «Ոսկանի Աստուածաշունչի լեզուն» խորագրով:

35 **Տեր-Ներսիսյան Ներս.** — «Հ. Արսէն Բագրատունի՝ Աստուածաշունչի մեծ վաստակաւորը (Մահուան հարիւրամեակին առիթով)», անդ, 1966, էջ 344—346:

40 **Տերոյեց Հովհ.** — «Բանադատ», Կ. Պոլիս, 1860, էջ 62—79՝ «Անկանոն դրքերը իբրև Աստուածաշունչ մատենան ընդունիլը»:

Տերոյեց Հովհ. — «Իրաւախոհ. Նիմա-կան տարրերութիւն կաթողիկէ և էջմիածնական դատանութեանց՝ մականգրեալ գրքին վրայ քննութիւն», հտ. Գ. Կ. Պոլիս, 1869, էջ 5—18՝ «Սուրբ Գրոց կանոնը»:

«Նիմեալ» և «Սիրաբայ» գրքերի մասին է:

Տերոյեց Հովհ. — «Աստուածաշունչին Երկրորդականոն գրոց վրայ», Յոյս, 1874, էջ 736—766:

Արտատպ. տես՝ Արարատ, 1875, էջ 87—91 և 126—139:

Տեր-Պետրոսյան Լ. Հ. — «Սողմոսների հայերեն թարգմանութիւնը և նրա նախորդնակը», էջմիածին (ամս.), 1975, № 1, էջ 41—51. № 4, էջ 37—45. № 6, էջ 58—61. № 9, էջ 59—64:

Տեր-Պողոսյան Գր. — «Նկատողութիւններ Փաւստոսի պատմութեան վերաբերեալ», մասն Բ, Վիեննա, 1919, էջ 24—43:

Մականգնեցվող գրքերի հետքերը՝ հայ պատմագիրների մոտ: Նույն հատվածը տես նաև Հանդէս Ամսորեայում, 1914, էջ 198—206 և 480—483:

Տեր-Սահակյան Կար. — «Նոր Աստուածաշունչը», Բազմավեպ, 1903, էջ 343—349:

Վաղարշապատի 1903 թ. տպագրական փորձի առթիվ է:

Տեր-Սահակյան Կար. — «Գիտական կրքոր հրատարակութիւն մը», անդ, 1905, էջ 555—556:

Գրված է «Անկանոնը գիրք տաքեականը» (Վենետիկ, 1905) ժողովածուի առթիվ:

Տիգրանյան Միք. — «Հայոց իրավունքի պատմության ներածութիւն», Երևան, 1923, էջ 97—102:

Ստաքեական կանոնների մասին (անվավերական):

Տիրոյան Ար. — «Ասորական և հայկական տաղաշարիութիւն», Բազմավեպ, 1899, էջ 12—15, 105—109, 219—253, 345—350, 502—506:

Երբայական տաղաշարիության հետքերը՝ Աստվածաշնչի ինչ-ինչ մասերի, հատկապես Սողմոսների վրա:

Տիրոյան Ար. — «Ս. Գրոց տարակուսական բառի մը ընթերցումը», անդ, 1906, էջ 74: Ստորագր.՝ «Հ. Ա. Տ.»:

Տյուլկերյան Վարդ. — «Ո՞վ պիտի թարգմանէ Նոր Կապարանը», Սիոն, 1969, էջ 520—528:

Խոսում է աշխարհաբար թարգմանելու հարցերի մասին:

Յան Թ. — «Անվաւերական թղթակցութիւն Պաւղոսի և Կորնթացւոց» (1891 թ.): Տես ստորև՝ Zahn Th., „Forschungen...“, Bd. II.

Յան Թ. — «Ս. Գրոց կանոնական և անվաւեր գրքերուն քանի մը հայերէն ցուցակներուն մասին» (1895 թ.): Տես ստորև՝ Zahn Th., „Forschungen...“, Bd. V.

Փաշանյան Ս. — «Հայ մշակութիւնը և իր տիտանները», Պալքանեան Մամուլ, Սոֆիա, 1935, հունիսի 8 և 15, հուլիսի 6 և 12, № № 19 (219), 20 (220), 24 (224) և 25 (225):

Փափագյան Հր. — «Ս. Գրքի թարգմանութիւնը իբրև բնագիր կրնա՞լ գործածուիլ թէ ոչ», Ծաղիկ (օրաթ.), 1899, նոյ. 5, № 53:

Փափագյան Մ. Կ. — «Աստուածաշունչը», Հայաստ. Կոչնակ, 1935, էջ 869—870, 892—893, 918—920, 941—943, 965—967, 1036—1038, 1063—1064, 1086—1088 (№ № 37—41, 44—46):

Խոսում է հայկ. հին թարգմանութիւն մասին:

Փափագյան Իգն. — «Պատմութիւն եկեղեցական, հաւաքեալ յարժանահաւատ մատենագրաց», Վենետիկ, 1848, էջ 228—230:

Փեչիկյան Եղ. — «Հայագիտական հասկաքաղ. Ստուգարանութիւններ», Բագմավիպ, 1927, էջ 20—21, 55—57:

Արիսպագոս, Ասափ և Ամովս անունների մասին է:

Փեչիկյան Եղ. — «Հայագիտական հասկաքաղ. Քանի մը սրբագրութիւններ Ղուկասու Աւետարանէն», անդ, 1927, էջ 283—284. 1928, էջ 72—75, 199—202:

Փեչիկյան Եղ. — «Աստուածաշունչի երկրորդ թարգմանութեան հազարհինգհարիւրամեակը», անդ, 1934, էջ 321—326, 401—411. 1925, էջ 66—74 և 445—452:

Պատմական և լեզվական ուսումնասիրություն է:

Փրնս. ամփոփումը (վերջին մասի)՝ «Le 1500ème anniversaire de la version de la Bible en Arménie» (էջ 468):

Փեչիկյան Եղ. — «Յիշատակարանք զըրջագրաց Ս. Գրոց», անդ, 1935, էջ 429—444:

Փեչիկյան Եղ. — «Դիտողութիւններ» (1937 թ.): Տես ստորև՝ Chiappini G., „Il primo tipografo di Livorno...“.

Փոլասյան Դեռ. (հրատ.) — «Աւետարանը թովմասու, երևան հանուած եգիպտական նորագիւտ պապիրոսներէ: Թարգմանեց Դերենիկ Լպիսկոպոս, գովաոր փիլիսոփայութեան», Բելրութ, տպ. Ատլաս, 1960: Թարգմանչի «Յառաջարան»-ով (էջ 5—16):

Ք. Սրանաս — «Նմոյշ մը Յովհաննու աւետարանին հայ թարգմանութեան՝ բնագրէն ունեցած տարբերակներէն», Բագմավիպ, 1935, էջ 335—344:

Ֆրնս. ամփոփումը՝ „Specimens de variantes de l'Évangile selon St. Jean (version arménienne) avec le texte grec“ (էջ 466):

Քասունի Եղ. — «Ինչէ՞ն կը բաղկանայ հայերէն Ս. Գրոց նախամեսրոպեան թարգմանութիւնը», Հայաստ. Կոչնակ, 1929, էջ 1576—1579, 1608—1610, 1641—1643 (№ № 50—52):

Քասունի Եղ. — «Հա՞րկ է Սուրբ Գրքի աշխարհաբար նոր թարգմանութիւն մը», անդ, 1931, էջ 843—845, 879—881, 909—911, 976—978 (№ № 27—29, 31):

Խոսում է նաև հին թարգմանութիւն մասին և հատկապէս ծանրանում է Կանոնի հարցի վրա:

Քասունի Եղ. — «Լուսաշաւիղ. Պատմութիւն հայ աւետարանական շարժման 1846—1946», Բելրութ, 1947, էջ 577—580 («Աշխարհաբար Աստուածաշունչը — Ս. Գիրքը աշխարատեան աշխարհաբարով — Հայատաութիւններէն Աստուածաշունչը — Քրտերէն Աւետարաններ»):

Քասունի Եղ. — «Ս. Գրքի աշխարհաբար թարգմանութիւնը», Բագմեբ (ամս.), Մարտիկա, 1953 հոկտեմբեր:

Քասունի Եղ. — «Աշխարհաբար Աստուածաշունչը իբրև հիմնաքար արդի հայ մատենագրութեան», Ջանգալ (կիսամս.), 1953, նոյ. 1 (ԺԶ տարի, № 21), էջ 603—608:

Քասունի Եղ. — «Ինչու՞ թարգմանել պե՞տք է», անդ, 1954, հունվարի 15 (ԺԶ տարի, № 2), էջ 33—37:

Աշխարհարար թարգմանության նշանակության մասին է։

Քառաձևի Եղ.— «Աստուածաշունչի աշխարհարար թարգմանության բերած օրհնութիւնները մեր ազգին», անդ, 1954, փետ. 15 (ժէ տարի, № 4), էջ 107—110։

Նույն հարցի մասին է։

Քասուցի Եղ.— «Ո՞րն է մեծաքանչը», անդ, 1954, մարտի 1 և 15 (ժէ տարի, № № 5 և 6), էջ 144—147 և 181—184։

Աշխարհարար թարգմանության լեզվական արժեքի մասին է։

Քարամյանց Նիկ.— «Մի տեսակցութիւն հայերէնագէտ ուսուց. Պ. Կոնիքիւրի հետ», Արձագանք, 1891, հոկտ. 18 (ժ տարի, № 31)։ Ստորագր.՝ Շն. Ք.։

Քեյլան Բյուզ.— «Նախնեաց Աստուածաշունչը», Արևիկ, 1892, դեկտ. 19, № 2667. 1893, հունվ. 9, 12, 30, № № 2682, 2684, 2699։

Քիապպիլի Ալ.— «Նկատողութիւն մի Ս. Մարկոսի Աւետարանին ժԶ գլխոյն» (1894 թ.)։ Տես ստորև՝ Chiappelli A., «Una recente scoperta biblica».

Քիապպիլի Գ.— «Լիվոռնոյի առաջին տպագրիչը հայ քահանայ մըն էր» (1937 թ.), Տես ստորև՝ Chiappini G., «Il primo tipo-grafo di Livorno fu un sacerdote armeno».

Քիպարյան Կյուր.— «Պատմութիւն հայ գրականութեան», հա. Ա., Վենետիկ, 1944, էջ 50—52։

Քյուրսյան Հար.— «Փայտափորագրչական մանրանկարչութիւնը և մանրանկարիչներ հայ տպագրութեան մէջ», Վենետիկ, 1938։

Արտատպ. Բագմավէպ-ից, 1937, էջ 238—248, 324։ Խոսում է Աստվածաշնչի Ոսկանյան հրատարակության և Աւետարանի Կ. Պոլսի 1729 թ. տպագրության մասին։

Քյուրսյան Հար.— «Ոսկանի Աստուածաշունչին փայտափորագրեալ պատկերները», Սիոն, 1966, էջ 105—111։

Քննասեր։ Տես՝ Օրմանյան Մաղ.։

Քոլանջյան Սուր.— «Հեթում Բ-ի ձեռագիր Աստվածաշունչը և Ոսկանյան հրատարակութիւնը», էջ միածիւն (ամս.), 1966, № 11—12, էջ 98—129։

Քուրեհեյան Քեր.— «Խորհրդածութիւնք Սաղմոսաց գրոց թարգմանութեան վերալ», Բագմավէպ, 1889, էջ 202—205։

Օրմանյան Մաղ.— «Ծիսական բառարան», մասն Բ, տես հետևյալ հրատ. մեջ. Ընդարձակ Օրացոյց Ա. Փրկչեան Հիւանդանոցի Հայոց, Կ. Պոլս, 1906, էջ 81—204։ Ստորագր.՝ «Քննասէր»։

Օրմանյան Մաղ.— «Ազգապատում», հա. Ա., Կ. Պոլս, 1912, §§ 195, 216, 218 և 607։ Նույնի Բ տպ., Բելյուսթ, 1959, §§ 195, 216, 218 և 607։

Օրմանյան Մաղ.— «Ազգապատում», հա. Բ, Կ. Պոլս, 1914, §§ 1745—46։ Նույնի Բ տպ., Բելյուսթ, 1959, §§ 1745—46։

Ֆարանյան Կ. Ս.— «Այբուբենքի ծագումնաբերութիւնը», Սալոնիկ, 1935, էջ 165—192՝ «Աստուածաշունչի լոյսարէն. ասորերէն և հայերէն թարգմանութիւնները։ 1. Եօթանասնիցը. 2. Պէշիտոս. 3. Թագուհի թարգմանութեանց՝-ը. 4. Աշխարհարար [և թուրքերեն] թարգմանութիւնը»։

Ֆեսսեր Պ.— «Անվանական թուղթ Դիոնեսիոսի Արիսպագացոյ առ Տիտոս վասն ննջման Մարիմայ» (1893 թ.)։ Տես ստորև՝ Vetter P., «Das apokryphe Schreiben Dionysius des Areopagiten an Titus».

Ֆեսսեր Պ.— «Առ Կորնթացիս Երրորդ անվանական թուղթը» (1894 թ.)։ Տես ստորև՝ Vetter P., «Der apokryphe dritte Korintherbrief».

Ֆեսսեր Ֆ.— «Մնացորդաց գրոց նորագիւտ բնագիր մը», Բագմավէպ, 1900, էջ 458—460։

Ֆերահյան Մս.— «Ս. Գրոց հայկական թարգմանութեան սխալներուն և առաւելութեանց նմոյշ մը», Բագմավէպ, 1935, էջ 419—424։

Ֆրնս. ամփոփումը՝ «Specimen des fautes et des perfectiones de la version arménienne de la Bible». (էջ 468)։

Ֆերհաթյան Պեսր.— «Անանիա Շիրակացոյ անտիպ էջերէն», Հանդէս Ամսորեայ, 1908, էջ 20—23։

Հրատարակում և ուսումնասիրում է Ան. Շիրա-
կացու «Թիւր որչափութեան տանց Հին Կտակարա-
նաց»-ը:

5 **Ֆերհաքյան Պետր.** — «Թուղթ Յովհան-
նու Ա. գլ. Ե, § 6—8», անդ, 1908, էջ 63—64:

Ֆերհաքյան Պետր. — «Մարկոսեան Աւե-
տարանին ժ. 9, 9—20 համարները հայոց
քով», տես՝ «Յուշարձան» (ժողովածու),
Վիեննա, 1911, էջ 372—378:

10 **Ֆերհաքյան Պետր.** — «Յուցակ հայագի-
տական հրատարակութեանց յԵւրոպա (1896
—1910)», Վիեննա, 1919:

Ֆեհզլյան Գառն. — «Հայերէն նախամա-
րդական թարգմանութիւնը», Հայաստ.
15 **Կոչնակ**, 1930, էջ 7—8, 42—44, 75—
76, 106—108 (№ № 1—4):

Ֆեհզլյան Գառն. (հրատ.) — «Կորիւն.
Վարք Մաշթոցի, տղգեալ և լուսարանեալ ի
Գառնիկ Յնագլխանէ», Երուսաղիմ, 1930:

20 Մակար. գրքերի և Կորյունի աղբրսի մասին տես
Ներածութեան 12—15 և 18—19 էջերը. նաև բազմաթիւ
դիտողութիւններ՝ բնագրական համեմատութեան բա-
ժիններում:

(**Ա. Գառնուհ**) — «Բուրառտան ինկոց»: (Ան-
25 տիպ):

Հին և Նոր Կտակարանների համաբարբառ, որի ձե-
ռագիրը, եղած տեղեկութիւնների համաձայն, մի ժա-
մանակ գտնվում էր Ղալաթիայի (Կ. Պոլիս) Հայոց
Աղագլխին Մատենադարանում, իսկ այժմ անհայտ է:
30 Ոմանք նրա հեղինակութիւնը վերագրել են Երուսա-
ղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի միաբան Դիոն. Կարապետ-
յանին: Պետք է կազմված լինի նախքան 1824 թ.:

(**Ա. Գառնուհ**) — «Համարարբառ կամ ցանկ
նմանաձայն բառից Նորոյ Կտակարանի,
3 5 այլբենական կարգաւ շարադասեալ»,
Զմյուռնիա, 1848:

Հեղինակն անհայտ է: Ոմանք նրա հեղինակութիւն-
ը վերագրում են Դիոն. Կարապետյանին:

(**Ա. Գառնուհ**) — «Յորայ գիրքը», Բագմա-
40 վեպ, 1874, էջ 29—35:

(**Ա. Գառնուհ**) — «Ազգային տեսութիւն»
Արարատ, 1879, էջ 149:

Խոսում է Ավետարանի աշխարհաբար մի թարգմա-
նութեան մասին, որը կատարվել է էջմիածնում, 1877—
45 79 թթ.: Թարգմանիչն անհայտ է:

(**Ա. Գառնուհ**) — «Աստուածաշնչի ընկերու-
թեան Սուրբ Դրոց թարգմանութեան թե-
րաթիւնները», Փոքր, 1881, № 1, էջ 139—
141:

(**Ա. Գառնուհ**) — «Էջմիածին և Աստուածա-
5 շունչ», Հայրենիք (օրագիր), 1894,
մարտի 26, № 765:

(**Ա. Գառնուհ**) — «Աստուածաշունչը աշ-
խարհաբար», անդ, 1894, մարտի 27,
№ 766:

Էջմիածնի հրատարակութեամբ՝ Աստուածաշնչի
արեւմտահայ և արեւելահայ թարգմանութիւններ ունե-
նալու անհրաժեշտութեան հարցը:

(**Ա. Գառնուհ**) — «Ա. և Բ. Մնացորդաց գրու-
քերի նորագլուխ հայ թարգմանութիւնը»,
15 Արմագանք, 1896, օգոստ. 2 (14), № 88,
էջ 3—4:

(**Ա. Գառնուհ**) — «Մնացորդաց Ա. և Բ. գրու-
քերը», Հանգիւս Ամսօրեայ, 1896, էջ
286:

(**Ա. Գառնուհ**) — «Ա. և Բ. Մնացորդաց գրու-
քերու նորագլուխ հայ թարգմանութիւնը»,
անդ, 1896, էջ 315:

(**Ա. Գառնուհ**) — «Աստուածաշունչին կանո-
նական գրքերը», Բիւրակն, 1896, էջ
304—307 (№ 250):

(**Ա. Գառնուհ**) — «Անկանոն կամ կանոնա-
կանէ՞ դուրս գրեանք», անդ, 1896, էջ 334—
336 (№ 251):

(**Ա. Գառնուհ**) — «Դանիէլի Խօթանաստուն Խօթ-
30 ներորդք», Պատկեր, է տարի (1896/97),
էջ 558—561. Ը տարի (1897/98), էջ 126—
132, 199—204:

Եզգական որոշ դիտողութիւններ է անում:

(**Ա. Գառնուհ**) — «Աստուածաշնչի տպագրու-
35 թիւնը Ս. Էջմիածնում», Լուսնայ, 1897,
գիրք Ա, էջ 323—324:

(**Ա. Գառնուհ**) — «Վերջին նորանոր գիւ-
տեր, վերաբերեալ եկեղեցական հին պատ-
մութեան», Բագմավեպ, 1898, էջ 381—
40 386:

Բազմաէ Ա. Հանաբի մի հոգովածից, որը լույս
է տեսել Preussische Jahrbücher-ի նույն թվականի
մայիսի համարում:

1 Հմտ. Հ. Ս. Անասյան, «Հայ համաբարբառա-
յին գրականութիւնը...», էջ 36—37, 40, 90:

2 Հմտ. անդ, էջ 37—41:

(Ս.ՃԱՆՈՒՆ) — «Երևանի թիւն աշխարհարար Աստուածաշնչի», Աւետարեւր, 1898, № 13:

(Ս.ՃԱՆՈՒՆ) — «Դիտողութիւնք չալք Ս. Գրոց մէջ լուր տալիս պր. Կ. Յ. Բասմաշեանի», Բազմավիւտ, 1899, էջ 165—168:

(Ս.ՃԱՆՈՒՆ) — «Աստուածաշունչ Ս. Գրքը», Արարատ, 1899, էջ 55—60:

(Ս.ՃԱՆՈՒՆ) — «Հաղարեան ճեմարանի գրչագիր Աւետարան», Եկեղեցի Հայաստանեայց, 1900, էջ 26—32 և 79—85 (Ա.Ն. 1 և 3):

(Ս.ՃԱՆՈՒՆ) — «Աստուածաշունչ Ս. Գրոց տպագրութիւն», անդ, 1900, էջ 65—72 (№ 3):

Բնագրական կարեւոր թելադրանքներ է անում:

(Ս.ՃԱՆՈՒՆ) — «Հոսատիւ պ Աւետարան» Արեւելեան Մամուլ, 1900, № 6 և 8:

(Ս.ՃԱՆՈՒՆ) — «Աստուածաշունչի տպագրութիւնն էջմիածնի մէջ. Ս. Հայրապետի շրջաբերական կոնդակը», Բիւզանդիոն, 1900, ապր. 30, № 1070. մայ. 1, № 1071:

(Ս.ՃԱՆՈՒՆ) — «Ս. էջմիածնում և շուրջը (Նամակներ Ս. էջմիածնից)», Նոր-Պար, 1902, մարտի 20, № 50:

էջմիածնում Աստուածաշունչի բնական բնագրի պատրաստման հարցի շուրջ:

(Ս.ՃԱՆՈՒՆ) — «Նշանաւոր գիւտ մը հայկական վաղեմի գրութեան մը մէջ», Աւետարեւր, 1913, № 37, էջ 874—875:

Ղուկ. Ավետարանի հայկական մի բնթերցվածի մասին է:

(Ս.ՃԱՆՈՒՆ) — «Աշխարհարար Աստուածաշունչ», Սիոն, 1932, էջ 129—133:

Վերջում՝ «Նմուշներ Աուր-Գիրքի հայերէն զանազան թարգմանութիւններէն» (էջ 133—135): Նկատի ունի, գրաբարից բացի, յոթ աշխարհարար թարգմանութիւններ:

Այս առթիւ տես նաև՝ «Նոթ և նիշ» հոգվածք, անդ, էջ 196:

(Ս.ՃԱՆՈՒՆ) — «Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան ժեւրգ դարադարձը, 434—1935», Հասկ, 1935, էջ 13—18:

Թարգմանութեան պատմութեան հետ միասին շոշափում է հետեւյալ հարցերը. «Որչափ գրչագիր Աուր-Գիրք կար Հայաստան», «Աստուածաշունչի ամենէն հին ձեւագիրները», «Աստուածաշունչի հայերէն տպագրութիւններ» և «Աշխարհարար Աստուածաշունչ»:

(Ս.ՃԱՆՈՒՆ) — «Մխիթար Արքայ և Աստուածաշունչի տպագրումը», Հասկ, 1935, էջ 59:

(Ս.ՃԱՆՈՒՆ) — «Ոսկեղարու հրաշագործները. Սահակ Պարթեւ», Յանաշ, Փարիզ, 1935, մարտի 31, № 2768:

Արտատպ. տես՝ Մշակ, Ֆրեզնո, 1935, ապր. 19, № 965, Ազատ խօսք, Մոֆիա, 1935, նոյ. 15 և 16:

(Ս.ՃԱՆՈՒՆ) — «Աշխարհարար Աստուածաշունչ» Սիոն, 1937, էջ 33—39:

Աշխարհարար նոր թարգմանութեան համար առաջ է քաշում Յոթանասնիցի հոմարեն բնագիրը հիմք ընդունելու հարցը, իրականակ երբայական բնագրի, որ օգտագործում են բողոքականները: Յույց է տալիս նրա առավելութիւնները:

(Ս.ՃԱՆՈՒՆ) — «Հայերէն Աստուածաշունչի առաջին տպագրութեան երեք հարյուրամյակը», էջմիածնի, 1966, № 3, էջ 6—8:

(Ս.ՃԱՆՈՒՆ) — «Հայերէն Աստուածաշունչի առաջին տպագրութեան երեք հարյուրամյակին նվիրված հանդիսութիւն Մայր Աթոռում», անդ, № 9—10, էջ 39—51:

(Ս.ՃԱՆՈՒՆ) — «Ոսկանեան Աստուածաշունչէն ետք տպուած Աստուածաշունչի հնագոյն հայ բնագիրները», Հասկ (ամս.), 1966, էջ 164—175:

(Ս.ՃԱՆՈՒՆ) — «Հայերէն Աստուածաշունչի տպագրութեան առաջին գործնական փորձը Նոր-Ջուղայի մէջ», Հասկ (ամս.), 1966, էջ 180—181:

Аннинский Ал. — «История Армянской церкви», Кишинев, Тип. М. Я. Спивака, 1900, стр. 38—40.

Սուլինի հայ. թարգմանութիւնը (թարգմանէ՛՝ Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյան) տես՝ Արարատ, 1904, էջ 549—556 և 630—638:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Н. Я. Марр, Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества, том. XV, 1902—1903, стр. 0137—0150.

Броссе М. Ф. — «Об армянской Библии», 1878. (Անտիպ):

¹ Հմմտ. Laurent Brosset, „Bibliographie analytique des ouvrages de Monsieur Marie-Félicité Brosset 1824—1879“, St.-Petersbourg, 1887, p. 9, № 266.

Гакаланиян А. Т.— „Почему Маштоц перевел Притчи Соломона“ (1964 թ.): *Տես Վերևում՝ Հանալանյան Արամ, «Թե ինչ՞ն՞ է Մաշթոցը թարգմանեց Առաքինները»:*

Дашкевич Я. Р.— „Армянское книгопечатание на Украине в XVII веке“, *Պատմա-Բանասիրական Հանդես, 1963, № 4 (23), էջ 115—129:*

Հայ. ամսագրումը՝ «Հայ տպագրությունը Ուկրաինայում XVII դարում» (էջ 129—130):

Истрин В. М.— „Апокриф об Иосифе и Асенефе“, *Древности (Труды Славянской Коммиссии Императорского Московского Археологического Общества)*, т. II, Москва, 1898, стр. 146—199.

Кучук-Иоаннесов Х. И.— „Об армянской рукописи IX века, принадлежащей Библиотеке Лазаревского Института Восточных Языков“, *Древности Восточные (Труды Восточной Коммиссии Императорского Московского Археологического Общества)*, том I, Москва, 1893, стр. 454—464.

Առանձնատիպ՝ Москва, Тип. О. О. Гербек, 1893. 13 стр.

Кучук-Иоаннесов Х. И.— „Сведения и заметки о старинных армянских рукописях и армянских надписях, находящихся в пределах России“, там же, т. IV, Москва, 1913, стр. 1—9.

Տպագրի հետ հատվածներ է համեմատում Ծննդոց գրքից և Ղուկասի Ավետարանից՝ ըստ լազարյան ձեմարանի մի ձեռագրի:

Март Н. Я.— „Из летней поездки в Армению“. Заметки и извлечения из армянских рукописей“, *Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества*, т. V, 1890, стр. 211—241; т. VI, 1891, стр. 135—228.

Երկու մասերն էլ առանձին-առանձին արտատպված են նոր էջակալումով (31 էջ և 94 էջ), բայց առանց անվանաթերթի:

Խոսում է «Աղագիրը», «Պատմություն Յովսեփայ», «Պատմություն Առանձին», «Մանկություն Յիսուսի»,

«Տեսիլ սուրբ Աստուածածնի», «Տեսիլ Պողոսի» անվավերականների մասին:

Հայ. ամսագրական թարգմ.՝ Ն. Ման, «Ամանալին ողորդութիւնից դէպ ի Հայո. նկատողութիւններ և քաղաածներ հայկական ձեռագրերից» (թարգմ. Սնոփրիոս Անուփյանի), Վրեննա, 1892:

Արտատպ. Հանդես Ամսօրեայից, 1891, էջ 260—272. 1892, էջ 231—235, 268—271, 303—307 և 336—338:

Հայ. մասնակի թարգմ.՝ Ն. Ման, «Գիրք մանկության Յիսուսի», Բաղմավեպ, 1892, էջ 247—253 և 290—295:

Март Н. Я.— „К вопросу о задачах арменоведения“, Петербург, Тип. „В. С. Валашев и К^о“, 1899, стр. 9—10.

Март Н. Я.— „Из поездки на Афон“, *Журнал Министерства Народного Просвещения*, ч. CCCXII, 1899, № 3, отд. 2, стр. 1—24.

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Գ. Հովսեփյան, Արարատ, 1899, էջ 208—210: Ստ. Մալխասյանց, Մշակ, 1899, մալիսի 21, № 91:

Март Н. Я.— „К вопросу о переводах с армянского на арабский язык“, *Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества*, т. XIII, 1900/01, стр. 035—038.

Խոսում է Պողոսի առ Կորնթացիս և Կորնթացից առ Պողոս թղթերի՝ հայերենից արաբերեն թարգմանված լինելու հարցի մասին:

Март Н. Я.— „Новооткрытый армянский текст «Паралипоменон»“. (К вопросу о переводах Св. Писания на армянский язык“, *Кавказский Вестник*, 1902, № 4, стр. 66—83.

Առանձնատիպ՝ 1—18 էջ:

Март Н. Я.— „Предварительный отчет о работах на Синае, веденных в сотрудничестве с И. А. Джаваховым, и в Иерусалиме, в поездку 1902 г. (апрель—ноябрь)“, Петербург, 1903, стр. 14—16.

Արտատպված է հետևյալից. *Сообщения Императорского Православного Палестинского Общества*, т. XIV, ч. II, 1903.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Մ. Շուքրյան, Բազմալեզու,
1904, էջ 44—48:

Март Н. Я.— „Армянские слова в
грузинских Деяниях Пилата“. *Записки*
5 *Восточного Отделения Императорско-*
го Русского Археологического Обще-
ства, т. XVII, 1906, стр. 24—29.

Март Н. Я.— „Заметки по текстам Св.
Писания в древних переводах армян и
10 грузин“, *Христианский Восток*, т. II,
1913, стр. 163—174, 263—274.

Март Н. Я.— „Эчмиадзинский фраг-
мент древне-грузинской версии Ветхого
15 Завета“, *Христианский Восток*, т. II,
1913/14, стр. 378—388.

Վրացական բնագրի հայկաբանությունների մասին է:

Март Н. Я.— „Отрывок армянского
пергаментного Евангелия лапидарным
20 письмом“, *Христианский Восток*, т. IV,
вып. II, 1915, стр. 195—197.

Мурадян П. М.— „Армяно-грузин-
ские литературные взаимоотношения в
XVIII в.“, Ереван, 1966, стр. 201 („Апо-
25 крифы“), 202 („Библиология“).

Назарян Ст.— „Беглый взгляд на
историю гайканской литературы до конца
XIII в.“, Казань, Университетская типо-
графия, 1844, стр. 17—18.

30 Тер-Мовсесян Меср.— „История пе-
ревода Библии на армянский язык“, Пе-
тербург, „Пушкинская скоропечатня“,
1902. IX+287 стр.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Н. Я. Март, *Тексты и*
35 *Разыскания по армяно-грузинской филологии*,
т. V, 1903, стр. 29—53.— Н. Goussen, *Theologi-*
sche Revue, 1904, № 9.— А. Meillet, *Revue Cri-*
tique d'Histoire et de Littérature, 1904, 8 février,
№ 6, p. 103—104.

40 Тер-Мовсесян Меср.— „Рукописные
отрывки армянской версии Ветхого За-
вета лапидарным письмом, с палеогра-
фической таблицей“, Петроград, 1915.
Ստորագրված է՝ „Епископ Месроп“.

Գիրքը ունի նաև հայ. անվանաթերթ
«Հատաածք երկաթագիր ձևի Կառկարանի,
(հանդերձ հնագրական պատկերում: Ի լոյս

էած Մեսրոպ Եպիսկոպոս», Պետրոգրադ,
1915), բայց հրատարակության լեզուն մի-
այն անու. է:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Л. М. Меликсет-Бек, *Ти-*
флисский Листок, 1916, № 43.— Լ. Մելիքսեթ-Բեկ,
5 *Հոփիտ*, 1916, № 7:

Тигранян Сир.— „Древне-армян-
ская Книга канонов“, Петроград, 1918,
стр. 48—50 и т. д.

Անվավերական կանոնադրերի մասին է («Վար- 10
նապետութիւն առաքելոց», «Սահմանք և կանոնք
սուրբ առաքելոցն ի ձեռն Կղեմայ առաքելի հեթա-
նոսաց», «Սահմանք կանոնաց սուրբ առաքելոցն Թա-
ղեոսի», «Կանոնք տեառն Փրկիչպոսի»):

Халатянц Гр.— „Армянский эпос в 15
'Истории Армении' Моисея Хоренского“,
ч. I—II, Москва, Тип. Варвары Гатцук,
1896, гл. II: „Аноним, как поздний апо-
криф“.

Հայ. թարգմանությունը՝ Գր. Սալաթ- 20
յանց, «Մարաբա Մծուրնացի կամ Կեղծ-Ա-
գաթանգեղոս» (թարգմ. Լիպարիտ Նազար-
յանցի), Վենետիկ, 1898: Արտատպ. Բազմ-
ալեզու-ից, 1898, էջ 60—65, 136—140,
213—220, 577—579. 1899, էջ 274—279, 25
413—418:

Халатянц Гр.— [Предисловие, при-
мечания и переводы], տես՝ „Переводы и
статьи Н. О. Эмина“, Москва, 1897.

Халатянц Гр.— „О Лондонском спи- 30
ске новооткрытых книг Паралипоменон
в древнейшем армянском переводе“. *Древности Восточные* (Труды Восточ-
ной Комиссии Императорского Мо-
сковского Археологического Общества), 35
т. II, вып. III, Москва, 1903, стр. 22—25.

Այս նյութի վերաբերյալ հեղինակի ղեկավարան
(21 ապր. 1901 թ.) մասին տես նույն հատորի
«Протоколы» բաժնում, էջ 212:

Халатянц Гр.— „Армянские Арша- 40
киды в Истории Армении Моисея Хорен-
ского“, ч. I—II, Москва, тип. Варвары
Гатцук, 1903, гл. XVI: „О Врамшапuxe
и просветительной деятельности свв. Са-
ака и Маштоца“.

Հայ. թարգմանությունը՝ Գր. Սալաթ-
յանց, «Հայ Արշակունիք ըստ Մովս. Սորե-

նացուլ կամ Նոր ուսումնասիրութիւններ Մովս. Սորենացուլ մասին» (Թարգմ. Արսեն Սիմոնյանցի), Վիեննա, 1906, էջ 1—38:

Худабашев А.— «Обозрение Армени, в географическом, историческом и литературном отношениях», Петербург, 1859, стр. 430—434.

Цагарели Ал.— «Сведения о памятниках грузинской письменности», т. I, Петербург, 1886, стр. 13—17.

Эмин Н. О.— «Сказание о преставлении Богородицы и об ее образе, написанном евангелистом Иоанном», Москва, 1874. 17 стр.

Արտատպ. է «Православное Обзорение» հանդիսից:

Эмин Н. О.— «Апокрифическое сказание об успении святого евангелиста Иоанна Богослова с тремя приложениями; перевел с армянского Н. Эмин», Москва, 1876. 46 стр.

Արտատպ. է «Православное Обзорение» հանդիսից:

Эмин Н. О.— «Сказания о святых Фаддее и Варфоломее, апостолах Армени; перевел с армянского Н. О. Эмин», Москва, 1877. 36 стр.

Արտատպ. է «Православное Обзорение» հանդիսից:

Эмин Н. О.— «Переводы и статьи Н. О. Эмина по духовной армянской литературе», Москва, 1897.

Արտատպ. հետեյալից. «Пятый археологический съезд в Тифлисе. Протоколы Подготовительного Комитета», Москва, 1882.

(Аноним)— «О изыщном переложении Библии на армянский язык», հետեյալ գրքում. «Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа», ч. III. Москва, Тип. Лазаревых Института Восточных Языков, 1838, стр. 177—187.

Զեյթաժե Լ.— «история საქართველოს», ტფილისი, 1889, გვ. 172—174.

[Բաբրաձե Դ.— «Վրաստանի պատմութիւն», Թիֆլիս, 1889, էջ 172—174]:

Լանգելա Կորն.— «ძველი ქართულის ლექსიკიდან», თხა «საიუბილეო», თბილისი, 1968, გვ. 123—131.

[Դանելիս Կոռն.— «Հին վրացերենի բառագանձից», თხა «Մատერիա» (ժողովածու), Թբիլիսի, 1968, էջ 123—131]:

Լուինաշვილი Եղ.— «პირთა, გეოგრაფიული და ეთნიკური სახელები ოთხთავის ქართულ თარგმანებში», მაცნე, 1968, № 3, გვ. 200—214.

[Գոչանաշվիլի Էլ.— «Անձնական, աշխարհագրական և ցեղագրական անուններն Ավետարանի վրացերեն թարգմանությունում», Մացնի (ամս.), 1968, № 3, էջ 200—214]:

Հեղվածք Ե.— «ქართული ლიტერატურის ისტორია», ტ. I, თბილისი, 1960, გვ. 422—424.

[Կեկელიძე Կ.— «Վրացական գրականության պատմություն», հտ. Ա, Թբիլիսի, 1960, էջ 422—424]:

Մելիქսետ-Յեցի Լ.— «ძველი სომხური ლიტერატურის ისტორია», თბილისი, 1941, გვ. 54—59.

[Մելիքսետ-Բեկ Լ.— «Հայ հին գրականության պատմություն», Թբիլիսի, 1941, էջ 54—59]:

Մելիქսետ-Յեցի Լ.— «სამართალი სომხური. ქართული ვერსია შესრულებული ვახტანგ მე VI-ის ბრძანებით», ტფილისი, 1927, გვ. 159—175.

[Մելիքսետ-Բեկ Լ.— «Հայկական օրենքներ»: Վրացերեն խմբագրություն, կազմված Վախտանգ Զ-ի հրամանով», Թբիլիսի, 1927, էջ 159—175]:

Տալիս է սուրբգրական վկայությունների համադասական ախտախ մե կողմից Աստվածաշնչի և հայկ. օրենքների հայ. ընթերցման, մյուս կողմից՝ վրացերեն Աստվածաշնչի և հայկ. օրենքների վրացերեն խմբագրության ընթերցման:

Abeghian A.— „Vorfragen zur Entstehungsgeschichte der altarmenischen Bibelübersetzung“, Marburg i. H., 1906. 46 S.

Adontz Nic.— „Les fêtes et les saints de l'Église Arménienne“, *Revue de l'Orient Chrétien*, t. VI (XXVI), 1927/28, p. 74—104, 225—278.

Ճաշոց գրքի և սուրբգրական ընթերցվածների մասին է:

Adontz Nic.— „La Bible arménienne et sa portée historique“, *տե՛ս* „Célébration solennelle du Quinzième Centenaire de la raduction arménienne de la Bible, au Grand Amphithéâtre de la Sorbonne, dimanche 29 Mars 1936“, Paris, Libr. Ernest Leroux, 1938, p. 47—63.

Հայ. [Թարգմանությունը՝ «Հայացած Աստուածաշունչը և անոր պատմական տարրերը», Ա. Գ. Խ. Խ., 1936, № 3, ապրիլ—մայիս, էջ 16—23:

Ռումիներին [Թարգմանությունը՝ „Biblia armeană și însemnătatea sa istorică. (Cuvântarea pronunțată cu prilejul sărbătoririi la Paris a aniversării de 1500 ani a traducerii Bibliei în armeneste“, *Ani* (anuar), București, vol. I, 1941, p. 90—100.

Aucher J.— „Un aperçu sur la version arménienne de la Bible“. Տես վերևում՝ Ավգերյան Հովհ., «Ակնարկ մը Ս. Գրոց հայկական Թարգմանութեան վրայ»:

Bănățeanu Vlad — „La traduction arménienne des tours participaux grecs“, Bucarest, 1937.

Հայկ. բնագրի լիզվական հարցերի մասին է:

Baumstark Anton — „Die christlichen literaturen des Orients“, Bd. II, Leipzig, G. J. Göschen, 1911, S. 73—75 („[Armen.] Bibel und Apocryphen“), 103 ([Georg. Bibelübersetzung]).

Baumstark Anton— „Eine gruppe illustrierter armenischer Evangelienbücher des XVII. und XVIII. Jahrhunderts in Jerusalem. Mit dreiundzwanzig Abbildungen auf fünf Tafeln“, *Monatshefte für Kunst-*

wissenschaft, IV Jahrg., 1911, S. 249—260.

Baumstark Anton— „Der armenische Psaltertext. Sein Verhältnis zum syrischen der Pešittâ und seine Bedeutung für die LXX—forschung“, *Oriens Christianus*, Neue Serie, Bd. XII/XIV (für die Jahre 1922/24), 1925, S. 180—213; Dritte Serie, Band I, 1926, S. 158—169, 319—333; Band II, 1927, S. 146—159.

Baumstark Anton— „Zum georgischen Evangelientext“, *Oriens Christianus*, Dritte Serie, Bde. III u. IV, 1930, S. 117—124.

Baumstark Anton— „Neue orientalische Probleme biblischer Textgeschichte“, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Bd. XIV (LXXXIX), 1935. S. 89—118.

Beausobre (De) I. et Lenfant J. (*հրատ.*) — „Le Nouveau Testament de notre Seigneur Jesus Christ, traduit en françois sur l'original grec, avec des notes literales, pour éclaircir le Texte, par Mrs. de Beausobre et Lenfant“, t. I, Amsterdam, Pierre Humbert, 1718, p. CCXI—CCXII.

Այստեղ հրատարակված է Մ. Վ. Լակրոզի աշն նամակը (Բեռլին, 29 սեպտ. 1718 թ.), որով նա գնահատական է տվել հայկ. Թարգմանությանը՝ որպես «Թագուհի Թարգմանութեանը»:

Bedikian A. A.— „The Golden Age in the Fifth Century; an Introduction to Armenian Literature in Perspective“, New York, Armenian Missionary Association of America, 1963, p. 18—21.

Beissel S.— „Geschichte der Evangelienbücher in der ersten Hälfte des Mittelalters“, Freiburg i. B., 1906, S. 49.

Belser J. E.— „Einleitung in das Neue Testament“, 2. Aufl., Freiburg i. B., 1905, S. 34, 101, 248 (Aristion), 767 (armenische Übersetzung).

Benveniste Émile— „Le développement des mots composés en arménien classique“, *Revue des Études Arméniennes*, nouv. série, t. IV, 1967, p. 1—14.

5 Հայկ. բնագրի լեզվական հարցերի մասին է: Նույնպես և հաջորդը՝

Benveniste Émile— „Traduction arménienne de composés grecs“, ibidem nouv. série, t. V, 1968, p. 1—7.

10 **Berger S.** Տե՛ս Carrière A.

Bertoldt L.— „Historische Einleitung in sämtliche kanonische und apokryphische Schriften des Alten und Neuen Testaments“, II Theil, Erlangen, 1813, S. 559—
15 561, 688—691.

Bevenot Don Hugh— „The Armenian Text of Maccabees“, *Երասաղեմ, տպ. «Սիրիական Որբանոցի»*, 1934: 250—283 էջ:

Birdsall J. N.— „Palimpsest Fragments of a Khanmeti Georgian Version of I Esdras“, *Le Muséon*, t. LXXXV, 1972, p. 97—105.

Blake R. P.— „The Georgian Version of Fourth Esdras from the Jerusalem Manuscript“, *The Harvard Theological Review*, vol. XIX, 1926.

Blake R. P.— „The Old Georgian Version of the Gospel of Mark; from the Adysh Gospels with the Variants of the Opiza and Tbet' Gospel“, *Patrologia Orientalis*, t. XX, 1929, p. 445—449, 467, 505, 508, 520, 521, 529, 531, 543, 549, 552, 562, 571.

Blake R. P.— „The Old Georgian Version of the Gospel of Matthew; from the Adysh Gospels with the Variants of the Opiza and Tbet' Gospels“, ibidem, vol. XXIV, 1933, p. 7, 78, 114, 166.

Blake R. P. and Brière M.— „The Old Georgian Version of the Gospel of John; from the Adysh Gospels with the Variants of the Opiza and Tbet' Gospels“, ibidem, vol. XXVI, fasc. 4, 1950, p. 456, 476, 534, 578.

Blake R. P. and Der Nersessian Sir.— „The Gospels of Bert'ay: An Old-georgian Ms. of the Tenth Century“, *Byzantion*, vol. XVI, fasc. 1, 1942/43, p. 226—285.

Blake R. P. and Lake K. Տե՛ս Lake K. 5

Bleek Fr.— „Einleitung in das Neue Testament“, 3. Aufl., Berlin, G. Reimer, 1875, S. 842—844.

Bludau Aug.— „Das Comma Johanneum (I Joh. 5 § 7) in den orientalischen Übersetzungen und Bibeldrucken“, *Oriens Christianus*, III Jahrg., 1903, S. 126—147.

Հայ. ամփոփումը՝ „Comma Johanneum“, Հ ա ն դ ե ո Ս մ ո թ ե ա յ, 1904, էջ 62: 15

Bodius Chr.-Aug.— „Quatuor prima capita Evangelii Matthaei ... ex versione armenici interpretis Amstelodami 1698 edita, ex armenica lingua in latinum translit...“, Halae, 1756¹.

Bolognesi G.— „La traduzione armena del Vangelo. Problemi di critica testuale“, *հեռեկալ գրքում*. „Studi sull' Oriente e la Bibbia offerti al P. Giovanni Rinaldi“, Genova, 1967, p. 123—140. 25

Bousset W.— „Die Testamente der Zwölf Patriarchen“, *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft*, I Jahrg., 1900, S. 141—175, 187—209. 30

Brandhuber P.— „Die sekundären Lesarten bei I Kor. 15, 51, ihre Verbreitung und Entstehung“, *Biblica*, vol. XVIII, 1937, S. 303—333, 418—438.

ԳՐԱԽՈՍՏՈՒԹՅՈՒՆ. Վ. Ինգլիզյան, Հանդես Ամստերդամ, 1940, էջ 255—256: 35

Bredenkamp — „Über die armenische Übersetzung des Alten Testaments“, *հեռեկալ հրատ. մեջ*. J. G. Eichhorn. „Allge-

¹ Հմմտ. A. Salmasian, „Bibliographie de l'Arménie“, Érévan, 1969, p. 140.— „Nouvelle biographie universelle“ (sous la direction de M. le Dr. Hoeffer), t. VI, Paris, 1853, p. 317.

meine Bibliothek der biblischen Litteratur“, Bd. IV, Leipzig, Weidmann, 1792, S. 623—652.

Bredenkamp. Shu' Griesbach J. J. (հրատ.), „Novum Testamentum graece“ vol. I, Halae Saxorum, 1796.

Brière M.— „La version géorgienne, ancienne de l'Évangile de Luc“, *Patrologia Orientalis*, t. XXVII, fasc. 3, 1955, p. 286—293.

Brock Seb.— „An Early Armenian Pimpsest Fragment of Hebrews“, *Revue des Études Arméniennes*, nouv. série, t. II, 1965, p. 129—134.

Brosset M.-F.— „Rapport sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847—1848“, St.-Pétersbourg, 1851. Troisième Rapport, p. 26—42.

Տեղեկություններ է տալիս էջմիածնի Մատենա-դարանի սուրբգրական 56 ձեռագրերի մասին:

Büchner V. F.— „Zu einer Stelle des armenischen Übersetzung von Ephrem Syrus' Diatessaron-Kommentar“, Հ ա ն դ ե ա Ս. Դ ո թ ե ա յ, 1927, էջ 685—688:

Büchner V. F.— „Some Remarks on the Tradition of the Armenian Translation of Ephrem Syrus' Commentary on the Diatessaron“, *Bulletin of Bezan Club*, V, 1928, p. 34—36.

Burchard Chr.— „Ei nach einem Ausdruck des Wissens oder Nichtwissens Joh. 925, Act 192, I Cor 116, 716“, *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der Älteren Kirche*, Bd. LII, 1961, S. 73—82.

Burchard Chr.— „Untersuchungen zu 'Joseph und Aseneth'. Textgeschichte, Gehalt und Datierung. Kapitel XIII—XV. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der hochwürdigen theologischen Fakultät der Georg-August-Universität Göttingen“, Göttingen, 1961.

Burchard Chr.— „Untersuchungen zu Joseph und Aseneth. Überlieferung-Ortsbestimmung“ (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 8), Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1965. VIII+180 S.

ԳՐԱԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Զ. Ոսկյան, Հանդես Ամսորհայ, 1966, էջ 250—254:

Burchard Chr.— „Zum Text von 'Joseph und Aseneth'“ (Reprint from: *Journal for the Study of Judaism*, vol. I). 1—34 p.

Burchard Chr.— „Zur armenischen Überlieferung der Testamente der Zwölf Patriarchen“, *Beihefte zur Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft*, Glessen, Bd. XXXVI, 1969, S. 1—29.

Առանձնաթիւ՝ Berlin, Walter de Gruyter u. Co., 1969, 29 S.

Burkitt F. C.— „[The Armenian Version of the New Testament]“, *Հանդես հրատ. մեջ*, „The Encyclopaedia Britannica“, vol. III, 14th ed., London—New York, 1929, p. 517.

Calmet Aug.— „Dictionnaire historique, archéologique, philologique, chronologique, géographique et littéral de la Bible“, t. I, Petit-Montrouge. 1846, p. 870—871 („Bible en langues turque, arménienne et géorgienne“).

Cardona Giorgio Raimondo— „Sur le gnosticisme en Arménie: Le Livre d'Adam“ (Studies in the History of Religions. Supplements to *Numen*, XII. *The Origins of Gnosticism*, Leiden, 1967, p. 645—668)¹.

Carrière Aug.— „Une version arménienne de l'Histoire d'Asséneth“, *Nouveaux Mélanges Orientaux*, Paris, 1886, p. 471—511. (Publications de l'École des Langues Orientales Vivantes. II^e série. Vol. XIX).

¹ Հմմտ. *Revue des Études Arméniennes*, nouv. série, t. VI, 1969, p. 450.

Carrière Aug.— „Nouvelles sources de Moïse de Khoren“, Vienne, Impr. des Méchitharistes, 1893, p. 49—56 („Moïse de Khoren et l'origine des Parthes“).

5 *Բնագրական դիտողություններ են:*
Հայ. թարգմանությունը՝ «Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Սորենացոյ», Վիեննա, 1893, էջ 45—51 («Մովսէս Սորենացի և Պարթևաց ծագումը»): Ստորագրված՝ «Ա. Գարիէր»:

Carrière Aug. et Berger S.— „La correspondance apocryphe de Saint Paul et des Corinthiens; ancienne version latine et traduction du texte arménien“, Paris, 15 Fischbacher, 1891. 23 p.

Արտասպ. Տեռեյանց. *Revue de Théologie et de Philosophie*, t. XXIV.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Բազմավէպ, 1891, էջ 279—281, —2. Տաշյան, Հանդես Ամսօրեայ, 1891, էջ 345—
20 346.— *Revue de l'Histoire des Religions*, t. XXIV, 1891, p. 387—388.— A. Loisy, *Revue Critique d'Histoire et de Littérature*, 1892, № 5, p. 82—83.— A. Harnack, *Theologische Literaturzeitung*, XVII Jahrg., 1892, S. 7—9.— P. W. Schmiedel, *Literarisches Centralblatt*, 1892, № 1, S. 2.

Casey R. P.— „An Armenian Manuscript of the Gospels“, *The Journal of Theological Studies*, vol. XXX, 1929, p. 356—361.

30 **Casey R. P.**— „Book Reviews. New Testament Section“, *Journal of Biblical Literature*, vol. LVII, 1938, p. 95—101.

Casey R. P.— „Armenian Inedita“, *Le Muséon*, t. LXVIII, 1955, p. 55—59.

35 **Catertian Jos.**— „Ecclesiae Ephesinae de obitu Joannis apostoli narratio ex versione armeniaca saeculi V. nunc primum latine cum notis predita“, Viennae, 1877. 53 p.

40 **Chachanov A.**— „À propos de l'édition de l'Évangile géorgien“, *Հեռակալ հրամաժեշ.* „XV Intern. Orientalisten-Kongress in Kopenhagen“, Kopenhagen, 1908.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Պ. Ֆերհաթյան, Հանդես Ամսօրեայ, 1908, էջ 381—382:

Chamich Mich.— „History of Armenia“ (transl. by Johannes Audall), vol. I, Calcutta, Bishop's College Press, 1827, p. 238—240.

Charles R. H.— „The Greek Versions of the Testaments of the Twelve Patriarchs. Edited from Nine Mss., together with the Variants of the Armenian and Slavonic Versions and some Hebrew Fragments“, Oxford, Clarendon Press, 1908. 10 LX+324 p.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. *Revue Internationale de Théologie*, XVI^e année, Juillet—Septembre 1908, № 63, p. 620.— E. B[uaiauti], *Rivista Storico-Critica delle Scienze Teologiche*, vol. IV, 1908 15 p. 626—628.

Charles R. H.— „The Testaments of the Twelve Patriarchs. Translated from the Editor's Greek Text, and Edited with Introduction, Notes and Indices“, London, 20 A. and C. Black, 1908. XCIX+247 p.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. F. Perles, *Orientalische Literaturzeitung*, 1908, S. 332—333.— E. Schürer, *Theologische Literaturzeitung*, XXXIII Jahrg., 1908, S. 505—511.— *The Athenaeum*, 1908, May 2, 25 № 4201, p. 533—535.— *The Expository Times*, vol. XIX, 1908, p. 314—315.— *Luzac's Oriental List and Book Review*, London, vol. XIX—1908, p. 124.

Chiappelli Aless.— „Una recente scoperta biblica“, *Nuova Antologia*, 3^a serie, 30 vol. XLIX, 1894, p. 157—166.

Հայ. թարգմանությունը՝ «Նկատողություն մի Ա. Մարկոսի Աւետարանին ժողովոյն», Բ ա գ մ ա վ է պ, 1894, էջ 218—221:

Chiappini Guido — „Il primo tipografo di Livorno fu un sacerdote armeno“, *Liburni Civitas*, anno X, fasc. 1, 1937, p. 34—47.

Հայ. թարգմանությունը՝ «Լիվոռնոյի առաջին տպագրիչը հայ քահանայ մըն էր», Բ ա գ մ ա վ է պ, 1937, էջ 229—235:

Լիվոռնոյում 1644 թ. տպագրված Սաղմոսարանի մասին է: Տես նաև Ե. Փելիկանի «Դիտողություններ»-ը, անդ, էջ 236—237:

Cirbied (De) Chahan — „Recherches curieuses sur l'histoire ancienne de l'Asie“, Paris, Le Prieur, 1806, p. 270—287, ch. XXI („Observations sur la belle version arménienne de la Bible, d'après le texte de la Vulgate“).

Colwell E. C. — „The Caesarean Readings of Armenian Gospel Manuscripts“, *Anglican Theological Review*, vol. XVI, April 1934, p. 113—132.

Colwell E. C. — „Slandered or Ignored: The Armenian Gospels“, *The Journal of Religion*, vol. XVII, 1937, p. 48—61.

Conybeare F. C. — „On the Jewish Authorship of the Testaments of the Twelve Patriarchs“, *The Jewish Quarterly Review*, vol. V, 1892/93, p. 375—398.

Conybeare F. C. — „Aristion, the Author of the Last Twelve Verses of Mark“, *The Expositor*, 4th series, vol. VIII, 1893, p. 241—254.

ԴՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. A. Harnack, *Theologische Literaturzeitung*, XVIII Jahrg., 1893, S. 561—564.
 — Th. Zahn, *Theologische Literaturblatt*, 1893, 22 Dec., № 51. — A. Chiappelli, *Nuova Antologia*, 3^a serie, vol. XLIX, 1894, p. 157—166. հայ. թարգմ. Բազմավեպ, 1894, էջ 218—221. — *Zeitschrift für Katholische Theologie*, XIX Jahrg., 1895, S. 187—189. — Հ. Տաշյան, Հանդես Ամսօրեայ, 1895, էջ 82—87. — Կարապետ վրդ. [Տեր-Մկրտչյան], Արարատ, 1895, էջ 114—115.

Conybeare F. C. — „The Authorship of the Last Verses of Mark“, *The Expositor*, 4th series, vol. X, 1894, p. 219—232.

Conybeare F. C. — „Notes upon Armenian Sources“, *The Guardian*, vol. XLIX, part II, July 18, 1894.

Conybeare F. C. — „On the Apocalypse of Moses“, *The Jewish Quarterly Review*, vol. VII, 1894/95, p. 216—235.

«Տեսիլ Մովսիսի» անվան հայ. թարգմանության սկզբնաղբի հարցը և նույն բնագրի անգլ. թարգմանությունն է:

Conybeare F. C. — „Papias and the Acts of the Apostles“, *The Classical Review*, vol. IX, № 5, June 1895, p. 258.

Conybeare F. C. — „On the Codex Pamphili and the Date of Euthalius“, *The Journal of Philology*, vol. XXIII, 1895, p. 241—259.

Պողոսի թվերի հայ. թարգմանությանը հիմք ծառայած սկզբնաղբի հարցի մասին է:

Հայ. քաղվածք թարգմ. «Պամփիլիան օրինակ Սուրբ Գրոց», Բազմավեպ, 1895, էջ 209—212, 260—263:

ԴՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. C. R. Gregory, *Theologische Literaturzeitung*, XX Jahrg., 1895, S. 281—284. — P., *Revue Biblique Internationale*, t. IV, 1895, Bulletin, p. 644.

Conybeare F. C. — „On the Last Twelve Verses of St. Mark's Gospel“, *The Expositor*, 5th series, vol. II, 1895, p. 401—421.

Conybeare F. C. — „A Collation of Sinker's Texts of the Testaments of Reuben and Simeon with the Old Armenian Version“, *The Jewish Quarterly Review*, vol. VIII, 1895/96, p. 260—268.

Conybeare F. C. — „A Collation of Armenian Texts of the Testaments of (1) Judah; (2) Dan; (3) Joseph; (4) Benjamin“, *ibidem*, vol. VIII, 1895/96, p. 471—485.

Conybeare F. C. — „The Armenian Version of the New Testament“, *The Academy*, vol. XLIX, 1 February 1896, № 1239 (New Issue), p. 98—99.

Conybeare F. C. — „Acta Pilati“, *Studia Biblica et Ecclesiastica*, vol. IV, Oxford, 1896, p. 59—132.

Անգլ. է թարգմանել «Գործք Պիլատոսի» անվան հայ. բնագիրը:

Conybeare F. C. — „On the Western Text of the Acts as Evidenced by Chrysostom“, *The American Journal of Philology*, vol. XVII, 1896, p. 135—171.

«Գործք առաքելաց»-ի հայ. թարգմանության սկզբնագրի հարցի շուրջ:

Conybeare F. C.— „Protevangelium Iacobi. (From an Armenian Manuscript in the Library of the Mechitarists in Venice)“, *The American Journal of Theology*, vol. I, 1897, p. 424—442.

Քննության է առնում Հակոբ Տյառնեղբոր «Աւետարան մանկութեան» հայ. քննադիրը:

Conybeare F. C.— „The Growth of the Peshittâ Version of the New Testament; Illustrated from the Old Armenian and Georgian Versions“, *ibidem*, vol. I, 1897, p. 883—912.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Գ., Հանդես Ամսուրեայ, 1897, էջ 79—80:

Conybeare F. C.— „Two Notes on the Text of the Gospels from Old Sources“, *The Expository Times*, vol. VIII, 1897, p. 428—430.

Conybeare F. C.— „Armenian Version of the Old and New Testaments“, *սխա՝* „A Dictionary of the Bible“ (ed. by J. Hastings), Edinburgh, vol. I, 1898, p. 151—154.

Conybeare F. C.— „Armenian Version of the Old Testament“, *սխա՝* „A Dictionary of the Bible“ (ed. by J. Hastings), New York, vol. I, 1900, p. 151—153.

Conybeare F. C.— „Armenian Version of the New Testament“, *սխա՝* „A Dictionary of the Bible“ (ed. by J. Hastings), New York, vol. I, 1900, p. 153—154.

Conybeare F. C.— „Miscellanea: On Matt. 28, 19.— Armenian Dating of John's Gospel.— Judas Iscariot's Death in the Acts of Thomas.— II Thess. 2, 6.— Jacobus Didymus Christi.— Virgin Mary=Anahita=Kybele“, *Theologisch Tijdschrift*, XLIV, 1900, S. 329—336.

Conybeare F. C.— „The Testament of Job and the Testaments of XII Patriarchs“, *The Jewish Quarterly Review*, vol. XIII, 1900/901, p. 111—127, 258—274.

Համեմատության են առնվում հայ. քննադիրը:

Conybeare F. C.— „Ein Zeugnis Ephrāms über das Fehlen von C. 1 und 2 im Texte des Lucas“, *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft*, III Jahrg., 1902, S. 192—197.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. *Biblische Zeitschrift*, I Jahrg., 1903, S. 206.— D. Völter, *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft*, X Jahrg., 1909, S. 177—180.— C. A. Kneller, *Zeitschrift für Katholische Theologie*, XXXIV Jahrg., 1910, S. 394—397.

Conybeare F. C.— „The Date of Euthalius“, *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft*, V Jahrg., 1904, S. 39—52.

Պողոսի թղթերի հայ. թարգմանության քննադիր հարցի մասին է:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. *Biblische Zeitschrift*, II Jahrg., 1904, S. 420.— J. Armitage Robinson, *The Journal of Theological Studies*, vol. VI, 1904, p. 87—90.

Conybeare F. C.— „The Armenian Version of Revelation and Cyril of Alexandria's Scholia on the Incarnation and Epistle on Easter; Edited from the Oldest Mss. and Englished by Fred. C. Conybeare“, London, The Text and Translation Society, 1907. 221+189 p.— 2nd ed., London, 1971/72.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Պ. Ֆերհաթյան, Հանդես Ամսուրեայ, 1907, էջ 350—352: — A. Meillet, *Revue Critique d'Histoire et de Littérature*, t. LXIV, 1907, № 30, p. 66.— G. Mercati, *Theologische Revue*, 1907, S. 126.— *The Athenaeum*, 1907, June 8, № 4154, p. 694.— F. N. Finck, *Orientalische Literatur-Zeitung*, XI Jahrg., 1908, S. 334—336.— Ad. Jülicher, *Theologische Literaturzeitung*, XXXIII Jahrg. 1908, S. 78—80.— W. Bousset, *Byzantinische Zeitschrift*, Bd. XVIII, 1909, S. 196—201.

Conybeare F. C.— „Armenian language and Literature“, *սխա՝* „The Encyclopaedia Britannica“, 11th ed., vol. II, New York, 1910, p. 571—574.

Conybeare F. C.— „The Georgian Version of the New Testament“, *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft*, XI Jahrg., 1910, S. 232—239.

5 *ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Biblische Zeitschrift*, VIII Jahrg., 1910, S. 403.

Conybeare F. C.— „The Old Georgian Version of Acts“, *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft*, XII Jahrg., 10 1911, S. 131—140.

Conybeare F. C.— „Two Notes on Acts. 1. The Soane Manuscript. 2. A Note upon Theodor Zahn's Die Urausgabe der Apostelgeschichte“, *ibidem*, XX Jahrg., 15 1921, S. 36—42.

Conybeare F. C.— „Citations of the New Testament in the Old Armenian Version of Irenaeus Adv. Haer. IV, V“, *սկս՝* „Novum Testamentum Sancti Irenaei episcopi Lugdunensis...“, Oxford, Clarendon Press, 1923, p. 253—288.

Conybeare F. C.— „Varia Armenia“, *The Harvard Theological Review*, vol. XVII, 1924, p. 185—189.

25 *Conybeare F. C.— „An Armenian Diatessaron?“, The Journal of Theological Studies*, vol. XXV, 1924, p. 232—245.

Cornely R.— „Historica et critica Introductio in utriusque Testamenti sacros 30 libros“, ed. 2^a, vol. I—IV, Parisiis, 1894.

Cozza-Luzi Gius.— „I nomi dei sette fratelli Maccabei martirizzati colla loro madre, sotto Antioco Epifane [nella versione armena della Bibbia]“, *Bessarione*, 35 vol. IX, Nr 60, 1901, p. 514.

Cuendet Georges — „L'impératif dans le texte grec et dans les versions gothique, arménienne et vieux slave des Évangiles“, Paris, P. Geuthner, 1924. 165 p.

40 *Cuendet Georges — „Remarques sur la syntaxe du prédicat“, սկս՝ „Mélanges linguistiques offerts à M. J. Vendryes par*

ses amis et ses élèves“, Paris, E. Champion, 1925, p. 129—134.

Բնագրական քննություն է:

Cuendet Georges — „L'ordre des mots dans le texte grec et dans les versions 5 gothique, arménienne et vieux slave des Évangiles“, partie I (Les groupes nominaux), Paris, E. Champion, 1929. XVI+175 p. (Collection linguistique publiée par la Société Linguistique de Paris, t. XXVI). 10

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. L. Mariès, Revue des Études Arméniennes, t. IX, 1929, p. 289—290.

Cuendet Georges — „Eznik et la Bible“, *Revue des Études Arméniennes*, t. IX, 1929, p. 13—40. 15

Հայ. ամփոփումը, Պ. Տեր-Պողոսյանի կողմից, սկս՝ Հ ա ն դ ե ա Ա մ օ ր ե ա յ, 1930, էջ 741:

Cuendet Georges — „Exactitude et adresse dans la version arménienne de la 20 Bible“, Հ ա ն դ ե ա Ա մ օ ր ե ա յ, 1935, էջ 563—570:

Առանձնատիպ՝ Vienne, 1935, 563—570 p.

Cuendet Georges — „À propos du 25 verbe εἶπεν et de sa traduction“, *Revue des Études Indo-Européennes*, t. I, 1938, p. 381—392.

Cuendet Georges — „À propos des versions arménienne et géorgienne des 30 Évangiles“, *Asiatische Studien (Études Asiatiques)*, vol. III, 1949, p. 83—89.

Darlow T. H. and Moule H. F.— „Historical Catalogue of the Printed Editions of Holy Scripture in the Library of the British and Foreign Bible Society“, vol. II, New York, Kraus Reprint Corporation, 1963.

էջ 86—98՝ «Armenian» խորագրի տակ տրվում է Աստվածաշնչի և մասերի հայ. գրաբար և աշխարհ 40 հաբար հրատարակությունների ցուցակը:

Der Nersessian S. — *Տես՝ Blake R. P. Dobschütz (Von) E. — „Euthaliusstu-*

dien“, *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, Bd. XIX, 1898/99, S. 111—115.

Dubińska Żofia — „Z badań nad Psalterzami Ormiańskim w języku Kipczackim“, *Przegląd Orientalistyczny*, 1961, № 2(38), str. 205—214.

Dupin de Saint André L. — „L'auteur des douze derniers versets de l'Évangile de Marc“ (Thèse), Montauban, Impr. Granié, 1897. 52 p.

Egan George A. — „Saint Ephrem. An Exposition of the Gospel. Edited by George A. Egan“ (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 291. — Scriptores Armeniaci, t. 5), Louvain, 1968. XVIII (Introd.) + 104 p.

Egan George A. — „Saint Ephrem. An Exposition of the Gospel. Translated by George A. Egan“ (Corp. Script. Christ. Orient., vol. 292. — Script. Arm., t. 6), Louvain, 1958. III (Introd.) + 96 p.

Eichhorn J. G. — „Allgemeine Bibliothek der biblischen Litteratur“, Bd. I, Leipzig, 1787, S. 153—155.

Տես նաև Վերկում՝ Bredenkamp.

Ermoni V. — „Étude critique sur la version arménienne de la Bible“, տես՝ „Compte rendu du IV Congrès Scientifique International des Catholiques, tenu à Fribourg (Suisse) du 16 au 20 août 1897. Deuxième section: Sciences exégétiques“, Fribourg, 1898, p. 317—351.

Հայ. թարգմ. «Քենադատական ուսումնասիրություններն Ա. Գրոց հայկական թարգմանության վրա» (թարգմ. Ստ. Սարյանի), Բաղճաճիկ, 1900, էջ 296—302, 346—352, 406—410, 451—554 (շար.):

Ermoni V. — „Les épîtres aux Corinthiens et la critique“, *Revue Biblique Internationale*, 1899, № 2, p. 283—289.

Ան Կորնթացիս Գ անվանականի մասին է:

Essabalian P. — „Le modèle des Évangiles arméniens et les citations d'Agathe et de Lazare de P'arpi“, տես Վերկում՝ Հասպալյան Պ., «Հայերեն Աւետարաններու սկզբնագրի հարցը և Ագաթանգեղոսի ու Լազար Փարպեցու կոչումները»:

Essabalian P. — „Le Diatessaron de Tatien et la première traduction des Évangiles arméniens“, տես Վերկում՝ Հասպալյան Պ., «Տատիանի համարարարուն և հայերեն Աւետարաններու առաջին թարգմանությունը»:

Euringer Séb. — „Une leçon probablement hésychienne“, տես՝ „Compte rendu du IV Congrès Scientifique International des Catholiques, tenu à Fribourg (Suisse) du 16 au 20 août 1897. Deuxième section: Sciences exégétiques“, Fribourg, 1898, p. 273—282.

Արտատպ. տես՝ *Revue Biblique Internationale*, t. VII, 1899, p. 183—192.

Բովանդակութունը թարգմանաբար, «Ողորմացի» խորագրով, տես՝ Բաղճաճիկ, 1898, էջ 423—427:

Euringer Seb. — „Bemerkungen zur georgischen Übersetzung des Hohenliedes“, *Biblische Zeitschrift*, XIV Jahrg., 1916, S. 97—116.

Euringer Seb. — „Das Nomen gentilem der Braut im armenischen Hohenliede“, Հալեդիկա Ամսթերդամ, 1927, էջ 617—624:

Նույնի արտատպ. տես՝ «Յիշատակարան Հանդէս Ամսթերդամի քառասնամեակի, նուիրած օտարազգի հայագետներէ (Munimenta Armenologica)», Վիեննա, 1927, էջ 5—8:

Fabricius J. A. — „Codex apocryphus Novi Testamenti“, Hamburgi, 1719, p. 316—320.

Արդար—Բրիստոս անվանականի թղթակցությունը:

Feldmann Fr. — „Textkritische Materialien zum Buch der Weisheit gesammelt aus der sahidischen, syrohexaplarischen und armenischen Übersetzung“, Freiburg i. B., 1902.

ԳՐԱԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Թ. Կեօիկյան, Հանդես Ամսորայ, 1903, էջ 284:

Ferahian E.— „Spécimen des fautes et des perfections de la version arménienne de la Bible“ (1935 թ.): Տես Վերհատիան Գերհիան Ես. «Ս. Գրոց հայկական թարգմանությունը սխալներուն և առաւելութեանց նմոյշ մը»:

Ferhat[ian] P.— „Eine bisher unbekannte Lesart zu Joh. 21, 17“, *Theologie und Glaube*, V Jahrg., 1913, S. 220.

Ferhat[ian] P.— „Vorläufiger Bericht über die armenischen Übersetzungen des Buches Jesus Sirach“, ibidem, S. 661—663.

Fracassini U.— „Le origini del canone del Nuovo Testamento“, *Rivista Storico-Critica delle Scienze Teologiche*, vol. IV, 1908, p. 359—368, 433—445.

Fritzsche O. F.— „Bibelübersetzungen. Die armenische Übersetzung“, *mhk* „Real—Encyklopädie für protestantische Theologie und Kirche“ (hrsg. von J. J. Herzog u. G. T. Plitt), Bd. II, Leipzig, 1878, S. 443—444.

Fritzsche O. F. u. Nestle Eb.— „Armenische Bibelübersetzungen“, *mhk* „Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche“ (hrsg. von A. Hauck), Bd. III, Leipzig, 1897, S. 95—97.

Fritzsche O. F. u. Nestle Eb.— „Georgische Bibelübersetzungen“, ibidem, S. 101—102.

Galaction Gala— „Conferința părintelui Gala Galaction“, *Ararat* (revistă), 1935, no. 119.

Դասախոսություն, կարգացված Ռուսինհայ ուսանողական միություն ակումբում Աստվածաշնչի հայ. թարգմանության 1500-ամյակի առթիվ:

Հայ. թարգմ. «Կալա Կալաքթիսի բանասիրությունը Աստվածաշունչի մասին», Ա. քաղ, 3 փետր. 1935 թ., № 271:

Garitte G.— „L'ancienne version géorgienne des Actes des Apôtres, d'après deux

manuscripts du Sinaï“ (*Bibliothèque du Muséon*, 38), Louvain, 1955.

Garitte G.— „Le Protévangile de Jacques en géorgien“, *Le Muséon*, t. LXX, 1957, p. 233—265.

Առանձնատիպ՝ Louvain, 1957, 33 p.

Garitte G.— „L'invention géorgienne des trois enfants de Babylone“, ibidem, t. LXXII, 1959, p. 69—100.

Garitte G.— „Le martyre géorgien de l'apôtre Thomas“, ibidem, t. LXXXIII, 1970, p. 497—532.

Garitte G.— „La passion arménienne de S. Thomas l'apôtre et son modèle grec“, ibidem, t. LXXXIV, 1971, p. 151—195.

Gatteyrias J. A.— „L'Arménie et les Arméniens“, Paris, Libr. Léopold Cerf, 1882, p. 76—77.

Gehman H. S.— „The Armenian Version of the Book of Daniel and its Affinities“, *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft*, XLVIII, 1930, S. 82—99.

Առանձնատիպ՝ Giessen, 1930, 82—99 S.

Gehman H. S.— „The Armenian Version of I. and II. Kings and its Affinities“, *Journal of the American Oriental Society*, LIV, 1934, p. 53—59.

Gelzer H.— „Armenien“, *mhk* „Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche“ (hrsg. von A. Hauck), Bd. II, Leipzig, 1897, S. 68—69.

Հայ. թարգմանությունը՝ Հ. Գելցեր, «Համառոտ պատմություն Հայոց» (Թարգմ. Գր. Գալեմքլարյանի), Վիեննա, 1897, էջ 16—21:

Ghanalanian A. T.— „Pourquoi Machotz traduisit les Proverbes de Salomon?“ (1964 թ.): Տես Վերհատիան Գանալանյան Արամ, «Թե ինչու՞ Մաշտոցը թարգմանեց Սողոմոնի Առակները»:

Ghedighian H. (հրատ.)— „Canones Apostolici, quod apparatu critico dotavit

et latine interpretatus est P. Hemaia Ghedighian“, Venezia—S. Lazzaro, Tip. dei Padri Mechitaristi, 1941.

Առաքելական կանոնների մասին (անվավերական):

5 **Göttsberger J.**— „Die syro-armenischen und die syro-koptischen Bibelzitate aus den Scholien des Barhebräus“, *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft*, XXI, 1901, S. 101—141.

10 **Առանձնատիպ՝** Giessen, 1901, 101—141 S.

Goussen H.— „Apocalypsis S. Johannis apostoli; versio sahldica“ (Studia theologica auctore Henrico Goussen, fasc. I),
15 Lipsiae, Otto Harrassowitz, 1895, Praef. p. I.

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Գր. Գալեմբյարյան, Հանդես Ամստերդամ, 1896, էջ 58:

Goussen H.— „Die georgische Bibelübersetzung. A) Alte kirchliche Abhängigkeit Georgiens von Armenien. Die alte Übersetzung“, *Oriens Christianus*, VI Jahrg., 1906, S. 300—318.

Առանձնատիպ՝ Rom, 1906, 19 S.

25 **Gregory C. R.**— „Textkritik des Neuen Testamentes“, Bd. II, Leipzig, J. C. Hinrichs, 1902, S. 565—573 („Armenische Übersetzung“), 573—575 („Georgische Übersetzung“).

30 **Gregory C. R.**— „Textkritik des Neuen Testamentes“, Bd. III, Leipzig, J. C. Hinrichs, 1909, S. 1235 und 1314—1322.

Gregory C. R.— „Einleitung in das Neue Testament“, Leipzig, J. C. Hinrichs,
35 1909, S. 516—517.

Gregory C. R. *Shu՝* Tischendorf C. (հրատ.), „Novum Testamentum graece“, Lipsiae, 1894.

40 **Griesbach J. J.** (հրատ.) — „Novum Testamentum graece. Textum ad fidem codicum versionum et patrum emendavit et

lectionis varietatem adiecit Io. Iac. Griesbach, theologiae doctor eiusdemque in Acad. Ienensis professor publ. ordinarius“, vol. II, Halae, apud Io. Iac. Curt, 1775; vol. I, Halae, apud Io. Iac. Curt, 1777. 5

Հուն. նոր Կտակարանի բնական սույն հրատարակության Բ հատորը, որը ավելի առաջ է լույս տեսել քան Ա հատորը, սկզբում ունի „Praefatio“, որում հրատարակիչը, արևելյան թարգմանությունների մասին խոսելիս, հիշատակում է նաև Հայկականը 10 (էջ XVIII), Հայկ. բնագրի տարբերություններն օգտագործված են երկու հատորներում էլ:

Griesbach J. J. (հրատ.) — „Novum Testamentum graece. Textum ad fidem codicum versionum et patrum recensuit et
15 lectionis varietatem adiecit D. Jo. Iac. Griesbach“, ed. 2^a, vol. I, Halae Saxorum apud Jo. Iac. Curtii Haeredes et Londini apud Petr. Elmsly, 1796; vol. II, excudebat Gotthold Ludovicus Fielder, 1805. 20

Հուն. նոր Կտակարանի Գրիսբախյան սույն 2-րդ հրատարակության մեջ Հայկ. թարգմանության մասին խոսվում է Ա հատորի սկզբում զետեղված „Praefatio“-ում էջ (4—5) և Prolegomena-ում (էջ XLV, XC XCIIV): Այս հրատարակության մեջ կատարված է Հայկ. բնագրի տարբերությունների նոր համեմատություն, որի մասին հրատարակիչը գրում է. „Armenicae versionis collatio nova, cujus usum humanissime mihi concessit Bredenkampius, multas armenorum lectiones suppeditavit notatu dignas“ (էջ XC). 25

Grousset René — „Histoire de l'Arménie des origines à 1071“, Paris, Payot, 1947, p. 177—178 („Le christianisme, véhicule de la culture hellénique en Arménie“). 30

Gry Léon — „Les dire prophétiques d'Esdras“, vol. I, Paris, Geuthner, 1938, p. XVI—XVII, XXVI, LXXV—LXXVIII, LXXX—XCIII, XCVII, CVI, CIX, CX, CXVIII, CXIX, 1—291 passim; vol. II, Paris, Geuthner, 1938, p. 292—445. 40

Harnack (Von) Ad. — „Conybeare F. C., Aristion, the Author of the Last Twelve Verses of Mark. 'The Expositor' octob.

1893, S. 241—254“, *Theologische Literaturzeitung*, Leipzig, XVIII Jahrg., 1893, S. 561—564.

Harnack (Von) Ad.— „Forschungen auf dem Gebiete der alten grusinischen und armenischen Litteratur“, *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin, Bd. XXXIV, 1903, S. 831—840.

Առանձնատիպ՝ Berlin, 1903, 10 S.
ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Л. Мссянц, *Записки Вост. Омд. Имн. Руч. Археол. Общ-а*, т. XVI, 1904—1905, стр. 161—164.

Harnack (Von) Ad.— „Untersuchungen über den apokryphen Briefwechsel der Korinther mit dem Apostel Paulus“, *Sitzungsberichte der Koeniglich Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin, 1905, S. 3—35.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. P. Peeters, *Analecta Bollandiana*, t. XXIV, 1905, p. 281—282.

Hatsouni Vartan — „La Bible et l'Arménie“ (1935 թ.): *Տեա վերևում՝ Հացուցի վ.*, «Ազատամարտունչն ու Հայաստան»:

Hatsouni Vartan — „Les meilleurs manuscrits de la Bible à St. Lazare de Venise“ (1935 թ.): *Տեա վերևում՝ Հացուցի վ.*, «Ս. Գրոց ընտրելագոյն զրհագիրք Ս. Ղազարու մէջ»:

Herkenne Henr. — „De veteris latinae Ecclesiastici capitibus I—XLIII. Una cum notis ex eiusdem libri translationibus aethiopica, armeniaca, copticis, latina altera, syro-hexaplari depromptis“, Leipzig, J. C. Hinrichs, 1899. IV+268 p.

Տախտ է հայ. Սիրաքի թարգմանությունը:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. A. Loisy, *Revue Critique d'Histoire et de Littérature*, nouv. série, t. XLVII, № 26, 1899, p. 507.— A. Cowley, *The Jewish Quarterly Review*, vol. XII, 1899/900, p. 168—171.— P. Vetter, *Theologische Quartalschrift*, LXXXII Jahrg., 1900, S. 120—122.— *Պ. Ֆերհաթյան*, *Հանգէս Ամսօրեայ*, 1910, էջ 252—253.

Herkenne Henr. — „Die Textüberlieferung des Buches Sirach“, *Biblische Studien*, VI Jahrg., 1901, S. 131—140.

Herklotz Fr. — „Kleinigkeiten zur georgischen und armenischen Bibelübersetzung“, *Biblische Zeitschrift*, XIV Jahrg., 1917, Heft 4, S. 289—292.

Herklotz Fr. — „Zur Textgeschichte von Joh. VII 53—VIII 11 (Erzählung von der Ehebrecherin) bei den Armeniern“, *Հանգէս Ամսօրեայ*, 1927, էջ 623—642.

Նույնի արտատպ. տես՝ «Յիշատակարան Հանգէս Ամսօրեայի քննանամեակի, նուիրած օտարազգի հայագէտներէ (Monumenta Armenologica)», Վիեննա, 1927, էջ 8—17:

Hill J. Hamlyn — „A Dissertation on the Gospel Commentary of S. Ephraem the Syrian“, Edinburgh, 1896.

Holmes Rob. (հրատ.) — „Vetus Testamentum Graecum, cum variis lectionibus. Edidit Robertus Holmes, S.T.P. R.S.S., aedis Christi canonicus“, t. I, Oxonii, e Typographeo Clarendiano, 1798.

Սկզբում ունի «Praefatio», որ խոսում է հայկ. թարգմանության մասին (էջ m^c—n^o): Հայկ. բրնձարի տարբերություններն օգտագործել է ամբողջ հրատարակության մեջ, որը բաղկացած է 5 հատորներից և լույս է տեսել 1798—1827 թթ. ընթացքում:

Holtzmann H. J. — „Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in das Neue Testament“, Freiburg i. B., J. C. B. Mohr, 1885, S. 55.

Hug J. L. — „Einleitung in die Schriften des Neuen Testamentes“, I Theil, Stuttgart u. Tübingen, 1847, S. 350—356.

Hyvernats H. — „Version arménienne de la Bible“, տես՝ F. Vigouroux, „Dictionnaire de la Bible“, vol. I, Paris, Letouzey et Ainé, 1895, p. 1010—1015.— *Այլ տպ.* Paris, 1926, p. 1010—1015.

Inglisian Vahan — „Armenien in der Bibel“ (Studien zur armenischen Geschichte, VII), Wien, Mechitharisten-Kongregation, 1935. XIX+101 S.

Iorga Nic. — „1500 ani dela traducerea Bibliei în armeneste (Conferință ținută la 27 oct. 1935 în sala Ateneului Român în cadrul unui festival literar și artistic)“, *Ani* (revistă), București, vol. IV, 1938, p. 14—19.

Արամատ. է. Բախարեանի հետևյալ օրաթերթից. Neamul Românesc, 1935, 6—7 Nov., № 242.

Հայ. թարգմ.՝ Ն. Զորգա, «Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան 1500-ամեակի առթիւ», Արագ, 1935, 31 հոկտ.: Նույնը տես նաև՝ «Յուշարձան Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան հազարհինգհարիւրամեակին», Երասաղեմ, 1938, էջ 446—448:

Iorga Nic. — „Trecutul și ceva despre viitorul poporului armean (Conferință ținută în sala Ateneului Român la 23 nov. 1935, cu prilejul comemorării traducerii Bibliei în armeneste)“, *Ani* (rev.), vol. IV, 1938, p. 32—38.

Արամատ. է հետևյալ օրաթերթից. Neamul Românesc, 1935, 11—13 Dec., № № 260—261.

Հայ. թարգմ.՝ Պրոֆ. Ն. Երկալի ճառը Աթենքի մէջ՝ հայ. արտեստի երկկողմն առթիւ», Արագ, 1935, 19 դեկտ.: Նույնը տես նաև՝ «Յուշարձան...», էջ 449—459:

Isopescul Oct. — „Der Prophet Malachias. Einleitung, Übersetzung und Auslegung“, Czernowitz, 1908.

ԴՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Պ. Ֆերհաթյան, Հանդես Ամսորեայ, 1908, էջ 319—320:

Issaverdens J. — „Rites et cérémonies de l'Église Arménienne“, Venise, Impr. Arménienne de St.-Lazare, 1876, p. 153—167.

Issaverdens J. (հրատ.) — „The History of Assaneth. An Apocryphal Writing Found in the Armenian Manuscripts of the Library of St. Lazarus, Venice, Translated into English by the Commander, Rev. Dr.

J. Issaverdens...“, Venice, Armenian Monastery of St. Lazarus, 1900. 74 p.

Issaverdens J. (հրատ.) — „The Uncanonical Writings of the Old Testament, Found in the Armenian Manuscripts of the Library of St. Lazarus; Translated into English By Rev. Dr. Jacques Issaverdens...“, Venice, Armenian Monastery of St. Lazarus, 1901. 703 p.

ԴՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. F. C. Conybeare, The American Journal of Theology, vol. VI, 1902, p. 122—123.

Այլ ապ. — „The Uncanonical Writings...“, Venice, 1907. 462 p.

Այլ ապ. — „The Uncanonical Writings...“, Venice, 1934. 509 p.

Jacquier E. — „Le Nouveau Testament dans l'Église chrétienne“, t. I, Paris, J. Gabalda, 1911, p. 438.

Jacquier E. — „Le Nouveau Testament dans l'Église chrétienne“, t. II, Paris, J. Gabalda, 1913, p. 267—271.

James M. R. — „Ehe Lost Apocrypha of the Old Testament“, London, 1820, p. XIII—XIV.

James M. R. — „The Apocryphal New Testament“, Oxford, 1950, p. 83—84.

Jellicoe Sidney — „The Septuagint and Modern Study“, Oxford, at the Clarendon Press, 1968. XIX+424 p.

Johnson Bo — „Die Armenische Bibelübersetzung als hexaplarische Zeuge im 1. Samuelbuch“ (Coniectanea Biblica. Old Testament Series 2), Lund, [1968], 174 S.

ԴՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. M. E. Stone, Revue Biblique, vol. LXXVII, 1970, p. 259—264.

Jonge (De) M. — „Testamenta XII Patriarcharum. Edited According to Cambridge University Library Ms. Ff I. 24 fol. 203a—261b, with Short Notes“, Leiden, E. J. Brill, 1970. XXII+86 p.

Jordan Herm.— „Geschichte der altchristlichen Literatur“, Leipzig, Quelle u. Meyer, 1911, S. 434.

Jülicher Ad.— „Einleitung in das Neue Testament“, Freiburg i. B., J. C. B. Mohr, 1894, S. 344—346.

Jungmann P.— „L'emploi de l'article défini avec le substantif en arménien classique“, *Revue des Études Arméniennes*, nouv. série, t. I, 1964, p. 47—99; t. II, 1965, p. 43—114.

Օգտագործում է Ղուկ. Ավետարանի բնագիրը:

K. Athanase— „Spécimens de variantes de l'Évangile selon St. Jean (version arménienne) avec le texte grec“ (1935 թ.): *Տես զերկամ՝ Բ. Աթանաս, Նժդեղ յիշ Յովհաննու Աւետարանին հայ թարգմանութեան՝ բնագրէն ունեցած տարբերակներէն*:

Kalemkiar Gr.— „Die siebente Vision Daniel's; armenischer Text mit deutscher Übersetzung“, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Bd. VI, 1892, S. 109—136, 227—240.

Առանձնատպ.՝ Wien, 1892, 42 S.

Ամփոփ ներածութիւնից հետո՝ հրատարակում է հայ. «Տեսիլ Դանիէլի եւթներորդ» բնագիրը և նրա անգլ. թարգմանութիւնը:

Ներածութիւն հայ. թարգմանութիւնը, «Տեսիլ Դանիէլի եւթներորդ», տեւ. Հ ա ճ ղ եւ Ա մ ո թ ե ա յ - մ, 1892, էջ 241—242:

Kaminka A.— „Altarmenische Psalmenüberschriften“, *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft*, 1902, S. 121—128.

Karst Jos.— „La littérature géorgienne chrétienne“, Paris, 1934, p. 40—41.

Kaulen Fr.— „Einleitung in die Heilige Schrift des Alten und Neuen Testaments“, Bd. I, Freiburg i. B., 1911, S. 243—249.

Kautzsch E.— „Die apokryphen und pseudepigraphen des Alten Testaments“,

Bde. I—II, Tübingen—Freiburg i. B.—Leipzig, 1900.

Kenyon F. G.— „Text of the New Testament“, տեւ. „A Dictionary of the Bible“ (ed. by J. Hastings), 6th ed., Edinburgh, 1924, p. 920 („The Armenian Version“).

Kenyon F. G.— „Our Bible and the Ancient Manuscripts“, London, Eyre and Spottiswoode, 1965, p. 138, 145—146, 236—237.

Kirschop Lake— „The Armenian Version [of the New Testament]“, տեւ. „The Encyclopaedia Britannica“, 11th ed., vol. III, New York, 1910, p. 883.

Kluge Th.— „Über das Alter der georgischen Übersetzung des Neuen Testaments“, *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft*, XI Jahrg., 1910, S. 161—166.

Kluge Th.— „Die georgischen Übersetzungen des Neuen Testaments“, ibidem, XII Jahrg., 1911, S. 344—350.

Kraelitz-Greifenforst (Von) Fried.— „Sprachproben eines armenisch-tatarischen Dialektes in Polen“, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Bd. XXVI, 1912, S. 307—324.

Kraft Ben.— „Die Evangelienzitate des hl. Irenäus, nach Überlieferung und Textart untersucht“, Freiburg i. B., 1924.

Նկատի է առնված նոր Կտակարանի հայ. թարգմանութիւնը:

ԳՐԱԽՈՍԻԹՅՈՒՆ. Հ. Ոսկյան, Հանդես Ամսօրեայ, 1926, էջ 91—92:

Kraft Ben.— „Der Römerbrieftext des armenischen Irenäus (Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der armenischen Bibel)“, Հ ա ճ ղ եւ Ա մ ո թ ե ա յ, 1927, էջ 641—670:

Նույնի արտատպ. տեւ. «Յիշատակարան Հանդէս Ամսօրեայի քառասնամեակի, նույն-

«*Եւ զստարազգի հայագէտներէ* (Monumenta Armenologica)», *Վիեննա*, 1927, էջ 17—31:

La Croze (De) M. V. — «[Lettre à I. de Beausobre et J. Lenfant, 29 sept. 1718], *հեւեայ հրատ. մեջ*. „Le Nouveau Testament de notre Seigneur Jesus-Christ, traduit en françois sur l'original grec... par Mrs. de Beausobre et Lenfant“, t. I, Amsterdam, 1718, p. CCXI—CCXII.

10 *Եւ զարարաց. աւետիկ* „Mosis Chorenensis Historiae Armentiacae libri III“, Londini, 1736, p. X.

La Croze (De) M. V. — „Histoire du christianisme d'Éthiopie et d'Arménie“, 15 La Haye, chez La Veuve Le Vier et Pierre Paupie, 1739, p. 333.

La Croze (De) M. V. — „Thesaurus epistolicus Lacrozianus“.

T. I, Lipsiae, 1742, p. 332—338 (Ioachim Schroederus M. V. Lacrozio), 350—351 (Gulielmus Whiston, pater, M. V. Lacrozio), 358—365 (Georgius Whiston M. V. Lacrozio), 365—366 (David Wilkins M. V. Lacrozio).

25 T. II, Lipsiae, 1743, p. 289—290 (Gulielmus Whistonus M. V. Lacrozio).

T. III, Lipsiae, 1746, p. 1—5 (M. V. Lacrozius Antonio Achardo), 65—69 (M. V. Lacrozius Alberto Bengelio), 108—116 30 (M. V. Lacrozius Samueli Crellio), 200—202 (M. V. Lacrozius Christiano Benedicto Michaeli).

Lagarde (De) Paul — „Gesammelte Abhandlungen“, Leipzig, F. A. Brockhaus, 35 1866, S. 85—119 („De Novo Testamento ad versionum orientalium fidem edendo“).

Lagrange M.- J. — „Évangile selon saint Marc“, Paris, 1911, p. 426—439. — 7^e éd., Paris, 1942.

40 Lagrange M.-J. — „Le groupe dit Césaréen des manuscrits des Évangiles“, *Revue Biblique Internationale*, t. XXXVIII, 1929, p. 481—512.

Lagrange M.-J. — „Introduction à l'étude du Nouveau Testament. Deuxième partie: Critique textuelle. II. La critique rationnelle“, Paris, 1935.

Lagrange M.-J. — „Manuel de critique 5 textuelle du Nouveau Testament“, Paris, J. Gabalda, 1935.

Lake K. — „The Text of the New Testament“, 6th Ed. Revised by Silva New, London, 1928, p. 26, 39, 40, 42, 43, 44, 10 45, 60, 67.

Lake K., Blake R. P., New Silva — „The Caesarean Text of the Gospel of Mark“, *The Harvard Theological Review*, vol. XXI, 1928, p. 203—404. 15

Հայ. ամփոփումը՝ Պ. Է[ստպալյան], *Ս. Եւստարանի հայերէն թարգմանութեան սկզբնագրի հարցը*, Հաճիկու Ամսո- րեայ, 1930, էջ 156—163:

Lamy Th. Jos. — „Introductio in Sacram Scripturam“, ed. 5^a, pars I, Mechliniae, 1893, p. 186 („De versione armeniaca et versionibus persicis“).

Lang D. M. — „Recent Work on the Georgian New Testament“, *Bulletin of 25 the School of Oriental and African Studies* (University of London), vol. XIX, part 1, 1957, p. 82—93.

Leloir Louis — „Saint Éphrem. Commentaire de l'Évangile concordant. Version 30 arménienne, éditée par Louis Leloir“ (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 137.—Scriptores Armeniaci, t. 1), Louvain, 1953. XI (Introd.)+264 p.

Leloir Louis — „Saint Éphrem. Com- 35 mentaire de l'Évangile concordant. Version arménienne, traduite par Louis Leloir“ (Corp. Script. Christ. Orient., vol. 145.—Script. Arm., t. 2), Louvain, 1954. VI (Introd.)+261 p. 40

Leloir Louis — „La version géorgienne de la Bible“, *Բագմատիկայ*, 1958, էջ 197—203:

Leloir Louis — „Versions arméniennes [de la Bible]“, *միս*՝ „Supplément au Dictionnaire de la Bible“, t. VI, Paris, Libr. Letouzey et Ané, 1960, p. 810—818.

5 **Leloir Louis** — „Versions géorgiennes [de la Bible]“, *ibidem*, p. 829—834.

Leloir Louis — „Doctrines et méthodes de S. Éphrem d'après son Commentaire de l'Évangile concordant (original syriaque et version arménienne)“ (Corp. Script. Christ. Orient., vol. 220.—Subsidia, t. 18), 10 Louvain, 1961. VIII+72 p.

Leloir Louis — „Le témoignage d'Éphrem sur le Diatessaron“ (Corp. Script. 15 Christ. Orient., vol. 227.—Subsidia, t. 19), Louvain, 1962. XX+261 p.

Leloir Louis — „Divergences entre l'original syriaque et la version arménienne du Commentaire d'Éphrem sur le Diatessaron“, *Տեղեկատվություն*՝ „Mélanges Eugène Tisserant“ (Studi e Testi, 232), vol. II, Città del Vaticano, 1964, p. 303—331.

Leloir Louis — „Éphrem de Nisibe. Commentaire de l'Évangile concordant ou 25 Diatessaron, traduit du syriaque et de l'arménien. Introduction, traduction et notes par Louis Leloir, moine de Clervaux“ (Sources Chrétiennes, № 121), Paris, Éditions du Cerf, 1966. 438 p.

30 **Leloir Louis** — „Citations du Nouveau Testament dans l'ancienne tradition arménienne. I, A. L'Évangile de Matthieu, I—XII“ (Corp. Script. Christ. Orient., vol. 283.—Subsidia, t. 31), Louvain, 1967. XIII 35 (Introd.)+184 p.

Leloir Louis — „Citations du Nouveau Testament dans l'ancienne tradition arménienne. I, B. L'Évangile de Matthieu, XIII—XXVIII“ (Corp. Script. Christ. Orient., vol. 284.—Subsidia, t. 32), Louvain, 1967. 40 185—363 p.

Leloir Louis — „Traduction latine des versions syriaques et arméniennes de l'É-

pître de Jacques“, *Le Muséon*, t. LXXXIII, 1970, p. 189—208.

Leloir Louis — „La Bible syriaque“, *Bible et Terre Sainte*, № 119, Mars 1970.

Leloir Louis — „La version arménienne du Nouveau Testament“, *Arbeiten zur Neutestamentlichen Textforschung* (hrsg. vom Institut für neutestamentliche Textforschung der westfälischen Wilhelms-Universität Münster/Westfalen), Bd. 5, 1972, 10 S. 300—313.

Առանձնաթիւ՝ Berlin—New York, 1972, 300—313 S.

Le Long Jac. — „Bibliotheca sacra in binos syllabos distincta“, t. I—II, Parisiis, 15 F. Montalant, 1723.

Liechtenhan R. — „Die pseudepigraphische Literatur der Gnostiker“, *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft*, III Jahrg., 1902, S. 227—237, 286—299. 20

Նկատի է առնում հայ. Աղամ-դիրքը

Lüdtke W. — „Die Stichometrie der Bibel nach Ananias von Širak“, *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, Leipzig, XXX Jahrg., 1913, S. 216—220. 25

Lüdtke W. — „Der Katalog der armenischen Bibelhandschriften von S. Lazzaro“, *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft*, XVII Jahrg., 1916, S. 68—73. 30

Lüdtke W. — „Euthaliana“, *ibidem*, S. 73—77.

Lyonnet St. — „Le 'parfait' en arménien classique, principalement dans la traduction des Évangiles et chez Eznik“ (Collection Linguistique de Paris, XXXVII), Paris, Libr. ancienne Édouard Champion, 1933. 188 p.

Ունի բնագրական քննված վկայությունների ցուցակ (էջ 171—175)՝ 40

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Michel Jonval, *Revue des Études Arméniennes*, t. XI, 1933, p. 13—17.

Lyonnet St. — „Parfaits et plus-que-parfaits résultatifs chez Homère. Le 'Par-

fait résultatif paraît s'être employé d'abord au plus-que-parfait, à en juger d'après les faits homériques et les faits arméniens", *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, t. XXXV, 1934, fasc. 1 (N^o 104), p. 39—51.

Ողտագործում է Ավետարանների հայ. թարգմանությունը:

Առանձնատիպ՝ Paris, Édouard Champion, 1934, 39—51 p.

Lyonnet St.— „La version arménienne des Évangiles et son modèle grec. L'Évangile selon Saint Matthieu", *Revue Biblique Internationale*, t. XLIII, 1934, p. 69—87.

Առանձնատիպ՝ Paris, Firmin-Didot et Cie, 1934, 19 p.

Lyonnet St.— „Un important témoin du texte Césaréen de Saint Marc: La version arménienne", *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, t. XIX, fasc. 2, 1935, p. 23—66.

Առանձնատիպ՝ Beyrouth, Impr. Catholique, 1935, 95 p.

Lyonnet St.— „Aux origines de l'Église Arménienne. La traduction de la Bible et le témoignage des historiens arméniens", *Recherches de Science Religieuse*, t. XXV, 1935, p. 170—187.

Lyonnet St.— „Le Tétraévangile de Moscou et son importance pour l'établissement du texte critique de la version arménienne", *Հաֆիդիս Ամսօրեայ*, 1935, էջ 596—603:

Առանձնատիպ՝ Vienne, 1935, 596—603 p.

Lyonnet St.— „Les versions arménienne et géorgienne du Nouveau Testament", Paris, J. Gabalda et Cie, 1935. 70 p.

Արտատպ. հեռագրալ հրատարակություն. Նիդ. M.-J. Lagrange, „Introduction à l'étude du Nouveau Testament. Deuxième partie: Critique textuelle. II. La critique ration-

nelle", Paris, 1935, p. 342—375 (La version arménienne), 375—383 (La version géorgienne), 383—386 (Le caractère césaréen de la version géorgienne et son rapport avec la version arménienne), 454—460 (La version arménienne), 460—463 (La version géorgienne), 575—578 (La version arménienne), 622—625 (La version arménienne), 625 (La version géorgienne).

Lyonnet St.— „La première version arménienne des Évangiles", *Revue Biblique Internationale*, t. XLVII, 1938, p. 355—382.

Lyonnet St.— „Notes philologiques sur la première version arménienne des Évangiles", Bucarest—Paris, 1938. 8 p.

Արտատպ. հեռագրալ. *Revue des Études Indo-Européennes*, t. I, 1938.

Lyonnet St.— „Vestiges d'un Diatessaron arménien", *Biblica*, vol. XIX, 1938, p. 121—150.

Lyonnet St.— „Les origines de la version arménienne et le Diatessaron" (*Biblica et Orientalia*, 13), Roma, Pontificio Istituto Biblico, 1950. 302 p.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. M.-A. van den Oudenrijn, *Bibliotheca Orientalia*, Leiden, t. VIII, 1951, p. 243—244.—Ք. Չրաբյան, Բագմալիկ, 1952, էջ 42—46:— G. Garitte, *Le Muséon*, t. LXV, 1952, p. 151—156.

Macler Fr.— „Les Apocalypses apocryphes de Daniel", Paris, Impr. de Charles Noblet, 1895, p. 56—88 („L'Apocalypse apocryphe arménienne de Daniel").

Արտատպ. հեռագրալ. *Revue de l'Histoire des Religions*, t. XXVIII, 1895.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. F. Kampers, *Historiesches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft*, München, Bd. XVIII, 1897, S. 465—466.

Macler Fr.— „Rapport sur une mission scientifique en Arménie russe et en Arménie turque (Juillet—Octobre 1909)", Paris, Impr. Nationale, 1911, p. 23—34.

Արտատպ. հետևյալ հրատարակություն-
նից. *Nouvelles Archives des Missions*
scientifiques et littéraires. Choix de rap-
ports et instructions publié sous les aus-
pices du Ministère de l'Instruction Pu-
blique et des Beaux-arts, nouv. sér., fasc.
2, Paris, Impr. Nationale, 1910.

Macler Fr. — „Le texte arménien de
l'Évangile d'après Matthieu et Marc“ (An-
nales du Musée Guimet. Bibliothèque
d'Études, t. XXVIII), Paris, Impr. Natio-
nale, 1919. LXXII+647 p.

ԴՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. L. Mariès, *Recherches*
de Science Religieuse, t. X, 1920, p. 28—54. — A.
Meillet, *Revue des Études Arméniennes*, t. I,
1920/21, p. 164—167. — Aug. Merk, *Biblica*, vol.
IV, 1923, p. 220—229.

Macler Fr. — „Le texte arménien de
l'Évangile d'après Matthieu et Marc“, *Re-*
vue de l'Histoire des Religions, t. LXXXI,
1920, p. 26—36.

Macler Fr. (հրատ.) — „L'Évangile Ar-
ménien. Édition phototypique du manus-
crit 229 de la Bibliothèque d'Étchmiadzin,
publiée sous les auspices de M. Léon Man-
tacheff par Frédéric Macler...“, Paris, P
Geuthner, 1920. 27 p. + 234 tabl. phototyp.

ԴՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. A. Meillet, *Revue des Ét-*
des Arméniennes, t. I, 1920/21, p. 167—169.

Macler Fr. — „Les livres imprimés ar-
méniens de la Bibliothèque de l'Université
d'Amsterdam“, *Revue des Études Armé-*
niennes, t. VI, 1926, p. 71—146.

Macler Fr. — „Les traducteurs armé-
niens ont-ils connu et utilisé l'hébreu?“,
Հ ա ն զ Է ո Ս մ ա ռ Ե ա յ, 1927, էջ 609—
916:

Նույնի արտատպ. տես՝ «Յիշատակարան
Հանդէս Ամսօրեայի քառամսեակի, նուի-
րուած օտարազգի հայագէտներէ (Monumen-
ta Armenologica)», Վիեննա, 1927, էջ
1—4:

Mariès Louis — „Le texte arménien de
l'Évangile d'après Matthieu et Marc“, *Re-*

cherches de Science Religieuse, 1920, p.
28—54.

Mariès Louis — „Le meilleur exem-
plaire de la version arménienne des Évan-
giles“, ibidem, 1922, p. 69—72.

Mariès Louis — „L'arménien classique
pour lui-même“, *Revue de l'Orient Chré-*
tien, 3^e série, t. V (XXV), 1925/26, № 3—4,
p. 378—399.

Mariès Louis — „Frederick Cornwallis
Conybeare (1856—1924). Notice biogra-
phique et bibliographie critique“, *Revue*
des Études Arméniennes, t. VI, 1926, p.
185—332.

Նկարագրում է նաև հայկ. թարգմանությունը վե-
րաբերող քննական աշխատությունները:

Mariès Louis — „Le Diatessaron à l'o-
rigine de la version arménienne“, *Recher-*
ches de Science Religieuse, t. XXXVIII,
1952, p. 247—256,

Martin J. P. P. — „Introduction à la
critique textuelle du Nouveau Testament“.

T. I, Paris, 1882—83, p. 323—324.

T. II, Paris, 1883—84, p. 191, 280—
288, 325—340.

T. III, Paris, 1884—85, p. 69—78, 220—
224, 292—343, 415—416, 443, 493—504.

T. IV, Paris, 1885—86, p. 42—47, 53—
54, 78—82, 120—121, 243—246, 247—279,
290—298, 331—332, 388—391, 393, 480—
482, 530—533.

T. V, Paris. 1885—86, p. 50—57,
XXXVIII—XXXIX.

Մի հատված հայ. թարգմանված՝ «Մար-
տին հայագիրն կարծիքն Մարկոսեան Աւե-
տարանին ժ.Ձ գլխոյն վերջին տուներուն
նկատմամբ», Բ ա զ մ ա Վ Է ա յ, 1895, էջ
57—61:

Martinetti Titus — „Manuale introduc-
tionis in S. Scripturam“, vol. I, Romae, 1905,
p. 200—201; vol. II, Romae, 1907,
p. 187.

Metzger B. M. — „The Evidence of the Versions for the Text of the New Testament“, *Հեռիկալ ժող. մեջ*. „New Testament Manuscripts Studies; the Materials and the Making of a Critical Apparatus, Edited by Merrill M. Parvis, Allen P. Wikgren“, Chicago, The University of Chicago Press, 1950, p. 25—68.

Michaëlis J. D. — „Introduction au Nouveau Testament, par Jean David Michaëlis. Quatrième édition, traduite sur la troisième édition de Herbert Marsh, évêque de Péterborough, faite à Londres en 1819“, Genève—Paris, 1822.

Moesinger G. (հրատ.) — „Evangelii concordantis expositio, facta a sancto Ephraemo, doctore Syro, in latinum translata a R. P. Ioanne Baptista Aucher, Mechitarista, cujus versionem emendavit, adnotationibus illustravit et edidit Dr. Georgius Moesinger“, Venetiis, 1876.

Moesinger G. — „Vita et martyrium sancti Bartholomaei apostoli ex sinceris fontibus armeniacis in linguam latinam conversa a D^{re} Georgio Moesinger, professore studii biblici A. T.“, Salisburgi, 1877. X+64 p.

Molitor Jos. — „Der Paulustext des hl Ephrem aus seinem armenisch erhaltenen Paulinenkommentar untersucht und rekonstruiert“ (Monumenta Biblica et Ecclesiastica, 4), Rom, 1938.

Molitor Jos. — „Altgeorgische Glossar zu ausgewählten Bibeltexten (Monumenta Biblica et Ecclesiastica, 6), Rom, 1952. XIV+294 S.

Molitor Jos. — „Das Adysh-Tetraevangelium“, *Oriens Christianus*, Bd. XXXVII, 1953, S. 30—55; Bd. XXXVIII, 1954, S. 11—40; Bd. IXL, 1955, S. 1—32; Bd. XL, 1956, S. 1—15.

Molitor Jos. — „Evangelienzitate in einem altgeorgischen Väterfragment“, ibidem, Bd. XL, 1956, S. 16—21.

Molitor Jos. (հրատ.) — „Monumenta iberica antiquiora. Textus Chanmeti et Haemeti ex inscriptionibus, S. Bibliis et Patribus. Collegit et in linguam latinam convertit, addito glossario, Joseph Molitor“ (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 165.—Subsidia, t. 10), Louvain, 1956. XVIII+165 p.

Molitor Jos. — „Die Bedeutung der altgeorgischen Bibel für die neutestamentliche Textkritik“, *Biblische Zeitschrift*, Neue Folge, IV Jahrg., 1960, S. 39—53.

Առանձնաթիւ Paderborn, 1960, 39—53 S.

Molitor Jos. — „Zur armenischen Vorlage der altgeorgischen Version des 1. Johannesbriefes“, *Հանդիսարան* Ամստերդամ, 1961, էջ 415—424.

Molitor Jos. — „Glossarium ibericum in quattuor Evangelia et Actus Apostolorum antiquioris versionis etiam textus Chanmeti et Haemeti complectens. 1 (8—2) — 2 (5—)“ (Corp. Script. Christ. Orient., vol. 228 et 237.—Subsidia, t. 20 et 21), Louvain, 1962. VII+453 p.

Molitor Jos. — „Die Eigennamen in der altgeorgischen Übersetzung der Evangelien und der Apostelgeschichte und ihre textkritische Bedeutung“, Bamberg, 1963. 22 S.

Molitor Jos. — „Der armenische Epheserbrief und die syrische Textüberlieferung“, *Հանդիսարան* Ամստերդամ, 1964, էջ 301—310.

Molitor Jos. — „Neuere Ergebnisse zur Textgeschichte des georgischen Neuen Testaments“, *Revue de Kartvelologie*, t. XXI—XXII, 1966, p. 111—120.

Molitor Jos. — „Altgeorgische Evangelienübersetzung als Hüter syrischer Tradition“, ibidem, t. XXIII—XXIV, 1967, p. 136—142.

- Molitor Jos.** — „Σφῶ und σφωρῖα in syrisch-georgischer Evangelienübersetzung“, *Biblische Zeitschrift*, N. F., Bd. XI, 1967, S. 258—265.
- Molitor Jos.** — „Zum Textcharakter der armenischen Apokalypse“, *Oriens Christianus*, Bd. LV, 1971, S. 90—148; Bd. LVI, 1972, S. 1—48.
- Moni (Sieur de) — Shu՝ Simon Richard.**
- Müller Fr.** — „[Neuaufgefundene armenische Übersetzung der Paralipomena I und II]“, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Bd. X, 1896, S. 266.
- Muyldermans J.** — „L'apport des éditions arméniennes de Venise à la patristique“, *Բազմալեզու*, 1949, № 7—12, էջ 387—389:
Անվավերական գրքերի մասին է:
- Muyldermans J.** — „Les citations bibliques dans la version arménienne de l'Antirrheticus d'Évagre le Pontique“, *Հայդիստորիա*, 1961, էջ 441—448:
- Nestle Eb.** — „Einführung in das griechische Neue Testament“, 3. Aufl., Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht, 1909, S. 156f, 247f.
- Nestle Eb. Shu՝ Fritzsche O. F. u. Nestle Eb.**
- Neumann C. F.** — „Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur nach den Werken der Mechitaristen frei bearbeitet“, Leipzig, Johann Ambrosius Barth, 1836, S. 36—41.
- Nève Félix** — „L'Arménie chrétienne et sa littérature“, Louvain, Charles Peeters, 1886, p. 22—23.
- New Silva — Shu՝ Lake K.**
- Nordenfalk Carl** — „Die spätantiken Kanontafeln. Kuntsgeschichtliche Studien über die eusebianische Evangelien-Konkordanz in den vier ersten Jahrhunderten ihrer Geschichte“, Textband, Göteborg, 1938. 320 S. — Idem, Tafelband, Göteborg, 1938. 13 S. + 168 phototyp. Taf.
- Oudenrijn (Van den) M. A.** — „Het vijftiende eeuwfeest van de armenische bijbelvertaling. Het werk van den H. Mesrop“, *De Maasbode-ochtendblad*, 27 okt. 1935.
- P.** — „Pour et contre Euthalius“, *Revue Biblique Internationale*, t. IV, octobre 1895, Bulletin, p. 644.
- Paitchikian E.** — „Le 1500ème Anniversaire de la version de la Bible en Arménie“ (1934 թ.). *Shu Վերևում Փեթկյան Եղիա, «Աստուածաշունչի երկրորդ թարգմանության հազարհինգհարիւրամեակը»:*
- Palmieri Aur.** — „Le versioni georgiane della Bibbia“, *Bessarione*, serie II, vol. VI, 1904, p. 72—77, 189—194.
- Pätsch Gert.** — „Linguistische Bemerkungen zur Textgeschichte der Georgischen Bibel“, *Revue de Kartvélogie*, t. XXI—XXII, 1966, p. 103—110.
- Peeters Paul (հրամ.)** — „Évangiles apocryphes. II. L'Évangile de l'Enfance. Rédactions syriaques, arabe et arméniennes traduites et annotées“ (Textes et documents pour l'étude historique du christianisme, № 18), Paris, Auguste Picard, 1914. LX+330 p.
- Peradze Gr.** — „Die altgeorgische Literatur und ihre Probleme“, *Oriens Christianus*, dritte Serie, Bd. II, 1927, S. 205—222.
- Peradze Gr.** — „Die Probleme der georgischen Evangelienübersetzung“, *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft*, Bd. XXIX, 1930, S. 304—309.
- Petermann H.** — „Armenien“, *„shu՝ Real-Encyklopädie für protestantische Theologie und Kirche“* (hrsg. von J. J. Herzog u. G. T. Plitt), Bd. I, Leipzig, 1877, S. 667—668.

Petrowicz Gr. — „I copisti e scrittori armeni di Polonia nei secoli XV—XVIII“, Roma, Città del Vaticano, 1964, p. 157—581. (Estratto da „Mélanges Eugène Tisserant“, vol. III=Studi e Testi, 233).

Խոսում է Սաղմոսարանի և Նոր Կտակարանի հայկումաներին թարգմանությունների մասին:

Pölzl F. u. Innitzer Th. — „Kurzgefasster Kommentar zu den vier heiligen Evangelien“, dritte verbesserte Auflage, Graz, 1920—1925.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Ը. Ոսկյան, Հանդես Ամսօրեայ, 1926, էջ 91:

Preuschen E. — „Die apocryphen- gnostischen Adamschriften, aus dem Armenischen übersetzt und untersucht von Erwin Preuschen“, Giessen, J. Ricker (Alfred Töpelmann), 1900. 90 S.

Արտատպ. հեռեկալ ժողովածուից. „Festgruss Bernhard Stade zur Feier seiner 25-jährigen Wirksamkeit als Professor, dargebracht von seiner Schülern“, Giessen, 1900, S. 163—252.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. H. Lietzmann, Deutsche Literaturzeitung, Leipzig, 1901, S. 2054—2056. — E. Schürer, Theologische Literaturzeitung, XXVI Jahrg., 1901, S. 172—173. — Բ. Պ., Հաճախ. Ամսօրեայ, 1902, էջ 8—9. — P. Vetter, Theologische Quartalschrift, LXXXV Jahrg., 1903, S. 599—600.

Preuschen E. — „Die armenische Übersetzung der Testamente der zwölf Patriarchen“, Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft, I Jahrg., 1900, S. 106—140.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Բ. Պ., Հանդես Ամսօրեայ, 1902, էջ 7—8:

Puyvelde (Van) Cl. — „Le Diatessaron de Tatien“, տես. „Supplément au Dictionnaire de la Bible“, t. VI, Paris, Libr. Le-touzey et Ainé, 1960, p. 855—870.

Renoux Ath. — „Un manuscrit du Lectionnaire arménien de Jérusalem (Cod. Jérus. arm. 121)“, Le Muséon, t. LXXIV,

1961, p. 361—385; vol. LXXV, 1962, p. 385—398.

Renoux Ath. — „Lectionnaires arméniens et commémoration de la Sépulture du Christ le Vendredi Saint“, L'Orient Syrien, vol. VII, fasc. 4, 1962, p. 463—476.

Renoux Ath. — „L'Épiphanie à Jérusalem au IV^e et au V^e siècle d'après le Lectionnaire arménien de Jérusalem“, Revue des Études Arméniennes, nouv. série, t. II, 1965, p. 343—359.

Renoux Ath. — „Les lectures du temps pascal dans la tradition arménienne“, ibidem, t. IV, 1967, p. 63—79.

Renoux Ath. — „Les lectures quadragésimales du rite arménien“, ibidem, t. V, 1968, p. 231—247.

Renoux Ath. — „Le codex Érévan 985: Une adaptation arménienne du Lectionnaire hiérosolymitain“, տես. „Armenlaca“ (mélanges d'études arméniennes), Venise, Saint Lazare, 1969, p. 45—66.

Renoux Ath. — „Le codex arménien Jérusalem 121. I. Introduction aux origines de la liturgie hiérosolymitaine. Lumières nouvelles“ (Patrologia Orientalis, t. XXXV, fasc. 1. № 163), Turnhout, 1969. 215 p.

Renoux Ath. — „Le codex arménien Jérusalem 121. II. Édition comparée du texte et de deux autres manuscrits. Introduction, textes, traduction et notes“ (Patrologia Orientalis, t. XXXVI, fasc. 2. № 168), Turnhout, 1971. 139—388 p.

Resch Alfred — „Ausser-canonische Paralleltexte zu den Evangelien“ (Texte und Untersuchungen, hrsg. von O. v. Gebhardt u. A. Harnack, Bd. X 3), Leipzig, 1894, S. 450—456.

Սույն գրվածքի անգլ. թարգմանությունը, ֆ. Կ. Կոնիքիի կողմից, տես. The Expositor-ում, 4th series, vol. X, 1894, p. 226—232.

Reuss Eduard — „Ein Geschichte der Heiligen Schriften Neuen Testaments“, Halle, C. A. Schwelschke u. Sohne, 1842, S. 181—182.

Rinck Wilh. Fr. — „Das Sendschreiben der Korinther an den Apostel Paulus und das dritte Sendschreiben Paulian an die Korinther in armenischer Übersetzung erhalten, nun verdeutscht und mit einer Einleitung über die Aechtheit begleitet“, Heidelberg, C. F. Winter, 1823. 243 S.

Տալիս է հայ. բնագրի գերմ. թարգմանությունը:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. C. Ullmann, *Heidelberger Jahrbücher der Literatur*, 1823, № № 34—35, S. 529—557.

Robinson J. Armitage — „Euthaliana. Studies of Euthalius Codex II of the Pauline Epistles and the Armenian Version“ (Texts and Studies, vol. III, № 3), Cambridge, University Press, 1895.

P. 71—82: „The Armenian Version and its Supposed Relation to Euthalius“.

P. 83—92: „The Armentian Version of the Pauline Epistles“.

P. 92—98: „The Armenian Version and the 'Euthalian Text'“.

P. 99—104: „Summary of Results“.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. F. C. Conybeare, *The Academy*, vol. XLIX, 1896, February 1, № 1239 (New Issue), p. 98—99.

Robinson J. Armitage — «Πρόσθετος και Πήρωσις», *The Journal of Theological Studies*, vol. III, 1901, p. 81—93.

Քննվում է առ եփեսացիս թղթի Դ. 8 հատվածը՝ ասոր. և հայ. թարգմանությունների հիման վրա:

Robinson J. Armitage — „Recent Work on Euthalius“, *The Journal of Theological Studies*, vol. VI, 1904, p. 87—90.

Rodes E. F. — „An annotated List of Armenian New Testament Manuscripts“, Tokyo, 1959. XIV+192 p. (Annual Report of Theology. Monograph Series, vol. I. Department of Chrstian Studies. Rikkyo, St. Paul's University).

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Հ. Քյոբբայան, *Սիւնի*, 1969, էջ 187—188.

Roszko Casimir — „Traces of the First Armenian Version of the Gospels in an Early Manuscript: An Analysis of Ms. C. (A 24) of the Walters Art Galery in Baltimore“, *Studii Biblici Franciscani Liber Annuus*, XXIII, 1973, p. 151—166.

Saint-Martin J. — „Recherches curieuses sur l'histoire ancienne de l'Asie“, Paris, 1806, p. 277—288.

Saint-Martin J. — „Rapport sur la littérature géorgienne“, *Journal Asiatique*, t. II, 1823, p. 117—125.

Sarafian K. A. — „History of Education in Armenia“, California, Press of the La Verne Leader, 1930, p. 49—50.

Sargisean Bas. — „Dei tesori patristici e biblici conservati nella letteratura armena“, Venezia, Tip. di S. Lazzaro, 1897.

Sarkissian Kar. — „A Brief Introduction to Armenian Christian Literature“, London, The Faith Press, 1960, p. 13—18 („Translation of the Holy Scriptures“).

Scardigli P. G. — „Per una valutazione linguistica della versione armena dei Vangeli“, *Accademia Nazionale dei Lincei. Rendiconti della Classe di Scienze morali, storiche e filologiche*, serie VIII, vol. XIV, fasc. 7—12, luglio-dicembre 1959, p. 370—387.

Առանձնատիպ՝ Roma, Accademia Nazionale dei Lincei, 1960, 370—387 p.

Schmid Joh. Mich. — „Dormitio beati Joannis apostoli“, *Passauer Theologische Praktische Monatsschrift* (Zentralorgan der Kath. Geistlichkeit Bayerns), 1898, S. 153—158.

Schmid Joh. Mich. — „Geschichte des Apostels Thaddäus und der Jungfrau Sanducht. Aus dem Altarmenischen übersetzt von J. M. Schmid“, *Zeitschrift für Armenische Philologie*, Bd. I 1901/02, S. 67—73.

Scholz Aug. — „Einleitung in die Heiligen Schriften des Alten und Neuen Testaments“, I Theil, Köln, 1845, S. 497—505.

Schröderus J. J. — «Արամեան լեզուին զանն. Hoc est: Joh. Joachimi Schröderi Thesaurus linguae armenicae, antiquae et hodiernae, cum varia praxios materia, cujus elenchum, sequens pagella exhibet», Amstelodami, 1711, p. 60—61.

Schütz Edm. — „An Armeno-Kipchak Print from Lvov“, *Acta Orientalia Hungariae*, t. XIII, 1961, p. 123—130.

Եկովում 1616 թ. տպագրված հայ. Սաղմոսարանի և 1705 թ. տպագրված համարվող հայ-կոմաներեն Սաղմոսարանի մասին:

Schütz Edm. — „Armeno-Kipchak Texts from Lvov (A. D. 1618“), ibidem, t. XV, 1962, p. 291—294.

Հրատարակում է հատվածներ Հին Կտակարանի հայ-կոմաներեն թարգմանությունից (2 սաղմոսը և երկից մանկանց օրհնությունը):

Scrivener F. H. A. — „A Plain Introduction to the Criticism of the New Testament for the Use of Biblical Students“, Cambridge, 1861.— 2nd ed. 1874.— 3^d ed. 1883.— 4th ed. London—New York, 1894.

Վերջին հրատ. Բ հատորի 148—153 էջերից թարգմանված է՝ «Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան մասին», Բ ազմավեպ, 1936, էջ 55—59: Ստորագրված՝ «Յ. Հ. Ա. Սքրիվենըր»:

Sékoula Aug. — „La valeur de l'édition de la Bible publiée par l'Abbé Mékhitar“ (1949 թ.). Տես վերևում՝ ՍԵԲՈՒԼԱ Օգ., «Մխիթար Աբբահօր Ա. Գրքի հրատարակութեան արժէքը»:

Sékoula Aug. Տես նաև Szekula Aug.

Simon Richard — „Histoire critique de la creance et des coutumes des nations du Levant“, Francfort, Fréd. Arnaud, 1684, p. 145—146. Ստորագրված՝ „Sieur de Moni“.

Simon Richard — „Histoire critique du Vieux Testament“, Amsterdam, 1685, p. 289—292.

Simon Richard — „Histoire critique des versions du Nouveau Testament“, Rotterdam, 1690, p. 196—205.

Sinker R. — „Testamenta XII. Patriarcharum: Appendix“, Cambridge, 1879, p. VIII.

Somal P. S. — „Quadro delle opere di vari autori anticamente tradotte in Armeno“, Venezia, Tip. Armena di S. Lazzaro, 1825, p. 7—8.

Somal P. S. — „Quadro della storia letteraria di Armenia“, Venezia, Tip Armena di S. Lazzaro, 1829, p. 13—14 (§§ VII—VIII).

Stănescu G. G. — „Epoca de aur a literaturii creştine armene“, *Anuarul Academiei Teologice Ortodoxă Română din Cluj pe anii 1935—1937*, p.

Առանձնատիպ՝ Cluj, 1937.

Stapfer Edm. (հրատ.) — „Le Nouveau Testament, traduit sur le texte comparé des meilleures éditions critiques par Edmond Stapfer“, Paris, Fischbacher, 1889, p. 33.

Steuernagel Karl — „Lehrbuch der Einleitung in das Alte Testament“, Tübingen, 1912, S. 58.

Stonne Mich. E. — „Some Features of the Armenian Version of IV Ezra“, *Le Muséon*, t. LXXIX, 1966, p. 387—400.

Առանձնատիպ՝ Louvain, 1966, 387—400 p.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. *Revue des Études Arméniennes*, nouv. série, t. IV, 1967, p. 496.

Stone Mich. E. — „The Death of Adam—An Armenian Adam Book“, *The Harvard Theological Review*, vol. LIX, 1966, p. 283—291.

Stone Mich. E. — „Some Remarks on the Textual Criticism of IV Ezra“, ibidem, vol. LX, 1967, p. 107—115.

Stone Mich. E. — „Manuscripts and Readings of Armenian IV Ezra“. *Textus* (Annual of the Hebrew University Bible Project), vol. VI, 1968, p. 48—61.

Առանձնատիպ՝ Jerusalem, 1968, 48—61 p.

Stone Mich. E. — „The Testament of Jacob“, *Revue des Études Arméniennes*, nouv. série, t. V, 1968, p. 261—270.

Stone Mich. E. — „Two Additional Notes on the Testament of Jacob“, *ibidem*, nouv. série, t. VI, 1969, p. 103—104.

Stone Mich. E. — „The Apocryphal Literature in the Armenian Tradition“, *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*, vol. IV, № 4, 1969, p. 59—78.

Առանձնատիպ՝ Jerusalem, 1969, 20 p.

Stone Mich. E. — „The Testament of Levi. A First Study of the Armenian Mss of the Testaments of the XII Patriarchs in the Convent of St. James, Jerusalem. With Text, Critical Apparatus, Notes and Translation“, Jerusalem, St. James Press, 1969, X+203 p.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Պ. Տեր-Պողոսյան, Հանդես Ամսօրեայ, 1969, էջ 236—240; — *Revue des Études Arméniennes*, nouv. série, t. VI, 1969, p. 442.

Stone Mich. E. — „Notes and Observations. An Armenian Translation of a Baraitha in the Babylonian Talmud“, *The Harvard Theological Review*, vol. LXIII, 1970, p. 151—154.

Stone Mich. E. — „The Jerusalem Manuscripts of the Testaments of the Twelve Patriarchs: Samples of Text“, *Սիոն*, 1970, էջ 29—35.

Stone Mich. E. — „The Study of Armenian Manuscripts“, *Սիոն*, 1970, էջ 456—465.

Stone Mich. E. — „Concordance and Texts of the Armenian Version of IV Ezra;

Edited by Michael E. Stone. Computer Program for Concordance Prepared by Zion Busharia“ (*Oriental Notes and Studies*, № 11), Jerusalem, The Israel Oriental Society, 1971. XVII+346 p.

Հրատարակել է Վեդր-Սաղաթիէլ Տայ. բնագիրը:
ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Մարտ. Մինասյան, Սիոն, 1972, էջ 184—190; — Mart. Minassian, *Revue des Études Arméniennes*, nouv. série, t. IX, 1972, p. 476—482.

Stone Mich. E. — „Some Observations on the Armenian Versions of the Paralipomena of Jeremiah“, *Catholic Biblical Quarterly*, vol. XXXVIII, № 1, January 1973.

Stone Mich. E. — „An Armenian Tradition Relating to the Death of the Three Companions of Daniel“, *Le Muséon*, t. LXXXVI, 1973, p. 111—123.

Stone Mich. E. — „The Old Armenian Version of Isaiah: Towards the Choice of the Base Text for an Edition“, *Textus* (Annual of the Hebrew University Bible Project), vol. VIII, Jerusalem, 1973, p. 107—125.

Առանձնատիպ՝ „Jerusalem, at The Magnes Press—The Hebrew University, 1973, 107—125 p.

Stone Mich. E. — „Paradise in 4 Ezra IV:8 and VII:36, VIII:52“, *The Journal of Jewish Studies*, vol. XVII, Nos. 1 and 2, p. 85—88.

Streeter B. H. — „The Four Gospels. A Study of Origins. Treating of the Manuscripts Tradition, Sources, Authorship and Dates“, London, 1924.

Strycker (De) Ém. — „La forme la plus ancienne du Protévangile de Jacques. Recherches sur le Papyrus Bodmer 5 avec une édition critique du texte grec et une traduction annotée par Émile de Strycker, S. J.“ (*Subsidia hagiographica*, № 33), Bruxelles. Société des Bollandistes, 1961.

Հալիվաթում՝ Նախալետարանի հայկ. խմբագրությունների լատ. թարգմանությունը՝ Hans Quecke-ի կողմից:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Բ. Չրաքյան, Բազմավեպ, 1962, էջ 118—121:

Swete H. B. (հրատ.) — „The Old Testament in Greek according to the Septuagint; edited for the Sindics of the University Press by Henry Barclay Swete“, vol. I—III, Cambridge, University Press, 1887—1894.

Սույն հրատարակության մասին կարդում ենք. „The apparatus of the major edition will embrace the evidence of all uncial Mss. and of a considerable number of cursives selected after investigation, with the view of representing the different types of text; the Old Latin, Egyptian, Syro-Hexaplar and Armenian versions...“¹.

Swete H. B. — „The Gospel Commentary According to St. Mark“, London, 1898.— 2nd ed., London, 1902.

Swete H. B. — „An Introduction to the Old Testament in Greek“, Cambridge, The University Press, 1902, p. 118—120 („The Armenian Version“).— 2nd ed., Cambridge, 1914.

Swete H. B. — „The Apocalypse of St. John; the Greek Text, with Introduction Notes and Indices“, 3^d ed., London, Macmillan and Co., 1909, p. CXCIV („Armenian [Version]“).

Szekula Aug. — „Die Reihenfolge der Bücher des Neuen Testaments bei den Armeniern“ (1946 թ.): *Տես վերևում՝ Սեֆուլա Օգ.*, «Նոր Կտակարանի գրքերու կարգը հայոց քով»:

Szekula Aug. *Տես նաև՝ Sékoula Aug.*

Tamarati M. — „L'Église géorgienne des ses origines jusqu'à nos jours“, Rome, 1910, p. 251—252 („XI.— Impossibilité de préciser de quelle langue l'Écriture Sainte a été traduite en géorgien“).

Tarchnišvili M. — „Zwei georgische Lektionar-Fragmente aus dem 5. und 8. Jahrhundert“, *Kyrios* (Vierteljahreschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas), VI Jahrg., Heft 1/2, 1942/43, S. 5—11, 12—14, 16, 18, 20.

Tarchnišvili M. — „Georgia“, *„mhu“* „Enciclopedia Cattolica“, vol. VI, Città del Vaticano, 1951, p. 64—79.

Tarchnišvili M. — „Geschichte der kirchlichen georgischen Literatur“ (Studi e Testi, 185), Città del Vaticano, 1955.

Tarchnišvili M. — „À propos de la plus ancienne version géorgienne des Actes des Apôtres“, *Le Muséon*, t. LXIX, 1956, p. 347—368.

Tchobanian A. — „La traduction de la Bible et la poésie arménienne“, *„mhu“* „Célébration solennelle du Quinzième Centenaire de la traduction arménienne de la Bible, au Grand Amphithéâtre de la Sorbonne, dimanche 29 Mars 1936“, Paris, Ernest Leroux, 1938, p. 30—46.

Հայ. թարգմանությունը՝ «Աստուածաշունչի թարգմանությունն ա հայ բանաստեղծությունը», Ա Ն Ի Խ, 1936, № 3, ապրիլ—մայիս, էջ 10—16:

Ter-Mikeljan A. — „Die Armenische Kirche in ihren Beziehungen zur Byzantinischen (vom IV. bis zum XIII. Jahrhundert)“, Leipzig, Gustav Fock, 1892, S. 35.

Ter-Minassiantz Erw. — „Die Armenische Kirche in ihren Beziehungen zu den Syrischen Kirchen, bis zum Ende des 13. Jahrhunderts, nach den armenischen und syrischen Quellen“, Leipzig, J. C. Hinrichs, 1904, S. 21—22.

Teza Em. — „Sul libro di Giuditta nella versione armena“, *Բ ա զ մ ա լ ե պ*, 1896, էջ 301—306:

¹ *Shu* T. H. Darlow and H. F. Moule, „Historical Catalogue“, vol. II, p. ...

Հայ. թարգմանությունը՝ «Յուդիթայ գիրքըն ի հայ թարգմանութեան», անդ, նույն էջերում:

Thomson R. W.— „The Teaching of Saint Gregory: An Early Armenian Cathicism“ (Harvard Armenian Texts and Studies, vol. 3), Cambridge, Harvard University Press, 1971.

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. M. E. Stone, *Journal of the American Oriental Society*, 1973, p. 591—594.

Tischendorf C. (հրատ.) — „Novum Testamentum graece. Ad antiquos testes denuo recensuit cumque apparatu critico et Prolegomenis edidit Aenoth. Frid. Const. Tischendorf. Editio septima critica minor“, Lipsiae, Sumptibus Adolphi Winter, 1859, p. CXX (Versio armenica).

Օգտագործել է հայկ. բնագրի տարբերակները:

Tischendorf C. (հրատ.) — „Novum Testamentum graece. Ad antiquissimos testes denuo recensuit, apparatus criticum apposuit Constantinus Tischendorf. Editio octava critica maior. Vol. III: Prolegomena, scripsit Caspar Rhenatus Gregory“, Lipsiae, J. C. Hinrichs, 1894, p. 912—922.

Torossian J.— „Le siècle d'or arménien et la version de la Bible“ (1935 թ.): Տես վերևում՝ Թորոսյան Հովհ., «Հայ ոսկեդարը և Աստուածաշունչի թարգմանությունը»:

Tournebize Fr.— „Histoire politique et religieuse de l'Arménie“, Paris, Alphonse Picard et Fils, 1900, p. 77, 503, 635.

Tregelles S. P. (հրատ.) — „The Greek New Testament, Edited from Ancient Authorities, with Their Various Readings in full, and the Latine Version of Jerome, by Samuel Prideaux Tregelles“, London, S. Bagster and Sons etc., 1857—1879.

Trochon Abbé (հրատ.) — „La Sainte Bible. Texte de la Vulgate. Traduction française en regard avec commentaires théologiques, moraux, philologiques, his-

toriques etc. rédigés d'après les meilleurs travaux anciens et contemporains“, t. I, Paris, 1886, p. 409—410 („Traductions arméniennes“).

Ullmann C.— [Das Sendschreiben der Korinther an den Apostel Paulus und das dritte Sendschreiben Pauli an die Korinther in armenischer Übersetzung erhalten], *Heidelberger Jahrbücher der Literatur*, 1823, № 34, S. 529—544; № 35, S. 546—557.

Գրված է W. F. Rinck-ի գրքի առիթով:

Ussher Jac.— „Sylloge annotationum“, Oxonii, 1644, p. 29.

Խոսում է Կորնթ. առ Պողոս և Պողոսի առ Կորնթացիս Գ թղթի մասին, որոնք հայ մատենագրությանից են հայտնի:

Veer (De) A. C.— „Rome et la Bible arménienne d'Usan d'après la correspondance de J.-B. van Neercassel“, *Revue des Études Byzantines*, t. XVI, 1958, p. 172—182.

Հայ. թարգմանությունը՝ «Հում և Ուկանի հայերէն Աստուածաշունչը ըստ J.-B. van Neercassel-ի նամակներուն» (թարգմ. Հ. Պերպերյանի), Հ ա ն դ ե ո Ս մ ո թ ե ա յ, 1966, էջ 337—352:

Vernier D.— „Histoire du patriarcat arménien catholique“, Lyon—Paris, 1891, p. 127—128.

Vetter Paul — „Das apokryphe Schreiben Dionysius des Areopagiten an Titus über die Aufnahme Mariä; aus dem Armenischen übersetzt“, *Theologische Quartalschrift*, LXIX Jahrg., 1887, S. 133—138.

Ուսումնասիրություն և բնագիր է:

Հայ. թարգմանությունը՝ «Անվաւերական թողթ Դիոնեոսիոսի Արիստադարացու առ Տիտոս վասն ննջման Մարիամայ» (թարգմ. Հ. Տաշյանի), Հ ա ն դ ե ո Ս մ ո թ ե ա յ, 1893: էջ 69—71:

Արատապ. տեա՝ «Հայկական աշխատասիրութիւնք հայագէտ Պ. Ֆէթթէրի, ի մի ամփոփուած և թարգմանուած, հանդերձ ծանօթութեամբք, ի Հ. Յակովբայ վ. Տաշլան», Վիեննա, 1895, էջ 11—17:

Vetter Paul — „Der apokryphe dritte Korintherbrief, neu Übersetzt und nach seiner Entstehung untersucht“, *Theologische Quartalschrift*, LXXII Jahrg., 1890, S. 610—639.

Vetter Paul — „Der apokryphe dritte Korintherbrief“, Wien, Mechitharistenbuchdruckerei, 1894. 100 S.

Ուսումնասիրություն և բնագրեր են:

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Nirschl, *Katholik*, LXXIV Jahrg., 1894, S. 547—557.— P. Keppler, *Literarische Rundschau*, 1894, S. 181—182.— *Zeitschrift für Katholische Theologie*, XVIII Jahrg., 1894, S. 734.— Արարատ, 1895, էջ 392:

Հայ. թարգմանությունը՝ «Առ Կորնթացիս Երրորդ անվանեալիս թողթը» (թարգմ. Հ. Տաշլանի), Հաւնդէս Ամսօրեայ, 1894, էջ 280—286, 301—306, 346—350, 365—366:

Արատապ. տեա՝ «Հայկական աշխատասիրութիւնք հայագէտ Պ. Ֆէթթէրի, ի մի ամփոփուած և թարգմանուած, հանդերձ ծանօթութեամբք, ի Հ. Յակովբայ վ. Տաշլան», էջ 142—193:

Vetter Paul — „Eine rabbinische Quelle des apokryphen dritten Korintherbriefes“, *Theologische Zeitschrift*, 1895, S. 622—633.

Հայ. Գ Կորնթացվոց անվանեալիս թղթի մասին է:

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Կ. Վ. [Տեր-Մկրտչյան], Արարատ, 1895, էջ 392—394.— Գր. Գալեմբայրյան, Հաւնդէս Ամսօրեայ, 1896, էջ 59:

Vetter Paul — „Armenische Texte zur Epistellehre“, *Literarische Rundschau*, 1896, S. 257—262.

Vetter Paul — „Übersichten. Neuere Publikationen zur armenische Sprache und Literatur“, ibidem, 1901, S. 257—260.

Մանկության Ավետարանի հայ. թարգմանության մասին է:

Vetter Paul — „Armenische apokryphe Apostelgeschichten“, տեա՝ „Akten des V. Internationalen Congress der Katholischen Gesellschaft“, 1901, S. 361f.

Vetter Paul — „Armenische Apostelakten“, *Oriens Christianus*, I Jahrg., 1901, S. 168—170.

Vetter Paul — „Die armenischen apokryphen Apostelakten; herausg. von Prof. P. Vetter“, ibidem, I Jahrg., 1901, S. 217—239, 426—427; III Jahrg., 1903, S. 16—55, 324—383.

Vetter Paul — „Die armenische 'Dormitio Mariae'“, *Theologische Quartalschrift*, LXXXIV Jahrg., 1902, S. 321—349.

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. H. Delehaye, *Analecta Bollandiana*, t. XXII, 1903, p. 483.

Vetter Paul — „Die armenischen apokryphen Apostelgeschichten. I. Die Petrus- und Paulusakten“, *Theologische Quartalschrift*, LXXXVIII Jahrg., 1906, S. 161—186.

Գերմաներենի է թարգմանել «Դործք սրբոց առաքելոցն Պետրոսի և Պողոսի թէ զիա՛րդ կատարեցան ի Հատմ» անվանեալիս (սկ. «Այն ինչ իբրև լուան»):

Vetter Paul — „Die armenische Paulus-Apokalypse“, ibidem, LXXXVIII Jahrg., 1906, S. 568—595; LXXXIX Jahrg., 1907, S. 58—75.

Vigouroux F. — „Ancien Testament“, 7^e éd., t. I, Paris, 1890, p. 235—236. (Bacuez et Vigouroux, „Manuel biblique ou Cours d'écriture Sainte à l'usage des séminaires“).

Violet Br. — „Die Esra-Apokalypse (IV. Esra). Erster Teil. Die Überlieferung. Herausgegeben im Auftrage der Kirchenväter-Commission der Königl. Preussischen Akademie der Wissenschaften von Lic. Dr. Bruno Violet“, Leipzig, J. C. Hinrichs, 1910. LXIV+446 S.

Հայ. թեղր-Սաղաթիկ-ը համեմատում է լատ.,
ասոր., կիլիկյ. և արար. բնագրերի հետ:

ԳՐԱԽՈՍՏԻԹՅՈՒՆ. E. Nestle, *Theologische Literaturblatt*, XXXI Jahrg., 1910, S. 507.—509—E.
Klostermann, *Theologische Literaturzeitung*,
XXXV Jahrg., 1910, S. 591—592.— P. D., *Revue
Biblique Internationale*, t. XIX, 1910, p. 616.—Գ.
Ֆերհայան, Հալիկիս Ամսոբեայ, 1911, էջ
599—601.— D. D. de Bruyne, *Revue Benedictine*,
XXVIII, 1911, p. 104—106.

Եւսեյ զրբի Բ հատորն է համարվում հետեւյալը.

Violet Br.— „Die Apokalypsen des
Esaia und des Baruch in deutscher Gestalt;
herausgegeben im Auftrage der Kirchen-
väter-Commission der Preussischen Aka-
demie der Wissenschaften von Dr. Bruno
Violet“, Leipzig, J. C. Hinrichs, 1924.
XCVI+380 S.

Vogt Hans — „Les deux thèmes ver-
baux de l'arménien classique. Études sur
la traduction des Évangiles“, *Extrait de
Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap*,
Bind IV, 1930, p. 129—145.

Völter D.— „Das angebliche Zeugnis
Ephräms über das Fehlen von C. 1 und 2
im Texte des Lukas“, *Zeitschrift für die
Neutestamentliche Wissenschaft*, X
jahrg., 1909, S. 177—180.

Vööbus Arthur — „La première traduc-
tion arménienne des Évangiles“, *Recher-
ches de Science Religieuse*, t. XXXVII,
1950, p. 581—586.

Vööbus Arthur — „Studies in the His-
tory of the Gospel Text in Syriac“ (*Cor-
pus Scriptorum Christianorum Orientalium*,
vol. 128.— Subsidia, t. 3), Louvain, 1951.
XXV+219 p.

Vööbus Arthur — „Zur Geschichte des alt-
georgischen Evangelientextes“ (*Papers of
the Estonian Theological Society in Exil*,
4), Stockholm, 1953.

Vööbus Arthur — „Early Versions of
the New Testament“ (*Papers of the Es-*

tonian Theological Society in Exile, 6),
Stockholm, 1954. XVII+412 p.

ԳՐԱԽՈՍՏԻԹՅՈՒՆ. Éd. Massaux, *Le Muséon*, t.
LXVIII, 1955, p. 422—431.

Weber Simon — „Zur Geltung der Hei-
ligen Schrift bei den alten Armeniern“,
Theologische Quartalschrift, LXXVIII
Jahrg., 1896, S. 463—489.

Հայ. թարգմանութեանը՝ «Աստուածա-
շունչ Դրոց լարդն առ նախնի Հայս»
(թարգմ. Սահպան Ս[արգիսի]-ի), Բաղմա-
վիայ, 1897, էջ 167—169, 311—313, 408—
411, 600—603: Այլ թարգմ.՝ «Ս. Դրոց
լարդն առ թեքէքհի Հայոց քով», Հալիկիս
Ամսոբեայ, 1897, էջ 129—136:

Weber Simon — „Ausgewählte Schrif-
ten der armenischen Kirchenväter“, Bd. I,
München, 1927, S. 13—14, 220—222.

Weber Simon — „Die Katholische Kir-
che in Armenien“, Freiburg i. B., Herder, 20
1903, S. 406—407.

Weiss Bern — „Lehrbuch der Einlei-
tung in das Neue Testament“, Berlin, W.
Hertz, 1889, S. 632.

Wette (De) W. M. L. — „Lehrbuch der
historisch-kritischen Einleitung in die Bi-
bel Alten und Neuen Testaments“, Berlin,
1860, I Theil, § 52; II Theil, § 18.

Wetzer-Streber — „Bibelübersetzun-
gen. IX. Armenische Übersetzung“, ախս՝
„Wetzer und Welte's Kirchenlexikon“, 2.
Aufl., Bd. II, Freiburg i. B., 1887, S. 729—
730.

Whiston Georg. — [Epistola ad M. V.
La Crozium; Londini, 19 Jun. 1735], ախս՝
M. V. La Croze, „Thesaurus epistolicus
Lacrozianus“, t. I, Lipsiae, 1742, p. 360—
365.

Whiston Gul., pater — „Collection of
Authentic Records belonging to the Old
and New Testament“, vol. II, London,
1727, p. XXII and 383.

Whiston Gul., pater — [Epistola ad M. V. La Crozium; Londini, 20 Febr. 1726 (1727)], տես՝ M. V. La Croze, „Thesaurus epistolicus Lacrozianus“, t. I, Lipsiae, 1742, p. 350.

Whiston Gul., pater — [Epistola ad M. V. La Crozium; Londini, 11 Iul. 1728], ibidem, p. 350—351.

Whiston Gul., filius — [Epistola ad M. V. La Crozium; Londini, 30 Ian. 1729 (1730) stylo vet.], ibidem, t. II, Lipsiae, 1743, p. 289—290.

Whiston Gul., filius et Whiston Georg. — „Mosis Chorenensis Historiae Armeniacae libri III... Armeniacè ediderunt Latinè verterunt, Notisque illustrarunt Gulielmus et Georgius, Gul. Whistoni Filii, Aulæ Clariss. in Academiâ Cantabrigiensi aliquandiu Alumni, Londini, 1736.

Pag. IX—XIX (Versio Sacrorum Librorum Armeniacae); XXII—XXIII (Epist. Corinthiorum et Pauli).

Pag. 369—384: „Appendix Literaturae Armeniacae, quae continet Epistolas duas: primam, Corinthiorum ad Paulum Apostolum; alteram, Pauli Apostoli ad Corinthios; nunc primum ex Codice Ms. Armeniaco integrè plenèque editas, et Graecè Latinèque versas“.

Wikgren A. P. — „The Citation of Versional Evidence in an Apparatus Criticus“, հետևյալ ժող. մեջ. „New Testament Manuscripts Studies; the Materials and the Making of a Critical Apparatus, Edited by Merrill M. Parvis, Allen P. Wikgren“, Chicago, The University of Chicago Press, 1950, p. 95—115.

Wilkins Dav. — [Epistola ad M. V. La Crozium; Romae ex Barberina, pridie nonar. Iun. 1710], տես՝ M. V. La Croze, „Thesaurus epistolicus Lacrozianus“, t. I, Lipsiae, 1742, p. 365—366.

Wilkins Dav. — [Epistola ad M. V. La Crozium; Romae, 22 Aug. 1710], ibidem, p. 366.

Wilkins Dav. — „Epistolae S. Pauli ad Corinthios, et Corinthiorum ad S. Paulum armenice, ex museo viri clariss. Philippi Massonii, versionem latinam accurante Dr Wilkins¹, Amstelodami, 1715.

Williams C. S. C. — „Syrtasms in the Armenian Text of the Gospels“, *The Journal of Theological Studies*, vol. XLIII, 1942, p. 161—167.

Williams C. S. C. — „The Armenian Text of Mark I in the Bodleian Ms. Arm. D. 5“, ibidem, vol. XLVIII, 1947, p. 196—200.

Zahn Th. — „Forschungen zur Geschichte des neutestamentlichen Kanons und der altkirchlichen Literatur“, I Theil (Tatian's Diatessaron), Erlangen, 1881.

Zahn Th. — „Forschungen zur Geschichte des neutestamentlichen Kanons und der altkirchlichen Literatur“, Bd. II, Erlangen, 1891, S. 592—611 („Der apokryphe Briefwechsel zwischen Paulus und den Korinthern“).

Համաժամի հայ. թարգմանությունը՝ «Անվաւերական թղթակցութիւն Պաւղոսի և Կորնթացոց» (թարգմ. Հ. Տաշլանի), Հաւիդէս Ամսթըրեայ, 1891, էջ 217—218:

Այս աշխատութեան վերլուծութեանը տես՝ Հ. Տաշլան, «Թղթակցութիւն Պաւղոսի և Կորնթացոց, և մեկնութիւն Եփրեմի», անդ, էջ 217—218, 232—234, 276—279:

Zahn Th. — „Forschungen zur Geschichte des neutestamentlichen Kanons und der altkirchlichen Literatur“, Bd. V, Erlangen, 1893, S. 109—157 („Über einige armenische Verzeichnisse kanonischer und apokrypher Bücher“).

¹ Հմմտ. Գ. Զարրհանալյան, «Մատենադարան», էջ 202:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. 2. Տաշյան, «Ա. Դրոց կանոնական և անվանի գրքերուն բանի մը հայերէն ցուցակներուն մասին», Հանդէս Ամսօրեայ, 1895, էջ 1—3:

Zahn Th.— „Forschungen zur Geschichte des neutestamentlichen Kanons und der altkirchlichen Literatur“, Bd. VI, Leipzig, 1900, S. 128—130.

Zahn Th.— „Geschichte des neutestamentlichen Kanons“, Bd. II 2, Erlangen u. Leipzig, 1892, S. 910—938 („Über den Schluss und die Anhänge des Marcusevangeliums“).

Zahn Th.— „Aristion, der Verfasser der letzten 12 Verse des Markus“, *Theologische Literaturblatt*, XV Jahrg., № 51, 22 Dec. 1893, S. 591—594.

Սույն գրվածքի անգլ. թարգմանութիւնն է. ֆ. Կ. Կոնիքիւրի կողմից, հետեւալը.

Zahn Th.— „Aristion, the Author of the Last Twelve Verses of Mark“ (transl. from the 'Theologische Literaturblatt', of Leipzig, for 22 Dec. 1893), *The Expositor*, 4th series, vol. X, 1894, p. 220—226.

Zahn Th.— „Neues und Altes über den Isagogiker Euthalius“, *Neue Khirchliche*

Zeitschrift, XV Jahrg., 1904, S. 305—330, 375—390.

Zahn The.— „Einleitung in das Neue Testament“, Bd. II, Leipzig, 1907, S. 242—245.

Zanolli A.— „Lezioni marginali al quattro Libri del Rè in un codice armeno dell'anno 1328“, *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, t. LXXXVII, parte seconda, 1928, p. 1217—1235.

Առանձնատիպ՝ Venezia, premiate officine grafiche Carlo Ferrari, 1928, 19 p.

Zorell Fr.— „Ursprung und Eigenart der georgischen Bibeliübersetzung“, Հաճ. 15
դեւ Ամսօրեայ, 1927, էջ 669—680:

Նույնի արատապ. տես՝ «Յիշատակարան Հանդէս Ամսօրեայի քառասնամեակի, նուիրւած օտարազգի հայադէտներէ (Monumenta Armenologica)», Վիեննա, 1927, էջ 31—36:

(Anonymus) „The Epistle of Paul to the Corinthians. (As Read in the Armenian Bible)“, *Islamic World*, vol. VI, № 76.

ՀՈՐԵԼՅԱՆԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐ

(Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության 1500-ամյակը, 1935—1936 թթ.)

— «Յուշարձան Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան հազարհինգմարիւամեակի», *Երուսաղեմ, տպ. Սրբոց Հակոբյանց, 1938: 560 էջ:*

Հորելյանական նյութերի ժողովածու, որը հրատարակված է Երուսաղեմում կազմված հանձնաժողովի կողմից («Կեդրոնական Յանձնաժողով Տասնհինգերորդ Դարադարձ Յոբելինի Աստուածաշունչի Հայերէն Թարգմանութեան»):

— «Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան 1500-ամեայ յորելյանին սարքուած հանդէսները 1935—1936», Բ ա գ մ ա վ է ս յ. 1936, էջ 115—128: Ստորագր.՝ Մեսրոպ Ճանաշյան:

Ընդգրկում է հերթականորեն հետեւալ վայրերը. Վենետիկ, Նյու-Յորկ, Բուկրեշ, Բուստոն, Երուսաղեմ,

Բելյուսթ, Թավրիզ, Հալեպ, Կահիրե, Թեհրան, Փարիզ, Սանգիբարան, Լաթաքիա, Թեհրան, Մարսիլիա, Աթենք, Պերիստերի, Լիպազմա, Բուենոս-Այրես, Նոր-Ջուլա, Աղեքսանդրիա, Համադան, Գեռլա, Սինգրու, Կ. Պոլիս, Երուսաղեմ, Բրաշով, Բրյուքսել, Սաբինա-Հոմ, Կալկաթա, Միլան, Յրեզնո, Յատլերի, Շիրազ, Բասրա, Մանչեստր, Լոնդոն, Վիեննա, Ղազվին, Բեռլին, Յաֆա, Արադան, Պոլովգի, Բրաշլա, Սիխուտա, Յոկլան, Լյուքսեմբուրգ, Սենտ-Էտիեն, Կոնստանցա, Սալոնիկ, Սարի, Զիլազո, Ռուզուկ, Ամստերդամ, Պոլիշտ, Սոֆիա, Համբուրգ:

— „Célébration solennelle du Quinzième Centenaire de la traduction arménienne de la Bible, au Grand Amphithéâtre de la Sorbonne, dimanche 29 Mars 1936. Lettres d'Antoine Meillet et

de Charles Diehl; Discours de Mgr. Garékin Hovsepien, M. M. A. Tchobanian, N. Adontz, G. Millet et A. Gastoué, Paris, Libr. Ernest Leroux, 1938. 80 p.

Պարբերական մամուլի հաղորդումներ

Ա.Լ.Ի.Ք (Թեհրան).

— 1934, դեկտ. 22, № 174. — «Բացառիկ յոբելեան (Ս. Գրոց 1500-ամեակի առթիւ)»:

— 1935, փետր. 8, № 19 (194). — «Ազգ [Ս. Գրֆի 1500-ամեակի առթիւ]»: Ստորագրված՝ «Գործադիր Յանձնախումբ» (Թեհրան):

— 1935, մարտի 3, № 20 (195). — «Աստուածաշնչի հայերէն բարգմանութեան Յոբելեանական Յանձնախմբի երկրորդ նիստը»:

— 1935, մարտի 3, № 20 (195). — «Պատարագ՝ Աստուածաշնչի 1500-ամեակի առթիւ [Թեհրանի հայոց դպրոցում, մարտի 1-ին]»:

— 1935, մարտի 12, № 24 (199). — «Խօսք Աստուածաշնչի 1500-ամեակի առթիւ»: Ստորագր.՝ Մեսրոպ Միրզայան:

— 1935, մարտի 14, № 25 (200). — «Խօսք Աստուածաշնչի 1500-ամեակի առթիւ»: Ստորագր.՝ Ստեփան Սարգսյան:

Ա.Ն.Ա.Զ.Ի.Տ (Փարիզ):

— 1936, ապրիլ-մայիս, № 3, էջ 14. — «Հայ մշակույթի փառատօնը»: Ստորագր.՝ Արշակ Զոպանյան: Նկարագրում է Փարիզում՝ Սորբոնի մեծ ամփիթատրոնում 1936 թ. մարտի 29-ին տեղի ունեցած տոնախմբությունը:

— 1936, ապրիլ-մայիս, № 3, էջ 8—10. — «Աստուածաշնչի հայ բարգմանութեան հազարհինգհարիւրամեակը»: Ստորագր.՝ Գարեգին Հովսեփյան: Ծառ, արտասանված 1936 թ. մարտի 29-ին՝ Սորբոնի ամփիթատրոնում (Փարիզ):

Ա.ՊԱԳԱՅ (Փարիզ):

— 1935, մարտ 10, Ժե տարի, № 92. — «Մեր այսօրուան տօնը»: Խմբագր. հոդված՝ 1500-ամյակի տօնակատարության (մարտի 10, Փարիզ) առթիւ:

— 1935, մարտի 13, № 94. — «Ս. Գրֆի

հայերէն բարգմանութեան 1500-ամեակի հանդէսը [Փարիզում, մարտի 10-ին]»: Ստորագր.՝ Պեմուլ:

— 1935, մարտի 15, № 96. — «Աստուածաշնչի բարգմանութեան 1500-ամեայ յոբելեանի տօնը Փարիզի մէջ [մարտի 10-ին]»:

— 1935, մարտի 20, № 100. — «Ս. Գրֆի 1500-ամեակը Թաւրիզի մէջ [փետր. 24-ին, «Կուլտուրական ակումբ»-ում]»: Ստորագր.՝ Գ. Շահոյան:

— 1935, մայիսի 12 և 14, № № 145—146.

— «Աստուածաշնչի հայերէն բարգմանութեան Ժե-րդ դարադարձի յոբելեանական հանդէսները Թեհրանում [մարտի 1-ին, ապրիլի 4-ին և 6-ին]»: Ստորագր.՝ Ա. Ա.:

— 1935, հունիսի 6, № 166. — «Թարգմանչաց կյրակին Մխիթարեան հախսաձեռնութեամբ [մայիսի 26-ին Սևրի Մուրաթյան վարժարանում]»: Ստորագր.՝ Կ. Մ. Ա.:

— 1935, հունիսի 9, № 169. — «Աստուածաշնչի բարգմանութեան Ժե-րդ դարադարձի յոբելեանական հանդիսութիւնները Պէյ-րուքի մէջ [մայիսի 12-ին և 19-ին]»:

— 1935, հոկտ. 25, № 283. — «1500-ամեակը Վիեննայի մէջ [հոկտ. 13-ին և 20-ին]»: Ստորագր.՝ Նզիշե Բ.:

— 1935, հոկտ. 26, № 284. — «Պրիւսիկն ալ տօնեց 1500-ամեակը [հոկտ. 20-ին]»:

— 1935, հոկտ. 31, № 288. — «Սուրբ Գրոց բարգմանութեան յոբելեանը Լիւսէւպուրկի եկեղեցիին մէջ [հոկտ. 27-ին]»: Ստորագր.՝ Ս. Պ.:

— 1935, նոյ. 5, № 292. — «Սուրբ Գրոց բարգմանութեան 1500-ամեակը Պուրէշի մէջ [հոկտ. 27-ին]»:

— 1935, նոյ. 6, № 293. — «Սուրբ Գրոց բարգմանութեան 1500-ամեակի առթիւ մեծաշուք հանդիսութիւններ Փլովտիվի մէջ [հոկտ. 27-ին]»:

— 1935, նոյ. 14, № 229. — «Յոբելեանական հանդէս Ս. Գրոց բարգմանութեան 1500-ամեակի առթիւ [Սեւա-Էմիլենում, հոկտ. 11-ին]»:

— 1935, դեկտ. 14, № 325. — «Աստուածաշնչը»: Ստորագր.՝ Ա. Ա.:

— 1935, ղեկտ. 25, ժՁ տարի, № 34.— «Ժե դարադարձ Աստուածաշունչի քարգմանութեան. պատարագ և հանդէս Վենետիկի մէջ [ղեկտ. 25-ին]»: Ստորագր.՝ Հրաչ Քաջարեանց:

ԱՐԱՂ (Բուխարեստ).
— 1935, հունվ. 31, № 270.— «Մեծ դարադարձի տօնակատարութեան համար նախնական աշխատանքներ»:
10 — 1935, փետր. 3, № 271.— «Կալա-Կալաքիօնի բանախօսութիւնը Աստուածաշունչի մասին»:

ԲԱԶՄԱՎԷՊ (Վենետիկ).
— 1935, էջ 49—54.— «Աստուածաշունչն և Վարդանանք»:
15 — 1935, էջ 113—116.— «Մխիթար՝ Ս. Գրքի 1500-ամեակի լոյսերուն մէջ»:
— 1935, էջ 177—181.— «Սամ. Մուրատեան վարժարանը կը տօնէ Աստուածաշունչի նալի. քարգմանութեան հազարհինգհարիւրամեակը»: Ստորագր.՝ Վանատուր:
— 1935, էջ 289—291.— «Հազարհինգհարիւրամեայ յոբելեան Աստուածաշունչի հայերէն քարգմանութեան»:
20 — 1935, էջ 453—460.— «Աստուածաշունչի 1500-ամեայ յոբելեանը Վենետիոյ մէջ»:

ԶՈՒԱՐԹՆՈՅ (Փարիզ).
— 1937, էջ 194—195.— «Աստուածաշունչի քարգմանութեան 1500-ամեակը»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՉՆԱԿ (Նյու-Յորկ).
— 1935, հոկտ. 26, № 43, էջ 1023.— «Աստուածաշունչի հայերէն քարգմանութեան յոբելեանը [Նյու-Յորկում, հոկտ. 13-ին]»:
35 — 1935, նոյ. 9, № 45, էջ 1073.— «Աստուածաշունչի քարգմանութեան 1500-ամեակը [Դիտրոյտում՝ հոկտ. 27-ին և Ֆաուլքրում՝ հոկտ. 13-ին]»:

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ (Վիեննա).
40 — 1935, էջ 449—454.— «Սուրբ Գրքի հայերէն քարգմանութեան 1500-ամեակին»:
Ստորագր.՝ Ն. Ակինյան:

— 1935, էջ 617—626.— «Սուրբ Գրքի հայերէն քարգմանութեան 1500-ամեակը Վիեննայի մէջ»: Ստորագր.՝ Ն. Ակինյան:

ՀԱՍԿ (Անթիլիաս).
— 1935, էջ 43—44.— «Հայ Աստուածաշունչի ժե դարադարձը Երուսաղէմի մէջ»:
— 1935, էջ 59—60.— «Յոբելեան Հօմսի մէջ (Քաղուած Հօմսի Յոբելիւնական Յանձնախումբի Տեղեկագրէն)»:
10 — 1935, էջ 64—67.— «Ս. Գրոց քարգմանութեան դարադարձի հանդէսը Պէյրութի մէջ»:

— 1935, էջ 67—69.— «Ոսկեդարու խորհուրդը»: Ստորագր.՝ Շահե արք. [Գասպարյան]:
15 Արտատպ. (քաղված) տես՝ Պ ա յ ք ա Ր, 1935, հուլիսի 3 և 4, № № 155 (8295) և 156 (8296):

ՄՇԱԿ (Յրեզնո).
— 1935, մարտի 1 և 5, № № 951—952. 20
— «Ոսկեդարուն ոսկեղէն տօնը»: Ստորագր.՝ Քուրմ:

— 1935, ղեկտ. 17, № 1034.— «Աստուածաշունչի հայերէն քարգմանութեան 15-րդ դարադարձը»:

ՅԱՌԱՋ (Փարիզ).
— 1935, մարտի 10, № 2750.— «Յոբելեան հայերէն Աստուածաշունչի»:
Ստորագր.՝ Շ. Ն.:
— 1935, մարտի 10 և 12, № № 2750 և 2751.— «Քանի մը նկատողութիւններ օրուան տօնին առթիւ»:
Ստորագր.՝ Մ.:
— 1935, մարտի 12 և 13, № № 2751 և 2752.— «Աստուածաշունչի քարգմանութեան 1500-ամեակը Փարիզի մէջ [մարտ 10-ին]»:

— 1935, մարտի 30, № 2767.— «Աստուածաշունչի հայ քարգմանութեան 1500-րդ տարեդարձը»:
Թարգմանված է ռումիներէն «Curentul» թերթից:
35 — 1935, նոյ. 5, № 2953.— «Ս. Գրքի քարգմանութեան 1500-ամեակը հայերէն և գերմաներէն բանախօսութիւններով [Բեռլինում, հոկտ. 20-ին]»:
Ստորագր.՝ Ե. Մ.:

— 1935, նոյ. 5, № 2953.— «Ս. Գրքի քարգմանութեան 1500-ամեակը հայերէն և գերմաներէն բանախօսութիւններով [Բեռլինում, հոկտ. 20-ին]»:
Ստորագր.՝ Ե. Մ.:

Պ Ա Յ Ք Ա Ր (Բոստոն).

— 1935, հունվ. 8, № 6 (8147).— «Աստուածաշունչի հայերէն քարգմանութիւնը»:
Ստորագր.՝ Վ. Մ. Քյուրքճյան:

5 — 1935, նոյ. 13, № 265 (8405).— «Հայր և իր Աստուածաշունչը»:
Ստորագր.՝ Մ. Հ. Պուճիգանյան:

Ս Ի Ո Ն (Երուսաղէմ).

10 — 1935, էջ 97—99.— «Ս. Յակոբի ներսէն. Առաջին հանդէս ժեղարարածի Աստուածաշունչի հայերէն քարգմանութեան»:

— 1935, էջ 259.— «Ս. Յակոբի ներսէն. Երկրորդ հանդէս ժեղարարածի Աստուածաշունչի հայերէն քարգմանութեան»:

15 — 1935, էջ 360—362.— «Երրորդ և վեր-

ջին հանդէս Սրբոց Թարգմանչաց և Աստուածաշունչի քարգմանութեան ժեղարարածի տօնակատարութեան»:

ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴ (Թեհրան).

5 — 1935, ապր. 7, № 186.— «Աստուածաշունչի հայերէն քարգմանութեան ժեղարարածի յորելեանական հանդէսը Թեհրանում»:

ANI (Բուխարեստ).

10 — 1935, Decemb. (anul I, vol. I).— „O comemorare istorică“.

NEAMUL ROMÂNESC (Բուխարեստ).

15 — 1935, Noemb. 6 și 7.— „1500 ani de la traducerea Bibliei în Armenești“.
Ստորագր.՝ N. Iorga.

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ծ

Սաղմոս երջանիկ մարգարէին Դարի: Տպագրեցեալ վեհափառ հրամանաւ տեառն Սիմէօնի սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Ի թուականիս՝ 1228, յունվարի ժ: Ի տպարանի Աստուածատուրի:

20 384 էջ (շարվ. 12.8×7.7 սմ): Պտկրդ.: Շարվածքը նման է նույն տպարանի 1758 և 1776 թթ. հրատարակութիւններին էջ առ էջ, տող առ տող: Հավելվածի նյութերում՝ հատվածներ «Նարեկ»-ից և Առաքել վրդ.ի «Բանֆ սաղմոսիս» տաղը: Վերջում՝ «Յիշատակարան տպողի» (էջ 384), որ է՝

25 «Փառք...: Տպագրեցեալ եղև Սաղմոսարանս... ի պատրիարքութեան սուրբ աթոռոցն Երուսաղէմի և Կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Յովակիմայ և տեառն Զաքարիայ աստուածաբան երջանիկ վարդապետաց: Արդ՝ ի վայելել ձեր զսոյն բաղմախորտիկ սեղան դալթեան, յիշեսցիք ի Քրիստոս զհանգուցեալ հաւն մեր Աստուածատուր, զհայրն մեր Յօհաննէս և զեղբայր մեր Կարապետն. և ընդ նոսին՝ զմեզ Եփրեմ և Սահակ երկոսին եղբարս՝ ծնողի մերով Սողոմէի: 30 Նաև՝ զտէր Անտօնն զրաշար՝ հանդերձ Գրիգոր [և] Մարիամ հանգուցեալ ծնողօքն: Եւ զՄանազկերտցի տիրացու Կիրակոս մեկնահար, որ և յիշողքդ յիշեալ լիջիք ի տեառնէ մերմէ, ամէն»:

Նմուշ՝ ՀԳ:

ԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

Տես՝ ԱՍԱՊՈՎ:

ԱՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐԿՐԱԿԱՆ ՄԵՐԿՆԵՑԻ

Վերջին ստացողն է Հալեպի Քառասուն-
մանկունք եկեղ. № 6 ձեռագրի, որ է «Սաղ-
մոս-Շարական-Ժամագիր», գրված 1319 թ.:
Ձեռագրի վերջում Աստուածատուրն ունի հի-
շատակարան՝ 1671 թվականով. «...Դարձեալ
յիշեցէք զստացող սորա զՄերտինցի Աս-
տուածատուրս, մականունս Ապտըլա, որ
ստացայ զսա և եղի յիշատակ ի դուռն Սուրբ
Քառասունք եկեղեցւոյն ի թվին Հայոց ՌՃԻ»
են¹: Սույն ձեռագրի 538ը էջում գտնվում է
հետազայում ընդօրինակված մի երգ՝ «Ար-
քունք եղբուք, Արքունք և պատրաստք»
սկզբնավորութեամբ: Արտ. Սյուրմեյանն
ամբողջութեամբ հրատարակել է այս երգը՝
նրա մասին գրելով հետևյալը. «Ըստ ամե-
նայն հավանականութեան երգիս հեղինակն
է ձեռագրիս վերջին ստացող՝ Հալեպցի տէր
Աստուածատուր քհ. Ապտուլլահ²: Սակայն
այս վերագրումն ըստ երևույթին չի արդա-
րանում, որովհետև նույն երգը գտնվում է
նաև Քառասուն-մանկունք եկեղ. № 60 ձե-
ռագրում (էջ 432), որը 1649 թ. է ընդօրին-
ակվել Հալեպում՝ Աբրահամ երեցի ձեռքով³:

ԱՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵԿՆԵՑԻ ԵՒ ԸՌԵՔԵԼ ԵԿՆԵՑԻ

Հեղինակներ ժամանակագրական մի փոքր
երկի, որն ընդգրկում է 1722—1808 թթ. Ակն

¹ Արտ. Սյուրմեյան, «Յուց. հայ. ձեռ. Հալեպի...», հտ. Ա, Երուսաղեմ, 1935, էջ 12:

² Արտ. Սյուրմեյան, «Նկարագիր Օշին թագաւորի ձեռագրի ժամագրքին 1319, Հալեպի Ս. Քառասնից եկեղեցւոյ ձեռագիրներէն թիւ 6», Անթիլիաս, 1933, էջ 49—50:

³ Արտ. Սյուրմեյան, «Յուց. հայ. ձեռ. Հալեպի...», հտ. Ա, էջ 126:

քաղաքում և շրջակայքում տեղի ունեցած
ղեպքերը՝ կարևոր տեղեկութիւններ տալով
ազգային կյանքի, տնտեսական կյանքի և
երկրի ներքին իրադրութեան (հարկապահան-
ջութիւն, ավարառութիւն, ավերածութիւն) 5
մասին ևն: Ժամանակագրութեան առաջին
մասը գրել է Աստուածատուր Ակնեցին, որն
սկսելով 1722 թ. Ակնի Ս. Գեորգ եկեղեցւոյ
հիմնարկութիւնից, ասում է. «Յայս տէֆթէ-
րիկս ես անարժան Աստուածատուր դպիրս
սահմանեցի որ ինչ անցք անցանի՝ զամե-
նայն կարգաւ գրիմ վասն օգտի ի դպրող
ժամու», և այնուհետև ղեպքերի շարադրումը
հասցնում է մինչև 1769 թվականը: Այս մա-
սում մեկ կամ մի քանի հատվածներ ավե-
լացված են ոմն Հոհան երեցի ձեռքով: Ժա-
մանակագրութեան երկրորդ մասը կամ շա-
րունակութիւնը գրել է Առաքել Ակնեցին՝
նշելով. «Ասկի վար անարժան տէր Առաքելս
գրելոց եմ որքան անցք անցցն Աստու-
ծով»: Առաքելը սկսելով շարունակել ղեպ-
քերի արձանագրումը 1772 թվականին Ակն
քաղաքի կամրջի այրման հիշատակութեամբ՝
հասցնում է մինչև Միքայել վարդապետի
մահը՝ 1808 թվականին: Սույն ժամանակա-
գրութիւնը որոշ կրճատումներով հրատարա-
կել է՝ Հ. Ծանիկյանը, տես՝ «Հնութիւնք Ակ-
նայ», Թիֆլիս, 1895, էջ 24—28: Այստեղից
արտատպելով՝ երկրորդ անգամ հրատարա-
կել է Վ. Ա. Հակոբյանը, տես՝ «Մանր ժա-
մանակագրութիւններ ժԳ—ԺԸ դդ.», հտ. Բ,
Երևան, 1956, էջ 473—477:

ԱՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵԿՆԵՑԻ ՓԷՐԱՊԵՏԵՑԻ

Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի առաջ-
նորդ՝ 1729—1745 թթ.¹: Տես՝ ԲԱՂԷՐ ՕՂԼԻ,

¹ Տես Հ. Թ. Տեր-Հովհաննիսյան, «Պատմութիւն Նոր
Ջուղայու որ յԱսպահան», հտ. Բ, Նոր-Ջուղա, 1881,
էջ 57—58:

«Ի վերայ Աղանի Աստուածատուր վարդապետին, ասացեալ ումեմնէ անուսումնի ի գրոյ՝ ռամիկ գեղջուկ յառնէ»:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԱՐՃԻՇԵՑԻ ԿԱՄ ՄԵԾՈՓԵՑԻ

Քաջբերունյաց գավառի Արճեշ քաղաքից, Աղբերկի որդի: Ապրել է ԺԲ դարի վերջերում և ԺԳ-ի սկզբներում: Եղել է Մեծոփա (Ս. Աստվածածին) վանքի վանահայր: Մեզ հասել է Աստվածատուր Արճիշեցու կենսագրութունը, որի զրույցներից երևում է, որ նա պարսիկների կողմից կատարվող հալածանքների և ճնշումների դեմ կազմակերպվող դիմադրական շարժումների մեջ հանդես էր գալիս որպես հեղինակավոր անձնավորություն: Այս անանուն Կենսագրության մեջ հիշատակվող անցքերի մի մասը համառոտաբար բերվում է և Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության մեջ, «վասն վարդապետացն երեւելաց՝ որք էին ի կողմանս վասպուրականի» խորագրված գլխում¹, սակայն Կենսագրությունը ավելի ուշ ժամանակի գործ է, քան Գանձակեցու Պատմությունը, ուստի և թվում է, թե Կիրակոս Գանձակեցին և Կենսագրությունը մի ընդհանուր աղբյուր ունեն: Ըստ Կենսագրության՝ Աստվածատուր Արճիշեցու հասարակական գործունեությունն սկսվում է 1201 թվականից, երբ նա իր սեփական ծախսով շինում (կառուցո՞ւմ, թե վերանորոգում) է Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որից հետո «տեսեալ սատանայի զյառաջադիմութիւն վարուց առաքինութեան նորա, սկսաւ պատերազմել ընդ նմա հանապազոր, երբեմն կրօնաւորօք և երբեմն աշխարհականօք և երբեմն անհաւատ ազգան Պարսից»:

Մխիթար Այրիվանեցին 1211—1221 թվականների միջև հիշատակում է Աստվածատուր Արճիշեցուն՝ ժամանակի հայտնի մարդկանց շարքում²:

* * *

Յայսմ վայրի յիշատակ է աստուածաբան

¹ «Պատմութիւն Հայոց, արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցու», Թիֆլիս, 1909, էջ 172—173:

² «Մխիթարայ Այրիվանեցու Պատմութիւն ժամանակագրական», հրատ. Բ. Պատկանյան, Պետերբուրգ, 1867, էջ 81:

վարդապետին Աստուածատուր Մեծոփայ վանից սուրբ ովստին. «Այս երջանիկ և երանելի այս Աստուծոյ՝ վարդապետ Աստուածատուր էր ի գաւառէն Քաջբերունեաց, յաստուածապահ քաղաքէն Արեւիշոյ, որդի գոլով մեծատան և հաւատարիմ առն ողորմածի, Աղբերիկ կոչեցեալ. որ և էտուն գորդիս իւրեանց յուսումն...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1669, էջ 35բ—42ա:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Անառնյան Հր. — «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 236, ջ 28:

Չամչյան Միք. — «Պատմութիւն Հայոց», հտ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 187—188:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԲԱՐԻԿԵՍՆ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ

Գրական-մշակութային գործիչ, ծն. նոր-ջուղայում 1738 թ.: Եղել է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ, բայց զրլ-խավորելով միաբանության մեջ եղած անջատողական շարժումը և, 1773 թ., անցնելով Տրիեստ (Սվատրիա), այնտեղ կազմակերպել է նոր միաբանություն, որը հետագայում փոխադրվել է Վիեննա և մեր օրերում հայտնի է Վիեննայի Մխիթարյան Միաբանություն անունով: 1803 թ. ընտրվել է նույն միաբանության ընդհանրական արքա: Մեռ. 1825 թ.: Հեղինակ է մի քանի երկերի:

Առտ. Բաբ.ը սրբագրել ու ոճավորել է Հովհաննես Բոնայի «Կերակուր քահանայից» երկի հայ. թարգմանությունը, որ 1677 թ. կատարել էր Վարդան Հունանյանը, և տպագրության է հանձնել այն՝ Վենետիկում 1760 թ. (տես՝ ԲՈՆԱ): Իտալերեն բնագրի հիման վրա 1788 թ. սրբագրել է նաև Պետիս դը լա Կրուայի «Պատմութիւն մեծին ձէնկիզխանի» երկի հայ. թարգմանությունը, որ կատարել էր Մարգար Շահրիմանյանը (տես՝ ՊԵՏԻՍ ԴԸ ԼԱ ԿՐՈՒԱ): Լատիներենից թարգմանել է Կ. Բիլլուարտի «Բովանդակութիւն սրբոյն Թովմայի» երկը և մասամբ տպագրել այն՝ Տրիեստում 1788 թ., իսկ ավելի ուշ, վերանայելով ու լրացնելով այդ թարգմանությունը, տպագրել է Տրիեստում և Վիեննայում՝ 1810 և 1813 թթ. (տես՝ ԲԻԼԼՈՒԱՐՏ):

նրա հեղինակությունն են հետևյալները.

1. Համառոտ յայտյանդիմանութիւն երկուց նշմարութեանց, ընդդէմ երկուց մոլար դոսթեանց: Առաջինն Վ. Հ. Միքայէլի Չամչեան՝ թէ Օձնեցին իցէ իմաստասէր հայրապետն Հայոց՝ վկայեալն ի սրբոց հարցմերոց: Երկրորդն՝ Վ. Հ. Մկրտչի Ագեբեան՝ թէ տետրակն Օձնեցոյն իցէ ուղղափառ վարդապետութիւն և գրութիւն վերոյգրեալ իմաստասիրի: Աւարեալ գերապայծառ գերապատի տետրն տետրն Աստուածատու վարդապետի Բաբիկեանց արքեպիսկոպոսի սրբոյ էջմիածնի, և ընդհանրական արքայի Միաբանութեանն Վեննայու: Ի Վեննա, ի տպարանի Հարց Միքիքարեանց, 1817 = ՌՄԿԶ:

[Բ] + 108 էջ (շարվ. 16×8.4 սմ):

2. Քաղուածք իմաստասիրական և տրամաբանական կանոնաց և այլ ուսումնական ծանօթութեանց: (Անտիպ):

3. Ունայեռ իմաստասիրական: (Անտիպ):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Կիւնյան Ներս. — «Ակնարկ մը Վիեննական Միսիթարեան միաբանութեան հարիւրամեալ գործունէութեան վրայ, 1811—1911», հետեւյալ հրատ. մեջ. Յոշարձան (Ժող.), Վիեննա, 1911, էջ 4—9 և 20—21:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ԺՆ դարի հեղինակ, որի մասին ունենք կենսագրական սակավ տեղեկություններ միայն: Քեոքողին էր նշանավոր Ովստանաց Հակոբ վարդապետի, որը Ռշտունյաց երկրից էր, ուստի և հավանաբար Ռշտունի էր նաև Աստվածատուրը: Գրել է Մկրտիչ Նաղաշի ընդարձակ կենսագրությունը մի Հայսմաւուրքի վերջում՝ որպէս հիշատակարան:

Յիշատակարան գրոցս պատմագրաբար, զոր շինեալ է քաջ քարտուղարն՝ առաքելական եպիսկոպոսն և աստուածաբան վարդապետն տէր Աստուածատուր, բուերողի մեծ 40 րաբունապետին Յակոբայ Ովսանանց.

«Փառք... Ամենեցուն նարտարապետն Աստուած, յառաջ քան զինելն ժամանակաց, ընտրեաց ի մարդկանէ զորս ինքն կամեցաւ...» (հրատ. հաշիկ Դադյան), տես՝ Արարատ, 1898, էջ 44—48:

Հրատարակվել է Խ. Դադյանի սեփական ձեռագրերից:

Այլ տպ. — Յիշատակարան ձեռագիր Յայսմաուրք գրոց. «Ամենեցուն նարտարապետն Աստուած...», տես՝ Դ. Ալիշան, «Հայկապատում», Վենետիկ, 1901, մասն Բ, էջ 571—574:

Վերջից թերի օրինակ է: Հրատարակվել է Վենետիկի Միսիթ. Մատ. ձեռագրերից:

Այլ տպ. Յիշատակարան Լն. «Փառք...», հետեւյալ հրատ. մեջ. Լ. Ս. հաշիկյան, «ԺՆ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Ա, Երևան, 1955, էջ 622—631:

Հրատարակության համար օգտագործվել են Երևանի Պետ. Մատ. հետեւյալ ձեռագրերը. № 2748 (էջ 354բ—357բ), № 9004 (էջ 1ա—5բ) և № 2379 (էջ 244ա—262բ):

□ Տես նաև Վիեննայի Միսիթ. Մատ. ձեռ. № 784 (էջ 101ա):

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԵՐԶՆԿԱՅԻ

Վենետիկի Միսիթ. Մատ. № 207 ձեռագրի տերը՝ 1343 թվականին երզնկայում: Նույն ձեռագրում ունի մի քանի ոտանավորներ՝ «Բանք աղեսականք առ սուրբ Աստուածածինն և ի միշտ կոյսն Մարիամ» (էջ 273բ, սկ. «Աստուածածին մայր Քրիստոսի, և բարեխօս մարդկան ազգի»), «Աղես մաղթանաց առ սուրբ Գրիգոր, լուրատրիչն Հայաստանեայց» (էջ 274ա), «Այլ բանք աղեսականք ոտանաուր» (էջ 276ա, սկ. «Աստուածատուր մեղօք մեռեալ գերի») և «Աղես ի դիմաց ստացողին Աստուածատուր» (էջ 279բ, սկ. «Աստուածատուր վառքար և բարմատար»):

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԹՄԲՈՒԿ [ԹՄՊԻԿ]

Տես՝ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԽԱՐԲԵՐԴԵՅԻ:

1 ձեռագրի հիշատակարաններ տես՝ Բ. Սարգիսյան, «Մայր ցուցակ», հտ. Բ, էջ 173—176:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԼԵՀԱՅԻ

Տես՝ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԽԱՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կոչված Թմբուկ կամ Թմայիկ: Սերաս-
5 տիայի արքեպիսկոպոս և Ս. Նշանի վանքի
առաջնորդ 1701—1722 թթ.¹: Հայտնի է նրա
կողմից տրված մի վկայական, որով մաս-
նավոր վարդապետության աստիճան է շը-
նորհվել Ենիշեհիրցի Աբել վարդապետին.
10 բնագիրը տես՝ Գր. Գալեմբյարյան, «Կենսա-
դրություններ երկու հայ պատրիարքներու և
տասն եպիսկոպոսներու» ևն, Վիեննա, 1915,
էջ 251:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԽԹԱՅԵՆ

Հայոց նոր վկաներից, ծագումով զալ-
մուխ (կալմիկ): Մանուկ հասակում գերի
տարվելով իսթայի կամ իսթայի երկիրը (Չի-
նաստան), այնտեղից գնվել է մի բաղիշեցի
հայ վաճառականի կողմից, բերվել Հայաս-
20 տան ու մկրտվելով կոչվել Աստուածատուր:
1519 թվին, 18 տարեկան հասակում, թուր-
քերը նրան նահատակեցին, որպես իր հա-
վատոն ուրացած մահմեդականի²: Նրա նա-
հատակությանը նվիրված տաղը տես՝ Գրի-
25 ԳՈՐ ԱՂԹԱՄԱՐՅԻ, «Տաղ Աստուածատուր
և իսթայեցոյ նահատակին»:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԿԱՓԱՅԵՆ

Հայոց նոր վկաներից: Այրվել է խարույկի
վրա 1488 թ. Ղրիմի Կաֆա (այժմյան Թեո-
30 դոսիա) քաղաքում³: Նրան նվիրված տաղը

1 Աղ. Աղեքսանդրյան, «Պատմություն ականաւոր
բաղաբին Սերաստիոյ», Վենետիկ, 1911, էջ 254—261:
—Հովհաննէս Սեբաստացի, ի Դիւան Հայոց Պատմու-
րեան, գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 406—408:

2 Մ. Օրմանյան, «Ազգապատում», հտ. Բ, Կ. Պո-
լիս, 1914, § 1537: Նույնը՝ Բ տպ., Բեյրութ, 1960,
§ 1537:— 2. Աճառյան, «Հայոց անձնանունների բա-
ռարան» հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 247—248, § 176:

3 Մ. Օրմանյան, «Ազգապատում», հտ. Բ, Կ. Պո-
լիս, 1914, § 1530: Նույնը՝ Բ. տպ., Բեյրութ, 1960,
§ 1530:— 2. Աճառյան, «Հայոց անձնանունների բա-
ռարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 246, § 161:

տես՝ Գրիգոր ԿԱՅԱՅԵՅԻ, «Տաղ Աստու-
ածատուր նահատակին»:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԿՈՒՏԻՆՆԵՐ

Հեղինակներից մեկն է «Կուտինաւայ
ժամանակագրութեան», որի մեջ նրա գրչին է
5 պատկանում 1660—ական թթ. մի քանի գեղ-
քերի նկարագրությունը¹:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ՀԱՄԱԳԱՆՆԵՐ

ԺԸ դարի հեղինակ: Եղել է էջմիածնի կա-
թողիկոս (1715—1725 թթ.): 1721 թ. ղի-
10 մումներ կատարելով շահի մոտ, վերացնել
տվեց պարսկական պետության սահմաննե-
րում գործող խտրական այն իրավունքը,
որից օգտվում էին մահմեդականություն ըն-
դունող հայերը մյուսների նկատմամբ՝ ժա-
15 ունագության հարցում, ինչպես և գլխահար-
կի (շիզյա) վրա կատարվող հավելվածական
այն բարդումները, որոնց տրվում էր քաֆա-
վուր—ե շիզյա անունը: Այս առթիվ նա երկիր
վերադառնալու կոչ է ուղղել արևելահայ այն
20 վաճառականներին, որոնք այդ հարստահա-
րությունների հետևանքով հաստատվել էին
ուրիշ երկրներում: Դավիթ-բեգի ապստամ-
բության շրջանում (1722 թվականից) Աստ.
Համադանեցին դրականորեն է տրամադրվել
25 ղեպի այդ շարժումը և, Ռուսաստանի հետ
հարաբերություններ ունենալու ամբաստա-
նություններ է ենթարկվել պար-
սիկների կողմից: Աստ. Համադանեցին թողել
է մի քանի հատոր երկեր, որոնք մատենա-
30 գրական վկայությունների քաղվածքներ են՝
առարկայական դասավորությամբ, և մի
շարք կոնդակներ՝ իր կաթողիկոսության շըր-
ջանից: Մեռ. 1725 թ. էջմիածնում և թաղվել
Հռիփսիմեի տաճարի դավթում:
35

* * *

Ա.— ԵՐԿԵՐ

1. Քրիստոսի նուստ ծառայից ծառայ
Աստուածատուր բանի սպասաւորս գումա-
րեցի ի մի վայր զվկայութիւնս յԱստուածա-
շունչ քոց, այսինքն՝ ի Հին և ի Նոր Կտա-
40

1 Ա. Ալպոյաճյան, «Յուշամատեան կուտինահա-
յերու», Բեյրութ, 1961, էջ 195—196:

կարանաց, ի պէտս ուսումնասէր մանկանց Սիոնի, տինա՝ սակս փարոզաց աստուածաբան վարդապետաց յոյժ պիտանիք և վայելուչ, ի փառս Քրիստոսի աստուծոյ և ի պատիւ մօր իւրոյ ամէնօրհնեալ սուրբ Աստուածածնին. «Ակնառութիւն անպատշան, և ոչ Աստուած ակն առնու: Անիրաւութիւն դատաստանի մի՛ առնիցեն...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3637, էջ 25—218:*

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1988՝ *խոր. նույն (էջ 4ա—100բ). սկզբում ունի նյութերի ցանկ: Տես դարձյալ Նիկոսիայի-Անթիլիասի ձեռ. № 26 = հին № 52 (էջ 45ա—93ա):*

2. [Քրիստոսի նուաստ ծառայից ծառայ Աստուածատուր բանի սպասաւորս գումարեցի ի մի վայր գլխաւորութիւնս յԱստուածաշունչ գրոց...] «Յետու է. Ափարայ ագաւորութիւնն...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1988, էջ 101ա—211բ (թերի):*

Նույն բնույթի աշխատանք է, ինչ որ նախորդը, գրեթե միևնույն նյութերով, բայց տարբեր կառուցվածքով: Սկզբում ունի նյութերի ցանկ: Խորագիր չունի: Այս բնագրին նախորդող 100բ էջում թեև գտնվում է մի խորագիր, բայց բացահայտ է, որ դա պատկանել է մի ուրիշ բնագրի, որովհետև նախ հատորի մամուլների նշումները ցույց են տալիս, որ նրանք տարբեր տեղերից են եկել ու պատահամբ միացել և երկրորդ՝ խորագրի բովանդակութիւնը («Ժողովեցի... ի Յունաց, ի Հայոց և ի Լատինաց») չի համապատասխանում այս բնագրի բովանդակութեանը, որը բացառապէս Աստվածաշնչից է:

3. Քրիստոսի նուաստ ծառայից ծառայ Աստուածատուր բանի սպասաւոր, գումարեցի ի մի վայր գլխաւորութիւնս սրբոց վարդապետացն մերոց աստուածիմաստից և բանիբուն իմաստասիրաց, ի պէտս ուսումնասէր մանկանց Սիոնի, տինա՝ սակս փարոզաց աստուածաբան վարդապետաց յոյժ պիտանիք և վայելուչ, ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ և ի պատիւ մօր իւրոյ ամէնօրհնեալ սուրբ Աստուածածնին. «Նախ Դարբի անյաղք փիլիսոփայի ի Սանմանացն լուծմանց:

... Զի՞նչ է դիմակայութեամբ և դիմայարակայութեամբ...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3281, էջ 98ա—100ա (թերի):*

Բնագրի ընդօրինակութեան թերի լինելու պատճառով չի երևում, թե Դավիթ Անհաղթից բացի ուրիշ ո՞ր հեղինակներն են օգտագործված եղել:

4. Աստուածատուր Համադանեցոյ իբրոն բանասիրէ արարեալ ժողովածու գիրքս՝ ի պէտս փարոզոց և ի գրօսանս մանկանց եկեղեցոյ, սկսեալ ՌՃԾԱ. (=1702) քուին և աւարտեալ ՌՃԾԲ. (=1709) քույն ի Վան փաղափ. «Վկայութիւնք Երանելոյն Դիոնեսիոսի առ Տիմոթէոս Եպս. Եփեսացոյ՝ Յաղագս Երկնայնոց Բանաւայապետութեանց բնախօսութիւնն: Աստուծոյ բաժնութիւնն քէ զինչ երբեք իցէ...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 56, էջ 3բ—222ա:*

Հատվածներ է պարունակում հետևյալ հեղինակներից. Դիոնեսիոս Արիսպագացի, Կյուրեղ Աղեքսանդրացի, Գրիգոր Նազիանզացի, Արիստոտել, Պորփյուր, Դավիթ Անհաղթ, Գրիգոր Նարեկացի, Ներսէս Շնորհալի և Գրիգոր Լուսավորիչ:

Աշխատութեան վերնագիրը, որն ավելի խոշոր նոտրագրով է գրված քան բնագիրը, հետազայում է ավելացվել և կարող է միևնույն ձեռքից լինել կամ շիինել: Սակայն ենթադրում ենք, որ հեղինակի ձեռքից է վերնագիրը, որի տակ կա նաև նրա կնիքը՝ «Աստուածատուր վարդապետ» մակագրութեամբ:

✠ Երեւանի Պետ. Մատ. № 1988 ձեռագրում գտնվում է նաև Աստուածատուր Համադանեցու աշխատութիւններից մեկի հետևյալ խորագիրը. «Դարձեալ վկայութիւնք պիտանիք, հարկաւորք և կարելիք, ժողովեցի ես՝ Աստուածատուր Քս. ի նուաստ ծառայից դատապարտեալ ծառայս, ի գրոց աստուածաբան վարդապետաց ի Յունաց, ի Հայոց և ի Լատինացոց, տինա՝ ի մեկնաց և ի փիլիսոփայից գրոց» *ևն (էջ 100բ): Այն բնագիրը, որին պիտի պատկանած լինէր այս խորագիրը, այժմ բացակայում է, որովհետև*

ձեռագրում հաջորդ թերթերը պահպանում են, ինչպես արդեն նշել ենք վերևում, § 2: Իր բովանդակությամբ՝ այս խորագիրն արդեն չի համապատասխանում վերոհիշյալ §§ 1, 2 և 4 բնագրերին, քանի որ նրանց մեջ «ի գրոց... լատինացոց» քաղված ոչինչ չկա, իսկ § 3 բնագիրն այնքան թերի է, որ չի երեւում, թե ո՞ր հեղինակներից է քաղված:

Բ. — ԿՈՆԴԱԿՆԵՐ

10 Հետևյալ կոնդակներից §§ 1—6-ը, որոնք Ձմմառի դիվանից են և 1717 թ. Կ. Պոլսի համար նվիրակ նշանակված Կեսարացի վրթանես վրդ. Ստեփանյանի գործունեության հետ են կապվում, մենք նկարագրում ենք ըստ Գր. Գալեմբյարյանի, «Կենսագրութիւն Սարգիս արքեպիսկոպոսի Սարաֆեան», Վիեննա, 1908, էջ 209—211:

1. Կոնդակ, ուղղված «Տէր վրդանէս աստուածաբան վարդապետին, որ է աջ բաղուկ մեր և նեցուկ սրտի իմոյ նաև վաղեմի բուն բարեկամ մեր», որով նրան նվիրակ է նշանակում Կ. Պոլսի համար. անթվական, բայց կնքված՝ «ՌՃԿԴ» (1715) թվականը կրող կնիքով. տես՝ Ձմմառի Անտոնյան միաբանության Դիվան:

2. Կոնդակ, ուղղված «Ղայսարու եղեալ դուկեար վարպետներաց որ կայք բնակեալ ի յԱստուծոյ օրհնեալ մայրաքաղաքն Կոստանդնուպոլսի», որով հայտնում է, թե «մեր սիրելի որդի վրդանէս վարդապետն, որ է սեփական ծննդական և սննդական ձեր Աստուծոյ օրհնեալ քաղաքէն», Կ. Պոլսի նվիրակ է կարգվել. գրված 18 փետր. 1716 թ. (ՌՃԿԵ). տես Ձմմառի Անտոնյան միաբանության Դիվան:

3. Կոնդակ, ուղղված Կ. Պոլսի «Վէզիր խան եղեալ արևելեան և արևմտեան վաճառականաց», որով կարգադրում է վրթանես վարդապետին հանձնել էջմիածնի գանձանակի արդյունքները. անթվական. տես՝ Ձմմառի Անտոնյան միաբանության Դիվան:

4. Կոնդակ, ուղղված Կ. Պոլսի հայ երեւելիներին, որով հայտնում է, թե պետք է նվիրակ վրթանես վարդապետին հանձնվեն նվերներն ու էջմիածնի գանձանակի գումարները. գրված՝ 30 մարտի 1717 թ. (ՌՃԿԶ). տես՝ Ձմմառի Անտոնյան միաբանության Դիվան:

5. Կոնդակ, ուղղված Կ. Պոլսի նվիրակ վրթանես վարդապետին, որին ցուցմունքներ է տալիս՝ նրա պաշտոնի և պարտականու- թյունների կապակցությամբ. գրված՝ Թիֆլիսից, 5 հոկտ. 1717 թ. (ՌՃԿԶ). տես՝ Ձմմառի Անտոնյան միաբանության Դիվան:

6. Կոնդակ, ուղղված «առ Իստամպուլու նուիրակ վրդանէս աստուածաբանութեան վարդապետ և հարազատ ս. Աթոռոյս, և առ վէքիլ և գանձապետ մահտեսի Կարապետ», որով հայտնում է, թե նախկին նվիրակ Մարտիրոս վրդ. Մեղրեցին, որ մեռած է, իր նվիրակության արդյունքները ամենևին չի ուղարկել էջմիածին, ուստի և կարգադրում է գրավել նրա ունեցած ստացվածքները և ուղարկել իրեն. գրված՝ 6 հոկտ. 1717 թ. (ՌՃԿԶ). տես՝ Ձմմառի Անտոնյան միաբանության Դիվան:

7. Կոնդակ, ուղղված՝ «աստուածախնամ և քրիստոսապսակ արհնեալ բոլոր յերկրիդ Մոսկօվու և զորին եղեալ լուսաւորչադաւան ամենայն քրիստոնէից, տերամբ զօրացեալ վաճառականաց և բնակաց», հայտնելով, որ Մինաս վրդ.ը «եկն մեծաւ հաւատով փափագանօք և խոնարհութեամբ ուխտ և երկրպագութիւնն մօրս լուսոյ հայրապետական աթոռոյս և տեսութիւն մեզ», և այս առթիվ «այս գիր վկայական և իբր նշան սիրոյ և առիթ արհնութեան ի մօրէս լուսոյ ամենայն եկեղեցաց (sic) և ի մերոյս հայրապետական մեծի պատուոյ իւրն շնորհեցաք». գրված՝ 23 հւս. 1716 թ. (ՌՃԿԵ). տես՝ Աշ. Հովհաննիսյան, «Հայ-ռուս օրինակագրութիւն» ծագման խնդիրը», էջմիածին, 1921, էջ XXI—XXII:

Այլ տպ. տես՝ «Армяно-русские от-
ношения в первой трети XVIII века»
(сборник документов, под ред. Ашота
Иоаннисяна), т. II, ч. I, Ереван, 1964,
стр. 358—359.

8. Կոնդակ, ուղղված «Զուղայեցի և այլ
յարեւելական և յարեւմտական... վաճառա-
կանացի որք զետեղեալ կայք ի յաստուածա-
կեցոյց քաղաքի Վենետիկ», հորդորելով
«քանի մի բեռ կանթեղ, ջամ և այլ շուշեղէն
իրաց հոգալ և ուղարկել ի Զմիւռն քաղաք,
ի ձեռն նորին առաջնորդ Սիմէոն վարդապե-
տին», գրված՝ էջմիածնում, 19 հնս. 1718 թ.
(ՌՃԿէ). տես՝ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ.
№ 562:

9. Կոնդակ, ուղղված՝ «օրհնեալ տանդ
Յոնաց զետեղեալ յարեւելեան վաճառակա-
նացի», հայտնելով, որ պարսից շահը, ըն-
դառաջելով եղած դիմումներին, «քէսկուն և
հաստատ յռաղամ է շաֆաղաթ արեւր, թէ
հէրկահ թուրքացածի տավան տինկէմիշ չի
լինի. ով որ թուրքանայ՝ իւրն հաստատ
կու հասանի, այլ ազգականէն ապրանք տա-
վու չի առնէ. մանաւանդ որ Յերեւանու օլքի
վերայ եղեալ թաֆայութի ճէզիէն՝ ԵՃԶ
(580) թումանն, զայն ևս, ըստ մեր յարդին,
պախշել է թէսէտոխ արեւր է, որ այլ պինպաթ
ուզեն ոչ. երկուսի յռաղամն այլ եկն առ մեզ».
հորդորում է, թե «չու արարեալ եկէք իւրա-
քանչիւր բնակութիւնս և հայրենական երկիրս
անահ և անկասկած յումեքէ. ահա մեր դօւ-
լաթլու խանն ևս կրկնակի հուրմ տուաւ
քուլի Յերեւանու վերայ և նախշուանայ տանն՝
հանդերձ խառ զեղերօքն, որ այլ այս տավաս
ճէտիլ իսլամի լինի ոչ, մինպաթ հաստատե-
լոց է Աստուծով յամենայն ուրեք».
գրված՝ էջմիածնում, 10 նոյ. 1721 թ. (ՌՃՀ). տես՝
Երեւանի Պետ. Մատ. Կթղ. դիվան, թղթ. 244,
վավ. 255:

10. Կոնդակ, տրված «ի վերայ յարեւ-
ելեան երկրեացի (sic) և լուսաւորչադաւան
քրիստոնէիցի, մանաւանդ Ս. Կարապետի և
Թոմայի առաքելոյ թեմի և վիճակի և նոցին

զուլս կարգեալ առաջնորդաց, աստուածա-
շէն և առաքելահիմն յեկեղեցեաց» ևն, հայտ-
նելով, թե «առաքեցար առ աստուածաշ-
տութիւն ձեր զհարազատ որդի մեր զԳալուստ
վարդապետն, որ է առաջնորդ սրբոյ նա-
խավկային, հանդերձ այսու օրհնութեամբ և
սրբոյն Ստեփանոսի նախավկայի մասամբն,
առ ի ծանուցանել բարեպաշտութեան ձերում
և զանմբերելի կրեալ վիշտն իւր, և հրաւի-
րել զձեզ առ ի օժանդակութիւն սրբոյ նա-
խավկայի վանիցն և խնդրել ի ձէնջ գտուրս,
իբրև զլոմայս այրոյն... թերևս ողորմու-
թեամբ ձերով վճարեսցէ զպարտս վանից».
անթվական. տես՝ Երեւանի Պետ. Մատ.
Կթղ. դիվան, թղթ. 244, վավ. 256:

11. Կոնդակ, ուղղված՝ Աղվանից կաթո-
ղիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանցին: Բնա-
գիրը չի պահպանվել. կա միայն նրա ուսե-
րեն թարգմանությունը: Եսայի կաթողիկոսին
հայտնելով, որ թուրքերը հետզհետե ծավա-
լում են իրենց տիրապետությունն Անդրկով-
կասում, նրան խորհուրդ է տալիս բանա-
զնացների միջոցով հպատակություն հայտ-
նել թուրքական հրամանատարին, քանի նրա
զորքերը չեն հասել Գանձասարի շրջանը.
գրված՝ 4 սեպտ. 1724 թ., տես՝ Գ. Ա. Эзов,
«Сношения Петра Великого с армянским
народом», С.-Петербург, 1898, стр. 378,
№ 244.

Այլ տպ. տես՝ «Армяно-русские отно-
шения», т. II, ч. II, Ереван, 1967, стр.
197—198.

12. Կոնդակ-կալվածագիր, որով հայտ-
նում է, թե «Յոշականցիք իրեանց այգոնցէն
քսան այգի և հինգ ջաղացք ծախած էին վեզ-
րին, իսկ մեք այս վերոյ գրեալ այգիքս և
ջաղացքս յիրեանց գնովն յետս առաք վեզ-
րէն», և այդ այգիներին մեկը, որ Մխիթարի
որդի Տեր Խաչատրին էր պատկանելիս եղել,
իր ասած գնով որպէս սեփականություն վե-
րադարձնում է նույն Տեր Խաչատրի որդիներ-
ին. գրված՝ 1 հնս. 1722 (ՌՃՀԱ) թ. տես՝
Հար. Արրահամյան (հրատ.), «Կալվածա-

զրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր...», Երևան, 1941, էջ 79, № 59:

Հրատարակվել է Երևանի Պետ. Մատ. Կթղ. դիվանի նյութերից (թղթ. 242, վավ. 20):

☒ Աստ. Համադանեցու անունով հիշատակվում են ուրիշ գրություններ ևս, որոնց բնագրերն այժմ չեն երևում: Այսպես, ըստ Ստեփանոս Ռոշքայի ժամանակագրության, նա 1717 թ. մի նամակ է ուղարկել Կղեմես ԺԱ պապին¹: Թեև Ռոշքան այս նամակը համարում է «Թուղթ հնազանդության», բայց հաշվի առնելով որ հայոց կաթողիկոսի դիմումի հիման վրա շահ Սուլթան-Հուսեյնը 1718 թվակիր մի հրովարտակով (տես ստորև) արգելքներ է հարուցում լատին միսիոնարների գործունեության դեմ, պիտի հավանական համարել, որ Համադանեցին միսիոնարներին սանձահարելու հարցն էր ներկայացնում Հոռմի պապին:

Սիմեոն Երևանցին նշում է, որ Աստ. կաթողիկոսը «հոգացեալ ունի և օգտակար գրեանս արքունական և դատաւորական»², իր կաթողիկոսական իշխանության, էջմիածնի ապահարկության և այլ հարցերով բազմաթիվ գրավոր դիմումներ է ուղղել պարսիկ և թուրք տիրակալների և նրանցից ստացել հրամանագրեր ու պաշտոնական այլ գրություններ, որոնք պահվում էին կաթողիկոսարանի դիվանում³:

Այդպիսիներից այժմ մեղ հայտնի են պարսից շահ Սուլթան-Հուսեյն թագավորի երկու հրովարտակները՝ Հիշրի 1128 և 1130 թվականով (1716 թ. նոյեմբեր/դեկտեմբեր և 1718 թ. հոկտեմբեր/նոյեմբեր)⁴ և օսմանյան սուլթան Ահմեդ Գ-ի հրովարտակը՝ Հիշրի 1136 թվականով (1724 թ. մարտի 29)⁵:

¹ Ստեփանոս Ռոշքայ ժամանակագրություն կամ Տարեկանը եկեղեցականք», Վիեննա, 1964, էջ 198:

² Սիմեոն Երևանցի, «Ջամբու գիրք», Վաղարշապատ, 1873, էջ 28:

³ Հմմտ. անդ, էջ 160—161 ևն:

⁴ Երևանի Պետ. Մատ. Կթղ. դիվան, արարատառ վավերագրեր, թղթ. 1գ, վավ. 269 և 272:

⁵ Անդ, թղթ. 1գ, վավ. 291:

Գ.—ԱՍՏ. ՀԱՄԱԴԱՆՆՅՈՒՆ ՄԱՍԻՆ (Մատենագրական նյութեր)

1. «Աբրահամ Երևանցի. Պատմություն պատերազմացն 1721—1736 թ.», Երևան, 1938, էջ 12, 14 և 22—26:

2. «Ջամբու գիրք... համաժողովեցեալ և շարադրեցեալ ի Սիմեոնէ ցաւահար և վշտակոծ կաթողիկոսէ Երևանցոյ», Վաղարշապատ, 1873, էջ 27—28, 160—161, 175, 183, 184, 187, 193—194, 201, 202, 209, 223, 229, 230, 241, 249, 250, 256, 257, 259, 260, 270 և 294:

3. „Г. А. Эзов. Сношения Петра Великого с армянским народом. Документы...“, С.-Петербург, 1898, стр. 322—325 (№ 209) и 334—335 (№ 215).

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Օճառյան Հր.— «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 249—250, § 187:

Գալեմբյաքյան Գր.— «Կենսագրություն Սարգիս արքիպի Սարաֆեան և ժամանակին հայ կաթողիկեալք», Վիեննա, 1908, էջ 209—211:

Ջամիջյան Աբր.— «Հայոց եկեղեցու պատմություն», մասն Բ, Նոր-Նախիջևան, 1909, էջ 42—43:

Լեո— «Հայոց պատմություն», հտ. Գ, Երևան, 1946, էջ 124, 595, 601, 624, 639, 645, 647—648 և 701:

Հովհաննիսյան Սե.— «Հայ-ռուս օրինատացիայի ծագման խնդիրը», էջմիածին, 1921, էջ 34, 62—63:

Հովսեփյան Գար.— «Էջմիածնի տաճարի նկարագրողումն ու ծաղկազարգումը ԺԷ—ԺԸ դարերում», տես՝ Հասկ (տարեգիրք), Անթիլիաս, Բ տարի, 1949—50, էջ 326—334:

Օրմանյան Մաղ.— «Ազգապատում», հտ. Բ, Կ. Պոլիս, 1914, §§ 1917—1943: Նույնի Բ տպ., հտ. Բ, մասն Գ, Բելյուսթ, 1960, §§ 1917—1943:

Иоаннисян Ашот— „Историческое введение“, հետևյալ գրքում. „Армяно-русские отношения в первой трети XVIII

века" (сборник документов, под ред. Ашота Иоаннисяна), т. II, ч. I. Ереван, 1964, стр. XXI, LXXVI, LXXXIV.

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ՀԵՆԵՑԻ

5 Տաղասաց, որի անունով ծանոթ է մի «աւետիս»: Հստ երեւոյթին Չորրորդ Հայոց Հայնի կամ Հենի ավանից էր¹: Ինքնությունն անհայտ է: Հ. Տաղանը նրան նույն է համարում այն Աստվածատուր Մեծոփեցու հետ, որի խնդրանքով Գրիգորիս Աղթամարցին գրել է իր «Մաղկունքն աւեն հերիք առա» տաղը²: Եթե ճիշտ է այս ենթադրությունը, ապա մեր տաղերգուն ապրած կլինի ԺԶ դարի առաջին կեսում: Այս տաղի՝ երեւանի Պետ. Մատենադարանում գտնվող բնօրինակություններից հնագույնը՝ № 8968 ձեռագիրը 1556 թվականից է:

* * *

Տաղ աստուածայայտնութեան. «Այսօր տօն է ծննդեան, աւետիս, | Տեառն մերոյ և յայտնութեան, աւետիս...», տես՝ «Տաղարան վաչելու և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս, 1701, էջ 8—11:

Այլ տպ.— Տաղ աստուածայայտնութեան. «Այսօր տօն է...», տես՝ «Գիրք դպրութեան, և Տաղարան վաչելու և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս, 1709, էջ 70—73:

Այլ տպ.— Տաղ աստուածայայտնութեան. «Այսօր տօն է...», տես՝ «Գիրք դպրութեան և Տաղարան վաչելու և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս, 1714, էջ 117—119:

Այլ տպ.— Տաղ աստուածայայտնութեան. «Այսօր տօն է...», տես՝ «Գիրք դպրութեան, և Տաղարան վաչելու և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս, 1723, էջ 133—136:

35 Այլ տպ.— Տաղ աստուածայայտնութեան. «Այսօր տօն է...», տես՝ «Գիրք դպրութեան, և Տաղարան վաչելու և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս, 1738, էջ 162—164:

Այլ տպ.— Տաղ աստուածայայտնութեան. 40 «Այսօր տօն է...», տես՝ «Գրքուկս որ կոչի

Տաղարան», Կ. Պոլիս, 1740, էջ 169—172:

Այլ տպ.— Ծննդեան. «Այսօր տօն է...», տես՝ «Տաղարան վաչելու և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս, 1788, էջ 241—243:

Այլ տպ.— Ծննդեան. «Այսօր տօն է...», տես՝ «Տաղարան հարուստ, վաչելու և գեղեցիկ», Կ. Պոլիս, 1816, էջ 190—192:

Այլ տպ.— Ծննդեան. «Այսօր տօն է...», տես՝ «Տաղարան հարուստ, վաչելու և գեղեցիկ», Օրթագյուղ (Կ. Պոլիս), 1825, էջ 190—192:

Այլ տպ.— Ծննդեան. «Այսօր տօն է...», տես՝ «Տաղարան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցույ», Օրթագյուղ (Կ. Պոլիս), 1850, էջ 201—203:

Այլ տպ.— Ծննդեան. «Այսօր տօն է...», տես՝ «Տաղարան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցույ», Թիֆլիս, 1856, էջ 172—174:

Այլ տպ.— Տաղ ծննդեան. «Այսօր տօն է...», տես՝ Մ. Միանսարյան (հրատ.), «Քնար հայկական», Պետերբուրգ, 1868, էջ 91—93: Հրատարակիչը տաղի հեղինակությունը վերագրել է Մովսես Քերթոզին, բայց թե ի՞նչ հիման վրա՝ հայտնի չէ:

Այլ տպ.— Ծննդեան. «Այսօր տօն է...», տես՝ «Տաղարան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցույ», Երուսաղեմ, 1882, էջ 183—185:

Այլ տպ.— Ծննդեան. «Այսօր տօն է...», տես՝ «Տաղարան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցույ», Բ տպ., Երուսաղեմ, 1895, էջ 187—189:

Այլ տպ.— Ծննդեան. «Այսօր տօն է...», տես՝ «Տաղարան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցույ», Գ տպ., Երուսաղեմ, 1907, էջ 187—189:

Այլ տպ.— Ծննդեան. «Այսօր տօն է...», տես՝ «Տաղարան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցույ», Դ տպ., Երուսաղեմ, 1949, էջ 236—238:

□ Տես նաև Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8968՝ «Ճառ ծննդեան, ասացեալ ի յԱստ. վրդ. Է Հենեցոյ» (էջ 93բ—98ա), № 3386՝ «Ասացաւ նաու ի յԱստ. վրդ. Է Հենեցոյ,

¹ Հմմտ. Ն. Ակինյան, Հանդես Ամսօրեայ, 1953, էջ 314:

² Հմմտ. Հ. Տաղան, «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի վերին», էջ 1063:

ի խնդրոյ Մինաս սարկաւագին» (էջ 100բ—104բ), № 695՝ «Տաղ ծննդեան Քս.ի աստուծոյ մերոյ, ասացեալ յԱստ. վրդ.է» (էջ 245բ—249ա). մյուս օրինակները, որոնք անանուն են, կրում են «Տաղ ծննդեան», «Տաղ և աւետիս ծննդեան», «Տաղ ծննդեան և յայտնութեան», «Տաղ աստուածայայտնութեան», «Տաղ աւետեաց» և նման խորագրեր և կամ՝ անխոր. են. տես՝ № 41 (էջ 151ա—153ա), № 230 (էջ 12բ—13բ), № 1989 (էջ 197ա—199ա), № 1990 (էջ 9բ—10ա), № 2002 (էջ 5ա—6բ), № 2079 (էջ 210բ—211բ), № 2339 (էջ 264բ—265բ), № 3608 (էջ 16ա—16բ), № 4256 (էջ 8բ—9բ), № 5934 (էջ 1ա—2ա), № 5954 (էջ 10ա—10գ), № 5959 (էջ 105բ—106ա), № 6987 (էջ 171բ—172ա), № 7316 (էջ 1ա—1բ), № 7694 (էջ 4բ—5բ), № 7704 (էջ 7բ—9ա), № 7707 (էջ 112ա—115ա), № 7711 (էջ 25ա—27բ), № 8084 (էջ 344բ—345ա), № 8219 (էջ 124բ—125ա), № 8223 (էջ 140ա—140բ), № 8274 (էջ 106ա—107ա), № 8294 (էջ 132բ), № 8376 (էջ 149բ—151բ), № 8540 (էջ 35ա—36ա), № 8611 (էջ 130ա—133ա), № 8682 (էջ 51ա—53ա) են: Տես դարձյալ Հալիպի Քառ. Մանկ. եկեղ. ձեռ. № 50՝ «Տաղ և նաո ծննդեան և յայտնութեան... ի յԱստ. վրդ.է Հեննեցոյ ասացեալ» (էջ 8). Վիեննայի Մխթ. Մատ. ձեռ. № 745՝ «Ճառս ի Աստ. վրդ.է Հեննեցոյ ասացեալ ի խնդրոյ Մինաս սարկաւագին՝ վասն ծննդեան Քս.ի» (էջ 269ա), № 344՝ «Ճառ վասն ծննդեան ասացեալ ի յԱստ. վրդ.է» (էջ 47ա). Տյուբինգենի KUB Ma XIII 62 (fol. 98^r—99^r).

Տաղի տներն քանակը տարբերվում է ձեռագիր օրինակների միջև և ըստ այնմ էլ՝ որոշ հրատարակությունների միջև:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ՄԱՂԱՐԱՑԻ

Նոր վկա, 10 հունվարի 1710 թ.: Բաղդասար դպիրը գրել է նրա վկայաբանությունն ու ներբողը, որոնք մեղ հայտնի չեն այժմ (Տես՝ ԲԱՂԴԱՍԱՐ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍԵՅԻ, պատմական երկեր):

Հմտ. ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ՍԵՐԱՍՏԱՅԻ:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ՄԵՐԴՆԵՑԻ

Հայոց պատրիարք Կ. Պոլսի (1537—1550 թթ.) և Երուսաղեմի (1532—1542 և 1550—1551 թթ.)¹: Նրա անունով հայտնի է 1539 թվականի ծաղատկի առթիվ Լեհաստանի հայերին ուղղված մի կոնդակ, տես՝ Ղ. Ալիշան, «Կամենից», Վենետիկ, 1896, էջ 231—238: Կոնդակը կրում է. «ՌԷԼ, նոյեմբեր Ը» թվականը, որն անշուշտ սխալ է, ինչպես նկատել են Մկ. Աղավնունին² և Ն. Ակինյանը³: Վերջինս առաջարկել է տարեթիվը կարդալ՝ «ՌԵԼԸ», որ է 1538, բայց դիտելի է, որ այդ շրջանում ծաղատիկը հանդիպել է ոչ թե 1538, այլ 1539 թվականին:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ [ՆԵՐՍԵՍՈՎԻԶ]

Լեհահայ հեղինակ: Հիշատակվում է նաև Աստ. Լեհացի անվամբ. իսկ Լեհական դրականության մեջ հայտնի է Դեոդատ Ներսեսովիչ (Deodat Nersesowicz) անվամբ: Նրա մասին կենսագրական տեղեկություններ են հաղորդում ժամանակակից հեղինակներ Ստեփանոս Ռոշքան⁴, Ալոյսիոս Պիդուն⁵, և այլ աղբյուրներ⁶: Ծն. է. 1647 թ. Լեհաստանի

¹ Մ. Որմանյան, «Աղբյուրատու», հտ. Բ, Կ. Պոլս, 1914, § 1547:— Նույնի Բ տպ., հտ. Բ, մասն Բ, Բեյրութ, 1960, § 1547:

² «Միաբանը և այցելուր հայ Երուսաղեմի», Երուսաղեմ, 1929, էջ 33:

³ Հունդելս Ամստերդ., 1930, էջ 369:

⁴ «Ստեփանոսի Ռոշքայ ժամանակագրություն կամ Տարեգիրք եկեղեցականը» (հրատ. Հ. Ոսկյան), Վիեննա, 1964:

⁵ «Կարճագույն տեղեկությունը դարդի վիճակէ, զսկզբանէ և զծաւալմանէ առաքելական քարոզութեանն առ Հայս Լեհաստանի, Վալախիոյ և մերձակայ աշխարհաց», հետևյալ հրատ. մեջ. «Բռնի միություն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ» (հրատ. Կ. Եղյան), Պետերբուրգ, 1884, էջ 1—135:

⁶ «Ուղարձակ տեղեկությունը զմիանալոյ ժողովրդեանն Հայոց Լեհաստանի ընդ կաթոլիկ եկեղեցւոյն յամի տեառն 1676» (անանուն երկ), նույն հրատ. մեջ. «Բռնի միություն» են, էջ 137—270: «Եկեղեցական ժամանակագրություն ժԱ ամաց» (անանուն երկ), հետևյալ հրատ. մեջ. «Կամենից, Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի և Ռումնիոյ» (հրատ. Ղ. Ալիշան), Վենետիկ, 1896, էջ 129—130:

Յաղարկից քաղաքում, մեռ. 1709 թ. կվովում: 1665—1668 թթ. ուսանել է կվովի Հայոց Պապական դպրանոցում, որից հետո, իր ծննդավայրում ուսումնարան բանալով, նվիրվել է մանկավարժական ասպարեզի: Հմուտ էր հայերեն, լատիներեն, լեհերեն և իտալերեն լեզուներին: Եղել է Տրախանուպոլսի եպս.: Լեհահայոց առաջնորդ Նիկոլ Թորոսովիչի մահից հետո, մինչև նրա հաջորդի՝ Վարդան Հունանյանի նշանակումը, վարեց թեմի առաջնորդական տեղապահի պաշտոնը (1681—1686 թթ.), իսկ Հունանյանի հրաժարումից հետո եղավ նույն թեմի առաջնորդ (1698—1709 թթ.): Աստ. Ներսիսյանը 1668 թ. ավարտելով ուսումնառության շրջանը՝ ղեկավար էր նշանակվել հայոց եկեղեցական գրքերի սրբագրության գործին, որի նպատակն էր դրանք համաձայնեցնել հոռմեական եկեղեցու դավանական սահանջներին: Այդ մասին Պիդուն ասում է. «Վասն ուղղագրութեան մատենիցն, զորս չէ մարթ ըստ ամենայնի ուղղել աւարտել՝ մինչդեռ ձեռագիրք են, խնդրեցաք յարքեպիսկոպոսէն կարգել հոգաբարձու աշնմ զբահանայն Աստուածատուր Ներսեսովիչ յՅաղարկեցէ, զաստուածաբանն քաջ և քարոյիչն, որ սուղ ինչ ժամանակաւ յառաջ ել ի դպրանոցէն մերմէ, ուրանօր լընթացս երից ամաց կելոյ նորա անդ ուսաւ զքերականութիւնս ևատինացոց և Հայոց զարմանալի իմն հրմութեամբ»¹. Իսկ հետագայում՝ 1689 թ. սրբագրությունների խնդրով ուղարկվել էր Հռոմ, ինչպես ասում է Ռոշքան իր ժամանակագրության մեջ. «Իբրեւ Վարդան արքեպիսկոպոսն արար զսինհոգոս յամի 1689 վասն բարութե կարգելոյ զեկեղեցական իրողութիւնս և սրբագրելոյ զգրեանս սրբազանս, կոչի Աստուածատուր եպիսկոպոսն ի Հռոմ վասն յարդարելոյ և տպելոյ զՊատարագատետրն Հայոց 1691. ուր մնացեալ զամս եօթն. զոչինչ կարաց առնել յաղապս դժուարութեանց ոմանց»²: Իսկ մի անանուն ժամանակագրության մեջ կարդում ենք 1691

տարեթվի տակ. «Աստուածատուր եպիսկոպոսն յայս տարի եկաւ ի Հռոմ, մնաց ի հոն 8 տարի, դարձաւ ի Լովն 1698-ին. չի կարցաւ իր մ'ալ հաստատելու, դէրամ սուրբ ժողովքն չուլաց փոփոխութիւն անելու վասն արեւելեան Հայերուն»³: Գաթրճյանի կարծիքով 1689 թ. սյունհոգոսի որոշմամբ կատարված սրբագրությունների արգյունքները երևում են լեհահայոց Պատարագամատուցի աշն օրինակներում, որոնք մեղ հասել են Վիեննայի Մխիթ. Մատ. №№ 435, 438 և 445 ձեռագրերով⁴: Բայց թե անձամբ ի՞նչ դեր է կատարել Աստ. Ներսիսյանը եկեղեցական գրքերի սրբագրության գործում՝ այդ մասին ոչինչ հայտնի չէ. միայն հայտնի է, որ, ինչպես տեսանք, նրա ջանքերն իզուր են անցել Հռոմում՝ սրբագրված Պատարագամատուցը տպագրել տալու: Մյուս կողմից տեղեկություն կա, որ նա վերանայել և լրացրել է Լատինական Ծիսարանի՝ նախկինում կատարված հայ. թարգմանությունը, որի 1751 թ. արտագրված մի օրինակն է Վիեննայի № 502 ձեռագիրը⁵: Հեղինակ է հայերեն և լեհերեն մի քանի աշխատությունների, որ նշում ենք ստորև: Դրանցից բացի՝ նա լատիներենից լեհերենի է թարգմանել Լ. Սկուպուլի «Certamen spirituale» աշխատությունը⁶. այս թարգմանությունն ունեցել է մեկից ավելի հրատարակություններ: Տաշյանը միտում է նրան վերագրելու Վիեննայի Մխիթ. Մատ. № № 484 և 485 ձեռագրերի ընդօրինակությունը, ձեռագրեր, որոնցից առաջինը բարոյական աստվածաբանության հայատառ լեհերեն մի հատոր է, իսկ երկրորդը իտալերեն-լեհերեն խոսակցության գիրք է՝ նույնպես հայատառ⁷. սակայն նկատի ունենալով, որ այդ երկու ձեռագրերն ընդօրինակված են

1 Տես՝ «Կամենից», էջ 129:

2 Հ. Գաթրճյան, «Սրբազան պատարագամատուցը Հայոց», Վիեննա, 1897, էջ 596:

3 Հ. Տաշյան, «Ցուցակ», էջ 972—973:

4 Այս գիրքն ունի նաև հայ. թարգմանություն. «Գիւմ կոչեցալ Հոգևորական պատերազմ... բարգմանեցեալ յումեմնէ շեմեռանդէ, ի լեզուէ իտալականէ ի հայկական բարբառ...», Վենետիկ, 1723: Թարգմանիչն անհայտ է:

5 Հմմտ. Հ. Տաշյան, «Ցուցակ», էջ 958—959:

1 Տես՝ «Բնի միութիւն Հայոց», էջ 112:

2 Տես՝ «Ստեփանոսի Ռոշքայ ժամանակագրութիւն», էջ 195:

1673 թ. և անանուն ընդօրինակողն այդ ժամանակ, ինչպես ինքն է նշում, էր «ծերացեալ տիօք», չենք կարող նրան նույն համարել Աստ. Ներսիսյանի հետ, որովհետև վերջինս 1673 թ. կրիներ հազիվ 26 տարեկան մի երիտասարդ:

1. Dictionarium Latino-Armenum super Sacram Scripturam, et Libros Divini Officii Ecclesiae Armenae, compositum per D[eodato] N[ersesowicz] E[piscopo] T[raianopolitano]. Բառ գիրք Լատինացոց և Հայոց ի վերայ Աստուածաշունչ և ժամակարգութեան զրոց Հայոց եկեղեցւոյն, շարագրեալ ի Ա[ստուածատուր] Ն[երսիսովիչ] Է[պիսկոպոսէ] Դ[րայիանոպոլսոյ] Romae, Typis Sacrae Congr. de Propag. Fide. M. DC. XCV. Superiorum permissu.

[8]+596+[14] էջ (շարվ. 18.5×11.9 սմ): Սկզբում կա լատ. ծանուցում՝ ընթերցողներին ուղղված (Ad lectorem studiosum) և Ուրբանյան վարժարանի աշակերտ Խաչատուր Առաքելյանի լատ. վկայագիրը՝ 1693 թ.:

2. Վիճաբանութիւնք աստուածաբանութեան, շարադրեցեալք ի Աստուածատուր Եպիսկոպոսէ Լեւոնոյ: Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 101, էջ 217ա—232ա:

Բնագրի սկ. «Յաղագս սուրբ եկեղեցւոյ առ հասարակ: Առաջին վիճաբանութիւնք է զի՞նչ է խորհուրդ սուրբ եկեղեցւոյ և քէ ո՞չց մասանց բաղկանայ: Առաջին խնդիր: Աստ նախ գիտելի է՝ հաւատով հաւատամք գոլ...»:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 495, (էջ 4ա—19բ). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. 312 (fol. 413^r).

3. Մանօրութիւնք բարոյականից աստուածաբանութեանց, շարադրեցեալք [f] ի Աստուածատուր Եպիսկոպոսէ Լեւոնոյ, Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 101, էջ 232բ—271ա:

Բնագրի սկ. «Վասն կրթութեան և հանաչողութեան զկիրառութիւնս եկեղեցականաց բան: Խորհուրդն է հոմանուն...»:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 495 (էջ 19բ—61բ). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. 312 (fol. 415^v).

4. Աղարացութիւն եկեղեցւոյն Հայոց: (Անտիպ):

Այս աշխատության մասին հիշատակում է Ռոշքան¹: Ձեռագիրն անհայտ է:

5. Pierwsze miejsce zwycięstwa z Bożey łaski pod Widniem Roku M. DC. LXXXIII 12 Septembra otrzymanemu, z Ambony przyznane y przypisane. Przez J. M. X. Deodata Nersesowicza penitentiara Kościoła iarosławskiego Panien Zakonnice, Reguly Benedykta S. We Lwowie, w Drukarni Woyciecha Mielczewskiego, J.K.M., y J.M.X. Arcybiskupa Lwowskiego Typogr. Roku Pańskiego 1684.

Բաղկացած է 12 թերթից: Սա մի ներբողական ձառ է, նվիրված այն հաղթանակին, որ Լեհաստանի թագավոր Հովհաննես Սոբիեսկին տարել էր թուրքերի դեմ և ազատել Վիեննան (1683 թ.):

Այս միեննույն տպագրությունը հայտնի է երկու տարբերակներով, որոնք միայն անվանաթերթով են դանադանվում իրարից:

Մյուս տարբերակն ունի այսպիսի անվանաթերթ.

Pierwsze miejsce swyciestwu, z Bożej łaski Roku Pańskiego M. D. C. LXXX. III. Z wiktoryey Wiedenskiej przez Monarchę Polskiego, dnia 12 Septembra z Ambony otrzymanemu ogłoszone Przez I. M. X. Deodata Nersessowicza, paenitencyarza Kościoła iarosławskiego Panien Zakonnych Benedykta Świętego. We Lwowie, w Drukarni Woyciecha Mielczewskiego, J.K.M., y J.M.X. Arcybiskupa Lwowskiego Typogr. Roku Pańskiego 1684.

6. Prolog, cztery intermedia i epilog w języku polskim do łacińskiej tragedii o św.

¹ «Ստեփանոսի Ռոշքայ ժամանակագրութիւն», էջ 115:

Pulcherii Alojzego Pidou, *Կրակովիայի* Muzeum Narodowe (Oddział Czartoryskich), rkps. 3571, str. 30—35.

Գրված է Ալ. Պիդուի „Sancta Pulcheria, Virgo et Imperatrix“ լատ. ողբերգությունն համար, բաղկացած է նախերգանքից, 4 միջախաղերից և վերջաբանից: 3-րդ և 4-րդ միջախաղերը („Intermedium tertium inter 3 et 4 actum“ և „Intermedium quartum inter 4 et 5 actum“) ապագրվել են Stanisław Pigoń-ի կողմից՝ *Pamiętnik Literacki*-ում, Lwów, rocznik XXXV, 1938, str. 98—103. 4-րդ միջախաղը արտատպվել է նաև՝ Julian Lewański-ի *Տեղեկություններ* ժողովածուի մեջ. „Dramaty staropolskie. Antologia“, t. VI, Warszawa, 1963, str. 417—426.

7. [Գիրք ֆարոսից լեհական բարբառով]: (Անտիպ):

Հիշատակվում է Ռոշբալի կողմից¹: 26-րդ դարին անհայտ է:

⊗ Աստ. Ներսիսյանի կողմից լավթեմատիոս Սկուպոլիի «Հոգևորական պատերազմ»-ի լեհերեն թարգմանությունն՝ ունեցել է հետևյալ հրատարակությունները.

1. Woyna duchowna W. O. Lavrentivsa Skypvli, Zakonu Teatyńskiego. Do Polski wprowadzona y przypisana Wielmożney y Przewielebney w Chrystuśie Pánu, Iey Mości Pánnie Annie, z Sztemberku, Kostczance, Xieni. Y Świątobliwemu Panien-skiemu Zgromadzeniu, Reguly Benedykta Świętego Klasztoru Jarosławskiego, Przewielebnym, y Wielebnym Ich Mosciom Pánnom Zakonnym, pod Znakiem Benedykta S. tak w Koronie Polskiej, iáko W. X. L. duchownie wołuiącym, Zalecona. Przez X. Deodata Nersesowicza, Penitentiarzá Ich M.M. P.P. Zakonnych, Reg. S. Bened. W Klasztorze Jarosławskim. Roku Páńskiego 1683.

[12]/+312+[1] էջ (չափը՝ 4⁰). Վերջում նշված է ապագրություն վայրը՝ „W Zamosciv“.

¹ «Ստեփանոսի Ռոշբալ ժամանակագրություն», էջ 195:

2. Woyna duchowna albo Nauka do doskonałego zwycięstwa samego siebie Prowadząca, po całym Chrześcijaństwie w różnych językach wydana. Od X. Deodata Nersesowicza, Spowiednika Ich Mৌtow Panien Jarosławskich Reguly S. O. Benedykta, na Polski język przełożona, y za dozwoleńiem Starszych w Roku 1683 do druku podana. Teraz zaś w Roku 1746 nowo przedrukowana. W Lublinie, w Drukarni J. K. Mৌ Collegium Societatis Jesu.

[6]/+283+[7] էջ (չափը՝ 8⁰):

3. Woyna duchowna abo Nauka do doskonałego zwycięstwa samego siebie prowadząca. Po całym chrześcijaństwie w różnych językach wydana, á teraz w Polskim języku za dozwoleńiem Starszych nowo przedrukowana. W Wilnie, w Drukarni J. K. M. Akademickiey Societatis Jesu. R. P. 1759.

[6]/+311+[7] էջ (չափը՝ 12⁰).

4. Woyna duchowna albo Nauka do doskonałego zwycięstwa samego siebie prowadząca. Po całym Chrześcijaństwie w różnych językach wydana. Od X. Deodata Nersesowicza, Spowiednika Ich Mৌtow Panien Jarosławskich Reguly S. O. Benedykta, na Polski język przełożona, y za dozwoleńiem Starszych Roku 1683 do druku podana. Teraz zaś w Roku 1761 nowo przedrukowana. W Lublinie, w Drukarni J. K. Mৌ Collegium Societatis Jesu.

[6]/+275+[7] էջ (չափը՝ 8⁰).

5. Woyna duchowna abo Nauka do doskonałego zwycięstwa samego siebie prowadząca. Po całym Chrześcijaństwie w różnych językach wydana, á teraz w Polskim języku za dozwoleńiem Starszych nowo przedrukowana. W Wilnie, w Drukarni J. K. M. Akademickiey Societatis Jesu. R. P. 1761.

[6]/+358+[8] էջ (չափը՝ 12⁰).

6. Woyna duchowna albo Nauka do doskonałego zwycięstwa samego siebie Prowadząca. Po całym Chrześcijaństwie w

rożnych Językach wydana, a teraz w Polskim Języku za pozwoleniem Starszych nowo przedrukowana. Roku Pańskiego 1767. W Berdyczowie, w Drukarni Fortecy
 5 Nayśw. P. Maryi za przywileiem J. K. Mći.
 [2] + 237 + [8] էջ (չափը՝ 12⁰).

7. Wielebego wawrzynca Skupulusa Teatyna Woyna duchowna. Powiększona przydatkiem tegóż dzieła iako też. Drogi
 10 rayskiej i sposobu wspomagania chorych. Za Pozwoleniem Zwierzchności. W Warszawie, w Drukarni XX. Missyonarzów. Roku P. 1782.

[8] + 428 + [16] էջ (չափը՝ 8⁰).

8. Woyna duchowna, abo Nauka do doskonałego zwyczajstwa samego siebie prowadząca. Po całym Chrześcijaństwie w różnych
 15 językach wydana, a teraz w Polskim języku za pozwoleniem Starszych nowo przedrukowana. W Połocku, w Uprzyw. od Jey
 20 Imperator. Mości Drukarni Colleg. Soc. J. Roku Pańskiego 1792.

[6] + 330 + [10] էջ (չափը՝ 12⁰).

«Հոգևորական պատերազմ»-ի այս լե-
 25 հերկնը հավանաբար լատիներենից է թարգմանվելը Հմմտ. վերջինիս հետևյալ հրատարակությունները. «Certamen spirituale V. P. Lavrentii Scvpvli, clerici regularis, à Carolo Antonio Meazza ex Italico. Latine redditus idiomatè» (Monachii, Typis Lucae
 30 Straub, 1663) և «Certamen splrituale, seu Opusculum primum Ven. Patris Lavrentii Scvpvli, cler. reg. Theatini, ex Italico idiomate, cui ab Auctore consignatum est, à Carolo Antonio Meazza Latine redditum»
 35 (ed. 2^a, Monachii, Apud Lucam Stravbium, 1667).

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Գաբրիելյան Հովս. — «Սրբազան պատարագամատուցք Հայոց», Վիեննա, 1897, էջ 596:

Գառպարյան Գ. Կ. — «Հայ բառարանագրություն պատմություն», Երևան, 1968, էջ 58—60:

Barącz S. — «Żywoty sławnych Ormian w Polsce», Lwów, 1856, s. 240—244 («Nersesowicz Deodat»).

Barącz S. — «Rys dziejów Ormiańskich», Tarnopol, 1869, s. 113 («Nersesowicz Deodat»).

Neumann C. F. — «Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur», Leipzig, 1836, S. 253.

Petrowicz Gr. — «L'Unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede (1626—1686)», Roma, 1950, p. 231, 308, 311—312.

Petrowicz Gr. — «I copisti e scrittori armeni di Polonia nei secoli XV—XVII» (Estratto da «Mélanges Eugène Tisserant», vol. III—Studi e Testi, 233), Roma, Città del Vaticano, 1964, p. 154, 163, 167.

Pigoń Stan. — «Z dziejów teatru szkolnego w Polsce w. XVII (O teatrze alumnatu ormiańskiego we Lwowie)», *Pamiętnik Literacki*, rocznik XXXV, 1939, s. 72—98.

Նույն հոդվածը, տարբեր խորագրով («Dramat o bazyliście Pulcherii...»), վերա-
 25 հրատարակվել է նաև հեղինակի պորժերի հետևյալ ժողովածուի մեջ.

Pigoń Stan. — «Z ogniwn życia i literatury» (Rozprawy), Wrocław—Warszawa—Kraków, 1961, s. 24—59 («Dramat o bazyliście Pulcherii w teatrze alumnatu ormiańskiego we Lwowie»).

Somal P. S. — «Quadro della storia letteraria di Armenia», Venezia, 1829, p. 161.

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԶԵԼԵԲԻ [ԸՊՐՈՑԵՆ?] 35

Ունի մի նամակ, ուղղված Կ. Պոլսից առ
 հղիագար Այնթապցի, թվական՝ «ՌՃԺԵ
 (=1666 թ.), Հոկտեմբերի ԻԵ (25), յաւուրն
 հինկչաբաթի», տես՝ Սիոն, 1940, էջ 315—
 316: Ստորագրել է՝ Հաշի Կոստիկի և Խոջա
 Սահակի հետ միասին:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ՊԱՐՍԻԿ

Տես՝ ՅԻԶՏԲՈՒԶԻՏ:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ

ՏԵՍ՝ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԲԱՅԻԿԵԱՆ:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ՍԵՐԱՍԵՆՅՈՒ

Հայոց նոր վիճակներից, որոնք Անմեղուկ-
յան Պաղտասարի և Թրվանտայի. նախա-
տակվել է Կ. Պոլսում Հայոց ՌՃԾԹ թվակա-
նին, այն է՝ 1710 թ.: Վկայաբանությունը
գտնվում է Լոնդոնի հայերեն ձեռագիր Հայս-
մավորքներից մեկում, հետևյալ սկզբնավոր-
ությունով. «Մարդասէր և արաչագործ բը-
նութին բարեբարին Աստուծոյ ըստ բարեբար
կամաց իւրոց յառաջ շարժեալ ի ստեղծումն
Ազամայ...», Brit. Mus. Ms. Or. 6988 (fol.
26^v—28^v): Աստ. Սերաստացու մասին տես
Անդր. Աղեքսանդրյան, «Պատմություն աղա-
նաւոր քաղաքին Սերաստոյ և սահմանաց
նորա կամ արքայիսկոպոսությունն նորին»,
Վենետիկ, 1911, էջ 260—261:

Հմտ. ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ՄԱՂԱՐԱՅԻ:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ՏԵԹԵԼԵՅԻ (?)

Ունի մի նամակ, ուղղված «Տեառն Յո-
հաննու խոհեմազարդ քահանայի հայրապե-
տություն իմոյ և բազմեքախտի...», գրված
հավանաբար Տաթևի վանքում «ի ՌՄԼԵ
(=1786) թուոյ և ի դեկ. ամսոյ ինումն»,
Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8740, էջ 17ա—
18ա:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ՏԱՂԵՐԳՈՒ

Այս անվան տակ պայմանականորեն
միացնում ենք Աստուածատու հեղինակա-
յին անունը կրող մի քանի տաղեր, որոնցից
առաջին երեքը, ըստ Տրդատ Պալյանի, միև-
նույն հեղինակի՝ ոմն «Աստուածատուր վար-
դապետ»-ի գործեր են:

* * *

1. (Անխորագիր) «Այն առաջին ժամանա-
կին|Որ գպրողարբերն տընկեցին,|Յառաջ
գխաղողըն գովեցին|Ու մեղաց դեղ ան-
ւանեցին...», տես՝ Բ ա գ մ ա վ է պ, 1875,
էջ 216—217:

12 տուն: Վերջում՝ «է քո անուն[ըդ]
Տիրատուր,|Եւ իմ անուն՝ Աստուածատուր,

|Կըթղէն ի լի արա և տուր,|Դու շատ ապ-
րիս, ո՛վ թասատուր» են:

Այլ տպ.— Վասն խաղողի. «Այն առա-
ջին...», տես՝ Կ. Կոստանյանց (հրատ.),
«Նոր ժողովածու», պրակ Բ, Թիֆլիս, 1892,
էջ 41—46:

14 տուն: Հրատարակվել է 1695 թ. ընդո-
րինակված մի ձեռագիր տաղարանից (այ-
ժրմյան՝ Երևանի Պետ. Մատ. № 7717): Նըշ-
ված են նաև նախորդ հրատարակության բը-
նադրական տարբերությունները:

Այլ տպ.— Վասն խաղողի. «Այն առա-
ջին...», տես՝ Կ. Կոստանյանց (հրատ.),
«Նոր ժողովածու», պրակ Գ, Թիֆլիս, 1896,
էջ 63—66:

17 տուն: Արտատպ. նախորդ հրատարա-
կությունից, համեմատվել ու լրացվել է
1617 թ. ընդօրինակված մի ձեռագիր տաղա-
րանից (այժմյան՝ Երևանի Պետ. Մատ.
№ 3081):

Այլ տպ.— Տաղ և գովասանք վասն խա-
ղողոյ և գինոյ ուրախութեան. «Յայն առա-
ջի[ն] ժամանակին...», տես՝ Տ. Պալյան
(հրատ.), «Հայ աշուղներ», հտ. Ա, տետր Ա,
Զմյուռնիա, 1911, էջ 258—261:

15 տուն:

Այլ տպ.— Վասն խաղողի. «Այն առա-
ջին...», տես՝ Մկ. Մկրյան (հրատ.), «XIII—
XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականու-
թյուն (Ընտիր նմուշներ)», Երևան, 1938, էջ
190—193:

14 տուն: Արտատպ. Կ. Կոստանյանցի
1892 թ. հրատարակությունից՝ առանց տա-
րբերվածների:

Այլ տպ.— Վասն խաղողի. «Այն առա-
ջին...», տես՝ Կ. Սասունի, «Գրական գոհար-
ներ միջնադարեան աշխարհաբար գրակա-

1 Սույն տաղի մասին տես Մ. Աբեղյան, «Հայոց
հին գրականության պատմություն», գիրք Բ, Երևան,
1946, էջ 427: Լեո, «Հայոց պատմություն», հտ. Գ,
Երևան, 1946, էջ 396—397: Ա. Շ. Մկրտչյան, «Նյու-
թեր X—XVIII դարերի հայոց գրականության պատ-
մություն», պրակ Գ, Երևան, 1946, էջ 73—74:

նութեան և ժողովրդական բանահիւսութեան», Բեյրութ, 1949, էջ 262—265:

14 տուն: Արտատպ. Կ. Կոստանյանցի 1892 թ. հրատարակությունից:

5 Այլ տպ.— Վասն խաղողի. «Այն առաջին...», տես՝ «Մարգարիտներ հայ քնարերգության», հտ. Ա. (Կազմողներ՝ Հակոբյան Գ. Ա., Դեմիրիկյան Գ. Խ., Միրիջանյան Լ. Վ.), Երևան, 1971, էջ 217—220:

10 Արտատպ. Կ. Կոստանյանցի 1892 թ. հրատարակությունից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3595 (էջ 49ա—51ա), № 7717 (էջ 164բ—165բ), № 3081 (էջ 7բ—8բ), № 7707 (էջ 10ա—12ա), № 33 (էջ 155բ—158ա), № 8967 (էջ 9ա—9բ), № 3411 (էջ 10բ—12բ), № 3860 (էջ 194ա—194բ), № 3417 (էջ 3բ—4ա) ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 664 (էջ 55ա), № 1002 (էջ 105ա, սկ. «Զայն առաջին ժամ.»), № 1029 (էջ 12բ). Անկյուրիայի Կարմիր վանքի ձեռ. № 105 (էջ 403բ—404ա). Զմմառի Մատ. ձեռ. № 84 (էջ 48ա) և № 86 (էջ 146ա և 178ա): Զմմառ. նաև Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. 209 (fol. 164^v), որ, ըստ տրված նկարագրության, գտնվում է մի տաղ 25 „Sur la vigne, par Astuacatur“¹.

2. Ողբ ի վրայ մանկանց, Աստուածատուր Երէց մի ասեր է. «Տեսէ՛ք քոյր Եղբայր և մայր|Զի այսօր սուգ եղեր ինձի...», տես՝ «Սուրբ գիրքս որ կոչի Մաշտոց», Կ. Պոլիս, 1726, էջ 333—335:

18 տուն: Սկզբնատառերը՝ «Տէր Աստուածատուրի է է»:

35 Այլ տպ.— Ողբ ի վերայ մանկանց ևն. «Տեսէ՛ք...», տես՝ «Սուրբ գիրքս որ կոչի Մաշտոց», Կ. Պոլիս, 1785, էջ 333—335:

Այլ տպ.— Ողբ ի վերայ մանկանց ևն. «Տեսէ՛ք...», տես՝ «Սուրբ գիրքս որ կոչի Մաշտոց», Կ. Պոլիս, 1792, էջ 333—335:

Այլ տպ.— Ողբ ի վերայ մանկանց ևն. «Տեսէ՛ք...», տես՝ «Գիրք Մեծ Մաշտոց կոչեցեալ», Կ. Պոլիս, 1807, էջ 129—130:

Այլ տպ.— Ողբ ի վերայ մանկանց, Աստուածատուր է. «Տեսէ՛ք...», տես՝ Տ. Պալյան (հրատ.), «Հայ աշուղներ», հտ. Ա, տետր Ա, էջ 256—258:

3. Տաղ սուրբ անտառանչին Յովնանու. «Այս է գօրոքին պատմեմ զանազան, ի՞նչն Աստուծոյ շնորհ սուրբ Աւետա- 10 րան...», Զմմառի Մատ. ձեռ. № 82, էջ 119ա—120ա(?):

Վերջում՝ «Իիծեալ Աստուածատուր մեղօք հանդիման, Փառօք բզբեզ գովեց սուրբ և սիրական» ևն:

25 Զեռագիրը ժէ դ. ընդօրինակություն է:

4. Տաղ Աստուածատուր վարդապետի՝ սուրբ Աստուածածնայ. «Աստուածածին սուրբ կոյս լուսեղէն տանաւ, Նեղելոցըն դիրքիչ, աննարիցըն նաւ, թժանդակ յու- 20 սողաց օգնական ես յար...», Զմմառի Մատ. ձեռ. № 82, էջ 76ա—77բ:

Սկզբնատառերը՝ «Աստուածատուր է»:

Վերջում՝ «Յոգնամեղ վիրաւ անկեալ ցաւագին թվին ՌՃ. Երեսներորդին (= 1681 թ.) 25 | Աստուածատուր ծառայդ երգէ լալագին» ևն:

5. Աւետիս. «Այս քաղաւորս կուսածին, անտիս, Ձեզ պարգեէ զաննառ բարին, անտիս, լճգներ սեղանըն զարդարէ, անտիս...», տես Կ. Կոստանյանց, «Նոր ժողովածու», պրակ Ա, 1892, էջ 12—15:

Հրատարակվել է 1695 թ. ընդօրինակված մի ձեռագիր տաղարանից:

Հեղինակի անուն է կրում Զմմառի Մատ. ձեռ. № 84՝ «Աւետիս ծննդեան, խիստ լաւ է, 35 Աստուածատուր վարդապետէ ասացեալ» (էջ 51ա—54ա?), ժէ/ԺԸ դդ. ընդօրինակություն: Անանուն օրինակ է Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7725՝ «Այս անտիս օրհնութիւն է» (էջ 2ա—3բ), ԺԶ դարից:

6. Տաղ սուրբ Աստուածածնին. «Անաւաւ կոյս սուրբ Տիրածին, Դու ես տանաւ անեղ

¹ Տես՝ F. Macler, „Catalogue“, p. 150.

բանին...», տես՝ Տ. Պալյան (Հրատ.), «Հայ աշուղներ», հտ. Ա, տետր Ա, էջ 254—256:

11 տուն: Սկզբնատառերը՝ «Աստուածա-տուր» (sic):

7. Պատմություն Յովսեփայ Գեղեցկույն, զոր շարադրեալ տաղաշափիւ նուստ Աստուածատուր տկար յոգույ, ոչ թէ ականջալուր լեալ գրեցի, այլ Աստուածաշունչ գրոց առեալ և լիապէս գրեալ, զայն որ ասէ Ընթերցուածս ի Ծննդոց. «Օրհնեալ Հայրն Երկնա-տուր անբսկբքնական, | Գովեալ Որդին ծրնունդ իւրոյ իսկական...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8735, էջ 77ա—88բ (թերի):

☒ Ղալաթիայի Հայոց Ազգ. Մատ. № 141
15 ձեռագրում՝ «Տաղ ազնիւ բարեկամի» խորագրված այբբենական տաղը (էջ 458—460, սկ. «Այբբն ասէ. Առաքեցաւ հազար բարի») վերջում ունի հետևյալ տողերը. «Փառք և պատիւ իմանալի, | Քո ծառայէն Աստուածա-
20 տուրի»¹. այսպէս և Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1002՝ «Տաղ ազնիւ» (էջ 202ա, սկ. նույն), վերջում ունի. «Քէն ասէ քո ծառային Աստուածա-
25 տուրի»: Բայց մեր կարծիքով այդ Աստուածատուրը ոչ թէ հեղինակի անունն է, այլ տաղի նախկին ընդօրինակողներից մեկի²: Երեւանի Պետ. Մատ. № 8908 ձեռ. օրինակում՝ անխոր. (էջ 54ա, սկ. նույն) Աստ-
վածատուրի փոխարեն գտնում ենք ոմն Մարտիրոսի անունը: Ուրիշ ձեռագրերում³ այս
30 տաղի վերջին տողերը շարադրված են այլ կերպ, առանց որևէ անվան. «Փառաւորեմք գտէրն ամենի, | Քեզ գոհութիւն Աստուած բարի»:

ԱՍՏՈՒԾԱՏՈՒՐ ՏԱՐՈՆԵՑԻ

35 Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք, ընդհա-տումներով՝ 1645—1670 թթ.: Նրա անունով

¹ Տես Բարգեն կթղ. Կյուլեսերյան, «Ցուցակ ձեռագրաց» են, Անթիլիաս, 1961, էջ 897:

² Մեզ թվում է, որ այդպիսի մի օրինակ է նաև Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. 290 (fol. 153^r), որի վերնագիրն է, Փրանսերեն թարգմանությամբ, «Sur les lettres de l'alphabet, par Astuacatur», տես՝ F. Macler, «Catalogue», p. 150.

³ Տես աստ, հտ. Ա, էջ 712, § 10:

ծանոթ են մի բանի թղթեր, և մի անանուն տաղ, որը նվիրված է նրա մահվանը:

* * *

1. Կոնդակ «ի վերայ Հաւթանախիլին, և քո եղբարն Շէրմէլէնին, և միւս եղբօրս Գրիգորին և որդւոցս Յակոբին, Պապույին, Աս-
5 լամազին, և ձեր արհնեալ տանց և բնակութեանց, ընչից և ապրանաց, որդոց և դասե-րաց», «Գրեցաւ թվն. Ռ. ՂԹ.» (=1650 թ.), Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. 5074.

Հստ տրված նկարագրումը՝ կոնդակա-
10 գիրն հայտարարում է, որ «Mahdavi Hau-thandil has visited Jerusalem, and is to be regarded as a reliable emissary»¹.

2. Թուղթ առ Խոջա Ավագ, «Գրեցաւ թվին ՌՃԵ (1656 թ.), ապրիլ ԺԲ (12)», Վենետիկի
15 Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 311, էջ 129ա—129բ:

3. Վավերագիր, խորագրված՝ «Աստվա-
ծատուր վարդապետի ձեռագիրն է», որով
Երուսաղեմի պատրիարքական աթոռին փո-
խանորդ է կարգում Եղիազար Այնթապցուն
և Մարտիրոս Ղրիմեցուն. գրված՝ «ի թվին
ՌՃԵ ամին (1656 թ.) և մարտի ամսոյն 4,
օրն երեքշաբթի», հրատարակված տես՝ Սյուն,
1930, էջ 351:

4. Վավերագիր, խորագրված՝ «Աստուա-
25 ծատուր վարդապետի հրաժարական ձեռա-գիրն է և զվեհս առաջնորդ հաստատելոյն», որով հայտնում է, թե Երուսաղեմի պատ-րիարքական իշխանությունը հանձնել է
Եղիազար Այնթապցուն՝ «ի թվիս Հայոց
Ռ.երորդ Ծ.երորդ և Զ.երորդ (1657 թ.),
յամսեանն դեկտեմբերի ի Դ.ն (4), պատկեր
աւուրն ուրբաթ». բայց վավերագիրն անթվա-
կան է. հրատարակված տես՝ Ն. Պողարյան,
«Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակո-
35 բեանց», հտ. Բ, Երուսաղեմ, 1953, էջ 150—153:

5. Թուղթ առ Եղիազար Այնթապցի, խո-
րագրված՝ «Աստուածատուր վարդապետն
Երուսաղեմայ գրեալ էր ի Հալապ առ վեհս՝
40

¹ Տես՝ F. C. Conybeare, «A Catalogue», p. 264.

երբ լուեալ էր կաթողիկոս լինելն»։ գրված է
«ի դուռն Սուրբ Յակոբայ, նոյեմբեր ամսոյ
իթ (29), օրն հինգշաբթի»։ հրատարակված
տեւս՝ Սիւն, 1933, էջ 150—151:

Գրված է Եղիազար Այնթապցոյ արև-
մտահայոց կաթողիկոս օծվելու առթիվ: Տա-
րեթիվ չունի, բայց որովհետև Եղիազարի
օծումը 1664 թ. է եղել, պետք է տարեթիվը
համարել 1664, թեև այդ թվականի նոյեմ-
բերի 29-ին օրը հինգշաբթի չէր:

ԱՍՏ. ՏԱՐՈՆԵՑՈՒ ՄԱՍԻՆ
(Մատենագրական նյութեր)

Տեւս՝ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՂՐԻՄԵՅԻ անվան տակ
3 տաղեր, որոնք գրված են Աստվածատրի
մահվան առթիվ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աղավունքի Մկ. — «Միաբանք և ալցի-
լութ հայ Երուսաղէմի», Երուսաղէմ, 1929,
էջ 33—34:

Անառյան Հր. — «Հայոց անձնանունների
բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 249
§ 184:

Զամչյան Միք. — «Պատմութիւն Հայոց»,
հտ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 628, 665, 666,
673—685 և 700—715:

Սափալանյանց Տ. Թ. Հ. — «Պատմութիւն
Երուսաղէմի», հտ. Ա, Երուսաղէմ, 1931, էջ
593—626:

Տեր-Հովհաննեսյան Աստ. — «Ժամանա-
կագրական պատմութիւն սուրբ Երուսաղէ-
մի», հտ. Ա, Երուսաղէմ, 1890, գլ. ԽԴ—ԽԹ:

Օրմանյան Մարգ. — «Ազգապատում», հտ.
Բ, Կ. Պոլիս, 1914, §§ 1687, 1729, 1730,
1751, 1755, 1758, 1759, 1761 և 1764—1766:
Նույնի Բ տպ., Բելյուսթ, 1960, §§ 1687,
1729, 1730, 1751, 1755, 1758, 1759, 1761
և 1764—1766:

ԱՏՈՒԱԾԱՏՐԵԱՆ կամ ԱՏՈՒԱԾԱՏՐԵԱՆ

Տեւս՝ ԲԱՐՍԵՍ ՏՐԱՊԵՉՈՆՅԻ:
ԵՂԻԱ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՐԵԱՆ ՄՈՒՇԵՂ:
ԹՈՎՄԱՍ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՐԵԱՆ:
ՂՈՒԿԱՍ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՐԵԱՆ:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՐԵԱՆ:
ՍԻՄՈՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՐԵԱՆ:
ԱՏԵՓԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ:

ԱՏՐԵԱՆ

Տեւս՝ ԶԱՄԲՈ («Զամբո Սուրբ Աստուա-
ծածնայ եկեղեցւոյն Հայոց [որ յԱստրա-
խան]»):

ԱՏՐԱՂԵՐ կամ ՈՒՍՏՈՒԹԼԵՊ

Տեւս՝ ՏԻԵՋԵՐԱԳԻՏՈՒԹԻԻՆ:

ԱՂ—

Տեւս՝ ԱԻ—

ԱՏԵՆԸ

Տեւս՝ ԱԴԱՆԱՅԻ ԺՈՂՈՎ:

ԱՏԵՆԵՐԵՆՈՒԹԻՆ կամ ԱՏԵՆԵԿԸՆ ԽՍՍԷ

Տեւս՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՕՁՆԵՅԻ:
ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ:

ԱՏԵՆԵԿԸՆ ՎԻՃԱՐԵՆՈՒԹԻՆ

Տեւս՝ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԶՈՒՂԱՅԵՅԻ:

ԱՏՈՄ ԱՆՁԵՒԱՅԻ

Թ/Ժ դարերում որպէս մատենագրական
ղեմքեր հիշատակվում են համանուն երկու
անձնավորութիւններ՝ Ատոմ «Անձեացեաց
իշխան» և Ատոմ «Անձեացեաց եպիսկոպոս»,
որոնք Գ. Զարբհանալյանի կարծիքով հավա-
նաբար նույնն են: Այդ կարծիքին է միանում
նաև Գ. Հովսեփյանը: Ատոմ իշխանը սերտ
կապեր ուներ ժամանակի մտավորականնե-
րի հետ: Նրա դավանաբանական մի նամակի
պատասխանն ունենք Արամ մատենագրից
(տեւս՝ ԱՐԱՄ): Իսկ Արտավազդ Մազազունին
նրա հրամանով գրել է Տաճատ Վարադեցու
հարցումների պատասխանը կամ մեկնու-
թիւնը (տեւս՝ ԱՐՏԱԽԱԶԴ ՄԱԶԱԶՈՒՆԻ):
Ատոմ եպս.ի անունով մեզ հասել է Հովհան-
նես Մկրտչին նվիրված մի ներբողյան, որ

նշում հնր ստորի: Ոմանք սույն Ատոմ հպս.ին են վերագրում նաև Ատոմագիր անունով հիշատակվող ժողովածուի կազմումը (տես՝ ԱՏՈՄԱԳԻՐ): Այս անձերի հետ պետք է շփոթել Ատոմ Անձեացի զորակահին, որը վկայացավ 853 թ. (տես՝ ԱՏՈՄԱՆՔ):

* * *

Երանելայն տեառն Ատոմայ Անձեացեաց Եպիսկոպոսի ասացեալ ներքողեան ի սուրբ Կարապետն Յովնանէս. «ԶԿարապետին մեծի զյիշատակս տօնելով՝ զկուսութեանն հանդէս գովեսցուք. վասն զի յիշատակել զսուրբս և զամենայն առաքինութիւնսն քուի...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1522, էջ 518ա—521բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 993 (էջ 69ա—70բ):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Անառյան Հր.— «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երեան, 1942 էջ. 255 § 8 (Ատոմ հպս. Անձեացիաց), § 9 (Ատոմ իշխան Անձեացիաց):

Զարբանալյան Գար.— «Հայկական հին դպրութեան պատմություն», Գ. տպ., Վենետիկ, 1897, էջ 568—569:— Նույնի՝ Գ. տպ., Վենետիկ, 1932, էջ 568—569:

Թորոսյան Հովհ.— «Ատոմեանց նահատակութեան ժամանակն և այլ հանգամանք», Բազմավիպ, 1899, էջ 67:

Հովսեփյան Գար.— «Ինչեղորդ դարի ձեռագրական մի հատակտոր և Ատոմ Անձեացիաց իշխան», էջ մի և ծից (ամս.), 1946, № 8—10, էջ 40—54:

Հովսեփյան Գար.— «Յիշատակարանք ձեռագրաց», հտ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 71—74, № 27:

Տեր-Մկրտչյան Գալ.— «Հայկականք», մասն Ա, Վաղարշապատ, 1894, էջ 65—67:

Քուլանջյան Սուր.— «Նորահայտ պատահիլներ Կլուրեղ երուսաղեմացու Թ. դարի մի ձեռագրից», Բազմավիպ Մատենադարանի, № 5, Երեան, 1960, էջ 207—212:

Օրմանյան Մաղ.— «Ազգապատում», հտ. Ա, Կ. Պոլիս, 1912, § 673:— Նույնի՝ Բ. տպ., Բիւրուժ, 1959, § 673:

ԱՏՈՄ ՀԱՄԱՐՈՂ

Հեղինակն է Երեանի Պետ. Մատ. № 2001 ձեռագրում 1480 թ. գրի առնված թվաբանական մի խնդրի՝ «Առակս իմաստասիրական և բանալի մտաց մարդկան» (սկ. «Թագաւոր մի էր անեղ և զարմանալի»), որը տպագրվել է հետևյալ հրատ. մեջ. Լ. Ս. Խաչիկյան, «Ժնդարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Բ, Երեան, 1958, էջ 443—444, § 565: Բնագրի վերջում կա հեղինակի հիշատակագրությունը. «Ո՛վ եղբայր տէր Յովհաննէս, էնց գիտացիր, որ զինչ որ բերինք են դարերն՝ յայտնի են. ապա ջանայ, որ զգեկանքն և զպլիկներն ի համար բերես, և անարժան ծառ[այ]իս ձերոյ Ատոմիս Աստուած ողորմի ասես, ամէն: Գրեցաւ սակաւ չիրս Զ և ԻԹ թրին»:

ԱՏՈՄ ՈՍՏԱՆՆԵՅԻ կամ ՎԱՐՎԱՆԵՅԻ

Տաղերգու: Համարվում է ապրած ժնդարում: Ունի զանազան տաղեր:

* * *

1. Գանձ Յոհաննու Երուսաղեմի հայրապետին. «ՅԵրուսաղեմ ի սուրբ փաղափին, ի՞նչ էր արոն եղբօրն Յիսուսին, ընդ առաքելաբն ձեռնադրեցին...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 430, էջ 125գ—126բ (թերի):

Սկզբնատառերը՝ «ՅԱտոմն է»: Ձեռագրի 125գ էջի ստորին լուսանցում նշված է. «Յոհաննու Երուսաղեմի հայրապետին գանձ ի յԱտոմ երիցու Ոստանց»: Տես նաև Արմաշի Մատ. ձեռ. № 217՝ խոր. նույն (էջ 199, սկ. «ՅԵրուսաղեմ ի սուրբ փաղափին, նրստեալ յարոն՝ սրբոյն Յոհաննին, յարոնը մեծի»):

2. Գանձ վեցերորդ կիրակեփն. [«Այս խորհուրդ քո անհառելին, ընդ մարգարէքն

1 Տես Հ. Ոսկյան, «Վասպուրական-Վանի վանքերը», Վիեննա, մասն Ա, 1940, էջ 307. մասն Գ, 1947, էջ 1069:

Տաղերգու Ատոմ Վարդեցուն Հ. Ոսկյանը նույն է համարում 1457 թ. Վարդա վանքի միաբանների շարքում հիշատակվող բնմրասաց Ատոմի (տես Զ. Փիրղալիմյան, «Նստարք Հայոց», էջ 176) հետ և այդ հիման վրա նրան համարում է ժնդ. հեղինակ:

գուշակեցին, | Նախատեսողի հինն Խալայե-
լին...], Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 430, էջ
134բ—138ա:

Սկզբնատառերը՝ «Ատոմոյ»: Ձեռագրի
նյութերի ցանկում նշված է. «Վեցերորդ կի-
րակին՝ գանձ ի յԱտոմէ Ոստանցուոյ» (էջ
1բ): Մեր այս օրինակը թերի է: 134բ էջի
վերջում կա միայն խորագիրը՝ «Գանձ վեցե-
րորդ կիրակեօրին», իսկ սկզբնատողը, որը
հաջորդ էջի վրա պիտի լիներ, պակասում է,
որովհետև միջանկյալ մեկ թերթ ընկած է.
սկզբնատողը նշել ենք համաձայն Արմաշի
Մատ. № 217 ձեռագրի (էջ 220):

3. Գանձ Շողակաքին, յԱտոմ երիցէ
ասացեալ. «Այսօր տօնեմք ըզնաակառիս
| Ատոմաճարնակ սրբոյ խորանիս | Եկե-
ղեցույ մօր սուրբ հաւատիս...» (հրատ.
«Գ. Մ.—Յ.»), տես՝ Արարատ, 1902, էջ 447
—451:

Սկզբնատառերը՝ «Ատոմոյ»: Հրատարակ-
վել է էջմ. Մատ. № 472 (այժմյան՝ Երևանի
Պետ. Մատ. № 430) ձեռագրից: Ձեռագրում
կրում է «Գանձ Շողակաքին (sic) տեսլեան
սրբոյն Գրիգորի» խորագիրը՝ առանց հեղի-
նակի անվան (էջ 244ա—246բ), բայց նյու-
թերի ընդհանուր ցանկում նշված է՝ «Շողո-
կաքին (sic) գանձ՝ յԱտոմ երիցէ» (էջ 2ա):

4. Գանձ սուրբ Խաչի ուրբաքին. «Արա-
շական բանըն հայրական | Ըզմարդն յօրինէ
պատկեր տիրական...», Վիեննայի Մխիթ.
Մատ. ձեռ. № 1041, էջ 487ա—490ա (?):

Սկզբնատառերը՝ «Ատոմ»:

5. Տաղ Խաչին. «Այսօր մեծ զարմանք
հրաշից | Յայտնեալ ի յերկրի մարդկան...»,
Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 430, էջ 273բ—
274բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 3870՝ «Տաղ
Խաչիսին, յԱտոմ վրդ.է» (էջ 225ա—
226ա), № 7129՝ «Տաղ սրբոյ Խաչին» (էջ
185ա—186բ), № 425՝ «Տաղ ազնիւ» (էջ
315ա—315բ), № 424՝ «Մեղեղի ի վարագայ
սուրբ Խաչ» (էջ 271ա—271բ), № 2672՝ խոր.
նման (էջ 287բ—288ա), № 423՝ անխոր. (էջ
335բ—336ա) ևն:

Տաղի մի շարք տներ տարբերվում են ձե-
ռագրից ձեռագրի:

6. Յորդորակ յԱտոմ իրիցու. «Պարգեա-
տուն ամենեցուն աստուածորդին, | Եւ փա-
ռակից Հօր և Որդոյ շնորհաց հոգին...»,
Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 430, էջ 133բ—
134բ:

Նվիրված է Գրիգոր Լուսավորչին: Տես
նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 304՝
«[Տաղ] Լուսավորչին, ի յԱտոմ երիցուէ» (էջ
48ա):

7. Տաղ Յոնաննու Ոսկերեւանին. «Ի հան-
դէս քո մեծ տօնի | Յընձամք հոգով հր-
նուալի...», տես՝ «Գրքուկս որ կոչի Տաղա-
րան, ասացեալ ի դանազանից բանաստեղ-
ծացն մերոց առաջնոց», Կ. Պոլիս, 1740, էջ
261—263:

Սկզբնատառերը՝ «Ի Ատոմ իրիցուն ք»:
Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 424
(էջ 291ա—291բ), № 2672 (էջ 303բ—304ա),
№ 7193 (էջ 48ա—49բ), № 1887 (էջ 236բ—
237ա), № 3498 (էջ 288բ—289բ), № 6985
(էջ 32բ—34ա) ևն. Թբիլիսիի Ձեռագր.
Ինստ. հայ. ձեռ. № 129 (էջ 45բ—46ա).
Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 577 (էջ
77ա). Զմմառի Մատ. ձեռ. № 81 (էջ 344ա)
և № 82 (էջ 121բ): Որոշ օրինակներում բը-
նագրի սկ. է՝ «Ի հանդէս քո սուրբ տօնի»:

8. [Տաղ] հինգ ատու փոխման Աստուա-
ծածնին, ի յԱտոմ վարդապետէ ասացեալ.
«Յանըսկիզն յէէն, | Յաննուն պատնառն...»,
Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1041, էջ
480ա:

☒ Երևանի Պետ. Մատ. № 430 ձեռագրի
նյութերի ցանկում նշված է (էջ 1բ), որ Ատոմ
երեցն ունի նաև մի տաղ՝ նվիրված Քառա-
սուն-մանկանց հիշատակին, բայց ձեռագրի
համապատասխան մասից (այժմյան 130 և
131 թերթերի միջև) թերթ ընկած լինելու
պատճառով տաղի բնագիրը բացակայում է:

ԱՏՈՄ ՎԱՐԱԳԵՅԻ

Տես՝ ԱՏՈՄ ՈՍՏԱՆԵՅԻ:

ԱՏՈՄԱԳԻՐ:

ԱՏՈՄԱԳԻՐ ԿԱՄ ԱՏՈՄԵՆՔ

Այս անունով հիշատակվում է թ/ժ դա-
րերում կազմված վկայաբանական ու վար-
քադրական մի ժողովածու, որը հայտնի էր
նաև Տօնացոյց կամ Տօնացոյցակ անունով.
կոչվում էր նաև Հոռոմադիր կամ Հոռոմադիր,
որովհետև դասավորված էր հոռոմեական
ամիսների օրերով: Ըստ Ասողիկի հաղորդած
տեղեկության՝ Ատոմագիր անվանումը պիտի
առաջացած լինի Ատոմյանց վանքից՝ որպես
նույն վանքում կարգավորված. 897 տարե-
թվի տակ նա գրում է. «Յայսմ ժամանակի
պայծառանայր առաքինութեամբ հայրն Գա-
գիկ առաջնորդ ուխտին Սուրբ Ատոմայ, որ
գլխատակ մարտիրոսացն միայաբեալ ի գիր՝
որ Ատոմայ գիր անուանեալ ասի» (կամ «որ
Ատոմագիրն անուանի»)¹: Այրիվանեցու տե-
ղեկությամբ ԺԱ. դ. սկզբներին «սուրբ հայրն
Ատոմ վարագեցի զՀոռոմադիրն կարգաւո-
րէր»². Իսկ ավելի ուշ կազմված մատենագի-
տական մի անանուն ցուցակի համաձայն
«զՏօնացոյցն [արարեալ է] վարագայ հայրն
Ատոմ»³: Բանասերներից ոմանք հակամետ
են Ատոմ վարագեցուն նույն համարելու
Ատոմ Անձեացու հետ (Գ. Զարբհանալյան)
կամ Ատոմ Անձեացուն համարելու վերա-
կարգավորող Գագիկ վանահոր կազմած ժո-
ղովածուի (Մ. Օրմանյան): Ատոմագիրը հա-
մարվում է այժմյան Հայսմավորքների նա-
խատիպը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Ալիշան Ղեվ.**— «Շնորհալի և պարա-
գայ իւր», Վենետիկ, 1873, էջ 30—31, 443:
Ալիշան Ղեվ.— «Հայագատում», Վենե-
տիկ, 1901, մասն Ա, էջ 79 (Գագիկ հայր
Ատոմայ վանաց):
Աճառյան Հր.— «Հայոց անձնանունների
բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 255, §

¹ «Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմու-
թիւն Տիեզերական» (հրատ. Ստ. Մախասյանցի),
Բ տպ., Պետերբուրգ, 1885, էջ 160:
² «Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հա-
յոց» (հրատ. Մկ. Էմինի), Մոսկվա, 1860, էջ 57:
³ Աստ, հտ. Ա, էջ LX, տող 3:

- 8 (Ատոմ կայս. Անձեացեաց), էջ 431, § 13
(Գագիկ, առաջնորդ ուխտին Ատոմայ):
Զարբհանալյան Գար.— «Հայկական հին
գպրութեան պատմութիւն», Գ տպ., Վենե-
տիկ, 1897, էջ 568—569: — Նույնի՝ Գ տպ.,
Վենետիկ, 1932, էջ 568—569:
Թորոսյան Հովհ.— «Ատոմեանց նահա-
տակութեան ժամանակն և այլ հանգամանք»,
Բ ա զ մ ա վ Է պ., 1899, էջ 67:
Հովսեփյան Գար.— «Ինչերորդ դարի
ձեռագրական մի հատակոտոր և Ատոմ Ան-
ձեացյաց իշխան», էջ մ ի ա ծ ի ն (ամս.),
1946, № 8—10, էջ 45:
Զամչյան Միք.— «Պատմութիւն Հայոց»,
հտ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 689:
Սարգսյան Գր.— «Գրիգոր կթղ. Անա-
ւարդեցի մատենագիր», Բ ա զ մ ա վ Է պ.,
1949, էջ 58—59:
Քիպարյան Կյուր.— «Պատմութիւն հայ
գրականութեան», մասն Ա, հտ. Ա, Վենետիկ,
1944, էջ 267 (Ատոմ Անձեացի), 353 (Գա-
գիկ վանահայր):
Օրմանյան Մաղ.— «Ազգապատում», հտ.
Ա, Կ. Պոլիս, 1912, § 673: — Նույնի՝ Բ տպ.,
Բելքոթ, 1959, § 673:

ԱՏՈՄԵՆՔ

Այս անունով հայտնի են երկու խումբ
հայ վկաներ, որոնցից առաջինները գրակա-
նության մեջ անվանվում են Ատոմյան զո-
րավաւներ, իսկ երկրորդները՝ Ատոմյան զո-
րականներ (զինվորներ): Առաջին Ատոմյան-
ներն Ատոմ Գնունու և Մանաճիհր Ռշտունու
գլխավորությամբ նահատակվել են Պարսից
Հազկերտ Բ թագավորի օրով՝ 449 թ.: Նրանց
վկայաբանությունը, որը հավանաբար մի
ժամանակակցի ձեռքով էր շարադրված,
կորած էր համարվում մինչև Ժ. դ., երբ հայտ-
նաբերվեց Տաճատ վարագեցու կողմից, ինչ-
պես նշված է վերջաբանում, որն ակնհայտո-
րեն հետագայի հավելված է և որի հիման
վրա Տաճատ վարագեցու անունը վկայաբա-
նության ձեռագիր որոշ օրինակներում թյու-
րիմացությամբ անցել է նրա խորագրի մեջ՝
որպես հեղինակի անուն: Այս վկայաբանու-
թյունը, որի համառոտությունը մի քանի

տարբեր խմբագրություններով մտել է նաև Հայսմավուրքների մեջ (օգստ. 19 ամսաթվի տակ), մեզ հասել է նաև վրացերեն թարգմանությունը, որը, ըստ Ն. Մառի, պետք է կատարված լինի ոչ ուշ քան է դ. վերջերս: Երկրորդ Ատոմյանների նահատակությունը, որի մասին գրում են Հովհաննես Դրասխանակերտցին և Թովմա Արծրունին, տեղի է ունեցել 853 թ. արաբական ոստիկան Բուղայի ձեռքով. նրանց զխավորն էր Ատոմ Անձեացին, որի անունով էլ կոչվում են:

Ա. ԱՌԱՋԻՆ ԱՏՈՄՅԱՆՆԵՐ

1 (Ընդարձակ խմբագր.).

Վկայութիւն սրբոյն Ատոմայ և որդոյ իւրում, և Վարոսայ, և Ներսէնի, և Վարձաւորին. «Աւբ եղբարբ և հարբ, ժողովուրդ աստուածաւէր՝ որ երկիւղին Աստուծոյ ժողովեալ էք ի կատարել...: Ի ժամանակս Յազկերտի ամբարշտի Պարսից քագաւորին, ծաղկէր հաւատ քրիստոնէութեան ընդ ամենայն երկիր. և տեսեալ մոգպետացն և մոգուցն, խորհուրդ ի մէջ առեալ վարդապետան իւրեանց սատանայիւ, ժողովեցան և ծառուցին քագաւորին և ասէն...», տես՝ Սոփեբեբ Հայկականք, հտ. ԺԹ, Վենետիկ, 1854, էջ 69—82:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. «Ճառքնորթ Բ» ձեռագրից (=այժմյան № 201): Բնագիրն սկզբում ունի ներածական մաս (սկ. «Աւբ եղբարբ և հարբ... ի վերինն երուսաղէմ». պատմական մասն սկսվում է «Ի ժամանակս Յազկերտի ամբարշտի» բառերով):

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն սրբոյն Ատոմայ և որդոյ նորա Վարոսայ, և Ներսէնի և նոցին ընկերացն որ ի Քրիստոս նահատակեցան, զոր ասացեալ է հօր Տանատայ Վարագեցոյ. «Ի ժամանակս Յազկերտի ամբարշտի քագաւորին Պարսից ծաղկէր հաւատ քրիստոնէից...», տե՛ս օ. Զեմլաժե, «Եւրոպական և ասիական լուսնային տարեգրութիւն» IX—X ԵԵ-ՅԵ, Թեմիսոն, 1944, թ. 95—113:

Հրատարակվել է Երևանի Պետ. Մատ. հետևյալ ձեռագրերի հիման վրա. № № 4871,

4709, 7443, 3787, 1523, 3797, 4670, 1524, 4802, 996, 993, 4869, 4822, 3791, 4929, 4676, 4716, 2782, 3772 և 991:

Բնագրի ներածական մասն անջատարար տպագրված է ծանոթագրությունների բաժնում, անդ, էջ 194—195: Նույն բաժնում տպագրվել է նաև, էջ 195—196, վկայաբանությունը կցված վերջաբանը կամ հավելվածը, որ շունի նախորդ հրատարակությունը: Այս հավելվածը (սկ. «Արդ՝ զսոսա նահատակութիւնս լսելով») պարունակում է հետևյալ հիշատակարանային տողերը. «... եւ զիր վրկայութեան նոցա ոչ ևս պատմէր ի միջի մերում մինչև ի ժամանակս ինչ. ապա գտեալ եղև յաւուրս Կենատրոյ, սպասաւորի սրբոյ Ատոմեանց, ի ձեռն հոգեւոր առաջնորդի տեառն Տաճատայ Վարագացոյ» ևն:

Բնագրի (միայն պատմական մասի) վրաց. թարգմանությունը՝ «წამებდა წმინდისა ატომისი და ძისა მისისა და მოყუასთა მისთა» տես հայ. բնագրին աղբյուրներ, էջ 95—113:

Վկայաբանութիւնս ռուս. թարգմանությունը՝ «Мученичество св. Атома и сына его, а также Варса, Нерсеа и Вардзавора» տես հետևյալ գրքում. «Памятники армянской агиографии», вып. I (перевод с древнеармянского, вступительные статьи и примечания К. С. Тер-Давтян), Ереван, 1973, стр. 189—193. Թարգմանչի նախաբանով (էջ 180—186) և ծանոթագրություններով (էջ 319):

□ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռագրերում, բացի վերոնշյալներից, տես նաև № 994՝ «Վկայաբ. սրբոյ Ատոմեանցն, զոր ասացեալ է հայր Տանատ» (էջ 156դ—160բ, սկ. «Աւբ եղբարբ»), № 1521՝ «Վկայաբ. ... զոր աւարեալ է Տանատ հայրն Վարագայ» (էջ 108ա—109բ, սկ. նույն), № 992՝ «Վկայաբ. սրբոյ Ատոմեանցն, որք կատարեցան ի Հայք ի Պարսից» (էջ 287ա—288բ, սկ. «Ի ժամանակս Յազկերտի»), № 4774՝ «Վկայաբ. և պատմութիւն սրբոյ Ատոմեանցն և Մանաիրեանցն» (էջ 163ա—165ա, սկ. նույն) ևն: Տես դարձյալ Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 201՝ «Վկայութ. սրբոյն Ատոմայ և

որդայն, և վարոսայ, և ներսեհի և վարձա-
տրին» (էջ 456բ), № 223՝ «Վկայաբանութ.
սրբոյն Ատոմայ և որդայ նորա վարոսի և
ներսեհի և նոցին ընկերացն որ ի Քս. նա-
հատակեցան» (էջ 105ա), № 214՝ «Ատով-
մանց: Վկայաբանութ. սրբոյն [Ատովմայ]
և որդայ իրում, և վարսատրի, և ներսեհի, և
ընկերաց նորա» (էջ 22բ), № 210՝ «Վկայա-
բանութ. սրբոց Ատոմանց, զոր ասացեալ է
հօրն Տանատայ վարագացոյ» (էջ 164բ),
№ 232՝ խոր. նույն (էջ 165ա) ևն. վիեննայի
Միսիթ. Մատ. ձեռ. № 224՝ «Վկայաբանութ. և
պատմութ. սրբոց Ատոմեանցն և Մանանիր-
նեանցն» (էջ 184ա). Երուսաղեմի Հայոց
Մատ. ձեռ. № 1 (էջ 250ա), № 9 (էջ 450ա),
№ 97 (էջ 305ա), № 154 (էջ 533), № 173 (էջ
546). Հալեպի Քառ. Մանկ. եկեղ. ձեռ. № 146.
(էջ 389բ). Տյուրինգենի KUB Ma XIII 38
(fol. 215^v).

Բնագրի ներածական մասը և հավելվածը
մի շարք ձեռագրերում բացակայում են:

2 (Համառոտ Ա խմբագր., Տեր-Իսրայել-
ի).

Վկայութիւն սրբոց Ատոմեանց իշխա-
նացն Հայոց. «Սուրբն Ատոմ մեծ իշխան էր
Հայոց, և էր ի Պարսիկս զօրօք. և Յազկերտ
հրապաշտ արքայն Պարսից բռնադատէր
զնոսա ուրանալ գժրիստոս...», տես՝ «Յայս-
մատուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 87—
88:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն սրբոց Ա-
տոմեանց. «Սուրբն Ատոմ...» (Հրատ. Գ.
Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t.
V, 1910, p. 402—403.

Բնագրի ֆրնս. թարգմանությունը՝ «Mar-
tyre des saints compagnons d'Atom» տես-
նել ահդ. հույն էջերում, հրատարակչի
կողմից):

3 (Համառոտ Բ խմբագր., Կիրակոս Արե-
վելցու).

Վկայութիւն սրբոյն Ատոմայ և որդայ նո-
րին, և վարսայ, և ներսեհի, և վարսատրին,
և ընկերացն. «Թագաւորն Պարսից Յազկերտ
խորհրդակցութեամբ մոգուցն մեծ հալածումն

յարոյց ի վեր[այ] Բրիստոնէից, և գրեալ
յաշխարհն վասն արքունի պատերազմաց,
զի Հայոց զօրք եկեցեան առ Ռա...», Երևանի
Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433, էջ 10բ—11ա:

Այս խմբագրությունը հետագայում մտել
է նաև Գրիգոր Երեւնցի Հայսմապետի մեջ՝
աննշան փոփոխություններով. տես՝

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն սրբոց
Ատոմեանց նահատակացն. «Թագաւորն
Պարսից Ազկերտ, շար խրատով մոգուցն յա-
րոյց հալածանս ի վերայ Բրիստոնէիցն. և
գրեաց ի զօրս Հայոց՝ զի փութով երթիցեն առ
նա վասն արքունի պատերազմաց...», տես՝
«Ճառ սրբոց վկայիցն» ևն (Հայսմապետի),
Կ. Պոլիս, 1706, էջ 24:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Թա-
գաւորն Պարսից...», տես՝ «Յայսմատուր որ
ըստ պատշաճի ատուր իրում կարգի» ևն,
Կ. Պոլիս, 1706 (—1708), էջ 33—34:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Թա-
գաւորն Պարսից...», տես՝ «Գիրք որ կոչի
Այսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 22—23:

4 (Համառոտ Գ խմբագր., անանուն).

Ատոմայ և որդայ նորին և վրասայ (sic)
և ներսեհի և վրձարին (sic) և ընկերացն.
«Սոքա էին յաւուրս Յազկերտի Պարսից ար-
քային, որ խորհէր մոլորեցուցանել...», Երե-
վանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 10բ—
11ա:

ԱՌԱՋԻՆ ԱՏՈՄՅԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
(Մատենագրական նյութեր)

1. Գանձ սրբոց Ատոմեանց. «Գեղապանձ
լուսով. | Գեղասփանջ փառով...»: Տես՝ ԳՐԻ-
ԳՈՐ ԾԵՐԵՆՅ:

2. Տաղ սրբոց Ատոմեանց. «Սուրբ նա-
հատակ Ատոմ գովեալ, | Եւ զօրավար զօրաց
կարգեալ...»: Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ԾԵՐԵՆՅ:

3. Շարական սրբոց Ատովմանց. «Աղա-
չեմք ըզքեզ, տէր, բարեխօսութեամբ սրբոց
Ատովմանց...», տես՝ «Շարական հոգևոր
երգոց սուրբ և ուղղափառ եկեղեցոյս Հա-
յաստանեալց», Կ. Պոլիս, 1853, էջ 639—
640:

Այս բնագիրը տես նաև «Շարակնոց»-ի բոլոր հրատարակություններում: Գտնվում է նաև «Ժամագրքի» մեջ, տես օրինակ՝ «Կարգաւորութիւն հասարակաց աղօթից Հայաստանեայց եկեղեցւոյ», Վենետիկ, 1898, էջ 1223:

Սույն շարականը ներսես Շնորհալու հեղինակությունն է, ինչպես տեղեկանում ենք Հակոբ Սսեցու տված տեղեկություններից, հմմտ. աստ, հտ. Ա, էջ LXXIII, տող 38:

Բ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՏՈՄՅԱՆՆԵՐ

Վկայութիւն մեծ խոստովանողի Քրիստոսի Սմբատայ սպարապետին Հայոց և ՃԾ մարտիրոսացն Ատովմայ և այլ սրբոցն որ կատարեցան ի Քրիստոս. «Ի ժամանակին յորում վասն ծովացեալ մեղաց մեռոց յարձակեցան ի վերայ երկրի անօրէն ազգն Հագարու, բազում նեղութիւն և տառապանս հասուցանէին տանս Թորգոմեան...», *Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 784, էջ 94ա—96ա(?)*։

Բնագրի մասին տրվում է հետևյալ ծանոթությունը. «Փոքրիկ տարբերություններ անտեսելով (սկիզբն ու վերջը)՝ Յովհաննէս Կաթի Պատմութեան (տպ. Մոսկվա 1853) 67—73 էջերն են»¹։

ՀայսմաՎուրքները շունեն Երկրորդ Ատոմյանների վկայաբանությունը, այս միայն հիշատակություն են անում նրանց մասին՝ մարտի 3-ին. «Յայսմ ատուր վկայութիւն երկրորդ Ատոմայ, Վասակայ, Մլենի, Գէորգեայ, և երկու հարիւր և յիսուն վկայիցն Հայոց, և Սմբատայ սպարապետի, որ ի Բուդայէ կատարեցան վասն Քրիստոսի», տես՝ «Յասմաւուրք», 4. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 105:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աճառյաճ Հր.— «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 254, § 3 (Ատոմ Գնունի) և § 5 (Ատոմ Անձեազի):

ԱՎԳԵՐՅԱՆ ՄԿ.— «Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց», հտ. Բ, Վեհեօրիկ,

1811, էջ 66—89՝ «Վկայաբանութիւն սրբոց
Աստվհանց՝ առաջնոց և վերջնոց»:

Թարգման Հոդի, — «Աստուծանց նահա-
տակութեան ժամանակն և ալ Նահպատանք»,
Բաղմալէպ, 1899, էջ 66—68, 396—400,
1900, էջ 202—206:

Մովսիսյան = Տեր-Մովսիսյան Հովս. — «Արքայ Ստամբուլի, Դեռնդեանի և Վարդանանի զօրավարաց տօնհրը», Թիֆլիս, 1887:

Զամբյաւն Միւ.— *«Պատմութիւն Հայոց»*, 15
հտ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 15, 20—21 (Ս.
Նազիւն Աստմեանք), 448 (Երկրորդ Ատոմ-
մեանք);

Տեր-Սիւրսյանի Դպ. — «Ամսօրհանք»,
Արարատ, 1902, էջ 106—108:

Օրմանյան Մաղ.— «Ազգապատում», հտ.
Ա. Կ. Պոլիս, 1914, § 239:— Նույնը՝ Բ. տպ.,
Բեկրոսի, 1959, § 239:

Марр Н. Я.— „Из поездки на Афон“, *Журнал Министерства Народного Просвещения*, ч. СССХХІІ, 1899, № 3, отд. 2, стр. 19.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Գ. Հովսեփյան, Արարւոյ,
1899, էջ 208—210:— Սոս. Մանվանդյանց, Մշակ,
1899, մայիսի 21, № 91:

Марр Н. Я. — „Агиографические материалы по грузинским рукописям Ивара. I. Описание пяти пергаментных рукописей“, Петербург, 1900, стр. 596.

აბულაძე ი.— „ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX—X სს-ში“, თბილისი, 1944. გვ. 01—0199.

[Արուսեան Ի.— «Վրաց և Հայոց գրա-
կան կապերը Թ—Ճ դարերում», Թբիլիսի,
1944, էջ 01—0199];

Полн. библиогр. „Грузино-армянские литературные связи в IX—X вв.“ (шпр. № 0200—0208);

ԳՐԱԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Ա. Մարգարյան, Տեղեկագիր
ՀՍՍՀ Դիպլոմատների Ակադեմիայի, 1945, № 3-4, 55
էջ 141-150:

¹ Հ. Ոսկյան, «Յուցակ հայ. ձեռագրաց Մխիթ. Մատենադարանին ի վիճենա», հտ. Բ, էջ 346:

ԱՏՈՒՔՏՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Տես՝ ԱՆՏԻՈՔՏՈՍ ՊՏՂՈՄԱՅԵՅԻ՝

ԱՏՏԻԿՈՍ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍԵՅԻ*

(Atticus Constantinopolitanus)

5 Կ. Պոլսի հունական պատրիարք (406—425 թթ.), որ էր «ազգաւ ի Սեբաստույ Հայոց իջեալ»²: Խորենացու Պատմութեան մեջ (Խոր. Բ, 57) գտնվում են Սահակ Պարթևի և Ատտիկոսի միջև փոխանակված նամակների պատճեններ, ըստ որոնց՝ Սահակ Պարթևի խնդրանքով Ատտիկոսը միջնորդեց Թեոդոս Բ՝ կայսրի մոտ՝ հրամանագիր ստանալու, որպեսզի արտոնվի Հայաստանի բյուզանդական մասի վրա տարածել նրա կաթողիկոսական իրավասությունը և թույլ տալ, որ այնտեղ Մաշտոցի ղեկավարությամբ հաստատվի հայերեն գիրն ու դպրությունը: Հիշյալ նամակագրությունից բացի (տես՝ ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՅԻ), հայտնի են նաև Ատտիկոսի 20 գրվածքներից հայ. թարգմանությամբ, հատվածներ, որ նշում ենք ստորև: Այդ հատվածներից §§ 1-ը և 2-ը տարբեր խմբագրություններով կամ թարգմանություններով գտնվում են հետևյալ երկերի մեջ. ա. Տիմոթեոս Կուդի «Հակաճառութիւն» (տպ. էջմիածին, 1908), որը թարգմանված է համարվում Ե դարում. բ. Կյուրեղ Աղեքսանդրացու «Գիրք Պարապմանց» (տպ. Կ. Պոլիս, 1717), որը Ը դարի թարգմանություն է՝ Ստեփանոս Սյունեցու ձեռքով. գ. «Պատմութիւն սուրբ Ժողովոյն Եփեսոսի, որ է երրորդ տիեզերական ժողով» (Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1905), որը ԺԸ դարի թարգմանություն է՝ Գեորգ Մխլայիմի ձեռքով: 35 § 3-ը գտնվում է միայն «Գիրք Պարապմանց»-ում. իսկ § 4-ը գտնվում է «Գործք

1 Ներկա հատորի հավելվածում:

* ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. O. Bardenhewer, „Geschichte der altkirchlichen Literatur“, Bd. III, Freiburg i. B., 1912, S. 361—362.— C. J. v. Hefele, „Atticus, Bischof von Constantinopol“, տես ի „Wetzer und Welte's Kirchenlexikon“, Bd. I, Freiburg i. B., 1882, S. 1564—1565.

2 «Սուկրատայ Սրբապատիկոսի եկեղեցական պատմութիւն», Վաղարշապատ, 1897, էջ 558:

Քաղկեդոնի ժողովոյն» գրքում (Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1777), որը նույն Գեորգ Մխլայիմի թարգմանությունն է:

* * *

1. Երանելւոյն Ատտիկ[ե]այ եպիսկոպոսի (sic) Կոստանդինոպոլսացոյ (sic). «Այսօր Քրիստոս տէրն զմարդասիրութեանն ... աստուածութեանն արժանաւորութիւն նախ քան զաշխարհս ունէր», տես՝ «Հակաճառութիւն», էջ 30:

Տես կրկին՝ «Այսօր... աստուածական արժանաւորութեանն նախ քան զհիմնարկութիւն աշխարհի նախագայր», անդ, էջ 73:

— Ատտիկեայ եպիսկոպոսի. «Այսօր Քրիստոս տէրն մեր զմարդասիրութեանն... ըստ աստուածութեանն պատույ յառաջագոյն էր», տես՝ «Գիրք Պարապմանց», էջ 210:

— Ատտիկոս վերադառնալիս Կոստանդնուպոլսոյ. «Այսօր տէրն Քրիստոս զմարդասիրութեանն... ծննդեամբ աստուածային իշխանութեանն յառաջմանէ էր», տես ձեռ. № 1905, էջ 401ա:

Հատվածի հուն. բնագիրը՝ „Αττικὸς ἐπισκόπος Κωνσταντινουπόλεως“ (սկ. «Σήμερον ὁ Χριστὸς ὁ καὶ θεσπότης τῆς τῆς φιλανθρωπίας γέννησιν ἀνεδῆξατο...») տես՝ J. D. Mansi, „Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio“, t. IV, Florentiae, 1760, p. 1193—1196. Այլ տպ. տես՝ J.-P. Migne, „Patrologiae cursus completus“, ser. gr., t. LXXVI, Parisiis, 1859, p. 1213.

2. Ապա այնոցիկ ի վերայ բերէ դարձեալ. «Մարդասիրութեան բանն քափի անքափելի գոյով զբնութիւնն... քազաւորն ի մսուր ստորանկանի», տես՝ «Հակաճառութիւն», էջ 30:

Տես կրկին՝ «Մարդասիրութեան... ի մսուր դնանի», անդ, էջ 73.

— Եւ ապա ի վերայ այսոցիկ բերէ դարձեալ. «Մարդասիրութեամբ՝ բանն ունայնանայ, ունայն՝ գոյով բնութեամբ... ի

1 Ձեռագրերում պատահում է նաև՝ մարդասիրութեան:

2 Որոշ ձեռագրեր ունեն՝ անունայն:

մսուր դնի», տես՝ «Գիրք Պարապմանց», էջ 210:

— Յետոյ դարձեալ ասէ. «Մարդասիրութեան բանն ունայնաւայ՝ որ բնութեամբ ունայն է... ի մսուր դնի», տես ձեռ. № 1905, էջ 401ա:

Հատվածի հուն. բնագիրը, „Εἴτα πούτοις ἐπιφέρει πάλιν [Ἀττικὸς ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως]“ (սկ. „Ο τῆς φιλανθρωπίας λόγος κενὸν ται...“) տես՝ J. D. Mansi, „Sacr. conc. ... collectio“, t. IV, p 1196. Այլ տպ. տես J.-P. Migne, „Patr. curs. compl.“, ser. gr., t. LXXVI, p. 1213

3. Ատտիկոսի Կոստանդին[ո]պոլսի եպիսկոպոսի. «Եթէ զոք որոշեցեն... գեղեցիկ վարուց առաջնորդ և օրինադիր», տես՝ «Գիրք Պարապմանց», էջ 456—457:

Հատվածի հուն. բնագիրը՝ „Ομοίως τοῦ αὐτοῦ [Ἀττικὸς ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως]“ (սկ. „Εἰ τινα διακρίνει ἡ τοῦ μοναχικοῦ ἀγαθότης...“) տես՝ J. D. Mansi, „Sacr. conc. ... collectio“, t. IV, p. 1196.

4. Երանելի Ատտիկոսին ի քղրոյն առ Ե[ր]վանին. «Ինչո՞ւմն պիտէր գործել այն ամէնիմաստն... մահուամբ հաստատեաց», տես՝ ձեռ. № 1777, էջ 249ա—249բ:

Հատվածի հուն. բնագիրը՝ „Τοῦ μακαρίου Ἀττικοῦ ἐκ τῆς πρὸς Εὐφύχιον ἐπιστολῆς“ (սկ. „Τί τοῖνον ἐχρήν τὸν πάνσοφον πραγματευσασθαι...“) տես՝ J. D. Mansi, „Sacr. conc. ... collectio“, t. VII, Florentiae, 1762, p. 472. Այլ տպ. տես՝ J.-P. Migne, „Patr. curs. compl.“, ser. gr., t. LXXXIII, Parisiis 1859, p. 212.

⊠ Վարդան Այգեկցու «Գիրք հաստատութեան և արմատ հաւատոյ» ժողովածուում Ատտիկոսի անունով գանվող հատվածը (սկ. «Այսօր Քս. տէր զմարդասիրութեան») ուրիշ բան չէ, բայց եթե վերոնշյալ § § 1 և 2 հատվածներից քաղվածաբար ի մի ձուլված և վերախմբագրված մի բնագիր, տես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3295, էջ 353ա:

1 Որոշ ձեռագրեր ունեն՝ եթէ ոք որոշեցէ կամ եթէ զոք որոշեցէ:

ԱՍՏԻԿՈՍԻ ՄԱՍԻՆ
(Մատենագրական նյութեր)

— «Թովմայի վարդապետի Արծրունւոյ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Պետերբուրգ, 1887, էջ 72:

— «Կիրակոս Գանձակեցի. Պատմութիւն Հայոց», Երևան, 1961, էջ 31:

— «Կորին. Վարք Մաշթոցի», Երուսաղեմ, 1930, էջ 35—36:

— «Սոկրատայ Աքոլաստիկոսի եկեղեցական պատմութիւն», Վաղարշապատ, 1897, ջ 20 և 22. է 2, 3, 4, 13, 14, 17, 18, 21, 25, 28, 37 և 41:

— «Հաւարքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ», Վենետիկ, 1862, էջ 52:

— «Պատմութիւն վարուց, սքանչելեաց և դիպուածոց սրբոյն Յոհաննոս Ոսկեբերան հայրապետին Կոստանդնուպոլսոյ», Վենետիկ, 1751, էջ 249:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մեծադան Հր.— «Հայոց անձնանունների բառարան», հա. Ա, Երևան, 1942, էջ 261:

Զարբանալյան Գար.— «Մատենագրան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց», Վենետիկ, 1889, էջ 317—318, 512 և 517:

Զաւիշյան Միք.— «Պատմութիւն Հայոց», հա. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 503—506:

Սարգիսյան Բարս.— «Մալր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենագրարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հա. Բ, Վենետիկ, 1924, էջ 1289:

ԱՏՐԵՆՐՍԵՀ ԲԱԳՐԵԻԱՆԴԱՑԻ

Ատենաբան, գիտնական ու բանաստեղծ, ապրած՝ ԺԱ. դ.: Մատթեոս Ուռհայեցին իր Ժամանակագրության մեջ նրան հիշատակում է 1065 տարեթվի տակ. «Ատրնեբսէհ ի Բաղրևանդ դաւառէ իշխան Հայոց, և սա էր այր կորովի և յոյժ հանճարեղ, բանիբուն և իմաստասէր, ուսեալ ի մեծ Արգինա, հասեալ ամենայն շնորհաց աստուածեղէն կտակարանաց և կարող էր կալ ի գիմի ամենայն իմաստ-

նոցն Հոռոմոց հզօր գիտութեամբ և զարմանալի ատենախօսութեամբ, նմանեալ Գազկայ [Երկրորդի թագաւորին] և այլոց իմաստասիրացն Հայոց»¹։ Ատրներսեհին հիշատակում է նաև Վարդան Հայկազնը իր «Տաղ գերեզմանական»-ում՝ ասելով, որ նա «Իւր պերճ բանիւքն էր պանծալի, շափովք տաղի Հոմերոսի»²։ Նրա գրածներից ոչինչ չի հասել մեզ։

Ինչպես Հ. Աճառյանն է նկատել՝ Ուռհայեցու ժամանակագրութեան տպագրութեան համար օգտագործված 6 ձեռագրերից երեքում՝ այս հեղինակի անունն Ատրներսեհ է, իսկ մյուս երեքում՝ Ներսէս³։ Ենեւով Աճառյանի այս դիտողությունից՝ մենք ենթադրում ենք, որ Ատրներսեհ-ը հավանաբար գրական աղավաղում է և հեղինակի անունը պետք է եղած լինի Ներսէս։ Այս ենթադրությանն ուղղակի հիմք են տալիս ձեռագրերից երկուսը՝ «անդ էր Ներսէս», «և տէր Ներսէս»։ Նաև Ուռհայեցու երուսաղեմյան հրատարակությունը, որն ունի՝ «և տէր Ներսէս»⁴։ Բառերի այս միացությունները կարող էին դուրսբերվել և տալ Ատրներսեհ։

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աճառյան Հ. — «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 263, §18։

Զարբհանալյան Գար. — «Հայկական հին դպրութեան պատմություն», Գ տպ., Վենետիկ, 1897, էջ 701—702 (Ատրներսեհ Բագրևադացի), 801 (Ներսէս իշխան)։ Նույնի Դ տպ., Վենետիկ, 1932, էջ 700 և 796—797։

ԱՏՐՆԵՐՍԵՀ [ԱԴՐԻԱՆՈՍ] ՀՌՈՄԱՅԵՑԻ*
(Adrianus Romanus martyr)

Հոռմի Պրոքոս կայսրի (276—282 թթ.) որդին։ Դավանելով քրիստոնեությունը՝ գրե-

1 «Մատթէոս Ուռհայցի. ժամանակագրութիւն», Վաղարշապատ, 1898, էջ 183—184։
2 Տես՝ Բագրևադայ, 1873, էջ 265։
3 Տես ժամանակագրութեան վերոնշյալ հրատարակությունը, էջ 183, ծան. 6։
4 «Պատմութիւն Մատթէոսի Ուռհայցոյ», Երուսաղեմ, 1869, էջ 221։
* Օժմէրէսի ԳՐԱԿ. J. Pinus, «De S. Adriano martyre Nicomediae, ut volunt», Acta Sanctorum,

խատվեց նիկոմեդիայում Լիկինիոս կայսրի հրամանով Դ դ. սկզբներին։ Հայսմավուրք-ներում ունենք նրա վկայաբանությունը։

* * *
1 (Տեր Իսրայելի խմբագր.).

Վկայութիւն սրբոյն Ատրներսեհի վկայի. «Քրիստոսի մարտիրոսն Ատրներսեհ՝ որդի էր Պրոքոսի Հոռմայ արքային. և յետ մահուան հօրն իւրոյ եղև քրիստոնեայ...», տես՝ «Յայսմավուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 101—102։

Այլ տպ. — Վկայաբանութիւն Ատրներսեհի. «Քրիստոսի մարտիրոսն...» (հրատ. G. Bayan), Patrologia Orientalis, Paris, t. V, 1910, p. 448—449.

Բնագրի ֆրնս. թարգմանությունը՝ „En ce jour, martyre de saint Aternerseh“ տեսնել անգ. ռուս. էջում, թարգմանչի կողմից։ Այս բնագիրն աննշան փոփոխումներով մտել է նաև Գրիգոր Ծերենցի հայսմավուրքի մեջ. տես՝

Այլ տպ. — Վկայաբանութիւն սրբոյն Ատրներսեհի, որ էր որդի Պրոքոսի Հոռմայ քաղաւրին. «Եւ յետ մահուան հօրն իւրոյ՝ եղև քրիստոնեայ...», տես՝ «Ճառ սրբոյ վկայիցն» են (Յայսմավուրք), Կ. Պոլիս, 1706, էջ 60։

Այլ տպ. — Վկայաբանութիւն են. «Եւ յետ մահուան...», տես՝ «Յայսմ ատուր որ ըստ պատշաճի ատուր իւրում կարգի» են, Կ. Պոլիս, 1706(—1708), էջ 51—52։

Այլ տպ. — Վկայաբանութիւն են. «Եւ յետ մահուան...», տես՝ «Դիրք որ կոչի Այսմավուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 43։

2 (Անանուն խմբագր.).

Ատրներսեհի. «Որդի [էր] սուրբ՝ Հոռմայ արքային. զնաց առ Լիկիանոս. Ընդէ՞ր, ասէ, սպանանես զգօրս Հոռոմոց...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 17բ։

Augusti I. V, Parisiis, 1868, p. 808—811. ՄԿ. Ավգերյան, «Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց», հտ. ԺԲ, Վենետիկ, 1815, էջ 67։

⊠ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 19բ—20ա, սկ. «Քս.ի վկայն Աստուծոյն որդի էր») ևն:

Վերոնշյալ հայ. բնագրերի հետ համատ. վկայաբանություն հուն. բնագիրը և առն-
թեր լատ. թարգմանությունը՝ „Martyrium [S. Adriani] auctore anonymo, e codice ms. Bibliothecae Caesareae Vindobonensis, interprete Joanne Pinio“, Acta Sanctorum, Augusti t. V, p. 810—811.

ԱՐԱԳՈՆԱՅԻ

Տես՝ ՊԵՏՐՈՍ ԱՐԱԳՈՆԱՅԻ:

ԱՐԱՋԼՈՒ ՍԱՐԳԻՍ

ԺԸ դ. հայ աշուղ, որի մասին կենսագրական տեղեկություններ չունենք:

* * *

1. (Անխորագիր) «Նազանի՛, թէ կուգես Բուրաղբաթը, լճագնիս էղ դումաշը, արլա կըլի...», տես՝ Գ. Ախվերդյան, «Հայ աշուղներ», Թիֆլիս, 1903, էջ 43:

4 տուն: Վերջում՝ «Արալլուն եմ, քու հասրաթըրդ կու քաշեմ, | Պաշեմ էդ երեսիդ խալը՝ լաւ կըլի»:

Այլ տպ.— (Անխորագիր) «Նազանի՛...», Տես՝ Տ. Պալյան (հրատ.), «Հայ աշուղներ», հտ. Ա, Զմյուռնիա, 1911, էջ 262:

4 տուն:

Այլ տպ.— Նազանի՛, թէ կ'ուգես Բուրաղբաթը. «Նազանի՛...», տես՝ Հասմիկ Սահակյան, «Հայ աշուղներ XVII—XVIII դդ.», Երևան, 1961, էջ 366: Ծանոթագր.՝ էջ 426:

4 տուն: Հրատարակվել է Երևանի Պետ. Մատ. № 3751 ձեռագրից:

2. Փարի. «Գիւլաբաթին բաֆա, կապաղ սէքնդուր, | Հագի՛ր, Բեզ վայել է, նա՛զանի փարի...», տես՝ Գ. Թարվերդյան (հրատ.), «Հայ աշուղներ», Երևան, 1937, էջ 29:

3 տուն:

Այլ տպ.— Փարի. «Գիւլաբաթին բաֆա...», տես՝ Հասմիկ Սահակյան, «Հայ

աշուղներ XVII—XVIII դդ.», էջ 367: Ծանոթագր.՝ էջ 426:

Արտատպ. նախորդ հրատարակությունից:

ԱՐԱԿԼԱՅԻ

Տես՝ ԹԷՈԴՈՏՈՆ ՀԵՐԱԿԼԱՅԻ:

ԹԷՈԴՈՐՈՏՈՍ ՀԵՐԱԿԼԱՅԻ:

ԹԷՈԴՈՐՈՍ ՀԵՐԱԿԼԱՅԻ ՍՏՐԱՍ.:

ԱՐԱՀԵՋԱՅԻ

Տես՝ ԳԻԻՏ ԱՐԱՀԵՋԱՅԻ:

ԱՐԱՄ

Թ/Ժ դդ. հայ մատենագիր, որի մասին կենսագրական տեղեկություններ բացակայում են: Խոսքով Անձեաքու ուսուցիչն է եղել: Ժամանակակից Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը խոսում է նրա մասին՝ Խոսքով Անձեաքուն ուղղած իր վիճաբանական թղթում, հետևյալ բառերով. «Այլ դու Արամին աշակերտեալ, անցուցեր զնովաւ, զի նա թերևս զպտուղ երախայրեացն միայն արգելու բաջաղէր, այլ դու բնաւին զհայրապետականս բառնալ զաթոռ ձեռնարկեցեր»: Ծանոթ է Արամի մի անտիպ թուղթը կրոնական հարցերի շուրջ՝ Անձեաքեաց Ատոմ իշխանին ուղղված: Այս թղթի գրության ժամանակը պետք է համարել, ըստ Գար. Հովսեփյանի, 892—893 թ.:

* * *

Թուրք Արամայ, զոր գրեաց պատասխանի Ատոմոյ Անձաւացեաց իշխանի ի սակս պէսպէս հարցմանց հորա. «Աստուածապահ և աստուածաւէր իշխանիդ իմոյ մեծագահի աստուածատունկ իմաստիցդ գիր և հրաման եհաս առ իս, զոր ընթերցեալ յոյժ ուրախ եղէ զԱստուծոյ, որ բազմաշառափղ հաւատոց և հոգեհանձնար խոհականութեանդ զպտուղ խոհարհութեան շնորհաց առընդունելոյ զաղբատիմաց իմոյ զհառս ողբերգութեան առ աղէտս մանկանց եկեղեցոյ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3710, էջ 317ա—325ա:

Սույն ձեռագիրը ժԳ դարից է։ Տես նաև նույն մաս. ձեռ. № 497 (էջ 407ա—415բ) և № 625 (էջ 84բ—86ա)։ Վերջինս համառոտված և կրճատված է։

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Զարբհանդյան Գար.— «Հայկական հին դպրաթեան պատմութիւն»։ Գ. տպ., Վենետիկ, 1895, էջ 569։— Նույնի Դ. տպ., Վենետիկ, 1932, էջ 569։

Հովսեփյան Գար.— «Իններորդ դարի ձեռագրական մի հատակոտոր և Ատոմ Անձեպեաց իշխան», էջ մի ւ ծ ի ն (ամս.), 1946, № 8—10, էջ 43—45։

Տեր-Մկրտչյան Գալ.— «Հայկականք (Ա.—ԺԲ)», 1894, էջ 42—43, 59—69։

Արատուպ. է Ա. ր ա ր ա տ ամսագրի 1894 թ. հատորից։

ԱՐԱՄԵԱՆ ԼԵՁՈՒԻՆ ԳԱՆՁ

Տես՝ ՍՔՐՈՂԵՐ (Յովակիմ)։

ԱՐԱՊԵԱՆ

Տես՝ ՅԱԿՈԲ ԱՐԱՊԵԱՆ։

ԱՐԱՏՈՍ ՍՈԼԵՅԻ*

(Aratus Solensis)

Հույն բանաստեղծ և աստղագետ (315—239 թթ. նախքան մեր թվ.)։ Հունական մատենագրության մեջ Արատոսից հայտնի է «Յաղագս երևութից և նշանաց» (Φαινόμενα καὶ Διοσημεσία) անունով աստղագիտական և օդերևութաբանական բանաստեղծությունը, որն ուրիշ բան չէ, բայց եթե ակա-նավոր աստղագետ Եվդոքսոս Կնիդացու (390—337 թթ. նախքան մեր թվ.) «Յաղագս երևութից» (Φαινόμενα) արձակ երկը չափածոյի վերածված՝ Արատոսի կողմից։ Զարբհանդյանը հայ մատենագրության թարգմանական երկերի շարքում Արատոսի

* ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. E. Maass, „Aratea“, *Philologische Untersuchungen*, Bd. XII, 1892. G. Kaibel, „Aratea“, *Hermes*, Bd. XXIX, 1894. J. Martin, „Histoire du texte des Phénomènes d'Aratos“, Paris, 1956.

անվամբ հիշատակում է մի «Յաղագս միա-տուրեան գնդին (Աստղաբաշխական բանք առ Շիրակացոյն)»¹։ Բայց այս վերջինը՝ «Յաղագս միատուրեան երկնային գնդին» (Περὶ τοῦ ἀρμενίας τοῦ ὀρθογώνου σφαίρας) 5 Արատոսի մի այլ աշխատությունն էր։ Զարբհանդյանին հայտնի եղած հայ. այդ բնագրի մի ուրիշ օրինակ՝ Լ. Ս. Խաչիկյանը հայտնաբերել է Բաքվի հայ. ձեռագրերում։ Հ. Մ. Բարթիկյանն այժմ հրատարակության է 10 պատրաստում այդ գործը։

Իսկ Արատոսի վերոհիշյալ «Յաղագս երևութից և նշանաց» աշխատության կապակցությամբ տարբեր կարծիքներ կան հայ բանասիրության մեջ։ 15

Հ. Մ. Բարթիկյանի հետազոտությունների համաձայն՝ Անանիա Շիրակացու անունով հայտնի «Յաղագս ամպոց և նշանաց» երկը, որն սկզբից թերի է և իր առաջին հրատարակիչ Գ. Տեր-Մկրտչյանի կողմից է ստացել 20 այդ վերնագիրը², Արատոսի «Յաղագս երևութից և նշանաց» աշխատության երկրորդ մասի (Διοσημεσία կամ Προγνοστικὰ) թարգմանությունն է։ Նա տվել է Արատոսի հուն. բնագրի և հայ. «Յաղագս ամպոց և նշանաց»-ի համեմատական հրատարակու- 25 թյունը։ Նշելով, որ հայ. թարգմանությունը, հունարենի հետ համեմատած, մի բանի տեղ տողերի տեղափոխումներ ունի և առավել ևս՝ բացթողումներ, ինչպես և բաղմամբիվ նախադասություններ ու հատվածներ, որոնք հուն. բնագրում չկան, Բարթիկյանն ավելացնում է. «Արատոսի գործի հմուտ մասնա- 30 գետները պետք է ասեն իրենց խոսքը այդ հատվածների մասին։ Բայց և այնպես մենք մեզ պարտավոր ենք համարում ընդգծել հետևյալ հանգամանքը։ Արատոսի սկզբնաղբյուրը՝ Եվդոքսոս Կնիդացու գործը, մեզ չի հասել։ Մենք ի վիճակի չենք դատելու, թե Արատոսը ինչքանով է ընդգրկել Կնիդացու 40 գործը, նա բացթողումներ կատարել է, թե ոչ, նյութը նույն հաջորդականությամբ բերել է, թե ոչ։ Հարց է ծագում. մեք քաղվա-

1 Գ. Զարբհանդյան, «Մատենադարան...», Վենետիկ, 1889, էջ 318։
2 Հմմտ. աստ. հտ. Ա, էջ 751, § 3։

նուրբունն ուղղակի եվդոֆոսս Կնիդացու երկի քարգմանությունը չէ՞ արդյոք, այդ ավելի հատվածները ուղղակի եվդոֆոսսի երկից չեն գալիս արդյոք, հատվածներ, որ, հնարավոր է, Արատոսը բաց է թողել: Եթե դա իսկապես այդպես է, հասկանալի է, որ հայերեն թարգմանության արժեքը անգնահատելի է դառնում: Եվդոֆոսս Կնիդացու բազմաթիվ աշխատություններից և ոչ մեկը մեզ չի հասել: Սա կլիներ մեզ հասած նրա միակ գործը, այն էլ հայերեն քարգմանությամբ:

Բարթիկյանը հետագա ուսումնասիրությունների համար ուղի բաց արեց Արատոսի և կամ Եվդոֆոսսի հետ հայ. «Յաղագս ամպոց և նշանաց»-ի, ուրեմն նաև՝ Շիրակացու, կապը քննելու ուղղությամբ:

Գ. Վ. Աբգարյանը հայ. «Յաղագս ամպոց և նշանաց»-ը քննում է զուգակցությամբ հայ և օտար աղբյուրների (Արատոս Սոլացի, Բարսեղ Կեսարացի, Անանիա Շիրակացի, Գիրք Վաստակոց ևն, ինչպես և Նրևանի Պետ. Մատ. № 1973 ձեռագրում ընդօրինակված հատվածներ) և գալիս է այն եզրակացության, որ «Յաղագս ամպոց և նշանաց»-ը Արատոս Սոլացու երկի թարգմանությունը չէ և որ Արատոսի այդ երկի և հայ. բնագրի նմանությունները բխում են Եվդոֆոսս Կնիդացու «Յաղագս երևույթից» (Φαινόμενα) աշխատությունից, որն ընդհանուր աղբյուր է հանդիսացել երկուսի համար, այլ խոսքով՝ հայ. բնագիրը Եվդոֆոսսի երկի թարգմանությունն է: Աբգարյանը գտնում է, որ Եվդոֆոսսի կորած աշխատության հայ. ամբողջական թարգմանության գոյությունը հաստատող փաստեր են պահպանվել № 1973 ձեռագրում և նրանից հրատարակում է օղեբեկութաբանական 14 նշաններ, ընդ որում այդ նյութերի թարգմանությունը վերագրում է Ան. Շիրակացուն:

Ա. Գ. Աբրահամյանի կարծիքով՝ «Յաղագս ամպոց և նշանաց»-ի հեղինակը, որն անպայման Շիրակացին է, պիտի օգտված լինի ոչ թե Արատոս Սոլացու չափածո բնագրից և կամ Եվդոֆոսս Կնիդացու մեզ չհասած աշխատությունից, այլ «Գիրք Վաստակոց»-ում Արատոսից բերված բնագրի մի ըն-

դարձակ ընդօրինակությունից. և ապա, կանգ առնելով № 1973 ձեռագրում գտնվող օղեբեկութաբանական այն նյութերի վրա, որոնցից 14 նշան հրատարակել էր Աբգարյանը, գտնում է, որ դրանք «Յաղագս ամպոց և նշանաց»-ի տարբերակներից մեկն են ներկայացնում և հրատարակում է այդ նյութերն ամբողջությամբ:

Ա. Ա. Ասլանյանը գտնում է, որ «Յաղագս ամպոց և նշանաց»-ը կարելի է թարգմանություն համարել, որովհետև այդ գրվածքում «Շիրակացին ելնում էր եղանակի վերաբերյալ իր սեփական դիտողություններից և ձգտում էր իր աշխատությունը դարձնել Հայաստանի բնական պայմաններին առավել համապատասխան»: Այս կարծիքը նա հայտնում է առանց ժխտելու՝ Արատոսի «Διοσγυμεία»-ի հետ աղերսի հարցը և նշելով միաժամանակ վերջինիս կապը Թեոփրաստոսի «Յաղագս պամուքեան բուսոց» (Περὶ φυτῶν ἰσότητων) երկի է հատորի հետ:

Ինչպես նկատելի է՝ Արատոս Սոլացու և «Յաղագս ամպոց և նշանաց»-ի աղերսի հարցը հայ բանասիրության համար տակավին մնում է լուծելի խնդիր:

Արատոսի «Յաղագս երևույթից և նշանաց»-ի հուն. բնագիրը և նրա լատ. թարգմանությունը առաջին անգամ տպագրվել են հետևյալ ժողովածուի մեջ. „Astronomici veteres“ (Venetiis, cure et dilig. Aldi Romani, 1499) և այնուհետև ունեցել է բազմաթիվ առանձին հրատարակություններ՝ „Arati Phaenomena et Diosemela“ կամ „Phaenomena et Prognostica“ խորագրով: Հիշյալ հրատարակությունների և զանազան լեզուներով թարգմանությունների մասին տես՝ J.-Th. Graesse, „Trésor de livres rares et précieux“, t. I, Dresde, 1859, p. 176—177. J.-Ch. Brunot, „Manuel du libraire et de l'amateur de livres“, t. I, Paris, 1860, p. 375—376. Նորագույն հրատարակություններից է՝ „Aratus, with an English translation by G. R. Mair“, London, 1955. „Arati Phaenomena. Introduction, texte critique, commentaire et traduction par J. Martin, Florence, 1956.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբգարյան Գ. Վ.— «Շիրակացուն վերագրված 'Յաղազս ամպոց և նշանաց' աշխատության մասին», Պառամա-րա-ն-ի-ր-ա-կ-ա-ն-ի-ն-ի-ն, 1971, № 1 (52) էջ 77—98:

Ռուս. ամփոփումը՝ Г. В. Абгарян, «О метеорологическом труде, приписываемом Анании Ширакани» (էջ 93—94):

Աբգարյան Գ. Վ.— «Արատոս Սոլացու Διοσγμεία աշխատության կարծեցյալ թարգմանության մասին», անդ, 1972, № 4 (59), էջ 185—208:

Ռուս. ամփոփումը՝ Г. В. Абгарян, «О мнимом переводе труда Арата из Сол Διοσγμεία» (էջ 199):

Աբգարյան Գ. Վ.— «Կրկին Արատոս Սոլացու մասին», անդ, 1974, № 3 (66), էջ 206—217:

Ռուս. ամփոփումը՝ Г. В. Абгарян, «Еще раз о поэме Арата из Сол» (էջ 218):

Աբգահամյան Ա. Գ.— «Օգեբեու թարանական մի քանի բնագրեր հայկական ձեռագրերում», տես՝ «Հայագիտական հետազոտություններ» (Ժողովածու, Երևանի Պետ. Համալսարան), պրակ Ա, Երևան, 1974, էջ 177—189:

Բաբրիկյան Հ. Մ.— «Արատոս Սոլացու Διοσγμεία կամ Προγνωστικα աշխատության հայերեն թարգմանությունը», Բանբեր Մատենադարանի, № 7, 1964, էջ 331—363:

Բաբրիկյան Հ. Մ.— «Դարձյալ Անանիա Շիրակացուն վերագրված 'Յաղազս ամպոց և նշանաց' աշխատության մասին», Պառամա-րա-ն-ի-ր-ա-կ-ա-ն-ի-ն-ի-ն, 1971, № 4, էջ 133—149:

Ռուս. ամփոփումը՝ Р. М. Бартикян, «Еще раз о трактате 'Об облаках и знамениях', приписываемом Анании Ширакани» (էջ 149—150):

Բաբրիկյան Հ. Մ.— «Վերջին անգամ Արատոսի երկի հայերեն թարգմանության վերաբերյալ», անդ, 1974, № 3 (66), էջ 193—204:

Ռուս. ամփոփումը՝ Р. М. Бартикян, «Последний раз об армянском переводе труда Арата» (էջ 204—205):

Ասլանյան А. А.— «Древнейший источник по метеорологии на армянском языке», հետևյալ գրքում. «Тезисы секционных докладов IV Закавказской конференции по истории науки, посвященной 50-летию образования СССР, Ереван, 3—7 октября, 1972» (Академия наук Арм. ССР—Совет по истории естествознания и техники), Ереван, 1972, стр. 85.

ԱՐԱՐԱՏՈՑ ԳԻՐԲ

Տես՝ ԾՆՆԴՈՅ ԳԻՐԲ:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹԼԿՈՒՐԱՆՅԻ, «Արարածք»:

ԱՐԱՐԱՏՈՑ ՄԵԿՆՈՒԹԻՐՆ

«Արարածոց մեկնություն», «Յաղազս վեցօրեայ արարչութեան», «Յաղազս արարչութեան աւուրց» և նման խորագրերով երկեր տեսնել ՄԵԿՆՈՂԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ և ՎԵՅՅՐԷԻՅ ԳԻՐԲ անունների տակ:

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԵՐԿԻՐ

Պատմություն գեանաշարժութեան երկրին Արարատեան եղելոյ ի ՌՃԻԸ (=1679) ամի, յամսեան յունիսի, հանեալ ի յիշատակարանէ Յայամաւորաց զրատանն էջմիածնի. «Եւ արդ յիշատակաւ ճառեցից զանցուած ժամանակիս զաստուածաստութեան, որ եկն ի վերայ երկրիս Արարատեան վասն ծովացեալ մեղաց մարդկան...», Վիեննայի Միսիթ. Մատ. ձեռ. № 32, էջ 27ա—27բ:

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ՎԿԱՅԲ

(Martyres in monte Ararath)

Ըստ լատինական վկայաբանությունների՝ 10.000 վկաներ, որոնք, Ակատիոս զորավարի հետ միասին, նահատակվել են Հռոմի Ադրիանոս կայսեր օրով, 118 թ., Հայաստանի Արարատ լեռան վրա: Հրատարակված են

լատինական վկայաբանության երկու տար-
բեր խմբագրություններ, Դ. Պապեբրոքի ու-
սումնասիրությամբ ու ծանոթագրությու-
ններով¹: Այդ հրատարակության հիման վրա
Արարատյան վկաների մասին գրել են Մկ.
Ավգերյանը², Ղ. Ալիշանը³, Մ. Օրմանյանը⁴,
Հ. Աճառյանը⁵ և Ս. Կոզյանը⁶:

ԱՐԱՐՈՂԱՐԱՆ

Տես՝ ԳԱՌՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ:

ԱՐԳԵԼԱՆԵՑԻ

Տես՝ ԱՆԴՐԷԱՍ ԱՐԳԵԼԱՆԵՑԻ:
ԵՂԻԱ ԲԵՐԿՐԵՑԻ:

ԱՐԳԵՆՏԷՍ (Եւստրատիոս)* (Eustratius Argentes)

ԺԸ դ. հուն հեղինակ, ծն. Քրիստոմ 1691
թ. և մեռ. 1757 թ.: Մասնագիտությամբ եղել
է բժիշկ, բայց զբաղվել է նաև աստվածա-
բանական և կրոնա-ծիսական ուսումնասի-
րություններով, այդ պատճառով գիտական
գրականությանը հայտնի է որպես բժիշկ-ի-
մաստասեր (ιατροφιλόσοφος): Արգենտեսը ԺԸ
դ. հայ մշակութային գործիչ Գեորգ Մխլա-
յիմի հետ բարեկամական սերտ կապեր է

¹ D. Papebrochius, „De SS. decem millibus crucifixorum in monte Ararath, item de MCCCCLXXX martyribus sub rege Persarum Chosroe in Palaestina“, Acta Sanctorum, Iunii t. V, Parisiis et Romae, 1867, p. 151—166.

² Մկ. Ավգերյան, «Լիակատար վարք և վկայաբանություն սրբոց», հտ. ԺԲ, Վենետիկ, 1815, էջ 67—68:

³ Ղ. Ալիշան, «Այրարատ», Վենետիկ, 1890, էջ 474—477: Նույն, «Արշալոյս քրիստոնէութեան հայոց», Վենետիկ, 1901, էջ 70—72. Իսկ Բ տպ. Վենետիկ, 1920, էջ 71—73:

⁴ Մ. Օրմանյան (=Քենասեր), «Առաքեալներէն մինչև խուսաորի», Լոււմայ, 1904, № 5 (սեպտ.—հոկտ.), էջ 92—93:

⁵ Հ. Աճառյան, «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 87—88, § 1:

⁶ Ս. Կոզյան, «Հայոց եկեղեցին», Բելյուսթ, 1961, էջ 51—52:

* ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. „Παύλου Δρανδάκη Μεγάλη ‘Ελληνοική ‘Εγκυκλοπαίδεια“, τ. Ε', σ. 357—358.

ունեցել և իր ժամանակի հայ-հունական
հարաբերությունների մեջ գրական դեր է կա-
տարել՝ իր գրիչն անվերապահորեն շարժե-
լով հոգուտ երկու ժողովուրդների համերաշ-
խության: Հայ. թարգմանությամբ ունենք
նրա երկերից երեքը, որոնք լատինների դեմ
ուղղված հակահռոտություններ են: «Ձեռ-
նարկիկս յաղագս մկրտութեան»-ը Մելքիսե-
դեկ Բանասերի ձեռքով է թարգմանվել
1763 թ. Կ. Պոլսում, բայց նախքան այդ՝
նույն գրքի 37-րդ գլուխը, որը հայերին է
վերաբերում և որը գրքի հուն. բնագրի հրա-
տարակությունից դուրս էր մնացել հայատ-
յացների սաղրանքով, Գեորգ Մխլայիմի
շանքերով տպագրվել էր առանձին (հուն.
բնագիր), որից հետո հրատարակվել էր նաև
նրա հայ. թարգմանությունը: «Յաղագս սր-
բացուցման խորհրդոյ գոհութեան» երկը
թարգմանվել է 1762 թ., թարգմանիչն ան-
հայտ է. իսկ «Վինաբանութիւն ընդդէմ փա-
փիստայից»-ի և թարգմանիչը, և թարգմա-
նության ժամանակն անհայտ են:

* * *

1. Ձեռնարկիկս յաղագս մկրտութեան՝
կոչեցեալ Ձեռնածութիւն մուրեկոց: Շարա-
դրեալ ի բժիշկ իմաստասիրէ՝ քիւր եւսդա-
դիոս Արեւնտի մականուանեալ Քիոս կրդ-
գացոյ, աստուածային նախանձու շարժե-
ցելոյն, հաստատապէս ի սմին ապացուցեալ,
թէ անհնար է այլապէս, զհարդ և իցէ կեր-
պիւ, կատարիլ յԱստուծուստ առաքելոց
տուեալն մկրտութիւն, եթէ ոչ երիւք ընկրդ-
մամբք, ճշմարտապէս ի նոցանէ որպէս հա-
ւատալիք կաթողիկէ, առաքելական, արևե-
լական սրբունի ուղղափառ եկեղեցին Քրիս-
տոսի ընկալաւ, և մինչև ցայժմ առնէ: Իսկ
յարդիս տալիւք արտադրեցեալ հրամանաւ
ամենասրբոյ տիեզերական պատրիարքի
տեառն տեառն Կիրդի, ի Կոստանդնուպոլիս,
յամի փրկչին 1756, մարտի 1: Երևանի Պետ.
Մատ. ձեռ. № 883, էջ 3ա—73ա:

Բնագրի բուն խորագիրն է՝ «Յաղագս
խորհրդոյ, որ քստ Քրիստոսի, սրբոյ մկր-
տութեան» (սկ. «Արդարութեամբ և իրամբ
վայելէ առ ի տաքալիսիլ և զարմանալ ու-
մեք»):

Բնագրին կցված են թարգմանիչ Մելքիսեդեկ Բանասերի երեք ընդարձակ հիշատակարանները և վերջաբանը, որոնք պատմական կարևոր տեղեկություններ են պարունակում թե՛ սույն աշխատության և թե՛ հայհունական հարաբերությունների մասին։ Դրանք են՝

ա. Խօսք թարգմանողի (էջ 73ա—81ա)։

«Կատարեցաւ թարգմանութիւնս ի յառաջին տպագրութենէ յերեսուն և երկու գլուխ բաժանեալ զրգկանս հանդերձ դրամբն՝ թողլով զերկու բաժին գործոյն և տեառն գովասանութեամբ զառաջաբանութիւնն։ Բայց գերազանց իմաստասէրս մերձ ի կարիսն ի միջոյ վերջին մահճացն թողլթ իմն գրեալ ունի առ եղբօրորդին իւր (որոյ անունն Լիոնի ասեն)՝¹ և ի պատահիլն նորին Մխլաշիմ օղլու Գէորգ վարդապետին, առ նա թողեալ էր զգիրն զայն որ է այսպէս և ըստ այսմ կերպի»։

Եվ տրվում է Արգենտեսի առ Լիոնի թղթի պատճենը, որ է՝

«Յորժամ հանդերձ Աստուծով բարեճանապարհիս ի Պոլիսն, և զի պատահիցիս ընդ Արմէնին այնմիկ, որ է աստուածաբանութեան վարդապետ տեր Գէորգիոս Մխլաշիմօղլու Պոլսեցի, որ գտանի ի Գուռուշէշմէն, ի տան Գուլշի-օղլուին, և զի ինձ զնա ողջունեսցես չերմապէս, և զի ասասցես իւրն, զի ընկալայ զպատուական թողթն իւր, ի միասին հանդերձ պատասխանականան որ տպեաց յաղագս որ ըստ իւրեանց մկրտութեանն, և ինձ հաճոյացաւ ըստ բազում եղանակի, ուստի զինքն աղաչեմ զի մի՛ ինձ քինասցի, ոչ նաևս, զի ինձ շափեսցէ շրհամարողութիւն կամ անհոգութիւն զայն, որ այսքան ժամանակէ հետէ ո՛չ իւրն պատասխանեցի, որովհետև ունէի իրաւացի բանաւոր պատճառ՝ զտկարութիւնն մարմնոյ իմոյ, և յայժմ Աստուած գիտէ, թէ որքան անկարողեամբ գրեմ։ Եւս և, զի ասասցես իւրն, զի տպագրողն զշարագրութիւնն իմ, փոխեաց զոմանս, յաւել և սակաւս, բայց մանաւանդ

¹ Փակագծում եղած բառերն այս ձեռագրում չկան. դրանք կան միայն № 863 ձեռագրի լուսանցքում։

եբարձ կատարելապէս ըզ Լէ լուսանցաթուղիրն որ վասն Արմէնացն, և նմանի նանոցա որ ասէ առաքեալն զի ոչ գիտեն, ոչ թէ զինչ ասեն, և թէ յաղագս որո՞ց պնդեալն են, և այլուր նոյնն. և առ յորս, զորս ոչ տեսեալն են, մտանեն, մոլորեալք և մոլորեցուցիչք։ Չունիմ զօրութիւն զի գրեցից որչափ որ վայելէ վասն այսորիկ, այլ միայն համառօտութեամբ աստանօր զվայելեալսն առ այս նիւթ» Եւս Այստեղ նամակի հեղինակը, «նախանձօտ տպագրողի» կատարած զեղծումներից մի շարք օրինակներ բերելուց հետո, ամբողջութեամբ տալիս է տպագրից կրճատված 37-րդ գլխի բնագիրը (սկ. «Ուստի և Արմէնէն, երիւք ընկղմամբ յանուն Հօր և յՈրդոյ և Սրբոյ Հոգոյն մկրտեալք, այլոյ մկրտութեան պէտս ոչ ունին, և ինձ թուի զի և ոչ ևս օժման» Եւս), որ խոսվում է հայոց ծիսական և դավանական հարցերի մասին։

բ. Երկրորդ անգամ Խօսք թարգմանողի (էջ 81ա—84ա)։

«Ձայս գիրս ի պատահիլն եղբօրորդոյն ծայրագոյն իմաստասիրին Եւստրատիոսի առ աշխատաւոր Գէորգ վարդապետն, ի նա թողեալ էր, և Գէորգ վարդապետն զյունաբէնն ամբողջապէս տպեալ ի յՕրթագիւղն ի տպարանի Խամ Ռուպէնին, որ Յունաց տրպարան ունէր, և ցրուեաց ի մէջ Յունաց, և զձեռագիրն իմաստասիրին ետ ի պահեստ Յոնանեան տիրացու Պետրոսին, բայց հայեւար՝ այսքանս թարգմանեալ և ի Վէդիրխանն տպեալ ի տպարանի Աստուածատրին¹, որոյ զօրինակն աստ ևս եղաք, որ է ըստ մտացն, և ոչ ըստ բառին, ի լրութենէ ուժոյ

¹ Ակնարկվող հրատարակությունը հայտնի է եղել Գ. Ջարրհանայանին («Հայկական մատենագիտութիւն», Վենետիկ, 1883, էջ 186—187), որի մոտ, սակայն, հեղինակի Եւստրատիոս անձնանունը վերաբերում է Եւստրէոս։ Ահա այդ հրատարակությունը։

«Գրեմով ծայրագոյն իմաստասիրին Հռոմեաց ժամանակիս մերոյ՝ Սախրգի Բիւրգի Եւստրատիոս Արեւելքի մականունեալ բժշկիւն, ընդդէմ մկրտութեան Պաւլոսի։ Գլուխ 37, գրեալ ի նմանէ վասն Հայոց, իսկ ի բաց բողեալ ի նախանձօտ տպագրել տաղիէն»։

Գրքույկի հրատարակողը գրում է. «Ահաւասիկ ծայրագոյն փելիսոփայն ժամանակիս մերոյ՝ գիրք շա-

Թարգմանութեանն, որ և ըստ հասարակ
իմացման ժամանակիս հետեցուցանելով
զոհն թարգմանութեան, բայց ի վրիպակու-
թենէ իմեքէ փոխանակ Բան նախորդի, կամ
5 շաղկապն մոծեալ կայ ի վերջն, որ է այս-
պէս.

Թարգմանութիւն ի Միլայիմ-օղլու Գէորգ
վարդապետէ, որ է այսպէս (սկ. «Վասն որոյ
և Հայք երիւք ընկղմամբք յաւուն Հօր և
10 Որդոյ և Հոգւոյն Սրբոյ մկրտեալք, այլ որիչ
մկրտութեան հարկաւորութիւն ոչ ունին, և
ինձ երկի որ և ոչ օժման հարկաւորութիւն
ունին» են: Այստեղ տրվում է հիշյալ տպա-
գրում լույս տեսած բնագիրը՝ Գեորգ Միլա-
15 յիմի թարգմանութիւնը:

գ. Երբորդ անգամ խօսք թարգմանողի գրգոյս (էջ 84ա—89ա).

«Քաջահաւատ Եստրատիոս բժիշկ իմաս-
տասէրս, ծնեալ յամի շնորհաց հաղար վեց
20 հարիւր իննսուն և մէկ, և վախճանեալ հա-
ղար եօթն հարիւր յիսուն և եօթն» են, հե-
ղինակի կյանքի և գործունեութեան վերա-
բերյալ տեղեկութիւններ են տրվում:

Այստեղ ասվում է, որ հեղինակի այս՝
25 «Յաղագս մկրտութեան» գրքի տպագրու-
թեան աշխատողները երկու հայատաղաց հույն
արեղաներ էին, Քրիստոֆոր Ֆոկա և Միսա-
յել Մարմարացի, որոնք այդ արել էին
Կ. Պոլսի հունաց պատրիարք Կյուրեղի

րադրեալ է, վասն ցուցանելոյ որ Հայք ոչ են հերետի-
կոսք, այլ ճշմարիտ ուղղադաւանք, բարեպէս մեկնելով
զոմանս, որք առ բառս միայն ունին զտարբերութիւն
և ոչ ի միտս: Եւ աննախանձաբար՝ (որպէս և է իսկ
ճշմարիտ) ցուցեալ է զճշմարիտ գոյն սրբազնութեան
մերս մկրտութեան անուամբ սրբոյ Երրորդութեան:
Բայց դատապարտեցեալն հոգւով և մարմնով դերա-
պատրիարքն, նախորդն այժմու յաջորդի նորա բարեմտի,
ի սաղրելոյ... սուտ կրօնաւոր՝ գինետան երբեմն մու-
շոյին, և երկրորդ Նիկողայոսի դատապարտեալ սար-
կաւագի՝ ի բաց բարձեալ է ի տպեցելոյն, տեսանելով
թէ երկրորդ տպեցեալ վայրահաշութեանցն աշակերտի
ասքիթլոյն, և իւր մոլար մտացն ընդդիմանալ: Բայց և
շարադրողի գրքոյն առաջնոյ ձեռագիրն առ մեզ է, և
մեղադրեալ զիւրայինսն վասն ի բաց բառնալոյ զճըշ-
մարիտ իւրն վկայութիւն, թէպէտ և կերպիւ ինչ և նա
մեղադրելի է, վասն բաժանեալ կոշկոյ զազգս մերս:

Արգենտեսի այս 37-րդ գլխի թարգմանիչը Գեորգ
Միլայիմն էր:

(1748—1758 թթ.) Թուլլուիթյամբ. «Այս
փոքրիկ գիրքս ի Ֆանառ ի տպարանի գրգա-
վաճառ Բանաեօթին տպեալ լինէր. և ինքն
Բանաեօթն ոչ սրբագրութեանն կարող մարդ
է, և ոչ գիտուն: Եւ իմաստասէրս որ ասէ՝
5 'նախանձոտ տպագրիչն', վասն քաղաքավա-
րութեան ասէ, ապա թէ ոչ լաւ գիտացեալ է
թէ ո՞վ է սրբագրողն իւրոյ գրգոյն՝ որպէս
ազգականքն իւր ասացին մեզ, քանզի յոյժ
անէծս թուեալ է ի մէջ անկողնոյն՝ շարա-
10 գործացն աշնոցիկ, այլ ի գրելն անորիշ թո-
ղու, որովհետեւ տպագրող ասելով իմացեալ
լինի զծախսն հոգացողն, կամ հրաման
տուողն, կամ զսրբագրողն և վերակացուն,
որ երկու բաժին գովասանական առաջաբա-
15 նութիւն ևս արարեալ էր յառաջքն, զոր ոչ
թարգմանեցի, այլ միայն գրգոյն գուռն հա-
ւանելով ի միասին թարգմանեցի: Նաեւ տպա-
րանի տէրն ևս կարելի է որ իմանիցի, որ է
Բանաեօթն՝ եղբայրագիրն մեր, որ բնաւ մե-
20 ղադրութեան տեղի չունի, քանզի նա միայն
գործարանին տէրն է, ապա թէ ոչ՝ սրբա-
գրիչքն այն երկու հաբեղայքն էին, տպա-
գրողն մանաւանդ ի մեր ազգէն Սեբաստացի
Բարսեղի որդի Գաբրիէլն էր»:

Նմանապէս ասվում է, որ հիշյալ հույն
արեղաները նույն Կյուրեղ պատրիարքի հրա-
մանով «ՁԱ (81) գլխով ընդդէմ լաթինաց-
ւոցն մկրտութեան գիրք մի շարադրեցին և
զանունն եղին Սեակման խայտառակութիւն,
30 վասն թրջոյն, աղին, և սրսկման և արհամար-
հութեան սրբոյ աւագանին, և զայս տպագրե-
ցին ի տպարանի խամ Ռուպէն Հրէին որ ի
յՕրթագիւղն, զանուանսն իւրեանց ոչ ղնելով
ի նմին, և ի մէջ այն գրքոյն զրպարտութիւնս
35 ոմանս եղեալք էին վասն Հայոց»։ Իսկ
Գեորգ Միլայիմը, կարդալով այդ գիրքը,
«ի ի՞նչ թղթահամարն գտեալ էր երեք նորա-
գիւտ զրպարտութիւն» և «շարադրեալ կտոր
մի բան ընդդէմ այն երից զրպարտութեանցն,
40 և տպեաց և ցրուեաց ի ձերմակ ծովու կըղ-
զիսն, և ի յայլ երկիրս Յունաց, որոյ թարգ-
մանութիւնն է այսպէս. Զպարտութիւն ու-
րումն անաւուն հաբեղայի ընդդէմ Արմէնաց»
են:

դ. Վերջաբանութիւն քարգմանողի գրգոյս
(էջ 89ա—90ա).

«Ահա զայս կտոր գիրս հելլենական լի-
զուաւ շարադրեալ և տպեալ վեց հարիւր հատի
չափ, և ցրուեաց ի մէջ Յունացն. նաև շնոր-
հակալութեան զիր իմն գրեալ ի Սախըղ
կղզին առ իմաստասէրս այս և ծանօթացեալ
էր ընդ նմա գովելով զգիրքն նորին, բայց
հարցանելով ի նմին, թէ վասն էր զազգէս
մերմէ Հայոց ի մէջ գեղեցիկ գրգոյզ չար և
բարի իմն բնաւ չես խօսեցեալ և կամ յիշումն
ոչ բերեալ զմկրտութիւնն մեր որպէս գիտեսդ,
բայց ի մէջ գրոյն զայս տպեալ գրոյս եղեալ
էր քանի մի հատ, և վասն այն պատճառի և
նա յղեաց զայս հատուածեալ բանս աստ առ
Միլալիմ Գէորգ վարդապետն ի ձեռն եղբօր-
որդոյ իւրոյ և մինչ անկաւ ի ձեռն Գէորգ
վարդապետին, նոյն ժամայն ոչ յումեք զխոր-
հուրդն ի վեր հանելով, գնացեալ յՕրթա-
զիւղն, թանկագին վարձուք և գնովք ի տան
Հրէին, որ Յունաց տպարան ունէր ասացաք,
անդ տպեաց ամբողջ և ցրուեաց, և հայեվար
ևս այսքան թարգմանեաց, և տպել ետ զայն
ոմն ի բարեկամացն ի Վեզիր-խանին, ի տը-
պարանի Աստուածատրին: Եւ աղաչեցաք
մեք, թէ զբոլորն զայն ուղարկած գրոյն
թարգմանեա, բայց ոչ լուաւ մեզ, այլ այս-
քանս թարգմանեաց, և ոչ ամբողջապէս. և
ձեռագիրն իմաստասիրին պահի ի մօտն Յօ-
նանեան տիրացու Պետրոսին. իսկ եթէ
ոմանց սուտ երևի այս վերջին թուղթս, չէ՛
մեղադրելի: Բայց ի միշոյ միւս մեծ գրգոյն,
որ տպեալ է ի Սաքսօնիայու երկիրն, ի գա-
ւառն Լիբսիայ, ի տպարանի Ղօթլօպին յամի
տեառն 1760, կարէ ոք ի տեղեաց-տեղեաց
ժողովել նոյն գրգոյն զայս թղթոյ զոմանսն,
նաև զայլս որք ոչ գոն ի սմին անկարծելի
և անակնունելի ջատագովութիւնս զոր արա-
րեալ է զազգէս մերմէ Հայոց, և զեկեղեցա-
կան բացակատարմանց մերոց, որ ես յայժ-
մոյս լոնմ համբերութեամբ, և ոչ յիշատա-
կեմ աստանօր, այլ միայն զայս գրեմ, որ ի
թվին Քրիստոսի 1763 և ի մէջ բոլոր փե-
տրրվար ամսոյն թարգմանեցաւ գիրքս ի Մել-
քիսեղէ բանասիրէ ընդ հովանեաւ Սուրբ
Հրեշտակապետ եկեղեցոյն, որ ի մեծն Պո-

լիս, և Քրիստոսի յուսոյն մերոյ փառք յա-
ւիտեանս, ամէն»:

Երևանի Պետ. Մատենադարանը սույն
երկից ունի մի երկրորդ օրինակ ևս՝ ձեռ.
№ 863 (էջ 2ա—73ա):

2. Գիրք որ կոչի Յաղագս սրբացուցման
խորհրդոյ գոհութեան: Շարադրեալ ի Քիո-
սացի էստոռաթոս ճարտար բժիշկ իմաս-
տասիրէ: Յունաց փաղափական ոմնի: Եւ
քարգմանեցեալ ի քովն Հայոց ՌՄԺԱ,
ի մուտն փետրուարի և ի յելն ապրիլի՝ սկը-
սեալ և աւարտեալ: Ընդ հովանեաւ Սուրբ
Ստեփանոս եկեղեցոյն, և ի տան հանգու-
ցեալ Սարգիս ամիրային, որ ի Խաս գիւղն:
Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 637, էջ 3բ—
164ա:

Բնագրի բուն վերնագիրն է՝ «Եստոռա-
թոս Քիոսացի (այսինքն Սախագի) բժիշկ
իմաստասիրին Խնդիր յաղագս սրբացուց-
ման խորհրդոյ տէրունական ընթերցան,
պարգաբանեալ երկակի ճախաղասութեամբ»
(սկ. «Որովհետև սրբացուցումն տէրունական
ընթերցան, որ ունի լինել ի յուղղափառ փա-
հանայիցն, պարտական է գոլ հիմնաւո-
րեալ...»):

Ձեռագրի վերջին մասը թափված լինելով՝
156ա—164ա էջերը հետագայում (1767 թ.)
են լրացվել ուրիշի ձեռքով: Այդ մասին վեր-
ջում հիշատակագրված է. «Գրեցաւ վերջի
թերի տետրակս առ դրան սրբոյ գահոյիս և
լուսանկար աթոռոյս էջմիածնի, ի ՌՄԺԶ
թուականիս մերոյ և յամսեանն օգոստոսի»:

Նույն մատ. № 5007 ձեռագրում արտա-
գրված կա այս գրքի միայն վերնագիրը.
բնագիրը բացակայում է:

3. Վիճաբանութիւն ընդդէմ փափիստա-
յից, արարեալ Երանելոյն Եստրաթիաս (sic)
Արկէնդի կոչեցելոյ աստուածաբան և փիլի-
սոփա և հմուտ աստուածային օրինացն,
ապացոյցի և վկայութեամբ յօրինեալ ի վե-
րայ այնմ բանի քէ՝ Պարտի առ հասարակ
իրաքանչիւր ոք հաղորդել ի յեկուց տեսա-
կացն, քարգմանեալ ի յունարէնէ ի հայս:
Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 606, էջ
3ա—16բ (?):

Աշխատութիւնն սկզբից թերի է: Կան հետեւյալ մասերը. «Յօդուած վեցերորդ» (սկ. «Յղ. այնմ բէ ե՛րբ և ո՛րպէս անկան փափապաշտֆն առ այս սեղանակապուտ աղանդս, որք անարգեն զսրբազան բաժակն»), «Յօդուած եօթներորդ» (սկ. «Արդ անա այսպիսի՛ փափս և այսպիսի՛ ժողովս»), «Յօդուած ուրերորդ» (սկ. «Վայելուչ է, զի քննիցին բանս այսոքիկ սուտ ժողովոյն»), «Յօդուած իններորդ» (սկ. «Վայել է այժմ առ ի քննել և զպատեառս փափապաշտիցն»), «Յօդուած տասներորդ» (սկ. «Յետ կործանեալ լինելոյ և քննուան էլանելոյ փափապաշտութեան») և «Յօդուած մետասաներորդ» (սկ. «Համաձայնութիւն հարցն աբեւեականաց»):

ԱՐԴԱԼԻՈՆ ԿԱՏԱԿՈՂ*
(Ardalio mimus)

Վկա՝ Մաքսիմիանոս կայսրի (286—305 թթ.) ժամանակ: Հայսմաւորքներում ունենք նրա համառոտ վկայաբանութիւնը: Ձեռագրերում անունը պատահում է Արդալիոն և Արդալիոն, Արդալոն և Արդալոն ձեւերով, երբեմն նաև աղճատված՝ Արդալիոն, Արգալիոն, Ասգալիոն ևն:

1 (Տեր Իսրայելի խմբագր.).
Վկայութիւն սրբոյն Արդալիոնի կատակոլին. «Քրիստոսի մարտիրոսն Արդալիոն՝ կատակող էր և յիմարանայր առաջի Մաքսիմիանոսի կոապաշտ արեալին...», տես՝ «Յայսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 169—170:

Այլ տպ.— Վկայութիւն ևն. «Քրիստոսի մարտիրոսն...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XXI, 1928, p. 309—311.

Բնագրի ֆրնս. թարգմանութիւնը՝ „En ce jour martyre de saint Ardalon le comédien“ տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

* ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. Մ. Ավգերյան, «Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց», հտ. ԺԲ, Վենետիկ, 1815, էջ 68; G. Henschenius, „De sancto Ardalione mimo et martyre“, *Acta Sanctorum*, Aprilis t. II, Parislis, 1865, p. 213.

Այս բնագիրն աննշան փոփոխումներով մտել է նաև Գրիգոր Մերենցի Հայսմաւորքի մեջ. տես հաջորդները.

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Մարտիրոսն Քրիստոսի Արդալոն՝ կատակողն յիմար՝ առաջի Մաքսիմիանոսի ամբարիշտ արեալին...», տես՝ «Ժառ սրբոց վկայիցն» ևն («Յայսմատուրք»), Կ. Պոլիս, 1706, էջ 743—744:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Մարտիրոսն Քրիստոսի...», տես՝ «Յայսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1706 (—1708), էջ 672—673:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Մարտիրոսն Քրիստոսի...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 513—514:

2 (Անանուն խմբագր.).

Արդալիոնի՝ կատակողի. «Էր յամս Մաքսիմիանոսի արեալին՝ յոյժ սիրեցեալ յարեալէն, զի մեծածաղր խախաւոֆ պանէր զնոսա...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 177ա—177բ:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 292ա—292բ). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 203 (էջ 225բ—226բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 460բ), № 10 (էջ 420բ), № 219 (էջ 326բ), № 228 (էջ 238ա), № 695 (էջ 270ա), № 696 (էջ 169ա), № 701 (էջ 488ա), № 1035 (էջ 411բ), № 1036 (էջ 483բ), № 1037 (էջ 447բ) և № 1048 (էջ 296). Հալեպի Քառ.-մանկ. եկ. ձեռ. № 151 (էջ 698բ). Մարբուրգի WdtB. Ms. Or. Fol. 4254 (fol. 476r).

ԱՐԴԱՐԱՅՈՒԹԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ ՀԱՅՈՑ
Տես՝ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ:

ԱՐԵԳԵԿ ՅԵՐԵԿԵԼԵՑՆ (sic)
Տես՝ ՓՐԱՆԿԻՍԿԱՆ ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ:

ԱՐԵԹԱՍ ԿԵՍԵՐԵՑԻ
Տես՝ ԱՆԴՐԷԱՍ ԿԵՍԱՐԱՅԻ:

ԱՐԵԹԵՆՔ
Տես՝ ԽԱՐԵԹՆԱՆՔ:

1 Ձեռագրում՝ արգալիոնի:

ԱՐԵՒԵԼԵՍՅ ԳԻՐԲ

Թուվմա Արծրունին այս անունով հիշատակում է Մարութա նահրկերոցու «Վկայք Արևելից» վկայաբանական երկը՝ նրա հեղինակությանը թյուրիմացաբար վերագրելով Աբրահամ Խոստովանողին¹, որն այդ երկի թարգմանիչն է²:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կյուլեսերյան Բարգ. — «Եղիշէ», Վիեն-

10 նա, 1909, էջ 141—149:

Հացունի Վարգ. — «Խորհրդածությունք Եղիշէի Պատմութեան վերայ», Վենետիկ, 1896, էջ 168—170:

ԱՐԵՒԵԼԵՍՅ ՎԿԱՅԷ [ՎԿԱՅԷ ԱՐԵՒԵԼԵՍՅ]

15 Այս անունով հայտնի են 340—379 թթ. Պարսկաստանում Շապուհ Բ թագավորի հալածանքներին զոհ գնացող վկաները, որոնց գլխավոր ներկայացուցիչն է Շմավոն Բար-Սաբոյեն. նրանց վկայաբանությունները տես 20 ՄԱՐՈՒԹԱ ՆՓՐԿԵՐՏՅԻ անվան տակ: Վկայաբանական գրականության մեջ հաճախ Արևելեան վկաներ անունով են հիշատակվում նաև 168 թ. Մարկոս Ավրելիոս և Լուկիոս Վերոս կայսրերի հարուցած հալածանքների ժամանակ Փոքր Ասիայում նահատակվածները, որոնց գլխավորն էր Զմյուռնիայի եպս. Պողիկարպոսը, տես՝ ՊՈՂԻԿԱՐՊՈՍ ԶՄԻՐՈՆԱՅԻ:

ԱՐԵՒԵԼԵՍՅ ԳԻՐԲ

30 Այժմ անծանոթ պատմական երկ, որ զարում Մեսրոպ Վայոց-ձորեցին իբր աղբյուր օգտագործել է իր «Յաղագս զարմից սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի և պատմութիւն սրբոյն ներսիսի Հայոց հայրապետի» աշխատությունը գրելիս, ինչպես կարդում ենք նրա հիշատակարանում. «Ի նժՁ թուականին հայոց (=967 թ.) ... ծաղկաքաղ արարի զգիրքս զայս Ի Հայոց մնացորդաց յԱրևելից գրոց, զյաղթութիւն և զվատթա-

րութիւն թագաւորացն Հայոց և Վրաց, և զառաքինութիւն և զսքանչելիս հայրապետաց տոհմից սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, և զտեսիլ և զկտակ սրբոյն ներսեսի, և զքաջութիւն և զյաղթութիւն արիական ազգին Մամիկոնէից: ... Եւ արդ՝ զայս հանեալ յԱրևելից գրոց ի Հայոց մնացորդացն պատմութեանց, և ետու որդիացելոյ իմոյ սուրբ աւագանին ծննդեամբն՝ Վահանայ Մամիկոնենոյ. ի գեղն որ կոչի Վարժի»¹:

10

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կյուլեսերյան Բարգ. — «Եղիշէ», Վիեն-
նա, 1909, էջ 144—149:

Հացունի Վարգ. — «Խորհրդածությունք Եղիշէի Պատմութեան վերայ», Վենետիկ, 1896, էջ 168—170:

ԱՐԵՒԵԼԵՍՅ

Տես՝ ԵՐԵՄԻԱ ԱՐԵՒԵԼԵՍԻ:
ԽԱԶԱՏՈՒՐ ՇՈՌՈՒԹԵՅԻ:
ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐԵՒԵԼԵՍԻ:
ԿԻՐԱԿՈՍ ԱՐԵՒԵԼԵՍԻ:
ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆԶԱԿԵՅԻ:
ՀԱՄԱՄ ԱՐԵՒԵԼԵՍԻ:
ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ:
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒԹՈՒՆՋԻ:
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱՐԿԱՒԱԳ:
ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՒԵԼԵՍԻ:

20

25

ԱՐԶՈՒՆԻ

Տես՝ ՂՈՒԼ ԱՐԶՈՒՆԻ:

ԱՐԶՈՒՄԵՅԻ

Տես՝ ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ ԱՐԶՐ.:
ՄՈՎՍԷՍ ԱՐԶՐՈՒՄԵՅԻ:
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐԶՐՈՒՄԵՅԻ:
ՏԱՏՈՒՐ ԱՐԶՐՈՒՄԵՅԻ:

30

ԱՐԷՍ [ԱՐԷՍՍ] ԵԳԻՊՏԱՅԻ

Տես՝ ՊՐՈՄՈՍ ԵԳԻՊՏԱՅԻ:

35

ԱՐԹԵՖԻՈՍ

Տես՝ ԱՐՏԵՓԻՈՍ:

¹ «Թուվմայի վարդապետի Արծրունոյ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Պետերբուրգ, 1887, էջ 65:

² Զմմտ. աստ, հտ. Ա, էջ 109—110:

¹ Տես՝ Սոփեբ Հայկական, հտ. 2, Վենետիկ, 1853, էջ 138—139:

ԱՐԹԻՆ ԱՆՆԵՅԻ

ԺԸ դ. հայ աշուղ, որի մասին կենսագրական տեղեկություններ չունենք: Կարծվում է, որ Ակնեցի էր:

1. (Անխորագիր) «Ամէն առտու կ'ելլաս սէհրան, | Ես կու լինիմ քեզի հէյրան...», տես՝ Տ. Պալյան (հրատ.), «Հայ աշուղներ», հտ. Ա, Զմյուռնիա, 1911, էջ 267:

3 տուն: Վերջում՝ «Աշուղ Արթին սէտիտ-նէր տողան, | Մալիկս տամ քեզի արմաղան» են:

2. Նազլու դիլբար. «Նազլու դիլբար, Եկուր Լենեմ իխտիլաթ, | Արի դու բէքաֆա մի՛ տուր ինձ ջաֆա...», տես՝ Գ. Թարվերդյան (հրատ.), «Հայ աշուղներ», Երևան, 1937, էջ 30:

Այլ տպ.— Նազլու դիլբար. «Նազլու դիլբար...», տես՝ Հ. Սահակյան, «Հայ աշուղներ XVII—XVIII դդ.», Երևան, 1961, էջ 370:

5 տուն: Մանոթագր.՝ էջ 427:

3 տուն:

ԱՐԹԻՆ (ՏԷՐ) ԿՈՒՏԻՆԱՅԻ

Հայ տաղասաց: Բուն անունով՝ Տէր Յարութին: Ապրել է ԺԸ դ. առաջին կեսում: Եղել է Կուտինայի Ս. Աստվածածին եկեղեցու պաշտոնյաներից: Հեղինակ է երեք տաղերի, որոնցով նկարագրել է 1720 թ. հուլիսի 26-ին Կուտինայում տեղի ունեցած մեծ հեղեղը, որից, ինչպես ասում է ինքը, «յաւելի քան զհարիւր շինուածք քանդեցան»: Հատկապես նկարագրում է Ս. Աստվածածին եկեղեցու հիմնահատակ քանդման և նույն թրվականին նաև վերաշինման պարագաները: Տես՝ Առնակ, «Կուտինահայ տաղասացներ», 35 Բազմավէպ, 1923, էջ 171—172 և 230—231:

ԱՐԹՈՒՐ

Ջեռագրերում պատահում են տաղեր, որոնց տների սկզբնատառերը կապում են՝ Արթուն, որը պարզապես թարգմանություն է Գրիգոր անվան: Հունական Γρηγόριος (Գրիգոր) անունը նշանակում է «արթուն»:

Ժագում է Վրդգորէա («արթուն մնալ», «հսկել») բայից¹: Արթուն սկզբնատառերը կրող մի շարք տաղեր տեսնել ԳՐԻԳՈՐ ՇԻՐՈՒԱՆՅԻ և ԳՐԻԳՈՐ ՕՇԱԿԱՆՅԻ անունների տակ: Բացառված չէ, որ եղած լինեն նաև նույն սկզբնատառերն օգտագործող ուրիշ Գրիգորներ, ինչպես և ուղղակի Արթուն անունով հեղինակներ:

ԱՐԹՈՒՐ

Տես՝ ՅՈՒՌԵՆԻԱՆ (Ռիբարդ):

ԱՐԻԱԴՆԱ կամ ԱՐԷԱԴՆԱ* (Ariadne, Areadne)

Վկայուհի՝ Ադրիանոս կայսրի օրով, մոտ 130 թ., Փոյուգիայի Պրյումնեսոս քաղաքում: Հայսմավուրքներում ունենք նրա վկայաբանության հայ. թարգմանությունը: Բնագրի ձեռագիր օրինակներում անունը պատահում է նաև Արիադոն, Արիադոնա, Արիոդոնա, Արեդոնիա, Արիադուլա և այլ ձևերով:

1 (Տեր-Իսրայելի խմբագր.).

Վկայութիւն սրբունոյն Արէադոնայ, զոր Մարիամ կոչեն. «Ի ժամանակս Ադրիանոսի և Անտոնինեայ ամբարիշտ թագաւորացն՝ էր Արիադոնա աղախին առն կոապաշտի որոյ անուն էր Տերտեղոս...», տես՝ «Յայսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 153:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն սրբունոյն Արիադոնեայ, որ Մարիամ անուանի. «Ի ժամանակս...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. VI, 1911, p. 249—251.

¹ Հ. Աճառյան, «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 519:

* ՕՃԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. J. Stillingus «De S. Ariadne martyre Prymnesiae in Phrygia Salutari; ex Martyrologio Romano et Fastis Graecis», *Acta Sanctorum*, Septembris t. V, Parisiis, 1868, p. 469.— P. Franchi de' Cavalieri, «I martiri di S. Teodoro e di S. Ariadne» (Studi e Testi, 6), Roma, 1901, p. 89—119: «La leggenda di S. Ariadne». — Idem, «Note agiografiche» (Studi e Testi, 8), Roma, 1902 p. 3—21: «Ancora del martirio di S. Ariadne». ՄԿ. Ավգերյան, «Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց», հտ. ԺԲ, Վենետիկ, 1815, էջ 68—69,

Բնագրի Ֆրնս. թարգմանությունը՝ „En ce jour martyre de sainte Ariadne, qui s'appelle Marie“ տեսնել անգլ. նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

5 Սույն բնագիրը շնչին փոփոխություններով մտել է նաև Գրիգոր Մերենցի Հայսմավորքի մեջ. տես՝

Այլ տպ.— Վկայաբանություն սրբուհոյն Արիադոնայ. «Ի ժամանակս...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն» ևն (Յայսմատուրք), Կ. Պոլիս, 1706, էջ 108—109:

Այլ տպ.— Վկայաբանություն ևն. «Ի ժամանակս...», տես՝ «Յայսմատուր որ քստ պատշաճի ատուր իւրում կարգի» ևն, Կ. Պոլիս, 1706 (—1708), էջ 99—100:

15 Այլ տպ.— Վկայաբանություն ևն. «Ի ժամանակս...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 78—79:

2 Սնանուն խմբագր.).

20 Արիադոնայ աղախնոյն. «Էր սուրբս աղախին առն կոպաշտի, որոյ անուն էր Տերտուլի...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 33ա—33բ:

☒ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 43բ—44ա) ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 83ա), № 10 (էջ 51ա), № 219 (էջ 21ա), № 437 (էջ 78ա), № 695 (էջ 54բ), № 701 (էջ 76բ), № 1035 (էջ 64ա), № 1048 (էջ 27ա) ևն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms.

30 Or. 4787 (fol. 67v).

Համտ. հուն. ընդարձակ վկայաբանությունը՝ „Μαρτύριον τῆς ἁγίας Ἀριάνης“ հետևյալ հրատ. մեջ. P. Franchi de' Cavalieri, „I martirij di S. Teodoto e di S. Ariadne“, Roma, 1901, p. 123—133. Համտ. նաև հուն. ուրիշ խմբագրություն պատկանող երկու հասակատորներ՝ Idem, „Note agiografiche“, Roma, 1902, p. 9—21.

ԱՐԻՄԱՆՈՍ ԴԵՏԵԻՈՐ

40 Տես՝ Փիլիսոփայական ֆոնդաշի:

ԱՐԻԹՄԵՏԻԿԱ

(Arithmetica)

Թվաբանական անտիպ գրքագիրք: Հեղինակն՝ անհայտ: Ձեռագրում, որը ժԸ դ. զբր-
45 չուիցուն է, գրքի խորագիրն է «Արիմաթի-

կայ», որն աղավաղմամբ գալիս է հունա-լատինական արիթմետիկայ («թվաբանություն») բառից, սակայն ներքին տվյալներից երևում է, որ թարգմանական գործ չէ, այլ ուղղակի հայ. շարագրված: Լեզուն դրաբար է, բայց զգալի տարրեր է պարունակում նոր-ջուղայի բարբառից: Ձեռագիրը նախկինում սեփականություն է եղել Աբգար Հովհաննիսյանի:

* * *

Արիմաթիկայ այսինքն Համարողական 10 արհեստ. «Հրց. Զի՞նչ է համարողությունն: Պտ. համարողությունն է արհեստ պատու-կան աննախանձ և յամենից դիւր ուսանելի, բազմաց շահաւէտ և յոյժ գովելի ի հնոց և ի նորոց իմաստասիրաց համարողական ար- 15 հեստատուրաց...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2950, էջ 3ա—82բ:

Ձեռագրում բնագիրը թերի է. թերթեր են թափվել ձեռագրի վերջից: Այժմ կա միայն «Գիրք առաջին համարողական, որ ասի քա- 20 ղաբական»-ը՝ իր Ա-Դ մասերով:

Դասագրքի «Յաղագս թուելոյ» գլխում հեղինակը, «Դասեալ» թվերի մասին խոսե-լիս, թվեր կարդալու որպէս օրինակ՝ բերում է «Թիւ փրկչին 1738» (էջ 4ա), ժամանակա- 25 կան մի տվյալ, որը եթե գրքի շարագրմանը չի վերաբերում, ապա գոնե ցույց է տալիս նրա ընդօրինակման ժամանակը:

Գրքի հեղինակության հայկ. լինելու մասին կան բազմաթիվ տվյալներ, որոնցից նը- 30 շենք մի քանիսը.

1. Վերոհիշյալ «Յաղագս թուելոյ» գլխում «դասեալ» թվերի աճման աղյուսակներից մեկը կազմված է հայկ. այբբենական թվա- 35 նշաններով (էջ 5ա):

2. Նույն գլխի վերջում քսնվում է հայ աշակերտի համար շարագրված հետևյալ հորդորական չափածոն (էջ 5բ).

Մատունք անուանիմ քստ չափոյս, զի եմ
համարիւ տասըն տառ,
Շարեալ զուգիմ, հարցստանամ, հազարիցս
հազար ի միտ առ.

1 Յ. Ն. Ֆինկ, «Յուդակ տիխոնցի Աբգար Յովհաննիսյանի հայերեն ձեռագրերի», Լալպոկ, 1903, էջ 204:

Եթէ ուսցիս զիս կանոնիս՝ արտափայլի
միտքդ պայծառ,
3 3անհունս մի՝ խրնդրեւ ելանել, զի մի՝
լրքցիս մանուկ կայտառ:

3. «Յաղագս հաւաքման, այսինքն է բար-
դիւոյ» գլխում, գումարման աղյուսակի տակ,
գտնում ենք հայ աշակերտի համար շարա-
դրված հետեւյալ շափածոն (էջ 6ա).

Մինն ընդ երկուս՝ լինի յերեք, չորս ընդ
հրնկի՝ ինն անուանի,

վեց ընդ եօթնի՝ երեքասան, որպէս
ըզվերդ տեսանի.

2 2միտք սրեա՝ դու ի վերայ աղիսականն
յեսանի,

15 Կրթեա՛ց, կրթեա՛ց, մանուկ ուշիմ, զի
մի՝ արժանացի[ս] գանի:

4. Աղյուսակների տակ գրված բացա-
տրականներն սկսվում են «2մուտ աղիսա-
կիս այսպէս արա» բառերով (էջ 5բ, 12ա):

20 Այս ձևը գալիս է հայ, տոմարական գրակա-
նությունից, ուր աղյուսակների բացատրու-
թյունները միշտ սկսվում են այդ բառերով:
Դասագրքի հեղինակն, ըստ երևույթին, միա-
ժամանակ եղել է տոմարագետ:

25 5. Թվաբանական խնդիրները հիմնակա-
նում կապված են արեւելահայ առևտրական
միջավայրի հետ: Օգտագործված գրամա-
կան, կշռական, շափական և ապրանքային
տերմիները մեծ մասամբ պարսկական են,
30 երբեմն նաև թուրքական. բուման, դիան,
դուրուշ, ըստիլ, շաղա, շանի դիդր, Թավրի-
զի դիդր. գազ, շավզ, նոթ (կտոր, կտորե-
ղեն) ևն:

6. Կան թվաբանական շատ խնդիրներ,
35 որոնք կապված են արեւելյան և հայկական
միջավայրի հետ, ինչպես է, օրինակ, հետե-
ւալը (էջ 79ա).

«Ժամանակաւ ի Ստամբուլ երեք աղդ այրք
լեղանային ի բաղանիսն, այսինքն է՝ քրիս-
40 տոնեայք, հրէայք և մահմետականք. և էին
համարիւր 20 այրք. և ետուն զվարձս բա-
ղանեաց կէս կէս փող, քրիստոնեայքն՝ մի
մի փող, և հրէայքն՝ երեք երեք փող» ևն:

Հայկ. թվաբանական դասագրքերի հա-
մար շատ սովորական այս խնդրի մի տար-
բերակը կարելի է տեսնել Կոստանդ Զուղա-

յեցու «Դոտն համարողական արհեստին»
երկում (խնդիր 110):

Այս հանգամանքները ցույց են տալիս,
որ «Արիֆմաթիֆայ»-ի հեղինակը հայ է:

2 2Ձեռագրում սույն դասագրքին հաջորդում
է տարբեր ձեռքով գրված և տարբեր հեղի-
նակի պատկանող անխորագիր մի ուրիշ երկ
(էջ 83ա—96բ), որը երկրաչափության,
հոանկյունաչափության և ծավալաչափու-
թյան (ստերեոմետրիա) դասեր է պարունա-
10 կում:

ԱՐԻՓԵՆԵՆ

Տես՝ 3ՈՎԶԱՆՆԷՍ ԱՐԻՄԱՆԵԱՆ:

ԱՐԻՆԱՐՔՈՍ

Տես՝ ԻՐԵՆԱՐՔՈՍ:

ԱՐԻՈՍ ԱՂԵՔԱՆԴՐԱՏԻ

Ե Ի

ԱՐԻՈՍԵՎԵՆՈՒԹԻՆ

Հայ մատենագրության մեջ Արիոսի և
Արիոսականության վերաբերյալ նյութեր կան
20 թե՛ վիճաբանական բնույթի, ինչպես է, օրի-
նակ, Աթանաս Աղեքսանդրացու և Արիոսի
անունով հայտնի «Ընդդիմասացութիւն»-ը,
և թե՛, մանավանդ, պատմական և քննադա-
տական բնույթի, ինչպես են նախասի տիե-
25 ղերական ժողովի պատմության աղբյուրնե-
րը, Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք Հարցմանց»-ը
ևն: Ավելորդ ենք համարում մի առ մի նշել
նման նյութերը. այդպիսիներ կարելի է տես-
նել ԱՂԱՆԴՆԵՐ՝ և ԱՍՏՈՒԱԾԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԻ
30 ԴԱՒԱՆԱՐԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՆ՝² հոդ-
վածներում:

ԱՐԻՈՍ ԵԳԻՊՏԱՆԻ ՎԵՏ

Տես՝ ՆԻԿԱՆԴՐՈՍ ԵԳԻՊՏԱՆԻ:

ԱՐԻՍՊԵՆԵՏԻ

Տես՝ ԴԻՈՆԵՍԻՈՍ ԱՐԻՍՊԵՆԵՏԻ:

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԱԹՈՌԱԿԱԼ

էջմիածնի կթղ. (1464—1474 թթ.)³: Նը-
րանից հայտնի է մի կոնդակ, առաքված «Ի

¹ Տես՝ աստ, հտ. Ա, էջ 530—540:

² Տես՝ աստ, հտ. Բ, էջ 216—308:

³ Որպես կթղ.՝ առաջին անգամ հիշատակվում է
1464 թ., իսկ վերջին անգամ՝ 1474 թ. ըստ երևույթին

յաստուածաբան մայրաքաղաքը Լով կոչեցեալ, ի Սեչուլն, ի Կամենեցն, ի Սերաթն, ի Պոթիշան, Մանքէրմանն, ի Պէլզան», որով հայտնում է, թե «նստաք յաթոռս սուրբ էջմիածնիս, ի յուղղել և ի կարգաւորել զկարգ և զկրօնս Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ» և թե «եկն և խաչատուր վարդապետն ի հնազանդութիւն սուրբ աթոռոյս, և մեք մեծ սիրով և պատուով ընկալաք զդա ըստ տէրունական հրամանին և երբ առ մեզ զթուղթն ինքնակալ թագաւորին Գագեմիրին, և Լովի տանուտերացդ և զԿամենեցիդ. և մեք միաբանութեամբ վարդապետացս և եպիսկոպոսացս՝ ձեռնադրեցաք և օրհնեցաք զդա եպիսկոպոս մայրաքաղաքիդ Իլովի աթոռոյն և իւր ամենայն բոլոր վիճակին»։ Տես՝ Ղ. Ալիշան, «Կամենից», Վենետիկ, 1896, էջ 225—227։ Կոնդակը, վերջից թերի լինելու հետեւանքով, թվական չունի, բայց անտարակույս 1464 թվականից է։ Խաչատուր եպս.ը Լեհաստան թեմի առաջնորդն էր, որ ընտրվել էր 1461 թ.¹ և, ըստ սույն կոնդակի, զնացել էր հնազանդություն հայտնելու էջմիածնի կթղ.ին։ Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռագրերից (Բայրընի սենյակ)։

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Ճառլսոն Հր.— «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 282, ՏՃ 34։

Խաչիկյան Լ. Ս.— «Ժեղարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Բ, Երևան, 1958, էջ 467։ Նույնի՝ մասն Գ, Երևան, 1967, էջ 567։

Ոսկյան Համ.— «Վասպուրական—Վանի վանքերը», մասն Բ, Վիեննա, 1942, էջ 589։

Չամչյան Միք.— «Պատմութիւն Հայոց», հտ. Գ, Վիեննա, 1786, էջ 503—506։

նույն 1474 թ. էլ մահացել է, որովհետև այդ թվականին նրա հաջորդ Սարգիս Աջատարը Վարդան Վանեցի գրչի կողմից հիշատակվում է որպես «նորընծայ կաթողիկոս», հմտ. Լ. Ս. Խաչիկյան, «Ժեղարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Բ, էջ 217, 365 և 366։

¹ «Ստեփանոսի Ռոշբայ ժամանակագրութիւն կամ Տարեկանը եկեղեցականը», Վիեննա, 1964, էջ 158։

Օրմանյան Մարգ.— «Ազգայնական», հտ. Բ, Կ. Պոլիս, 1914, ՏՃ 1500—1503։ Նույնի՝ Բ տպ., հտ. Բ, Բեյրութ, 1960, ՏՃ 1500—1503։

ԵՐԻՍՏԵԿԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Ժեղարի արեւելահայ նամակագիր, ինքնությունն անհայտ։ Ունի մի նամակ՝ ուղղված Հոռմի «Սրբազան Ժողովին» (Պրոպագանդային), գրված 1685 թ. սեպտեմբերի 5-ին կամ 6-ին։ Այս նամակը, որ Պրոպագանդայի դիվանում է գտնվում, հրատարակվել է Հար. Քյուրտյանի կողմից, «Հետաքրքրական վաւերացումներ», Բազմալիկ, 1963, էջ 122—125։ Նամակագիրը Պրոպագանդային առաջարկում է «չորս ազգ լեզուով գրքեր շինել և հաւատոյ բանն ծանուցանել, որ ամէնքն կարենան ուսանիլ զնոյն հեղատութեամբ և դիրութեամբ, այսինքն հայերէն, թուրքերէն, պարսկերէն և արապերէն»։ Ապա ներկայացնում է Օսմանյան Կայսրության մեջ ապրող հայերի, թուրքմենների և եզդիների ապստամբության մի ծրագիր՝ կապված արտաքին օժանդակության հետ, իր ղեկավարութեամբ։ Հայտնում է, որ թուրքմեններն ու եզդիները համակրանքով են տրամադրված հայերի հանդեպ և «ինձ խօսք են տուել, որ ես ձեզ ծանուցանեմ, և թէ դուք խօսքն լսեք՝ մին մեծ ուժ կանեմք ի վերայ թուրքին, նոքա ամէնքն մեր կողմն կանխին և մեզ կօգնեն և զթուրքն շուտով կուջարդեն Աստուծով»։ գտնում է, որ պետք է անհասպաղ կազմակերպվի հայկ. շարժումը թուրքերի դեմ՝ «քանի որ այն թուրքմեններն և էզդիտի ազգերն չեն ուսահատել մեզնից»։ Նամակագիրը մինչև այդ գտնվել էր Չինու մաշինում (Հեռավոր Արևելք)։

ԵՐԻՍՏԵԿԷՍ ԼԵՍՏԻՎԵՐՑԻ [ԼԵՍՏԻՎԵՐՑԻ]

Ժեղարի հայ պատմագիր, որի մասին կենսագրական տեղեկություններ չունենք։ Ծնված է համարվել Լաստիվերտ անունով և, որի տեղն անծանոթ է։ Արիստակեսի մականունը մինչև այժմ ընդունված է եղել որպես Լաստիվերտի՝ թե՛ նրա Պատ-

մության հրատարակություններում, թե՛ սպառնական գրականություն մեջ, բայց վերջին հետազոտությունների համաձայն պիտի լինի Լաստիվերցի, ինչպես ցույց են տալիս Պատմության հնագույն ձեռագրերը և մատենագրական տվյալները: Հետաքրքիր է այս անվան մասին Մատթեոս Ուռհայեցու բերած զուգորդությունը՝ «Սայլահանն և կամ Լաստիվերցին», ըստ որի՝ համեմատվող երկու անունները լրիվ կշռում են իրար՝ «Սայլ [ի վեր]հան» և «Լաստ ի վեր [հան]»: Հավանաբար, մատենագրի անունն սկզբնապես եղել է Լաստիվերացի, որը, ա և տ տառերի շփոթմամբ, դարձել է Լաստիվերցի. այս հավանականության հիմք պետք է համարել գրաբարի այն օրենքը, որի համաձայն -ցի վերջածանցը, առանց ա և կամ ե հոգակապի, չէր կարող ուղղակի կցվել ածանցվող բառին:

Ար. Լաստիվերցին գրի է առել իր ժամանակի՝ 988—1071 թվականների ղեպերը՝ 25 գլուխների մեջ: Նա տալիս է Բագրատունյաց թագավորության անկման և սելջուկյան արշավանքների սկզբնավորության պատմությունը, նկարագրում է Հայաստանի Անի մայրաքաղաքի, Արծն, Կարս և այլ քաղաքների ու վայրերի ավերումը և առհասարակ Հայաստանի թշվառ դրությունն այդ շրջանում՝ հայրենասիրական ջերմ շնչով ու հետորակա կենդանի ոճով, բայց ողբերգական մռայլ շեշտով: Ար. Լաստիվերցու պատմական սույն աշխատությունը, գրական արվեստով շարադրված, բողոքի մի հուշարձան է Հայաստանի օտար նվաճողների դեմ:

«Ազգը օտարածնաց օտարացուցին զմեզ ի բնակութենէ մերմէ» գրում է նա պատմության նախերգանքում և ամբողջ աշխատության մեջ ցույց է տալիս օտարի տիրապետության վարհուրելի հետևանքները: Իսկ հիշատակարանում նա դարձյալ ասում է. «Եւ ոչ ոք ի նոցանէ բարեմիտ եղև առ մեզ, թէ պէտ և բաղում ամօք բնակեցան առ մեզ. ոչ արգելաւ սրամտութիւն նոցա որպէս իժի, և ոչ եղև յագումն ազահութեան նոցա իբրև հրոյ. զի ամենայն խորհուրդք նոցա որ վասն մեր, ի չարութեան են, և բանք նոցա լի նեն-

գութեամբ: Վասն զի ամենայն առաւօտու նորագոյն սկիզբն շարեաց առնէին. զի այն էր խորհուրդ նոցա ամենեցուն՝ մաշել և սպառել զմեզ իբրև զհնացեալ ձորձս, և բռնալ զյիշատակս մեր ի միջոյ իւրեանց, զի բնաւ մի՝ հայեսցին և տեսցեն զմեզ կենդանիս, այլ եղիցին գերեզմանք մեր անհետ ի ներքոյ ոտից նոցա»: Քաղաքական դեպքերի կասկածներով Ար. Լաստիվերցին սպառնական տեղեկություններ է տալիս նաև հարևան երկրների (Վրաստան, Միջագետք ևն) և մանավանդ Բյուզանդական Կայսրության մասին: Հայաստանի ներքին դեպքերի մասին ևս արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում նա, իսկ հատկապես թոնդրակյան աղանդավորների շարժմանը նվիրում է երկու ընդարձակ գլուխներ (ԻԲ և ԻԳ): Ար. Լաստիվերցու Պատմության ձեռագրերի ամենահին օրինակը գտնվում է Երևանի Պետ. Մատենադարանում: Ար. Լաստիվերցու անունով ստորև նշում ենք նաև երկու ճառեր: Հեղինակի անունն ու մականունը Պատմության ձեռագրերում և մատենագրական աղբյուրներում պատահում են այսպիսի տարբերակներով ու աղավաղումներով. Արիստակէս, Ռստակէս, Ըստակէս, Ըաստակէս, Յրստակէս, Ըստկէս. Լաստիվերցի, Լաստիվերացի, Լաստիվերցի, Լաստիվերացի, Լաստիվարացի, Լաստիվարեցի, Լաստիվարացի և Լաստիվերոյ կամ «Լաստ ի վերոյ»:

* * *

Ա.—ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. տպ. Վենետիկ, 1844 թ.

Պատմութիւն Արիստակէայ վարդապետի Լաստիվերցոյ: Ի Վենետիկ, ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, յամի 1844—ՌՄԴԳ:

[Ը]+124 էջ (շարվ. 17.6×9.1 սմ): Սկզբում ունի հրատարակչի «Զեկուցումն»-ը, էջ Ա—Բ, և «Ցանկ գլխոց», էջ Գ: Լաստիվերցու Պատմությունն սկսվում է «Նախերգանք»-ով, էջ 1—2, որին հաջորդում է բուն Պատմության բնագիրը, էջ 3—120, հետևյալ խորագրով. «Պատմութիւն Արիստակէայ վարդապետի Լաստիվերցոյ վասն անցիցն

անցելոց ի յայլասեմն ազգաց ուր շուրջ զմեօք եմ»: Վերջում՝ «Ցանկ անուանց», էջ 121—124:

Հրատարակչի «Զեկուցումն»-ը խոսում է տպագրության համար օգտագործված ձեռագիր օրինակների մասին. «Ի բազմութեան օրինակացն էին ի ձեռս մեր օրինակք շորք անթուականք նօտրագիրք, գործք՝ որպէս յայտնի ցուցանի յեղանակէ դարձուածոյ գրչացն, ի վերջ ութնամեանորդ դարուն գրեալք, և կամ ի սկիզբն առաջիկայ իննետասներորդիս: Եւ յաւուրս տպագրութեան հաս ի ձեռս մեր միւս ալ ձեռագիր գրեալ ի թուին 1825, յոյժ նուազ զանազանեալ յայլոցն՝ մասնկամբք և տառիւք ևեթ»:

Այլ տպ. վեներիկ, 1901 թ.

Պատմութիւն Արիստակեայ վարդապետի Լաստիվերտոյ: Երկրորդ տպագրութիւն: Ի վեներիկ, ի տպարանի Մրբոյն Ղազարու, յամի 1901 — ՌՅԾ:

144 էջ (շարվ. 17.4×9.1 սմ): Արտատպ. նախորդ հրատարակութիւնից: Բացակայում է միայն «Ցանկ գլխոց»-ը:

Այլ տպ. Թիֆլիս, 1912 թ.

Պատմութիւն Արիստակեայ վարդապետի Լաստիվերտոյ: Թիֆլիս, էլէկտրատպ. օր. ն. Աղանեանի, 1912: (Ղուկասյան մատենադարան, 2):

[2]+Բ+191 էջ: Արտատպ. նմանապես Ա. հրատարակութիւնից:

Այլ տպ. Երևան, 1963 թ.

Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտոյ: Աշխատասիրութեամբ՝ Կ. Ն. Յուզբաշյանի: Երևան, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Հրատարակչություն, 1963: (Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների Սովետին առնթեր Մաշտոցի անվան Հին Զեռագրերի Ինստիտուտ — «Մատենադարան»):

160 էջ (շարվ. 21.6×12.6 սմ): Սկզբում ունի հրատարակողի «Առաջաբան»-ը, էջ 5—17: Լաստիվերտու Պատմութիւն բնագիրը գրավում է 21—145 էջերը՝ հետևյալ խորագրով. «Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտոյ վարդապետի վասն անցիցն անցե-

լոց ի յայլասեմն ազգաց ուր շուրջ զմեօք եմ»: Բնագրի սկզբի մասը, որը նախորդ հրատարակութիւններում անջատված էր «Նախերգանք» վերնագրով, այստեղ մուծված է Ա. զլխի մեջ և միաձուլվել է նրա հետ: Վերջում՝ «Արիստակես Լաստիվերտոյ. Մատենագիտութիւն (կազմեց՝ Հ. Ս. Անասյան)», էջ 149—153, և «Անձնանունների ցանկ» ու «Տեղանունների և էթնիկական անունների ցանկ», էջ 154—158:

Հրատարակութիւնը կատարվել է Երևանի Պետ. Մատ. ինը ձեռ. օրինակների հիման վրա և Լենինգրադի Ասիայի ժողովուրդների Ինստիտուտի B—66 (Բրոսելի ժողովածուի) օրինակի օգտագործմամբ: Հաշվի են առնվել նաև վեներիկյան Ա. տպագրութիւնը և նրա տարրնթերցվածները:

ԳՐԱՆՈՍՏՈՒԹՅՈՒՆ. Հ. Քյուրաշյան, Բազմալեզ, 1963, էջ 59—60: — Բ. Ե., Византийский Временник, т. XXV, 1964, стр. 274.

Բովանդակութիւն (ըստ վերջին հրատարակութիւնի).

Ա. Անցք ընդ աշխարհս Հայոց:

Բ. Յաղագս թագաւորութեան Հայոց:

Գ. Թէ ո՛րպէս թագաւորն երկրորդ անգամ դարձ անկ ի վերայ աշխարհին Տայոց, յորում պարտեցան դօրքն վեռիացոց:

Դ. Վասն վերջին պատերազմին որ ի Շղվայ:

Ե. Թագաւորութիւն Կոստանդեայ:

Զ. Թէ ո՛րպէս թագաւորեաց Ռոմանոսն:

Է. Առումն Ուռայն բաղաբին:

Ը. Մահ Ռոմանոսի:

Թ. Թագաւորութիւն Միխայիլին:

Ժ. Թագաւորութիւն Կոստանդեայ, որդւոյ Թէոդոսի, որ կոչի Մոնոմախ:

ԺԱ. Յաղագս կոտորածին որ եղև ի գաւառն Բասենոյ և ի լեւոն որ կոչի Սմբատայ:

ԺԲ. Վասն Արծինն անողորմ կոտորածին:

ԺԳ. Յաղագս մեծ պատերազմին որ եղև ի դաշտին Բասենոյ, յորում պարտեցան Հոռոմը:

ԺԴ. Թէ ո՛րչափ եղև հայրապետին Պետրոսի մնալ ի Կոստանդնուպոլիս, կամ ո՛րպէս դարձն:

ԺԵ. Թէ ո՛րպէս անհնարին հարաւ բաղաբն չըդիացեալ, որ կոչի Կարս:

ԺԶ. Վասն զալոյն սուլտանայ:

ԺԷ. Կատարած թագաւորութեանն Մոնոմախին:

ԺԸ. Թագաւորութիւն Թէոդոսին որ թարգմանի Աստուածատուր:

ԺԹ. Վասն աւերանաց երկրին Միջագետաց և որ ինչ ի նմա բաղաբք, և անչափ կոտորածին:

Ի. Թագաւորութիւն Կոմիանոսի:

ԻԱ. Կործանումն Մելիտոնոյ շահաստան քաղաքի:
ԻԲ. Վասն շար աղանդին թոնդրակեցոց որ երե-

ւեցաւ ի գաւառն Հարքայ և զբազումս խռովեաց:

ԻԳ. Թէ ո՞րպէս և ի Մանանադոյ սահմանն բոր-

բոքեցաւ հրդեհ՝ մոլորութեանն, ասելի է:

ԻԴ. Վասն տիեզերահռչակ քաղաքին Անտոյ խոշ-

խողմանն սրով:

ԻԵ. Յաղագս թագաւորին Յունաց, որ ի թագաւ-

որէն Պարսից ձերբակալ եղև:

Բան յիշատակարանի նոյն գրոցս:

Երևանի Պետ. Մատենադարանում Ար.

Լաստիվերցոյ Պատմութիւնից կան ինը ձե-

ռագիր օրինակներ, որոնց հնագույնն է

№ 2865-ը՝ «Պատմութիւն Ընաստակիս (sic)

Լաստիվերցոյ վարդապետի վասն անցիցն

անցելոց ի յայաստե ազգաց որ շուրջ գմեւ

են անց ընդ աշխարհս Հայոց» (էջ 242բ—

311բ), ԺԳ/ԺԴ դարից: Մյուսները ԺԷ դարի

և ավելի ուշ ժամանակների ընդօրինակու-

թիւններ են. № 1482՝ խոր. նույն (էջ 90ա—

111ա), № 4584՝ խոր. նույն (էջ 59բ—74ա),

№ 3070՝ «Պատմ. Ընստ.ի Լաստիվերցոյ

վրդ.ի» ևն (էջ 159ա—225բ), № 3502՝

«Պատմ. Ընստ.ի լաստ ի վերոյ վրդ.ի» ևն

(էջ 355ա—442բ), № 6457՝ «Պատմ. Հայոց

Մեծաց. արարեալ Ընստ.ի Լաստիվերցոյ»

ևն (էջ 1ա—148բ) № 2796՝ «Պատմ.

Արիստ.ի վրդ.ի Լաստիվերցոյ» ևն (էջ

1ա—70բ), № 1895՝ «Պատմագիր՝ Արիստ.ի

Լաստիվերցոյ» ևն (էջ 1ա—71ա) և

№ 3160՝ «Պատմ. Ընտոկիսի (sic) Լաստիվե-

րոյ վրդ.ի» ևն (էջ 222ա—276ա): Սրանցից՝

№ 6457-ը թեև ԺԹ՝ դարի ընդօրինակութիւն

է, բայց դալիս է մի շատ ավելի հին օրինա-

կից. նրա անվանաթերթում՝ պատմութեան

վերնագրին հաջորդում են հետևյալ տողերը.

«Գաղափարեաց ի հին ձեռագրէ գրեցելոյ ի

թվին Հայոց ՈկԳ (=1214 թ.) զայս պատ-

մութիւն ի վայելս անձին իւրոյ Յովհաննէս

Յարութիւնեան երգեկեանց: Հին ձեռագիրն

գտաւ յայրին Չառնէրի, պահաւանի կայից

վահագն ի 1827 ամի: Ի Հաղբատ, 1840,

ի վահս Մերոյ Նշանի»: Տես նաև Վիեննայի

Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 114 «... Արիստ.ի վրդ.ի

Լաստիվերցոյ» ևն (էջ 1—177), № 827՝

խոր. նույն (էջ 3ա—72բ), № 1076՝ խոր.

նույն (էջ 3ա—85բ), № 288՝ «... Արիստ.

վրդ.ի Լաստիվերցոյ» ևն (էջ 3ա—66ա),

№ 306՝ խոր. նույն (էջ 1ա—70բ), № 623՝

«...Արիստ. վրդ.ի Լաստիվերցոյ» (էջ

110ա—155բ), № 551՝ անխոր (էջ 4ա—

128բ). Երուսաղեմի Հայոց. Մատ. ձեռ.

№ 341՝ «...Յրոստ.ի Լաստիվերցոյ» ևն (էջ

591ա—723ա). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm.

224: «... Արիստ. վրդ.ի Լաստիվերցոյ» ևն:

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հայերեն աշխարհաբար թարգմ. Մ. 10
Տեր-Պետրոսյանցի.

Արիստակէս Լաստիվերցի վարդապետի

Հայոց պատմութիւնը: Թարգմանեց Մինաս

Բահանայ Տէր-Պետրոսյանց: Աղեքսանդրա-

պոլ, տպարան Աբրահամ Մ. Մալխասեանցի, 15

1893:

Չ+236 էջ (շարվ. 14.5×8.6 սմ): Սկզբ-

բում ունի թարգմանչի կողմից առաջաբան,

իսկ վերջում՝ ծանոթագրութիւններ, անուն-

ների ցանկ և գլուխների ցանկ: Թարգմանվել

է վենետիկյան 1844 թ. հրատարակութիւն-

ներից:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Կոշ, Նոր-Դար, 25 և 27

օգոստ. 1894 թ. (№ 141 և № 142). այստեղից

արտատպ. Արարատ, 1894, էջ 342—347.—Գ. Վանցյան, 25

Մուրե, 1894, էջ 438—439 (№ 3):

2. Հայերեն աշխարհաբար թարգմ. Վաղ-

գեն Գևորգյանի.

Արիստակէս վարդապետ Լաստիվերցոյ

Պատմութիւնը՝ մեր շրջապատի այլացեղ ազ-

գների կողմից կատարված անցուդարձերի

մասին: Թարգմ. Վ. Գևորգյան: Երևան, «Հա-

յաստան», 1968:

ԺՉ+136 էջ (շարվ. 18.5×12 սմ): Սկզբ-

բում՝ առաջաբան (Գ. Մ. Մանուկյանի). վեր-

ջում՝ ծանոթագրութիւններ (Գ. Մ. Մանուկ-

յանի), անվանացանկ և գլուխների ցանկ:

Թարգմանութեան համար նկատի են առնվել

Պատմութեան բնագրի նախորդ հրատարա-

կութիւնները և ձեռագրական տվյալները:

Այլ տպ.— Արիստակէս Լաստիվերցի:

Պատմութիւն: Թարգմանութիւնը՝ Վ. Ա. Գե-

վորգյանի: Երևան, «Հայաստան» հրատա-

րակչութիւն, 1971: (Հայ մատենագիրներ):

XIV+156 էջ (շարվ. 16×9.5 սմ): Սկզբ-

բում՝ առաջաբան (Գ. Մ. Մանուկյանի), որ

ասվում է, որ «Պատմության աշխարհաբար ներկա թարգմանությունը կատարված է վենետիկյան 1844 թ. և երևանյան 1968 թ. հրատարակությունների հիման վրա. առանձին հատվածներ ձեռագրվել են ձեռագրերի համեմատությամբ, տեղ-տեղ բնագրին տրվել է նոր մեկնաբանում՝ հաշվի առնելով նորակա ուսումնասիրությունները»։ Վերջում՝ ծանոթագրություններ (Գ. Մ. Մանուկյանի), անվանացանկ և գլուխների ցանկ։

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Անահիտ Պարսամյան, Հայրենիքի Չայն, 1972, 5 հոկտեմբեր, № 27 (363), էջ 7։

3. Ֆրանսերեն թարգմ. է. Պրյուդոմի.

„Histoire d'Arménie, comprenant la fin du royaume d'Ani et le commencement de l'invasion des Seldjoukides, par Arisdaguès de Lasdiverd; traduite pour la première fois de l'arménien sur l'édition des RR PP. Mèkhitaristes de Saint-Lazare et accompagnée de notes, par M. Evariste Prud'homme. Paris, Benjamin Duprat, 1864.

148 էջ (շարվ. 18.2×9.7 սմ)։ Սկզբում ունի թարգմանչի կողմից առաջաբան (Préface)։ Թարգմանությունը կատարվել է հայ բնագրի վենետիկյան 1844 թ. հրատարակությունից, որոշ կրճատումներով։ Արտատպ. է հետևյալ պարբերականից. *Revue de l'Orient, de l'Algérie et des Colonies*, Paris, 1863, t. XV, p. 341—370; t. XVI, p. 41—59, 158—184, 268—286, 289—318; 1864, t. XVII, p. 3—33.

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Երևակ, 1865, № № 73—76։

4. Ֆրանսերեն թարգմ. Մ. Կանարի և Հակ Պերպերյանի.

Aristakès de Lastivert. Récit des malheurs de la nation arménienne. Traduction française avec introduction et commentaire par Marius Canard et Haïg Berbérian, d'après l'édition et la traduction russe de Karen Yuzbachian, Bruxelles, Éditions de Byzantion, 1973. (Bibliothèque de Byzantion, 5).

XLV+148 էջ (շարվ. 18.7×10.3 սմ)։ Սկզբում առաջաբան (Avant-propos),

առաջաբանության ցուցակ (Translittération), մատենագիտություն (Bibliographie essentielle) և ներածություն (Introduction: Aristakès de Lastivert et son oeuvre historique). Վերջում՝ անվանացանկ (Index) և նյութերի ցանկ (Table des matières).

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Գ. Վ. Արզարյան, Պատմա-բանասիրական Հանդես, 1974, № 4, էջ 225—230։

5. Իտալերեն թարգմ. Կ. Ն. Յուզբաշյանի.

Повествование вардапет Аристакеса Ластивертци. Перевод с древнеармянского, вступительная статья, комментарий и приложения К. Н. Юзбашяна, Москва, 1968. (Памятники письменности Востока, XV. Издательство „Наука“. Главная редакция Восточной Литературы).

194 էջ (շարվ. 18.5×11 սմ)։ Սկզբում՝ թարգմանչի ներածությունը (Արիստակես Լաստիվերտցի և նրա պատմական լուրերը), իսկ վերջում՝ ծանոթագրություններ, ցուցակ թարգմանության ընթացքում օգտագործված գրականության, ցանկեր և ամփոփում անգլ. լեզվով։ Թարգմանությունը կատարվել է բրնագրի 1963 թ. հրատարակությունից՝ ողբական հատվածների և Աստվածաշնչի վկայությունների որոշ կրճատումներով։

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Գ. Մ. Մանուկյան, Բանբեր Երևանի Համալսարանի, 1970, № 3, էջ 236—241։

6. Վրացերեն թարգմ. Ե. Վ. Յազարեիշվիլու.

არისტაკეს ლასტივერტეცი. ისტორია. ქართული თარგმანი გამოკვლევით, კომენტარებითა და საძიებლებით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა, თბილისი, გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1974, (საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია — საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების კომისია)¹. 216 էջ (շარվ. 18×10.3 სმ)։

¹ Անվանաթերթի հայ. թարգմանությունը. [Արիստակես Լաստիվերտցի (sic)։ Պատմություն։ Վրացերեն թարգմանությունն ուսումնասիրությամբ, ծանոթագրություններով և ցանկերով հրատարակեց՝ Ե. Յազարեիշվիլին։ Թբիլիսի, Հրատարակչություն «Մեცნიერება», 1974։ (Վրաց. ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիա—Վրաստանի մասին գիտություն ունեցող օտար աղբյուրների հանձնաժողով)]։

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. П. М. Мурадян, „Грузинский перевод 'Повествования' Аристакеса Ластигерши“, Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների (2002 Գիտութ. Ակադ.), 1975, № 2, էջ 108—112:

□ Պատմությունն է, Թ, ԺԲ և ԻՍ գլուխների ֆրես. մասնակի կամ լրիվ թարգմ. տես՝ É. Dulaurier, „Recherches sur la chronologie arménienne technique et historique“, Paris, 1859, p. 286—288, 290—295. — ԻԲ և ԻԳ գլուխների առաջ. լրիվ թարգմ. տես՝ F. C. Conybeare, „The Key of Truth; a manual of the Paulician church of Armenia“, Oxford, 1898, p. 131—140.

Բ.—ԱՅԼ ԵՐԿԵՐ

1. Լաստիվերցոյն՝ Մեկնութիւնը բնութագրած[ոց]. «Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ծնաւ ի սուրբ կուսէն, զի զննացեալ արարած[f]ս վերստին նորոգեցէ...», Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. 303 (=Նախկին Suppl Arm. 106), fol. 6^v—9^v.

Ձեռագիրը ԺԳ դ. ընդօրինակություն է՝ ԺԹ դ. օրինակներ են վեներտիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 294՝ խոր. նույն (էջ 21ա—26բ) և № 310՝ «Լաստիվերցոյն...» (էջ 14ա—21ա): Հմմտ. նաև Անկյուրիայի Կարմիր վանքի ձեռ. № 65 (էջ 170ա):

2. Արիստակէս վարդապետի ասացեալ՝ Ի նոր կիրակէն. «Նոր է տօնս և չհնաղ՝ որք ի սմա են խորհուրդք: Նոր՝ վասն զի նորոյ արարածոց է սկիզբ և զանցեալն հնացուցանէ...» (Հրատ. Գ. Մ. Մանուկյան), էջ մի ամիս (ամս.), 1969, № 7—8, էջ 68—75:

Հրատարակության համար օգտագործվել են երուսաղեմի Հայոց Մատ. № 413 ձեռագիրը (էջ 582ա—588բ)², որը ԺԳ դ. գրչություն է համարվում, և Երևանի Պետ. Մատ. № 2715 (էջ 6ա—8բ), № 8032 (էջ 67ա—71բ), № 2551 (էջ 135ա—147ա), № 6681 (էջ 58ա—61ա), № 8914 (էջ 17ա—20բ) ձեռագրերը, որոնք ԺԹ դ. ընդօրինակություններ են:

¹ Երևանի Պետ. Մատենադարանն ունի այս ձեռագրի ժապավենը (Ձեռագրատան ժապավենների բաժին, № 67):

² Պետ. Մատենադարանն ունի այս ձեռագրի ժապավենը (Ձեռագրատան ժապավենների բաժին, № 413):

Տես նաև վեներտիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 236 (էջ 97բ—109ա), որը ԺԳ/ԺԴ դդ. գրչություն է, և վեներտիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 136 (էջ 96բ—102ա), որը ԺԲ դ. ընդօրինակություն է:

Գ.—ԱՐ. ԼԱՍՏԻՎԵՐՅՈՒ ՄԱՍԻՆ (Մատենագրական նյութեր)

1. «Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն ժամանակագրական», Պետերբուրգ, 1867, էջ 37 և 72:

2. «Մատթէոս Ուռհայեցի. ժամանակագրութիւն», Վաղարշապատ, 1898, էջ 179:

3. «Կիրակոս Գանձակեցի. Պատմութիւն Հայոց», Երևան, 1961, էջ 7—8:

4. «Մխիթարայ Անեցոյ Պատմութիւն», Պետերբուրգ, 1879, էջ 15:

5. «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիմեցոյ», Վաղարշապատ, 1896, էջ 621:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբեղյան Ա. — «Ազգագրութիւնը Հայոց մէջ է—ԺԲ դարերան», Հայրենիք (ամս.), Թ տարի № 10 (130), 1933 թ. օգոստոս, էջ 132—133:

Աբեղյան Մ. — «Հայոց հին գրականութեան պատմություն», գիրք Բ, Երևան, 1946, էջ 32—43:

Ալիբեկ Ղ. — «Հայագատում», Վեներտիկ, 1901, մասն Ա, էջ 91:

Անադյան Հր. — «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 279—280:

Անասյան Հ. Ս. — «Հայկական մատենագիտություն», հտ. Ա, Երևան, 1959, էջ XLIX, L—LIV.

Անասյան Հ. Ս. — «Արիստակէս Լաստիվերցի. Մատենագիտություն», հետևյալ հրատ. մեջ. «Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերցոյ», Երևան, 1963, էջ 149—153:

Առաքելյան Առ. — «Հայ ժողովրդի մտավոր մշակութի զարգացման պատմություն (I դ. մ. թ. ա.—XIV դ.)», հա. Ա, Երևան, 1959, էջ 464—465:

Գապպեցեցու Գ. — «Հայ ողբերգաներ. Արիստակէս Լաստիվերտցի», Տ ա ճ ա ր, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 105—108 և 133—135 (Գ տարի № 7 և № 9):

Դուրյան Եղ. — «Պատմութիւն հայ մատենագրութեան ի վաղ ժամանակաց մինչև մեր օրերն», Կ. Պոլիս, 1885, էջ 47—48:

Դուրյան Եղ. — «Պատմութիւն հայ մատենագրութեան», Երուսաղեմ, 1933, էջ 186—187:

Զամինյան Ա.բ. — «Հայ գրականութեան պատմութիւն», մասն II, Նոր-Նախիջհան, 1914, էջ 164—165:

Զամինյան Ա.բ. — «Պատմութիւն Հայոց հին գրականութեան», Բ տպ., Բելլուրթ, տպարան «Յոյս», 1941, էջ 149—151:

Զարեհանալյան Գար. — «Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն», Գ տպ., Վենետիկ, 1897, էջ 592—595:— Նույնի՝ Գ. տպ., Վենետիկ, 1932, էջ 592—595:

Էփրեկյան Ս. — «Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան», հտ. Բ, Վենետիկ, 1907, էջ 90 («Լաստիվերտ»):

Հաբուսյունյան Հ. Ս. — «Հայաստանը IX—XI դարերում», Երևան, 1959, էջ 324—326:

Ղազիկյան Արս. — «Հայկական նոր մատենագիտութիւն», հտ. Ա, Վենետիկ, 1909, էջ 237—239:

Մանանդյան Հ. Հ. — «Հայաստանի պատմութիւնը թուրք-թաթարական արշաւանքների շրջանում» (ապսիտիպ), Երևան, 1922, էջ 103:

Մանուկյան Գ. Մ. — «Բանասիրական ճշգրտումներ», Պ ա տ մ ա - բ ա ն ա ս ի ր ա - կ ա ն Հ ա ն դ ե ս, 1967, № 1 (36), էջ 134—137:

Մանուկյան Գ. Մ. — «Արիստակէս Լաստիվերտցու Պատմութեան հայրենասիրական ոգին», Ա ս ա յ ի ր ա ն ա լ ա ն Գ ի տ ա լ ա ն Ա շ ի ս ա ն ու թ յ ու լ լ ի ն ե թ ի Ժ ո ղ ո վ ա ծ ու (հրատ. Խ. Արովյանի անվ. Հայկ. Մանկավրժ. Ինստ-ի), № 2, 1967, էջ 3—19:

Մանուկյան Գ. Մ. — «Արիստակէս վարդապետի ասացեալ՝ Ի Նոր Կիւրակէն՝ ճառը», Գ ի տ ա լ ա ն Ա շ ի ս ա ն ու թ յ ու լ լ ի ն ե թ (հրատ. Խ. Արովյանի անվ. Հայկ.

Մանկ. Ինստ-ի), հայ գրակ. բաժին, № 1, 1968, էջ 377—387:

Մանուկյան Գ. Մ. — «Զեռագիր մի հիշատակարանի նոր մեկնարանում», անդ, էջ 389—392:

Մանուկյան Գ. Մ. — «Բանասիրական պրպտումներ», Ե Ր ի տ ա ս ա թ դ Գ ի տ ա շ - խ ա տ ո ղ (հրատ. Երևանի Պետ. Համալս-ի), 1968, № 7, էջ 195—202:

Ռուս. ամփոփումը՝ Г. М. Манукян, 10 «Филологические разыскания» (էջ 202—203):

Մանուկյան Գ. Մ. — «Լաստիվերցուն՝ Մեկնութիւն ընթերցողածոց», էջ մի ա - ծ ի ն (ամս.), 1969, № 5, էջ 36—43:

Մանուկյան Գ. Մ. — «Արիստակէս Լաստիվերցին ճառագիր. Արիստակէս վարդապետի ասացեալ՝ Ի Նոր Կիւրակէն», անդ, 1969, № 7—8, էջ 67—75:

Մանուկյան Գ. Մ. — «Արիստակէս Լաստիվերցի (Բանասիրական քննութիւն)», (Անտիպ, թեկնածուական աշխատութիւն, Երևան, 1970 թ.):

Մկրյան Մկ. — «Հայ գրականութիւն» (գառազիրք միջն. դպր. VIII դասարանի համար), Երևան, 1959, էջ 48—49:

Մուրադյանց Մելք. — «Պատմութիւն Հայաստանեայց առաքելական սուրբ եկեղեցւոյ», Երուսաղեմ, 1872, էջ 424—426:

Յուզբաշյան Կ. Ն. — «Արիստակէս Լաստիվերտցու Պատմութեան մեկ տարբերակը վաճքի մասին. Վոանգք՝ և ոչ Փոսնկք», տես՝ Բ ա ն բ ե թ Մ ա տ ե ն ա ղ ա ր ա ն ի, Երևան, № 4. 1958, էջ 77—82:

Յուզբաշյան Կ. Ն. — «Դիմիկները Արիստակէս Լաստիվերտցու Պատմութեան մեջ», Բ ա ն բ ե թ Մ ա տ ե ն ա ղ ա ր ա ն ի, Երևան, № 5, 1960, էջ 307—311:

Նորայր Ն. Բյուզանգացի — «Հայկական բառաքննութիւն», Կ. Պոլիս, 1880, էջ 88:

Նորայր Ն. Բյուզանգացի — [Արիստակէս Լաստիվերտցու մասին], Հ ա ն դ ե ս Ա մ ս օ թ ե ա յ, 1909, էջ 220—221:

Շումպֆ Գ. և Զարեհանալյան Գար. — «Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի և մատենագրութեան յԱրեւմուտ», Վենետիկ, 1895, էջ 233 և 269:

[ՄԵԼԻԲԱՆՔ-ՔԵԼԻ Ա. — «Հայ հին գրականության պատմություն», Թբիլիսի, 1941, էջ 111—112]:

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԽԱՐԲԵՐՈՒՄՆԻ

Ժէ դարի տաղերգու-մատենագիր, խաբերդի նղեզ գլուղից, սրդի՝ Կիրակոս քհ. և թոս՝ իրարըշայի: Աշակերտել է Մարտիրոս Շնքեցուն, որից վարդապետական գավաղան է ստացել 1618 թ.: Հեղինակ է մի քանի սլաւոնական ոտանավորների, որոնք, որքան հայտնի է մեզ, գրված են 1624—1634 թվականների միջև: Դրանք պատմության համար շատ արժեքավոր աղբյուրներ են: Ար. խաբերդեցին հիշատակվում է որպես «ուսեալ և հմուտ Հին և Նոր Կտակարանաց», որով և իր ժամանակի հայտնի մարդկանցից էր ոչ միայն կրոնական հոետորության ասպարեղում, այլև եկեղեցական գրականության: Նա 1625 թվականին աշխարհի կատարածի մասին շարադրել է մեկնաբանական արձակ մի աշխատություն, որը կրում է «Վասն անգլիաեկ աւուրն և ժամուն» խորագիրը: Ար. խաբերդեցին գրելն է Երևանի Պետ. Մատ. № 2039 ձեռագիր Տոնապատճառի, որի վերջում ունի հիշատակարան, գրված՝ 1624 թ. (էջ 321ա). իսկ 1628 թ. նրա պատվերով ընդօրինակված մի Հայր-Մաշտոց այժմ գտնվում է Լոնդոնում¹, Brit. Mus. Ms. Add. 23, 900.

* * *

Ա. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԱՂԵՐ

1. Ուսանաւոր ասացեալ Արիստակէս վարդապետի. «Եկայք եղբայրք ամենեքեան, | Պատմեմ ձեզ բան յոյժ ողբական, | Աշխարհ ամէն վրդովեցան, | Յորժամ սպաննաւ սուրբան Օսման...». տես՝ Մ. Կ. Զուլալյան, «Զալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ (XVI—XVII դարեր)», Երևան, 1966, էջ 236—238:

¹Հմմտ. F. C. Conybeare, „A Catalogue“, p. 72—76.

Հրատարակվել է Երևանի Պետ. Մատ. № 2039 ձեռագրից (էջ 321բ—322ա): Մենք բնագրի վերոհիշյալ սկզբնատողը ձեռագրից ենք բերել և ոչ թե տպագրից, որովհետև վերջինում վրիպումներ կան:

Պատմում է Աբաղա փաշայի աստամբուլյան մասին՝ վերոհիշյալ սկզբնավորությունից հետո՝ «ի վերջին ժամանակիս, | Եւ հայկազեան մեծ տումարիս, | Հազարերորդ եւթանասնիս, | Եւ երրորդի յաւելորդիս (= 1624 թ.): | Մէկ մեծ իշխան մի յայտնեցաւ | Ապաղա տնուն կոչեցաւ» ևն: Վերջում՝ «Արիստակէսըս խաբերդցի | Զայս սակաւ բաներս ասացի, | Զիրք ժամանակիս պատմեցի, | Նեղութիւն մեր ձեզ ծանուցի» ևն:

2. Ուսանաւոր և ներբողեան ասացեալ Արիստակէս վարդապետի խաբերդցու վասն օրհնեալ Բաղափն Յեղեսիոյ որ է ի Միջագետս Ասորոց. «Ծառայ Քրիստոսի Յիսուսի | Արիստակէս խրնդորդ բանի. | Օրհնութեան զիրքս զրեցի, | Մայրաբաղափն Ուռնայի: | Հոմեռական տաղի չափի | Մեծն Եղեսիա օրհնեցի...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1771, էջ 327բ—330բ:

Հիշվում են Ուռնայի խոջաները ևն:

3. Ուսանաւոր ասացեալ Արիստակէս վարդապետի վասն ծոպատկին Հոռոմոց որ Յոյն կոչին. «Արիստակէս խրնդորդ բանի. | Եւ որ տեղեաւ եմ խաբերքցի, | Եւ ի գեղջէն եմ եղեցցի...», անդ, էջ 330բ—335ա:

Ծոպատկի պատմականն է, գրված 1634 թ.:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 3488 (էջ 155բ—170ա). Երուսաղեմի Հայոց Մատ. ձեռ. № 205 (էջ 895):

Բ. ՄԵԿՆՈՂԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

Թօխաթցի¹ Պաղտասարի հարցմունք ումեմն վասն անգիտելի աւուրն և ժամուն, [գոր] ոչ ոք գիտէ՝ ոչ հրեշտակ յերկինս և ոչ Որդի, բայց Հայր միայն, ըստ տէրունական հրամանին: Պատասխանի Արիստակէս վարդապետի. «Զոր ինչ գիտէ Հայր, զնոյն գիտէ և Որդի և Հոգի, վասն նույնութեան

¹ Զեռագրում՝ քախաթցի:

բնութեանն և աստուծութեան: Բայց ծածկեաց յառաքելոցն ասելով...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3680, էջ 146ա—160ա:

Վերջում ունի ոտանավոր հիշատակարան. «Արիստակէսըս Խարբերդցի | Զբաներս յանձնէ ոչ գրեցի, | Այլ ի գրրոց ժողովեցի, | Զայս տետրակս օրինակեցի: | Մատթէոսեան քաղուածէն, | Հարցմանց գրրոց տասն հատորէն, | Կաթողիկեաց սուրբ մեկնիչէն, | Յոհաննու աւետարանչէն: | Եւթանասնից թրականէն, | Որ Ծընընդոց գրոցն առեալ են, | Դարագըլուքըն վրկայեն, | Որ նահապետքն և նախնիքն են» ևն (էջ 160ա—161ա):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Անառնիկ Հր. — «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երեան, 1942, էջ 284, ՏՏ 48—49:

Թորգոմյան Վահր. (հրատ.) — «Երեմիա Զէլէպիի Քէօմիւրճեան Ստամպոլոյ պատմութիւն», Վիեննա, 1913—1932, էջ 325, 343—344, 452—453 և 502:

Սրվանճյանց Գար. — «Թորոս Աղբար», մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 484:

Տաւյան Հակ. — «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանցի Վիեննա», Վիեննա, 1895, էջ 1032 (№ 565 ձեռագրի քովանդակութիւնը):

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ՀԱՄԱԴԱՆԵՑԻ

Ժէ դ. քերական: Կազմել է մի բառարան՝ բաժանված վեց մասերի, որոնց մեջ բառերը խմբավորված են միայն ըստ վանկերի քանակի՝ այբբենական կարգով: Աշխատութիւնը խորագիր չունի, բայց, ելնելով նրա բրնույթից, կարելի է այն անվանել «Վանկային բառարան»: Սահմանված լինելով գրագիտութիւն սովորողների համար վանկատման վարժութիւններին օժանդակելու՝ այս բառարանը գերազանցապես ունի մանկավարժական մեթոդական նշանակութիւն՝ ուսուցողական գործնական եղանակով:

* * *

[Վանկային բառարան] Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2301, էջ 167բ—172բ:

Բովանդակութիւն.

Առաջնորդ աստիճան բառից, որք լինին ի միոյ վանդէ. Այբ, ազգ, ախտ, ալն ևն.

Երկրորդ աստիճան բառից, որք լինին ի յերկուց վանդից. Աբբա, Արկար, Աբդան, Աբէլ ևն.

Երրորդ աստիճան բառից, որք լինին ի յերեց վանդից. Աբգիու, Աբենէր, Աբիուդ, Աբրահամ ևն.

Չորրորդ աստիճան բառից, որք լինին ի չորից վանդից. Աբենեզէր, Աբիմէլիք, Աբիսողոմ, Աբիսթար ևն.

Հինգերորդ աստիճան բառից, որք լինին ի հնգից վանդից. Արտասուեղաբար, բիրապատկօրէն, գերազուարճական, դատաւորական, երկրաչափական ևն.

Վեցերորդ աստիճան բառից, որք լինին ի վեցից վանդից. Աստեղաբաշխական, գերադրականաբար, դատողականաբար, երեակայութիւն, զօրաւորագունեղ ևն.

Վերջում կա հետեւյալ հիշատակագրութիւնը. «Այս նորեկ մանկանց ուսո՛ւ և զեղկելի Արիստակէս քերէս յիշեալ» (էջ 172բ):

Բնագիրը, որ 1699 թ. ընդօրինակութիւն է, հեղինակի ինքնագիրն է: Այս նույն ձեռագրում նա ընդօրինակել է նաև Սիմեոն Զուղայեցու «Յաղագս տրամաբանութեան» երկը (էջ 77ա—167ա), որի վերջում ունի հետեւյալ հիշատակարանը. «Փառք...: Վերջ եղև Տրամաբանութիւնս արարեալ ի Սիմէոն վարդապետէ Զուղայեցույ քաջ բարունապետէ. գրեցաւ ձեռամբ Արիստակէս իրիցէ Համատանցույ, որ անուամբս եմ և ոչ գործով, ի թուահաշութեան փրկչին՝ ՌՈՂԹ 1699, ի թուականութեանս Հայոց՝ ՌՃԽԸ 1148. ի հայրապետութեան տեառն նահապետի որ ի սուրբ էջմիածին, և լյառաջնորդութեան նահանգացս՝ Յովհաննէս սրբազան վարդապետիս Ղազվիլիսեցույ, և լյիշխանութեան Ռուստամ խանիս» (էջ 167ա):

Իսկ ձեռագրի վերջում, բառարանի վերջահիշյալ հիշատակագրութիւնից հետո, նույնպես գրում է. «Վերջ եղև Տրամաբանութիւնս թվն. փրկչին ՌՈՂԹ, իսկ հայոց թվն. ՌՃԽԸ, սեպտեմբերի առաջի օրն. ձեռամբ Արիստակէս իրիցիս գրեցաւ» (էջ 172բ):

Զամչյան Միք. — «Պատմություն Հայոց» հտ. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 15: Նույնը՝ հտ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 948—949 և 984—988:

Պեսիկյան Ա. Ս. — «Խորք հոգւոյն ազգիս հայոց: Արիւնտակէս Լաստիվերացի—տառապանք», Հայաստ. Կոնգրեսի, 1938, էջ 488—491 (ԼՐ տարի № 21):

Պետրոսյան Հով. — «Հայ հին և միջնադարյան գրականության համառոտ բիրկոգրաֆիա (V—XIX դար)», Երևան, 1941, էջ 98—99:

Պողոսյան Ս. Պ. — «Գլուղացիների հորատացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX—XIII դարերում», Երևան, 1956, էջ 38—40:

Պողոսյան Ս. Պ. — «Հայաստանը XIII—XVIII դարերում», Երևան, 1960, էջ 184:

Տաշչյան Հակ. — «Մատենագրական մանր ուսումնասիրություններ», մասն Բ, Վիեննա, 1961, էջ 129—130:

Տիրալ վարդապետ — «Հայոց գրականության» (անտիպ), Երևանի Պետ. Մատենադարան, Տիրալ վարդապետի գիւման, թղթ. 123, վալ. 2դ, էջ 74բ—75բ («Արիւնտակէս Լաստիվերացի»):

Փափազյան Վրք. — «Պատմություն հայոց գրականության» (բանահիւստիական պատմություն), սկզբից մինչև մեր օրերը», Երևան, 1907, էջ 190—193:— Այլ տպ. թիֆլիս, 1910, էջ 156—160:

Քիպարյան Կյուրեղ — «Պատմություն հայ գրականության», մասն Ա, հտ. Ա, Վենետիկ, 1944, էջ 254—256:

Օգանյան Գագիկ — «Պատմություն հայ լեզուի և բանահիւստիական», Մարզվան, 1913, էջ 210—211:

Օրմանյան Մալ. — «Ազգապատում», հտ. Ա, Կ. Պոլիս, 1912, § 875:— Նույնի Բ տպ., հտ. Ա, մասն Ա, Բեյրութ, 1959, § 875:

(Խմբական հեղինակություն) — «Հայ ժողովրդի պատմություն» (Զեռնարկ միջն, դպր. համար), մասն Ա, Երևան, 1956, էջ 257:

Март Н. Я. — «Сборники притч Вардана», ч. I, С.-Петербург, 1899, стр. 406—407.

Назарянц Ст. — «Беглый взгляд на историю гайканской литературы до конца

XVIII столетия». Казань. 1844, стр. 35—36.

Худабашев Алекс. — «Обозрение Армени в географическом, историческом и литературном отношениях», Петербург, 1859, стр. 452.

Чобанян Арш. — «Древне-армянская литература», հտ. Կալ գրքում. «Братская помощь пострадавшим в Турции армянам», Москва, 1897, стр. 573.—2е изд. Москва, 1898, стр. 489.

Юзбашян К. Н. — «'Варяги' и 'прония' в сочинении Аристакеза Ластивертци», *Византийский Временник*, Москва, том XVI, 1959, стр. 14—28.

Юзбашян К. Н. — «Дейлемиты в 'Повествовании' Аристакеза Ластивертци», *Палестинский Сборник*, Москва—Ленинград, вып. 7 (70), 1962, стр. 146—151.

Canard M. — «Les Deilémites dans l'Histoire d'Aristakès de Lastivert», *Revue des Études Arméniennes*, nouv. série, t. III, 1966, p. 466—469.

Mohl Jules — «Vingt-sept ans d'histoire des études orientales», t. II, Paris, 1880, p. 649.

Neumann C. F. — «Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur», Leipzig, 1836, S. 142—144.

Neumann C. F. — «Beiträge zur armenischen Literatur», I Lief., München, 1849, S. 16—29.

Raffi Aram — «An Eleventh-Century Analogy», *Ararat*, London, vol. V, № 57, April 1918, p. 394—399.

Somal P. S. — «Quadro della storia letteraria di Armenia», Venezia, 1829, p. 74.

Tchobanian A. — «L'Arménie, son histoire, sa littérature, son rôle en Orient», Paris, Société du Mercure de France, 1897, p. 61.

Thorossian H. — «Histoire de la littérature arménienne, des origines jusqu'à nos jours», Paris, 1951, p. 127—129.

მელიქსეთ-ბეგი ლ. — «ძველი სომხური ლიტერატურის ისტორია (სახელმძღვანელო უმაღლესი სკოლისათვის)», თბილისი, 1941, გვ. 111—112.

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ՀՈՆՏՈՐ

Հայտնի է նաև Ար. Գրիշ, Ար. Քերական, Ար. Քերթոզ անունով: ԺԲ դ. քերականագետ, ծննդով Մեծ Հայքից էր, բայց գործել է Կիլիկիայում: Սկեռա վանքում աշակերտել է Գրիգոր Սկեռացուն (Լամբրոնացի) և նրա թեկադրությամբ գրել է հայերենի ուղղագրության կանոնների տեսությանը նվիրված իր կարևոր երկը՝ «Վերլուծութիւնք բացերևապէս բազմազան բառից և բայից», որը հայտնի է նաև «Արուեստ գրչութեան» կամ «Խրատ գրչութեան» անունով: Այս երկից, որը ուղղագրության կայունացման գործում խոշոր դեր կատարեց, ԺԳ դ. օգտվել է Գեորգ Սկեռացին (Լամբրոնացի)՝ իր «Խրատ վասն հանգամանաց հեզից», «Խրատ վասն առոգանութեանց» և «Խրատ գրչութեան» աշխատությունները գրելիս, իսկ ԺԵ դ. նրա մեկնությունն է գրել Գրիգոր Տաթևացին (տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՒԱՅԻ, «Լուծումն համառօտ դժուարիմաց բանի ի գիրս գրչութեանն յԱռիստակիսէ Հոնտորէ»): «Վերլուծութիւնք»-ը բաղկացած է 10 կանոններից կամ գլուխներից: Նրա վերջին կամ տասներորդ գլուխը, որն ամենից ընդարձակն է և հանդիսանում է հայերենի ուղղագրական առաջին բառարանը, ըստ ինքյան մի ինքնուրույն գործ է, որից և ԺԳ դարում Հովհաննես Պլուզ երգչականից բաղվածք է կատարել իր «Հաւաքումն մեկնութեան քերականի» աշխատության մեջ: Գ. Բ. Զահուկյանը Արիստակեսին է վերագրում «Բառք Քերականին» խորագիրը կրող այն անանուն բառացանկը¹, որը Դիոնեսիոս Թրակացու «Քերականութեան» հայ. թարգմանության մեջ գտնվող տերմինների բացատրությանն է նվիրված, սակայն ձեռագրական և մատենագրական որևէ հիմք չկա այդ վերագրումը հաստատելու համար:

* * *

Վերլուծութիւնք բացերևապէս բազմազան բառից և բայից, յոգնախումբ շարագրութեամբ արարեալ զսա Առիստակիսի գրչի ի խնդրոյ բազմաց յարհեստ գրչութեան.

¹ Այս բառացանկը տես՝ Н. Адонц, „Дион. Фрак.“, стр. 57—65.

«Աստուածազանից արանց առաջի և վարու՛ առախնեաց վարդապետաց սրբոց և կառա-
րելագունից պարտ է իմումս անհմտու-
թեան...», տես հետևյալ գրքում. Լ. Գ. Խա-
չերյան, «Գրչության արվեստի լեզվական-
քերականական տեսությունը միջնադարյան
Հայաստանում», Երևան, 1962, էջ 227—286:

Հրատարակվել է Երևանի Պետ. Մատ. հե-
տևյալ ձեռագրերի հիման վրա. № 2371 (էջ
78ա—131ա), № 2382 (էջ 130ա—219ա),
№ 3917 (էջ 128ա—162բ), № 2526 (էջ 82ա—
116ա), № 3193 (էջ 25ա—71բ), № 2373 (էջ
159ա—210ա), № 7995 (էջ 51բ—73ա),
№ 2370 (էջ 66ա—102ա) և № 267 (էջ 348ա
—397ա):

Առաջաբանից հետո ունի հետևյալ ա-
ռանձին գլուխները.

Կանոն խրատական առաջին, զկնի նախակամանի
խրատուդ, որ ցուցանէ առանց յի-ոյ գրոշմունքս են:

Կանոն երկրորդ վասն համօրէն անուանց մարդ-
կան, զոր սակաւութ թուով զբաղումս արտայայտեցից
բեզ են:

Կանոն երրորդ վասն անուանց քաղաքաց և դի-
զից որ բազմապատիկ ևս սոքօք իմանաս զխորհուրդ
և զիմաստութիւն յի-ոյ:

Կանոն չորրորդ վասն ին-ոյ, յորժամ հոլովի նա՛
ին-ն հին դառնայ:

Կանոն հինգերորդ վասն ո-երոյ, որ անպատճառ
յի ունին զկնի, վասն զի չեն սոքա այն ո-եարն, որ յա-
ռաջին կանոնին կեցցո՛ւ, կենդանացո՛ւ ևմ շաղաշարեալ
են:

Կանոն վեցերորդ վասն նոյն կատարեալ յի-երոյ
որ անփոփոխք են և անշարժք են:

Կանոն եփներորդ վասն նոյն կատարեալ յի-երոյ
անշարժք և անփոփոխք են:

Կանոն ութերորդ վասն նոյն կենդանական յի-երոյ,
և են այլազգ զանազանեալք են:

Կանոն իններորդ վասն նոյն կատարեալ բառերոյ,
որ յամենայն տեղիս անսխալ և անպատճառ առնու-
ցուն զկենդանական յի-եարն զկնի գրոշմամբ են:

Կանոն տասներորդ համօրէն այբբենօք բազմա-
մասնաբար շարագրութեամբ ճշգրտեալ յորջորջմամբ և
յեռեալ ընդ իրեարս, վասն որոյ դիւրեաւ գտցես զոր
ինչ իր ի կարիք լինիս յիրում տանն:

Բացի այն ձեռագրերից, որոնք օգտա-
գործված են վերոհիշյալ հրատարակության
համար, Երևանի Պետ. Մատենադարանն ունի
նաև № 2291 (էջ 204բ—248ա), № 2335 (էջ

¹ Տպագրում՝ նախ սկսման:

- 94ա, հատված, կրում է «Արիստակիսի է
բանես» խորագիրը), № 2354 (էջ 226ա—
249բ, սկզբից ու վերջից թերի), № 2372 (էջ
83ա—134բ), № 2381 (էջ 68ա—108բ),
5 № 3006 (էջ 290ա—315ա), № 3488 (էջ 55բ—
103ա), № 3967 (էջ 1ա—10ա, սկզբից թերի),
№ 6907 (էջ 2ա—36բ), № 7995 (էջ 51բ—
73ա), № 8354 (էջ 1ա—39ա), № 8537 (էջ
65բ—110ա) ևն: Տես դարձյալ Վիեննայի
10 Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 335 (էջ 2ա—22բ),
№ 337 (էջ 67ա—111Աբ), № 389 (էջ 57ա—
95ա) և № 956 (էջ 4ա—45ա). Երուսաղեմի
Հայոց Մատ. ձեռ. № 68 (էջ 595ա—617ա?)
և № 84 (էջ 3բ—26ա?). Զմմառի Մատ. ձեռ.
15 № 226 (էջ 1ա—47բ), № 227 (էջ 84ա—141բ)
և № 229 (էջ 69ա—116ա). Անկյուրիայի Կար-
միր-վանքի ձեռ. № 146 (էջ 291—372, վեր-
ջից թերի). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. 5273
fol. 108^r). Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms.
20 Arm. E. 34 (fol. 37^r—74^r?).

Ձեռագրերից մի քանիսում բնագրի խո-
րագիրը «Վերձանութիւնք» է, փխ. «Վերլու-
ծութիւնք»-ի:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- 25 Ալիսան Վելլ.— «Սխառան», Վիեննայի,
1885, էջ 101, 102—103 և 516:

Անառյան Հր.— «Հայոց անձնանունների
բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 280,
§ 7:

- 30 Ամալյան Հ. Մ.— «Հայերենի առաջին
ուղղագրական բառարանը», Բ ա ն բ բ Մ ա-
տ ե ն ա դ ա ր ա ն ի, № 6, 1962, էջ 121—132:

- Ռոս. ամփոփումը՝ Г. М. Амалян, «Пер-
вый орфографический словарь армян-
ского языка» (էջ 132—133):

- 35 Թրնս. ամփոփումը՝ Н. М. Амalian, «Le
premier dictionnaire orthographique armé-
nien» (էջ 133):

- 40 Ամալյան Հ. Մ.— «Միջնադարյան Հա-
յաստանի բառարանագրական հուշարձան-
ները (V—XV դդ.) Երևան, 1966, էջ 110—
123 («Արիստակիսի ուղղագրական բառա-
րանը»):

Գառարյան Գ.— «Հայ բառարանագրու-
թեան պատմութիւն», Երևան, 1968, էջ
29—32:

Զարեհանայան Գար.— «Հայկական հին
դպրութեան պատմութիւն», Գ. տպ., Վիեն-
նիկ, 1897, էջ 387 և 719: Նախը՝ Գ. տպ.,
Վիեննայի, 1932, էջ 387 և 718:

Խաչերյան Լ. Գ.— «Գրչութեան արվես-
տի լեզվական-քերականական տեսութունը
միջնադարյան Հայաստանում», Երևան, 1962,
էջ 56—97:

Չամչյան Միք.— «Պատմութիւն Հայոց»,
հտ. Գ, Վիեննայի, 1786, էջ 168—169:

Պողարյան Նոր.— «Հայ գրողներ և—ծի-
ղար», Երուսաղեմ, 1971, էջ 282—284:

Ջահուկյան Գ. Բ.— «Քերականական և
ուղղագրական աշխատությունները հին և
միջնադարյան Հայաստանում (V—XV դդ.)»,
Երևան, 1954, էջ 114, 227, 228, 229, 230—
239 ևն:

Алонц Н.— «Дионисий Фракийский и
армянские толкователи», Петроград,
1915, стр. I—XIV и XVII—LXX.

Neumann C. F.— «Versuch einer Ge-
schichte der armenischen Literatur», Leip-
zig, 1836, S. 182—183.

Somal P. S.— «Quadro della storia let-
teraria di Armenia», Venezia, 1829, p.
106.

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ՄԵԿՆԻԶ

Ապրել է ծն դ.: Ներսես Շնորհալու աշա-
կերտներից էր: Մեկնողական երկերի հայ
հեղինակներին որոշող մատենագիտական
աղբյուրներից մեկը հիշատակում է, որ
«զՄատթեոսի Աւետարանն [մեկնեալ է]
Ներսես Կլայեցին և իւր աշակերտն Արիստա-
կէս, և նորա՝ Եփրեմ»¹: Մի ուրիշ աղբյուրի
համաձայն՝ «Մատթեոսեան Աւետարանին
[մեկնութիւնն] մեծին Ներսիսի Կլայեցոյ
արարեալ, և Արիստակէս վարդապետն և
ընտրեալ աշակերտն Եփրեմ հաւաքեցին»²:
Ձեռագրերից հայտնի է նրանց կողմից պատ-
րաստված «Ժողովումն մեկնութեան»-ը, որը

¹ Տես՝ աստ, հտ. Ա, էջ LX:

² Աստ, հտ. Ա, էջ LXXII.

բաղկացած է Մատթեոսի Ավետարանի մեկ-
նությանը նվիրված չորս գրքերից: Ժողովա-
ծուի հիմքում ընկած են Հովհան Ոսկեբերանի
մեկնությունները, որոնց հետ միասին օգ-
տագործված են նաև Եփրեմ Խուրի Ասորու
և այլ մեկնիչների գործերը՝ ինչպես կարելի
է տեսնել որոշ ձեռագրերի լուսանցային նը-
շումներից (Եփ, Եփր, Փ, Փռ, Եպ, Կ, Կր, Կի,
Կիւր, Կր, Կուղ, Կղ ձեռքով)¹: Այս ժողովա-
ծուի առաջին գրքի սկզբի մասը (Մատթեոսի
մինչև Ե գլխի 16-րդ տան մեկնությունը)
ներսեա Շնորհալու գործն է², դրանից հետո՝
առաջին գրքի շարունակությունն ու չորս գրք-
երի ավարտումը պատկանում է Արիստա-
կեսին ու նրա աշակերտին:

* * *

Ժողովումն մեկնութեան սրբոյ Աւետա-
րանին որ քստ Մաթթեոսի, ի բանից իմաս-
տուն վարդապետաց Եկեղեցոյ կարգեալ և
յօրինեալ, դիւրահաս ընթերցողաց: Երևանի
Պետ. Մատ. ձեռ. № 1253, էջ 15ա—353ա:

Բաղկացած է հետևյալ մասերից.

- Ա. Առաջինն Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի, ի
խնդրոյ նորին եղբօրն Գրիգորիսի վերադիտողի Հայոց
(էջ 15ա—134ա, սկ. «Արիոյ զօրութիւն գերազանց է
քան զքնութիւն»):
- Բ. Նորին Յոհաննու Ոսկեբերանի ի Կապեռնա-
ում: Գիրք երկրորդ (էջ 134ա—224ա, սկ. «Իբրև
եմուտ Յս. ի Կապեռնաում»):
- Գ. Նորին Յոհաննու Ոսկեբերանի: Գիրք եր-
րորդ: Կեսարացոյց (էջ 224ա—294բ, սկ. «Եւ ելեալ
Յս. ի կողման Փիլիպպեան Կեսարեայ»):
- Դ. Տեսոն Յոհաննու Ոսկեբերանի: Գիրք չորրորդ:
Փարիսացոյցն (sic) (էջ 294բ—353ա, սկ. «Իսկ Փա-
րիսացիքն (sic) իբրև լուան թէ պապանձեցոյց զՄա-
ղոկեցիսն»):

Վերջում՝ հետևյալ հիշատակարանը.
«ԶԱրիստակէս վարդապետ և զգովեալ աշա-
կերտ նորա զԵփրեմ յիշեսցիք ի Քս., ղի նա

1 Աղբյուրների նշումներով հարուստ է հատկա-
պես Երևանի Պետ. Մատ. № 5155 ձեռագիրը:

2 Երևանի Պետ. Մատ. № 1247 ձեռագրում Շնոր-
հալու մասն առանձին կա ընդօրինակված հետևյալ
խորագրով. «Ներսէսի Եպս.ի՝ եղբօր Գրիգորի կարո-
ղիկոսի, վասն Աւետարանին Մաթթեոսի» (էջ 9ա—
98ա, սկ. «Աստաճային բարեբաւոյսին գերազանց է
քան զքնութիւն»):

աշխատեալ ժողովեաց զբանս մեկնողացն
ի մի՝ յետ տեառն Ներսէսի» (էջ 353ա): Հե-
տո՝ ավելացվում է. «Յօրինակն այսչափ էր
յիշատակարանն Արիստակիսի. զայն որ
կատարեալն էր՝ զայն չգտաք, անմեղադիր
լերուք» (անդ): Այս հավելումն, ի հարկե,
տվյալ ձեռագրի զրչից չէ, այլ՝ նախկին օրի-
նականներից, որովհետև նույնությամբ գտնը-
վում է ուրիշ շատ ձեռագրերում:

Սույն ձեռագիրը 1590/91 թթ. ընդօրինա-
կություն է: Տես նաև նույն մատ. ձեռ.
№ 1245 (էջ 12բ—269ա), № 1246 (էջ 9բ—
160բ), № 1249 (էջ 10ա—259ա), № 1250 (էջ
14ա—263ա), № 1251 (էջ 9բ—217ա),
№ 1252 (էջ 8ա—326բ), № 1255 (էջ 13բ—
271ա), № 1256 (էջ 21ա—200ա), № 1257 (էջ
39ա—427ա), № 1278 (էջ 7բ—155բ),
№ 1280 (էջ 7ա—270բ), № 1281 (էջ 11ա—
118ա), № 1282 (էջ 11ա—261ա), № 1312
(էջ 12ա—314ա), № 4032 (էջ 9ա—182բ),
№ 5155 (էջ 10բ—288բ), № 6492 (էջ 7բ—
277բ) ևն: Տես դարձյալ Երուսաղեմի Հայոց
Մատ. ձեռ. № 258, 283, 332, 458, 707,
889, 932, 1031, 2017. Անկյուրիայի Կարմիր-
վանքի ձեռ. № 81 (էջ 21—232). Պետերբուր-
գի Инст. Вост. Яз. (Мин. иностр. дел)
Cod. Arm. III. 5. 5 (fol. 186^v—366^v).

Մի շարք օրինականեր թեև լրիվ են ու նույն
կազմն ունեն, բայց «Ժողովումն մեկնու-
թեան...» խորագրի փոխարեն ունեն առաջին
մասը հատկանշող այսպիսի խորագիր.
«Ներսէս (կամ Ներսէսի) Եպս.ի՝ եղբօր Գրի-
գորի կրդ.ի սակս Աւետարանին Մա[տ]-
թեոսի»²: Այս վերջիններում սկ. երբեմն պա-

1 Մեղ հայտնի ձեռագրերից միայն մեկում այս
հիշատակարանը մի քանի բառով ավելի է. «ԶԱրիս-
տակէս վրդ. և զգովեալ աշակերտ նորա զԵփրեմ յի-
շեսցիք ի Քս., ղի նա աշխատեալ ժողովեաց զբանսն
մեկնչացն ի մի՝ յետ տեառն Ներսէսի. այլ և զյիշա-
տակս առնթեր գրեսցիք, ղի և դուք գրեալ լիչիք ի գիր
վերին դարութեանն: Յօրինակն այսչափ էր յիշատա-
կարան Արիստակիսի. զայն որ կատարեալն էր, չգտաք,
անմեղադիր լերուք» (Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 1281, էջ 118ա):

2 Երևանի Պետ. Մատ. № 1279 ձեռագիրը (էջ
12ա—339բ) թեև կրում է «Ժողովումն մեկնութեան...»
Առաջին Ներսէսի Հայոց կրդ.ի ի խնդրոյ...» խորա-

տահում է նաև «Աստուածային բարեբառութիւն գերազանց է քան զբնութիւն» բառերով: Շատ ձեռագրերում Արիստակեսի հիշատակարանը բացակայում է:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիսան Ղեվ. — «Շնորհալի և պարագայիւր», Վենետիկ, 1873, էջ 118—119:

Անառյան Հր. — «Անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 281, § 19:

Զարգիսանյան Գար. — «Հայկական հին գրությունների պատմություն», Գ. տպ., Վենետիկ, 1897, էջ 703:— Նախի Դ. տպ., Վենետիկ, 1932, էջ 701—702:

Նորայր Ն. Բյուզանդացի — «Հայկական բառարան», Կ. Պոլիս, 1880, էջ 22:

Պողոսյան Նոր. — «Ս. Ներսիս Շնորհալու ձեռագիր աշխատությունները երեսուցամի հայոց Ս. Հակոբի վանքի ձեռագրատան մեջ», էջ մի և ծի ն (ամս.), 1973, № 12, էջ 40—43:

[Ա. Ե. Ե. Ե. Ե.] — «Ընդհանուր տեսություն մը նախնական թարգմանությունը վրա գտաւ տան ընկել», Բազմազգի, 1875, էջ 354.

Sargisean Bas. — „Dei tesori patristici e biblici conservati nella letteratura armena“, Venezia, 1897, p. 52.

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ՊԱՐԹԵՒ

Տես՝ ՈՐԴԻԲ ԵՒ ԹՈՌՈՒՆԻԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱՆՈՐԶԻ:

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Այս անվան տակ ամփոփում ենք մի քանի ճառեր, որոնց համանուն հեղինակները կարող են տարբեր անձեր լինել: Հետագա ուսումնասիրությունները դուրսացնելու համար՝ նշում ենք նաև այդ ճառերը պարունակող ձեռագրերի գրությունները ժամանակը:

գիրը, բայց հիմնովին տարբեր գործ է, որը պատկանում է Հովհաննես Ծործորեցուն. համար. «Մեկնութիւն սուրբ Աւետարանին որ ըստ Մատթէոսի, արարեալ ի սրբոյն Ներսիսէ Շնորհալոյ մինչ ի համարն 17. հինգերորդ գլխոյն, և անտի աւարտեալ յերանելոյն 30. հանու. Երզնկացոյ որ կոչի Ծործորեցի», Կ. Պոլիս, 1825:

1. Արիստակէս վարդապետի ասացեալ Մեծի հինգշաբթին ռոմլուային խորհուրդ. «Աստուածապարզն շնորհիւ լցեալ որդիք հաւատոյ և մանկունք ուխտի սրբութեան, ձնեալ յանառատ արգանդէ մօրս մերոյ հոգեւորի և սնեալ սրբութեամբ ի վերայ կենարար բազկաց բարձրելոյն...», Երուսաղեմի Հայոց Մատ. ձեռ. № 413, էջ 464—471ա:

Ձեռագիրը համարվում է ԺԴ դ. ընդօրինակություն:

2. Սրբոյն Առիստակիսի Հայոց վարդապետի Վասն ուրօրեայ նաակատեացն, որ գկնի Աստուածայայտնութեանն կատարի. «Որք ստուեր հանդերձելոյցն ունէին օրէնքն յորժամ յանմտանէլիսն մերձեցուցանէին զարժանին քահանայութեանն...», Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 202, էջ 119բ—122ա:

Ձեռագիրը 1637 թ. ընդօրինակություն է: Տես նաև Երուսաղեմի Հայոց Մատ. ձեռ. № 154 (էջ 224—228)³, որը 1737 թվականից է. և Մյունխենի HStB Cod. Arm. XIII (fol. 44^r—48^v), որը 1775 թվականից է:

3. Արիստակէս վարդապետի ասացեալ ի Նոր Կիրակէն. «Նոր է տօնս և շքնաղ...»: Տես՝ ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՅԻ:

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ՏԱՂԵՐԳՈՒ

Այստեղ ամփոփում ենք մեզ հայտնի այն տաղերը, որոնք Արիստակէս հեղինակային անունն են կրում և հավանորեն տարբեր հեղինակների և ժամանակաշրջանների արտագրություններ են:

1. Ողբ ազնիւ և պիտանի. «Եկայք այսօր եղբայրք ամէն|ՅԱրաքանմեան շառաիղէն,

¹ Ձեռագրում՝ արքստակէս:

² Երևանի Պետ. Մատենադարանն ունի այս ձեռագրի ժապավենը (Ձեռագրատան ժապավենների բաժին, № 413):

³ Երևանի Պետ. Մատենադարանն ունի սույն ձեռագրի ժապավենը (Ձեռագրատան ժապավենների բաժին, № 398):

լեհաս հրաման ինձ արարչէն...», տես՝
Տ. Պալյան, «Հայ աշուղներ», հտ. Ա, Զմյուռ-
նիա», 1911, էջ 277—279:

Տների սկզբնատառերը՝ «Երգ Արիստա-
կեսի ի»: Հրատարակիչն Արիստակես Խար-
բերդեցու անվան տակ է տեղադրել այս տա-
ղը, բայց դա սխալ է, որովհետև Խարբերդե-
ցին ապրել է ժէ դարում, մինչդեռ այս տաղը
գտնվում է մինչև իսկ ժ՛ն դ. ձեռագիր տա-
ղարաններում:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 425
(էջ 333ա—334ա), որը 1466 թվականից է.
նույն մատ. մյուս օրինակներն են՝ № 423
(էջ 255բ—256ա), № 427 (էջ 21բ—22բ),
№ 825 (էջ 127ա—127բ), № 2482 (էջ 109բ—
111բ), № 3162 (էջ 93ա—94ա), № 3873 (էջ
193բ—194բ), № 4117 (էջ 242ա—243ա),
№ 5672 (էջ 84ա—85բ), № 5887 (էջ 58ա—
59բ), № 9023 (էջ 50բ—52ա), № 9075 (էջ
61բ—63ա) են: Տես դարձյալ Վենետիկի
Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 380 (էջ 126բ), № 388
(էջ 51ա), № 394 (էջ 218ա), № 399 (էջ
128ա), № 405 (էջ 174բ), № 418 (էջ 254բ),
№ 431 (էջ 87բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ.
ձեռ. № 123 (էջ 219բ), № 138 (էջ 101բ),
№ 200 (էջ 94բ), № 360 (էջ 84ա), № 373 (էջ
122ա), № 402 (էջ 99ա), № 415 (էջ 119բ),
№ 531 (էջ 108բ) և № 1041 (էջ 546ա). Թբի-
լիսի Զեռագր. Ինստ. հայ. ձեռ. № 124 (էջ
203բ). Երուսաղեմի Հայոց Մատ. ձեռ. № 233
(էջ 130). Զմամոի Մատ. ձեռ. № 116 (էջ
141ա). Կիպրոսի ձեռ. № 42 (էջ 90ա). Ար-
մաշի Մատ. ձեռ. № 200 (էջ 131բ). Տյուբին-
գենի KUB Ma XIII 30 (fol. 189^r), Ma XIII
31 (fol. 110^v).

Զեռագրերում տաղը կրում է այլևայլ խո-
րագրեր՝ «Ողբ ննջեցելոց», «Ողբ արտա-
սուաց ի վերայ ննջեցելոց», «Ողբ գերեզմա-
նի», «Ողբ մեռելի», «Տաղ ողբ ի վերայ մե-
ռելի», «Տաղ մեռելի և պաշտաման ողբ»,
«Տաղ վասն ննջեցելոց», «Յորդորակ» և նը-
մաններ:

Տաղի սկզբնավորությունը ձեռագրերում
նույնն է տպագրի հետ, և կամ է «Եկա՛յք աշ-
ուօր եղբարք ամէն»: Վերոնշյալներից միայն

մեկն ունի՝ «Եկա՛յք եղբարք ամենեւեալն»
(Վիեննայի ձեռ. № 531):

Տպագրում տաղի տների թիվը 14 է,
բայց ձեռագրերում պատահում է մինչև 16
տուն:

2. Գանձ ապաշխարութեան, յԱրիստա-
կեսէ. «Մեղայ, տէր, մեղայ, | Անօրինեցայ,
| Յանցաւոր գրտայ...», Երևանի Պետ. Մատ.
ձեռ. № 3540, էջ 93ա—95բ:

Սկզբնատառերը կազմում են «Մերգան»: 10
Մեղ հայտնի են ուրիշ երկու ձեռագրեր ևս,
որոնք կրում են հեղինակային նույն անունը.
դրանք են՝ Արմաշի մատ. ձեռ. № 217՝ «Ա-
պաշխարութիւն յԱրիստակէս երիցու» (էջ
534) և Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. 2608: 15
«... յմըստակէս երիցու» (fol. 267^v, 268^r,
269^r): Ուրիշ ձեռագրերում անանուն է,
տես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 423՝
«Գանձ ապաշխարութեան» (էջ 256ա—
257բ), № 425՝ խոր. նույն (էջ 127բ— 20
129բ), № 3476՝ խոր. նույն (էջ 135բ—
137ա) և № 424՝ «Գանձ երեկոյին և պաշ-
տաման պահոց» (էջ 78ա—79բ): Վեր-
ջին ձեռագրում տաղն առաջին էջի ստորին
լուսանցում ունի այսպիսի մականորոթյուն. 25
«Գանձս ասացեալ Մըխիթարի | Այրի վանից
առաջնորդի. | Աստուածաբան վարդապետի,
| Որ մականուամբրն Կոշ կոչի» (էջ 78ա):

3. Տաղ. «Ըզֆեզ աղաչեմք (sic) Աստուա-
ծածին. | Զ[Երեսը] դրնեմ ի հող գե- 30
տին...», Հռոմի Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm.
79, fol. 214^r.

Սկզբնատառերը՝ «Ըոստակէսի»: նվիր-
ված է Փոխման տոնին:

4. Տաղ Արիստակիսի. «Հալիկ մի պաշ- 35
ծառ տեսայ աննրման | Եւայն քառաքին
վերայ աննրման. | Աննրման, աննրման,
աննրմանիդ ո՞վ նրման. | Դու նրման...»,
տես՝ Ա. Զոպանյան, «Հայ էջեր», Փարիզ,
1912, էջ 51:

1 Տես՝ F. C. Conybeare, «A Catalogue», p.
119.

4 տուն: Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 556 գրչագրից:

Այլ տպ. Տաղ Արիստակիսի. «Հալիկ մի...», տես՝ Կ. Սասունի, «Գրական գոհարներ միջնադարեան աշխարհաբար գրականութեան և ժողովրդական բանահիւսութեան», Բեյրութ, 1949, էջ 261:

4 տուն: Արտատպ. նախորդ հրատարակութիւնից:

Այլ տպ. (Անխորագիր) «Հալիկ մի պայծառ տեսի...», տես՝ Վահան Տեր-Մինասյան, «Անգիր դպրութիւն և առակք», Կ. Պոլիս, 1893, էջ Ժ—ԺԱ:

Այլ տպ. Տաղ ուրախութեան. «Հալիկ մի պայծառ տեսի անճամբան...», տես՝ Աս. Մնացականյան, «Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր», Երևան, 1956, էջ 529—530:

12 տուն: Համեմատական բնագիր է, կազմված՝ Երևանի Պետ. Մատ. հետեյալ ձեռագրերի հիման վրա. № 2389 (էջ 147ա—147բ), № 3655 (էջ 353բ), № 5292 (էջ 47բ), № 6517 (էջ 25ա), № 6998 (էջ 46ա), № 7051 (էջ 24բ—26ա) և № 7129 (էջ 134ա—135ա)¹:

□ Պետ. Մատենադարանի ձեռագրերում, վերոնշյալներից բացի, մեզ հայտնի են նաև հետեյալ օրինակները. № 2672 (էջ 118բ—120բ), № 3476 (էջ 135բ), № 7709 (էջ 55բ) և № 8655 (էջ 29ա—29բ):

Տաղը Պետ. Մատենադարանի ձեռագրերից ոչ մեկում Արիստակէս անունը չի կրում. մի օրինակ՝ № 6998-ը կրում է «Տաղ յարութեան նաբեկացոյ» խորագիրը, իսկ մնացյալներն անանուն են և ունեն այլևայլ խորագրեր՝ «Տաղ յարութեան», «Տաղ սուրբ խաչին», «Գանձ ապաշխարութեան», «Գանձ վեցերորդ կիրակէին» ևն, և կամ՝ անխոր. են: Որոշ օրինակների միջև կան նաև խմբագրական տարբերութիւններ:

⊗ Զ. Ն. Յինկը, Աբգար Հովհաննիսյանի № 5 ձեռագիրը նկարագրելիս, երկու տաղ

վերագրել է Արիստակէս տաղասաց-ին¹. Դրանք են՝ «Ողբ տալոց» (սկ. «Աստուած Բարոզեաց և խրատ ետուր») և «Ողբ ի վերայ ննջեցելոց մանկանցն ասա» (սկ. «Ես գիտէի զաշխարհս ինձ մուլք էր տրամ»): Այդ ձեռագիրն այժմ գտնվում է Երևանի Պետ. Մատենադարանում և կրում է 2482 թվահամարը. մեր ստուգումներից պարզվեց, որ հիշյալ տաղերն իրոք գտնվում են նրա 100ա—101ա և 101ա—103բ էջերում, բայց անանուն են և այդպիսի վերագրման որևէ հիմք չեն տալիս: Երևանի ձեռագրերում այս երկու տաղերն առհասարակ անանուն են. միայն մեկ ձեռագրում, № 3162, երկրորդ տաղը կրում է «Ողբ նաղաշի վասն ննջեցելոց» խորագիրը (էջ 98ա), տես ՄԿՐՏԻԶ ՆԱՂԱՇ:

Հ. Տաշյանը վիեննայի Մխիթ. Մատ. № 405 ձեռագրում գտնվող թրք. անանուն տաղը, որը խորագրված է՝ «Բանգ վասն մահու» (էջ 23բ, սկ. «Կէլին պօկուն դարտաշխարում») համարում է Արիստակէս վրդ. տաղասաց-ի գործը, բայց հայտնի չէ, թե ի՞նչ հիման վրա է կատարվում այս վերագրումը: Նույն տաղը կա նաև Երևանի Պետ. Մատ. № 3081 ձեռագրում՝ «Ողբ տաճիկ բառով ասա» խորագրով (էջ 132բ—133բ, սկ. «Կէլրն պալուն դարտ.») և նույնպես անանուն է:

ԱՐԻՍՏԻԴԷՍ ԱԹԵՆԱՑԻ

(Aristides Atheniensis)

Բ. դարի հույն իմաստասեր, հեղինակ մի շատագովական երկի, որ նա մոտ. 123 թ. ներկայացրել էր Հռոմի Ագրիանոս կայսրին (117—138 թթ.)՝ ի պաշտպանութիւն քրիստոնեական կրոնի: Այս գրութիւնը երկար ժամանակ հայտնի էր միայն Եվսեբիա Կեսարացու թողած հիշատակությամբ, թի «Արիստիդէս իսկ այր հաւատարիմ յուսմանէ աստի մերմէ՝ ըստ նմանութեան Կողրատեայ մատուց Ագրիանոս գիր ապաբանութեան

¹ Այս տաղի մասին ընդհանրապես տես Աս. Մնացականյանի գրքի 525—530 էջերը:

¹ Զ. Ն. Յինկ, «Ցուցակ տփիսեցի Աբգար Յովհաննիսյանի հայերէն ձեռագրերի», Թիֆլիս, 1903, էջ 133, §§ 19 և 20:

ի վերայ կրօնից մերոյ. և սոյն իսկ այս նորագիրք գտանի մինչև ցայսօր ժամանակի առ բազումս» (Դպր. Դ., զԼ. Գ.)¹: Արիստիդեսի այս Զատագովությունը կորած էր համարվում մինչև Ժ. Դ.: Առաջին անգամ նրա մի հատվածը, հայ. ոսկեդարյան թարգմանությունը, հայտնաբերվելով Մխիթարյան Մատենադարանի գրչագրերում, տպագրությունը լույս ընծայվեց 1878 թ.: Այնուհետև J. Rendel Harris-ը Սինայի Ս. Կատարինեի վանքում հայտնաբերելով Զատագովության ասոր. ամբողջական թարգմանությունը՝ հրատարակեց 1891 թ., իսկ J. A. Robinson-ը դրա հետ միասին ցույց տվեց, որ Հովհան Դամասկացու անունով հայտնի «Վարք Բարադամու և Յովասափու» վեպի հուն. բնագրում նաքուրի բերանով արտասանված ճառի հետ միաձուլված է Արիստիդեսի Զատագովության մեծագույն մասը՝ վերախմբագրված վիճակում: Հետագայում՝ 1920-ական թթ. հայտնաբերվեցին նաև Զատագովության հուն. իսկական բնագրի երկու հատվածներ: Արիստիդեսի այս երկի հայկ. թարգմանությունը, որը հունարենից է կատարված, կենդանի հետաքրքրության առարկա է դարձել բանասիրության մեջ, թարգմանվել է մի շարք լեզուների և օգտագործվել է համեմատական ուսումնասիրություններում: Արիստիդեսի անունով հայ. թարգմանությունը մեզ հասել են նաև երկու այլ գրվածքներ, որ նշում ենք ստորև: Վերջիններիս հուն. բնագրերն անհայտ են: Նրանց թարգմանությունն ալեկի հետագա ժամանակի դործ է, քան Զատագովությանը:

* * *

1. Ինքնակալի Ադրիանոսի կայսեր յԱրիստիդեսի փիլիսոփայէ Աքենացոյ. «ես, ո՛վ քագաւոր, խնամակալութեամբն Աստուծոյ ստեղծեալ՝ մտի յաշխարհս...», տես հետևյալ հրատ. մեջ. «Խօսք սրբոյն Արիստիդեսի իմաստասերի Աթենացոյ, լատին թարգմանութեամբ» („Sancti Aristidis philosophi Atheniensis sermones duo, quorum

originalis textus desideratur, ex antiqua armeniaca versione nunc primum in latinam linguam translatos...»), Վենետիկ, 1878, էջ 4—13:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 739 (այժմյան № 218) ձևագրից: Բնագրի վերջին պարբերությունը («Իսկ աստուածայնումն՝ եհաս հոգեղէնն...»), որուն հատված համարվելով Արիստիդեսի մի ուրիշ աշխատությունից, հրատարակության մեջ բաժանարար նշանով անջատված է, բայց Զատագովության ասոր. թարգմանության համեմատությունը ցույց է տալիս, որ նրա մասն է կազմում:

Այլ տպ.— Ինքնակալի Ադրիանոսի կայսեր են. «ես, ո՛վ քագաւոր...» (հրատ. P. Martinus), տես՝ J. B. Pitra, „Analecta sacra spicilegio Solesmensi parata“, t. IV Parisiis, 1883, p. 6—8.

Արտատպ. նախորդ հրատարակությունից: Վերջին պարբերությունը, որպես տարբեր երկի մաս, տպագրվել է առանձին, անդ, էջ 11:

Այլ տպ.— Ինքնակալի Ադրիանոսի կայսեր են. «ես, ո՛վ քագաւոր...» (հրատ. Ad. Merx), հետևյալ հրատ. մեջ „Marksteine aus der Weltliteratur in Originalschriften, herausgegeben von Johannes Baensch-Drugulin“, Leipzig, 1902, S. 8—9.

Արտատպ. է 1878 թ. հրատարակությունից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձև. № 2679 = նախկին Գեորգ. № 102 (էջ 154բ—155բ, հին էջակալությամբ՝ 152բ—153բ), որը գրված է 981թ.: Սրանից է արտագրված Վենետիկի Մխիթ. Մատ. վերոնշյալ № 218 ձևագիրը (էջ 269բ—270բ), որն իր հերթին ծնունդ է տվել Երևանի Պետ. Մատ. № 6228 ձևագրին (էջ 140ա—141ա):

Հայ. բնագրի լատ. թարգմանությունն առաջին անգամ կատարել են Մխիթարյանները („Imperatori Caesari Hadriano, Aristides, philosophus Atheniensis“) և հրատարակել 1878 թ.: հայերենին աւրնթեր. նույն էջերում: Նախի արտատպ. 1891 թ. տես՝ J. Rendel Harris-ի մոտ, Texts and Studies

¹ «Ես ստեղծեալս Կեսարացոյ Պատմութիւն եկեղեցւոյ», Վենետիկ, 1877, էջ 241:

(ed. by J. Armitage Robinson), vol. № 1, p. 27—29. Նույնի ալլ տպ. տես՝ Ю. Кулаков-
ский-ի մոտ, *Университетские Известия*,
1892, стр. 14—17. Լատ. մի ալլ թարգմա-
նութիւն («Autocratori Adriano Caesari,
Aristides philosophus Atheniensis»), որ
կատարել է P. Martinus-ը, տես J. B. Pi-
tra-ի մոտ, «Analecta sacra», t. IV, p. 282—
284 (վերջին պարբերութիւնն առանձին՝ էջ
286): Լատ. երրորդ թարգմանութիւնը («Au-
tocratori Adriano Caesari ab Aristide phi-
losopho Atheniensis»), որ կատարել է Հ.
Կարապետ Ամատունին, տես հետևյալ հրա-
տարակութիւն մեջ. C. Vona, «L'Apologia
di Aristide», Roma, 1950, p. 127—128.

Գերմ. թարգմանութիւնը («Aristides,
Philosoph von Athen, an den Kaiser Had-
rian»), որ կատարել է F. Sasse-ն, տես
Zeitschrift für Katholische Theologie,
III Jahrg., 1879, S. 615—617. Գերմ. ալլ
թարգմանութիւն («An den Imperator A-
drianus Cäsar, von dem Philosophen Aris-
tides aus Athen»), որ կատարել է F. v.
Himpel-ը, տես *Theologische Quartal-
schrift*, LXII Jahrg., 1880, S. 110—116,
Նույնի արտատպ. 1882 թ. տես՝ A. Har-
nack-ի մոտ՝ *Texte und Untersuchungen*
(hrsg. von O. von Gebhardt u. A. Har-
nack), Bd. I 1—2, S. 110—112. Himpel-ի
գերմ. ալլ թարգմանութիւնը, վերանայված
Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի կողմից և համե-
մատված Conybeare-ի անգլ. թարգմանու-
թիւն հետ՝ 1893 թ., տես՝ E. Hennecke-ի
մոտ, *Texte und Untersuchungen*, Bd. IV 3,
S. 1—11. Նույնի ալլ տպ. տես՝ R. Seeberg-ի
մոտ, «Der Apologet Aristides», Erlangen—
Leipzig, 1894, S. 26—32. Գերմ. ալլ թարգ-
մանութիւն («Dem Imperator Hadrianus
Cäsar von Aristides dem athenischen Phi-
losophen»), որ կատարել է Ad. Merx-ը,
տես հետևյալ հրատ. մեջ. «Marksteine aus
der Weltliteratur in Originalschriften, he-
rausgegeben von Johannes Baensch-Dru-
gulin», Leipzig, 1902, S. 10—12.

Ֆրանս. թարգմանութիւնը («Aristide,
Philosophe Athénien, à l'Empereur César

Hadrien»), որ կատարել է L. Gautier-ն,
տես *Revue de Théologie et de Philoso-
phie*, Lausanne, 12^e année, Janvier 1879,
p. 79—82. Թարգմանիչը հայտնում է, որ
սույն թարգմանութիւնը կատարվել է լատի-
ներենից, բայց համեմատվել է հայերեն
քննադրի հետ՝ առանց Կարապետ Թումաջանի
կողմից:

Ռուս. առաջին թարգմանութիւնը («Са-
модержцу императору Адриану от Ари-
стида афинского философа»), որ հայ.
քննադրից կատարել է Մկ. Էմինը (Н. О.
Эмин), տես *Православное Обозрение*,
1879, стр. 351—352. Նույնի արտատպ.
տես՝ «Отрывок из Апологии Аристиды,
христианского апологета; с армянского
языка перевел Н. Эмин», Москва, 1879,
стр. 7—11. Նույնի ալլ տպ. տես՝ «Пере-
воды и статьи Н. О. Эмина...», Москва,
1897, стр. 252—255. Himpel-ի գերմ.
թարգմանութիւնից կատարված ռուս. մի
ալլ թարգմանութիւն («Императору ке-
сарю Адриану от Аристиды, философа
афинского») տես՝ С. Остроумов, «Раз-
бор сведений Евсевия Кесарийского и
бл. Иеронима Стридонского...», Москва,
1886, стр. 22—26. Himpel-ի գերմ. թարգ-
մանութիւն՝ Կար. Տեր-Մկրտչյանի կողմից
վերանայված հրատարակութիւն և Մկ. Էմի-
նի ռուս. թարգմանութիւն համեմատու-
թիւմը կատարված ռուս. մի նոր թարգմա-
նութիւն («Императору цесарю Адриану
Аристид, философ афинский»), տես՝
И. Крестников-ի մոտ, («Христианский апо-
логет II-го века, афинский философ Ари-
стид...»), Казань, 1904, прилож. стр. 1—
28. Սույն թարգմանութիւնը համեմատված
է ասոր. և հուն. քննադրի հետ:

Անգլ. թարգմանութիւնը («To the Au-
tocratic Caesar Adrianos from Aristides,
Athenian Philosopher»), որ կատարել է F.
C. Conybeare-ը, հրատարակվել է 1891 թ.
J. Rendel Harris-ի կողմից, տես *Texts
and Studies*, vol. I, № 1, p. 30—33. Նույնի
ալլ տպ. տես՝ C. Vona-ի մոտ, «L'Apolo-
gia di Aristide», Roma, 1950, p. 129—131.

Արիստիդեսի Զատագովության հուն.
սկզբնագրի մեզ հասած հատվածների և
ասոր. լրիվ թարգմանության մասին խոսում
են ստորև գրականության բաժնում նշված
5 ուսումնասիրություններից շատերը (J. Ren-
del Harris—J. Armitage Robinson, J. Schön-
felder, R. Raabe, R. Seeberg, J. Gelfcken,
C. Vona են):

2. Արիստիդեսի փիլիսոփայի Աթենացույ՝
10 ի գոչումն աուգակին և ի խաշելոյն ապա-
րանութիւն. «Քանի՜ հրաշացուցանէ զիս գո-
չումն աուգակին. բնդ նմին և ձայն խաշե-
լոյն...», տես հետևյալ հրատ. մեջ. «*hous*
սրբոյն Արիստիդեսի իմաստասիրի Աթե-
15 նացույ» («Sancti Aristidis philosophi Athe-
niensis sermones duo»), էջ 14—23:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ.
մի ձեռագրից, որը ԺԲ/ԺԳ զդ. ընդօրինակու-
թյուն է:

20 Այլ տպ.— Արիստ[իդ]եսի փիլիսոփայի
Աթենացույ են. «Քանի՜ հրաշացուցանէ
զիս...» (հրատ. P. Martinus), տես՝ J. B.
Pitra-ի մոտ, «Analecta sacra», t. IV, p.
8—10.

25 Արտատպ. է նախորդ հրատարակությու-
նից:

□ Այս բնագիրը նույնպես ունեցել է
լատ. երկու թարգմանություն: Առաջինը, որ
Մխիթարյանների թարգմանությունն է
30 («Aristidis philosophi Atheniensis de latro-
nis clamore et crucifixi responsione»),
լույս է տեսել հայ. բնագրի 1878 թ. հրա-
տարակության առընթեր, նույն էջերում:
Երկրորդ թարգմանությունը («Aristidae, phi-
35 losophi Atheniensis, de latronis clamore
et crucifixi responsione sermo»), որը P.
Martinus-ի կողմից է կատարվել, տպագրվել
է հայ. բնագրի երկրորդ հրատարակության
հատորում, էջ 284—286:

40 Բնագրի գերմ. թարգմանությունը («Von
Aristides, dem Philosophen von Athen, zu
dem Rufe des Räubers und der Antwort
des Gekreuzigten») տվել է F. Sasse-ն, տես՝
45 *Zeitschrift für Katholische Theologie*, III
Jahrg., 1879, S. 617—618. Գերմ. այլ թարգ-

մանություն F. v. Himpel-ի («Von Aristi-
des, dem athenischen Philosophen, zum
Rufe des Räubers und zur Antwort des
Gekreuzigten»), տես՝ *Theologische Quar-
talschrift*, LXII Jahrg., 1880, S. 117—121.
Himpel-ի այս թարգմանությունը, համե-
մատված լատ. վերոնշյալ երկու թարգմա-
նությունների հետ, տես R. Seeberg-ի մոտ,
«Der Apologet Aristides», S. 62—67.

Ռուս. թարգմանությունը («Аристиды,
10 афинского философа, о воззвании раз-
бойника и об ответе распятого») տես՝
И. Крестников-ի մոտ, «Христианский
апологет II-го века, афинский философ
Аристид», прилож. стр. 84—88. Թարգ-
15 մանությունը կատարվել է Himpel-ի գերմ.
թարգմանությունից՝ Մխիթարյանների և P.
Martinus-ի լատ. թարգմանությունների հետ
համեմատվելով:

3. Ի քղթէն Արիստիդայ փիլիսոփայի որ
20 առ ամենայն փիլիսոփայս. «Զամենայն կիրս
կրեաց նշմարիւն...» (հրատ. P. Martinus),
տես J. B. Pitra-ի մոտ, «Analecta sacra»,
t. IV, p. 11.

Հրատարակվել է Փարիզի Bibl. Nat. An-
25 cien Fonds Arm. 85 (այժմյան Ms. Arm.
153) ձեռագրից:

Արիստիդեսի այս հատվածը գտնվում է
Վարդան Այգեկցու հորինած «Արմատ հաւա-
տոյ» ղավանաբանական ժողովածուի՝ մեջ,
30 որի համառոտ խմբագրությունը ներկայաց-
նող օրինակ է փարիզյան վերոնշյալ ձեռա-
գիրը, ինչպես և երեանի Պետ. Մատ. № 2080
ձեռագիրը, որի ՅԵ ա էջում է այդ հատվածը՝
նույն խորագրով: Բայց «Արմատ հաւատոյ»-ի
35 ընդարձակ խմբագրությունում նույն հատ-
վածի խորագիրն այլ է, որ ավելի ուղիղ է,
այսինքն՝ «Ի քղթէն Արիստիդայ փիլիսոփայի
որ առ Մենանդրոս փիլիսոփայ», տես, օրի-
նակ, նույն մատ. ձեռ. № 3295 (էջ 354բ):
40

Հատվածի լատիներեն թարգմանությունը
(«Fragmentum epistolae Aristidae philoso-
phi ad omnes philosophos») տվել է P. Mar-

1 Վարդան Այգեկցու այս երկի մասին տես՝
ԱՐՄԱՏ ՀԱՒԱՏՈՅ, § 3:

tinus-ը, ըստ հայ. վերոհիշյալ հրատարակության, նույն հատորում, էջ 286: Նույն լատիներենի ալլ տպ. 1894 թ.՝ տես R. Seeberg-ի մոտ, „Der Apologet Aristides“, S. 68. որ ծանոթագրությունների մեջ օգտագործված է նաև հայ. բնագրի հուն. թարգմանությունը: Վերջինս՝ հուն. թարգմանությունը անգլ. խորագրով „From an Epistle of Aristides to all philosophers“, որ կատարել է F. C. Conybeare-ը, 1891 թ. հրատարակվել էր J. Rendel-Harris-ի կողմից, տես՝ *Texts and Studies*, vol. I, № 1, p. 34.

Ոտո թարգմանությունը („Отрывок из Послания Аристиды философа ко всем философам“) տես Н. Крестников-ի մոտ, „Христианский апологет II-го века...“, прилож. стр. 88.

Գերմ. թարգմանությունը („Aus dem Briefe an jeden Philosophen von dem Philosophen Aristides“), որ կատարել է E. Hennecke-ն, տես՝ *Theologische Literaturzeitung*, 1894, S. 444.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալան Հոգի.— «Ս. Արիստիդէս Աթենացի», Պառլիբր, Բ տարի, 1891/92, էջ 494—499:

Անասյան Հ. Ս.— „A. Salmasian. Bibliographie de l'Arménie... Érévan, Éd. de l'Académie des Sciences de la R. S. S. de l'Arménie, 1969“ (Գրախոսություն), Պառլիբր, 1971, № 1 (52), էջ 239—254:

Բոնար Լ.— «Սրբոյն Արիստիդէայ Աթենացոյ Զատագովութենէն գտնուած հատուած մը»: Տես ստորեւ՝ Baunard L., „Découverte d'un fragment de l'Apologie de saint Aristide d'Athènes“.

Պալեմբյարյան Գր.— «Նորագոյն ագրերք եզնկալ Կողբացոյ ընդգէմ Աղանդոց մատենին», Վիեննա, 1919, էջ 7—17:

Նույն հատվածը տես նաև Հանգիս Ամսորեայ-ում, 1893, էջ 291—294:

Զարբանալյան Գար.— «Հայկական մատենագիտություն», Վենետիկ, 1883, էջ 66—67:

Զարբանալյան Գար.— «Մատենագրան հայկական թարգմանությունը նախնեաց (Գար Դ—ԺԳ)», Վենետիկ, 1889, էջ 318—320:

Էմիլ Սի.— Բանի մի խօսք...: Տես ստորեւ՝ Эмин Н. О., „Несколько слов...“.

Կոնիքի Գ. Կ.— «Ս. Արիստիդէայ Պատմութեան Ժամանակի մասին (Թղթակցութիւն հայագէտ Գ. Կոնիքերի)», Հանգիս Ամսորեայ, 1903, էջ 30—32:

Ղազիկյան Ար.— «Հայկական նոր մատենագիտություն», հտ. II, Վենետիկ, 1909, էջ 239—242:

Տեր-Մովսիսյան Մեսրոպ.— «Պատմութիւն Բարդամու և Յովատար», էջ ԾԲ—ԾԷ և ԿԸ—ԿՋ. հետևյալ հրատ. մեջ՝ «Նկարագրութիւն հոգեոր վարուց Յովատար, որդւոյ թագաւորին Հնգկաց, գրեալ Յոհաննու Կրանատարի», Վաղարշապատ, 1897:

Յեսսեր Պ.— «Արիստիդէս հայ մատենագրութեան մեջ»: Տես ստորեւ՝ Vetter P., „Aristides-Citate in der armenischen Literatur“.

(Ս.Ա.Ա.Ա.) — «Սոսք սրբոյն Արիստիդէայ իմաստասիրի Աթենացոյ (Նորատիպ հրատարակութիւն)», Բագմալիկ, 1878, էջ 320—322:

Կարծրենի Արիստիդէայ Զատագովութեան հանդերձ թարգմանութեան առթիւ:

Крестников И.—«Христианский апологет II-го века, афинский философ Аристид и его новооткрытые сочинения; опыт историко-критического исследования», Казань, типо-лит. Имп. Университета, 1904, стр. 38—48 («Армянский перевод Апологии Аристиды, независимость его от греческого текста Апологии, включенной в повесть о Варлааме и Иоасафе, и от сирийского перевода; значение армянского перевода при определении подлинности изложения первых двух глав Апологии и для суждения об относительной ценности редакций сирийской и греческой в передаче подлинного текста Аристиды»); стр. 103—106 («Адресат

Аполонии и время подачи ее»); стр. 119—120 («Адресат по армянскому тексту»); стр. 201—213 («Гомилия Аристиды»); стр. 214—215 («Отрывок из Послания Аристиды философа ко всем философам»).

Приложение 1.— Стр. 1—83: I. Апология Аристиды (առարկան և հաղիւկան բնութքերի առ. թարգմանութիւնը և հուն. բնագիրը):

Стр. 84—88: II. Гомилия Аристиды (առ. թարգմանութիւն):

Стр. 88: Отрывок из Послания Аристиды философа ко всем философам (առ. թարգմանութիւն):

Кулаковский Ю.— «Вновь открытая Апология христианства II века» (Оттиск из *Университетских Известий* за 1892 г.). 17 стр.

Остроумов С. И.— «Разбор сведений Евсевия Кесарийского и бл. Иеронима Стридонского о греческих апологетах христианства второго века», Москва, 1886, стр. 1—30 («Глава первая. Кодрат и Аристид»).

Эмин Н. О.— «Отрывок из Апологии Аристиды, христианского апологета, *Православное Обозрение*, 1879, стр. 347—352.

Արտատպ. տեւ՝ «Отрывок из Апологии Аристиды, христианского апологета; с армянского языка перевел Н. Эмин», Москва, в Университетской типографии (М. Катов), 1879. 11 стр.

Այլ արտատպ. տեւ՝ «Переводы и статьи Н. О. Эмина по духовной армянской литературе», Москва, 1897, стр. 249—255.

Эмин Н. О.— «Несколько слов в защиту непризнаваемой Эрнестом Ренаном подлинности новооткрытой Апологии Аристиды», *Критическое Обозрение*, II-й год, 1880, стр. 361—363.

Արտատպ. տեւ՝ «Переводы и статьи Н. О. Эмина», стр. 332—335.

Հայ. թարգմանութիւնը՝ «Քանի մի խօսքի պաշտպանութիւն յերկնոտ Րէնանէ շրն- շունուած ստուգութեան Արիստիդէի նորա-

գիրտ Պաշտպանողական ճառի», Փարիս Հայաստանեայց, Բ տարի, 1880, էջ 86—87:

Altaner Berthold — „Der Stand der patrologischen Wissenschaft und das Problem einer neuen altchristlichen Literaturgeschichte“, *Schubert'sche Zeitschrift*, „Miscellanea Giov. Mercati“ (Studi e Testi, t. 121), Roma, 1946.

Altaner Berthold — „Précis de patrologie, adapté par H. Chirat“, Casterman—Paris—Tournai, Editions Salvator Mulhouse, 1961, p. 165—167.

Bardenhewer Otto — „Patrologie“, Freiburg i. B., 1894, S. 85—87.— 2. Aufl., Freiburg i. B., 1901, S. 41—43.

Bardenhewer Otto — „Geschichte der altkirchlichen Litteratur“, Bd. I, Freiburg i. B., 1902, S. 171—186.

Batifol Pierre — „La littérature grecque“ (Anciennes littératures chrétiennes, 1), 4^e éd., Paris, 1901, p. 86—87.

Baunard Louis — „Découverte d'un fragment de l'Apologie de saint Aristide d'Athènes, traduit de l'Arménien par les Pères Méchitaristes de Venise“, *Revue des Sciences Ecclésiastiques*, Amiens-Paris, № 232, Mai 1879, p. 432—444.

Հայ. թարգմանութիւնը՝ «Արքեպիսկոպոսի Սեբեդայեան Քատաղոլոսիկէն զրտնուած հատուած մը», Բագմալէպ, 1879, էջ 231—237:

Bellesheim Alphons — „Die wiederaufgefundene Apologie des Aristides von Athen an den Kaiser Hadrian“, *Der Katholik*. III Folge, Bd. IV, 1891, S. 258—279.

Bücheler F.— „Aristides und Justin, die Apologeten“, *Rheinische Museum für Philologie*, Frankfurt am Main, N. F., Bd. XXXV, 1880, S. 279—286.

Doulcet Henry — „L'Apologie d'Aristide et l'Épître de Diognète“, *Revue des Questions Historiques*, 14^e année, 56^e livraison, 1er Octobre 1880, p. 601—613.

Ehrhard Albert — „Die altchristliche Litteratur und ihre Erforschung von 1884—1900“, Abt. I, Freiburg i. B., 1900, S. 202—212.

5 **Gautier Luc** — „Un fragment de l'Apologie d'Aristide retrouvé dans une traduction arménienne“, *Revue de Théologie et de Philosophie*, Lauzanne, 12^e année, Janvier 1879, p. 78—82.

10 **Geffcken J.** — „Zwei griechische Apologeten“, Leipzig und Berlin, 1907.

ՀԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. A. Müller-Ravensburg, *Römische Quartalschrift*, XXI, 1907, S. 202—204.

15 **Harnack Adolf** — „S. Aristidis, philosophi Atheniensis, Sermones duo. Venedis, 1878, Libraria PP. Mechitaristarum in monasterio S. Lazari“, *Theologische Literaturzeitung*, 1879, № 16, S. 375—379.

20 **Harnack Adolf** — „Die Überlieferung der griechischen Apologeten des zweiten Jahrhunderts in der alten Kirche und im Mittelalter“ (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Litteratur, I 1—2). Leipzig, 1882, S. 100—114.

25 **Harnack Adolf** — „Aristides“, *Տեղեկացի Տրամ. մեջ*. „Real-Encyclopädie für protestantische Theologie und Kirche“, Bd. XVII, Leipzig, 1886, S. 675—681.

30 **Harnack Adolf** — „Geschichte der altchristlichen Litteratur bis Eusebius. Theil I: Die Überlieferung und der Bestand bearbeitet unter mitwirkung von Lic. Erwin Preuschen“. Leipzig, 1893, S. 96—99.

35 **Harnack Adolf** — „Aristides (Marcianus)“, *Տեղեկացի Տրամ. մեջ*. „Realencyclopädie für protestantische Theologie und Kirche“ (hrsg. von A. Hauck), Bd. II, Leipzig, 1897, S. 46—47.

40 **Hennecke Edgar** — „Zur Frage nach der ursprünglichen Textgestalt der Aristides-Apologie“, *Zeitschrift für Wissenschaftliche Theologie*, XXVI Jahrg., 1893, S. 42—126.

Hennecke Edgar — „Die Apologie des Aristides; Recension und Rekonstruktion des Textes“ (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, IV 3), Leipzig, J. C. Hinrichs, 1893. 5

Hilgenfeld Adolf — „Die Überlieferung über die griechischen Apologeten des Christenthums im zweiten Jahrhundert und ihr neuester Censor“, *Zeitschrift für Wissenschaftliche Theologie*, XXVI 10 Jahrg., 1883, S. 2—45.

Himpel (Von) F. — „Sancti Aristidis, philosophi Atheniensis, sermones duo (chosk). Venedig 1878 (Armen. Aera 1328) auf S. Lazzaro...“, *Theologische Quartalschrift*, LXI Jahrg., 1879, S. 289—294. 15

Himpel (Von) F. — „Das Fragment der Apologie des Aristides und eine Abhandlung über Luk. 23. 42. 43. Aus dem Armenischen übersetzt und erläutert“, *Theologische Quartalschrift*, LXII Jahrg., 1880, S. 109—127. 20

Himpel (Von) F. — „Aristides, Apologet des zweiten Jahrhunderts“, *Տեղեկացի Տրամ. մեջ*. „Wetzer und Welte's Kirchenlexikon“, 2 Aufl., Bd. I, Freiburg i. B., 1882, S. 1297—1300. 25

Hora E. — „Untersuchungen über die Apologie des Aristides“, Karlsbad, 1895.

Jacquier E. — „L'Apologie d'Aristide“, 30 *Université Catholique*, VIII, 1891, p. 183—203.

Jordan Hermann — „Geschichte der altchristlichen Litteratur“, Leipzig, Quelle u. Meyer, 1911, S. 196, 217, 221. 35

Krüger Gustav — „Nachträge zu Geschichte der altchristlichen Litteratur in den ersten drei Jahrhunderten“, Freiburg i. B., 1897, S. 17.

Krüger Gustav — „Geschichte der altchristlichen Litteratur in den ersten drei Jahrhunderten“, Freiburg i. B., 1898, S. 62—64. 40

Krumbacher Karl — „Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis

zum Ende des Oströmischen Reiches“, 2. Aufl., München, C. H. Beck, 1897, S. 890.

Martinus Paulinus — „Analecta sacra patrum antenicaenorum“, *Տեւոնյալ Տրամ. միջ.* J. B. Pitra, „Analecta sacra spicilegio Solesmensi parata“, t. IV, Parisiis, 1883, p. X—XI, 282—286.

Massebieau L. — „De L'authenticité du fragment d'Aristide“, *Revue de Théologie et de Philosophie*, Lauzanne, 12^e année, Mai 1879, p. 217—233.

Merx Adalbert — „Die Apologie des Aristides“, *Տեւոնյալ Տրամ. միջ.* „Marksteine aus der Weltliteratur in Originalschriften“, herausgegeben von Johannes Baensch-Drugulin, Buchschmuck von L. Sütterlin; zum Erinnerung an das fünfhundert-jährige Geburtsfest des Altmeisters Johannes Gutenberg“, Leipzig, W. Drugulin, 1902, S. 12—15.

Muyldermans J. — „L'apport des éditions arméniennes de Venise à la patristique“, *Բազմալեզու*, 1949, № 7—12, էջ 389.

Néandre de Byzance Norayr — „De L'urgence d'une édition critique des textes arméniens“, *Reale Accademia dei Lincei, estratto dai Rendiconti*, 1892, p. 814—815.

Pape Paul — „Die Predigt und das Brieffragment des Aristides; auf ihre Echtheit untersucht (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, XII 2), Leipzig, J. C. Hinrichs, 1894.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. R. Seeberg, *Theologische Literaturblatt*, 1896, S. 29—34.

Picard M. — „L'Apologie d'Aristide“, Paris, 1892.

Raabe Richard — „Die Apologie des Aristides, aus dem syrischen übersetzt und mit Beiträgen zur Textvergleichung und Anmerkungen herausgegeben“ (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, IX 1). Leipzig, 1893.

Renan Ernest — „L'église chrétienne“, 5^e éd., Paris, 1899, p. VI, note 2.

Rendel Harris J., Robinson J. A. — „The Apology of Aristides on behalf of the Christians; from a syriac manuscript preserved on Mount Sinai, edited with an introduction and translation by J. Rendel Harris ... With an appendix containing the main portion of the original greek text by J. Armitage Robinson...“ (Texts and Studies. Contributions to Biblical and Patristic Literature, edited by J. Armitage Robinson, vol. I, № 1), Cambridge University Press, 1891.

Այս համարը Բ հրատարակութեամբ լույս է տեսել նաև 1893 թ.,

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Բազմալեզու, 1891, էջ 200—202:— G. T. Stokes, *The Contemporary Review*, vol. LX, July 1891, p. 104—114.— A. Plummer, *Classical Review*, vol. V, Dec. 1891, p. 468—470.— A. von Harnack, *Theologische Literaturzeitung*, XVI Jahrg., 1891, № 12, S. 301—307; № 13, S. 325—329.— J. Réville, *Revue de l'Histoire des Religions*, t. XXIV, 1891, p. 244—251.— J. Guidi, *La Cultura*, I, 1891, p. 20f., 66ff.— *Athenaeum*, 1891, Oct. 17, p. 513f.— I. H. Hall, *Hebraica*, vol. VII, 1890/91, p. 302—303.— P. L., *Revue Critique d'Histoire et de Littérature*, 1891, 27 Juillet, № 30, p. 53—54.— G. Krüger, *Literarische Centralblatt*, 31 Oct. 1891, № 45, S. 1546—1547.— J. Owen, *The Academy*, vol. XL, 19 Sept. 1891, № 1011 (New Issue), p. 229—230.— A. Bellesheim, *Der Katholik*, III Folge, Bd. IV, 1891, S. 258—279.— L. Duchesne, *Bulletin Critique*, 1891, p. 221.— *The Guardian*, Sept. 1891, p. 1527.— Th. Zahn, *Theologische Literaturblatt*, XIII Jahrg., 1892, S. 1—6.— A. Chiappelli, *Nuova Antologia*, seria 3^a, vol. XXXVII, 1892, p. 483—508.

Rummler L. — „De Aristidis philosophi Atheniensis sermonibus duobus apologeticis“, Posnaniae (Posen), 1881.

Sasse Fr. — „Ein in armenischer Übersetzung aufgefundenes Fragment der Apologie des Aristides“, *Zeitschrift für Katholische Theologie*, III Jahrg., 1879, S. 612—618.

Schönfelder J. — „Die Apologie des Aristides“, *Theologische Quartalschrift*, LXXIV Jahrg., 1892, S. 531—557.

Seeberg Reinhold — „Die Apologie des Aristides“, *Neue Kirchliche Zeitschrift*, 1891, S. 935—966.

5 Seeberg Reinhold — „Die Apologie des Aristides“, *Հետեյալ հրատ. մեջ*. Th. Zahn, „Forschungen zur Geschichte des neutesamentlichen Kanons und der altkirchlichen Literatur“, Theil V, Erlangen—Leipzig, 1893, S. 159—414.

10 Seeberg Reinhold — „Der Apologet Aristides; der Text seiner uns erhaltenen Schriften nebst einleitenden Untersuchungen über dieselben“, Erlangen—Leipzig, 1894.

15 Überweg Fr. — „Grundriss der Geschichte der Philosophie der patristischen und scholastischen zeit“ (hrsg. von Max Heinze), Teil II, Berlin, 1905, S. 48—57.

20 Stokes G. T. — „The Apology of Aristides“, *The Contemporary Review*, vol. LX, July 1891, p. 104—114.

Vetter P. — „Aristides-Citate in der armenischen Litteratur“, *Theologische Quartalschrift*, LXXVI Jahrg., 1894, S. 529—539.

25 Հայ. թարգմանությունը՝ «Արիստիդէս հայ մատենագրութեան մէջ», *Հետեյալ հրատ. մեջ*. «Հայկական աշխատասիրութիւնք հայագէտ Պ. Ֆէթթէրի, ի մի ամփոփուած և թարգմանուած ի Հ. Յակովբայ վ. Տաշեան», *Վիեննա*, 1895, էջ 194—202:

Vona C. — „L'Apologia di Aristide“ (Lateranum, nova series, an. XVI, № 1—4), Roma, 1905.

35 Zahn Th. — „Die Apologie des Aristides“, *Theologische Literaturblatt*, XIII Jahrg., № 1, 8 Januar 1892, S. 1—6.

Zahn Th. — „Eine Predigt und ein apologetisches Sendschreiben des athenischen Philosophen Aristides“, *Հետեյալ հրատ. մեջ*. „Forschungen zur Geschichte des neutesamentlichen Kanons und der altkirchlichen Literatur, herausgegeben von Th. Zahn“, Theil V, Erlangen und Leipzig, 1893, S. 415—437.

ԱՐԻՍՏՈԳԼԵՍ*

(Aristobulus)

Նորկապարանային անվանների շարքին է պատկանում Արիստոբուլոսի վարքը: Այս բնագիրը, որ հին է, բառ երևույթին այն հավելումներից է, որ Գր. Փեղարմալճյանը կատարել է Հայսմավուրքի մեջ՝ 1834 թ. սպագրության ժամանակ:

* * *

Յիշատակ է սուրբ առաքելոյն և բնութայ աշակերտին Քրիստոսի Արիստաբուլայ (sic). 10 «Սուրբ և երանելի առաքեալն Քրիստոսի Արիստաբուլոս էր յաշակերտացն Պօղոսի...», տես՝ «Յայսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 120:

Այլ տպ. — Յիշատակ ևն. «Սուրբ և երանելի...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, t. XXI, Paris, 1927/30, p. 168.

Արտատպ. է նախորդ հրատարակութիւնից:

Բնագրի ֆրնս. թարգմանությունը՝ „Com- 20 mémoration du saint apôtre et disciple élu du Christ Aristobule“ տեսնել անդ, հույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Հմմտ. հուն. համառոտ վկայաբանությունը՝ ի „Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae“ (Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris), Bruxellis, 1902, p. 539—540.

ԱՐԻՍՏՈԳԼԵՍ ԿԻՊՐԵՅԻ ԵՒ ԸՆԿ.**

(Aristocles Cyprius et socii)

Հռոմի Գալերիոս կայսրի (306—311 թթ.) օրով նահատակված վկաներ են Արիստոկլես, Դեմետրիանոս և Աթանաս Կիպրացիները: Հայոց Հայսմավուրքներում պահված է նրանց

* ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. Հունա-լատինական մատենագրական տեղեկություններ տես՝ *Acta Sanctorum Martii* t. II, Parisiis, 1865, p. 368—370.

** ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. Մ. Ավգերյան, «Իրական վարք և վկայաբանություն սրբոց», հտ. ԺԲ, Վենետիկ, 1815, էջ 69: G. Henschenius, „De SS. Aristocle presbytero, Demetrianio diacono et Athanasio lectore martyribus Constantiae in Cypro“, *Acta Sanctorum*, Junii t. V, Parisiis, 1867, p. 403—404.

Համառոտ վկայաբանությունը, որի հուն. սկզբնագիրը հայտնի չէ մեզ: Ձեռագրերում նրանցից առաջինի անունը պատահում է Արիստոկլես, Արիստոկլեսոս, (Արիստոկլեսոս), Արիստոկլես, Արիստոտել (Արիստոտելես) ձևերով. իսկ երկրորդինը՝ Դեմետրիանոս, Դեմետրիոս, Դեմետրոս, Դիմիտրիանոս, Դեմետրիոս ձևերով:

* * *

1. (Տեր Իսրայելի խմբագր.).

10 Վկայություն սրբոց վկայիցն Արիստոկլեսի ֆահանայի, և Դիմիտրիանոսի սարկաագի, և Աթանասի կիսասարկաագի. «Ճշմարիտ ֆահանայն և վկայն Քրիստոսի Արիստոկլես՝ կիպրացի էր ի ֆաղաֆէն Տամասու...», տես՝ «Յայսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 273:

Այլ տպ.— Վկայություն սրբոցն Արիստոկլեսի ֆահանայի և Դիմիտրիանոսի և Աթանասի. «Ճշմարիտ ֆահանայն...» (Հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, t. XXI, Paris, 1927/30, p. 623—625.

Բնագրի ֆրնս. թարգմանությունը՝ „Martyre des saints Aristoclès le prêtre, Démétrien et Athanase“ տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

25 Այս բնագիրը գույզն փոփոխություններով մտել է նաև Գրիգոր Մերենցի Հայսմատուրքի մեջ. տես՝

Վկայաբանությունն Արիստոտելի ֆահանային և Դոմեմետրեայ (sic) սարկաագին և Աթանասի ղպրին. «Ճշմարիտ ֆահանայն և վկայն Քրիստոսի Արիստոտել էր ի Կիպրոս կղզոյն...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն» ևն («Յայսմատուրք»), Կ. Պոլիս, 1706, էջ 923:

35 Այլ տպ.— Վկայաբանություն ևն. «Ճշմարիտ ֆահանայն...», տես՝ «Յայսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1706 (—1708), էջ 829—830:

Այլ տպ.— Վկայաբանություն ևն. «Ճշմարիտ ֆահանայն...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 630—631:

2. (Անանուն խմբագր.).

Արիստոտելի ֆահանայի և Դեմետրիանոսի սարկաագի և Աթանասի կիսասարկաա-

գի. «Սա կիպրացի էր՝ եկեղեցոյն Աստուծոյ ֆահանայ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 220բ—221ա:

☒ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 365բ) ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 540բ), № 10 (էջ 500ա), № 219 (էջ 410բ), № 695 (էջ 346ա), № 1048 (էջ 368ա), № 1035 (էջ 499բ), № 1036 (էջ 594ա) ևն. Մարբուրգի WdtB Ms. Or. fol. 4254 (fol. 579v). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. 4787 (fol. 652r).

Համատ. հուն. Համառոտ վկայաբանությունը՝ ի „Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae“ (Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris), Bruxellis, 1902, p. 765—766.

ԱՐԻՍՏՈՆ [ԱՐԻՍՏԻՈՆ] ԵՐԷՅ

(Aristion Presbyter)

Հեղինակ՝ Մարկոսյան Ավետարանի վերջին 9—20 համարների, ինչպես նշված գտավ Փ. Կոնիբերը էջմիածնի Մատենադարանի № 229 ձեռագիր Ավետարանում (որ է այժմյան՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2374)¹, էջ 110բ: Կոնիբերի կարծիքով այս հեղինակը նույն է առաքյալների ընկերակից համարվող այն Արիստիոնի հետ, որի վկայություններից օգտվել է, ըստ Եվսեբիոս Կեսարացու², Պապիաս Հերապոլսեցին, Բ. դարի սկզբում. իսկ ուրիշների կարծիքով նա նույն է Արիստոն Պելլացու հետ (տես Հաջորդ հոգվածը):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Գալեմբյարյան Գր.— «Արիստոն Երէց», Հա ճ ղ Ե Ա Ա մ ո ս ր Ե ա յ, 1896, էջ 282:

¹ Տես այս Ավետարանի լուսատիպ հրատարակությունը. „L'Évangile Arménien. Édition phototypique du manuscrit 229 de la Bibliothèque d'Etchmiadzin publiée sous les auspices de M. Léon Mantacheff par Frédéric Macler“, Paris, 1920.

² «Եվսեբիոսի Կեսարացույ Պատմութիւն եկեղեցւոյն, Վենետիկ, 1877, էջ 228—229:

Թովմիլյան Հակ. — «Յուդակ ձեռագրաց Դադեան Թովմիլ վարդապետի», մասն Ա, Վաղարշապատ, 1898, էջ 3—4, 5—6, 10, 11:

Մատնացույց է անում Արիստոն երեցի հավել-
վածն ունեցող մի բանի ձեռագիր Ավետարաններ:

Հառնախ Բ. — Տես ստորև Ֆ. Գանուց,
«Վերջին նորանոր գրություններ...»:

Հովսեփյան Գար. — [Արիստոն երեց]
Արարատ, 1898, էջ 519—520:

Հայտնում է, թե «այժմ մեզ չաջողուցի է գտնել
նորն հատուածի հայերէն մի ուրիշ թարգմանութիւն
երկու հնագոյն Ավետարանների մէջ»:

Մարտին Գ. — Տես ստորև՝ Martin J. P. P.

Տառլան Հակ. — «Արիստոն երեց ըստ
վկայութեան էջմիածնի թ. 229, ձեռագրին»,
Հանդէս Ամսօրեայ, 1895, էջ 82—87:

Քիապպելլի Բ. — Տես ստորև՝ Chiap-
pelli A.

Յերիաքյան Գ. — «Մարկոսեան Աւետա-
րանին ժ. 9—20 համարները Հայոց
քով», տես՝ «Յուդարձան» (Ժողովածու), Վի-
եննա, 1911, էջ 372—373:

(**Ֆ. Գանուց**) — «Վերջին նորանոր գրություն-
ները երկրորդ եկեղեցական հին պատմու-
թեան», Բազմալեզու, 1898, էջ 381—386:

Ծան. հոդվածի սկզբում՝ «Բեռլինի համալսարա-
նին մէջ Ուսուցչապետ Ա. Հանսլի մէկ յօդուածէն
(Preussische Jahrbücher, մայիս) կը քաղենք հա-
մառօրի հետեւեալ տողերը...»:

Тер-Мовсесян Меср. — «История пере-
вода Библии на армянский язык», С.-Пе-
тербург, 1902, стр. 64—65, 161, 200—203.

Bardenhewer O. — „Geschichte der
altkirchlichen Litteratur“, Bd. I, Freiburg i.
B., 1902, S. 187—188, 539, 541.

Batiffol P. — „La littérature grecque“
(Anciennes littératures chrétiennes, I), 4e
éd., Paris, 1901, p. 82—83.

Belser J. E. — „Einleitung in das Neue
Testament“, 2. Aufl., Freiburg i. B., 1905.

Chiappelli Aless. — „Una recente sco-
perta biblica“, *Nuova Antologia*, 3a se-
rie, vol. XLIX, 1894, p. 157—166.

Հայ. թարգմ. «Նկատողութիւն մի Ա.
Մարկոսի Աւետարանին ժ. 9 զխոյն», Բազ-
մալեզու, 1894, էջ 218—221»:

Conybeare F. C. — „Aristion, the au-
thor of the last twelve verses of Mark“,
The Expositor, 4th series, vol. VIII, 1893,
p. 241—254.

ԳՐԱԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ A. Harnack, *Theologische
Literaturzeitung*, XVII, Jahrg., 1893, S. 561—
564. — Th. Zahn, *Theologische Literaturblatt*,
1893, 22 Des., № 51. — A. Chiappelli, *Nuova An-
tologia*, 3a serie, vol. XLIX, 1894, p. 157—166. —
Zeitschrift für Katholische Theologie, XIX Jahrg.,
1895, S. 187—189. — Հ. Տառլան, Հանդէս Ամ-
սօրեայ, 1895, էջ 82—87. — Կարապետ Վ. Տեր-
Մկրտչյան, Արարատ, 1895, էջ 114—115:

Conybeare F. C. — „The authorship
of the last verses of Mark“, *The Exposi-
tor*, 4th series, vol. X, 1894, p. 219—232.

Conybeare F. C. — „On the last twelve
verses of St. Mark's Gospel“, *The Expo-
sitor*, 5th series, vol. II, 1895, p. 401—421.

Conybeare F. C. — „Armentan Version
of the Old and New Testaments“, *Հետեւի
հրատ. մէջ*. „A. Dictionary of the Bible“
(ed. by J. Hastings), vol. I, Edinburgh,
1898, p. 151—154.

Dupin de Saint-André L. — „L'auteur
des douze derniers versets de l'Évangile
de Marc“ (Thèse), Montauban, Impr.
Granié, 1897.

Harnack A. — „Conybeare F. C. Aris-
tion, the author of the last twelve verses
of Mark“, *The Expositor*, octob. 1893, S.
241—254, „*Theologische Literaturzei-
tung*, Leipzig, XVIII Jahrg., 1893, S.
561—564.

Lagrange M.-J. — „Évangile selon saint
Marc“, Paris, 1911, p. 426—439: „La fi-
nale de Marc (XVI, 9—20)“.

Maries Louis — „Frederick Cornwallis
Conybeare (1856—1924), Notice biographi-
que et bibliographie critique“, *Revue des
Études Arméniennes*, t. VI, 1926, p. 221—
223: „Évangiles. Finale de Marc. Ariston“.

Martin J. P. P. — „Introduction à la
critique textuelle du Nouveau Testament“,
t. II, Paris, 1883/84, p. 280—288, 325—340

Այս հատորի 280—288 էջերում գտնվող գլուխը („Écrivains appartenant à l'Église Arménienne, qui ont admis l'authenticité de S. Marc XVI, 9—20“) թարգմանված է հայերենի՝ հետևյալ խորագրով. «Մարտին հայագիրն կարծիքն Մարկոսեան Աւետարանին ժ. 2 գլխոյն վերջին տուներուն նկատմամբ», Բ Կ Գ Դ Ե Վ Զ Է Յ, 1895, էջ 57—61:

Resch Alf. — „Ausser-Canonische Paralleltex-te zu den Evangelien“ (Texte und Untersuchungen, hrsg. von O. v. Gebhardt und A. Harnack, Bd. X 3), Leipzig, 1894, S. 450—456.

Սույն գրվածքի անգլ. թարգմանությունը, ֆ. Կ. Կոնիքիբի կողմից, տես՝ *The Expositor*, 4th series, vol. X, 1894, p. 226—232.

Swete Henry Barclay — „The Gospel commentary according to St. Mark“, London, 1898, p. CXI—CXII.

Zahn Th. — „Geschichte des neutestamentlichen Kanons“, Bd. II 2, Erlangen u. Leipzig, 1892, S. 910—938 („Über den Schluss und die Anhänge des Marcusevangeliums“).

Zahn Th. — „Aristion, der Verfasser der letzten 12 Verse des Markus“, *Theologische Literaturblatt*, XV. Jahrg., № 51, 22 Dec. 1893, S. 591—594.

Սույն գրվածքի անգլ. թարգմանությունը, ֆ. Կ. Կոնիքիբի կողմից, տես՝

Zahn Th. — „Aristion, the author of the last twelve verses of Mark“ (transl. from the *Theologische Literaturblatt*, of Leipzig, for 22 Dec. 1893), *The Expositor*, 4th series, vol. X, 1894, p. 220—226.

Zahn Th. — „Forschungen zur Geschichte des neutestamentlichen Kanons und der altkirchlichen Literatur“, Bd. VI, Leipzig, 1900, S. 128—130.

Zahn Th. — „Einleitung in das Neue Testament“, Bd. II, Leipzig, 1907, S. 242—245.

ԱՐԻՍՏՈՆ ՊԵԼԼԱՅՈՍ (Aristo Pellaeus)

Հելլենացած եբրայեցի քրիստոնյա մատենագիր, Բ դարի առաջին կեսում: Հայտնի է, որ նրա՝ այժմ կորած պատմական երկերից օգտվել է Եվսեբիոս Կեսարացին՝ Ադրիանոս կայսրի (117—138 թթ.) օրով Պաղեստինում տեղի ունեցած դեպքերը նկարագրելիս (Պատմ. եկեղ. դպր. Գ, գլ. 2)¹: Մովսես Խորենացին իր Պատմության «Յաղագս մահուանն Արտաշիսի» գլուխը շարադրելիս նույնպես օգտվել է Արիստոնից (գիրք Բ, գլ. 4)², ինչպես ինքն էլ ասում. «Գեղեցիկ իմն պատմէ և Արիստոն Փեղղացի յաղագս մահուանն Արտաշիսի», որի քարտուղարն էր նա, «և գրէ, եթէ ո՛րչափ ամբոխութիւնք մեռան ի մահուանն Արտաշիսի, սիրելի կանայք և հարճք և մտերիմ ծառայք, և ո՛րպիսի շուք բազմագիմիս արարին առ ի պատիւ դիոյն» ևն: Այս նույն գլխում Խորենացին, Արիստոն Պելլացու հետևողությամբ Պաղեստինի դեպքերը հիշատակելիս, գուցե միաժամանակ աչքի առաջ է ունեցել նաև Եվսեբիոս Կեսարացուն, որովհետև այդ մասում բնագրական զգալի նմանություններ ունի նրա հետ: Արիստոն Պելլացին հիշատակվում է նաև Թովմա Արծրունու մոտ՝ Արիստոն Փաղղէացի անունով, որպես մեկը այն հեղինակներից, որոնք խոսում են Քամի սերնդաբանության մասին (դպր. Ա, գլ. Ա)³:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ս. Ի. Եւգ. Ղեզ. — «Հայապատում», Վենետիկ, 1901, մասն Ա, էջ 27:

Халатьянц Гр. — «Армянский эпос в Истории Армении Монсея Хоренского»,

¹ «Եւսեբիոսի Կեսարացու Պատմութիւն եկեղեցւոյ», Վենետիկ, 1877, էջ 244—245:

² Տես՝ «Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց» (Տրատ. Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի), Թիֆլիս, 1913, էջ 189—191:

³ Տես՝ «Թովմայի վարդապետի Արծրունու Պատմութիւն տանն Արծրունաց» (Տրատ. Ք. Պատկանյանի), Պետերբուրգ, 1887, էջ 7:

ч. I, Москва, 1896, гл. XII, стр. 302—313;
ч. II, Москва, 1896, гл. XII, стр. 71—72.

Ehrhardt Alb.— „Die altchristliche Literatur und ihre Erforschung von 1884—
1900“, Freiburg i. B., 1900, S. 212—217.

Grube J. E.— „Ariston von Pella“, *Հե-
տեղաբանական հրատ. մեջ*. „Wetzer und Welte's
Kirchenlexikon“, 2. Aufl, Ed. I, Freiburg
i. B., 1882, S. 1300.

Gutschmid (Von) A.— „Über die Glaub-
würdigkeit der Armenischen Geschichte
des Moses von Khoren“, Leipzig, 1876, S.
20—21.

Նույնն է և հետևյալը.

Gutschmid (Von) A.— „Kleine Schrif-
ten“ (hrsg. von Franz Rühl), Bd. III, Leip-
zig, B. G. Teubner, 1892, S. 305—306.

Harnack Ad.— „Geschichte der alt-
christlichen Litteratur bis Eusebius“, Th.
I, Leipzig, 1893, S. 92—95.

Hilgenfeld Ad.— „Die Überlieferung
über die griechischen Apologeten des
Christenthums im zweiten Jahrhundert und
ihr neuester Censor“, *Zeitschrift für Wis-
senschaftliche Theologie*, XXVI Jahrg.,
1883, S. 7—13.

Langlois V.— „Étude sur les sources
de l'Histoire d'Arménie de Moïse de Kho-
rén“, *Mélanges Asiatiques*, St.-Péters-
bourg, t. IV, 1863, p. 327.

Langlois V.— „Fragments d'historiens
grecs perdus, conservés dans les oeuvres
des écrivains arméniens“, *Հետեղաբան-
ական հրատ. մեջ*. „Collection des historiens anciens et
modernes de l'Arménie“ (publ. par Victor
Langlois), t. I, Paris, Firmin Didot frères
et Cie, 1867, p. 391—394.

Նույնի ալ տպ. տես՝

Langlois V.— „Fragments d'historiens
grecs perdus, conservés dans les oeuvres
des écrivains arméniens“, *Հետեղաբան-
ական հրատ. մեջ*. C. Müller (հրատ.), „Historicorum
Graecorum et Syriorum reliquiae in Arme-
niorum scriptis servatae. Collegit, versione

gallica, prolegomenis, annotatione, indici-
bus instruxit Victor Langlois“, Parisiis,
editoribus Firmin Didot et Sociis, 1884, p.
391—394.

Resch Alf.— „Ausser-Canonische Pa-
ralleltexte zu den Evangelien“, *Texte und
Untersuchungen* (hrsg. von O. v. Gebhardt
und A. Harnack), Bd. X 3, Leipzig, 1894,
S. 450—456.

Սույն գրվածքի անգլ. թարգմանությունը,
Փ. Կ. Կոնիքիի կողմից, տես՝ *The Expositor*,
4th series, vol. X, 1894, p. 226—232.

ԱՐԻՍՏՈՍ ԲՆԱԳԷՏ

(Aristus physicus)

Երուսաղեմի հայ. ձեռագրերի ցուցակ-
ներից¹ մեզ հայտնի է բնագիտական մի աշ-
խատություն, որը թարգմանված է ԺԸ դ.
Հակոբ Նալյանի խնդրանքով, հավանաբար
լատիներենից կամ ֆրանսերենից: Տրամա-
խոսությունն ձևով շարադրված այս երկի մեջ
հանդես են գալիս եվստաքիոս (կամ եվ-
դոքսոս) և Արիստոս անունով երկու բնա-
գետներ, որոնց ինքնությունը, ցուցակնե-
րում տրված նկարագրությունների անբավա-
րարության պատճառով, մնում է անժանոթ,
ինչպես և այն, թե նրանցից ո՞րն է գրքի հե-
ղինակը, բայց ենթադրելով, որ առաջինը
հավանաբար միայն հարցադիր է, հեղինա-
կությունը պայմանականորեն վերագրում ենք
երկրորդին, թեև հնարավոր է նաև, որ, ընդ-
հակառակն, նույնինքն հարցադիրը եղած
լինի հեղինակը: Գրքի շարադրման ժամանա-
կը ԺԷ դ. վերջերը կամ ԺԸ դ. առաջին կեսն
է, որովհետև հեղինակն օգտագործել է նշա-
նավոր գիտնական Իսահակ Նյուտոնի
(1642—1727 թթ.) աշխատությունները:

¹ Արտ. Սյուրմեյան, «Մայր ցուցակ հայ. ձեռ.
երուսաղեմի...», հտ. Ա, էջ 111: Ն. Պողարյան, «Մայր
ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հտ. Ա, էջ
182—183: Մեսրոպ Մագիստրոս (Տեր-Մովսիսյան),
«Հայերեն ձեռագրերի ընդհանուր ցուցակ» (անտիպ),
Հմմտ. նաև Ն. Ակինյան, Հանդես Ամստերդամ, 1950, էջ
201:

* * *

Տրամախօսութիւն ի վերայ բնական գի-
տութեանց ի մէջ եւտաբանութիւն և Արիստոսի
ի շորս հատորս. Ա. Ի վերայ բնականութեան
սկզբանց. Բ. Յաղագս նշման օղոց. Գ. Ի
վերայ հինգ զգայաբանաց. Դ. Յաղագս կեն-
դանեաց: Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ.
№ 55, էջ 1—817:

Սկզբում ունի ներածութիւն, որ է՝

«Բնական խօսակցութիւն կամ նոր բնա-
բանութիւն.— Ի ժամանակէն ի վեր՝ յորում
լսարանք Փարէզու, Լոնտրայ, Իտալիայ և
նշմանէր երկիրն, և բազում սրամիտ մար-
դիկ Եւրոպայ, զարթուեցաւ ի սիրոյ ճշմար-
տութեան, ի զովասանութեանց և ի բարեւա-
րութեանց թագաւորաց և անձնիշխան տի-
րապետաց, միաւորեցին զլոյսս իւրեանց առ
ի բացայայտելոյ զգաղտնիս բնութեան,
ի յայնմ ժամանակէն ի վեր զեղեցկացաւ
Բնաբանութիւնն, զի հաճոյ է սա այժմ մեծա-
մեծաց և փառաւորի յամենցունց: Վասն որոյ
հաճոյ թուեցաւ մեզ յառաջ բերել աստ զարս
երկուս՝ որոցն խօսակցութեամբք ի կատար
հասցէ գործն մեր՝ որ ի վերայ Բնաբանու-
թեան» (էջ 1):

Ունի թարգմանութեան երկու հիշատա-
կարաններ:

Ա. հատորի վերջում՝ «Թարգմանեցեալ
ի ճամհօղլու եղիայի որդի և Շուէտու թէր-
ճիման՝ նուաստ և անարժան Յակոբայ:
Ի Կոստանդնուպոլսոյ քաղաքի, յամի տեառն
1745: Ի խնդրոյ պատրիարքի Յակոբ արքե-
պս.ի Կոստանդնուպոլսոյ» (էջ 209):

Դ. Հատորի վերջում՝ «Թարգմանեցեալ
ի խնդրոյ Յակոբայ՝ Կոստանդնուպոլսոյ,
ի ճամհոնց Յակոբայ, Շուէտու թարգման՝
(էջ 817):

ԱՐԻՍՏՈՏԵԼԻ ԿԻՊՐԱՑԻ

Տեւ՝ ԱՐԻՍՏՈՏՈՒԿԼԵՍ ԿԻՊՐԱՑԻ:

ԱՐԻՍՏՈՏԵԼԻ ՍՏԱԳԻՐԱՑԻ*

(Aristoteles Stagiritas)

Հուն նշանավոր իմաստասեր, հին ստոր-
կատիրական հասարակութեան գաղափարա-
խօսներէից: Ծն. 384 թ. նախքան մեր թվ. 5
Ստագիրայում (Մակեդոնիա) և մեռ. 322 թ.
նախքան մեր թվ. Քալկիսում (Եվբեա):
Աշակերտել է Պլատոնին, եղել է Աղեքսանդր
Մակեդոնացու դաստիարակը և մոտ. 331 թ.
նախքան մեր թվ. Աթենքում հիմնել է իր
իմաստասիրական դպրոցը, որը կոչվում էր
«Պերիպատիկյան դպրոց» (հուն. περιπατικόν,
«ճեմեմ») կամ «ճեմարան», որովհետեւ Արիս-
տոտելն այնտեղ իր աշակերտներին ճեմելով
էր ուսուցում: Այստեղից՝ արիստոտելյան
իմաստասիրութիւնը կոչվել է և պերիպատե-
տիզմ, այսինքն՝ ճեմական իմաստասիրու-

* ՕժԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. В. Карпов, «Натурфилосо-
фия Аристотеля», Москва, 1911.—А. Ф. Лосев,
«Критика платонизма у Аристотеля», Москва,
1929.—История философии (Ин-т философии
Академии наук СССР), оп. 1 (философия антич-
ного и феодального общества), Москва, 1941,
стр. 178—247.—Г. Ф. Александров, «Аристотель»,
Москва, 1940.—С. Ф. Кечекьян, «Учение Аристо-
теля о государстве и праве», Москва—Ленинград,
1949.—Я. Лукасевич, «Аристотелевская силлогис-
тика с точки зрения современной формальной ло-
гики» (пер. с англ.), Москва, 1959.—А. С. Ахма-
нов, «Логическое учение Аристотеля», Москва—
Ленинград, 1960.—В. П. Зубов, «Аристотель»,
Москва, 1963.—H. Bonitz, „Aristotelische Stu-
dien“, Tl. I—V, Wien, 1862—1867.—Ch. Werner,
„Aristote et l'idéalisme platonien“, Genève, 1909.—
W. Kinkel, „Geschichte der Philosophie von Soc-
rates bis Aristoteles“, Berlin u. Leipzig, 1922.—
W. D. Ross, „Aristotle“, London, 1923 (and 1956).—
J. A. K. Thomson, „Plato and Aristotle“, London,
1930.—H. Cherniss, „Aristotle's criticism of
presocratic philosophy“, Baltimore, 1935.—Idem,
„Aristotle's criticism of Plato and the Academy“,
Baltimore, 1944.—R. Caballero, „Aristoteles na-
turalista, biologo y filosofo“, Rosario, 1943.—D.
D. Allan, „The philosophy of Aristotle“, Oxford,
1952.—A. E. Taylor, „Aristotle“, New York,
1955.—P. van Schilfgaarde, „De logika van Aris-
toteles“, Den Haag, 1956.

Արիստոտելի երկերի հուն. բնագրերի համարա-
բան է՝ H. Bonitz, „Index Aristotelicus“, Berlin,
Akademie-Verlag, 1955.

թյուն: Արիստոտելը ժխտեց Պլատոնի գաղափարների իդեալիստական տեսությունը, որի համաձայն գաղափարները գոյություն ունեն իրերից առաջ և նրանցից անկախ: Այդ տեսության խիստ քննադատությամբ Արիստոտելը թեև իդեալիզմի քննադատություն է արել ընդհանրապես, բայց և, այնուամենայնիվ, ինքն իսկ տարուբերվել է իդեալիզմի և մատերիալիզմի միջև, իսկ վերջին հաշվով հակվել է դեպի իդեալիզմը:

Արիստոտելը հին աշխարհի իմաստասիրական մտքի տիտանն է հանդիսանում և միաժամանակ գիտական մտքի ամենակարկառուն ներկայացուցիչն է իր դարաշրջանում: Նրա աշխատություններն ընդգրկել են իր ժամանակի բոլոր գիտությունները: Այդ պատճառով հզոր ու բազմակողմանի է եղել նրա ազդեցությունը իմաստասիրության և գիտության հետագա զարգացման վրա, ինչպես ամբողջ միջնադարյան աշխարհում, այնպես և Հայաստանում:

Արիստոտելի երկերը թարգմանվել են շատ լեզուներով: Հայ մատենագրության մեջ ևս գտնվում են արիստոտելյան երկերի թարգմանություններ, որոնց մեծ մասը պատկանելի հնություն է հասնում: «Արտաքին» գրքերի հայ. թարգմանությունների ըստ այն դասակարգման, որ Հ. Մանանդյանը կատարել է նրանց լեզվական ուսումնասիրության հիման վրա, Արիստոտելի երկերից «Ստորոգութիւնք»-ը (Κατηγορίαι, Categoriae) և «Պերիարմենիա»-ը (Περὶ ἐρμηνείας, De interpretatione) պատկանում են հունաբան թարգմանությունների երկրորդ շերտին, այսինքն, ըստ իրեն, 2 դարի երրորդ քառորդին. իսկ Գալ. Տեր-Մկրտչյանի և Մ. Աբեղյանի հաշվով՝ նրանք 5 դարի 80-ական թվականներին են թարգմանվել: Հնություն կարգով նրանցից հետո գալիս են «Յաղագս աշխարհի» (Περὶ κόσμου, De mundo) և «Յաղագս առափնութեանց» (Περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν, De virtutibus et vitiis) աշխատությունները, որոնք 2/3 դարերի թարգ-

մանություններ են համարվում¹: Անսարակույս այս վերջիններս մասին է Գրիգոր Մագիստրոսի արած հիշատակությունն իր համակերից մեկում, ուր խոսք է լինում Արիստոտելի «Յաղագս երկնային մարմնոց և զնդաւեսութեան երկրի» և «Յաղագս օրինադրութեան կենցաղոյս» աշխատությունների մասին²:

Արիստոտելի բնագիտական երկերից ունենք «Բնագանցութիւն»-ը («Գիրք բնագանցականաց») (Μετὰ τὰ φυσικά — Μεταφυσικά, Metaphysica), որն ոչ ժամանակի՝ ժեղ. թարգմանություն է և այն՝ ոչ հունարենից, այլ լատիներենից, ձեռամբ Ստեփանոս Լեհացու:

Արիստոտելի բնագիտական ուրիշ գործերի լատիներենից հայերեն թարգմանություններ է կատարել, ժեղ. դ., Ղուկաս Խարբերդեցին: Նրա թարգմանություններից մեկ հայտնի են, մի հատորի մեջ ամփոփված, երեք ամբողջական երկեր՝ «Զպատմութենէ կենդանեաց» (Περὶ ζῶων ιστορίαι, De historia animalium), «Զմասանց կենդանեաց» (Περὶ ζῶων μορίων, De partibus animalium), «Զկենդանեաց քայմանէ» (Περὶ ζῶων πορείας, De animalium incessu)³.

¹ Այս երկու աշխատություններն ընդհանրապես Արիստոտելին անհարազատ են համարվում:

² Տես՝ «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 106:

³ Դավիթ Անհաղթի գործերում այս գրքի անունը հիշատակվում է «Յեռ բնականաց» և «Յեռ բնաբանութեան» ձևերով, տես՝ «Մեկնութիւն Ստորոգութեանց Արիստոտելի, ընծայեալ էլիասի իմաստասիրի» (Հրատ. Հ. Մանանդյանի), Պետերբուրգ, 1911, էջ 16, 23, 24: Այս ձևերը բառացի թարգմանություն են հուն. Μετὰ τὰ φυσικά ձևի:

⁴ Էջմիածնի Կաթողիկոսարանի ձեռ. № 401: Նրա խորագիրն է. «Վեցերորդ մատեան ամենից գրեանցն Արիստոտելի, պատկանեալ առ ճանաչումն կենդանեաց, ընդ զանազան մեկնութեանց ի նշանն՝ Ավետիսի Քոտուպէնսիոյ: Լուծմանցն ընդդիմութեանց՝ Միխայէլի Անկէղոսի Զիմատացոյ, յատուկ տեղիս առակցեալ: Ուրոց զմակագիրսն, գրիւն, և գլարգն պատմէ ստորեւ: Ի Վնէժնոս, աղբթեւ Խնքոսի, ՌեճԴ»:

Այս ձեռագիրը մի ժամանակ պատկանել է Կ. Պոլսի Հայոց Աղզային Մատենադարանին. հիմա.

Այս երկերի հետ միասին նույն հատորում կան հետքեր, որոնք ցույց են տալիս, թե Ղուկաս հարբերդեցին թարգմանած պետք է լիներ նաև Արիստոտելի «Զնոգույ» («Յա-
 5 ղագս հոգույ») գիրքը և հավանաբար նաև այն մյուս գործերը, որոնք կան թարգմանչի ձեռքում եղած լատիներեն հրատարակության մեջ¹ և որոնք թվարկված են նույն հատորի սկզբում. «Զգգայութենէ և զգգալեաց» (Սեր
 10 αἰσθησεως καὶ αἰσθητων, De sensu et sensilibus), «Զգլիշողութենէ և զվերլիշմանէ» (Սեր
 (Περὶ μνήμης καὶ ἀναμνήσεως, De memoria et reminiscencia), «Զքնոյ և զհսկմանէ» (Սեր
 ὕπνου καὶ ἐγρηγορήσεως, De somno et vigi-
 16 lia), «Զերազոց» (Սեր ἐναπνίων, De somniiis), «Զմայութենէ երազովք» (Սեր τῆς
 καὶ ὕπνου μαντικῆς, De divinatione per som-
 num), «Զլարմմանէ կենդանեաց» (Սեր τῆς
 τῶν ζώων κινήσεως, De animalium motu),
 20 «Զծնելութենէ կենդանեաց» (Սեր ζῶων γε-
 νέσεως, De generatione animalium), «Զեր-
 կարութենէ և զկարմութենէ կենաց» (Սեր
 μακροβιότητος καὶ βραχυβιότητος, De longitu-
 dine et brevitae vitae), «Զմանկութենէ և
 25 զծերութենէ» (Սեր νεότητος καὶ γήρως, De
 iuventute et senectute), «Զկենաց և զմա-
 հուանէ» (Սեր ζωῆς καὶ θανάτου, De vita et
 morte), «Զլարութենէ» (Սեր ἀναπνοῆς, De
 30 respiratione), «Զառողջութենէ և զհիւան-
 գութենէ» (Սեր ὑγείας καὶ ἀσθενείας, De sa-
 nitate et morbo).

Ստեփանոս Լեհացին լատիներենից թարգ-

Բարգին կաթող. [Կյուսեբյան], «Ցուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ Ազգային Մատենադարանի հայոց», Անթի-
 լիաս, 1961, էջ 103—106:

Ձեռագիրը մենք կներկայացնենք հատուկ հոդվածով 1976 թվականին, «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի այն բա-
 ցառիկ համարում կամ այն հայագիտական ժողովածուում, որը նվիրված կլինի Մխիթար Սեբաստացու ծննդյան 300-ամյակին:

¹ Թարգմանությունը կատարվել է հետևյալ հրատարակությունից «Sextum volumen Aristotelis libri omnes ad animalium cognitionem attinentes, cum Averrois Cordubensis variis in eosdem commentariis. M. A. Zimarae contradictionum solutiones, proprijs annexis locis. Quorum titulos, numerum, ac ordinem versa pagina narrat. Vene-
 tiis, apud Iuntas, M. D. LXXIII».

մանել էր նաև Արիստոտելի «Յաղագս հոգ-
 ւոյ» (Սեր ψυχῆς, De anima) երկը: Դիար-
 բերի հայ. ձեռագրերից մեկը, որն իմաս-
 տասիրական նյութերի ժողովածու էր, բովանդակում էր՝ «Գիրք յաղագս մաթղկային
 5 հոգույն, թարգմանեալ ի Ստեփանոս վար-
 դապետէ Իովացույ ի լատին բարբառոյ ՌՃԺԷ (1668 թ.), ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ, ընդ հովանեաւ Ս. Էջ-
 միածնի»¹: Դժբախտաբար այս թանկագին
 10 ձեռագիրը, ուրիշ հաղարավորների հետ միասին, ոչնչացվեց թուրք ջարդարարների կողմից՝ Մեծ եղեռնի ժամանակ (1915—
 1918 թթ.): ԺԸ դարում Մեսրոպ Գանձակե-
 ցին հիշատակում է այս թարգմանությունը՝
 15 «Հոգեաց» անունով²:

ԺԷ/ԺԸ դարերի թարգմանությամբ ու-
 նենք նաև Արիստոտելի բնագիտական եր-
 կերից կատարված մի ազատ քաղվածք՝
 «Հաաֆումն նշանաուր բանից ոմանց ի բնա-
 20 բանական գրեանց Արիստոտելի», որը մասեր է բովանդակում նրա հետևյալ գործերից. «Դերութիւնք», այն է՝ «Սկզբունք» կամ «Յա-
 ղագս սկզբանց» (Սեր ἀρχῶν, De princi-
 25 piis)³, «Յաղագս երկնից» (Սեր οὐρανοῦ, De caelo), «Վասն լինելութեան»⁴ (Սեր γε-
 νέσεως καὶ φθορᾶς, De generatione et corrup-

¹ Հմմտ. Գ. Սրվանձության, «Թորոս աղբար», մասն. Բ, 4. Պոլիս, 1884, էջ 449:

² Հմմտ. Ն. Ակինյան, «Սիմէոն Պղնձահանեցի...», Վիեննա, 1951, էջ 54:

ԺԷ դ. վերջերին կազմված մատենագիտական մի շարքում հիշատակում է «զՀոգեացն և զՀրեշտա-
 շարքում հիշատակում է «զՀոգեաց և զՀրեշտա-
 կացն Թովմայի Աբինացույն», տես՝ աստ, հտ. Ա, էջ LXXV: Արդյոք ցուցակի հեղինակը թյուրիմացու-
 թյան մեջ է, թե Լեհացին «Հոգեաց» անունով մի գիրք է թարգմանել նաև Ակոնացուց:

³ Այս երկը ավելի է հայտնի «Յաղագս բնական ունկնդրութեան» (Սեր φυσικῆς ακροάσεως, De physica auscultatione) անունով:

⁴ Դավիթ Անհաղթի մոտ այս երկի անունը հիշա-
 տակվում է լրիվ՝ «Յաղագս լինելութեան և ապականու-
 րեան» ձևով. տես՝ «Մեկնություն Ստորագրութեանցն Արիստոտելի, ընծայեալ Էլիասի իմաստասիրի», էջ 11, 15, 36, 106:

tione), «Գիրք ծնելոցն յօգն»¹ (Μετεωρολογικῆ, Meteorologica) և «Վասն հոգւոյ»² (Περὶ ψυχῆς, De anima). Հայտնի է, թե այս փոքրիկ ժողովածուն ո՞ւմ կողմից և ո՞ր լեզվից է թարգմանվել. հունարենի՞ց, թե լատիներենից: Այդ բնագիրն առաջին անգամ 1752 թվականին է հրատարակվել Վենետիկում՝ ձեռամբ Սարգիս Սարաֆյանի, բայց թարգմանիչը չի կարող նա եղած լինել, որովհետև չգիտեր եվրոպական լեզուներ³, անշուշտ նաև՝ հունարեն: Սարգիս Սարաֆյանը հրատարակել է նաև «Համառոտ բնագնություն մաթեմատիկական մասանց, հաւաքեալի գրեանց Արիստոտելի և յայլոց հեղինակաց» խորագրով բնագիրը, որը մասամբ քաղված է Արիստոտելի անունով հայտնի «Բնագնություն» (Φυσιολογικὴ, Physiognomonica) երկից, բայց հնարավոր է ասել, թե ուղղակի նրա թարգմանությունն է: Ի հարկե՝ այս անանուն թարգմանությունը ևս ժամանակակից է նախորդին:

Հայ. թարգմանությամբ գոյություն ունեն նաև մի քանի ուրիշ գրվածքներ, որոնք, որպես հեղինակություն, երկբայելի և կամ անհարազատ են Արիստոտելի համար: Այդպիսիների մեջ առաջին հերթին հիշատակելի է «Ի գրոց Պատմառաց Արիստոտելի, կամ որպէս ոմանց թուի՝ Պրոկղի» գործը, որը նույնպես Ստեփանոս Լեհացու թարգմանությունն է՝ լատիներենից. նրա լատ. բնագրի հրատարակիչները, դեռևս ԺԶ դ. վերջերից, Արիստոտելի և Պրոկղի (Պրոկլ Դիադոքոս) անունների հետ միասին հիշատակում էին նաև ուրիշ անուններ՝ Իբն-Բաջա և Ալ-Ֆարաբի (Ֆարաբի), որոնց նույնպես վերագրվում էր

նրա հեղինակությունը, ինչպես կարելի է դատել հետևյալ խորագրից՝ «De Causis libellus, Aristoteli, seu Avempace vel Alpharabio, aut Proculo ascriptus»⁴. Արիստոտելին անհարազատ գործեր են նաև «Համառոտ ստորոգութիւնք ի բնութիւն մարդոյն» (կամ «Հարցումն յԱրիստոտելի»), «Վեց են սահմանք իմաստութեան» և «Գառատուն իրապք», որոնց պատահում ենք մեր ձեռագրերում:

Արիստոտելի անունով բազմաթիվ մեջբերումների ենք հանդիպում նաև ոչ միայն բնագիտական, այլև միակնական, բժշկական և այլ գիտական խմբագիր աշխատությունների մեջ, այլև աստղաբաշխական-ախտարական գրվածքների մեջ, ինչպես, օրինակ, «Աղափա» անունը կրող ժողովածուի մեջ (տես՝ ԱՂԱԻԻՏ). նույնիսկ աստղաբաշխական մի քանի բնագրեր պատահում են՝ նշված Արիստոտելի անունով (տես և հմմտ. ԱՆԴՐԷԱՍ ԲԻԻԶԱՆԴԱՅԻ անվան տակ տրված «Խրատ Անդրիասի իմաստասիրի գիտնականի ասացեալ, որ ի յերկինս լինի չափ և բարի» բրնագրի 1-ին, 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ բաժինների ծանոթագրությունները): Այսպիսի գրվածքներ կան նաև բյուզանդական, արաբական և այլ մատենագրությունների մեջ, և այսպես, օրինակ, ռուսական գրականությունն ունի «Արիստոտելյան դռներ» (Аристотеловы врата) ևն. բայց այս բոլորը համարելի են անվավեր և, ըստ երևույթին, մեզ մոտ եղածներն արաբերենից են անցել մեզ:

Վերագառնալով Արիստոտելի իմաստասիրական երկերին՝ պետք է ասել, որ հին Հայաստանում պատմական և եկեղեցական գրականության մեջ իշխող գաղափարախոսության համար, որպես տեսաբանական խարիսխներ, օգտագործվել են արիստոտելյան ուսմունքի իդեալիստական դրույթները⁵:

1 Դավիթ Անհաղթի մոտ հիշատակվում է «Յաղագս բարձրականացն» անումամբ. տես՝ անդ, էջ 11:

2 Դավիթ Անհաղթի մոտ այս գիրքը 4 անգամ հիշատակվում է «Յաղագս անձի» ձևով, իսկ 1 անգամ՝ «Յաղագս հոգւոյ» ձևով. տես՝ անդ, էջ 13, 15, 36 և 98. Եւս նաև՝ «Դավիթ Անյաղթ. Մեկնութիւն ի Վերջածական Արիստոտելի» (հրատ. Ս. Արեշատյանի), Երևան, 1967, էջ 52:

3 Սարգիս Սարաֆյանի կենսագիր Հովհաննես Նուրիսիյանի վկայությամբ նա Հոռոմոմ թարգմանի միջոցով էր խոսում պապի հետ, իսկ իտալերենը և լատիներենը չուրացնէր չէր կարողացել, տես՝ Գր. Գալսեմբյան, «Կենսագրութիւն Սարգիս արքեպի Սարաֆեան», Վիեննա, 1908, էջ 49 և 51:

4 Տես՝ «Aristotelis VI. tomus physicus», Francofurti, Apud Andreae Wecheli heredes, 1593, p. 249—270.

5 Հետաքրքիր է, սակայն, որ սովետահայ գիտնականներից Վ. Զալոյանի ուսումնասիրությունների հետևություններից մեկն այն է, թե Հայաստանում արիստոտելյան իմացաբանության ուսմունքի հիման վրա գոյություն է ունեցել նաև մտածողության մատերիալիստական ըմբռնում:

Միջնագարյան Հայաստանի ուսումնական կենտրոններում իմաստասիրական առարկաների ավանդման համար որպես դասագրքեր գործածվում էին Արիստոտելի մի շարք աշխատությունները. իսկ դրանից առաջացել էր արիստոտելյան երկերի մեկնաբանական գրականություն մշակելու անհրաժեշտությունը: Հայ մատենագրությունը պահել է բազմաթիվ մեկնություններ, որոնց մի մասը եթե թարգմանություն է հունարեն և կամ այլ լեզուներից, մեծ մասը հայ իմաստասերների և աստվածաբանների աշխատություններ են, որոնք ցույց են տալիս այն ուժեղ հետաքրքրությունը, որին արժանացել էին Հայաստանում Արիստոտելի երկերն ամբողջ միջին դարերում: Այդ հետաքրքրության մասին են խոսում նաև ժե և ժԸ դարերում կատարված փորձերը՝ Արիստոտելի բնագրերի հայ. հին թարգմանությունները համեմատելու հուն. բնագրերի հետ: Արիստոտելի երկերի հայկ. թարգմանությունները և նրանց մեկնությունները ուսումնասիրության առարկա են եղել գիտնականների կողմից թե՛ մեր մատենագրության բնասիրական որոշ հարցերի լուծման տեսակետից և թե՛ հին Հայաստանում գոյություն ունեցող աշխարհայացքների սլատմության տեսակետից: Հայկ. թարգմանությունների ուսումնասիրությունը բանասիրության համար խոշոր նշանակություն ունի նաև Արիստոտելի հուն. բնագրերի վերստուգման տեսակետից:

Ա.—ԱՐԻՍՏՈՏԵԼԻ ԵՐԿԵՐԸ

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇՈՒՄՆԵՐ

Մատենագր. Ա=Կորին վարդապետի, Մամբրէի Վերժանողի և Դաւթի Անյաղթի մատենագրությունը: Վենետիկ, 1833:

Մատենագր. Բ=Դաւթի Անյաղթ փիլիսոփայի մատենագրությունը և թուղթ Գիւտայ կաթողիկոսի առ Դաւթ: Երկրորդ տպագրություն: Վենետիկ 1932:

Էֆիմ. 1752=Գրգուկ, որ կոչի Էֆիմէրտէ...: Յամի կենարարին մերոյ 1752, ի մարտի 3, ի Վենետիկ, ի տպարանի Անտօնի Պօրթօլի:

Էֆիմ. 1772=Գրգուկ, որ կոչի Էֆիմէրտէ...: Յամի կենարարին մերոյ 1772, ի Վենետիկ, ի տպարանի Անտօնի Պօրթօլի:

Էֆիմ. 1796=Գրգուկ, որ կոչի Էֆիմէրտէ...: Յամի կենարարին մերոյ 1796, ի Վենետիկ, ի տպարանի Անտօնի Պօրթօլի:

Էֆիմ. 1797=Գրգուկ կոչեցեալ Էֆիմէրտէ...: Յամի տեառն 1797, ի սեպտեմբերի 28: Իսկ ի թուին Հայոց ՌՄԽԶ: Ի տպարանի Նորին Բարձր Սրբազնութեանն, Ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն որ ի յԱժդարխան:

Էֆիմ. 1798=Գրգուկ, որ կոչի Էֆիմէրտէ...: Յամի կենարարին մերոյ 1798, ի Կալիթա, ի տպարանի Տէր Յովսէփայ Ստեփաննոսեան:

Collation = F. C. Conybeare. A Collation with the ancient armenian versions of the greek text of Aristotle's Categories, De Interpretatione, De Mundo, De Virtutibus et Vitiis, and of Porphyry's Introduction. Oxford, 1892.

1. Ստորագութիւնք Արիստոտէլի. «Հոմանուանք ասին՝ որոց անուանքն միայն հասարակ, իսկ ըստ անուանքն բան գոյացութեան այլ. որգան՝ կենդանի՝ մարդն, և գրեալն: Բանգի սոցայց անուն միայն հասարակ, իսկ ըստ անուանքն բան գոյացութեան այլ...», տես՝ «Մատենագր. Ա», էջ 359—408:

Վերջում՝ «Կատարեցաւ տասն ստորագութիւնսն ասացեալ յեռամեծէն յԱրիստոտէլէ որ ասի ըստ յունարէն ձայնի Կատիղօրիաս»: Բնագիրը բաղկացած է ներածությունից և հետևյալ գլուխներից.

- Յաղագս գոյացութեան:
- Յաղագս քանակի:
- Յաղագս առնչի:
- Յաղագս որակի և որակութեան:
- Յաղագս առնելոյ և կրելոյ:
- Յաղագս հակակայց:
- Յաղագս նախկնի:
- Յաղագս համանգամայնց:
- Յաղագս շարժութեան:
- Յաղագս ունելոյ:

Հրատարակվել է համեմատությամբ Վենետիկի Միսիթ. Մատ. 3 ձեռ. օրինակների, «յորոց մին բոլորգիր հնագոյն և ընտիր, և ըստ յիշատակարանին ի ՊԾԹ թուականին գրեալ, և երկուքն նօտրագիրք, մին ի ՌՃԼԶ թուականին, և միւսն անթուական»:

Այլ տպ.— Ստորագութիւնք Արիստոտէլի. «Հոմանուանք ասին...», տես՝ „Collation“, p. 107—154.

Հրատարակութիւնը կատարվել է Պա-
վիայի Համալս. Մատ. ձեռագիր օրինակի
(Codex Ticinus) հիման վրա, համեմատվե-
լով Երուսաղեմի Հայոց Մատ. (№ 1291 և №
401) և Փարիզի Bibl. Nat. Fonds Arm. 105
և 106 ձեռագրերի հետ, ինչպես և վենետիկ-
յան 1833 թ. տպագրութիւն հետ:

Այլ տպ.— Ստորագրութիւն Արիստոտելի.
«Հոմանունի ասին...», տես՝ «Մատենագր.
Բ», էջ 267—316:

Արատատպ. առաջին հրատարակութիւնից:

□ Երևանի Պետ. Մատենադարանն ունի
«Ստորագրութիւն» բնագրի ավելի քան 40
ձեռ. օրինակներ, որոնցից հնագույններն՝
№ 1646 (էջ 24բ—42բ), № 3902 (էջ 32ա—
47բ) և № 8522 (էջ 1ա—27ա, սկզբից թերի)
ԺԴ դարից են¹. տես նաև ձեռ. № 926 (էջ
191ա), № 1685 (էջ 21բ), № 1686 (էջ 32բ),
№ 1689 (էջ 162ա), № 1713 (էջ 120ա),
№ 1714 (էջ 99ա), № 1723 (էջ 49ա), № 1738
(էջ 68բ), № 1742 (էջ 87ա), № 1743 (էջ
115ա), № 1749 (էջ 102ա), № 1752 (էջ 157ա),
№ 1754 (էջ 179ա), № 1764 (էջ 12բ), № 1805
(էջ 19ա), № 1806 (էջ 46ա), № 1807 (էջ
22ա), № 1933 (էջ 61ա), № 1993 (էջ 143ա),
№ 2261 (էջ 144ա), № 2274 (էջ 90ա), № 2287
(էջ 67ա), № 2297 (էջ 138ա), № 2307 (էջ
218բ), № 2327 (էջ 116ա), № 2328 (էջ 124բ),
№ 2342 (էջ 210ա), № 2346 (էջ 256բ),
№ 2352 (էջ 277բ), № 2353 (էջ 108բ), № 2358
(էջ 152ա), № 2359 (էջ 223ա), № 2361 (էջ
116ա), № 2548 (էջ 98ա), № 3029 (էջ 35ա),
№ 3127 (էջ 28բ), № 3130 (էջ 70բ), № 3451
(էջ 224ա), № 3501 (էջ 16ա), № 4387 (էջ
109ա), № 5911 (էջ 166ա): Տես դարձյալ
վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 112 (էջ 3ա),
№ 263 (էջ 220ա), № 293 (էջ 62բ) և № 653
(էջ 266բ). վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ.
№ 301 (էջ 46ա) ևն. Երուսաղեմի Հայկ.
Մատ. ձեռ. № 401, № 1291, № 1501 ևն. Ղա-
լաթիայի (Կ. Պոլիս) Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ.
№ 101 (էջ 421), № 106 (էջ 441), № 140 (էջ

53) և № 161 (էջ 47). Անկյուրիայի Կարմիր
վանքի ձեռ. № 224 (էջ 549). Գանձասարի
վանքի¹ ձեռ. № 2. Փարիզի Bibl. Nat. Ms.
Arm. 240=նախկին 106 (fol. 252^r) և Ms.
Arm. 241=նախկին 105 (fol. 89^r). Օքս-
ֆորդի Bodl. Libr. Ms. Arm. E. 24 (fol.
474^r) և Ms. Arm. E. 34 (fol. 224^v). Պա-
վիայի Bibl. Univ. Cod. Ticinus 130 D 42—
43. Սինայի Ս. Կատարինի վանքի հայ.
ձեռ.²:

2. Սկիզբն և նախադրութիւն գրոցն որ
ասի ըստ Յունաց՝ Պէրիարմէնիաս և հայերէն՝
Յաղագս մեկնութեան, արտադրեալ ի մեծ
իմաստեոյն Արիստոտելէ. «Նախ արժան է
ղնել՝ զի՞նչ է անուն, և զի՞նչ է բայ. ապա
զի՞նչ է բացատրութիւն և ստորատրութիւն...»,
տես՝ «Մատենագր. Ա», էջ 461—486:

Բնագիրը բաղկացած է ներածութիւնից
և հետևյալ գլուխներից.

Յաղագս անուն:

Յաղագս բայի:

Յաղագս բանի:

Հրատարակութիւնը կատարվել է ըստ
վենետիկի Մխիթ. Մատ. 3 ձեռագիր օրինակ-
ների, «յորոց մին ընտիր բոլորգիր, և ի ՊԾԹ
թուականին գրեալ որպէս կարծեմք, և եր-
կուքն նօտրադիրք, մին ի ՌՃԼԶ թուականին,
և միւսն ի ՌՃԾԸ»:

Այլ տպ.— Յաղագս մեկնութեան՝ Պէրի-
արմէնիաս. «Պրակ և Նախ արժան է զնել՝
զի՞նչ է անուն...», տես՝ „Collation“, p.
155—183.

Հրատարակիչն օգտագործել է նույն ձեռ.
օրինակները, ինչ որ Արիստոտելի Ստորո-
գութիւնց համար:

Այլ տպ.— Սկիզբն և նախադրութիւն...
Արիստոտելէ. «Նախ արժան է զնել՝ զի՞նչ է
անուն...», տես՝ «Մատենագր. Բ», էջ 371—
397:

¹ Հմմտ. Մ. Սմբատյանց, «Նկարագիր Սուրբ
Կարապետի վանից Երնջակայ և շրջակայից նորա»,
Թիֆլիս, 1904, էջ 125:

² Հայ. այս ձեռագիրը գրանցված է որպէս վրա-
ցերեն ձեռ. № 87, հմմտ. M. Kamil, „Catalogue
of all manuscripts in the Monastery of St. Catha-
rine on Mount Sinai“, Wiesbaden, 1970, p. 53.

¹ ԺԴ դարի ձեռագրերում ևս կան օրինակներ,
բայց ոչ առանձին, այլ Դավթին վերագրված մեկնու-
թյան մեջ ազդեցված (տես՝ ԴԱԻԹ ԱՆՅԱՂԹ, «Ստորո-
գութիւնը Արիստոտելի Թարգմանեալ և մեկնեալ»):

Արտատպ. է առաջին հրատարակությունից:

□ Երևանի Պետ. Մատենադարանում «Պերի արմենիաս» բնագրից հայտնի են 5
ալիևի քան 40 ձեռ. օրինակներ, որոնց հնագույնները՝ № 1646 (էջ 121բ—131ա), № 3902 (էջ 124ա—134ա) և № 8522 (էջ 27բ—46բ) ԺԴ դարից են¹. տես նաև ձեռ. № 926 (էջ 201բ), № 1685 (էջ 69ա), № 1686 (էջ 90ա),
10 № 1689 (էջ 204բ), № 1713 (էջ 158բ), № 1714 (էջ 131ա), № 1723 (էջ 82ա), № 1738 (էջ 97բ), № 1742 (էջ 131ա), № 1743 (էջ 154բ), № 1749 (էջ 134բ), № 1752 (էջ 192ա), № 1754 (էջ 222ա), № 1764 (էջ 30բ), № 1805 (էջ 47ա),
15 № 1806 (էջ 134բ), № 1807 (էջ 44ա), № 1826 (էջ 324ա), № 1993 (էջ 198ա), № 2274 (էջ 114ա), № 2287 (էջ 124ա), № 2297 (էջ 159բ), № 2327 (էջ 140ա), № 2328 (էջ 159բ), № 2342 (էջ 255ա), № 2346 (էջ 301ա),
20 № 2353 (էջ 150ա), № 2358 (էջ 206ա), № 2359 (էջ 259ա), № 2361 (էջ 171ա), № 2548 (էջ 126ա), № 2852 (էջ 299բ), № 3029 (էջ 67ա), № 3127 (էջ 59ա), № 3130 (էջ 98բ), № 3451 (էջ 266ա), № 3501 (էջ 52բ),
25 № 4387 (էջ 137ա), № 5911 (էջ 191ա): Տես դարձյալ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 112 (էջ 112ա), № 263 (էջ 235ա) և № 293 (էջ 160ա). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 301 (էջ 63ա) են. Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ.
30 № 401, № 1291, № 1443, № 1501 են. Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. 240=նախկին 106 (fol. 97^r) և Ms. Arm. 241=նախկին 105 (fol. 118^v). Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms. Arm. E. 24 (fol. 499^v) և Ms. Arm. E. 34 (fol. 261^r).
35 Պավիայի Bibl. Univ. Cod. Ticinus 130 D 42—43. էջմիածնի Կաթողիկոսարանի № 244 ձեռ.²:

3. Արիստոտելի իմաստասիրի բույր առ Աղեփաճառոս (sic) քաղառ: Պատմութիւն 40
յաղագս աշխարհի. «Իսկ բազում անգամ ինձ

աստուածային ինչ և բարեբախտեալ ճշմարտապէս իր, ո՛վ Աղեփաճառէ, զոյ բունցաւ իմաստասիրութիւն. և մանաւանդ այնոքիւ՛ որով միայն բարձրացեալ առ ի տեսութիւն բոլորիցն փութացաւ գիտել զիրին ճշմարտութիւն...», տես՝ «Մատենագր. Ա.», էջ 5
603—628:

Հրատարակվել է ըստ Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. օրինակների՝ «Երեքն բոլորգիր ընտիր, յորոց մին ի Զիէ թուականին, միւսն ի Ռեւէ, և երրորդն որպես թուի ի յիշատակա- 10
րանէն ի ՊԾԹ. և այլ երեքն նօտրադիրք և անթուականք»:

Այլ տպ.— Արիստոտելի... Պատմութիւն յաղագս աշխարհի. «Իսկ բազում անգամ...», տես՝ «Մատենագր. Բ.», էջ 517—542: 15

Արտատպ. է նախորդ հրատարակությունից:

Փ. Կոնիբերը 1891 թ. էջմ. Մատ. № 2050 = 2093 ձեռագրում (այժմյան՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2101) գտավ սույն բնագրի մի 20
ալիևի հին և ընտիր, հունարեն սկզբնագրին ալիևի հարազատ օրինակը, որը պարունակում է «Յաղագս աշխարհի»-ի վերջին մասը միայն և կրում է «Արիստոտելի Յաղագս աստուծոյ՝ խորագիրը (էջ 190ա—198ա, սկ. 25
«Արդ նախնի ինչ բան է» են): «Յաղագս աշխարհի»-ի այս թերի օրինակը հրատարակվեց նախ Հա ճ ի Ն ա Ա մ ս ո Ր Ե ա յ ու մ, 1893, էջ 227—232, և ապա՝ նույն հայագետի «Քննութիւնը գրոց Դաւթի Անյաղթի կամ 30
թարգմանութեանց Արիստոտելի» (Վիեննա, 1893) աշխատության վերջում որպես հավելված, էջ 72—92: Հետագայում Վազգ. Հակոբյանը Երևանի Պետ. Մատ. ձեռագրերից ընտրելով № 1676 և № 5138 օրինակները՝ 35
որպես այս առավել հին նմուշը ներկայացնող լրիվ օրինակներ, նրանց ուսումնասիրությանը նվիրեց իր թեկնածուական աշխատությունը, որը մնում է անտիպ¹: Սույն երկու օրինակներն ունեն հետևյալ խորագրերը. 40
№ 1676՝ «Արիստոտելի Յաղագս աշխարհի» (էջ 61ա—83բ) և № 5138՝ «Արիստոտելի իմաստասիրի Յաղագս ամենայն աշխարհի

¹ ԺԴ դարից ևս կան օրինակներ, բայց ոչ առանձին, այլ Դաւթին վերագրված մեկնության մեջ ազդեցված (տես՝ ԴԱԻԹՔ ԱՆՅԱՂԹ, «Պէրիարմենիաս Արիստոտելի թարգմանեալ և մեկնեալ»):

² Հմմտ. էջմիածին (ամս.), 1968, № 7, էջ 62:

¹ Տես ստորև՝ էջ 865, տող 9—14:

առ Աղէֆաւնդրոս թագաւոր» (էջ 123բ—160ա), որին պատկանում է նաև № 2101 ձեռագրի հատվածը (Կոնիբիրյան օրինակ): Այս երկու լրիվ նմուշները, ըստ վազգ. Հակոբյանի, հանդիսանում են «Յաղագս աշխարհի»-ի «ընդարձակ» բնագրերը և բնագրաբանական տեսակետից պատկանում են տարբեր խմբերի: Մենք գտնում ենք, որ դրանք ընդարձակ չեն վերոնշյալ հրատարակութունների հետ համեմատած, այլ միայն առավել հին տիպի, և չեն պատկանում տարբեր խմբերի, այլ նույն խմբի նրմուշներ են, այն տարբերությամբ, որ № 1676 օրինակը ԺԸ դարի վերջում հուն. սկզբնագրի հիման վրա սրբագրության է ենթարկվել Գեորգ Պալատեցու կողմից¹, մինչ № 5138 օրինակն անաղարտ է այդ տեսակետից: Վերջինս, մեր կարծիքով, ըստ ամենայնի հանձնարարելի օրինակ պիտի համարվի՝ «Յաղագս աշխարհի»-ի բնական բնագիր կազմելու դեպքում, որովհետև նրա տեղ-տեղ ունեցած այն ընտիր ընթերցվածները, որոնցով տարբերվում է հրատարակությամբ հայտնի բնագրից, իրենց հաստատումն են գտնում հուն. բնագրի հետ համեմատված № 1676 օրինակում:

Մասնավորելով խոսքը Գեորգ Պալատեցու կատարած սրբագրության վրա՝ նրա բնույթը ցույց տալու համար առաջ ենք բերում բնագրի սկզբի հատվածը՝ ըստ հին թարգմանության և ըստ № 1676 ձեռագրի:

Հին ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
(Առաջին տպ. էջ 603—4)

Իսկ բազում անգամ ինձ աստուածային ինչ և բարեբախտեալ ճշմարտապէս իր, ո՞վ Աղեքսանդրէ, գոլ թուեցաւ իմաստասիրութիւն. և մանաւանդ այնքիւ՝ որովք միայն բարձրացեալ առ ի տեսութիւն բոլորիցն փութացաւ գիտել զիրին ճշմարտութիւն. և այլոցն ի նմանէ հեռանալով վասն՝ բարձրութեան և մեծութեան նորին, նա յիրէն ոչ վեհեցեաց, և ոչ զանձն գեղեցկագունին անարժան արար, այլ և բաղադանագոյն իւր և վայելչական մանաւանդ կարծեաց զուսումն նոցունց: Եւ քանզի ոչ էր հնար մարմնով յերկնային հասանել տեղի, և զերկիր թողլով զսրբազանն զայն վայր տե-

սանել, որպէս Աւաղագիբ անիմաստն երբմն մըտածցին, իմաստասիրութիւն առեալ զմիտսն առաջնորդ՝ անցեալ եղև և հասեալ առանց աշխատութեան գտեալ ճանապարհ. և զյոյովագոյնն ի միմեանց հեռացեալսն տեղեօք, տրամախոհութեամբն երբի ի միասին դիւրաբար: Կարծեմ եթէ զաղգակիցսն ճանաչելով, և աստուածային ակամբ հոգւոյ յաստուածային իրսն հասանելով, և յառաջախօս լինելով մարդկան զայս ինչ իրաց. և որչափ հնար ինչ էր՝ առ յինքենէ ամենեցուն առատապէս ետ զպատուականագունիցն ցոյցս:

ԳԵՈՐԳ ՊԱԼԱՏԵՑՈՒ ՍՐԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
(Ձեռ. № 1676, էջ 61ա—61բ)

Բազում անգամ ինձ աստուածային իմն և բարեբախտեալ ճշմարտապէս իր, ո՞վ Աղեքսանդրէ, իմաստասիրութիւնն թուեցաւ լինել. մանաւանդ իսկ այնքիւ՝ որովք միայն ամբարձեալ առ ի տեսութիւն էիցն, փութացաւ գիտել զճշմարտութիւնն որ ի նոսա. և յայլոցն բացակայեցոյ յինքենէ վասն բարձրութեան և մեծութեանն՝ իրս այս ոչ վեհեցեաց. և ոչ զինքն գեղեցկագունիցն անարժան վարկաւ, այլ յոյժ ազգակից իւրում ինքեան, և մանաւանդ վայելչական կարծեաց լինել զուսումն նոցին: Եւ քանզի որովհետև ո՞չ էր կար մարմնով յերկնային հասանել տեղի, և զերկիր թողլով զերկնային զայն վայր տեսանել, որպէս Ալո-վատացիքն անիմայք երբմն մտածեցին, հոգին ուրեմն ի ձեռն իմաստասիրութեան առեալ առաջնորդ զմիտսն, վերացաւ և էլ, անաշխատ իմն ճանապարհ գտեալ. և զյոյովագոյն բացակայեալսն յիրերաց տեղեօք, տրամախոհութեամբն երբի ի միասին, դիւրաբար կարծեմ զաղգակիցսն ճանաչելով, և աստուածային ակամբ հոգւոյ յաստուածայինսն հասանելով, և մարդկան յառաջախօս լինելով. և զայս կրեաց՝ որչափ ինչ հնար էր ամենեցուն առատապէս փոխատրել կամելով ի պատուականացն որք առ յինքենէ:

Երևանի Պետ. Մատենադարանում կան «Յաղագս աշխարհի» բնագրի ավելի քան 40 ձեռ. օրինակներ, որոնք, բացառելով վերոնշյալ № 1676-ը, որը Գեորգ Պալատեցու սրբագրությանն է ենթարկվել, բոլորն էլ պատկանում են հին թարգմանության խմբին: Նրանց մեջ ժամանակով հնագույնը № 2101 հատվածն է (Կոնիբիրյան օրինակ), 1223 թվականից, որին հետևում են № 1500-ը (էջ 1185բ—1188բ, վերջից թերի) և № 1716-ը (էջ 159բ—176բ)՝ երկուսն էլ ԺԳ դ. վերջին քառորդից. տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1685 (էջ 182ա), № 1686 (էջ 130բ), № 1690 (էջ 305ա), № 1714 (էջ 218ա), № 1715 (էջ 276ա), № 1738 (էջ 240բ), № 1739 (էջ 284բ),

¹ Այսպիսի մի օրինակ է նաև Ղալաթիայի (Կ. Պոլիս) Հայոց Աղդ. Մատ. ձեռ. № 187 (էջ 287—303):

№ 1740 (էջ 353ա), № 1742 (էջ 147բ), № 1744 (էջ 311ա), № 1748 (էջ 255ա), № 1749 (էջ 179ա), № 1751 (էջ 280ա), № 1752 (էջ 209ա), № 1754 (էջ 247բ), № 1766 (էջ 274բ), № 1809 (էջ 148բ), № 1813 (էջ 267ա), № 1916 (էջ 296ա), № 1974 (էջ 182ա), № 2050 (էջ 277ա), № 2326 (էջ 401բ), № 2327 (էջ 158բ), № 2368 (էջ 427ա), № 3078 (էջ 54ա), № 3130 (էջ 344ա), № 3501 (էջ 267բ), № 3914 (էջ 350ա), № 4006 (էջ 265բ), № 4008 (էջ 281ա), № 4387 (էջ 333ա), № 4623 (էջ 1ա), № 5138 (էջ 123բ), № 5205 (էջ 220ա), № 6897 (էջ 344ա), № 8522 (էջ 47ա), № 9245 (էջ 3ա): Տես դարձյալ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 263 (էջ 206ա), № 320 (էջ 146ա), № 947 (էջ 120ա) և № 1060 (էջ 121ա). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 401, № 1501 ևն. Կեսարիայի Ս. Կարապետի վանքի նոր գրադ. ձեռ. № 44 (էջ 279ա).

Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. 240 = նախկին 106 (fol. 165^r) և Ms. Arm. 241 = նախկին 105 (fol. 135^v). Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms. Arm. E. 34 (fol. 281^v), Ms. Arm. F. 6 (fol. 98^r և 194^r), Ms. Arm. F. 13 (fol. 200^r). Տյուրինգենի KUB Ma XIII 74 (fol. 149^r). Պադիսի Bibl. Univ. Cod. Ticinus 130 D 42—43.

Ձեռագրերում «Պատմություն յաղագս աշխարհի» բնագիրը երբեմն խորագրված է «Պատմություն յաղագս աշխարհաց», «Գրեցոյս վասն աշխարհաց»:

4. Արխատուելի Յաղագս առաքինութեանց, առ Աղեփանդոս քաղաւոր. «Գովելի են գեղեցիկքն և պարսաւելի զարշիկքն. փանգի բարեացն յառաջեալ լինին առաքինութիւնքն, և զարշելեացն շարութիւնքն: Այլ գովելի են և պատեաւոք առաքինութեանքն...», տես՝ «Մատենագր. Ա», էջ 629—635:

Հրատարակվել է ըստ Վենետիկի Մխիթ. Մատ. 6 ձեռ. օրինակաների՝ «Երեքն բողոքիք, յորոց մին ի ԶԿէ Թուականին, միւսն ի Ռեհէ, և երրորդն Թուի լինել ի ՊԾԹ, և այլ երեքն նօտրագիրք, մին ի ՌՃ Թուականին, և երկուրն անթուականք»:

Այլ տպ. — Արխատուելի Յաղագս առաքինութեանց առ Աղեփանդոս քաղաւոր. «Գովելի են գեղեցիկքն...», տես՝ «Մատենագր. Բ», էջ 543—549:

Արտատպ. է նախորդ հրատարակութիւնից:

Երևանի Պետ. Մատենադարանն այս բրնագրից ունի ավելի քան 70 ձեռ. օրինակներ, որոնցից հնագույններն են № 1716 (էջ 177ա—181բ) և № 1500 (էջ 1184բ—1185բ)՝ ԺԳ դարից. № 6897 (էջ 358բ—362ա), № 7151 (էջ 37բ—40բ), № 2490 (էջ 228ա—235բ), № 1748 (էջ 271բ), № 1751 (էջ 296բ—301բ), № 2326 (էջ 418բ—422բ), № 8522 (էջ 58ա—62բ, սկզբից թերի) և № 5205 (էջ 236ա—240ա)՝ ԺԴ դարից. տես նաև ձեռ. № 47 (էջ 101ա), № 58 (էջ 292բ), № 80 (էջ 150ա), № 126 (էջ 166ա), № 270 (էջ 302ա), № 723 (էջ 271ա, հատված), № 739 (էջ 9ա), № 772 (էջ 225ա), № 1685 (էջ 205ա), № 1686 (էջ 120բ), № 1689 (էջ 227ա), № 1690 (էջ 345բ), № 1693 (էջ 20բ), № 1713 (էջ 179ա), № 1714 (էջ 241բ), № 1715 (էջ 290բ), № 1738 (էջ 352բ), № 1739 (էջ 299բ), № 1740 (էջ 373բ), № 1742 (էջ 167ա), № 1743 (էջ 218բ), № 1744 (էջ 328ա), № 1749 (էջ 172բ), № 1750 (էջ 124բ), № 1752 (էջ 233ա), № 1754 (էջ 275ա), № 1764 (էջ 126բ), № 1766 (էջ 289բ), № 1805 (էջ 62ա), № 1809 (էջ 166ա), № 1813 (էջ 282ա), № 1836 (էջ 165ա), № 1916 (էջ 313ա), № 1974 (էջ 189ա), № 1993 (էջ 181բ), № 2018 (էջ 356ա), № 2103 (էջ 5բ), № 2281 (էջ 136բ), № 2291 (էջ 347բ), № 2297 (էջ 172ա), № 2327 (էջ 153բ), № 2342 (էջ 273ա), № 2368 (էջ 15ա), № 3029 (էջ 170ա), № 3078 (էջ 67բ), № 3130 (էջ 357ա), № 3318 (էջ 123ա), № 3355 (էջ 258ա), № 3501 (էջ 58ա), № 3914 (էջ 369ա), № 3941 (էջ 213բ), № 3979 (էջ 390), № 4006 (էջ 275ա), № 4007 (էջ 301ա), № 4008 (էջ 299բ), № 4424 (էջ 22բ), № 5138 (էջ 160ա), № 5911 (էջ 207ա), № 6811 (էջ 78ա), № 8555 (էջ 74բ): Տես դարձյալ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 263 (էջ 213ա), № 320 (էջ 165բ) և № 835 (էջ 15բ). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 401, № 1501 ևն. Կեսարիայի Ս. Կարապետի

վանքի նոր գրադ. ձեռ. № 44 (էջ 285ա).
 Զմամուրի Մատ. ձեռ. № 205 (էջ 178ա). Դա-
 լաթիայի (Կ. Պոլիս) Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ.
 № 80 (էջ 33), № 140 (էջ 295), № 147 (էջ
 5 137) և № 203 (էջ 233). Արմաշի Մատ. ձեռ.
 № 184 (էջ 265) և № 210 (թղ. Ե). Անկյու-
 րիայի Կարմիր վանքի ձեռ. № 97 (էջ 829).
 Փարիզի՝ Bibl. Nat. Ms. Arm. 128=Նախ-
 կին 56 (fol. 187^v), Ms. Arm. 240=Նախ-
 կին 106 (fol. 182^r) և Ms. Arm. 241=Նախ-
 կին 105 (fol. 160^r). Օքսֆորդի Bodl. Libr.
 Ms. Arm. E. 34 (fol. 313^v), Ms. Arm. F. 6 (fol. 204^v) և Ms. Arm. F. 13 (fol. 404^r).
 Բեռլինի Kön. Bibl. Ms. Or. Oct. 95. Հոմմի
 15 Bibl. Vat. Cod. Vat. Arm. 3 (fol. 456^r).
 Տյուրինգենի KUB Ma XIII 74 (fol. 208^r).
 Պավիայի՝ Bibl. Univ. Cod. Ticinus 130 D
 42—43. Նյու-Յորկի Bibl. Fifth Av. 42 str.
 Ms. Arm. 1 (fol. 41)¹.

Ժէ դարի վերջերում Դուկաս Վանանդեցին
 հուն. սկզբնագրի հիման վրա սրբագրության
 է ենթարկել «Յաղագս առաքինութեանց»-ի
 հայ. այս հին թարգմանությունը և տպագրել
 է հետևյալ հրատարակության մեջ. «Յոգնա-
 25 դիմի աստուածաբանական, բարոյական և
 քաղաքական իրողութեանց սահմանը», Ամս-
 տերդամ, 1704, էջ 45—58. այս բնագրի խո-
 րագիրն է՝ «Արիստոտելի Յաղագս առաքի-
 նութեանց և շարութեանց, ըստ կարի ի բուն
 30 յոյն օրինակէ գաղափարեալ և կարգադրե-
 ցեալ յումեմնէ ապիկար դպրէ Վանանդեց-
 ւոյ» (սկ. «Արդարեւ գովելի են գեղեցիկք և
 պարսաւելի գարշելիք»):

5. Արիստոտելի Սաագիրացոյ գիրք Բնա-
 35 զանցականաց, որ կոչի յունարէն Մեթաֆի-
 զիկոց. «Գիրք առաջին: Պրակ առաջին: Յա-
 ղագս փորձի, արհեստի և մակացութեան. և
 թէ իմաստութիւնն է մակացութիւն, որ պատ-
 նառաց ոմանց և սկզբանց խուզման պարա-
 40 պի: Ամենայն մարդիկ բնութամբ ցանկան
 զիտել. և նշան այս է գգայութեանցն սիրե-
 լութիւն, զի և առանց գործառութեան սոցին
 վասն ինքեանց սիրեցեալ լինին...», Երևանի
 Պետ. Մատ. ձեռ. № 3844, էջ 2ա—297ա:

Բովանդակություն.

Գիրք ԱՌԱՋԻՆ.— Պրակ Ա. Յաղագս փորձի, ար-
 հեստի և մակացութեան, և թէ իմաստութիւնն է մակա-
 ցութիւն, որ պատճառաց ոմանց և սկզբանց խուզման
 պարապի: Պրակ Բ. Թէ որո՞ց պատճառաց և սկզբանց
 5 մակացութիւն իցէ իմաստութիւն: Պրակ Գ. Թէ զի՞նչ
 ուսուցին հինքն յաղագս առաջնոցն պատճառաց: Պրակ
 Դ. Թէ զի՞նչ ասացին յաղագս սկզբանց շնորհիւտոս,
 եմպեղողիչ և Անաբազորաս, այլ և Ղեկիսպոս և Դե-
 մոկրիտոս: Պրակ Ե. Պիթագորականաց, Պարմենիդեայ,
 10 Քսենոփոնեայ և Սելիսեայ կարծիք յաղագս սկզբանց:
 Պրակ Զ. Կարծիք Պլատոնի յաղագս սկզբանց, և վեր-
 ջաբանութիւն մինչև ցայս վայր ասացելոցս: Պրակ Է.
 Զկարծիս իմաստասիրացն հնոց յաղագս սկզբանց՝
 15 եղծանէ:

Գիրք ԵՐԿՐՈՐԴ.— Պրակ Ա. Թէ տեսութիւն ճշշ-
 մարտութեան՝ մասամբ է՝ դժուարահաս և մասամբ
 դիւրահաս: Պրակ Բ. Թէ զոյ սկիզբն իմն: Պրակ Գ. Թէ
 ո՞ր յեղանակ պահելի է ի խուզելն ըզճշմարտութիւն:
 20 Գիրք ԵՐԿՐՈՐԴ.— Պրակ Ա. Ուսուցանէ թէ առ
 ի գտանել ըզճշմարտութիւնն՝ սկսանելի է՝ ի տարակու-
 սութեանց, ապա զտարակուսութիւնսն արտադրէ:
 Պրակ Բ. Բուռն հարկանէ զձեռնարկութեան յանցեալ
 պրակում յիշեցեալ հարցմանցն, և նախ զառաջնոյն
 25 նախադասեցելոցն: Պրակ Գ. Զայլ հարցափորձութիւն
 լուծանէ թէ սեռք իցե՞ն տարերք և սկզբունք, թե ո՞չ:
 Պրակ Դ. Զվերոյ ասացեալ բազում տարակուսութիւնս
 լուծանէ: Պրակ Ե. Զհարցումն զայս արտադրէ, թէ
 էակքն ըստ ուսումնականին մասին իմաստասիրութեան
 30 գոյացութիւնք իրաց իցեն արդեօք, թէ ոչ: Պրակ Զ.
 Զայլ հարցմունս ձեռնարկէ և ըլլառաջարկեալսն
 ընտանջումն պրակում ի մէջ ածէ:

Գիրք ԶՈՐՐՈՐԴ.— Պրակ Ա. Յաղագս ենթակայի
 առաջիկայ մակացութեանս: Պրակ Բ. Թէ ո՞րք իցեն
 մասունք ենթակայի մակացութեանս, և ո՞րք նորին յա-
 35 տուկք կիրք: Պրակ Գ. Թէ արդեօք մակացութեան իցէ,
 թէ բաղմաց՝ ձեռնարկել զշարամանեալ սկզբանցն և
 զգոյացութեանէ: Պրակ Դ. Թէ ո՞չ կարող դոյ նոյն լինել
 և ո՞չ լինել: Պրակ Ե. Թէ ո՞չ ամենայն երևեալն դոյ
 ճշմարիտ: Պրակ Զ. Արտադրէ ընդդէմ այնոցիկ որք
 40 զամենայն ինչ երևեալ ճշմարիտ՝ ասացին ճշմարիտ
 գոյ: Պրակ Է. Թէ ի հարկէ ամենայն ինչ զինչ և իցէ
 զում ոմանք ճշմարտապէս ստորապի, կամ բացապի,
 զի ոչ ինչ է ընդ մէջ: Պրակ Ը. Թէ միապէս և զամե-
 նայնց զստորոգեալսն անկար է գոյ:

ԳԼՈՒԽ ԶԻՆԳԵՐՈՐԴ.— Պրակ Ա. Թէ սկիզբն ըստ
 քանի՞ս յեղանակս ունի: Պրակ Բ. Թէ պատճառ քանի՞
 կերպիւ ասի: Պրակ Գ. Թէ տարր քանի՞աբար ասի:
 Պրակ Դ. Թէ բնութեան քանի՞ք են նշանակութիւնք:
 Պրակ Ե. Թէ հարկաւորն ըստ քանի՞ս յեղանակս ասի:
 50 Պրակ Զ. Թէ մին քանի՞ կերպիւ ասի: Պրակ Է. Թէ էակ
 քանի՞ կերպիւ ասի: Պրակ Ը. Թէ գոյացութեան քանի՞
 են յեղանակք: Պրակ Թ. Թէ նոյնք, զանազանք, տար-
 բերեալք և նմանք ըստ քանի՞ս յեղանակս ասին:
 Պրակ Ժ. Թէ հակակայք և ներհակք քանի՞ կերպիւ
 55

¹ Տես՝ Զանդէս Ամստեայ, 1928, էջ 407—408:

ասին Պրակ ԺԱ. Թէ նախկինը և յետինը ըստ քանի՞ս յեղանակս ասին: Պրակ ԺԲ. Թէ կարողութիւն քանի՞ յեղանակօք ասի: Պրակ ԺԳ. Թէ քանակ քանիաբա՞ր ասի: Պրակ ԺԴ. Թէ որակ քանիաբա՞ր ասի: Պրակ ԺԵ. Թէ առինչ ըստ քանի՞ս յեղանակս ասի: Պրակ ԺԶ. Թէ կատարեալն քանի՞ յեղանակօք ասի: Պրակ ԺԷ. Թէ սահման որ է եղբ՝ քանի՞ կերպիւ ասի: Պրակ ԺԸ. Ըստ որում քանի՞ կերպիւ ասի: Պրակ ԺԹ. Թէ տրամադրութիւն քանիաբա՞ր ասի: Պրակ Ի. Թէ ունակութիւն ըստ քանի՞ս յեղանակս ասի: Պրակ ԻԱ. Թէ կիրք քանի՞ յեղանակօք ասին: Պրակ ԻԲ. Թէ պակասութեան քանի՞ են յեղանակք: Պրակ ԻԳ. Թէ ունելն քանի՞ կերպիւ ասի: Պրակ ԻԴ. Թէ յիմեքէ լինելն ըստ քանի՞ս յեղանակս ասի: Պրակ ԻԵ. Թէ մասն քանի՞ կերպիւ ասի: Պրակ ԻԶ. Թէ բոլոր քանիաբա՞ր ասի, և ի՞նչ տարբերին բոլոր և ամենայն: Պրակ ԻԷ. Թէ մասնաճատ ըստ քանի՞ս յեղանակս ասի: Պրակ ԻԸ. Թէ սեռի քանի՞ են յեղանակք: Պրակ ԻԹ. Թէ ստոյն քանի՞ կերպիւ ասի: Պրակ Լ. Թէ պատահումն ըստ քանի՞ս յեղանակս ասի:

ԲԱՅԱՅԱՅՏՈՒԹԻՒՆ Ի ՎԵՅՅԵՐՈՐԴ ԳԻՐՍ ՄԷԹԱՅԻԶՅԻՆ:

ԳԻՐԲ ՎԵՅՅԵՐՈՐԴ.— Պրակ Ա. Ուսուցանէ թէ հարցափորձութիւն գէտէ ըստ որում գոյ էակ, վերաբերի առ տեսական իմաստասիրութիւն, զոր յերիս տեսակս տրամատէ՝ ի բնարանական, յուսումնական և յաստատարանական: Պրակ Բ. Թէ զի՞նչ պատահումն, և վասն է՞ր իցէ, և թէ նորին մակացութիւն ոչ գոյ: Պրակ Գ. Ուսուցանէ զսկզբունս և զպատճառս աշխարհի գոյ, որպէս զի յառաջ գայցեն և մտանիցեն առանց լինելութեան և ապականութեան:

ԳԻՐԲ ԵԾԹՆԵՐՈՐԴ.— Պրակ Ա. Յաղագս նախկին էակի: Պրակ Բ. Տարակուսանք զգոյացութենէ: Պրակ Գ. Թէ զի՞նչ է գոյացութիւն: Պրակ Դ. Յաղագս սահմանի, և զի՞նչ էութիւն. թէ զի՞նչ իցէ: Պրակ Ե. Թէ գոյացութեանց միայն սլատկանի սահման, և զի՞նչ էութիւն մասնաւոր, և նախկնարար, և պարզարար: Պրակ Զ. Թէ զի՞նչ էութիւն և իւրաքանչիւրն մի՞ իցեն, թէ ոչ: Պրակ Է. Յաղագս լինելութեան: Պրակ Ը. Թէ տեսակ և էութիւն իրի ո՞չ ծնանի: Պրակ Թ. Վասն է՞ր ոմանք յարճեստէ և ի զիպուածոյ լինին, և ոմանք ոչ: Պրակ Ժ. Թէ ընթերցողի սահմանում՝ զմասանց սահման ներ գոյ պիտոյ է, թէ ոչ. և թէ նախկին մասունք են, թէ բոլոր: Պրակ ԺԱ. Թէ ո՞չ մասունք տեսակի իցեն, և ո՞չ ոչ: Պրակ ԺԲ. Վասն է՞ր և զի՞նչ մին իցէ սահմանեալ, զորոյ բան ասեմք գոյ սահման: Պրակ ԺԳ. Թէ և ոչ մի հանրականն՝ է գոյացութիւն և ոչինչ յնդհանրականապէս ստորոգիցելոցն զայս ինչ նշանակէ, այլ զորակ: Պրակ ԺԴ. Ընդդէմ ասողացն զյարացոյցս և գոյացութիւնս գոյ և անշատելիս: Պրակ ԺԵ. Թէ զգական գոյացութեանց մասնականաց ոչ սահման գոյ կարող է և ոչ ապացուցութիւն: Պրակ ԺԶ. Թէ և ոչ մի գոյացութիւն է ի գոյացութեանց: Պրակ ԺԷ. Վասն զի զգոյացութենէ և զղինչութենէ իրաց տրամաբանաբար մինչև ցայս վայր ձեռնարկեաց, աստանօր նրազոյն գոմանս արտադրէ:

ԳԻՐԲ ՈՒԹԵՐՈՐԴ.— Պրակ Ա. Գումարումն զգոյացութենէ ցայս վայր ասացելոցն, ապա յաղագս գոյացութեանց զգականց ձեռնարկել սկսանի: Պրակ Բ. Յաղագս զգականց գոյացութեան, որ է իրբն ներգործութիւն: Պրակ Գ. Հարցաքննութիւնս ոմանս առ գոյացութիւն վերաբերեալս մասամբ արտադրէ և լուծանէ, մասամբ յայլոց յառաջարկելոցն պատասխանէ, ևս յաղագս թուաբերութեան ձեռնարկէ: Պրակ Դ. Յաղագս նիւթականին գոյացութեան և պատճառաց: Պրակ Ե. Թէ ոչ ամենայն ներհակք առ ի միմեանց լինին. 10 ապա զերկուս հարցաքննութիւնս առարկէ: Պրակ Զ. Զյառաջարկեալ տարակուսութիւնն յառաջագոյն զսահմանաց և զթուոց զի՞նչ պատճառ իցէ, զի մի՞ լինին, լուծանէ:

ԳԻՐԲ ԻՆՆԵՐՈՐԴ.— Պրակ Ա. Յաղագս զօրութեան և սլակասութեան: Պրակ Բ. Թէ զօրութեանց ոմանք են անբանք, և ոմանք բանականին շարակացեալք: Պրակ Գ. Ընդդէմ մեզարացելոց, որք զգանազանութիւն ի մէջ ներգործութեան և զօրութեան բառնային: Պրակ Դ. Եթէ կարող գոյ լինել, զի իր կարելին ո՞չ իցէ, և ոչ լինիցի երբեք: Պրակ Ե. Ուսուցանէ հարկաւոր գոյ, զի ամենայն կարողն բանիւ՝ գայն գործիցէ յորժամ յօժարիցի, զորոյ զօրութիւն ունի, և ըստ որում ունի: Պրակ Զ. Թէ զի՞նչ իցէ և որպիսի՞ ներգործութեամբ գոյն: Պրակ Է. Թէ երբ ի՞ր ինչ զօրութեամբ գոյ կարող է ստիլ կամ ոչ: Պրակ Ը. Թէ ներգործութիւն նախկին է քան զգօրութիւն, և քան զամենայն սկիզբն փոփոխական: Պրակ Թ. Թէ ներգործութիւն ի բարիս՝ յաւագոյն է քան զգօրութիւն, ի չարս՝ վատթարագոյն, և թէ զօրութեամբ էակին գտանին վերաբերեալք առ ի ներգործութիւն: Պրակ Ժ. Յաղագս ճշմարտի և ստոյ:

ԳԻՐԲ ՏԱՆՆԵՐՈՐԴ.— Պրակ Ա. Յաղագս միոյ և գոլոյն միոյ: Պրակ Բ. Հաստատէ զմին յամենայն սեռում գոյ իմն բնութիւն, և ո՞չ միոյ իրի զսոյնս այս գոյ բնութիւն: Պրակ Գ. Թէ ըստ քանի՞ս յեղանակս հակակալին մոս և շատն, ևս՝ զանազանն և աննմանն: Պրակ Դ. Յաղագս ներհակութեան: Պրակ Ե. Թէ զի՞նչ հանդէսն հակակայլ մեծին և փոքուն: Պրակ Զ. Տարակուսութիւն յաղագս միոյն և բազմաց հակակայլութեան: Պրակ Է. Հաւաստաբանէ զմիջինն ներհակաց ի հարկէ լինիլ ի ներհակացն. Պրակ Ը. Թէ հարկէ տեսակաւ զանազանիցելոցն ի նոյնում սեռի գոյ: Պրակ Թ. Թէ զի՞նչ է տեսակաւ զանազան գոյ, և վասն է՞ր ոմանք տեսակաւ տարբերին, և ոմանք՝ ոչ: Պրակ Ժ. Թէ տեսակաւ զանազանք են առականացուն և անապականք:

ԳԻՐԲ ՄԵՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ.— Պրակ Ա. Տարակուսութիւն յաղագս իմաստութեան: Պրակ Բ. Յաղագս այլոց տարակուսանաց: Պրակ Գ. Թէ զի՞նչ բազմաց և տեսակաւ տարբերեցելոցն մի իցէ մակացութիւն: Պրակ Դ. Ուսուցանէ առաջնոյն իմաստասիրութեան գոյ՝ զսկզբունս անշարժ ներշնչական իրացն տեսանելի: Պրակ Ե. Թէ ոչ է կարող լինել, զի նոյն իր ի նմին ժամանակի իցէ, և ո՞չ իցէ: Պրակ Զ. Ընդդէմ Պրոտագորեայ, որ զմարդ ամենայն իրաց չափ գոյ ասէր:

Պրակ է. Հաստատել զբնաբանական մակացութիւն ոչ գործական և ոչ առողական, այլ տեսական: Պրակ Բ. Յաղագս էակի բնութիւնը պատահման: Պրակ Բ. Հաստատարանէ զեւրդործութիւն զօրութեամբ էակին, բնութիւնէ՝ ալսալիս, շարժութիւն գոյ: Պրակ Ժ. Հաստատել ոչ կարող գոյ մարմին անհուն: Պրակ ԺԱ. Յաղագս փոփոխելութիւն: Պրակ ԺԲ. Հակաճառութիւն զշարժութենէ, թէ որո՞ց շարժութիւն իցէ կամ ո՞չ:

ԳԻՐՔ ԵՐԿՈՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ.— Պրակ Ա. Յաղագս գոյացութեան: Պրակ Բ. Յաղագս փոփոխելի գոյացութեան և փոփոխութեան: Պրակ Գ. Թէ ո՞չ նիւթ՝ և ո՞չ տեսակ եղանի: Պրակ Դ. Յաղագս սկզբանց պատճառաց և տարերց: Պրակ Ե. Յաղագս սկզբանց զգալիաց: Պրակ Զ. Զեռնարկէ զհարցաբնութիւն զառաջին պատճառէ և զնախկին գոյացութենէ, զոր և աստուած երբեմն անուանակոչէ: Պրակ Է. Յաղագս նախկին շարժողին և յաղագս աստուածոյ: Պրակ Ը. Յաղագս աստեղաց և երկնայնոց կամարաց, թէ քանի՞ր են թուով համարելիք, և յաղագս հնոցն առասպելաբանութեանց զաստուածոցն: Պրակ Թ. Յաղագս աստուածային մտաց: Պրակ Ժ. Թէ զիա՞րք բնութիւն աշխարհի ունի զբարին և զլուսագոյնն:

ԳԻՐՔ ԵՐԵԲՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ.— Պրակ Ա. Թէ ուսումնական էակը գոն, թէ ո՞չ: Պրակ Բ. Թէ ուսումնական էակը անշատեալք իցեն ի զգալիացս, թէ ո՞չ: Պրակ Գ. Թէ ուսումնական էակը զիա՞րք իցեն: Պրակ Դ. Ընդդէմ յարացողից Պղատոնի: Պրակ Ե. Թէ յարացողցք ոչ ինչ օգնեն: Պրակ Զ. Յաղագս թուոց հակաճառութեան արտադրէ: Պրակ Է. Թէ միութիւնը շարադրելիք են, թէ ոչ: Պրակ Ը. Թէ զի՞նչ է տարբերութիւն թուոյ, և միութեան, կամ միակի, և թէ իցէ ինչ. ևս այլ ինչ արտադրէ ընդդէմ այլոց և ընդդէմ Պիթագորեանց: Պրակ Թ. Թէ ո՞չ է կարելի, զի թիւք և մեծութիւնք իցեն անշատելիք. ևս զայլ ոմանս հարցմունս ի մէջ ածէ: Պրակ Ժ. Հարցաբնութիւնն ոմանս առաջնոյն հակաճառութեան համաձայնս ի մէջ ածէ:

ԳԻՐՔ ԶՈՐԵՔՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ.— Պրակ Ա. Թէ ներհակաց յատկապէս ոչ ինչ սկիզբն է ամենայն իրաց: Պրակ Բ. Թէ յաւիտեականքն ոչ կարեն զոյ բաղադրեալք ի տարերց: Պրակ Գ. Ընդդէմ Պիթագորականաց, որք զամենայն ինչ ի թուոց ստեղծանէին: Պրակ Դ. Յաղագս լինելութեան թուոց. ևս այլք տարակուսութիւնք ի բանիցս Պիթագորականացն յառաջ եկեալք: Պրակ Ե. Թէ թիւ ոչ է պատճառ էից:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 926 (էջ 208ա), № 2049 (էջ 6ա), № 2050 (էջ 6ա), № 3005 (էջ 2ա), № 3355 (էջ 2ա), № 3844 (էջ 2ա), № 3897 (էջ 1ա), № 4027 (էջ 5ա) և № 5249 (էջ 4ա): Տես դարձյալ Նրուսաղեմի Հայկ. մատ. ձեռ. № 48 (մասն Բ, էջ 1ա) և № 780 (էջ 1—299). Տյուրլինգհեի KUB Ma XIII 76 (95^ր).

Որոշ օրինակներ վերջում ունեն հետևյալ հիշատակագրությունը. «Զթարգմանիչ սորին և զլուծմանց յօրինող Լեհացի Ստեփաննոս բանասէրն յիշել ի Քս. յոյսն բնաւից սլտի մտօք աղաչեմ» (Երեւանի ձեռ. № 2050 և Երուսաղեմի ձեռ. № № 48 և 780):

6. Արիստոտելի Ստագիրացոյ Զպատմութենէ կենդանեաց: Էջմիածնի Կաթողիկոսարանի ձեռ. № 401, էջ 5ա—117բ:

Բովանդակութիւն.

ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ. Ի Թէոդորոս Գաղայ թարգմանչէ: Գլ. Ա. Որո՞վք կենդանիքն ի մէջ ինքեանց[ց] տարբերին և որո՞վք համաձայնին, և նոցին զանազանութիւն բնութեան:

Գլ. Բ. Ո՞րք մասունք կենդանեաց մարմնոյ հասարակ, և ո՞րք դարձեալ յատուկք են:

Գլ. Գ. Ո՞րպէս կենդանիքն ի մէջ ինքեանց տարբերին հեղմամբ զաւակարար սերման:

Գլ. Դ. Կենդանին ունի ևս զսոսնաւութիւն, սակայն այլապէս, կամ յայսմիկ կամ յայնմիկ ներ գոյ:

Գլ. Ե. Ո՞ր կենդանիք զկատարեալ կենդանի, ո՞ր զձուս, ո՞ր զորդունս ծնանին, և որո՞վ արարողութեամբ բնթանան:

Գլ. Զ. Ո՞ր կենդանիքն ունին դարին և ո՞ր զուրկք են ի նոյնոյ:

Գլ. Է. Զհամառօտութենէ մասանց մարմնոյ ի մարդն, և զի՞նչ զլուխն և դարձեալ զի՞նչ զբա՛ն իցէ:

Գլ. Ը. Զի՞նչ երեսն և ճակատն ի մարդն:

Գլ. Թ. Զարտեանաց, աչաց, թարթչաց, բարակ մորթոյն աչաց, բբաց, սևուցաց, սպիտակաց, անկեան, և զայնց կենդանեաց որք զուրկք են յաչաց:

Գլ. Ժ. Զզանազանութենէ աչաց յիւրաքանչիւր կենդանիս:

Գլ. ԺԱ. Զունկանէ, զոնդանէ, զշնարանաց, զծնօտից, զջրթանց, յնտերաց, ատամանց, լեզուաց, քմաց, զմակալեղուաց, և զնոցին յիւրաքանչիւր կենդանիս տարբերութեանց:

Գլ. ԺԲ. Զպարանոցէ, զկրծոյ, և զնոցին մասանց:

Գլ. ԺԳ. Զորովայնէ և զստորնագունից մինչև առ սերմնական անդամն:

Գլ. ԺԴ. Զզանազանութենէ սերմնական անդամոց առն և կնոջ, և զոմանց այլոց զրահական մասանց:

Գլ. ԺԵ. Զթիկնամիջէ և զնորին մասանց, կողից և արտաքին անդամոց, և զկարգէ մասանց մարդոյն առ ինքն ընդհանուրն:

1 Թեոդ. Գաղան (Th. Gaza) «Զպատմութենէ կենդանեաց»-ի Ա—Թ գրքերը հունարենից լատիներէն թարգմանողն է: Իսկ Ժ գրքի թարգմանիչը Հովհ. Բեռն. Փելիկիանոսն (J. B. Felicianus) է, ինչպէս նշում է իր տեղում:

Գլ. ԺԶ. Ընդ որո՞ց կենդանեաց մարդոյն յուղեղն, որկորն, պուկն և որովայնն համաձայնին:

Գլ. ԺԷ. Զարտէ մարդոյ և այլոց կենդանեաց, և զաթոռոյ նորին, ևս զթորէ և զխոտորնակ ցանկէ:

Գլ. ԺԸ. Զլեւդէ, զփայծեղէ, զլեղւոյ, զերիկամաց և զբաղաբշտէ:

Գլ. ԺԹ. Զծննդական անդամոյ և զբսակաց, և որո՞վ մասամբ մարմնոյ արուն յիգէ տարաձայնի:

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԴ:

Գլ. Ա. Ո՞րք կենդանիք ումամբ համաձայնին և ումամբ տարաձայնին:

Գլ. Բ. Արդե՞ր շունքն փոխեն զատամուռն, և որո՞վ կերպիւ հնազոյնքն զանազանեալ ճանաչին ի նորագոնից:

Գլ. Գ. Ատամունքն ձիանց ի ծերութեան սպիտակագոյն եղանին, և առաւել արուքն, քան էգքն ունին զատամուռն:

Գլ. Դ. Մարդկանց շուրջ զբսան ամօք չաղացա-կեռիքն կամ ծամական ատամունքն ծնանին:

Գլ. Ե. Արու փիղքն տարբերին յիգաց կարգաւ ատամանց:

Գլ. Զ. Փորրիկ գոլ լեզուն փղին:

Գլ. Է. Ո՞րք կենդանիք մեծութեամբ բերանոյ տա-րաձայնին. և անդ զգետական ձիոյ Եգիպտոսի:

Գլ. Ը. Զսեռէ ապուղէից, որ մասն ինչ մարդոյ, և մասն ինչ հետեի շորքոտանեաց:

Գլ. Թ. Զկեպաց:

Գլ. Ժ. Զուածու շորքոտանիքն որո՞վք ընդ այլոց շորքոտանեաց համաձայնին, և տարաձայնին:

Գլ. ԺԱ. Զգետնառիծու կամ զդօդօշէ, և նորին ընդ այլոց զնմանութենէ:

Գլ. ԺԲ. Զընութենէ թռչնոց, և որո՞վք ընդ այլոց երկրային կենդանեաց համաձայնին:

Գլ. ԺԳ. Զսեռէ ձկանց, և զտարբերութենէ նորին:

Գլ. ԺԴ. Զսեռէ օձից:

Գլ. ԺԵ. Որո՞ց ներքին անդամոց, և ո՞ր սեռն կեն-դանեաց վիճակի:

Գլ. ԺԶ. Ո՞րք կենդանիք յերիկամաց և ի խաղա-ւարտէ զուրկք են:

Գլ. ԺԷ. Զո՞ր մասն մարմնոյ յւրաքանչիւր կեն-դանիս սիրան, որկորն, կենակիրքն, լեարդն, թոքն, փայծեղն, լեղին, որովայնն և փորոտիքն ունին:

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԴ:

Գլ. Ա. Զգետեղմանէ և զձեռոյ ծննդական անդա-մոց ամենից կենդանեաց և զտարբերութենէ նոցին:

Գլ. Բ. Զնմանական մասանցն կենդանեաց, և անդ Սինէնէնսոսի Կիպրոսեան, և Դիոգիւնոսի Ափոլոնիացոյ կարծեացն զարեանէ և զերակաց:

Գլ. Գ. Փոլիպիոսի վճիռն զկարգէ երակաց, և անդ զհերքմանէ սուտ կարծեաց:

Գլ. Դ. Զփորրադոյն երակէ սրտին և զնորին աթո-ոսի:

Գլ. Ե. Զջլաց և զսկզբէ (sic) նոցին:

Գլ. Զ. Զգծաց կամ մզեղաց:

Գլ. Է. Զսկերաց և զնոցին տարբերութեանց:

Գլ. Ը. Զիւռնջականէ (sic) և զնորին ընդ սկերաց տարբերութենէ:

Գլ. Թ. Զկենդանէ, զպճեղէ, զկղքերէ և զատամանց, և զնոցին ընդ սկերաց պատկանաւորութենէ:

Գլ. Ժ. Զհերաց, և զայնց, որք լցուցանեն զփոխա-նակն հերաց:

Գլ. ԺԱ. Զհերաց և զմորթոյ, և զնոցոնց, որոց հերք և մորթիկ (sic):

Գլ. ԺԲ. Զթեպրոց թռչնոց և զփոխմանէ նոցին, և այլոց կենդանեաց, յըմպելոյ ումանց գետոց:

Գլ. ԺԳ. Զմորթիկանց արիւնային կենդանեաց:

Գլ. ԺԴ. Զփարթէ:

Գլ. ԺԵ. Զբաղաբշտէ, և որպէս ծնանին խիճքն:

Գլ. ԺԶ. Զմտոյ:

Գլ. ԺԷ. Զճարպէ և զճրագուէ. և ո՞րք կենդանիք ճարպով և ո՞րք ճրագու պարարտանան:

Գլ. ԺԸ. Բիքն ամենից կենդանեաց նոյն է:

Գլ. ԺԹ. Արիւնն ամենից և՛ հասարակ և՛ հարկա-ւոր զոլ արիւնային կենդանեաց. և զղանաղանութենէ արեանց:

Գլ. Ի. Զծծոյ, զկաթանէ, զսերէ և զպանրէ:

Գլ. ԻԱ. Զխերէ, և զսեռէ ճարակէ (sic), որ շի-ջուցանէ կաթան, որ և զնոյնն աճեցուցանէ:

Գլ. ԻԲ. Զծննդական սկրմանէ և զընութենէ նորին:

ԳԻՐՔ ԶՈՐՐՈՐԴ:

Գլ. Ա. Զկենդանեաց, որք զուրկք են յարեանէ, և զշորս սեռէ նոցին, և մանաւանդ զկակղաց:

Գլ. Բ. Զկենդանեաց, որք ծածկին խեցեմորթաւ:

Գլ. Գ. Զմասանցն կենդանեաց խեցիւ ծածկեցելոց, և որո՞վք ընդ նոսա որք ունին զարիւն, համաձայնին:

Գլ. Դ. Զկենդանեաց որք խեցիւ ծածկին, և նոցին ի մէջ ինքեանց տարբերութեանց:

Գլ. Ե. Զսեռէ ողնեաց:

Գլ. Զ. Զվէրթիպուլաց և զմկաց, և զընութենէ նոյն կենդանեաց:

Գլ. Է. Զծծմա[ն]ց և զղանաղանութենէ նոցին և զընութենէ:

Գլ. Ը. Որո՞ց ի կենդանիս իցէ զօրութիւնն զգալոյ:

Գլ. Թ. Ո՞րք կենդանիք զծայն, ո՞րք զհնչումն, ո՞րք առնեն զնչումն, և դարձեալ ո՞րք խօսին:

Գլ. Ժ. Զքնոյ և զհսկմանէ կենդանեաց, և բա-զումք անդր քան զմարդիս (sic) ի կենդանեաց ննջեն:

Գլ. ԺԱ. Զցեղէ արականի և իղականի, և նոցին ի կենդանիս տարբերութենէ:

ԳԻՐՔ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ:

Գլ. Ա. Զբաժանմանէ ամենայն սեռ կենդանեաց:

Գլ. Բ. Ո՞րպէս իւրաքանչիւր կենդանիք եղականա-պէս շարադուցին:

Գլ. Գ. Ո՞րպէս ձուածին շորքոտանիքն զուգաւորին:

Գլ. Դ. Զշաղաշարութենէ նոցին, որք զուրկք են յոտից, և են երկարագոյն մարմնով, այսինքն օձքն:

Գլ. Ե. Զշարազուգութենէ ձկանց:

Գլ. Զ. Զշարազուգութենէ սեռի կակուղ ձկանց:

Գլ. Է. Զզուգաւորութենէ ձկանց խեցիւ ծածկելոց:

ԿԼ. Ը. Ղրդաւորութենէ ժամա[ն]ց, և յորո՞ւմ ժամանակի ցանկական խայթն առաւել զարթոցանէ զկենդանին:

ԿԼ. Թ. Ո՞ր կենդանիք մի անգամ, և ո՞րք բազմիցս ի տարւոյն ծնանին:

ԿԼ. Ժ. Որքանի՞ցս և յորո՞ւմ ժամանակի տարւոյն խորնջականքն ծնանին:

ԿԼ. ԺԱ. Յո՞րս ամիսս ձկունքն ծնանին ըստ մեծագունի մասին:

ԿԼ. ԺԲ. Կակուղ սեռն ձկանց ի ձմեռային ժամանակի ծնանի, բայց մկանածուկն՝ յամենայն ժամանակս տարւոյն:

ԿԼ. ԺԳ. Զծնելութենէ թռչնոց, և որքանի՞ցս և յո՞ր ժամանակս ծիծեռն, ղողազն (sic), աղաւնիքն և հաւքն ծնանին:

ԿԼ. ԺԴ. Զծնելութենէ կենդանածնաց կենդանեաց, և յորո՞ւմ հասակի ժամանակի սկսին, և յորո՞ւմ զարին:

ԿԼ. ԺԵ. Զայնց, որք միմական խեցիք ծածկին, որք ամենեկին անմասն ի զուգաւորութենէ են:

ԿԼ. ԺԶ. Զդժնկաց և զսեռէ սունկաց կամ զթուխաց, և որո՞ւ կերպիւ ծնանին:

ԿԼ. ԺԷ. Զմարախաց և զժամանակէ նոցին ծնընդեան, և զայլոց խեցիւ ծածկեցելոց:

ԿԼ. ԺԸ. Զփոլիփոսէ, զմեյանածկանէ և զայլոց ձուածու կակղաց, և զնոցին ձագուց, և զծնելութենէ:

ԿԼ. ԺԹ. Զայնց սեռ ժամա[ն]ցն, որք կամ [ի] թրթրոյ, կամ ի յորդանց, կամ ի յապաւառէ ծնանին:

ԿԼ. Ի. Զծնելութենէ պիծակաց և զնորին ժամանակէ, յորժամ ևս սեռն ժամա[ն]ց բազումը կորնչին:

ԿԼ. ԻԱ. Զշարաղուղութենէ և զծնելութենէ մեղուաց զանազան կարծիք:

ԿԼ. ԻԲ. Զսեռէ մեղուաց և զզբսէ նոցին, և զշինմանէ խորսխաց, և զբատոնաց, այսինքն զձագուց մեղուաց:

ԿԼ. ԻԳ. Զձագուց պիծակաց, և զձիւպիծակաց:

ԿԼ. ԻԴ. Զծնողն ումանց ի սեռէ բոժոժաց կամ պոլոճկաց:

ԿԼ. ԻԵ. Զշարաղուղութենէ և զծնողենէ մրջկանց:

ԿԼ. ԻԶ. Զծնողենէ երկրաւոր կարճեաց (sic):

ԿԼ. ԻԷ. Զսեռէ սարդից և զծնողենէ նոցին:

ԿԼ. ԻԸ. Զշարաղուղութենէ և զծնողենէ մարախաց, և զհասակէ նոցին:

ԿԼ. ԻԹ. Զթրթրուց և զծնողենէ նոցին:

ԿԼ. Ի. Զսեռէ ձոնդկաց (sic) և զզուգաւորութենէ նոցին:

ԿԼ. ԼԱ. Զշաղաշարութենէ և զսեռից ոչլաց, մծեղաց, ոչլաց տախտակաց, և զիւրաքանչիւր սեռէ այսոցիկ ժամա[ն]ց:

ԿԼ. ԼԲ. Զսեռէ ցեցաց (sic), որ ի յասրս գոյանայ, և զէքսիթֆիթոաց, որ ի փայտս. նաև զմժղուկաց թղոց, զորս մուլթիքնին ծնանի:

ԿԼ. ԼԳ. Զծնողենէ կամ զձագուց շորքոտանեաց ձուածուց:

ԿԼ. ԼԴ. Զիժէ և զծնողենէ այլոց օձից:

ԴԻԴՔ ՎԵՅԵԼՈՐԻ:

ԿԼ. Ա. Ամենայն թռչունքն զձուս ամել, սակայն և զանազան ժամանակս տարւոյն, ոչ թուով հաւկիմաց ամենեքին համաձայնին:

ԿԼ. Բ. Զբնութենէ և զզանազանութենէ ձուոց ամենից հաւուց, և զծնողական սերմանէ, և զպաշտօնէ նրստելոյ ի թուխս:

ԿԼ. Գ. Ո՞րքան միջոցաւ աւուրց ձագն ի հաւկիթոյ ծնանի, և զնորին կարգէ ստեղծելութեան:

ԿԼ. Դ. Սեռն աղանեաց զերկ կամ զերրեակ հաւկիթս ամէ, և զկարգէ նորին ձագահանութեան:

ԿԼ. Ե. Զբռնաւորութենէ և զծնողենէ անգեղ և ծիծեռնց:

ԿԼ. Զ. Զսեռէ արծուեաց, և զձագուց կամ զծնողենէ, և սագաց, բաղից, միլուաց զետարծուոց, և զծնողենէ ազոաւուց:

ԿԼ. Է. Զբնութենէ գուգուկան և զծնողենէ նորին:

ԿԼ. Ը. Զնստմանէ ի թուխս թռչնոց, յորո՞ւմ ժամանակի արուքն, զարձեալ յորո՞ւմ էգբն ի թուխս նրստին:

ԿԼ. Թ. Զսիրամարդէ և զնորին ծնողենէ, և որքանի՞ցս ծնանին ի տարւոյն, և զբսակաց ձուանց թռչնոց, որք ի ժամանակի զուգաւորութեան մեծագունքն եղանին:

ԿԼ. Ժ. Զծնողենէ ձկանց և զնորին ի մէջ նոցա դանաղանութենէ և զկերպէ կամ զձեռյ արգանդի:

ԿԼ. ԺԱ. Զհոսմանէ ծնողական սերման ի ձկունս յարուաց ի ժամանակի զուգաւորութեան. և ո՞րպէս տարբերին ծնողական ճանապարհքն արուաց և իգաց, և զծնողենէ խոնջականաց:

ԿԼ. ԺԲ. Զծնողենէ և զթուոյ ձագուց ձկանց կենդանածնաց, զտլիփնոսէ, զպալնոսէ, զծովային հորթոյ և զմնացելոց, որք կետք յորջորջին:

ԿԼ. ԺԳ. Զծնողենէ ձուածու ձկանց, և զտարբերութենէ իգական և արական ցեղին:

ԿԼ. ԺԴ. Զյղացմանէ և զծնելութենէ լճական և զիտային ձկանց:

ԿԼ. ԺԵ. Զսեռէ ձկանց, որք կամ ի տղմոյ, կամ յաւաղոյ, կամ ի փրփրոյ ծովու յանձրեաց զարթուցիւք կամ շարժեալք գոյանան:

ԿԼ. ԺԶ. Զգոյացմանէ օձածկանց:

ԿԼ. ԺԷ. Զարգանդէ և զժամանակէ ծնողեան ջրայնոց, և ո՞րպէս ի միմեանց ծնողեամբ դաւակաց տարբերին:

ԿԼ. ԺԸ. Զշարաղու[ղու]թենէ և զժամանակէ նորին, և զվաւաշտութենէ շորքոտանեաց, որք ծնանին զկենդանի:

ԿԼ. ԺԹ. Զշաղաշարութենէ և զձագու ոչխարաց և այժեաց:

ԿԼ. Ի. Զշաղաշարութենէ և զձագուց շանց, և զերկարութենէ նոցին կենաց:

ԿԼ. ԻԱ. Զշաղաշարութենէ և զծնողենէ եղանց, և զհասակէ արուաց և իգաց:

ԿԼ. ԻԲ. Զշարաղուութենէ և զծնողենէ ձիանց, զիւրստենէ ատածանց, և զհասակէ արուաց և իգաց:

ԿԼ. ԻԳ. Զշարաղուութենէ և զծնողենէ ձիանց, զիւրստենէ ատածանց, և զհասակէ արուաց և իգաց:

ԿԼ. ԻԴ. Զշարաղուութենէ և զծնողենէ ձիանց, զիւրստենէ ատածանց, և զհասակէ արուաց և իգաց:

ԿԼ. ԻԵ. Զշարաղուութենէ և զծնողենէ ձիանց, զիւրստենէ ատածանց, և զհասակէ արուաց և իգաց:

ԿԼ. ԻԶ. Զշարաղուութենէ և զծնողենէ ձիանց, զիւրստենէ ատածանց, և զհասակէ արուաց և իգաց:

ԿԼ. ԻԷ. Զշարաղուութենէ և զծնողենէ ձիանց, զիւրստենէ ատածանց, և զհասակէ արուաց և իգաց:

Գլ. ԻԳ. Ձշաղաշարութիւնն իշոյ և զծննդենն իշոյ, և զհասակէ արուաց և իգաց:

Գլ. ԻԴ. Ձշորւոյ և զնորին շաղաշարութիւնն և հասակէ:

5 Գլ. ԻԵ. Նշան հասակի շորքոտանեաց:

Գլ. ԻԶ. Զծննդենն և զհասակէ ուղտու:

Գլ. ԻԷ. Ձշաղաշարութիւնն փղաց, և զժամանակէ, յորում կրի ի յարգանդի, և զնոցին ձագուց:

10 Գլ. ԻԸ. Ձշաղաշարութիւնն վայրենի խոզաց և զնորին ժամանակէ:

Գլ. ԻԹ. Ձշաղաշարութիւնն եղջերուաց, զծննդենն և զբնութենէ:

Գլ. Լ. Զարջոյ շաղաշարութիւնն, զծննդենն և զձագուց. և զբնութենէ ոզնուոյ:

15 Գլ. ԼԱ. Զծննդենն առիւծուց, և զթւոյ ձագուց, և զփոխմանն ատամանց:

Գլ. ԼԲ. Զբնութենէ հիւնայի, և զճանապարհէ ծընընդականաց արուաց և իգաց:

20 Գլ. ԼԳ. Ձշաղաշարութիւնն և զձագուց նապաստակաց:

Գլ. ԼԴ. Ձշաղաշարութիւնն և զծննդենն աղուեսու:

Գլ. ԼԵ. Զծննդենն գայլոց, կատուաց, իրենումուսաց, գայլոց զանարաց և գայլոց շեւիարաց:

25 Գլ. ԼԶ. Զշորեաց, զորս յառաջ բերէ երկիրն Ասորուց:

Գլ. ԼԷ. Զբնութենէ և զանազան սեռէ մկանց, և զթւոյ ձագուց:

ԳԻՐՔ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴԻ:

Գլ. Ա. Զնշանաց, որք զհոսմանն սերման մանկանց, և աղջկանց արական կարողութեամբ նախականութեն:

Գլ. Բ. Զամսագլխոց կանանց:

35 Գլ. Գ. Զնշանացն յղացման. և ո՞րքան աւուրց միջոցաւ արուն, և դարձեալ ո՞րքան էգն ի յարգանդի շարժի. և զվիժմանց:

Գլ. Դ. Զնոցունց, որք ի յղացմանն մինչև առ ծընունդն պատահին, և յորո՞ւմ ժամանակի ծնանին, և զո՞րքան միով ծննդեամբ կարեն ծնանիլ:

40 Գլ. Ե. Զլուութենէ և զշորութենէ կաթան, և զվաղահանէ կանանցային ամսագլխոց:

Գլ. Զ. Մինչև ցո՞րքան արուաց իցէ կարողութիւն ծնանելոյ, և զնմանութենէ զաւակաց ընդ ծնողաց, կամ ընդ այլոց:

Գլ. Է. Ո՞րպէս ծննդական սերմն կազմի:

45 Գլ. Ը. Զսնուցմանէ կենդանեաց ի յարգանդի արտակայացելոյ, և զկացութենէ մարդոյ ի նոյնում:

Գլ. Թ. Զցաւոց կանանց ի ծննդեան, և ո՞րք դիւրաւ և ո՞րք դժուարաւ ծնանին:

50 Գլ. Ժ. Զհոգարարութենէ ծնուցչաց, և զնմանէ երեխայից, զյամեցմանէ մնացութեան ոսկերաց, և զկորուսմանէ ատամանց:

Գլ. ԺԱ. Զգալստեանէ կաթան ի կիւնն, և զվատ մաղէ, և զմնացմանէ կաթան:

Գլ. ԺԲ. Երեխայքն, զի բազմիցս յառաջ բան զհոթն օր խլմամբ մեռանին:

ԳԻՐՔ ՈՒԹԵՐՈՐԴԻ:

Գլ. Ա. Զղանաղանութիւնն գործոց, և զապրուստէ ամենից կենդանեաց:

5

Գլ. Բ. Զապրուստէ ջրային կենդանեաց:

Գլ. Գ. Զապրուստէ թռչնոց, և ո՞յք մսակուլք, ո՞յք պտղակիրք, և ո՞յք ամենակիրք են. ո՞յք դարձեալ զկերակուր ի յերկրէ և ո՞յք ի ջրոց խնդրեն:

10 Գլ. Դ. Զապրուստէ օձից, և զայլոց կենդանեաց կեղեւով ծածկեցելոց:

Գլ. Ե. Զապրուստէ գայլոյ, արջու, առիւծու, և այնց շորքոտանեաց, որք ի լճից և ի գետոց խնդրեն զկերկիւս:

Գլ. Զ. Ո՞յք կենդանիք լիզելով, ո՞յք կլանելով, և ո՞յք խածնելով (sic) ըմպին. և որո՞ւք իրօք ամենայն եղջերաւորքն արածին. նաև զապրուստէ խոզաց:

15

Գլ. Է. Որո՞ւ (sic) իրօք արածին եղինքն, և զաճմանէ նոցին:

Գլ. Ը. Զկերակրոյ և զըմպելոյ ձիանց, ջորեաց և իշոց:

20

Գլ. Թ. Զկերակրոյ և զըմպելոյ փղին, և զհասակէ նոյնոյ և ուղտու:

Գլ. Ժ. Որո՞ւ (cis) իրօք արածին եղինքն, և զաճկերակրին, և զպատճառէ զիրացման նոցին:

Գլ. ԺԱ. Զկերակրոյ և զըմպելոյ ժժմալնց:

25

Գլ. ԺԲ. Զգործոցն կենդանեաց, և զիրաց, յորս նոյնքն շրջին:

Գլ. ԺԳ. Զգործոցն ձկանց, և ոմանց երկրայնոց, որք փախչին ի ձախորդութեանց:

30 Գլ. ԺԴ. Յորո՞ւմ ժամանակի սեռն, ժժմալնց զինքեանս թագուցանեն կա՞մ ի տապոյ կա՞մ յուճգնութենէ ձմերայնոյ:

Գլ. ԺԵ. Զսեռն օձի, որ ի ձմեռն թագլի. և զոմանց ձկանց, որք ի ձմեռն պատճառաւ ցրտութեան թագլին, որք և յամառն՝ սակս ջերմութեան:

35

Գլ. ԺԶ. Զթռչնոց, որք ի ձմեռն թագուցանին:

Գլ. ԺԷ. Զշորքոտանեաց, որք ի ձմեռն թագլին, և զնոցունց, որք զծերութիւնն մերկանան:

Գլ. ԺԸ. Ոչ ամենայն կենդանիք յամենայն ժամանակս աշոգութեամբ զարգանան, և ո՞ր ժամանակն թռչնոց աշոգակ է:

40

Գլ. ԺԹ. Ո՞յք կենդանիք խնդան անձրեօք, և որո՞ց վնասէ:

Գլ. Ի. Ո՞յք գետականաց և լճական ձկանց վնասեն, և որո՞ւ հնաքիւ այնք ըմբռնին:

45

Գլ. ԻԱ. Զխօթութենէ խոզաց, և զղեղոց նոցին խնդիր:

Գլ. ԻԲ. Որո՞ւ (sic) խօթութեամբք ձանձրանան շունքն:

Գլ. ԻԳ. Խօթութիւն երամական եղանց:

50

Գլ. ԻԴ. Որո՞ւ խօթութեամբ վաստակին երամական երկվարքն և ընտանեկանքն, և զնշանաց խօթութեանց և զղեղոց. նաև զմսէ ի ճակատն մտրակին, և զըմպելոյ երկվարաց և եղանց:

Գլ. ԻԵ. էշքն միով խոթութեամբ վաստակին, և ցրտութեան անհամբերք են:

Գլ. ԻԶ. Զխոթութենէ փղաց և զապաքինմանէ նոցին:

5 Գլ. ԻԷ. Զխոթութենէ ժամա[ն]ց, և մանաւանդ մեղուաց:

Գլ. ԻԸ. Զտարբերութենէ կենդանեաց սակս զանազանութեան տեղեաց:

Գլ. ԻԹ. Բարբն ևս կենդանեաց ըստ որակութեան և որպիսութեան տեղեաց տարբերին, և թունքն (sic) օձից կամ թուլագոյն կամ խստագոյն եղանին:

Գլ. Լ. Յորո՞ւմ ժամանակի սեռն ձկանց եղանին գերազանց կերակուրք:

ԳԻՐԲ ԻՆՆԵՐՈՐԴ:

15 Գլ. ԼԱ. Զըղծից ողւոց ամենից կենդանեաց, և զնոցունց, որք ի մէջ ինքեանց զմշտնջենաւոր թշնամութիւնս կրեն, և զպատճառէ նոցին:

Գլ. ԼԲ. Զայնց ձկանց, որք երամաբար և բարեկամաբար կենցաղավարին, և որք ոչ երամաբար, և թըշնամիք են:

20 Գլ. Գ. Զսեռէ յիմար և խելաթափ ոշխարաց:

Գլ. Դ. Զընկերութենէ արջառաց, և զծիւնց փոխաբերապէս ի մէջ ինքեանց սիրոյ:

Գլ. Ե. Զխոհեմութենէ եղջ[ի]րուաց ի սնուցանել զգաւակս, և զկորումանէ եղջերաց արուաց, և վերանորոգմանէ:

25 Գլ. Զ. Զամանց կենդանեաց, զորս խոհեմութեամբ խիբ բնութիւնն կացոյց:

Գլ. Է. Զայն մասանցն իմացողութեան, որով ոմանք կենդանիք զբանականութիւնն մարդկանց ներկայացուցանեն, որպէս ծիծուներ և ամենայն վայրի ազանեաց սեռն, և զհասակէ ազանեաց, կաբաւուց և ճնճղկանց:

30 Գլ. Ը. Զայնց թռչնոց, որք զբոյն ոչ շինեն, և զխորամանկութենէ կաբաւուց:

35 Գլ. Թ. Զբաշագոյն կաշաղակէ, և զերից նոյնոյ սեռի:

Գլ. Ժ. Զխոհեմութենէ կոնկաց:

Գլ. ԺԱ. Զտանց վայրենի թռչնոց:

40 Գլ. ԺԲ. Զսեռից թռչնոց, որք ի չուրս բնակին, և զբաշխտոս հաւու և զբնութենէ նորին, նաե զպատերազմէ նոյնոյ ընդ արծուոյ. և զմարտէ ընդ կոնկաց:

Գլ. ԺԳ. Զծննդենէ և զբունաւորութենէ կաշաղակաց, մէռօփաց, լուրթաց, առկաթիլոսաց և արարիական կինամոռնաց, և զխոհեմութենէ արազաց և մէռօփաց ի տաճել զծնողս:

45 Գլ. ԺԴ. Զտեսակէ, զբունաւորութենէ և զծննդենէ ալլէտոնի:

Գլ. ԺԵ. Զծննդենէ և զբունաւորութենէ ոպոպին (sic), փառոսի, ասթիբափիլլոսի, սալոսի և վիթէռնոսի:

50 Գլ. ԺԶ. Զվէլիա թռչնոյ և զնորին գունոյ և հասակէ:

Գլ. ԺԷ. Զբարուց և զբնութենէ գոհաց, սիթթոսաց, ուլուլաց, շէթիաց և իլիուրինաց:

45 Գլ. ԺԸ. Զերից առտօլառաց սեռից, և նոցին կենացն, և զբնութենէ Ֆօբաց:

Գլ. ԺԹ. Զերկու սեռից զողազաց (sic):

Գլ. Ի. Զերից սեռից թուտաց:

Գլ. ԻԱ. Զթռչնոյ անուամբ կապուտակէ և զձկնոյ խորին:

Գլ. ԻԲ. Զվիթէռնոսէ և զմոլիլիփիթիոս թռչնոց:

5 Գլ. ԻԳ. Զփառտալոսէ և զթոյլուրիոնէ, և զայլոց լիւնոց, որք միշտ յալտնիք են:

Գլ. ԻԴ. Զերից սեռիցն բուոց:

Գլ. ԻԵ. Զերկուց սեռիցն արտուտկաց:

Գլ. ԻԶ. Զկալիինակոսէ և սարեկէ, և զձկնոյ նոցին:

10 Գլ. ԻԷ. Զցինոյ և զերկուց նոցին սեռից:

Գլ. ԻԸ. Զերկուց սեռից աւիօնաց, ալսինքն գիշերահաւուց:

Գլ. ԻԹ. Զձագուց զուկուկան (sic) և զխոհեմութենէ նորին:

Գլ. Լ. Զբունաւորութենէ ափօտոսի և զձկնոյ քափիթուլօտոսի:

Գլ. ԼԱ. Զբունաւորութենէ ագոաւուց և զձագուց:

Գլ. ԼԲ. Զվեց սեռից արծուեաց, և զբունաւորութենէ և զարտորդութենէ նոցին:

20 Գլ. ԼԳ. Զշիթիթական (sic) իմեքէ հաւու և զբունաւորութենէ նորին:

Գլ. ԼԴ. Զգիշերահաւուց, շիրունեաց և զոսկրաբեկաց:

Գլ. ԼԵ. Որսացումն ջրիհաւուց (sic):

Գլ. ԼԶ. Զտասն թուոյ սեռի բաղէից:

Գլ. ԼԷ. Զհանճարեղութենէ ծովայնոց և զհտալնոց (կանց) բանավարութեամբ յանգործապէս կեւոյ:

Գլ. ԼԸ. Զուշիմութենէ ժամանց և զջանէ մըջմանց:

30 Գլ. ԼԹ. Զսեռէ սարդից և զնոցին հանճարեղութենէ յարսացման և առնելոյ հնարի:

Գլ. Խ. Զսեռից մեղուաց և զնոցին ջանից ի շինել զխորիստս, և զայնց խոտոց, որովք կերակրին մեղուքն:

Գլ. ԽԱ. Զերկու սեռիցն պիծակաց և զջանէ նոցին ի շինել զխորիստս:

35 Գլ. ԽԲ. Զպիծակաց ձիաստաց (sic) և զապրուտէ նոցին, և զփեթակաց:

Գլ. ԽԳ. Զսեռէ բըրմիփիլա ալսինքն ապրճագործ որդանց և ուտիճաց (sic), և զձագաւորութենէ նոցին:

Գլ. ԽԴ. Բարբն կենդանեաց տարբերին և հեղութեամբ և զազանաբարոյութեամբ, և զսեռէ առիժուց և զբնութենէ, և խառնածին գալլոյ:

Գլ. ԽԵ. Զբնութենէ, զտեսակէ և զծննդենէ պօնաւորութի:

45 Գլ. ԽԶ. Զուշիմութենէ և զխորագիտութենէ փղին:

Գլ. ԽԷ. Ուղտն ի մայրն ոչ երբեք ելանէ, և զխոհեմութենէ ձիոյ թագաւորին Սկիլթացուց ալսինքն Թաթարաց:

Գլ. ԽԸ. Զհեղութենէ, զսիրոյ և զարագութենէ տըլիինաց:

50 Գլ. ԽԹ. Զայնց կենդանեաց, որք զգործով առգզածին և բարուր փոխին:

Գլ. ԽՃ. Զայնց կենդանեաց, որք կրտամամբ կամ ներքինացումամբ փոխին, և որք որոհան:

ԳԻՐՔ ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ: Յոհաննու Բեռնարտու Յելի-
շիանու թարգմանչէ:

Գլ. Ա. Զգեռնողմանէ արգանդի ի կինն, յարմար առ
յղացումն:

5 Գլ. Բ. Զպատճառէ դաշտանաց, զի ուղղապէս կա-
րիցեն յղանալ:

Գլ. Գ. Ո՞րք շուրջ զբերանով արգանդին, առ ի ճա-
նաչել զյարմարութիւնն յղացման, իցեն նկատելիք:

Գլ. Դ. Որո՞վ խոնաւութեամբ արգանտն կնոջ դար-
10 դարիլ գոլ պարտի, զի ուղղապէս յղանալ կարիցէ:

Գլ. Ե. Զուլէ արգանտին. և որո՞վ կերպիւ կենդա-
նիքն յօժար շարաշողութեան ճանաչին:

Գլ. Զ. Զվաթմանէ, զգայարմանէ, բերանոյ ար-
գանտին զուռուցմանէ և զնորին խցմանէ, զախտիցն
15 արգանտին՝ արգելաց ի նմա յղացման:

Գլ. Է. Զաննմանութենէ ի մէջ առն և կնոջ, պատ-
ճառաւ ոչ ծնանելոյ, դարձեալ զգորութենէ և զտկարու-
թենէ ի հոսման սերման:

Գլ. Ը. Ամենայն էջ առ առատութիւնն սերման շա-
20 բարերի:

Գլ. Թ. Զկակղէ (sic) որ ի լարգանտի ծնանի, զնո-
րին պատճառաց և զճանաչմանէ:

7. Արիստոտելի Զմասանցն կենդանեաց:
Էջմիաթնի Կաթողիկոսարանի ձեռ. № 401, էջ
25 118ա—202ա:

Ձեռագրում հաջորդում է նախորդ (§ 6)
բնագրին:

Բ ո լ ա ն դ ա կ ո լ թ յ ու ն ի .

ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ: Ի Թեոդորոս Գաղայ թարգմանչէ,
30 բնդ ռճին Ավետոսի Գոստուպէնիոյ՝ Յակոբ Մանթինոս
Սպանիացի երբայեցոյ բժշկէ թարգմանչէ²:

Գլ. Ա. Երկու գոլ խոկալոյ և ուռուցանելոյ մանա-
ւանդական ունակութիւնն: Զպատճառէ բնական իրաց:

¹ Արիստոտելի գլուխներից զանաղանելու նպատա-
կով՝ Ավերրոյեսի մեկնությունները նշում ենք արամ-
յան տառերով: Վերջինիս անունը ձեռագրի լուսանցնե-
րում է գրված միշտ (Աւերիոս, Աւերիոս, Ավերիոս,
Աւերոս, Աւետոս), բայց երբեմն նաև չի նշանակված,
այդպիսի դեպքերում մենք նրա հեղինակությունը ճշ-
տել ենք լատիներեն հրատարակությունների հիման
վրա: Ավերրոյեսի գլուխները միշտ չէ, որ խորագիր
ունեն, այդ պատճառով մեծ մասամբ բերում ենք նաև
նրանց սկզբնատողերը՝ փակագծերում: Երբեմն Ավեր-
րոյեսի մի քանի գլուխներ իրար են հաջորդում, այդ
դեպքերում մենք այդ միավորները համարակալել ենք
արաբական թվանշաններով, որպեսզի պատկերը լինի
պարզ:

² Թարգմանիչներին վերաբերող այս նշումը սխալ
է տեղադրված: Դա պատկանում է «Զմասանց կեն-
դանեաց»-ի բոլոր՝ Ա—Դ գրքերին: Թեոդ. Գաղան (Th.
Gaza) Արիստոտելի հոնարեն բնագիրն է թարգմանել
լատիներենի, իսկ Հակ. Մանտինոսը (Iacbus Man-
finus) Ավերրոյեսի մեկնություններն է արաբերենից
թարգմանել լատիներենի:

և որ հարկատրութիւն ի նոսա գտանի, զորոց բա-
ղումք բնդէմ հնազունից:

Ավերիոս— («Դիտատրութիւն այստիկ գրոյ է տալ
զնաւապարհ և զբանաւոր կանոն...»):

Գլ. Բ. Ընդդէմ այնոցիկ, որք զեզական սեռն բա- 5
ժանեն յերկու տարբերութիւնս:

Գլ. Գ. Ընդդէմ այնոցիկ, որք զտարբերութիւնս
պականութեամբ բաժանեն: Եւ ո՞րպէս բաժանումն
և զանիլ պարտի:

Գլ. Դ. Զսեռէ և զտեսակէ:

Աւերիոս— («Երբորդ խնդիրն կարօտի մեծի խոկ-
ման, զի նաւապարհ, յորում պարտի մտանել դաւա-
նողն այստիկ գիտութեան...»):

Գլ. Ե. Զբնական գոյացութեանցն մասն ինչ մաս-
կանացուածոց (sic), մասն ինչ անմահականաց. և զո- 15
րոց բնձեռելի է:

Աւերոս— («Այլ զկնի այստիկ խոստանայ զեկու-
ցանել զայսոսիկ իրս...»):

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԴ: Ընդ մեկնութեանն Աւերիոսի:

Գլ. Ա. Զերբեակ գոլոյ բաղադրութենէ ամենից 20
իրաց. և զգործոյ զգայութեան և շօշափման. նաև
զակդէ կենդանեաց:

Դիտատրութիւն Աւերիոսի՝ հետևյալ գրեանց — 1.
(«Մինչ արդէն ի նախկին գրեանս այստիկ գործոյ փի-
լիսոփայն բնձեռեաց զմանական և զգործիական ան- 25
դամոց, յորոց մարմինքն կենդանեաց կայանան...»):
2. Զմտոյ («Զի ի տրամադրութենէ մտոյ իմանիլ կա-
րէ...»):

Գլ. Բ. Նմանական մասանց ոմանք կակուղք և խո- 30
նար, ոմանք չոր և հաստատք են. և զտարածանու-
թենէ նմանական կարգացն. և զընդունմանցն շերման և
ցրտոյ, և զնոցին առաւելութեանցն:

Աւերիոս— («Եթէ այնք ուրեմն, զորս զմտոյ մեկ-
նեցաք, այսպէս զինքեան ունին, հարկատրապէս հե-
տևի թէ մնացեալ նմանական մարմինքն կենդանեաց 35
սակս միոյ երկուց եոցին ներգոյ...»):

Գլ. Գ. Վիճարանութիւն զչորոյ և զխոնաւէ, և որ-
քան բաղում զարենէ:

Գլ. Դ. Զմզեաց (sic), և ո՞րք կենդանիք ի նոցունց
չորիք են. և զպատճառէ երկիւղի, և զընտրութենէ շա- 40
բաւոյ:

[Աւերիոս]— Զարենէ:

Գլ. Ե. Զիւղոյ կամ զճարպէ և զճրագուէ, և զտար-
բերութենէ նոցին. և ո՞յք կենդանիք զիւղ, և ո՞յք դար- 45
ձեալ զճրագու ունին:

Աւերոս— Զիւղոյ և զնրագուէ («Խօսիմք զիւղոյ և
զգիւրութենէ. որոց բնութիւնքն տեսանին նոյնով սե-
ռի...»):

Գլ. Զ. Զի՞նչ է ծուծն, և որո՞ց կենդանեաց տրեալ 50
իցէ, և որո՞ց՝ ոչ:

Աւերիոս— Զծծոյ ոսկեաց («Ասեմք, թէ ծուծն ոս-
կեաց է ի սեռէ արիւնականի աղոյն եփեցելոյ...»):

Գլ. Է. Զյուղեղէ և զընտրութենէ նորին, և զհոսմանցն
զլիսոյ, և զպատճառէ բնոյ:

Աւերիոս— 1. Զյուղեղէ («Ասեմք, թէ բնութիւնն յու- 55
ղեղին, ոչ է ի բնութենէ ծծոյ ոսկեաց...»): 2. Զկար-

կատմանց («Արդ կարկատմունքն գլխոյ եղեն ի պատ-
նառս և ի շնորհ գլխոյ...»):

Գլ. Ը. Զմայոյ կամ զայնց, որք փոխանակ մայոյ
ունեալք լինին:

5 Գլ. Թ. Զերկաց, զոսկերաց և զսոնջաց:

Աւերիոս—1. Զօգնութենէ ոսկերաց («Ասեմք, մինչ
արդէն մեկնեցաւ, քէ միսն է նախկին մարմին ինքեան
կենդանոյն...»): 2. Զխոնջականէ («Քնուրիւն խոնջին
է մէջ ի մէջ ոսկերաց և մայոյ բնութեան...»):

10 Գլ. Ժ. Զերկուց մասանց, յորս կենդանեաց հար-
կատրոն, որովք կենդանիք են, որք զկերակուր ուտեն,
և որք զպաւառս արտաբանեն. և զգործութենէ զգայու-
թեանց և զտեղեաց նոցին ի մարմնոց:

Գլ. ԺԱ. Զդատեղմանէ ունկանց ի շորքոտանիս:

15 Գլ. ԺԲ. Զանապարհաց լսելեաց թռչնոց:

Աւերիոս—1. («Իսկայն պատկանի բնծենել զպաշ-
տօնական անդամոց...»): 2. Զօգտակարութենէ զգայու-
թեանց. [և գտեսանելոյ] («Երեք գգայութիւնք, այ-
սիւնք տեսանելին, լսելին և հոտոտելին ունին գտելի ի
գլխոց...»): 3. Զլսելոյ («Իսկ գործիք լսելին եղեալ է
20 ի յետկոյս մասին...»): 4. Զհոտոտելոյ («Արդ գոր-
ծիքն հոտոտելոյ եղան ի մէջ երկուց աշաց...»):

Գլ. ԺԳ. Սենն մարդկանց, թռչնոց և շորքոտա-
նեաց զայս թարթիչք (sic) ծածկեալ ունի, որով և
25 իւրարանչիւր կերպին նոցին թարթէ:

Գլ. ԺԴ. Ո՞րք կենդանիք զարտեանուն ունին, և
ո՞րք ի նոյնոյ գորկք են, և զտառնէ և զբաշից ոմանց
կենդանեաց, և զհերաց մարդկան:

Գլ. ԺԵ. Սակս ի՞նչ պատճառաց զարտեանուն և
30 զթարթիչս ի կենդանիս կացոյց բնութիւնն:

Աւերիոս—Զանդամոց տեսանելեաց («Եւ գործիքն
տեսութեան կենդանեաց զանազանապէս զինքեանս ու-
նին...»):

Գլ. ԺԶ. Ո՞րպէս ի մարդիս և ի յայլ կենդանիս
35 ըրնդունքն և շրթունքն զետեղեալք իցեն. և զպաշտօնէ
շրթանց և ըրնգաց:

Աւերիոս—1. Զգործեացն հոտոտելեաց («Այս գոր-
ծիս զանազան կերպի գտանի...»): 2. Զշրթանց («Արդ
շրթունքն զետեղեալք են ի ներքոյ ըրնգաց...»):

Գլ. ԺԷ. Զլեզուէ և զնորին զետեղմանէ, և զզանա-
40 ղանութենէ յիւրարանչիւր կենդանիս:

[Աւերիոս]—Զլեզուէ:

Գիրք ԵՐՐՈՐԴ: Ընդ մեկնութեան Աւերիոսի:

Գլ. Ա. Զկարգէ և զկացուցմանէ ատամանց, բե-
45 րանոյ և երեսաց. և զնոցունց յամենայն կենդանիս
զանազանութենէ:

Աւերիոս—1. («Սկսի Արիստոտել յայսմիկ գրեց
պատմել զբնութենէ ատամանց և բերանոյ...»): 2.
Զբերանոյ («Քերանն ստեղծաւ վասն շորից օգտու-
50 րեանց...»):

Գլ. Բ. Զկացուցմանէ եղջերաց, և ո՞րք կենդանիքն
ունին զեղջիրս, դարձեալ ո՞րք ի նոցունց զուրկք են:

Աւերիոս—Զեղջերաց և զօգնութենէ նոցին («Կեն-
ղանիքն վասն այնորիկ ունին զեղջիրս...»):

55 Գլ. Գ. Զպարանոցէ, զորկոտոյ և զպկէ կամ զկե-
նակրէ, և զնոցին պաշտօնէ ի մարմինս կենդանեաց:

Աւերիոս—Զպարանոցէ («Տեցեալ է պարանոց
կենդանեաց զբոք ունդաց...»):

Գլ. Դ. Զնութենէ սրտին և զնախագահութենէ, և
վասն ո՞րք պատճառի ի կենդանիս եղեալ է:

Աւերիոս—1. Զանդամոցն մարմնոյ («Ասեմք, քէ
5 այստիկ անդամս ներ գոն յարիւնային կենդանիս...»): 2. Զսրտէ («Ասեմք, քէ մինչ արիւնն է ի հարկատու-
րենէ սնուցման կենդանեաց...»):

Գլ. Ե. Զերկաց և զտեղեաց նոցին ի մարմինս
այնոցիկ կենդանեաց, որք կաղմեալք են արեամբ:

10 Աւերիոս— («Այլ զի եցայց նա, քէ երակունքն
ստեղծեալք իցեն ի մարմնոց...»):

Գլ. Զ. Զթորէ և զտեսակէ նորին. դարձեալ յո՞րս
ներազնի, և յո՞րս ոչ:

[Աւերիոս]—Զթորէ:

Գլ. Է. Զտեսակէ փորոտեաց և զտեղոյ նոցին ի
մարմնոց կենդանեաց, և զպաշտօնէ. իսկ մանաւանդ
զլերդականէ և զփայծեղէ:

Աւերիոս—1. Զլերդէ («Ամենայն արիւնային կեն-
20 դանիքն ունին զարիւն...»): 2. Զփայծեղէ («Փայծեղն
ի հաղորդող կենդանիս նա տեսանի զետեղիլ...»):

Գլ. Ը. Որո՞ց կենդանեաց տրեալ իցէ բաղաբուշտն.
և զպաշտօնէ նորին և զետեղմանէ ի մարմինս կեն-
դանեաց:

Գլ. Թ. Զերկամաց և զպաշտօնէ նոցին, և որո՞ց
կենդանեաց տրեցեալք են:

Աւերիոս—Զերկամաց և զբաղաբշտէ («Զերկա-
մունս ունին ամենայն կենդանիք...»):

Գլ. Ժ. Զթիրահակ կամ զխոտորեակ ցանկա-
պատէ] կամ զփորոտական (sic) գօտեաց, և զպաշ-
30 տօնէ նոցին:

[Աւերիոս]—Զխոտորեակ ցանկապատէ:

Գլ. ԺԱ. Զմորթնկանց և զպաշտօնէ նոցին:

Գլ. ԺԲ. Ոչ ամենայն փորոտիք յամենայն կեն-
դանիս ներգոյ:

Գլ. ԺԳ. Զարբերութիւն փորոտեաց ի մայոյ:

Աւերիոս—Զարբերկանց («Ընդհանրապէս մոր-
քիկէ...»):

Գլ. ԺԴ. Զփորոտոյ և զորովայնէ, և զպաշտօնէ
նոցին և զտեղոյ կիման:

40 Աւերիոս—1. Զորովայնէ («Որովայն եղեալ եղի
ի կենդանիս...»): 2. Զփորոտեաց («Գտանի մեծ տար-
բերութիւն ի փորոտիս կենդանեաց...»):

Գլ. ԺԵ. Ո՞րք զմակարդ ունին, ո՞րք ոչ, և զտեղոյ
նորին:

Աւերիոս—Զմակարդէ («Արդ ունին զմակարդ...»):

Գիրք ԶՈՐՐՈՐԴ: Ընդ Աւերիոսի մեկնութեան:

Գլ. Ա. Աղիքն և որովայնն, և այլք ի վերոյ մեկ-
նեալք ի ձուածու շորքոտանիս և ի նոսա, որք զուրկք
են յտից, նոյնով կերպիւ ունեալք լինին, և յայլ ոմանս
50 տարբերին:

Աւերիոս— («Մինչ Արիստոտել պատմեաց զանդա-
մոցն կենդանեաց կենդանածին արիւնայնոց...»):

Գլ. Բ. Սակս ո՞րք պատճառի ոմանք ի կենդանեաց
զլեզի ունին, և ոմանք ոչ:

Աւերիոս—Չկեղտյ կամ զմաղձէ («Տրեցեալ է լե-
ղին արիւնային կենդանեաց...»):

Գլ. Դ. Զփարթէ, և զսկզբէ նորին և զպաշտօնէ:

Աւերիոս—Զփարթէ («Փարթն է մարթիկ հարպա-
կան...»):

Գլ. Դ. Զկաթանց և զծաղմանէ նոցին, և սակս որո՞յ
պատճառի կաղմեալ արեամբ կենդանեաց արեցեալք
իցեն:

Աւերիոս—Չկաթանց («Միշոց փորոտեաց կամ
կաթանց յայտնի օգտութիւնն է...»):

Գլ. Ե. Կակուղբն, մաշկեղէնքն, խեցեղէնքն և
ժժմալ[ի]ց սեռն՝ ամենից ի վերոյսացեալ անդամոց
զուրկք են. և զնոցունց, որք փոխանակաւ նոցին սպա-
ռազինին:

Աւերիոս—1. Զկակղաց, մաշկեղինաց, խեցեղինաց
և զսեռն ժժմանց («Ասեմք, քէ ով ոք սեռ կենդա-
նեաց...»): 2. Զխեցեղինաց կակղաց կամ կենպաւո-
րաց («Խօսեցոյ՛ ալժմ զօգտութեմէն ներքին անդա-
մոց...»): 3. Զկարծի խեցեղինաց («Երբորդ կամ չոր-
բորդն այսոցիկ սեռից...»): 4. Զժժմանց («Արդ չոր-
բորդ սեռն այսոցիկ, որ է ժժմանց...»):

Գլ. Զ. Զարտաբին մասանցն սեռի ժժմանց. և ի
մէջ ինքեանց զնոցին տարածայնութենէ:

Աւերիոս—Զարտաբին մասանցն ժժմանք կեն-
դանեաց («Եւ ասեմք, քէ մինչ այսպիսի սեռս ունի...»):

Գլ. Է. Զարտաբին մասանցն խեցեղինաց:

Աւերիոս—Զխեցեմարաց («Ասեմք, քէ մարմինն
այսոցիկ կենդանեաց ոչ ունին զբազում մասունս...»):

Գլ. Ը. Զարտաբին մասանցն մաշկածածկեցեղոց:

Աւերիոս—Զմաշկականաց կամ մաշկօք ծածկեցե-
ղոց և կամ զկլեփականաց (sic) («Խօսեցոյ՛ ալժմ
զարտաբին անդամոց կակղալ մաշկականաց...»):

Գլ. Թ. Զարտաբին մասանցն կակղու կենդանեաց և
զուրկ յարենէ:

Աւերիոս—Զկակղաց («Խօսեցոյ՛ զարտաբին ան-
դամոցն չորբորդ սեռի...»):

Գլ. Ժ. Զարտաբին կենդանածին կենդանեաց և
արեամբ կաղմեցեղոց մասանց, և զտարբերութենէ նո-
ցին մարդոյ այնց:

Աւերիոս—1. Զարտաբին անդամոցն արիւնային
կենդանեաց («Ասեմք ուրեմն, քէ ամենայն արիւնային
կենդանի...»): 2. Զկրծոյ («Կուրծք մարդոյն է անդամ
միշկով...»): 3. Զոտից («Արդ ոտքն կենդանեաց ի մէջ
ինքեանց տարբերին...»):

Գլ. ԺԱ. Զմասանցն ճուածու կենդանեաց՝ թէ՛ չոր-
բորտանեաց, թէ՛ անոտից. և վասն ո՞յր պատճառի այս-
պէս ի բնութենէ արարեալք են:

Գլ. ԺԲ. Զարտաբին մասանցն թռչնոց և զնոցին
տարբերութեանց, և սակս որո՞ց պատճառաց ի բնու-
թենէ եղեալք են:

[Աւերիոս]—Զթռչնոց:

Գլ. ԺԳ. Զարտաբին մասանցն ձկանց, և զպատ-
ճառաց, թէ ընդէ՞ր այսպէս ի բնութենէ կացուցեալք
իցեն:

Գլ. ԺԴ. Զջալմամանէ Աբրիկեալ (sic) և զնորին
բնութենէ և ձևոյ:

[Աւերիոս]—Զձկանց:

8. Արիստոտէլի Զկենդանեաց քայլմանէ²:
Ի նիկողայոս Թոմէոս քարգմանչէ³: Էջմիածնի
Կաթողիկոսարանի ձեռ. № 401, էջ 202ա—
210բ:

Զեռագրում հաջորդում է նախորդ (§ 7)
բնագրին:

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն.

Գլ. Ա. Յառաջագրին խնդիրք զբայմանէ կենդա-
նեաց:

Գլ. Բ. Ոմանք ենթադրութիւնք նախադրին:

Գլ. Գ. Զանազան կենդանեաց շարժումքն ո՞րպէս
եղանին՝ բացայայտին:

Գլ. Դ. Զափակցութիւնքն, որովք կենդանիքն բաց-
որոշի կարեն, են վեց, որով պայմանաւ և ինքեանս
(sic) գտանին: Եւ դի շարժումն ևս ի միում յաջոյ սկսի:

Գլ. Ե. Որո՞վ պայմանաւ արեամբ կաղմեալ կեն-
դանիքն շորս և ոչ բազում նշանօք կամ խաղօք շար-
ժին, և ընդէ՞ր օձքն զուրկ են յոտից:

Գլ. Զ. Ոտանաւոր կենդանին հարկաւորապէս զոյգ
ոտս ունի:

Գլ. Է. Ամենայն տեղական շարժումն ի հանգչող
կենդանիս եղանի յոմանս մասունս:

Գլ. Ը. Որո՞վ կերպիւ ճշմարիտ իցէ, թէ թռչնքն
շարժին շորս խաղօք. և բազում ալ տարբերութիւնն
(sic) նոցին թռչման:

Գլ. Թ. Ուղղազնաց կենդանեաց հարկաւորապէս զոյ
երկոտանի. և զվերնագոյն մասունս մարմնոյ թեթև, և
զստորնագոյնս ծանրագոյն ունիլ ըմբռնէ:

Գլ. Ժ. Զեղրափակութենէ կերպի պատմեալ քայլո-
ղաց. և ալլոց պատճառաց, թէ ընդէ՞ր այսպէս եղեալ
իցէ, և՛ ի մարդն և՛ ի չորբորտանիս, առնշանադրումն:

Գլ. ԺԱ. Մինչ շորս կերպք են խաղից, ոմամբք
չորբորտանիքն, և որով[ք] մարդիկքն շարժին. և փո-
խեալ խաղից օդուածոց (sic) ի մարդիս բացայայտու-
թիւնն:

Գլ. ԺԲ. Չորբորտանիքն և բազմոտանիքն զյետա-
դէմսն առ յառաջադէմս տրամագծիւ շարժելով ընթա-
նալ, և ոչ ալլ պայմանաւ յարմարապէս ընթացումն ի
նոցունց եղանիլ կարէ:

Գլ. ԺԳ. Թռչնքն, որպէս չորբորտանիքն, զսրունկս
շարժեն:

Գլ. ԺԴ. Զթևոց, զլողարանաց, և զմաշկաթևոց
զնոսա ունողաց ի ծննդենէ:

1 Ավերրոյեսի այս գլուխը վերաբերում է Արիս-
տոտէլի ԺԳ և ԺԴ գլուխներին՝ միաթամանակ, և խո-
սում է թե՛ ձկների մասին, թե՛ ջալմամի:

2 Զեռագրում՝ քայլման:

3 Նիկողայոս Լեոնիկոս Թոմեոսը (Nic. Leon.
Thomaeus) «Զկենդանեաց քայլմանէ»-ն հունարեն
բնագրից լատիներենի է թարգմանել:

ԳԼ. ԺԵ. Զթիւր զետեղմանէ և դարձմանէ սրնկաց
ոմանց շորքոտանեաց:

ԳԼ. ԺԶ. Զգանազան ընթացմանէ շորքոտանեաց¹:

ԳԼ. ԺԷ. Զձեռն ճնճղկական ձկանց, և հարթահա-
ւասարոտ (sic) շարժմանց թռչնոց:

ԳԼ. ԺԸ. Զերկրայութենէ և գլուծմանէ շարժական
ոստոյաց:

9. Արիստոտէլի Զնոգոյ գիրք երեք: Ընդ
մեկնութեանցն Աւերիոսի, և հնագոյն թարգ-
մանութեանն ածեալ յամբողջութիւն իւր:
Առակցի այսոցիկ նոյն գրեանցն Արիստոտէլի
նոր թարգմանութիւնն, ըստ նշմարտութեան
յունականին, և ի պէտս ուսումնասիրաց
յարմարեալ և տրամադրեալ ի Միքայէլ Առ-
ֆիանոս թարգմանչէ: Առակցեսցումք ևս Մար-
կոսի Անտոնի Փասսերինի զվիճաբանութիւնն
յընթերցուածոց նորին ծաղկաբաղեալ, յո-
րում զկարգէ այսոցիկ գրեանցն Հոգոյ, թէ
զկարգէ մնացեալ բնականացն բնձեռի: Ի
վնէժում, առընթեր Ինքոսաց, 1574: Էջ-
միածնի Կաթողիկոսարանի ձեռ. № 401, էջ
210բ—217բ:

Զեռագրում հաջորդում է նախորդ (§ 8)
բնագրին:

Թարգմանությունը մնացել է թերի և կամ
ընդօրինակությունն անավարտ է մնացել այս
ձեռագրում: Վերոնշյալ անվանաթերթը բա-
ռացի թարգմանությունն է լատ. հրատարա-
կության անվանաթերթի²: Նրան հաջորդում
են հունարեն բնագրի լատիներեն թարգմա-
նող Միքայէլ Սոփիանոսի ձոն-նամակը, 7
հուլ. 1552 թ., ուղղված առ կարդ. Փրանկ
Գոնկազացի (էջ 211ա—213ա) և Մարկոս
Անտոնիոս Պասսերոսի ուսումնասիրությու-
նը՝ «Զկարգէ բնական գրեանցն վիճաբանու-

թիւն Արիստոտէլի»¹ (էջ 213բ—216ա): Ապա
լրիվ տրված է «Յանկ զլիսոց երից գրեանցն
Հոգոյ» (էջ 216բ—217բ). բայց «Զնոգոյ»
երկի բնագիրը բացակայում է:

10. Հաւաքումն նշանաւոր բանից ոմանց
ի բնաբանական գրեանց Արիստոտէլի.
«Դրոսթին»² ի գիրք 1, գլուխ 1: Ի բնաբանա-
կանս սկսանելի է ի սկզբանց...», տես՝
«էֆիմ. 1752», էջ 310—331:

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն.

ԴՐՈՍԹԻՆՔ, ի գիրք 1, գլուխ 1.

—Սահման և համար սկզբանց:

—Սահման առաջին նիւթոյ:

—Յայտնութիւնը նախկին նիւթոյ:

—Սահման զոյական տեսակի:

—Բաժանումն մարմնոց:

—Տարբերութիւն բնականաց [և] արուեստակա-
նաց:

—Սահման և բաժանումն բնութեան:

—Որոշումն բնատրացն:

—Որոշումն այնոցիկ որք ի բնութենէ:

—Սահման պատճառից:

—Սևոր պատճառից:

—Յատկութիւնը պատճառից:

—Բաժանմունք պատճառից:

—Բաժանմունք՝ ի գիրք 2, գլուխ 5:

—Սահման բախտի:

—Որոշումն այն որ վայրապար է:

—Սահման ցուցոց:

—Դրոսթինը, ի գիրք 4, գլուխ 1:

—Սահման շարժման:

—Սահմանը անբախտ:

—Սահման անբախտի գորութեամբ:

—Սահման անբախտի (sic):

—Բաժանումն տեղւոյ:

—Յատկութիւնը տեղւոյ:

—Սահման տեղւոյ:

—Սահման դատարկի:

—Սահման ամանակի:

—Յատկութիւնը ամանակի:

—Բաժանմունք՝ ի գիրք 5, գլուխ 1:

—Բաժանումն փոփոխելոցն:

—Որոշումն բնական շարժման, և բաժանումն:

—Զինչ է ի միասին՝ որոշաբար՝ և այլք:

—Բաժանումն միութեան շարժման:

—Սահման ներհական շարժմանց:

—Սահման շարունակի:

Ի ԳՐՈՑ ՅԱՂԱԳՍ ԵՐԿՆԻՑ.

—Սահման և բաժանումն շարունակի:

¹ Ուղղելի՝ բազմոտանեաց (multipedum):

² Aristotelis De Anima libri tres. Cum Aver-
rois commentariis et antiqua translatione suae in-
tegritati restituta. His accessit eorundem librorum
Aristotelis noua translatio, ad Graeci exemplaris
veritatem, et scholarum usum accomodata, Mi-
chaele Sophiano interprete. Adieciimus etiam Marci
Antonii Passeri Ianae disputationem ex eius lec-
tionibus excerptam, in qua cum de horum de
Anima librorum ordine, tum reliquorum natura-
lium serie pertractatur, Venetiis, apud Iuntas,
M. D. LXXIII.

¹ Ուղղելի՝ «Զկարգէ բնական գրեանցն Արիստոտէ-
լի վիճաբանութիւն» (De ordine librorum natura-
lium Aristotelis disputatio):

—Ստորագրութիւնք՝ ի գիրք 1, գլուխ 2:
—Բաժանումն պարզ շարժման:
—Բաժանումն ուղղական շարժման:
—Սահման պարզ մարմնոյ:
—Սահմանք ծանրի և թեթևոյ, ծանրեղի և թեթևեղի:

—Ստորագրութիւնք՝ ի գիրք 1, գլուխ 8:
—Սահման լրման կամ դանդաղման:
—Չանաղանութիւնք դրութեանց և սահման նոցա:
—Որպէս այսոքիկ դանաղանութիւնք յարմարին երկնից:

—Ստորագրութիւն աստեղն:
—Սահման տարերի:
Ի ԳՐՈՑՆ ՎԱՍՆ ԼԻՆԵԼԻՈՒԹՅԱՆ.
—Սահման այլալման:
—Սահման լինելութեան:
—Սահման սննդեան:
—Սահման աճման:

—Յատկութիւնք աճման:
—Յատկութիւնք կերակրոյ:
—Յատկութիւնք առնողին, և կրողին:
—Սահման խառնակման:
—Սահման նախնական որակութեանց:
—Յատկութիւնք տարերաց:

Ի ԳՐՈՑՆ ՄՆԵԼՈՑՆ ՅՈՒՆ.
—Սահման շողեաց և գոլորշեաց:
—Սահման հրեղէն ծիածանդից:
—Սահման ջրեղէն ծիածանդից:
—Սահմանք հողեղէն ծիածանդից:

—Բաժանումն հողմանց:
—Սահմանք յօդային ծիածանդից, կամ երեւալ յօդն երեւակայմանց:

Ի ԳՐՈՑ ՎԱՍՆ ՀՈԳԻՈՑ.
—Սահման ոգոյ:
—Սահման կենդանածնութեան:
—Սահման պայծառի:
—Սահման լուսոյ:
—Սահման գունոյ:
—Սահման հնչման:

—Սահման ձայնի դարձելոյ:
—Սահման ձայնի:
—Սահման հոտոյ:
—Սահման համոյ:
—Սահման զգալեաց:

Այլ տպ.— Հաւաքումն են. «Դրութիւնք...», տես՝ «էֆիմ. 1772», էջ 315—336:

Այլ տպ.— Հաւաքումն են. «Դրութիւնք...», տես՝ «էֆիմ. 1796», էջ 315—336:

Այլ տպ.— Հաւաքումն են. «Դրութիւնք...», տես՝ «էֆիմ. 1798», էջ 333—357:

11. Համառոտ բնագնութիւն մարդկային մասանց, հաւաքեալ ի գրեանց Արիստոտէլի, և յայլոց հեղինակաց, առ ի նանաչել զբնական բարս, և զյօժարութիւնս նոցին. «Յա-

ղագս գլխոյ: Դիւիս՝ որ է սլուր դէպ ի գա-
գաթն. նշանակէ զկայունութիւն, զհաստա-
մտութիւն, զանուսումնականութիւն, զնա-
խանձառութիւն, և զանպատկանութիւն առ
իմաստս: Դիւիս՝ որ է մեծագոյն բան զպատ-
կանն. նշանակէ զտգիտութիւն և զյիմարու-
թիւն...», տես՝ «էֆիմ. 1752», էջ 166—183:

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն.

Յաղագս գլխոյ:
Յաղագս ճակատոյ:
Յաղագս յօնից:
Յաղագս երեսաց:
Յաղագս աշաց:
Յաղագս ընկան:
Յաղագս ականջաց:
Յաղագս բերանոյ և շրթանց:
Յաղագս լեզուի և ատամանց:
Յաղագս ծնօտից:
Յաղագս հերաց, թէ գլխոյն և թէ ծնօտից:
Յաղագս ձայնի:
Յաղագս պարանոցի:
Յաղագս թիկանց, լանջաց, ստեանց և որովայնի:
Յաղագս բազկաց:
Յաղագս ձեռաց, մատանց և եղնաց:
Յաղագս սրունից և ոտից:
Յաղագս գունոց մարմնոյ:
Յաղագս կանոնաց բնաղնեկոյ:

Այլ տպ.— Համառոտ բնագնութիւն են.
«Յաղագս գլխոյ...», տես՝ «էֆիմ. 1772», էջ
179—196:

Այլ տպ.— Համառոտ բնագնութիւն են.
«Յաղագս գլխոյ...», տես՝ «էֆիմ. 1796», էջ
179—195:

Այլ տպ.— Համառոտ բնագնութիւն են.
«Յաղագս գլխոյ...», տես՝ «էֆիմ. 1797», էջ
145—159:

12. Ի Գրոց Պատնառաց Արիստոտէլի.
կամ որպէս ոմանց քուի՝ Պրոկղի. «Ամենայն
պատնառ նախկին՝ է՛ յաւետահեղ յիւր պատ-
նառելին, բան թէ՛ պատնառ երկրորդ ընդ-
հանուր...», հետևյալ հրատ. մեջ. «Գրգուկ
որ կոչի Պատնառաց, որ է մասն ինչ ի գրոց
պատնառացն Արիստոտէլի, կամ որպէս
ոմանք կարծեն՝ Պրոկղի իմաստասիրի»,
Կ. Պոլիս, տպարան Բարսեղյան Գաբրիելի,
1750:

Տես՝ ՊԱՏՃԱՌԱՅ ԳԻՐԲՔ:

13. Արիստոտէլի Համառոտ ստորոգու-
թիւնք ի բնութիւն մարդոյն. «Հրց. Դու հան-
րականագո՞յն ես, եթէ կենդանի: Պա. Կեն-

դանի, վասն զի որ ինչ ես՝ և կենդանին, այլ ոչ որ ինչ կենդանին՝ և ես...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1746, էջ 158ա—159բ*:

Սույն օրինակը ԺԳ դարի ձեռագիր է. տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1686 (էջ 271բ), № 1739 (էջ 330ա), № 1740 (էջ 407ա) և № 1744 (էջ 365ա), որոնք բոլորն էլ ԺԷ դարից են և կրում են «Հարցումն յԱրիստոտելէ» խորագիրը:

14. Արիստոտելի ասացեալ առ քագաւորն, քէ վեց են սանմանք իմաստութեան. «[Սոաքին] Գիտութիւն էակաց, ըստ որում էակի են: Երկրորդ գիտութիւն և մարդկայնոց իրողութեանց...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2526, էջ 164բ*:

Սույն օրինակը ԺԵ դարի ձեռագիր է. տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 267 (էջ 469ա), որը ԺԷ դարից է: Տես դարձյալ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 956 (էջ 361ա):

Այս բնագիրը գալիս է Դավիթ Անհաղթի «Սանմանք իմաստասիրութեան» երկից: Խորագրում Արիստոտելի անունը, որպես հեղինակի, չի արգարանում, որովհետև տրված վեց սահմանումներից միայն երկուսն են Արիստոտելից՝ քաղված նրա տարբեր գործերից, մյուս չորս սահմանումներից երկուսը Պլատոնին են, իսկ երկուսը՝ Պյութագորասին:

15. Այս են քառասուն խրատ օգուտ և շահ և հոգոյ և մարմնոյ, ասացեալ մեծի իմաստնոյն Արիստոտելի. «Առն անմտին և անզգամին հետ գինի խմելոյն՝ իմաստուն և բարեկամին հետ քաղցին կրելն լաւ է: Անմտին և անզգամին, յրբին և թշնամոյն խրատ տալ[ոյ]ն՝ զբարեկամն անարգելն լաւ է: Տեղ մի գիտես, որ խօսքդ չի անցնիր...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2291, էջ 67ա—69ա*:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2939՝ «Մարդոյ շահաւոր խրատ որ ասացեալ է Արի[ս]տոտել իմաստնոյ» (էջ 274ա—274բ). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 286 (էջ 70բ). *Լոնդոնի, Brit. Mus. Ms. Or. 6987 (fol. 253^v)*.

☒ Արիստոտելի անունով փոքր հատվածներ շատ են գտնվում ձեռագրերում, բայց

մենք հնարավորություն չունենք ստուգելու, թե այդ հատվածները հեղինակի ո՞ր աշխատություններին են պատկանում, կամ թե՛ նրանք իսկապես Արիստոտելին պատկանո՞ւմ են արդյոք: Մասնագետների համար կարելի է նշել, օրինակ, *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7151՝ «Արիստոտելի յայլ գրոց» (էջ 42ա—43ա, սկ. «Բնութիւն սկիզբն»): № 4669՝ «Արիստոտելի ասացուած» (էջ 79ա, սկ. «Ցանկութիւն ի լեզուչն է»)¹, № 2041՝ «Արիստոտելէս, բնդդմ որոց ասեն՝ Աստուած գտարեալ այսպէս առարկէ» (էջ 357ա, սկ. «Թէ գոյով Աստուծոյ շարժութիւն»)² ևն: Նույն մատ. № 3295 ձեռագրում գտնվող հատվածը՝ «ՅԱրիստոտելէն վկայ բանիս» (էջ 378ա, սկ. «Արդ՝ պարտ է գիտել քէ խաւարն չէ էութիւն»), որը պատկանում է Վարդան Այգեկցու կազմած «Արմատ հաւատոյ» ժողովածուին, խմբագրված է Արիստոտելի «Ցաղագրս գունոց» (Περὶ χρωμάτων) աշխատության հիման վրա կամ, գուցե և, վերցված է իմաստասիրական կամ աստվածաբանական մի որևէ երկից և կամ, գուցե, Արիստոտելի երկերին նվիրված մի որևէ մեկնողական աշխատությունից, որը մեզ անծանոթ է առ այժմ:*

Անդրեաս Բյուզանդացու անունով հայտնի աստղաբաշխական գրվածքի («Խրատ Անդրիասի իմաստասիրի զիտնականի ասացեալ, որ ի յերկինս լինի շար և բարի») որոշ գլուխներ, ըստ *Երեանի Պետ. Մատ. № 35 և Թբիլիսիի Պետ. Թանգարանի հայ. № 15 ձեռագիր օրինակների*, կրում են Արիստոտելի անունը. այսպես՝ «Ցաղագս խաւարման արեգականն և լուսնին, ասացեալ մեծ իմաստնոյն Արիստոտելի» (կամ «Ցաղագս խաւարման արեգականն և լուսնի երկոտասան կենդանակերպիցն. սոքա են ասացեալ մեծի իմաստնոյն Ճերպերոսի և Արիստոտելի և

¹ Նույնը տես նաև Ղալաթիայի (Կ. Պոլիս) Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ. № 240 (էջ 200):

² Սույն հատվածը գտնվում է և Անանիա Շիրակացու «Ցաղագս շրջագայութեան երկնից քէ ո՞րպէս իմաստասիրացն րուեցաւ» աշխատությանը կցված, տես նույնի հրատարակությունը՝ «Անանիայի Շիրակացու համարողի մատենագրութիւնը», Երեան, 1943, էջ 322:

Պտղեմիոսի իմաստեղն»), «Յաղագս խա-
ւարման լուսնին, ասացեալ մեծ իմաստեղն
[Արիստոտելի?], «Յաղագս արեգականն
պարունակին, ասացեալ մեծ իմաստեղն
5 Արիստոտելի ճեպիմոսի» (կամ «... մեծ
իմաստեղն Արիստոտելի և ճեպիմոսի»),
«Յաղագս լուսնոյ պարունակին, ասացեալ
մեծ իմաստեղն Արիստոտելի նոյն ճեպի-
մոսի»¹: Այս նշութեբը, որոնք կարող են կապ
10 ունենալ Արիստոտելի «Բնագննութիւն» երկի
հետ, ըստ երևույթին արաբերենից են դալիս
մեկ:

Արիստոտելից բազմաթիւ մեջբերումներ
կամ մանր հատվածներ են պարունակում
15 նաև «Բանք իմաստասիրաց»², «Ասացուածք
խոհեմականք հնոց իմաստասիրաց բարոյա-
կանաբար»³ և նման անուններ կրող ծաղ-
կաքաղ երկերը, ինչպես նաև բժշկական,
աստղագիտական և այլ խմբագիր երկեր:

Արիստոտելի երկերի հուն. բնագրերի
առաջին ժողովածուն հրատարակվել է 1495—
1498 թթ. Վենետիկում, 5 հատորով. իսկ այ-
նուհետև կատարվել են բազմաթիւ հրատա-
րակութիւններ թե՛ լիակատար և թե՛ առան-
20 ձին աշխատութիւնների, շատ հաճախ լատ.
թարգմանութիւնների հետ միասին: Եթե
չհաշվենք Ղուկաս Վանանդեցու և Գեորգ Պա-
լատեցու կատարած աշխատանքները, որոնք
հուն. բնագրերի վրա հիմնված սրբադրու-
30 թիւններ էին, Արիստոտելի երկերի հայ. հին
թարգմանութիւնները («Ստորոգութիւնք»,
«Պերիարմենիաս», «Յաղագս աշխարհի» և
«Յաղագս առաքինութեանց») նրանց հուն.
սկզբնագրերի հետ համեմատելու առաջին
փորձը կատարել է հայագետ Կ. Փ. Նոյմանը՝
35 նշելով բոլոր ուշագրավ տարբերակները,
Nouveau Journal Asiatique, t. III, 1829,
p. 125—152, որտեղից հրատարակվել է նաև

առանձին՝ „Mémoire sur la vie et les ou-
vrages de David, philosophe arménien du
V^e siècle de notre ère“, Paris, 1829, p.
67—95. Փ. Կ. Կոնիքերը, սակայն, կատա-
րել է նույն բնագրերի մանրամասն համե-
մատութիւնը, որը հրատարակվել է „Anec-
dota Oxoniensia“ մատենաշարի մեջ (Clas-
sical Series, vol. I, part. VI), հետևյալ խո-
րագրով. „A collation with the ancient ar-
menian versions of the greek text of Ari-
stotle's Categories“ etc., Oxford, 1892.
Այստեղ Կոնիքերը «Ստորոգութիւնք» և
«Պերիարմենիաս» բնագրերի համար (առա-
ջինը՝ էջ 1—27 և 89—97, երկրորդը՝ էջ
28—50 և 97—106) օգտագործել է Th.
Waitz-ի հրատարակութիւնը՝ „Aristotelis
Organon graece“, pars I, Lipsiae, Hahn,
1844, էջ 314—325. իսկ «Յաղագս աշխար-
հի» և «Յաղագս առաքինութեանց» բնա-
գրերի համար (առաջինը՝ նախաբան էջ
20 XXXIII—XXXIV և 51—71, երկրորդը՝ էջ
72—75) օգտագործել է Imm. Bekker-ի
հրատարակութիւնը՝ „Aristotelis opera;
edidit Academia Regia Borussica“ հատոր-
ների շարքում, „Aristoteles graece“,
25 Berolini, G. Reimer, 1831, vol. I, p. 391—
401; vol. II, p. 1249—1251. Արիստոտելի
հայ. «Գիրք բնագնացականաց»-ի համեմա-
տութիւն համար տեսնել հետևյալ լատ.
հրատարակութիւնը. „Aristotelis VI tomus
30 physicus“, Francofurti, apud Andreae We-
cheli heredes, Cl. Marnium et Io. Aubrium,
1593, p. 3—230. Հայ մատենագրութիւն մեջ
Արիստոտելի անունով գտնվող այլ բնագր-
երի համեմատութիւն համար տեսնել
35 արիստոտելյան հուն. սկզբնագրերի հետևյալ,
ըստ ամենայնի լիակատար, հրատարակա-
թիւնը. „Aristotelis opera omnia, graece
et latine“, t. I—V, Parisiis, A. Firmin Di-
dot, 1862—1874. Արիստոտելի երկերի հուն.
սկզբնագրերի բազմաթիւ հրատարակա-
թիւնների մասին տեսնել J.-Ch. Brunet,
„Manuel du libraire et de l'amateur de
livres“, t. I, Paris, 1860, p. 457—479; P.
Deschamps et G. Brunet, „Manuel du li-
45 braire et de l'amateur de livres“, t. I, part

¹ Տես և հմմտ. աստ. հտ. Ա, էջ 856, տող 30—32,
45—46. էջ 857, տող 7—10, 18—21. էջ 861, տող
11—16, 19—22:

² Տես՝ «Բանք խրատուց նախնի իմաստասիրաց»,
Վենետիկ, 1853: (Սովետ. հայկականը, Ա):

³ Լույս է տեսել «Էֆիմեդրոէ» կոչված ժողովածու-
ներում. տես, օրինակ, «Գրգուկ, որ կոչի Էֆիմեդրոէ»,
Խժգարխան (Աստրախան), 1796, էջ 337:

I, Paris, 1878, p. 59—61; J. Th. Graesse, „Trésor de livres rares et précieux“, t. I, Dresde, 1859, p. 210—221.

Բ.—ԱՐԻՍՏՈՏԵԼԻ ԵՐԿԵՐԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

5 1. Ստորագրութիւն Արիստոտէլի: Նախերգան. «Արիստոտէլ Ստագիրացի էր, ի Քամշիթ գաւառէ. հօր անուն Նիկոմախոս¹, և մօրն Պելոմպասայ: Սա Ի. ամ աշակերտեալ Պղատոնի, ոչ Պղատոնի Լիկապոլսացոյ, որոյ աշակերտ էր Պորփիրիոս, այլ Պղատոնի Արքենացոյ²...: Իսկ ասելն ստորագրութիւնէ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4132, էջ 69ա—80բ*:

15 *Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1931 (էջ 100բ), № 3449 (էջ 46ա) ևն:*

— Նախերգան Յաղագս Պերի արմէնիաս հոռոմ լեզու, և հայերէն՝ Յաղագս Մեկնութեան. «Թէ ուստի՞ էր Արիստոտէլ կամ յարմէ՞ նահանգէ կամ յո՞ր գաւառէ, կամ ո՞ւմ ծնողաց զաւակ կամ ո՞ւմ էր աշակերտ... այս ամենայն ի սկիզբն Ստորագրութեան գրոցն ասացեալ եղև: Այժմ այնպէս կայ առաջի այս գիրս՝ թէ ամենայն մանկունք փեռական արուեստին, որ ի վերայ բանականութեանս, որ գրուցաց ֆննութիւն են արարեալ, զամենայն բանին մասունք ՅԸ. են բաժանեալ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4132, էջ 81ա—88ա*:

30 *Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1931 (էջ 112բ), № 3449 (էջ 108ա):*

— Նախերգան Յաղագս աշխարհաց գրոցն Արիստոտէլի. «Աղեփսանդր թագաւոր որդի էր բնութեամբ Սոփրոնիսկոսի գոռոզին, բայց անուամբ իւր դորդ հօրն՝ Փիլիպոսի թագաւորին: Զի ասեն թէ Սոփրոնիսկոս կախարդ էր, խաբեաց զկիճն Փիլիպոսի թագաւորին...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4132, էջ 88ա—91բ*:

40 *Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1931 (էջ 120ա), № 3449 (էջ 134ա) և № 8217 (էջ 4բ):*

— Արիստոտէլի Յաղագս առափնութեան գրոց նախերգան. «Ի խնդրոյ Աղեփսանդր թագաւորի պատմութիւն արարեալ վասն աշ-

խարհի և բոլոր երկնի և երկրի, ծովու և ցամաքի, կղզեաց և այլ ամենայն տարերց, և երբեք կապեաց թէ այս ամենայն աշխարհ ի մի իրաց կու շարժին...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4132, էջ 91բ—92բ*:

5 *Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1931 (էջ 124ա), № 3449 (էջ 144ա) և № 2361 (էջ 204ա):*

— Ներածութիւն Պորփիրի գրոցն: Նախերգան. «Պորփիրիոս և Յամդիֆոս և Քրիստոբիէ բնկեբ և աշակերտակիցք էին յԱթէնս. աշակերտք Պղատոնի, ոչ Պղատոնի Արքենացոյ որոյ աշակերտ էր Արիստոտէլ, այլ Պղատոնի Լիկապոլսացոյ...: Ըստ բացատրութեանց այլոց: Որ է Հերակլեայ ազգն. ի յայլ ազգաց որիշ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4132, էջ 66ա—69ա*:

10 *Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1931 (էջ 97բ), № 2361 (էջ 202ա) և № 3449 (էջ 36ա):*

20 ☐ *Վերոնշյալ հինգ մեկնութիւնները պատկանում են միևնույն անանուն հեղինակին, որն արիստոտելյան երկերի մեկնութիւններէից բացի, № № 4132, 1931, 3449 և այլ ձեռագրերում ունի նաև՝ «Սահմանք ասացեալ ի Դարբէ: Նախերգան Սահման գրոց»:*

25 2. Համառօտ վերծանութիւն Արիստոտէլի Ժ. ստորագրութեանց. «Ամենայն էիցս բնութիւն բարի ստեղծաւ յստեղծողէն որպէս պատմէ նախնի մարգարէն Մովսէս. և բարւոյն բարձող բնութեամբ է մարդս...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3697, էջ 142բ—155ա*:

30 *Զեռագրում սույն բնագրին հաջորդում է Գրիգոր Տաթևացու մի աշխատութիւնը հետեւյալ խորագրով. «Նորին Գրիգոր Եռամեծի և Բայ հոնտորի և անյաղք փիլիսոփայի վասն զնորբնծայ ի վարդապետութիւն կոչելոյ և հրաման տալոյ» ևն (էջ 155բ—159բ, սկ. «Հրամանն աստուածառաք որ ետ առաքելոցն տէր մեր Յս. Քս., երեք իրս տեսանելի է»): Բայց մենք դժվարանում ենք այս «Նորին»-ի հիման վրա Գր. Տաթևացուն վերագրել վերոնշյալ մեկնութիւնը:*

3. Արիստոտէլի տասն ստորագրութիւն. «Գոյացութիւն. որակ, ֆանակ...: Գոյացութիւն՝ արարած, իսկ որակն՝ գոյն, իսկ ֆա-

1 *Զեռագրում՝ Եփեսոսացի:*
2 *Զեռագրում՝ արքեպիսկոպոս:*

նակն՝ քիւ որչափութեան...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5596, էջ 229բ—231ա:

Երևանի Պետ. Մատենադարանն այս բընագրից ունի ավելի քան 20 ձեռագիր օրինակներ, որոնցից վերոնշյալ № 5596-ը և № 5254-ը (էջ 222բ, թերի) ԺԳ դարից են. տես նաև՝ № 77 (էջ 151բ), № 101 (էջ 461բ), № 266 (էջ 86բ), № 538 (էջ 100ա), № 739 (էջ 228բ), № 1495 (էջ 150բ), № 1809 (էջ 214ա), № 1831 (էջ 109բ), № 2281 (էջ 131ա), № 2295 (էջ 127ա), № 2335 (էջ 8ա), № 3197 (էջ 167ա), № 3310 (էջ 4բ), № 3982 (էջ 349ա), № 4284 (էջ 43ա), № 4424 (էջ 29ա), № 6146 (էջ 51բ), № 7217 (էջ 64ա), № 7250 (էջ 86ա), № 8198 (էջ 115ա), № 8706 (էջ 100ա): Տես դարձյալ Նիկոսիայի ձեռ. № 18 (էջ 110ա). Ղալաթիայի (Կ. Պոլիս) Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ. № 248 (էջ 496). Հռոմի Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. 37 (fol. 3^r), Cod. Vat. Arm. 3 (fol. 462^v). Տյուրինգենի KUB Ma XIII 74 (fol. 41^v).

Որոշ ձեռագրերում բնագրի սկզբնատողն է՝ «Գոյացութիւն, որակ... կրել: Գոյացութիւն՝ անձն, այսինքն էութիւն ամենայն իրաց: Որակ՝ գոյն սպիտակ կամ սեւ և այլն...» կամ՝ «Գոյացութիւն, որակ... կրել: Ունիմ ես անձն որ է գոյացութիւն: Ունիմ գոյն սպիտակ կամ սեւ կամ կարմիր. այս է որակ...»:

Հմմտ. նաև Հռոմի Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. 76: «Արիստոտելի Ժ. ստորոգութիւն» (fol. 88^v, սկ. «Առաջին՝ ունիմ ես անձն, որ է գոյացութիւն»);

4. Յաղագս տասն ստորոգութեանցն. «Առաջադրեալ իրողութիւնս բաժանի եռակի. ի ստորոգութիւնս ներածագոյնք են...», Նիկոսիայի ձեռ. № 24, էջ 124բ:

Հմմտ. Զմմառի Մատ. ձեռ. № 194 (էջ 243ա):

5. Մեկնութեան լուծմունք կարն. «Պէրի արմէնիաս՝ Յաղագս մեկնութեան. Անալոտիկէ՝ Վերլուծական. Ապաղիկտիկէ՝ Ապացուցական. Դիալիֆտիկէ՝ Շարաքանական...: Զառեցաւ մեզ երեքմն: Ի Պորփիրոնի ԺԹ հառն տես, կամ առաւելութեանց. և սա նախադասութիւն ունէի...», տես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3883, էջ 345բ—350բ:

Սույն № 3883 ձեռագիրը Երևանի Պետ. Մատ. հնագոյն օրինակն է, ԺԵ դարից. տես նաև ձեռ. № 621 (էջ 407բ), № 2332 (էջ 51բ), № 2333 (էջ 52բ) և № 2334 (էջ 89ա):

6. Ի Պէրիարմէնիաս գրոցն յարմար յաղագս աստուածաբանութեան. «Զի ի բաղադրեալ միատրութիւնն, որ ի նիւթոյ և ի տեսակէ...», Կեսարիայի Ս. Կարապետի վանքի նոր գրադ. ձեռ. № 44, էջ 246ա—248բ:

7. Եւ ևս յաղագս Մեկնութեան Արիստոտելի. «Բնութիւն է սկիզբն շարժման և դարձման: Լինելութիւն ըստ հինգ յեղանակս շարժի՝ ըստ ձևոյ, ըստ անման, ըստ իրացբարձման, ըստ շարադրութեան, ըստ այլայլութեան...», Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 112, էջ 190բ—192ա:

8. (Անխորագիր, սկզբից թերի) «... ողջ ամէն ոչ մարդ. ոչ է ինքն որ ասի այն որ ոչ է ամէն մարդ, քան զայն չէ, ապոֆասիս մարդոյն մերձ կայ, այն որ ամէն ոչ ընդհանրականն նշանակէ...», անդ, էջ 193ա—197ա:

Վերջում՝ «Սակաւիկ ինչ ծաղկաբաղարարաբ ի ճարտասանութեան Ե. գրոցն Արիստոտելիոսի իմաստասիրի, որ կոչի Պերիարմէնիաս»:

9. Լուծմունք՝ Արիստոտելի Վասն աշխարհաց գրոց. «Իմաստուն ստորոգիչ զաշխարհէ բնախօսելով՝ սկիզբն ի նշմարութենէ առնէ: Քանզի ասելն թէ՝ Իսկ բազում անգամ. իսկ գտնուութիւնն յայտնէ, թէ արդար և աստուածային է իր...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4268, էջ 385բ—397ա:

Տես նաև ձեռ. № 627 (էջ 205ա), № 8503 (էջ 262ա), № 59 (էջ 242ա), № 5032 (էջ 116ա), № 1480 (էջ 43ա), № 1683 (էջ 143բ), № 1931 (էջ 58ա), № 621 (էջ 395ա) և № 1701 (էջ 126բ): Տես դարձյալ Նիկոսիայի ձեռ. № 24 (էջ 139բ). Զմմառի Մատ. ձեռ. № 194 (էջ 271ա). Տյուրինգենի KUB Ma XIII 74 (fol. 179^v).

Սույն ձեռագրերում բնագիրը խորագրված է ինչպես վերևում, կամ՝ «Լուծմունք՝ Արիստոտելի Յաղագս աշխարհացն», «Լուծմունք՝ Արիստոտելի Յաղագս աշխարհաց», «Լուծմունք Աշխարհաց գրոցն Արիստոտելի» և նման ձևերով: Երևանի № 8503 և 1701 ձե-

նազրկելով կրում է «Լուծմունք Աշխարհաց
գրոց, արարեալ Դաւթի փիլիսոփայի» խո-
րագիրը (սկ. «Իմաստուն ստորոգիչս գաշ-
խարհէ բնախօսութիւն առնէ, զբանից սկիզբն
ի նշմ.»), որ, թվում է, հիմք չունի: Մյուս
ձեռագրերում այս բնագիրը գտնվում է
Վահրամ Բաբունու երկերի շարքում, բայց
չի կրում նրա անունը:

10. ՅԱշխարհացն լուծմունք. «Ճանաչե-
լ ասացեալ: Այսոքիկ ի պարզոյ լինին յար-
փոյն, զոր անտեղեակէն քոյս ասեն աստե-
ղաց...», երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4268,
էջ 236բ-240ա:

Սույն № 4268 օրինակը, ինչպես և Մա-
տենադարանի № 3883 (էջ 350բ-354բ) և
№ 3653 (էջ 174բ-178ա) ձեռագրերը ժե-
ղարից են. տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 621
(էջ 408բ), № 1696 (էջ 186ա), № 1697 (էջ
307ա), № 1713 (էջ 381բ), № 2332 (էջ 53բ),
№ 233 (էջ 92ա) և 2381 (էջ 322բ):

Այս բնագիրը որոշ ձեռագրերում իր դիր-
քով մերձավոր հարաբերության մեջ է գրտ-
նրվում Գրիգոր Տաթևացու և Հովհաննես
Որոտնեցու երկերի հետ, բայց դժվար է նրա
հեղինակությունը վերագրել մեկին կամ
մյուսին:

11. ՅԱշխարհաց գրոցն Արիստոտելի.
«Ասէ Արիստոտել, քէ լուսաւորէն անապա-
կանք են...», Կեսարիայի Ս. Կարապետի
վանքի նոր գրադ. ձեռ. № 44, էջ 248բ-250բ:

12. (Անխորագիր) «Որպէս ոչ հնար այլ
հնար ազգ լինել: Լծ. Այնքան գեղեցիկ արար
Աստուած զմարդոյս կազմութիւն, որպէս զի
հան զայս այլ գեղեցիկ ոչ ոք իմանալ կա-
րէ...», Բեռլինի Kön. Bibl. Ms. Or. Oct. 95,
fol. 199^r—238^r.

Բովանդակության մասին հետևյալ տե-
ղեկություններն է տալիս ձեռագրի նկարա-
զրոյը:

„Erklärungen von Sätzen aus den pseu-
do-aristotelischen Schriften, deren Gedan-
ken zusammenhangslos gegeben und er-
läutert werden.— Kap. 1 ohne Überschrift,
handelt vom menschlichen Körper und
seinem Unterschiede von dem thierischen.
Am Schlusse des Kapitels heisst es: 'Das
Übrige über den Anfang und über den

Ruhm Gottes und über die Prüfung der
Schöpfung lassen wir weg.'— Kap. 2. Über
die Seele. Eine Satzerklärung aus den
Abhandlungen des Aristoteles: Περὶ ψυχῆς
und Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθήτων. Weitere
Erläuterungen 1. über die Rede, 2. über die
Begierde, 3. über die Lust, 4. über den Zorn,
5. über die Angst, 6. über die Speiselust,
7. über die Samenlust, 8. über die Thier-
kräfte, 9. über das Unbewusste und Un-
freiwillige, 10. über das Freiwillige, 11.
über unsere Gedanken, 12. über das
Schicksal, 13. über das Schicksal der
Sterne, 14. über das platonische Schicksal,
15. über die Selbstbestimmung, 16. über
die Vorsehung, 17. von wem die Vorse-
hung ist¹.

13. Վերլուծական Զ. գլխումն առ անսան-
մանկին որ յիշէ, նորա լուծումն այս է.
«[Բն.] Առդ նախադասութիւն է բան յայտ-
նող ինչ քստ ումեմով: [Լծ.] Այս նախա-
դասութեան սահմանն է, ո՛վ եղբայր. ստո-
րասութիւնն և բացասութիւնն զօրութեամբ
երող, բայց քանակն յայտնեաց...», երևանի
Պետ. Մատ. ձեռ. № 2368, էջ 497ա—497բ:

Վերաբերում է Դավիթ Անհաղթի «Մեկ-
նութիւն ի վերլուծականն Արիստոտելի» հր-
կին:

14. Ի վերլուծականացն Արիստոտելի
վասն հաւաման. «Պարտ է գիտել զի հինգ
են տեսակք հաւամանց՝ ապացուցական,
տրամաբանական, հարտասանական, մաս-
նական, ք[ե]րքողական որ և առասպելա-
կան: Եւ հինգ են վասն այսր պատճառի, զի
յոր անուն և դիմեն կամ ամեննին նշմար-
տեն, և լինի ապացուցական...», երևանի
Պետ. Մատ. ձեռ. № 4166, էջ 249ա—250ա:

Քաղվածք է Դավիթ Անհաղթի «Մեկնու-
թիւն ի վերլուծականն Արիստոտելի» երկից:

15. Վերլուծականէն, ի գրոցն Արիստո-
տելի. «Ասէ իմաստասէրս, քէ չորք գոն տը-
րամաբանական հնարք և են այսոքիկ. բա-
ժանական, սահմանական, ապացուցական,

¹ N. Karamianz, „Verzeichniss der armenischen
Handschriften der Königl. Bibliothek zu Ber-
lin“, Berl. 1883 S. 56.

վերլուծական...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3982, էջ 349բ—350ա*:

Քաղվածք է Դավիթ Անհաղթի «Վերլուծութիւն Ներածութեանն Պորփիրի» և «Գիրք Սահմանաց» երկերից: *Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1809 (էջ 214բ—215բ)*:

16. Գործի Արիստոտելի կամ Ներածութիւն ի նեմարանն փիլիսոփայութեան: *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2034, էջ 1ա—57բ*:

Վերնագրին հաջորդում է ներածութիւնը, սկ. «Ձեռնառոտութիւն տրամաբանութեան գոր մեկնելոց եմք, յառաջարկեմք, որ է իբրև համրակարանութիւն...»:

Բուն բնագրի սկ. է՝ «Վիճաբանութիւն առաջին: Յդ. այնոցիկ որք պատկանին առ պարզ ըմբռնումն: Գլուխ առաջին: Թէ զինչ է ֆանապատիկ (sic) է եզրն»:

Գրիչն է՝ Բոնավենտուրա Զուղայեցին: Բնագիրը լեհերենից է թարգմանված: Թարգմանիչը կարող է լինել Բոնավենտուրայի ուսուցիչ Հովհաննես Հոլովը:

17. Սակաւիկ մի ծաղկափաղ արաբեալ ի հարտասանութենէն ի սկիզբն չորրորդ գրոցն Անալատիկին, արհնեալ հոգւոյն Արիստոտելիոսին. «Ասէ այսպէս. Առաջին պարտ է որ ասին, քե յո՛ւմ վերայ քէ ի՛նչ է մտածութիւն, որ ի վերայ ապատիկսիս և գիտութիւն ապատիկտիկաւս, և զկնի այնոր որ սահմանէ և ո՛րպէս է պրատասիս, և ո՛րպէս սահման: Գիրք որ է Սինէլիզմաւս, այսինքն է մտածութիւն ժողովման: Երեք են տեսակքն սինէլիզմաւսին՝ ապատիֆտիկոս, վիալէֆտիկոս, սաֆիստիկոս...», *Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 112, էջ 197ա (վերջից թերի)*:

18. Սուղ ինչ մեկնութիւն արաբեալ ի ներգոյութենէն Պորփիրի. «Վարդապետական եղանակ ի չորս բաժանի՝ ի բաժա[նա]կան, ի սահմանական, ի ապացուցական, ի վերլուծական...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1993, էջ 104ա—109բ (?)*:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 450՝ խոր. նույն (էջ 126ա), № 2331՝ «Սուղ ինչ... ի ներգութենէն Պորփիրի» (էջ 136բ), № 4424՝ խոր. նույն (էջ 26ա) և № 2370՝ «Սուղ ինչ... ի ներգործութենէն Պորփիրի» (էջ 304բ):

19. Ի Սահմանացն Պորփիրի. «Բնութիւն ասի որ ըստ բազմացն և տարբերութեանց բնով ոչ է ստորագել, այսինքն փոխանակ տեսակին կամ սեռին...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7151, էջ 29ա—32բ*:

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն.

Յաղագս բնութեան որ ի գոյութեան:

Յաղագս յատկի:

Յաղագս անձին և զիմի:

Յաղագս պատահման:

Յաղագս միաւորութեան:

Բայց արդ տեսցուք և յաղագս բնութեան:

Արդ տեսցուք և սակս զիմի և կերպարանի առանձնաւորութեան թէ զինչ իւրաքանչիւր:

20. Ներածութիւնն Պորփիրի իմաստասիրի. «Ա. Զի՛նչ է հարազատն և խորքն: Հարազատ է որ իսկապէս ինքեան է ասացեալ. իսկ խորք է որ զայլոյ ուրով անուն ի վերայ դնէ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6031, էջ 254ա—261ա*:

Կարող է սույն մեկնութիւն մասը լինել էջ 268ա և շար. գտնվող բնագիրը:

21. Ներածութիւն Պորփիրի. «Վարդապետութիւն Պորփիրի իմաստասիրի, գիտել զի՛նչ սեռ և զի՛նչ տարբերութիւն և զի՛նչ տեսակ, զի՛նչ յատուկ և զի՛նչ պատահումն: Եւ է սեռ կենդանին...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2332, էջ 66ա—68բ*:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2334 (էջ 113բ—117բ):

22. Ներածութիւնն Պորփիրի. «Տեսութիւն. Զի՛նչ է Ներածութիւնն Պորփիրի: Պտ. Ե. ձայնք են...», *Հոմի Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. 37, fol. 2v*.

23. Լուծմունն Պորփիրի. «Բայց երևեցաւ...: Լծ. Սեռ և տեսակ պարզաբար ոչ ասին...», *Տյուրինգենի KUB Ma XIII 74, fol. 97v—114r*.

24. Արիստոտելի սակաւ լուծմունն և Պորփիրի. «Հրց. Զի՛նչ է [ի] մարդումն մասն: Պտ. Ոմն մարդ: Հրց. Զի՛նչ է գոյացութիւն: Պտ. Սեռն զանազանիչ, շնչատու և սեռակոտոր, արծառնգն և պնչաւ...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2273, էջ 264ա—265ա*:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 4166 (էջ 246ա):

⊠ Արիստոտելի երկերի ուրիշ անանուն մեկնություններ ևս, հատկապես հատվածներ, շատ են պատահում գրչագրերում: Վիեննայի Մխիթ. Մատ. № 112 ձեռագրում Ստորոգությունը և Պերիարմենիասի բնագրերին կից՝ Ամելյասի և Անտոն էրմիսի անունը կրող մեկնություններին զուգահեռ գտնվում են Արիստոտելի հիշյալ երկու աշխատությունների ուրիշ մեկնություններ, որոնք լուսանցագրությունների ձևով են գրված երրորդ սյունակի վրա (էջ 3ա—111բ և 112ա—190բ): Գուցե Արիստոտելի «Յաղագս աշխարհի»-ի մի մեկնությունից է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 310, էջ 4բ—5ա հատվածը, որի սկզբնատողն է՝ «Ըղծացեալ լինի զայս ինչ»¹: Կարելի է մեկնողական տիպի բնագրերի շարքին դասել նաև Գրիգոր Տաթևացու մի քարոզը, որի բնաբանը Արիստոտելի «Յաղագս առափնութեանց» երկից է վերցրած՝ «Քառոզ վասն առափնութեան, ի բանն՝ Գովելի են գեղեցիկֆն և պարսաւելի են գարշելիֆն, ասէ իմաստուն ստորոգիչն Ամենայն աշխարհի» (սկ. «Եւ զի ըստ Պլատոնի՝ հոգին եռամասնեայ գոլով»)². այս բնագիրը ձեռագրերում հաճախ պատահում է անանուն, տես Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2245 (էջ 258բ) և № 641 (էջ 204բ). նաև Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 102 (էջ 132բ):

30 Արիստոտելի երկերի մեկնություններն ևս հաճախ առնուցանելի են:

ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՆՍ ԲՈՆՈՆԵԱՅԻ, «Համառոտ հաւարումն և յոյժ օգտակար ի Դիալեկթիկայն»:

¹ «Հատուածս թէպէտ և տեղ տեղ աղերս ունի Արիստոտելի 'Յաղագս աշխարհի' թղթին հետ՝ որ առ Աղեքսանդր... բայց օրինակիս շարաբանութիւնն՝ ընդհանրապէս ասած՝ տպագրէն անհունս կը տարբերի և աւելի յստակ է: Հետեաբար հատակոտորս կամ Ստագիրացի փիլիսոփայի յիշեալ թղթի մի աւելի հին թարգմանութիւն է, և կամ, — որ ինձ աւելի հաւանական կը թուի, — անոր կամ մի ուրիշ ճառի, այն է՝ «Յաղագս նախախնամութեան» հին մեկնութեան մը մնացորդն է» ևն (Բարս. Սարգիսյան):

² Տես՝ «Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ամառան հատոր, արարեալ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթևացոյն եօթնալոյս վարդապետի», Կ. Պոլիս, 1741, էջ 94—98:

ԳԱԼԱՆՈՍ (Կղեմէս), «Դրունք փիլիսոփայութեան ասացեալ ըստ Յունաց և կատինաց Լօճիգա և ըստ Հայոց թարգմանի տրամաբանութիւն որ է ներածութիւն յամենայն իմաստասիրութիւն Արիստոտելի» և «Ի գիրս Ֆիսիկային, այսինքն Բնաբանութեան Արիստոտելի, յաղաղս սկզբանց բնական մարմնոյ»:

ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵԱՅԻ, «Համառոտ լուծումն Առաքինութեանցն Արիստոտելի», «Համառոտ տեսութիւն ի գիրս Պորփիրի»:

Սույն հեղինակից այլ մեկնություններ տեսնել ստորև՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՈՐՈՏՆԵՅԻ անվան տակ:

ԴԱԻԹ ԱՆՅԱՂԹ, «Ստորոգութիւնը Արիստոտելի որ կոչի յունարէն Կատիզորիաս» (կամ «Ստորոգութիւնը Արիստոտելի թարգմանեալ և մեկնեալ ի Դաւթէ»)¹, «Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտելի» (վայրապար վերագրված էլիսս իմաստասերին), «Պերիարմենիաս Արիստոտելի թարգմանեալ և մեկնեալ ի Դաւթէ»², «Մեկնութիւն ի Վերլուծականն Արիստոտելի» (կամ «Մեկնութիւն շորեքտասան զխոց Արիստոտելի ի Վերլուծականն»), «Վերլուծութիւն ներածութեանն Պորփիրի»:

ԴԱԻԹ ՀԱՐՔԱՅԻ, «Նկատումն Արիստոտելի»:

ՄԵՍՐՈՊ ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ, «Հարցմունք պէսպէս և պատասխանիք»:

ՄՈՎՍԷՍ ՔԵՐԹՈՂ, «Յաղագս Ստորոգութեան Արիստոտելի տասն բանին վերլուծութիւն»:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՈՐՈՏՆԵՅԻ, «Հաւաքումն համառոտ վերլուծութեան Ստորոգութեանցն Արիստոտելի, աշխատասիրեալ ի Գրիգորէ աշակերտէ», «Համառոտ լուծումնը Պերիարմենիաս գրոցն, հաւաքեալ ի Գրիգորէ աշակերտէ», «Համառոտ վերլուծութիւն Պորփիրի դժուարալուծիցն»:

ՈՒԽՊԹՈՂՈՐՈՍ ԿՐՏԱՆՐ, «Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտելի»:

ՊԵՏՐՈՍ ԱՐԱԳՈՆԱՅԻ, «Համառոտ վերլուծութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտելի»:

¹ և ² Տես նաև մեր ԱՄԵԼԱՆՈՍ և ԱՆՏՈՆ ԷՐՄԻՍ հոդվածները, աստ. հտ. Ա, էջ 644—648 և 967—968:

«Վերլուծութիւն ի վերայ գրոցն, որ կոչի Պէ-
րիարմէնիաս», «Համառօտ հաւաքումն ի վե-
րայ ներածութեանցն Պորփիրոսի»:

ՊԵՏՐՈՍ ԲԵՐԳՈՒՄԵԱՆ ԱՂԱՄԱԼԵԱՆ,
«Մեկնութիւն վերլուծութեանցն Արիստոտէ-
լի» և «Ի նկատմանէն Արիստոտէլի արտա-
հանմունք ինչ բաժանեալ յերկուս գլուխս»:

ՊՈՐՓԻՐՈՒ ՓԻՒՆԻԿԵՅԻ, «Ներածութիւն ի
Ստորոգութիւնսն Արիստոտէլի»:

ՍԻՄԵՈՆ ԵՐԵՆԱՆՅԻ, «Համառօտ լուծ-
մունք գրոցն Արիստոտէլի տասանց ստորո-
գութեանցն», «Համառօտ լուծմունք Պերի-
արմէնիաս գրոցն Արիստոտէլի», «Համառօտ
լուծմունք գրոցն Պորփիրի ծաղկաքաղ
արարեալ ի բանից գերիմաստիցն սրբոց՝
Դաւթի անյաղթ փիլիսոփային և երիցս
երանեալ Գրիգորի Տաթևացւոյն»:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԼԵՀԱՅԻ, «Լուծմունք գրոցն
Մեթաֆիզիքոց Արիստոտէլի Ստագիրացւոյ»:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՌՈՇՔԵԱՆ, «Ներածութիւն ի
բովանդակ փիլիսոփայութիւն Արիստոտէլի»:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍԻՒՆՅԻ, «Պիտանի լուծ-
մունք Սահմանաշն և Պորփիրին»:

ՎԱՀՐԱՄ ԲԱՐՈՒՆԻ ՍԵԼԵՆՅԻ, «Ստո-
րոգութեանցն Արիստոտէլի լուծմունք արար-
եալ Վահրամայ», «Կրկին Վահրամայ է լուծ-
մունք Ստորոգութեանցն Արիստոտէլի»,
«Լուծմունք Պերիարմէնի», «Սկիզբն մեկնու-
թեան գրոցն, որ ասի Պերի արմէնիաս»,
«Լուծմունք Արիստոտէլի Վասն աշխարհաց
գրոց» և «Լուծմունք Պորփիրի» (Մի բանի
տարբեր խմբագրություններով):

Գ.—ԱՐԻՍՏՈՏԵԼԻ ՄՍԱՅԻ
(Մատենագրական նյութեր)

1. Համառօտ ազդումն վասն Արիստոտէլի
երկդիմի գրեանցն. «Վեհաբանն Արիստոտէլ,
որ էր Պղատոնի և Սակրատի աշակերտ, մեծի
Աղեկսանդրի դաստիարակ և վարժապետ,
յամի ստեղծագործութեան աշխարհի 3645,
յարանուն մտօքն յաղթեալ հնոցն ամենե-
ցուն, գրեաց նրապէս զարտաքին և զքնա-
յաղական գրեանս...», տես՝ «էֆիմ. 1752»,
էջ 300—301:

Այլ տպ.— Համառօտ ազդումն ևն. «Վե-
հաբանն Արիստոտէլ...», տես՝ «էֆիմ. 1772»,
էջ 306—307:

Այլ տպ.— Համառօտ ազդումն ևն. «Վե-
հաբանն Արիստոտէլ...», տես՝ «էֆիմ. 1796»,
էջ 306—307:

Այլ տպ.— Համառօտ ազդումն ևն. «Վե-
հաբանն Արիստոտէլ...», տես՝ «էֆիմ. 1798»,
էջ 322—324:

2. (Անիսորագիր) «Ստագիրացի էր Արիս-
տոտէլ. ի Թիւրակայ՝ ի Քաղկիք գաւառէ
մերձ ի յՕշիբքոս. որդի հօր Նիկոմաքոսի և
մօրն Փեոխալիաղայ. և ամբառնայ ազգ նորա
ի հօրէ և ի մօրէ յԱսկղեպիայ: Քսան ամ աշա-
կերտեալ Պղատոնի...», երևանի Պետ. Մատ.
ձեռ. № 2326, էջ 418:

Արիստոտէլի համառօտ կենսագրությունն
է: Տես նաև Վենետիկի Միսիթ. Մատ. Ձեռ. №
262 (էջ 92ա). Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms.
Arm. F. 7 (fol. 1r), Ms. Arm. F. 13 (fol. 221v).
Վիեննայի Միսիթ. Մատ. ձեռ. № 1263 (էջ
118բ). Երուսաղեմի № 401 (էջ 500), № 533
(էջ 415):

Տես նաև հետևյալ աղբյուրներ.

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ, Թուղթ ևս՝ «Առ
աշակերտս իւր Բարսեղ և Նղիսէ յաղագս
խնդրոյ գրոցն Արիստոտէլի» և Թուղթ 2՝ «Առ
Իբրահիմ ամիրայն վասն հաւատոց Գրիգո-
րոյ որդւոյ Վասակայ ասացեալ» (տես՝ «Գրի-
գոր Մագիստրոսի թղթերը», Ալեքսանդրա-
պոլ, 1910, էջ 105 և 170):

ԳԻՈԳՆԷՍ ԼԱՅՆԵՐՏԱՅԻ, «Յաղագս կե-
նաց և ուսուցմանց և ասացուածոց գերա-
հռակ փիլիսոփայից»:

ՍՄԲԱՏ ԳՈՒՆԴՍԱՊԼ, հիշատակարան
Արիստոտէլի Ստորոգութեանց վերջում՝ սկ.
«Ո՛վ հանճարեղ քիմաստ բանիս»: (Տպա-
գրված՝ Գ. Զարբհանալյան, «Մատենադա-
րան հայկական թարգմանութեանց նախ-
նեաց», Վենետիկ, 1889, էջ 323—324):

ԳՐԱԿԱՆ ՈՒԹՅՈՒՆ

ՌԷԲԵԿԱՆ ՄԻԱՆ.— «Հայոց հին գրակա-
նության պատմութիւն», գիրք Ա, Երևան, 1944,
էջ 99—202:

Հեղինակը Արիստոտէլի «Ստորոգութիւնք» և «Յա-
ղագս մեկնութեան» երկերի հայ. թարգմանության ծա-
մանակը համարում է և դարի վերջերը, հիմնվելով
հունարան թարգմանութիւնների խմբավորումների ալի
սկզբունքի վրա, որ մշակել է Հ. Մանանդյանը և ընդ-

հանրացնելով Գ. Տեր-Մկրտչյանի կողմից փաստարկված այն տեսակետը, թե արիստոտելյան երկերի թարգմանություններին ժամանակակից՝ Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութեան» թարգմանությունը 480—484 թթ. շրջանից է։ Աբեղյանի այս եզրակացությունն այժմ իշխում է հայ բանասիրության մեջ՝ հունարան թարգմանությունների ժամանակագրության հարցում։

Աբրահամյան Ա. Ե. — «Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը», Երևան, 1944, էջ 167—168։

Ակիբյան Ներս. — «Ստեփանոս վրդ. Լեհացի», Հաճիգեւ Ամսօրեայ, 1912, էջ 150 և 153։

Ակիբյան Ներս. — «Մեկնություն Ստորոգութեանցն Արիստոտելի», անդ., 1913, էջ 246։

Ակիբյան Ներս. — «Սիմէոն Պղնձահանցի և իր թարգմանությունները վրացերէնէ», Վիեննա, 1951, էջ 46—55։

Արիստոտելին վերագրված «Պատճառաց» գրքի մասին է։

Նույն հատվածը տես նաև՝ Հաճիգեւ Ամսօրեայ-ում, 1947, էջ 154—159։

Ակիբյան Ներս. — «Դաւիթ Հարքացու թարգմանությունները», Հաճիգեւ Ամսօրեայ, 1957, էջ 270—271։

Նույն է և հետևյալ գրքում։

Ակիբյան Ներս. — «Դաւիթ Հարքացի անյաղթ փիլիսոփայ. Կեանքն և գործերը», Վիեննա, 1959, էջ 160—163։

Աղբալյան Նիկ. — «Գրական քննադատական երկեր», Բելրութ, 1959, էջ 362—366։

Աճառյան Հ. Ս. — «Հայ համաբարբառային գրականությունը և հայ մատենագրության համաբարբառը», Էջմիածին, Մայր Աթոռի տպարան, 1972, էջ 60, 80, 83։

Գիրքը արտատպություն է էջմիածին ամսագրից։

Արեվշատյան Ս. Ս. — «Տաթևի փիլիսոփայական դպրոցը և Գրիգոր Տաթևացու աշխարհայացքը», Բաճեբ Մատենադարանի, № 4, 1958, էջ 121—137։

Արեվշատյան Ս. Ս. — «Նոմինալիզմի առաջացումն ու զարգացումը միջնադարյան Հայաստանում», անդ., № 6, 1962, էջ 75—96։

Արեվշատյան Ս. Ս. — «Հայոց գրերի ստեղծման պատմական պատճառները և հին հայկական թարգմանությունները», անդ., № 7, 1964, էջ 61—73։

Ռուս. ամփոփումը՝ С. С. Аревшатын, «Исторические причины изобретения армянского алфавита и древние армянские переводы» (էջ 74—75)։

Ֆրանս. ամփոփումը՝ S. S. Arevchatian, «Des causes historiques de l'invention de l'alphabet arménien et les traductions arméniennes anciennes» (էջ 75—76)։

Արեվշատյան Ս. Ս. — «Դաւիթ Անհաղթի ժառանգությունը նոր լուսարանությունը», անդ., № 9, 1969, էջ 7—20։

Ռուս. ամփոփումը՝ С. С. Аревшатын, «Наследие Давида Непобедимого в новом освещении» (էջ 20—21)։

Ֆրանս. ամփոփումը՝ S. S. Arevchatian, «L'héritage de David l'Invincible sous une lumière nouvelle» (էջ 21—22)։

Ապացուցում է, որ Արիստոտելի «Ստորոգութեանց» հայ. այն անանուն մեկնությունը, որը, Ա. Բուսեի հետևողությամբ, էրիսո իմաստասերին էր վերագրվել Հ. Մանանդյանի կողմից, Դաւիթ Անհաղթի հեղինակությունն է։

Գաբրիելյան Հեկի. — «Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն», հտ. Ա.—Բ, Երևան, 1956—1958։

Գրիգորյան Գ. Հ. — «Վահրամ Բարունու փիլիսոփայությունը», Երևան, 1969։

Գրքի վերջում՝ ռուս. ամփոփումը (էջ 203—228)։

Դանիելյան Է. Լ. — «Արիստոտելի տարրերի տեսությունը և Անանիա Շիրակացու Տիեզերագիտությունը», Պատմա-բանասիրական Հաճիգեւ, 1971, № 2 (53), էջ 217—222։

Զարեհանալյան Գար. — «Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց», Վենետիկ, 1889, էջ 321—324 և 707—708։

Զարեհանալյան Գար. — «Ուսումնասիրությունը» ևն։ Տես՝ Շուկաֆ Գ. Ա.։

Ծովակաճ Կ. — «Իմաստասիրական գրականությունը Հայոց մէջ Ե—ԺԸ դարերուն», տես՝ Հաւի (տարեգիրք), Բ տարի, 1949—50, էջ 193—198։

Կոնիբիբ Փ. Կ. — «Քննությունը զրոյ
Դաւթի Անյաղթի կամ թարգմանութեանց Ա-
րիստոտէլի» (1893 թ.): Տես ստորեւ՝ Cony-
beare F. C., „A collation...“.

Կոնիբիբ Փ. Կ. — «Համեմատութիւն
Դաւթի Անյաղթի գրեանց՝ յունարէն բնագրի
հետ» (1893 թ.): Տես ստորեւ՝ Conybeare
F. C., „A collation...“.

Հակոբյան Վազգ. — «Արիստոտէլին վե-
րագրված «Յաղագս աշխարհի» տշխատու-
թյան հայկական թարգմանության ընդար-
ձակ բնագրերը և այդ աշխատության հայկա-
կան մեկնաբանութիւնները» (թեկնածուա-
կան փշխատութիւն, անտիպ), Երևան, 1947:

Հառուքունցյան Էդ. Շ. — «Արիստոտէլի
սիլլոգիստիկան Դաւիթ Անհաղթի մեկնու-
թյամբ» (1973 թ.): Տես ստորեւ՝ Ару-
тюнян Эд. Ш., „Силлогистика Аристотеля
в истолковании Давида Анахта“.

Ղազիկյան Ա. Բ. — «Հայկական նոր մա-
տենագիտութիւն», հտ. Ա, Վենետիկ, 1909,
էջ 525—526 և 1330—1333:

Մանանդյան Հակ. — «Դաւիթ Անյաղթի
խնդիրը նոր լուսաբանութեամբ», Վաղարշ-
ապատ, 1904:

Նախապես տպված է «Ուսումնասիրու-
թիւն Դաւիթ Հարքացի փիլիսոփային վե-
րագրուած իմաստասիրական երկերի» խո-
րագրով՝ Արարատ, 1904, էջ 158—171,
564—577 և 649—657:

Մանանդյան Հակ. — «Յունաբան գպրո-
ցը և նրա զարգացման շրջանները», Վիեն-
նա, 1928:

Արտատպ. Հանգեւ Ամսօրեայ-ի
1925—1928 թթ. հատորներից:

Հայ. հունաբան թարգմանությունները խմբավորե-
լով ըստ լեզվական ու բանասիրական հատկանիշների,
հեղինակը գտնում է, որ Արիստոտէլի «Ստորոգու-
րիւմ» և «Յաղագս մեկնութեան» երկերը պատկանում
են այդ թարգմանությունների երկրորդ շերտին, որի
ժամանակը գնում է 2 դարի կեսերից: Արիստոտէլի
նույն երկերի մեկնությունների հարցում գտնելով, որ
նրանք տարբեր թարգմանների և տարբեր ժամանակնե-
րի գործեր են, հանգամանորեն ծանրանում է Դաւիթ
Անհաղթի, էլիասի, Ուլիպիոզորոս Կրտսերի և Համ-
բլիթոսի հեղինակության խնդիրների վրա, ընդ որում,
հետեւելով Ա. Բուսսեի կարծիքին, էլիասին է վերա-
գրում Ստորոգութեանց հայ. այն անանուն մեկնությու-
նը (տես՝ «Մեկնութիւն Ստորոգութեանց Արիստոտե-
լի, ընծայեալ էլիասի իմաստասիրի. ի լոյս էած 3.

Մանանդեան», Պետերբուրգ, 1911), որը հուն. մատե-
նագրութեան մեջ հայտնապես Դաւթի անունն է կրում:
Մանանդյանը «Յաղագս աշխարհի» և «Յաղագս առա-
ւելնութեան» երկերի հայ. թարգմանությունները հա-
մարում է ավելի ուշ ժամանակի գործեր, առաջինի
համար որոշակիորեն նշանակելով 2 դ. երկրորդ կեսը
կամ է-ի սկզբները:

Մովսէս Խաչիկ — «Դաւիթ Անհաղթի
փիլիսոփայութեան գնահատման հարցի շար-
քը», Տեղեկագիր (ՀՍՍՌ Գիտ. Ակադ.),
հատ. գիտ., 1948, № 1, էջ 79—93:

Շրումպֆ Գ. Ա., Զարեհանալյան Գար. —
«Ուսումնասիրութիւնը հայ լեզուի և մատե-
նագրութեան յարիմատու», Վենետիկ, 1895,
էջ 265—266, 278 և 357—358:

Չալոյան Վ. Կ. — «Վերածնութեան շրջա-
նի հայ փիլիսոփայութեան պատմութեան
մասին», Սովետական Գրական-
նություն և Արվեստ, 1944, № 6—7,
էջ 78—89, № 8, էջ 97—105:

Չալոյան Վ. Կ. — «Արիստոտէլի Տրա-
մաբանութեան հին հայկական մեկնութիւնը»
(1946 թ.): Տես ստորեւ՝ Чалоян В. К.,
„Древнеармянская интерпретация Ло-
гики Аристотеля“.

Չալոյան Վ. Կ. — «Հայկական սենեան»,
Երևան, 1964, գլ. Գ, § 2:

Չալոյան Վ. Կ. — «Հայոց փիլիսոփայու-
թեան պատմութիւն», Երևան, 1975:

Չառուկյան Գ. — «Քերականական և ուղ-
ղագրական աշխատութիւնները հին և միջ-
նադարյան Հայաստանում (V—XV դդ.)»,
Երևան, 1954:

Վարդանյան Ա. Բ. — «Հայ տարբեր Արիս-
տոտէլի Ստորոգութեանց թարգմանութեան
մէջ», Հանգեւ Ամսօրեայ, 1920, էջ
292—295:

Վարդանյան Ա. Բ. — «Եղիշէի վարդապե-
տի Հարցմունք և պատասխանիք ի գիրս
Ծննդոց», անդ, 1929, էջ 1—10:

Խոսում է Արիստոտէլի «Յաղագս աշխարհի» երկի
հայ. թարգմանութեան ժամանակի մասին:

Տաշյան Հակ. — «Ուսումնասիրութիւնը
Ստոյն-Կալիսթենեայ Վարուց Աղեքսանդրի»
(Աղգ. Մատենադարան, Ե), Վիեննա, 1892,
էջ 112:

Տեր-Մկրտչյան Գալ. — «Անանիա Շիրա-
կացի», Վաղարշապատ, 1896, էջ 34—35:

Казанджян Т. Т.— «Очерки по истории химии в Армении», Ереван, 1955, стр. 23—52: «Химические понятия в армянской натурфилософии».

Манандян Я. — «Предисловие [к «Толкованию к Категориям Аристотеля»]», *Հետեւյալ հրատ. մեջ. «Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտելի. ընծայեալ էլիասի իմաստասիրի. ի լոյս էած Յ. Մանդեան», Պետերբուրգ, 1911, էջ 1—V*։

Мурадян П. М. — «Армяно-грузинские литературные взаимоотношения в XVIII веке», Ереван, 1966, стр. 175—183.

Խոսում է ժը դարում Արիստոտելի երկերի՝ հայերէնից վրացերէն կատարված թարգմանությունների մասին։

Тер-Давтян К. С., Аревшатыан С. С. — «Анания Ширакаци и его космографические труды», *Հետեւյալ հրատ. մեջ.* Анания Ширакаци, «Космография; перевод с древнеармянского, предисловие и комментарии К. С. Тер-Давтяна и С. С. Аревшатыана», Ереван, 1962, стр. 5—32.

Чалоян В. К. — «К вопросу об учении Езника Кохпеци, армянского философа пятого века», Ереван, 1940.

Чалоян В. К. — «Философия Давида Непобедимого», Ереван, 1946.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Խ. Մոմջյան, ՏԵՂԵԼԻՍՈՒՆ (ՀՍՍՀ Գիտ. Ակադ.), հաս. գիտ., 1948, № 1, էջ 79—83։

Чалоян В. К. — «Древнеармянская интерпретация Логике Аристотеля», ՏԵՂԵԼԻՍՈՒՆ (ՀՍՍՀ Գիտ. Ակադ.), հաս. գիտ., 1946, № 4, էջ 43—60։

Հայ. ամսագրումը՝ Վ. Կ. Չալոյան, «Արիստոտելի Տրամաբանության հին հայկական մեկնությունը» (էջ 61)։

Чалоян В. К. — «Основные вехи развития философской мысли в Армении (V—XVIII вв.)», Աշխատանքային (ՀՍՍՀ Գիտ. Ակադ. Փիլիսոփայության Ակադ.), № 1, Երևան, 1950, էջ 113—142

Чалоян В. К. — «Роль восточных народов в истории развития философской мысли», ՏԵՂԵԼԻՍՈՒՆ (ՀՍՍՀ Գիտ. Ակադ.), հաս. գիտ., 1950, № 10, էջ 37—91։

Հայ. ամսագրումը՝ Վ. Կ. Չալոյան, «Արեւելքի ժողովուրդների դերը փիլիսոփայական մտքի զարգացման պատմության մեջ» (էջ 91—93)։

Чалоян В. К. — «Комментарии Иоанна Воротнеци к 'Категориям' Аристотеля»,

Հետեւյալ գրքում. Иоанн Воротнеци, «Анализ 'Категорий' Аристотеля; сводный текст, предисловие и примечания В. К. Чалояна; перевод А. А. Адамяна и В. К. Чалояна», Ереван, 1956, стр. V—XXVII.

Чалоян В. К. — «История армянской философии (Древний и средневековый период)», Ереван, 1959.

Чалоян В. К. — «Анонимное толкование 'Категорий' Аристотеля на древнеармянском языке», *Հետեւյալ հրատ. մեջ.* «Анонимное толкование 'Категорий' Аристотеля. Сводный текст С. П. Лалафаряна и В. К. Чалояна. Предисловие и редакция В. К. Чалояна. Перевод с древнеармянского С. С. Аревшатыана», Ереван, 1961, стр. V—XVI.

Чалоян В. К. — «Армянский ренессанс», Москва, Изд. Академии наук СССР, 1963, гл. III, § 2.

Чалоян В. К. — «Восток—Запад (преемственность в философии античного и средневекового общества)», Москва, 1968.

Arevchatian S. S. — «Des causes historiques de l'invention de l'alphabet arménien et les traductions arméniennes anciennes» (1964). *Տես Վերեւում՝ Արեւելահայաստանի Մ. Ս., «Հայոց գրերի ստեղծման պատմական պատճառները...»։*

Arevchatian S. S. — «L'héritage de David l'Invincible sous une lumière nouvelle» (1969). *Տես Վերեւում՝ Արեւելահայաստանի Մ. Ս., «Դավիթ Անհաղթի ժառանգությունը...»։*

Conybeare F. C. — «A collation with the ancient armenian versions of the greek text of Aristotle's Categories, De Interpretatione, De Mundo, De Virtutibus et Vitiis, and of Porphyry's Introduction», Oxford, Clarendon Press, 1892. (Anecdota Oxoniensia, Classical series, vol. I, part VI).

Նախաբանում (Prolegomena) քննում է Արիստոտելի երկերի հայ. հին թարգմանությունների և նրանց հայ. մեկնությունների հետ կապված հարցերը, և ապա հայկ. թարգմանությունները համեմատում է հուն. սկզբնագրերի հետ։ Հեղինակը հակված է «Ստորոգություն» և «Յաղագս մեկնութեան» երկերի թարգմանությունը վերագրելու հայազգի Պրոյերեսիոսին, որն ապ-

րում էր Դ դարում: Բնագրերի թարգմանությունը ժամանակակից է համարում նաև նրանց մեկնությունների հայ. թարգմանությունները և, ըստ այսմ, գտնում է, որ հայ. այդ թարգմանությունները, որոնք տպագրությունը հայտնի են (Վենետիկ, 1833 թ.), Դավիթ Անհաղթին չեն պատկանում:

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Յ[իմի], Արարատ, 1892, էջ 1004—1007, 1100—1108. 1893, էջ 57—64, 146—161, 254—275.—G. A. Schrumpf, Մուրն, 1892, № 12, էջ 1833—1840:—Ստ. Մալխասյանց, Մշակ, 1892, դեկտ. 3, № 139:—A. Meillet, *Revue des Études Grecques*, Paris, t. VII, 1894, p. 248—249.—P. Vetter, *Literarische Rundschau*, XX, S. 389,

Փ. Կոնիբիրի սուլն հրատարակության նախաբանի թարգմանություններն են հետևյալ երկու հրատարակությունները.

—«Քննությունը գրոց Դավիթ Անյաղթի կամ թարգմանությանց Արիստոտելի» (թարգմ. Հակ. Տաշյանի), Վիեննա, 1893: (Աղգ. Մատենադարան, Ժ):

Նախապես տպված է, «Դավիթ Անյաղթ» խորագրով, Հ ա ճ ղ է ս Ա մ օ Ր ե ա յ -ում, 1893, էջ 19—22, 50—56, 78—81, 146—148 և 171—178:

—«Համեմատություն Դավիթ Անյաղթի գրեանց՝ յունարէն բնագրի հետ» (թարգմ. Փարս. Տեր-Մովսիսյանցի), Վաղարշապատ, 1893: 51 էջ:

Արտատպ. Ա. ր ա ր ա տ ամսագրից, 1892, էջ 1004—1007 և 1100—1108. 1893, էջ 57—64, 146—161 և 254—275:

Khostikian Mis.— „David der Philosoph“, Bern, Buchdruckerei Scheitlin, Spring u. Cie, 1907, Kap. III.

Neumann C. F.— „Mémoire sur la vie et les ouvrages de David, philosophe arménien du V^e siècle de notre ère, et principalement sur les traductions de quelques écrits d'Aristote“, Paris, Impr. Royale, 1829, p. 36—96.

Արտատպ. հետևյալ հանդեսից. *Nouveau Journal Asiatique*, t. III, 1829, p. 49—86 et 97—153.

Խոսում է Արիստոտելի երկերի հայ. հին թարգմանությունների մասին՝ ըստ Փարիզի Արքայական Մատենադարանի (Bibl. du Roi) № 106 հայ. ձեռագրի (այժմյան՝ № 241): Մի առ մի քննության է առնում «Ստորոգութեանց», «Պերիարմենիաս»-ի,

Դավիթ Անհաղթի «Մեկնութիւն շորեփասան գլխոց Արիստոտելի ի Վերլուծականն» աշխատության, «Յաղագս աշխարհի»-ի և «Յաղագս առաքինութեանց»-ի բնագրերը:

Somal P. S.— „Quadro delle opere di vari autori anticamente tradotte in armeno“, Venezia, Tip. Armena di S. Lazzaro, 1825, p. 8—9.

ԱՐԻՔՄԵՏԻԿԱՅ

Տես՝ ԱՐԻԹՄԵՏԻԿԱՅ:

ԱՐԺԻԻՆՆ

Տես՝ ԱՐՐԱՀԱՄ ԱՐԾԻԻՆՆ:

ԱՐԺԿԵՑԻ ԿԱՄ ԱՐԺԿԷՑԻ

Տես՝ ԱՆԴՐԷԱՍ ԱՐԾԿԵՑԻ ՊԱՐՈՆՏԷՐ: ԱՐՏԱԻԱԶԴ ԱՐԾԿԷԱՅԻ: ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾԿԵՑԻ: ՅԱԿՈԲ ԱՐԾԿԷԱՅԻ ՆԵՏՐԱՐԵՆՑ:

ԱՐԺԿՈՑ ՍՈՒՐԻ ՆՇԸՆ

Տես՝ ՅԱԿՈԲ ԱՐԾԿԷԱՅԻ ՆԵՏՐԱՐԵՆՑ, «Գանձ սքանչելագործ Սուրբ Նշանին Արծկոյ»:

ԱՐԺՐՈՒՆԵՑ (Պատմութիւն սանն)

Տես՝ ԹՈՎՄԱՍ ԱՐԾՐՈՒՆԻ:

ԱՐԺՐՈՒՆԻ

Տես՝ ԱՐՁԱՆ ԱՐԾՐՈՒՆԻ, ԲԱՐՍԵՂ ԱՐԾՐՈՒՆԻ, ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻ, ԹՈՎՄԱՍ ԱՐԾՐՈՒՆԻ, ՀԱՄԱԶԱՍՊ ԱՐԾՐՈՒՆԻ ԵՒ ՍԱՀԱԿ ԱՐԾՐՈՒՆԻ, ՎԿԱՅԱՔԱՆՈՒԹԻՆ: ՍԱՀԱԿ ԱՐԾՐՈՒՆԻ, «Թուղթ առ Մովսէս Խորենացի»:

ԱՐԿԱԴԻՈՍ ԵՒ ՀՈՆՈՐԻՈՍ ԿԵՏՐԵՐ

(Arcadius et Honorius imperatores)

Հովհան Ոսկեբերանի անանուն վարքում («Պատմութիւն վարուց, սքանչելեաց և դիպուածոց սրբոյն Յոհաննու Ոսկեբերան հայրապետին Կոստանդնուպոլսոյ, թարգմանեցեալ ի յունականէ ի հայս՝ ի Գրիգորէ կաթողիկոսէ Վկայասէր կոչեցելոյ, շուրջ զթուականութեամբ Հայոց եճ», Վենետիկ, 1751)

գտնում ենք բյուզանդական կայսր Արկադիոսի (395—408 թթ.) և հռոմեական կայսր Հոնորիոսի (395—423 թթ.) միջև և ժամանակակից հայտնի դեմքերի հետ տեղի ունեցած թղթակցության պատճենները:

1. Արկադիոսի և Հոնորիոսի հրովարտական առ Փլաբիանոս Անտիոքացի (էջ 89—90):

2. Հոնորիոսի թուղթ առ Արկադիոս (էջ 254—256):

3. Հոնորիոսի այլ թուղթ առ Արկադիոս (էջ 263—265):

4. Իննովկենտիոս Ա պապի թուղթ առ Արկադիոս (էջ 280—282):

5. Հոնորիոսի այլ թուղթ առ Արկադիոս (էջ 282—284):

6. Արկադիոսի պատասխանն առ Իննովկենտիոս Ա (էջ 285—287):

7. Իննովկենտիոս Ա-ի այլ թուղթ առ Արկադիոս (էջ 290—291):

8. Արկադիոսի թուղթ առ Թեոփիլոս Աղեքսանդրացի (էջ 292—293):

ԱՐԿԱԴԻՈՍ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՒԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

Տես՝ ՔՍԵՆՈՓՈՆ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՒԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ:

ԱՐԿԱԹԵ ԵՐՈՒՆԴԵՆՆԵՆ ՏԻԳՐԵՆԸՑ

Թատրերգություն՝ երեք գործողությամբ, հեղինակություն Եղիա էնտազյանի և Ղուկաս Ինճիճյանի. բեմադրվել է 1776 թվականին Վենետիկի Ս. Ղազարի վանքում՝ աշակերտության ուժերով. տես՝ Բ. Սարգիսյան, «Երկհարիրամեայ գրական գործունեություն և նշանավոր գործիչներ Վենետիկյ Մխիթարեան միաբանության», Վենետիկ, 1905, էջ 192:

ԱՐՀԵՍՏ կամ ԱՐՈՒՅՏ

Բացի այն հոգվածներից, որ նշում ենք ստորև. տես նաև ԱՐՈՒԾՍ:

ԱՐՀԵՍՏ ՀԵՄԱՐՈՂԱԿԸՆ

Տես՝ ԱՐԻԹՄԵՏԻԿԱՅ:

ԿՈՍՏԱՆԴ ՋՈՒՂԱՅՑՅԻ:

ՄԻՆԱՍ ԳԱՄՊԱՐԵԱՆՅ ԱՐԴՈՒԻՆՅՅԻ:

ԱՐՀԵՍՏ ՀԵՄԱՐՈՂՈՒԹԵՆ

Հայ. լեզվով տպագրված թվաբանական առաջին դասագիրքն է, որը լույս է տեսել Մարսելում 1675 թ.: Հրատարակվել է հայ վաճառականների գործածության համար: Դասագրքի բնագիրն աշխարհաբար լեզվով է՝ հիմքում ունենալով Նոր-Ջուղայի բարբառը, իսկ նրա տպագրության առաջաբանն ու հիշատակարանը գրված են գրաբարով: Լեզվական այս տարբերությունը պիտի համարել փաստական արտահայտությունն այն հանգամանքի, որ գիրքն իր ներկա վիճակով ներկայացնում է զարգացման երկու ուրույն հանգրվաններ, ըստ որում՝ իր հեղինակի կողմից սկզբնապես շարագրված է եղել Նոր-Ջուղայի բարբառով, իսկ հետո՝ «թարգմանվել է», այսինքն որոշ սրբագրության է ենթարկվել, որպեսզի հասկանալի կամ մատչելի դառնա նաև ոչ-ջուղայեցի վաճառականներին, և հրատարակվել է գրաբար առաջաբանի և հիշատակարանի հավելմամբ:

Արհեստ համարողութեան ամբողջ և կատարեալ: Թարգմանեցեալ ի պէտս Հայկագունեաց և մանաւանդ վաճառականաց: Եւ տպագրեցեալ ի տպարանի Սրբոյ էջմիածնի և Սրբոյն Սարգսի Զօրավարին: Ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ՝ ամենից Հայոց կաթողիկոսի և ի միապետութեան Լուսովիկոսի շորեփտասանեւորդի արքային Կալիացոց: Ի Մարշիլեայ: Յամի ներ մարդեղութեան Տեառն 1675, օգոստոսի ամսոյ 25: Ի. Յ. Հ. Բ. Տ. Պ.:

$7 + 147$ էջ (շարվ. 8.7×4.5 սմ):

Գրքի սկզբում՝

«Առաջաբանութիւն գրգոյս: Տեսանելով զհարկաւորութիւն մերադնեայց վաճառականաց վասն կատարելապէս ո՛չ գիտելոյ զարհեստն համարողութեան, վայելուչ վարկաբղիկութեան զայս թարգմանել ի մերս բարբառ, որպէսզի սովաւ վարժեցեալք կարիցեն դիւրապէս պարապիլ ի գործս իւրեանց թարգմանեալ մտաց: Քանզի ուսուցանէ սա զկիրառութիւնս ամբողջից թուոց և կոտորելոց, հանդերձ պարզագունիւր օրինակօք, զկա-

նոնս երից և զկանոնս ընկերութեանց և զընծեմունսս ղանազանից փողից, և զառս և զծախս ղանազանից ապրանաց, և զայս իրս մանրամասնեայս: Եւ մանաւանդ զի աշխարհականաւ ոճիւ է շարագրեցեալ առ ի բառնալ ղպատճառն ծուլից և պարսաւաբանից, որք եթէ մի անգամ սիրով և ուշադրութեամբ ընթեռնուցուն զսա, ղբնասս զծուարովիւնս համարողութեան ղերագտնցեացն: Ուստի աղաչեմք զվայելողսս սորին զի յիշեխցեն ի յաղօթս ղաշխատարարս և ղմատակարարս սորին, և մանաւանդ զՈսկան վրդն. ղհանգուցեալն ի Քս.: Ընդ որս և ինքեանք յիշեցեալք լիցին Քս. է յուսոյն մերոյ աստ և ի հանդերձելումն. Ամէն» (էջ Գ—Դ):

Վերջում՝ տպագրութեան հիշատակարանը. «Աւարտեցաւ պիտանացու և շահաւետ գրգուկս համարողութեան ի փառս մեծագոյնս աստուծոյ և ի վայելումն հանուրց Հայկազունեաց վաճառականաց յամի ներմարմնութեան տեառն 1675, նոյեմբերի ամսոյ 21, ի Մարշիլեայ քաղաքի, ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ Հայոց կաթողիկոսի և ի թագաւորութեան Լուսովիկոսի չորեքտասաներորդի արքային Յրանցիկաց: Արդ՝ որք օգտիք սովաւ՝ յիշեցէք ղմատակարարս սորին և ղաշխատողս և մանաւանդ ղհանգուցեալն ի Քս. զՈսկան վրդն, և ղաղգատոհմսս նորին ղբնասս. ընդ որս և ղուք յիշեցեալք լիցին ի Քս. է աստ և ի հանդերձելումն. Ամէն» (էջ 145—146):

Անհայտ են դասագրքի թե՛ հեղինակը և թե՛ խմբագիր-հրատարակիչը:

Նրա հեղինակին որոշելու հարցում՝ բընագրի աշխարհաբար լեզուն իր հիմնական հատկանշով մեզ առաջնորդում է դեպի Նոր-Ջուղա, ուր, տվյալ ժամանակաշրջանում, խոջական առևտրի միջավայրում ու հրամայական պայմաններում փորձ էր արվում տեղական բարբառը վերածելու գրական լեզուի: Դասագրքում իշխող այդ բարբառի նմուշներից որպես օրինակ նշենք հետևյալները. իֆմին, լուղ, փող, ջոկ, ջոկ ջոկ, կտրատած թվեր, էս թվովս, էս մառչի օրինակումս, էստոնֆ, էնտով, կասեմֆ, ասեն, կանեն, պիտինֆ կտրել, պիտինֆ հանել, չի պիտինֆ

երկարել, պիտի բաղաժ, պիտի բազմացուցաժ, անցաժ ամսներովն, անցաժ ամսների շահն, Հոռմացտուն, Հոռմաստան, գէրայ, էլվի, գէրօի կշտին, կու բաղեմֆ ֆշտի երեֆին հետ, ֆշտի բնեէն փոխ կառնումֆ, կուրաժանեմֆ բնեով, նսուն (90), վացուն (60), մին ամսէն շահն է, ամէն մային մին ամսէն շահն, այսչափ սաւմայէն, կամպի տալ, զառապխանի ֆաշումն են: Խմբագրողը հեղինակի օգտագործած բառերի գրութեան ձևերը որոշ դեպքերում փոփոխություն է ենթարկել՝ ըստ արևմտահայ ուղղագրության. այսպես՝ դրամ (դրհամ), ղոմգ, մոջամ, Աջամստան, փսունղաշ, և այլ բառեր ուղղագրված են տրամ, ղրմգ, մոնամ, Անամստան, փսոնտաշ ձևերով, որպեսզի նրանք խորթ ձայներով շարտասանվեն արևմտահայերի մոտ: Խմբագրողը թեև փորձեր է արել նաև բայերի խոնարհման ու խնդրանությունների գրաբարյան որոշ ձևեր մուծելու նախադասությունների մեջ և նույնիսկ որոշ բառեր փոխարինելու ավելի ծանոթ բառերով, — ինչպես նօլ բառը գէրօ բառով, — բայց վերջին հաշվով Նոր-Ջուղայի բարբառն իր տիրական դիրքը պահել է: Մեր կարծիքով՝ այս դասագիրքը պիտի կազմված լինի Նոր-Ջուղայում և ամենայն հավանականությամբ հեղինակությունն է հայտնի մանկավարժ Կոստանդ Ջուղայեցու, որը 1680-ական թթ. Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ուսումնարանում առևտրական մասնագիտական դասընթաց էր վարում՝ իր սեփական դասագրքերով: Կոստ. Ջուղայեցու այդ դասագրքերից մեզ ամբողջությամբ հասել են «Աշխարհածողով»-ը և «Դուռն համարողական արհեստին»-ը, որոնք համաշխարհային առևտրական շուկաների հետ կապված հաշվեգիտական երկեր են, առաջինը՝ պատմական (տարբեր երկրների դրամների, չափերի, կշիռների, մաքսերի մասին ևն), իսկ երկրորդը՝ գործնական (թվաբանական խրնդիրներ). բայց նրա այդ դասագրքերի հետ կապված տեսական մասը, որը պիտի ափանդեր համարողության հիմունքները, մեզ չի հասել: Հավանաբար Ջուղայեցի նշանավոր համարողի այդ տեսական հատորն է, որ ըն-

կած է 1675 թ. տպագրված վերոնշյալ «Արհեստ համարողութեան» գրքի հիմքում, ենթարկված՝ լեզվական փոփոխությունների և գուցե որոշ չափով վերախմբագրված նաև ըստ նյութի: Իր ներկա վերամշակված վիճակում էլ «Արհեստ համարողութեան»-ը շատ բան ունի Կոստ. Զուղայեցու ոչ միայն բառապաշարից ու տերմինաբանությունից, այլև ոճական առանձնատկություններից: Այս գրքում շարադրված թվաբանական խնդիրներում հարցումների առարկաները, հարցադրումների եղանակները և այլ երանգներ ուղղակի հիշեցնում են Կոստանդի թվաբանական խնդիրները՝ «Դուռն համարողական արհեստին»-ը. այնտեղ կան շարադրական արտահայտություններ, որոնք կարծես ուղղակի «Աշխարհաժողով»-ից են գալիս:

Ա. Ղազիկյանի կարծիքով՝ այս գրքի հրատարակիչը կարող է եղած լինել Հովհաննես Հոլովը: Եթե ընդունելի համարենք այս կարծիքը, այդ դեպքում Հոլովն է նաև նրա վերախմբագրողը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ղազիկյան Ա. Բ. — «Հայկական նոր մատենագիտություն» , հտ. Ա, Վենետիկ, 1909, էջ 248—249:

Պետրոսյան Գ. Բ. — «Մաթեմատիկական Հայաստանում՝ հին և միջին դարերում», Երևան, 1959, էջ 231—238:

Պետրոսյան Գ. Բ. — «Հայկական մաթեմատիկական գրականությունը XVII—XVIII դարերում», Պատմա-բանասիրական Հանդես, 1959, № 1 (4), էջ 188—192:

ԱՐՀԵՍՏ ՃԱՐՏԱՍՍԱՆՈՒԹԵԱՆ

Հետադիմության դասագիրք: Անանուն հեղինակություն: Պետք է հորինված լինի ոչ ուշ, քան ժէ դ. կեսերին, որովհետև 1670-ական թվականներին ուղղակի սրանից է համառոտվել ու վերամշակվել, հարցուպատասխանի ձևով ու լեզվական փոփոխություններով վերաշարադրվել Հովհաննես Հոլովի «Համառոտութիւն նարտասանականի արհեստի» երկը¹: ԺԸ դ. սկզբներին խաչատուր

¹ «Համառոտութիւն նարտասանականի արհեստի, շարագրեցեալ ի Յօհաննիսէ վարդապետէ Կոստանդի-

էրզրումեցին իր «Ճարտասանութիւն» երկը հորինելիս՝ լայնորեն օգտագործել է այս նույն դասագիրքը, շատ տեղ բառացի, գրեթե ամբողջությամբ որդեգրելով նրա տերմինաբանությունը¹:

* * *

Յաղագս արհեստի նարտասանութեան. «Ճարտասանութիւն, որ և ասի հոետորութիւն, է արհեստ բարոյ ասելոյ: Ասի արհեստ, որով հաւասարիցի ամենից յայլոց (sic) արհեստից: Ասի բարոյ ասելոյ, որով զանազանիցի յայլոց արհեստից...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8333, էջ 1ա—157բ: Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն .

ԳԻՐՔ ԱՌԱՋՆԵՐՈՐԴ. ՅԱՂԱԳՍ ՀԱՆՈՒՐՑ ԻՐԱՅ ՊԵՏԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏԱՆԵԼՈՅ ԱՌԱՐՀԵՍՏ ՃԱՐՏԱՍՍԱՆՈՒԹԵԱՆԸ. — Գլ. Ա. Յաղագս սահմանի ճարտասանութեան և բաժանման մասանց նորին: Գլ. Բ. Յաղագս ճարտասանականաց խնդրոց: Գլ. Գ. Յաղագս սեւից և փաստից, յորս պարասի ճարտասանն: Գլ. Դ. Յաղագս մանաւանդականաց մասանց ճարտասանութեան ի հասարակի, և յաղագս հարկաւորաց առ համայօրինումն նոցին:

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԴ. ՅԱՂԱԳՍ ԱՌԱՋՈՅ ՄԱՍԻՆ ՃԱՐՏԱՍՍԱՆՈՒԹԵԱՆ, ԱՅՍԻՆՔՆ ՊՏՄԱՆ. — Գլ. Ա. Յաղագս կրկնակի պաշտօնի ճարտասանին ի գտման և յաղագս ոմանց պահանջեցելոց առ գտումն: Գլ. Բ. Յաղագս ձեռնարկութեանց: Գլ. Գ. Յաղագս տեղեաց ճարտասանականաց յորոց արտահանին ձեռնարկութիւնը: Գլ. Դ. Յաղագս երեց առաջնոց տեղեաց ներքնոց: Գլ. Ե. Յաղագս հետեւեց հնգից տեղեաց ներքնոց: Գլ. Զ. Յաղագս հետեւեց հնգից տեղեաց ներքնոց: Գլ. Է. Յաղագս մնացելոց երեց վերջնոց տեղեաց ներքնոց: Գլ. Ը. Յաղագս վեցից տեղեաց արտաքնոց: Գլ. Թ. Յաղագս երկրորդի պաշտօնի ճարտասանին ի գտման, այսինքն յաղագս ընդլայնման, որով շարժմանը կամաց զարթոցանին ի յունկնդիրս: Գլ. Ժ. Յաղագս վերանկատմանց ոմանց, որք պարտին լինի ի յընդլայնման և ի գտման:

ԳԻՐՔ ԵՐՐՈՐԴ. ՅԱՂԱԳՍ ԵՐԿՐՈՐԴԻ ՄԱՍԻՆ ՃԱՐՏԱՍՍԱՆՈՒԹԵԱՆ, ԱՅՍԻՆՔՆ ՏՐԱՄԱԴՐՈՒԹԵԱՆ. — Գլ. 40

նուպօլսեցոյ, ի փառս մեծագոյնս Աստուծոյ, և ի զբօսանս Հայկազունեաց ճշմարտասիրաց», Մարտիրոս, 1674:

¹ «Ճարտասանութիւն, արարեալ և շարադրեցեալ ի խաչատուր էրզրումեցոյ աստուածաբան վարդապետէ, ի փառս մեծագոյնս Աստուծոյ, և ի պատիւ սրբոց նորին, և յօգուտ մերաղնեաց», Վենետիկ, 1713:

² Ա. գրքի այս մակագրությունը բացակայում է ինչպես վերոնշյալ, այնպես և ուրիշ ձեռագրերում, այդ պատճառով սույն լրացումը կատարել ենք Հովհաննես Հոլովի «Համառոտութեան» հիման վրա:

Ա. Յաղագս նախապետականաց մասանց ասացուածոց, և թէ ղինչ իցէ սկսուածն: Գլ. Բ. Յաղագս վիպման: Գլ. Գ. Յաղագս համահաւաստութեան: Գլ. Դ. Յաղագս ձեռնարկման, որ ծառայէ համահաւաստութեան: Գլ. Ե. Յաղագս կրճատից տեսակաց ձեռնարկման, որք փոխանակ չորից վերոգրեցեալոց տեսակաց ի գործ ածին: Գլ. Զ. Յաղագս երկրորդի մասին համահաւաստութեան, որ և առի համահերքումն: Գլ. Է. Յաղագս չորրորդի մասին ասացուածոց, այսինքն յաղագս համավճարման:

ԳԻՐԲ ՉՈՐՐՈՐԴ. ՅԱՂԱԳՍ ԵՐՐՈՐԴԻ ՄԱՍԻՆ ՃԱՐՏԱՍՆՈՒԹԵԱՆ, ԱՅՍԻՆՔՆ ՅԱՂԱԳՍ ՃՈՏԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆ. — Գլ. Ա. Յաղագս թէ ղի՞նչ իցէ ճոխաբանութիւն, և ո՞րք իցեն յատկական պայմանք նորա: Գլ. Բ. Յաղագս սեռից[ն] բառից, և այլափոխութեանց նոցին: Գլ. Գ. Յաղագս այլափոխութեան, որ հնարի ի միում բառի: Գլ. Դ. Յաղագս այլափոխութեան որ լինի ի բազում բառս, այսինքն ի բանս: Գլ. Ե. Յաղագս ձեռք ճարտասանականաց, և նախ յաղագս ձեռք բառից: Գլ. Զ. Յաղագս ձեռք բառից, որք կազմին առակցութեամբ: Գլ. Է. Յաղագս ձեռք բառից, որք կազմին ի ձեռն բացբարձման: Գլ. Ը. Յաղագս ձեռք բառից, որք կազմին ի ձեռն նմանութեան: Գլ. Թ. Յաղագս ձեռք գիտատրույիկանց: Գլ. Փ. Յաղագս պարբերութեան, անդամոյ և հատուածոյ բառից ասացուածոց:

ԳԻՐԲ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ. ՅԱՂԱԳՍ ՉՈՐՐՈՐԴԻ ՄԱՍԻՆ ՃԱՐՏԱՍՆՈՒԹԵԱՆ, ԱՅՍԻՆՔՆ ՅԱՂԱԳՍ ՅԻՇՈՂՈՒԹԵԱՆ. — Գլ. Ա. Յաղագս թէ ղի՞նչ իցէ յիշողութիւն, և ի քանի՞ս բաժանի: Գլ. Բ. Յաղագս օգտի յիշողութեան և կանոնաց կամ պատուիրանաց վերաբերեցեալոց առ այն:

ԳԻՐԲ ՎԵՑԵՐՈՐԴ. ՅԱՂԱԳՍ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴԻ ՄԱՍԻՆ ՃԱՐՏԱՍՆՈՒԹԵԱՆ, ԱՅՍԻՆՔՆ ՅԱՂԱԳՍ ԱՐՏԱՐԵՐՈՒԹԵԱՆ. — Գլ. Ա. Յաղագս թէ ղի՞նչ իցէ արտաբերութիւն, և ո՞րքան իցէ օգտակար: Գլ. Բ. Յաղագս մասանց արտաբերութեան:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 3110՝ խոր. նույն (էջ 2ա—73բ, սկ. նույն), № 2282՝ «Յաղագս արհեստի նաւասանութեան և սահմանի նորին» (էջ 32ա—86ա, սկ. «Ճարտասանութիւն է արհեստ բարոյf ասելոյ») և № 7246՝ խոր. նույն (էջ 5ա—79ա, սկ. նույն):

Վերջին երկու օրինակները որոշ չափով վերախմբագրված են և իրար նման են:

ԱՐՀԵՍՏ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ

Բարոյախոսական անանուն երկ, թարգմանված՝ իտալերենից և տպագրված՝ Վենետիկում 1760 թ.: Ծալկից է «Կերակուր քահանայից» հատորին, որի հրատարակութեան նախաբանում Աստվածատուր Զուլալեցին ասում է. «Ընդ այսմ գրքկան տուաք տպագրել

և զհամառօտ գրքոյկն որ կոչի Արհեստ փրկութեան կամ Հրահանգ քրիստոնէական վարուց, զթարգմանեալն ի հարց վանից Սրբոյն Ղազարոս¹: Ավելի որոշակի տեղեկութիւններ չհամաձայն՝ այս գրքի թարգմանիչը Մխիթար Սեբաստացին է²:

Արհեստ փրկութեան, կամ Հրահանգ քրիստոնէական վարուց: Յերիս պատուիրանս բաժանեալ: Ի մեծագոյն փառս Աստուծոյ: Թարգմանեցեալ յիտալական լեզուէ ի հայ բարբառ: Եւ տպագրեալ յամի տեառն 1760: Ի Վենէտիկ: Ի տպարանի Անտոնի Պոնթօլի: Հրամանաւ մեծաւորաց:

101 էջ (շարվ. 8.6×5.4 սմ):

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն.

Կարգ և տրամադրութիւն արհեստին փրկութեան: Առաջին պատուիրան: Գործածութիւն մաքրութեան խղճի մտաց:

Երկրորդ պատուիրան: Գործածութիւն մաքուր դիտատրութեան:

Երրորդ պատուիրան: Գործածութիւն համակերպութեան կամաց մարդոյ՝ ընդ կամացն Աստուծոյ:

Գործ հաւատոյ:

Այլ գործք (գործ յուսոյ, գործ սիրոյ, գործ զբղման):

ԱՐՁԱՆ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտներից և երեց թարգմանիչներից, Ե դ.: Ըստ Խորենացու հաղորդած տեղեկութեան՝ Հովհան Եկեղեցացու հետ միասին թարգմանութեան գործով զնացել է Կեսարիա և Բյուզանդիոն (Գ, Կ)³: Ըստ «Կարգաւորութիւն ցուցմանց Օրհնութիւնաբեր ցուցակի»-ի՝ Կորյունի հետ միասին Արձանն է թարգմանել Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Ապաշխարողաց կարգ»-ը⁴: Չեռագրերում ունենք «Հարցումն Արձանայ և պատասխանի եզնկայ Կողբացոյ Հայոց վարդապետի» խորագրով մի բնագիր, սկ.

¹ Տես՝ «Կերակուր քահանայից... հաւաքեալ ի գործոց Կարդինար Պօնաչի», Վենետիկ, 1760, էջ IX:

² Հմմտ. «Լիակատար ցուցակ քրոց Մխիթարեան տպարանին (1716—1934)», Վենետիկ, 1934, էջ 17:

³ «Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1913, էջ 341:

⁴ Տես՝ Ղ. Ալիշան, «Հայապատում», մասն Բ, էջ 188:

Չեռագրական տարբերակներով՝ Արձան անունը կրում է Սրգեան, Արշեան և նույնիսկ Ընձակ ձևերը:

«Զի՞նչ է կրօնատուրքեան կարգն» կամ
«Զի՞նչ է քանոնադրութեան կարգն» (տես
Եղնիկ ԿՈՂԵՍՅԻ անվան տակ): Այս վերջին
բնագրի որոշ օրինակներ խորագրում ունեն
5 Արձան քաղաւոր անունը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիբեան Ղեվ.— «Հայապատում», Վենե-
տիկ, 1901, մասն Ա, էջ 50, մասն Բ, էջ 188:

Անուշյան Հր.— «Հայոց անձնանունների
10 բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 285
(Արձան Արժրունի) և 301 (Արջեան):

Զարեհանալյան Գար.— «Հայկական հին
դպրութեան պատմութիւն», Գ տպ., Վենե-
տիկ, 1897, էջ 294 և 305—306: Նույնի Դ
15 տպ., Վենետիկ, 1932, էջ 294 և 305—306:

Կոնիքի Գ. Կ.— «Մ. Խորենացու Պատ-
մութեան ժամանակին մասին», Հ ա ճ ղ Ե Ա
Ա մ ս օ ր Ե ա յ, 1903, էջ 330:

Միսեհյան Հովհ.— «Սրբոյն Սահակայ
20 կաթողիկոսի և Մեսրոպայ վարդապետի ձեռ-
նասուն ու երիցագոյն աշակերտք և առա-
ջին թարգմանիչք Ե. Կարուն», անդ, 1902,
էջ 146:

Նորայր Ն. Բյուզանցացի.— «Կորին
վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք»,
Թիֆլիս, 1900, էջ 6—7:

Շրումպի Գ. Ա., Զարեհանալյան Գար.—
«Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի և մատե-
նագրութեան յԱրեմուտս (ԺԴ—ԺԹ դար)»,
30 Վենետիկ, 1895, էջ 124—125:

Չամչյան Միք.— «Պատմութիւն Հայոց»,
հտ. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 509—510, 521
և 536:

Սարգիսյան Բարս. (հրատ.) — «Սրբոյ
35 հօրն մերոյ Եւագրի Պոնտացու վարք և
մատենագրութիւնք... ի լոյս բնծայեաց Հ.
Բարսեղ Վ. Սարգիսեան», Վենետիկ, 1907,
էջ 42—43:

ԱՐՂՆԵՑԻ

40 Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՂՆԵՑԻ:

ԱՐՂՈՒԹԵՆ

Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՂՈՒԹԵԱՆ:

ՅՈՎՍԷՓ ԱՐՂՈՒԹԵԱՆ:

ԱՐՃԵՑԻ

Տես՝ ԲԱՐՍԵՂ ԱՐՃԻՇԵՅԻ:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՃԻՇԵՅԻ ՉՈՐԹԱՆ:

ԴԱՆԻԷԼ ԱՐՃԻՇԵՅԻ կամ ԴԱԻՐԻԺ:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՃԻՇԵՅԻ ՈՍՊԵՆԱԿԵՐ:

ԱՐՄԱՏ ՀԱՒԱՏՈՅ կամ ՀԵՐԵՏԵՐՄԱՏ

Հայ մատենագրութեան մեջ այս անունով
հայտնի են դավանաբանական շորս տարբեր
ժողովածուներ, որոնցից առաջինների նպա-
տակը եղել է պաշտպանել հայ եկեղեցու
միաբնյա դավանանքը՝ Քաղկեդոնի 451 թ.
ժողովում ընդունված երկաբնյա վարդապե-
տութեան դեմ, իսկ վերջինն, ընդհակառակն,
նվիրված էր երկաբնյա տեսութեան պաշտ-
պանութեանը: Վիճաբանությունների համար
նյութեր հայթայթելու սահմանված այս ժո-
ղովածուներում, որոնք կառուցված էին Տի-
մոթեոս Կուզի «Հակաճառութիւն» երկի օրի-
նակով (տես ՏԻՄՈԹԷՈՍ ԿՈԻՉ), ամփոփված
էին որդեգրված տեսակետների հիմնավոր-
ման համար կարևոր համարված վկայու-
թյունները՝ եկեղեցական և կրոնապատմա-
կան մատենագրութեան: Ստորև բերում
ենք «Արմատ հաւատոյ»-ների մասին մեր
ունեցած տեղեկութեանը: Նմանօրինակ
ուրիշ ժողովածուներ տեսնել հետևյալ
անունների տակ. ՀԱՒԱՏՈՅ ՆԱՄԱԿ, ԿՆԻՔ
ՀԱՒԱՏՈՅ, ԹՂԹՈՅ ԳԻՐՔ:

* * *

1. Ստեփանոս Ասողկի և Վարդան Արե-
վելցու մոտ պահպանված տեղեկութեաննե-
րից հայտնի է, որ Հովհաննես Մայրապոմե-
ցու (է դ.) գրքերից մեկը կոչվում էր «Հաւա-
տարմատ», որի վրա հեղինակն իր անունը
չէր դրել: Կար. Տեր-Մկրտչյանի կարծիքով՝
Մայրապոմեցու այս «Հաւատարմատ»-ն ու-

1 «Ստեփանոսի Տարօնցույ Ասողկան Պատմու-
թիւն տիեզերական», Պետերբուրգ, 1885, էջ 87: «Հա-
ւարման պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լու-
սաբանեալ», Վենետիկ, 1862, էջ 62:

րիշ բան չէր, եթե ոչ Կոմիտաս Աղցեցի կաթողիկոսի (615—628 թթ.) օրով և նրա նախածնունդով կազմված «Կնիք հաւատոյ» հակաքաղկեդոնական ժողովածուն՝ իր նախական խմբագրության վիճակում¹, այլ խոսքով՝ միևնույն ժողովածուի տարբեր անուններն են՝ «Հաւատարմատ» և «Կնիք հաւատոյ»։ Եթե այդպես է՝ ապա բյուզանդական «Narratio de rebus Armeniae» անունն

գրվածքում² որպես Կոմիտաս կաթողիկոսի հեղինակություն հիշատակված այն գիրքը, որն աղավաղված ձևով կոչվում է «Աւարտակամ» ('Αβαρατταμ) կամ, ըստ գրչական տարբերակի, «Աւարտանակ» ('Αυαραττανάκ)³,

հանդիսանում է Հովհաննես Մայրագոմեցու «Հաւատարմատ»-ը⁴ և անտարակուսելի է, որ հիշատակությունը վերաբերում է «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուին։

2. Ժ. Գ. Անանիա Նարեկացին կազմել էր «Հաւատարմատ» անվամբ հակաքաղկեդոնական մի գիրք։ Ուխտանեսի «Պատմութիւն Հայոց» երկի ներածականից, որն Անանիա Նարեկացուն ուղղված ընծայական է, երևում է, որ «Հաւատարմատ»-ի հեղինակն իր գիրքը նվեր էր տարել իսախիկ Արշարունի կաթողիկոսին (973—992 թթ.)։ «Արդ քանզի ի ժամանակին յայնմիկ, յորժամ եկիր առ աստուածապատիւ և սուրբ հայրապետն մեր իսախիկ՝ բերելով նմա ընծայ և պատարագ հոգևոր զգիրս Հաւատարմատ՝ որ ընդդէմ երկաբնակացն, զոր քո ինքնին խօսեալ ի խորհուրդ հաւատոյ ի ձեռն հոգւոյն սրբոյ ի քեզ բնակելոյ»⁵։ Այսպիսի անունով մատենագրական բնագիր մեր ձեռքը չի հասել։ Դժվարանում ենք ընդունելի համարել Կար. Տեր-

Մկրտչյանի այն կարծիքը, թե «Անանիայի վարդապետի Հայոց բան հակառուսեան ընդդէմ երկաբնակաց» գրությունը, որը բազմաթիվ վկայություններ է պարունակում եկեղեցական հայրերից, պիտի նույն համարել Անանիա Նարեկացու «Հաւատարմատ»-ի հետ և սոսկ թյուրիմացություն համարել նրա վերագրումը Անանիա Սանահնեցուն¹։

3. Ժ. Գ. սկզբներին (1205 թ.) վարդան Այգեկցին կազմում է մի նոր ժողովածու «Ընդդէմ երկաբնակաց և ամենայն հերձուածողաց», որը ժամանակակիցների մոտ հայտնի էր «Աւարտ հաւատոյ» անունով, իսկ լրիվ խորագրով կոչվում էր «Գիրք հաստատութեան և աւմատ հաւատոյ»²։

Այս ժողովածուն մեզ հասել է ընդարձակ և համառոտ խմբագրություններով։

Ընդարձակ խմբագրությունը, որը 16 զրույթներից է բաղկանում և լիակատար հորինվածք ունի, զուրկ է ընդհանուր խորագրից, որովհետև, ինչպես երևում է ձեռագիր օրինակներից, բնագրի արտագրման ժամանակ գործնական նպատակներով դուրս են թողնվել Ա և Բ զրույթները, որոնք առաջաբաններ են, և դրա հետևանքով դուրս է ընկել նաև գրքի ընդհանուր խորագիրը, իսկ մնացած դավանական և վիճաբանական զրույթների համար կազմվել է մի նոր խորագիր, որ է՝

¹ Տես՝ «Կնիք հաւատոյ», ներածութիւն, էջ CVIII—CIX։

Անանիա Սանահնեցու անունը կրող այս գրության մասին մանրամասնորեն տես՝ աստ. հտ. Ա, էջ 777—782։

² Տես՝ Հ. Ս. Անասյան, «Վարդան Այգեկցին իր նորայայտ երկերի լույսի տակ» (արտատպ. Թագավելյ-ից), Վենետիկ, 1969։ Նույն, «Ձեռն և ուրբաթագեղ», Լուրբեր Հասարակական Գիտությունների (ՀՍՍՀ ԳԱ), 1969, № 3 (310), էջ 78—81։ Նույն, «Վարդան Այգեկցին որպես համերաշխության գաղափարախոս», էջմիածին (ամս.), 1969, № 7—8, էջ 52—58։ Նույն, «Հայ համաբարբառային գրականությունը և հայ մատենագրության համաբարբառը» (արտատպ. էջմիածին ամսագրի 1971 և 1972 թթ. համարներից), էջմիածին, Մայր-Աթուրի տպարան, 1972, էջ 59—60։ Նույն, «Հայ պատմա-դավանարանական գրականության թանկարժեք հուշարձանը», էջմիածին (ամս.), 1972, № 8, էջ 27—36, № 9, էջ 45—56։

¹ Կար. Տեր-Մկրտչյան, «Յովհան Մանդակունի և Յովհան Մայրագոմեցի», տես՝ «Շողակաթ» (ժողովածու), գիրք Ա, Վաղարշապատ, 1913, էջ 103—104, «Կնիք հաւատոյ» (հրատ. Կ. Տեր-Մկրտչյանի), էջմիածին, 1914, ներածութիւն, էջ XXVI—XXXI։

² Հմտ. աստ. հտ. Ա, էջ 808—811։

³ Տես՝ G. Garitte, «La Narratio de rebus Armeniae», Louvain, 1952, p. 42, § 117.

⁴ Ibidem, p. 276.

⁵ Ուխտանեսի եպիսկոպոս, «Պատմութիւն Հայոց», Վաղարշապատ, 1871, էջ 11։

Համառօտ հաւաքումն սրբոց վարդապետաց յաղագս դաւանութեան ամենասուրբ երոտդութեանն ընդդէմ հերձուածողաց հականառութիւնք:

Այսպիսի տեսք ունեն ծանոթ բոլոր ձեռագրերն էլ, միայն թե Երևանի Պետ. Մատ. № 3295 ձեռագրում (էջ 339ա—383բ), ուր բնագիրը թեև նույն վիճակն է ներկայացնում՝ նույն խորագրով, ի տարբերություն մյուսների՝ ընդօրինակողը միաժամանակ, մի այլ աղբյուրից արտագրելով, նրա սկզբին տեղագրել է նաև Ա և Բ գլուխները՝ դարձյալ առանց ընդհանուր խորագրի (էջ 338ա—339ա):

Հեղինակն Ա գլխում հայտնում է, թե «հաւաքեցի զայս աստուածաբնակ տառս ընդդէմ երկաբնակաց և ամենայն հերձուածողաց, ուր և գտանէի վկայութիւն ի նուրբ գիրս և մեկնիչս կամ ի թուխտ գիրս և կամ ի հաւաքման սրբոց հայրապետաց և բարեփառ հարցն մերոց զոր արարեալ են ընդդէմ ամենայն հերձուածողացն. նաև դարձեալ յաստուածապահ հայրապետական աթոռս մեր Հայոց, որ կոչի Հռոմկլայ, ուր գտաք ժողովեալ զհաւաքման գիրս և թուխտս սրբոց հայրապետաց և մաքրափայլ վարդապետացն Հայոց զոր արարեալ են ընդդէմ հերձուածողացն [յ]իւրաքանչիւր ժամանակս ուղիղ դաւանութիւն հաւատոյս՝ հետեւելով առաջին սրբոց հարցն... և կատարեցի զսա ի թուականիս Հայոց ՈԾ և Դ.ին (=1205 թ.), ի հայրապետութեան տեառն Յոհաննիսի, և ի թագաւորութեանն Հայոց Առնի Յրոտրի-նեանց և Զաքարիայի յաղթող հօրապետութեան ի կողմն հիւսիսոյ, և արարի քեզ առ ձեռն պատրաստ գէն, ո՛վ սիրելի, ընդդէմ թերավարժ՝ երկմիտ քննողաց, քանզի խոցիւր հոգիս յորժամ սիրողք բաժանման տգիտաբար խօսէին վասն երկու բնութեան և կամ վասն այլոց խորհրդոց. և այս ետ ձեռնարկել մեզ յայս բան, որ ի վեր է քան զկար մեր» ևն (էջ 338ա):

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն .
Դլ. Ա. Սակաւ բան մեր յիշատակին:
Դլ. Բ. Խօսք և պատուէր գրոցս առ այնոսիկ, որը հանդերձեալ են յապագայն ժառանգել զսա:

Դլ. Գ. Ուղիղ դաւանութիւն սուրբ երրորդութեան,
Դլ. Դ—է. Վկայութիւնը յաղագս տեառն մերոյ Յս.ի Քս.ի և եռանձնեայ աստուածութեանն և մի բնութեանն:

Դլ. Ը. Վկայութիւնը ընդդէմ նոցա, որք ապակա-նացու ասացին զանապեան մարմին տեառն մերոյ Յս.ի Քս.ի, և անգոսնելի կիրք ետուն նմա, որ է կերակրոց և ըմպելեաց ախտաբար հոսումն:

Դլ. Թ. Այլ լուծմունք ի մեկնչացն:

Դլ. Ժ. Վասն ճրագաւուցին զի երկկունս պարտ է ուսելու:

Դլ. ԺԱ. Վկայութիւնք վասն ծննդեանն տեառն և մկրտութեանն, զի պարտ է ի միում աւուր տօնել ի վեցն յունուարի ամսոյն:

Դլ. ԺԲ. Վկայութիւնը ընդդէմ նոցա, որք ասեն թէ տէրն մեր զգառն ոչ եկեր յերեկոյին հինգշաբաթին:

Դլ. ԺԳ. Վկայութիւնք զի պարտ է զսուրբ պատա-րագն անխմոր և անջուր մատուցանել, անաղ և անձէթ:

Դլ. ԺԴ. Վկայութիւնք զի պարտ է զհաշիցարն ասել յամենայն աւուր ի դէմս որդւոյ:

Դլ. ԺԵ. Զի սուտ է որ ուրբաթ զել առնէ:

Դլ. ԺԶ. Զի բարի է զատկի մատաղ, և այլ մա-տաղ զոր առնեն, և աղն զոր օրհնեն և տան անասնոց:

Վերջում՝ հիշատակարանը. «Եւ է սա երկոտասան գիրք գրեալ և փոխեալ [յ]առա-ջին օրինակէն ձեռամբ մեղապարտիս Վարդանայ և առաքե[ա]լ զպսակ (sic) ուղղա-հաւատ եկեղեցւոյ Հայաստանեայց որպէս և այլքն որ յառաջ քան զսա, թողեալ յիշատակ բարի մեզ և ծնողաց և եղբարց մերոց, և ազգի մերոյ: Եւ արդ՝ առ ոտս ամենեցուն անկեալ պաղատիմ աղերսանօք և աղաչեմ՝ արարէք յիշելոյ արժանի զմեզ զամենեւեան և խնդրեցէք թողութիւն մեղաց մերոց [յ]ողորմածէն Յս.է Քս.է աստուծոյ մերմէ, զի թերևս ապրեսցուր [յ]անսպառ տանջանացն, որ և զձեզ փրկեսցէ Աստուած ի նմանէ և նմա փառք յաւիտեանս յաւիտենից ամէն:

Եւ գրեցաւ սա ի Պարվաւան, [ի] ՈԾԸ մերոյ թուիս (=1209 թ.), ընդ հովանեալ Սուրբ Աստուածածնիս և Սրբոյ Նշանիս, յառաջնորդութեան տեառն Մանուէլի սրբասնեալ եպիսկոպոսի» (էջ 383ա):

Այս հիշատակարանը պատկանում է այն օրինակին, որը հեղինակի իսկ ձեռքով կատարված 12-րդ արտագրությունն էր հիմնական օրինակից: Այդ 12-րդ արտագրության սերունդներն են հանդիսանում մեզ հայտնի բոլոր օրինակները, որոնց մեջ, ինչպես նշեցինք, առայժմ միակ ամենալրիվը Երևանի

Պետ. Մատ. վերոնշյալ № 3295 ձեռագիրն է (Ժէ դ. ընդօրինակություն): Մյուս օրինակներն են՝ նույն մատ. ձեռ. № 512 (էջ 164ա—210բ), № 1982 (էջ 3ա—152ա), № 4425 (էջ 161ա—199ա), № 6567 (էջ 86բ—112բ) և № 7255 (էջ 2ա—101ա): Ա. և Բ գլուխների թերութիւնը և ուրիշ թերութիւններ ունեցող մի օրինակ է նաև մարտեյլարնակ Միրզայան ընտանիքին պատկանող ձեռագիրը¹:

Համառոտ խմբագրությունը նույնպես բեռնաթափված է առաջաբաններից, որոշ կրճատումների է ենթարկված և չունի ընդարձակի որոշակի գլխաբաժանումները, ինչպես և՛ հիշատակարան: Այստեղ պահպանվել է գրքի ընդհանուր խորագիրը («Գիրք հաստատութեան և արմատ հաւատոյ»), բայց դա «և» շաղկապով միաձուլվել է բնագրի սկիզբը կազմող դավանաբանական մասին տրված նոր վերնագրի հետ և ստացել այսպիսի տեսք:

Գիրք հաստատութեան և արմատ հաւատոյ, և պատասխանութիւն ընդդէմ արիւնդսացն (կամ նետորականացն)², զի ասեն հեռեւիկոսսն եթէ ոչ միացաւ աստուածութիւնն ընդ մարմնոյն, այլ որիշ որիշ խոստովանին գաստուածութիւնն ի մարմնոյն, զոր քաւ լիցի ողորպիւնաց գմտաւ ածել այսպիսի ինչ, այլ արիւրաւ վկայութիւն բերել պարտ է գմարգաւէականն, զանտաւանականն և զառաքելականն, և համարձակութեամբ տալ պատասխանի ընդդէմ երկաբանիցն:

¹ Այս ձեռագրի մասին տես F. Macler, „Notices de manuscrits arméniens ou relatifs aux Arméniens“, *Revue des Études Arméniennes*, t. II, 1922, p. 242—250. Արտ. Սյուրմեյան, «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Եւրոպայի մասնաւոր հաւաքումներու», Փարիզ, 1950, էջ 72—75:

² Այստեղ արիւնդս և նետորական անունների տակ պետք է հասկանալ քաղկեդոնական, որովհետեւ մոռցված են հակաքաղկեդոնական է: Պետք է ասել, որ, դեռ վաղ ժամանակներից սկսած, հայ տեսաբանները, քաղկեդոնական Բյուզանդիոնի քաղաքական ազդեցութեան դեմ որպէս դիմադրաւոր միջոց, ընդհանրապես չէին ուզում տարբերութիւն տեսնել հիշյալ երկու հասկացութիւնների և քաղկեդոնականութեան միջև՝ վերջինս համարելով նրանց հարուցած իրկություն գաղափարների հաստատումը:

Այս խմբագրությունը ներկայացնող լիակատար օրինակներ են՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2080 (էջ 23ա—50բ), Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 266 (էջ 1ա—83ա)¹, Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. 153 (fol. 20^r—101^v)² և Արմաշի վանքի ձեռ. № 180 (էջ 127բ—159ա)³: Թերի ընդօրինակություններն են՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1337 (էջ 153բ—184բ) և № 4063 (էջ 167ա—197բ), ինչպես և Հռոմի Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. 31 (fol. 106^v—147^v)⁴:

Վարդան Այգեկցու կազմած «Արմատ հաւատոյ»-ն, որի բնագիրը կարող է լիովին վերականգնվել նրա ընդարձակ և համառոտ խմբագրությունների ուսումնասիրմամբ, ծնունդ էր առել այն շրջանում, երբ քաղկեդոնյան գաղափարախոսությունը, առիթ քաղելով հայոց թագավորական իշխանության վերահաստատման քաղաքական հանգամանքներից (Լևոն Բ-ի թագադրությունը 1198 թ.), նոր արշավ էր սկսել Կիլիկյան Հայաստանում՝ լատինականության կերպարանքի տակ: Այդ տեսակետից սույն «Արմատ հաւատոյ»-ն թանկարժեք փաստաթուղթ և աղբյուր է ԺԳ և ԺԴ դդ. ընթացքում Կիլիկիայում ծավալված հակաքաղկեդոնական (հակալատինական) պայքարի պատմության համար:

4. ԺԳ դ. երկրորդ կեսում Կիլիկիայում հրապարակ էր հանված մի նոր «Արմատ հաւատոյ», որ կազմել էին քաղկեդոնական տրամադրություններով տարված հայեր՝ նպատակ ունենալով հակազդել Վարդան Այգեկցու կազմած վերոհիշյալ միաբնյա «Արմատ հաւատոյ»-ին⁵, որն Ավինիոնի պապական ար-

¹ Հ. Բ. Սարգիսյան, «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հտ. Բ, էջ 861—864:

² F. Macler, „Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale“, p. 35—86.

³ Հ. Թոփճյան, «Յուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին», էջ 318—321:

⁴ E. Tisserant, „Codices armeni Bybliothecae Vaticanae...“, p. 51—53.

⁵ Հ. Ս. Անասյան, «Վարդան Այգեկցին իր նորայայտ երկերի լոյսի տակ», էջ 37 (կամ տես՝ Բազմալեյ, 1968, էջ 266):

քունիքում ճանաչվում էր որպես հայոց «մա-
լորական» գրքերից մեկը¹։ Այս նոր «Ար-
մատ Հաւատոյ»-ի մասին խոսվում է 1306 թ.
Գրիգոր Անավարդեցի կաթողիկոսի առ Հե-
թում Բ կրոնավոր թագավոր գրած հայտնի
թղթում²։

Գրիգոր Անավարդեցին, այդ թղթում եր-
կարորեն խոսելով պատարագի բաժակի մեջ
ջուր խառնելու անհրաժեշտությունը մասին,
երկիցս վկայակոչում է նոր «Արմատ հաւա-
տոյ»-ն՝ ի նպաստ իր կարծիքին։ Առաջին
անգամ նա իրենեսոսի՝ «առաքելոց հետևողի»
մի հատվածի կապակցությամբ գրում է, թե
«կայր ի մօտս՝ իմ քեռոյն գիրքն, որ է Հա-
ւատոյ արմատն, յորում հետևող առաքելոցն
Երինոս յիշէ զջուրն. և իմ քեռին գրեալ է իւր
ձեռօքն ի լուսանցն վասն ջրին, թէ՛ Տե՛ս, որ
ջո՛ւր է պիտոյ ի պատարագն»³։ Իսկ երկրորդ
անգամ՝ հիշատակելով, որ ժամանակին Ան-
տիոքի լատին պատրիարքը Սսի Ս. Սովիա
տաճարում պատարագել էր Կոստանդին Բարձր-
բերդեցի կաթողիկոսի հետ միասին, գրում է,
թե «և ոչ նա միայն վստահի ջրով արար ի
սուրբ Սոֆի, այլ և տէր Կոստանդին կաթու-
ղիկոսն զնոյն ջրովն պատարագեաց հետ իւր,
և հաղորդեցաւ ի նմանէ. և զայս ա՛ռ և տե՛ս
յիմ քեռոյն գիրքն, զոր ունի Ստեփաննոս
սարկաւագն»⁴։

Ուրեմն՝ այս երկաթնյա «Արմատ հաւա-
տոյ»-ի հեղինակը Գրիգոր Անավարդեցու քե-
ռին էր, որի անունը մեզ հայտնի չէ։ Գրիգոր
Անավարդեցին մահացել է նույն 1306 թ.
կամ հաջորդ տարին, ուստի՝ նրա քեռու գիր-
քը պիտի շարադրված լիներ ԺԳ դ. երկրորդ
կեսին, հավանաբար՝ Կոստանդին Բարձրբեր-
դեցու կաթողիկոսության (1221—1267 թթ.)
վերջին շրջանում։

Այս բնագիրը մեր ձեռքը չի հասել։

¹ Այդ գրքերի մասին տես Հ. Ս. Անասյան, «Հա-
յոց մոլորական համարված գրքերն ըստ լատինական
մի հին ցուցակի», Էջմիածին (ամս.), 1975, № 10,
էջ 27—39։

² «Թուղթ տեսուն Գրիգորի Հայոց կաթողիկոսի,
զոր գրեաց առ կրօնաւոր թագաւորն Հայոց Հեթում,
հայր արքային Հայոց լեոնի», տես՝ Կղեմես Գալանոսի
«Միաբանութիւն...», հտ. Ա, Հոռոմ, 1650, էջ 435—450։

³ Անդ, էջ 436։

⁴ Անդ, էջ 442։

ԱՐՄԵՆԻՍ ՎԿԵՅԱՐԵՆ

Տես՝ ՈՎԻԴԻՆՈՍ ԵՒ ԱՐՄԵՆԻՍՍ։

ԱՐՄԵՆՈՅ (Քրիստափոր)

Տես՝ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԴԱԻՐԻԺԵՑԻ։

ԱՐՄԵՆՈՊՈԼԻՍ (Կոստանդին)*

(Constantinus Armenopolus)

Բյուզանդական օրենսգետ։ Ապրել է
1320—1383 թթ.։ Ծագումով հայ է¹։ Հեղի-
նակ է իրավագիտական և պատմա-դավա-
նաբանական ուսումնասիրությունների։ Նշա-
նավոր է նրա («Առձեռն [մատեան] օրի-
նաց») կամ «Εξάρβιλος» («Վեցամատեան») 10
կոչված իրավաբանական ժողովածուն, որը
շարադրված է 1345 թ. և բաժանվում է վեց
գրքերի։ Այս երկի հիմքում ընկած է Բյու- 15
զանդիոնի Իսավրյան և Մակեդոնական հա-
րըստությունների կայսրերի օրենսդրությու-
նը, բայց նրանում ներառված են նաև մի
շարք հոդվածներ՝ հեղինակի ժամանակա-
շրջանի իրավական հարաբերությունների վե- 20
րաբերյալ։ Բյուզանդական կայսրության ան-
կումից (1453 թ.) հետո՝ Արմ.ի Վեցամատե-
յան-ը ժամանակավորապես հանդիսացել է
Հունաստանում ու Բեսարաբիայում գործող
իրավունքը. կիրառվել է նաև Վալախիայում

* ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. «Παύλος Δρακόντιος Μεγαλ. ἑλ-
ληνικῇ Ἑγερυλοποιεῖα», τ. Β', Ἀθήναι, «Ο Φοῖβος». 3
608—609.— K. Krumbacher, „Geschichte der byzan-
tinischen Litteratur“, München, 1897, S. 103, 607-
610, 786.— A. A. Васильев, „Падение Византии“,
Ленинград, 1925, стр. 123.

¹ Նրա ազգանունը՝ Armenopolus (Արմենոպոլ-
լոս) բառացի նշանակում է հայոքի։ Ոմանք այդ անու-
նը գրում են Harmenopolus (Հարմենոպոլլոս), այն-
պես, ինչպես միջին դարերում Armenia (Հայաստան)
անունը հաճախ գրվում էր նաև Harmenia ձևով։
Արմենոպոլլոսների հայկ. ծագման մասին տես նաև
A. П. Каждан, „Армяне в составе господствующего
класса Византийской империи в XI—XII
вв.“, Ереван, 1975, стр. 99—100։

ԺԱ դարում հիշատակվում է նաև Արմենոպոլլոս
անունով բյուզանդական մի հայազգի գործավար. հմմտ.
N. Adontz, „Études arméno-byzantines“, Lisbon-
ne, 1965, p. 402, 405.

ու Մոլդավիայում: Վեցամայայն-ի հուն.
րնագրի լավագույն հրատարակությունները
աես՝ C. E. Heimbach, „Constantini Har-
menopuli Manuale Legum“ (Lipsiae, 1851)
և K. F. Πισάκης, „Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου
Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἑξάβιβλος“ (Βυζαντινὰ καὶ
Νεοελληνικά κείμενα, 1), Αθήναι, 1971. Գոյու-
թյուն ունեն այս օրինագրքի մի քանի նոր-
հունարեն, ինչպիսի նաև լատիներեն և գեր-
մաներեն, թարգմանա թյուններ:
Կոստ. Արմ.ի գրչին պատկանող մյուս եր-
կերն են՝

ա. Ἐπιτομὴ βίαιων καὶ ἱερῶν κανόνων (Հա-
մառատութիւն աստուածալին և սրբազան
կանոնաց):

բ. Περὶ ὧν οἱ κατὰ καιροὺς αἰρετικοὶ ἐδόξαν
(Յաղագս թէ գրեց զաւանեցին հերետի-
կոսքն ընդ ժամանակս ժամանակս):

գ. Περὶ τῆς ὁρθοδόξου πίστεως (Յաղագս
ուղղափառ հաւատայ):

դ. Ἡ ἐκτελεστὰ τοῦ πάπα τῆς Ρώμης (Հրա-
ման պապին Հռոմայ):

ե. Περὶ τῶν πρὸς τὸν ὁρθόδοξον τῶν (Յա-
ղագս երկց ժողովական տոմից):

ԱՐՄԻՆԵՆ ՄԵԼԻՏԻՆԵՅԻ
Տես՝ ԳԱԳՈՍ [ԳԱԳԻԿ] ՄԵԼԻՏԻՆԱՅԻ:

ԱՐՇԵՐԱՐԻՆԻ
Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ:

ԱՐՈՒԵՍ
Տես՝ ԱՐԶԵՍ ՆԱՄԱՐՈՂԱԿԱՆ:
ԱՐԶԵՍ ՆԱՄԱՐՈՂՈՒԹԵԱՆ:
ԱՐԶԵՍ ԺԱՐՏԱՍԱՆՈՒԹԵԱՆ:
ԱՐԶԵՍ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ:

ԱՐՈՒԵՍ ԲԵՆԵՍԵՂԾՈՒԹԵԱՆ
Անանուն և անտիպ դասագիրք: Հորինված
է հավանաբար ԺԸ դ. երկրորդ կեսում, բայց
ձեռագիրը կարող է լինել և ԺԹ դ. սկզբների
ընդօրինակություն: Օգտագործում է դասա-
կան տառադարձության ձևեր, սակայն դրանք
մեծ մասամբ աղավաղված են: Տառադար-
ձության օրինակներում նկատվում են իտա-
լերենի հետքեր. օրինակ՝ ա-ը տառադարձ-
վում է ա-ով: Կարող է լինել Մխիթարյան
դպրոցի արտագրություն՝ պոլսահայ միջա-

վայրը հատկանշող աղավաղումների են-
թարկված: Անվանաթերթ և կամ ընդհանուր
խորագիր չունի:

[Արուեստ բանաստեղծութեան] Երևանի
Պետ. Մատ. ձեռ. № 526, էջ 1ա—35ա:

Բ ո ղ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն .
Յդ. դանազան տեսակաց բանաստեղծութեան:
Դյուխ առաջին. Յդ. դիցազներգակ բանաստեղ-
ծութեան:
Դյուխ երկրորդ. Յդ. թատերական բանաստեղծու-
թեան և կերերգութեան ի մասնաւորի:
Դյուխ երրորդ. Յդ. կատակերգութեան և ծագման
նորա:
Դյուխ չորրորդ. Յդ. հովուական կամ տուարածա-
կան բանաստեղծութեան:
Դյուխ հինգերորդ. Յդ. քնարերգական բանաստեղ-
ծութեան:
Դյուխ վեցերորդ. Յդ. դաստիարակական բա-
նաստեղծութեան: Մանօթութիւնք ի վերայ յիշատա-
կիս բանաստեղծից:
Դյուխ եօթներորդ. Կատակերգութիւն:
Դյուխ ութերորդ. Ողբերգութիւն:
Դյուխ իններորդ. Յդ. արձանական կամ դամբա-
նական բանաստեղծութեան:

ԱՐՈՒԵՍ ՔԻՄԻԱԿԱՆ
Փարիզի հայ. ձեռագրերում գտնվում է՝
«Գիրք արուեստի փմիական, արաբեալ ա-
ռաչին փիլիսոփայիցն», Bibl. Nat. Ms.
Arm. 248 = Ancien Fonds Arm. 109.

Ձեռագիրը Ժէ դարից է:
Վ. Հ. Թորգոմյանն ասում է, որ ձեռա-
գրում այս խորագրի տակ կան տարրաբա-
նական երկու տարբեր երկեր. «Երկուքն ալ
թարգմանութիւն են յարաբերէնէ. թարգման-
չին կամ թարգմանչաց վրայ ծանօթութիւն
չկա. թուական չունին և զիրկ են բնաւին
ո՛ր և է յիշատակարանէ. զիրը նստր է, բայց
ոչ այնչափ մաքուր և գիրաւ վերծանելի»¹:
Փ. Մակլերը տվել է այս ձեռագրի ամբող-
ջական նկարագրությունը, որի համաձայն
ձեռագրում եղած տարրաբանական գործերի
թիվը երկուսից ավելի է և հնարավոր չէ ճշ-
տել, թէ նրանցից որո՞նք են այն երկուսը,
¹ Վ. Հ. Թորգոմյան, «Հայ բժշկական ձեռագիրք
Փարիզում», Արևելք, 1889, հոկտ. 29, № 1734:

որոնք, ըստ թորգոմյանի, կրում են «Գիրք արուեստի փմիական» ընդհանուր խորագիրը:

Մակելրի տված նկարագրությունը հետևյալն է¹.

Traité d'alchimie (fol. 1^r).

Traité d'alchimie d'Ibn Baïtar (fol. 34^v).

Autre traité d'alchimie, traduit du persan en arménien, à la demande de Héthoum (1224—1269), par le diacre Étienne (fol. 59^v).

Autre traité d'alchimie (fol. 98^r).

Traités sur les douze pierres précieuses (fol. 119^v).

Traité de saint Épiphanie sur le même sujet (fol. 125^v).

Traité d'hermétique, d'après les philosophes platoniciens, Étienne, Avicenne, etc. (fol. 129^v).

Note détaillée de l'auteur sur les dépenses et la peine que lui a occasionnées la composition de son livre: „Moi, Zeper, j'ai tiré ce livre d'après les livres des philosophes et j'ai rendu, jour et nuit, grâces à Dieu, qui m'a accordé ses faveurs, et m'a ouvert avec certitude la porte de cet art. Et je bénis Dieu, de tout mon esprit, lui qui m'a délivré de la servitude et m'a fait asseoir sur le siège de la liberté“ (fol. 149^v).

Texte incomplet à la fin.

ԱՐՈՒԹԻՆ

Տե՛ս՝ ԹԱՄԲՈՒՐԻ ԱՐՈՒԹԻՆ:
ՍՍՅԵԱԹ-ՆՈՎԱ:

ԱՐՈՒԹԻՆ

Տե՛ս՝ ՂՈՒԼ ՅԱՐՈՒԹԻՆ ՍԱԼՄԱՍՏԵՑԻ:
ՅԱՐՈՒԹԻՆ ԲԻԻԶԱՆԴԱՑԻ ԷՔՍԵՐ-ՃԵԱՆ:

ԱՐՈՒԿ ՎԱՅՑ

Տե՛ս՝ ԴԻԱՆԴՐՈՍ ՎԿԱՅ:

ԱՐՄԷՆ ԵՆԵՊԵՏԵԿԵՆ ՀՈՌՄԱՅԵՑԻ*

(Arsenius Romanus anachoreta)

Եզրպատոսի հայտնի անապատականներից, ծն. 354 թ. Հռոմում, ժերակուտականի ընտանիքում: Թեոդոս Մեծ կայսրի կողմից Կ. Պոլիս կանչվեց և դաստիարակ կարգվեց նրա Արկադիոս և Հոնորիոս որդիների համար: Հետագայում անցնելով Եզրպատոս՝ նըվիրվեց անապատական կյանքի, այնտեղ ստացավ մեծ հռչակ և մեռ. 445 թ.: «Հարանց վարք»-ում կան բազմաթիվ գրույցներ Արսեն անապատականի մասին: Իսկ Հայսմավուրբներում ունենք նրա համառոտ կենսագրությունը:

* * *

1 (Տեր Իսրայելի խմբագր.).

Տօն և հանգիստ սուրբ և մեծ հօրն և նրգնաւոր հօրն հարանց Արսենիոսի երանելոյ սինկելոսին. «Երանելին Արսենիոս՝ էր մեծ իշխան Թէոդոսի մեծ արքային, յոյժ հանաւեղ և իմաստուն. երող զամենայն և կրօնաւորեցաւ...», տես՝ «Յայսմաւուրբ», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 206:

Այլ տպ.— Յիշատակ է Արսենի մեծի անապատականի, «Երանելին...» (Հրատ. G. Bayan), տես՝ *Patrologia Orientalis*, t. XXI, Paris, 1927/1930, p. 422—424.

Բնագրի ֆրանս. թարգմանությունը՝ „En ce jour commémoration du grand anachorete Arsène (Arseni) տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

2 (Գրիգոր Մերենցի խմբագր.).

Վարժ և յիշատակ սուրբ հօրն Արսենի. «Սուրբ հայրն Արսենիոս էր ազգաւ լատինացի, մեծ իշխան և հախարար՝ մեծի կայսերն Թէոդոսի. և էր իմաստուն յոյժ և հանա-

* ՕժԱՆԴԱԿ ԴՐԱԿ. J. Pinus, „De S. Arsenio anachoreta in monte Scheti Libiae“, *Acta Sanctorum*, Julii t. IV, Parisiis, 1868, p. 605—631. J. Nirschl, „Lehrbuch der Patrologie und Patristik“, Bd. III, Mainz, 1885, S. 180—181. Մկ. Ավերբյան, «Լիակատար վարք և վկայարանութիւն սրբոց», հտ. Թ, Վենետիկ, 1813, էջ 278—286:

¹ «Վարք սրբոց հարանց և քաղաքավարութիւնք նոցին», Վենետիկ, 1855, հտ. Ա—Բ:

¹ F. Macler, „Catalogue...“, p. 130—131.

րեղ...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն» ևն
(«Յայմատուրք»), Կ. Պոլիս, 1706, էջ 735:

Այլ տպ.— Վարժ և յիշատակ ևն. «Սուրբ
հայրն Արսենիոս...», տես՝ «Յայմատուրք»,
Կ. Պոլիս, 1706 (—1708), էջ 815—816:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Սուրբ
հայրն Արսենիոս...», տես՝ «Գիրք որ կոչի
Այմատուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 558—559:
3 (Անանուն խմբագր.).

Արսենի. «Էր իշխան մեծ Թէոդոսի արքա-
յին. երող զամենայն և եղև կրօնաւոր...»,
Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 189բ:

☒ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7433 (էջ 313ա—313բ) ևն. Հալեպի Քառ-
15 Մանկ. եկեղ. ձեռ. № 151 (էջ 761բ). Վիեն-
նայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 488բ), № 10
(էջ 454ա) ևն. Կիպրոսի-Անթիլիասի ձեռ.
№ 12 (էջ 196բ). Մարբուրգի WdtB Ms.
Or. Fol. 4254 (517^r).

Հմտ. հուն. ընդարձակ վարքը, որ Բ
դարի վերջերից և Թ-ի սկզբներից է. «Vita
[S. Arsenii anachoretæ] auctore S. Theo-
doro Studita ex pervetusto codice Petri
Seguierii, Franciæ Cancellarii, varie col-
25 lata», *Acta Sanctorum*, Julii t. IV, p.
617—630. Հմտ. նաև հուն. այլ վարք, որը
տեղ է գտել Սիմեոն Մետափրաստեսի
Հայմատուրքում, Ժ դարից. Г. Ф. Церетели,
„Житие иже во святых отца нашего
30 Арсения Великого“, С.-Петербург, 1899,
стр. 1—33.

ԱՐՍԷՆ ԱՍԻԿԵԱՆ

Տես՝ ՍՏԵՓԱՆ ԱՍԻԿԵԱՆ:

ԱՐՍԷՆ ԵՐՈՒՍՏՂԵՄԱՅԻ

(Arsenius patriarcha Hierosolymitanus)

Երուսաղեմի պատրիարք, ազգությամբ
հայ, ԺԱ դ. սկզբին: Հիշատակվում է որպես
Ս. Սիմեոն Հայկազնի կենսագիրներից մեկը:
Այդ մասին կան բազմաթիվ աղբյուրներ և
40 ուսումնասիրություններ, որոնցից ձեռքի
տակ ունենք հետևյալ հրատարակություննե-
րը:

1) D. Papebrochius, „Ad tomum ter-
tium Maji tractatus preeliminarius de epi-

scopis et patriarchis sanctæ Hierosolymi-
tanæ Ecclesiæ“, տես՝ *Acta Sanctorum*,
Maii t. III, Parisiis, 1866, p. XLIV.

2) P. Boschius, „De S. Simeone mo-
nacho et eremita in monasterio S. Bene-
dicti de Pado-Lirona prope Mantuam in
Italia“, տես՝ *Acta Sanctorum*, Julii t. VI,
Parisiis, 1868, p. 319—324. Հեղինակը հրա-
տարակել է նաև Սիմեոնի անանուն հին
վարքը՝ „Vita auctore monacho Padoliro-
10 nensi anonymo et coævo ex codice Ms.
Ingolstadiensi, collato cum alio Ms. et
editis exemplaribus“, ibidem, p. 324—337.

3) Մ. Զամչյան, «Պատմութիւն Հայոց»,
հտ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 860—865:

4) Ղ. Ալիշան, «Ս. Սիմեոն ճգնաւոր և
սարկաւազ Հայկազն», Բազմալէս,
1884, էջ 5—12:

Հստ պատմական տվյալների՝ Սիմեոն
Հայկազնը Հայաստանից անցնում է Երուսա-
ղեմ, ուր մոտիկ հարաբերություն մեջ է գրտ-
նըվում Արսեն պատրիարքի հետ. հետո՝ նրա
հանձնարարական նամակով, որն ուղղված
էր Արևմուտքի աշխարհիկ և հոգևոր իշխա-
նավորներին, շրջում է եվրոպական երկրնե-
25 րում և վերջում հաստատվում է Իտալիայի
Մանտուա քաղաքի մոտ գտնվող Պադոլի-
րոն գյուղի Բենեդիկտյան վանքում (1013 թ.),
ուր և մահանում է (1016 թ.): Սիմեոն Հայ-
կազնի լատին կենսագիրներն ավանդում են,
30 որ հիշյալ վանքում, նրա նշխարների հետ
միասին, պահվում էին Հայաստանից նրա
բերած հայերեն Սաղմոսարանն ու Նոր Կտա-
կարանը, ինչպես և Արսեն պատրիարքի
հանձնարարական նամակը: Հիպպ. Դոնես-
մոնդին իր «Մանտուայի եկեղեցական
պատմություն»-ում, որը հրատարակվել է
Ժէ դ. սկզբներին, ասում էր, որ Արսեն
պատրիարքը ոչ միայն մի հանձնարարական
նամակ գրեց «լատիններեն լեզվով, բայց
40 հայկ. տառերով», որը «որպես նշխար պահ-
վում է Ս. Բենեդիկտոսի վանքում», այլև
«շարադրեց նրա վարքը, որը Հոռմի Վատի-
կանյան Մատենադարանում է գտնվում»¹:

¹ „Arsenio Patriarca di Gerusalemme, il quale
describbe la vita sua, che si ritrova nella Libreria

Այս հայտառ լատիններն նամակի մասին պատմաբանները դժվարանում են այժմ հաստատ բան ասել, որովհետև ֆրանսիական մեծ արշավանքի ժամանակ Պաղոսիոնի վանքի ղիվանը ցիրուցան եղավ. բայց նամակի լատիններն լատինատառ բնագիրը պահպանվել է պատմական աղբյուրներում և հրատարակվել մեկից ավելի անգամներ (Wion-ի, Donesmondi-ի, Papebrochius-ի, Boschius-ի մոտ), իսկ վերջին անգամ՝ Դ. Ալիշանի կողմից, առնթեր հայ. թարգմանության մը՝ «Արսենիու պատրիարքի երեսադեմացոց՝ բողոք յանձնաւարութեան վասն Սիմեոնի միանձին և անպատականի»¹:

Արսեն պատրիարքի այս նամակի մասին տարբեր կարծիքներ կան բանասիրության մեջ: Ըստ ոմանց՝ նամակը գրված է եղել, ինչպես տեսանք, հայտառ լատիններենով, բայց հետագայում վերածվել է լատինատառի. ըստ ուրիշ կարծիքի՝ այդ նամակը կարող է շարագրված լինել հունարեն լեզվով և հետագայում թարգմանված լատիններենի: Նշելի է նաև, որ լատ. առկա բնագիրն ընդմիջանկյալ մասեր ունի և Ալիշանն իրավամբ մտածում էր, որ դա, ըստ երևույթին, իսկականը չէ, «այլ համառոտեալ և յերիւրեալ ի յետնագունէ, թերևս յետ կորստեան բնագրին, ըստ յուղոյ ևեթ»²: Մյուս կողմից՝ հաստատ է, որ Վատիկանյան Մատենադարանում այժմ չկա Արսենի գրած այն «Վարք»-ը, որի մասին հիշատակում է Դոնեսմոնդին. բայց կարծում է, որ այս «Վարք»-ը ուրիշ բան չէր, եթե ոչ հայերեն լեզվով գրված մի ուրիշ և ավելի երկար նամակ, որ Արսեն պատրիարքն ուղղել է Սիմեոնին և որից հետագայում, ամենայն հավանականությամբ, Սիմեոնի լատին կենսագիրները պիտի քաղած լինեն նրա կյանքի մասին այն

տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են Հայաստանում ապրած շրջանին:

Պ. Բոսքիուսը, որ բոլոր աղբյուրների օգտագործմամբ կազմել է Սիմեոն Հայկազնի կենսագրությունը, այս հարցերի մասին գրում է.

„Porro non solum Sancti corpus ex eo tempore apud Padolironenses summo in pretio est; sed et alia, quae ad ipsum aliquando pertinuerunt; ut cilicium; Psalterium, ac Novum Testamentum, litteris Armenicis exarata; et alia non nulla, quae ipsius Sancti fuisse cognoscuntur, ut auctor est Wion loco jam saepe assignato; ubi ait, ea istic pro reliquiis asservari, atque in capsula quadam cerni reposita, una cum epistola Arsenii patriarchae Hierosolymitani, Armenicis item scripta characteribus; quam ipse ibidem Latine versam producit: dedit eandem et Hippolytus Donesmondus Hist. eccles. Mantuan. lib. 3, pag. 187, et Mabillonius ad calcem miraculorum; imo et Papebrochius noster tom. III Mali in Hist. Patriarch, Hierosol. pag. XLIV et seq. ex scheda, nescio unde accepta, peregrini tamen atque exotici characteris, quae sic habet“¹.

Նամակի հայտնի բնագիրը քերիւոց հետո շարունակում է.

„Hanc epistolam, quam perperam credidit Graecam fuisse, interpolatam ab interprete Latino censuit Papebrochius, quatenus ea continet tamquam praeterita, quae discedente Hierosolymis in Europam Simeone, adhuc erant futura et Arsenio proinde ignota. Hinc illa ejus exempto uncis inclusimus. Mabillonius dubitat, rectene ex Armenico in Latinum versa sit; quod si ita est, diversam putat censendam esse ab ea, de qua in Actis fit mentio, quod infra examinabitur. Antonius de Yepes in Chronico generali S. Benedicti Hispanice scripto, ad annum Christi 1016, Haesi, inquit, „ad hanc epistolam. Et primo, quidem, qua ratione patriarcha Hierosolymi-

di Vaticano di Roma, scrisse ancora una lettera latina, ma in caratteri armeni, in commendatione di questo Santo, la quale in S. Benedetto si conserva quasi reliquia“. Տես՝ Ippol. Donesmondi, „Historia ecclesiastica di Mantova“, t. I, Mantova, 1612, p. 159. Հմտ. Ալիշան, էջ 7, ծան. 1:

¹ Ալիշան, էջ 7:

² Ալիշան, էջ 8, ծան. 1:

¹ Boschius, p. 321.

tanus inde fidem facit, Simeonem eremitam adisse Gallaeciam? Secundo autem, pudore suffundendus fuisse videtur mihi Sanctus, si litteras commendatitias circumferret, quibus eum patriarcha viventem canonizaret, tamquam optimum et sanctissimum, narrando poenitentiam et austeram, quam tenebat, vitae rationem¹. Tum ea subdit, unde quivis intelligat, dublae prorsus fidei visum illi esse hoc monumentum. Nos id etiam demiramur, cur hujus epistolae autographum (pro autographa enim asservari illam Padolirone credimus) sit scriptum Armenice ab Arsenio, Sanctum Italis et Hispanis, ad quos ibat, commendante; cum sciret illam in hisce partibus ignotam esse: nam si Simeon, qui Armenus erat, intelligi in Occidente non poterat, ideoque etiam commendandus erat, quia non sciebat linguam, ibi utique notam; quid eum juvare illic poterat scriptum Armenicum, multo, quam loquela perceptu difficilior? Tum cur de hac epistola nusquam meminit auctor Vitae? Cur tum saltem producta non fuit, cum Romae tam male habitus Simeon episcopum nactus esset Armenum? Haec eo tantum dicta sunt, ut lucem huc aliquam afferant, quorum interest; quam ipsi jam pridem Benedictini Hispani Gallique, exoptarunt².

Սիմեոն Հայկազնի կենսագրության աղբյուրներում Արսենը պարզապես անվանվում է «Երուսաղեմի պատրիարք»։ Դ. Պապեբրոքը նրան ղեկավարել է Երուսաղեմի հունաց պատրիարքների այն ցուցակում, որ ինքն է կազմել, և որպես ժամանակ նշանակել է՝ «1016-ից առաջ», ելնելով Սիմեոնի մահվան հայտնի թվականից։ Բայց պետք է նկատի ունենալ, որ հունական պատրիարքների գիտական-քննական ցուցակներում այդ անունը տեղ չունի։ Ընդհակառակն՝ հայերեն լեզվով կամ հայկ. տառերով գրող պատրիարքը, որը և հայազգի Սիմեոնի կյանքին մոտիկից տեղյակ է, կարող էր հայ և հայոց պատ-

րիարք լինել։ Այդպես էլ՝ Բառնաբաս վրդ. Գանձակեցին, որը Երուսաղեմի հունաց և հայոց պատրիարքների զավաղանագիրքն է կազմել պատմական աղբյուրների հիման վրա, նշում է, որ Արսենը հայոց պատրիարք է եղել 32 տարի (1006—1038 թթ.)¹ և այս տեղեկության համար որպես աղբյուր ցույց է տալիս Երուսաղեմի Հայոց Մատենադարանի մի ձեռագիր՝ «յորում պարունակին պատմութիւնը և յիշատակարանը Արաբացւոց, ժողովեալ ի ձեռն Երուսաղէմացոյ մերազնեայ ուրումն բարեպաշտի. և յիշատակարանը որ գտանին ի վերջաւորս գրեանց գրեանց, որ ի Թանգարանի Սրբոյ Աթոռոյս, և արձանագրութիւնը և տապանագիրք պատրիարքաց»։

ԱՐՄԷՆ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՒՊՈԼՍԵՅԻ

Հայտնի է Արսէն դպիր անվամբ², ԺԸ դարի հեղինակ, ծննդով Կ. Պոլսեցի, բայց ծագումով Կեսարացի, ինչպես ստորագրում է ինքը՝ «Արսէն դպիր զարմիւս Կեսարեան»։ Աշակերտել է Յակոբ Նալյանին՝ նրա դպրոցում։ Հեղինակել և իր միջոցներով 1749 թ. հրատարակել է «Գիրք սահմանաց» անունով մի հանրագիտարան, որի մեջ ամփոփված են ժամանակի գիտությունները, բաղմապիսի «սահման»-ների (տերմինների) տակ։ Հեղինակն իր ընդարձակ առաջաբանում («Նախաղեկութիւն») ի միջի այլոց ընդգծում է իր աշխատության կարևորությունն ու նշանակությունը հետևյալ կերպով. «Գիտութիւն գրոցն՝ ստացեալ լինի ի ձեռն ճանաչման սահմանականի ճշմարտութեանն. զի ոչինչ ի՛ր ճանաչի՝ Թարց յատկութեանցն և բնութեանց. և ո՛չ այլ ինչ՝ բացատրող զբնութիւնս՝ և զյատկութիւնս իրաց՝ հետեօղս ըն

¹ Բառնաբաս վրդ. Գանձակեցի, «Յաջորդութիւն պատրիարքացն Երուսաղէմի ի Յակովբայ առաքելոյ Տեառնեղբօրէ մինչև ցմերս ժամանակ», Կ. Պոլիս, 1872, էջ 36։

² Տարբեր է Պողոս Տիվրիկեցի Թորոսյանի ուսուցիչ՝ Կ. Պոլսեցի մանկավարժ Արսեն դպիրը (մեռ. 1771 թ.), որը հայտնի գիտնական ու տաղերգու Բաղդասար դպրի որդին էր։ Նրանից որևէ գրավոր երկ հայտնի չէ մեզ։

նոյնում բնութեան, եթէ ոչ սահմանն, որ է բան կարճառոտ՝ յայտնիչ բնութեան, ենթակայ իրողութեան»։ որով՝ «հմտութիւն սահմանացն գիտութեան՝ է՝ գերազանցագոյն 5 քան զամենայն գիտութիւնս, և ներփակեցեալ է և շարակալեալ ունի յինքեան՝ զամենայն իմաստասիրական տեսութիւնս»։ Բառարանում գլխավոր տեղը տրված է տեսական և բարոյագիտական առարկաներին, բայց բավականին լայն ծավալ է տրված նաև «արտաքին» գիտութիւններին. այսպես՝ իմաստասիրական և աստվածաբանական տերմինների հետ կողք կողքի, այնտեղ այբբենական կարգով գտնվում են նաև այլազան նյութեր, որոնք վերաբերում են, օրինակ, քերականութեան, տիեզերագիտութեան, տոմարագիտութեան, շափերի, կշիռների, հանքերի ևն ևն։

* * *

Գիրք սահմանաց յոգնադիմի իրողութեանց, ըստ կարգի այբուբենիցն ի մի վայր հաւաքեցեալ։ Ի հայրապետութեան սրբոյն էջմիածնի տեառն Ղազարու սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց։ Եւ ի պատրիարքութեան սրբոյն Երուսաղէմի՝ տեառն Գրիգորի երիցս երանեալ բարունապետի։ Եւ հրամանաւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք, տեառն Յակոբայ յոգնիմաստ և աստուածաբան վարդապետի։ Երկասիրութեամբ նուաստագունել և շնչին բանասիրէ՝ Առսէն դպրոյ Կոստանդնուպոլսեցոյ։ Իսկ և արդեամբ և գոյիւք ի նոյնոյ լոյս ածեցեալ։ Ի քովին Հայոց (ՌՃՂԸ) Փետրվար ամսոյ 17։ (Ի տպահանի շնչին Յովհաննիսի)։

528 էջ (շարվ. 16×11.6 սմ)։ Սկզբում կա՝ «Նախադեկտրին առ բարեսէր ընթերցողսդ», էջ 2—9, և երկու աղօթք, որ են՝ «Աղետանք երգախառն առ մայրն ողորմութեան» և «Դարձեալ առ ամենասուրբ կոյսն Մարիամ, ոգեալ ըստ կերպի տաղաշափութեան, որոյ սկզբնատառն՝ ասեն զայս. Թագդ ոսկեղէն՝ ծիածան նշանին», էջ 10—11։ «Գիրք սահմանաց»-ի բնագիրը կրում է «Յոգնադիմի աստուածաբանական, բնական, բարոյական և ֆաղափական իրողութեանց գիտութիւնք» խորագիրը (սկ. «Աբսինդոսն՝

է խառ իմն դառնագոյն, և ծանրագոյն հոտով»), էջ 13—519։ Հետևում է բնազննական մի համառոտ բառարան՝ «Բարբ ոմանց կենդանեաց» խորագրով (սկ. «Ազոան և գայլագոան բարուին են երկշոտ»), էջ 520—523։

Վերջում՝ «Յիշատակարան տպեցման գրքոյս», որ է՝

«Շնորհիւ... Արդ՝ թէպէտ զանազան սահմանք գտանին, և կարէին գտանել յայսմիկ, թէ՛ ի յաստուածաբան վարդապետաց, և թէ՛ իմաստնոցն յարտաքնոց, բայց վասն համառոտելոյ գերկարութիւն բանից՝ աստէն զանց արարաք։ Եւ զի՝ իւրաքանչիւր սահմանք որք եղեալ կան աստ, և սահմանեն զիր ինչ, ոչ միապէս և ըստ նոյն կերպի, այլ զանազանաբար, զի ոմանք զէութիւն սահմանեն, ոմանք ըստ ներգործութեանցն, ոմանք ընդհանրապէս, ոմանք ըստ մասնատրութեանցն, ոմանք բաժանմամբ, և ոմանք ըստ յատկութեանցն պէսպէս՝ և պարագայիցն որոշման ցուցանեն, և զանազանապէս ծանուցեալ յայտ ածեն։ Զի ըստ Դաւթի փիլիսոփայի՝ վեց են տեսակք սահմանելոյ զիրան, որ զհամայն էակս յայտ ածող՝ և զգիտողն սահմանեաց. (ա՛յս է զիմաստասիրութիւնն) տալովն գերկուսն ի հուպ ենթակայէ և ի կատարմանէ, և գերկուսն ի հեռի ենթակայէ և ի կատարմանէ. զմինն յարտօնութենէ, այսինքն՝ յառավելութենէ և ի գերազանցութենէ. և զմիւսն ի ստուգաբանութենէն, որ ասէ թէ՛ իմաստասիրութիւնն՝ է սիրելութիւն իմաստութեան։ Որ և իմ հարեալ ի սէր սիրելոյն խանդակաթօրէն, շարայարեցի ի սմին զյոգունս, զորս կա՛մ իմովս ուսայ փորձիւ, և կա՛մ զապագայս հարցաբնմամբ ինձ նախածանեայ, մինչ ընթեռնուի զմատեանս սրբազանից հարց և իմաստասիրաց վաղեմագունից. զի ստոր ասեմ, յիմոցն ղոյզն ինչ գոլ ներ աստէն, և բազմապատկագոյնք յայլոց, որ իբր ի պարտէզս իմաստնոց զգնալով և զբօսնելով, զզանազան բուրմանց նոցին գիտութեան զքիմս իմ առ եղեալ հոտոտեցայ... Այլ ևս յիշման արժան առնել զթրծեալս ի թոնիր ապականութեան՝ զԱրսէն աւանդակորոյսս. և զհայրն

իմ՝ զՅարութեան սրդի Կեսարեան Կարապետն. և զմայրն իմ հանգուցեալ ի Քրիստոս՝ զՄիլիքին. և զեղբարսն իմ զՍտեփան և զՄկրտիչն. և զայլ մերձաւորսն մեր յիշեսցիք ի տէր: Այլ և յետ այսց՝ յիշեսցիք և զտպագրող սորին զնշին Մահտեսի Յօհաննէս, անուամբ և թէ սարկաւագս. և զծնողսն իմ զՄահտեսի Ղազարն, և զմայրն իմ զՀռիփսիմէն, և զօրդեակն իմ զտիրացու Ստեփանն. և զայլ ամենայն արեանառու մերձաւորսն մեր հանդերձ ննջեցելովքս: Իսկ և յիշեսցիք զաշխատաւոր գործարանիս մերոյ զշարաքարդող սորին զտիրացու Անտոնն. և զծնողսն իւր հանգուցեալ զԿեսարացի Գրիգորն, և զմայրն իւր զՄարիամն: Նաև զմիւս աշխատաւոր գործարանիս զքրտնաշան՝ զԽոյնայ Սեանցի զԻգնատիոսն, և զծնողսն իւր հանգուցեալ զԿարապետն, և զմայրն իւր: Եւ զայլ աշխատաւորսն մեր յիշեսցիք ի տէր, և դուք յիշողքդ յիշեալ լիջիք յերկնից արքայութիւնն, որ է օրհնեալ ի յաւիտեանս. Ամէն»:

ԱՐՏԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Տես՝ ԱԳԱՊԵՏՈՍ ՍԱՐԿԱՒԱԳ, «Արտադրութիւն յորդորական զըլխոց»:

ԱԹԱՆԱՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՅԻ, «Արտադրութիւն յաղագս աստուածային մարմնաւորութեան բանին» (կամ «Արտադրութիւն առաքելական...»)¹:

ՍԻՄԷՈՆ ԶՈՒՂԱՅԵՅԻ, «Արտադրութիւն վասն անձին մարդոյ»:

ԱՐՏԱԳԻ ԸԹՈՒ

Արտազի եպիսկոպոսական աթոռի,— Ս. Թադեոս առաքյալի վանքում,— մասին ունենք ԺԴ դարում Զաքարիա Ծործորեցու ձեռքով խմբագրված մի պատմական հիշատակարան, որը հիմնված է Ստեփանոս Տաւրոնացու (ե դար) և Հովհաննէս Մաղարթեցու (է դար) այժմ անհայտ գրվածքների վրա: Հրատարակված է «Յիշատակագրութիւնք եպիսկոպոսաց առաքելական վիճակիս Ար-

տագու» խորագրով, Ա. ր ա ր ա տ, 1868, էջ 102—105. ամբողջութեամբ արտատպված՝ Սամուել Անեցու ծանոթությունների մեջ, տես՝ «Սամուէլի քահանայի Անեցոյ հաւաքմունք ի զրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 279—283: Ըստ այս հիշատակարանի՝ Արտազի եպիսկոպոսական աթոռը հաստատված է Թադեոս առաքյալի աշակերտ Թադեբի կամ Ադդեբի կողմից, և նկատելի է, որ հիշատակարանի հորինման նպատակը եղել է հաստատել նույն աթոռի առաքելականութիւնը: Սույն կարևոր աղբյուրն օգտագործել են նաև մեր ժամանակի մի քանի պատմաբաններ՝ հայոց հայրապետության առաքելական հաջորդության հարցը քննելիս:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիօան Գ. — «Արշալոյս քրիստոնէութեան Հայոց», Վենետիկ, 1901, էջ 20 ծան. 1:

Հացունցի Վարդ. — «Կարևոր խնդիրների հալ եկեղեցւոյ պատմութենէն», Վենետիկ, 1927, էջ 97—109:

Օրմանյան Մաղ. — «Ազգապատում», հտ. Ա, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 20, 24, 25, 28, 30, 31, 32, 33, 34 և 35:

ԱՐՏԱՄԵՏԱՅԻ

Տադերգու, որի ինքնութիւնն անհայտ է: Նրա անունով հայտնի են երկու տաղեր, որոնցից առաջինը (սկ. «Ինձ ումէտ կայր») կարող է իրոք նրա հեղինակութիւնը լինել, թեև տաղի տպագիր և ձեռագիր բազմաթիվ օրինակներից միայն մեկն է, որ վերջում կրում է նրա անվան հիշատակութիւնը պարունակող տողեր. իսկ երկրորդ տաղի (սկ. «Վայրի հաւուկ մի») մասին՝ բացահայտ է, որ Արտամետացին նրա հեղինակը չէ, այլ պարզապէս եղել է նրա երգող-կատարողներից մեկը: Նշում ենք երկուսն էլ:

1. Գանձ վասն կարօտով ննջեցելոց. «Ինձ ումէտ կայր և կումէն վանց քո գալուտ, Ակն ունէր սիրտս ու մընայր քո սուրբ տեսութ...», տես՝ «Գիրք սրբոյն Մաշտոցայ

¹ Հմմտ. աստ, հտ. Ա, էջ 355 տ. 3—էջ 356 տ. 18:

վարդապետի», Կ. Պոլիս, 1704, էջ 341—342;
8 տուն:

Այլ տպ.— Ողբ վասն կարօտով ննջեցե-
լոց. «Ինձ ումէտ կայր և կուման...», տես՝
5 «Գիրք սրբոյն Մաշտոցայ վարդապետի»,
Կ. Պոլիս, 1714, էջ 334—336;

8 տուն:

Այլ տպ.— Ողբ ի բերանոյ դարիպ և կա-
րօտ մեռնողի. «Ինձ ումէտ կայր ու կուման
10 վանց քո գալու, Ակն ունէր սիրտս ու մը-
նայր քո խրնդալու...», տես՝ «Սուրբ գիրքս
որ կոչի Մաշտոց», Կ. Պոլիս, 1726, էջ 340—
341:

8 տուն:

Այլ տպ.— Ողբ ևն. «Ինձ ումէտ կայր...»,
տես՝ «Սուրբ գիրքս որ կոչի Մաշտոց»,
Կ. Պոլիս, 1792, էջ 340—341:

8 տուն:

Այլ տպ.— Ողբ ի բերանոյ դարիպ և կա-
րօտ մեռնի. «Ինձ ումէտ կայր ու կուման...»,
20 տես՝ «Գիրք Մեծ Մաշտոց կոչեցեալ», Կ.
Պոլիս, 1807, էջ 131:

7 տուն:

Այլ տպ.— Ողբ ևն. «Ինձ ումէտ կայր և
25 կուման...», տես՝ «Ծիսարան որ կոչի Մաշ-
տոց», Շուշի, 1840, էջ 402—404:

7 տուն:

Այլ տպ.— Ողբ ի բերանոյ դարիպ և կա-
րօտ մեռնի. «Ինձ ումէտ կայր ու կուման...»,
30 տես՝ «Ծիսարան որ կոչի Մաշտոց», Շուշի,
1858, էջ 402—404:

7 տուն:

Այլ տպ.— Տաղ ողորմ՝ ի բաժանել եղ-
բարց մեռնի. «Ինձ ումէտ կայր և կուման...»,
35 տես՝ Տ. Պալյան, «Հայ աշուղներ», հտ. Ա,
Զմյուռնիա, 1911, էջ 280—281:

9 տուն: Վերջինը՝ «Արտամետացին ասաց
դայս բան վասն ողբալոյ, թէ զոր դարիպ
տեսնուս յօտար՝ դու զինքն ուսոյ, Միթէ
40 անկնի խեղճ ի մըտին յետ դառնալոյ, ի
ոչ երթայ յօտարութիւն յերկիր հեռու»:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 424 (էջ 341ա—341բ), № 616 (էջ 4ա—5ա),

№ 2736 (էջ 433բ—434ա), № 3081 (էջ 121ա
—122ա), № 3112 (էջ 189ա—190ա), № 3352
(էջ 213բ—214բ), № 3594 (էջ 88բ—89բ),
№ 3595 (էջ 119ա—119բ, վերջից թերի),
№ 3884 (էջ 140բ—141ա), № 5284 (էջ
174ա—175ա), № 5672 (էջ 87բ—88բ),
№ 7707 (էջ 236ա—237ա), № 7709 (էջ 162բ,
վերջից թերի), № 8710 (էջ 104ա—104բ,
վերջից թերի), № 8982 (էջ 237ա—238ա):

2. Տաղ վասն դարիպութեան. «Վայրի
հատուկ մի...» կամ «Ի վայրի հատուկ մի...»:

Տարակույսից վեր է, որ այս տաղի հե-
ղինակն Արտամետացին չէ: Տաղը հայտնի
է բազմաթիւ տարբերակներով, որոնցից եր-
կուսը ժամանակին տպագրվել են մի քանի
անգամ, տես՝ Ղ. Ալիշան (?), Բ ա գ մ ա վ է պ,
1862, էջ 205—206.— Գար. Սրվանձտյանց,
«Մանանայ», Կ. Պոլիս, 1876, էջ 262—263.—
Հովհ. Մկրչյան, Երկրագունդ, 1888, էջ
13—14.— Կար. Կոստանյանց, «Մկրտիչ
նաղաշ և իւր տաղերը», Վաղարշապատ,
1898, էջ 47—48.— Ղև. Հովնանյան, «Միջ-
նադարեան ազգային տաղաչափութիւն ռամ-
կախառն», Վիեննա, 1911, էջ 44—45: Մի
երրորդ տարբերակ հրատարակել է Աս. Մնա-
ցականյանը՝ հանելով Երեանի Պետ. Մատ.
№ 5668 ձեռագրից, տես՝ Գ ի տ ա կ ա ն
ն յ ո թ ե ռ ի ժ ո ղ ո վ ա ծ ու (հրատ. Երե-
վանի Պետ. Մատենադարանի), № 1, 1941,
էջ 182: Հետագայում նույն մատ. № 2676,
1748, 519 և 697 ձեռագրերից հանելով չորս
նոր տարբերակներ՝ Աս. Մնացականյանը
նախկինների հետ միասին հրատարակել է
միաժամանակ յոթը տարբերակներ իր հե-
տևյալ աշխատութեան մեջ. «Հայկական միջ-
նադարյան ժողովրդական երգեր», Երեան,
1956, էջ 233—248, §§ 72—78: Այս բոլոր
օրինակներից միայն № 5668 ձեռագիրն է,
որ բնագրի վերջում ունի Արտամետացի եր-
գողի հավելվածը՝ «եկայք եղբարք և լացէք
զերգողըս բանիս, ՎԱրտամետացիս, չա-
զար եղուկ և աւաղ ասացէք զեղկիկիս» ևն:
Այս հավելվածը թե՛ իր տաղաչափությամբ և
թե՛ բովանդակությամբ անհարիր է երգի բը-
նագրին:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հովհաննան Ղեզ.—«Միջնադարեան ազգային տաղաչափութիւնն ուսմականսն», Վիեննա, 1911, էջ 41—45՝ «Անանուն տաղք»:

Մնացականյան Ա.ս.—«Հայկական միջնադարեան ժողովրդական երգեր», Երևան, 1956, էջ 545—553:

ԱՐՏԱՇԷՍ ԵՒ ՍԱԹԵՆԻԿ

Տե՛ս՝ ՎԻՊԱՍԱՆԱԿԱՆ ՆԻԻԹԵՐ:

ԱՐՏԱՇԷՍ ԱՐԾԿԷԱՅԻ

Կոչվում էր նաև Աբրահամ: Վանահայր՝ Արծկեի երաշխավոր վանքի: Ժամանակակից՝ Վահան Գողթնացու և հեղինակ՝ նրա վկայաբանություն, որում նկարագրված են Հայաստանում արաբների կատարած ավերածությունները՝ 703/704 թվականներից մինչև 737 թվականը, երբ տեղի ունեցավ Վահան Գողթնացու նահատակությունը Ասորիքի Ռուծափ (այժմ Ռուզաֆա) քաղաքում, Դամասկոսի մոտ: Արտավազդը 744 թվականին զնալով մինչև Ռուծափ՝ Վահանի նահատակության մասին տեղում հավաքեց ստույգ տեղեկություններ, որոնք հիմք կազմեցին վկայաբանության համար, և Արծկե վերադարձավ 745 թ. հունվարի սկզբին: Արտավազդի գրած վկայաբանությունը ճառընտիրներից մեզ հայտնի է ընդարձակ երկու խմբագրություններով, որոնցից առաջինը, ըստ բոլոր երևույթների, նախնականն է: Այս վկայաբանությունը հետագայում մտել է նաև Հայամարմուրդների մեջ՝ կրճատումներով ու երեք տարբեր խմբագրություններով: Տես նաև՝ ՎԱՀԱՆ ԳՈՂԹՆԱՅԻ:

* * *

1 (Ընդարձակ Ա խմբագր.).

Ողբ վասն չարեացն որ անցին ի վերայ աշխարհիս Հայոց ի ՃԾԲ թուականութեանն հրկիզութեամբ և գերութեամբ ի հաւաւային ազգէն Խմայելի. ընդ որում և վկայաբանու-

րին սրբոյն Վահանայ որ էր որդի սրբոյն Խոսրովու Գողթեան տեառն. և յետ ԼԳ ամի գերութեանն Հայոց կատարեցաւ սուրբն Վահան ի թուականին ՃՁԵ. «Ահա մերկացաւ սուրն վաղակաւոր ի պատենիցն, զոր տեսա-
նող ակամբն յառաջագոյն սպառնացեալ ողբայր մարգարէն: Սուր ծարաւի արեամբ՝ զարբալ ի մեզ ազգն Խմայելի, ընդ չորեսեան կողման երկրի գոչեալ առեծարաւ...: Ի ժամանակս բռնակալութեան Տանկաց, զոր յետ մահուանն առաջնոյ Մանմետի, յուրսուն և հինգ ամի իւրեանց, գրեմ ի մի ժամանակս ի վերակացութեան Աբղմեյֆեայ որդոյ Մրուանայ, հուր ի մեզ վառեցին, սատանայի ի նոսա փշելով զբարկութիւնն...», Ս յ փ ե ր ֆ Հ ա յ կ ա կ ա ն ֆ, հ տ. Ժ Գ, Վենետիկ, 1854, էջ 10—59: Ծանոթագրությունները՝ էջ 97—100:

Վերջում՝ հիշատակարանը.

«Գործեցաւ այս յաւուրս Շամայ յամիրումն, յայնկոյս Եփրատայ գետոյն, ի Ռուծափ քաղաքի:

Իսկ յետ եւթն ամի՝ կրօնահայրն Աբրահամ, որ և Արտաւազդ, առնոյր ընդ իւր ոմանս յեղբարցն, և իջեալ յԱսորեստանս, հասանէր ի քաղաքն Կաղինիկոս. անդ ի քաղաքին էջ և օթեվանս արարեալ ի կրօնաւորանոցին՝ որ կոչէր Դերման Զակբէ, որ բազում սիրով ընկալաւ զմեզ, և խրատ տայր որպէս զի մեծ զգուշութեամբ երթիցուք ի տեղին, զի մի՛ բուռն անկեալ ի թշնամեացն պատիժս կրեսցուք և մահս: Ապա զեղբարսն և զգրաստսն անդ թողեալ, առեալ ընդ իւր զմի ոմն, և զտիւն և զգիշերն անցեալ մեծաւ աշխատութեամբ, ապա ընդ արշալուշսն առաւօտուն հասանէր ի տեղի կատարմանն: Եւ մտեալ ի վկայարանս սրբոյ նահատակին, երկրպագութիւն և գոհութիւն մատուցանէր Բ.ս.ի: Եւ Թէոփիլէն այն որ և Աբու Ստեփանէ, բազում սիրով և գթով ընդ առաջ ելեալ մեզ և հանգոյց զմեզ. ի ձեռն նորա արար մեզ Աստուած մտանել ի սուրբսն: Եւ երկրորդ պագեալ տեառն ի վկայարանս սրբոյն Սարգսի, և տեսեալ զեպիսկոպոսն այր ճըշմարիտ և երկիրաւ յԱստուծոյ. և բազում սիրով և հիացմամբ ընկալաւ զմեզ: Եւ ապա կոչեցեալ զամենայն գիտուն մարդիկն՝ որք

երեւելիք էին ի դրան արքունի, որք քաջ տեղեակք էին վկայութեան սրբոյն. յորոց ուսեալ հաւատապէս հոռոմ գրով ետուն մեզ զվկայութիւն քաջ նահատակին:

5 Եւ սիրով հրաժարեալք յեպիսկոպոսէն և յայլոցն, և աղօթեալք ի վկայարանի սրբոյն Վահանայ, զոհացաք զողորմութենէն Քս.ի. և անտի դարձեալ անցաք ընդ գետն Եփրատ, և առեալ զեղբարսն եկաք ի քաղաքն Ուռհայ. 10 և աղաչեալ զեպիսկոպոսն՝ Թարգմանեցաք զգիրսն ի հայ լեզու: Եւ անտի գնացեալք եկաք ի Հայս մերձ ի տօն Յայտնութեանն: Եւ գտեալ զեղբարս մեր ողջ, և խաղաղութեամբ զոհացաք զԱստուծոյ, որ զանարժա- 15 նութիւնս մեր արժանիս արար հանդիպիլ այսմ շնորհի: Եւ ապա սկսայ պատմագրել, սկիզբն առնելով ուստի արժան իսկ էր. ի նոյն յարեալ զվկայութիւն սրբոյն Վահանայ վկային, ի յորդորումն ամենայն հաւատացե- 20 լոց, ի փառս և ի գովեստ Աստուծոյ, որում պատիւ և զօրութիւն յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն:

Արդ յետ ըմպելոյ զբաժակ պատուհասի աշխարհիս Հայոց ի հարիւր յիսուն և երկուք 25 թուականին Հայոց՝ այս գործեցաւ, և զերեսուն և չորք ամս կացին ի գերութեանն, մինչև ի հարեւր և ութսուն և վեց ամ թուականին. յորում հանդիպեալ վկայութիւն սրբոյն Վահանայ, խոստովանելով զտէր Յս. Քս. զոր- 30 դին Աստուծոյ:

Արդ ի ձեռն այսց վկայութեանց, ձեզ հարց և եղբարց, ես տառապեալ անձնս և հանապազահիւանդ, և խորհրդապահ սրբոյ վկային, և վերստին պատճառք յորդորմամբ 35 զրոցս վկայութեան, աղօթս առնել ի վերայ իմ յաղաչեմ, որ զիմ անարժանութիւնս արժանի արար գրել և տալ զայս պատմութիւնս վերջնոց. զի թերեւ ձեր աղօթիւք գտայց զերծեալ ի վատթարաց դասու. և որոց ասեն 40 եթէ Եկայք օրհնեալք հօր իմոյ, նոցա արժանի եղելոցն հանդիպել արասցէ Քս., և զմեզ զամենայն հաւատացեալքս անուան իւրոյ: Որում փառք» ևն (էջ 55—59):

Այս բնագրից քաղվածաբար տրված 45 հատվածներ տես՝ Ղ. Ալիշան, «Հայապատում», Վենետիկ, 1901, մասն Բ, էջ 250—253: Ավելի ընդարձակ հատվածներ տես՝

«Ընտիր էջեր հայ գրականության, հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը», Երևան, 1946, էջ 199—206:

Բնագրի ֆրնս. թարգմանությունը («Élé- 5 gie sur les malheurs de l'Arménie, et le martyre de saint Vahan de Kogthen; épisode de l'occupation arabe en Arménie, traduit pour la première fois de l'arménien littéral, sur l'édition des RR. PP. Méchitaristes, par M. J. A. Gatteyras»), տես՝ 10 *Journal Asiatique*, VII^e série, t. XVI, № 2, août—septembre 1880, p. 177—214. Թարգմանչի նախաբանով:

2 (Ընդարձակ Բ խմբագր.).

Պատմութիւն անցից ի հաւաւային ազգէ 15 ի վերայ Հայոց և վկայաբանութիւն սրբոյն Վահանայ ողջոյ Խոսրովի Գողթան տեառն. «Ահա մերկացաւ վաղակաւորն ի պատենից, զոր տեսանողն յառաջագոյն գուշակեալ ող- 20 բայր զբարկութիւն տեառն ի վերայ Իսրայելին այն: Զարթեաւ ազգն Իսմայելի յանխնայ վանել զազգն Հայոց՝ ի սով, ի սուր և ի գերութիւն...: Եւ եղև ի ժամանակս Տանկաց բռնակալութեան, յուրսուն և երբն ամի ու- 25 նելութեան իւրեանց, Աբդլմելեֆ որդի Մուանայ՝ դաւանանութեամբ առաքէ և եղմնական խաղաղութեամբ, զի դիւրաւ ըմբռնեսցէ...», տես՝ Ս ո փ ե ր ֆ Հ ա յ կ ա կ ա ն ֆ, հտ. ԺԳ, էջ 61—91: Մանոթագրութիւնները՝ էջ 100:

Վերջում՝ «Եւ վկայեաց սուրբն Վահան 30 յիւժմափ քաղաքի ի ՃԶԶ թուականութեանն Հայոց, բարի խոստովանութեամբ, ի փառս ամենասուրբ Երրորդութեանն» (էջ 91):

3 (Համառոտ Ա խմբագր., Տեր-Իսրայել- 35 ի)։

Վկայութիւն սրբոյն Վահանայ Գողթնաց- 40 տյ. «Սուրբ վկայն Քրիստոսի Վահան՝ որդի էր Խոսրովու իշխանի Գողթն գաւառի. և յորժամ այլազգիք հրամանաւ Աբդլմելիֆի այ- 40 րեցին զիշխանսն Հայոց ի նախնաւան յեկեղեցին...», տես՝ «Յայսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 138—139:

Այլ տպ.—Վկայութիւն... Վահանայ Գողթնացոյն. «Վկայն Քրիստոսի Վահան՝ որդի էր Խոսրովու...» (Տրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, t. XXI, 1927/1930, p. 214—216:

Բնագրի ֆրնս. թարգմանությունը՝ «Mar-Martyre... de Vahan de Golthn» տեսնել անդ, նույն էջերում, Տրատարակչի կողմից:

4. (Համառոտ Բ խմբագր., Գրիգոր Մենկեցի).

Վկայաբանութիւն սրբոյն Վահանայ Գողթնացոյն. «Սուրբն Վահան էր ի Գողթան գաւառէն, որդի Խոսրովու Գողթնայ իշխանին: Ի ՃԾԹ քվականիս Հայոց, ի բռնակալութեան Տանկաց սուլթանին Արտուկմելեֆեայ, որ առաքեաց ի Հայս զայր ոմն Ժանտաբարոյ, խիստ և անողորմ Կամս (Իմս՝ Կասմ) անուն...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն» ևն («Յայսմատուրք»), Կ. Պոլիս, 1706, էջ 621—624:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Սուրբն Վահան էր...», տես՝ «Յայսմատուրք» ևն («Յայսմատուրք»), Կ. Պոլիս, 1706 (—1708), էջ 683—686.

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Սուրբն Վահան էր...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 474—476:

□ Այս խմբագրությունն ուղղակի § 1 և 2 խմբագրությունների հիման վրա է կազմված՝ նաև այլ աղբյուրների օգտագործմամբ, և է ավելի ընդարձակ, քան § 3-ը:

5 (Համառոտ Գ խմբագր. անանուն).

Վահանայ Գողթնացոյն. «Սուրբն Վահան էր ի Գողթան (sic) քաղաքէ, ի վերին Վանանդայ, մերձ ի Նախջեան քաղաք. անուն հօրն Խոսրով (sic) տն. Գողթան գաւառի. և յորժամ զնախարարսն Հայոց այրեցին հրով ի Նախջեան և զմանկունսն գերեցին, տաւան և զՎահան ի Դամասկոս...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 257ա—257բ:

Այս խմբագրությունը կազմված է § 3 խմբագրության կրճատմամբ:

⊗ Ընդարձակ խմբագրությունների պատկանող կամ նրանց հետ առնչվող օրի-

նակներ են Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 993՝ «Ողբ վասն շարեացն որ անցին ընդ աշխարհս Հայոց հեկիզութեամբ ի հարաւային ազգէն, ընդ որում և վկայութիւն Վահանայ որ էր որդի Խոսրովու Գողթան տեառն, որ կատարեցաւ ի հարիւր և յիսուն բռնականին Հայոց» (էջ 111բ—118ա), № 996՝ «Պատմութիւն վասն անցից ի հարաւային ազգէն ի վերայ Հայոց, և վկայութիւն Վահանայ որդու Խոսրովու Գողթան տեառն» (էջ 167բ—179ա), № 1522՝ խոր. նույն (էջ 182բ—191ա), № 1521՝ «Պատմութիւն և վկայաբանութիւն սրբոյն Վահանայ Գողթնեցոյն» (էջ 34ա—39բ), № 4774՝ «Պատմ. և վկայաբ. սրբոյն Վահանայ Գողթան իշխանին» (էջ 124բ—129բ) և № 4822՝ «Վկայաբանութիւն սրբոյն Վահանայ որդու Խոսրովու տեառն Գողթնեաց» (էջ 132բ—138բ): Նմանապես՝ Վենետիկի Մխթ. Մատ. ձեռ. № 200 (էջ 439ա), № 213 (էջ 140ա) և № 231 (էջ 25ա). Վիեննայի Մխթ. Մատ. ձեռ. № 2 (էջ 276ա) և № 224 (էջ 149ա). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1Ա (էջ 102) և № 97 (էջ 410բ). Հալեպի Քառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 146 (էջ 182ա). Անկյութիայի Կարմիր վանքի ձեռ. № 1 (էջ 137):

Որոշ օրինակներ ունեն սկ. «Ահա մերկացաւ սուրն վաղակաւոր ի կոտորել զգառինս բանաւոր, ի ժամանակս բռնակալութեանն Տանկաց. զոր յետ [մահուան] առաջին մոլեկանին Մահմետի...» կամ ուղղակի «Ի ժամանակս բռնակալութեան Տանկաց. զոր յետ մահուան առաջնոյ մոլեկանին Մահմետի»:

Համառոտ խմբագրությունների օրինակներ են՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 273ա—273բ) ևն. Վիեննայի Մխթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 436բ), № 10 (էջ 390ա), № 213 (էջ 258բ), № 219 (էջ 307բ), № 228 (էջ 218ա), № 437 (էջ 545բ), № 695 (էջ 245բ), № 696 (էջ 141ա), № 701 (էջ 449բ), № 1035 (էջ 380ա), № 1036 (էջ 446ա) և № 1037 (էջ 417ա). Վիեննայի KKH Cod. Arm. 17 (fol. 352^r). Մարբուրգի WdtB Ms. Or. Fol. 4254 (fol. 438^v). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. 4787 (fol. 487^v),

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ավգերյան Մկ. — «Լիակատար վարք և վկայաբանություն սրբոց», հտ. Ա, Վենետիկ, 1810, էջ 188—217:

Վերաշարադրում է Վահան Գողթնացու վկայաբանությունն ըստ նախնական խմբագրության, օգտագործելով նաև Գրիգոր Մերենցի խմբագրության տվյալները: Փորձում է հաշտեցնել երկու խմբագրություններում գոյություն ունեցող տարբերությունները:

Բիպարյան Ա. — «Պատմություն հայ պրականության», մասն Ա, հտ. Ա, Վենետիկ, 1944, էջ 202—203:

ԱՐՏԱՒԱԶԴ ԵՐԿՐՈՐԴ

15 (Artawazd [Artabazd] II, rex Armeniae)

Թագավոր Հայոց (55—34 թթ. նախքան մ. թ.), որդի և հաջորդ Տիգրան Բ Մեծի: Հանդիսանում է Հայաստանում հելլենական մշակույթի ականավոր ներկայացուցիչ և հրեանագույն դեմքը, որին պատահում ենք հայ մատենագրության պատմության մեջ՝ որպես հեղինակ, ինչպես Պլուտարքոսն է վկայում, հունարեն լեզվով գրված թատերական, հետորական և պատմական երկերի: Նույն Պլուտարքոսի վկայություններից հայտնի է, որ դեռևս Տիգրան Բ-ն ինքը 69 թ. Տիգրանակերտում կառուցել էր մի թատրոն, որի բացման համար այնտեղ էին տարվել բազմաթիվ հելլեն դերասաններ¹: Նույնինքն Արտավազդը մի ուրիշ թատրոն էր հիմնել Արտաշատում, ուր 53 թ. հայոց արքայաբորոջ և պարթևների արքայորդի Բակորոսի հարսանիքի առթիվ բեմադրվել էր Եվրիպիդեսի «Բակքոսուհիներ» ողբերգությունը²: Դրանից հետո՝ Պլուտարքոսն ավելացնում է, որ ոչ միայն հելլենական լեզուն էր հնչում մայրաքաղաքի թատերական ներկայացումների և արքայական հանդիսությունների ժամանակ, այլ նաև հայոց թագավորը գրչով էր իր տուրքը տալիս

հելլենական մշակույթին. «Իսկ Արտավազդ ինքնին և Ողբերգությունս ևս քերթեալ ունի, և ճառս և արձանագրեալ Պատմությունս, յորոց կէսք կան և մինչև ցայսօր»³: Դժբախտաբար մեզ ոչինչ չի հասել Արտավազդի երկերի այդ մնացորդներին:

Արտավազդ Բ-ի մասին եղած վերոհիշյալ ստույգ տեղեկություններից ելնելով գերմանացի գիտնական Ա. Է. Լ. Heeren-ը հայտնեց այն կարծիքը, թե Պլուտարքոսը, կրասոսոսի կենսագրությունը գրելիս, օգտված լինի Արտավազդ Բ-ի պատմական երկերից²: Իսկ ռուս գիտնականներ Յա. Ի. Սմիռնովի և Ա. Ի. Բոլտունովայի կարծիքով 1911 թ. Արմավիրում գտնված հուն. արձանագրությունը, որը չափածո է և պատկանում է Ա դարին (նախքան մ. թ.), մի հատված է անձանոթ մի ողբերգությունից, որի հեղինակը, ամենայն հավանականությամբ, Արտավազդ Բ-ն է³:

Մխիթարյան միաբան Կար. Տեր-Սահակյանը, ոգեշնչվելով Արտավազդի ողբերգությունների թողած պատմական արձագանքներից, ստորագրել է գեղարվեստական մի շարք էջեր՝ «Արտավազդ Գ.ի երգերը» խորագրով⁴:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիօան Ղեվ. — «Հայապատում», Վենետիկ, 1901, մասն Ա, էջ 15:

Անառյան Հր. — «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 311, § 4:

Արմեն Հրանգ Գ. — «Առաջին հայ մատենագիրը», Հ ա ս կ (հայագիտ. տարեգիրք), Ա տարի, 1948, էջ 37—50:

¹ Անդ, էջ 138:

² Heeren-ի մասին տես Կ. Վ. Տրեբրի մոտ (գրականության բաժնում):

³ Սմիռնովի և Բոլտունովայի մասին, բացի վերջինիս ունեցած հոգվածից, տես նաև Գ. Գոյանի և Կ. Վ. Տրեբրի աշխատությունները (գրակ. բաժնում):

⁴ Կ. Տեր-Սահակյան, «Արտավազդ Գ.-ի երգերը», Բազմավիպ, 1913, էջ 167—173, 224—228, 253—258, 305—310, 355—360 և 439—453:

¹ «Պլուտարքեայ Բերովնացույ Զուգակշիռ» (Թարգմ. Ե. Թումանյանի), հտ. Գ, Վենետիկ, 1833, էջ 575:

² Անդ, հտ. Գ, Վենետիկ, 1834, էջ 138:

Զարբհանալյան Գար. — «Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն», Գ տպ., Վենետիկ, 1897, էջ 171—172: Նույնը՝ Գ տպ., Վենետիկ, 1932, էջ 171—172:

Լեվոնյան Գար. — «Թատրոնը հին Հայաստանում», Երևան, 1941, էջ 16—20:

Հաղուհի Վարդ. — «Հայաստանի պատմութեան առջև», Վենետիկ, 1936, էջ 255:

Болтунова И. А. — «Греческие надписи Армавира», Служблագիր (ՍՍՀՄ Գիտ. Ակադ. Հայկ. ֆիլիալ), 1942, № 1—2 (15—16), էջ 35—36:

Հայ. ամփոփումը՝ «Արմավիրի հունարեն տրձանագրութունները» (էջ 56—59):

Անդլ. ամփոփումը՝ «Greek inscriptions of Armavir» (էջ 59—61):

Տես նաև հեղինակի մի նամակը (6 օգոստոս 1948 թ.) հրատարակված հետևյալ աշխատության մեջ (էջ 466—468):

Гоян Г. — «2.000 лет армянского театра», т. I: «Театр древней Армении по памятникам материальной культуры и древним текстам», Москва 1952.

Հաճախակի է խոսում Արտավազդի մասին, իսկ հատկապես Արտաշատի թատրոնի և Արտավազդի թատերական ու թատերադրական գործունեության մասին 101—175 և 466—468 էջերում:

Այս հրատարակության առթիվ տես՝

„Two Thousand years of the Armenian Theater; a Digest in English of Professor Georg Goyan's Recent Monumental Work in Russian, with additional essays in English and Armenian by other contributors“, New York, The Armenian National Council of America, [1955?].

Тревер К. В. — «Очерки по истории культуры древней Армении (II в. до н. э. — IV в. н. э.)», Москва—Ленинград, 1953, стр. 12—13, 117, 124, 126—132, 147.

ԱՐՏԱՒԱԶԴ ՄԱԶԱԶՈՒՆԻ

Թ/Ժ դդ. մատենագիր, որն Անձեացյաց Ատոմ իշխանի հրամանով գրել է Տաճատ վարդապետի 10 հարցումների պատասխանը:

* * *

Լուծումն Արտաազղայ Մազազունեաց տեառն, զոր բացայայտեաց սուրբ պատուիրանօք ի հրամանէ տեառն Ատոմայ Անձեացեաց իշխանի. «Հրաման քո[յ]ոյ աստուածսիրութեանդ, ո՛վ բարեփառ տէր, եկն եհաս վասն զհարցմունսն զոր Տաճատայ մակագրեալ էին յիրեանց նամակսն, և են այսոքիկ: Ա. Ուր յաւիտեանքն. Մանիքեցիքն ուր աստուածք ասեն, իւրաքանչիւր առանձինն երկինք և յաւիտեանս...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2679, էջ 311բ—312բ:

Վերջանում է հետևյալ բառերով. «Այս են նորա հարցմունքն և մեր պատասխանիքն լուծման»: Իսկ Տաճատի հարցումները գտնվում են նույն ձեռագրում՝ այս բնագրից անմիջապես առաջ և են:

— Հարցմունք Տաճատայ կրօնաւոր փահանայի և վարդապետի. Ա. Զի՞նչ ուր յաւիտեանքն: Բ. Զի՞նչ բողոքեալ երեսներեակ: Գ. Զի՞նչ փառեակն Պիրազորեայ: Դ. Զի՞նչ աստուածացեալ ցանկութիւնն: Ե. Զի՞նչ Փոխիգացոյն յայտնի և գաղտնի այդանդակութիւնն: Զ. Զի՞նչ հարումն Երեմիային: Է. Զի՞նչ պղծումն Բեղիկեզովայ: Ը. Զի՞նչ շարժումն ձեռագործացն: Թ. Զի՞նչ ժառանգութիւն Մարքայի և Մարիամայ և առաքսումն Ղազարու: Ժ. Զի՞նչ ձեռագիր յանցանացն» (անդ, էջ 311բ):

Արտ. Մազազանու թղթից հայտնի են երկու օրինակներ ևս, որոնք մեր վերոնշյալ № 2679 ձեռագրից են ընդօրինակվել. դրանք են՝ նույն մատ. ձեռ. № 6228 (էջ 159ա—159բ) և № 4381 (էջ 229բ—230բ). նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 218 (էջ 295բ—296ա):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Զարբհանալյան Գար. — «Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն», Գ տպ., Վենետիկ, 1895, էջ 568—569: — Նույնի Գ տպ., Վենետիկ, 1932, էջ 568:

Թորոսյան Հովհ. — «Ատոմեանց նահատակութեան ժամանակն և ալլ հանդամանք», Բազմալեպ, 1899, էջ 67:

Քոլանջյան Սուր. — «Նորահայտ պատմիկներ Կյուրեղ Երեսողեմացու Թղարի մի գրչագրից», Բանբեր Մատենադարանի, № 5, 1960, էջ 210:

ԱՐՏԱԲԱԶԴ ՌԱՐԴԱՍ ՀԵՄԵՐՈՂ

(Nicolaus Artabasdos Rhabdas)

Ընդհանրապես անվանվում է նիկողայոս Արտավազղ Զմյուռնացի, մականվանյալ Ռաբդաս: Բյուզանդահայ գիտնական՝ թվաբան և երկրաչափ: Ապրել է ԺԴ դ. առաջին կեսում: Ունի հուն. լեզվով շարադրված երկեր, որոնց թվում ուշագրավ են հատկապես թվաբանական երկու նամակները (տես ստորև՝ §§ 1 և 2): Դրանցից առաջինը, որը գրված է արքունի պաշտոնյա՝ «աղերսագրերի գիվանի պետ» (ὁ ἐπὶ τῶν δεήσεων) Գեորգ Խաչիկի (Γεώργιος Χαχίκις) խնդրանքով, վերաբերում է թվաբանական չորս գործողությունների բացատրությանը, իսկ երկրորդը, որն ուղղված է նույնպես արքունի պաշտոնատար Թեոդոր Զավուշին (Θεόδωρος Τζαβούχης), նվիրված է կոտորակների բաժանման ու բազմապատկման և քառակուսի արմատ հանելու կանոններին: Երկու նամակներն էլ գրված են Կ. Պոլսում. նրանցից երկրորդն ունի տարեթիվ՝ բյուզանդական 6849 թ., որ է՝ փրկչական 1341 թ.: Հեղինակության իրավունքով Արտավազղին է պատկանում նաև Մաքս. Պլանուդեսի «Ψηφοφορία κατ' Ἰνδούς» («Հաշուարկումն ըստ Հնդկաց») երկի վերախմբագրված մի օրինակը, որը նրա (Արտավազղի) կողմից կատարված բազմաթիվ փոփոխություններ ու հավելումներ է կրում (տես՝ § 3): Արտավազղը գրել է նաև քերականական մի փոքրիկ երկ իր որդու՝ Պողոս Արտավազղի համար (տես՝ § 4): Արտ. Ռաբդասի գործերն ուսումնասիրելու ուղղությամբ մեծ աշխատանք է կատարել Պ. Տանրին, որը 1886 թ. առաջին անգամ հրատարակել է նրա երկու նամակները՝ հիմք ունենալով Փարիզի Bibl. Nat. Fonds Grec

№ 2428 (fol. 194—202, 225—245) և Suppl. Grec № 652 (fol. 154—160, 165—166) ձեռագրերը, ինչպես նաև օգտագործելով նույն մատ. Fonds Grec № 2535 (fol. 47), Fonds Grec № 2107 (fol. 115—122), Suppl. Grec № 682 (fol. 34) և Հռոմի Bibl. Vat. Cod. Vat. Graecus № 1411 ձեռագրերը: Տանրիի հրատարակությունն օժտված է կարևոր ցանկերով (անձանոթ բաների, պատմական ու չափագիտական տերմինների, թվաբանական տերմինների): Կ. Հ. Գերհարդտը 1865 թ. հրատարակել է Պլանուդեսի «Հաշուարկումն ըստ Հնդկաց»-ի արտավազղյան խմբագրությունը՝ Փարիզի վերսնշյալ հուն. № 2428 (fol. 186—193) և № 652 (fol. 149—154) ձեռագրերի հիման վրա: Արտ.ի հուն. քերականությունը մնում է անտիպ: Արտ. Ռաբդասի հայ լինելու մասին առաջին կարծիքը հայտնել էր Պ. Տանրին, թեև որոշ վարանումով¹. այդ կարծիքն այսօր անառակելիորեն հաստատվել է Կ. Տեր-Սահակյանի և Ն. Աղոնցի ուսումնասիրություններով և ճանաչում է գտել գրականության մեջ (Գ. Բ. Պետրոսյան, Ա. Պ. Յուշկևիչ ևն): Աղոնցը կարծում է, որ Արտ. համարողի կրած մականունը՝ «Ραβδᾶς» (Ռաբդաս) ուրիշ բան չէ, եթե ոչ կրճատումը հուն. ραβδοφόρος բառի, որը նշանակում է մանկլավիկ (բառացի՝ գավազանակիր) և դրա հիման վրա համարում է, որ նա արքունի պաշտոնատարներից է, ինչպես են նրա վերոհիշյալ երկու թղթակիցները՝ Գեորգ Խաչիկն ու Թեոդոր Զավուշը, որոնք նույնպես հայտնի էին: Բյուզանդացի թվաբան Մանուել Մոսքոպուլոսը Արտ. Ռաբդասի խնդրանքով է գրել իր հայտնի երկը մոգական քառակուսիների մասին²:

¹ Արտավազղի նամակներին կցված անձանոթ բառերի ցանկում՝ «Ὁ Ἀρτάβασδος» անվան համար Պ. Տանրին առիթ է այս ծանոթությունը. «Nom de famille de l'auteur, d'origine arménienne (?)», տես՝ «Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale...», t. XXXII, 1^{re} partie, Paris, 1886, p. 244.

² Այս երկի լավագույն հրատարակությունը տվել է Պ. Տանրին՝ բնագրին աղբյուրներ տալով նաև ֆրես. թարգմանությունը, որ է «Τοῦ λογιωτάτου καὶ μακαριωτάτου κυροῦ Μανουὴλ τοῦ Μοσχopoύλου παρὰ

* * *

1. Παράδοσις σύντομος καὶ σαφειστάτη τῆς πληροφορικῆς ἐπιστήμης, σχεδιασθεῖσα ἐν Βυζαντίδι τῇ Κωνσταντίνου, παρὰ Νικολάου Σμυρναίου Ἀρταβάσδου ἀριθμητικοῦ καὶ γεωμέτρου τοῦ

5 'Ραβδά, αἰτῇσιν τοῦ πανσεβάστου ἐπὶ τῶν δεήσεων κυροῦ Γεωργίου τοῦ Χατζύκη, ῥάστη τοῖς ἐθέλουσι τούτην μετελθεῖν, ἥτει καὶ ἔχει οὕτως: „Τὴν δῆλωσιν τῶν ἐν τοῖς ἀριθμοῖς ζητημάτων, πανσεβέστατε ἐπὶ τῶν δεήσεων...” (Exposition

10 abrégée et très claire de la science du calcul, improvisée à Byzance de Constantin, par Nicolas Artavasde de Smyrne, arithmétique et géomètre, le Rhabdas, sur la demande du très honoré maître des requêtes, M^e George le Khatzyce, très facile pour ceux qui veulent l'étudier, et

15 que voici). *Տե՛ս* „Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale et autres bibliothèques, publiés par l'Institut National de France“, t. XXXII, 1^{re} partie, Paris, Impr. Nationale, 1886, p. 142—173.

Հուն. բնագրի և նրա ֆրնս. թարգմանության լրիվ հրատարակություն է:

25 *Այլ տպ. տես*՝ P. Tannery, „Notice sur les deux lettres arithmétiques de Nicolas Rhabdas (Texte grec et traduction)“, Paris, 1886, p. 26—57.

Այլ տպ. տես՝ P. Tannery, „Mémoires scientifiques“, t. IV, Toulouse—Paris, 1920, p. 86—117.

Բնագրի հայ. թարգմանությունը՝ «Համառոտական գիտության հակիրճ և շատ պարզ

δοσις εἰς τὴν εὐρεσιν τῶν τετραγώνων ἀριθμῶν, ἣν ἐποίησατο βιασθεὶς παρὰ Νικολάου Σμυρναίου Ἀρταβάσδου ἀριθμητικοῦ καὶ γεωμέτρου τοῦ 'Ραβδά, (Du très-savant et très-bienheureux maître Manuel Moschopoulos, instruction pour l'invention des nombres carrés, qu'il fit forcée par Nicolaos de Smyrne Artabasdos, arithmétique et géomètre, le Rhabdas)“, *տես*՝ *Annuaire de l'Association pour l'Encouragement des Etudes Grecques en France*, t. XX, 1886, p. 88—119. *Նույնի այլ տպ. տես*՝ P. Tannery, „Mémoires scientifiques“, t. IV, Toulouse—Paris, 1920, p. 32—60.

շարադրանք, հորինված Կոստանդիանոսի Բյուզանդիայում թվաբան ու երկրաչափ Նիկողայոս Արտավազդ Զմյուռնացու-Ռաբդայի կողմից, խնդրագրերի պալատի գերագո

պետ Գեորգ Խաչիկի խնդրանք, շափազանց

5 դյուրին՝ այն սովորելի ցանկացողների համար. ահա, թե ի՛նչ է պարունակում նա», *տես*՝ Գ. Բ. Պետրոսյան, «Մաթեմատիկան Հայաստանում հին և միջին դարերում», Երևան, 1959, էջ 275—289.

Այս երկի Գ. զուգորդ, որը կրում է՝ „'Εκφρασις τοῦ δακτυλικῶν μέτρου“ («Յաղագս եղանակի հաշուելոյ ի վերայ մատանց») խորագիրը, ունեցել է առանձին հրատարակություններ, որոնցից առաջինն է հետևյալը.

Nicolai Smyrnaei Artabasdae, graeci mathematici, 'Εκφρασις numerorum notationis per gestum digitorum. Graeca nunc primum prodeunt e Bibliotheca Reg. Vaticana, et illustriss. Lelii Ruini, legati

20 apostolici ad. Reg. Poloniae. Item Venerab. Bedae de indigitatione et manuali loquela lib. Fred. Morellus, interpres Reg. recensuit, attica latine vertit et elogio manus notulisque illustravit. Lutetiae, apud Fred. Morellum, architypographum Reg., MDCXIV. Non sine reg. privilegio.

2. Τῷ ὑπερλίαν ἐκθύμῳ φίλῳ Κλαζομενεὶ Τζαβούχῃ Θεοδώρῳ, ὁ Νικόλαος Ἀρτάβασδος Σμυρνόθεν ἐκ Βυζαντίδος ὁ 'Ραβδάς

30 γράφει τόδε: „Τὴν δῆλωσιν τῶν ἐν τοῖς ἀριθμοῖς ζητημάτων, λαμπρότατέ μοι 'Τζαβούχῃ...” (À mon très cher ami de coeur, Théodore Tsavoukhe de Clazomène, Nicolas Artavasde de Smyrne, le Rhabdas, écrit ceci de Byzance). *Տե՛ս* „Notices et extraits...“, t. XXXII, 1^{re} partie, p. 174—243.

Հուն. բնագրի և նրա ֆրնս. թարգմանության լրիվ հրատարակություն է:

Այլ տպ. տես՝ P. Tannery, „Notice sur les deux lettres arithmétiques de Nicolas Rhabdas“, p. 58—127.

Այլ տպ. տես՝ P. Tannery, „Mém. scient.“, t. IV, p. 118—187.

Բնագրի հայ. թարգմանությունը՝ «Իմ շատ բանկազին, սրտակից բարեկամ թեղագ

Մալուխի Կլազմենացուն նիկողայոս Արա-
վազի Զմյուռնացի Ռարդան գրում է սույնը
Յյուզանդիայից», տես՝ Գ. Բ. Պետրոսյան,
«Մաթեմատիկան Հայաստանում...», էջ
289—323:

3. Ψηφορία κατ' Ἰνδοὺς ἢ λεγομένη Με-
γάλη—ταύτης ἢ φράσις τοῦ φιλοσοφώτατου ἐν
φιλοσόφοις καὶ τιμωτάτου ἐν μοναχοῖς κυροῦ
Μαξίμου τοῦ Πλανούδη καὶ τοῦ Παβδᾶ Νικο-
λάου. *Տես՝ Փարիզի Bibl. Nat. Suppl. Grec*
№ 652, fol. 149^r—154^r.

Այս բնագիրը մի քանի ձեռագրերի հի-
ման վրա, «Μαξίμου μοναχοῦ τοῦ Πλανούδη
Ψηφορία κατ' Ἰνδοὺς ἢ λεγομένη Μεγάλη»
խորագրով, տպագրվել է հետևյալ հրատ.
մեջ. C. J. Gerhardt, «Das Rechenbuch
des Maximus Planudes», Halle, H. W.
Schmidt, 1865, S. 1—47.

4. [Քերականութիւն լիզուրի Յունաց] տես՝
Փարիզի Bibl. Nat. Fonds Grec № 2650,
fol. 147^r—150^r.

5 [Թուղթ առ Անդրոնիկոս Զարիզաս]
տես՝ Փլորենտիայի *Bibl. Laurent. Cod.*
Graecus № 59,35, fol. 204^r—204^v.

Այս մասին Կ. Կրումբախերը գրում է.
„Ein ganz inhaltsleerer Brief eines Rhabdas
(wohl des Mathematikers Nikolaos Rhab-
das) an den Philosophen Andreas Zari-
des“ steht im *Cod. Laur. 59,35 fol. 204^r—*
204^v“¹.

Անդրոնիկոս Զարիզասը (Andronikos
Zaridas) Մաքսիմոս Պլանուդիսի աշակերտն
էր:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբրահամյան Ա. Գ. — «Անանիա Շի-
րակացու մատենագրութիւնը», *Երևան,*
1944, էջ 67—68:

Ազոնց Նիկ. — «Պատմական ուսումնա-
սիրութիւններ», *Փարիզ, 1948, էջ 535—*
537:

¹ K. Krumbacher, „Geschichte der byzanti-
nischen Litteratur“, 2. Aufl., München, 1897,
S. 560.

Ահաւյան Հր. — «Հայոց անձնանունների
բառարան», *հտ. Ա., Երևան, 1942, էջ 316,*
§ 34:

Պետրոսյան Գ. Բ. — «Մաթեմատիկան
Հայաստանում հին և միջին դարերում»,
Երևան, 1959, էջ 7, 66, 157—182 և 275—
323:

Ռուս. ամփոփումը՝ Г. Б. Петросян,
„Математика в Армении в древнейших
и средних веках“ (*էջ 359—390*):

Անգլ. ամփոփումը՝ G. B. Petrossian,
„Mathematics in ancient and medieval Ar-
menia“ (*էջ 391—421*):

Տեր-Սահակյան Կար. — «Հայագրի ան-
ձանօթ մնացած հեղինակներ», *Բաղմա-*
վեպ, 1906, էջ 53—56: Արա շարունակու-
թիւնն է հաջորդը:

Տեր-Սահակյան Կար. — «Հայերը բի-
զանդական գրականութեան մէջ», *անգ, էջ*
107—109:

Քիպարյան Կ. — «Պատմութիւն հայ
գրականութեան», *մասն Ա., հտ. Ա., Վենի-*
տիկ, 1944, էջ 28:

Выгодский М. Я.— «Арифметика и
алгебра в древнем мире», Москва—Ле-
нинград, 1941, стр. 194—195.

Юшкевич А. П.— «История матема-
тики в средние века», Москва, 1961,
стр. 202, 323—324, 434.

Cantor M. — „Vorlesungen über Ge-
schichte der Mathematik“, 4. Aufl., Bd. I,
Leipzig—Berlin, 1922, S. 513—515.

Cauer D. — „Ραβδᾶς“, *հետևյալ հրատ.*
մեջ. „Paulys Real-Encyclopädie der clas-
sischen Altertumswissenschaft“, zweite Reihe
[R-Z], Erster Halband, Stuttgart, 1914,
S. 11—12.

Günther S. — „Geschichte der Mate-
matik“, I Teil, Leipzig, 1908, S. 171,
173—174, 199, 239.

Tannery Paul — „Manuel Moschopou-
los et Nicolas Rhabdas“, *Bulletin des*

Sciences Mathématiques et Astronomiques, Paris, 2^e série, t. VIII (XIX), 1884, p. 263—277.

Tannery Paul — „Notice sur les deux lettres arithmétiques de Nicolas Rhabdas (Texte grec et traduction)“, տես՝ „Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale et autres bibliothèques, publiés par l'Institut National de France“, t. XXXII, 1^{re} partie, Paris, Impr. Nationale, 1886, p. 121—252

Նույնի արտատպությունն է հետևյալը.

Tannery Paul — „Notice sur les deux lettres arithmétiques de Nicolas Rhabdas (Texte grec et traduction)“, (Extrait des 'Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale' etc., t. XXXII, 1^{re} partie), Paris, Impr. Nationale, 1886. 136 էջ:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. M. Cantor, *Zeitschrift für Mathematik und Physik*, Historisch-literarische Abteilung, XXXII Jahrg., 1887, S. 59—62.

Tannery Paul — „Mémoires scientifiques“, t. IV, Toulouse—Paris, 1920.

Բովանդակում է արտատպությունը հեղինակի վերոնշյալ գործերի. „Manuel Moschopoulos et Nicolas Rhabdas“ (էջ 1—19) և „Notice sur les deux lettres arithmétiques de Nicolas Rhabdas (Texte grec et traduction)“ (էջ 61—198):

ԱՐՏԵՄ

ԺԸ դ. հայ աշուղ: Իսկական անվամբ՝ Հարություն: Ապրել է Գանձակում: Հորինել է հայ. և թրք. երգեր:

* * *

1. Ո՞վ չի գիտա. «Ո՞վ չի գիտա, որ խրմելը վրնա ա, խրմել ու արբելը քա՛րգ անել պետք ա...», տես՝ Գ. Թարվերդյան (կազմող), «Հայ աշուղներ», Երևան, 1937, էջ 68:

Այլ տպ.— Ո՞վ չի գիտա. «Ո՞վ չի գիտա...», տես՝ Հասմիկ Սահակյան (կազմող), «Հայ աշուղներ XVII—XVIII դդ.», Երևան, 1961, էջ 369:

2. Թէ Աստած կը սիրես. «Թէ Աստած կը սիրես, եա՛ր, արի՛ մէկ հալըս տես, լէշ-խովդ էրված է ջիգարս, անհար մըղկըտալըս տես...», տես՝ Գ. Թարվերդյան (կազմող), «Հայ գուսաններ», Երևան, 1957, էջ 54:

Այլ տպ.— Թէ Աստած կու սիրես. «Թէ Աստած կու սիրես...», տես՝ Հասմիկ Սահակյան, «Հայ աշուղներ...», էջ 368:

3. Ես կուգեմ. «Ես կուգեմ՝ աշխարհի մարդիկ Մէկ-մէկու հաւասար լինեն...», տես՝ Գ. Թարվերդյան, «Հայ աշուղներ», էջ 70:

ԱՐՏԵՄԻՈՍ ՊԱՏՐԻԿ*

(Artemius, dux Aegypti)

Հռոմայեցի պատրիկ, դուքս Եգիպտոսի, վկայացած՝ Անտիոքում (Ասորիք) Հովհաննոս Ուրացոյ կայսրի օրով, 363 թ.: Ունենք նրա ընդարձակ վկայաբանությունը երկու խմբագրություններով, հունարենից թարգմանված: Հայերեն բնագրերը հեղինակի անուն չեն կրում: Հուն. մատենագրության մեջ վկայաբանության հեղինակ է ոմն Հովհաննես կրոնավոր, որը երկար ժամանակ համարվում էր Հովհաննես Դամասկացին, իսկ վերջին հետազոտությունների համաձայն Հովհաննես Ռոդացին է: Հայկ. Հայսմավուրքներում ունենք նաև Արտ.ի վկայաբանության համառոտ խմբագրությունները: Ձեռագրերում Արտեմիոս անունը պատահում է նաև Արտեմ, Արտեմէոս, Արտեմէս, Արտեմիս, Արտեմաս և ներսի:

* * *

1 (Ընդարձակ Ա խմբագր.).

Վկայաբանութիւն Ս. Արտեմիոսի. «Ի ժամանակս ամբարշտին Յովհաննոսի էր սուրբն Արտեմիոս մեծաւ փառօք պատուեալ ի մեծ քաղաւրէն Կոստանդիանոսէ՝ ալեօք ծերացեալ...», Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. 115, fol. 131^v—144^r (?).

* ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. — Պատմական և մատենագրական լայն տեղեկություններ՝ J. van Hecke, „De S. Artemio, martyre, Antiochiaie, in Syria“, *Acta Sanctorum*, Octobris t. VIII, Parisiis, 1866, p. 847—885.

2 (Ընդարձակ Բ խմբագր.).

Վկայություն մեծի մարտիրոսին սրբոյն Արտեմիոսի. «Յետ համբարձման տեան մերոյ և փրկչին յերկինս, նորին աշակերտացն իսկ և առաքելոցն ընդ տիեզերս ամենայն զանազան արկանելով...», Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. 118, fol. 78^r—87^v.

3 (Համառոտ Ա խմբագր., Տեր Իսրայելի).

10 Վկայություն մեծի մարտիրոսին սրբոյն Արտեմիոսի. «Յառաջ Յուլիանոսի ուրացող արքայի՝ սուրբն Արտեմիոս էր պատուեալ պատրկութեամբ ի Կոստանդիանոսէ մեծ արքայէն, և բարի ալեօք ծերացեալ և դուփս և ազոստալիոս բազում ժամանակս կացեալ...», տես՝ «Յայսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 197—198:

Այլ տպ.—Վկայաբանություն սրբոյն Արտեմիոսի. «Յառաջ Յուլիանոսի...» (Հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, t. XV, Paris, 1920, p. 340—342.

Բնագրի ֆրնս. թարգմանությունը՝ „Martyre de saint Artémios“ տեսնել ահղ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

25 4 (Համառոտ Բ խմբագր., Գրիգոր Մերենցի).

Վկայաբանություն սրբոյն Արտեմիայ. «Յամս ուրացողին Յուլիանոսի որ տանջէր գրիստոնեայսն ի մեծ փառքն Անտիոքի, գնաց սուրբն Արտեմիս առ քաղաւորն...», տես՝ «Ծառ սրբոց վկայիցն» ևն («Յայսմատուրք»), Կ. Պոլիս, 1706, էջ 167—168:

Այլ տպ.—Վկայաբանություն ևն. «Յամս ուրացողին Յուլիանոսի...», տես՝ «Յայսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1706 (—1708), էջ 180—181:

Այլ տպ.—Վկայաբանություն ևն. «Յամս ուրացողին Յուլիանոսի...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 129:

5 (Համառոտ Գ խմբագր., անանուն).

40 Արտեմայ. «Էր ի փառքէն Կոստանդիանուպոլսի, պատուեալ յարքայէն Կոստան-

դիանոսէ Մեծէ...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 60բ—61ա:

⊠ Համառոտ խմբագրությունների օրինակներ տես Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433՝ «... Արտեմիոսի» (էջ 80բ—81բ) ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 129ա), № 10 (էջ 99ա), № 219 (էջ 61ա), № 695 (էջ 88ա), № 1035 (էջ 105ա) № 1036 (էջ 119ա), № 1037 (էջ 126ա) և 1048 (էջ 56բ). Հալեպի Քառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 149 (էջ 377ա), № 151 (էջ 153բ). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. 4787 (fol. 82^v). Մարբուրգի WdtB Ms. Or. Fol. 4254 (fol. 112^r).

Հայտնի են Արտ.ի վկայաբանություն հուն. երկու բնագրեր: Նրանցից առաջինը՝ 15 „Ἰστορικὸν ἡγίου ἐξήγησις τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος καὶ θαυματουργοῦ Ἀρτεμίου, συλλεγὲν ἀπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας Φιλοστοργίου καὶ ἄλλων τινῶν παρὰ Ἰωάννου Μοναχοῦ“ հրատարակվել է մի քանի անգամ. տես՝ 20 A. Maius, „Spicilegium romanum“, t. IV, Romae, 1840, p. 340—397. Նույն բնագիրը, առընթեր լատ. թարգմանությամբ, տես *Acta Sanctorum*, Octobris t. VIII, p. 856—885. նաև J.-P. Migne, „Patrologiae cursus 25 completus“, ser. gr., t. XCVI, Parisiis, 1860, p. 1251—1320. Երկրորդը Միմենս Մետափրաստոսի բնագիրն է՝ „Μαρτύριον τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου“, առընթեր լատ. թարգմանությամբ, տես՝ J.-P. Migne, 30 „Patr. curs. compl.“, ser. gr., t. CXV, Parisiis, 1864, p. 1159—1212.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ավիգնյան Ներս. — «Սիմեոն Պղնձահանեցի և իւր թարգմանութիւնները վրացի- 35 րէնէ», Վիեննա, 1951, էջ 99—100:

Ավգերյան Մկ. — «Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց», հտ. է, Վենետիկ, 1813, էջ 511—520:

ԱՐՏԵՄՈՆ ԼԱԻՈՂԻԿԵՑԻ*

(Artemon Laodicensis)

Վկա՝ Դիոկլետիանոս կայսրի օրով, 303 թ., Կեսարիայում: Հայսմաւորքներում ունենք նրա վկայաբանությունը: Ջեռագրերում անունը պատահում է նաև Արտեմոնիոս, Արտեմ, Արտեման, Արդեման և Արտեմիոս ձևերով:

* * *

1 (Տեր Իսրայելի խմբագր.).

Վկայութիւն սրբոյն Արտեմոնայ ֆահանայի և մարտիրոսի. «Ի ժամանակս կոպաշտ արքային Դիոկլիտիանոսի էր ֆահանայ Լատղիկեայ ֆաղափին ծերունին Արտեմոն...», տես՝ «Յայսմաւորք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 161—162:

Այլ տպ. — Վկայութիւն ևն. «Ի ժամանակս...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, t. XXI, Paris, 1928, p. 287—290.

Բնագրի ֆրնս. թարգմանությունը՝ „Martyre de saint Artémon prêtre et martyr“ տեսնել տեղ. նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 288ա—289ա):

2 (Գրիգոր Ծերենցի խմբագր.).

Վկայաբանութիւն սրբոյն Արտեմեայ ֆահանային. «Սուրբ ֆահանայն Արդեման էր ի Լատղիկեայ գաւառէն՝ յամս Դիոկլետիանոսի անօրէն արքային...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն» ևն («Յայսմաւորք»), Կ. Պոլիս, 1706, էջ 662—663:

Այլ տպ. — Վկայաբանութիւն ևն. «Սուրբ ֆահանայն Արդեման...», տես՝ «Յայսմաւորք», Կ. Պոլիս, 1706 (—1708), էջ 730—732:

* ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. Պատմական-մատենագրական յայն տեղեկություններ՝ J. Bueus, „De S. Artemone presb. mart. forte Laodiceae in Phrygia“, *Acta Sanctorum*, Octobris t. IV, Paristis, 1866, p. 41—47. Ծ. Ավգերյան, «Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց», հտ. ԺԲ, Վենետիկ, 1815, էջ 69—70:

Այլ տպ. — Վկայաբանութիւն ևն. «Սուրբ ֆահանայն Արդեման...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Սյամաւորք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 505—506:

3 (Անանուն խմբագր.).

Արտեմայ եպիսկոպոսին. «Յամս Դեռիկիտիանոսի արքային՝ էր ի Լատղիկեայ ֆաղափէն ծերունին Արտեմ...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 173բ—174բ:

☒ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 288ա—289ա) ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 455ա), № 10 (էջ 415ա), № 213 (էջ 279բ), № 219 (էջ 321բ), № 228 (էջ 233ա), № 695 (էջ 265ա), № 696 (էջ 163բ), № 701 (էջ 480ա), № 1035 (էջ 404բ), № 1036 (էջ 477ա), № 1037 (էջ 441բ) և № 1048 (էջ 292ա). Հայեպի Քառամանկ. Եկեղ. ձեռ. № 149 (էջ 153ա) և № 151 (էջ 687բ). Մարբուրգի WdtB. Ms. Or. Fol. 4254 (fol. 468^v). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. 4787 (fol. 319^r).

Հմմտ. վկայաբանության հուն. բնագր՝ «ձաղ բնագիրը» „Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀρτέμωνος τοῦ θαυματουργοῦ“, *Archiv für Slavische Philologie*, Berlin, Bd. XX, 1898, S. 185—197. Հմմտ. նաև հուն. համառոտ երկու բնագրեր՝ „Elogium S. Artemonis mart. fabulosum, ex Menaeis ad diem XXIV Martii“ և „Elogium alterum pariter fabulosum ex Menaeis ad diem VIII, Octobris“, աղբյուր լատ. թարգմանությամբ, տես՝ *Acta Sanctorum*, Octobris t. IV, p. 44—46, 46—47.

ԱՐՏԵՄՈՆ [ԱՐՏԵՄԵՈ] ՀԵՐԵՏԻԿՈՍ*

(Artemon haereticus)

Բ դարի աղանդավոր, որը ժխտում էր Հիսուսի աստուածությունը և նրան համարում՝ սոսկ մարդ: Անտիոքի 254 թ. ժողովի և Եվսեբիոս Կեսարացու կողմից համարվում է

* ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. P. Batiffol, „La littérature grecque“, 4me éd., Paris, 1901, p. 142—143. Δ. Σ. Παλαῖνος-ի հոդվածը՝ ի „Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαίδεια“ (հրատ. Παῦλος Δραχνάκης, տպ. (Ι) Φοῖνιξ), τ. Ε', σ. 695—696.

Պողոս Սամոստացու նախակարապետը: Նրա հետևողներն անվանվում էին Արտեմոնականներ: Հայ մատենագրությունից մեզ ծանոթ են նրան վերաբերող հետևյալ բնագրերը:

* * *

5 1. Եւսեբեայ Կեսարու յեկեղեցւոյ պատմութենէ, ի հինգերորդ դարութենէ: Վասն այնոցիկ որ եղեն ի սկզբանէ յաղանդոյ անտի Արտեմոնի և որո՞վ օրինակաւ էին նոքա, և թէ ո՞րպէս համարձակեցան նոքա եղծանել 10 զգիրս սուրբս. «Եւ յիմաստնոց անտի յայսցանէ...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6453, էջ 181բ—183բ:

Այս բնագիրը, որը հաճախ է պատահում գրչագրերում, նույն է եվսեբիոս Կեսարացու 15 եկեղեցական պատմության եւ դպրության ի՞նչ զլխի հետ՝ ըստ հին թարգմանության¹:

2. Վասն Արտեմոնի. «Արտեմոն յետ խաշելութեանն տեառն ԼԴ ամի անցելոյ՞ աշակերտեցաւ Յոհաննու անտարանչի է ամիս 20 և ոչ եկեաց հաստատուն [յ]ուղիդ հաւատս, զորմէ ասէ Յոհաննէս՝ Ոմանք առ ի մէնջ ելին. և յետ մահուան առաքելոյն ասէ Արտեմոն...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3295, էջ 368բ—369ա:

25 Արտեմոնի մասին ասվում է, թե «գրէ ընթերցուածս և բաժանէ յերկուս բնութիւնս զմի Քրիստոսն և [յ]երկուս որդիս, և կարգէ երկուս տօնս բաժանեալս ըստ երկուց որդւոցն, [ի] ին դեկտեմբերի կարգէ զծնունդն ի սրբոյ կուսէն և զծնեալ[ն] սոսկ մարդ ասէ, և ի Զն յունուարի սահմանէ զմկրտութիւնն, և զայն բանին հօր ասէ և բաժանէ զԱստուած 30 Բանն յիւր միացեալ և աստուածացեալ մարմնոյն»:

35 Այս հատվածը գտնվում է Վարդան Այգեկցու «Արմատ հաւատոյ» դավանաբանական ժողովածուի ԺԱ զլխում, որ է «Վկայութիւնք վասն ծննդեանն տեառն և մկրտու-

թեանն, զի պարտ է ի միում ատուր տօնել ի վեցն յունուարի ամսոյն»:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 512 (էջ 196ա), 4425 (էջ 187բ—188ա). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 266 (էջ 70ա—70բ) ևն. 5

□ «Կանոնագիրք Հայոց»-ում «Կանոնք Անտիոքայ» անունով հայտնի կանոնախումբը կրում է հետևյալ նախաբանը.

«Յետ բազում ժամանակաց անցանելոյ 10 դարձեալ բորբոքեցաւ աղանդն Արտեմոնայ, վասն ամենասուրբ տանից այլափոխումն առնել և յաւելուածս արտաքոյ կանոնեալ սուրբ ընթերցուածոց որ ի սուրբ առաքելոցն աւանդեցաւ եկեղեցւոյ սրբոյ. վասն որոյ 15 ժողովեալ յԱնտիոք եպիսկոպոսք ԼԱ՝ սահմանեցին զկանոնս զայս, բանս ինչ»¹:

Որոշ ձեռագրերում այս նախաբանը խորագրված է՝ «Եւսեբիոսի բան»²:

ԱՐՏԵՓԻՈՍ

(Artephius)

ԺԲ դարի ալքիմիկոս և հերմական փիլիսոփա, հրեա կամ արաբ: Ունի բազմաթիվ երկեր, որոնցից հատկապես հիշատակելի են՝ „Liber secretus“ և „De characteribus planetarum, cantu et motibus avium, rerum 25 praeteritarum et futurarum, lapideque philosophico“. Նրա գործերից հայ. թարգմանությունը մեզ հայտնի է հետևյալը:

* * *

Բանք Արթէֆիոսի: Գիրք յայտնութեան գաղտնի սփանչելաց բնութեան, արարեալ 30 ի գերազանց իմաստնոյն Արթէֆ[ի]ոսի ի լատին բարբառ, և թարգմանեալ յունեմէն³ բանասիրէ Յովհաննու Մերհոսեան (sic) փիլիսոփայէ ի հայկական³ լեզուի՝ ի յօգուտ և ի ցնծութիւն և ի յուսատրութիւն ազգիս մե- 35 ռոյ ի փառս ամենաբարոյն Աստուծոյ: Կիպրոսի ձեռ. № 67, էջ 6ա—22ա:

¹ «Եւսեբիոսի Կեսարացւոյ Պատմութիւն եկեղեցւոյ, յեղեալ յասորոյն ի հինգերորդ դարու», Վենետիկ, 1877, էջ 405—411:

² Ուրիշ օրինակներում՝ զկնի խաշելութեան տեառն յոլով ամաց անցելոյ:

¹ «Կանոնագիրք Հայոց» (հրատ. Վազգեն Հակոբյան), հտ. Ա, Երեան, 1964, էջ 204:

² Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 171, էջ 127:

³ Զեռագրում՝ ի հայկա հայկական:

Սկզբում ունի՝ «Նախերգանքի թարգման-
չէ առ ընթերցողս»։ Բուն բնագրի վերնագիրն
է՝ «Խորհուրդ գիրգ հնագուևի և գերագանց
փիլիսոփային Արթէֆիոսի ասացեալ՝ Բանք
5 ի վերայ գաղտնի արհեստին և փիլիսոփա-
յականի քարին»։ Սկզբնատողը՝ «Անուն գո-
յացական անթիմոնն է ի մասանց երևակին»։
Վերջում՝ թարգմանութեան հիշատակարանը.
«Եղև թարգմանեալ ի գալիականէ ի հայս
10 ի Յովհաննէս Սերհոսեան (sic) փիլիսոփայէ
Զմիտնիացոյ յամի տեառն 1780 փետը-
րուար»։

Տես նաև Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ.
№ 776՝ «Բանք Արդեֆիոսի¹։ Գիրք և յայտնու-
15 թիւն գաղտնի սփանչելեաց բնութեան, արա-
բեալ ի գերագանց իմաստնոյն Արդեֆ[ի]ոսի
ի լատին բարբառ, թարգմանեալ Յովհաննու
Սերնոսեան (sic) փիլիսոփայէ ի հայկական
լեզու...» (էջ 158բ—171ա)։ Վերջի հիշատա-
20 կարանից պարզվում է թարգմանութեան վայ-
րը. «Հայս եղև թարգմանեալ [ի] գաղղիա-
կանէ ի հայ բարբառ ի Յովհաննու Սերնո-
սեան (sic) փիլիսոփայէ Զմիտնիացոց (sic)
թուականի (sic)..., ի Կոստանդնուպոլիս ի
25 Բերայ»։

Հմմտ. այս բնագրի լատիներեն-Ֆրան-
սերեն միացյալ հրատարակությունը («Ar-
tephii antiquissimi philosophi de arte oc-
cultae, atque lapide philosophorum liber
30 secretus.—Le livre secret du tres-ancien
philosophe Artephius traitant de l'art oc-
culte et de la pierre philosophique»), հետևյալ գրքում. «Trois traitez de la phi-
losophie naturelle non encore imprimez.
35 Scavoir Le secret livre du tres-ancien
philosophe Artephius, traitant de l'art oc-
culte et transmutation metallique, latin
françois. Plus Les figures hieroglyphiques
de Nicolas Flamel ainsi qu'il les a mises
40 en la quatriesme arche qu'il a bastie au
Cimetiere des Innocens à Paris, entrant
par la grande porte de la rue S. Denys,
et prenant la main droite, avec l'expli-
cation d'icelles par iceluy Flamel. En-
semble, Le vray livre du docte Synesius
45

abbé Grec, tiré de la bibliotheque de
l'empereur sur le mesme subject, le tout
traduit par P. Arnauld...», Paris, chez
Guillaume Marette, 1612, p. 6—45.

ԱՐՏԵԹԻՈՍ Կամ ԱՐՏԵԹԵՍ

Արտիթեոսը Մովսես Խորենացու օգտա-
գործած աղբյուրներից մեկն է, որն այժմ
անհայտ է։ Նրանից է վերցված Գրիգոր Լու-
սավորչին և որդիներին վերաբերող մի հատ-
ված, որը կազմում է Խորենացու Պատմու-
թյան Բ գրքի Զ գլուխը։ Ոմանք այս հեղինա-
կին նույն են համարում հայ քրմորդի Արտի-
թեոսի հետ, որին, ըստ Ագաթանգեղոսի,
Գրիգոր Լուսավորիչը եպիսկոպոս է ձեռնա-
դրել¹։

* * *

Յայտարարութիւն սակաւոյ սննդեան և
վարուց Գրիգորի և որդացն, ի թղթոյն Ար-
տիթեայ եպիսկոպոսի, որ վասն հարցմանն
Մարկոսի միայնակեցի ի Յագոռնանի. «Այր
ումն ի Պարսից, ոչ ի վոմոնց և յաննշանից,
20 որում անուն էր Բուրդար, գնացեալ անտի և
եկեալ ի կողմանս Գամրաց՝ պանդխտեցաւ
ի Կեսարիայ...», տես՝ «Մովսէսի Խորենաց-
ոյ Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1913, էջ
219—221։

Նույնը տես Խորենացու Պատմութեան
հայ. բնագրի և նրա թարգմանությունների
բոլոր հրատարակություններում։

Այս հատվածը ձեռագրերում երբեմն պա-
տահում է և արտագրված առանձին. տես
30 Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 207՝ «Մով-
սէսի Խորենացոյ՝ Վասն սննդեան և վարուց»
ևն (էջ 208ա—209ա)։

ԳՐԱՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիբան Ղեվ. — «Հայագատում», Վե-
նետիկ, 1901, մասն Ա, էջ 41։

Աճառյան Հր. — «Հայոց անձնանունների
բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 319։

¹ Զեռագրում՝ արդեֆոսի։

¹ Ագաթանգեղոս, «Պատմութիւն Հայոց», Վենե-
տիկ, 1835, էջ 626—627։

Գառազաշյան Ա. — «Քննական պատմություն Հայոց», մասն Գ, Թիֆլիս, 1895, էջ 322—323:

Զարբանալյան Գար. — «Պատմություն հայ հայ հին դպրութեան (Դ—ԺԳ դար)», Դ տպագր., Վենետիկ, 1932, էջ 181:

Սսերյան Զարմ. — [«Պատմություն հայ գրականութեան»] Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8803, էջ 15բ—16բ:

Մամբրյան Հ. Գ. — «Պատմություն հայ գրականութեան», մասն Ա, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 67:

Չամչյան Միք. — «Պատմություն Հայոց», հտ. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 366—396:

Օզանյան Գագ. — «Պատմություն հայ լեզուի և բանահյուսութեան», Մարզվան, 1913, էջ 184:

Халатянц Гр.— «Армянские Аршакиды в Истории Армении Моисея Хоренского», Москва, 1903, ч. I, стр. 136—138; ч. II, стр. 50—51.

ԱՐՏՈՐԷՅՑ ԳԻՐՔ

Գյուղատնտեսական բովանդակությամբ հայերեն գիրք, որի բնագիրն առայժմ անհայտ է: Կ. Պոլսի Հայոց Ազգ. Մատ. № 188 ձեռագիրը պարունակում էր այս գրքի թուրքերեն թարգմանությունը՝ «Թառլա ֆիթապը»: Տրված նկարագրության համաձայն¹ երկն ունի այսպիսի անվանաթերթ:

Հալէ Քիթապ Խիլասէի Արտօրէից, պաշլանտը Եազըլմաղա սէնէ ի Էրմէնիէն 1268. վէ սէնէ ի Մէսիհուլլահ էֆէնդիմիզ՝ 1819, լոյսմբեր 24: ... Պու ֆիթապ հայնատան թիւրքնէյէ քերհիւմա՝ էյլէնմիշ, պիզ տէ միւրատ էյլէտիֆ ֆաշըսընը Եազմաղէ, ի ՌՄՂՁ (=1827) քուականիս և մարտի 20. ձեռամբ Թալասցի Գրիգոր դպրի:

Ըստ այսմ՝ գիրքը հայերենից թարգմանվել է 1819 թվականին, իսկ 1827 թ. այս թարգմանությունն ընդօրինակվել է Թալաս-

ցի Գրիգոր դպրի ձեռքով: Բնագիրը, որ բաղկացած է 295 գլուխներից, գրավում է ձեռագրի 5—187 էջերը՝ նյութերի այբբենական ցանկի հետ միասին: Վերջում՝ փոքրիկ բառարան. «Թառլա ֆիթապընը հայնատան ալընան լուլէթլէր պէյան» (էջ 189—195), այսինքն՝ թարգմանության մեջ հայերեն բնագրից մնացած բառերի բացատրություն:

Այս ձեռագիրն այժմ անհայտ է: 1925 թ. դտնվում էր Կ. Պոլսի Զարդարյան գրատանը, որի ցուցակում նշված էր. «Արտօրէից—թրգմ. տճկ. Թալասցի Իզնատիոս գրիչ»¹: Այս ժամանակը մեզ գոնէ տալիս է թարգմանչի անունը. բայց նորից անհայտ է մնում գրքի հեղինակը և բնագրի շարադրման ժամանակը: Չենք կարող ասել՝ երկի հայ. բնագիրը ԺԹ դ. սկզբներին է շարադրված եղել, թե ԺԸ դարից է գալիս:

ԱՐՏՈՐ

Տես՝ ՅՈՒԹՆԻԻԱԼ (Ռիբարդ):

ԱՐՔԱՅԵԼԵՆ ՏՈՄԱՐ

Տես՝ ՏՈՄԱՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ:

ԱՐՔԱՅԵՂԱՅՐ (Յոզի.)

Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՔԱՅԵՂԱՅՐ:

ԱՐՔԱՅՈՒԹԻՒՆ ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ

Տես՝ ԴԱԻԹ ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ, «Հարցումն պէսպէս խոստովանութեամբ բանից և պատահմանց եկեղոց ի զգուշութիւն, զոր հարցեալ հանբակ քահանայ, որոյ անուն Արքայութիւն կոչի, զԴաւիթ ոմն քահանայ գիտնական յոյժ»:

ԱՐՔԵՂԱՅՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(Archelaus ep.)

Համարվում է հեղինակ հայտնի հերետիկոսապետ Մանիի հետ եղած վիճարանա-

¹ Բարգեն կթղ. [Կրկեսերյան], «Ցուցակ ձեռագրաց...», Անթիլիաս, 1961, էջ 1072—1073:
¹ Տես՝ «Ընդարձակ գրացուցակ Պիմէն Զարդարիան գրատան 1925», Կ. Պոլիս, 1925, էջ 133:

կան մի գրության („Acta disputationis Archelai...“): Ոմանց կարծիքով ազգությամբ հայ է: Այդ մասին Լեոյի մոտ կարդում ենք. «Քրիստոնէական գրականութեան մէջ մնացել են Արքեղայոս եպիսկոպոսի հակաճառութիւնները Մանիի դէմ (275—277): Նորագոյն գիտական հետազոտութիւնները հաւանական են համարում, որ այդ Արքեղայոսը հայ եղած լինի և առաջնորդ մի թեմի, որ գտնուում էր Տաւրոսեան լեռների շրջանում, դուցէ՛ այժմեան Սղերդի մօտերքում»¹:

Բանասիրական գրականության մեջ վիճարանական հիշյալ գրվածքի հեղինակ է համարվում ասորի Հեգեմոնիոսը. „Hégémonios est, d'après Héraklianos cité par Photius (cod. 85), l'auteur des *Acta disputationis Archelai episcopi Mesopotamiae et Manetis haeresiarchae*. Le texte original de ces *Acta*, dont on a quelques fragments, était grec plus vraisemblablement que syriaque, et la rédaction a pu en être faite dans la première moitié du IV^e siècle. Nous avons les *Acta* en une version latine ancienne. La dispute de l'évêque et de l'hérésiarque est une fiction littéraire adoptée par l'auteur pour réfuter le manichéisme; mais les sources manichéennes auxquelles il a puisé font de son oeuvre une précieuse mine d'informations»².

ԱՐՔԻՊՊՈՍ [ԱՐՔԻՊՊԵՍ] ԵՒ ՓԻԼԻՄՈՆ (Archippus et Philemon)

Կողոսացի վկաներ, որոնք նահատակվել են Ներոն կայսրի (54—68 թթ.) օրով: Նրանց վկայաբանությունը, որը նորկտակարանային անվավերականների շարքին է պատկանում, հայտնի է հայ. մի քանի խմբագրություններ-

ով. գրանցից հնագույնը (ընդարձակը) հունարենից է թարգմանվել:

* * *

1 (Ընդարձակ խմբագր.).

Վկայաբանութիւն սրբոյն Արքիպպայ եւ Փիլիմոնի. «Սուրբ վկայքն Քրիստոսի էին ի 5 5 փաղաքէն Կողոսացոց, աշակերտ լեալ սրբոյն Պօղոսի առաքելոյն յաւուրս ամբարիշտ արքային Ներոնայ...», տես՝ «Վարք և վկայաբանութիւնք սրբոց հատրնտիր քաղեալք ի ճառընտրաց», հտ. Ա, Վենետիկ, 1874, էջ 10 144—145:

Տես նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 201 (էջ 138ա) և № 205 (էջ 77ա). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. 116 (fol. 31^v).

2 (Համառոտ Ա խմբագր., Տեր Իսրայելի). 15

Վկայութիւն աշակերտացն Պօղոսի՝ Փիլիմոնի և Արքիպպայ սարկաւագի, որք էին տեարք Ոնեսիմայ ծառայի. «Սուրբս այստիկ էին ի փաղաքէն Կողոսացոց, աշակերտք լեալ սուրբ առաքելոյն Պօղոսի...», 20 տես՝ «Յայսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 249:

Այլ տպ.—Վկայաբանութիւն Արքիպպայ և Փիլիմոնի աշակերտացն սուրբ առաքելոյն Պօղոսի, որք էին տեարք Ոնեսիմայ ծառային. «Սուրբս այստիկ էին ի փաղաքէն Կողոսացոց...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XVI, 1927, p. 80—81.

Բնագրի ֆրնս. թարգմանությունը՝ „Martyre d'Archippas et de Philémon, les disciples du saint apôtre Paul, qui étaient les maîtres de l'esclave Onésime“ տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 125բ—126ա): 35

3 (Համառոտ Բ խմբագր., Գրիգոր Մերենցի).

Վկայաբանութիւն Արքիպպայ և Փիլիմոնի. «Սոքա էին ի փաղաքէն Կողոսացոց, աշակերտեալք առաքելոյն Պօղոսի...», տես՝ 40 «Ճառ սրբոց վկայիցն...» («Յայսմատուրք»), Կ. Պոլիս, 1706, էջ 258:

¹ Լեո, «Հայոց պատմութիւն», հտ. Ա, Թիֆլիս, 1917, էջ 561: Աղբյուր է ցույց տալիս՝ 2. Ֆ. Պ. Լինշ, «Հայաստան», հտ. Ա, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 218—219:

² P. Batiffol, „La littérature grecque“, 4^{me} éd., Paris, 1901, 278. Տես նաև B. Altaner u. A. Stuiber, „Patrologie“, Freiburg i. Br., 1966, S. 310—311.

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Սոֆա էին ի ֆաղաֆէն...», տես՝ «Յայսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1706 (—1708), էջ 277:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Սոֆա էին ի ֆաղաֆէն...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 197:

4 (Համառոտ Գ խմբագր., անանուն).

Արքիպսայ և Փիլիմոնի՝ աշակերտացն Պօղոսի. «Սոֆա էին ի ֆաղաֆէն Կողոսացոց, աշակերտեալ Պօղոսի...», տես՝ Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 87ա:

⊠ Տես նաև ՊՕՂՈՍ ԱՌԱՔԵԱՆ, «Առ Փիլիմոն և առ Արքիպսոս սարկաւագ և առ Ապփիա թուղթ»:

15 Հմմտ. Արքիպսոսի և Փիլիմոնի հուն. վկայաբանությունը՝ „Μαρτύριον τοῦ ἀγίου ἀποστόλου Ἀρχιππου, Φιλίμονος καὶ Ἀπφίας“, հետեւյալ գրքում. Bas. Latyšev, „Menologii anonymi byzantini saeculi X quae supersunt“, fasc. I, Petropoli, 1911, p. 118—119. Հուն. մի այլ վարքի մասին տես՝ A. Ehrhard, „Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homelitischen Literatur der griechischen Kirche“ (Texte und Untersuchungen, 51), Bd. II, S. 645.

ԱԽԱԳ. ԲԱՂԻՇԵՑԻ կամ ՍԱԼՄԱՍԵՑԻ

Հայոց նոր վկաներից, ծն. է Բաղեշում և 1390 թ. վկայացել է մահմեդական մոլեռանդ ամբոխի ձեռքով: Ունենք նրա անանուն վկայաբանությունը՝ ընդարձակ խմբագրությամբ, որն առաջին անգամ հրատարակվել է Գր. Մերենցի Հայսմավուրքում 1706 թ., որոշ կրճատումով. իսկ դրա հիման վրա Գրիգոր Փեշտիմալճյանը 1834 թ. կազմելով մի համառոտ խմբագրություն՝ այն մուծել է Տեր-Իսրայելի Հայսմավուրքի հրատարակության մեջ:

* * *

1 (Ընդարձակ խմբագր.).

Վկայաբանութիւն Աւագու նոր վկային Քրիստոսի. «Անֆնէի են խորք իմաստիցն Աստուծոյ...: Այր մի քրիստոնէայ հաւատով,

որոյ անունն էր Աւագ, արուեստի փակաւար, լեալ երբեմն ի Սալամաստ ֆաղաֆ, ի տիս տղայութեանն ընդ արուեստապետին իւրոյ՝ ումեմն պարսկի...», տես՝ «Ճառք սրբոց վկայիցն» («Յայսմատուրք»), Կ. Պոլիս, 1706, էջ 509—510:

Բնագիրը հրատարակվել է որոշ կրճատումով:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Անֆնէի են...», տես՝ «Յայսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1706 (—1708), էջ 549—551:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Անֆնէի են...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 386—388:

Այլ տպ.— Աւագ Սալմաստեցի. «Անֆնէի են...», տես՝ Հ. Մանանդյան և Հ. Աճառյան (հրատ.), «Հայոց նոր վկաները» (Ժողովրդ. հրատարակութիւն), հտ. Ա, Վաղարշապատ, 1902, էջ 108—113:

Լրիվ հրատարակություն, կատարված՝ էջմիածնի Մատ. ձեռագրերից, որոնց մասին տեղեկությունները տրված են հաջորդ հրատարակության մեջ:

Այլ տպ.— Աւագ Սալմաստեցի. «Անֆնէի են...», տես՝ Հ. Մանանդյան և Հ. Աճառյան (հրատ.), «Հայոց նոր վկաները (1155—1843)» (գիտ. հրատարակություն), Վաղարշապատ, 1903, էջ 152—154:

Հրատարակված է էջմիածնի Մատենադարանի 25 զրչագիր օրինակների համեմատությամբ: Վերջում՝ ծանոթություններ օգտագործված ձեռագրերի մասին (էջ 164—165):

2 (Համառոտ խմբագր.):

Վկայութիւն Աւագայ նոր վկայի. «Սա էր ծննդեամբ Բաղիշեցի, և ի տիս տղայութեան գնացեալ ի Սալամաստ ֆաղաֆ՝ աշակերտեալ էր պարսկի ուրումն որ արուեստի էր փակաւար...», տես՝ «Յայսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 93—94:

Այլ տպ. Վկայութիւն ևն. «Սա էր...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XX, 1927, p. 86—87.

Բնագրի ֆրնս. թարգմանությունը՝ „En ce jour, martyr d'Avag, le nouveau martyr“ տեսնել անդ, հույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աճառյան Հր. — «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 323—324, § 25:

Չամչյան Միք. — «Պատմություն Հայոց», հտ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 433:

Օրմանյան Մարգ. — «Ազգագրամոմ», մասերն Բ, Կ, Պոլիս, 1914, § 1370:

ԸՆԵՐ ՀԱՅՐ

Տաղերգու ժամանակն ու ինքնությունը՝ անհայտ:

* * *

Տաղ գեղեցիկ ի վերայ գալագանի ասացել, խիստ գեղեցիկ. «Սուրբ հայրք և նրգնաւորք եկեալ անցան, | Եւ Աւագ հայրն երգեաց նոցա զայս բան, | Տոբ յիս ամ, տոբ յիս զիմ գալագան...», Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 344, էջ 85ա—88ա (?):

ԸՆԵՐ ՅԵԿՈՐԵՆ ԵՐԵՒԵՆՅԻ

Մոսկվայում ապրող հայ քահանա, որդի Հակոբջանի (որից՝ Հակոբեան մականունը): Նրա անունով հայտնի են թվով 9 վավերագրեր՝ պայմանագրեր և պարտամուրհակներ, որոնք կնքված են Մոսկվայում, 1716—1720 թթ. ընթացքում: Տես՝ «Նղիա Կարնեցու զիվանը» (կազմողներ՝ Ա. Գ. Աբրահամյան և Ռ. Ա. Աբրահամյան), Երևան, 1968, վավ. № № 170, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 179:

ԸՆԵՂԻՑ ԻԼ ՄԵՆԵՂԻՑ

Տես՝ ԱՂԱԻԻՏ:

ԸՆԵՆԳՈՒԹԻՒՆ ՀՐԷԻՑ

Աւանդութիւն ի Հրէիցն. Առնել ողորմութիւն և գտանել զողորմութիւն յԱստուծոյ. «Այր ոմն մեծատուն, յազգէն Իսրայէլի՝ ի բազում յղփութենէն մոռացեալ էր գոյսն որ առ Աստուած...», Ա. ր ա ր ա տ, 1902, էջ 1023—1024:

Հրատարակվել է էջմ. Մատ. ձեռագրերից՝ Վերնագրին տրված է հետևյալ ծանոթությունը. «Քաղուած է հ. 935 ձեռագրից, էջ 62, թողնելով շարունակութեան բացատրությունները քահանայապետական ակիմասին»:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 538՝ «Աւանդութիւն Հրէիցն. Վասն ողորմութեան» (էջ 141ա, սկ. «Էր ոմն մեծատուն յԻսրայէլի, որ մոռացեալ էր գոյսն առ Աստուած»). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 257՝ «Աւանդութիւն Հրէիցն. Վասն ողորմութեան՝ առ ի գտանել զողորմութիւն ի տեսնել Աստուծոյ» (էջ 412ա, սկ. «Էր ոմն մեծատուն յԻսրայէլի. և մոռացեալ զօխտն որ առ Աստուած»):

ԸՆԵՆԵՑԻ (ԲԵՐՍ.)

Տես՝ ԲԱՐՍԵՂ ՎԱՐԱԳԵՅԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐ.

ԸԻԳԵՐԵՆ

Տես՝ ՄԿՐՏԻԶ ԱԻԳԵՐԵԱՆ:
ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱԻԳԵՐԵԱՆ:

ԸԻԳԷՍ [ԸԻԳՈՍՏԻՆՈՍ?] ԲԻԻԶԱՆՈՒՅԻ

Ունի մի նամակ, ուղղված առ Մխիթար Սեբաստացի (Հոռմ, 14 մայ. 1729 թ.), որով տեղեկություններ է հաղորդում ի միջի այլոց այն մասին, թե Հոռմում ձեռնարկումներ են կատարվում հայոց եկեղեցական գրքերը թարգմանելու լատիներենի, հատկապես հայկ. ժամագիրքը. «մէկ երեսն լաթիներէն, մէկ երեսն հայերէն... հայերէնը ես պիտի գրեմ, այլ գիր գրող չկայ, այսչափ բան գրելու ժամանակ չունիմ. շատ խորհեցայ որ այս եթէ հրամանուցդ ձեռքն լինա նէ կարելի է յառաջանալ... հոռմերէն թարգմանող գտանք.

Թապաղան ժե ճուլի. խօսք արանք որ լաթի-
նէվար հունարէն գրէ» են¹:

ԱՌԳՈՍՏԻՆՈՍ
(ղանաղան անձեր)

5 *S. h. u.՝ ՕԳՈՍՏԻՆՈՍ:*

ԱՌԳՈՒՍՏԻՆՈՎԻՉ [ԱՌԳՈՒՅՏԻՆԵՆՅՑ]
(Յակոբ Աստփան)
(Jakób Stefan Augustynowicz)

Լեհահայ հասարակական գործիչ ու ման-
կավարժ, ժԸ դ.: Մն. Լվովում: Ուսումը կա-
տարեւագործելու համար 1719 թվականին
ուղարկվել է Հռոմ: Հետ Ստեփանու Ռոշքայի
հաղորդած տեղեկութիւններէ՝ ճանաչ ի Լեո-
պոլսի հայրապետական դպրատանն ուսեալ,
15 ապա առաքեցաւ ի Հռոմ ի մեծ Դպրատունն
Ուրբանեան, ուր աւարտեալ զբոլոր փիլիսո-
փայութիւնն և զաստուածաբանութիւնն, ար-
ժանացաւ առնուլ զԱստուածաբանական վար-
դապետութիւնն. անտի դարձեալ ի հայրենին,
20 զկնի ոմանց ամաց ի դպրատանն Լեոպոլսի
եղև ուսուցիչ անդէն փիլիսոփայութեան²:
1736 թ. ընտրվել է օգնական ու փոխանորդ՝
Լվովի հայոց արքեպս. Հովհաննես Տորիա
Ավգուստինովիչի, իսկ նրա մահից հետո՝ հա-
ջորդ (1751 թ.): Մեռ. 1783 թ.: Նրանից մեզ
25 հասել են հետեյալ անտիպ գրվածքները:

* * *

1. Philosophia a me Jacobo Augusty-
nowicz, alumno Collegii venerabilis Urbani
30 de Propaganda Fide, audita et conscripta
Romae anno 1719. 264 թերթ:

2. Logica major. T. I—II. 230 + 312
թերթ:

1 Չ. Տայան, «Մայր դիւան Միքիթարեանց Վե-
նետիոյ ի Ս. Ղազար 1707—1773», Վենետիկ, 1930,
էջ 389 (N ին):

2 «Ստեփանուսի Ռոշքայ ժամանակագրութիւն կամ
Տարեկանք եկեղեցականք», Վիեննա, 1964, էջ 202:

3 Հմմտ. Ղ. Ալիշան, «Կամեհից», Վենետիկ, 1896,
էջ Ը:

3. Manuscriptum philosophiae. 305
թերթ:

4. Manuscripta theologica Jacobi Augus-
tynowicz ab anno 1723 ad 1726.

T. I: Tractatus de voluntario libero, 5
moralitate, bonitate, ac malitia. 175 թերթ:
Գրված է՝ ըստ Թովմաս Ակուինացու դրույթ-
ների:

T. II: De ecclesia in conciliis congre-
gata. 144 թերթ: 10

T. III: De augustissimo eucharistiae
sacramento. 132 թերթ:

T. IV: De regula interna actuum hu-
manorum; de peccatis: de sacramento
extremae unctionis; de sacramento ordinis; 15
de baptismo; de poenitentia (որի վերջում
ասվում է՝ „Tractatus iste est doctoris Pa-
risiensis anno 1718 in publica dictae ci-
vitatis Academia dictatus, a Romanis tamen
doctoribus multum cribratus fuit“); de ma- 20
trimonio. 360 թերթ:

T. V: De purgatorio; de ecclesia trium-
phante. 191 թերթ:

T. VI: De gratia justificatione et me-
rito. 194 թերթ: Հատորի վերջում գրված է՝ 25
„Finis praesentis tractatus auditus et re-
scriptus a Jacobo Augustynowicz Romae in
Collegio Urbano anno Dni 1726 auctore
R. P. Studendoli“.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Barącz S. — Żywoty sławnych Ormian
w Polsce“, Lwów, 1856, str. 42—46.

Estreicher K. — „Bibliografia polska“,
t. XII, Kraków, 1891, str. 300.

ԱՌԳՈՒՍՏԻՆՈՎԻՉ [ԱՌԳՈՒՅՏԻՆԵՆՅՑ]
(Յովհաննէս Տորիա)
(Jan Tobiasz Augustynowicz)

Լեհահայ հասարակական գործիչ, ծն.
Լվովում 1664 թ.: Վարդան Հունանյանի մա-
հից հետո եղել է Լվովի հայոց թեմի արքեպս. 40
(1715—1751 թթ.): Նրա պաշտոնավարու-

թյան շրջանի մասին խոսում է Ստեփանոս Ռոշքան¹, որը և հիշատակում է, թե նա 1718 թ. «գլոգով արար քահանայից թեմի իւրոյ, վասն տրամադրելոյ զՏօնացոյցն մեր 5 ըստ Յայսմաւորացն (զոր ես ընդ այլովք շարադրեցի և զծանուցումն սրբոց Հայոց, որք ի նմին գտանին, լատիներէն արարի), յայսմ ամի երթայ ի Հռոմ, ի հաստատել զայսոսիկ» ևն²։ Մեռ. 1751 թ. դեկտեմբերին։ Նրանից մնացել են միայն երկու անտիպ աշխատութիւններ՝ Լվովի հայոց արքեպիսկոպոսարանի դիվանում։

* * *

1. Promtuarium alphabeticum ex historiis, eruditionibus, sententiis sacris atque 15 prophanis compilatum et ad usum grato lectori. 397 թերթ։

2. Brevis relatio de primordiis Collegii Pontificii Leopoliensis. 3 թերթ։

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

20 Barącz S. — „Żywoty sławnych Ormian w Polsce“, Lwów, 1856, str. 35—40.

Estreicher K. — „Bibliografia polska“, t. XII, Kraków, 1891, str. 300.

ԸԻԳԸ (Դոմինիկոս)*
(Domenico Auda)

Իտալացի բժիշկ-բնագետ, ծն. Լանտուկայում (Նիցցայի նահանգ)։ Ապրել է ժէ դ. առաջին կեսում։ Հռոմի կարևորագույն հիվանդանոցներից մեկում պաշտոնավարել է 25 որպէս «վերակացու դեղորէից»։ Հեղինակ է մի քանի երկերի, որոնք 1655 թ. սկսյալ տպագրվել են Հռոմում և վենետիկում՝

¹ Տես՝ «Ստեփանոսի Ռոշքայ ժամանակագրութիւն կամ Տարեկանք եկեղեցականք», Վիեննա, 1964, էջ 197—202։

² Անդ. էջ 199։

* ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. „Nouvelle biographie générale depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours“ (sous la direction du Dr. Hoefer), t. III, Paris, 1861, p. 597—598.

„Breve compendio di maravigliosi secreti“, „Praxis Pharmaciae utriusque dogmaticae et chimicae“ (կամ „Pratica de speziali“) ևն։ Հայ. մասնակի թարգմանութեամբ մեզ հայտնի է նրա հիշյալ երկերից առաջինը՝ «Համառոտ փաղումնու զարմանալի խորհրդոց»-ը¹։ Նրա թարգմանիչն է՝ Կ. Պոլսեցի Պողոս դպիր Եսայանը²։

* * *

Համառոտ փաղումնու զարմանալի խորհրդոց։ Փորձի հաստատեալ յաջողակ իմն 10 դիպումովք ի տրամադրութիւնս մարմնոյ։ Բաժանեալ ի չորս գիրս։ Յառաջումն բննելի զբժշկական խորհրդոց։ Յերրորդումն զխորհրդոց զանազան իրացն պատկանեցելոց։ Յերրորդումն զպէսպէս տեսակաց փմիական 15 խորհրդոց։ Եւ ի չորրորդումն զաստեղաբաշխական բժշկականութենէ։ Հանդերձ կիրառութեամբ իիւք առ ի պահպանիլ յառողջութեան։ Ի լոյս ածեալ ի պարոն Ֆռանչիսկոսեան Դոմենիկոսէ Աւսայ, որ է վերակացու 20 դեղորէից ի յաագ հիւանդանոցն Սրբոյ Հոգւոյն եկեղեցոյ ի Հռոմ։ Յաւելմամբ ի նորոյ՝ նոյնոյ հեղինակի։ Ի Վենետիկ, ի տպարանի

¹ Հմմտ. իտալ. հետեւյալ հրատարակութիւնը.

Breve compendio di maravigliosi secreti approvati con felice successo nelle indispositioni corporali. Diviso in quattro libri. Nel I. si tratta di secreti medicali. Nel II. di secreti appartenenti a diverse cose. Nel III. di secreti chimici di varie sorti. Nel IV. d'astrologia medicinale. Con un trattato per conservarsi in sanità. Dato in luce dal signor Fr. Domenico Auda, capo speciale nell'Archiospedale di S. Spirito in Roma. Con nuova aggiunta dell'istesso autore. Dedicato all'Illustris. et Eccell. Sig. Carlo Angeli, dottor, medico, fisico, chirurgico, Co: Palatino, e Can. Aureato di S. M. C. In Venetia, appresso G. Zattioni, con licenza de' superiori, 1668.

Այս հրատարակութիւնը մենք չենք տեսել։

² Այս անձը 1750 թ. վենետիկում էր։ Հիշատակվում է նույն թվականին Անտոն Բորտոլիի տպարանից լոյս տեսած «Ծշմարտութիւն յաւիտենական» գրքի հրատարակիչ Սարգիս Սարաֆյանի կողմից. Հմմտ. Գր. Գալեմբարյան, «Կենսագրութիւն Սարգիս արքեպի Սարաֆեան», Վիեննա, 1908, էջ 238։

Բասսանի, ձեռամբ Հոնմոնտինոյ: Հրամանաւ մեծաւորաց: Արդ տետրակս այսոքիկ ի սոյն հեղինակի յիտալիական գրոցն յաւելան ի Հայս ի մետասան պրակս պսակեալ: Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 9827, էջ 62ա—75բ:

Գրքի սկզբում կա՝ «Յորդորակ ի քարգմանչէ առ անձն վայելող՝ յերկուց կենացս փրկութիւն, ոտանաւոր բանիւ ընթացեալ» (սկ. «Ամենայնի յոյս վախճանի, Անխախտ ելովրն վախճանի»), որի տողերի սկզբնատառերը կազմում են՝ «Յարութեան է այս յիշատակ»: Այս անծանոթ Հարությունը հաւանաբար այն անձն է, որի պատվերով կատարվել է թարգմանությունը, և կամ՝ եղել է գրքի ընդօրինակություններից մեկի տեղը: Թարգմանչի անունն այստեղ բացակայում է, բայց առկա է ձեռագրի ընդհանուր հիշատակարանում: Ձեռագիրը զանազան նյութերի ժողովածու է, որի վերջում գրիչն ասում է. «Արդ՝ գիտելի է, զի մինչ գաղափարել կամեցաք զնորոգ թարգմանեալ բանս՝ որ ի Սիմէոն Մագիստրոսէ, որ Յաղագս զօրութեանց կերւեաց, վայելուչ թուեցաւ մեզ և զայլ քանի մի հատուկտիր բանս թարգմանեալս, որ պատկանէր սմա, ընդ սա դասել, այս է՝ բանն որ վասն առողջ պահելույ զկեանս, թարգմանեալ ի Պօղոս դպրէ տիրացու[է] Եսայեան, ի մետասան պրակս պսակեալ» (էջ 113բ):

Բուն բնագրի խորագիրն է՝ «Գեղեցկայարմար կիրառութիւն առ ի պահ[պ]անիլ յառողջ կեանս, որ է շահաւոր և հարկաւոր առ ամենայն աստիճան անձանց»:

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն .

- Պրակ 1. Յաղագս պաշտպանելույ զկեանս յառողջութեան:
- Պրակ 2. Յաղագս կաղղորելույ զխելապատակն:
- Պրակ 3. Յաղագս տունջենական կամ միջօրական (sic) քնոյ:
- Պրակ 4. Յաղագս արգիւման քնոյ:
- Պրակ 5. Յաղագս կարգի կերակրելույ (sic):
- Պրակ 6. Յաղագս նախապատրաստութեան յառաջ քան զճաշ առնելույ:
- Պրակ 7. Յաղագս մեղամաղձային խորշելի կերակրոց:
- Պրակ 8. Յաղագս կերակրոց բարուք սնուցչաց և պարսրողաց:

- Պրակ 9. Յաղագս յատկութեանց զինեաց բարեաց:
- Պրակ 10. Յաղագս ղեղորէից մահաբեր թունոց:
- Պրակ 11. Յաղագս կերպի ուտելույ և ըմպելույ:

Հեղինակը հենվում է մարդու բնախոսությանը վերաբերող երևույթների մասին փորձառական դիտողությունների վրա և ցույց է տալիս հիվանդություններից խուսափելու միջոցները: Որոշ վկայակոչումներ ունի հին բժիշկներից և բնագետներից (Հիպպոկրատես, Արիստոտել, Դիոսկորիդես, Գալիանոս, Իբն-Սինա):

Սակայն 11 պրակներից բաղկացած վերոհիշյալ բովանդակությունը լրիվ չի համապատասխանում անվանաթերթի ցուցումներին, որոնց համաձայն հեղինակի աշխատությունը պետք է բաղկացած լիներ հատուկ բնագավառներ ընդգրկող 4 գրքերից՝ առանց հաշվելու առողջապահական խորհուրդներ պարունակող մասը (ասվում է՝ «Հանդերձ կիրառութեամբ իւրք առ ի պահպանիլ յառողջութեան»): Ըստ երևույթին՝ հենց միայն այս մասն է թարգմանությամբ մեզ հասածը, բաղկացած 11 պրակներից և ճշգրտորեն համապատասխան բուն բնագրի վերնագրին («Գեղեցկայարմար կիրառութիւն առ ի պահպանիլ յառողջ կեանս»): Հենվելով անվանաթերթի վերջին տեղեկությունների վրա, թե «տետրակքս այսոքիկ ի սոյն հեղինակի յիտալիական գրոցն յաւելան ի Հայս ի մետասան պրակս պսակեալ», կարծում ենք, որ հեղինակի երկի մնացած 4 գլուխները կամ մասերը գուցե բոլորովին չեն էլ թարգմանվել:

Այս երկի ուրիշ օրինակներ տես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3173 (էջ 128բ—162բ) և № 8102 (էջ 10բ—23ա): Իսկ Նոր-Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի № 85 ձեռագիրը, տրված թերի նկարագրություն համաձայն¹, երևում է ավելի ընդարձակ, քան Երևանի օրինակները. բայց հնարավոր չէ վստահորեն ասել, թե այդ ձեռագրի բոլոր նյութերը Ավդայի աշխատություն մասն են կազմում:

✠ Ալբերիական ժողովածուներից մեզ ծանոթ են երկու հատվածներ, որոնք կրում

¹ Տես՝ Ս. Տեր-Ավետիսյան, «Ցուցակ հայ. ձեռ. Նոր-Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի», հտ. Ա, Վիեննա, 1970, էջ 850:

են ոմն Դոմինիկոսի անունը: Չենք կարող
պնդել, թե դրանք Դոմինիկոս Ավդայի հեղի-
նակությունն են, բայց և անհավանական չէ,
որ Ավդայի մյուս երկերի նյութերից լինեն:
5 Այդ հատվածները բերում ենք այստեղ՝ ըստ
Երևանի Պետ. Մատ. № 6924 ձեռագրի:

1. Աղ կալաբարի. «Այսպէս արարեալ է
իմաստասէրն Տոմինիկոս որպէս գրեալ է
լիակատար ի գիր իւր, թէ՛ Առի լիտր մի դա-
10 լեբար, և լից (sic) ի չորս... (անընթեռնելի)
երկու, մինչև կատարեալ քոչաւ, և քամեցի
քաղեալ, որ ոչ մի դուրտին (sic) գնաց
զինեմն. յետոյ բերեալ դրի ի վերայ ծաղիկ,
այնչափ եփեցի մինչև ամենայն զօրութիւն
15 աղին ելեալ ի յերեսն, և եղև աղ կատարեալ
նշմարիտ, և օգուտ ամենայն գործոց ափսի-
րի»: (էջ 56ա):

2. Յաղագս ոսկոյ գունի այս է. «Ասէ մեծ
Տոմինիկոս թէ արեգակնն միապէս խառնեալ
20 և լուսինն, ձևացուցեալ որպէս սփացեալ և
օճնով եփեալ, երկրորդ ի գագանն և կամ ի
գոգ մանկանց, և ցամաքեցուցեալ ընդ դրուցէ
և ընդ ներքսէ, գոյն տալ դրամանցն այնմիկ:
Եւ կարծի թէ գործս այս ի Հոռմայ, ի Լեհ քա-
ղաքէն, մէջ արար վարդապետ մի Սպանիա-
25 ցի Սեփեռոս անուն, զի դրամբք (sic) գունով
իբր գոսկի. և սա ուսուցանէ կարգաւ, թէ ո՛ր-
պէս պարտ է պատրաստել զամենայն պիտոյ
իցէ արհեստիս որպէս խոստացաւ» ևն (էջ
30 57ա):

Նույն մատ. № 8446 ձեռագիրն ունի միայն
երկրորդ հատվածը, որ է՝

Յաղագս ոսկոյ գոյնի. «Ասէ Տոմինիկոս եթէ ոսկին
միապէս խառնեալ և արծաթն, և ձևացուցեալ որպէս
35 դրամ և սիփայեալ և օճնով եփեալ, յերկարի [ի] քա-
ցախ և կամ ի գոգ մանկանց, և ցամաքեալ ընդ դրուցէ
և ընդ ներքսէ, գոյն տալ դրամանցն այնմիկ: Եւ կարծի
եթէ գործս այս լի[ա]լ է ի Հոռմ, ի վարդապետէ մի
Սպանացի, զի արար դրամք գունով իբրև ոսկի»
40 (էջ 93բ):

ԱԻԵԼԶՈՂԷԱՄ

Արաբ ալքիմիկոս, որից հայ. թարգմա-
նությամբ մի ընդարձակ հատված է պահ-
պանվել Երևանի Պետ. Մատ. № 8314 ձեռա-
45 գրում՝ «Գիր որ պատմութեց ուղիղն արդույ

[իւրում] Ավելոդեամ» խորագրով (էջ 36ա—
38բ, սկ. «Եւ յիշեմ զանունն որ յառաջ է քան
զյալութեանս»): Հատվածն ամբողջությամբ
արտատպ. է հետևյալ հրատ. մեջ. Կ. Ղաֆա-
դարյան, «Ալքիմիան պատմական Հայաստա-
նում», Երևան, 1940, էջ 98—101:

ԱԻԵՏ (Խոջա)

Տես՝ ԱԻԵՏԻՔ (Խոջա):

ԱԻԵՏ ՍԵՐԿԵԼԵԳ

Տես՝ ԱԻԵՏԻՍ ՍԱՐԿԱԻԱԳ ՏԱՂԵՐԳՈՒ: 10

ԱԻԵՏԱՐԱՆ (Evangelium)

Աւետարան անունն է տրվում նոր Կա-
կարանի առաջին մասը կազմող չորս գրքե-
րին, որոնք Հիսուսի կյանքն ու վարդապե-
15 տությունն են ներկայացնում: Դրանք են՝

ա. Աւետարան ըստ Մատթեոսի:

բ. Աւետարան ըստ Մարկոսի:

գ. Աւետարան ըստ Լուկասու:

դ. Աւետարան ըստ Յովհաննու: 20

Չորս ավետարանների ամբողջությունը,
որպես միավոր, հավաքական անվանումով
նույնպես կոչվում է Աւետարան: Ավետարա-
նի հայ. թարգմանության հետ կապված բա-
նասիրական հարցերի, նրա բնագրի հրատա-
25 րակությունների և նրան վերաբերող ուսում-
նասիրությունների մասին տես՝ ԱՍՏՈՒԱ-
ՍԱՇՈՒՆՉ ՄԱՏԵԱՆ:

ԱԻԵՏԱՐԱՆ ԹՈՎՄԱՅԻ* (Evangelium Thomae)

Նորկտականային անվավեր գրքերից:
Դրվագներ է պարունակում Հիսուսի մանկու-
թյան մասին: Նրա հեղինակությունը վերա-

* ՕՃԱՆԴԱԿ ԴՐԱԿ. O. Bardenhewer, „Ge-
schichte der altkirchlichen Litteratur“, Bd. I, Frei-
burg i. Br., 1902, S. 401—403.— B. Altaner u.
A. Stuhler, „Patrologie“, Freiburg i. Br., 1966,
S. 128—130.— Դեր. Փոլատյան, «Աւետարան ըստ
Թովմասու, երևան հանձնած եզրագրական նորագիտ
պապիրոսներէ», Բեյրութ, 1960:

գրվում է Թովմաս առաքյալին կամ Թովմաս Խարյեւացի իմաստասերին: Հայտնի է զբար-
տերեն մի բնագրով և հուն. հատակոտորեն-
րով: Ղպտերեն բնագիրն, ըստ Ժ. Գարիտի,
սկզբնագիր է, իսկ ըստ այլոց՝ հունարենից
է թարգմանվել, ուստի և՛ սկզբնագիրը պետք
է հունարեն եղած լինի: ԺԳ դարում Մխիթար
Այրիվանեցու կողմից ավանդված պարակա-
նոն գրքերի ցուցակում հիշատակվող «Թո-
մայի աւետարանն»¹ ամենայն հավանակա-
նությամբ այս գրվածքն էր:

ԵԵԵՏՐԵՆ ՄԱՆԿՈՒԹԵԱՆ*
(Evangelium Infantiae)

Բանասիրական գրականության մեջ
հայտնի են հուն., ասոր. և այլ լեզուներով
նախաւետարան Յակոբայ (Protevangeli-
um Iacobi) և Պատմութիւն Թովմայի (Narratio
Thomae) անունը կրող նորկտակարանային
անվավերներ, որոնք բովանդակությամբ
առնչվում են իրար հետ և տարբեր մանրա-
մասնություններով իրար են լրացնում՝ պատ-
մելով Մարիամի ծննդյանը և Հիսուսի ման-
կությանը վերաբերող այլևայլ գրվածքներ:
Այս և այսպիսի աղբյուրներից ծագած որոշ
նյութեր այսօր մեղ հայտնի են նաև հայ հին
գրականության մեջ՝ Աւետարան Մանկու-
թեան, Աւետարան Տղայութեան կամ Տղայա-
ւետարան անուններով²: Դրանց մասին հի-
շատակություններ կան դեռևս Զ դարի վեր-
ջերից: 591 թ. ասորի նեստորական քարո-
զիչների ձեռքով Հայաստան բերված ու հա-

յերենի թարգմանված «սուտ» գրքերի շար-
քում հիշատակվող «Աստուածածնին պատ-
մութիւն» և «Մանկութիւն Տեառն» կոչված
գրքերն¹ անտարակոյս այս կարգի գրություն-
ներ էին: Մխիթար Այրիվանեցու ավանդած
ցուցակում ևս, ԺԳ դ., հիշատակվում են եր-
կու գրքեր՝ «Գիրք Մանկութեան Տեառն» և
«Թովմայի աւետարանն»². Վերջինս, սակայն,
կարող է նույն չլինել վերոհիշյալ Պատմու-
թիւն Թովմայի (Narratio Thomae) գրքի
հետ (տես նախորդ հոդվածը): Մանկութեան
ավետարանից այժմ հայտնի են հետևյալ
բնագրերը:

* * *

Գիրք տղայութեան Քրիստոսի: Հետևյալ
հրատ. մեջ. «Անկանոն գիրք նոր կտակարա-
նաց» (Թանգարան հայկական հին և նոր
դպրութեանց, Բ), Վենետիկ, 1898, էջ 1—
126:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ.
մի ձեռագրից: Հրատարակիչ՝ Ես. Տայեցի:
Բնագիրը բաղկացած է հետևյալ գլուխ-
ներից.

Ա.— Վասն սրբոյ կուսին Մարիամու՝ որ եղև ի
տան հօր իւրում. զոր ասացեալ է սրբոյն Յակոբայ
Տեառնեղբօրն (սկ. «Իսկ այրն Յովակիմ յորժամ ել ի
տանէ իւրմէ, առեալ զհօտս և զհովիւս զնաց յանա-
պատն»):

Բ.— Վասն սրբոյ կուսին Մարիամու ծննդեան, որ
եղև ի տան հօր իւրում.

Գ.— Վասն սրբոյ կուսին Մարիամու սննդեանն,
որ եղև ի տաճարն սրբութեան, զամս երկոտասան:

Դ.— Վասն սրբոյ կուսին Մարիամու՝ տալ զնա
Յովսեփայ ի կնութիւն՝ ըստ օրինի աւանդութեան իւ-
րեանց, պահել զկոյսն սուրբ զգուշութեամբ, և յանձ-
նելոյ զնա հաւատով ի Տէր. ամէն:

Ե.— Վասն աւետարտ հրեշտակի ձայնին, որ քա-
րոզեաց զյղութիւն սրբոյ կուսին Մարիամու:

Զ.— Վասն տրտմութեան Յովսեփայ, և զբարտե-
ւոյ զկոյսն սուրբ անմեղութեամբ և դատապարտելոյ
զնա:

Է.— Վասն Մարիամու յանդիմանելոյ զկուսութիւնն
սուրբ, և պարկեշտութիւնն Յովսեփայ, և տալ նոցա
երկոցունց զշուրն փորձութեան:

Ը.— Վասն ծննդեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիս-
տոսի յայրին:

¹ Հմմտ. աստ, հտ. Ա, էջ XL:
* ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. Հմմտ. B. Altaner u. A. Stuibler, „Patrologie“, Freiburg i. Br., 1966, S. 125—126.
² Գ. Զարբհանալյան, «Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց», Վենետիկ, 1889, էջ 194—198: Н. Я. Марр, «Из летней поездки в Армению; заметки и извлечения из армянских рукописей, X», Записки Восточн. Отдел. Импер. Русск. Археолог. Общ-ва, т. VI, 1892, стр. 135—147 (համապատասխանում է առանձին հրատարակության 1—13 էջերին). «Մանկութեան» ավետարանին վերաբերող այս մասի հայ. թարգմանությունը տես Հանդիս Ամսօրեայ, 1892, էջ 231—235. նաև՝ Բագմավեպ, 1892, էջ 247—253, 290—295:

¹ Հմմտ. աստ, հտ. Ա, էջ XXXIX:
² Հմմտ. աստ, հտ. Ա, էջ XL:

Բ.— Վասն նախամօրն եւայի և Յովսեփայ փութով հասանել նոցա, և տեսանել զծնունդ ամենագովհալ սուրբ կուսին Մարիամու:

Ժ.— Վասն հովուացն՝ որ տեսին զծնունդ Տեառն մերոյ:

ԺԱ.— Վասն դալստեան մողոցն ընծայիւր յերկրապագութիւն նորածին մանկանն Յիսուսի:

ԺԲ.— Վասն քառասնօրեայ զնալոյն ի տաճարն բազում ընծայիւր:

ԺԳ.— Վասն Հերովդէի և կոտորելոյ նորին զմանկունս ի Բեթղէհէմ և խաբելոյ ի մողոցն:

ԺԴ.— Վասն սպանման Հերովդի զՋաքարիա քահանայապետն ի տաճարին:

ԺԵ.— Վասն հրեշտակին յայտնելոյ Յովսեփայ՝ զնալ նոցա փախստական ի ձեռաց լար Հերովդէի յերկիրն յեգիպտոս:

ԺԶ.— Վասն զնալոյ յերկիրն Իսրայէլի և բնակելոյ յաշխարհն Գալիլեացոց ի նազարէթ:

ԺԷ.— Վասն փոխելոյ անտի և զնալոյ յերկիրն Ասորոց:

ԺԸ.— Վասն երթալոյ նոցա յերկիրն Քանանու, և տղայութիւնն, զոր առնէր Յիսուս:

ԺԹ.— Վասն երթալոյ նոցա յերկիրն Իսրայէլի և տալոյ յուսումն դպրութեան:

Ի.— Վասն տալոյ զՅիսուս Գամաղիելի՝ յուսումն դրոց:

ԻԱ.— Վասն զնալոյ ի քաղաքն Տապարիա, և տալոյ զՅիսուս յարուեստ ներկարարութեան:

ԻԲ.— Վասն զնալոյ նորա յԱրեմաթեայ քաղաք, զտղայութիւնն զոր առնէր Յիսուս մահու և յարութեան:

ԻԳ.— Վասն զնալոյ նոցա յարտեան լերին. տղայութիւնն զոր առնէր Յիսուս:

ԻԴ.— Վասն զնալոյ նոցա ի դիւղն յեմաւուս, և բժշկէր զհիւանդս, և զքրանչելիսն զոր առնէր Յիսուս:

ԻԵ.— Վասն հրեշտակին ազգ առնելոյ Յովսեփայ զնալ ի քաղաքն նազարէթ:

ԻԶ.— Վասն բազում բժշկութեանց՝ զոր կատարեաց Յիսուս ի քաղաքն և ի դիւղն և յալ տեղիս տեղիս, զոր առնէր բժշկութիւնն Յիսուս:

ԻԷ.— Վասն մարգարէիցն աւանդութեան զգրեալսն կատարելոյ, և օրինացն՝ զոր առնէր Յիսուս:

ԻԸ.— Վասն դատաւորութեան զոր առնէր ի մէջ երկու զինւորաց:

Ես. Տայեցին Վենետիկի ձեռագրերից հրատարակել է նաև Մանկության անետարանի մի ուրիշ օրինակ, որը ներկայացնում է խմբագրական տարբերություններ և սկզբից ու վերջից թերի է (տպ. անդ, էջ 127—235):

Բացի այդ, «Հատակադրութիւն ի Գրոց Տղայութեան Քրիստոսի» ընդհանուր խորագրի տակ, Ես. Տայեցին հրատարակել է մի շարք այլ հատվածներ՝ դարձյալ վենետիկյան ձեռագրերից: Դրանք են՝

— Յիշատակ Յովակիմայ և Ովսանայի, ծնունդ Մարիամու կուսին և ծնունդ փրկչին. «Եւ էր Յովակիմ մեծատուն յոյժ և մատուցանէր Տեառն կրկին զպատարագ իւր ամենայնի...», էջ 237—250:

— Մեծի աստուածայայտնութեան երգացոյցին, Յովակիմայ և Աննայի ծնողացն Մարիամու Աստուածածնի. «Ի թուոյ պատմութեանց երկոտասան ազգին էր Յովակիմ, մեծատուն յոյժ, և մատուցանէր կրկին իւր...», էջ 250—264:

— Յաղագս ծննդեան ամենասրբունոյ Աստուածածնին և ամենօրհնեալ կուսին Մարիամու ի ծնողաց իւրոց ի Յովակիմայ և յԱննայէ. ի պատմութեանց գրոց Ս. Յակոբայ եղբօր Տեառն. «Ի թուոյ և ի տոհմէ երկոտասան ազգաց Իսրայելի էր Յովակիմ, այր բարեպաշտ և երկիւղած յԱստուծոյ, և մեծատուն յոյժ. հատուցանէր կրկին զընծայսն Աստուծոյ...», էջ 264—267:

— Վասն անետար հրեշտակին և փառգելոյ զյղութիւնն սուրբ Կուսին Մարիամու Աստուածածնին. «Յայնժամ եղև առ նա բարբառ հրեշտակին, որ ասէր ցնա. Ուրախ լեր, կոյս Մարիամ: Յանկարծակի զարեւոտեցաւ և երկեալ յոյժ...», էջ 267—277:

— Գալուստ մոգուցն յերկրապագութիւն Քրիստոսի. «Ի թագաւորութեան Հռոմայեցոց Աւգոստոս կայսեր՝ փառասուն և երեք, և Արգարու Հայոց և Ասորոց՝ փառն և մի, և Հերովդէի Հրէից արքայի՝ երեսուն և ութ. «Տէրն մեր Յիսուս օծեալն ծնաւ ի Բեղղեսէմ Հրէաստանի...», էջ 278—284:

— Յաղագս մոգուց թագաւորաց թէ ո՛ր պէս եկին զօրօքն իւրեանց յերուսաղէմ. «Ահա մոգ[ք] յարեւելից եկին, որք ելեալ էին յաշխարհէն իւրեանց բազում զօրօք, և եկեալ հասին ի փաղաֆն երուսաղէմ ամիս ուր, և էին թագաւորք երեք...», էջ 284—295:

— Պատմութիւն գալստեան մոգուց թագաւորացն յերկրապագութիւն նորածին թագաւորին. «Ահա մոգք յարեւելից եկին հասին յերուսաղէմ, թագաւորք երեք. մինն՝ Պարսից թագաւորն Մեյլոն, և միւս՝ թագաւորն Հնդկաց Գասպար, և երրորդ՝ թագաւորն Արաբացոց Պաղղասար...», էջ 296—306:

— Պատմութիւն յաղագս փախստեան Տեառն յեգիպտոս ի Հերովդէ. «Եւ երեւցաւ հրեշտակ Տեառն Յովսէփայ, և ասէ. Արի՛, առ զմանուկդ և զմայր իւր և փախիր յեգիպտոս, զի խնդիր է Հերովդէս վասն մանկանդ՝ կորուսանել զդա...», էջ 306—312:

□ «Տղայութեան» ավետարանի անտիպ օրինակներից տեսնել երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8241՝ «Պատմութիւն յաղագս մարդեղութեան մարմնացելոյն ի սրբոյ կուսէն զոր Յակոբայ եղբօր Տեառն ասացեալ, որ ի սկզբբանէ ականատես եղև Բանին Աստուծոյ, սկիզբն արարեալ կարգաւ գրել փոքր ի շատէ զյիշատակս որ եղև ի ժամանակին յայնմիկ մի ըստ միոջէ» (էջ 1ա, սկ. «Եւ եղև [յ]առաջին ամի տէրութեան Օգոստոս կայսեր Հոռմայեցոց աշխարհին») և հետևյալ ձեռագրերը՝ № № 1520, 1667, 1668, 5144, 5599, 5688, 6514, 6572, 6980, 7059, 7574, 8482, 8812, 9100, 9256, 9705 ևն: Կան նաև մասնակի օրինակներ և հատվածներ: Տես դարձյալ Երուսաղեմի Հայկ. Մատ.¹ ձեռ. № № 1432, 3062, 3164, 3364. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № № 186, 224 (մասեր), 498, 960, 985. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 201. Նոր-Ջուղայի Ս. Կատար. վանքի ձեռ. № 467. Մոնտրեալի Mc Gill համալս. կենտր. գրադարանի² ձեռ. № 2 ևն:

«Տղայութեան» ավետարանի հայ. բնագրերից թարգմանություններ են հրատարակվել անգլ., ֆրնս. և լատ. լեզուներով. տես՝ F. C. Conybeare, „Protevangeliium Iacobi; from an armenian manuscript in the Library of the Mechitarists in Venice“, *The American Journal of Theology*, vol. I, 1897, p. 424—442.—P. Peeters, „Évangiles apocryphes. II. L'Évangile de l'Enfance, rédactions syriaques, arabe et arméniennes traduites et annotées“, Paris, 1914.—É. de Strycker, „La forme la plus ancienne du Protévangile de Jacques... En appendice: Les versions arméniennes

traduites en latin par Hans Quecke“, Bruxelles, 1961.

ԱՌԵՏԱՐԱՆ ՆԻԿՈԴԵՄՈՍԻ* (Evangelium Nicodemi)

Նոր Կտակարանի անվավերականների շարքին պատկանող այս գիրքը հուն. և լատ. հնագույն ձեռագրերում կրում է «Յիշատակարանք» (Ἱστορικὸν Πιλάτου) կամ «Գործք Պիղատոսի» (Acta Pilati) խորագիրը և միայն Թ/Թ դարերից սկսած պատահում է նիկոդեմոսի անունով: Այս գրքից հայ. թարգմանություն մը հայտնի են մասեր¹, որոնք ներկայացնում են խմբագրական տարբերություններ: Ն. Մառը ցույց է տվել, որ նիկ. ավետարանի վրաց. թարգմանությունը, որն անտիպ է, հայ. սկզբնագիր է ունեցել²:

* * *

1ա. Պատմութիւն և կտակ շաշառանացն Քրիստոսի, որ եղև առաջի Պոնտացոյ Պիղատոսի ի յիշխանութեան³ Հրէաստանի, և [ի] քահ[նայա]պետութեան Աննայի և Կայիափայի, արարեալ երանելոյն Յակոբայ Տեառն եղբօրն որդւոյն Յովսէփայ. «Ի յերոռդի իշխանութեան Տիրեւեայ կայսերն Հոռմայեցոց, ինն և տասներորդի իշխանութեան նորա, և ի չորրորդ քահանա[յա]պետութեան երկուց առաջնորդացն Աննայի և Կայիափայի, զոր

* ՕժԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. O. Bardenhewer, „Geschichte der altkirchlichen Litteratur“, Bd. I, Freiburg i. Br., 1902, S. 409—410.—B. Altaner u. A. Stuiber, „Patrologie“, Freiburg i. Br., 1966, S. 127—128.

¹ F. C. Conybeare, „Acta Pilati“, *Studia Biblica et Ecclesiastica*, vol. IV, 1896, p. 59—132.—Գ. Զարբանյան, «Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնաց», Վենետիկ, 1889, էջ 199—202.—Բ. Սարգիսյան, «Եղիշէի և Զարբիա կաթողիկոսի Ի թաղումն Քրիստոսի ճառերն և նիկոդեմոսի Աւետարանը», Վենետիկ, 1910:

² Н. Март, «Армянские слова в грузинских Деяниях Пилата», *Записки Восточного Отделения Импер. Русск. Археол. Общ-ва*, т. XVII, вып. I, 1906, стр. 024—029.

³ Զեռագրերում՝ և իշխանութիւն:

¹ Հմմտ. Ս. Մխայան, Սին, 1972, էջ 122—131 և 235—239:

² Հմմտ. Ա. Արղումանյան, Սին, 1972, էջ 171:

և յետ շարշարանացն խաշի պատմեաց Յակոբոս Տեառն եղբայրն յանօրէն Հրէից ժողովոյն և ալլոցն ամենեցունցն...», տես՝ «Գիրք Գրգուկոս աշտ պատմէ՝ նախ վասն գալստեանն 3
Յիսուսի Երուսաղէմ, երկրորդ՝ վասն շարշարանացն, որ կրեաց առաջի Պիղատոսի դատարի և քահանայապետիցն Աննայի և Կայիափայ, ասացեալ երանելոյն Յակոբայ Տեառն եղբորն», Կ. Պոլիս, 1710, էջ 9—112:

10 1բ. Յիշատակարանն որ եղեն վասն Քրիստոսի, առաջի Պոնտացոյ Պիղատոսի իշխանի Հրէաստանի. «Յամս ուրուտասներորդի իշխանութեանն կայսեր քաղաւորին Յունաց Տիբերեայ և Հերոդիայ որդոյ Հերոդի, որ էր 15
քաղաւոր Գալիլեացոց, իննուտասներորդի իշխանութեանն նորա և յառաջ քան զուր կաղանդացն առնու, որ ի քան և հինգերորդ Հոռմայ, յառաջ Բարեթնի, ի չորրորդ ամին իւրոյ և երկուց առաջնորդացն քահանայեպետիցն Հրէից՝ Աննայի և Կայիափայ: Եւ որ ինչ 20
յետ խաշին և շարշարանաց Տեառն, և պատմեաց Նիկողիմոս գեղեալ իրսն քահանայապետիցն և ալլոց Հրէիցն...», տես՝ «Անկանոն գիրք Նոր Կտակարանաց» (Թանգարան հայկական հին և նոր դպրութեանց, Բ), Վենետիկ, 1898, էջ 313—345:

□ Չեռագրերում աշտ բնագիրը ներկայացնում է զգալի տարբերակներ: Բնագիրը մեծ մասամբ պատահում է Հակոբ Կրտսերի 30
(Տյառնեղբոր) անունով. տես՝ Երուսաղէմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1573՝ «Պատմութիւն և կտակ շարշարանացն Քրիստոսի, որ եղև վասն Քրիստոսի առաջի Պոնտացոյ Պիղատոսի իշխանութեան Հրէաստանի, և քահանայապետութեան Աննայի և Կայիափայի. երանելոյն Յակոբայ Տեառն եղբորն և որդոյն Յովսեփայ ասացեալ է» (էջ 210—250, սկ. «Ի երրորդի իշխանութեան Տիբերեայ կայսերն Հոռմայեցոց, ինն և տասներորդի իշխանութեանն նորա, և ի չորրորդ քահանայապետութեան երկուց առաջնորդացն»), № 1433՝ «Պատմութիւն և կտակ... ասացեալ ի քաղաւորութեան Հերովդէի Գալիլեացոց» (էջ 75—166, սկ. «Ձոր առնէր Յիսուս ի մարդկային բնութեանս, ի վերայ հիւանդաց և ախտացելոց»), Զմմառի վանքի ձեռ. № 134՝

«Երանելոյն Յակոբայ եղբոր Տեառն՝ որդոյն Յովսեփայ առաւել պատմութիւն և յիշատակարանն որ եղեն վասն Քրիստոսի առաջի Պիղատոսի իշխանութեանն և ի քահանայութեանն Աննայի և Կայիափայ, ի քաղաւորութեանն Հրէաստանի Գալիլեացոյ» (էջ 251բ—298ա, սկ. «Յամս ուրուտասներորդի իշխանութեանն Տիբերեայ կայսեր Հոռմայեցոց»), Արմաշի վանքի ձեռ. № 11՝ «Պատմութիւն և յիշատակարանն որ եղեն վասն Քրիստոսի առաջի Պոնտացոյ Պիղատոսի իշխանութեանն Հրէաստանի և ի քահանայութեանն Աննայի և Կայիափայի, երանելոյն Յակոբայ եղբորն Տեառն ասացեալ որդու Յովսեփու ի քաղաւորութեանն Հերովդի Գալիլեացոց» (էջ 116ա, սկ. «Յամս ուրուտասներորդի իշխանն Տիբերիայ կայսեր Հոռմայեցոց»): Որոշ ձեռագրերում բնագիրը Նիկողիմոսի անունով է. տես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 993՝ «Յիշատակարան շարշարանաց և յարութեան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որ եղև առաջի Պիղատոսի, զոր պատմեաց Նիկողիմոս» (էջ 625բ—629բ, սկ. «Յամս ուրուտասներորդի իշխանութեան քաղաւորին կայսեր Յունաց, և Հերովդէի որդոյ Հերովդիայի Գալիլիացոյ, ի չորրորդ ամին երկուց քահանայիցն Աննայի և Կայիափայ, երանելին Նիկողիմոս պատմեաց մեզ»), № 1521՝ «Պատմութիւն շարշարանացն տեառն և վկայութեանն, զոր վկայեաց առաջի Պոնտացոյ (sic) Պիղատոսի: Յաւետարանէն Նիկողիմոսի գաղտ աշակերտին» (էջ 352բ—355ա, սկ. «Յամս ուրուտասներորդի Տիբեր[ե]այ կայսեր Աննա և Կայիափա, Սիմոն և Գովդաս, Գամաղիէլ և ալլ ի Հրէիցն առաջնորդաց եկին յառաջի Պիղատոսի»), Վիեննայի Միսիթ. Մատ. ձեռ. № 2՝ «Յիշատակարանն, որ եղեն» ևն, նույն ընդ տպ. (էջ 40ա—51բ?, սկ. նույն ընդ տպ.), № 224՝ «Պատմութիւն շարշարանաց տեառն մերոյ վկայութեանն, զոր վկայեաց առաջի Պիղատոսի» (անանուն, էջ 389ա—393ա, սկ. «Յամս ուրուտասներորդի արքայութեանն Տիբերեայ կայսեր Աննա և Կայիափա, Սիմովն և Գովտաս (sic)... եկին առաջի Պիղատոսի և ամրաստան լինէին»), № 313՝ խոր. նման (էջ

163ա—167բ?, սկ. «Ի ժամանակս ուրեւա-
սաներորդի ի քագաւորութեան Տիբերեայ»):

Այս բնագրի որոշ օրինակներ վերջում ու-
նեն «Պատմութիւն վասն քաղմանն և յարու-
5 րեան» հավելվածը (տես՝ § 2):

Բնագրի հուն. և լատ. թարգմանութիւնն-
ները տես՝ F. C. Conybeare, *Studia Bi-
blica et Ecclesiastica*, vol. IV, 1896, p.
73—132.

10 2. Պատմութիւն վասն քաղմանն և յարու-
րեան Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ. «Եւ իբրեւ
երեկոյ եղև, եկն այլ մի մեծատուն, որում
անունն էր Յովսէփ, որ էր քաղաքացեալ. այլ
բաժնեգործ և արդար, յագգէն Հրէից...», տես՝
15 «Անկանոն գիրք նոր Կտակարանաց», էջ
345—358:

Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 1521՝ «Պատմութիւն քաղման ի բանէն Նի-
կողիմոսի» (էջ 355ա—357ա, սկ. նույն).
20 Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 224՝ խոր.
նույն ընդ տպ. (էջ 395ա—395բ?, սկ. նույն
ընդ տպ.):

3. Թուրք Պիղատոսի դատարի առ Տիբեր
կայսրն, զոր գրեաց յետ խաչելութեանն
25 Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ. «Ինքնակալիդ
սեբաստեայ՝ փառաւորի և հօգօրի Տիբերեայ
կայսեր, ի Պիղատոսէ դատարէ [յ]արեւ-
լից կողմանս Պաղեստինոյ և Փիւնիկոյ...»,
Բ ա գ մ ա վ է պ, 1857, էջ 279—285:

30 Զուգահեռաբար հրատարակված են երկու
բնագրեր, որոնք նույն խոր. և սկ. ունեն,
բայց խմբագրական տարբերութիւններ են
ներկայացնում:

Այլ տպ.— Թուրք Պիղատոսի ևն. «Ինք-
35 նակալդ սեբաստեայ փառաւորի...», Հ ա ն -
դ է ս Ա մ ս օ ր ե ա յ, 1894, էջ 278—280:

Այլ տպ.— Թուրք Պիղատոսի դատարի,
զոր գրեաց յաղագս տեառն մերոյ Յիսուսի
Քրիստոսի, և առաքեաց առ Տիբերոս (sic)
40 կայսրն ի Հռոմ. «Ի ժամանակին յայնմիկ,
յետ խաչելութեան տեառն մերոյ Յիսուսի
Քրիստոսի, որ առ Պոնտացով Պիղատոսի,
այն՝ որ ունէր զդատարական իշխանութիւն
Պաղեստինացոց և Փիւնիկեցոց աշխարհին...:
45 Ինքնակալ մեծի սեբաստոսիդ, փառաւորի...»,

տես՝ «Անկանոն գիրք նոր Կտակարանաց»,
էջ 359—378:

Զուգահեռաբար տվել է մի երկրորդ բնա-
գիր, որը խմբագրական տարբերութիւններ
է ներկայացնում. խոր. «Թուրք Պիղատոսի
5 դատարի առ Տիբերոս (sic) կայսրն» ևն
(սկ. «Ինքնակալդ սեբաստեայ փառաւորի»):

Այլ տպ.— Թուրք Պիղատոսի դատարի,
զոր յետ խաչելութեանն Քրիստոսի գրեաց առ
Տիբերիոս կայսրն Հռոմայ. «Ինքնակալդ
10 սեբաստեայ փառաւորի...», Բ ա ն ա ս է բ,
1901, էջ 189—191:

Այլ տպ.— (Անխորագիր) «Եւ իբրեւ եհաս
հռովարտակն ի Հռոմ, և ընթերցան առաջի
կայսերն, լինելն ընդ նմա քաղումք ի մեծա-
15 մեծաց, զոր իբրեւ լուան...», Բ ա ն ա ս է բ,
1902, էջ 337—340:

Բնագրի այն հատվածն է, որը նկարա-
գրում է Պիղատոսի մահը, բայց՝ վերախորմ-
բագրման ենթարկված:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 4716 (էջ 14բ) ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ.
ձեռ. № 2 (էջ 51բ), № 257 (էջ 29ա), № 791
(էջ 391ա), № 808 (էջ 96ա). Զմմառի վանքի
ձեռ. № 156 (էջ 191ա), № 563 (էջ 281բ).
25 Նոր-Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ.
№ 235 (էջ 119):

Խ. Քուչուկ-Հովհաննիսյանը տվել է այս
բնագրի ռուս. թարգմանութիւնը՝ «Посла-
ние судьи Пилата к Тиверию Кесарю по
30 роснятии на кресте Господа Бога нашего
(по рукописи XVII века)», հետևյալ զրը-
րում. «Юбилейный Сборник в честь В. Ф.
Миллера», Москва, 1900, стр. 97—99.

Այլ նյութեր տես նաև ՊԻՂԱՏՈՍ ՊՈՆՏԱ-
35 ՅԻ անվան տակ:

4. [Այլ օրինակ թղթոյն Պիղատոսի առ
Տիբեր] «Ի ժամանակս Տիբերեայ կայսեր,
եղև փրկարար և կենսաբեր չարչարանքն
Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Ի սուրա ի
40 հնգետասաներորդ ամին, գայ ի մկրտու-
թիւն Քրիստոս՝ ի Յորդանան, երեսուն ամաց,
և ի վեշտասաներորդ ամին՝ գլխատեցաւ
Մկրտիչն Յովհաննէս...», տես՝ «Անկանոն
գիրք նոր Կտակարանաց», էջ 379—380:
45

ԱՆԵՏԱՐԱՆԱՅՈՅՑ

Այս անունն են կրել պատարագի և ժամերգության ընթացքում ավետարանների ընթերցման կարգը նշող ուղեցույցները:

5 Վ. Հացունին բազմիցս անդրադարձել է արարողությունների մեջ եղած ավետարանական ընթերցումների կարգի հարցին¹: Նրա հետազոտություններից երևում է, որ այդ կարգն անփոփոխ չի եղել ժամանակի ընթացքում: Այսպես՝ «Գիշերային ժամ»-ի մասին խոսելիս նա նշում է, որ, ըստ 1284 թ. մի աղբյուրի, որը կոչվում է «Հաբեցուց ըվանդակ տարւոյն» (Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. հին № 677, էջ 297), քարոզների կարգը կապված էր ավետարանների հետ, իսկ ավետարանները՝ ութ ձայների հետ. այդպես է եղել դրությունը մինչև Ժե դ. վերջերը, իսկ այնուհետև, հետզհետե, քարոզների հետ եղած այդ կապը ենթարկվել է փոփոխությունների, բայց անփոփոխ է մնացել ավետարանների և ութ ձայների կապը²:

Ի հարկե՝ եթե ավետարանական ընթերցումները կապված էին ժամասացության ընդհանուր համակարգի հետ, ապա և պարզ է, որ ավետարանացույցն ըստ էության մի ինքնուրույն համակարգ չէր կարող կազմել և պիտի շարկապված լիներ տոնացույց կոչված ցուցակների հետ: Տոնացույցները թե՛ տոների օրացուցային կարգի և թե՛ արարողությունների կատարման ուղեցույցներն էին, որոնք նշում էին յուրաքանչյուր օրվա ներքին կարգը, թե ո՞րն էր հերթականությունը կատարման համար սահմանված նյութերի՝ քարոզների, աղոթքների, շարականների ևն, հատկապես սուրբգրական ընթերցվածների և, նրանց թվում, ավետարանների, որոնք զգալիորեն ավելի ստվար թիվ էին կազմում քան մյուսները: Ընթերցելի հատվածները նշանակվում էին սկզբի և վերջի բառերով:

40 Գուցե նրա համար, որ ավետարանները, ութ ձայների հետ ունեցած իրենց կապակցությամբ, կարևոր տարր էին հանդիսանում

այդ համակարգի կառուցվածքում, տոնացույցներին հաճախ տրվում էր նաև ավետարանացույց անունը, և կամ՝ տոնացույցների խորագրերում երբեմն գերիշխող դիրք էր տրվում ավետարանացույց բառին: Իբրև օրինակ՝ մենք կարող ենք նշել Երևանի Պետ. Մատենադարանից այդպիսի մի քանի ձեռագրեր:

№ 7734-ը, որը 1219 թ. գրված Ավետարան է, վերջում ունի «Յոյց Աւետարանի և հրահանկաց» (էջ 356ա—358բ):

№ 7534-ը, որը 1274—1275 թթ. գրված Ավետարան է, վերջում ունի «Աւետարանացոյց» (էջ 278ա—288ա):

№ 5453-ը, որը ճառքնտիր է, ԺԳ դ., այլ նյութերի շարքում ունի «Աւետարանացոյց և խրատք ժամակարգութեանց կարգեալ սրբոցն» (էջ 189ա—195բ):

№ 182-ը, որն Աստվածաշունչ է, գրված 1303—1304 թթ., երկու անգամ ընդօրինակված ունի «Աւետարանացոյց և այլ խրատք ըվանդակ տարւոյն» (էջ 743բ և 744ա—754բ). առաջինը, որ այդ խորագիրն ունի, գրչի ձեռքով է, իսկ երկրորդը, որ խորագիր չունի, Ժե դ. ընդօրինակություն է:

№ 3722-ը, որը 1304 թ. գրված Ավետարան է, վերջում ունի «Աւետարանացոյց բաւանդակ» (էջ 358բ—363ա):

№ 7740-ը, որը 1356—1357 թթ. գրված Ավետարան է, սկզբում ունի «Աւետարանացոյց» (էջ 7բ—9ա):

Այս ձեռագրերում ավետարանացույց կոչվող բնագրերն ուրիշ ձեռագրերում, և ընդհանրապես, կրում են տոնացույց անունը:

Սակայն ենթադրելի է, որ սկզբնաբար առանձին եղած լինեն ավետարանացույցները, իսկ վերևում մեր նշած ձեռագիր օրինակները հավանաբար տոնացույցի և ավետարանացույցի միաձուլման ժամանակաշրջանի նմուշներից են: Ինչպես ասվեց արդեն՝ այդ տոնացույց-ավետարանացույց-ներում հիմնական տեղը գրավում են ավետարանները. երբեմն նույնիսկ, օրեր շարունակ, նշվում են միմիայն ավետարանական ընթերցումները և նրանք են գերակշռում: Այս տեսակետից հետաքրքրական է, որ 1278 թ. Սկևռայում գրված տոնացույցը, որը կրում է «Տաւա-

¹ Վ. Հացունի, «Պատմություն Հայոց ազոթամատուցին», Վենետիկ, 1965:

² Անդ. էջ 243:

Հնում Բաղագ էին կոչվում զանձերը (երգեր):

ցոյց և հարցնացոյց բովանդակ տարոյ զհայ և զհոռոմ ամսոցն կարգաւորեալ ընդ իրեա-
րս...» խորագիրը (Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 759, էջ 168բ—180բ), տոներն դասավոր-
ման հետ միասին, տալիս է միայն «Հար-
ց»-երը, իսկ ընթերցվածներն առհասարակ
չի տալիս, ուստի նաև՝ ավետարանները:
Այնտեղ մենք նկատում ենք «Հարց»-երը
«Տոնացոյց»-ի մեջ մուծելու ձեռնարկումը:
Պետք է այս ձևով ծնունդ առած լինեն նաև
մեր մատնանշած տոնացոյց-ավետարանա-
ցոյցները՝ «Աւետարանացոյց»-ի մուծմամբ
«Տոնացոյց»-ի մեջ: Տոնացոյց կամ ավետա-
րանացոյց կամ տոնացոյց-ավետարանա-
ցոյց կոչվող այս բնագրերը հետզհետե նյու-
թերի այլ տեսակների նորանոր ընդգրկում-
ներով աճել են և վերածվել ընդհանուր ուղե-
ցոյցի՝ ամբողջ տարվա համար և այժմ
հայտնի են «Տոնացոյց» միակ անունով:
Լիակատար տեղեկութունների համար տես՝
ՏՈՆԱՅՈՅՑ:

Անկախ վերոհիշյալ հանգամանքներից՝
կարելի է, մեր օրերում, ավետարանացոյց
անունը տալ նաև «Տոնացոյց»-ի հիման վրա
կազմված այն մասնակի ուղեցոյցներին,
որոնք ավետարանական ընթերցումների հա-
տուկ խմբավորումների կազմն ու օգտա-
գործման եղանակն են ցոյց տալիս, նշանա-
կելով հատվածների սկիզբն ու վերջը: Այդ-
պիսիներն նախ սկսել են հրատարակվել «Յու-
ցակ աւետարանաց, ըստ արարողութեանց
Հայաստանեայց առաքելական Ս. Եկեղեց-
ւոյ» խորագրով՝ առենի կոչված Ավետա-
րանների («Աւետարան առենի, ըստ իւրա-
ֆանչիւր ատուրց յիմանց, ընդ որս և ցուցակ
մի յամենայն ատուր ի ժամ ատուր պատարա-
գին ընթերցեալ աւետարանաց», տպ. Երու-
սաղեմ 1873 և 1899) վերջում². և ապա, «Յու-

ցակ աւետարանաց Հանգստեան, Տաճարի,
Խղաբերից, Բժշկութեան և Անդաստանի, որ
պաշտին ի կարգաւորութեան հասարակաց
աղօթից ըստ ձայնին» խորագրով, տպագր-
վել են Ավետարանի մի քանի այլ հրատա-
րակութիւնների վերջում¹: Այդ ցուցակներն
ունեցել են նաև առանձին հրատարակու-
թիւններ, որոնց մեջ կան նաև նոր հավե-
լումներ՝ «Խաչելութեան», «Քառասնօրեայ
գալստեան», «Ս. Զատիկ», «Խաչվերացի»
ևն²:

«Աւետարան նաշու» կոչված հրատարա-
կութիւններն ըստ էութեան նույնպէս ավե-
տարանացոյցներ են, որոնցում լրիվ բնա-
գրով տպագրված են պատարագի մեջ ըն-
թերցվող բոլոր հատվածները՝ «Տոնացոյց»-ի
կարգով, ամբողջ տարվա համար: Այդպիսի
հրատարակութիւններ կատարվել են Պետեր-
բուրգում՝ 1786 թ., Թիֆլիսում՝ 1867 թ. և
Երուսաղեմում՝ 1868 թ.³:

Այս բոլորն Ավետարանի տարեկան ըն-
թերցումների ուղեցոյցներ են:

Ավետարանացոյց է նաև Ներսէս Շնոր-
հալու հորինած մի յուրատեսակ ցուցակը՝
«Շաբաթական և աւետարան, ըստ խորհրդոյ
արարչութեան շաբաթանաց, զոր տէր Ներ-
սէս է շինեալ» (Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1495, էջ 156բ—157ա), որն Ավետարանի
ընթերցումներ է նշում ըստ օրերի և ըստ
տարբեր առիթների՝ «Վասն կանանց»,
«Վասն ննջեցելոց», «Վասն պատերազմի»,
«Վասն սովի» ևն:

ԱՒԵՏԻՍ (Տէր) [1]

Անծանոթ տաղերգու, որի անունով մեզ
հայտնի է մի ներբողական անտիպ տաղ,
նվիրված «Տէր Գրիգորիսին»: Հայտնի չէ
նաև այս վերջինիս ինքնութիւնը: Տաղը բո-
վանդակող ձեռագիրը ԺԸ դարից է:

¹ Տոնացոյցի հրատարակութիւնները բազմաթիվ
են. տես, օրինակ, Ոսկան Երևանցու հրատարակու-
թիւնը. «Տոնացոյց տէրունական տօնից», Ամստեր-
դամ, 1669: Ի դեպ՝ նշենք, որ հետագայում Տոնացոյցի
մի քանի հրատարակութիւններ, հին ավանդութի հա-
մաձայն, անվանաթերթում կրում են «Տոնացոյց և Աւե-
տարանացոյց» խորագիրը (Կ. Պոլսի 1701, 1722, 1725,
1740 և 1782 թթ., տպագրութիւնները):

² Հմմտ. աստ, էջ 490, տող 29. էջ 494, տող 10;

¹ Հմմտ. աստ, էջ 492, տող 25. էջ 493, տող 28:

² Հմմտ. աստ, էջ 498, տող 15, 31. էջ 499,
տող 3, 9, 16, 31. էջ 500, տող 3, 10, 18:

³ Հմմտ. աստ, էջ 496, տող 33. էջ 497, տող 30.
էջ 498, տող 1:

* * *

[Ուղերձ առ տէր Գրիգորիս] «Ի մթացեալ և յերեկոյացեալ ժամանակիս|լոյս գերազանց ծագեցար մերոյի զարմիս|Տունկ շը-
 5 ֆեղազարդ վերաբոյս կազմիս|Ի շառաւիղաց Լուսաւորչին Տէր Գրիգորիս...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 737, էջ 179ա:

ԱԻԵՏԻՍ (Տէր) [II]

Հայոց նոր վկաներից (1509 թ.): Տես՝ ԱԻԵՏԻՔ ԿՐՕՆԱԻՈՐ:

ԱԻԵՏԻՍ ԵՐԷՑ ՎԿԱՆԵՐԻՐ

Գրել է հայոց նոր վկաներից Սարգիս Կարսեցու նահատակութեան (1796 թ.) պատմութիւնը:

* * *

Սարգիս Բանանայ Ղարսեցի. «Թիւրն 1245, յուլիսի ամսոյ 25, օրն վարդավառի պատի ուրբաթն: Այս է Ղարսցի Տէր Սարգիսն որ է նահատակ և մարտիրոս, որդի Յոհան վարդապետի: Այս լուսայնոցի էրէցն վերոյգրեալ քարոյի օրն գնացեր քաղա-
 15 նիսն...», տես՝ Հ. Մանանդյան և Հ. Աճառյան, «Հայոց նոր վկաները» (գիտ. հրատ.), Վաղարշապատ, 1903, էջ 722—724:

Վկայաբանութեան վերջում կա հետևյալ հիշատակագրութիւնը. «Յարմարեցաւ ձեռամբ աւելածու Աւետիս իրիցու և էթ քահանայի»:

ԱԻԵՏԻՍ ԷԶՄԻԱԾՆԵՑԻ

Էջմիածնի կաթողիկոս 1594(?)—1623 թթ.: Գրական գործունեութիւն չի ունեցել, նրա անունով հայտնի են միայն մի կոնդակ, որ նա գրել է Գրիգոր Գանձակեցու՝ Երուսաղեմի եպիսկոպոս և պատրիարք ձեռնադրութեան առթիւ 1613 թ., և մի քանի հիշատակարաններ: Ավ. կաթողիկոսի մասին տես՝
 30 Ն. Ակինյան, «Աւետիս կաթողիկոս էջմիածնեցի 1594—1623», Հանդէս Ամսօրեայ, 1935,

էջ 24—33, 189: Գ. Գալեմբյարյան, «Կենսագրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու և տասն եպիսկոպոսներու և ժամանակին հայ կաթողիկեայք», Վիեննա, 1915, էջ 6, 44—49 և 51: Մ. Օրմանյան, «Ազգապատում», մասն 5
 Բ, Կ. Պոլիս, 1914, §§ 1582, 1587, 1598, 1606 և 1618:

ԱԻԵՏԻՍ ՈՍՏԱՆԵՑԻ

Հայոց նոր վկաներից: Նահատակվել է վասպուրականում 1656 թ.: Վկայաբանութեան հեղինակն անհայտ է: Տպագրվել է Առաքել Դավրիժեցու «Պատմութեան» մեջ, որպէս նրա ԽԸ գլուխը: Տպագրվել է նաև առանձին:

* * *

Պատմութիւն վասն նահատակութեան Աւետիս անուամբ ֆրիստոնէին. «Այր ոմն ազգաւ Հայ և հաւատովն ֆրիստոնեայ որոյ անունն էր Աւետիս և էր յերկրէն Ոստանայ...», տես՝ «Գիրք Պատմութեանց, շարադրեալ վարդապետին Առաքելոյ Դաւրէ-
 20 ժացոյ», Ամստերդամ, 1669, էջ 527—531:

Վերջում՝ «...ն ևղև կատարումն նահատակութեան երանելոյ առնս Աւետիս ի թուականութեանս մերում հազար և հարիւր և հնգին յամսեանն մարտի քսան, ի փառս
 25 Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ օրհնելոյն յաւիտեանս յաւիտենից ամէն»:

Այլ տպ.— Պատմութիւն ևն. «Այր ոմն ազգաւ Հայ...», տես՝ «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դաւրիժեցոյ», Վաղարշապատ, 30
 1884, էջ 425—428:

Այլ տպ.— Աւետիս Ոստանցի. «Այր ոմն ազգաւ Հայ...», տես՝ «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դաւրիժեցոյ», Վաղարշապատ, 1896, էջ 552—556:

Այլ տպ.— Աւետիս Ոստանցի. «Այր ոմն ազգաւ Հայ...», տես՝ Հ. Մանանդյան և Հ. Աճառյան, «Հայոց նոր վկաները» (Ժող. հրատ.), հտ. Բ, Վաղարշապատ, 1902, էջ 141—145:

Այլ տպ.— Աւետիս Ոսանցի. «Այր ոմն ազգաւ Հայ...», տես՝ Հ. Մանանդյան և Հ. Անառյան, «Հայոց նոր վկաները» (գիտ. հրատ.), Վաղարշապատ, 1903, էջ 478—483:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Անառյան Հր.—«Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 340 § 110:

Զամչյան Միք.—«Պատմութիւն Հայոց», հտ. Գ, Վեներտիկ, 1786, էջ 652:

Օրմանյան Մաղ.—«Ազգապատում», հտ. Բ, Բելյուսթ, 1960, § 1800:

ԱՒԵՏԻՍ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ

ԺԸ դարի հեղինակ: Ունի 1755—1758 թթ. ընթացքում Նոր-Ջուղայում գրված անտիպ մի աշխատություն՝ «Բանք բազմաճառաւ շարադրութեանց և գումարումն գանազանից վկայութեանց», որը գտնվում է Օքսֆորդում¹, Bodl. Libr. Arm. Ms. E. 38. Գրքի բովանդակության մասին գաղափար է տալիս նրա ենթախորագիրը՝ «Այլ և Համառոտ ասացումք՝ խրատ և հոգեշահ արքայ հարց հոգեւորաց, վեհագունից վարդապետաց: Այլ և հակիրճ քառոյթ՝ Ողջունի, ի Զրօհ-
նեացն, ի Քառասնօրեայ գալստեան Տեառն ի տանարն, ի Մաղկազարդին, ի Դոնաբացէ-
փին, ի Մեծի Հինգշաբթի հաղորդութեանն, և Ոտնալուային, և ննչեցեալ քանաչափն պատույն՝ և օծեցմանն, և ի չքամբասելոյ զփանաւայն, այլ և պատուելոյ: Աշխատա-
սիրեալ՝ ի ումեմն ստրկէ՝ ծառայի ձեռոյ բա-
նասիրէ, նօտար Աւետիս՝ մեղսամակարդ անարժան իրիցոյ պարտաւորէ: Ի յաստուա-
ծաշունչ տառից՝ Հնոց և ի Նորոց Կտակարա-
նաց, ի սրբազնից աստուածաբան վարդա-
պետաց, և ի արտաբանաց յիմաստնոց, առ ի պէտս յեղբարց հոգեւորաց բանասիրաց: Ի դառն և անբարի ամանակի, ի ներում Նոր Զուղայոյ քայքայելոյ, ի Ղարաբեղ կոչեցեալ

նահանգի, առ դրան Սրբուհոյ Աստուածած-
նի: Ի թուոյ փրկչին ՌէճՄԲ (=1752 թ.) և
ի Հայոց ՌեճԴ (=1755 թ.), յամսեանն ապ-
րիէլի տասնին»:

Զեռագիրը հեղինակի ինքնագիրն է: Աշ-
խատութիւնը հավաքածո է մատենագրա-
կան նյութերի: Կան նաև Ավ. Զուղայեցու
գրչին պատկանող նյութեր, որոնց մի մասը
չափածո է: Վերջիններս մեջ իր պատմա-
կան բովանդակութեամբ ուղարկւել է հետև-
յալը՝ Նոր-Ջուղայում և Պարսկաստանի հա-
յաբնակ այլ վայրերում 1750-ական թթ. հա-
յերի կրած տառապանքների վերաբերյալ:

(Անխորագիր) «Ամբս յետնոց ժամանա-
կի, | Զագրս Հայոց կայր ի վտանգի...» (էջ
3ա—3բ):

Գրքի առաջին հիշատակարանում (էջ
225ա—225բ) գրում է, որ «...Յայսմ վրդո-
վեալ շար դիպուածի, Զամբս բազումս մըթ-
նամիգի... Իսկեալ մատամբ գրծագրեցի, ի
ծերութեան ժամանակի, թիւրն Հայոց մու-
հազարի Երկհարիւրի եռ երկակի (=ՌՄԶ=
1757 թ.), ի վեշտասանըն յունիսի, Տօնի
սրբբոյն Մեծ Ներսիսի... Գիրքս այս ոչ թէ
մի հետ գրեցի, Այլ չորս ամաւ յառաջ սկսե-
ցի (=1753 թ.), Բամբ նեղութեանցս էր մըշ-
տածնի, Բոնաւորացն ազգի ազգի, Երբէք
հանգիստ մի ոչ ասի, Պահանջողացն ան-
պարտ դրամի...»:

Երկրորդ հիշատակարանում (էջ 293ա—
293բ) նույնպէս գրում է. «Ի վերջ գրքիս
գայս ևս եզի. Զար պատահմանց ազ-
գի ազգի, Աւուրքս էին յոյժ անբարի,
նեղ և անծուկ վըշտօք միշտ լի, Իս-
կեալ մաշեալք սովալըլուկ, Որովք մե-
ռան անթըւելի, Եղև Զուղայս ողոր-
մելի, Յոյժ աւերակ և ամայի... Տանջիմք
յար օր ձեռաց նեղչի, Պահանջողաց անիրա-
ւի, Ի սկըգբանէ մինչ ցայս վայրի, Զամս
երեսուն ութերորդի, Սուղ ինչ շառաք շունչ և
ոգի... Եմք հանապազ ի վրտանգի... Հայոց
ազգբս յոյժ ողբալի, Յըրեալք վարեալք յօ-
տար երկրի: Արդ ես մեղօք մեռեալ ոգի, Ի
ծերութեան ժամանակի, Ներ յայսմ վըշտաց
սովու միջի, Բանքս այսորիկ ժողովեցի, Ան-
կար մատամբ գրծագրեցի, Ի պէտս եղբարց
ապագայի... Իսկ այժմ ողբամ դառն ար-

¹ Հմմտ. Երևանի Պետ. Մատ., Տիրայր վրդ.ի դի-
վան, թղթ. 122, վավ. 1ժթ, էջ 1701—1713:

տըստի... Սաստիկ սովոյս քաղց ու փաստի,
Ուրաստ եղեն սուրբ հաւատի... Յոլով կա-
նայք, հարք վասն սովի, վաճառեցին
զդուստր և զորդի... Բաղումք... գնացին յեր-
կիր հեռի, Պանդրխտեցան ներ այլ ազգի,
նոքա որք մնացին յիրեանց տեղի, Չունին
զապրուստն զառօրէի... Այլ և կանայք բազ-
մաւք տեղի, Որք են զըրաւք սակըս դրամի...
Տըւող ո՛չ գոյ այնչափ դրամի, Թուրք լօռ
աղգաց պահանջողի... Այժմ աստըստին ա-
ւարտեցի, Սակաւ վիպամբ զըրաւեցի, Թըւոյ
Հայոց մերոյ ազնի, Մու հազար երկ հարիւր
եօթնի (=1758 թ.)»:

ԱՒԵՏԻՍ [ԱՒԵՏ] ՍԱՐԿԱՒԱԳ՝ ՏԱՂԵՐԳՈՒ

Ժամանակն անհայտ: Հեղինակ է հոգեւոր
երգերի, որոնք հայտնի են ԺՂ դարի մի ձե-
ռագրից:

* * *

1. Տաղ ի նոյն անաւան Աւետէ. «Աստ-
ւածածին կոյս Մարիամ, | Աստղ արուսեակ
առաւօտեան...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 5954, էջ 30ա—30բ:

Սկզբնատառերը՝ «Աւետիս»: Վերջին
տունը՝ «Սարկաւագիս այս եղկելոյս, | Թըշ-
ւառացեալ մեղօք գերոյս, | Աղաղակեմ առ
քեզ Յիսուս, | Հայցմամբ մօր քոյ լեր, Տէր,
ինձ յոյս»:

2. Ի նոյն անաւան Աւետէ տաղ. «Աստ-
ւածածին զքեզ դաւանիմ, | Մայր Աստուծոյ
խոստովանիմ...», անդ, էջ 30բ—31ա:

Սկզբնատառերը՝ «Աւետիս»:

3. Տաղ ի նոյն մեղաւոր Աւետ սարկաւա-
գէ. «Արդ պաղատիմ առ քեզ արեւոյ, | Յի-
սուս Քրիստոս ինձ ողորմեայ...», անդ, էջ
31ա—31բ:

Սկզբնատառերը՝ «Աւետիս»:

4. Տաղ ի նոյն մեղաւոր Աւետէ. «Անմահ
արեւոյ, տէր երկնային, | Անեղ, աննառ և
անբռնիմ...», անդ, էջ 32ա—32բ:

Սկզբնատառերը՝ «Աւետիս երգ»:

5. Տաղ ի նոյն Աւետէ անաւանէ. «Առ
քեզ գոչեմ արտասելով | Եւ պաղատիմ զայս
ասելով...», անդ, էջ 32բ—33բ:

Սկզբնատառերը՝ «Աւետիս»:

6. Տաղ ի նոյն Աւետէ մեղաւորի. «Առ
քեզ գոչեմ սրտի մեղայ, | Յիսուս Քրիստոս
ինձ ողորմեայ...», անդ, էջ 33բ—34ա:

Սկզբնատառերը՝ «Աւետիս»:

7. Տաղ ձայնի Աւետ անաւանէ յաղագս
իւրոյ մեղաց անձին ասացեալ: Հայր աղա-
ղակեմի ձայնն է. «Առ քեզ գոչեմ մեղայ¹, |
Յիսուս Քրիստոս և ինձ ողորմեայ...», անդ,
էջ 34ա—35ա:

Սկզբնատառերը՝ «Աւետիս»:

8. Տաղ ի մեղաւոր Աւետէ ասացեալ
անաւան սարկաւագէ. «Աստուած իմ Յիսուս
Քրիստոս, | Աղբիւր բարութեան և լոյս...»,
անդ, էջ 35ա—35բ:

Սկզբնատառերը՝ «Աւետիս f է»:

9. Տաղ ի նոյն Աւետէ. «Վա՛յ զիս՝ մե-
ղացս որ միշտ մեղայ, | Չպատուիրանաւրն
Դոյ յանցեայ...», անդ, էջ 35բ—36բ:

Ընդամենը 7 տուն է: Վերջին տունը՝ «Այլ
մեղաւորս գոչեմ մեղայ, | Ողորմութեամբըդ
քոյ շնորհեայ, | Աւետ անուն որ քոյ ծառայ,
| Ի քոյ տեսոյտ (sic) արժան արայ: Ամէն»:

ԱՒԵՏԻՍ ՏԱՂԱՍԱՅ

Հեղինակն է «Պիլպիլն է հագեր ի յոտըն
կօշիկ» սկզբնավորութեամբ տաղի՝ ըստ Ար.
Տեկանցի հրատարակութեան, «Հայերգ»,
Թիֆլիս, 1883, էջ 72—73: Այստեղ՝ կարդում
ենք «Աւետիս տայիր ծառայն իմ մեղաց» են,
որ պետք է անշուշտ լինի «Աւետիս դպիր»:
Բայց այս տաղի մյուս հրատարակութիւն-
ներն ունեն «Կարապետ դպիր», տես՝ ԿԱՐԱ-
ՊԵՏ ԴՊԻՐ ՏԱՂԵՐԳՈՒ:

Երեւանի Պետ. Մատ. № 2436 ձեռագրում
ոմն Աւետիսի անունով կա մի այլ տաղ վար-
դի և սոխակի մասին (էջ 55ա—56ա), բայց
սկզբից թերի. այժմյան սկ. է՝ «Տիպն է վար-
դին նրման յարփոյն, | Յողն իջանէ յառա-
ւօտուն»: Այս տաղի վերջում՝ «Յիշեմք զԱւե-
տիսն ի փոսոյն | Եւ մեք մայլիմք միմեանց
սիրուն»: Չեռագիրը ԺՂ դարից է:

¹ Տողի վերջավորութիւնը հավանաբար պիտի
լինի՝ մեղայ մեղայ:

ԱԻԵՏԻՍ ՕԳՈՍՏԻՆՈՍ

ՏԵՍ՝ ԱԻԵՏԻՔ ՕԳՈՍՏԻՆՈՍ:

ԱԻԵՏԻՔ (ԲՈՆԱՎԵՆՏՈՐԱ)

(Bonawentura Awedyk)

5 ինչպէս յայտնուած զործիչ, ժԸ դ. Պոմինիկյան ուխտի ինչաստանի կազմակերպութեան անդամ: Եղել է աստվածաբանութեան և իմաստասիրութեան դասախոս: Մեռ. 1762 թ.: Հեղինակ է ինչերեն գրված մի
10 քանի երկերի, որոնք տպագրված են 1734—1739 թթ. շրջանում՝ Պոզնանում, Լվովում և Լուբլինում:

* * *

1. Akademia niebieska w seraficznej Pannie y Matce Teresie Ś-tey wystawiona
15 Kazaniem w kościele WW. OO. Karmelitów bosych konwentu posn. ogłoszona; a potym Illustri et admodum Rndo Dno Francisco Antonio Idkiewicz ecclesiarum parochialis Pawłowicensis curato, hospitali
20 S. Barbarae in Poniec praeposito dedykowana przez X. Bonawenturę Awedyka, dominikana, Ś. teologii lektora, onejże profesora, kaznodzieję domowego. Cum licentia Superiorum do druku podana roku
25 1734, d. 3 Sept. W Poznaniu, w drukarni akademickiej.

2. Konsolacya w smutku przy expulsyi wszystkich strachow w życiu y po śmierci, Józef S. kazaniem w kościele WW. OO. Karmelitów bosych konwentu poznańskiego ogłoszona; a potym clarissimo et excellentissimo DD. Joanni Francisco Barszczewski utriusq' juris Doctori S. R. M. Secretario, apostolico et officii consularis
35 posnaniensis notario, confraternitatis Stmi patriarchae Joseph praefacto cum licentia superiorum ofiarowana przez X. Bonawenturę Awedyka dominikana, św. teologii lektora, filozofii profesora, kaznodzieję domowego r. p. 1734, dnia 19 Marca.
40 W Poznaniu, w drukarni akademickiej.

3. Zodiak oyczystego Rogali JW. JM. Pana Alexandra Ferdynanda z Biberszteynow hr. Krasickiego kasztelanica Halickiego z ziemskiego parowu na niebieski
5 firmament przyniesiony funebralnym kazaniem w bazylice koszyrskiego kamienia demonstrowany, a na uśmierzenie żalów JW. JMci Panu hrabiowi z Biberszteynow hrabi Krasickiemu kasztelanowi Chełmskiemu jako żałośnemy po utraconym synowcu stryjowi konsekrowany, przez X. Bonawenturę Awedyka prowincyi polskiej dominikana, Ś. teologii lektora, profesora, prymaryusza ordynaryjnego w konwencie Luckim Kaznodzieję r. p. 1737, d. 16 Maja.
10 We Lwowie, w drukarni Brackiej Troycy Świętej r. 1737.

4. Donatywa bez aggrawacyi familii nie z krzywdą herbowey Rzewuskich krzywdy od Boga samego mile ekcepto-
20 wana, śmierć JW. JMość Pani Eleonory z Rzewuskich hrabiny Krasicki kasztelanowy Chełmskiej na solennym pogrzebie w kościele WW. OO. Dominikanów Lubelskich in praesentia JO. Trybunału funebralnym kazaniem demonstrowana, a na pòskromienie żalów JJ. WW. Ichm. Panom Janowi kasztelanowi Chełmskiemu, Wincentemy staroście Korytnickiemu, Felixowi, Dominikowi y Jackowi z Sieczyna na
25 Krasieczynie hrabiom Krasickim kasztelanicom Chełmskim żałośnym po utraconej matce synom konsekrowana przez X. Bonawenturę Awedyka prowincyi polskiej dominicana św. theol. lektora, natenczas
30 przeora konwentu Włodzimirskiego r. p. 1739, dnia 15 Octobr., z pozwoleniem starszych do druku w Lublinie podana. W Lublinie, w druk. S. J. Acad. 1739.

ԳՐԱԴԱՐԱՆԻԹՅՈՒՆ

40

Estreicher K. — „Bibliografia polska“, t. XII, Kraków, 1891, str. 309—310.

ԱԽԵՏԻՔ (Կոստանդին)

(Konstantyn Awedyk)

Լեհահայ հասարակական գործիչ և մանկավարժ, ծն. 1708 թ.: Իմաստասիրության և կանոնական իրավունքի դասախոս, միաժամանակ հայտնի բեմբասաց և հեղինակ լեհերեն բազմաթիվ երկերի, որոնք 1745—1766 թթ. շրջանում լույս են տեսել Պոդլանում, Լուբլինում, Կալիշում և, գլխավորապես, Լվովում: Իր գրվածքներում անդրադարձել է Լեհաստանի քաղաքական և հասարակական կյանքի շատ հարցերին. ի միջի այլոց մասնակցել է Տալմուդականների դեմ կաղմակերպված բուռն պայքարին: Մեռ. 1771 թ.:

* * *

1. Kazanie na pogrzebie JW. JM. P. Michała na Xstwie Poryckim Czackiego, kasztelana Wołyńskiego, woysk JKM. y Rzpłtey znaku pancernego rotmistrza, miane przez X. Konstantego Awedyka Soc. Jesu dnia pierwszego pogrzebu w kościele Luckim OO. Jezuitów roku pańskiego 1745. dnia 17 Maja. W Lublinie, w drukarni JKM. Coll. Soc. Jesu 1745.

2. Kazanie na powitaniu Jasnie Wielmożnych Wielmożnych Jasnie Oswieconego Trybunału koronnego deputatów, po ufundowany w gornych wojewodztwach głównych sądów jurysdykcji. Miane w kościele farnym Piotrkowskim przez X. Konstantego Awedyka Societatis Jesu, tegoż kościoła káznodzieję roku 1747. dnia 15 Páździernika. W Kaliszu, w drukarni JKM. Coll. Kaliskiego Societatis Jesu. 1747.

3. Nagroda długo umartwionych wieków, w prześwietnym województwie Sieradzkim wybor tak godnego ziemstwa, godni sędziowie ziemscy Sieradzcy W. Jegomość Pan Szymon. Zaremba sędzia ziemski Sieradzki, W Jegomość Pan Wojciech Kolumna Walewski, podsędek ziemski Sieradzki. W Jegomość Pan Florian Lubieński, pisarz ziemski Sieradzki,

przy nowo ufundowanej sądów swoich jurysdykcji publicznym kazaniem na solennej wotywie w kościele Xięży Jezuitów mianej, powitani przez X. Konstantego Awedyka S. J. Kaznodzieję kościoła farnego Piotrkowskiego roku 1747. dnia 24 Kwietnia. W Kaliszu, w drukarni JKM. Collegium Kaliskiego Societatis Jesu.

4. Mądrość każdego kondycji proporcjonalna JO. Trybunałowi koronnemu y innym stanom za kalendę dana, to jest: Kazanie kolendowe w dzień S. Agnieszki miane wielkim i dystyngwowanym imionom prześw. palestry Piotrkowskiej trybunalskiej przypisane przez X. Konstantego Awedyka Societ. Jesu kaznodzieję ordynariusza farnego Piotrkowskiego r. 1748. 21 Stycznia. W Kaliszu, w drukarni JKM. Coll. Kaliskiego Soc. Jesu 1748.

5. Kazania w niektórych materyach tego polityczniejszego i uczeńszego wieku wielce potrzebnych. Wielkich zasług imieniem JW. Szczęsnego Czackiego, podczaszego koronnego, starosty Nowogrodzkiego, rotmistrza znaku pancernego woysk J. K. Mci i R. P. zaszczycone. Wydane przez X. Konstantyna Awedyka Soc. Jesu, r. 1757. w drukarni J. K. Mci i Colleg. lwows. Soc. Jesu.

6. Kazanie na zaczęcie Trubunału koronnego, miane przez X. Konstantego Awedyka S. J. r. 1758. W drukarni Coll. Lubelskiego.

7. Kazanie gdy pierwsza wiadomość przyszła o nominacji J. W. X. Wacława Hieronima z Bogusławic Sierakowskiego biskupa Przemyńskiego na arcybiskupstwo Lwowskie miane w Archi-Katedrze Lwowskiej, na wotywie publicznej przez X. Konstantego Awedyka Soc. Jesu za rozkazem y nakładem Jw. Antoniego Rozwadowskiego, kasztelana Halickiego do druku podane roku 1759. in Septembr. W drukarni JKM. Colleg. Lwow: Soc. Jesu (1759).

8. Kazanie miane w katedrze Lwowskiej d. 10 Maja 1759 r.

9. Kazanie po dysputach Contra Talmudystów w Lwowie w kościele katedralnym Lwowskim miane. Przytem historia o Contra Talmudystach wszystkie dworniejsze okoliczności, nawrócenia ich do wiary św. i dalszych postępów opisująca, imieniem JW. JM. Pana Ignacego na Wiel-
 10 kiem Rozwadowie Rozwadowskiego, kasztelana Halickiego, starosty Ostrowskiego, generała majora buławy polnej koron. zaszczycona. Lwów, w drukarni Akad. S. J. 1760.

15 10. Opisanie wszystkich dworniejszych okoliczności nawrócenia do wiary s. Contra-Talmudystów albo historia krótka ich początki i dalsze sposoby przystępowania do wiary s. wyrażająca. Za pozwoleniem s. zwierzchności do wiadomości publiczney podana. We Lwowie, w drukarni akademickiej JKM. Coll. Soc. Jesu roku 1760.

25 *Սույնը այլ տպագրությունն է „Kazanie po dysputach Contra Talmudystów“ աշխատության (տես նախորդը, § 9):*

11. Kazania na niedziele całego roku wielkim imieniem W. JM. P. Michała z Grabowa Grocholskiego sędziego ziemskiego Braclawskiego, rotmistrza JKM. y Rzpłtey znaku pancernego zaszczycone. Przez X. Konstantego Awedyka Soc. Jesu wydane r. 1766. W drukarni JKM. akademickiej Coll. Lwows. Soc. Jesu 1766.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Estreicher K. — „Bibliografia polska“, t. XII, Kraków, 1891, str. 310—312.

35 Petrowicz Gr. — „I copisti e scrittori armeni di Polonia nei secoli XV—XVIII“ (Estratto da Mélanges Eugène Tisserant, vol. III = Studi e Testi, 233), Città del Vaticano, 1964, p. 167—168.

ԱԻԵՏԻՔ (Միքայել)

(Michał [Michael] Awedyk)

Լեհահայ հասարակական գործիչ և մանկավարժ, ժԸ դ.: Մասնակցել է Կրակովի քաղաքային խորհրդի գործունեությանը՝ խորհրդականի և այլ պաշտոններով (radca i lonher miasta Krakowa, prowizor lazaretu...): Երկար տարիներ եղել է նույն քաղաքի համալսարանի իմաստասիրության մեթոդի դասախոս: Ունի լատիներեն և լեհերեն աշխատություններ, որոնք 1728—1751 թթ. շրջանում տպագրվել են Կրակովում: Մեռ. 1780 թ.:

* * *

1. Conchylium gemmas Aristotelici Eurippi in praemium V. VV. DD. primae laureae candidatis, dum in alma Universitate Cracoviensi per illustrem clarissimum et admodum reverendum Dominum D. M. Stanislaum Venceslaum Panisium philosophiae doctorem, ejusdemq; in Collegio minori seniore professorum, ecclesiarum collegiatae S. Annae canonicum, parochialis in Kromołow curatum, in numerorissima nobilissimorum hospitum et senatus academici praesentia, artium liberalium et philosophiae baccalaurei ritu solenni crearentur proferens, applausus gratulatorij ergo à Michaele Joanne Nepomuceno Awedyk Crac: ejusdem laureae candidatō, pōético calamō explicatum. Anno quem hic Cabalisticon refert... Cracoviae, typis haeredum Francisci Cezary S. R. M. Illustrissimi ac Reverendissimi Domini Episcopi Cracoviensis, Ducis Severiae necnon Scholarum Novodvorscianarum ordinarii typographi [1728].

2. Epaminondas pro domo vitae humanae et felicitatis bono decertans, S. Joannes Nepomucenus metropolitanae ecclesiae Pragensis canonicus, Thaumaturgus martyr Christi, regni Bohemiae et famā periclitantium patronus, dum ad solennem canonizationis suae pompam, ex cathedrali

Cracoviensi Basilica, per Confraternitatem
 Literatorum sub titulo Assumptionis B. V.
 M. et ejusdem S. patrocinio gaudentem ad
 ecclesiam S. Adalberti, in circulo Cra-
 coviensi introduceretur. Praesente mag-
 norum hospitem corona, a M. Michaelae
 Joanne Nepomuceno Awedyk, in alma
 Universitate Cracoviensi philosophiae doc-
 tore et professore, devoto cultu panegyrico
 adoratus annô quô MagnVs De CaeLo
 Venit heros a VXILI ari humanae vitae
 maximus ille Deus. Die 22 Septembris.
 1729. Cracoviae, typis Jacobi Mátyasz-
 kiewicz S. R. M. typographi [1729].

3. Pantheon veri numinis Dei ter Op-
 timi Maximi, sub titulo SS. Theressiae et
 Joannis à Cruce ignibus aelianis claris-
 simum, rosis gentilitiis, illustissimi (sic)
 et excellentissimi domini, D. Joannis co-
 mitis in Słupow Szembek, supremi Regni
 Poloniae cancellarii, Graudentinensis,
 Lubaczoviensis, Capinensis etc. etc. etc.
 capitanei, fundatoris munificentissimi, flo-
 rentissimum; inter solennia consecrationis
 encaenia, festivo laetitiae publicae plausu:
 à M. Michaelae Joanne Nepomuceno Awe-
 dyk, in alma universitate Cracoviensi phi-
 losophiae doctore et professore, celebra-
 tum. Anno quô opus salutis humanae,
 Deus homo fundavit 1730. die 16. Aprilis.
 Cracoviae, typis Jacobi Matyasziewicz
 S. R. M. typographi.

4. Praesidium universi cracias Inter
 turres D. Joannes Nepomucenus, Sacrae
 Theologiae et I. V. doctor, canonicus
 cathedralis Pragensis, thaumaturgus ob
 servatum Sanctae Confessionis sigillum
 mariyr, iamâ periclitantium singularis
 patronus, dum ejus Sacrae Reliquiae ad
 ecclesiam Divi Adalberti Archiepiscopi et
 martyris ex Basilica cathedrali Cracov.: ritu
 solenni introducerentur? Architecta pietate
 Archiconfraternitatis literatorū et aliorum
 cultorum erectum et devota panegyri a M.
 Michaelae Joanne Nepomuceno Awedyk in
 alma Universitate Crac.: AA. LL. ac philoso-

phiae docto: et profes: scholae B. V. Mariae
 in circulo Cracov.: seniore, delineatum. An-
 nô quô praesidium ad reparandam salutem
 humanam, Deus homo factus 1731. die 22.
 Septembris. Cracoviae, typis Jacobi Ma-
 tyasziewicz S. R. M. celsissimi, illustris-
 simi et reverendissimi episcopi Cracovien-
 sis, ducis Severiae ordinarij typographi.

5. Hospes in urbe metropolitana Cra-
 coviensi P. Onufrius magnus anachoreta,
 regis Persarum filius, thaumaturgus circa
 solennem reliquiarum introductionem ex
 Basilica Cathedrali Cracoviensi, ad ec-
 clesiam S. Adalberti Archiepiscopi Gnes-
 nensis, patroni principalis Regni Poloniae,
 per Archiconfraternitatem Literatorum sub
 titulo Assumptionis B. M. V. et S. Joan-
 nis Nepomuceni Martyris, invitatus ab
 universo devoto populo Annô Domini
 1741. die 11 Julij per 4 dies perseverante
 solennitate cum summa veneratione et
 cultu in numerosissimo concursu adoratus,
 synopsi, breviq; compendio posteritati per
 M. Joannem Nepomucenum Awedyk, in
 alma Universitate Cracoviensi philosophiae
 doctorem et professorem orbi christiano
 praesentatus. Cracoviae, typis Universitatis
 [1741].

6. Memoryał potomności, to iest opi-
 sanie porządku w lazarecie krakowskim
 zá brámą nową podczas jubileuszu wiel-
 kiego w roku tysiącnym siedmsetnym
 pięćdziesiątym pierwszym, przez sześć
 miesięcy, to iest od dnia siódmego mje-
 siąca marca do dnia piątego września
 zachowanego. Do druku podany roku
 pńskiego 1751. W Krakowie, w drukarni
 Michała Jozefa Antoniego Dyaszewskiego
 J. K. JMCJ typografa.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Estreicher K. — „Bibliografia polska“,
 t. II, Krakow, 1891, str. 312—314.

ԱԽԵՏԻՔ (ՏԷՐ)

Դավիթ-բեկի շարժման (1722—1728 թթ.) ղեկավարներից մեկը, Ղարաբաղում: Ք. Պատկանյանը գրում է նրա մասին. «Այն ժամանակույն անցքերի նկարագրութիւնը, ինչպէս հաւատացնում է Գարեգին Զարպհանաւեանը¹, գրի է առնուել նոյն իսկ Տէր Աւետիքի բերանից և պահպանուում է Վենետիկի Միսիթարեանց գրադարանում»²: Պատկանյանը միտում է այս գրվածքը նույն համարելու «Ընտիր պատմութիւն Դաւիթ Բէգին և պատերազմաց Հայոցն Խափաճու» անանուն երկի՝ հետ (տպ. Վաղարշապատ, 1871):

ԱԽԵՏԻՔ (ՕԲՈՒԼՂ)

Տաղասաց, որի մասին կենսագրական տեղեկություններ չկան: Ապրել է հավանաբար ժէ դարում: Այս հեղինակի անունով հայտնի են մեկ հայերեն և մեկ հայատառ թուրքերեն սիրային տաղեր:

* * *

1. Տաղ սիրոյ. «Տեփ զաֆիլ նայեցայ, աւելցաւ բոցս, | Ատ քու քրնքուշ, բըխքոջ ձեռացըտ մեռնիմ...», տես՝ «Գիտական նյութերի ժողովածու», № 2, 1950, էջ 199—200:

Վերջին տունը՝ «Իմ անունն Աւետիք ու բուկն է Սառայ, | Դուն ինձի պարոն ես՝ ես քեզի ծառայ. | Հանէ ծոցուտ՝ հայիմ, թէ չէ ես մեռայ, | Ատ քու քրնքուշ բըղբոջ ձեռացըտ մեռնիմ»:

Հրատարակված է Երևանի Պետ. Մատ. № 9271 ձեռագրից (էջ 146բ—147ա): Հրատարակիչ՝ Աս. Մնացականյան:

2. Տաղ սիրոյ. «Պէնի սէվտիկիմտէն այր տիւշիւտուն, | Իլէ սանայ տայ գալմասըն օն մէնէլ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 9271, էջ 147ա—147բ:

Վերջին տունը՝ «Աւբղուզ (sic) Աւետիքին տէրտի յեկին տիր. | Լէքէ սօզու իւրէկիմտէ տօկուն տուր. | Կէչէն կիւն սալըլմազ, կիւնիւմ պօկուն տուր. | Պէն սէնի պու հալտայ կեօրտում օհ մէհէլ օլտու»:

ԱԽԵՏԻՔ ԱՄԳԵՑԻ ԲԱԳԴՍՍԱՐԵԱՆ
[ՊԱՂՏԱՍԱՐԵԱՆ]

Տես՝ ԱԽԵՏԻՔ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏՅԻ:

ԱԽԵՏԻՔ ԴԱՇՏԵՑԻ

Ժէ դարի հայ աշուղ, որը գրել ու երգել է հայերեն և աղբիւրներն լեզուներով: Աշուղական անունով հաճախ իրեն անվանում է Աբդի, մանավանդ իր աղբիւրներն տաղերում: Ապրել է նոր Զուղայում և հավանաբար Շահ-Աբաս Ա-ի բռնադատութի ժամանակ Արարատյան դաշտից դեպի Պարսկաստան տարված հայերից էր: Իր աղբիւրներն երգերում Ավետիք Դաշտեցին իրեն անվանում է Այգլիսու, Այգլուսու, այսինքն՝ Ագուլեցի: Երևանի Պետ. Մատ. № 3692 ձեռագիրն Ավետիք Դաշտեցու տաղարանն է: Այդ ձեռագրում, ինչպես երևում է, նրա կողմից հավաքված են եղել զանազան տաղերգուների գործեր, իսկ վերջում նա գրել է իր սեփական հեղինակությունները: Ձեռագրի սկզբի մասը, — հավանորեն մեծագույնը, — կորել է և ուրիշ տաղերգուների երգերից այժմ մնացել է միայն Գրիգորիս Աղթամարցու մի սիրային տաղը, որն սկզբից թերի է, ինչպես և, վերջից, թերի են Ավետիքի երգերը: Այդ երգերը մենք նշում ենք ստորև՝ ըստ ձեռագրում եղած հերթականության:

¹ Գ. Զարբհանյան, «Պատմութիւն հայերէն դպրութեան. Բ. Նոր մատենագրութիւն», Վենետիկ, 1878, էջ 444. «Մեր դիւանաց յիշատակագիրք կը հաւատարմացընեն թէ այն արութեանց նախկին հեղինակ ու իրեն հետ միաբանող կտրիճ գնդերու առաջնորդ Աւետիք երիցուն՝ բուն իր բերնովը պատմուած դէպքեր են, զորս մեր ծերունեաց մէկը փութացեր է գրով արձանացընել»:

² Ք. Պատկանյան, «Հայ պատմագիրներին երկասիրութեանց ցուցակը», տես՝ Փոքն, 1880, № 1, հավելված էջ 39:

¹ Այս ձեռագրի թերի նկարագրութիւնը տես՝ Զ. Թոփճյան, «Ցուցակ ձեռագրաց Դաղեան Խաչիկ վարդապետի», մասն Ա, Վաղարշապատ, 1898, էջ 110, № 97ա:

* * *

1. Զատիկին վրէն ասացեալ Արդին. «Հա-
ֆերն կու կարդան խանտան|նալայի դում-
րի սադ շանդան|Բըլբուլ չըրշու բիր յան-
դան|Յորժամ Յայոց գատիկըն գայ...»,
5 Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3692, էջ 4բ—
5ա:

Ընդամենը 5 տուն, հայերեն և աղբրեջա-
ներեն խառն: Վերջին տան մեջ՝ «Դաշտիցի
Աւետիք էուր բեղուրս||Մորվամ փէի նուր
10 ալամ բուշ յաշիլ գէինուր,|Յորժամ...»:

2. Հաղ Դաշտիցի Աւետիքի ասացեալ. «Ալ
դանայ բոյարսան դաստն. |Աշխիւնդայ շաշ-
մի մաստն. |Հալբաք ջան ալմաֆուր դաստն
|Շիխի քարլանում, քարլանում...»,
15 էջ 5ա:

Ընդամենը 5 տուն, աղբրեջաներեն: Վեր-
ջին տան մեջ՝ «Այգլիսու Աբդինըն ահի|
Սանի աղլագուր վալայի...»:

3. Հաղ Աւետիքի ասացեալ Դաշտեցի.
20 «Անբարալ շայ ֆաֆուլն ոլմիշսան բուշլառէ
հան. |Աբդինըն դիբլայգայի սանսան, գե-
նայ նիշուն դինմասան...»,
անդ, էջ 5բ—6ա:

Ընդամենը 5 տուն աղբրեջաներեն:
Սկզբնատառերը կազմում են՝ «Ավդի ա»:
25 Վերջին տան մեջ՝ «Այդուսու Աբգի ուղի...»:

4. Այլ հաղ Աւետիքի ասած. «Եագ ֆասլի
շֆուֆայ շիշայֆ շոխասն|Ղումրիլար սաս-
լանսըն, բլբուլ շոխ ոլսն...»,
անդ, էջ 6ա:

Ընդամենը 5 տուն, աղբրեջաներեն:

5. Յայերին Դաշտիցի Աւետիքի ասացեալ.
«Աչֆերդ է կանդքեղ կազմեալ ունգերտ է կա-
մար հոգիս. ցընծութիւն բերկրութիւն եղեր
իճն համար...»,
30 անդ, էջ 6բ—7ա:

Ընդամենը 6 տուն, ամբողջովին հայերեն:
Սկզբնատառերը կազմում են՝ «Ավեիֆդ»
(sic): Վերջին տան մեջ՝ «Դաշտեցի Աւետիկ
35 քեզ եղէ գերի հոգիս ուշինշ...»:

6. Հաղ դիւան Աւետիկի ասած. «Ալբաք-
տայ ոահիմ ոահման հումֆ Եքմիշտի շա-
նիեայ. |Քի հատի վար մուի գիլֆն վարի,
յաֆ յաֆ սանիեայ...»,
40 անդ, էջ 7ա—7բ:

Ընդամենը 7 տուն, աղբրեջաներեն:
Սկզբնատառերը՝ «Ապիֆան» (sic), որ պետք
է լինի՝ «Ավեիֆ ա»:

7. Այլ հաղ դիւան, Դաշտեցի Աւետիկի
ասած. «Ադիֆան ալմիշ բայդայի դոլդուր
փիալալար. |Զինիլար ալմիշ դաստինայ դա-
նի դոլսա լալալար...»,
անդ, էջ 7բ—8ա:

Ընդամենը 5 տուն, աղբրեջաներեն:
Սկզբնատառերը՝ «Ավդիֆ» (sic):

□ Սրանց հաշորդում են մի քանի աղբրե-
ջաներեն երգեր ևս, որոնք սակայն Ավետիք
Դաշտեցու հեղինակությունը չեն երևում:

ԱՌԵՏԻՔ ԵՒԴՈՎԵԱՅԻ [I]

4. Պոլսի հայոց պտր. (1702—1706 թթ.),
ծն. 1657 թ. Եվդոկիայում (այժմ Թրքաթ): Մի
ժամանակ եղել է Սեպուհ լեռան Կայիփուսի
վանքի առաջնորդ, հետո՝ Երզնկայի առաջ-
նորդ: Ըստ Օրմանյանի ճշտումների՝ նա եր-
կու անգամ է բաղմել Կ. Պոլսի պատրիարքա-
կան աթոռի վրա, առաջին անգամին՝ 1702 թ.
մարտի 7—1703 թ. սեպտ. 8, իսկ երկրորդ
անգամին՝ 1704 թ. դեկտ. —1706 թ. փետր.
12: Նույն միջոցին նա ձեռք է բերել և իր ան-
20 ձի մեջ միացրել նաև Երուսաղեմի հայոց
պատրիարքությունը սուլթանական հրովար-
տակով, 1702 թ. հուլիսի 13:

Ավետիք Եվդոկիացին մասնակից է եղել
իր ժամանակի հայ ազգային-հասարակական
շարժումներին, իսկ եվրոպական պատմագի-
տությանը նա հայտնի անձնավորություն է
դարձել նրանով, որ իր անունը կապվել է նը-
շանավոր երկաթյա դիմակով մարդու պատ-
մության հետ:

Ավետիքի պատրիարքությունը հանդի-
պում է արեւմտահայ, և հատկապես պոլսա-
հայ, կյանքի մի շատ փոթորկալից շրջանին.
երբ հոռմեական-կաթոլիկական պրոպագան-
դան և լուսավորչական-հակահոռմեական
պայքարը բուռն թափի մեջ էին: Ավետիքը
հակահոռմեական այդ ճակատի հայտնի
դեմքերից մեկն էր, 1680-ական թվականնե-
րի վերջերին. էրզրումում լատին միսիոնար-
ների դեմ հարուցված հալածանքի պարագը-
40 լուխներից, ինչպես պատմում է «էրզրումի
Առաքելության Տեղեկագրության» անանուն
հեղինակը՝ նկարագրելով այդ հալածանքնե-

րը¹։ Հիսուսյան կրօնավոր Հայր Մոնիեն իր «Ուղեգրութեան» մեջ հիշատակում է Ավետիքին՝ որպէս «ամենամեծ հաժիշը, որ երբեք նէ ունեցած ինքն կոթողիկներն Արեւելքում»²։

5 իսկ Կ. Պոլսի ֆրանսիական դեսպան Դը Ֆերիոլն իր հաղորդագրութիւններում նրան անվանում է «Հռոմեական եկեղեցու երդվյալ թշնամի»³, «կաթողիկոսյան անդդվելի և անողոր հալածիչ»⁴։ Իր պատրիարքութեան

10 շրջանում Ավետիքը խիստ միջոցներ էր կիրառել ազգի ֆրանկացած հատվածի՝ լատինացական հայերի դեմ և ի վերջո ինքն էլ զոհ գնացել խռովութիւններին ու իր հակառակորդների մեքենայութիւններին։ Նա իր վրա էր հրավիրել լատին միսիոնարների և դեսպան Դը Ֆերիոլի թշնամութիւնը։ Նրանց ջանքերով Ավետիքն առաջին անգամ տապալվել ու աքսորվել էր մինչև Արադոս կղզին (Ավրադադա), սակայն կաշառքի ու պաշտպանութեան ուժով վերադարձել էր իր աթոռին։ Իսկ երկրորդ անգամին աքսորվել էր Թենետոս կղզին (Բողչա աղասի), որտեղից վերադարձին դեսպան դը Ֆերիոլը, լատին կրօնավոր Հայր Հակիմթոսի թելադրութեամբ, առևանգեց Ավետիքին՝ նրան ընկերացող թուրք բարապանին կաշառելով հանել տվեց Մեսսինայի նավահանգիստը, 1706 թ. մայիսին։ Ավետիքը մի առ ժամանակ այնտեղ մնալուց

30 հետո՝ Լուդովիկ ԺԴ-ի հրամանով հետգհետե ուղարկվեց Մարսիլիայի արքունի նավարանի (Arsenal) բանտը, հետո՝ Ատլանտյանի վրա Բենեդիկտյանների Ս. Միքայելի վանքը (Mont-Saint-Michel) և ապա՝ Փարիզ, Բաստիլլի բանտը (Bastille)։ 1710 թ. սեպտ. 22-ին Փարիզի արքեպս. կարդ. Նոայլի առաջ հավատո դավանութիւն տալով Բաստիլլից հանվեց՝ հսկողութեան տակ ապրելու

¹ „Mémoire de la Mission d'Erzerum“, հետևյալ հրատ. մեջ. „Lettres édifiantes et curieuses“, t. I, Paris, 1838, p. 340—347.

² „Journal du voyage du P. Monier d'Erzerum à Trébizonde“, ibidem, p. 330.

³ Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg, t. XX, 1875, p. 54.

⁴ Ibidem, p. 63.

համար, սակայն ինն ամիս հետո մահացավ, 1711 թ. հուլիսի 11-ին։

Ֆրանսիացի պատմաբան Ասպետ դը Տուլեսը 1825 թ. հրապարակ դրեց այն կարծիքը, թե հայոց Ավետիք պատրիարքը պիտի լիներ Բաստիլլի այն նշանավոր անձանոթ կալանավորը, որը պատմագիտութեանը հայտնի է «Երկաթյա դիմակով մարդ» անվան տակ։ Այնուհետև շատեր զբաղվեցին այդ հարցով, թեև թեր ու դեմ, բայց միշտ արժեքավոր լուսաբանութիւններ բերելով Ավետիքի կյանքի վերջին դժբախտ շրջանի վերաբերյալ։ Հատկապես Մ. Տոպենը երկար է զբաղվել Ավետիքի այս հարցով։ Ավետիքի առևանգման պատմութեանը նվիրված ուսումնասիրութիւնները, որ նշում ենք զրականութեան բաժնում, լույս են սփռում նաև այդ ժամանակաշրջանի պոլսահայ և ընդհանրապես արևմտահայ պատմութեան վրա։

Մեզ հայտնի է Ավետիքի ինքնակենսագրութիւնը, որ նա գրել է 1710 թ., Բաստիլլի բանտարկութեան վերջին օրերին։ Այդ փաստաթուղթը գտնվում է Ֆրանսիայի Արտաքին գործերի մինիստրութեան դիվաններում, բազմաթիվ այլ վավերագրերի հետ, որոնք տարաբախտ պատրիարքի գործի թղթածրարն են կազմում։

Ավետիքի գրչից մեզ հայտնի են նաև մի քանի տաղեր, որ նշում ենք ստորև։ Նա ունի նաև ուրիշ գրութիւններ, որոնց մանրամասն նկարագրութիւնը տվել է Մ. Բրոսեն։ Հայտնի են նաև Ավետիքի ընդօրինակութեամբ 6 ձեռագրեր, որոնցից հինգը գրված են Բաստիլլի բանտում եղած ժամանակ (1706—1710 թթ.), իսկ մեկը՝ ազատվելուց հետո (1711 թ.)։ Դրանք գտնվում են Փարիզում. մի ժամանակ պահվում էին Ս. Գենովեփայի անվ. մատենադարանում (Bibliothèque Sainte-Geneviève), իսկ այժմ պահվում են Ազգային Մատենադարանում (Bibliothèque Nationale)՝ հայ. ձեռ. № 28, 89, 155, 156, 197 և 139¹։

¹ Այս ձեռագրերի հիշատակարանները տես Մաւսիս (լրագիր), 1872, մարտի 11, № 1212։— Բաւաւէր, 1900, էջ 141—146։— Բ. Սարգսյան, «Մայր ցուցակ Մատենադ. Մխիթ. ի Վենետիկ», հտ. Բ, Վենետիկ, 1924, էջ 1195։

* * *

1. Կենսագրութիւն Աւետիք պատրիարքի: Պատմութիւն Աւետիք վարդապետին Թոխա-
քեցոյ մանգոլ Կոստանդնուպոլսոյ պատ-
րիարքութենէն և սուրբ Երուսաղէմայ յառաջ-
նորդութենէն. «Ես՝ Աւետիք վարդապետ յա-
նէպիսկոպոս սուրբ Երուսաղէմայ Տեառն եղ-
բօր սուրբ Յակոբայ գլխադրին, Հայոց ազ-
գին վանիցն, ծնայ ի հօրէն և ի մօրէն ի մայ-
րախաղախ Թոխաք. հօրս անունն Պաղտա-
սար, մօրս անունն Սուլքան...» (Հրատ. էդ.
Դյուլորիէ), Մ ա ս ի ս (լրագիր), 1874, հնվ.
22, 24, 26, 29. փետր. 2, 5, 7, 13, 16, 19.
№ № 1490—1496 և 1498—1500:

Բնագիրը, որ ընդօրինակված է Ֆրան-
սիայի Արտաքին գործերի մինիստրութեան
ղիվաններում գտնվող իսկական օրինակից՝
էդ. Դյուլորիէի կողմից, սկզբի մասում են-
թարկված է թերթերի տեղափոխումների, որի
հետևանքով մի քանի հատվածներ մեկը
մյուսից առաջ են անցել կամ հակառակը,
իրար բոլորովին անհարկ կերպով, և խան-
գարել ղեպքերի հաջորդականութիւնը:

Այլ տպ. Պատմութիւն Աւետիք վարդապե-
տին Լն. «Ես՝ Աւետիք վարդապետ...», Ա. ր ա -
ր ա տ, 1874, էջ 74—75, 112—116, 150—
156, 192—195:

Արտատպ. է նախորդ հրատարակութիւն-
ից:

□ Ինքնակենսագրութեան լատ. և ֆրնս.
անտիպ թարգմանութիւնները, որոնք կա-
տարված են արքունի թարգման Ֆր. Պետիս
դը լա Կրուայի ձեռքով 1710 թ. ապրիլին,
գտնվում են Ֆրանսիայի Արտաքին գործերի
մինիստրութեան ղիվաններում՝ հայ. բնագրի
հետ միասին: Մ. Բրոսեն տվել է հայ. բնա-
գրից կատարված ֆրնս. մի նոր թարգմանու-
թիւն (տես Bulletin de l'Académie Im-
périale des Sciences de St.-Petersbourg,
t. XX, 1875, p. 2—40. նաև Mélanges
Asiatiques, t. VII, 1874/76, p. 181—236),
վերստուգելով Պետիս դը լա Կրուայի հիշյալ
թարգմանութիւններով:

2. Տաղ գարնան. «Ահա եղև օրհնեալ գա-
րուն, | Արծաճացաք անբաւ բարւոյն. | Երանի

տամ պիւլպիւլ հաւուն...», Բ ա գ մ ա վ է պ,
1873, էջ 333:

Վերջում՝ «Նազելի պարոն խաչատուր, |
Աւետիքէ՛ որ եմ քեզ հիւր, | Ընկալ զերգս
այս աստածատուր, | Յօղես ի քեզ Հոգւոյն 5
աղբիր»։ Վերջին տողն ուղղելի է՝ «Յօղեսց՝
ի քեզ...»:

Սկզբնատառերը՝ «Ավետիքէն»։ Երևում է
որ, այս տաղի հորինումը պատկանում է
Ավետիքի կյանքի ամենավերջին շրջանին, 10
երբ, Բաստիլի բանտից դուրս գալուց հետո,
ապրում էր թարգման Պետիս դը լա Կրուայի
(խաչատրի) բնակարանում և նրա հսկողու-
թեան տակ:

Այլ տպ.— Տաղ գարնան (Օրինակեալ ի 15
հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Ս.
Ժընրփեալ, որ ի Բարիզ). «Ահա եղև...»,
«Բ ա գ մ ա վ է պ, 1884, էջ 17:

Այլ տպ.— (Անխորագիր) «Ահա եղև...»,
տես՝ Կ. Կոստանյանց, «Նոր ժողովածու», 20
պրակ Բ, Թիֆլիս, 1892, էջ 22—23:

Արտատպ. է Բ ա գ մ ա վ է պ-ի 1873 թ.
հրատարակութիւնից:

Այլ տպ.— (Անխորագիր) «Ահա եղև...»
(Հրատ. Տ. Պալյան), Բ ի ռ ա կ ն, 1898, էջ 25
423:

Այլ տպ.— երգ. «Ահա եղև...», տես՝ Տ.
Պալյան (կազմող), «Հայ աշուղներ», տետր
Ա, Զմյուռնիա, 1911, էջ 284—285:

Այլ տպ.— (Անխորագիր) «Ահա եղև...», 30
տես՝ Կ. Սասունի, «Գրական գոհարներ միջ-
նադարեան աշխարհաբար գրականութեան և
ժողովրդական բանահիւսութեան», Բեյրութ,
1949, էջ 322:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. 35
№ 6517՝ «Տաղ ի վերայ գարնան վասն պիւլ-
պիւլի և վարդի» (էջ 26բ), № 10167՝ «Տաղ
Աւետիք վրդ. է ասացեալ» (էջ 30ա), № 7708՝
«Տաղ գեղեցիկ» (էջ 55բ—56ա) ևն. Վենե-
տիկի Միսիթ. Մատ. ձեռ. № 307 (էջ 78բ). 40
Վիեննայի Միսիթ. Մատ. ձեռ. № 156 (էջ
57ա):

3. Տաղ Աւետիքէ ասացեալ. «Անիրաւ
միտք և անպիտան մարմին իմ | Թուլացան
բարեաց որ դիզացան մեղք իմ, | Զի ոչ խո- 45

կեաց պարգևսն զոր ետ Աստուածն իմ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 10167, էջ 31ա—32ա:

Սկզբնատառերը՝ «Աւետիք»: 3-րդ և 4-րդ տներում գրում է. «Եպիսկոպոսութեանն կարգին օժեցար, | Տեառնն եղիազարու ձեռնադրեցար, | Վասն է՞ր կրկին ի մեղքս շաղախեցար... || Տեառնն հրամանաւն եղեր պաշտօնեայ | Կապոսու վանիցն սրբոյն 3ահորայ...»:

4. Տաղ Աստուածածնի. «Աստուածածին ամէնօրհնեալ, | Համայն ազգաց ես երանեալ, | Ի հրեշտակաց փառաբանեալ...», Զմամուրի Մատ. ձեռ. № 142, էջ 54ա:

Սկզբնատառերը՝ «Աւետիք»:

5. (Անխորագիր) «Անձն իմ տառապեալ, | Մեղօք մոլորեալ, | Ի փառաց անկեալ...», անդ, էջ 54բ:

Սկզբնատառերը՝ «Ավետիք»:

6. Առ Աստուած աղես. «Արարիչ Տէր ի քէն ստեղծայ, | Եւ ոչ երբեք ես գոնացայ, | Ի ձեռս նեղաց ես մատնեցայ...», անդ, էջ 55ա:

Սկզբնատառերը՝ «Ավետիք»:

7. (Անխորագիր) «Ամենագօր Տէր քաղաւոր, | Ամենառի իմիշտ փառաւոր, | Ըսքան չեմ և անաւոր...», անդ, էջ 56ա:

Սկզբնատառերը՝ «Ավետիք»:

8. Տաղ սուրբ Աստուածածնայ, ասացեալ Աւետիք վարդապետէ. «Աստուածածին կոյս տալիքայ, | Աստուածորդոյդ բարեխօսեալ...», Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 156, էջ 58ա—58բ(?) :

Սկզբնատառերը՝ «Աւետիք»: Հակ. Տաշյանը վերագրել է Ավետիք պատրիարքին¹, բայց չենք երաշխավորում:

9. Տաղ զարնան. «Ար' եկ որ մրտնունկ պաղչան, | Ու վարդ փաղենք, ծաղկեցաւ այգին...», Բ արժ և վ է պ, 1885, էջ 9—10:

Տաղը խմբագրութեան կողմից հրատարակվել է «Աւետիք պատրիարք» հեղինակային անունով, բայց ճիշտ չէ: Հանված է Փարիզի Ս. Գենովեֆայի անվան Մատենադարանի հայ. աշխատանքներից, որոնք Ավետիք պատրիարքին են ընդօրինակվել, և այդ հիման վրա է, որ նրան է վերագրվել հեղինակությունը: Սույն հրատարակության համաձայն, տեքստը համընկնում է Ս. Գազարի դիվաններում:

Սույն հայ. աշխատանքներից, որոնք Ավետիքին են ընդօրինակվել, և այդ հիման վրա է, որ նրան է վերագրվել հեղինակությունը: Սույն տաղը Երևանի Պետ. Մատ. № 2394 ձեռագրում (էջ 201ա) գտնվում է Ժէ դ. տաղերգու Խասրեկի տաղերի շարքում. տեքստը՝ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԽԱՍՐԵԿ:

⊠ Հիշատակվում է Ավետիք եկեղեցական մի նամակը՝ ուղղված Մխիթար Սեբաստացուն¹. զրա բնագիրը, որը մեզ հայտնի չէ, ըստ երևույթի գտնվում է Ս. Գազարի դիվաններում:

Նրան նվիրված մի չափածո անանունները չենք հանդիպում է՝ «Տաղ ի վերայ Աւետիկ վարդապետի, որ է [ի] Ֆրոնկաց բանդի» (սկ. «Առեալ ես կարգ տէր Յիսուսի, | Եկեղեցոյ Հայաստանի, | Ծառայ կոչիս սուրբ Գրիգորի»), Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8248 (էջ 65ա). սկզբնատառերը՝ «Ավետիք»:

Կան պատմական ու վավերագրական շատ նյութեր, որոնք վերաբերում են Ավետիքի պատրիարքությանը և նրա ժամանակի ազգային-կրոնական կյանքի դեպքերին, ինչպես և նրա առևանգման ու բանտարկման պատմության մանրամասնություններին:

Փարիզի հայ ձեռագրերից մեկում (Bibl. Nat. Ms. Arm. 196, fol. 18^r) գտնվում է պատմական մի ազգային, որի վերնագիրը մեզ հայտնի է նկարագրողի հաղորդած ֆրնս, թարգմանությամբ. «Histoire des troubles qui ont eu lieu dans ces derniers temps au sein de notre nation, au sujet du pontificat. Histoire de celui qui s'est fait publiquement le second illuminateur...»². Ձեռագիրը ժողովածու է, գրված՝ Կ. Պոլսում 1705 թ.:

Բեռլինի Kön. Bibl. Ms. Or. Oct. 341 հայ. ձեռագրում կա մի բնագիր՝ «Քարտէզ պատմաբանական ազգիս Հայոց» (էջ 265ա—269բ), որի հեղինակը, որ լատինադավան է, ըստ երևույթի է նաև նույն ձեռագրի գրիչը: Սույն բնագրի վերջում կա մի ընդարձակ նշումը՝

¹ Տես՝ Ստ. Աղոնց, «Պատմություն կենաց և վարուց տեառն Մխիթարայ Սեբաստացոյ», էջ 156—157:

² Հմմտ. F. Macler, «Catalogue», p. 109.

¹ Հմմտ. Հ. Տաշյան, «Յուրակ», էջ 1066:

ընդդէմ Ավ. պատրիարքի, որը հալածում էր յայտնադավան հայերին¹:

Գալ. Շիրմադանյանցը «Աղբիւր ազգային արդեան պատմութեան» խորագրի տակ հրատարակել է 1706 թ. Կ. Պոլսից էջմիածին՝ Աղեքսանդր Ա կաթողիկոսին ուղղված մի հանրագրութիւն, որը վերաբերում է Ավետիք պատրիարքի դեմ սարքված դավադրութեան պատմութեանը²: Գրված է հայոց ՌՃԾԵ թ. 120-ին: Խմբագիր-հեղինակը վերջում գրում է. «Նուապտ ծառայ Հօրդ իմոյ, և վէթիլ վեհօրն իմոյ Աւետիք աստուածաբան վարդապետի, և պատրիարք Յերուսաղէմայ և Կոստանդինուպոլսոյ յաթոռոց սպասաւոր Միքայէլ էրէց Խարբերդցի», որին հաջորդում են 448 կնիքներ: Միքայէլ Խարբերդցին Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի պատրիարք էր 1706—1707 թթ.:

Եվրոպայում դիվանական փաստաթղթերի վրա ուշադրութիւն դարձնող առաջին հեղինակը եղել է, 1825 թ., Տոլեսը (տես գրականութեան բաժնում՝ Taulès): Տոպենը խորացրել է այդ ուղղութեամբ իր հետազոտութիւնները և դրանց հիման վրա 1869 թ. գրել է իր գրքի ԺԱ.—ԺԴ գլուխները՝ աղբյուրների մանրամասն նշումով (տես գրականութեան բաժնում՝ Topin): Բրոսեն նմանապես դեռ 1836 թվականից, Փարիզի դիվաններում կատարել էր ֆրանսերեն, թուրքերեն և հայերեն վավերագրերի հաշվառում և հետազոտում, 1873/74 թթ., դրանք մանրամասնորեն նկարագրել իր աշխատութիւններից մեկում (տես գրականութեան բաժնում՝ Brosset): Այդ վավերագրերի շարքում կան նաև Ավետիքի ստորագրութիւնը կրող բազմաթիւ կոնդակներ, նամակներ և այլ գրութիւններ՝ թե՛ նրա պատրիարքութեան շրջանից, թե՛ գերութեան օրերի:

Մի շարք վավերագրեր հրատարակել է Կ. Հ. Բասմաշյանը՝ „Procez verbal de Mon-

eur Dargenson contenant enquest sur la vie et la mort de Monsieur Auedik patriarche des Arméniens de Constantinopole“ (Bibl. de l'Arsenal-ից, Miscellanées № 4399), Բազմաշէր, հտ. Ը, 1906, էջ 6—17:

Նույնպիսի փաստաթղթեր տես՝ „Correspondance administrative sous le règne de Louis XIV... recueillie et mise en ordre par G. B. Depping“, t. IV, Paris, 1855. Այս ժողովածուի II բաժնի (Affaires religieuses et ecclésiastiques) մի շարք փաստաթղթեր (№ 121, էջ 255. № 122, էջ 256—262. № 125, էջ 264—266. № 127, էջ 267. № 135, էջ 285. № 141, էջ 292—294) վերաբերում են Ավետիքի բանտարկութեանը Ս. Միքայէլի վանքում և Բաստիլլում, և նրա մահվանը, 1706—1711 թթ.:

Մի քանի վավերագրեր տես հետևյալ ժողովածուի մեջ. D. D. Hurmuzaki, „Fragmente für Geschichte der Rumanien“, IV, S. 18—20.

Տես նաև հետևյալ ժողովածուն. Ant. Rabbath (հրատ.), „Documents inédits pour servir à l'histoire du christianisme en Orient (XVI—XIX siècle)“, t. II, Beyrouth, 1921, p. 555—561, 583—584. Հրատարակում է վավերագրեր Ավետիք պտրի վերաբերյալ:

Նմանապես Հիսուսյան ընկերութեան նամականիւմ գտնում ենք երկու վավերագրեր, որոնք գրված են Ավետիքին ժամանակակից միսիոնարների կողմից. տես՝ „Lettres édifiantes et curieuses contenant l'Asie, l'Afrique et l'Amérique, avec quelques relations nouvelles des missions et des notes géographiques et historiques, publiées sous la direction de M. L. Aimé-Martin“, t. I, Paris, Auguste Desrez, 1838, p. 329—332 (Journal du voyage du P. Monier d'Erzerum à Trébizonde), 340—347 (Mémoire de la Mission d'Erzerum). Տես նաև նույնի նախորդ հրատ. „Lettres édifiantes...“, Lyon, 1819, p. 356—372 (Mémoire...), 373—380 (Journal...).

¹ Հմմտ. N. Karamiantz, „Verzeichniss der armenischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin“, S. 77—78.

² Տես՝ Կոռնկ Հայոց Աշխարհին, 1863, էջ 662—683:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ազոնց Աս. — «Պատմութիւն կենաց և վարաց տեանն Միսիթարայ Սերաստացւոյ բարոնապետի և արքայի», Վիննտիկ, 1810, էջ 154—158:

Ալպոյանյան Արս. — «Պատմութիւն Եւդոկիոյ հայոց», Կահիրե, 1952, էջ 709—710, 1553—1557, 1647:

Աղավնունի Մկր. — «Միաբանք և այցելութիւն հայ Երուսաղէմի», Երուսաղէմ, 1929, էջ 42—43:

Անառյան Հր. — «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 341 (Տ 114):

Անգրեանյան Արս. — «Երկաթեայ դիմակով աքսորականը», Յառաջ, 20 հոկտ. 1928 թ., Դ տարի, № 782:

Ասամաջյան Կ. Հ. — «Աւետիք պատրիարք Հայոց», Բաղնաշի, հտ. Բ, 1900, էջ 114—116:

Գաղանճյան Հովհ. — «Աւետիք պատրիարք Եւդոկիացի», Իրիւս, Ա տարի, 1910—1912, №№ 4 և 6:

Գալեմբյարյան Գր. — «Կենսագրութիւններ երկու հայ պատրիարքների և տանն կաթողիկոսների», Վիեննա, 1915, էջ 80 և 84—86:

Դանազոյան Մ. — «Երկաթէ դիմակը», Արարատ, 1902, էջ 292—313: Ստորագր.՝ «Մուշէ վրդ»:

Դյուլորիէ Է. — [Նամակ «Մասիս» լրագրի խմբագրութեանը] Մաւիս (լրագիր), 17 հնվ. 1874 թ., № 1488: Ստորագր.՝ «Հտ. Տիւլորիէ»:

Արտատպ. տես՝ Արարատ, 1874, էջ 35—36:

Դյուլորիէ Է. — «Կենսագրութիւն Աւետիք պատրիարքի Հայոց, Փարիզի Արտատպ. տես՝ Արարատ, 1874, էջ 35—36:

քին գործոց դիւաններէն հանուած», Մաւիս (լրագիր), 19 հնվ. 1874, № 1489: Ստորագր.՝ «Հտ. Տիւլորիէ»:

Արտատպ. տես՝ Արարատ, 1874, էջ 71—74:

Զաւրյան Հ. — «Մի դրուագ հայկաթուղիկ յարաբերութեաններից», Հայրենիք (ամս.), 1933, փետր., էջ 110—121. մարտ, էջ 129—135. ապրիլ, էջ 132—140:

Թեոդիկ — «Կ. Պոլսոյ հայերը և իրենց պատրիարքները», Ընդարձակ Օրացոյց Ազգ. Հիւանդանոցի, 1901, էջ 117—122:

Թոքեն, այն է՝ Տոպէն Մ.: Տես՝ Topin M.

Թորգոմյան Վահր. (հրատ.) — «Երեմիա Չէլէպիի Բէօմիւրճեան Ստամպուլոյ պատմութիւն», հտ. Ա, Վիեննա, 1913, էջ 200, 245, 400—401:

Էն — «Հայկական տպագրութիւն», հտ. Բ, մասն Ա, Թիֆլիս, 1902, էջ 4—9, 113, 125—127:

Էն — «Հայոց պատմութեան», հտ. Գ, Երևան, 1946, էջ 113—114, 939—942, 1063—1064:

Հարմա Հր. — «Հայ պատրիարք մը ի Պատիւ», Արևելք (ամս.), 1855/1856, էջ 392—400: Ստորագր.՝ «Հարմա»:

Մոգսիւսյան Հուս. — «Անցեալ դարերի լիշատակ», Արարատ, 1902, էջ 49—53:

Մուսէ Վարդապէս: Տես՝ Դանազոյան Մ.:

Մսերյանց Զարմ. — «Աւետիք պատրիարք Կոստանդնուպոլսոյ», Փարոս, տետր Գ, 1874, էջ 41—47:

Յամչյան Միք. — «Պատմութիւն Հայոց», հտ. Գ, Վիննտիկ, 1786, էջ 732—749:

Վանակյան — «Երկաթէ դիմակով մարդը», Նոր-Դար, 5 դեկտ. 1897 թ., № 210, էջ 1—2:

Տեր-Աստվազյանց Հայկ — «Բառարան հայ կենսագրութեանց 1441—1904», պրակ Ա, Թիֆլիս, 1904, էջ 177—178:

1 Ավետիք պատրիարքները մի շարք օտարալեզու հրատարակութեաններ նշում ենք ստորև, բայց կան նաև շատ ուրիշներ, որոնք անմատչելի են մնացել մեզ:

Տեր-Հովհաննեսյանց Սուսմ. — «Ժամանակագրական պատմություն Ս. Երուսաղէմի», հտ. II, Երուսաղէմ, 1890, էջ 418—424:

Օրմանյան Սադ. — «Աղգապատմութիւն», հտ. Բ, Կ. Պոլիս, 1914, §§ 1673—1676, 1838, 1853, 1855—1856, 1859, 1862—1866, 1868—1870, 1877—1878, 1903—1908: — Նախնի ալլ տպ. Բելրուիթ, 1960, նույն §§-ը:

Кара-Мурза С. — «Аведик — Железная маска», *Армянский Вестник*, 1916, № 39, стр. 14—16; № 40, стр. 9—10.

М. О. — «Арестант под железной маской», *Вестник Иностранной Литературы*, С.-Петербург, год. XI, 1901, сентябрь, стр. 5—27; октябрь, стр. 185—210; ноябрь, стр. 143—164.

Տե՛ս Մուրճ, 1901, № 10, էջ 259—260:

Basmadjian K. J. — „L'Homme au masque de fer (?)“, *Բաճաւաւք*, 1906, էջ 4—17: Ունի նաեւ տառնձնատիպ:

ԴՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. L. Bouvat, „L'Homme au masque de fer“, *Journal Asiatique*, 10^e série, t. X, 1907, p. 376.

Brosset M. — „Histoire diplomatique du patriarche arménien de Constantinople, Avédik“, *Bulletin Scientifique de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg*, t. IV, 1838, p. 87—96. *Առանձնատիպ՝ 1—13 էջ:*

Հեղինակը Ավետիքի անձնավորության և նրա պատրիարքության շրջանի պոլսահայության պատմությանը նվիրած այս առաջին հոդվածով կարևոր տեղեկություններ է տալիս 1836 թ. Ֆրանսիայի Արտաքին գործերի մինիստրության դիվաններում կատարած իր աշխատանքների վերաբերյալ: Մ. Բրոսսեի երկերի մատենագիտության մեջ, որ հրատարակել է Պետերբուրգի Գիտությունների Ակադեմիան, այդ մասին կարդում ենք հետևյալ տողերը:

„Col. 87—92: notice sur les documents relatifs à Avédik et aux Arméniens de Constantinople, compulsés par M. Brosset aux archives du Ministère des affaires étrangères, à Paris.

M. Brosset nous apprend qu'il a été instruit, en 1836, par M. Bianchi, de l'existence aux dites archives d'une trentaine de pièces turques et arméniennes, relatives à Avédik, d'une très belle exécution. Il obtint de M. Mignet, administrateur en chef des archives, l'autorisation de les étudier,

'Parmi les pièces de cette première communication [dit M. Brosset, col. 88] se trouvait le manuscrit autographe des mémoires, poésies et compositions religieuses d'Avédik. Je lus ou traduisis le tout... Les traductions écrites de Pélis [de la Croix] me servirent à souhait..., mais quelques mois après. Pour étudier historiquement les faits du patriarcat d'Avédik, je parcourus dès-lors sommairement les récits... de Tchamitch... et les 9 volumes de la correspondance de nos ambassadeurs à Constantinople depuis 1699 jusqu'en 1708. J'en ai extrait... tous les passages relatifs aux Arméniens de Constantinople et aux diverses phases d'Avédik...'

Ensuite, M. Jorrel, employé aux archives, lui communiqua d'autres papiers légaux se rapportant à la même affaire: l'abjuration d'Avédik, son permis de célébrer la messe à Paris... son acte de décès..., puis, enfin, le dossier complet d'Avédik, contenu dans trois cartons, dont M. Brösset donne, col. 90—92, l'inventaire...¹.

Brosset M. — „Le prétendu Masque de fer arménien, ou Autobiographie d'Avétik, patriarche de Constantinople, avec pièces justificatives“, *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg*, t. XIX, № 2, 1873, p. 186—197.

Արտաապ. „Le prétendu Masque de fer arménien...“, *Mélanges Asiatiques* (tirés du Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg), t. VII, 1874/76, p. 1—18. *Առանձնատիպ՝ 1—18 էջ:*

Սկսելով ներկայացնել Լուդովիկ ԺԴ-ի թագավորության օրով «Երկաթյա դիմակով մարդ» անունով հայտնի բանտարկյալի ինքնությունը բացահայտելու ուղղությամբ կատարված հետազոտությունները, գրում է, որ լուրջ ուսումնասիրությունների հիսուն հեղինակներ, — առանց հաշվելու սովորական հոդվածագիրներին, վիպասաններին և թատերագիրներին, — զբաղվել են այս հարցով, զարգացրել են տասնևչորս համակարգեր: Այդ համակարգերում իր տեղն է ունեցել նաև Ավետիք պատրիարքի անձնավորությունը՝ զանազան տարբերակներով: Բրոսսեն թեև չի միանում այդ տարբերակներից ոչ մեկին, բայց կարևոր է համարում նշել իրով Ավետիքի և հայ ժողովրդի պատմության այդ շրջանի ուսումնասիրությանը: Առաջադրում է հաջորդ հոդվածով ներկայացնել Ավետիքի ինքնակենսագրության ֆրեսկո թարգմանությունը:

¹ „Bibliographie analytique des ouvrages de Monsieur Marie-Félicité Brosset, membre de l'Académie Impériale des Sciences de Saint-Petersbourg. 1824—1879“, St.-Petersbourg, 1887, p. 118—119.

Brosset M. — „Le prétendu Masque de fer arménien, ou Autobiographie du vartabied Avétik, de Thokhat, déposé du patriarcat de Constantinople et de l'emploi de supérieur de Jérusalem“, *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg*, t. XX, № 1, 1874/75, p. 1—100.

Արտատպ. „Le prétendu Masque de fer arménien...“, *Mélanges Asiatique* (tirés du Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg), t. VII, 1874/76, p. 179—322. Առանձնատպ. 179—322 էջ:

Հնդինակը տալիս է Ավետիքի ինքնակենսագրության ֆրես. թարգմանությունը, որից հետո բաղվածաբար ներկայացնում է Ֆրանսիայի Արտաքին գործերի մինիստրության դիվաններում գտնվող բազմաթիվ վավերագրեր, որոնք վերաբերում են Ավետիքի և նրա ժամանակակից արևմտահայ կյանքի պատմությանը:

1. Դր Ֆերիոլի դեսպանության թղթածրարներում գտնվող հաղորդագրություններ, որոնք ուղարկվել են քաղաքի և կառավարությանը: Դասավորվել են ժամանակագրական կարգով, առանց համարների:

1700 թ.— 14 հնվ.:
1701 թ.— 3 սեպտ., 5 նոյ., 31 դեկտ.:
1702 թ.— 14 փետր., 28 փետր., 23 մարտ, 12 ապր., 3 նոյ., 4 նոյ., 25 դեկտ.:
1703 թ.— 24 փետր., 18 հնս., 13 հլս., 16 օգոստ.,
3 սեպտ., 9 նոյ.:
1704 թ.— մարտ և մայիս (Nouvelles de Jérusalem):
1705 թ.— 1 հնվ., 1 մայ.:
1706 թ.— 9 հնվ., 25 փետր., 6 մայ., 1 հնս., 6 հլս., 10 հլս., 18 հլս., 2 սեպտ., 16 սեպտ.:
1707 թ.— 19 փետր., 5 ապր., 4 նոյ., 8 նոյ., 6 դեկտ.:
1709.— 6 հնվ., 1 օգոստ.:

2. Դր Ֆերիոլի դեսպանության թղթածրարներում գտնվող այլ վավերագրեր, նույնպես առանց համարների, ժամանակագրական կարգով:

— Traduction française d'un traité latin pour réconcilier les Arméniens (22 հոկտ. 1701 թ.), Բրոսսեի կարծիքով՝ ֆրես. այս վավերագիրը, որը հայադավան և լատինադավան հայերի միջև կնքված հավիտենական խաղաղության մի դաշինք է, թարգմանությունն է մի ուրիշ թղթածրարում գտնվող լատ. բնագրի, որը կրում է 26 հոկտ. 1701 թվականը: Բրոսսեն նշելով, որ պետք է թյուրիմացություն համարել ամսաթվի այն տարբերությունը, որը նկատվում է եր-

կու բնագրերի միջև, և թողնելով ֆրես. թարգմանությունը, ամբողջությամբ հրատարակում է լատիներենը (տես՝ էջ 45—48): Լատ.ի վերջում կա խաչատուր Առաքելյան էրզրումեցու հիշատակագրությունը, որից տեղեկանում ենք, թե դաշինքը գրված է եղել հայ. լիզվով և դրանից ինքը կատարել է լատ. ներկա թարգմանությունը:

„Ego Cacciatur Arachiel, Dr latinus et Armenus alumnus, et in levante missionarius Sacrae Congregationis de Propaganda fide, feci hanc translationem ex armeno in latinum, de verbo in verbum, juxta suum originale, et juxta meam opinionem existimo hoc instrumentum pacis esse efficacissimum medium ad uniendam totam ecclesiam armenam cum ecclesia romana et ad sedandas persecutiones quae fiunt in toto Imperio Ottomano contra Armenos catholicos, à Turcis, qui prohibent ne subditi sui communionem (habent) cum latinis in ecclesia, sub gravibus poenis, et volunt ut omnes subditi sui eant ad suas ecclesias et maneant in suis ritibus.“

Cacciaturus, sacerdos armenus, qui supra; pro unione ecclesiae armenae cum ecclesia romana et ad sedandas persecutiones in toto imperio ottomano existimo instrumentum pacis retro scriptum esse medium efficacissimum“.

Հաջորդում են դաշինքի ստուգությունը հաստատող ուրիշ ստորագրություններ. „F. Gaspar, archiepiscopus, Spigae suffragans, et in patriarchatu Constantinopolitano vicarius apostolicus“, „F. nominatus Maria Simon, vicarius et parochus ecclesiae SS. ap. Petri et Pauli, O. P.“, „F. Carolus Maria lobaldus de Brixia, provincialis orientis, O. M... et parochus S. Francisci p...“, „F. Antonius de Balgues, commissarius et praeses hospitii terrae sacrae“, „F. Mansuetus ab Ossimo, provincialis brissiensis alumnus, S. Mariae Draperis guardianus, totiusque Constantinopoleos custodiae commissarius“, „P. Hyacinthe“.

— Le P. Hyacinthe à M. de Ferriol (2 նոյ. 1701 թ.):

— Le P. Hyacinthe à M. de Ferriol (29 փետր. 1702 թ.):

— Le P. Hyacinthe à M. de Ferriol (7 մարտի 1702 թ.):

— Le P. Hyacinthe à M. de Ferriol (8 ապրիլ 1702 թ.):

— Lettre du P. Hyacinthe à M. de Ferriol (9 մայ. 1702 թ.):

— Extrait d'un Mémoire sur l'état de la Turquie, sous Sultan-Moustafa (անթվ.):

— Lettre du sieur Fonton à M. de Ferriol (30 հլս. 1703 թ.):

— Un billet ministériel, sans signature (15 փետր. 1707 թ.):

— Lettre de M. de Pontchartrain à M. le marquis de Torcy (31 օգոստ. 1708 թ.).

— M. Désalleurs à M. de Torcy (16 հուն. 1710 թ.).

3. Ավետիքի քրթածարի քրթ. վավերագրերը՝ համարներով, դասավորված ժամանակագրական կարգով:

Chronologie des pièces turques du dossier:

— Pièce 155, 16 juillet 1696. — 150 Arméniens d'Erzendgan attestent la probité, science, capacité, bonnes moeurs de leur archevêque Avid, fils de Bagdasar, et leur satisfaction de sa conduite...

— Pièce 87, 7 mars 1702. — Ordre de déposition d'Abram (Ephrem), patriarche des Arméniens de Constantinople et d'Andrinople, à cause de sa négligence et incapacité, et d'installation d'Avédik, natif d'Erzroum...

— Pièce 476, 7 mars 1702. — Commandement du grand-seigneur, qui dépose le patriarche Abram—Ephrem et établit en sa place Avédik, d'Erzroum, adressé aux cadis de Constantinople et d'Andrinople...

— Pièces 28 et 29, 7 mars 1702. — Avédik est créé patriarche de Constantinople et de Jérusalem...

— Pièce 25, 9 juillet 1702. — Hatchérif pour régler les revenus d'Avédik, avec les receveurs du patriarche précédent, montant annuellement à 140,000 akhtchas...

— Pièces 77 et 85, 25 juillet 1702. — Barat pour faire reconnaître Avédik patriarche de Jérusalem, à la place de Minas, et pour faire punir les évêques, prêtres et laïcs arméniens francisés...

— Pièces 88 et 120, 25 juillet 1702. — Ordre contre les Arméniens francisés, et pour faire prêter main forte à Avédik contre ceux qui se font Francs.

— Pièce 80, 30 juillet 1702. — Barat qui confère à Avédik le patriarcat de Jérusalem, à la place de Minas déposé...

— Pièce 75, 20 août 1702. — Barat délivré à Avédik pour un markhasa—évêque...

— Pièce 71, 3 mars 1703. — Barat du grand-seigneur à Ouanès, hérétique, pour être installé markhasa—évêque des villes d'Amasia et de Marzifoun, en Anatolie, et dépendances, à la place de Calos—Galoust, catholique, et ce, à la requête d'Avédik...

— Pièce 164, 19 mars 1703. — Ordre aux Arméniens de Constantinople et d'Andrinople, de reconnaître Avédik pour leur patriarche...

— Pièce 31, 6 juillet 1703. — Minas est déposé du patriarcat de Jérusalem, Baba-Minas du titre de procureur, et il leur est ordonné d'aller à Edchiniadzin...

— Pièce 78, sans date. — Barat au nommé Avédik, hérétique, pour être installé patriarche à la place de Minas mort depuis peu... pour commander aux Arméniens, au lieu dit Kamamah — le tombeau de J.-C. — à Bethléem, à la cave et aux puits au N. de S.-Jacques, au mont des Oliviers, à Napolous, dans les églises de ces contrées, et aussi aux Éthiopiens, Coptes et Abissins, qui sont de la même secte que les Arméniens...

— Pièce 81. — Barat donné à Avédik, après la mort de Minas; ordre aux prêtres de lui faire payer son droit de succession de 5000 akhtchas... il leur est permis d'aller recueillir leurs dîmes, vêtus à la turque, montés sur des mules, bien qu'on puisse les obliger à monter sur des ânes, d'après la capitulation d'Omar (Pièce 17); la même autorisation est relatée Pièce 91.

— Pièces 82—84, 1114 H.=1702.—Minas étant mort, Arédik, qui l'avait déjà précédé au patriarcat de Jérusalem, est nommé pour le remplacer, en payant, suivant l'usage, 10,900 akhtchas, au trésor impérial...

— Pièces 165—171, 1704. — Diverses requêtes d'Avédik, pour avoir la permission de sortir de sa captivité dans l'île de Ténédos, adressées à Moustafa Éfendi, secrétaire des tchaouch; à l'émir des tchaouch; au kiaz du vizir...; à Abdal-Bagi-Éfendi; au boutouk-tezkéredji-éfendi; au tchaouch-bachi.

— Pièce 21, 18 juin 1704. — Hatchérif qui permet à Avédik, relégué à Ténédos, de se retirer à Erzroum, lieu de sa naissance...

— Pièce 79, 1704. — Barat du grand-seigneur, pour déposer Nersès, patriarche de Constantinople, et rétablir Avédik dans le patriarcat...pour gouverner les Arméniens de Constantinople, Galata, Caslar, Scutaret, Iznimit, Koutahia, Sis, Césarée de Cappadoce, Tougir, Iconieh, Siwas, Marzifoun, Amasia, Angora, Trapezoun, Caffa...

— Pièces 426, 433. — Requête d'Avédik au grand-vizir, pour que ses provisions soient signées du grand-seigneur... Sans date.

— Pièce 435. — Requête des Arméniens de Constantinople en faveur d'Avédik, pour demander au grand-seigneur ses provisions... Sans date.

— Pièce 305, 23 juillet 1704. — Lettre d'Ibrahim terzibachi, gouverneur de Sofia, à Avédik, le complimentant de sa nomination au patriarcat...

— Pièce 371, 15 août 1704. — Passe-port et liberté donnée à Avédik, pour Moustafa, dizdar du château de Rhodes, où était détenu Avédik, par ordre de la Porte...

— Pièce 84, 4 mars 1705. — Avédik ayant déjà été patriarche de Jérusalem et Minas, son successeur, étant mort..., a été réinstallé patri-

arche et nazir de Jérusalem, à la place de Minas. Sans autre date.

— Pièces 302 et 303, vers le 21 août 1705. — Lettre de Mélémed-Aga, d'Erzendjan, à Avédik, en lui envoyant une recommandation pour les officiers de la Porte, pour le kilaia des janissaires et pour le premier secrétaire du divan...

— Pièce 73, 20 oct. 1705. — Barat du grand-seigneur, à Avédik, hérétique, pour être installé markhasa ou évêque d'Erzendjan, ainsi qu'il l'avait déjà été, à la place d'Isaac, catholique...

— Pièce 177, 21 décembre 1705. — Requête d'Avédik, contre 3 Arméniens de Galata, se plaignant qu'ils ont abandonné le rite arménien pour celui des Francs...

— Pièce 434. — Requête du même, pour faire emprisonner 10 Arméniens.

— Pièce 176. — Requête du même, contre les latins, qui l'inquiétaient dans la perception de ses revenus de Jérusalem.

— № 178. — Requête de prêtres arméniens catholiques, pour être délivrés de la prison de Rhodes... Ce sont: Martiros, Aouanis. Millatin, Papa Haroutioun, Papa Crinour, Garabied Kerpit, Simaoun et Aghoub.

— № 181. — Requête d'Avédik contre Martiros, prêtre arménien catholique, qui s'était caché dans une maison; requête pour l'en faire sortir et le mettre en prison,

— № 186. — Requête de Lamiban (?), patriarche arménien d'Andrinople, contre les Arméniens du lieu.

— № 254. — Liste de 16 prêtres arméniens de Constantinople mis en prison; de 33 prêtres arméniens d'Andrinople, mis en prison pour la religion romaine.

— № 321. — Lettre de Martiros, catholique, mis en prison, à Avédik, pour lui demander pardon, lui déclarer qu'il renonce à la religion romaine, le supplier de le faire mettre en liberté, parce que sa femme et ses enfants ont besoin de son travail.

— № 3, 1704? — 120 Arméniens de Constantinople et dépendances se plaignent de leur prêtres et évêques de Constantinople, qui ont abandonné la religion arménienne pour le rite latin et intriguent pour vendre aux latins leurs couvents. Pour eux, ayant élu unanimement pour patriarche Avédik, fils de Baghdasar, fils de Baba Sargis, confirmé par sa hauteuse, ils demandent que l'on fasse châtier 146 Arméniens qui ont embrassé la religion des Francs, et qu'Avédik soit maintenu.

— № 172. — Requête des Arméniens contre ceux des leurs qui ont embrassé la religion romaine, à la sollicitation de leur précédent patriarche Melkit-Soupi, qui fut mis aux galères par

l'ordre d'Avédik, et qui veulent faire déposer Avédik lui-même, pour avoir un patriarche latin (?). Ils demandent protection contre les latins.

— № 364 et 427. — Requête d'Avédik, pour obtenir un commissaire qui aille avec lui à Jérusalem, faire rendre compte aux receveurs et empêcher les extorsions des autorités du pays.

— № 430. — Il renouvelle sa demande, et de plus que le titre de patriarche lui soit confirmé irrévocablement.

4. Ավետիքի քրթածրաքի հայրենի վավերագրերի: *Chronologie des pièces arméniennes:*

— Pièce 506. 1149 = 1699, vendredi 26 janvier², Mkhithar, patriarche de Constantinople, confie à Ter Sargis la direction d'un certain nombre d'Arméniens, désignés nominativement, autrefois dirigés par feu Ioannès, et qui lui en ont fait la demande. Cf. 441, 1151 = 1701, mardi (lundi) 3 novembre.

— Pièce 5. Lettre du catholicos Nahapiet à Avédik, sur ses constructions à Edchmiadzin et sur les dettes contractées par lui... Cf. pièce 2, 1152 = 1702, 25 avril 1703, sur le même sujet.

— Pièce 8. 1152 = 1702, 15 avril 1703. Lettre de Baba-Minas, procureur de St.-Jacques à Jérusalem. Minas, supérieur du couvent, a été mis en prison le samedi, veille de Pâques fleuries (20 mars), et délivré le vendredi-saint par le tchiaouch Osman-Aga. Il a été 43 jours malade (44, pièce 14), a été administré, et est incapable de rien faire. La pièce 7, 30 nov. 1703, dit qu'il est mort le vendredi (lis. mercredi) 24 nov.

— Pièce 465. 1152 = 1701, 1^{er} juin 1703. Martiros écrit à Mathéos-Aga, qu'Avédik a ordre de faire rendre compte à Minas, à Baba-Minas et à leur interprète Ioannès, et qu'il envoie un autre Ioannès comme wékil à Jérusalem.

¹ Այս վավերագրերի հայկ. թվականները հուլյանի վերածելու գործում Բրոսեն ունի նկատելի վրիպումներ: Հուլյան թվական ստանալու համար նա հայկ. թվականի վրա երբեմն ավելացնում է 550, երբեմն՝ 551. իսկ երբեմն էլ 551 է ավելացնում՝ 552-ի փոխարեն: Դրա հետևանքով հաճախ առաջարկում է անտեղի սրբագրություններ: Այդ վրիպումների շարքը սկսվում է հենց առաջին վավերագրով (№ 506): 2. Ս. Ա.:

² Բրոսեն այստեղ հայկ. 1149 թվականի վրա ավելացրել է 550 և ստացել հուլյան թվական՝ 1699, որ սխալ է, որովհետև 1699 թ. հունվարի 26-ին ուրբաթ էր քնկնում: Պետք էր ավելացնել 551. և իրոք 1700 թ. հունվարի 26-ի օրն ուրբաթ էր: Այս բնույթի վրիպումներին՝ այլևս չենք անդրադառնում և նույնությամբ թողնում ենք Բրոսեի վերածումները: 2. Ս. Ա.:

— Pièce 20. 29 juin 1703. Avétik informe Khéder de l'envoi de Iohannès comme wékil, et lui promet la place de Baba-Minas au couvent de St.-Jacques.

5 — Pièce 293. 13 mai 1704. Lettre adressée à Avétik, supérieur de Jérusalem et patriarche de Constantinople.

— Pièce 489. 26 août 1704 (?). Martiros, patriarche de Constantinople, écrit aux six églises de cette ville, pour se plaindre des calomnies dont il est l'objet.

— Pièce 301. Le vartabied Ioseph, surnommé Aman, écrit à Avétik, patriarche des deux sièges et surveillant de l'église de St.-Chrysostome à Constantinople... 18 mars 1705.

— Pièce 362. 1154=1704, dredne 1 (dim. 22 oct.). Avétik, supérieur des deux sièges, charge le diacre Bédan et son domestique Harouthioun de percevoir dans l'église de Notre-Dame, à Constantinople, les droits patriarchaux quelconques...

— Pièce 469. Mardi (lundi) 18 décembre 1154=1704. Iohannès, catholicos de Sis, aux cinq églises de Constantinople... Il leur annonce la ruine du siège de Cilicie, dans la personne de Sarou-Khaïthaggos¹...

— Pièce 313. Constantinople 1^{er} octobre 1704 (?). De la part du catholicos Matthèos „à la bénite métropole de Sis et Vaca...". Il est évident que cette pièce, dont je n'ai que des extraits, se rapporte aux événements des années 1703, 1704, lorsqu'Avétik fut destitué du patriarcat. Elle fait la contre-partie de la pièce 469, relative à l'élection de Iohanès, catholicos de Sis.

— Pièce 39. 18 oct. 1704.— Mourad a été élu trésorier des pèlerins pour Jérusalem. Avétik a mis bon ordre aux affaires. Les dettes de Jérusalem montaient à 1000 bourses = 150,000 fr. grâce à la mauvaise administration de Minas et de Baba-Minas. Il en a fait payer une bonne partie: Ioannès et Tchaloug Ioannès sont nommés percepteurs et Vrtanès remercié de son emploi.

— Pièce 344. 18 déc. 1704.— Séfer-Khalpha informe Avétik que Nersès, patriarche de Constantinople, a été destitué par un barat, par un hodjet et par une bulle, obtenus par Martiros Balathisi et par Ter Sargis; lui Séfer, est resté caché 30 ou 40 jours.

— Pièce 475. 23 déc. 1704.— Avétik, patriarche de Constantinople et titulaire de St.-Chrysostome, annonce à ceux de Brousa, qu'il a été délivré des mains des soldats étrangers, révoltés, qui voulaient le tuer... on a répandu le bruit qu'il allait à Avrad-Ada—Rhodes, où il est resté

un an, puis il a été délivré. Lui, aussitôt, il a nommé un nazir pour faire les collectes pour le couvent de St.-Jacques à Jérusalem.

— № 477, 1151=1701, 2.— Liste des villes du patriarcat de Constantinople.

— № 350, 1154=1704, 5, févr. 1705.— 25 prêtres de Thékir-tagh—Rodosto, se plaignent à Avétik qu'un certain Abraham est venu dans leur église les traiter de Francs.

— Pièce 487, 1154=1704—1 avril 1705,— 10 Galoust, appelé patriarche des deux sièges: = il était alors destitué.

Pièces concernant Avétik après sa sortie de la prison secrète de la Bastille, 30 avril 1710... traduites 16 octobre et 16 novembre 1710, par Pétis:

— № 1, en turk, en arménien et en français, n'a pas été envoyée à Constantinople. Avétik demandait à se réunir à l'église romaine.

— № 2. Requête d'Avétik à M. de Pontchartrain, 8 mai 1710, arm.-lat.-français. Il renonce à son rite hérétique, demande à faire abjuration et recommande sa mère...

— № 3. Mémoire arm.-lat.-français, 8 juin. Demande audience du ministre, du roi; renonce à ses erreurs, à toute dignité; désire être envoyé en Perse et jure de ne pas reparaître à Constantinople.

— № 4. Mémoire au même, donné à la Pentecôte (8 juin); il voudrait aller dans un collège, apprendre le latin, sortir de prison et être mis auprès du sieur Pétis; arm.-lat.-français en partie.

— № 5. Mémoire, 5 juillet 1710. Avétik demande que ce Mémoire soit très secret, et propose deux moyens pour l'union des Arméniens à l'église catholique... Il conseille qu'un des fils du roi aille s'emparer de Constantinople, afin de délivrer les chrétiens. Il parle encore de gens moitié chrétiens, moitié turks, dans le Diarbékir, qui pratiquent les deux religions, se baptisent et se circoncent, vont à la messe et à la prière des Turks, adorent le soleil, se confessent et communient.

— № 6. Lettre au même, 5 octobre 1710.— Remerciments de ce qu'on lui a permis d'abjurer et de remplir ses devoirs de chrétien; demande à loger chez Pétis, qui lui servira la messe en arménien, et avec qui il travaille jusqu'à ce qu'on lui permette d'aller à Rome.

— Lettre au même, 24 décembre (trad. le 27). Remercie des bons traitements qu'il éprouve chez Pétis, apprend le latin et le français; demande à voir le ministre et le roi; félicitations sur les succès du roi Philippe en Espagne.

¹ Հաս երևույթին պետք է կարդալ՝ Սարու-կաթուղիկոս (Մատթեոս Մարի): Հ. Ս. Ա.:

— Lettre au même, 20 févr. 1711 (trad. le 28). Remercie de sa délivrance du fort château, et de ce qu'il loge chez Pétis; va tous les matins à la messe, s'occupe à copier la vie des saints en arménien, que l'abbé Renaudot lui a prêtée; il a copié trois fois la *Doltrina christiana* de Belarmin, en arménien.

— 9 juin 1711. Il redemande ses hardes et livres, resjés à Marseille, dont il n'a reçu qu'une partie; mémoire des bijoux que lui a pris le corsaire.

— № 7. Lettre au pape, 17—28 mai, en arménien, le duplicata traduit le 1^{er} juillet, triplé, 7 juillet. Il a toujours eu un vif désir d'être catholique... Trad. le 20 mai.

— № 8. Lettre à M. le cardinal de Noailles, 16 nov. 1710. Il remercie d'avoir été admis à faire abjuration; demande d'aller à Rome, à St-Jacques de Compostelle, et qu'on lui donne deux théologiens pour aller travailler, à Edchmiadzin, à la réunion des Arméniens. Il pense qu'une conférence avec les vartabieds suffira. Envoyé à M. Désalleurs.

— 30 mars 1711. Attestation latine, sur parchemin, que le 22 septembre 1710, dans la chapelle du château de Conflans... le seigneur Avetik a abjuré ses hérésies suivant la formule imprimée pour les orientaux convertis, par ordre d'Urbain VIII...

— 30 mars 1711. Attestation latine, signée Noailles et Chevalier, secrétaire, qu'Avedik ayant fait profession de la foi catholique, il lui est permis de célébrer la messe *ritu suo armenico*, dans le diocèse de Paris. Dans ces deux pièces, Avetik est qualifié „Illustrissimus et Reverendissimus D. D. Avedik vartabied, prieur d'Erzendjan, episcopus sacratu, cum archiepiscopali dignitate, nec non Hierosolymae Armenorum monasterii Sancti Iacobi capitis depositarius (sic) nuncupatus“.

— 3 août 1711. Le P. Félicien de Ste-Marie, prieur des carmes déchaussés de Paris, atteste que Mgr Avetik... a célébré la messe tous les dimanches avec édification, dans une chapelle intérieure du monastère, l'espace de trois mois environ, jusqu'au temps de la maladie dont il est mort.

— 21 août 1711. M. Eus. Renaudot, prieur du château-fort et de Rossay, l'un des 40 de l'Académie française, certifie d'avoir connu Avetik depuis le commencement de 1710...

— 1^{er} août. Certificat du médecin Aignan, rédigé en termes très convenables...

— 21 juillet (trad. 25 août 1711). Lettre d'Abdelahhad, prêtre chaldéen, en langue carchouni. Il certifie avoir confessé tous les samedis Avetik, par ordre de l'archevêque...

— 24 août 1711. Pétis de Lacroix, interprète du roi en langues turque, arabe et autres orientales, certifie que „Avedik... écrit et scella de son sceau la profession de foi imprimée à Rome...“.

— 14 août. Attestation en forme de procès-verbal, de M. D'Argenson à M. Désalleurs...

— Profession de foi d'Avetik, arm.-latin. Il y a eu 3 exemplaires: l'un donné à M. le cardinal de Noailles, le 2^e est celui-ci, le 3^e est resté entre les mains d'Avetik; d'après l'imprimé du Vatican, 1596. „Moi Avédic, vartabied de Thokhath...“.

Analyse et extraits des documents arméniens:

— № 67, 1702, 22 octobre.— ... Galoust, patriarche des deux sièges de la Ste-Jérusalem et de Constantinople, recommande à la pitié des fidèles Martiros de Thkhath... Datée 1152 (dim. 27 sept.)=1702, le vendredi 22 octobre.

— J'ai trouvé un mandement du même genre, par lequel Sahac, patriarche des deux sièges, recommande aussi le maçon Bali, fils de Poghos, de Smyrne... 1159 (dim. 25 septembre)=1709, mercredi 16 août 1710...

— № 63. Samedi 20 février 1703.— Avetik, supérieur de la Ste-Jérusalem, patriarche de Constantinople et curé de l'église de St-Chrysostome, à Constantinople, annonce aux Arméniens de Marzvan, d'Amasia..., qu'il a destitué leur pasteur Caïdzac Galoust, nommé en sa place le vartabied Ioanès, et jusqu'à l'arrivée de celui-ci, occupé ailleurs, institué pour son vèkil le vartabied Iacob, qui percevra les droits patriarchaux, ainsi que ceux dus à Jérusalem...

— № 68. 23 février 1703.— Avetik, avec les mêmes titres que précédemment, annonce aux Arméniens d'Amasia, qu'au lieu de Caïdzac Galoust, il leur donne pour pasteur le vartabied Ioanès et Iacob, son vèkil; il les exhorte à chasser de chez eux les Chaldéens.

— № 65. 26 février 1703.— Avetik, avec les mêmes titres, annonce au clergé de Marzivan, — tous les prêtres sont nommés — la destitution de Galoust et la nomination de Ioanès, ainsi que de son vèkil Iacob, par firman royal.

— № 64. 8 avril 1703.— Ioannès vèkil d'Avetik, patriarche des deux sièges, annonce aux Arméniens de Marzivan, d'Amasia..., qu'étant nommé par Avetik supérieur spirituel de leur pays, il envoie en sa place le vartabied Iacob.

№ 66. Lundi 21 mai 1704.— Le vartabied Nersès, patriarche de Constantinople — après Avetik — s'adressant aux différentes classes de ses ouailles... recommande à leur charité le même Martiros, ci-dessus mentionné, qui a été dupé de 300 piastres, par un mauvais chrétien, puis jeté en prison, et succombe sous le poids de ses dettes...

Écrit 1153=1703, lundi 21 mai 1704... Ou l'année est fautive, ou l'hebdomadaire; car en 1704 le 21 mai tombait un dimanche¹.

— № 310, 24 oct. 1704. — Quinze pèlerins...
5 écrivent à Avétik, docteur en théologie et patriarche, leurs aventures, de Stamboul à Japha et à Jérusalem, alors fort agitée par le changement du pacha... Écrit à St.-Georges de Remlé, le 24 oct. 1154 (mar. 29 sept.)=1704...

10 — № 16. 24 nov. 1704. — 19 pèlerins... s'adressent à Avétik, patriarche des deux sièges, et lui racontent avec d'autres détails que dans la pièce précédente les événements de leur pèlerinage à Jérusalem. Écrit en 1154=1704.

15 — № 386. Lundi 24 sept. 1704. — Dix pèlerins de Jérusalem racontent leurs mésaventures à Avétik, patriarche. La date de la lettre, Japha, lundi 24 sept. 1154, nous reporterait à l'année 1705² mais je suis convaincu qu'il y a erreur...

20 — № 70. Jeudi 1^{er}... — Avétik, au nom des Arméniens des six paroisses de Constantinople, des 120 nazirs, commissaires de la Ste Jérusalem, du caissier, du pèlerin Mourad, s'adresse spécialement au vartabied Sahac — dont le nom
25 est toujours en lettres rouges, et le titre en or — ainsi qu'à ses ouailles d'Amid, d'Aliphungar, d'Arzen..., réclame le concours des Arméniens en faveur du couvent de St.-Jacques, à Jérusalem. Écrit en 1154 (mar. 26 sept.)=1704,
30 le jeudi, 1^{er}... à Constantinople, dans l'église de la Mère de Dieu.

— № Mardi 18 oct. 1705. — Document relatif à Ter Sari Matthéos... La pièce ici analysée
35 donne l'histoire exacte de la destitution de Sari comme catholicos de Sis, et de l'élection en sa place, le mardi 18 déc. 1154=1704, d'un certain Ioannès, qui n'occupa ce poste que durant 2 mois, Avétik ayant concouru à son intronisation.

40 — № 40. Pièce non datée. — Avetik, patriarche des deux sièges, informe les Arméniens que l'ancien patriarche de Jérusalem est en prison, sous le poids de 400 bourses de dettes =
=600000 fr.; qu'il a réussi à payer 35000 fr. d'intérêts et à amortir 18 bourses du capital; il
45 s'adresse à leur charité pour le reste, par l'intermédiaire des 120 nazirs mentionnés № 70, et charge Ter Martiros de porter cette lettre.

— № 42. Sans date autre que 1155=1705, 6. — Mandement en blanc, où il est rendu compte

comme dans le précédent, des efforts faits pour payer les dettes du couvent de St.-Jacques, à Jérusalem, et NN. est nommé pour suivre cette affaire.

— № 44... sans date. — Avétik, patriarche des 5 deux sièges, appelle les bénédictions divines sur les peuples et sur NN., le chef ecclésiastique de Jérusalem, dont il décrit les saints lieux; il excite la charité des chrétiens à l'égard du monastère
10 de St.-Jacques, et sollicite le paiement exact de 17 sortes de droits patriarcaux...

— № 206. mardi 7 mai 1706, écrite au lazaret de Messine: c'est l'histoire de l'enlèvement
d'Avétik et de son voyage.

— № 423, 7 mai, écrite au même lieu, pour 15 être envoyée à Constantinople, ne partit pas pour sa destination; traite du même sujet que le № précédent.

— № 252. Sans date, était adressé à Nahapiet. Avétik y raconte l'histoire abrégée de ses 20 deux patriarcats à Constantinople et celle de son enlèvement. Avétik oignait donc la mort de Nahapiet (?), quand il écrivit ceci au lazaret.

— № 451. Avétik fait acte de soumission au pape, et demande à être tiré de la captivité où 25 il est détenu depuis 4 ou 5 mois.

— № 388, complète le № 252.

— № 258, raconte les péripéties de son envoi à Avrad-Ada, en 1704.

— № 290. Livourne 1155 (merc. 26 sept.)=1705, 30 9/20 août 1706. Un certain Anogout-Aga, fils de Mathos Kéchik-Oghli, informe Avétik qu'il a fait des démarches inutiles, à Rome, auprès du cardinal Sacripanti „surveillant de notre nation arménienne“, pour obtenir sa délivrance et pour empê-
35 cher qu'il ne fût emmené en France. Le sacré collège avait reçu la lettre d'Avétik, mais ne voulait rien décider sans l'avis du roi de France. Le pape s'intéressait à la liberté d'Avétik.

— № 291, en 1156 (jeu. 26 sept.) 1706. Aha- 40 ron avait écrit à Avétik peu de jours avant son expulsion, il lui avait encore écrit l'an passé, en 1705, et avait trouvé la maison patriarcale occupée par Martiros.

En 1710, le 24 décembre, Avétik, catholique 45 romain, Arménien, écrit une longue lettre à M. Moncharthin—de Pontchartrain—le remercie de sa visite, et lui adresse différentes demandes.

Enfin, le jeudi 17(28) mai 1120 (lis.) 1160= 50 1710, il écrit une lettre de soumission au pape et lui adresse aussi plusieurs demandes; il lui raconte les faits de son abjuration, et déclare qu'il a toujours été porté d'inclination pour l'église romaine.

¹ Այստեղ Բրուսն հաշվի չի առել, որ հայկ. թվականի վրա պետք էր ավելացնել ոչ այլ թիվ, քան 552, և այդ դեպքում մայիսի 21-ն իրոք ընկնում էր երկուշաբթի (1705 թ.) ուստի և վավերագրի թվականը սխալ չէ, ինչպես ինքն էր կարծում:

Diplomes arméniens:

— Les nombreux diplomes dont se compose le dossier d'Avetik sont tous des condacs, չօրտաշօն, codex, rouleaux, օրտաշօն, dont la forme, l'apparence extérieure, seule et par elle-même, fait connaître l'importance du sujet qui y est traité, du personnage auquel ils sont adressés... Les grandes bulles se composent uniformément, après le sceau plus ou moins grand du signataire, d'un entête... et tout à la fin l'indication du motif de l'envoi de tel personnage, porteur de la bulle. Ce personnage est chargé de percevoir les droits patriarcaux, sous une vingtaine de dénominations, que les fidèles sont engagés instamment à acquitter avec zèle et ferveur, pour que le patriarche, le catholicos ou le couvent recommandé puisse payer leurs dettes...

Pièces relatives à l'enlèvement d'Avetik et à son voyage:

— № 206. Lettre datée du lazaret de Messine, contenant de récit de son voyage depuis Tenedos: mardi 7 mai 1706.

— № 388, sans date; brouillon. „Je fus établi par le consentement de toute la nation arménienne, par le commandement du monarque des Osmanlis et de l'assentiment de tous, dans la dignité de patriarche... Pour moi, il me mena à Misina, où je suis maintenant prisonnier“.

— № 423. Sans date; lettre écrite au lazaret de Messine, adressée à la nation arménienne... Cette lettre ne partit pas.

— № 290 et 333. Lettre datée de Livourne, 20 août 1706, avec l'adresse en arménien: „Cette lettre ira et parviendra au lazaret de Messine, dans quelque lieu qu'il soit, au patriarche des Arméniens de Constantinople, le très honorable Avetik“. Et en italien: „All' Ill^{mo} e Rev^{mo} Signor e P^{nc} cell^{mo} Monsig^{or} Avitic Vartabied, patriarca degli Armeni di Constantinopoli; nell Lazaretto e dove sarà“. Cette pièce prouve que le sort d'Avetik était déjà connu de ses compatriotes, malgré le secret et les dénégations de M. de Ferriol.

Je crois devoir m'arrêter ici, quoique je sois loin d'avoir mis en oeuvre tous mes matériaux.

45 **Chamich Mich.** — „History of Armenia... Translated from the original armenian by Johannes Audall“, vol. II, Calcutta, 1827, p. 441—456.

50 **Craon (De) Const.** — „Le projet d'union de 1701 entre les Arméniens catho-

liques et les Arméniens dissidents, d'après la correspondance Hyacinthe-François, capucin supérieur de Saint-Louis de Péra“, *Revue Arménienne*, 1949, № 7—12, t. 2 47—67.

Dufey (De l'Yonne) — „Avédik“, *Sh- 5 mteghal Sproom. d'Arz.* „Dictionnaire de la conversation et de la lecture“, t. III, Paris, Belin-Mandar, 1833, p. 495—496.

Dupont Ét. — „La Bastille des mers. Les exilés de l'ordre du roi au Mont-Saint-Michel (1685—1789)“, Paris, Perrin et Cie, 1920, p. 84—92.

Funck-Brentano Fr. — „L'Homme au masque de velours noir, dit le Masque de fer“, *Revue Historique*, Paris, t. LVI, 1894, p. 253—303.

Funck-Brentano Fr. — „Légendes et archives de la Bastille“, Paris, Libr. Hachette, 1935, p. 91.

Hammer (De) J. — „Histoire de l'Empire Ottoman“ (trad. de l'allemand par J. J. Heller), t. XIII, Paris, 1839, p. 187,

lung Th. — „La vérité sur le Masque de fer (Les empoisonneurs) d'après des documents inédits des Archives de la guerre et autres dépôts publics (1664—1703)“, Paris, Henri Plon, 1873, p. 109—110.

Lacroix Paul — „L'Homme au masque de fer“, Paris, Victor Magen, 1837, p. 174—177, 182—183. *Ստորագր.* „Paul L. Jacob, bibliophile“.

Loiseleur Jules — „Un dernier mot sur le Masque de fer“, *Revue Contemporaine*, t. LXXII, 1869, p. 385—405.

Macler Fr. — „La France et l'Arménie à travers l'art et l'histoire“, Paris, Impr. H. Turabian, 1917, p. 21.

Motraye (De la) Aubry — „Voyage du Sr. A. de la Motraye en Europe, Asie et Afrique“ etc., t. I, La Haye, 1727, chap. XV, XVI et XVII.

Taulès (Chevalier de) — „Du Masque de fer, ou Réfutation de l'ouvrage de

M. Roux-Fazillac, intitulé 'Recherches historiques sur le Masque de fer', et réfutation également de l'ouvrage de M. J. Delort, qui n'est que le développement de celui de M. Roux-Fazillac, publié le 15 octobre 1825, chez Delaforest, libraire à Paris, et qui a pour titre 'Histoire de l'Homme au masque de fer', Paris, 1825.

Taulès (Chevalier de) — „L'Homme au masque de fer; mémoire historique où l'on réfute les différentes opinions relatives à ce personnage mystérieux et où l'on démontre que ce particulier fut une victime des Jésuites“, Paris, 1825.

Topin Marius — „L'Homme au masque de fer“, *Le Correspondant*, 1869, t. LXXVII et LXXVIII (nouv. série t. XLI et XLII).

Topin Marius — „Au R. P. Turquant, de la Compagnie de Jésus“, *Le Correspondant*, 1869, t. LXXIX (nouv. série t. XLIII), p. 919—944.

Պատասխան՝ L. Turquant-ի „À propos du Masque de fer“ հոդվածին:

Topin Marius — „L'Homme au masque de fer“, Paris, Dentu et Didier, 1869.

Ունեցել է բաղմամբիվ հրատարակություններ: Նրա 6-րդ տպագրությունը եղել է 1883 թ.: Մենք ձեռքի տակ ունեցել ենք 2-րդ տպագրությունը, որ է՝

Topin Marius — „L'Homme au masque de fer“, Paris, E. Dentu—Didier et Cie, 1870.

Գիրքը տալիս է *Le Correspondant*-ում հրատարակված նյութերը: Նրա XI—XIV գլուխները նվիրված են Ավետիքի հարցին (էջ 141—201). իսկ հավելվածում վերահրատարակված է հեղինակի պատասխանը L. Turquant-ի հոդվածին (էջ 375—410):

Վերահիշյալ XI—XIV գլուխները հայերենի թարգմանված և հրատարակված են հետևյալ անվանաթերթի մոլ:

Երկաթէ դիմակով մարդը և Հայոց Աւետիք պատրիարքը: Գրեց Պ. Մարիոս Թօբէն և թարգմանեց գաղղիական բնագրէն Կ. Ս. Խրիսեան: Կ. Պօլիս, ի տպարանի Մասեաց, 1870:

Հատորի սկզբին՝ թարգմանչի առաջաբանն է (էջ Ա—ԺԵ), որ խոսվում է երկաթյա դիմակին վերաբերող զանազան կարծիքների մասին, հատկապես ծանրանալով Ավետիք պատրիարքի և Տոպենի աշխատության բովանդակության ու արժեքի վրա: Հետո՝ տալիս է թարգմանությունը Տոպենի գրքի XI—XIV գլուխների, որոնք նոր համարակալմամբ դարձել են Ա—Դ գլուխներ (էջ 17—123):

Բովանդակություն.

Գլուխ Ա. Ընդհանուր խորհրդածություն Հայոց Աւետիք պատրիարքին դատվ վերցուցիւն վրայ:— Յէրիօլ մարբիդին Կ. Պօլիս դեպպան զրկուիլը:— Սոյն պաշտօնին յատուկ դժուարութիւնները:— Յէրիօլի նախորդներէն ոմանց անխորհուրդ վարմունքը:— Քիբլէյի արկածը:— Յէրիօլի նկարագիրը:— Կ. Պոլսոյ մէջ ունեցած գոռոզ վարմունքն և տարօրինակ ձեւերը:— Կրօնական գործոց մէջ բռնած ընթացքը:— Հայոց եկեղեցին:— Իր պատմութեան համառօտ քննութիւն մը:— Կաթոլիկ քարոզչաց եռանդուն ջանքը հայերն ի կաթոլիկութիւն դարձնելու:— Իրենց անխոհեմութիւնը:— Յէրիօլ նախ կը ջանայ այս անխոհեմութիւնը դարմանել:— Հ. Պարթօնիէ ճիզվիթին յամառ ընդդիմութիւնը:— Ճիզվիթաց բռնացումն ու պահանջումները:

Գլուխ Բ. Աւետիք:— Իր ծագումը:— Իրեն պաշտպանը՝ դենպետ Ֆելզուլլահ էֆէնտի:— Հայոց և Կաթոլիկաց եկեղեցիները կատարեալ հաշտութեան մէջ կը կենան:— Սուլթան Մուսթաֆա Բ.ի անկումը:— Դենպետին մահը:— Աւետիք պատրիարքութենէ կիչնայ և կը բանտարկուի:— Հայերն ստակի զօրութեամբ կազատեն զայն:— Յէրիօլի անհաշտ ատելութիւնն ու անողոր թշնամութիւնն Աւետիքի դէմ:— Կը յաջողի երկորդ անգամ ձգել զայն պատրիարքութենէ:— Աւետիքին Քիոս կղզիէն վերցուցիւն պատմութիւնը:— Գաղղիական նաւու մը մէջ փակուիլը:— Ծանրան պատահած անցքերը:— Աւետիք իր վրայ լուր տալու փորձ կընէ:— Փորձին անյաջողութիւնը:— Մարսիլիա հասնիլը:

Գլուխ Գ. Տը Թօլէս ասպետը:— Ի՞նչ պատճառաւ կարծեց թէ երկաթէ դիմակով մարդն Աւետիք Պատրիարքն էր:— Այս կարծեաց նիւթապէս անհնար ըլլալը կապացուցուի:— Տը Թօլէս կը պնդէ և ճիզվիթ հայերը խարդախութիւն ըրած կամբաստանէ:— Տիւթօնքայի օրագրութեան քննութիւնը:— Անոր կատարեալ ստուգութիւնը և հեղինակին պարզ և անկասկածելի անկեղծութիւնը:— Այն ստուգութեան և Տիւթօնքայի ճշդութեան նոր ապացույցներ:

Գլուխ Դ. Աւետիք նախ նաւարանին բանտերուն մէջ կը փակուի:— Մարսիլիայէն Ալէն-Միշէլ լեռը կը տարուի:— Ալէն-Միշէլ լեռան նկարագիրը:— Հոն Աւետիքը:

տիքի կրած անտանելի նեղութիւնը:— Իր ունայն բողոքներն այնպիսի բռնութեան մը դէմ:— Արեւելից մէջ ծաղած ընդհանուր սրտայուզութիւնը:— Օսմանեան դրան գանգատները:— Ֆէրիօլի անամօթութիւնը:—
 5 Կաթողիկոսի դէմ ելած սարսափելի վրէժխնդրութիւնը:— Սուտ Աւետիքները:— Ֆէրիօլի գործածած առհարկի հնարքները:— Հռովմի արքունեաց երկիւղը:— Լուի ԺԻ-ի կառավարութեան խաբէութիւնը:— Աւետիք Պաս-
 10 թիլի բերդը կը փոխադրուի:— Իրեն եղած թելադրութիւնները:— Կրօնքն ուրանալ և ազատութիւն գտնելը:— Փարիզի Ֆէրու փողոցը վախճանիւրը:— Իր մահուան վրայ շինուած սուտ վկայագիրը:— Զինքը դաւաճանողներուն իւրաքանչիւրին վրայ ինկած պատասխանատուութեան բաժինը:

15 **Turquant L.** — „À propos du Masque de fer“, *Etudes Religieuses et Littéraires*, t. IV, 1869.

Այս հոգւածի արտատպութիւնը տեսի *Le Correspondant*, 1869, t. LXXX (nouvelle série t. XLIII), p. 871—918.

20 **Ubicini A.** — „Lettres sur la Turquie“, II^e partie, Paris, 1854, p. 255—256.

Vardanian A. — „Avédik“, հետնյալ հրատ. մեջ. „Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique“, t. V, p. 998—1000.

ԱԽԵՏԻՔ ԵՒԴՈՎԱՅԻ [II]

Կեսարիայի առաջնորդ (1738—1744 թթ.)¹: 1743 թ. իր աշակերտ՝ Ղափանի Կեղ-
 30 վածոր գյուղացի Հովհաննեսին վարդապետական աստիճան շնորհելով՝ այդ առթիւ ստորագրել է մի կոնդակ, որով խնդրում է՝ նրան ամենուրեք ընդունել սիրով և պատվով
 35 (Երևանի Պետ. Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 243, վավ. 9): Այս կոնդակում Ավետիքը հայտնում է, որ ինքը եղել է Կ. Պոլսեցի իշաչատուր «աստուածաբանութեան վարդապետի» աշակերտ, և իրեն ան-
 40 վանում է «առաջնորդ մայրաքաղաքին մեծին Կեսարիոյ, վերատեսուչ և սպասաւոր սրբոյն Յովհաննու Կարապետի շնորհածորան դամբարանի» ևն: Կնիքի վրա կարդաց-

վում է՝ «Յս.ի Քս.ի ծառայ Աւետիք վրդ. ՌՃԶԳ» (=1734 թ.):

ԱԽԵՏԻՔ (Մահեստի) ՀԱԼԵՊՑԻ

Որդի Բաբաքի և Ուլուխաթունի: Գլխավոր գրիչն է Երևանի Պետ. Մատենադարանի
 5 № 1870 ձեռագրի, որը զանազան նյութերի ժողովածու է: Զեռագիրը գրված է Հալեպում 1602—1604 թվականներին և պարունակում է Ավետիքից հիշատակարանային ձեռով գրված երեք տաղեր:

* * *

1. (Անխորագիր) «Ես Աւետիքս մըտօք խաւար, | Բարեաց ունայն մեղօք զարդար...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1870, էջ 257բ—259ա:

2. (Անխորագիր) «Բանք պիտանի ոչ եմ կարող, | Թէ պատմեմ ձեզ, ո՛վ պանծալի...», անդ, էջ 259ա—260ա:

3. (Անխորագիր) «Մեղաւորիս է յիշատակ, | Զայս գրեցի Հալապ քաղաք...», անդ, էջ 260—262ա:

ԱԽԵՏԻՔ ՂՐԻՄԵՑԻ

Հայոց նոր վկաներից (1509 թ.): Տես՝ ԱՌԱՔԵԼ ՂՐԻՄԵՑԻ, «Տաղ տէր Աւետիք կրօնաւորին, որ նահատակեցաւ ի ձեռաց Թաթարաց աղեղնաւորաց»:

ԱԽԵՏԻՔ ՆՈՒԻՐԱԿ

Հեղինակ է էջմիածնին նվիրված մի ներբողական տաղի, որի՝ ստորև նշվող ձեռագիր օրինակները ԺէԺԸ դարերից հին ընդօրինակութիւններ չեն: Ավետիք անունով մեզ ծանոթ են էջմիածնի մի քանի նվիրականեր, տարբեր ժամանակներում: Նրանցից առաջինը 1515 թվի առաջին ամիսներին գտնվել է Կիպրոսում, ինչպես այդ մասին խոսում է Կիպրոսի Դավիթ եպիսկոպոսն իր հիշատա-
 30
 35

¹ Արշ. Ալպոյաճյան, «Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ», հտ. Բ, Կահիրե, 1937, էջ 923—924:

կարաններում (տես՝ ԴԱԻԻԹ ԿԻՊՐԱՅԻ):
Երկրորդը՝ 1656 թ. հիշատակվում է Կաֆա-
յում՝ Խաչատուր Կաֆայեցու Տարեգրության
մեջ¹: Երրորդը՝ որպես նվիրակ հիշատակվում
է 1730-ական թթ. սկզբներին (տես՝ ԱԲՐԱ-
ՀԱՄ ԲԱՂԻՇԵՅԻ անվան տակ):

* * *

Տաղ ի վերայ սրբոյ էջմիածնի, ասացեալ
ի յԱւետիք նուիրակ վարդապետէ. «Յարմար
ձեօք պատական, | Խորհրդով կերտեալ խո-
րան...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2436,
էջ 7բ—10բ:

Սկզբնատառերը՝ «ՅԱւետիք նվիրակէ ե»:
Վերջում՝ «Ես Աւետիք անպիտան, անպիտան,
| Յարմարողիս քեզ այս բան, | Որոյ լեր
միշտ օգնական» են:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 5954՝ խոր.
նույն (էջ 2բ—3ա), № 4285՝ անխոր. (էջ
66բ—67բ. որոշ տարբերություններով նաև՝
էջ 152բ—153ա), № 3860՝ անխոր. (էջ 185բ
—186ա), № 7515՝ անխոր. (էջ 111ա—111բ)
են. Թբիլիսիի Զեռագրերի ինստ. հայ. ձեռ.
№ 129 (էջ 63բ—64ա), № 183 (էջ 9ա—11ա),
№ 205 (էջ 12ա—12բ). Վիեննայի Մխիթ.
Մատ. ձեռ. № 412 (էջ 68բ). Ղալաթիայի Հա-
յոց Ազգ. Մատ. ձեռ. № 160 (էջ 230): Երևա-
նի № 7701 ձեռագրում այս տաղն ունի խոր.
«Տաղ գեղեցիկ գունով, ասացեալ ի Ղազարու
հայրապետէ Հայոց [Զահկեցոյ]» (էջ 55բ—
56բ):

Որոշ ձեռագրեր ունեն սկ. «Յարմար
ձեով»:

⊠ Հավանաբար այս տաղի հեղինակի
գրչից է նաև հետևյալը.

Տաղ յայտնութեան և ծննդեան տեան
մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, ի գոյն Յարմար
ձեովին. «Այսօր տօն է ծննդեան, ծննդեան,
| Փրկչին մերոյ յայտնութեան, | Վասն մե-
րոյ փրկութեան, անտիս...», Երևանի Պետ.
Մատ. ձեռ. № 7259, էջ 21բ—22ա:

Սկզբնատառերը՝ «Աւետիք»:

1 Վ. Ա. Հակոբյան, «Մանր ժամանակագրություն-
ներ», հտ. Ա, Երևան, 1952, էջ 227:

ԱԻԵՏԻՔ ՇՈՌՈՐԵՑԻ

Տաղերգու, ապրած՝ հավանաբար ժԸ դ.
առաջին կեսում: Նրա անտիպ տաղերը գրե-
նրվում են Նաղաշ Հովնաթանի տաղարանե-
րում: Մեղ հայտնի են հետևյալները:

* * *

1. Տաղ վասն հոգոց. «Անձն իմ քրչա-
ռական վասն էր յուլացար, | Քրնով դան-
դաղեցար մեղօք քմ[ր]եցար...», Երևանի
Պետ. Մատ. ձեռ. № 3263, էջ 75բ—76բ:

Սկզբնատառերը՝ «Աւետիք տ»: Տես նաև
նույն մատ. ձեռ. № 4426՝ «Տաղ Շուռօրեցի
Աւետիքէ ասացեալ վասն հոգոյ» (էջ 98բ—
99ա). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 156
(էջ 59ա), № 537 (էջ 91բ):

2. (Անխորագիր) «Աննառնիի Հօր միա-
ծին, | Փառօք լուսովն յաստուածային. | Իջեալ
ուռամբ եհար ուժգին...», Երևանի Պետ.
Մատ. ձեռ. № 523, էջ 136ա—136բ:

Սկզբնատառերը՝ «Աւետիքէ»:

Այս տաղը, աղավաղված կառուցվածքով
և «Աիգլէ», «Ագէգէ» և «Ագգէ» սկզբնատա-
ռերով, գտնվում է ուրիշ մի շարք ձեռագրե-
րում. տես՝ նույն մատ. ձեռ. № 3263՝ «Տաղ
ի վերայ սուրբ էջմիածնայ» (էջ 76բ—77ա և
էջ 105ա—105բ), № 597՝ «Տաղ սուրբ էջ-
միածնայ» (էջ 198ա). Վիեննայի Մխիթ.
Մատ. ձեռ. № 537 (էջ 92բ): Որոշ ձեռագրե-
րում տաղի սկ. է՝ «Աննառնիոյ Հօր միածին»:

Տես նաև՝ ԱԳԳԷ:

3. (Անխորագիր), «Անեղ անժամանակ
ծրնեալ ի Հօրէ| Եւ ժամանակաւ սուրբ յայտ-
նեալ ի մօրէ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 523, էջ 136բ—137ա:

Սկզբնատառերը՝ «Աւետիքէ»:

4. Տաղ առ սուրբ Աստուածածին ի յԱւե-
տիք Բահանայէ ասացեալ է. «Առ ոռդ ան-
կեալ զքեզ աղաչեմ, ո՛վ սրբութի կոյս. |
Վասըն մեր բարեխօսեայ առ փրկիչն Յի-
սուս...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3263,
էջ 67ա—67բ (Թբի):

Սկզբնատառերը՝ «Ավելիքեց»: Ինչպես
երևում է, մեր այս օրինակը ոչ միայն Թբի
է, այլև կառուցվածքով աղավաղված: Ըստ

5

10

15

20

25

30

35

40

երևույթին ավելի լավ օրինակ է Վիեննայի Միս. Մատ. № 537 ձեռագիրը՝ խոր. նույն (էջ 80բ), որի սկզբնատառերն են՝ «Ավետիք գրեց»:

5 ԱԻԵՏԻՔ ԶԱՀԿԵՑԻ

ԺԸ դարի երկրորդ կեսի հայ հոգևոր և դրական գործիչ, հայտնի մանկավարժ-թարգմանիչ Փիլիպպոս Ղաթմաղյանի ուսուցիչը: Եղել է վրահայոց թեմի առաջնորդ: Գրել է չափածո «Ներբողեան առ քաղաւորն Հերակլ» (Հերակլ Բ), որի հայերեն բնագիրը չի հայտնաբերվել. պահպանվել է միայն վրացերեն թարգմանությամբ, կատարված՝ Տեր Պետրոսի ձեռքով (Թբիլիսիի Կ. Ս. Կեկելիձեի անվ. Ձեռագրերի ինստ. ձեռ. Տ—3723, էջ 154բ—155ա:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Мурадян П. М. — «Армяно-грузинские литературные взаимоотношения в XVIII веке», Ереван, 1966, стр. 37—38, 100, 125, 126, 178, 180, 194. Հրատարակել է «Ներբողեան»-ի վրաց. թարգմանությունը:

ԱԻԵՏԻՔ [ԱԳԻԷ] ՏԱՂԵՐԳՈՒ

Տես՝ ԱԻԵՏԻՔ ՇՈՌՈՒԹԵՑԻ, «Տաղ ի վերայ սուրբ էջմիածնայ»:

ԱԻԵՏԻՔ [ԱԻԵՏ] ՏԱՂԵՐԳՈՒ

Տաղասաց, ապրած հավանաբար ԺԶ դարում և կամ՝ ԺԷ-ի սկզբին: Կենսագրական տեղեկություններ չունենք նրա մասին: Հեղինակ է հոգևոր անտիպ տաղերի:

* * *

1. Այբբենի վրայ լաւ մաղթանք է Խօջայ Աւետիքի: Ո՛վ պատուական հայրք և եղբարք, թողութիւն աւարէի լիրք Աւետիս՝ որ մոլար մտօքս համարձակեցայ գմաղթանս շարագրել ևն. «Անչափ չար[ե]օք լրցեալ եմ, թիւ-լովրս ոչ գոյ համար...», Վենետիկի Միսիթ. Մատ. ձեռ. № 285, էջ 107ա—110բ:

2. (Անխորագիր) «Վա՛յ որ խոր անդունդրս իջայ՝ Չարագործ գերի Աւետիս...», անդ, էջ 111ա—113ա:

3. (Անխորագիր) «Տէր՝ դու գիտես գոգուան իմ, ի՞նչ քան ձեռն առնեմ զամենայն զկեանս իմ...», անդ, էջ 113ա—114ա:

ԱԻԵՏԻՔ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏՑԻ ԲԱՂԴԱՍՏԵՐԸ [ՊԱՂՏԱՍՏԵՐԸ]

Հայտնի է նաև Աւետիք ընթերցող անունով: Հայ դրական գործիչ, որի աշխատանքները մեզ ծանոթ են 1684—1719 թվականներից: Հոր անունը՝ Բաղդասար (Պաղտասար), մոր անունը՝ Նորիսաթուն: Մն. է Դիարբեքիրում, այդ պատճառով ինքն իրեն անվանում է Տիգրաւակերացի: Կատարել է երկար ուղևորություններ և նյութեր հավաքել՝ իր աշխատանքների համար: Ունի պատմա-ժամանակագրական, աշխարհագրական, երաժշտագիտական և համարողական (աստղագիտական, տոմարագիտական) երկեր: Նա իր երկերը շարադրելիս թարգմանաբար օգտագործել է օտարալեզու աղբյուրներ և թարգմանել է նաև ամբողջական երկեր՝ Գիտեր արևելյան և արևմտյան մի քանի օտար լեզուներ: Նրա թարգմանությունները երբեմն օտարալեզու բանավոր աղբյուրներից են, ինչպես մի տեղ գրում է, թե «շղաղիր և խառնիխուռ գրելուն պատճառն այն է՝ որ շուտ շուտ գրէի և ժողովէի, զի մի՛ ձանձրասցին վարպետքն ի դաս տալն» («Տէֆտէր գրբի» նախաբանում, տես ստորև § 5): Ասում է նաև, որ թարգմանաբար շարադրելիս «մէկ քանի բան այլ իմ շինածն է՝ որպէս Պարզատօմար և Տօմար և այլ մեկնութիւնք» (անդ): Խոշոր և տաժանելի աշխատանք է կատարել՝ հայ գիտական գրականությունը հարստացնելու համար: Հավանաբար Ավ. Տիգրանակերացու հետ նույն է պատմական և աստղագիտական երկերով ծանոթ Ավետիք Ամդեցին, որի ինքնությունը մասին առանձին տեղեկություններ չունենք: Մենք առաջին հերթին նկարագրում ենք նրա այն երկերը, ո-

1 Հակոբ Վիլոտը նրա խնդրանքով թարգմանել է «Յաղագս աշխարհագրութեան պատմութիւնք համառօտաբար»-ը, հմմտ. տտտ, հտ. և, էջ 1012, § 20:

րոնք մեզ մատչելի են, իսկ նրա մի քանի
այլ աշխատությունները նշում ենք Ղ. Ալի-
շանի հաղորդած տեղեկությունների հիման
վրա:

* * *

1. [Կիրք պատմութեանց որ կոչի Գաւա-
զանագիրք: Համահաւաքեցալ ի ճին գաւա-
զանագրաց և ի վիպաբանութեանց՝ ի մի,
բազմօք եւկամբք: Յումեմնէ Աւետիսէ աշ-
խատասիրէ Եղովկացոյ: Ի հայրապետու-
թեան ամենայն Հայոց և սրբոյ էջմիածնի
յուսանկար արոտոյ տեառն Աստուածատու:
Յամի տեառն 1714, և ի Հայոց ՌՃՀ և Գ
րուիքն] Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1492,
էջ 5ա—216բ:

Սկ. «Աղամ ստեղծեալ ի դաշտն Քերտնի,
ի յագարակին որ կոչի այժմս սուրբ Սիոն,
և ի դրախտն վերափոխեալ, ուստի Գ (4)
գետք ելանեն, ընդ որ և կիճն ի կողէ առն
ննջելոյ եղեալ»:

Աղյուսակաձև ժամանակագրութիւնն է,
սկսած Աղամից՝ մինչև էջմիածնի Աստվա-
ծատուր Համադանեցու կաթողիկոսութիւնը
(1715 թ.): Վերջին հոդվածը, որը նվիրված
է Աստվածատուր Համադանեցուն, միաժա-
մանակ հեղինակի հիշատակարանն է, որ է՝

«Ի թվին Հայոց ՌՃԿԴ (=1715) ամին
մայիսի Ը (8) օծանի կաթողիկոս ամենայն
Հայոց տէր Աստուածատուր Համատանցին,
որում հրամանաւ նորին գրեցաւ նորատիպ
գիրքս գաւազանապատում, որ կոչի ածանց
ի յայլ գրոց Աղիւսակապատմագիր, որ ժողո-
վեցեալ եղև և հաւաքեալ աստ ի Աւետիք
նուաստագոյն ծառայէդ: Խնդրեմ ի սրբազան
վեհայեալէդ, զի վասն Աստուծոյ և պետա-
կան զազաթանէդ որ անդատապարտ թողու
զհողս և զփոշի ոտիցդ, քանզի հարուստ գրա-
տուն ոչ կայր մօտս և պատմագիրքք, որ զա-
մենեսեան յաճախ պատմութեամբք լնանէի
զգիրքս, այլ զոր ինչ այսր և անդր գտեալ
պատմութիւնք հազիւ թէ կարացի ձեռք բերել
և այնիւ գրեցաւ այսքանս մինչև յայս վայր-
որով մաղթեմ ի մեծութենէ սրբութեանդ զի
ընկալցիս ի փանազէս ծովդ անհուն զայս
փոքրիկ և բարակ առուիկս, և բարով վայելես
շնորհօք տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի,

երկար աւուրք և յար ամօք, և եղիցի առաքե-
լաշնորհ օրհնութիւնդ ի վերայ մեր ամենե-
ցուն:

Աստանոր աղաչեմ զպատուելի ընթեր-
ցողքդ զհայրքդ և զեղբայրքդ, որ յիշման ար-
ժանի արասջիք ի սուրբ յաղօթս ձեր Թոխա-
թու Կաթնապուր կոչեցեալ Սուրբ Ստեփան-
նոս անուն եկեղեցոյ տէր Մխիթարի թոռ տէր
Յոհանն որ մականունն Թռչուն վերածայնեն:
Եւ պատճառ յիշման զնա արժանի գոլոյն այս
է, զի մինչ խնդրող գրքիս տէր Աստուածա-
տուր աստուածաբան վարժապետն ի Թոխաթ
քաղաքիս էր, յարկ եղեալ զգիրքս ի վերայ
յիմար գրչիս՝ Աւետիք կոչեցեալ Տիգրանա-
կերտցի, թէ պարտիս զգիրքս նորաձեւութեամբ
ի լոյս հանել որպէս ի վեր անդր պատմեցաւ,
և յանձն արար զիս տէր Յոհան յարգոյ բա-
րեկամ և սպասաւորին իւր ասէ՝ Հոգ տարեալ
յիմս կողմանէ վերակացու լիցիս դմա, գրե-
ցուցես զգիրքս. և այսպէս պատուիրեալ
նմա՝ ինքն գնաց էջմիածին և անդուստ կրկին
գիր յղեալ Թռչունին, թէ Մի՛ յամեցուցես,
գրել տուր. և տէր Յոհան աւագ եղբայրն իմ
յամենայն ժամ հրաւիրէր զտառապեալ գրիչս
ի յետս ընկրկելոյ, պատճառելով զգոհարա-
գտութիւն թուականացս, այլ ժիր և արիաջան
կալ և գրել, զի տէր մերձ է, ասէ: Եւ այսպէս
թելագրութեամբ նորին յանգ ելեալ կատարե-
ցաւ երկայնատարած նոր աղիւսակատիպ
պատմագիրքս, բարեխօսութեամբ տիրամօր
սուրբ Աստուածածնին և ամենայն սրբոցն
Աստուծոյ և աղօթիւք համեղբարցդ:

Այլ և երես ի գետին եղեալ հող և փոշիս
ոտից ձերոց պաղատիմ ըղձանօք՝ մի՛ զանց
առնել յիշելոյ յաղօթս ձեր զԱւետիք ծառայ
ծառայիցդ Աստուծոյ զնորակերտող դժուա-
րագիւտ մատենիս և զիմ ծնողս՝ զհանգուցեալ
հայրն իմ զմահտեսի Բաղտասարն և զմայրն
իմ նորխաթունն, և զլինողք պատճառ գրքիս
մաղթեմ յիշել, զոր և հայցեմք ի Տեառնէ զի
զձեզ յիշողացդ և մեզ յիշեցելոցս վարձս բա-
րիս պարգևեսցէ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս,
և գրեսցէ զանուն ձեր յիշողացդ յաննիւթա-
կանն ենթակայի յիմանալին քաղաքի, ամէն:
Հայր՝ մեր որ»:

Այս ձեռագրում, որը 1715 թվին է գրե-
ված Թոխաթում, և հեղինակի ինքնագիրն է,

դաւադանագիրքը խոր. շունի խորագիրն առել ենք նույն մատ. № 7424 ձեռագրից, որն ավելի ուշ ժամանակի արտագրություն է:

Սույն № 1492 ձեռագրում դաւադանագիրքը կամ էջմիածնի կաթողիկոսների պատմությունը շարունակվել է Աստուածատուր Համադանեցուց սկսած մինչև Ղազար Զահկեցի կաթողիկոսի մահը՝ 1751 թ. (էջ 217ա—220բ) Հակոբ Շամախեցու կողմից. ապա շարունակվել է երրորդ հեղինակի՝ Ղունկիանոս գրչի կողմից, սկսելով Մինաս Ակնեցի կաթողիկոսից՝ 1751 թ. և հասնելով մինչև Սիմեոն Երևանցու կաթողիկոսությունը՝ 1763 թ. (էջ 220բ—223ա): Այս երկու հավելվածները տարբեր գրչով են:

Տես նաև № 7424 ձեռագիրը՝ «Գիրք պատմութեանց որ կոչի Գաւազանագիրք» ևն (էջ 1ա—207բ), որին հաջորդում են Հակոբ Շամախեցու և Ղունկիանոս գրչի շարունակությունները (էջ 208ա—213ա): Ձեռագիրն ամբողջությամբ Ղունկիանոսի ինքնագիրն է, 1763 թվականից: Հավանաբար, այս ձեռագրից են արտագրվել № 1492 ձեռագրի վերահիշյալ երկու հավելումները կամ շարունակությունները:

Տես դարձյալ № 6243 ձեռագիրը՝ «Գիրք պատմութեանց» ևն (էջ 2ա—206բ), որին հաջորդում են Հակոբ Շամախեցու և Ղունկիանոս գրչի շարունակությունները (էջ 207ա—213ա): Ձեռագիրը 1847 թ. ընդօրինակություն է:

Ավետիքի սույն ժամանակագրությունից մի հատված է՝

Ժամանակագրութիւն կամ Գաւազանագիրք՝ աշխատասիրեալ յԱւետիքայ ումեմնէ. «Օսմանցոց քագաւոր սուլթան Մուրատ, որդի Սէլիմին. սերասկերք սորա առին զնախըրվան, և միւս ամին էառ զՏէմուր-Ղափուն...», հետեյալ հրատ. մեջ. Վ. Ա. Համբարյան (հրատ.), «Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ.», հտ. Բ, Երևան, 1956, էջ 516—518:

Սույն հատվածի մասին հրատարակիչը գրում է. «Պրոֆ. Լեոյի արխիվի՝ № 11 գործի

202 էջում գտնվում է այս բնագիրը հետեյալ վերնագրով. «Ժամանակագրութիւն կամ Գաւազանագիրք աշխատասիրեալ յԱւետիքայ ումեմնէ»: Ժամանակագրությունը հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում թուրքերի գերիշխանության տակ գտնվող հայերի վիճակի մասին: Բնագրի երկրորդ մասը, որը վերաբերում է Զալալիների ելույթներին, գտնում ենք ինչպես Մատենադարանի № 5959 ձեռագրում¹, այնպես էլ Ա. Դավրիժեցու Պատմության մեջ²: Վերջին երկու բնագիրը համեմատեցինք առաջարկվող ժամանակագրության հետ և նկատեցինք զգալի շեղումներ, իսկ սովի պատմությունը սույն բնագրում հիշվում է առանց մանրամասնությունների: Ամենայն հավանականությամբ այս ժամանակագրությունը առանձին բնագիր է և կապ չունի Ա. Դավրիժեցու մեջբերածի հետ» (էջ 506—507):

2. Վասն որ կամի ի Հէպէշին երկիրն գնալ՝ այսպէս է. «Մըսայ կ'ելնա՝ 20 կ'երթա՝ Մանֆլոյք քաղաքն՝ նիլի չուր ի վեր, որ Մսրայ հողն է...» (հրատ. Ղ. Ալիշան), Բ ա գ մ ա վ է պ, 1897, էջ 459—463:

Բնագրի իտալ. թարգմանությունը.

Un viaggiatore armeno traverso l'Abissinia; per cura del P. L. Alishan, M. O. del R. Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti. Venezia, Tip. Ferrari, 1897. [Dagli Atti del R. Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti, Tomo VIII, Serie VII.—1896—97].

Առանձնատիպ՝ 1—10 էջ (պարբերականի էջերով՝ 1220—1229): Սկզբում՝ Ղ. Ալիշանի տված կենսագրական տեղեկությունները Ավետիքի գրական վաստակի և ուղևորությունների մասին (էջ 1—3), որից հետո տրվում է նրա դեպի եթովպիա կատարած ուղևորության լրիվ բնագիրը՝ «Per chi volesse andare al paese dell'Abissinia» (էջ 4—10): Գիրքն ամբողջությամբ թարգմանությունն է E. T[ezal]-ի:

¹ էջ 95ա—102ա:

² Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցւոյ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 86—87:

¹ Գտնվում է Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի արխիվում:

Բնագրի ուս. Թարգմանությունը.

Армянокий памятник XVII-го века с данными о географии Абиссинии и северной Африки вообще (Itinerarium Aветика Багдасариана, чтеца из Тигранакерта). [Печатано с разрешения Совета Императорского Общества Любителей Естествознания, Антропологии и Этнографии. Товарищество типографии А. И. Мамонтова, в Москве]. [Москва, 1898].

Հրատարակված է միայն ուղեգրության բնագիրը, որը կազմում է 6 էջ: Հեղինակի մասին տեղեկություններ չեն տրվում: Թարգմանիչն է՝ Г. А. Халатьянц: Դժբախտաբար չի նշված, թե սույն առանձնատիպը ո՞ր պարբերականից է:

3. Թէսվիէի պիուր արապի, որ ֆարսին և տրամախ ասէ: Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 10095, էջ 1ա—26բ:

Խոսում է 12 կենդանակերպերի և լուսնի ու արևի խավարումների մասին. ունի և աղյուսակներ՝ «Աղիւսակ մաթալեհ կենդանակերպից առ լայնութեան աստիճանն 39» և օրերի ժամերը որոշող աղյուսակ: Վերջում՝ հիշատակարան.

«Գրեցաւ ԻԴ (24) ժամուց մաթալեհքն և ժամացուցի աղիւսակքն, լուսնի և արեգական խաւարմանց պատճառքն իւր գծերովն, և ԺԲ (12) կենդանակերպից ձեռն աստեղաց շարօքն, որ այս շարօքն ճանաչեն զկենդանակերպն ի յերկինն աստեղօք: Թարգմանեցեալ ի կատինացոց իմաստասիրաց, ձեռամբ Աւետիք ընթերցողի, ի խնդրոյ Ամբակում իմաստակի. և է այս նոր թարգմանութիւնն որ չկայ ի մէջ Հայոց տումարաց պատճէ[ն]ին» (էջ 26բ):

4. Լուսնացոյց մշտնջենական, քարժանեալ ի Ֆոանկաց՝ ձեռամբ Տիարպափրցի ընթերցող Աւետիֆայ Պաղտասարեան, յամի տեառն ՌՈՂԷ, և ի համաքոտութեան Հայկազունեաց ՌՃԽԴ նոեմբերի ԺԶ. իսկ ի օրինակել գրուս ՌՃԿԸ ին գրեցաւ ձեռամբ Մալաքիացի Աբգարէն: Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. 2625, fol. 6—30.

5. Տէֆաւէր գիրք՝:

Գրքի նախաբանում հեղինակը գրում է. «Այս գիրքս ամենայն տումարական արուեստից և աստղաբաշխական ճէտվէլից (աղիւսակաց) և մեկնութեանց տէֆտէր է. զոր ևս նուաստ Աւետիք ընթերցող ծնունդ Տիգրանակերտեան, որ և սնեալ եղէ ի բազում քաղաքս, այսինքն՝ նախ ի էրզրում քաղաք, կացի անդ ամս ԺԴ (14), և յետոյ ի Տիգրանակերտ քաղաքն փոխեցայ, ի Բաղեշ, ի Վան, ի Պարսից երկիրն, ի Քրդաստան, ի Արապիստան, ի Անատոլի, ի Սեբաստիա, ի Թոխաթ: Պատճառ իմ շրջին ալսքան աշխարհ, վասն գրասիրութեանս և մէրէֆէթի (արուեստ, գիտութիւն) աղագաւ. ոչ թէ ի Հայոց գրոց միայն, այլ ամենայն ազգաց գրոց, այսինքն՝ Արապաց, Ֆարսից, Զհտաց, Ղրպտից, Ասորոց, Ֆրանկաց, ի Յունաց գրոց և վարպետաց. հարցեալ և ժողովեալ անհամար մեկնութիւն և ճէտվէլ աղիւսակք, մեծաւ տաժանմամբ, ամառ և ձմեռ ղեգերելով, այս գրքիս աղտոտն՝ յառաջ և յետև առանց կարգի և շղագիր և արագ և թէզ գրով գրէի և լնուի զգիրքս. և արարի որպէս տէֆտէր: Եւ շղագիր և խառնիխուռ գրելուն պատճառն այն է՝ որ շուտ շուտ գրէի և ժողովէի, զի մի՛ ձանձրացին վարպետքն ի դաս տալն: Թէ Աստուած կամենայ և ողջութիւն տայ՝ աղօթիւք ձեր, այս գիրքս ըստոյգ սրբագրութեամբ ի պէյազ գիրքն գրելոյ է, ամէն բան իւր կարգն, և ամէն ճէտվէլ իւր մեկնութենովն: ... Շատ տառասլանք և աշխատանք քաշեցի այս գրքիս վերայ, որ այլոց ազգաց այլասեռից ղժուարութեամբ և տաժանելի աշխատութեամբ թարգմանեցի ի հայ բարբառ և ի գիր: Բայց շատ անուանք աստեղաց կայ որ մնաց թարգմանելոյ՝ վասն դժար լինալուն. և շատ ճէտվէլ կայ այս գիրքս որ լմնալոյ է և գրելոյ, վասն ոչ գտանելոյ կատարեալ գիտող այսմ արուեստի. և մէկ քանի բան այլ իմ շինածն է՝ որպէս Պարզատումար և Տօմար և այլ մեկնութիւնք: Եւ եղև սկիզբն գրքիս ժողովելոյ և հետեւելոյ իմ այս արուեստիս՝ ի թվին Հայոց ՌՃԼԳ և մինչ ի ՌՃԾԸ

1 Այս երկի մասին՝ Բագմավէպ. 1897, էջ 317—321.

(=1684—1709) ամեն՝ այս գիրքս գեո կու գրվի և կու ժողովվի. և զապագայն Աստուած գիտէ՝» ևն:

6. Ըստուղայի արուեստ¹:

Վերջում՝ «Զայս Ուստուղայի գիրքս յառաջն էրգրում քաղաքն օրինակեցի, ի թուին Հայոց ՌՃԽԴ (1695) մարտի 5 (5) ամարտեցաւ. իսկ այժմս թուին ՌՃՄԸ (1709) յուլիսի 2 (6) ամարտեցաւ ի քաղաքն Թոխաթ այս գիրքս գրեցի մըսէվէտէ»:

Ձեռագիր հատորում սույն երկի վերջում կան «Ումեմն իմաստասիրի մեկնեալ է զայս. զատ ի Ուստուղայի մեկնութենէն, ա՛յլ հեշտ, ի տանիկ լեզուէ ի հայ բառ փոխարկեցաւ», «Այլ ազգ արուեստ վասն Ուստուղային, ի այլ գրոց թարգմանած է Արապկաց»:

7. Թուրքին Զինն գիրքն այս է. որ թարգմանեցի ես տիրացու Աւետիս, բայց զին սորա եղև ինձ վերայ 2 (80) դուռուշ²:

Թարգմանութեան հիշատակարանում գրում է. «Թարգմանեցի ի Տաճկաց ի հայս, ի թվին Հայոց ՌՃԿԷ (1718) ամին, ի յամսոյն ապրիլէ մինչ ի սեպտեմբեր, ի քաղաքն Թոխաթ, ես նուաստ Աւետիք ընթերցող, ծնունդ հիգրանակերտեան. և զօրինակ սորա խընդրեցի ի քաղաքս այս՝ Եուսուֆ էֆէնտի մուֆտիէն, զոր բազում անգամ զնալով և զալով առ նա և զրոյց տալով սակս երկնային մարմնոց շրջմանն ի բազում օր, և նորա տեսեալ շնորհօք Տեառն իմոյ Քրիստոսի՝ զպատշաճ պատասխանատրութիւնս և մերթ ստիպելոյն զնա, շնորհեաց զօրինակն»:

8. Երաժշտականութիւն, որ Թուրքն Իլմ-ըլ մըսուգի ասէ³:

Ունի առաջաբան. «Յաղագս չորս առեստին, որ են իմաստութիւն զգալական ի աշխարհս. նախ՝ Աստղաբաշխութիւն, Բ. Երկրաչափութիւն, Գ. Համարողականութիւն, Դ. Երաժշտականութիւն, որ Թուրքն Իլմ-ըլ մըսուգի ասէ, և ի գիրքս այս երեք արուեստէն մասն ինչ ժողովեալ գրեցաք ամենայն ազգաց, և աստ յատուկ Իլմ-ըլ մըսուգուն զար-

ուեստն և զմըգամքն (եղանակք) գրեմք, որ է Սազն, և զգոյնքն սաղերաց, զԹեմպուրն, Սենթուրն և զՄուղնին գրեցաք, որ է ի կողմանէն. և զՖէրտէյից զանուանքն՝ ի դէմն գրեցաք. ալ և զՓէշրուքն, թէ ամէն փէշրով՝ որ է գոյնք՝ ի յոր ֆէրտէյէ առնու սկսուածք, և զբարձրութիւն և ցածութիւն եղանակաց և ա՛նէնկից. զոր ի երկուց բեռաց աշխարհի գնդոյ երկնից, մանաւանդ երկեակ բեռաց կենդանակերպից գօտոյն, և 63 կենդանաշար աստեղաց գնացից և ընթացմանց՝ գտան, և յարմարեցին Գոյնք 12, Ուսուլ 24, և Շօպա 48: Եւ ի ընթացմանէ մուրաականաց և ի թաւալմանէ արեգական, ներգործութեամբ չորս տարերաց՝ ի ծանրութենէ հոգոյն, ի հնչմանէ հողմոյն, ի շաշմանէ ջրոյն, և ի բառաշմանէ կրակին, յիրար խառնեալ կազմեցին զգոյն երաժշտական, և զզիլ և զբամբ և զձիզն և զթոյլ պօռոցն՝ գունից, ֆէլէկ ըլ-աթլասին (երկնագնտի) գտան. և ձեռնէ ձեռն անցեալ գոյնքս՝ աճեցուցին և յաւելին ի պէսպէս երգարանս. ոմանք ի փողս, ոմանք ի թելս, և ոմանք ի յաղիաթելս, և ալք ոմանք յայլ ինչ նիւթս յօղեալ յարմարեցին: Եւ ի բազմաց երգարանաց զմէկ երկուքն գրեցաք զկերպն, որպէս ի դէմն տեսանես: Եւ այս ասացեալ գունիցս և մըգամացս զպիտանին առեալ նախնիք մեր եկեղեցականք՝ և շարայարեցին ի խաղս և յերգս, մեղեդիս, տաղս, զանձս և շարականս, և մուծին յեկեղեցին...: Եւ ոմանք՝ զգոյնքն ի ձայնէ կենդանեաց և զազանաց և ի թռչնոց առին. և ոմանք ի ձայնաւոր նիւթեղինաց առին, ալսինքն՝ ի փայտէ, ի պղնձէ և յերկաթէ և ի քարէ և ալ նիւթոց. որոց մինն ի բազմաց՝ մեր Որք գրոքէից խազն ի գայլի ոռնալէն առին զգունն. և ալք՝ ալ տեղեաց: Եւ են գտողք ձայնիցս և մըգամացս, յառաջ՝ Քաղդէացիք, և յետոյ փոխեցաւ արուեստս ի Հելլենս, և անդուստ Արաբացիս, և ի նոցանէ Պարսիկք, և ի Պարսից ի Յոյնք, և ի Յունաց ի Հայս, և ի Հայոց գողացեալ Հագարացիք. և նոքա առաւելեալ հետեցան ի կշիռ մտուցանել զմըգամքս. և շինեցին զանազան գոյն, և անուանս կարգեցին» ևն:

¹ Բազմալէպ, 1897, էջ 375:

² Անդ, էջ 375—376:

³ Անդ, էջ 376—377:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիսան Ղեվ. — «Այրարատ», Վենետիկ, 1890, էջ 324, 326 և 329 (Աւետիք Ամգեցի):

Ալիսան Ղեվ. — «Աւետիք Պաղտատաբեան ընթերցող Տիգրանակերտցի», Բազմավեպ, 1897, էջ 317—321, 375—380, 423—425, 459—463:

Ալիսան Ղեվ. — «Հին հատաք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց», Վենետիկ, 1910, էջ 122 և 143 (Աւետիք Ամգեցի), 135—136 (Աւետիք Տիգրանակերտցի):

Անուշան Հր. — «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 342 (Տ 115):

Գաբրիելյան Հենրի — «Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն», հտ. Բ, Երևան, 1958, էջ 268—269:

Լեո — «Հայոց պատմություն», հտ. Գ, Երևան, 1946, էջ 421—424:

Լեո — «Երկերի ժողովածու», հտ. Գ, Երևան, 1969, էջ 413:

Չոբանյան Պ. Ա. — «Նոր նյութեր Ավետիք Տիգրանակերտցու մասին», Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների (ՀՍՍՀ Գիտութ. Ակադ.), 1973, № 7 (367), էջ 96—107:

Ռոս. ամփոփումը՝ П. А. Чобанян, „Новые материалы об Аветике Тигранакертском“ (էջ 104):

Պետրոսյան Գ. Բ. — «Հայկական մաթեմատիկական գրականությունը XVII—XVIII դարերում», Պատմա-բանասիրական Հանդես, 1959, № 1 (4), էջ 188:

Խաչիկյան Լ. Ս. — «Հայ բնագիտական միտքը 14—18-րդ դարերում», Պատմա-բանասիրական Հանդես, 1971, № 2, էջ 42—43:

ԱՌԵՏԻՔ ՕԳՈՍՏԻՆՈՍ ԿԱՐՆԵՅԻ

Ժ. Գ. Գոմինիկյան հայ կրոնավոր, ծն. Կարինում 1332 թ.: Հոր անունը՝ Մարուգե, մոր անունը՝ Գոհարխաթուն: Ըստ երևույթին

1348 թ. մահտարածամից հետո նրա ընտանիքը փոխադրվել է Կաֆա, ուր 1356 թ. Ավետիքը քահանայական կարգ է ընդունել տեղի հայազգի Թադեոս եպոսկոպոսից, իսկ 1363 թ. դարձել է Դոմինիկյան միաբանության անդամ: 1380—1383 թթ. եղել է և Վենետիկում: Մի քանի ձեռագրերի ընդօրինակողն է: Նշում ենք նրա գրչին պատկանող մատենագրական հետեյալ մանր երկերը:

* * *

1. (Անխորագիր) «Չոս եմ կարգ գիտութեան գիտնականացն: Նախ՝ որ գիտէ. և քէպէտ գիտէ՝ զի գիտէ, ասէ. Չեմ բաւական խօսելոյ. սայ իմաստուն է և հեգ. ուսիւ ի նմանէ...», տես՝ Կ. Կոստանյանց, «Նոր ժողովածու», պրակ Դ, Վաղարշապատ, 1903, էջ 54:

Հրատարակվել է 1381 թ. մի ձեռագրից:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 697՝ անխոր. (էջ 55ա) ևն. հմմտ. նույն մատ. ձեռ. № 1924՝ «Բանգ գիտութեան և զշափանձին գիտելոյ» (էջ 349բ, սկ. «Չորք եմ կարգ գիտութեան. առաջին գիտէ՝ և գիտէ զի գիտէ»), № 1926՝ խոր. նույն (էջ 369ա, սկ. նույն), № 1927՝ խոր. նույն (էջ 324ա, սկ. նույն):

Տես դարձյալ Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 1՝ անխոր. (էջ 35ա). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. 241 (fol. 159^r). Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms. Arm. E. 34 (fol. 309^v):

Սույն բնագրի համար հորդորակ է հետևյալը.

2. Ոտանաւոր յաղագս վերոյասացեալ բանիցդ. «Քանզի գիտունն ընդ անգիտին՝ ի միասին մարդիկ կոչին...», տես՝ Կ. Կոստանյանց, «Նոր ժողովածու», պրակ Դ, էջ 54—56:

Վերջին երեք տները կազմում են հիշատակարանը. «Սա Աւետիքն է Օգոստին|Քա-

1 Ավետիքի ընտանիքի պատմության վերաբերյալ տեղեկություններ գտնում ենք նրա հոր՝ Մարուգե երեցի գրած ժամանակագրության մեջ, տես՝ Տ. Պալյան, «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց վանոց Ս. Կարապետի և Ս. Դանիէլի ի Կեսարիա», Վիեննա, 1963, էջ 4—5:

րողողայն Լորայր կարգին, | Զսրակասութիւնն
խորումն անձին | Խոստովանել զբրէ ինքնին:
| Կամ ի ծնընդեան | մերոյ Փրկչին | Ռայի և
Ձա թրվականին, | Փետրուարի օրըն վեր-
5 չին, | Էր քսանեկինն ըստ նահանջին: | Յորում
աւուր բանըս յարգին | Ի վրնէժոյ եկեղեցին.
| Զձեզ աղաչեմ զամենեկին, | Ինձ շնորհե-
ցէ՛ք զՈղորմեային»²:

Հրատարակվել է 1381 թ. մի ձեռագրից:

10 Այլ տպ. (Անխորագիր) «Քանգի...», տես՝
Հ ա ն դ Է ա Ա մ ս օ Ր Ե ա յ, 1948, էջ 590—
591:

Այլ տպ. Յորդորակ է վերասացեալ բա-
նիցը. «Քանգի...», տես՝ Ս. Տեր-Ավետիսյան,
15 «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զուղայի
Ամենափրկիչ վանքի», Վիեննա, 1970, էջ
686:

Հրատարակվել է Նոր-Զուղայի № 1 ձե-
ռագրից (էջ 35բ—36ա):

20 □ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 697 (էջ 55բ—56բ), № 771 (էջ 100բ—
101բ), № 607 (էջ 110ա—110բ). Օքսֆորդի
Bodl. Libr. Ms Arm. E. 34 (fol. 310^v—
—311^r):

25 3. (Անխորագիր) «Ուսումնատենչ համակ
անձին | Աշխոյժ մըտաց բանասիրին...»,
Հ ա ն դ Է ա Ա մ ս օ Ր Ե ա յ, 1948, էջ 590:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 607
(էջ 110ա) և: Տես նաև Օքսֆորդի Bodl.
30 Libr. Ms. Arm. E. 34 (fol. 209^v—210^r):

4. Բանֆ Աւետիֆ արեղայի Ավուստինուս
կոչեցեալ, ի կարգէ Լորարցն Քարոզ[ողաց]
ասացեալ վասն տնօրէնութեանն Քրիստոսի
և վասն գալստեան Նեոինն և կատարածի
35 աշխարհի. «Առաջին մարդըն որ Աղամ ան-
ւանեցաւ | Ի հողոյ ի յուրաքոչ աւուր ըստեղ-
ծաւ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 771,
էջ 89ա—100բ:

Բնագիրն ունի և բաժանումներ՝ «Աստ
40 սկսանի վասն Նեոինն» (էջ 94բ), «Աստ
սկսանի վասն կատարածի աշխարհի» (էջ
98ա) և նիսավերնադրերով: Առաջին մասի տը-

¹ Ուրիշ օրինակներում՝ յամի ծնընդեան:

² Ուրիշ օրինակներում՝ զողորմեսցին:

ները հոգում են՝ «Աւետիֆ Ավուստինոսն
զայս բան ոտանաւոր հաւաքեալ արագրեաց
սիրոո»:

Այս ձեռագրում որպէս սույն բնագրի հոր-
դորակ է դրված վերոնշյալ «Քանգի գի-
տունն» չափածոն (§ 2):

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2448՝ խոր.
նույն (էջ 128ա—140բ) և: Նոր Զուղայի
Ամենափրկիչ վանքի մատ. ձեռ. № 1՝ «Բանֆ
Աւետիս արեղայի» և (էջ 26բ—35ա): 10

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ավիւսան Ղեզ. — «Սրտական», Վիեննիկ,
1893, էջ 389:

Ավիւսան Ղեզ. — «Հայ-Վիեննա», Վիեն-
նիկ, 1896, էջ 155—156: 15

Ակիւսան Կերս. — «Ֆրա Աւգոստինոս
Աւետիք», Հ ա ն դ Է ա Ա մ ս օ Ր Ե ա յ, 1921,
էջ 638—639:

Oudenrijs (Van den) M. A. — „Der ar-
menische Dominikaner Fr. Awetiq Au-
20 gustin von Erzerum“, Հ ա ն դ Է ա Ա մ ս օ Ր Ե ա յ, 1948, էջ 588—596:

Oudenrijs (Van den) M. A. — „Linguae
haicanae scriptores Ordinis Praedicato-
rum...“, Bernae, 1960, §§ 564, 569, 583
et p. 334—335. 25

ԸՆԵՏԻՔԵՆ

Տես՝ ԳԱՔՐԻԷԼ ԱԻԵՏԻՔԵԱՆ:

ԸՆԵՏԻՔՈՎ

Տես՝ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԱԻԵՏԻՔՈՎ: 30

ԸՆԵՐ ԽԱՌԱՔԱՍՏԵՅԻ

Հայ Նոր վկայութի՝ Արճեշի Խառաքաստ
գյուղից, Բուն անունով՝ Եղիսարէք: Նահա-
տակվել է վանում՝ 1391 թ., մահմեդական
ամբօրսի կողմից քարկոծմամբ: Նրա վկայու-
35 թյան համառոտ պատմութիւնը գտնվում է
Գրիգոր Մերենցի Հայսմափութում (սկ.
«Դարձեալ համառոտեցից զպատմութիւն

միս այլ կնոջ՝ Աւերադջան որ Լւ ի Խառա-
բաստայ»). տեւ 1706 թ. տպագր., էջ 694.
1706—1708 թթ. տպագր., էջ 769. և 1730 թ.
տպագր., էջ 529—530:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ավգերյան Մկ. — «Լիակատար վարք և
վկայաբանութիւն սրբոց», հտ. ԺԲ, Վենե-
տիկ, 1815, էջ 148:

ԱՒԵՐՐՈՅԷՍ ԿՈՐԴՈՒԲԱՅԻ
(Averroes Cordubensis)

Արաբ նշանավոր իմաստասեր և բժիշկ:
Իսկական անունն է՝ Իբն-Ռոշդ: Ծն. 1126 թ.
Կորդուբայում և մեռ. 1198 թ. Մարրաբեշում:
Միջին դարերում մեծ համբավ է վայելել
Արիստոտելի երկերին նվիրված իր մեկնու-
թյուններով: Իմաստասիրության մեջ նրա
մեկնություններին հետևող ուղղությունը կոչ-
վել է ավերոյականություն:

Ավերրոյեսի իմաստասիրական երկերից
հայ. թարգմանություններ մեզ հայտնի չեն,
բայց հայ մատենագրության մեջ հիշատա-
կություններ կան նրա մասին: ԺԳ դ. առա-
ջին կեսում Բարթողիմեոս Բոնոնիացին իր
«Մեկնութիւն Վեցօրէից» աշխատության մեջ,
խոսելով Աստուծու կամքի բնույթի մասին,
վիճում ու հակադրվում էր Ավերրոյեսի տե-
սակետին և ասում. «Այսպէս երեի մոլորու-
թիւն Ավերօիսի փիլիսոփայի և հերետիկոսի,
որ ասաց թէ...»¹: Այս աշխատությունը, սա-
կայն, լատիներենից է թարգմանված: Նույն
դարի երկրորդ կեսում Գրիգոր Տաթևացին,
իր «Ոսկեփորիկ»-ի առաջին հատորում, Աս-
տուծու գոյության մասին բնական ապա-
ցույցներ բերելիս, հիշատակում էր և Ավեր-
րոյեսին. «Յա՛յտ է, որպէս ասէ Աւէոօիս մեկ-
նիչն Արիստոտէլի, թէ ոչ կարէ բազում հա-
կառակութիւն և անկարգութիւն ի մի կցոր-
դութիւն գալ, եթէ ոչ լինի մի ոմն կարգաւո-
րիչ որպէս զօրավարն ի զօրս»²: Իսկ իր «Լու-

ծումն համառօտ յառաջարան Աւետարանին
Յովհաննու» աշխատության մեջ Տաթևացին,
աստվածաբանության էությունը բացատրե-
լիս, խոսելով այն մասին, թե ինչպիսի՞ հա-
կառակորդներ ունի քրիստոնեական աստվա-
ծաբանությունը, ասում էր. «Զի նախ կրեաց
զսաստիկ բախումն ի նորբ և ի խորին գե-
տոյն, այսինքն արտաքին իմաստասիրաց,
մանաւանդ յանիծելոյն Աւեոփոսէ, որ մեկ-
նիչն է Արիստոտէլի գրոցն, որ զհաւատ մեր
և զաստուածաբանութիւն ծաղր առնէ» ևն³:
Դժվար է ասել՝ Տաթևացին ունիտորական
գրականության հայ. թարգմանությունների՞ց
էր ծանոթ Ավերրոյեսի իմաստասիրական
գործերին, թե նրանց լատ. հրատարակու-
թյուններից. կամ թե՛ արդյոք նրա ձեռքում
ուղղակի եղե՞լ են Ավերրոյեսի իմաստասի-
րական երկերի հայ. թարգմանություններ:
Այս վերջին պարագան հավանական չի
թվում մեզ:

Սակայն ԺԸ դ. Ավերրոյեսի բնագիտական
երկերի լատիներենից թարգմանությանը ձեռ-
նամուխ է եղել Ղուկաս Խարբերդեցին: Նրա
այդ աշխատանքներից մեզ հասել է Արիս-
տոտելի «Զմասանցն կենդանեաց» երկի
թարգմանությունը՝ «ընդ ոմի Աւէոոսի Գօո-
տուպէնսիոյ», որի նկարագրությունը տես
ԱՐԻՍՏՈՏԷԼ ՍՏԱԳԻՐԱՅԻ անվան տակ (Ա.—
Արիստոտելի երկերը, § 7)²:

Ղուկաս Խարբերդեցին սկսել էր Արիստո-
տելի «Զնօգոյ» գրքի հետ միասին թարգմա-
նել նաև նրա ավերրոյան մեկնությունները՝
«Արիստոտէլի Զնօգոյ գիրք երեք, ընդ մեկ-
նութեանցն Աւերփոսի» ևն, բայց հայտնի չէ՝
թարգմանությունը շարունակվել ու ավարտ-
վե՞լ էր, թե ոչ³:

Ավերրոյեսի անունը Ղուկաս Խարբերդե-
ցու հայ. այդ թարգմանություններում հան-
դես է գալիս Աւերփոս և նման այլայլված
ձևերով:

Ավելացնենք, որ մինչև Ի դ. Սովետական
Միության ուրիշ լեզուներով թարգմանու-
թյուններ չեն եղել Ավերրոյեսի գործերից:

¹ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1659, էջ 34ա:

² «Գիրք որ կոչի Ոսկեփորիկ, արարեալ սրբոյ
հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթևացոյն եօթնալոյս վար-
դապետի», Կ. Պոլիս, 1746, էջ 31:

¹ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1394, էջ 15բ:

² Տես աստ, էջ 837:

³ Հմմտ. աստ, էջ 843, § 9:

ԱԻԻԿ

ժէ դարի հայ տոմարագետ-հեղինակ,
որից մեզ հասել է մի փոքրիկ երկ՝ ծագաւոր-
կի մասին:

* * *

Ապիկար և եղեռնագործ Աւիկա՝ սակա
ծագատկին, որ զայս քանի բանս գրեցի: Ով
հանդիպողք ուշիմմիտ, ա՛յլ Յունաց ազգին
ծագատիկ չի հանդիպիր. «Ո՛վ երկայնա-
միտ, բազմաշնորհ, ամենակեցոյց, պարգեա-
տու առատ ողորմութեան, խնդրեմ և հայցեմ
ի քէն, մարդասէր, մի՛ արգելցես զշնորհս
ամենագոր տէրութեանդ ի յեղկելի և ի թա-
մատար տգէտ և ի տկար, եղեռնագործ,
կրկնամեռ անպիտանէս: Յորժամ եղաւ
թուական Հայոց՝ թուական ՅԴ. էր Հռոմայե-
ցոցն, որ է [բ] ժԶ. ԹԺ. երեկ (sic)...», *Երե-*
վանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1971, էջ 118բ—
122բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7104՝ ան-
խոր. (էջ 211ա—216ա), № 2018՝ անխոր.
(էջ 431ա—433բ, սկ. «Յորժամ եղաւ թուա-
կան հայոց՝ թուական Հռոմայեցոց ՅԴ. էր»)
ևն:

ԱԻՆՈՓՐԻՈՍ

Տես՝ ՈՆՈՓՐԻՈՍ:

ԱԻՇԻՆ ԻՇԽԱՆ

Տես՝ ՕՇԻՆ ԻՇԽԱՆ:

ԱԻՏԸ

Տես՝ ԱԻԴԱ:

ԱԻՏՈՒԼ ԱԶԻԳ

Տես՝ ԱԲԴԼԱԶԻԶ, ԱՄԻՐԱՅ ՏԻԶԲՈՆԻ:

ԱԻՐԵԶԻՈՍ [ԱԻՐԵԶԻՈՍ]
(այն է՝ ՊՕՂՈՍ ՈՐՈՍԻՈՍ)

Տես՝ ՕԳՈՍՏԻՆՈՍ ՀԻՊՊՈՆԱՅԻ, «Հարց-
մունք Օրեզիու և պատասխանիք սրբոյն
Օգոստինոսի»:

ԱԻՐԵՂԻԱՆՈՍ ՀՌՈՄԵՅԵՑԻ
(Aurelianus Romanus)

Լատին հեղինակ, ինքնությունն՝ անծա-
նոթ: Վարդան Այգեկցու կազմած «Արմատ
հաւատոյ» դավանաբանական ժողովածուում
ներաւանդուով գտնուում ենք քաղկեդոնական-
ների դեմ բերված մի վկայութիւն՝ այս-
պիսի խորագրով. «Ի գրոցն Արեղիանոսի
Հռոմայ հայրապետին որ Կանոնաց լրմունք
կոչի» (սկ. «Արդ յաուրս առաքելոցն յաուր
շորեքշարաքու [և ուրբաքու] նախ ասէին՝
Սուրբ Աստուած որ խաչեցար վասն մեռ, և
ապա սկսանէին ի ժամ պատարագին...»),
Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3295, էջ 374ա—
374բ: Հատվածը վերաբերում է Երեքսրբյան
օրհնաբանությանը:

Երևում է, որ այս հատվածը մի անվավե-
րական գրվածք է, որի անանուն հորինողն
օգտագործել է Արեղիանոս Արելատեցի
(Aurelianus Arelatensis, 499—551 թթ.)
լատին մատենագրի՝ անունը: Վերջինս ունի
վանական երկու կանոնախմբեր՝ արանց և
կանանց համար². այդ կանոնների վերջում
տրվում են նաև ծիսական կարգի ցուցմունք-
ներ, սակայն Երեքսրբյանի մասին խոսք չկա
և, ի հարկե, չէր էլ կարող լինել:

ԱԻՐԵՆԴԻՈՍ ՎԿԵՅ

Տես՝ ՈՐԵՆԴԻՈՍ ԶՕՐԱԿԱՆ:

ԱԻՐԷՆՔ

Տես՝ ՕՐԷՆՔ:

ԱԻՐԻՆԵԳՐՈՐԹԻԻՆՔ

Տես՝ ՕՐԻՆԱԳՐՈՐԹԻԻՆՔ:

ԱԻՐՍԻԿԻՆՈՍ ՎԿԵՅ

Տես՝ ՈՒՐՍԻԿԻՆՈՍ ՍԵՐԱՍՏԱՅԻ:

¹ Տես՝ „Nouvelle biographie générale... pu-
bliée par MM. Firmin Didot frères“, t. III, Paris,
1855, p. 754.

² Տես՝ „Lucae Holstenii, Vaticanae basilicae
canonici et bibliothecae praefecti, Codex regu-
larum monasticarum et canonicarum“, t. I, Augus-
tae Vindelicorum, 1759, p. 147—154 et 368—374.

ԱՌՔՍԵՆՏ [-ԻՈՍ]

Տես՝ ՕՔՍԵՆՏ [-ԻՈՍ],

ԱՌՔՍԱԻԶ...

Տես՝ ՕՔՍՈՒԶ...

ԱՓՈՐՆ ՎԿԸՑ

Տես՝ ԱՅԻԹԱԼԱ ՔՈՒՐՄ:

ԱՓՏԱՆՈՍ ՎԿԸՑ

Տես՝ ԱԿԻՆԴԻՆՈՍ ԵՒ ԸՆԿ.:
ԱՊՏՈՆՈՄՈՍ:

ԱՓՐԱ կամ ԱՓՐԱՍ*

(Afra)

Բաժարացի վկայուհի՝ Ավգոստա (Augusta Vindelicorum) քաղաքից, որ է՝ Աուգսբուրգ: Վկայացել է Դիոկլետիանոս կայսրի հալածանքների ժամանակ, 304 թվին: Հայ մատենագրությունը պահել է նրա վկայաբանությունը:

Վկայաբանություն սրբոյն Ափրասայ. «Ի ֆաղափ միում որում անուն էր Օգոստեա, հրամայէր իշխանն ըմբռնել զգրիստոնեայն և ածել, զի զոհեցեն պիղծ դիւացն. և ելեալ սպասաւորքն յափշտակեցին կին մի պոռնիկ ի հրապարակէն...», տես՝ «Վարք և վկայաբանութիւնք սրբոց», հտ. Ա, Վենետիկ, 1874, էջ 146—148:

* ՕՓԱՆԴԱԿ ԴՐԱԿ. P. Boschius, „De S. Afra martyre Augustae Vindelicorum“, *Acta Sanctorum*, Augusti t. II, Parisiis, 1867, p. 39—59.—L. de Tillemont, „Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles“, t. V, Bruxelles, 1722, p. 116—118.—„Wetzer und Welte's Kirchenlexikon“, 2. Aufl., Bd. I, Freiburg i. Br., 1882, S. 299—300.—„Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche“, (hrsg. von A. Hauck), Bd. I, Leipzig, 1896, S. 233.—ՄԿ. ԱՎԳԻՐՅԱՆ, «Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց», հտ. ԺԲ, Վենետիկ, 1815, էջ 72—74:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռագրերից. հմմտ. № 200՝ «Վկայաբ. սրբոյն Ափրասայ որ էր յառաջագոյն պոռնիկ» (էջ 511բ—512ա, սկ. «Ի ֆաղափ միում որում անուն էր Ոգոստեա») և № 205՝ «Վկայութիւն սրբոյն Ափրասայ որ էր յառաջ պոռնիկ» (էջ 118բ—120բ, սկ. «Ի ֆաղափ միում, որում անուն էր Աւգոստայ»): Վերջինիս նկարագրութեանը հետևյալ ծանոթագրությունն է կցել Բ. Սարգիսյանը.

«Վկայութիւնս ունի զգալի տարբերութիւններ Ա. օրինակէն (ձեռ. № 200), որուն վրայէն եղած է թե՛ հայերէն տպագրութիւնն և թե՛ գերմաներէնը, թարգմանութեամբ ղոկտ. Սեբաստիէն Էրիկէնի: Թէպէտև հայերէն երկու խմբագրութիւնքս իսկ համառօտ են, սակայն երկուստեք եղած հոծ տարբերութիւններէն, և յատկապէս անուանաձևերէն գատելով կարելի է ըսել որ առաջինն յունարէն բնագրէ յեղեալ է ի հայ, իսկ միւսն՝ ասորերէնէ, և կա՛մ լատիներէն նախնական և համառօտ բնագրէ մը. վասն զի այժմու լատիներէն խմբագրութիւններն՝ ասկէջ քառապատիկ աւելի ընդարձակ են: Թեր և դէմ բնադատութեանց և վիճաբանութեանց նիւթ եղած է վկայաբանութիւնս և է տակաւին (օրինակի աղաղաւ And. Bigelmair, *Die Afralegende*, Dillingen, 1910.—Prof. B. Sepp, *Ein neuer Text der Afralegende*, 1908.—H. Gussen, *Beiträge zur Hagiologie*, 1909: *Die ältesten Akten über die hl. Afra*, 791—4.—O. Redner, *Zur Afralegende*, in *Literarische Beilage zur Augsburger Postzeitung* (1909), 9—11, 115—7; 124 f.; 141—3, 147—50)՝:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1522՝ «Վկայութիւն սրբոյն Ափրասայ, որ յառաջ պոռնիկ էր» (էջ 367ա—368ա, սկ. «Ի ֆաղափ... Ոգոստա»), № 3777՝ «Վկայութիւն... յառաջ պոռնիկ էր» (էջ 96ա—96բ, սկ. «Ի ֆաղափ... Աւգոստա»), № 6196՝ «Վրկայաբանութիւն ... յառաջն պոռնիկ էր» (էջ 583բ—584բ, սկ. «Ի ֆաղափ... Ոգոստեա») ևն:

Բ. Սարգիսյան, «Մայր ցուցակ», հտ. Բ, էջ 152:

- Հայ. բնագրի դերմ. թարգմանությունը, որ կատարել է Սեբ. Էվրինգենը և որի մասին խոսում է Բ. Սարգիսյանը՝ վերևում բերված իր ծանոթագրություն մեջ, մենք չենք տեսել:
- 5 Մեզ հայտնի է գերմ. մի ուրիշ թարգմանություն, որ հրատարակել է H. Gussen-ը, „Die ältesten Akten über die hl. Afra“, *Theologie und Glaube*, Bd. I, 1909, S. 791—794.
- 10 Ամերայի վկայաբանություն հուն. բնագրեր չկան: Հմմտ. լատ. վկայաբանություն՝ „Acta [S. Afrae] ex editio[n]e Velseri collata cum pluribus exemplaribus mss. et excusis“, *Acta Sanctorum*, Augusti t. II, 15 p. 55—59. Տես նաև լատ. այլ ապագր.՝ „Passio S. Afrae martyris, ex compluribus codd. mss. et edit.“, *հետևյալ հրատ. մեջ*. Th. Ruinart, „Acta primorum martyrum sincera et selecta“, Amstelaedami, 1713, 20 p. 455—457.

ԱՓՐԱՀԱՏ [ԱՓՐԱՀԱՏ]

(Aphrahates)

- Գ—Դ դարերի պարսիկ կամ ասորի քրիստոնյա մատենագիր (ասոր. Afrahaṭ, հուն. 25. Ἀφραάτης). նաև Փրահատ (ասոր. Frahāt, հուն. Φραάτης), հայացած ձևով՝ Հրահատ: Նրա անունով գտնվել ու հրատարակվել են ասորերեն 22 ճառեր, որոնց մի կարևոր մասը ծանոթ էին արդեն հայկական թարգմանությունումը՝ «Զգոն» կամ «Զգոն գիրք» անունով: Այս գիրքը, ըստ հայ մատենագրական ավանդության, վերագրվում է Հակոբ Մծբնացուն: Ընդարձակ տեղեկություններ տես ԶԳՕՆ անվան տակ:

35 ԱՓՐԻԿԵՆՈՍ ԱՓՐԻԿԵՑԻ ՎԿԵՑ

Տես՝ ՏԵՐԵՆՏԻՈՍ ԱՓՐԻԿԵՑԻ:

ԱՓՐԻԿԵՑԻ

Տես՝ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԱՓՐԻԿԵՑԻ,
ՄԱԿԱՐԻՈՍ ԱՓՐԻԿԵՑԻ,
ՏԵՐԵՆՏԻՈՍ ԱՓՐԻԿԵՑԻ:

ԱՓՐԻԿԷ

Տես՝ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, § 23:

ԱՓՐՈՍ ՀԵՑԿԵՉՆ (Aphrus Armenus)

Ըստ Ղ. Ալիշանի հաղորդած տեղեկությունների, «Արաբացի և եթովպացի լեզուա թարգմանած Ս. Հարց հին հաւաքածոյ զրոց մէջ՝ գտուին և բանք Ս. Ափրոս հայ հայրապետի կամ եպիսկոպոսի մը, և դարէն առաջ. այլ բուն ժամանակն... յայտնի չէ»¹, Արաբալեզու քրիստոնեական գրականության մեջ, ըստ Աբուլ-լ-Բարաքաթի կազմած ցուցակի, երկու ճառեր են հիշատակվում Հայաստանի եպս. Ափրոսի անվամբ²:

ԱՓՓԵԼԻԵՆՈՍ ՎԿԵՑՄԵՆ

Տես՝ ԱՊԵԼԻԱՆՈՍ:

ԱՔԻԻԳԸՍ [ԱՔԻԻԳԸՍ]

Տես՝ ԲԵԿՏՈՐ ԵԳԻՊՏԱՅԻ,
ԵԻԳԻՆԷՆՈՍ ՏՐԱՊԵՉՈՆՏԱՅԻ:

ԱՔՈՒԲՆԵՑԻ

Տես՝ ԹՈՎՄԱՍ ԱԿՈՒԲՆԱՅԻ:

ԱՔՍԵՆՑ ԿԸՄԵՆԵՑԻ

Տես՝ ՕՔՍԵՆՏ ԿԱՄԵՆԱՅԻ:

ԱՔՔԵՐՄԵՆՑԻ (ՆԻԿ.)

Տես՝ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱՔՔԵՐՄԱՅԻ:

ԱՔՔԷԼ ՎԿԵՑ

Տես՝ ԱԳԱՊԻՈՍ ԳԱԶԱՅԵՑԻ:

¹ Ղ. Ալիշան, «Շնորհալի և պարագայ իւր», Վենետիկ, 1873, էջ 175:

² W. Riedel, „Katalog der Christlichen Schriften in arabischer Sprache von Abul-l-Barakat“, *Nachrichten von Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, 1902, S. 665.

Բ

ԲԱՐԳԷՆ ՈԹՄՍԵՅԻ

* * *

Հայոց կթղ. 490—516 թթ., ծն. Վանանդ
գավառի Ոթմուս գյուղում: Գումարել է Դվինի
506 թ. ժողովը՝ նեստորականության դեմ:
5 Մեղ Հայտնի են Պարսկաստանի ասորի «ուղ-
ղափառներին» (միաբնակներ) ուղղված դա-
վանական երկու նամակներ, որոնք պատմա-
գիտության մեջ Հայտնի են նրա անունով:
Առաջին նամակը գրված է 506 թ. ի դիմաց
10 վերոհիշյալ ժողովի՝ «ի Բաբգենայ ի Հայոց
եպիսկոպոսապետէ և ի նորին աթոռակցաց»:
Այդ նամակով, պատասխանելով ասորիների
դիմումին, հայերը հայտնում են, որ իրենք,
վրացիների և աղվանների հետ միասին,
15 միաբան են հույների հետ և մերժում
են նեստորականների տեսակետը, թե Հայրն
Աստված ունեցել է երկու որդիներ՝ մեկը
«Աստուածն Բանն հաւասար Հայր», իսկ
մյուսը՝ «Յիսուս՝ մարդ մահկանացու նման
մեր» և թե «արժանի է բաժանել և ասել
20 յայտնապէս՝ Աստուած կատարեալ և մարդ
կատարեալ» են: Երկրորդ նամակը, որ գր-
ված է մոտ. 507/508 թվականներին, ժողո-
վական թուղթ չէ, բայց նույնպես Բաբգենի և
25 աթոռակիցների կողմից է՝ ի պատասխան
ասորիների մի նոր դիմումի: Նկատի ունենա-
լով, որ նեստորականներն իրենց գաղափար-
ների հաստատումն են տեսնում Քաղկեդոնի
ժողովի որոշումների մեջ, այս նամակում հա-
30 յերն ասում են. «Փախչիմք ուրացեալ զի
Քաղկեդոնի ստույթին նկատուի և այլոցն նը-
մանից»:

1. Թուղթ Հայոց ի Պարսս, առ ուղղա-
փառս. «Սրբասէր և նշմարտասէր, և սուրբ
հաւատոց, և առաւել Քրիստոսի ծառայեցե-
լոց՝ տէրանց մերոց և եղբարց սրբոց հաւա-
տակցաց: Տէր Դանիէլ Քարմայ եպիսկոպոս,
և Մաղբայ և Շաւտայ ֆովրեպիսկոպո-
սունք...», տես՝ «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս,
1901, էջ 41—47:

Տես նաև ԱՍՏՈՒԱԾԱՌԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ԴԱԻԱ-
ՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, § 109:

Սույն բնագրից մի հատված է հետևյալը.
Երանելոյն Բաբգենի Հայոց կաթողիկոսի,
որ էր յաւուրս Անաստասայ ուղղափառ քա-
գաւորի՝ ի թղթոյն առաջնոյ, զոր գրեաց ի
Պարսս ուղղափառն, հանդերձ աթոռակցոցն
15 ի գաւառէ եպիսկոպոսոք. «Արդ, հաւկաւոր
է մեզ զբղխումն սրբոյ հաւատոցն, զոր երա-
նելի հաւրքն մեր, որ ի նիկիայ ժողովեցանն
Յով եպիսկոպոսացն ընկալեալ բարեպաշ-
տութեամբ և առանց գայթակղութեան զսոյն
20 և աւետարանել...», տես՝ «Կնիք հաւատոյ»,
էջմիածին, 1914, էջ 133—135:

2. Թուղթ Հայոց ի Պարսս, առ ուղղա-
փառս. «Եղբարց մերոց սիրելեաց ուղղափա-
ռաց և հաւատարմաց, մտերիմ ծառայից Աս-
տուծոյ, եպիսկոպոսաց և վիճակաւորաց,
վանականաց և ժողովրդականաց. Բաբգէն
Հայոց եպիսկոպոսապետ, Մերշապուն եպիս-
կոպոս Տարօն գաւառի ի Հայս...», տես՝
«Գիրք թղթոց», էջ 48—51:

Տես նաև ԱՍՏՈՒԱԾԱՌԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ԴԱ-
ԻԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, § 110:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արքայան Լ. — «Ազգային եկեղեցական բանաստեղծության պատմական զարգացումը», Բ ա զ մ ա Վ Է ա Վ, 1915, էջ 161—169:

5 **Ակիբյան Ներս.** — «Կիրարկող կաթողիկոս Վրաց», Վրիննա, 1910:

Ակիբյան Ներս. — «Յունաբան զպրոցը (572—603)», Հ ա ն դ Է ա Ս մ ս օ ր Ե ա յ, 1932, էջ 271—292:

10 **Ակիբյան Ներս.** — «Մովսէս Գառնաբանցի (կոչառած Կաղանկատացի) և իր Պատմութիւնն Աղտանից», Վրիննա, 1970, էջ 171—176:

15 Նույն հատվածը տես նաև Հանդէս Ամսօրեայ-ում, 1953, էջ 581—583:

Ակիբյան Ներս., Տեր-Պողոսյան Պ. — «Մատենագրական հետազոտութիւններ. Մի քանի մանր մատենագիրներ», Հ ա ն դ Է ա Ս մ ս օ ր Ե ա յ, 1973, էջ 404—419:

20 **Անադյան Հր.** — «Հայոց անձնանունների բառարան», հա. Ա, Երևան, 1942, էջ 352, § 4:

Գալանոս Կղ. — «Միաբանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հոսովմայ»: Տես ստորև՝ Galanus Cl.

25 **Գեորգ-Մեսրոպ** — «Պատմութիւն հայ եկեղեցւոյ», հա. Ա, Կ, Պոլիս, 1913, էջ 190—197:

Զամիկյան Աբր. — «Հայոց եկեղեցու պատմութիւն», Նոր-Նախիջևան, 1910, էջ 57:

Կ. Բ. — «Բարեգնի մատանին», Ս ի ռ ճ, 1946, էջ 193—194:

30 **Հացունի Վարդ.** — «Կարևոր խնդիրներ հայ եկեղեցւոյ պատմութենէն», Վենետիկ, 1927, էջ 185, 358—367:

Զամիկյան Միք. — «Պատմութիւն Հայոց», հա. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 218, 223—226, 490—493:

40 **Պողաբյան Նոր.** — «Հայ գրողներ, Ե—Ժէ դար», Երուսաղէմ, 1971, էջ 37—38:

Տեր-Մինասյան Երվ. — «Հայոց եկեղեցու քարաբերութիւնները Ասորւոց եկեղեցւոյ հետ»

ղեկներին հետ» Էջմիածին, 1908, էջ 65—72, 78—84:

Տեր-Մինասյան Երվ. — «Բարգէն կաթողիկոսի ժողովի թուականը և տեղը», Արարատ, 1908, էջ 691—707: — Նույնը տես նաև՝ հեղինակի «Պատմա-բանասիրական հետազոտութիւններ»-ում, Երևան, 1971, էջ 31—44:

Տեր-Մինասյան Երվ. — «Կնիք հաւատոյ՝ և Հայոց եկեղեցու դաւանաբանական դիրքը 2 և է դարերում», Բ ա ն ը Ե ր Հ ա յ ա ս ա ն ի Գ ի տ ա լ ա ն Ի ն ս ա ի ա ռ ա ի, գիրք Ա-Բ, 1921—1922, էջ 262—263 և 270: — Նույնը տես նաև՝ հեղինակի «Պատմա-բանասիրական հետազոտութիւններ»-ում, Երևան, 1971, էջ 89—90 և 102:

Տեր-Մինասյան Երվ. — «Մովսէս Խորենացու քաղկեդոնական լինելու առասպելի շուրջը», Տ ե ղ Ե կ ա զ ի ր (ՍՍՀՄ ԳԱ Հայկ. ֆիլիալ), հաւ. գիտ., 1943, № 2, էջ 74—77 (§ 6): — Նույնը տես նաև՝ հեղինակի «Պատմա-բանասիրական հետազոտութիւններ»-ում, Երևան, 1971, էջ 136—138 (§ 6):

Տեր-Մինասյան Երվ. — «Նեստորական նութիւնը Հայաստանում», էջ 199—210 և 224 ծան. 2, տես հետևյալ հրատ. մեջ. «Գրական-բանասիրական հետախուզումներ» (ՀՍՍՀ ԳԱ Գրակ. Ինստ.), գիրք Ա, Երևան, 1946: — Նույնը տես նաև՝ հեղինակի «Պատմա-բանասիրական հետազոտութիւններ»-ում, Երևան, 1971, էջ 353—363 և էջ 376 ծան. 74:

Տեր-Միքէլյան Արց. — «Հայաստանեայց եկեղեցին և Բիւզանդեան ժողովոց պարագայք», Մոսկվա, 1892, էջ 97—98:

Տեր-Մկրտչյան Կար. — «Հայոց եկեղեցւոյ առաջին մասնակցութիւնը դաւանական վէճերի մէջ և Բարգէն կաթողիկոս», Արարատ, 1898, էջ 431—436: Ստորագր.՝ 40 «Կ. Վ.»:

Տեր-Մկրտչյան Կար. (հրատ.) — «Կնիք հաւատոյ», Էջմիածին, 1914, Ներածութիւն՝ էջ LXL—LXIX:

Օրմանյան Մադ. — «Աղագրատում», հտ. II, Կ. Պոլիս, 1912, §§ 326—347: — Նույնի ալ ապ.՝ հտ. II, մասն II, Բեյրութ, 1959, §§ 326—347:

Յեհաբյան Պետ. — «Յույակ հայադիտական հրատարակութեանց լեւոյսա (1896—1910)», Վիլնյա, 1919, էջ 243—244, §§ 2312—2313:

Адонц Н. — «Ампелий, епископ Херсонский. (К критике армянской 'Книги посланий'», *Христианский Восток*, т. I, 1913, стр. 175—186.

Galanus Cl. — „Conciliatio Ecclesiae Armenae cum Romana, ex ipsis Armenorum patrum et doctorum testimoniis“, pars I, Romae, 1650, cap. IX. — Նույնի ալ ապ. Romae, 1690, cap. IX.

Հրատարակութիւնը հայերեն-լատիներեն է: Հայ. վերնագիրն է. «Միաբանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հոովմայ ...ի կարգէ Թէատինոսաց Կղեմէս վարդապետէ»:

Galanus Cl. — „Historia armenae ecclesiastica et politica“, Coloniae, 1686, cap. IX.

Caritte G. — „La Narratio de rebus Armeniae. Édition critique et commentaire“ (Corpus scriptorum christianorum orientalium, vol. 132=Subsidia, t. 4), Louvain, 1952:

Serpos (De) Giov. — „Compendio storico di memorie cronologiche concernanti la religione e la morale della nazione armena suddita dell'Impero Ottomano“, t. II, Venezia, 1786, p. 19—27 (§ V).

Ter-Minassiantz Erw. — „Die Beziehungen der Armenischen Kirche zu den Syrischen bis zum Ende des 6. Jahrhunderts“, Leipzig, 1904, S. 31—40.

ԳՐԱԽՈՍՏՈՒԹՅՈՒՆ. P. Peeters, *Analecta Bollandiana*, t. XXIV, 1905, p. 269—272.

Ter-Minassiantz Erw. — „Die Armenische Kirche in ihren Beziehungen zu den Syrischen Kirchen bis zum Ende des

13. Jahrhunderts“ (Texte und Untersuchungen, N.F. XI 4), Leipzig, 1904, S. 30—49.

Tournebize Fr. — „Histoire politique et religieuse de l'Arménie“, Paris, 1900 (?), p. 88, 92, 320—323, 339, 565—566.

Vernier D. — „Histoire du patriarcat arménien catholique“, Paris, 1891, p. 156—160.

ԲԱԲԵԼԱՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՅԻ (Babylas Alexandrinus)

Անծանոթ հեղինակ, որից մեզ հայտնի է «Յաղագս սրբոյ Կարապետին և Մկրտչին Յովհաննու» կամ «Ի գլխատումն Կարապետին» խորագիրը կրող մի անտիպ ճառ: Որոշ ձեռագրերում ճառը կրում է Բարսեղ (կամ Նույնիսկ՝ Բարսեղ Կեսարացի) հեղինակային անունը, որը հավանաբար Բաբելաս-Բաբեղաս անվանաձևի աղավաղումից է առաջացել: Հեղինակի անունը պատահում է ուղղագրված նաև Բաբիլաս և Բաբիղաս ձևերով:

Գ. Ջարբհանալյանը նշում է, որ հայտնի է նաև այս ճառի հուն. բնագիրը (Montfaucon, հտ. II, էջ 39)՝ Հովհան Ոսկեբերանի անհարաղատ երկերի շարքում:

* * *

Յաղագս սրբոյ Կարապետին և Մկրտչին Յովհաննու, ասացեալ երանելոյն Բաբիղայ եպիսկոպոսի Աղեփանդոս. «Որպէս ո՛ր անապատասէր յանտառախիտ տեղոջ ուրեք ընդ ծառով հովանացեալ, հաւուցն գեղեցկա՝ ձայնութեանց հնչմամբ և ջրոյն բարեշաշուն հոսանօքն հեշտացեալ առ ի հանդարտութիւն ձայնիցն...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1525, էջ 459ա—461բ:

Տես նաև Նույն մատ. ձեռ. № 3782՝ «Սրբոյն Բաբիղասայ եպս.ի Աղեփանդոս» (էջ 186ա—187բ, սկ. Նույն), № 6228՝ «Սրբոյն Բաբիղասայ եպս.ի Աղեփանդոսի» (էջ 28ա—29բ, սկ. Նույն) ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 218՝ խոր. Նույն (էջ 38ա—40ա, սկ. Նույն), № 228՝ «Բաբեղասայ եպս.ի ասացեալ» (էջ 249բ—251բ, սկ. «Որպէս այր ո՛ր անապատասէր»), № 232՝ «Ի յիշատակ Յո-

վաննու Մկրտչի, ասացեալ Բարսղի (sic) հայրապետի» (էջ 90ա, թերի, սկ. «Որպէս ոք այր անապատասէր»): Երուսաղէմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1549՝ «Մերոյն Բարսղի ար-
5 ֆեպս.ի Կեսարու Կապաղովկեցոյ ասացեալ ի սուրբ Մկրտչին և ի Կարապետն Յովհաննէս» (էջ 1790, սկ. «Որպէս ոք անապատասէր»):

ԴԲԱՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

10 Զարբհանալյան Դար. — «Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց», Վենետիկ, 1889, էջ 324—325:

Առաջնորդվելով Հ. Կարենյանցի հրատարակած ցուցակի անորոշ տեղեկութիւններով, հեղինակը թյուրիմացաբար Բաբելասին վերագրում է մի երկրորդ ձեռնիքը թէ խորագրված «Պատմութիւն սուրբ և պատուական գլխոյն Յովհաննու Մկրտչի թէ ուստի՝ բերալ յԱմասիայ փաղափ»: Այս թյուրիմացութեամբ էլ հասնում է այն ենթադրութեան, թե Ս. Ղազարի ձեռագրում «Պատմութիւն Յովհաննու Մկրտչի և Կարապետի Բրիստոսի, և գիտ գլխոյն ի Հերովդիայ փաղափի ի ձեռն միայնակեցաց, և ո՛րպէս բերին յԱմասիայ փաղափ ըստ տեսչութեանն Աստուծոյ» խորագիրը կրող բնագրի հետնունյն պիտի լինի այն: Հ. Կարենյանցի նշանակած ձեռագիրն (էջմ. Մատ. № 917) ուրիշ բան չէ, եթե ոչ այժմյան՝ Երևանի Պետ. Մատ. № 1525 ձեռագիրը (էջ 459ա—461բ), որ նկարագրեցինք վերևում:

ԲԱԲԵԼԱՍ ԱՆՏԻՈՔԵՍԻ* (Babylas Antiochenus)

Անտիոքի ասորոց պատրիարք, վկա՝ Նումերիանոս կայսրի (283—284 թթ.) օրով: Ոմանք, հիմնվելով Եվսեբիոս Կեսարացու այն տեղեկութեան վրա, թե Բաբ. Անտիոքացու նահատակութիւնը տեղի է ունեցել Դեկտիոս կայսրի (249—251 թթ.) օրով (2, 39)¹.
10 համարում են, որ վկայաբանութիւններում

* ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. Acta Sanctorum, Septembris t. II, Parisiis, 1862, p. 2.

¹ «Եւսեբիոսի Կեսարացոյ Պատմութիւն եկեղեցւոյ», Վենետիկ, 1877, էջ 490:

հիշատակվող Նումերիանոսը պետք է եղած լինի Անտիոքում գործող դատաւորի անունը և ոչ թե օրվա կայսրի. իսկ ուրիշներ ենթադրում են, որ գեպքը տեղի ունեցած լինի Դեկտիոսի նախորդ Փիլիպպոս կայսրի օրով: Հայ մատենագրութեան մեջ ունենք Բաբ.ի վկայաբանութեան մի բանի խմբագրութիւններ և նրան նվիրված ձեռքեր: Զեռագիրը աղբյուրներում անունը պատահում է Բաբելաս, Բաբեղաս, Բաբիլաս, Բաբիղաս, Բաբիղաս ձեռք
10 րով:

* * *

Ա.—ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 (Ընդարձակ խմբագր.).

Վկայաբանութիւն Բաբելայ եպիսկոպոսի և Երից մանկանցն. «Եկեալ ի փաղափն Անտիոքացոց Նումերիանոս քաղաւորն՝ և անդ զոնս պղծոց դիւացն մատուցանէր. կամեցաւ ի տուն Աստուծոյ մտանել: Իսկ Երիցս երանելին Բաբելաս...», տես՝ «Վարք և վկայաբանութիւնք սրբոց հատընտիր քաղեալք ի ճառընտրաց», հտ. Ա, Վենետիկ, 1874, էջ 149—157:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 200 = ճառընտիր Ա (էջ 101բ—103բ) ձեռագրից:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6196 (էջ 129ա, սկ. նույն), № 1522 (էջ 67ա—71բ, սկ. «Ի փաղափն Անտիոքացոց եկեալ Նումերիանոս քաղաւոր»), և: Տես դարձյալ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1039՝ «Վկայաբանութիւն Բաբելայ եպիսկոպոսի և Երից մանկանցն» (էջ 17ա). Անկյուրիայի ձեռ. № 1՝ «Վկայաբանութիւն սրբոյն Բաբելայ եպիսկոպոսին և Երից մանկանցն» (էջ 10):

2 (Համառոտ Ա. խմբագր., Տեր Իսրայելի).

Վկայաբանութիւն Բաբելայ Անտիոքայ հայրապետին և Երից աշակերտաց նորին. «Ի ժամանակս Նումերիանոսի ամբարիշտ արքային՝ էր սուրբ հայրապետն Անտիոքայ Բաբեղաս: Եւ յատու միում բռնաւոր արքայն կամեցաւ մտանել յեկեղեցին՝ նախատինս առնել քրիստոնէիցն...» (հրատ. G. Bayan),

Patrologia Orientalis, Paris, t. V, 1910, p. 489—490.

Բնագրի ֆրնս. թարգմանությունը՝ „Martyre de Babylas, patriarche d'Antioche, et de ses trois disciples“ տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 27բ—28ա):

Նույն բնագիրը խմբագրական սրող փոփոխություններով մտել է նաև Գրիգոր Մերենցի Հայսմավուրբի մեջ. տես՝

3 (Համառոտ Բ խմբագր., Գրիգոր Մերենցի).

Վկայաբանություն Բաբելայ սուրբ հայրապետին և երեք աշակերտացն. «Յամս նումերիանոսի անօրէն արքային էր սուրբն Բաբելաս հայրապետ յԱնտիոք փաղափ...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն...» («Յայսմավուրբ»), Կ. Պոլիս, 1706, էջ 62:

20 Այլ տպ.— Վկայաբանություն Լն. «Յամս նումերիանոսի անօրէն արքային...», տես՝ «Յայսմավուրբ», 1706 (—1708), էջ 71—72:

Այլ տպ.— Վկայաբանություն Լն. «Յամս նումերիանոսի անօրէն արքային...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմավուրբ», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 51:

4 (Համառոտ Գ խմբագր., անանուն).

Վկայություն սրբոյն Բաբելայ հայրապետին և երեք աշակերտաց հօրին. «Յամս նումերիանոսի անօրէն արքային՝ սուրբն Բաբելաս էր հայրապետ յԱնտիոք փաղափ...», տես՝ «Յայսմավուրբ», Կ. Պոլիս, մասն Բ, էջ 113—114:

Այլ տպ.— Վկայություն Լն. «Յամս նումերիանոսի...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. V, 1910, p. 490—493.

Բնագրի ֆրնս. թարգմանությունը՝ „Martyre de saint Babylas, le patriarche d'Antioche, et de ses trois disciples“ տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

5 (Համառոտ Դ խմբագր., անանուն).

Բաբելայ հայրապետին և վկայիցն Ոսկեանոսի, Թեոդորոսի, Ամիանոսի և Յովիա-

նոսի. «էր սուրբն Բաբելաս ի ժամանակ[ս] նումերիանոսի արքայի, որ կամեցաւ բռնութեամբ մտանել յեկեղեցին...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 23բ—24ա:

⊠ Վարքի հուն. բնագիրը („Μαρτύριον τῶν ἁγίων καὶ ἐνδόξων ἱερομάρτυρος Βαβυλᾶ ἀρχιεπισκόπου Ἀντιοχείας, καὶ τῶν τριῶν“, հրատ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμέυς), В. В. Латышев-ի կատարած տպ. թարգմանություն հետ միասին, տես ի *Православный Палестинский Сборник*, т. XIX, вып. III, 1907, стр. 75—96. Սիմեոն Մետափրաստոսի խմբագրությունը („Ἀθήσεις τοῦ ἁγίου ἱερομάρτυρος Βαβυλᾶ ἀρχιεπισκόπου Ἀντιοχείας“), լատ. թարգմանություն հետ միասին, տես՝ J. P. Migne-ի մոտ, „*Patrologiae cursus completus*“, ser. gr., t. CXIV, Parisiis, 1864, p. 967—981.

Բ.— ՃԱՌԵՐ

1. Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՈՍԿԵԲԵՐԱՆ, «Գիրք յերանելին Բաբելաս և ընդդէմ Յովիանոսի և Հելլենացւոցն»:

2. Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՈՍԿԵԲԵՐԱՆ, «Յաղագս սրբոյն Բաբելայ վկային»:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ավգերյան Մկ.—«Լիակատար վարք և վկայաբանություն սրբոց», հտ. Ե, Վենետիկ, 1813, էջ 26—52:

ԲԱՐԵԼԻԱՍ ՆԻԿՈՄԵԴԻԱՅԻ*

(Babylas Nicomediensis)

Վկա՝ հռոմեական կայսրեր Դիոկլետիանոսի և Մաքսիմիանոսի (286—305 թթ.) օրով, Նիկոմեդիայում: Իրեն վկայակից են եղել իր 84 աշակերտները: Հայոց ճառընտիրները նրանց վկայաբանությունը պահպանել են ընդարձակ խմբագրությամբ, որից և առաջացել են Հայսմավուրբներում եղած համառոտ խմբագրությունները: Անունը ձեռա-

* ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. *Acta Sanctorum*, Septembris t. II, Parisiis, 1862, p. 2.

գրեցում պատահում է այն նույն տարբերակներով, որ նշեցինք ԲԱՔԵԼԱՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՅԻ և ԲԱՔԵԼԱՍ ԱՆՏԻՈՔԱՅԻ հոգվածներում:

* * *

1 (Ուղարձակ խմբագր.).

Վկայաբանութիւն սրբոյն մեծին Բաբելայ և ուրսուն և չորից աշակերտացն. «Մաբսիմիանոս քաղաւոր մտեալ ի քաղաքն Նիկոմիդեայ՝ զոնեաց Ապողոնի. և իբրեւ կատարեաց զգործ պղծութեանն՝ ել արտաքս ի տաւարէ. կոոցն...», տես՝ «Վարք և վկայաբանութիւնք սրբոց հատընտիր ի ճառընտրաց», հտ. Ա, Վենետիկ, 1874, էջ 158—166:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ.

15 ձեռագրերից, բայց հայտնի չէ, թե ո՞ր օրինակից. հմմտ. № 201 = ճառընտիր Բ՝ «Վկայութիւն սրբոցն որ կատարեցան ի Նիկոմիդացոց քաղաքին՝ մեծին Բաբելայ և որոց ընդ նմա ՉԴ աշակերտացն որք կատարեցան ի Քս.» (էջ 242ա—245բ) և № 200 = ճառընտիր Ա՝ «Վկայաբանութիւն սրբոյն Բաբելայ (ծերոյն) և որք ընդ նմա կատարեցան վկայք ի Նիկոմիդացոց քաղաքին Չ. և Դ.ից մանկանցն» (էջ 103բ—105բ):

25 Տես նաև Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6196՝ «Վկայաբանութիւն սրբոյն Բաբելայ և որք ընդ նմա կատարեցան վկայք ի Նիկոմեդացոց քաղաքին ուրսուն և չորք մանկանցն» (էջ 132ա—134բ, սկ. նույն), № 3787՝ «Վկայաբանութիւն սրբոյ Բաբելայ և ՉԴ մանկանցն որք ընդ նմա կատարեցան վկայք ի Նիկոմիդացոց քաղաքին» (էջ 471բ—474բ, սկ. նույն). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1039՝ «Վկայաբանութիւն... և չորից մանկանցն» (էջ 20ա, սկ. նույն):

2 (Համառոտ Ա խմբագր., Տեր Իսրայելի).

Յայսմ ատուր կատարեցաւ և միւս Բաբելայ վարդապետ ծերունի սրով ի Նիկոմիդեայ քաղաքն, և ուրսուն և չորս մանկունք աշակերտք նորա ընդ նմա. «Սուրբն ծերունին և վկայն Բաբելայ քաղաքն էր ի քաղաքին Նիկոմիդա երէց եկեղեցոյն Աստուծոյ...», տես՝ «Յայսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 114—115:

Այլ տպ.— Յայսմ ատուր կատարեցաւ և միւս Բաբելայ վարդապետ ծերունի ի Նիկոմիդեայ քաղաքն և ուրսուն և չորս մանկունք աշակերտք նորա ընդ նմա. «Սուրբ ծերունին և վկայն Բաբելայ քաղաքն էր ի քաղաքին Նիկոմիդա, երէց եկեղեցոյն Աստուծոյ և ամենեցուն քաղաքն զաւետարանն...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. V, 1910, p. 493—495.

Բնագրի. ֆրնս. թարգմանությունը՝ „En ce jour mourut également par l'épée un autre Babylas, maître d'école fort âgé, dans la ville de Nicomédie, avec ses quatre-vingt-quatre élèves tous enfants“ տեսնել տե՛ք, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

3) Համառոտ Բ խմբագր., Գրիգոր Ծերենցի).

Վկայաբանութիւն սրբոյն Բաբելայ դպրին և ՉԴ աշակերտացն նորին. «Սա դպիր էր Քրիստոսի հաւատովն և ուսուցանէր մանկանց քրիստոնէից գիր և սաղմոս...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն...» («Յայսմատուրք»), Կ. Պոլիս, 1706, էջ 842:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Սա դպիր էր Քրիստոսի հաւատովն...», տես՝ «Յայսմատուր», Կ. Պոլիս, 1706 (—1708), էջ 937—938:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Սա դպիր էր Քրիստոսի հաւատովն...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմատուր», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 640:

⊠ Բաբ. Նիկոմեդացու վկայաբանության հուն. անտիպ բնագրերի մասին տես Fr. Halkin, „Bibliotheca hagiographica graeca“, t. III, Bruxellis, 1957, p. 13.

ԳՐԱԿԱՆ ՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ավգերյան ՄԷ.— «Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց», հտ. Ը, Վենետիկ, 1813, էջ 109—123:

Հեղինակը ուսումնասիրում է Բաբ. Նիկոմեդացու վկայաբանությունը և հայկ. ճառընտիրների հիման վրա տալիս նրա վկայաբանութեան մասին:

կիցներ ի անվանացանկը. Թէոփիլոս, Պետ-
 րոս, Փիլիպպոս, Սերապիոն, Սկերիոս, Զո-
 յիանոս, Աղեփանդոս, Ագաթոն, Մովիտոս,
 Սարգիպնէոս, Տիրանէոս, Արտեմիոս, Մա-
 սիմոս, Ամնոնիոս, Սերապիսոս, Նէոփիտոս,
 Տորիոն, Պիկիդիանոս, Կինարիոս, Բիտոն,
 Դոնատոս, Բիֆտորիոս, Դուլկիտիոս, Դո-
 րոթէոս, Եւտիփիոս, Փիլիպպոս, Զենոբիոս,
 Եւգրաբիոս, Անտոնիոս, Քրիստաւրիոս, Ղի-
 րիոս, Անտիգոնոս, Դենէթիոս, Սֆոդաստի-
 գոս, Թէոդոս, Փղորենդիոս, Դիկկերիոս,
 Կեղսիոս, Պատրիկիոս, Ստեփաննոս, Բամ-
 բիանոս, Ուղղադենդիոնոս, Թէոդորոս, Եւտի-
 ֆոս, Եւփսեբիոս, Եւգրիոս, Սկերիանոս,
 Դեոնդիոս, Մարկիանոս, Փոտիոս, Փիդիկի-
 րոս, Դիոմմիտիոս, Նէոփիտոս, Իպատիոս,
 Ակակիոս, Զոտիկոս, Փիմինոս, Պանֆարիոս,
 Մարկոս, Արքեդիոս, Իրինոս, Հուպեդիոս,
 Ասկանիոս, Եղեքերիոս, Այետիոս, Ամով-
 սիոս, Դոնատոս, Անտիգոնոս, Իպատիոն,
 Պերմոն, Կիրիա, Սոփի, Եւսեբիա, Թէոդո-
 տի, Փաստուսի, Մադիկիս, Թէոդուլէ, Թէո-
 փիլոնի, Պատրիկուսի, Թէոդորա, Դիոնի-
 սուսի, Սիմրդիա, Տրիփենա, Դոմնա:

ԲԱՐԵԼՈՆԻ ՄԱՆԿՈՒՆՔ

ՏԵՍ՝ ԱՆԱՆԻԱՆՔ և ԴԱՆԻԷԼ ՄԱՐԳԱՐԷ:

ԲԱՐԵՐԳՆՅՈՒ

ՏԵՍ՝ ԳՐԻԳՈՐ ԲԱՐԵՐԳԱՅԻ,
 ՂԱԶՍՐ ԲԱՐԵՐԳԱՅԻ:

ԲԱԳԱՐԱՏՆԵՅԻ

ՏԵՍ՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԲԱԳԱՐԱՆԵՅԻ:

ԲԱԳԱՐԱՏ ԲԺԻՅԻ

ՏԵՍ՝ ՀԻՊՊՈԿՐԱՏԷՍ:

ԲԱԳԱՐԱՏ ՄԵՄԻՈՆԵՆՆ

Թարգմանիչ, ապրած մոտ. Ժ դարում: Տա-
 րոնի իշխան Գրիգորիկ Մամիկոնյանի որդին:
 Մի ժամանակ ապրել է Կ. Պոլսում, ուր արժա-
 նացել է պատրիկ տիտղոսին, ապա նշանակ-

վել Տարոնի սպարապետ: Հունարենից թարգ-
 մանել է Հովհաննէս Դամասկացու «Ներա-
 ծութիւն իմաստասիրութեան» աշխատության
 առաջին մասը, որը ձեռագրերում պատահում
 է «Յաղագս գոյի, էութեան», «Յաղագս գոյի,
 էութեան և պատահման», «Յաղագս էութեան
 և պատահման» խորագրերով: Տես նաև՝
 ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԴԱՄԱՍԿԱՅԻ:

ԴԱՆԱՆԻԱՆՔ

ԱԿԻԳԵԱՆ ԿԵՐԱ.—«Սիմէոն Պրոֆանա-
 նեցի և իր թարգմանութիւնները վրացերէ-
 նէ», Վիեննա, 1951, էջ 69—81: Նույն հատ-
 վածը տես նաև՝ ՀԱՆՂԷՍ ԱՄԱՐԵԱՅ, 1947, էջ 200—208:

ԲԱԳԱՐԱՏ ՊԱՏՆԻ

Հայազգի վկա 362 թ.: Տես՝ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՈՒՎՆԵՅԻ:

ԲԱԳԱՐԱՏ ՏԱՐՈՄԵՆԵՅԻ [ՏՈՐՈՄԵՆԵՅԻ]* (Pancratius Tauromeniensis)

Վկա մ. թ. Ա դարում: Համարվում է Պետ-
 րոս առաքյալի աշակերտը և նրանից հպս.
 ձեռնադրված՝ Սիկիլիայի Տավրոմենիոն (ըստ
 հայ. աղբյուրների՝ Տորոմենա) քաղաքի, ուր
 և նահատակվել է: Հայ մատենագրության
 մեջ ունենք նրա վկայաբանության մի քանի
 խմբագրություններ: Անունը ձեռագրերում
 պատահում է, բացի Բագարատից, նաև Բա-
 գարատիոս և Բագրատ ձևերով:

* * *

1 (Ընդարձակ խմբագր.).

Վկայաբանութիւն սրբոյն Բագարատայ
 Տորոմենոյ եպիսկոպոսի. «Սուրբն Բագարատ
 աշակերտ էր սրբոց առաքելոցն և ձեռնադրե-
 ցաւ ի սրբոյն Պետրոսէ՝ եպիսկոպոս, և ա-
 ռաքեաց յարևմուտս ի Սիկիլի կղզին ի Բա-
 ցարատիոս և Բագրատ ձևերով:

* ՕՃԱՆԴԱԿԻ ԳՐԱԿ. Պատմական ու ժառանգ-
 րական տեղեկութիւններ տես՝ God. Henschenius,
 „De S. Pancratio episcopo, martyre Tauromeni in
 Sicilia“, Acta Sanctorum, Aprilis t. I, Parisiis,
 1865, p. 237—243.

ղաֆն Տոռոմենի...», տես՝ «Վարք և վկայաբանությունք սրբոց հատընտիր քաղեալք ի հառընտրաց», հտ. Ա, Վենետիկ, 1874, էջ 167—180:

2 Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռագրերից:

Վերջում ունի առանձին մաս՝ «Վասն կատարման սրբոյն Բագարատայ» խորագրով (էջ 179, սկ. «էր ի քաղաքին այլ մի մեծատուն»):

2 (Համառոտ Ա խմբագր., Տեր Իսրայելի).

Վկայութիւն սուրբ հայրապետին Բագարատայ Տոռոմենոյ եպիսկոպոսի և լուսատու չի՝ աշակերտի Պետրոսի. «Սուրբն Բագարատ աշակերտ էր սուրբ առաքելոյն Պետրոսի և ձեռնադրեցաւ ի նմին առաքելոյ եպիսկոպոս...», տես՝ «Յայսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 17—23:

Այլ տպ. — Վկայութիւն Բագարատայ Տոռոմենոյ եպիսկոպոսին. «Սուրբն Բագարատ աշակերտ էր...» (հրատ. G. Bayan), *Pætrologia Orientalis*, Paris, t. XXI, 1928, p. 706—725.

Բնագրի ֆրնս. թարգմանությունը՝ «*Martyre de Pancrace. évêque de Tauromène*» տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 382ա—388ա):

3 (Համառոտ Բ խմբագր., Գրիգոր Մեհենցի).

Պատմութիւն սրբոյն Բագարատայ եպիսկոպոսին. «Սուրբն Բագարատ աշակերտ էր սուրբ առաքելոցն և հետևող նոցին վարուց...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն...» («Յայսմատուրք»), Կ. Պոլիս, 1706, էջ 860:

Այլ տպ. — Պատմութիւն ևն. «Սուրբն Բագարատ աշակերտ էր...», տես՝ «Յայսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1706 (—1708), էջ 958—963:

Այլ տպ. — Պատմութիւն ևն. «Սուրբն Բագարատ աշակերտ էր...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 653—657:

4 (Համառոտ Գ խմբագր., անանուն).

Բագարատայ եպիսկոպոսին. «Սա ձեռնադրեցաւ ի Պետրոսէ առաքելոյ եպիսկոպոս, առաքեցաւ յարևմուտս ի քաղաֆն Տոռոմենոյ...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 236ա—237ա:

⊠ Ընդարձակ և համառոտ խմբագրություններին պատկանող օրինակներ տես Երեվանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 992 (էջ 121ա—125բ), № 1520 (էջ 130ա—135բ), № 1522 (էջ 74բ—81ա), № 1791 (էջ 32բ—52բ), № 3477 (էջ 91բ—105ա), № 4822 (էջ 20բ—25բ), № 6196 (էջ 137ա—143բ) ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 200 (էջ 108ա—112ա), № 201 (էջ 294ա—301ա), № 204 (էջ 280ա—292ա), № 223 (էջ 342ա—347ա), № 315 (էջ 96ա—108ա). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 224 (էջ 15ա—19ա) ևն. Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 333 (էջ 506բ—512ա). Տյուրինգենի KUB Ma XIII 38 (fol. 52^v—59^r).

Համարյա բոլոր ձեռագրերում, ներառյալ Հայսմատուրքները, բնագիրն ունի «Վասն կատարման սրբոյն Բագարատայ» հավելվածը:

Ձեռագրերում բնագրի խոր. պատահում է նաև՝ «Պատմութիւն Բագարատայ Տոռոմենոյ եպս.ին ի Սիկիլի (կամ ի Սիկիլիդոյ) կղզւոյն», «Պատմութիւն Երանեալ և սփանջելագործ եպս.ին Բագարատայ Տոռոմենոյ քաղաքին»: Իսկ սկ. պատահում է նաև՝ «Սուրբն Բագարատ աշակերտ էր սրբոց առաքելոցն, ձեռնադրեաց զնա», «Սուրբն Բագարատ աշակերտ էր առաքելոյն Պետրոսի և հետևող նոցին հետոցն», «Սուրբն Բագարատ էր աշակերտ սրբոց առաքելոցն», «Իսկ սուրբն Բագարատ էր աշակերտ սրբոց առաքելոցն», «Երանելին Բագարատ էր աշակերտ»:

Բագ.ի վարքի և վկայաբանության հուն. սկզբնագիրը, որի հեղինակությունը վերագրվում է ոմն Եվագրիոս եպս.ի, հայտնի է երկու խմբագրություններով, որոնք անտիպ են. զրանց մասին տես F. Halkin, «*Bibliotheca hagiographica graeca*», t. II, Bruxelles, 1957, p. 165. Հուն. մի այլ տարբ.

րակ, որն անանան է („Μετῶριον τοῦ ἁγίου
 ἱερομάρτυρος Παρχατίου ἐπισκόπου Ταυρομενίου“),
 տես՝ Bas. Latyšev, „Menologii anonymi
 byzantini saeculi X quae supersunt“, fasc.
 II, Petropoli, 1912. p. 156—158. Հմմտ.
 նաև Բյուզանդական Հայամավուրքը. „Syna-
 xarium Ecclesiae Constantinopolitanae e
 codice Sirmondiano“ (Propylaeum ad Acta
 Sanctorum Novembris), Bruxellis, 1902,
 p. 807—809.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ավգերյան Մկ.—«Լիակատար վարք և
 վկայաբանություն սրբոց», հտ. Թ, Վենե-
 տիկ, 1813, էջ 130—143:

ԲԱԳՈՍ [որ է ԲԱԿՔՈՍ] ՎԿԱՅ

Տես՝ ՍԱԳԻՍ ՀՈՈՄԱՅԵՅԻ ՎԿԱՅ:

ԲԱԳՐԱՏ ԲԺԺԿ

Տես՝ ՀԻՊՊՈԿՐԱՏԷՍ:

ԲԱԳՐԱՏ ՎԿԱՅ

Տես՝ ԲԱԳԱՐԱՏ ՏԱԻՐՈՄԵՆԱՅԻ:

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵՅՑ ԱՐԱՍ ԹԱԳԱՆՈՐ

Պատմական թատերագրություն, որը 1799
 թ. ներկայացվել է Ս. Ղազարի վանքում
 (Վենետիկ)՝ աշակերտության ուժերով: Լրիվ
 խորագիրն է՝ «Բագրատունեաց Արաս քաղա-
 քի ատելությունն, և նորկառոյց եկեղե-
 ցին»: Հեղինակն անհայտ է: Հմմտ. Բ. Սար-
 գիսյան, «Երկհարիւրամեայ գրականական
 գործունէութիւն և նշանաւոր գործիչներ Վե-
 նետիկ Մխիթարեան միաբանութեան», Վե-
 նետիկ, 1905, էջ 195:

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Տես՝ ՄՈՒՇԵՂ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ:

ՇԱՊՈՒՀ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ:

ՍՄԲՍՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ, ՎԿԱՆԱՅ

ՄԱՐԶՊԱՆ:

ԲԱԳՐԵԻՆԵՐԵՅԻ

Տես՝ ԴԱԻԻԹ ԲԱԳՐԵԻՆԵՐԱՅԻ:

ՆԵՐՍԷՍ ԲԱԳՐԵԻՆԵՐԱՅԻ:

ԲԱԴԱ [ԲԱՏԱ]

Երգիչ, ապրած՝ հավանաբար ժՐ դարում:
 Մեղ հայտնի է միայն մեկ տաղով:

* * *

Տաղ վասն զբօսանաց լեռնց. «Բրդխեալ
 աղբիւր յորդորական, | Տեսեալ ծաղկանց
 ուրախանան, | Անա եկեալ մայրս գար-
 նան...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4296,
 էջ 32ա—32բ:

Սկզբնատառերը՝ «Բատալ»:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 5292 (էջ
 14բ—15ա):

ԲԱԴԻՄՈՍ [ԲԱՍԻՄՈՍ] ՎԿԱՅ*

(Badimus Persa)

Պարսիկ վկա՝ Շապուհ Բ-ի հալածանքնե-
 րի ժամանակ, Բիթլիսպատում: Հայոց Հայս-
 մավուրքներում ունենք նրա վկայաբանու-
 թյունը:

* * *

1 (Կիրակոս Արևելցու խմբագր.).

Վկ[այություն] սուրբ Բարսիմոսի (sic).
 «Այս եղանկի վկայս Քրիստոսի Բարսիմոս
 կրանաւոր էր և հայր վանաց ի յերկիրն Պար-
 սից ի փաղաֆն Բիթլիսպատ...», Երեանի
 Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433, էջ 282բ—283ա:

2 (Գրիգոր Մերենցի խմբագր.).

Վկայաբանութիւն սրբոյն Բարսիմոսի. «Սա
 արեղայ էր և հայր վանաց յերկիրն Պարսից
 ի Բիթլիսպատ փաղափին...», տես՝ «Ճառ սրբ-
 օց վկայիցն...» («Յայսմատուրք»), Կ. Պո-
 լիս, 1706, էջ 645—646:

* ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. God. Henschenius, „De
 S. Badimo, seu Bademo, archimandrita, martyre
 in Perside“, Acta Sanctorum, Aprilis t. I, Pari-
 siii, 1866, p. 821—823. Մկ. Ավգերյան, «Լիակա-
 տար վարք և վկայաբանություն սրբոց», հտ. ԺԲ, Վե-
 նետիկ, 1815, էջ 75—76:

Այլ տպ. — Վկայաբանութիւն են. «Սա արեղայ էր...», տես՝ «Յայսմատուր», Կ. Պոլիս, 1706 (—1708), էջ 711:

Այլ տպ. — Վկայաբանութիւն են. «Սա արեղայ էր...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմատուր», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 492—493:

3 (Անանուն խմբագր.).

Բասիմնսի Պարսկի. «Սա կրօնատու էր և հայր վանաց և մեծագգի...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 170բ—171ա:

⊗ Վկայաբանության ասոր. բնագիրը տես՝ S. E. Assemani, „Acta sanctorum martyrum orientalium et occidentalium“, pars I, Romae, 1748, p. 165—167. Նաև՝ P. Bedjan, „Acta martyrum et sanctorum“, t. II, Parisiis, 1891, p. 347—351. — Իսկ հուն. բնագիրը („Μαρτύρων Βαδύμου ἀρχιμάρτυρος“, ըստ Վատիկանյան ձեռագրի) տես՝ Acta Sanctorum, Aprilis t. I, p. LXXIII (հուն. բնագրերի բաժնում): Նույնը վերահրատարակված տես՝ H. Delehaye, „Les versions grecques des actes des martyrs persans sous Sapor II“, Patrologia Orientalis, t. II, Paris, 1905, p. 473—477.

ԲԵՐՈՒԿ (Յակ.)

Տես՝ ՅԱԿՈԲ ԲԱԹՈՒԷԼԵՆՅ.

ԲԵՐԵՆ

Եթովպական գրականության մեջ հայտնի է Հայաստանցի Սիմոնի որդի Բադրանի (Վարդան?) նամակները պարունակող մի ձեռագիր, որի մասին տես՝ „Catalogue raisonné des manuscrits éthiopiens appartenant à Antoine d'Abbadie“, Paris, 1859, p. 90 (Ms. № 77).

ԲԵՋԵՆ

Տես՝ ԹԷՈԴՈՐՈՍ ԲԱԶԵՆ:

ԲԵԶՄԵՎԷՊ (Աղ.)

Տես՝ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԲԱԶՄԱՎԷՊ:

ԲԱԹՈՒԷԼ ԵՒ ԸՆԿ.*

(Bathuses, Verikas et socii)

Գոթացի վկաներ, թվով 28, որոնք Դ դարի 70-ական թթ. հրակեզ են արվել զոթերի թագավոր Բինգուրիքոսի (Վինգուրիքոս) կողմից: Հայոց Հայսմավուրքներից միայն Տեր-Իսրայելի խմբագրությունն է, որ ունի նրանց վկայաբանությունը: Ըստ գրչական տարբերակների՝ վկաների անուններն են. Բաթուել (Բաթույիլ, Բաթոյի), Վիրկոս (Հերկոս), Ար- 10 պիվան (Արպիվա), Աբիպաս, Կոնատոս, Ագէաս, Ովիաս, Իգաբրաս, Իսկոյիս, Սիլաս (Լիսաս), Սիգիսաս, Սուիրիլոս, Սուինպլաս, Թերբաս, Փիլիգաս (Փիլիդաս), Աննա, Ադաս. Վարկա, Աննմայի, Մայիկոյ, Մամիկոյ, Մո- 15 վիկիկոյ (Մովիկոյ), և ուրիշներ, որոնց անունները չեն հիշատակվում:

* * *

Վկայութիւն սրբոց վկայիցն Քրիստոսի Բաթուելի և Վիրկոսի փառանայից, և քան և ուր բնկերացն, և սուրբ Փոբրկանն. «Բինգու- 20 րիկոս կոպալաշտ արքայն Գոթացոց զնաց զինուորոք ի մայրի և հատին փայտ յոյժ...», տես՝ «Յայսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 121:

Այլ տպ. — Նահատակութիւն սուրբ վկայիցն, որ ի Գաւթացոց կատարեցան. «Բինգուրիկոս կոպալաշտ արքայն...» (հրատ. G. Bayan), Patrologia Orientalis, Paris, t. XXI, 1927, p. 169—170.

Բնագրի ֆրնս. թարգմանությունը՝ „Martyre des saints martyrs qui furent exécutés par les Goths“ տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 «Նահատակութիւն սուրբ վկայիցն որ ի Գոթացոց կատարեցան» (էջ 260ա—260բ):

⊗ Վկայաբանության հուն. բնագիրը („Ἀμλκσις τῶν ἀγίων μαρτύρων τῶν ἐν Γοτθία

* ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. Մկ. Ավգերյան, «Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց», հտ. ԺԲ, Վենետիկ, 1815, էջ 114:

μαρτυρολογιον») տես ի „Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano“ (Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris), Bruxellis, 1902, p. 559—560.

5 **ԲԱԹՈՒԿԵՆՅԱՆ**

Տես՝ **ՅԱԿՈԲ ԲԱԹՈՒԿԵՆՅԱՆ**:

ԲԱԹՆԱԳԻՐ

Տես՝ **ՀՄԱՅԻՆՆԵՐ**:

ԲԱԼԵՓԱԳՈՍ

10 Տես՝ **ՊԱԼԵՓԱՏՈՍ**:

ԲԱԼԻ (Շամչի)

Տես՝ **ՇԱՄՉԻ ԲԱԼԻ**:

ԲԱԼԻ [ՊԱԼԻ] ԹՈՒՄԵՆՅԱՆ

Ժէ դ. տաղերգու: Ունի մի անտիպ ներ-
15 բող՝ նվիրված Մովսես վրդ. Տաթևացուն (հե-
տագայում էջմիածնի կաթողիկոս, 1629—
1632). տես Ղալաթիայի (Կ. Պոլիս) Հայոց
Ազգ. Մատ. ձեռ. № 154՝ «Ականջ դրե՛ք և լը-
սեցե՛ք|Բանս որ ասեմ վարդապետին|Այս
20 գովասանես որ ասացաւ|Մեր Տէր Մով-
սէս վարդապետին» (էջ 249—250, սկ. «Գը-
լովսն էր դրե՛ր ոսկէ թագ|Մատուցանէր
սուրբ պատարագ»): Բաղկացած է 8 քառա-
տողերից, որոնցից վերջինը՝ «Սէֆիլ Պալի և
25 Թօխաթցի,|Այս մէկ քանի բանս ասացի,
Ոտք ընկայ ըզմեղքըս լացի.|Մեր Տէր Մով-
սէս վարդապետ[ի]ն»):

ԲԱԼԻ [ՊԱԼԻ] ԿԱՐՆԵՅԱՆ

Հայոց նոր վկաներից, Կարինի Զինիդ
30 դյուղացի: Նահատակվել է մոտ 1780—86
թթ. Կարինում: Նրա նահատակության պատ-
մությունը գտնվում է Սահակ Մսրր Կարնե-
ցու վկայաբանության մեջ: Տես՝ Հ. Մանանդ-
յան և Հ. Աճառյան, «Հայոց նոր վկաները»
35 (գիտ. հրատ.), Վաղարշապատ, 1903, էջ
573—574 և 603—604: Տես նաև նույնի ժո-

ղովրդական հրատարակությունը, Վաղարշա-
պատ, 1902, հտ. Բ, էջ 222 և 251: Հմմտ. նաև
Մ. Օրմանյան, «Ազգապատում», հտ. Գ, Երու-
սաղեմ, 1927, § 2480:

ԲԱԼԻ ՀԱԼԵՓՑԻ

Հայոց նոր վկաներից: Նահատակվել է
Հալեպում 1696 թ. հուլ. 16-ին: Նրա նահա-
տակության մասին կան միսիոնարական
փաստաթղթեր. տես՝ Fr. Tournebize, „Le
catholicisme à Alep au XVII^e siècle
10 (1625—1703)“, *Etudes* (revue fondée en
1856 par des PP. de la Compagnie de
Jésus), t. 134, № du 5 Février 1913.
A. Rabbath, „Documents inédits pour ser-
vir à l'histoire du christianisme en Orient
15 (XVI—XIX siècles)“, t. II, Paris, p. 3,
24—26. Արտ. Սյուրմեյան, «Պատմութիւն
Հալէպի հայոց», հտ. Գ, Փարիզ, 1950, էջ
535:

ԲԱԼԻՆՈՍ ԻՄԵՍՏՆԵԼԻ

Մեզ անծանոթ բժիշկ, որի գործերից հատ-
վածներ են գտնվում հայերեն բժշկարաննե-
րում: Տես՝ Ն. Պողարյան, «Մայր ցուցակ ձե-
ռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հտ. Բ, էջ 288:
Մ. Քելիշյան, «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց
25 Զմմառի վանքի մատենադարանին», Վիեն-
նա, 1964, էջ 571:

ԲԱԼՈՒԵՅԻ

Տես՝ **ԳՐԻԳՈՐ ԲԱԼՈՒԵՅԻ**:
ԴԱԻԻԹ ԲԱԼՈՒԵՅԻ:
ՍԱՐԳԻՍ ԲԱԼՈՒԵՅԻ:

ԲԱԼՍԱՄ (Գասպար)
(Gaspar [Kasper] Balsam)

Հայազգի հեղինակ լեհաստանում: Ծն.
Լվովում 1716 թ., մեռ. 1759 թ.: Հիսուսյան
35 ընկերության անդամ: Եղել է իմաստասիրու-
թյան և կանոնական իրավունքի դասախոս:
Գրել է լատիներեն և լեհերեն լեզուներով:
Հեղինակ է հատորավոր քարոզների, որոնք
աչքի են ընկնում ոճի հոետորականությամբ: 40

* * *

1. Oratio in Isaiæ XLVIII. anno 1748 Cracoviae, habita et impressa.

2. Kazanie pobudzające do modlitwy na uproszenie szczęśliwego powodzenia sejmowi w r. 1754 d. 30 Września poczynającemu się w Warszawie, w kościele katedr. krakowskim podczas solennej wotywy przedsejmowej miane przez jednego kapłana Soc. J. i za pozwoleniem starszych, tegoż roku do druku podane. W Krakowie, w drukarni JO. Xięcia biskupa krak.

3. Kazanie o troiakiej iedności do publicznych obrad potrzebnej, pobudzające ku ziednaniu przez modlitwy sejmowi w r. 1758. przypadającemu w Warszawie, teyże potrzebnej iedności podczas wotywy przedsejmowej, w Krakowie miane przez X. Kaspra Balsama Societatis Jesu, kościolá SS. Piotra y Paula kaznodzieie, tegoż roku za pasterskim rozkazem do druku podane. W Krakowie, w drukarni JO. Xięcia JMci biskupa krakowskiego wydrukowane r. 1758.

4. Kazania ná niedzie le całego roku X. Gaspra Balsama Soc: Jesu ná dwa tomy podzielone. W Poznaniu, w drukarni J. K. M. clar. Collegii Soc. Jesu. Roku 1761.

Tom I. str. 6 + 507.

Tom II. kart. 2 + str. 564.

5. Kazania na święta całego roku X. Kaspra Balsama Soc: Jesu po śmierci jego za szczegulnym J. K. Mci przywileiem i pozwoleniem zwierzchności wydane. W Poznaniu, w drukarni J. K. M. i Rplt. Societatis Jesu.

Tomik I. 1762. str. 2 + 447 + 4.

Tomik II. 1764. str. 753 + 9.

6. Kazania przygodne W. X. Kaspra Balsama Soc. Jesu o cnotach: wiary, nadziei, miłości y obowiązkach z nich wy-

nikających. Za pozwoleniem starszych do druku podane. W Poznaniu, w drukarni J. K. M. y Rplt. Soc. Jesu.

Tom I. Kazania o cnotach, wiary, nadziei, miłości, y obowiązkach z nich wy- 5 nikających. 1764. Kart 3 + str. 304.

Tom II. Kazania o występkach ludzi młodych y obowiązkach. 1765. str. 351 + 1.

Tom III. 1767. str. 400.

Tom IV. 1767. str. 551 + 1. (O czwar- 10 tej cnotie kardynalnej).

Tom V. 1768. str. 534 + 2.

Tom VI. 1769. str. 2 + 761 + 3.

Tom VII. 1772. str. 2 + 646 + 2.

U. 11. 11. 11. Kazania przygodne... Tom I— 15 VII. Poznań, w drukarni J. K. M. i Rzplt. 1765—1778. str. 785, 402, 400, 555, 534, 761 i 649.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Barącz Sad. — „Żywoty sławnych Or- 20 mian w Polsce“, Lwów, 1856, str. 59—64.

Estreicher K. — „Bibliografia polska“. t. XII, Kraków, 1891. str. 347—348.

Petrowicz Gr. — „I copisti e scrittori armeni di Polonia nei secoli XV—XVIII“ 25 (Estratto da Mélanges Eugène Tisserant, vol. III=Studi e Testi, 233), Città del Vaticano, 1964, p. 167—168.

ԲԱՆԱԿԱՆՆԵՐ

Տե՛ս՝ ՍԻՄԷՈՆ ՌԵՏՈՒՆԻ ԲԱՆԱԿԱՆՆԵՐԻ, 30

ԲԱԿԱՆՆԵՐ

Տե՛ս՝ ԳՐԻԳՈՐ ԲԱԿԱՆՆԵՐԱՆ,

ԲԱԿԱՆ ԿՐՏՈՒՆԵՐ ԱՐԵՂԱՅ՝
(Bacchus Iunior Monachus)

Վկա երուսաղեմում՝ Ը դ. վերջերին, Հա- 35 յոց Հայաստանի մասին պահպանված նրա վկա-

* ՕժԱՆԴԱԿ ԴՐԱԿ. Մկ. Ավգերյան, «Լիակատար վարք և վկայարաններն սրբոց», հատ. ԺԲ, Վենետիկ, 1815, էջ 74—75:

յարանության համառոտութիւնը: Անունը
ձեռագրերում պատահում է նաև Բագոս և
Բաֆոս ձևերով:

* * *

1 (Տեր Իսրայելի խմբագր.).

5 Նահատակութիւն սրբոյն Բաֆոսի. «Սուրբ
մարտիրոսն Քրիստոսի Բագոս նախ խմայե-
լացի էր ոչ ազգաւ, այլ հաւատով...», տես՝
«Յայտնաւորք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ
297—298:

10 Այլ տպ.— Վկայութիւն սրբոյն Բաֆոսի.
«Սուրբ մարտիրոսն Քրիստոսի Բաֆոս...»
(հրատ. G. Bayan), *Patrologia Ori-*
entalis, Paris, t. XVIII, 1924, p. 69—71.

Բնագրի ֆրես. թարգմանութիւնը՝ «En
15 ce jour martyre de saint Bacchus» տես-
նել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կող-
մից:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7433 (էջ 172բ-173ա). Վենետիկի Մխիթ.
20 Մատ. ձեռ. № 307 (էջ 77բ):

2 (Գրիգոր Սերենցի խմբագր.).

Վկայաբանութիւն սրբոյն Բագոսի արե-
ղային. «Սա էր յերուսաղէմ ֆաղափին, որդի
նոր տանկի և մօր ֆրիստոնէի...», տես՝ «Ճառ
25 սրբոց վկայիցն...» («Յայտնաւորք»), Կ. Պո-
լիս, 1706, էջ 338—339:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Սա էր
յերուսաղէմ ֆաղափին...», տես՝ «Յայտնա-
ւորք», Կ. Պոլիս, 1706 (—1708), էջ 363—364:

30 Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Սա էր
յերուսաղէմ ֆաղափին...», տես՝ «Գիրք որ
կոչի Այտնաւորք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 258:

⊠ Հմմտ. վկայաբանության հուն. ընդար-
ձակ բնագիրը՝ F. Combefis-ի մօտ, „Christi
35 martyrum lecta trias“, Parisiis, 1666, p.
61—126. Հմմտ. նաև բյուզանդական Հայտ-
նաւորքը՝ „Synaxarium Ecclesiae Con-
stantinopolitanae e codice Sirmondiano“
(Propylaeum ad Acta Sanctorum Novem-
bris), Bruxellis, 1902, p. 310—312.

ԲԱԿՔՈՍ ՀՌՈՄԵՏԵՅԻ

Տես՝ ՍԱՐԳԻՍ ՀՌՈՄԵՏԵՅԻ ՎԿԱՅ:

ԲԱՀԼՈՒԼ ԹԵԳԼԱՌ

Տես՝ ՓԱՀԼՈՒԼ ԹԱԳԱԼՈՐ («Պատմութիւն
յաղագս Փահլուլ թագաւորին»): 5

ԲԱՀՏ

Տես՝ ԲԱՏԱ ՊԵՐԳԱՄԱՅԻ:

ԲԱՂԴԱՍԱՐ [ՊԵՂՏԱՍԱՐ] (ԽՈՉԱՅ)

Ունի 1666 թվակիր երկու նամակներ,
որոնք ուղղված են եղիաղար Այնթապցուն: 10
Շոշափում են ազգային-հասարակական խն-
դիրներ: Տես՝ Ս Ի ո ն, 1940, էջ 202—203 (ԻԶ)
և 282—283 (Իէ): Երկրորդ նամակը ստորա-
գրված է խոջա Ռուհիճանի հետ միասին: Տես
նաև հետևյալ առանձին հրատարակութիւնը՝ 15
Մկ. Աղափնունի, «Դիւան Ս. Յակոբայ», Երու-
սաղեմ, նամակներ ԻԶ և Իէ:

ԲԱՂԴԱՍԱՐ ԱՐՐԷՀԵՄԵԼՆ ՏԻԳՐԵՆԵՍԵՐՏՅԻ

ԺԸ. դ. եկեղեցական գործիչներից: Նրա-
նից մեզ հայտնի են՝ Հոռմից Մխիթար Սե- 20
բաստացուն ուղղված երեք նամակներ (21
հունվ. և 22 հոկտ. 1724 թ., և 19 մարտի
1727 թ.), որոնք տեղեկութիւններ են պա-
րունակում ժամանակի իրադարձութիւնների
մասին: Տես՝ Ղ. Տայան, «Մայր դիւան Մխի- 25
թարեանց Վենետիկոյ ի Ս. Ղազար 1707—
1773», Վենետիկ, 1930, էջ 284, 286 և 288:

ԲԱՂԴԱՍԱՐ ԲԱՂԻՇԵՅԻ

Անծանոթ հեղինակ, որից մեզ հասել է
մեկնաբանական մի փոքրիկ երկ, սկ. «Եւ 30
այս է նմանութիւն չորեքկերպեան կենդա-
նեացն, լուսեղեն տեսիլք նոցա, խաչանման
կառք նոցա...», Երուսաղեմի Հայկ. Մատ.
ձեռ. № 883 (էջ 225ա—227ա): Վերջում հի-
շատակագրված է՝ «Գրեալ է Բաղիշեցի ի 35
Բաղտասար վարդապետէ»: Ձեռագիրը ԺԸ դ.
գրչութիւն է:

ԲԱՂԳԱՍԱՐ [ՊԵՂՏԵՍԱՐ] ԹՈՒՍԹԵՅԻ [I]

Անձանոթ անձնաւորութիւն (1625 թ.):
Տեւս՝ ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԽԱՐԲԵՐԴԵՅԻ, «Թոթախցի
Պաղտասարի հարցմունք ումեմն վասն ան-
5 գիտելի ատուն և ժամուն... Պատասխանի
Արիստակէս վարդապետի»:

ԲԱՂԳԱՍԱՐ [ՊԵՂՏԵՍԱՐ] ԹՈՒՍԹԵՅԻ [II]

Կոչված նաև՝ Եղոկիացի: Հայոց նոր
վկաներից: Նահատակվել է Կարինում՝
10 1672 թ.: Նրա մասին ունենք երեք տարբեր
վկայարանութիւններ:

* * *

1. Բաղտասար Թոխաքցի. «Սուրբ և սի-
րելի վկայն Քրիստոսի մանուկն Բաղտասար
էր ի մեծ փաղափէն Հայոց Եղոկիոյ, որ այժմ
15 ասի Թոխաք, որդի առն բարեպաշտի Հայ
ագգաւ՝ Փիրգատայ անուն...», տես՝ Հ. Մա-
նանդյան և Հ. Աճառյան, «Հայոց նոր վկա-
ները» (գիտ. հրատ.), Վաղարշապատ, 1903,
էջ 490—494:

20 Այլ տպ.— Բաղտասար Թոխաքցի. «Սուրբ
և սիրելի...», տես՝ Հ. Մանանդյան և Հ.
Աճառյան, «Հայոց նոր վկաները» (Ժող-
հրատ.), հտ. Ա, Վաղարշապատ, 1902, էջ
152—156:

25 2. Նահատակութիւն Բաղդասար պատան-
ւոյն. «Պատանիս այս Բաղդասար էր յԵղո-
կիա փաղափէ՝ որ այժմ ասի Թոխաք...»,
տես՝ «Զաքարեայ սարկաւազի պատմագրու-
թիւն», հտ. Բ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 120—
30 125:

Այլ տպ.— [Նահատակութիւն ևն] «Պա-
տանիս այս...», տես՝ Հ. Մանանդյան և Հ.
Աճառյան, «Հայոց նոր վկաները» (գիտ.
հրատ.), էջ 494—499:

35 3. Յաղագս նահատակին Պաղտասարայ
Թոխաքցոյ, որ է կատարեալ ի փաղափս Կա-
րին, ասացեալ ի Յակոբ փահանայէ Արգրու-
մեցոյ. «Յամենայն ժամ օրհնեալ՝ Հայրն
անեղական, Դոմէալ Որդին աննա՝ անհաս,
40 անսահման...»: Տես՝ ՅԱԿՈԲ ԿԱՐՆԵՅԻ:

☒ § 3 բնագիրը հաստատորեն Հակոբ
Կարնեցու հեղինակութիւնն է (հմմտ. Երեւա-
նի Պետ. Մատ. ձեռ. № 9414, էջ 3ա—6ա):

Կարծում ենք, որ նույն Հակոբ Կարնեցին
է հեղինակը նաև §§ 1 և 2 արձակ վկայա-
բանութիւնների, որոնց մեջ հիշատակվում է
նահատակի թուրք ընկերոջ կողմից նրան հա-
ղորդելու համար կանչված «քահանայ մի
3 Յակոբ անուն» և «երէց մի Յակոբ անուն», որ
երբեմն լեալ էր մաքսապետ», որը և § 2
բնագրի վերջում գրում է. «Իսկ իմ գոլով անդ
ամ մի, բայց ի ժամ նահատակութեան սրբ-
բոյն ոչ պատահեցայ. այլ ի վաղին հարցի
ց՞թուրք ընկեր նորա, և նա պատմեաց ղամե-
նայն ի ծննդենէն մինչև ի նահատակու-
15 թիւն, և ևս գրեցի որպէս լուայ»:

ԲԱՂԳԱՍԱՐ [ՊԵՂՏԵՍԱՐ] ԿԵՐՆԵՅԻ

ԺԸ դ. հեղինակ, որդի Մելքոնի և Մար-
գարտի: Թողել է Կարինի և շրջակայքի
1718 թ. Լըկրաշարժի մանրամասն նկարա-
20 գրութիւնը: Հետագայում՝ 1756 թ. նույն
Կարին քաղաքում, ընդօրինակելով Կիրակոս
Գանձակեցու Պատմութիւնը, Բաղդ. Կարնե-
ցին իր վերոհիշյալ պատմական աշխատու-
թիւնը կցել է նրան:

* * *

Վասն յահագին շարժին որ եղև ի մայրա-
փաղափս Կարին որ Արգրում վերածայնի. «Ի
քուականիս Հայոց ՌՃԿԷ-ին և ի ամսեանն
յուլիսի ժԹ-ին, երկուաբքի գիշերն ընդ լու-
սանալ երեֆշաբաթին ի մէջ գիշերին որ ամե-
30 նեֆեան ննջեալ կային քստ սովորութեան բը-
նութեանս մարդկայնոյ, եղև յանկարծակի իր
ինչ հնչումն սաստիկ և որոտումն անլուր...»,
Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 9277, էջ 151ա
—152բ:

35

ԲԱՂԳԱՍԱՐ [ՊԵՂՏԵՍԱՐ]
ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՒՊՈԼԻՍԵՅԻ

Ընդհանրապես կոչվում է Բաղդասար
(Պաղտասար) դպիր: ԺԸ դարի մանկավարժ,
գիտնական և տաղերգու, ծն. Կ. Պոլսում 40

1683 թ. և մեռ. 1768 թ.¹: Կեսարացի հյուսն Գրիգորի որդին էր, այդ պատճառով երբեմն նրան անվանել են «Կեսարացի», և ինքն իսկ երբեմն ստորագրում էր «Պաղտասար դպիր Կեսարեան»։ Աշակերտել է Ֆահրաբադեցի Աստուածատուր Աղավնի վարդապետին, որը, որպես էջմիածնի կաթողիկոսական նվիրակ, Կ. Պոլիս էր եկել 1706 թ. և այնտեղ ուսուցում էր «զգիրտութիւնս արտաքին գրոց»²։ Ժամանակակիցների կողմից Բաղդասարը հիշատակվում է որպես «փիլիսոփայ», «իմաստուն»։ Կոչվում է հավասարապես «ղրպիր», «վարժապետ», «տիրացու» մակդիրներով։ Պետրոս Ղափանցին, որը մի զրվատական ոտանավոր է նվիրել Բաղդասարին՝ նրա մահվան առթիվ³, նրան անվանում է «Քերթօղ համեստ անհաւասար»։ Ի Հայկազնեայն աշխարհամար։ Բաղդասար դպիրը 1792 թ. Քում-քափույում (Կ. Պոլիս) հաստատված պատրիարքական Մայր-դպրատան ղեկավար է նշանակվել Հակոբ Նալյան պատրիարքի կողմից⁴, այնտեղ դասախոսական պաշտոն է վարել երկար տարիներ և հասցրել

¹ Թաղված է Բալբլիբի հայկական գերեզմանատանը։ Բաղդասար դպիր տապանադիրը, որը հորինված է նրա թոռ Մեսրոպ վարժապետի կողմից, տես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8216, էջ 261ա։ Մեսրոպ վարժապետը հորինել է նաև Բաղդասար դպիր որդիներ տեղ Անտոնի (մեռ. 1785 թ.) և Արսեն դպրի (մեռ. 1771 թ.) տապանադիրը, տես՝ անդ, էջ 261բ։

² Խաչատուր Զուղայեցի, «Պատմութիւն Պարսից», Վաղարշապատ, 1905, էջ 215։

³ Պետրոս Ղափանցի, «Գրքոյկ կոչեցեալ Երգարան», Կ. Պոլիս, 1772, էջ 102—104՝ «Դրուատ ողբերգարար առ հանգուցեալ քնտիր դպիրն Պաղտասար»։

⁴ Հիշյալ Մայր-դպրատան և Բաղդասար դպրի գործունեության մասին շափածո նյութեր կան Երևանի Պետ. Մատ. № 8216 ձեռագրում։ Այդ նյութերից առաջինն է՝ «Եթէ ռճ Եղեն զլսատուրապէս պատճառ հաստատութեան դպրատանս, ոտանաւորաւ ցուցանին և զանուանս նոցա զլսատառն յայտ առնեն, եղև ի 1241 յուսկանիս Հայոց և ի 2 ալբիլի ամսոյն յատուրն աւագ ուրբաթի» (էջ 225ա—230բ, սկ. «Յառաջին մեզ այսրմ բարոյն հեղինակ»), հեղինակ՝ Հարություն Կարնեցի։ Երկրորդը անխորագիր է և անհեղինակ (էջ 237ա—239ա, սկ. «Ազգիս Հայոց սա վարժարան»)։ Երրորդը նույնպես անխորագիր է և անհեղինակ (էջ 239ա, սկ. «Աշակերտ ըզգաստ քաշէ միշտ զիմաստ»)։

բազմաթիվ աշակերտներ։ Գրել է մի շարք աշխատություններ, որոնք թե՛ մի կողմից որպես դասագրքեր նրա մանկավարժական արդյունավոր գործունեության պտուղներն են հանդիսանում և թե՛ մյուս կողմից ժամանակի հայ գիտական գրականության մեջ արժեքավոր ավանդներ։ Նրա երկհատոր Քերականությունը երեք անգամ է տպագրվել ԺԸ դարի ընթացքում։ Մանկավարժական օգտագործման համար գրել է նաև «Համառոտ իմն մեկնութիւն յաղագս տրամաբանութեան» իմաստասիրական աշխատությունը, որովհետև քերականությունից հետո Բաղդասար զրպիրն այս գիտությունը համարում էր որպես ուղի դեպի մյուս գիտությունները, այդ պատճառով էլ նա տպագրել էր տվել արդեն, 1728 թվին, Սիմեոն Զուղայեցու «Գիրք տրամաբանութեան»-ը, որի համար գրած իր վերջաբանում ասում էր. «Ապա ուրեմն յայտնի է՝ թէ որք ուսանին զսա բարութ մտառմամբ, դիրաւ ճանապարհորդին առ ամենայն իմաստասիրութեան ուսմունս. իսկ առանց օժանդակութեան սորին՝ կարի դժուարաւ Վասն որոյ ըստ կարգի ուսման՝ զկնի Քերականութեան՝ է գիտութիւն Տրամաբանութեան, քանզի նովաւ ուղղի ասացուածն, և սովաւ լուսափայլի միտն առ ի ճանաչել զբնութիւնս էականցն»¹։ Նույն հատորի վերջում նա տպագրել է նաև հայ իմաստասիրական գրականությունից մի շարք նյութեր², որ ինքն ըստ երևույթին օգտագործում էր դասավանդման համար։ Բաղդասար դպիրը գրել է նաև պատմական և բանասիրական աշխատություններ, որոնցից է այբբենական կարգով մի ժամանակագրություն («Ժամանակացոյց պատմութիւն»)՝ և, թուրքերեն լեզվով, Գրիգոր Լուսավորչի պատմությունը։ Սակայն Բաղդասար դպրի համբավն իր ժամանակակիցների

¹ Այս վերջաբանի մասին տես՝ Բաղդասար դպրի իմաստասիրական երկերի շարքում։

² Այն է՝ Դավիթ Ներգինացու մի քանի աշխատությունները, Պորփյուրի «Ներածութիւն»-ը, Մելիսոս և Մովսես փիլիսոփաների վիճաբանությունը, ևն։

³ Ժամանակագրության այն օրինակը, որը մեզ ծանոթ է Վ. Ա. Հակոբյանի հրատարակությամբ, նրա համառոտությունն է, որ կատարված է 1766 թվին Ակնեցի Ստեփանոս Պետրոսյան ամիրայի ձեռքով։

մոտ մեծ է եղել գլխավորապես իր բանաստեղծական ստեղծագործություններով: Նրա տաղերի մասին Պետրոս Ղափանցին գրում էր. «Երգեր քոյին՝ երգոց նարօտ, | Եւ դիպակեայ ձիր պարեգօտ. | Իւրաքանչիւր բառքն ոսկեզօղ | Արանց գիտնոց անհատ արօտ»:

Թողել է թվով մոտավորապես 185 տաղեր ու այլ ոտանավորներ՝ աշխարհիկ և հոգեկոր թեմաներով: Տաղերի մեծ մասն առանձին հատորներով հրատարակվել է մի քանի անգամ, հեղինակի կենդանության ժամանակ և հետո: Նրանց մեջ պակաս չեն իսկապես հաջող կտորներ: Առանձնապես արժեքավոր են աշխարհիկ տաղերը, որոնց մի որոշ մասն աչքի է ընկնում իր իմաստասիրական խորքով: Աշխարհիկ տաղերի թեման ընդհանրապես սիրային է, բայց կան նաև թեմատիկայով իրական կյանքը շոշափող բանաստեղծություններ, որոնք, եթե չեն փորձում տալ երևույթների վերլուծությունը, համենայն դեպս տալիս են նրանց հարազատ պատկերը: Այդպիսիներից է, օրինակ, «Առ մամօնայն» տաղը: Բաղդասար դպրի հոգեկոր երգերի մեջ միատիկականություն և քրիստոնեական ինքնուրաքանչյուրության ոգին են տիրում. նրա խրատական-բարոյախոսական երգերի մեջ, որոնք հոգեկոր տաղերի խմբի հետ են կապված, կա որոշ հոռետեսություն: Թե ի՞նչ նպատակով պետք է Բաղդասար դպիրը գրած լինի իր հոգեկոր տաղերը՝ այդ մասին Գար. Լևոնյանը գրում է հետևյալը. «Մեղ թվում է, թե Պաղտասարը իր հոգեկոր երգերը գրել է միայն ժամանակի պահանջին գոհացում տալու համար և նրանց հետ միասին անցկացնելու իր անձնական, իր՝ սիրոյ և կարօտանաց՝ երգերը: Նա իր ժամանակն ու միջավայրը լավ ճանաչելով նույնիսկ քաշվում է աշխարհիկ երգերն հրապարակ հանելուց և արդարանում է, թե այդ երգերն էլ՝ ըստ ներքին զօրութեան՝ հոգեկոր են»¹: Իր աշխարհիկ տաղերի համար Բաղդասար դպիրը օգտվել է ժողովրդական ստեղծագործություններից, իսկ հոգեկոր տաղերի համար օգտվել է եկեղեցական հին բանաստեղծությունից. հոգեկոր տաղերի մի մասը, գլխավորապես տնօ-

րինական տոներին նվիրվածները, ունեն շարականային տիպի կառուցվածք:

Լինելով ծագումով կեսարացի և թուրքախոս միջավայրի ծնունդ, Բաղդասար դպիրն իր թուրքախոս հայրենակիցների կրթության համար մշակել է նաև որոշ չափով հայատառ թուրքերեն գրականություն: Նրա հեղինակությունների մի մասը թուրքերեն է, ինչպես Գրիգոր Լուսավորչի պատմությունը, սրան կցված «Հարցմունք սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին ընդ հրեշտակին» բնագրի թարգմանությունը և հայ ժողովրդի ծագման համառոտ պատմությունը. թուրքերեն է գրել նաև իր «Կրթութիւն ֆրիստոնէական պաշտօնի» գիրքը և նրան կցված հայկական տոմարի բացատրությունը. թուրքերեն լեզվով է գրել նաև մի քանի աշխարհիկ տաղեր. իսկ որոշ տաղեր գրել է հայերենով ու թուրքերենով խառն: Բայց Բաղդասար դպրի այդ թուրքերենը յուրահատուկ դրոշմ ունի՝ ըստ հնարավորին առավել չափով պահելով իր մեջ հայկական ոչ միայն առատ բառապաշար, այլև քերականական ձևեր, որոնք ճարպիկ ձևով օգտագործված են թուրքերեն շարադրության մեջ:

Բաղդասար դպիրը կարևոր աշխատանք է կատարել նաև մատենագրական բնագրերի հրատարակության գործում: Հովհաննես Կուլտ պատրիարքի հրամանով նա պատրաստել է Մաշտոցի համեմատական բնագիրը, ինչպես ինքն է ասում՝ «հարկօղ հրամանաւ սրբազան պատրիարքին մեծի Պօլսոյս, ձեռնամուխ եղէ ի գործս այս, շարելով առաջի իմ Ե Զ հնագոյն ընտիր օրինակս, և համեմատելով զնոսա ընդ իրեարս բազում աշխատութեամբ և անհանդիստ տքնութեամբ»²: Հրատարակել է Կյուրեղ Աղեքսանդրացու «Գիրք պարապմանց»-ն ու Զենոբ Գլալի Պատմությունը և գրել է նրանց առաջաբանները³:

¹ «Սուրբ գիրքս որ կուլի Մաշտոց», Կ. Պոլիս, 1726, տես՝ Բաղդասարի հիշատակարանը, էջ 376—379: Այս Մաշտոցը հետագայում վերահրատարակվել է մի քանի անգամ ևս:

² «Գիրք պարապմանց», Կ. Պոլիս, 1717, առաջաբանը էջ 2—10: «Գիրք պատմութեանց երկրին Տաբօնոյ, որ կուլի Զենոբ», Կ. Պոլիս, 1717, առաջաբանը էջ 2—6:

Հրատարակել է Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանց»-ը, Դավիթ Անհաղթի «Գիրք սահմանաց»-ը, Գրիգոր Լուսավորչին վերադրված «Յաճախապատում»-ն ու Սարգիս Շնորհալու «Մեկնութիւն կաթողիկեայց»-ը, և կազմել է նրանց ցանկերը¹։ Սրանցից բացի՝ Բաղդասարը հանդես է գալիս որպես հրատարակիչ և կամ սրբագրիչ ժամանակակից ուրիշ բազմաթիվ հրատարակությունների²։

* * *

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

1. Ժամանակագրություն.

[Բաղդասար դպրի ժամանակագրության համառոտությունը] «Արգար հաւատաց ի Քրիստոս ի քօլին Քրիստոսի 40: Արեւհամ կաթողիկոս նստաւ, այն էր Բաղիշեցի, 1730...», տես՝ Վ. Ա. Հակոբյան, «Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ.», հտ. Ա, Երևան, 1951, էջ 333—349:

Հրատարակչի նախաբանով և ծանոթագրություններով: Հրատարակված է Երևանի

¹ «Գիրք հարցմանց երիցս երանեալ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթևացոյն», Կ. Պոլիս, 1729, տես հիշատակարանը էջ 808: «Գիրք սահմանաց Դավթի անյաղթ փիլիսոփայի և աստուածաբան վարդապետի», Կ. Պոլիս, 1731, տես հիշատակարանը էջ 335: «Գիրք որ կոչի Յաճախապատում», Կ. Պոլիս, 1737, տես հիշատակագրությունը էջ 357: «Գիրք մեկնութեան եօթն թղթոցն կաթողիկեայց, արարեալ սրբոյ վարդապետին Սարգսի Հայոց իմաստասիրի, և կոչի Սարգիս գիրք», Կ. Պոլիս, 1743, տես հիշատակարանը էջ 881—883:

² Հովհան Ոսկերեբանի «Մեկնութիւն սրբոյ Աւետարանին որ ըստ Յոհաննու», Կ. Պոլիս, 1717, Բաղդասարի հիշատակարանը էջ 972—974: «Գիրք որ կոչի Հարանց վարք», Կ. Պոլիս, 1720, տպագրության հիշատակարանը էջ 568: Առաքել Սյունեցու «Աղամգիրք»-ը, Կ. Պոլիս, 1721, հիշատակարանը էջ 284: «Գիրք աղօթից սրբոյն Գրիգորի նարեկացոյ հոգեկիր հոգաորի», Կ. Պոլիս, 1720, հիշատակարանը էջ 431: «Գիրք Տրամաբանութեան Սիմէօնի Զուղայեցոյ գերիմաստ վարդապետի արարեալ», Կ. Պոլիս, 1728, հավելվածի հիշատակարանը էջ 56: «Գիրք որ կոչի Այամաւորք», Կ. Պոլիս, 1730, հիշատակարանը էջ 712: «Գիրք աղօթից Գրիգորի Սկեսացոյ գիտնական վարդապետի», Կ. Պոլիս, 1742, հիշատակարանը էջ 187:

Պետ. Մատ. № 6691 ձեռագրից: Ձեռագրում գտնվում է նաև Բաղդասար դպրի ժամանակագրության սույն համառոտությունը կատարողի հիշատակարանը. «Ժամանակացոյց[ց] պատմութիւնքս այսոքիկ ի գրուածոցն տիրացու Պաղտասարին ընդրեալ գրեցան ձեռամբ յԱկնայ Պետրոսեան Ստեփաննոս ամիրային. ոչ զբան բուն օրինակին այլ լայլելով, այլ զոմանց իրաց պատմութիւն դիտել կամելով, որոյ և բուն այբբենակարգ պատմութիւնն եղեալ է իբր երկիցս այսքան զհարկաւորսն, օրինակեալ 1215 Հայոց թուին ի փետրվարի ամսոջն»¹:

Հրատարակիչը սույն համառոտության բնագրին կցել է նաև 6691 ձեռագրում ժամանակագրության բնագրից առաջ և հետո գտնվող էջերի վրա արված՝ 1793—1799 թրվականներին վերաբերող ժամանակագրական հավելվածները, որոնք կատարված են Ստեփանոս Գյումուշխանեցու և Մանուել Սեվակրի ձեռքով:

2. Վարք Գրիգոր Լուսավորչի.

Տպ. Կ. Պոլիս, անթվական.

Պու պատմութիւն գիրքի օլտուր փի, Գրիգորիոս սուրբ Լուսաւորչին էվէլիետէն ախր-րընատալ պատմութիւնունու վէ պու Հայոց ազգըն նէ՝ սէպէպտէն փրիստոնէական հաւատքնա կէլիպ լուսաւորել օլմասընը, տիյ-նէյէնէն նագլ էտէր:

160 էջ (շարվ. 13.2×7.3 սմ): Տպագրութեան վայրը և տարեթիվը չեն նշված: Սկզբում ունի նախաբան՝ «Իզգէթլի վէ մունապպէթլի եղբայրլարըմըգա, վէ սուրբ Լուսաւորչին սէվկիլի օղուլլարընա, պու ազիգ գիրքին սէպէպլի մալիմ օլա» (էջ 2—6), որն ստորագրված է՝ «Պաղտասար ճիւմլէնին՝ այագ թիրապի/Տիւզտի պի ալնիլ րէպպ՝ իշ պու քիթապի»: Վարքը՝ «Սուրբ Գրիգոր Հայոց Լուսաւորչին վէ երանելի ճայրապետիմիգին պատմութիւնու տուտ» (էջ 9—97): Հատորում կան նաև հետեյալ նյութերը. «Հարցմունք սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին ընդ հրեշտակին» բնագրի թրք. թարգմանու-

¹ Տես «Մանր ժամանակագրություններ», հտ. Ա, էջ 333:

թյունը (էջ 113—145), հայ ժողովրդի ծագման համառոտ պատմությունը՝ «Պիզիմ Հայոց ազգընդհանուր գումարա կելիկի նազլ օլունուր» (էջ 146—157), և հայերեն-թուրքերեն խառն մի քանի խրատական խոսքեր (էջ 158—160), Գրքի վերջում (էջ 160) գրտնրվում է հետևյալ նշումը՝ հիշատակագրության ձևով. «Պատմութիւնուն պէշինճի քստամփասը տըր պու» (Պատմության հինգերորդ տպագրությունն է այս):

Այս գրքի առաջին շորս տպագրությունները ծանոթ չեն մեզ:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, անթվական.

Պու պատմութիւն գիրքի օլտուր քի, Գրիգորիոս սուրբ Լուսաւորիչին էվլիինտէն ախրըրնատափ պատմութիւնունու, վէ պու Հայոց ազգընդհանուր սէպէպտէն քիստոնէական հատափրնա կելիպ լուսաւորել օլմասընը, տիյնէյնէ նազլ էտէր:

159 էջ (շարվ. 13.4×8.1 սմ): Տպագրության վայրը և տարեթիվը չեն նշված: Բովանդակութեամբ նույն է նախորդ տպագրության հետ՝ վարքը (էջ 9—109), «Հարցմունք»-ը (էջ 111—142) և: Վերջում (էջ 159) կա հետևյալ հիշատակագրությունը. «Իշպու պատմութիւնուն՝ ալթընճի քէրրէ ստամփասը տըր պու» (Սույն պատմության վեցերորդ տպագրությունն է այս):

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1820 թ.

Պու պատմութիւն գիրքի օլտուր քի, Գրիգորիոս սուրբ Լուսաւորիչին էվլիինտէն ախրըրնատափ պատմութիւնունու, վէ պու Հայոց ազգընդհանուր սէպէպտէն քիստոնէական հատափրնա կելիպ լուսաւորել օլմասընը, տիյնէյնէ նազլ էտէր: Ի հայրապետութեան սրբոյ աթոռոյն էջմիածնի, տեառն տեառն եփրեմի աստուածընտիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան սրբոյ Երուսաղէմի՝ տեառն Գաբրիէլի նգնագգեաց արքեպիսկոպոսի: Իսկ և ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպօլսոյ՝ տեառն Պօղոսի արքեպիսկոպոսի: Ի տպարանի Պօղոսի Արապեան Ապուշէխցոյ, ի Քիւրճի խանն, ի Կոստանդնուպօլսի, 1820:

134 էջ (շարվ. 13.2×8.3 սմ): Բովանդակութեամբ նույն է նախորդ տպագրություն-

ների հետ՝ վարքը (էջ 8—94), «Հարցմունք»-ը (էջ 95—122) և:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1831 թ.

Պու պատմութիւն գիրքի օլտուր քի, Գրիգորիոս սուրբ Լուսաւորիչ հայրըմըրըն էվլիինտէն ախրըրնատափ օլան նազլինի, վէ պիզիմ Հայոց ազգընդհանուր սէպէպտէն քիստոնէական հատափրնա կելիպ լուսաւորել օլմասընը պէյան իտէր: Տպագրեալ ի պատրիարքութեան քաղաւորեալ մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպօլսոյ տեառն Կարապետի ամենապատիւ և վեհափառ արքեպիսկոպոսի: 30րքագիւղ, ի տպարանի Պօղոսի Արապեան Ապուշէխցոյ, 1831—ՌՄԶ:

132 էջ (շարվ. 12×7 սմ): Բովանդակութեամբ նույն է նախորդների հետ՝ վարքը (էջ 8—93), «Հարցմունք»-ը (էջ 94—120) և:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1841 թ.

Պու պատմութիւն գիրքի օլտուր քի, Գրիգորիոս սուրբ Լուսաւորիչ հայրըմըրըն էվլիինտէն ախրըրնատափ օլան նազլինի, վէ պիզիմ Հայոց ազգընդհանուր սէպէպտէն քիստոնէական հատափրնա կելիպ լուսաւորել օլմասընը պէյան իտէր: Տպագրեալ ի պատրիարքութեան քաղաւորեալ մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպօլսոյ՝ տեառն Աստուածատրոյ ամենապատիւ և վեհափառ արքեպիսկոպոսի: 30րքագիւղ, ի տպարանի [Պօղոսի] Արապեան Ապուշէխցոյ, 1841—ՌՄԴ:

132 էջ (շարվ. 12×7 սմ): Բովանդակութեամբ նույն է նախորդ տպագրությունների հետ՝ վարքը (էջ 7—93), «Հարցմունք»-ը (էջ 94—120) և:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1850 թ.

Պու պատմութիւն գիրքի օլտուր քի, Գրիգորիոս սուրբ Լուսաւորիչ հայրըմըրըն էվլիինտէն ախրըրնատափ օլան նազլինի, վէ պիզիմ Հայոց ազգընդհանուր սէպէպտէն քիստոնէական հատափրնա կելիպ լուսաւորել օլմասընը պէյան իտէր: Տպագրեալ ի հայրապետութեան սրբոյ էջմիածնի՝ տ. տ. Ներսէսի սրբազնակատար կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Ի պատրիարքութեան սրբոյ Երուսաղէմի՝ տ. Կիրակոսի սրբազան արքեպիսկոպոսի: Ի պատրիարքութեան Կոստանդնու-

պօլսի՝ տեառն Յակոբայ ազգասէր սրբա-
գան արքեպիսկոպոսի: Ի Կոստանդնուպո-
լիս, յՕրթագիւղ, ի տպարանի Պօղոսի Արա-
պեան Ապուշեխցոյ, 1850:

147 էջ (շարվ. 12.2×7 սմ): Բովանդա-
կությամբ նույն է նախորդների հետ՝ վար-
քը (էջ 7—102), «Հարցմունք»-ը (էջ 103—
132) ևն:

□ Բաղդասար դպրի այս աշխատու-
թյունը լույս է տեսել նաև Երուսաղեմում
1867, 1884, 1889, 1901 և 1909 թթ.՝ 112
էջով. իսկ 1928 թ.՝ 147 էջով: Մեղ հայտ-
նի է վերջին՝ 1928 թ. տպագրության նկա-
րագրությունը², որ է՝

Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչին էվվելին-
տէն ախրընաւէֆ օլան քարիխի վէ էրմէ-
նի միլլէթինին տինի Իսափիյէ իլէ շաֆլան-
մասը պէյանընտէ: Ալթընը տէֆա: Գուտս
շէրիֆ, էրմէնի Մար Եագուպ մանասըրը
թապիսանէսինտէ, 1928: (Կազմի վրա՝
«Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչին մուխթասար
քարիխի վէ միլլէթի էրմէնիյանըն տինի
Իսափի իլէ շաֆլանմասը: Երուսաղէմ,
տպարան Արքոց Յակոբեանց, 1928):

147 էջ (շարվ. 12.5×7.5 սմ): Վերջում՝
«Սուրբ Լուսաւորիչին հրեշտակ իլէ միւֆեա-
լէմէսի», որ է «Հարցմունք» (էջ 107—134)
ևն:

Երուսաղեմի այս հրատարակություննե-
րը, ի տարբերություն Կ. Պոլսի հրատարա-
կությունների, ներկայացնում են խմբագրա-
կան որոշ տարբերություններ:

3. Համաբարբառ նոր Կտակարանի.

Անուամբ Աստուծոյ Հօր և Որդոյ և Հոգ-
ւոյն սրբոյ: Գրեմիլ ու կոշի Յանկ գիրք
նոր Կտակարանին: Ու պարունակէ յինքեան
գրանս ոմանս Երեւելիս, եղեալ ըստ այբբե-
նական կարգին հանդերձ համաբարթով
գլխոցն և համաբացն տրեմատմանց: Առ ի
դիւրապէս գտանել զոր ինչ և խնդրիցէ ոք
բանս ի սուրբ նոր Կտակարանին: Ի փառս
միշտ փառաւորեալ անանն վերեդելոյ գեւ

ֆան զգեւ վեհագոյն միոյ գեւագոյական
աստուածութեան ամենասուրբ Երուդու-
թեանն՝ Հօր և Որդոյ և Հոգւոյն սրբոյ: Ամէն:

176 էջ (շարվ. 16.9×12.6 սմ): Այբբե-
նական համաբարբառ է: Գիրքն առանձին
անվանաթերթ չունի. վերոնշյալ վերնագիրը
գտնվում է առաջին էջի առաջին սյունակում,
իսկ երկրորդ սյունակից սկսվում է համա-
բարբառի բնագիրը (էջ 1—163), որին հա-
ջորդում են նոր Կտակարանի բովանդակու-
թյան հետ կապված մի քանի առարկայա-
կան ցուցակներ (էջ 164—172): Վերջում՝
«Առագղեցութիւն ինչ առ բանասէր ընթեր-
ցողսդ» (էջ 173—176), որ է հեղինակի բա-
ցատրություններն իր համաբարբառի կաղ-
մության և օգտագործման ձևի մասին, և
տպագրության հիշատակարանը:

«Եւ արդ՝ եղև կատարումն տպեցման սո-
րին ի թվիս Հայոց՝ ՌՄԲ (=1753 թ.), յօրն՝
որոյ վաղուեան օրն էր փառաւոր համբար-
ծումն Քրիստոսի: Ի հայրապետութեան
սրբոյն էջմիածնի՝ տեառն Մինասայ երիցս
երջանիկ սրբազան կաթողիկոսին ամենայն
Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան սրբոյն Ե-
րուսաղէմի՝ տեառն Թորոս գեւ երջանիկ և
սրբազան վարդապետի: Ի Կոստանդնուպո-
լիս քաղաքի: Հրամանաւ նորին վեհազուն
պատրիարքի՝ տեառն Յակոբ սրբազան և
յոյժ դիտնական վարդապետի, յատուկ ա-
նուամբ Աստուածաբան կոչեցելոյ: Ի տպա-
րանի տիրացու Յօհաննիսի որդւոյ հանգու-
ցեալ մահտեսի Աստուածատուրի» ևն:

□ Բաղդասար դպիրը նպատակ է ունե-
ցել գրելու նաև մի հայոց պատմություն
ընդարձակ, աշխարհաբար լեզվով («մու-
ֆասսալնա վէ աշըճագ հայճա իլէ»)՝, բայց
մեղ հայտնի չէ, թե նա արդյոք գրե՞լ է այդ
աշխատությունը²: Բաղդասար դպիրն ունե-
ցել է մի ուրիշ պատմական աշխատու-
թյուն, այն է՝ 1710 թվին Կ. Պոլսում նա-
հատակված Աստվածատուր Մալգարացու

1 Տես նրա գրած՝ Գրիգոր Լուսավորչի թուրքերեն
պատմության վերջը:

2 Հ. Մրմրյանը գրված է համարում այդ, տես
նրա «Մասնական պատմութիւն հայ մեծատուններու»,
էջ 88 ծան.

1 Հմմտ. «Լիակատար ցուցակ գիրքերու Արքոց
Յակոբեանց տպարանին», Երուսաղեմ, 1933, էջ 29:

2 Գ. Բավպուրջյանի մեղ ուղղած նամակից:

պատմությունն ու չափածո ներբողը, որոնց բնագրերը մեզ չեն հասել¹:

ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

1. Գրաբարի քերականություն՝ գրաբարով գրված.

Տպ. 4. Պոլիս, 1736 թ.:

Պարզաբանութիւն Քերականութեան կարճառօտ և դիւրիմաց: Յաղագս նոր եկեղոցի ուսումն գրոց գիտութեան: Օգնե՛ա Աստուած: [Հատոր առաջին]:

304 էջ (շարվ. 12.3×7.2 սմ):

— Հատոր երկրորդ Քերականութեան: Կիրառութիւն մասանցն բանին: Որ է շարամանումն ընդ իրեաւս ըստ ֆերթողացն:

305—608 էջ (նույն ծավալով): Սույն հատորի վերջում՝ կա տպագրության հիշատակարանը.

«Եւ արդ տպեցաւ գիրքս Քերականութեան ի թվին ՌՃՁԵ (=1736), ի հայրապետութեան գերահռչակ աթոռոյն և մօրն մեքոյ սուրբ էջմիածնի՝ Թէքիրտաղցի տեառն Աբրահամու երիցս երանեալ սրբազան կաթողիկոսին ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան սրբոյն Երուսաղէմի սուրբ տնօրինական տեղեացն Քրիստոսի, և Կոստանդնուպօլսի մեծի քաղաքիս՝ տեառն Գրիգորի և տեառն Յօհաննիսի սրբազան հովուացն և աստուածաբան վարդապետացն: Ի Կոստանդնուպօլսի քաղաքի, ի տպարանի խօճայ Կարապետի որդի մահտեսի Աստուածատուրի և որդւոյ նորա տիրացու Յօհաննիսի, որ մինչ շարէր զկապարեայն, թէ որքան աշխատանս կրեաց ընդ իս զգուշութեամբ և նուրբ մտածմամբ, թէ զխաւոր բանքն ի զլուս տողիցն անկանիցին, այն նկատողացն է գիտելի: Արդ՝ յիշեսցիք զսոսա ի մաքուր աղօթս ձեր, որք ըստ բարեսէր բարուցն իւրեանց տպեցին զգիրքս զայս և

արդեամբ իսկ օգնելով: Նաև զհլու աշխատաւոր մշակն սոցին մրահար և գրադարկ զՎանեցի Սարուխանն: Եւ յիշողացդ և յիշեցելոցն տացէ աղբիւրն ողորմութեան, զնրումն յանցանաց, ամէն» (էջ 600—601):

Այլ տպ. 4. Պոլիս, 1771 թ.:

Պարզաբանութիւն Քերականութեան կարճառօտ և դիւրիմաց: Յաղագս նոր եկեղոցի ուսումն գրոց գիտութեան: Օգնե՛ա Աստուած: [Հատոր առաջին]:

304 էջ (շարվ. 12.9×7.3 սմ):

— Հատոր երկրորդ Քերականութեան: Կիրառութիւն մասանցն բանին: Որ է շարամանումն ընդ իրեաւս ըստ ֆերթողացն:

305—608 էջ (նույն ծավալով):

Սույն հրատարակությունը նույնությամբ արտատպություն է նախորդից՝ տող առ տող և էջ առ էջ: Տարբեր է միայն Բ հատորի վերջում գտնվող հիշատակարանը.

«Եւ արդ՝ վերստին տպեցաւ գիրքս Քերականութեան ի թվին ՌՄԻ (= 1771), ի հայրապետութեան գերահռչակ աթոռոյն և մօրն մեքոյ սուրբ էջմիածնի՝ յաջորդի երիցս երանելոյ սուրբ հօրն մեքոյ Գրիգորի Լուսաւորչին՝ տեառն Սիմէօնի սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան սրբոյն Երուսաղէմի սուրբ տնօրինական տեղեացն Քրիստոսի, և Կոստանդնուպօլսի մեծի քաղաքիս՝ տեառն Պօղոսի և տեառն Գրիգորի սրբազան և աստուածաբան վարդապետացն երջանկաց: Ի Կոստանդնուպօլսի քաղաքի: Ըստ խնդրոյ ուսումնասէր մանկանց եկեղեցւոյ: Արդեամբ և գոյիւր նուաստ Գասպարիս Մուրատեան, և հայրապատիւ եղբօրն իմոյ Պաղտասար ամիրային. իբրու տրիտուր լուսահոգի պատուելի մեծ վարժապետին՝ հեղինակի գրքոյս և բազմեբախտին հայկական ազինս. և մանաւանդ իմս անարժանութեան. երկասիրութեամբ թողան նորին՝ դեռաբողբոջ հեղաբարոյ Մեսրոպ դպրի: Ի տպարանի հանգուցեալ մահտեսի Աստուածատուրի որդւոյ Յօհաննիսի բարեմիտ դպրի. և որդւոյ նորա տիրացու Կարապետի: Աշխատակցութեամբ մշակաց նոցին՝ Գալստին, Պօղոսին և Նիկողոսին: Ուրեմն խնդրի ի վայելողացդ

¹ Այդ մասին գրում է Բաղդասարի ժամանակագրության համառոտողը. «Մալղարացի Աստուածատուրն Նահատակեցաւ 1159 (=1710) յունվ[ա]րի 10, երեքշաբթի: Տիրացու Պաղտասարն զպատմութիւն գրեաց ճառապէս և երկար գովք ասաց վերան չափեալ ոտիւք», տես՝ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, Ա, էջ 340:

յիշել զհոգի նոցին և մեր և ծնողաց և զաւ-
կաց և մերձաւորաց մերոց միով Աստուած
ողորմեայիս: Որ և յիշողքդ յիշեալ լիջիք ի
տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ, որ է
5 օրհնէալ ընդ Հօր և ընդ սրբոյ Հոգւոյն, այժմ
և յաւէտ և յաւիտեանս» (էջ 600—602):

Այլ տպ. Մադրաս, 1791 թ.

Պարզաբանութիւն Քերականութեան կար-
նառօտ և դիւրիմաց: Յաղագս նոր եկելոց
10 ի ուսումն գրոց գիտութեան: Օգնեա՛ Աս-
տուած: [Հատոր առաջին]:

304 էջ (շարվ. 10.1×6.2 սմ):

— Հատոր երկուրդ Քերականութեան:
Կիրառութիւն մասանցն բանին: Որ է շարա-
15 մանումն ընդ իրեաւս ըստ ֆերքողացն:

305—608 (նույն ծավալով):

Նույնությամբ արտատպւած է Կ. Պոլսի
1771 թ. հրատարակությունից՝ տող առ տող
և էջ առ էջ: Նույնությամբ ունի նաև նրա
20 տպագրության հիշատակարանը (էջ 600—
602):

Այս հրատարակությունը, երկու հատոր-
ների միացմամբ, թողարկւած է նաև մեկ
գրքով, որն ունի հետեւյալ ընդհանուր ան-
25 վանաթերթը.

Գիրք Քերականութեան: Շարադրեցեալ ի
տիրացու Բաղդասար զպրէ Կոստանդնու-
պօլսեցոյ: Եւ ի նմանէ օրինակեցեալ ջա-
նիւք և աշխատութեամբ տէր Յարութիւն
30 Շմաւոնի Շիրագցոյ: Ի հայրապետութեանն
տեառն Դուկասու կաթողիկոսի ամենայն
Հայոց որ ի Վաղարշապատ: Եւ ի յառաջնոր-
դութեանն նոր Զուղայու տեառն Յակո-
բայ արք եպիսկոպոսին: Եւ ի թագաւորու-
35 թեանն յօգոստափայլ տեառն երկուրդի Հե-
րակլայ արքայի ի Թիփլիս: Յամի մարդե-
ղութեան փրկչին մերոյ 1791: Եւ ի թուակա-
նութեանս Հայոց 1240: Եղև ի Հնդիկս ի մայ-
րաքաղաքն Մադրաս: Ի տպարանի տէր Յա-
40 րութիւն Շմաւոնեան Շիրագցոյ:

Այս թողարկումը ունի նաև հավելյալ
էջեր՝ 609—619, ուր տեղավորված են սույն
վերատպագրության հատուկ հիշատակա-
րանը և վրիպակներն ցանկը:

Հիշատակարան.

«Փառք...: Արդ ի վախճանի բանիս յիշել
մաղթեմ ի լուսափայլ յաղօթս ձեր, յատկա-
պէս արժանին յիշման զսրբակրօն տէր Եփ-
5 րեմ արքեպիսկոպոսն և ծայրագոյն նուի-
րակ աստուածաէջ զահիւն և մօրն մերոյ
սրբոյ էջմիածնի, զոր (sic) վասն նուիրա-
կութեան եկեալ էր ի Մադրաս և եղև յատ-
կապէս յորդորող յառաջացուցանելոյ տպեց-
ման գրոյս: Նաև զհամայն բնակիչս քա-
10 ղաքիս զաղգս Հայոց ևս առաւել զգերապա-
տուելի մանկունս նոցա զի յարաժամ կալով
մնասցեն ի սէր և ի յուսումն բարեաց: Այլ և
յիշեսցիք զԶուղայեցի պարոն Յարութիւն
Կարապետեանն և պարոն Մանուկ Յակոբ-
15 ջանեանն, հանդերձ կենդանեօք և ննջեցե-
լովք վասն առատաձեռնութեան և օգնական
լինելոյ ծախուցն գործարանիս: Նաև զձեռ-
նասուն աշակերտն իմ և զհոգևոր որդեակն
զվաստակակիցն համայն գործոց զտպարա-
20 նիս զԽաչիկ Մատուր Զարիֆեանն ի նոր
Զուղայու Թարվիղեցին (sic) հանդերձ իւ-
րովք համայնօքն: Այլ և զարեանառուն իմ
զԿիրակոս Կարապետեանն Շիրագցին քրտ-
նաջան զաշխատաւորն գործարանիս և զկա-
25 պարաշարն գրոյս: Նաև զՅակոբն ցրտող
կապարեաց տպարանիս զհոգևոր որդեակն
պարոն Սահկին Աբրահամեան Թարվիղեց-
ոյ: Հուսկ յետոյ և ինձ արարէք յիշման ար-
ժանի զի աղօթիւք ձերովք բարձցէ տէր զհի-
30 ւանդութիւնս հոգւոյս անըմբերելի զառնու-
թեան կազմողի տպարանիս Յարութիւն քա-
հանայիս որդւոյ Շմաւոնի ի Պերսապօլսէ
ամենայլայելուչ քաղաքէն Շիրագլոյ հան-
դերձ համայն ընտանեօքս հոգևորօք և
35 մարմնականօք զի տացէ կարողութիւն վաս-
տակել միշտ անձանձրույթ յաղագս ամե-
նապայծառ ազգին Հայոց մինչ չև է զատեալ
հոգիս ի մարմնոյ և այսու զհինգ գիրս յա-
ռաջ ածի, ողորմութեամբն Աստուծոյ ևն»
40 (էջ 609—617):

2. Գրաբարի բերականութիւն՝ աշխար-
հաբարով գրված.

Գիրք Քերականութեան [Կ. Պոլիս, 1760]:

176 էջ (շարվ. 12.9×7.6 սմ): Անվանա-
թերթ չունի: Առաջին էջից, «Գիրք Քերակա-

նուրեան» վերնագրի տակ, տրվում է գրքի առաջաբանը, ուր ի միջի այլոց հեղինակը գրում է. «... ասկից առաջ ողորմութեամբն Աստուծոյ՝ մեր տկար խելքին կեօրէ քերականութիւն մի շարագրեցինք բացկեկ շարագրութենով որ փէք զօլայ կու հասկըցվի. անճախ ինչ զատար բաց շարագրութիւն լինի նէ, կէնէ չինքի գրոց շարագրութիւն է, փոքր տղայքն կամ այլք՝ որ տահա գրոց լեզուն չեն դիտեր՝ դիժարկեկ կու հասկընան: Անոր համար թէքրար զայս փոքրիկ քերականութիւնս ալ նոր շարագրեցինք աշխարհի բառով, որ գրոց բան հասկընալու սէր ունեցող փոքրիկ տիրացուներն կամ թէ ո՛վ որ և իցէ՝ ասով մտնեն ի մեծ քերականութիւն և հեշտ ուսանին զնա շնորհօքն Աստուծոյ: Մեղաւորիս ջանքը միշտ այս եղև թէ՛ ամէն մարդ զգրոց բանն հեշտ հասկընայ: Զէրէ գիտութիւնն լոյս է, և չգիտութիւնն խաւար. որպէս որ բարի գործքն լոյս է, և մեղքն խաւար»:

Վերջում ունի տպագրութեան հիշատակարան, որ է՝

«Տպեցաւ զբրոյկս փոքրիկ... ի Կոստանդնուպոլիս քաղաքի...: Հրամանաւ նորին գերապատիւ պատրիարքի տեառն Յակոբայ առատամիտ և բաղմիմաստ վարդապետի՝ բազում գրեանց հեղինակի յատուկ անամբ (sic) Աստուածաբան կոչեցելոյ: Արդեամբ և յորդորմամբ ուսման կարի սէր ունողի մահտեսի Մերկեռիոսի՝ որդւոյ մահտեսի Սեղբոսի ի տէր հանգուցելոյ: Առ ի լինիլ յիշատակ ծնողացն և համօրէն զարմիցն հոգւոց: Աղաչեմ ուրեմն յիշել զտպել տւողն (sic) և զտպողսն սորին ընդ մեղաւոր իմոյ հողոյս Պաղտասարի միով Հայր մերի ի Տէր: Եւ զանձանձիր վարժապետն իմ հեղահոգի՝ զԱստուածատուր աստուածաբան վարդապետն Զուղայեցի, ընդ ծնողացն իմ մարմնաւոր. և ողջ լերուք: Թիւ Հայոցս 1209, հոկտեմբերի 25» (էջ 175—176):

3. Օրինակը բարեկարգ (նամակագրական ձևեր).

Տպ. Կ. Պոլիս, 1752 թ.

Օրինակի բարեկարգ նորապէս շարադրեցեալ:

160 էջ (շարվ. 12.9×8 սմ): Անվանաթերթ չունի: Բովանդակում է նամակի ձևեր և շարագրութեան գործնական վարժություններ (էջ 1—143): Որպես հավելված՝ «Համառոտ դաւանութիւն ուղղափառ քրիստոնէի» (սկ. «Խոստովանիմք և հաւատամք», էջ 144—149), բարոյախոսական մի չափածո (սկ. «Միտ դիր գրեոց զոր ինչ ասեն», էջ 150), հայատառ հունարենով բնագրեր («Հայր մեր», «Հաւատամք» և «Ողջոյն Բեզ», էջ 151—153), և ապա՝ չափածո հայերեն-թուրքերեն անխորագիր բառարան (սկ. «Կրդգի անունն է՝ առա», էջ 154—160): Վերջում՝ տպագրութեան հիշատակարանը. «Տպեցաւ զբրոյկս ողորմութեամբն Աստուծոյ՝ ի թվին Հայոց ՌՄԱ, և լմնցաւ ի նոյեմբերի վեց» (էջ 160):

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1786 թ.

Օրինակի բարեկարգ նորապէս շարադրեցեալ:

168 էջ (շարվ. 13.1×8.3 սմ): Անվանաթերթ չունի: Ունի նախորդ հրատարակութեան նույն հավելվածները, որոնցից բացի՝ չափածո հայերեն-թուրքերեն անխորագիր մի նոր բառարան ևս (սկ. «Առնել տալն է՝ ակտրմագ», էջ 155—166), որին հաջորդում է խրատաբարոյական մի թուրքերեն ոտանավոր (սկ. «Նէրոէ գաւկա կեօրիւսէն գաչ օրատան», էջ 166—168): Վերջում՝ տպագրութեան հիշատակարանը. «Տպեցաւ զբրոյկս ողորմութեամբն Աստուծոյ՝ ի թվին Հայոց ՌՄԼԵ, և լմնցաւ ապրիլի Բ» (էջ 168):

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1807 թ.

Օրինակի բարեկարգ նորապէս շարադրեցեալ:

148 էջ (շարվ. 12×7.6 սմ): Անվանաթերթ չունի: Ունի նախորդ հրատարակութեան հավելվածները. բայց այստեղ, «Համառոտ դաւանութիւն»-ից հետո, կա նաև խրատաբարոյական մի անխորագիր ոտանավոր՝ սկ. «Միտ դիր գրեոց զոր ինչ ասեն» և խոկալով ի միտ առ» (էջ 127—128): Վերջում՝ տպագրութեան հիշատակարանը. «Տպեցաւ զբրոյկս ողորմութեամբն Աստուծոյ՝ ի թուին Հայոց ՌՄԾԶ, և կատարեցաւ ի փետրվարի ժբ» (էջ 148):

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1827 թ.

Օրինակք բարեազրաց նորապէս շարադրեցեալ:

148 էջ (շարվ. 12.5×7.6 սմ): Անվանաթերթ շուրհի: Շարվածքով, էջ առ էջ, և բովանդակութեամբ նույն է նախորդ հրատարակութեան հետ: Վերջում՝ տպագրութեան հիշատակարանը. «Տպեցաւ զըրբոյկս ողորմութեամբն Աստուծոյ՝ ի թուին Հայոց ՌՄՀԶ, և կատարեցաւ ի յունիսի ԺԳ» (էջ 148):

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8213 (էջ 1ա—32ա), № 8216 (էջ 7ա—220բ):

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

1. Համառոտ իմն մեկնութիւն յաղագս տրամաբանութեան, արաբեալ ի Պաղտասար զպրէ Կոստանդնուպոլսեցոյ. «Տրամաբանութիւնն յունարէն ասի դիալիքիկէ որ է ասել երկուց ասացուած. զի այն է տրամաբանութիւնն որ մի ոմն հարցանէ և մի ոմն պատասխանէ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2216, էջ 126ա—140ա:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1650 (էջ 141ա—169ա), № 2215 (էջ 90ա—108բ), № 2216 (էջ 126ա—140ա), № 2835 (էջ 108բ—123բ), № 3136 (էջ 2ա—20բ), № 3351 (էջ 1ա—9բ, վերջից թերի), № 3638 (էջ 110ա—147բ), № 4511 (էջ 1ա—15բ), № 6006 (էջ 49ա—83ա): Զեռագրերում հաճախ խորագրված է՝ «Յաղագս տրամաբանութեան»:

Ըստ Մկ. Պոստոլյանի՝ Բաղդասարի այս երկը հրատարակված է 1822 թ. Կալկաթայում¹, բայց, ինչպես նկատում է Հ. Դավթյանը, «այս թվականին հրատարակված լինելը կասկածելի է, որովհետև ըստ տեղեկութիւնների Կալկաթայի Մարգասիրական ճե-

մարանի տպարանը բացվել է 1823—1824 թթ.»¹:

2. Մեկնութիւնք խրթնաբանութեանցն տիրացու Պաղտասարին այս է իրաւապէս. «Նախ որ ասէ թէ՝ **գօրեղ կապոյն**՝ որ է սէրն. ալ իմն են **կեցցաճականն սեռի**, որք են շունք...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8638, էջ 158ա—188բ:

Տես նաև հաջորդը (§ 3).

3. Եւ դարձեալ մեկնութիւն ըստ յառաջնոյն կերպի օրինակացն. «**Սմուրց**, այսինքն որ է երկաթն. **ի ծայրագոյն կակդէն**, այսինքն որ է ջուրն, որ քան զջուրն կակոյղ չեկայ (sic)...», անդ, էջ 188բ—192ա:

Վերջում՝ «Վերջ մեկնութեան խրթնաբանութեան»:

Այս և նախորդ բնագրերը միասին տես Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6006՝ խոր. նույն (էջ 83բ—106բ): Հմմտ. նաև նույն մատ. ձեռ. № 879՝ «Խրթնաբանութիւնք ոմանք ըստ շարադրութեան և իմացք բարոյականք վասն եղբարց ոմանց շարադրասիրաց, ի տիրացու Պաղտասարէ» (էջ 123ա—124բ, սկ. «Որք գգօրեղ կապոյն չձանեան զճաշումն, են թէպէտ և ասին ի բանեացն հաշվի (sic) ոչ արտելեալ սակայն ալ իմն են ի կաւարուն տեսակէ կենդանականն սեռի որոց հաշումն է ուրոյն...»):

4. Յաւելցի և առաջիկայս համառոտեալ ի շնչնոյս, ի բանից նոյնոյ Դաւթի սրբոյ փիլիսոփայի ի Մեկնութեանն Պորփիրի, թէ վասն էր հինգ են ընդհանուր ձայնքն՝ և ոչ աւելի կամ պակաս. և ցուցանի ի բաժանմանէ ըստ այսմ եղանակի. «Ձայն երկակի է՝ յօդեալ և անյօդ: Երկաբանչիւրն դարձեալ երկակի՝ կա՛մ նշանական, կա՛մ աննշան...», տես՝ Սիմեոն Զոտլայեցի, «Գիրք տրամաբանութեան», Կ. Պոլիս, 1728, հավելված՝ էջ 55—56:

Համառոտութիւն է Դավիթ Անհաղթի «Վերլուծութիւն ներածութեանն Պորփիրի»

¹ Բազմալիւլ, 1912, էջ 336: Նկատի ունի հետեւյալը, որ մենք չենք տեսել. «Համառոտ մեկնութիւն Տրամաբանութեան, որ ըստ Յունաց ասի Տիալիքիկէս: Կալկաթա, ի տպ. Մարգասիրական ճեմարանի, 1822», հմմտ. Գ. Զարբհանլլան, «Հայկական մատենագիտութիւն», էջ 319:

¹ Հ. Դավթյան, «Հայ գիրքը 1801—1850 թվականներին», Երևան, 1967, էջ 105—106:

երկի Բ պրակից. հմմտ. «Դաւթի անյալի փրկիստփայլի մատենագրութիւնք», Բ տպ., Վենետիկ, 1932, էջ 161—162:

Այլ տպ. Յանկցի ևն. «Ձայն երկակի է...», տես՝ Սիմեոն Զուղայեցի, «Գիրք տրամաբանութեան», Կ. Պոլիս, 1794, էջ 274—275:

□ Բաղդասար զպիրը 1728 թվին հրատարակելով Սիմեոն Զուղայեցու «Գիրք տրամաբանութեան»-ը և նրան կցելով իմաստասիրական երկու ուրիշ բնագրեր, իր կողմից ավելացրել է մի վերջաբան, որն սկսվում է հետևյալ խոսքերով. «Եւ արդ գիտելի՛ է, զի գիրքս այս Տրամաբանական՝ ո՛չ է ըստ ինքեան գիրք իմն յատուկ բնաբանական, այլ՝ է՛ մեկնութիւն և դուռն գրոցն Պոլսիիւրի և Արիստոտէլի»¹:

Այս վերջաբանն առանձին ընդօրինակված գտնվում է երևանի Պետ. Մատ. № 1964 ձեռագրում՝ «Յաղագս տրամաբանութեան, արարեալ Պաղտասար զպրի» (էջ 115ա—115բ):

ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

1. Շահաւէտ.
Տպ. Կ. Պոլիս (1715 և 1725 թթ. միջև).
[Գրգուկս Շահաւէտ, ունի յինքեան բազում ինչ հաւաքեցեալ աստի և անտի. յաղագս օգտի որոց միտս ունին և լսելիս:

Տպեցեալ կարողութեամբ Աստուծոյ, ի հայրապետութեանն սրբոյն էջմիածնի՝ տեառն Աստուածատրոյ սրբազան կաթողիկոսին ամենայն Հայոց: Ի պատրիարգութեանն սրբոյն երուսաղէմի՝ տեառն Գրիգորի շնորհազարդ եպիսկոպոսի: Ի հռչակաւոր մայրաֆաղափին Կոստանդնուպոլսի: Հրամանաւ նորին առաջնորդի՝ տեառն Յովնանիսի աստուածաբան վարդապետի]:

Այս հրատարակութիւնից որևէ օրինակ հայտնի չէ մեզ: Նրա մասին գիտելիք միայն հաջորդ հրատ. տվյալներից: Անվանաթերթի

¹ Տես՝ «Գիրք տրամաբանութեան, Սիմեոնի Զուղայեցու գերիմաստ վարդապետի արարեալ», Կ. Պոլիս, 1728, էջ 292—295:

ճշգրիտ պատկերը հայտնի դարձավ նույնից արտագրված մի ձեռ. օրինակից, որը գտնվում է Երևանի Պատմության թանգարանի գրադարանում (հն. 741): Սույնի առաջին տպագրութիւնն լինելու ապացույցն այն է, որ այստեղ բացակայում են Բ տպագրութեան անվանաթերթին հատուկ հավելումները՝ «յառաջ քան զայս» և «իսկ այժմ հռապէս տպեցեալ...»:

Ձեռագրից չի երևում, թե քանի՞ էջ է ունեցել տպագիրը: Ձեռագիրն ունի 69 թերթ կամ 138 էջ:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս (1749 և 1751 թթ. միջև).

(Առաջին էջում) Գրգուկս Շահաւէտ, ունի յինքեան բանս ինչ հաւաքեցեալ աստի և անտի. յաղագս օգտի որոց միտս ունին և լսելիս:

(Երկրորդ և երրորդ էջերում) Տպեցեալ կարողութեամբ Աստուծոյ յառաջ քան զայս. ի հայրապետութեան սրբոյն էջմիածնի՝ տեառն Աստուածատրոյ սրբազան կաթողիկոսին ամենայն Հայոց: Ի պատրիարգութեան սրբոյն երուսաղէմի՝ տեառն Գրիգորի շնորհազարդ եպիսկոպոսի: Ի հռչակաւոր մայրաֆաղափին Կոստանդնուպոլսի: Հրամանաւ նորին առաջնորդի՝ տեառն Յովնանիսի աստուածաբան վարդապետի: Իսկ այժմ հռապէս տպեցեալ ի հայրապետութեան սրբոյն էջմիածնի՝ տեառն Ղազարու սրբազան կաթողիկոսի: Եւ ի պատրիարգութեան սրբոյն երուսաղէմի՝ տեառն Յակոբայ սրբազան եպիսկոպոսի և աստուածաբան վարդապետի: Ի Կոստանդնուպոլսի ֆաղափ: Հրամանաւ նորին վերադիտողի՝ տեառն Մինասայ սրբազան եպիսկոպոսի և աստուածաբան վարդապետի: Ծառայ ծառայից տեառն Պաղտասար շնչին զպիր Կեսարեան, Կոստանդնուպոլսեցի:

96 էջ (շարվ. 12.8×7.4 սմ): Վերջում՝ տպագրութեան հիշատակարանում կարգում ենք.

«Փառք... որ ետ կարողութիւն ողորմութեամբն իւրով՝ մերոյս նուաստութեան, տըսել և ի լոյս ածել զփոքրիկ տետրակս շարադրեցեալ ի տիրացու Պաղտասար զպրէ

աւելի քան զերեսուն ամս յառաջ քան զայս
և տպեցեալ, և կոչեցեալ ի շահողացն Շա-
հաւետ: Իսկ այժմ նոր եղև տպեալ բղձանօր
և արդեամբ տէր Ղուկասի որդի տիրացու
5 Գասպարին: Ի տպարանի հանգուցեալ մահ-
տեսի Աստուածատուրին և որդւոյ նորին՝
զիտնոց ծառայ տիրացու Յօհաննիսին» ևն:
Բաժանված է հետեւյալ գլուխների.

- Տեսութիւն վասն հատարոյ:
30 Յաղագս յուսոյ:
Յաղագս սիրոյ:
Յաղագս առաքինութեան:
Յաղագս եօթն պարգեաց Հոգւոյն սրբոյ:
Յաղագս ինն երանութեանց:
15 Յաղագս խորհրդոց եկեղեցւոյ:
Յաղագս մեղաց:
Յաղագս զղջման:
Խրատ խոստովանահարց:
Դարձեալ խրատ համառօտ վասն կատարելոյ
20 զեկեղեցւոյ սուրբ խորհրդոսն:

Վերջում՝ երկու ճառեր Եփրեմ Խուրի Աստ-
ուոց:

2. Կրթութիւն քրիստոնէական.

Տպ. Կ. Պոլիս, 1742 թ.

Պու գիրք օլտուրֆի քրիստոնէական հա-
վատքմբգա իգթիգալը կերէֆ օլան պիր
գաշ էօյրէնիլէնէֆլէր՝ հայնա պիլմէյէն քրիս-
տոնէայ եղբայրլարմբգ իշին քիւրֆնէ շա-
րադրել օլունտու, վէ ատրնը Կրթութիւն
30 քրիստոնէական տէտիֆ: [Կ. Պոլիս, 1742]:

192 էջ (շարվ. 12.9×7.5 սմ): Բովան-
դակում է, հայատառ թուրքերենով, կրօնա-
բարոյական գիտելիքներ և խրատներ (էջ 3
—175), հետո՝ գիտելիքներ հայկ. տոմարի
և տոնացույցի մասին՝ առանց հատուկ վեր-
նագրի (էջ 175—191): Տոմարագիտական
մասում հիշատակվում է գրքի տպագրու-
թյան թվականը՝ «Նիճէքի պու երլ՝ Հայոց
թվական՝ 1191 տիր» (ինչպես որ այս տա-
րին հայոց թվականով 1191 է), «պու երլ՝
40 քի Հայոց թվական պին իւղ տօգսան պիր

տիր» (այս տարին, որ Հայոց թվականով
հազար հարյուր իննսուն մեկ է): Գրքի վեր-
ջում կա հեղինակի հետեւյալ հիշատակա-
գրութիւնը. «Աշ կեօզինիւյ պիլ եօլունու,
|Աղնա սաղընը սօլունու.|Անդ պիր խայըր
տուվա իլէ|Պաղտասար հագիր գուլունու»:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1777 թ.

Պու գիրք օլտուրֆի քրիստոնէական հա-
վատքմբգա իգթիգալը կերէֆ օլան պիր ֆաշ
էօյրէնիլէնէֆլէր՝ հայնա պիլմէյէն քրիստո-
նէայ եղբայրլարմբգ իշին քիւրֆնէ շա-
րադրել օլունտու, վէ ատրնը Կրթութիւն քրիս-
տոնէական տէտիֆ: [Կ. Պոլիս, 1777]:

192 էջ (շարվ. 13.2×7.3 սմ): Ինչպես
էջերի քանակով, այնպես էլ բովանդակու-
թյամբ և ամեն ինչով նման է նախորդ հրա-
տարակութիւնը: Տարբեր է միայն թվակա-
նը՝ «Նիճէքի պու երլ՝ Հայոց թվական՝ 1226
տր» (ինչպես որ այս տարին Հայոց թվա-
կանով 1226 է), «պու երլ՝ քի Հայոց թվա-
կան պին իքի իւղ իկիրմի ալթը տր» (այս
տարին, որ Հայոց թվականով հազար երկու
հարյուր քսան վեց է):

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1816 թ.

Կրթութիւն քրիստոնէական պաշտօնի:
30 Յօրինեալ ի հոգելոյս Պաղտասար պատուիլի
վարժապետէ ի Տանկաց բարբառ: Ի հայ-
րապետութեան սրբոյ գահին էջմիածնի՝
տեառն Եփրեմայ քրիստոսապսակ կաթողի-
կոսի ամենայն Հայոց: Եւ սրբոյ աթոռոյն
30 Երուսաղեմի՝ տեառն Թէոդորոսի երջանկա-
գարդ պատրիարքի: Հրամանաւ կայսերա-
պսակ մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպօլսոյ
պատրիարք՝ տեառն Պօղոսի աստուածաբան
արք եպիսկոպոսի: Վերստին տպագրեալ:
35 Յամի տեառն 1816 և ի մերոյս քուականի
ՌՄԿԵ: Ի տպարանի մահտեսի Մարտիրոսի
Վանեցւոյ, որ ի Վեգիր խանն:

192 էջ (շարվ. 13.2×7.3 սմ): Բովանդա-
կությամբ և ամեն ինչով նման է նախորդ
հրատարակութիւնը: Տարբեր են միայն ան-
վանաթերթը և էջերի շրջագիծը կազմող
զարդանշերը: Տոմարագիտական մասում
թվականի վերաբերյալ ասվում է. «Նիճէքի
պու երլ՝ հայոց թվական՝ 1265 տր» (ինչ-
45

¹ Տպագրութեան տարեթիվ չկա նշված ինչպես
անվանաթերթում, այնպես և տպագրութեան հիշատա-
կարանում. Գ. Զարհանալյանի մոտ տպագրութեան
տարեթիվ նշանակված է 1750 թ., շղիտներ ինչ հի-
ման վրա, տես՝ «Հայկական մատենագիտութիւն»,
էջ 511:

պես որ այս տարին Հայոց թվականով 1265 է), «պու երլ՝ քի հայոց թվական պին իքի իւղ ալթմշ պէշ տիր» (այս տարին, որ Հայոց թվականով հազար երկու հարյուր վաթսուն հինգ է):

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1816 թ.
Պու գիրք օլտուրփի ֆրիստոնէական հաւատքմըգա իգթիգալը կերէֆ օլան պիր գաշ էօյրէնիլէնէֆլէր՝ հայնա պիլմէյէն ֆրիստոնէայ եղբայրլարմըգ իշին քիրֆնէ շաւադրել օլունտու, վէ աւընը Կրքութին ֆրիստոնէական տէտիֆ: Ի հայրապետութեան սրբոյ աթոռոյն էջմիածնի՝ տեառն և տեառն եփրեմի աստուածընտիր կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարգութեան սրբոյ երուսաղէմի՝ տեառն Թէոդորոսի նգնազգեաց արք եպիսկոպոսի: Վեհափառ հրամանաւ տեառն Պօղոսի սրբազան արհի եպիսկոպոսի՝ բարեջան և ազգասէր պատրիարգի թագաւորեալ մայրաֆաղափիս Կոստանդնուպօլսոյ: Ի տպարանի Յօհաննիսեան Պօղոսի, ի Քիրֆնի խանն, ի Կոստանդնուպօլիս, 1816:

170 էջ (շարվ. 13.4×8.2 սմ): Բովանդակությամբ նույնն է նախորդ հրատարակություններին հետ:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1820 թ.
Պու գիրք օլ տուր ֆի ֆրիստոնէական հաւատքմըգա իգթիգալը կերէֆ օլան պիր գաշ էօյրէնիլէնէֆլէր՝ հայնա պիլմէյէն ֆրիստոնէայ եղբայրլարմըգ իշին քիրֆնէ շաւադրել օլունտու, վէ աւընը Կրքութին ֆրիստոնէական տէտիֆ: Ի հայրապետութեան սրբոյ աթոռոյն էջմիածնի՝ տեառն և տեառն եփրեմի աստուածընտիր կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարգութեան սրբոյ երուսաղէմի՝ տեառն Գաբրիէլի նգնազգեաց արք եպիսկոպոսի: Հրամանաւ տեառն Պօղոսի արք եպիսկոպոսի՝ բարեջան և ազգասէր պատրիարգի: Ի տպարանի Պօղոսի Արապեան Ապուշեխցոյ, որ ի Քիրֆնի խանն, ի Կոստանդնուպօլիս, 1820:

170 էջ (շարվ. 13.4×8.2 սմ): Շարվածքով նույնն է նախորդ հրատարակության հետ:

Այլ տպ. Կ. Պոլիս (Օրթագյուղ), 1843 թ.
Կրքութին ֆրիստոնէական: Պու ֆիթապ ֆրիստոնէական հաւատքմըգա իֆթիգալը օլան պիրգաշ էօյրէնիլէնէֆլէր՝ հայնա պիլմէյէն ֆրիստոնէայ եղբայրլարմըգ իշին քիրֆնէ շաւադրել օլունտու: Վերստին տրպեալ ի պատրիարգութեան թագաւորեալ մայրաֆաղափիս Կոստանդնուպօլսոյ՝ տեառն Աստուածատրոյ ամենապատիւ և վեհափառ արքեպիսկոպոսի: Յօրքագիւղ, ի տպարանի Պօղոսի Արապեան Ապուշեխցոյ, 1843—ՌՄՂԲ:

160 էջ (շարվ. 11.7×7 սմ): Բովանդակությամբ նույնն է նախորդ հրատարակություններին հետ:

ՅԱՓԱԾՈՒ ԵՐԿԵՐ

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇՈՒՄՆԵՐ

Տաղարան Ա=Տաղարանիկ սիրոյ և կարօտանաց և այլ, ի Պաղտասար դպրէ ի վերայ զանազան գունոց: 136 էջ (շարվ. 8×5.5 սմ): Բովանդակում է 61 տաղեր: Տպագրության հիշատակարան չունի:

Տաղարան Բ=[Տաղարանիկ]:
112 էջ (շարվ. 8×5.5 սմ): Կազմակից է նախորդին (Տաղարան Ա-ին) և առանձին անվանաթերթ չունի: Ինչպես շարվածքով, այնպես էլ զարդերով ու ձևավորմամբ նման է նրան: Բովանդակում է 62 տաղեր: Վերջում՝ տպագրության հիշատակարանը.

«Եւ արդ՝ փոքրիկ իմն Տաղարանիկս՝ որ ունի տաղս ԿԲ, տպեցաւ կարողութեամբն Աստուծոյ՝ ի տպարանի Յօհաննիսի և Յակոբայ. ի թվին 1217 ի փառս միոյն Աստուծոյ: Մահայ ծառայիցդ Աստուծոյ՝ Պաղտասար պարտաւոր դպիր»:

Տաղարան Գ=Տաղարան փոքրիկ: Պաղտասար դպրի առաջեալ զանազան գունով:

128 էջ (շարվ. 8×5.5 սմ): Ինչպես շարվածքով, այնպես էլ զարդերով ու ձևավորմամբ նման է երկու

1 Այս տաղարանի Ա տպագրությունը, որ մենք չենք տեսել, եղել է 1723 թվականին նույն վայրում, հետևյալ հիշատակարանով. «Եւ արդ՝ փոքրիկ իմն Տաղարանիկս՝ որ ունի տաղս ԿԲ. տպեցաւ կարողութեամբն Աստուծոյ ի տպարանի մահտեսի Գրիգորին, ի թւին 1172 ի փառս միոյն Աստուծոյ: Մահայ ծառայիցդ Աստուծոյ՝ Պաղտասար պարտաւոր դպիր», հմմտ. Գ. Զարբհանալյան, «Հայկական մատենագիտութիւն», էջ 659: Այս տպագրությունը հիշատակում ենք «1723 թ. տաղարան» անունով և նրա նյութերը նշում՝ Մկ. Պատուրյանի տված նկարագրության հետևելով լոյսով (Բազմավեպ, 1912, էջ 338—339):

նախորդներին (Տաղարան Ա և Բ) և հաճախ կաղմակից է նրանց, Բովանդակում է 62 տաղեր, որոնց թիվը սխալ համարակալումով հասել է 64-ի: Վերջում՝ տպագրության հիշատակարանը:

- 5 «Տաղարան Գ»-ի տաղարանն ի հայրապետության սրբոյ էջմիածնի՝ տեառն Սիմէօնի սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան սրբոյն նրուսաղէմի՝ և Կոստանդնուպօլսի՝ տեառն Պօղոսի և տեառն Գրիգորի սրբազան և աստուածաբան վարդապետացն: Ի տպարանի Յօհաննիսի և Յակոբայ: Ի թուին 1217ին: Ապր. 12»¹:

Տաղարան Դ = Տաղարան Կոթրիկ: Զանազան գունով ասացեալ ի Պաղտասար դպրէ, արդէն առ տէր հանգուցելոյ: Որոյ զհոգին տէր Աստուած լուսաւորեսցէ: Ամէն:

- 148 էջ (շարվ. 8×5.7 սմ): Բովանդակում է 83 տաղեր, որոնք «Տաղարան Բ»-ից և «Տաղարան Գ»-ից են: Տպագրության հիշատակարան չունի: Հ. Քյուրտյանի ունեցած օրինակն այս հրատարակությունից է (Հմմտ. § 21 տաղի ծանոթագրությունը): Վերջում սրան կցված է հաջորդը (Տաղարան Ե):

Տաղարան Ե = Տաղիկներ սիրոյ և կարօտանաց և այլ:

- 110 էջ (շարվ. 8×5.7 սմ): Առանձին անվանաթերթ չունի: Տպակից է նախորդին (Տաղարան Դ-ին) և ինչպես շարվածքով, այնպես էլ դարձերով ու ձևավորմամբ նման է նրան: Վերոնշյալ խորագիրը գտնվում է առաջին էջի վրա: Բովանդակում է 61 տաղեր: Բովանդակությամբ նույն է «Տաղարան Ա»-ի հետ: Տպագրության հիշատակարան չունի:

- Տաղարան Զ = Պաղտասար դպիր: Տաղիկներ սիրոյ և կարօտանաց: Հրատարակության պատրաստեցին Շուշանիկ Նազարյան և Ասատուր Մնացականյան: Երևան, 1958: (Հայկական ՍՍԻ Մինիստրների Սովետին կից Պետական Զեռագրատուն—Մատենադարան):

- 286 էջ (շարվ. 17×10.9 սմ): Հրատարակիչները նախարանով և ծանոթագրություններով: Բովանդակում է 64 տաղեր և այլ քերթվածներ: Քննական հրատարակություն է:

- Գիրք պարապմանց = Գիրք պարապմանց [Կիրդի Աղեքսանդրացոյ]: [Կ. Պոլիս, 1717]:

¹ Այս տաղարանի Ա տպագրությունը, որ մենք չենք տեսել, հեղ է 1734 թվականին նույն վայրում, հետևյալ հիշատակարանով. «Տպեցեալ Կոթրիկ Տաղարանս... ի տպարանի Կարապետի որդւոյ Աստուածատրի: Ի Կոստանդնուպօլսի: Ի թուին 1183ին: Յուլիսի 31», հմմտ. Ա. Գալաջճյանի տված նկարագրությունը, Սիոն, 1969, էջ 165: Հմմտ. նաև Գ. Զարբհանալյան, «Հայկական մատենագիտություն», էջ 659: Այս տպագրությունը հիշատակում ենք «1734 թ. տաղարան» անունով և նրա նյութերը նշում՝ ըստ ՄԿ. Պոտուրյանի տված նկարագրության (Քաղմավեյ, 1912, էջ 338—339):

Զենոբ = Գիրք պատմութեանց երկրին Տարօնոյ, որ կոչի Զենոբ: [Կ. Պոլիս, 1719]:

Գիրք աղօթից = Գիրք աղօթից Գրիգորի Ակնոացւոյ զիտնական վարդապետի...: Ի Կոստանդնուպօլսի տպար... ի տպարանի մահտեսի Աստուածատրի, ի թուին Հայոց ՌՃՂԱ, մարտի քսան:

Հայ էջեր = Արշակ Զօպանեան: Հայ էջեր: Մեր նախնեաց բանաստեղծութիւնն ու արուեստը: Փարիզ, տպ. Կ. Ներսէսեան, 1912:

Հատուածներ = Հատուածներ միջնադարեան հայ բանաստեղծութիւնից: Թիֆլիս, 1916:

Տեղեկագիր = Տեղեկագիր Գիտության և Արվեստի Ինստիտուտի: № 2: Երևան, 1927:

Աշխ. գրակ. = XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն: Ընտիր նմուշներ: Կաղմեց Մ. Մկրյան: Երևան, 1938:

Ընտիր էջեր = Ընտիր էջեր հայ գրականության, հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, խմբագրությամբ Գրիգորյան Հրաշյայի, Զարյան Նայիրու...: Երևան, ՌԶԽԶ (1946):

Մարգարիտներ = Մարգարիտներ հայ բնաբերգության: Հատոր առաջին: Հնագույն շրջանից մինչև ԺԸ դար: Երևան, 1971:

Ա. ՏԱՂԵՐ

1. Յորդորակ. «Ահա գարունն եկեալ է հաս, | Արի պիկպիկ լեր գրաւեալէմ...», տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 110—112:

Գրված է որպես հորդորակ «Սիրով սիրեցելոյդ» տաղի (§ 156):

Այլ. տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 139—141:

Այլ. տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 128—129:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7701 (էջ 66բ—67ա):

2. Առ. Սուրբ էջմիածին մայրն հաւատոյ Հայաստան երկրի. «Ահեղ գոչմամբ ուռն ի ձեռին. | Իջեալ ողբին հօր միածին...», տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 74—75:

Սուրբի որպես հորդորակ է գրված «Էմմանուէլ աստուած Հօր Բան» տաղը (§ 49):

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 69—71:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7159 (էջ 86—89), № 7701 (էջ 69ա—69բ):

3. Դարձեալ առ կոյսն աիրաժին: Ոլորեալ գունով. «Ամենայն որ սիրիցէ|Բգեզ իմոյ սիրոյս նրման...», տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 51—52:

5 Սույնի հորդորակն է՝ «Էական լուսոյն կրող» (§ 48):

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 47—48:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7701 (էջ 7ա), № 10253 (էջ 78բ—79ա):

4. (Անխորագիր) «Այ իմ աչաց լոյս գովելի|Մի՛ մոռանաւ զիս քն գերիս...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 14—15:

15 Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե», էջ 12—14:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 75—77:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7710 (էջ 4ա—4բ), № 8735 (էջ 31բ—32ա):

Տաղի ռուս. թարգմ. «Свет моих очей» (Թարգմանիչ՝ Н. Гребнев), հետևյալ գրքում. «Армянская средневековая лирика» (Библиотека поэта, основана М. Горьким. Большая серия. Второе издание), Советский писатель—Ленинградское отделение, 1972, стр. 345—346.

5. Ծաղկազարդին. «Այսօր բազմեալն ի քերթես անտեսն էից,|Նրստի ի յէջ և յաւանակ խոնարհութեամբ...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 7—8:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 12—13:

□ Տես նաև 1723 թ. տաղարանը:

35 6. Տաղ Տեառնընդառաջին. «Այսօր ի տանարն ի յընծայումն եկեալ,|Անպարագրելին ի յամենայն էից...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 6—7:

40 Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 9—10:

□ Տես նաև 1723 թ. տաղարանը:

7. Տաղ Զրօրհնեաց. «Այսօր մաքրիչն ամենեցուն ի Յորդանան գայ մկրտիլ.|Անտիս ձեզ արարածք ամենեքեան...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 4—5:

Այլ տպ.—Տաղ Զրօրհնեաց, տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 6—8:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 6—8:

□ Տես նաև 1723 և 1734 թթ. տաղարանները:

8. (Անխորագիր) «Անդադար և միշտ գոհութիւն|Քեզ կենարար կեցուցիչ...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 73—74:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե», էջ 66—67:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7710 (էջ 17ա—17բ), № 8735 (էջ 44բ):

9. Երգ պաղատանաց առ Հայրն Երկնատուր, Պաղտասար մեղաւոր դպրի ասացեալ. «Անեղ Աստուած և անսահման,|Հայր անըսկիզբն և անվախճանն...», տես՝ «Գիրք աղօթից», էջ 188—189:

10. Դարձեալ ի նոյն միտ.՝ «Անկեալ ի ձեռս աւագակաց խոցեցայ գերիս,|Ահա վասն այն աղաղակեմ, հառաչեմ և լամ...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 28—29:

Այլ տպ.—Դարձեալ ի նոյն միտ, տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 37—38:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 33—35:

□ Տես նաև 1723 և 1734 թթ. տաղարանները: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7701 (էջ 62ա—62բ):

11. (Անխորագիր) «Անձն իմ առ քեզ աղաղակէ, ո՛վ բրժիշկ հոգոյ իմոյ,|Թըշնամին զիս յոյժ խոցոտեաց, ծա՛մ է ինձ ողորմելոյ...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 66—68:

Այլ տպ.—Առ փրկիչն իմ, տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 22—24:

¹ Նախորդ տաղը խորագրված է՝ «Առ եղկուրիւն հոգոյս»:

Այլ տպ. — Առ փրկիչն իմ Յիսուս, տես՝
«Տաղարան Դ», էջ 22—24:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե»,
էջ 60—62:

5 □ Տես նաև 1723 և 1734 թթ. տաղարան-
ները: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 597 (էջ 202ա—202բ), № 4226 (էջ 77բ—
78ա), № 4285 (էջ 151բ—152ա), № 7159
(էջ 22—25), № 7701 (էջ 15ա—16ա),
10 № 7710 (էջ 15բ—16ա), № 8735 (էջ 43ա—
43բ):

12. Սփոփանք վշտացեալ ոգւոյ. «Անձն
իմ քնդէ՞ր հառաչմամբ ի հոգ մըտաց վա-
րանիս, | Կամ զի՞ ի խոր տըրտմելով ոգոց
15 հանելալ տառապիս...», տես՝ «Տաղարան
Բ», էջ 80—81:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղա-
րան Դ», էջ 115—116:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղա-
20 րան Զ», էջ 138:

□ Տես նաև 1723 թ. տաղարանը:

13. Դարձեալ առ տանարն Երկնաման
[առ Աստուածամայրն]. «Աննառին խորան,
աննառին խորան, | Անեղ Հօր բանին բանա-
25 տը բնակարան...», տես՝ «Տաղարան Բ»,
էջ 74—75:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ Տաղարան
Դ», էջ 111—112:

30 □ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 4426 (էջ 108ա—108բ):

14. Բան ներքողեան առ սուրբն Կի-
րեղ: Առ Երջանկազարդ սուրբ հայրն Կի-
րեղ, փայլեալն ի մարմնի որպէս ըզքիւրեղ.
«Աստուածածան հօտին հովիւ սրբազան, |
35 վերադիտող անխուն ակամբ արթնական...»,
տես՝ «Գիրք պարապմանց սրբոյն Կիրողի
Կաթսկոպոսի Աղէքսանդրու հայրապետի»,
Կ. Պոլիս, 1717, էջ 518—522:

Տների սկզբնատառերը՝ «Առ սուրբն Կի-
40 րեղ Եպիսկոպոս Աղէքսանդրի»:

Սույն ներքողականին որպէս վերջաբան
է գրված հետևյալը.

— Դարձեալ ի սոյն փոքրիկ նաոխս, քնդ
ի դրուատ խօսեալ տառիս, ցուցցի անուն
անպիտանիս, սրբոյդ անան Երգաբանիս.
«Ո՛վ Երջանիկ տէր սուրբ Կիրեղ Իմաստա-
բան, | Յանկ տիրաշէն Բաղաֆ ամուր՝ որմ 5
անասան...», անդ, էջ 523:

Տողերի միջից հավաքված որոշ տառեր
հոդում են՝ «Ոտից քոց հող և մոխիր Պաղ-
տասար չընչին դրպիր»:

15. Երգ ներքողական առ սուրբն Յօնան 10
Ոսկիաբան, ի Պաղտասար չընչին դպրէ. «Ար-
գոյ մըշակ մըշտավաստակ յարանետ, | Քաջ
Երկրագործ գերան դանդաղ և անյետ...»,
տես՝ Հովհան Ոսկեբերանի «Մեկնութիւն
սրբոյ Աւետարանին որ ըստ Յօհաննու», 15
Կ. Պոլիս, 1717, էջ 976—978:

Տների սկզբնատառերը՝ «Առ սուրբն Յօ-
հան Ոսկիաբան»:

Սույն ներքողականին որպէս վերջաբան
է գրված հետևյալը.

— Ընդ սոյն և այս համառօտ, ըստ տա-
ռից գովեցելոյ՝ գովեցողի. «Ոսկիաբան
սրբապնդունդ կերպարան. | Ի մէջ Երկրի ա-
ռատ աղբիւր բանական...», անդ, էջ 980:

Տողերի միջից հավաքված որոշ տառեր 25
հոդում են՝ «Ոսկիաբան վարդապետիդ
չընչին ծառայ Պաղտասար»:

16. (Անխորագիր) «Արևս առնեմ երբամ,
իմ սիրուն, ի յերկիր օտար, աւա՛ղ, | Շրջիմ
ի լեռնէ լեռ, նազելի, լալով անդադար...», 30
տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 6—8:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե»,
էջ 5—7:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ»,
էջ 68—69:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Մարգարիտ-
ներ», էջ 250:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 4285 (էջ 178բ—179ա), № 4335 (էջ 74ա—
74բ), № 6588 (էջ 17ա), № 6998 (էջ 9բ), 40
№ 7670 (էջ 37բ—38ա), № 7673 (էջ 8ա—
8բ), № 7710 (էջ 2ա—2բ), № 8735 (էջ 30ա
—31ա):

17. (Անխորագիր) «Արի իմ ֆաղցրիկ աղանի, | Ոսկի խրճճոր (sic) զարմանալի...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 25—26:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե», էջ 22—23:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 88—89:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3417 (էջ 86բ), № 4335 (էջ 65բ—66ա), № 4426 (էջ 77ա), № 5934 (էջ 21բ), № 5946 (էջ 10ա—10բ), № 6440 (էջ 8բ—9ա), № 6514 (էջ 23բ), № 6588 (էջ 18բ), № 6998 (էջ 83ա—83բ), № 7670 (էջ 35բ), № 7673 (էջ 6բ), № 7702 (էջ 51բ), № 7710 (էջ 6բ), № 8129 (էջ 36բ—37բ), № 8655 (էջ 16ա—16բ), № 8735 (էջ 34ա—34բ), № 9362 (էջ 15ա—15բ), № 9536 (էջ 15բ), № 9846 (էջ 45ա), № 10179 (էջ 41բ), № 10230 (էջ 35ա—39ա), № 10293 (էջ 5ա—5բ):

20 Թրք. թարգմանություններ.

ա. (Անխորագիր) «Գել՝ պէնրմ տաքի գէօգէշըմ | Ալթուն էլմայ շեօհնէմ իշին...», տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 245: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5946՝ «Աւազ էլ-կիայ սեֆայի» (էջ 10ա—10բ):

բ. (Անխորագիր) «Կեալ պէնմ կիզալ քաուզըմ, | Ալթուն ալմայ սալտունակըմ...», տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 245: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3417 (էջ 86բ):

30 18. (Անխորագիր) «Արի՛, սէր իմ, արի՛, արի՛, | Արի, հովիւ բարի, բարի...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 43—45:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե», էջ 39—40:

35 □ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4426 (էջ 63ա—63բ), № 7710 (էջ 10ա—10բ), № 7673 (էջ 8բ—9ա), № 8129 (էջ 35բ—36բ), № 8735 (էջ 37բ—38ա), № 9536 (էջ 11ա):

40 19. Երգ ուրախութեան. «Արիք որ եր-բամք | Սոխակաց երամք...», տես՝ Մ. Միանսարյանց, «Քնար հայկական», Պետերբուրգ, 1868, էջ 373—374:

Հրատարակիչն այս տաղը վերագրում է Բաղդասար զպրին (հմմտ. էջ XI), բայց մեզ կասկածելի է թվում:

Այլ տպ.—Արիք որ երբամք. «Արիք որ երբամք | Բիւբիւի երամք...», տես՝ «Նոր ազգային երգարան» (կազմող՝ Պ. Թ. Հալ-լաճյան), Ռոստով, 1878, էջ 33:

20. Դարձեալ նույն [Պաղտասար զրպ-րի]. «Աւաղ անձինս քէ այս ո՛րքան խելա-գարեցայ, | Որ իմ կամաւս իմ թշնամոյն գե-րի վարեցայ, վարեցայ...», տես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 10097, էջ 65ա—65բ:

Տես նաև Երուսաղեմի Հայոց Մատ. ձեռ. № 1896 (էջ 131):

21. Տաղ Աւետեաց. «Աւետիս ֆեզ կոյս՝ ձայնի զրարբնոյն, | Լի շնորհօք հոգոյն Մարիամ, ուրախ լեր բերկրեալ...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 1—2:

Այլ տպ.—Տաղ սրբոյ կուսին, տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 3—4:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 3—4:

□ Տես նաև 1723 և 1734 թթ. տաղա-րանները:

22. (Անխորագիր) «Աւեր ֆաղաֆ եղև անձն իմ ի թրշնամեաց պատերազմէն, ա-ւաղ, | Յորում և ո՛չ տեղի մի բնաւ...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 84—86:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե», էջ 76—78:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 163—164:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7710 (էջ 19բ—20ա), № 8735 (էջ 46բ—

1 Այս հրատ. մեջ ևս տաղի սկ. նույն է («Աւետիս ֆեզ կոյս, ձայնի զրարբնոյն»), բայց տաղերի 1958 թ. հրատ. կից տրված նկարագրության մեջ թյուրիմացաբար նշված է՝ «Աւետիս ֆեզ, կոյս Մարիամ» (տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 278, հմմտ. նաև էջ 267), իսկ այս թյուրիմացությունը տարակուսանք է առթել Հ. Քյուրտյանին (տես՝ Բազմալէպ, 1963, էջ 152):

47ա). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 156 (էջ 13ա):

23. Դարձեալ առ Յիսուս Քրիստոս. «Բա-
ժակարբու աշակերտացդ մաղթանօք, | Յիսուս
փրկիչ, Հօր զօրութիւն, զօրացո՛ղիս...»,
տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 32—33:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 32—33:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը:

24. (Անխորագիր) «Բարի եկիր, իմ պա-
տուական սիրելի. | Բարի եկիր, իմ ինձ պի-
տան սիրելի...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 41
—43:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե»,
էջ 37—39:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ»,
էջ 107—108:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 6588 (էջ 18ա), № 7673 (էջ 16բ—17ա),
№ 7689 (էջ 5ա—5բ), № 7710 (էջ 9բ—10ա),
№ 8083 (էջ 49բ), № 8129 (էջ 34ա—34բ),
№ 8735 (էջ 37ա—37բ), № 9536 (էջ 20ա—
20բ), № 10230 (էջ 12բ—16ա), № 10293
(էջ 5բ—6ա):

25. (Անխորագիր) «Բարկ արեղ ի շող
ձեղունէն ցայտաբերեալ ծագեցար առ մեզ.
| Ողջունելով ըզսիրելիդ Երգաբանեմք...»,
տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 39—41:

Այլ տպ. — Տաղ սիրոյ ի գալուստ սիրելի-
ւոյն, տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 113—115:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե»,
էջ 35—37:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ»,
էջ 105—106:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը: Տես
նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6998
(էջ 84ա—84բ), № 7701 (էջ 57ա—57բ),
№ 7710 (էջ 9բ), № 8735 (էջ 37ա):

26. Նորին [Պաղտասար դպրի] Երգ պա-
ղատանաց առ փրկիչն մեր Յիսուս Քրիստոս.
«Բարձրեալ Աստուած անգրննական, | Հօր

միածին Որդի և Բան...», տես՝ «Գիրք աղօ-
թից», էջ 189—190:

27. (Անխորագիր) «Բերանալիւր քեզ գո-
հուրիւն, որ արարիչդ ես արարածոց տէր իմ.
| Որ արարիչդ ես արարածոց...», տես՝ «Տա-
ղարան Ա», էջ 74—76:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե»,
էջ 67—69:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7710 (էջ 17բ—18ա), № 8735 (էջ 44բ—
45ա):

28. Նորին [Պաղտասար դպրի] Երգ
մաղթանաց առ սուրբ Հոգին ճշմարիտ.
«Գանձ գիտութեան անհամեմատ, | Հոգիդ
Աստուած աղբիւր առատ...», տես՝ «Գիրք
աղօթից», էջ 190—191:

29. Տաղ ուրախութեան. «Գարուն գարուն
հասեալ էհաս, | Ե՛կ, սիրելի, ուրախացի՛ր...»,
տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 100—101:

Այլ տպ. — Դարձեալ գարնան, տես՝ «Տա-
ղարան Գ», էջ 103—104:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Դ», էջ 133—134:

Այլ տպ. — Տաղ ուրախութեան, տես՝
«Տաղարան Զ», էջ 117—118:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Մարգա-
րիտներ», էջ 246:

□ Տես նաև 1723 և 1734 թթ. տաղա-
րանները: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ.
ձեռ. № 7670 (էջ 25բ), № 7673 (էջ 11ա—
11բ), № 8064 (էջ 18բ), № 9117 (էջ 129ա),
№ 10293 (էջ 3ա):

30. (Անխորագիր) «Գարունն եկեալ ա-
նուշ հովերն հրնչեցին, | Սիրով վառեալ երեկ
պիլպիլն ի յայգին...», տես՝ «Տաղարան
Ա», էջ 20—21:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե»,
էջ 18—19:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ»,
էջ 82—83:

Այլ տպ. — Տաղ, տես՝ «Հայ էջեր», էջ 93:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տեղեկագիր», էջ 126:

Այլ տպ.— Տաղ, տես՝ «Աշխ. գրականություն», էջ 277:

5 Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ Կ. Սասունի, «Գրական գոհարներ», Բեյրութ, 1949, էջ 325:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Մարգարիտներ», էջ 246—247:

10 □ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4335 (էջ 65բ), № 5934 (էջ 24բ), № 6514 (էջ 23ա—23բ), № 6998 (էջ 82բ), № 7009 (էջ 3բ), № 7670 (էջ 19ա—19բ), № 7673 (էջ 11բ—12ա), № 7710 (էջ 5բ), № 7716 (էջ 39բ—40ա), № 8735 (էջ 33ա—33բ), 15 № 9020 (էջ 11բ), № 10293 (էջ 2ա):

Տաղի ուս. թարգմանությունը՝ «Пришла весна» (թարգմանիչ՝ С. Шервинский), տես ճեռակյալ գրքում. «Антология армянской поэзии с древнейших времен до наших дней» (под ред. С. С. Арутюняна и В. Я. Кирпотина), Москва, 1940, стр. 314. Այլ տպ. տես ճեռակյալ գրքում. «Армянская средневековая лирика» (Библиотека поэта, основана М. Горьким. 25 Большая серия. Второе издание), Советский писатель—Ленинградское отделение, 1972, стр. 347—348.

31. Դարձեալ առ կոյսն տիրածին: Ուրեալ գունով. «Գերագոյն մայր անապական, 30 |Տաղաւար անտանելոյն...», տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 44—45:

Տաղը վերջում ունի հորդորակ, սկ. «Վիրոփ մեղաց հարայ, ո՛վ կոյս» (տես՝ § 164):

35 Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 42—44:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7670 (էջ 34ա—34բ), № 7701 (էջ 10բ—11ա):

32. Առ սուրբն Սաղիմ. «Գերապայծառ 40 բնութեալ տեղի սուրբը Սաղիմ Սիօն սրբալի, |Քաղաք ըզբեզ տեառն Աստուծոյ պատուալ՝ գիտեմք որպէս և լրաք...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 98—100:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Ե», էջ 90—92:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7710 (էջ 23ա—23բ), № 8735 (էջ 50ա):

33. Առ եղկութիւն հոգոյս. «Գերի եղկելի 5 ողբալի, ո՛հ, |Յիրալի՛ լալի եմ լալի...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 26—28:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 87—89:

□ Տես նաև 1723 թ. տաղարանը: Տես 10 նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6998 (էջ 62բ—63ա), № 7670 (էջ 37ա—37բ), № 7673 (էջ 9բ):

34. (Անխորագիր) «Գերիս գերեալ գո- 15 ում գոչեմ, |Աղաղակեմ լամ հառաչեմ...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 88—90:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե», էջ 81—82:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 144:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7710 (էջ 21ա), № 8735 (էջ 47բ—48ա):

35. (Անխորագիր) «Դիմեալս առ Բեզ տաժանելիքս բողոքեմ արտասուելով, |Պատմեմ զանցանքս իմ ակամայ և օգնութիւն 25 խընդրելով...», տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 168:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3751՝ «Բաղդասար» (էջ 45ա, սկ. «Դիմեալս առ Բեզ տաժանելի[օ]քս»):

36. Առ երկոքին համաշան ամուլն արշա- 30 մուս Գ. և Յ. Ա. Վ. «Դիտողք արքունք, մըտոք բարձունք, |Երկու ակունք լուսափայլունք...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 96—98:

Նվիրված է Գրիգոր Շիրվանեցուն (Շղթա-յակիր) և Հովհաննէս Կոլոտին:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 99—101:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 128—130:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան 40 Զ», էջ 147—148:

□ Տես նաև 1723 թ. տաղարանը:

37. (Անխորագիր) «Դու իմ սրբին պայծառ արև, սէր իմ, սէր իմ, աւաղ. | Սիրով տամ քեզ հազար բարև, կարօտիմ քեզ դարև...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 29—30:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե», էջ 25—26:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 92—93:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7710 (էջ 7ա—7բ), № 8735 (էջ 35ա):

38. Տաղ առ սուրբ կոյսն Աստուածածին: Ոլորեալ գունով. «Դու տիրածին յայն իմանալի արևուն լուսափայլեցար, տիրուհի, լուսափայլեցար. | Տենչալի ես, տարփալի ես, գի կարի յո՛յժ լուսափայլեցար...», տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 42—43:

Սույն տաղի հորդորակն է. «Տիրուհի, տիրեցին ինձ...» (§ 168):

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 40—41:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7670 (էջ 34բ—35ա):

39. (Անխորագիր) «Ելի ի լուսագեղ վայրէն, յերանելեացրն երամէն, | Եղէ լալի ոչ ապաքէն, լուարուք ինձ լերինք...», տես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 10097, էջ 64բ:

Տես նաև Երուսաղեմի Հայոց Մատ. ձեռ. № 1896 (էջ 130):

40. (Անխորագիր) «Ելի ի խրնդրել ըզսէրն իմ, | Յուցել նրմա գսիրոյ վէրն իմ...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 16—17:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե», էջ 14—15:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 78—79:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7710 (էջ 4բ), № 8735 (էջ 32ա—32բ):

41. Դարձեալ առ Յիսուս Քրիստոս. «Եկի յերկիրս այս ախտալի, | Մածեալ մեղօք եղէ ողբալի...», տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 31—32:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 31—32:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը:

42. Առ նոյն դարձեալ¹. «Երանելի հովիւ ընտրեալ, | Հայոց Մեծաց լուսաւորիչ...», տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 65—66:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 61—62:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը:

43. Առ զգայութիւնս մեր, և այլ մասունս. «Զարմանալով զարմացայ ես ի մրտի, | Զիրբնաւ ինչ ձեզ նրման այլ ո՛չ գրտի...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 112—114:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Ե», էջ 103—105:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 149—150:

Այլ տպ.—Տաղ առ զգայութիւնս մեր և այլ մասունս, տես՝ «Հայ էջեր», էջ 99:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7710 (էջ 25բ—26ա), № 8274 (էջ 100բ—101բ):

44. Առ ընդհանրական և առաքելական սուրբ եկեղեցին. «Զինու հոգւոյն զինտրեցեալ ընդդէմ երից պատերազմողաց...», տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 67—69:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 62—64:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը:

45. (Անխորագիր) «Զիս ի սէր քո կապելով միշտ՝ ի յայլ սիրոյ հեռացո՛ւ | Կինիլ առ քեզ յար յանդիման՝ զմիտս իմ առ քեզ վերացո՛ւ...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 45—46:

Այլ տպ. (անխոր.) տես՝ «Տաղարան Ե», էջ 41—42:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Հայ էջեր», էջ 94—95:

¹ Նախորդ տաղը խորագրված է. «Առ սուրբ Գրիգոր՝ լուսաւորիչն հոգաց մերաց»:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6998 (էջ 61բ—62ա), № 7710 (էջ 10բ—11ա), № 8735 (էջ 38ա):

46. (Անխորագիր) «Զիս քո սիրոյն, ո՛վ նազելի, հովերն առեր կու մաղէ, | Օտարին լեզուն անլի ցաւ եղեր զիս կու տաղէ...», «Տաղարան Ա», էջ 2—4:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե», էջ 1—3:

10 Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 63—65:

Այլ տպ.— Տաղ ի վերայ սիրոյ, տես՝ Ար. Տեղանց, «Հայերգ», Թիֆլիս, 1882, էջ 81—82:

15 Այլ տպ.— Տաղ սիրոյ, տես՝ «Հայ էջեր», էջ 92—93:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Հատուածներ», էջ 10:

20 Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տեղեկագիր», էջ 124—125:

Այլ տպ.— Տաղ սիրոյ, տես՝ «Աշխ. գրականություն», էջ 278:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Ընտիր էջեր», էջ 311—312:

25 Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ Կ. Սասունի, «Գրական գոհարներ», Բեյրութ, 1949, էջ 324:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Մարգարիտներ», էջ 247—248:

30 □ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3417 (էջ 18բ—19ա), № 4285 (էջ 172ա—173ա), № 4296 (էջ 41ա—41բ), № 4335 (էջ 72բ—73ա), № 5292 (էջ 14ա—14բ), № 6440 (էջ 2ա—2բ), № 6588 (էջ 18բ), № 6998 (էջ 10ա—10բ), № 7670 (էջ 12ա), № 7673 (էջ 7բ—8ա), № 7710 (էջ 1ա—1բ), № 8255 (էջ 95ա—95բ), № 8274 (էջ 58ա—58բ), № 8701 (էջ 48բ), № 8735 (էջ 29ա—29բ), № 9020 (էջ 11ա), № 9536 (էջ 22բ—23ա), № 10239 (էջ 92ա—93ա), № 10293 (էջ 6ա—6բ): Տես դարձյալ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1042 (էջ 477ա, սկ. «Զիս վասն սիրոյն ո՛վ նազելի»):

Տաղի ֆրնա. Թարգմանությունը՝ „Chanson“ տես հետևյալ հրատ. մեջ. A. Tchobanian, „La Rose de l'Arménie“, t. II, Paris, 1923, p. 273:

47. Այլ տաղ Բաղտասար (sic) դպրէ. «Զօրեղ փրչումն յուժգին հողմոյ | Եկն ի լեւանց հիւսիսոյ. | Հարան համայն ծառքն ի տապոյ...», Արվեստի և Գրականության Թանգարան, Հայ աշուղների ֆոնդ, № 46, էջ 26—27:

48. Յորդորակ. «Էական լուսոյն կրող անըման կոյս. | Անպարագիր անտանելոյն օթաւան կոյս, կոյս...», տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 52—53:

Գրված է որպես Յորդորակ «Ամենայն 15 ուր սիրիցէ» տաղի (§ 3):

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 48—49:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7701 (էջ 7ա—8ա):

49. Դարձեալ վերաբերումն առ նոյն ըստ յորդորակի. «Էմմանուէլ Աստուած Հօր Բան, ծագումն անըման, | Որ զրթացար ի Հայաստան...», տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 76—77:

Տես վերևում էջմիածնին նվիրված տաղը. «Ահեղ գոչմամբ» (§ 2):

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 71—73:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը:

50. (Անխորագիր) «Ըզֆեզ ի միտ բե- 30 ռեալ ողբամ որ հեռացար դու յինէն. | Արժանապէս սրգամ կոծամ, զբրկեցայ զի ես ի քէն...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 47—48:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե», էջ 42—44:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7710 (էջ 11ա), № 8735 (էջ 38բ):

51. Յարութեանն. «Թաղեալ մարմնով օծեալ փրկչին իղըս բերելով, | Ի գերեզմանն եկեալ սիրով այսօր սուրբ կանայք...», 40 տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 11—12:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 13—15:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6998 (էջ 33բ):

52. (Անխորագիր) «Թէ ուժ ունիս զեռ Ռքտամ և Շահրապան, լժակոչիկ մի ղընէ ըզբեզ ի տապան...», Երուսաղեմի Հայոց Մատ. ձեռ. № 1896, էջ 133:

53. (Անխորագիր) «Թըշնամիքն անձինքս ուրբ պատեցին զիս, լեզուս նենգաւորաւ նախատեցին զիս...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 91—93:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե», էջ 83—85:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 134—135:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7710 (էջ 21բ—22ա), № 8274 (էջ 92ա—92բ), № 8735 (էջ 48բ):

54. Զինէն գանկատ. «Ի բոլոր բընաւ ի կեանս իմ, ի կենցաղս այս բեռեցայ, իրբու թէ արածեալ ըզհողմս, ունայնութեանց հետեցայ...», տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 85—86:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 80—81:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7701 (էջ 63ա—63բ), № 9536 (էջ 75բ—76ա):

55. Ի սրբազան հայրն մեր երանելին Գրիգորիոս, Պաղտասար պարտաւոր դպրի ասացեալ ի թուին 1158. «Ի գերազանց լուսոյն՝ գերափայլեցեալ, իմաստութեամբ նորին՝ գերապէս լրցեալ...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Յաճախապատում», Կ. Պոլիս, 1737, էջ 336—347:

Տների սկզբնատուերը՝ «Ի Պաղտասարէ ումեմնէ բան գովեստական շինեցեալ ոտամբ չափիլով (sic) առ սուրբն Գրիգորիոս՝ լուսաւորիչն Հայոց»:

56. Իբր ի պիւպիւլէն առ վարդն. «Ի դէմ քո վարդ քանի լամ, Սուրբ շրբար պու ահիմ...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 102—104: Սկզբնատուերը՝ «Ի Պաղտասարէ»:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 107—109:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 136—138:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 124—125:

□ Տես նաև 1723 և 1734 թթ. տաղարանները: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 9117 (էջ 122ա):

57. Դարձեալ առ վարուցս վատութիւն. «Իժու եղեռնային օձըս ժանտական. իսկականի բարոյդ շարաշար մեղա՛յ...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 46—48:

Սկզբնատուերը՝ «Ի Պաղտ»:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 97—98:

□ Տես նաև 1723 թ. տաղարանը: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7689 (էջ 10ա). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1042 (էջ 478ա):

58. Առ նոյն դարձեալ¹. «Ի խորխորատ տըղմի մեղաց՝ գերիս անկեալ թաւալիմ, լժանի ջանամ թէ ազատիմ՝ այլ առաւել ներմըղիմ...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 24—26:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 37—39:

□ Տես նաև 1723 թ. տաղարանը:

59. Դարձեալ վեպ կրից եղկելի հոգւոյս. «Իկարօն լեալ ապօթանդակ, ձընջմամբ խրվիմ նապաւադի...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 56—58:

Սկզբնատուերը՝ «Ի Պաղտասարէ»:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 101—102:

¹ Նախորդ տաղը խորագրված է. «Առ փրկիչն իմ»:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան 2», էջ 161:

60. (Անխորագիր) «Ի կենաց նախկին վայելմանց զրկեցին զիս, զրկեցին Այ-
նոֆիկ ուրիշ ի կապանս այս պրկեցին զիս, պրկեցին...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 64—66:

Այլ տպ.— Առ եղկութիւն անձին իմոյ, տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 39—41:

10 Այլ տպ.— Առ եղկութիւն անձինս, տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 35—37:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե», էջ 58—60:

□ Տես նաև 1723 և 1734 թթ. տաղարանները: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4285 (էջ 150բ—151ա), № 5954՝ «Ողբ ասացեալ սրբազան տեառն Ղազարու կաթողիկոսի» (էջ 39ա—39բ, բնագիրը զգալիորեն վերախմբագրված է), № 6998 (էջ 60ա—61բ), № 7710 (էջ 15ա—15բ), № 8274 (էջ 63ա—63բ), № 8735 (էջ 42բ—43ա): Տես դարձյալ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1042 (էջ 479ա):

25 61. Դարձեալ ի նոյն ոճով. «Ի կէտ գարնան եղանակին ճօշար պիլպիլ տէշէր տէրտին, ո՛հ. | Զայս ասելով շրջի յայգին...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 105—107:

Տների սկզբնատառերը՝ «Ի Պաղտ»:

30 Այլ տպ.— Դարձեալ գարնան, տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 106—107:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 135—136:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 120—121:

35 □ Տես նաև 1723 և 1734 թթ. տաղարանները: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6440 (էջ 11բ, բնագիրը որոշ խմբագրման է ենթարկված), № 7670 (էջ 25բ), № 7716 (էջ 10ա—11ա), № 8764 (էջ 9բ—

1 նախորդ տաղը խորագրված է. «Դարձեալ իբր ի պիլպիլէն վասն վառչին երգեցեալ»:

10ա), № 9117 (էջ 121ա). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 781 (էջ 5ա):

62. (Անխորագիր) «Ի կիսատ սիրելեաց անհատաւորմաց, | Ի սուտ այս կենցաղոյս ձանձրացաւ անձն իմ...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 114—116:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե», էջ 105—107:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 131:

Այլ տպ.— Տաղ, տես՝ «Հայ էջեր», էջ 100:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Աշխ. գրականութիւն», էջ 281:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7710 (էջ 26ա—26բ), № 8274 (էջ 101բ—102ա):

Բնագրի ֆրնս. թարգմանութիւնը՝ «Chant sur l'amitié» հետեւյալ հրատ. մեջ. A. Tchobanian, «La Roseaie d'Arménie», t. II, Paris, 1923, p. 277:

Այս տաղից 3 տների ֆրնս. նոր թարգմանութիւնը՝ «D'amours imparfaits, d'amours infidèles» (թարգմանիչ՝ Jacques Gaucheron), կցված է «Որքան եմ կացեալ ի կենցաղս» տաղի թարգմանութիւնը (տե՛ս § 140):

63. Առ Հայրն երկնատը, զղջական ձայնի. «Ի հարսանիս Որդոյ Բոյին կոչեցայ, | Բայց աղտեղի գրտայ՝ մեղա՛յ, տէր, մեղա՛յ...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 61—63:

Սկզբնատառերը՝ «Ի Պաղտասարէ»:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 106—108:

□ Տես նաև 1723 թ. տաղարանը: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6998 (էջ 65ա):

64. Առ սուրբն Ստեփաննոս նախավկայն. «Ի ճրնձանի նոր տունկ այգոյ, | Ողկոյց ճրմեալ դու վաղաճաւ...», տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 78—80:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 73—75:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը:

65. Առ մայրն երանուի աղբւս մաղբա-
նաց, ներքողի խառնեալ. «Ի հողային նի-
թոյս՝ ոսկի մաքրական, | Ի ծովային բեր-
մանց՝ ակն արփիական...», տես՝ «Գիրք
պարապմանց սրբոյն Կիրողի եպիսկոպոսի
Աղեքսանդրու հայրապետի», Կ. Պոլիս, 1717,
էջ 13—14:

Սկզբնատառերը՝ «Ի Պաղտասարէ»:

10 Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7670 (էջ 25ա—25բ), № 10253 (էջ 75ա—
75բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1042
(էջ 476ա):

66. Դարձեալ առ մայրն երանութեան
15 [առ Աստուածածինն]. «Ի հրեղինաց երա-
նեալ, | Ծաղիկ լուսագեղ փայլեալ...», տես՝
«Տաղարան Բ», էջ 71—72:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Դ», էջ 110—111:

20 □ Տես նաև 1723 թ. տաղարանը:

67. Վէպ կրից հոգւոյս և աղբւս առ տէր.
«Ի մամուպատ գոլով գրբի, | Ի կեղարեանն
եմ վրանի...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 54
—56:

25 Սկզբնատառերը՝ «Ի Պաղտասարէ»:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Գ», էջ 82—84:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Դ», էջ 77—79:

30 □ Տես նաև 1723 և 1734 թթ. տաղա-
րանները:

68. (Անխորագիր) «Իմ անիրաւ դատա-
տորն քաղաքիս | Ո՛չ իրամբ վարեալ ընդ
իս դատ առնէ...», տես՝ «Տաղարան Ա»,
էջ 82—83:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե»,
էջ 75—76:

40 Այլ տպ. — Ասացեալ ոտանաւորս խոր-
հրդատու մեծագոյն իմաստնայիղձ՝ քեր-
թողի եւ Հայոց նոր Հոմերոսի եւ վարժա-
պետաց պետ Բաղդասարի (sic), տես՝ «Տա-
ղարան Զ», էջ 156—157:

Այլ տպ. (անխոր.) տես՝ «Տեղեկագիր»,
էջ 127—128:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7710 (էջ 19բ), № 8216 (էջ 244ա),
№ 8735 (էջ 46բ):

69. Առ վարուցս վառարուրին. «Իմ
անյարմար արարես յորժամ ի միտ գան,
| Սասանին ոսկեբէ իմ սարսիւն և սոսկան...»,
տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 44—46:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Դ», էջ 94—96:

□ Տես նաև 1723 թ. տաղարանը:

70. (Անխորագիր) «Իմ աննըման յոյժ
գովելի, | Արարեւ զիս ողորմելի...», տես՝
«Տաղարան Ա», էջ 33—34:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե»,
էջ 29—30:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ»,
էջ 96—97:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. 20
№ 4285 (էջ 171բ—172ա), № 5943 (էջ
180ա), № 7316 (էջ 17բ), № 7670 (էջ 18բ),
№ 7673 (էջ 10ա—10բ), № 7710 (էջ 8ա),
№ 8735 (էջ 35բ):

71. (Անխորագիր) «Իմ աննըման սիրե- 25
լագոյն սիրելի, | Քան ըզբընաւ գովելիսըն գո-
վելի...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 8—10:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե»,
էջ 7—9:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ», 30
էջ 70—71:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 4285 (էջ 178ա—178բ), № 7710 (էջ 2բ—
3ա), № 8735 (30բ—31ա):

72. (Անխորագիր) «Իմ արեակն, իմ ա- 35
րուսեակն, իմ արեգակն, իմ լուսին, | Եւր-
լինէն և զիս քողիւ յոյժ կարօտ քո երե-
սին...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 31—32:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե»,
էջ 27—28:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 94—95:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7670 (էջ 23բ), № 7710 (էջ 7բ—8ա),
5 № 8735 (էջ 35ա—35բ):

73. (Անխորագիր) «Իմ արուեստակն այսօր մըքացաւ...»: Տես և հմմտ. «Պայծառագոյն ողբեակ իմ սիրուն» տաղը (§ 143):

74. Դարձեալ ի նոյն միտ¹. «Ի մեծ տագնապի անձն իմ տառապի. | Զերծիլ ըշտապի, 10
15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000 1001 1002 1003 1004 1005 1006 1007 1008 1009 1010 1011 1012 1013 1014 1015 1016 1017 1018 1019 1020 1021 1022 1023 1024 1025 1026 1027 1028 1029 1030 1031 1032 1033 1034 1035 1036 1037 1038 1039 1040 1041 1042 1043 1044 1045 1046 1047 1048 1049 1050 1051 1052 1053 1054 1055 1056 1057 1058 1059 1060 1061 1062 1063 1064 1065 1066 1067 1068 1069 1070 1071 1072 1073 1074 1075 1076 1077 1078 1079 1080 1081 1082 1083 1084 1085 1086 1087 1088 1089 1090 1091 1092 1093 1094 1095 1096 1097 1098 1099 1100 1101 1102 1103 1104 1105 1106 1107 1108 1109 1110 1111 1112 1113 1114 1115 1116 1117 1118 1119 1120 1121 1122 1123 1124 1125 1126 1127 1128 1129 1130 1131 1132 1133 1134 1135 1136 1137 1138 1139 1140 1141 1142 1143 1144 1145 1146 1147 1148 1149 1150 1151 1152 1153 1154 1155 1156 1157 1158 1159 1160 1161 1162 1163 1164 1165 1166 1167 1168 1169 1170 1171 1172 1173 1174 1175 1176 1177 1178 1179 1180 1181 1182 1183 1184 1185 1186 1187 1188 1189 1190 1191 1192 1193 1194 1195 1196 1197 1198 1199 1200 1201 1202 1203 1204 1205 1206 1207 1208 1209 1210 1211 1212 1213 1214 1215 1216 1217 1218 1219 1220 1221 1222 1223 1224 1225 1226 1227 1228 1229 1230 1231 1232 1233 1234 1235 1236 1237 1238 1239 1240 1241 1242 1243 1244 1245 1246 1247 1248 1249 1250 1251 1252 1253 1254 1255 1256 1257 1258 1259 1260 1261 1262 1263 1264 1265 1266 1267 1268 1269 1270 1271 1272 1273 1274 1275 1276 1277 1278 1279 1280 1281 1282 1283 1284 1285 1286 1287 1288 1289 1290 1291 1292 1293 1294 1295 1296 1297 1298 1299 1300 1301 1302 1303 1304 1305 1306 1307 1308 1309 1310 1311 1312 1313 1314 1315 1316 1317 1318 1319 1320 1321 1322 1323 1324 1325 1326 1327 1328 1329 1330 1331 1332 1333 1334 1335 1336 1337 1338 1339 1340 1341 1342 1343 1344 1345 1346 1347 1348 1349 1350 1351 1352 1353 1354 1355 1356 1357 1358 1359 1360 1361 1362 1363 1364 1365 1366 1367 1368 1369 1370 1371 1372 1373 1374 1375 1376 1377 1378 1379 1380 1381 1382 1383 1384 1385 1386 1387 1388 1389 1390 1391 1392 1393 1394 1395 1396 1397 1398 1399 1400 1401 1402 1403 1404 1405 1406 1407 1408 1409 1410 1411 1412 1413 1414 1415 1416 1417 1418 1419 1420 1421 1422 1423 1424 1425 1426 1427 1428 1429 1430 1431 1432 1433 1434 1435 1436 1437 1438 1439 1440 1441 1442 1443 1444 1445 1446 1447 1448 1449 1450 1451 1452 1453 1454 1455 1456 1457 1458 1459 1460 1461 1462 1463 1464 1465 1466 1467 1468 1469 1470 1471 1472 1473 1474 1475 1476 1477 1478 1479 1480 1481 1482 1483 1484 1485 1486 1487 1488 1489 1490 1491 1492 1493 1494 1495 1496 1497 1498 1499 1500 1501 1502 1503 1504 1505 1506 1507 1508 1509 1510 1511 1512 1513 1514 1515 1516 1517 1518 1519 1520 1521 1522 1523 1524 1525 1526 1527 1528 1529 1530 1531 1532 1533 1534 1535 1536 1537 1538 1539 1540 1541 1542 1543 1544 1545 1546 1547 1548 1549 1550 1551 1552 1553 1554 1555 1556 1557 1558 1559 1560 1561 1562 1563 1564 1565 1566 1567 1568 1569 1570 1571 1572 1573 1574 1575 1576 1577 1578 1579 1580 1581 1582 1583 1584 1585 1586 1587 1588 1589 1590 1591 1592 1593 1594 1595 1596 1597 1598 1599 1600 1601 1602 1603 1604 1605 1606 1607 1608 1609 1610 1611 1612 1613 1614 1615 1616 1617 1618 1619 1620 1621 1622 1623 1624 1625 1626 1627 1628 1629 1630 1631 1632 1633 1634 1635 1636 1637 1638 1639 1640 1641 1642 1643 1644 1645 1646 1647 1648 1649 1650 1651 1652 1653 1654 1655 1656 1657 1658 1659 1660 1661 1662 1663 1664 1665 1666 1667 1668 1669 1670 1671 1672 1673 1674 1675 1676 1677 1678 1679 1680 1681 1682 1683 1684 1685 1686 1687 1688 1689 1690 1691 1692 1693 1694 1695 1696 1697 1698 1699 1700 1701 1702 1703 1704 1705 1706 1707 1708 1709 1710 1711 1712 1713 1714 1715 1716 1717 1718 1719 1720 1721 1722 1723 1724 1725 1726 1727 1728 1729 1730 1731 1732 1733 1734 1735 1736 1737 1738 1739 1740 1741 1742 1743 1744 1745 1746 1747 1748 1749 1750 1751 1752 1753 1754 1755 1756 1757 1758 1759 1760 1761 1762 1763 1764 1765 1766 1767 1768 1769 1770 1771 1772 1773 1774 1775 1776 1777 1778 1779 1780 1781 1782 1783 1784 1785 1786 1787 1788 1789 1790 1791 1792 1793 1794 1795 1796 1797 1798 1799 1800 1801 1802 1803 1804 1805 1806 1807 1808 1809 1810 1811 1812 1813 1814 1815 1816 1817 1818 1819 1820 1821 1822 1823 1824 1825 1826 1827 1828 1829 1830 1831 1832 1833 1834 1835 1836 1837 1838 1839 1840 1841 1842 1843 1844 1845 1846 1847 1848 1849 1850 1851 1852 1853 1854 1855 1856 1857 1858 1859 1860 1861 1862 1863 1864 1865 1866 1867 1868 1869 1870 1871 1872 1873 1874 1875 1876 1877 1878 1879 1880 1881 1882 1883 1884 1885 1886 1887 1888 1889 1890 1891 1892 1893 1894 1895 1896 1897 1898 1899 1900 1901 1902 1903 1904 1905 1906 1907 1908 1909 1910 1911 1912 1913 1914 1915 1916 1917 1918 1919 1920 1921 1922 1923 1924 1925 1926 1927 1928 1929 1930 1931 1932 1933 1934 1935 1936 1937 1938 1939 1940 1941 1942 1943 1944 1945 1946 1947 1948 1949 1950 1951 1952 1953 1954 1955 1956 1957 1958 1959 1960 1961 1962 1963 1964 1965 1966 1967 1968 1969 1970 1971 1972 1973 1974 1975 1976 1977 1978 1979 1980 1981 1982 1983 1984 1985 1986 1987 1988 1989 1990 1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006 2007 2008 2009 2010 2011 2012 2013 2014 2015 2016 2017 2018 2019 2020 2021 2022 2023 2024 2025 2026 2027 2028 2029 2030 2031 2032 2033 2034 2035 2036 2037 2038 2039 2040 2041 2042 2043 2044 2045 2046 2047 2048 2049 2050 2051 2052 2053 2054 2055 2056 2057 2058 2059 2060 2061 2062 2063 2064 2065 2066 2067 2068 2069 2070 2071 2072 2073 2074 2075 2076 2077 2078 2079 2080 2081 2082 2083 2084 2085 2086 2087 2088 2089 2090 2091 2092 2093 2094 2095 2096 2097 2098 2099 2100 2101 2102 2103 2104 2105 2106 2107 2108 2109 2110 2111 2112 2113 2114 2115 2116 2117 2118 2119 2120 2121 2122 2123 2124 2125 2126 2127 2128 2129 2130 2131 2132 2133 2134 2135 2136 2137 2138 2139 2140 2141 2142 2143 2144 2145 2146 2147 2148 2149 2150 2151 2152 2153 2154 2155 2156 2157 2158 2159 2160 2161 2162 2163 2164 2165 2166 2167 2168 2169 2170 2171 2172 2173 2174 2175 2176 2177 2178 2179 2180 2181 2182 2183 2184 2185 2186 2187 2188 2189 2190 2191 2192 2193 2194 2195 2196 2197 2198 2199 2200 2201 2202 2203 2204 2205 2206 2207 2208 2209 2210 2211 2212 2213 2214 2215 2216 2217 2218 2219 2220 2221 2222 2223 2224 2225 2226 2227 2228 2229 2230 2231 2232 2233 2234 2235 2236 2237 2238 2239 2240 2241 2242 2243 2244 2245 2246 2247 2248 2249 2250 2251 2252 2253 2254 2255 2256 2257 2258 2259 2260 2261 2262 2263 2264 2265 2266 2267 2268 2269 2270 2271 2272 2273 2274 2275 2276 2277 2278 2279 2280 2281 2282 2283 2284 2285 2286 2287 2288 2289 2290 2291 2292 2293 2294 2295 2296 2297 2298 2299 2300 2301 2302 2303 2304 2305 2306 2307 2308 2309 2310 2311 2312 2313 2314 2315 2316 2317 2318 2319 2320 2321 2322 2323 2324 2325 2326 2327 2328 2329 2330 2331 2332 2333 2334 2335 2336 2337 2338 2339 2340 2341 2342 2343 2344 2345 2346 2347 2348 2349 2350 2351 2352 2353 2354 2355 2356 2357 2358 2359 2360 2361 2362 2363 2364 2365 2366 2367 2368 2369 2370 2371 2372 2373 2374 2375 2376 2377 2378 2379 2380 2381 2382 2383 2384 2385 2386 2387 2388 2389 2390 2391 2392 2393 2394 2395 2396 2397 2398 2399 2400 2401 2402 2403 2404 2405 2406 2407 2408 2409 2410 2411 2412 2413 2414 2415 2416 2417 2418 2419 2420 2421 2422 2423 2424 2425 2426 2427 2428 2429 2430 2431 2432 2433 2434 2435 2436 2437 2438 2439 2440 2441 2442 2443 2444 2445 2446 2447 2448 2449 2450 2451 2452 2453 2454 2455 2456 2457 2458 2459 2460 2461 2462 2463 2464 2465 2466 2467 2468 2469 2470 2471 2472 2473 2474 2475 2476 2477 2478 2479 2480 2481 2482 2483 2484 2485 2486 2487 2488 2489 2490 2491 2492 2493 2494 2495 2496 2497 2498 2499 2500 2501 2502 2503 2504 2505 2506 2507 2508 2509 2510 2511 2512 2513 2514 2515 2516 2517 2518 2519 2520 2521 2522 2523 2524 2525 2526 2527 2528 2529 2530 2531 2532 2533 2534 2535 2536 2537 2538 2539 2540 2541 2542 2543 2544 2545 2546 2547 2548 2549 2550 2551 2552 2553 2554 2555 2556 2557 2558 2559 2560 2561 2562 2563 2564 2565 2566 2567 2568 2569 2570 2571 2572 2573 2574 2575 2576 2577 2578 2579 2580 2581 2582 2583 2584 2585 2586 2587 2588 2589 2590 2591 2592 2593 2594 2595

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ Մ. Միանսար-
յան, «Քնար հայկական», Պետերբուրգ,
1868, էջ 469:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Նոր ազգային
5 երգարան» (կազմող՝ Պ. Թ. Հալլաճյան),
Ռոստով, 1878, էջ 90—91:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Սոխակ Հա-
յաստանի» (երգարան), հտ. Ա, Բաքու,
1881, էջ 95—96:

10 Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Ծոցի երգա-
րան» (կազմող՝ Կ. Տեր-Դավթյանց), Թիֆ-
լիս, 1882, էջ 57—58:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Սոխակ» (եր-
գարան, կազմող՝ Գր. Գրիգորյանց), հտ. Ա,
15 Մոսկվա, 1890, էջ 146—147:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Պանդուխտ
պատանի» (երգարան, կազմող՝ Դ. Գուլաս-
յանց), Թիֆլիս, 1899, էջ 29—30:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղեր ու
20 խաղեր» (երգարան, կազմող՝ Աղ. Մխի-
թարյանց), Աղեքսանդրապոլ, 1900, էջ 47
—48:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Սոխակ Հա-
յաստանի» (երգարան), հտ. Ա, Ե տպագր.,
25 Բաքու, 1902, էջ 170:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Ծոցի երգա-
րան» (կազմող՝ Կ. Տեր-Դավթյանց), Բ տը-
պագր., Թիֆլիս, 1903, էջ 53:

Այլ տպ. — Ի ճնջմանէղ, տես՝ «Ծաղկե-
30 փունջ» (երգարան), Բ տպագր., Թիֆլիս,
1908, էջ 220—221:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Ծաղկեփունջ»
(երգարան), Գ տպագր., Թիֆլիս, 1910,
էջ 220—221:

35 Այլ տպ. — Տաղ, տես՝ «Հայ էջեր»,
էջ 93—94:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տեղեկագիր»,
էջ 125—126:

Այլ տպ. — Տաղ, տես՝ «Աշխ. գրական-
40 նություն», էջ 276:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Ընտիր
էջեր», էջ 311:

Այլ տպ. — Զարթի՛ր, ճագելի, տես՝ «Եր-
գարան» (կազմող՝ Վ. Սամվելյան), Երևան,
1948, էջ 294:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Երգարան»
(կազմող՝ Վ. Սամվելյան), Երևան, 1949, 5
էջ 538:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Երգարան»
(կազմող՝ Վ. Սամվելյան), Երևան, 1951,
էջ 535:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Երգարան» 10
(կազմող՝ Վ. Սամվելյան), Երևան, 1956,
էջ 282:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Մարգարիտ-
ներ», էջ 245—246:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. 15
№ 6440 (էջ 9ա), № 6998 (էջ 83բ—84ա),
№ 7670 (էջ 21բ), № 7710 (էջ 8ա—8բ),
№ 8064 (էջ 17բ—18ա), № 8735 (էջ 35բ—
36ա), № 8764 (էջ 8բ), № 10293 (էջ 4բ).
Տյուրինգենի KUB Ma XIII 103a (fol. 33^r — 20
33^v). Վիեննայի Մխիթ. մատ. ձեռ. № 781
(էջ 2բ):

Տաղի երաժշտական մշակումները.

ա. Մշակում Սպ. Մելիքյանի, տես՝
նրա «Ուրվագիծ հայ երաժշտության պատ- 25
մության», Երևան, 1935, էջ 58—59:

բ. Մշակում Արմ. Տիգրանյանի, տես՝
Շարա Տալյան (կազմող), «Հայ գուսանա-
կան երգեր, դաշնամուրի նվագակցությամբ»,
Երևան, 1959, էջ 5—12: 30

Թարգմանություններ.

ա. Ռուս. թարգմ. Շարա Տալյանի՝ «От
нежно-сладостного сна» հետևյալ հրատ.
միջ. «Избранные песни армянских ашу- 35
гов исполняемые ансамблем С. С. Р. Ар-
менни под руководством артиста Шара
Тальян», Москва, 1930, стр. 7:

բ. Ռուս. թարգմ. С. Шервинский-ի՝
«Беги с очей, царевнин сон!», հետևյալ
հրատ. միջ. «Антология армянской поэзии 40
с древнейших времен до наших дней»
(под ред. С. С. Арутюняна и В. Я. Кир-
потина), Москва, 1940, стр. 313:

գ. Ադրբեջաներեն թարգմ. R. Nikar-ի՝
«Oyan gözəl, oyan gözəl!», հետևյալ հրատ. 45

մեջ. „Erməni şe'ri antologiyası“ (կազմող՝ S. Grigoryan), Bakı, 1954, s. 44—45:

81. Վասն անագին ատուրն. «Ի նրոտիլ յատենի անեղ արեային, | Ամենայն արարած 5 սարսին սասանին...» տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 59—61:

Սկզբնատառերը՝ «Ի Պաղտասարէ»:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 104—106:

10 □ Տես նաև 1723 թ. տաղարանը:

82. Դարձեալ ի նոյն միտ¹. «Ինքիգարիմ վար, հոգ ունիմ հագար. | Սինէմտէ նար սէօնմէզ եանար...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 31—32:

15 Այլ տպ.— Առ եղկութիւն հոգոյս, տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 84—85:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 79—80:

20 Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 152—153:

□ Տես նաև 1723 և 1734 թթ. տաղարանները:

83. Ի նոյն դարձեալ². «Ի պէնիմ տէրտէ տէրմանըմ. | Տեսոյդ կարօտ եմ, կարօտ եմ...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 78—80:

Սկզբնատառերը՝ «Ի Պաղտ»:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 114—115:

□ Տես նաև 1723 թ. տաղարանը:

30 84. Դարձեալ առ երանունի կոյսն. «Ի սրբասնեալ և ի մաքուր արգանդի, | Անտանելոյ էին կրօղ Մարիամ...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 65—67:

Սկզբնատառերը՝ «Ի Պաղտասարէ»:

35 Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 108—110:

¹ Նախորդ տաղը խորագրված է. «Առ եղկութիւն հոգոյս»:

² Նախորդ տաղը խորագրված է. «Առ փրկին իմ Յիսուս»:

□ Տես նաև 1723 թ. տաղարանը:

85. (Անխորագիր) «Ի սիրելոյս իմմէ ի բաց բնկեցայ, | Վասն այսորիկ սրգատեալ վարանիմ. | Ի փաղցրագոյն տեսութենէն զբկեցայ, | Վասն այսորիկ գոռայ, գոչէ բերան 5 իմ...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 37—39:

Սկզբնատառերը՝ «Ի Պաղտ»:

Տաղի առաջին տունը նման է հաջորդ տաղի (§ 86) առաջին տանը: Սույնի երկրորդ տան սկ. է՝ «Պայծառ արևս իմ հեռացաւ ի յինէն»:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե», էջ 33—35:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 102—103:

15

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7710 (էջ 9ա), № 8735 (էջ 36բ):

86. Դարձեալ ի պիլպիլէն վասն վարդին երգեցեալ. «Ի սիրելոյ իմմէ ի բաց բնկեցայ, | Վասն այսորիկ սրգատեալ վարանիմ. | Ի վայելոյ տեսութենէն զբկեցայ, | Վասն այսորիկ սրգատեալ վարանիմ...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 104—105:

Սկզբնատառերը՝ «Ի Պաղ»:

Տես և հմմտ. նախորդ տաղը (§ 85): Սույնի երկրորդ տան սկ. է՝ «Պակնում թէ ալլ գուցէ ոչ տեսանիցի»:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 104:

□ Տես նաև 1723 թ. տաղարանը:

30

87. Աղբւս հայցուածոց առ Երուդուրինն սուրբ. «Իսկական լոյս Հայր անբտեղծ և անպատեալ. | Գերեհանեալ, գերամեծար և գերափառ...», տես՝ «Գիրք պարայմանց սրբոյն Կիրղի եպիսկոպոսի Աղէքսանդրու հայրապետի», Կ. Պոլիս, 1717, էջ 11—12:

Սկզբնատառերը՝ «Ի Պաղտասարէ»:

88. Աղբւս առ սուրբ կոյսն Մարիամ, ասցեալ ի Պաղտասար դպրէ. «Իսկապէս մայր տեառն Մարիամ սուրբ կոյս, դըշխոյ պանծալի...», Երուսաղեմի Հայոց Մատ. ձեռ. № 235, էջ 358ա:

Սկզբնատառերը՝ «Ի Պաղատասարէ»:

89. (Անխորագիր) «Ի սկզբանէ հոգւոյս
ստեղծեալ աշտուղի, ընկերս մեղաց տալ ի հո-
գիս բոր առնէ...», տես՝ «Տաղարան Ա»,
էջ 79—82:

Այլ տպ. (անխոր.), տես «Տաղարան Ե»,
էջ 72—74:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ»,
էջ 154—155:

10 □ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7710 (էջ 18բ—19բ), № 8216 (էջ 244բ—
245ա), № 8735 (էջ 45բ—46ա):

90. Առ նոյն երանեալ կոյսն. «Ի սրօքէից
երանեցեալ երջանիկ մայր Մարիամ, Ան-
15 նառելոյ Հօր էակցին գեղեցիկ մայր Մա-
րիամ...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 67—69:

Սույն տաղի հորդորակն է՝ «Մայր երա-
նեալ» (§ 114):

Այլ տպ.—Առ նոյն սուրբ կոյսն, տես՝
20 «Տաղարան Գ», էջ 53—55:

Այլ տպ.— Առ սուրբ կոյսն, տես՝ «Տա-
ղարան Դ», էջ 51—53:

□ Տես նաև 1723 և 1734 թթ. տաղա-
րանները: Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ.
25 № 7673 (էջ 9ա), № 7701 (էջ 13ա—14ա),
№ 8274 (էջ 56բ—57ա), № 9117 (էջ 132ա—
132բ), № 10253 (էջ 71բ—72բ):

91. Առ նմանիսն իմ. «Ի վերայ կարգա-
պանծ անառակ դասուց, Որպիսի աղէտի
30 ողբս յօրինեցից...», տես՝ «Տաղարան Բ»,
էջ 98—100:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Դ», էջ 125—126:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
35 Զ», էջ 160:

□ Տես նաև 1723 թ. տաղարանը:

92. Նորին յայտնեցելոյ [Պաղատասար
դարի] ասացեալ առ սուրբն Գրիգորիոս՝
լուսաւորիչն Հայաստանեայց. «Ի վերնական
40 լուսոյն յաւէտ պատեցեալ, իմաստութեամբ
նորին իսկապէս լրցեալ...», տես՝ «Զնոր»,
հավելվածով՝ էջ 30—43:

Սկզբնատառերը՝ «Ի Պաղատասարէ ումեմ-
նէ բան գովեստական շինեցեալ ոտամբ
շափիլով (sic) առ սուրբն Գրիգորիոս»: Շա-
րադրված է 1709 թվականին:

Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. 5
№ 3403 (էջ 111բ—118ա):

93. (Անխորագիր) «Ի տեսութիւն անհա-
նելոյդ կարօտացեալ հառաչեմ, լճանապաղ
և միշտ յիշելով ոչ մոռացեալ հառաչեմ...»,
տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 49—50:

10

Սկզբնատառերը՝ «Ի Պաղա»:

Այլ տպ.—Առ վերին խնդութիւնն, տես՝
«Տաղարան Բ», էջ 20—21:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե»,
էջ 44—45:

15

□ Տես նաև 1723 թ. տաղարանը: Տես
նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7710
(էջ 11ա—11բ), № 8735 (էջ 38բ—39ա):

94. Ըստ խրատու կերպի. «Ի ցանկա-
լեաց անցաւոր ես, մի՛ խաբիր, անձն իմ, մի՛
20 խաբիր. Վասն զի յո՛յժ վաղվաղակի անցա-
նէ, անցանէ...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 35
—37:

Սկզբնատառերը՝ «Ի Պաղ»:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան 25
Դ», էջ 91—93:

□ Տես նաև 1723 թ. տաղարանը:

95. Առ փրկիչն իմ Յիսուս Քրիստոս. «Ի
Բեզ դիմեալ աղաղակեմ, աղերսեմ և աղա-
չեմ. Անհամարձակ պատկառանօք պաղա- 30
տիմ և հառաչեմ...», տես՝ «Տաղարան Բ»,
էջ 53—54:

Այլ տպ.— Առ նոյն դարձեալ¹, տես՝ «Տա-
ղարան Գ», էջ 25—26:

Այլ տպ.— Առ փրկիչն Յիսուս, տես՝ «Տա- 35
ղարան Դ», էջ 27—28:

□ Տես նաև 1723 և 1734 թթ. տաղարան-
ները:

96. Առ նոյն սուրբ կոյսն երջանիկ. «Ի՞հի
չէ՞միմ նուրի ազիգ Մէրիէմ, Ապաւեն իմ 40

¹ Նախորդ տաղը խորագրված է՝ «Առ փրկիչն իմ
Յիսուս»:

դու ևս յարաժամ...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 69—71:

Այլ տպ. — Առ նույն դարձեալ [առ սուրբ կոյսն], տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 57—59:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 54—55:

□ Տես նաև 1723 և 1734 թթ. տաղարանները:

97. (Անխորագիր) «Ի Բոյդ սիրոյ գերիս իբրու մեռեալ եմ, | Յարակ խրնդրեմ ըգբեգ և ո՛չ գրտանեմ...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 23—25:

Այլ տպ. (անխոր.), տես «Տաղարան Ե», էջ 21—22:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 86—87:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4335 (էջ 65բ), № 7670 (էջ 22ա), № 7710 (էջ 6ա—6բ), № 8735 (էջ 34ա):

98. Առ անձն իմ քշուառ. «Ի Բուն մեղաց յամառեցեալ քմրեցար անձն իմ գերի. | Թըմրեցար և ի բանսարկէն պատրեցար անձն իմ գերի...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 41—44:

Սկզբնատառերը՝ «Ի Պաղտասարէ»:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 86—89:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 81—84:

□ Տես նաև 1723 և 1734 թթ. տաղարանները:

99. Առ վատքար նմանիսն իմ. «Կալով երգեմ երգ հառաչման ի նըմանեացն ի վերայ, | Որք անասնոց հանգունացեալ անմրտանան յարակայ...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 37—39:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 93—94:

□ Տես նաև 1723 թ. տաղարանը:

100. Համբարձմանն. «Մընեալն ի սրբոյ Կուսէն, | Ելեալն ի կոյս տապանէն...», տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 13—14:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 16—18:

101. (Անխորագիր) «Կայլակ արեան Բո, տէր իմ, տէր, զոր հեղեւ վասն իմ ի խաչին, | Որոյ բընալին արարածք ո՛չ և ո՛չ կարեն լինիլ գին...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 57—59:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե», էջ 52—53:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7710 (էջ 13բ), № 8735 (էջ 41ա):

102. (Անխորագիր) «Կենաց իմոց ըսպանելոց, յանօգտակարսն վատնելոց, | Ունայն ի զուր կորուսելոց, աւա՛ղ, աւա՛ղ, աւա՛ղ...», տես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 10097, էջ 64ա—64բ:

103. (Անխորագիր) «Կենագործեա՛ զիս, տէր իմ, տէր, | Մի՛ մնացէ յիս բընալին վէր...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 69—70:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե», էջ 62—64:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7710 (էջ 16ա—16բ), № 8735 (էջ 43բ—44ա):

104. Դարձեալ առ բարեխօսն աշխարհի [առ Աստուածածինն]. «Կոյս և մայր Մարիամ, | Եւ աղբիւր բարեհամ...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 75—76:

Այլ տպ. — Առ նույն դարձեալ¹, տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 48—49 (սկ. «Մայր և կոյս Մարիամ»):

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 44—46 (սկ. «Մայր և կոյս»), դարձյալ՝ էջ 112—113 (սկ. «Կոյս և մայր»):

□ Տես նաև 1723 թ. տաղարանը:

105. Առ սուրբն էջմիածին. «Հայոց պարծանք՝ Արարատեան սուրբ գաւառին ակըն պատուական, | Լուսովն երկնից ձեկեւեւեալ լուսակառոյց խորան աննըման...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 96—98:

¹ Նախորդ տաղը խորագրված է՝ «Առ մայրն ողորմութեան»:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Ե», էջ 88—90:

Այլ տպ. — Տաղ առ սուրբ էջմիածին, տես՝
«Հայ էջեր», էջ 96—97:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7710 (էջ 22բ—23ա), № 8735 (էջ 49բ—
50ա):

Տաղի ֆրնս. թարգմանությունը՝ „Ode
à Saint Etchmiadzin“ տես հեռագրի հրատ.
10 մեջ. A. Tchobanian, „La Roseraie d'Ar-
ménie“, t. II, Paris, 1923, p. 280—281.

106. Առ սուրբն Գրիգոր լուսաւորիչն
հոգոց մերոց. «Հայրապետ Հայոց՝ հովի հո-
գևոր, Սեծ խոստովանող վրկայ Քրիստո-
15 սի...», տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 63—65:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Դ», էջ 59—61:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը: Տես
նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 10253
20 (էջ 162ա—162բ):

107. (Անխորագիր) «Հերիք ողբաս, գո-
չես, լաս և հառաչես, | Եւ ըզգաւրս սրտի
իմոյ նորոգես...», տես՝ «Տաղարան Ա»,
էջ 4—6:

25 Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե»,
էջ 3—5:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ»,
էջ 66—67:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
30 № 4285 (էջ 97ա), № 6703 (էջ 203բ), № 6998
(էջ 82ա), № 7710 (էջ 1բ—2ա), № 8083
(էջ 47ա), № 8735 (էջ 29բ—30ա), № 10293
(էջ 7ա). Տյուրինգենի KUB Ma XIII 103a
(fol. 33^r):

35 Տաղի ռուս. թարգմ. „Не плачь, соло-
вей“ (Թարգմանիչ՝ Н. Гребнев), հեռագրի
հրատ. „Армянская средневековая ли-
рика“ (Библиотека поэта, основана М.
Горьким. Большая серия. Второе изда-
ние), Советский писатель — Ленинград-
ское отделение, 1972, стр. 345:

108. Համբարձման. «Հրգորն ի պատե-
րագմի, | Կարող փրկիչն աշխարհի...», տես՝
«Տաղարան Բ», էջ 10—11:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Դ», էջ 18—19:

□ Տես նաև 1723 թ. տաղարանը:

109. (Անխորագիր) «Հրոզվ սիրոյդ վա-
ռեալ գերիս, | Յարակ տապիմ տոչորիմ 5
յիս...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 56—57:

Այլ տպ. — Գարձեալ ի նոյն միտ, այլ գու-
նով!, տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 120—121:

Այլ տպ. (անխոր.), տես «Տաղարան Ե»,
էջ 50—51:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ»,
էջ 113—114:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը: Տես
նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7671
(էջ 3ա), № 7710 (էջ 13ա), № 8735 (էջ 40բ): 15

110. Առ վերինն երուսաղէմ եկեղեցին
անդրանկաց. «Հրոզվ քո գերիս, ո՛վ դու գե-
րապայծառ երանեալ, | Շրջիմ, երերիմ, յոյժ
դեգերիմ կարի վարանեալ...», տես՝ «Տա-
ղարան Ա», էջ 100—102:

Սկզբնատառերը՝ «Հ ն ք ս Գ է ո զ ք Ի»: Տա-
ղի վերջում հիշատակարկած է. «Ի խնդրոյ
Գ է ո զ ք պատրիարքին. պատճառն երկար է»:
Կ. Պոլոսի հայոց պատրիարք Գեորգ Ղա-
փանցին է (1751—1752 թթ.): 25

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Ե», էջ 92—94:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Զ», էջ 167:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. 30
№ 7710 (էջ 23բ—24ա), № 8735 (էջ 50բ):

111. Առ նոյն դարձեալ². «Հովի երկնա-
յին աստուածդ իմ Յիսուս, | Որ գրեալ գմ-
լորեալն բարձեւ ի քո ուս...», տես՝ «Տաղա-
րան Գ», էջ 28—29:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Դ», էջ 28—29:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը:

¹ Նախորդ տաղը խորագրված է՝ «Տաղ առ նշմա-
րիտ փափագելին»:

² Նախորդ տաղը խորագրված է՝ «Առ փրկիչն իմ
Յիսուս»:

112. Տաղ վասն Վարդավառին. «Հօր փա-
ռաց նառագայքն անպարագիր լոյսն, | Անա
նա այսօր ի Թարօր փայլեաց ըզփառս աստ-
ածային...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 13
—14:

Այլ տպ. — Տաղ Վարդավառին, տես՝ «Տա-
ղարան Գ», էջ 16—17:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Դ», էջ 21—22:

□ Տես նաև 1723 և 1734 թթ. տաղա-
րանները:

113. Ծաղկագարդին. «Ձեզ անտիս ման-
կունք նորոյ սուրբ Սիօնի, | Ելէք տեսէք
զհարսին լուսոյ զմաքուր փեսայն...» տես՝
«Տաղարան Գ», էջ 9—11:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Դ», էջ 10—12:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը:

114. Յորդորակ. «Մայր երանեալ, կոյս
անարատ Մարիամ, Մարիամ, | Կապեալ ի
ձեռս առգալաց գերի կամ, ո՛հ, գերի
կամ...», տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 55—56:

Գրված է որպէս հորդորակ «Ի սրօրէից
երանեցեալ» տաղի (§ 90):

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Դ», էջ 53:

□ Տես նաև Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7701 (էջ 14ա):

115. Առ նոյն դարձեալ [առ Աստուածա-
ծինն]. «Մայր և կոյս Մարիամ, | Եւ ազրիւր
բարեհաւ...»:

Տես վերեւում «Կոյս և մայր Մարիամ»
(§ 104):

116. Յորդորակ. «Մայր սուրբ գերա-
սուրբ, ամենասուրբ կոյս անապական, | Ան-
բիծ անարատ անհամեմատ փրկչին օրա-
րան...», տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 50—51:

Գրված է որպէս հորդորակ «Քեզ կոյս
անբիծ» տաղի (§ 171):

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Դ», էջ 47:

□ Տես նաև Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7670 (էջ 7ա), № 7701 (էջ 10ա—10բ):

117. Տաղ Վերափոխմանն. «Մարգարի-
տըն լուսափայլ՝ մայրն ամէնօրհնեալ, | Յան-
կալին հոգեղինաց կոյսն անապական...»,
տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 14—16:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Գ», էջ 18—19:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Դ», էջ 22—24:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Հայ էջեր»,
էջ 100—101:

□ Տես նաև 1723 և 1734 թթ. տաղա-
րանները:

Տաղի Քրնս. Թարգմ.՝ „Cantique de
l'Assomption“ տես հետևյալ հրատ. մեջ.
A. Tchobanian, „La Roseaie d'Arménie“,
t. II, Paris, 1923, p. 274.

118. (Անխորագիր) «Մեղօք մեռեալ,
մրտօք գերեալ, | Յար երեւեալ կենացս ա-
նա՞ղ...», տես՝ Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 10097, էջ 64ա:

Տես նաև Երուսաղեմի Հայոց Մատ. ձեռ.
№ 1896 (էջ 129):

119. (Անխորագիր) «Մեկացիր անձն իմ
խրդեալի, | Ի բազմութեանց լեալ ի բաց...».
Երուսաղեմի Հայոց Մատ. ձեռ. № 1896,
էջ 113:

120. (Անխորագիր) «Մէկ ազնւի մի
սէրըն կայ ի գրիսիս, | Գիշերն է յերազիս ցե-
րեկն ի սրտիս...», տես՝ «Տաղարան Ա»,
էջ 27—28:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե»,
էջ 24—25:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ»,
էջ 90—91:

Այլ տպ. — Տաղ ազնիւ և անուշ, տես՝
«Հայ էջեր», էջ 91:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Հատուած-
ներ», էջ 9:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տեղեկագիր»,
էջ 125:

Այլ տպ. — Տաղ ազնիւ և անուշ, տես՝
«Աշխ. գրականություն», էջ 275:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ Կ. Սասունի, «Գրական գոհարներ», Բեյրութ, 1949, էջ 323:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3229 (էջ 7բ), № 4335 (էջ 73ա—73բ), № 5934 (էջ 12բ—13ա), № 7009 (էջ 21բ—22ա), № 7710 (էջ 7ա), № 7716 (էջ 16ա—16բ), № 8735 (էջ 34բ). Տյուրինգենի KUB Ma XIII 103a (fol. 34^v):

Տաղի ֆրնս. թարգմ.՝ „Élégie“ տես հետևյալ հրատ. մեջ. A. Tchobanian, „La Roseraie d'Arménie“, t. II, Paris, 1923, p. 269—270.

121. Յարութեան. «Յիսուս փրկիչ աշխարհի, Մեռեալ և միշտ կենդանի...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 8—10:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 15—16:

□ Տես նաև 1723 թ. տաղարանը: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6998 (էջ 39բ):

122. (Անխորագիր) «Շատ սիրով քեզ բարև իմ աչացքս լոյս. իմ գերագնի սիրելի, մի՛ մոռանար զիս...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 12—14:

Այլ տպ. (անխոր.), տես «Տաղարան Ե», էջ 10—12:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 73—74:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7710 (էջ 3բ—4ա), № 8735 (էջ 21բ), № 9536 (էջ 61բ—62ա):

123. (Անխորագիր) «Շնորհ երանեալ քաղցրագեղ տիպ տենչալի, սէր իմ տենչալի, չոգոյս հոգի և համայնից բաղձալի սէր իմ...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 50—51:

Այլ տպ. — Առ սուրբ շնորհն, տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 19—20:

Այլ տպ. (անխոր.), տես «Տաղարան Ե», էջ 45—46:

□ Տես նաև 1723 թ. տաղարանը: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7673 (էջ 7ա—7բ), № 7710 (էջ 11բ—12ա), № 8735 (էջ 39ա):

124. Յորդորակ. — «Ոչ հարսանեաց պարերգութեանցքն ըղձանօք...», տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 121:

Գրված է որպես հորդորակ «Հրով սիրոյդ» տաղին (§ 109): Տաղարանի մյուս հրատարակությունները չունեն այս հորդորակը:

125. (Անխորագիր) «Ո՛չ քեզ նրման ամենագութ և ողորմած գրտանի տէր իմ. Ո՛չ ինձ նրման լոյժ մեղաւոր...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 62—63:

Այլ տպ. — Դարձեալ առ Յիսուս Քրիստոս, տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 34—35:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե», էջ 56—58:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6998 (էջ 65բ), № 7701 (էջ 17բ—18ա), № 9536 (էջ 42ա—42բ):

126. Ընդ սոյն և այս համառօտ են. «Ոսկիաբան սրբասրնունդ կերպարան...»: Տես § 15-ի տակ:

127. Առ նոյն մայրն ազատ՝ ժողովաբանն արդարոց¹. «Ո՛վ ազատ մայր՝ յաղթող անուն, լեկեղեցի ընտրելոց դասուց սէր իմ...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 103—105:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Ե», էջ 94—96:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7710 (էջ 24բ—25ա), № 8735 (էջ 51ա):

128. (Անխորագիր) «Ո՛վ անմոլար առաջնորդ իմ, Մի՛ քողուր զիս ի քո հետոյդ...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 52—53:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե», էջ 47—48:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7710 (էջ 12ա), № 8735 (էջ 39բ):

¹ Նախորդ տաղի խորագիրն է՝ «Առ վերինն երուսաղէմ եկեղեցին անդրանկաց»:

129. (Անխորադիր) «Ո՛վ գերագնիւ, գեր-
րդձալի, Տեսոյդ կարօտ եմ, կարօտ եմ...»,
տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 55—56:

Այլ տպ. — Դարձեալ ի նոյն միտ, այլ գու-
նով¹, տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 119—120:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե»,
էջ 49—50:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ»,
էջ 111—112:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը: Տես
նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7710
(էջ 12բ—13ա), № 8735 (էջ 40ա—40բ):

130. Տաղ ըստ խրատու կերպի առ դեռա-
հասակսն «Ո՛վ դու մանուկ դեռահասակ՝
լո՛ւր իմաստնոց հանապազ, Ձի լինիցիս
մարդ կատարեալ՝ յազնըութեանց անըն-
ւազ...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 81—84:

Այլ տպ. — Տաղ ի դիմաց ծերունեաց առ
խոհեմ մանկունս, տես՝ «Տաղարան Գ»,
էջ 96—98:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Դ», էջ 121—123:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Զ», էջ 145—146:

□ Տես նաև 1723 և 1734 թթ. տաղա-
րանները:

131. Դարձեալ ի սոյն փոքրիկ նաոխս ևն.
«Ո՛վ երջանիկ տէր սուրբ Կիրեղ...»: Տես
§ 14-ի տակ:

132. (Անխորադիր) «Ո՛վ համայնից փա-
փագելի, լեռեցո՛ գերեսըս քո...», տես՝ «Տա-
ղարան Ա», էջ 53—54:

Այլ տպ. — Տաղ առ ճշմարիտ փափագելին,
տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 116—118:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե»,
էջ 48—49:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ»,
էջ 109—110:

¹ Նախորդ տաղը խորագրված է՝ «Տաղ առ ճշ-
մարիտ փափագելին»:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը: Տես
նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7710
(էջ 12բ), № 8735 (էջ 40ա):

133. Առ այն զոր զխատառփց ցուցանեն՝
Օ՛վ. «Ո՛վ համայնից փափագելի, լինեն վասն
է՛ր ի բաց շրջիս...», տես՝ «Տաղարան Բ»,
էջ 107—108:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Դ», էջ 127—128:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Զ», էջ 141—142:

□ Տես նաև 1723 թ. տաղարանը: Տես
նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4426
(էջ 67ա), № 9536 (էջ 129ա):

134. Առ միութիւն. «Ո՛վ միութիւն զար-
մանալի, դու ծրնօղ ամենեցուն, ձամենե-
սին ներ գրտանիս՝ զի համայնից ես դու
բուն...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 105—106:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Ե», էջ 96—98:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Զ», էջ 151:

Այլ տպ. — Տաղ առ միութիւն, տես՝ «Հայ
էջեր», էջ 97:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8735
(էջ 51բ):

135. Առ գինին. «Ո՛վ նեղելոց մրխիթա-
րիչ՝ տըրտմելոց բերկեցուցիչ եղեալ, Սըր-
տից ոմանց խոր խոցոտիչ և ոմանց նոր
նորոգիչ եղեալ...», տես՝ «Տաղարան Ա»,
էջ 107—108:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Ե», էջ 98—99:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Զ», էջ 143:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 8735 (էջ 51բ—52ա):

¹ Այսինքն՝ Օսկի: Տաղի առաջին շորս տնկրի
սկզբնատառերը հոգում են՝ Ոսկի:

136. Տաղ սուրբ խաչին. «Ո՛վ սուրբ կեն-
սատու նըշան (կրկ.) | Յիսուսի փրկչին զե-
նարան...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 16—17:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
5 Գ», էջ 19—20:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Դ», էջ 24—25:

□ Տես նաև 1723 և 1734 թթ. տաղա-
րանները: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
10 № 5946 (էջ 10բ):

Տաղի թրք. թարգմ. տես նույն մատ. ձեռ.
№ 5946՝ «Առաջ միսմիլ սալիպրենէ» (էջ 10բ,
սկ. «Յէօմիւր վերիջի նիշէն»):

137. (Անխորագիր) «Ո՛վ տիրուհի սա-
15 փոր ոսկի, | Տանաւ աննառ Հօր Բանին...»,
տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 78—79:

Այլ տպ.— Դարձեալ առ թագունին ան-
նման, տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 73—74:

Այլ տպ.— Առ նոյն դարձեալ [առ Աս-
20 տուածաձինն], տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 56
—57:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե»,
էջ 71—72:

□ Տես նաև 1723 և 1734 թթ. տաղա-
25 րանները: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ.
ձեռ. № 597 (էջ 238ա—238բ), № 7701 (էջ
11բ), № 7710 (էջ 18բ), № 8735 (էջ 45բ):

138. (Անխորագիր) «Որ արարեւ զիս ի
պատկեր | Քն և այժմիկ արարեւ ծեր...»,
30 տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 71—72:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե»,
էջ 64—66:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ»,
էջ 158—159:

35 □ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 4335 (էջ 73բ—74ա), № 4426 (էջ 107ա),
№ 7670 (էջ 23ա—23բ), № 7710 (էջ 16բ—
17ա), № 8274 (էջ 61բ), № 8735 (էջ 44ա),
№ 10253 (էջ 80ա—81ա). Վիեննայի Մխիթ.
40 Մատ. ձեռ. № 1042 (էջ 48ա):

139. Դարձեալ առ Յիսուս Քրիստոս. «Որ
բանաս միշտ բզանդս և զարարածս ամե-

նայն լընուս, | Եւ զաղաչանս քն ծառայիցն
ո՛չ բնափն ի բաց ընկենուս», տես՝ «Տա-
ղարան Գ», էջ 39—40:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Դ», էջ 35—36:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը: Տես
նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7701
(էջ 18ա—18բ):

140. Դարձեալ ի նոյն միտ¹. «Որքան եմ
կացեալ ի կենցաղս՝ հոգի զիս երբեք ո՛չ
թողին, | Ո՛չ գիտեմ իւրեանց ախորժակ առ
իս ե[ր]բեք զի՞նչ գրտին...», տես՝ «Տաղա-
րան Բ», էջ 29—31:

Այլ տպ.— Տաղ զկենցաղոյս գանկատեալ,
տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 91—93:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Դ», էջ 85—87:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Զ», էջ 132—133:

□ Տես նաև 1723 և 1734 թթ. տաղա- 20
րանները:

Տաղի ֆրնս. թարգմանությունը՝ „Com-
plainte de la vie quotidienne“ (թարգմանիչ՝
Jacques Gaucheron), տես հետևյալ գրքում.
„La poésie arménienne“ (anthologie... 25
réalisée sous la direction de Rouben Mé-
lik), Paris, Les Éditeurs Français Réunis,
1973, p. 140—150. Այս թարգմանության
վերջին կրեք տներն «Ի կիսատ սիրելեաց»
տաղից են: 30

141. Առ մամօնայն. «Ուստի՞ ծընար, ո՛վ
բըռնաւոր, որ քեզ նման ո՛չ գոյ յերկրի.
| Որ քէ չըտաս դու ձեռն ումեք, ո՛չ զօրանայ
և ո՛չ բերկրի...», տես՝ «Տաղարան Ա»,
էջ 108—111:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Ե», էջ 100—103:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Զ», էջ 139—140:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Հայ էջեր», 40
էջ 98—99:

¹ Անխորդ տաղը խորագրով չէ՝ «Առ եղկուրին
հոգոյս»:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Աշխ. գրականություն», էջ 279—280;

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Հնարիք էջեր», էջ 312;

5 Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Մարգարիտներ», էջ 248—250;

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8274 (էջ 99ա—100ա), № 8735 (էջ 52ա—52բ)։

10 Թարգմանություններ.

ա. Ռուս. թարգմ.՝ „К мамоне“ (Թարգմանիչ՝ Н. Гребнев), հետևյալ հրատ. մեջ.

„Армянская средневековая лирика“ (Библиотека поэта, основана М. Горьким. 15 Большая серия. Второе издание), Советский писатель—Ленинградское отделение, 1972, стр. 346—347.

բ. Ֆրնս. թարգմ.՝ „À l'argent“, հետևյալ հրատ. մեջ. A. Tchobanian, „La 20 Roseale d'Arménie“, t. II, Paris, 1923, p. 271—272.

գ. Ադրբեջաներեն թարգմ.՝ „Mamona“ (Թարգմանիչ՝ G. Böyükağa), հետևյալ հրատ. մեջ. „Erməni şe'ri antologiyası“ (կազմող՝ 25 S. Grigoryan), Bakı, 1954, s. 43—44.

142. (Անխորագիր) «Պաղատելով կարդամ առ քեզ, լո՛ւր գերելոյս ողորմելոյս. | Վի՛րոք լըցեալ աղաղակեմ, հա՛ւ ի թիկունս և լե՛ր ինձ յոյս...», տես՝ «Տաղարան Ա», 30 էջ 76—77;

Այլ տպ.—Առ մայրն ողորմութեան [առ Աստուածածինն], տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 64—65;

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 46—48;

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե», էջ 69—70;

□ Տես նաև 1723 և 1734 թթ. տաղարանները։ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. 40 № 7710 (էջ 18ա—18բ), № 8083 (էջ 48բ), № 8735 (էջ 45ա—45բ), № 9020 (էջ 8բ)։

143. Նորին ասացեալ ի վերայ մանկանց. «Պայծառագոյն որդեակ իմ սիրուն, | Տիպ և

նրման ծագման արեւուն...», տես՝ «Սուրբ գիրքս որ կոչի Մաշտոց», Կ. Պոլիս, 1726, էջ 345—346;

Վերջին տունը, որը հավելվածական բնույթ ունի (սկ. «Իմ արուսեակն այսօր մըքացաւ, | Իմ արեգակն ի մայրն մըտաւ»), հրեմեն թյուրիմացաբար համարվել է առանձին տաղ¹։

Սկզբնատառերը՝ «Պաղտասար դարի»։

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Սուրբ 10 գիրքս որ կոչի Մաշտոց», Կ. Պոլիս, 1785, էջ 345—346;

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Սուրբ գիրքս որ կոչի Մաշտոց», Կ. Պոլիս, 1792, էջ 345—346;

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Գիրք Մեծ Մաշտոց կոչեցեալ», Կ. Պոլիս, 1807, էջ 132—133;

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան 2», էջ 180—181 և 256 (սկ. «Իմ արուսեակն»)։ 20

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3949 (էջ 46բ). Երուսաղեմի Հայոց Մատ. ձեռ. № 1092 (էջ 93)։

144. Վասն եղկելի կրից հոգոյս. «Պատանելով գերոյս ասպատակի չարին, | Զողորմելիս իսկոյն կալեալ կապեցին...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 51—53;

Այլ տպ.— Վէպ պատահմանց եղկելի հոգոյս, տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 80—82;

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 75—77;

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տեղեկագիր», էջ 128;

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Հայ էջեր», էջ 101;

□ Տես նաև 1723 և 1734 թթ. տաղարանները։ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7701 (էջ 68ա—69ա)։

Տաղի ֆրնս. թարգմ.՝ „Cantique de l'âme en pérille“ տես հետևյալ հրատ. մեջ. 40

¹ Հմմտ. «Տաղարան 2», էջ 268;

A. Tchobanian, „La Roseaie d'Arménie“, t. II, Paris, 1923, p. 275—276.

145. (Անխորագիր) «Պարգևաց տրուող Աստուած սուրբ Հոգին, | Այսօր մեծածայն հրեշմամբ փայլեաց ի յերկնից...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 12—13:

Այլ տպ. — Գալստեան Հոգուն, տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 15—16:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 19—21:

□ Տես նաև 1723 և 1734 թթ. տաղարաններ:

146. Տաղ գարնան. «Պարուց բըռնոց սուրբ աւետիս, | Սիրուն գարունն երևեցաւ...», տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 102—103:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 131—132:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 122—123:

20 Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տեղեկագիր», էջ 127:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5934 (էջ 13բ—14ա), № 7670 (էջ 36բ—37ա), 25 № 10293 (էջ 18ա, 21բ—22ա և 23ա):

Տաղի ոտս. թարգմ.՝ „Песня весны“ (թարգմանիչ՝ Н. Гребнев), տես հետևյալ գրքում. „Армянская средневековая лирика“ (Библиотека поэта, основана М. Горьким. Большая серия. Второе издание), Советский писатель — Ленинградское отделение, 1972, стр. 344.

147. Պաղտասար դպրի է ողբս. «Պարտաւեալ գերիս խղճալի, | Ողորմելի, լալի, ողբալի...», տես՝ «Սուրբ գիրքս որ կոչի Մաշտոց», Կ. Պոլիս, 1726, էջ 342—344:

Սկզբնատառերը՝ «Պաղտասար դպրի է ողբս»:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Սուրբ գիրքս որ կոչի Մաշտոց», Կ. Պոլիս, 1785, էջ 342—344:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Սուրբ գիրքս որ կոչի Մաշտոց», Կ. Պոլիս, 1792, էջ 342—344:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Գիրք Մեծ Մաշտոց կոչեցեալ», Կ. Պոլիս, 1807, էջ 131—132:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Ծիսարան որ կոչի Մաշտոց», Շուշի, 1840, էջ 326—328:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Ծիսարան որ կոչի Մաշտոց», Շուշի, 1858, էջ 326:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 177—179:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3949 (էջ 46ա—46բ). Երուսաղեմի Հայոց Մատ. ձեռ. № 1092 (էջ 90):

148. Դարձեալ առ Յիսուս Քրիստոս. «Ջուր կենաց Յիսուս տէր իմ, տէր, որ ի խաչին բեկեցար, | Առ ի փրկել ըզմեղաւորս ծառաւելով ծառաւեցար...», տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 29—31:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 29—31:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը:

149. (Անխորագիր), «Սաղ օլսուն սէվէնլէր պէնի, սաղ օլսուն. | Շիմտիլիֆ տօսթարըմ ունուքուն պէնի...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 116—118:

Տաղի առաջին 4 տներն ամբողջութեամբ 25 թուրքերեն են, իսկ վերջին 2 տները՝ հայերեն:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե», էջ 107—109:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 171—172:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8274 (էջ 102ա—102բ):

Տաղի հայ. աշխարհաբար թարգմ.՝ սկ. «Ողջ լինեն, ինձ սիրողները ողջ լինեն» 35 (թարգմ.՝ Օ. Եգանյան), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 171—172:

150. (Անխորագիր) «Սիրահար, սիրահար, սիրահար՝ սիրովդ եղեալ եմ, եղեալ եմ. | Հրահար, հրահար, հրահար՝ հրովդ ե- 40 ղեալ եմ, եղեալ եմ...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 22—23:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե», էջ 19—21:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 84—85:

5 □ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7670 (էջ 15ա), № 7673 (էջ 6բ—7ա), № 7710 (էջ 5բ—6ա), № 8735 (էջ 33բ), № 9536 (էջ 127բ—128ա), № 10293 (էջ 6բ):

151. Ի Բաղդասար դպրէ. «Սիրամարգիդ սիրովն եղէ սիրահար, սիրահար, | Սիրահարեալ սիրով փոյին սէրեր իմ, սէրեր իմ, սէրեր իմ...», տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 115—116:

Երևանի Պետ. Մատ. № 1990 ձեռագիրը
15 խորագրում ունի՝ «Ի Բաղդասար դպրէ» (էջ 65ա—65բ) և այդ հիման վրա հրատարակիչները տաղի հեղինակութունը նրան են վերագրել: Այս վերագրումը հաստատվում է Երևանի № 10097 (էջ 65բ) և Երուսաղեմի
20 Հայոց Մատ. № 1896 (էջ 132) ձեռագրերով: Երևանի ձեռագրերից մեզ հայտնի են 'ուրիշ 3 օրինակներ, որոնք կրում են՝ «Տաղ գեղեցիկ շարադրեալ ի լուսահոգի Յակոբ աստուծաբան պատրիարգէ» խորագիրը, տես՝
25 № 8764 (էջ 3բ—4ա), № 8990 (էջ 7ա—7բ) և № 6517 (էջ 27բ և 6ա). իսկ մնացած օրինակները հեղինակի անուն չեն կրում՝ № 7671 (էջ 3ա), № 7716 (էջ 39ա—39բ), № 8274 (էջ 68ա—68բ), № 8740 (էջ 83բ):

30 152. Առ սուրբ Հոգին. «Սիրոյ աղբիւր լուսոյ վրտակ շնորհատու, շնորհատու. | Պասֆելոյս լեր գովացուցիչ յարածամ, յարածամ...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 17—18:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 21—22:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 25—26:

□ Տես նաև 1723 և 1734 թթ. տաղարանները: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7701 (էջ 60բ—61ա):

153. (Անխորագիր) «Սիրոյ կապեցայ, | Գեղոյ պատրեցայ, | Ո՛վ կենցաղ իմ սուրբարեկամ...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 90—91:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե», էջ 82—83:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 162:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7710 (էջ 21ա—21բ), № 8735 (էջ 48ա):

154. Տաղ զղջման. «Սիրով անցատրիս Երկրաբաշեցայ, | Թմբեցուցիչ գինեաւ արեալ գմայլեցայ...», տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 89—90:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 84—85:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը:

155. (Անխորագիր) «Սիրովդ եղէ, սիրովդ եղէ սիրահար գերիս, | Սիրոյ փո վերքն ի սրտիս...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 17—20:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե», էջ 15—18:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 80—81:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7670 (էջ 33բ—34ա), № 7673 (էջ 11բ), № 7710 (էջ 4բ—5բ), № 8735 (32բ—33ա):

156. Իբր ի պիւլ[պիւլէ] առ վարդն: Ուրեալ գունով. «Սիրով սիրեցելոյդ սիրապէս սիրահարեցայ. | Ա՛յ իմ գովելի, ի, ի...», տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 109—110:

Տաղն ունի հորդորակ՝ «Անա զարուն եկեալ էհաս» (տես § 1):

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 138—139:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 126—127:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6998 (էջ 89ա—89բ), № 7701 (էջ 65բ—66բ):

157. Առ պատահումն բնութեանս. «Սիր իմ բնդէ՞ր տրտում եղեալ ի հոգ մըտաց վարանեալ կաս. | Ողորմելի վըշտակութեամբ հառաչես միշտ, ողբաս և լաս...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 33—35:

Այլ տպ. — Տաղ պատահմանց մերոյս
բնութեան, տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 93—95:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Դ», էջ 89—91:

5 Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Զ», էջ 136—137:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Հայ էջեր»,
էջ 102:

□ Տես նաև 1723 և 1734 թթ. տաղա-
րանները: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
10 № 7701 (էջ 64ա—65բ):

Տաղի ֆրնս. թարգմ.՝ «Chant sur notre
destinée» տես հետևյալ հրատ. մեջ. A.
Tchobanian, «La Roseaie d'Arménie», t. II,
15 Paris, 1923, p. 278—279.

158. Առ սուրբն Յովհաննէս մեծն ի մար-
գարէս, Պաղտասար պարտաւոր դպրի ասա-
ցեալ. «Սուրբ Յովհաննէս գերհրաշական, | Ան-
նառ շնորհին ընդունարան...», տես՝ «Զե-
20 նոր», հաճելիվածում՝ էջ 19—27:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 3403 (էջ 105բ—110բ):

159. Առ սուրբ Յովհաննէս Կարապետն և
Սկրտիչն Քրիստոսի. «Սուրբ Յովհաննէս մա-
25 քուր տատրակ, | Ողջախոհութեան օրինակ...»,
տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 59—60:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Դ», էջ 55—57:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը:

30 160. (Անխորադիր) «Սուրբ որդիք և բո-
նունք՝ սուրբ հօրքն մերոյ, | Սուրբ բնախր շա-
ռաւիղք ի սուրբ արմատոյ...», տես՝ «Գիրք
որ կոչի Յաճախապատում», Կ. Պոլիս, 1737,
էջ 335:

35 Կցված է Գրիգոր Լուսավորչի որդիներին
ու թոռներին նվիրված «Աստուածային հա-
ւատոյ» սկ. շարականին: Բաղկացած է երկ-
տողանի շորս տներից:

161. Առ սուրբն Սաղիմ Բաղաբն աննման.
40 «Սուրբ սիրամարգ ոսկէփետուր շնորհալի,
շնորհալի. | Ամենայն ազգաց և ազանց ցան-
կալի, ցանկալի...», տես՝ «Տաղարան Բ»,
էջ 94—96:

Սուրբի որպես հորդորակ է գրված «Տե-
ղիդ անտման» տաղը (§ 165):

Այլ տպ. — Առ սուրբ Երուսաղէմ Բաղաբն
աննման, տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 69—71:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան 5
Դ», էջ 65—66:

□ Տես նաև 1723 և 1734 թթ. տաղա-
րանները: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 2436 (էջ 47ա—49ա), № 7667 (էջ 15ա—
16ա), № 7670 (էջ 24բ), № 7673 (էջ 12ա—
10 12բ), № 7701 (էջ 19ա—19բ), № 9117 (էջ
125բ—126ա):

162. (Անխորադիր) «Վարանելով, վա-
րանելով մոլար դեգերիմ, աւաղ. | Ո՛չ ունե-
15 լով դադար երբեք սիրովդ երերիմ...», տես՝
«Տաղարան Ա», էջ 10—12:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե»,
էջ 9—10:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ»,
էջ 72: 20

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 4285 (էջ 177բ), № 4426 (էջ 97ա—97բ),
№ 6703 (էջ 270ա), № 7670 (էջ 33ա—33բ),
№ 7673 (էջ 10բ—11ա), № 7710 (էջ 3ա—
3բ), № 7944 (էջ 225ա), № 8274 (էջ 64ա—
25 64բ), № 8735 (էջ 31ա—31բ). Տյուրինգենի
KUB Ma XIII 103a (fol. 34v).

163. Առ գլխաւոր առաքեալսն Քրիստո-
սի Պետրոս և Պօղոս. «Վէմ հաւատոյ սուր-
բրդ Պետրոս. | Անօք բնորեալ սուրբրդ Պօ-
30 ղոս...», տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 61—63:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան
Դ», էջ 57—59:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը:

164. Յորդորակ. «Վիքոք մեղաց հարայ, 35
ո՛վ կոյս, | Արագ, արագ բռնըշկեա՛ զիս...»,
տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 45—46:

Գրված է որպես հորդորակ «Գերագոյն
մայր անապական» տաղի (§ 31):

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան 40
Դ», էջ 44:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6517 (էջ 25բ), № 7670 (էջ 34բ), № 7701 (էջ 11ա):

165. Առ նույն դարձեալ, իբր յորդորակ.
5 «Տեղիդ աւետման|Առ կոյսն անըման...», տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 71—73:

Տես վերևում Երուսաղեմ քաղաքին նվիրված տաղը. «Սուրբ սիրամարգ» (§ 161):

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 67—69:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7673 (էջ 12բ—13ա):

166. (Անխորագիր) «Տեսաւս երեսիդ հայիլ,|Հայիլ երեսիդ տեսաւս...», Երուսաղեմի Հայոց Մատ. ձեռ. № 1896, էջ 133:

Բնագրի վերջում գրիչն ավելացնում է. «Գոյնն՝ Տիտեմ երկուսն է նազըր: Եւ իբրու կէս մի թարգմանէ դայն»:

20 167. Գովասանութիւն սիրելոյ, խրթնաբանօրէն. «Տիպ այնմ եղեր պայծառագոյն, |Որ ներ իւր այն է յոյժ յարգոյն...», տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 112—113:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 141—142:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 130:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը:

30 168. Յորդորակ. «Տիրունի, տիրեցին ինձ գումարք շարին և խոցեցին,|Արի՛, իմ արի բրժիշկ, դի՛ր բզոն քաջ ըսպեղանին...», տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 43—44:

Գրված է որպէս հորդորակ «Դու տիրածին» տաղի (§ 38):

35 Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 41—42:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7670 (էջ 35ա), № 9020 (էջ 8ա):

30 169. Տեսնընդառաջին. «Տօնի գարնանամբ ընդ ծերունոյն այսօր,|Խորհուրդ նորասփանչ երեկով յերկրի...» տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 8—9:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 8—9:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը:

170. (Անխորագիր) «Փրկաւէտ մահուան փոյ բզգինս,|Որ անկեալ դրնիմ յանկո- 5 ղինս...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 59—61:

Այլ տպ.— Առ փրկիչն իմ Յիսուս, տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 77—78:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 26—27: 10

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե», էջ 53—55:

□ Տես նաև 1723 և 1734 թթ. տաղարանները: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4335 (էջ 73բ—74ա), № 6998 (էջ 58բ), № 7701 (էջ 16բ—17ա), № 7710 (էջ 13բ—14ա), № 8735 (էջ 41ա—41բ), № 10293 (էջ 15բ). Տպ. քննարկ KUB Ma XIII 103a (fol. 33^v).

171. Տաղ առ սուրբ կոյսն Աստուածածին: Ոլորեալ գունով. «Քեզ, կոյս անբիծ և գերանբիծ, ոչ գրտանի համեմատ,|Կոյս գովելի, լի, լի...», տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 49—50: Սույնի հորդորակն է՝ «Մայր սուրբ գերասուրբ» (§ 116): 25

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 46—47:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6998 (էջ 25բ), № 7670 (էջ 6բ—7ա), № 7701 (էջ 10ա), № 8129 (էջ 14ա), № 9536 (էջ 25ա—25բ), № 10253 (էջ 69բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 412 (էջ 116ա), № 1042 (էջ 138ա): 30

172. (Անխորագիր) «Քեզ, ո՛վ փեսայդ եկեղեցոյ,|Երգեմք հոգով ակէլովա...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 61—62:

Այլ տպ.— Առ Զրիստոս, տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 41:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Ե», էջ 55—56:

□ Տես նաև 1734 թ. տաղարանը: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5934

(էջ 14ա—14բ), № 6998 (էջ 54ա), № 7710 (էջ 14բ—15ա), № 7716 (էջ 20ա), № 8083 (էջ 49ա), № 8735 (էջ 41բ—42բ), № 9536 (էջ 56բ—57ա), № 10253 (էջ 151բ—152ա).
5 *Տյուրքիսի* KUB Ma XIII 103a (fol. 33^v).

173. Տաղ Մենդեան. «Քրիստոս ծնեալ լինի այսօր ի կուսական որովայնէն. | էմմա-նուէն ընդ մեզ Աստուծ ի սուրբ այրին իջե-վանի...», տես՝ «Տաղարան Բ», էջ 2—4:

10 Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Գ», էջ 5—6:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Տաղարան Դ», էջ 5—6:

□ Տես նաև 1723 թ. տաղարանը: Տես
15 նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6998 (էջ 19ա):

174. (Անխորագիր) «Օր ահեղ, օր ահեղ, օր ահեղ, | Յորում երկինք, յորում և երկիր տազնապաւ անցցեն...», տես՝ «Տաղարան Ա», էջ 93—95:

20 Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ Տաղարան Ե», էջ 85—87:

Այլ տպ.—Տաղ, տես՝ «Հայ էջեր», էջ 95:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Հատուած-
25 ներ», էջ 11:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տեղեկագիր», էջ 129:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7710 (էջ 22ա—22բ), № 8735 (էջ 49ա):

30 Բ. ԱՅԼ ՔԵՐԹՎԱՄՆԵՐ

1. (Անխորագիր) «Աղնա պիլ էյիլէ ֆէ-մի. | Վերմէ ֆէմէ հիշ պիր տէմի...», տես՝ Բաղդասար զպրի «Կրթութիւն քրիստոնէա-կան», Կ. Պոլիս, 1777, էջ 192:

35 Այլ տպ. տես նույն «Կրթութիւն քրիստոնէական»-ի Բ հրատարակության մեջ, Կ. Պոլիս, 1816, էջ 192:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 169—170:

40 □ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1855 (էջ 127բ), № 8216 (էջ 269բ):

Տաղի հայ. աշխարհաբար թարգմ.՝ սկ. «Եղիր աղնիվ ու մի դավիր» (թարգմ.՝ Օ. Ե-գանյան) տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 169—170:

2. (Անխորագիր) «Այլ և ի հանդէպ բընա-լից | Հաւատացելոց ի Քրիստոս Աստուծն
5 ամենից...», Հաւաթիայի (Կ. Պոլիս) Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ. հավելված № 1 (Ճաշոց), էջ 973:

Սկզբնատառերը՝ «Առ ի Պաղտասարէ»:

3. Ի հիւսողէ՝ սոյն զըրոյս, խօսեալն և
10 այս գայ ի լոյս. «Առնել տալն է՝ ակտրմագ. | Գողացընել՝ չալտրմագ. | Բառնալն ասի՝ գալտրմագ. | Մըղելն ի ջուր՝ տալտրմագ...», տես՝ հեղինակի «Օրինակք բարեկարաց», Կ. Պոլիս, 1786, էջ 155—166:

15 Ոտանավոր բառարան՝ հայերեն-թուրքե-րեն:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Օրինակք բարեկարաց», Կ. Պոլիս, 1807, էջ 136—146:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Օրինակք
20 բարեկարաց», Կ. Պոլիս, 1827, էջ 136—146:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 194—209:

4. (Անխորագիր) «Դաւիթ անյաղք փի-լիսոփայ. | Ծաղիկ բուսեալ ցեղինս Հայ-կայ...», տես՝ «Գիրք սահմանաց Դաւթի ան-յաղք փիլիսոփայի և աստուածաբան վար-դապետի», Կ. Պոլիս, 1731, էջ 339:

Գրել է սույն հրատարակության առթիվ:
Սկզբնատառերը՝ «Դաւիթ»:

30 Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 182—183:

5. Համառօտ դաւանութիւն ուղղափառ քրիստոնէի. «Խոստովանիմք և հաւատամք զամենասուրբ զերուդոթիւն | Հայր և Որդի
35 և սուրբ Հոգի՝ երեք անձինք և մի բնու-թիւն...», տես՝ հեղինակի «Օրինակք բարեկարաց», Կ. Պոլիս, 1752, էջ 144—150:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Օրինակք բարեկարաց», Կ. Պոլիս, 1786, էջ 138—144:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Օրինակք բարեկարաց», Կ. Պոլիս, 1807, էջ 121—127:

Այլ տպ. (խոր. նույն), տես՝ «Օրինակք բարեկարաց», Կ. Պոլիս, 1827, էջ 121—127:

6. (Անխորագիր) «Կըզդի անունն է՝ ա-
տա. | Հասեալ փորձանքն է՝ գատա. | Մուտ մի՝
նայիք օտարին՝ | էջրի պագմայնըզ եա-
տա...», տես՝ հեղինակի «Օրինակք բարեա-
գրաց», Կ. Պոլիս, 1752, էջ 154—160:

Ոտանավորը բառարան՝ հայերեն-թուր-
քերեն:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Օրինակք
բարեագրաց», Կ. Պոլիս, 1786, էջ 148—154:

10 Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Օրինակք
բարեագրաց», Կ. Պոլիս, 1807, էջ 130—136:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Օրինակք
բարեագրաց», Կ. Պոլիս, 1827, էջ 130—136:

15 Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան 2»,
էջ 187—193:

7. (Անխորագիր) «Կուզես որ ազնիւ կե-
նաս՝ | Որ ամէն մարդ ըզբեզ սիրէ...», տես՝
հեղինակի «Պու պատմութիւն գիրքի օլտուր
քի» ևն, -ն տպագր., Կ. Պոլիս, անթվական,
20 էջ 158—159:

Բաղկացած է 5 քառատողերից՝ խրատա-
բարոյական բովանդակությամբ: Յուրաքան-
չյուր քառատողին հաջորդում է նրա թրք.
թարգմանությունը, զրանցից առաջինի սկ. է՝
25 «Իստէրսէն քի ազիզ օլասըն»:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Պու պատմու-
թիւն գիրքի...», 2 տպագր., Կ. Պոլիս, ան-
թվական, էջ 157—158:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Պու պատմու-
թիւն գիրքի...», Կ. Պոլիս, 1820, էջ 132—133:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Պու պատմու-
թիւն քիթապը...», Օրթագյուղ (Կ. Պոլիս),
1831, էջ 131—132:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Պու պատմու-
թիւն քիթապը...», Օրթագյուղ (Կ. Պոլիս),
35 1841, էջ 131—132:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Պու պատմու-
թիւն քիթապը...», Կ. Պոլիս, 1850, էջ 146—
147:

40 8. (Անխորագիր) «Մաքուր տառիւք բան
շարածեալ, | Ներսիսի Սուրբ Խորհուրդ ա-
ծեալ...», տես՝ Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 6429, էջ 164ա:

էջի ստորին լուսանցքում նշված է՝
«Պաղտասարին է»: Ձեռագիրը բովանդա-
կում է ներսես Լամբրոնացու «Պատարագի
մեկնութիւն»-ը, որի վերջում, Լամբրոնա-
ցու հիշատակարանից առաջ, կա Բաղդասա-
5 րի այս չափածոն՝ բաղկացած չորս քառա-
տող տներից:

9. (Անխորագիր) «Միտ դիւր գրեց զուր
ինչ ասեն՝ և խոկալով ի միտ առ, | Զի վայ-
րապար ո՛չ եմ գրեալ՝ նոքին մինչև ի մի 10
տառ...», տես՝ հեղինակի «Օրինակք բա-
րեագրաց», Կ. Պոլիս, 1752, էջ 150:

Խրատա-բարոյական երկտողեր, ընդա-
մենը 5 երկտող:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Օրինակք 15
բարեագրաց», Կ. Պոլիս, 1786, էջ 144—145:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Օրինակք
բարեագրաց», Կ. Պոլիս, 1807, էջ 127—128:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Օրինակք
բարեագրաց», Կ. Պոլիս, 1827, էջ 128: 20

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան 2»,
էջ 186:

10. (Անխորագիր) «Նէրտէ գաւկա կեօ-
րիւսէն գաշ օրատան. | էլ ոյուպ արմա
սէնի փարատան...», տես՝ հեղինակի «Օրի- 25
նակք բարեագրաց», Կ. Պոլիս, 1786, էջ 166
—168:

Խրատա-բարոյական երկտողեր, ընդա-
մենը՝ 23 երկտող:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Օրինակք բա- 30
րեագրաց», Կ. Պոլիս, 1807, էջ 146—148:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Օրինակք բա-
րեագրաց», Կ. Պոլիս, 1827, էջ 146—148:

Այլ տպ. (անխոր.), տես՝ «Տաղարան 2»,
էջ 173—176: 35

□ Տաղի հայ. թարգմ.՝ սկ. «Որտեղ
կո՛իվ կտեսնես, փախիր փութով այդ ախ-
տից» (թարգմ.՝ Օ. Նգանյան), տես՝ «Տաղա-
րան 2», էջ 173—176:

11. (Անխորագիր) «Որք բընախօս բա- 40
նիւ գէակֆս ենքագրեցին, | Ամենայն չար
գոլ տանջելի նըշմարտեցին...», տես՝ «Գիրք
սահմանաց Դաւթի անյաղթ փիլիսոփայի և

աստուածաբան վարդապետի», Կ. Պոլիս, 1731, էջ 319—321:

Գրված է Դավիթ Անհաղթի «Ամենայն շար տանջելի» աշխատության հրատարակության առթիվ:

✠ Ինչպես կարելի է նկատել՝ առաջին անգամ մենք ենք ուշադրություն հրավիրում Բաղդ. դպրի գրչին պատկանող 9 տաղերի վրա, որոնք չեն երևում հին ու նոր տաղա-
 10 րաններում և այլ հրատարակություններում: Դրանք են՝ «Աւաղ անձինս թէ այս ուրբան», «Ելի ի լուսագեղ վայրէն», «Զօրեղ փըշումն յուծգին հողմոյ», «Թէ ուծ ունիս զեւ Ռըս-տամ», «Իսկապէս մայր տեառն Մարիամ»,
 15 «Կենաց իմոց սպառելոց», «Մեղօք մեռեալ մտօք գերեալ», «Մենացիր անձն իմ խըղ-նալի» և «Տեսանս երեսիդ հայիլ»: Այս տա-ղերը հայտնաբերել ենք Երևանի Պետ. Մատ. № 10097 ձեռագրում, Երուսաղեմի Հայոց
 20 Մատ. № 1896 ու 235 ձեռագրերում և Երե-վանի Ե. Զարենցի անվան Գրականության և Արվեստի թանգարանի դիվանում:

Մեր ցուցակում մի շարք տաղերի տակ 1723 և 1734 թթ. տաղարանների հիշատա-
 25 կումը (հմմտ. §§ 2, 3, 5 ևն) մենք կատա-րել ենք հետևողությամբ այն ցուցակի, որ կազմել ու հրատարակել է Մկ. Պոտուրյանը¹:

Ինչպես նշեցինք արդեն, այս երկու տա-ղարանների վերահրատարակություններն են
 30 «Տաղարան Բ»-ը և «Տաղարան Գ»-ը: Սա-կայն այս վերջինների և Պոտուրյանի հրա-տարակած ցուցակի համեմատությունից բխում են մի քանի դիտողություններ:

«Աննառին խորան» և «Ի մերձիլ գա-ր-նան» տաղերը, որոնք կան «Տաղարան Բ»-ում, չեն երևում 1723 թ. տաղարանի տա-ղերի շարքում: Այս բացը կարող է արդյունք
 35 լինել Պոտուրյանի ցուցակում եղած վրիպ-ման, հաշվի առնելով, որ երկու հրատարա-կություններում էլ տաղերի թիվը 62 է՝ ինչ-պես նշված է նրանց հիշատակարաններում:
 40 Դժվար է նույնպիսի բացատրություն տալ «Դիտողք արթունք», «Մենալն ի սրբոյ կու-սէն», «Մայր և կոյս Մարիամ» և «Քրիստոս ծնեալ լինի» տաղերի մասին, որոնք կան

«Տաղարան Գ»-ում, բայց չեն երևում, ըստ Պոտուրյանի ցուցակի, 1734 թ. տաղարանի տաղերի շարքում: Իսկ «Անա գարունն ե-կեալ», «Էական լուսոյն», «Մայր երանեալ», «Մայր սուրբ գերասուրբ», «Վիթօք մեղաց»
 5 և «Տիրունի արեցին» հորդորակները, որոնք պիտի եղած լինեն 1734 թ. տաղարանում՝ իրենց տաղերի հետ միասին, ըստ երևույ-թին ուղղակի հաշվի չեն առնվել Պոտուր-յանի կողմից որպես առանձին միավորներ՝
 10 համարվելով այդ տաղերի կցորդներ: Մյուս կողմից՝ Պոտուրյանը 1734 թ. տաղարանից նշում է «Սիրով սփոփեցեր» սկ. մի տաղ, որին մենք չեն հանդիպել մեզ մատչելի ե-ղած հրատարակություններում: Համենայն
 15 դեպս 1723 և 1734 թթ. տաղարանների հետ կապված վերահիշյալ տաղերի և հորդորակ-ների հարցը լրիվ չի լուծվում Պոտուրյանի ցուցակով:

Բաղդ. դպրի չափածո երկերի այն ընդ-հանուր ցուցակում, որ կազմել են Շ. Նա-ղարյանն ու Ա. Մնացականյանը¹, պատա-հում ենք մի քանի անծանոթ միավորների, որոնց աղբյուրները չեն նշված. Դրանք են՝
 25 «Առ անփոփոխ աստուածութիւն», «Իմանա-լի նշոյլ», «Պատմողական այսմիկ տառիս», «Պարգեցեալ քեզ բանալին» և «Վերնական լուսոյն յաւէտ պատուեցեալ»: Այս վերջինն, ի հարկե, վրիպում է, ծանոթ «Ի վերնա-կան...» տաղն է. իսկ մյուսների աղբյուր-
 30 ները մեզ հայտնի չեն: Հայտնի չեն նաև Պոտուրյանի ցուցակին: Դրանք հավանա-բար չափածո այն փոքրիկ հիշատակագրու-թյուններից են, որոնք գտնվում են Բաղդա-սարի ջանքերով լույս տեսած զանազան
 35 հրատարակությունների մեջ, ասենք՝ «Զենոբ Գլակ»-ում, «Յանախապատում»-ում, ևն:

«Տաղարան Բ»-ում տաղերի վերնագրերի տակ, փակագծերում, նշված են «Պ. դ.» տա-ռերը, այսինքն՝ «Պաղտասար դպիր», բա-
 40 ցառությամբ վեց տաղերի («Շեղագարդ երիտասարդ», «Միևշղեռ ունիմք ըզժամա-նակ», «Ի ցաւալի ժամանակի», «Ի մէջ մե-ղաց կամաւ անկալ եղկելիս», «Է երանի առն
 45 ու եգիտ» և «Ի պատուի ոչ կացեալ հաւն

¹ Բազմավեպ, 1912, էջ 337—339:

¹ Տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 267—271:

իմ»), որոնք ունեն «Թ. վ.» անծանոթ նշումը: Ուսումնասիրողներն իրավամբ ենթադրել են, որ այդ նշումով պետք է հասկանալ «Թուվ-մա վարդապետ», քանի որ տաղերից մեկի (5 «Ի մէջ մեղաց...») տների սկզբնատառերը հոդում են «Ի Թուվ»¹: «Տաղարան Դ»-ում ևս կան նույն տաղերը, բայց որովհետև այդ հրատարակութեան մեջ առհասարակ վերաց-ված են «Պ. դ.» և «Թ. վ.» նշումները, այդ պատճառով դրանք ևս թյուրիմացաբար դարձել են Բաղդ. դպրի հեղինակութուն: Պոստորյանի ցուցակից երևում է, որ դրանք կան նաև 1723 թ. տաղարանում՝ բացառու-թյամբ, թերևս, մեկի («Ի ցաւալի ժամանա-կի»): Բնականաբար, մենք դուրս ենք թողել այս միավորները Բաղդ. դպրի տաղերի շար-քից:

Մ. Միանասարյանը Բաղդ. դպրին է վե-րագրել «Գարունն է բացուեւ վարդն ի բաղ-շանին» սկ. տաղը², բայց, ինչպես նկա-տում է ն. Ակինյանը, այդ վերագրումը սխալ է, որովհետև տաղը լույս է տեսել Բաղդ.ից շատ առաջ՝ 1568 թ. Աբգար Թո-խաթեցու տպագրած տաղարանում³:

Երևանի Պետ. Մատ. № 452 ձեռագրից մեզ հայտնի է մի տաղ՝ «Յովհան Ոսկիա-բանէ ասացեալ և տիրացու լուսահոգի Պաղտասարէ ոտանաւորեալ» խորագրով և «Այբն Աստուծոյ է օրինակ, Ուսուցանէ քեզ համարձակ» սկզբնավորութեամբ (էջ 45ա—46ա): Սա ևս թյուրիմացութիւն է, որովհե-տև հայտնի է, որ նրա հեղինակն Առաքել Բաղիշեցին է⁴:

¹ Հմմտ. «Տաղարան Զ», էջ 34, 251 և 275:

Հավանաբար Հովհաննէս Կոլոտի աշակերտների շարքում հիշատակվողն է այս Թովմաս վրդ.-ը (Հմմտ. Բ. Կյուլենբրյան, «Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարք», Վիեննա, 1904, էջ 70, որի տաղերն իր ուսումնակից-ների տաղերի հետ միասին, տպագրվել են հետևյալ հրատ. մեջ. «Գիրք փոքրիկ որ կուի Տաղարան», Կ. Պոլիս, 1734, (Հմմտ. Գ. Զարբհանլյան, «Հայ-կական մատենագիտութիւն», Վենետիկ, 1883, էջ 660):

² Մ. Միանասարյան, «Քնար հայկական», Պետեր-բուրգ, 1868, էջ 374—375. Հմմտ. և հավելվածը՝ էջ 51:

³ Ն. Ակինյան, «Գրիգորիս Ա. Կաթողիկոս Աղթա-մարի», Վիեննա, 1958, էջ ՃԻ—ՃԻԱ:

⁴ Հմմտ. աստ. հտ. Ա, էջ 1124—1125:

Ուսումնասիրողները Բաղդ. դպրի շափա-ծոնների շարքին ևն դասել նաև այն տապա-նագիրը, որ նա 1747 թ. հորինել է էջմիածնի նվիրակ Դանիել վրդ. երևանցու մահվան առթիվ և փորագրված է նրա շիրմի վրա՝ էդիրնէ-քափուի (Կ. Պոլիս) հայկ. գերեզմա-նոցում: Այս տապանագիրը հրատարակվել է Վ. Թորգոմյանի կողմից¹ և այնտեղից ար-տատպվել՝ Շ. Նազարյանի և Աս. Մնացա-կանյանի կողմից²: Տապանագրի առաջին տողը եղծվել է և մնացել է միայն երկրորդ տողը, որը և հրատարակութիւններում ներ-կայացվում է այս ձևով. «Ունի իբր քա-յիրսկ մի պատուական»: Սակայն տապա-նագրի հարադատ օրինակը, որ հաղորդել է մեզ Կ. Պոլսի Ազգային պատրիարքարանի դիվանատան պաշտոնյա Գ. Բամպուքճյանը, ցույց է տալիս, որ հիշյալ հրատարակու-թիւններում տեղ են գտել նկատելի աղա-վաղումներ և թերութիւններ: Ահա իսկա-կանը.

Ունի ի ներոյ իւր ակ մի պատուական,
Որ բզգալի ականց է ինքն աննրման,
Այլ խօսուն մարգարիտ, յակինթ պատուական:

Յերկրէն երեսնու անձն երանելի,
Զաւակ բարեսրնունդ սուրբ էջմիածնի.
Երթեալ էր նրաւ ի Ուռումէլի,
Որոյ դարձեալ անտի, եկն ի Բիւզանդի:

Դանիէլ վարդապետ էր անուն սուրին,
Խոնարհ եւ բանիրուն գրոցն արտաքին.
Կեցեալ ժամանակս ինչ պատու ի խրցին,
Ի Հրեշտակապետու սուրբ եկեղեցին:

Առ որ հրաման էին արագ ժամանել,
Եւ ցաւոյն խրստելով ի մահնի անկեալ.
Սակաւ ինչ օր անցեալ զնոգին աւանդեալ,
Որոյ ցաւն էր մահնն շուտիկ կոչեցեալ:

¹ Տես՝ «Երեմիա Չելէպիի Քէմիրճեան Ստամ-պուլոյ պատմութիւն: Հրատարակեց և ծանօթագրեց տօքտ. Վահրամ Տ. Թորգոմեան», հտ. Ա, Վիեննա, 1913, էջ 332—333: Նախապես հրատարակվել է Հանդէս Ամսօրեալ-ում, 1912, էջ 647: Հրատարակել է նաև Հ. Ուլուրլյանը, «Երեքդարեան պատմութիւն Պա-լաթու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցոյ», Կ. Պոլիս, 1931, էջ 351—352:

² Տես՝ «Տաղարան Զ», էջ 184—185:

Թիւն էր հազար հարիւր և երեք երեսուն, վեց եւս էր յանելեալ մերքս հայկազուն. Ուրբերորդում ամուր նոյնմբեր ամսուն, Ի յօր դասապետաց երկնային զօրուն:

Բարի էր սա բարոյս եւ հեզահոգի, Հիւրասէր, հացաւէտ, գրքասիրտ ոգի. Գոլըն քաղաքավար իբրու անթերի, Ունելով ամենայն ընդ ամենայնի:

Արդ հանդիպօղ եղբարս այսմիկ
տապանիս.

Հոգւոյ սորին սիրով տուի մէկ ողորմիս,
Ուրպեսզի յօրն յետին ընդ լուսոյ ողիս,
Լիցոյս համայնիս յիշեալ յերկնիցքն բարիս:
Ամէն.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալպոյաճյան Արծ. — «Պատմութիւն հայ
Կեսարիոյ», հտ. Բ, Կահիրե, 1937, էջ 1547:
ԳՐԱԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Լ. Քյուրտյան, Բազմավէպ,
1947, էջ 129—141:

Աղայան Մուշ. — «Հայ գոսանները
և գոսանա-աշուղական արվեստը», Երևան,
1959, էջ 43:

Անասյան Լ. Ս. — «Հայ համարարա-
ռային գրականութիւնը և հայ մատենա-
գրութիւն համարարաւոր», Էջմիածին, 1972,
էջ 33—35:

Առաքելյան Առ. — «Հայ ժողովրդի մտա-
ւոր մշակութի զարգացման պատմութիւն»,
հտ. Բ, Երևան, 1964, էջ 310 և 489: —
Նույնի հտ. Գ, Երևան, 1975, էջ 209—210,
312—319 և 406—423:

Աբլյան Իգն. — «Կաթողիկէ հայեր Կու-
տինայի (Քիւթահիա)», Վիեննա, 1960, էջ
176—178:

Բամպուլեյան Գ. — «Գրիգոր պատ-
րիարք Պատմաճեանի ընտրութեան առթիւ
Պաղտատար դպրի նամակը՝ ուղղեալ Երե-
ւանցի Սիմէոն կաթողիկոսի», Հայաստա-
նի Կոչնակ, 1956, էջ 1205—1208:

Գաբրիելյան Հենրի — «Հայ փիլիսո-
փայական մտքի պատմութիւն», հտ. Բ,
Երևան, 1958, էջ 302—303, 350—351:

Զարեհանալյան Գ. — «Պատմութիւն հա-
յերէն դպրութեան», հտ. Բ, Վիեննա, 1878,
էջ 427:

Զարգարյան Պ. — «Պաղտատար դպրի Կե-
սարիան (1690—1770)», Փամակնակ
(օրաթ.), Կ. Պոլիս, 1944, սեպտ. 25, 26
և 27:

Թորգոմյան Վահր. (հրատ.) — «Երե-
միա չէլէպիի Բէօմիւրճեան Ստամպուլոյ
պատմութիւն», հտ. Ա, Վիեննա, 1913, էջ
332—333:

Լեո — «Հայոց պատմութիւն», հտ. Գ,
Երևան, 1946, էջ 953 և 1068—1070:

Լեվոնյան Գար. — «Պաղտատար դպրի
քերական, բանաստեղծ և կրածիշտ 18-րդ
դարում», Տեղեկագիր Գիտության
և Արվեստի Ինստիտուտի, № 2,
1927, էջ 114—131:

Առանձնատիպ՝ Երևան, 1927, 114—131
էջ: Վերահրատարակած է հեղինակի «Եր-
կեր»-ում, Երևան, 1963, էջ 284—308:

Լեվոնյան Գար. — «Հայ ժողովրդական և
աշուղական երգերը», Տեղեկագիր Գի-
տության և Արվեստի Ինստի-
տուտի, № 4, 1929, էջ 176:

ԳՐԱԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Գար. Լեւոնյան, «Անթողիա
հայ պոեզիայի, հնագույն ժամանակներից մինչև մեր
օրերը (խմբագր. Ս. Հարությունյանի և Վ. Կիրպոսի-
նի), Մոսկվա, 1940, էջ 720», Սովետական Գրական-
նորություն, 1941, № 4, էջ 78:

Լեվոնյան Գար. — «Աշուղները և նրանց
արվեստը», Երևան, 1944, էջ 35—36:

Լեվոնյան Գար. — «Հայ գիրքը և տպա-
գրութիւն արվեստը», Երևան, 1946, էջ
35—37 և 147—148:

Խաչկոնց Դավ. — «Կ. Պոլսոյ հայերը
և իրենց պատրիարքները», Ընդարձակ
Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի,
1901, էջ 137 և 146—147:

Կոստանյան Կար. — «Նոր ժողովածու»,
պր. Բ, Թիֆլիս, 1892, էջ 19:

Հակոբյան Վազգ. — «Մանր ժամանա-
կագրութիւններ XIII—XVIII դդ.», հտ. Ա,
Երևան, 1951, էջ 333—349:

Ճանաչյան Մեդ. — «Պատմություն արվեստի հայ գրականության», հտ. Ա, Վենետիկ, 1953, էջ 100:

Մելիքյան Սպ. — «Մեր պոետի հայ երաժշտության պատմություն», Երևան, 1935, էջ 17, 21, 58—59:

Մխիթարյան Հ. Մ. — «Քերական Պաղատասար դպիրը և հայոց լեզվի շարահյուսության հարցերը», Գիտական Աշխատություններ լեզվի Ժողովածու (Հայկ. պետ. հեռակա մանկ. ինստ-ի), 1968, № 8, մասն Ա, էջ 119—166:

Մխիթարյան Հ. Մ. — «Մի քանի հարց հայոց լեզվի շարահյուսության պատմության», տե՛ս՝ «Գիտական կոնֆերանսի նյութերի ժողովածու» (ՀՍՍՀ Լուսավորության Մինիստրության — Կիրովականի մանկ. ինստ.), Երևան, 1974, էջ 171, 208—209:

Մկրտչյան Ա. Ղ. — «Նյութեր X—XVIII դարերի հայոց գրականության պատմության», պրակ Գ, Երևան, 1946, էջ 104—107:

Մուրադյան Մ. Հ. — «Քրիստոսի որդի-Մուրզան և բազմաձայնության արմատավորումը հայ երաժշտության մեջ», Երևան, 1956, էջ 270:

Մամբրյան Հար. — «Մասնական պատմություն հայ մեծատունների», Կ. Պոլիս, 1910, էջ 58 և 88—89:

Նազարյան Շ. Լ. — «XVIII դարի հայ գրավոր բանաստեղծության հիմնական տառնադասարանությունները», Պատմա-բանասիրական Հանդես, 1968, № 1, էջ 174:

Նազարյան Շ. Լ. — «Սաչատուր Էրզրու-մեցու ուսուցողական բանաստեղծությունները», անդ, 1969, № 2, էջ 217—218:

Նազարյան Շ., Մնացականյան Ա. — «Պաղատասար դպիր — Տաղիկներ սիրոյ և կարօտանայ: Հրատարակության պատրաստեցին Շուշանիկ Նազարյան, Ասատուր Մնացականյան», Երևան, 1958:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Նոր օր, Ֆրեզնո, 1959, օգոստ. 14, № 61: Հ. Քյուրտյան, Բազմավեպ, 1963, էջ 150—153:

Ջուլանյան Ա. — «Հայ էջեր», Փարիզ, 1912, Ներածություն, էջ 10Ա—10Է:

Պասկանյան Գար. — «Ծաղկաքաղ ի լիակատար կենսագրություն, սրբազան հայ-րապետի Ներսիսի Ե. մեհափառ և ազգասէր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց», մասն Ա, (տեղը և թիվը չեն նշ.), էջ 11—12:

Պետրոսյան Հովհ. — «Հայ հին և միջնադարյան գրականության համառոտ բերվող գրաֆիա», Երևան, 1941, էջ 209—211:

Պերպերյան Հայկ — «Անանուն Պոլսեցիի այլաբանական ժամանակագրություն, 18-րդ դար», Հանդես Ամստերդամ, 1966, էջ 159—172:

Պոստոլյան Մկ. — «Պաղատասար դպիր», Բազմավեպ, 1912, էջ 334—339:

Սիրունի Հ. Ճ. — «Նօթեր հայ գրականության պատմության», — Աշուղներու տողանցքը, Արագ, 1937, փետր. 7, № 481:

Տեր-Հառուբունյան Մեդ. — «Քերական-նյութի հայոց լեզուի», Կ. Պոլիս, 1826, էջ 12:

Օզանյան Գագ. — «Պատմություն հայ լեզուի և բանահյուսության», Մարզպան, 1913, էջ 252:

Арутюнян С. С., Кирпотин В. Я. — «Антология армянской поэзии с древнейших времен до наших дней», Москва, 1940, стр. 19 и 313—314.

Մկրտչյան Լ. Մ. — «От 'Рождения Ва- агна' до Саят-Новы», հետևյալ գրքում. «Армянская средневековая лирика» (Библиотека поэта, основана М. Горьким. Большая серия. Второе издание), Советский писатель—Ленинградское отделение, 1972, стр. 52—53.

Siruni H. Dj. — „Istoria literaturii armenie. VII. Pleiada trubadurilor“, Ani (anuar de cultură armeană), vol. I, București, 1941, p. 255.

Tchobanian A. — „La Roseaie d'Armenie“, t. II, Paris, 1923, p. 263—281.

ԲԱՂԴԱՍԱՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ԺԸ դ. Եկեղեցական գործիչ, որը թողել է 1634 թ. Շահ-Աբասի կողմից ս. Գրիգորիսի աջի Պարսկաստան տարվելու, իսկ 1747 թ. 5 Ղունկիանոս վարդապետի ձեռքով Հայաստան բերվելու ու Գանձասարի վանքին հանձնվելու պատմությունը: Տես՝ Հ. Թոփ-ճյան, «Ցուցակ ժողովածուաց Դաղեան հաշիկ վարդապետի», մասն Բ, Վաղարշապատ, 1900, էջ 23:

ԲԱՂԴԱՍԱՐ ՏԻԳՐԱՆԵԿԵՐՏՅԻ

Տես՝ ԲԱՂԴԱՍԱՐ ԱՐԱՆՆԱՄԵԱՆ:

ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ

Տես՝ ՅԱԿՈԲ ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ:

ԲԱՂԵՐ-ՕՂԼԻ

Տես՝ ՂԱԶԱՐ ԲԱՂԵՐ-ՕՂԼԻ:

ԲԱՂԻՆԵԱՆ

Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ԲԱՂԻՆԵԱՆ:

ԲԱՂԻՇԵՑԻ

Տես՝ ԱՐԱՆՆԱՄ ԲԱՂԻՇԵՑԻ:
ԱՌԱՔԵՆԻ ԲԱՂԻՇԵՑԻ:
ԲԱՂԴԱՍԱՐ ԲԱՂԻՇԵՑԻ:
ԲԱՐՍԵՂ ԱՂԲԱԿԵՑԻ:
ԲԱՐՍԵՂ ԱՐԾՐՈՒՆԻ:
ԳՐԻԳՈՐ ՇՂԹԱՅԱԿԻՐ ԲԱՂԻՇԵՑԻ:
ԴԱԻԻԹ ԲԱՂԻՇԵՑԻ:
ԿԱՐԱՊԵՏ ԲԱՂԻՇԵՑԻ:
ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԲԱՂԻՇԵՑԻ:
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿՈՂՈՏ ԲԱՂԻՇԵՑԻ:
ՆԵՐՍԷՍ ԲԱՂԻՇԵՑԻ:
ՎԱՐԴԱՆ ԲԱՂԻՇԵՑԻ:

ԲԱՂԱՄԵԱՆ

Տես՝ ՄՈՎՍԷՍ ԲԱՂԱՄԵԱՆ:

ԲԱՄԲԱՐԵԿ

Անծանոթ հեղինակ: Ժամանակակից և 35 բնկեր՝ Ամիրզովլաթ Ամասիացու Ապրել է

ԺԵ դ.: Ունի մի բնութագրական բանաստեղծություն տարբեր ժողովուրդների մասին՝ անունների այբբենական հերթականությամբ:

* * *

Բաճ յազգս և յազինս ասացեալ ի Բամբարակէն, որ էր ընկեր Ամիրտովաթին, 5 «Արաբն նուր է ու ազնիւ, կու նմանի իւր ձին. | Անկլուզն հաստատ է 'ի երկայնոտն, որպէս է իւր յաղթ ձին. | Ալանաց ազգ Սաբինկայ է, շէկ կարմիրն շատ սիրեցին...», 10 տես՝ Բ ա զ մ ա վ է պ, 1886, էջ 287—288:

ԲԱՅԼԵԻՑԻ (ԴԱՆ.)

Տես՝ ԴԱՆԻԷԼ ՍՈՒՐՄԱՌԵՑԻ:

ԲԱՅԹԱՐ (ԻՐԵՆ ԱԼ-)

Տես՝ ԻՐԵՆ ԱԼ-ԲԱՅԹԱՐ:

ԲԱՅԼԻԻԻ [ԲԱԳԼԻՒԻ] (ԳԵՈՐԳ)

(Giorgio Baglivi)

ԺԷ դ. հայազգի նշանավոր բժիշկ, ծագումով նոր-Ջուղայից: Ծն. 1668 թ. Դալմատիայի Ռագուսա քաղաքում, ապրել ու գործել է Իտալիայում և մեռ. 1707 թ. Հռոմում: 20 Գերգաստանի հայկ. անունն անծանոթ է, բայց իտալական աղբյուրներում նրա հայրը հայտնի է Armenus (Հայկազն) կամ degli Armeni (Հայկազյանց) մականունով: Գ. Ա. Մացցուբելլին նշելով, որ Գեորգ Բալլիվին 25 հայ ընտանիքի զավակ էր, ասում է, թե «այնու հանդերձ նա արժանի է Իտալիայի հեղինակների շարքում համարվելու նրա համար, որ ամենամատաղ հասակից մինչև իր մահը շարունակ աշխտեղ է ապրել»: Իրոք, մատաղ 30 հասակում որբ մնալով ծնողներից, նա Իտալիայի Լեչչե քաղաքում որդեգրվել է բժիշկ Պիետրո Անջելո Բալլիվիի կողմից և ժառանգել նրա ազգանունը: Ուսանել է Սալեռնոյի, Պադուայի և Բոլոնիայի համալսարաններում: 35 Ստացել է իմաստասիրության և բժշկության դիտական աստիճաններ: 1692 թվականից

Հաստատուել է Հոռմում, ուր 1695 թ. «Իմաստութիւն» (Sapientia) համալսարանում նշանակվել է անդամագիտութեան և վիրաբուժութեան դասախոս, իսկ հետո, 1700 թ., նաև տեսական բժշկութեան: Եղել է Իննովկենտիոս ԺԲ-ի և Կլեմենտ ԺԱ-ի բժիշկը: Գիտնականի մեծ համբավ է թողել իտալական բժշկութեան պատմութեան մեջ: Իտալիայում և արտասահմանում անդամ է եղել բազմաթիվ ակադեմիաների և գիտական ընկերութիւնների, որոնց թվում՝ Աուգսբուրգի Կայսերական և Լոնդոնի Արքայական ընկերութիւնները:

Մասնագիտական գրականութեան մեջ լայն տեղ է գրավում բժշկութեան զարգացման ասպարեզում Բայլիվիի գիտական ներդրումների հարցը: Ի դեպ՝ նա մեծ նշանակութիւն է տվել գործնական բժշկութեանը՝ հիպոկրատյան սկզբունքներին, որոնք հիմնրվում էին զննութեան, փորձառութեան և տրամաբանութեան վրա: Նրան անվանել են նոր Հիպոկրատ կամ Հոռմի Հիպոկրատ:

Բայլիվիի երկերը, որոնք գրված են լատ. և իտալ. լեզուներով, ունեցել են բազմաթիվ հրատարակութիւններ առանձին գրքերով կամ ժողովածուներով և թարգմանութիւններ՝ եվրոպական ուրիշ լեզուներով:

Բայլիվիի կենսագրութեանը և գիտական գործունեութեանը վերաբերող ընդարձակ գրականութիւնից նշում ենք հետևյալները:

Mazzuchelli G. A. — „Gli Scrittori d'Italia“, II 1, Brescia, 1758, p. 51—54:

Baglivi (Giorgio), medico rinomatissimo, benchè nato in Ragusa di famiglia originaria dall' Armenia, e perciò detta *degli Armeni*, merita tuttavia di essere annoverato fra gli scrittori d'Italia per la continua stanza che vi ha fatta dalla sua più tenera età sino alla morte¹. Egli dunque nacque di onesta famiglia in Ragusa circa

l'anno 1669², ma rimasto ne' suoi primi anni privo de' genitori, e scortasi in esso un' indole nobile e spiritosa fu insieme con Jacopo suo fratello minore³ per mezzo del Padre Michele Mondegai gesuita Raguseo, fatto condurre a Lecce⁴ da due fratelli Leccesi di casa Baglivi, uno medico che prese in cura il nostro Giorgio, e l'altro canonico che assunse quella di Jacopo. Quivi furono amendue educati con ogni più esatta disciplina, insinattanto che venuti i Baglivi a morte, lasciarono ad essi insieme col cognome, tutto il loro non picciolo avere. Il concetto, che del talento di Giorgio aveva fatto il medico

car. 276. e segg. Veramente il Crescimbeni quivi scrive che il Baglivi nacque in Siracusa, ma fu ingannato, come si può vedere nelle Correzioni aggiunte in fine di esso tomo a car. 378. e niente meno crediamo essersi ingannato il P. Caraffa nel lib. II. *De Profess. Gymn. Romani* a car. 375. chiamandolo *Liciensem*, cioè da Lecce nella quale città per altro egli venne allevato, come si dirà appresso. Una breve vita del Baglivi è stata anche premissa all'edizione delle sue Opere fatta in Venezia pel Remondini nel 1752. in 4. della quale si farà menzione a suo luogo.

² Il detto tempo della sua nascita si ricava da quello della sua morte, e dagli anni che visse, come si dirà a suo luogo.

³ Questo Jacopo si trattene poscia un tempo insieme con Giorgio in Roma, ove fu col nome di *Meropo Alittorio* ascritto fra i Pastori d'Arcadia. Nell' Adunanza di questi si fece egli più volte sentire, e singolarmente ne' Giuochi Olimpici celebrati per l'ingresso della DCXX. Olimpiade nel 1701. ne' quali compose, e recitò insieme col. P. Giambatista Cotta agostiniano una nobile egloga latina, che fu impressa in detti Giuochi pubblicati in detto anno in Roma. Ritornato poscia a Lecce, ove era stato dichiarato canonico penitenziere della cattedrale, morì quivi circa il principio di maggio del 1712. Si veggano circa a lui le *Notizie degli Arcadi Morti* nel vol. III. a car. 328.

⁴ Quindi semplicemente *Leccese* viene detto dal Gimma nel vol. II. dell' *Idea dell'Ital. Letter.* a car. 713. e dal Papadopoli nel tomo II. dell' *Hist. Gymnas. Patav.* a car. 319; e fra letterati di Lecce è stato posto da Domenico de Angelis nel vol. I. delle sue *Vite de' Letterati Salentini* a car. 209.

¹ Un compendio della sua vita, dal quale noi abbiamo tratta la maggior parte delle presenti notizie, scritto dal Crescimbeni, si può leggere nel vol. III. delle *Notizie degli Arcadi Morti* a

Baglivi, non riuscì vano, perciocchè egli e in Lecce, e in Salerno, nella quale Università prese la Laurea Dottorale in Filosofia e Medicina⁵, in Napoli, e in Bologna di tal maniera s'impadronì delle principali scienze, e in particolare della filosofia e medicina, nella quale fu discepolo del rinomato Malpighi, che arrivò in breve tempo a salire a quell' altezza di credito, alla quale con lungo corso d'anni appena giungono gl'ingegni più consumati⁶. Se vogliamo prestar fede al Papadopoli⁷, egli fu anche scolaro in Padova ove s'applicò alla medicina pratica, e vi conseguì pure la Laurea Dottorale. Scelse poscia per istanza Roma, dove talmente si distinse nella professione della medicina che veniva da tutti desiderato; nè si faceva consulto di caso grave, che non venisse chiamato, e non ne riportasse lode ed estimazione. Quivi occupò nel 1695⁸ con grande applauso la cattedra di chirurgia ed anotomia, già occupata dal Lancisi, nell' Archiginnasio Romano, e sì belle dimostrazioni fece, e sì nuove che si rendette per l'Italia non meno che per quasi tutta l'Europa famoso; onde fra le istruzioni più importanti, che seco solevano avere gli oltramontani, che passavano a Roma, era pur quella di conoscerlo per valersi della sua opera in occorrenze di malattie. Venne aggregato all' Imperiale Società d' Augusta, e alla Reale di Londra, nella quale occupò il luogo che vi teneva il suo maestro Malpighi. Pienissimi contrassegni di stima ebbe da' medici arabi, e turchi, e da' principali professori delle Università e Corti Cattoliche; e di lui varj celebri autori troviamo aver fatta

⁵ *Nolizie degli Arcadi Morti*, vol. III. pag. 379.

⁶ Circa il metodo de' suoi studj merita di essere letta la Prefazione che senza nome di autore sta in fronte all'edizione di tutte le sue Opere, fatta in Lione nel 1710. in 4.

⁷ *Histor. Gymnas. Patav.* tom. II. pag. 319.

⁸ Caraffa, *De Profess. Gymn. Rom.* lib. II. pag. 375.

onorevolissima menzione⁹. Fu grande amico del celebre Antonio Magliabechi¹⁰, e di Monsignor Marcello Severoli, cui guarì d' una mortale infermità¹¹, e frequentò ogni sera la Conversazione di questo dotto Prelato, che composta era del fiore della Letteratura di Roma. Frequentò altresì il Congresso Letterario Fisico Matematico di Monsignor Ciampini nel quale si distinse assai, e l' Adunanza d' Arcadia, a cui nel 1699 venne aggregato col nome d'*Epidauro Pirgense*. E quantunque in questa, per le continue sue applicazioni, non potesse esercitarsi, tuttavia era ad essa sì affezionato, e tal concetto n'aveva, che sin che visse, fu sempre strettissimo amico de' suoi compastori, e prima di pubblicare le sue opere ad essi era solito di comunicarle. Tale perciò si conciliò stima, ed affetto, che quando venne compilata la Storia di detta Adunanza, che sotto il titolo d'*Arcadia* fu impressa, in questa venne inserito un libro intiero, ch'è il secondo, il quale tratta di lui, e de' suoi studj. Morì in Roma nel più bel fior dell' età sua¹², dopo lunga, e penosa infermità, a' 17. di Giugno del 1707. e perdè in lui la repubblica letteraria uno de' ristoratori della medicina, che

⁹ Hecquet, *De Purganda Medicin. in Prolog.* p. 35; Corte, *Notizie degli Scrittori Medici Milan.* pag. 164; Mangeti, *Bibl. Script. Medic.* tom. I. pag. 167; *Epist. Wil. Ern. Tenzelli* a car. 184. del. tom. I. delle *Epistola Cl. Germanorum ad Ant. Magliabechium*; *Epist. Rud. Jac. Camerarii* a car. 278. delle *Epist. Cl. Germanorum* cit; *Epist. Fran. Blanchini* a car. 320. del tom. I. delle *Epist. Cl. Venetor. ad Magliabechium*; Michele da S. Giuseppe, *Bibliograph. Critic.* tom. II. pag. 324; *De Bonon. Scient. et Art. Institut.* tom. II. par. II. pagg. 108. 111. e 117.

¹⁰ Il Sig. Giovanni Targioni nell' Annotazione alla citata lettera di Francesco Bianchini ci ha promessa l'edizione di varie lettere del Baglivi scritte al Magliabechi.

¹¹ *Vite degli Arcadi Illustr.* par. II. pag. 283.

¹² Secondo il Papadopoli nel luogo cit. egli morì in età di 38. anni, e fu seppellito in Roma nella chiesa di san Marcello.

l'avrebbe portata ad un alto grado di perfezione se più lungo tempo fosse vissuto.

Egli ha composte e pubblicate varie opere filosofiche, mediche, anatomiche, e d'altro genere, le quali non picciola lode, ed applauso hanno riportato, ed acquistata molta fama al suo autore, e ciò a segno che Wolfango Cristiano publicar volendo alcune sue osservazioni sopra la medicina, dietro alle scoperte del Baglivi, ha voluto intitolarle: *Manes Bagliviani*. Queste opere dunque del Baglivi dopo essere uscite alla luce più volte, e in varj luoghi separatamente, furono poscia raccolte e stampate; e di tale raccolta si hanno per lo meno undici impressioni. Di queste la sesta si fece *Lugduni sumptibus Anisson et Jo: Posuel* 1704. in 4^{ta}. La settima che uscì dopo la morte dell' autore, ed è assai più copiosa delle antecedenti, ha il titolo seguente:

Georgii Baglivi Med. Theor. in Rom. Archilyc. Prof. Soc. Reg. Londin. Academ. Imperial. ec. Collegae Opera omnia Medico-Practica et Anatomica, editio VII. Cui praeter Dissertationes et alios Tractatus VI. editioni adjunctos, accedunt ejusdem Baglivi Canones de Medicina solidorum: Dissertat. de progressionem Terraemotus: de Systemate et usu motus solidorum in corpore animato; de vegetatione lapidum, et Analogismo circulationis Maris ad circulationem sanguinis ec. Lugduni sumptibus Anisson et Posuel 1710. in 4^{ta}. L'ottava ristampa fu fatta *Parisiis apud Rigaud* 1711. in 4. La nona sappiamo che fu fatta *Antuerpiae apud Jo. Fridericum Rudigerum* 1715. in 4; la decima *Venetiis* 1721

¹³ Qui conviene correggere uno sbaglio del Mangeti, il quale a car. 567. del tom. I. della *Bibl. Script. Medic.* scrive che la prima edizione dell' Opere Bagliviane fu fatta in Venezia per l'Ertz nel 1705.

¹⁴ Della suddetta edizione si è dato un bell' estratto nel tom. VI. del *Giorn. de' Letter. d'Ital.* a car. 340. e segg.

in 4; e la undecima *Venetiis apud Remondinum* 1752. in 4.

In queste edizioni, a cui è premessa una lunga e dotta Prefazione senza nome d' autore, colla quale vien esposta a lungo l'idea dell' Opera, e si difende il Baglivi da varie taccie date da alcuni critici alle sue opere, si contengono i seguenti trattati, de' quali riferiremo anche le separate impressioni sinora giunte a nostra notizia.

1. *De Praxi Medica Libri II. ad priscam observandi rationem revocanda*. La prima edizione di quest' opera ch' è la più stimata del Baglivi, e nella quale veramente superò se stesso¹⁵, fu fatta *Romae apud Caesarettum* 1696. in 8. con tre sue dissertazioni sopra varj argomenti spettanti alla Medicina. Altre edizioni seguirono *Lugduni Batavorum apud Frideric. Haaring* 1699. e 1700. in 8. e *Romae typis Francisci Buagni* 1702. in 4. Di quest' opera è stato dato un bell' estratto negli Atti di Lipsia¹⁶, ed altrove¹⁷.

2. *De Fibra Motrice ac Morbosa Libri IV.* Quest' opera, alla quale il Baglivi fece precedere uno *Specimen* esteso in forma di Lettera, che fu impresso in

¹⁵ *Giorn. de' Letter. d'Ital.* tom. VI. pag. 342. ove così si principia l'estratto di detta edizione: *Il primo trattato, ch'è quello che fece molto strepito, e diede gran fama all'autore, è quello De Praxi Medica, nel quale veramente superò se stesso, essendo opera da uomo consumato e maturo, per essere saviamente fondata sopra un lungo, ed esattissimo giro d'osservazioni, non da giovine, come allora egli era; di maniera che non mancò in Italia, chi sospettasse, che gli fosse capitato alle mani qualche prezioso ms. di cui se ne fosse approfittato. Ma per vero dire, si vede la sua frase, e 'l suo modo di riflettere, e ragionare molto simile alle ultime stampe; benchè queste pajano più precipitate, e non così ben digerite. Ma sia come si voglia, l'opera è stata nobile, e di sommo applauso, universalmente gradita di qua, e di là da' monti ec.*

¹⁶ Del 1698. a car. 33.

¹⁷ *Giorn. de' Letter. d'Ital.* tom. VI. pag. 355; Michele da San Giuseppe, *Bibliograph. Crit.* tom. II. pag. 324.

Perugia nel 1700. in 4. uscì *Romae typis Buagni* 1702. in 8. poscia si ristampò *Ultrajecti apud Gu. Van de Water* 1703. e *Basileae apud Jo: Georg. Konig* 1703. in 8. Anche di quest'opera s'ha un dotto estratto negli Atti di Lipsia¹⁸, e nel *Giorn. de' Letter. d' Italia*¹⁹. Uscirono pure unite a quest' opera quattro dissertazioni contenenti delle osservazioni e spe-
 10 rienze sopra i solidi ed i liquidi. Una grave taccia data da alcuni al Baglivi, che in detta opera *De Fibra Motrice* si fosse appropriata la scoperta circa la strut-
 15 tura della dura Meninge del famoso me-
 dico Antonio Pacchioni autore della ce-
 lebre opera *De durae Meningis fabrica et usu. Romae* 1701. in 4; diede motivo ad esso di difendersi assai bene con una
 Epistola segnata *Romae* 1704. la quale si
 20 trova inserita nella Prefazione che sta in
 fronte alla raccolta delle sue opere²⁰. Ma
 se il Baglivi si difese da questa taccia, non
 si può per avventura difendere da altra,
 cioè d'aver egli il primo spacciato per
 25 nuovo, e non più agitato un altro argo-
 mento, ch'è quello del capitolo *De Mor-
 borum successionibus*²¹, quando si sa che
 prima di lui una tale idea aveva formata
 il celebre medico Giovanni Casalecchi da
 30 Reggio, e l'aveva di già per lettere div-
 volgata, e comunicata a varj suoi amici²²;
 onde non potè non dolersene il Casalecchi,
 siccome riferiscono i giornalisti d'Italia²³,
 presso a' quali, siccome altresì nella *Gal-*

*leria di Minerva*²⁴, si possono vedere i
 titoli de' capitoli dell' opera del Casalec-
 chi, la quale è restata poscia ms. appresso
 i suoi eredi.

3. *Series variarum Dissertationum.* 5
 Queste dissertazioni sono nove, ed hanno
 i titoli seguenti:

- I. *De Anatome Fibrarum, de motu musculorum, ac de morbis solidorum.*
- II. *De experimentis circa salivam.* 10
- III. *De experimentis circa bilem.*
- IV. *De experimentis circa sanguinem, ubi obiter de respiratione et somno.*

Dietro a questa dissertazione sono
 stampati i suoi *Canones de Medicina* 15
solidorum ad rectum statices usum, i
 quali uscirono pure uniti coll' opera *De
 Medicina Statica* di Santorio Santorj da
 Capo d'Istria. *Romae typis Bernabo* 1704.
 in 12. *Lugduni Batav. apud Federic.* 20
Haaring 1708. in 8. *Patavii typis Con-
 zatti* 1710. in 12. e poscia furono tradotti
 in volgare, e stampati per opera dell' Ab.
 Chiari. *In Venezia per Domenico Occhi*
 1743. in 12. Nel Canone 45. il Baglivi 25
 aveva pure promessa una dissertazione
De Medicina Agonizantium, la quale è
 forse rimasta fra i mss. che il Papadopoli²⁵
 dice aver lasciati in non picciolo numero,
 ma senza riferirne i titoli. 30

V. *De Morborum et Naturae Analogo-*
gismo; de Vegetatione lapidum; de Ter-
raemotu Romano ac Urbium adjacentium,
anno 1703. Questa è uscita per la prima
 volta dopo la sua morte nella suddetta 35
 raccolta delle sue opere del 1710.

VI. *De progressionem Romani Terrae-*
motus ab anno 1703. ad annum 1705.
De systemate et usu motus solidorum in
corpore animato; de Vegetatione lapi- 40
dum et analogismo circulationis Maris
ad circulationem sanguinis. Questa dis-
 sertazione si trova pure stampata coi *Ca-*

¹⁸ Del 1703. a car. 339.

¹⁹ Tom. VI. pag. 351. e segg.

²⁰ Si veggia anche il tom. I dell' *Institut. Scient. ed Art. Bonon.* a car. 134. e 136. ove si dà contezza di ciò che riguarda la controversia nata tra il Pacchioni e il Baglivi.

²¹ Qui ci piace di correggere uno sbaglio del Papadopoli nell' *Hist. Gymn. Patav.* tom. II. pag. 319. ove scrive che *reliquit multa non edita, atque illud prae reliquis de morborum successionibus: Opus in tres tomos distributum* ec. quando non è che un capitolo del secondo libro della sua opera *De fibra motrice*.

²² *Giorn. de' Letter. d'Ital.* tom. VI. pag. 359.

²³ Loc. cit.

²⁴ Vol. VI. pag. 18.

²⁵ Loc. cit.

nones suddetti. *Lugduni Batav. apud Haaring* 1707. in 8.

VII. *De Anatome, morsu, et effectibus Tarantularum.*

VIII. *De usu et abusu Vesicantium.*

IX. *De observationibus anatomicis et practicis.* In questa nona dissertazione, oltre un ristretto di sperimenti si contiene la Storia della malattia, e della incisione da lui fatta del cadavere di Marcello Malpighi suo maestro.

Le prime quattro di queste dissertazioni, delle quali s'è dato un bell' estratto negli Atti di Lipsia²⁶, furono stampate insieme colla suddeta opera *De Fibra Motrice et Morbosa* 1702. ec. e le tre ultime, delle quali pure i suddetti Atti hanno dato l'estratto²⁷, sono uscite insieme colla sua opera *De Praxi Medica* 1696.

Dietro a queste nove dissertazioni si leggono in essa raccolta XIV. epistole di varj autori in lode del Baglivi, e delle sue opere, una delle quali è del famoso Niccolò Andry Regio Professore di Medicina in Parigi.

Seguono poscia IV. operette di Giandomenico Santorini, la prima *De structura ac motu Fibrae*; la seconda *De Nutritione animalis*; la terza *De Haemorrhoidibus*; e la quarta *De Catameniiis*.

Qui per ultimo aggiungeremo come una traduzione in volgare d'una scrittura del Baglivi intitolata *Exercitatio de rara et utili methodo medendi vulnera per aquam frigidam*, si è stampata l'anno 1735. in Venezia per il Costantini, dietro alla Lettera del Dottor Virgilio Cocchi intorno *al buon uso dell'acqua fredda nelle malattie tanto esterne quanto interne*.

Crespi M.— „Baglivi Giorgio“, հեռակալ հրատ. ձևը. „Dizionario biografico degli Italiani“, vol. V, Roma, 1963, p. 250—252;

²⁶ Del 1703. a car. 349.

²⁷ Del 1998. a car. 33.

*Nacque l'8 sett. 1668 a Ragusa (od. Dubrovnik), in Dalmazia, da Vlaho (Biagio) di Giorgio Armeno e da Anna di ser Iacopo de Lupis: Armenius, quindi, fu in realtà il suo vero nome di famiglia. Rimasto privo dei genitori all'età di due anni venne allevato assieme al fratello minore, Giacomo, da una contadina, Maria Dragisić, finché, mostrando i due fanciulli una non comune acutezza di ingegno, la loro educazione fu assidata ai gesuiti. Il B. ebbe come primo maestro il padre Michele Mondegai; si occupò di lui anche un altro gesuita, padre Raffaele Tudisi: per opera dei religiosi il B. fu inviato e fatto educare a Lecce, ove lo ebbe discepolo carissimo il medico Pietro Angelo Baglivi, che gli insegnò i primi elementi dell'arte medica e, dopo la morte, gli lasciò il nome e gli averi. Il B. Studiò a Napoli, poi a Salerno ove, nel 1688, si laureò in medicina e filosofia. Subito dopo viaggiò molto, arricchendo la propria cultura e acquistando vasta esperienza: fu a Firenze presso R. Bellini, a Bologna allievo di M. Malpighi (che esercitò grande influenza sulla formazione scientifica del B.), a Padova, in alcune città dell'Olanda e dell'Inghilterra. Il 26 apr. 1692 giunse a Roma ove prese dimora stabile nel 1694. Fu medico di Innocenzo XII (il B. aveva conosciuto il papa a Lecce, quando era vescovo di quella città, ed era entrato nelle sue grazie) e del suo successore Clemente XI. Nel 1696 (o nel 1695) gli venne affidato l'insegnamento della chirurgia e della anatomia alla Sapienza di Roma, ove, nel 1700, ebbe la cattedra di medicina teorica: nell'ultimo anno della sua vita percepiva, per la sua attività didattica, uno stipendio di 96 scudi. Morì a Roma il 7 giugno 1707 e fu sepolto nella chiesa di S. Marcello.

Il B. fu un ottimo medico pratico, poiché, tenendo distinta la pratica dalla teoria, condannò l'astratto filosofeggiare e le vuote speculazioni dei medici del suo

tempo e conferì nuovo e grande valore al vecchio empirismo ippocratico, basato sull'esperienza e sul ragionamento. Fu un convinto assertore dell'importanza della
 5 esperienza clinica, dell'esame clinico generale dei malati, degli esami autoptici attentamente eseguiti, delle ricerche di fisiologia condotte sugli animali; fedele a tali sue convinzioni, egli fu uomo di vasta
 10 cultura, finissimo semeiologo, valente anatomico attento studioso degli organismi viventi.

Nella sua opera *De praxi medica* il B. dette pregevoli descrizioni di alcune
 15 malattie, come il tifo, la podagra, la sifilide, le elmintiasi dei bambini; descrisse la sintomatologia prodotta dalla puntura delle tarantole; distinse le pleuriti in flemmonose, resipilacee o secche e spurie, e
 20 dette preziose regole per individuarne le forme latenti; sostenne l'efficacia terapeutica dell'ipecacuana nelle dissenterie e nelle emorragie; affermò che le febbri maligne non debbono considerarsi primitive,
 25 ma derivanti da alterazione manifeste della linfa e del sangue; indagò scrupolosamente i fenomeni naturali e coltivò con passione l'anatomia comparata.

Il B. non fu un teorico altrettanto felice, fu piuttosto un conservatore che un
 30 innovatore. Osservatore attento, cadde tuttavia troppo spesso nell'errore di dar valore a fenomeni sporadici e casuali. Si pronunciò contrario ai sistemi in medicina, ma, iatromeccanico e iatrofisico, pre-
 35 cursore della dottrina solidistica, fu egli stesso assertore teorico di un ben preciso indirizzo scientifico.

Tale dualismo facilmente si intravede
 40 nelle sue opere: accanto alle magnifiche descrizioni di alcune malattie che egli fece nel I capitolo della *De praxi medica*, agli accurati studi di anatomia comparata condotti sui vasi e sui visceri delle rane
 45 e delle testuggini che descrisse nella *De praxi* e nella *De fibra motrice*, con tenacia egli sostenne le concezioni mecca-

nicistiche della vita, e ingenuamente tentò di spiegare tutte le funzioni fisiologiche con concetti meccanici ricorrendo a para-
 5 goni alquanto primitivi con macchine varie. Così, nell'opera *De fibra motrice* il B. spiegò la motilità delle fibre muscolari con l'irritabilità, che, in forma locale, ge-
 10 nerale o diffusa, sarebbe a sua volta provocata oltre che dagli stimoli semplici, da una alterazione dei fluidi per la speciale
 15 azione degli stimoli nervosi oppure da una alterazione del movimento dei fluidi prodotta dall'irritazione dei solidi. Ancora, sostenne che la meningi sarebbero ani-
 20 mate da una oscillazione tremulo-incre-spante, in virtù della quale sarebbe promossa la secrezione del fluido nervoso: da ciò deriverebbe l'esistenza di una doppia
 25 sorgente del fluido vitale, l'una sostenuta dal cuore lungo i vasi sanguigni, l'altra sostenuta dalla dura madre lungo i nervi; il molo del fluido nervoso, poi, si tradurrebbe in sensazioni e in movimenti, alla
 30 cui produzione contribuirebbero rispettivamente la pia e la dura madre. Conseguentemente, vi sarebbe un doppio genere di
 35 malattie, le umorali e le nervose. A proposito delle meningi, va rilevato come nella *De fibra motrice* il B. si sarebbe
 40 appropriato della scoperta della dura madre, rivendicata da A. Pacchioni nell'opera *De durae meningis fabrica et usu*, Romae 1701; il B., tuttavia, si difese egregiamente
 45 in una lettera del 1704. Egli tentò addirittura di spiegare il sonno secondo i principî meccanici, considerando la condizione generale dei solidi e dei fluidi nella
 necessità del riordinamento dell'equilibrio della circolazione alterato dalla posizione
 40 verticale e dalla fatica.

Il medico raguseo fu comunque un valente studioso e illuminò i medici del suo
 tempo rivalorizzando i metodi clinici e gli insegnamenti pratici. Fu molto stimato e
 45 apprezzato per la sua cultura: a Roma frequentava l'Accademia fisico-matematica, che si adunava in casa del dotto mon-

signor Ciampini; fu membro dell'Arcadia (ove ebbe il nome di Epidauro Pircense), della Imperial Società di Augusta, della Royal Society di Londra e di numerose altre accademie e società scientifiche italiane e straniere.

Opere: *De praxi medica ad priscam observandi rationem revocanda libri duo*, Romae 1696, in 8°; Lugduni Batav. 1699 e 1700, in 8°; Romae 1702, in 4°; *De fibra motrice ac morbosa libri IV*, Romae 1702, in 8°; Basileae 1703, in 8°; *De anatome fibrarum, de motu musculorum ac de morbis solidorum*; *De experimentis circa salivam*; *De experimentis circa bilem*; *De experimentis circa sanguinem ubi obiter de respiratione et somno*, nell'ediz. del 1702 della *De fibra motrice*; *De morborum et naturae analogismo, de vegetatione lapidum, de terraemotu romano ac urbium adiacentium anno 1703, de progressionem romani terraemotus ab anno 1703 ad annum 1705*; *De vegetatione lapidum et analogismo circulationis maris ad circulationem sanguinis, de anatome morsu et effectibus tarantulae, de usu et abusu, vescicantium. De observationibus anatomicis et praxi*, nell'ediz. del 1696 della *De praxi medica*; *Exercitatio de raro et utili methodo mendi vulnera per aquam frigidam*, tradotto e stampato a Venezia dal Costantini nel 1735 appresso l'opuscolo di V. Cocchi: *Sul buon uso dell'acqua*; *Commentaria in Sanctori Sanctorii de statica medica Aphorismos*; *Canones de medicina solidorum ad rectum staticum usum in Sanctorii Aphorismos*, Padova 1710; *Opera omnia medico-practica et anatomica. Hac sexta editione, post ultimam ultrajectinam, aucta, novisque locupletata Dissertationibus, Epistolis et Praefatione, quae systematis Bagliviani usum aperit, adversariorumque diluit objectiones. Accedit tractatus de vegetatione lapidum opus desideratum, nec non de terraemotu Romano, et Urbium adiacentium*, Lugduni anno 1703, sumptibus A. et J. Posuel, e 1704 in 4°; *Opera omnia medico-practica et anatomica. Editio septima, cui praeter dissertationes et alios tractatus sextae editioni adiunctus accendunt eiusdem Baglii Canones de medicina solidorum. Dissertatio de progressionem Romani Terraemotus. De systemate et usu motu solidorum in corpore animato. De vegetatione lapidum et analogismo circulationis maris ad circulationem sanguinis, necnon Ioannis Dominici Santorini opuscula quatuor. De structura et motu fibrae, de nutritione animalis, de haemorrhoidibus et de catamenis*, Lugduni 1710, sumptibus A. et J. Posuel, in 4°.

Bibl.: G. Origlia, *Istoria dello Studio di Napoli*, I, Napoli 1753, p. 143; G. M. Mazzuchelli, *Gli Scrittori d'Italia*, II, 1, Brescia 1758, pp. 51—54; F. M. Renazzi, *Storia dell'Università degli Studi di Roma*, IV, Roma 1806, pp. 89 s.; C. Minieri Riccio, *Memorie storiche degli scrittori nati nel regno di Napoli*, Napoli 1844, p. 50; S. De Renzi, *Storia della medicina in Italia*, IV, Napoli 1846, pp. 50, 81 s., 173—176, 178 s., 180, 202 s., 224, 231, 232, 282—287, 291, 297 s., 309—319, 332, 363 s., 368 s., 371, 372, 373, 384, 385, 411, 424, 431—433, 440 s., 445, 454, 479, 481, 541, 552, 560—562; I. Carini, *L'Arcadia dal 1690 al 1890. Memorie storiche*, I, Roma 1891, pp. 143—149; P. Capparoni, *Profili bio-bibliografici di medici e naturalisti celebri italiani dal sec. XV al sec. XVIII*, I, Roma 1925, pp. 63—66; N. Sforza, *G. B. e i medici italiani in Francia*, Roma 1955; M. D. Grmek, *Osservazioni sulla vita, opera ed importanza storica di G. B.*, in *Atti del XIV congresso internazionale di storia della medicina* (Roma-Salerno 13—20 settembre 1954), I, Roma 1960, pp. 423—435; *Encicl. Ital.*, V, p. 853.

Оганесян Л. А.—«История медицины в Армении с древнейших времен до наших дней», ч. III, Ереван, 1946, стр. 136—140.

В XVI—XVII веках довольно много армян, главным образом из Новой Джу- ги, направлялись по коммерческим делам в европейские города. Внуку одного из таких коммерсантов, Георгу, жившему в Рагузе, суждено было стать одним из выдающихся представителей итальянской медицины этой эпохи. Речь идет о Джорджо (Георге) Бальиви (1668—1707).

Перед армянской медициной Бальиви, собственно, не имеет никаких прямых заслуг; во всяком случае таковые нам неизвестны. Он был весьма крупным ученым, учеником Мальпиги, профессором медицины в Риме, и приобрел очень большую известность как своими теоретическими концепциями, так и своим отношением к тем запросам, которые предъявляла теоретическая медицина повседневной врачебной практике.

Бальиви был представителем физико-механического (ятро-механического) на-

правления, объясняющего все сложные, происходящие в организме изменения лишь факторами механического порядка. Однако, при своем крайнем механицизме, он понимал всю недостаточность этого воззрения, проведенного в строго последовательной форме в практике. Поэтому в практической деятельности Бальиви следовал больше Бэкону: он признавал всю важность наблюдения и опыта для врачебного дела, но отводил определенное значение также и разуму, который в увязке с наблюдением должен был содействовать успехам медицинских знаний. Ввиду такого подхода к делу он воздерживался от слишком строгого и последовательного обоснования своей теорией вопросов практической жизни. Поэтому-то Бальиви в споре с современными ему медицинскими учениями занимал более разумное, своеобразное срединное положение, восставая против всякого рода крайностей и всегда отдавая должное результатам опыта и наблюдений.

Как врач и мыслитель, Бальиви сформировался очень рано. Когда ему было всего лишь 27 лет, он написал капитальный труд под названием «О медицинской практике», в котором он и изложил свои медицинские концепции. В медицине своего времени Бальиви занял весьма видное место, сильно повлияв на научно-медицинские концепции своих современников.

Как новатор, он был известен многими своими оригинальными идеями. Так, он первый отличил гладкую мускулатуру от поперечнополосатой (см. A. Castiglioni: „Baglivi was the first to distinguish smooth from stirpet muscle“). Он же первый указал на прекрасное действие ипекакуаны при дизентерии, что было забыто в научной медицине вплоть до конца XIX века, и многое другое.

Биографию и деятельность Бальиви мы можем дополнить нижеследующими

сведениями, взятыми нами из армянской литературы, но приведенными в ней на основании иностранных источников. В итальянской газете «Фиуччи» была приведена статья некоего Чеккаччи Казалли, в которой сообщались сведения о минеральной воде «Фиуччи». Вода эта в свое время весьма восхвалялась профессором Бальиви. Между прочим, в этой же статье приведены были некоторые биографические сведения о Бальиви, которого автор этой статьи называет «Римским Гиппократом». Приводим в переводе полностью ту часть этой статьи, которая касается Бальиви:

«Знаменитый римский Гиппократ родился в 1669 г. в Рагузе (Далмация) в армянской семье беженцев из Лирики¹, не простого происхождения. Семья Бальиви взяла его и воспитала, и в знак благодарности он стал называть себя по их фамилии. После обучения в Салерно, Падуге и Болонье, где он был учеником Мальпиги, он объездил все районы прекрасной страны (Италии) и окончательно поселился в Вечном городе (Риме). Бальиви едва минуло 28 лет, как папа Иннокентий XII своим решением, не считаясь ни с кем, назначил армянина в Сапиенции Атенее преподавателем анатомии и хирургии, взамен монсиньора Ланчизи. В Риме никогда не было такой массы студентов, как во времена восхвалителя воды Фиуччи. Его новое, блестящее, смелое и красноречивое учение являлось совершенно противоположным прошлым устарелым преданиям. Поэтому в XVII веке как итальянские, так и заальпийские ученые единогласно провозносили Бальиви как «реформатора медицины»,

¹ По другим сведениям Бальиви родился близ Неаполя, в г. Лекке (см. далее статью из Gazzettino). Проф. Пьетро Каппарони в статье, посвященной Бальиви, указывает, что он родился в Рагузе (Giorgio Baglivi nacque a Ragusa... della famiglia degli Armeni così chiamata per la sua origine...).

«нового Гиппократата», «светила врачебной науки».

«В 1696 г. доктор Бальиви написал свой труд «О практической медицине» (*De praxi medica*) в двух книгах и посвятил его Иннокентию XII. В юбилейный 1700-ый год он дал печатать в Риме свои «Диссертации» (*Dissertationes*), а в своей лекции «О желчи, ее природе, функции и заболеваниях» нашел повод говорить о воде «господина Фиуччи», которая имеет бросающееся в глаза и очень верное влияние против каменной болезни и которая была заказана и применялась в Италии против многих болезней. Великий анатом умер в городе Ромула в возрасте всего 38 лет, в 1708 г., оставив в неопишуемой горести город Рим и литературное общество, и был похоронен на улице Corso в ограде церкви св. Маркелла».

«Прекрасные труды римского Эскулапа (на латинском языке) вышли в свет в многочисленных изданиях. Вот их список: в Лионе в 1704, 1715, 1745, 1765 гг., в Париже в 1711 г., в Антверпене в 1715, 1719 гг., в Виле в 1737 г., в Венеции в 1754 г. и пр. В Париже они повторно печатались с комментариями Пинеля. Другие издания появились в Лейпциге в 1827 г. С. Г. Кунһ'овскими буквами. Труды Бальиви *volitant per ora virum* (передаются из уст в уста) и до настоящего времени».

Интересные сведения о Бальиви приведены были в Венецианской газете *Gazzettino* в феврале 1930 г.

«Сказочные и изумительные открытия Ассуро, о которых много писалось в газетах последних дней, дали повод журналистам и ученым вспомнить имя Георгия Бальиви, которого имя хотя и не является армянским, и который жил в Италии, но он происходил из Армении».

«Известны те отношения, которые веками существовали между Арменией и Италией. Армяне имели во многих горо-

дах Италии богатые и цветущие колонии. Известно также и то, что многие из них с любовью избирали врачебную и хирургическую специальность. Бальиви, дитя армян, родился вероятно в г. Лекке близ Неаполя, получив в Падуанском университете медицинский диплом, провел свою жизнь между 1668 и 1707 гг.

«Таким ярким был его гений и так удивителен был его опыт, что в короткое время он достиг вершин медицины, и был первым из современных врачей, который своей книгой «Сведения о двигательном нерве» защитил и доказал, что активная роль лечения принадлежит прочным частям тела; он до того горячо верил в эти свои положения, что был признан главой среди своих современников».

«Когда Бальиви прибыв в Рим, представился Клименту XI, первосвященник до того поразился его познаниям, что несмотря на его молодость, предоставил ему кафедру анатомии и хирургии в школе Сапиенции».

«Весьма короткая жизнь гениального армянского ученого (ему едва миновало 38 лет, когда он умер) не воспрепятствовала ему приобрести очень раннюю славу, среди ученых. Теперь с особым почтением вспоминают его имя среди того шума, который поднял аферист Ассуро. Между тем Бальиви в XVII веке первый своими изобретательскими экспериментами указал на это учение».

Таковым был знаменитый «римский Гиппократ» XVII века. Несколько удивляет то, что в то время как в итальянской литературе постоянно подчеркивается армянская национальность Бальиви, в армянской литературе о нем можно найти сравнительно немного сведений. В частности армянские врачи XV—XIX веков, нередко цитировавшие труды Бальиви (Шериманян и др.), не знали его армянского происхождения, вероятно, потому, что все оставленное им литературное наследие было написано по-латыни.

Տես նաև հետևյալ ուսումնասիրությունները.

Բազմազեպի խմբագրություն — «Գիտ-
նական հայ բժշկական միջոց», Բ ա զ մ ա Վ է պ,
5 1930, էջ 92:

Հովհաննիսյան Լ. Ս. — «Ժեղարի ակա-
նավոր հոսմեական բժշկական հայազգի պրո-
ֆեսոր Գեորգ Բալլիվի», Աշխատություններ
հայ բժշկության և բիոլոգիայի պատմու-
10 քյան սեկտորի (ՀՍՍՀ Գիտ. Ակադ.), № 1,
1948, էջ 139—144:

Մեկպուրյան Ս. Ն. — «Հայ և ծագումով
հայ բժիշկներ [1688—1900]», Իստանբուլ,
1950, էջ 9—20: Ի մի է բերել Վենետիկի
15 Միխիթարյաններից, բժ. Վ. Թորգոմյանից,
բժ. Պ. Մախոխյանից ստացված և եվրոպա-
կան հանրագիտարաններից քաղված տեղե-
կություններ:

Ոսկյան Գ. — «Տոքթ. Գեորգ Պալլիվի»,
20 Բ ա զ մ ա Վ է պ, 1922, էջ 7—8:

Bouillet M. N. — «Dictionnaire universel
d'histoire et de géographie», 13^e éd., Pa-
ris, 1857, p. 151—152.

Capparoni P. — «Profili bio-bibliogra-
25 fici di medici e naturalisti celebri italiani
dal sec. XV al sec. XVIII», Roma, Istituto
Nazionale medico-farmacologico «Seron»,
1926, p. 57—60.

Castiglioni A. A. — «History of Medi-
30 cine», New York, 1941.

Dezobry Ch., Bachelet Th. — «Diction-
naire général de biographie et d'histoire»,
9^e éd., Paris, 1883, p. 202.

P. H. — «Baglivi (Georges)», հետևյալ
35 հրատ. մեջ. «Nouvelle biographie géné-
rale... publiée par MM. Firmin Didot
frères, sous la direction de M. le Dr.
Hoefer», t. IV, Paris, 1859, p. 160—162.

Grmek M. D. — «Osservazioni sulla
40 vita, opera ed importanza storica di Giorgio
Baglivi», հետևյալ գրքում. «Atti del XIV
congresso internazionale di storia della
medicina (Roma-Salerno 13—20 settembre
1954)», I, Roma, 1960, p. 423—435.

Larousse Pierre — «Grand dictionnaire
universel du XIX^e siècle», t. II, Paris,
1867, p. 46—47.

Ohanessian L. A. — «L'histoire de la
médecine en Arménie», Érévan, 1962, p. 34
et 37.

Storza N. — «Giorgio Baglivi e i me-
dici italiani in Francia», Roma, 1955.

Torkomian V. — «Quelques mots sur
l'origine de Georges Baglivi», Bulletin
10 de la Société Française d'Histoire de
la Médecine, t. XXIII, 1929, p. 306—308.

Տես նաև հետևյալ հանրագիտարանները.

— «The Encyclopaedia Britannica»,
Ninth ed., vol. III, Edinburgh, 1875, p. 235.

— «Encyclopedia Americana interna-
tional edition», vol. III, New York, 1965,
p. 42.

— «La Grande Encyclopédie», t. IV,
Paris, Société anonyme de la Grand En-
cyclopédie, p. 1150.

ԲԱՆ..., ԲԱՆԷ...

1. Բան բարառնական: Տես՝ ՍՏԵՓԱՆՈՍ
ՍԻՆՆԵՅԻ [ՕՐԲԵԼԵԱՆ], «Բան բարառնական
ոգեալ դիմանաբար՝ ի դիմաց Վաղարշա-
25 պատու կաթողիկէին էջմիածնի»:

2. Բան խոստովանութեան: Տես՝ ԽԱԶԻԿ
ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ:

3. Բան խրատու վասն ուղիղ հաւատոյ
և մաքուր վարուց առաքինութեան: Տես՝
ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ:

4. Բան հակաճառութեան ընդդէմ երկա-
րակաց: Տես՝ ԱՆԱՆԻԱ ՍԱՆԱՀՆԵՅԻ:

5. Բան համառօտ բաղեալ յԱնանիայի
վարդապետին գրոցն որ ընդդէմ Թոնդ-
35 րակեցոց: Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԼՈՒԶ:

6. Բան հաւատոյ ընդդէմ հերձուածողաց
(սկ. «Պատրաստեցէ՛ տալ պատասխանի»):
Տես՝ ԴԱԻԻԹ ՀԱՐՔԱՅԻ:

7. Բան հաւատոյ ի մարմնատուրիւնն
Քրիստոսի և ընդդէմ ամենայն հերձուածո-

դաց (սկ. «Բանն Աստուած կատարեալ»):
Տեւս՝ ԴԱԻԻԹ ՀԱՐՔԱՅԻ:

8. Բան հաւատոյ վասն անեղին և եղելոց
բարառնաբար ի դիմաց հայկական տառից:
Տեւս՝ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ:

9. Բան յագգս և յագինս: Տեւս՝ ԲԱՄԲԱ-
ՐԱԿ:

10. Բան ներտաղական ի խրատ ոգոց
համայնից: Տեւս՝ ՆԵՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ:

11. Բան վասն հաւատոյ և օրինաց: Տեւս՝
ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՊԼՈՒԶ:

12. Բան վասն ողջոյն ասելոյ վարդապե-
տաց: Տեւս՝ ԱՐՐԱՀԱՄ ԱՍՏԱՊԱՏԵՅԻ [I],
Ա, § 2:

13. Բանք Աղամայ առ Սեթ: Տեւս՝ ԱԴԱՄ
ԵԻ ԵԻԱ, § 8:

14. Բանք գեղեցիկ և յոյժ պիտանի վասն
աթոռոյն Աղթամարայ: Տեւս՝ ԳՐԻԳՈՐ ՏԱ-
ԹԵԻԱՅԻ:

15. Բանք ի խորհուրդ կատարման տպսն
քուին: Տեւս՝ ՎԱՐԴԱՆ ԱՅԳԵԿՅԻ:

16. Բանք իմաստասիրական և աս-
տուածաբանական: Տեւս՝ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԼԵ-
ՀԱՅԻ:

17. Բանք իմաստասիրաց: Տեւս՝ ԻՄԱՍ-
ՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ:

18. Բանք իմաստնոց: Տեւս՝ ԴԱԻԻԹ ԿԻՊ-
ՐԱՅԻ:

19. Բանք իմաստութեան: Տեւս՝ ՍԵԿՈՒՆ-
ԴՈՍ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ:

20. Բանք ինչ ի վերայ պակասութեանց
որ հանդիպին ի մատուցանելն զպատարագ:
Թարգմանութեամբ առեալ ի Հոռովմէական
Խորհրդատեւրէ, յամի տետոն 1753, ի Վե-
նետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու: Կլուծի
Muzeul Ardelean, ms. № 1088:

21. Բանք ինչ պիտանիք և գեղեցիկ
հաւաքեալ սակաւ ինչ ի Սահմանաց լուծ-
մանց գրոց: Տեւս՝ ԱՐՐԱՀԱՄ ԱՍՏԱՊԱՏԵՅԻ
[I], Բ, § 2:

22. Բանք խրատական վասն հաւատոյ,
զոր յայտնեալ է Հոգին սուրբ աստուածասէր
արանց օգտակար՝ ի ժամանակս ժամա-
նակս. «Ա. Պատմեաց մեզ հայրն մեր և
հայրապետն սուրբն Պետրոս, եթէ սկիզբն

աղանդին Քաղկեդոնի՝ Նեստորիոս եղև...»,
տեւս՝ «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 510
— 525:

Անապատական և, ընդհանրապես, հոգե-
վոր կյանքի վերաբերյալ նյութերի ժողովա-
ծու է՝ գրված հակաքաղկեդոնական ոգով:
Բաղկացած է Ա—Հ հատվածներից:

23. Բանք Յուստոսի: Տեւս՝ աստ, հտ. Ա,
էջ XL:

24. Բանք ոսկիական: Տեւս՝ ՅԱԿՈՐ ՎՈ-
ՐԱԳԻՆԵՅԻ:

25. Բանք պիտանիք ի պէտս առնեմ
հարոգութեան: Տեւս՝ ԱՐՐԱՀԱՄ ԱՍՏԱՊԱՏԵ-
ՅԻ [I], Ա, § 4 և 5:

26. Բանք պիտանիք ի վերայ սրբալոյս
իւղոյն մեռոնի: Տեւս՝ ԱՐՐԱՀԱՄ ԱՍՏԱՊԱ-
ՏԵՅԻ [I], Ա, § 1:

27. Բանք Սիրաբայ: Տեւս՝ ՍԻՐԱԲ:

28. Բանք վասն խաբող աղուեսուն: Տեւս՝
ԱՌԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, § 7ա:

ԲԱՆԱԼԻ...

1. Բանալի աստեղաբաշխութեան կամ
Բանալի աստեղաց: Տեւս՝ ԱԲԴ-ՈՒԼ-ԱԶԻԶ
ԹԱԻՐԻԶԵՅԻ:

2. Բանալի արեայութեան: Տեւս՝ ՊԵՏՐՈՍ
ԲԵՐԴՈՒՄԵԱՆ:

3. Բանալի գիտութեան: Տեւս՝ ԱՅԲԲԵ-
ՆԱՐԱՆՆԵՐ, § 22՝ «Գիրք որ կոչի Բանալի
գիտութեան»: Տեւս նաև՝ ԿՂԷՈՊԱՏՐԱ ՍԱ-
ՐԱՅԵԱՆ:

4. Բանալի գրոց: Տեւս՝ ՊՕՂՈՍ ՏԻՐԻ-
ԿԵՅԻ:

5. Բանալի Համատարածի Աշխարհա-
ցուցին: Տեւս՝ ՂՈՒԿԱՍ ՎԱՆԱՆԴԵՅԻ, «Բա-
նալի Համատարածի Աշխարհացուցին մերոյ
նորածնի»:

6. Բանալի նշմարութեան: Տեւս՝ ՅՈՎ-
ՀԱՆՆԵՍ ԽՆՈՒՍԵՅԻ:

7. Բանալի մտաց (Գիրք որ ասեն),
թարգմանեալ ի յերովպացոց որ է Հապա-
շաց ի Կարապետ վարդապետէ, ջանիւք և
աշխատութեամբ ումեմն Յովհաննէս անուն

փահանայի պիտակ կրօնատրի և հաբեղայի
յերևան ֆաղափի ի մէջ վանառականացն որ
փարաւանսարայ¹ անուանի, ի քվին [Ռ]ՃԼէ
և նոցին ՌՃԼէ... «Պատանեակ ոմն Յով-
հաննէս անուն, որդի միամօր և յոյժ մեծա-
տուն, իբրև ամաց երկոտասանից, գնացեալ
երբեմն յեկեղեցին...», Երևանի Պետ. Մատ.
ձեռ. № 3324, էջ 371ա—398ա:

Բարոյական և հոգևոր զրույցների ժողո-
վածու է, բաղկացած 35 զրույցներից: Թարգ-
մանվել է 1688 թ.:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 3458 (էջ
1ա—46ա), № 727 (էջ 267ա—295ա) և
№ 1058 (էջ 25ա—46ա) ևն:

8. Բանալի ջերմեռանդակերտ: Տես՝ ՄԸ-
ՏԱՄԱԿԱՆ ԱՂՕԹԻՅ (Գիրք):

ԲԱՆԱԿԱՆ ԹԵՍԻՆ ՍԱՀՄԱՆՔ

Տես՝ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐԱԿԱՆ ՆԻԻԹԵՐ, § 58,
ծան.:

ԲԱՆԱՆ

Խորենացու Պատմության անգիր աղ-
բյուրներից մեկն է հայաղգի Բանանը, որը
Գորգի և Դավիթ անուն անձերի հետ միասին
Հունաստանում, գիտունների շրջանում, ի-
րենց լսած զրույցները Հայաստանում պատ-
մել էին ձերերի: Այդ զրույցներից մեկը
Ոլիմպիոդորոս իմաստասերի պատմածն էր,
որի հիման վրա Խորենացին, անձամբ լսե-
լով զրույցը, շարադրել է Սիմ լեռան և Տա-
րոն գավառի անունների ծագմանը վերաբե-
րող հատվածները (գիրք Ա, գլ. 2, հմտ.
նաև գիրք Բ, գլ. ՀԴ):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիսան Դեվ.— «Հայապատում», Վենե-
տիկ, 1901, մասն Ա, էջ 41:

Աղբալյան Դիվ.— «Ոլիմպիոդորոս.—
Գորգի, Բանան, Դավիթ.— Տարբան—Տա-

¹ Ձեռագրում՝ տէրաւանսարայ: Մյուս ձեռագիր
օրինակներում՝ տարաւանսարայ կամ տէրաւանս արայ:
Ճիշտ է միայն № 1058 ձեռագրում՝ փարվանսարայ,
բայց այս օրինակն ուրիշ կողմերով աղավաղված է:

րօն», Ս ի ռ ն. 1927, էջ 376—378. 1928,
էջ 26—28 և 52—55:

ԲԱՆԱՍԻՐ

Տես՝ ԱԲՐԱՀԱՄ ԲԱՆԱՍԻՐ ՏԱՂԵՐԳՈՒ:

ԳԷՈՐԳ ԲԱՆԱՍԻՐ ԵՐԶՆԿԱՅԻ:

ԿԻՐԱԿՈՍ ԲԱՆԱՍԻՐ:

ՄԵԼՔԻՍԵԴԵԿ ԲԱՆԱՍԻՐ:

ԲԱՆԳԸ ՍԱՀԱԿ

Հայ աշուղ: Ապրած է համարվում ԺԸ դ.:
Նրանից հայտնի է միայն մեկ սիրային բա-
նաստեղծություն:

* * *

Աշխարհիս մին եար եմ սիրէր, չըկայ
բարէբարըն քեզի. «Աշխարհիս մին եար եմ
սիրէր, չըկայ բարէբարըն քեզի. | Խընդրեմ
ես իմ քստեղծողէն, որ տայ մուրվաք
ըռահմն քեզի...», տես՝ Հ. Սահակյան (կազ-
մող), «Հայ աշուղներ XVII—XVIII դդ.»,
Երևան, 1961, էջ 360: Ծանոթագրություն՝
էջ 424:

Վերջին տունն է՝ «Դըրուստ կէնաս մի
ըղրարին, | Աստուած կուտայ քեզի բարին.
| Բանդա Սահակն թարիֆտ արի, | Չըկայ
բարէբարըն քեզի» ևն:

Հրատարակվել է Երևանի Պետ. Մատ.
№ 5954 (էջ 44բ—45ա) ձեռագրից:

ԲԱՆԱԿԱՆ ԲԱՆԻՅ ԳԻՈՆԵՍԻ

Տես՝ ՀԱՄԱՄ ԱՐԵՒԵԼՅԻ:

ԲԱՆՔ

Տես՝ ԲԱՆ:

ԲԱԶՈՒՔԵԼԻ (ԱճԶ.)

Տես՝ ԱՆՋԵԼՈՒՍ ԲԱԶՈՒՔԵԼԻ:

ԲԱԶԵՑԻ [ԲԱԶԵՆՑ] (Օգ.)

Տես՝ ՕԳՈՍՏԻՆՈՍ ԲԱԶԵՑԻ:

ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐԱԿԱՆ ՆԻԻԹԵՐ

(Dictionaria, vocabularia et varia
lexicographica)

Բառարանագրական հարուստ նյութերը,
որ ներկայացնում ենք այստեղ, խոսում են
այն մասին, որ բառարանագրությունը մի-
ջին դարերում կարևոր տեղ է գրավել հայ
գրավոր մշակույթի բնագավառում: Արդեն
հնարավոր չէ պատկերացնել, որ Ե դարում
սկսվող և հետզհետև շարունակվող թարգ-
մանական ուժեղ շարժումը կարող էր ընթա-
նալ առանց բառարանային միջոցների՝ բա-
ռարանների և բառացանկերի:

Հնագույն բառարաններն այբբենական
կառուցվածք չունեին: Նրանք հորինվում էին
գրական այս կամ այն հուշարձանի ուսում-
նասիրության ընթացքում՝ նրանում պատա-
հող անձանից կամ սակավածանոթ բաների
հերթական զրանցումով ու նրանց բացա-
տրությունամբ, կամ՝ այս կամ այն բնագա-
վառի գիտելիքների վերաբերյալ բաների
խմբավորմամբ և այլն. իսկ այբբենական
դասավորմամբ բառարանները հանդես են
եկել համեմատաբար ավելի ուշ ժամանակ-
ներում: Նույնիսկ որոշ բառարաններ մեզ
հայտնի են թե՛ այբբենական և թե՛ ոչ-այբ-
բենական կառուցվածքով:

Այսօր կան մասնագիտական երկեր, ու-
րոնք նվիրված են պոլություն ունեցող բա-
ռարանագրական նյութերի մի որոշ մասի
ուսումնասիրությանը՝ Հ. Ամալյանի «Միշ-
նադարյան Հայաստանի բառարանագրական
հուշարձանները», երկու հատոր, և Գ. Կ.
Գասպարյանի «Հայ բառարանագրության
պատմություն»: Այս աշխատություններում
ընդգրկված նյութերը սիստեմավորված են և
ըստ բնույթի ու բովանդակության վերլուծ-
ման ենթարկված. պարզված ու նկարա-
գրված են նրանցում կիրառված բառարա-
նագրական սկզբունքները: Իսկ մեր «Համա-
բարբառային գրականություն» աշխատու-
թյունը նվիրված է քննարկմանը հայ բառա-
րանագրության մի ուրույն բնագավառի, որը
ուշագրության չի արժանացել նախորդների
կողմից, այն է՝ հայ համաբարբառային բա-
ռարանագրությունը, ընդ որում և ժամանա-

կի ընթացքում նրա կրած կառուցվածային
կերպարանափոխությունները: Այսպես, ի
տարբերություն նախորդների, մեր աշխա-
տության մեջ ուշագրություն է դարձված այն
երևույթի վրա, որ հայ այբբենական բառա-
րանագրության մեջ գոյություն են ունեցել
կառուցվածային մի քանի տարբերակներ,
որոնց ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս
բառարանագրությունը համաբարբառային
գրականության պահանջներին հարմարեց-
նելու ուղղությամբ կատարված որոնումների
ուղին: Տրված լինելով, որ համաբարբառի
էությունը կայանում էր տարբեր բնագրերի
միջև ըստ լեզվի և ըստ բովանդակության
համեմատություններ կատարելու մեջ, բա-
ռարանագրությունը մշակում էր բառային
միավորների այբբենական դասավորման նո-
րանոր միջոցներ՝ բնագրային առադրումնե-
րի և համագրումների համար¹:

Այդ ուղու վրա ժէ դ. Ղազար Բաբերդա-
ցու կաղմած համաբարբառային բառացան-
կը մեզ տալիս է առաջին տարբերակը: Այս
տարբերակը բառային միավորները դասա-
վորում էր տառային հերթականությամբ,
ինչպես արվում էր մինչև այդ եղած այբբե-
նական բառարաններում, օրինակ՝ Անձն,
Անձուկ, Անձեւ, Անդեկ, Աննառ, Աննետ, Ան-
նիտեմ ևն. բայց բաների դիմաց փոխանակ
բացատրություններ կամ հոմանիշներ տա-
լու, հղումներ էր տալիս դեպի այն տարբեր
աղբյուրներն, ուր կարելի էր տեսնել տվյալ
բանի դործածության հետ կապված քերա-
կանական և կամ սլաոմական վկայություն-
ներ:

ԺԸ դ. առաջին կեսում Արզրումեցի Անա-
նիա Ալահվերդյանի և Բաղդասար դպիր
Կ. Պոլսեցու համաբարբառներով հանդես էր

¹ Համաբարբառային բառարանագրությունը բան-
երի բացատրություններ չէր տալիս, այլ միայն ցույց
էր տալիս, թե այս կամ այն երկում քերականական
ինչպիսի՝ կապակցությունների մեջ է գործածված
տվյալ բառը և թե այդ բանի հետ առնչված մտքերն
ինչպիսի՝ ձևերով են արտահայտված տարբեր հեղի-
նակների մոտ: Համաբարբառային բառարաններ կաղ-
մվում ու հրատարակվում են նաև այսօր՝ Հա-
յաստանի Գիտությունների ակադեմիայի Կենտրոնական
գրադարանին կից գործող Քարտարանային բաժնի
կողմից:

եկել այրբենական դասավորման մի այլ տարբերակ, որն առաջացել էր բառի հետ մատենագրական վկայությունների համատեղման պայմաններից: Աղբյուրներից բառերը բերվում էին բնագրում նրանց ունեցած քերականական առկա ձևերով ու հետագայ կապակցություններով և բառաշարում դասավորվում էին ըստ բառաձևերի առաջին տառերի, ուստի և նույն բառի տարբեր ձևերն ընկնում էին տարբեր տեղեր: Օրինակ բերենք Անձն բառը.

Ա տառի տակ էին ընկնում՝
Անձամբ անձին գօտի ածէիւ.
Անձին իւրում գանձեսցէ.

Զ տառի տակ էին ընկնում՝
Զանձին առ արդարս ունել.
Զանձն իւր կեցուցանել.

Յ տառի տակ էին ընկնում՝
Յանձին իւրեանց ընդունէին.
Յանձն իւր զգօրութիւնն.

ԺԸ դ. երկրորդ կեսում Գրիգոր Նարեկացու երկերի համաբարբառով, որի հեղինակությունը Հակոբ Նալյանին է վերագրվում, հրապարակ էր եկել այրբենական դասավորման ևս մի տարբերակ, որը, նախորդի համեմատությամբ, ավելի տրամաբանական ու գիտական էր՝ ձգտելով իրար մօտեցնել տվյալ բառի տարբեր ձևերը, որոնք հնու էին ընկած: Այստեղ ևս բառերը բերվում էին նրանց ունեցած քերականական առկա ձևերով ու հետագայ կապակցություններով, բայց դասավորման համար հաշվի էր առնվում միայն բառի հիմքը, իսկ նրա սկզբին գտնվող նախդիրները կամ ածանցները թողնվում էին աննկատ: Օրինակ՝

Անձամբ անձին գօտի ածէիւ.
Անձին իւրում գանձեսցէ.
զ-Անձին առ արդարս ունել.
յ-Անձին իւրեանց ընդունէին.
յ-Անձն իւր զգօրութիւնն.
զ-Անձն իւր կեցուցանել.

Այս տարբերակներն իրենց ավելի ևս տրամաբանական և ավելի գիտական ձևին հանգեցին միայն ԺԹ դ. հրատարակված համաբարբառներով, որոնցում բառը մատենագրական աղբյուրից բերվում էր իր քերականական հիմնական ձևով (օրինակ՝ Անձն) և այդ միակ բառի տակ տեղադրվում էին նույն բառը պարունակող բոլոր վկայությունները.

Անձն

19

Որ կամիցի զԱնձն իւր կեցուցանել՝ կուրուցէ զնա.

Գիտաց Յիսուս յԱնձն իւր զգօրութիւնն որ էլ ի նմանէ.

Առաքեցին դաւանանս կեղծաւորեալս՝ զԱնձին առ արդարս ունել.

Մինչ մանուկն էիւ՝ Անձամբ անձին գօտի ածէիւ.

Իւրաքանչիւր ոք ի ձէնչ Անձին իւրում գանձեսցէ որ ինչ և յաջողեսցի.

Զղարծ փոխարինին որ պարտ էր մոլորութեանն նոցա՝ յԱնձին իւրեանց ընդունէին.

Լայն ծաւալով հետազոտության դեպքում երևան կգան, անշուշտ, նշված տարբերակների մեջ ուրիշ ներքին տարբերակումներ ևս:

Համեմատյան դեպս այրբենական համաբարբառները հայ բառարանագրության մեջ մի ուրույն բնագավառ են կազմում և նյութեր են տալիս այրբենական բառարանների կառուցվածային պատմության համար:

Ստորև ներկայացնում ենք բառարանագրական այն նյութերը, որոնք մեզ հայտնի են, անտիպ կամ տպագիր:

* * *

1. Բառք փերականին կամ Մեկնութիւն քառից փերականութեան. «Վերծանութիւն՝ ընթերցողութիւն: Ներկուտ՝ ըստկուտ, կամ կոխ, կամ կիրք: Ըստ ներ գոյս՝ ըստ ներքս գոյոյ: Առնեմն՝ ձեռն ի ձեռն...», տես՝ 40
Н. Адонц (հրատ.), «Дионисий Фракийский и армянские толкователи», Петроград, 1915, стр. 57—64.

Բովանդակում է Դիոնեսիոս Թրակացու Քերականության հայ. թարգմանության բացատրելի բառերը՝ ըստ զուխների:

Այլ տպ. տես՝ N. Adontz (հրատ.), «Denys de Thrace et les commentateurs arméniens» (trad. du russe), Louvain, 1970, p. 57—64.

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 266 (էջ 82բ—86ա), № 267 (էջ 242բ), № 529 (էջ 144), № 2291 (էջ 325բ), № 2331 (էջ 29ա), № 2335 (էջ 2բ), № 2372 (էջ 2ա), № 2381 (էջ 1ա), № 3197 (էջ 159բ), № 3200 (էջ 202ա), № 3202 (էջ 174ա), № 3286 (էջ 305ա), № 3467 (էջ 105բ), № 5596 (էջ 225բ), № 5925 (էջ 102ա), № 5947 (էջ 117բ), № 6624 (էջ 101ա), № 7014 (էջ 143բ), № 7117 (էջ 94ա), № 7250 (էջ 82ա), № 7995 (էջ 90բ), № 8198 (էջ 67բ), № 8354 (էջ 94) և: Տես դարձյալ Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 110 (էջ 1272), № 657 (էջ 3ա), № 769 (էջ 175), № 847 (էջ 462բ), № 857 (էջ 238ա), № 1004 (էջ 212բ), № 1138 (էջ 234ա), № 1372 (էջ 171բ), № 1666 (էջ 180բ), № 1672 (էջ 59 և 330), № 1682 (էջ 439ա). Լվովի Bibl. Univ. Cod. Arm. 50 (p. 135). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. 5273 (fol. 1^r). Բեռլինի Kön. Bibl. Ms. Or. Minut. 273 (fol. 74^v). Թրիլիսի Զեռագրերի ինստիտ. հայ. ձեռ. № 175 (էջ 122բ):

Նոր. պատահում է նաև՝ «Այս բառք Բերականի», «Բառ Բերթոզական Բերականի», «Մեկնութիւն բառից Բերականի (Բերականից)», «Մեկնութիւն Բերական բառի», «Մեկնութիւն Բերականի», «Լուծումն բառից Բերականին»: Սկ. պատահում է՝ «Վերծանութիւն՝ է ընթերց.»:

Համեմատաբար ուշ շրջանի ձեռագրերում վերոհիշյալ բառացանկը պատահում է նաև այբբենականի վերածված, ինչպես է հետևյալ օրինակը.

— Մեկնութիւն բառիցն և Բերականին. «Ածանցական՝ յայլմէ ածեալ կամ անցուցեալ օրինակ: Ամանակ՝ մասն նուազ ժամանակի: Աղօտ՝ նուազ կամ փոքր: Անգեցեալ՝ ի գոլիս ելեալ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 451, էջ 2ա—15ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1495 (էջ 72ա), № 1995 (էջ 244ա), № 2016 (էջ 147բ), № 3199 (էջ 188բ), № 3824 (էջ 55ա), № 5925 (էջ 102ա):

Սկ. պատահում է նաև՝ «Առնեմն՝ ձեռն ի ձեռն: Առաջբերութիւն՝ առաջի բերում», «Առնեմն՝ ի ձեռն: Առաջբ.», «Առասանութիւն՝ առասացութիւն: Առնեմն», «Անվթար՝ անհոգ»:

2. [Բառք Պիտոյից գրոց] «Առատանիլ՝ ցասնուլ կամ զայրանալ: Անբասնելի՝ Տեառն երկիւղ կամ անգարհուրելի: Արտատեղի՝ անտեղի: Անբնդոստ՝ անգարհուրելի: Անբաղա՝ անպատեհ: Աղուն՝ խաղալուս կամ շարութիւն...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7035, էջ 88բ—91բ:

Այբբենական բառարան է, որի վերջում որիշ բառեր են ավելացված այլ աղբյուրներից (մինչև էջ 92ա):

3. Այս բառք ի յունականէն ի մերս յայտնեալ. «Առոգանութիւն՝ առասացութիւն, յայտարարութիւն: Առկացուցեալ՝ յանդիման կացուցեալ: Առոցելով՝ առնելով...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2331, էջ 164ա—170ա:

Հայերենի բացատրական բառարան է, որի հնագույն ձեռագրերը ԺԴ դարից են:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 529 (էջ 120բ—129ա), № 2019 (էջ 171ա—176բ), № 2369 (էջ 245ա—254ա), № 3200 (էջ 169բ—179բ), № 5919 (էջ 196ա—203ա), № 8198 (էջ 41ա—48բ) և: Տես դարձյալ Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 657 (էջ 344ա—359ա?), № 1448 (էջ 246—262?), № 1666 (էջ 111բ—117ա). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 42 (էջ 750բ—757ա). Նոր-Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 75 (էջ 33բ—44բ). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. 5273 (fol. 192^r—?). Բեռլինի Kön. Bibl. Ms. Or. Peterm. I. 145 (fol. 48^r—59^r):

Բնագրի խոր. պատահում է՝ «Այս բառք յունարէն ի մերս յայտնեալ», «...ի յունականն առ մեր յայտնեալ», «...ի յունարէն առ մեզ յայտնեալ»: Սկ. պատահում է՝ «Առոգանութիւն՝ առացութիւն», «Առոգանութիւն՝ առացութիւն»:

4. Յունարէն այսոյիկ անուանք քարգմանեալք. «Իսակօկի՝ ներածութիւն: Կեօս՝ սեռ: Գիափօրա՝ տարբերութիւն: Իգօս՝ տեսակ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1806*, էջ 61ա—61բ:

Հունարեն-հայերեն իմաստասիրական տերմինների ոչ-այբբենական բառացանկ է: *Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 80 (էջ 195բ—196ա), № 543 (էջ 193ա—193բ):*

5. Բառեար Յունաց ի մեռ քարգմանեալ. «Ընկեցել՝ յանդիման կացուցանել...», *Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1682*, էջ 446բ—451բ?

6. Այս բառք են Բերթոդականք վասն չափոյ հոմերական տաղիցն, վասն զի Բերթոդական արհեստին չափաբերականք են և չափով վարին, և են որ գեղջուկք են որով նարտասանին վարին, զի յանախապէս փոխաբերին սակս զարդու նարտասանից և հարկ է յոհնահամար եղանիլ. «Աստուածազան՝ աստուածազարդ: Աստուածարեալ՝ յԱստուած զօրանալ: Աստուածահրաշ՝ աստուածասփանչ կամ աստուածահրահանգ: Աստուածերանգ՝ յԱստուծոյ լուսոյ կամ ի տեսումն ածող կամ ի մէջ բերող...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2291*, էջ 264ա—315բ:

Այբբենական բացատրական բառարան է: *Հնագույն ձեռագրերը ԺԳ դարից են:*

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 266 (էջ 1ա—72բ), № 267 (էջ 24ա—128բ), № 529 (էջ 3ա—77ա), № 2019 (էջ 176բ—231ա), № 2331 (էջ 170ա—226ա), № 2370 (էջ 140ա—204բ), № 2372 (էջ 201ա—330բ), № 2381 (էջ 152ա—226ա), № 3170 (էջ 19ա—140ա), № 3197 (էջ 2ա—103ա), № 3200 (էջ 2ա—132բ), № 3202 (էջ 37բ—172ա), № 5596 (էջ 150բ—201բ), № 5919 (էջ 121ա—178ա), № 5925 (էջ 21բ—89ա), № 5947 (էջ 27բ—116ա), № 5995 (էջ 96բ—203բ), № 6624 (էջ 20ա—99բ), № 7014 (էջ 25ա—127ա), № 7117 (էջ 218ա—305ա), № 7250 (էջ 2ա—72բ), № 7995 (էջ 10ա—37ա), № 8198 (էջ 1ա—30ա), № 8354 (էջ 42ա—94ա) ևն: Տես դարձյալ Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 657 (էջ 129ա), № 847 (էջ 341ա), № 857 (էջ 122ա), № 859 (էջ 73), № 1004 (էջ 29բ), № 1008 (էջ 15բ), № 1173 (էջ 31ա), № 1372 (էջ 60ա),

№ 1506 (էջ 36), № 1666 (էջ 136ա), № 1672 (էջ 73), № 1682 (էջ 238ա), № 1699 (էջ 71). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 42 (էջ 665ա—718ա), № 72 (էջ 266բ—379ա), № 337 (էջ 158բ), № 1017 (էջ 16բ). Վիեննայի KKHБ Cod. Arm. 3 (fol. 118^բ). Թրիխիի Ձեռագրերի ինստիտ. հայ. ձեռ. № 175 (էջ 45). Հայկաթի Քառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 72 (էջ 49). Լվովի Bibl. Univ. Cod. Arm. 50 (p. 31). Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 75 (էջ 44բ). Կարինի Սահասարյան վարժ. ձեռ. № 35 (էջ 1ա). Բեռլինի Kōn. Bibl. Ms. Or. Peterm. I. 145 (fol. 59^բ), Ms. Or. Minut. 273 (fol. 17^բ). Վրոցլավի Zakl. Nar. im. Ossolińskich Ręk. Or. 21 (s. 71). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. 302 (fol. 93^բ): Հմմտ. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. 5273: «Բառք զանազան մեկնեալ ի Հայոց լեզու յիմաստն» (fol. 185^բ):

Ձեռագրերում բնագրի սկ. պատահում է՝ «Աստուածազան՝ աստուածազարդ: Աստուածապարակք՝ ասին յեղյեղուկք որ զգիրս սուրբս կամակորեն», «Աստուածարեալ՝ յԱստուած զօրանալ», «Աստուածահրաշ՝ աստուածասփանչ», «Աստուածերանկ՝ լուսոյ կամ ի տեսումնաճոց (sic):»

7. Հանդէս բանաստեղծաց (*երկու տարբեր խմբագրումներ՝ այբբենական և ոչ-այբբենական*).

ա. Հանդէս բանաստեղծաց փաղանունաբար ստորոգիլ նորավարժիցն սակս բառ է գեղջուկ. «Աստուածազան, աստուածասփանչ, աստուածազգեաց, աստուածասէր...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 268*, էջ 302ա—312ա:

բ. Հանդէս բանաստեղծաց փաղանունաբար ստորոգիլ նորավարժիցն սակս բառ է գեղջուկ. «Պարտ՝ պատշան, ի դէպ, ի նախ, յանգ, նման: Բարտօք՝ վայելու...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2372*, էջ 331ա—349բ:

□ Այբբենական և ոչ-այբբենական օրինակներ տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 266 (էջ 74բ—82բ), № 267 (էջ 183ա—194բ), № 529 (էջ 129ա—137բ), № 2019 (էջ 162բ—170ա և 231ա—239բ), № 533 (էջ 2ա—14բ), № 2291 (էջ 316ա—325ա), № 2331 (էջ 226ա

- 234ա), № 2335 (էջ 251բ—256ա), № 2369 (էջ 254բ—265բ), № 2372 (էջ 331ա—349բ), № 2381 (էջ 226բ—235բ), № 3170 (էջ 143ա—153բ և 166ա—178ա), № 3197 (էջ 145ա—?), № 3200 (էջ 180ա—192բ), № 3261 (էջ 227ա—240բ), № 3286 (էջ 293ա—300բ), № 5008 (էջ 119ա—124ա), № 5596 (էջ 217ա—225բ), № 5919 (էջ 203ա—210ա), № 5995 (էջ 203բ—218բ), № 6624 (էջ 136ա—154ա), № 7014 (էջ 127ա—143բ), № 7117 (էջ 305բ—318ա), № 7250 (էջ 74ա—82ա), № 7995 (էջ 40ա—45ա), № 8198 (էջ 54ա—59ա) ևն. Տես դարձյալ Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 657 (էջ 359բ), № 847 (էջ 448ա), № 857 (էջ 220բ), № 1008 (էջ 107բ), № 1173 (էջ 140), № 1372 (էջ 191բ), № 1666 (էջ 185ա), № 1682 (էջ 413բ), № 1699 (էջ 503). Վիեննայի Միսիթ. Մատ. ձեռ. № 42 (էջ 757ա—770ա), № 72 (էջ 380ա—390բ), № 337 (էջ 239բ—249բ), № 672 (էջ 122ա—148ա), № 916 (էջ 2ա—10ա?), № 1017 (էջ 74ա—83բ). Վիեննայի KKHB Cod. Arm. 3 (168^բ—172^բ). Հալեպի Քառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 72 (էջ 244—266). Ղալաթիայի Ազգ. Մատ. ձեռ. № 95 (էջ 19—28). Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 75 (էջ 141ա—152բ). Թավրիզի առաջն. ձեռ. № 14 (էջ 3ա—25բ). Բեռլինի Kōn. Bibl. Ms. Or. Peterm. I. 145 (fol. 34^բ—47^բ և 149^բ—161^բ). Մյունխենի BSB Cod. Arm. 22 (fol. 238^բ—244^բ). Վրոցլավի Zakl. Nar. im. Ossolińskich Ręk. Orm. 21 (s. 339—385). Թբիլիսիի Ձեռագրերի ինստիտ. հայ ձեռ. № 175 (էջ 108ա—120ա):

Սկ. պատահում է նաև՝ «Աննաս, անն., անպ., անբա», «Ապարանֆ՝ աշտարակ կամ յանֆ: Տեղիֆ, ֆաղաֆ»:

Հոմանիշների բառարան է, որի ձեռագիր հնագույն օրինակները ժԲ դարից են: «Այս բառարանը նորավարժների, երիտասարդ բանաստեղծների, հավանաբար և ճարտասանների, զեղարվեստական խոսքի կատարելագործման և բառապաշարի հարստացմանը նպաստող բառարան է, մի հետաքրքիր ուսումնական ձեռնարկ» (Հ. Ամալյան):

8. Բառք նորավարժ[իցն]. «Աննաս՝ աննառ, անպատում: Անպարագրելի՝ անսահ-

մանելի, անբմբռնելի: Անպարունակ՝ անձև, անորակ, անֆանակ, անշափ, անժամանակ, անուր...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8198, էջ 63բ—67բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 4149՝ «Հանդէսք բանաստեղծաց փաղանունաբար ստորոգիլ նորավարժիցն» (էջ 351ա—363բ) ևն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. 5273: «Բնուեքըն սրա վարժ (sic)» (fol. 322^բ, սկ. նույն). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1506 (էջ 191, սկ. «Անվարձ՝ անսահել կամ անբիծ կամ անսխալ»):

9. Բառք գովասանական ոգեալ. «Անեղանելի՝ անառատապէս: Անյեղլի գոլով՝ անվրդովելի: Արբուցող յուսոյ՝ առափնութեան սահման: Արի՝ ֆաջարոյս...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8198, էջ 69ա—71բ:

Այբբենական բառարան՝ հիմնականում ոճաբանական: Հնագույն ձեռագրերը ժԴ դարից են:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 5925 (էջ 133բ—141ա), № 7117 (էջ 53ա—60ա) ևն. Տես դարձյալ Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1372 (էջ 3—15?). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. 5273 (fol. 348^բ—370^բ):

Նոր. պատահում է նաև՝ «Բանք գովասանական ոգեալ», «Բառք գովանանազանֆ» (sic):

10. Բառք գովասանական վասն տղայոց ուսման. «Արփոյն հասակ՝ ապաստանի տուն: Ամրութեան պարիսպ՝ աշտարակ հօգ: Անեղաշէն յարկ՝ արմատների բարձրագոյն: Բազմագոյն ծաղիկ՝ բարետես հասակ: Բաժակ ֆաղցրահամ՝ բղխումն յորդարութիւն...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7117, էջ 50ա—53ա:

Ոճաբանական բառարան է: Ձեռագիրը ժԵ դարից է:

11. Նշանագիր անուանց. «Աբրահամ, Ահարոն, Ամբակում, Աղեֆսանդր...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8198, էջ 59ա—60բ:

Նշանագիր ունեցող հատուկ և հասարակ անունների այբբենական բառարան է: Յուրաքանչյուր բառի դիմաց գրված է նրա

նշանագիրը: Զեռագրում նույն բնագիրն ընդօրինակված է երկրորդ անգամ՝ «Նշանագիր այբուբենից» խորագրով (էջ 62ա—63բ):

5 Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 267՝ «Նշանագիր» (էջ 314ա—318ա), № 2291՝ «Նշանագիր» (էջ 371ա—374ա), № 7250՝ անխոր. (էջ 92բ—94բ) ևն:

12. (Անխորագիր) «Աստուածակերտ՝ աստուածատունկ: Աստեաց՝ զօրատուաց: Աստըստին՝ ըստ այսմ իրաց: Ասպատակֆ՝ աւագակֆ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3202, էջ 182ա—214ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 5947՝ անխոր. (էջ 123ա—144բ), № 6624 (106բ—125ա): Տես դարձյալ Բեռլինի Kōn. Bibl. Ms. Or. Minut. 273 (fol. 78^v—91^r, սկ. «Աստուածակերտ, աստից, ասպատակ»):

Բացատրական բառարան է, որի հնագույն օրինակը վերոնշյալ № 3202 ձեռագիրն է, ժեղար: Այս ձեռագրի ընդօրինակողն է ոմն Զաքարիա քհն., որի անունով էլ սույն անխոր. բառարանին տալիս են Զաքարիա գրչի բառարան անունը, բայց այս վերագրման համար ոչ մի հիմք չի ներկայացնում ձեռագիրը:

13. Բառ գիրք որ է լուծումն գրոց. «Աստուած՝ արարիչ անտես: Անգինն՝ անգնենլի: Աղօստու՝ աշխարհակալ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8704, էջ 108ա—155բ:

Բառարան՝ գրաբարից աշխարհաբար:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 739 (էջ 274ա—311բ), № 744 (էջ 89բ—146բ), № 1424 (էջ 208բ—243բ), № 2331 (էջ 260ա—305բ), № 7017 (էջ 125բ—161ա) ևն: Տես դարձյալ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 276 (էջ 289ա—365ա), № 1072 (էջ 212բ—233բ):

Որոշ օրինակներ ունեն սկ. «Արարիչ կամ անտես: Աղօստու՝ աշխարհակալ», «Արարիչ կամ անտես: Աղաատու՝ աշխարհակալ», «Աբբայ՝ մեծ հայր, հօր [հայր] կամ պապ»:

14. Անյայտին նիշ նիթեղէն կոչմամբ իբր ի սոցունց զննա (sic), յորմէ առկա[յ]ացան, կարեմք բակձածել, զոր ինչ ի տարբեղէնս սուրբս և հանելիս, պատկանաւորս և յարմարս, մտաւորականաւ, անօսրիս

և թանձրական բրբով բոլորի բերեալ բարդեմք բեղն անտողին յարաբարողին գրաւանդակ գէս յորոց առանց յոփունց ներհակաց գո[յ] ի յիմացածս, յարակերտողն իբր իր և անուն, զոր ի ստորակացս ըստիբրոնիս ցուցաֆ [գֆ]անիօնութիւն դրականացս, շարագրի շարամանեալ, որ ունի թիւս ժանց և ճից և Ռաց և մի[ակի]ւն դարձեալ անյայտիւ ուրոյն ի նոյնն. «Աստուած, արարիչ, արդար անմահ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. 3937, էջ 46ա—52ա:

Տես նաև Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1372 (էջ 177ա):

15. Բառք խորանին կամ Բառք Փիլոնի.

Բառք որ ինչ ի խորանն, և այլոց անյայտից. «Անկուած՝ հանած: Ախս՝ փակս: Ապարում և Ապաւանդակ՝ ստորոտ խորանին...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5925, էջ 107ա—125ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 266 (էջ 116ա—122բ), № 267 (էջ 128բ—152ա), № 529 (էջ 77բ—88ա), № 2019 (էջ 247ա—?), № 2331 (էջ 241բ—249բ), № 2335 (էջ 238ա—243ա), № 3937 (էջ 41ա—44ա), № 4149 (էջ 343բ—349ա), № 5008 (էջ 124բ—127բ), № 5919 (էջ 178բ—186բ), № 5925 (էջ 107ա—125ա), № 7250 (էջ 105բ—111ա), № 7995 (էջ 45բ—47բ), № 8198 (էջ 49ա—53բ) ևն:

Տես դարձյալ Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 657 (էջ 267ա—284բ?), № 1004 (էջ 149բ—171բ), № 1666 (էջ 117ա—123բ), № 1672 (էջ 305—329?). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 42 (էջ 718ա—726ա). Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 75 (էջ 190բ—195ա). Լվովի Bibl. Univ. Cod. Arm. 50 (p. 142—163). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. 5273 (fol. 297^v—310^r?). Բեռլինի Kōn. Bibl. Ms. Or. Peterm. I. 145 (fol. 173^r—199^r). Հմմտ. Հալեպի Քառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 72 (էջ 193—212?), սկ. «Անկուած՝ հանած: Արոյր՝ ոսկէպղինձ: Աղխ՝ մարդ և անասուն»):

Բնագիրը ձեռագրերում պատահում է խորագրված նաև՝ «Բառք խորանին և այլոցն» (Երևանի № 5008), «Բառք Փիլոնի» (Երևանի №№ 266, 3937 և № 7250): Իսկ սկ. պատահում է

հում է՝ «Անկուած՝ իանած», «Անկված՝ ու է հանած», «Անգուած՝ հանած», «Անուած՝ հանած», «Արխափակս, Ապարումն»:

Այս բառարանը կազմված է երկու տարբեր բառացանկերի միացումով՝ «Բառք Փիլոնի», որը փիլոնի երկերի բառերի բացատրությունն է տալիս, և «Բառք խորանին»: Այդ պատճառով միավորված այս բառացանկը ձեռագրերում կրում է կրկնակ խորագրեր: «Բառք խորանին բառարանն իրեն նախորդող՝ Բառք Փիլոնի բառարանի հետագա ընդարձակումն է և երկու բառարանների այս կապն է, որ հաճախ պատճառ է դառնում նրանց շփոթման» (Հ. Ամալյան):

Բառարանի ձեռագիր հնագույն օրինակները ԺԴ դարից են:

16. Բառք սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյն. «Ազանիլ՝ մեկտեղ կենալ, օթեանիլ, օթուրալ: Աղին՝ եղեմ դրախտին տեղն: Աղոնայի՝ տեարֆ, երալեցեերեն Աստուծոյ անունն է: Ազատագնեայ՝ ասլգատէ որպէս ազնիւ որդի...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3996, էջ 123—207:

Սույն բառարանը կապ չունի «Նարեկ»-ի որոշ հրատարակությունների վերջում գտնվող «Նշանակութիւնք խրքին բառից ինչ մատենիս» բառացանկի հետ:

17. Դարթի Հայոց փիլիսոփայի և Փիլիկեայ Հոռոմոց վարդապետի և Հոմորեայ արուեստատրի և Մովսէսի ֆերթաղի խնդիր փափագման իմաստասիրականիս: Իմաստութիւն ֆերթոդական տառից, ըստ այբուբենից: Բանակապս ի լեզուս և ի խաւսս, և ի ձայնս եղանակաց և յերաժշտականսն արուեստ գիտուն առնելով զընթերցաւոս, զկնի լուսաիդն և բազում արեգակնօք լցեալ երկին. «Յաղագս վարժողական ուսմանց, մանաւանդ որք ջերմեռանդն սիրաբորբոք զթով զհետ եղեալ իմաստական բանից, կորովամիտ սլացմամբ գետահետեալք...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7117, էջ 3ա—46ա:

Բնագիրն սկսվում է խմբագրի առաջաբանով, որին հաջորդող նախադրությունն մեջ խոսվում է տառերից մի քանիսին վերագրվող խորհրդավոր իմաստների և զորություն մասին: Այնուհետև շարադրված է բուն բնա-

գիրը կաղմող այբբենական բառարանը (էջ 11ա—35ա), որն արտահայտում է յուրաքանչյուր տառի գաղտնիքները: Այստեղ հայկական այբուբենի 36 տառերը բաժանված են չորս խմբի՝ ա-բ, ժ-ղ, ճ-չ և ո-ֆ, և յուրաքանչյուր խմբին հեղինակ է ցույց տրված խորագրում հիշված անուններից մեկը, հետևյալ ենթավերնագրերով.

ա. Դարձ[ց]ուֆ անդրէն ի ֆերական այբիս և սկիզբն արացուֆ այլ խորհրդոյ. Դարթի փիլիսոփայի. «Անեղանելին Աստուած: Անարատապէս գոլով: Անվրդովելի...», էջ 11ա—16ա:

Վերջում՝ «Այս են տառք առաջաբանութեան Դարթի փիլիսոփայի շարակարգեալ բանս ի պէտս իններեակ գրիս»:

բ. Եկեցուֆ ի պատենէն փիլիկեայ և բուռն հարցուֆ զԷրդ բանաւորութիւն տառիցս: Ժէիւն ժողովէ զբանս իմաստից և ասա. «Ժամանակ լուման եհաս: Ժողովել ժամանեցուֆ: Ժամանեալք ի լոյսն...», էջ 16ա—22ա:

Վերջում՝ «Այս Բ. գրովս՝ Ղատիւն և Լիւնիւն կատարեցան վարժմունք Դարթի փիլիսոփայականք և Փիլիկեայ արտաբերական, խաղտաղիցս եղական, և ճարտասանական արուեստիցս: Երկակիս երրեակ եռահիւս զրենիցս զոր ի սոցանէ կարգեցան»:

գ. Եկեցուֆ ի տառս Հոմորեայ փիլիսոփայի և բուռն հարցուֆ զերրորդ պատենէն իմաստասիրիս: Ժէիւս հարտասանական դպրութեամբս նանապարհորդեցուֆ ի նանապարհս նանաշողական նառիցս յիմաստասիրական գրոյս Հոմորիայի. «Ճոխան հասակ: Ժմարան լուսատու: Ժշմարիտ հովիւ...», էջ 22ա—30ա:

Վերջում՝ «Կատարեցաւ տառս Հոմորեական տաղիցս, երգոյս քերթողական իմաստից»:

դ. Մովսէսի ֆերթողի վեհիմաստական տաղիցս տառս Թ., այս գերոյս թելք բանից արուեստականաց, որք յաւարամիտ փափագմամբ փութան հասանել. «Ռաբբիական հմտութեանցն հասեալ: Ռաբբի զարեղ: Ռաբբի մեծահրաշ...», էջ 30ա—35ա:

Վերջում՝ «Այս են քերականութիւնք 12. գրիս, ըստ այբուբենիցն տառից: Սովաւ հասանին ամենայն իմաստութեան»:

Այս այբբենական գլխավոր բնագրից հետո կան նմանօրինակ մի շարք ուրիշ մանր նյութեր, մեծ մասամբ այբբենական ցանկեր՝ «Այլ ինչ բան ըստ այբուբենից իմաստիցս», «Այլ ինչ իմաստք», «Այլ նիւթք իմաստութեան այբուբենից ըստ արփիցն բազմազանեալ իմաստ» և նման խորագրերով: Բոլորից հետո կա հետևյալ հիշատակագրությունը. «Կատարեցաւ (sic) իմաստութիւնք մեծ և փառաւոր վարդապետացն Հայոց Դաւթի անյաղթ փրկիստփայի և Սովսիսի քերթողի, և Հովհորեայ իմաստասիրի և Փիլիկեայ երաժշտապետի, որ ունին յինքեանս զամենայն զանձս աստուածայինս ամբարեալ առ ի պէտս ուսումնասիրաց անձանց»:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 599 (էջ 1ա—41բ) և № 1267 (էջ 328ա—341ա): Վերջինս աղավաղված օրինակ է:

18. Բառք գրոց սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյն. «Աղոնիայի՝ տէր, տերանց տէր: Ազդել՝ շարժել կամ խաղալ կամ յայտնել կամ ծանուցանել: Ազդումն՝ զօրութիւն: Ալելուիայ՝ օրհնեցէ՛ք զՏէր կամ գովեցէ՛ք զՏէր: Ախեալ՝ փակեալ...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3172, էջ 189ա—215ա:

Այս բառարանը նմանութիւն չունի նախորդի հետ¹. Թեև նրանից ավելի համառոտ է, բայց ինքնուրույն է: Կապ չունի նաև վերոնշյալ «Նշանակութիւնք»-ի հետ: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 3286՝ խոր. նույն (էջ 271ա—292ա):

19. Ղայաթիայի (Կ. Պոլիս) հայոց նախկին Ազգ. Մատենադարանի № 28 ձեռագիրը Գր. Նարեկացու երկերի մի անտիպ համաբարբառ է, որի հեղինակութիւնը վերագրվում է Հակոբ Նալյանին, ունի այբբենական բառարանային կառուցվածք²: Տես՝ ՅԱԿՈԲ ՆԱԼԵԱՆ:

20. Բառք վարդապետացն սրբոց հաւաքեալ ի միասին. «Առականութիւն է՝ նշանակէ:

Առարկում՝ առակ կամ առասպել: Առաջոյն՝ առաջին: Առած՝ արհեստ: Առաքուր՝ առ ոտն կոխել...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7117, էջ 60ա—79բ:

Ձեռագիրը ժե գ. է:

21. Երեւոյն գլուխ գրոցս որ կոչի բառագիրք, գոր (sic) այժմ մեկնէ զմնացումն. «Առանցեալ՝ խելագարեալ: Անտիղ՝ անխոնարհելի կամ անգիշանելի: Աստուածաբեալ՝ տեսանել զհանդերձեալն...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 530, էջ 71ա—77բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2331 (էջ 249բ—257բ), № 3200 (էջ 166բ—169բ), № 5919 (էջ 193բ—195բ) և: Տես դարձալ Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 657 (էջ 338բ, սկ. «Առանցեղ»), № 1666 (էջ 129ա, սկ. «Առան»):

Ինչպես ցույց է տալիս խորագիրը՝ այս բառարանն եղել է վեց գլուխներից բաղկացած մի աշխատութեան հավելվածը: Հնագույն օրինակները ԺԳ գ. են:

22. Բառ է Հայոց լեզուէ պարզ և յստակ. «Աբբայ՝ մեծ հայր, [հայր] հօր կամ պապ: Աբենեգեր՝ վէմ օգնականի: Ագարակ՝ արտ: Ագալ՝ կեցաւ...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 744, էջ 89բ—146բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 9110 (էջ 1ա—11բ, սկզբից թերի):

Տարբեր է հետևյալ բառարանը.

23. Բառ է Հայոց լեզուէ պարզ և յստակ. «Աստուած՝ արարիչ կամ անես: Աւգոստոս՝ աշխարհակալ: Անգննին՝ անգննին...», Երեւելանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1424, էջ 208բ—243բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 739 (էջ 274ա—311բ) և: Տես՝ § 13:

24. Աղօթք պահպանութեան. «Անսկիզբն Աստուած: Անեղ Աստուած: Անիմանալի Աստուած: Անպարագրելի Աստուած...», տես՝ «Գիրք աղօթից որ կոչի Կիպրիանոս վասն ամենայն ազգ պատահարաց որք զան ի վերայ մարդոյ», Կ. Պոլիս, 1875, էջ 21—45:

Կազմված է այբբենական կարգով (Ա-Ք). Գտնվում է նաև «Կիպրիանոս-գրքի» ուրիշ տպագրութիւններում: Տես նաև ԹԻՐԻՍԻԻ

¹ Հմմտ. սխալ տեղադրված § 16 բնագրի հետ:

² Հմմտ. Հ. Ս. Անասյան, «Հայ համաբարբառային գրականութիւնը», էջ 53—55:

Ձեռագրերի հաստ. հայ. ձեռ. № 162 (էջ 14ա—18ա):

25. Բառ գիրք. «Նալթ կուպր կամ ձիւք: Ձեղուն՝ առիք կամ առաստաղ կամ ուր-
նանք...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8255, էջ 2բ—6բ (թերի):

Ունի բառերի ոչ-այբբենական դասավորություն:

Ձեռագիրը ժԸ դ. է:

10 26. Բառարան մեկնություն բառի. «Մե-
լան՝ բանաք, միւրաքեալ: Երկնալի՝ շնոր-
հալի, իմաստուն...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8540, էջ 3ա—3բ:

15 Բսանութ բառերի ոչ-այբբենական ցանկ է: ժԸ դ.:

27. (Անխորագիր) «Անծան՝ անգէտ: Ա-
պագէն՝ անգէն կամ վա[ռ]բարագէն...», Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1448, էջ 139—245?:

20 Ձեռագիրը ժԶ դ. է:

28. (Անխորագիր) «Անյարի՝ անյար-
մար: Անյելի՝ անփութիսելի: Անյելաբար՝
անայլաբար կամ անփութիս: Աննեւհո[ւ]ն՝
անիմաստ կամ անտեղեակ...», Երևանի Պետ.
25 Մատ. ձեռ. № 3261, էջ 1ա—176բ:

Ձեռագիրը ժԷ դ. է:

29. Այս բառք գեղջուկի որ կարի պիտոյ
է վարժասիրաց ներխոնեմից. «Անկումն՝
վնարումն: Հանգիստ՝ ելք: Վախճան՝ աւարտ:
30 Սահման՝ դադարումն: Վերջ՝ կատարումն...»,
Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2291, էջ 344ա—347ա:

Ձեռագիրը 1665 թ. է:

30. Բառք ոմանք հաւաքեցեալք ի գրոց
35 ըստ այբուրենից. «Ագի՝ պոչ, դմակ, ձեք,
տուտն: Աղինասարաս՝ արփունի պաղատ,
ապարանք, տանար մեծաշէն, խոյակապ:
Ագրն՝ շաղամաք, քեզան, մանած քել: Ագ-
նի՝ աղէկ...», տես՝ «Բառգիրք Հայոց, արա-
40 րեալ ի սուրբ էջմիածին, Երեմիա վարդա-
պետէ», Կ. Պոլիս, 1728, էջ 536—572:

31. (Անխորագիր) «Արաղչին՝ գլխարկ:
Ատուն՝ պիսակություն կամ պիսակ: Արդարոյ
տեղ՝ յոյրյ (sic) մասին: Անհամբեր՝ ապա-
45 ժոյժ: Աղբել՝ զկղկղանս յորովայնին ար-
տաֆս վարել: Աղտայեպու՝ քաղասմատ ձի:

Աթլագ՝ ակիտ. Աշխանայ՝ խոհակեր...»,
Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3357, էջ 63ա—
68ա:

Պարունակում է նաև աշխարհաբար և
թուրքերեն բառեր: Լրիվ է՝ Ա—Օ:

32. (Անխորագիր) «Արեղայ՝ կրօնատը
կամ մոնոգոն, իբր քէ ապեղայ, այսինքն ի
բաց եղէ յաշխարհէ: Ագարակ՝ ումկ. չիֆտ-
լիկ կամ գեղ: Ագանիլ՝ օքեանիլ, ումկ. դօն-
միշ ըլլալ կամ կօշիկ հագնիլ»: Տես՝ ՄՆԱՅԱ-
ԿԱՆ ՍԵՐԱՍՏԱՅԻ:

33. Վասն գովութեան այբիս. «Այբն՝ քա-
գատը է: Բենն՝ առաքեալ է և սպասատը:
Գիմն՝ զանաւան է: Դայն՝ դոնապան է և
դեսպան...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. 15
№ 7117, էջ 120ա—122ա:

Ձեռագիրը ժԵ դ. է:

Հայկ. այբուրենի մասին գովասանք՝ տա-
ռերի հերթականութեամբ: Նմանօրինակ այլ
նյութեր տեսնել նաև ԱՅԲՈՒԹԵՆ բառի տակ:

34. (Անխորագիր) «Արբանեակ՝ սպասա-
տը...», Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 657,
էջ 374բ—384ա?:

Ձեռագիրը հավանաբար ժԸ դ. է:

35. (Անխորագիր) «Առաջապահեստ՝ յա-
ռաջ պահող զպահսն: Աղիւս՝ քծած քեար-
պին: Անկումն՝ ասղարուր գործած ապրշմե-
ղէն: Ապարում՝ կապայի շատրի փէշ, ստո-
րոտ: Ապարօշ՝ սուր սեղանոյ զոգնոց, ծած-
կոց, սաղավարդ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. 30
№ 4335, էջ 104ա—135բ:

Գրաբար-աշխարհաբար բառարան է: Ան-
հեղինակ: Բառերի այբբենական դասավոր-
ումը խիստ չէ: Ձեռագիրը ժԹ դ. է, բայց
բառարանը ծագումով ավելի հին է:

36. Բառարան Հայոց ժողովեալ համա-
նօտ. «Ագահ՝ անյագ: Ագանիլ՝ օքեանիլ կամ
զգենուլ: Ագարակ՝ փոքր գիւղ կամ այգի:
Աղինասարաս՝ նման դրախտին...», Երևանի
Պետ. Մատ. ձեռ. № 3996, էջ 7—122:

Գրաբար-աշխարհաբար բառարան է: Ձե-
ռագիրը ժԹ դ. է, բայց բառարանն ավելի
հին է:

37. (Անխորագիր) «Ագատ՝ էգատ, ագա-
տական, գերծ, ձեռնարձակ, արձակ, ընդար- 45

նակ, ընդհատ, փափալ, գոր օրինակ մեղֆե ագատ, ընդհատ յանօրէնութենէ, փափալ ի մեղաց...», *Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1131, էջ 2ա—50բ*:

Գրաբար-աշխարհաբար բառարան է: *Զեռագիրը ժէ դ. է*:

38. (*Անխորագիր*) «Ագանիլ՝ տեղ մը իջնել, խոնախ ըն[ել], մեքեան բռնել, ֆովր մնալ, ինչպէս՝ Մի՛ ագցին առ ֆեգ վարձֆղ վարձանի, այսինքն բանտուրին հախը ֆովրղ շրմընայ...», *Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1131, էջ 116ա—145բ*:

Գրաբար-աշխարհաբար բառարան է:

39. Յառաջարկութիւն բանիցս այս. «Ածել՝ տանիլ, բերել, զարնել, զորեցնել: Ածել զբոցով՝ կրակը մատնել, արէշէ կիւմէֆ կամ սալմաֆ...», *Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1131, էջ 146ա—169բ*:

Գրաբար-աշխարհաբար բառարան է:

40. (*Անխորագիր*) «Աբբայ, յի՛ մեծ հայր, պապ: Աբբանայ՝ բաղանիֆ կամ լուացման տեղիֆ: Աբղլմսեն՝ ծառայ Քրիստոսի: Աբղիո՝ ծառայ տեառն: Աբթաթայ կամ Աբթթայ՝ դիւ՝ ծառայ տեառն: Աբթաթայ կամ Աբթթայ՝ ազգ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 9776, էջ 2ա—290ա*:

Հայերենի բացատրական ճոխ բառարան է, որի կազմման համար օգտագործված են այլ բառարաններ: Պարունակում է շուրջ 25.000 բառ: Հեղինակն անհայտ է: Վերջում անծանոթ գրիչը նշանակել է ընդօրինակման տարեթիվը՝ «Փառք քեզ տէր իմ Յս. Քս., շնորհակալ եմ ի քէն, ներմարմնութեան տեառն 1701, յունիս 30»:

Պողոս Պիրոմալին, բառերի լատ. համարժեքների ավելացումով, սույն հայ. բառարանը վերածել է հայերեն-լատիններեն բառարանի (տես ստորև § 93):

41. (*Անխորագիր*) «Արածամ՝ երեկոյ կամ երիկունն: Անաղամոն՝ անաղօտ կամ անհետ: Անաղարտելի՝ անեղանելի կամ անխախտելի: Անանֆաֆ (sic) անկարօտ աշխարհի կամ օտարացեալ յաշխարհէ իւրմէ: Անբաւ՝ անհուն կամ անթիւ: Անգայթ՝ անկայթակղ (sic): Ազդր՝ պուտ, խալաշայ (sic):

Անտանօր՝ յայսմ տեղուչ (sic): Ա[ն]դեղայ՝ դեղբափ: Անդրժելի՝ անուրանալի: Անդոյր՝ հանդարտութիւն...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3357, էջ 21ա—58բ*:

Հայերենի բացատրական բառարան է, հիմնականում՝ գրաբար բառերի, բայց ունի նաև նոր և նորակերտ բառեր՝ Վիմագրել՝ ի վիմի գրել, Վիպասաց՝ հեքեաք ասող, Վիսական՝ խոխտանֆով կամ գոռզանշան, Վիսկոտ՝ խոխտ կամ գոռզ, Վնաբան՝ վնիռ հատանող և սանմանադրող, Տապառաոն՝ խորշակ հողմ, Տնատել՝ բաժանել զբանս ի բազում տունս. ևն: Ունի նաև բարբառային և ազգագրական բառեր՝ Սոդակոտ՝ սանիլ կամ լարծումն կամ յանախ սողացող, Սարայ՝ ձող գաւազանածե հարեալ յերկիր նեցուկ որթուն խաղկաց (sic), Փամգամ՝ ծածկոյթ գլխոյ կանանց որ հասանէ մինչև ցոռս այսինքն մանղիլ կամ սաւան, իսկ երբեմն փոքր պաստառակ է որ հասանէ մինչև ցմէշս այսինքն լաշակ ևն: Ունի նաև հատուկ անուններ: Լրիվ է՝ Ա-Ք: *Զեռագիրը ժԹ դ. է, բայց բառարանն ավելի հին է*:

42. Յաղակս (sic) լծորդ տառիցն և վանգիցն (sic) և հեգիցն, թէ ո՞րպէս անվրէպ յարին ընդ միմեանս ոմանֆ սեպհական տեղեալ, և այլֆ փոփոխին ի հոլովսն, և դու, ո՞վ եղբայր, զոր ինչ ի սմա գտցես՝ աներկբայ գրեսցես, և մի՛ զտառս կամ զբառս փոփոխեսցես, զի այսպէս սրբագրեալ են զսս սուրբ և ընտրեալ վարդապետֆ մեր: Եւ ես անարժանս տեսի և աստ գրեցի զգուշութեամբ. «Անդստին: Ապրստամբ: Ախտածէտ, ախտածետաց: Անդընդով: Անըրչից: Աղջկունֆ արծույ: Անդ: Անդանաւ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 267, էջ 177ա—182ա*:

Քերականական բառարան՝ բառերի այբբենական դասավորութիւնով: Տես նաև Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1004 (էջ 203բ—209բ):

43. Վասն ստուգութեանց տառից յաղագս լծորդագրոց ուղղեալ յոգնակի աշխատութեամբ ի վերայ այբուրենից. «Աբրահամ, Արէլի աստուածապաշտութեամբ, աստուածսիրութեամբ: Աստուածեան նշան: Աստուածատես: Աստուածայնոյ: Աղամանդ, ֆար...»,

Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3467, էջ 110ա—118բ:

Ձեռագիրը ժէ դ. է:

44. Բառք փերականութեան պարգեալի
5 ըստ այբուբենից (սկ. «Ագուգայ՝ այն տեղին
յորմէ ջուրն բորելով և ծորելով իջանէ: Ագ-
ցան՝ ուսմկ. փերեթին, այսինքն՝ բեռա-
փարշ: Ագատորդի՝ որդի իշխանի, այսինքն՝
պէյգատէ»): Տես՝ ՄԽԻԹԱՐ ՍԵՔԱՍՏԱՅԻ:

10 Բառարանի այլ օրինակներում՝ խոր.
«Գումարք բառից որք գտանին ի փերակա-
նութեան» (սկ. «Ագցան՝ ուսմկ. փէլփէթին»):
Սույն բառարանը կապ չունի Մխիթարի
«Դոտն փերականութեան աշխարհաբառ լե-
15 զուի» գրքի (Վենետիկ, 1727) վերջում
գտնվող բառգրքի հետ, ոչ էլ նրա «Բառգիրք
հայկազեան լեզուի»-ի հետ:

45. Մասընկունք քաղադրական և ըս-
կրգրնատառք քաղադրելեաց բազումք. «Ա-
20 մէն՝ ամենաժողով տօն, ամենաթագաւոր,
ամէնանեցուն, ամենաստեղծ, ամէնիշ-
խան...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3110,
էջ 113ա—127ա:

Տալիս է, այբբենական կարգով, բա-
25 ղադրյալ բառերի առաջին մասերը: Ընդ-
գրված են նաև որոշ թվով նախածանց-
ներ՝ «Ան՝ անայցելու, անսայթափ...», կամ
«Ապ՝ ապարդիւն, ապաժոյժ...» ևն:

Ձեռագիրը ժԸ դ. է: Տես նաև Երուսաղե-
30 մի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1038 (էջ 281—322):

Նույն հեղինակի գործեր են նաև հաջորդ
երկու բնագրերը (§§ 46 և 47):

46. Վերջնաբառք քաղադրեալ բառից,
բաժանեալ ըստ ձայնաւոր տառիցն, որք ի
35 վերջին վանկս նոցա. «Արձակ՝ սանձարձակ,
հերարձակ, ձիարձակ, ընդարձակ, համար-
ձակ: Աւանդ՝ աստուածաւանդ, յիսուսաւանդ,
արարչաւանդ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 3110, էջ 127բ—140ա:

40 Ձեռագիրը ժԸ դ. է: Տես նաև Երուսաղե-
մի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1038 (էջ 325—360):

47. Ածանցական անուանց վերջք, ըստ
զանազան ձայնաւորաց տառից, որք ի նոսա
են. տեղերին բաժանմամբ եղան ի մի վայր.
45 «Ած՝ առած, կատարած, կազմած, ողորմած,
գրած, վիժած, կոխած, արտալած: Ակ՝ յու-

ղակ, խնդրակ, գտակ, անուշակ, հրաւիրակ,
նախահոգակ, գահաւորակ...», Երևանի Պետ.
Մատ. ձեռ. № 3110, էջ 140բ—146բ:

Ձեռագիրը ժԸ դ. է: Տես նաև Երուսաղեմի
Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1038 (էջ 363—377):

48. Հաւաքումն բառից, որք նշանակու-
թեամբ նոյն կամ մերձաւորք են կամ Բառք
նոյնանշանք ժողովեալ ըստ այբուբենից
(սկ. «Ագանիլ՝ օքևանիլ կամ օքևանս առ-
նել» կամ «Ագան՝ բնշասէր, արծաթասէր»):
Տես՝ ՄԱՏԹԷՈՍ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ:

49. Գանձ Հայոց լեզուի կամ բառարան
Ստեփանեան (սկ. «Այր՝ իբր արքայ, որ է
հայր, զի է առաջին ձայնաւոր զիր ամենայն
լեզուաց: Ի թիս արժէ մի»): Տես՝ ՍՏԵՓԱ-
15 ՆՈՍ ՌՈՇՔԱ:

50. Ստ. Ռոշքայի նամակներից մեկում
(3 օգոստ. 1731 թ.) հիշատակվում է, որ Մա-
ղաքիա Չելեբին պատրաստում էր հայերեն
լեզվի մի բառարան: Այդ մասին նա գրում
է. «Արդ՝ ով որ և իցէ, գովելի արդեօք, այն
չելչալի Մաղաքիասն, որ ժԸ տարիս ցայժմ ի
վերայ բառարանին իւրոյ մաշեաց, ասեմ,
թէ և զհազար գլուխս ունիցի, ոչ կարէ զկա-
տարեալ բառարանն շինել, եթէ ոչ հիմնա-
25 բար տեղեակ իցէ Յունաց և Լատինացւոց
լեզուին, և զբերայեցւոցն ևս մեկնութիւնն
ունիցի, որոց ամենեցուն բազում բառք գտա-
նին յԱստուածաշունչն, և յայլ գրեանս Հա-
յոց. բաց յայսցանէ պիտոյ է գիտել և զփի-
30 լիստիայութիւնն, զաստուածաբանութիւն և
զայլ գիտութիւնս, ապա թէ ոչ զհարդ կա-
րասցէ մեկնել, գոր ինքն ոչ հասկանայ»¹:

51. Երևանի Պետ. Մատ. № 3913 ձեռա-
գիրը 240 թերթերից կամ 480 էջերից բաղ-
35 կացած մի ընդարձակ բառարան է, որի վեր-
ջում կա գրչի 1698 թվակիր հիշատակարա-
նը՝ գրված Աստապատում, Ավետիսի որդի
Հովսեփ վարդապետի ձեռքով: «Միջնադար-
յան հայ բառարանագրության վերջին շրթ-
40 ջանի հետաքրքրական նմուշներից է Հովսեփ
վարդապետի անունով հայտնի բառարանը:
Բառամթերքի հարստությամբ այդ բառա-

1 Հ. Տաշյան, «Յուդեական հայ. ձեռ. Մատենադա-
րանին Մխիթարեանց ի վիճման», հտ. Ա, էջ 23:

րանը, որ ավելի քան 10300 բառ է պարունակում, գերազանցում է ցարդ մեզ հայտնի բոլոր հին բառարաններին, որոնցից և ոչ մեկին էլ նման չէ իր կազմության յուրահատուկ բնույթով: Բառարանի 1698 թ. գրքոված միակ գրչագիրը (որը հավանաբար նախագաղափար օրինակ է) պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում 3913 թվահամարի տակ: ...Հիշատակարանը որոշակի տեղեկություն չի տալիս բառարանի հեղինակի մասին, հիմք չկա հաստատելու ձեռագրի գրիչ Հովսեփ վարդապետի միաժամանակ հեղինակ լինելը կամ չլինելը (Մատենադարանի ձեռագրացուցակը իրավացի կերպով հարցականի տակ է դնում հեղինակ բառը): Բնագրի պրպտումներն էլ զորեղ փաստեր չեն ընծեռում հարցի լուծման համար: Կարող ենք ենթադրել, որ եթե Հովսեփ վարդապետը չի կազմել ամբողջ բառարանը, ապա նա գրել է բառարանի մի մասը միայն, միաժամանակ խմբագրելով ու ամբողջական տեսք տալով բառարանին: Այսպիսի ենթադրություն մենք անում ենք հենվելով բառարանի արտաքին կողմի, գրչազրահական վիճակի ու կառուցվածքի հետ կապված հանգամանքների վրա» (Հ. Ամալյան):

52. Բառգիրք հայկազեան լեզուի, բաժանեալ յերկուս հատուս: Յորոց յառաջնումն որ է տպագրեալս այս, պարունակեալ գոն յոգնախոսն բազմութիւնք բառից Աստուածաշունչ գրոց, և այլոց երեւելի մատենից լեզուագէտ դարապետաց: Մեկնեալ ի սմա մասնատրապէս՝ մանրակտիտ բացատրութեամբ անուանք կենդանեաց, տնկոց, ականց, շափուց, դրամոց, գործեաց, և այլոց կահուց, և կարասեաց: Իսկ յերկրորդում հատորի որ հանդերձեալ է տպագրիլ, հաւաքեալ կան բազմութիւնք մնացորդաց բառից: Նաև բառգիրք արարեալ ի գրաբառէ յաշխարհաբառն, և յաշխարհաբառէ ի գրաբառն: Այլ և բառարան յատուկ անուանց: Արարեալ ի Մխիթարայ վարդապետէ Սեբաստացոյ՝ արքայ հայր կոչեցելոյ՝ աշխատակցութեամբ աշակերտաց իւրոց: Եւ յոգնաչան երկասիրութեամբ տպագրեալ ի նոյնոյ ի փառս ամենափրկչին, և ի յօգուտ

մանկանց եկեղեցոյ: Ի հայրապետութեան տեառն Ղազարու Հայոց կաթողիկոսի: Յամի փրկութեան մերոյ՝ 1749, մայիսի 19: Իսկ ի թուականութեան Հայոց՝ ՌՃՂԸ: Ի վէնէտիկ, ի տպարանի Անտոնի Պոսթոլի: Հրամանաւ մեծաւորաց:

1251 էջ (շարվ. 20.5×12.8 սմ): Սկ. «Ա՛» է առաջին գիր հայկական լեզուի, որպէս և կառնացոց, ֆունաց, Երալեցոց, Արաբացոց, և այլ ազգաց, կարգեալ ի թիւս եօթանց ձայնաւորաց...»: Հատորի ներածության («Բան առ ընթերցողս») մեջ, բառարանի կազմության սկզբունքները բացատրելուց հետո, Մխիթար Սեբաստացին իր և յուրայինների կողմից գրում է. «Այլ զոր այժմ արժան է ինձ ասել՝ այս է, զի խոնարհամիտ սրտիւ ընծայեմ քեզ զպատուղ բազմամեայ աշխատութեանս՝ նուէր սիրոյ. զի ցանկալի է ինձ յինէն առնուլ և քեզ տալ, և որոց քում սակի են, վասն զի որ ինչ իմ է, քոյ է, և որ ինչ քո՛ իմ. վասն որոյ և ծառայելս իմ քեզ՝ պարծանք են ինձ, մանաւանդ թէ՛ և լրումն պաշտաման իմոյ և իմոցս. վասն զի ի սկզբանէ անտի որպէս ես, նոյնպէս և միաբանութիւնս մեր կարգեալ կայ ի սպասաւորութիւն բանի Հայկազեան տոհմի» են:

Այս հատորը հայտնի է Մխիթար արքայի բառարան անունով:

53. Բառգիրք հայկազեան լեզուի: Հատուր երկրորդ: Յորում նախ պարունակին մնացորդք գրաբառ բառից, երկրորդ՝ բառարան յատուկ անուանց, երրորդ՝ բառգիրք ի գրաբառ լեզուէ յաշխարհաբառն, և չորրորդ՝ յաշխարհաբառ լեզուէ ի գրաբառն. որոշեալք ի միմեանց հատուածովք այբուբենից: Արարեալ բազմատնոն և աշաւուրչ նգանօք՝ յաշակերտաց ամենապատիւ տեառն Մխիթարայ մեծի արքային և բարունապետին Սեբաստացոյ: Եւ յոգնաչան երկասիրութեամբ տպագրեալ՝ հրամանաւ գերապատիւ տեառն Ստեփաննոսի արքայի՝ նորուն յաջորդի՝ վարդապետին Կոստանդնուպօլսեցոյ: Ի փառս ամենափրկչին՝ տեառն բոլորեցունց, ի պատիւ ամենօրհնեալ սուրբ Աստուածածնին, և ի յօգուտ մանկանց եկեղեցոյ: Ի հայրապետութեան տեառն Սիմոնի հայոց կաթողիկոսի: Յամի փրկութեան մե-

րոյ՝ 1769, սեպտեմբերի 8: Իսկ ի թուակա-
նութեան Հայոց՝ ՌՄԺԸ: Ի Վենետիկ, ի տպա-
րանի Անտոնի Պոռթոլի: Հրամանաւ մեծա-
ւորաց:

5 1—263, 1—371, 1—416, 1—700 էջ
(շարվ. 20.5×12.8 սմ): Հատորը պարունա-
կում է հետևյալ առանձին բառարանները.

ա. Մնացորդի գրաբառ բառից Հայկա-
զեան լեզուի համառոտ մեկնութեամբ: 1—
10 263 էջ: Սկ. «Աբբաս կամ Աբաս, սու, ու, ուց,
ու...»:

բ. Բառարան յատուկ անուանց Աստուա-
ծաշունչ գրոց Հին և Նոր Կտակարանաց:
1—232 էջ: Սկ. «Աբաիա, այ՝ հայր տեառն
15 կամ կամմ տեառն...»:

գ. Բառարան յատուկ անուանց որք գտա-
նին յայլ և այլ գիրս արտաբոյ Աստուածա-
շունչ գրից: 233—371 էջ: Սկ. «Աբանդ կամ
Հաբանդ, այ, աւ՝ ռամկօր. Խաբան...»:

դ. Բառգիրք ի գրաբառէ յաշխարհա-
բառն, ուր մեկնին բառք հայկազեան լեզուի
սոսկ աշխարհաբառ, կամ տանկական բա-
ռիւք: 1—416 էջ: Սկ. «Աա՝ վա՛յ վայ: Աբ՝
նբրայեցոց ամսու անուն...»:

ե. Բառգիրք յաշխարհաբառէ ի գրաբա-
ռն, նոյնանշան բառից յարադրութեամբ:
1—700 էջ: Սկ. «Աբբայ կամ Աբբայ հար՝
...աբբայ, աբբաս, աբաս, աբբայ հայր, վա-
նահայր...»:

54. Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի:
Երկասիրութիւն երից վարդապետաց յաշա-
կերտութենէ մեծին Մխիթարայ Աբբահօր՝
Հ. Գաբրիէլի Աւետիքեան, Հ. Խաչատուրոյ
Սիրմէլեան, Հ. Մկրտչի Աւգերեան: Տպա-
գրեալ յառաջնորդութեան տեառն Սուրիա-
սայ արհիեպիսկոպոսի Սոմալեան ընդհան-
րական աբբայի Մխիթարեան ուխտին: Հա-
տոր առաջին: Ա—Կ: Ի Վենետիկ, ի տպա-
րանի Սրբոյն Ղազարու, յամին 1836 ՌՄՁԵ:

20+1140 էջ (շարվ. 25.2×17.1 սմ):
Հատորի սկզբում ղետեղված է նախադրու-
թյունը՝ բաղկացած հետևյալ մասերից.

Ա. Յիշատակ առաջնորդի նախկին բա-
ռարանին, այն է մեծն Մխիթար Աբբահայր
5 (էջ 6):

Բ. Յօրինուած նոր բառարանիս (էջ 6—7):

Գ. Հանգամանք գործոյս (էջ 7—8):

Դ. Հանրական ընտրութիւն բուն հայկա-
բանութեան (էջ 8):

Ե. Խտրութիւն մատենից և մատենագրաց,
յորոց քաղեցան բառք բառարանիս (էջ 8—9):

Զ. Յուցակ մատենից և մատենագրաց,
ըստ կարգի համառոտագրութեանց՝ գոր վա-
րեմի յընթացս գործոյս (էջ 9—20):

Սկ. «Ա՝ առաջին նշանագիր հայկական՝
ծայնատր, անուանեալ՝ Այբ, որ և Ալփ որ-
պէս յայլ բարբառս...»:

Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի...: Հա-
տոր երկրորդ: Հ—Ֆ: Ի Վենետիկ, ի տպարա-
նի Սրբոյն Ղազարու, յամին 1837 ՌՄՁԶ:

1067 էջ (նույն ծաւլ.): Վերջում՝ «Մնա-
ցորդի նորագիտ բառից և վկայութեանց
յատուս տպագրութեան ի վեր երևելոց» (էջ
1041—1059) և «Յաւելուած. Աշխարհիկ
բառք անվկայք ի գրոց առ մեզ եղելոց»
(էջ 1060—1067):

55. Համառոտ բառգիրք հայկազեան լե-
զուի, ի պէտս ուսումնասէր համբակաց, աշ-
խատասիրութեամբ եղբայր Զաքարիայ Տօ-
նոկանեան, գրեալ յամի տեառն 1795, ի
սեպտեմբերի 15, ի Վենետիկ, ի վանս Սրբ-
ոյն Ղազարու: Կրօնի Մuzeul Ardelean,
ms. № 1080.

56. Գումարք խմբից զանազան ոնից և
անուանց յոգունց շարակցելոց ընդ բայից ևն
(սկ. «Ազատորեար՝ այսինքն ազատ արք ար-
հագունք»): Տես՝ ԳԵՈՐԳ ՊԱՆՍԵՅԻ, «Գիրք
փոքրիկ, յորում պարունակին պէսպէս իրք
պիտանիք և օգտակարք»:

57. Հաւաքումն բառից ոմանց՝ հանդերձ
մեկնութեամբ, շարադասեալ ըստ կարգի
այբուբենից (սկ. «Ազրգարհա՝ է սա իր ինչ
ի դեղորէից անտի, որ թուրքերէն ասի իւ-
տիվգահր: Ազերայանե՝ նոյն է ընդ բառին
Ատէրայակեան: Աբապէկեան արքայք՝ էին
սոքա անձինք մեծասան, որոց վերջինն եղև
կին մի ի զարմէ նոցին»): Տես՝ ԳԵՈՐԳ ՊԱ-
ՆՍԵՅԻ:

58. [Սահմանք իմաստասիրականք]
«Վսեմական և ինքնաբուն գոյութիւն: Աս- 45

տուած՝ ծայրագոյն և երանեալ բարի: Աստուած՝ բոլորակերտող և նախախնամիչ յոշէից էացելոցս, և նոյնիմե եռականութիւն եզականութեամբ երկրպագեալ, և միակա-

5 նութեամբ երոճողութեամբ բարեպաշտեալ ի բոլոր եղանակաց՝ իմանալեաց և զգալեաց գոյութիւն գո[յ]ածէ և մշտնջենաւոր: Անուն՝ է ձայն արարողի կամ կրողի, կամ ձայն նշանական ըստ գոյց շարադրութեան առանց

10 ամանակի...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6897, էջ 397բ—410ա:*

Իմաստասիրական բառարան է, որի հնագույն օրինակն է այս ձեռագիրը, գրված Գլա-ծորի համալսարանում 1317 թ.:

15 *Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 267 (էջ 152ա—176ա), № 1213 (էջ 155—181) ևն¹. Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 263 (էջ 340ա—347ա). Վիեննայի KKH Cod. Arm. 3 (fol. 159^r—168^r).*

20 *Խոր. պատահում է նաև «Սահմանք իմաստասիրականի իբր հարցմամբ», «Դարբի փիլիսոփայի Սահմանք իմաստասիրութեան ըստ այբուբենիցն տառից ոգեալ»: Սկ. պատահում է՝ «Զի՞նչ Աստուած — Աստուած՝*

25 *վսեմական և ինքնաբուն գոյութիւն»:*

59. (*Անխորադիր*) «Ազահութիւն՝ է մեղք մահկանացու: Բնախօս փիլիսոփային գրեն

¹ *Երեւանի ձեռ. № 3082՝ «Իրիգորի երուսաղեմացւոյ Սահմանք զանազան արտոճեալի ըստ սրբոց և ծայրագոյն վարդապետաց յաղագս տարբերական և այլալոյ անուանց» (էջ 431ա—442բ, սկ. «Զի՞նչ Աստուած»):*

Գրիգոր Երուսաղեմացու կազմած այս ժողովածուն շարունակութեան մեջ պարունակում է բառարանագրական ուրիշ մի բանի մանր գործեր ևս.

ա. Բարոյականի յեղանակի սահմանք. «Արդ բաղձականի յարձակման գոյով սկիզբն...» (էջ 442բ—443բ):

բ. Սահմանք իմաստասիրականի միջակք. «Ողջութիւն՝ է շափակցութիւն ի մարմնի...» (էջ 443բ—444ա):

գ. Բանականի մասին սահմանք. «Սկիզբն մարմնոյ բնատրական...» (էջ 444ա—445բ):

դ. Մասունք մարմնոյ. «Ողեղ է մասն մարմնոյ...» (էջ 445բ):

ե. Յաղագս տեկոց վերջին գլուխ. «Տունկն կենդանի երկրային կամ եւրին շնչատր...» (էջ 445բ—446ա):

զ. Նիսացոյ. «Երանութիւն է պարտութիւն...» (էջ 446ա):

թէ ի մէջ շոբոտանի կենդանեաց շունն առաւել ազան է քան զայլ կենդանիս, բայց ոչինչ ունի ո՛չ տուն, ո՛չ հաց...», *Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. 5462, fol. 1^r—165^r.*

Կրօնական ու բարոյական տերմինների բառարան է:

60. Գումարումն յոգնաղիմի իրողութեանց Սահմանաց Դարբի փիլիսոփայի և այլոց իմաստասիրաց, ըստ տառից դասաւորութեան շարակարգեալ: *Տես՝ ՄՈՎՍԷՍ (ՏԱԹԵԻՍՅԷ?)*:

61. Բառք իմաստասիրականի և աստուածաբանականի համառոտաբար իբր սահմանօրէն արտադրեալ և հաւաքեալ ըստ այբուբենից (*սկ. «Աբրահամ՝ է առաջին օրինակ հաւատոյ երեք կերպիւ. այսինքն՝ նախկնաբար ի բաց կալով յանհատից, երկրորդ նախկնաբար հաւատալով յա՛յն ինչ որ ի վեր էր քան զբնութիւն»*): *Տես՝ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԼԵՀԱՅԻ*:

Իմաստասիրական և աստվածաբանական նյութերի այբբենական բառարան է:

62. Յոգնաղիմի աստուածաբանական, բարոյական և քաղաքական իրողութեանց սահմանք, երկասիրութեամբ մեղուաշան արանց ի մի վայր ըստ կարգի այբուբենիցն հաւաքեցեալ: Ի լոյս ածեալ տպիւմ և արդեամբք առաքելաշաւիղ Թօմայ եռամեծ վարդապետի Վանանդեցոյ: Ամստերդամ, 1704:

58 էջ: *Տերմինաբանական անանուն բառարան: Բուն խորագիրն է՝ «Սահմանք ըստ դասաւորութեան տառից». սկ. «Ազահութիւն՝ է, ըստ սեռականին, անյագ և անհամեստ ցանկութիւն փառաց, կամ այլ իւրաքանչիւր իրաց: Ազահութիւն՝ է, ըստ տեսականին, անկարգ սէր արծաթոյ, կամ այնց իրաց, որք ընդ արծաթոյ վանառին...»: Բառարանից հետո կա՝ «Արիստոտէլի յաղագս առաքինութեանց և Զարութեանց, ըստ կարի ի բուն յոյն օրինակէ գաղափարեալ և կարգադրեցեալ յումեմէն ապիկար դպրէ Վանանդեցոյ»:*

Հետագայում այս բառարանի նյութերն օգտագործել է Արսեն Կ. Պոլսեցին՝ իր «Գիրք

սահմանաց յոգնադիմի իրողութեանց»-ը կաղմելիս:

63. Գիրք սահմանաց յոգնադիմի իրողութեանց ըստ կարգի այբուբենիցն ի մի վայր հաւաքեցեալ կամ Յոգնադիմի անտուածա-
 5 բանական, բնական, բարոյական և փառա-
 փական իրողութեանց գիտութիւնք (սկ. «Ար-
 սիդիոսն՝ է խոտ իմն դառնագոյն»): Տես՝
 ԱՐՍԷՆ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՒՊՈԼԻՍԵՅԻ:

64. Բարեք ոմանց կենդանեաց՝ ըստ բնա-
 զնունց, ըստ որում հետեի. «Ագռան և
 գայլագռան՝ բարոյն են երկշտոք և յա-
 փրշտակողք. և ագռան է յոյժ բղջախոն, և
 յոյժ անեւես և լեզուագար: Աղուէսն՝ բա-
 10 րոյն է խաբշիկ, նենգաւոր, շարագործ և
 դարանող...», տես Հետեւյալ հրատ. մեջ.
 «Գիրք սահմանաց յոգնադիմի իրողու-
 թեանց... երկասիրութեամբ նուաստագունեղ
 և շնչին բանասիրէ՝ Արսէն դպրոյ Կոստանդ-
 20 նուպոլսեցոյ», Կ. Պոլիս, 1749, էջ 520—521:

Այբբենական բառարան է: Բաղկացած է
 44 բառահոգւածներէ:

65. Անուանք խեցեմորքացն. «Պիւննա՝
 ոստրիտին: Մեռիսկտէն՝ կտէնիկուն...», Երե-
 25 վանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4149, էջ 350բ—
 351ա:

Ձեռագիրը ԺԴ դ. է:

66. Բառք խոտոց, ծաղկանց և բուսոց
 ոմանց. «Ագռակէզ՝ խոտատանձ: Ագրիտիս՝
 30 սէզ: Ալգոնա՝ խոտ: Ալխոգազ՝ մշկանն ե-
 ղինջ, որ է լեւեղակ...», տես՝ «Բառգիրք հա-
 յոց, արարեալ ի սուրբ էջմիածին, Երեմիա
 վարդապետէ», Կ. Պոլիս, 1728, էջ 565—572:

67. Յաղագս բուսոց և տնկոց պտղոց,
 35 որոց զօրութիւնն խասիաքն ցուցանէ և գտա-
 նես ի վերայ այբուբենական գրոյ կարգաւ.
 «Անանուխն տաք է և չոր. երկու դարանայ
 ստամոքսն զօրացնէ: Արննուկն տաք է և գէն,
 մէկ դարանայ, ջերմեւուն և սրկան օգտէ և
 40 ախորժէ ստամոքին...», Երեւանի Պետ. Մատ.
 ձեռ. № 550, էջ 93ա—100ա:

Ձեռագիրը ԺԸ դ. է:

68. Տնկաբանութիւն կամ Փղորայ Հայաս-
 տանի (սկ. «Աբարբիոն: Այս անուն տնկա-
 45 բանական յարանուանեալ ի յեւթորբեայ»):
 Տես՝ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՇԱՀՐԻՄԱՆԵԱՆ:

69. Լուծումն բառից ըստ կարգի այբու-
 բեն տառից (սկ. «Ագո՝ փաղցու կամ մեղր և
 կամ միս մինչ եփի և ընդ եփելն արտահանել
 զկղկղանս և պարգի»): Տես՝ ԳԷՈՐԳ ՊԱԼԱ-
 ՏԵՅԻ:

Գլուղատնտեսական բառարան է:

70. (Անխորագիր) «Ապէնիազ՝ անկա-
 րօտ: Աղոստու (sic)՝ աշխարհակալ: Աւշ՝ ե-
 րանի: Աւնիր՝ շար: Առաքուր՝ ոտից ներքե
 կոխ անել...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ.
 10 № 2370, էջ 274ա—289բ:

Ձեռագիրը ԺԷ դ. է:

71. Բառգիրք Հայոց... և բառք Աստուա-
 ծաշունչ գրոց ընդ սմա միատրեալ (սկ. «Ա-
 բարովք՝ անշէն: Աբբանայ՝ հօր օրհնու-
 15 րիւն»): Տես՝ ԵՐԵՄԻԱ ՄԵՂՐԵՅԻ:

Այս բառարանը սկզբնատողի բաղմագա-
 նություններ ունի ձեռագրերում:

72. (Անխորագիր) «Բամա՝ բլուր, բար-
 ձունս, սեղանս: Բակեղքաւ՝ շալակաւ: Բե-
 20 քեկաք՝ տուն հովուաց: Բեթեկ՝ կազմած:
 Բուր՝ է որ ի թեքն ունի զգիծն, և ուր բուր
 ու շեշտ խառնին, պարոյկ կոչին...», Երեւանի
 Պետ. Մատ. ձեռ. № 3200, էջ 193—202:

Աստվածաշնչի օտար և հայ. խրթին բա-
 25 ռերի բառարան: Տես նաև նույն մատ. ձեռ.
 № 529 (էջ 137բ—144ա), № 5919 (էջ 210ա
 —216ա):

73. Այս բառք յեռանկաւական բաղա-
 ձայնք հոմանունանց բազմածե[ա]լ ամենայն
 30 ինչ որ միանգամ անուանք եբրայեցի յօ-
 րէնսն և ի մարգարէսն և ի նոր Կտակա-
 րանսն թարգմանե[ա]լ և մեկնե[ա]լ յեբրա-
 յեցոցն ի Յոյն և ի Յունէն ի Հայ, կարգաւ
 ըստ նշանագրաց աղփափետիցն եբրայե-
 35 ցոցն, թէ զի՛նչ միաբանութիւն անուանցն
 ունի. «Աղիփ՝ ուսումն նշանագրաց: Բէք՝
 բնակեա ի դմա: Գամեղ՝ լրումն վերա-
 գոյն...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3197,
 էջ 105ա—144բ:

Աստվածաշնչի հայ. թարգմանութեան մեջ
 գտնվող եբրայական անունների և բառերի
 բացատրական բառարան է, որի հնագույն
 ձեռագրերը ԺԳ դ. են:

Վերոնշյալ սկզբնատողով բերվում են
 45 եբրայական տառերի անվանումներն իրենց

ստուգաբանություններով: Հաջորդում է բուն բառարանը՝ այբբենական կարգով:

Բառք երայեցոց. «Աղամ՝ երկիր կամ երկիր կոյս, կամ երկիր մարմնացեալ, կամ երկիր կամիր, կամ յերկրէ: Աբէլ՝ յԱստուծոյ տուեալ մարգարէութիւն: Ադէն՝ վայելեալ ի վկայութիւն նոցա...»:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 532 (էջ 60ա—72բ), № 2291 (էջ 329բ—344ա), № 2372 (էջ 168ա—200բ), № 2381 (էջ 133ա—152բ), № 3261 (էջ 180ա—216բ), № 5008 (էջ 76ա—115ա), № 5596 (էջ 201բ—216բ), № 5947 (էջ 4բ—27բ), № 5995 (էջ 71ա—96բ), № 7014 (էջ 1բ—25ա), № 7117 (էջ 190ա—218բ) ևն. հմմտ. նաև № 4419 (էջ 262ա—280ա և 350բ): Տես դարձյալ Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 847 (էջ 315ա), № 857 (էջ 101ա), № 1004 (էջ 2ա), № 1008 (էջ 1ա), № 1173 (էջ 3ա), № 1372 (էջ 29ա), № 1666 (էջ 96բ), № 1672 (էջ 5), № 1682 (էջ 185ա), № 1699 (էջ 10). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 337 (էջ 137ա), № 672 (էջ 93ա), № 1017 (էջ 2ա). Վիեննայի KKBH Cod. Arm. 3 (fol. 108^r). Թբիլիսիի Ձեռագրերի ինստ. հայ. ձեռ. № 175 (էջ 2ա). Թավրիզի առաջն. ձեռ. № 14 (էջ 30բ). Հալեպի Քառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 72 (էջ 5). Նոր-Ջուղայի վանքի ձեռ. № 75 (էջ 4ա). Լվովի Bibl. Univ. Cod. Arm. 50 (p. 1). Վրոցլավի Zakl. Nar. im. Ossolińskich Reč. Orm. 21 (s. 1). Բեռլինի Kön. Bibl. Ms. Or. Peterm. I. 145 (fol. 3^r), Ms. Minut. 273 (fol. 1^r).

Ձեռագրերում բնագրի ընդհանուր խոր. պատահում է նաև՝ «Այս բառք բաղաձայնք հոմանունաց...», և մեկ անգամ էլ՝ «Զամենայն որ ինչ միանգամ անուանեմ...» (Երեւանի № 3261): Իսկ սկ. նույնպես պատահում է տարբեր ձևերով՝ «Աղիփ (Ալիֆ, Այլիֆ, Ալիֆ) ուսումն բանագրաց և նշանագրաց» և երբեմն, բացթողումով, նաև՝ «Նշանագրաց» կամ «Բեթ՝ բնակեալ ի դմա»:

Բառարանային մասի խոր. պատահում է նաև՝ «Բառք երայեցի», «Բառք ըստ երայեցոց», «Բառք երայեցոցն բարգմանեալ ի մեզս». իսկ սկ. պատահում է՝ «Աղամ՝ երկիր կամ կոյս», «Աղամ՝ որ է երկիր»:

Բնագրի սկզբում՝ եբրայական այբուբենին վերաբերող մասը ձեռագրերում հաճախ պատահում է նաև առանձին: «Հետագայում բառարանին նախորդող այս այբուբենն անշատվել է նրանից, մատյաններում զետեղվել առանձին, որպես մի ինքնուրույն ցանկ, իսկ բառարանն էլ մնացել է իր 'Բառք եբրայեցոց' վերնագրով: Մի շարք ձեռագրերում, օրինակ՝ № 4149-ում, բառարանը զետեղված է այդ ժողովածուի 262ա—278բ (sic) էջերում, ապա գալիս են հինգ ուրիշ բառարաններ և, վերջապես, 350բ էջում, բերվում է այբուբենը՝ 'Մեկնութիւն նշանագրաց ալֆաբենից եբրայեցոց, թէ զի՛նչ միաբանութիւն անուանց ունիցին կամ որպէս՝ վերտառությամբ: Այդ վերնագրով էլ հանդես է գալիս այբուբենը բոլոր այն ձեռագրերում, որոնց մեջ նա բերված է որպես մի անկախ, ինքնուրույն գործ» (Հ. Ամալյան):

74. [Բացատրութիւն անուանց] «Յուդա՝ խոստովանութիւն քարգմանի: Ռուբէն՝ տեսութիւն անուանի...», Թբիլիսիի Ձեռ. ինստ. հայ. ձեռ. № 175, էջ 41բ—42ա:

75. [Եբրայեբեն—հայեբեն բառարան] «Զի՛նչ է ապալու: Պա. Մի յանուանցն Աստուծոյ. նշանակէ ապ, այսինքն հայր...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8725, էջ 41բ—43բ:

Տալիս է Հին Կտակարանի եբրայական բնագրից քաղված բառերի բացատրություններ:

76. Ցանկ սրբոց չորից անտարանչացն Մատթէոսի, Մարկոսի, Դուկասու [և] Յոհաննու, հաւաքեցեալ ի վերայ յայբբենի, գեմի և դայի մինչև վերջ քէի և օյի: Տես՝ ԱնԱնիԱ ԱԼԼԱՀՎԵՐԴԵԱՆ ԷՐԶՐՈՒՄԵՅԻ:

Չորս ավետարանների համաբարբառային բառարան է՝:

77. Գրեցի որ կոչի Ցանկ գիրք Նոր Կտակարանին, որ պարունակէ յինքեան զբանս ոմանս երեւիս, եղեալ ըստ այբբենական կարգին հանդերձ համարաթուով գլխոցն և համարացն տնամանց: Տես՝ ԲԱՂԴԱՍԱՐ

1 Հմմտ. Հ. Ս. Անասյան, «Հայ համաբարբառային գրականությունը», էջ 29—33:

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԵՅԻ, Պատմական և բանասիրական երկեր, § 3:

Նոր Կտակարանի համարարառային բառարան է¹:

78. Թարգմանութիւն Պարսիկ բառից (երկու տարբեր խմբագրությամբ՝ ալբբենական և ոչ-ալբբենական).

ա. Թարգմանութիւն Պարսիկ բառից ի վարդան գրոց. «Ամբարտֆաշն՝ շահակօն կամ լուսամիտ: Բազայաիտ՝ մեղաց փառան կամ ֆոշիցն զենումն: Գոմէզն՝ օշնան, խոտ է գոր այլ գիրք օճառ ասէ լուսեաց...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3172, էջ 215բ—216բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 5925 (էջ 106ա—107ա). Վիեննայի KKB Cod. Arm. 3 (p. 172—173) ևն:

բ. Թարգմանութիւն Պարսիկ բառից ի վարդան գրոց. «Զրադաշտական՝ զբուն բան կամ զկարևոր ուխտ: Վզրուկ՝ մեծ: Երան և տաներան՝ մեծարոյ և պատուական: Դենիմազդէ՝ հաւատոյ հաւատ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2372, էջ 350ա—351բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 266 (էջ 73ա), № 267 (էջ 194բ—195ա), № 532 (էջ 86բ—87ա), № 533 (էջ 15ա—15բ), № 2291 (էջ 329ա—329բ), № 2335 (էջ 4ա—5բ), № 2372 (էջ 350ա—351բ), № 2381 (էջ 236ա—236բ), № 3170 (էջ 140բ—143ա), № 3197 (էջ 165ա—166բ), № 3202 (էջ 172ա—174ա), № 3261 (էջ 177ա—178ա), № 4149 (էջ 349ա—350բ), № 5008 (էջ 124ա—124բ), № 5947 (էջ 116ա—117բ), № 6624 (էջ 99բ—101ա), № 7117 (էջ 318ա—319բ), № 7250 (էջ 73ա), № 7995 (էջ 45ա—45բ), № 8198 (էջ 74ա—74բ) ևն: Տես դարձյալ Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 857 (էջ 234բ—?), № 1008 (էջ 105բ—106ա), № 1422 (էջ 317ա), № 1682 (էջ 452ա—454բ?), № 1699 (էջ 3—5?). Վիեննայի Միսիթ. Մատ. ձեռ. № 72 (էջ 390բ—392ա), № 337 (էջ 249բ—250ա?), № 916 (էջ 10ա—11ա?). Թավրիզի առաջն. ձեռ. № 14 (էջ 26ա—27բ). Լվովի Bibl. Univ. Cod. Arm. 50 (p. 141—142?).

² Հմմտ. անդ., էջ 33—35:

Բեռլինի Kōn. Bibl. Ms. Or. Minut. 273 (fol. 73^v—78^r). Թբիլիսիի Ձեռագրերի ինստիտ. հալ. ձեռ. № 175 (էջ 120ա—121ա):

□ Եղիշեի «Վասն վարդանայ և Հայոց պատերազմին» երկի պարսկ. բառերի բացատրական բառարան է: Հնագույն օրինակները ԺԴ դարից են:

Ձեռագրերում խոր. պատահում է նաև այսպիսի ձևերով. «Թարգմանութիւն Պարսից բառից...», «Թարգմանութիւն պարսիկ բառի վարդան վրդ.ի ասացեալ», «Մեկնութիւն Պարսից բառից ի վարդան գրոց», «Բառք Պարսից՝ վարդանանց», «Բառք Պարսից վարդապետաց», «Բառք վարդան գրոց» ևն: Սկ. պատահում է նաև՝ «Զրադաշտական բուն», «Զրադաշական զբուն», «Զրադեշտական զբուն», «Զրադեշտական այս է զբուն բանն», «Զիադեշտական այսինքն բուն», «Զրադաշական զբուն», «Զագեշտական այսինքն բուն բան», «Արադաշտական զբուն», «Բուն բան կամ զկարևոր ուխտ», «Ամբարտֆաշն շահակօն» ևն:

79. Բառգիրք պարսկական լեզուի կամ Բառարան պարսկերէն ըստ կարգի հայկական այբուբենից (սկ. «Ա՛ է հր. Ամէտէն բային և նշ. եկ, Կէլ: Գոլով քեթևացուցեալ ի բուն հր. Այ»: Տես՝ Գէորգ ՊԱԼԱՏԵՅԻ:

80. (Անխորագիր) «Ազէր՝ հուր, արէշ, նար...», Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 769, էջ 3—50:

Պարսկերեն-հայերեն-թուրքերեն-արաբերեն բառարան է: Ձեռագիրը ԺԷ դ. է:

81. Քիբաբ ալֆաս: Բար ու ալիֆ: Գիրք ալֆաբին և համաշարումն ալիֆին: Զի իբր հայկազեան լեզուոյ յորշորշումն զառ ի հրմտասիրացն զգտեալն բառք-գիրք մակագրէ: Սոյն գունակ Արաբացոց կորովիքն զշաղաշարեալ ալֆաբետֆս ալֆաս առձայնեն. «1. Իբքիդա վա իֆքիթա վը ինիշայ՝ Ազադի ֆարէ ֆիդրն՝ Սկիզբն գործոյ առնել: 2. Ինքիհա՝ Բըֆայան շիզէ րըսիդրն՝ Զկնի իրի հասանել...», Բ ա ն բ ե Ր Մ ա տ ե ն ա դ ա Ր ա ն ի, № 9, 1969, էջ 392—399:

Արաբերեն-պարսկերեն-հայերեն բառարան է: Հրատարակվել է Երևանի Պետ. Մատ.

№ 7151 և № 1770 ձեռագրերի հիման վրա: Հրատարակիչ՝ Հ. Ամալյան:

Բովանդակում է 204 բառ՝ ըստ արաբական այբուբենի հերթականության և ընդգրկում նրա միայն ա, բ և տ (أ, ب, ت) տառերը: Վերոնշյալ վերնագրից առաջ բնագիրն ունի հետևյալ առաջաբանը.

«Այս բառք են որ շարամանեալ են եռակի ոճիւք և եղանակաւք զընթացս լեզուաց երրակի ազանց՝ զԱրաբացոց, զՊարսից և զՀայկազեանց, զոր բազերևապէս ենթադրեալ եղև անուանք և բայք ըստ կարգի և աստիճանի և պարունակեալ հոմանունապէս ի տարրականն տառի յԱլիֆէ սկսեալ մինչև ցիէ, իբր թէ յԱլբէ մինչև ցՔէ: Եւ այս յԱրաբացոց իմաստնոցն, զոր թարգմանեալ եղև ի բանասիրացն Պարսից և սակս կարճառաւտ և բազմահայեաց երազասահ հոլովմանցն պատուեալ եղև ի նոցունց ի մատեանս տառից և ի մարզարանս խաւից, որով և յեղափոխեալ ի նոցունց ի հայկականս բարբառ յաղագս ուսումնասէր հասակաց, քանզի կարաւտ գոլով անաւարաթեւիցն մեղուացն յոքնազանից հիւթից ներհակաց առ ի լրումն արուեստաստեղծն հնարից որ զճաշակս ճաշակողաց քաղցրացուցանէ»:

Բ. Լ. Չուգասզյանը տվել է սույն բնագրի մի նոր հրատարակություն՝ արաբերեն և պարսկերեն բառերի տակ նշանակելով նրանց լատինական տառադարձությունը, Պ ա տ մ ա - բ ա ն ա ս ի բ ա կ ա ն Հ ա ն դ ե ս, 1970, № 3 (50), էջ 161—183:

82. [Բառարան արաբերեն—հայերեն—բուրբերեն] «Ըոբբըլ իլահ, ալահ, իլահ, ըոբբ — տէր Աստուած...», Լ ր ա բ ե բ Հ ա - ս ա բ ա կ ա կ ա ն Գ ի տ ու թ յ ու ն ն ե բ ի (ՀՍՍՀ Գիտութ. Ակադ.), 1968, № 9, էջ 84—91:

Հրատարակել է Բ. Լ. Չուգասզյանը՝ Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. № 428 ձեռագրից: Պարունակում է, ոչ այբբենական դասավորությամբ, 93 բառ:

83. Մեր թվականության 900 թվականից հասած լատիներեն մի ձեռագրում (Bibliothèque du grand séminaire d'Autun, Ms. 17A) գտնվում է լատիներեն—հայերեն

մի բառարան, որը բովանդակում է 90 բառեր: Հայ. բառերը գրված են լատինական տառերով և ենթարկված խոշոր աղավաղումների: Բառերի դասավորումն այբբենական չէ, այլ գնում է խմբավորումներով՝ օրերի անուններ, թվական անուններ և այլ իրերի անուններ: Այս բառարանը հանդիսանում է արևմտյան աշխարհի պատմական գրավոր աղբյուրներում հանդիպող փաստական հնագույն նյութը՝ հայ. լեզվի վերաբերյալ: Այս բառարանի բնագիրն առաջին անգամ հրատարակել է Հ. Օմոնը¹, իսկ Օգ. Կարիերը նույնը վերահրատարակել է՝ ուսումնասիրությամբ և լատինատառ հայ. բառերը ճշտելով ու վերականգնելով²:

84. Բրյուսելի Արքայական Մատենադարանում գտնվում է մի եռահատոր հայերեն—լատիներեն բառարան (Bibliothèque Royale, Mss. №№ 21882, 21883, 21884), որի հեղինակը հայտնի չէ, ժԸ դ.: Այս բառարանի մասին Ա. Սարուխանը գրում է. «Մի խոշոր մեծագիր (in folio) Բառարան՝ 3 հատորից բաղկացած, կաշեկազմ, հայերենից լատիներեն, բայց երբեմն պատահում են նաև հայերեն բացատրություններ եւ գաղղիերեն: Տառերի ձևը բոլորգիր է: Այս տարօրինակ բառարանը բովանդակում է ոչ միայն հայերեն գրաբար եւ ռամկական բառեր, թէեւ ոչ ամբողջական, կիսատ, այլ եւ ամէն տեսակ հին ու նոր, գրական եւ ժողովրդական օտար բառեր, որոնք այս կամ այն ձևով եւ հնչումով մտել են գործածության մէջ: Բառերի առջեւը դրուած են, ոչ բոլորի, նրանց նշանակությունը լատիներէն: Օտար բառերի առջեւ՝ նրանց հայերէնը: Բոլոր օտար եւ ռամկական բառերը գրուած են այն ձևով, ինչպէս որ հնչում են ժողովրդեան բերանում: ... Ոչ մի տեղ չիշատակուի չկայ, թէ ո՞վ է նրա հեղինակն եւ ե՞րբ կամ ո՞ր է գրուած: Ա. հատորի սկիզբը կայ միայն հետեւյալ տարօրինակ գաղղիերէն մակագրութիւնը. տարօրինակ՝ իր ուղղագրու-

¹ H. Omont, *Հետևյալ հրատ. մեջ*. „Bibliothèque de l'École des Chartes“, Paris, 1882, p. 563—564.

² Aug. Carrière, „Un ancien glossaire latin-arménien“, Paris, 1886.

թեամբն և աւելի տարօրինակ՝ իր ստորագրութեամբը. «Le présent dictionnaire (dictionnaire) a tête (a été) trôve (trouvé) chez un bokiniste (bouquiniste) de la rue St. Severin—St. Jacques». Ստորագրած է—Thonderterthroukh. Armenian de Erzerum.

Առեղծուած է այդ «Էրզրումցի հայի» անունը:

Արդեօք սա այն հայ-լատին բառարանը չէ՞, որ յօրինել է Ամատերգամի հայ եկեղեցու հովիւ Ամասիացի Տէր Յովհաննեսը, որ Ամատերգամ է եկել 1733-ին, մասնակի վերանորոգել է սոյն եկեղեցին 1749-ին եւ յիշում է իբրեւ հայ-լատին բառարանի հեղինակ¹:

85. Բառգիրք ամենայն իմաստասիրական բանից Հայոց և Լատինացոց. Dictionarium armeno-latinum omnium scholasticarum dictionum (սկ. «Ազահուրիւն, թեմե՛ avaritia. Ազատական արհեստ՝ liberalis ars»): Տես՝ ԳԱԼԱՆՈՍ (Կղ.), § 4:

86. Dictionarium armenico-latinum. Տես՝ ԼԱԿՐՈԶ Մ. Վ.):

87. Հայտնի է Ս.-Պ. Լուրդեի կողմից հորինված հայերեն—լատիններեն մի ընդարձակ բառարան (ԺԸ դ.), որը մնացել է անտիպ²: Տես՝ ԼՈՒՐԴԷ (Ս.-Պ.):

88. ԺԸ դ. հիշատակվում են Հովհաննես Ամասիացու հեղինակած հայերեն—լատիններեն և լատիններեն—հայերեն բառարանները, որոնց ձեռագրերն այժմ գտնվում են Վենետիկի Մխիթ. մատենադարանում³: Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՄԱՍԻԱՅԻ:

89. Հիշատակվում է Հովհաննես-Մկրտիչ անուն լատին վեղարավորի հորինած հայերեն—լատիններեն—խառն բառարանը, որի հիմքը կազմել է Մխիթար Սեբաստացու բառարանը: Այդ մասին Հակոբ Շահան Զրպետը գրում է.

¹ Ա. Սարուխան, «Բեկդիա և հայերը», Վիեննա, 1937, էջ 202—204:

² J.-Ch. Cirbied, «Grammaire de la langue arménienne», Paris, 1823, p. XLII—XLIII. Գ. Ա. Շրումպֆ և Գ. Զարբհանալյան, «Ուսումնասիրութիւնը հայ լեզուի և մատենագրութեան յԱրեւմուտ», Վենետիկ, 1895, էջ 97, 99—101:

³ Տես՝ Գ. Զարբհանալյան, «Պատմութիւն հայերէն գրութեան», հտ. Բ, Վենետիկ, 1878, էջ 409—410:

„Vers l'an 1760, le Père Jean-Baptiste, capucin et missionnaire en Arménie, traduisit le dictionnaire de Mikhitar [de Sébaste] en langues latine et italienne; mais il n'y rapportait le plus souvent que les mots arméniens qui se trouvent dans la Bible, et qui sont cités par les lexicographes arméniens, avec les indications des livres, chapitres et versets. Il supprimait presque tous les mots qui ne se trouvent pas dans la Bible, et ceux particulièrement dont le sens lui était inconnu. Cet ouvrage manuscrit forme un gros volume in-folio¹. Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ-ՄԿՐՏԻՉ ՎԵՂԱՐԱՎՈՐ «ի Դոկսիչիոյ»:

Այս բառարանը հետագայում լրացվել ու ավարտվել է Գաբր. Վիլաֆորայի կողմից (տես ստորև՝ § 97):

90. Lexicon armenicum. Տես՝ ՇՈՒԼՅԷ²: Հայերեն—լատիններեն բառարան է:

91. ԺԸ դ. սկզբներում հիշատակվում է Լուդովիկոս ԺԴ-ի արքունի թարգման Պետիս դը լա Կրուայի եռահատոր հայերեն—լատիններեն բառարանը: Տես՝ ՊԵՏԻՍ ԴԸ ԼԱԿՐՈՒԱ (Ֆր.):

92. Dictionarium armeno-latinum. Տես՝ ՊԵՏՐԷՆՈՍ (Թէոդ.):

93. [Vocabularium armeno-latinum] (սկ. Արրայ, յի՛ Մեծ հայր կամ պապ՝ Avus: Արբանայ, ճի՛ Բաղանիք կամ լուացման տեղիք՝ Balneum, lavatoriu[m])³. Տես՝ ՊԻՐՈՄԱԼԼԻ (Պօղ.):

Հմմտ. վերևում՝ § 40:

94. Բառագիրք Հայոց կամ Dictionarium armeno-latinum (սկ. «Աբազուք՝ Abacuch. Աբգիայ՝ Abdias Աբեթ՝ Japheth. Աբեթա-

¹ J.-Ch. Cirbied, «Grammaire de la langue arménienne», p. XLI—XLII. Հմմտ. Դան Գ. Զարբհանալյան, «Պատմութիւն հայերէն գրութեան», հտ. Բ, էջ 413—414, Գ. Ա. Շրումպֆ և Գ. Զարբհանալյան, «Ուսումնասիրութիւնը», էջ 99—100:

² Հմմտ. J. Assfalg, «Armenische Handschriften», Wiesbaden, 1962, S. 112. Հեղինակն է՝ Johann Heinrich Schulze-ն (1687—1744 թթ.) կամ նրա որդին՝ Johann Ludwig Schulze-ն (1734—1799 թթ.):

ծինք՝ Progenies Japhelli. Արեքնագովք՝ Abdenago¹). Տես՝ ՌԻԻՈԼԱ (Փրանկ):

95. Հիշատակվում է Ստեփանոս Ռոշքայի հեղինական հայերեն—լատիներեն մի բառարանը, որն անտիպ է մնում, հավանաբար կվոլում¹: Տես՝ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՌՈՇՔԱ:

96. Հիշատակվում է Հովակիմ Սքրոդերի հեղինակությամբ մի անտիպ հայերեն—լատիներեն բառարան (Index vocum in Lexico armeno-latino comprehensarum), որը գտնվում է Կասսելի (Գերմանիա) Հանր. գրադարանում (Landesbibliothek)². Տես՝ ՍԲՐՈՂԵՐ (Յով.):

97. Բաղդիրք հայ—լատին—իտաղիական, ի Յոհաննու Մկրտչէ աստուածաբան վարդապետէ Գաբուշինաց կարգին սկսեալ, և բազմատուն աշխատասիրութեամբ հօր Գաբրիէլին Վիլլաֆոր Աղեփանդրացոյ, նոյնոյ կարգի վարդապետին, կատարեալ կամ Dictionarium quatuor linguarum, armeniae scilicet literalis, armeniae vulgaris, latinae, atque italicae³. Տես՝ ՎԻԼԼԱՖՈՐԱ (Գաբր.):

Հմմտ. վերևում՝ § 89:

98. (Անիտորագիր) «Քերականութիւն՝ grammatica. Ուղղագրութիւն՝ orthographia. Գիր՝ litera. Տար[ր]՝ elementum. Գրականութիւն՝ literarum...», Երևանի Պետ. մատ. ձեռ. № 7560, էջ 41ա—64բ:

Հայերեն—լատիներեն քերականական բառարան է: Հեղինակը հայտնի չէ:

99. [Բառարան լատիներեն—հայերեն] «Ֆիլանթրոփոս՝ այսինքն Աստուած մարդասէր: Ակիրօցիայ կամ Աշիրօցիայ՝ այսինքն անյատկաբանութիւն. գոր օրինակ՝ Յուսամ ի Տէր, փոխանակ ասելոյ՝ Երկնչիմ ի Տեառնէ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8725, էջ 44ա—49բ:

100. Dictionarium latino-armenum (սկ. «A—U, ա. A, ab—ի, j. Aaron—Ահարոն, ճի. այսինքն լեառն կամ լեռնական, ճի. Abagio,

¹ S. Barącz, „Rys Dziejów Ormiańskich“, Tarnopol, 1869, s. 193.

² Տես՝ «Յուշարձան» (ժողովածու), Վիեննա, 1911, էջ 182—183:

³ Տես՝ Թրիլիսիի Զեռագրերի ինստ. հայ. ձեռ. № 245, Հոմի Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. 44.

nis—առակ, կի, բառակապ¹): Տես՝ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ [ՆԵՐՍԵՍՈՎԻԶ]:

101. Dictionarium novum latino-armenium, ex praecipuis armeniae linguae scriptoribus concinnatum (սկ. «Abactor pecorum—խաշնավար, խաշնատար, խաշնագող, խաշնահալած»): Տես՝ ՅԱԿՈԲ ՎԻԼԼՈՏ:

102. Հիշատակվում է, 1771/72 թթ., Ֆրանսիացի Գաբրիել անուն վեղարավորի կազմած անտիպ բառարանը՝ «ի լատին լեզուէ ի հայ բարբառ իբրև զՎիլօթն»¹: Տես՝ ՎԻԼԼԱՖՈՐԱ (Գաբր.):

103. Բառարան ի լատինէ ի հայ, բնօրինակեալ ի բառարանէ Վ. Հ. Խաչատուր վարդապետի Սիրմելեան, համեմատութեամբ բառարանի Տրումելեայ (Drummel) ի լատինէ ի Գերմանացոց բարբառ, ի Հայր Յակոբ վարդապետէ Ստեփանեան Զեմինցոյ, յաբբայութեան գերապատիւ տեառն Ստեփաննոս վարդապետի Մելիոնեան, ի Վենետիկ, ի վառս Սրբոյն Ղազարու, սկսեալ յամի տեառն 1793 ՌՄԽԲ ի մայիսի 1, և աւարտեալ յամին 1795 ՌՄԽԳ ի փետրվարի 28: Կլուծի Muzeul Ardelean, ms. № 1045.

104. Selecta vocabularum lat. et armen. Ծաղկաբաղ հատրնտիր բառից լա. և հայ. ի պէտս համբակաց, աշխատասիրութեամբ եղբայր Զաֆարիայ Տօնոկանեան, գրեալ յամի տեառն 1801, ի վառս Սրբոյն Ղազարու, ի Վենետիկ: Կլուծի Muzeul Ardelean, ms. № 1073.

105. [Բառարան հայերեն—իտալերեն] «Աբբահայր՝ փառել ապաքէ...», Հոմի Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. 46, fol. 301—306.

ԺԸ դ. ձեռագիր է:

106. Ղալաթիայի (Կ. Պոլիս) Հայոց Ազգ. Մատ. № 212 ձեռագրում գտնվում են հայերեն—իտալերեն երկու բառարաններ՝ «Բառգիրք հայերէն և ղալեաներէն» (էջ 1—127) և «Փոքրակոխ բառգրքին օրինակն այս է.

¹ Ղ. Տայան, «Մայր դիւան Մխիթարեանց Վենետիկոյ ի Ս. Ղազար 1707—1773», Վենետիկ, 1930, էջ 277 (№ յկ):

Բառգիրք հայերէն և դալեաներէն» (էջ 129—162), որոնցից հետո տրված են իտալերեն բայերի այբբենական ցանկը (էջ 167—211) և մի շարք իրերի բառացանկեր՝ «Յաղագս մրգաց», «Յաղագս խոտեղինաց», «Յաղագս պահարից», «Յաղագս կերակրոց և քմպելեաց» ևն (էջ 216—262): Իտալերեն բառերը տրված են հայերեն տառերով:

107. Գեոլայի հայ. № 54 (39) ձեռագրում գտնվում է մի «Բառարան հայերէն—իտալերէն»:

108. ԺԸ դ. վերջերում կազմվել է հայերեն-իտալերեն այբբենական մի համառոտ բառացանկ, որը պարունակում էր Աստվածաշնչի զրբերի հայ. անվանումները և 167 հայ. բառեր՝ լատինական տառերով: Այս բառացանկը, որ կազմել էր Բ. Պիանզոլան, հրատարակվել է նրա «Քերականութիւն, բառարաններ և խօսակցութիւններ...» աշխատության 3-րդ հրատարակության Դ հատորում, որը լույս է տեսել 1801 թվականին²: Տես՝ ՊԻԱՆԶՈՂԱ (Բեռն.):

109. Մոտ. ԺԷ/ԺԸ դդ. հիշատակվում է «իտալական է ի հայ Փոքր Բառարան մը, բայց բոլորն ալ հայերէն գրով ու ջուղայեցոց լեզուով. և թէպէտ տպագրութեան քաղաքն ու թուականը չի յիշատակուիր, բայց հաւանական կ'երևայ թէ ի վենետիկ եղած ըլլայ անոր տպագրութիւնը»³:

110. Փարիզի Ազգ. Մատենադարանում պահվում է Պետիս դը լա Կրուայի կազմած ֆրանսերեն—հայերեն անտիպ բառարանը (Bibl. Nat. Ms. Arm. 262): Տես՝ ՊԷՏԻՍ ԴԸ ԼԱ ԿՐՈՒԱ (Ֆր.):

111. Ստ. Ռոշքան ունի հայերեն—լեհերեն և լեհերեն—հայերեն անտիպ բառարան,

որի օրինակներից մեկը գտնվում է վենետիկի Մխիթ. Մատենադարանում, իսկ մի ուրիշ օրինակ՝ Լվովի հայոց մայր-եկեղեցու գրադարանում⁴: Տես՝ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՌՈՇՔԱ:

112. Գեոլայի հայ. № 54 (39) ձեռագրում գտնվում է մի «հայերէն—լեհերեն—լատիներէն» բառարան⁵:

113. Մի «հայերէն—նեմեձնակ» բառարան է հայտնի՝ Գեոլայի հայ. № 54 (39) ձեռագրից⁶:

114. ԺԳ դարում Կիրակոս Գանձակեցին իր Պատմության ԼԲ գլխում տալիս է հայկ. տառերով գրված մոնղոլերեն մոտ. 60 բառերի մի ցանկ՝ հայ. համարժեքներով⁷: Էդ. Դյուլորիեն այս բառացանկը համարել է որպէս մոնղոլերեն լեզվի գոյութիւն ունեցող նմուշների մեջ հնագույնը և, հրատարակելով ամբողջութեամբ, մոնղոլերեն բառերի դիմաց մեծ մասամբ նշանակել է մոնղոլերեն ճշգրիտ ձևերը⁸: Զ. Աճառյանը նույնպէս մոնղոլական գրականության հնագույն հիշատակարանն է համարում այս բառացանկը⁹:

115. Մեկնութիւն՝ Այիրմա եւ աշմախ. «Քերական՝ կրամադիֆա եւ խմախ, էկ-րիսընը դողուդմա, եանըշընը չըխարմա, եւ forfurqընը qorflու էդմախ...», Լենինգրադի Библи. им. Салтыкова-Щедрина, арм. рук. № 8, стр. 138a—139b.

Քերականական տերմինների հայերեն—կոմաներեն բառացանկ է: Տես նաև վիեն-

1 Ս. Քոլանջյան, Բանբեր Մատենադարանի, № 9, 1969, էջ 466:

2 «Grammatica, dizionarij e colloquij per imparare le lingue itallana, greca-volgare e turca e varie scienze, opere del p. maestro B. Pianzola», Venezia, A. Zatta, 1801.

Այս մասին տես՝ Ե. Տեղա, «Ինչ րան քրա հայերէնի համար Պիանզոլան», Բազմավեպ, 1896, էջ 570—571:

3 Գար. Զարրհանայան, «Պատմութիւն հայերէն լեզուի», հտ. Բ, վենետիկ, 1878, էջ 407:

443—39

2 Ս. Քոլանջյան, Բանբեր Մատենադարանի, № 9, 1969, էջ 466:

3 Ս. Քոլանջյան, անդ., էջ 466:

4 Տես՝ «Կիրակոս Գանձակեցի. Պատմութիւն Հայոց», Երևան, 1961, էջ 273—275:

5 Éd. Dulaurier, «Les Mongols d'après les historiens arméniens; fragments traduits sur les textes originaux», Journal Asiatique, 1858, février-mars, p. 251—252.

6 Զ. Աճառյան, «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Բ, էջ 625, § 39:

նայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 84 (էջ 4ա—8բ) և № 95 (էջ 74բ—78ա):

116. Երևանի Պետ. Մատ. № 2267 ձեռագրում, որը լեհաստանում է գրվել ԺԶ դ. վերջերին, գտնվում է կոմաներեն—հայերեն մի ընդարձակ բառացանկ (էջ 29ա—42բ), որը տալիս է նաև բառերի հոլովական և խոնարհման ձևերը՝ երկու լեզուներով:

117. Պատմութիւն հայի և իւրբշխի լեզուի մեկնեալ (սկ. «Երանեալ է...: Ի ժամու՝ վախդնա: Մի՛ թափեցի՝ դոփմակայ եա սիլմակայ»): Տես՝ ԼՈՒՍԻԿ ՍԱՐԿԱՆԻՍ:

118. Երևանի № 3522 ձեռագրում «Յանկ գրոցս, զոր գրեալ է և ունի յինքեան զնովս անուանց և զսոնարհմունս բայից ի հայ և ի թաթար լեզու» խորագրի տակ (էջ 226ա—351բ) կան բառարանագրական և քերականական բնույթի հայերեն—կոմաներեն կարևոր նյութեր: Բառարանային մասում հայերեն—կոմաներեն տողերի դիմաց փորձեր են արվել նաև լեհերեն համարժեքները տեղադրելու՝ ինծ—խափլան—բըս, շուն—իդ—բէն, աղուէս—դոգֆու եա դիլֆի—լիս, մուկ—սըլխան—մըշ ևն:

Ձեռագիրը 1634 թ. է:

119. [Բառք երայեցոց, կոմաներեն] «Աբբա՛ աղալարեննկ արասը, Սարգիստա: Աբբան՝ պիլիֆիլֆ. եգեկ Ի...», Կովի հայ. ձեռ. № 22, էջ 21—354:

«Բառգրքիս թաթարերէն թարգմանութեան առաջին փորձն է, հաւանօրէն սկզբնագիրը, տեղ տեղ տողեր դատարկ ձգուած՝ թերևս յաւելուածներու համար: Կան երկրորդը գրէ այլ աւելցուած բառեր՝ լեհերէն բացատրութեամբ» (Ն. Ակինյան)¹: Ձեռագիրը 1628 թ. է:

Հմմտ. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 311՝ անխոր. (էջ 1ա—300բ, սկ. «Աբարովք՝ շէնսիգ: Աբանա՛ արաննկ ալղը, նը, կա, տա: Աբբա՛ արալարեն[ն]կ արասը, նը, կա, տա...»): Հմմտ. նաև Լենինգրադի Библи. им. Салтыкова-Щедрина, арм. рук. № 8 (стр. 1а—138а).

¹ Տես՝ Ն. Ակինյան, «Յուդակ հայ. ձեռ. Կովի համալսարանի Մատենադարանի...», Վիեննա, 1961, էջ 28:

120. Բառարան հայերեն—կոմաներեն, Վիեննայի KKH Cod. Arm. 3, fol. 1^r—106^r.

Հ. Տաշյանը, որ այս երկը նկարագրել է՝ նրան տալով «Բառագիրք հայերէնէ ի թաթարերէն» խորագիրը, ասում է. «Նոր մէկը տեղ տեղ լատիններէն ալ գրեր է դիմացը, բայց ոչ շատ հաճախ: Օրինակ. (թղ. 86ա, ա). 'Չմուշկ. խաթուն քիշի բաբուճու': 'Պաստարակալ. շարշով Syndon՝ եւն: Նոր ձեռք մ'ալ քանի մը տեղ սրբագրութիւններ գրած է»¹: Ձեռագիրը ԺԶ/ԺԷ դդ. է:

121. Գեուլայի հայ. № 53 (61) ձեռագիրը, ԺԸ դ., բովանդակում է մի «Բառարան հայերէն—դիշաղերէն» (հայերեն—կոմաներեն)²:

122. ԺԷ/ԺԸ դդ. վրացի մատենագիր Սուլխան-Սաբա Օրբելյանը, որը «Վրացական բառարան», որ է բառարան» (սიტყვის კონკრეტული, რომელ არს ლექსიკონი)³ կրկի հեղինակն է, հին վրացերենի որոշ բառերի բացատրության համար օգտագործել է հայ. 1850 բառ՝ ձեռքի տակ ունենալով, ինչպես ինքն է ասում, «հայերեն մի փոքր բառարան», որը, մասնագետների կարծիքով, պետք է եղած լինի Երեմիա Մեղրեցու «Բառգիրք Հայոց»-ը. նա որոշ քաղումներ կատարել էր նաև հայկ. Աստվածաշնչի Ոսկանյան հրատարակությունից⁴: Տես՝ ՍՈՒԼԽԱՆ-ՍԱԲԱ ՕՐԲԵԼՅԱՆ:

123. Հայերեն—վրացերեն բառարան, որը կազմված է Մխիթար Սեբաստացու՝ 1730 թ. տպագրված քերականության վերջում գտնվող բառացանկի հիման վրա, տես՝ Երևանի

¹ Հ. Տաշյան, «Յուդակ հայ. ձեռ. Կայս. մատ. ի Վիեննա», էջ 9:

² Ս. Քոլանջյան, Բանբեր Մատենադարանի, № 9, 1969, էջ 466:

³ Նրա վերջին հրատարակությունը լույս է տեսել Ի. Աբուլաձեի խմբագրությամբ, 2 հատորով, Թբիլիսի, 1965—1966:

⁴ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, «Սուլխան-Սաբա Օրբելյանի և հայագիտությունը», տես՝ «Կամուրջ» (ալմանախ), Թբիլիսի, 1961, էջ 344—349: П. Мурадян, «Армяно-грузинские литературные взаимоотношения в XVIII веке», Ереван, 1966, стр. 133—146.

Պետ. Մատ. ձեռ. № 7174, էջ 1ա—213բ: Ձեռագիրը ժԸ դ. է¹:

124. Հայերեն — վրացերեն բառարան² նույնպես կազմված Մխիթար Սեբաստացու բառացանկի հիման վրա, անկախ նախորդից, տես՝ Թբիլիսիի Պետ. Պատմ. Կենտր. Արխիվ, ձեռ. № 627:

125. Հայերեն — վրացերեն բառարան³ նույնպես կազմված Մխիթար Սեբաստացու բառացանկի հիման վրա, անկախ նախորդներից, տես՝ Թբիլիսիի Պետ. Պատմ. Կենտր. Արխիվ, ձեռ. № 639:

126. Հայերեն — վրացերեն բառարան⁴ նույնպես կազմված Մխիթար Սեբաստացու բառացանկի հիման վրա, անկախ նախորդներից, տես՝ Թբիլիսիի Ստ. Շահումյանի անվ. գրադ. ձեռ. № 5317:

127. Հայերեն—վրացերեն բառարան, տես՝ Լենինգրադի Սալտիկով-Շչեդրինյան գրադարան, արքայորդի Հովհան Բագրատունու վրաց. ձեռագրերի ժողովածու, № 346: Այս ձեռագիրը, որը ժԸ դ. վերջերից է, ներկայացնում է հայերեն—վրացերեն բառարանի համար սոսկ նյութերի հավաքում և վերջնականապես դասավորված ու ավարտված չէ: Բառարանի վրացերեն մասը վրացատառ է: Հավանական է համարվում, որ վրաց արքայորդին ինքը եղած լինի սույն բառարանի հեղինակը⁵:

128. Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանի եթովպերեն ձեռագրերում կան հայերեն—եթովպերեն բառացանկեր⁶:

129. Հայտնի է ասորերեն—հայերեն մի բառարան, որը ժԶ/ԺԷ դդ. արաբերենից կատարված թարգմանություն է համարվում՝

¹ Պ. Մուրադյան, Բաճրեք Մատենադարանի, № 5, 1960, էջ 325—331: Ս. Мурадян, стр. 146, 147, 151—154.

² Լ. Մելիքսեթ-Քեկ Բաճրեք Մատենադարանի, № 4, 1958, էջ 405—406: Ս. Мурадян, стр. 147, 151—157.

³ Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, էջ 408: Ս. Мурадян, стр. 146, 151—157.

⁴ Ս. Мурадян, стр. 146—147, 151—157.

⁵ Ս. Мурадян, стр. 146—149.

⁶ Հմմտ. Արամյան, 1912, էջ 543:

ըստ Մարգոլիուի ուսումնասիրության¹: Բառարանի հայ. մասը գրված է ասորական տառերով: Նրա մասին Մարգոլիուի գրում է. «Այն ձեռագիրը, որուն վրայ հիմնուած է այս յօդուածը, սեպհականութիւնն է պրոֆ. Բենդել Հարրիսի (Rendel Harris), որուն պարտական ենք այլևայլ ուրիշ միակ բնագիրներու ալ գիտոր: Ձեռագիրը Բար-Բահ-լուի ասորական—արաբերեն բառագրոց թարգմանութիւն մ'ըլլալու է ըստ ինքեան, բայց այժմ իրականապէս բաղադրութիւն մըն է բառագրոց Բար-Ալիի, Բար-Բահ-լուի և ուրիշներու. միայն թէ բացատրութիւնք սովորաբար հայերէն դրուած են արաբերենի տեղ: ...Քիչ ձեռագիր կայ որ ասոր պէս թուական և ուրիշ տեղեկութիւններ ունենայ առատօրէն: Ամէն տառի սկիզբը գրիչը գրելովեան տարին, ամիսն ու օրը կը նշանակէ, և ձեռագրին վերջը շարք մը յիշատակարաններ կը գրէ ասորերէն, արաբերէն և հայերէն»²:

130. Գիրք որ կոչի Բանալի գիտութեան: Տես՝ ԿՂԵՈՊԱՏՐԱ ՍԱՐԱՅԵԱՆ:

Ունի ընդարձակ բառարաններ՝ հայերեն—ռուսերեն և ռուսերեն—հայերեն:

131. Գիրք որ կոչի Շալիլ լեզուագիտութեան կամ Բառք ընտիրք ազգիս Հայոց և պանծալի լեզուին Ռուսաց, համառոտապէս գէմընդէմ միմեանց թարգմանեցեալք: Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ԽԱԼԴԱՐԵԱՆ:

132. Российские слова. „Бог—Ած: Отец—հայր: Мать—մայր: Дитя—որդեկ...», Տեղեկագիր (ՀՍՍՀ գիտ. ա-կադ.), հաս. գիտ., 1945, № 5, էջ 75—78:

Հրատարակել է՝ Ս. Սուքիասյանը: Հայ—ռուսերեն բառացանկ է ոչ-այբբենական դասավորությամբ: Պարունակում է 375 բառ: Կազմվել է ժԸ դ. վերջերում: Ձեռագիրը գտնվում է Չկալովի (Օրենբուրգի) մարզային արխիվում (Фонд Оренбургской Пограничной Экспедиции, № 118. Том Че-

¹ D. S. Margoliouth, „The syro-armenian dialect“, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1898, October, p. 839—861. Տես նաև՝ Հ. Տաշյան, «Ասորատառ հայերէն բազմաբնույթ մը», Հանդէս Ամսօրեայ, 1899, էջ 22—23:

² Հանդէս Ամսօրեայ, 1899, էջ 22:

лобитных дел 1785 года, л. 182—л. 280: Дело о переводе на разные азиатские языки российских слов).

133. ԺԸ դ. վերջերին փորձ է կատարվել հայերենի թարգմանելու Ռուսական Ակադեմիայի վեցհատորյա բառարանը («Словарь Академии Российской», чч. I—VI, С.-Петербург, 1789—1794 гг.). Այդ ձեռնարկումից մեզ հասել է մի նմուշ՝ երևանի Պետ. Մատ. № 2661 ձեռագրով, որը պարունակում է բառարանի մի մասը: Ձեռագրի թերթերը բաժանված են երկուական սյունակների, որոնցից առաջինում հերթականորեն ընդօրինակված են ռուս. բառերն՝ իրենց բացատրություններով. իսկ երկրորդը հատկացված է ռուս. բացատրությունների հայ. թարգմանությանը: Թարգմանությունների փորձը կանգ է առել B տառի վրա, որից թարգմանված են միայն 27 բառեր:

134. [Բառարան հայերեն—քուրբերեն] «Աղդաբե՛ հագաֆի վէ հաֆիէքտէ...», Մյունխենի BSB Cod. Arm. 22, fol. 244^v—257^v.

Ձեռագիրը ԺԸ դ. է:

135. [Բառարան հայերեն—քուրբերեն] «Աղոթֆ՝ աղոթլար, եանի եպատէքլէ: Աղբարֆ՝ եէնմէֆլէ...», Հռոմի Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. 14, fol. 69^r—99^v.

Ձեռագիրը ԺԸ դ. է:

136. [Բառարան հայերեն—քուրբերեն] «Աբբայ՝ պապա, կրօնաւորլարն, ճգնաւորլարն պաշը: Աբեղայ՝ քէրֆի տիւնեայ...», Հռոմի Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. 14, fol. 20^r—68^r(?).

Ձեռագիրը ԺԸ դ. է:

137. [Ոտանավոր բառարան հայերեն—քուրբերեն] (սկ. «Առնել տալն է՝ արտրմագ. | Գողագրենն՝ չալտրմագ. | Բառնալն ասի՝ գալտրմագ»): ՏԷՄ՝ ԲԱՂԴԱՍԱՐ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՆԻՍԵՅԻ, Չափածո երկեր, Բ, § 3:

138. [Ոտանավոր բառարան հայերեն—քուրբերեն] (սկ. «Կրդգի անունն է՝ ատա. | Հասեալ փորձանքն է՝ գատա. | Ծուռ մի՛ նալիք օտարին՝ | էյրի պագմայնըգ էատա»): ՏԷՄ՝ ԲԱՂԴԱՍԱՐ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՆԻՍԵՅԻ, Չափածո երկեր, Բ, § 6:

139. Մի հայերեն—թուրքերեն բառարան, որը պատրաստված է 1628 թ. և կրում է «Megendicz» խորագիրը, գտնվում էր Վիովի Կայսերական գրադարանում¹:

140. (Անխորագիր) «Խիսիֆ, Քիսիֆ՝ ի լումանն խաւարի լուսին, իսկ ի ծննդեանն խաւարի արեգակն: Նրսֆի նէհար՝ միջօրեայ շրջանակ. է գիծ մեծ որ ի միոյ բեռնէ աշխարհի ձգի ի միսն: Իֆիֆ՝ հորիզոն, այսինքն էգր. ծայր, կամ սպառնած. է շրջանակն այն մեծ որ աւարտէ գտեսութիւնն մեր առ եգերօք երկրի շուրջանակի, ուր երեկ կցիլ երկնից անմիջապէս ընդ երկիր...», երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 10097, էջ 23ա—24բ:

Անանուն բառարան է թուրքերենից հայերեն՝ տեղագրական, պատմա-աշխարհագրական, օդերևութաբանական և այլ տերմինների: Բառերի դասավորումն այբբենական չէ: Հավանաբար «Ջիհաննումա»-ի բառերի հավաքածու է:

Ձեռագիրը ԺԹ դ. է, բայց բառարանը թվում է ԺԸ դարից:

141. Համահաւաքումն բառից համառօտ լուծմամբ ըստ դասաւորութեան այբբենական կարգի. «Ագիլ՝ իփրէտմէնտ: Ագըլի — մտացի, խելացի: Ագիլպալիղ՝ պիլիղէ էրմիշ, էրլէնմիշ — այրացեալ: Ագիլ էվվէլ՝ կիրկին (sic) ագըլի, եա՛նի պիր սէօգիւն նէթինէնտէն էվվէլ էսրարինէ տախիլ օլունու — այսինքն՝ նախ քան զբանին եգրակացութիւն՝ մտօք ի խոս մտանօղ իրին գիտելոյ, խելամուտ...», երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 452, էջ 9ա—30ա:

Թուրքերեն—հայերեն բառարան է: Վերջում ունի մի քանի հավելումներ՝ էջ 30ա—31ա:

Ձեռագիրը ԺԸ դ. է:

142. Տետրակ համառօտ բառարանի՝ յօրինեալ չափաբեւմամբ (սկ. «Ապանօս փայտն՝ է ոպնիադ: Այազ ասի՝ երբ օդն է պարզ: Ապունուպուն՝ է խառնախորք: Ասմա տնկոյն՝ ասեր են որք»): ՏԷՄ՝ ՊՕՂՈՍ ՏԻՐԻԿԵՅԻ ԹՈՐՈՍԵԱՆ:

¹ S. Barącz, „Rys Dziejów Ormiańskich“, tr. 191,

Թուրքերեն—հայերեն բառարան է:

143. Հագա ֆիքայի քիմֆէի Շահիտի: Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. 317, fol. 1^r—32^v.

5 144. Մակերը նկարագրում է ալպես. „Vocabulaire turc-persan, par Šahiti, traduit en arménien par Georges d'Épîr Têr Ohannessian; achevé de copier le 14 juillet 1772“.

10 144. Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms. Land. Or. 202 բովանդակում է եռալեզվյան մի անանուն բառարան՝ Թուրքերեն—Ֆրանսերեն—հայերեն, ժՁ դ. վերջերից:

145. Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms. March 15 187 բովանդակում է մի բազմալեզվյան անանուն բառարան (լատիներեն, հունարեն, Թուրքերեն, թաթարերեն, հայերեն, սլավոներեն, ռուսերեն, վալախերեն, մոլդավերեն):

20 146. Թարգմանութիւն դեղոց (երկու տարբեր խմբագրությամբ՝ այբբենական և ոչ-այբբենական):

ա. Թարգմանութիւն դեղոց², զոր ընտրեալ են իմաստունքն և կարգեալ [յ]այլ լեզուաց ի մեր լեզու. «Արեւոյ՝ ցրքնի պտուղ: Ազատ՝ դրախտ ջանտարի: Աբրունջան՝ ձագի դեղ: Աթխար՝ վաղամեռուկ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3261, էջ 216բ—222բ:

բ. Թարգմանութիւն դեղոց, զոր ընտրեալ են իմաստունքն և կարգեալ ճշմարտութեամբ ի յայլ լեզուաց ի մերս. «Նեախար՝ կարաւ: Զանդիոն՝ երջանուկի տակ: Կրդման՝ վայրի շաման: Ռարասու՝ մարախի փամուխ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2381, էջ 144ա—146բ:

35 □ Այբբենական և ոչ-այբբենական օրինակներ տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 268 (էջ 299բ—302ա), № 3170 (էջ 161ա—165ա) ևն: Տես դարձյալ Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1008 (էջ 121ա), № 1372 (էջ 221ա), № 1699 (էջ 557). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 916 (էջ 116ա), № 1017 (էջ 88ա). Թավրիզի առաջն. ձեռ. № 14 (էջ 364բ). Թբիլիսիի Չեռագրերի ինստ. հայ. ձեռ. № 175 (էջ 135ա):

Չեռագրերում սկ. պատահում է նաև՝ «Աբոյ՝ ցրքնի պտուղ», «Ասկալոնոս՝ դարիշան: Ակր կահրահ՝ կոտիմն», «Նեախար՝ փարոս», «Մոլկազրակ՝ փարախունկ: Նեախար՝ կարոս», «Կեախար՝ կարոս»:

Դեղաբանական բառարան է, որի հնագույն օրինակը ժ. դարից է:

147. Բաոֆ Գալիանոսի բժշկապետի (սկ. «Աթխար՝ վաղամեռուկ: Ակիկահայ՝ բողկի տակ: Արիստոդոֆիայ՝ սղանկն: Ասրոգողիկ՝ է աչքընդեղ, որ է սոննի»): Տես՝ ԳԱԼԻԱՆՈՍ (ԿԼ.):

148. Բաոֆ Գալիանոսի բժշկապետին (սկ. «Արջտակն՝ պոմոնումեյրեմ և գոյնն ծիրանի է: Արբուզայ՝ շահթաւան: Աւելուկն՝ լապտալ: Անաղած ծարուր՝ որ է բուրիայն»): Տես՝ ԳԱԼԻԱՆՈՍ (ԿԼ.):

149. Բաոֆ Գալիանոսի բժշկապետի, քարգմանութիւն դեղերոց (սկ. «Աբաբիթոն՝ որ է ֆարֆիոնն, որ է լապան մաղրիպի: Աբիոն՝ որ է աֆիոն: Արկուլ՝ ցրտի պտուղ հապուղրան է: Արսնթին և ստրին՝ որ է օշինուր՝ որ է ափսանթին»): Տես՝ ԳԱԼԻԱՆՈՍ (ԿԼ.):

150. Բաոֆ են այսոֆիկ, որ յայժմ կոչի բառարան: Շարայարեցեալ բժշկական վարդապետաց հնոց և նորոց, արարալեալ ի վերայ այբուբենի. «Ալուսան՝ որ է ալուսանք: Ատրիլալ՝ որ է ագռաւու նանկ: Ատրիլալ ի դալպ՝ որ է ատրիլան որ կապուտ է: Արդիս՝ որ է ծորին տակի կեղևն, որ է դեղնո տակ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6275, էջ 183ա—239բ:

Բժշկական բառարան է, այբբենական կարգով: Չեռագիրը ժ. դարից է:

151. Յիշեմֆ ի վերայ այբուբենից զինչ որ խառնուած դեղեր կայ, և յառաջն յիշեմֆ զայարինն, որ են օգտակար և պիտանի ամենայն ցեղ ցաւերոյն. «Այարին, որ է քրիդանիս. և ասէ Զափարիային որդին քէ ինֆս ընտրած է ի յամենայն մատրուխնոյ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 9837, էջ 332—450:

Այբբենական բժշկարան է: Չեռագիրը 1676 թ. է:

¹ Fr. Macler, "Catalogue", p. 165.

² Չեռագրում՝ քարգմանութիւն դեղոյ:

152. Բառք ի գրոց մեկնած ամենայն ցաւի որ ի մարդոյ լինի. «Ազըլ քալա՛ որ է կատղած շունն: Աքաշի փաւս՝ գետ ուռեց ի յանձն լինի և գետ կրակ այլի. ազգ մի այլ դուլինն որ է լաօս ասեն: Այտուց՝ ուռեցն է ամենայն ցեղ...», *անդ*, էջ 478—483:

Ախտաբանական բառարան է, այբբենա-կան: Ձեռագիրը 1676 թ. է:

Հմմտ. նաև նույն մատ. ձեռ. № 9845՝ «Անուանք ցաւոց» (էջ 95բ—97ա, սկ. «Աթէշ փաւսի՝ անձն՝ որպէս կրակի այլի: Ազլար՝ տաւերաց խառնոծք»):

153. Եւ կու յիշեմ գղեղերուն զփոխա-նորդն որ զինքն բժշկապետքն շինեւ եմ, վասն այն պատճառին որ զինքն հաստատ առնեն իմաստութեամբ. որ թէ մէկ դեղն չգտվի, վասն իրաց առնեն և պակաս լինի, նա զայն փոխանակ դնեն որ բանն կատարի, և բան մի պակաս չմնայ, և զօրութիւն առնէ ան-խափան. «Ակակիայ՝ և իւր փոխանն ըռա-մաքն է, և ասացած է թէ սանտալն է, և մէկ բաժին ոսպն կտուած: Աղարիկոն՝ և իւր փոխանն ֆարպիոնն է, և ոմանք ասացել են աֆրիմոնն և խարբախ սպիտակ...», *անդ*, էջ 483—489:

Դեղաբանական բառարան է: Ձեռագիրը 1676 թ. է:

154. Վասն դեղերուն զօրութեան որ մէկ մեկ առնու կամ Անգիտաց անպէտ (սկ. «Աալուսան՝ հուսնի իսուֆ այլ կու ասեն. որ հայ. վառլուոկ ասեն, և ինքն խոտ մրն է»): Տես՝ ԱՄԻՐԴՈՎԼԱԹ ԱՄԱՍԻԱՅԻ, § 2:

155. Բառ ի վերայ ամենայն բժշկական վարդապետացն: Պատմութիւն վասն դեղե-րուն (սկ. «Աշրաս որ խնդրեն, որ է պրուխն, որ է փայլկտուկ»): Տես՝ ԱՄԻՐԴՈՎԼԱԹ ԱՄԱՍԻԱՅԻ, § 6:

Դեղաբանական բառարան է:

156. Բառ և պատմութիւն մեկնած ամե-նայն ցաւոց (սկ. «Արաղանն՝ դեղնութիւն է: Արծուիք՝ որ է աղեց ուռեց, որ է սիսխայն»): Տես՝ ԱՄԻՐԴՈՎԼԱԹ ԱՄԱՍԻԱՅԻ, § 7:

Ախտաբանական բառարան է:

157. [Բժշկական բառգիրք] «Աբիոն որ է աֆիոն, որ է սև խաշխաշն և հազրին խէժն և կաթն. և ինքն երկու ազգ կու լինի...»,

Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 40, էջ 9ա—24բ:

Քաղվածք է Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Անգիտաց անպէտ»-ից՝ հավանաբար մի ուրիշի ձեռքով:

158. Փաւսի, Արապի, Հալոց. «Բաղեան՝ անխոն՝ անխոն. ինքն հուռն է անուշահոտ և երկու ազգ լինի՝ մէկ կարմիր, մէկ սպի-տակ...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7872, էջ 6ա—43բ:

Դեղաբույսերի այբբենական բառարան է պարսկերեն—արաբերեն—հայերեն: Տա-լիս է 383 դեղաբույսերի նկարագրութիւնն ու բուժական հատկութիւնները: Պարսկե-րենն ու արաբերենը հայատառ են: Բնագրից առաջ դրված է բառարանում օգտագործված բույսերի հայկ. անունների այբբենական ցանկը (էջ 1բ—5բ): Հավանաբար ժէ կամ ժԸ դ. գործ է:

159. (Անխորագիր) «Աքպանայ՝ որ է լալլապ, զայսինքն խոտ մէ, դերեն նման է լալլապի. սորա դերեն մանր է...», Երե-վանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6594, էջ 1ա—87ա:

Դեղաբույսերի բացատրական բառարան է՝ Ա—Յ: Ձեռագիրը ժԸ դ. է:

160. (Անխորագիր) «Անձուր հայերէն՝ յարապի յանձուր՝ պարսից անձուր. ինքն խոտ է, եօքն ազգ լինի, ծաղիկն դեղին և կապուտ որպէս պապունանի տերև...», Երե-վանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 9845, էջ 60ա—95ա:

Դեղաբույսերի բացատրական այբբենա-կան բառարան է: Բովանդակում է 320 ա-նուն: Ձեռագիրը ժԸ դ. է:

161. Անուանք դեղերոյ՝ հայերէն և յա-րապերէն, և լադին բառով. «Անխոն՝ ա-րապերէն անխոն, լադինն անխում. տաֆ և չոր, գ. տարան[ան]: Աշինդր՝ արապե-րէն աֆսընթին, լադին աֆսընդիում. տաֆ ա. տարանան, չոր բ.: Արխուր՝ յարապե-րէն ախիւր, լադին սկինանդում. տաֆ ու չոր ի ա. տարանան...», *Zeitschrift für Arme-nische Philologie*, Bd. II, 1903, S. 120—136:

Հրատարակվել է Վիեննայի Մխիթ. Մատ. № 310 ձեռագրից (էջ 10բ—24բ), որը

1438 թ. է: Հրատարակիչ՝ J. Karst: Հմմտ. նաև Բուլգարիայի հայ. ձեռ. № 26՝ «Վասն այլ ղեղեր ի վերայ այբուբենի փառուած կարեանոտաբար» (էջ 75ա, սկ. «Անխտնն, տափ է և չոր, Բ տարանան բզաւն տանի»):

162. Միրֆայտաթ (sic) զարմանալի և բստոյզ (սկ. «Ալմասն շատ ցեղ է և ինքն սպաննող ղեղերուն է»): Տես՝ ԳԱԼՈՒՍՏ ԱՄԱՍԻԱՅԻ:

163. Այս է իմաստասիրաց ասացած ղեղերու անուն. «Աստղյարզ՝ որ է յովթէն, որ է տերևատն, որ է մաղարիոն: Աւմիոն՝ որ է քարասիկն...», Վիեննայի Միսիթ. Մատ. ձեռ. № 442, մասն ժԴ, § 6:

Դեղաբանական բառարան է:

164. [Ղարաբաղին] (սկ. «Անուն Աստուծոյ շնորհիփ հոգուն սրբուն...: Ահարին՝ լօղայ զիայ, որ օգտէ մալիխուլիայ, ֆալէջ սաֆթէ»): Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 372, էջ 1ա—136բ:

Բժշկական բառարան է, թարգմանված՝ պարսկերենից 1758 թ.: Թարգմանիչ՝ Հովհաննես Մելքումյան:

165. (Անխորագիր) (սկ. «Աքրիլալ՝ ալիսրի լալ՝ ալիքրի լալ: Աք՝ մայի՝ ջուր: Աքի նամաֆ՝ մայօլ մէլէ՝ աղայջուր: Աքի գուշտ՝ մայօլ լափամ՝ մսի ջուր»): Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԵԼՔՈՒՄԵԱՆ:

Բժշկական բառարան՝ պարսկերեն—արաբերեն—հայերեն:

166. Այս բառփառ Հայու և Տանկի բառ է որ գցաւերուն անուններն յայտներ է տանկերէն. «Հագագ՝ որ ի գլուխն թեփուկ լինի: Տայու սալալ՝ աղիսացան է: Շաղիղայ՝ կէս գլխացան է...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 550, էջ 120ա—122բ:

Զեռագիրը ժԸ դ. է:

167. Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. 245 բժշկական ձեռագիրը, որ գրված է 1682 թ. Մարունանում, Մալխաս գրչի ձեռքով, 147¹—177¹ էջերում ունի բժշկական նյութերի մի ընդարձակ բառացանկ. „un lexique contenant plus de deux mille mots de substances médicales; et une centaine de noms

des différentes maladies“¹. Այս վերջին մասը կա նաև նույն մատ. № 244 հայ ձեռագրում:

168. Այս են անուանի նիգ գաւառին, որ ասի Ապարանի. «Ի վերայ Քասախ գետոյն ականցն, բստ անուանն գետոյն կոչի և գետոն Քասախ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2180, էջ 416բ:

Քասախ գետի առափնյա վայրերի հին և նոր անունների ոչ-այբբենական բառացանկ է: Զեռագիրը ժԸ դ. է:

169. Աշխարհացոյց դուգնափեայ ինչ ի գրոց (սկ. «Դուին փաղաֆ՝ ի նաղշուանայ հարաւակողմն է: Ըռուծափ փաղափն՝ Համայու և Համայայ մէջն է աւերակս»): Տես՝ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻԻՆ, § 35:

170. Բառարան նոր Աշխարհին որ ասի Ամերիգա (սկ. «Արէլ Թասմանեան ծոց՝ է ծոց ինչ յարեկից կողմանէ նոր Զեւանգիոյ»): Տես՝ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻԻՆ, § 27:

171. (Անխորագիր) «Գետ՝ է փաղցր և հոսանուտ ջուր, բղխեալ ի միոյ և ի բազմաց ականց: Առաջ գետոյ՝ նիւզ որ բաժանի մի և նոյն գետ: Վտակ՝ է գրնիկ (sic) նիւզ մի և նոյն գետոյ, որ է մասն նորա...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 10097, էջ 18ա—18բ և 22ա—22բ:

Բացատրական անանուն բառարան աշխարհագրական հայերեն տերմինների: Բառերի դասավորումը այբբենական չէ: Վերջին մասերում, բացի բացատրություններից, բառերի դիմաց նշանակված են նաև նրանց հուն. կամ լատ., իտալ., թուրք. համազորները: Զեռագիրը ժԹ դ. է, բայց բառարանը հավանաբար ավելի հին է:

172. Այլ անուանի փաղափաց որի յիշատակին ի գիրս. «Միտիլէ՝ Մէտիլու ատասին է, Իգմիրու մօտն: Քիա՝ Սախրգն է...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8743, էջ 42ա—42բ:

Հին և նոր տեղանունների ոչ-այբբենական բառացանկ է: Զեռագիրը ժԸ դ. է:

¹ K. J. Basmadjian, *Journal Asiatique*, 1915, mars-avril, p. 385—386.

173. Աշխարհացոյց (սկ. «Աւետեաց երկիրն՝ երուսաղէմ է: Արաբիայ՝ Ուռում դալայէ: Անտիոք՝ Անթաքիայ է: Ասորեստան՝ Համիթ է և Մերոին է»): Տես՝ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, § 32:

174. Այս են անուանք քաղաքաց աշխարհաբանէ ի գրաբանն (սկ. «Սաղիմ՝ Յերուսաղէմ, Ղուքսի շարֆ»): Տես՝ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, § 38:

175. Դարձեալ յայլմէ ասի. «Մաժաֆ՝ որ է Կեսարիա: Նիկիսար՝ որ է Նէոկեսարիա: Կոնիա՝ որ է Յիկոնիոն...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5950, էջ 204բ—205բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1459 (էջ 177ա—177բ): Հին և նոր տեղանունների ոչ-այբբենական բառացանկ է: Նշված ձեռագրերը ժէ/ժԸ դդ. են:

176. Բառք յատուկ անուանց (սկ. «Արանէ՛ խապան գաւառն Հայոց: Արգար՝ Հայոց քաղաւոր է ԼԹ տարի: Ագրիայ՝ Մաշաոստան երկիր: Ագագ՝ Ասորոց երկիրն»): Տես՝ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, § 33:

177. Յաղագս քաղաքաց և գաւառաց անուանք ի վերայ այբուբենից եղեալ և սահմանեալ. «Ագովտոս՝ Ղազա: Արբենա՝ Արթն: Ակոականդիա՝ Մծրին...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1495, էջ 159բ—160բ:

Ձեռագիրը ժէ դ. է:

178. Ի վերայ այբուբենից անուանք քաղաքաց (սկ. «Ագաքափարք՝ որ է Մծրին, և այժմ Մսեպին կոչի, որ է արոտ սրբոյն Յակոբայ: Աղովիտ և Քաջբերունի՝ Արենշ է»): Տես՝ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, § 31:

179. Անուանք քաղաքաց և գիւղից Հայաստանեաց յայտնի (սկ. «Եկեղեաց՝ եզնկա: Դարանաղեաց՝ Կամախ: Սեբաստիա՝ Սեւաստ»): Տես՝ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, § 39:

180. Յուցակ անուանց մեծ և փոքր առ հասարակ գիւղորէից Վարանդայ գաւառակին, յորոց քաղկացութիւն մտանեն և նախկին մասնաւոր գաւառակին Դիզաղու, Խաչենու, Զրաբերդու և Գիւլիստանու: Երևանի Պետ. Մատ. Կթղ. դիւան, թղթ. 241, վավ. 204:

Հին և նոր տեղանունների ոչ-այբբենական բառացանկ է:

181. (Անխորագիր) «Ճիհաննիւմա՝ երկրագրութիւն, յուն. կէտկաֆիա կամ տիեզերագրութիւն, յուն. քսոմոկաֆիա (sic) կամ աշխարհացոյց, զի նիհան նշանակէ աշխարհ, և ի յաներևոյթ բայէն որ է նիւմուտէն, որ է ցուցանել...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 10097, էջ 19ա—19բ:

Անանուն բառարան, որը տալիս է հուն. և լատ. աշխարհագրական տերմինների հայերէն բացատրութիւնը: Պարսկերէն է միայն առաջին բառը՝ «Ճիհաննիւմա», մնացածները հուն. և լատ. են: Թվում է՝ ժԸ դ. բնագիր է:

182. Բառք Հայոց. «Սահանք կամ սահանակարկաչ՝ լատ. քսոֆաղա: Քարավագ՝ այսինքն վագոլ ի քարէ: Զրվէժ՝ այսինքն վիժումն և անկումն շուրջ սահանաց ի քարձանց: Վտակ՝ է այն որ բազում գետս խառնին ի միմեանս [և] գործեն գետս մեծամեծս...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 10097, էջ 25ա—25բ:

Հայ. անանուն բացատրական բառարան է պատմա-աշխարհագրական տերմինների: Դասավորումը՝ ոչ այբբենական: Հավանաբար ժԸ դ. բնագիր է:

183. Բառք Յունաց և Լատինացոց. «Լատ. Հէլլէսթոնդուս՝ Պողագ հիսար, Կէլիպոլու պողազը, Չանագ գալէսի պողազը. ասեն ևս Քանալ տի Տաոտանէլլի յանուն Տաւտառոն քաղաքին հնոյ. Պոաշլիօ տի Սան Ճիօնի, այսինքն բազուկ սրբոյն Գեորգայ: Յուն. Աֆսինոս՝ այսինքն անասպնջական: Էփսինոս՝ այսինքն քաջասպնջական: Ես է Էփսինոս՝ է անուն կրտսեր որդոյն Յաբէթի որ կոչեմք Ասփանագ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 10097, էջ 26ա—26բ:

Անանուն բառարան է պատմա-աշխարհագրական տերմինների: Դասավորումը՝ ոչ-այբբենական: Հավանաբար ժԸ դ. բնագիր է:

184. Երևանի Պետ. Մատ. № 9646 ձեռագիրը ներկայացնում է 415 մեծագիր թերթերից կամ 830 էջերից քաղկացած այբբենական մի հանրագիտարան, որը կազմված է ժԸ դարում: Դժբախտաբար՝ նրա սկզբից ու, հավանաբար նաև, վերջից ընկել են մի քանի թերթեր: Արդի հանրագիտարանների

նման բովանդակում է գիտության և մարդկային գիտելիքների վերաբերյալ բազմապիսի նյութեր՝ իմաստասիրական ու աստվածաբանական, պատմական ու աշխարհագրական ևն։ Հոգվածները, որոնք շարադրված են մատենագրական վկայությունների հիման վրա և աղբյուրների նշումով, մեծ մասամբ ընդարձակ են։ Օրինակ՝ Ապահաբան բառը գրավում է երեքուկես էջ, Վաշխաբառը՝ չորսուկես էջ, Ջուր բառը՝ հինգ էջ։

185. Ոսկան Երևանցու կենսագրության մեջ նշվում է, որ նա սկսել էր լատիներենից հայերենի թարգմանել հանրագիտական բնույթի մի բառարան, որը, ինչպես երևում է, մնացել է անավարտ։ Այդ մասին գրված է. «Նաև ձեռնարկեալ է ի թարգմանութիւն բառգրոց՝ զոր ինքեանք Կալէպինում վերածայնեն. զոր մինչև ի ղէ տառն թարգմանեալ է։ Եթէ տէր տացէ յաւարտ հասուցանել՝ է գանձարան և շտեմարան ամենայնի իմաստութեան, և ճանապարհ և վերածող առ ճշմարիտ հանճարն և գիտութիւն, քանզի դուռն և բանալի է ամենեցուն գրոցն՝ թէ՛ նրբից և թէ՛ արտաքնոց, զի ղբառս սահմանաւ բացատրէ»¹։

Այս անավարտ աշխատությունը մեզ չի հասել։

⊠ Այստեղ ավելացնում ենք բառարանագրական ուրիշ նյութեր, որ նպատակահարմար չենք համարել տեղավորել վերևում թվարկված միավորների շարքում։

Ա. Սուրբգրական բառարանագրությանը վերաբերող ընդհանուր նյութեր.

¹ «Գիրք պատմութեանց, շարագրեալ վարդապետին Առաքելոյ Դարէժացոյ», Ամստերդամ, 1669, էջ 636—637։

Կալէպինում-ը (Calepinum) լատիներենով կազմված մի ընդարձակ բառարան էր, որում լատ. բառերի ու գիտական տերմինների բացատրությունները միաժամանակ տրվում էին նաև բազմաթիվ այլ լեզուներով։ Բառարանն այդպես էր կոչվում իր հեղինակի՝ Իտալացի նշանավոր բառագրող Ա. Կալէպինոյի (Ambr. Calepino, 1435—1511 թթ.) անունով։ Կալէպինում-ը նախ լույս է տեսել 1502 թ. և հետզհետե ունեցել շատ հրատարակություններ՝ լեզուների թիվը հասցնելով տասնմեկի։

Աստվածաշնչի բառերը բացատրող բառարանների տեսակներ շատ կան ձեռագրերում։ Դրանք մեծ մասամբ Հին և Նոր Կտակարանների գրքերի և նրանց գլուխների հերթականության ընթացքով կազմված բառացանկեր են։

«XVII դարի հայ մատենագրության մեջ, ըստ ձեռագիր աղբյուրների, առայժմ մեզ հայտնի է Ս. Գրոց երեք բացատրական և մեկ հատուկ անունների բառարան։ Բացատրական բառարանները սովորական բառարանների նման միասնական, մի ընդհանուր այբբենական համակարգի ենթարկված բառաշարք չունեն, այլ բաղկացած են առանձին մեծ ու փոքր բառացանկերից (գլոսարիաներից), որոնք բացատրում են Աստվածաշնչի այս կամ այն գրքի (երբեմն նաև առանձին գլուխների) բառերը՝ համապատասխան խորագրերի տակ՝ 'Բառք ի գրոց Ելիցն', 'Բառք ի գրոց Թուոց', 'Բառք ի գրոց մարգարէին Դանիէլի', 'Թագաւորաց առաջին', 'Յառակացն Սողոմոնի', 'Գաղատացւոց գլխոյն' և այլն։ Ուրեմն մեր խնդրո առարկա բառարանները Աստվածաշնչի գրքերին վերաբերող մատենակից բառացանկերի ամբողջություն են՝ առանց ընդհանուր այբբենական բառաշարքի։ Բառերն այբբենական կարգով չեն դասավորված նաև առանձին բառացանկերում» (Հ. Ամալյան)։

Աստվածաշնչի բացատրական բառարաններ պարունակող ձեռագրերի մի խումբ են ներկայացնում Երևանի № 2292, 2450, 5132, 6162, 8255 ևն, որոնք ընդգրկում են Հին և Նոր Կտակարանների որոշ գրքերը։ Բովանդակության կամ բառերի ընտրության առումով՝ այս օրինակների միջև նկատվում են զգալի տարբերություններ, — մեկի մեջ եղած բառերը հաճախ չկան մյուսի մեջ կամ ընդհակառակն, — իսկ այդ հանգամանքը մեզ ենթադրել է տալիս, որ այս բառացանկերը հավանաբար տարբեր հեղինակների ձեռքով են կազմվել։ Այս խմբի բառացանկերի մեջ Երևանի № 3286 ձեռագիրը, ի տարբերություն մյուսների, Աստվածաշնչի յուրաքանչյուր գրքի բառացանկը տալիս է այբբենական դասավորությամբ՝ «[Բառք ի գրոց Արարածոց]» (սկ. «Աստուածոյ անուն՝ յաս-

տիս ա՛ծ և կամ աստ էած»), «Բառք ի գրոց ելիցն» (սկ. «Աղիս՝ կղմ[ի]նդր կամ ֆարբիչ»), «Բառք ի գրոց Ղևտաց- 5 ւոց» (սկ. «Անդեայ՝ նախիր») ևն:— Մի այլ խումբ են ներկայացնում Երեմիա Մեղրեցու կազմած ոչ-այբբենական և այբբենական բառարանները: Սրանցից առաջինները դարձյալ Աստվածաշնչի գրքերի բաժանումներով ընթացող ոչ-այբբենական բառարաններ են, որոնք ձևագրերում (Երեմիայի №№ 268, 451, 528, 2466, 3171, 7035 10 ևն) ընդհանրապես կրում են «Համառոտ գումարումն և լուծումն բառից Աստուածաշունչ գրոց յումեմնէ երեմիայէ» կամ նման խորագրեր. իսկ այբբենական բառարանն արդեն հայտնի է տպագրությամբ՝ «Բառգիրք Հայոց» անունով (տես՝ ԵՐԵՄԻԱ ՄԵՂ-ՐԵՑԻ):— Ձեռագրական նյութերի երրորդ խումբը պարունակում է հետևյալ բառարանը. «Այս բառ Աստուածաշունչ գրոց, սկսեալ 15 յԱրարածոց գրոց, մինչև ի [յ]Աւետարանն Քրիստոսի, ՀԲ գրոց ժողովեալ և շարագրեալ ի մի, վասն դիտեալ գտանելոյ խնդրողացն ի Սաղմոսն և յայլն» (տես Երեմիայի 25 № 2291, էջ 142բ—204ա, սկ. «Աբբայ՝ հայր: Աբբանայ՝ ի բաղանիս կամ ի ֆար երկրագէին: Արդիո՝ ծառայ խոստովանելի: Աբ ի բերան՝ լուտ». տես նաև ԺԵՌ. № 2265՝ խոր. նույն, էջ 260բ—335ա, սկ. նույն. Վիեննայի 30 Մխիթ. Մատ. ԺԵՌ. № 396, էջ 4բ—104բ):

Բ. Օտար լեզուների ուսումնասիրության հետ կապված մանր նյութեր.

Վիեննայի Մխիթ. Մատ. № 105 ձեռագրում կան մի քանի փոքրիկ բառացանկեր հետևյալ խորագրերով. «Բառք Հեբրայեց- 35 ւոց», «Բառք Ասորոց», «Բառք Արաբացոց». «Պարսից և Պարթևաց», «Յունաց» (էջ 24ա—24բ?):

Նույնպիսի մանր նյութեր կան նաև Երեմիայի № 771 ձեռագրում՝ «Համարողութիւն արապերէն» (էջ 195ա), «Համարողութիւն բուլղարաց» (էջ 195ա), «Ոմանք բառք ֆրեդակաճ» (էջ 198):

Երեմիայի № 7151 ձեռագրում գտնվում է՝ 45 «Այս բառք են որ շարամանեալ են եռակի ոնիր և եղանակալ զընթացս լեզուաց եր-

բակի ազգաց զԱրարացոց, զՊարսից և զՀայկեանց» ևն (էջ 1ա—1բ, թերի):

Գ. Այլ նյութեր.

Կան այբբենական բառարաններ, որոնք որոշ հեղինակների երկերի մեջ առանձին 5 գլուխ են կազմում: Այդպիսիներից է, օրինակ, Արիստակես Հոստորի «Վերլուծութիւնք բացերեալէս բաղմազան բառից և բայից յոգնախումբ շարադրութեամբ» երկի Ժ կա- նոնը կամ գլուխը, որն ուղղագրական բա- 10 ռարան է (տես՝ ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ՀՈՍՏՈՐ): Գաղիկ Հեթումյան բժշկարանի ԼԵ գլուխը՝ «Թարգմանութիւն անուանց դեղոց» (տես՝ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, § 2) ևն:

Կան նաև այբբենական բառարաններ, 15 որոնք կցված են այս կամ այն հեղինակի երկին՝ նրանում բովանդակված դժվարիմաց բառեր, տերմիններ և առարկաներ բացատրելու համար: Այսպես՝ Զուղայեցի Պետրոս Քալանթարյանի բժշկարանի վեր- 20 ջում՝ զետեղված է բացատրական մի ընդարձակ բառարան, որը կրում է «Բառարան համառոտ սոյնոյ բժշկարանիս» խորագիրը և կազմում է աշխատության երկրորդ բաժինը (սկ. «Արսիներում» է խոտ իմն, որ ըստ Հա- 25 յոց օշինդր ասի և ըստ Յունաց ափսինքս). տես՝ ՊԵՏՐՈՍ ՔԱԼԱՆԹԱՐԵԱՆ: Հովհաննես Բոնայի «Ձեռքածութիւն յերկինս» երկի հրատարակության վերջում² թարգմանիչ Վարդան Հունանյանը զետեղել է իր կազմած ըն- 30 դարձակ բառարանը՝ «Բառարան ցրփս» խորագրով (սկ. «Ախտաչեր՝ երան: Յոգնակի Ախտաչերունք: Սեռական իմն անուն դժնդակի հիւանդութեան, զոր Լաթինացիք Ֆէպ- ռիս յարանուանեն»). տես՝ ՎԱՐԴԱՆ ՅՈՒ- 35 ՆԱՆՆԱՆ:

Կան նաև նույն բնույթի բառարաններ՝ ոչ-այբբենական հորինվածքով: Ղալաթիայի

1 «Բժշկարան համառոտ, շարադրեալ ի ներհուն բժիշկ Զուղայեցի Յոհան Քալանթարեան պարոն Պետրոսէ, յամի տեառն 1789-ին», Նախիջևան, 1793, էջ 85—134:

2 «Ձեռքածութիւն յերկինս... յօրինեցեալ աշխատասիրութեամբ տեառն Յոհաննու Պօնաի վսեմագունոյ քարտինալի Ս. Ե. Հ., Հոռմ, 1674, հավելված՝ էջ 1—81:

(Կ. Պոլիս) Հայոց Ազգ. Մատ. № 235 ձեռագիրը պարունակում է Թովմաս Ակուինացու «Աստուածաբանութեան» հայ. թարգմանության բառերը՝ ըստ գրքի շարադրանքի հերթականության, գլուխ առ գլուխ:

Բառարանային կառուցվածքի զարտուղի օգտագործման նմուշներից է ԺԸ դ. վերջերում կազմված և Բաղդասար դպիր Կ. Պոլսեցուն վերագրված մի ժամանակագրություն, որի հատվածները գնում են պատմական անունների և կարևոր տերմինների այբբենական հերթականությամբ. «Աբգար հալատաց ի Քրիստոս ի թուին Քրիստոսի 40», կամ՝ «Աբրահամ կաթողիկոս նստա...», «Աթոռն հայոց փոխեցա...», «Աջն սուրբ Լուսաուրչի գողացեալ եղև...», «Աստուածածնի դրսի դիհն նորոգեցա...» ևն¹:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ամալյան Հ. Մ. — «Հայերենի առաջին ողղագրական բառարանը», Բաղդասար Մատենադարանի, № 6, Երևան, 1962, էջ 121—133:

Ամալյան Հ. Մ. — «Մատենադարանի ձեռագիր բառարանները», Պատմա-բանասիրական Հանդես, № 3, 1964, էջ 204—212:

Ամալյան Հ. Մ. — «Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձանները (V—XV դդ.)», Երևան, 1966:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Ա. Զելթունյան, Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում (ամս.), 1967, № 3, էջ 61—64:— Զ. Մխիթարյան, Երեկոյան երևան, 5 հուլիսի, 1967, № 155(2890):— Զ. Ոսկյան, Հանդես Ամսօրեայ, 1967, էջ 117—120:— Զ. Քյուրտյան, Սիոն, 1969, էջ 459—461:

Ամալյան Հ. Մ. — «Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ (XVI—XVII դդ.)», Երևան, 1971:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Ռ. Ա. Իշխանյան, Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների (ՀՍՍՀ ԳԱ), 1972, № 4(352), էջ 90—93:

¹ Տես՝ Վ. Ա. Հակոբյան (կազմող), «Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ.», հտ. Ա, էջ 336—343:

Ամալյան Հ. Մ. — «Երեմիա Մեղրեցու բառարանը հայ բանասիրության մեջ», Բաղդասար Մատենադարանի, № 10, 1971, էջ 251—258:

Այվազյան Աբր. — «Շար հայ կենսագրություն», հտ. Ա, Կ. Պոլիս, 1893, էջ 29—37: Հտ. Բ, Կ. Պոլիս, 1898, էջ 94:

Անասյան Հ. Ս. — «Հայ համարարանային գրականությունը և հայ մատենագրության համարարատուր», Էջմիածին, 1972:

Արտատպ. է էջմիածին ամսագրի 1971 և 1972 թթ. համարներից:

Խոսվում է մի շարք համարարանային բառարանների և նրանց այբբենական կառուցման տարբեր համակարգերի մասին:

Առաքելյան Ա. Գ. — «Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն», հտ. Բ, Երևան, 1964, էջ 217, 426, 440:

Գառապարյան Գ. Կ. — «Հայ բառարանագրության պատմություն», Երևան, 1968:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Ս. Անթոսյան, Պատմա-բանասիրական Հանդես, 1969, № 4(47), էջ 267—270:

Գառապարյան Մամ. — «Առաջին հայ-հոսերեն բառարանը», Ավանդարդ, 1941, № 7(3761):

Գրիգորյան Մ. Գ. — «Դիտողություններ միջնադարեան եռալեզուսան (արաբերեն-հայերեն-թրքերեն) բառարանի մը մասին», Հանդես Ամսօրեայ, 1968, էջ 499—503:

Դուրեան Եղ. — «Պատմություն հայ մատենագրություն», Կ. Պոլիս, 1885, էջ 83, 88, 92—93:

Զաբեհանյան Գար. — «Պատմություն հայերեն դպրութեան», հտ. Բ, Վենետիկ, 1878, էջ 405—421:

Զաբեհանյան Գար.: Տես՝ Շրումպֆ Գ. Ա.:

Թորգոմյան Վահր. — «Հայ բժշկական ձեռագիրք», Արևելք, № 1929, 1890 թ., 21 հունիսի:

Նկարագրում է Ս. Խաչի Մատենադարանի № 319 ձեռագիրը (բժշկ. բառարան):

Թիրյաֆյան Սիհր. — «Հայկազեան բա-
նարանի հարկերամեակը», Հայաստ. Կոչ-
նակ, Լեւոնի, № 21, 1937, մայիս 22,
էջ 506—507:

5 **Իրազեկ** — «Հայ բառարանագիտութիւնը
և հայերէն անդրանիկ բառարանը», Հայ-
րենիք (ամս.), 1935, մայիս, էջ 75—90:

Ղազարյան Ռ. Ս. — «Միջին Սեբաս-
տացու Բաղրիք Հայկազեան լեզուի՝ աշ-
խատութիւնը», Բանբեր Երևանի Հա-
մալսարանի, 1967, № 1, էջ 225—230:

Ղազարյան Ռ. Ս. — «Նոր Հայկազյան
բառարանը», անդ, 1968, № 2 (5), էջ
234—238:

15 **Ղազարյան Ռ. Ս.** — «Ե. Մեղրեցու բա-
նարանը և նրա աղբյուրը», Լրաբեր Հա-
սարակալան Գիտություններ
(ՀՍՍՀ ԳԱ), № 5, 1968, էջ 48—56:

20 Խոսվում է երեմիա Մեղրեցու «Բաղրիք Հա-
յոց»-ի և «Բաղր քերթողականը» բառարանի առնչու-
թյունների մասին:

Ղազիկյան Ա. — «Հայկական նոր մա-
տենագիտութիւն և հանրագիտարան հայ
կեանքի», հա. Ա, Վենետիկ, 1909, էջ 308—
314:

Յանաւայան Մ. — «Հ. Մկրտիչ Ազերեան»,
Բազմալեզու, 1954, էջ 170—171:

Յանաւայան Մ. — «Ստեփանոս Ռոշքեանի
բառարանը», անդ, 1955, էջ 129—138,
30 185—191, 249—255:

Մարտայան Հակ. — «Համալսարանական
հայ մշակութիւն: Ը. Վերածնունդ (1715—
1852)», Մարմարա (Թերթ), Կ. Պոլիս,
1963, նոյ. 28—30, դեկտ. 1—8, №№ 7056—
35 7066:

Մելիքսեթ-Բեկ Լ. — «Հայ-վրացական
գրական կապերի պատմութիւնը», էջ-
միածին (ամս.), 1957, № 7—8, էջ 40:

Մելիք-Փարսադանյան Խ. Հ. — «Համա-
նոտ անդեկութիւններ մեզ հասած հայ
ամենահին բժշկական բառարանի մասին»,
Աշխատություններ հայ բժշկու-
թյան և բիոլոգիայի պատմու-
թյան սեկտորի (ՀՍՍՀ ԳԱ), № 2, Երե-
վան, 1949, էջ 67—76:

Մուրադյան Պ. Մ. — «Մի էջ հայ-վրա-
ցերեն բառարանագրութիւնից», Բանբեր
Մատենադարանի, № 5, 1960, էջ
325—331:

Մուրադյան Պ. Մ. — «Հայ-վրացական
գրական-մշակութիւնի փոխհարաբերու-
թիւնների պատմութիւնը», էջմիածին
(ամս.), 1966, № 11—12, էջ 57:

Մուրադյան Պ. Հ. — «Հանրագիտակ ան-
տիպ բաղրիք մը», Բիւզանդիոն, 10
17 հլո, 1902 թ., № 1755:

**Շրումպֆ Գ. Ա., Զարեհանալյան
Դար.** — «Ուսումնասիրութիւնը հայ լեզուի
և մատենագրութեան յԱրեւմտոս», Վենե-
տիկ, 1895, էջ 8—11, 48, 69, 97, 99—101: 15

Ոսկյան Համ. — «Ստեփանոս վարդա-
պետ Ռոշքա», Հանդես Ամսօրեայ,
1966, էջ 139—150:

Ոսկյան Համ. — «Դարձեալ Ստ. Ռոշքա»,
անդ, 1967, էջ 478—480: 20

Չուգասյան Բ. Լ. — «Եւսեբիոսի միջ-
նագարյան մի նոր բառարան», Լրաբեր
Հասարակական Գիտություններ
(ՀՍՍՀ ԳԱ), 1968, № 10, էջ 81—91:

Չուգասյան Բ. Լ. — «Պարսկերէնում
արաբերէնից փոխառյալ բառերի հայատառ
միջնադարյան մի բառարան», Պատմա-
բանասիրական Հանդես, 1970, №
3(50), էջ 149: 25

Սուփաւայան Ս. — «Հնագույն հայ-ռու-
սերեն բառարանը», Տեղեկագիր (ՀՍՍՀ
ԳԱ), հաս. գիտ., 1945, № 5, էջ 73—78:

Սուփրյան Ա. — «Հոմերական բաղրիք
և հոմերական տաղը», Բազմալեզու, 1877,
էջ 15—30: 35

Տաւյան Հակ. — «Ասորատառ հայերէն
բաղրիք մը», Հանդես Ամսօրեայ,
1899, էջ 22—23:

Փափաղյան Վրթ. — «Պատմութիւն հայոց
գրականութեան», Թիֆլիս, 1910, էջ 285: 40

Ֆելդի Ֆր. — «Անգրադարձութիւններ
Միջին Սեբաստիոն բառարանին շուրջ»,

Բ ա զ Վ ա Վ Է ա Վ, 1949, № 7—12, էջ 308—312.

Амаян А. Г. — „Армянская средневековая лексикография“ (Автореферат диссертации, представленной на соискание ученой степени доктора филологических наук), Ереван, 1973. На правах рукописи.

Григорян К. Н. — „Армянская культурная колония в Петербурге в XVIII веке“, Տ Է Ն Է լ ի թ (ՀՄՄՀ ԳԱ), համ. գրա., 1953, № 9, էջ 61—62:

Barącz Sad. — „Żywoty sławnych Ormian w Polsce“, Lwów, 1856, str. 283.

Barącz Sad. — „Rys Dziejów Ormiańskich“, Tarnopol, 1869, str. 191, 193—194, 201.

Boyle John Andrew — „Kirakos of Ganjak on the Mongols“, *Central Asiatic Journal*, 1963, p. 199—214.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ, D. Kouymjian, *Revue des Études Arméniennes*, nouv. série, t. VI, 1969, p. 441.

Cirbied J.-Ch. — „Grammaire de la langue arménienne“, Paris, 1823, p. XXXVI—XLIV.

Dubińska Żof. — „Z badań nad psalterzami ormiańskimi w języku kipczackim“, *Przegląd Orientalistyczny*, 1961, str. 203.

Karst J. — „Das trilingue Medizinalglossar aus Ms. 310 der Wiener Mechitharisten-Bibliothek“, *Zeitschrift für Armenische Philologie*, Bd. II, 1903, S. 112—148.

Lacroze M. A. — „Thesaurus epistolicus Lacrozianus“. t. I, Lipsiae, 1742, p. 336, 357, 362, 365; t. II, Lipsiae, 1743, p. 39, 273, 299; t. III, Lipsiae, 1746, p. 16, 54, 282.

Legati Louis — „Le lexique mongol de Kirakos de Gandzak“ (Dissertationes Sodalium Instituti Asiae Interioris—9), *Acta Orientalia Hungariae*, t. XVIII, 1965, p. 241—297.

Margoliouth D. S. — „The syro-armenian dialect“, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1898, october, p. 839—861.

Oudenrijn (Van den) M. A. — „Linguae haicanae scriptores ordinis Praedicatorum congregationis Fratrum Unitorum...“, Bernae, 1960, §§ 520, 521.

Petrowicz Gr. — „I copisti e scrittori armeni di Polonia nei secoli XV—XVIII“, *Հանդիպումներ*, „Mélanges Eugène Tisserant“, vol. III, Romae, 1964, p. 157—161.

Reychman Jan, Tryjarski Ed. — „Z leksykografii Ormian polskich XVII i XVIII w.“, *Przegląd Orientalistyczny*, 1961, str. 473—478.

Roszek Kaz. — „Ormianie polscy jako autorzy słownikow ormiańskich“, *ibidem*, 1961, str. 479—483.

Wutz Fr. — „Onomastisches in einem armenischen Homerlexikon?“, *Հանդիպումներ*, „Orientalische Studien Fritz Hommel zum sechzigsten Geburtstag am 31. Juli 1914, gewidmet vom Freunden, Kollegen und Schülern“, Bd. II, Leipzig, 1918, S. 252—259.

Ուսումնասիրում է «Այս բառք են հերթադական վրան չափոյ հոմերական ապոլի» բնագիրը:

ԲԱՌՆԱԲԱՍ ԱՌԱՔԵԱԼ*

(Barnabas apostolus)

Նորկտակարանային դեմքերից: Կոչվում էր նաև Յովսէփ: Հուդայի Ղևտական ցեղից էր, ծն. Կիպրոսում: Բառնաբասի վարք-

* ՕժԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. Պատմական և մատենագրական տեղեկություններ տես՝ D. Papebrochius, „De S. Barnaba apostolo, Salamine in Cypro“, *Acta Sanctorum*, Iunii t. II, Parisiis, 1867, p. 415—454. O. Bardenhewer, „Geschichte der altkirchlichen Litteratur“, Bd. I, Freiburg i. Br., 1902, S. 86—98. B. Altaner—A. Stuiber, „Patrologie“, 1966, S. 53—55. G. Krüger, „Geschichte der altchristlichen Litteratur in den ersten drei Jahrhunderten“, Freiburg i. Br., 1898, S. 12. Idem, „Nachträge zu Geschichte der altchr. Litt...“, Freiburg i. Br., 1897, S. 10.

վկայաբանությունը, որ ունենք հայ. թարգմանությունամբ, պատկանում է առաքելական անվավերականների շարքին: Այն կազմված է հունարեն երկու տարբեր աղբյուրներից: Դրանցից մեկը՝ Հովհաննես Մարկոսը, որը գրի է առել Բառնաբասի կյանքի ու վկայության պատմությունը, համարվում է նրան ժամանակակից, Ա. դ., իսկ մյուսը՝ Աղեքսանդր Կիպրացին, որը ներբողաբար գրի է առել նրա նշխարների գյուտի պատմությունը, ապրել է Ե. դ.: Հայ. ընդարձակ բնագրից առաջացել են Հայսմավուրքներում գտնվող համառոտ խմբագրությունները: Գոյություն ունի նաև զավանաբանական ու բարոյախոսական բնույթի մի անվավերական «Թուղթ Բառնաբայ», որը ծագած է համարվում 80—130 թթ. միջև և որի հայ. թարգմանված լինելու մասին կա հիշատակություն:

* * *

Ա.—ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1 (ընդարձակ խմբագր.).

Վկայություն Բառնաբայ սուրբ առաքելուն. «Առաքել Քրիստոսի սուրբն Բառնաբաս՝ անուանի որդի մխիթարութեան, Ղևտական ազգաւ Իսրայէլացի...», Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 205, էջ 69բ—71բ:

«Յոյժ հետաքրքրական է Վկայությունս, զի այնպիսի վկայություններ կու տայ Բառնաբասի դարձին, առաքելութեան և քարոզութեան, Անտիոքայ նորադարձները առաջին անգամ քրիստոնեայ անուանելոյն, մատթէոսեան կոչուած Աւետարանի մը՝ իր հետ շրջեցնելուն, ի Կիպրոս հորով այրուելուն և այլի մը մէջ թաղուելուն—ձեռամբ Տիմոնի, Մարկոսի և Ռոդոնի—և ապա նշխարաց յայտնուելուն, Զենոն կայսեր օրով, ևն: Վկայութեանս հայերէնը միայն ծանոթ է, և տպագրուած չէ...: Զ դարուն և նշխարաց գիտի առթիւ խմբագրուած ըլլալու է հաւանօրէն: Յունարէնը դեռ կը մնայ անյայտ»¹:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 201 (էջ 76բ—77բ):

¹ Բ. Սարգիսյան, «Մայր ցուցակ...», հտ. Բ, Վենետիկ, 1924, էջ 41:

2 (Համառոտ Ա խմբագր., տեք Իսրայելի).

Վկայություն սուրբ առաքելոյն Բառնաբայ. «Առաքել Քրիստոսի Բառնաբաս որդի մխիթարութեան անուանեցաւ. էր յազգէն Ղեւայ՝ յորմէ Մովսէս և Անառն և Սամուէլ...», տես՝ «Յայսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 251—252:

Այլ տպ.— Վկայություն սուրբ առաքելոյն Բառնաբայ. «Առաքել Քրիստոսի Բառնաբաս որդի մխիթարութեան էր յազգէն Ղեւեայ...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XXI, 1929, p. 562—564.

Բնագրի ֆրնս. թարգմանությունը՝ „Martyre du saint apôtre Barnabé“ տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 349ա—349բ):

3 (Համառոտ Բ խմբագր., Գրիգոր Մերենցի).

Վկայաբանություն սուրբ առաքելոյն Բառնաբայ. «Սուրբ առաքելն Բառնաբաս որդի մխիթարութեան անուանեցաւ. էր նա եբրայեցի գաւառաւ Կիպրացի...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն...» («Յայսմաւուրք»), Կ. Պոլիս, 1706, էջ 801—802:

Այլ տպ.— Վկայաբանություն ևն. «Սուրբ առաքելն Բառնաբաս...», տես՝ «Յայսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1706 (—1708), էջ 890—891:

Այլ տպ.— Վկայաբանություն ևն. «Սուրբ առաքելն Բառնաբաս...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 608—609:

4 (Համառոտ Գ խմբագր., անանուն).

Բառնաբայ առաքելոյն. «Բառնաբաս մխիթարություն անուանի. էր յազգէն Ղեւայ, ծնեալ ի Կիպրոս կղզին...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 210ա—210բ:

⊗ Հմմտ. Բառն.ի վկայաբանության հուն. բնագիրը՝ „Περὶ τοῦ καὶ μαρτύρου τοῦ ἁγίου Βαρνάβα τοῦ ἀποστόλου“ (հեղինակ՝ Հովհաննես Մարկոս) տես հետևյալ հրատ. մեջ. 45.

R. A. Lipsius et M. Bonnet, „Acta apostolorum apocrypha“, partis alterius, volumen alterum, Lipsiae, 1903, p. 292—302. Նույն տեսակով՝ C. Tischendorf, „Acta apostolorum apocrypha“, Lipsiae, 1851, p. 64—74. Նաև՝ *Acta Sanctorum*, Iunii t. II, p. 425—430.

Համատ. նաև նշխարների գյուտի պատմություն հուն. բնագիրը՝ „Laudatio S. Barnabae apostoli, auctore Alexandro monacho Cyprio“, *Acta Sanctorum*, Iunii t. II, p. 431—447.

Բ. — ԹՈՒՂԹ

ԺԳ դարում՝ Մխիթար Այրիվանեցու ճառընտրում (Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1500) պահված՝ նորկտակարանային անվավերականների ցուցակում հիշատակվում է «Կարուղիկէ բուղբն Բառնաբայ»¹: Նույն տեղում պահված մի ուրիշ ցուցակում, որը կրում է Կղեմես Հոռմայեցու անունը, «Թուղբն Բառնաբայ» հիշատակվում է յոթ պես ընդունելի կամ նոր Կտակարանի կանոնական զրքերից մեկը²: Սակայն այս ցուցակների հիման վրա դժվար է պնդել, թե Բառն.ի թուղթը հնում թարգմանված էր հայերենի: ԺԲ դ. վերջերին, հավանաբար 1197 թ., Ներսես Լամբրոնացին այս թուղթը Կ. Պոլսում թարգմանել էր հունարենից՝ ինչպես պարզվում է հայ. այն հիշատակարանով, որը գտնվում է Հոռմի վատիկանյան Մատեն. հուն. № 859 ձեռագրում, Բառնաբասի թղթի հուն. բնագրի վերջում.

«Ես Ներսէս թարգմանեցի զԹուղթս զայսի հայ բարբառ ի թաղաւորական քաղաքս ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ որ է արհնեալ յաւիտեանս. ամէն»³:

Լամբրոնացու թարգմանություն բնագիրն առայժմ չի հայտնվել:

Համատ. Թղթի հուն. բնագիրը՝ լատ. թարգմանություն հետ միասին՝ «Sancti Bar-

nabae apostoli Epistola catholica», հետևյալ հրատ. մեջ. J.-P. Migne, „Patrologiae cursus completus“, ser. gr., t. II, p. 727—782.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիշան Գ. — «Միտան», Վենետիկ, 1885, էջ 91—92:

Ալիևյան Ներս. — «Ներսէս Լամբրոնացի», Վիեննա, 1956, էջ 316—317:

Ավգերյան Մկ. — «Լիակատար վարք և վկայարանություն սրբոց», հտ. է, Վենետիկ, 1813, էջ 88—120:

Զարհանալյան Գար. — «Պատմություն մատենագրութեան Յունաց, Հռովմայեցոց և հարց եկեղեցւոյ», Վենետիկ, 1856, էջ 580—581:

Զարհանալյան Գար. — «Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց», Վենետիկ, 1889, էջ 205—206:

ԲԱՍԸ

Տես՝ ԲԱՍՍԱ ՄԱԿԵԴՈՆԱՅԻ:

ԲԱՍԸԳՆՍԵՆ (ԸՆՆԸ ԹՈՐՈՍ)

Տես՝ ՈՒԼԽԱԹՈՒՆ ԱԳՈՆՅ:

ԲԱՍԵՆՇԻ

Տես՝ ՆՍՋԱՐ ԲԱՍԵՆԱՅԻ:

ԲԱՍԻԼԻԱ ՀՌՈՄԵՆԵՑԻ

Տես՝ ԵԻԳԻՆԷ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՅԻ:

ԲԱՍԻԼԻԻԷ [ՎԱՍԻԼՈՒՀԻ] ՆԻԿՈՄԵԴԱՅԻ

(Basiliissa Nicomediensis)

Իննամյա վկայուհի Դիոկլետիանոս կայսեր օրով՝ 303—305 թթ. շրջանում: Հայ մատենագրության մեջ նրա վկայաբանությունը պահված է ընդարձակ և համառոտ խմբագրություններով: Անունը ձեռագրերում պատահում է Բասիլիդէ, Բասիլիդա, Բասիլիա, Վասիլիդէ, Վասիլիսա, Վասիլունի ձևերով:

¹ Աստ. հտ. Ա, էջ XL: Տես և համատ. նաև Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1288 (էջ 111ա):

² Աստ. հտ. Ա, էջ XL: Տես և համատ. նաև Երուսաղեմի ձեռ. № 1288 (էջ 254բ):

³ Լուսապատկերը տես Այիշան, էջ 92: Ակինյան, էջ 83:

* * *

1 (Բնդարձակ խմբագր.).

Վկայաբանութիւն սրբոյ կուսին Վասիլուինեայ. «Աղեփսանդոս դատաւոր Նիկումիդայ փաղափի մոլորեալ ի սնոտի կուս, հրամայեաց զամենայն զօրիստոնեայս, որք ի փաղափին իցեն կամ ի գաւառին...», տես՝ «Վարք և վկայաբանութիւնք հատընտիր քաղեալք ի ճառընտրաց», հտ. Բ, Վենետիկ, 1874, էջ 366—369:

20 Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. երկու ձեռագրերի համեմատությամբ. № 200՝ «Վկայաբանութիւն սրբոյ կուսին Վասիլուինեայ» (էջ 444ա—445ա, սկ. «Աղեփսանդոս դատաւոր Նիկումիդայ փաղափի մոլորեալ զհետ ի սնոտի կուս») և № 201՝ «Վկայութիւն սրբոյ կուսին Վասիլիդեայ» (էջ 148բ—150բ, սկ. «Աղեփսանդոս դատաւոր Նիկումիդեայ փաղափի մոլեալ ի սնոտի կուս»):

2 (Համառոտ Ա խմբագր., Տեր Իսրայելի).

Տօն է սրբունոյն Բասիլիսայ. «Սրբունի կոյս վկայն Քրիստոսի էր ինն ամաց ի Նիկումեդեայ փաղափէն...», տես՝ «Յայսմաւորք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 134:

25 Այլ տպ.— Տօն է սրբունոյն Բասիլեայ. «Սրբունի է կոյս վկայն...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. VI, 1911, p. 189.

Բնագրի ֆրնս. թարգմանությունը՝ «En ce jour, fête de sainte Basilissa», տեսնել տեղ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 35ա):

3 (Համառոտ Բ խմբագր., Գրիգոր Յերենցի).

35 Վկայաբանութիւն սրբունոյն Բասիլիդեայ. «Սա էր Թ ամաց ի Նիկումիդեայ փաղափին, զաւակ քրիստոնեայ ծնողաց, որ մնացեալ որք ի ծնողացն յայտնապէս պաշտէր զՔրիստոս Աստուած...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն...» («Յայսմաւորք»), Կ. Պոլիս, 1706, էջ 76:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն Լն. «Սա էր Թ ամաց...», տես՝ «Յայսմաւորք», Կ. Պոլիս, 1706 (—1708), էջ 86:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն Լն. «Սա էր Թ ամաց...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմաւորք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 61—62:

4 (Համառոտ Գ խմբագր., անանուն).

Բասիլիսիա. «Սրբունի կոյսն էր ինն ամաց ի Նիկումիդայ...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 28ա:

✠ Բաս.ի վկայաբանության հուն. անտիպ խմբագրությունների մասին տես F. Halkin, „Bibliotheca hagiographica graeca“, t. III, p. 14. Հմտ. նաև բյուզանդական Հայսմաւորքը՝ „Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano“ (Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris), Bruxellis, 1902, p. 9—10.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա.ՎԳԵՐՅԱՆ ՄԿ. — «Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց», հտ. Թ, Վենետիկ, 1813, էջ 82—89:

ԲԱՍԻԼԻԳԷՍ [ԲԱՍԻԼԻՈՍ] ՆԻԿՈՄԵԴԱՅԻ

Տես՝ ԲԱՍՍՈՍ ՆԻԿՈՄԵԴԱՅԻ ԵՒ ԸՆԿ.:

ԲԱՍԻԼԻՈՍ [ՎԱՍԻԼԻՈՍ] (Հայր)

(Pater Basilus)

Մեղ անծանոթ հեղինակ, որից հայտնի է հետևյալ մեկնաբանական երկը:

* * *

Սրբոյ հօրն Վասիլիոս Մեկնութիւն յաղագս եկեղեցւոյ. «Եկեղեցի իցէ տանաւ Աստուծոյ, մեհեան սուրբ, տուն աղօթից, ժողովարան ժողովրդեան...», տես հետևյալ հրատ. մեջ. «Հատուկտիր բանք և ճառք ի մատենագրութեանց նախնեաց ի վերայ ժամասացութեանց և ս. պատարագին», Վենետիկ, 1910, էջ 11—24:

Ըստ երևույթին հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 253 ձեռագրից (էջ 95բ—98բ):

tanae e codice Sirmondiano" (Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris), Bruxellis, 1902, p. 629—632.

ԲԱՍԻԼԻՈՍ [ՎԱՍԻԼԻՈՍ] ԱՆԿԻՒՐԱՅԻ

(Basilius Ancyranus)

Դ դարի վկա՝ Հովհաննոս Ուրացողի հա-
լածանքների ժամանակ: Հայոց Հայսմա-
վուրքները նրա հիշատակութունն ունեն
հունվարի 2 կամ 14 ամսաթվի տակ: Հմմտ.
Մկ. Ավգերյան, «Լիակատար վարք և վկա-
յաբանություն սրբոց», հտ. է, Վենետիկ,
1813, էջ 562—574 և 577 ծան. 3:

ԲԱՍԻԼԻՈՍ [ՎԱՍԻԼԻՈՍ] ԿԵՍԱՐԱՅԻ

Տես՝ ԲԱՐՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՅԻ:

ԲԱՍԻԼԻՈՍ ՔԵՐՍՈՆԱՅԻ

Տես՝ ՎԱՍԻԼԻՈՍ ՔԵՐՍՈՆԱՅԻ:

ԲԱՍԻԼԻՍԸ [ՎԱՍԻԼԻՍԸ]

Տես՝ ԲԱՍԻԼԻԴԷ ՆԻԿՈՄԵԴԱՅԻ:
ՂԵՒՈՆԻԴԷՍ ԱԹԵՆԱՅԻ ԵՒ ԸՆԿ.:

ԲԱՍԻԼԻՍԿՈՍ ԱՄԱՍԻԱՅԻ ԶՕՐԵԿԸՆ*

(Basiliscus Amasenus)

Վկա՝ Կապադովկյան Պոնտոսի Ամասիա
քաղաքի շրջաններից, Մաքսիմիանոս կայ-
սեր օրով, Դ դ. սկզբին: Ներդրողին էր
Թեոդորոս Տյուրոնի: Մեզ ծանոթ են նրա
վկայաբանության հայ. ընդարձակ և համա-
ռոտ խմբագրություններ: Զեռագրերում ա-
նունը պատահում է նաև Բարսիլիսկոս և Բա-
սիլիկոս ձևերով:

* * *

1ա (Ընդարձակ խմբագր.).

Վկայություն սրբյն Բարսիլիսկեայ նա-
հատակի Քրիստոսի. «Ի ժամանակս քաղա-
ուրութեանն Մաքսիմիանոսի և Մաքսիմիայ,

* ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. Մկ. Ավգերյան, «Լիակատար
վարք և վկայաբանություն սրբոց», հտ. է, Վենետիկ,
1813, էջ 547—561 և 575—577:

էկն ոմն փոխանակ դատաւորին Ասկղեպի-
ղեայ (sic) Ագրիպպոս անուն, և Երթայր ի
գաւառն Արեւից ժողովել զամենայն քրիս-
տոնեայսն, զի հաւանեցուցէ զոհել աս-
տուածոցն: Իսկ Երանելին Բասիլիսկոս էր ի
բանտի, լայր և աղօթս առնէր ասելով. Տէր,
յիշեա՛ զիս և յայտնի արա զկոչումն իմ...»,
Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1522, էջ 161բ
—164բ:

1բ (Ընդարձակ խմբագր.).

Վկայություն սրբյն Բասիլիսկոսի, որ էր
եղբորորդի սրբյն Թեոդորոսի. «Իրեւ վախ-
նանեցաւ Մաքսիմիանոս քաղաւոր՝ Եկաց ի
տեղի նորա Ագրիպաս դատաւոր...», Վենե-
տիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 201, էջ 198բ—
201ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 205 (էջ
146ա—150բ):

2 (Համառոտ Ա խմբագր., Տեր Իսրա-
յելի).

Վկայություն սրբյն Բասիլիսկոսի. «Մար-
տիրոսն Քրիստոսի Բասիլիսկոս էր ի ժամա-
նակս Մաքսիմիանոսի կոապաշտ արքային,
ի սահմանաց Ամասիոյ քաղաքին...», տես՝
«Յայսմաւորք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա,
էջ 230—231:

Այլ տպ.— Վկայաբանություն սրբյն Բա-
սիլիսկոսի. «Մարտիրոսն Քրիստոսի սուրբն
Բասիլիսկոս էր ի ժամանակս...» (Հրատ.
G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XXI,
1928, p. 493—495.

Բնագրի ֆրնս. թարգմանությունը՝ «Mar-
tyre de saint Basiliscus» տեսնել տնդ,
նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. №
7433 (էջ 330բ—331ա):

3 (Համառոտ Բ խմբագր., Գրիգոր Ծե-
րենցի).

Վկայաբանություն սրբյն Բասիլիսկոսի.
«Սուրբ վկայն Քրիստոսի Բասիլիսկոս էր ի
ժամանակս Մաքսիմիանոսի քաղաւորին ի
քաղաքն Ամասիոյ...», տես՝ «Ճառ սրբոց
վկայիցն...» («Յայսմաւորք»), Կ. Պոլիս,
1706, էջ 771:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն հն. «Սուրբ վկայն Քրիստոսի Բասիլիսկոս...», տես՝ «Յայտմաւոր», 1706 (—1708), էջ 856:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն հն. «Սուրբ վկայն Քրիստոսի Բասիլիսկոս...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այտմաւոր», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 585—586:

4 (Համառոտ Գ խմբագր., անանուն).

Բասիլիսկոսի. «Յամա Մաքսիմիանոսի արքային և ի սահմանաց Ամասիոյ քաղաքէ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 200ա—200բ:

⊠ Հմմտ. վկայաբանութեան հուն. մի բնագիրը՝ «Μητι τῶ ἀντιφ. χρί. μαρτυροῦν τῶν ἀγίων μαρτύρων Βασίλισκου» (հրատ. W. Lüdtkе), տես՝ Archiv für Slavische Philologie, Berlin, Bd. XXXV, 1913/14, S. 45—51, հուն. մի այլ, ավելի ընդարձակ. բնագրի մասին տես՝ F. Halkin, «Bibliotheca hagiographica graeca», t. I, Bruxelles, 1957, p. 85.

Տես նաև ԵԻՏՐՈՊԻՈՍ ԱՄԱՍԻԱՅԻ ԵՒ Ընդ.

ԲԱՍԻՄԱՆ

25 Տես՝ ԲԱԳԻՄՈՍ ՎԿԱՅ:

ԲԱՍԼԵՑԻ

Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԲԱՍԼԵՑԻ:

ԲԱՍՈՍ

Տես՝ ԲԱՍՍՈՍ ՆԵԿՈՄԵԴԱՅԻ:

30 ԲԱՍՍԵ [ՎԱՍՍԵ] ՄԵԿԵԳՈՆԱՅԻ ԵՒ ՈՐԳԻԶ
(Bassa et filii tres)

Վկայութի՝ Մակեդոնիայի եղեսիա (այսօր՝ Վոդինա) քաղաքից, ուր նահատակվել է Մաքսիմիանոս կայսեր օրերին՝ իր երեք որդիների (Թէոգնիս, Ագապիոս, Պիստոս) հետ միասին: Վկայաբանութեանը հայտնի է մեկ հայ. ընդարձակ և համառոտ խմբագրություններով: Անունը պատահում է նաև Բասա, Վասա, Վլասա ձևերով:

* * *

1 (Ընդարձակ խմբագր.).

Վկայաբանութիւն սրբոյն Բասայ և որդւոց իւրոց Թէոգնի և Ագապի և Պիստոսի. «Մաքսիմիանոս քաղաւոր եկեալ ի քաղաք մի երևելի. զոր կոչեն Բիֆով. որ է յարեմոսս և կայ ի մէջ Գալլեայ և Հոռմեայ, և կոչեցեալ զհորման անուանելոց աստուածոցն՝ առնէր ուրախութիւն մեծ...», տես՝ «Վարք և վկայաբանութիւնք սրբոց հատորնոր քաղեալք ի հառնտրաց», Վենետիկ, 1874, հտ. Ա, էջ 180—187:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. երկու ձեռ. օրինակների հիման վրա. № 201 = հառնտրի Բ (էջ 120բ—126բ) և № 200 = հառնտրի Ա (էջ 98ա—100բ):

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1522՝ «Վկայութիւն սրբոյն Բասայ և որդւոց իւրոց Թէոգնի և Ագապի և Պիստոսի» (էջ 356ա—358բ, սկ. «Մաքսիմ. քաղ. եկեալ ի քաղաք մի երևելի. զոր կոչեն Բիֆով»), № 6196՝ «Վկայաբ. սրբոյն Բասայ և երեք որդւոցն՝ Թէոգնի և Ագապի և Պիստոսի» (էջ 126բ—129ա, սկ. «Մաքսիմ. քաղ. եկեալ ի քաղաք մի երևելի. որում անուն էր Փիֆով») ևն:

2 (Տեր-Իսրայելի խմբագր.).

Վկայութիւն Բասայ և որդւոց իւրոց. «Սրբունին Բասա՝ էր յաւուրս Մաքսիմիանոսի անօրէն արքային՝ յերկրէն Ելլաղա ի քաղաքէն Եղեսեայ...», տես՝ «Յայտմաւոր», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 88—89:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն սրբոյն Վլասայ և երեք որդւոցն նորա՝ Թէոգնիոսի, Ագապիոսի, Պիստոսի, «Սրբունին Վլասա էր յաւուրս...» (հրատ. G. Bayan), Patrologia Orientalis, Paris, t. V, 1910, p. 406—408.

Բնագրի ֆրնս. թարգմանութեանը՝ «En ce jour martyre de sainte Basse [Vlas] et de ses trois fils Théognis, Agapius et Fidèle [Pistos]» տեսնել անդ. նախն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 12ա—12բ):

3 (Համառոտ Բ խմբագր., Գրիգոր Սե-
րենցի).

Վկայաբանութիւն սուրբ մօրն Վասայի և
Երեմ օրվոցն նորա. «Սրբունին Վասայ էր
յամս Մաքսիմիանոսի անօրէն արքային
յերկրէն Ելլաղայ ի քաղաքէն Եղեսիոյ և էր
հաւատովն քրիստոնէայ...», տես՝ «Ճառ
սրբոց վկայիցն...» («Յայտմատւորք»), Կ. Պո-
լիս, 1706, էջ 25—26:

10 Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն Էն. «Սրբու-
նին Վասայ...», տես՝ «Յայտմատւոր», Կ. Պո-
լիս, 1706 (—1708), էջ 35—36:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն Էն. «Սրբու-
նին Վասայ...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմա-
տւորք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 23—24:

4 (Համառոտ Գ խմբագր., անանուն).

Վլասայ (sic) և երից օրոց իւրոց Թէոգ-
նիոսի, Ագապիոսի և Պիստոսի. «Սա էր յա-
տուս Մաքսիմիանոսի արքային, յերկրէն
Ելլաղայ ի քաղաքէն Եղեսիայ...», Երեւանի
Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 11բ—12ա:

⊠ Հուն. ընդարձակ վկայաբանությունը
(Μαρτύριον τῆς ἀγίας μάρτυρος Βάσσης καὶ τῶν
τριῶν υἱῶν αὐτῆς Θεοφάνους καὶ Ἀγαπίου καὶ
Πιστοῦ) տես՝ B. Latyšev, „Hagiographica
graeca inedita“, *Mémoires de l'Académie
Imp. des Sciences de St.-Petersbourg*,
VIII^e série, t. XII, 1914, p. 133—146.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

30 Ա. Վգերյան Մկ. — «Լիակատար վարք և
վկայաբանութիւն սրբոց», հտ. ԺԲ, Վենե-
տիկ, 1815, էջ 359—360:

ԲԱՍՍՈՍ ՆԻԿՈՄԵԴԱՅԻ ԵՒ ԸՆԿ.
(Bassus Nicomediensis et socii)

35 Վկաներ՝ Դիոկղեաթիանոս կայսրի օրով,
մոտ 290 թ.: Ճառընտիրներում ունենք
նրանց ընդարձակ վկայաբանությունը, որի
հուն. սկզբնագիրը չի հայտնված. իսկ Հայս-
մավուրներում՝ համառոտ խմբագրություն-
ներ: Վկաների անուններն են՝ Բասսոս, Ե-
սեբիոս, Եստիֆիոս (կամ Եստիֆոս) և Բասի-
լիդէս (աղավաղմամբ՝ նաև Բասիլիոս):

* * *

1 (Ընդարձակ խմբագր.).

Վկայաբանութիւն սրբոց վկայիցն Բաս-
սոսի, Եսեբի, Եստիֆի և Բասիլի չորից զի-
նուորացն. «Յետ վկայութեան սրբոյ Եստի-
կոպոսին Թէոպոմպէայ և Թէոփեմայ կա-
խարդի, այս չորս զինուորս Բասսոս, Ե-
սեբիոս, Եստիֆոս և Բասիլիոս (sic) Եկին ի
միասին առաջի քաջաւորին...», տես՝ «Վարք
և վկայաբանութիւնք սրբոց հատընտիր քա-
ղաք ի ճառընտրաց», Վենետիկ, 1874, հտ.
Ա, էջ 188—192:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ.
№ 200 = Ճառընտիր Ա (էջ 521ա—522բ) ձե-
ռագրից:

Տես նաև Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 6196՝ «Վկայաբ. սրբոց վկայիցն Բասսոսի,
Եսեբի, Եստիֆի և Բասիլի՝ չորից զինուորացն,
որք էին պանապանք աստուածոցն Դէոկղի-
տիանոսի» (էջ 593բ—595բ, սկ. նույն ընդ
տպ.):

2 (Համառոտ Ա խմբագր., Տեր Իսրա-
յելի).

Տօն չորից զինուորացն Բասսոսի, Եսեբի,
Եստիֆի և Բասիլիոսի (sic) և այլոցն, որք
ընդ նոսա կատարեցան. «Այս սուրբ վկայս
և Երանելի մարտիրոսս մեծամեծ իշխանք
էին Դիոկղեաթիանոսի կռապաշտ արքա-
յին...», տես՝ «Յայտմատւորք», Կ. Պոլիս,
1834, մասն Ա, էջ 38—39:

Այլ տպ.— Տօն չորից զինուորացն Բասս-
սի, Եսեբի, Եստիֆի և Բասիլիոսի և այլոցն,
որք ընդ նոսա կատարեցան. «Այս սուրբ
մարտիրոսս մեծամեծ իշխանք էին Դիո-
կղեաթիանոսի կռապաշտ արքային...» (Հը-
րատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*,
Paris, t. XIX, 1925, p. 60—62.

Բնագրի ֆրնս. թարգմանությունը՝ „Fête
des quatre soldats Bassus, Eusèbe, Euty-
chius et Basilide (Basillos) et des autres
qui furent martyrisés avec eux“ տեսնել
անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7433 (էջ 203ա—203բ, սկ. «Այս սուրբ
մարտիրոսս մեծամեծ...»):

3 (Համառոտ Բ խմբագր., Գրիգոր Մե-
րենցի).

Վկայաբանութիւն շորից զինուրացն՝ Բա-
սոսի, Եւսերեայ, Եւտիֆեայ և Բասիլիդեայ.
5 «Սոքա մեծամեծ իշխանք էին Դիոկղեսիա-
նոսի կոսպաշտ արքային և նահատակու-
րեամբ Թէոպոմպեայ Եպիսկոպոսին ի Քրիս-
տոս հաւատացին...», տես՝ «Ճառ սրբոց
վկայիցն...» («Յայսմատուրք»), 4. Պոլիս,
10 1706, էջ 433—434:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Սոքա
մեծամեծ իշխանք էին...», տես՝ «Յայսմա-
տուրք», 4. Պոլիս, 1706 (—1708), էջ 464—
465:

15 Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Սոքա
մեծամեծ իշխանք էին...», տես՝ «Գիրք որ
կոչի Այսմատուրք», 4. Պոլիս, 1730, էջ 329
—330:

4 (Համառոտ Գ խմբագր., անանուն). —
20 Բաս[ոս]ի, Եւսերի, Եւտիֆեայ և Բասի-
լիդի. «Սուրբս այս մեծամեծ իշխանք էին
Դիոկղիտիանոսի և մեծատուն յոյժ...», Երե-
վանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 125բ—
126ա:

25 □ Հմմտ. Բասսոսյանների հուն. վկայա-
բանութեան մի Համառոտութունը՝ բյու-
զանդական Հայսմավուրքում. «Synaxarium
Ecclesiae Constantinopolitanae e codice
Sirmondiano» (Propylaeum ad Acta Sanc-
torum Novembris), Bruxellis, 1902, p.
30 405—406.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ավգերյան Մկ. — «Լիակատար վարք և
վկայաբանութիւն սրբոց», հտ. Ժ, Վենետիկ,
35 1914, էջ 133—141:

Հեղինակը շարագրել է Բասսոսյանների պատմու-
թյունը՝ ըստ վենետիկյան Ա ճառքնորի, որ է ձեռ.
№ 200 (էջ 251ա), զրեթե բառ առ բառ Սանոթա-
գրութեանների մեջ գրում է բնագրի մասին. «Յետ
ունելոյ մեր ի ձեռնի զայսպիսի ընտիր վկայաբանու-
թիւն ի մեծ ճառքնորի՝ ոչ կարօտացաք այլոց. թո՛ղ
40 զի Բուլանդեանը ոչ այլ ինչ յառաջ բերեն, բայց զհա-
մառօտութիւն ժամագրոց յունաց, որ է քաղուած վկա-
յաբանութեանս մերոյ. զնոյն իմա՝ և զայսմատուրաց
հայոց՝ որ փոքր մի ընդարձակ քաղէ», նաև Հայսմա-
վուրքների՝ սույն բնագրից ունեցած շնորհամենքը մատ-

նանշելով ասում է. «Այլ մեք ոչինչ փոփոխութիւն
արարաք ի բանս ճառքնորին, որ է աղբիւր յայսմա-
տուրաց. և եթէ կայցէ ինչ թեթև վրիպակ, չէ՛ մարթ
ուզղել նախ քան զքտանել զյոյն բնագիր, որ չերևի
ի միջիս:

5

ԲԱՍՐԱՅԻ

Տես՝ ՄԻՔԱՅԷԼ ԲԱՍՐԱՅԻ,

ԲԱՏԱ [ԲԱՏԱՍ] ՊԵՐԳԱՄԱՅԻ

(Bata Pergamensis)

Պարսիկ վկա Բիգազադոնում, ըստ ոմանց՝ 10
Մեթինում: Մեզ հայտնի են նրա վկայաբա-
նութեան հայ. համառոտ խմբագրութիւննե-
րը: Զեռագրերում անունը պատահում է նաև
Բատ, Բանտ, Վատ ձևերով:

* * *

1 (Տեր Իսրայելի խմբագր.).

15

Վարժ և վկայութիւն Բատայ եղևաւոր
կրօնաւորի և մարտիրոսի. «Աստուածա-
հանոյ կրօնաւորն Բատա էր յերկրէն Պար-
սից ի գեղջէն Բիբգամայ, ծնեալ Բիստո-
նէական հաւատով...», տես՝ «Յայսմա-
20 տուրք», 4. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 190—
191:

Այլ տպ.— Վարժ և վկայութիւն Բատայ
եղևաւորի. «Աստուածահանոյ կրօնաւորն եւ
եղևաւորն Բատայ...» (հրատ. G. Bayan),
30 Patrologia Orientalis, Paris, t. XXI,
1928, p. 364—366.

Բնագրի ֆրնս. թարգմանութիւնը՝ «Vie
et martyre de Bata l'ascète» տեսնել անդ,
նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

30

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7433 (էջ 303ա—303բ):

2 (Գրիգոր Մերենցի խմբագր.).

Վարժ և պատմութիւն Բատայ եղևաւորին.
«Աստուածահանոյ կրօնաւորն Բատ էր ազ-
35 ցաւ պարսիկ, ծնեալ և սնեալ Բիստոսական
հաւատովս ի գեղջին Պերգամայ...», տես՝
«Ճառ սրբոց վկայիցն...» («Յայսմատուրք»),
4. Պոլիս, 1706, էջ 706—707:

Այլ տպ.— Վարժ և պատմութիւն ևն. 40
«Աստուածահանոյ կրօնաւորն Բատ...», տես՝

«Յայսմատուր», Կ. Պոլիս, 1706 (—1708), էջ 783—784:

Այլ տպ.— Վարք և պատմութիւն Լեն. «Աստուածահանոյ կրօնաւորն Բատ...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմատուր», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 537:

3 (Անտնուն խմբագր.).

Կրօնաւոր վկային Բատայ. «էր սա յերկրէն Պարսից, ծնեալ և սնեալ հաւատովն Քրիստոսի...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 184ա—184բ:

⊠ Հմմտ. հուն. Հայսմավուրքները՝ «Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae» (Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris), Bruxellis, 1902, p. 645—646, 647—648.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Պ. Վգեբյան Մկ. — «Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց», հտ. ԺԲ, Վենետիկ, 1815, էջ 76—77:

ԲԱՐԱՂԱՄ ԱՆՏԻՈՓՈՅԻ*

(Barlaam Antiochenus)

Վկայացել է Գ. դ. 80-ական թթ. Ասորական Անտիոքի կողմերում, հռոմեական կայսր Նումերիանոսի հալածանքների ժամանակ: Նրա վկայաբանութեան ընդարձակ բնագիրը գտնում ենք հայկ. Ճառընտիրներում, իսկ համառոտը՝ Հայսմավուրքներում: Ձեռագրերում անունը պատահում է Բարաղամ, Բարղամ, Բարղամ, Բարլամ և վերով:

* * *

1 (Ընդարձակ խմբագր.).

Վկայաբանութիւն սրբոյն Բարղամու. «Եւ եղև ընդ ատուսն ընդ այնոսիկ թագաւորել Հռոմայեցոց Նումերիանոսի ամպարշտի. և յերկրորդում ամի արքայութեան իւրում հալածանս յարոյց ի վերայ եկեղեցոյն Աստու-

ծոյ...», տես՝ «Վարք և վկայաբանութիւն սրբոց հատընտիր քաղեալք ի ճառընտրաց», Վենետիկ, 1874, հտ. Ա, էջ 212—219:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռագրերից. հմմտ. № 200 = Ճառընտիր Ա՝ «Վկայաբանութիւն սրբոյն Բարղամու՝ որ վկայեաց յԱնտիոք մայրաքաղաքին Ասորոց» (էջ 105բ—108ա) և № 202 = Ճառընտիր Գ՝ «Վկայաբանութիւն սրբոյն Բարղամու Անտիոքացոյ, նոյեմբերի ին» (էջ 546ա—548բ):

Տես նաև Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6196՝ «Վկայար... Ասորոց» (էջ 134բ—137ա, սկ. նույն ընդ տպ.), № 3787՝ «Վկայար... յԱնտիոք մայրաքաղաքին» (էջ 212—219, սկ. նույն):

Հայ. բնագրի ռուս. թարգմանությունը՝ «Мученичество святого Варлаама» տես՝ Н. Марр, «Армянско-грузинские материалы для истории душеполезной повести о Варлааме и Иоасафе», С.-Петербург, 1897, стр. 67—72.

2 (Համառոտ Ա խմբագր., Տեր Իսրայելի):

Յայսմ ատուր սուրբ վկայն Քրիստոսի Բարղամ ծերունին հրով կատարեցաւ յԱնտիոք Ասորոց. «Տարան զնա բռնութեամբ ի տանար կոոցն և արկին ի ձեռսն հուր և կնդրուկ, զի խնկեացէ դիցն...», տես՝ «Յայսմատուր», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 247:

Այլ տպ.— Յայսմ ատուր Լեն. «Տարան զնա բռնութեամբ...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XVI, 1922, p. 77.

Բնագրի ֆրնս. թարգմանությունը՝ «En ce jour le saint martyr du Christ, le vieillard Barlaam, mourut par les flammes à Antioche de Syrie» տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

3 (Համառոտ Բ խմբագր., Գրիգոր Մեղնի):

Յայսմ ատուր զսուրբ վկայն Քրիստոսի զսուրբ ծերունին Բարղամ յԱնտիոք Ասորոց. «Կալան անօրէնքն և տարան ի տանար կոոցն, եղին ի ձեռն նորա հուր և կնդրուկ, զի խնկեացէ դիցն...», տես՝ «Ճառ սրբոց

* ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. H. Delehaye, «S. Barlaam, martyr à Antioche», *Analecta Bollandiana*, t. XXII, 1903, p. 129—145.

վկայիցն...» («Յայսմատուրք»), Կ. Պոլիս, 1706, էջ 259:

Այլ տպ.— Յայսմատուր ևն. «Կալան անօրէնքն և տարան...», տես՝ «Յայսմատուր», Կ. Պոլիս, 1706 (—1708), էջ 278—279:

Այլ տպ.— Յայսմատուր ևն. «Կալան անօրէնքն և տարան...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 198:

4 (Համառոտ Գ խմբագր., անանուն).

Բարդամու ձեռնոցն. «Հռով կատարեցաւ յԱնտիոք. տարան ի տանար կոոցն և արկին ի ձեռն հուր և կետրուկ, զի ծխեսցէ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 86ա:

⊗ Բար. Անտիոքացու վկայաբանության հոհ. ընդարձակ բնագիրը («Μαρτυριον του αγίου και ενδοξου μαρτυρος του Χριστου Βαρλαάμ», հրատ. H. Delehaye), տես՝ *Analecta Bollandiana*, t. XXII, 1903, p. 139—145.

Հմմտ. նաև բյուզանդական Հայսմատուրքը՝ «Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano» (Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris), Bruxellis, 1902, p. 567—570.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ավգերյան Մկ.— «Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց», հտ. Ը, Վենետիկ, 1813, էջ 124—142:

Марр Н.— «Армянско-грузинские материалы для истории душеполезной повести о Варлааме и Иоасафе», С.-Петербург, 1897, стр. 64—72 (§§ IV и V).

ԲԱՐԱՂԱՄ ԸՅԹԱՐՀԱԳԻՐ

Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ ԺԸ դ. հայ հեղինակ, որի մասին նա գրում է, «նման իմն նալեանի՝ Աշխարհազարութիւն մի գրած է Բարաղամ կամ Բաղրամ: Յետ Պատմութեան Ռուրինեանց և Արցախոյ իշխանաց, ալսինքն մեկիբաց Ղափանու, զՄեծ և Փոքր Հայս քսան աշխարհք հաշուէ քստ նախնեաց, յորս երկու հարիր յիսունու զաւառներ նշանակէ: Լեզուն անկի յստակ է քան զսլատրիարբին:

Այս գործն տպագրւած է ի Մաղրաս Հրեղ-կաց, յամին 1772»¹:

Ալիշանի նշած աղբյուրն է Մովսէս Բաղրամյանի «նոր տետրակ որ կոչի Յորգորակ» (տպագր. Մաղրաս, 1772) երկի 2 զուխը՝ «Յաղագս թէ ընդ որոց իշխանութեամբք է ալժմ աշխարհն Հայոց. և կամ թէ ո՞րքան աշխարհս և զաւառս ունին Հայք մանրամասնարար գիտելի է», էջ 122—156: Տես նաև՝ ՄՈՎՍԷՍ ԲԱՂՐԱՄԵԱՆ:

ԲԱՐԱՂԱՄ ՄԻՇՆԵԿԵՑ

Տես՝ ԱՌԱՔԵԼ ԲԱՂԻՇԵՅԻ, «Տաղ Յովասափոս»:

Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԴԱՄԱՍԿԱՅԻ, «նկարագրութիւն հոգևոր վարուց Յովասափոս, որդոյ Թադաւորին Հնդկաց»:

ԲԱՐԱՂԱՄ ՎԱՀԱՆԵԱՆ

Ռուսական բանակի հայազգի զինվորական, որը ծառայել է Պետերբուրգում 1780-ական թթ.: Եղել է Հայաստանի մասին ուս. լեզվով լույս տեսած առաջին զրբերի Թարգմանիչը: Դրանցից առաջինն է՝ «Плачь о Армении. Из сочинений славного армянского историка Мосеса Хоринацеса. Перевел с армянского на русский язык В[арлаам] В[аганов]», С.-Петербург, у Шнора, 1786. Սա Սարենացու «Ողբ»-ն է (Գիրք Գ. զլ. ԿԸ): Բ. Վահանյանի Թարգմանած երկրորդ գործն է՝ «Краткое историческое и географическое описание Царства Армянского, из древних писателей сего народа, яко верных источников, собранное и на армянском языке в Индии изданное Яковом Шамировым, а ныне с армянского на русский язык переведенное подпорутчиком Варлаамом Вагановым», С.-Петербург, у Шно-

¹ Ղ. Ալիշան, «Հայագրատուն», Վենետիկ, 1901, մասն Ա, էջ 137 (§ 150): Նույն, «Սիստան», Վենետիկ, 1885, էջ 63: Նույն, «Այրարատ», Վենետիկ, 1890, էջ 283:

² Հմմտ. «Сводный каталог русской книги гражданской печати XVIII века, 1725—1800», т. II, Москва, 1964, стр. 253 (§ 4286).

³ Там же, т. III, Москва, 1966, стр. 369.

ра, 1786. Այս երկրորդը, որ մենք չենք տեսել, հավանաբար թարգմանությունն է Մովսես Բաղրամյանի «Նոր տեսարակ որ կոչի Յորդորակ» երկի (տպագր. Մադրաս, 1772):

Բ. Վահանյանը եղել է նաև 1784 թ. հայ մեկիքների, ինչպես նաև էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսների, կողմից ուղարկված պաշտոնական նամակների թարգմանիչը¹:

Բ. Վահանյանի գործունեության մասին տես՝ К. Н. Григорян, „Армянская культурная колония в Петербурге в XVIII веке“. Տեղեկագիր (ՀՍՍՀ ԳԱ), հաս. Կիտ., 1953, № 9, էջ 66—68:

ԲԱՐԱՌՆՈՒԹԻՒՆՔ

Տես՝ ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԿԵԶԱՌԵՑԻ,
ՄԵԻԹԱՐ ՍԵՐԱՍՏԱՑԻ:

ԲԱՐԱՔԵՍ [ԲՐԱԲԵՈՑ]

Տես՝ ՅՈՒՆԱՆ ԵՒ ԲԱՐԱՔԻԱՍ:

ԲԱՐԱՇՄԷՆ*

(Barbasemin vel Barbasymas)

Արևելյան վկաներից, 346 թ.: Քեոորդին էր Շմավոն Բար-Սաբոյեի, որին հաջորդել էր Սղակի և Տիղբոնի եպիսկոպոսության մեջ: Նրա վկայաբանությունն ունենք ընդարձակ և համառոտ խմբագրություններով:

* * *

1 (Ընդարձակ խմբագր.).

Վկայություն Բարբաշմենայ եպիսկոպոսի և վեշտասան այլևս վկայից, որ ընդ նմին վկայեցին. «Յամի վեցերորդի հալածանաց մեռոց ելին չարախօս զԲարբաշմենայ եպիսկոպոսէ Սղակայ և Տիղբոն փաղափր...», տես՝

¹ Տե՛ս А. Р. Иоаннисян, «Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия», Ереван, 1947, стр. 253—255, 259—262, 264—266, 272—273 (№№ 38, 43, 45, 52, 53).

* ՕՓԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. R. Duval, „La littérature syriaque“ (Anciennes littératures chrétiennes, II), 3^e éd., Paris, 1907, p. 126.

«Աբրահամու հոստովանողի վկայք Արևելից», էջմիածին, 1921, էջ 166—172:

Հրատարակվել է էջմ. Մատ. № 936 և № 939 ձեռագրերից (այժմ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1522 և № 3777):

2 (Համառոտ Ա խմբագր., Տեր Իսրայելի).

Վկայությունն սրբոյն Բարբաշմենայ եպիսկոպոսին Պարսից. «Սուրբ եպիսկոպոսն Բարբաշմեն փեոորդի էր սրբոյն Շմավոնի՝ որդոյն նառտանեկաց, որ վկայութեամբ կատարեցաւ ի Շապհոյ Պարսից արհայէն...», տես՝ «Յայսմաւորք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 250:

Այլ տպ.— Վկայությունն սրբոյն Բարբաշմենայ եպիսկոպոսի. «Սուրբ եպիսկոպոսն Բարբաշմեն փեոորդի էր...» (հրատ. G. Balyan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XXI, p. 559—560.

Բնագրի ֆրնս. թարգմանությունը՝ «*Martyre du saint évêque Barbasemin*» տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 348ա—348բ):

3 (Համառոտ Բ խմբագր., Գրիգոր Սերենցի).

Վկայաբանությունն սրբոյ եպիսկոպոսին Բարբաշմենայ. «Սա փեոորդի էր սրբոյ Շմավոնի Պարսից եպիսկոպոսին, որ վկայութեամբ կատարեցաւ ի Շապհոյ Պարսից արհայէն...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն...» («Յայսմաւորք»), Կ. Պոլիս, 1706, էջ 800:

Այլ տպ.— Վկայաբանությունն ևն. «Սա փեոորդի էր...», տես՝ «Յայսմաւոր», Կ. Պոլիս, 1706 (—1708), էջ 889:

Այլ տպ.— Վկայաբանությունն ևն. «Սա փեոորդի էր...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմաւորք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 607—608:

⊗ Հմմտ. Բարբ.ի վկայաբանության ասոր. բնագիրը՝ S. E. Assemanus, „*Acta sanctorum martyrum orientalium et occidentalium*“, Pars I, Romae, 1748, p. 111—116. նաև P. Bedjan, „*Acta martyrum et sanctorum*“, t. II, Parisiis, 1891, p. 296—303.

Գրականություն տեսնել ՄԱՐՈՒԹԱ ՆՐ-
ՓԼՐԿԵՐՏՅԻ անվան տակ:

ԲԱՐԲԵՍ ՎԿԵՑ

ՏԼԱ՝ ԱՅԻԹԱԼԱ ՔՈՒՐՄ:

ԲԱՐԲԵՐԻՍՄՈՍ-Ք

ՏԼԱ՝ ԱՂԱՆԴՆԵՐ, § 7:

ԲԱՐԴԵԺԸՆ [ԲԱՐԴԵԺԸՆ] ԵՒԵՍՍՅԻ

(Bardesanes Edessenus)

Ասորի գնոստիկյան աղանդավոր, ծն.
10 Եդեսիայում 154 թ. և մեռ. 222 թ.: Սկզբում
հանդես է եկել որպես եկեղեցու ուղղափա-
ռության ջատագով՝ «այր երեւելի և իմաս-
տուն, և լեզուաւ կորովի ընդդէմ ամենայն
հերձուածողաց»¹, բայց հետո, Ասորիքում,
15 ինքն իսկ հիմնել է գնոստիկյան ուղղության
իր սեփական դպրոցը: Եդեսիայի կործանու-
մից հետո, 216 թ., անցել է Հայաստան,
բայց այնտեղ, իր զաղափարների տարած-
ման համար հաջողություն չգտնելով, քաշ-
20 վել է Անի ամրոցը, ուր և հայոց մեհենա-
կան պատմությունները թարգմանել է ասո-
րերենի՝ ավելացնելով իր ժամանակի անց-
քերը: Բարդ.ի այս աշխատանքը, որ հետո
հունարենի թարգմանվելով պահվում էր
25 Եդեսիայի դիվանում, եղել է հորենացու
պատմական աղբյուրներից մեկը: Խորենա-
ցու «Պատմութիւն Հայոց»-ի Բ գրքի ԿԶ գլու-
խում կարդում ենք.

«Ձրուցէ մեզ զայս՝ Բարդաժան, որ յնդե-
30 սիայ: Քանզի նա յաւուրս Անտոնինոսի վերջ-
նոյ երեւցաւ պատմագրող. որ յառաջ աշա-
կերտեալ էր աղանդին Վաղենտիանոսի, զոր
յետոյ անարգեալ յանդիմանեաց. ոչ գալով
ի ճշմարտութիւն, այլ միայն ի նմանէ զա-
35 տուցեալ, ա՛յլ հերձուած յարդարեաց յին-
քենէ: Սակայն զպատմութիւնս ոչ ստեաց,
զի էր այր կորովի բանիւք. որ և առ Անտո-
նինոս համարձակեցաւ զրել թուղթ, և բա-
լում ասացուածս արար ընդդէմ աղանդոյն

Մարկիանացոց և բաշխից և կոոց պաշտա-
ման, որ ի մերում աշխարհիս: Վասն զի եկն
նա այսր, որպէս զի աշակերտել զոր կա-
րացէ ի խուժ հեթանոսացս. և իբրեւ ոչ ըն-
կալեալ եղև՝ եմուտ նա յամուրն յԱնի, և ըն-
թերցեալ զմեհենական պատմութիւնն, յո-
րում և զգործս թագաւորացն, յաւելլով իւր և
որ ինչ առ իւրեան, և փոխեաց զամենայն
ի լիզու ասորի. որ և ապա անտի յեղաւ ի
յոյն բան: Յորում պատմէ ի մեհենիցն պաշ-
տամանց՝ վերջին Տիգրանայ արքայի Հայոց
պատուեալ զգերեղման եղբօրն իւրոյ Մաժա-
նայ քրմապետի ի Բագնացն աւանի, որ ի
Բագրեանդ դաւառի, բագին ի վերայ գերեղ-
մանին շինեալ, զի ի զոհիցն ամենայն ան-
ցաւորք վայելեացեն, և ընդունիցին հիւրք
երեկօթիւք: Յորում և զկնի Վաղարշ տօն աշ-
խարհախումբ կարգեաց ի սկզբան ամին նո-
րոյ, ի մուտն նաւասարդի: Յայսմ պատմու-
թենէ առեալ մեր երկրորդեցաք քեզ ի թագա-
ւորութենէն Արտաւազդայ մինչև յարձանն
խոսրովու»²:

Վ. Լանգլուան խորենացու Բ գրքի ԿԱ—ԿԵ
գլուխները (որոնց աղբյուրը Բարդ.ն է) և
ԿԶ գլուխը (որը Բարդ.ին է վերաբերում)
հրատարակել է Ֆրնս. թարգմանությամբ՝
նրա անունը կրող հուն. և ասոր. մի շարք
այլ հատվածների հետ միասին, V. Lang-
lois, «Bardesane. Oeuvres historiques et
philosophiques» (տես՝ ստորև՝ գրականու-
թյան բաժնում): Բարդ.ին, որպես պատմա-
կան աղբյուրի, հիշատակում են նաև Զենոբ
Գլակը³ և Ուխտանեսը⁴: Բարդ.ի ժամանա-
կակից Հիպոլիտոս Հոռմայեցին նրան հա-
մարում է հայ⁵, բայց հայտնի չէ, թե ինչ հի-
ման վրա: Այդ տեղեկությունը կարելի է հա-
մարել ոչ-անստույգ, որովհետև Բարդ.ը
լինելով Հայկական Միջագետքի ծնունդ, աղ-
գությունը էլ հավանաբար հայ էր և պիտի
այնքան լավ իմացած լիներ հայ. լեզուն, որ

¹ «Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց»,
Քիֆլիս, 1913, էջ 201—202:

² «Պատմութիւն Տարօնոյ զոր թարգմանեաց Զե-
նոբ Ասորի», Վենետիկ, 1889, էջ 22:

³ Ուխտանես Լախիկոպոս, «Պատմութիւն Հայոց»,
Վաղարշապատ, 1871, էջ 80:

⁴ Philosophumena VII, 31:

⁵ Տես՝ «Անանիայի Երեւակյնոյ համարողի մա-
տենագրութիւնը» (հրատ. Ա. Գ. Աբրահամյանի), Երե-
վան, 1943, էջ 381:

կարողացել էր հասկանալ ու թարգմանել մեհենական հայալեզու գրականությունը: Հայ մատենագրության մեջ նրա անունը պատահում է Բարդաձան, Բարդայձան, Բարդեձան, Բարդէձան, Բարդէնան, Բարդիճան, Բարդընձան, Բարդե[ծ]ան, Բարդա ձեւերով:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիբան Ղեզ. — «Հայագատում», Վենետիկ, 1901, մասն Ա, էջ 22:

Զարբհաճալան Գար. — «Պատմութիւն հայ հին դպրութեան» (Դ տպագր.), Վենետիկ, 1932, էջ 176—180:

Սսերյան Զարմ. — [«Պատմութիւն հայ գրականութեան»] Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8803, էջ 9բ--11բ:

Մամբյան Հ. Գ. — «Պատմութիւն հայ գրականութեան», մասն Ա, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 61—65:

Սարգիսյան Բարս. — «Ազաթանգեղոս և իւր բազմադարեան գաղտնիքն», Վենետիկ, 1890, էջ 275—280:

Սարգսյան Գագ. — «Նախամեսրոպյան շրջանի պատմագրութիւնը», Պատմա-բանասիրական Հանդես, 1969, № 1(44), էջ 124—125:

Տեր-Մինասյան Երզ. — «Հայ եկեղեցու լարաբերութիւնները Ասորոց եկեղեցիների հետ», Էջմիածին, 1908, էջ 6—8:

Տեր-Մինասյան Երզ. — «Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմութիւնից», Երեւան, 1968, էջ 54—57:

Տեր-Մինասյան Երզ. — «Պատմա-բանասիրական հետազոտութիւններ», Երեւան, 1971, էջ 293:

Օզանյան Գագ. — «Պատմութիւն հայ լեզուի և բանահիւսութեան», Մարզվան, 1913, էջ 177:

Халатянци Гр. — «Армянские Аршакиды в Истории Армении Моисея Хоренского», ч. I, Москва, 1903, стр. 99—100.

Drijvers H. J. W. — «Bardaisan of Edessa», Assen, 1966.

Duval R. — «La littérature syriaque» (Anciennes littératures chrétiennes, II), 3^e éd., Paris, 1907, p. 235—240.

Այս հատվածի հայ. թարգմանությունը՝ «Բարդեձան Ասորի» տեւ՝ Բազմավեպ, 1902, էջ 68—73:

Langlois V. — «Étude sur les sources de l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khorën», Bulletin de l'Académie Imp. des Sciences de St.-Petersbourg, t. III, 1861, p. 531—583.

Langlois V. — «Bardesane. Oeuvres historiques et philosophiques publiées d'après les sources arméniennes, grecques et syriaques, avec des notes historiques, critiques et philologiques», հեղինակի հետեւյալ հրատ. մեջ. «Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie», t. I, Paris, 1867, p. 55—95.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Գ. Ա., Հայկական Աշխարհ, 1868, № 12, էջ 412—419:

Tixeront L.-J. — «Les origines de l'église d'Édesse et la légende d'Abgar», Paris, Maisonneuve et Ch. Leclerc, 1888, p. 10—13.

ԲԱՐԴԵՅՈՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
(Bardiesus ep.)

Պարսիկ վկա՝ Շապուհ Բ. Մեծի (310—379 թթ.) հալածանքների ժամանակ: Հայկ. Ճառընտիրներում ունենք նրա վկայաբանությունը, իսկ Հայսմավուրքներում՝ սոսկ հիշատակությունը: Չեռագրերում անունը պատահում է Բարդիշոյ, Բարդիշաւ, Բարդիսոյ, Բարդէս ձեւերով:

* * *

Վկայաբանութիւն երանելի եպիսկոպոսին Բարդիշոյ. «Յամս Շապհոյ արքայի արար հալածումն սաստիկ, դառնագոյն քան զամենայն քաղաութս, և անբիւք եղեն վկայք Բրիստոսի: Եւ ի ժամանակին յայնմիկ Բարդիշոյ...», տեւ՝ «Վարք և վկայաբանութիւնք սրբոց հատընտիր քաղեալք ի ճառընտրաց», Վենետիկ, 1874, հտ. Ա, էջ 193—199:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ.
հետևյալ ձեռագրերից. № 231 = Ճառքնաթիղ
ԼԲ՝ «Վկայութիւն երանելոյ եպիսկոպոսին
Բարդիշոյի ի Պարս՝ ի Շապհոյ արքայէն»
(էջ 62ա—64ա) և № 200 = Ճառքնաթիղ Ա՝
«Վկայաբանութիւն երանելի եպիսկոպոսին
Բարդիշոյ՝ որ ի Պարս վկայեաց» (էջ 96ա—
98ա):

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 6196՝ «Վկայար... որ ի Պարս վկայեաց
ի Շապհոյ արքայէ» (էջ 124բ—126բ, սկ.
նույն ընդ տպ.), № 1522՝ «Վկայութիւն երա-
նելի եպս.ի Բարդիսոյ ի Պարսս, ի Շապհոյ
արքայէ» (էջ 449ա—451ա, սկ. «Անօրէն քա-
ղաւորն Շապուհ արար հալածումն սաստիկ
դառնագոյն») և ուրիշներ:

Հայսմավուրքները միայն հիշատակու-
թյուն են անում. Տեր-Իսրայելը՝ հոկտ.
26-ին, իսկ Գրիգոր Մերենցը՝ հոկտ. 19-ին:
Կիրակոս Արեւելցու Հայսմավուրքն ու հա-
մառոտ անանուն Հայսմավուրքը (ձեռ.
№ 3658) բոլորովին չեն հիշատակում:

Բարդիշոյի վկայաբանութեան ասոր. և
կամ հուն. բնագրեր մեզ հայտնի չեն:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ավգերյան Մկ. — «Լիակատար վարք և
վկայաբանութիւն սրբոց» (միհատորչակ),
Վենետիկ, 1810, էջ 1113—1114:

Ավգերյան Մկ. — «Լիակատար վարք և
վկայաբանութիւն սրբոց», հտ. ԺԲ, Վենե-
տիկ, 1815, էջ 77—78:

Тер-Петросян Л. А. — «Два сирий-
ских агиографических памятника, из-
вестных по армянскому переводу», Па-
лестинский Сборник, вып. 25 (88), Ле-
нинград, 1974, стр. 144—151.

ԲԱՐԴԵՏՈՅ [ԱՐԴԵՏՈՅ], ՍԱՀԱԿ ԵՒ ՍԻՄԵՈՆ*

(Bardiesus, Isaacius et Symeon)

Պարսիկ վկաներ՝ Շապուհ Բ.ի (310—
379 թթ.) օրով: Հայկ. Հայսմավուրքներն

ունեն նրանց համառոտ վկայաբանությունը,
որը հունարենից է թարգմանված: Ձեռագրե-
րում առաջին անունը պատահում է նաև
Բարդիշաւ ձեռվ, իսկ վերջինը՝ Շմաւոն:

* * *

1 (Տեր Իսրայելի խմբագր.).

Վկայութիւն Բարդիշոյի (sic), Սահակայ,
Սիմէոնի, որք ի Պարսիկս կատարեցան.
«Սուրբ վկային Քրիստոսի էին յաւուրս Սա-
բուտիոսի հրապաշտ արքային Պարսից և յոյժ
նեղէին զնոսա ուրանալ զՔրիստոս...», տես՝
«Յայսմավուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա,
էջ 221:

Այլ տպ. — Վկայութիւն Աբդիշոյի (sic),
Սահակայ և Սիմէոնի որք ի պարսիկս կա-
տարեցան. «Սուրբ վկային Քրիստոսի էին
յաւուրս Սաբուտիոսի հրապաշտ արքային
Պարսից, և յոյժ նեղէին զնոսա ուրանալ
զԱստուած և պաշտել զարեգակն և զու-
սին...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia
Orientalis*, t. XXI, Paris, 1928, p. 466—
468.

Բնագրի ֆրնս. թարգմանությունը՝ «En
ce jour martyre d'Abdišo, d'Isaac et de
Siméon qui furent exécutés en Perse»
տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի
կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7433 (էջ 323ա—323բ):

2 (Գրիգոր Մերենցի խմբագր.).

Վկայաբանութիւն Բարդիշաւի, Սահակայ
և Շմաւոնի. «Սոքա էին յամս Սաբիւտոսի
հրապաշտ արքային Պարսից, զորս կացոյց
առաջի իւր և ասաց, թէ ուրացիք զոր դոմ
պաշտէք...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն...»
(«Յայսմավուրք»), Կ. Պոլիս, 1706, էջ 750—
751:

Այլ տպ. — Վկայաբանութիւն ևն. «Սոքա
էին յամս Սաբիւտոսի...», տես՝ «Յայսմա-
ւուրք», Կ. Պոլիս, 1706 (—1708), էջ 832—
833:

Այլ տպ. — Վկայաբանութիւն ևն. «Սոքա
էին յամս Սաբիւտոսի...», տես՝ «Գիրք որ կո-
չի Այսմավուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 570:

* ՕժԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. Մկ. Ավգերյան, «Լիակատար
վարք և վկայաբանութիւն սրբոց», հտ. ԺԲ, Վենետիկ,
1815, էջ 78:

3. (Անանուն խմբագր.).

Բագդիշոյի (sic), Սահակայ, Սիմեոնի. «էին յամս Սաբուտիոսի արքային Պարսից և նեղէին պաշտել զարեգակն և զայլ լուսա-
տեղ...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 196ա:

ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ

(զանազան անձեր)

Տես՝ ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ:

ԲԱՐԵԿԱՄ

Գրական կեղծանուն, որով մի քանի շա-
փածոներ է ստորագրել Մաղրասի «Ազդա-
րար» պարբերականի թղթակիցներից մեկը:

* * *

1. Նախ՝ բան առ բարեսէր ընթերցողաց
(sic) նորածին Ազդարարիս: Երկրորդ՝ խրատ
նոյնոյ Ազդարարին յաղագս վարուց իւրոց.
«Նախ առ ընթերցողը՝ է գիմ բգբան. | Ոչ թէ
խրատ՝ այլ զաղաշան. | Օրինակօք՝ բանա-
սիրաց...», Ա. զ. դ. ար. ար., թիրայ ամիս
1794, էջ 42—46:

2. (Անխորագիր) «Ողբամ Ազդարար
տրամուրեամբ մեծաւ, զի յոյժ ծանր գործ
գիս (sic) վիճակեցաւ. | Ոչ վիճակեցաւ, այլ
ես յանձն առի...», անդ, աղամ ամիս 1794,
էջ 77—81:

3. (Անխորագիր) «Նմանեալ Ազդարար
հարց խոհականաց, | Որք յետ կրթելոյ զա-
ւակաց իւրեանց, | Ըստ սովորութեան նախ-
նեաց մեր հրնոց...», անդ, համիրա ամիս
1794, էջ 115—121:

4. (Անխորագիր) «Ի յերրորդ ամ կեանս
տրդայութեան իմ, | Փոխքն Համբարձի ուսուց
(sic) ինձ հայր իմ, | Նաև ժողովեալ համայն
ընտանեաց...», անդ, արամ ամիս 1794, էջ
186—190:

5. (Անխորագիր) «Այր մի ազդարար ծեր
և խոհական, | Զարդարեալ վարուք առաքի-
նական, | Ըստ բանի Դարթի երկիւղած առ
տէր..., անդ, ուղղան ամիս 1795, էջ 27—35:

6. (Անխորագիր) «Թէ շաջողի մին՝ վուր-
ձեա վերքստին, | Զայս (sic) էր պատիրան
իմ վարժապետին. | Ի մահնի մահու կոչեալ
պատիրեաց...», անդ, նիրհան ամիս 1795,
էջ 71—78:

7. (Անխորագիր) «Պարտիս Ազդարար գի-
տել և զայս բան, | Այսպէս ասութեանց լըսել
ժրաջան, | Որ բանի գիտնոց լինիցիս ներ-
հուն...», անդ, շամս ամիս 1795, էջ 144—
146:

Այս շափածոներից յուրաքանչյուրին նա-
խորդում են հեղինակի կողմից «Ազդարարի»
խմբագրին ուղղված նամակներ՝ «Ուրախա-
կից» ստորագրութեամբ:

ԲԱՐԵԶՈՐԵՑԻ

Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԲԱՐԵԶՈՐԵՑԻ:

ԲԱՐԵԿԱՄԻՐ

Տես՝ ԲԱՂԴԱՍԱՐ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՒՊՈԼԻՍԵ-
ՅԻ, «Օրինակք բարեպաշտաց»:

ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ (Պատրի)

Մեզ անծանոթ գրական գործիչ՝ «Ի կար-
գէ Քարոզողաց», հալանաբար լատին: Հի-
շատակվում է որպէս թարգմանիչ հետևյալ
երկի. «Վկայ հաւատարիմ յաջորդացն Պետ-
րոսի՝ պետին առաքելոց, շարադրեցեալ
ի հայր Մօնֆօրթէ Անափօլիթանէ Յիսու-
սեան կարգէ... և թարգմանեցեալ յումմանէ
գերիմաստ թարգմանչէ պատրի Բարդուղի-
մէոսէ ի կարգէն Քարոզողաց: Ի բուին Հա-
յոց ՌՃՂԶ. ին, Հո. 1747: Ի Կոստանդինու-
պոլիս քաղաքի» (Երուսաղեմի Հայկ. Մատ.
ձեռ. № 1668):

ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ (Սուրբ)

Անանուն և անտիպ թատերերգութիւն,
որը 1774 թ. ներկայացվել է Ս. Ղազարի
վարժարանի (Վենետիկ) սաների ուժերով:

1. Բ. Սարգիսյան, «Երկհարիւրամեայ գրականա-
կան գործունէութիւն և նշանաւոր գործիչներ Վենետիկոյ
Մխիթարեան Միաբանութեան», Վենետիկ, 1905, էջ 192:

ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԱՔԳԱՐԵԱՆ

Տես՝ ՍՈՒԼԹԱՆՇԱՀ ԱՔԳԱՐԵԱՆ:

ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԸՆԶԵՒՐՏԻ

Անձեացյաց թագավոր (Ը դ. ?): Արաբե-
րենից հայերենի է թարգմանել «Հարցմունք
Տիգրեոնու ամիրային» կամ «Պատմութիւն
Մակաւայ միայնակեցին» անունով հայտնի
գրվածքը. տես՝ ՄԱԿԱՐ ՄԻՍՅԱԿԵԱՅ: Այս
գրության՝ երևանի Պետ. Մատ. № 1665 ձե-
ռագրում պահված օրինակի վերջում գտնվում
է Բարթողիմէոս Աբուսահլի հետևյալ հիշա-
տակագրութիւնը. «Ես Բարդղիմէոս Անձե-
ացեաց թագաւոր ի սնընդականութենէ Ա-
պուսահլ կոչեցեալ, թարգմանեցի զպատմու-
թիւնս ի տաճիկ գրոց ի հայ լեզուս, յորժամ
ծովացեալ մեղքն իմ ընկղմեցին զիս յան-
դունդս և մատնեալ եղէ ի ձեռս անօրինաց,
մինչև գերեզմանի արժանի չեղէ» ևն (էջ
173ա): Նույն մատ. № 7324 ձեռ. օրինակի
համաձայն՝ «Ես Բարդղիմէոս Հայոց թա-
գաւորի որդի, ի ծնընդաբանութենէ Աբուսահլ
կոչեցեալ, ի ժամանակի բարկութեան իմոյ
յորժամ ծովացեալ մեղքն ընկղմեցին զիս որ
մատնեցայ ի բանդ և ի կապանս և թարքմա-
նեցի զշահաւէտ պատմութիւնս ի տաճիկ
գրոց, որք կարդայք և օրինակէք՝ յիշեսցիք
զիս ի Քրիստոս Յիսուս ի տէր մեր, որում
փառք յաւիտեանս. ամէն» (էջ 131ա):

ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ

«մի յերկոտասանիցն»

(Bartholomaeus apostolus,
unus ex Duodecim)

Նոր Կտակարանի դեմքերից: Համարվում
է հայ եկեղեցու հիմնադիրներից մեկը, որը,
ըստ ավանդության, հայոց Սանատրուկ թա-
գավորի 29-րդ տարում եկել է Գողթն գա-
վառը, այնտեղից քարոզությամբ անցել է
Հեր և Զարեանդ գավառները, հետո՝ Անձե-
վացյաց գավառն ու Հայաստանի այլ կող-
մերը, և նույն Սանատրուկի հրամանով նա-
հատակվել Արեքանոս (կամ Ուրբանոս) քա-
ղաքում: Նրա՝ Հայաստանում քարոզած և
այնտեղ մեռած լինելու մասին հիշատակու-
թիւններ կան նաև ասորական ու լատինա-

կան աղբյուրներում, ինչպես ցույց է տալիս
G. Moesinger-ն իր ուսումնասիրության
մէջ՝ «Testimonia Syrorum» (Վկայութիւնք
Ասորաց) և «Lectiones Breviarii Ro-
mani» (Ընթերցմունք Հռոմէական ժա-
մագրոց) խորագրերի տակ: Ըստ Օրմանյա-
նի՝ Հայաստանում նրա գործունեության ժա-
մանակաշրջանը 60—68 թթ. են: Ստորև
նշում ենք Բարթ.ին վերաբերող մատենա-
գրական նյութերը:

* * *

1. Վկայութիւն սրբոյ առաքելոյն Բարդղ-
ղմէսի. «Գլխաւորք սրբոց առաքելոցն եր-
կոտասան աշակերտն, վիճակեցան յազգս
ազգս՝ յիջանելն ի նոսա Հոգւոյն սրբոյ ի
վերնատանն երկնագործել...», տես՝ «Սո-
փերք Հայկականք» հտ. ԺԹ, Վենետիկ,
1854, էջ 5—30:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն սրբոյ առա-
քելոյն Բարդղղմէսի. «Գլխաւորք սրբոց
առաքելոցն...», տես՝ «Վարք և վկայաբա-
նութիւնք սրբոց հատրնտիր քաղեալք ի
ճառքնտրաց», Վենետիկ, 1874, հտ. Ա,
էջ 200—211:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ.
№ 201 ձեռագրից:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն սրբոյ առա-
քելոյն Բարդղղմէսի. «Գլխաւորք սրբոց
առաքելոցն...», տես՝ «Անկանոն գիրք առա-
քելականք» (Թանգարան հայկական հին և
նոր դպրութեանց, Գ.), Վենետիկ, 1904, էջ
333—357:

Հրատարակվել է հիմք ընդունելով նա-
խորդ տպագրութիւնը և օգտագործելով Վե-
նետիկի Մխիթ. Մատ. №№ 228, 234, 212
ձեռագրերը:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 1525 (էջ 493բ—498բ, սկ. «Գլխաւորք
սուրբ առաքելոցն ընտրեալ, երկոտասան
աշ.», № 1520 (էջ 172ա—176բ, սկ. «Գլխա-
ւորք առաքելոցն ընտրեալ երկոտասան աշ.»),
№ 3787 (էջ 599բ—604բ, սկ. «Գլխաւորք
սուրբ առաքելոցն Քրիստոսի երկոտասան

1 Այս աշխատութիւնը տես ստորև՝ Գրականու-
թյան բաժնում:

աշ.», № 993 (էջ 668ա—671ա, սկ. «Գլխա-
տո՛ւր արքոց առաքելոցն՝ ընտրեալ երկոտա-
սան աշ.». երեսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ.
№ 17 (էջ 729, սկ. նույն), № 182 (էջ 215,
սկ. նույն). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ.
№ 222 (էջ 389բ, սկ. «Գլխատո՛ւր արքոց ընտ-
րեալ երկոտասան աշակերտք»): Նոր-Ջու-
ղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 333 (էջ
462բ, սկ. նույն): Հմմտ. Վիեննայի Մխիթ.
Մատ. ձեռ. № 2՝ «Վկայաբանութիւն սուրբ
առաքելոյն Բարքողոմէոսի, որ վկայեաց ի
պարտէզս Ելլացոց» (էջ 234ա, սկ. «Գլխա-
տո՛ւր սուրբ առաքելոցն որ վիճակեցան ընդ
ամենայն ազգս, երկոտասան աշակերտքն»):

Այս բնագրից մի հատված՝ «Կատարումն
Ս. Բարքողիմեայ առաքելոյ» (սկ. «Բայց
Բարքողոմէոս գնացեալ ի Հեր և ի Զա-
րեանդ»), տես՝ Ղ. Ալիշան, «Հայապատում»,
Վենետիկ, 1901, մասն Բ, էջ 53—54:

Բնագրի անգլ. թարգմանությունը տես
հետևյալ հրատ. մեջ. S. C. Malan, „The
life and times of S. Gregory the Illumi-
nator, the founder and patron saint of the
Armenian Church“, Rivingston, 1868, p.
99—104. Լատ. թարգմանությունը տվել է
G. Moesinger-ը, „Vita et martyrium sancti
Bartholomaei apostoli...“, Salisburgi, 1877,
p. 1—19. Տես նաև ռուս. թարգմանությունը՝
„Сказание о мученической кончине свя-
того апостола Варфоломея“ հետևյալ
հրատ. մեջ. Н. О. Эмин, „Сказания о
святых Фаддее и Варфоломее, апосто-
лах Армении“, Москва, 1877, стр. 27—
36. Նույնի ալլ տպ. տես՝ „Переводы и
статьи Н. О. Эмина по духовной армян-
ской литературе (за 1859—1882 гг.)“, Мо-
сква, 1897, стр. 133—142.

2ա. Վկայաբանութիւն արքոցն Բարքողի-
մէոսի և Յուդայի առաքելոցն Քրիստոսի.
«Գլովսն ամենեցուն Քրիստոս Աստուած մեր,
ընտրեաց երկոտասան առաքելս և առա-
քեաց գնոսա քարոզել զաւետարանն արեւ-
ելութեան ընդ ամենայն տիեզերս...», տես՝
«Անկանոն գիրք առաքելականք» (Թանգա-
րան հայկական հին և նոր դպրութեանց, Գ),
Վենետիկ, 1904, էջ 358—364:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ.
№ 223 ձեռագրից: Բնագիրը ներկայացնում
է միայն Բարթողիմէոսի վկայաբանությու-
նը, իսկ վերնագրում հիշատակվող Հուդայի
վկայաբանությունը ձեռագրերում միշտ ա-
ռանձին է և գտնվում է Բարթողիմէոսի վկա-
յաբանությունից հետո:

2բ. Վկայաբանութիւն սուրբ առաքելոյն
Բարդուղիմէոսի. «Գլովսն ամենեցուն Քրիս-
տոս Աստուածն մեր ընտրեաց իւր յաշխարհ
երկոտասան աշակերտս և առաքեաց գնոսա
քարոզել զաւետարանն Աստուծոյ ընդ ամե-
նայն տիեզերս...», տես՝ «Ճառ արքոց վկա-
յիցն...» («Յայսմատուրք»), Կ. Պոլիս, 1706,
էջ 304—307:

Այլ տպ.—Վկայաբանութիւն Լն. «Գլովսն
ամենեցուն Քրիստոս Աստուածն մեր...»,
տես՝ «Յայսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1706
(—1708), էջ 326—329:

Այլ տպ.—Վկայաբանութիւն Լն. «Գլովսն
ամենեցուն Քրիստոս Աստուածն մեր...»,
տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմատուրք», Կ. Պոլիս,
1730, էջ 231—234:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 4774 (էջ 23ա—26բ), № 4822 (էջ 53բ—
57ա). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 224
(էջ 39բ):

3. Տան է սուրբ առաքելոյն Բարդուղիմէո-
սի. «Առաքելսն Քրիստոսի Բարդուղիմէոս մի
էր յերկոտասանիցն, հրամանաւ Հոգոյն սրբոյ
գնաց ի վիճակ ընդուրեան իւրոյ,
Եմուտ յեղոմ քաղաքի սահմանս Հնդկաց...»,
տես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433
(Յայսմատուրք Կիրակոսի Արեւելցոյ), էջ
158բ—159բ:

4. Դիւտ նշխարաց արքոյ առաքելոյն Բար-
քողովմէոսի. «Յամս Յազկերտի Փոքու Պար-
սից արեւայի, այր ոմն անուն Մարութայ,
ազգաւ ասորի, քրիստոնեայ նշմարիտ, բա-
րեպաշտօն և վկայասէր...», տես՝ «Անկանոն
գիրք առաքելականք», էջ 365—368:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ.
№№ 201 և 228 ձեռագրերի հիման վրա:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձև. № 993 (էջ 671ա—671բ), № 1525 (էջ 498բ—499ա), № 3787 (էջ 604բ—605ա). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձև. № 201 (էջ 71ա—72ա):

5. Գիտ նշխարաց սուրբ առաքելոյն Բարդուղիմէոսի. «Յամս Թէղոսի Փոփո կայսեր և Յագկերտի հրապաշտ արքային Պարսից այր ոմն անուն Մարութա, որ թարգմանի տէր աշխարհիս...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն...», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 514—515:

Այլ տպ.— Գիտ նշխարաց Լն. «Յամս Թէղոսի Փոփո կայսեր...», տես՝ Յայսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1706 (—1708), էջ 555—556:

15. Այլ տպ.— Գիտ նշխարաց Լն. «Յամս Թէղոսի Փոփո կայսեր...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 390—391:

6. Վերադարձումն պատուական նշխարացն սուրբ առաքելոյն Բարդուղիմէոսի. «Սուրբ առաքելն Բարդուղիմէոս ի գանազան ֆաղաֆս և ի գաւառս զանուն տեառն յայտնապէս մարդկան ֆարոգեաց...», տես՝ «Յայսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 96—97:

Այլ տպ.— Վերադարձումն Լն. «Սուրբ առաքելն...» (Տրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. V, 1910, p. 430—432.

30. Արտատպ. է նախորդ Տրատարակությունից:

Բնագրի ֆրնս. թարգմանությունը՝ «Retour des précieux restes du saint apôtre Barthélemy» տեսնել անդ. նույն էջերում, Տրատարակչի կողմից:

7. Յայլոյ ումեմնէ նուաստ վարդապետէ վասն գալստեան սրբոյ առաքելոյն Բարդուղիմէոսի ի յերկիրն Գողթնեաց, թրդթովն Թովմայի առաքելոյն. «Սուրբն Թաղէոս մեր առաքել, Վաղվաղակի նահատակեալ, Յերկիրըն մեր չէր ժամանեալ, Ղուովան բանին չէր գործ ածեալ...», տես՝ «Պատմութիւն Թովմայի առաքելոյն ոտանաւոր չափիւք, արարեալ յումեմնէ Թովմայ

Երիցէ Ագուլցոյ ի լիակատար պատմութենէ նորին», Կ. Պոլիս, 1734, էջ 55—59:

8. Վասն գնալոյ սրբոյ առաքելոյն Բարդուղիմէոսի ի յԱգուլիս և վասն զնոսա լուսաւորելոյն և զամենագով վանքն նոցա շինելոյն յանուն սրբոյ առաքելոյն Թովմայի. «Եւ ի յանտի առ մեզ եկեալ, Որ Ագուլիս է կոչեցեալ. ի յարեւելս ժամանեալ. ի ի տափարակ վայրի ագեալ...», տես անդ, էջ 59—62:

9. Վասն գնալոյն սրբոյն Բարդուղիմէոսի առաքելոյն ի վայելուչ ֆաղաֆս Վանանդ և անտի յերեանդ և ի Մարս. «Եւ ի վաղին անտի չրեալ, ի մեծ ֆաղաֆս Վանանդ հասեալ, Յորմէ Վահան արին ընտրեալ, Մեծաւ ջանիւ նահատակեալ...», տես անդ, էջ 62—64:

10. Քարոզ առաքելոցն Քրիստոսի՝ Թաղէոսի և Բարդուղիմէոսի, Յուդայի Յակոբեան և Շմատնի Նախանձայուզի, ի Խաչատուր վարդապետէ, ի խնդրոյ Պաղոսի վարդապետի Կիլիկեցոյ. «Խորհուրդ հարաշարժ անշարժ շարժողիդ ի ծրնունդ Որդոյ Բնանիւրական...»: Տես՝ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՏԱՐՈՆԵՑԻ(?):

11. Տաղ առաքելոցն Քրիստոսի՝ Թաղէոսի, Բարդուղիմէոսի, Յուդայի և Շմատնի Նախանձայուզի, ֆաղցրանուագ Խաչատուր վարդապետի ասացեալ ի խնդրոյ շնորհազարդ Դրագին Պաղոսի. «Խաչին Յիսուսի նըշմարիտ ֆարոգֆ, ի լուսնն արիւնաց յայտնիչ խորհրդոյ...»: Տես՝ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՏԱՐՈՆԵՑԻ(?):

12. Փոյս. «Վարդֆ վայելուչֆ խոտնեւամֆ, Սատուածատես պետականֆ, Քարոզֆ Բանին ուղղականֆ...»: Տես՝ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՏԱՐՈՆԵՑԻ(?):

13. [Գանձ] Թաղէոսի և Բարդուղիմէի. «Գերարփի պայծառ, Գոյիցքս պատնառ Գերունակափառ...»: Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ԾԵՐԵՆՆՑ:

Որոշ ձեռագրերում այս գանձը, աների տեղափոխմամբ, ունի այսպիսի սկ. «Ի գալ Թաղէին, շրամանաւ փրկչին, Յաշխարհըս վերին»:

14. Տաղ ազնիւ և անոյշ. «Բանն որ ի չօ-
րէ ծագեալ, | Ծագմամբ առաքեաց յաշխար-
հրս...»: Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ԾԵՐԵՆՅ:

15. (Անխորագիր) «Ի լրծակցութիւն գոր-
ծոյ Թումայի առաքելոյ, | Ի Հայք կատա-
րեալ զընթացքս փոխան Թաղէի լինել...»: Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ԾԵՐԵՆՅ:

16. (Անխորագիր) «Արեգակն արդար որ
ի չօրէ ծագեալ, | Զառաքելսն սուրբ ան-
նառ շնորհօք լրցեալ...»: Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ԾԵ-
ՐԵՆՅ:

17. Գանձ առաքելոցն Բարդուղիմէոսի և
Յակոբայ և Յուդայի, ի յԱռաքելէ. «Ամենա-
գով գունդըն սրբազան, | Առաքելոց դասն
երկոտասան...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6527, էջ 154բ—156ա:

Վերագրում ենք Առաքել Բաղիշեցուն
(տես աստ, էջ 137, § 121):

18. Նորին քառոց Բարդուղիմէոսի առա-
քելոյն, ի բանն՝ եղբերօք խորագէտք են.
«Նախ պարտ է գիտել՝ թէ զի՞նչ է խորագի-
տութիւն օձին ի դէմս առաքելոցն...», տես՝
«Դիրք քարոզութեան որ կոչի Ամառան հա-
տոր, արարեալ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի
Տաթևացոյն», Կ. Պոլիս, 1741, էջ 469—474:

19. Քառոց ի մէջ պահոց սրբոյն Յակո-
բայ յերեշաբաթին, ի վերայ առաքելոցն
մերոց Թաղէոսի և Բարդուղիմէոսի, ի վերայ
Սիրաբայ ԽԴ, ուր ասէ վասն նահապետաց.
«Գովեսցո՛ւք զարս փառաւորագոյնս և զձեռքս
մեր ի սերականութեան իւրեանց...», Ղալա-
թիայի Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ. № 37, էջ
132—142(?):

20. Քառոց վասն առաքելոցն մերոց Թա-
ղէոսի և Բարդուղիմէոսի, և սրբոյն Դրիգորի
մերոյս լուսաւորչի. «Զի որովհետեւ տէր և
արարիչ ամենայնի Աստուած է, և նախապե-
տաբար նա ինքն միայն է ամենից արարա-
ծոց իւրոց նախախնամօղ՝ կեցուցիչ՝ բարե-
րար և պարգևիչ ողորմութեան, վասն ո-
րոյ...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2257,
էջ 77ա—81ա:

21. Քառոց Բարդուղիմէոս առաքելոյն.
«Հրամայեաց քաղաւորն Աղեհսանդր...»: Տես՝ ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԲՈՆՈՆԱՅԻ (Ա 8, բ-ի
§ Ժբ):

22. Աղօթք վասն բժշկութեան ջերման և
տենդի. «Սուրբ առաքելայն Բարդուղիմէոս ել
ի լեւոն Դատուանայ և ետես անդ զղին ջեր-
մոց...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8720,
էջ 12ա—12բ:

Տես նաև Զմմառի վանքի ձեռ. № 86
(էջ 42ա):

⊠ Կան նաև մի շարք բնագրեր, որոնք
վերաբերում են, ի միջի այլոց, նաև Բարթո-
ղիմէոսին, տես՝ ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐ անվան տակ:

Զեռագրերում կան որոշ բնագրեր, որոնց
ինքնութիւնը մեզ լիովին հայտնի չէ: Այդ-
պիսիներից է «Յաղագս սրբոյն Բարդուղի-
մէոսի առաքելոյն մերոյ», որի առաջին գլու-
խը խորագրված է՝ «Բան առաջին, վասն ար-
դեանց և վարձու նորա». տես՝ Երուսաղեմի
Հայկ. Մատ. ձեռ. № 625 (էջ 110—132) և
Անկյուրիայի Կարմիր վանքի ձեռ. № 3 (էջ
104—109?): Բաղկացած է չորս գլուխներից:

Այսպիսի մի բնագիր է նոր-Զուղայի Ա-
մենափրկիչ վանքի ձեռ. № 229՝ «Պատմու-
թիւն Բարդուղիմէոսի առաքելոյ շրջաբերա-
կան քառոցութեամբն ի Հայս և յայլ ազգս
նշանիւք և զօրութեամբ և բժշկական մատա-
կարարութեամբ վկայութիւն նորա և մահ
նորա յՈրբանոս քաղաքի Հայոց, ի տեղոյ,
որ կոչի Բարմ» (էջ 543ա—548ա):

Տես դարձյալ Բարթողիմէոսի հիշատա-
կին նվիրված շարականներ հետևյալ հրա-
տարակոթիւններում. «Կարգաւորութիւն հա-
սարակաց աղօթից Հայաստանեայց եկեղեց-
ւոյ», Վենետիկ, 1898, էջ 1081:—Ս. Ամա-
տունի, «Հին և նոր պարականոն կամ ան-
վաներ շարականներ», Վաղարշապատ, 1911,
էջ 37—39:

Տես նաև՝ «Հրց. Ո՞ր են անբնդունելի
գրեալք: Պտ. Ա. որ պրծոցն Պաղոսի կո-
չի: Բ. Յայտնութիւն Պետրոսի: Գ. Թուրքն
Բաղնաբայ: Դ. Աւետարանն երանցոց:
Ե. Գլուխն Թումայի: Զ. Բարդուղիմէի: Եւ որ
սոցին նման են, Տեսիլն Աստուածածնին, և

Տեսիլն Սր. Գրիգորի», Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1288, էջ 111ա—113ա:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիսան Ղեվ. — «Արշալույս քրիստոնեական հայոց», Բ տպ., Վենետիկ, 1920, էջ 32—43՝ «Ս. Բարթողոմէոս և աշակերտքն»:

Ավգերյան Հովհ. — «Առաքելական քարոզութիւնը հայոց մէջ», Բ ա զ մ ա վ Է ալ, 1928, էջ 81—92, 193—199 և 1942, էջ 19—34:

Գրված է Վ. Հացունու «Կարեոր խնդիրներ հայ եկեղեցւոյ պատմութենէն» գրքի առթիվ:

Ավգերյան Մկ. — «Լիակատար վարք և վկայարանութիւն սրբոց», հտ. Թ., Վենետիկ, 1813, էջ 425—462՝ «Վարք և վկայութիւն սրբոյն Բարթողոմէոսի առաքելոյ»:

Գաբրելյան Հովս. — «Տիեզերական պատմութիւն, ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցմեր ժամանակ», հտ. Բ, Վիեննա, 1852, էջ 464:

Գեորգ-Մեսրոպ — «Պատմութիւն հայ եկեղեցւոյ», հտ. Ա, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 32—36:

Երեց — «Անտեսուած շարականը (Ս. Թադէոսի և Ս. Բարդուղիմէոսի տօնին առթիւ)», Հ ա ս կ, 1943, էջ 272—273:

Համելյան Պ. — «Քրնական ակնարկ հայկական վաւերացութի մը՝ Տիրամօր վերաբերման մասին», Բ ա զ մ ա վ Է ալ, 1951, էջ 49—57:

Հացունի Վարդ. — «Կարեոր խնդիրներ հայ եկեղեցւոյ պատմութենէն», Վենետիկ, 1927, էջ 56—88՝ «Բարթողոմէոս»:

Սույն հատվածը տես նաև Բազմավէպ-ում, 1926, էջ 292—294 և 1927, էջ 9—14, 38—41 («Հայաստանի եկեղեցին Լուսաւորչէն առաջ»):

Հացունի Վարդ. — «Պատմութիւն և զգացում», Բ ա զ մ ա վ Է ալ, 1927, էջ 274—281:

Հացունի Վարդ. — «Պատասխան մ'ալ առաքելականութեանց մասին», անդ, 1928, էջ 24—29:

443—41

Հացունի Վարդ. — «Քրնական հանդիս», 1928, էջ 181—192, 242—249:

Հացունի Վարդ. — «Գործս և քննադատ», անդ, 1928, էջ 313—318:

Հացունի Վարդ. — «Ազգարար օրագրին», 5 անդ, 1929, էջ 56—62:

Մարկվարս Հ. — «Էջ մը հայ Արշակունեաց հնագոյն պատմութենէն», Հ ա ն դ Է ա Ա մ ս օ ր Է ա յ, 1906, էջ 33—44:

Խմբագրութեան կողմից հոգւածին տրված է հետևյալ ծանոթագրութիւնը. «Այս տիտղոսը տալ պատշաճ համարեցանք պրոֆ. Մարգարտի 'Յաւելուածք և սրբագրութիւնը՝ անուան տակ իւր Untersuchungen zur Geschichte von Eran (Philologus Supplementband X, erstes Heft) ուսումնասիրութեան կցած այն կտորին, որ 218—240 էջերը կը բռնէ»:

Ումուհյան Հ. — «Հայոց աշխարհի առաջին լուսաւորչները», Գ լ ա ձ ո ր, Բ տարի, 1958, № 1, էջ 87—89:

Չամչյան Միք. — «Պատմութիւն Հայոց», հտ. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 297—298:

«Սիոն»-ի խմբագրութիւն — «Առաքելականութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ», Ս ի ո ն, 1927, էջ 161—165:

Վ. Հացունու «Կարեոր խնդիրներ» գրքի առթիվ:

«Սիոն»-ի խմբագրութիւն — «Առաքելականութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ (Հ. Վ. Հացունիի նոր լուսաւորչ առթիւ)», անդ, 1927, էջ 325—330:

Պատասխան՝ Վ. Հացունու «Պատմութիւն և զգացում» հոգւածին:

«Սիոն»-ի խմբագրութիւն — «Առաքելականութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ (Հ. Վ. Հացունիի երկրորդ լուսաւորչ առթիւ)», անդ, 1928, էջ 70—75:

«Սիոն»-ի խմբագրութիւն — «Սիոն և Հ. Վ. Հացունի», անդ, 1929, էջ 133—135:

Գրված է Հ. Վ. Հացունու «Ազգարար օրագրին» հոգւածի առթիվ:

Օրմանյան Մաղ. — «Ազգապատում», հտ. Ա, Կ. Պոլիս, 1912, ջ 9—16: Նույնի ալ տպ.՝ հտ. Ա, Բելլուսթ, 1959, ջ 9—16:

Халатяни Гр. — «Армянские Аршакиды в Истории Армении Моисея Хоренского», ч. I, Москва, 1903, стр. 91—95.

45

Эмин Н. О. — „Сказания о святых Фаддее и Варфоломее апостолах Армении“, Москва, 1877. (Из „Православного Обозрения“).

5 Նույնի ալ տպ. տես՝ „Переводы и статьи Н. О. Эмина по духовной армянской литературе (за 1859—1882 гг.)“, Москва, 1897, стр. 109—142.

Moesinger G. — „Vita et martyrion
10 sancti Bartholomaei apostoli ex sinceris fontibus armeniacis in linguam latinam conversa a D^{re} Geogio Moesinger, professore studii biblici A. T.“, Salisburgi, 1877. X+64 էջ:

15 Բովանդակում է հետևյալ նյութերը.

— „Martyrium s. apostoli Bartholomaei“, էջ 1—19: Հայերեն բնագրի թարգմանությունն է՝ ըստ առաջին հրատարակության:

— „Adnotata ab Aucherio“, էջ 20—34:

20 — „Inventio reliquiarum Bartholomaei apostoli in diebus regum nostrorum secundum Homiliarum. (Ex Martyrol. Auch. t. IX. pag. 447)“, էջ 34—36:

— „Translatio reliquiarum s. Bartholomaei in urbem Anastasiopolin, in Liparim et Beneventum et Romam. (Ex. Martyr. Auch. t. IX, p. 450)“, էջ 37—47:

25 — „Acta fabulosa auctore Pseudo-Abdia Babylonio. (Ex Ms. Martini Treviris, collato cum aliis Mss. et editis exemplaribus)“, էջ 48—63:

— „Testimonia Syrorum de s. apostolo Bartholomaeo“, էջ 63:

35 — „Lectioes Breviarii Romani in festo s. Bartholomaei apostoli die 24 Augusti“, էջ 64:

Tournebize Fr. — „Histoire politique et religieuse de l'Arménie“, Paris, 1900, p. 412—413.

40 Weber Simon — „Die katholische Kirche in Armenien; ihre Begründung und Entwicklung vor der Trennung“, Freiburg i. B., 1903, § 3: „Die Nachrichten über die ersten drei Jahrhunderte“ (S. 55—104).

ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ [II]

«մի յեօթանասնիցն»

(Bartholomaeus discipulus,
unus ex Septuaginta)

Տես՝ փիլիպոսի ԱՌԱՔԵԱԼ անվան տակ, 5
«Վկայաբանութիւն սրբոյն Փիլիպպոսի առաքելոյն և աշակերտին Բարթողիմէոսի, և Փիլիպպոսի քօրն Մարիամնի»:

ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԲՈՆՈՆԵՆՑԻ կամ ՄԱՐԱՂԱՅԻ

(Bartholomaeus Bononiensis,
ep. Maraghenis)

Հատին դոմինիկյան կրօնավոր, ծն. Իտալիայի Բոնոնիա (այժմ՝ Բոլոնիա) քաղաքում: Թովմա Ակուինացու աշակերտներից է, միսիոնարական առաքելությամբ 1318—
1330 թթ. գործել է Մարաղայում (Ատրպատական), որից և ստացել է Մարաղացի մականունը: Հայտնի է նաև Փոֆր (Parvus) մականվամբ: Մարաղայից Հովհաննես Քրոնեցու և Հակոբ Քրոնեցու հրավերով 1330 թ.
տեղափոխվել է Նախիջևանի Երնջակ գավառի Քոնայի վանքը՝ վերջնականապես հայերի մեջ գործելու նպատակով և այնտեղ էլ մահացել է 1333 թ.: Բարթ. Մարաղայում սովորել էր պրսկ. լեզուն. 1328—1330 թթ.
ընթացքում այնտեղ էր սկսել սովորել նաև հայերենը՝ Հովհաննես Քրոնեցու և Հակոբ Քրոնեցու ջանքերով: Ունի մի շարք աշխատություններ, որոնք հայերենի են թարգմանվել: Թարգմանական գործունեություն ունեցել է նաև ինքը:

* * *

Ա.—ԵՐԿԵՐ

1. Համառոտ հաւաքումն և յոյժ օգտակար ի դիպելիկէն, որ է տրամաբանութիւնն, ի վարժումն ուսումնասիրաց. «[Եւ] զի խօսելոց եմք ի դիպելիկայէն: Նախ տեսցուք թէ զի՞նչ է դիպելիկայն: Իսկ դիպելիկայն սահմանի այսպէս: Դիպելիկայն է արհեստ արհեստից առ ամենայն մեքողայիցն, այսինքն գիտութեանց սկզբունն
նախապարհ ունել...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3902, էջ 190բ—247ա:

ԿՐԿԻՆ ԶԱՐՅՈՒՄՆ ԲԺ: ԱՌԱՋԻ ԱՒՈՒՐՆ.— Ա. Թէ լոյսն յատկապէս առնուլ լինի ի վերայ հոգեւորաց, թէ միայն ըստ նմանութեան: Բ. Թէ լոյսն է մարմին: Գ. Թէ լոյսն գոյացութիւն է թէ պատահում: Դ. Թէ լոյսն է որակութիւն: Ե. Թէ պատշաճ է առաջին արն լինել լոյս: Զ. Թէ լոյսն եղեալ առաջին արն էր հոգեւոր թէ մարմնաւոր: Է. Թէ զի՞նչ եղև լոյսն այն, որ եղև առաջին արն: Ը. Թէ ո՞րպէս բաժանեցաւ լոյսն այն ի խաւարէ: Թ. Թէ լոյսն այն եղեալ առաջին արն, ո՞պէս առնէր գտիւն և զգիշերն: Ժ. Թէ զի՞նչ պատճառաւ ի սկիզբն աշխարհիս առաջանալի արն գիշերոյն: ԺԱ. Թէ զի՞նչ է, որ ասէ՝ Եղև ար մի, և երկրորդ, և երրորդ, և ոչ առաջին: ԺԲ. Թէ ո՞րպէս ասաց Աստուած՝ եղիցի լոյս, զգալի ձայնիւ, թէ իմանալի:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՒՈՒՐ ԶԱՐՅՈՒՄՆ Է ԺԲ.— Ա. Թէ հաստատութիւն եղեալ է առաջի արն: Բ. Թէ քանի՞ են երկինք: Գ. Թէ զո՞ր ազգ ձև ունի հաստատութիւն և այլ երկինք: Դ. Թէ վասն է՞ր երկու բանս խաւի Մօսէս ի հաստատութեան: Ե. Թէ հաստատութիւն և այլ երկինք շարժին ի յիւրեանց յատուկ տեսակէն կամ թէ ի հրեշտակէ: Զ. Թէ Աստուած զամենայն գործըս զոր արար՝ յաւել, թէ բարի են, վասն է՞ր ոչ ասէ ի գործս] երկրորդ աւուրն զնոյն բան, թէ էտես Աստուած զհաստատութիւն, զի բարի է հաստատութիւն: Է. Թէ վասն է՞ր ի հաստատութիւն կան բազմատեղք, քան ի յայլ ստորին երկինք: Ը. Թէ հաստատութիւն ունի աչ կողմն կամ ձախ: Թ. Թէ ի վերոյ հաստատութեանն երկն չորք թէ ոչ: Ժ. Թէ որպէս հաստատութիւն անջրպետեաց ի մէջ չորքն: ԺԱ. Թէ չորք որ են ի վերոյ հաստատութեանն, վասն որո՞յ օգտի եղեալ կան անդ: ԺԲ. Թէ զո՞ր բնութիւն ունի հաստատութիւն:

ԵՐՐՈՐԴ ԱՒՈՒՐՆ ՎԵՅ ԶԱՐՅՈՒՄՆ.— Ա. Թէ ժողովումն չորքն պատշաճ էր, որ եղև յերրորդ արն: Բ. Թէ ըխումն տնկոցն պատշաճ [էր] յերրորդ օրն: Գ. Թէ դրախտն է տեղի զգալի: Դ. Թէ երկիրս ի սկիզբնէ ստեղծմանն իւրոյ ունէր լերինս և ձոր, որպէս և այժմ: Ե. Թէ ծովք ի սկզբնէ աշխարհիս էին աղտաղտուկ, և դառն, որպէս և այժմ: Զ. Թէ ամենայն մարմինք ունին հիմն ինչ ի ներքոյ ինքեան, բայց յերկրէ, որ ոչ ունի ինչ ի ներքոյ:

ՉՈՐՐՈՐԴ ԱՒՈՒՐՆ Է Ժ ԶԱՐՅՈՒՄՆ.— Ա. Թէ պարտ էր լուսաւորացի լինել ի չորրորդ արն: Բ. Թէ երեկ պատճառ լուսաւորացի լինելութեան ոչ բարութեան եղեալ ի գրեալսն: Գ. Թէ լուսաւորքն ունին հոգի թէ ոչ: Դ. Թէ ամենայն աստեղքն են եղեալ ի մարմին մի շարունակ: Ե. Թէ աստեղքն շարժին այլ շարժմամբ զոր ունին յիւրեանց բոլորակաւ: Զ. Թէ ամենայն աստեղքն են համատեքսակ թէ զանազանք: Է. Թէ լուսաւորքն են պատճառ լինելութեան և ապականութեան ստորնայնոց: Ը. Թէ երկնային մարմինքն ի հարկէ լինին պատճառ ստորնային մարմնական պատճառելեաց: Թ. Թէ լուսաւորքն են պատճառ զի լինին մարդիկ առաքինիք և մոլիք, շարք և բարիք: Ժ. Թէ աստեղքն կարեն ազդել ինչ ի դեմն:

ԶԻՆԳԵՐՈՐԴ ԱՒՈՒՐՆ Է Դ ԶԱՐՅՈՒՄՆ.— Ա. Թէ գործ հինգերորդ աւուրն պատշաճաբար պատմի ի գիրս: Բ. Թէ մարմինք ձկանց և թռչնոց և այլոց կենդանեաց են բաղադրեալ ի չորից տարեբաց: Գ. Թէ ի մարմինս կենդանեաց է աւելի ի կրակա՞ն տարեբացն, թէ ի ներգործական տարեբացն: Դ. Թէ է յօղակք (sic) և կենդանիք վասն մարդոյն եղին:

ՎԵՅ ԱՒՈՒՐ ԳՈՐԾՆ ՈՒՆԻ ԺՁ ԶԱՐՅՈՒՄՆ.— Ա. Թէ գործ վեց աւուրն պատշաճաբար դնի ի գիրս սուրբս: Բ. Թէ հոգի մարդոյն է յառաջ եկեալ ի գոյացութենէն Աստուծոյ: Գ. Թէ հոգին յառաջ կազմեցաւ յԱստուծոյ բան զմարմինն: Դ. Թէ բանական հոգին պատշաճաբար է միաւորեալ ընդ հոգեղէն մարմինն: Ե. Թէ մարմին առաջին մարդոյն էր խառնեալ հաւասարապէս խառնութեամբ, այսինքն զի լինէին տարեքն զուգակշիռ ի նմա: Զ. Թէ պատշաճ է, զի մարմին առաջին մարդոյն լինէր ի յերկրային կառոյ: Է. Թէ մարմին մարդոյն էր պատշաճաբար կազմեալ: Ը. Թէ կազմութիւն մարդոյն պատշաճաբար եղեալ եղև ի գիրս: Թ. Թէ պատշաճ էր կազմել զկինն ի սկիզբն կացուցման էակացս: Ժ. Թէ պատշաճ էր կնոջն լինել յառնէ: ԺԱ. Թէ պատշաճ էր զկինն կազմել ի կողէ առն: ԺԲ. Թէ մարդն է ի պատկեր Աստուծոյ: ԺԳ. Թէ պատկերն Աստուծոյ գտանի յանբան ստեղծութեամբ: ԺԴ. Թէ հրեշտակ առաւել է պատկեր Աստուծոյ քան զմարդն: ԺԵ. Թէ պատկերն Աստուծոյ գտանի յամենայն մարդ: ԺԶ. Թէ զի՞նչ տարբերութիւն է ի մէջ պատկերին Աստուծոյ և նմանութեանն, զի ասէ գիրն թէ՛ Արասցուք մարդ ըստ պատկերի մերում և ըստ նմանութեան:

ԵԻԹՆԵՐՈՐԴ ԱՒՈՒՐՆ Գ ԶԱՐՅՈՒՄՆ.— Ա. Թէ կատարումն աստուածային գործոցն պիտոյ էր նշանակել ի յօթներորդ արն, թէ ոչ: Բ. Թէ Աստուած հանգեաւ յամենայն գործոց յօթներորդ օրն: Գ. Թէ կարէր Աստուած զաշխարհս՝ Աս լաւագոյնս առնել քան զոր արար:

ՅԱՂԱԳՍ ԴՐԱՆՏԻՆ ԼԵ ԶԱՐՅՈՒՄՆ.— Ա. Թէ դրախտն իմանալի է թէ զգալի: Բ. Թէ դրախտն էր պատշաճ տեղի և ի դէպ՝ ի բնակութիւն մարդոյն: Գ. Թէ մարդն եղաւ ի դրախտին գործել զնա և պահել: Դ. Թէ մարդն ի դրախտին նախ քան զմեղանշնէն էր մահկանացո՞ւ, թէ անմահ: Ե. Թէ Ադամ ի դրախտին ունէր կրողական զբնութիւնն, թէ անկրողական: Զ. Թէ մարդն ի դրախտին կարաւտանալի կերակրոյ և ըմբելեաց: Է. Թէ ծառն կենաց էր պատճառ անմահութեան մարդոյն: Ը. Թէ յետ մեղացն Ադամ կերեալ էր ի կենաց փայտէն, կարէր միշտ մնալ կենդանի: Թ. Թէ մարդն ի դրախտին տիրէր ի վերայ կենդանեաց: Ժ. Թէ մարդն ի դրախտին ունէր իշխանութիւն ի վերայ ամենայն կենդանեաց: ԺԱ. Թէ ամենայն մարդիկ ի դրախտին լինէին համահաւասար: ԺԲ. Թէ ի դրախտին իշխէր մարդ ի վերայ մարդոյ: ԺԳ. Թէ յո՞ր ժամանակս փոխէին մարդիք ի դրախտէն յերկնից արքայութիւնն, համանգամա՞յն, թէ մի զկնի միոյ: ԺԴ. Թէ յորպիսութեան անմեղութեան Ադամ տեսանէր

դԱստուած ըստ էութեանն: ԺԵ. Թէ Ադամ ի դրախտին ունէր զգիտութիւն ամենայն իրաց, գիտելով զամենայն ինչ: ԺԶ. Թէ Ադամ կացեալ էր ի դրախտին, աճեցեալ լինէր զիտութեամբ: ԺԷ. Թէ մարդն ի դրախտն կարէր խաբիւ: ԺԸ. Թէ Ադամ ի դրախտին ունէր զշնորհ: ԺԹ. Թէ ի դրախտին կային կիրք ցասմանականին և ցանգականին: Ի. Թէ Ադամ ի դրախտին ունէր զամենայն առաքինութիւնս: ԻԱ. Թէ գործք առաջին մարդոյն էր առաւել վարձաւոր քան զոր այժմս են գործք մեր: ԻԲ. Թէ ի դրախտին լինէր ծնունդ զուգաւորութեամբ արուի ընդ իգի, որպէս և այժմս: ԻԳ. Թէ ի միաւորութիւն արուին և իգին ի դրախտն լինէր խառնումն սերմանց: ԻԴ. Թէ ի դրախտին ի խառնումն սերմանցն լինէր հեշտութիւն: ԻԵ. Թէ ի դրախտին ի միաւորութիւն արուին և իգին ամբողջականութիւն լինէր, ապականութիւն կամ բեկումն: ԻԶ. Թէ ի դրախտին յիւրաքանչիւր միաւորութիւն արուին և իգին լինէր ծնունդ զաւակի: ԻԷ. Թէ ի դրախտին հաւասար լինէին թուով ծնակալքն, արու և էգքն: ԻԸ. Թէ ի դրախտն արդի ծնեալ մանգունքն իսկոյն ունէին զկատարեալ զաւրութիւն: ԻԹ. Թէ դրախտին ծնանէին ամենեքեան արդարբ: Լ. Թէ ի դրախտին արդի ծնեալ մանգունքն առժամայն հաստատեալ լինէին ի սկզբնական արդարութիւնն, մինչ զի ոչ կարէին բնաւ մեղանշել: ԼԱ. Թէ ի դրախտն արդի ծնեալ մանգունքն լինէին կատարեալ զիտութեամբ: ԼԲ. Թէ պատշաճ էր Աստուծոյ կազմել զմարդն յաղթելի և մեղանշական ի դիւական փորձութեանն, թէ ոչ: ԼԳ. Թէ պատշաճ է Աստուծոյ թոյլ տալ մարդոյն ի դրախտին՝ փորձիլ ի սատանայէ: ԼԴ. Թէ որպէս Ադամ ցանգացաւ լինել ի դրախտն նման Աստուծոյ: ԼԵ. Թէ մեղքն Ադամայ ծանրադոյն էր քան զնային, և Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ փառք ընդ Հաւր և սուրբ Հոգւոյն, ամէն:

Այս բովանդակութեան ցույց տված վերջին մասը, որը կրում է «Յաղագս դրախտին» խորագիրը և բաղկացած է 35 հարցումներից, «Վեցօրէից»-ի օրինականներից շատերի մեջ գտնվում է, ու թեև նրա ընդհանուր կառուցվածքից հայտնապես դուրս է երևում, բայց իր բնույթով կարող է համարվել և համարվել է նրա հավելվածը: Այդ պատճառով մենք «Յաղագս դրախտին»-ի նկարագրությունը չենք անջատել «Վեցօրէից»-ի նկարագրությունից, որքան էլ ուրիշներ հակված են եղել անջատելու: «Յաղագս դրախտին»-ը ունի այսպիսի սկ. «Բայց ի գործոց վեցօրէից ասացաք ինչ: Եւ զի դրախտն տրնկեցաւ յերրորդ օրն, վասն այսորիկ պարտ է...»:

«Վեցօրէից»-ի բազմաթիվ օրինականներ ունի Երևանի Պետ. Մատենադարանը. տես ձեռ. № 1656 (էջ 1ա—111բ), № 3877 (էջ 4ա—135բ), № 2594 (էջ 70ա—128բ), № 1940 (էջ 2ա—197ա), № 1658 (էջ 1ա—126ա), № 1942 (էջ 2ա—145բ), № 5790 (էջ 2ա—120բ) ևն:

Տես դարձյալ Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 49 (էջ 127—202?), № 456 (էջ 3—429?), № 538 (էջ 7ա—107ա), № 539 (էջ 5—358), № 613 (էջ 1ա—224բ), № 879 (էջ 1—202), № 921 (էջ 3ա—424ա), № 1314 (էջ 1—416). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 249 (էջ 87ա—237բ), № 263 (էջ 123բ—124բ), № 794 (էջ 1ա—150բ?), № 900 (էջ 3ա—119բ). Վիեննայի Bibl. des Benedictiner-Stiftes Schotten № 52. H 15 (fol. 10r—196v). Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms. Arm. F. 20. Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 263 (էջ 5ա—121բ). Ջամադի վանքի մատ. ձեռ. № 177 (էջ 2ա—255ա), № 178 (էջ 2ա—173բ), № 179 (էջ 1ա—76ա), № 409 (էջ 1ա—143բ), № 421 (էջ 43ա—44բ), № 429 (էջ 2ա—103ա), № 448 (էջ 8ա—141ա), № 464 (էջ 5ա—133բ), № 477 (էջ 56ա—71բ, սկզբից և վերջից թերի), № 545 (էջ 205ա—324բ), № 618 (էջ 2ա—41ա). Սեբաստիայի Ս. Նշանի վանքի ձեռ. № 169 (էջերն անհայտ). Պալատի (Կ. Պոլիս) Ս. Հրեշտ. եկեղ. ձեռ. № 76. Օրթագյուղի (Կ. Պոլիս) ձեռ. № 144, Թբիլիսիի Չեռազրերի ինստ. (Նախկին Պետ. Թանգ.) հայ ձեռ. № 12, Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. 149 (fol. 2v). Լեյդենի Համալս. ձեռ. Or. 5494 (H. 177)¹. Նշվում են նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. №№ (հին?) 226 և 484:

Չեռազրերում բնագիրը պատահում է հետևյալ խորագրերով. «Գիրք վեցօրեայ գործոց արաշուրեան», «Գիրք յաղագս վեցօրեայ գործոց արաշուրեան», «Յաղագս վեցօրէից արաշուրեան», «Գիրք վեցօրեայ գործոց Աստուծոյ, շարադրեալ ի Բարդուղիմեայ Մարաղտոյ եպիսկոպոսէ», «Ի Բարդու-

¹ M. A. van den Oudenrijn, „Linguae haecanae scriptores“, § 449.

¹ Հանդէս Ամստերդ., 1937, էջ 345—346:

ղիմէ աստուածաբան վարդապետէ՝ Գիր յաղագս վեցօրեայ արարչութեան», «Գիրք վեցօրեից ֆրա Բարթուղիմէոս եպիսկոպոսի ի կարգէ Քարոզողաց սրբոյն Դոմինիկոսի»,
5 «Գիրք Բարդուղիմէայ վեցօրեայ գործոց արարչութեան Աստուծոյ, հաւաքեալ և շարադրեցեալ ի Բարդուղիմէոսէ վարդապետէ ի կարգէ Քարոզողաց սրբոյն Դոմինիկոսի, ազգաւ Հռոմայեցի, եպիսկոպոս փառափին Մարադոյ, յամի տեառն 1330 և թարգմանեցեալ ի լատին լեզուէ ի հայ բարբառ ի Յակոբ վարդապետէ ի կարգէն Դոմինիկոսի, ազգաւ հայ, յամի տեառն 1332», «Գիրք վեցօրեայ գործոց արարչութեան Աստուծոյ, շարադրեալ ի Բարդուղիմէոս վարդապետէ ի կարգէ Քարոզողաց...»—(շար. նման է նախորդին), «Գիրք վեցօրեից հաւաքեցեալ և մեկնեցեալ ի սրբազանից և աստուածաբանից վարդապետաց Հռոմայեցոց, և թարգմանեցեալ ի լատինականէ բարբառէ ի հայկական բարբառ ի Բարթուղիմէոսէ լատին եպիսկոպոսէ Զահկեցոյ (sic) նահանգին», «Գիրք յաղագս վեցօրեից ստեղծման արարածոց, շարադրեալ յերանելոյն Բարդուղիմէոսէ աստուածաբան վարդապետէ, ի կարգէ Քարոզողաց և արհի եպիսկոպոսէ փառափին Մարադոյ, ազգաւ Հռոմայեցի, թարգմանելով ի լատին բարբառոյ ի հայկազեան լեզու... յամի փրկչին մերոյ 1331», «Վայելուչ իմն վարդապետութիւն ի վերայ վեցօրեայ արարչութեան՝ գոր արարեալ է վարդապետաց Զահկաց ըստ շաղաց սրբոյն Թովմայ Ակոսիմացոյն»:

Սկ. պատահում է նաև՝ «Սփանչելի եղև»,
35 «Առաջին ատուրն: Սփանչելի եղև», «Առաջաբանութիւն: Սփանչելի եղև», «Առաջաբանութիւն վեցօրեայ գործոց Աստուծոյ: Սփանչելի եղև», «Առաջին հարցումն է այս, թէ՛ զի՞նչ տայ իմանալ ասելն Մովսէսի», «Ի սկզբանէ արար Աստուած գերկին և գերկիր: Վարդապետք ասեն թէ՛ Աստուած ի սկզբանէ լինելութեան», «Զերկին և գերկիր. վարդապետք ասեն թէ Աստուած»:

Երևանի ձեռագրերի ցուցակում «Վեցօրեից»-ի №№ 3877 և 5790 ձեռագիր օրինակները թյուրիմացաբար Հակոբ Զուղայեցուն

են վերագրված¹: Այս թյուրիմացությունը ծագել է բնագրի նախաբանի վերջում գտնվող հետևյալ աղավաղված տողերից. «Վասն այսորիկ ի զանազան մեկնութեանց սրբոց հաւաքեցի զսակաւ բանքս զայսոսիկ և կարգեցի ի մի՝ զատապարտեալս Յակոբ կաթողիկոս Հայոց, թարգմանելով ի լատին բարբառոյն ի հայ լեզու, ի փառս Աստուծոյ և ի յօգնութիւն ընթերցողաց: Եւ արդ սկսանիմք նախ զսկիզբն բանից Մեննոց պրոցն որ ասէ. ի սկզբանէ արար»:

3. Գիրք յարութեանն, [ի բանն] Զի ինն Տէր հրամանաւ ի ձայն հրեշտակապետի և ի փող Աստուծոյ իջանէ յերկնից ևն. «Սուրբն Գրիգորիոս ասէ թէ՛ Գալուստ Որդոյն Աստուծոյ երկու է, առաջին և վերջին: Առաջին գալուստն է մարմնանալն ի Կուսէն. երկրորդն՝ յորժամ գայ յընդհանուր հանդերձեալ դատաստանին...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 9624, էջ 126բ—137ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2183՝ խոր. նույն (էջ 409ա—433բ, սկ. նույն), № 3654՝ «Գիրք յաղագս համօրէն յարութեանն հարցումն և պատասխանի» (էջ 278բ—294ա, սկ. «Սուրբ գիրք ասեն թէ գալուստ Որդոյն Աստուծոյ»), № 2981՝ «Ընդդէմ պիղծ Սաղովեցոց յաղագս համօրէն յարութեան հարցումն և պատասխանի» (էջ 308ա—319բ, սկ. «Զի իննսնն տէր հրամանաւ»):

Տես զարձյալ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 263 (էջ 92ա—102ա). Զմամառի վանքի ձեռ. № 173 (էջ 437բ—461ա), № 421՝ (էջ 1ա—17բ). Տյուրինգենի KUB Ma XIII 58 (fol. 221^r—239^v): Նշվում է նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № (հին?) 1026:

Զեռագրերում բնագիրը պատահում է նաև «Գիրք յաղագս հասարակաց յարութեան» խորագրով:

4. Գիրք դոժխոց. «Հարցումն՝ եթէ հոգիին բաժանեալք ի մարմնոյն ի նմին ժամու կարե՞ն հասանել ի տեղիս իրեանց: Պատասխանեմ՝ թէ ոչ: Վասնզի ասէ Աւետա-

¹ «Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի», հտ. Ա, էջ 1102: Նույնը հտ. Բ, էջ 184:

րան, եթե եկայի արհեստակցի հօր իմոյ. և մեղաւորացն ասէ, թէ Գնացէի ի տանջանս...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5097, էջ 196ա—213բ*:

5 *Վերջում՝ «Կատարեցաւ Գիրք դժոխ[ոցն] թարգմանութեամբ և սրբագրութեամբ ձեռամբ Յովհաննու Քոնեցոյն և սուրբ եպիսկոպոսին Բարթողիմէի, և Քրիստոսի փառք յաւիտեանս. ամէն» (էջ 213բ): Զեռագիրը ԺԴ դ. ընդօրինակութիւնն է, գրիչ՝ Դանիէլ Կոթեցի:*

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2183՝ խոր. նույն (էջ 433բ—461ա, սկ. «Հարցումն՝ թէ հոգիք բաժանեալք»), № 9624՝ խոր. նույն (էջ 137ա—148ա, սկ. նույն):

Տես դարձյալ Զմմառի վանքի ձեռ. № 173 (էջ 461բ), № 421 (էջ 18ա), № 429՝ «Գիրք յաղագս դժոխոցն» (էջ 103ա—114ա, սկ. «Հարցումն՝ թէ հոգիքն բաժանեալք») № 579՝ խոր. նույն (էջ 38բ, սկ. նույն):

Երեւանի Պետ. Մատ. № 5375 ձեռագրում այս երկը տրված է երկու տարբեր բնագրերի ձևի տակ. այսպես՝ «Յաղագս դժոխոց որ է առաջին հարց և պատասխանի: Հարցումն առաջին: Թէ հոգիքն բաժանեալք ի մարմնոյն ի նմին ժամու հասանե՞ն ի տեղիս իւրեանց թե ոչ» (էջ 143բ—148ա, սկ. «Պատասխանեմ. Վասնզի ասէ սուրբ Աւետարանն ի դատաստանի օրն թէ՛ եկայի օրհնեալք հօր իմոյ, և մեղաւորացն թէ՛ Գնացէի ի տանջանս») և «Դարձեալ յաղագս դժոխոց որ է երկրորդ հարց և պատասխանի: Հարցումն երկրորդ: Թէ մեղաւորքն ե՞ն ի ներքին դժոխս: Աղօթք և պատարագ սրբոց օգո՞ւտ է նոցա թէ ոչ» (էջ 148բ—164ա, սկ. «Պատասխանեմ թէ՛ զանազան ասեն վարդապետք: Եւ նախ՝ ասէ Որդիքն թէ՛ յոյժ օգուտ է նոցա աղօթք և պատարագ»):

Տես նաև Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 263 (էջ 108ա), № 507 (էջ 95ա): Նշվում են նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 244 և № (Հին?) 681:

Խորագիրը ձեռագրերում պատահում է նաև՝ «Քարոզ յաղագս դժոխոց, որ է առաջին հարց և պատասխանի», իսկ սկ.՝ «Հարց առաջին թէ հոգիքն բաժանեալք»:

5. [Գիրք ի վերայ երկուց բնութեանց և մի անձնաւորութեան ի Քրիստոս] «Խնդրի թէ զի՞նչ է բնութիւն և փանի՞ յեղանակաւ ասի: Պտ. Ասեմ թէ անունս այս բնութիւն զբազումս նշանակէ, և բազում յեղանակաւ առեալ լինի, փանզի ընդ յեղանակաւ ասի: Նախ անուն բնութիւն եղեալ եղև ի նշանակել զծնունդ կենդանի իրաց...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3640, էջ 121ա—150ա:*

Վերջում՝ «Կատարեցաւ գիրք երկուց բնութեանց և մի անձնաւորութեանն ի Քրիստոս՝ ի ձեռն Յովհաննու Քոնեցոյն և սուրբ Բարդուղիմէոսի եպիսկոպոսի, ի փառս Քրիստոսի, որ է արհեստակցի յաւիտեանս, ամէն» (էջ 150բ):

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. №. 842՝ «Գիրք երկուց բնութեանց և մի անձնաւորութեան ի Քրիստոս» (էջ 1ա—142ա, սկ. «Ի մէջ ամենայն ընդհանրականացն է յոյժ և գերագոյն՝ ընդհանուր էակն») և ուրիշներ: Տես դարձյալ Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 486՝ անխոր. (էջ 321—443, սկ. «Խնդրի թէ զի՞նչ է բնութիւն»), № 574՝ անխոր. (էջ 505ա—578ա, սկ. նույն), № 666՝ անխոր. (էջ 305—422, սկ. նույն), № 1357՝ «Ի սրբոյն Թոմայէ վարդապետէ ի կարգէ սրբոյն Դոմինիկոսի» (էջ 1—197, սկ. «Յաղագս բնութեան: Խնդրի թէ զի՞նչ է բնութիւն և փանի՞ յեղանակաւ ասի»: Ըստ այս վերջին ձեռագրի՝ երկի բովանդակութիւնն է.

1. Զի՞նչ է բնութիւն:

2. Քրիստոս է միայն մի բնութիւն:

3. Զի՞նչ է անձն:

4. Զանազանութիւն անձին:

5. Որո՞վ եղանակաւ տարբերի բնութիւնն և անձն:

6. Որզի Աստուծոյ զա՞նձն մարդոյ էաւ, թէ զբնութիւնն:

Զեռագրերում այս բնագիրը երբեմն պատահում է նաև «Վիճաբանութիւն ի վերայ երկուց բնութեանց...» խորագրով:

6. Գիրք յաղագս ծննդեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Աստուծոյ, [ի բանն որ ասէ] Բանն մարմին եղև և բնակեաց ի մեզ. «Արդ ի չորից անտարանչացն՝ պատուականագոյն գտանի Յովհաննէս, որպէս ցուցանէ արծուաձևն պատկեր ի կառնն եղև-

կիէլի, վասն զի ի ձեռն բարձրագոյն տեղեացն յայտնի լինի բարձրագոյն բան նորա՝ ասելովն...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3654, էջ 268ա—278բ*:

5 *Ձեռագիրը 1354 թվականից է: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2183՝ «Գիրք վասն բանին մարմնացելոյ» (էջ 255ա—267ա, սկ. «Արդ ի չորից անտարանչացն պատուականագոյն գտանի անտարանիչն Յոհանէս»...):*

10 *Տես դարձյալ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 263 (էջ 117ա—123ա). Զմմառի վանքի մատ. ձեռ. № 421 (էջ 34ա—42բ), № 429 (էջ 114ա—120բ), № 579 (էջ 2ա—38ա). Տյուրինգենի KUB Ma XIII 58 (fol. 209^r—221^r). Միլանի Bibl. Ambr. Ms. H 1 Super (fol. 88). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1274 (էջ 1). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 244 (էջ 238բ):*

20 *Բնագրի խորագիրը ձեռագրերում առհասարակ նման է երևանյան վերոնշյալ ձեռագրերի խորագրերին: Սկզբնատողը պատահում է նաև՝ «Արդ չորից անտարանչացն»:*

25 *Ուղենրիյնի կարծիքով այս բնագրից կատարված մի քաղվածք կարող է լինել Միլանի Bibl. Ambr. Ms. H 1 Super (fol. 173^r) ձեռագրում գտնվող անխոր. բնագիրը, որի սկ. է՝ «Վասն ի՞նչ պատեառի զԲանն առաքեաց և ոչ Հայր և Հոգի»¹:*

30 *Ուղենրիյնը դարձյալ ենթադրում է², որ մեր այս բնագրի հետ կարող է նույն լինել Մոսկվայի կաթարյան ձեմարանի հայ. ձեռագրերի ցուցակում հիշատակված այն զորչագիրը, որը կրում է «Գիրք մարդեղութեան Բանին Աստուծոյ» խորագիրը³: կաթարյան ձեմարանի այդ ձեռագիրն այժմ գտնվում է Երեւանի Պետ. Մատենադարանում՝ 6585 թվահամարի տակ, և Մատենադարանի ձեռագրացուցակի կազմողներն էլ, Ուղենրիյնի*

¹ Զմմառ. M. A. van den Oudenrijn, „Scriptores linguae haicanae“, § 508.

² Ibidem, § 453.

³ Տես՝ «Ցուցակ զբնագրի հայ մատենից զդարանի կաթարյան ձեմարանի Արևելյան Լեզուաց», էջ 10, հետևյալ հրատ. վերջում. „Catalogue des livres de la Bibliothèque fondamentale de l'Institut Lazareff des langues orientales“, Moscou, 1861.

հետևողությամբ, նրա հեղինակությունը վերագրել են Բարթ. Բոնոնացուն¹:

Անձամբ քննելով այդ ձեռագիրը՝ գտանք, որ նրա ոչ մի մասում հեղինակի անուն չկա, բնագիրը ոչ մի նմանություն չունի Բարթ.ի 5 «Գիրք վասն Բանին մարմնացելոյ» երկի հետ. գիրքը խորագիր էլ չունի, իսկ «Գիրք մարդեղութեան Բանին Աստուծոյ» խորագիրը հորինված է կաթարյան ձեմարանի ձեռագրացուցակը կազմողի կողմից, ուստի՝ 10 աշխատությունն անխորագիր է: Թեև այս երկը Բարթ.ի հեղինակությունը չէ, բայց հետագայում նոր թյուրիմացությունների տեղի չտալու համար անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ տալ նրա նկարագրությունը: Աշխատությունը բաղկացած է երկու մասերից կամ 15 հատորներից.

Մասն առաջին՝ «Յաղագս Բանին Աստուծոյ ներմարմնութեանն ընձեռուած» (էջ 2ա—89բ, սկ. Ո՛չ է բաւական զԱստուած նա՝ 20 նաչել, որպէս է Աստուած. այլ հարկաւոր է ես՝ յայտնի և պարզ հաւատն Քրիստոսի միջնորդին, որքան ևս առ երկաքանչիւր բնութիւնն...): Բաղկացած է 15 գլուխներից:

Մասն երկրորդ՝ «Ընձեռուած յաղագս 25 շնորհացն Քրիստոսի» (էջ 90ա—190ա, սկ. «Որպէս մարդն հայի ի կրկին վախճանն, մինն ի բնականն, որ նկատեալ լինի ի բնութենէ, և միւսն գերբնական՝ յԱստուծոյ մեզ ներսեղմեալ...): Բաղկացած է 10 գլուխներից: 30

7. Գիրք վասն գալստեան Մեսիային, զոր ասեն անհաւատ Հրեայքն, թէ Մեսիայն ոչ է եկեալ, այլ գալոց է. «Խնդրի, թէ Մեսիայն որ խոստացաւ յօրէնս և ի մարգարէս՝ եկեալ է: Պատասխանեմ և ասեմ, թէ ի հարցուածս այս կրկին ինչ տեսանելի է: Նախ թէ Հրեայքն, թշնամիք ճշմարտութեանն, ո՞րպէս վկայութիւնս բերեն ի Կտակարանացն...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2183, էջ 461բ 40 —477բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 9624՝ խոր. նույն (էջ 148ա—155բ, սկ. նույն). Զմմառի

¹ Տես՝ «Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի», հտ. Բ, էջ 350:

Մատ. ձեռ. № 173՝ խոր. նույն (էջ 488բ—505ա, սկ. նույն):

8. «Քարոզգիրք»: Բարթ.ի անվամբ կան քարոզիչների այլազան ժողովածուներ, որոնք բովանդակությամբ իրարից տարբերվում են այս կամ այն չափով: Բավարարվում ենք նշելով հետևյալները:

ա. Դիրք խրատական և հոգեշահ փառով. շարադրեցեալ ի պարսիկ լեզու յերանելոյն Բարդուղիմէոսէ և յարհի Եպիսկոպոսէ ֆաղափն Մարադոյ, որ էր ի կարգէ Քարոզչաց սրբոյն Տիմիւնիկոսի (sic), ազգայւ Հոովմայեցի, ի կաթողիկոսութեան ամենայն Հայոցս տեառն տեառն Յակոբայ: Եւ եղև սա քարգմանեցեալ ի պարսիկ լեզուէ ի Հայոցս բարբառ ի Յակոբ վարդապետէ ի կարգէ վերոյ գրեալ սրբոյն Տիմիւնիկոսի (sic), որ էր ազգայւ Հայ: Ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցոյ, ի փառս Աստուծոյ և ի յօգուտ եղբարց: Յամի մարդեղութեան փրկչին մերոյ՝ 1331: Իսկ այժմ վերստին գաղափարեցաւ ի տէր Յակոբ մեղսաներկ և անիմաստ արեղայէս Վանեցոյ Թօփուգեանց կոչեցելոյ, ի միաբանութենէ Լիմ կոչեցեալ սրբոյ անապատի, որ երբեմն միաբան և իբր գրագիր Մշոյ Սուրբ Կարապետի գերահաշ մեծի աթոռոյն: Յամի տեառն Յիսուսի փրկչին մերոյ՝ 1841, ի 10 ապրիլի: Ընդ հովանեաւ նոյնոյ Լիմ անապատի Սրբոյն Գէորգայ հրաշալի ուխտին: Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5375, էջ 4ա—227բ:

Ընդօրինակութեան հիշատակարանում կարդում ենք. «...Աստանօր, յետ բաւական գրութեանց մատենից ոմանց, ձեռնարկ եղէ և ի գրութիւնս հաւասարութեամբ Բարդուղիմէոս-քարոզգրքին, որ կայր ի սուրբ անապատս՝ ընդօրինակել ըստ նմա լրապէս, յորում կային 48 քարոզք, յամի Տեառն 1831-ին: Յետ անցանելոյ ամաց տասնից, ապիսեմբ 1841-ին, ի դիպիլն մեր ի Կտուց սուրբ անապատն, գտի զնոյն Բարդուղիմէոս-քարոզգիրք մի անդ, զոր խնդրեալ բերի համեմատել ընդ իմ գրեալսն, տեսան ի նմա 37 քարոզք, որք չգոյին ի գրեալսն իմ, թէև բազումք էին յիմս, որք չկային ի նմա: Վասն այսօրիկ ի՞սկ և իսկ զգրիչս եղի

ի գործ՝ գրել և զայնոսիկ՝ առնել և որոշ հատոր մի զայս գիրքս» ևն (էջ 226ա—227բ):

Ըստ այս հիշատակարանի, գրիչը՝ Լիմ անապատի միաբան Հակոբ վարդապետ Թոփուզանը կազմել է Բարթուղիմէոսի քարոզների երկու տարբեր ժողովածուներ, որոնցից առաջինը պարունակելիս է եղել 48 քարոզներ, իսկ երկրորդը՝ ուրիշ քարոզներ. որոնք նախորդի մեջ չեն գտնվել: Առաջին ժողովածուն այժմ մեղ անհայտ է. իսկ երկրորդը, որ մեր սույն օրինակն է, պարունակում է հետևյալ 37 քարոզները:

ա. Քարոզ վասն աղօթից՝ յաղագս Հայր մերին, [ի բանն] Եւ արդ այսպէս կացէի դուք յաղօթս. Հայր մեր ևն. «Վարդապետ ասեն քէ՛ սուրբ Կոյսն նման է ծաղկի՝ վասն բազում պատեալի: Առաջին պատեալն, զի ծաղիկն ի ծամանակս ձմեռայնոյ ոչ երևի...», էջ 6ա—12բ:

բ. Այլ փարոզ վասն աղօթից, յաղագս Հայր մերին, [ի բանն] Յորժամ կացէի յաղօթս, ասասցիք Հայր մեր ևն. «Եւ օր մի էանց եղիսէ ի Սոմնայ, և անդ էր կին մի մեծ...», էջ 12բ—18ա:

գ. Քարոզ պահոց, [ի բանն] Յայնժամ վարեցաւ Յիսուս յանապատ ևն. «Իմաստունն ասեն քէ՛ գող ոմն առնէր բազում գողութիւն, և ոչ ոք կարէր տեսանել զնա...», էջ 18բ—25բ:

դ. Այլ փարոզ յաղագս պահոց, [ի բանն] Եւ հանէր դև մի համր, և եղև յելանել դիւն ևն. «Վարդապետ ասեն քէ՛ յաշխարհս մի մեծ վիշապ երեցաւ յոյժ գազիր և աղտեղի, մահաշունչ, զագրահատ և կարի գազան...», էջ 26ա—33ա:

ե. Քարոզ յաղագս ողորմութեան, [ի բանն] Ահա ել սերմանաւ սերմանել և ի սերմանելն իրում ևն. «Գրեալ է ի կանոն կայսերաց քէ՛ սերմ որ յերկիրս սերմանեն, պտուղն ագարակին տեառն լինի...», էջ 33բ—42ա:

զ. Քարոզ յաղագս գրածասրտութեան, [ի բանն] Եղերուք գրածք, որպէս և հայրն ձեր երկնաւոր գրած է. «Գրեալ է յեսքեր վասն սուրբ Աստուածածնին. Եւ ասէ քաջատուն Արտաշէս ցեսքեր. Չի՛ է քեզ քեքեր տիկին, և զի՞նչ է խնդրում քո և կամ աղաչանք...», էջ 42բ—48ա:

է. Դարձեալ փարոզ յաղագս գրածասրտութեան, [ի բանն] Եղերուք գրածք որպէս և հայրն ձեր ևն. «Վարդապետ ասեն քէ՛ բազում պատեալս պարտ է մեզ ողջոյն տալ սուրբ Աստուածածնի: Առաջին պատեալն, զի բարի կամօք...», էջ 48ա—54ա:

ը. Քարոզ յաղագս սիրոյ, [ի բանն] Այս է պատուի իմ, զի սիրեցիք զմիմեանս ևն. «Վարդապետ ասեն քէ՛ սուրբ Աստուածածինն նման է աղբեր վասն երկու պատեալի: Նախ՝ զի քէպէտ աղբիւրն ինքն ըստ ինքեան լցեալ է, բայց քէ արտաքս ո՛չ նեղու՝ ոչ դալարանան ծաղկունք...», էջ 54ա—56բ:

բ. Դարձեալ Բարոզ յաղագս սիրոյ, [ի բանն] Այս է պատուէրն իմ, զի սիրեսցիք զմիմեանս *Լն.* «Ասեմ վարդապետք եկեղեցւոյ քէ՛ ռ՝պէս մարդն բաժանի յանբան կենդանեացն. և դարձեալ պատասխանեն քէ՛ քանականութեամբն որ է սահման բնութեան մարդոյն...», էջ 57ա—58ա:

ժ. Քարոզ յաղագս խոնարհութեան, [ի բանն] Այնպէս ընթացաւոր, զի հասանիցիք *Լն.* «Վարդապետք ասեն քէ՛ պարտ է որք յայլոց պաշտօն տանուն, ինքեանք այլոց պաշտօն տանին...», էջ 58ա—62ա:

ժա. Քարոզ վասն պտղոյ ծառոյն, [ի բանն] Զգոյշ լիւրօք ի սուտ մարգարէիցն *Լն.* «Գրիգոր պապն ասէ՛ եթէ նետ արձակեալ յաղեղանէ, քէ ոք յառաջագոյն տեսանէ՛ հնար է գե՛ծանիլ...», էջ 62ա—65բ:

ժբ. Այլ Բարոզ վասն պտղոյ ծառոյն, [ի բանն] Մառ բարի՛ պտուղ բարի առնէ, և ծառ շար՛ պտուղ շար առնէ. «Վարդապետք ասեն քէ՛ ծառ ինչ է ի լատին անհնաւարասութիւս որ քարգմանի գառն ողջախոնի, և ծառս այս ցուցանէ զսուրբ Կոյսն...», էջ 65բ—69բ:

ժգ. Այլ Բարոզ վասն պտղոյ ծառոյն, [ի բանն] Ոչ կարէ ծառ բարի գպտուղ շար առնել *Լն.* «Վարդապետք ասեն քէ՛ սուրբ Աստուածածինն նման է պալասան ծաղկոյ վասն երեք պատեաղի: Առաջին պատեառ, զի զանազանութիւն է ի մէջ այլ ծառոց...», էջ 70ա—73բ:

ժդ. Այլ Բարոզ վասն պտղոյ ծառոյն, [ի բանն] Ամենայն ծառ որ ոչ առնէ գպտուղ բարի *Լն.* «Սիրելին իմ եկն ի պարտեղ իւր, զի կերիցէ պտուղս: Որդին Աստուծոյ յոյժ սիրէ գպտուղս հոգևորս...», էջ 74ա—77ա:

ժե. Քարոզ յաղագս մեծատան, [ի բանն] Այր ոմն էր մեծատուն *Լն.* «Ասեմ իմաստունք քէ՛ ակն ինչ որ կոչի տպագիտն, յոյժ ծանրագին և պատուական է, և միայն քէ հագիւ գտանի ի զանձատունս քաղաւորաց...», էջ 77ա—82ա:

ժզ. Այլ Բարոզ յաղագս մեծատան, [ի բանն] Այր ոմն էր մեծատուն և ազանէր բեհեզ և ծիրանիս *Լն.* «Վարդապետք ասեն քէ՛ սուրբ Աստուածածինն նման է աղբեր և պտղաբեր առնէ: Բայց զանազանութիւն է ի մէջ այլ աղբերաց և ի մէջ այն աղբերն որ ի դրախտէն ելանէր...», էջ 82բ—86ա:

ժէ. Այլ Բարոզ յաղագս մեծատան, [ի բանն] Այր ոմն գործեաց ընթրիս և հրաւիրեաց զբազմութիւնս *Լն.* «Իմաստունք ասեն քէ՛ է ակն մի, որոյ անունն կոչի ակաքիս, որ է յոյժ պատուական...», էջ 86բ—90բ:

ժը. Քարոզ յաղագս քէ՛ ոչ կարէ ոք երկուց տեւանց ծառայել, [ի բանն] Ոչ ոք կարէ երկուց տեւանց ծառայել *Լն.* «Վարդապետք ասեն քէ՛ Աստուած բարձրեալն ոչ այնպէս հանգչի յամենայն արարածս՝ որպէս ի մարդս...», էջ 91ա—94բ:

ժր. Քարոզ յաղագս արդարութեան և բամբասանաց, [ի բանն] Բայց ասեմ ձեզ, զի եթէ ո՛չ առանձնացու արդարութիւն ձեր անլի քան զգպրացն և զփախեցուցն *Լն.* «Վարդապետք ասեն քէ՛ միջնորդութեամբ սուրբ Աստուածածինն ամենայն բարութիւնք իջանեն առ մեզ...», էջ 95ա—98բ:

ի. Քարոզ յաղագս սերմանն որոման, [ի բանն] Տէ՛ր, ոչ սերմն բարի սերմանեցեր յազարակի քամ *Լն.* «Վարդապետք օրինակ բերեն սուրբ Աստուածածինն. ասեն քէ՛ էր ոմն զօրագլուխ մեծ և ննջեաց յապարանս իւր...», էջ 98բ—107բ:

իա. Քարոզ յաղագս աշխատելոց, [ի բանն] Եկայք առ իս ամենայն աշխատեալք և բեռնատուրք *Լն.* «Երեւեմ կոչողք մեր յայսմ աշխարհիս, որ ունին լուծ և բեռն...», էջ 107բ—108բ:

իբ. Քարոզ յաղագս օգտութեան հոգւոց, [ի բանն] Եթէ ակն քա աշ զայրակեղեցուցանէ զբեզ, խլեա զնա և ընկեա ի քէն *Լն.* «Վարդապետք ասեն քէ՛ սուրբ Աստուածածինն նման է աշխատողին, որ է արուեստակն, վասն ճիւղ պատեալի...», էջ 109ա—114բ:

իգ. Յաղագս օգտութեան հոգւոց, [ի բանն] Ճրագ մարմնոյ ակն է, եթէ ակն քո առատ է *Լն.* «Գրեալ է ի գիրս Զորրորդ Թագաւորութեանցն քէ՛ Եւ կին մի ի կանանց որդւոց մարգարէիցն աղաղակէր առ Նիլիսէ...», էջ 115ա—120ա:

իդ. Քարոզ յաղագս այլոյ տանուտեառն, [ի բանն] Նման է արհայտրիւն երկնից առ տանուտեառն *Լն.* «Գրեալ է ի գիրս Արարածոցն քէ՛ Եւ տնկեաց Նոյ այգի և էւար ի գինւոյն, և արբեցաւ և մերկացաւ ի տան իւրում...», էջ 120ա—127բ:

իե. Քարոզ յաղագս քնոյ, [ի բանն] Զի՛ ննջէք, արի՛ք կացէ՛ք յաղօրս *Լն.* «Վարդապետք ասեն քէ՛ շուրս Նղանակաւ ասի քանն՝ երկու բարի և երկու չար...», էջ 127բ—132բ:

իզ. Դարձեալ Բարոզ յաղագս հովուաց, [ի բանն] Ես եմ հովիւն քաջ *Լն.* «Վարդապետք ասեն քէ՛ սուրբ Աստուածածինն նման է ոչխարի, որ ունի յատկութիւն, որ ոչ երբէք վնասէ ումեմ...», էջ 132բ—138ա:

իէ. Դարձեալ Բարոզ յաղագս ննջեցելոց մխիթարութեան, [ի բանն] Սակաւ լաց ի վերայ մեռելոյն և ապա մխիթարեաց. «Երրորդ պատեառաւ Բարոզ տամք վասն ննջեցելոցն, զի կենդանիք մի՛ անյուսաբար և անպատշաճաբար սգասցեն ի վերայ մեռելոցն...», էջ 138ա—142բ:

իը. Քարոզ յաղագս համբարձմանն Քրիստոսի, [ի բանն] Եւ եղև յօրհնելն նորա զնոսա մեկնեցաւ ի ճոցանէ *Լն.* «Զկնի ջրհեղեղին՝ որ ամենայն մարդիկ մի լեզու էին, ժողովեցան և կամեցան շինել քաղաք և աշտարակ մինչև յերկինս...», էջ 164ա—173ա:

իթ. Քարոզ յաղագս Հոգւոյն սրբոյ գալստեան, [ի բանն] Հուր եկի արկանել յերկիր *Լն.* «Վարդապետք օրինակ բերեն վասն սուրբ Աստուածածինն և ասեն քէ՛ Թագաւոր ոմն շինեաց գեղեցիկ դարպաս և կամեցաւ նկարել գնա...», էջ 173ա—180բ:

լ. Քարոզ յաղագս երկրորդ գալստեանն Քրիստոսի, [ի բանն] Զի որպէս փայլակն որ ելանէ յարեկից և երեկ մինչև ի մօտս արեւու *Լն.* «Սովորութիւն է քաղաւորաց և իշխանաց, զի յորժամ ինքեանք անդորմ և ազանք լինիցին, կացուցանեն ի վերայ գանձուց իւրեանց զանդորմս և զազանս...», էջ 180բ—187ա:

5

10

15

20

25

30

35

40

45

50

55

լա. Դարձեալ փարոզ յաղագս երկրորդ գալստեանն Քրիստոսի, [ի բանն] Զի որպէս փայլակն որ ելանէ յարեկից *ևն*. «Վարդապետք ասենք քէ՛ սուրբ սէրն որ հաստատ է, պարտի, զի երկու ոտք ունիցի. զի սէրն, որ մի ոտն ունիցի, կաղ է...», էջ 187ա—194բ:

Բ. Փարոզ յաղագս հասարակ կիրակեցից, [ի բանն] Տէ՛ր, երբէ կամիս կարող ես զիս սրբել *ևն*. «Հիւանդն յորժամ ծանր ունի գցան, ոչ է պարտ առ անգէտ և փոքր բժիշկ երբալ, որ ոչ կարէ առողջացուցանել...», էջ 194բ—203ա:

Գ. Փարոզ յաղագս եօթանասնից, [ի բանն] Ընդէ՛ր կայք աստ զօրս ցերեկ դատարկ *ևն*. «Վարդապետք ասենք քէ՛ յանցեալ ատուսն մարդկային սեռս կրկին կերպիս ի վիշտ կայր...», էջ 203ա—210բ:

Դ. Փարոզ յաղագս պսակի խորհրդոյն, [ի բանն] Եւ հարսանիք էին ի Կանա Գալիլեացոց *ևն*. «Գրեալ է ի Հոսիք քէ՛ կին ոմն անուն Նոյեմի մեծատուն էր յառաջ, բայց յետոյ աղփատացաւ...», էջ 211ա—218ա:

Ե. Դարձեալ փարոզ յաղագս պսակի խորհրդոյն, [ի բանն] Եւ հարսանիք էին ի Կանա Գալիլեացոց *ևն*. «Գիտելի է, զի է ինչ ի խորհուրդս այս, որ էութիւն է, և է ինչ որ այս է՝ արարողութիւն...», էջ 218ա—223բ:

Քարողների այս շարքից մենք դուրս թողեցինք երկու բնագրեր, որոնք քարողներ չէին, այլ հեղինակի «Գիրք դժոխաց» խորագրոված երկի մասերը (Այս մասին տես Ա 4):

բ. [Փարոզգիրք արարեալ և շարադրեալ ի Բարքողիմէոսէ լատին եպիսկոպոսէ] Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2183, էջ 2ա—409ա:

Բովանդակութիւն.

ա. Նախերգան փարոզի, [ի բանն] Գնացէ՛ք այսուհետև և աշակերտեցէ՛ք *ևն*. «Վասն բազում պատճառաց անպատեհ է գրանն Աստուծոյ ծածկել...», էջ 4ա—10ա:

բ. Փարոզ աղօթից, [ի բանն] Հայր մեր որ յերկինս. «Վարդապետք ասենք քէ՛ աղօթքն է յօգուտ վասն երեք պատճառի...», էջ 10բ—13բ:

գ. Այլ փարոզ աղօթից, [ի բանն] Հայր մեր յերկինս *ևն*. «Ի տունն Աստուծոյ պարտ է մեզ աղօթել վասն երեք պատճառի...», էջ 13բ—19բ:

դ. Դարձեալ ի նոյն բանն՝ Զի որպէս փայլակն որ ելանէ *ևն*. «Գիտելի է զի Քրիստոս երկու անգամ գայ ի դատաստան, այսինքն յօր մահու մարդոյն և ի կատարածի աշխարհիս...», էջ 19բ—22բ:

ե. Փարոզ խոստովանութեան, [ի բանն] Երբիցուք երկից անուրց հանապարհ *ևն*. «Մարդ որ ընթանայ ի հանապարհ ինչ և զհանապարհն ոչ գիտէ...», էջ 22բ—25բ:

զ. Դարձեալ ի նոյն փարոզ, [ի բանն] Երբիցուք երկից անուրց հանապարհ. «Ոմն քաղաւոր ոչ կարէր

տասն հազարաւ պատերազմել ընդ այն որ գայր ի վերայ նորա...», էջ 25բ—32ա:

է. Դարձեալ ի նոյն բանն՝ Երբիցուք երկից անուրց հանապարհ. «Զանազանութիւն է ի մէջ հանապարհի արեւայտութեան և դժոխաց...», էջ 32ա—36ա:

ը. Այլ փարոզ խոստովանութեան, [ի բանն] Խոստովան եղեց քեզ տէր *ևն*. «Ապաշխարութիւն, զօրութիւն, մեծութիւն, վասն բազում պատճառի...», էջ 36ա—39ա:

ր. Փարոզ անտեսացն, [ի բանն] Առաքեալ Գաբրիէլ հրեշտակն Աստուծոյ ի փաղաքն. «Սուրբ Աստուածածինն նման է սաղաֆի, սաղաֆս այս լինի յատակս ծովուն...», էջ 39ա—42բ:

ժ. Դարձեալ փարոզ անտեսացն, [ի բանն] Ուրախ լիք բերկրեալ, տէր ընդ քեզ. «Ըստ Օգոստինոսի՝ առ այսպիսի պատուական խորհուրդս պարտ էր պատգամաւոր լինել հրեշտակն վասն երեք պատճառի...», էջ 42բ—47ա:

ժա. Փարոզ ծննդեան Քրիստոսի, [ի բանն] Բանն մարմին եղև *ևն*. «Ասի քէ՛ կայր ոմն նստաւ յարձակ էր առատ յոյժ...», էջ 47ա—52ա:

ժբ. Այլ փարոզ ծննդեանն, [ի բանն] Բանն մարմին եղև *ևն*. «Յորժամ գիտութիւն ինչ դժուարին է, և բանի միայն ոչ կարեն ռաւոյցանել...», էջ 52ա—57բ:

ժգ. Փարոզ քալատութեանն, [ի բանն] Իբրև լցան անուրք ուր *ևն*. «Յորժամ բժիշկ յաշխարհն իրեանց վաստակ ոչ ունենան, զի ոչ գոյ հիւանդութիւն...», էջ 57բ—62բ:

ժդ. Փարոզ մկրտութեանն Քրիստոսի, [ի բանն] Ի փէն է տէր աղբիւր կենդանութեան. «Երկիր ոչ տայ պտուղ վասն երկու պատճառի. այսինքն վասն երաշտութեան և կամ վասն ցրտութեան...», էջ 62բ—67ա:

ժե. Փարոզ Յովաննու Մկրտչի, [ի բանն] Ես ձայն բարբառոյ յանապատի *ևն*. «Պատմի քէ՛ քաղաւոր մի կայր [որ ունէր] երկու փաղաք, մինն շինեալ ի բարձր տեղիք, և այն էր ի խաղաղութեան...», էջ 67ա—71ա:

ժզ. Փարոզ Պետրոսի առաքելոյն, [ի բանն] Դու ես վեմ և ի վերայ այլոր վիմի շինեալ. «Պատշաճ է, զի որ տայ բարի խրատ, և ինքն զնոյնն առնէ զործով...», էջ 71ա—76ա:

ժէ. Փարոզ տեառնըղառաչին, [ի բանն] Իբրև լցան անուրք սրբութեան նորա ըստ օրինացն Մովսէսի *ևն*. «Աստուած խոստացաւ որդոցն Իսրայէլի զերկիրն պարգևաց, և նոքա ծովացեալ ոչ կամէին երբալ անդր...», էջ 76ա—81բ:

ժը. Այլ փարոզ տեառնըղառաչին, [ի բանն] Իբրև լցան անուրք սրբութեան նորա. «Յորժամ ի կարգ ինչ մտանէ աք որ շար ունի զվարս, ափրէ (sic) զանուն կարգին...», էջ 81բ—85բ:

ժր. Փարոզ կիրակիի ուրօրէցն, [ի բանն] Անասիկ սա կայ ի գլորումն *ևն*. «Աստուած ունի յաշ ձեռին իւրում զեւանդութիւն, զօրախորհիւն և զփառս, և ի ձախ ձեռին իւրում...», էջ 85բ—90ա:

ի. Փարոզ ուրօրէց յայտնութեան, [ի բանն] Ոչ հայր քն և ես տնայալաք *ևն*. «Սուրբ Կոյսն ի Քրիս-

տոսէ եօրն մեծութիւն ընկալաւ և ընդդէմ այսմ՝ եօրն տրտմութիւն...», էջ 90ա—95ա:

Իս. Քարոզ հարսանեաց, [ի բանն] Հարսանիք էին ի Կանայ Գալիլեացոց. «Գրեալ է ի Հոռոք, քէ կին ոմն անուն Նուէմի, էր մեծատուն և անգամ յաղ- 5 փառութիւն...», էջ 95ա—101ա:

Իբ. Քարոզ սերման ագարակին, [ի բանն] Տէր, ոչ սերմն բարի սերմանեցաք յագարակի. «Բագում մարդիկ հարցանեն, քէ շարն և բարին ուստի» է: Ո- 10 մանք ասացին, քէ շարն և բարին յԱստուծոյ է...», էջ 101ա—108ա:

Իգ. Դարձեալ փարոզ սերման, [ի բանն] Եւ սերմանահան սերմանել գտեմանիս. «Արդ վասն այսմ՝ երկու իրս տեսանելի է. նախ՝ քէ ո՞ր սերմանեցաւ. երկրորդ՝ քէ Քրիստոս վասն է՞ր առակօք խօսի...», 15 էջ 108ա—112բ:

Իդ. Այլ փարոզ, [ի բանն] Այնպէս ընթացաբոյժ գի հասանիցէք. «Սովորութիւն էր առաջնոցն զի ի մեծամեծ տօներն զնային յապարհէզն և իր ինչ պատու- 20 կան դնէին ի վերայ բարձր տեղոց...», էջ 112բ—115ա:

Իե. Առաջատրի կիրակիին, որ կոչի ըստ Հոռոմայեցոց եօրանասներորդ, [ի բանն] Ընդէ՞ր կայք աստ զօրս ցերեկ դատարկ. «Ամենայն ինչ որքան ազնու- 25 գոյն է, այնքան առաւել ներգործէ, որպէս ի մէջ անդամոցն սիրտն հանապազ ի շարժումն կայ...», էջ 115ա—120ա:

Իզ. Չորեքշաբթին որ է սկիզբն պահոցն, [ի բանն] Հոյ էիր և ի հոգ դարձցիս. «Ըստ Օգոստինոսի՝ ընդ մեղանշէլն Ադամայ, ա՛ն երիս մեծամեծ պատիծս: Նախ զի մերկացաւ ի շնորհացն: Երկրորդ, զի արտա- 30 սեցաւ ի դախտէն: Երրորդ, զի բագում ելաց ապաշխարութեամբ...», էջ 120ա—125ա:

Իկ. Քարոզ պահոցն, [ի բանն] Յայնժամ վարեցաւ Յիսուս յանապատ, «Ասէ Յոր՝ Պատերազմ է կեանք մարդոյ ի վերայ երկրի, որոյ պատճառ է, զի 35 փառք, որ ի մէջ երկու թշնամեաց շինեալ է, միշտ է ի կոխ...», էջ 125ա—128բ:

Իլ. Այլ փարոզ պահոց, [ի բանն] Յայնժամ վարեցաւ Յիսուս յանապատ. «Հաւատացեալք որք կան պահօք և աղօթիք, բագում կերպի վորձէ՛ զնոսա սա- 40 տանայ, զի թուլացին...», էջ 128բ—132բ:

Իմ. Դարձեալ այլ փարոզ պահոց, [ի բանն] Յայնժամ վարեցաւ Յիսուս յանապատ. «Ըստ [վարդապետաց] մեղքն չորս աստիճանաւ առնու զկատարումն, այսինքն ի խորհուրդն, ի գործն, ի հաւանումն, և չատագովութեամբ, և այս չորս կերպս երևեցաւ ի դախտն...», էջ 132բ—135բ:

Ին. Քարոզ չորրորդ կիրակէի փառասնորաց, [ի բանն] Եւ հանէր Յիսուս դն մի համր. «Գրեալ է Յովհաննէս ի Կարողիկեայցն. Վասն այսորիկ յայտնեցաւ Որդին Աստուծոյ, զի լուծցէ զգործսն սատանայի: Ասէ Օգոստինոս, քէ սատանայն երիս գործս արար...», 45 էջ 135բ—138բ:

Իօ. Քարոզ ծաղկագարդին, [ի բանն] Եւ ամին գէշն և զյաւանակն. «Վասն Ադամայ մեղացն բագում 55

պակասութիւն եղև մարդկային բնութեան: Առաջին՝ զի նախ քան զմեղանշէլն մարդս փոքր ինչ խոնարհ էր քան զհրեշտակս ըստ Սաղմոսին...», էջ 138բ—142բ:

Իբ. Քարոզ յարութեան Քրիստոսի, [ի բանն] Ար- 5 դարև յարեաւ տէր և երևեցաւ. «Քրիստոս յարժամ էր յաշխարհիս, գիտաց. զի փոխելոց էր առ Հայր, կարգեաց զկտակս իւր ընդ ազգ մարդկան, որպէս և երևեցաւ նոցա յարուցեալ ի մեռելոց...», էջ 142բ—145ա:

Իգ. Այլ փարոզ յարութեան Քրիստոսի, [ի բանն] Եւ 60 երանի արքոցն որ ունիցին բաժին ի յարութեան ևն. «Սովորութիւն է, յարժամ մեծ տօն լինի, յամենայն զատառաց ժողովին անդ, զի առնուցուն թողութիւն որ լինի ի տօնն յայն...», էջ 145ա—150ա:

Իդ. Քարոզ հովիտացն, [ի բանն] Եւ եմ հովիւ փաշ, 15 հովիւ փաշ. «Սատանայն նման է գայլոյ, զի գայլն ի կատարածի աւուրն առաւել առնէ վնաս, քան ի կէտօրն, զի ցերեկն բախի ի մայրին...», էջ 150ա—153բ:

Իե. Այլ փարոզ վասն հովիտաց, [ի բանն] Եւ եմ հովիւ փաշ, հովիւ փաշ. «Գիտելի է զի Քրիստոս է բարի 20 հովիւ վասն չորս պատճառի: Նախ զի բարի հովիւն նաեւաշէ զոչխարս իւր, որպէս ասէ յԱնտարանի...», էջ 153բ—156ա:

Իզ. Երկրորդ կիրակէի փառասնորացն, [ի բանն] Անա կին մի Քանանացի աղաղակեաց ևն. «Կինս այս 25 կալովն առ Քրիստոս երիս իրս եղոյց: Նախ զի խոստովանեցաւ զնա կատարեալ Աստուած և կատարեալ մարդ՝ ասելով. Յիսուս որդի Դաւիթ...», էջ 156ա—159բ:

Իկ. Քարոզ համբարձմանն, [ի բանն] Համբար- 30 ձաւ Քրիստոս յերկինս և նստաւ ընդ աջմէ հօր. «Ի համբարձմանէս Քրիստոսի երիս իրս տեսանելի է: Առաջին, քէ ո՞րչափ բարձրացաւ: Երկրորդ, քէ ո՞րչափ ժամանակս յամենայն ի համբարանայն իւրում...», էջ 159բ—163բ:

Իլ. Դարձեալ փարոզ համբարձմանն, [ի բանն] Որ էջն նոյնն է, որ ելն ի վերոյ, քան զամենայն երկինս ևն. «Ամենակալն Աստուած Յիսուս Քրիստոս ելն յաշխարհս, զի վարդապետութիւն արասցէ և ուսուցցէ զմարդիկ...», էջ 163բ—166բ:

Իմ. Քարոզ Հոգոյ գալստեանն, [ի բանն] Երևեցան նոցա բաժանեալ լեզուք իբրև ի հոռոյ ևն. «Վարդապետք ասեն, քէ երկու ազգ հուր կայ աշխարհիս: Առաջինն է վերին, որ է բոլորակութիւն զնոյն իւրոյ ի ներոյն երկնի լուսինն...», էջ 166բ—170բ:

Ին. Այլ փարոզ Հոգոյ գալստեանն, [ի բանն] Լցան ամենեքեան Հոգով սրբով ևն. «Գիտելի է զի որպէս հոգիս մեր առնէ մարմնոյս մերոյ, զնոյնն Հոգին Աս- 45 տուծոյ ներգործէ ի հոգիս մեր...», էջ 170բ—173բ:

Իօ. Քարոզ մարմնոյն Քրիստոսի, [ի բանն] Այս է մարմին իմ. «Ըստ Օգոստինոսի՝ սէրն է պատճառ միատրութեան, վասն այնորիկ երկու ոմանք, որ զմիմեանս սիրեն, ոչ կամին բաժանիլ ի միմեանց...», էջ 174ա—178ա:

Իբ. Այլ փարոզ պատարագի և վասն մարմնոյ 55 Քրիստոսի, [ի բանն] Փորձեցէ մարդ զանձն իւր ևն.

«Ըստ բժշկաց որիչ կերակուր պարտ է տալ այնմ, որ հիանդ է, այսինքն՝ գառն զեղ և այլ ազգ այնմ, որ դարձեալ է ի հիւանդութենէն...», էջ 178ա—181բ:

խգ. Քարոզ մեծատանն, [ի բանն] Այր ոմն էր մեծատան և ազանէր. «Գրեալ է յԱւարածմն, թէ Յովսէփ տարաւ գորդին իւր առ Յակոբ...», էջ 181բ—185բ:

խդ. Քարոզ ընթերացն, [ի բանն] Այր ոմն գործեաց ընթերիս մեծ. «Ըստ իմաստասիրաց որ ինչ լատգոյն է և պայծառագոյն՝ առանել սփռէ և բաշխէ զգեղեցկութիւնս իւր...», էջ 185բ—189բ:

խե. Այլ քարոզ ական, [ի բանն] Երե ակն Բոգայրակեցոցանէ գեղ. «Ըստ Օգոստինոսի՝ յերկու բարոյն պարտ է զմեծ բարին ընտրել և յերկու շարէն՝ զփոքուն...», էջ 189բ—194ա:

խզ. Այլ քարոզ ի նոյն, [ի բանն] Ճրագ մարմնոյ ակն է ևն. «Ըստ Դրիգորի՝ յամենայն գործս Աստուծոյ ոչ զոյ պակասութիւն, զի ի գործ մարդոյն զոյ պակասութիւն վասն շորս պատեառի...», էջ 194ա—196բ:

խտ. Քարոզ ողորմութեան, [ի բանն] Եղբրոյ Դոգորմած որպէս և հայրն ձեր երկնային. «Յորժամ տեսանէ հայրն գորդին, թէ յո՛ր արհեստ փոյր ունի, ի նոյնն տայ ուսումն...», էջ 196բ—200ա:

խր. Քարոզ բամբասանաց, [ի բանն] Մի՛ բամբասի գմիմանս, եղբարք. «Ըստ Դրիգորիոսի՝ հոգևոր գոյութիւն ծանր է քան զմարմնաւորն վասն երեք պատեառի...», էջ 200ա—202բ:

խս. Քարոզ հինգետասաներոց կիրակէի յետ տօնի Երրորդութեան, [ի բանն] Ոչ կարէի երկուց տէրանց ծառայել. «Եսայի ասէ. նեղ է մահիճեմ և կարն և վերաբերուն մինչ զի մինն ազգի: Մահինմա այս է, հոգին բանական...», էջ 202բ—205ա:

ծ. Քարոզ զոգեացն չորեքտասաներոց կիրակէի յետ տօնի Երրորդութեան, [ի բանն] Տէր, եթէ կամիս, կարող ես զիս սրբել ևն. «Ըստ բժշկաց մեծ ցան պարտ է խնդրել մեծ բժիշկ, այսպ թէ ոչ՝ ոչ կարէ բժշկել...», էջ 205ա—208ա:

ծա. Քարոզ, [ի բանն] Զի ննչէք, արի՛մ. «Գիտեալի է, զի շորս ազգ է Բունն՝ երկու բարի և երկու չար, և բարի Բունն կրկին է՝ աստիս և հանդերձեալն...», էջ 208բ—210ա:

ծբ. Քարոզ Բարդուղիմ[է]ոս առաքելոյն, [ի բանն] Հրամայեաց քազաւորն Աղեսանդր ևն. «Յոհաննէս ասէ. Ի տես եցոյց ինձ տէր գետ ջրոյ կենդանութեան լուսաւոր, որ էլանէր յաթոռոյն Աստուծոյ...», էջ 210բ—212բ:

ծգ. Քարոզ Մատթէոսի անտարանչին, [ի բանն] Ոչ է պիտոյ բժիշկ ողջաց, այլ հիւանդաց. «Ողորմութիւն Աստուծոյ ի վերայ մեղաւորաց յայտնի լինի բազում կերպի...», էջ 212բ—216բ:

ծդ. Քարոզ ուրեմերոց կիրակէի, յետ տօնի Երրորդութեան, [ի բանն] Զգոյ՛ լեռոյ ի սուտ մարգարէիցն, որք գան առ ձեզ հանդերձիւմ ոչխարաց ևն.

«Ըստ Դրիգորիոսի՝ ձգեալ նետ յանկարծակի, դժուարաւ ոք գերծանի...», էջ 216բ—221ա:

ծե. Քարոզ ծառի, [ի բանն] Ամենայն ծառ որ ոչ առնէ պտուղ բարի ևն. «Վարդապետ ասեն, թէ մարդս է ծառ, բայց շրջեալ զարմատն ի վեր կոյս...», էջ 221ա—224բ:

ծզ. Այլ քարոզ ծառի, [ի բանն] Մտա բարի պտուղ բարի առնէ ևն. «Որպէս մարմնաւոր ծառն ունի արմատ, բուն, նեղ և տերև, և պտուղ, այնպէս մարդս է իրև զծառ...», էջ 224բ—228ա:

ծէ. Քարոզ տանուտեանն որ տնկեաց այգի, [ի բանն] Եւ տնկեաց նոյ այգի և արք ի գինոյ. «Նոյ՝ բարգմանի հանգիստ և նշանակէ զԱստուած, որ է անշարժ և զամենայն շարժէ...», էջ 228ա—232բ:

ծը. Դարձեալ այլ քարոզ ի նոյնն վասն այգոյ, [ի բանն] Դատ արարէր ընդ իս և ընդ այգիս իմ ևն. «Արդ, վասն այսմ երիս իրս տեսանելի է: Նախ յայեւրախսիցն, որք ոչ ետուն պտուղ, այլ փուշ...», էջ 232բ—235ա:

ծր. Քարոզ սիրոյ, [ի բանն] Մի՛ ումեք պարտապան գտանիցիք ևն. «Ըստ Օգոստինոսի՝ բնութիւն է սիրոյն միացոյցանելն, վասն զի ամենայն ինչ սիրով միանալ...», էջ 235ա—238բ:

կ. Այլ քարոզ սիրոյ, [ի բանն] Որ սիրէ զեղբայր իւր, ի լոյս բնակի. «Ըստ Արիստոտէլի՝ ի յայնս որ կարգին առ վաղնանն, որչափ քերական է, այնչափ լատգոյն է...», էջ 238բ—242ա:

կա. Այլ քարոզ սիրոյ, [ի բանն] Ինքն իսկ Հայր սիրէ զձեզ ևն. «Թէպէտ սիրէ Աստուած զամենայն որ են, որպէս ասէ սիրեցէմն...», էջ 242ա—246բ:

կբ. Քարոզ մեծի ուրբաքին սգոյ, [ի բանն] Ո՛վ դու՛ ամենեքեան անցաւորք նախապարհի ևն. «Սովորութիւն է վարդապետաց, զի յորժամ քարոզեն, նախ խօսին բան ինչ վասն զովութեան...», էջ 246բ—253ա:

կգ. Քարոզ մեծի շաբաքին, [ի բանն] Եկն Մարիամ Մագդաղենացին և միս Մարիամն ևն. «Մեծ է պատիւ ասուր շաբաթուն, վասն զի ի նա հանգեալ բոլոր Երրորդութիւն, Բանգի Հայրն որում վերաբերի ամեղծումն աշխարհի...», էջ 253ա—255ա:

կդ. Քարոզ առաջի կիրակէի զալետեանն, [ի բանն] Արհեսեալ որ եկն յանուն Տեառն. «Սահման էր ի հինն, զի Հրեայքն առնէին տօն տաղաւարահարացն ի յիշատակ այնմ, որ Աստուած եկն առ նոսա...», էջ 267ա—268բ:

կե. Քարոզ վասն ննչեցելոց, [ի բանն] Ողորմեցաւորք ինձ, ողորմեցաւորք գոնեալ դո՛ւմ, ո՛վ բարեկամ իմ ևն. «Վարդապետ ասեն, թէ վասն երեք պատեառի քարոզ տուեալ լինի վասն ննչեցելոցն: Նախ զի կենդանիքն ուղեցեցն զկեանս իւրեանց...», էջ 269ա—272ա:

կզ. Այլ քարոզ վասն ննչեցելոցն, [ի բանն] Որպէս այսօր եղև ընդ իս, վաղն ընդ Բեզ լինելոց է ևն. «Վարդապետ ասեն, թէ Աստուած ոչ անփոյր առնէ վասն փրկութեան մարդկան, զի առաքէ...», էջ 272ա—274բ:

՝ Ըստ երկույթին գրչական վրեպ է առաքելոյն բարդ և պետք է լինի՝ եպիսկոպոսին:

կէ. Այլ Բարոզ վասն ննջեցեացն, [ի բանն] Սա-
կա լաց ի վերայ մեռելոցն և յետոյ մխիթարեաց.
«Վարդապետ ասեն, քէ պարտ է սակա լալ ի վերայ
մեռելոյն, վասն բազում պատճառի: Առաջին՝ զի որք
սակա լան...», էջ 275ա—279ա:

Կր. Քարոզ առտեաց Աստուածածնին, [ի բանն]
Մտի ի պարտէզ իմ, Բոյր իմ, հարսն. «Վարդապետ
ասեն, քէ յոյժ հարկաւոր է, զի յորժամ ոք մեծ իշ-
խան կամի կոշիլ զքազաւորն առ ինքն...», էջ 279ա—
283ա:

Կր. Քարոզ փոխման Աստուածածնին, [ի բանն]
Եւ նշան երևեցաւ յերկինս, կին մի արկեալ զիրեա
ւն. «Իրեալ է յերկրորդ Թագաւորութեանցն Չ. չոգաւ
Դաւիթ և էհան զտապանակն Տեառն ի տանէն Արեք-
րարայ...», էջ 283ա—287բ:

Ն. Քարոզ Աստուածածնի ծննդեանն, [ի բանն]
Եղև նա իբրև զնա շահաբեր ևն. «Ասեն վարդապետ,
քէ յորժամ քազաւոր ոք թշնամի է ընդ այլ Երկիր,
զնաւս վանառականացն...», էջ 287բ—294ա:

Կա. Այլ Բարոզ Աստուածածնի ծննդեանն, [ի բա-
նն] Մագեացէ աստղ ի Յակոբայ ևն. «Վարդապետ
ասեն, քէ աստղս այս, որ անգաւ յերկնից՝ Սաղայէլ
էր, որպէս ասէ Աստուարանն...», էջ 294ա—299ա:

Կր. Քարոզ սուրբ խաչին, [ի բանն] Այլ ինձ Բա-
լիցի պարծիլ ևն. «Ասեն վարդապետ, քէ մարդիկ որ
կամին երբայ ուրեք և հասանեն ի տեղի ինչ, որ բա-
ժանի չորս հանապարհ և ոչ զիտեն, քէ ո՛ր է նշմարիտ
հանապարհ...», էջ 299ա—302ա:

Նգ. Քարոզ հրեշտակապետացն, [ի բանն] Ոչ ոք
է, որ օգնէ մեզ, բայց միայն հրեշտակապետն Միհա-
յէլ ևն. «Ասեն վարդապետ, քէ որպէս մեղոյն նստե-
լով ի վերայ ծաղկանց՝ կազմեն գեղեցիկ զգործս
իրեանց...», էջ 302ա—306բ:

Նդ. Այլ Բարոզ վասն հրեշտակացն, [ի բանն]
Հրեշտակի նոցա հանապազ տեսանեն զերեսս Հօր
իմոյ ևն. «Ըստ Դիոնեսիոսի՝ երկնային Բանաւայապե-
տութիւնն բաժանի յերես, այսինքն՝ ի վերահագոյն,
ի միջինն, և ի ստորնագոյն...», էջ 306բ—310ա:

Նե. Քարոզ առաքելոցն Սիմոնի և Յովայի, [ի
բանն] Ողորդ քո որպէս նորատունկ ձիւրենի ևն. «Ար-
բանամ, հայրն հաւատոյ, յորժամ կամէր բաշխել զինչս
իր որդոց իւրոց...», էջ 310ա—317ա:

Նզ. Քարոզ մեծի ուրբարին, [ի բանն] Տե՛ս և
արա՛ ըստ օրինակին որ ցուցաւ Բեզ ի յերինն. «Քրիս-
տոս է որպէս զիբ օրինակի, եղեալ ի գրակալ խաչին,
որով զկեանս մեր պարտիմ ուղղել հայելովն ի նա...»,
էջ 317ա—319բ:

Նէ. Քարոզ ամենայն սրբոց, [ի բանն] Երանի՛
ամենեցուն, որ բնակեալ են ի տուն Տեառն ևն. «Վար-
դապետ ասեն, քէ երեք զանազանութիւն կայ ի մէջ
մարդոյս և այլ կենդանեաց...», էջ 319բ—324բ:

Կր. Այլ Բարոզ ամենայն սրբոց, [ի բանն] Ողջոյն
տան ձեզ ամենայն սուրբ ևն. «Արդ տօն ամենայն
սրբոց վասն երեք պատճառի կացուցեալ եղև...»,
էջ 324բ—329բ:

Կր. Քարոզ վասն փառաց արհայաւանն, [ի
բանն] Մօտ յարախաւսիմ տեսան քո. «Ըստ առաքե-
լոյն վարձ սրբոցն այնպիսի է, զոր ակն ոչ էտես, և
ունկն ոչ լուսաւ...», էջ 329բ—336ա:

Ճ. Քարոզ Պետրոսի և Պօղոսի առաքելոցն, [ի
բանն] Արար Աստուած երկուս լուսաւորս մեծ ևն. «Ա-
րեգակն և լուսինն նշանակէ զառաքեալն Պետրոս և
Պօղոս, զի ի մէջ լուսաւորացն երկնից են մեծ, զօրաւո-
րագոյն և առաւել խնամեն զերկիրս...», էջ 336ա—
339ա:

Ճա. Քարոզ Յովաննու Մկրտչին, [ի բանն] Ես
ձայն բարբառոյ յանապատի ևն. «Ի բնաբանս յայս
երեք ինչ իմանի: Առաջին որ ասէ՝ ես ձայն, երկրորդ
որ ասէ՝ բարբառոյ, երրորդ որ ասէ յանապատի...»,
էջ 339ա—342բ:

Ճբ. Քարոզ վասն սիմոնականութեան, [ի բանն]
Չրի առի և ձրի տոյ՛. «Արդ վասն այսմ երես իրս տե-
սանելի է. նախ՝ ի վանառելոյ զնոգեալն, երկրորդ՝
յազանութենէ Բանաւայիցն, երրորդ՝ քէ վասն է՛ր առ-
նեն զազանութիւնն...», էջ 342բ—345ա:

Ճգ. Քարոզ այլակերպութեան, [ի բանն] Եւ առնու
ընդ իւր Յիսուս զՊետրոս, զՅակոբոս ևն. «Արդ վասն
այսմ երես իրս տեսանելի է: Նախ քէ՝ որո՞ց յայտ-
նեցաւ, երկրորդ՝ քէ ո՞ր եղև, երրորդ՝ յայնցանէ որ
ասէ...», էջ 345բ—347ա:

Ճդ. Քարոզ յարութեանն Քրիստոսի, [ի բանն]
Քրիստոս յարուցեալ է ի մեռելոց ևն. «Քրիստոս յա-
րեաւ ի մեռելոց յատու երրորդի առնելով զմարմինն
իւր ոչ այնպիսի, որպէս յառաջն ունէր, այլ անշար-
շարելի և անմահ...», էջ 347ա—349բ:

Ճե. Քարոզ նոր կիրակէին, [ի բանն] Եկաց Յի-
սուս ի մէջ աշակերտացն ևն. «Ի բնաբանս յայս ցուցա-
նի երես իրս: Առաջին զի ասէ՝ եկաց Յիսուս, երկ-
րորդ որ ասէ՝ ի մէջ նոցա, երրորդ որ ասէ՝ խաղաղու-
թիւն ընդ ձեզ...», էջ 349բ—352ա:

Ճզ. Քարոզ երկրորդ կիրակէի յետ յարութեան
Քրիստոսի, [ի բանն] Չանձն իմ զնեն ի վերայ ոչ-
խարաց. «Մտաւայն Աստուծոյ զորս զնեաց Քրիստոս
հեղմամբ արեամբն իւրով, նմանին ոշխարի...»,
էջ 352բ—354բ:

Ճէ. Քարոզ երրորդ կիրակէի յետ յարութեանն
Քրիստոսի, [ի բանն] Կինն յորժամ ծնանիցի՝ տրտմու-
թիւն է նմա ևն. «Ըստ Օգոստինոսի՝ քէպէտ ապաշխա-
րութիւնն յոյժ դժուարին քոյի սուրբ արանցն, բայց
պարտին նկատելի փառն...», էջ 355ա—358ա:

Ճբ. Քարոզ չորրորդ կիրակէի յետ յարութեանն,
[ի բանն] Լաւ է ձեզ քէ ես երբամ ևն. «Ըստ Ոսկե-
բերանին՝ երեք են որ արգելուն, զի մի կարասցէ ոք
ընդունել զնոգեալն...», էջ 358ա—361ա:

Ճր. Քարոզ հինգերորդ կիրակէի յետ յարութեանն,
[ի բանն] Ամէն ասեմ ձեզ, զի զոր ինչ խնդրիցէ ևն.
«Երբ ոք ի յորդոյ քազաւորին և կամ զեղբայր և կամ
զիմաստուն ոք ունենայ...», էջ 361ա—363բ:

Ղ. Դարձեալ չորրորդ կիրակէի, յետ յարութեան,
[ի բանն] Չի ինքն իսկ Հայր սրբէ զնեզ ևն. «Առա-
քեալն Քրիստոսի չորք իր բաղձային յոյժ: Առաջին՝

բլ, Աստուած կամէր լսել զսնդրուածս նոցա...», էջ 364ա—367բ:

դա. Քարոզ կիրակէի ի մէջ ուրօրէից համարածման, [ի բանն] Յորժամ էկեցէ մխիթարէլն զոր էս առաքեցից ձեզ ի չօրէ ևն. «Կիտացեալ գրած տէրն, զի սիրտ առաքելոցն տրտում էին վասն երթալոյն Քրիստոսի, վասն այնորիկ գրացեալ մխիթարեաց զնոսա...», էջ 367բ—370բ:

դբ. Քարոզ սուրբ Երրորդութեանն կիրակէին, [ի բանն] Յանուն չօր և Որդոյ և Հոգոյն սրբոյ. «Ասեն վարդապետք քէ որ կարօտանայ աշից, պարտի հաւատալ տեսողացն զոյ զանազան զոյնս...», էջ 370բ—374բ:

դգ. Քարոզ մարմնոյն Քրիստոսի, [ի բանն] Մարմին իմ նշմարիտ կերակուր է, և արիւն իմ նշմարիտ քմակիլ. «Վարդապետք ասեն քէ ամենայն կերակուր նախ մեռանի և ապականի, և ապա ոտի: Որպէս զննում զանասունս և աղամբ գցորենս, նոյնպէս և կերակուրն առ սակաւ սակաւ...», էջ 374բ—377բ:

դդ. Քարոզ առաջին կիրակէի յետ տօնի սուրբ Երրորդութեան, [ի բանն] Այր ոմն էր մեծատուն ևն. «Ասեն իմաստունք քէ յերկիրն Հեղկաց է անձաւ մի մեծ, և այնպէս մեծ և խոր ծոր է...», էջ 377բ—382ա:

դբ. Քարոզ սուրբ Երրորդութեանն կիրակէին, [ի բանն] Այր մի էր մեծատուն ևն. «Քազում անգամ Տէրն մեր զոր ինչ ուսուցանէր բանի, զնոյն և յետոյ հաստատէր...», էջ 382ա—385բ:

դգ. Քարոզ երկրորդ կիրակէի յետ տօնի սուրբ Երրորդութեան, [ի բանն] Այր ոմն արար բերքիս մեծ. «Տէրն մեր իմանալ տայ աստ մեզ զոյ այլ բերքիս որ ոչ է իւրն, վասն այն ասէ՝ այր ոմն արար բերքիս...», էջ 385բ—389ա:

դլ. Դարձեալ այլ քարոզ ի նոյն կիրակէի, [ի բանն] Այր ոմն գործեաց բերքիս մեծ ևն. «Ասեն վարդապետք քէ զգայութիւնն մարդոյս են դուռն, որով միտք մեր նանայն զստեղծական բարիս...», էջ 389ա—393ա:

դբ. Քարոզ երրորդ կիրակէին, յետ տօնի սուրբ Երրորդութեան, [ի բանն] Եւ էին մերձ առ տէր մեր Յիսուս Քրիստոս ամենայն մաքաւորք ևն. «Ասէ Ամբրոսիոս ի գիրս Կուսութեանն, քէ պարտ է ամենայն հոգոյ առ Քրիստոս մերձեցալ...», էջ 393ա—396բ:

դբ. Դարձեալ այլ քարոզ ի նոյն կիրակիս, [ի բանն] Ոյ ոք ի ձեռք, մարդ որոյ իցէ հարիւր ոչխար ևն. «Վարդապետք ասեն քէ յորժամ Աստուած նախասանմանէ, այսինքն բնորէ, զի արժանի լիցին արժայութեանս...», էջ 396բ—399ա:

ն. Քարոզ չորրորդ կիրակէիս յետ տօնի սուրբ Երրորդութեան, [ի բանն] Եղբւոք ողորմած, որպէս հայրն ձեր ևն. «Ի մէջ արիւնացն Մովսէսի և Աւետարանին է զանազանութիւն, զի անդ ունէր յոյժ զարդարութիւնն, աստ զողորմութիւնն...», էջ 399ա—402բ:

նա. Քարոզ հինգերորդ կիրակէի յետ տօնի սուրբ Երրորդութեան, [ի բանն] Վարդապետ զամենայն զիշերս ևն. «Քարոզողն Աստուծոյ կոչին ձկնորսք, որ սուրբ և այգեբաղէ: Արդ առաջին քարոզողն էին որ-

պէս ձկնորսք, զի ի միանգամն և մի ցանցիւ...», էջ 402բ—406ա:

նբ. Քարոզ վեցերորդ կիրակէին յետ տօնի սուրբ Երրորդութեան, [ի բանն] Եթէ մատուցանիցես զպատարազն քո ի վերայ սեղանոյ ևն. «Ըստ Օգոստինոսի՝ յամենայն գործս մեր պարտ է նկատել երիս իւրս, այսինքն փառն և պատիւն Աստուծոյ...», էջ 406ա—409ա:

գ. Խրատականք եւ հոգեշանք քարոզի շարադրեալ յերկոցունց աստուածաբանից և յոգնահանճարից վարդապետաց ի կարգէ Քարոզողաց, այսինքն Երանեցելոյն Բարդուղիմէոսի և Պետրոսի Արագօնացոյ, Վենետիկ, 1704:

Անտարակույս այս հրատարակութիւնն է Ղ. Ալիշանի հիշատակածը՝ «Յաղագս խոստովանութեան, ի Բարդուղիմէայ և յԱրագօնացոյն»¹: Այս հատորում Բարթ.ին պատկանող քարոզները հետեւյալներն են.

ա. Քարոզ խոստովանութեան, առաջի չորեքշաբաթի աղոթացիցն, [ի բանն] Արի ի խոստովանութիւն ի սկիզբն և ի զլուս պահոյ քո ևն. «Ասէ Երանեցիկն Հերոնիմոս. Նախահայրն մեր Աղամ վասն կերակրոյ ծառոյն զիտութեան...», էջ 9—21:

բ. Քարոզ խոստովանութեան՝ Տէր քոյ զմեզս իմ. [ի բանն] Ապա եթէ խոստովան լինիմք զմեզս մեր ևն. «Ոմն կամեցաւ որսալ աղանի և նախ սնոյց բնտանի աղանի մի մեղրով եփած ցորենով...», էջ 22—53:

գ. Քարոզ խոստովանութեան, [ի բանն] Արդ երբիցոք երից ատուց նանապարհ և զոնեցոյք ևն. «Վարդապետք ասեն քէ սրբունի Աստուածածինն նման է լերին՝ վասն երկու պատճառի...», էջ 53—78:

դ. Վասն խոստովանութեան. «Եւ ի խոստովանութենէս այս ինչ ասելի է: Նախ ասելի է քէ զի՞նչ օգտէ խոստովանիլն: Պատասխանեմ և ասեմ քէ բազում օգտութիւն ունի...», էջ 78—117:

ե. Քարոզ վասն ապաշխարութեան. «Այժմ ասացոյք յերրորդ ատուր նանապարհէս, որ ապաշխարութիւնն է, այսինքն հատուցումն, և այս եւ երեք միլ է...», էջ 118—140:

□ Բարթ. Բոնոնացոյ «Քարոզգրքի» օրինակներ պարունակող ձեռագրեր շատ կան Երևանի Պետ. Մատենադարանում: Վերևում նկարագրված օրինակներից բացի տես նաև №№ 2184, 2185, 2199, 2233, 2259, 2260, 3037, 3164, 3321, 5097, 5932, 6372, 6929, 7342, 9624 և ուրիշներ: Այսպիսի ձեռագրերի շարքում կան օրինակներ, որոնք բովանդակութեամբ իրարից հաճախ տարբերվում են

¹ Ղ. Ալիշան, «Ախսական», էջ 385:

այս կամ այն շարիով: Տես նաև նույն մատ.
հետևյալ ձեռագիր ժողովածուները, որոնց
մեջ նույնպես կան Բարթ.ի «Քարոզգրքից»
օրինակներ և կամ որոշ թվով քարոզներ.
5 №№ 683, 725, 1012, 1409, 2200, 2240, 2264,
2854, 3372, 3900, 3982, 4230, 4898, 6564,
6577, 6685, 8068:

Տես նաև Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ.
№ 147 (էջ 78), № 294 (էջ 1ա, սկզբից թերի,
10 ունի հիշատակարան), № 364 (էջ 1, մի քա-
նի քարոզներ), № 867 (էջ 1), № 1064 (էջ 1),
№ 1325 (էջ 3). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ.
№ 312 (էջ 2ա), № 507 (էջ 4ա, ունի հիշա-
տակարան). Զմմառի վանքի մատ. ձեռ.
15 № 172 (էջ 1ա, ընդարձակ քարոզգիրք, ունի
հիշատակարան), № 173 (էջ 2ա), № 174
(էջ 1ա, ընդարձակ քարոզգիրք), № 175 (էջ
1բ, ընդարձակ քարոզգիրք), № 421 (էջ 44բ),
№ 470 (էջ 8բ), № 627 (էջ 3ա, մի շարք քա-
20 ռոզներ). Անկյուրիայի Կարմիր վանքի ձեռ.
№ 8 (էջերի քանակն անհայտ, ընդարձակ
քարոզգիրք, ունի հիշատակարան), № 27
(էջերի քանակն անհայտ, ընդարձակ քա-
րոզգիրք, ունի հիշատակարան). Նիկոսիայի
25 ձեռ. № 20 (էջ 344ա, մի քանի քարոզներ).
Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ.
№ 302 (էջ 3ա). Միլանի Bibl. Ambr. Ms.
H 1 Super. նշվում են նաև Վենետիկի
Մխիթ. Մատ. ձեռ. №№ (հիմն) 48, 219, 231,
30 313, 374, 397, 681, 682, 690, 792, 1026,
1610 և 1861:

Ձեռագրերում բնագրերը կրում են այլա-
զան խորագրեր. «Քարոզգիրք, շարադրեալ
ի մեծէն և յերանելոյն Բարդուղիմէոսէ,
35 պարսիկ լեզուաւ, յորում պարունակին բազ-
մազան քարոզք վասն ամենայն տէրունա-
կան տօնից և բազմաց կիրակէից տարոյն,
յոյժ պարզ և դիւրաւ ճոճվ ի փառս Աստու-
ծոյ, ի պատիւ Կուսին և ի յօգուտ հաւատա-
40 ցելոց և թարգմանեցեալ եղև ի հայս ի Յա-
կոբայ Հաղբատացոյ աստուածաբան վար-
դապետէ ի գաւառն Երնջակու, յամի տեառն
1331», «Քարոզգիրք զոր արարեալ և շա-
րադրեալ է ի Բարդուղիմէոսէ լատին եպիս-
կոպոսէ, և ի նոյնոյ հեղինակէ թարգմանեալ
45 ի հայ լեզու ի վաղնջոց ժամանակաց», «Քա-
րոզգիրքն այս որ ծաղկաբաղ արարեալ է ի

Քարոզգրոյն մեծի Բարդուղիմէոսի եպիս-
կոպոսին ի կարգէ Քարոզողաց», «Գիրք
խրատական և հոգեշահն քարոզք, շա-
րադրեցեալ ի պարսիկ լեզու Երանեցելոյն
Բարդուղիմէոսէ», «Նախագրութիւն Քարոզի
5 գրոց. զոր յարմարեալ է Բարդուղիմէոսի
եպիսկոպոսի իմաստուն վարդապետի և
թարգմանեալ ի լատինացոց», «Նախեր-
գանք քարոզգրքի Բարդուղիմէոսի եպիսկո-
պոսին Մարաղայ, որ էր ազգաւ լատին, և
10 ետինքն թարգմանեալ ի հայ լեզու»:

Բնագրի սկ. պատահում է նաև՝ «Սէր է
Աստուած և սիրոյ աղբիւր», «Նախերգան
քարոզից: Լեցալն ի շնորհաց», «Նախեր-
գանք քարոզի: Գնացէ՛ք այսուհետև աշա-
1 կերտեցէ՛ք», «Նախերգանք քարոզի...: Յա-
ղագս վասն Քրիստոսի: Երանելի բնու-
թիւն և աննախանձ բարութիւն», «Յա-
ռաջաբանութիւն սրբոյ մատենիս ի հե-
ղինակէն: Գնացէ՛ք այսուհետև աշակեր-
20 տեցէ՛ք: Վարդապետք ասենք թէ՛ անպատշան
է», «Գրեալ է ի Մատթէոսի վերջն՝ երթայք
քարոզեցէ՛ք...: Վարդապետք ասենք թէ՛ ան-
պատշան է», «Վարդապետք ասենք թէ՛ ան-
պատշան է գգիտութիւնս խնայել», «Ես եմ
25 հովին փաշ...: Վարդապետք եկեղեցոյ ա-
սենք թէ՛ սուրբ Աստուածածինն նման է ոչ-
խաբի», «Քարոզ քահանայից...: Թէ լինէր
երկիր մի որ լցեալ լինէր ճիւղաղութեամբ»:

Ձեռագրերում հաճախ պատահում են նաև
30 Բարթ.ի անվամբ առանձին քարոզներ, ինչ-
պես են, օրինակ, Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7581՝ «Վասն եկեղեցոյ, ի Բարթուղիմէո-
սէ» (էջ 86բ—88բ, սկ. «Աստուծոյ իմաստու-
թեանն ոչ գոյ բաւ, զի ամենայն ստեղծուա-
35 ծոց զանազան յարկ և բնակութիւն կազ-
մեաց» և նույն ձեռ.՝ «Բարդուղիմէոսի՝ [ի]
Մառ բարի զպտուղ» (էջ 88բ—90բ, սկ. «է
ծառ ինչ ի աշխարհն ինկէ՛կացոց՝ ան-
նիսգաստիս, որ թարգմանի գառն ողջախո-
40 հի»):

Կան նաև առակատիպ և զրուցատիպ ժո-
ղովածուներ՝ կազմված Բարթ.ի քարոզնե-
րից: Այդպիսիներից է հետևյալ ժողովածուն.
ի Բարթուղիմէոսի գրոցն հաւաքեալ.
45 «Թագաւոր ոմն ունէր ակն մի յոյժ պատուա-
կան, և օր մի անկաւ ի ձեռնէն ի խորս ծո-

վուն, և լեիաքան ձուկն զնա...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7581, էջ 75ա—86բ:

Բարթողիմէոսի գործերից բազմած զրույցներ կամ այլ բնույթի հատվածներ են: Հաջորդ հատվածների սկ. են՝ «Սրբոմի կոյսն նման է աստուծոսի...», «Յորժամ պատերազմ լինի ի մէջ մեծամեծաց, անտի բազում պակասութիւն լինի...», «Բանն մարմին եղև և բն.: Խորհուրդ մարմնանալոյն Քրիստոսի խոր էր», «Ասեմ իմաստունք, թէ սուրբ Աստուածածինն նման է աղբեր...», «Սուրբ Աստուածածին նմանի արթօն հաւու», «էր ոմն որ ունէր զոռս...», «Վասն եօթն կենդան: Տեսի յաշոյ ձեռին, որ նստիւր յարոն...», «Ասեմ իմաստունք, թէ կայ ձուկն մի փոքրիկ՝ կէս րգաշափ...», «Հաւալասան (sic) քոչունն շինէ գրոյն իւր ի վերայ ծառին և հանէ ձագս...», «Դու ես վէմ և ի վերայ այդր վիմի: Ի ծով աշխարհիս այսորիկ շինեաց տէրն յերկոտասան փառնց աշտարակ մի», «Ընդէ՛ր Աստուած որոց ոչ գոյր զաւակ՝ անտեօֆ ուտոր ծնանիլ ետ...», «Գրեալ է, թէ ումեմն սիրելի զնաց յեգր ծավուն...», «Տանուտէր ոմն ի Հոռմ ունէր շուն մի...», «Սոմնացի կիկն, որոյ իւղն եղիսէի անեցաւ», «Ճրագ մարմնոյ ակն է: Վարդապետք ասեմ, թէ ի գործս Աստուծոյ ոչինչ է պակասութիւն...», «Մարդս ի վիշտ կայր՝ վասն առ յապայ բարեացն...», «Ես եմ հովիւն ֆաջ: Նաքան մարգարէի առակի բազում ոչխարն՝ նշանակէ զբազմութիւն անհատից...», «Ես ձայն բարբառոյ: էր քաղաւոր մի, որ ունէր երկու ֆաղաֆ...», «Արդարև յարեալ տէր և երեւցաւ Սիմոնի, Դովաս վերջ: Սուրբ Աստուածածինն նմանի արծոյ...», «Գրեալ է ի գիրս Թագաւորացն, թէ օրս այսօր բարի անտեաց է...», «Դարձեալ կենդանի մի կայ, որ կոչի պաւքերա...», «Սուրբ Աստուածածինն նման է ոսկոյ...», «Հուր եկի արկանել յերկիր: Երկրագործքն նախ այրեն զխոյանացեալ երկիրն...», «Ասեմ վարդապետք, թէ մարդ որ երթայ ի պատարագն՝ մինչև ի վերջն մնայ...», «Քրիստոս եօթն մարդոյ նմանութիւն ունէր մի մի մասամբ...», «Ասէ Պաւլոս, զմահն էջիսքոսի աշակերտին Զենոնի բոլորովին ողբաց Հոռմ...», «Իմաստութիւն շինեաց իւր տուն...», «էգեմ զգեկիս իւր և խառնեաց...»:

Սույն ժողովածուի հետ համատ. Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5056՝ «Ի Բարթողիմէոսի գրոց հաւաքեալ» (էջ 108ա—109բ, սկ. «Թագաւոր ոմն ունէր ակն մի պատուական», Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 364՝ «Բարդուղիմէոսի փառոց» (էջ 1, սկ. նույն):

9. Գիրք Դատաստանաց:

Բարթ.ի այս երկի բնագիրը հայտնի չէ: Նրա մասին հեղինակն ինքը, իր «Գիրք դժոխոց» աշխատութեան մեջ, հիշատակում է՝ զրեւելով. «Եւ թէ զիա՞րդ լինին դատաստանն մասնական և ընդհանրական, կատարելա-

գոյն ասելո՛ց եմք ի Գիրս Դատաստանաց»¹. Կղեմես Գալանոսը, խոսելով Բարթ.ի քարոզների և այս գրքի մասին, գրում է. «...զբազումս ի մի ժողովեալ զբանս հոգեշահս և զԳիրս Դատաստանաց հայ բարբառով շարակարգեաց» («multa in unum con-

gressit sermonum, et casuum conscientiae librum, armeno compositum idiomate»)². 10. Գիրք կամ փառոց վասն հաւատոյ դաւանութեան, [ի բանն] Առանց հաւատոյ անհնար է են. «Վարդապետք ասեմ թէ, որպէս մարմնոյ աշին առանց զգալի լուսոյ ոչ կարեն տեսանել...», Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № (հին?) 397, էջ 209—212³:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № (հին?) 1610 (էջ 68ա—73բ):

⊗ Մենք այստեղ հաշվի չենք առել մի շարք ուրիշ երկեր, որոնք թեև ամենայն հավանականութեամբ Բարթ.ի գրչին են պատկանում, բայց նրա անունը չեն կրում: Այդպիսիներից է, օրինակ, «Գիրք յարութեան Քրիստոսի» (սկ. «Խնդրի թէ պատշա՞ն էր Քրիստոսի յառնել ի մեռելոց»)⁴:

Երևանի Պետ. Մատ. №№ 3902 (էջ 247ա), 7151 (էջ 132բ), 2382 (էջ 370բ), 2276 (էջ 197ա) և 2269 (էջ 72բ) ձեռագրերից մեզ հայտնի է «Յաղագս հնգից ընդհանրից» խորագրով իմաստասիրական մի երկ (սկ. Եւ արդ զի վասն հնգից ընդհանրիցն հանդերձեալ եմք խօսել աստ), որի հեղինակությունը Մատենադարանի ձեռագրացուցակում վերագրված է Բարթ.ին, որովհետև ձեռագրերից առաջին երեքում այդ բնագիրը հաջորդում է Բարթ.-ի «Դիալեկտիկայ»-ին՝ թեև առանց հեղինակի անվան. իսկ վերջին երկուսում առանձին է: Տվյալ ձեռագրերում մենք հիմքեր չենք գտնում այդ վերագրումը երաշխավորելու:

Ժե դ. կազմված մատենագիտական մի ցուցակում հիշատակվում է ոմն Օդոստինոս լատին վարդապետ, որի երկերը Հովհաննես

¹ Տես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5375, էջ 164ա:
² Cl. Galanus. „Conciliatio“, pars I, Romae, 1650, p. 510.
³ Հմմտ. Van den Oudenrijn, § 452.
⁴ Van den Oudenrijn, § 457.

Որոտնեցու օրով հայերենի էին թարգմանվել. «Օգոստինոս վարդապետն արար հակաճառութիւնք ընդդէմ Հայոց և ֆռաշկաց, թէ Հռոմայ պապն է՝ զլուխ ամենայն ազգաց, նա և Հայոց...» Եւ արար Օգոստինոս քարոզգիրք մի այլ, յոյժ պիտանի և լի իմաստասիրական բանիւր։ Եւ արար մեկնիչ մի այլ Զ. օրեայ գրոցն Բարսղի Կեսարացւոյն», և այս երկերի թարգմանիչը եղել է ոմն Հակոբ վարդապետ Կողբացի¹։ Ինչպես երկվում է այստեղ պարզապես անունների շփոթութիւն կա. Օգոստինոսն ուրիշ մեկը չէ, եթե ոչ Բարթ. Բոնոնացին, իսկ նրա երկերի թարգմանիչը՝ Հակոբ Քոնեցին, որը ցուցակում անվանվում է Կողբացի։

Բ.— ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ունիտորական գրականության թարգմանութիւնների առաջին շրջանում Բարթ. Բոնոնացին լայնորեն մասնակցել է թարգմանչական գործունեութեանը։

Նա 1330 թ. լատիներենից հայերենի է թարգմանել Քարոզողների կարգի ժամագիրքը, որից մի օրինակ այժմ պահպանվում է Փարիզում (Bibl. Nat. Ms. Arm. 105)։ Այս թարգմանութիւնը վերախմբագրման և լրացումների ենթարկվելով ժէ դարում Գրիգոր Մործորեցու կողմից, իսկ ժԸ դարում՝ Պետրոս Խոշկաշինեցու և Գրիգոր Ժաճկեցու կողմից, տպագրվել է. «Պրէվիար ու է ժամագիրք սրբազանի կարգին եղբարց Քարոզողաց» (Վենետիկ, 1714)²։ Տես և հմմտ. նաև Վիեննայի ձեռ. օրինակը (KKHB Cod. Arm. 8)։

1333 թ. նա լատիներենից թարգմանել է նաև Քարոզողների Կարգի Պատարագամատուցը և այդ թարգմանութիւնը, նույնպես վերախմբագրումների ենթարկվելով Գրիգոր Մործորեցու և Թովմաս Խոշկաշինեցու կողմից, հրատարակվել է ժԸ դարում. «Միսալ ու է Պատարագամատուց սրբազանի կարգին եղբարց Քարոզողաց» (Հռոմ, 1728)³։ Այս հրատարակութեան հիշատակարանում

է, որ ասվում է, թե «նախկին թարգմանութիւնն սորա եղև ի Երանելւոյն Բարթողոմէոսէ, զարհեպիսկոպոսէ (sic), յերկրէն Խտալիոյ, ի կարգէ սրբոյն Դոմինիկոսի, յամի Տեառն ՌՅԼԳ, յորժամ հիմնեալ հաստատեաց զսրբազան կարգն Քարոզողաց ի Մեծն Հայաստան, ի գաւառն Նախիջևանու»⁴։ Սակայն, ըստ երևութիւն, այս առաջին թարգմանութիւնը դեռ 1337 թ. սրբագրութեան էր ենթարկվել և կամ, զուցե, կիսատ մնացած լինելով, լրացվել Պետրոս Արագոնացու և Հակոբ Քոնեցու ձեռքով, ինչպես ենթադրել է տալիս Պատարագամատուցի այն ընդօրինակութիւնը, որը գտնվում է այժմ Փարիզում (Bibl. Nat. Ms. Arm. 106)։

Բարթ. Քարոզգրքի ձեռագրերում եղած հիշատակարաններից երկում է, որ ինքը և Հակոբ Քոնեցին միասին են թարգմանել քարոզները պարսկերենից։ Հիշատակարանում Բարթ.ը գրում է. «Եւ թէ սղալումն ինչ գտցէ [ընթերցողն]՝ թողութիւն արասցէ, վասն զի օտար լեզուով, որ ոչ գիտէի կատարեալ, թարգմանեցի, այսինքն պարսիկ լեզուով ի Հայս...» Եւ թարգմանեցաւ զիրքս այս ի ժամանակին՝ յորում էր թիւ մարգեղութեանն Քրիստոսի Աստուծոյն մերոյ Ռ. ԳՃ. ԼԱ. (1331)⁵։ Իսկ Հակոբ Քոնեցին ավելացնում է. «Զի տէր Բարդղղիմէոս ուսեալ էր զպարսիկ լեզուն, նաև ես սակաւ մի ծանօթ էի այն լեզուին, որով և զգիրքս զայս բազում ջանիւ փոխեցաք ի հայս, ի գեղեցկանիստ երկիրս որ կոչի Երնջակոյ գաւառ, ի գեղս Քոնա»⁶։

Ըստ այսմ՝ Բարթ. Քարոզները պարսկերենից են թարգմանվել, բայց անհավանական չէ, որ որոշ քարոզներ էլ թարգմանված լինեն լատիներենից և կամ՝ գուցե սկզբում պարսկերենից թարգմանվածներն էլ հետագայում վերանայված լինեն նրանց լատ. բնագրերի հիման վրա։ Մեզ թվում է, որ այդպիսիներից է, օրինակ, «Զգոյշ լերուք

¹ Հմմտ. անդ, էջ 1177։

² Հմմտ. Ա. Ղազիկյան, «Հայկական նոր մատենագիտութիւն», հտ. Ա, էջ 859—862։

³ Հմմտ. անդ, էջ 1176—1178։

⁴ Van den Oudenrijn, § 162. Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Երևան, 1950, էջ 216։

⁵ Van den Oudenrijn, § 162. Լ. Ս. Խաչիկյան, էջ 216։

ի սուտ մարգարեիցն» բնաբանով գրված բարոյզը, որը տարբեր ժողովածուներում գտնվում է երկու տարբեր խմբագրությանմբ¹:

5 Ղ. Ալիշանի հիշատակած տեղեկությունների համաձայն Բարթ.ը թարգմանած պիտի լինի նաև Թովմաս Ակուինացու «Յաղագս խորհրդոց սուրբ եկեղեցւոյ» գիրքը: Այդ մասին նա ասում է. «Զորմէ գրէ Արա-
10 գոնացին [Պետրոս] ի Ղատաստանագիրսն, եթէ բոլոր թարգմանեալ է յեպիսկոպոսէն Բարդղղիմէ»²: Սակայն, ինչպես հայտնի է, «Յաղագս խորհրդոց սուրբ եկեղեցւոյ» երկի թարգմանիչը Յովհաննես Մործորեցին է, որին հավանաբար օգնել է Բարթ.ը: Այդ թարգմանությունից համար իր գրած նախաբանում նա ասում է. «Մեք որ հանդերձեալ
15 եմք բուն հարկանել զաստուածային խորհրդոց շարադրութեանս ի ձեռն թարգմանութեանս, եթէ կարիցեմք ըստ կարողութեան արտաքս բերել զաստուածային մարգարիտն յանատակ ծովէն ի գանձուցն Աստուծոյ... յորում զծաղիկս զայս հաւաքեցաք
20 ի հոգեւոր բուրաստանէն, յաւելլով իրս ինչ ի սրբոց վարդապետաց և յիմաստասէր փիլիսոփայից»³: Այս խոսքերից պարզվում է, որ թարգմանված գործը Բարթ.ի ձեռքով կատարված մի քաղվածք է Ակուինացու գրքից՝ ուրիշ հեղինակներից ևս կատարված ինչ ինչ հավելումներով, իսկ խմբագրական այս աշխատանքը կատարելիս Բարթ.ը պետք է օժանդակած լինի նաև թարգմանչի աշխատանքին: Այսպես պետք է հասկանալ նաև Թովմա Ակուինացու «Գիրք ընդդէմ հեթանոսաց» երկի թարգմանությունը՝ «սատարութեամբ Բարդղղիմեայ»⁴:

Բարթ.ի երկերում առհասարակ շատ են թարգմանական մասերը: Ղ. Ալիշանի գնահատմամբ՝ նրա «Ի վերայ երկուց բնութեանց և մի անձնաւորութեան ի Քրիստոս»
40

գիրքը համարվում է «թարգմանօրէն յօրինեալ» մի գործ¹, կամ թե նրա «Գիրք Դոխոյ»-ը՝ «թարգմանութիւն Բարդղղիմեայ և Քոնեցւոյն»²: Այս իրողությունը շատերին թելադրել է նաև այն սխալ կարծիքը, թե Բարթ.ը լատ. Վուլգատայից թարգմանել էր նաև Սաղմոսարանը և ամբողջ Աստվածաշունչը³: Այնու հանդերձ՝ ամենայն հավանականությամբ նրա թարգմանությունն է «Կանոնք երանելոյն Օգոստինոսի եպիսկոպոսի վասն վարուց կրօնաւորաց» երկը⁴:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիշան Ղեվ. — «Սիսական», Վենետիկ, 1893, էջք 374—375, 383—384, 386 և 479:

Անդրիկյան Ներս. — «Ուրուագիծ հայ մատենագրութեան», Բազմալեզու, 1911, էջ 433—443:

Գաբրիելյան Հ. — «Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն», հա. Բ, Երևան, 1958, էջ 115—119:

Գալանոս Կղ. — Տես ոտորև՝ Galanus Cl.

Դուրյան Եղ. — «Պատմություն հայ մատենագրութեան», Կ. Պոլիս, 1885, էջ 67—68 և 73:

Զարեանալյան Գար. — «Պատմություն հայերէն դպրութեան ի պէտս ուսման աղալին վարժարանաց», հա. Բ (նոր մատենագրութիւն), Վենետիկ, 1878, էջ 9—12, 197—202:

Թոփնյան Հակ. — «Կաթոլիկ գրականութիւնը Արմաշի ձեռագիրներուն մէջ», Հասկ (հայագիր. տարեգիրք), Անթիլիաս, Բ տարի, 1949/50, էջ 294—309:

Հովհաննիսյան Առ. — «Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության», հա. Ա, Երևան, 1957, էջ 489:

Հովսեփյան Գար. — «Պաղարկիանք կամ Պոռչեանք հայոց պատմության մէջ», հրատ.

¹ Հմմտ. վերևում՝ Քարդղղրի երկու ժողովածուները. Ժն. № 2183, § Ժգ, և Ժն. № 5375, § Ժա:

² Ղ. Ալիշան, «Սիսական», էջ 384:

³ Բ. Կյուրեանյան, «Յուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ Աղգային Մատենադարանի Հայոց», Անթիլիաս, 1961, էջ 493—494:

⁴ Ղ. Ալիշան, «Սիսական», էջ 3844:

¹ Անդ, էջ 384:

² Անդ, էջ 385:

³ Van den Oudenrijn, §§ 154, 433.

⁴ Ibidem, § 461.

Բ, Անթիլիաս, 1969, էջ 284—286, 288—289 և 388—389:

Ոսկյան Գեորգ — «Համառոտ ակնարկ մը քարոզող և միաբանող կղերաց պատմութեան Հայաստանի մէջ», Բ ա զ մ ա լ է ա յ, 1922, էջ 19—21, 49—51:

Սուլեյ Տողվածի շարունակութիւնն է հետեւյալը.

Ոսկյան Գեորգ — «Հայ-դոմինիկեան մատենագիտական ծանօթագրութիւններ», անդ, 1922, էջ 138—139, 229—231, 262—263. 1923, էջ 35—39:

Տալիս է M. A. van den Oudenrijn-ի «Annotationes bibliographicae Armeno-Dominicanae» երկի (Հոռմ, 1921) ամփոփումը:

Զամչյան Միք. — «Պատմութիւն Հայոց», հտ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 326—328:

Պետրովիչ Գր. — «Միաբանող կղերայրները և հայ եկեղեցին (1330—1360)», Հ ա ճ ղ է ա Ա մ ա օ Ր է ա յ, 1969, էջ 357—370 և 466—486:

Օրմանյան Մաղ. — «Ազգապատում», հտ. Բ, Բեկրութ, 1960, §§ 1273—1275:

Galanus Cl. — «Conciliatio Ecclesiae Armenae cum Romana (Միաբանութիւն Հայոց սարբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սարբ եկեղեցւոյն Հռովմայ)», pars I, Romae, 1650, p. 508—522.

Lagier Ch. — «L'Orient chrétien des apôtres jusqu'à Photius (de l'an 33 à l'an 850)», Paris, 1937.

Սուլեյ դրքի մասին տես Կ. Ամատունու հոդվածը, Բազմալէկ, 1937, էջ 193—201:

Oudenrijn (Van den) M. A. — «Annotationes bibliographicae Armeno-Dominicanae», Romae, 1921.

Սրտասպ. *Analecta Ordinis Praedicatorum պարբերականից*, 1921 թ., էջ 29—36, 97—102:

Oudenrijn (Van den) M. A. — «L'évêque dominicain fr. Barthélemy, fondateur supposé d'un couvent dans le Tigré au 14^e siècle», *Rassegna di Studi Etiopici*, 1946, p. 7—16.

Oudenrijn (Van den) M. A. — «La lettre encyclique de Jean de Qrhmay dans la

'Conciliatio' de Galanus», *Neue Zeitschrift für Missionswissenschaft*, 1947, S. 25—38.

Հայ. թարգմանութիւնը՝ «Յովհաննէս Քոնցեցիի ընդհանրական թուղթը Կալանոսի 'Conciliatio'-ին մէջ», Հ ա ս կ (Հայագիտ. տարեգիրք), Անթիլիաս, Բ տարի, 1949/50, էջ 199—208: Թարգմանիչ՝ Գնել ծ. վարդապետ [Ճերեճյան]:

Oudenrijn (Van den) M. A. — «Les Frères Uniteurs de l'Arménie Orientale», *Catholica Unio*, t. XIX, 1951, p. 43—47.

Oudenrijn (Van den) M. A. — «Notes sur quelques ouvrages arméniens de provenance dominicaine», Բ ա զ մ ա լ է ա յ, 1951, էջ 40—43, 61—65, 113—117:

Oudenrijn (Van den) M. A. — «Linguae haicanae scriptores Ordinis Praedicatorum Congregationis Fratrum Unitorum», Bernae, 1960, §§ 14—6, 19—20, 45, 125, 161—64, 167—68, 171, 180—81, 184, 187, 189, 277, 356—57, 430, 433—34, 436—37, 440, 447—59, 461, 480, 512, 560, 583 et p. 304.

Quetif J. et Echard J. — «Scriptores Ordinis Praedicatorum recensiti», t. I, Lutetiae Parisiorum, 1719, p. 581—582.

Somal P. S. — «Quadro delle opere di vari autori anticamente tradotte in armeno», Venezia, 1825, p. 38.

Tournebize Fr. — «Les Frères-Unitours ou Dominicains arméniens», *Revue de l'Orient Chrétien*, t. II, 1920/21, p. 145—161.

ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԵՒԳՈԿԵԱՅԻ

ԺԸ դ. եկեղեցական-հասարակական գործիչ, իաշատուր Կարնեցի Առաքելյանի մերձավորներից: Երկար ժամանակ գործել է Լիվոռնոյի (Իտալիա) և Կրայովայի (Վալախիա) հայ գաղութներում հոռմեական եկեղեցու օգտին՝ «առաքելական միտնար» կամ «նուիրակ առաքելական» տիտղոսով. Եռանդուն աշխատանք է կատարել լատինական

եկեղեցու կարգերն ու սովորույթները հայերի մեջ տարածելու (նոր տոմարն ընդունել տալ, տերունական տոները լատինների հետ միասին կատարել են)։ Տպագրությամբ նրանից մեզ հայտնի են Մխիթար Սեբաստացուն ուղղված չորս նամակներ, որոնցից առաջին երեքը գրված են Լիվոռնոյից (15 հոկտ. 1717 թ.—23 հունվ. 1719 թ.—22 մայ. 1719 թ.), իսկ չորրորդը՝ Վիեննայից (23 հունս. 1733 թ.)։ Տես՝ Ղ. Տալան, «Մայր դիւան Մխիթարեանց Վենետիկոյ ի Ս. Ղազար 1707—1773», Վենետիկ, 1930, §§ Թ, ԺԵ, ԺԸ և ԽԷ (էջ 10—11, 17, 19—20 և 47—48)։

15 ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ (Յովհաննէս) ԼՈՄԲԱՐԴԱՅԻ (Joannes Bartholomaeus Lombardus)

Հայերենագետ լոմբարդացի, անգամ Քարոզող եղբայրների միաբանության (Ordo Praedicatorum). ապրել է ԺԷ/ԺԸ դդ.։ Գործել է նաև Պարսկաստանում, ուր շփման մեջ է եղել հայերի հետ։ Հոռմի Ս. Սաբինայի վանքում թարգմանաբար և համառոտելով վերաշարադրել է Մովսես Խորենացու Պատմությանը՝ լատ. լեզվով. „Breve commentarolum (sic) de origine nationis Armenorum et eorum Parthorumque regibus; ex commentariis Moysis Grammatici, inter Armenos doctoris celeberrimi, qui circa annum Domini nostri Jesu Christi 430 floruit, breviori stylo compositum per fratrem Johannem Bartholomaeum a Sancto Hyacinto Italum Longobardum Ordinis Praedicatorum“.

Այս աշխատությունը ծանոթագրություններով հրատարակված է շվեդացի արքեպիսկոպոս Հենրիկոս Բրենների կողմից. տես՝ „Epitome commentariorum Moysis Armeni, de origine et regibus Armenorum et Parthorum, item Series principum Iberiae et Georgiae, cum notis et observationibus Henrici Brenneri“, Stockholmiae, 1723, p. 1—23.

Հեղինակի մասին տես նաև Գ. Ա. Շրումպֆ և Գ. Զարբհանալյան, «Ուսումնասիրությունը հայ լեզուի և մատենագրութեան յԱրևմուտս», Վենետիկ, 1895, էջ 46—47։

ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ՅՈՒՅՆԵՅԻ

Ծնվել է Վանի Շուշան գյուղում։ Վարագում աշակերտել է Կարապետ Կալո Մոկացի «քաջ և անյաղթ վարդապետին»։ Եղել է Վասպուրականի առաջնորդ և Վարագի վանահայր. հիշատակվում է 1711—1724 թթ.¹։ Վերաշինական աշխատանքներ է կատարել Վարագում և վերականգնել նրա քայքայված տնտեսությունը։ Ղ. Փիրղալեմյանը վրիպամբ նրան է վերագրել և այդպես էլ Գ. Աղանյանը հրատարակել է պատմական մի հիշատակարան (տես՝ «Դիւան հայոց պատմութեան», հտ. 10, էջ 153—156), ուր նկարագրվում է 1679—1721 թթ. ընթացքում Վարագի վանահայրերի, որոնց թվում նաև Բ. Շուշանեցու, գործունեությունը. ըստ այսմ պարզ է, որ հիշատակարանի հեղինակը ոչ թե նա է, այլ Վարագի միաբաններից մեկը։

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աղանյան Գ. — «Բարդուղիմէոս Շուշանցի», Դիւան, հտ. Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 102։

Ոսկյան Համ. — «Վասպուրական-Վանի վանքերը», մասն Ա, Վիեննա, 1940, էջ 325—330։

ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ՍԱԼՈՒՏԻԱՅԻ [ՍԱԼՈՒԿԻԱՅԻ]

(Bartholomaeus a Salutio)

Իտալացի հեղինակ։ Ծն. Տոսկանայում՝ Սալուտիոնի (Salutium, իտալ. Saluzzo) մոտ, մեռ. 1617 թ. Հոռմում։ Նրանից ԺԷ և ԺԸ դարերի հայ. թարգմանությամբ մեզ հայտնի են երկու աշխատություններ։

* * *

1. Գիրք կոչեցեալ եօթնփողեան առ ի զարթուցանել զմեղաւորն ի յապաշխարսքիւն և հանգուցանել զսիրտ նորին ի զարհուրելի ճնշմանց, յոյժ շահաւէտ վասն փր-

¹ Նա 1711 թվականից աթոռակից էր դարձել վանահայր Ստեփանոս Մոկացուն (տես «Մանր ժամանակագրություններ», հտ. Ա, էջ 365, հտ. Բ, էջ 485)։

կուրեան հոգոց մեղաւորաց: Շարադրեալ
ի պատուելի հօրէ Բարթողիմէոսի Սալու-
ցիոյ, եղբայր և միաբան փոքրագոյն և խո-
նարհ կարգին կրօնաւորականի: Թարգմա-
նեալ ի Պետրոս վարդապետէ Կոստանդնու-
պօլ[սեցոյ], ի յիտալական լեզուէ ի հայ
բարբառ ի փառս Աստուծոյ և ի պատիւ
ամենասո[ւ]րբ կուսին Մարիամու, և ի յօ-
գոտ ազգին իւրոյ: Ղալաթիայի Հայոց Ազգ.
Մատ. ձեռ. № 101, էջ 1—214:

Խորագրին հաջորդում են լրացուցիչ տե-
ղեկութիւններ. «Եւ նախկին գաղափարն ետ
թարգմանիչն՝ շնորհ. Յոնան վարդապետին
սրբազան առնն Աստուծոյ և յիշատակ սուրբ
վանիցն Մշու Սուրբ Կարապետի, որ ի Տա-
րօն: ՌՄԺԶ (=1767), մարտի ԻԲ, յորմէ օրի-
նակեցեալ եղև այս», «Յամի տեառն 1767 և
մարտի ԻԲ ի Ֆիզանդիայ (sic), երկրորդա-
բար եղև օրինակեցեալ ի մանկատան սրբ-
բոյն Յակովբայ Մծբնայ հայրապետի»:

Բնագրի վերջում կա թարգմանչի հե-
տեյալ հիշատակագրութիւնը. «Եզերեցաւ
փոքր գրքուկս այս Եօթնափողեան 1612 և
ապրիլի 13, հնազանդ ամենայն պատրաս-
տութեամբ մօր սրբոյ կաթողիկէ եկեղեցոյ:
Ո՛վ մայրդ իմ ցանկալի, սուրբ եկեղեցի
Հայաստանեայց, ահա զայս երրորդ գիրքս
աշխատութեան, որ ի յիտալական ծովածո-
ցէ արտահանեալ քեզ ընծայի թարգմանու-
թեամբ իմով ի փառս սուրբ փեսային քոյ և
տեառն իմոյ և ի պատիւ քեզ, ընկալցես
իբրև զլոմայն այլոյն ի գանձարանս քո»:

Տես նաև Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ.
№ 529 (էջ 7), որն ընդօրինակվել է 1766 թ.,
և № 685 (էջ 211), ընդօրինակութիւն
1812 թ.—Զմմառի վանքի ձեռ. № 378 (էջ
1ա). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 723
(էջ 2ա—67բ?), № 1060 (էջ 1ա—120բ?):

Զեռագրերում խոր. պատահում է նաև՝
«Գիրք եօթնփողեան», «Գիրք եօթնափո-
ղեան», «Փող եօթնատեսակ» ձևերով:

2. Խղեահար: Շարադրեալ ի վերապա-
տուելի հայր Բարդուղիմէոսէ Սալուկիացոյ,
ի փոքր կարգէն սրբոյն Ֆռանչիսկոսէ (sic):
Թարգմանեցեալ ի Յօ[վ]հաննիսէ աստուա-
ծաբան վարդապետէ Նիկովիդացոյ Մինա-
սեան տէր Աստուածատրոյ: Եւ ի փառս և ի

պատիւ աստուածային հանդիսավեճութեանն,
և ի մխիթարութիւն հոգոյ աղփատաց նեղե-
լոց և տանջեցելոց, ի յայսպիսոյ պատժա-
կան, և ի նեղիչ հիւանդութենէ խղեահարաց:
Անկյուրիայի Կարմիր վանքի ձեռ. № 76:

Զեռագրին ունի Դ+44 էջ: Վերջում՝ հի-
շատակարանը.

«Ի գովութիւն և ի պատիւ... վերջացաւ
այս փոքրիկ գրքուկս, թարգմանեցեալ ի լե-
զուէ իտալականէ և ի լատինէ առ հայկական
բարբառս կոչեցեալ Խղճահար, յամի Տեառն
1723 Յունվարի 1, որ էր տարեմուտ: Ի մայ-
րաքաղաքն Կոստանդինուպօլսի, ի տան ու-
մեմն քրիստոնէի, ի փառս խաչեցելոյն Յի-
սուսի: Թարգմանեցեալ ի Յօ[վ]հաննիսէ
վարդապետէ Նիկովիդացոյ: Յանուն Հօր և
Որդոյ և Ոգւոյն Սրբոյ. ամէն»:

ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ՎԱՐԳԱՊԵՏ ՔԱՐՈՉԱԳԻՐ

Հայ հեղինակ մի շարք քարոզների, որոնք
մեզ հայտնի են Երուսաղեմի № 1842 ձե-
ռագրից¹: Ինքնութիւնն անհայտ է: Ենթա-
դրում ենք, որ ապրել է Կ. Պոլսում՝ մոտ.
Ժէ դ. վերջերում կամ ԺԸ դ. սկզբներում,
որովհետեւ ձեռագրում կան նաև «Պատմու-
թիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ» երկը՝
Երեմիա Զելեբիի թրք. թարգմանութեամբ:
Նույն ձեռագրում Բարթ. վրդ.ի քարոզների
հետ մեջ ընդ մեջ կան նաև քարոզներ ուրիշ
երկու հեղինակներից (Հովհաննես պատ-
րիարք և Թադեոս վարդապետ):

* * *

1. Քարոզ ի խորհուրդ Մեծահրաշ Կիրա-
կին. «Զմուսալիւ Երկիւղածութեամբ...»,
Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1842,
էջ 46:

2. Քարոզ վասն գալստեան Հոգւոյն Սրբ-
ոյ. «Աղբիւրն կենաց...», անդ, էջ 61:

3. Քարոզ գկնի Պենտեկոստէի, դարձեալ
եղիա մարգարէին Կիրակէի. «Եւ եղև ի վե-
րացուցանել Տեառն գեղիա շարժմամբ յեր-
կինս...», անդ, էջ 71:

¹ Տես՝ Ն. Պողարյան, «Մայր ցուցակ ձեռագրաց
Սրբոց Յակոբեանց», հտ. 2, էջ 219—220:

4. Քարոզ դարձեալ յաւուր ելմանն Լուսաւորչին ի վերապէս, և ի վերայ Թաղէոսի. «Ի վերայ այնր բանի կայծակնամամբուր մարգարէին նսայեալ...», *անդ, էջ 80:*

5. Քարոզ Գիւտի նշխարաց սուրբ Լուսաւորչին. «Ի վերայ այնր բանի զոր ասէ արփունին ի մարգարէս աստուածահայրն Դաւիթ...», *անդ, էջ 101:*

6. Քարոզ համառօտ ի վերայ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին. «Ի վերայ այնր բանի զոր ասէ մարգարէն Միքիա...», *անդ, էջ 111:*

7. Քարոզ ի վերայ Թաղէոսի առաքելոյն և Սանդիստոյ Կուսին. «Ի վերայ այնր բանի զոր արքայածինն Սողոմոն ասէ...», *անդ, էջ 136:*

8. Քարոզ յաղագս հեգուրեան և պատուիրանապահութեան. «Ի վերայ այնր բանի զոր ասէ աստուածաբանն ի մարգարէս կայծակնամամբուն նսայիաս...», *անդ, էջ 174:*

Բացի սրանցից՝ Բարթ. վրդ.ն ունի ուրիշ 8 քարոզներ ևս, որոնց նկարագրութիւնը չի տրված ցուցակագրողի կողմից:

ԲԱՐԺՈՒՄԱ

Տեւ՝ ԲԱՐՍՈՒՄԱ ՄՄԲՆԱՅԻ:
ԲԱՐՍՈՒՄԱ ՊԱՏՄԱԳԻՐ:

ԲԱՐՁՐԱՑՈՒՑԻՔ

Տեւ՝ ԴԱԻԻԹ ՀԱՐՔԱՅԻ (?), «Ներբողեան ի սուրբ խաչն աստուածընկալ»:

ԲԱՐՁՐԱԲԵՐԴԵՑԻ

Տեւ՝ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԲԱՐՁՐԱԲԵՐԴԵՑԻ:
ՎԱՐԴԱՆ ԲԱՐՁՐԱԲԵՐԴԵՑԻ:

ԲԱՐԱՅԵԽՕՍ

Տեւ՝ ԲԱՐՈՒԱԽՕՍ:

ԲԱՐԱՅԵԿԱՆ ԸՍՑՈՒՄԸ ԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Տեւ՝ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ԴԱԻԱՆԱ-
ԲԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ:

ԲԱՐԱՅԵԿԱՆ ԻՄԸՍՏԵՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Տեւ՝ ՀՄՄԱՆՈՒԷԼ ԹԵՍԱԻՐՈՍ, «Իմաստասիրութիւն բարոյական»:

ԲԱՐԱՅԵԿԱՆ ԽՆԳԻՐՔ

Բարոյական խնդիրք համառօտաբար ծաղկաքաղ արարեալք ի պէսպէս երևելի և ընդունելի և հաստատուն հեղինակաց. և ի մի գիր բովանդակեալ յօգտասէր անձնէ ումեմնէ: Հոռմի Լեոնյան հայ վարժարանի ձեռ. № 26:

Զեռագիրը 1829 թ. ընդօրինակութիւն է:

ԲԱՐԱՅԵԿԱՆԻ ՅԵՂԵՆԱԿԻ ՍԷՉՄԱՆՔ

Տեւ՝ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐԱԿԱՆ ՆԻԻԹԵՐ, § 58.
Ժան.:

ԲԱՐՈՆՁ (Նիկողայոս)
(Mikolaj Barącz)

Լեհահայ եկեղեցեական-հասարակական գործիչ, ԺԸ դ. երկրորդ և ԺԹ դ. առաջին կեսում: Երկար ժամանակ եղել է Լվովի հայկական դրամատան տնօրենը: Ունի 1782 թ. Լվովի արքեպիսկոպոսին ուղղված լեհ. մի նամակ, որն արժեքավոր տեղեկութիւններ է պարունակում Ղրիմի հայերի վերաբերյալ, ինչպես և Ղրիմի թաթարների դեմ կազակների մղած պայքարի մասին: Մեռ. 1831 թ.: Այդ նամակի ամբողջական բնագիրը, հեղինակի մասին կենսագրական տեղեկութիւններով, տես՝ Sad. Barącz, „Żywoty sławnych Ormian w Polsce“, Lwów, 1856, str. 64—67.

ԲԱՐՈՒԱԽՕՍ

(Physiologus)

Կոչվում է նաև Բարոյախօս կամ Բնախօս: Առակաների և առականտիպ զրույցների հունական հին ժողովածու, որն ըստ երևույթին մեր թվականութիւն Բ դարում է կազմվել Ալեքսանդրիայում (եգիպտոս): Ունի հայտնապես քրիստոնեական դրոշմ, բայց նրա ծագումն անտարակույս հին աշխարհի հեթանոսական ու թալմուդական աղբյուրներից է: Բար.ն սկզբնաբար իր նյութն առել է,

ինչպես ցույց են տալիս նրա հնագույն
խմբագրությունները, միայն կենդանական
աշխարհից, բայց հետնագույն խմբագրու-
թյուններում պատահում ենք որոշ շափով
5 նաև ծառերի ու քարերի անունների և նույն-
իսկ զուտ մարդկային հերոսների. այնու-
հանդերձ կենդանաբանական նյութը մնում
է գերակշռող և կազմում նրա հիմնական
նկարագիրը: Յամաքային կենդանիներից
10 նկարագրված են, օրինակ, մողեսը, առյու-
ծը, գայլը, աղվեսը, հովազը, բորենին, իժը,
օձը ևն. օդայիններից՝ ագռավը, քարաղոր-
սը, հավալուսնը, բուն, արծիվը, փյունիկը
ևն. ջրայիններից՝ սղոց ձուկը, վահանա-
15 կրիան ևն. նկարագրված են նույնիսկ հուշ-
կապարիկները, որոնց «մինչև ի պորտն կնոջ
մարդոյ և միան թռչնոյ է» կամ «կէսն իշոյ
և կէսն ցլոյ» ևն: Բար.ը, նկարագրելով իրա-
կան և երևակայական կենդանիների բար-
20 քերն ու հատկությունները, նրանց օրինակով
այլաբանորեն հանում է ուսանելի եզրակա-
ցություններ: Օգտագործելով հայերեն թարգ-
մանությունը բնագիրն՝ ասենք, որ առական-
րին և զրույցներին երբեմն տրվում է կեն-
25 ցաղային բնույթի մեկնաբանություն՝ «Խրա-
տէ առասպելս ի թշնամեացն խրատուէ զգու-
շանալ», «Յուցանէ առակս, թէ ամենայն
մարդ, որ զրկէ զոք, զինչ և իցէ զրկանքն,
հուր լինի իրքն այն» ևն. իսկ երբեմն կրո-
30 նաբարոյական բնույթի մեկնաբանություն՝
«Նոյնպէս և սատանայ քծնի կերպարանօք,
զբազումս կորուսանէ» ևն: Այս ժողովածուի
անունն առնված է նրա մաս կազմող առակ-
ների և զրույցների սկզբին հաճախակի
35 կրկնվող առաջին բառերից՝ «Բարուախօսն
(կամ Բարոյախօսն, Բնախօսն) ասէ», «Որ-
պէս ասէ Բարուախօսն (կամ Բարոյախօսն,
Բնախօսն)» ևն: Հայ. ձեռագրերում հավա-
սարապես պատահող անվանաձևերից Բա-
40 րուախօս-ը կերտված է «բարք» բառից, Բա-
րոյախօս-ը՝ «բարոյք» բառից, իսկ Բնա-
խօս-ը՝ «բուն» (բնություն) բառից. դրանք
հուն. Φυσικός բառի տարբեր թարգմա-
նություններն են և ներկայացնում են միև-
45 նույն իմաստը:

Բար.ի հունարեն բնագրի քննական հրա-
տարակություններ են տվել J.-P. Migne-ն

(տես „Patrologia Graeca“, t. XLIII, p.
517—534), F. Lauchert-ը (տես նրա „Ge-
schichte des Physiologus“, Strassburg,
1889, S. 229—279) և A. Karnejev-ը (տես
Byzantinische Zeitschrift, Bd. III, 1894, 5
S. 32—63). Բար.ը միջին դարերում առ-
րածված էր շատ լեզուներով: Նրանց մեջ
հնագույններից մեկը լատիներենն է, որը
համարվում է Գ դարից: Հին թարգմա-
նություններ ու խմբագրություններ հայտնի
10 են նաև ասորերեն, հայերեն, ղպտե-
րեն, եթովպերեն, արաբերեն, միջին-հու-
նարեն, վրացերեն, բուլղարերեն, սեր-
բերեն, ռումիներեն, ռուսերեն, հին-ֆրան-
սերեն, հին-գերմաներեն, անգլոսաքսոնե-
15 րեն, իսլանդերեն և այլ լեզուներով: Բար.ի
հայ. թարգմանությունը կատարված է հա-
մարվում Ե/Ձ դարերում: Այդ թարգմանու-
թյունից այժմ մեզ հայտնի են ձեռագիր
բազմաթիվ օրինակներ, որոնք այլազան խո-
20 րագրեր են կրում և ներկայացնում են մի
քանի խմբագրություններ: Հայ. Բար.ի առա-
ջին հրատարակությունը եղել է 1885 թվա-
կանին Հ. Բ. Պիտրայի կողմից: Հետագայում
Ն. Մառը տարբեր ձեռագրերի հիման վրա
25 տվել է երկու նոր հրատարակություններ,
որոնք և բնագրի տարբեր խմբագրություն-
ներ են ներկայացնում: Մառն ապացուցել է,
որ վրացերեն Բար.ն անառարկելիորեն հա-
յերենից է թարգմանվել: Մառը նաև ուշա-
30 դրություն է հրավիրել այն երևույթների վրա,
որոնք Բար.ի ազդեցությունն են մատնա-
նշում հայ միջնադարյան գրականության և
արվեստի բնագավառներում: Որպես գրա-
կան ազդեցության նմուշներ նա փաստեր է
35 ցույց տվել Ե դարի մատենագիրներ Եզնիկի
և Եղիշեի մոտ, ինչպես և ուրիշների, իսկ
հայկ. ճարտարապետության բնագավառից՝
ԺԲ/ԺԳ դարերի եկեղեցիների պատերը զր-
սից զարդարող կենդանական քանդակները
40 և նույնիսկ Աղթամարի դեռ Ժ դարում կա-
ռուցված Ս. Խաչ եկեղեցու պատերին քան-
դակված կենդանական կերպարները ևն:
Բար.ի ազդեցության հետքեր երևում են
նաև հայ մանրանկարչության մեջ:

Բար.ի հայ. և այլ լեզուներով հրատա-
րակությունների և հայ. ձեռագիր օրինակ-

ների մասին, ինչպես և նրանց վերաբերող
զրականությունը տես՝ ԱՌԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ
ԱՌԱԿՆԵՐ: Այստեղ կարող ենք ավելացնել
նաև հետևյալ ձեռագրերը. Երևանի Պետ.
5 Մատ. ձեռ. № 2174՝ «Խօսք Եպիփանու Կիպ-
րացոյ» (էջ 10ա—28ա, սկ. «Բարիոք ասաց
Բարիախաւսն յաղագս առիծու»), № 4749՝
«Խրատք իմաստնասիրաց և ուղղափառ
վրդաց վասն գազանաց և սողնոց և ոյք ի
նոսա սահմանեալ կան: Յաղագս օրինակի
մեղաւորաց և արդարոց որ կան ի սահմանին
Աստուծոյ» (էջ 442բ—448ա, սկ. «Բարու-
խօսն ասէ գառիծէ որ թագաւոր է ի վերայ
ամենայն անասնոց»): Վիեննայի Մխիթ.
15 Մատ. ձեռ. № 31՝ անխոր. (էջ 95ա—105բ,
սկ. «Կենդանի մի կայ կարի անխակալ»),
№ 791 (էջ 412ա—415բ?, սկզբից թերի),
№ 988՝ «Բանք առակաւոր, զոր ասացեալ է
Բարուախօսն: Զբարս իւրաքանչիւր անաս-
նոց բննել արտասահմանել ունի յինքեան
տառս և զանազան կերպարանօք նշանակէ
զոմանս գերազանցեալ» (էջ 10ա—30ա, սկ.
անհայտ), № 1130՝ «Սրբոյն Եպիփանու Կիպ-
րացոյ արքեպս.ի Խօսք յաղագս բարուախօ-
սին» (էջ 25ա—35բ?, սկ. «Բարիոք ասաց
Բարուախօսն յաղագս առիծոյն»), № 1133՝
անխոր. (էջ 150բ—158ա, «Քանգի Յակոբ
յորժամ օրհնեաց զորդի իւր զՅուդա»),
№ 1299 (էջ 1ա—17բ, սկզբից թերի). Վենե-
տիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 251՝ «Յաղագս
վասն ազգի մարդկան, որ Բարուագիրք»
30 (էջ 296ա—313բ, սկ. «Է գազան մի մեծ ի
ծովն»), № 265՝ [«Առակ յերեմիայ մարգա-
րէութենէ»] (էջ 418ա—418բ, սկ. «Զայն ա-
րար կաքան և ժողովեաց զձաքն՝ զոր ոչ
իւր ձեռեալ: Բարուախօսն ասէ զկաքանէ թէ
զայոյ ծոս թխ[ս] է և ձագս հանէ, քանգի
գօտարին ձուն զողանայ»)². Երուսաղեմի
Հայկ. Մատ. ձեռ. № 372՝ «Բանք առակաւորք
40 զոր ասացեալ է Բարուախօսն» (էջ 797ա, սկ.

«Զբարս իւրաքանչիւր անասնոցն»), № 536՝
«Բարուախօս քաջ ֆիլիսօֆայէ իւրատ և
իմաստութեան առիթ՝ ասացեալ յաղագս
կարգաւորաց և կրօնաւորաց» (էջ 317ա, սկ.
«Զբարս իւրաքանչիւր ազգաց գաղափարե-
լով»), № 792՝ «Խրատք իմաստա[սի]րաց և
ուղղափառ վարդապետաց վասն գազանաց
և սողնոց և ոյք ի նոսա սահմանեալ կան,
յաղագս օրինակի մեղաւորաց և արդարոց»
10 (էջ 435ա, սկ. «Բարուախօսն ասէ գառիծէ,
որ թագաւոր է ի վերայ ամենայն անասնոց»),
№ 1352՝ «Բանք առակաւորք զոր ասացեալ է
Բարուախօսն» (էջ 263ա, սկ. «Զբարս իւրա-
քանչիւր անասնոցն բննել արտասահմանել
ունի յինքեան տառս»), № 1622՝ «Բարուա-
խօս ասէ վասն առիծուն» (էջ 697ա, սկ.
«Քանգի Յակոբ յորժամ արհնեաց զորդի իւր
զՅուդա»). Զմմառի վանքի ձեռ. № 503՝
«Բարսեղի Բարուախօսի ասացեալ վասն
բարուց իւրաքանչիւր կենդանեացն ի իւրատ
և ի յօգուտ որոց մարդկան ի յամօք և
ի նախատին այնոցիկ որ քան զգազանս
և զանասունս վառքար են և անպիտան
գտանիցի» (էջ 73ա—76ա, սկ. «Է գեռուն ինչ
որ կոչի մողեգ. արագազնաց է նա»):

Բար.ի հեղինակը հայտնի չէ: Այդ մասին
բանասիրություն մեջ գոյություն ունեն տար-
բեր կարծիքներ, ըստ որոնց նա վերագրվում
է Եպիփան Կիպրացուն կամ Պետրոս Աղեթ-
սանդրացուն, Բարսեղ Կեսարացուն, Հովհան
Ոսկեբերանին և ուրիշներին: Հայ. ձեռագրե-
րում այս երկը մեծ մասամբ անանուն է և
հաճախ խորագրված է՝ «Խրատ իմաստասի-
րաց և ուղղափառ վարդապետաց», «Բանք
իւրատականք ասացեալ յիմաստասիրաց»
35 ևն. բայց երբեմն պատահում է Եպիփան
Կիպրացի, Բարսեղ Կեսարացի և Փիլատոս
(Փիլոտոս, Փիլոստոս) հեղինակային անուն-
ներով:

Փիլատոս-Փիլոտոս անվան կապակցու-
թյամբ նշենք, որ Միքայել Ասորու ժամա-
նակագրություն հայ. թարգմանություն մեջ,
որպես Բար.ի հեղինակ, հանդես է գալիս
ոմն Փիլոտոն Արգիւացի. այսպես՝ «Եւ յայսմ
ժամանակի թագաւորեաց Արգիւացոյն Պա-
լապօս, ուստի և Փիլոտոն երևեցաւ, բարո-

1 Զեռագրում՝ վարուագիրք:

2 Բ. Սարգիսյանի կարծիքով այս բնագիրը «թուի
լինել ի Բարուախօսէն Ս. Եպիփանի» (տես՝ «Մայր
ցուցակ», հտ. Բ, էջ 855—856): Մեր կարծիքով այս
բնագիրը կարող է պարզապէս լինել Երեմիայից
առնված բնաբանի մեկնություն համար Բարվախօսից
բերված մի օրինակ:

յախօսն անասնոց և թռչնոց»¹, կամ՝ «Յայսմ ժամանակի թագաւորեաց Արգիացւոցն Պալամպոս, որ է սկիզբն թագաւորութեան նոցա: Ի նոցանէ էր Փիլոտոնոսն՝ բարոյախօսն անասնոց և թռչնոց»²:

Սակայն այստեղ թյուրիմացութիւն կա: Ժամանակագրութեան ասոր. բնագրում հայերենի վերոհիշյալ հատվածին համասպատասխանող մասն այսպէս է՝ «Մեկամպոս կախարդ ծաղկէր յայսմ ժամանակի: Թագաւորեաց Արգիացւոցն Պելոպս ամս իննետասն: Ի նմանէ առնու Պելոպոնես զանուն իւր»³:

Երևում է, որ թարգմանչի ձեռքի տակ եղած ասոր. բնագիրը եղել է մի եղծված օրինակ, ուր իրար են խառնված եղել «ծաղկէր յայսմ ժամանակի», «թագաւորեաց Արգիացւոցն Պելոպս», «ի նմանէ» և «Պելոպոնես» բառերը, որոնց մեջ «Պելոպոնես» աշխարհագրական անունը, ըստ երևութիւն ձուլվելով «Մեկամպոս»-ի հետ, դարձել է մարդ՝ «Փիլոտոն»։ Վերջինիս «ծաղկիլ»-ը արտահայտվել է «երկիլ» բառով, նրա կախարդ լինելը հասկացվել է որպէս «բարոյախօս», իսկ այս բառին, որպէս լուսաբանութիւն, կցված են եղել, կամ թարգմանիչն է կցել, «անասնոց և թռչնոց» բառերը, քանի որ Փիլոտոն (Փիլոտոս) անունն արդեն հայտնի էր որպէս Բար.ի հեղինակի անուն:

Հայ. հիշյալ թարգմանութիւնից փոխառվելով՝ թյուրիմացութիւնն անցել է Վարդան Արեւելցուն՝ «Աստ թագաւորեաց Արգիացւոցն Պելապոս, ուստի Փիլսոդոսն էր, բարոյախօսն ամենայն կենդանեաց»⁴ և Մխիթար Այրիվանեցուն՝ «Աստ Փիլարտոսն բարուախօս ամենայն կենդանեաց»⁵:

¹ «Տեառն Միխայէլի պատրիարքի Ասորւոց ժամանակագրութիւն» (ընդարձակ խմբագր.), Երուսաղեմ, 1870, էջ 53:

² «Ժամանակագրութիւն տեառն Միխայէլի Ասորւոց պատրիարքի» (համառոտ խմբագր.), Երուսաղեմ, 1871, էջ 34:

³ Հմմտ. «Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166—1199), éditée pour la première fois et traduite en français par J.-B. Chabot», t. I, Paris, 1963, p. 47.

⁴ «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեաց», Վենետիկ, 1862, էջ 20:

⁵ «Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ Պատմութիւն Հայոց», Մոսկվա, 1860, էջ 35:

ԲԱՐՈՒՆԸԻ ԸՄԳԵՑԻ

Հայոց նոր վկաներից (1524 թ.): Տես՝ ՄԿՐՏԻԶ ԱՄԴԵՅԻ (հեղինակ Բարունակ կամ Բուդաղ Ամդեցու վկայաբանութեան):

ԲԱՐՈՒՆԸԻ ՏԵՂԵՐԳՈՒ

Հեղինակ է սիրային բնույթի մի տաղի, որը, հրատարակչի կարծիքով, ժողովրդական երգերից է մշակված: Հեղինակի ինքնութիւնն ու ժամանակն անհայտ են: Հավանաբար ապրել է ԺԸ դարում:

* * *

Տաղ անուշ. «Առաւօտուն հաւն խօսի, | Զրուցէ, պլպուլ, զրուցէ...» (հրատ. Աս. Մնացականյան), տես՝ «Գիտական նյութերի ժողովածու» (Երևանի Պետ. Մատենադարան), № 2, էջ 197—198:

Հրատարակչի ծանոթագրութիւններով: Հրատարակված է Երևանի Պետ. Մատ. № 7708 ձեռագրից: Վերջին տունն է՝ «Բարունակն կանէ ֆէս[ֆէս], | Դուն այլ չէս պահեր ի պօֆէս, | Քեզի շինած է արծաթէ ղէֆէս, | Զրուցէ, պլպուլ, զրուցէ»:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 9362՝ «Տաղ վարդի և պուպուլի» (էջ 1ա—2ա), որը նույն տաղի մի բոլորովին ուրիշ տարբերակն է և անանուն է: Ինչպէս երևում է՝ տաղն իսկապէս ժողովրդական երգերից է և Բարունակը հավանաբար նրա արտագրողներից մեկն է:

ԲԱՐՈՒԲ

(Baruch)

Հին Կտակարանի գործող դեմքերից, Երեմիա մարգարեի մտերիմն ու գործակիցը, որը գրի է առել նրա մարգարեութիւնը՝ հրեաների գերեզմարման վերաբերյալ, և նրա հետ միասին Եգիպտոս է գնացել՝ Երուսաղեմի առումից հետո: Հին Կտակարանի գրքերից մեկն է՝ «Թուրք Բարուխայ»: Կան նաև Բարուբի անունը կրող պարականոն գրվածքներ, որ հրատարակել են Կար. Տեր-Մկրտչյանը (էջմիածնում) և Սարգ. Հովսեփյանը (Վենետիկում):

* * *

1. Թուրք Բարուֆայ. «Եւ այս եւն բանք թղթոյն զոր գրեաց Բարուֆ ուղի ներեայ ուղոյ Մասայ ուղոյ Սեղեկիայ ուղոյ Ասագայ ուղոյ Քեղկեայ ի Բաբելովն: Յամին հինգերորդի՝ որ օր եւթն էր ամսոյն, ի ժամանակի յորում առին Քաղղէացիքն զերուսաղէմ և այրեցին զնա հրով: Եւ ընթերցաւ Բարուֆ զբանս թղթոյս այսորիկ յականջս Յեֆնեիայ, ուղոյ Յովակիմայ արքայի Յուդայ, և յականջս ամենայն ժողովրդեանն...»: *Տես՝ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉ ՄԱՏԵԱՆ:*

Բաղկացած է Ա.—Ե գլուխներէ: Սույն թղթի 2 գլուխն է համարվում Հին Կտակարանի հայ. անվավերական գրքերի շարքին պատկանող «Թուրք Երեմիայ» (սկ. «Վասն անօրէնութեան մեղացն, զոր յանցեայք դուք առաջի Աստուծոյ»): *Տես՝ ԵՐԵՄԻԱ ՄԱՐԳԱՐԷ: Բայց Ոսկան Երեանցին իր հրատարակած Աստվածաշնչում (Ամստերդամ, 1666 թ.), այս գլուխը լատ. Վուլգատայից թարգմանելով զհետեղել է Բարուքի թղթի վերջում՝ Ե գլխից հետո:*

2. Յիշատակ Երեմիայի մարգարէի ի գրոցն Բարուֆայ. «Յորժամ հանդերձեալ էին Քաղղէացիքն պաշարել զերուսաղէմ, խօսեցաւ Տէր ընդ Երեմիայ և ասէ. Երեմիա՛, ընտրեալդ իմ, ելէ՛ք ի ֆաղափէս յայսմանէ՛ դու և Բարուֆ ընթերցող, ֆանգի տալոց եմ ի զերութիւն զորդիսն Իսրայէլի...», *Ա. ր. ա. տ, 1895, մարտի հավելված, էջ 1—3:*

Հրատարակվել է էջմ. Մատ. ձեռագրերից:

Այլ տպ.— Վասն Երեմիայի մարգարէի ի գրոցն Բարուֆայ. «Յորժամ հանդերձեալ էին...», *տես՝ «Անկանոն գիրք Հին Կտակարանաց» (Թանգարան հին և նոր նախնեաց, Ա.), Վենետիկ, 1896, էջ 349—357:*

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռագրերից՝ համեմատությամբ նախորդ հրատարակության:

3. Պատմութիւն սրբոյն Երեմիայ մարգարէին և աշակերտաց նորա Բարուֆայ և Աբիմելեֆայ. «Յորժամ կամեցաւ Աստուած մատենել զերուսաղէմ ի զերութիւն, խօսեցաւ ընդ Երեմիայի և ասաց. Ե՛լ ի ֆաղափէս դու

և Բարուֆ դպիրն քո, ֆանգի տալոց եմ ի զերութիւն զֆաղափ Երուսաղէմ և զորդիսն Յուդայ...», *տես՝ «Անկանոն գիրք Հին Կտակարանաց», էջ 358—364:*

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռագրերից:

4. Ի Մնացորդաց գրոց զոր գտի ի գիրս Հոռոմոց. «Եւ եղև յորժամ զերեցան ուղիքն Իսրայէլի ի ձեռս քագաւորին Քաղղեացոց, խօսեցաւ Աստուած ընդ Երեմիայ և ասէ. Երեմիա՛, ընտրեալդ իմ, արի՛ և ե՛լ ի ֆաղափէս յայսմանէ դու և Բարուֆ, ֆանգի կորուսանեմ զֆաղափս վասն քագմութեան մեղաց բնակչաց դորա...», *Ա. ր. ա. տ, 1895, մարտի հավելված, էջ 3—8:*

Հրատարակվել է էջմ. Մատ. ձեռագրերից:

Այլ տպ.— Ի Մնացորդաց գրոց են. «Եւ եղև յորժամ զերեցան...», *տես՝ «Անկանոն գիրք Հին Կտակարանաց», էջ 364—377:*

Արտատպ. է նախորդ հրատարակությունից:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Սարգիսյան Բարս. — «Ուսումնասիրութիւնք Հին Կտակարանի անվաւեր գրոց վրայ», Վենետիկ, 1898, էջ 280—317:

Տեր-Մկրտչյան Կար. — «Յուեկումս Արարատ-ի», Ա. ր. ա. տ, 1895, էջ 81—82:

ԲԱՐՍԱՄ ԸՆՏԻՈՒԹՅՈՒՆ

Տես՝ ԲԱՐՍՈՒՄԱ ԱՆՏԻՈՒԹՅՈՒՆ:

ԲԱՐՍԱՄ ԵԴԵՍԸՅԻ

Տես՝ ԲԱՐՍՈՒՄԱ ԵԴԵՍԱՅԻ:

ԲԱՐՍԱՄ ՄԵԼԻՏԻՆԵՅԻ ԿԱՄ ՍԵՄՈՍՏԵՅԻ

Տես՝ ԲԱՐՍՈՒՄԱ ՍԵՄՈՍՏԱՅԻ:

ԲԱՐՍԱՄ [ՊԵՐՍԱՄ] ՏՐԱՊԵԶՈՆՑԻ

Ժ2 դ. հայ տաղասաց, որդի Աստվածատրի: Նշել է Լվովի հայոց թեմի առաջ-

նորոր (1579—1583 թթ.)¹։ Լեհ. աղբյուրներում անվանվում է Barsumas Bogdanowicz (Աստվածատրյան)։ Միքայել էրեց Լովեցու խնդրանքով գրել է մի զավեշտական տաղ՝ «Վասն ակոայի»։

* * *

Վասն ակոայի. «Ակոաներս հալ մի չունի, | Կու խոստէ յիս, շի մնար հոգի, | Թե տամ քաշել, հա կու ցալի...», տես՝ Կ. Կոստանյանց, «Նոր ժողովածու», պրակ Ա. Թիֆլիս, 1892, էջ 57—60։

Հրատարակվել է 1695 թ. մի գրչադիր տաղարանից։ Այս օրինակի վերջից երկու տուն՝ հիշատակարանային մասը պակաս է. համտ. հաջորդ հրատարակությունը։

Այլ տպ. — Տաղ վասն ակոայի, գոր սացեալ է Պարսամ Տրապիզոնցի. «Ակոայեկըս հալ մի չունի. | Կու խոստէ յիս, շի մնաց հոգի...» (հրատ. Ն. Ակինյան), Հանգիս Ամսօրեայ, 1930, էջ 594—596։

Վերջում՝ «Ես մեղաւոր Պարսամ գերի. | Որ զակոանիս իմ գովեցի. | Բնաւ զհոգիս իմ չիշեցի. | Ո՞րպէս ճուղապ տամ Քրիստոսի։ | Տէր Միքայէլըն Լովեցի | Յինէն խնդրեաց, ես գըրեցի. | Ինձ մեղաւոր անարժանի | Դուք ասացէք Տէր ողորմի»։

Հրատարակվել է Վիեննայի Մխիթ. Մատ. № 1002 ձեռագրից։

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ակիճյան Կերս. — «Պարսամ տաղասաց (Պարսամ Տրապիզոնցի, արքայիսկոպոս Լէոպոյսոյ) և իւր տաղն ի վերայ ակոայի», Հանգիս Ամսօրեայ, 1930, էջ 590—596։

Հոգվածի գերմ. ամփոփումը տես անդ, էջ 635—636։

Խաչիկյան Լ. Ս. — «Հայկական գաղթավալրերը Ուկրաինայում XVI—XVII դարերում», Տեղեկագիր (ՀՍՍՀ ԳԱ), հաս. գիտ., 1954, № 4, էջ 76։

¹ Հմմտ. Ղ. Ալիշան, «Կամենից», Վենետիկ, 1896, էջ 136։ «Աստեփանոսի Ռօշթայ ժամանակագրութիւն կամ Տարեկանը եկեղեցականը», Վիեննա, 1964, էջ 166։

Պետրովիչ Գր. — «Լեհ կղերի միութեան փորձերը և լեհահայերը (1550—1600)», Հանգիս Ամսօրեայ, 1968, էջ 308—309։

Barącz S. — „Żywoty sławnych Ormian w Polsce“, Lwów, 1856, str. 68.

Petrowicz Gr. — „I copisti e scrittori armeni di Polonia nei secoli XV—XVIII“, հետևյալ հրատ. մեջ. „Mélanges Eugène Tisserant“, vol. III, Roma, 1964, p. 152.

ԲԱՐՍԵՂ ԱՂԲԱԿԵՑԻ

Կոչված նաև Բաղիշեցի, Դաւանեցի, Կարպեյացի։ Ծնողներն են՝ տեր Ներսես և Մեհրշահ։ Բաղեշի Ամրտուղի վանքի առաջնորդ¹։ Հովհաննես Բրգուտ Ոստանեցու աշակերտն էր։ Ապրել է ԺԶ դարի վերջերում և ԺԷ-ի սկզբներում։ Ինչպես Առաքել Դավրիժեցին է ասում՝ Բարսեղ Բաղիշեցին էր «այր երևելի և մեծանուն, և յոլով աշակերտաց տէր» և «պատճառ եղև գտանելոյ արտաքին գրոց գիտութեան»²։ Ինքնաշխատությամբ ուսումնասիրելով Դավիթ Անհաղթի Սահմանաց գիրքը, Պորփյուրի Ներածությունը և այլ երկեր, նա ոչ միայն ինքը տիրացավ իմաստասիրական գիտություններին, այլև սովորեցրեց իր աշակերտներին և նրանց միջոցով տարածեց վանական ուսումնարաններում, այսպիսով սկիզբ դնելով արտաքին գիտությունների վերածնման գործին Հայաստանում։ Վարդան Հիղանեցին Ամրտուղում Բարսեղ Բաղիշեցու պատվերով իր ընդօրինակած «Պատճառաց» գրքի հիշատակարաններում, — ընդօրինակությունն ավարտվել է 1617 թվին, — տեղեկություններ է հաղորդում մեզ նրա մասին. «Ո՞վ ուսումնասէրք և բանի սպասաւորք, յորժամ որ աշխոյժ մտօք վերծանէք զայս ամէնունակ շտեմարանս՝ զլուծմունքս նրբից և արտաքին գրոց, հմտանաք և օգտիք, յիշեցէք ի Քրիստոս Յի-

¹ Որպես Ամրտուղի առաջնորդ՝ նա Վարդան Բաղիշեցու ժամանակագրության մեջ հիշատակվում է դեռևս 1599 թ., տես՝ Վ. Ա. Հակոբյան, «Մանր ժամանակագրութիւններ XIII—XVIII դդ.», հտ. Բ, Երևան, 1956, էջ 394։

² «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դաւրիժեցւոյ», Գ տպ., Վաղարշապատ, 1896, էջ 390—394։

սուս գտէր Բարսեղ՝ զերիցս երանեալ մեծ
 րարունայետն ... որ ետ ի յարդար վաստա-
 կոց իւրոց ինչս բազում՝ զդիրքս զայս՝ ետ
 զաղափարել հոսիւրիւր սիրով և յօ-
 5 ժար կամօք անշինջ յիշատակ իւրն և
 իւր հոգեւոր երկանց ծննդոց, որք առ
 ոտս բազմեցանկին ի ներկրթութիւն, և
 նոցա որք են առեալ հրաման իշխա-
 նութեան ուսուցանելոյ» ևն¹, «յիշեցէք
 10 առաջի զենման անմահ գառինն Աստուծոյ
 զլուսատուն հայկական տոհմիս գտէր Բար-
 սեղ բազմահանճար զանյաղթ պետիկոսն,
 որ է յերկրէն Գաւառոյ և ի սուրբ աթոռոյն
 Բարդուղիմէոսի որ ի յԱղբակ նահանգի,
 15 մարմնաւոր ծնողիւրն, այլ և զհոգեւոր որ-
 դիսն՝ զաշակերտեալ մանկունսն, նախ զտէր
 Հայրապետն, որ տարածամ մահուամբ փո-
 խեցաւ յերկիրն կենդանեաց ի կայանս
 անդրանկաց և եթող զմեզ [ի] սուգ ան-
 20 մխիթար, և զտէր Յովսէփ բազմահանճար
 հոռետորն, և զտէր Կիրակոս Արարադեցին, և
 զտէր Անանիա Նախավկայեցին, և զտէր
 Ներսէս՝ զեղբորորդի հանգուցեալ Հայրա-
 պետ վարդապետի, և զՅոհան տրուպ Բաղի-
 25 շեցին՝ լուսցող նոցին ոտի, այլ և որք տա-
 կաւին դեռ ևս են ի հրահանգ վարժման՝
 [զ]տէր Յովաննէս կորովամիտն, և զտէր
 Մատթէոս Անթափցի՝ եղբորորդի Յովաննէս
 Սասյ կաթողիկոսին» ևն², Բարսեղ Բաղի-
 30 շեցու աշակերտների մեջ ամենից նշանա-
 վորը հանդիսացաւ Ներսէս Մոկացի Բեղ-
 լուն, որը մի ժամանակ զասախոսել է Սյուն-
 յաց Մեծ-անապատում և հետո, անցնելով
 Վասպուրական, այնտեղ վերանորոգել է Լիմ
 35 անապատը՝ այդ դարձնելով լուսավորութեան
 նոր կենտրոն։ Բարսեղ Բաղիշեցին մեռ. ու
 թաղվել է Ամրտուրի վանքում 1615 թվին³։
 Գրել է հիշատակարաններ, որոնք տեղեկու-
 թյուններ են տալիս ժամանակի քաղաքական
 40 և այլ իրադարձութիւնների մասին։

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալպուլաճյան Ա. Բ. — «Գրիգոր Կեսա-
 րացի պատրիարք և իր ժամանակը», Ս ի ո ն,
 1936, էջ 84—85։

Ակիճյան Ներս. — «Բաղէշի զպրոցը 5
 1500—1704», Վիեննա, 1952, էջ 70—92։

Նույն հատվածը տես նաև Հ ա ճ Ղ է ս Ա մ ս ո-
 ւ ե ա յ ու մ, 1951, էջ 207—219։

Աճառյան Հր. — «Հայոց անձնանուն-
 ների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, 10
 էջ 402, § 98։

Իրազեկ — «Հայ մտքի վերածնունդը»,
 Հ ա յ ր ե ն ի ք (ամս.), 1930, նոյն, էջ 127—
 129։

Կյուլեսերյան Բաբգ. — «Կոլոստ Յով- 15
 հաննէս պատրիարք», Վիեննա, 1904, էջ
 2—3 և 201։

Մովսիսյան Ա. Բ. — «Բաղէշի Ամրտուրի
 զպրոցը», Բ ա ճ ր ե ք Ե ր ե ա ն ի Հ ա մ ա-
 լ ա ր ա ն ի, 1967, № 1, էջ 81—85։ 20

Չափյան Միք. — «Պատմութիւն Հայոց»,
 հտ. Դ, Վենետիկ, 1786, էջ 610։

Քասուցի Եղ. — «Էջեր հայ հին դաս-
 տիարակութեան պատմութենէն. Աւերմունք
 և վերապրումներ (1375—1638)», Հ ա ս լ 25
 (հայագիտ. տարեգիրք), Բ տարի, 1949—50,
 էջ 93—94։

Քասուցի Եղ. — «Պատմութիւն հին հայ
 գաղտիարակութեան», Բելլոսթ, 1959, էջ
 288։ 30

Օրմանյան Մաղ. — «Ազգապատմ»,
 մասն Բ, Կ. Պոլիս, § 1710։

Назарянц С. — „Обозрение истории
 гайканской письменности“, Казань, 1846,
 стр. 27—28. 35

Neumann C. F. — „Versuch einer Ge-
 schichte der armenischen Literatur“, Leip-
 zig, 1836, S. 231—232.

Somal P. S. — „Quadro della storia
 letteraria di Armenia“, Venezia, 1829, 40
 p. 148—149.

1 Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1480, էջ 43ա։

2 Անդ, էջ 48ա։

3 Տապանագիրը տես Բ. Կյուլեսերյանի մոտ, «Կո-
 լոստ Յովհաննէս պատրիարք», Վիեննա, 1904, էջ 201։
 Տես նաև Վարդան Բաղիշեցու ժամանակագրութիւնը,
 էջ 394. նաև՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1480,
 էջ 575ա։

ԲԱՐՍԵՂ ԱՆԿԻՐԱՅԻ (Basillus Ancyranus)

Անկյուրիայի եպիսկոպոս (Գ դ.): Մեզ հայտնի է նրա մի երկը՝ «Վասն նշմարիտ և անապական կուսութեան» (Liber de vera virginitate), որի հեղինակությունը ոմանք վերագրում են Բարսեղ Կեսարացուն¹:

* * *

Վասն. նշմարիտ և անապական կուսութեան, քէ որպիսի՝ առաքինութեամբ կատարեալ լիցի, կամ յորո՛ցն ախտից լուծցի. «Բագումմ յայնցանէ, որք փեսային մերոյ Քրիստոսի հետեալ եղեն, զորս երկնայինն տրփութիւն առաքինութիւն բարեաց իւրոց խոցոտեաց...», Երուսաղեմի Հայկ. Մատ.

ձեռ. № 652, էջ 397—404?

Հմմտ. հուն. բնագիրը հետեւյալ հրատ. մեջ. J.-P. Migne, „Patrologiae cursus completus“, ser. gr., t. XXX, Parisiis, 1888, p. 669—810.

ԲԱՐՍԵՂ ԱՐԾՐՈՒՄԵՑԻ

Ժէ դ. հռոմեացական հայ քարոզիչ, Հռոմի Պրոպագանդայի աշակերտ: 70-ական թթ. գործել է Կարինում, Նոր-Ջուղայում և Թավրիզում: Պրոպագանդային ուղղած մի նամակով (Թավրիզ, 22 սեպտ. 1679 թ.) նա տեղեկացնում է, որ «զճշմարտութիւնն Հռոմայ եկեղեցոյն ուսուցի և քարոզեցի, և զբաղումս առ այս հաւատոս ածի դաւանութեամբ նոյնոյ եկեղեցոյն, յաղագս այսորիկ ի քաղաքէ քաղաք հալածեցայ և մանաւանդ ի Թարվէզ» ևն: 1678 թ. նա Նոր-Ջուղայում էր: Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսը, որն այդ ժամանակ էր գտնվում, Նոր-Ջուղայի հայերին գրած մի թղթով (28 սեպտ. 1678 թ.) պահանջում էր որ լռեցնեն «ի յԱստուծոյ ատելի Բարսղին հաջմունքն» և նրան վտարեն այնտեղից: Հաջորդ տարին՝ Թավրիզում նրա գործունեությունը խափանելու համար նամակներով պայքարել են Նոր-

Ջուղայից՝ տեղի առաջնորդ Գավրիթ Ջուղայեցին (10 մայ. 1679 թ.) և Կ. Պոլսից՝ էջմիածնի աթոռակալ Միքայել վարդապետը (27 մայ. 1679 թ.): Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսը, որն այդ ժամանակ Կ. Պոլսում էր գտնվում, Թավրիզի հայերին ուղղած երկու կոնդակներով (երկուսն էլ 24 մարտի 1680 թ.) հայտնում է, թե բանադրանքի է ենթարկել Բարսեղին՝ ասելով, որ «այդ անիծեալը ուրացութիւն առնելով, միշտ և հանապազ արհամարհէ զազգս և զկրօնս մեր»: Հայոց եկեղեցական պատմությանը վերաբերող սույն վավերագրերը, որոնք Հռոմի Պրոպագանդայի գիվանում են պահվում (Armeno. V. III), հրատարակվել են Հ. Քյուրտյանի կողմից¹:

ԲԱՐՍԵՂ ԱՐԾՐՈՒՆԻ [ԱՐԾՐՈՒՆԵՑԻ]

Մանկավարժ և հասարակական գործիչ, ԺԶ/Ժէ դդ.: Կոչված է նաև Բաղիշեցի, Գաւոնեցի: Ծնողներն են՝ Ապուհար և Ելչիկ: Եղել է Ամիդի եպոս.: Ն. Ակինյանը նրան է վերագրել հետեւյալ անտիպ տաղերը:

* * *

1. Գովասանք ի վերայ սուրբ Աստուածածնին, ասացեալ ի Բարսեղ վարդապետէ. «Երգ զարմանազան ձայնիւ հրաշագան»
Նրազեմք կուսին յոյժ վայելչական...»:

Սկզբնատառերը՝ «Երգ ի Բարսեղէ»:

2. Ի Բարսեղ վարդապետէ ասացեալ ի վերայ սուրբ Աստուածածնին. «Աստուածածին մայր անարատ իսկուհի|Ներ խրնկարան անեղ բանին Յիսուսի...»:

Սկզբնատառերը՝ «Այս ի Բարսեղէ»:

3. Երգս զայս Բարսեղի է ասացեալ գովասանութիւնն սուրբ հարանց անապատի. «Երգ սրբութեանն այս գովեստի դուրական|Վայելչաբար առ վայելուսն զրեցան...»:

Սկզբնատառերը՝ «Երգ ի Բար[սեղ]ի»:

¹ B. Altaner—A. Stuiber, „Patrologie“, Freiburg—Basel—Wien, 1966. S. 289 u. 292.

¹ Հ. Քյուրտյան, «Յակոբ կաթողիկոս Ջուղայեցի», Անթիլիաս, 1965, էջ 32—39 և 41—43: Գրքովին արտատպ. է Հասկ ամսագրից:

ԳՐԱՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ակիւնյան Կերս.— «Բարսեղ վ. Արծրունի, եպիսկոպոս Ամիրթի և վերատեսուչ Մուշի Առաքելոց վանքի (ծն. 1575—մեռ. 1640?)», *Հանդես Ամսօրեայ*, 1956, էջ 417—451:

Քյուրսյան Հար.— «Ա. Ալպոյաճեանի Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ», Բազմավէպ, 1947, էջ 135:

ԲԱՐՍԵՂ ԱՐՃԻՇԵՑԻ

ԺԶ դ. ժամանակագիր, որի մասին կենսագրական տեղեկություններ չկան: Հեղինակն է պատմական մի արժեքավոր տարեգրության, որ ժամանակակցի ու մասամբ նաև ականատեսի գրչով նկարագրված են 1501—1504 թթ. դեպքերը՝ Շահ Իսմայիլ Ա-ի գահակալության կոիվները և նրանից հետո Վասպուրականում ու Տուրուբերանում տեղի ունեցած ասպատակություններն ու սրտաճրմիկ ավերածությունները:

Տարեգրութիւն տէր Բարսեղի. «Յայսմ ամի որ էր բուականն Հայոց ԶԾ (=1501 թ.) եղև բազում ռնիր պատերազմի, զի դառնեալ զօրացան ազգն Դանիշմանաց...», տես՝ Վ. Ա. Հակոբյան, «Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ.», հտ. Ա, Երևան, 1951, էջ 125—130:

Հրատարակչի նախաբանով և ծանոթագրություններով: Հրատարակված է Երևանի Պետ. Մատ. № 4515 ձեռագրից:

ԲԱՐՍԵՂ ԸՆԴՆԵՑԻ կամ ՎԱՐՔԳԵՑԻ

Հայ հիշատակագիր, Վանա ծովի Ավան գյուղից, որդի Ստեփանոսի և Բեգիջանի: Ապրել է ԺԶ դ. վերջերին և ԺԷ-ի սկզբներին: Ուսանել է Վարագա վանքում և ապա գրչություն և երաժշտություն է դասավանդել նույն վայրում: Նրա գրած կարևոր հիշատակարաններից մեկը վերաբերում է 1580-ական թթ. թուրք-պարսկական փոխադարձ արշավանքներին, որոնք ավերեցին հայաբնակ զավառները՝ Կարինից մինչև Երևան (տես՝

Դիւան Հայոց Պատմութեան, հտ. Ժ, էջ 33—38; Եր. Լալայան, «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի», պրակ Ա, էջ 719—722): Այդ հիշատակարանն օգնում է լուսաբանելու Հովհաննիսիկ Ծարեցու ժամանակագրության նույն շրջանի դեպքերը (հմմտ. Վ. Ա. Հակոբյան, «Մանր ժամանակագրություններ», հտ. Ա, էջ 244—247):

Նրա գրվածքների մասին Ն. Ակիւնյանն ասում է. «Հ. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Ա, էջ 129 կը յիշատակէ Վարագեցի Բարսեղ վարդապետ, գրած է ԺԶ դարու վերջերը, Շահից և Սուլտանաց հակամարտութիւնը: Իր աղբիւրն է առանց տարակուսի Փիրղալէմեան, որ իր հաւաքած մանր մատենագիրներու թուին մէջ ներս առած է 'Բարսեղ Վ. Վարագեցի. Պատմում է 1581—1591, Պարսից և Օսմանցոց պատերազմների մասին. զԱռումն Թարիղոյ յՕսման փաշայէն...'. հմմտ. Յ. Թօփճեան, Յուցակ ձեռագրաց Դաղեան Խաչիկ վարդապետի, Վարդապատ, 1898, Բ., էջ 58ա: Եւ Գիւտ քահանայ Աղանեան հրատարակած է Դիւան Հայոց պատմութեան, Ժ., էջ 33—38 'Բարսեղ Վարագեցու յիշատակարան': Որ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Աւանց դիւղի Խուլուշ կոչուած բոլորդիր Աւետարանին յիշատակարանը, որ կը պատմուի 1581—1584 տարիներու պատերազմները: Այսպիսի յիշատակագիրներ չեն կրնար իբրև մատենագիր նկատի առնուիլ»:

ԳՐԱՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ակիւնյան Կերս.— «Բարսեղ վ. Աւանեցի, կոչուած Վարագեցի, 1591—1608», *Հանդես Ամսօրեայ*, 1951, էջ 516—520:— Նույնը տես նաև հեղինակի հետևյալ գրքում. «Տաղասացներ և տաղեր», Վիեննա, 1968, էջ 141—149:

Աղանյան Գյուլ.— «Բարսեղ Վարագեցի», տես հետևյալ ժողովածուի մեջ. Դիւան Հայոց Պատմութեան, գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ ԻԹ-ԼԼ:

Անառյան Հր.— «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 402, § 97:

Առաքելյան Ա. Գ. — «Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի դարգացման պատմություն», հատ. Բ, Երևան, 1964, էջ 468—469:

Ոսկյան Հ. — «Վաղարշապատի վանքի վանք», մասն Ա, Վրեսնա, 1940, էջ 311—312, ծան. 49:

ԲԱՐՍԵՂ ԲԱՂԻՇԵՑԻ

Տես՝ ԲԱՐՍԵՂ ԱՂԲԱԿԵՑԻ:

Տես՝ ԲԱՐՍԵՂ ԱՐԾՐՈՒՆԻ:

ԲԱՐՍԵՂ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ

Տես՝ ԲԱՐՍԵՂ ՀՈՒՈՎ:

ԲԱՐՍԵՂ ԳԵՂԵՐԵՑԻ

Տես՝ ԲԱՐՍԵՂ ԲԱՂԻՇԵՑԻ:

ԲԱՐՍԵՂ ԱՐԾՐՈՒՆԻ:

ԲԱՐՍԵՂ ԳԻՏՈՒՆ

Տես՝ ԲԱՐՍԵՂ ԻՄԱՍՏՈՒՆ:

ԲԱՐՍԵՂ ԳՐԻՉ ԵՒ ՄԵԼԻՔ ՔԵՆՄԱԼ

Ժէ և ԺԸ դդ. մանր ժամանակագիրներ: Երևանի Պետ. Մատ. № 713 ձեռագրում (էջ 139բ—140բ) պահված են նրանց թողած ժամանակագրական ինքնագիր տեղեկությունները, որոնց առաջին մասը (1660—1703 թթ.) Բարսեղ գրչից է, իսկ երկրորդը (1703—1706 թթ.) Մելիք Քյամալից: Ամբողջը հրատարակված է որպես մեկ բնագիր՝ «Բարսեղ գրչի և Մելիք Քյամալի ժամանակագրությունը (XVIII դ.)» խորագրի տակ, տես՝ Վ. Ա. Հակոբյան, «Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ.», հատ. Ա, Երևան, 1951, էջ 288—291: Հրատարակչի նախաբանով և ծանոթագրություններով:

ԲԱՐՍԵՂ ԻՄԱՍՏՈՒՆ [ԳԻՏՈՒՆ]

Համարվում է հեղինակը կամ մշակողներից մեկը Ֆրիկի անունով հայտնի «Գանգատ» (սկ. «Աստուած արդար և յիրախ») տաղի: Տես Տիրայր արքեպս. (հրատ.), «Ֆրիկ. Դիւան», Նյու-Յորկ, 1952, էջ 86,

108—110, 120, 225, 529—540: Ա. Գ. Աբրահամյան, «Ֆրիկի Դիվանի հրատարակության առթիվ», էջ մի քանիսն (ամս.), 1954, № 1, էջ 36—39 (§§ 12—13): Ն. Մովսիսյան, Սիոն, 1961, էջ 109:

ԲԱՐՍԵՂ ԼԵՍԼՈՎԵՆ ԳԵՈՒԼՅՈՒ

Վենետիկյան մխիթարյան, ծն. 1735 թ. Գեոլյուում, մեռ. 1809 թ.: Ունի թարգմանություններ՝ «Համառոտութիւն վարդապետութեան հաւատոյ և բարոյական աստուածաբանութեան, արաբեայ տեառն Լուդովիկոսի Հաբսբուրի Սուրբնեան աստուածաբան վարդապետի Փառեգեան համալսարանի» (տպ. Տրիեստ, 1791) և «Վարժ սրբոյ հօրն մերոյ Անտոնի արքայի մեծի, շառադրեալ ի սրբոյ Աթանաս Աղեփսանդրացոյ, և վերածեալ ի յոյն բարբառոյ ի լատին ի ձեռն Եագրի Անտիոքացոյ, և անտի ի հայ» (տպ. Վենետիկ, 1794): Հեղինակ է նաև հետևյալ երկի՝ «Յաւելում բանից և գործոց սրբոյ հօրն մերոյ Անտոնի արքայի, որ ինչ արտաբոյ վարուց նորա պատմին, բովանդակեալ ի չորեքտասան գլուխս» (տպ. Վենետիկ, 1800):

ԲԱՐՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՅԻ*

(Basilus Magnus Caesariensis)

Կոչված նաև Մեծ: Հունական եկեղեցու նշանավոր հայրերից մեկը, ծն. 329 թ. Կապ-

* ՕՓԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. L. de Tillemont, „Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles“, Bruxelles, t. IX, 1732, p. 1—136.—Fr. Baertius, „De S. Basilio Magno, episcopo Caesareae in Cappadocia“, Acta Sanctorum, Junii t. III, Parisiis et Romae, 1867, p. 295—436.—E. Fialon, „Étude historique et littéraire sur S. Basile“, Paris, 1869.—K. Krumbacher, „Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527—1453)“, 2. Aufl., München, 1897.—G. Krüger, „Basilus der Grosse, Bischof von Cäsarea“, հետևյալ հատորում. „Realencyklopädie für protest. Theologie und Kirche“ (hrsg. von Albert Hauck), Bd. II, Leipzig, 1897, S. 436—439.—Wilh. Christ, „Geschichte der griechischen Litteratur bis auf die Zeit Justinians“, 3. Aufl., München, 1898, S. 901—902.—Paul Allard, „Saint Basile“, 3e éd., Paris, 1900.—P. Batiffol, „La littérature grecque“

պաղովկյան Կեսարիայում: Ուսանել է Կ. Պոլսում և Աթենքում, հետադարձվելով դասախոս և իրավաբան է եղել Կեսարիայում, 370 թվին նույն քաղաքի մետրոպոլիտ է ընտրվել և մեռ. 379 թվին¹: Աշխատել է եկեղեցում եղ կրոնավորական կարգերի վերակառուցմանը և կանոններ է հաստատել վանականության համար: Պայքարել է արիոսականության դեմ և խոշոր դեր է խաղացել քրիստոնեության կերպավորման ժամանակաշրջանում: Գրիգոր Նազիազանցու, Գրիգոր Նյուսացու, ինչպես և Հովհան Ոսկեբերանի հետ, Բարսեղ Կեսարացին հանդիսանում է իր ժամանակի եկեղեցական ականավոր մատենագիրներից մեկը, որի գրական միջաբեր կրկերը թարգմանվել են նաև հայերենի:

Հայ մատենագրության մեջ նրա անունով ծանոթ երկերի մի կարևոր մասը, ինչ-

(Anciennes littératures chrétiennes, 1), 4^e éd., Paris, 1901.—Maximilianus princeps Saxoniae, „Praelectiones de liturgiis orientalibus“, t. I—II, Friburgi Brisgoviae, 1908—1913.—S. Y. Rudberg, „Études sur la tradition manuscrite de saint Basile“, Uppsala, 1953.—J. Gribomont, „Histoire du texte des ascétiques de saint Basile“, Louvain, 1953.—Hans-Georg Beck, „Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich“, München, 1959.—B. Altaner—A. Stuiber, „Patrologie“, Freiburg i. B., 1966, S. 290—298.—Մ. Ավգերյան, «Լիակատար վարք և վկայաբանություն սրբոց», հտ. Ժ, Վենետիկ, 1814, էջ 324—368:—Հ. Գաբրիելյան, «Տիեզերական պատմություն», հտ. Բ, Վիեննա, 1852, էջ 344—347:—Վ. Լստիարյան, «Եկեղեցական պատմություն հանդերձ ազգային եկեղեցական պատմության», Վիեննա, 1872, էջ 152—153:—Ս. Նազարեթյան, «Պատարագամատոց», Պատկեր, և տարի 1894/95, էջ 10—17, 42—44, 61—68, 84—88 և 100—105:—Ե. Տեր-Մինասյանց, «Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն», հտ. Ա, էջմիածին, 1908, էջ 269—270:

¹ Կենսագրական տեղեկությունների կապակցությամբ կարելի է հիշել Գրիգոր Նազիազանցու հաղորդած այն տեղեկությունը, որի համաձայն երբ Բարսեղը ուսանող էր Աթենքում, այնտեղ գտնվող հայ ուսանողները մի անգամ բուռն բանավեճ են ունեցել նրա հետ ուսումնական հարցերի շուրջ, և, ինչպես կարելի է հետևել արված նկարագրությունից, հաղթական են դուրս եկել, տես՝ Ղ. Արիշան, «Հայապատում», Վենետիկ, 1901, մասն Բ, էջ 111—112. Մ. Չամչյան, «Պատմություն Հայոց», հտ. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 775—776:

պես, օրինակ, Վեցօրյա ճառերի և Պատարագի թարգմանությունները,— խոսքը Պատարագի առաջին թարգմանության մասին է,— անվիճելիորեն և դարի թարգմանիչների գործ է համարվում, իսկ մնացած մասը՝ ավելի հետագա դարերի: Հետագա թարգմանություններին վերաբերող պատմական միակ տվյալը «Ի ծնունդ փրկչին» ճառի վերջում գտնվող հիշատակարանն է, ըստ որի՝ այդ ճառի թարգմանիչն է Դավիթ Տարոնացին կամ Բագրևանդացին (է. Դ.):

Մենք հայ մատենագրության մեջ Բարսեղի անունով գտնվող մեծ ու փոքր զրվածքները բաժանել ենք խմբավորումների: Պետք է նշել, որ նրանցից մի մասը ծանոթ էլ հունական մատենագրության մեջ, մի մասն էլ ծանոթ է միայն լատիներեն թարգմանությամբ: Կան նաև այնպիսիներ, որոնց հարադատությունը երկբայելի է: Բացահայտորեն անհարազատ երևացող մի քանի զրվածքների մասին մենք կխոսենք սույն հոդվածի վերջին մասում (☒ նշանի տակ), գրականության բաժնից առաջ:

Բարսեղ Կեսարացու աշխատությունների հունարեն սկզբնագրերը տպագրվել են մեկից ավելի անգամներ, հաճախ նաև լատիներեն թարգմանության հետ միասին: Հունարեն-լատիներեն ընտիր հրատարակություն է՝ „Sancti Basilii opera omnia quae extant, vel quae sub ejus nomine circumferuntur, graece et latine, opera et studio Juliani Garnier [et D. Prud. Maran]“, t. I—III, Parisiis, J.-B. Coignard, 1721—1730. Նմանապես՝ „S. P. N. Basilii, Caesareae Cappadociae archiepiscopi, opera omnia quae extant, vel quae sub ejus nomine circumferuntur (J.-P. Migne, „Patrologiae cursus completus“, ser. gr., t. XXIX—XXXII)¹, t. I—IV, Parisiis, apud J.-P. Migne editorem, 1857—1886.

Բարսեղի գործերից՝ հին թարգմանություններ, բացի հայերենից, գոյություն ու-

¹ Այս հրատարակության իբր հավելված տես՝ J. Gribomont, „In tomos 29, 30, 31, 32 Patrologiae Graecae ad editionem operum Sancti Basilii Magni Introductio“, Romae—Turnholti, 1959—1961. Բաղկացած է չորս առանձին պրակներից:

նեն նաև ասորերեն, արաբերեն, վրացերեն և ղպտերեն լեզուներով: Նորագույն թարգմանություններից՝ տես ուսաներենը. «Творения иже во святых отца нашего Василия Великого, архиепископа Кесарии Каппадокийской», որը լույս է տեսել «Творения святых отцов, в русском переводе» մատենաշարում, Մոսկվայի Հոգևոր Ճեմարանի հրատարակությամբ, 1845—1848 թթ. (Բ տպագր. 1891—1892 թթ.): Նոր թարգմանություններ կան նաև եվրոպական ուրիշ լեզուներով:

Բարսեղ Կեսարացու գրականության, հատկապես նրա վեցօրյա ճառերի, ազդեցությունը կրել են և հաջորդ դարերի մի քանի հայ մատենագիրներ (Եղնիկ Կողբացի, Անանիա Շիրակացի ևն): Բարսեղ Կեսարացին հեղինակություն է եղել նաև հայ վանականության կազմակերպության սիստեմում. Հայաստանում և այլուր գոյություն ունեցող հայկական որոշ միաբանություններ ղեկավարվում էին Բարսեղ Կեսարացու վանական կանոններով:

1 Այդպիսիներից էին Մեծ Հայքում՝ Սևանա վանքը, և մի քանի ուրիշ վանքեր. հմմտ. 2. Շահխաբույանց, «Ստորագրություն կաթողիկէ էջմիածնի» ևն, հտ. Բ, էջմիածին, 1842, էջ 217: Միք. Չամչյան, «Պատմություն Հայոց», հտ. Գ, Վենետիկ, 1786, հավելվածում՝ էջ 140: Բարսեղի վանական կանոններն ամփոփված են նրա «Հարցողաց» գրքում (տեսնել ստորև՝ ճառական ու մեկնողական երկեր, § 2): Սըմբատ Գունգստապի Դատաստանագրքում ևս գտնվում է մի ընդարձակ հոդված, որը Բարսեղյան կարգի վանականներին է վերաբերում, այն է՝ «ԿԳ. Հարց անապատաւորաց և նոցունց եղբարց սահմանն, որ եղաւ ի սրբոյն Բարսղէ», տես՝ «Դատաստանագիրք Սմբատ իշխանի», էջմիածին, 1918, էջ 43: Բարսեղյան կանոններով ղեկավարվող հայկական դանազան միաբանությունների մասին տես՝ Gr. Bitio, «Relazione del Principio e stato continuato della Sagra Religione de' Frati di San Basilio degli Armeni in Italia, composta dal R. P. F. Gregorio Bitio, Genouese, dell'istesso Ordine», Pavia, Giov. Andr. Magri, 1640. G. Moroni, «Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica», vol. IV, Venezia, 1840, p. 180—181. Մ. Ուղուրլյան, «Պատմություն հայոց դաղթականութեան և շինութեան եկեղեցւոյ նոցա ի Լիվոնոյ լաղաքի», Վենետիկ, 1891, էջ 240—250: Հ. Գ. Ս., «Հայ հին նշմարներ Բատուռայի մէջ», Բաղմավէյ, 1928, էջ 336—339: Հ. Ոսկյան, «Վաս-

* * *

ՃԱՌԱԿԱՆ ՈՒ ՄԵԿՆՈՂԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ,
ՆԱՄԱԿՆԵՐ, ՏՐԱՄԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԵՎ ԱՅԼՆ

1. Պահոց գիրք: Բաղկացած է հետևյալ 33 բնագրերից: Հիմնական նկարագրությունը տալիս ենք բոլոր երեանի Պետ. Մատ. № 822 ձեռագրի:

ա. Երանելոյն Բարսղի Եպիսկոպոսի Կեսարոյ Կապադոկացոյ յաղագս պահոց. «Փողեցէ՛ք, ասէ, ի նոր ամսեան փողով ի բարենշան յաւուս տօնի մերոյ: Այս հրաման մարգարէ[ակա]ն՝ մեզ քան զամենայն փող մեծածայնագոյն և գործի երաժշտական բարենշանագոյն...», էջ 1ա—13ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1500 (էջ 15 879ա), № 436 (էջ 127ա), № 1924 (էջ 127ա), № 1521 (էջ 159բ), № 3956 (էջ 8ա), № 1330 (էջ 230ա), № 4822՝ «Բուն բարեկենդանին» ևն (էջ 236ա), № 4774՝ նման խոր. (էջ 210ա), № 1525՝ նման խոր. (էջ 205ա), № 3239՝ նման խոր. (էջ 4ա), № 993՝ «Առաջին կիրակէին բուն բարեկենդանին... յաղագս պահոցն պնդութեան ի սկզբան բառանորդացն մեծի պահոցն» (էջ 264ա), № 996՝ նման խոր. (էջ 319ա), № 5595 (էջ 229ա), № 4070 (էջ 191ա) ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 202 (էջ 180ա), № 212 (էջ 206բ), № 224 (էջ 39ա), № 227 (էջ 45ա),

պուրական-Վանի վանքերը», մասն Գ, Վիեննա, 1947, էջ 1020—1021: M. A. van den Oudenrijn, «Les constitutions des Frères Arméniens de Saint Basile en Italie; études avec introduction et notes» (Orientalia christiana analecta 126), Rome, 1940. այս առթիվ՝ Վ. Ինդլիգյան, «Հայ Բարեկենդան միաբանությունն Իտալիա և անոնց սահմանագրությունը», Հանդէս Ամսօրեայ, 1948, էջ 426—434: M. A. van den Oudenrijn, «Die Messe des hl. Basilius bei den 'Frati Armeni' in Italien», Հանդէս Ամսօրեայ, 1932, էջ 91—96: Idem, «Linguae haicanae scriptores Ordinis Praedicatorum Congregationis Fratrum Unitorum et Fratrum Armenorum Ordinis S. Basilii citra mare consistentium» etc., Bernae, 1960. Gr. Petrowicz, «La Chiesa Armena in Polonia», Roma, Istituto degli studi ecclesiastici, 1970, p. 12—14, 16, 18, 25, 161. Գր. Պետրովիչ, «Հայ եկեղեցին Լեհաստանի մէջ», Հանդէս Ամսօրեայ, 1974, էջ 181—198:

№ 234 (էջ 261ա), № 239 (էջ 1ա, սկզբից թերի), № 314 (էջ 1ա) և № (Հին) 1913 (էջ 2ա).
Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1 (էջ 158բ),
№ 217 (էջ 2ա), № 224 (էջ 229ա). Երուսա-
ղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1Ա (էջ 334բ),
№ 71 (էջ 514ա), № 154բ (էջ 631), № 173
(էջ 625), № 764 (էջ 181), № 918 (էջ 286).
Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ.
№ 431 (էջ 43ա), № 464 (էջ 241ա), № 189 (էջ
592ա, սկզբից թերի). Նիկոսիայի ձեռ. № 4
(էջ 97բ). Նոր-Բայազետի մասն. անձանց
ձեռ. № 1 (էջ 201ա):

Որոշ օրինակներ ունեն սկ. «Փող հարէք,
ասէ», «Փոխեցէք»:

բ. Նորին սրբոյն Բարսղի Եպիսկոպոսի
ի պահանջ փառասնորդոյ. «Մխիթարեցէ՛ք,
ասէ, փառանայք զժողովուրդն. խօսեցարո՛ւք
յականջս Երուսաղէմի: Բաւական է բանի
բնութիւն¹ զառաքինեացն, յարձակմունս վեր
նգել...», էջ 13ա—21ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1500 (էջ
881բ), № 5595 (էջ 236ա), № 1924՝ «Նորին
ի պահանջ փառասնորդացն» (էջ 134ա), № 993՝
«Երկրորդ երեքշաբթին... յաղագս պահոց»
(էջ 301բ), № 436՝ «Տեառն Բարսղի յա-
ղագս պահոց և բարեկենդանի (էջ 130ա),
№ 1330 (էջ 234բ). Վենետիկի Մխիթ.
Մատ. ձեռ. № 202 (էջ 184բ), № 212
(էջ 137ա), № 314 (էջ 9ա, սկզբից թերի),
№ (Հին) 1913 (էջ 14ա). Վիեննայի Մխիթ.
Մատ. ձեռ. № 1 (էջ 179բ), № 2 (էջ 179բ),
№ 217 (էջ 6ա). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ.
ձեռ. № 154բ (էջ 638).

Որոշ օրինակներ ունեն սկ. «Մխիթարե-
ցէ՛ք, մխիթարեցէ՛ք, ասէ, փառանայք»:

գ. Նորին սրբոյն Բարսղի Եպիսկոպոսի
զարեցողաց. «Շարժէ զիս առ բանս երե-
կորնեայք տեսութիւնք, և արգելու զիմ դար-
ձեալ զյորդորումն և բլշեցուցանէ զյօժարու-
թիւնս...», էջ 21ա—31բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1500 (էջ
882բ) և 436 (էջ 143ա). Վենետիկի Մխիթ.
Մատ. ձեռ. № 314 (էջ 11բ), № (Հին) 1913
(էջ 14ա). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ.
№ 217 (էջ 9ա):

¹ Ուրիշ օրինակներում՝ բան ի բնութիւն:

դ. Նորին սրբոյն Բարսղի Եպիսկոպոսի
ի Հայեա[ց] ի քեզ. «Բանիւ ետ մեզ զպէտսն
ստացողն մեր Աստուած, որպէսզի զխոր-
հուրդս սրտից միմեանց յայտնիցեմք, և ի
ձեռն հասարակաց բնութեանս իւրաքանչիւր
մերձատուրին փոխադրիցեմք...», 31բ—
43ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1500 (էջ
885ա), № 436 (էջ 145բ), № 5595 (էջ 247ա)
ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 211
(էջ 18ա), № 212 (էջ 233բ), № 224 (էջ 49ա),
№ 302 (էջ 169ա), № 314 (էջ 21բ), № (Հին)
1913 (էջ 22բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ.
№ 217 (էջ 13ա). Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ
վանքի ձեռ. № 61 (էջ 23ա):

ե. Նորին սրբոյն Բարսղի Եպիսկոպոսի
յերեսներորդ եօթներորդ Սաղմունս՝ յաղագս
ապաշխարութեան. «Որոց զապաշխարու-
թիւնս բառնալ իշխեն՝ զնպարտութիւնն ո՛չ
բերելով, պատուական եղբայր. երկրորդ մեզ
հրաման ետ զայն ամբարհաւանութիւն տե-
սանելով զողջախոն եղբարց, զաշղ կարկա-
ռեսցես յապաշխարութիւն...», էջ 43ա—50ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1500 (էջ
887ա), № 1525 (էջ 299ա), № 436 (էջ 148բ),
№ 5595 (էջ 254ա) ևն. Վենետիկի Մխիթ.
Մատ. ձեռ. № 211 (էջ 27բ) և № 212 (էջ
253բ), № 314 (էջ 32բ), № (Հին) 1913 (էջ
31բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 217
(էջ 17ա). Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի
ձեռ. № 61 (էջ 32ա):

Որոշ օրինակներ ունեն սկ. «Որոշ զա-
պաշխարութիւնն»:

զ. Նորին սրբոյն Բարսղի ի Քակեցից
զիմ շտեմարանս. «Կրկին տեսակ փորձու-
թեանցն. փանգի կա՛մ նեղութիւն[ք] տան-
ջեն զսիրտս, որպէս զոսկի ի բովս, և ի ձեռն
համբերութեան զփորձ նոցա յանդիմանե-
լով, և կա՛մ բազում անգամ նոյն իսկ լիու-
թիւնք կենցաղոյս փոխանակ փորձարանի
լինին յովից...», էջ 50ա—59բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1500 (էջ
888բ), № 436 (էջ 150բ), № 5595 (էջ 258բ)
ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 314
(էջ 39բ), № (Հին) 1913 (էջ 39ա). Վիեննա-
յի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 217 (էջ 20ա). Նոր-

Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 61 (էջ 38բ)։

է. Նորին սրբոյ Բարսղի եպիսկոպոսի առ բնէդս. «Ասացաւ և յառաջագոյն մեզ յաղագս երիտասարդիս այսորիկ. և յիշէ ամենայն իրօք աշխատասէր լսող զգննութիւնն յայնժամ...», էջ 59բ—72բ։

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1500 (էջ 890բ), № 436 (էջ 153ա), № 5595 (էջ 264բ) ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 314 (էջ 49ա), № (Հին) 1913 (էջ 49բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 217 (էջ 23բ)։

բ. Նորին սրբոյ Բարսղի եպիսկոպոսի գլաշխողաց. «Երեկ ի չորեքասան սաղմոսն խօսելով, եկեալք ի սպառուած բանին, ի ժամէն ոչ յորդորեալք եղեաք. իսկ այժմ եկաք բարեմտութեամբ պարտապանք գպարտս նուագացելոցն ի ձէնջ պահանջիմք...», էջ 72բ—81ա։

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1500 (էջ 893բ), № 436 (էջ 157ա), № 5595 (էջ 282ա) ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 314 (էջ 62ա), № (Հին) 1913 (էջ 60ա). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 217 (էջ 28բ). Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 61 (էջ 59ա)։

բ. Նորին սրբոյ Բարսղի եպիսկոպոսի վասն բարկացողաց. «Ձոր օրինակ ի բժշկական պատուիրանսն յորժամ բարտք կարծելով և ըստ բանի արուեստին լինի զկնի հմտութեանն առաւել ի նոցանէ օգտակարութիւնն ցուցանէ, սոյնպէս և ի հոգևոր խրատսն...», էջ 81ա—91բ։

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1500 (էջ 895ա), № 436 (էջ 159բ), № 5595 (էջ 278ա) ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 314 (էջ 70բ), № (Հին) 1913 (էջ 66բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 217 (էջ 31բ). Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 61 (էջ 66բ)։

ժ. Նորին սրբոյ Բարսղի եպիսկոպոսի գմախանաց. «Բարի [է] Աստուած և բարեացն արժանատրաց տուող. չար [է] բանսարկուն և չարեաց ամենայնի արարիչ։ Եւ զոր օրինակ յարմարի բարոյն անմախողու-

րին, սոյնպէս զկնի երբայ բանսարկուն յաշղանք...», էջ 91բ—99բ։

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1500 (էջ 897ա), № 436 (էջ 162բ), № 5595 (էջ 285բ) ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 314 (էջ 81ա), № (Հին) 1913 (էջ 75բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 217 (էջ 35բ). Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 61 (էջ 76բ)։

ժա. Նորին սրբոյ Բարսղի ի Սաղմոսն առաջին. «Ամենայն գիրք աստուածաշունչ և օգտակարք յաղագս այնորիկ շարադրեալք ի Հոգւոյն, որպէս զի իբր ի հասարակաց հոգւոց բժշկարանի՝ ամենայն մարդ զբժշկութիւն իւրոց ախտից իւրաքանչիւր ոք բնորիցեմք...», էջ 99բ—109բ։

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1500 (էջ 900ա), № 436 (էջ 165ա), № 5595 (էջ 291ա) ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 314 (էջ 90ա), № (Հին) 1913 (էջ 84ա). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 217 (էջ 41ա). Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 61 (էջ 84բ)։

ժբ. Նորին սրբոյն Բարսղի եպիսկոպոսի ի Սաղմոսն յիսններորդ իններորդ. «Ի յօժարամտութիւն հայելով ձերոյ լսելեաց, և իմոյ զօրութեանս տկարութիւն, եկն յիս պատկեր իմն մանկան հօգրագունի։ Այսուհետև ոչ ևս զատուցեալ ի կարանէ, խանդելով զմօրն զստիմս, ի տկարութիւնս փախչիցիմք...», էջ 110ա—115ա։

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1500 (էջ 902ա), № 436 (էջ 168ա), № 5595 (էջ 298ա) ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 314 (էջ 100բ), № (Հին) 1913 (էջ 94ա). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 217 (էջ 45ա). Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 61 (էջ 93ա)։

Որոշ օրինակներ ունեն սկ. «Ի յօժարամտութիւն հայելով»։

ժգ. Նորին սրբոյ Բարսղի եպիսկոպոսի ի վաքսներորդ առաջներորդ Սաղմոսն, ի կատարած յաղագս իղիքումայ՝ սաղմոս Դարի. «Երկուս սաղմոս[ս] ծանեալ յա-

ղագս Իդիքումայ, որք ունին զվերնագիրն գերեսուն և ութն և որ ի ձեռինս է, և վարկանիմք Դարայ գոլ զկարգ իւաց...», էջ 115ա—122բ:

5 Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1500 (էջ 899ա), № 436 (էջ 169բ), № 5595 (էջ 301բ) ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 314 (էջ 106ա), № (Հին) 1913 (էջ 98բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 217 (էջ 39ա),
10 նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 61 (էջ 97բ):

ժդ. Նորին սրբոյ Բարսղի Եպիսկոպոսի ի հարիւրերոց տասներորդ և չորրորդ Սաղմոսն. «Վաղ ժամանակ ի քահանայական
15 յայս տեղի, ի մէջ գիշերի զԱստուած վկայից օրհնութեամբ հաշտեցուցանելով՝ ժուկակեցէք մինչև ի հասարակօրեայս ի մեր գալս մնացեալք...», էջ 122բ—128ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1500 (էջ 906բ), № 436 (էջ 172ա), № 5595 (էջ 306ա) ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 314 (էջ 113բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 217 (էջ 53բ). Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 61 (էջ 104բ):

25 ժե. Նորին սրբոյ Բարսղի Եպիսկոպոսի ի Սաղմոսն հարիւրերոց տասներորդ և հինգերորդ. «Հաւատացի յաղագս որոյ խօսեցայ. և ես նուաստացայ յոյժ: Ես ասացի ի զարմանալ իմում՝ ամենայն մարդ սուտ: Հաւատ առաջնորդեսցէ յաղագս Աստուծոյ բանիցն. հաւատ և ոչ ցոյց...», էջ 128ա—134բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1500 (էջ 904ա), № 436 (էջ 173բ), № 5595 (էջ 310ա) ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 314 (էջ 119ա), № (Հին) 1913 (էջ 106ա, հատված՝ սկ. «Զի և ոչ ըստ կարգին ի վերայ ածել նմա կարողութիւն է»): Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 217 (էջ 48բ). Նոր-Ջուղայի
40 Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 61 (էջ 110ա):

ժգ. Նորին սրբոյն Բարսղի Եպիսկոպոսի յաղագս սուրբ Երրորդութեանն. «ԶԱստուած յիշել հանապազ՝ բարեպաշտութիւն է և յագումն ոչ ունի աստուածասէր հոգի: Բայց բանիւ անցանել յաղագս Աստուծոյ՝ յանդիմութիւն է մտօք...», էջ 134բ—139ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1500 (էջ 905բ), № 436 (էջ 141բ), № 5595 (էջ 314ա) ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 202 (էջ 14բ, թերի), № 228 (էջ 5բ, թերի), № 314 (էջ 126ա), № (Հին) 1913 (էջ 110բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 217 (էջ 51ա). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 154 (մասն Բ, էջ 5). Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 61 (էջ 115բ):

Կան օրինակներ, որոնք ունեն սկ. «ԶԱստուած յիշել հանապազ՝ բարեպաշտութիւն է»:

Այս բնագիրը տպագրված է.

— Սրբոյն Բարսղի, Եպիսկոպոսի Կեսարու Կապուտկացոյ՝ (sic) յաղագս սուրբ Երրորդութեանն. «ԶԱստուած յիշել հանապազ բարեպաշտութիւն է և յագումն ոչ ունի զաստուածասէր (sic) հոգի. Բայց բանիւ անցանել յաղագս Աստուծոյ՝ յանդիմութիւն է...», տես՝ Կար. Տեր-Մկրտչյան (հրատ.), «Կնիք հաւատոյ», էջմիածին, 1914, էջ 78—84:

ժէ. Նորին սրբոյն Բարսղի Եպիսկոպոսի [յ] ի սկզբանէ էր բանն. «Ամենայն աւետարանչացն ձայն մեծարուսագոյն այլոցն հոգւոյն վարդապետութեան. վասն զի յայս մարգարէիւք, իսկ յԱւետարանն ինքնադմարար խօսեցաւ մեզ տէրն...», էջ 139ա—144բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1500 (էջ 907բ), № 436 (էջ 175բ), № 5595 (էջ 317ա) ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 314 (էջ 130ա), № (Հին) 1913 (էջ 114բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 217 (էջ 55ա). Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 61 (էջ 119ա):

ժբ. Նորին սրբոյ Բարսղի Եպիսկոպոսի ի ծնունդ փրկչին. «Քրիստոսի ծնունդն իրականն և առաջինն և յատուկ իւրոյ աստուածութեանն՝ լոյսեամբ պատուեսցի...», էջ 144բ—155բ:

Ճառի վերջում գտնվում է հետևյալ ծանոթությունը. «Դաւիթ թարգման Տարօնացի զճառս զայս յետոյ դարձոյց ի յունէն ի հայ բարբառ ի Դամասկացոց քաղաքին՝ հրամանաւ Համաղասպայ կորապաղատի (sic) 45

Մամիկոնենից տեառն: Եւ եղիցի օրհնութիւն տեառն ի վերայ նոցին» (էջ 156ա)¹:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1500 (էջ 908բ), № 996 (էջ 61բ), № 993 (էջ 24բ), № 5244 (էջ 31ա), № 5595 (էջ 320բ) ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 210 (էջ 1բ), № 212 (էջ 19ա), № 215 (էջ 3բ), № 224 (էջ 10ա), № 233 (էջ 54ա), № 314 (էջ 135բ), № (հին) 1913 (էջ 119բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 217 (էջ 57բ). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 71 (էջ 443ա). Արմաշի վանքի ձեռ. № 12 (էջ 62բ):

Այս բնագիրը տպագրված է.

— Երանելոյն Բարսղի Եպիսկոպոսի Կապաղովկացոյ ասացեալ ի ծնունդն Քրիստոսի. «Քրիստոսի ծնունդն իւրականն և առաջինն...», Հանդէս Ամսօրեայ, 1968, էջ 419—438:

Հրատարակել է Պ. Տեր-Պողոսյանը Վիեննայի Մխիթ. Մատ. № 217 և № 808 ձեռագրերի հիման վրա:

Ժք. Նորին սրբոյն Բարսղի Եպիսկոպոսի և Ապողինարին հերձուածողի տեսութիւն ի մարմնաւորութիւն փրկչին. «Բարսեղ ասէ. Մարմին մարդկայի՞ն ունէր Քրիստոս. թէ ոչ: Ապողինար ասէ. Ոչ: Բարսեղ ասէ. Իսկ այլ զո՞ր: Ապողինար ասէ. Աստուածային...», էջ 156ա—166ա:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1500՝ նույն խոր. (էջ 911բ), № 436՝ նույն խոր. (էջ 177ա), № 5595 (էջ 327բ) ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 265 (էջ 471ա), № 314 (էջ 145ա), № (հին) 1913 (127ա). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1211 (էջ 3ա). Ղալաթիայի Ազգ. Մատ. ձեռ. № 54 (էջ 280):

Այս բնագիրը տպագրված է.

— Բարսղի Եպիսկոպոսի ուղղափառի և Ապողինարի հերձուածողի վիճաբանութիւն. «Բարսեղ ասէ. Մարմին մարդկայի՞ն ունէր Քրիստոս, թէ ոչ...», տես՝ Կար. Տեր-Մկրտչյան (հրատ.), «Կնիք հաւատոյ», էջմիածին, 1914, էջ 84—98:

¹ Դավիթ Քորայրեցին այս հիշատակարանը հաջորդ ճառին է տալիս, հմմտ. Հ. Տաշչյան, «Ցուցակ», էջ 231:

Հունական մատենագրութեան մեջ տարբեր կարծիքներ կան այս գրվածքի հեղինակութեան վերաբերյալ: Գ. Զարբհանալյանը գրում է. «Այս տրամախօսութիւն ընդ Ապողինարի՝ որ ի մեր հայ գրչագիրս սրբոյն Բարսղի կ'ընծայուի, յունական քանի մը հեղինակաց քով Աթանասի տրուած է և անոր անունովն ալ հրատարակուած: Ոմանք ի քննադատից Մաքսիմոսի վկայի ընծայեցին՝ որ Եօթներորդ դարուն մէջ էր. այլք Թէոդորեոսի: Հայկական հին թարգմանութիւնս՝ այս ամէն կարծիք և երկմտութիւն կը փառատէ: Վավերականութեանն վկայէ և սուրբ հայրապետն Շնորհալի ի թուղթս իւր» ևն¹:

Ի. Տեսութիւն Յաղագս հաւատոյ՝ Երանելեացն սրբոց Եպիսկոպոսաց Բարսղի և Գրիգորի. «Բարսեղ ասէ. Կարողութիւն իցէ՞ առդեմ պատմել ինձ յաղագս Որդոյ նախ քան զիինել աշխարհի: Գրիգոր ասէ. Եթէ ոք զկնի Հօր և յետ Որդոյ էր պատմեցէ. քանզի պարտ և արժան է նախ պատմողին գոլ, զորոյ զճնելութիւնն պատմէ...», էջ 166ա—175բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1500 (էջ 913բ), № 436 (էջ 180ա), № 5595 (էջ 333բ) ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 314 (էջ 154ա), № (հին) 1913 (էջ 136ա). Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 61 (էջ 14բ):

Սույն գրվածքի հետ պետք չէ շփոթել «Հաւցմունք սրբոյն Բարսղի Կեսարացոյ առ սուրբն Գրիգոր» խորագրով մի ուրիշ բնագիր, որ բոլորովին տարբեր է սրանից (տես՝ Գրիգորիս ԵԻ ԲԱՐՍՂԻ ՀԱՐՅՄՈՒՆՔ անվան տակ):

Իս. Ոպտիմեայ Եպիսկոպոսի՝ Բարսիլիս (sic) Եպիսկոպոս. «Եւ այլագգաբար ախորժելով տեսեալ զբարիս մանկունս ի ձեռն առաւել քան զհասակն իւրեանց բարոցն բարեկեցութիւնս, և առ քն երկիւղածութիւնս ընտանի...», էջ 175բ—181բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1500 (էջ 916ա), № 436 (էջ 182բ). № 5595 (էջ 340ա) ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 314

¹ Գ. Զարբհանալյան, «Մատենադարան», էջ 330:

(էջ 163ա), № (Հին) 1913 (էջ 145ա). Նոր-
Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 61
(էջ 125ա):

Որոշ օրինակներ ունեն սկ. «Եւ այդպե-
5 զարբար ախորժելով»:

Իբ. Բարսղիի Եպիսկոպոս՝ Եսեբու
Եպիսկոպոսի. «Յորժամ առ իրսն հայիմք և
գղժուարութիւնս տեսանեմք, յորոց ամենայն
բարոյն ներգործութիւն իբրև ի կապանաց
10 իմէքէ խափանեալ արգելանի, ի քաց հրա-
ժարումն ինքեանց զամբ ամենեկին...», էջ
181բ—182բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1500 (էջ
917բ), № 436 (էջ 184ա), № 5595 (էջ 344բ)
15 ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 314
(էջ 169բ), № (Հին) 1913 (էջ 150ա). Նոր-
Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 61
(էջ 124ա):

Իգ. Նորին սրբոյ Բարսղի Եպիսկոպոսի
20 քուղք առ սուրբն Գրիգոր Աստուածաբան
Եպիսկոպոս Նազիազու, յաղագս վարուց.
«Մանեայ գո քուղքն, զոր օրինակ որք՝ զբա-
րեկամացն մանկունս յերևմանէ հոցա նմա-
նութեան առ կենդանիս հանաշեն...», էջ 182բ
25 —188ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1500 (էջ
917բ), № 5595 (էջ 345ա) ևն. Վենետիկի
Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 314 (էջ 170բ) և
№ (Հին) 1913 (էջ 151ա):

Իդ. Նորին սրբոյ Բարսղի Եպիսկոպոսի
քուղք առ սուրբն Գրիգոր Աստուածաբան,
Եպիսկոպոս Նազիազու, յաղագս կրօնաւո-
րական վարուց. «Եւ գրելով և լուռ լինելով
հաստատեալ ունիմք ի սիրտս մեր պահել
30 զյիշատակ քո բարեգարհութեանդ, և աղօթս
առ տէր՝ տալ քեզ կատարել զքնքացս բա-
րոյ փաղափարութեանն որպէս բնորե-
ցեր...», էջ 188ա—191բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1500 (էջ
40 919ա), № 436 (էջ 186ա), № 5595 (էջ 349ա),
№ 659 (էջ 208բ). Վենետիկի Մխիթ. Մատ.
ձեռ. № 314 (էջ 176ա) և № (Հին) 1913 (էջ
157ա). Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի
ձեռ. № 61 (էջ 130բ):

Դրիսենը նկատում է, որ այս ճառը կապ
ունի Բարսեղի հուն. 173 և 22 նամակների

(PG 32, էջ 648 և 292D) հետ, և աւելաց-
նում է. «Հայր Կրիստոմոն (J. Gribomont)
մեր ուշադրութիւնը կը դարձնէ այս 173 և 22
նամակներու կապակցութեան վրայ, որու կը
հանդիպինք շատ անգամ յոյն ձեռագիրնե-
րու մէջ»¹:

Իե. Բարսղի Եպիսկոպոսի Կեսարու մեծի
Դիոդորայ Երիցու Անտ[ի]ոքացոյ. «Եհաս
առ մեզ գիր որ ունէր զվերնագիրն Դեոդո-
րայ. իսկ որ զկնի այնորիկ գոյր՝ ա՛յլ ումեմն
10 վայելուչ էր քան Դեոդորայ...», էջ 191բ—
195ա:

Այս բնագրի մասին տես ստորև՝ Կանո-
նական երկեր, § 2ա:

Իզ. Նորին սրբոյ Բարսղի Եպիսկոպոսի
յաղագս գոհութեան. «Լուարուք զբանսն ա-
ռաքելոյ ի ձեռն որոց ընդ Թեսալոնիկեցիսն
խօսի, ամենեցուն միտս դնէ որ ի կենցա-
ղումս. քանզի վարդապետութիւնն առ այնո-
սիկ որ հանապազ նմայն հանդիպէին...»,
20 էջ 195ա—205ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1500 (էջ
920բ), № 436 (էջ 188ա), № 5595 (էջ 354ա)
ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 217 (էջ
61բ). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 314
25 (էջ 184բ) և № (Հին) 1913 (էջ 164ա). Նոր-
Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 61
(էջ 141բ), № 63 (էջ 84բ):

Իէ. Նորին սրբոյ Բարսղի Եպիսկոպոսի ի
վկայն Յովիտա. և յառաջասացեալ խօսան
30 յաղագս գոհութեան. «Պարժանք եկեղեցոյս
են երանելոյ վկայիս փարգութիւն լեալ.
քանզի խոստացայ ձեզ յատուս յայսմիկ
իբրև յիշատակարան ունելով զմեծ ճգնու-
թեան զոր կանացի մարմնով առնի արու-
35 քին...», էջ 205ա—218ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1500 (էջ
923ա), № 5595 (էջ 361ա), № 436 (էջ
191ա) ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ.
№ 217 (էջ 65բ). Վենետիկի Մխիթ. Մատ.
40 ձեռ. № 314 (էջ 194ա), № (Հին) 1913
(էջ 173ա):

Ձեռագրերում ճառի սկ. մեծ մասամբ
պատահում է՝ «Պատնառք եկեղեցոյս են»
կամ «Պատնառք ժողովոյս եկեղեցոյս են»:

¹ Բազմավէպ, 1954, էջ 238:

իբ. Նորին սրբոյ Բարսղի Եպիսկոպոսի
ի սուրբ նահատակն Քրիստոսի Ստեփանոս.
«Ամենեքեան որ սիրելեացն նաշոցն յօրինեացեն պատրաստութիւն, զանազան խորտկացն պատրաստեն խումբս. ոչ միայն զտեսակս հեշտալիս արտակերտելով փրփրականս և կամ ծաղկերանցս արտակերտս¹, այլ առաւել...», էջ 218ա—222ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 436 (էջ 134բ), № 1525 (էջ 509բ), № 993 (էջ 694ա), № 2224 (էջ 171ա), № 8420 (էջ 102ա) ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 210 (էջ 48ա), № 212 (էջ 464ա), № 215 (էջ 99ա), № 224 (էջ 17ա), № 314 (էջ 207բ), № (Հին) 1913 (էջ 185ա). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 2 (էջ 253ա). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 154Դ (էջ 2301). Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 61 (էջ 137բ). Արմաշի վանքի ձեռ. № 12 (էջ 324ա). Նիկոսիայի ձեռ. № 4 (էջ 291ա):

Որոշ օրինակներ ունեն սկ. «Ամենեքեան որք սիր.»:

իբ. Նորին սրբոյ Բարսղի Եպիսկոպոսի
ի սուրբ Բառասուն վկայսն. «Մարտիրոսաց յիշատակ զիա՞րդ արդեմ յագուրդ եղիցի մարտիրոսասիրին. վասն զի առ ի բարի ծառայակցացն պատիւ տարացոյց ունի զառ ի հասարակաց տեսողն միամտութիւն...», էջ 222ա—230բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1500 (էջ 926ա), № 436 (էջ 132ա), № 1525 (էջ 271բ), № 993 (էջ 356բ), № 5595 (էջ 370ա), № 3787 (էջ 232բ) ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 211 (էջ 38բ), № 212 (էջ 282բ), № 314 (էջ 212բ), № (Հին) 1913 (էջ 190ա). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1 (էջ 231բ), № 217 (էջ 70բ). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 120 (էջ 238), № 154Բ (էջ 776). Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 61 (էջ 156բ), № 310 (էջ 62):

Որոշ օրինակներ ունեն սկ. «Մարտիրոսաց յիշատակ», «Սկայից յիշատակ» և, թյուրիմացաբար, «Ակայից յիշատակ»:

Ի. Նորին սրբոյ Բարսղի Եպիսկոպոսի
ի Գորդիոս վկայն. «Օրէնք են բնութեան մե-

ղուաց՝ ոչ ի բաց ամբառնալ ի մեղումն-
ցացն, նախ քէ բազաւորն՝ նոցա քոչման
առաջնորդե[սցէ]...», անդ, էջ 230բ—240ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1500 (էջ 928ա), № 436 (էջ 195ա), № 5595 (էջ 376բ) ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 217 (էջ 74ա). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 314 (էջ 222ա), № (Հին) 1913 (էջ 199բ):

Լա. Նորին սրբոյ Բարսղի Եպիսկոպոսի
խօսք յորդորականք ի մկրտութիւնն. «Իմաստունն Սողոմոն, ըստ կենցաղոյս իրաց զժամանակս բաժանելով և իւրաքանչիւր ունեք եղելոցն պաշտանագոյն որոշելով, ասէ. Ամենեցուն ժամանակ է...», էջ 240ա—251բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1500 (էջ 930բ), № 436 (էջ 197բ), № 5595 (էջ 388բ) ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 217 (էջ 77բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 314 (էջ 232ա), № (Հին) 1913 (էջ 209ա):

Սույն ճառը՝ ավելի Հին խմբագրությամբ ու թարգմանությամբ (սկ. «Ո զի իմաստուն էր Սողոմոն, ըստ իրս աշխարհիս կենաց») վերագրված է Սեբերիանոս Գաբաշացուն (տես՝ ՍԵՐԵՐԻԱՆՈՍ ԳԱԲԱՇԱՅԻ անվան տակ՝ Նորին սրբոյն Սեբերիանոսի ի հրաւիրելսն ի մկրտութիւն):

Լր. Նորին սրբոյ Բարսղի Եպիսկոպոսի
քէ չէ պատնառ չարեաց Աստուած. «Բազում են վարդապետութեան օրինակք, որք ի ձեռսն զհաւանայականս սաղմոսողին Դաւթայ ի զօրացելոյն ի նմա հոգոյն ցուցան մեզ...», էջ 251բ—264ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1500 (էջ 933ա), № 436 (էջ 201ա), № 5595 (էջ 381բ) ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 217 (էջ 81բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 314 (էջ 244ա), № (Հին) 1913 (էջ 220բ). Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 61 (էջ 164ա):

Որոշ օրինակներ ունեն սկ. «Բազումք են վարդ.»:

Եր. Նորին սրբոյ Բարսղի Եպիսկոպոսի
յաղագս ողորմածութեան և յաղագս աղօթից. «Գիտացի իսկ յառաջագոյն զառ ի յինէն և-

¹ Ուրիշ օրինակներում՝ արտակերտս կամ արտակերպս:

դեպ: առ ձեզ մխիթարութեան խրատ վասն
բարեգործութեան...», էջ 264ա—270ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 436 (էջ
204բ) ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ.
№ 314 (էջ 256բ). Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ
վանքի ձեռ. № 61 (էջ 150բ):

□ Պահոց գրքի այլ օրինակներ տես նաև
Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. №№ 436, 2549,
1500 ևն. Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ.
№ 406, № 619. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ.
№ 217. Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի
ձեռ. № 61. Ղալաթիայի Հայոց Ազգ. Մատ.
ձեռ. № 54 (էջ 264—275, ոչ լրիվ օրինակ)
ևն:

2. Հարցողաց գիրք: Բաղկացած է երեք
մասերից: Ա. և Բ մասերը կազմում են գրքի
առաջաբանը. Գ. մասը բաղկացած է հար-
ցուպատասխաններից:

ա. Սրբոյն Բարսղի Եպիսկոպոսի Կեսա-
րու Կապաղովկացոց յառաջաբան գրոցս յա-
ղագս կրօնատուրաց, «Զգուշական կենցաղս
մի դիտատուրսին ունի, զոգոցն փրկութիւն.
և ամենայն որ կարէ առ նա՝ գործակցել
զյօժարութիւնն այսպէս իբրև զաստուծա-
յին պատուիրանն, հանդերձ երկիւղիւ պա-
հել...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1330,
էջ 142ա—144ա:

բ. Նորին հրամանք կրօնատուրականք.
«Քանզի Աստուծոյ շնորհօքն յանուն տեառն
մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի մերձ Եկաք յայ-
սոսիկ, որք [զ]մի և զնոյն տեսութիւն վա-
րուց բարեպաշտութեան հաստատել, և
դուք բարեոք յայտնի էք ուսանել ինչ...»,
էջ 144ա—147ա:

գ. Հարցումն նգնատուրացն, պատասխանի
սրբոյ Բարսղի. «Հարցողին. Քանզի ետ մեզ
բանն իշխանութիւն հարցանել, նախ քան
զամենայն աղաչեմք ուսանել, եթէ [կարգ
իցէ և հետեւումն ի պատուի]րանս Աստու-
ծոյ...: Ասողին. Հարցումդ ձեռ առաջնոցն է,
և նախ տուեալ յաւետարանսն, յորժամ մա-
տուցեալ առ Տէրն օրինականն՝ Վարդապե՛տ,
ասէ, ո՞ր առաջին պատուիրան յօրէնսն է...»,
էջ 156ա—229ա:

Այս մասը բաղկացած է 361 հարցուպա-
տասխաններից, որոնց ցանկը գտնվում է

բնագրից առաջ՝ «Սրբոյն Բարսղի հարցողաց
ցանկն» (էջ 148ա—155ա): Հետնադարյան
գորչագրերում այս թիվը երբեմն հասցվել է
362-ի կամ 363-ի:

Որոշ օրինակներում այս Գ մասն սկսվում
է «Նախ քան զամենայն աղաչեմք ուսանել»
բառերով:

□ Հարցողաց գրքի ամբողջական կամ
մասնակի այլ օրինակներ տես նաև նույն
մատ. ձեռ. №№ 146, 436, 524, 707, 829,
1130, 1500, 1924, 1952, 5595, 5610, 6590,
6708 ևն. Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ.
№№ 336, 406, 619. Վենետիկի Մխիթ. Մատ.
ձեռ. № (Հին) 1209, № (Հին) 590. Զմմառի
վանքի ձեռ. № 139 (Բ մասի սկ. «Վասն զի
Աստուծոյ շնորհօք յանուն». Գ մասի սկ. «Զի
ետ մեզ քանն իշխանութիւն»), № 474. Ղա-
լաթիայի Ազգ. Մատ. ձեռ. № 84 (խոր. «Ճրգ-
նողականացն կրօնատուրաց»). Նոր-Ջուղայի
Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 136. Փարիզի
Bibl. Nat. Ms. Arm. 109. Հոմիքի Bibl. Ca-
sanat. Ms. 2053.

Ձեռագրերում բնագրանրապես Հարցողաց
գրքին կից կան 11 հոդվածներից բաղկացած
հետևյալ վանական կանոնները, որոնք որոշ
ձեռագրերում գտնվում են նաև առանձին.

— Կանոնք սուրբ հօրս Բարսղի սահմա-
նեալ. «Ա. եթե [ոք] ողջ իցէ մարմնով և
անփոյթ արասցէ զաղօթից կամ զուսմանց
սաղմոսաց՝ պատնառելով զպատնառս մե-
ղաց...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1330,
էջ 229ա—229բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1924՝ խոր.
նույն. (էջ 125բ), № 829՝ «Կանոնականք և
որչափ պատուհասք» (էջ 242բ), № 5595՝
նույն խոր. (էջ 227բ), № 436՝ «Նորին Բար-
սղի արտաքոյ բուրցն» (էջ 270բ) ևն. Ղա-
լաթիայի Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ. № 84՝ «Նո-
րին Բարսղի արտաքոյ բուրցն» (էջ 590):

Այս հավելյալ 11 կանոնները նույնն են
հեղինակի «Գիր կանոնական ...առ սուրբն
Ամփիլոգոս Եկոնացոց եպս.» կանոնախմբի
Խ—Ս հոդվածների հետ (տես ստորև՝ Կա-
նոնական երկեր, § 1):

Դրիսսենը գտնում է, որ հայերեն Հար-
ցողաց գիրքը կազմված է հունարեն ընդար-
ձակ կանոնների (Regulae fusius tractatae,

PG 31, էջ 889—1052) և համառոտ կանոնների (Regulae brevius tractatae, PG 31, էջ 1051—1306) շարունակյալ թվարկումով: Եվ ապա ավելացնում է. «Հարցումներու այս խումբին կը յաջորդեն... 10 կանոններ՝ ամփոփուած Կանոնաւոր սուրբ հօրս Բարսղի սան՝ մանեալ՝ խորագրի տակ. այս հատուածի սկզբնաւորութիւնը ցոյց կուտայ թէ մէկ քանի կանոնականի ամփոփումն է (synthèse), ինչպես որ կը գտնուին PG 31, էջ 1305 և յաջորդ էջերու մէջ»¹:

3. Վեցօրեայ:

Սրբոյն Բարսղի Եպիսկոպոսի Կեսարու Կապադովկացոց նաո՛վ վասն վեցօրեայ արարչութեանն: Ի Վեներտիկ, ի տպարանի Սրբոյ Ղազարու, յամի 1830—ՌՄՀԹ:

Հրատարակիչներն առաջաբանում հայտնում են, որ տպագրութիւնը կատարել են իրենց ունեցած միակ ձեռագիր օրինակից, որը ոչ հին է եղել, ոչ ընտիր, այլ վրիպագիր և աղավաղված, «զորոյ թէպէտ ըստ կարի սրբեցաք ի բաց զսխալանսն զգուշութեամբ՝ ըստ յոյն բնագրին և մանաւանդ ըստ կարգի բանիցն պահանջելոյ, սակայն մնաց տակաւին ոչ սակաւ մթութիւն և երկբայութիւն աստ և անդ»:

Բնագիրը բաղկացած է հետևյալ 9 ճանրից.

ա. Ճաո՛վ սրբոյ Բարսղի Եպիսկոպոսի Կեսարոյ Կապադովկացոյ յաղագս վեցօրեայ ատուրց արարչութեան: Ճաո առաջին. «Լուա՛վ ի գիր՝ զի ասէ. Ի սկզբանէ արար Աստուած գերկին և գերկիր: Քանզի վայելուչ է և գեղեցիկ սկիզբն...», էջ 1—22:

բ. Ճաո երկրորդ վասն վեցօրեայ ատուրց արարչութեան. «Ի սակաւ բանս պատմագրացն ի հարուստ ժամ աշխատ եղեալք ընդ այդ ընդ առաւօտս...», էջ 22—42:

գ. Ճաո երրորդ վասն վեցօրեայ ատուրց արարչութեան. «Գործք ատուրց առաջնոյ, որ և կոչեցաւ՝ որպէս էն նշմարաւի՝ մի...», էջ 43—65:

դ. Ճաո չորրորդ վասն վեցօրեայ ատուրց արարչութեան. «Ազգի ազգի տեսիլք մոլեգինք լինին ի քաղաքս բազումս, և յայգուէ մինչև ցերեկոյ միտ եղեալ պշուցեալ հային իբրև ի դարման իմն և ի կերակուր աշաց ցանկութեամբք բնակիչք ճոցա...», էջ 66—81:

ե. Ճաո հինգերորդ վասն վեցօրեայ ատուրց արարչութեան. «Եւ ասաց, ասէ, Աստուած. Բղխեսցէ երկիր բանջար խտտոյ...: Պատշանող յօրինուածով յետ հանգչելոյ երկրի ի ծանրութենէ ջուրցն, որ ունէին գերեսս նորա, եղև ի վերայ նորա հրաման արարչին՝ բխել նախ զբոյսս...», էջ 82—105:

զ. Ճաո վեցերորդ վասն վեցօրեայ ատուրց արարչութեան. «Որ երբեալ նստիցի լինել տեսող նահատակացն մարտի, պարտի այնունետև ժուծկալութիւն համբերութեան ունել յանձին...», էջ 106—136:

է. Ճաո եօթներորդ վասն վեցօրեայ ատուրց արարչութեան. «Եւ ասաց, ասէ, Աստուած. Բղխեսցեն, ասէ, ջուրք գետուն կայտառ...: Յետ լինելոյ լուսաւորացն, ապա և ջուրքն առնոյին հրաման բղխել գետուն կայտառ շունչ կենդանի...», էջ 137—155:

բ. Ճաո ութերորդ վասն վեցօրեայ ատուրց արարչութեան. «Եւ ասաց, ասէ, Աստուած. Բղխեսցէ երկիր գետուն կայտառ...: Արդ եկն հրամանն և հորդեցաւ նահապարհ զօրծով երազընթաց ակնարկելովն, առնոյր և երկիր զարդ անդստին յիւրմէ հաստատել անասնոցն ամենայնի...», էջ 156—179:

թ. Ճաո իններորդ վասն վեցօրեայ ատուրց արարչութեան. «Սեղան որ առաջի ձեր կազմեցաւ ընդ առաւօտս՝ աստուածեղէն բանին, որպիսի՞ ինչ արդև՝ ձեզ նաշակեցաւ...», էջ 180—201:

□ Վեցօրյա ճառերի օրինակներ տեսնել երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. №№ 620, 1243, 1657, 1939, 3275, 3457, 4001, 5032, 5353, 5595, 5686, 5919, 6731, 7028, 8352, 10258 ևն: Տես դարձյալ Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № (հին?) 352 (ծաղկաբաղ), № (հին?) 177 և № (հին?) 1459. Վիեննայի Մխիթ.

¹ Բազմավէպ, 1954, էջ 283:

Մատ. ձեռ. №№ 249¹, 612, 1075, 1121.
Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. №№ 68, 406,
470, 1062, 1093, 1801. Ղալաթիայի Հայոց
Ազգ. Մատ. ձեռ. № 87. Զմմառի Մատ. ձեռ.
5 №№ 429, 605:

Թ. Թոռնյանը Վեցօրյա ճառերից քաղ-
վածաբար հրատարակել է ընդարձակ հատ-
վածներ՝ դրանք խմբավորումների վերածե-
լով բառ բնույթի. տես՝ Թ. Թոռնյան, «Հատ-
10 ընտիր ընթերցուածք ի մատենագրութեանց
նախնեաց», հտ. Բ, Վիեննա, 1910, էջ 1—94:
Հրատարակիչը հատորի նախաբանում ասում
է. «Մեր առջև ունեինք յունարէն բնագիրն,
որուն ինչպես նա՛ն մեր Մատենադարանին
15 երկու ձեռագրաց օգնութեամբ կարելի եղաւ
ճշդել տպագրին քանի մը անճշդութիւններն,
որոնց մէջէն նշանակալիցն է յաջորդը:
Տպագիրն ունէր՝ Զոր ինչ խորհիցիմք ներ-
գործել, իսկ մեր օրինակն ունի՝ Զոր ինչ
20 խորհիցիմք գործել»:

4. Առանձին երկեր:

ա. Բարսղի Կեսարացոյ ասացեալ.
«Զտօն յայտնութեանն և ծննդեանն միատ-
րէ, վասն մի բնութեան լինելոյ Աստուծոյ
25 և մարդոյ, և խառնուածին նշմարտանալոյ և
Աստուծոյ մարդ լինելոյ...», Երևանի Պետ.
Մատ. ձեռ. № 948, էջ 36բ—37բ:

բ. Սրբոյն Բարսղի Եպիսկոպոսի Կեսա-
րու ի գալուստ տեառն ի տանարն, ի մեկ-
նութենէ Ղուկայ Աւետարանին ի տատարակն
30 և յաղանին. «Զամենայն տօնախմբութիւնս
պարտ է մեզ կատարել սաղմոսիք և օրհ-
նութեամբ. և զպրութեամբք ընթերցուածոցն
որ ինչ ի խորհրդոյն...», Երևանի Պետ. Մատ.
35 ձեռ. № 436, էջ 138ա—141բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1798՝ «Ի մե-
ծի ատուր գալստեան տեառն մերոյ Յիսուսի
Քրիստոսի ի տանարն առ ծերունին» ևն (էջ
452ա), № 1525՝ «Ի մեծի ատուր տեառն ընդ-
40 առաջին» ևն (էջ 152բ), № 5244՝ խոր. նույն.

¹ Վիեննական այս օրինակն ունի նաև մի համա-
ռոտ «Յառաջարկութիւն» (սկ. «Մի՛ ոք ի բնողաց
զբարեմեցէ»), որը չկա վենետիկյան տպագրութեան
մէջ: Սույն առաջարկի մասին և ձեռագրի նկարա-
գրութիւնը տես 2. Տաշյան, «Յուցակ», էջ 639—640:
Այսպիսի առաջարկն ունեցող օրինակներ կան նաև
Երևանի Պետ. Մատ. ձեռագրերում:

(էջ 103բ), № 993՝ խոր. նման. (էջ 178ա)
ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 202
(էջ 142բ), № 212 (էջ 158բ), № 224 (էջ 59ա).
Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1 (էջ 95բ).
Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 71 (էջ 5
475ա), № 154Ա (էջ 452). Արմաշի վանքի
ձեռ. № 12 (էջ 142բ). Անկյուրիայի ձեռ. № 1
(էջ 236):

Որոշ օրինակներում սկ. պատահում է
նաև՝ «Զամենայն տօնախմբութիւնս Աստու- 10
ծոյ պարտ է», «Զամենայն տօնս և զօրհներ-
գութիւնս պարտ է», «Ամենայն տօնախմբու-
թիւնս պարտ է»:

գ. Բարսղի Կեսարոյ ի բան Աւետարանին
որ ասէ՝ Վարդապետ, զի՞նչ գործեցից, զի 15
զկեանս ժառանգեցից. «Արարիչ Բանն Աս-
տուած անհնգի զօրութեամբ, անազա-
կերպ տեսեամբ երևեալ Յովբայ յամպոյ և
ցուցանէ ասելով. Քո հասեալ իցէ յակն ծո-
վու...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3940, 20
էջ 245ա—253բ:

Տես նաև Տյուրինգենի KUB Ma XIII 95
(fol. 134^r):

դ. Խօսք Բարսղի Եպիսկոպոսի Կեսարու
Կապպադովկեցոյ ընդդէմ այնոցիկ, որք 25
քերացուցանեն զփառս Որդոյն Աստուծոյ
բան զՀօրն, և իշուցանեն զՀօգին սուրբ ի
հնազանդութիւն, և հաւասարեն ընդ հաւա-
սարութիւն առաւածոց. «Դուկեցի ես զփոյր
յօժարութեան ուսումնասիրութեան քո և 30
զմեծ աշխատութիւն վաստակոյդ, զոր ունիս
դու յաւելուած ի վերայ վարուցդ քոց. և ու-
րախութիւն մեծ եղև ինձ վասն քո...», Երե-
վանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1315, էջ 21ա—
59բ (թերի): 35

Վերջին բառերն են՝ «այլ ցամաքեցաւ»:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1798՝ խոր.
նույն (էջ 332ա—406բ, վերջից նույն թե-
րույթն ունի):

ե. Խրատք սրբոյն Բարսղի (sic) Կեսա- 40
րացոյ հայրապետի ասացեալ վասն ամե-
նայնի. «Իսկ բարիշով այրն Աստուծոյ տե-
սեալ ժողով զմանկունսն՝ ուսուցանէր նոցա
անձանց մաքրութիւն, և անախտութիւն մտաց
[և] մարմնոյ, գնացք հեգութեան, ձայն վա- 45
ռաւոր և խօսք բաւական...», Երևանի Պետ.
Մատ. ձեռ. № 4749, էջ 185բ—188բ:

Տես նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 257 (էջ 215ա). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 791 (էջ 201ա). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 11 (էջ 326):

զ. Երանելոյն Բարսեղի (sic) Կեսարու հայրապետի ասացեալ վասն պահոց. «Շաբաթ տուաւ Հրէից ազգին և ասացաւ քէ՛ Հանգիցէ գրաստ քո և եզն քո, ծառայ քո և վարձաւոր քոյ. լիցին և պահք շաբաթ և հանգիստ քրիստոնէից...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4749, էջ 233ա—235բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 700 (էջ 62ա), № 4822 (էջ 293ա) ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 257 (էջ 259բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 224 (էջ 274ա) և № 313 (էջ 78ա), № 791 (էջ 238բ). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 9 (էջ 570), № 11 (էջ 392), № 243 (էջ 149). Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 464 (էջ 298ա). Ջմմառի վանքի ձեռ. № 447 (էջ 178բ):

Որոշ օրինակներ ունեն սկ. «Շաբաթ Հրէից ազգին ասացաւ»:

Ըստ Գ. Զարբհանալյանի՝ Երուսաղեմի ձեռագիր օրինակներից մեկի համաձայն այս ճառը թարգմանված է «ի յունականէն ի հայ՝ ի Ստեփանոսէ քահանայէ և յետին կրօնաւորէ»¹:

է. Խրատի Երանելոյն Բարսղի՝ վասն ապաշխարութեան. «Պահօք ոսկեհոտն ծաղկացն հիստածովք զհաւատացելոցն փառաւորել, և պահունեալ կամեցեալ զգլովս...», Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 209, էջ 211բ—223ա:

ը. Սրբոյն Բարսղի Եպիսկոպոսի Կեսարու Կապաղովկացոյ խրատ յաղագս կրօնաւորաց առ միաբանակեացս և որ առանձին ճգնին. «Ըստ Քրիստոսի իմաստասիրութեանն յանձն առեալ, և յաշխարհական ցանկութեանց և մտադիւրութեանց և հոգւոց վերագոյն համբարձեալ զխորհուրդս, և ի մարմնաւոր ախտից ամենայն իրօք զմիտս աւնջատել և որոշել փութացեալ...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 787, էջ 12ա—13բ:

Տես նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 304 (էջ 14բ):

1 Գ. Զարբհանալյան, «Մատենադարան», էջ 335:

թ. Հարցումն երէ պարտ է զաղօթս հախազել քան զամենայն ինչ. «Ամենայն գործ, ո՛վ սիրելի. և ամենայն բան փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի կօն է բարեպաշտութեան և առաքինութեան...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 787, էջ 13բ—19ա:

Սույն ճառը թեև ձեռագրում («Հարանց վարք») Բարսեղի վերոնշյալ «Խրատ յաղագս կրօնաւորաց» ձառին է հաջորդում, բայց նրա անունը չի կրում: Այնու ամենայնիւ մենք այդ տեղավորում ենք Բարսեղի ձառերի շարքում, նկատի ունենալով, որ այդպես է վարվել Գար. Զարբհանալյանը, թերևս մի որևէ հիմք ունենալով¹:

Տես նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 304 (էջ 15ա, սկ. «Ամենայն գործս, ո՛վ սիրելի»):

ժ. Նորին Բարսղի սրբոյ ի մայր որդւոցն Ձերեքեայ. «Վկայիցն մեզ տօն ժամանեաց, և Քրիստոսի սէրն և շնորհն ժողովեաց զմեզ: Քանզի յաղագս տեսոն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի սիրոյն ի վկայիցն ճեպիմք ի պատիւ...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 436, էջ 206բ—209բ:

ժա. Բարսղի աբ Եպիսկոպոսի Կեսարու թուղթ առ Տերենտիոս Ստրատելատ, վասն մահուան դատեաց նորա. «Եւ արդ առ քեզ են իմ բանքս, ո՛վ քաջ և առաքինի հաւատակոյ: Նա և ես իսկ յոյժ զարմացեալ եմ ընդ քեզ, զի երբեմն...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 996, էջ 293բ—294ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1525՝ «Բարսղի... առ Տերինտինոս ստրատելատ» ևն (էջ 185բ) ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 202 (էջ 174բ), № 212 (էջ 185բ) և № 224՝ «Բարսղի... առ Տերինտինեա ստրատելատ» (էջ 194ա): Տես դարձյալ Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1Ա (էջ 267ա), № 154Ա (էջ 554). Անկյուրիայի ձեռ. № 1 (էջ 348):

Որոշ օրինակներ ունեն սկ. «Եւ արդ առ քեզ բանքս իմ», «Արդ առ քեզ են բանքս»:

ժբ. Սրբոյն Բարսղի թուղթ առ հաւատաւորս. «Քոյրք սուրբ և առաքինիք, ճգնաւորք և արգելաւորք, որք զանկաշան (sic) և

1 Անդ, էջ 337:

գինապագամեռ մրցումն կուսութեան ստացեալ ունիւ...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1330, էջ 229բ—230ա*:

5 *Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1924՝ խոր. նույն (էջ 126բ) ևն*:

ժգ. Երանելոյն տեառն Բարսղի մեծի քուրք զղջման առ կուսանն անկեալ ի կուսութենէ իւրմէ. «Այժմ ժամանակ է ինձ գմարգարէականն գայն գոչել և ասել. Ո՛վ տացէ գլխոյ [իմոյ] ջուր և աչաց իմոց աղբերս արտասուաց, և լացից զբեկումն դրստեռ ժողովրդեան իմոյ...», *Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 988, էջ 278ա—283բ*:

10 *Տես նաև Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 232 (էջ 218ա). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 62 (էջ 146ա)*:

ժդ. Վասն նշմարիտ և անապական կուսութեան. «Բազումք յայնցանէ, որք փեսային մերոյ Քրիստոսի հետեալ եղեն...»: 20 *Տես՝ ԲԱՐՍԵՂ ԱՆԿԻՒՐԱՅԻ*:

ժե. Տեառն Բարսղի (*sic*) ասացեալ յաղագս ողորմութեան և անողորմութեան. «Մի՛ ոք տղայաբարօք և անընտրական ինչ մտօք ժպրհեսցի...», *Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 362, էջ 75—89?*:

Այս ճառը նույն է Հովհան Մանգակունու անունով հրատարակված «Թուրք յաղագս ողորմութեան տնանկաց» (*սկ. «Մի՛ ոք տղայաբար քարոք և անընտրական ինչ մտօք»*) 25 *ճառի՝ հետ և հավանաբար Հովհան Մայրապետեան զրշին է պատկանում: Նույն ճառը զրշագրեցում երբեմն պատահում է նաև Յովհ. Ոսկերեքեանի և Եփրեմ Ասորու անուններով²:*

30 ժգ. Մերոյն Բարսղի արհեստակցութի կեսարու Կապադովկեցոյ ասացեալ ի սուրբ Մկրտիչն և ի Կարապետն Յովհաննէս. «Որպէս ոք անապատասէր յանտառախիտ տեղտոջ ուրեք բնդ ծառով հովանացեալ...», *Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 154Գ, էջ 1790—1793?*:

1 «Տեառն Յովհաննու Մանգակունու Հայոց հայրապետի ճառք» (Բ տպագր.), Վենետիկ, 1860, էջ 47—56:

2 Հմմտ. Բ. Սարգիսյան, «Քննադատութիւն Յովհան Մանգակունու և իւր երկասիրութեանց վրայ», Վենետիկ, 1895, էջ 73:

Սույն բնագրի՝ Բարսեղ Կեսարացուն վերագրվելը, ըստ երևույթին, թյուրիմացութիւն է: Տես՝ ԲԱՐՍԵՂԱՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՅԻ:

ժէ. Մերոյ հօրն Վասիլիոսի մեկնութիւն յաղագս եկեղեցոյ. «Եկեղեցի իցէ տանաւ 5 Աստուծոյ, մեհեան սուրբ...», *տես հետեւյալ գրքում. «Հատուկտիր բանք և ճառք ի մատենագրութեանց նախնեաց», Վենետիկ, 1910, էջ 11—24*:

Բացատրում է, թէ ի՞նչ են եկեղեցի, 10 սեղան, տապանակ, մատուցարան, վէմ, զարդք, ամբիոն, պատմունան քահանային, սպիտաշիլ, եմփոռով, բուրվառ, մաղզմայ, սկի, վարագոյր:

Հնարավորութիւն չունենք այս երկի հեղինակութիւնը երաշխավորելու՝ որպէս Բարսեղ Կեսարացու: Տես՝ ԲԱՍԻԼԻՈՍ (Հայր): 15

ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

1. Գիր կանոնական մեծի և գիտնաւորի եպիսկոպոսապետի Բասղի (*sic*) առ սուրբ 20 բրն Ամփիլոգոս Յիկոնացոց եպիսկոպոս, բանս ԾԱ. «Ա. Արտաքսեալն յեկեղեցոյ՝ ամենայն՝ հերձուածողք ասին. այլ զկէսս հերձուածողս կոչեցին միայն, և զայլ՝ բաժանողս և զայլ առանձին ժողովարարս: 25 Վասն զի աղանդաւորք այնոքիկ ասին, որ ամենեւին ի բաց որոշեալք են յուղիղ հաւատոց...», *տես՝ «Կանոնագիրք Հայոց» (հրատ. Վազգեն Հակոբյան), հտ. Ա, Երեւան, 1964, էջ 334—358: Ծանոթագրութիւնները՝ էջ 613—619*:

Բնագրից առաջ կա կանոնների ցանկը՝ «Կանոնք Բասղի (*sic*) առ Ամփիլոգոս, գլուխ ԾԱ» (էջ 329—334):

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ իւ ն.

Ա. Վասն թէ արտաքսեալն յեկեղեցոյ չերիս բաժանին:

Բ. Վասն զիւրաքանչիւր ուրուք յայտնել զարժանն:

Գ. Վասն որ զկին յղի հարկանէ ևս վիժիցէ: 40

Դ. Վասն որք յերրորդ ամուսնութիւն անկանին:

Ե. Վասն կամաւոր և ակամայ սպանութեան:

Զ. Վասն որք երդմամբ հրաժարեն ի ձեռնադրելոյ: 45

Է. Վասն երկակաց:

Ը. Վասն որոց ի պատերազմի սպանանիցեն:

Թ. Վասն որք վաշխ առնուն:

Ժ. Վասն որք զկուսութիւն խոստանան պահել:

ԺԱ. Վասն հաւատաւորաց որ պոռնկին:

ԺԲ. Վասն առեւանկաց:

5 ԺԳ. Վասն քահանայի որ յանպատեհ ամուսնութիւն անկեալ:

ԺԴ. Վասն գառ ի յիւրմէ ապականեալ կին առնուցու:

ԺԵ. Վասն յափշտակողաց:

10 ԺԶ. Վասն կնոջ որ զիւր այրն թողու եւ այլ առն լինի:

ԺԷ. Վասն քահանայի որ ուրանայ:

ԺԸ. Վասն մանկան որ անկունը մեռանի:

ԺԹ. Վասն առն եւ կնոջ որ րաժանի ի միմեանց:

15 Ի. Վասն աղջկան որ առանց կամաց հայրն ամուսնացի:

ԻԱ. Վասն աղախնոյ որ առանց կամաց տեսնել իւրոյ ամուսնացի:

ԻԲ. Վասն այրոյ որ ամուսնանայ:

20 ԻԳ. Վասն որք առանց կամաց, որք իշխեն նոցա, ամուսնացին:

ԻԴ. Վասն որ հարուածովք մահու հարկանէ զընկերն:

ԻԵ. Վասն սարկաւագի որ ընդ հեթանոսի պոռնկի:

25 ԻԶ. Վասն կնոջ որ երկուց արանց լինի եւ անդրէն յառաջինն դառնայ:

ԻԷ. Վասն ընդ պատուհանի լինել որ զկին իւր թողու:

ԻԸ. Վասն որ ակամայ պոռնկութիւնք լինին:

30 ԻԹ. Վասն որ զինքն Աստուծոյ նուիրէ:

Լ. Վասն երգմնախորի:

ԼԱ. Վասն դեղատուի ի ջուրս եւ ի ցամաք, եւ կախարդի:

ԼԲ. Վասն արուաղիտի:

35 ԼԳ. Վասն որ ընդ քեռ եւ ընդ եղբար անկանի:

ԼԴ. Վասն որ ընդ ազգականի անկանիցի:

ԼԵ. Վասն դպրի որ առաջ քան զհարսանիս պղծիցի:

ԼԶ. Վասն որք շրթամբք իւրեանց պղծին:

40 ԼԷ. Վասն ուրացողաց:

ԼԸ. Վասն որ զքոյր կամ զնու եւ զմարտ ապականեալ իցէ:

ԼԹ. Վասն որ ի հարցուկս երթան:

Խ. Վասն որ զկանոնեալ աղաթսն խափանեցէ:

45 ԽԱ. Վասն որ յանդիմանեալ՝ սիրով ոչ ընկալցի:

ԽԲ. Վասն որ զմեղս ուրուք տեսեալ:

ԽԳ. Վասն որ ոք անհնազանդեցի:

ԽԴ. Վասն որ դատարկաբանէ:

ԽԵ. Վասն որ երդնուցու:

50 ԽԶ. Վասն որ զթողեալ յանցանսն յիշէ:

ԽԷ. Վասն որ ի նմին յամառիցէ:

ԽԸ. Վասն որ վայրապար շրջիցի:

ԽԹ. Վասն որ տրտմեցոյց զեղբայր իւր:

Յ. Վասն որ աղաչիցէ:

55 Բնագրում կանոնները թվով միայն 50

են. որպէս 51-րդ կանոն գրված է Դիողոր

Անտիոքացուն ուղղված թղթի համառոտված բնագիրը (տես հաջորդը՝ § 2բ): Այսպէս է ե բոլոր ձեռագրերում:

Հրատարակութեան համար օգտագործվել են Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի № 131 5 ձեռագիրը, Երևանի Պետ. Մատ. №№ 6409, 8926, 795, 778, 2635 ե այլ բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնց նկարագրությունը տրված է անդ, էջ LIX—LXXIX:

Տես նաև Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. 10 № 53 (էջ 125ա), № 100 (էջ 63բ), № 256 (էջ 62ա), № 297 (էջ 49ա), № 583 (էջ 2ա), № 579 (էջ 95բ), № 581 (էջ 63ա), № 751 (էջ 83բ), № 1118 (էջ 78բ), № 810 (էջ 79բ). Ձմմառի վանքի ձեռ. № 447 (էջ 55ա). Ղա- 15 լաթիայի Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ. № 74 (էջ 315), № 125 (էջ 522), № 243 (էջ 199). Լվովի BU³Cod. Arm. 66 (fol. 88^v). Տյուրինգենի KUB Ma XIII 92 (fol. 102^v). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. 172 (fol. 87^v). Արմաշի 20 վանքի ձեռ. № 38 (էջ 90ա):

Ձեռագրերում Ամփիլոփոս (Ամփիլոփոս, Ամփիլոփոս) անունը պատահում է ե հետևյալ աղավաղված ձևերով. Անփիլոփոս, Անկիլիփոս, Ակիլոփոս, Ակիլիկոս, Ակիլիփոս, 25 Ակիլիփոս, Ակիլիկոս, Ակիլիկոյ, Ակիլիոյ, Ակեղիփոս, Ակիլիոս, Ակլիփոս, Ափիլիփոս, Ափիփոս, Ակակիոս, Փիլիփոս:

Ձա (հին թարգմանություն հունարենից).

Բարսղի եպիսկոպոսի Դեղորայ (sic) 30 երիցու Անտիոփո. «Ենաս առ մեզ գիր որ զվերագիր ունէր Դիողորայ, իսկ որ զկնի այսորիկ գայր այլում ումեմն վայելուչ էր բանն առաւել քան թէ Դիողորայն. քանզի 35 թուի ինձ ոմն ի դմեղակ արուստակաւանցն ընդ քոյոյ դիմօֆո մտեալ ե այնպէս զինքն կամեցեալ հաւատ[ալ]ոյ արժանի առնել լսողացն...», տես՝ «Կանոնագիրք Հայոց» (հրատ. Վազգեն Հակոբյան), հտ. Ա, Երև- վան, 1964, էջ 620—621:

Հրատարակվել է Երևանի Պետ. Մատ. № 659 ձեռագրից (էջ 198ա): Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 822՝ «Բարսղի եպս.ի Կեսարու մեծի, Դիողորայ երիցու Անտ[ի]ոփացոյ» 45 (էջ 191բ—195ա), № 1500՝ «Նորին... Գեորգա (կամ Դեորգա) երիցու Անդիոփացոյ» (էջ 920ա), № 436՝ «...Թեղորայ երիցու

Անտիոքայ» (էջ 187ա), № 5595՝ «...Թէոդորեայ մեծի Անդիոքացու» (էջ 351բ) ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 314 (էջ 180ա), № (Հին) 1913 (էջ 106բ). Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 61 (էջ 134ա):

Այս բնագիրը մաս է կազմում Պաշոյ գրքի (տես վերևում՝ Ճառական ու մեկնողական երկեր, § 1, իե):

2բ (Հայկական խմբագրություն, համառոտված).

Դիր կանոնական սրբոյն Բաղի (sic) առ Բանանայ մեծ Դիողորոս Անտիոքայ, վասն ամենեկին հեռանալոյ և զազգային կին ոչ առնելոյ, Ա. Բան. «ԾԱ. Յայս իմն առաւել հակէ մարդ, երէ գտցէ յօրինաց ինչ որ ըստ կամաց հեշտութեան լինի, ընդ լծով ծառայութեան օրինաց անկանի...», տես՝ «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա, էջ 358—362; Ծանոթագրությունը՝ էջ 619—622:

Այս միակ կանոնը, որը Կանոնագրքում նախորդ (§ 1) բնագրի 51-րդ հոդվածն է դարձել, խմբագրված է առ Դիողորոս Անտիոքացի թղթի վերոնշյալ հայ. ընդարձակ բնագրից (§ 2ա):

Հրատարակության համար օգտագործվել են այն նույն ձեռագրերը, որոնք օգտագործված են «Դիր կանոնական... առ սուրբն Ամփիլոքոս Յիկոնացոց եպս.» բնագրի (§ 1) համար:

Տես նաև Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 58 (էջ 135բ), № 100 (էջ 70բ), № 256 (էջ 67ա), № 297 (էջ 54ա), № 579 (էջ 103բ), № 581 (էջ 68ա), № 751 (էջ 94ա), № 810 (էջ 85բ), № 1118 (էջ 86ա). Զմամառի վանքի ձեռ. № 447 (էջ 62ա). Տյուբինգենի KUB Ma XIII 92 (fol. 113^v). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. 172 (fol. 95^v). Ղալաթիայի Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ. № 243 (էջ 256). Արմաշի վանքի ձեռ. № 38 (էջ 98ա) ևն:

Որոշ օրինակներ ունեն սկ. «Ջայս իմն առաւել հարկ է»:

Ձեռագրերում Դիողորոս անունն ընդհանրապես ազգավազված է՝ Դէողորոս և Թէողորոս ձևերով:

3. Բաղի (sic) գիր կանոնական վասն պէսպէս և բիրապատիկ ախտից գլուխք ՄՀԲ. «Ա. երէ ոք ապականէ զէգ յանկարծօ-

րեայ բռնաբարոյ, մահապարտութեան դատաստան ընկալցի...», տես՝ «Կանոնագիրք Հայոց» (հրատ. Վաղգէն Հակոբյան), հտ. Բ, Երևան, 1971, էջ 101—180: Ծանոթագրությունները՝ էջ 348—377:

Հրատարակության համար օգտագործվել են Երևանի Պետ. Մատ. № 657, 659, 8459, 835, 837 ձեռագրերը:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 3706 (էջ 160ա), № 4403 (էջ 197ա), № 6409 (էջ 106ա), № 7615 (էջ 106բ), № 8065 (էջ 1ա) ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 58 (էջ 137ա), № 100 (էջ 71բ), № 134 (էջ 33ա), № 256 (էջ 67բ), № 297 (էջ 55ա), № 579 (էջ 104բ), № 581 (էջ 69ա), № 583 (էջ 11բ), № 751 (էջ 95բ), № 810 (էջ 144ա), № 1118 (էջ 87ա). Զմամառի վանքի ձեռ. № 447 (էջ 63ա). Լիովի BU Cod. Arm. 66 (fol. 210^r). Տյուբինգենի KUB Ma XIII 92 (fol. 115^r). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. 172 (fol. 96^v). Ղալաթիայի Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ. № 243 (էջ 46). Արմաշի վանքի ձեռ. № 38 (էջ 99ա):

Այս բնագիրը մի քանի ձեռագրերում պատահում է վերագրված և Հովհան Ոսկեբերանին, ինչպես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 837՝ «Տեսան Յոհաննու ասացեալ ի խրնդօրոյ սրբոյն Բաղի, սանմանադրութիւն վասն պէսպէս և բիրապատիկ ախտից» (էջ 66ա) և № 8459՝ խոր. նույն (էջ 90ա):

4. Նորին կանոնի երրորդ Բաղի Կեսարու հայրապետին արարեալ: Գլուխք Հէ. «Պարա է գուրացողսն հաւատացեալս առանց վտանգի հրաժարեալս յամենայն աշխարհիս իրաց երեւ ամ արտաստօք և մտերմութեամբ և նզնութեամբ ապաշխարել...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3706, էջ 209ա—213բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 4403 (էջ 259ա), № 8065 (էջ 38բ), № 9488 (էջ 342բ) ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 278 (էջ 167ա). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 810 (էջ 190ա) ևն:

Այս բնագիրը, որ 77 կանոններից է բաղկացած, Բարսեղի համար վավերական լինելու հանգամանքներ չի ներկայացնում: Քննելով առաջին 26 հոդվածները, պարզեցինք, որ նրա Ա, Դ, Ե, Զ, Է, Ը, Թ, Ժ, ԺԱ,

ԺԲ, ԺԳ, ԺԴ, ԺԶ, ԺԷ, ԺԸ հոգվածները նույն են «Երկրորդ Նիկիական» կոչված կանոնախմբի ԺԲ, ԼԳ, ԼԴ, ԽԲ, ԽԶ, ԼԱ, ԼԷ, ԻԷ, Թ, Ի, ԾԸ, ԾԹ, Հ, ՂԹ, ՃԴ հոգվածների հետ: Նրա Բ հոգվածը խմբագրված է Բարսեղի «Գիր կանոնական վասն պէսպէս և բիւրապատիկ ախտից» կանոնախմբի ԿԱ հոգվածից. իսկ ԻԳ, ԻԴ և ԻԵ հոգվածները նույն կանոնախմբի ԿԳ, ԿԷ և ՃԻԲ հոգվածներն են: Գ, Ի և ԻԱ հոգվածները «Սրբոյն Գրիգորի» (Լուսավորիչ) կանոնախմբի Բ, Գ և Ը հոգվածներն են: ԻԶ հոգվածը «Վաչագանայ Աղուանից արքայի» կանոնախմբի Դ հոգվածն է: Իսկ ԺԵ, ԺԺ և ԻԲ հոգվածների աղբյուրները չենք կարողացել պարզել: Մնացած հոգվածների քննությունը հավանաբար կպարզվի, որ այստեղ օգտագործված են նաև ուրիշ աղբյուրներ:

□ Բարսեղ Կեսարացու անունը կրող վանական կանոնների մասին տեսնել նախորդ բաժնում (Ճառական ու մեկնողական երկեր, § 2, Հարցողաց գիրք):

ՊԱՏԱՐԱԳԱՄՍՏՈՒՅՑ ԵՎ ԱՂՈԹՔՆԵՐ

1. Պատարագամատոյց:

ա (Հին թարգմանություն, Ե դար). Պատարագամատոյց. «Աղօթք ողջույնի: 1. Ա.—Քահանայն. Տէր Աստուած արարիչ մեր, որ արարեւ զամենայն յոշրնչէ, և անէր զմեզ յայս կենդանութիւն...», տես՝ Հովս. Գաթրըճյան, «Սրբազան պատարագամատոյցը Հայոց», Վիեննա, 1897, էջ 120—159:

Հրատարակության հիմք են ընդունվել Լիոնի Մատենադարանի (Bibliothèque de Lyon) № 15 և Մյունխենի (K. Hof- und Staatsbibl. zu München) № 6 հայերեն ձեռագիր օրինակները: Հայ. բնագրին զուգընթաց արված է նաև Պատարագամատոյցի հուն. սկզբնագիրը:

Հին թարգմանության այս բնագիրը ձեռագրերում ծանոթ է Գրիգոր Լուսավորչի անունով («Պատարագ Աստուծով սուրբ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին», «Պատարագամատոյց, զոր արարեալ է սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի» են):

բ (Նորագույն թարգմանություն, Թ կամ Ժ դար, հուն. բնագրի բյուզանդական խմբագրությունից):

Աստուածային պատարագ ասացեալ սուրբ հօրն մերոյ Բարսղի եպիսկոպոսապետին Կեսարու. «Ա. Նախերգան: Յառաջադուրթին: Ա. Ամենայն որ ինչ զգեստաւորել է խորհրդածութիւն, գրեալ է յառաջինսն բաւականապէս: Իսկ յորժամ զգենու ըստ օրինին, առեալ զհացն դնէ ի մաղզմայն ասելով. Յիշատակ...», տես՝ Յովս. Գաթրըճյան, էջ 180—216:

Հրատարակությունը կատարված է ըստ Մյունխենի և Լիոնի ձեռ. օրինակների:

□ Տես նաև Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 268՝ խոր. նույն (էջ 77ա—90ա), № 1303՝ խոր. նույն (էջ 78ա—138բ): Տես դարձյալ Արմաշի վանքի ձեռ. № 36՝ «Աստուածային պատարագ սրբոյ հօր մերոյ Վասիլիոսի մեծին» (էջ 20ա—28բ) և Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1021՝ «Աստուածային... Մեծին Վասիլիոսին» (էջ 71—103): Վերջին ձեռագրի նկարագրության համաձայն՝ այս Պատարագամատոյցը հունարենից է թարգմանվել 1752 թ. Գեորգ Մխլայիմի կողմից, թեև չի ասվում, թե ո՞րտեղից է այդ տեղեկությունը:

2. Աղօթք սրբոյն Բարսղի հայրապետին արարեալ վասն այլակերպութեանն Քրիստոսի. «Օրհնեալ ես, Տէր Աստուած ամենակալ, Որդի և Բանդ Աստուած, էակից և արարչակից Հօր, զոյակից և համարեակից սուրբ Հոգւոյդ: Անայլայլելի, անփոփոխելի...», տես՝ «Ճաշոց գիրք գեղեցկատիպ և վայելուչ» են, Վենետիկ, 1686, էջ 860—870:

Այլ տպ. տես՝ «Ճաշոց գիրք», Կ. Պոլիս, 1722, էջ 688—695:

Գտնվում է նաև ուրիշ հրատարակություններում՝ Բարսեղի անունով և ավելի հաճախ անանուն. երբեմն նաև Եղիշեի անունով, տես՝ «Ճաշոց գիրք», էջմիածին, 1839, էջ 575—581. «Ճաշոց գիրք Հայաստանեայց եկեղեցւոյ», Վաղարշապատ, 1872, էջ 549—556 (տես նաև Եղիշէ):

1 Հմմտ. Ե. Պողարյան, «Յուդայի...», հտ. Դ, էջ 34:

□ Տես նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ.
 ձեռ. № 321 (էջ 116ա), № 323 (էջ 313բ).
 Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 5 (էջ 282բ),
 № 9 (մասն Գ, էջ 244ա), № 241 (էջ 173բ),
 № 245 (էջ 253բ), № 267 (էջ 330բ), № 269
 (էջ 262ա), № 526 (էջ 31ա), № 698 (էջ 250բ),
 № 704 (էջ 278բ), № 877 (էջ 287ա). Երու-
 սաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 5 (էջ 628ա),
 № 12 (էջ 686ա), № 30 (էջ 543), № 92 (էջ
 654), № 95 (էջ 377ա), № 122 (էջ 654),
 № 183 (էջ 35), № 454 (էջ 647ա), № 1878
 (էջ 271). Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վան-
 քի ձեռ. № 63 (էջ 274բ). Զմմառի վանքի
 ձեռ. № 28 (էջ 310ա). Լոնդոնի Brit. Mus.
 Ms. Or. 2607 (fol. 368^r). Անկյուրիայի ձեռ.
 № 45 (էջ 818ա):

Ձեռագրերի հաշվառման համար, բացի
 ձեռագրացուցակներից, օգտագործել ենք
 նաև Պ. Տեր-Պողոսյանի ուսումնասիրու-
 թյունը¹:

3. Քարոզ գատկաց, ասացեալ սրբոյն
 Բարսղի Կեսարու Կապալաղակացոց. «Ժողո-
 վեալս ի տանա փառաց սրբութեանդ քո,
 հայցեմք ի քոյին գրութեանցդ, լեր պար-
 գեիչ հայցուածոց մերոց լիալէս ի քոց ա-
 ռատ պարգևացդ...», Երևանի Պետ. Մատ.
 ձեռ. № 7785, էջ 236ա—239ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 3918 (էջ
 87ա). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 294
 (էջ 76ա), № 321 (էջ 51ա). Վիեննայի Մխիթ.
 Մատ. ձեռ. № 545 (էջ 25ա). Երուսաղեմի
 Հայկ. Մատ. ձեռ. № 231 (էջ 87բ), № 265 (էջ
 277ա), № 271 (էջ 382բ). Նիկոսիայի ձեռ.
 № 59 (էջ 95ա). Զմմառի վանքի ձեռ. № 606
 (էջ 65բ). Հոռմի Հայոց հյուրանոցի (Ս. Վլաս)
 ձեռ. № 9 (էջ 13բ). Փարիզի Bibl. Nat.
 Ms. Arm. 79 (fol. 82^v), № 80 (161^r).

4. Աղօթք սրբոյն Բարսղի հայրապետին.
 «Օրհնեմք զքեզ, Տէր, Երկայնամիտ և անո-
 խակալ, որ զօր հանապազ Երկայնամտես ի
 յանցաւորս...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
 № 9100, էջ 254ա—254բ:

Տես նաև Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms. Arm.
 F. 26 (fol. 361^v). Վիեննայի Մխիթ. Մատ.

ձեռ. № 1027 (էջ 56բ): Նշվում է, որ
 Վիեննայի № 1027 ձեռագրում եղածը «յար-
 մարեցուած» (վերախմբագրված) ախտարա-
 կան բնագիր է, որն ամբողջությամբ հրա-
 տարակված է Պ. Տեր-Պողոսյանի կողմից.

— Աղօթք Բարսղի հայրապետին, ի
 պահպանութիւն ծառայիս Աստուծոյ. «Օրհ-
 նեալ է Աստուած: Օրհնեմք զքեզ Տէր Երկայ-
 նամիտ և անոխակալ...», Հանդէս Ամ-
 սօրեայ, 1969, էջ 158:

5. Օրհնութիւն ջրոյ, զոր ասացեալ է սրբ-
 օյն Բարսղի Կեսարացոյն. «Օրհնեալ ես,
 Տէր Աստուած ամենակալ, յամենայնի հօր
 և սփանչելագործ, որ արաւեր զերկինս և զեր-
 կիր և զծով, յաննիւթից և յանպատրաստ
 խաւարային յանդնոց...», տես՝ «Ճաշոց
 զիրք», Վենետիկ, 1686, էջ 31—35:

Այլ տպ. խոր. նույն, տես՝ «Մաշտոց»,
 Վիեննա, 1880, էջ 518—527:

Այլ տպ. խոր. նույն, տես՝ «Մաշտոց»,
 Վիեննա, 1905, էջ 518—527:

Մաշտոցի ուրիշ տպագրութիւններում
 առհասարակ անանուն է այս բնագիրը:

□ Տես նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ.
 ձեռ. № 320 (էջ 148ա), № 321 (էջ 68ա),
 № 323 (էջ 137ա), № 328 (էջ 16ա), № 332
 (էջ 215բ), № 333 (էջ 89բ), № 334 (էջ 60ա),
 № 335 (էջ 81բ), № 336 (էջ 110բ), № 337
 (էջ 99ա), № 338 (էջ 59բ), № 339 (էջ 124ա),
 № 342 (էջ 99ա), № 343 (էջ 164ա), № 344
 (էջ 118ա), № 345 (էջ 122բ), № 346 (էջ
 109ա), № 347 (էջ 117բ), № 348 (էջ 60բ),
 № 349 (էջ 154բ), № 351 (էջ 116բ), № 352
 (էջ 98բ), № 353 (էջ 90ա), № 354 (էջ 76բ),
 № 355 (էջ 129ա), № 358 (էջ 242բ), № 360
 (էջ 120բ), № 361 (էջ 79ա), № 362 (էջ 105բ),
 № 363 (էջ 94բ), № 364 (էջ 63ա), № 366
 (էջ 86բ), № 369 (էջ 92ա), № 371 (էջ 116բ),
 № 373 (էջ 78ա), № 374 (էջ 93ա), № 375
 (էջ 112ա), № 376 (էջ 132բ), № 377 (էջ
 97բ), № 378 (էջ 152ա), № 380 (էջ 74բ),
 № 382 (էջ 68բ), № 383 (էջ 86բ), № 384
 (էջ 69ա), № 385 (էջ 113ա), № 388 (էջ
 137բ), № 389 (էջ 109ա), № 390 (էջ 174ա),
 № 392 (էջ 135բ), № 394 (էջ 118ա), № 401

¹ Հանդէս Ամսօրեայ, 1969, էջ 145—148:

(էջ 99բ), № 403 (էջ 77բ), № 404 (էջ 83ա),
 № 405 (էջ 113ա), № 406 (էջ 181բ), № 407
 (էջ 90ա), № 408 (էջ 108ա), № 410 (էջ 6ա),
 № 411 (էջ 171ա), № 413 (էջ 142բ), № 415
 5 (էջ 154ա), № 418 (էջ 135ա), № 422 (էջ
 180բ), № 423 (էջ 80բ), № 425 (էջ 102բ),
 № 431 (էջ 136ա). Վիեննայի Մխիթ. Մատ.
 ձեռ. № 5 (էջ 282բ), № 9 (մասն 9, էջ 11բ),
 № 23 (էջ 111բ), № 68 (էջ 122ա), № 108
 10 (էջ 66ա), № 133 (էջ 88ա), № 138 (էջ 142ա),
 № 241 (էջ 20բ), № 245 (էջ 24բ), № 264
 (էջ 42ա), № 269 (էջ 10ա), № 526 (էջ 64բ),
 № 698 (էջ 12բ), № 704 (էջ 8ա), № 824 (էջ
 123ա), № 877 (էջ 385բ), № 905 (էջ 143ա),
 15 № 910 (էջ 45ա), № 923 (էջ 344ա), № 982
 (էջ 83ա), № 1088 (էջ 55ա). Վիեննայի
 KKHB Cod. Arm. 5 (fol. 161^r), 16 (fol.
 9^r) ևն. Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 92
 (էջ 11ա), № 122 (էջ 31), № 183 (էջ 7),
 20 № 233 (էջ 195), № 289 (էջ 141), № 302
 (էջ 299), № 697 (էջ 194բ), № 846 (էջ 160).
 Զմամառի վանքի ձեռ. № 105 (էջ 80ա), № 108
 (էջ 91բ), № 109 (էջ 122բ), № 110 (էջ 104բ),
 № 111 (էջ 120ա), № 116 (էջ 267բ). Լվովի և
 25 Ստանիսլավովի հայ. ձեռ. № 11=34 (էջ 22).
 Տյուրինգենի KUB Ma XIII 20 (fol. 13^r),
 27 (fol. 80^v), 28 (fol. 125^v), 30 (fol. 131^v),
 32 (fol. 140^v). Արմաշի վանքի ձեռ. № 186
 (էջ 108), № 203 (էջ 127ա), № 204 (էջ 108).
 30 Նիկոսիայի ձեռ. № 1 (էջ 16բ), № 42 (էջ
 132ա), № 43 (էջ 71ա), № 45 (էջ 67ա):

Որոշ օրինակներ ունեն սկ. «Տէր ամենա-
 կալ յամենայնի հօր»:

Նշված ձեռագրերի հաշվառման համար,
 35 բացի ձեռագրացուցակներից, օգտագործել
 ենք նաև Պ. Տեր-Պողոսյանի ուսումնասիրու-
 թյունը¹:

6. Եւ քանանայն ասէ զաղօթս զայս, զոր
 ասացեալ է սուրբ հօրն մերոյ Բարսղի Կե-
 40 սարու հայրապետին. «Գոհանամք զքէն,
 հայր տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որ
 յայց ելեր մարգարութեամբ քոյով, փրկե-
 ցեր ի մեքենայից սատանայի գմբռեալ և
 զհեռացեալ ազգ մարդկան...», տես՝ «Մաշ-
 45 տոց», Վենետիկ, 1831, էջ 239—243:

Տես նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ.
 № 320 (էջ 97ա), № 322 (էջ 106բ), № 323
 (էջ 119բ), № 329 (էջ 41ա). Վիեննայի Մխիթ.
 Մատ. ձեռ. № 138 (էջ 65բ), № 148 (էջ
 56ա), № 600 (էջ 79ա), № 676 (էջ 68բ), 5
 № 737 (էջ 167), № 834 (էջ 76բ), № 910
 (էջ 35բ), № 921 (էջ 99բ), № 982 (էջ
 44ա), № 987 (էջ 43բ), № 1001 (էջ 62ա),
 № 1221 (էջ 101ա), № 1235 (էջ 53բ), № 1264
 (էջ 79բ), № 1277 (էջ 59ա), № 1288 (էջ 40
 40ա). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 661
 (էջ 27ա), № 1528 (էջ 306). Զմամառի վանքի
 ձեռ. № 616 (էջ 89ա). Նիկոսիայի ձեռ.
 № 44 (էջ 63բ). Արմաշի վանքի ձեռ. № 203
 (էջ 61ա): 15

Մաշտոցի թե՛ տպագրերում, թե՛ ձեռա-
 գրերում այս բնագիրը հաճախ անանուն է:
 Զեռագրերում պատահում է և հետևյալ խո-
 րագրով. «Աղօթք վասն կնեկոյ զգերեզ-
 մանն», «Աղօթք այգալացի»: 20

Վերոնշյալ տեղեկությունների համար,
 բացի ձեռագրացուցակներից, օգտագործել
 ենք նաև Պ. Տեր-Պողոսյանի ուսումնասիր-
 ւթյունը¹:

7. Ապաշխարողարձակէ: Աղօթք Բարսղի 25
 հայրապետին. «Տէր Աստուած հայր ամենա-
 կալ, արարիչ երկնի և երկրի, որ յակնարկել
 բարեւար կամաց բոց զոյացուցեր զամե-
 հայն արարածս...», Վիեննայի Մխիթ. Մատ.
 ձեռ. № 269, էջ 69ա—83ա: 30

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 526 (էջ
 50ա), № 911 (էջ 183բ), № 910 (էջ 183բ),
 № 923 (էջ 301բ), № 982 (էջ 107ա). Վենե-
 տիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 320 (էջ 161ա),
 № 323 (էջ 149ա), № 328 (էջ 56բ), № 332 35
 (էջ 184բ), № 341 (էջ 109բ), № 343 (էջ
 266բ), № 344 (էջ 150բ), № 345 (էջ 202բ),
 № 346 (էջ 140բ), № 348 (էջ 100բ), № 349
 (էջ 197բ), № 351 (էջ 150բ), № 352 (էջ 130բ),
 № 356 (էջ 132ա), № 364 (էջ 115բ), № 371 40
 (էջ 148ա), № 374 (էջ 116բ), № 375 (էջ
 187ա), № 378 (էջ 203բ), № 382 (էջ 86ա),
 № 389 (էջ 144ա), № 392 (էջ 161բ), № 398
 (էջ 230բ), № 400 (էջ 98բ), № 405 (էջ 125բ),
 № 406 (էջ 195ա), № 407 (էջ 106բ), № 409 45

¹ Հանդիս Ամստերդ., 1969, էջ 131—133:

¹ Հանդիս Ամստերդ., 1969, էջ 152—155:

- (էջ 86բ), № 410 (էջ 288բ), № 411 (էջ 189բ),
 № 413 (էջ 159բ), № 415 (էջ 169բ), № 418
 (էջ 173բ), № 422 (էջ 196բ), № 423 (էջ 91ա),
 № 425 (էջ 141ա), № 429 (էջ 128ա), № 431
 5 (էջ 150ա). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ.
 № 183 (էջ 105), № 231 (էջ 220), № 697
 (էջ 237բ), № 846 (էջ 180), № 289 (էջ 214).
 Զմամոի վանքի ձեռ. № 104 (էջ 12ա), № 105
 (էջ 57ա), № 106 (էջ 78ա), № 110 (էջ 131բ),
 10 № 116 (էջ 296բ). Վիեննայի KKH Cod.
 Arm. 5 (fol. 190^r), 16 (fol. 123^v). Նիկո-
 սիայի ձեռ. № 43 (էջ 107բ). Լվովի և Ստա-
 նիսլավովի հայ. ձեռ. № 21=43 (էջ 77ա).
 Հոռոմի Հայոց հյուրանոցի (Ս. Վլաս) ձեռ.
 15 № 5 (էջ 191ա). Տյուրինգենի KUB Ma XIII
 27 (fol. 91^r), Ma XIII 28 (fol. 216^r), Ma
 XIII 33 (fol. 91^r). Լոնդոնի Brit. Mus. Or. 1411
 (fol. 91^v), Or. 2612 (fol. 130^v), Or. 2669
 (fol. 56^v), Add. 23,900 (fol. 128^v). Արմաշի
 20 վանքի ձեռ. № 203 (էջ 103ա), № 204 (էջ
 158ա). Ղալաթիայի Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ.
 № 143 (էջ 214):

Որոշ օրինակներ ունեն սկ. «Տէր Աս-
 տուած ամենակալ արարիչ»:

25 Բարսեղի անունով տպագրված տես՝
 «Ժամակարգութիւն», Վիեննա, 1891, հտ. Ա,
 էջ 289—295, որ մենք չենք տեսել: Գտնվում
 է և ուրիշ տպագիր ժամագրքերում, բայց՝
 անանուն:

30 8. Աղօթք զոր ասացեալ է սրբոյն Բա-
 արդի ի սուրբն պնտակոստէն. «Անարատ,
 անեղծ, անսկիզբն, անտեսանելի, անհաս-
 նելի, անհետազօտելի, անփոփոխելի, անպա-
 րագրելի, անսահման, անոխակալ տէր...»,
 35 Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 321, էջ
 100ա—106ա:

Տես նաև Մշո Առաքելոց վանքի ձեռ. № 7
 (էջ 282). Հոռոմի Bibl. Vat. Cod. Arm.
 Borg. 3 (fol. 1^r). Այս երկու օրինակներն
 40 ունեն սկ. «Ամենակալ անարատ Աստուած,
 անսկիզբն հայր, անտեսանելի, անպատմելի,
 անպարագրելի»:

«Այս աղօթքը, մեզի ծանօթ միայն երեք
 ձեռագիրներում մէջ, Ս. Բարսեղի կը վերա-
 45 գրուի: Միւս բոլոր ձեռագիրներում մէջ կ'ըն-
 ծալուի Ոսկեբերանի, ինչպէս ալ հրատարա-
 կուած է Ճաշոցներում և ժամակարգութիւննե-

րում մէջ. օր. համար ժամակարգութիւն եկե-
 ղեցոյ Հայաստանեայց Վիեննա, 1839, հտ.
 Բ, էջ 528—535. Զկնի Աւետարանին կար-
 գան զաղօթս Յովհաննու Ոսկեբերանին, ե-
 րեք փոխ է, ամէն փոխի շարական մի աստ,
 5 և հետ ամէն շարականի աղօթք մի կարդա՝
 (Պ. Տեր-Պողոսյան)¹:

9. Աղօթք զոր ասացեալ է սրբոյն Բարդի.
 «Արարչագործ Աստուած, որ ի ձեռն աս-
 տուածային խորհրդոյ քոյ՝ զառաջնաստեղծ
 10 մարդն կերպարանակից և նմանակից քեզ
 արարեւ...», տես՝ «Մաշտոց», Վիեննա,
 1905, էջ 432—435:

Տես նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ.
 № 320 (էջ 216բ), № 322 (էջ 39բ), № 323 (էջ
 15 188ա), № 325 (էջ 91ա), № 327 (էջ 142ա),
 № 345 (էջ 245բ), № 361 (էջ 251ա), № 379
 (էջ 3բ), № 395 (էջ 2ա), № 398 (էջ 57բ),
 № 406 (էջ 96ա), № 410 (էջ 325ա). Երուսա-
 ղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 289 (էջ 623)²:

10. (Անխորագիր) «Օրհնեալ է ամենա-
 սուրբ երոտրոյքիւնն ի բարձունս՝ Հայր և
 Որդի և Հոգին Սուրբ. մեծ գոհութիւն երից
 անձնատրութեանց և միոյ աստուածու-
 25 րեանն...», տես՝ «Ճաշոց», Վաղարշապատ,
 1872, էջ 196—199:

Հրատարակութեան մեջ բնագիրը հեղի-
 նակի անուն չի կրում: Բ. Սարգիսյանը
 Ս. Ղազարի ձեռագիր Մաշտոցները նկարա-
 գրելիս № 323 Մաշտոցի 175բ—180բ էջերում
 30 գտնվող սույն բնագրի մասին ասում է. «Ա-
 ղօթքս որովհետեւ կը պակսի Ա. Մաշտոցին
 մէջ, և Ճաշոցին մէջ Բարսղի խորագրված
 է, կարծել կուտայ որ ի հնումն թարգմա-
 նուած չէր, և հետեւաբար սա իսկ Գրիգոր
 35 Վկայասէր թարգմանած և ներմուծած ըլլայ
 Մաշտոցին մէջ»³:

Սակայն, քստ երևույթին, նրա հեղինա-
 կությունը պատկանում է Հովհան Ոսկեբե-
 րանին⁴: Այսպէս, օրինակ, էջմիածնում 40

1 Հանդէս Ամսօրեայ, 1969, էջ 144:

2 Անդ, 1969, էջ 155—156:

3 «Մայր ցուցակ», հայ. ձեռ. Մատենադարանին
 Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտ. Գ, Վենետիկ, 1966,
 էջ 85:

4 Հմմտ. Պ. Տեր-Պողոսյան, Հանդէս Ամսօրեայ,
 1969, էջ 138—139:

1839 թ. տպագրված Ճաշոցում խորագրված է՝ «Աղօթք և օրհնություն սրբոյն Յովհաննու Ոսկեբերանին, զոր ասացեալ է վասն Բահանայից և ժողովրդեան» (էջ 208—211):
 5 Հաճախ նաև անանուն է, տես՝ «Ճաշոց», Վննետիկ, 1686, էջ 324—329. և այլ հրատարակություններ:

11. Սրբոյն Բարսղի Կեսարացու (sic) աղօթք ասացեալ ի վերայ առաքինաց (sic),
 10 կարդան մեծի հինգշաբթին. «Օրհնեալ է անբաւ ողորմութիւնն և մարդասիրութիւն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, որ արժանաւորեաց զմեզ...», Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 63, էջ 272բ—274բ:

12. Նորին Բարսղի Կեսարացու (sic) սուրբ հայրապետի, որ ի Դաբօր (sic) լեռն արարածոց օրհնութիւն յամենայնի ասացեալ. «Օրհնեալ են փառք քո, Տէր Աստուած մեր, ի տեղոջ սրբութեան, որ երկիր ի լուսն օրինաց և մարգարէից...», Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 63, էջ 280ա—286ա:

13. Աղօթք որք երդմնեցուցիչք, Մեծին Վասիլիոսի, յաղագս նեղելոցն ի դիւաց և առ իւրաքանչիւր հիւանդութիւն. «Աստուած աստուծոց և տէր տերանց, հրեղինաց դասուց արարիչ և աննիւթից գործեանց արհեստագործիչք...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6425, էջ 1ա—5ա:

14. Նորին աղօթք. զտէր աղաչեսցուք. «Աստուածդ երկնից, Աստուած լուսոյ, Աստուած հրեշտակաց որ են քնդ իշխանութեամբ քո...», անդ, էջ 5ա—7ա:

□ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. № 942 ձեռագրում, որ է «Օրոլոգիոն» (հունական ժամագիրք), գտնում ենք հետևյալ բնագրերը¹.

— Աղօթք Մեծին Վասիլիոյ. «Տեսրօղայ. Տէր Յիսուս Քրիստոս Աստուած մեր, աղբիւր կենաց...», էջ 148ա:

— Աղօթք Մեծին Վասիլիոյ. «Ծանեայ, Տէր, զի անարժանապէս հաղորդիմ...», էջ 157բ:

¹ Ըստ Ն. Ակինյանի, Հանդէս Ամսօրեայ, 1950, էջ 193:

— Մեծին Վասիլիոյ. «Տեսրօղայ, Քրիստոս Աստուած քաղաւոր յախտեցից...», էջ 167բ:

— Մեծին Վասիլիոյ. «Տէր ամենակարող, Աստուած գործեանց...», էջ 194բ: 5
 Հմմտ. նաև «Մեծ Օրոլոգիոն»-ի (հունական Մեծ ժամագիրք) մեջ գտնվող հատվածները՝ ըստ Անթիլիասի Մատենադարանի ձեռագրի¹, էջ 7 (սկ. «Տէր ամենակարող, Աստուած գոր.»), էջ 532 (սկ. «Տեսրօղայ, Տէր 10 Յիսուս Քրիստոս Աստուած»), էջ 545 (սկ. «Ծանեայ Տէր, զի անարժ.»), էջ 558 (սկ. «Տեսրօղայ, Քրիստոսդ Աստուած»):

ԲԱՐՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՅԻ ԵՐԿԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

(«Պատնառ»-ական և մեկնողական բնագրեր) 15

1. «Պատնառաց գիրք» կոչվող ժողովածուի մեջ գտնվում են Դավիթ Քոբայրեցու գրչին պատկանող հետևյալ բնագրերը. «Պատնառ Պառնոցն գրոց ի Բարսղէ կարգելոցն, ասացեալ ի հմտութիւն վարժողաց» (սկ. «Սրբոց արանցն աստուածագետից») ², «Սկիզբն և պատնառ Հարցողաց գրոցն սրբոյն Բարսղի» (սկ. «Այսպէս լուսք ի գրոց») ³ և «Սկիզբն և պատնառ Վեցօրեայ գրոցն ի սրբոյն Բարսղէ ասացեալ» (սկ. «Սուրբ և սխանչելին Բասիլիոս») ⁴:

Բարսեղի երկերի մասին միայն «պատնառ»-ներ կամ նախադրություններ են: Իրացուցիչ տեղեկությունների համար տես նաև՝ ԴԱՆԻԹ ՔՈՒՅՐԵՅԻ:

2. Պատնառք [և լուծմունք] Պառնոց Բարսղին. «Մեծն Բասիլիոս ծնեալ էր ի հօրէ Պոնտացի և ի մօրէ Կապպադոկեցի, ոչ յաննշանից ոմանց, այլ ի մեծաց և յերեւելեաց, և նշմարտութեան հաւատովն պայծառ...: Բն. Փողեցէք ի նոր ամսեան: Լծ. Նոր ամիսն զմուտ պահոցն ասէ. և սովորութիւն էր վարդապետացն, զի յորժամ խօսէին առ ժողովուրդսն բան խրատու...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 437, էջ 314ա—339ա:

¹ Անդ, էջ 195—196:

² Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1879, էջ 241բ—266ա:

³ Անդ, էջ 266ա—268ա:

⁴ Անդ, էջ 268ա—270բ:

Բարսեղ Կեսարացու Պահոց գրքի անանուն մեկնությունն է՝ համառոտ «Պատճառ»-ով (նախադրությունում)։ Այս «Պատճառ»-ը, սակայն, տարբեր է Դավիթ Քոբայրեցու այն գրածից, որը գտնվում է «Պատճառաց» գրքում։

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 627 (էջ 153ա—204բ) ևն։

3. «Լուծմունի Հարցողաց Բարսղին, զոր արարեալ է Աստուծով Յակոբայ վարդապետի, ընթեռնով զգիրս ի մայրն իմաստից Դաւթայ» (սկ. «Զգուշական կենցաղս։ Լծ. Զփրխտոնէից կենցաղս ասէ»)։ Տես՝ ՅԱԿՈԲ ԿԼԱՅԵՅԻ։

4. Երևանի Պետ. Մատ. № 6362 ձեռագրում կան Բարսեղի Պահոց գրքի ձառերի և մի քանի այլ գրվածքների լուծմունքը՝ անխորագիր (էջ 49ա—66բ)։ Վերջում գրիչը պահել է հեղինակի (ոմն վահրամի) անունը։ «Զվահրամ գերաբուն բանի սպասաւոր և զարարող լուծմանցս յիշեսչիք ի Քրիստոս՝ մեղաց թողութիւն հայցելով. նաև զեղկելիս զրող սորին հանդերձ ծնողօք մերովք յիշեսչիք» ևն (էջ 66բ)։ Հեղինակը հավանաբար վահրամ Բաբունին է։

5. Ոմն լատին վարդապետ Օդոստինոսի անունով եղած մատենագիտական այն հիշատակությունը, թե նա «արար մեկնիչ մի այլ Զօրեայ գրոցն Բարսղի Կեսարացույ՝, հավանաբար վերաբերում է, անունների շփոթությամբ, Բարթողիմեոս Բոնոնացուն, որն ունի մի «Գիրք յաղագս վեցօրեայ արարչութեան Աստուծոյ». տես՝ ԲԱՐԹՈՂԻՄԵՆՈՍ ԲՈՆՈՆԱՅԻ (հմմտ. նրա ինքնագիր երկերի վերջում տրված տեղեկությունը)։

6. Մատթեոսի վարդապետի աշակերտի Գրիգորի Տաթևացույ և լուսաւորչի Հայոց արարեալ փառաւածու Հարցողաց գրոց հարանց նգնաւորաց և պատասխանիք նոցին ի սրբոյն Բարսղի եպիսկոպոսէ Կեսարացոց փաղափի. «Զի՞նչ հարկաւոր է անապատաւորաց և զի՞նչ պիտանացու։ Պա. Հարկաւոր է նախ քան զամենայն զախտ մարմնոյն և զմտացն ի բաց մերկանալ...»։ Տես՝ ՄԱՏԹԷՆՈՍ ՊԱՐԹԵԻ։

1 Տես աստ. հտ. Ա, էջ LVIII։

ԲԱՐՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՅՈՒ ՄԱՍԻՆ (Մատենագրական նյութեր)

Տես հետևյալ աղբյուրները.

ԱՌԱՔԵԼ ԵՐԷՅ, § 2՝ «Տաղ» (սկ. «Անեղ անմահ լոյսն էական» կամ «Զմեռեալսն ի մեղսն պոռնկական» կամ «Այր մի ընտիր և անուանի»)։

ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, «Գանձն Բարսղի հայրապետին» (սկ. «Ամենագոր Աստուած Սուրբ Հոգին») և «Տաղ» (սկ. «Բասիլիոս, դու ես տեղի»)։ Տես աստ, էջ 144, §§ 145 և 146։

ԳԷՈՐԳ ՍԿԵԻՌԱՅԻ, «Քարոզ սրբոյն Բարսղի հայրապետին» (սկ. «Գործող [sic] սուրբ Երոզդութեան անեղ անսկիզբն»), «Քարոզ սրբոյն Բարսղի հայրապետին» (սկ. «Գոյիցս բնաւից, էից յոչից» կամ «Գերագոյն բնաւից արարչագործող»)։

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱԶԻԱՆԶԱՅԻ, «Յաղթեցայ» գրքի երկու ձառերը՝ «Նորին ի հայրն իւր մերձ եղելոյ Բարսղի» (սկ. «Այդ Աստուծոյ և հաւատարիմ ծառայ») և «Նորին ի Բասիլիոս Կեսարացի» (սկ. «Հանդերձեալ էր ուրեմն բազում պատճառ»)։ «Առ նաւարկութիւնն» գրքի Դ ձառը՝ «Նորին ի Գրիգորիոս եպիսկոպոս [Նիսայ]՝ Բարսղի մերձ կացելոյ, յետ ձեռնադրութեանն, և ի վկայսն» (սկ. «Սիրելոյ և հաւատարմի ոչ ինչ է փոխանակ յէիցս»)։

ՀԵԼԼԱԴԻՆՈՍ ԿԵՍԱՐԱՅԻ, «Յաղագս վարուց և սփանչեալգործութեանց սուրբ և փառաւորեալ հայրապետին Բարսղի, արեպիսկոպոսին Կեսարու Կապաղովկացոց»։

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԿԵԶԱՌԵՅԻ, «Գանձ Բարսղի Կեսարու հայրապետին» (սկ. «Խաչաբարձ սուրբ արհի պանծալի»), «Տաղ Բարսղի հայրապետին» (սկ. «Խոնարհիմք հոգով մաղթողական ձայնի») և նրա հորդորակը՝ «Վանիչ հերհակին Յովիանեայ շարին»)։

ՅԱԿՈԲ ՆԱԼԵԱՆ, «Ի վերայ սրբոյն Բարսղի եպիսկոպոսապետին՝ մեծին Եօքնալոյս հայրապետին» (քարոզ), Արմաշի վանքի ձեռ. № 97, էջ 1։

Տես նաև հետևյալ աղբյուրները.

— Յաղագս քէ ո՛րպէս տարան զմարմին սրբոյն Բարսղի հայրապետի ի Պոլիսարք.

«Իսկ յաղագս վերաբերութեան սուրբ և լուսաւորիչ նշխարացն...», *Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 303, էջ 196բ—202ա*:

— Վասն գիտի սուրբ նշխարացն. «Իսկ գիտ սրբոց նշխարացն եղև յաւուրս Սիմովնի՝ Բուլխարաց թագաւորին...», *անդ, էջ 202ա—203բ*:

— Դանձ սրբոյն Բարսեղի հայրապետին Կեսարու. «Այսօր մանկունք սուրբ Եկեղեցւոյ|Տօնեն ըզտօն աւուր քա պատուոյ...», *Ղալաթիայի Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ. № 160, էջ 58—59*:

— Տաղ սրբոյն Բարսղի. եփրեմի և Գրիգորի Աստուածաբանին. «Այսօր ցնծութեամբ տօնեմք զտօն հայրապետաց...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7785, էջ 101բ—102ա*:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2672 (էջ 59ա):

— (*Անխորագիր*) «Զերջանիկն զայն Բարսեղ և զՄեծն Գրիգոր...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7785, էջ 102ա—102բ*:

— Բարսեղ Կեսարացուն նվիրված շարական, *տես՝ «Շարական», էջմիածին, 1861, էջ 547—548. և «Շարական»-ի բոլոր տպագրութիւններում: Այլ շարական, տես՝ Բ ա գ մ ա վ է պ, 1894, էջ 540—542, նույնը տես՝ Ս. Ամատունի, «Հին և նոր պարականոն կամ անվաներ շարականներ», Վաղարշապատ, 1911, էջ 153—156*:

⊠ Ի լրումն Բարս. Կեսարացուն վերաբերող տեղեկութիւնների, ավելացնենք հետեւյալները:

Զեռագիր Ճառքնախրներում երբեմն վայրապար Բարսեղ Կեսարացու անվան տրրված որոշ ճառեր, ինչպես, օրինակ, «Վասն նշմարիտ և անապական կուսութեան», «Յաղագս ռդորմութեան և անողորմութեան» և «Ի սուրբ Մկրտիչն և ի Կարապետն Յովհաննէս» բնագրերը, մենք հերթականորեն նշել ենք՝ տալով համապատասխան տեղեկութիւններ (*տես՝ Ճառական և մեկնողական երկեր, § 4, ժդ, ժե և ժզ*): Կան նաև նմանօրինակ ուրիշ երկեր, որոնք Բարսեղի անունն են կրում ու թեև երկբայիչի են, բայց վաղուց արդեն տեղ են գրավել նրա երկերի ձեռագիր ժողովածուներում, ուստի և մեր կողմից

նույնպես պահպանվել են ընդհանուր թվարկման մեջ, առանց հատուկ նշումների:

Ուրիշ բացահայտ թյուրիմացութիւններ ևս, ի հարկե, կան: Այդպիսիներից է, օրինակ, Գրիգոր Նազիանզացու «Առ նաւարկութիւն» ճառը (*սկ. «Որք յեզիպառութեան»*), որը Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի № 102 ձեռագրում կրում է «Նորին Բասիլիոս Կեսարացի» խորագիրը (*էջ 72բ*):

Վարդան Արևելցու կազմած Հնգամատոյանի մեկնութիւնն որոշ օրինակներում միշտ բացահայտներ կրում են Բարսեղի անունը, մինչ այլ օրինակներ նույն հատվածները տալիս են Եղիշեին: Բարսեղի անունով հայտնի «Օրհնեալ եւ, Տէր Աստուած ամենակալ, Որդի և Բանդ Աստուած» աղոթքը Ճաշոցի որոշ օրինակներում նույնպես կրում է Եղիշեի անունը:

Բարսեղի համար բացահայտորեն անհարազատ գրվածքներից կարելի է դնո հիշատակել աստղաբաշխական մի բնագիր, որը ձեռագրերում կրում է «Ասացեալ սրբոյն Բարսեղի հայրապետի» կամ «Ասացեալ մեծին Բարսղի վասն լուսնոյ նորին ստուգի վասն շարոյ և բարու, վասն երազոյ» խորագիրը (*սկ. «Առաջին օրն բարի է» և «Առաջի օր լուսնին բարի է»*), *տես՝ ԳՈՒՇԱԿՈՂԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ: Նմանապես՝ «Գրիգորիսի և Բարսղի հարցմունք» անունը կրող անվավեր գրվածքը, տես՝ ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ՆԻ ԲԱՐՍՂԻ ՀԱՐՑՄՈՒՆՔ*:

Դժվար է երաշխավորել նաև հարազատութիւնը հետեւյալ գրվածքի, որը շատ է պատահում ձեռագրերում.

— Երանելոյն Բարսեղի յաղակս ձայնից թէ ուստի՝ իցեն և կամ յումմէ՝ գտան, զոր բարգմանեաց Ստեփաննոս փիլիսոփայ: *Տես՝ Ա. ր ա ր ա տ, 1894, էջ 256: Բնագիրը հրատարակվել է էջմ. Մատ. ձեռագրերից: Բնագրի խորագիրն ու սկզբնատողը չեն զանաղանվում: Վերոնշյալ «զոր թարգմանեաց Ստեփաննոս փիլիսոփայ» բառերից հետո՝ շարունակվում է. «զի նա եղև երաժիշտ և հմուտ ձայնից ամենայն կենդանեաց և բաժանեաց զձայնս իմաստունս՝ ԻԴ, որ են այ-*

1 Հատ ձեռագրերի ուղղել՝ ի մաստուն:

սորիկ. Բառաշել, Բշել, Կոնշել, Գոշել, Բընշել, Մնշել, Բըշել, Կառանշել» են: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 599՝ «Երանելոյն Բարսղի» են (էջ 42ա—42բ) և № 1903՝ «Երանելոյն Բարսղի» են (էջ 275բ—276բ). Իսկ № 6616-ը (էջ 39ա—40ա) սկզբի տողերից հետո բոլորովին տարբերվում է՝ «Բարսղի Կեսարեցոյն (sic) յաղագս ձայնից, քէ ուստի՝ գտան կամ յումմէ՝, զոր քարգմանեաց Ստեփանոս փիլիսոփայ, զի նա եղև երաժիշտ և հմուտ ամենայն ձայնից և բաժանեաց զձայնից մասունս և զարակայք ձայնից զոր կարգեցին սուրբ հարֆն: Առաջին ձայն՝ Փառք ի բարձունսն, զՕրհնեալ տէր բարձրեալ, Վասն ի վերուստն, և Սուրբ կոյսն» են: Տես և հմմտ. նաև Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 587 (էջ 7ա), № 1288 (էջ 151բ):

Առակաների այն ժողովածուներում, որոնք
 20 «Բարուխոս» են կոչվում, որոշ օրինակներ կրում են Բարսեղ Կեսարացու անունը (տես՝ ԲԱՐՍԻԱՆՕՍ):

Բարսեղի անունով պատահում են նաև որիշ բնագրեր:

25 «Օրհնութիւնաբեր» ցուցակի («Կարգաւորութիւն ցուցմանց Օրհնութիւնաբեր ցուցակի») համաձայն «զԿանոնն Զորօրհնէից՝ եպիսկոպոսապետին Կեսարու Կապաղովկացոց Ս. Բարսղի է արարեալ յեօթն ամի հայրապետութեան իւրոյ, զի ի Յորդանանու հոսանս հանդիպեցաւ և սահմանեաց. և խոսքով թարգմանիչ հրամանաւ սրբոյն Սահակայ՝ անտի գրեաց և եբեր ի Հայս»:

Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի № 310
 35 ձեռագիրն ունի՝ «Երանելոյն Բարսղի արհի եպիսկոպոսի Կեսարու Կապաղովկացոյ ներքոյեան ի սուրբ առաքելոյն (sic) Թովմա մի յերկուսասանից» (էջ 56—62, սկ. հայտնի չէ):

40 Փարիզյան ձեռագրերից մեկում Բարսեղի անունով կա Դավիթ մարգարեի և Հակոբ առաքյալի տոնին նվիրված մի ձառ (Bibl. Nat. Ms. Arm. 118, fol. 271^r), որ մեղ անծանոթ է:

1 Ղ. Ալիշան, «Հայապատում», Վենետիկ, 1901, մասն Բ, էջ 188:

Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի № 115 ձեռագրում նշվում է՝ «Վասն դատաստանի գրոց մեծին Սահակայ և Բարսեղի եղեալ, փոքր ի շատէ գրեցաք պալա վասն եկեղեցականաց» (էջ 130բ—174բ, սկ. մեղ հայտնի չէ): Այս բնագիրը ձեռագրերում պատահում է նաև «Վասն հարց վանից և անապատի կարգ հոգոց դատաստանաց ի սրբոյն Սահակայ և ի սրբոյն Բարսղի եղեալք» խորագրով:

Բարսեղ Կեսարացու մեղ ծանոթ և անծանոթ երկերից հայտնի են նաև մի շարք հատվածներ, որ ստորև նշում ենք ըստ տարբեր աղբյուրների:

Ա. Հատվածներ՝ Կար. Տեր-Մկրտչյանի և Երվ. Տեր-Մինասյանի հրատարակությամբ
 15 լույս տեսած «Տիմոթէոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի» (էջմիածին, 1908) հատորում:

— Երանելոյ Բարսղի եպիսկոպոսի՝ ի բանէն որ յաղագս Սրբոյ Հոգոյն. «Այդ սակայն միանգամայն զգանազան կիրարկութեան ցուցանելով...», էջ 21. նաև էջ 192 (սկ. «Այդ սակայն համանգամայն»):

— Եւ յետ այդոց. «Քանզի ոչ այսֆան երկին և երկիր և մեծութիւն ակեացն...», էջ 21. նաև էջ 143. նաև էջ 192:

— Նորին ի բանէն, որոյ սկիզբն՝ երբ բնութեամբ Աստուած [է] որդին. «Արարեալն ոչ ի գոյացութենէ արարողին...», էջ 21—22. նաև էջ 191:

— Նորին ի ներքոյեանն որ յերանելին (այն?) Յովիտա. «Եւ զի՛նչ պարտ զփոփունսն ասել...», էջ 22:

— Երանելոյ Բարսղի՝ առ զպարտիչս զմեզ երիս ասել Աստուածս. «Որպէս մարդ ընդ ամանակաւ, որպէս Աստուած նախ քան զամանակս...», էջ 88. նաև էջ 192 (սկ. «Իբր մարդ ընդ ամանակաւ»):

— Երանելոյն Բարսղի ի զննովմեայ. «Երբ գիտութիւն Հօր և Որդոյ կենդանութիւն յախեանական...», էջ 159:

— Եւ յետ այդոց. «Բնութեամբ մէջն ոմանց երկաֆանչիւրոցն ծայրիցն յարակցի...», էջ 159—160:

— Երանելոյ Բարսղի ի բանէն, որոյ սկիզբն՝ եթէ բնութեամբ Աստուած է Ուրիւն. «Արարեալն ոչ ի գոյացութենէ արարողին է...», էջ 191:

— Եւ յետ սակաւոց. «Ծնանելեացն նոյն բնութիւն առ ծնողն...», էջ 191—192:

— Եւ յետ այդոց. «Եթէ զանազան զգոյութիւնն գոյ ունողի զանազան ունին և զգոյացութիւնն...», էջ 192:

— Երանելոյն Բարսղի առ ի Անտիոքացիս քղթոյն. «Իսկ հաւատ մեք ոչ յայդոցն կրիցեալ (sic) մեզ մանկագոյնս աղբնդունիմք...», էջ 254:

— Նորին՝ [ի] քղթոյն առ այնոսիկ, որ յարեմուտս. «Արհամարհեցան հարանցն աղանդի, առաքելական ասանդութիւնք անարգեցան...», էջ 255:

Բ. Հատվածներ՝ Կար. Տեր-Մկրտչյանի հրատարակութեամբ լույս տեսած «Կնիք հատուց» (էջմիածին, 1914) ժողովածուի մեջ¹:

— Երանելոյն Բարսղի Եպիսկոպոսի Կեսարու ի բանէն՝ յաղագս գոհութեան. «Եւ համայն արտասուելն Տեառն ի վերայ Ղազարու...», էջ 259—260:

— Երանելոյն Բարսղի, Եպիսկոպոսի Կեսարու, ի բանէն եթէ՝ Ո՛չ է պատճառ շարեաց Աստուած. «Արդ շար՝ է՛ որ առ մեր սգայութիւնս (sic) ...», էջ 287:

— Նորին, ի խօսիցն՝ Բարի է, որ դիւրահաւանութեան են վարձի. «Քանզի գիտեմ և այլ ալիս և նաւակոծութիւնս անագինս...», էջ 287:

— Երանելոյն Բարսղի, Եպիսկոպոսի Կեսարու՝ ի բանէն, որ յաղագս Հոգոյն. «Քանզի ո՛չ այսօր երկին և երկիր և երկարութիւն ծովու...», էջ 349:

— Նորին, որ ի վկայն Յովիտեայ. «Եւ զի՞ ևս զամենայն զփոփունսն ասել...», էջ 349:

Գ. «Ծննդոց» գրքի մեկնութեան հատվածներ, որոնք գտնվում են Վարդան Արեւելցու

կազմած՝ Հնգամատյանի մեկնութեան մեջ: Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1267:

— Բարսղի. «Գարձեալ գրեաց Մովսէս հինգ գիրս. զարդարելոյ զնոցիս որ ունի չորս առաքինութիւն եռամասնեայ գոյով...», էջ 5

5բ:

— Բարսղի. «Ձի որպէս ոչ է սկիզբն տանն, տունն և ոչ սկիզբն նանապարհին...», էջ 6բ:

— Բարսղի. «Ոչ եթէ այսօրեայ և եթէ 10 գորութիւն ունէր առնելոյ որ արարն...», էջ 6բ:

— Բարսղի. «Երիցացոյց պատմութեամբն զերկին՝ առ ի պատիւ նմա...», էջ 6բ:

— Բարսղի. «Ոչ գոյ այլ բարբառ վեհագոյն քան զայս ցոյցն եղելոցս...», էջ 7ա:

— Բարսղի. «Նախ երկիր եղև, և ապա չորս ծածկեաց զնա, զոր և Յովիթ ասէ ցԱստուած...», էջ 7բ:

— Բարսղի. «Իսկ եթէ զի՛նչ պատճառ իցեն երբեկի նորա ի վերայ ջրոյն. զի կենդանական գորութիւն դիցէ ի բնութիւնս ջրոցն...», էջ 8ա:

— Բարսղի. «Եւ կատարեաց հրամանն զգործն, և իւրով յանկարծածագ բնութեամբն քողցեալ ձգեցաւ ընդ լայնութիւն և ընդ երկայնութիւն...», էջ 8բ:

— Բարսղի. «Մեկնումն, որ է միջոց՝ առաւօտն և երեկոյն, անջրպետ սահման եղ ի մէջ երկուցն...», էջ 8բ:

— Բարսղի. «Երբայցեցիք և Ասորիք գերեկոյն դենն սկիզբն. և ո՛չ է պատշաճ ի խաւարէ սկիզբն առնել ատուրն...», էջ 9ա:

— Բարսղի. «Գարձեալ գառեաց մեկնեաց զմեծ օրն միաշաբաթու յայլոց ատուրցն...», էջ 9ա:

— Բարսղի. «Ո՛չ որպէս կէս ջրոյն սառուցեալ. որպէս ասեն՝ բառնայ զկէսն, և ո՛չ հաստատութիւն ասելով զխստէ և զբաղուն բնութենէ յայտ առնէ որպէս քաւ կամ երկաթ...», անդ, էջ 10ա:

— Բարսղի. «Մի և նոյն հրաման ամենագորին կազմիչ բոլորից բնութեանց. զի եթէ ոք անձանձիր է ի վաստակս ընթերցման, ինքն զինքն մեկնէ աստուածաշունչ բանն...», էջ 10բ:

¹ Սույն ժողովածուի մեջ կան նաև Պաճոց գրքից երկու ամբողջական բնագրեր՝ «Յաղագս սուրբ Երուզրեանն»-ը և Բարսեղ—Ապողինար վիճաբանութիւնը, որոնց նշումը կատարել ենք համապատասխան տեղերում:

— Բարսղի. «Իսկ եթէ զի՛նչ է պատճառն այն քան յանախութեան ջուրց. քանզի ի հրոյ կազմեցան լուսաւորեղ...», էջ 11ա:

— Բարսղի. «Յայտնի եղև ցամաքն յորոշել ջրոյն: Իսկ ցամաքն ոչ է անուն երկրին, այլ պատահումն իմն է, որ յամենայն իրի ի վերայ չորութեան և անտղմութեան և անգիշորեան ասի...», էջ 11ա:

— Բարսղի. «Եւ ծով անուանեցաւ. զի ի ծիմանէ և ի շարժմանէ ուկկիանոս կոչեցեալ յոմանց, որպէս ասել՝ ո՞վ կայ ի նոսա, զի ոչ գոյ ի նմա կենդանի...», էջ 11բ:

— Բարսղի. «Զի թէպէտ ունիցին առ երկրօքն զնստագո՛յն հովիտս, և ջանա՛ն ժպրհին մարդիկ՝ ոչ կարեն, որպէս Եսովսիս քագատրն Եգիպտոսի և Դարեն մարջանացան խառնել զծովն Կարմիր ընդ ծովն որ կոչի Եգիպտոսի...», էջ 11բ:

— Բարսղի. «Եւ զիարդ ասէ թէ իւրաքանչիւր սերմն ի նմին, զի եղեգան և սիգոյ և գափրանի սերմն ոչ է ի ծայրս...», էջ 12բ:

— Բարսղի. «Քանզի յետ զարդաբերոյ երկիր ամենապատիկ ծառօք և խոտովք, և հաստատութեանդ լուսաւորօք իբրև անթառամ և բոցագոյն ծաղկօք, և երկուորեակ աչօք՝ արեգակամբ և լուսնի...», էջ 16ա:

— Բարսղի. «Ոչ եթէ երկիր շնչաւոր էր որպէս ոմանք ասեն. զի թէ այնպէս էր՝ զիա՞րդ կարէր տեսլ յետ հանելոյ զշունչն ի նմանէ...», էջ 17բ:

Հնգամատոյանի սուչն մեկնության ձեռ. № 1093 օրինակում Բարսեղի անվամբ զըտնում ենք նաև հետևյալ հատվածները¹:

— Բարսղի. «է և նախագործական որպէս սիրտ կենդանոյ նախ գոյանայ, և հիմն տան և ողնափայտ նախ: է և բանական և օրինադրական...», էջ 11ա:

— Բարսղի. «Ոչ թէ այսֆանոյ և թէ գորութիւն ունէր, որ արարն առնելոյն...», էջ 13ա:

— Բարսղի. «Թէպէտ և զիւրաքանչիւր տարեց ոչ յիշեաց, որպէս և ոչ զհրեշտակաց, այլ յայտ է, զի մասնաւորեմ...», էջ 13բ:

¹ Տալիս ենք նաև այն հատվածները, որոնք թեև № 1267 ձեռ. օրինակում կան, բայց այստեղ ներկայացնում են սկ. տարբերություն:

— Բարսղի. «է զի չէ ինչ ի կայից: Նախ երկիր եղև և ապա ջուր ծածկեաց զնա...», էջ 14բ:

— Բարսղի. «Բայց խնդիր եղև ի մէջ առաջնոցն և ստուգեցաւ վասն Հոգոյն սրբոյ ասել...», էջ 16ա:

— Բարսղի. «Քանզի ժամապան եղեն զիրք յայտնելով զմիանձնութիւն Հոգոյն յաշխարհագործութեան աստ» (*այսքան*), էջ 16ա:

— Բարսղի. «Որպէս խօսի որ մերաբար և տեսանէ ոչ մերօրէն, զի զբարին զոր տեսող ակն Աստուծոյ վկայէ...», էջ 17բ:

— Բարսղի. «Յորում առնեն ազգ մարդկան, և ի նմա առնեն զհատուցումն ըստ արժանեաց...», էջ 19ա:

— Բարսղի. «Կոչեաց Աստուած զհաստատութիւնն երկին: Ոչ որպէս ասեն կէս ջրոյն սառուցեալ բառնայ զկէս...», էջ 21ա:

— Բարսղի. «Զիա՞րդ ասէ թէ՝ իւրաքանչիւր սերմ ի նմին, զի եղեգան և սիգոյ և գափրանի (*sic*) ոչ է ծայրս...», էջ 26ա:

— Բարսղի. «Եւ դարձեալ զի ընդ շահեկան և ընդ պիտանի բոյսս, որ զօրութիւն ինչ դեղոց և սպեղանեաց...», էջ 26ա:

— Բարսղի. «Որք ջրասունք են և որք ոսկինք դաշտականք և լեռնայինք բարձրաբերձք և կարեաբերձք...», էջ 27բ:

— Բարսղի. «Տէրն հրամայեաց՝ յորժամ տեսանիցէք ամպ ծագեալ շողացեալ յարեգակնէն յարևմուտս մերձ գոլով...», էջ 29բ:

— Բարսղի. «Վասն որոյ և ոտս առին իշման ի ցամաք, զի ոմանք երկրակենցաղք են, և ոմանք վայելեն ի ջուր և ցամաք...», էջ 34բ:

— Բարսղի. «Եւ կէսք ասեն ջուր առնուն յորովայնս և փշեն ի լերինս առապարաց և ելանեն հեղեղք...», էջ 35բ:

— Բարսղի. «Ասաց Աստուած, ասէ, հանցէ երկիր շունչ, ոչ թէ երկիր շնչաւոր էր...», էջ 37բ:

□ *Հնգամատոյանի այլ օրինակներ տես և հմմտ. նաև Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. №№ 1050, 1004 և ուրիշներ: Նաև Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 229 ևն:*

Դ. Հատվածներ՝ Կաթողիկէ թղթերի խումբ 45
բազիր մեկնության մեջ: Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5787:

Հակոբ առաքյալի թղթի մեկնության մեջ՝

— Սրբոյն Բարսղի եպիսկոպոսի Կեսարու ի Մեկնութենէ Սաղմոսին. Լոեցո՛ր զլեզու քո ի շարու. «Եթէ սիրեսցես զկեանս՝ առաքես զպատուիրանն կենաց...», էջ 24ա—24բ:

— Սրբոյն Բարսղի եպիսկոպոսի Կեսարու յորմէ զբժշկանէն (sic). «Գիտել եթէ ո՛չ քուպցուցանէ զմեզ փորձել առանել քան զոր բերեմքն...», էջ 41ա—41բ:

Պետրոսի Ա. թղթի մեկնության մեջ՝

— Բարսղի. «Կամիմ քեզ ուժգին զարածոցս ցուցանել ըզսփանշելիս...», էջ 52բ:

— Սրբոյն Բարսղի Կեսարու եպիսկոպոսի Յաղագս որ ի Սաղմոսն. «Յորժամ զաստուածային մարմինն և արիւնն հաշակիցէ՛ք յամենայնի զգուշացարուք...», էջ 55ա—55բ:

— Բարսղի Կեսարացոյ. «Որ կամի ոչ զհասարակացն կալ զկեանս զոր այլ կենդանիք, այլ զայն կեանս որ մահուամբ ո՛չ հատանի...», էջ 65ա—65բ:

— Բարսղի. «Այլ են ատուրք բարութեան զոր տայ մարգարէս անտիս. Ո՞վ է մարդ որ կամի զկեանս և սիրէ տեսանել զատուրք բարութեան: Քանզի այսմ յալիտենի ատուրքս չար են...», էջ 65բ:

— Բարսղի. «Խոստմունք են և խրատք մուծանողք ի բարեպաշտութիւնն. ուստի արժան է խոտորել ի չարէ...», էջ 66բ:

— Բարսղի. «Զխաղաղութիւնս գայս տէրն ետ մեզ՝ յասելն զխաղաղութիւն զիմ թողում ձեզ...», էջ 66բ:

— Սրբոյն Բարսղի. «Քանզի բնատրական իմն է այս սովորութիւն դժուարանալ ստանել յորժամ ընդանեացն ինչ պատահիցի, այսինքն հաւատարմացն...», էջ 86ա:

Հովհաննու Գ. թղթի մեկնության մեջ՝

— Բարսղի. «Որ զվկայսն պատուէ, վկայէ առանց չարչարանաց, առանց գանի և բանտի» (այսչափ), էջ 223բ:

Ե. Հատվածներ Վարդան Այգեկցու կաղմած «Գիրք հաստատութեան և արմատ հաւատոյ» (կամ՝ «Համառոտ հաւաքումն») գրքում, Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3295:

— Բարսեղի՝ ընդդէմ երկաբնակացի վկայութիւն: [Ի] Ի և Գ Սաղմոսին մեկնութենէն. «Կարողակից արար զմարմինն աս-

տուածութեանն և մի գորութիւն գորացոյց» (այսքան), էջ 349ա:

— Նորին. «Մարմինն բնութեամբ մարդկային, իսկ միատրութեամբն աստուածային եղև» (այսքան), էջ 349ա:

— Նորին. «Բանն որ ասէ քէ՛ն Ողջոյն մի՛ւտայք ի հանապարհի...», էջ 349ա:

— Նորին՝ ընդդէմ Ապողինարի. «Որպէս ասը ներկեալ ծիրանի՝ անհետ լինի սպիտակութիւնն...», էջ 349բ:

— Բարսեղ ասէ. «Թէ ի մարդկանէ անկարելի է յոյժ որպէս կուսին ծնեալն ի վերայ ծովուն գնալն...», էջ 349բ:

— Նորին. «Բանն մարմին եղեալ և մարմնացաւ...», էջ 349բ:

— Հարցանէ Բարսեղ. «Զի՞նչ զանազանութիւն Բանին և մարմնոյն» (այսքան), էջ 350ա:

— Ի հակառակելն Ապողինարի ասէ Բարսեղ. «Եւ զծնունդն, զսնունդն, զկերակրելն, զչարչարանս Աստուծոյ ասեմ...», էջ 357բ:

— Նորին յետ սակաւուց. «Ո (sic) ոչ փոփոխելի էր Քրիստոս, մի՛ լիցի, զի մի՛ մեղանշումն ի ներքս մտցէ...», էջ 357բ:

— Նորին. «Զոր օրինակ մարմինն Քրիստոսի ոչ ետես զապականութիւն...» էջ 357բ:

— Բարսղի. «Անուն զիցում տօնիս աստուածայայտնութիւն» (այսքան), էջ 368բ:

Նույնը տես նաեւ Արմաշի վանքի ձեռ. № 12 (էջ 38բ):

— Մեծին Բարսղի. «ԶԱստուած խաչելոյ տեսանելով և զնոյն ընդ աւագակսն» (այսքան), էջ 374բ:

— Նորին ի Կանոնացն. «Քանհալ առանց բեկոյ խաչ մի՛ օրհնեսցէ...», էջ 374բ:

— Բարսղի արարածոց. «Եղև երեկոյ՝ զսպառել ատուրն ասէ...», էջ 377բ:

— Ի Բարսղի Կանոնացն. «Ի որոնց ոք մատաղ մի՛ իշխեսցէ առնել...», էջ 378բ:

— Նորին. «Զանասուն խեղ կամ յափրշտակեալ մատաղ ոք մի՛ իշխեսցէ առնել» (այսքան), էջ 378բ:

— Նորին. «Զանասուն զոր նուիրէ ոք Տեառն՝ զնոյն մատուցէ...», էջ 378բ:

— Նորին. «Արժան է գլխատակ հանգուցելոցն կատարել ի նմին ամի...», էջ 378բ:

2. Զանազան ուրիշ հատվածներ:

— Վկայութիւնք սրբոյն Բարսղի Կեսա-
րացոյ. «Աստուած յերկրի, Աստուած յեր-
կինս, Աստուած ի մարմնում, որ առուածոց
5 գործովք՝ որպէս ի ձեռն մարգարէից, այլ
բոսակից ինքեան և միատրեալ...», *տես՝*
«Գիրք որ կոչի Ոսկեկորիկ, արարեալ սրբ-
բոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթևացոյն եօթ-
նալոյս վարդապետի», Կ. Պոլիս, 1746,
10 էջ 349—351:

Տես նաև Արմաշի վանքի ձեռ. № 7 (էջ 68ա):

— Բարսեղի. «է սաղմոսս սիրոյ ժողո-
վարան, հաշտարան խոռվեոց, վասն զի
15 Բ երգեն սիրով սաղմոսս, տղայոց դայեակ,
մանկանց զարդ, երիտասարդաց պննումն,
ծերոց ցուպ, կանանց պարկեշտութիւն...»,
Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1187 էջ 3ա—
4ա:

— Սրբոյն Բարսղի՝ ի Մեկնութենէն Զա-
20 փարիա մարգարէի. «Զարբիր սուր ի վերայ
հովոյի իմոյ, ասէ Տէր ամենակալ: Սուր աստ
յայտնեալ ասեմք իբրև օրինակաւ սուսե-
րի...», *Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 212,*
էջ 168բ:

25 *Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 202 (էջ 140ա),*
№ 237 (էջ 22բ):

— Նորին. «Նո՛ր է մեզ տօնս և պարս
հրեշտակաց յարդարէ...», *Վենետիկի Մխիթ.*
Մատ. ձեռ. № 212, էջ 168բ:

30 *Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 202 (էջ 140ա),*
№ 237 (էջ 23ա). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ.
№ 154Ա (էջ 448):

— Նորին՝ ի Պահոց գրոց, որ առ Ապ-
տիմէս՝ բան. «Իսկ Սիմէոնի բանքն՝ առ Մա-
րիամ ասացեալք՝ ոչ դուգնաբեայ ունին զա-
35 նագանս և խոր իմաստս...», *Վենետիկի*
Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 202, էջ 140ա—141ա:

Տես նաև Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1Ա
(էջ 187ա), № 154Ա (էջ 448ա) ևն:

40 *Որոշ օրինակներ ունեն սկ. «Իսկ Սիմէոնի բանքն*
առ ամենասուրբ Կոյսն»:

— Սրբոյն Բարսեղի կանոնք հոգեկանք.
«Եթէ ոք արգիլէ զպտուղս ֆահանային...»,
45 *Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 888, էջ*
228ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 58 (էջ 372բ),
№ 170 (էջ 108ա). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ.

№ 241 (էջ 169ա). Արմաշի վանքի ձեռ. № 195
(էջ 34բ):

— Սրբոյն Բարսեղի կանոնք. «Քահանա-
յութիւն որ է՝ յԱստուծոյ է...», *անդ, էջ 228բ:*

Հմմտ. նույն մատ. ձեռ. № 58 (էջ 378բ). Վենե-
տիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 251 (էջ 217ա): 5

— Նորին Բարսեղի կանոնք. «Իսկ ֆա-
հանայութիւն որ յԱստուծոյ է, այս է՝ սուրբ,
հեզ, խոնարհ...», *անդ, էջ 239ա:*

Տես նաև Արմաշի վանքի ձեռ. № 195 (էջ 41բ): 10

— Կանոնք երոռդ Բարսղի. «Ո՛չ է պարտ
ֆրիստոնէից ի հարսանիս եկեղեցոյ...»,
Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 241, էջ
289ա:

— Բարսղի. «Երէց քէ եկեալ ի մկրտու- 15
թիւն և ֆահանայն սկիզբն արարեալ...»,
Հմմտութի վանքի ձեռ. № 186, էջ 4ա:

— Բարսղի. «Մնօղք որ զորդիս իւրեանց
ակնառութեամբ սիրեն...», *անդ, էջ 5բ:*

— Կանոնք սրբոյն Բարսղի. «Թէ ոք գոր- 20
ծակից եղև մեղաց ուրով և ո՛չ ուղղեցէ
զնա...», *անդ, էջ 7բ:*

— Կանոնք Բարսղի. «Որ բանիւ Աստու-
ծոյ աներկեան դաշն խաղաղութեան հաս-
տատեն ընդ թշնամիս...», *անդ, էջ 16ա:* 25

— Բարսեղի կանոն. «Եթէ ոք ողջ իցէ
մարմնով և անփոյթ առնիցէ զաղօթից...»,
Արմաշի վանքի ձեռ. № 195, էջ 42բ:

— Բարսեղ ամենասուրբ վերատեսուչին
(sic) Կեսարիոյ առաջին Կապադովկացոց. 30
«Զի ոչ երկինք, ոչ երկիր, ոչ մեծութիւնքն
ծովուց...», *Ղալաթիայի Հայոց Ազգ. Մատ.*
ձեռ. № 23, էջ 228:

— Երանելոյ սրբոյն Բարսղի Կեսարու
ասացեալ. «Եթէ գտանեմք մեք, զի խառ- 35
նակեալ են ազգն Յուդա և Ղևի ընդ մի-
մեանս...», *Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ.*
№ 1Ա, էջ 63ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 154Ա (էջ 232):

— Սրբոյն Բարսղի Կեսարու արեւալիս- 40
կոպոսի Վեցաուրց գրոց. «Բխեցէ, ասէ,
երկիր զբանջար խոտոյ սերմանեօք հան-
դերձ...», *անդ, էջ 312բ:*

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 154Բ (էջ 597):

— Նորին ի նոյն գրոց, վասն ննջեցելոց. 45
«Զի՞նչ է հոգի առ մարմին: Որպէս զայս մե-
օղս...», *անդ, էջ 314ա:*

Տես նաև նույն մաս. ձեռ. № 154Բ (էջ 599):

— Սրբոյն Բարսղի՛ ի գրոցն ընդդէմ եւնոմի. «ես զառ ի կերպարանս Աստուծոյ լինիլն հաւասար համարեմ էութեան Աստուծոյ լինելոյ. քանզի որպէս զկերպարանս ծառայի առնուլն՝ նշանակէ գտէրն մեր ի մարդկային էութեան լեալ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1777, էջ 248բ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբգարյան Գ. Վ. — «Շիրակացուն վերագրված 'Յաղագս ամպոց և նշանաց' աշխատության մասին», Պատմա-բանասիրական Հանդես, 1971, № 1(52), էջ 77—94:

Խոսում է այն մասին, որ Շիրակացուն վերագրված «Յղ. ամպոց և նշանաց» երկի հեղինակն օգտվել է Բարս. Կեսարացու Վեցորյա ճառերից:

Աբեղյան Ման. — «Հայոց հին գրականության պատմություն», հտ. Ա, Երևան, 1944, էջ 84—85, 93—96, 105, 312, 383—384, 630—632:

Նույն երկի վերահրատարակությունն է հետևյալը.

Աբեղյան Ման. — «Երկեր», հտ. Գ, Երևան, 1968, էջ 100—101, 110, 112—113, 122, 345, 569, 666—667:

Աբրահամյան Ա. Ե. — «Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը», Երևան, 1944, էջ 169:

Ազոնց 'Նիկ. — «Քննական նշմարներ Եզնիկի մասին», Բաղմավեպ, 1926, էջ 69—72:

Բնագրական համեմատություններ է կատարում եզնիկի և Բարսեղի Վեցորյա ճառերի միջև:

Ակիբյան 'Ներս. — «Մատենագրական մանր հետազոտություններ», հտ. Ա, Վիեննա, 1922, էջ 64—65:

Ակիբյան 'Ներս. — «Ս. Սահակի վերագրված կանոնները», Հանդես Ամսօրեայ, 1947, էջ 1—25:

Գտնում է, որ Սահակ Պարթևին վերագրված կանոնների մեջ օգտագործված է Բարսեղի «Կանոնք վասն պէսպէս և բիրապատիկ արտից»-ը:

Ակիբյան 'Ներս. — «Հայ-հոռոմ գրականության մնացորդներ, ԺԳ-ԺԹ դար», անդ, 1950, էջ 187—207:

Ակիբյան 'Ներս. — «Իսկիթ Հարթացի անյաղթ փլիխոփայ», Վիեննա, 1959, էջ 71—80:

Աճառյան Հր. — «Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրության մէջ», հտ. Ա, Վիեննա, 1913, էջ 156—163:

Աճառյան Հր. — «Ձեռագրական սրբագրութիւններ հայ մատենագիրների մէջ», Երևան, 1926, էջ 9—10:

Ալվառյանց Մասք. — «Ձեռագիրներու խոզարկութեան առաջարկութիւն մը և քանի մը հին ձեռագիրներու վրայ տեղեկութիւն», Մասիս, Բ տարի, 1853, № 10(59), № 11(60) և № 12(61):

Անդրիկյան 'Ներս. — «Գեղեցիկը լեզուին մէջ», Բաղմավեպ, 1907, էջ 509—518, 529—536:

Գաբրելյան Հովս. — «Սրբազան պատարագամատուցք Հայոց», Վիեննա, 1897, էջ 81—216, 346—352:

Գալեմբյանց Գր. — «Նորագոյն աղբերք Եզնիկայ Կողբացու Ընդդէմ աղանդոց մատենին», Վիեննա, 1919, էջ 15—16:

Նույն հատվածը տես նաև՝ Հանդես Ամսօրեայ-ում, 1893, էջ 293:

Գրիգորյան Մեսր. — «Ճշգրտման և լուսաբերութեան խմատատէր Սիւնեցու կենսագրութեան և գրութեանց մասին», Հանդես Ամսօրեայ, 1966, էջ 448—450:

Զարհանալյան Գար. — «Մատենագրական հարկական թարգմանութեանց նախնեաց», Վիեննա, 1889, էջ 259—261, 325—344, 684:

Թահմիզյան 'Նիկ. — «Ձայնի մասին ուսմունքը հին և միջնադարյան Հայաստանում», Բանբեր Մատենադարանի, № 6, էջ 140—143:

Թորոսյան Հովհ. — «Եզնիկ և իւր երկասիրութիւնը», Բաղմավեպ, 1889, էջ 14—20, 108—110, 199—202, 313—318, 385—389:

Հեղինակը մատնացույց է անում Բարսեղի երկերը՝ որպես աղբյուր եղնիկի «եղծ աղանդոց»-ի:

Թորոսյան Հովհ. — «Անանիա Շիրակացին և 'Արարատ' թերթին մէկ լուսելուածը», Բ ա զ մ ա Վ Ե ա Վ, 1896, էջ 214—221:

Համեմատութիւններով ցույց է տալիս, որ Շիրակացուն վերագրվող 'Յդ. ամպոց և նշանաց' աշխատութիւնն հեղինակը քաղվածքներ է արել Բարս. Կեսարացու վեցօրյա ճառերից:

Թորոսյան Հովհ. — «Համեմատութիւն մը Յովհ. Մանգակունույի 'Վասն փոխոց և վաշխից' և Ս. Բարսղի 'Ընդդէմ վաշխողաց, ճառերուն», անդ, 1927, էջ 65—73:

Թորոսյան Հովհ. — «Հ. Արսէն Սուքրի», անդ, 1932, էջ 343—353, 517—523:

Տալիս է Բարս. Կեսարացու մատենագրութիւնն ուսումնասիրութիւնն բնագավառում Ա. Սուքրյանի կատարած աշխատանքների գնահատականը:

Թորոսյան Հովհ. — «Ս. Բարսեղ Կեսարացի. իր 'Վեցօրեայ' ճառերը և հայ թարգմանութիւնը», անդ, 1934, էջ 327—336 412—422:

Ստորագրված՝ «Հ. Յ. Թ.»: Համեմատութիւններ է կատարում Վեցօրյա ճառերի հուն. բնագրի և հայ. թարգմանութիւնն միջև, Համեմատութիւններ անելով նաև նույն ճառերի և եղնիկի միջև՝ գտնում է, որ վերջինս կրել է Վեցօրյա ճառերի աղղեցութիւնը՝ նրանց հայ. թարգմանութիւնն միջոցով:

Խաչիկյան Լ. Ս. — «Փոքր Հայքի սոցիալական շարժումների պատմութիւնից (IV դար)», Երևան, 1951, էջ 84—85:

Հակոբյան Վ. (հրատ.) — «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա., Երևան, 1964, էջ LXXVI, 329—362, 613—622: — Նույնի հտ. Բ, Երևան, 1971, էջ LVI—LVII, LXV—LXX, 101—180, 348—377:

Հացունի Վարդ. — «Կենսագիր և նկարագիր Եղնկայ վարդապետի Կողբացույ», Բ ա զ մ ա Վ Ե ա Վ, 1893, էջ 329—334:

Ստորագրված՝ «Հ. Վ. Ս[ոմունճեան]»: Մի շարք համեմատութիւններ է կատարում Եղնիկի և Բարսեղի Վեցօրյա ճառերի միջև:

Ղազիկյան Ս. Բ. — «Հայկական նոր մատենագիտութիւն և հանրագիտարան հայ կենսի», հտ. Ա., Վենետիկ, 1909—1912, էջ 330:

Ճերեցյան Գ. Ե. — «Հայ պատարագի ծագումն ու զարգացումը», Հ ա ս կ (հայագիր. տարեգիրք), Անթիլիաս, Ա. տարի, 1948, էջ 130—144:

Մարքայան Հակ. — «Մեծն Բարսեղ Կեսարացի», Փ ա ր ո ս, Սոֆիա, 1929, № 28:

Մելիք-Թանգյան Ներս. — «Հայոց եկեղեցական իրաւունքը», գիրք Ա, Շուշի, 1903, էջ 236—249:

Մուրադյան Կ. Մ. — «Բարսեղ Կեսարացին և հայերը (Կապադովկյան գործունեութիւն շրջան)», Լ ր ա ր ե ր Հ ա ս ա ր ա կ ա կ ա ն Գ ի տ ու թ յ ու ն ն ե ր ի, 1968, № 9(304), էջ 49—61:

Մուրադյան Կ. Մ. — «Բարսեղ Կեսարացու 'Վեցաւրեայ' -ն», անդ, 1970, № 1(320), էջ 79—88:

Մուրադյան Կ. Մ. — «Ս. Բարսեղ Կեսարացի», էջ մ ի ա ծ ի ն (ամս.), 1970, № 3, էջ 33—39:

Մուրադյան Կ. Մ. — «Բարսեղ Կեսարացու 'Վեցօրեայ' -ի և Անանիա Շիրակացու որոշ երկերի տեքստաբանական առնչակցութիւնը», Լ ր ա ր ե ր Հ ա ս ա ր ա կ ա կ ա ն Գ ի տ ու թ յ ու ն ն ե ր ի, 1971, № 3(339), էջ 99—107:

Մուրադյան Կ. Մ. — «Սրբագրութիւններ Բարսեղ Կեսարացու 'Վեցօրեայ' -ում», Բ ա ն ր ե ր Մ ա տ Ե ն ա զ ա ր ա ն ի, № 10, 1971, էջ 43—54:

Մուրադյան Կ. Մ. — «Գրչագիր վկայութիւններ Կեսարացու գործերի հայերեն թարգմանութիւնների մասին», Լ ր ա ր ե ր Հ ա ս ա ր ա կ ա կ ա ն Գ ի տ ու թ յ ու ն ն ե ր ի, 1972, № 10(358), էջ 49—57:

Մուրադյան Կ. Մ. — «'Վեցօրեայ' -ի հայերեն թարգմանութիւնն ժամանակն ու բնագիրը», Պ ա տ մ ա - ր ա ն ա ս ի ր ա կ ա ն Հ ա ն դ Ե ս, 1973, № 3(62), էջ 161—173:

Մուրադյան Կ. Մ. — «Ս. Բարսեղ Կեսարացու ճառերը», էջ մ ի ա ծ ի ն (ամս.), 1973, № 8, էջ 20—25:

Մուրադյան Կ. Մ. — «Ընդհանուր հատվածներ ու սրբազրութուններ Կեսարացու և Շիրակացու գործերում», Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, 1975, № 1, էջ 55—72:

Մուրադյան Կ. Մ. — «Կեսարացու 'Վեցօրեայ' - ն Շիրակացու տիեզերագիտական աշխատությունների աղբյուր», անդ, 1975, № 3, էջ 95—114:

Մուրադյան Կ. Մ. — «Բարսեղ Կեսարացին և նրա 'Վեցօրեայ' - ն հալ մատենագրության մեջ», Երևան, 1976:

Նազարեթյան Սահ. — «Ակնարկ Ս. Բարսեղի 'Վեցօրեայ' վրա», Պատկեր, Գտարի 1892/93, էջ 397—401, 443—449, 481—485, 518—527, 534—545. Դտարի, 1893/94, էջ 15—24, 34—40, 56—62, 86—92, 116—120, 128—134, 162—165, 178—183, 210—216, 234—239, 249—254, 284—288, 298—302:

Նահապետյան Պալ. Բարսեղի Կեսարացու 'Յադագս վեցօրեայ աւարդարչութեան'», Բագմավեպ, 1907, էջ 395—399, 494—498, 536—538. 1908, էջ 11—18:

Նույնը լրացումներով վերահրատարակված է հեղինակի հատկալ հատորում:

Նահապետյան Պալ. Բ. — «Ուղղագրությունը ազգային մատենագրաց», Վիեննայի, 1907, էջ 179—248, 424—427:

Նորայր Ն. Բյուզանցացի — «Հայկական բառաքնություն», Կ. Պոլիս, 1880, էջ 52, 61—69:

Նորայր Ն. Բյուզանցացի — «Կորին վարդապետ և նորին թարգմանությունը», Տփլիս, 1900, էջ 25—26, 30, 471—472:

Շահխաթունյանց Հովհ. — «Ստորագրություն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ զաւասան Արարատայ», հտ. Բ, էջմիածին, 1842, էջ 217—220:

Ոսկյան Համ. — «Վասպուրական-Վանի վանքեր», մասն Գ, Վիեննա, 1947, էջ 1020—1021:

Պողարյան Նոր. — «Հալ գրողներ (Ե—Ժէ դար)», Երեսագիտ, 1971, էջ 75 և 266—267:

Սարգիսյան Բարս. — «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննայի», հտ. Բ, Վիեննայի, 1924, էջ 1269—1270:

Խոսում է Բարսեղ Կեսարացու վարքի հեղինակության մասին (Ամփիլոքոս Բկոնացու, Բե Հելլադիոս Կեսարացու):

Սողումոնյան Սող. — «Հայոց եկեղեցական եղանակները», Արարատ, 1894, էջ 222—227 և 256—260:

Սուբրյան Արս. — «Ս. Բարսեղ և իր երկասիրութիւնքն», Բագմավեպ, 1873, էջ 112—126:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. 2. Թորոսյան, Բագմավեպ, 1932, էջ 348—350:

Սուբրյան Արս. — «Մեծն Ներսէս Պարթև», անդ, 1877, էջ 319—338:

Ոգտագործում է Բարս. Կեսարացու նամակներում եղած տեղեկությունները Հայաստանի պատմության վերաբերյալ:

Վարդանյան Յ. Բ. — «Բառաքնական դիտողություններ», մասն Ա, Վիեննա, 1913, էջ 22—23 ևն: Նույնը՝ մասն Բ, Վիեննա, 1914, էջ 10—11 ևն: Նույնը՝ մասն Գ, Վիեննա, 1923, էջ 38—39 ևն:

Վարդանյան Յ. Բ. — «Նիւթեր հայերէն բառագրութեան», Վիեննա, 1920:

Տաւյան Հակ. — «Մատենագրական մանր ուսումնասիրությունը», հտ. Բ, Վիեննա, 1901, էջ 208—212:

Տեր-Մկրտչյան Պալ. — «Անանիա Շիրակացի», Վաղարշապատ, 1896, էջ 34:

Տեր-Պողոսյան Պ. — «Սուրբ Բարսեղ Կեսարացի և իր գրությունները հայերէն թարգմանութեամբ», Հանդես Ամսօրեայ, 1968, էջ 386—438. 1969, էջ 129—158, 257—292, 385—398:

Абегян М. — „История древнеармянской литературы“, т. I, Ереван, 1944, стр. 80—81, 89, 91—92, 100, 263, 444.

Мурадян К. М. — „Василий Кесарийский и его 'Шестиднев' в древнеармянской литературе“ (Автореферат диссерт. на соискание ученой степени кандидата филологических наук), Ереван, 1970.

Оганесян Л. А. — „История медицины в Армении с древнейших времен до наших дней“, ч. I, Ереван, 1946, стр. 164—169.

Bardenhewer O. — „Geschichte der altkirchlichen Literatur“, Bd. III, Freiburg i. B., 1912. S. 130—162.

Cavallera Ferd. — „Le dossier patristique de Timothée Aelure“, *Bulletin de Littérature Ecclésiastique*, Toulouse, t. XL, 1909, p. 342—359.

Driessen W. — „Les recueils manuscrits arméniens de saint Basile“, *Le Muséon*, t. LXVI, 1953, p. 65—95.

Հայ. թարգմանությունը՝ «Ս. Բարսղի հայ ձեռագիրներու հաւաքածոն» (Թարգմանիչ՝ Բեր. Չրաքյան), Բ ա գ մ ա վ է պ, 1954, էջ 6—10, 65—70, 237—242, 281—287:

Lebon J. — „Les citations patristiques grecques du Sceau de la Foi“, *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, t. XXV, 1929, p. 5—32.

Mariès Louis — „Le De Deo d'Eznik de Kolb connu sous le nom de 'Contre les sectes'“, Paris, Impr. Nationale, 1924, p. 37.

Նույն հառվածք տես նաև ի *Revue des Études Arméniennes*, t. IV, 1924, p. 149.

Oudenrijn (Van den) M. A. — „Die Messe des hl. Basilius bei den 'Fratr Armeni' in Italien“, Հ ա ն դ ե ո Ս մ ո թ ե ա յ, 1952, էջ 91—96:

Peeters Paul — „Un miracle des SS. Serge et Théodore et la Vie de S. Basile dans Fauste de Byzance“, *Analecta Bollandiana*, t. XXXIX, 1921, p. 65—83.

Somal P. S. — „Quadro delle opere di vari autori anticamente tradotte in armeno“, Venezia, 1825, p. 18—20.

ԲԱՐՍԵՂ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ՏԼԽ՝ ԲԱՐՍԵՂ ՀՈՂՈՎ:

ԲԱՐՍԵՂ ՀԵՂՐԱՏՆԵՐԻ

Էջմիածնի միաբան, ժէ դ.: 1681 թ. ստորագրել է այն կոնդակի տակ, որով էջմիածնի միաբանությունը նշխարաբար Այնթապցուն հրավիրել է բաղմելու ամենայն հայոց կաթողիկոսական գահի վրա: Բարսեղ Հաղբատեցու անունը՝ ստորագրող միաբանների շարքում առաջինն է: Տես՝ Ն. Մխիթարյան, «Համառոտ պատմություն Երուսաղէմի...», Երուսաղէմ, 1867, էջ 106—111: Մ. Օրմանյան, «Ազգապատում», հտ. Բ, Բեյրութ, 1960, § 1808: Ն. Պողարյան, «Մայրցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հտ. Ա, Երուսաղէմ, 1966, էջ 480—481:

ԲԱՐՍԵՂ ՀՈՂՈՎ ԲԱՐՍԵՂՆԵՆ

Էնչված նաև Կ. Պոլսեցի կամ Ստամպոլցի: Ժէ դարի թարգմանիչ և հայ եկեղեցական գրքերի սրբագրող: Կատինական կրթություն է ստացել Արևմուտքում, և որոշ ժամանակ Արևելքում միսիոնարական պաշտոն վարելուց հետո անցել է Հռոմ, ուր 1670 թվից, — և կամ այս թվականից քիչ առաջ, — սկսել է զբաղվել թարգմանություններ ու եկեղեցական գրքերի սրբագրության գործով: Մեռ. 1693 թ. Հռոմում և թաղվել Հայոց Ս. Մարիամ Եգիպտացի եկեղեցում: Բարսեղ Հոլովի հայերեն թարգմանությունները հանդիսանում են հայերեն լեզվի օրենքների և կանոնների բռնաբարձման բարբարոսական փորձ: Բարսեղ Հոլովը, իր բարեկամ Հովհաննես Հոլովի հետ, հայերեն լեզվի աղավաղման և աղճատման ուղղությամբ վնասարար աշխատանք է թափել՝ հայերենի քերականությունն ու բառային նյութը սրբագրության ենթարկելով լատիններենի առանձնահատկությունների համաձայն: Բարսեղի նպատակն էր, ինչպես նկատում է Գաբր. Ավետիքյանը, «ստեղծել մի նոր լեզու» և դրանով «կազմել մի նոր ազգություն»¹: Այդ

¹ Տեսնել նրա ներքոնշյալ աշխատությունը, էջ 30:

ազգութիւնը բաղկացած էր լինելու կաթո-
լիկութիւնը ընդունած դավանափոխ հայերից:
Ահա այս նպատակով էլ Բարսեղը ձեռնա-
մուխ էր եղել նաև սրբագրութեան ենթար-
կելու հայոց եկեղեցական գրքերը: Իբր թե
5 ելնելով հոռմեական եկեղեցու դավանական
«ուղիղ» սկզբունքներից, նա աստվածաբա-
նական խնդիրների մասին իր խակ ու թերի
հասկացողութիւնների համաձայն սրբագրել
10 է հայկական խորհրդատետրը 1670-ական թթ.
սկզբներին, և նույնպիսի փորձեր է կատա-
րել ժամագրքի և Շարականոցի վերաբեր-
մամբ: Խորհրդատետրի հայերեն սրբա-
գրված բնագիրը և նրա լատիններեն թարգ-
մանութիւնը 1677 թ. տպագրութեամբ լույս
15 են ընծայվել Հոռմում, Պրոպագանդայի
տպարանից. նրանց վերջում տրվել են նաև
ժամագրքի և Շարականոցի համար առա-
ջարկվող սրբագրութիւնների ցուցակները
20 («Correctiones officii divini Armenorum»
և «Correctiones hymnorum Armenorum»)¹.
Իր սրբագրութիւններում Բարսեղը հանդես
է բերել թե՛ լեզվի և թե՛ նյութի ծանոթու-
թեան բնագավառում անհանգուրժելի տգի-
տութիւն, որը ձեռնհասորեն ցույց է տըր-
25 ված Գաբր. Ավետիքյանի քննադատական
աշխատութեան մեջ: Բարսեղ Հոլովն իր այս
ձեռնարկումները կատարում էր այն ժամա-
նակ, երբ լեհաստանում տեղի էր ունենում
հայ գաղութի բռնի կաթոլիկացումը, և չի
30 կարելի անտեսել այն գաղափարական կա-
պը, որը միացնում էր նրան լեհահայութեան
նույնպէս դավանափոխ դեկավարների հետ,
որոնց վստահութեան և հիացմունքին առար-
կա էր Բարսեղը: Սխալ է այն կարծիքը, թե
35 «Հոլով» մականունը Բարսեղի թշնամիներն
են տվել նրան այն իմաստով, որ հոլով
նշանակում է գլորում, անկում, և իբր թե
այն պատճառով, որ Բարսեղը հայերեն լե-
զուն տանում էր դեպի անկում: Ընդհակա-
ռակն՝ հայտնի է, որ Բարսեղը ինքն էր ընտ-
րել իր «Հոլով» մականունը՝ արտահայտելու
40 համար լեզուն փոփոխելու, փոփոխութեան
ենթարկելու, իր ձգտումը (հոլով = փոփո-
խում): Մեզ հայտնի է Հովհաննէս Մրքուզի

մի քննադատական-հակաճառական նամակն
առ Բարսեղ Հոլով՝ դավանական հարցերի
շուրջ, 1682 թ. (Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄՐՔՈՒԶ,
«Յովհաննէս Բանի սպասաւորի առ Բարսեղ
տրամաբան վիպի երկաբնակի գրեցելոյդ
5 պատասխանի»):

Բարսեղ Հոլովի՝ հայերենից լատիններեն
կատարած թարգմանութիւնները տես հե-
տևյալ անունների տակ. ԽՈՐՀՐԳԱՏԵՏՐ
(տպ. Հոռմ, 1677) և ՏՅՆԱՅՈՅՅ (Վատիկան-
10 յան Մատ. Cod. Borg. Arm. 51):

Լատիններենից հայերեն կատարած թարգ-
մանութիւններից տես՝ ՊԻՐՈՄԱԼԼԻ (Պօղ.),
«Յաղագս ճշմարտութեան հաւատոյն քրիս-
տոնէականի, առ Շահ Ապպաս արքայն Պար-
սից», ՓԵՐՈՒՐ (Միք.), «Մանաւանդական
առարկութիւնք որք հասարակապէս սովոր
են լինել ի մանմետականաց, ի Յուդայեանց
և ի հերետիկոսաց արեւելականաց, ըստ կեր-
պի և եղանակի հարցման, ընդդէմ կաթո-
20 ղիկեայց ուղղափառաց, և նոցին իսկ լուծ-
մունք»: Նաև՝ «Տաղ ջերմեռանդագունեղ ի
գովութիւն ամէնեռանուտոյ կուսին Մարիա-
մո Աստուածածնին, շարադրեցեալ լարինե-
րէն և յօր օրէ երգեցեալ ի փառատրագու-
նեղէ իշխանէն՝ արքայուհոյն սրբոյն Գա-
ղիմիրոսէ» (սկ. «Ո՛վ հոգի իմ հաւատա-
րիմ»), Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1653,
էջ 263բ—266բ:

Իտալերենից հայերեն թարգմանութիւն-
ներից տես՝ ԲԵԼԼԱՐՄԻՆՈՍ (Ռոր.) «Վարդա-
պետութիւն քրիստոնէական»:

Իտալերենից է թարգմանել նաև լատի-
նական եկեղեցու արարողութիւնների վե-
րաբերյալ մի շարք բնագրեր՝ «Գառն Աս-
տուծոյ, որ իրաւեղէն կոչի Ակնուս Տէի»
35 (սկ. «Զօրութիւն այսոցիկ Գառն Աստուծոյց
վերաբաղեցեալ ի գրէն, որ կոչի Արարո-
ղաբան»), «Զօրութիւնք և օրհնութիւնք զորս
խնդրէ վերագունեղ վեհապետն ի յԱստու-
ծոյ օրհնեցութեան Գառն Աստուծոյց, են այ-
սոքիկ որք հետեին» (սկ. «Զի տարաջնչիցին
մեղք, առստանային ներդրութիւնք, և ներ-
բերիցին շնորհք»), «Կերպ ինտուլնէնցիա-
յից, այսինքն ներդրութեանց, զորս սրբու-
45

¹ Հայերեն հրատարակութեան մեջ տես էջ 21. Լա-
տիններեն հրատարակութեան մեջ՝ էջ 29:

քիմն աեաոն մերոյ փափին իննոշենցիոսի
Մեաաաներորդի շնորհէ համապարից վար-
դարանից, խաշից և պատկերաց ոսկեղինաց
կամ արծաթեղինաց, և կամ այլոց մատենա-
կանաց, որք իրաւերէն կոշին մետալեայ,
նորապէս հաստատեցեալ, առ ի հաւաքել
գալ իմն կերպ գանազան յայնմանէ, որով
ցարդ վարիւր եկեղեցին» (սկ. «Որ ոք սովոր
է ասել, յոյժ սակաւ գոնեայ մի անգամ ըն
10 եօթն երեկոյ զհամալար»), Երեանի Պետ.
Մատ. ձեռ. № 1653, էջ 246ա—255ա: Այս
բնագրերի վերջում նշված է՝ «Միքայէլ Ան-
ճէլօ Րիչչի խորհրդական: Ի Հոռմ, ըն տպա-
րանում գերապատի սենեկին առաքելա-
կանի, 1679: Զոր թարգմանեաց Բ[արսեղ]
վ[արդապետ] Հ[ոլով], նաւոր տասն նո-
յեմբերի, ըն նմին ամի» (էջ 255ա):

Այսպիսի մի թարգմանութիւն է նաև,
ապաշովարար դարձյալ իտալերենից, «Յա-
20 դագս սրբազնութեան վերջնոյ օծման» խո-
րագրով փոքրիկ երկը (սկ. «Վերջնոյ օծման
սրբազնութիւն ի Քրիստոսէ տեառնէ, ներ-
կայացուցեալ իբրև գերկնային բժշկութիւն ոչ
միայն ի յառողջութիւն հոգւոյն, այլև մարմ-
նոյն ես»), Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 72,
էջ 67ա—79ա: Բնագրի վերջում կա հիշա-
տակարութիւն՝ «Զսոյն թարգմանեաց Բար-
սեղ վարդապետ Հոլով նաւոր Ե հոկտեմբե-
րի 1670, ի մեծն Հոռմայ, ըն գերապատի
սենեկի առաքելականի» (էջ 79ա): Այստեղ
30 ևս նույնութեամբ կա վերոբերյալ նշումը՝
«Միքայէլ Անճէլօ Րիչչի... 1679» (էջ 79բ):

ԳՐԱԿԱՆԱՌԻԹՅՈՒՆ

Գաբրիւյան Հովս. — «Հանգանակ հաւատող
35 որով վարի Հայաստանեայց եկեղեցի»,
Վիեննա, 1891, էջ 43—46:

Գաբրիւյան Հովս. — «Սրբազան պատա-
րագամատոյցը Հայոց», Վիեննա, 1897, էջ
5—6, 595, 599—600, 607—613:

Ղազիկյան Ս. Բ. — «Հայկական նոր մա-
տենագիտութիւն և հանրագիտարան հայ
կեանքի», հտ. Ա, Վենետիկ, 1909, էջ 1160
—1161, 1174—1175:

Տերոյեան Հովն. — «Իրաւախոհ», հտ. Գ,
4 Կ. Պոլիս, 1869, էջ 69—101:

Назарянц С. — «Обозрение истории
гайканской письменности», Казань, 1846,
стр. 47—48.

Avedichian Gabr. — «Sulle correzioni
fatte ai libri ecclesiastici armeni nell'anno
1677», Venezia, 1868.

Neumann C. F. — «Versuch einer Ge-
schichte der armenischen Literatur», Leip-
zig, 1836, S. 253—254.

Petrowicz Gr. — «L'unione degli Ar-
meni di Polonia con la Santa Sede»,
Roma, 1950, p. 199, 296.

Somal P. S. — «Quadro della storia
letteraria di Armenia», Venezia, 1829,
p. 161—162.

15

ԲԱՐՍԵՂ ՃՈՆ

է դարի երաժիշտ և շարականագետ, Շի-
րակ գավառի Դպրեվանքի առաջնորդ: Ներ-
սես Գ Շինող կաթողիկոսից հրաման ստա-
ցավ որոշել շարականների տեսակն ըստ
պատշաճի և սահմանել կանոնները, ինչպես
ասում են վարդան Արեւելցին և Կիրակոս
Գանձակեցին՝ «ընտրել դարձան» կամ
«զալիտանին և զօգտակարն»¹: Այսպիսով,
Բարսեղ Ճոնը կազմեց հայկական Շարակ-
նոցի առաջին խմբագրութիւնը, որը նրա
անունով կոչվեց Ճոնըեաթի: Բարսեղ Ճոնին
վերագրվում է Զատիկի տոների մի քանի շա-
րականների հեղինակութիւնը ևս²: Ոմանք
Բարսեղ Ճոնին շփոթել են Բարսեղ Մաշկե-
վորցու հետ և վերջինիս գրած՝ Մարկոսի
Ավետարանի մեկնութիւնը Ճոնի հեղինա-
կութիւնն են համարել (տես՝ ԲԱՐՍԵՂ ՄԱՇ-
ԿԵՎՈՐՅԱՆ):

Զեռագրերից մեզ հայտնի է մի ճառա-
կան անխորագիր հատված, որի լուսանց-
35

¹ Տես «Հաւաքումն սրամտութեան վարդանայ վար-
դապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 69: Հմմտ. «Պատմու-
թիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գան-
ձակեցոյ», Թիֆլիս, 1909, էջ 59:

² Գ. Ավետիքյան, «Բացատրութիւն շարականաց»,
Վենետիկ, 1814, էջ 284—285 և 464: Հմմտ. և Ս. Ամա-
տունի, «Հին և նոր պարականոն կամ անվաներ շարա-
կաններ», Վաղարշապատ, 1911, էջ 101: Բարսեղին
վերագրվող շարականների մասին խոսվում է նաև
նրան վերաբերող գրականութիւն մեջ:

քում նշված է հեղինակի անունը՝ «Բարսեղ Ճոն» (սկ. «Եթէ այնոքիկ օտարք էին և հենի ի խաչէն, և միայն վարդապետական բանից նորա և ի սփանչելիսն վայելեալք էին, զայն-սիսի կիրս կրեցին. ապա զի՞նչ պարտ էր ասել զմօրէ նորա, որ իննամսեայ ժամանակաւ յորովայնին կրեաց...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1960, էջ 18ա*։

ԳՐԱԿԱՆ ՈՒԹՅՈՒՆ

Մ. Բեղլյան Ման.—«Հայոց հին գրական-նության պատմություն», գիրք Ա, Երևան, 1944, էջ 477—478։

Արքյան Լ.—«Ազգային եկեղեցական բանաստեղծութեան պատմական զարգացումը», Բ ա գ մ ա վ է պ, 1915, էջ 132—138։

Ալիսան Ղեվ.—«Շիրակ», Վենետիկ, 1881, էջ 16։

Անառյան Հր.—«Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 392—393 (§ 2)։

Դուրյան Եղ.—«Պատմություն հայ մատենագրութեան», Կ. Պոլիս, 1885, էջ 29։

Թահմիզյան Կիկ.—«Բարսեղ Ճոնը և մասնագիտացված երգաստեղծության ծաղկումը Հայաստանում VII դարում», Բ ա ն ր Ե ր և ա ն ի Հ ա մ ա լ ս ա ր ա ն ի, 1973, № 1 (19), էջ 211—217։

Խաչկոնց Դավ.—«Հայոց կրօնական բանաստեղծություն», Լ ու մ ա յ, 1901, գիրք Ա, էջ 238—240։

Բարսեղ Ճոնին վերագրվող շարականների մասին է։

Կյուլեսերյան Բարգ.—«Ճոն Բարսեղ և Բարսեղ Մաշկեորցին ու Մարկոսի Աւետարանին մեկնությունը», Լ ո յ ս, Կ. Պոլիս, նոր շրջան, ԺԱ տարի 1905, էջ 1093—1096։

Չամչյան Միք.—«Պատմություն Հայոց», հտ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 347։

Սարգիսյան Բարս.—«Անանիա թարգմանիչն և իւր գրական գործոց նմոշներ», Վենետիկ, 1899, էջ 29—30։

Տեր-Հովհաննեսյանց Աս.—«Ճոն Բարսեղ», Բ ա գ մ ա վ է պ, 1899, էջ 384—386։

Օրմանյան Մաղ.—«Ազգապատում», մասն Ա, Կ. Պոլիս, 1912, § 482։

Костаянц К.—«Предисловие к II изданию Шаракана», *Հետևյալ հրատ. մեջ.* «Шаракан. Богослужебные каноны и песни Армянской восточной церкви», II изд., Москва, 1914, стр. XXIV—XXV. 5

Худабашев А.—«Обозрение Армении в географическом, историческом и литературном отношениях», С.-Петербург, 1859, стр. 446. 10

Neumann C. F.—«Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur», Leipzig, 1836, S. 99—100.

Somai P. S.—«Quadro della storia letteraria di Armenia», Venezia, 1829, p. 40—41. 15

ԲԱՐՍԵՂ ՄԱՇԿԵՒՈՐՅԻ [ՄԱՇԿՈՒՈՐՅԻ]

Կոչված նաև Բարսեղ Շնորհալի։ ԺԴ դարի հեղինակ։ Իր անունն ստացել է Կիլիկիայի Մաշկեոր կամ Մաշկվոր վանքից։ Մասնակցել է Սսի 1343 թվի ժողովին¹։ Գրել է, 1325 թ., Մարկոսի Ավետարանի մեկնությունը, որի միայն երկրորդ հատորն է մեղ ծանոթ։ Այս աշխատության մեջ ժամանակակից կենցաղային բարքերի և հասարակական երևույթների մասին կան տվյալներ, որոնք օգտագործվել են խրատական ձևի տակ։ Բացի այդ՝ աշխատության հիշատակարանում և տեղ-տեղ նաև բնագրում հեղինակը պատմական որոշ տեղեկություններ է տալիս ժամանակի դեպքերի մասին²։ Ոմանք Բարսեղ Մաշկեորցուն շփոթել են է դարում ապրած Բարսեղ Ճոնի հետ։ Այդ շփոթության մեջ ընկել են Մաշկեորցու մեկնությունն արտագրող գրիչներից մի քանիսը, ինչպես կարելի է տեսնել մեկնության ձեռագիր օրի- 20 25 30 35

¹ Մ. Օրմանյան, «Ազգապատում», մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1914, § 1291։ Մ. Չամչյան, «Պատմություն Հայոց», հտ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 341։

² Հիշատակարանը և մի քանի բաղվածքներ տես՝ Ղ. Ալիշան, «Հայապատում», մասն Բ, Վենետիկ, 1901, էջ 534—536։

նակներում, և ապա նաև մի քանի հետագա հեղինակներ, ինչպես Մ. Չամչյանը¹, Մեկնության հրատարակիչները², ևն. Բարսեղ Մարգիսյանն աշխատել է այս շփոթությունը հարթել այն ենթադրությամբ, թե Ճոնը է դարձում հավանաբար զրեւ էր Մարկոսի Ավետարանի Ա—Ը գլուխների մեկնությունը, որը պետք է ծանոթ եղած լիներ Մաշկեորցու օրերում, իսկ Մաշկեորցին զրեւ է մնացած մասի մեկնությունը՝ այդ անվանելով «երկրորդ հատոր», որպես շարունակություն Ճոնի գրածի։ Այս տեսակետից նշանակալից է, որ Մաշկեորցու անունով մեկնության «Առաջին հատոր» ոչ մի տեղ չի հայտնվել մինչև այժմ։ Բարսեղ Մաշկեորցուն շփոթում են նաև Դրազարկի առաջնորդ Բարսեղ արքայազորը հետ, որը մեռ. 1275 թ.:

* * *

Մեկնություն սրբոյ Աւետարանին որ ըստ Մարկոսի։ Արարեալ երանելոյն Բարսղի շնորհալի վարդապետի ձոն կոչեցելոյ՝ ըստ մակադրական անուանն, լուսաւոր մտօք և իմաստալի յորդորակօք։ Յօգուտ հասարակութեան մանկանց Սիովնի՝ եկեղեցականաց և աշխարհայնոց՝ ամենայն շափու և հասակի։ Հատոր երկրորդ։ Տպագրեալ հրամանաւ ամենապատիւ և վեհափառ պատրիարքի Կոստանդինուպօլսոյ՝ տեառն Կարապետի երանաշնորհ արքեպիսկոպոսի։ Արդեամբ գերապատիւ և ազնուաշուք մահտեսի Աբրահամ աստուածասէր և մեծահաւատ հոգելոյս ամիրայի Թէրգեանց Ակնեցոյ։ Յիւրումն իսկ սեպհական տպարանի։ Ի Հասանփաշայ խանն։ 1826, ի Կոստանդինուպօլիս, ՌՄՀԵ։ Աշխատութեամբ Տ. Անդրէաս վարդապետի նախնեան Ակնեցոյ։

499 էջ (շարվ. 23.4×14.7 սմ.)։ Մեկնությունը վերաբերում է Մարկոսի Ավետարանի Թ—Ժ գլուխներին և սկսվում է հետևյալ բառերով. «Դիւիս Թ.։ Հարցին ցնա և ասեն. Զի՞նչ է այն գոր դպիրքն ասեն...։ Մեկնու-

րիւն։ Պարտ և արժան էր ամենայն հաւատացելոց այնքան զիտող և ծանօթ լինել» ևն. Բնագրի վերջում հեղինակն ունի հիշատակարան.

«Շնորհօք...։ Եւ արդ՝ եղև վճար այսր մեկնութեան՝ ի թագաւորութեանն Լեոնի որդւոյ Օշնի նորբնծայ և դեռաբոյս մանկանն յո՛յժ երկիւղածի և աստուածասիրի։ Զորոյ զթագաւորութիւնն յաղագս տղայութեան իւրոյ՝ խնամեն և հոգան երեք մեծագոյն և փառաւոր իշխանքն. երկու եղբարքն հարազատ՝ պարոն Օշին և պարոն Կոստանդին, որք աստիճանաւ աւագ պարոն և գունդուստաւլ կոչին, և երրորդն՝ պարոն Հեթում Նղրցի, որ խառնեալ և միացեալ է ընդ նոսա՝ որպէս միտք ընդ հոգի և ընդ մարմին, ուղղելով զբոլոր տունն արքունի ի բարին...։ Եւ գրեցաւ սա ի վանս՝ որ կոչի Մաշկու, ի հայրապետութեանն տեառն Կոստանդեայ կաթողիկոսի Դրազարկեցոյ...։ Եւ էր ի ժամանակիս յայսմիկ վերակացու և առաջնորդ սուրբ ուխտիս՝ տէր Հայրապետ եպիսկոպոս...։ Եւ ի գրութեանս՝ էր թիւն Հայոց՝ 927 (=1325 թ.)»։

Հրատարակիչները հատորի սկզբում ունեն առաջաբան, իսկ վերջում՝ տպագրության հիշատակարան, ուր բնագրի մասին ասվում է. «Այլ սակայն առ ժամս առ ձեռն պատրաստական գտեալ գաղափարն՝ է՛ր երկրորդ հատոր նոյն մեկնութեան, ըստ որոյ ի յինն գլխոյ ի տասն համարէ սկսեալ՝ ժամանէ մինչև ի վերջն. յորմէ անկարծիք երեւի, թէ է և այլ՝ առաջին անուանեալ, սկսեալ ի յառաջին գլխոյ մինչև ցիններորդ գլխոյ վերջն իններորդ համարին, որպէս և ստուգեն ոմանք արդարեւ զոլ և առաջին հատոր սորայս մեկնութեան։ Իսկ որովհետեւ անհնարին անկարելութիւն ել ընդառաջ մեր ի յուզել ի հեռաւոր տեղիս՝ ի զխաւոր աթոռս և ի վանորայս. և յոչ գտանիլն, զի մի՛ ի պատճառս ոչ գտանիլոյ նորա՝ և սա խափանեցի ի տպագրութենէ, եղաք ի մտի յետ այսորիկ հետաքրքիր խուզողութեամբ քննել զառաջին հատորն՝ և գտանել, և զնա ևս ի լոյս ընծայել տպագրութեամբ, սակս որոյ յորջորջեցաք զսա՝ հատոր երկրորդ»։

¹ Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց», հտ. Բ, վեհնետիկ, 1785, էջ 347։

² Տեսնել Մեկնության հրատարակության առաջաբանը, էջ 3։

Մեզ ծանոթ ձեռագիր օրինակներում ևս միշտ սույն երկրորդ հատորն է միայն և առաջին հատորը երբեք չի պատահել մեզ:

Հեղինակի ինքնագիր օրինակն այժմ գտնվում է Երևանի Պետ. Մատենադարանում՝ ձեռ. № 1314 (նախկին Կարինյան՝ № 1292)¹: Տես նաև նույն մատ. հետևյալ ձեռագրերը. №№ 1383, 1384, 1889 (էջ 126ա—266բ), 2982, 3125, 4033, 6493, 8962, 9050: Տես դարձյալ Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. №№ 126, 129, 172, 663, 801, 894, 904, 931, 949, 1025. Վիեննայի Մխթ. Մատ. ձեռ. № 73. Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 190. Արմաշի վանքի ձեռ. №№ 21, 111. Ղալաթիայի Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ. № 47. Անկյուրիայի ձեռ. № 85. Տյուբինգենի KUB Ma XIII 11. Լեյդենի Համալս. Ms. Or. 5494 (H 177)²:

Ձեռագիր օրինակներից մի քանիսը վերնագրում հեղինակի անվան կից ունեն «Ճոն կոչեցելոյ», «Ճոն անուանեցելոյ» կամ «Ճոն մականուանելոյ» հավելումը, բայց մեծ մասը չունեն:

Բարգ. Կյուլեսերյանը Բարսեղ Մաշկեորցու այս աշխատությունից երկու հատվածներ տվել է աշխարհաբար թարգմանությունամբ, Լոյս, 1905, էջ 1096—1100 և 1117—1121:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիբաև Ղեվ.—«Սիրուան», Վենետիկ, 1885, էջ 390, 408 և 517:

Աղավնուցի Մկ.—«Ս. Մարկոսի Աւետարանին հայ մեկնիչ մը, 1325-ին», Հայկ. Խօսնակ, Բ տարի, № 5, փետր. 1926, էջ 109—111:

Անառյան Հր.—«Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 397—398, § 38:

Կյուլեսերյան Բարգ.—«Ներսես Շնորհալի», Ի ի տ ա կ ն, 1903, էջ 145—146:

¹ Տես ձեռագրի նկարագրությունը Գ. Հովսեփյանի կողմից, Շողակաթ (Հայագիտ. ժողովածու), գիրք Ա, Վաղարշապատ, 1913, էջ 211:

² Հանդես Ամստերդ., 1937, էջ 346:

Ստորագրված՝ «Բարգէն վարդ.» Խոսում է և Բարս. Մաշկեորցու մասին:

Կյուլեսերյան Բարգ.—«Ճոն Բարսեղ և Բարսեղ Մաշկեորցին ու Մարկոսի Աւետարանին մեկնութիւնը», Լոյս, Կ. Պոլիս, նոր շրջան, ԺԱ տարի, 1905, էջ 1093—1096, Հոգվածն անստորագիր է:

Պողոսյան Նոր.—«Մաշկեոր», Ս ի ո ն, 1953, էջ 243—244: Ստորագր.՝ «Ն. Կպս. Մովսէս»:

Պողոսյան Նոր.—«Հայ մատենագրութեան յայտնի կորուստները (Ե—ԺԴ դար)», անդ, 1968, էջ 368—369: Ստորագր.՝ «Ն. Կպս. Մովսէս»:

Պողոսյան Նոր.—«Հայ գրողներ Ե—ԺԵ դար», Երուսաղեմ, 1971, էջ 377—378:

Սարգիսյան Բարս.—«Անանիա Թարգմանիչն ու իւր գրական գործոց նմուշներ», Վենետիկ, 1899, էջ 29—30. համատ. նաև առաջաբան էջ ԻԱ:

Տեր-Հովհաննեսյանց Սուսվ.—«Ճոն Բարսեղ», Բ ա զ մ ա վ է ա ղ, 1899, էջ 384—386:

Խոսում է Ճոնի և Մաշկեորցու շփոթման խնդրի մասին:

ԲԱՐՍԵՂ ՄԱՇԿԵՒՈՐՅԻ ԿԱՄ ԳԵՄՆԵՑԻ

ԺԲ դարի հեղինակ: Ինչպես Մատթեոս Ուռհայեցու ժամանակագրության շարունակող Գրիգոր Երեցն է հաղորդում՝ Բարսեղը գրել է մի ողբ՝ Մարաշի և Քեսունի իշխան Պաղտինի (Balduinus de Mares) մասին, որը, որպես եղեսիայի կոմս Ժոսլինի ղինակից, մասնակցելով Երկրորդ խաչակրությանը, ընկավ նույն քաղաքի սլաշտպանության համար Նուր-էդ-Դինի զեմ մղված կռիվներում 1147 թ.¹: Մատթեոս Ուռհայեցու ժամանակագրության ձեռագիր որոշ օրինակներում կա նաև Բարսեղ վարդապետի ողբի բնագիրը և այդ կերպով տպագրված է նաև ժամանակագրության երկու հրատարակություններում²: Սկսվում է հետևյալ բառերով:

¹ «Պատմություն Մատթեոսի Ուռհայեցու», Երուսաղեմ, 1869, էջ 472—473:

² Անդ, էջ 473—500. Տես նաև Բ հրատարակությունը, Վաղարշապատ, 1898, էջ 375—395:

«Բարսեղ, նուստ ծառայ, գրեմ մեծակա-
կան ողորմիք և բազմահառաչ արտասուոփ
համօրէն հաւատացելոց Քրիստոսի, մանա-
ւանդ մեծակայից մեռոց՝ Քեսնոյ, Պենես-
նոյ, Ռայնայ, Գերմանիոյ, և որք ընդ սո-
5 ֆօֆ գեօղավանք և կրօնաստանք իցեն յիւրա-
ֆանչիւր ազգս և լեզուս» ևն: Այս ողբի բնա-
գիրն առանձին և նրա ֆրանսերեն թարգմա-
նութիւնը, նախաբանով ու ծանոթագրու-
10 թիւններով, հրատարակել է Éd. Dulau-
rier-ն, „Recueil des historiens des Croi-
sades, publié par les soins de l'Acadé-
mie des Inscriptions et Belles-lettres. Docu-
ments arméniens“, t. I, Paris, Impr. Im-
15 périale, 1869, p. 203—222: „Oraison fu-
nèbre de Baudouin, comte de Marasch et
de K'écoun, par Basile, docteur en théo-
logie, son confesseur“. Որոշ կրճատում-
ներով հայերեն բնագիրը հրատարակել է
20 նաև Ղ. Ալիշանը, «Հայապատում», Վենե-
տիկ, 1901, մասն Բ, էջ 368—370՝ «Ողբ
Բարսղի վարդապետի ի Սիր Պաղտին տէրն
Մարաշայ և Քեսնոյ»:

Թվում է, թե Բարսեղ Մարաշեցին նույն
25 է այն «ամենագովելի» Բարսեղ վարդապե-
տի հետ, որը մեռ. և թաղվել է Դրաղարկի
վանքում¹: Վերջինիս տալով Դրաղարկեցի
մականունը, ն. Պողարյանը նրան հեղինակն
է համարում խնկարկութեան շարականի (սկ.
30 «Յայս յարկ նուիրանաց ոյստի Տեառն տա-
նարիս»):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիշան Ղեվ.—«Սիսուան», Վենետիկ,
1885, էջ 231:

35 Անառյան Հր.—«Հայոց աշնանաշունների
բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 394
(§ 14):

Զարբհանալյան Գար.—«Հայկական հին
ղարկութեան պատմութիւն», Գ տպ., Վենե-
տիկ, 1897, էջ 705—706:

Զամչյան Միք.—«Պատմութիւն Հայոց»,
հտ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 67:

Պողարյան Կոր.—«Հայ գրողներ և—ժե-
ղար», Երուսաղեմ, 1971, էջ 223—225:

¹ «Պատմութիւն Մատթէոսի Ուռհայեցոյ», Երու-
սաղեմ, 1869, էջ 546:

ԲԱՐՍԵՂ ՆԱՍՏՈՒՐԵՆ

Վենետիկյան միսիթարյան, որից մնացել
է մի նամակ՝ ուղղված Միսիթարյան միաբա-
նութեան արքայապետ Ստեփանոս Մելքոնյա-
նին (8 հնվ. 1772 թ., եղիսաբեթուպոլիս):
5 Տեղեկութիւններ է հաղորդում ուս-թուր-
քական պատերազմի գործողութիւնների մա-
սին: Հմմտ. Ղ. Տայան, «Մայր դիւան Միսի-
թարեանց Վենետիկի ի Ս. Ղազար 1707—
1773», Վենետիկ, 1930, էջ 276 (№ 17):

ԲԱՐՍԵՂ ՍԱՐԿԱԽԱԳ ՎԱՆԱՊԵՏ

և

ԹԱԼԱՍԻՈՍ ԸՆԹԵՐՅՈՂ

(Basilus diaconus et Thalasius lector)

Կ. Պոլսի վանականներ, որոնք 430 թ. 15
նամակ են գրել Բյուզանդիոնի Թեոդոս Բ և
Վալենտինիանոս Գ կայսրերին: Այս նամա-
կը նվենտսի տիեզերական ժողովի (431 թ.)
նախապատմութեան աղբյուրների շարքին է
պատկանում: Նամակի հեղինակները, որոնք 20
Կ. Պոլսի ամբողջ վանականութեան անունից
են գրում, բողոքելով նեստորի անհանդուր-
ժելի վերաբերմունքի դեմ և ըստ էութեան
կանգնելով Կյուրեղ Աղեքսանդրացու գլխա-
վորութեամբ նույն 430 թ. Աղեքսանդրիա- 25
յում գումարված ժողովի տեսակետների
վրա՝ ընդդէմ նեստորի դավանական տար-
բերութիւնների (հերձվածի), խոսում են
տիեզերական նոր ժողով գումարելու ան-
հրաժեշտութեան մասին և կայսրերից խնդ- 30
րում են փութացնել այդ:

* * *

Խնդրոյ գիր Բարսեղ սարկաւագի և այ-
լոց վանականացն: Գեր ի վերոյ բարեպաշտ
և պատուելի և առ ի յԱստուծոյ և ի մարդ-
կանէ սիրելի բազատրացող ֆրիստոնէից՝ 35
Թէոդոսի և Վաղենտինիանոսի՝ խնդիրք, այ-
սինքն աղաչանք Բարսեղ սարկաւագի և վա-
նապետի, և Թալասիոսի ընթերցողի և մի-
այնակեցի և այլոց միանձնացելոց ֆրիստո-
նէից. «Մարդասիրութիւնն Աստուծոյ՝ որ 40
զազգս մարդկան լցոյց և միշտ լցուցանէ
բարիօք և պարգեօք, յալտնի է յամենայնի

և յաղագս ամենեցուն...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1490, էջ 140բ—144բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2620 (էջ 118բ—120բ), Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 23 (էջ 162), № 44 (էջ 128):

Վավերագրի հուն. և լատ. բնագիրը տես հետևյալ հրատ. մեջ. J. D. Mansi, „Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio“, t. IV, Graz, 1960, p. 1102—1107.

ԲԱՐՍԵՂ [ԲԱՐՍԵՂ] ՍՍԵՑԻ

Թարգմանիչ, որ ապրել է ԺԲ—ԺԳ դդ. 1203 թ. Գրիգոր Սկևռացու հետ միասին կատարել է Հովհան (կամ Վահան) Նիկիացու առ Զաքարիա Զագեցի կաթողիկոս թղթի թարգմանությունը¹:

ԲԱՐՍԵՂ ՍՏԵՄՊՈՂՅՈՒ

Տես՝ ԲԱՐՍԵՂ ՀՈՂՈՎ:

ԲԱՐՍԵՂ ՎԱՂԱՐՁԱՊԵՏՅԱՆ

Էջմիածնի Միքայել Սեբաստացի կաթողիկոսի աթոռակիցներից մեկը, որ հիշատակվում է 1557—1567 թթ.², Մեռ. 1567 թ.³, Նրանից մեկ ծանոթ է մի անթվական կոնգակ՝ Թիֆլիսի և Փաշիվանից թեմին ուղղված, Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3031, էջ 178—183:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Զաֆյան ՄԻԲ. — «Պատմություն Հայոց», հտ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 519:

Օրմանյան Մաղ. — «Ազգապատում», մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1914, §§ 1554 և 1566:

¹ Հմմտ. Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4337 (էջ 112բ): Նաև՝ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 623 (էջ 264բ) և № 731 (էջ 78ա):

² «Պատմություն Առաքել վարդապետի Դարիժեցւոյ», Գ տպ., Վաղարշապատ, 1896, էջ 437—438: Բարս. Սարգիսյան, «Մայր ցուցակ», հտ. Ա, էջ 529:

³ Գար. Սրվանձտյանց, «Թորոս աղբար», մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1885, էջ 256:

ԲԱՐՍԵՂ ՎԱՐԴԱՊԵՏՅՈՒ ՅԻՇԵՏԵԿԵՐԻ

Տես՝ ԲԱՐՍԵՂ ԱԻԱՆԵՑԻ:

ԲԱՐՍԵՂ ՎԱՐԴԱՊԵՏՅՈՒ ՏԱՂԵՐԳՈՒ

Ունի վարդ ու սոխակին նվիրված մի բանաստեղծություն՝ աղբբեջաներեն լեզվով: Հայերեն է միայն տաղի հիշատակարանը: Հեղինակի անձնավորությունն ու ապրած ժամանակը մեզ հայտնի չեն, բայց հավանաբար ԺԷ դարի հեղինակ է և թվում է, թե նույն է այն «վարպետ» (քերթող) Բարսեղի հետ, որը հիշատակված է Խոջամիր վարագեցու բանաստեղծություններում, և հետևաբար աշխարհիկ անձնավորություն է: Այս երգիչը կարող է նույն լինել նաև համանուն այն անձի հետ, որը, ընդօրինակելով Առաքել Բաղիշեցու «Ականջ դռէք բանիս» տաղը (վարդ ու սոխակի թեմայով), նրա վերջում իր կողմից ավելացրել է երկու տուն (վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 663, էջ 12ա). այս դեպքում ներքոնշյալ աղբբեջաներեն տաղը գուցե և գրվել է Առաքել Բաղիշեցու տաղի ազդեցության տակ:

* * *

Բարսղի վարագեցոյ. «Բահար օլի բուրալ գալի|Գալի բաղչասինայ դօղի...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5623, էջ 177բ—180բ:

Վերջում՝ «Գերի Բարսեղ վարագեցի|Բուրբուլ դուրիւն խօշ օղղի|Ղուրբան օլում քիսայլարայ,|Քի աղի չըխըփ տուր եղի|Գերի Բարսեղ վարագեցի,|Զի գործեցիր բան մի բարի|Օմարամ ռահմատ էրասդ,|Եօխսայ տահի ջան զալմատի»:

Սույն բանաստեղծության մի թերի օրինակ է՝ նույն մատ. ձեռ. № 6185, էջ 81ա—82բ:

ԲԱՐՍԵՂ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՏԱՂԵՐԳՈՒ

Այս պայմանական անվան տակ միացնում ենք այն մի քանի հոգևոր երգերը, որոնք կարող են տարբեր հեղինակների գործեր լինել:

* * *

1. Բարսեղ վարդապետէ ասացեալ գովասանքի վերայ սուրբ Աստուածածնին՝ անուշ. «Երգ զարմանազան ձայնիւ հրաշագան, յերազմէ կուսին յոյժ վայելչական...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 41, էջ 154բ—155բ*:

Սկզբնատառերը՝ «Երգ ի Բարսեղէ»:

Տես նաև Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 807 (էջ 28ա—28բ). Անկյուրիայի ձեռ. № 225 (էջ 360—363). Ղալաթիայի (Կ. Պոլիս) Հայոց Աղգ. Մատ. ձեռ. № 154 (էջ 284—285):

2. Այս ի Բարսեղէ (sic). «Աստուածածին մայր անարատ իսկուհի, յերկրնկարան անեղ բանին Յիսուսի...», *Զմամբի վանքի ձեռ. № 672, էջ 49ա—49բ?*

3. Տաղ սրբոց Քառասնիցն, Բարսղի ասացեալ. «Երգ ներրողական փառքանուագ հնչմամբ ձայնիւ ցնծութեամբ երգեմք...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7785, էջ 155բ—156բ*:

Սկզբնատառերը՝ «Երգ Բարսղի երգ փն ց»: *Տես նաև Տյուրքիզեանի KUB Ma XIII 61 (fol. 176^v)*.

4. Երգս զայս Բարսեղի (sic) է ասացեալ Գովասանութիւն սուրբ հաբանց յանապատի. «Երգ սրբութեանն այս գովեստի դուրական, Վայելչաբար առ վայելուչսն գրեցան. Յանապատիս Հիւանէի (sic) ըստ անուան...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2361, էջ 333ա—333բ*:

ԲԱՐՍԵՂ ՓԱՌԱԿԵՑԻ

էջմիածնի միաբան, ԺԸ դար: Ղազար Զահկեցի կաթողիկոսի (1737—1751 թթ.) օրով եղել է Աստրախանի և Ռուսաստանի թեմի առաջնորդ՝ մինչև 1749 թ.¹: Թողել է երկու հատոր մատենագրական նյութեր, որոնց մի մասը թեմատիկ քաղվածք է Աստվածաշնչից և օտար ու հայ եկեղեցական

մատենագիրներից (Հովհան Ոսկեբերան, Աթանաս Աղեքսանդրացի, Կյուրեղ Աղեքսանդրացի, Ներսես Շնորհալի, Վահրամ Բաբունի, Գրիգոր Տաթևացի ևն), իսկ մեծագույն մասը նրա սեփական քարոզներն են: Գլխավոր թեմատիկան կրոնական-աստվածաբանական է: Մենք տալիս ենք սույն երկու հատորները, ցույց տալով նրանց պարունակած նյութերը, որոնցից ամեն մեկն առանձին աշխատություն է:

* * *

1. Սուրբ գիրք, որում անուն եղաւ Մառմեռնի: Յամի տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի 1751-ին: Եւ ի մերս մեծ քին 1200: Ի հայրապետութեան ամենայն Հայոց սրբազան կաթողիկոսի տեառն Մինասայ Ակնեցոյ, սրբոյ և մեծի Երկնահանգիտի և աղինասարաւի արքայոյն էջմիածնի: Որոյ տուալ միաբանի տեառն Բարսղի բազմամեղ արհույ եպիսկոպոսի Փառակեցոյ երկասիրութեամբն բոտեալ եղև լոմասարաս բանֆդ ի փառս Աստուծոյ: *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 776*:

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն .

— Բարսղի արքեպիսկոպոսի Փառակեցոյ հոգաբարձութեամբ ժողովեալ զբանս ի սուրբ գրոց, յաղագս առանձին աղօթելոյ. «Տէր, տէր զօրութեանց, յիշեա զիս...», էջ 4ա—9ա:

— Նորին Բարսղի եպիսկոպոսի, զի քեպէտ միանգամայն պատուականագունեղք են բանք սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյն, սակայն ի բերան սերտելոյ յաղագաւ զսուղ բանֆդ ժողովեցեալ եղև ի նորա սուրբ գրոցն. «Սրբոյն Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի և եզնասէր հսկողի...», էջ 9ա—37բ:

— Եռամեծի և փաշ վարդապետի Մխիթարայ Գոշի խստակրօն եզնատրի և բան ի բուն հոռտորի ասացեալ զաղօթս ի ժամ սուրբ պատարագին, և ասէ. «Տէր Աստուած իմ...», էջ 37բ—48բ:

— Նորին տեառն Բարսղի արհույ եպիսկոպոսի Փառակեցոյ հոգաբարձութեամբն ժողովեցեալ եղև սակաւ բանֆս ի սուրբ

¹ «Զամբռ գիրք... համաժողովեցեալ և շարադրեցեալ ի Սիմէոնէ ցաւահար և վշտակոծ կաթողիկոսէ Երեանցոյ», Վաղարշապատ, 1873, էջ 39:

գրոց, յաղագս փարոզի բնաբան ի սուրբ Աւետարանին որ ասէ. Հաւառք քո կեցուցին զքեզ. «Այլ արդ՝ ըստ բառին հաւատ է այն, որով զայն, զոր աշօք ոչ տեսանեմք, և զգա-
յութեամբ ոչ շօշափեմք, բայց հաւատամք քէ է՝ այնպէս...», էջ 50ա—56ա:

— Նորին փարոզ ասացեալ տեառն Բարսղի արհույ եպիսկոպոսի Փառակեցոյ. «Աստուծոյ և տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի բարեշնորհութեամբ պարգևացն, ըստ որում և ուսաք զբանս ի հոգեկիր արանց...», էջ 56ա—66բ:

— Նորին փարոզ տեառն Բարսղի արհույ եպիսկոպոսի ասացեալ յաղագս բառին բնդունելութեան, որ ասի ծնող, ըստ որում խոստացայ ասել. «Այլ արդ՝ ծնող հասարակօրէն ասի հօր և կամ մօր, այսինքն՝ որ ծնող լինի ոք ումեք, որպիսի է հայրութիւն և կամ մայրութիւն...», էջ 66բ—69ա:

— Նորին փարոզ տեառն Բարսղի արհույ եպիսկոպոսի Փառակեցոյ յաղագս բառին ածանցականի որ ասի ծնունդ, ըստ որում խոստացայ ասել. «Եւ բառն ծնունդ հասարակօրէն առեալ, նշանակէ զծնեալն յումեքէ և կամ զծնեալ լինիլն ի կենդանոյ ըստ նոյնոյ բնութեանն...», էջ 69ա—73բ:

— Նորին փարոզ տեառն Բարսղի եպիսկոպոսի ասացեալ [ի] բանն Կիրոյի որ ասէ. Եւ արդ՝ զառաջին երկինս որ երկին, փոքրագոյնք եւ ևն. «Եթէ ոք յօժարիցէ ասել վասն Աստուծոյ, նախ գիտացէ և պատմեցէ մեզ...», էջ 73բ—76բ:

— Նորին փարոզ տեառն Բարսղի արհույ եպիսկոպոսի յաղագս ծննդեան. «Ոչ սակա յայնմ, ըստ որում ասացաք զնա աննառ և անպատում, այլ և ծնունդ ասեմք զիշումն Բանին յարգանդ կուսին...», էջ 76բ—80ա:

— Նորին փարոզ տեառն Բարսղի ասացեալ վասն ծննդեանն Քրիստոսի որ ի մօրէ. «Ըստ որում և հրեշտակն երգաբանէ. Մնա՛ծեզ փրկիչ որ է օծեալ տէր և այլն: Այն որ ի սկզբանէ յառաջ քան զամենայն յաիտեանս...», էջ 80ա—87բ:

— Նորին փարոզ յաղագս անուան Հօր և Որդ[ւ]ոյ. «Եւ զի անուն Հօր և Որդոյ հա-

ւարակաց է, բայց առ մեզ փոփոխմամբ...», էջ 87բ—91ա:

— Նորին փարոզ վասն մարդկային բնութեան մերոյ, յոր և հաւատացաք Որդոյն Աստուծոյ, և շնորհօք նորին որդեգրեցաք Հօրն յերկնաւորի, ի յորում մեկնի և Հայր մերն. «Ըստ որում և շնորհալի սուրբ վարդապետն մեր Սարգիս ասէ. Եւ որպէս հաւատացաք...: Նմանապէս հաւատամք նովին չափով բնութեամբ...», էջ 91ա—101ա:

— Նորին փարոզ զբան մարգարէին որ ասէ. Լուարոք, սրբեցարոք. «Եւ ի նոյն տեղոյն զկնի պանելոյ զօրէնսն...», էջ 101ա—105բ:

— Նորին փարոզ տեառն Բարսղի արհույ եպիսկոպոսի ասացեալ վասն Հոգւոյն Սրբոյ. «Եւ ըստ դաւանելոյ սրբոյ վարդապետին մերոյ Վահրամայ հաւատամք հոգւով...», էջ 105բ—108բ:

— Նորին փարոզ, որով և զգալուսա Սրբոյ Հոգւոյն, զի չեւ էր Հոգի, քան Յիսուս չէր փառաւորեալ. «Իսկ ի Նոր Կտակարանն ինքնադիմաբար խօսեցաւ Սուրբ Հոգին...», էջ 108բ—118ա:

— Նորին փարոզ Բարսղի արհույ եպիսկոպոսի բանք յաղագս սրբոյն Դրիգորի մերոյ լուսաւորչին. «Աստուածային զիրք խօսին յանախապէս վասն արարչութեանն Աստուծոյ պէսպէս խնամոցն...», էջ 120ա—135բ:

— Փարոզ նորին Բարսղի արհույ եպիսկոպոսի Փառակեցոյ. «Եւ զկնի ասելոյ առաջնեւորդ աստուածաբանութեանն տպաւորականի, երկրորդաբար ասեմք և վասն աստուածաբանութեանն պատեառականին, որ սոռաւել է քան զառաջինն...», էջ 137ա—140բ:

— Փարոզ տեառն Բարսղի արհույ եպիսկոպոսի ասացեալ, ըստ որում ասէ Դաւիթ. Որ խոստովանութիւն և զմեծվայելչութիւն զգեցար Հն. «Առ այս ասէ աստուածախօսն Մովսէս. Ի սկզբանէ արար...», էջ 140բ—144բ:

— Փարոզ նորին տեառն Բարսղի արհույ եպիսկոպոսի Փառակեցոյ: Յորմէ դարձեալ

ի վերայ նոյնոյ աստուած[արան]ութեան պատեալ արանականի. «Այլ արդ զօրութեամբ պատնառաբանականի աստուածաբանութեանն զգեղեցիկսն արարածոց տեսեալ...», էջ 144բ—149բ:

— Բարոզ նորին տեառն Բարսղի արհույ եպիսկոպոսի Փառակեցոյ: Յորմէ դարձեալ ի վերայ նոյնոյ աստուածաբանութեան պատնառաբանականի. «Արդարեւ զովելի են գեղեցիկքն և պարսաւելի գարշելիքն ըստ որում ասէ ֆիլիսոֆայն Արիստոտէլ, քան զի [ի] գեղեցկացն յառաջեալ լինին առափնորինքն...», էջ 149բ—155ա:

— Յորմէ դարձեալ քան զառ նոյն քան. «Եւ ըստ կարծեացն Պղատոնի փիլիսոփային, եռամասնեայ է հոգին...», էջ 155ա—158բ:

— Յորմէ քան զդարձեալ ի վերայ նոյնոյ աստուածաբանութեանն. «Եւ ըստ սրբոյն Յոնաննոս Ոսկերեանին՝ ամենայն ուրեք հաւատոյ (sic) պէտք են մեզ ասէ, սիրելիք, հաւատոյ (sic), որ մայրն է ամենայն բարութեանց...», էջ 158բ—164ա:

— Յորմէ քան զդարձեալ ի նոյն քան. «Եւ նորին սրբոյն Կիրղի որ ասէ՝ Տեսեւ ի մեծէ մեծութենէ անտի...», էջ 164ա—169բ:

— Յորմէ դարձեալ քան զվերայ այնմ խորհրդոյ. «Եւ ըստ սրբոյն Ներսէսի կամբօնացոյն՝ գայ այնոմեան կամատրապէս ի շարշարանս և ի խաշ...», էջ 170ա—177ա:

— Յորմէ դարձեալ ի վերայ նոյնոյ աստուածաբանութեանն. «Ըստ որում ասացաք անդանօր թէ պատնառաբանականքն տեսանելով զգեղեցկութիւն պատնառեւացս, այսինքն՝ արարածոցս, զարարիչն և զպատնառն ամենայնի օրհնաբանեմք...», էջ 177ա—194ա:

— Յորմէ քան զդարձեալ ի վերայ նոյնոյ աստուածաբանութեանն. «Աղին ասէ զրախտն, և սարաս որ է նման. կամի ասել թէ սուրբ արքունն էջմիածին նման է զրախտին...», էջ 194ա—198ա:

— Նորին Բարսեղի արհույ եպիսկոպոսի ի մի վայր ժողովեալ յաղագս քան զի, նշանական աստուածաբանութեամբ. «Եւ ի կար-

նոյ՝ զիտել նախ վասն բառին, որ ասի նշանական...», էջ 199ա—201ա:

— Յորմէ քան ինչ յաղագս Արեւի, քան զի ասէ զի. Հայեցաւ Աստուած Հն. «Յարել ամենայնի կատարեալ զովով ի սէրն Աստուածոյ...», էջ 201ա—203ա:

— Նորին Բարսղի ի նոյն շաւիղ յաղագս Աբրահամոս և նշանակութեան իրին. «Չի թէպէտ Աստուած անփորձ է ի շար[ե]աց, փորձէ նա և ոչ զոք, ասէ առաքեալն Յակոբոս, սակայն ասէ զիրն թէ փորձեաց Աստուած զԱբրահամ...», էջ 203ա—207ա:

— Յորմէ քան զաղագս Յոբայ, որ էր օրինակ հնոյն Աղամայ և նորոյն. «Եւ ըստ աստուածաբան վարդապետաց Յոբ էր յագգէն նստայ...», էջ 207բ—209ա:

— Յորմէ քան զաղագս Մովսէսի որ էր օրինակ տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, վասն որոյ ասաց՝ Մարգարէ յարուցէ Հն. «Չի որպէս ի ծնունդն իւր Մովսէս ապրեցաւ յարուսխեղդ մահուանէն փարաւօնի...», էջ 209ա—210բ:

— Յորմէ քան զոր ի նոյն շաւիղ գօրանայ. «Քան զի յետ Մովսէսի անուանակիր, ապացոյց և օրինակ տեառն մերոյ Յիսուսի Եղև Յեսու նաւայն որ առաքեաց զրտեսս ի տիպ առաքելոյն...», էջ 211ա—216բ:

— Յորմէ քան զառ ի նոյն շաւիղ յաղագս մարգարէին Յովնանոս. «Եւ քան զամենայն զոր ասացաք, յայտնի օրինակ տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Եղև մարգարէն Յոնան...», էջ 216բ—219բ:

— Յորմէ քան զաղագս բաժանման աստուածաբանութեան. «Եւ զի ամենայն աստուածաբանութիւն յերկուս բաժանի, այսինքն զորութեամբ և բացբարձմամբ...», էջ 219բ—222ա:

— Յորմէ ժողովեալ քան զաղագս անուանն արարչի: Նաև առ միմեանս համեմատութիւնս առաջնոյ և երկրորդի արարչութեանն այլ և նշանակութիւն սքանչելագործութեանն Քրիստոսի. «Եւ ըստ տրամախոն Առաքեալ սուրբ վարդապետին Սիմեցոյ զի թէպէտ հասարակ, արարիչ կոչին Աստուած, բնութիւնն և արհեստն, սակայն ու-

նին սոքա զբազում զանազանութիւնս...», էջ 222ա—224բ:

— Յորմէ քաղաք վասն յանցանացն Դաւթի և նշանակութեան նորայ. «Եւ ըստ սրբոյն Կիրողի, քան զի ասէ՝ Յանցեալ մեծ մարգարէն յերեկոթոյն առ ընդերեկս...», էջ 224բ—227ա:

— Յորմէ ժողովեալ քաղաք յաղագս բազաւորին եզեկիայ. «Եկ դու և առ եզեկիա, ասէ սուրբն Կիրեղ...», էջ 227ա—228բ:

— Յորմէ քաղաք վասն Մանասի. «Եւ ընդ սրբոյն Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի գլխ. ՄԱ. վասն Մանասէի ասէ...», էջ 228բ—230բ:

— Յորմէ քաղաք վասն երից մանկանցն և Նաբուգոդոնոսորայ. «Նորին Կիրողի որ ասէ. Այլ և ած զմտաւ քով. ո՞վ էր այն որ էջ ի հնոցն ընդ Անանիասն...», էջ 230բ—233ա:

— Յորմէ ժողովե[ա]լ քաղաք յերրորդ բազաւորութեանցն. «Ասէ վասն Ռորովամո՛ւքէ կայր ի վերայ բարձանց...», էջ 232բ—234ա:

— Յորմէ քաղաք առ եօթն բանսն Քրիստոսի, որ խօսեցաւ ի վերայ խաչին, առ ի կատարել զմարգարէին Դաւթի՝ Աստուած խօսեցաւ ի բարձանց ևն. «Եւ ըստ ձայնի սրբոց աւետարանչացն առաջներորդ բանն է՝ Հայր, թող սոցա, զի ոչ գիտեն...», էջ 234ա—237ա:

— Նորին քաղաք տեառն Բարսղի արհույ եպիսկոպոսի բանք յաղագս չորրորդ կերպի աստուածաբանութեանն՝ խորհրդականի. «Եղանակ աստուածաբանութեան վերլուծանելով ի չորս մասունս, ընդ որոց և ի կարգի է խորհրդական աստուածաբանութիւնն, որ ոչ է առակաւ և նշանակաւ իբրեւ զառաջին աստուածաբանութիւնսն, այլ սա ի ներհուստ ի վեր և ի բազմութենէ առ մինն ընթանայ...», էջ 238ա—241բ:

— Նորին բանք ի նոյն շափղ. բայց նախ յաղագս գրոց և սահմանաց նորին, և զկնի բանք վասն աւետման ծննդեան, քառասունօրեայ զալստեան տեառն ի տանարն. «Ձաստուածային աննաղահրաշ խորհրդոյն խոր-

հրդագգածս եղեալ ի ձեռն սուրբ գրոց...», էջ 242ա—248ա:

— Նորին քաղաք յաղագս խորհրդոյ մկրտութեանն. որ է կրկին արարչութիւն. «Աստուածպետականն Յիսուս Քրիստոս ըստ Յոհաննու որ ասէ. Սուրբ, մաքուրն, յստակն, անարատն...», էջ 248ա—251բ:

— Նորին քաղաք յաղագս խորհրդոյ քառասորդաց պահոց ի բանն. Եւ պահեալ, ասէ, Յիսուս զքառասուն տիւ և զքառասուն գիշեր ևն. «Աստուածային գիրք յանախապէս խօսին յաղագս պահոց, զորս և փրկիչն մեր...», էջ 251բ—259ա:

— Նորին ի յայսմ տեղոյ յատկապէս քաղաք յաղագս սգոյ մեծի ուրբաք գիշերոյն. «Աստուածային գիրք յանախապէս խօսին վասն սարսափելի աւուրս ուրբաքու...», էջ 259ա—277բ:

— Նորին քաղաք յաղագս յարութեան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. «Եւ բառն յարութիւն յատկապէս առեալ նշանակէ զդարձումն ի մահուանէ ի կեանս, ի մե[ռ]ն լութենէ ի կենդանութիւն...», էջ 277բ—280ա:

— Նորին քաղաք թումայի ի բանն. Եւ յետ ուր աւուր դարձեալ էին ի ներս աշակերտին. «Աստուածպետական արարիչն ամենայնի Յիսուս Քրիստոս զկնի հրաշափառ յարութեանն բազում անգամ երևեցաւ...», էջ 281ա—284ա:

□ Տես նաև Երուսաղեմի Հայոց Մատ. 30
ձեռ. № 1899՝ «Սուրբ գիրք... ի հայրապետութեան ամենայն Հայոց սրբազան կաթողիկոսին տեառն Աղբֆանդրի (sic) Կեսարացոյն» ևն. (էջ 197—584):

2. [Տէր Բարսղի արհեպիսկոպոսի Փառակեցոյ համառօտ հաւաքումն ի գրոց սրբոց] Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 615:

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն .

— Տէր Բարսղի արհեպիսկոպոսի Փառակեցոյ համառօտ հաւաքումն ի գրոց սրբոց յաղագս քաղաքի ի բանն՝ ՁԱստուած ո՛չ ոք ետես երբեք ևն. «Աստուածեղէն շնորհօքն շարժեալ զսուրբ լեզուն երանելի առաքեալն և աւետարանիչն Յոհաննէս...», էջ 3ա—42ա:

— Զկնի այսոցիկ ժողովեմ կարեառօտ
բանք պիտանիք յաղագս փարօղի: Նորին
Բարսղի արեւայսկոպոսի Փառակեցոյ.
«Հրամանաւ Հոգոյն Սրբոյ վինակեցան
5 սուրբ առաքեալքն, և ելին մշակին բարի...»,
էջ 42բ:

— Վասն անտարանշին Յոհաննու, որ
բարեմանի շնորհք և հնազանդութիւն. «Զի
առաւել զովելի է սա քան զամենայն աշա-
10 կերտան տեառն, քանզի սիրեցաւ ի Քրիս-
տոսէ յատուկ սիրով...», էջ 42բ—43ա:

— Յաղաս սիրոյ բաժանմանն. «Սէրն
բաժանի ի կամատուն և յակամայն, ի չարն
և ի բարին...», էջ 43ա—44ա:

15 — Բան վասն պահոց որ եղաւ յԱստու-
ծոյ օրէնք առաջին. «Եւ պահեալ զփառասուն
տիւ և զփառասուն գիշեր, ապա փաղցեալ.
և ըստ ենթադատութեան սուրբ վարդապե-
տացն մերոց մեծ է զօրութիւն պահոց...»,
20 էջ 44ա:

— Հարց վասն ռոպէից. «Րոպէն այս է,
զի ընդ օրն և ընդ գիշեր քսան և չորս ժամ
է...», էջ 44բ:

— Բան վասն երկոտասան պարգևացն
25 Աղամայ. «Որ է տեսութիւնն Աստուծոյ, և
խօսակցութիւնն ընդ նմա...», էջ 44բ:

— Եւ յաղագս հրաժարական ողջունի.
«Երբալով երթային և լային ոյք բարձեալ
տանէին զսեմանս...», էջ 44բ—45ա:

30 — Բան վասն Յովսէփայ որ կոչի այր
Մարիամու. «Արդ՝ ասէ, զայրն Մարիամու,
առ ի ցուցանել՝ թէ ընդ Յովսէփայ պսակե-
ցեալ էր կոյսն Մարիամ...», էջ 45բ:

— Եւ վասն մոգոց որք եկին յարեւելից.
35 «Գիտել պարտ է, զի ի հնումն զիմաստունս
և զհմուտ աստեղաբաշխս մոգ անուա-
նէին...», էջ 45բ—47ա:

— Վասն զի փորձիլ կամեցաւ տէրն մեր
ի սատանայէ. «Զի այն էր կամք Հօր, և ինքն
40 եկեալ էր յաշխարհ առ ի առնել զկամս
Հօր...», էջ 47ա:

— Եւ վասն բանին որ ասէ՝ Առեալ ամէ
զնա. «Որպէս հրեշտակն էած զԱմբակում ի
Բաբիլոն, սոյնպէս տարեալ եղև տէրն մեր
45 ի սատանայէ...», էջ 47բ:

— Սրբոյն Յակոբայ եպիսկոպոսի ասա-
ցեալ ի թերահատութիւն Թումայի առա-
փելոյն, և ես ըստ իմոյ ախորժակիս ժողո-
վեցի. «Միածինն Հօր Աստուծոյ, փրկիչն մեր
5 Յիսուս Քրիստոս, յորժամ յարեաւ ի մեռե-
լոց...», էջ 48ա—49բ:

— Քարոզ[բ] ներբողականք տէրունա-
կան տօնից, նաև սրբոցն վեհագունից, ըստ
իմոյս ախորժակին ժողովեցի. «Այսօր աս-
տուածային և երկնային, սուրբ և պատուա-
10 կան է տօնս, քանզի ծագումն աստուածային
նառաջայից լուսոյ Սուրբ Հոգոյն պայ-
ծառմամբ յաշխարհս ծագէ...», էջ 50ա—51ա:

— Վասն փառասնօրեայ գալստեանն
Քրիստոսի ի տանարն. «Բագում եղեն սփան-
15 չելիք, և զի ամենայն փաղափն դորդեցաւ այլ
և փակեալ դուռն տանարին ինքնին բա-
ցաւ...», էջ 51ա—52բ:

— Անուանք մեղաց, միանգամայն խոր-
հրդոց, բանից և գործոց, այբուբենական
20 տառիւ. «Ակնառութիւն երեսաց, ատելութիւն
աղքատաց և այլոց անձանց, անկարգ ինք-
նասիրութիւն և ազգասիրութիւն...», էջ 53ա
—53բ:

— (Անխորագիր) «Այլ արդ զԱստուածն
25 Հայր, որ սփանչելեօք տուեալ էր զորդի ծե-
րոյն Աբրահամու և ամուլ կնոջ նորին Սա-
ռայի, և արարեալ նույալ զմեծամեծ խոստ-
մունսն...», էջ 54ա—54բ:

— (Անխորագիր) «Յիսուս Քրիստոս փր-
կիչն մեր շրջէր և փարօղէր ասելով՝ եկայք
30 առ իս. և ոչ զայս միայն, այլ և ի վերայ
խաչին գրով, եօթն անգամ խօսեցաւ, ըստ
որում ասէ՝ Աստուած խօսեցաւ ի բար-
ձանց...», էջ 55բ—56բ:

— Աստուծով սուղ ինչ յայտարարութիւն
յաղագս սրբոյն Գրիգորի մերոյ լուսաւորչին
թէ յորմէ՞ սերեցաւ նա. «Աստուած ասաց
Աբրահամու թէ՝ Ես՝ անեցուցից զքեզ յոյժ և
եղից զքեզ յազգ, և թագաւորք ի քէն ելցեն:
40 Եւ ըստ պատմութեանն Մովսէսի Խորենաց-
ոյ՝ յԱղամայ Իսկերոնդ նահապետ մեզ
Աբրահամ, և ի նմանէ եղեն ազգ Պար-
թեաց...», էջ 57ա—58բ:

ԲԱՐՍԵՂ ՔԵՄԵՑԻ

Տես՝ ԲԱՐՍԵՂ ՄԱՐԱՇԵՑԻ:

ԲԱՐՍԵՂ ՔԵՐԵԱՆ

Ինքնությունն ու ժամանակն անհայտ: Գրել է քերականության մի մեկնություն, որի մասին հիշատակում է Հովհաննես Երզնկացին 1281 թվին գրած իր հիշատակարանում՝ Դավիթ փիլիսոփայի, Մովսես Քերթովի և ուրիշների մեկնությունների հետ միասին: Ն. Ադոնցը միտում է նրան նույնացնելու Հեթում Ա-ի եղբայր Բարսեղ արքեպիսկոպոսի հետ, որը Դրաղարկի առաջնորդն էր և մեռ. 1275 թ.²:

ԲԱՐՍԻՄԷՅՍ ԵԴԵՍՏՅԻ

Տես՝ ԲԱՐՍՈՒՄԱ ԵԴԵՍՏՅԻ:

ԲԱՐՍԱՄԱՐԸ [ԲԱՐՍԱՄԱՐ] ԱՆՏԻՈՔԵՑԻ

(Barsauma Antiochenus)

Վարդան Այգեկցու կաղմած «Արմատ հատոյ» ժողովածուից մեզ հայտնի է այսպիսի հեղինակային անվամբ մի դավանական հակաճառություն՝ նրա և Հոռմի Կելեստինոս Ա պապի (422—432 թթ.) միջև: Մեզ թվում է, որ սա այն հակոբիկյան միաբնակատիրն է, որը Քաղկեդոնի ժողովի նախորդակին, 449 թ., Թեոդոս Բ և Վաղենտիանոս Գ կայսրերի հրամանով մասնակցեց Եփեսոսի ժողովին, իսկ հետո, 451 թ., մասնակցեց նաև Քաղկեդոնի ժողովին³: Այս

¹ Այս հիշատակարանը տես՝ Ղ. Ալիշան, «Հայագատում», մասն Բ, Վենետիկ, 1901, էջ 510. և Н. Адонц, «Дионисий Фракийский и армянские толкователи», Петроград, 1915, стр. LXXXIX (նույնը ֆրանս. N. Adontz, «Denys de Thrace et les commentateurs arméniens», Louvain, 1970, p. LXXXVI).

² Н. Адонц, «Дионисий Фракийский» и т. д., стр. LXII—LXIII и CXVI—CXVII (նույնը ֆրանս. LXII, CX—CXI). Դրաղարկի առաջնորդ Բարսեղ արքեպիսկոպոսի մասին տես՝ Ղ. Ալիշան, «Սիրսուան», Վենետիկ, 1885, էջ 144 և 233:

³ Հմմտ. Ch.-J. Héféle, «Histoire des Conciles d'après les documents originaux» (trad. de l'allemand par Goshler et Delarc), t. II, Paris, 1869, p. 541—542, 567; t. III, Paris, 1869, p. 51.

Բարսուման, որը մեռ. 458 թ., անհաջող փորձեր է կատարել հայ եկեղեցու հետ հարաբերություններ հաստատելու¹ (տես նաև ԲԱՐՍՈՒՄԱ ՍԱՄՈՍՏԱՅԻ): Կարծում ենք, որ «Արմատ հատոյ»-ում որպես հեղինակ հանդես եկող Բարսումա կամ Բարսամ Անտիոքացին այս հակոբիկյան ապոքիֆ է և ոչ թե մի նեստորական, ինչպիսին էր Բարսումա Մծբնացին: Այս կարծիքի համար կարելի է հիմք համարել այն փաստը, թե «Արմատ հատոյ»-ի հատվածում Կելեստինոսը, Բարսումայի հետ վիճաբանելիս, հակոբիկյանների խմորուն հացը ճաշակողներին արժանի է համարում այն նզովքին, որով նեստորն է նզովվում. «Ոչ թէ միայն ես չանուի զհացն [խմորուն], այլ և թէ ոք ի տգիտաց առնույր զնա, զնզովքն նեստորի կարգայի նմա, և յեկեղեցույ հանէի» (Երևանի ձեռ. № 3295, էջ 372ա): Եթե վիճաբանող Բարսուման նեստորական եղած լինէր, Կելեստինոսն արդյունավետ չէր համարի նրան զեմ անել նեստորի նզովքը՝ որպես ազդեցիկ միջոց: Զեռազրբերում անունը պատահում է Բարսամ, Բարսամա, Բարսումա, Պարսումա ձևերով:

* * *

1. «Բարսամա ասէ. Ձեաց պատարագին ո՞րպէս ասէք Աստուած, ասա ինձ զստոյգն: Կելեստիանոս Հոռմայ հայրապետն ասէ. Ասեմ և հաւատամ... Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3295, էջ 343բ:

Հատվածը բաղկացած է միայն 1 հարցուպատասխանից:

2. Ի հարցմանցն Կելեստիանոսի Հոռմայ հայրապետի և Բարսամայի Անտիոքայ եպիսկոպոսի. «Բարսամա ասէ. Ապա մինչ այն չուրն որ ի կողիցն ել՝ չէր ապականութիւն զոր մեք ի գինին խառնեմք, բնդէ՞ր դարովէ: Կելեստիանոս ասէ. Մի՛ քիտէր անմտութեամբ զբանդ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3295, էջ 371բ—372ա:

Հատվածը բաղկացած է 8 հարցուպատասխաններից:

¹ Հմմտ. Երվ. Տեր-Մինասյան, «Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորոց եկեղեցիների հետ», էջմիածին, 1908, էջ 120 և 172:

□ Կեղեաստինոսի և Բարսումայի վիճարանությունը հիշատակում է նաև Վարդան Այգեկցու ժամանակակից Հովհաննես Վանականը՝ բերելով մի ուրիշ հատված, որը չի օգտագործվել «Արմատ հաւատոյ»-ում. «Բաղում ինչ ալլալեցին յառաքելական կարգաց, որպէս զտան ծննդեանն և զչորն՝ որ ի խորհորդն արկանեն: Թող ցուցանեն մեզ զվէճն Կեղեաստինոսի ընդ Բարսումայի՝ թէ չվկայէ մեզ, որ ասաց Բարսումայ թէ զո՛ւր միայն էք անխմոր և անշուր խորհրդով, և ասէ. Մի՛ բարի քեզ, ահա ազգն Հայոց Մեծաց ընդ մեզ են, որք ուսան ի սուրբ Գրիգորէ որ հրեղէն սին է և երկնահաս լեւան» ևն¹:

ԲԱՐՍԱՄԻԱՍ ԵՎԵՍՍԵՅԻ*

(Barsamias [Barsimaeus] Edessenus)

Հայոց Հայսմավորքները պահել են Բարսամ Եղեսացու վարքի և նրա հետ միասին Սարբյուլոս (Շարբել) քրմի ու վերջինիս քույր Բավեասի վկայութեան պատմութիւնը Տրայիանոս կայսեր օրով, 105 թ.: Անունները ձեռագրերում պատահում են ալլաղան ձևովերով. Բարսամ, Բարսամոյ, Բարսեմ, Բարսեմիոս, Բարսիմ, Բարսիմա, Բարսիմէոս, Բարսումա, Պարսամ, Պարսամա, Պարսումա. Սարբիլոս, Սարբելոս, Սարբիլիոս, Սարբիլոս, Սարբիլոս. Բաւէա, Բաւէաս:

* * *

1 (Տեր Իսրայելի խմբագր.).

Վկայութիւն սրբոյն Բարսիմեայ Եպիսկոպոսին և որոց ընդ նմա ի յեղեսեայ. «Սուրբ Եպիսկոպոսն Բարսիմեա էր ի ժամանակս կռապաշտ արքային Տրայիանոսի...», տես՝ «Յայսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 280—282:

¹ «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 535:

* ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. J. Bollandus, „De S. Barsimaeo episcopo Edesseno in Mesopotamia“, *Acta Sanctorum*, Januarii t. III, Parisiis, 1863, p. 641. Idem, „De sanctis martyribus Edessenis Sarbelio et Barbea“, ibidem, p. 538—539. R. Duval, „La littérature syriaque“ (Anciennes littératures chrétiennes, II), 3^e éd., Paris, 1907, p. 113—115.

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն սրբոյն Բարսիմեայ Եպիսկոպոսին Եղեսիայ փաղափին, որ է Ումեայ, և Սարբիլիոսի քրմի, որ թուրայէլ անուանեցաւ, և քեռն իւրում Բաւէասայ. «Սուրբ Եպիսկոպոսն Բարսիմեա...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XVIII, 1924, p. 5—10.

Բնագրի ֆրես. թարգմանութիւնը՝ „En ce jour martyr de saint Barsamias évêque de la ville d'Édesse, qui est Ourfa, du prêtre des idoles Sarbel (Sarbilibios), qui fut nommé Toutaël, et de sa soeur Bebaïa (Bavias)“ տեսնել, սնդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 155ա—156բ):

2. (Գրիգոր Սեբեոցի խմբագր.).

Վկայաբանութիւն Բարսումայ Եպիսկոպոսին և Սարբիլոսի քրմին և քեռն իւր Բաւէասայ. «Եպիսկոպոսն Բարսումայ էր յամս Տրայիանոսի և յաւուր միում տեսանէր ի փաղափն Ումեայ...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն...» («Յայսմատուրք»), Կ. Պոլիս, 1706, էջ 321—323:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Եպիսկոպոսն Բարսումայ էր յամս Տրայիանոսի...», տես՝ «Յայսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1706 (—1708), էջ 345—347:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Եպիսկոպոսն Բարսումայ էր յամս Տրայիանոսի...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 245—246:

3 (Անանուն խմբագր.).

Բարսեմայ Եպիսկոպոսի և Սարբիլոսի քրմի և քեռ իւր Բաւէասայ. «Սուրբ Եպիսկոպոս էր յամս Արիանոսի արքայի ի փաղափն Եղեսացոց...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 99բ—100բ:

⊠ Հմմտ. Սարբյուլոսի (Շարբելի) և Բարսումայի (Բարսամիայի) ասոր. վկայաբանութիւնները՝ հետևյալ հրատ. մեջ. W. Cureton, „Ancient syriac documents relative to the earliest establishment of christianity in Edessa and the neighbouring

countries", London—Edinburg, 1864, բնագրերի բաժնում՝ էջ 41—63 և 63—72 (ասոր. բնագիր), իսկ թարգմանությունների բաժնում՝ էջ 41—62 և 63—67 (բնագրի անգլ. թարգմ.): Նույնի Բ հրատարակությունում (Amsterdam, 1967) պահպանված են նույն էջերը:— Տես նաև՝ P. Bedjan, "Acta martyrum et sanctorum", t. I, 1890, p. 95—119 և 120—130:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ավգերյան Մ.—«Լիակատար վարք և վկայաբանություն սրբոց», հտ. Ա, Վենետիկ, 1810, էջ 371—385:

ԲԱՐՍԱՈՒՄԱ [ԲԱՐԺՈՒՄԱ] ՄԺԲՆՆՑԻ*

(Barsauma Nisibenus)

Ասորի աղանդավոր, Ե դ.: Եղել է Մծբնի նեստորական մետրոպոլիտ (435—489 թթ.): Հայկ. աղբյուրներում հաճախ հիշատակվում է Հնծիհնայ, Բնծիհնայ աղավաղված ձևերով (փխ. Մծբնացի): Նեստորականություն տարածելու նպատակով եկել է Հայաստան, բայց հալածվել է Արծրունյաց Մերշապուհ իշխանի կողմից: Այդ անցքերի նկարագրություն է նվիրված Թովմա Արծրունու «Պատմություն տանն Արծրունեաց» երկի Բ զարկության Բ գլուխը, որը ձեռագրերում երբեմն պատահում է նաև որպես առանձին բնագիր:

* * *

Վասն արիւնահեղին Բարծումայի. «Ընդ ժամանակս Պետրոսի աբայի ոմն յաղանդոյն նեստորի, Բարծումայ անուն, որ ունէր զանուն Եպիսկոպոսութեան...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2559, էջ 304ա—304բ (վերջը թերի):

Տես նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 298 (էջ 70բ—71բ). Ղալաթիայի (Կ. Պոլիս) Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ. № 136 (էջ 341—343):

Հմմտ. «Թովմայի վարդապետի Արծրունույ Պատմություն տանն Արծրունեաց», Թիֆ-

լիս, 1917, էջ 140՝ «Գլուխ Բ. Պատմած յիշատակի վասն արիւնահեղին Բարսումայի»:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ակիեյան Ե.—«Եղիշէ վարդապետ և իւր Պատմությունն Հայոց պատերազմին», մասն Ա, Վիեննա, 1932, էջ 21—22 («Թովմա Արծրունի և Եղիշէ»), 60—68 («Եղիշէ և Բարծումա»):

Գրիգորյան Մ. Գ.—«Անձնանուններու աղանդումներ դասանաբանական գրու-
թեանց մէջ», Հանդէս Ամսօրեայ, 1970, էջ 324—326 (§ 5):

Դուրյան Եզ.—«Եղիշէ և Բարծումա», Երկրագունտ (ամս.), Կ. Պոլիս, 2 տարի, 1888, էջ 14—26:— Նույնը տես նաև հեղինակի հետևյալ գրքում. «Ուսումնասիրություններ և քննադատություններ», Երուսաղեմ, 1935, էջ 37—46:

Տեր-Մինասյան Եզվ.—«Հայոց եկեղեցու յարաբերությունները Ասորոց եկեղեցիների հետ», էջմիածին, 1908, էջ 80—81, 111, ևն:

Տեր-Մինասյան Եզվ.—«Նեստորականությունը Հայաստանում», տես հետևյալ հրատմեջ. «Գրական-բանասիրական հետախուզումներ» (ՀՍՍՀ ԳԱ, Գրակ. ինստ.), գիրք Ա, Երևան, 1946, էջ 194—197:— Նույնը տես հեղինակի հետևյալ գրքում. «Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ» (ՀՍՍՀ ԳԱ, Լեզվի ինստ.), Երևան, 1971, էջ 348—351:

Халатянц Гр.— «Армянские Аршакиды в Истории Армении Моисея Хоренского», ч. I, Москва, 1903, стр. 112—113, 117—118, 372.

Ter-Minassiantz Erw.— «Die Armenische Kirche in ihren Beziehungen zu den Syrischen Kirchen», Leipzig, 1904, S. 37 etc.

ԲԱՐՍԱՈՒՄԱ [ԲԱՐԺՈՒՄԱ] ՊԱՏՄԱԳԻՐ

(Barsauma historiographus)

Դ դ. ասորի հեղինակ, ըստ ոմանց՝ պարսիկ, որի պատմական մի երկը Հունաստանում թարգմանվել էր հունարենի՝ Խոռոհրուտի կողմից: Մովսես Խորենացին, որ օգտվել

* ՕՐԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. I. Ortiz de Urbina, "Patrologia syriaca", Romae, 1958, p. 110—111. A. Baumstark, "Geschichte der syrischen Literatur", Bonn, 1922, S. 108—109.

է Բարսումայի այդ երկից, իր Պատմութեան Բ գրքի 2 զխում գրում է.

«Այս *հոռոհրում*¹ դպիր եղեալ Շապհոյ թագաւորին Պարսից... յոյն լեզու ուսեալ՝ պատմագրեաց զգործս Շապհոյ և Յուլիանոս Ընդ նմին թարգմանեաց և զառաջնոցն պատմութիւնս, մատեան մի, որ գերեկից իւր լեալ Բարսումայի ուրումն անուամբ, զոր Պարսք Ռասսոսհուն կոչեն. յորմէ մեր ուսեալ՝ երկրորդեմք այժմ ի գիրս յայսմիկ, թողլով զառասպելաց նոցա բարբառմունս: Քանզի անտեղի է մեզ այժմ երկրորդել զառասպելսն յաղագս երազոյն Փափագոյ, և արտադատութեան հրոյն մանուածոյ՝ որ ի Սասանայ, և պատումն զհօտին, և լուսնակն, և ախտարմողացն յառաջասացումն՝ որ են քաղեայք, և որ ինչ զկնի այսորիկ. և պոռնկական խորհուրդն Արտաշրի հանդերձ սպանութեամբք, և անմիտ հանձարաբանութիւն մոգին դստեր վասն նոխազին, և որ ինչ այլն ամենայն: Նա և այժին դիեցումն մանկանն ընդ հովանեաւ արծուոյն, և դուշակումն ազոաւուն, և գերապանծին պահպանութիւն առիծուն հանդերձ արբանեկութեամբ զայլուն. և միայնամարտութեանն առաքինութիւն, և որ ինչ այլաբանութեանն բերէ կարգ: Այլ մեք ասասցուք միայն զստոյգն, որ ինչ ճշմարտութեանն վայել է պատմութիւն»¹:

Այս տեղեկութիւնից հետո խորենացին ՀԱ զլիւից սկսում է գրի առնել խոսքով Ա-ի պատմութիւնը՝ ըստ Բարսումայի:

ԲԱՐՍԱՈՒՄԱ ՍԱՄՈՍԱՏԵՆ [ՄԵԼԻՏԻՆԵՆՑԻ]

ՄԵԼԵՏԵՆԵՆՑ*

(Barsauma Samosatenus [Melitensis] solitarius)

Ասորի հակոբիկյան միայնակյաց՝ Թեոդոս Փոքր և Մարկիանոս կայսրերի օրով,

¹ «Մովսիսի խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1913, էջ 206—207:

* ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. A. Vööbus, "Early monasticism in Mesopotamia and Syria" (Corpus script. christ. orient., vol. 197), Louvain, 1960, p. 196—208. E. Honigmann, "Le couvent de Barsauma et le patriarcat jacobite d'Antioche et de Syrie" (Corpus scr. chr. or., vol. 146), Louvain, 1954, p. 6—23.

մեռ. 458 թ. (տես նաև ԲԱՐՍԱՈՒՄԱ ԱՆՏԻՈՒՔԱՅԻ): Նրա վկայաբանութեան հայ. թարգմանութիւնը, որը կատարված է ասորերենից, մեզ հայտնի է զանազան խմբագրութիւններով: Ձեռագրերում անունը պատահում է Բարսամ, Բարսամա, Բարսամաւ, Բարսամոյ, Բարսում, Բարսումա, Պարսամ, Պարսամաւ, Պարսամոյ, Պարսումոյ, Պարսում ձևերով:

* * *

1. Վարբ և փաղափաղութիւն երիցս երանեալ նգնագգեաց վկա[յ]ին Քրիստոսի սրբոյն Պարսամաւ միայնակեցի, որ եղև ի Միջագետս Ասորոց յամս ամպարիշտ քաղաւորին Մարկիանոսի. «Ամենայն ժամանակ ընդունելի է ընտրելոց Աստուծոյ. քանզի և յամենայն ժամանակի արդարբ, որք յերկրի պայծառանան զանազան առաքինութեամբք, ոչ համեմատ գոլով միմեանց և հաւասար ըստ արդարութեան մասին, այլ ոմն նուազ, իսկ ոմն առաւելալ գործառնութեամբ յայստիկ...», երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1522, էջ 465բ—482բ:

Վերջում՝ թարգմանութեան հիշատակարանը.

«Ես Գրիգոր նուաստ քահանայ ի բազում զթոյ գրեցի զվարս մեծի ճգնաւորին Քրիստոսի Պարսամաւի, զորս զհոլովագոյն նշանածն զանց արարեալ զոր ի կեանս իւր և յետ մահուան իւրոյ արար, և առնէ մինչև ցայսօր ժամանակի, վասն զի յայտնի է ամենեցուն: Բայց այս այնչափ գրեցաւ, որպէսզի հաւատարիմ լիցի ճշմարտասիրաց: Արդ որք հաւատով զյիշատակս նորա կատարէք եկեղեցիք ուղղափառաց, հաղորդս արասցէ զձեզ Աստուած մասին ժառանգութեան սրբոց իւրոց, պաղատիմ և ես սիրոյն ձեռն՝ թողութիւն մեղաց հայցել ինձ ի Քրիստոսէ:

Այս պատմութիւն վարուց երանեալ ճգնաւորին Քրիստոսի նախ գոլով թարգմանեալ ի հոյակապ և հոչակաւոր մայրաքաղաքն Հայոց Մելիտինոյ, հրամանաւ և ծախիւք մեծին Գրիգորիսի կաթողիկոսի և վկայասիրի, ի ձեռն Գրիգորի ուրում[ն] քահանայ[յ]ի: Եւ քանզի դեռևս ըստ Ասորոց

շաղփաղի և ծամածուռ, անյարմար և աշխարհարէն բանիցն գոյր, և ոչ ըստ մերո[յ]ին ազին սիղոբա[յ]ից պայծառ և յոգնապաճոյճ բանից, յաղագս որոյ հրաման հասեալ առ իմ նուաստութիւնս, որ ոչ ըստ արժանոյն կոչեցեալ ներսէս, ի վերահռչակ և ի վսեմական տեսոնէ իմմէ և յեղբարէ Գրիգորիսէ, գոյով նախնոյն մերոյ լուսաւորչի արեան աթոռակալի անուանակիր, որպէսզի ձեռն արկեալ ի սմա, վերստին փոխարկեցից ըստ մերո[յ]ին լեզուի յարմարութեան ըստ գրեցելումն ընդ զպակասութիւն հարց՝ որդւոց:

Եւ արդ, իմ առեալ և առաւելեալ ըստ հայլայլութեան բանի և կետի (sic). մինչ գրի, գոյ ի սմա այժմ ի նոցուն անտի, բայց միայն զարուսթիւն բանին և պատմողականն, և այս ոչ ըստ ապիկար իմոյ զարուսթեան, այլ ըստ Հոգւոյն Աստուծոյ տըւշութեան, մանաւանդ եթէ ի սիրո[յ] աստի աւժանդակութեանց: Վասն որոյ պաղատիմք հանուրց եկեղեցւո[յ] մանկանց որք միանկամ (sic) յարինակ առեալ վերստին գրէք զայս պատմութիւն երանելոյն, որպէսզի փոքրաբանս (sic) զյիշատակարանս գրեցէք իւրաքանչիւր. ընդ նմին և թողութիւն մեղաց հայցեցէք ի Քրիստոսէ առաջնոյն (sic) աշխատողաց և վերջնոցս, և ծնողաց մերոց և եղբարց սմենայն հաւատացելոց ի Քրիստոս Յիսուս ի տէր մեր, որում փառք յաւ[իտեանս]» (էջ 482բ):

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 6196՝ «Վարք և քաղաքաւարութիւն երանեալ նրգնաւորին Քրիստոսի՝ սրբոյն Բարսամոյի միայնակեցի... Մարկիանոսի» (էջ 105բ—120ա, սկ. «Ամենայն ժամանակ ընդունելի է»):

Տես զարձայլ Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 200 (էջ 79ա—92բ), № 276 (էջ 25բ—53ա) և № 282 (էջ 58ա—107բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 99 (էջ 19ա—48ա):

2. Պատմութիւն յաղագս վարուց և սփանշելեաց սրբոյն Բարսամոյի՝ որդի պահոց, զոր առեալ ի յԱսորոց քարգմանութեամբ. «Սուրբս այս և սփանշելահրաշ և մեծալաստակ առաքինութեամբ զարգարեալ, ճգնող

նահատակս Բարսամա էր ի ժամանակս Թէոդոսի քաղաւորի ի սահմանս Միջագետաց...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3787, էջ 57բ—68ա:

Տես նաև Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 224 (էջ 153բ—158ա, սկ. «Սուրբն Պարսում ասորի էր ի Միջագետաց ի ժամանակս քարեպաշտ կայսերն Թէոդոսի»):

3. Վարք և պատմութիւն Պարսամայ նրգնաւորին որ եղև ի Միջագետս Ասորոց. «Արդ ասացոյժ փոքր-ինչ յաղագս երանելոյն Պարսամայ քէ ուստի՝ և յորո՛ց և կամ յորո՛ւմ ժամանակի. եւ արդ էր այս երանելիս Պարսամ ասորի ի Սամսաացոց քաղաքէն, ի գեղէն, որ կոչի Հարք, մեծատուն ազգաւ. և հայրն վախճանեալ և երանելին մնայր տղայ գոյ հասակաւ, բայց կատարեալ իմաստութեամբ...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1952, էջ 163ա—172ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 4822՝ խոր նույն (էջ 144ա—156բ, սկ. նույն):

4. Վարք Պարսամայի (sic) սփանշել[ա]ցործ ճգնաւորին. «Սուրբ և արի ճգնաւորն Քրիստոսի Պարսամա ասորի էր ազգաւ ի Միջագետաց ի ժամանակս փոքր Թէոդոսի սուրբ քաղաւորին...», տես՝ Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (Հայսմաւուրք Կիրակոս Արեւելցոյ), էջ 219ա—219բ:

5. Վարք և յիշատակ Պարսումայ ճգնաւորին. «Սուրբն Պարսամ որ քարգմանի որդի պահոց. էր սա ազգաւ ասորի, ի քաղաքէն Հայոց Մելտեոյն...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն...» (Հայսմաւուրք Գրիգոր Սերենցի), Կ. Պոլիս, 1706, էջ 460—462:

Այլ տպ.— Վարք և յիշատակ Լեն. «Սուրբն Պարսամ որ քարգմանի որդի պահոց...», տես՝ «Յայսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1706 (—1708), էջ 493—495:

Այլ տպ.— Վարք և յիշատակ Լեն. «Սուրբն Պարսամ որ քարգմանի որդի պահոց...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 349—351:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 84 (էջ 182բ—185ա), № 1661 (էջ 199բ—203ա):

6. Պարսոմոյի եզնաւորի որ է որդի պահոց. «Ասորի էր ազգաւ, յամս փոքր Թէոդոսի եղև կրաւնաւոր և զամս ՄԴ ոչ նստաւ ոչ գտիւ և ոչ զգիշեր...» (անանուն համառոտ հայտնաւորք), տես՝ Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 135բ (վերջից թերի):

☒ Ձեռագրացուցականներում կան նաև վարքի ուրիշ օրինակներ, որոնք հայտնի չէ, թե վերոհիշյալ խմբագրութիւններէից որին են պատկանում. օրինակ՝ Հալեպի Քառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 146 (էջ 266ա—277ա?, սկ. «Սուրբ և Երանելի Պարսումա»):

Բարսամ Սամոստացու վարքի ասոր. բնագիրն անտիպ է Վիտրոնի Brit. Mus. Ms. Add. 14,734 և Add. 12,174). Կպտերենը տես՝ S. Grébaud, «Vie de Barsoma le Syrien», *Revue de l'Orient Chretien*, 1908, p. 338—340.

Վարքի ասոր. բնագրի մասին Հ. Տաշյանը հետևյալն է գրում, Վիեննայի հայ. № 99 ձեռագիրը նկարագրելիս. «Ընդարձակ այս վարքն այլևայլ հրաշքներու կոյտ մըն է, որ կը համաձայնին անոնց հետ՝ որ կը գտնուին Պարսումայի ասորական վարուց մէջ: Վերջինս կը յիշէ Բար-Հեբրէոս (հմմտ. նաև Assemani, Bibl. Or., II, 296) և Պարսումայի Սամուէլ աշակերտին կ'ընծայէ, և որուն համար կ'ըսէ թէ 'առաքեցաւ ի Հայս ի վարդապետէն իւրմէ, որպէս պատմէ ինքն իսկ ի Ղե.րորդ սքանչելիս': Մերինն այսչափ ընդարձակ չէ, և սակայն կրնայ նոյն ասորականէն համառօտուած ըլլալ»¹:

Մի «Շարական սուր Պարսամայ եզնաւորի» (սկ. «Ճգնաւոր Քս.ի համապայծառ և գերագոյն») տես՝ Ս. Ամատունի, «Հին և նոր պարականոն կամ անվաւեր շարականներ», Վաղարշապատ, 1911, էջ 159:

ԲԱՐՔ ԿԵՆՏԱՆԵԱՅ

Բարք ոմանց կենդանեաց. «Առիւծն է՝ ազատական, հանոյական, ընտելական, յաղթասէր, հօգօր, արդար, գթոտ, հպարտ և գիշատող: Փիղն կամ ֆիլն է՝ խոհեմ, դաւանան և նախանձայոյզ: Ուղտն վրէժխնդրու և

շարացող...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1786, էջ 58ա—58բ:

ԲԵՅԵՅԵՅՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ ԲԵՅԵՅԵՅՈՒՄՆ

Մեկնողական որոշ երկեր կրում են այսպիսի խորագրեր. օրինակ՝ Հովհաննէս Վարդենեցու «Բացալայտումն բանից... Գրիգորի նարեկացոյ», Սահակ Զորոփորեցու «Բացալայտութիւն համաձայն աստուածաբանութեան հոգելից հարցն սրբոց», Խոսրով Անձեալցու «Բացալայտութիւն կարգաց եկեղեցոյ, քարոզութեանց և աղօթից, ըստ իւրաքանչիւր ժամուց», Հովհաննէս Հովովի «Բացալայտութիւն իսկականի ճշմարտութեան սակս խառնման ջրոյ ընդ գինւոյ՝ ի սրբաղնութեան պատարագի», Պողոս Սե- նիերիի «Բացալայտութիւն Հայր մերին, բա- ժանեալ ի յիսուն և վեց մտածմունս» ևն: Տես նաև ՄԵԿՆՈՂԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ:

ԲԵՅԵՅՈՒԹԻՒՆ

Տես՝ ԱԳԱՊԵՏՈՍ ՍԱՐԿԱԽԱԳ, «Բացա- տըրութիւն յորդորական զլիւոցն Աղաբիղոսի սարկաւագի»:

ԲԵՐԷԱ [ԲԵՐԷԱՍ] ՎԵՅՈՒՀԻ

Վկայաբանութիւնը տես ԲԱՐՍՈՒՄԱ ԵՎ ԴԵՍԱՅԻ անվան տակ:

ԲԵՐՈՆԵՅԻ

Տես՝ ՍԻՈՆ ԲԱՒՈՆԵՅԻ:

ԲԵՔՈՍ [ԵՒ ԲԵԿՔՈՍ] ՎԵՅ

Տես՝ ՍԱՐԳԻՍ ՀՈՌՈՄԱՅԵՅԻ ՎԿԱՅ:

ԲԵԳԹԱՐԵԳ ԳՈՐԵՅԻ

Վրաստանի հայազգի Բեգթարեգյան իշխանական տոհմից, Ժէ դ. վերջերին և ԺԸ դ. սկզբներին: Եղել է Գեորգ ԺԱ թագավորի (1676—1678 թթ.) դիվանադպիրը: Վրացերեն լեզվով գրել է քառյակներ՝ նվիրված նոյն թագավորին: Մեղ հասել է նաև, նրա

¹ Հ. Տաշյան, «Տուրակ...», էջ 369:

ընդօրինակությամբ, «Ընձենավոր»-ի մի ձե-
ռագիր, որի նկարազարդումներն ինքն է կա-
տարել: Նրա մասին տես՝ Ս. Մ. Мурадян,
«Армяно-грузинские литературные вза-
5 моотношения в XVIII веке», Ереван,
1966, стр.19—20. նաև՝ Л. М. Меликсет-
Беков, «Усыпальница кн. Бектабеговых»,
Тифлис, 1914.

ԲԵԳԼԱՐ ՎԱՆԵՑԻ

10 Ժամանակագիր, որը գրի է առել Վաս-
պուրականի կողմերում տեղի ունեցած դեպ-
քերը՝ 1635—1732 թթ.: Տես՝ Հ. Թովմյան,
«Յուցակ ժողովածուաց Դադեան Խաչիկ
վարդապետի», մասն Բ, Վաղարշապատ,
15 1900, էջ 59. Ղ. Ալիշան, «Հայապատում»,
Վենետիկ, 1901, մասն Ա, էջ 129:

ԲԵԴԱ ԵՐԱՆԵԼԻ*
(Beda Venerabilis)

Անգլիացի բազմամուտ գիտնական, ծն.
20 մոտ. 675 թ. և մեռ. 735 թ.: Նրա ամենակա-
րևոր աշխատությունն է Անգլիայի եկեղե-
ցական պատմությունը (Historia ecclesias-
tica gentis Anglorum), որը թարգմանվել
է շատ լեզուների: Հայ ունիտորական գրա-
կանության մեջ Բեդան հաճախ է հիշատակ-
վում և վկայակոչվում: Բեդայի երկերից
հայ. թարգմանությամբ մեզ հայտնի են
«Գիրք Կայծականց»-ը և մի փոքրիկ գրք-
վածք՝ «Յղ. մեծաբնության հաղորդութեան սրբ-
30 բազմականի», որոնք անտիպ են: «Գիրք
Կայծականց»-ը լատիներենից է թարգման-
վել Կաֆայում ԺԴ դ. առաջին կեսում, Թով-
մաս Զահեկեցու ձեռքով: Թարգմանիչը հե-
տադաշտում Նախիջևանի եպս. է ձեռնադրվել
35 Իննովկենտիոս Զ-ի կողմից և մեռ. 1358 թ.:

* * *

1. Գիրք Կայծականց.

Աստ սկսանի գիրք զանազան վեռաց՝ ի
զանազան հառից. «Ասէ Տէրն յԱւետարանն.

* ՕՃԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. „Real-Encyklopädie für
protestantische Theologie und Kirche“ (hrsg. von
J. J. Herzog u. G. T. Plitt), Bd. II, Leipzig, 1878,
S. 204—209. B. Plaine. „Le Vénérable Bède, doc-
teur de l'Église“, *Revue Anglo-Romaine*, t. III,
1896, p. 49—96.

Մեծ ևս քան զայս սէր ոչ ոք ունի, եթէ զանձն
իւր դիցէ ի վերայ բարեկամաց իւրոց...»,
Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2037, էջ 153ա
—187ա:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ե Մ Ի Յ Ո Ւ Ն .

Ա. Յղ. սիրոյ:—Բ. Վկայութիւնը սրբոց վասն համ-
բերութեան:—Գ. Յղ. սիրոյ Աստուծոյ և ընկերին:—Դ.
Վկայութիւնը սրբոց վասն խոնարհութեան:—Ե. Յղ. Թո-
ղութեան:—Զ. Յղ. զղջման:—Է. Յղ. աղօթից:—Ը. Յղ.
խոստովանութեան:—Թ. Յղ. ապաշխարութեան:—Ժ. Յղ. 10
պարկեշտութեան:—ԺԱ. Յղ. Թողդացն զաշխարհս:—
ԺԲ. Յղ. երկիւղի:—ԺԳ. Վս. կուսութեան:—ԺԴ. Յղ.
արդարութեան:—ԺԵ. Յղ. հախանձու:—ԺԶ. Յղ. լուս-
թեան:—ԺԷ. Յղ. հպարտութեան:—ԺԸ. Յղ. իմաս-
տութեան:—ԺԹ. Յղ. քարկութեան:—Ի. Յղ. սնա- 15
փառութեան:—ԻԱ. Յղ. պոռնկութեան:—ԻԲ. Յղ. ժու-
կալութեան:—ԻԳ. Յղ. անհոգութեանց:—ԻԴ. Յղ. յի-
մարութեան:—ԻԵ. Յղ. ազահութեան:—ԻԶ. Յղ. զօրու-
թեանց որ կոչի առաքինութիւն:—ԻԷ. Յղ. մոլու-
թեանց:—ԻԸ. Յղ. արբեցութեան:—ԻԹ. Յղ. տասա- 20
նորաց:—Լ. Յղ. ցանկութեան:—ԼԱ. Յղ. խրատու:—
ԼԲ. Յղ. ուսուցչաց և վարդապետաց:—ԼԳ. Յղ. հաւա-
տոյ:—ԼԴ. Յղ. յուսոյ:—ԼԵ. Յղ. շնորհաց:—ԼԶ. Յղ.
տարածայնութեան:—ԼԷ. Յղ. երգման:—ԼԸ. Յղ.
խորհրդոյ:—ԼԹ. Յղ. ստութեան:—Խ. Յղ. արեղա- 25
յից:—ԽԱ. Վասն բամբասանաց:—ԽԲ. Յղ. կամաց:—
ԽԳ. Յղ. զգեստից:—ԽԴ. Յղ. ողորմութեան:—ԽԵ. Յղ.
ցաւակցութեան ընկերին:—ԽԶ. Յղ. բարձրամտու-
թեան:—ԽԷ. Յղ. կենաց մարդոյն:—ԽԸ. Յղ. կաշա-
ռուց:—ԽԹ. Յղ. մարմնատր ողորմութեան:—Ս. Յղ. 30
նեղութեան:—ՍԱ. Յղ. երախայրեաց և պատարա-
գաց:—ՍԲ. Վս. տրտմութեան:—ՍԳ. Յղ. գեղեցկու-
թեան:—ՍԴ. Յղ. խրախութեան:—ՍԵ. Վս. ծիծա-
ղելոյ և ուրախութեան:—ՍԶ. Յղ. պատուոյ ծնողացն:—
ՍԷ. Յղ. որդոց:—ՍԸ. Վս. մեծատանց և աղքատաց:— 35
ՍԹ. Յղ. աշուտութեան:—Կ. Յղ. ճանապարհի:—ԿԱ.
Յղ. զգայութեանց:—ԿԲ. Վս. ծառայից և տերանց:—
ԿԳ. Յղ. վիճակացութեան շարեաց և բարեաց:—ԿԴ.
Յղ. բարեկամութեան և թշնամութեան:—ԿԵ. Յղ.
խորհրդոց:—ԿԶ. Յղ. նշնեցիւոց:—ԿԷ. Յղ. աստուա- 40
ծային օգնականութեան:—ԿԸ. Յղ. ձերոց և տղա-
յոց:—ԿԹ. Վս. հակառակութեանց, որ է վիճաբանու-
թիւն:—Զ. Վս. ճոխութեան:—ԶԱ. Յղ. հեղոց և եր-
կիւղածաց:—ԶԲ. Յղ. դատաւորաց և ուղղաց:—ԶԳ.
Յղ. պարզամտութեան:—ԶԴ. Յղ. բժշկաց:—ԶԵ. Յղ. 45
կապանաց:—ԶԶ. Յղ. օրինակաց:—ԶԷ. Յղ. խրա-
տուց:—ԶԸ. Յղ. փորձութեան և մարտիրոսութեան:

«Յիշատակարան թարգմանչի գրոցս Կայ-
ծականց:

[Յիշեցէք] զթարգմանող սոյն գրոցս ի 50
լատին լեզուէ ի Հայս զՅրա Թումայն Ճահ-
կեցի, ի կարգէ Միաբանողացն, որ մինչդեռ
ծաղկէրն երիտասարդական տիօք, լի ամե-

նայն իմաստութեամբ և շնորհօք, թարգմանեաց զգիրքս զայս ի քաղաքն Կաֆայ: Եւ ապա ընդ երիցագոյն հարազատ եղբօր իւրոյ Աւագտէր¹, շարժեալք նախանձով բարեաց, զիմեցին յաթոնն Հոռմայ առ ծայրագոյն քահանայապետն և հովին հանուրց աշխարհի պապն Զ.րդ Իննոցենցիոս վասն հաստատութեան սուրբ կարգին Միաբանողաց: Զոր իբրեւ ետես վերոյսացեալ սուրբ պապն զչերմեռանդութիւն նոցա և զխնդիր, որ էր ի փրկութիւն հոգոց, հաւանեցաւ առնել զհայցութեան նոցա: Եւ շնորհեաց նոցա բովելէն վասն նախասացեալ կարգին, կենցաղաւարի և կեալ ըստ կ[ան]ոնաց երանելոյն Օգոստինոսի և ըստ կացուցմանց կարգին Քարողողաց: Նաեւ զասացեալ ֆրա Աւագտէրն հաստատեաց գուբեռնաթոր, այսինքն վերախնամող ասացեալ կարգին և զեղբայր իւր զվերոյսացեալ զթումասն եւ պիսկոպոս ձեռնադրեաց նախիջեանայ: Եւ սոքա յուղի անկեալք անցին ընդ ծովն մեծ և հասին ի Կոստանդինուպոլիս և անդի նաւեալք կամեցան շուրջ ի Կաֆայն և ալէկոծեալք ծովահնդ ի զինն ընդ յայլոց բաղմաց, յամի տեառն Ռ. Յ. Զ., յապրիւ Ա. Այլ ըստ ասացելոյն յԱռաքսն, եթէ արդարն ի իւրեւ և մեռցի՝ փրկեսցի. վասն որոյ աղաչեմ զձեզ, զի որ կարդայք զգիրքս զայս, յիշեսցիք ի տէր Յիսուս զվերոյսացեալ եղբարսն, և Աստուած զձեզ յիշեսցէ]» (էջ 187ա):

Տես նաեւ Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № (հին) 397 (էջ 1—98):

2. Պետայի փահանայի յաղագս մեծաբելոյ հաղորդութեան սրբազնականի. «Քահանայ ոչ ըստ իրաւանց արգելեցեալ, մինչ հրաժարի ի պատարագելոյ, յիւրմէ կողմանէ զսուրբ Երուզղոսիմն նուագեցուցանէ ի գովութենէ...», Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms.

Balliol College № 4, fol. 136^r—137^r (?).

Այս պրվածքը «Կայծականց» գրքից չէ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիսան Ղեվ.—«Սիսական», Վենետիկ, 1893, էջ 385:

¹ Զեռագրում՝ աւաք (sic):

Ոսկյան Գ.—«Համառոտ ակնարկ մը Քարողող և Միաբանող եղբարց պատմութեան Հայաստանի մէջ», Բագմալէպ, 1922, էջ 49—51:

Brosset M.—«Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847—1848», 1^{re} livraison, St.-Petersbourg. 1849, p. 44—45.

Խոսում է էջմ. մատ. այն ձեռագրի մասին, որն այժմ կրում է երեանի Պետ. Մատ. 2037 համարը:

Oudenrijn (Van den) M. A.—«Linguae haicanae scriptores Ordinis Praedicatorum» etc., Bernae, 1960, §§ 62, 105, 159, 488, 489.

Somal P. S.—«Quadro delle opere di vari autori anticamente tradotte in armeno», Venezia, 1825, p. 39.

ԲԵԹԼԵՊԵՏ ՊԵՐՍԻՅ ԳԵՆԵՍ (Bethlapat Persa)

Հիշատակվում է հայոց Հայսմավուրքներում՝ նոյ. 12 ամսաթվի տակ, աղավաղված անվանաձևերով՝ Բեթլաք, Բիթլաքաք, Բիղլաքաղ, Բեղլաքա: Հմմտ. նրա հուն. վկայաբանությունը՝ ի «Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano» (Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris), Bruxellis, 1902, p. 220—221.

ԲԵԹՂԵՀԵՄԻ ՄԵՆԿՈՒՆՔ

Տես՝ ՄԱՆԿՈՒՆՔ ԲԵԹՂԵՀԵՄԻ:

ԲԵԹՐԷ¹, այն է՝ ՊԵՏՐԷ

ԺԸ դ. հայ երգիչ, որից մեզ հայտնի է բարոյախոսական մի բանաստեղծություն՝ հայատառ թուրքերեն:

* * *

(Անխորագիր) «Սապահտան օդատրմ էօլիւմ կեօշիւնէ, | էօլիւյի կեօքիւրտիւէր պիր տամ իշիւնէ, | Պու սրա վարտը եաքանլարն

¹ Այս անունը գրված է արևմտահայ ուղղագրութեամբ, պետք է արտասանվի՝ Պետրէ:

սուշունէ...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 9834, էջ 27ա—28բ:
Ընդամենը 11 տուն:

ԲԵԼԼԱՐՄԻՆՈՍ (Հոռքերսոս)*
(Robertus Bellarminus)

Իտալացի աստվածաբան և կարդինալ,
ծն. Մոնտեպուլչիանոյում (Իտալիա) 1542 թ.
և մեռ. Հոռմում 1621 թ.: Հիսուսյան ընկե-
րության անդամ: Եղել է բողոքականության
դեմ ուղղված պայքարագրական գրականու-
թյան կարկառուն ներկայացուցիչներից մե-
կը, որի բազմաթիվ հեղինակությունների մեջ
ամենակարևորն է «Disputationes de con-
roversiis fidei adversus huius temporis
hoereticos» (լավագույն հրատարակությունը՝
Հոռմ, 1832—1840 թթ., 5 հատորով): Բեւ.ի
«Dichiaratione più copiosa della Dottrina
Christiana composta per ordine di Cle-
mente VIII» երկը (տպ. Հոռմ, 1603 թ.),
որը թարգմանվել է մի քանի տասնյակ լե-
զուների, փեղ. ունեցել է ամբողջական բնա-
գրի հայ. 3 տարբեր թարգմանություններ,
իսկ փղ. դ.՝ համառոտության 4 տարբեր
թարգմանություններ, որոնք և հետզհետե
ունեցել են բազմաթիվ տպագրություններ
ու տպագրվում են նաև մեր օրերում:

* * *

Ա.—ԱՄՔՈՂՋԱԿԱՆ ԲՆԱԳԻՐ

1. Թարգմանություն Պետրոս Պողոս Կո-
պոսի.
Առանել պարզաբանութիւն Քրիստոնէա-
կայն Վարդապետութեան բարբրմանեալ ի
Ֆրանգաց լեզվէ ի Հառ'յց բառն ձեռամբ
տէր Պէտրոս'ս Պողոսի Հառ'ց քանա՛նաին և
հրքամանալ (sic) սրբազան փափին Որէ-
րորդ Որբանոսի և Սուրբ Ժողովոն (sic) որ
վասն հաստատութեան հաւատո՛յ կա՛րգեալ
է: Կազմեալ էղել ի թվ. ծրննդեան Քսի.
ՌՈՂ: Dichiaratione più copiosa della Dot-
trina Christiana tradotta dalla italiana

nella lingua armena dal P. Pietro Paolo
sacerdote Armeno. Stampata per ordine
della Stà di N. S. Papa Vrbano Ottavo e
della Sagra Congregatione de Propaganda
Fide. In Roma, Nella Stampa della Sagra
Congregatione de Propaganda Fide,
MDCXXX. Con licenza de' Superiori.
[Ը]+279 էջ (շարվ. 18.5×11 սմ.): էջե-
րը շարված են երկու սյունակով, որոնցից
մեկում՝ իտալ. բնագիրը, մյուսում՝ հայ. 10
թարգմանությունը: Աշխատության բուն խո-
րագիրն է՝ «Պարզաբանութիւն (sic) Քրիս-
տոնէական Վարդապետութեան (sic) վասն
այնոցիկ որք ուսոցանեն (sic) զմանգոնս
(sic) և զայսս միամիտս իբրեւ ի հարցմոնս 15
(sic) և ի պատասխանս արարեալ է» (իտալ.
«Dichiaratione della Dottrina Christiana...»):
Գրքի սկզբում կան թարգմանության ճշգրտու-
թյան մասին վկայություններ հայ., իտալ. և
լատ. լեզուներով. «Տէր Նէրսէս արք էպիս- 20
կոպոս Բաղէշո՛յ քաղաքին», «Ֆրա Աւգոս-
տինոս Բաջենց ի կարգէն Քարոզողաց սրբոյն
Դոմինիկոսի» (և իտալ. «Fr. Agostino
Bagezzi Domenicano»), «Ըստեփանոս ա-
ւաք սարկավարք Յամթէցի Գաղպարի որ- 25
դին», «Fr. Gio. Battista di Constantinopoli
di natione Armeno, Predicatore de' Minori
Osservanti di S. Francesco», «Fr. Gaspar
Manugties Armenius S. Theologiae Doctor,
Tertij Ordinis S. Francisci de Poenitentia 30
nuncup. Reg. Obseru. Armeniae Nationis
Confessarius in Alma Vrbe». Վկայությու-
ներին հաջորդում է Achilles Venerio-ի
իտալ. ձոնը, ուղղված՝ «Alla Santità di
N. S. Papa Vrbano Ottavo, Beatissimo 35
Padre».

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն .

Վս. որպիսութեան բերիստոնէից վարդապետու-
թեան և թէ որք իցեն գլխավոր բաժինը: Կանոն առա-
ջին:— Պարզաբանութիւն նըշանի սուրբ խաչին: 40
Պարզաբանութիւն հավատամքին:— Պայտմութիւնն Հայր
մեղին:— Վս. Ողջոյն Մարիամին:— Վս. տասն պատ-
գամաց տեառն Աստուծոյ:— Վս. առաջին պատգա-
մին:— Վս. երկրորդ պատգամին:— Վս. երրորդ պատ-
գամին:— Վս. չորրորդ պատգամին:— Վս. հինգերորդ 45
պատգամին:— Վս. վեցերորդ պատգամին:— Վս.
իօթըներորդ պատգամին:— Վս. ութերորդ պատգա-

* ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. M. Cervinus, «De vita et
moribus Bellarmini», Sienae, 1622. J. B. Couderc,
«Le vénérable Robert Bellarmin», Paris, 1893.

մին, — Վս. ինկրորդ պատգամին, — Վս. տասնէրորդ
պատգամին, — Վս. հրամանաց սուրբ էկեղեցոյ, —
Վս. ավետարանական խրատոց, — Վս. իօթն խորհրդ-
դեան սուրբ եկեղեցոյ, — Վս. սուրբ մկրտութեան, —
5 Վս. հաստատութեան որ է կրնունք, — Վս. սուրբ հա-
ղորդութեան, — Վս. ապաշխարութեան, — Վս. վերջին
օծման, — Վս. սուրբ կարգի բահանաից, — Վս. սուրբ
պսակին, — Վս. այլ ամենայն շրնորհաց, — Վս. զօրու-
թեան աստուածաբանութեան, — Վս. զըխավոր զաւ-
10 րութեան, — Վս. իօթն շրնորհաց հոգոյն սրբոյ, — Վս.
ութիւնորդ էրանութեան, — Վս. իօթնէրորդ գործոյց
ողորմութեան հոգեւոր և մարմնավոր, — Վս. շարեայց
ամէն մէկաց, — Վս. ըսկըսբնական մէկաց, — Վս. մա-
հոյ շափ մէկաց և ներկեաց, — Վս. իօթն զըխավոր
15 մեկաց, — Վս. մէկաց որ հակառակ են հոգոյն
սրբոյ, — Վս. մէկաց որ գոչեն առ Աստուած, — Վս.
շորորդ սոսկալի վերջի իրացըն:

Այլ տպ. — Doctrina Christiana a Petro
Pavlo sacerdote Armeno versa in linguam
20 armenam. Առաւել պարգաբանութիւն Քրիս-
տոնէակայն վարդապետութեան քարքմա-
նեալ ի Ֆրանգաց լէզվէ ի Հայոց բառն ձե-
ռամբ տէր Պետրոս Պողոսի Հայոց քահանային
եւ հրամանաւ սրբազան փափին Ութէրորդ
25 Ուրանոսի եւ սուրբ ժողովոն որ վասն
հաստատութեան հաւատոյ կարգեալ է: Կագ-
մեալ էղեւ ի թվ. ծրննդեան Քրիստոսի ՌՈՒ:
Lutetiae Parisiorum, impensis Societatis
Typographicae Librorum Officii Ecclesia-
30 stici, jussu Regis constitutae. M.DC.XXXVIII.
Cum Privilegio Majestatis Suae Christia-
nissimae.

[Ժ]+279 էջ (շարվ. 19.3×12.5 սմ.):
էջերը շարված են երկու սյունակով, որոնցից
35 մեկում՝ լատիներեն բնագիրը, մյուսում՝ հա-
յերենը: Հայերենը լատիներենից կատարված
նոր թարգմանությունն է, այլ իտալերենից
թարգմանված բնագիրն է, որն այստեղ նույ-
նությամբ արտատպված է նախորդ հրատա-
40 րակությունից: Գրքի սկզբում կա Տպագրա-
կան Ընկերության (Societas Typographica)
ուղերձը, ուղղված՝ „Armando Ioanni, Emi-
nentissimo S. E. R. Cardinali, duci de
Richeliev, et pari Franciae“. Դրան հաջոր-
45 դում են նախորդ հրատարակության առթիվ
տրված միևնույն վկայությունները՝ թարգ-
մանության մասին: Վերջում՝ բովանդակու-
թյան ցանկը:

□ Թարգմանիչ Պետրոս Պողոսը, որը
լատինական վավերագրերում կրում է Կո-
պոս մականունը (Petrus Paulus Copus)¹,
պատկանում էր «Համբարձման» կոչվող մե-
նակյացների ընկերությանը, որը հաստատ- 5
ված էր Հռոմ քաղաքում, Հրեշտակային Դուռ
անվանվող վայրում: Նա իր թարգմանու-
թյունը կատարել է իտալերենից, Հռոմում.
նույն ժամանակ այս թարգմանությունն ըստ
էություն ստուգվել է Բարթոլոմեոս (Սուլ- 10
թանշահ) Աբգարյանի կողմից, իսկ տպա-
գրության ժամանակ, 1630 թ., նորից է
ստուգվել ու լեզվական սրբագրության են-
թարկվել Օգոստինոս Բաշենցի կողմից՝ ինչ-
պես նշված է նրա գրավոր վկայության մեջ, 15
հրատարակության սկզբում:

Թարգմանչի ինքնագիր օրինակը պահ-
վում է Հռոմի Վատիկանյան Մատենադա-
րանում (Cod. Borg. Arm. 25): Մեզ հայտնի
եղող ձեռ. մի քանի ուրիշ օրինակներ ընդ- 20
օրինակվել են 1630 և 1634 թթ. հրատարա-
կություններից: Մի օրինակ գտնվում է Երե-
վանի Պետ. Մատենադարանում, ձեռ. № 3573
(էջ 1ա—155ա և 230ա—230բ), որի վրա
բացակայում է թարգմանչի անունը: Մակ- 25
լերը Փարիզի ձեռագրերից նշում է Երեք
հատ՝ Bibl. Nat. Ms. Arm. № 28 (=Suppl.
Arm. 73), № 155 (=Suppl. Arm. 74) և
№ 157 (=Suppl. Arm. 116)², որոնցից վեր-
ջինում հայ. բնագրի հետ միասին տողամի- 30
ջում դրված է նրա լատ. թարգմանությունը,
իսկ թերթերի մյուս երեսի վրա՝ նրա ֆրանս.
թարգմանությունը. ըստ երևույթին այս
թարգմանությունների նպատակը եղել է
ստուգել հայ. թարգմանության ճշգրտությու- 35
նը: Մակլերը թյուրիմացաբար Կոպոսի
թարգմանությունը համարում է կատարված
լատիներենից՝ գուցե հիմնվելով 1634 թ.
հրատարակության վրա, ուր հայերենի կող-

¹ E. Tisserant, „Codices armeni Bybliothecae Vaticanae Borgiani, Vaticani, Barberiniani, Chisiani“, Romae, 1927, p. 31—32. M. A. van den Oudenrijn, „Linguae haicanae scriptores“ etc., Bernae, 1960, § 518.

² F. Macler, „Catalogue...“, Paris, 1908, p. 14, 84—85, 85. Այդ ձեռագրերից առաջինը մանրամասնորեն նկարագրել է Կ. Հ. Բասմաջյանը, Բանասէր, 1900, էջ 144—145:

քին դրված է լատիներենը: Մյուս կողմից
զարմանալի է նաև, որ Մակլերը հիշյալ ձե-
ռագրերն ընթերցանակված է համարում «Հոռ-
մի 1680 թ. տպագրութիւնից», այն ինչ, որ-
քան մենք գիտենք, Հոռմում 1680 թ. տպա-
գրվածը ոչ թե այս թարգմանութիւնն էր,
այլ Բարսեղ Հոլովի կատարածը, և մեզ հա-
վանական չի երևում, որ Հոռմի Պրոպագան-
դայի տպարանը միևնույն տարում երկու
թարգմանութիւններն էլ տպագրած լինի
զատ-զատ:

Ուղենրիյնի կարծիքով՝ Պետրոս Պողոս
Կոպոսի այս թարգմանութիւն հետ պետք է
նույն լինի այն «Քրիստոնէական վարդապե-
տութիւն»-ը, որն Ալիշանի մոտ հիշատակ-
վում է որպէս հեղինակութիւն Պողոս Կիտ-
տադինիոսի²:

2. Թարգմանութիւն Հաբիբ Բերիացու.

Պարզաբանական մեկնութիւն Քրիստո-
նէական Վարդապետութեան, այսինքն՝ բա-
ցատուութիւն ուսման հարկաւորին ամենայն
ֆրիստոնէից, որում առադրեցան քանի խոկ-
մունք աւգտակար գրիստոնէական հաւա-
տոց: Շարադրեաց զսա անուամբ միայն տէր
Սիրեալ (Հապիպ)³ անաթոմա արեղայ ի Յի-
սուսեանցն: Եւ գրեաց զնա ի Բերիայ մայ-
րաքաղաքն, ի ՌՂԷ քուականի Հայոցն, յետ
ծննդեան տեառն մերում Յիսուսի Քրիստոսի
ՌՈՆԷ ամ: Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3976,
էջ 3ա—149ա:

Բելլամինոսի երկի լիակատար թարգմա-
նութիւնն է: Թարգմանիչը հատուկ գրու-
թյամբ այս գիրքը նվիրում է Կիլիկիայի հա-
յոց կթղ. Սիմոն Սեբաստացուն (1633—
1648 թթ.), հույս ունենալով, որ նրա հա-
վանութիւնը այն ընդունելութիւն կարծա-
նանա հայերի կողմից:

«Առ հոգևոր տէր Սիմոն Սիսա կաթու-
ղիկոս:

Քրիստոնէական վարդապետութիւն թուի
ինձ նման ոսկւոյ կամ արծաթոյ, որ մինչ-

դեռ թաքուցեալ մնայ ի մահտան և ոչ ար-
տադրի, ոչ աւգուտ է մարդկան, քանզի մինչ-
դեռ յԱստուածաշունչ, որ է՝ իբրև զմահտան
ոսկւոյ աշտորիկ, այս վարդապետութիւն կամ
ուսումն մնայ և ոչ բացատուի և մեկնի, 5
աւգտութիւն չունի վասն հոգւոց: Վասն այ-
սորիկ բազում վարդապետք և մեկնիչք ջան
արարին արտադրել և բացատուել զայսպի-
սի խորհրդական ոսկի ի մահտանական ա-
ղեաց Աստուածաշնչի: Թուեցաւ ինձ վասն 10
Հայոց, որոց տեսուչ ես, պիտոյ գոլ զայս
ոսկի բացադրեալ և մեկնեալ հաւաքել և յա-
ռաջի աշաց նոցա դնել, զի իւրաքանչիւր
կարասցէ առնուլ և վարել և ի կիր արկանել,
զոր ինչ պատկանի նորա: Բայց զայս գիրս 15
հաւաքումն ուսմանց Քրիստոսի և սուրբ
եկեղեցւոյ նախ քո հրամանոց ընծայեմ, զի
տեսցես, թէ ոչինչ ունի զոր ուղղափառ քրիս-
տոնէից ոչ ընդունելի իցէ. յաւարագունա-
բար նոքա կարդալոց և լսելոց են՝ զայս 20
գիրս եթէ գիտեալ իցեն թէ զսա ընդունիս,
իսկ յոյս ունիմ, թէ ընդունելոց իցէ հրա-
մանքդ ոչ միայն վասն բարեկամութեանդ
առ իս, այլ մանաւանդ վասն քո աստուծա-
սիրութեան: Ողջ լիք» (էջ 7բ):

Հետո՝ մի երկրորդ ձոն, որը խորագրված
է՝ „Au glorieux St. Joseph le plus aymable,
le plus aymé et le plus releué en dignité
de tous les saints après Jesus et Marie,
le tres digne espoux de la sainte Vierge 30
mere de Dieu, tres-prudent pere nourris-
sier et gouverneur du Verbe incarné“
(էջ 8ա—14բ) և նույնութիւնը թարգման-
ված է հայերենի՝ «Յսուք Յովսէփ սի-
րելի սիրեալ փառաւորեալ...» (էջ 17ա— 35
22ա): Այստեղ ի միջի այլոց ասվում է.
«Ահաւասիկ մատչիմ և համարձակիմ մա-
տուցանել և նըւիրել գերազանցութեանդ
զայս գիրքս իբր հարկս ծառայութեանս մե-
ծութեանդ», «զուցէ թէ սա յառաջին է, որ 40
հայերէն լեզուով գրած մատուցեալ լինի գե-
րազանց մեծութեանդ, որով պատահի սըր-
տիս առանձնաւոր մխիթարութիւն. ապա որ
ինչ յիմմէ կայ յայս գիրք, թէպէտ սակաւ է,
սակայն քեզ պարտի, այլ ինչ մեծագոյն ոչ 45

¹ M. A. van den Oudenrijn, § 518.

² Ղ. Ալիշան, «Սիսական», Վենետիկ, 1893, էջ 394:

³ Ձեռագրերում հապիպ անունը գրված է տողից
դուրս, սիրեալ անվան վերևում. մենք այն դրեցինք
կողքին՝ առնելով փակագծերի մեջ: Սիրեալ-ը արար.
հապիպ (հաբիբ) անվան թարգմանութիւնն է:

¹ Ձեռագրում՝ լսելոց եմ:

գորով ինձ յայժմ զոր մատուցանիցիմ քեզ»
և քանիցս բաղձանք է հայտնվում, որ այս
գիրքը տարածվի հայերի մեջ:

Այս երկու գրվածքների հետ միասին
5 հատորի վերջում (էջ 149—155բ) գտնվող
կրոնական մանր նյութերը Հաբիբ Բերիացու
սեփական հեղինակությունն են: Այդ հավե-
լումների մասին է, որ ականարկում է նա գրքի
անվանաթերթում, թե «առադրեցան քանի
10 խոկմունք ազտակարգ գրքիստոնէական հա-
ւատոց»: Անվանաթերթի «շարադրեաց» բա-
ռըն էլ պետք է այդ իմաստով հասկանալ,
միաժամանակ նկատի ունենալով, որ ձե-
ռագիրն ամբողջությամբ նրա ձեռքով է
15 ընդօրինակված:

3. Թարգմանություն Բարսեղ Հոլովի.

(Առաջին անվանաթերթ) Վարդապետու-
քին Քրիստոնէական: Գերազանցագունեղի
կարտինալի տեառն Ռուպերտսի Պէլլար-
20 մինոսի: Թարգմանեցեալ ի Բարսէ վարդա-
պետէ Կոստանդինուպօլսեցոյ, ի լեզուէ ի-
տալականէ ի հայկական բարբառ: Յամի
տեառն 1669 հոկտեմբերի երեսուն, յԱլի-
կոննա:

(Երկրորդ անվանաթերթ) Տպեցաւ տառս
աստուածային յամին, որ ի ծնընդենէ տեառն
մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի՝ հազար և վեց
հարիւր և եօթանասուն: Ի թուականութեանս
Հայոց հազարի հարիւրի և տասնեկնի, յԱլի-
30 կոննայ: Ի փառս մեծագոյնս Աստուծոյ:

[Դ]+362 էջ (շարվ. 11×6.7 սմ.): Աշ-
խատութեան բուն խորագիրն է՝ «Պարզաբա-
նութիւն Քրիստոնէականի Վարդապետու-
թեան, ի պէտս այնոցիկ, որք ուսուցանեն
35 զմանկունս և զայլս անձինս պարզամիտս,
շարադրեցեալ ըն կերպի տրամախօսու-
թեան»:

Գրքի վերջում՝ հետևյալ հիշատակագրու-
թյունը.

40 «Ներ տպարանում սրբոյ էջմիածնի, Հա-
ճութեամբ տեառն Ոսկանի արք եպիսկոպոսի
Հայոց: Սրբազրութեամբ Կարապետի վար-
դապետի Անդրիանացոյ: In Livorno. Con
Licenza de' Superiori» (էջ 362)¹:

¹ Սույն տպագրութեան մասին տես G. Chiap-
pini, «Il primo tipografo di Livorno fu un sacerdote
armeno», *Liburni Civitas*, anno X, fasc. I, 1937,

Այլ տպ.—(Առաջին անվանաթերթ) Di-
claratione più copiosa della Dottrina
Christiana. Composta dal Card. Bellarmino,
e tradotta dalla Italiana nella lingua Ar-
mena dal D. Basilio Barsech, sacerdote 5
Armeno. In Roma, nella Stampa della
Sac. Cong. de Prop. Fide, M DC LXXX.
Con licenza de' Superiori.

(Երկրորդ անվանաթերթ) Վարդապետու-
քին Քրիստոնէական: Գերազանցագունեղի
կարտինալի տեառն Ռուպերտսի Պէլլար-
մինոսի: Թարգմանեցեալ ի Բարսէ վարդա-
պետէ Կոստանդինուպօլսեցոյ, ի լեզուէ ի-
տալականէ ի հայկական բարբառ: Յամի
տեառն 1680, ի մեծն Հոռմ:

454 էջ (շարվ. 11.7×7.7 սմ.):

□ Այս թարգմանության մի ձեռ. օրի-
նակ կա Երևանի Պետ. Մատենադարանում,
№ 1151 (էջ 72ա—162ա):

Պետք է թյուրիմացություն համարել 20
Աղ. Երիցյանի նշած այն տեղեկությունը, թե
Բարսեղ Հոլովի այս գործը, «լատիններէնից
թարգմանուած», 1699 թ. կիվոռնոյում տպա-
գրվել է Երեմիա Մեղրեցու ջանքով¹:

Բ. ՀԱՄԱՌՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Թարգմանություն Բարթողիմեոս (Սուլ-
թանշահ) Աբգարյանի.

Ի կարճատև Վարդապետութենէ Քրիս-
տոնէից հրամանաւ Կղեմէնթոսի Ը.Երրորդ
սուրբ փափին եւ մեծապայծառ կարգինարին
Ռոբերթ Բելարմին ի լատին բառս գրեալ,
եւ հրամանաւ մեծապայծառ Չինթոսի կար-
դինար սուրբ Գէորգի Հայոց ազգի հովուա-
պետութեան թարգմանեցաւ ի Հայոց լեզուն
եւ կազմեցաւ ի Հոռմ ի կազմատան սուրբ
Պետրոսի ի թվին ծնընդեան Տեառն ՌՈԴ.
(=1604): Հրամանաւ սրբազան տեառն մե-
րոյ Գրիգորի Հրեգետասաներորդի եւ սուրբ
Ժողովոյն որ վասն Հաստատութեան Հաւա-
տոյս են կարգեալ՝ կրկին անգամ կազմեալ 40

բ. 33—47. Հայ. թարգմանությունը՝ Գ. Քիսպպինի,
«Լիւոռնոյի առաջին տպագրիչը հայ բահանայ մըն էր»,
Բազմավէպ, 1937, էջ 229—237:

¹ Փորձ, 1881, № 4, էջ 15:

եղև ի քվին Ռոնթ (=1623)¹։ Զմամոհ վան-
քի ձեռ. № 167, էջ 2բ—8ա։

Վերջում՝ «Այս է վարդապետութիւն հա-
ւատոյ քրիստոնէից որ ի լաթին արինակէ
5 ի Հայոց լեզու տէր Բարդղղիմէոսի Աբգար
(sic) սուրբ...² արհնեալ քահանայն սրբա-
գրեալ բազում անգամ յաւժարութեամբ
պարոն տէր Լուսովիկոսի մաճ վերակացոյ
տնտեսութեան Հայոց. ի Հոռմ սուրբ...³ վար-
դապետ եւ աթոռակալ։ Վերջն է բանիս որ
10 գրեցի»։

2. Թարգմանութիւն Ստեփանոս Ռոշ-
քայի։

Քրիստոնէական վարդապետութիւն ար-
15 տահանեալ ի շարագրելոյն վսեմագունի Պէլ-
լարմինոս կարտինալին, շարագրեալ նախ ի
յամենապատիւ տեառնէ Ստեփաննոս Ստե-
փանեան սրբազան աստուածաբանութեան
վարդապետէ, յամի տեառն 1722, և ապա
քարգմանեալ գրաբար ի նորին աշակերտէ
Յոնաննոս Մխիթարայ երգումեցոյ յամի
1726 ի Ստանիսլաւով փաղաֆն Լեհաստա-
նեայց։ Զմամոհ վանքի ձեռ. № 390, էջ 1ա—
104բ։

Հատորի սկզբում՝ «Հեղինակն առ սիրելի
ընթերցողն»։ Աշխատութեան բուն վերնա-
գիրն է. «Մեկնութիւն Քրիստոնէական վար-
դապետութեան»։

Անվանաթերթում եղած տեղեկութեան հի-
ման վրա կարելի է ենթադրել, որ Ստեփա-
նոս Ռոշքան համանաբար աշխարհաբարով
(լեհահայ բարբառով) շարագրել է Բելլար-
մինոսի համառոտութիւնը, իսկ հետո նրա
աշակերտ Հովհաննէս Մխիթարն այն վերա-
35 ծել է գրաբարի։

3. Թարգմանութիւն Աթանաս Մերաս-
յանի⁴։

Համառոտ Քրիստոնէական վարդապե-

1 Մ. Քեշիշյան, «Յուդակ հայ. ձեռագրաց Զմամոհ
վանքի մատենադարանին», հտ. Ա, Վիեննա, 1964,
էջ 378։

2 «Անունը սրբուած՝ բայց կը կարդացուի Դաիթ»
(Մ. Քեշիշյան)։

3 «նոյնպէս Դաիթ անունը սրբուած» (Մ. Քեշիշ-
յան)։

4 Ա. Ղազիկյան, «Հայկ. նոր մատենագիտու-
թիւն», հտ. Ա, էջ 333։ Գ. Զարբհանյան, «Հայկական
մատենագիտութիւն», էջ 717։

տութիւն արաբեալ ըստ հրամանի պապին
Կղէմայ Ուրբերոգի, ի յարգելի հօռէ Հոռ-
բերտոսէ Բէլլարմինոսէ՝ յԸնկերութենէն Յի-
սուսի, որ ապա եղեւ կարտինար սրբոյ եկե-
ղեցոյ։ Իսկ այժմ քարգմանեալ հաւատար- 5
մութեամբ, ի լեզուէ Խալապոց ի հայկա-
կան և ի տանկական բարբառ ի Աթանաս
վարդապետէ Մէրասեան Կոստանդնուպոլ-
սեցոյ՝ յեպիսկոպոսէն Հոսմկլայու ի փառս
Աստուծոյ և ի յօգուտ մանկանց եկե- 10
ղեցոյ։ Եւ տպեցեալ յամի տեառն 1768,
մարտի 1. և ի թուին Հայոց ՌՄԺէ։ Ի հայ-
րապետութեան տեառն Սիմոնի Հայոց կա-
թողիկոսի։ Ի Վէնէտիկ, ի տպարանի Ան-
տոնի Պոռթոլի։ Հրամանաւ մեծաւորաց։ 15

Բնագրի հայ. թարգմանութիւնը հասնում
է մինչև 37 էջը, իսկ նույնի թրք. թարգմա-
նութիւնը՝ մինչև 73 էջը. այլ կարգի հավել-
վածներ՝ մինչև 80 էջը, որ է վերջ։

4. Թարգմանութիւն Զաքարիա Ալեք- 20
սանյանի¹։

Քրիստոնէական վարդապետութիւն հա-
մառոտ, հաւաքեալ ի Քրիստոնէական վար-
դապետութենէ Պելլարմինոսի և այլոց, և ա-
րաբեալ աշխարհաբար լեզուաւ վասն փոք- 25
րիկ մանկանց՝ առ ի սերտողաբար առնուլ
նոցա գայն ի բերան։ Տպեալ յամի տեառն
1770, ի մայիսի 14, ի Վէնէտիկ, ի տպարանի
Անտոնի Պոռթոլի։ Հրամանաւ մեծաւորաց։

Թարգմանութիւնը հասնում է մինչև 32 30
էջը, որից հետո այլ հավելվածներ՝ մինչև
46 էջը, որ է վերջ։

Այլ տպ.— Քրիստոնէական... ի բերան։
Տպագրեալ յամի տեառն 1776 և ի թուակա-
նութեան Հայոց տումարի՝ ՌՄԻԵ, ի Թրեւ- 35

1 Ա. Ղազիկյան, հտ. Ա, էջ 333—334։ Գ. Զարբ-
հանյան, էջ 717։ «Լիակատար զուցակ գրոց Մխի-
թարեան տպարանին (1716—1934)», Վենետիկ, 1934,
էջ 112։ «Դրացուցակ Մխիթարեան տպարանին», Վե-
նետիկ, 1965, էջ 73։ «Յուդակ գրոց Մխիթարեան
տպարանի ի Թրիեստ և ի Վիեննա (1776—1912)»,
Վիեննա, 1912, էջ 31։ «Ընդհանուր գրացուցակ Մխի-
թարեան գրավաճառանոցի ի Թրիեստ, ի Վիեննա և
ի Պոլսի (Յիւլիսէ) 1776—1936», Վիեննա, 1936,
էջ 51։

տէ, ի տպարանի Միաբանութեան Հարց Միփբարեանց: Հրամանաւ և Արտունութեամբ կայսրաբայական հրովարտակին:

□ Այս գիրքը հետագայում բազմաթիվ անգամներ հրատարակվել է Տրիեստում, Վենետիկում (Ս. Ղազար) և Վիեննայում՝ նույն խորագրով և կամ բարեփոխված խորագրերով.

- 1801 թ., Տրիեստ:
1807 թ., Վենետիկ (Ս. Ղազար):
1818 թ., Վիեննա:
1831 թ., Վենետիկ (Ս. Ղազար):
1838 թ., Վիեննա:
1839 թ., Վիեննա:
1840 թ., Վիեննա:
1850 թ., Վիեննա:
1873 թ., Վենետիկ (Ս. Ղազար):
1882 թ., Վիեննա:
1885 թ., Վենետիկ (Ս. Ղազար):
1892 թ., Վենետիկ (Ս. Ղազար):
1895 թ., Վենետիկ (Ս. Ղազար):
1899 թ., Վենետիկ (Ս. Ղազար):
1902 թ., Վենետիկ (Ս. Ղազար):
1904 թ., Վիեննա:
1909 թ., Վենետիկ (Ս. Ղազար):
1913 թ., Վենետիկ (Ս. Ղազար):
1931 թ., Վենետիկ (Ս. Ղազար):

ԲԵԿԱՆ [ԲԵԿԱՆԵԱՆ] (Մարտինուս) (Martinus Becanus)

Հոլանդացի հեղինակ, Հիսուսյան ընկերությունից, ծն. 1561 թ. Հիլվարենբեկում, մեռ. 1624 թ.: Մայնցի, Վիրտեմբերգի և Վիեննայի հիսուսյան ուսումնարաններում դասախոսել է իմաստասիրություն և աստուածաբանություն: Գրել է կրոնա-դավանական և պատմական բազմաթիվ երկեր, որոնցից երկուսը («Analogia Veteris et Novi Testamenti» և «Summa theologiae») հայտնի են ԺԸ դ. հայ. թարգմանություններով: Թարգմանիչները հեղինակի անունը հայացրել են Բեկանեան կամ Պեֆանեան (արևմտահայ) ձևով:

* * *

1. Անալոգիա: Այսինքն՝ համեմատություն Հնոյ և նորոյս Կտակի: Յորում նախ կացութիւնն Հնոյ Կտակին, յետոյ համակամութիւն, յարմարութիւն և միաբանութիւն ընդ նորոյս Կտակի մեկնաբանի: Շարադրեցեալ նախ ի Մարտինոսէ Պեֆանեան յաստուածաբան վարդապետէ, ի Յիսուսեան կարգէ, լեզուա լաթիւնականաւ: Եւ անտի քարգմանեցեալ ի հայկական բարբառ ի Պետրոսէ վարդապետէ Թիֆլիզեցոյ: Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 163:

Ձեռագրում՝ խորագրին հաջորդում է գրչի հիշատակագրությունը. «Եւ ի վայելս Ստեփաննոս վարդապետի Տփլիսեցոյ նորոգ ընդօրինակեցեալ ի Միրզայեան Յովհաննէ Վանանդեցոյ, ի 1812 յապրիլի 6, ի Զմիռնիա»:

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն .

ԱՌԱՋԴԵՑՈՒԹԻՒՆ՝ Հեղինակն (սկ. «Այնպէս տարբերի Հին Կտակն ի նորոյս, որպէս տարբերի պատկերն Քրիստոսի ի յիմեմէ Քրիստոսէ...»):

ԱՌԱՋԴԵՑՈՒԹԻՒՆ Ի ԹԱՐԳՄԱՆՁԷ,

ԱՆԱԼՈԳԻԱ ՀՆՈՅ ԵՒ ՆՈՐՈՅ ԿՏԱԿԻ: Գլ. Ա. Յդ. դրուածոց և աւանդութեանց Հնոյ Կտակի.— Գլ. Բ. Յդ. հաւատոյ և Հաւատամքին.— Գլ. Գ. Յդ. յուսոյ, խոստման և աղօթից.— Գլ. Դ. Յդ. սիրոյ և հրամանի սիրոյ.— Գլ. Ե. Յդ. մովսիսական օրինաց.— Գլ. Զ. Յդ. սինակոկալին, այսինքն ժողովարանին Հնոյ Կտակին.— Գլ. Է. Յդ. հասարակաց պաշտօնէիցն սինակոկալին, որք էին Ղևտականքն՝ քահանայքն և քահանայապետքն.— Գլ. Ը. Յդ. պաշտօնէիցն սինակոկալին, այսինքն յաղագս մարգարէիցն, որք էին յատուկը և մանաւանդ պաշտօնեայք.— Գլ. Թ. Յդ. կրօնաւորացն սինակոկալին, որք էին նաղովրականը և Ռեքաբիթեանք.— Գլ. Ժ. Յդ. աղանդաւորացն, որք էին Փարիսեցիք, Սադուկեցիք և Եսեսեանք.— Գլ. ԺԱ. Յդ. դատաւորին հակաճառութեան Հնոյ Կտակին.— Գլ. ԺԲ. Յդ. զօրծեացն աստուածայնոյ պաշտօնին.— Գլ. ԺԳ. Յդ. մովսիսական պատարագաց.— Գլ. ԺԴ. Յդ. սրբաշնութեանցն մովսիսականաց.— Գլ. ԺԵ. Յդ. օրինական պահեցողութեանց.— Գլ. ԺԶ. Յդ. թագաւորաց Հնոյ Կտակի.— Գլ. ԺԷ. Յդ. պատերազմի բանակաց և մարբութեան նոյն բանակաց.— Գլ. ԺԸ. Յդ. գողութեան և տոկոսի.— Գլ. ԺԹ. Յդ. մարդասպանութեան և քաղաքացն ապաւինի.— Գլ. Ի. Յդ. պատկի Հնոյ Կտակին.— Գլ. ԻԱ. Յդ. պոլիգամեայ, որ է բազմակնութիւն.— Գլ. ԻԲ. Յդ. ամուսնական նախանձաւորութեան.— Գլ. ԻԳ. Յդ. ասպահարզանի, այսինքն գրոյն կնաթողութեան: Գլ. ԻԴ. Յդ. շնացողութեան և կուսապղծութեան.— Գլ. ԻԵ. Յդ. ծառայից, աղանձեաց, վարձկա-

նաց, պանդխտաց և աղքատաց: Գլ. ԻԶ. ՅԳ. վերանորոգման:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. №№ 4, 13, 14, 15, 16, 17, 86, 87, 88, 89, 162, 2216, 2854, 2967, 3092, 5366, 6619: Տես դարձյալ երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 117, № 330, № 809, № 839, № 851, № 986, № 1100, № 1164, Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 13, № 917, № 1085. Ղալաթիայի Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ. № 65, № 89, № 98. Սեբաստիայի Ս. Նշանի վանքի ձեռ. № 187. Վիեննայի KKBH Cod. Arm. 2:

Որոշ օրինակների վերնագրերում կա նաև հայ. թարգմանության թվականը՝ «...ի Պետրոս վարդապետ Թիֆլիզեցույ, ի Վենետիկ, յամի տեառն 1714, և Հայոց՝ 1163» (Վիեննայի ձեռ. № 113) կամ «...ի քվին փրկչին 1720 յունիսի 20» (Վիեննայի ձեռ. № 917):

2. Համառոտորին ուսումնական աստուածաբանության կամ ճշմարիտ պատասխանատվություն ուղղափառաց և մոլաբ պատասխանի շարափառաց: Առ հանապազորության հարցումն ի խնդիրս հաատոյ քէ՝ Ո՞ւր է գրեալ: Հաւաքալ յաստուածաբանէ յումմմնէ ի միաբանութենէ Յիսուսեանց: Յաւելեալ յայսմ յետին տպագրութեան զվինարանութիւն նախաշալիղ՝ Յաղագս անտարբերութեան կրօնի: Եւ քարգմանեալ ի Լատինացոց լեզուէ ի Հայկազեան բարբառ յաշակերտէ յումմմնէ Միփաբայ մեծի արքայի ի Վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու, յամի տեառն 1754, ի յունվարի 2: Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 602, էջ 2ա — 162բ:

Սկզբում ունի նախաբան «Առ ընթերցողս» (սկ. «Դիտում գրոյս ոչ է գրգռել զմարդ ընդ շարափառս ժամանակիս»): Բաղկացած է Ա.—ԽԵ գլուխներից: Զեռագրի վերջում գրիչը, տեր Հովհաննես Անկյուրացին, որը 1782 թ. այս գիրքն ընդօրինակել է Վենետիկում (Ս. Ղազարի վանքում?), ասում է, թե «[Գրոցս] հեղինակ հասարակաց հաւանութեամբ համարի հայրն Մարտինոս Բեկանեան ի Յիսուսեանց կարգէ մեծանուն աստուածաբան» (էջ 311ա):

ԲԵԿՏՈՐ [ԲԵԿՏՈՐԻՈՍ] ՀՈՌՄԱՆԵՅԻ

Տես՝ ԲԵԿՏՈՐ ՀՈՌՄԱՆԵՅԻ:

ԲԵԿՏՈՐ ԵԳԻՊՏԱՅԻ ԵՒ ԸՆԿ.

Զենոր Գլալի մոտ պահված է Բեկտորի, Անաստասի, Աբլուղասի և Մարկելիոսի անունով մի թուղթ՝ առ Գրիգոր Լուսավորիչ. տես՝ «Պատմութիւն Տարօնոյ զոր թարգմանեաց Զենոր Ասորի», Վենետիկ, 1889, էջ 16 — 18:

ԲԵՆԴԻԿՏՈՍ [ԲԵՆԴԻՄԻԸՆՈՍ]

Տես՝ ՎԵՆԴԻԱՆՈՍ:

ԲԵՆԵԴԻԿՏՈՍ ՆՈՒՐՍԻՆԱՅԻ*

(Benedictus Nursinus)

Անվանվում է նաև Բեն. արքայ և Բեն. նգնաւոր: Արեւմտյան վանականության բարենորոգիչն ու նահապետը, ծն. մոտ. 480 թ. Նուրսիայում (այժմ՝ Նորչիա, Իտալիայում): Նախ նվիրվել է միայնակեցության, հետո՝ հիմնել է բազմաթիվ վանքեր, որոնց թվում, 529 թ., Մոնտե-Կասսինոյի արքայարանը, որ օրրանն եղավ Բենեդիկտյան ուխտի Մեռ. մոտ. 550 թ.: Նույն վայրում: Նրա մշակած «Սահման վանաց»-ը («Regula monasteriorum») կարգավորում էր վանական կյանքի պայմանները, ընդ որում վանականների համար հոգևոր կրթության և ձեռական աշխատանքների հետ միասին սահմանվում էին տեական ընթերցանություն ու սերտողություն և նախադրյալներ էին ստեղծվում մշակութային ու գիտական գործունեության, որով հետագայում այնքան նշանավոր դարձավ Բենեդիկտյանների կարգը: Բեն. ի վանական սահմանադրությունը ժամանակի ընթացքում լայն ծավալում ու-

* ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. Ph. Schmitz, „Histoire de l'Ordre de S. Benoît“, Innsbruck, 1942. B. Altaner u. A. Stuiber, „Patrologie“, Freiburg i. Br., 1966, S. 481—482. ՄԿ. Ավգերյան, «Լիակատոր վարք և վկայաբանություն սրբոց», հտ. ԺԲ, Վենետիկ, 1815, էջ 78—81:

նեցա՛վ ւարեմտյան երկրներում՝ նրանով ղեկավարվող կաղմակերպությունների թվի անհամեմատ աճմամբ և դրանով էլ ենթարկվեց խմբագրական վերափոխությունների:

5 Բեն.ի «Սահման»-ը 1179 թ. լատիներենից հայերենի է թարգմանվել ներսես Լամբրոնացու ձեռքով՝ Անտիոքի մոտ Ս. Պողոսի բենեդիկտյան լատինական վանքում, տեղի միաբաններից մեկի օգնությամբ: Բեն.ի այս

10 կանոնադրության հետ պետք չէ շփոթել Վրնչերի հեղինակությունը հանդիսացող բենեդիկտյան այն սահմանադրությունը, որի թարգմանիչը նույնպես Լամբրոնացին է (տես՝ ԲԵՐԵՆԳԱՐ ԲԵՆՆԴԻԿՏԵԱՆ):

15 Բանասիրական գրականության մեջ Բեն. նուրսիացու կենսագրության հիմնական աղբյուրը Գրիգոր Մեծի Տրամախոսության («Բանք պատմողականք») Բ գիրքն է, որը նույնպես թարգմանված է հայերենի՝ Լամբրոնացու կողմից, բայց՝ ոչ լատիներենից, այլ հունարենից: Հայ մատենագրության մեջ

20 կան Բեն.ի վարքի ուրիշ՝ ավելի համառոտ խմբագրություններ ևս, որոնք նույն աղբյուրից են առաջացել տարբեր ուղիներով (հայ. թարգմանությունից, հուն. թարգմանական բնագրից, լատ. բնագրից):

* * *

Ա.—ՎԱՆԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մերոյ հաւրն Բենեդիկտոսի Սահման առաջին ընթացից կրանաւորաց. «Ունկն դիք, որդեակք, խրատու հաւր ձեռ, խոնարհեցուցէք զլսելիս՝ սրտից ձեռոց՝ զհրամանս հաւր ձեռ և առաջնորդի բարւոյ յաւառութեամբ ընդունել և դառնալ ի հնազանդութիւնն, յորմէ անկաւ անհնազանդն: Քեզ ա-

30 սեմ, որ ախորժելով լսես զբանս...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4947, էջ 114ա—163ա:

Ընդարձակ նախաբանից հետո՝ բովանդակություն.

Թէ յո՛րքանս բաժանեալ զանազանի կրանաւորութեանս կարգ:

40 Ո՛րպէս արժան է լինել առաջնորդին:— Երկրորդ վասն նորին: Եր[ր]որդ:— Չոր[ր]որդ:

Վասն կոչելո[յ] զեղբարսն ի խորհուրդ:

Զի՛նչ է բարութ կարգաւորութիւն:

Յաղագս հնազանդութեան:

Յաղագս լուսութեան:

Վասն խոնարհութեան:

5 Կարգը ժամուց աղաթից զիշերոյն:

Թէ քանի՛ սաղմոսս պարտ է ասել ի կէսգիշեր:

Ի Ջատկէն մինչև յառաջին արն նո[յ]նմբերի:

Կիրակէի կէսգիշերոյն սահման:

Սաղմոսը առաւատին աղաթիցն:

10 Թէ ո՛րպէս լինի կարգն ի լու աւուրսն յորս ոչ հ[անդիպ]ի տան:

Թէ ո՛րպէս ի տանսն լինի աղաթիցն կարգ:

Թէ յո՛ր ժամանակս պարտ է ասել ալէլուիայ:

Թէ ո՛ր են յաւուրն ժամը հարկաւոր աղաթիցն:

15 Թէ քանի՛ սաղմոսս պարտ է ասել յայտոսիկ Դաւուրո[յ]:

Ո՞րք են սաղմոսը աւուրցն ժամուցն:

Երեկոյն ժամուն սաղմոսը այս են:

Ո՞րք սաղմոսը կէսգիշերին զոր ասեմք:

20 Թէ[ն] ո՛րպէս ասի սաղմոս ի քաղաքաց եկեղեցիս:

Թէ ո՛րպէս արժան է սաղմոսն:

Թէ զիա՛րդ պարտիմք կալ յաղաթս:

Թէ ո՛րպէս կարգեն զվերակացուս վանացն:

Թէ ո՛րպէս նշեն կրանաւորն:

25 Թէ ո՛րպէս պարտ է հարն որոշիլ զյանցաւորն:

Ձանազանութիւն պատժոցն:

Թէ ո՛ր է պատիժ ծանր յանցաւորին:

Թէ զի՛նչ լինի այնոցիկ, որք առանց հրամանի հարն խաւսին կամ հաղորդին ընդ այս յանցաւորս:

30 Թէ զիա՛րդ առաջնորդին պարտ է ունել զկամս և զգութ ի վերայ այսպիսի յանցաւորս:

Թէ զի՛նչ արացեն [ն]ոցայ, որ յետ խրատուն անզեղջ մնան:

Թէ պա՛րտ է զզնացեալն ի վանիցն ի դառնալն

35 ընդունել:

Թէ զմանգունսն ո՛րպէս պարտ է սնուցանել:

Ո՛րպէս պարտ է նմա լինել, որ բրովոստն է ի վերայ զեւդիցն կացոցնոյն և մշակացն:

Վասն գործաւորաց և անաթից եկեղեցոյն:

40 Զի ո՛չ ունի իշխանութիւն կրանաւորն ստանալ ինչ իւր առանձինն:

Թէ ուստի՛ արժան է եղբարցն աւնուլ զհարկաւոր պէտսն:

Վասն այնոցիկ որ պաշտեն զսեղանն:

45 Վասն հիւանդացն:

Վասն ծերոցն և տղա[յ]ոցն:

Թէ քանի՛ ապուր պարտ է ունել եղբարցն:

Չաի և սահման ըմբելոյն:

Թէ յո՛ր ժամ աւուրն պարտ է ճաշակել եղբարցն:

50 Զի ո՛չ է արժան խաւսել յետ յաղաղական աղաթիցն:

Վասն այնոցիկ, որ յետոյ գան յաղաթսն:

Նոցա որք նզովեալ են, թէ ո՛րպէս պարտ է դառնալ և ողորմութեան արժանաւորել:

55

1 Ձեռագրում՝ զլսելիս:

Վասն նոցայ որք սխալեն յեկեղեցոյն պաշտանն:
Վասն նոցա որք յոր և իցէ զորք սխալեն:
Վասն անտեալ ժամուց աղաթիցն, և թէ ո՛րպէս
պարտ է զնոսին սահմանել:

Վասն հասարակաց աշխատութեան և գործոյն:
Թէ ո՛րպէս արժան է պահել զսուրբ քառասնե-
րորդն:

Վասն եղբարցն որ լինին հետի յեկեղեցոյն:
Յաղագս՝ որք մատուտը ճանապարհ զնան:
Վասն տեղեացն յոր սովորութիւն է եղբարցն ա-
ռանձին աղաթել:

Վասն հիւրոցն որ գան ի վանսն:
Զի ո՛չ է պարտ արեղալ[ի]ի առնուլ թուղթ յընտա-
նեացն կամ ալ ինչ զոր բերեն:

Վասն սղեստու (sic) անձին և աւոյ ռոտից կրա-
նաւոր եղբարցն:

Վասն սեղանոյ հաւրն:
Վասն նոցա որք արուեստս զիտեն ի վ[երայ] եղ-
բարցն:

Թէ ո՛րպէս պարտ է ընդունել ղեկեալսն մօտանել
նորոգ ի վարս (sic) կրանաւորութեան:

Թէ ո՛րպէս ընդունին ի վանսն զմեծատանց զա-
ւական և զաղբատացն:

Վասն երիցանց որ գան յաշխարհէ՝ լինել կրա-
նաւորս:

Թէ զեկամուտ արեղալսն ո՛րպէ[ս] պարտ է ըն-
դունել:

Վասն երիցանց եկեղեցոյն, որ են ի վանիցն, զոր
ձեռնադրել տան:

Թէ ո՛րպէս կացցեն հասարակաց ամենայն եղ-
բարքն առ միմեանս:

Ընտրութիւն հաւրն:

Թէ ո՛րպէս կարգեացեն զբրոյնստրն (sic), որ [է]
էկանամ ի վերայ ստացուածոց եկեղեցոյն որ արտա-
բոյ:

Վասն դռնապանի վանիցն:

Վասն որոց հանդիպի գնալ յեղբարցն հետի ճա-
նապարհ:

Յաղագս եղբար որ ոչ կարէ զհրամա[լ]եալն
բանալ:

Թէ ո՛չ է պարտ իրերաց վրէժխնդիր լինել եղ-
բարցն ընդդէմ առաջնորդին հրամանի:

Զի ո՛չ ունին իշխանութիւն եղբարքն զմիմեանս
արհամարհել կամ աշպանել:

Եթէ պարտ է ամենայն եկեղեցոյն միմեանց հնա-
զանդս լինել:

Եթէ զսուրբ և զճշմարիտ սէրն ո՛րպէս պահեացեն
եղբարքն առ միմեանս:

Զի ո՛չ է ամենայն սահման կրանաւորաց գրեալ
ի գիրս յայս:

Սուչն ձեռագիրը ԺԳ դ. ընդօրինակու-
թյուն է:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2236 (էջ
196ա—198ա, սկ. «Ունկն դիք որդեակք»,
հատված): Տես դարձյալ Վենետիկի Մխիթ.

Մատ. ձեռ. № 305 (էջ 192բ—208ա). Վիեն-
նայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 307 (էջ 2ա—
18բ). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. №№ 300
և 1207:

Սուչն բնագրի թարգմանության մասին 5
1179 թ. կամբրոնացին գրում է. «...թարգմա-
նեցի զնորին Բենեդիքտոսի կարգ և զարէնս
կրանաւորաց նոյնժամայն ի լատին լեզուէն
ի փոանգ վանս սուրբ Պաւղոսի որ ի քա-
ղաքն Անտիոք, ի ձեռն հասակակից կրանա- 10
ւորի միոյ ի նոցանէ Կիլամ անուն»¹:

□ Տպագրությամբ հայտնի է Բեն.ի սահ-
մանադրության հայ. մի թարգմանություն,
որը Մխիթարյանների կողմից է կատարված,
ըստ երևույթին՝ ԺԺ դարում. «Սբոյ հօրն 15
Բենեդիկտոսի Կանոնք, զոր թարգմանեալ է
աշակերտաց մեծի հօրն Մխիթարայ», Վիեն-
նա, 1842:

Այս հրատարակության առաջաբանում,
կամբրոնացու հին թարգմանության հիշա- 20
տակությունից հետո, ասվում է, որ «էր և
այլ թարգմանութիւն յովկատաներորդ դա-
րու անդ, որ... էր օրինօք թարգմանութիւնն
և բնաւ իսկ ղժուարին առ իմանալ միտք բա-
նիցն էին» (էջ 2): ԺԴ դարի այդ թարգմա- 25
նությունը մեզ հայտնի չէ:

Բ.—ՎԱՐՔ

1. Սբազան հայրապետին Հոռմայ Գրի-
գորի առ Պետրոս նախասարկաւա՛ պա-
տախանի վասն փաղափարութեան սուրբ 30
հաւուն Բենեդիկտոսի. «Այր ոմն էր շնոր-
հօֆն Աստուծոյ զարդարեալ ի վարս պար-
կեշտս, անուն նորա Բենեդիկտոս (sic) ի
տղայութենէ սրտին մաքրութեամբ պայծա-
ռացեալ և զմարմինն ի գեղեցկութիւն ամբ- 35
ծութեան պահեալ...»: Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՊ
[Ա], «Բանք պատմողականք», § 2:

2. Վարք սուրբ և մեծ հօրն Բենեդիկտո-
սի նգնաւորի. «Սուրբ հայրն Բենեդիկտոս
էր ի Կամբանիոյ երկրէն, յոյժ տեղեակ և 40

¹ Այս հիշատակարանի մասին մանրամասնորեն
տես Բերնհարտ և Գրիգոր ՊԱՊ [Ա] անունների տակ:
Հմտ. նաև՝ Գ. Զարբհանյան, «Մատենադարան
հայկ. թարգմանութեանց նախնեաց», էջ 360:

վարժ աստուածային կտակարանաց...», տես՝ «Յայսմաւորք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 128:

Այլ տպ.— Վարժ սուրբ հօրն Բենեդիֆտոսի. «Սուրբ հայրն Բենեդիֆտոս...» (Հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XXI, 1927, p. 188—190.

Բնագրի ֆրնս. թարգմանությունը՝ «Vie du saint père Benoît» տեսնել անդ, նույն էջերում, Հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433՝ «Վարժ սուրբ հայրն Բենեդիֆտոսի» (էջ 266ա—266բ):

3. Վարժ և յիշատակ սուրբ հօրն Բենեդիֆտոսի. «Պարկեշտ և հրեշտակակրօն բարեհամբաւ հայրն մեր սուրբն Բենեդիֆտոս էր ի մեծ փառափէն Հոռմայ, զաւակ բարեպաշտ և երկիւղած ծնողաց...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայից...» («Յայսմաւորք»), Կ. Պոլիս, 1706, էջ 588—591:

Այլ տպ.— Վարժ և յիշատակ Լն. «Պարկեշտ և հրեշտակակրօն...», տես՝ «Յայսմաւորք», Կ. Պոլիս, 1706 (—1708), էջ 645—647:

Այլ տպ.— Վարժ և յիշատակ Լն. «Պարկեշտ և հրեշտակակրօն...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմաւորք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 447—449:

Այլ տպ.— Վարժ և յիշատակ Լն. «Պարկեշտ և հրեշտակակրօն...», տես Հետեւյալ Հրատ. մեջ. „Statutum monasticum Benedictinum a magistro Berenger concinnatum“, Venetiis, 1880, p. 113—118. (Հայ. խորագրով՝ «Սահման Բենեդիկտեան վանաց...», Վենետիկ, 1880, էջ 113—118):

Բնագրի լատ. թարգմանությունը՝ «Vita et memoria Sancti Patris nostri Benedicti. Ex Martyrologio armeniaco, die XXI Martii», ibidem, p. 119—123. (Անդ, էջ 119—123):

4. Սրբոյն Բենեդիֆոսի ճգնաւորին. «Էր ոմն վարուֆ զովելի և անուն նորա Բենեդիֆոս, որ քարգմանի օրհնեալ: Սա ի մանկութենէ իւրմէ, ունելով զմիտս ծերունայ, ոչ իմիք հեշտութեան ետ զմիտս իւր...», Երե-

վանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2180, էջ 47ա—48բ:

Թարգմանված է լատիներէնից:

5. Սուրբ հօրն Բենեդիֆտոսի. «Սուրբս հոռմայեցի էր և բնակէր միայնութեամբ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 160բ (վերջից թերի):

⊠ Հաւանաբար Բեն. Նուրսիացուն է պատկանում հետեւյալ ծիսական բնագիրը.

— Յաղագս զգեցման նզովեցացից ընդ կանոնօք ամենեւեմեալ հօրն Պէնէտիֆոսի. «Սուրբ միով յառաջ քան զգեցուցանել զնզովիցեացն...», Լվովի-Ստանիսլավովի հայ. ձեռ. № 42, էջ 35—42(?):

Ձեռագիրը ձեռնադրութեան Մաշտոց է, գրված՝ Լվովում, 1724 թ.:

ԳՐԱԿԱՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՅԱԿԻՆԿՅԱՆ ԵՆԵԱ.— «Ներսէս Լամբրոնացի, արքեպիսկոպոս Տարսնի», Վիեննա, 1956, էջ 283—289:

Նույն հատվածը տես նաև Հանդէս Ամսօրեայում, 1954, էջ 211—215:

ԶԱՐԲԽԱՆԱԿՅԱՆ ՊԵՐ.— «Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց», Վենետիկ, 1889, էջ 359—361 և 730—731:

ՈՍԿՅԱՆ ՀԱՄ.— «Վասպուրական-Վանի վանքերը», մասն Գ, Վիեննա, 1947, էջ 1021—1022:

ԲԵՆԵԴԻԿՏՈՍ ՊԱՊ [ԺԳ]

(Benedictus XIII papa)

Հոռմի պապ (1724—1730 թթ.), որի անունով հայտնի է հայ-ղոմինիկյան ժամագրքի կարգավորմանը վերաբերող հետեւյալ հրատարակությունը.

— Ժամի կարգի նորապէս շնորհեցեալի սրբազանէ տեառնէ մերմէ Պէնէտիֆոսէ ԺԳ, ենթ աւուր ժը և Ի յունիսի 1727, զանազան սրբոց և սրբունեաց:

Մեր տեղեկությունները մատենագիտական աղբյուրներից են¹: 56 էջերից բաղկա-

¹ Ա. Ղազիրյան, «Հայկ. նոր մատենագիտություն», հտ. Ա, էջ 859: Գ. Զարբանալյան, «Հայկ. մատենագիտություն», էջ 237:

ցած այս գրքույկը տպագրված է համարվում Վենետիկում, Անտոն Բորտոլիի տպարանում: Վերջում ունի հետևյալ հիշատակարանը, որը տալիս է և տպագրության տարեթիվը (1730 թ.). «Լոյս ածող սորա ֆր. Ալէքսանս Ալէքսանոսեցի, ի գիւղաքաղաքին Ճահուկոյ, և որդի Շահբայնեաց վանից: Ամի տեառն ՌԶԼ»: Բովանդակությունը տես Ուղենրիյնի մոտ¹:

ԲԵՆԵԴԻԿՏՈՍ ՊԱՊ [ԺԴ]

(Benedictus XIV papa)

Հոռմի պապ (1740—1758 թթ.), որից հայ. թարգմանությամբ մեզ հայտնի են հետևյալ երկերը:

* * *

1. Սրբազան տեառն մերոյ տեառն Բենեդիկտոսի պապին Չորեքտասաներորդի Թուրք հանրական առ միսիոնարս կարգեալս ընդ Արևելս: Յաղագս պահպանութեան ծիսից եկեղեցւոյն Յունաց և այլոց արևելեայց:

Այս հրատարակությունը մեզ հայտնի է մատենագիտական աղբյուրներից², որոնց համաձայն լույս է տեսել Հոռմում, 1755 թ., և ունի 104 էջ:

Ժամանակի հայ. գրագրություններում այս գիրքն անվանվում է «Էնչիֆիֆայ» կամ «Լեթթերայ Էնչիֆիֆայ» (Lettera enciclica), այսինքն՝ Թուրք ընդհանրական: Նրա հայ. թարգմանությունը պապի հրամանով կատարել է Մխիթարյան միաբան Վրթանես Ասկերյանը՝ նույն 1755 թ.: Այս գրքի մասին Ստեփանոս Մելքոնյան արքահայրը Վենետիկից միաբանության անդամ Միքայել Մուրատյանին գրած նամակում ասում է.

«Այս փոքրիկ գիրքս է շարադրեալ ի նոյն սրբազան հայրապետէն, ըստ կերպի Կաթողիկեայց Գրոց առ միսիոնարս որք գնան յԱրևելս, և կամ միսսիոնարութիւն առնեն ի

վերայ այլոց ազգաց. յորում խօսի Վնոովք, և այլ փաստիւք պարտաւորելոյ զամենեսին, զի իւրաքանչիւր ազգ ի ընդունեալ և ի թոյլ տուեալ ծիսի կացցէ և մնացէ, և զի միսսիոնարք ոչ լիցին կարողք փոփոխել տալ զծէսս ուղղափառ լինողաց, և զի եկեղեցին սուրբ կամի, զի իւրաքանչիւր ազգ ուղղափառք լիցին, և ոչ թէ լաթինք» (Վենետիկ, 23 օգոստ. 1755)¹:

2. Սրբազան տեառն մերոյ Բենեդիկտոսի պապի ԺԴ Սահմանադրութիւն, որով ընկերութիւնք ոմանք՝ Ֆռամազոնաց կոչեալք՝ կրկին զատապարտին և արգելանին, կոչմամբ ևս օգնութեան բազկի աշխարհային իշխանաց և պետաց: Վնոով սրբոյ Ժողովոյն Տարածման Հաւատոյ, ի հայ տպեալ քարգմանութեամբ Գրիգորի Բաղինեան անդալիւր քահանայի Այսցիացւոյ: Ի Հոռմ, յամի տեառն ՌԶԳԴ, ի տպարանի նոյն սրբոյ Ժողովոյն:

Մեզ հայտնի է մատենագիտական աղբյուրներից², որոնց համաձայն բաղկացած է 23 էջերից: Գիրքը լատիներեն մակագրված է „Benedicti Papae XIV. Constitutio Liberatorum Muratorum Damnatoria“.

3. Սահմանադրութիւն Բենեդիկտոսի[ի] եպիսկոպոս[ի]. «Նախ վասն խորհրդոյ ապաշխարութեան, զոր սուրբ հաւք կոչեցին երկրորդ տախտակ նաւակոծութեան յետ շնորհացն կորուսելոց, ես թէպէտ ապիկար, այլ սակայն ի վերին տուուչութեան կոչեցեալ ի վերակացութիւն տէրունական հօտի պարաւանդիմ ունիլ զամենայն զհոգ և զհո-

¹ M. A. van den Oudenrijn, „Linguae haec-nae scriptores“, § 113.

² Ա. Ղազիկյան, «Հայկական նոր մատենագիտութիւն», հտ. Ա, էջ 336: Գ. Զարբհանալյան, «Հայկական մատենագիտութիւն», էջ 111:

¹ Ղ. Տալան, «Մայր դիւան Մխիթարեանց Վենետիկոյ ի Սուրբ Ղազար 1707—1773», Վենետիկ, 1930, էջ 165 (ՃՀԸ):

Այս հրատարակության մեջ նույն գրքի և ընդհանրապես Բենեդիկտոս ԺԴ-ի մասին տես նաև հետևյալ էջերը. 106—109 (ՃԺԵ—ՃԺԷ), 111 (ՃԻԱ), 115 (ՃԻԴ), 122—123 (ՃԼԲ), 125—126 (ՃԼԶ), 136—137 (ՃԽԸ), 137 (ՃԽԹ), 168 (ՃԶԲ), 170—171 (ՃԶԵ), 171—172 (ՃԶԶ), 173—174 (ՃԶԹ—ՃԶ), 175—176 (ՃՂԲ), 184 (ՄԲ), 301 (ՀԹ), 304 (ԶԹ), 307 (ՃԴ), 320 (ՃԿԲ):

² Ա. Ղազիկյան, էջ 336: Գ. Զարբհանալյան, էջ 111:

վուական խնամ...», Երեւանի, Պետ. Մատ. ձեռ. № 6494, էջ 354ա—368ա:

Գրությունը սահմանված է խոստովանահայրերի պատասխանատվությունը ճշտելու («Յաղագս խոստովանահարց, որք հրապուրեն առ վաւաշտութիւն»):

4. Բենեդիկտոս պապ Չորեքասաներորդ առ ի յիշատակ յաւիտեական իրացն. «Քաջ գիտելով, թէ պարտականութիւն առաքելական պաշտօնին մերոյ զխաւորապէս կայանայ ի հոգաբարձութեան բոլորովին մահուր և ամբիժ մատակարարութեան սրբազան իրաց ոչ միայն անձանձիր յորդորանօք և արդար իրաւացի խստութեամբ օրինաց ուր իրն պահանջէ...», անդ, էջ 368ա—369բ:

Գրությունը նվիրված է խոստովանանքի հարցերին՝ ընդհանրապես:

5. Կարգ ի սրբազան տեառնէ մերմէ Բենեդիկտոսէ պապէն ԺԴ. Երորդէ հաւանեալ, զոր պահելոց են ըստ պարագոյ ժամանակի (որպէս ստորև ի կանոնս նշանակի) ի տալի գորհնութիւն հոգեվարաց, այնք որք առեալ զիշխանութիւն առաքելական յաթոռոյ. «Զօրհնութիւն հոգեվարաց քանզի սովորութիւն է տալ յետ խորհրդոյ ապաշխարութեան...», Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 781, մասն Ը, էջ 1ա—2բ:

Նույնն է՝

— Կանոն և եղանակ հաստատեալ և սահմանեալ ի բարեյիշատակ պապէն Բենեդիկտոսէ Չորեքասաներորդէ ևն, տես՝ «Կրթութիւն աղօթից... շարագրեցեալ ի Մխիթարայ վարդապետէ Սեբաստացոյ», Վենետիկ, 1772, հավելվածում՝ էջ 4—8:

Տես նաև Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 958՝ «Կանոն և եղանակ հաստատեալ...» (էջ 15բ), № 1192՝ «Կանոն համահաստատեալ...» (էջ 155ա), № 1237՝ «Կարգ ի սրբազան տեառնէ մերմէ...» (էջ 155ա?), Կլուժի Muzeul Ardelean ms. № 1056: «Կանոն լիակատար ներողութեան համահաստատեալ...» (սկ. «Օգնութիւն է մեր յանուն Տեառն...»):

□ Զմամոռի Մատենադարանի № 416 ձեռագրում կան երկու վավերագրեր (էջ 90ա

և 95ա), որոնցից առաջինն ուղղված է Բենեդիկտոս ԺԴ-ի կողմից «առ եպիսկոպոսունս և ուղղադաւան ժողովուրդ ազգին Հայոց»՝ Աբրահամ Արծիւյանի կաթողիկոս հաստատման առթիւ (Հոռմ, 25 ապր. 1743 թ.). իսկ երկրորդը կոնդակ է, որով Արծիւյանն ստանում է հոռմեական ազնվականի տիտղոս (Հոռմ, 26 հնվ. 1743 թ.):

Երեւանի Պետ. Մատ. № 8369 ձեռագրում (էջ 1ա—1բ), որը Թովմաս Քարմյանի Աստվածաբանությունն է, Բենեդիկտոս ԺԴ պապն ունի երկու նամակներ՝ ուղղված նույն հեղինակին (Հոռմ, 25 սեպտ. 1751 թ. և 24 սեպտ. 1755 թ.):

ԲԵՆԵԴԻՄՈՍ ԸԹԵՆԱՅԻ ՎԿԱՅ

Տես՝ ՀԵՐԱԿԼԻՈՍ ԱԹԵՆԱՅԻ ԵՒ ԸՆԿ.,

ԲԵՆԵԴԵՏԱՅԻ

Տես՝ ԳԵՆԱՐԻՈՍ ԲԵՆԵԴԵՏԱՅԻ:

ԲԵՆԵԴՄԻՆ ՊԵՐՍԻԿ ՎԿԱՅ

Տես՝ ԱԲԴԱ ԵՊՍ. ՇՈՇԻ,

ԲԵՆԵԴՄԻՆԻ (ԿՏԱԿ)

Տես՝ ԿՏԱԿԲ ԵՐԿՈՏԱՍՍՆ ՆԱՀԱՊԵՏԱՅԻ:

ԲԵՆԻԿ

Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԲԵՆԻԿ ՎԱՆԱՆԴԵՅԻ:
ՎԱՐԴԱՆ ԱՅԳԵԿՅԻ:

ԲԵԶԱՐԱՅ ՄԻՆԱՍ

Տես՝ ՄԻՆԱՍ ԲԵԶԱՐԱՅ:

ԲԵՌԵՏՈՎԵՆՅՑ (ԱՏԵՎԱՆՈՍ)

Տես՝ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԼԵՀԱՅԻ, Թարգմանիչ Արիստոտելի «Բնազանցութեան», «Հայելի վարուց»-ի ևն:

ԲԵՌԵՏՈՎԻԶ (Զաֆարիա) (Zacharyasz Bernatowicz)

Լեհահայ հասարակական և մշակութային գործիչ, Ժէ դարի երկրորդ կեսում: Որդի

լվովի ավագերեց Գասպարի: Մն. ԺԶ դարի վերջին քառորդում: 1612 թ. քահանա է ձեռնադրվել Մեսրոպ եպս. Կաֆայեցու կողմից¹ և կրթությունը կատարելագործել է հավանաբար Իտալիայում²: Օտար աղբյուրներում հիշատակվում է Զաֆարիա Բեռնատովիչ անունով, իսկ հայկ. աղբյուրներում՝ Տէր Զաֆարիա, Զաֆարիա Բահանա, Զաֆարիա աագերեց:

Լեհաստանի հայ դադութի բռնի կաթողիկացման շրջանում եղել է դիմադրական պայքարի պարագլուխներից մեկը, որի թեկնածությունը լվովի հայերի կողմից հակադրվում էր Նիկոլ Թորոսովիչի ընտրությանը³: Որպես մասնակից լվովում 1630 թ. լեհերեն լեզվով գաղտնի տպագրված հակամիութենական մի պարսավագրի, որը կրում էր «Pokazanie prawdziwe y krótkie brzydkiego y smierdzącego bładu kościoła Rzymskiego» («Ճշմարիտ և հակիրճ ցուցմունք Հռոմեական եկեղեցու նողկալի և զարշահոտ սխալանքի մասին») խորագիրը, նա հակառակորդների և տեղական իշխանությունների կողմից երկար ժամանակ ենթարկվել է խիստ հալածանքների: Այնուամենայնիվ 1633 թ., երբ Մովսես Տաթևացի կաթողիկոսի նվիրակը Հռոմ էր գնացել լեհահայերի դժբախտ դրության մասին Ուրբանոս Ը պապին բողոք ներկայացնելու⁴, Զաֆարիան ևս լվովի հայերի կողմից այն-

տեղ էր ուղարկվել՝ Թորոսովիչի հալածողական գործունեության դատապարտման համար աշխատելու:

Զաբ. Բեռն.ի գիտական հետաքրքրությունների մասին վկայում են Նրեանի Պետ. Մատ. երկու գրչագիր հատորներ:

№ 1916 ձեռագիրը, որն իմաստասիրական և քերականական նյութերի ժողովածու է, նրա ձեռքով է ընդօրինակված 1633 թ. լվովում: Այդ ձեռագրում նա գետնդել է նաև քառահատոր մի աշխատությունից թարգմանաբար հանված հինգ անջատ գրվածքներ, որոնց մեջ ամփոփված են նշանավոր մարդկանց արժեքավոր խոսքեր, պատմական այլևայլ տեղեկություններ ևն: Դրանք են.

1. «[Առաջին հատոր] Բանֆ իմաստասիրացն, պիտանի ամենայն մարդոյ» (սկ. «Պիտարֆոս ասէ. Որք մեծամեծաց առաջի կան...», էջ 378բ—389ա:

2. «Բանֆ իմաստասիրաց, ասացեալ կարճառօտ ի յազուտ ուսումնասիրաց» (սկ. «Սոկրատէս: էր ծնեալ յԱթէնս...»), էջ 389ա—405ա:

3. «Ի յերկրորդ հատորի: Բանֆ եղեալ են կայսերաց, քագաւորաց, իշխանաց, զաւրավարաց և այլ իշխեցողաց» (սկ. «Ուլիոս կայսր Հռովմայ: Երբեմն անյայտ կամէր ի վերայ ծովու նաւել...»), էջ 405ա—414բ:

4. «Երրորդ հատոր: Կարճառօտ բանից՝ Լեակեղոմնացոց» (սկ. «Լեակեղոմնացիք: Որքան Յունաց քագաւորութիւն կայր...»), էջ 414բ—419բ:

5. «Չորրորդ հատոր: Կարճառօտ գրեալ բանֆ, որ եղեալ են ի սմա: Կնոջ ազգի իմաստուն ասացեալ բանֆն» (սկ. «Ալոմպիա, մայր Աղեփսանդրու քագաւորի Մակեդոնացոյն...»), էջ 419բ—421բ:

Վերջում՝ թարգմանություն հիշատակարանը. «Թարգմանեցաւ այս՝ իմաստասիրաց ասացեալ կարճառաւտ բանքս ի հայ բարբառ, ի ձեռն Զաֆարիա Լովայ աագիրիցուն, թվին ՌՁԲ, յուլիս ամսոյ ԻԲ, ի հալածական ժամանակս մեր որ վասն ուղղափառ հաւատոյ: Եւ զաւրինակողքս խնդրեմ, զի զայս սակաւ զլիշատակարանս գրէք, և զմեզ՝ մե-

¹ Ն. Պողարյան, «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակորեանց», հտ. Գ, Նրուսաղեմ, 1968, էջ 169:

Մեսրոպ Կաֆայեցին մեռ. 1624 թ., տես՝ Ղ. Ալիշան, «Կամենից», Վենետիկ, 1896, էջ 110:

² Տե՛ս «Украинско-армянские связи в XVII веке» (сборник документов), Киев, 1969, стр. 54—55. Այստեղ ասվում է, որ նա լավածանոթ էր իտալացիների լեզվին, սովորություններին ևն:

³ Այս մասին Գ. Պետրովիչը հետևյալ վավերագրերն է նշում Վատիկանի արխիվներից. Archivium Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, Scritture Referite nelle Congregazioni Generali, vol. 73, fol. 38; vol. 293, fol. 183 seq. Իսկ Գ. Պիեդիրյանը մասնաշնչում է լվովի արխիվները. Центральный Гос. Исторический архив Украинской ССР, во Львове, фонд 9, оп. 1, т. 382, лист. 270—271.

⁴ Ն. Ակիշյան, «Մովսէս Գ. Տաթևացի Հայոց կաթողիկոսն և իր ժամանակը», Վիեննա, 1936, էջ 281—283:

դար տառապեալս [ի] սրբափայլ յաղաթս
 ձեր մի՛ մոռանայք: Նոյնպէս և դուք առաջի
 Քս.ի յիշեալ լիջիք» (էջ 421բ): Թարգմանու-
 թյունն, ըստ երեւոյթին, լատիններենից է կա-
 տարված:

№ 778 ձեռագիրը, որի պարունակութիւնն
 է Կանոնագիրք և այլ նյութեր, ընդօրինակ-
 ված է 1635 թ. կովում, Ղազարի որդի
 Մկրտչի ձեռքով, Զաքարիայի պատվերով:
 Կանոնագրքի այս օրինակը որոշ բարեփո-
 խումներ է ենթարկվել նույնինքն Զաքա-
 րիայի կողմից, որը կազմել է նաև նյութերի
 այբբենական ցանկը: Գրիչը հիշատակարա-
 նում նրան անվանում է «ախոյեան հաւատոյ
 Հայաստանեայց եկեղեցւոյ տէր Զաքարիայ,
 Լովայ քաղաքի աւագ քահանայն, որդի տէր
 Գասպար նոյն քաղաքի աւագիրիցու» և ա-
 պա խնդրում է հիշել «զյառաջ անուանեալ
 տէր Զաքարիայն, որ բազում աշխատու-
 թեամբ և ջատագովութեամբ պարզեաց և
 սրբագրեաց զկանոնս, և յաւելեալ ի նոյն
 ցանկ գեղեցիկ նորայարմար ի վերայ այ-
 բուբենի, վասն դիւրաւ գտանելոյ կամեցողին
 զխնդրելին իւր» (էջ 290բ և 291բ)¹:

Գիտական նյութերի որոնմանն ու հա-
 վաքմանը հետամուտ է եղել Զաքարիան իր
 գործունեութեան դեռևս վաղ շրջանից: Այդ
 մասին է վկայում Երևանի Պետ. Մատ. 6731
 ձեռագիրը, որն ընդօրինակված է 1614 թ.
 կովում Գրիգոր Տոմաթիրսկու ձեռքով՝
 «ի վայելումն տէր Զաքարիայի սրբազան
 քահանային, և յիշատակ ծնողաց նորին՝
 տէր Գասար աւագիրիցուն և մօրն, և ամե-
 նայն արեան մերձաւոր ազգականաց» ևն,
 ինչպես նշում է գրիչն իր հիշատակարանում
 (էջ 187բ): Այս ձեռագիրը պարունակում է
 Բարսեղ Կեսարացու Վեցօրյան և տոմարա-
 գիտական բազմազան նյութեր (Դավիթ Զեյ-
 թունցի, Հակոբ Ղրիմեցի, Անանիա Շիրա-
 կացի, Հովհաննէս Երզնկացի, Առաքել Սյու-
 նեցի, Սարգիս փիլիսոփա ևն ևն)²: Նմա-

նապես՝ Զաքարիան 1637 թ. գտնվելով Երու-
 սաղեմում, տեղի Ս. Հակոբա վանքում ընդ-
 օրինակել է տվել մի հարուստ ճառքնորդ,
 որն այժմ գտնվում է Վենետիկի Մխիթար-
 յան Մատենադարանում (ձեռ. № 202 = հին
 № 512). Նրա հիշատակագրութիւններից մե-
 կում գրիչը խնդրում է հիշել «զտէր Զաքա-
 րիա, Լովայ աւագէրէցն, որդի տէր Գասպար
 աւագիրիցուն, որ ետ գրել զայս սուրբ տառս
 մեծաւ տենչմամբ և եռանդասէր սրտիւ, որ
 հանդիպեցաւ սորին արինակի՝ ի սուրբ
 քաղաքն Երուսաղէմ ի դուռն Սուրբ Յակո-
 բայ առաքելոյն, որ ետ արինակել» ևն¹:

Զաք. Բեռն. թ մեռ. կովում 1652 թ. «ի
 թվականութեան Հայոց Մեծաց ՌՃԱ, և ամ-
 սեանն սեպտեմբեր ԻԴ, օրն չորեքշաբաթի դի-
 շեր, վաղճանեցաւ տէր Զաքարիեա Լովու-
 աւագէրէց ծեր քահանայ, և փոխեցաւ առ
 Քրիստոս. բարերար ոմն, այլ և էր շնորհօքն
 Աստուծոյ զարդարեալ առաքինութեամբ Հո-
 գոյն Սրբոյն, և զնացեալ էր ի սուրբ Երու-
 սաղեմ» ևն²:

Զաք. Բեռն.ի մասին գրել են հետևյալ
 հեղինակները (ժամանակագր. կարգով).
 Մ. Աղապնունի, «Միաբանք և այցելութ ճայ
 Երուսաղէմի», Երուսաղէմ, 1929, էջ 144:
 Ն. Ակինյան, «Մովսէս Գ. Տաթևացի Հայոց
 կաթողիկոսն և իր ժամանակը», Վիեննա,
 1936, էջ 249—250 և 265—266: Gr. Petro-
 wicz, „L'Unione degli Armeni di Polonia
 con la Santa Sede (1626—1686)“, Roma,
 1950, p. 15—16, 52. Г. П. Пингир'ян,
 „З історії боротьби українських вірмен
 проти насильницького запровадження унії
 в 30-х роках XVII ст.», Науково-інформа-
 ційний бюлетень Архівного управління
 УРСР, Київ, 1963, № 5, стр. 46—51. Г. П.
 Пингир'ян, «Новые материалы об армян-
 ских авторах антиуниятского памфлета.
 изданного во Львове в 1630 г.» (հղված՝
 պատրաստութեան ընթացքում):

¹ Այս ձեռագրի մասին տես նաև «Կանոնագիրք
 Հայոց» (հրատ. Վ. Ա. Հակոբյանի), հտ. Ա, Երևան,
 1964, էջ LXXIII—LXXIV:

² Հմմտ. «Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան
 մատենադարանի», հտ. Բ, Երևան, 1970, էջ 382:

¹ Տես՝ Բ. Սարգիսյան, «Մայր ցուցակ հայ. ձե-
 ուղարաց...», հտ. Բ, Վենետիկ, 1924, էջ 113: Նույնը
 տես նաև՝ Մ. Աղապնունի, էջ 144:

² Ղ. Ալիշան, «Կամենից», էջ 112:

ԲԵՌՆԱՏՈՎԻՉ (Նիկողայոս)

(Mikołaj Grzegorz Bernatowicz)

Լեհահայ գրական գործիչ, 1690—1752 թթ.։ Հիսուսյան ընկերության անդամ։ Թողել է լեհերեն գրված երկու աշխատություններ, որոնք 1726/27 թթ. տպագրվել են Վարշավայում։

* * *

1. Życie ś. Kajetana. Warszawa, druk. Koll. S. J. 1726.

2. Kazania panegiryczne. Warszawa, 1727.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Estreicher K.—„Bibliografia polska“, t. XII, Kraków, 1891, str. 505.

Petrowicz Gr.—„I copisti e scrittori armeni di Polonia nei secoli XV—XVIII“ (Estratto da Mélanges Eugène Tisserant, vol. III—Studi e Testi, 233), Città del Vaticano, 1964, p. 167.

ԲԵՌՆԱՏՈՎԻՉ (Քրիստոփոր)

(Krzysztof Józef Bernatowicz)

ԺԸ դ. լեհահայ հասարակական և գրական գործիչ։ 1709 թ. ավարտել է Լվովի Թեատինյանների ուսումնարանը։ Վատիկանյան Մատենադարանի հայ. ձեռագրերից մեկի վերջում, 1725 թ., վկայության կարգով ստորագրում է՝ „Christophorus Ioseph Bernatowicz, alumnus pontificus, sacrae theologiae licentiat, ecclesiarum S. Annae et S. Iacobi episcopi Nisibensis in monasteris Armeno Leopollensi praepositus, publicus Sancta Auctoritate Apostolica notarius“¹։ Մեզ հայտնի է նրա ձեռքով իտալերենից լեհերեն թարգմանված հետևյալ գիրքը։

¹ E. Tisserant, „Codices armeni Bybliothecae Vaticanae“, Romae, 1927, p. 86.

* * *

Życie cnoty i cuda wielkiego w kościele Chrystusowym wyznawcy S. Jędrzeja Awelina, Zakonu Kleryków pod reguła żyjących Teatyna z włoskiego ięzyka na polski przez X. Krzysztofa Jozefa Bernatowicza Alumna Papieskiego, S. Th. Licencyata, Proboszcza S. Anny y S. Jakoba w Monasterze Ormianskim Lwowskim, Notaryusza Apostolskiego przetłumaczone i do druku podane. Roku, którego w cielem ludzkim żyć, heroicznym cnót nauczać i przedziwne cuda czynić zaczęto przedwieczne słowo 1772. we Lwowie w Druk. Brackley SSS. Troycy.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Barącz Sad.—„Żywoty sławnych Ormian w Polsce“, Lwów, 1856, str. 78—79.

Estreicher K.—„Bibliografia polska“, t. XII, Kraków, 1891, str. 505.

ԲԵՌՆԱՐԴՈՍ ԿԼԱՐԱՎԱԼԼԵՑԻ*

(Bernardus Claravallensis)

Հռոմեական եկեղեցու հայրերից, ծն. 1091 թ. Դիրիական Փոնտանայի ղղյակում (Բուրգունդիա, այժմ Ֆրանսիա) և մեռ. 1153 թ.։ Հիմնադիրն է Կլարա-Վալլիսի (Clervaux) նշանավոր աբբայարանի։ Իր աշխատությունները գրել է լատ. լեզվով։ ԺԸ դ. Ղուկաս Խարբերդեցին նրա հեղինակություններից հայ. է թարգմանել մի շարք քարոզներ և այլ երկեր՝ հավանաբար օգտագործելով նրա լիակատար երկերի այն հրատարակությունը, որը լույս էր տեսել Փարիզում 1690 թ., 2 հատորով։ Հայ. թարգմանությունը հայտնի են նաև նրա գրչին պատկանող մանր հատվածներ։

* ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. C. L. Clémencet, „Histoire littéraire de S. Bernard et de Pierre le Vénérable“, Paris, 1774. Abel Desjardins, „Etudes sur S. Bernard“, Dijon, 1845. ՄԿ. Ավգերյան, «Լիակատար վարք և վկայաբանություն սրբոց», հտ. ԺԲ, Վենետիկ, 1815, էջ 83—92։ Ղ. Ալիշան, «Շնորհալի և պարագայ իր», Վենետիկ, 1873, էջ 174—179, 196—198, 276, 279—281, 484։

* * *

Ա.—ԵՐԿԵՐ

1. Մերոյն Բեռնարտոսի մեղրածորան վարդապետի և առաջնոյ արքայի Քլաւ-
վալէնսիոյ վանացն գործ յերկուս հատորս
5 բաժանեալ: Ընդ որոց առակցեցաք զգործսն
նոյնոյ հեղինակի, որք զի այլ նորին գրեան-
քն գերեկային և զաստուածային պարունա-
կեն վարդապետութիւնս և զխրատս: Այժմ
նորապէս ներապիրով, ներապէս վերանա-
10 նաչեալ, և սրբագրեալ, և վնիտ քաղդատ-
մամբ և շարակարգութեամբ ըստ հաւատար-
մութեան հնագոյն օրինակաց առ բնածին
ամբողջութիւնն կացուցաւ: Լայնատարած և
առաւել յանախ ցանկօք, որք ծառայեն Եր-
կուց հատորոց: Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ.
15 № 2310, էջ 4ա—292բ:

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն .

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ: Զգալստենէ Տեառն և զվեց պա-
րադայից նորին (սկ. «Այսօր, եղբարք, հոշակէցուի
20 զգալուստն»): Բան 1—7:

Սկսի յառաջարանութիւն երանելոյն Բեռնարտոսի
արքային զգովութեանց Մօրն կուսին: Պրակ 1—4:

Անմեղադրութիւն նորին, որ զայս անտարանա-
կան տեղիս, որ զկնի ալոց մեկնչաց մեկնել կամեցաւ:
25 Ի հսկման ծննդեան Տեառն: Բան 1—6:

Յաւուր ծննդեան Տեառն, զաղբերացն Ամենա-
փրկչին: Բան 1—5:

Ի ծննդեան սրբոց մանկանց, զշորից շարունակ
հանդիսից, այսինքն՝ ծննդեան Տեառն, և սրբոյն Ստե-
փաննոսի, Յոհաննու, և անմեղ մանկանցն: Բան 1:

Ի թլփատութեան Տեառն, զթլփատութենէ մերոյ,
և զերբեակէ վկայութեան, զոր պարտիմք ունիլ: Բան
30 1—3:

Ի յայտնութեան Տեառն: Բան 1—4:

Յառաջնում կիրակէի զկնի ութօրէից յայտնու-
թեան զարարեալ սքանչելոյ ի հարսանիս: Բան 1—2:

Ի դարձման սրբոյն Պօղոսի, որպէս օրինակաւ
նորին պարտիմք դառնալ: Բան 1—2:

Ի մարբութեան երանուհւոյ Մարիամու, զերբեակ
40 ողբմութենէ: Բան 1—3:

Յեօթնասուս երրորդում: Բան 1—2:

Ի գլուխս պահոց, որպէս պարտիմք օծանել
զգլուխս մեր, և զերեսս մեր լուանալ, [և զքառասնոր-
դական պահոց]: Բան 1—7:

25 Զսրբոյ Պենեաթրոս արքայի: Բան 1:

Յաւետման երանուհւոյ Կուսին: Բան 1—3:

Ի կիրակէի ծաղկազարդի, զերից կարգաց հետե-
ւողացն Քրիստոսի: Բան 1—3 (կիրակի, երկուշաբթի
և երեքշաբթի):

Զորրորդ լուր օր պատմական շարաթու, զշարա-
րանաց Տեառն: Բան 1:

Յընթրիսի (sic) Տեառն, զմկրտութենէ, և զխոր-
հըրդոյ սեղանոյ, և զլուացմանէ ոտից: Բան 1:

Յաւուր սրբոյ զատկին: Բան 1—3:

Ութնօրէնում զատկի, զերից վկայութեանցն ի
ի յերկնս և ի յերկրի: Բան 1—2:

Զխնդրողաց դերիս հացս: Բան 1:

Ի համբարձման Տեառն: Բան 1—6:

Ի տօնի պենտեկոստէի: Բան 1—3:

Ի ծննդեան սրբոյ Յոհաննու Մկրտչին: Բան 1:

Ի հսկման սրբոց առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի:
Բան 1:

Յաւուր տօնի նոցին: Բան 1—3:

ԶԴաւթայ և ԶԴողիաթու, և զհինգ քարանցն: Բան 1:

Զաւետարանական ընթերցմանէ, ուր Տէրն եօթն
հացիք կերակրելով զամբոխն յաղեցուցանէ: Բան 1—3:

Ի ծննդեան սրբոյ Վիթթորիոսի մարտիրոսի, թա-
ղեցելոյ ի վանս Առնմարեսթինոյ, նահանգի Դոնչին-
սիոյ, որ մեռաւ [ի] շորրորդ աւուրն մարտի: Բան 1—2:

Ի տօնի երանուհւոյ Մարիամու Մագդաղենացոյն:
Բան 1:

Ի վերափոխման երանուհւոյ Մարիամու: Բան 1—5:

Զերանուհւոյ կուսին Մարիամու: Բան 1:

Ի ծննդեան երանուհւոյ Մարիամու. զջրմուղէ:
Բան 1:

Ի տօնի սրբոյ Միքայէլի հրեշտակապետի: Բան
1—2:

Ի տօնի ամենայն սրբոց. զաւետարանական ըն-
թերցմանէ: Բան 1—5:

Զանցմանէ սրբոյ Մաղաքեայ եպիսկոպոսի: Բան 1:

Զրանիցն Եսայայայ մարդարէին: Բան 1—5:

Ի տօնի սրբոյն Մարթինոսի, և զօրականացն հնա-
զանդութեան ամենից սրբոց: Բան 1:

Զսրբոյ Կղեմէս պապէ և մարտիրոսէ. զերից
35 ջրոց: Բան 1:

Ի հսկման սրբոյ Անդրէային առաքելոյն: Բան
1—2:

Զնշմանէ ջերմեռանդ Հիմպերիոսի կրօնաւորի:
Բան 1:

Ի տեառնագրութեանն Եկեղեցւոյ: Բան 1—6:

Վերջում մականգրված է. «Վերջն քարո-
զութեանց սրբոյն Բեռնարտոսի, թարգմանե-
ցեալ ի Ղուկասու վարդապետէ Խարբերթաց-
ույ» (էջ 292բ):

Զեռագիրը թարգմանչի ինքնագիրն է.

միայն որոշ մասերում նկատվում է մի երկ-

րորդ ձեռք:

Զեռագրում ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ նշումը բա-

ցակայում է, ուստի և հայտնի չէ՝ սա միայն

Ա հատորն է, թե Ա և Բ հատորները միասին

են:

50

2. [Մեկնութիւն Սաղմոսի Որ բնակեալն է] Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2310, էջ 292բ—342բ:

Սկզբում ունի «Յառաջաբանութիւն մեկնութեանն սաղմոսին՝ Որ բնակեալն է» (սկ. «Նկատեմ յաշխատանս ձեր, եղբարք, ոչ առանց մեծի ողորմածութեանն ըզծի, խնդրեմ գմխիթարութիւնն»):

Բնագիրը բաղկացած է 17 հատվածներից, որոնք կոչվում են «Բան»:

Այս երկը ձեռագրում հաջորդում է Բեռնի նախորդ աշխատությանը, որի վերնագրում եղած նշումը, թե «ընդ որոց առակցեցաք զգործսն նոյնոյ հեղինակի» են, ցույց է տալիս, որ սա ևս նրա հեղինակությունն է: Թարգմանիչը նույն Ղուկաս հարբերդեցին է, և ձեռագիրը նրա ինքնագիրն է:

3. Մեկնութիւն Երգոց երգոյն, արտադրեցեալ ի սրբոյն Բեռնարդոսէ Գլարավալլենսիոյ արքայէ, թարգմանեցեալ ի լատինական բարբառոյ ի հայկական բարբառ ի Ղուկասու վարդապետէ հարբերացոյ՝ ի գուարնութիւն և ի պայծառութիւն Հայկազնեան [ազգի], ըստ խնդրոյ Ղուկասու որդի տիրացու Ստեփաննոսի Կոստանդնուպոլսեցոյ, ի յիշատակ իւրն և ծնողացն, ի փառս ամենամեծին Աստուծոյ: Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 199, էջ 1—539:

Այս գործը ևս բաղկանում է հատվածներից, որոնք կոչվում են «Բան»:

Վերջում՝ գրչի հիշատակարանը, որը բերում է նաև թարգմանչի հիշատակարանը.

«Մեկնութիւնս այս որ է ի վերայ Երգոց երգոյն Սողոմոնի, մեկնեալ ի սրբոյն Բեռնարդոսէ գերազանց վարդապետէ և պանծալի եպիսկոպոսէ ի լատինական բարբառ, և ի լատինականէ թարգմանեցեալ եղև ի հայկական բարբառ ի Ղուկասու վարդապետէ հարբերթացոյ, արդեամբ և գոյիւք տիրացու Ստեփաննոսի նոտարի Կոստանդնուպոլսեցոյ, յամի տեառն 1748-ին, և ի Հայոց թուին ՌՃՂԷ-ին, ի նոյեմբերի ամսոյ 3-ին, ի փառս ամենամեծին Աստուծոյ, և ի պատիւ ամէներանցելոյ միշտ կուսին Մարիամու, ի վայելումն ազգիս Հայոց, և ի յօգուտ

բանասիրաց: Որք ընթեռնուք և թէ յօրինակէք՝ յիշեսցիք զվերոյ գրեալ թարգմանողս, և զսիրով սրտի խնդրողն գրգոյս, և որք յիշէք՝ յիշեալ լիջիք ի միւսանգամ դալստեան Փրկչին. ամէն:

Եւ վերստին զաղափարեցեալ եղև ձեռամբ անպիտան և մեղսամած Յոհաննէս շնչին դպրէ Կոստանդնուպոլսեցոյ, յամի տեառն 1749, ի մայիսի ամսոյ 8-ին: Մաղթեմ յիշել միով Հայր մերիւ, որ և յիշողքդ յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ. ամէն»:

4. Աստուածային առն սրբոյն Բեռնարդոսի ջերմեռանդագոյն մտածութիւնք զթեութեանէ մարդկային ճանաչման [թարգմանութիւն ի Ղուկասու վարդապետէ հարբերացոյ]: Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1393, էջ 275—320:

Սկ. «Ապա թէ ոչ գիրք գնոգոյ»:

Բ.—ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ

1. Վկայութիւնք Բեռնարդոսի Ֆռանկաց. «Թէ զարչարանքն Քրիստոսի ի միտ ածեմք, նաև մեք դիւրաւ քաջեմք շարչարանք...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8233, էջ 132ա—132բ:

2. Ի Բեռնարդոսէ ասացեալ. «Առաքինութիւնն աշխատութեամբ խնդրի, խոնարհութեամբ ուսուցանի և սիրով ստացեալ լինի...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2220, էջ 179բ—180ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1983 (էջ 28ա—29ա), № 1984 (էջ 21ա—22ա), № 7170 (էջ 66բ—68ա). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1545 (էջ 40—42?):

3. (Անխորագիր) «Յըսկսման ծննդեան գերիս գործս և զխառնուածս արար այն ամենակարող հանդիսավեհութիւնն յառեցման մարմնոյ մերոյ...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1960, էջ 15ա:

4. Հրեռանք սրբոյն Պեռնարդոսի... «Յիսուս քաղցրիկ յիշողութիւն տրուող սրտի գտողք խնդրութիւն...», Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 512, էջ 231ա:

5. Այցելութիւն Ե. սրբոյ կուսին: Աղօթք սրբոյն Բեռնարդոսի. «Առ քեզ համբառնամք զաչս մեր, թագունի ամենայն ծագաց երկրի...», Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1392, էջ 22:

6. Աղօթք սրբոյն Բեռնարդոսի արքայի, քաղաքացւոյն վարդապետի. «Եւ արդ համբառնամք զաչս մեր առ քեզ, ո՛վ թագունի երկնի և երկրի, տիրամայր սուրբ Աստուածածին. զի դու միայն կարես արդարացուցանել զմեզ...», տես հետևյալ հրատ. մեջ. «Գիրք հրաշից ամենօրհնեալ սուրբ Աստուածածնին, հաւաքեալ... ի հայր Զաքարիայ վարդապետէ Ակնեցոյ» ևն, Վենետիկ, 1772, էջ 636—638:

Տես նաև Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. հմաշիլ № 30:

□ ԺԸ դ. մի ձեռագրում հիշատակվում է «Զգացումն Պեռնարտոսի ի բանահիստութիւնն յաղագս ծննդեան Մարիամայ», Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 512 (էջ 271ա): Բեռնարդոսից բազմաթիվ վկայակոչումներ՝ կան Երեւանի Պետ. Մատ. № 4307 ձեռագրում, որ է «Յառաջաբանութիւն և հաւաքումն սրբոց առաքինութեանց, որ է քաղուած սահմանեալ սրբոց հայրապետաց» ևն:

ԲԵՍԱՐԻՈՆ ԱՐԲԱՅ ԵՒ ԸՆԿ.

(Bessarion abbas et socii)

Եզրիպտական անապատականներ, որոնք առհասարակ չեն հիշատակվում հայոց Հայսմավուրքներում: Միայն Տեր-Իսրայելի Հայսմավուրքի 1834 թ. հրատարակության մեջ գտնում ենք հետևյալ հիշատակությունը՝ փետր. 7 ամսաթվի տակ. «Ի սմին ատուր ճգնութիւն սուրբ հօգն Բեսարիոնի, և աշակերտի նորա Դուլասայ, և սուրբ հօգն Ղուկասու յԵփեսիկոս կղզին»: Բայց, ըստ երկվույթին, այս հիշատակությունը Հայսմավուրքի հրատարակիչ Գրիգոր Փեշտրմալճյանի կատարած հավելումներից է:

Բեսարիոնի և ընկ. մասին հմտ. «Վարք սրբոց հարանց», հտ. Ա—Բ, Վենետիկ, 1855 (տես անվանացանկը):

ԲԵՐԴԱԿՅԻ

Տես՝ ՍԱՐԿԱԽԱԳ ԲԵՐԴԱԿՅԻ:

ԲԵՐԴՈՒՄԵԱՆ

Տես՝ ՊԵՏՐՈՍ ԲԵՐԴՈՒՄԵԱՆ:

ԲԵՐԵՆԳԱՐ [-ԻՈՍ] ԲԵՆԵԴԻԿՏԵԱՆ

(Berengarius Benedictinus)

Բենեդիկտյան վանական, որը ԺԱ դ. Փիսկանի (Fiscamnum, այժմ Fécamp, Ֆրանսիայում) Բենեդիկտյան արքայադասում վանական նոր սահմանադրություն է մշակել և, գնալով Անտիոք, կիրառության է դրել այն՝ տեղի Ս. Պողոսի լատինական վանքում, որը լոմբարդացի բենեդիկտյաններին էր պատկանում: Մեզ հասել է պատմական այդ վավերագրի հայ. թարգմանությունը, որ 1179 թ. Հոռմկլայում կատարել է ներսես Լամբրոնացին՝ Հերապոլսի հույն մետրապոլիտ Կոստանդնի գործակցությամբ:

Կարծվում էր, որ այս թարգմանությունը լատիններենից է կատարվել, ինչպես կարելի է տեսնել ստորև նշվող հրատարակության լատ. անվանաթերթի վրա, և այլուր: Այդ կարծիքը թյուրիմացաբար առաջացել էր նրանից, որ Լամբրոնացին բենեդիկտյան երկու տարբեր սահմանադրություններ է թարգմանել, մեկը՝ Բենեդիկտոս Նուսիացուն, որ նա իրոք լատիններենից է թարգմանել, իսկ մյուսը՝ Բերենգարի սահմանադրությունը, որ հունարենից է թարգմանել: Այս տարբերությունը նկատելի դարձնելու համար մենք այստեղ առաջ ենք բերում երկու հիշատակարաններ, որոնք վերաբերում են հիշյալ երկու սահմանադրությունների հետ միաժամանակ երեք այլ երկերի թարգմանությանը:

1. Լամբրոնացու հիշատակարանը, որը մեզ հասել է Երեւանի Պետ. Մատ. № 4947 ձեռագրով: Այս ձեռագիրը պարունակում է Գրիգոր Ա. պապի Տրամախոսությունը («Բանք

1 Այդ կարծիքին է եղել նաև Բ. Սարգիսյանը, «Մայր ցուցակ հայ. ձեռագրաց... ի Վենետիկ», հտ. Բ, էջ 1168:

պատմողականը») և բենեդիկտյան երկու սահմանադրությունների թարգմանությունները: Հիշատակարանը թեև զետեղված է Տրամախոսություն թարգմանության մեջ, բայց խոսում է նաև մյուսների մասին¹.

«... Այսպես և ուր մեծ է ի սուրբս հայրս մեր ամենբարեկամ Գրիգորիոս՝ մեծանուն բաղաքին Հռոմմայ եղևալ պապ, ընդ այլ գիրս բազումս զորս պաճուճաբանս և խոր մտածութեամբ խաւեցաւ, երեւցոյց և զվարս որք յիտալիա փայլեցին սուրբ արքս, և զծամանակս յորում էին և զտեղիս յոր եղևն: ... Իսկ ապա ի հուսկ յետին ժամանակս ըստ թուոյ Հայոց վեցհարիւր և քսան և ութ յամի՝ (=1179 թ.) իմոյ ներսխի Տարսոնի եպիսկոպոսի ի մանկական հասակ ուսումնասիրութեան և բարեկարգութեան տենչանալը շրջելով ի վանորայն որք առընթեր մեծի քաղաքին Անտիոքայ՝ ի լեռն որ Ռասխանձիր կոչի յափն ծովուն, հիւսնայի ի տեսանեն զառաքինազարդ միայնութիւնն և զճգնութիւն Հռոմմայեցի միաբանակեաց վանորէիցն, որ այժմ կոչին Փռանգը: Եւ իբրեւ ընդ անընդել իրս սխրացեալ՝ հարցի ընդ ոմն իմաստուն կրանաւոր որ ի Յունաց Բասիլ անուն՝ Ուստի՝ սոցա այսբան ուղղութեան կարգացս շնորհ, որով զերազանց գտանին այսաւր ձեզ և մեզ, պատասխանեաց՝ Ի Բենեդիքտուէ (sic) երանեալ հաւրէն, զորոյ զվարսն պատմէ սուրբն Գրիգոր պապն: Եւ ինի՞ս արգեօք դնոյն գիրս, ասացի: Պատասխանեաց՝ Այո՛ւ: Եւ երբ առաջի իմ. և իմ փոքր մի վարժ գոյով Հելլենացի գրոյն՝ ընթերցայ աստ անդ, և բորբոքեցաւ յիս ցանգութիւն աստուածային գրոցս թարգմանութեան: Այլ զի ոչ կամէի անձամբ վճարել զգործն, խափանեցաւ յայնժամ. և թարգմանեցի զնորին Բենեդիքտուսի (sic) կարգ և զաւրէնս կրանաւորաց նոյնժամայն ի լատին լեզուէն ի փոսնդ վանս սուրբ Պաւղոսի, որ ի քաղաքն Անտիոք՝ ի ձեռն հասակակից կրանաւորի միոյ ի նոցանէ Կիլամ անուն: Իսկ ապա եկեալ ի վանսն որ Սիմանակա կոչի հուպ Անարզաբոյ, յորում բազում գրեանք ի յունական գիրս աւանդեալ է, մանրամասնաբար խուզեալ գտի զայս գիրսս... առեալ զնացի ի հայրապետական աթոռն՝ որ կոչի Հռոմկլայ յափն Եփրատայ, և կամաւր տեսն իմոյ կաթողիկոսին Գրիգորոյ թարգմանեցի զսա և զՄեկնութիւն Յայտնութեանն Յովհաննու ի ձեռն առաքինի մետրապոլիտին Յերապոլսի՝ Կոստանդնուպոլսի»:

2. Լամբրոնացու հիշատակարանը, որ գտնվում է Անդրեաս և Արեթաս Կեսարացիների «Մեկնութիւն Յայտնութեանն Յովհաննու» երկի վերջում²:

1 Այս հիշատակարանը նրանի ձեռագրից ծագած մի օրինակի հիման վրա հրատարակվել է Գ. Զարբանավանի կողմից, «Մատենագ. հայկ. թարգմ. նախնեաց», էջ 358—360:
2 Տես աստ, հտ. Ա, էջ 874—875:

«Ես ներսխս նուաստս... Յետ որոյ եհաս ինձ ընթանալ ի մեծն Անտիոք, և շրջելով յորս անդ վանորայք Հռոմոց և Փռանգաց, այս տենչումն բորբոքէր ի միտս իմ. ուստի և բնեալ գտի ի գրեանս հուպակաւոր ուխտի սրբոյն Պողոսի ի քաղաքի անդ զՄեկնութիւն Յայտնութեանս ի լուսպարտ բարբառ, ի նոյն գիր՝ որով վարին Փռանգը, երկուց մեկնաց արարեալ Անդրէի և Արեթասայ, և փափագելով թարգմանել՝ ոչ գտի զոր որ յայսմ բարբառոյ ի հայս կարէր յեղաշրջել: Ապա եղեալ արտաքոյ քաղաքին ի սուրբ լեռնն՝ որ ի հիւսիսոյ կողմն անդր, ի մի վանորէիցն Հռոմոց՝ որում անուն էր Բէթիաս, առ ոմն արգելական միայնակեաց՝ որոյ անուն Բասիլ, կնքեալ գտի զցանկակին ի Հելլենացի բարբառ և ի գիր, ուղղաբան և վայելուչ, որ լեալ էր Աթանասի պատրիարգի նորին քաղաքի: Եւ խնդրեալ աղաչանօք ի բարեմիտ առնէն՝ առեալ փութացայ զրովքն ի հայրապետական աթոռն, առ տէրն իմ կաթողիկոս՝ սուրբ Գրիգորիս, զոր ծանուցեալ ուրախ եղև յոյժ, և հրամայեաց թարգմանել ի ձեռն մետրապոլիտին Յերապոլսի՝ Կոստանդնուպոլս, որ անդ ի ներքոյ սրբոյ հայրապետին հովանոյ հանգչէր. և սկսեալ օգնականութեամբն Աստուծոյ և սրբոյ տանն՝ նա ի թարգմանել և ես ի գրել, վերընծայեցար եկեղեցոյ Հայաստանեայց ուսումնասէր մանկանց զայս սրանչելի և աստուածային Յայտնութեանս մեկնութիւն: ... Թարգմանեցաւ աստուածային Յայտնութեանս մեկնութիւն ի թուիս Հայոց Ոիլ (=1179 թ.), ի սուրբ և ի հայրապետական աթոռն՝ որ կոչի Հռոմկլայ» են:

Այս հիշատակարանների համադրությամբ պարզվում է, որ՝

ա. Լամբրոնացին 1179 թ. հետադրուական ուղեորություն է կատարել Անտիոքի կողմերում, այցելել է Ս. Պողոսի լատինական վանքը, որը բենեդիկտյաններին էր պատկանում, և հունական Բեթիաս վանքը:

բ. Լամբրոնացին Ս. Պողոսի վանքում լատ. բնագրով գտնելով Բենեդիկտոս Նուրսիացու սահմանադրությունը, որը հիշատակարանում անվանվում է «Բենեդիքտուսի կարգ և աւրէնք կրանաւորաց», այնտեղ էլ հայերենի է թարգմանում այն՝ տեղի միաբաններից Կիլամ անունով մեկի օգնութեամբ:

գ. Ս. Պողոսի վանքը թեև ղեկավարվում էր Բերենգարի սահմանադրությամբ, բայց, երևում է, որ այդ սահմանադրության լատ. բնագիր չկար վանքում, այլ միայն նրա լոմբարդերեն բնագիրը, ինչպես և Հայտնության գրքի մեկնության միայն լոմբարդերեն թարգմանությունը, որովհետև վանքի բնա-

կիչ բենեդիկտյանները լուբարդացիներ էին
և իրենց լեզվով էին վարվում:

դ. Լամբրոնացին հունական Բենիաս
վանքում Բասիլ կրոնավորի միջոցով գտնում
է Բերենգարի երկի հուն. թարգմանությունը,
ինչպես և Հայտնության գրքի մեկնության
հուն. բնագիրը, բայց չցանկանալով մենակ
միջամուխ լինել հայ. թարգմանության գոր-
ծին, թույլտվություն է խնդրում և ստանում՝
10 դրանք հետը տանելու Հռոմկալ:

ե. Լամբրոնացին նույն 1179 թ. մեկնե-
լով Անտիոքից և հանդիպելով Անարբազայի
մոտ գտնվող Սիմանակա վանքը, ուր հուն.
շատ ձեռագրեր կային, այնտեղ ձեռք է բե-
15 րում նաև Գրիգոր պապի Տրամախոսություն
հուն. թարգմանության մի օրինակ և ուղղ-
վում դեպի Հռոմկալ:

զ. Լամբրոնացին Հռոմկալյի կաթողիկո-
սարանում, նույն 1179 թ., Հերապոլսի մետ-
20 րապոլիտ Կոստանդնի օգնությամբ հունա-
րենից հայերենի է թարգմանում Գրիգոր
պապի Տրամախոսությունը, Բերենգարի սահ-
մանադրությունը և Հայտնության գրքի մեկ-
նությունը:

Արդ՝ այս հիշատակարաններից պարզ-
վում է, որ Բերենգարի սահմանադրության
հայ. թարգմանությունը կատարվել է ոչ թե
լատիններենից, այլ հունարենից: Դրա ապա-
ցույցն է նաև այն, որ հեղինակի անունը հայ.
բնագրում հանդես է գալիս Վրենչէր ձևով,
որը կարող էր առաջ գալ ոչ թե լատ.
Berengar(ius)-ից, այլ հունարենի միջոցով
Փրնս. Berenger-ից, իբր Բερεγγέρ¹:

* * *

Սահման վանից զոր արաբեալ է աշա-
35 կերաց սրբոյ Բորն Բենեդիկտոսի մանրա-

մասն զգուշութիւն օրինաց նորին. զոր գրեաց
վարդապետն Վրենչէր ի կողմ Իտալիոյ, ի
վանքն Փիսկանի, և բերեալ յԱնտիոք՝ ուղ-
ղեաց ըստ այսմ օրինաց զնշակաւոր ուխտ
սրբոյն Պապոսի: Տես հետեւյալ հրատ. մեջ.
5 „Statutum monasticum Benedictinum a
magistro Berenger concinnatum a Sancto
Narsete Lambronensi olim ex latina in
armeniam linguam conversum, et recens
latinae fidei rursus red'ditum“, Venetiis, 10
1880, p. 10—111. (Հայ խորագիրը՝ «Սահ-
ման Բենեդիկտեան վանաց...», Վենետիկ,
1880, էջ 10—111):

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն .

Ա. Ո՛րպէս շինեն զվանսն (սկ. «Ուր հանդերձեալ
է միաբանութիւն եղբարցն բնակել ի միասին»),

Բ. Թէ ո՛րպէս կարգաւորի եկեղեցի:

Գ. Թէ ո՛րպէս լիցի[ն] երգքն և ընթերցութիւն յե-
կեղեցին:

Դ. Ո՛րպէս առնէ քահանայն զաղաթս ժամուցն
20 յեկեղեցուցն:

Ե. Ո՛ր ժամք են աղաթիցն:

Զ. Թէ ո՛րպէս լինի ջարդիդն ար ըստ արէ, այ-
սինքն՝ դատաստան:

Է. Թէ ո՛րպէս կատարի պատարագն սուրբ:

Ը. Թէ ո՛րպէս կարգաւորի սեղանոյն տուն:

Վերջին զլիսին հաջորդում են այլ կարգի
հրահանգներ՝ առանց խորագրերի:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ.
№ 305 ձեռագրից (էջ 208ա—219ա), որն
30 ընդօրինակված է Կտուց անապատի ձեռ.
օրինակից: Վերջինս, որն այժմ գտնվում է
Երևանի Պետ. Մատենադարանում, ձեռ.
№ 4947 (էջ 163ա—198բ), ընդօրինակված է
Ներսես (Ներսիսուկ) և Առաքել գրիչների
35 ձեռքով և եղել է Հովհաննես Արքայեղբոր
սեփականությունը:

Հայ. բնագրի լատ. թարգմանությունը՝
„Statutum monasticum a S. Patris Bene-
dicti discipulis confectum, in quo regu-
40 larum suarum observatio minutim descri-
bitur: Statutum hoc a magistro Berenger
in Italia fuit exaratum in monasterio Fis-
camense; qui inde digressus perrexit An-
tiochiam, ubi celebrem S. Pauli congrega-
45 tionem ad haec instituta direxit“ տես-
նել նույն հրատարակության մեջ, նույն էջե-
րում:

¹ Հունարենի միջոցով լինելը հայտնի է անվան
սկզբի վ հնչյունից (հուն. β), փխ. բ-ի (լատ. b). Իսկ
Ֆրանսերենից առաջ եկած լինելը երևում է անվան
վերջավորությունից, որ է -էր (Ֆրնս. -er), փոխ. -ար
կամ -արիոս-ի (լատ. -arius): Պարզ է, որ խաչա-
կիրների շրջանում Անտիոքի բենեդիկտյանների սահ-
մանադրությունը թարգմանվել է հունարենի և նրա
վերանորոգողի անունը բյուզանդական Արևելքում
հայտնի է եղել ֆրանսիական Berenger ձևով ու գրվել
է Բερεγγέρ = Վրենչէր:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Սկիզբյան Ներս. — «Ներսէս Լամբրո-
նացի, արքեպիսկոպոս Տարսուսի», Վիեննա,
1956, էջ 285—289:

Զարբանալյան Գար. — «Մատենադա-
րան հայկական թարգմանութեանց նախ-
նհաց», Վիեննա, 1889, էջ 730—731,

Ղազարիկյան Ռու. — «Հայկական նոր մա-
տենագիրութիւն», հտ. Ա, Վիեննա, 1909—
1912, էջ 335:

ԲԵՐԻԱՅԻ

Տես՝ ԱԿԱԿԻՈՍ ԲԵՐԻԱՅԻ:

ԴԱԻԻԹ ԲԵՐԻԱՅԻ [ԿԱՐԿԱՌԵՅԻ]:

ՀԱԲԻԲ ԲԵՐԻԱՅԻ:

ՅԱԿՈԲ ԲԵՐԻԱՅԻ ՅՈՎՍԵՓԵԱՆ:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԲԵՐԻԱՅԻ:

ՍԱՐԳԻՍ ԲԵՐԻԱՅԻ ՍԻԳԱԶԱՆ:

ԲԵՐԻՑԸՅԻ

Տես՝ ԱՆԱՏՈՒՈՍ ԲԵՐԻՑԸՅԻ:

ԲԵՐԿԵՅԻ

Տես՝ ԵՂԻԱ ԲԵՐԿԵՅԻ ԿԱՄ ԱՐԳԵԼԱՆԵՅԻ:

ԲԵՐՏՐԸՆԴՈՍ

5

Տես՝ ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԲԵՐՏՐԱՆԴՈՍ:

ԲԷԱՏՐԻԿԷ ՀՌՈՄԱՅԵՑԻ

(Beatrix Romana)

Յաղագս վարուց և ելից սրբունոյն
Պէաքրիփեսայ... յաւուր քան և հինգերոր- 10
դում յուլիսի ամսոյն: Տես՝ ԱՌԱԳԱՍՏ ԱՄ-
ԲՈՂԶՈՒԹԵԱՆ, գլ. ԻԲ:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ե Տ*

ԱԴԵԼՓԻՈՍ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍ

(Adelphius episcopus)

Ը դ. առաջին կեսում հիշատակվում է,
 5 Փոքր Հայոց հայազգի այլ եպիսկոպոսների հետ միասին, որպես հեղինակներից մեկը դավանական մի թղթի, որն ուղղված էր Բյուզանդիոնի Լևոն Գ. Կայսրին (717—741 թթ.): Մեզ համար տեղեկության միակ
 10 աղբյուրն այդ մասին՝ Վարդան Հունանյանի «Թուղթ քաջալերական»-ն է, որի ժբ պրակում գրված է. «Ի նոյնում ժամանակի եպիսկոպոսունք Փոքրին Հայաստանի՝ Ոտ-
 րիոս, Ակակիոս, Յոհաննէս, Աղէլիիոս (sic),
 15 Որմզդայ և Ղունկինոս գրեցին առ նոյն կայսրն (Լևոն Գ.), և ի միջի այլոց հաւատոյ իրաց և դայս նախայարեցին. Նաև զսուրբ հարսն որք ի Քաղկեդոն ժողովեցան, իբրև զնոյնս ՅժԸ հարսն պատուեմք. քան-
 20 զի ոչինչ յաւելեալ նոցա դաւանութեանն, դատապարտեցին զչարախօս բերանն»¹:

ԱԼԹԵՐԻՈՍ? (Լաւրենտիոս)

(Laurentius Altherius?)

Անծանոթ հեղինակ, որի մի երկի հայ.
 25 թարգմանությունն ունենք ժԸ դարից:

* Բազմաթիվ նյութերից տալիս ենք միայն մի քանի կարևորները:

¹ Հ. Տաշյան, «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա», հտ. Ա, Վիեննա, 1895, էջ 109:

* * *

Համառոտ տեսաբանութիւն հօրն Լաւրենտիոսի Ալթերեայ: Բացատրութիւնք ինչ ի վերայ տեսանելեաց: Կլուծի Muzeul Ardelean, ms. № 1077.

Չեռագիրը ժԸ դ. գրչություն է: Բաղկացած է 100 էջերից: Մակընքը, որ նկարագրել է այս ձեռագիրը¹, նրա հեղինակի մասին գրում է հետևյալը.

„Il s'agit peut-être ici du Լաւրենտիոս 10 սարկաւազ (diacre Laurentios) ou Լօրենտիոս, mentionné dans le grand catalogue des manuscrits arméniens de la Bibliothèque des PP. Mkhitharistes de Vienne, par le P. Dashian et qui figure dans le Յայս- 15 մաւուրք. — Pour moi, la lecture d'Althéri est douteuse. On pourrait lire: Alfieri où Alféri“.

ԱՄՈՆ ԱԴՐԻԱՆՈՒՊՈԼԻՏԵՅՈՍ

(Ammonius Adrianopolitanus)

Այս հեղինակից երկու հատվածներ են պահպանված կյուրեղ Աղեքսանդրացու «Պարապմանց» գրքում:

* * *

1. Ամոնի եպիսկոպոսի Անդրիանուպոլսի. քանզի ասաց և սա ուրեմն յաղագս Աստուծոյ Բանին. «Իսկ եթէ ինքն Աստուած 25

¹ F. Macler, „Rapport sur une mission scientifique en Transylvanie (Sept.—Oct. 1934). Manuscrits arméniens de Transylvanie“, Paris, 1935, p. 48, № XXXVI,

բնութեամբ գոլով որպէս Աստուծոյ միածին Որդի...», տես՝ «Գիրք Պարապմանց սրբոյն Կիրդի Աղեքսանդրու հայրապետի», Կ. Պոլիս, 1717, էջ 211:

2. Եւ ի վերայ բերէ այսոցիկ. «Անա ցոյցի զամպարշտութիւն յոր անկանին Արիանոսին...», անդ, էջ 211:

Սույն հատվածների հուն. բնագիրը՝ „Ἀμωνος ἐπισκόπου Ἀδριανουπόλεως. Ἐφ' ἧς σου καὶ αὐτὸς περὶ τοῦ Θεοῦ Λόγου“ (սկ. „Ὅτι δὲ αὐτὸς Θεὸς τὴν φύσιν ὑπάρχων...“) և „Προσεπάγει δὲ τοῦτοις“ (սկ. „Ἦδὲ μὲν ἐδείξα τὴν ἀσέβειαν, ἣ περιπίπτουσιν οἱ Ἀρειανοί...“) տես՝ J.-P. Migne, „Patrologiae cursus completus“, ser. gr., t. LXXVI, Parisiis, 1859, p. 1213.

ԸՆԸՆՈՒՆ ՔԵՐԵԿԸՆ

Հեղինակ քերականական երկու մանր աշխատությունների, որոնք նվիրված են Արիստակես Հոեոորի և Գեորգ Սկեռացու երկերի մեկնությունը:

1. Առքստակիսի Բառագրոցն քաղեալ և այս վասն լծորդութեան. «Եւ այս եմ առաջին լծորդութիւն» բեճ, մեճ, պէ, փււ: Եւ սորա ի բառից բանին. աբբիժ, աբբար-սաւաճ...», տես՝ Լ. Գ. Սաչեքյան, «Գրչության արվեստի լեզվական-քերականական տեսությունը» ևն, էջ 366—371:

2. Յաղագս վանկի և փաղառութեանց և հեգի և հասարակ շաղաշարաց և բառի, ասացեալ սուրբ հօրն Գեորգեայ և խրատ կէտիւք բաժանման հեգիցն. «Երեսուն և վեց գիրս բովանդակ նիւք է խօսից...», անդ, էջ 371—374:

Հրատարակվել են Երևանի Պետ. Մատ. № 2382 ձեռագրից (էջ 261բ—271բ), որը 1403 թվականից է:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Խաչեքյան Լ. Գ. — «Գրչության արվեստի լեզվական-քերականական տեսությունը միջնադարյան Հայաստանում», Երևան, 1962, էջ 194—204 («Անանուն»):

ԸՆԾԻՈՒՄ ՊՏԼՈՄԵՅՑԻ*

(Antiochus ep. Ptolemaidis)

Փյունիկեի Պողոմայիս քաղաքի եպս.: Կ. Պոլսում համբավ ձեռք բերեց որպես քա- ռոդիչ-հոեոոր և մեռ. մոտ. 408 թ.: Այս հե- ղինակից մեզ հայտնի են հայ. թարգմանու- թյամբ դավանաբանական երկու հատված- ներ: Դրանցից առաջինը գտնվում է Կյուրեղ Աղեքսանդրացու «Պարապմանց» գրքում, որը Ը դ. թարգմանություն է՝ Ստեփանոս Սյու- նեցու ձեռքով: «Պարապմանց» գրքի ձեռ- գրերում այս հեղինակի անունը մեծ մասամբ աղավաղված ձևեր է կրում (Աղոխոս, Ատոխոս, Աոոխոս, Անադիոխոս, Անտի- ֆո)՝ և այդպես աղավաղված էլ կա նաև «Պարապմանց» գրքի տպագրություն մեջ: Երկրորդ հատվածը, որը գտնվում է Քաղկե- դոնի ժողովի գործերում (Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1777), ԺԸ դ. թարգմանություն է՝ Գեորգ Մխլայիմի ձեռքով:

1. Ատոխոսի (sic) Եպիսկոպոսի. «Զոր երեկ անառա ծննդեամբ փրկչին...», տես՝ «Գիրք Պարապմանց սրբոյն Կիրդի Աղեք- սանդրու հայրապետի», Կ. Պոլիս, 1717, էջ 210:

Հուն. բնագիրը՝ „Ἀντιόχου ἐπισκόπου“ (սկ. „Ὅν χυθὲς ἀχράντοις λοχείαις σωτήρα ἡμῶν ἢ ζωοτόκος...“) տես՝ J.-P. Migne, „Patrologiae cursus completus“, ser. gr., t. LXXVI, Parisiis, 1859, p. 1213.

2. Անտիոխոս Եպիսկոպոսին Պտղեմա- յիսոյ. «Մի՛ շփոթեր գրությունսն և մի՛ հիա- նայր ընդ տնօրէնութիւնն...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1777, էջ 249ա:

* ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿ. Օ. Bardenhewer, „Geschichte der altkirchlichen Literatur“, Bd. III, Freiburg i. B., 1912, S. 363. B. Altaner—A. Stui- ber, „Patrologie“. Freiburg—Basel—Wien, 1966, S. 331. P. Batiffol, „La littérature grecque“, 4e éd., Paris, 1901, p. 250—251.

1 Այդպես էլ մեր Ա հատորում նշված էր ԱԳՈԿՏՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ անունով (էջ 1172, տող 4—15):

Հուն. բնագիրը՝ „Ἀντιόχου ἐπισκόπου Πτο-
λεμαίδος“ (սկ. „Μὴ συγχέῃς τὰς φάσεις...“)
սահ՝ J. D. Mansi, „Sacrorum conciliorum
nova et amplissima collectio“, t. VII, Flo-
rentiae, 1762, p. 469. Նահ՝ J.-P. Migne,
5 „Patr.“, ser. gr. t. LXXXIII, Parisiis, 1859,
p. 205.

ԱՌՆԵՆԵԼ ՆՈՒՅՆՆԵՐՆԵՐ

Թարգմանիչ ԺԴ դ.։ Նախիջևանի ունի-
10 տորներից։ 1335 թ. լատիններենից հայերենի
է թարգմանել Պետրոս Արագոնացու կազ-
մած «Գիրք Դատաստանաց և Կանոնաց»
ժողովածուն, ավելի ճիշտը՝ վերանայել է այդ
գրքի արդեն գոյություն ունեցող թարգմա-
15 նությունը։ Այս ժողովածուի առաջին թարգ-
մանությունը Հակոբ Քոնեցի Թարգմանի
ձեռքով էր կատարվել 1331 թ. և կրում էր
«Գիրք Դատաստանաց հաւաքեալ ըստ Կանո-
նաց եկեղեցւոյն Հռոմայ» խորագիրը (սկ.
20 «Տէր Յս., թագաւոր խաղաղաբար և քաղա-
նայապետ գրած»)¹. այս թարգմանությունից
հայտնի են բազմաթիվ օրինակներ, ինչպես՝
ներևանի Պետ. Մատ. ձեռ. №№ 2495 և 484։
Ըստ երևույթին՝ Հակոբ Քոնեցու թարգմա-
25 նությունը համարվել է անբավարար և այդ
պատճառով Պետրոս Արագոնացու իսկ ցան-
կությունը Առ. Նախիջևանցու կողմից հիմ-
նովին վերանայման է ենթարկվել՝ ինչպես

պարզվում է երկու թարգմանությունների
համեմատությունից։ Այս երկրորդ թարգմա-
նությունը ներկայացնող օրինակներ են
Զմմառի Մատ. ձեռ. № 184 = հին № 261 և
№ 251 = հին № 258. նրա խորագիրն է՝
5 «Գիրք Դատաստանաց և Կանոնաց, թարգմա-
նեցեալ ի լատին լեզուէ ի հայ բարբառ,
ի նուաստ¹ եղբայր Պետրոսէ ի կարգէն երա-
նելոյն Դոմինիկոսի, միջնորդութեամբ Առա-
ֆել վարդապետի ի մեր գարմէ՝ նոցին դպրու-
10 քեան հետևողի» (ձեռ. № 184) կամ՝ «Գիրք
Դատաստանաց և Կանոնաց, թարգմանեալ
ի լատին լեզուէ ի հայ բարբառ, նպաստա-
ւորութեամբ ֆրա Պետրոսի ի կարգէ սրբոյն
Դոմինիկոսի, միջնորդութեամբ Առաֆել վար-
15 դապետի...» (ձեռ. № 251)։ Վերջում կա
թարգմանչի հիշատակարանը.

«Կատարեցաւ շնորհին Աստուծոյ Գիրք
Դատաստանի և Կանոնաց...։ Հաճոյ լիցի
պատուական և հոգևոր հօրն, էսպատիւ և
20 մեծ դիտապետին Հայոց և այլոց առաջնոր-
դաց՝ այս փոքրիկ և երանդ երանդ ընծայս
ընդունիլ ի փանաքի Բանին սպասաւորէ երա-
նելոյն Դոմինիկոսի՝ ի քարոզողաց կար-
գէն...։ Թարգմանեցաւ զիրա՝ ձեռամբ ասի-
25 կար Առաքելի Բանի սպասաւորէ յամի մար-
դեղութեան տեառն մերոյ Յս.ի Քս.ի 1335
ի Նախիջևան քաղաքի։ Աղաչեմ յիշել» ևն
(ձեռ. № 184)։

¹ Հմմտ. M. A. van den Oudenrijn, „Linguae
haicanae scriptores Ordinis Praedicatorum...“,
Bernae, 1960, § 463.

¹ Կարծում ենք, որ օրինակներից մեկում եղած
այս ի նուաստ բառը գրչի վրեպ է և պիտի լինի նպաս-
տաւորութեամբ, ինչպես է մյուս օրինակներում։

ՅԱՆԿ ԲՆԱԳՐԵՐԻ ՍԿԶԲՆԱՏՈՂՆԵՐԻ

Անբախան սև թվանշանները ցույց են տալիս էջերը, իսկ սպիտակները՝ տողերը: Փակագծերի մեջ առնված բառերը ցույց են տալիս փակագծից առաջ գտնվող բառի այն տարբերակները, որոնք պատահում են տարբեր տեղերում:

Ա.

Աալուսան՝ հունիսի իսուֆ — 1227 30;
 Աբարիթոն՝ որ է ֆարֆիոն — 1226 19;
 Աբազուր՝ Abacuch — 1214 35;
 Աբաթովթ՝ անշէն — 1206 14;
 Աբաթովթ՝ շէնսիզ — 1219 38;
 Աբահա՝ հայր տեառն կամ կամք տեառն — 1201 14;
 Abactor pecorum — խաշնավար, խաշնատար, խաշնագող — 1216 6;
 Աբանդ՝ հապան գաւառն Հայոց — 1231 18;
 Աբարբիոն՝ Այս անուն տնկարանական — 1205 44;
 Աբրահայր՝ փատրէ ապաթէ — 1216 35;
 Աբրայ՝ աղալարննկ աթասը — 1219 27;
 Աբրայ կամ արբայ հար՝ արբայ, արբաս — 1201 27;
 Աբրայ՝ հայր — 1235 25;
 Աբրայ՝ մեծ հայր — 1187 41. 1192 23. 1195 20. 1214 29;
 Աբրայ՝ պապա, կրօնաւորլարնն ճգնաւորլարնն պաշը — 1223 31;
 Աբրաս կամ արբաս — 1201 10;
 Աբգար հաւատաց ի Քրիստոս — 1067 14;
 Աբեղայ՝ կրօնաւոր կամ մոնոզոն — 1194 6;
 Աբէլ Թասմանեան ծոց — 1230 18;
 Աբիոն որ է աֆիոն — 1227 44;
 Աբոու՝ ցրթնի պտուղ — 1225 24;
 Աբու՝ ցրթնի պտուղ — 1226 2;
 Աբսիդիոսն՝ է խոտ իմն — 901 45. 1205 7;
 Աբսիսթիում՝ է խոտ իմն — 1236 25;
 Աբրահամ, Աբէլի աստուածպաշտութեամբ — 1196 43;
 Աբրահամ, Ահարոն, Ամրակում, Աղեքսանդր — 1186 39;
 Աբրահամ է առաջին օրինակ հաւատոյ — 1204 15;
 Աբրահամ, հայրն հաւատոյ, յորժամ կամէր — 1307 40;
 Ագաթափարթ՝ որ է Մծբին — 1231 30;
 Ագահ՝ անհագ — 1194 37;

Ագահ՝ ընչասէր, արծաթասէր — 1198 10;
 Ագահութիւն՝ avaritia — 1213 18;
 Ագահութիւն՝ է ըստ սեռականին — 1204 33;
 Ագահութիւն՝ է մեղք մահկանացու — 1203 26;
 Ագանիլ՝ մէկտեղ կենալ — 1189 18;
 Ագանիլ՝ տեղ մը իջնել — 1195 7;
 Ագանիլ՝ օթեւանիլ կամ օթեւանս առնել — 1198 9;
 Ագըրգարհա՝ է սա իր ինչ ի գեղորէից — 1202 37;
 Ագի՝ պոշ, դմակ, ձեթ, տուտն — 1193 35;
 Ագիլ՝ իփրէտմէնտ — 1224 26;
 Ագուգայ՝ այն տեղին յորմէ ջուրն — 1197 5;
 Ագուան եւ գայլագուան բարութն են երկշոտք — 902 4. 1205 11;
 Ագո՝ քաղցու կամ մեղր և կամ միս — 1206, 2;
 Ագրակէզ՝ խոտատանծ — 1205 29;
 Ագցան՝ ռամկ. քելփէթին — 1197 12;
 Ադամ՝ երկիր կամ երկիր կոյս — 1207 3;
 Ադամ՝ երկիր կամ կոյս — 1207 46;
 Ադամ որ է երկիր — 1207 47;
 Ադամ ստեղծեալ ի դաշտն Քերրոնի — 1015 15;
 Ադին ասէ դրախտն եւ սարաս որ է նման — 1425 39;
 Ադոնիայի՝ տէր, տերանց տէր — 1191 23;
 Ազատ՝ էզատ, ազատական, զերծ — 1194 45;
 Ազատորեար՝ այսինքն ազատ արք արհազունք — 1202 31;
 Ազգի ազգի տեսիլք մոլեգինք — 1364 2;
 Ազգիս Հայոց սա վարժարան — 1063 47;
 Ազդամար խնամոց ամենակալ Հոգւոյն — 290 30;
 Ազէր՝ հուր, աթէշ, նար — 1210 28;
 Ազըլ քալպ՝ որ է կատուած շունն — 1227 2;
 Ազովտոս՝ Ղազա — 1231 25;
 Աթէշ փարասի — 1227 10;
 Աթխար՝ վաղամեռուկ — 1226 9;
 Աթպանայ՝ որ է լապլապ — 1228 20;
 Աթրիլալ՝ այիտրի լալ՝ այիթրի լալ — 1229 24;
 Ալբաթոյս ռահիմ ռահման — 979 38;

Ալիք՝ ուսումն բանագրաց — 1207 39;
 Ալ դանայ բոյարսան դաստն — 979 11;
 Ալմասն շատ ցեղ է — 1229 7;
 Ալուսան՝ որ է ալուսանք — 1226 28;
 Ալֆ՝ ուսումն բանագրաց — 1207 40;
 Ախտաջեր՝ երան — 1236 32;
 Ածանցական՝ յայլմէ ածնալ — 1181 42;
 Ած՝ առած, կատարած, կազմած, ողորմած — 1197 45;
 Ածեկ՝ տանիլ, բերիլ, դարնել, դորեցնել — 1195 14;
 Ակակիայ՝ եւ իւր փոխանն ըռամաքն է — 1227 20;
 Ակայից յիշատակ զիս՝ որ արդեւ — 1359 43;
 Ականջ դրէք եւ լսեցէք — 1055 18;
 Ակնառութիւն երեսաց, ատելութիւն — 1430 21;
 Ակոպէկս հալ մի շունի — 1335 16;
 Ակոսաներս հալ մի շունի — 1335 6;
 Ահա ալմմ նորահրատ տոշորեցան — 287 27;
 Ահա բաղձամ քեզ ցանկալի — 2 7. 40 41. 41 4. 58 35;
 Ահա գարունն եկեալ եհաս (էհաս) — 1088 25. 1134 29. 1144 3;
 Ահա եկեալ [է] գարուն — 175 9;
 Ահա հհաս ինձ օր մահու մարմնոյս նիւթական — 92 31;
 Ահա եղեւ օրհնեալ գարուն 983 43. 984 17. 23. 26. 30;
 Ահա մեծ եւ անճառելի քաղցրութիւն — 74 29;
 Ահա մեծ լեռն եւ ահագին — 2 8. 3 14. 41 30. 36;
 Ահա մերկացաւ սուրն վաղակաւոր — 908 4. 912 27;
 Ահա մերկացաւ վաղակաւորն ի պատենից — 910 18;
 Ահա մի ծառ տեսի ծաղկեալ — 11 30;
 Ահա մոգք յարեւելից եկին — 952 36. 42;
 Ահա յառաջագոյն ծանուցեալ — 300 16;
 Ահա վասն ահի եւ երկիւղի Աստուծոյ — 291 25;
 Ահա ցուցի զամպարշտութիւն — 1491 5;
 Ահեղ Աստուած եւ անսահման — 1090 20;
 Ահեղ գոյմամբ ուռն ի ձեռն — 1088 37. 1102 26;
 Աղաղական ձայն արձակեմ լալաղին, լալագին — 97 44;
 Աղաչեմ զքեզ. ընթերցի՛ր՝ որ զքրիստոնէական — 259 38. 260 7. 12. 16;
 Աղբիւրն կենաց — 1324 36;
 Աղեքսանդր թագաւոր որդի էր բնութեամբ Սոփր. — 851 32;
 Աղեքսանդրոս դատաւոր նիկոմիդայ — 1247 3. 13. 17;
 Աղլա՝ կղմինդր — 1235 2;
 Աղիփ՝ ուսումն բանագրաց — 1207 39;
 Աղիփ՝ ուսումն նշանագրաց — 1206 37;
 Աղիբան ալմիշ բայդայի զոլդուր — 980 2;
 Աղնա պիլ էյիլլէ բլմի — 1139 31;
 Աղօթք՝ աղօթքլար, եանի եպատէթլէր — 1223 26;
 Ամաչեսցէ Թէոդորիտոն եւ նմանք նոցա — 232 5;
 Ամբարտաշն (ամբարտաքաշն)՝ ջահակրօն — 1209 9. 1210 21;
 Ամենաբարեպաշտ եւ բարեյաղթող — 291 22;
 Ամենագով գունդն սրբազան — 137 12. 1279 13;
 Ամենագովելոյ եւ փառաւորելոյ եւ աստուածաշնորհ — 254 6. 26;
 Ամենազօր անմահիցն արքայ — 143 19;

Ամենազօր Աստուած Սուրբ Հոգին — 144 2. 1386 9;
 Ամենազօր Որդին միածին — 120 16;
 Ամենազօր տէր Աստուած Հոգի — 135 12;
 Ամենազօր տէր թագաւոր — 985 25;
 Ամենախնամ Հայրն երկնաւոր — 140 12;
 Ամենակալ անարատ Աստուած, անսկիզբն Հայր — 1381 40;
 Ամենակալ արքայն երկնաւոր — 120 26;
 Ամենակալն Աստուած Յիսուս Քրիստոս — 1304 38;
 Ամենայն ազգք քրիստոնէից — 283 22;
 Ամենայն աստուածային բանք — 81 2;
 Ամենայն աւետարանչացն ձայն — 1354 23;
 Ամենայն բանականութեան անկ եւ պատշաճ է — 298 1;
 Ամենայն բան ջանիւ — 290 8;
 Ամենայն զիրք աստուածաշունչք եւ օգտակարք — 1352 11;
 Ամենայն գործ (գործս), ո՛վ սիրելի, եւ ամենայն բան — 1368 2. 16;
 Ամենայն էիցս բնութիւն բարի — 852 27;
 Ամենայն ժամանակ (ժամանակք) ընդունելի է — 1438 14. 1439 36;
 Ամենայն իմաստութիւն ի Տեառնէ — 369 49;
 Ամենայն յոյս վախճանի — 945 10;
 Ամենայն ինչ որքան աղնուագոյն է — 1303 24;
 Ամենայն մարդիկ բնութեամբ ցանկան զիտել — 823 40;
 Ամենայն որ ինչ զգեստաւորելոյ է — 1376 7;
 Ամենայն որ սիրիցէ — 1089 2. 1102 15;
 Ամենայն ուրեք ամենայն իրիք ժամանակ — 370 9;
 Ամենայն պատճառ նախկին է — 846 38;
 Ամենայն փառք մարդոյ (մարդոց) դատարկ — 38 37. 39 4. 9;
 Ամենեցուն ճարտարապետն Աստուած — 674 1. 9;
 Ամենեքեան ի մի բերան — 135 39;
 Ամենեքեան որք սիրելիացն — 1359 3. 21;
 Ամէն՝ ամենաժողով տօն, ամենաթագաւոր, ամէնաճեցուն — 1197 19;
 Ամէն առտու կ'ելլաւ սէհրան — 743 5;
 Ամուրն, ալսինքն որ է երկաթն — 1080 11;
 Ամպ լուսոյ հրածին, ցօղ քո քաղցրագին — 55 39. 45;
 Ամս յետնոց ժամանակի — 966 14;
 Այարիճ, որ է բրդանիս — 1226 39;
 Այրէն մինչեւ ի Քէն, Այրէն մինչեւ ի Քէն գոհանամ ես — 3 15;
 Այրէն մինչեւ ի Քէն, Այրէն մինչեւ ի Քէն զովեմ քանի յիմ լեզուէն — 16 35;
 Այրէն մինչեւ ի Քէն գանդատ անեմ ես — 16 30;
 Այրէն մինչեւ ի Քէն՝ գովիս դու յինէն — 56 10. 16;
 Այրէն մինչեւ ի Քէն, զքէն գոհանամ ես — 44 4. 10. 20;
 Այրէն մինչեւ ի Քէն քննէ գանդատիմ (գանգտիմ) ես — 15 21. 30. 37. 16 28. 32;
 Այրէն մինչեւ ի Քէն Քրիստոս մեղայ քեզ — 16 7. 43 12. 44 2;
 Այրէն մինչ ի Քէն, Այրէն մինչ ի Քէն զքեզ Աստուածածին — 57 8;
 Այրէն մինչ ի Քէն՝ գովիս դու յինէն — 93 3;

Այբէն մինչ ի Քէն դրանն դատաստանին — 31 42, 94 20;

Այբէն մինչ ի Քէն զփառս արդարոց — 31 16, 25;

Այբէն մինչ ի Քէն զքեզ Աստուածածին — 56 37;

Այր՝ իբր արքայ, որ է հայր — 1198 13;

Այրն ասէ՝ Առաքեցար — 701 17;

Այրն անսկիզբն ասէ զԱստուած — 301 27;

Այրն Աստուծոյ է օրինակ — 1145 29;

Այրն թագաւոր է — 1194 12;

Այգի տնկեալ (տնկեալք) էք (ես) վայելուչ (վայելուչք) — 62 2, 11, 37, 40;

Այժմ ասացուք յերրորդ աւուր ճանապ. — 1310 37;

Այժմ ժամանակ է ինձ զմարգարէականն — 1369 8;

Այ իմ աշաց լոյս գովելի — 1089 12;

Այլ արդ՝ զԱստուածն Հայր, որ սքանչելօք — 1430 25;

Այլ արդ՝ զօրութեամբ պատճառաբանականի — 1425 2;

Այլ արդ՝ ըստ բառին հաւատ է այն, որով — 1423 3;

Այլ արդ՝ ծնող հասարակօրէն ասի — 1423 16;

Այլ գիտելի է, զի ոմանք հետեւողք — 269 2;

Այլ են աւուրք բարութեան զոր տայ — 1395 22;

Այլ եւ զասիկ ցուցեալ յայտնեմ — 6 37;

Այլ եւ ի հանդէպ բնաւից — 1140 4;

Այլ եւ յայտնեալ մեկնեմ զայս բան — 6 10;

Այլ զի քո բարեփառութիւնդ յօժարեաց — 285 18;

Այլիք՝ ուսումն բանագրաց — 1207 39;

Այլ շնորհք իմն — 292 45;

Այլ (այդ) սակայն միանգամայն զղանաղան — 1390 22;

Այդ. տես՝ Այլ;

Այն առաջին ժամանակին — 697 35. 698 3, 12, 26, 34. 699 5;

Այնպէս տարբերի Հին Կտակն ի նորոյս — 1458 19;

Այնքան որդիք են մարմնական — 92 28;

Այս զուռն յուսոյ բանայ ամենայն մարդոյ — 82 7;

Այս երանելի վկայս Քրիստոսի Բարսիմոս — 1052 23;

Այս երջանիկ եւ երանելի այրս Աստուծոյ — 672 2;

Այս է զօրութիւն պատմեմ զանազան — 700 9;

Այս թագաւորս Կուսածին — 700 27;

Այս խորհուրդ քո անճառելին — 706 29;

Այնպէս լուսք ի գրոց — 1384 24;

Այս սուրբ մարտիրոսքս մեծամեծ իշխանք էին — 1256 31, 42;

Այս սուրբ վկայքս եւ երանելի մարտիր. — 1256 24;

Այսօր անճառ Աստուած Հոգին — 127 9;

Այսօր անճառ Բանն ի Հօրէ — 117 9;

Այսօր անճառ Բանն ի սկզբանէ — 126 9;

Այսօր անճառ Բանն հայրական — 119 17;

Այսօր անճառ լոյսն արփիական — 129 18;

Այսօր անճառ լոյսն ի Հօրէ — 117 15;

Այսօր անճառ լոյսն հայրական — 129 2;

Այսօր անճառ լոյսն հայրենին — 131 9;

Այսօր անճառ ծնունդն ի Հօրէ — 117 28;

Այսօր անճառ միածին Որդին — 119 1;

Այսօր անմահ Տէրն արարածոց — 122 39;

Այսօր անսպառ լոյս համապայծառ — 127 2;

Այսօր աստուծային եւ երկնային, սուրբ — 1430 9;

Այսօր Աստուածն յաւիտեական — 122 28;

Այսօր արքայն համօրէն սեռից — 121 15;

Այսօր բազմեալն ի քերորէս — 1089 28;

Այսօր Բանն Աստուած ի յերկնից իջեալ — 66 23;

Այսօր Բանն Աստուած ծնեալն ի Կուսէ — 50 36;

Այսօր Բանն Աստուած կացեալ յատենի — 51 43. 93 1;

Այսօր Բանն Հօր երեւեալ մարմնով — 50 45;

Այսօր եկայք որդիք Հոգեկան — 148 36;

Այսօր եհաս ինձ օր վախճանի — 150 44;

Այսօր եհաս ինձի հրաման — 150 36;

Այսօր եհաս հրաման արարչէն — 149 1, 8, 12, 17, 21, 25, 30, 34, 38. 150 1;

Այսօր, եղբարք, հոչակեսցուք — 1477 19;

Այսօր երկնային դասք հրարուն սեռին — 62 46;

Այսօր զուարճանայ մերս եկեղեցի — 63 33;

Այսօր զփոխումն ի յերկրէ կուսին — 130 43;

Այսօր ի մեծ խորհրդեանս տօնի — 122 6;

Այսօր իջեալ պետն վերնական — 93 12;

Այսօր խորհուրդ կենաց ցուցաւ — 122 18;

Այսօր ծագեաց լոյսն արփիական — 93 15;

Այսօր ծնաւ արքայն համայնից — 117 18;

Այսօր ծնաւ ի կոյս արգանդէ — 116 41;

Այսօր ծնեալն Որդին հայրական — 116 29;

Այսօր Կուսածին Բանն Հօր Որդին միածին — 130 7;

Այսօր մանկունք սուրբ եկեղեցւոյ — 1387 9;

Այսօր մարբիչն ամենեցուն ի Յորդանան — 1090 1;

Այսօր մեծ զարմանք հրաշից — 707 33;

Այսօր մեծ խորհուրդ յայտնեալ — 126 39;

Այսօր միաբան ազգս Հայաստան — 63 15;

Այսօր միաբան ժողովք ամենայն — 63 24;

Այսօր յարեաւ արքայն համայնից — 124 5;

Այսօր յարեաւ Բանն հայրական — 124 20;

Այսօր յարեալ ի մեռելոց Աստուածորդին — 124 26;

Այսօր յարեալ լոյսն արարչական — 123 15;

Այսօր նոր տօնիւս ցնծայ — 121 22;

Այսօր որդիք Հօրն երկնաւորի — 137 28;

Այսօր տէրն Քրիստոս զմարդասիրութ. — 718 18;

Այսօր տօնեմք զնաւակատիս — 707 15;

Այսօր տօնեն ազգս Հայաստան — 136 11;

Այսօր տօնեն որդիք մարդկային — 147 8;

Այսօր տօնեն որդիք մարդկան — 141 20;

Այսօր տօն է ծննդեան, աւետիս — 685 18, 25, 28, 32, 36, 40. 686 2, 5, 8, 12, 16, 19, 25, 28, 31, 36;

Այսօր տօն է ծննդեան, ծննդեան — 1011 36;

Այսօր տօնէ մերս եկեղեցի — 137 19;

Այսօր ցնծալի եւ ուրախալի — 55 31;

Այսօր ցնծալ սուրբ եկեղեցի — 142 29. 146 13;

Այսօր ցնծան մանկունք Սիոնի — 141 11;

Այսօր ցնծացուք հոգով ի յեկեղեցի — 143 37;

Այսօր ցնծութեամբ տօնեմք զտօն — 1387 14;

Այսօր Քրիստոս տէր զմարդասիրութեանն — 719 38;

Այսօր Քրիստոս տէր մեր զմարդասիրութ. — 718 13;

Այսօր Քրիստոս տէրն զմարդասիրութ. — 718 6;

Այդ Աստուծոյ եւ հաւատարիմ ծառայ — 1386 21;

Այր մի ազգարար ծիր եւ խոհական — 1271 36;

Այր մի բնորդ եւ անուանի — 1386 6;

Այր ոմն աղգաւ հայ — 964 16, 28, 32, 36, 965 1;
 Այր ոմն էր շնորհօքն Աստուծոյ զարդարեալ ի վարս — 1464 31;
 Այր ոմն ի Պարսից, ոչ ի փոքունց — 932 19;
 Այր ոմն մեծատուն, յազգէն յիսրայէլի — 940 4;
 Անանուխն տաք է և չոր — 1205 37;
 Անարատ, անկեղծ, անսկիզբն, անտեսանելի — 1381 31;
 Անարատ կոյս մայր անեղին — 113 4;
 Անարատ սուրբ կոյս տիրածին — 700 41;
 Անարատ տաճար, մայր ամէնօրհնեալ — 176 18;
 Անարգեն զՈրդին Աստուծոյ — 234 8;
 Անքարավ շայ քարուն — 979 20;
 Անգուած՝ հանած — 1189 2;
 Անդադար եւ միշտ զոհութիւն — 1090 11;
 Անդեայ՝ նախիր — 1235 4;
 Անդստին, Այստամբ, Ախտաթէտ — 1196 33;
 Անեղական բնութիւնն՝ եւ անճառից թագաւորն — 74 15;
 Անեղական լուսոյն զարդարեալ — 138 12;
 Անեղանելի՝ անարատապէս — 1186 13;
 Անեղանելին Աստուած, Անարատապէս զոլով — 1190 11;
 Անեղ անժամանակ ծնեալ — 1012 30;
 Անեղ անհաս լոյս արփիական — 119 43;
 Անեղ անմահ՝ անմահից արքայն — 144 42;
 Անեղ անմահ Բանն հայրական — 126 32;
 Անեղ անմահին, անճառ արքային — 63 7;
 Անեղ անմահ լոյսն էական — 1386 4;
 Անեղ անմահ՝ ծնունդ հայրական — 144 42;
 Անեղ անմահ միածինն Որդի — 142 12;
 Անեղ բնութիւնն եւ անճառից թագաւորն — 74 22;
 Անեղ Աստուած, անսկիզբն Աստուած — 220 41;
 Անեղ և անմահ ծնունդ հայրական — 92 11, 93 22, 144 19;
 Անթիւ շարեօք անցեալ ես — 104 30;
 Անժամանակ Բանդ հայրական — 148 21;
 Անժամանակ լոյսն արփիական — 115 36;
 Անիստն՝ արապկերէն անիստն — 1228 36;
 Անիստն, տաք է և չոր — 1229 4;
 Անիրաւ միտք եւ անպիտան մարմին իմ — 984 43;
 Անծան՝ անգէտ — 1193 16;
 Անկեալն ի ձեռս աւագակաց խոցեցայ — 1090 23;
 Անկուած՝ իանած — 1189 1;
 Անկուած՝ հանած — 1188 16, 40;
 Անկուած՝ որ է հանած — 1189 1;
 Անկումն՝ վճարումն — 1193 28;
 Անհասանելի եւ անծանօթ ծոցոյ ծնունդ — 294 21;
 Անհաս՝ անճառ, անպատում — 1185 35, 46;
 Անծինք ազնիւ վասն Ադամայ — 99 24, 27;
 Անձն իմ առ քեզ աղաղակէ — 1090 34;
 Անձն իմ արի աղօթէ դէմ արարողին — 97 1, 9, 17, 22;
 Անձն իմ քնդէ՞ր հառաշմամբ — 1091 13;
 Անձն իմ թշուառական վասն էր — 1012 6;
 Անձն իմ տառապեալ — 985 16;

Անձրութ հայերէն՝ յարապի յանձրութ՝ պարսից անծ-
 րութ — 1228 26;
 Անճառ անեղ Բանն ի սկզբանէ — 140 19;
 Անճառ անհաս արքայն համայնից — 135 25;
 Անճառ անհաս եղական զոյի — 143 8;
 Անճառ անհաս լոյսն (լոյսդ) հայրական — 119 33, 143 28;
 Անճառ անհաս կամքն արարական — 121 40;
 Անճառ Աստուած, անեղ անվախճան — 121 30;
 Անճառն Աստուած՝ միածինն Որդի — 140 38;
 Անճառ Բանն հայրական — 129 31;
 Անճառելի Բանդ հայրական — 145 1;
 Անճառելի Բանն ի սկզբանէ — 93 26, 126 24, 141 39;
 Անճառելի Բանն հայրական, այն որ ծնաւ — 129 42;
 Անճառելի Բանն հայրական, անեղ, անմահ — 118 21;
 Անճառելի Բանն հայրական, որ մարմնացաւ — 137 4;
 Անճառելի Բանն որ ի Հօրէ — 136 25;
 Անճառելի լոյսդ անեղական — 115 20;
 Անճառելի լոյսդ հայրական — 115 14;
 Անճառելի լոյսն անեղական — 142 41;
 Անճառելի Հօր միածին — 1012 15;
 Անճառելի շնորհօք զարդարեալ — 136 32;
 Անճառելոյ Բանին ի Հօրէ — 134 20;
 Անճառելոյ Հօր միածին — 1012 28;
 Անճառին խորան, անճառին խորան — 1091 23, 1143 34;
 Անճառին տաճար, բարի հաշտարար — 176 11;
 Անճառ լոյսն էական — 3 16, 45 35, 46 2, 6;
 Անճառ Հայր լուսոյ, Որդի համագոյ — 129 10;
 Անճառ ճառագայթ լուսոյն — 58 40, 59 32, 40, 60 32, 61 16;
 Անճառ միածին, Հօրն երկնաւորին — 14 37;
 Անճառ միածինն Հօրն երկնաւորին — 12 8, 15, 19, 23, 27, 31, 35, 39, 13 5, 10, 15, 19, 24, 29, 35, 92 37;
 Անճառ և անքնին, ծաղիկ լուսածին — 57 28, 93 5;
 Անմահ արքային, անճառ անհասին — 131 38;
 Անմահ արքայ, Տէր երկնային — 967 36;
 Անմահ բնութիւն առի — 98 21, 27;
 Անմահ փեսային հարսունք — 134 25;
 Անյարիր՝ անյարմար — 1193 21;
 Անուած՝ հանած — 1189 2;
 Անուամբդ յաղթող եւ ցանկալի — 17 12;
 Անուն Աստուծոյ շնորհօք Հոգուն սրբուն — 1229 16;
 Անուն գոյացական անթիմոնն է — 931 6;
 Անուն դիցուք տօնիս աստուածայալտնութիւն — 1396 28;
 Անչափ շար[ե]օք լրցեալ եմ — 1013 35;
 Անպատմելի շնորհօք լցեալ — 142 36;
 Անպարագիծ լոյս անճառելի — 121 2;
 Անսկզբնական ծնունդ հայրական — 118 2;
 Անսկիզբն Աստուած, Անեղ Աստուած — 1192 37;
 Անսկիզբն Հայր ամենակալ եւ մշտնջենագով — 223 29;
 Անստացական Բան Աստուած — 287 24;
 Անվթար՝ անահեկ կամ անբիծ — 1186 11;
 Անվթար՝ անհոգ — 1182 8;
 Անտանելիդ երկնի եւ երկրի — 92 15, 93 13;

Անտանեկին երկնի և երկրի — 122 13;
 Անտեսն հրեղին դասուն՝ յերկրի երեւեալ — 67 2;
 Անբանակ էին, անորակ գոյին — 32 23. 92 40;
 Անբնեկի են խորք իմաստիցն Աստ. — 937 40. 938 9, 12, 15, 24;
 Անօթն ընտրութեան և վարդապետն հեթանոսաց — 283 12;
 Անօրէն թագաւորն Շապուհ արար հաւածումն — 1269 14;
 Աշակերտ զգաստ քարշէ միշտ զիմաստ — 1063 49;
 Աշխարհիս մին եար եմ սիրել — 1176 13;
 Աշրաս որ խնդրեն, որ է պրուխն — 1227 35;
 Աշքերդ է կանդթեղ կազմեալ — 979 31;
 Աշք իմ ծովացեալ, գետք յինչն հոսեալ — 39 29. 46 41. 47 10. 48 2. 92 42;
 Ապա մինչ այն ջուրն որ ի կողիցն ել — 1432 35;
 Ապանօս փայտն՝ է ոպնիաղ — 1224 40;
 Ապա Շապուհ դրանն լսէր — 141 28;
 Ապաշխարութիւն, զօրութիւն, մեծութիւն — 1302 7;
 Ապարանք՝ աշտարակ կամ յանք — 1185 36;
 Ապէնիազ՝ անկարօտ — 1206 7;
 Առակաւոր բանիւ խօսի — 120 37;
 Առակաւոր է՝ նշանակէ — 1191 43;
 Առ այս ասէ աստուածախօսն Մովսէս — 1424 41;
 Առան՝ խելագարեալ — 1192 17;
 Առանցեալ՝ խելագարեալ — 1192 8;
 Առանցեղ՝ խելագարեալ — 1192 16;
 Առ անփոփոխ աստուածութիւն — 1144 25;
 Առաջադրեալ իրողութիւնս բաժանի եռակի — 853 34;
 Առաջապահեստ՝ յառաջ պահող զպահան — 1194 25;
 Առաջին՝ աթոռոց դասքն — 238 37;
 Առաջին աւտրն. Սրանչելի եղև — 1291 35;
 Առաջին՝ դասք պատրիարկաց, որք թարգմանի՝ — 276 42;
 Առաջին հարցումն է այս, թէ զի՞նչ տայ իմանալ — 1291 38;
 Առաջին հերձուածող ոմն Սամարացի Մենադրոս — 232 25;
 Առաջին հերձուածողք հեթանոսք — 233 2;
 Առաջին մարդն որ Ադամ անուանեցաւ — 1025 35;
 Առաջին ունիմ ես անձն որ է գոյացութիւն — 853 31;
 Առաջինն այս, որում ասեն թէ յորժամ մկրտեն զոր — 289 23;
 Առաջինն ներքին դասք հրեշտակաց — 239 2;
 Առաջին օրն բարի է — 1388 26;
 Առաջի օր լուսնին բարի է — 1388 26;
 Առաջնում քան զայս զոր խնդրեցեր — 299 14;
 Առասանութիւն՝ առասացութիւն — 1182 7;
 Առատանիլ՝ ցասնուլ կամ զայրանալ — 1182 10;
 Առաւօտուն հուն խօսի — 1332 11;
 Առաքեալն Քրիստոսի Բառնաբաս — 1244 4, 10;
 Առաքեալն Քրիստոսի Բարդղիմէոս — 1276 29;
 Առաքեալն Քրիստոսի սուրբն Բառնաբաս — 1243 22;
 Առաքեալն Քրիստոսի չորք իրք բաղձային — 1308 55;
 Առաքինութիւնն աշխատութեամբ խնդրի — 1480 25;
 Առեալ ես կարգ տէր Յիսուսի — 986 16;

Առիւծն է՝ աղատական, հաճոյական — 1441 39;
 Առ ձեղ գոչեմ ձայնիւ մեղայ — 100 10;
 Առձեռն՝ ի ձեռն — 1182 6;
 Առձեռն՝ ձեռն ի ձեռն — 1182 5;
 Առն անմտին և անզգամին հետ — 847 31;
 Առնել տալն է՝ ալտըրմագ — 1078 25. 1140 11. 1223 37;
 Առողանութիւն՝ առասացութիւն (առացութիւն, ասացութիւն) — 1182 21, 43, 44;
 Առ ոտդ անկեալ զքեզ աղաչեմ — 1012 36;
 Առ որ ասէ արքայածինն Սողոմոն — 73 36;
 Առ քեզ աղաղակեմ արքայ երկնաւոր — 147 37;
 Առ քեզ աղաղակեմ հառաչմամբ ձայնիւ — 176 2;
 Առ քեզ գոչեմ արտասուելով — 175 20. 967 4;
 Առ քեզ գոչեմ արքայ երկնաւոր — 147 43;
 Առ քեզ գոչեմ ձայնիւ մեղայ — 99 30;
 Առ քեզ գոչեմ մեղայ [մեղայ] — 968 8;
 Առ քեզ գոչեմ սրտիւ մեղայ — 44 27. 96 42. 968 2;
 Առ քեզ համբառնամք զաշս մեր — 1481 2;
 Առ քեզ պաղատիմ լալով, անճառ լուսոյ մայր — 113 9;
 Ասացուք սակաւութեւ և յաղագս աւանդութեանց եկեղեցոյ — 262 27;
 Ասաց Աստուած, ասէ, հանցէ երկիր շունչ — 1394 38;
 Ասացաւ եւ յառաջագոյն մեզ — 1351 4;
 Ասափ եւ Դիթոմ եւ որդիքն Կորխայ — 188 18, 24;
 Ասեմք առ այդ, թէ ոչ է պարտ զմիոյ — 267 3;
 Ասեն իմաստունք թէ՛ ահն ինչ — 1299 31;
 Ասեն իմաստունք թէ՛ կայ ձուկն մի փոքրիկ — 1313 13;
 Ասեն իմաստունք թէ՛ յերկիրն Հնդկաց է անձաւ մի — 1309 22;
 Ասեն իմաստունք թէ՛ սուրբ Աստուածածինն նման է աղբեր — 1913 9;
 Ասեն ոմանք թէ՛ Քրիստոս յորժամ ի դժոխս իջաւ — 239 21;
 Ասեն վարդապետք եկեղեցոյ թէ՛ ո՞րպէս մարդն — 1299 2;
 Ասեն վարդապետք թէ՛ զգայութիւնքն — 1309 34;
 Ասեն վարդապետք թէ՛ մարդ որ երթայ ի պատարագն — 1313 34;
 Ասեն վարդապետք թէ՛ մարդիկ որ կամին երթալ — 1307 25;
 Ասեն վարդապետք թէ՛ յորժամ թագաւոր ոք թշնամի է — 1307 17;
 Ասեն վարդապետք թէ՛ որ կարօտանայ ալից — 1309 10;
 Ասեն վարդապետք թէ՛ որպէս մեղուք — 1307 31;
 Ասէ Ամբրոսիոս ի գիրս Կուսութեանն — 1309 40;
 Ասէ այսպէս. Առաջին պարտ է որ ասին — 857 25;
 Ասէ առաքեալն յերբայեցոց — 236 24;
 Ասէ Արիստոտէլ, թէ լուսաւորքն — 855 28;
 Ասէ Արիստոտէլ ի գիրս Էրրորդ՝ Հոգւոյն — 296 5;
 Ասէ գիր թէ յորժամ եկին հրեշտակք Աստուծոյ — 81 34;
 Ասէ երանելին Դիոնեսիոս ի գիրս — 296 9;
 Ասէ երանելին Հերոնիմոս. նախահայրն մեր — 1310 22;

Ասէ իմաստասէրս, թէ շորք գոն տրամաբանական
հն.— 856 41:
Ասէ Մովսէս. Մարգարէ յարուցէ ձեզ — 76 16:
Ասէ Յոր. Պատերազմ է կեանք մարդոյ — 1303 35:
Ասէ ուրեմն հոգեբուղին եւ մեծն յիմաստունս — 73 6:
Ասէ ուրեմն յնգս երգոցն (երգս երգոյն) — 73 41.
74 11:
Ասէ Պոէջիոս. զմահն իշխսթոսի աշակերտին Զենոնի
— 1313 37:
Ասէ վասն Բորովամու՝ թէ կայր ի վերայ բարձանց —
1427 21:
Ասէ Տէրն յԱւետարանն. Մեծ եւս քան զայս — 1441
38:
Ասէ Տէրն. Ո՞ մերձեցաւ յիս — 77 6:
Ասի թէ կայսր ոմն նստաւ յաթոռ — 1302 20:
Ասկալոնոս՝ դարիշան — 1226 2:
Ասորի էր ազգաւ, յամս Փոքր Թէոդոսի — 1441 2:
Աստղյարզ՝ որ է յովթրէն — 1229 11:
Աստուածաբանութիւն գիտութիւն եւ մականցութիւն
էից — 295 2:
Աստուածազան՝ աստուածազարդ — 1183 20. 1184 21:
Աստուածազան, աստուածասքանչ — 1184 32:
Աստուածազան գրեցեալ գիրք — 305 28:
Աստուածազանից արանց առաջի — 770 1:
Աստուածազարդ գունդք երանական — 133 35:
Աստուածազարդ տաճար տիրական — 125 35:
Աստուածածին ամէնօրհնեալ, զպաղատանս մեր ըն-
կալ — 114 4:
Աստուածածին ամէնօրհնեալ, համայն ազգաց ես երա-
նեալ — 985 11:
Աստուածածին ամէնօրհնեալ, Հոգոյն Սրբոյ եղեր
լցեալ — 177 7:
Աստուածածին անհարսնացեալ — 113 21:
Աստուածածին բարեաց պատճառ — 112 24:
Աստուածածին զքեզ դաւանիմ — 967 27:
Աստուածածին կոյս Մարիամ — 967 18:
Աստուածածին կոյս պատուական — 2 23. 61 26:
Աստուածածին կոյս Տալիթայ — 985 30:
Աստուածածին հօտին հովիւ սրբազան — 1091 34:
Աստուածածին մայր անարատ իսկուհի — 1340 29.
1421 13:
Աստուածածին մայր անճառ Բանին — 118 36:
Աստուածածին մայր Քրիստոսի — 674 31:
Աստուածածին սուրբ կոյս լուսեղէն տաճար — 700 18:
Աստուածակերտ՝ աստուածատունկ — 1187 9:
Աստուածակիր նշան պաշտելի — 147 31:
Աստուածահաճոյ կրօնաւորն (կրօնաւորն եւ ճգնաւորն)
Բատայ — 1258 17, 24, 35, 41. 1259 3:
Աստուածահրաշ՝ աստուածասքանչ — 1184 24:
Աստուածային առաքեալն Պօղոս — 306 4:
Աստուածային բարեբարութիւն գերազանց է — 773 45.
775 1:
Աստուածային բնութիւն սուրբ Ներսիսեան — 286 26:
Աստուածային գիրք խօսին յաճախապէս — 1424 27:
Աստուածային գիրք յաճախապէս խօսին — 1428 11,
16:

Աստուածային դու բնակարան — 115 5:
Աստուածային դրախտ տնկեալ — 65 40:
Աստուածային եւ մեծն առաքելոցն Պօղ.— 303 26:
Աստուածային իմաստութեամբն միայն — 303 42:
Աստուածային շնորհաց օթեան — 134 6:
Աստուած անեղ անկղզրական — 146 34:
Աստուածապահ եւ աստուածասէր իշխանիդ — 724 29:
Աստուածապարգեւ շնորհիւ լցեալ — 776 3:
Աստուած ասաց Արրահամու թէ՛ ես աճեցուցից —
1430 38:
Աստուածասէր դշխոյն յօժարեալ — 132 41:
Աստուած աստուծոց եւ տէր տերանց — 1383 25:
Աստուածատեւդ մարմնական — 103 37:
Աստուածատես նմանական — 103 28:
Աստուածատուր մեղօք մեռեալ — 674 35:
Աստուածատուր վատթար եւ թարմատար — 674 38:
Աստուած՝ արարիչ անտես (արարիչ կամ անտես) —
1187 27. 1192 31:
Աստուած, արարիչ, արդար անմահ — 1188 9:
Աստուած արդար եւ յիրաւի — 1343 35:
Աստուածարեալ՝ յԱստուած զօրանալ — 1184 23:
Աստուած բնութեամբ է, թէ — 290 13:
Աստուածդ անուն՝ յաստիս ա՛ծ — 1234 47:
Աստուածդ երկնից, Աստուած լուսոյ — 1383 31:
Աստուածեղէն շնորհօքն շարժեալ զսուրբ լեզուն —
1328 42:
Աստուած ես նմանական — 104 3:
Աստուածերանկ՝ լուսոյ կամ տեսութեանոց — 1184 25:
Աստուած եւ սքանչելի են ամենայն գործ նորա — 72
45:
Աստուած եւ տէր արարածոց — 111 2:
Աստուած իմ Յիսուս Քրիստոս — 968 13:
Աստուած խոստացաւ որդոցն Իսրայէլի — 1302 44:
Աստուած յերկրի, Աստուած յերկինս, Աստուած ի
մարմնում — 1397 3:
Աստուածն ամենի, Բանն անճառելի — 133 13:
Աստուածն ամենի լոյսն անճառելի — 51 20:
Աստուածն ամենի միածին Որդի — 44 42. 45 6, 9,
12, 15, 18, 21. 67 42:
Աստուած ունի յաջ ձեռին իւրում գերանութիւն — 1302
52:
Աստուածպետական արարիչն ամենայնի — 1428 26:
Աստուածպետականն Յիսուս Քրիստոս — 1428 5:
Աստուած քարոզեաց եւ խրատ ետուր — 780 2:
Աստուծոյ եւ տեսնն մերոյ — 1423 8:
Աստուծոյ թաքնութիւնն թէ զինչ երբեք իցէ — 678 16:
Աստուծոյ իմաստութեանն ոչ գոյ բան — 1312 34:
Աստ ցնծայ սուրբ եկեղեցի — 146 23:
Արարն նուրբ է ու ազնիւ — 1152 6:
Արադաշտական՝ զբուն բան — 1210 20:
Արածամ՝ երեկոյ կամ երիկունն — 1195 39:
Արաղանն՝ զեղնութիւն է — 1227 40:
Արաղլին՝ զխարկ: Աւուճ՝ պիսակութիւն կամ պիսակ —
1193 42:

Արարեալն ոչ ի գոյացութենէ արարողին է — 1390 30.
1391 3;
Արարիչ Բան Աստուած անքննելի զօրութեամբ — 1366 16;
Արարիչ կամ անտես — 1187 38, 39;
Արարիչն Աստուած բոլորից հաստատեաց զաշխարհ — 81 10;
Արարիչն արարածոց՝ այսօր յայտնեցաւ — 66 33;
Արարիչ Տէր, ի քէն ստեղծայ — 985 20;
Արարչագործ Աստուած, որ ի ձեռն աստուածային — 1382 9;
Արարչագործ Տէրն ամենայնի — 141 2;
Արարչագործ Տէրն երկնային բեկեռեցաւ ի փայտ խաչին — 125 28;
Արարչագործ Տէրն երկնից զքեզ առեալ հողոյ զարմից — 176 41;
Արարչական Բանն հայրական — 707 28;
Արարչին ծնող, Հօր Բանին բարձող — 114 7;
Արբանեակ՝ սպասուոր — 1194 21;
Արգոյ մշակ մշտավաստակ յարահետ — 1092 11;
Արդ ամենայն ազգք եւ աղինք — 96 40;
Արդ՝ ամենայն բանք մարգարէիս յերիս դէմս իմանի — 79 26;
Արդ՝ առ քեզ են բանքս — 1368 42;
Արդ՝ ասասցուք փոքր-ինչ յազազս երանելոյն Պարսամայ — 1440 10;
Արդ՝ ասէ, զայրն Մարիամու, առ ի ցուցանել — 1429 31;
Արդարեւ գովելի են զեղեցիկքն եւ պարս. — 823 32.
1425 9;
Արդարեւ՝ հազարի վէ հաքիբէթտէ — 1223 21;
Արդարութեամբ եւ իրաւամբ վայելէ — 732 43;
Արդ՝ բաղձականին յարձակման — 1203 36;
Արդ՝ գիտել պարտ է, զի անձն ի գոյանալ — 295 28;
Արդ՝ եթէ զինչ է բնութիւնս յատկապէս — 305 30;
Արդ՝ երկուտասան տեղիք առ երեսօք աշխարհիս — 72 25;
Արդեօք գիրքս այս քանի՞ նշանակութիւն ցուցանէ — 69 24;
Արդ՝ զառանցելոց ժամանակաց — 286 16;
Արդ՝ զսոսա նահատակութիւնս լսելով — 712 10;
Արդ՝ ըստ կարգի ժամանակին պարտ է վարժել (ժամանակին վարժել) — 82 25, 35, 83 45;
Արդ՝ ըստ կարգի օրինակին վարժել — 83 5;
Արդ՝ ըստ նարդին ժամանակի — 83 19;
Արդ՝ ի շորից աւետարանչացն պատուականագոյն — 75 37, 1294 45, 1295 8;
Արդ՝ ի վերայ այսր բանի տասն ինչ — 74 6;
Արդ՝ հազարապետն խորոցն Աստուծոյ — 289 30;
Արդ՝ հարկաւոր է մեզ զբղխումն — 1036 16;
Արդ՝ մինչ ետես թէ խաբեցաւ — 118 15;
Արդ՝ մկրտութիւնն ըստ Օգոստինոսի — 237 15;
Արդ՝ յաւուրս առաքելոցն — 1030 9;
Արդ՝ նախադասութիւն է բան յայտնող — 856 20;
Արդ՝ նախ եկեցուք ի տեսութիւն բանիս — 73 31;
Արդ՝ նախ կարծեմք զիմաստունն մեծապէս — 298 14;

Արդ՝ նախնի ինչ բան է — 818 26;
Արդ՝ ոչ եղեւ հնար Յովսեփայ — 270 29;
Արդ՝ որ մաքուրն է ի հոգին — 35 30;
Արդ՝ որպէս ի գալ մեծի եւ տիեզերակալ թագաւորի — 75 19;
Արդ՝ որպէս պիտոյ է լոյս՝ աչաց եւ ձայն՝ ականջաց — 80 26;
Արդ՝ ո՞նկն դրէք եւ զբանս լսեցէ՛ք — 63 41;
Արդ շար՝ է՛ որ առ մեր սգալութիւնս — 1391 27;
Արդ՝ շորից աւետարանչացն պատուականագոյն — 1295 22;
Արդ՝ պաղատիմ առ քեզ արքայ — 967 32;
Արդ՝ պարտ է գիտել թէ խաւարն — 848 16;
Արդ՝ պարտ է ըստ կարգի ժամանակին — 83 21;
Արդ՝ վասն այսմ երիս իրս տեսանելի է — 1306 17, 1308 16, 22;
Արդ՝ վասն այսմ երկու իրս տեսանելի է — 1303 13;
Արդ՝ տօն ամենայն սրբոց վասն երեք պատճառի — 1307 53;
Արեգակն արդար որ ի Հօրէ ծագեալ — 1279 8;
Արեգակն եւ լուսինն նշանակէ զառաքեալն Պետրոս եւ — 1308 6;
Ար՝ եկ ասեմ բան հրաշական (խրատական) — 38 4, 35;
Ար՝ եկ որ մտնունք — 985 37;
Արեւս առնեմ երթամ — 1092 28;
Արթունք եղբրուք, արթունք և պատրաստք — 669 14;
Արժան է զհաց պատարագին — 267 40;
Արժան է զյիշատակ հանգուցելոցն կատ. — 1396 46;
Արի իմ քաղցրիկ աղանի — 1093 1;
Արիութիւն պարտիս ստանալ — 103 15;
Արի՛, սէր իմ, արի՛, արի՛ — 1093 30;
Արիստակէս խնդրող բանի — 766 28;
Արիստոտէլ Ստագիրացի էր ի Քամշիթ գաւառէ — 851 6;
Արիք որ երթամք, սոխակաց երամք — 1093 4, 1094 4;
Արխափակս, Ապարումն — 1189 3;
Արհամարհեցան հարանցն աղանդք — 1931 15;
Արձակ՝ սանձարձակ, հերարձակ, ձիարձակ — 1197 35;
Արջտակն՝ պահուրմէրեմ — 1226 14;
Արտաքին իմատասէրքն այսպէս ասացին — 235 27;
Արտաքսեալքն յեկեղեցոյ՝ ամենայն՝ հերձ. — 1370 22;
Արտեմոն զինի խաչելութեան տեառն յուրով ամաց անցելոյ — 929 42;
Արտեմոն յետ խաչելութեանն տեառն ԼԴ ամի անցելոյ — 929 17;
Արփիական լոյս երկնային — 9 37, 43, 10 1, 4, 7, 10, 18, 22, 25, 28, 32, 36, 40, 11 1;
Արփիական լոյսն անեղական — 135 32;
Արփիական լուսոյն անշիջանելի ճառ. — 84 6;
Արփիական լուսոյն անստուեր — 146 41;
Արփոյն հասակ՝ ապաստանի տուն — 1186 30;
Արքայ ահաւոր զօրացն երկնաւոր — 140 31;
Արքայ անմահ երկնային — 111 35, 40;
Արքայաշէն տաճար քանին խորանս կազմեալ — 176 30;

Արքային փակեալ պարտէզ, մորենին վառեալ անկէզ — 114 14, 43:

Արքայ համայնից, ստեղծող բոլորից — 123 36:

Արքայն Դաւիթ շինեաց զսուրբն Սիոն — 189 1:

Արք եղբարք եւ հարք ժողովորդք — 711 16, 30, 712 36:

Աւաղական ձայն արձակեմ (արձակէր) լալադին — 98 11, 114 11:

Աւաղ անձինս թէ այս ո՞րքան խելագարեցայ — 1094 9, 1143 11:

Աւաղ անցատրիս որ մոլորեցայ — 177 15:

Աւետեաց երկիրն՝ Երուսաղէմ է — 1231 1:

Աւետիս քեզ, կոյս, ձայնի զուարթնոյն — 1094 15:

Աւետիս քեզ, կոյս Մարիամ — 1094 38:

Աւեր բաղաք եղև անձն իմ — 1094 25:

Աւոմայիա, մայր Աղեքսանդրու թագ. — 1472 35:

Աւուրք միով յառաջ քան զգեցուցանել — 1466 12:

Բ

Բաղեան՝ անխոն՝ անխոն — 1228 6:

Բաղմազան է խորհուրդ Աստուածաշունչ գրոց — 75 9, 78 14:

Բազում անգամ աղաչեալ յաշակերտաց — 266 26:

Բազում անգամ ինձ աստուածային իմն — 820 14:

Բազում անգամ Տէրն մեր զոր ինչ ուսուց. — 1309 25:

Բազում եղեն սքանչելիք, եւ զի ամենայն — 1430 15:

Բազում են վարդապետութեան օրինակք — 1360 29:

Բազում ինչ այլայեցին յառաքելական կարգաց — 1433 6:

Բազում մարդիկ հարցանեն, թէ չարն եւ — 1303 8:

Բազումք են վարդապետութեան օրինակք — 281 45, 1260 41:

Բազումք մարդիկ քրիստոնեայք անուանին — 275 24:

Բազումք յայնցանէ, որք փեսային մերոյ — 1335 11, 1369 18:

Բաժակարբու աշակերտացդ մաղթանք — 1095 3:

Բաժակն օրհնութեան զոր օրհնեմք — 268 29:

Բահար օլդի բուրբուլ դալդի — 1420 23:

Բամա՝ բլուր, բարձունս, սեղանս — 1206 19:

Բայց այժմ ըստ Յոհաննու որ ասաց թէ — 239 31:

Բայց այժմ տեսցուք թէ յո՞րս բաժանի — 304 2:

Բայց արդ սակաւուք — 280 3:

Բայց Բարթողոմէոս ցնացեալ ի Հեր եւ — 1275 16:

Բայց երեւցաւ — 858 35:

Բայց ի գործոց վեցօրէից ասացար ինչ — 1289 46:

Բայց խնդիր եղև ի մէջ առաջնոցն — 1394 4:

Բանական բնութեանս է գործ քննել — 81 42:

Բան զոր հարցանէք — 285 20:

Բանիւ ետ մեզ զպէտսն ստացողն — 1350 2:

Բանիւք դուզնաքեալ իմն խօսելով — 262 9, 290 39, 301 21:

Բանն Աստուած կատարեալ — 285 14:

Բանն Աստուած Որդին Հօր միածին — 293 15:

Բանն մարմին եղեալ եւ մարմնացաւ — 1396 14:

Բանն որ ի Հօրէ ծագեալ — 1279 1:

Բան որ ասէ թէ՝ Ողջոյն մի՞ տայք ի ճան. — 1396 6:

Բանք պիտանի ոչ եմ կարող — 1010 15:

Բանք Սաղմոսիս է պատուական — 106 1, 9, 14, 17,

20, 23, 27, 31, 35, 39, 43, 107 3, 7, 11, 15, 18,

22, 25, 29, 33, 36, 40, 108 1, 4, 8, 11, 14, 17,

20, 23, 26, 29, 32, 35, 40, 109 4, 10, 400 28, 401

21, 402 8, 404 31, 405 8, 35, 406 26, 407 30, 410

20, 411 9, 44, 412 17, 33, 414 23, 415 5, 25, 416

13, 417 5, 418 3, 34, 420 16, 29, 47, 421 34, 422

3, 17, 31, 45, 424 13, 425 30, 426 3, 427 37:

Բառնաբաս միսիթարութիւն անուանի — 1244 38:

Բասիլիոս, դու ես տեղի — 144 13, 1386 10:

Բարբարիսմոսք, որ կոչին խուժադուժք — 286 11:

Բարի Աստուած ե բարեացն արժանաւորաց տուող — 1351 22:

Բարի եկիր, իմ պատուական սիրելի — 1095 10:

Բարի է Աստուած ե բարեացն արժանաւորաց տուող — 1351 42:

Բարիոք ասաց Բարիախօսն (Բարուախօսն) — 1329 6, 25:

Բարկ արեւդ ի շող ձեղունէն — 1095 25:

Բարձրեալ Աստուած անզնեական — 1095 41:

Բարուախօսն ասէ զառիժէ — 1329 12, 1330 10:

Բարսեղ ասէ, Կարողութիւն իցէ՞ արդիւք — 1356 17:

Բարսեղ ասէ, Մարմին մարդկային՝ ունէր — 1355 24, 40:

Բարսեղ, նուաստ ծառայ, գրեմ մեծական ողորմք — 1417 1:

Բերանալիր քեզ զոհոթիւնն — 1096 3:

Բիւրուրիկոս կոապաշտ արքայն — 1054 20, 27:

Բիւսցէ, ասէ, երկիր զբանջար խոտոյ — 1398 41:

Բիւսեալ աղբիւր յորդորական — 1052 7:

Բնաւից բարեաց պարգեւատուն — 294 36:

Բնութեամբ մէջն ոմանց երկաքանչիւրոցն — 1390 44:

Բնութիւն ասի որ ըստ բաղմացն — 858 1:

Բնութիւն է սկիզբն շարժման — 854 11:

Բնութիւն մարդոյ բաժանեալ է ի շորս առաջս — 192 16:

Բնութիւն սկիզբն — 848 8:

Բնութիւնք հանուրց եղանակին — 24 31:

Бог—Աստուած — 1222 31:

Բուն բան կամ զկարեւոր ուխտ — 1210 21:

Բռնաւոր ե ամբարիշտ արքայն Մաքսիմիանոս — 1249 21, 1250 9:

Գ

Գանձ գիտութեան անհամեմատ — 1096 14:

Գանձք կենաց Որդիդ միածին — 148 5:

Գարուն, գարուն հասեալ է՛հաս — 1096 17:

Գարունն եկեալ անուշ հովերն հնչեցին — 1096 33:

Գարունն է բացուել վարդն ի բաղանին — 1145 19:

Գգործող (sic) սուրբ Երրորդութեան — 1386 14:

Գեա՛ է քաղցր եւ հոսանուտ ջուր — 1230 21:

Գերագոյն մայր անապական — 1097 29, 1136 38:

Գերագունուոյ, առաւել իմաստութեամբ — 305 36:

Գերապայծառ ընտրեալ տեղի սուրբ Սաղիմ — 1097 32:
Գերարփի պայծառ, գոլիցս պատճառ — 1278 39:
Գերի եղեկի, ողբալի, ո՛հ — 1098, 5:
Գերիս գերեալ գոռամ գոշեմ — 1098 14:
Գիտացեալ գթած տէրն, զի սիրտը առաք.— 1309 5:
Գիտացի իսկ յառաջագոյն զառ ի յինէն եղեալ — 1360 45:
Գիտեմ եթէ ո՛չ թուացուցանէ զմեզ — 1395 8:
Գիտելի է, զի առաքինութիւնն եւ սրբութիւն — 81 19:
Գիտելի է, զի եւ ոմանք որ մի բնութիւն — 224 6:
Գիտելի է, զի է ինչ ի խորհուրդս այս — 1301 21:
Գիտելի է, զի որպէս հոգիս մեր — 1304 47:
Գիտելի է, զի չորս ազգ է քունն — 1305 38:
Գիտելի է, զի չորս իրս բացայայտէ — 80 7:
Գիտելի է, զի Քրիստոս երկու անգամ գայ — 1301 39:
Գիտելի է, զի Քրիստոս է բարի հովիւ — 1304 20:
Գիտել պարտ է, զի ի հնումն զիմաստունս — 1429 35:
Գիտութիւն էակաց, ըստ որում էակը եւ — 847 12:
Գիրք եզրասայ մարգարէի երկրորդ — 360 25:
Գիւլբաթին բաֆտա — 723 35, 39:
Գլխաւորը առաքելոցն ընտրեալ — 1274 39:
Գլխաւորը սուրբ (սրբոց) առաքելոցն — 1274 12, 19, 27, 37, 41. 1275 1, 6, 12:
Գլուխն ամենեցուն Քրիստոս աստ.— 1275 40. 1276 9, 16, 20:
Գլուխն էր դրեր ոսկէ թագ — 1055 21:
Գլուխ՝ որ է սլուր դէպ ի գագաթն — 846 1:
Դնացէք յայուհետեւ աշակերտեցէք — 1312 15, 20:
Դոհանամբ զբէն, Հայր Տեառն մերոյ — 1379 40:
Դոհար վարդն ի հոգոյն — 3 17. 45 44. 46 21:
Դոհար վարդն ինքնագոյն — 46 15, 22:
Դոյացականք իրին անուանին այնորիկ — 283 26:
Դոյացութիւն, որակ, քանակ — 852 45. 853 23, 27:
Դովելի եւ գեղեցիկքն — 821 33. 822 2:
Դովեսցուք զարս փառաւորագոյնս — 1279 30:
Դովեցի եւ զփոյթ յօժարութեան — 282 7. 1366 29:
Դործը ատուրն առաջնոյ, որ եւ կոչեցաւ — 1363 40:
Դրեալ է թէ՛ ումեմն սիրելի գնաց յեզր ծովուն — 1313 19:
Դրեալ է ի գիրս Արարածոցն — 1300 22:
Դրեալ է ի գիրս Թագաւորացն, թէ օրս այսօր — 1313 30:
Դրեալ է ի գիրս Զորորդ Թագաւորութեանցն — 1300 16:
Դրեալ է ի կանոնս կայսերաց — 1298 34:
Դրեալ է ի Հոռթ թէ՛ կին ոմն — 1301 16. 1303 4:
Դրեալ է ի Մատթէոսի վերջն՝ երթայք քարոզեցէք — 1312 22:
Դրեալ է յԱրարածքն, թէ Յովսէփ — 1305 5:
Դրեալ է յԵսթեր վասն սուրբ Աստուածածնին — 1298 39:
Դրեալ է յԵրկրորդ Թագաւորութեանցն — 1307 13:
Դրեալ է Յովհաննու ի Կաթողիկեայցն — 1303 50:
Դրէ սիրելի աշակերտն Քրիստոսի — 270 35:
Դրիգոր պապն ասէ եթէ նետ արծակեալ — 1299 12:

Գ

Դասքն հրէական, էին (եղին) պահապան — 52 21, 27, 31, 36, 41. 53 1 6, 9, 13, 17, 21, 25, 30, 34, 38, 42. 54 4, 9, 16, 19, 27. 55 3. 91 15:
Դարձեալ գրեաց Մովսէս հինգ գիրս — 1392 3:
Դարձեալ դաւանեմ եւ հաւատամ զմարդկութիւն — 224 28:
Դարձեալ եւ այս է կամք փրկչին — 35 7, 15, 20, 25:
Դարձեալ զատեաց մեկնեաց զմեծ օրն — 1392 34:
Դարձեալ կենդանի մի կայ, որ կոչի պանթերա — 1313 31:
Դարձեալ համառօտեցից զպատմութիւն — 1026 33:
Դաւանեմ զնա՝ սուրբ եւ զուգափառ երրորդութիւն — 292 29:
Դաւիթ անյաղթ փիլիսոփայ, ծաղիկ բուսեալ — 1140 24:
Դաւիթ արքայն Իսրայէլին — 136 21:
Դէմէսիկոս. լազին է — 276 19:
Դէմ ի բնութեանն է, եթէ — 243 30. 244 4:
Դիմեալս առ քեզ տաժանելիքս բողոքեմ — 1098 23:
Դիտողը արթունք, մտօք բարձունք — 1098 31. 1143 43:
Դիտում գրոյս ոչ է գրգռել զմարդ — 1459 37:
Դու իմ սրտին պայծառ արեւ — 1099 2:
Դու հանրականագո՞յն ես, եթէ կենդանի — 846 48:
Դու տիրածին լայն իմանալի արեւուն — 1099 13. 1137 33:
Դուին քաղաք՝ ի Նախչուանայ — 1230 13:
Դրութիւնք ի գիրք 1, զԼուիս 1 — 844 7. 845 45, 47, 49:

Ե

Եազ ֆասլի շքութայ — 979 26:
Եբրայեցիք եւ Ասորիք գերեկոյն դնեն սկիզբն — 1392 31:
Եթէ այնորիկ օտարը էին եւ հեռի — 1411 2:
Եթէ դիտութիւն Հօր եւ Որդւոյ — 1390 42:
Եթէ զտանեմք մեր, զի խառնակեալ եւ ազգն — 1398 35:
Եթէ եղ Աստուած օրէնս մարդոյ ի ծառոյն — 198 23:
Եթէ զանազան զգոյութիւնն զոլ ունողը — 1391 7:
Եթէ զոր որոշեցեն (որոշեցէ) — 719 15, 44:
Եթէ կամիս ի կեանս յաւիտեակեան մտանել — 302 11:
Եթէ կարծեօք որ կամ կերպարանօք — 284 42:
Եթե հարցանէ զիս հերձուածոյն թէ — 270 21:
Եթէ հերձուածոյն ասէ ցիս թէ — 269 40:
Եթէ ողջ իցէ մարմնով անփոյթ ար.— 1362 28:
Եթէ որ ապականէ զէգ յանկարծօրեայ — 1373 47:
Եթէ որ արգիլէ զպտուղս քահանային — 1397 33:
Եթէ որ ի յորդոյ Թագաւորին եւ կամ զեղբայր — 1308 52:
Եթէ որ յօժարիցէ ասել վասն Աստուծոյ — 1423 30:
Եթէ որ ողջ իցէ մարմնով եւ անփոյթ ար.— 1362 28. 1398 26:

Եթէ որ որոշեսցէ — 719 43;
 Եթէ սիրեցես զկեանս՝ արասցես զպատուիրանն կե-
 նաց—1395 4;
 Եթէ վասն է՞ր ինքն ոչ պատմէ — 79 39;
 Ելի ի լուսազեղ վայրէն — 1099 25, 1143 12;
 Ելի ի խնդրել զսէրն իմ — 1099 31;
 Եկայք այսօր եղբարք (եղբայրք) ամէն — 776 32,
 777 44;
 Եկայք եղբարք (եղբայրք) ամենեքեան — 765 32,
 778 1;
 Եկ դու եւ առ Եզեկիս — 1427 9;
 Եկեալ ի քաղաքն Անտիոքացոց նումեր.— 1042 15;
 Եկեղեաց՝ Երզնկա — 1231 35;
 Եկեղեցի իցէ տաճար Աստուծոյ — 1370 5;
 Եկեղեցի կոչի համանգամայն առումն — 306 43;
 Եկի յերկիրս այս ախտալի — 1099 4;
 Եհաս առ մեզ զիր որ ունէր զվերնագիրն (զվերնագիր
 ունէր) — 1358 8, 1372 31;
 Եղանակ աստուածաբանութեան վերլուծանելով — 1427
 33;
 Եղբայր Ամբրոսիոս, զբոյնս ընծայիկս — 360 34;
 Եղբայր ինձ մի՛տ դիր եւ լսէ՛ — 96 3, 12, 44;
 Եղբարց մերոց սիրելեաց ուղղափառաց — 247 25,
 248 1, 1036 24;
 Եղև երեկոյ՝ զսպառել ատուրն ասէ — 1396 37;
 Եպիսկոպոս ձեռնադրեցի յեպիսկոպոսաց — 156 33,
 43, 157 8, 16, 24, 34;
 Եպիսկոպոսն Բարսումայ էր յամս — 1434 20, 25, 29;
 Եպի տան արիսանդան — 276 11;
 Եսայի ասէ, Նեղ է մահիճքն — 1305 30;
 Ես Աւետիքս մտօք խաւար — 1010 11;
 Ես Աւետիք վարդապետ — 983 5, 24;
 Ես գիտէի զաշխարհ ինձ մուր — 780 4;
 Ես զառ ի Կերպարանս Աստուծոյ լինիլն — 1399 3;
 Ես կուզեմ՝ աշխարհի մարդիկ — 924 9;
 Ես... հաստատ հաւատով հաւատամ եւ դաւանեմ —
 229 37, 230 44;
 Ես, ո՛վ թագաւոր, խնամակալութեամբն Աստ.— 781
 36, 782 16, 24;
 Ես Սաղաթիէլ որ եւ Եզր կոչեցայ — 369 51;
 Ետես զժողովուրդն, ել ի լեռն — 267 35;
 Ետ պարգեւ մարդկան — 302 5;
 Երանելի բնութիւն եւ աննախանձ բարութիւն — 1312
 17;
 Երանելի հովիւ ընտրեալ — 1100 4;
 Երանելին Արսենիոս՝ էր մեծ իշխան Թէոդոսի մեծ ար-
 քային — 894 18, 24;
 Երանելին Բագարատ էր աշակերտ — 1050 38;
 Երանի որ հանապազորդ լինիցին — 303 11;
 Երանութիւն՝ է պարագութիւն — 1203 48;
 Երգ զարմանազան ձայնիւ հրաշազան — 1340 25,
 1421 3;
 Երգ ներքողական քաղցրանուագ հնչմամբ — 1421 18;
 Երգ սրբութեանն այս գովեստի դուրական — 1340 35,
 1421 27;
 Երեկ ի շորեքտասան Սաղմոսն խօսելով — 1351 14;

Երեսուն եւ վեց գիրս բովանդակ — 1491 37;
 Երեք են կոշողք մեր — 1300 7;
 Երեք զօրութիւնք յերկնից — 220 29;
 Երէց թէ եկեալ ի մկրտութիւն — 1398 15;
 Երթալով երթալին եւ լային — 1429 28;
 Երկցացոյց պատմութեամբն զերկին — 1392 13;
 Երկիր ոչ տայ պտուղ վասն երկու պատճառի — 1302
 30;
 Երկնից (երկնի) եւ երկրի Աստուած, քեզ յերկինս
 ասեմ թէ մեղայ — 112 8, 16, 23;
 Երկոտասան դասք են սրբոց — 37 34;
 Երկու են մեզ տեսակք եկեղեցոյ — 280 7;
 Երկուս սաղմոսս ծանեաք յաղագս Իդիթումայ — 1352
 44;
 Երկրագործքն նախ այրեն զխոպանացեալ — 1313 33;
 Երրորդ պատճառաւ քարոզ տամք — 1300 35;
 Եւ այլազգաբար (այլազգաբար) ախորժելով տե-
 սեալ — 1356 37, 1357 4;
 Եւ այս են առաջին լծորդութիւնք — 1492 28;
 Եւ այս են բանք թղթոյն զոր գրեաց Բարուք — 1333 1;
 Եւ այս է նմանութիւն շորեքեկերպեան — 1060 3;
 Եւ ասաց, ասէ, Աստուած. Բղխեսցեն, ասէ, չուրդ —
 1364 21;
 Եւ ասաց, ասէ, Աստուած. Բղխեսցէ երկիր — 1364
 9, 27;
 Եւ արդ ահաւասիկ պարտիմք աստանօր — 293 27;
 Եւ արդ առ քեզ են իմ բանքս — 1368 27;
 Եւ արդ զի վասն հնգից ընդհանրիցն — 1314 29;
 Եւ արդ իմ մինչև ցարդ եւս — 297 5;
 Եւ արդ համբանամբ զայս մեր — 1481 7;
 Եւ արդ յիշատակաւ ճառեցից զանցուած ժամ.— 730
 28;
 Եւ բառն ծնունդ հասարակօրէն առեալ — 1423 23;
 Եւ բառն յարութիւն յատկապէս առեալ — 1428 20;
 Եւ գիտելի է՝ զի ասէ Դիոնեսիոս — 221 6;
 Եւ գրելով եւ լուռ լինելով հաստ.— 1357 33;
 Եւ դարձեալ զի ընդ շահեկան եւ ընդ պիտանի բոյսս
 — 1394 22;
 Եւ եղև առաջին ամի տէրութեան Օգոստոս կայսեր —
 953 15;
 Եւ եղև ընդ ատուրն ընդ այնոսիկ թագաւորել — 1259
 33;
 Եւ եղև ի վերացուցանել տեսն — 1324 38;
 Եւ եղև յամին յառաջնում (առաջնում) յէ. ամաց —
 170 42;
 Եւ եղև յամին յառաջնումն, որ օր էր — 169 24, 31;
 Եւ եղև յորժամ գերեցան որդիքն Իսրայէլի — 1334
 8, 18;
 Եւ երեւցաւ հրեշտակ տեսն Յովս.— 953 2;
 Եւ զի ամենայն աստուածաբանութիւն — 1426 35;
 Եւ զի անուն Հօր եւ Որդւոյ հասարակաց է — 1423
 45;
 Եւ զիարդ ասէ թէ՛ իւրաքանչիւր սերմն — 1293 19;
 Եւ զի՞ եւս զամենայն զփոքունսն ասել — 1391 37;
 Եւ զի ըստ Պղատոնի՝ հոգին եռամասնեայ — 859 23;
 Եւ զի՛նչ պարտ զփոքունսն ասել — 1390 34;

- Եւ զի խօսելոց եմք ի դիալեքիկայէն — 1284 35. 1285 6, 10:
 Եւ զի տէր մեր — 233 6:
 Եւ զծնունդն, զսնունդն, զկերակրելն — 1396 20:
 Եւ զկնի տանելոյ առաջներորդ աստուածաբանութեանն — 1224 32:
 Եւ զօրէնմ բարի եւ ճշմարիտ տէր Աստուած — 198 18:
 Եւ էր Յովակիմ մեծատուն յոյժ — 952 3:
 Եւ ընդ սրբոյն Գրիգորի նարեկայ վանից վանական — 1427 11:
 Եւ ըստ աստուածաբան վարդապետաց Յոբ էր — 1426 14:
 Եւ ըստ դաւանելոյ սրբոյ վարդապետին մերոյ Վահրամայ — 1424 17:
 Եւ ըստ կարծեացն Պղատոնի փիլիսոփային եռամասնեայ — 1425 14:
 Եւ ըստ ձայնի սրբոց անտարանշացն — 1427 27:
 Եւ ըստ սրբոյն Կիրիլի, քանզի ասէ — 1427 4:
 Եւ ըստ սրբոյն Յովաննու Ոսկեբերանին՝ ամենայն ուրեք — 1425 24:
 Եւ ըստ սրբոյն ներսէսի կամբրոնացւոյն՝ գայ այնուհետեւ — 1425 28:
 Եւ ըստ տրամախոհ Առաքեալ սուրբ վարդապետին Սիւնեցւոյ — 1426 43:
 Եւ թն ու տասներորդ ամի Ապերուէզ Խոսրովու — 255 14:
 Եւ իբրեւ եհաւ հրովարտակո ի Հռոմ — 958 13:
 Եւ իբրեւ երեկոյ եղեւ, եկն այլ մի — 957 11:
 Եւ ի խոստովանութենէս այս ինչ ասելի է — 1310 33:
 Եւ ի կարճոյ՝ գիտել նախ վասն բառին — 1425 45:
 Եւ ի յանտի առ մեղ եկեալ — 1278 7:
 Եւ ի նոյն տեղւոյն զկնի պահելոյ — 1424 12:
 Եւ ի վաղիւն անտի չուեալ — 1278 13:
 Եւ լուաւ Յակոբ վասն Յովսէփայ — 171 10:
 Եւ ծով անուանեցաւ, զի ի ծփմանէ — 1393 9:
 Եւ կատարեաց հրամանն զգործն — 1392 24:
 Եւ կէսք ասեն՝ ջուր առնուն յորովայնս — 1394 35:
 Եւ համայն արտասուելն Տեառն ի վերայ Ղազարու — 1391 22:
 Եւ հարկ էր եղանիլ տնօրէնութեանն խորհրդոյ — 293 12:
 Եւ մինչեւ եկն զօրաւորն Աստուծոյ Յովսէփ — 171 15:
 Եւ յամին յառաջնում եօթն ամաց — 170 44:
 Եւ յետ մահուան հօրն իւրոյ — 722 23, 27, 31:
 Եւ յիմաստնոց անտի յայցանէ — 929 10:
 Եւ յորժամ եկեացէ — 286 14:
 Եւ նորին սրբոյն Կիրիլի որ ասէ՝ տեսեր — 1425 25:
 Եւ ոչ ասեմ եթէ մահ մարմնոյ միայն է — 287 8:
 Եւ ոչ բարին բարի է ասեն — 296 46:
 Եւ շորեքին թեքն խաչին — 24 7:
 Եւ պահեալ զքառասուն տիւ եւ զքառասուն գիշեր — 1429 16:
 Եւ պարտ է գիտել՝ ո՞վ հրաւիրեաց զսա — 77 21:
 Եւ քան զամենայն զոր ասացարդ — 1426 30:

- Եւ քանզի առաքելականն եւ մարգարէիցն կտակը — 297 42:
 Եօթն ու տասներորդ ամի Ապերուէզ Խոսրովու — 255 14:

Զ

- Զաղեշտական այսինքն բուն բան — 1210 19:
 Զամենայն կիրս կրեաց ճշմարիտն — 786 21:
 Զամենայն տօնախմբութիւնս Աստուծոյ պարտ է — 1366 10:
 Զամենայն տօնախմբութիւնս պարտ է — 1365 31:
 Զայդ ոչ Տէրն եւ ոչ առաքեալն — 239 26:
 Զայն առաջին ժամանակին — 699 19:
 Զայս ամենայն տեսեալ շարին — 24 20:
 Զայս իմն առաւել հակէ մարդ — 1373 40:
 Զանաղանութիւն է ի մէջ ճանապարհի — 1302 4:
 Զանասուն զոր նուիրէ որ Տեառն — 1396 44:
 Զանասուն խեղ կամ յափշտակեալ — 1396 41:
 Զառ ի յԱստուածուստ պարգեւեալ — 283 7:
 Զաստուածային անճառահրաշ խորհրդոյն — 1427 44:
 Զաստուածային եւ զկենդանարար — 300 11:
 ԶԱստուած խաչեալ տեսանելով — 1396 32:
 ԶԱստուած յիշել հանապաղ բարեպաշտութիւն (բարեբարութիւն) է — 1353 42. 1354 10, 15:
 Զաստուածութիւն անճառելի եւ անիմանալի — 228 22. 306 34:
 Զարթիւր, սուր, ի վերայ հովուի իմոյ, ասէ Տէր ամենակալ — 1397 20:
 Զարմանալի բան մի տեսայ — 29 20:
 Զարմանալին ընտրութեամբ՝ անօթն — 289 25:
 Զարմանալով զարմացայ ես — 1100 11:
 Զբաղձումն անճառաբար սիրոյն — 74 40:
 Զբարս իւրաքանչիւր աղագաց — 1330 5:
 Զբարս իւրաքանչիւր անանոցն — 1330 1, 13:
 Զգայութիւնք եւ խորհուրդք — 302 8:
 Զղարնանային ժամանակի աւուրս նշանակ. — 296 24:
 Զդոյն անեղական ծաղկին — 59 4:
 Զդուշական կենցաղս մի դիտաւորութիւն ունի — 1361 21. 1385 12:
 Զերկին եւ զերկիր. վարդապետք ասեն թէ՛ Աստուած — 1291 42:
 Զերջանիկն զայն Բարսեղ եւ զմեծն Գրիգոր — 1387 19:
 Զիաղեշտական այսինքն բուն բան — 1210 18:
 Զի այն էր կամբ Հօր, եւ ինքն — 1429 39:
 Զի առաւել գովելի է սա քան — 1429 8:
 Զի Աստուած հայր է ամենայն արարածոց — 220 23:
 Զիա՞րդ ասէ թէ՛ իւրաքանչիւր սերմ ի նմին — 1394 19:
 Զի եւ ոչ ըստ կարգին ի վերայ ածել — 1353 37:
 Զի թէպէտ Աստուած անփորձ է ի շարեաց — 1426 8:
 Զի թէպէտ ունիցին առ եղերօքն — 1393 13:
 Զի ի բաղադրեալ միաւորութիւնն — 854 6:
 Զի ինքնին Տէր հրամանաւ — 232 17. 1292 29:
 Զի խօսելոց եմք ի դիալեքիկայէն — 1285 28:
 Զիմաստայեղձ եւ զովելի նամակս — 286 19:
 Զինու հոգւոյն զինուորեցեալ — 1100 24:

Զիհն զանազանութիւն Բանին եւ մարմնոյն — 1396 16;
 Զիհն Աստուած — 1203 24, 31;
 Զիհն եւ սահման մարդագոյին — 243 25;
 Զիհն է ապպիւ — 1208 26;
 Զիհն է գոյութիւն հրեշտակի անմարմնոյ — 238 25;
 Զիհն է դիմակայութեամբ — 678 1;
 Զիհն է ի մարդումն մասն — 858 40;
 Զիհն է կրօնատրութիւն — 881 1;
 Զիհն է համարողութիւն — 746 11;
 Զիհն է հարազատն եւ խորքն — 858 16;
 Զիհն է հոգի առ մարմին — 1398 45;
 Զիհն է մարդ — 285 24;
 Զիհն է մարդումն մասն — 858 40;
 Զիհն է Ներածութիւն Պորփիրի — 858 32;
 Զիհն է նշան լերանցն որ ի վերայ Բաբելոնի — 76 41;
 Զիհն է որ ասէ՝ Ամենայն շար տանջելի — 70 19, 71 21;
 Զիհն է որ ասէ՝ ի վեցից — 76 29;
 Զիհն է որ ասէ Քրիստոս թէ՛ Որ հաւատայ յիս — 82 16;
 Զիհն է քահանայութեան կարգն — 881 2;
 Զիհն հարկատր է անապատաւորաց — 1385 41;
 Զի ոչ երկինք, ոչ երկիր, ոչ մեծութ. — 1398 31;
 Զի որովհետեւ տէր և արարիչ — 1279 36;
 Զի որպէս ի ծնունդն իւր Մովսէս ապրեցաւ — 1426 20;
 Զի որպէս ոչ է սկիզբն տանն — 1392 7;
 Զիս ի սէր քո կապելով միշտ — 1100 30;
 Զիս վասն սիրոյն, ո՛վ նազելի — 1101 43;
 Զիս քո սիրոյն, ո՛վ նազելի — 1101 4;
 Զի տարաջնջիցին մեղք, առատանային ներ. — 1408 42;
 Զխաղաղութիւնս զայս Տէրն ետ մեզ — 1395 30;
 ԶԿարապետին մեծի զլիշատակս — 705 10;
 Զկնի երկու բնութեանն ասողի — 307 32;
 Զկնի ճառից անճառելի տէրունեան — 306 12;
 Զկնի ջրհեղեղին՝ որ ամենայն մարդիկ — 1300 41;
 Զհամառութիւն տրամաբանութեան զոր մեկնելոց եմք — 857 11;
 ԶՀայր գոլ սկիզբն եւ պատճառ Որդոյ եւ — 231 16;
 Զհաց պատարագին ո՞րպէս ասէք Աստուած — 1432 26;
 Զմեռեալսն ի մեղսն պոռնկական — 1386 5;
 Զմասալիւր երկիւղածութեամբ — 1324 32;
 Զնոր գործ առնել զիս հարկես — 361 8;
 Զոր առնէր Յիսուս ի մարդկային բնութեանս — 955 44;
 Զոր երեկ անարատ ծննդեամբ փրկչին — 1492 21;
 Զոր ինչ գիտէ Հայր, զնոյն գիտէ եւ Որդի — 766 42;
 Զոր օրինակ ի բժշկական պատուիրանս — 1351 28;
 Զոր օրինակ մարմինն Քրիստոսի ոչ ետես զապակ. — 1396 26;
 Զոր օրինակ որ շինուածս կամիցի հաստատել — 233 16;
 Զպատարագն նախ եւ առաջ Քրիստոս — 268 24;
 Զսահման հաւատոյ — 303 38;
 Զտօն յայտնութեանն եւ ծննդեանն — 1365 23;
 Զրադաշական՝ զբուն բան — 1210 16;
 Զրադաշտական՝ զբուն բան (բուն բան) — 1209 19, 1210 15;

Զրադեշտական՝ զբուն բան (այս է զբուն բանն) — 1210 16, 17;
 Զրադաշական՝ զբուն բան — 1210 19;
 Զքեզ աղաչեմք Աստուածածին — 778 29;
 Զքեզ ի միտ բերեալ ողբամ — 1102 30;
 Զքսան եւ երկուս տառս գոլ — 360 32;
 Զօրեղ փշումն յուժգին հոգմոյ — 1102 6, 1143 12;
 Զօրէն (Զօրէնս) բարի եւ զճշմարիտ տէր Աստուած — 197 19, 35, 43, 198 21;
 Զօրհնութիւն հոգեվարաց, բանգի սովորութ. — 1469 25;
 Զօրութիւն այսոցիկ Գառն Աստուծոյց — 1408 37;
 Զօրք երկնայինք իջեալ ի յերկիր — 123 5;

է

էական լուսոյն կրող — 1089, 5, 1102 11, 1144 4;
 էակք եւ երկուք ի բնութեանցն Քրիստոսի — 243 13;
 էակք երկու եւ — 243 15;
 է զազան մի մեծ ի ծովն — 1329 32;
 է եւ նախագործական որպէս սիրտ կենդանոյ նախ գոյանայ — 1393 34;
 է երանի առն որ եզիտ — 1144 44;
 էզեն զզենլիս իւր եւ խառնեաց — 1313 40;
 է զեռուն ինչ որ կոչի մողեզ — 1330 24;
 է զի չէ ինչ ի կայից — 1394 1;
 էին յամս Սաբուրոսի արքային — 1271 3;
 է ծառ ինչ ի աշխարհն ինկէզացոց — 1312 38;
 էմմանուէլ Աստուած Հօր Բան — 1088 40, 1102 22;
 է սաղմոսս սիրոյ ժողովարան — 1397 12;
 էր Աստուած եւ եղեւ մարդ — 284 44;
 էր երբեմն զի հանգարտութիւն ունէր — 296 38;
 էր ընդ եղբարսն — 370 8;
 էր Թազատր մի, որ ունէր երկու քաղաք — 1313 27;
 էր իշխան մեծ Թէոդոսի արքային [Մեծի] — 895 10;
 էր ի քաղաքէն Կոստանդինուպոլիս — 925 35;
 էր ի քաղաքին այր մի մեծատուն — 1049 9;
 էր յամս Մաքսիմիանոսի արքային — 740 17;
 էր ոմն մեծատուն յարայելի — 940 16, 21;
 էր ոմն որ ունէր զշորս — 1313 11;
 էր ոմն վարուք գովելի — 1465 40;
 էր սա ի քաղաքէն Տիւանայ — 166 25;
 էր սա յերկրէն Պարսից — 1259 8;
 էր սուրբ եպիսկոպոսն յամս Տրայիան. — 215 19;
 էր սուրբն Բաբելոնս ի ժամանակս Նոսեմբ. — 1044 1;
 էր սուրբս աղախին առն կոապաշտի — 745 20;
 էր փառք դրախտին անպատմելի — 24 17;

Ը

Ըղձացեալ լինի զայս ինչ — 859 15;
 Ընդ բանասարկութիւն յոյժ զարմացայ — 27 16, 44;
 Ընդէ՞ր Աստուած որոց ոչ գոյր զաւակ — 1313 18;
 Ընդ ժամանակս Պերոգի արքայի ոմն յաղանգոյն Նեստորի — 1435 28;
 Ընկալաւ ձեռնադրութիւն քահանայութեան — 163 3;
 Ընկալեալ զհրամանս եւ զինդիրս ձեր — 307 29;

Ընկեցե՛լ՝ յանդիման կացուցանել — 1183 11:
 Ըռբբլ իլահ, ալահ, իլահ — 1211 34:
 Ըստ ամենայնի որպէս լուար եւ տեսաք — 232 29:
 Ըստ անշուշտ եւ անհրաժեշտ — 295 38:
 Ըստ առաքելոյն՝ վարձ սրբոցն — 1308 2:
 Ըստ Արիստոտէլի՝ ի յայնս որ կարգին — 1306 25:
 Ըստ բժշկաց՝ մեծ ցանն պարտ է խնդրել — 1305 35:
 Ըստ բժշկաց որիշ կերակուր պարտ է տալ — 1305 1:
 Ըստ Գրիգորի՝ յամենայն գործս Աստուծոյ — 1305 17:
 Ըստ Գրիգորիոսի՝ հոգեւոր գողութիւն ծանր է — 1305 25:
 Ըստ Գրիգորիոսի՝ ձգեալ նետ յանկարծակի — 1306 1:
 Ըստ Դիոնիսիոսի՝ երկնային քահանայապետութիւնն — 1307 36:
 Ըստ ժամանակիս ոմանք վէսք եւ ինքնահաւանք — 286 31:
 Ըստ իմաստասիրաց որ ինչ լաւագոյն է — 1305 9:
 Ըստ Ոսկեբերանին՝ երեք են որ արգելուն — 1308 47:
 Ըստ որում ասացաք անդանօր — 1425 32:
 Ըստ որում եւ հրեշտակն երգաբանէ — 1423 40:
 Ըստ որում եւ շնորհալի սուրբ վարդապետն մեր Սարգիս — 1424 7:
 Ըստ վարդապետաց՝ մեղքն չորս աստիճանաւ — 1303 44:
 Ըստ Քրիստոսի իմաստասիրութեանն յանձն առեալ — 1367 37:
 Ըստ Օգոստինոսի՝ առ ալսպիսի պատուական խորհուրդս — 1302 15:
 Ըստ Օգոստինոսի՝ բնութիւն է սիրոյն միաց. — 1306 21:
 Ըստ Օգոստինոսի՝ ընդ մեղանչելն Աղամայ — 1303 30:
 Ըստ Օգոստինոսի՝ թէպէտ ապաշխարութիւնն — 1308 43:
 Ըստ Օգոստինոսի՝ յամենայն գործս մեր — 1310 5:
 Ըստ Օգոստինոսի՝ յերկու բարոյն պարտ է — 1305 13:
 Ըստ Օգոստինոսի՝ սէրն է պատճառ միաւորութ. — 1304 51:
 Ռ
 Թազաւոր մի էր ահեղ եւ զարմանալի — 706 5:
 Թազաւորն Պարսից Ազկերտ չար խրատով — 714 9, 17, 20:
 Թազաւորն Պարսից Յազկերտ խորհրդակցութեամբ — 713 43:
 Թազաւոր ոմն ունէր ակն մի — 1312 46, 1313 43:
 Թաղեալ մարմնով օծեալ փրկչին — 1102 38:
 Թարշամեցայ տալով հողմոյ կենցաղական — 456 28:
 Թերէս նշանաւոր փիլիսոփայ ասէ — 220 39:
 Թերնիթաս ակիրաւ — 221 20:
 Թերնիթաս, ակիրաւ — 221 12:
 Թերն իթասակիրաւ — 221 18:
 Թերնին թաս ակիրաւ — 221 19:
 Թէ Աստուած կու սիրես — 924 1, 6:
 Թէ գոլով Աստուծոյ շարժութիւն — 848 13:
 Թէ զի՛նչ է դոնապանութիւն — 276 38:
 Թէ զլարչարանքն Քրիստոսի ի միտ ածեմք — 1480 21:
 Թէ ընդէ՛ր եկեղեցիք Հայաստանեայց — 269 36:

Թէ ընդէ՛ր ոչ երկրպագանէ Պետրոսի — 267 27:
 Թէ ի մարդկանէ անկարելի է յոյժ — 1396 11:
 Թէ լինեն երկիր մի որ լցեալ լինէր հիւ. — 1312 28:
 Թէ հերձուածող կամ ալ ազգ քրիստոնէ — 267 9:
 Թէ Մարիամ զո՞ր բնութիւն ծնաւ — 235 36:
 Թէ ուժ ունիս զետ Ռստամ եւ Շահրապան — 1103 6, 1143 13:
 Թէ ուստի՞ էր Արիստոտէլ կամ յորմէ՞ նահանգէ — 851 18:
 Թէ որ գործակից եղեւ մեղաց ուրուք — 1398 20:
 Թէ շաջողի մին՝ փորձեա վերստին — 1272 1:
 Թէպէտ եւ աղքատութիւն մտաց — 262 24:
 Թէպէտ եւ զիրաբանչիւր տարերց ոչ յիշեաց — 1393 41:
 Թէպէտ սիրէ Աստուած զամենայն որ են — 1306 29:
 Թիւն հազար երկու հարիւր քառասուն եւ հինգ — 963 15:
 Թշնամիքն անձինս որք պատեցին զիս — 1103 10:
 Թոմաս ձաղկեալ խիստ վարացաւ — 456 34:
 Թուրանան իզաթէ (Թուրան անի զանթէ) — 45 42, 46 19:

Ժ

Ժամանակ լրման հհաս — 1190 20:
 Ժողովեալքս ի տաճար փառաց — 1377 22:

Ի

Ի ալս տեղս որ վերն ասացաք — 238 11:
 Ի բաղում ժամանակաց լուեալ — 248 33:
 Ի բաղձումն անճառաբար սիրոյն — 75 6:
 Իրթիզա վա իֆթիթա վը ինիշայ — 1210 39:
 Ի բնաբան յայս ցուցանի երիս իրս — 1308 32:
 Ի բնաբանս յայս երեք ինչ իմանի — 1308 12:
 Ի բոլոր բնաւ ի կեանս իմ — 1103 21:
 Իրբեւ վախճանեցաւ Մաքսիմիանոս — 1252 12:
 Ի գալ Թաղէին, հրամանաւ փրկչին — 1278 42:
 Ի գերազանց լուսոյն՝ գերափայլեցեալ — 1103 33:
 Ի դէմ քո վարդ քանի լամ — 1104 1:
 Ի երրորդի իշխանութեան Տիբերեայ — 955 38:
 Ի թազավորութեան Հոմմայեցւոց Ագոստոս կայսեր — 952 28:
 Ի թուականիս Հայոց հազար հարիւր վաթսուն եւ եօթնին — 1062 27:
 Ի թուոյ եւ ի տոհմէ երկոտասան ազգաց — 952 16:
 Ի թուոյ պատմութեանց երկոտասան ազգին — 952 8:
 Ի ժամանակի, յորում թազաւորեաց Պարսից Աղտաճատ — 292 35:
 Ի ժամանակին յայնմիկ, յետ խաչելութեան — 957 40:
 Ի ժամանակին յորում վասն ծովեցեալ մեղ. — 715 15:
 Ի ժամանակս Աղրիանոսի եւ Անտոնինեայ — 744 23, 29, 745 9, 12, 16:
 Ի ժամանակս ամբարշտին Յուլիանոսի էր սուրբն Արտեմիոս — 924 32:

ի ժամանակս բարեպաշտ թագաւորին Յունաց — 269 21:

ի ժամանակս թագաւորութեանն Մաքսիմիանոսի և Մաքսիմիանայ — 1251 32:

ի ժամանակս կոստանտնուպոլսի արքային Դիոկղիտիանոսի — 927 11, 16:

ի ժամանակս Յազկերտի ամբարշտի — 711 32, 38. 712 41:

ի ժամանակս Նումերիանոսի ամբ. — 1042 38:

ի ժամանակս ութնետասներորդի ի թագաւ. — 957 1:

ի ժամանակս Տեպոն մերոյ գտաւ ի Հրեայսն — 232 13:

ի ժամանակս Տիբերեայ կայսեր — 958 38:

ի ժամանակս Տիբերեայ, զայս անուանեալ — 1104 15:

ի լծակցութիւն զորոյն Թումայի առաքելոյ — 1279 4:

ի խնդրոյ Աղեքսանդր թագաւորի — 851 42:

ի խորխորատ տղայի մեղաց — 1104 25:

ի ծով աշխարհիս այսօրիկ շինեաց տէրն — 1313 16:

իկարոն լեալ ապօթանդակ — 1104 34:

ի կենաց նախկին վայելմանց զրկեցին զիս — 1105 3:

ի կէտ գարնան եղանակին — 1105 24:

ի կիսատ սիրելեաց անհատարմաց — 1106 3:

ի համարածմանէս Քրիստոսի — 1304 31:

ի հանդէս քո մեծ տօնի — 708 12:

ի հանդէս քո սուրբ տօնի — 708 28:

ի հարսանիս Որդոյն քոյին կողեցայ — 1106 28:

ի հեռաբնակ հոգւոյս հատոր — 1110 16:

ի հեծանի նոր տունկ այգւոյ — 1106 38:

ի հողային նիւթոյս՝ ոսկի մաքրական — 1107 3:

ի հրեղինաց երանեալ — 1107 15:

իմ՝ Աբրահամու Հայոց կաթողիկոսի — 256 22:

ի մամուսպատ գոլով գրի — 1107 22:

իմանալի այս բուրաստան — 109 25, 33, 413 17:

իմանալի նշոյլ — 1144 25:

իմաստութիւն անճառ անեղին — 92 13, 93 18, 128 8:

իմաստութիւն Հօր անճառական — 128 27:

իմաստութիւն շինեաց իւր տուն — 1313 39:

իմաստուն ստորոգիւս զաշխարհէ բնախօսութիւն առնէ (բնախօսելով) — 854 27, 855 3:

իմաստունն Սողոմոն, ըստ կենցաղոյս իրաց — 1360 10:

իմաստունը ասեն թէ՛ ակն մի — 1299 43:

իմաստունը ասեն թէ՛ զող ոմն — 1298 24:

իմ արեական, իմ արուեսական — 1108 35:

իմ արուեսական այսօր միացաւ — 1109 6, 1130 5:

ի մեծի հրաշափառ հանդիսիս — 65 6, 15, 19, 91 25, 94 4:

ի մեծ տաղանայի անձն իմ տառապի — 1109 10:

ի մերձիկ գարնան այգիք ծաղկեցան — 1109 19, 1143 34:

ի մէջ ամենայն ընդհանրականացն — 1294 19:

ի մէջ երկրորդն ներհակաց անկեալ — 1109 34:

ի մէջ մեղաց կամաւ անկայ եղկելիս — 1144 43, 1145 5:

ի մէջ օրինացն Մովսէսի եւ Աւետարանին — 1309 50:

ի մթացեալ եւ լերեկոյացեալ ժամանակի — 963 1:

ի միտ առէր զողորս բանիս — 104 5:

ի միտ բերեալ զիմ արարմունս — 1110 6:

իմ անիրաւ դատաւորն քաղաքիս — 1107 32:

իմ անյարմար արարքս յորժամ ի միտ գան — 1108 6:

իմ աննման յոյժ զովելի — 1108 14:

իմ աննման սիրելագոյն սիրելի — 1108 25:

ի յայս անուն վարդապետէ — 17 2:

ի յԱստուածորդոյն ընտրեալ՝ գունդք երանական — 67 9:

ի յԱստուծոյ Հոգոյն ընտրեալ — 141 33:

ի յարգանդէ մարաղարդեալ — 1110 28:

ի յերկնային լուսոյն հայրական — 92 18, 93 17:

ի յերրորդ ամ կենան տղայութեան իմ — 1271 31:

ի յերրորդի իշխանութեան Տիբերեայ — 954 22:

ի յորովանէ ընտրեալ — 92 3, 139 16:

ի յութ հարկիւր Հայոց թուական — 24 43:

ի յօժարամտութիւն հայելով ձերոյ լսելեաց — 1352 25, 39:

ինքիզարիմ վար, հոգ ունիմ հազար — 1113 11:

ինձ ունէտ կայր — 904 41, 905 4, 9, 15, 20, 24, 30, 34:

ի ննջմանէդ արքայական — 1110 34:

ինչո՞ւմն պիտէր զործել — 719 25:

ի նստիլ յատենի ահեղ արքային — 1113 3:

ինքնակալը սեբաստեայ փառաւորի — 957 34, 958 7, 10:

ինքնակալիդ սեբաստիայ փառաւորի — 957 25:

ինքնակալ կայսր Զենոն բարեպաշտ — 244 33:

ինքնակալ մեծի սեբաստոսիդ — 957 45:

ինքն որ զհացն առատացոյց — 111 18:

ի շնորհաց Հոգոյն մարեալ — 119 11:

ի որսոց որ մատաղ մի՛ իշխեսցէ առնել — 1396 39:

ի պատուի ոչ կացեալ հաւն իմ — 1144 45:

ի պէնիմ տէրտէ տէրմանքմ, տեսոյդ կարօտ եմ — 1113 23:

իջանկ՝ Հոգին Սուրբ ի պատարագ — 239 7:

ի սակաւ բանս պատմագրացն ի հարուստ ժամ — 1363 36:

իսակօկի՛ ներածութիւն — 1183 2:

ի սիրելոյ (սիրելոյս) իմմէ ի բաց ընկեցայ — 1114 2, 18:

իսկական Բանին իշեալ — 127 15:

իսկականի անեղ բնութեան — 279 25:

իսկական լոյս Հայր անստեղծ — 1114 32:

իսկապէս մայր Տեառն Մարիամ — 1114 40, 1143 14:

իսկ այրն Յովակիմ յորժամ ել ի տանէ իւրմէ — 950 25:

իսկ բաղում անգամ ինձ աստուածային ինչ — 817 40, 818 14, 819 34:

իսկ բարիշուք այրն Աստուծոյ տեսեալ զժողով — 1366 42:

իսկ զիւտ սրբոց նշխարացն եղեւ — 1387 4:

իսկ եթէ զի՛նչ է պատճառն այն — 1393 1:

իսկ եթէ զի՛նչ պատճառք իցեն երթեւելի — 1392 20:

իսկ եթէ ինքն Աստուած բնութեամբ — 1490 26:

ի սկզբանէ արար Աստուած զերկին եւ զերկիր — 1291 39:

- ի սկզբանէ հոգւոյս ոսոխն աղտեղի — 1115 2;
 Իսկ զՍուրբ Աստուածն հաշեցար ասելն — 271 10;
 Իսկ ի յաւուր ձեռնադրութեան — 83 26;
 Իսկ ի նոր Կտակարանն ինքնադիմաբար — 1424 22;
 Իսկ ի տունջեան որոշեալ սահմանք — 300 12;
 Իսկ հաւատ մեք ոչ յայդոցն կրիցեալ — 1391 11;
 Իսկ յաղագս վերաբերութեան սուրբ եւ — 1387 1;
 Իսկ յետ արծակման սուրբ ժողովոյն նփեսասի — 241 8;
 Իսկ որ ի մարդեղութիւն Բանին Աստուծոյ — 234 14;
 Իսկ Սիմէոնի բանքն՝ առ Մարիամ ասացեալք — 1397 33;
 Իսկ սուրբն Բագարատ էր աշակերտ — 1050 36;
 Իսկ վասն ծննդեանն զոր նորա — 289 29;
 Իսկ քահանայութիւն որ յԱստուծոյ է, այս է — 1398 7;
 Իստէրսէն քի ազիզ օլասըն — 1141 25;
 Ի սրբասնեալ եւ ի մարտի արգանդի — 1113 30;
 Ի սրբէից երանեցեալ երջանիկ մայր — 1115 13. 1121 23;
 Ի վերայ այնր բանի զոր ասէ — 1325 6, 10, 17;
 Ի վերայ այնր բանի զոր արքայածինն — 1325 13;
 Ի վերայ այնր բանի կայծակնամարտ — 1325 3;
 Ի վերայ կարգապանծ անառակ դասուց — 1115 28;
 Ի վերայ Քասախ գետոյն — 1230 5;
 Ի վերջական լուսոյն յաւէտ պատուեցեալ — 1115 39. 1144 29;
 Ի վերջում դարի արմատաբի խլեցի — 292 20;
 Ի տեսութիւն անճառելոյդ կարօտացեալ — 1116 7;
 Ի տունն Աստուծոյ պարտ է մեզ աղօթել — 1301 41;
 Ի ցանկալեաց անցաւոր ես — 1116 19;
 Ի ցաւալի ժամանակի — 1144 43. 1145 14;
 Ի քաղաքի միում որում անուն էր Օգոստեա (Ոգոստեա, Աւգոստայ) — 1031 18. 1032 4, 7, 38, 41, 43;
 Ի քաղաքն Անտիոքացոց եկեալ նումեր. — 1042 28;
 Ի քեզ դիմեալ աղաղակեմ — 1116 28;
 Ի քէն հայցեմ աղբւր բարութեան — 92 8. 93 24. 145 10, 28;
 Ի քէն մաղթելով հայցեմք Յիսուս միածին — 64 6;
 Ի քի շէշմիմ նուրի ազիզ Մէրիէմ — 1116 39;
 Ի քոյդ սիրոյ գերիս իբրու մեռեալ եմ — 1117 9;
 Ի բուն մեղաց յամառեցեալ թմրեցար — 1117 20;
 Ի քսան ՚ւ երկուսն մարտ ամսին — 6 15;

L

- Լալով երգեմ երգ հառաւման — 1117 32;
 Լաւաց եւ ճշմարտից — 251 39;
 Լաւաց ճշմարտից — 248 5. 252 24, 30. 253 2;
 Լեակեղծմանցիք. Որքան Յունաց թագաւ. — 1472 30;
 Լիկինոս արքային կինն — 1250 35;
 Լուարուք զբանն առաքելոյ — 1358 16;
 Լուար ի գիր, զի ասէ. Ի սկզբանէ արար — 1363 32;
 Լոնցո՛ւ զլեզու իմ ի շարութեանէ — 302 9;
 Լցեալն ի շնորհաց — 1312 14;

Խ

- Խանդաղատմունք սիրոյ երկնային (եկ'նայնոցն) բաղ-
 ձանացն — 73 21, 28;
 Խաշաբարձ սուրբ արհի պանծալի — 1386 35;
 Խաշին Յիսուսի ճշմարիտ քարոզք — 1278 30;
 Խիւիւֆ, Քիւիւֆ՝ ի լրմանն խաւարի լուսին — 1224 5;
 Խմորն սկսաւ յեւայէ — 268 6;
 Խնդրի թէ՛ զի՛նչ է բնութիւն — 1294 2, 23, 29;
 Խնդրի, թէ՛ Մեսիայն որ խոստացաւ — 1296 34;
 Խնդրի թէ՛ պատշաճ էր Քրիստոսի յառնել — 1314 22;
 Խոյն է գլուխ՝ որ է Պարսիկ — 5 31;
 Խոյն է գլուխն որ եւ աշխարհն Պարսկական — 7 32;
 Խոյն որ իշխան է ամպրոպայ — 6 6;
 Խոնարհեցաւ և խառնեցաւ աստուածութիւնն — 240 18;
 Խոնարհիմք հոգւով մաղթողական ձայնիւ — 1386 37;
 Խոսամունք եւ եւ խրատք մուծանողք — 1395 27;
 Խոստովանիմ Աստուած զՀայր — 301 25;
 Խոստովանիմ եւ հաւատամ՝ անեղ եւ անսկիզբն — 225 38;
 Խոստովանիմ եւ հաւատամ զզուգափառ միութիւն — 224 18;
 Խոստովանիմ եւ հաւատամ, որպէս ուսար ի հարցն սրբոց — 227 32;
 Խոստովանիմ եւ դաւանիմ զսուրբ երրորդութիւնն — 224 36;
 Խոստովանիմ եւ դաւանեմք, պաշտեմք եւ երկրպա-
 զեմք — 226 42. 227 6. 301 30;
 Խոստովանիմ եւ հաւատամք ամենակատար սրտիւ — 229 1;
 Խոստովանիմ եւ հաւատամք զամենասուրբ զերրորդ-
 դութիւն — 1078 6. 1140 34;
 Խոստովանիմք զամենասուրբ զերրորդութիւնն — 226 22;
 Խոստովանիմք զՈրդին Աստուծոյ զԲանն Աստուած — 226 12;
 Խոստովանիմք զՈրդին Աստուծոյ՝ նախ քան — 223 25;
 Խոստովանիմք համագոյ եւ անեղ զամենասուրբ — 226 33;
 Խոստովանիմք հաւատով, ըստ շրեքտասան — 229 7;
 Խոստովանիմք յերկուց բնութեանց միացեալ — 300 45;
 Խոստովանիմք, որպէս ուսար ի հարցն սրբոց — 226 17;
 Խոստովանիմք զտէր մեր Յիսուս Քրիստոս — 223 16;
 Խորհուրդ հարաշարժ անշարժ շարժողիդ — 1278 22;
 Խորհուրդ մարմնանալոյն Քրիստոսի խոր էր — 1313 8;
 Խորհուրդ մարմնոյ մահ է — 295 6;
 Խորհուրդն է հոմանուն — 691 42;
 Խորհուրդ սուրբ եկեղեցւոյ ոչ այժմ եւ նորոգ ինչ — 275 33;
 Խորհուրդք տնտեսութեան Քրիստոսի — 293 36;

Պ

- Սաղկունք ասեն հերիք արա — 685 11;
 Սանեայ զքո թուղթն, զոր օրինակ — 1357 22;
 Սանեայ, Տէր, զի անարժանապէս — 1383 40. 1384 12;

Մառաշ Յիսուսի Քրիստոսի Արիստակէս խնդրող բա-
նի — 766 19:
Մառաշքն Աստուծոյ զորս զնեաց Քրիստոս — 1308 38:
Մնանելեացն նոյն բնութիւն առ ծնողն — 1391 5:
Մնանելն եւ մեռանելն եւ յառնելն ի մեռելոց — 293 22:
Մնաւ նորածին ծնունդն ի շօրէ — 117 39:
Մնեալն ի սրբոյ կուսէն — 1117 40. 1143 43:
Մնողը որ զորդիս իրեանց ակնառութեամբ սիրեն —
1398 18:

1

Կայան անօրէնքն եւ տարան ի տաճար կոողն — 1260
44. 1261 3, 6:
Կամ զի կողն ոսկր է անզգայ — 24 40:
Կամիմ քեզ ուժգին զարարածոցս — 1395 12:
Կայլակ արեան քո, տէր իմ, տէր — 1118 3:
Կանայք պատուականք, որք յաղթեցիր մեղաց — 134
32:
Կան եօթն աստեղք մոլորական — 5 40:
Կարգեցին առաքելքն եւ եղին — 154 1, 11:
Կարգեցին առաքելքն զօր ծննդեանն — 270 8:
Կարգեցին սուրբ առաքելքն եւ եղին — 153 19:
Կարողակից արար զմարմինն աստուածութեանն —
1395 47:
Կարողութիւն իցէ՞ արդեւ պատմել — 281 38. 1356 17:
Կեախօր՝ կարոս — 1226 5:
Կենազործեա՞ զիս, Տէր իմ, Տէր — 1118 16:
Կենաց իմոց սպառնելոց — 1118 11. 1143 15:
Կենդանակերպքն ամենեւին զբնութիւն տարերց — 7 3:
Կենդանակերպքն ամենեւին զզործ բնութեանն — 7 9:
Կենդանարար Որդի Աստուծոյ — 116 14:
Կենդանի մի կալ կարի անոխակալ — 1329 16:
Կերելթաս, ակիաւ — 221 21:
Կելին պօկուն (Կէլըն պակուն) զարտաշարում — 780
21, 27:
Կինս այս կալովն առ Քրիստոս — 1304 25:
Կղզի անունն է՝ ատա — 1078 13. 1141 1. 1223 42:
Կոյս եւ մայր Մարիամ եւ աղբիւր բար. — 1118 25, 33.
1121 32:
Կոշեաց Աստուած զհաստատութիւնն երկին: Ոչ որպէս
ասեն կէս ջրոյն սառ. — 1394 16:
Կոստանդին ծառայ Քրիստոսի — 290 33:
Կուզես որ ազնիւ կենաս — 1141 16:
Կրկին է սկիզբ գործոյ մարդոյն — 80 19:
Կրկին տեսակ փորձութեանցն — 1350 25:

2

Հագազ՝ որ ի գլուխն թեփով լինի — 1229 33:
Հայոց պարծանք՝ Արարատեան սուրբ գաւ. — 1118 35:
Հայրապետ Հայոց՝ հովիւ հոգեւոր — 1119 13:
Հայր իմ պատուական, բազում անգամ լուսոյ — 275
28:
Հանդերձեալ էր ուրեմն բազում պատ. — 1386 23:
Հասարակարար ասեն, թէ մեր — 237 39:
Հարց առաջին թէ հոգիքն բաժանեալք ի մարմնոյն —
1293 45:

Հարցից ցրեզ՝ որ երկու բնութիւն սահմանես — 236 1:
Հարցումն թէ (եթէ) հոգիք (հոգիքն) բաժանեալք ի
մարմնոյն — 1292 39. 1293 13, 19:
Հաւալուան (Հաւալասան) թռչունն շինէ զբոյն իւր —
1313 14, 15:
Հաւատալ զԱստուած Հայր՝ էութիւն ճշմարիտ — 228 38:
Հաւատամբ եւ խոստովանիմք զպաշտելի եւ զերկրպա-
229 18:
Հաւատամ լամենասուրբ Երրորդութիւնն — 226 5:
Հաւատամբ եւ խոստովանիմք զպաշտելի եւ զերկրպա-
գելի — 228 14:
Հաւատամբ եւ խոստովանիմք զքեզ Հայր սուրբ Աս-
տուած — 227 42:
Հաւատամբ եւ խոստովանիմք մի աստուածութիւն —
306 10:
Հաւատամբ ըստ սրբազան հարցն յերկրպագելի — 307
44:
Հաւատամբ թէ է՞ Աստուած, եւ մի՞ է Աստուած — 225
43:
Հաւատամբ ի Հայր եւ յՈրդի եւ ի Հոգի Սուրբ — 224
41. 225 9, 14, 19:
Հաւատամբ ի մի Աստուած Հայր ամենակալ — 223 4,
20, 228 3. 229 28. 301 3:
Հաւատարմագունի եւ իմաստագունի — 301 43:
Հաւատացի յաղագս որոյ խօսեցայ — 1353 27:
Հաւատացեալք որք կան պահօր — 1303 40:
Հաւատով խոստովանիմ անթերի մտօք զհամագոյ —
228 31:
Հաւատով խոստովանիմ եւ երկիր պազանեմ — 384 41.
385 23. 386 6. 393 42. 395 10, 31. 397 17. 398 6,
48. 400 27. 401 7, 20, 47. 402 7, 35. 403 18, 30.
404 5, 30, 49. 405 7, 34. 406 11, 24. 407 29. 408
6, 26, 48. 409 8, 36, 47. 410 19. 411 8, 30, 43.
412 16, 32. 413 16. 414 2, 22. 415 4, 23, 42. 416
6, 12, 21. 417 4, 27. 418 2, 33. 419 2, 36, 45.
420 15, 28, 46. 421 19. 33. 422 2, 16, 30, 44.
423 19, 27, 44. 424 12, 28. 425 6, 16, 29. 426 2,
14, 33. 427 5, 20, 36. 428 10. 34. 429 7, 26, 34.
430 5, 16, 30. 431 2, 11, 22. 432 8, 33. 433 20, 34,
42. 434 14, 26, 41. 435 5, 33. 436 5, 28, 42. 437
28, 42. 438 12, 26, 36. 439 16, 29, 43. 440 12, 43.
441 16, 30. 442 34. 443 6, 21, 35. 444 7, 23. 445
2, 16, 31:
Հաւատով խոստովանիմ զհամագոյ զամենասուրբ Եր-
րորդութիւնն — 228 26:
Հաւատով խոստովանիմ զքեզ ամենասուրբ Երրորդու-
թիւն — 227 23:
Հաւատով խոստովանիմք, պաշտեմք — 303 32:
Հաւատք սուրբ են — 293 46:
Հաւիկ մի պայծառ տեսալ (տեսի) անեման — 778 35.
779 3, 10, 14:
Հաւերն կու կարգան խանտան — 979 1:
Հեռաւոր նիւթ մկրտութեան է ջուր տարրական — 237
12:
Հերիք ողբաս, գոչես, լաս եւ հառ. — 1119 21:
Հերմէս նշանաւոր փիլիսոփայ ասէ — 220 36:

- Հգորն ի պատերազմի — 1119 42;
 Հելլէսթոնդու՝ Պօղազ հիսար — 1232 26;
 Հիւացեալ ընդ անհասութիւն դատաստանացն — 78 30;
 Հիւանդն յորժամ ծանր ունի զցան — 1301 8;
 Հնչեալ հողմունքն զանաղան — 6 1;
 Հոգի Աստուած (Աստուծոյ) բղխումն անքնին (անտես անքնին) — 127 21, 30, 36;
 Հոգիդ Աստուած բղխումն անքնին — 127 29;
 Հոգի մի է, դի Աստուած մի է — 299 39;
 Հոգւովն խօսել զՀոգւոյն — 299 38;
 Հոմանունք (Հոմանունք) ասին որոց անուանքն — 814 17, 46;
 Հոմերոս նշանաւոր փիլիսոփայ ասէ. Երեք զօրութիւնք — 220 28;
 Հոյակապ եւ հռչակաւոր աստուածապահ քաղաքաց — 286 28;
 Հովիւ երկնային Աստուածդ իմ Յիսուս — 1120 32;
 Հովուապետի հանդարտի եւ զգոնացելոյ — 282 35;
 Հոռվմայեցեոց եկեղեցի որպէս խոստովանի — 236 28;
 Հրամայեաց թագաւորն Աղեքսանդր — 1280 2;
 Հրամանաւ Հոգւոյն Սրբոյ վիճակեցան — 1429 4;
 Հրամանն աստուածառար որ ետ — 852 39;
 Հրամանք ինքնակալութեանն ձերոյ — 262 39;
 Հրաման քոյոյ աստուածսիրութեանդ — 916 8;
 Հրով կատարեցաւ յԱնտիոք — 1261 10;
 Հրով սիրոյդ վառեալ գերիս — 1120 4, 1124 8;
 Հրով քո գերիս, ո՛վ դու գերապ. — 1120 17;
 Հօր փառաց ճառագայթն — 1121 1;

Զ

- Զայն արար կաքան եւ ժողովեաց — 1329 34;
 Զայն երկակի է՝ յօղեալ եւ անյօղ — 1080 34, 1081 4;
 Զեզ աւետիս մանկունք նորոյ սուրբ Սիոնի — 1121 12;
 Զէթն Քրիստոսի օրինակեալ է — 285 27;

Ճ

- Ճաճանչք ասացեալ — 855 9;
 Ճառագայթիւք ճաճանչանման — 62 32;
 Ճարտասանութիւն որ եւ ասի հոնտորութիւն — 878 8;
 Ճիհաննիւմ՝ երկրագորութիւն — 1232 1;
 Ճշմարիտ եւ հաւատարմ է սահման — 294 1;
 Ճշմարիտ բահանայն եւ վկայն Քրիստոսի Արիստոկ. — 797 13, 19, 31, 35, 38;
 Ճշմարտութիւն ամենայն ուրեք յայտնի — 300 27;
 Ճոխաձև հասակ — 1190 34;

Մ

- Մաժաք՝ որ է Կեսարիա — 1231 10;
 Մայր երանեալ, կոյս անարատ 1115 17, 1121 19, 1144 4;
 Մայր եւ կոյս Մարիամ եւ աղբիւր բար. — 1118 29, 32, 1121 30, 1143 44;
 Մայր սուրբ գերասուրբ — 1121 34, 1144 5;
 Մանուէլ ի Քրիստոս Աստուած հաւատացեալ — 263 6;

- Մանուէլ ծիրանածնունդ արքայ — 262 14;
 Մանուէլ, Քրիստոսի Աստուծոյ հաւատարիմ — 262 33, 263 39;
 Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս եւ Յովհաննէս — 361 2;
 Մարգարէն Դաւիթ՝ յաստուածային երգսն — 261 29, 264 20, 24, 28;
 Մարգարէն Դաւիթ յորժամ հաստատեցաւ — 188 34;
 Մարգարիտն լուսափայլ՝ մայր ամէնօրհնեալ — 1122 3;
 Մարդասէր եւ արարչագործ բնութիւն — 697 10;
 Մարդասիրութեամբ բանն ունայնանայ — 718 39;
 Մարդասիրութեան բանն թափի — 718 32, 36;
 Մարդասիրութեան բանն ունայնանայ — 718 41, 719 3;
 Մարդասիրութիւնն Աստուծոյ՝ որ զաղգս մարդկան — 1418 40;
 Մարդ որ ընթանայ ի ճանապարհ ինչ — 1301 48;
 Մարդս ի վիշտ կայր — 1313 24;
 Մարմին մարդկային՝ ունէր Քրիստոս, թէ ոչ — 1355 25;
 Մարմինն բնութեամբ մարդկային, իսկ միաւորութ. — 1396 3;
 Մարտիրոսաց յիշատակ զիմորդ արդեւք յագուրդ — 1359 24, 41;
 Մարտիրոսն Քրիստոսի Ասկղա — 190 28, 191 1, 4;
 Մարտիրոսն Քրիստոսի Արդալիոն — 740 4, 10, 13;
 Մարտիրոսն Քրիստոսի Բասիլիսկոս — 1252 21;
 Մարտիրոսն Քրիստոսի սուրբն Ասկղաս (Ազգայ) — 190 19, 191 14, 17;
 Մարտիրոսն Քրիստոսի սուրբն Բասիլիսկոս — 1252 28;
 Մարտիրոս. տես՝ Մարտիրոս;
 Մարութ տառիւր բան շարածեալ — 1141 40;
 Մարսիմիանոս թագաւոր եկեալ ի քաղաք մի երեւ. — 1254 4, 19, 24;
 Մարսիմիանոս թագաւոր մտեալ ի քաղաքն Նիկոմիդեայ — 1045 7;
 Մելան՝ թանաք, միւրաքեաւ — 1193 10;
 Մեծացիւր այսօր սուրբ Աստուածածին — 93 47;
 Մեծ է պատիւ աւուր շաբաթուն — 1306 36;
 Մեծի Աստուծոյ եկեղեցւոյդ պատուական — 290 43;
 Մեծի հրաշափառ հանդիսիս — 65 31;
 Մեծ խորհուրդ յերկրի այսօր յայտնեցաւ — 67 32, 91 8;
 Մեծն Բասիլիոն ծնեալ էր ի հօրէ Պոնտացի — 1384 33;
 Մեկնումն, որ է միջոց՝ առաւօտն եւ երեկոյն — 1392 28;
 Մեղայ, Տէր, մեղայ, անօրինեցայ — 778 7;
 Մեղայ, Տէր, մեղայ առաջի քո եւ բազում յանցեալ — 171 7;
 Մեղաւորիս է յիշատակ — 1010 18;
 Մեղօք մեռեալ, մտօք գերեալ — 1122 19, 1143 15;
 Մենացիւր անձն իմ խղճաւի — 1122 25, 1143 16;
 Մեք մեղաւորք եւ կրտսերք — 292 7;
 Մէկ ազնուի մի սէրն կայ ի գլխիս — 1122 29;
 Միածինն Հօր Աստուծոյ, փրկիչն մեր — 1430 4;
 Միաւորութիւն է ստոյգ եւ ճշմարիտ — 235 20;
 Մի եւ նոյն հրաման ամենազօրին — 1392 42;
 Մի՞ է անեղութիւն, եթ՝ երկու — 233 25;
 Մի յերիս պատուեալ, յերից մի ձայնեալ — 135 2;

Մինչդեռ ունիմք զժամանակ — 1144 42:
 Մինչ եկն զօրաւորն Աստուծոյ Յովսէփ — 171 15:
 Մի՛ շփոթեմք զբնութիւնսն — 1492 32:
 Մի՛ ոք տղայաբար բարուք եւ անընտրական — 1369 28:
 Մի՛ ոք տղայաբարօք եւ անընտրական — 1369 22:
 Մի՛տ դիր գրոց գոր ինչ ասեն — 1078 8, 41. 1142 8:
 Միտիլէ՛ Մէտիլու աստաին է — 1230 37:
 Միտք հնազանդ եւ որկոր պարկեշտ — 369 50:
 Միբայլէ, ողորմութեամբ Աստուծոյ — 263 44:
 Միխիթարեցէ՛ք, ասէ, քահանայք զժողովուրդն — 1349 16:
 Միխիթարեցէ՛ք, միխիթարեցէ՛ք, ասէ, քահանայք — 1349 34:
 Մոկազրակ՝ քարախունկ — 1226 4:
 Մարայ կ'ելնաս՝ քսան կ'երթաս — 1018 21:
 Մտաց ըղծալի ճշմարտութիւն — 304 32:

Յ

Յարէլ ամենայնիւ կատարեալ գոլով — 1426 4:
 ՅԱղամայ գերեզմանին վերայ ասացեալ է — 267 22:
 Յաղագս բնութեան. ինդրի թէ զի՛նչ է բնութիւն — 1294 28:
 Յաղագս ի յոլովիցն կատարեալ կենդանի — 294 43:
 Յաղագս յաւիտենական օրինացն — 221 34:
 Յաղագս Յիսուսի աստուածութեանն — 293 24:
 Յաղագս վասն Քրիստոսի. Երանելի բնութիւն — 1312 16:
 Յաղագս վարժողական ուսմանց, մանաւանդ — 1189 37:
 Յամենազօր ահեղ Բանէն — 147 14:
 Յամենայն ժամ օրհնեալ Հայրն — 1061 38:
 Յամենայն ներգործութիւնս նուաստական կրից — 293 34:
 Յամի վեցերորդի հալածանաց մերոց ելին շարախօս զԲարբ. — 1263 31:
 Յամս Դէոկղիտիանոսի արքային — 928 6:
 Յամս Թէոդոսի Փոքու կայսեր եւ Յաղկերտի — 1277 8, 11, 15:
 Յամս Մաքսիմիանոսի արքային էր ի սահմանաց Ամասիոյ — 1253 9:
 Յամս Յաղկերտի Փոքու Պարսից արքայի — 1276 37:
 Յամս Նումերիանոսի (Նոմերիանոսի) անօրէն արքայի — 1043 15, 20, 23, 29, 34:
 Յամս Շապհոյ արքայի արար հալածումն — 1268 35:
 Յամս ութեւտասներորդի իշխանութեանն (արքայութեանն) Տիբերեայ — 955 12. 956 7, 16, 24, 33, 42:
 Յամս ուրացողին Յովիանոսի որ տանջէր զքրիստոնեայսն — 925 28, 33, 36:
 Յամս Տրայիանոսի ամբարիշտ արքային — 215 6, 12, 15:
 ՅԱլբէն մինչ ի Քէն, յԱլբէն մինչ ի Քէն զբան դատաստանին — 32 14:
 ՅԱլբէն մինչ ի Քէն, յԱլբէն մինչ ի Քէն զփառս արդարոց — 31 37:

ՅԱլբէն մինչ ի Քէն, յԱլբէն մինչ ի Քէն, զբեզ Աստուածածին գովեմ — 57 10:
 Յայն առաջին ժամանակին — 698 22:
 Յայնժամ եղեւ առ նա բարբառ հրեշտ. — 952 23:
 Յայս իմն առաւել հակէ մարդ — 1373 14:
 Յայսմ ամի Դր էր թուականն Հայոց ԶԾ — 1341 21:
 Յայտ է զի վասն երթալոյն Տեառն ի դժոխս — 79 9:
 Յայտնի եղեւ ցամաքն յորոշել չրոյն — 1393 4:
 Յանեղական լուսոյն զարդարեալ — 138 25, 30, 33, 36, 39, 42. 139 1, 4, 8, 12:
 Յանեղ եւ յանպարադիր լուսոյն կնքեալ — 298 33:
 Յանիշխանութենէ ազգիս, նաեւ ի փառասէր — 277 4:
 Յանուն Աստուծոյ Դուռն առաջին, որ ցուցանէ — 180 16:
 Յանսկիզբն լէէն, յանհուն պատճառէն — 708 31:
 Յառաջին մեզ ալսմ բարւոյ հեղինակ — 1063 44:
 Յառաջ քան զամենայն տուր նոցա պատասխանի — 231 37:
 Յառաջ քան զարուեսակ ծնայ զբեզ — 235 13:
 Յաստուածային շնորհաց վերին, իմաստութիւն Հօր միածին — 8 5, 16:
 Յաստուածայինս զամենայն յԱստուած — 296 40:
 Յաստուածային վերին շնորհաց, լցեալ դշխոյն այն պարծանաց — 133 22:
 ՅԱստուծոյ ամենակալէն օրհնութիւն — 289 27:
 Յարեաւ արքայն երկնային — 123 23:
 Յարեաւ լոյսն արարածոց — 123 28:
 Յարմար ձեռով (ձեօք) պատուական — 1011 8, 30:
 Յաւերժահրաշից արանց — 308 9:
 Յաւուրս Յովիանոսի ուրացող արքայի — 925 11, 19:
 Յաւուրս Տրայիանոսի ամբարիշտ արքային — 214 24, 33:
 Յետ այս հարցմանցս քննութեան — 23 41:
 Յետ ասելոյ յէութենէ հոգւոյն — 296 7:
 Յետ համբարձման Տեառն մերոյ — 925 3:
 Յետ ողբալոյն Տեառն Աղամայ — 24 35:
 Յետ վկայութեան արքայ եպիսկոպոսին Թէոպ. — 1256 3:
 Յետ քննութեանց դատաստանին — 23 20. 24 26:
 Յերուաղէմ ի սուրբ քաղաքին — 706 22:
 Յէօմիւր վերիջի նիշէն — 1127 13:
 Յըսկաման ծննդեան զերիս գործս — 1480 34:
 Յիսուս անմահ անճառ արքայ — 146 27:
 Յիսուս արքայն երկնաւոր՝ մարմնով նիւթական — 66 40:
 Յիսուսաւանդ. ողջունիւ եւ աստուածային — 288 9:
 Յիսուս միածին Որդին Հօրն երկնաւորին — 14 40. 94 44:
 Յիսուս փրկիչ աշխարհի, մեռեալ եւ միշտ կենդանի — 1123 16:
 Յիսուս փրկիչն ի խաչին գոչէր — 124 14:
 Յիսուս քաղցրիկ յիշողութիւն — 1480 39:
 Յիսուս Քրիստոս է զուրա եկեղեցւոյ — 266 37:
 Յիսուս Քրիստոս Հօր միածին — 111 25:
 Յիսուս Քրիստոս փրկիչն մեր շրջէր — 1430 30:
 Յոգնապատիւ հոշակելի փառաւորութեամբ — 305 32:

- Յուլիանոսի քանդակը — 299 42;
 Յոհաննես ասէ. Ի տես եցոյց ինձ Տէր — 1305 43;
 Յորժամ Աղամ մեղօք մեռաւ — 125 12;
 Յորժամ Աղամ ստեղծաւ զերդ դար. — 25 36. 26 12;
 Յորժամ առ իրսն հայիմք — 1357 7;
 Յորժամ բժիշկը յաշխարհն իւրեանց — 1302 26;
 Յորժամ Գարրիիլ գոչէ, յառնեն մեռեալքն — 102 9, 20;
 Յորժամ զիտութիւն ինչ դժուարին է — 1302 23;
 Յորժամ զրուսք երկնից բանին (բացուին, բացցին) — 23 7, 18. 24 23;
 Յորժամ զաստուածային մարմին եւ արիւնն ճաշ. — 1395 15;
 Յորժամ ի խոյն գայ մտանի — 6 33;
 Յորժամ ի կարգ ինչ մտանէ որ — 1302 48;
 Յորժամ կամեցաւ Աստուած մատնել զերուսաղէմ — 1333 43;
 Յորժամ հանդերձեալ էին Քաղղէացիքն պաշարել — 1333 24, 34;
 Յորժամ որ ստեղծեաց Տէրն ամենայնի — 51 34;
 Յորժամ պատերազմ լինի ի մէջ մեծամեծաց — 1313 5;
 Յորժամ տեսանէ հայրն զորդին — 1305 21;
 Յորում առնեն աղօ մարդկան — 1394 13;
 Յուդա՝ խոստովանութիւն թարգմանի — 1208 21;
 Յունան քարոզն նինուէին — 91 6. 92 5;
 Յունուար երկու եւ ի շորսին — 6 41;
 Յսկաման ծննդեան զերիս գործս — 1480 34;
 Յօրէնս բարի եւ զճշմարիտ տէր Աստուած — 197 38;

Ն

- Նազանի, թէ կուղես — 723 6, 23, 28;
 Նազուր դիւրար — 743 12, 17;
 Նաթան մարգարէի առակի բազում ուխարն — 1313 25;
 Նախ այսպէս՝ ոչ ումեք սրբի տաճար — 233 11;
 Նախ առ ընթերցողդ՝ է զիմ զբան — 1271 17;
 Նախ արժան է զնե՛լ՝ զի՛նչ է անուն — 816 14, 30, 37;
 Նախ գիտելի է զի վասն երեք բանի հարկեցաւ — 70 35;
 Նախերգան քարոզից. կցեալն ի շնորհաց — 1312 13;
 Նախերգանք քարոզի. Գնացէք այսուհետեւ — 1312 14;
 Նախ երկիր եղեւ, եւ ապա ջուր ծածկեաց զնա — 1392 17;
 Նախ եւ առաջինք են դասք քրիստոսն — 238 31;
 Նախ է վկայութիւն անդուստ իսկ — 269 7;
 Նախ որ ասէ թէ՛ զօրեղ կապոյն — 1080 5;
 Նախ պարտ է գիտել, զի ամենայն խորագիր — 71 29;
 Նախ պարտ է գիտել թէ՛ զի՛նչ է խոստովանութիւն — 79 17;
 Նախ պարտ է գիտել թէ՛ զի՛նչ է խորագիրտութիւն — 1279 21;
 Նախ տեսցուք թէ՛ վասն է՛ր ասէ. Եւ որպէս ջուր — 80 2;
 Նախ տեսցուք թէ՛ վասն է՛ր ասէ. Փրկեացէ — 79 35;
 Նախ վասն խորհրդոյ ապաշխարութեան — 1468 27;
 Նախ քան զամենայն աղաչեմք ուսանել — 1362 6;
 Նախ քան զեղեալքս ամենեքեան — 21 19. 24 13;
 Նաթ՝ կուպր կամ ձիւթ — 1193 3;

- Նեախօր կարօս (քարօս) — 1225 30. 1226 3, 4;
 Ներգործական զօրութիւնք աստուածային հրաշիցն — 293 40;
 Նզովեցէ՛ք զասողսն մի բնութիւն — 263 12;
 Նէրտէ գաւկա կեօրիւրսն գալ օրատան — 1078 28. 1142 23;
 Նկատեմ յաշխատանս ձեր — 1479 6;
 Նմանեալ ազդարար հարց խոհականաց — 1271 26;
 Նշխար դի մի Հին Կտակարանաւ — 268 17;
 Նոյ՝ թարգմանի հանգիստ — 1306 12;
 Նորահրաշական տօնիս կուսական — 130 15;
 Նո՛ր է մեզ տօնս եւ պարս հրեշտ. — 1397 27;
 Նոր է տօնս եւ շքնաղ — 759 28. 776 26;
 Նորին Կիրիլի որ ասէ. Այլ եւ ա՛ծ զմտաւ քով — 1427 16;

Շ

- Շաբաթ Հրէից ազգին ասացաւ — 1367 21;
 Շաբաթ տուաւ Հրէից ազգին — 1367 6;
 Շատ սիրով քեզ բարեւ իմ աչացս լոյս — 1123 24;
 Շարժէ զիս առ բանս կրկորնեայք տեսութիւնք — 1349 37;
 Շնորհ երանեալ քաղցրագեղ տիպ — 1123 35;
 Շքեղազարդ երիտասարդ — 1144 41;

Ո

- Ո զի իմաստուն էր Սողոմոն, ըստ իրս — 1360 22;
 Ողբամ Ազդարար տրտմութեամբ մեծաւ — 1271 21;
 Ողորմութիւն Աստուծոյ ի վերայ մեղաւորաց — 1305 48;
 Ողջութիւն՝ է շափակցութիւն ի մարմնի — 1203 39;
 Ոմն թաղաւոր ոչ կարէր տասն հազարաւ պատերազմել — 1301 52;
 Ոմն կամեցաւ որսալ աղանի — 1310 27;
 Ո ոչ փոփոխելի էր Քրիստոս, մի՛ լիցի — 1396 23;
 Ոչ գոյ ալլ բարբառ վեհագոյն — 1392 15;
 Ոչ եթէ երկիր շնչաւոր էր — 1393 27;
 Ոչ եթէ այսբանույ եւեթ զօրութիւն ունէր — 1392 10;
 Ո՛չ է բաւական զԱստուած ճանաչել — 1296 20;
 Ո՛չ է պարտ եղծանել զգիրս սուրբս — 232 38;
 Ո՛չ է պարտ բրիստոնէից ի հարսանիս — 1398 11;
 Ոչ թէ այսբանույ եւեթ զօրութիւն ունէր — 1393 38;
 Ո՛չ ի փոքունս մեզ հանդէսս — 289 37;
 Ո՛չ հարսանեաց պարերգութ. — 1124 5;
 Ո՛չ որպէս կէս ջրոյն սառուցեալ — 1392 37;
 Ոչ սակս յայնմ, ըստ որում ասացաք — 1423 34;
 Ո՛չ քեզ նման ամենազուժ եւ ողոր. — 1124 12;
 Ոսկիաբան սրբասնունդ կերպարան — 1092 22. 1124 24;
 Ո՛վ ազատ մայր՝ յաղթող անուն — 1124 28;
 Ո՛վ անմոլար առաջնորդ իմ — 1124 35;
 Ո՛վ գերազնիւ, զերբղծալի — 1125 1;
 Ո՛վ գերապայծառ սրբուհի — 115 9;
 Ո՛վ գրողդ զրոյս այսորիկ — 303 25;
 Ո՛վ դասք եւ աշակերտք նեստորի — 231 31;

Ո՛վ դու մանուկ դեռահասակ — 1125 14:
 Ո՛վ դուք՝ որդիք եւ աշակերտք նեստորի — 231 24:
 Ո՛վ երկայնամիտ, բազմաշնորհ, ամենակեցոյց — 1029 8:
 Ո՛վ երջանիկ տէր, սուրբ կիրեղ — 1092 4. 1125 28:
 Ո՛վ լոյսերամ դասք քահանայից — 177 35, 41. 178 1:
 Ո՛վ համայնից փափաքելի — 1125 30. 1126 5:
 Ո՛վ հիացմամբ զարմանալի — 24 29:
 Ո՛վ հոգի իմ հաւատարիմ — 1408 27:
 Ո՛վ միութիւն զարմանալի — 1126 15:
 Ո՛վ նեղելոց միութարիւ — 1126 27:
 Ով որ սովոր է ասել, յոյժ սակաւ — 1409 8:
 Ո՛վ չի գիշաւ, որ խմելը — 923 35, 39:
 Ո՛վ սուրբ կենսատու նշան — 1127 1:
 Ո՛վ տիրուհի սափոր ոսկի — 1127 14:
 Ո՛վ քահանայք եւ վարդապետք աստուածաբան — 100 12, 19, 22, 26, 29, 32, 35, 38, 41:
 Որ արարեր զիս ի պատկեր — 1127 28:
 Որ բանաս միշտ զձեռս — 1127 41:
 Որ բանիւ Աստուծոյ աներկեւան դաշն — 1398 23:
 Որդի էր սուրբ՝ Հոռմայ արքային — 722 35:
 Որդիք լուսոյ եւ վերինն Սիոնի — 241 29. 242 3, 10, 18, 28:
 Որդիք մարդկան, մինչեւ յնձր էք խստ. — 294 39:
 Ո՞ր են անընդունելի գրեալք — 1280 40:
 Որ երթեալ նստիցի լինել տեսող — 1364 16:
 Որ զարտաքին իմաստութեանցն վարժեցան — 286 43:
 Որ զվկայան պատուէ, վկայէ — 1395 38:
 Որ է տեսութիւնն Աստուծոյ եւ խօսակց. — 1429 25:
 Որ կամի ո՛չ զհասարակացն կալ զկեանս — 1395 18:
 Որոց զապաշխարութիւնն բառնալ իշխեն — 1350 18, 32:
 Որ որ կամիցի փրկել — 223 34:
 Որպէս ամենայն ինչ ի հակառակաց — 78 9:
 Որպէս այլ որ անապատասէր — 1040 41:
 Որպէս ասք ներկեալ ծիրանի՝ անհետ լինի սպիտ. — 1396 8:
 Որպէս զամենայն ինչ ի հակառակաց — 77 44:
 Որպէսզի ծանիցի — 280 6:
 Որպէս խօսի որ մերարար եւ տեսանէ ոչ մերօրէն — 1394 10:
 Որպէս հրեշտակն էած զԱմբակում — 1429 43:
 Որպէս մարդ ընդ ամանակաւ — 1390 37:
 Որպէս մարդն հայի ի կրկին վախճանն — 1296 27:
 Որպէս մարմնաւոր ծառն ունի արմատ — 1306 8:
 Որպէս ոչ հնար այլ հնար ազգ լինել — 855 31:
 Որպէս որ այլ անապատասէր — 1041 2:
 Որպէս որ անապատասէր յանտառախիտ տեղոյ — 1040 27. 1041 7. 1369 37:
 Որպէս սովորութիւն է յընթացս — 222 40:
 Որքան եմ կացեալ ի կենցաղս — 1106 24. 1128 9:
 Որք բնախօս բանիւ զէակքս ենթագրեցին — 1142 40:
 Որք երկու բնութիւնս եւ մի անձն — 297 3:
 Որք զաշս մտացն ի զլուս ունին — 283 2:
 Որք զթագս արքայականս շքեղազարդ — 303 29:
 Որք զըրրբէից — 1022 36:
 Որք զօրեղ կապուն չժանեան զճաշումն — 1080 24:
 Որք կամիցին փրկիլ — 224 14:

Որք մեծամեծաց առաջի կան — 1472 18:
 Որք միանգամ լծ. բազմաւորակի դնէ — 68 35:
 Որք միանգամ ճշմարտութեան սիրողք — 293 43:
 Որք յնգիպտոսէ են ողջունեմ — 1388 6:
 Որք ջրասունք են եւ որք ոսինք — 1394 25:
 Որք ստուեր հանդերձեցն ունէին օրէնքն — 776 14:
 Ուլիոս կայսր Հոռմայ: Երբման անյայտ կամէր ի վերայ ծովու նաւել — 1472 26:
 Ուղղափառաց եւ ճշմարիտ հաւատացելոց — 250 28:
 Ուղեղ է մասն մարմնոյ — 1203 43:
 Ո՛նկն դիք, եղբարք իմ սիրելիք — 279 24:
 Ո՛նկն դիք, որդեակք, խրատու — 1461 29. 1463 54:
 Ուսումնաստենչ համակ անձին — 1025 25:
 Ուսուցանէ մեզ սուրբ կաթողիկէ եւ առաքելական եկ. — 236 10:
 Ուստի՞ ծնար, ո՛վ բռնաւոր — 1128 31:
 Ուստի՞ ունի եկեղեցին Հոռմայ — 294 13:
 Ուր հանդերձեալ է միաբանութիւն եղբարցն — 1486 15:

2

Չորեքերկրական թերն խաչին — 23 45:
 Չորք (Չորս) են կարգ գիտութեան — 1024 10, 21:

Պ

Պահօք ոսկեհուն ծաղկացն — 1367 29:
 Պաղատելով կարգամ առ բեղ — 1129 26:
 Պայծառագեղ հոգով ծաղկեալ — 66 9:
 Պայծառագոյն որդեակ իմ սիրուն — 1129 43:
 Պայծառացիս հոգով բոյին — 66 12:
 Պայծառացելոյ եւ սիրելոյ եղբօր — 251 18:
 Պատահելով դերոյս ասպատակք շարին — 1130 25:
 Պատանեակ ոմն Յովհաննէս անուն — 1175 4:
 Պատանիս այս Բաղդասար էր յնդդկիս քաղաքէ — 1061 26, 40:
 Պատասխանեմ թէ՛ զանազան ասեն — 1293 35:
 Պատասխանեմ. վասն զի ասէ սուրբ Աւետ. — 1293 27:
 Պատճառ այսմիկ շարադրութեանս — 271 22:
 Պատճառք եկեղեցոյս են երանելոյ վկայիս քար. — 1358 44:
 Պատճառք ժողովոյս եկեղեցոյս են երան. — 1358 45:
 Պատմեաց մեզ հայրն մեր եւ հայրապ. — 1173 44:
 Պատմի թէ թաղաւոր մի կայր — 1302 34:
 Պատմողական այսմիկ տառիս — 1144 26:
 Պատշաճ է, զի որ տայ բարի խրատ — 1302 39:
 Պատուական գտելոցդ եւ վեհ հոգեկեցոցդ — 258 8, 32, 40. 259 8, 14:
 Պատուական եւ սուրբ, սիրեցելոյ սրբասնեալ — 263 19:
 Պատրաստեցէք տալ պատասխանի — 285 16. 1172 38:
 Պատրիարքն ասէ. Աստուած բնութեամբ է, թէ — 290 13:
 Պարգեւատուն ամենեցուն Աստուածաորդին — 708 3:
 Պարգեւաց տուող Աստուած Սուրբ Հոգին — 1131 30:
 Պարգեւեցաւ քեզ բանալին — 1144 27:

- Պարծանք եկեղեցոյս եւ երանելոյ վկայիս քար. — 1358 31:
 Պարկեշտ եւ հրեշտակալրօն, բարեհամբաւ հայրն մեր — 1465 15, 21, 24, 29:
 Պարկեշտութիւն առաքինութեան պարաւանդեալ — 297 38:
 Պարուց թոշնոց տո՛ւր աւետիս — 1131 13:
 Պարտաւորեալ գերիս խղճալի — 1131 33:
 Պարտ է գիտել զի հինգ եւ տեսակը հաւարման — 856 30:
 Պարտ է գիտել, թէ ո՛րպէս եմք տաճար Աստուծոյ — 80 14:
 Պարտ եւ արժան է Քրիստոսի երկրպագուաց — 226 28:
 Պարտ է գիտել եթէ եօթն ժողովք — 219 9:
 Պարտ է զուրացողսն հաւատացեալս — 1374 32:
 Պարտ է մեզ փրկելոցս ի ձեռն միաձնի — 296 43:
 Պարտիս Ազդարար գիտել եւ զայս բան — 1272 6:
 Պա՛րտ իցէ անշունչ եւ անզգայ ասել — 233 21:
 Պարտ՝ պատշաճ, ի դէպ, ի ճահ — 1184 38:
 Պէնի սէվտիկիմտէն այլը տիւշիւրտիւն — 978 1:
 Պէրի արմէնիսս՝ Յաղագս մեկնութեան. անալոտիկէ — 853 39:
 Պիննա՝ ոստրիտիւն — 1205 23:
 Պղիտարբոս ասէ. Որք մեծամեծաց առաջի կան — 1472 18:
 Պորփիրիոս եւ Յամդիրոս եւ Քրիստոսի — 852 10:
 Պօղոս կալանաւոր — 370 6:

Ձ

- Ջուր կենաց Յիսուս, տէր իմ — 1132 14:

Ռ

- Ռարբիական հմտութեանցն հասեալ — 1190 43:

Ս

- Սա արեղայ էր եւ հայր վանաց — 1052 28. 1053 1, 4:
 Սա դպիր էր Քրիստոսի հաւատովն — 1046 20, 25, 29:
 Սահման էր ի հինն, զի Հրեայքն — 1306 41:
 Սա էր ինն ամաց ի նիկոմիդեայ քաղաքին — 1247 37. 1248 1, 4:
 Սա էր ծնդեամբ Բաղիշեցի — 938 35, 41:
 Սա էր յաւուրս Մաքսիմիանոսի — 1255 18:
 Սա էր յերուսաղէմ քաղաքին — 1059 23, 27, 30:
 Սա ի Թեքայիդոյ էր Եգիպտացոց — 191 8:
 Սա կիպրացի էր՝ եկեղեցոյն Աստուծոյ քհ. — 798 1:
 Սա կրօնաւոր էր եւ հայր վանաց — 1053 8:
 Սահանք կամ սահանակարկաչ — 1232 14:
 Սահման՝ թէ քանի նշանակութիւն ցուցանէ — 68 18:
 Սահմանն է անուն ծաւալեալ — 70 10:
 Սա ձեռնադրեցաւ ի Պետրոսէ — 1050 2:
 Սաղիմ՝ Յերուսաղէմ — 1231 7:
 Սաղ օլստն սէվէնլէր պէնի — 1132 21:
 Սապահտան օղրատըմ էօլիւմ կեօլինէ — 1446 34:
 Սատանայն նման է գայլոյ — 1304 16:

- Սա քեռորդի էր սրբոյ Շմաւոնի — 1264 28, 33, 36:
 Սեղան որ առաջի ձեր կազմեցաւ — 1364 34:
 Սէր է Աստուած եւ սիրոյ աղբիւր — 1312 12:
 Սէրն բաժանի ի կամաւորն եւ յակամայն — 1429 12:
 Սիրամարգիդ սիրովն եղէ սիրահար — 1133 9:
 Սիրահար, սիրահար, սիրահար՝ սիրովդ եղեալ — 1132 38:
 Սիրելին իմ եկն ի պարտէզ իւր — 1299 27:
 Սիրելոյ եւ հաւատարմի ոչ ինչ է փոխանակ լէիցս — 1386 27:
 Սիրոյ աղբիւր, լուսոյ վտակ — 1133 30:
 Սիրոյդ կապեցայ, գեղովդ պատրեցայ — 1133 41:
 Սիրով անցաւորիս երկրաքարշեցայ — 1134 7:
 Սիրովդ եղէ, սիրովդ եղէ սիրահար — 1134 14:
 Սիրով սիրեցելոյդ սիրապէս սիրահարեցայ — 1088 28. 1134 26:
 Սիրով սփոփեցեր — 1144 13:
 Սիրտ իմ ընդէ՛ր տրտում եղեալ — 1134 38:
 Սկայից յիշատակ զիա՛րդ արդեւք — 1359 42:
 Սկիզբն քահանայութեան — 292 28:
 Սոկրատէս, էր ծնեալ յԱրթէնս — 1472 22:
 Սոմնացի կինն, որոյ իւրն Նդիսէի աճեցաւ — 1313 21:
 Սովորութիւն է թագաւորաց եւ իշխանաց — 1300 51:
 Սովորութիւն է իմաստնոց նախ խնդրել — 237 2:
 Սովորութիւն է, յորժամ մեծ տօն լինի — 1304 12:
 Սովորութիւն է վարդապետաց, զի յորժամ քարոզեն — 1306 32:
 Սովորութիւն էր առաջնոցն — 1303 18:
 Սորա էին ի քաղաքէն Կողոսացոց — 936 40. 937 1, 4, 9:
 Սորա էին յամս Սաբիւոսի — 1270 31, 37, 41:
 Սորա էին յաւուրս Յազկերտի — 714 25:
 Սորա մեծամեծ իշխանք էին Դիոկղետ. — 1257 5, 11, 15:
 Սուրբ առաքեալն Բառնարաս — 1244 24, 29, 33:
 Սուրբ առաքեալն Բարդղիմէոս (Բարդուղիմէոս) — 1277 21, 26. 1280 6:
 Սուրբ Աստուածածինն նման է ոսկոյ — 1313 32:
 Սուրբ Աստուածածինն նման է սաղաֆի — 1302 11:
 Սուրբ Աստուածածինն նմանի ալթիօն հաւու — 1313 10:
 Սուրբ Աստուածածինն նմանի արծու — 1313 29:
 Սուրբ գիրք ասեն թէ՛ գալուստ Որդոյն Աստուծոյ — 1292 25:
 Սուրբ եպիսկոպոսն Բարրաշմէն քեռորդի էր — 1264 9, 16:
 Սուրբ եպիսկոպոսն Բարսիմեա էր ի ժաման. — 1433 32. 1434 5:
 Սուրբ եպիսկոպոսն Վասիլիոս էր — 1250 21, 27, 30:
 Սուրբ եպիսկոպոսս էր յամս Արիանոսի արքայի — 1434 35:
 Սուրբ եւ աստուածընկալ գլուխ մեր — 265 35. 266 10, 14:
 Սուրբ եւ արի ճգնաւորն Քրիստոսի Պարսամաւ — 1440 23:
 Սուրբ եւ երանելի առաքեալն Քրիստոսի Արիստոր. — 796 11, 15:

Սուրբ եւ երանելին Պարսումա — 1441 11:
 Սուրբ եւ ընդհանրական կաթողիկէ եկեղեցւոյ — 263 29:
 Սուրբ եւ ընտրեալ գունդն երկոտասան — 138 21:
 Սուրբ եւ սիրելի վկայն Քրիստոսի — 1061 12, 20:
 Սուրբ եւ սքանչելին Բասիլիոս — 1384 27:
 Սուրբ թաղաւոր ամենայն Հայոց յառաքեալ գրոյ թո — 290 25:
 Սուրբն Քաղէսս մեր առաքեալ — 1277 39:
 Սուրբ ծերունին եւ վկայն Բարեւաս — 1045 40, 1046 4:
 Սուրբ Կոյսն ի Քրիստոսէ եօթն մեծութիւն — 1302 56:
 Սուրբ Հայրն Արսենիոս էր ազգաւ լատինացի — 894 33, 895 3, 6:
 Սուրբ Հայրն Բենեդիկտոս էր ի կամբանիոյ — 1464 39, 1465 5:
 Սուրբ Հայրք եւ ճշմարտք — 939 17:
 Սուրբ մարտիրոսն Քրիստոսի Բագոս — 1059 5, 11:
 Սուրբ Յոհաննէս գերհրաշական — 1135 18:
 Սուրբ Յոհաննէս մարտիր տատրակ — 1135 24:
 Սուրբն Առնաստիոս բժիշկ էր (ճարտար բժիշկ էր) — 165 30, 166 2, 12, 18, 21:
 Սուրբն Ատոմ մեծ իշխան էր Հայոց — 713 25, 32:
 Սուրբն Բագարատ աշակերտ էր (էր աշակերտ) — 1048 31, 1049 14, 20, 33, 37, 41, 1050 32, 33, 35:
 Սուրբն Գրիգորիոս ասէ թէ՛ դալուստ Որդւոյն Աստուծոյ — 1292 14:
 Սուրբն Պարսամ որ թարգմանի որդի պահոց — 1440 30, 35, 40:
 Սուրբն Պարսում ասորի էր ի Միջագետաց — 1440 6:
 Սուրբ որդիք եւ թոռնք սուրբ հօրն մերոյ — 1135 30:
 Սուրբս այս եւ սքանչելահրաշ — 1439 54:
 Սուրբ սիրամարդ ոսկէփետուր — 1135 40, 1137 8:
 Սուրբս հոռմայեցի էր եւ բնակէր միայնութեամբ — 1466 4:
 Սուրբն Վահան էր ի Գողթան գաւառէն (ի Գողղան քաղաքէ) — 911 12, 21, 25, 33:
 Սուրբ վարդապետն մեր եղին հիմն — 270 15:
 Սուրբ վկայն Քրիստոսի Բասիլիսկոս — 1252 40, 1253 1, 4:
 Սուրբ վկայն Քրիստոսի Վահան՝ որդի էր Խոսրովոյ — 910 38:
 Սուրբ վկայքն Քրիստոսի էին ի քաղաքէն Կողոսացւոց — 936 5:
 Սուրբ վկայքն Քրիստոսի էին յաւուրս Սաբուրիոսի — 1270 8, 15:
 Սուրբ քահանայն Արտեման — 927 28, 33, 928 1:
 Սուրբքս այս մեծամեծ իշխանք էին Դէակղիտ. — 1257 21:
 Սուրբքս այլոքիկ էին ի քաղաքէն Կողոսացւոց — 936 18, 26:
 Ստագիրացի էր Արիստոտէլ, ի Թիւրակայ — 862 7:
 Ստեփանոս եւ որք ընդ նմա երիցունք — 370 4:
 Ստորագրութիւն իրացս եղելոց — 308 4:
 Սրբազան վարդապետութիւն ուղղակի ստորագրի — 222 18:

Սրբասացութիւնս այս հանապազ երգի — 271 5:
 Սրբասէր եւ ճշմարտասէր — 245 42, 247 12, 1036 2:
 Սրբասիրաց եւ քրիստոսասիրաց աթոռակցաց — 249 3:
 Սրբասիրի տեսնն կիրոնի՝ Վրաց կաթողիկոսի — 257 6, 18:
 Սրբոյ եւ մեծի Աստուծոյ եկեղեցւոյդ — 264 16:
 Սրբոյ Հոգոյն ըղխմանն ի Հօրէ — 127 41:
 Սրբոյն Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի — 1422 34:
 Սրբոց արանցն աստուածազգեստից — 1384 22:
 Սրբուհի եւ կոյս վկայն Քրիստոսի էր ինն ամաց — 1247 26:
 Սրբուհի կոյս վկայն Քրիստոսի էր ինն ամաց — 1247 21:
 Սրբուհի կոյսն էր ինն ամաց ի Նիկ. — 1248 8:
 Սրբուհի կոյսն նման է ոստոնոսի — 1313 5:
 Սրբուհին Բասսա՝ էր յաւուրս Մաքսիմ. — 1254 28:
 Սրբուհին Վասայ էր յամս Մաքսիմ. — 1255 4, 10, 13:
 Սրբուհին Վասա էր յաւուրս Մաքսիմ. — 1254 34:
 Սքանչելի եղեւ գիտութիւն թո, ասէ սաղմ. — 1285 35, 1291 34, 35, 36:
 Սքանչելի է Աստուած եւ սքանչելի են ամենայն գործք Նորա — 72 34, 43:

Վ

Վաղ ժամանեալք ի քահանայական յայս տեղի — 1353 14:
 Վաղուց հետէ կայր ծերացեալ — 51 7:
 Վա՛յ այն ատուրն որ ես ստեղծայ (ծնայ) — 22 33, 23 1:
 Վա՛յ զիս՝ մեղացս որ միշտ մեղայ — 968 17:
 Վա՛յ իմ ատուր հոգեվարին — 23 3:
 Վա՛յ որ խոր անդունդս իշայ — 1014 1:
 Վայրի հաւուկ մի — 906 10:
 Վանիչ ներհակին Յուլիանեայ շարին — 1386 38:
 Վառեալ նախանձովն Աստուծոյ՝ ո՛չ հանգարտէ — 77 33:
 Վասն Ադամայ մեղացն բազում պակասութիւն — 1303 56:
 Վասն անօրէնութեան մեղացն — 1333 15:
 Վասն բազում պատճառաց անպատեհ է — 1301 34:
 Վասն եօթն կնքոյն — 1313 11:
 Վասն զի հհաս մեղ վտանդ — 249 29:
 Վասն զի դամենայն նուաստական կիրս — 293 30:
 Վասն զի մակացուացն ի զմակացելին մակացել — 298 5:
 Վասն զի յառաջագոյն սուրբ հարցն — 253 26:
 Վասն ի՞նչ պատճառի զԲանն առաքեաց — 1295 28:
 Վասն մեր իջեալ Բանն եւ խոնարհեալ — 94 32, 118 27:
 Վասն Որդւոյն Աստուծոյ սրբասացութեան — 270 40:
 Վասն որոյ եւ ոտս առին իջման — 1394 31:
 Վասն որոյ ի հին զատիկն սկսանի — 267 17:
 Վարանեալ խնդրեմ զտիւ եւ զգիշեր — 177 23:

Վարանելով, վարանելով մուրս դեղերիմ — 1136 13;
 Վարդապետական եղանակի ի շորս բաժանի — 857 37;
 Վարդապետաց թագ եւ պարծան — 140 2;
 Վարդապետն ամենայնի, շոր ծոցածին ծնունդ Որդի
 — 64 16;
 Վարդապետութիւն առաքելոցն՝ զկնի (զհետ) վերանա-
 լոյ — 152 38. 153 30. 154 20, 36. 162 30;
 Վարդապետութիւն Պորփիրի իմաստասիրի — 858 23;
 Վարդապետք ասեն թէ՛ աղօթքն է յօգուտ — 1301 38;
 Վարդապետք ասեն թէ՛ ամենայն կերակուր — 1309
 , 16;
 Վարդապետք ասեն թէ՛ անպատշաճ է — 1312 21, 24;
 Վարդապետք ասեն թէ՛ աստղս այս — 1307 21;
 Վարդապետք ասեն թէ՛ Աստուած — 1291 40. 1299
 47. 1306 53;
 Վարդապետք ասեն թէ՛ բազում պատճառաւ — 1298
 45;
 Վարդապետք ասեն թէ՛ երկու ազգ հուր կայ — 1304
 42;
 Վարդապետք ասեն թէ՛ երեք զանազանութիւն կայ —
 1307 49;
 Վարդապետք ասեն թէ՛ ի դործս Աստուծոյ — 1313 22;
 Վարդապետք ասեն թէ՛ ծառ ինչ — 1299 17;
 Վարդապետք ասեն թէ՛ մարդս է ծառ. — 1306 4;
 Վարդապետք ասեն թէ՛ միջնորդութեամբ — 1299 53;
 Վարդապետք ասեն թէ՛ յանցեալ աւուրսն — 1301 12;
 Վարդապետք ասեն թէ՛ յաշխարհս մի մեծ վիշապ —
 1298 28;
 Վարդապետք ասեն թէ՛ յորժամ Աստուած — 1309 45;
 Վարդապետք ասեն թէ՛ յորժամ հարկաւոր է — 1307
 7;
 Վարդապետք ասեն թէ՛ որպէս մարմնոյ աչքն — 1314
 11;
 Վարդապետք ասեն թէ՛ շորս եղանակաւ — 1300 26;
 Վարդապետք ասեն թէ՛ պարտ է որ յայլոց պաշտօն —
 1299 8;
 Վարդապետք ասեն թէ՛ պարտ է սակաւ լալ — 1307 3;
 Վարդապետք ասեն թէ՛ սուրբ (սրբուհի) Աստուածա-
 ծինն — 1298 50. 1299 21, 37. 1300 12, 31. 1310
 31;
 Վարդապետք ասեն թէ՛ սուրբ Կոյսն նման է ծաղկի —
 1298 15;
 Վարդապետք ասեն թէ՛ սուրբ սէրն — 1301 3;
 Վարդապետք ասեն թէ՛ վասն երեք պատճառի քար. —
 1306 47;
 Վարդապետք եկեղեցւոյ ասեն թէ՛ սուրբ Աստուածա-
 ծինն — 1312 26;
 Վարդապետք օրինակ բերեն — 1300 3, 45;
 Վարդք վայելուք խառնեմք — 1278 34;
 Վեհաբանն Արիստոտէլ, որ է Պղատոնի եւ Սոկրատի
 աշակ. — 861 36, 45. 862 1, 4;
 Վերծանութիւն՝ ընթերցողութիւն (է ընթերցողութիւն)
 — 1180 37. 1181 35;
 Վերնական լուսոյն յաւէտ պատուեցեալ — 1144 27;
 Վերջնոյ օծման սրբազնութիւն ի Քրիստոսէ — 237 20.
 1409. 21;
 Վէմ հատուցյ սուրբ Պետրոս — 1136 29;

Վիրօք մեղաց հարայ, ո՛վ կոյս — 1097 32. 1136 35.
 1144 5;
 Վկայիցն մեզ տօն ժամանեաց — 1368 19;
 Վկայն Քրիստոսի Վահան՝ որդի էր Խոսրովու — 911 2;
 Վկայքն ամենեքեան ի յատեան կացին — 105 30;
 Վսեմական եւ ինքնաբուն գոյութիւն — 1202 45;

Տ

Տաճար անմահ արքային — 126 1;
 Տաճար լուսոյ արքային — 48 21;
 Տաճար լուսոյ տուն արքային — 48 8, 14. 91 23;
 Տամ զերեսս ձեր ոտաց — 384 26;
 Տանուէր ոմն ի Հոռոմ ունէր շուն մի — 1313 20;
 Տասական կազմեալ — 114 31. 115 4;
 Տասն բանք է օրէնք զհին — 36 42;
 Տասն վկայս (վկայք) այսօր յայտնեաց — 124 39.
 125 1, 7;
 Տաս վերնոցդ անխափան — 61 38;
 Տարան զնա բռնութեամբ ի տաճար կոոցն — 1260
 27, 31;
 Տարերքս մառան է արարչին — 34 11;
 Տարիացեալ ըղձանամբ (ըղձանաւք, ըղձամբ), տէր
 Յիսուս, զքոյդ զենմանցդ — 64 28, 41, 42. 91 24.
 94 6;
 Տարիմամբ գոչեմ առ քեզ, Յիսուս — 43 3. 94 12;
 Տարիմամբ ձայնի հառաչանաց — 42 37;
 Տարիմամբ սիրոյ տազնապիմ — 61 31;
 Տարիմամբ սիրոյ քեզ տազնապիմ — 2 6. 58 23, 29;
 Տարիման իմոյ զտարիալիս առի զնամակա — 361 6;
 Տեղիդ աւետման առ կոյսն անման — 1136 1. 1137 4;
 Տեղիք շունիմ ես հանգստեան — 24 38;
 Տեսրօղայ, տէր Յիսուս Քրիստոս — 1383 37. 1384 10;
 Տեսրօղայ, Քրիստոս (Քրիստոսդ) Աստուած — 1384 1,
 13;
 Տեսեալ Մարիամն զՏէրն ի վերայ խաչին — 15 19.
 55 18. 94 15;
 Տեսեալ սրբոյ Լուսաւորչին — 11 43;
 Տեսէր զխորհուրդ անճառ բանից — 33 27, 37;
 Տեսէր քոյր եղբայր եւ մայր — 699 29, 35, 37. 700
 2, 5;
 Տեսի զփառսն անճառելոյ — 34 18, 40;
 Տեսիլ անճառ, ահա և անքնին — 66 17. 93 30;
 Տեսի մեծ բան և անճառելի — 37 9, 18;
 Տեսողն անճառից եւ բարձացեալն ի բնաբարձութիւնսն
 — 79 2;
 Տեսութիւն Զի՞նչ է ներածութիւն Պորփիրի — 858 31;
 Տես տասնուվեց ցեղս մարդկան — 33 4, 16;
 Տեսրանս երեսիդ հայիլ — 1137 14. 1143 17;
 Տեփ զաֆիլ նայեցայ — 977 20;
 Տէր ամենակալ Աստուած Աբրահամու — 360 23. 370
 2;
 Տէր ամենակալ, Աստուած զօրութեանց — 1384 9;
 Տէր ամենակալ յամենայնի հօր — 1379 32;
 Տէր ամենակարող, Աստուած զօրութեանց — 1384 4;
 Տէր Առաքել դիտող Սինեաց — 8 30, 40. 9 8;

Տէր Աստուած ամենակալ արարիչ — 1381 23;
Տէր Աստուած արարիչ մեր, որ արարեր զամենայն — 1375 27;

Տէր Աստուած իմ — 1422 39;

Տէր Աստուած Հայր ամենակալ — 1380 26;

Տէր Աստուած, որ նա միայն ինքնութեամբ — 284 7;

Տէր, դու գիտես զօգուտն իմ — 1014 4;

Տէր եւ փրկիչ Յիսուս Աստուած — 42 15;

Տէր Հայր, զոր զրեմա իրր չհաւատալի — 284 20;

Տէրն հրամայեաց՝ յորժամ տեսանիցէք ամպ ծագեալ — 1394 28;

Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս ուսոյց մեզ — 297 36;

Տէր մեր փառք ալսօր յարեալ — 55 5;

Տէր Յիսուս թագաւոր խաղաղարար — 1493 20;

Տէրն է գրեալ (գրել) յօրէնքն հին — 35 33, 41, 44.
36 3, 6, 9, 12, 16, 23, 27;

Տէրն մեր իմանալ տայ աստ մեզ — 1309 30;

Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ծնաւ ի սուրբ կուսէն — 759 16;

Տէրն որ օրհնեաց զնախնին Ադամ — 67 15;

Տէրունեանն հաւանեալ խրատու — 284 23, 37;

Տէր, տէր զօրութեանց, յիշեա՛ զիս — 1422 27;

Տիպ այնմ եղեր պալծառագոյն — 1137 21;

Տիպն է վարդին նման յարփոյն — 968 37;

Տիրուհի, տիրեցին ինձ զումարք շարին — 1137 29.
1144 6;

Տուն անմահութեան բողբոջեցար — 50 24;

Տունկ անմահութեան բողբոջեցար — 48 32, 39, 42.
49 1, 5, 9, 13, 16, 19, 22, 26, 30, 33, 37, 41.
50 1, 5, 8. 112 33;

Տունկ խնկարեր ծաղկածին — 58 6;

Տունկն կենդանի երկրային — 1203 45;

Տուփ եւ զանազան խնկոց — 59 29. 60 25;

Տուփ եւ լուսափայլ խնկին — 59 30. 61 3;

Տուփ եւ խնկալի, տուփ եւ խնկալի — 57 15;

Տրամարանութիւնն յունարէն ասի զիալիքդիկէ — 1079 18;

Տօնիս զուարճանամբ ընդ ձերունոյն — 1137 39;

Բ

Բոպէն այս է, զի ընդ օրն եւ ընդ գիշեր — 1429 21;

Յ

Յանկութիւն ի լեզուոջն է — 848 10;

Փ

Փառաւորելոյ տեսնո՛ւ Սմբատայ Գուրկան մարզպանի — 257 27, 40;

Փառք արարչին տնօրէնութեան — 103 11;

Փոխեցէ՛ք, ասէ, ի նոր ամսեան — 1349 14;

Փողեցէ՛ք, ասէ, ի նոր ամսեան — 1348 9;

Փող հարէք, ասէ, ի նոր ամսեան — 1349 13;

Փրկչական կիրքնկալութիւնքն միապէ՛ս իմանին — 285 22;

Փրկաւէտ մահուան քոյ զգինս — 1138 4;

Ք

Քահանայապետ զգօնացեալ — 304 12;

Քահանայ առանց բեւեռի խալ մի՛ օրհն. — 1396 35;

Քահանայ ոչ ըստ իրաւանց արգելեցեալ — 1445 35;

Քահանայութիւն որ է՝ յԱստուծոյ է — 1398 3;

Քանի՛ հրաշացուցանէ զիս — 785 11, 21;

Քանի՛ նշանակութիւն ցուցանէ — 70 1;

Քանզի Աստուծոյ շնորհօքն յանուն Տեառն — 1361 29;

Քանզի բնաւորական իմն է այս սովորութ. — 1395 33;

Քանզի գիտեմ եւ այլ ալիս եւ նաւակոծութիւնս — 1391 30;

Քանզի գիտունն ընդ անգիտին — 1024 34. 1025 10, 14. 1026 5;

Քանզի ետ մեզ Բանն իշխանութիւն — 1361 36;

Քանզի ժամապահ եղեն գիրք — 1394 7;

Քանզի ի մէջ միում Հայոց գրքի — 232 23;

Քանզի խօսելոց եմք ի զիալիթիկայէն — 1285 28;

Քանզի հարկաւորեալ ի գերագոյն — 297 33;

Քանզի Յակոբ յորժամ օրհնեաց զորդի իւր — 1329 27. 1330 17;

Քանզի յետ զարդարելոյ զերկիր — 1393 22;

Քանզի յետ Մովսէսի անուանակիր — 1426 24;

Քանզի նախաժամանէր Հոգին ի կոյս — 285 25;

Քանզի ո՛չ այսքան երկին եւ երկիր — 1390 26. 1391 34;

Քանզի սուրբ Յակոբ առաքեալ — 269 12;

Քաջայայտ բարետոհմութեամբ — 308 12;

Քաջ գիտելով, թէ պարտականաւթիւն — 1469 9;

Քարոզողքն Աստուծոյ կոշին ձկնորսք — 1309 55;

Քեզ, կոյս անրիժ եւ գերանրիժ — 1121 38. 1138 21;

Քեզ, ո՛վ փեսայդ եկեղեցոյ — 1138 35;

Քերական՝ կրամադիրքա եւ խրմախ — 1218 25;

Քերականութիւն՝ grammatica — 1215 24;

Քերականութիւնն է հմտութիւն, որք ի քերդոյաց եւ ի շարագրաց — 71 36;

Քեւ զօրացեալ ամենայն քաջութեամբ — 286 22;

Քոյրք սուրբք եւ առաքինիք — 1368 44;

Քրիստոսապսակ աստուածասէր արքայիդ Հոռոմոց — 263 35;

Քրիստոսապսակեալ, բարձր եւ յաղթող ինքնակ. — 263 24;

Քրիստոսապսակեալ ինքնակալ ձիրանածին — 262 18;

Քրիստոսապսակեալ սուրբ թագաւորի — 290 27;

Քրիստոս եօթն մարդոյ նմանութիւն ունէր — 1313 36;

Քրիստոս զեկեղեցական աստիճանն ո՞րպէս եցոյց — 276 3;

Քրիստոս է խաղաղութիւն մեր, որ արար — 261 16;

Քրիստոս է որպէս գիրք օրինակի — 1307 44;

Քրիստոսի ծնունդն իւրականն եւ առաքինն — 1354 37.
1355 16;

Քրիստոսի մարտիրոսն Արղալիոն — 739 27, 32:
 Քրիստոսի մարտիրոսն Ատրնեբսեհ — 722 6, 12:
 Քրիստոսի մարտիրոսն սուրբն Ասկլա — 190 13:
 Քրիստոսի վկայն Ատրնեբսեհ — 723 2:
 Քրիստոսի զօրացեալ եւ նովաւ պսակեալ — 264 9:
 Քրիստոսի պաշտօնացեալ սիրելի եղբօր — 250 41.
 251 11, 24:
 Քրիստոս ծնեալ լինի այսօր — 1139 6. 1143 44:
 Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց յաւուր երրորդի — 1308
 27:
 Քրիստոս յորժամ էր յաշխարհիս — 1304 6:

Օ

Օգնութիւն է մեր յանուն Տեառն — 1469 43:
 Օձին ասեմք դժեհակ շարին — 27 48:
 Օսմանցոց թագաւոր սաւլթան Մուրատ — 1017 36:
 Օտարութիւն է խիստ դժար — 95 20, 32:
 Օր ահեղ, օր ահեղ, օր ահեղ, յորում երկինք — 1139
 17:
 Օրէնս բարի եւ ճշմարիտ (զճշմ. րիտ) — 195 27. 196
 34. 197 3, 31:
 Օրէնք բարեհաւ զճշմարիտ — 195 39:
 Օրէնք են բնութեան մեղուաց — 1359 45:
 Օրհնեալ անճառ Հայր սուրբ գթական — 133 29:
 Օրհնեալ անճառ Տէր ամենակալ — 142 22:
 Օրհնեալ անճառ փառօր հրաշական — 132 5:
 Օրհնեալ անուն անմահ (անճառ) սուրբ թագաւորին —
 105 8, 23:

Օրհնեալ են փառք քո, Տէր Աստուած մեր — 1383 18:
 Օրհնեալ ես, Տէր Աստուած ամենակալ — 1376 30.
 1378 12. 1388 15:
 Օրհնեալ ես սուրբ Աստուածածին դուստր լուսոյ —
 — 93 44. 124 37:
 Օրհնեալ ես փայտ կանգնեալ ի յերկրի — 132 14:
 Օրհնեալ ես փայտ սուրբ աստուածորնկալ — 131 22:
 Օրհնեալ է ամենասուրբ Երրորդութիւնն ի բարձ. —
 1382 21:
 Օրհնեալ է անբաւ ողորմութիւնն — 1383 10:
 Օրհնեալ է անուն անմահ սուրբ թագաւորին — 105 43:
 Օրհնեալ է Աստուած: Օրհնեմք զքեզ — 1378 7:
 Օրհնեալ է մեծ պսակաւորն — 84 17:
 Օրհնեալ Հայր գթած, Որդին լոյս փառաց — 120 4:
 Օրհնեալ հայրն երկնաւոր անսկզբնական — 701 10:
 Օրհնեալն յամենայնէ Աստուածն մի է — 111 11:
 Օրհնեալ ւ ընտրեալ գունդն երկոտասան — 92 1. 93
 20. 137 41. 139 29:
 Օրհնեալ փայտ կենաց, բարձող յանցանաց — 132 30:
 Օրհնեմք զՀայրդ Աստուծոյ Բանին — 125 19:
 Օրհնեմք զքեզ՝ տէրդ ամենայնի — 138 14, 19. 139
 30:
 Օրհնեմք զքեզ, Տէր երկայնամիտ եւ — 1377 39:
 Օրհնեսցուք մեք միաբան — 110 11, 19:

Ֆ

Ֆիլանթրոփոս՝ այսինքն Աստուած մարդասէր — 1215
 32:



ՀԱԿՈՐ ՍԵԴՐԱՔԻ ԱՆԱՍՅԱՆ
АКОП СЕДРАКОВИЧ АНАСЯН

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հաստիք

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի
պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Նկարչական ձևավորումը՝ Լ. Ա. Սարգսյանի
Տեխնիկական խմբագիր՝ Մ. Ա. Կաֆիանյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Հ. Ս. Անասյան

Հրատ. 4439

Պատվեր 443

Տպարանակ 1500

Հանձնված է շարվածքի 29/VI 1972 թ., ստորագրված է տպագրության 11/VI
1976 թ., տպագրական 50 մամուլ, պաշտոնական 84 մամուլ, հրատ. 78,9 մամուլ,
թուղթ № 1, $84 \times 108^{1/16}$, գինը՝ 5 ռ. 42 կ.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, Երևան, 19, Բարեկամության 24:

Издательство АН Арм. ССР, Ереван, 19, Барекамутян, 24.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչության տպարան, Երևան, Բարեկամության 24:

«Հայկական մատենադիպոթիկոն» Ա. Հատարի մի քանի վկայակոչություներում (էջ 108, 130, 517, 785 և այլուր) տպագրված է **Ջավախի-վիտի Իվ.** (Ջաջախիցի) — «ժեղի սոմնիկի սանտորիո միջնակ», Կիև, 1, տեղի, 1935. [«Հայ պատմության հին գրականություն», գիրք Ա, Թբիլիսի, 1935]:

Մինչևի պետք է լինի **Մեկիսե-Բեկ Լ.** (Յելիսե-Բեկ Լ.) — «ժեղի սոմնիկի Լիդերատուրիս իստորիա», տեղի, 1941. [«Հայ հին գրականության պատմություն», Թբիլիսի, 1941]: Մատենադիպոթիկոնում իջահամարները վերաբերում են սույն հրատարակությանը:

Հ Շ Տ Ո Ւ Մ

Ներկա հատորում **Բարսեղ Արծուհի** (էջ 1340—41) և **Բարսեղ վարդապետ ճաղերգու** (էջ 1420—21) անուններով նկարագրված հեղինակները նույն անձն են:

Ն Կ Ա Տ Վ Ա Մ Վ Ը Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Էջ	Տող	Տպված է	Պետք է լինի
58	29	Այլ	Այլ
99	18	Առաջին	Առաջին
109	5	Պալատ	Պալատ
121	14	Գանձ	Գանձ
122	14	վերնատուն	վերնատուն
122	40	լանձ	լանձ
127	9	անձառ	անձառ
164	31	ԽԱՂԱՏԱՆԻՐ	ԽԱՂԱՏԱՆԻՐ
165	29	բժշկի-	բժշկի-
166	25	ի քաղաքն	ի քաղաքն
228	22	Հաստուածութիւն	«Հաստուածութիւն»
228	25	Հաստուած	Հաստուած
229	41	Սարգիսյան	Սարգիսյան
243	13	Հր.	Հր.
285	21	Հր.	Հր.
287	19	Յերապոլսոյ	Յերապոլսոյ
289	19	ԲՈՆՈՆԱՅԻ	ԲՈՆՈՆԱՅԻ
301	38	ԱՐԱՆԶԻՄ	ԱՐԱՆԶԻՄ
311	26	Նաւալ	Նաւալ
351	10	Երրորդում	Երրորդում
837	52—3	Iacobus Mantinus	Iacobus Mantinus
873	37	ստորե.	ստորե.
953	27	Մոնտրալ	Մոնտրալ
1219	26	Կոմաներեն	Կոմաներեն
1314	29	Եւ արդ	«Եւ արդ»
1345	29	chen, 1959,	chen, 1959.
1375	25	ողջունի	ողջունի
1393	38	և թէ	և թէ

Նկատված վրիպակներ

էջ	տող	տպագրված է	պետք է լինի
14	վ. 9	Թարմանությունները	Թարգմանությունները
20	վ. 7	editione	editions
41	ն. 8	estdone	est donc
53	վ. 9	ծրսոյ	ծրսոյ
69	վ. 10	Chruch	Church
88	վ. 2—3	Piibosian	Pilibosian
94	ն. 4	«Oeuvres	«Oeuvres
115	ն. 15	και ψυχη	και ψυχή
133	վ. 17	deat	death
134	վ. 14	Francoé—trangères.	Franco—étrangères.
137	ն. 15	arméniannes	arméniennes
141	ն. 5	of	on
178	ն. 8	տշչա	տշչա
210	ն. 3	Tcheraz	Tchéraz
226	ն. 3	armenians	arméniens
332	ն. 17	Chatshatur	Chatschatur
368	վ. 16	113	131

